

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

А
ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»

Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиши мақсадида
фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш,
кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

А — ўзбек кирилл алифбосининг биринчи ҳарфи. Унли, тил олди, лабланмаган товушни ифода этади (мас, арча, барча). 1929—39 й.ларда амалда булган ўзбек лотин алифбоси ва 1995 й.да қабул қилинган кейинги ўзбек лотин алифбосида биринчи ҳарф ҳам айни шундай. Жаҳон ёзуви тарихида туркий халқлар, шу жумладан ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда А ҳарфи ўзига хос шаклда бўлган.

А.., АН.. (юн. a, унли сўзлар олдидан an) — чет сўзларда, асосан юононча сўзларда ишлатиладиган олд кўшимча. Бу кўшимча сўз ўзагида ифодаланган маънонинг инкор этилишини билдиради. Mac, abiogenез, анаэроблар. Ҳоз. ўзбек тилидаги но-, бе-, ғайри каби кўшимчаларга тўғри келади. Mac, аномрал (ғайри мўттадил), анорганик (ноорганик) ва б.

ААЙОН, ал - Ai юн — Farbий

Саҳрои Кабирнинг маъмурий ва савдо маркази. Атлантика океани соҳилида. Аҳолиси 94 минг киши (1982). А. яқинидаги порт орқали Бу-Кра конидан олинган фосфорит четга чиқарилади.

ААЛТОНЕН (Aaltonen) Вайнё Валдемар (1894.8.3, Мартилла — 1966.30.5, Хельсинки) — фин ҳайкалтароши. Психологик портретлар («Я. Сибелиус», мармар, 1935, Сибелиус уй-музейида), ҳайкаллар («Кизлар» туркуми, гранит, 1917—41) муаллифи; монументал ва безак ҳайкаллар устаси (А. Киви ғайкали, бронза, 1932—34, Хельсинки; монументлар — «Дўстлик», бронза, 1952; «Тинчлик», гранит, 1950—52; Лахтида, Тинчлик Олтин медали, 1953 ва б.). Шунингдек у рассом ва медаль ясаш устаси сифатида ҳам ижод қиласган. А. ижоди инсонпарварлиги, ғоядаги туйғу-руҳиятнинг аникилиги б-н ажralиб туради.

АБ, абун — арабча ота, падар

сўзининг изофага киришмаган, ноаник ва бош келишикдаги шакли. Унинг изофага киришган, аниқ ва бош келишикдаги шакли — Абу. 1. Араблар, шунингдек ислом оламидаги бошқа халқлар кунялари таркибига кирувчи сўз. Мас, Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний ва б. «Абу» б-н келган исм шахснинг отаси эканлигини, «ибн» б-н келган исм эса шахснинг ўғли эканлигини билдиради. «Абу» сўзи турдош от маъносида ҳам ишлатилади. Бунда у куня бўлмайди. Мас, «Абуназора — «қўйзойнак отаси» (яъни қўйзойнак тақиб юрадиган киши). Баъзан «Абу» сўзи ҳайвонлар ва жонсиз нарсаларга нисбатан ҳам қўлланилади. Мас, «Абу риёҳ» — «шамол отаси» (яъни кайси томондан шамол эсаётганилиги ни қўрсатувчи темир паррак) (флюгер); «Абуляқзон» — хўроз. Кўпгина адабий сўз ва атамалар катори «Абу» сўзи ҳам ўзбек адабий тилида 9—10 а.лардан бошлиб туркий сўз ва атамалар б-н ёнма-ён, гоҳ уларнинг ўрнида қўлланила бошланган. Мас, Алишер Навоий қуидаги шеърий байтида «бобо» сўзи ўрнида арабча «жадд» ва «ота» сўзи ўрнида «аб» сўзини қўллаган.

*Дегач абжад, бошига уйрулурлар —
Қамар бирла қуёш, яъни жаду аб.*

2. Қад. туркий тилидаги кўмакчилардан бири. Ёзувда иккинчи ҳарф «б» ёзилса ҳам, талаффузда «п» айтилади; «ап эзгу» («жуда яхши»), «ап ак» («оппок») (Махмуд Кошгари. Девону луготит турк, 1-ж. Т., 1960, 70-6.).

АБА — Нигерия жан.даги шаҳар. Аба дарёси бўйида, Порт-Харкорт — Энугу т.й. ва автомобиль йўли кесишган жойда. Ахолиси 264 минг (1991). Мойли пальма маҳсулотлари сотиладиган жой. Совун ва пиво з-длари, ёғ, тўқимачилик корхоналари бор.

АБАД (араб. — сўнгти йўқ, мангалик) — 1) доимий, яъни бирор бир ҳаракатнинг узлуксиз давом этиши. А.дан «абадий», «абадийлик», «абадият», «абадо» каби сўз атамалар ясалган. Улар «ни-хояси йўқ», «чексиз», «чексиз-

лик», «заволсиз» каби фалсафий, илмий тушунча ва маъноларни ифодалайди. А.нинг зидди «азал»дир. Азал — энг аввалги давр, ибтидоси бўлмаган ўтган замон»; 2) мангу (ўлимсиз) ҳаёт, абадийлик. Ислом дини таълимотига кўра, «абадийлик» тушунчаси аввало Аллоҳга тегишилди. Охиратдаги жаннат ва дўзах ахли ҳам абадийликка мансубдирлар.

АБАДИЙ ДВИГАТЕЛЬ (лот. Perpetuum mobile) — бир марта ҳаракатга солиб юборилгандан кейин чексиз узоқ вакт ўз-ўзидан иш бажара олади, деб фараз қилинган машина. Энергиянинг сақланиш қонуни қашф этилмасдан олдин асрлар давомида одамлар сарфланган энергиядан кўпроқ иш бажаришга имкон берадиган машинани яратишга уриниб келдилар. Бундай машинага ҳатто «А.д.» деб ном ҳам берилган. А.д. нинг турли-туман лойиҳалари таклиф қилинган, лекин А.д. куриш мумкин эканлигини табиатнинг асосий қонунлари узил-кесил инкор қиласди. Ташкаридан энергия олмай, ўз-ўзидан иш бажара оловчи машина шартли равища биринчи тур А.д. дейилади. Энергиянинг сақланиш ва бир турдан иккинчи турга айланиш қонунига асосан ҳар кандай иш факат энергия хисобига бажарилади. Шунинг учун бундай А.д.нинг бўлиши мумкин эмас. Таклиф қилинган кўпчилик А.д. лойиҳаларида оғирлик кучи таъсирига умид қилинади. Шундай лойиқалардан бири 14-бетдаги расмда кўрсатилган. Унда залвар масса (золдир) берк йўлда ҳаракатланади. Бунда золдир пастга тушганда уни юкррига кўтариш учун сарфланган иш миқдорига teng иш қайтади. Шунинг учун бундай механизм сарфланган дастлабки энергия захираси хисобига ишлайди. Бу захира тутагач, механизм ҳам тўхтайди.

Жисмни совита бориб, унинг иссиқлигини тўла-тўқис ишга айлантирувчи машина (иссиқлик машинаси) шартли равища иккинчи тур А.д. дейилади. Бундам А.д. энергиянинг сақланиш ва бир турдан иккинчи турга айланиш қонунига зид келмайди. Лекин

бирор манба (мас, океанлар, атмосфера) даги иссикликини бутунлай ишга айлантирувчи табии жараён мавжуд эмас. Шунинг учун термодинамиканинг иккинчи қонунига асосан бундай А.д. ҳам бўлиши мумкин эмас. А.д. ларни ясаш мумкин эмаслиги материя ва ҳаракатнинг ҳақиқатан абадий эканлигидан, табиат ходисаларининг муайян қонунлар асосида ривожланиб туришидан дарак беради.

АБАДИЙ МУЗЛОҚ ЕР (кўп йиллик музлоқ ер, доимий музлоқ ер, мангу тунг ер)— Ер юзасидан маълум чуқурда жойлашган ва узоқ вақт (2 йицдан бир неча минг йилларгача) муттасил музлаб ётадиган (t -раси 0° дан паст бўлган) тоб жинслари. Одатда Ер юзининг шим. ва жан. совук ўлкаларида ҳамда баланд тоғларда учрайди. Евросиёда Аб. м. е. майд. 10 млн. км² дан зиёд. Йиллик ўртacha t -раси 0° дан паст бўлган ўлкалarda кейинги даврларда ҳам Аб. м.е. лар вужудга келаетгани ҳақида маълумотлар бор. Аб. м. е. нинг юза юпқа қатлами ёз вақтида бир оз эрийди. Аб. м. е. Тупроқ жараёнига, ўсимликларга, ҳайвонот дунёсига таъсир этади. Аб. м. е. курилиш ишларини кийинластиради.

АБАДИЙ ҚОРЛАР - йил бўйи эримай ётадиган муз ва қор қоплами. Иссиқ ва мўътадил ўлкаларда баланд тоб ва ясси тоғ чўқкиларида, кутбий ўлкаларда — текисликларда ҳам учрайди. Йил давомида ёғадиган қаттиқ атмосфера ёғинининг ўша жойнинг рельеф ва икдим шароитида эриб ёки бугланиб кетадиган микдоридан ортиши хисобига юзага келади. А.қ.нинг фақат энг юкоридаги юза катламигина кордан иборат, чуқурлашган сари, устки қатламлар босими туфайли фирн (қотган қор) ва музга айланади. А.қ.нинг энг куйи чегараси қор чегараси деб аталади. А.қ.нинг юзаси кўп ҳолларда шу жой рельефини силликланган тарзда акс эттиради; шу б-н бирга А.қ.нинг ўзига таллукли микрорельеф шакллари ҳам (сераклар, эриш эгатлари, уяли қор) мавжуд. Текис юзаларда шамол корлардан турли қор уюмларини шакллантиради.

АБАДИЙ ҲАҚИҚАТ - билишининг ривожланиш жараёнида ҳақиқатларни рад қилиб бўлмаслигини билдирувчи термин. Бу жиҳатдан А.х. мутлақ ҳақиқатга ўхшашидир. Инсон билиш жараёнида кўпинча нисбий ҳақиқатлар б-н иш кўради, бу нисбий ҳақиқатларда эса мутлақ ҳақиқатларнинг бўлаклари мавжуд бўлади (яна қ. Ҳақиқат). Диний караш бўйича, диний арконлар А.х.дир. Чунончи, исломга кўра, унда эътироф этилган ақидалар — Аллохнинг ягоналигига, фаришталарга, муқаддас китобларга, пайғамбарларга, охиратга, тақдирнинг илоҳийлигига ва инсон ўлганидан кейин қайта тирилишига ишониш А.х. хисобланади.

АБАЖУР (франц. abat-jour— ёргулик қайтарувчи) — чироқнинг кўзни қамаштирмаслик ва нўрни тўплаб маълум томонга ўйналтириш учун мўлжалланган филофи (қалпоғи). А. конус, диск, шар, парабола ва б. шаклларда металл, шиша, пластмасса, картон, қофоз ёки шойидан шаффоф ва ярим шаффоф қилиб ясалади. А. бадий безак, яъни хонага хусн бериш вазифасини ҳам ўтайди.

АБАЗАЛАР, абазинлар — Россия Федерациясининг Қорачой-Черкас ва Адигей муҳтор вилоятлари ҳамда Ставрополь ўлкасида яшайдиган ҳалқ. А. 33 минг киши (1992). Туркияning марказий худудларида 10 мингга яқин А. яшайди. Умумий сони 44 минг киши (1992). А.нинг илк аждодлари Қора денгиз бўйларида, тахм. Туапсе б-н Бзибъ дарёси оралигига жойлашган эди. Кавказ тиллари гурухига мансуб абаза тилида гаплашади. Ҳоз. худудда 14-а.дан яшайди. 19-а.нинг 30-й.лари бошларида Россия томонидан бўйсундирилган. А. адигей ҳалқи б-н қадимдан кўшни яшаганликлари туфайли, маданият ва турмушлари уларга ўхшаб кетади. А. ислом динининг сунний мазҳабида. 20-а. бошларида А. катта қабилавий (тапанта ва шкарауа) гурухларга бўлинib яшар эдилар. Кўпчилиги дехқончилик (буғдой, жавдар, тарик), боғдорчилик ва чорвачи-

лик б-н шуғулланади.

АБАЗИЯ (юн. a — инкор күшімчаси, basis — қадам) — беморнинг мутлақо юра олмай, хатто тик тұра олмай қолиши; унинг оёқлари фалаж бўлмасада, мувозанатни саклай ва умуман ўзини эплай олмайди. У ўрнидан тик туриши ва қадам қўйиши б-ноқ оёқлари ишламай йиқилиб тушиши мумкин. Касаллик бош мия пешона қисмининг шикастланиши ва истерияда кузатилади.

АБАЙ — қ. Кўнонбоев Абай.

АБАЙ (1961 й. гача Чурубой-Нура шаҳарчаси) — Қозогистон Республикаси Караганда вилоятидаги шаҳар. Карагандадан 30 км жан.-гарбда, Остона — Олмаота т.й.даги Карабас стяси яқинида. Аҳолиси 47,3 минг киши (1991). Кўмири ва оҳактош қазиб олинади. Ёғочсозлик, уйсозлик к-тлари, ийрик Караганда ГРЭС, кон ва кечки энергетика-курилиш техникумлари, Кончилар маданият уйи бор. Шаҳар Абай Кўнонбоев номига қўйилган.

АБАЙ ДаШТИ — Олтойдаги тектоник сойлик. Шим.дан Теректи тизмаси ва жан.дан Холзун тизмаси б-н ўралган; бу даштдан Кокса ва Абай дарёлари оқиб ўтади (Катунь дарёси ҳавзаси). Уз. 25 км. Денгиз сатхидан бал. 1100 м. Тупроғи коратупроқ. Бир қисми экинзор, асосан яйлов.

АБАК, абака (лат. abacus — тахта, ҳисоб тахтаси) — 1) антик мейморий ордерлардаги капител (устун қоши)нинг юқори қисмини ташкил этувчи тоштахта. У антаблементник кўтариб туради. А. одатда квадрат шаклида, унинг чекка қисмлари тўғри ёки бир оз ботик, холда учрайди; 2) Юнонистанда, кейинчалик Фарбий Европада 18-а.гача арифметик амалларни ечишда кўлланилган саноқ тахтаси. Тахтача тасмаларига терилган мунчоқ, тошча ва ҳ. к.ни суриб, амаллар ечишлар эди. Ҳозирга қадар баъзи Шарқ мамлакатларида А.га ўхшаш саноқ тахтачалари кўлланилади. Ҳисобларда ишлатиладиган чўт ҳам А. туридир; 3) номографияда А. сонли белгилари бўлган

махсус чизма, муҳандислик ҳисоблари учун ишлатилади.

АБАКАН — дарё, Енисейнинг чап ирмоғи, РФ Красноярск ўлкасида. Фарбий Саян ва Олтой тоғларининг шим. ён бағридан бошланадиган Катта Абакан ва Кичик Абакан сойларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, Красноярск сув омборига куйилади. Уз. 514 км. Ҳавзаси 32000 км². Ўртacha сув сарфи 381 м³/сек. Тоғлардан чиққач, кенг водийда кўп тармокларга бўлиниб оқади. Асосан, қор ва ёмғирдан сув олади. Ноябрнинг 2-ярмида музлаб, апр. охирида муздан бўшайди. Кўйи қисмидаги секта 400 м³ сув оқади. Ёғоч оқизилади. Минусинск сойлиги экинзорларини сугоради. А. бўйида Абакан ш. бор.

АБАКАН (1925—31 й.ларда Хакасск) — шаҳар, Красноярск ўлкаси таркибидағи Хакасия Республикасининг маркази, Абакан дарёси Енисейга куйиладиган жойга яқин. Т. й. ст-яси. Аҳолиси 158,2 минг киши (1992). Енгил, озиқ-овқат, қурилиш материаллари саноати корхоналари, «Абаканвагонмаш», «Легмаш» з-длари, педагогика ин-ти, 2 театр бор. 1823 й. Усть-Абаканское кишлого сифатида вужудга келган.

АБАКАН ТИЗМАСИ - Фарбий Сибирнинг жан.-шарқидаги тоф тизмаси. Томъ дарёси бошларидан жан.-гарбга томон Телец кўлигача давом этади. Уз. 300 км. Ўртacha бал. 1400—1700 м, энг баланд нуқтаси 1984 м. Асосан метаморфик жинслардан тузилган: уларни гранит, габбро, диорит жинслари интрузиялари ёриб чиқкан. Ён бағри 1700 м гача игна баргли ўрмонлар, ундан юқориси тоф тундраси б-н қопланган.

АБАСА (араб, абаса — қошини чимирди, юзини буриштириди) — Куръоннинг 80-сураси номи. 42 оятдан иборат. Маккада нозил бўлган. Ривоят қилинишича, Мухаммад (ас) Курайш зодагонларидан бир гурухини исломга даъват қилиб турганида Абдуллоҳ ибн Умми Мактум исмли икки кўзи кўр бир сахоба келиб: «Ё расулуллоҳ, менга Аллоҳ сизга

билдириган нарсалардан таълим беринг», деб сўрайди. Пайғамбарнинг бошқалар б-н банд эканлигини сезмаган саҳоба юқоридаги гапини баланд овоз б-н бир неча бор такрорлайди. Шунда пайғамбар аччиғланиб, ковоқ солди ва у кишидан юз ўғириб Қурайш катталари б-н сўзлашда давом этди. А. сураси кўзи ожиз бир кишига рўйхуш бермаган пайғамбарга танбех бериш б-н бошланади (шунинг учун ҳам бу сура «А.» деб номланган) ва у зотга зиммаларидаги вазифалари яна бир бор уқтирилиб, Қуръон оятлари Аллоҳ томонидан панд-насиҳат оладиган бандалар учун юборилган бир эслатма эканлиги таъкидланади.

Бу суратда Аллоҳ ўз хабиби ва сўнгги пайғамбарига берган танбехи дўстнинг дўста киласиган беғараз муомаласи сифатида талкин этилган.

АБАСТУМАНИ АСТРОФИЗИКА РАСАДХОНАСИ — Грузия ФА астрономик и. т. муассасаси; 1932 й.да Абастумани қишлоғи ёнида ташкил қилинган. 1937 й.дан денгиз сатҳидан 1650 м баландликдаги Канобили тоғида иш олиб боради. Юлдузларнинг спектрал кўрсаткичлари, юлдузларро мухитда ёруғликнинг ютилиши, юлдузларнинг Галактикадаги харакати, Ернинг юкори атмосфераси ўрганилади. Ўзгарувчан юлдузлар ва Ой сатҳи электрофотометрия қилинган; юлдузлар ва б. осмон жисмларининг ранг кўрсаткичлари рўйхати тузилган, янги кометалар, кичик сайёralар, янги юлдузлар, эмиссион юлдузлар очилган. Асосий асбоблари: 70 см ли менискли телескоп, 125 см ли рефлектор, 40 см ли рефлектор, Шмидт тизимидағи 36 см ли телескоп, электрофотометр ўрнатилган 32 см ли рефлектор, хромосфера телескопи, 40 см ли кўшалоқ астрограф ва б. 1937 й.дан «Бюллетень» чоп этади. Осмоннинг 100 мингдан ортиқ фотосурати сақланмоқда.

АБАШИДЗЕ Григорий Григорьевич [1914.19.7(1.8), Чиатура - 1994] - грузин ёзувчиси. Грузия ФА акад. (1979). Дастилабки шеърлари 1938 й.да матбуотда эълон қилинган. Илк поэмаси «Қора

шаҳарда баҳор» 1938 й. нашр этилган. «Душманлар» (1941), «Георгий Олтинчи» (1942), «Байроклар» (1943), «Енгилмас Кавказ» (1943) поэмаси ва б. асарлари 2-жаҳон уруши ҳақида. А. «Биринчи тбилисиликлар ҳақида афсона» (1959), «Уч даврга саёҳат» (1961) поэмалари, «Олтин узумзор» (1969) тупламига кирган шеърлари замонавии мавзуда. «Лашарела» (1957), «Узок тун» (1963), «Карнали» (1969) тарихий романларида Грузиянинг 13-а.даги ҳаёти акс этган. А. Грузия Давлат гимни ҳаммуаллифларидан.

АБАШИДЗЕ Ираклий Виссарионович (1909.10.11, Кутаиси губерняси Хони қишлоғи — 1992) — грузин шоири ва жамоат арбоби. Грузия ФА акад. (1960). Грузия Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви раиси (1953—67). Грузия Энциклопедияси бош муҳаррири (1967 й.дан). Асарларидаги асосий мавзу — шоирнинг инсонпарварлик бурчи, Грузиянинг ҳоз. ва ўтмишдаги тақдирни («Гурдия яшнапти», 1950; «Яқинлашиш», 1966; «Бу кўшиклар ҳам — Грузиямга», 1971; шеърий тўпламлари, «Руставели изидан» поэмаси, 1966 ва б.). «Юксак маҳорат учун» (1959), «Дўйстлар, йўллар, ўйлар» (1979) китоблари муаллифи. Ойбек, Faafur Fулом ва б. б-н ижодий мулоқотда бўлган. Зулфия шеърларини грузин тилига таржима қилган. Ўзбек тилида «Шеърлар» китоби нашр қилинган (1962).

АББАТ (лот. abbas, оромий тилида або — ота) — 1) католик монастири — аббатлик бошлиғи. 2) Француз католик руҳонийси унвони.

АББЕ (Авве) Эрнст (1840. 23. 1-1905. 14. 1) — немис физиги ва астрономи. Йена унтида назарий физика проф. (1870 й.дан), Йена расадхонаси директори (1877—90). Микроскоплар назариясини яратди, ҳар хил оптика асбобларини ихтиро қилди, оптика-механика корхоналаридаги кўп операциялар технологиясини ишлаб чиқди.

АББОС I (1571-1629) - Эрон шохи (1587—1629), саркарда. Сафавийлардан. А. I ўз хукмронлигининг дастилаб-

ки йилларида ёқ мамлакатдаги ички тарқоқликка бархам бериб, марказлашган давлат тузишга киришган; мунтазам қүшин тузиб, Озарбайжон ва Хурсон (1598), Бахрайн о.лари (1602), Қандахор (1621), Ҳўрмуз о. (1622) ва Ирок, (1623) ни эгаллаган. А.И даврида пойтахт Қазвиндан Исфаҳонга қўчирилган (1598), янги шаҳарлар, йўллар, кўприклар, карвон саройлар, касрлар курилган, кўплаб ариклар қазилган. А.И Бухоро хонлиги, Россия, Англия, Австрия, Испания, Голландия ва б. давлатлар б-н элчилик муносабатларини ўрнатган. А.И даврида Эрон кучли марказлашган давлатга айланган. Эронда уни «буюк» деб эъзозлашади.

АББОС БАХОДУР, Аббос баҳодур кипчоқ, Аббосбек (7—1387) — Амир Темурнинг сафдоши, иирик лашкарбоши. Жета мўғулларига карши курашда фаол қатнашган. А. Б. Жанглийга Амир Темур черикининг қанбулила (марказида) туриб, катта жасорат кўрсатган. 1370 й. амир Ҳусайн б-н бўлган сўнгги жангда Амир Темур тарафида жанг қилиб, кўп баҳодирлик кўрсатган. 1370 й. 9 апр.да амир Ҳусайн устидан тўла ғалабага эришилгач, Амир Темур А. Б.га бошқа иирик лашкарбошилари қаторида амири лашкар (черик беги) ҳар-бий унвонини берган.

А.Б.нинг ёши Сохибқиронга нисбатан улуғроқ бўлган бўлса керак, чунки у 1385 й.гача бўлган ҳарбий юришларда фаол қатнашиб, шу йиддан эътиборан кўпроқ ўғруқда қолдирилган. Ҳусусан у 1386 й. бошлиган «уч йиллик юриш»да иштирок этмай, Самарқандда «Мовароуннаҳр вилоятининг забти учун» қолдирилган. 1387 й. охирида Тўхтамишхон Мовароуннаҳрга бостириб келганида у б-н Ўтрордан 5 км шаркроқда жойлашган Чукалак мавзеида бўлган жангда ярадор бўлиб, вафот этган.

АББОС БУРНИ — Орол денгизининг жан. қирғоғидаги бурун. Фарбда Толдик қўлтиғи, шим. ва шарқда очик дengiz б-н ўралган эди. А. б. аслида Амударёнинг Кўнадарё тармоғи лойқаларидан вужудга келган. Ер юза-

си пасттекислик. Қирғоқлари кумлок, қамишзор бўлган. 1961 й. дан Орол д-зи суви сатҳи пасайиб кетиши туфайли, географик жой сифатида табиий ҳусусиятини (мавкеини) йўқотди.

АББОС МИРЗО (1789-1833) - Эрон давлат ва ҳарбий арбоби. Фатҳ Алишоҳ Кожарнинг ўғли, унинг Озарбай-жондаги ноиби. Давлатни идора килиш ишларида, ҳусусан Эрон таш-ки сиёсатини юргизиша етакчи роль ўйнаган. Россия-Эрон урушлари (1804-13 ва 1826—28) ҳамда Эрон-Туркия уруши даври (1821—23)да Эрон қўшинларига қўмандонлик қилган. Инглиз ва француздар ҳарбий мутахассислари ёрдамида Эрон қўшинларини (ҳусусан Озарбайжонда) Европача тартибида қайта тузишга ҳаракат қилган. Туркманчой шартномасини имзолаган (1828).

АББОСИЙ — кумуш пулнинг бир мисқоллиги. 17-ада кумуш пулларнинг оғирлиги бўйича бир мисқолга teng бўлганини А., ярим мисқолга teng бўлганини эса шохий деб атаганлар. Балх б-н Мовароуннаҳрда асосан ярим мисқоллик кумуш тангалар муомалада юрган (қ. Мисқол). Бир мисқоллик кумуш танганинг А. деб аталиши сафавийлар сулоласидан Аббос I номи б-н боғлиқ бўлса керак.

АББОСИЙЛАР — араб халифалари сулоласи (750—1258), Мухаммад (сав) нинг амакилари Аббос авлодлари. Абу Муслим ҳаракати натижасида хокими-ят тепасига келган. Дастрлабки пойтахт-ти — Куфа ш. «Саффоҳ» («Хунрез») лақаби б-н машхур бўлган Абул-Аббос Абдуллоҳ сулоланинг биринчи халифаси эди. Иккинчи халифа Саффоҳнинг укаси Абу Жаъфар Мансур (754—775) Бағдод ш.га асос солиб, пойтахтни шу ерга қўчиради. А. ҳукмронлигининг дастрлабки даврида савдо-сотик ривожланади. Бағдод Шарқнинг иирик савдо марказига айланади, илм-фан равнақ топиб, фалсафа, мат., табииёт ва б. фанларга оид кўплаб асарлар яратилади. Андалусия (Испания) дан ташқари бутун мусулмон мамлакатлари — Магрибдан то Мовароуннаҳргача А.

кўл остига ўтади. Булар халифаликнинг иктиносидий негизини, сиёсий ва ҳарбий кудратини мустаҳкамлади. Айниқса Ҳорун ар-Рашид ва унинг ўғли Маъмун замони А. сулоласининг гуллаган даври эди. 9-а.нинг иккинчи ярмидан бошлаб А. халифалиги заифлаша бошлади. 10-а. нинг бошига келиб факат Бағдод ва унинг атрофларида сиёсий ҳокимият А. қўлида кодди. Ҳарбий кучлар турк саркаралари қўлига ўтиб кетди. Улар ҳоҳлаган вакиларида халифаларни алмаштира олар эдилар. 10-а. ўрталарига келиб А. сиёсий ҳокимиятни тамоман қўлдан бой бериб, мусулмонларнинг диний халифаси (пайғамбар ўринбосари)гина бўлиб қолдилар. Эрондаги бувайхийлар (945) Бағдодни ўз қўлига олди, лекин улар А.нинг мавқеи б-н хисоблашар эди. Бағдод салжуқий-суннийлар томонидан босиб олингандан кейин А. сиёсий ҳукмронлиги қисман тикланди ва диннинг мавқеи мустаҳкамланди. 1258 й. мўгуллар Бағдодни вайрон қилиб, А.ни тамоман тор-мор келтирди. Мўгул хони Ҳулоқу бўйруғи б-н Аббосий халифаларнинг сўнгиси — Мустаъсим қатл этилди. А. сулоласининг қолган вакиллари эса Мисрга қочди. Мамлук султонлари даврида (турклар 1517 й. Мисрни олгунга қадар) А. Кохирада мукаддас кишилар сифатида яшаб келдилар. 1261 й. Мамлук султони Бейбарс А.дан бири ал-Мустансирни халифа деб эълон қилди. 1517 й. А.нинг авлоди Мутаваккил III Истанбулга келтирилиб, у диний рахнамолик ҳукукини турк султонларига топширган. А. дан 37 киши халифа бўлган.

АББОСОВ Муталиб (1924 - Наманган — 1982) — театр рассоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъатарбоби (1967). Тошкент бадиий ўкув и.ч. комбинатида таҳсил кўрган (1939—41). 1941 й.дан Наманган театрида рассом, бош рассом. Дастрслаб этнографик аниқлик яратиш ўйлидан борган А. ижодида бадиий образлилик асосий тамойилга айланади, унинг ҳар бир спектакли ўзига

хос бадиий ечими б-н ажralиб туради. «Нурхон», «Отелло» (1954), «Ганг дарёсининг қизи» (1956), «Равшан ва Зулхумор», «Кирол Лир» (1959) ва б. 60—70-й.ларда «Сарвқомат дилбарим», «Гули сиёҳ», «Навоий Астрободда», «Лайли ва Мажнун», «Ҳалима», «Машраб», «Юсуф ва Зулайҳо» каби спектаклларга саҳна безаклари яратди. А. рангтасвир, маҳобатли ҳайкалтарошлик («Мотамсаро она» ҳайкали, Наманганда) соҳасида ҳам ижод қилган.

АББОСОВ Шуҳрат Солиҳович (1931. 16.1, Қўқон) — ўзбек режиссёри. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъатарбоби (1965). Ўзбекистон ҳалқ артисти (1974). Тошкент давлат санъат ин-тини тутатган (1954), шу ин-тда проф. (1983 й.дан), кафедра мудири (1991 й. дан). М. Үйғур номидаги вилоят мусиқали драма театрида (Янгийўл ш.) бош реж. (1954-56). «Юрак сирлари» (Б. Раҳмонов), «Нурхон» (К. Яшин), «Оғриқ тишлар» (А. Қаҳҳор) каби пьесаларни саҳналаштирган. 1958—91 йлар «Ўзбекфильм»да реж. (1982—86 й.ларда директор). 1996 й. дан Ўзбекистон киноарбоблари бирлашмасининг раис муовини. «Маҳаллада дув-дув гап» кинокомедияси (1960) илк ютуғи бўлди. 2-жаҳон уруши йиллари ота-онасиз қолган турли миллатта мансуб 14 болани тарбиялаган тошкентлик Шомаҳмудов оиласининг жасорати ҳақидаги «Сен етим эмассан» (1963; Ҳалқаро кинофестиваль мукофоти, Франкфурт-Майн, 1963), одоб-ахлоқ ҳақидаги «Қалбингда куёш» (1965) фильмлари реж. ижодида алоҳида ўрин тутади. «Тошкент — нон шахри» (1967; кинофестиваль совриндори, Олмаота, 1973), «Севги можароси» (1971; 5-кинофестиваль совриндори, Тбилиси, 1972) фильмлари б-н энг яхши кинореж. сифатида танидди. Тарихий-биографик мавзуда «Абу Райхон Беруний» (2 кисмли, 1974, 8-кинофестивалнинг бош мукофоти, Кишинёв, 1975, Ҳалқаро кинофестивалнинг «Олтин Дельфин» совриндори, Техрон, 1977), «Оловли йўллар» (Ҳамза ҳаётига

бағишенгандан 17 кисмли төлефильм, 1975—84), уруш йиллари фронт ортидағи құйинчилеклар ҳақида ҳикоя құлувчи «Катта урушдаги кичик одам» (1989) фильмлари ҳам машхур. Мустақиллик А. ижодида бурилиш ясади. 14 кисмли «Камолот чүккиси сари» хужжатли (1995) ва 2 кисмли «Отамдан қолған далалар» бадий (сценарийсіні М. Түйчиев б-н ҳамкорлықда ёзған, 1998) фильмларни яратди. Ҳамза номидагы Ўзбекистон Давлат мұкофоти лауреати (1974). «Эл-юрг хурмати» ордени (1998) ва «Шұхрат» медали (1994) б-н тақдирланған.

АББРЕВИАТУРА (итал. abbreviatione

— қисқартма <лот. abbrevio — қисқартираман) — 1) лингвистикада: сөз бирикмаларини қисқартириб қосыл килинган сўзлар: а) бирикма таркибидаги сўзлар биринчи ҳарфлари алифбо тартибидә ўқиласи ёки оддий сөз — ҳарфлар англаттан товушлар каби талаффуз этилади. Mac, БМТ (бе-ме-те) — Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, МДХ (Мустақил Давлатлар Ҳамдустлиги); б) мураккаб қисқартма сўзлар: сөз бирикмалари таркибидаги сўзлар биринчи ҳарфларидан ташқари, улар маълум қисмлари (морфемалари) олиніб ясалади. Mac, ЎзР (Ўзбекистон Республикаси), юрфак (юридик факультет); 2) мусикада: нота ёзувида қисқартириш ва соддалаштириш белгиси. Куй қисмларининг тақрорланишида, жуда баланд ёки паст товушларни бир оқтава баланд ёки паст қилип шартли ноталаштиришда, нота чизикларидан сўнг қўшимча чизикларни камайтиришда кўлланиладиган белгилар. А. партитурада куйга қочирим беришни ҳам ифодалайди. А. ёрдамида асарнинг нисбатан мустақил, тугал қисми ёки қўшиқ банди тақрори, айрим текта ёки куй тузилмалари тақрори берилади. А. кўп қўшимча чизиклардан халос қилиб, нота ўқилишини осонлаштиради. Мусика безакларини ифодалашда кенг кўлланилади.

АББРЕВИАЦИЯ (лот. abbreviate —

қисқариш), биологияда — аъзолар ёки улар қисмларининг индивидуал ривож-

ланиш жараёнида қисқариши. А. онтогенезнинг охирги шаклланиши боскичи издан чиқиши натижасыда рўй бериб, бу авлодларда аъзоларнинг тўлиқ ривожланмай қолишига олиб келади.

АБДАЛ — уруғ номи. А. лар Хиндистон, Афғонистон ва хусусан Туркистон халқлари этногенезида мухим ўрин тутган эфталийлар, яъни ҳайталларнинг авлодидир. Ҳайталлар (эфталийлар) Суря, юон манбаларида «А.» деб аталган. А. туркманлар таркибига ҳам кирган (яна қ. Эфталийлар).

АБДАЛОВ ОТАЖОН (1856-1939)

-илк ўзбек матбаачиси ва ношири. Матбаачилик фаолиятини 1874 й.дан Хива ш.да Хива хони Мухаммад Раҳимхон II саройида ташкил этилган тошбосмада ишлашдан бошлаган. А.0.1876 й.да Абдуносир Фарохийнинг «Нисабуссибён» асарини тошбосмада босиб хонга тақдим этди. Бу китоб Хивадагина эмас, балки бутун Ўрта Осиё миқёсида биринчи босма китоб ҳисобланади. А.О. босиб чиқариш учун лойиқ асарларни ўзи танлаб, уларни Мухаммад Раҳимхонга чоп этишга руҳсат бериш учун тавсия қилган. Қўлёзмаларни нашрга тайёрлашда ўзига замондош бўлган таникни ҳаттот ва шоирларнинг кўмагидан фойдаланган. 1876—1910 й.ларда А. О. Хива матбаасида 10 дан ортиқ китобни нашрдан чиқарди. Булар орасида Навоийнинг «Хамса» (асарнинг «Хайрат-ул Аброр» қисми; 1880), «Хазойин-ул Маоний», 1881, «Чор девон» (1882), Оғаҳийнинг «Тавизул ошиқин» (1882) номли асарлари, Мухаммад Раҳимхон II (Феруз) нинг ғазаллари (1897) ва «Мажмуат ушшуаро» (1900) тўпламлари бор. А. О. Хоразм халқ ҳукumatининг бир қанча хитобномалари, тарихий ҳужжатларини, Хива ш.да ўзбек, рус, туркман, қорақалпок тилларида газеталар чиқаришга бошлиқ килган.

Ад.: Пидаев Т., Матбуот — миллат чироғи, 1999.

АБДИБЕРУН ХОНАҚОҲИ — Самарқанд қалъа деворининг жан. (бе-

рун — ташқари)да жойлашган мөймөрий мажмуя. Кўхна қабр ёнига току равоқли хонақоҳ — масжид (15- а.), ўргасига жамоатхона, атроф бурчакларга хужра ва зиналар курилган. Кўш қават сиркор гумбаз, пойгумбаз ва деворлар сиркор фиштлар ва кошинкор нақшлар б-н безатилган. Жамоатхонанинг уч томонидан эшик очилган. Мехроб эса оддий, хонақоҳ хушбичим, содда ва файзли зиёратгоҳ, унинг шим. ёнбошида авлиё мозори бор. Катта ҳовли сахнида суфа, ҳовуз ва дарвозахона кўзга ташланади.

АБДИДАРУН МАЖМУАСИ -

Самарқанд қалъа деворининг шарқий томони (дарун — ичкари)да жойлашган кадимги зиёратгоҳ. 9- ада яшаган аллома Абд Маъзиддин қабри атрофида турли бинолар пайдо бўлиб мөймөрий зиёратгоҳга айланди. Марказида энг йирик бино — хонақоҳ (15- а.) кўзга ташланади. Унинг пештоқи, гумбази ва девор безаклари Улугбек даври мөймөрлиги маҳсулни эканлигидан дарак беради. Зиёратхона — жамоатхона масжид вазифасини ўтаган. Хонақоҳнинг ичидаги авлиёнинг мақбараси бор. Таъмирлаш натижасида мақбара биносининг дастлабки киёфаси ўзгариб кетган. Ҳовли ўргасидаги сарховуз чашмабулок устида бўлгани учун ҳам унинг суви қишинёнзин бир хилда сақланган, аҳоли орасида шифобаҳаш хисобланган. Ҳовли атрофидаги хужралар ва гарб томондаги жоме масжид 19- ага оид. Масжид безаклари орасида усталар номи сақланган.

АБДИЙ Мирабдуллахўжа (1870 — Бу-хоро — 1922) — шоир ва тазкиранавис. А.нинг айрим замондошларига бағишлиланган қасида ва ғазалларидан намуналар Афзал Примастийнинг («Афзал ут-тазкор» (1904) ва Нематулла Мұхтарам («Тазкират уш-шуаро», 1910) тазкираларида учрайди. «Тазкираи Абдий» (ёки «Тазкират уш-шуарои мутааххирини Бухоро», «Тазкират уш-шуаро», 1904) тазкирасида Амир Абдулаҳад даврида яшаб ижод этган 118 шоир ҳакида биографик маълумот ва асарларидан на-

муналар берилган. Тазкира мукаддима ва 28 мақсад (боб) дан иборат. Муқаддимада шеър ва шоирлик ҳакида фикр юритилади. Муаллиф шоирларни оддий, камтар бўлишга, енгил обрў ва бойлик изидан қувмасликка ундаиди. Бобларда шоирлар ижодига баҳо берилган. Асар 19- а. охири — 20- а. боши Туркистон адабий ҳаракатчилигини, хусусан, ўзбек-то-жик адабий алокаларини ўрганишда муҳим манбалардандир. Жумладан, тазкирада Аҳмад Дониш, Возех, Шоҳин, Садриддин Айний, Тошхўжа Асирий кабилар ҳакида кимматли маълумотлар бор.

АБДИРОВ Чаржая Абдирович (1933.20.12, Қорақалпоғистон Республикаси Қораўзак шаҳарчаси — 1997.3.7, Нукус) — микробиолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1989), Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан ар-боби (1979). Тиббиёт фанлари д-ри (1973). Тошкент тиббиёт ин-тини битиргач (1955), шу ин-т микробиология кафедрасининг асистенти (1958—61), Ўзбекистон Республикаси ФА Қорақалпоғистон филиалида катта илмий ходим (1961—69), Ўзбекистон Тери-таносил қасалликлари и.т. институти Қорақалпоғистон филиали директори (1969), Қорақалпоғистон Соғликни сақлаш вазири (1969—76), Нукус давлат ун-ти ректори (1976—85), Ўзбекистон ФА клиник ва экспериментал тиббиёт и.т. институтида бўлим мудири ва директор (1985—97). Асосий илмий ишлари микробиология ва иммунология масалаларига бағишлиланган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутати ва Олий Мажлиснинг Атроф мухит ва табиатни муҳофаза қилиш масалалари кўмитаси раиси (1994—97).

АБДОЛ СУЛТОН, асл исми Абдумалик султон (?— 1580) — шайбоний султонлардан, Кўчкунчихон невараси, Абдуллатифхоннинг ўғли, Искандархон ҳукмронлиги даври (1561—83)да Зомин ҳокими бўлган. Таҳт учун курашларда мағлуб бўлиб Кўхистон, сўнг Ҳисори Шодмонга кочиб кетган; ўша ерда Ўзбек султон томонидан ўлдирилган.

Самарқанддаги Кўчкунчихон мадрасасига дағні этилган А.С. «Хуш» тахаллуси б-н шеърлар ҳам ёзган.

АБДОЛБОБО МАҚБАРАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (18—19- а. лар). Иchan қалъанинг шарқий дарвозаси ташкарисида жойлашган. Атрофида минора, масжид, ховуздан иборат мажмуда барпо килинган. Мақбара мурабба тархли бир хона (ташқи 5,7x5,4 м, ички томони 3,4x3,4 м) дан иборат, гумбаз томли. Гумбаз ости бағаллари икки қатор муқарнаслар б-н безатилган. Пештоғи мақбара б-н тулашиб кетган. Унинг тепасига икки қаторли ғиштин шарафалар ишланган. Масжид (17,2x8 м) чорток тарғли, икки устунли, ўнг ва терс айвонли, шифти тўсинли, минора (ост диаметри 3,45 м, бал. 10 м)нинг тепаси мезанали, танаси яшил кошин белбоғлар б-н безатилган. Чорси ҳовузнинг (14,6x13 м) чети поронали.

АБДОМЕН (лот. abdomen — корин) — гавданинг кўкракдан кейинги (пастки) қисми.

АБДРЕИМОВ Қуатбой (1937.24.5, Қоракалпогистон, Тахтакўпир тумани) — қоракалпқоқ актёри ва реж. Ўзбекистон ҳалқ артисти (1974). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатган (1963). Қоракалпқоқ телевидениесида реж. (1963-68), бош реж. (1968-71), Қоракалпқоқ театрида директор ва бош реж. (1973-79), 1979 й.дан реж. Саҳналаштирган асарлари: «Отелло» (У.Шекспир, Отелло ролини ўзи ижро этган), «Момо ер» (Ч.Айтматов), «Абу Райхон Беруний» (Т.Сейтжанов), «Бердак» (Ж.Оймурзаев), «Билмайин босдим тиконни» (И.Султон), «Темир хотин (Ш.Бошибеков), «Эрназар олакўз» (А.Ўталиев) ва б. А. биринчи қоракалпқоқ кино актёри. «Ўзбекфильм» ва «Қозоқфильм» киностудияларида ишланган 20 дан ортиқ фильмларда суратга тушган : Алижон («Ҳамза»), Эргаш («Оталар васияти»), Валижон («Афсонадаги қиз»), Зарипбой («Бўйсунмас») ва б. Бердақ номидаги Қоракалпогистон давлат мукофотининг лауреати (1973). «Эл-

юрт ҳурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

АБДУ Мухаммад (1849, Танта ш. яқинидаги Шабшир эл-Ҳисса қишлоғи — 1905.11.7) — мисрлик илоҳиётчи, жамомат арбоби. Қоҳирадаги ал-Азҳар дорилғунунида таҳсил олган (1869—77). Диңнй-фалсафий қарашлари Жамолиддин Ағғоний гоялари таъсирида шаклланган. Миллий озодлик курашида иштирок этганлиги учун хибсга олиниб, сўнгра Мисрдан чиқариб юборилган (1883—88); 1884 й.да Парижда ал-Ағғоний б-н биргалиқда «Ал-Урват ал-вусқо» («Мустаҳкам бирлик») яширин жамиятини тузди, бу жамият мусулмон зиёлилари орасида катта таъсири бўлган шу номдаги газ.ни нашр этган. 1889 й. Мисрға қайтиб келди; қозилик, ал-Азҳар дорилғунунида мударрислик килди. 1898 й. «Ал-Манар» жур.га асос солди. 1899 й.дан умрининг охиригача Миср муфтийиси бўлди. А. ижтиҳод ҳуқуқини илгари суреб, ислом ақидаларини оқилона талқин этиш, бальзи урф-одат ва тақиқларни енгиллаштириш тарафдори бўлиб чиқди. Жумладан А.нинг мусулмонларга одам ва ҳайвонларни тасвирлашга, банкларга омонатлар кўйиб улардан фоиз олишга, европача бош кийим кийишга руҳсат берувчи ва ш.к. фатволари жуда машҳур бўлиб кетди. А. «Қуръон тафсири», «Рисолат ат-тавҳид» («Яккаждолик тўғрисида рисола»), шунингдек шариат ва таълим тизимини ислоҳ қилишга оид 30 га яқин китоб муаллифидир.

АБДУАЗИЗОВ Абдузухур Абдумажидо-вич (1938.1.1, Тошкент) — тилшунос, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1995). Филол. фанлари д-ри (1975), проф. (1978). Тошкент давлат чет тиллар педагогика интини тамомлаган (1961). Шу ин-т инглиз тили фонетика ва фонологияси кафедрасининг мудири (1968-81; 1983-91), Кобул унтида маслаҳатчи-проф. (1981—83), Тошкент давлат ун-ти қиёсий-типологик тилшунослик кафедраси мудири (1991 й.дан). Инглиз ва ўзбек тиллари унли фо-

немаларининг киёсий таҳлили мавзууда илмий тадқиқотлар олиб борган. Умумий ва қиёсий тилшунослик, фонетика ва фонология, олий ўқув юрти учун чет тилларини ўқитиш услубиётига доир дарслер, ўқув қўлланмалари муаллифи. Асарлари рус, инглиз ва дари тилларида нашр этилган.

Ас: Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси, Т., 1992.

АБДУВАҲОБОВ Абдували Абдусаматович (1941.11.7, Тошкент) — Ўзбекистон ФА акад. (1995). Кимё фанлари д-ри (1979), проф. (1981). ТошДУни битирган (1965). Ўзбекистон ФА Биоорганик кимё ин-тида лаборатория мудири (1973 й.дан), шу ин-т директори (1987—93). Ўзбекистон ФА Кимё-технология ва Ер ҳакидаги фанлар бўлимининг раиси (1992—94), вице-президенти (1994—97). А. физиологик фаол моддаларнинг нозик органик синтези, стереокимё, қисқа молекулали биорегуляторлар молекуляр таъсир механизмининг кимёвий моҳияти устида тадқиқотлар ўтказган. Унинг раҳбарлигида ҳашаротларнинг кимёвий экологияси б-н боғлиқ изланишлар олиб борилди.

АБДУЖАББОР (Абдужаббор хитойли, 18- а. охири — 19- а. бошлари) — кошинкор уста. Паҳлавон Махмуд мақбараси, Кўхна Арк ва б. биноларни безашда катнашган.

АБДУЗОЙИР СУЛОЛАСИ - самарқандлик қўғирчоқбозлар авлоди: 1) Абдузойир (1786—1860) — меҳтар, сурнайчи ва қўғирчоқбоз; 2) Новвот бобо (1835—1904) - қўғирчоқбоз, доирачи, раккос ва созанди. У қўғирчоқ театрининг бир тури — «Чодир хаёл» устаси, ҳалқ санъати анъаналари асосида муваққат чодир театри ташкил қилиб, томошалар кўрсатган. Томошаларда бойлар ва чор амалдорлари ҳажв килинган; 3) Қули бобо Новвотов (1882—1968) — қўғирчоқбоз ва сурнайчи. 20- й.лардан бошлаб асосан, кўлга кийиладиган қўғирчоқлар томошасини кўрсатган. Кўпинча корфармонлик қилган: томо-

шани бошкарган, сурнайда жўр бўлган, қўғирчоқлар б-н савол-жавоб қилган. Унинг сурнайда дам қайтармай чалган «Дотор ироги», «Соқийнома», «Сийна-хирож» каби куйлари кишига завқ бағишилаган.

АБДУКАРИМОВ Абдусаттор (1942.4.4, Чиноз тумани) — биолог ва генетик олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), биол. фанлари д-ри (1979), проф. (1990). Ўзбекистон ФА Биокимё ин-тида катта илмий ходим (1972—78), Молекуляр биология (1978 й.дан) хавда Ген ва ҳужайралар инженерияси биотехнологияси (1982 й.дан) лаб.лари мудири, Ўзбекистон ФА Генетика ва ўсимликлар экспериментал биол. и.т. институти директори (1992 й.дан). А. тиреоид гормонини боғловчи оксил молекуласи — рецепторни ажратиб олди, унинг функцияси ва физик-кимёвий хоссаларини ўрганди. Катор генлар ажратиб олиш, вектор молекулалар конструкциясини яратиш, якка ҳужайрадан сунъий шаротида ўсимлик етиштириш б-н боғлиқ илмий ишлар дастурига раҳбарлик қилди.

АБДУКАРИМХЎЖА СУЛОЛАСИ - ғиждувонлик қўғирчоқбозлар авлоди: 1) Абдукаримхўжа (1800—1870) — сурнайчи ва қўғирчоқбоз; 2) Сиддик калон (1858—1940) — созанди ва мақомчи ҳофиз, қўғирчоқбоз. Масҳарабоз, қўғирчоқбоз ва найрангбозлар тўдасига раҳбарлик қилган. Тўдада Файзи меҳтар, Шоди пучук, Тўхта ногорачи, Азиз муаллақ, Ҳамро масҳарабоз, Сайфиддин шербоз каби санъатчилар ишлаган; 3) Холмурод бобо Сиддиков (1891—1967) — қўғирчоқбоз. У «Полвон Качал», «Бичаҳон», «Усмаҳон» каби қўғирчоқларни ўйнатиб келган. Анъанавий қўғирчоқ театрини ҳаётга яқинлаштиришга, қўғирчоқларнинг сўзлари б-н ҳаракатларини уйғунлаштиришга, томошаларнинг мароқли ва таъсирчан чиқишига интилган.

АБДУЛАВВАЛ Нишопурӣ (?), Нишопур — 15-а. Самарқанд) — тасаввуф олими. А. «Масмут» («Эши-

тилганлар») ки-тоби б-н машхур. Бу асар нақшбандийлик тариқатининг на-
мояндаси Хўзка Ахрорнинг суфийлик
нуқтаи назари, фалсафий қараашларига
бағишиланган таржимаи ҳолидир. А.
Хўжа Ахрорнинг ёшлигидан бошлаб
86 ёшгача босиб ўтган суфиёна йўлини
ўша даврдаги сиёсий, юктиомий ахвол
б-н боғлаб кўрсатган. Китобда Мирзо
Улуғбек даври воқеалари хам ўз ифода-
сими топган. Бу асарнинг нодир 2 нус-
хаси бор. Абдураҳмон факих томонидан
китобат қилинган нусхаси жуда эски; ик-
кинчи нусхаси 1598 й.да кўчирилган. А.
Самарқандда Хўжа Ахрор қабристонига
дафи этилган.

АБДУЛАЗИЗ ибн Шарафуддин (14- а.
охири — 15- а. боши) — риҳтагар. Амир
Темур саройида яшаб ижод этган. Аҳмад
Яссавий мақбараси учун куйган «Назир-
ниёз қозони» ўз даври амалий санъати-
нинг нодир намуналаридан биридир.

АБДУЛАЗИЗХОН (1509-1550)
-Шайбонийлардан. Убайдуллахоннинг ўғли,
Хоразм ҳокими (1538—39). Отаси-
нинг вафоти (1539)дан сўнг мамлакатда
иккижокимиятчилик вужудга келиб, А. Бу-
хоро хони (1540—50), Кўчкунчихоннинг
ўғли Абдуллатифхон эса Самарқанд хони
(1540—1551) бўлган. А. ўз хукмронлиги
даврида давлат ва аҳоли манфаатларини
кўзлаб қатор ислоҳотлар ўтказган, айrim
соликлар (таноб пули, тафовут, тавфири
ва б.) ни бекор қилган, Бухоро атрофини
янги мудофаа девори б-н ўрашга кириш-
ган (уни Абдуллахон II қуриб битказган
бўлиб, 20-а. бошларигача сақланган).
Бундан ташкари у Бухорода Мадраса,
улкан кутубхона, Баҳоуддин Накшбанд
қабристонида хонақолар курдиранг.

А. илм ва шеърият аҳлиниң ҳомийси,
ўта тақвodor инсон бўлиб, тасаввуф оли-
ми — Шайх Жалол (7—1549) нинг му-
риди эди. У беназир хусниҳат соҳиби
бўлган, «Азизий» тахаллуси б-н фазаллар
битган.

АБДУЛАЗИЗХОН (1614-
-1681) — аштархонийларцан. Надр
Муҳаммадхоннит катта ўғли. 1626 й.дан

Хутталон ҳокими, 1630 й.дан Балхнинг
гарбий туманлари ҳокими. 1645 й.дан
Бухоро хони. А. марказий ҳокимиятни
мустаҳкамлашга ҳаракат қилган, мам-
лакат ободончилигига бирмунча ҳисса
кўшган. Бухорода кўпгина муҳташам би-
нолар қурдиранг (Абдулазизхон мадрасаси
ва б.).

АБДУЛАЗИЗХОН МАДРАСАСИ

- Бухородаги меъморий ёдгорлик. Кўш
иморат ансамблнинг жан. томонида меъ-
мор Мимхокон ибн Хўжа Муҳаммадамин
томонидан 1652 й.да курилган. Улуғбек
мадрасасининг (1419) қэршисида. Ма-
драса тузилиши оддий ва хужралари
икки ошёнли. Чорсидовлининг ҳар тара-
фи ўргасида пештоқли айвон бор. Уму-
ман Мадраса безаклари юксак санъат
ва маҳорат б-кишланган. Катта пештоқ
нафис ва нодир кошинкори нақшлар
б-н зийнатланган. Ислимий нақшлар
каторида афсонавий жониворлар тасви-
ри хам берилган. Мадраса хужралари,
айниқса, жан. айвон пештоқи турили-
туман нақшлар б-н безатилган. Гумбаз
шипининг ганчли муқарнаслари орасида
ислимий нақшлар ва зар-ҳал безаги бор.
Хужра деворларида табиат манзарала-
ри ва иморатлар тасвири хам учрайди.
Нақшлар, асосан, мовий ранг бўёқлар б-н
чизилган. Асосий ўлчами: атроф айланаси
50x67 м, ҳовли — 28x35 м. Мадраса
17- а. Бухоро маҳобатли меъморлигининг
етуқ намунасиdir. Мадраса асосан жузъ-
ий таъмирлар (пештоқ муқарнасини Уста
Ширин Муродов таъмирлаган) асосида
тартибга келтирилган. Ҳовлисида сай-
ёхлар учун миллим мусиқа ва фольклор
томушалари кўрсатилади. Шим.-шарқий
бурчагидаги миёнсаройда Бухоро ёғоч
ўймакорлиги намуналаридан иборат
кўргазма ташкил этилган.

АБДУЛАЗИЗХЎЖА МАДРАСА-

СИ -Қаршидаги меъморий ёдгорлик
(1909). Маҳаллий меъморий анъаналар-
нинг соддалаштирилган шаклида фишт,
ганчдан курилган; чортоттархли (26x24
м), мурабба ҳовлили (14* 14 м). Икки
қаватли дарвозахона — пештоқнинг икки

ёнида хужралар бор. Бинонинг икки ён бурчагида деворга туташтириб икки бурж курилган. Қанотларнинг биринчи қаватига юза, иккинчи қаватига эни кенгравоқ ишланган. Масжид ва дарсхоналар гумбаз томли. Ҳовли балхи гумбазли хужралар б-н ўралган. Мадраса деярли безаксиз. Унда Қашқадарё вилояти тарих-ўлкашунослик музеи жойлашган.

АБДУЛАЛИ ТАРХОН (15-а.) - Бухоро вилояти ҳокими (15-а. 90-й.лари). Султон Ахмад Мирзонинг нуфузли амирларидан, йирик мулқдор. А. Т. Шайбонийхон б-н яхши муносабатда бўлган. Бобур: «Шайбонийхоннинг мунча тараққий топмоғига ва мунча қадим хонаводалар бузулмоғига А. Т. сабаб бўлди», деб ёзган.

АБДУЛАҲАД (1859.16.3-1911.6.1) - Бухоро амири (1885—1910). Мангитлардан. Амир Музаффарнинг ўғли. А. даврида чор ҳукумати Бухорода рус сиёсий агентлиги таъсис этиб (1886), Туркистонни, жумладан Бухоро хонлигини хом ашё базасига айлантириш ва бу ердаги бойликларни Россияга ташиб кетиш мақсадида Амударёга кўприк курди, Чоржўй-Самарқанд т. й. ўтказди (1900—01). Шунингдек А. даврида жадидчилик харакати кучайди.

АБДУЛВАДУД АҲМАД ибн Абдулвосиъ Шоший (14-а.) — тошкентлик хаттот. 1339 й. Хатийб ат-Табризийнинг «Мишқот улмасобиҳ» («Чироқлар токчаси») хадислар тўпламини насх хати б-н кўчирган. Бу кўлёзма Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сакланади.

АБДУЛВАҲҲОБ МИРЗО (? - 1860—70 й.лар, Китоб ш.) — бухоролик хаттот. Араб ва форс тилларидаги 100 га яқин кўлёzmани шикаста ва настаълиқ хатида кўчирган. А. кўчирган асарлардан баъзилари (Жалолиддин Румийнинг маснавийлари ва Нозим Ҳиравийнинг «Юсуф ва Зулайҳо»си) Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида кўлёзмалар фондида сакланади.

АБДУЛЖАББОР - Шердор мадрасанинг (Самарқанд, 1619—36 й.ларда

курилган) меъмори. А.нинг имзоси улкан пештоқ ичидағи равоқнинг тепасига «Устод мулла Абдулжаббор меъмор» деб оқ кошинларда терилган. Улкан пештоқ қанотида қуёш-одам ва оҳуни қувиб кетаётган шер тасвиrlанган. Бу кошинкор тасвир меъморнинг катта санъаткор эканидан далолат беради.

АБДУЛЖАББОР

ибн

АБДУРРАҲМОН ал-Аздий (? — 759, Бағдод) — Араб халифалигининг Хурросондаги ноиби (757—759). Халифа ал-Мансур (754—775) А. и. А.нинг ўзига содиклигидан шубҳаланиб, ўғли Муҳаммад ал-Махдийни уни ҳибса олмокқа жўнатади. Шунда А. и. А.дан норози Марварруд ш. аҳолиси бош кўтарадида, уни тутиб халифага топширади. Халифа уни каттиқ азоблаб катл этади (759).

АБДУЛЖАМИЛ (? - 1505-06 й.лар, Ҳирот) — хаттот. Алишер Навоийнинг шахсий котиби, Ҳиротдаги Султония мадрасасида наҳв ва сарфдан дарё берган (мударрис). У Алишер Навоийнинг «Ҳамса» (Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сакланади), «Наводир ун-ниҳоя» ва б. асарларини кўчирган. Навоийнинг лирик асарлари бўйича «Тұхфат ус-салотин» («Султонларга тухфа») тўпламини тузган (Британия музейида сакланади).

АБДУЛКАРИМ (19- а.) - самарқандлик машҳур котиб. Алишер Навоийнинг «Ҳамса» асари нусхаларидан бирини (1841—42), ҳиротлик шоир Нозим Ҳиравийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини (1854— х 55) кўчирган. Бу кўлёзмалар Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сакланади.

АБДУЛКАРИМ БУХОРИЙ (? - 1830) — тарихчи, географ, сайёҳ. 1804 й. амир Ҳайдар Россияга юборган элчилар сафида таъминотчи бўлиб Петербург, Москва ва Астрахон (Ҳожи Тархон) ш.ларида бўлган. 1807 й. Туркияга юборилган элчилар сафида саркотиб бўлиб Истанбулга борган ва у ерда уйланиб, умрининг охирига кадар яшаб қолган. А.

Б.нинг Туркистон ва Афғонистон тарихи га доир биргина асари бизгача етиб келган бўлиб, у «Тарихи Надимий» номи б-н машҳур. Бу асарни француз шарқшуноси Ш. Шефер «Марказий Осиё тарихи» деб номлаб, француз тилида Парижда нашр этган (1876).

АБДУЛКАРИМ НОДИРПОШО (1807-1885.2, Метелия) — турк ҳарбий арбоби. Россия-Туркия уруши (1828—29) катнашчиси. 1853—56й.лардаги Крим уруши даврида Анадолу армиясига қўмандонлик қилган. 1862 й.да Черногория-Туркия урушида катнашган. 1876 й.да Мурод V ҳуку-матида ҳарбий вазир. Сербия-Туркия уруши (1876) да Туркия армиясига қўмандонлик килиб, сербларни тор-мор қилган. 1877—78 й.лардаги Россия-Туркия уруши бошларида туркларнинг Болқон я.о.даги армиясига қўмандон. Урушдаги мағлубиятлар сабабли қўмандонликдан четлатилиб аввал Лемнос о.га, сўнгра Родос о.га сургун қилинган.

АБДУЛКАРИМ СОТУҚ БҮФРОХОН Қорахон (859—955) — корахонийлар сулоласи асосчиси. 880 й. Торим водийсининг Лўп, Чарчан, Хўтан, Кучор ш.лари жойлашган худудида марказлашган ҳокимиятга асос соглан. Ривоятларга караганда, у Қашқарга савдо карвони б-н келган Ҳожи Абу Наср Сомоний воситаси б-н ислом динини биринчи бўлиб қабул қилган ва 12—25 ёшларида Куръони Каримни ёд олган. А.С.Б. дан бошлаб ислом дини Қашқар, Ёркент, Оксув ва Хўтанга тарқалган. Унинг қабри Қашқарнинг Остин Ортуш мавзесида бўлиб, мусулмонлар орасида табаррук зиёратгоҳ сифатида машҳур.

АБДУЛКАРИМБИЙ, Абдулкаримхон (1710-1750) - Қўқон хони (1733—50). Минглардан, Шоҳруҳбийнинг ўғли. Акаси Абдураҳимбий вафот этгач (1733), таҳтга ўтирган. Хонлик ўрдасини Қўқон яқинидаги Тепакўрғондан Қўқонга кўчирган. 1746 й. Ўратепа ҳокими Фозилбий ёрдамида қалмоклар хужумини қайтарган. А. Қўқон ш.да сарой, Мадра-

са, бозор ва Исфара, Катағон, Марғилон, Тошкент, Ҳайдарбек номли шаҳар дарвозаларини қурдирган.

Ад.: Бейсембиев Т. К., Тарихи Шахрухи, Алма-Ата, 1987; Бобобеков Ҳ. Н., Қўқон тарихи, Т., 1996.

АБДУЛЛА Мусаввир Ҳурросоний — 16- а. 2- ярмида Бухорода яшаган миниатюрачи рассом, Бухоро миниатюра мактаби вакили. Таникли рассомлар Махмуд Музахҳиб ва Шайх Саъдий Махмуд қўлида таҳсил кўрган. Ҳирот миниатюра мактаби анъаналари таъсирида, қўлёзма китобларга нақш ва нағис суратлар ишлаган. Шайх Саъдийнинг «Бўйстон» (1542), «Гулистон» (1543) ва б. қўлёзмаларга ишлаган миниатюралари бунинг далилидир. Машҳад маданий ёдгорликлари мураккасида А.нинг ҳоз. тадқиқчилар шартли равишда номланган «Боғда мусика асбоби б-н турган миниатюраси бор. А.нинг 1575 й.да яратган «Учрашув», «Севишганлар» номли асарлари дикқатга сазовор.

АБДУЛЛА АВЛОНӢӢ – қ. Авлоний.

АБДУЛЛА БУЛБУЛ Исо Ҳофиз ўғли (? — 1916, Тошкент) — ўзбек созандва хонандаси. Гижжак, дутор, танбур каби миллий чолгу асбобларида чалинадиган куйларнинг моҳир ижрочиси сифатида танилиб, ҳалқ орасида «Булбул» лақабини олган. Хушхонлиги ва созандалиги туфайли «Созандо ҳофиз» номи б-н ҳам танилган. А. Б. замонасиининг илгор фикрли куйчиси. Навоий, Фузулий, Фурқат ғазалларини ҳалқ орасида куйлаган. «Баёт», «Сегоҳ», «Чоргоҳ», «Ушшоқ», «Шаҳнози Гулёр» каби маком йўлларини Мадумар Ҳофиз талқинидаги эркин («Ёввойи») усулдан соз усулига ўтказган.

АБДУЛЛА ЖИН (19 - 20-алар) -кошинкор уста. Хивадаги Тошҳовли, Паҳлавон Махмуд мақбараси ва Кўҳна Арк (қабулхона ва айвонли масжид)нинг ички ва ташқи деворларини кошин б-н безаган. Услубининг ранг-баранглиги на-моёнларга ишланган гириҳ ва «сўзана» нақшларида кўзга ташланади.

**АБДУЛЛА ибн БУРАЙДА
МАҚБАРАСИ** — Ўрта Осиё меморий ёдгорлиги (11-а., мемори Абу Бақр). Туркманистон худудида. Вакил Бозор қабристони яқинида жойлашган. Мурабба тархли (ташқи 3,8x3,8 м, ички 2,6x2,6 м) мақбара, томи — чорток гумбаз. Пештоқ юкорисига нақш ишланган, ғиштин белбогида куфий ёзуви бор. Ички қисми (девори ва равоклари) ўйма ва ислимий нақшлар б-н безатилган, улар орасида нахс ёзувлари сакланган.

АБДУЛЛА КУЛОЛ (Кали Абдулло, 1815—Риштон—1900)—кулол, кошинпаз уста. Риштон ва Қўқонда ишлаган. Фарғона куллоллари ишларига бошчилик қилган. Худоёрхон ўрдасининг (хоз. Қўқон ўлкашунослик музейи) бош фасадини ранг-баранг кошинлар б-н безашда катнашган (1867—73). А. к. ишларидан намуналар (сопол идишлар) Ўзбекистон давлат санъат ва Қўқон ўлкашунослик музейларида сақланади.

АБДУЛЛА НУРАЛИ ЎҒЛИ (1874—Китоб тумани Қайнар қишлоғи — 1957) — баҳши-шоир. Ўзбекистон халқ достончisi (1938). Ёшлигиданоқ чўпонлардан дўмбира чертишни ўрганган. 19-а. 2-ярми ва 20- а. бошларida яшаган Шахрисабз достончилик мактабининг йирик вакили Ражаб шоирга шогирд тушди. Ундан достончилик йўлларини ўрганди ва 25 ёшида мустақил достончи бўлиб етишди. 1937 й.да Москвада ўтказилган ўзбек адабиёти декадасига ва 1938 й.да Тошкентда бўлиб ўтган халқ ижодчилари олимпиадасига қатнашиб, муваффақиятга эришди. «Алпомиш», «Сайдимхон», «Малика айёр», «Авазхон», «Хиломон», «Киронхон», «Кунтугмиш», «Юсуф билан Аҳмад» каби халқ достонларини куйлаган, замонавий мавзуларда термалар яратган. У қаҳрамонлик достонларини шўх айтиши, куйларининг ёқимлилиги б-н бошқа достончилардан ажralиб турган.

АБДУЛЛА ОРИПОВ - қ. Орипов Абдулла.

АБДУЛЛА ТЎҚАЙ (тажал-

луси; асл исми Тўқаев Габдулла Мухаммадгариғовиҷ) (1886.14.4, Қозон губерниси Қушлович қишлоғи (Арча тумани) — 1913.2.4, Қозон) — татар шоири, публицист. 1902 й. дан шеърлар ёза бошлаган. 1905 й. ҳарф терувчи бўлиб ишлаган. «Фикер» (Фикр) газ. ва «Ал-аср ал-жадид» («Янги аср») жур.га шеър, фельетон ва публицистик мақолалар ёзиб турган. А. Т. 1907 й. Г. Камолов б-н ҳамкорликда «Яшен» сатирик жур. чикаради. 1910 й. «Ялт-йолт» жур.да ишлади. Татар халқининг озодлик учун кураши «Озодлик ҳакида», «Текинхўрларга», «Дунё бу», «Кетмаймиз», «Товуш», «Турмуш» каби шеърлари, «Махораба ва давлат думаси» мақоласи ва б.да ёрқин акс этган. А. Т. татар адабиётида танқидий реализмга, болалар адабиётiga асос солди. Замонавий татар адабий тилини яратувчилардан бири бўлди. Тараққиётга тўқсингил қилувчи эскилик сарқитларига, мутаассибликка қарши кураш, илғор маърифат-парварлик гояларини илгари суриш шоир ижодининг муҳим мавзуларидир. А. Т. татар шеъриятининг ғоя ва мазмунигагина эмас, шакли, ифода воситаларига ҳам янгиликларни жорий қилди. Ҳусусан, унинг халқ оҳанглари ва қўшикларига мослаб ёзган шеърларининг руҳи Туркистондаги миллӣ, ижтимоий уйғонишга ҳамоҳанг бўлди. А. Т. шеърлари дастлаб 1913 й.да ўзбек тилига таржима қилиниб, дарслкларга киритилган («Тувғон тил» — Авлоний, «Туркий гулистан», Т., 1913 ва б.). Татаристонда Абдулла Тўқай номидаги республика давлат мукофоти таъсис этилган (1966). Тошкентдаги кўчалардан бирига А. Т. номи берилган.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1961. Ад.: Нуруллин И. З., Абдулла Тўқай (Адабий портрет), Т., 1985.

АБДУЛЛА ФОНУС (1828 - 1914, Тошкент) — ўзбек халқ қизиқчisi, тақлид устаси. У фонус ясад сотиш б-н тирикчилик қилган. Турли ёшдаги кишиларга, куш ва ҳайвонларга тақлид қилган. Унинг тақлидлари кўпинча аччиқ кулги,

ҳажвдан иборат бўлган. Шу йўл б-н у турмушдаги ноҳақлик ва қусурларни, хурофотни ҳажв қилган.

АБДУЛЛА ҚАҲХОР (1907.17.9, Кўқон — 1968.25.5, Москва) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1967). Темирчи оиласида туғилган. Болалиги Кўқон ва унинг атрофидаги қишлоқларда ўтди. Оқкўргон қишлоғидаги Мамажон қорининг усули савтия мактабида таҳсил кўрди. Оиласи Кўқонга кўчиб келгач «Истиқлол» номли шўро мактабига ўқишига киради, ундан интернат, «Коммуна», «Намуна» мактабларида, сўнг билим юртида таҳсил кўради. Билим юртининг «Адаб» қўллэзма жур. да дастлабки машқлари б-н катнашади. Тошкентдаги «Қизил Ўзбекистон» газ.си таҳририятининг «Ишчи-батрак мактублари» ва рақасига муҳаррирлик қилди (1925). У газ.да ишлаш жараёнида Ўрта Осиё давлат ун-тининг ишчилар ф-тини тамомлайди (1928). А. Қ. яна Кўқонга бориб, дастлаб ўқитувчиларни қайта тайёрлаш курсида муаллимлик қилади; кўп ўтмай «Янги Фарғона» вилоят газ.сига котиб ва «Чифириқ» ҳажвий бўлимига мудир этиб тайинланади (1929). А. Қ.нинг «Ой куйганда» илк ҳажвий шеъри «Муштум» жур.да Норин шилпиқ тахаллуси остида босилди (1924). Сўнг унинг бир қанча ҳажвий шеър ва ҳикоялари «Муштум», «Янги йўл» жур.лари ва «Қизил Ўзбекистон» газ.сида Мавлон куфур, Гулёр, Ниш, Эркабой, Э-вой каби тахаллуслар остида эълон килинди. А. Қ. 30-й.ларда яна Тошкентга қайтади ва Ўрта Осиё давлат ун-тининг педагогика ф-тига ўқишига киради (1930), айни пайтда «Совет адабиёти» жур.да масъул котиб вазифасини бажаради. Ўздавнашрда муҳаррир ва таржимон (1935 — 53). 1954 — 56 й.ларда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг раиси. А. Қ. умрининг охирларида даволаниш учун Москвага боради ва ўша ерда вафот этади. Тошкентдаги Чигатой қабристонида дағн этилади.

А. Қ. ижоди шеърият б-н бошланган

эсада, унинг адабий мероси негизини насрый асарлар ташкил этади. «Бошсиз одам» (1929) ҳикояси чоп этилган вақтдан бошлаб умрининг охирига-ча ҳикоя, очерк, публицистика, қисса ва роман жанрларида самарали ижод қилди. А. Қ. нинг дастлабки ижодидаги «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси (1932) шўро мафкураси асосида ёзилган. Унинг «Бошсиз одам» ҳикояси б-н бошланган ҳикоянавислик фаолиятида эса тарихий ўтмиш акс этирилган. «Кўшчинор чироклари» (1951) романидаги (дастлабки варианти «Кўшчинор», 1946) жамоалаштириш даврининг воқеалари бадиий тасвирланган.

А. Қ.нинг 30-й.лар ижодида унинг биринчи романи — «Сароб» муҳим ўринни эгаллади. Ёзувчининг ушбу романни бош қаҳрамон Саидийнинг фаолиятини кўрсатишга қаратилган, яна унда 20-й.ларнинг 2-ярмидаги ўзбек халқи ҳаётининг майший, этног-рафик, иқтисодий ва маънавий манзаралари яққол акс этиб туради. «Сароб» кенг мавзули роман бўлгани учун ёзувчи ўзининг бадиий ниятини яланғоч ҳолда кўрсатмай, уни шу давр ҳаётининг бошқа манзаралари кўринишида реаллаштиришга уринган. Воқеалар тасвирида ёзувчи ҳаёт ҳақиқатини саклаб қолган.

А. Қ. ижодий ҳаёти давомида 40 дан зиёд асар эълон қилган. Бу китоблар орасида 30 га яқин ҳикоялар ҳам бўлиб, улар ўзбек адабиётида ҳикоя жанрининг бадиий уfkларини кенгайтиргани б-н аҳамиятлидир.

А. Қ.нинг насрый асарлари орасида «Кўшчинор чироклари» романи ҳамда «Синчалак» (1958), «Ўтмишдан эртаклар» (1965) ва «Муҳаббат» (1968) қиссалари муҳим ўрин тутади.

А. Қ.нинг истеъоди учун комедия жанри ҳам яқин эди. Буни сезган ёзувчи 50-й.лар арафасида драматургия соҳасида ҳам қалам тебратиб, шу даврнинг муҳим мавзуларидан бири — кўриқ ерларни ўзлаштириш мавзуида «Шоҳи сўзана» («Янги ер», 1949 — 53) комедиясини

яратди. Шуни айтиш лозимки, бу комедияда кўриқ ерларнинг — Мирзачўлнинг ўзлаштирилишидан кўра баъзи кишилар онгидаги шўрнинг бартараф этилиши мавзуи биринчى ўринга олиб чиқилган. Урушдан кейинги ўзбек адабиётидаги асосий конфликт — янгилик б-н эскилик ўртасидаги зиддият бу комедияда ўзининг теран бадиий тасвирини топган. Бу асарда А. К. усталик б-н кулгили ҳолатлар яратган ва ҳажвий бўёклардан мо-хирона фойдаланган ҳолда конфликтни ўзига хос равишда ҳал қилган. Ушбу комедия хорижий мамлакатлар саҳнасида ҳам ўйналиб, ўзбек театр санъатининг камол топиб бораётганини намойиш этди. Бундан илҳомланган ёзувчи «Оғриқ тишлар» (1954), «Тобутдан товуш» (1962) ҳамда «Аяжонларим» (1967) комедияларини яратди. Бу асарларда, хусусан «Тобутдан товуш»да ўша давр учун хос бўлган иллатлар ҳажв ўти остига олинди. Айникса сўнгги асарда А. К. ўзига хос нозик туйғу б-н жамиятдан порахўрликдек даҳшатли иллатни таг-томири б-н йўқотиш истагида унинг айrim кўринишларини саҳнага олиб чиқди, у «Сўнгги нусхалар» номи б-н ҳам саҳна юзини кўрди.

А. К. ёзувчи сифатида ўзбек тилини нозик ҳис этувчи ва унинг бой имкониятларидан маҳорат б-н фойдаланувчи қаламкаш эди. У ўзининг насрый асарларида ҳам, комедияларида ҳам тилдан фойдаланиш ва она тилининг чексиз имкониятларини намойиш этишнинг ажойиб намуналарини берди ва ўз ижоди б-н ўзбек адабий тилининг камол топишига улкан хисса қўшди.

А. К. хаётининг сўнгти кунларида шўро жамиятида шахсга сигинишнинг авж олиши орқасида юз берган фожиаларни тасвирловчи «Зилзила» қиссаси устида иш олиб борди. Лекин уни тугата олмади. А. К. таржимон сифатида ҳам машҳур. У Пушкин, Л. Толстой, Гоголь, Чехов асарларини ўзбек тилига таржи-ма килган. Айни пайтда А. К. асарлари рус, украин, белорус, козоқ, кирғиз, тоҷик, қорақалпок каби тилларга таржима

килинган. Унинг айрим хикоялари эса инглиз, немис, француз, чех, поляк, болгар, румин, араб, хинд, Вьетнам тилларида чоп этилган.

А. К. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1966) лауреати. «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2000). Унинг номи Тошкент ва Кўкондаги бир неча қўча, мактаб ва жамоа хўжаликларида, шунингдек маданият уйлари ва республика Сатира театрига берилган. Тошкентда А.К. уй-музейи очилган (1987).

Ас: Асарлар, 5 жилди, 1 — 5-жиллар, Т., 1987 — 89; Зилзила,— «Шарқ юлдузи», 1996, 11 - 12-сон.

Ад.: Қаҳхорова К., Чорак аср ҳамнафас, Т., 1987; Шарафиддинов О., Абдулла Қаҳхор, Т., 1988; Кўшжонов М., Абдулла Қаҳхор маҳорати, Т., 1988. Наим Каримов.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ (асосий таҳаллуслари: Қодирий, Жулқунбой) (1894.4.10-Тошкент-1938.10.4) - 20-а. янги ўзбек адабиётининг улкан намояндаси, ўзбек романчилигининг асосчиси; 20-йлардаги муҳим ижтимоий-маданий жараёнларнинг фаол иштирокчи. Богбон оиласида туғилган. Отаси Қодирбобо (1820—1924) хон, беклар қўлида сарбозлик қилган, рус боскини пайтида (1865) Тошкент мудофаасида қатнашган. Отаси бошидан ўтган саргузаштлар А.К.нинг катор асарлари, хусусан тарихий романларининг юзага келишида муҳим роль ўйнаган. А.К. мусулмон мактабида (1904—06), рус-тузем мактабида (1908—12), Абулқосим шайх мадрасасида (1916—17) таълим олди; Москвадаги адабиёт курсида (1925—26) ўқиди. Ёшлигиданоқ қад. Шарқ маданияти ва адабиёти руҳида тарбия топган; араб, форс ва рус тилларини ўрганганд. Жаҳон адабиётини ихлос б-н мутолаа қилган. Оиласи камбағаллашганлиги сабабли болалиқдан мустақил меҳнат қила бошлиди, турли қасбларни эгаллади, маҳаллий савдогарларга котиблик ва гумашталик қилди (1907—15). 1917 й. Окт. давлат

тўнтиришидан сўнг Эски шаҳар озиқа кўмитасининг саркотиби (1918), «Озиқ ишлари» газ.нинг муҳаррири (1919), Карабалар шўросининг саркотиби (1920), «Муштум» жур. ташкилотчиларидан ва таҳрир ҳайъати аъзоси (1923—26). А.Қ. ижодий фаолиятининг бошланиши 1910-й.ларнинг ўрталарига тўғри келади. «Садои Туркистон» газ.нинг 1914 й. 1 апр. сонида А.Қ. имзоси б-н «Янги масжид ва мактаб» сарлавҳали хабар босилади. Бу бўлажак адабнинг матбуотдаги дастлабки чиқиши эди. Орадан кўп ўтмай, унинг «Тўй», «Ахволимиз», «Миллатимга», «Фикр айлагил» каби шеърлари, «Бахтсиз куёв» драмаси, «Жувонбоз» хикояси чоп этилади (1914—15). А.Қ. ижодининг дастлабки намуналари бўлган бу асарлар миллатпарварлик, маърифатпарварлик руҳида ёзилган бўлиб, жадидчилик ғоялари б-н сугорилгандир. Муаллиф унда халқнинг забун ҳолатидан куйиб сўзлайди, миллатни уйгонишга даъват этади, фикрлашга чорлайди. А.Қ.нинг «Улокда» хикояси (1916) аввалги асарлари б-н тенглаштириб бўлмайдиган даражада юкори бўлиб, 20-а. тонгидаги ўзбек реалистик адабиётининг чўққиси, реалистик хикоянинг энг яхши намунаси хисобланади.

А.Қ.нинг 1917 й. Окт. тўнтиришидан кейинги фаолияти асосан матбуот б-н боғланган. Унинг 1919—25 й.лар оралиғида ёзган мақолалари сони 300 атрофида. А.Қ.нинг публицистик чиқишлиари аввало ўша даврнинг тарихий ҳужжати, замонасининг солномаси. 20-й.лар ўрталарида ёзилган «Калвак Махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» сатирик ҳикоялар туркумida ёзувчи кулгуси «характер кулгуси» даражасига кўтарилди. Муаллиф бунда ҳаётдаги, одамлар табиатидаги муайян салбий ҳодисаларни соф мафкуравий нуқтаи назардан туриб, нуқул бирёклама коралаш, фош этиш йўлидан бормай, характер ва ҳодисаларни холис туриб, мураккаблиги, зиддиятлари б-н

кўрсатишига жазм этади.

А.Қ. шўро ҳокимиятининг дастлабки ийларидаги қизғин журналистик фолияти б-н баробар ўзбек адабиётидаги биринчи роман — «Ўтган кунлар»ни яратди (1919—20). Романдан боблар 1922 й. «Инқилоб» жур.да эълон этилди. 1924—26 й.лари ҳар бир бўлими алоҳида-алоҳида китоб ҳолида босилди. «Ўтган кунлар» яратилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, мустақиллиги, жаҳондаги ўрни масаласи ҳаёт-мамот аҳамиятига молик эди. А.Қ. мамлакатимиз тараққийпарвар зиёлилари сафида туриб она юртнинг, миллатнинг тақдирни устида астойдил кайгури, ўзича нажот йўлини излади. Аввалига у большевикларнинг ёлғон ваъдаларида ишонди, аммо адид бу ваъдалар коғозда қолиб кетаётганини, ёвуз мустамлака сиёсати моҳият-эътибори б-н ўзгармай қолаётганини, муноғиқона тус олаётганини, эл орасида бузғунчилик, фитна, синфий-мағкуравий адоват авж олдирилиб, биродаркүшлик уруши бошланиб кетгандигини, шўрлик халқ бу қонли сиёсатнинг қурбони бўлаётганини ўз кўзи б-н кўрди. Айниқса, Кўқон мухториятининг тор-мор этилиши кўпгина ҳур фикрли зиёлилар қатори А.Қ.нинг қалбини ларзага солди. Адид «Ўтган кунлар» романни орқали халқнинг миллий онгини уйғотмоқчи бўлди, «тарихимизнинг энг кир, кора кунлари» — юртни мустамлака балосига гирифтор этган кейинги «хон замонлари» — 19-а. ўртасидаги мудхиш тарихий жараёнлар ҳакида сўз очиб, бу аянчли ҳакиқатдан халқка сабоқ бермоқчи бўлди.

«Ўтган кунлар» романининг маънумундарижа доираси ниҳоятда кенг. Унда хилма-хил инсоний тақдирлар, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, оиласвий-ишкий муаммолар қаламга олинган. Бироқулар орасида юртнинг, миллатнинг тақдирни, мустақиллиги масаласи алоҳида ажралиб туради. Бинобарин эл-юртнинг мустақиллиги, бирлиги масаласи романнинг пафосини ташкил этади.

Асарнинг бош қаҳрамонлари Отабек ва Юсуфбек хожилар шу юрт истиклоли, фаравонлиги, осойишталиги йўлига ҳаётини, жонини тиккан фидойи кишилардир. «Ўтган кунлар» бамисоли улкан ва тиник кўзгу, унда ўзбек миллатининг муайян тарихий шароит, вазиятдаги турмушки, урф-одатлари, руҳий-маънавий дунёси, бўй-басти, қиёфаси кенг кўламда аник-равшан гавдалантирилган. «Ўтган кунлар», бир қарашда, анъанавий ишқ достонларини ҳам эслатади. Унда Отабек б-н Кумушнинг ишқий саргузаштлари, фожиаси жуда катта маҳорат б-н тасвир этилган. Асадаги ишқий саргузаштлар китобхонни ҳаяжонга солади, Отабек б-н Кумушнинг гўзал баҳтини барбод этган омиллар кишини чукур ўйга толдиради. Муаллиф ошиқларнинг ишқий саргузаштлари баҳонасида муайян тарихий даврни — Туркистоннинг рус босқини арафасидаги аҳволи, қора кунларини кўз олдимиздан гавдалантиради. Қодирий ишқий саргузаштлар кўринишида ўлқанинг тутқунликка тушишининг бош сабаби жаҳолат, қолоқлик ва ўзаро ички низолардир деган фикрни фоят усталик б-н айтади. Гарчи романда адид шахс характери ва кисматини мухит, шароит, ижтимоий муаммолар б-н чамбарчас алокадорликда тасвир ва таҳлил этсада, инсон шахсининг мухит ва шароитга боғлиқ бўлмаган түгма, сирли-сехрли гаройиб шеваларига ҳам эътиборни тортади. Бу жиҳатдан бир оила, бир хил шароитда туғилиб вояга етган сажия-характер, сурат ва сиймо важидан икки олам — эгачисингил Зайнаб ва Хушрўйиби образларининг талқини фоят ибратлидир. Бири муте, итоаткор, нуқул ўзгалар изни б-н иш кўради; иккинчиси эса дадил, мустақил, ўз баҳти ва тақдири учун фаол кураш олиб боради. Ёзувчи бу икки шахс характерига хос түгма хусусиятларни шарғлаш б-нгина чекланмайди, бундай хислатларнинг ўша кимсалар, қолаверса ўзгалар тақдирига кўрсатган таъсири, фожеий оқибатларини ҳам ифода этади. Ўзини бошқалар ихтиёрига топшириб

кўйган Зайнаб шу ожизлиги туфайли ўз баҳтига зомин бўлибгина колмай, яна ўша ожизлиги туфайли ўзгалар куткуси орқасида беихтиёр жиноятга кўл уради — Кумушга заҳар беради. Мустақиллик, дадиллик — яхши хислат, бироқ унга худбинлик аралашса балои азимга айланishi мумкин. Хушрўйиби ўз баҳти учун курашади; шахсий манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди; бировларнинг кўз ёшлари хисобига, ўзгаларнинг баҳтиқаролиги эвазига ўз баҳтини тиклади. Романдаги Ўзбек ойим образи ҳам ниҳоятда табиий ва гўзал сиймолардан биридир. Думбул табиат бу аёл ўғли Отабек, қолаверса келинлари — Кумуш, Зайнаб тақдириларининг чигаллашиб кетиши, охири фожиага юз тутишида бош сабабчи экани аён. Бироқ ҳар қанча гуноҳкор бўлмасин, ўта андишли адид уни кескин коралашга тили бормайди. Нима бўлганда ҳам, Ўзбек ойим, барibir она... Айни пайтда ростгўй, реалист ёзувчи онанинг пала-партиш, довдир хатти-ҳарақатларидан, табиатидаги айrim камчиликларидан кўз юмиб ўтолмайди. Бу борада адига ҳалқона юмор кўл келади. Бу образ тасвири бошдан-оёқ ажиг сержило — ҳам киноя-кесатикгарга, ҳам ардок-мехрга тўла юмор б-н ўйгрилган. Хуллас, «Ўтган кунлар» роман тўқима қаҳрамонларнинг ҳаётийлик касб этиши ва тарихий воқеаларга уйғунлиги жиҳатидан ҳам, мужассамот бутунлиги ва тилидаги нафосати жиҳатидан ҳам ўзбек адабиёти хазинасидаги дурданалар қаторидан ўрин олгандир. «Ўтган кунлар» ўзбек адабиётида илк роман бўлишининг ўзи б-ноқ илгари босилган катта қадам эди. Унда реализмнинг асосий тамойиллари юкори бадиий савияда амалга оширилди. Роман, умуман, ўзбек адабиётида етук реализмга асос солувчилик ролини ўйнади.

А.Қ. иккинчи йирик асари «Мехробдан чаён»ни 1928 й. фев.да ёзил тутгатди. Роман 1929 й. Самарқандда босилиб чиқди. Гарчи бу роман мавзуи ҳам 19-а. ҳодисалари — «хон замон-

лари» давридаги ўзбошимчаликларни кўрсатишга қаратилган бўлсада, унда роман ёзилган давр руҳи кучли. Асарни «Мехробдан чаён» деб аташ, зиёли уламоларни қаҳрамон қилиб танлашдан мурод муқадас даргоҳ — саждагоҳдан чиқкан, ўша даргоҳга номуносиб мунофиқ, қаллоб, тубан кимсаларга, ҳасадгўй, эътиқодсиз кишиларга ишорадир. Романда Анвар б-н Раъонинг севги саргузашти, қалб назокати шоирона тараннум этилган. Мактабдор Солих маҳдумнинг юмористик образи адабиёт-шуносликда ёзувчининг жиддий ютуғи, қашфиёти сифатида эътироф қилинган.

Гарчи «Мехробдан чаён»да давр зуғуми муайян даражада сезилса ҳам, адибда гоҳо тарафкашлик майллари кўринсада, амалда реализм мавкеида турган, тарихий ҳақиқатни мумкин қадар ҳаққоний ифодалашга интилган. Ёзувчанинг «Мехробдан чаён»даги реалистик маҳорати Солих маҳдум образида жуда ёрқин намоён бўлган. Романда муаллиф енгил ҳазил-мутойиба, кулги-юмор, пи-чинг, киноя-кесатиқ, ҳажв орқали маҳдум табиатига хос «мақтаб бўлмайдиган» хусусиятларни батафсил кўрсатади. Бундай хусусиятларнинг ички ва ташки ижтимоий илдизларини ҳам очади. Айни пайтда маҳдумнинг «ҳамма нуксонларини ювиб кетарлик» фазилатини ҳам таъкидлайди: «нима бўлганда ҳам маҳдум ўз замонаси-нинг энг олдинги домлаларидан, Кўқон аксариятининг саводхон бўлишларига сабабчи устозлардан». Романдаги Анвар б-н Раъно образлари, бир қарашда, романтик қаҳрамонлардай таассурот беради. Баркамоллик — акл-заковат, дўстга, севгига садоқат, эрк, адолат йўлидаги шижаот бобида улар афсона, достон қаҳрамонларини эслатадилар. Ишқий мулоҳазалар бобида бу икки ёш жуда эркин, ораларидаги гап-сўзлар бир қадар китобий, шоирона... Масалага синчилклаб қаралса, Анвар ва Раънодаги фавқулодда, китобий туюлган хислатлар, уларнинг «ғайритабиий» хатти-харакатлари мантиқан ва руҳий жиҳатдан асосланган.

Улар мактаб кўрган, яхши тарбия, чукур билим олган, Шарқнинг юксак маданияти, гуманистик ғояларини ўзлари учун чин эътиқод, бош мақсад қилиб олган одамлардир. Адиб асар персонажлари қисмати б-н боғлиқ ҳолда муҳим тарихий ҳодисалар, шахслар, саргузаштлар ҳақида ҳам маълумот беради. Солих маҳдумнинг кечмиши, ота-боболари қисмати баҳонасида келтирилган Амир Умархоннинг канизи тўғрисидаги ҳикоя, ҳақ ишлари учун жабр курган Сайдхон, мула Сиддик ва Мўминжонларнинг аччиқ қисмати, Худоёрхон тарихи тўғрисидаги маълумотлар, Оғача ойим саргузаштлари, хон ҳарами, хотинлари, ўрдадаги куллар ҳақидаги аниқ маълумотлар асарда салмоқли ўрин тутади. Улар б-н танишганда хужжатли-тарихий, публицистик асар ўқиётгандай бўласиз. Ёзувчи баъзан қаҳрамонлари табиатини, хусусан ҳарамдаги қизлар фожиасини ҳазил-мутойиба, ўйин-кулги орқали очиб беради. Аммо бу кулгили бўлиб туюлган ҳодисалар замирида жиддий инсоний драма ва шафқатсиз ҳақиқат ётади. Хуллас, «Мехробдан чаён» ҳаёт ҳақиқатини «орттирмай ва камитмай» ўз ҳолича жамики кирралари, товланишлари б-н гавдалантирган, ҳарактерлар оламини, руҳиятини ўзига хос оҳанглар, бўёклар воситасида қашф этиб берган ўхшashi ўйқ бадиий обидадир.

А.Қ.нинг тарихий романлари 20-й. лардаги янги ўзбек адабиёти олдида турган мураккаб ғоявий-бадиий муммаларнинг жуда кўпини ечиб бериб, адабий тараққиётнинг тезланишига хизмат этди. Кейинроқ ўзбек адабиётининг атокли вакиллари қаторига кўтарилган Ойбек,Faфур Ғулом, Абдулла Қаҳхор А.Қ.ижодининг катта таъсири остида етук ёзувчи бўлиб этишдилар. А.Қ.ижодининг миллий адабиётларга таъсирини тожик, туркман, қозоқ ва кирғиз адабиётининг С. Айний, М. Аvezов, X. Деряев, Ч.Айтматов сингари йирик вакиллари ҳам қайта-қайта қайд этишган. Немис адабиётшунослари Н.Тун, И. Баддауф,

америкалик тадқиқотчилар Э. Олворт, Христофор Мурфи, асли эронлик америка олими Эден Наби А.Қ. ижоди бўйича жиддий ишлар қылганлар. А.Қ. ижодидаги чукур мазмунни жозибадор ва равшан шаклда ифода эта олиш, ҳаётдан йирик ва сал-моқли воқеаларни тасвир учун танлай олиш, ҳаётдаги драматик вазиятларга эътибор, шаклнинг ихчамлиги ва катта прозада ортиқаликлардан холи ифоданинг устунлиги, сўзнинг маънога мослиги ва ёркинлиги, ҳаммадан ҳам муҳими — кишилар ҳарактеридаги муҳим ҳусусиятларни кўра олиш ва тасвир эта билиш ёш адабий авлод учун доимо йбрат намунаси бўлиб келмоқда. Ойбек айтганидек, «Ўтган кунлар» романнада ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатади. Романнинг тили ҳақиқатан бой, бўёкли, содда, ифода кучи зўр, оммага англашиларлик бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, катта. А.Қ. ёш адабий авлодни доимо жаҳон реалистик адабиётидан ўрганишга чакирав, ўзи ҳам жаҳон классикларини мутолаа этиш ва уларнинг асарларини ўзбекчага таржима қилиш жараённада реализм усталаридан ўқиб-ўрганиб борар эди. Адаб ўз касби ҳақида тўхталиб шундай деган эди: «Ёзувчиликда бир конун бор: ҳаммадан илгари маъно, ундан сўнг шу маънони ифода қилиш учун сўз куриш, сўзгина эмас, санъаткорона, яъни шундоф сўзки, айтмоқчи бўлган фикрингизнинг ифодаси учунгина маҳсус яратилган бўлиб, ясама бўлмасин. Мана шу шартни бажариб, бу жиҳатдан таъмин этилгач, бошқа масалаларга ўтишга ҳақ олган бўласан...».

А.Қ. 30-йлардаги мураккаб шаротда ҳам ижодни давом эттириди. 1934 й. қишлоқ ҳаётидан «Обид кетмон» қисссасини ёзи. Асаддаги Обид образи ўзбек адабиётидаги ноёб ҳодиса. Уни ўзбек ҳалқининг меҳнат, дехқончилик маданияти бобидаги етуклиги тимсоли, дейиш мумкин. Ёзувчи бу образ тасвирида ўша даврда одат тусиға кирган тор «синфийлик» доирасидан анча четга

чиқиб, умуминсоний кадрияларни ардо-клаш йўлидан боради; холис туриб қ.х.ни жамоалаштириш ҳаракатининг бир қанча томонларини ҳаққоний кўрсатди; ички муаммо — зиддиятларни очиб берди, к-з тузуми охир-оқибатда одамлардаги ташаббусни, шахсий эгалик, манфаатдорлик туйгусини сўндиришлигини айтди. Кодирийнинг мазкур қисссасини ўзбек адабиётидаги биринчи «ишлаб чиқариш» қисссаси, Обидни эса биринчи ишбилармон одам образи дейиш мумкин. А. Қ бу ўринда иқтисод, хўжалик масалаларининг билимдони, тадқиқотчиси сифатида ҳам кўринади; асар бош қаҳрамонининг ҳарактери, руҳий олами асосан меҳнатда, хўжалик ишларида очилади.

А.Қ. зукко тилшунос, забардаст таржимон сифатида ҳам катта ишлар килди. У татар физик олими Абдулла Шуносийнинг «Физика» (1928), Гоголнинг «Ўйланниш» (1935), А.П. Чеховнинг «Олчазор» (1936) асарларини ўзбекчага таржима килди. Қозонда босилган «Тўла русчаш-ўзбекча лугат»ни (1934) тузишда иштирок этган.

А.Қ. асарлари, айниқса романлари, жаҳон миқёсида тез тарқалди. «Ўтган кунлар» озарбайжон тилида 1928 й.да, «Мехробдан чаён» тожик тилида 1935 й.да, «Обид кетмон» рус тилида 1935 й.да нашр этилди. Шундан бўён бу асарлар рус, қозоқ, уйғур, татар, араб, италян, инглиз, немис ва б. тилларда қайта-қайта нашр этилиб келаётган.

А.Қ.нинг 44 йиллик умри, 20 йиллик ижтимоий ва ижодий фаолият даври кескин курашлар, таъкибу таҳдидлар ичидаги ўтди. Ростгўй адаб шуро даври ҳақида бадий асарларида, публицистикасида шўро воқелигига хос зиддиятларни, сиёсатдаги хато ва камчиликларни холис туриб кўрсатишга жазм этди. Аммо унинг бу уринишлари бирин-кетин зарбага учрай бошлади. 1926 й. «Муштум»да босилган «Йигинди гаплар» ҳажвиясидаги танқидий мулоҳазалари учун «аксилинқилобий ҳаракат қылганлик»да айбланиб қамоққа

олинади, турли бўхтонлар б-н судланади. Судда у мардона туриб ўз шаънини химоя килади. «Обид кетмон» қиссаси ҳам шўро мафкурачиларига маъкул келмайди, кескин танқидга учрайди; «идеологик бузукликлар ва хатолар»га тўла, «сиёсий тутруқсиз» асар сифатида баҳоланади.

Ёзувчининг тарихий романлари эса асосий пафоси — миллат тақдери, бирлиги, эл-юрг қайғуси, мустақиллиги, шахс эрки, ижтимоий адолат учун кураш ғоялари б-н йўғрилганлиги туфайли ҳам ҳукмрон мафкурага зид асарлар бўлиб чиқди. Миллат руҳини ёрқин акс эттирган, халқнинг, ўзга миллат китобхонларининг севимли асарларига айланган бу романлар шўро даври сиёсати учун зарарли китоблар сифатида бот-бот кораланди. 30-й.лар ўргатларига келиб, бу машъум кампания авжига чиқди. Ниҳоят, А.Қ. 1937 й. 31 дек. куни хибсга олинди. 9 ойлик қамоқдаги сўрек-тергов, қийнок, хўрлиқдан сўнг Чўлпон, Фитрат каби маслакдошлари б-н бирга қатл этилди. Қодирий хибсга олингач, асарлари «зараарли» саналиб ўтда ёқилди, кутубхоналардан йўқотилди, уларни ўқиш тақиқланди. А.Қ. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти (1991), «Мустақиллик» ордени б-н тақдирланди (1994). Абдулла Қодирий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти таъсис этилган. Тошкент маданият ин-тига, Тошкентдаги маданият ва истироҳат боғига, катта кўчалардан бирига, республика миздаги кўплаб маданият муассасалари га унинг номи берилган. «Ўтган кунлар» ва «Мехробдан чаён» романлари асосида кинофильмлар (1969, 1996, 1973) ва кўп серияли телефильмлар яратилган. Оиласларда фарзанд туғилса, А.Қ. романлари қаҳрамонлари номларини қўйиш расм бўлди. Энг муҳими, А.Қ., унинг ҳаёти, ижоди ҳақидаги бор ҳақиқатни айтиш, ёзиш, асарларини асл ҳолида «тажрирсиз» чоп этиш учун йўл очилди.

Ас: Тўла асарлар туплами [6 жилди], 1-жилд, Т., 1995; [Ўтган кунлар.

Мехробдан чаён. Рўмонлар.], Т., 1992; Обид кетмон. Т., 1960; Кичик асарлар, Т., 1969; Фирвонлик Маллавой, Т., 1987.

Ад.: Ойбек, Асарлар [19 жилди], 16-жилд (Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли), Т., 1979; Қодирий Ҳ., Отам ҳақида, Т., 1983; Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида, Т., 1988; Боқий Н., Қатлнома, Т., 1992; Кўшжонов М., Ўзбекнинг ўзлиги, Т., 1994; Норматов У., Қодирий боғи, Т., 1995; Норматов У., «Ўтган кунлар» хайрати, Т., 1996. Умарали Норматов, Баҳодир Каримов.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЁТИ - қ. Халқ мероси нашриёти.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ МУКОФОТИ - ЎзРнинг бадиий ижод соҳасидаги илк олий мукофоти. 1991 й. 6 фев.да таъсис этилган. Ушбу мукофотнинг таъсис этилиши мустақиллик йўлида жонини фидо этган ўзбек адабининг хотирасини тиклабгина қолмай, миллат фурури, шаъни, маънавияти учун курашган аждодларга нисбатан кўрсатилаётган халқ эҳтиромининг намунаси бўлди. Бу мукофот адабиёт, санъат ва меъморлик соҳасида яратилган, миллий истиқлол ғояларини ёрқин бадиий шаклларда акс эттирган, Ўзбекистоннинг буюк тарихини ва ҳоз. юксалиш жарабёнларини ҳаққоний образлар орқали гавдалантирган ва кенг жамоатчилик томонидан тан олинган етук асарлар учун берилади. Мукофотга сўнгги турт йил мобайнида яратилган, эълон қилинган, алоҳида китоб шаклида нашр этилган, кўргазмага қўйилган, мамлакатимизда оммавий равишда нашр ва ижро этилган адабиёт, мусиқа, театр-саҳна, кинематография, телевидение асарлари куриб чиқиш учун қабул килинади. Бу мукофотга тақдим этиш тўғрисидаги қарорлар вазирликлар, давлат кўмиталари, ижодий уюшмалар, республика ва халқаро жамоат ташкилотлари раҳбар органлари томонидан қабул килинади. ЎзРнинг бошқа Давлат мукофотига илгари сазовор булган асар-

лар бу мукофотга тавсия этилмайди. Бир мукофотга талабгорлар сони 3 кишидан ошмаслиги лозим. Мукофотга сазовор булган ижодкорларга ёрлик ва фаҳрий нишон топширилади. Абдулла Қодирий номидаги учта Давлат мукофотининг ҳар бири 80 та энг кам ойлик иш ҳақи миқдорида белгиланган. Мукофот пули муаллифлар жамоаси ўргасида (агар улар бир ижодкордан кўп бўлса) тенг улушларда тақсимланади. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1996 й. 13 фев. қарори б-н мукофотни бериш тартиби такомиллаштирилди. 1997 й.дан ЎзР Президентининг фармони б-н, ҳар уч йилда бир марта Мустақиллик байрами арафасида бериладиган бўлди. Бу мукофотга илк бор (1994) ёзувчи Тоғай Мурод (Тоғай Менторов), ҳайкалтарошлар Илҳом Жабборов ва Камол Жабборов, рассомлар Лутфулла Абдуллаев, Алишер Мирзаев сазовор булганлар.

АБДУЛЛА ҲОТИФИЙ (? - 1521, дек.) — тарихчи, шоир; Абдураҳмон Жо-мийнинг жияни (синглесининг ўғли). «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт манзар», «Шоҳ Исмоил жаноби олийлари Шоҳномаси» каби асарлар ёзган. Султон Ҳусайн Бойқарота бағишилаб, Амир Темур зафарларини мадҳ этувчи «Темурнома» (ёки «Зафарнома») тарихий достонини ёзган. Қўллётзмаси кўпгина кутубхоналарда сакланиб қолган. 1869, 1896 й.ларда Лакхнавда, 1957 й. Мадраса-да чоп этилган.

АБДУЛЛА ХОФИЗ Файзуллаев (1869, Наманган — 1944, Ўш) — хонандада. Ўзбекистон халқ ҳофизи (1943) ва Қирғизистон халқ артисти (1940). Наманганда ташкил этилган ҳаваскорлар тўғараги «Шарқ труппаси» (1914 — 26) да, Ўшдаги мусиқали драма (1926 — 41), Янгийўл мусиқали драма ва комедия театрлари (1941 — 44)да ишлаган. «Илғор», «Кўча боғи», «Эшвой», «Гиря», «Содирхон Ушшоги», «Дугоҳ Ҳусайний», «Абдураҳмонбеги», «Сегоҳ», «Баёт», «Қаландарий» ва б. ашула йўлларини маҳорат б-н ижро этган. Баланд ва шира-

ли овози б-н ўзига хос услугб яратган. А. X. ижросидаги мақом ва ашула йўллари Ўзбекистон радиосида ёзib олинган (1941).

АБДУЛЛАБЕКОВ Қаххорбек Но-
сирабекович (1942, Тошкент) — геофизик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физика-мат, фанлари д-ри (1988), проф. (1991). Тошкент политехника ин-тини тутатган (1963). Ўзбекистон ФА Сейсмология ин-тида катта илмий ходим (1974 й.дан), лаб. бошлиги (1977 й.дан), 1989 й.дан директор. Асосий илмий ишлари зилзила хавфини аниқлаш, геофизик усуулар мажмую ёрдамида зилзилаларни олдиндан айтиш муаммоларига доир. А. электромагнит зилзила даракчила-
рининг намоён бўлиш конуниятларини аниқлаган, зилзилаларни олдиндан айтишнинг уч янги усулини ихтиро қилган ва фанда илгари номаълум бўлган зилзи-
лайдан олдин Ер қобигидан кучли электромагнит тўлқинлари ажралиб чикишини аниқлаган, баъзи кучли зилзилаларнинг юз бериш жойи, кучи ва вактини (бошқа олимлар б-н ҳамкорликда) олдиндан айтиб берган.

Ас: Электромагнитные явления в земной коре, Т., 1989.

АБДУЛЛАЕВ Абдуллақ Оқсоқолович (1918.30.12, Туркистон ш.) — рангтасвир устаси. Ўзбекистон халқ рассоми (1968), Ўзбекистон БА фахрий аъзоси (1997). Самарқанд бадиий билим юртида (1931 — 36) ва Москва бадиий ин-тида (1938 — 41) таълим олган. Ижодини манзара ва портретлар чизиш б-н бошлаган («Ховуз бўйида», 1932; «Ёз», 1937; «Дўстим портрети», 1937). Кишиларнинг ҳолат ва кайфияти, маънавий, ёркин қиёфалари мохирона ифодаланган портретлари б-н машҳур: «Аброр Ҳидоятов Отелло ролида» (1946), «Маннон Уйғур» (1946), «Ойбек» (1949), «Назарали Ниёзов» (1949), «Жиян Шахло» (1959), «Комил Яшин» (1960), «Навоий» (1973), «Ё. Тўрақулов» (1975), «О. Содиков» (1978) ва б.; шунингдек руҳий дунёси ва кечинмалари ифодали тасвирланган («Муаллиф пор-

трети», 1937; «Муаллифнинг кирғиз калпок кийган портрети», 1980; «Муаллифнинг 15-а. кийимидағи портрети, 1984 ва б.) бир қатор автопортретлар ҳам яратди. Манзаралар («Ёмғирдан сўнг», 1954; «Баҳор келди», 1955; «Хумсонда», 1961 ва б.), натюрмортлар («Олма», 1962; «Узум ва шафтоли», «Қовун б-н хандалак», 80-й.лар ва б.) муаллифи. 1957 й. Хиндистон сафари таассуротлари асосида бу ўлка манзаралари («Тонгда Тожмаҳал»), кишилари (Й. Ганди, С. Кетчлу)ни этюд ва картиналарида акс эттирган. 80-й.ларда Ўзбекистоннинг машҳур кишиларининг портретларини ишлади. Асарлари халқаро кўргазмаларда намойиш килинган.

Навоий портретини яратиш устида изланишлар маҳсули сифатида юзага келган асарлари Тошкентдаги Адабиёт музейида (1968), Андикон адабиёт ва санъат музейида (1969), Ўзбекистон санъат музейида (1980—84) ва б. жойларда сакланади. Ҳамза номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти лауреати (1977). «Элорт хурмати» ордени б-н тақдирланган (1998).

Ад.: А. Абдуллаев: Альбом репродукций, Т., 1983.

АБДУЛЛАЕВ Абдумавлон Абдуллаевич (1930.13.7, Наманган вилояти Поп тумани) — биолог-ботаник олим, Ўзбекистон ФА акад. (1995). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, проф. (1980). Ўрта Осиё ун-тининг биол.-тупроқшунослик ф-тини тутатган (1952). Ўзбекистон ФА ўсимликлар экспериментал биологияси (хоз. Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси) ин-тида илмий ходим (1957 —67), лаб. мудири (1967 й.дан), директор (1971 -82 ва 1985 - 89). Ўзбекистон ФА кишилек хўжалиги фанлари бўлими раиси (1997—98). А. илмий ишлари селекцияда гўзанинг яқин қариндош ва географик узоқ, ёввойи тур ҳамда формаларидан фойдаланиш, гўзанинг филогенетик систематикиси муаммоларига бағишиланган. А. гўза ёввойи турларининг кариология

эволюцияси назариясини асослаб берди. Гўзанинг ёввойи турларини йигиши бўйича унинг келиб чиқиши марказлари бўлган Мексика (1975), Перу (1984), Цейлон, Хиндистон, Хитой (1989 — 90), Австралия (1997)га уюштирилган экспедицияларга бошчилик килди.

Ас: Эволюция и систематика полиплоидных видов хлопчатника, Т., 1974; Гўза турлари, Т., 1977 (М. В. Омельченко б-н ҳамкорликда); Хлопчатник, Т., 1985 (А. Дарiev б-н ҳамкорликда).

АБДУЛЛАЕВ Абдуғани (1953.25.6, Фарғона вилояти) — ёғоч ўймакори, Ўзбекистон Республикаси ҳалқ устаси (1999). Уста Қ. Ҳайдаровнинг шогирди. Устози б-н биргалиқда Тошкентдаги «Фарғона» чойхонаси, Ҳалқлар Дўстлиги саройи, «Зарафшон» ресторанидаги ўймакори накшли панжара, дарвоза, эшик, намоёнларни ишлаган. 1983 й.дан мустақил ишлайди. Илк бор Олим Хўжаев номидаги театр (Гулистон ш.) биноси учун 20 дан ортиқ ўймакори эшик, дарвоза, панжараларни тайёрлади. Бир қатор жамоат бинолари, чойхоналар (Фарғона, Исфара ш.), «Муборак» ресторани (Тошкент), Қарши театри ва б. бинолари учун нозик исслимий ўйма накшлар б-н безатилган устун, эшик, дарвоза, панжаралар яратди; Имом ал-Бухорий мажмуасиати ёғоч ўймакорлиги ишларига раҳбарлик қилиб, шогирдлари б-н бирга шарафалар, ховузаклар тайёрлади, айвонлар шифтини вассажуфт ёпиш, ўймакори устунлари яратища юксак маҳорати намоён бўлди (1998), Тошкентдаги «Хотира майдони» (1999)даги айвонларнинг ўйма накшли устунларини миллий меъморлик анъаналари асосида юксак маҳорат б-н безади. 1973 й.дан халқаро кўргазмаларда бадиий асарлари б-н катнашади.

АБДУЛЛАЕВ Анваржон Абдуллаевич (1942.14.1, Шахрихон тумани) — Ўзбекистон Республикаси ҳалқ ўқитувчisi (1995). Наманган пед. интини тутатган (1967). 1965—98 й.ларда Шахрихон туманидаги 1-мактабда

тасвирий санъат ва чизмачилик фани ўқитувчиси (айни вактда 1965—76 й.ларда мактаб директори ўринбосари). А. меҳнат фаолияти давомида техника воситалари ва кўргазмали куроллардан унумли фойдаланган. Мактабда «Табиатнинг ўзи рассом» мавзууда тасвирий санъат музеий ташкил этган.

АБДУЛЛАЕВ Воҳид Абдуллаевич (1912.15.5 - Самарқанд - 1985.30.7) — адабиётшунос. Ўзбекистон ФА акад. (1966), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973). Филол. фанлари д-ри (1959), проф. (1960). 1932 й. Фарғона педагогика ин-тини битирган. А. 1935 — 43 й.ларца Бухоро ва Самарқанд педагогика ин-тларининг, 1944 — 69 йларда Алишер Навоий номидаги Самарқанд ун-ти ўзбек адабиёти кафедрасининг мудири, 1963 й. дан шу ун-т ректори. 1930 й.дан шеърлар, илмий мақолалар ёза бошлаган. «Самарқанд сайли» (1970) шеърий китоби нашр этилган.«Навоий Самарқандда» (1948), «Нишотий ва унинг «Хусни Дил» достони», «Хоксор ва унинг «Мунтахаб ул-лугот» китоби» (1955), «Нишотий ва Хоксор» (1960), «Ўзбек адабиёти тарихи» (1964), «Сайланма» (1982) каби китоблари ўзбек адабиёти ва адабиётшунослиги масалаларига бағищланган. А.нинг олий ўқув юрглари учун «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигида 17 — 19-а.лардаги ўзбек адабиёти тарихи тадқик этилган.

АБДУЛЛАЕВ Гафар Гайдарович (1896.15 (28).2, Озарбайжон - 1951.9.2, Самарқанд) — Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1943), тиббиёт фанлари д-ри (1941), проф. (1941). СамМИ кўз касалликлари клиникасида асистент (1931 — 34), доцент (1934 — 35) ва кафедра мудири (1935 — 51). А. трахома касаллигини янгича даволаш ва олдини олиш усуулларини ишлаб чиқкан.

АБДУЛЛАЕВ Дўстмурод (1950, Самарқанд вилояти Пахтachi тумани Эшонқора қишлоғи) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1999). Самарқанд қишлоқ хўжалиги ин-тини тамомлаган (1985). Пахтachi туманидаги Рӯзиқул Махманд

номли жамоа хўжалигига механиқ участка агрономи бўлиб ишлади (1973—84). 1984 й.дан шу хўжаликда фаллачилик бригадаси бошлиги. Ўзбекистон Республикасининг фалла мустақиллигини таъминлаш ўйлида фаллачиликни ривожлантиришда илгор технологияларни кўллаб, буғдойдан мунтазам равишда ҳар гектардан барқарор 50—55 ц хосил олишга еришиди.

АБДУЛЛАЕВ Жўра Абдуллаевич (1927, Тошкент) — энергетик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1989), техника фанлари д-ри (1973), проф. (1982). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), Ўрта Осиё политехника ин-тини битирган (1953). Ўзбекистон ФА Энергетика ва автоматика ин-тида катта илмий ходим (1959 - 60), Ўзбекистон энергетика ва автоматика и.т. институтида лаб. мудири (1960—76), Тошкент электротехника алоқа ин-ти ректори (1971 — 92), шу ин-тда маслаҳатчи (1996 й.дан). Ўзбекистон Олий ва ўрта маҳсус таълим вазири (1992 — 94). Ўзбекистон ФА президенти вазифасини бажарувчи (1994 — 96).

Асосий илмий ишлари бошқариш тизимларида ахборотларга тезкор ишлов бериш ва ахборотларни узатиш назарияси, кўп бўғинли тизимларда хатоларни аниқлаш ва бартараф килиш, кўп бўғинли элементлардаги рақамли курилмаларнинг ишончлилигини таъминлаш, алоқада рақамли тизимларни кўллаш масалаларига бағищланган. Космонавтикага доир ишлари ҳам бор.

Ад.: Жўра Абдуллаевич Абдуллаев, Биобиблиография, Т., 1997.

АБДУЛЛАЕВ Исламутла (1927.10.3, Наманган) — шарқшунос, манбашунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), филол. фанлари д-ри (1979). Наманган ўқитувчилар ин-тини (1944), Ўрта Осиё давлат ун-тининг шарқ ф-тини тамомлаган (1951). Наманган педагогика ин-тида ўқитувчи (1951—57), Ўзбекистон ФА Шарқ-шунослик ин-тида илмий ходим, катта илмий ходим, етак-

чи илмий ходим (1957—92), Наманган давлат унтида кафедра мудири (1993 й.дан). Илмий фаолияти Мовароуннахр ва Хуросон шоирларининг араб тилидаги 10—11-а. бошларидаши шеъриятига бағишиланган. А. араб тилидаги бир қатор илмий ҳамда ҳоз. замон араб ёзувчилари (Абдураҳмон ал-Ҳамисий, Абдураҳмон аш-Шарқовий, Усома ибн Мункиз ва б.) нинг бадиий асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

Ас: Бухоронинг арабийнавис шоирлари, 1965; Абу Мансур ас-Саолибий, 1972.

АБДУЛЛАЕВ Лутфулла Абдуллаевич (1912.25.10, Мирзачўл -2000.2.10, Тошкент) — рангтасвир устаси, Ўзбекистон халқ рассоми (1950). Самарқанд бадиий билим юртида таълим олган (1930 — 35). Тошкент бадиий билим юртида ўқитувчи (1935 — 37). А. асарлари долзарб, мазмунли, гоявий ва мураккаб сюжетли, жонли ва ёрқин образларга бой. «Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов портрети» (1938), «Қаҳрамонни кутиб олиш» (1947), «Дўстларнинг учрашуви» (1961) ва б. Ҳажвий карикатуралари «Муштум» журда мунтазам босилган. 15 дан ортиқ китобларни бадиий безади: А. Қодирийнинг «Мехробдан чаён» тарихий романни (1961, рус тилида), Ойбекнинг «Болалик» (1963), F. Ғуломнинг «Шум бола» (1964) қиссалари ва б. «Осиё устида бўрон», «Ўтган кунлар», «Мехробдан чаён» ва б. фильмларга либослар эскизларини тайёрлади. Ўзбекистон табиати акс этган манзаралар, агитплакатлар (айникса 2-жаҳон уруши йилларида), портретлар («Навоий номидаги театр курилишида», 40-й.лар,

«Менинг замондошларим — адабиёт ва санъат арбоблари» — гурух портретлари, 1989) ҳам яратди. Асарлари халқаро кўргазмаларда намойиш этилган. А. Қодирий номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1995). «Эл-юрт ҳурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

АБДУЛЛАЕВ Махди Орифович (1922.27.10, Бухоро) — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), биол. фанлари д-ри (1969), проф. (1972). 2-жаҳон уруши катнашчиси (1941—45). Бухоро давлат педагогика ин-тини тугатган (1948). зоология кафедраси асистенти, доценти, кафедра мудири (1953—58), ўқув ва илмий ишлар проректори (1958—72), зоология ва экология кафедраси мудири (1972 й.дан). Балиқчиликка оид тадқиқот ишлари олиб борган.

АБДУЛЛАЕВ Мухаммадқодир Муҳаммадёкубович (1973.15.11, Андижон) — боксчи, 63,5 кг вазнда Олимпиада ва жаҳон чемпиони. Ўзбекистон чемпиони (1993, 1996—98), халқаро тоифадаги спорт устаси (1998). Андижон давлат унти талабаси (2000). А. бир неча халқаро турнирларнинг голиби (1994, Туркия; 1997, Эрон; 1999, Франция). Марказий Осиё ўйинларида 1995 й. — 2 ўрин, 1997 й. — 1-ўрин, 13-Осиё ўйинлари (Тайланд, 1998)да 1-ўрин; Осиёнинг 2 карра чемпиони (1997, 1999). 1999 й. АҚШнинг Хьюстон ш.да ўтказилтан жаҳон чемпионатининг, 2000 йил Сиднейда ўтказилган 27-ёзги Олимпия ўйинларининг олтин медали б-н тақдирланган. Қирол кубоги (1998, Таиланд) ҳамда Жаҳон кубоги (1998, Хитой) мусобақаларида энг яхши боксчи деб тан олинган.

«Шуҳрат» медали (1995), «Эл-юрт ҳурмати» ордени (1999) б-н мукофотланган.

АБДУЛЛАЕВ Нусрат Ҳамидович (1933.14.7, Тошкент) — патофизиолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), тиббиёт фанлари д-ри (1967). проф. (1970). 1972 й.дан 1-Тошкент тиббиёт ин-ти патологик физиология кафедраси мудири. Иммунология и.т. института директори (1984—87). Илмий ишлари овқат ҳазм қилиш аъзолари, меъда ости бези, жигар ва моддалар алмашинуви патологиясига ба-ғишлиланган. А. тиббиёт ин-тининг талабалари учун дарслик ҳамда бир қанча методик қўлланмалар ва луғатлар муаллифи.

АБДУЛЛАЕВ Рауф Абдуллаевич (1922.5.5, Наманган вилояти Поп тумани) — терапевт, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968), тиббиёт фанлари д-ри (1958), проф. (1960). СамМИ госпитал терапия кафедраси ассистенти (1943—45) ва шу ин-т директори (1945 — 51), 1952 й.дан Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тининг терапия кафедрасида ассистент, доцент, кафедра мудири (1961—92), 1992 й.дан 2-терапия кафедрасида проф.маслаҳатчи. Илмий ишлари, асосан юрак-томир ва жигар ка-салликларининг келиб чиқиш сабаблари, уларнинг олдини олиш ва даволаш масалаларига бағишиланган.

АБДУЛЛАЕВ Рустам (1947.12.2, Хива) — композитор. Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (1997). Тошкент давлат консерваториясини тутатган (1972). 1985 й.дан Тошкент консерваториясининг ўқитувчиси. ЎзР Композиторлар ва бастакорлар уюшмасининг котиби (1985—95), раиси (1995 й.дан). 4 опера — «Шодимулк» (1975), «Садокат» (О. Матчон, 1980), «Хива ордени» (Э. Самандаров, 1985), «Кимлар зор, кимга хор» (М. Мирзо, 1994); «Қуёшга таъзим» балет-ораторияси (Ў. Умарбеков, 1984); симфония (1975) ва 3 симфоник поэма (1968—70); фортепиано ва оркестр учун 5 та концерт (1972—95), камер-вокал, хор ва б. асарларнинг муаллифи. Асарлари Ўзбекистон ва чет эл концерт сахналари (Россия, Украина, Швеция, Таиланд, Жан. Корея ва б.)да ижро этилади.

АБДУЛЛАЕВ Самиғ Файзуллович (1917.25.10 - Тошкент -1998.10.5) -рас-сом. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1975). Тошкент бадиий билим юрти (1933 — 38) ва Тошкент санъат ин-ти (1954 — 60)да таълим олган. 2-жаҳон уруши катнашчиси. Таманъ ва Керчъ я. оларида кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон унвони берилган (1944). Ўзбекистон Рассомлар уюш-маси бошқаруви раиси (1945 — 55), Ўзбекистон давлат санъат музеи директори (1956 — 88). А. ижоди ранг-баранг

ва сермазмун, асарларида табиат, инсон гўзаллиги, айниқса замондошлари, уруш қаҳрамонлари, меҳнаткаш ҳалқ ўз акси-ни топган. Портретлар («Автопортрет», 1945; «Резида», 1954; «Генерал-лейте-нант Ф. Норхўжаев», 1977; «Б. Бобоев», 1985 ва б.), манзаралар («Колхоз манза-раси», 1953; «Чирчиқ водийсида», 1977; «Баҳор», «Денгиз бўйида», 1979), на-тюромлар («Гуллар», 1966; «Тошкент мевалари», 1981; «Натюроморт», 1985 ва б.) яратган.

АБДУЛЛАЕВ Саъдулла (1945.12.5, Тошкент) — рассом, Ўзбекистон БА ҳақиқий аъзоси (1997). П. Беньков номи-даги Республика рассомлик билим юрти (1961—66) ва Ленинград (хоз. Санкт-Петербург)даги И. Репин номидаги рас-сомлик, ҳайкалтарошлиқ ва меморлиқ ин-ти (1967—73)да таълим олган. 1973 й.дан М. Уйур номидаги Санъат ин-тида педагог, 1997 й. дан Камолиддин Бехзод номидаги миллий рассомлик ва дизайн ин-тида доцент. Ижодини театр декора-цияси соҳасида бошлаган. А. Навоий теа-трининг «Сўғдиёна қоплони», «Лайли ва Мажнун» спектаклларига сахна безакла-ри учун андазалар тайёрлаган.

А. рангтасвирда самарали ижод қиласи: ёшлар ҳаёти ва кундалик фаоли-яти, рухияти аниқ тасвирланган («Тош-кентим» учлиги — триптихи: «Анхор бўйида», «Ёш оналар», «Фавворалар» ва б.) ҳамда ўзбекона миллий рух б-н сугорилган («Оилас», «Бувам эртакла-ри», 1985 ва б.) асарлар, портретлар («То-либа», «Хусноро портрета» ва б.), ман-заралар («Театр майдони тонг отарда», «Театр майдони», «Театр майдони оқшом пайтида» ва б.) муаллифидир. А. ижодида тарихий мавзу алоҳида ўрин тутади: «Навоий ва Ҳусайн Бойқаро» (1988), «Навоийнинг Самарқанддан қайтиши» (1989), «Самарқанд баҳори» иккилиги (диптихи, 1992), «Амир Темур Бибихоним масжиди қурилишини кузатмоқда» (1993), «Амир Темурнинг дағи этилиши» (1996) ва б.

АБДУЛЛАЕВ Фаттоҳ (1914.16.1, Жамбул - 1985.11.9, Тошкент) — ўзбек

тилшуноси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1984). Филол. фанлари д-ри (1961), проф. (1969), Ленинград давлат ун-тини тамомлаган (1939). Тошкент давлат пед. ин-тида (1939—44), Наманган давлат педагогика ин-тида (1944—47), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида (1947 — 50 ва 1957 й.дан), Хоразм давлат педагогика ин-тида (1950—56) ишлаган.

Илмий ишлари ўзбек адабий тилининг тарихи, диалектологияси, лексикаси, фонетикаси, грамматикаси, шунингдек бадиий нутқ масалаларига бағишиланган. А. Хоразм шеваларини тадқиқ килиб, уларнинг диалектологик харитасини тузган ва таснифини берган.

АБДУЛЛАЕВ Ўринбой (1912. 18.4, Тўрткўл тумани) — 2-жаҳон уруши катнашчиси, 2-Болтиқбўйи фронти, 3-зарборд армияси, 219-ўқчи дивизияси, 375-ўқчи полкининг 1-ўқчи ротаси ўқчиси. Латвиянинг Лудзе ш. атрофидаги жангда душман кўшинлари чегарасини биринчи бўлиб ёриб кирганлиги учун Қаҳрамон узвони берилган (1945). Урушдан сўнг Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл туманига қайтиб, чорвачилик соҳасида меҳнат қилган.

АБДУЛЛАЕВ Хабиб Мухамедович (1912.31.8, Ўш ш. — 1962.20.6, Тошкент) — геолог олим, давлат ва жамоат арбоби, Ўзбекистон ФА акад. (1947), геол.-минералогия фанлари д-ри (1946). Ўрта Осиё индустря ин-тининг кончиллик ф-тини тугатгач (1935), геол.-разведка партияси бошлиғи. Кейинроқ Ўзбекистондаги Лангар вольфрам-молибден конининг геологик тузилиши, минерал таркиби ва хосил бўлишини тадқик қилди. 1940 й.дан Ўрта Осиё индустря ин-тининг фойдали қазилмалар кафедрасида доцент, сўнгра шу ин-тда директор, 1942 й.дан Ўзбекистон ҳукумати раисининг ўринбосари, 1944 й.дан айни вақтда Давлат план комиссияси раиси. 1946 й. «Ўрта Осиёнинг шеелитли скарнлари геологияси» мавзууда д-рлик диссертациясини ёклади ва бу асар 1947 й.да нашр этилди.

А. 1947 й.дан Ўзбекистон ФА вице-президенти. Айни вақтда Геология ин-ти директори ҳамда унинг Петрология ва металлогения бўлими раҳбари. А. 1952 — 55 й.ларда Ўзбекистон ФА техника ва геол.-химё фанлари бўлимининг раиси, 1955—56 й.ларда Ўзбекистон ҳукумати раисининг ўринбосари ва 1956 й.дан Ўзбекистон ФА президенти. А. 1959 й.да руда пайдо бўлишининг гранитоид интрузиялар б-н генетик боғлиқлиги соҳасидаги илмий иши учун юксак мукофот б-н тақдирланган. У эндоген руда ҳосил бўлиши назариясини ривожлантириди. 130 дан ортиқ илмий асар (жумладан, 7 монография) ёзган. А. Тошкент ва Москвада нашр этилган кўпгина мўътабар илмий журналлар, тўпламлар, илмий-оммабоп нашрларнинг масъул муҳаррири, таҳxир ҳайъати аъзоси эди, жумладан Ўрта Осиёда биринчи — «Ўзбекистон геология журнали»ни ташкил қилди ва унинг масъул муҳаррири бўлди.

А. вольфрам, қалай, рангли ва қора металлар руда конларининг турли йўллар б-н ҳосил бўлганлигини кўрсатиб берди. А. руда пайдо бўлиш жараёнларини магматизм ҳамда бу жараёнлар рўй берадиган геологик мухит таъсири б-н чамбарчас боғлиқ эканлигини аниклади. Унинг бевосита иштироки ва раҳбарлигига «Чатқол-Курама тоғлари магматизми ва металлогениясининг асосий хусусиятлари» монографияси яратилди (1957), «Ўрта Осиё магматизми ва рудаланиш жараёни» асари нашр этилди (1960).

А.нинг сўнгти туркум ишларидан бири «Рудапетрография провинциялари ва уларни таснифлаш масалалари» (1961) бўлди. Жаҳондаги барча йирик руда конлари шаклланиш хусусиятларига бағишиланган «Металлогения — фойдали қазил-ма конларини қидириб топишнинг геологик асоси» монографияси учун 1970 й.да (вафотидан кейин) Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти берилган.

А. нинг геол.га оид назарий фикрла-

ри амалиётда тасдиқланди. У биринчи бўлиб Ўрта Осиёни алоҳида металлогеник махсус провинция сифатида ажратди. Скарнлар тузилиши, руда учрайдиган ва руда ҳосил бўладиган скарнлар мавжудлиги қайд этилди. А.нинг рудаларнинг гранитоид интрузиялар б-н боғлик равишида ҳосил бўлишига доир асарлари илмий мунозарага сабаб бўлди. Асарларда конларнинг интрузиялардан узок-якинилигига қараб таснифланганлиги Элшонснинг мавхум батолит концепциясидан тубдан фарқ қиласди. А. Ўрта Осиёга доир тадқиқотларини таҳлил қилиб, кичик интрузиялар ўчоги б-н рудали жинсларнинг умумийлигини ҳамда магматизм босқичлари б-н боғлик бўлган руда ҳосил бўлиш жараёнларининг такрорланиб туришини кўрсатиб берди. А.нинг сўнгги асарларидаги айрим жойларда муйайян типдаги магматизм ҳодисалари рўй бериши ва рудалар ҳосил бўлиши муаммолари ўрганилган.

А. нинг «Ўрта Осиёнинг металлогеник очерки» (1949), «Рудаланишнинг гранитоид интрузиялар билан генетик боғлиқлиги» (1954 — 57), «Дайкалар ва рудаланиш» (1957), «Руда-петрографик провинциялари ва уларни таснифлаш масалалари» (1961) каби асарлари жаҳонга машҳур бўлди. «Рудаланишни гранитоид интрузивлар билан генетик боғлиқлиги» асари хорижий олимлар таклифи б-н немис, инглиз ва хитой тилларига таржима килинган.

А. регионал кенгашлар, Халқаро геология конгрессининг, бир неча сессияларнинг фаол ташкилотчиси, катнашчиси, кенгаш тўпламларининг мухар-рири бўлган. А. бир неча чет эл геол. жамиятлари аъзоси эди. Ўзбекистон Республикаси миқёсидаги кўпгина илмий ва илмий-техника жамиятларига, кўмиталарига бошчилик қилган. Асарлари ўзбек ва рус тилларida нашр этилган. Булар орасида Ўзбекистонда фан, илмий-техника, иқтисодиёт ва маданият равнакига бағишлиланганлари анчагина.

А. Ўзбекистондагина эмас, балки бу-

тун Ўрта Осиёдаги геологик и. ч.да, илмий муассасалар ва олий ўкув юртларида ишлайдиган катта жамоани бирлаштирган илмий мактабнинг ташкилотчиси ва раҳбари бўлди. Илмий мактаб олимлари Тяньшан тогларидаги жинслар асосида петрология ва металлогения масалаларини ҳал қилиш соҳасида биргаликда иш олиб бордилар. А. Ўзбекистонда иктидорли ёшлардан фаннинг турли соҳаларида, жумладан геол. бўйича миллий кадрлар тайёрлашга катта хисса кўшди. А. раҳбарлигига 7 киши докторлик, 28 киши номзодлик диссертацияси ни ёклиди.

А. ТошПИ (хоз. ТошТУ) геол.-разведка фтида геол. олий ўкув юртлари орасида биринчи бўлиб Петрология ва металлогения кафедрасини ташкил этиди ва унга раҳбарлик килди. Уруш даврида А. хукумат аъзоси ва геолог олим сифатида фронт ва фронт ичкарисини зарур ресурслар б-н таъминлаш ва стратегик аҳамиятдаги қазилма бойликлар қидириш ва ишга солишда катта ишларни амалга ошириди.

А. 1950 й.дан умрининг охирига-ча минералогия жамияти Ўзбекистон бўлимини бошқарди. 1960 й.дан Франция геол. ва Буюк Британия Кироллик минералогия жамиятларининг аъзоси. Танланган асарларидан 7 жилди нашр этилган (1964 — 69). А.нинг ҳаёти ва илмий ҳамда жамоатчилик фаолияти ҳакида бир қанча олимлар муаллифлигига «Эсадаликлар» чиқарилган. Ўзбекистон ФА Геология ва геофизика ин-тига ва Тошкент ш.даги катта кўчалардан бирига, Акмал Икромов туманидаги маҳаллага, Тошкент метроси ст-яларидан бирига, 193-мактабга, Улуғбек шаҳарчасида кўча ва б. объекtlарга А. номи берилган. Геол. ва геофизика ин-ти биносига, ТошТУ геология-разведка ф-ти биносига ёдгорлик таҳтаси ўрнатилган. Ҳ. М. Абдуллаев номида «Олтин медаль» таъсис этилган (1992). Уш ш.даги катта кўчалардан бири, А. туғилиб ўсган Аравондаги мактаб ва кўча ҳам А. номи б-н аталган. Геол. ва геофи-

зика ин-ти қошида А. хаёти ва ижодига багишиланган музей ташкил қилинган. А. Тошкентдаги Чигатой қабристонига дағын килинган. Қабри устига мармар бюст күйилган (хайкалтарош Е. В. Вучетич).

Ас: Собрание сочинений, т. 1 — 7, Т., 1964 - 69.

Ад.: Қаххоров А., Faффорова М., Академик Ҳабиб Абдуллаев, Т., 1981; Бекназаров В. Г., Агее в А. И, Ҳабиб Мұхамедович Абдуллаев, Биобиблиография, в кн.: Абдуллаев Х- М., Соч., т. 5, с.347 — 366.

Тұлқин Шоёқубов.

АБДУЛЛАЕВА Лола (1918.13.4, Тошкент) — театр рассоми, Ўзбекистонда хизмат қўрсатган санъат арбоби (1964). Тошкент рассомлик билим юртида таълим олган (1934 — 38). Олмаотадаги козоқ драма театрида, сўнг Бишкекдаги театр рассомлик ктида ишлади. А. 1948 — 79 й.ларда Оғаҳий номидаги Хоразм вилоят Давлат мусиқали драма ва комедия театри бош рассоми. Унинг «Лайли ва Мажнун», «Оқ нилуфар», «Баҳор», «Тоғ кизи», «Маърифат қурбонлари», «Паранжи сирлари», «Гули сиёҳ», «Навоий», «Хамлет», «Мұхабbat қўшиғи» ва б. спектакллар учун тайёрлаган саҳна безаклари ва либос эскизлари миллий бўёкларининг ўзига хослиги, шунингдек томошабинга асар мазмунини аниқ ва равшан қилиб етказишга ёрдам бериши б-н диккатга сазовор.

АБДУЛЛАЕВА Насиба (1961.15.11, Самарқанд) — ўзбек хонандаси. Ўзбекистон халқ артисти (1993). Самарқанд мусика студиясини (1979), Тошкент давлат маданият ин-тини (1989) тутагтган. Дастилаб ижодини халқ қўшиқларидан бошлаган. «Хоразм лазгаси», «Баригал», «Танавор», шунингдек шарқ халқлари қўшиқлари б-н танилди. Лирик майнинлик, бадиий маҳорат, теран мазмун, ёқимлилик ва ширадорлик А. ижодига хос. Мұхабbat ҳакидаги қўшикларни маҳорат б-н ижро этади. «Арзимни айтдим», «Жоним менинг», «Ёқасиз жоним», «Мажнунтол», «Ма-

лак», «Айланайин» ва б. шулар жумла-сидан. Бошқа халқлар қўшиклари ҳам А. ижодида муҳим ўрин тутади: «Сана-да галмас», «Айрилик» (озарбайжон), «Ишқ умидиман» (эрон), «Рўяларда бўлушурсиз» (турк) ва б. Бир канча хорижий мамлакатларда гастролда бўлган. А. ижодига багишилаб «Насиба» телефильми («Ўзбектелефильм», 1989) ишланган. «Меҳнат шуҳрати» ордени б-н мукофотланган (1999).

АБДУЛЛАЕВА Ойдин Акрамовна (1952.20.3, Қамаши тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Қарши пед. ин-тининг филол. ф-тини тутагтган (1975). 1975—99 й.ларда Яккабог, Қамаши туманларидағи мактабда, 1999 й.дан Қамаши туманидағи 3-қасб-хунар мактабида ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. А. мактабда янги педагогик технологияларни амалга оширишда, ўқувчиларга таълим-тарбия беришда юкори натижаларга эришди.

АБДУЛЛАЕВА Яйра Умаровна (1930.14.8, Андижон) — Ўзбекистон халқ артисти (1964). Лизахоним Петровсанинг қизи. Тошкент санъат ин-тини тутагтган (1950). Ижоди Г. Раҳимова раҳбарлигидаги фронт концерт бригадасида бошланган (1945). 1950 й.дан Ҳамза театрида. Ҳафиза (А. Қаххор, «Шоҳи сўзана»), Гули (Үйғун, И. Султон, «Алишер Навоий»), Катерина (А. Островский, «Момакалдириқ»), Гулбахор (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Гулнор (Ойбек, «Кутлуг кон»), Турғуной (И. Султон, «Номаълум киши»), Ҳемнолини (Р. Тагор асари асосида, «Ганг дарёсининг қизи») каби образларида турли тоифадаги хотин-қизлар ҳаёти, уларнинг қисмати, жасорати ва олижаноблигини мужассам-лантириди. Кей (М. Каору, «Ўғирланган умр») образи А. ижодининг чўққиси бўлиб, у япон аёлининг машаққатли ҳаёт йўлини, тақдирини психологик терапилик ва изчилик б-н очиб берди. Регана (У. Шекспир, «Қирол Лир»), Мария Стюарт (Ф. Шиллер, «Мария Стюарт») образлари б-н психологик ва фожиавий роллар

устаси сифатида танилди. А. овоз, имишора, киноя ва б. ифода воситаларидан усталик б-н фойдаланади. Нодирабегим (Т. Тўла, «Нодирабегим») образи А.ижросида улуғвор, олижаноб малика ва оташин ижодкор сифатида намоён бўлди.

А.нинг кинодаги асосий роллари: Гулбаҳор («Бой или хизматчи»), Дилдор («Опасингил Раҳмоновалар»), Раъно («Стадионда учрашамиз»), Саодат («Ҳамза»), Хатира («Виждан амри билан») ва б. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967). «Дўстлик» ордени б-н тақдирланган (1998).

«АБДУЛЛАНОМА», «Шарафномай шоҳий» — Мовароуннахрнинг 16-а. даги тарихига бағишиланган тарихий асар. Ҳофиз Таниш Бухорий томонидан 1584 — 90 й.лар оралиғида форс тилида ёзилган. Асар Бухоро ҳукмдори Абдуллахон 11га бағишиланиб, «Шарафномай шоҳий» ва қисқартирилган айrim нусхалари «Зафарномай Абдуллахон» номлари б-н ҳам аталади. «А.» назм аралаш коғияланган наср б-н ёзилган. «А.» муқаддима, икки мақола (қисм) ва хотималардан иборат. Аммо асарнинг охирги қисми ёзиб тутатилгани маълум эмас. Асар муқаддимасида Абдуллахоннинг ҳокимиятга келгунига қалар Мовароуннахрда юз берган сиёсий воқеалар — Чингизхоннинг истилоси ва мўғуллар ҳукмронлиги, Даشت Кипчоқда Абулхайрхон давлати (1428 — 68)нинг барпо бўлиши, Шайбонийхон (1451 — 1510)нинг Хурсонга юришлари, шайбонийлар б-н Захириддин Бобур ўртасидаги ҳарбий тўкнашувлар ҳамда Абдуллахоннинг насли ва насаби тўғрисида ҳикоя қилинади. «А.» нинг асосий қисмida Шайбонийхондан сўнг Мовароуннахрдаги сиёсий вазият, унинг бир қанча майда ҳокимликларга бўлиниб кетиши, Абдуллахоннинг марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва мамлакатни сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга қаратилган ҳаракатлари, унинг Даشت Кипчоқ ва Хурсонга юришлари, 16-а.

нинг 80 — 90-й.ларида Бухоро, Ҳоразм ва Бадаҳшондаги сиёсий вазият ҳамда Ҳоразм б-н Бадаҳшоннинг Бухоро ҳонлигига қўшиб олиниши каби тарихий воқеалар баён этилади. Асарда 16-а.да Мовароуннахр б-н Туркия, Ҳиндистон ва Эрон ўртасидаги муносабатларга ҳамда Россия б-н савдо алоқаларига оид маълумотлар бор. Унда 16-а.да Бухоро ҳонлиги қўшинларининг тузилиши, ҳарбий тактикаси, курол-яроғлари ҳамда Мовароуннахрда, шу жумладан Бухорода курилган меъморчилик обидалари ва сув иншоотлари тўғрисидаги маълумотлар келтирилади. «А.»да Мовароуннахр ҳалқларининг этник таркиби, жумладан қангли, ҳипчоқ, қорлик, ҳалаж, оғажири, урёнқит, кўнгирот, орлот, уйғур, сулдуз, баёвут, дўрмон ва б. қавмларнинг келиб чиқиши ва уларнинг урф-одатлари тўғрисида маълумотлар бор. «А.»ни ёзишда Ҳофиз Таниш Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Рашидуддиннинг «Жоме ат-таворих», Жувайнинж «Тарихи жаҳон кушой», Мирхондинг «Равзат ус-сафо», Шарафуддин Али Яздиининг «Муқаддима Зафарнома», Кошифийнинг «Рашаҳот айн ал-ҳаёт», Мирзо Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» ва б. тарихий асарлардан фойдаланган бўлсада, аммо асарнинг асосий қисми 16-а.да содир бўлган кўпгина тарихий воқеаларни ўз кўзи б-н кўрган шоҳидлардан тўпланган материаллар асосида ёзилган. Бу асар Мовароуннахр ҳалқларининг 16-а.даги сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганиша биринчи даражали манбалардан ҳисобланади. «А.»ни 1942 — 51 й.ларда ўзбек шарқшунос олимси С. Мирзаев (1885 — 1961) ўзбек тилига таржима қилди. Б. Аҳмедов уни тўддириб ва тузатиб қайта нашр этди (1999-2000).

Ад: Ҳофиз Таниш ибн Мирмуҳаммад Бухорий, Абдулланома, 1-жилд, Т., 1966; 2-жилд, Т., 1969; [акад. Б. Аҳмедов қайтатайёрлаган], 1-жилд, Т., 1999; 2-жилд, Т., 2000; Умняков И. И., «Абдулланаме» Ҳафиза Таниша и ёё исследова-

тели, Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук, т. 5, Л., 1930; Ахмедов Б., Муниров К., Хофиз Таниш Бухорий, Т., 1963.

АБДУЛЛАТИФ (1423 - 1450.8.5, Самарқанд) — темурийлараан. Улуғбекнинг ўғли. Шоҳруҳ саройида тарбия олган, ҳарбий юришларда қўшиннинг ўнг қанотига қўмондонлик қилган. Гавҳаршод бегим ва тархон амирлар Шоҳ-руҳ ўлимидан сўнг (1447) А.ни олий бош қўмондонликка тайинлаб, унинг амакиваччаси Алоуддавлани таҳтга ўтказишган. Бу қарордан норози бўлган А. Алоуддавлага қарши уруш очган, лекин Нишопур яқинидаги жангда (1447) енгилиб, хибсга олинган. Улуғбек фарзанди ҳаётини сақлаб колиш мақсадида Алоуддавла б-н сулҳ тузишга мажбур бўлган. Унга кўра, Алоуддавла Хуросон ҳукмдори деб тан олиниб, А. га Балҳ улуси берилган. А. Улуғбекнинг 1448 й. илк баҳоридан ёзигача Алоуддавла ва Абулқосим Бобурга қарши жангларида қатнашган. Сўнг, тож-тахтни эгаллаш мақсадида отасига қарши Абулқосим Бобур б-н иттифоқтузган. Улуғ-бек А.га қарши қўшин тортган ва Амударё бўйида икки томон қўшини 3 ой мукобил турган (1449). Самарқандда қолган беклар исёни туфайли Улуғбек пойтахтга қайтишга мажбур бўлган, натижада А. Амударёдан ўтиб Термиз, Шахрисабзни эгаллаган. Самарқанд яқинидаги Димишқ қишлоғи ёнида отасини енгиб, тахтни эгаллаган (1449). А. нинг розилиги б-н Улуғбек ва укаси — Абдулазиз Мирзо катл этилган. А. олти ойлик ҳукмронлигидан сўнг, Улуғбекнинг хос навкарларидан Бобо Ҳусайн баҳодир томонидан ўлдирилган (1450).

А. ўжар, худбин ва шуҳратпараст бўлсада, отаси Улуғбек каби илм аҳлига ихлосманд эди. У ўзи ҳам фалакиёт ва тарих илми б-н шугуулланар, шеърлар битарди.

АБДУЛЛАТИФХОН (7-1551, Самарқанд) — шайбонийларпаи. Кўчкунчинчоннинг ўғли. А. Убайдул-

лахон ва Бароқхон б-н биргаликда Хоразмни эгаллаган (1537—38). 1541 й. Самарқандни Бухоро ҳонлигидан мустақил деб эълон қилиб мамлакатда икки ҳокимиятчилик вужудга келишига йўл қўйган (1540—51); Бароқхон б-н биргаликда Карманага юриш қилган. Аммо Кармана ҳокими Абдулла султон (к. Абдуллахон II) бу хужумни қайтарган.

АБДУЛЛАХОН (17-а.) - Шарқий Туркистон хони (1638 —70). 1638 й. Ёркенд таҳтига ўтирган. А.нинг ҳонлик даври қирғиз ва қалмоқларга қарши урушлар ва ўзаро низоларни бостириш б-н ўтган. Ўзаро кураш натижасида А. юртини ташлаб, Маккага кетишига мажбур бўлган. Маккадан қайтишида Ҳиндистонда вафот этган.

АБДУЛЛАХОН II (тўлиқ исми: Абдулла ибн Искандархон ибн Жонибек султон ибн Ҳожа Мухаммад ибн Абулхайрхон) (1534; Миёнкол, Офаринкент қишлоғи — 1598.8.2, Самарқанд, Бухоро яқинидаги Баҳоуддин мажмуасига дағн этилган) — ўзбек давлатчилиги тизимидағи Бухоро ҳонлигининг шайбонийлар сулоласидан чиқкан энг йирик ҳукмдори (1583—98), давлат арбоби, саркарда, илм-фан, маърифат, маданият ҳомийси. Бобоси Жонибек султон (вафоти 1528F29) Кармана ва Миёнкол ҳокими (1512F13 й.дан) бўлган. Отаси Искандар султон ўғли туғилган пайтда Офаринкентни, кейинчалик, афтидан ака-укалиридан бири вафот этгач, Карманани бошқарган. А. II Шайбонийхон вафотидан кейин парчаланиб кетган мамлакат ҳудудини канта бирлаштириш, марказий давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун ёшлиқ чоғидан қаттиқ кураш олиб борган. Тошкент ҳокими Наврӯз Аҳмадхон (Бароқхон) б-н Косон ёнида (1548). Мўгулистан хони Абдурашидхон ва шайбонийлардан Дўстум сultonлар қўшинига карши Фороб ёнида (1554) жанг қилган. Ёш Абдулла султон ўзининг ҳукмдор сифатидаги бутун файратшижоатини 1551 й. Карманада намойиш этган; вилоятга Тошкентдан

Наврӯз Аҳмадхон ва Самарқанддан Абдуллатифхон ҳужум қилганлар, Искандар султон Амударё ортига кочган. Абдулла султон отаси вазифасини ўз зими масига олиб бу ҳужумни муваффакиятли қайтарган. Кейинги йилларда (1552—56) ўз мулкини гарбга — Бухоро томонга ва жан.-шарқ — Қарши ва Шахрисабз томонга кенгайтиришга интилган. Бу сайди-харакат дастлаб ваффакиятсиз чиккан, ҳатто 1556 йили ота мерос мулкини ташлаб Майманага қочишига мажбур бўлган. У амакиси, Балх ҳокими Пирмуҳаммаддан ҳарбий ёрдам олиб ва пири Жўйбор хожаларидан Хожа Муҳаммад Ислом кўмагида Наврӯз Аҳмадхон, кейинчалик унинг ўғиллари Дарвешхон ва Бобо султонларга қарши узоқ муддат кураш олиб борган. Наврӯз Аҳмадхон вафот этгач (1556), дарҳол Кармана ва Шахрисабзда ўз хукмронлигини тиклайди, 1557 и. майда Бухорони қўлга киритади ва уни ўз пойтахтига айлантиради. 1561 й. отасини давлат бошлиги—хон деб эълон қилиб, унинг номидан мамлакатни ўзи бошқара бошлайди. Марказий ҳокимиятга бўйсунишдан бош тортган шайбоний султонлар б-н курашиб Балх (1574), Самарқанд (1578), Тошкент, Сайрам, Туркистон (1583) ва Фарғона (1583) ни эгаллади. 1582 й. Даشتга юриши қилиб Улуғтопга қадар борган. 1583 й. отаси Искандархон вафот этгач, мамлакатни уз номидан бошқара бошлайди. Марказий ҳокимиятга қарши кўтарилиган Маймана ва Гарҷистон (1583), шунингдек Бадахшон (1585) даги ғалаён, тартибсизликларни бостирган. Хоразмга икки марта юриш (1594 ва 1596) қилиб, у ерда марказий ҳокимият хукмронлиги қайта тиклаган. А. II мамлакат ҳудуди яхлитлигини тиклаш ўйлида кўшни хорижий давлатлар б-н ҳам кураш олиб борган. Мак, Туркия Моварооннахрда ўз таъсирини кучайтириш ниятида А. II га қарши курашда Бобо султонга ёрдам берган. Бобо султон турк аскарлари ёрдамида Насаф ёнида А. II га қарши жанг қилган. А. II сафавийлар б-н Хурросон, Гилон учун курашиб уларни

ўз тасарруфига киритган. Шарқий Туркистонга килинган юришда Қашқар ва Ёркенд вилоятларини олган. Бобурийлар ҳам Бадахшон, Шим. Афғонистон ва Хурросон учун А. II га қарши курашганлар. А. II бунга қарши Синд (1583), Қашмир (1586)ни эгаллаб, давлатнинг жан. чегараларини мустаҳкамлаган.

А. II даврида мамлакат ҳудуди Қашқардан Орол ва Каспий денгизлари соҳиҳларигача, Туркистон ва Сайрамдан Хурросоннинг шарқий қисмигача бўлган ерлардан иборат эди. А. II ҳаётининг сўнгги йилларида ўғли Абдулмўмин (қ. Абдулмўминхон) б-н чиқишимай қолган. Абдулмўмин 1582 й. кузидан Балхни отаси номидан бошқараётган эди. Искандархон даврида А. II ҳақиқий, амалдаги ҳукмдор бўлгани каби, Абдулмўмин ҳам кексайган отасига нисбатан шундай мавқени эгалламоқчи бўлган. Фақат уламоларнинг аралашуви туфайлигина отабола ўртасида очиқ уруш ҳаракатлари бошланмаган ва Абдулмўмин отасига бўйин эгишга мажбур бўлган. Улар ўртасидаги муносабатлар кескинлашганидан хабар топган қозоқ хонларидан Таваккалхон Тошкент вилояти ва Тошкент—Самарқанд оралиғидаги ерларга бостириб кириб, унга қарши юборилган кўшинни енгган. Унга қарши сафарга отланган А. II Самарқандга етганда вафот этган.

А. II фаол ташки сиёсат олиб борган. Бу даврда шайбонийлар Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Хитой, Россия ва б. мамлакатлар б-н кенг дипломатик, иқтисодий, савдо алоқалари олиб борганлар. Мак, А. II элчилари 1583 й. Москвадан ўқ дори, ов қушлари, мато олиб келгандар. Бундай элчиллик 1589, 1595 й. ларда ҳам қайтарилган. А. II нинг мамлакат ички сиёсатидаги, давлат бошқарув тизимини мустаҳкамлаш, айниқса пул ислоҳоти ўтказиш ўйлидаги фаолияти натижалари кейинги даврларда ҳам сақланиб қолган. У кўплаб турли иншотлар қурдирган. Ҳозиргача халқ орасида у ёки бу иншоот курилиши Амир Темур

ёки А.ИІ га нисбат берилади.

А.ИІ даврида Бухоро яқинидаги Сумитон (Жўйбор) мавзесида Жўйбор хожаларидан Абу Бакр Саъд (970/971 й. вафот этган) мозори атрофига Мадраса, маежид, хонақоҳ ва чорбоғ (1558—66), Бухорода Мадраса (к. Абдуллахон мадрасаси), ҳаммом, Говкашон, Фатхула қушбеги, Миракан, Хожа Муҳаммад Порсо, янги Чорсу (1569-70), тим (к. Абдуллахон тими), Кармана яқинида Зарафшон дарёси устига кўпприк (1582) ва б. курилди. Бундай иншоотлар ва карвонсаройлар Самарқанд, Тошкент, Балх ва б. шаҳарларда ҳам қурилган (мас. А.ИІ нинг нуфузли амири Қулбобо Кўкалдош шарафига Тошкентда қурилган Кўкалдош мадрасаси ва б.). Карвон йўлларида сардобалар, работлар, каналлар, сув омборлари (к. Абдуллахон банди), кўприклар (мас. Сурхондарёда ҳалқ орасида Искандар кўпприги номи б-н машҳур бўлган Фишткўприк ва б.), чорбоғлар бунёд этилган.

А.ИІ даврида мамлакатда шаҳарсозлик, адабиёт, илм-фан тараққий этган. Бухоро маданият, илм-фан марказига айланган Ҳофиз Таниш Бухориппинг Абдулланома («Шарафномайи шохий») (1584—89), Амин Ахмад Розийнинг «Ҳафт иқлим» (1583), Мутрибийнинг дунё ҳаритаси илова қилинган «Газкироти шуаро» (тахм. 1593—95) ва б. илмий асарлар яратилди. Бухорода машҳур Абдуллахон кутубхонаси ташкил қилинган. Унда машҳур ҳаттотлар Мир Али Ҳиравий, Ахмад Ҳусайнйилар ва б. китоб кўчириш б-н машғул бўлишган. Ҳасанхожа Нисорийнит «Музаккири ахбоб» асари А.ИІ га бағишиланган.

Бу даврда шоир, адаб ва илохиётчи олимлардан Мушфиқий, Низом Муаммий, Муҳаммад Дарвиш охунд, қози Понёнда Зоминий, мулла Амир, Муҳаммад Алти Зоҳид, табиблардан мавлоно Абдулҳаким ва б. яшаб ижод этган. А.ИІ нинг ўзи ҳам истеъоддли шоир бўлиб, «Хон» тахаллуси б-н ўзбек ва форс тилларида шеърлар ёзган.

Мамлакатда (Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Балх ва б.да) хунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланган. Хунармандлар турли ипак матолар, уй-рўзгор, заргарлик буюмлари, қурол-яроғлар ва б. тайёрлардилар. Мовароуннаҳр усталари тайёрланган буюмлар ички ва ташки бозорда жуда харидоргир бўлган.

Ҳарбий санъат тараққий этган. Қўшин таркибини найза, қилич, манжаниқ, нафтандоз ва шотулар б-н қуролланган отлиқ ва пиёда кисмлар ташкил қилган. 16-а. иккинчи ярмидан қўшин Туркия ва Россиядан келтирилган пилта милиттик ва замбараклар б-н қуроллана бошлаган (яна к. Бухоро хонлиги)

Манбалар: Ҳофиз Таниш Бухорий, Абдулланома, 1-ж., Т., 1999; Ҳасанхожа Нисорий, Музаккири ахбоб, Т., 1993;

Ад ..Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Письменные памятники, Т., 1985; Бартольд В. В., Сочинения, 11(2) т., М., 1964.

Фахриддин Ҳасанов.

АБДУЛЛАХОН БАНДИ - 16-а нинг 80-й.ларида Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II қурдирган қад. сув омбори. Бу иншоот қолдиклари Нурота тумани марказидан 65 км шарқда, Эски Оқчоб қишлоғи яқинидаги Бекларсой дарасида ҳозиргача сақланган. 1957—62 й.ларда Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-ти олимлари томонидан ўрганилган. А.б.нинг тўғони сланец тошлардан қурилиб, тош палахсалари сувга чидамли маҳсус ганч коришмаси — кир б-н биринтирилган. Тўғоннинг уз. асосида 73 м, юкорисида 85 м, бал. 14,5 м. Бунда сув босими ҳамда унинг ағдарувчи кучи ҳисобга олинган ҳолда тўғон асосининг қалинлиги 15,3 м, устки қисми 4,5 м килиниб зинапоя шаклида қурилган. Тўғон олдида ҳосил бўлган сув омборининг уз. 1,5 км, эни 75—125 м. А.б. га тахм. 1,2 млн. кубометр сув тўпланган. Иншоотдан қўйида жойлашган Камар, Оқчоб, Ўрганжий, Равот, Жилонтамгали ва Сойкечар қишлоқлари атрофи суғорилиб обод этилган. 16-а.да

ана шу кишлеклар худудида тахм. 1,2 минг га ер майдони ўзлаштирилган.

Ад.:Хофиз Таниш Мирмуҳаммад Бухорий, Абдулланома, ЎзФАШИ, кўлёзма, инв. № 2207; Мирза Салимбек, Тарихи Салимий, ЎзФАШИ, кўлёзма, инв. № 2016; Муҳаммаджонов А., Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника ишоотлари, Т., 1997.

АБДУЛЛАХОН МАДРАСАСИ - меъморий ёдгорлик. Бухородаги Кўш Мадрасаса ансамблининг шим. кисмida жойлашган. Меъмори номаълум, Абдуллахон курдирган (1588 — 90). Тузилиши одатдаги мадрасалардан анча фарқ қиласди. Ҳовли атрофини икки ошёнли хужралар ўраб туради. Ҳар икки то-монида баланд пештоқ жойлашган. Пештоқлар орқали ичкари хоналар ва хонакоҳга ўтилади. Мадрасанинг катта пештоқи жан.га караган. Пештоқ қанотлари ва гулдастлар сиркор безаклар б-н пардозланган. Дарвозадан ўтиб, икки ёқдаги катта хоналар — дарсхона ва масжидга кирилади. Дарвоза хотамкори услубининг ноёб намунаси — гириҳ шаклли майда ёғоч парчаларидан терилган. Абдуллахон даври меъморлиги етук намунаси бўлган бу Мадраса Бухоро меъморчилигининг 16-ада эришган барча ижодий ютукларини намойиш этади.

Ад.: Пугаченкова Г.А., Ремпель Л. И., Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана, Т., 1958.

АБДУЛЛАХОН МАДРАСАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (1855). Иchan кальядаги Оллоқулихон ва Кутлуг Мурод Иноқ мадрасалари оралиғида жойлашган. Абдуллахон (Хива хони Кутлуг Мурод Иноқнинг ўғли) хотирасига онаси томонидан курдирилган. Чорток тархли (31,5x28,25 м) бўлиб, бурчакларига гулдаста — минора ишланган. Бош тарзидаги кенг равоқли пештоқ орқали 3 гумбазли миёнсаройга, у орқали ҳовлига ўтилади. Ҳовли (18,9x 14,0 м) атрофи хужралар б-н ўралган. Хужралар томи балхи гумбаз б-н ёпилган. Жан. томондаги гумбазли масжид миёнсарой б-н

боғланган. Дарсхоналар тархи мурабба — 4,25x4,25 м. Ҳовлига гарбдан энсиз ўйлак орқали кирилади.

Ад.: Маньковская Л. Ю., Булатова В. А., Памятники зодчества Хорезма, Т., 1978.

АБДУЛЛАХОН ТИМИ - Бухородаги энг катта усти берк савдо раастаси. Абдуллахон даврида курилган. (1577). А.т. асоси мурабба тархли (39X42 м), 3 томони берк, бош тарзидаги пештоқ орқали кирилади. Деворларининг 2 томонида равоқли токчалар жойлашган. Баланд гумбазли бостирма тимни ўраб туради. Ўргадаги миёнсарой (диаметри — 10 м) баланд гумбаз б-н ёпилган. Гумбаз остидаги равоқли тешиклардан ёргу тушади. Миёнсарой атрофи далон. Далондаги майда равоқлар ичидаги гумбаз томли дўконлар бўлган. Бино пишиқ гиштдан (22x27x3,5 см) курилган, деворлари ганч сувокпи, нақшин безаклари деярли сақланмаган. Ўтмишда бу ерда шойи, жун газлами б-н савдо-сотик қилинган. А.т. Бухоро ш.даги савдо расталари, чорсу—тоқ бинолари ичидаги энг каттаси ва шаклу шамойили жиҳатидан анча мураккаб ва хушбичим ҳисобланади. Бир неча бор таъмирланган, савдо дўконлари жойлашган.

АБДУЛЛАХЎЖАЕВА Малика Самадовна (1932.28.11, Москва) — патолог-анатом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980). Ўзбекистон ФА акад. (2000). Тиббиёт фанлари д-ри (1968), проф. (1970), ТошТИни битирган (1956). ТошТИ Марказий и.т. лабораторияси мудири (1960 — 62), Ўзбекистон рентгенология, радиология ва онкология и.т. институти патоморфология ва гистохимия лаб. мудири (1963-69), ТошТИ (1969 - 90), 1990 й.дан 2-ТошТИ патологик анатомия кафедраси мудири. А.нинг илмий ишлари, асосан нерв системасининг иммунопатологияси, географик патология ва тиббиёт тарихи масалаларида бағишиланган, Ўзбекистонда тиббиёт соҳасидаги янги йўналиш — трансплантацней иммунопатология асосчиси.

Ўзбек ва рус тилларида чоп этилган биричи патологик анатомия дарслигининг (1997) муаллифи. Калифорния штатининг фахрий фуқароси (1986 й.дан).

АБДУЛЛО КОБУЛИЙ (17-а.) - тарихчи олим. Бобурийлардан Акбар саройида хизмат қилғанлыги таҳмин этилади. Унинг «Тазкират ут-таворих» номли асари сакланыб колган.

АБДУЛЛО КОТИБ (19-а.нинг 1-ярми, Бухоро) — хаттот. А. к. кўчирган кўлъёзмалардан Ҳисомуддин Умар Бухорийнинг «Воқеоти Ҳисомий» (1820), Руқниддин Шерозийнинг «Шарх ул-фусус» (1821), Абдулқодир Бедилнинг «Чаҳор унсур» (1824), Ҳусайн Кошифийнинг «Анвори Суҳайлий» («Калила ва Димна», 1824) каби асарлари ЎзФАШИда сакланади.

АБДУЛЛО МИРЗО (1433-1451) - Мовароуннахр хукмдори (1450—51). Темурийлардан. Улугбекнинг укаси Иброҳим Мирзонинг кенжаси ўғли. Отаси вафотидан сўнг, Форс вилоятига ҳоким килиб тайинланган. Бирок у ҳали ёш бўлгани сабабли давлат ишларини онаси Руқия бегим б-н отабек Шамсуддин Шерозий бошқарган. 1447 й. амакивачаси Султон Муҳаммад Мирзо Форс вилоятини босиб олгач, Ҳиротга қочиб келган. 1448 й. эса амакиси Улугбекнинг хизматига кириб, унинг кизига уйланган. Абдуллатифдан кейин Мовароуннахр таҳтига ўтирган. Аммо тожу таҳт даъвогари Султон Абу Сайд Мирзога қарши жангда ҳалок бўлган.

АБДУЛЛО НОЙИ (15-а.) - созандা, бастакор. Савтлари б-н машҳур. Ҳисор, Балх ва Ҳирот ш.ларида ижод қилган. Мовароуннахр ва Ҳурсонда машҳур бўлган. Балхда укаси Ҳофиз Қонуний б-н жўрнавоз бўлган: А. Н. найда машқ қилганда укаси кўшиқ айтар ва ўнг кўли б-н қонун чертиб, чап кўли б-н доира чаларди. Шина-вандалар бу ака-укаларнинг машқларидан ҳайратда қолардилар. Балхдаги Ҳазрат Султон Ҳизруя якинидаги мақбарага дағн этилган. Бу жой зиёратгоҳга айланган.

АБДУЛЛО ТЕРМИЗИЙ (? - 1625) - термизлик шоир ва ҳаттот (таҳаллуси Восифий). 1605 — 25 й.ларда Ҳиндистонда Жаҳонгир ҳузурида яшаб, «Мушкин қалам» унвонини олган. А. Т. Агра ш.да дағн этилган.

АБДУЛЛОХ АНСОРИЙ
МАҚБАРАСИ — Ҳирот (Афғонистон) даги меморий ёдгорлик (1425—29) ва машҳур зиёратгоҳ. Ҳазира — мақбара атрофи 30 ҳужра — хилхона б-н ўралган, олдида баланд пештоқ. Ҳужралар гумбаз томли, уларда асосан, темурийлар авлоди — Ҳирот ҳукмдорларининг кабрлари бўлиб, оқ, қора мармар қабртошлар ўрнатилган. Ансорий кабри устига кейинчалик Бобур оқ мармардан ёдгорлик (бал. 7,5 м) ўрнаттирган (сакланмаган). Ҳона безагида сирланган гишт, парчин ва мармар, гирих нақшлари ишланган, куфий услубда ҳатлар битилган.

АБДУЛЛОХ ибн МУБОРАК, тўлиқ исми Абу Абдураҳмон Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Ханзалий ал-Марвазий (736—797) — қомусий олим, машҳур суфий, муҳаддис. Аб. М. кўп мамлакатларга саёҳат қилган. Марвда муҳаддис ва фикҳшунослар учун алоҳида работлар курган. Суфийлик, фикҳ, ҳадисшунослик, тарих, филол. ва тафсирга оид асарлар ёзган. Тарсус (Сурыйя)дан қайтаётганда вафот этган ва Фурот дарёсининг кирғогидаги Хит ш.да дағн этилган.

АБДУЛЛОХ II БИН ТАЛОЛ (1962.30.1, Аммон ш.) — Иордания подшохи. Подшоҳ Ҳусайн Бин Талол (1935-99) нинг ўғли. Англия ва АҚШда таълим олган. 1980 й. Британия ҳарбий академиясида ўқишига қирган ва уни тутагтиб, Британия армиясида хизмат қилган. 1963—65-й.ларда ва 1999 й. 25 янв.дан шаҳзода. 1999 й. 7 фев.дан Иордания Ҳошимийлар Подшоғлиги подшохи.

АБДУЛЛОХ НАДИМ (1845-1896) - мисрлик маърифатпарвар, мутафаккир. Араблар озодлик курашининг намояндаларидан бири. Коҳирадаги Ал-Азҳар мадрасасида ўқиган. 80- й.ларда А. Н. тараққийпарвар ва ватанпарвар зиёли-

лар б-н биргаликда инглизлар асоратига карши курашда фаол қатнашган, журналлар нашр этиб, маҳаллий матбуотда ҳалқи курашга чақирған. Бир қанча ватапарварлар қатори А. Н. ҳам ўлим жазосига ҳукм қилинганды, лекин у қочиб, 9 й. мұхажирликда таъқиб остида яшаган. 1892 й.да унга Мисрга қайтишига ижозат берилған, у яна жур. ва газ. нашр қилиб, инглизларға қарши ошкора тарғибот олиб борған. 1893 й. мамлакатдан яна қувғин қилинганды. Умрининг охирғи йилларини Истанбулда ўтказған да үша ерда вафот этті. А. Н. 20 дан ортиқ асар ёзған, уннинг ижоди ва фаолияти араб маърифатпарварлари, мустақиллік учун курашчиларнинг кейинги авлодларига ижобий таъсир күрсатған.

АБДУЛЛОХ НАСРУЛЛОХИЙ
(тахм. 15-а. 70-й.лари — 16-а. ўрталари) — тарихчи олим. 15-а.нинг 90-й.ларидан Балх вилояти ҳокими темурийзода Бадиузвазмон Мирзо саройида хизмат қилған. Шайбонийхон Ҳиротни эгаллагач (1507), шайбонийлар (Мұхаммад Шайбонийхон, Мұхаммад Темур султон, Суюнчхўжахон) хизматида бўлған. Суюнчхўжахоннинг ўғли Султон Мұхаммад (бошқа бир исми Келди Мұхаммад, Шоҳрухия вилояти ҳокими) топшириғига кўра «Зубдат улосор» асарини ёзған (тахм. 1533). Унратуркий, мўғул ҳалқларининг тарихи, туркйларнинг афсонавий бобокалони Ёғас ибн Нұхдан бошлаб Мовароуннахр ва Хуресонни шайбонийлар босиб олгунигача, дастлабки шайбонийлар давридаги Мовароуннахр ва Хуресондаги сиёсий хаёт (1525 й.гача) баён этилған.

АБДУЛМАЛИК (646/647-705) -умавийларта мансуб халифа (685—705). А. 685—692 й.ларда Маккада Абдуллоҳ ибн Зубайр ва Ирокда уннинг тарафдорларини, 689—702 й.ларда Дамашқда Амр ибн Сайд ал-Ашдақ ва Эронда Абдурәҳмон ибн ал-Ашъасни, шунингдек хорижийларнинг Ирокдаги чикишлари (692—97) ни бостирган; халифаликдаги ички тарқоқликка барҳам бериб, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаган; молия ва

солик ислохотлари ўтказған; девон ва идораларда юонон, ўрта форс тиллари ўрнига араб тилида иш юритишни жорий этті. Византия ва сосонийлар тангаларини бекор қилиб, арабча ёзуви олтин ва кумуш тангалар зарб қилдирған, барийд (почта) ишини йўлга кўйған.

АБДУЛМАЛИК (Катта тўра) (1848— 1909, ҳоз. Покистоннинг Пешовар ш.да вафот этті) — Кармана, сўнг Хузор (Ғузор) беклиги беки (1860—68). Бухоро амири Музаффарнинг катта ўғли. 1868 й. ёзида амир Музаффар бошчилигидаги Бухоро қўшинлари рус қўшинидан енгилгач, бу ҳолдан норози бўлған руҳонийлар, ҳукмрон ҳарбий мулкдор табақа ва фуқаролар А. атрофига тўплана бошладилар ва Шахрисабзда уни амир деб эълон қилдилар. Амир Музаффар ўғлига карши қўшин тортиди, бироқ зарбага учради ва рус маъмурларидан ҳарбий ёрдам сўрашга шошилди. Абрамов бошчилигидаги рус қўшинлари 1868 й. 23 окт.да А.дан тортиб олиб, амир Музаффарга топширди. А. атроф-теварқдан куч тўплашга киришган, хусусан Хива хони Мұхаммад Раҳимдан мадад истаб борған, сўнгра Ҳисор вилоятидан ва туркмандардан қўшин тўплаб, Қаршини отасидан тортиб олди. 1870 й. генерал Абрамов қўшинлари А.нинг кучларини тор-мор келтириб, Шахрисабз, Китоб ва Қаршини амир Музаффарга қайта олиб берди. А. Афғонистонга, сўнг Қашқарга (1873) ўтди. Қашқар Хитой томонидан босиб олингач, А. Ҳиндистондан паноҳ топди.

АБДУЛМАЛИК ибн НУХ (944-961) — сомонийлар амири (954—961). Отаси Нуҳ ибн Наср вафотидан кейин ўн ёшида таҳтга ўтиради. Нуҳ ибн Наср даврида бувайҳийлар б-н бошланған уруш А. Н. даврида (956) яраш б-н якун топади. А. Н. даврида давлатни идора қилишда лашкарбошиларнинг мавқеи баланд бўлған. Мас, буюк ҳожиблик мансабига тайинланған Алпегиннинг обрўси ошиб кетганидан хавфсираб, уни мансабидан четлатмоқчи бўлған, бироқ уддасидан

чиқа олмаган. А.Н. чавгон ўйнаб туриб, отдан йикилиб ҳалок бўлади.

АБДУЛМАННОН КОТИБ

Абдулваҳҳоб ўғли (1880, Тошкент — 1945) — ҳаттот. А.к. томонидан настаълик хати б-н кўчирилган 20 дан ортиқ кўлёзма Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти кўлёзмалар фондида сакланмоқда. Булар орасида Навоийнинг «Хамса» (1905) ва «Мажолис ун-нафоис» (1917), Мирзо Салимбекнинг «Кашкули Салимий» (1912), Бинойнинг «Боги эрам» (1917), Афзал Пирмастийнинг «Афзал ут-тазкор» (1917) каби асарлари бор.

АБДУЛМУМИНХОН (7-1599)

-Шайбонийлардан. Абдуллахон II нинг ўғли. Балх ва Бадахшон ҳокими (1582—98). Бухорохони (1598-1599). 1589 й. дан ота-бала муносабатлари кескин ёмонлашади. Чунки, Абдуллахон II Хиротни сафавийлардан қайтариб олгач, уни ўз ўғли қолиб, Қулбобо Кўкалдошга инъом қиласди. Бунинг устига у Хурсондаги ноиблари — Қулбобо Кўкалдош, Динмуҳаммад сultonон ва б.га ёзма фармон жўнатиб, А.га итоат этмасликни ва ҳатто бирор қулаг фурсатдан фойдаланиб уни жисман ўйқ қилишни буоради. Шунингдек, у Нисо, Обивард ва Дурун ҳокими Нурмуҳаммадхонни кўллаб-кувватлаб, уни А.га қарши урушга ундейди. Бундан дарғазаб бўлган. А. 1597 й. кузида отасига қарши бош кўтариб, Балх ва Бадахшон кўшини б-н Амударё бўйига келган. Абдуллахон II нинг кўшини Насаф (Қарши) атро-фифа жойлашган. Абдуллахонга кўмакка вилоят ҳокимлари, мае: Ахси ва Андижон ҳокими Ўзбек сulton ўз кўшинларини юборган. Бухоро ва Балх уламолари аралашуви б-н ота-бала ўртасидаги низога барҳам берилган. А. отаси вафот эттагч, Бухорога қайтиб тахтни эгаллаган. У Эрон сафавийлари б-н Хурсон учун қурашни давом эттирган.

А. мўгуллар вайрон қилган Балх қалъасини қайта қурдирган, Балхдаги Хожа Абу Наср Порсо мозорида ҳашаматли кўшк бунёд эттирган.

Ад.: Аҳмедов Б. А., Историко-гео-

графическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Т., 1985.

АБДУЛҚОДИР ибн Сайд

Абдулваҳҳоб — хурсонлик машҳур ҳаттот, Амир Темурнинг котибларидан бири. «Қомус ул-аълам» асарининг муаллифи Сомий Шамсиддиннинг ёзишича, унинг иккита дастхат китоби бўлган.

АБДУЛҲАЙ (14—15- а.лар) — миниатюрачи рассом. 1396 й.да Амир Темур уни Бағдоддан Самарқандга чакириб олган ва саройдаги бадиий устахоналарнинг бошлиги қилиб тайинлаган. Бизгача санъаткор асарларининг жуда оз қисми етиб келган. Берлиндаги антиқалар орасида мавжуд бўлган «Сарой» альбомида рассомнинг икки миниатюраси («Ўрдак», «Жанг манзараси»), Истанбулдаги Тўпқопу саройида А.нинг имзоси бўлган икки асари сакланади.

АБДУЛҲАМИД II (1842.21.9 - 1918.10.2) — Туркия сultonони (1876—1909). У 1876 й. дек.да «Янги Усмонлилар» жамияти б-н боғлиқ либерал гурувлар раҳбари Мидҳат пошо бошлилигига ўtkazilgan сарой тўнтириши натижасида тахтга чиқди. Янги конституция қабул қилинди. Турк сultonлари ичида каттиқўллиги б-н ном чиқарган. А.II ички ва ташки сиёсатда ҳам салбий йўл тутди. У доимо Ғарб давлатларига ён босди. Бунинг натижасида мамлакат ярим мустамлакага айланиб қолди. 1903 й. да Германия машҳур Бағдод т. й.ни қуриш хуқукини олди. Ёш турклар деб аталмиш гурух 1909 й. А.ІІга қарши бош кўтариб, уни тахтдан туширилар. А.ІІ маҳбусликда вафот этди.

АБДУЛҲАМИД МАЖИДИЙ (тахаллуси Абутанбал, А. Б., Чакмоқ 1902 — Каттакўрғон — 1938) — ўзбек шоири, драматург, адабиётшунос, журналист, педагог. Дастрлаб эски мактабда, сўнгра Каттакўрғонда очилган рус-тузем мактабида таълим олди. «Зарафшон» (1925 — 26), «Озод Бухоро» (1927—28) газларида мухаррирлик қилди. Хоразм вилоят театрида директор, адабий эмакдош (1929—33). Тошкентда «Муштум» жур-

да (1934—37) ишлади. 1920 й.дан матбуотда унинг шеърлари босила бошлади. «Хандон лолалар» (1929), «Калдирғоч» (1932), «Хантома» (1937) номли шеърий ва насрый тўпламлари чоп этилган. «Варқа ва Гулшоҳ», «Отсиз» пьесалари бор. Каттакўргон ш.даги театрга Аб.М. номи берилган.

АБДУЛҲАҚ КОТИБ (1808, Тошкент -1886) — хаттот. А.к. Бухорода таълим олиб қайтгач, ўз шаҳридаги мадрасада мударрислик килган. 1881—84 й.ларда Арабистон, Миср мамлакатларига ва Истанбул ш.га саёхат қилган. Таълиқ, рикоъ, сулс, настаълиқ хатларини яхши ўзлаштирган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида у кўчирган ўндан ортиқ кўлёзма мавжуд.

АБДУМАЖИДОВ Faфур (1928.28.6, Самарқанд) — хукукшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1987). Юридик фанлари д-ри (1983), проф. (1985). Тошкент юридик ин-тини битирган. Республика прокурори хузуридаги алоҳида мухим ишлар бўйича терговчи (1951 й.дан), Ўзбекистон ФА Фалсафа ва хукуқ ин-тида катта илмий ходим, сектор мудири (1961—66). Ички ишлар вазирлиги Тошкент олий мактаби криминалистика кафедраси мудири (1974 й.дан). 1991—95 й.ларда ЎзР Ички ишлар вазирлиги Академияси бошлигининг ўринбосари, 1995 й.дан ЎзР Конституциявий судининг судьяси. А.нинг илмий фаолияти жиноятларни текшириш назарияси ва амалиётининг муаммоларига бағишланган. ЎзР Конституциявий комиссияси таркибида ЎзР Конституцияси (Асосий қонуни) лойиҳасини ишлаб чиқиша қатнашган. «Ўзбекистон давлат ва хукуқ тарихи», «Жиноят хуқуқи» ва б. дарслклар ҳаммуаллифи. «Шухрат» медали б-н тақдирланган (1995).

АБДУМАЛИКОВ Шуҳрат Равшанович (1970.21.1, Самарқанд) — театр рассоми, Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (1999). М. Уйғур номидаги Тошкент санъат ин-тини тугатган (1995). 1991 й.дан Рус ёш томошабинлар театри

(хоз. Ўзбекистон ёшлари театрида, 1997 й.дан А. Хидоятов номидаги театрда бош рассом. Рус ёш томошабинлар театри («Соҳил бўйлаб чопаётган олапар», 1993, Ч. Айтматов асари асосида; «Алвонгул» эртак спектакли, 1993 ва б.) ҳамда А. Хидоятов театри («Наврӯза», 1998 ва б.) спектакллари учун асар руҳига мос саҳна безаклари яратди. А.нинг бадиий маҳорати айникса «Шарқ тароналари» 1 — 2 ҳалкаро мусиқа фестиваллари (1997, 1999)га яратган саҳна безакларида намоён бўлди.

Тошкент санъат ин-ти (1995 й.дан), хоз. Камолиддин Беҳзод номидаги миллий рассомлик ва дизайн ин-тида (1997 й.дан) катта ўқитувчи.

АБДУНАБИЕВ Абдулла Фуломович (1928.25.1, Тошкент) — тарихчи олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978). Тарих фанлари д-ри (1971), проф. (1972). Ўрта Осиё ун-тини тутатган (1950).. Сирдарё педагогика ин-тининг ректори (1966—71). Тошкент электротехника алоқа ин-ти тарих кафе-драси мудири (1983 й.дан). Илмий ишлари Мирзачўлни ўзлаштириш тарихи, Ўзбекистонда демократик жамият барпо этишда кўп партиявийликнинг ўрни ма-салаларига бағишланган. «Шухрат» медали б-н тақдирланган (1995).

Ас: Вклад в мировую цивилизацию, Т., 1998.

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙ, тўлиқ исми Камолиддин Абдураззок ибн Жалолиддин Исҳоқ Самарқандий (1413.7.11 - 1482, Ҳирот) - машҳур сайёҳ, элчи ва тарихчи. Тафсир, ҳадис, тарих, тил ва адабиёт фанларини пухта эгалланган. Ҳаётининг кўп даври Самарқандда ўтгани учун Самарқандий нисбасини олган. А. С. араб тили грамматикасига бағишланган «Рисолай Азудия»га шарҳ ёзди. Шоҳруҳ саройида дипломатик ёзишмаларни олиб борища қатнашади, элчилар бошлиғи сифатида 1442—44 й.ларда Ҳиндистон жан.даги Каликут, Хиновар, Мангальур, Билур, Боканур ва Вижаянагар рожалигига бо-

риб келади. 1446—47 й.ларда Шохрух уни дипломатик топшириқ б-н Гилонга жўнатади. У ҳаётининг кейинги даврларида Абулқосим Бобур саройида хизмат қилди. Бобурнинг Мозандаронга (1453), сўнгра Самарқандга (1454) қилган юришларида қатнашди. 1463 й. Абу Сайд мирзо А. С. ни Ҳиротдаги Шохрухия хонақосига шайх этиб тайинлайди. А. С Мовароуннаҳр ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг 14—15 а.лардаги тарихига оид бой маълумотларни ўзида жам қилган «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ва икки денгизнинг кўшилиш жойи») номли тарихий асари б-н машҳур (1467—69 й.ларда форс тилида ёзилган). Асарнинг танқидий матни илмий изоҳлар б-н 1960 ва 1969 й.ларда Тошкентда босилган.

Ас: Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, Т., 1969.

Ад.: Ўринбоев А., Абдураззок Самарқандийининг Ҳиндистон сафарномаси, Т., 1960.

АБДУРАЗЗОҚОВ Абдужаббор (1932, Бекобод ш.— 1995, Тошкент) — физик олим, Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1984), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990). Физика-мат, фанлари д-ри (1972), проф. (1973). Ўрта Осиё давлат ун-тини тугатган (1956). Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-тида, Тошкент политехника ин-тида, Москва яқинидаги Дубнада жойлашган Ядро тадқикотлари Бирлашган ин-ти (ЯТБИ) да ишлаган (1958—72). ТошДУ физика ф-ти декани (1972—80), кафедра мудири (1968—95), ТошДУ ўқитувчилар малакасини ошириш ф-ти декани (1980—88). Илмий ишлари ядро спектроскопиясига оид. ЯТБИ да — ўзи яратган бета-спектрографлар мажмуи асосида муҳим натижалар олган. Қиска яшовчи 100 дан ортиқ нейтрони етишмайдиган ядроларни ўрганган, 25 дан ортиқ ядронинг парчаланиш тузилмасини таклиф қилган, 8 та янги изотопни кашф этган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1978).

АБДУРАИМОВ Биродар Ҳасанович (1943.14.5, Тошкент) — футболчи, «Пахтакор» (Тошкент) футбол жамоасининг хуҷумчиси (1960—68, 1970—74), спорт устаси (1962), «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спорт устози» (1994). 1972 й. мавсумда 1-табака рекордини ўрнатган (34 тўп). Расмий мусобақаларда жами 210 та тўп киритган. А. раҳбарлигига «Навбаҳор» жамоаси Ўзбекистон кубогини қўлга киритган (1992). А. Хиросима (Япония)да 12-Осиё ўйинлари чемпиони бўлган (1994) Ўзбекистон миллый терма жамоасига муррабийлик қилган (Р. Акрамов б-н бирга).

1995 й.дан «Зарафшон» (Навоий ш.), 1999 й.дан «Сурхон» (Термиз ш.) футбол жамоалари устози. «Шуҳрат» медали б-н тақдирланган (1994).

АБДУРАСУЛБОЙ МАДРАСАСИ

- Хивадаги меморий ёдгорлик (1906). Мадраса (30x65 м) икки ҳовли. Ғарбий ҳовли (6,9x3,6 м)нинг икки бурчагида иккитадан чорси хона, жан.да гумбаз томли маежид, шим.да балхи гумбазли, икки эшикли хона бор. Бу ҳовлига икки томони дарчали даҳлиз орқали кирилади. Шарқий ҳовли (7,1x5,5 м) ҳам хужралар б-н ўралган. Даҳлиз тепасидағи кичик хоналар, талабалар яшайдиган ва б. хужралар балхи гумбазлар б-н ёпилган. Деворлари силлиқланган ғиштдан. Пештоқи ва данданасига яшил кошиндан безаклар ишланган.

АБДУРАСУЛОВ Жўра Мажидович (1921.5.8 - Тошкент - 1990.9.10) -рентгенолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964), тиббиёт фанлари д-ри (1952), проф. (1954). Сам-МИ рентгенология кафедрасининг доценти (1948—51), 1952 й.дан Тошкент врачлар малақасини ошириш ин-тининг кафедра мудири, Ўзбекистон рентгенология, радиология ва онкология и.т. ин-ти директори (1958—76). А.нинг асосий илмий ишлари ультратовуш диагностикаси, тўғри ичак ракининг рентгенодиагностикаси ва кўп сонли рак касаллиги муаммоларига оид. У ракка қарши ва радиология соҳасидаги

халқаро анжуманларда қатнашган.

АБДУРАСУЛОВ Мамажон (1927, Шаҳриҳон тумани Найново қишлоғи) — Халқ ўқитувчиси (1981). Фарғона педагогика ин-тининг бошланғич таълим методикаси ф-тини тамомлаган (1963). 1950 й.дан Андижон вилоятининг Шаҳриҳон туманидаги 41- мактабда бошланғич синф ўқитувчиси бўлиб ишлаган. 40 й.дан ортиқ меҳнат фаолияти даврида унинг болаларни рағбатлантириш орқали таълим-тарбияни юқори савияга кўтариш усули Ўзбекистон ва б. мамлакатларда кенг оммалаштирилган.

АБДУРАСУЛОВ Содикжон (1937.9.5, Шаҳриҳон тумани) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1996). Ўрта мактабни тамомлаб, меҳнат фаолиятини Шаҳриҳон туманидаги «Олтин водий» жамоа хўжалигига шоғёрликдан бошлаган (1955—65), шу хўжаликда пахтчилик (1965—93), 1993 й.дан галлачилик бригадасига бошлиқ. А.раҳбарлик килган бригада узоқ йиллар давомида пахтчилик ва дончиликда юқори кўрсаткичларга эришди (пахтадан 22—45 ц/га; галладан 1995 й.да 55 ц/га, 1997 й.да 70 ц/га). А.Андижон вилоятида бошқа минтақалардан келтирилган янги буғдой навларини синаш ва улардан мўлҳосил олиш бўйича тажриба мактаби яратди.

АБДУРАШИДОВ Абдулаҳад Абдулхамидович (1956.11.6, Марғилон) — созанда (найчи). Ўзбекистон халқ артисти (2000). Фарғона давлат мусика билим юрти (1975) ва Тошкент давлат консерваторияси (1981) ни тутатган. Марғилондаги «Дўстлик» болалар ансамблида бадиий раҳбар (1983—90), Ўзтелерадиокомпаниясининг «Мақом» ансамблида созанда (1990 й.дан). Репертуаридан мумтоз ва халқ чолғу куйлари («Чўли Ироқ», «Ёввойи Чоргоҳ», «Қаландар», эронча «Шода-шода» ва б.), ўзбек ашула ва катта ашуласарнинг чолғу йўллари («Фифон», «Ҳануз», «Эй, сабо», «Бир келсун» ва б.) ўрин олган. Ижро услубига бадиҳагўйлик, мусикий-иғодавий воситаларнинг ёрқинлиги, шу

жумладан нозик нолалардан моҳирона фойдаланиш хосдир. Бастакор сифатида «Най ноласи», «Нигоҳинг» каби куйларни, «Фарғона экан дўстлар», «Марғилон атласлари», «Пайдо бўлибди» ва б. ашулаларни яратган.

АБДУРАШИДОВ Комилжон (1937, Фарғона вилояти) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Фарғона пед. ин-тининг филол. ф-тини тутатган (1967). Меҳнат фаолияти 1956 й.дан бошланған. Пахтаобод туманидаги 25-мактабда ўқитувчи, илмий бўлим мудири, директор ўринбосари, директор. 1973 й.дан Олтинқўл туманидаги 22-мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. А. дарсларни кўргазмали қуроллар, техник воситалар ёрдамида ташкил этган.

А Б Д У Р А Ш И Д Х О Н О В
Мунавварқори — қ. Мунавварқори.

АБДУРАХИМ НИЗОРИЙ (1770, Қашқар — 1848, Турфон) — уйғур шоири, ҳаттот. Қашқар ҳокими Зухриддинбек саройида бош мирза бўлган. Қашқар, Хўтган, Учтурфон, Кучор ва Турфон каби ш.ларда мадрасалар қурдирган, адабиёт, санъатга доир асарларни тўплаган. Мактаб ва мадрасалар учун Ҳофиз ва Навоий асарлари асосида «Хўжа Ҳофиз», «Навоий» номли дарслеклар тузган (1805). Уйғур адабиётида биринчи бўлиб тўққиз достон («Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Вомик ва Узро», «Чаҳор дарвеш», «Маҳзун ва Гулнисо», «Масъуд ва Дилоро», «Робия ва Саъдин», «Дурр ун-нажот», «Малика ва шоҳ»)дан иборат «Мұхабbat достонлари» туркумини яратган. Ҳар бир достон дебочасида Навоий ҳақида сўзлаб унинг достонларидан на-муналар келтирган. Ижодий мероси 20 га яқин достон, 80 дан зиёд мухаммас (40 тачаси Навоий ғазалларига боғланган), бир қанча кисса, қасида ва б.дан иборат. У Навоий, Умар Хайём, Ҳофиз, Бедил шеърларини, «Шоҳнома»ни, «Минг бир кечак»нинг 370 дан ортиқ ҳикоятини уйғур тилига таржима килган. Навоий кулийтенинг А. Н. кўчирган нодир нусхаси Ўзбекистон ФА Кўллўзмалар ин-тида

сақланади (инв. № 136).

АБДУРАХИМ ТОШТАРОШ, асли Турдиев Абдурахим (1870 — Нурота тумани Фозгон кишлоги — 1938) — машхур тоштарош, халқ устаси, мөймөр. Тошдан ажойиб ҳайкаллар ясаган. Бухородаги Ситораи Моҳи Хоса саройидаги икки шер ҳайкали бу моҳир тоштарош санъатининг нодир намунаси. Карманадаги Султонобод-Олчин боғини безашда, сўнгра Ситораи Моҳи Хоса саройи қурилишида иштирок этган. Фозғондаги Шоҳимардон мармар масжиди (1913), Дехбаланд қишлоғидаги масжидни қурган. Бухоро, Тошкентдаги катта бинокорлик ишларида (жумладан ҳоз. Ўзбекистон ФА Президиуми биноси) ва б.ни безашда фаол қатнашган. Мармардан уй-рӯзгор буюмлари, ҳайкаллар (балиқ, тимсоҳ ва б.) яратган.

АБДУРАХИМБИЙ, Абдурахимхон (1700—1733, Хўжанд) — Кўкон хони (1721—33). Минг сулоласидан. Шоҳрухбий ўғли. 1725 й. Бухоро хонлигининг заифлашганидан фойдаланиб, 20 минг кишилик қўшин б-н Хўжандни, 1726 й. эса Ўратепани, 1732 й. Самарқандни эгаллаган. Шаҳрисабз ҳокими Олимбек валинеъманинг (бошқа манбаларга кўра Иброҳим оталиқ кенагаснинг) кизи Ойчучук ойимни ўз никоҳига олган. Шаҳрисабзлик кенагаслар б-н иттифоқ тушиб, А. Самарқандда олти ой тургач, Фарғонага қайтган. 1733 й. сунқасд натижасида ўлдирилган. А. ўлимидан сўнг Кўкон хонлиги забт этилган худудлардан ажраган.

А. даврида Кўконда қалъа курилган бўлиб, у ҳоз. «Эски кўргон» деб аталади.

Ад.: Бобобеков X. Н., Кўкон тарихи, Т., 1996; И брат, Фарғона тарихи, Т., 1991.

АБДУРАХИМОВ Абдували (1935.06. Наманган вилояти Чорток тумани Короскон кишлоги) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1999). Мехнат фаолиятини 1953 й.да жамоа хўжалиги аъзолигидан бошлаган. 1964 й.дан Чортоктуманидаги ҳоз. «Ўзбекистон мустакиллигининг 5 йиллиги» ширкат хўжалигида бригада

бошлиғи. А. раҳбарлик қилган бригада узоқ йиллар давомида пахтачилик ва ғаллачилиқда юқори натижаларга эришди (1999 й.да 26 га майдонда пахтадан 49 ц/га, 44 га майдонда ғалладан 62 ц/га ҳосил олин-ди). Пахтачилик ва ғаллачилик соҳаларида кўплаб шогирдлар етиштирган.

АБДУРАҲМОН (1844-1901.1.10) - Афғонистон амири (1880—1901). Дўстмуҳаммадхоннинг набираси. Таҳт учун ўзаро низоларда мағлубиятга учрагач, Туркистонга қочган (1869). 1878—80 й.лардаги инглиз-афғон уруши даврида ватанига қайтиб, Шим. Афғонистонда ўз ҳокимиятини ўрнатган (1880). 1880 й. 31 июлда Заммада Афғонистон амири деб тан олинган. А. Афғонистоннинг худудий яхлитлигини саклашга интилган, бироқ Англиянинг зўравонлиги остида «Дюранд чизиги»ни Афғонистоннинг шарқий чегараси деб тан олишга мажбур бўлган (1893). Унга кўра, кўплаб афғон ахолиси яшайдиган худудлар Англиянинг Ҳиндистондаги мулклари қаторига киритилган. А. ички низоларга барҳам бериб, мамлакат хўжалигини мустаҳкамлашга имкон яратган.

АБДУРАҲМОН I (731/734-788) - Куртуба амири (756 й.дан). Пиренеи я.о.даги Араб амирлиги ва Куртуба умавийлари сулоласи асосчиси. Мамлакатда ҳокимиятни марказлаштириш сиёсатини олиб бориб, ички низоларга қарши курашган, қабилалар исёнларини беаёв бостирган (яна к. Куртуба халифалиги).

АБДУРАҲМОН II (792-852) - Куртуба амири (822 й.дан). Илм-фан, санъатга хомийлик қилганлиги б-н машхур бўлган.

АБДУРАҲМОН III (891-961) - Куртуба амири (912 й.дан), халифаси (929 й.дан). Куллардан ташкил топган гвардия (хос кўшин) тузган. Ўрта денгизда энг кучли флот барпо этган. А. III ҳукмронлиги — куртубалик умавийларнинг кудрат чўққисига етган даври хисобланган.

АБДУРАҲМОН

ВАЛИ

МАҚБАРАСИ — Бухородаги меъмрий ёдгорлик (14-а.). Мақбара ($18,5 \times 10,8$ м) уч гумбазли, тархи тӯғри бурчакли. Зиёратхона ва икки гўрхонадан иборат. Зиёратхонанинг тўрт томони равокли. Шим. равоқда эшик ўрни бор. Бош тарзидаги пештоғининг икки бурчагида томга чиқиладиган зина, гарбий деворида меҳроб бор. Гўрхона икки мурабба тарҳли хона ($4,85 > 4,7$ м) дан иборат бўлиб, биридан иккинчисига равоқ орқали ўтилган. Гўрхонанинг бирида икки қатор ганч сувоқли катта-кичик сағаналар, иккинчисида хом фиштдан курилган йирик сағана жойлашган. Бу хоналарнинг томи дастлаб гумбазли бўлган. Таъмир вақтида текис том ва синчли деворлар ишланган. 1950—86 й.ларда ўрганилган ва таъмир қилинган.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ -
қ.Жомий.

АБДУРАҲМОН ОФТОБАЧИ (тахм. 1844-1884, Оренбург) — Кўкон хонлигидаги офтобачи, сўнгра парвоначи, мингбоши. Кўкон хонлигининг жан. даги тоғли вилоятларда яшовчи қирғизлар ва қипчоқларнинг бир қисми томонидан Худоёрхонинг зулмига, хусусан солик сиёсатига карши бошланган кўзғолон раҳбарларидан. Уларга ўзбек ва тожиклар кўшилиб умумхалқ ҳаракатига айланиб кетган (қ. Пўлатхон кўзғолони). Худоёрхон кўзғолонни бостириш учун А.о. ва Иса авлиё бошчилигига қўшин жўнатган, бирор улар кўзғолончилар томонига ўтган. Кўзғолончилар Ўш, Наманганд, Андижон ва Асакани олганлар. Хон кўзғолонни бостириш учун Туркистон генерал-губернаторлигидан ёрдам сўраган ва уни кутмай Тошкентга қочган. М. Д. Скобелев бошчилигидаги жазо кўшини Кўконга 1875 й. 13 июлда этиб келган. Кўзғолончилар 1873 й. даёқ Пўлатхонни хон деб эълон қилганларига қарамай А.о. Худоёрхон қочиб кетгандан сўнг таҳтга Худоёрхоннинг катта ўғли Насриддинбекни ўтқазади. А.о. кўзғолончилар сафини янги кучлар б-н тўлдириб, қипчоқлар ва оддий жангчиларга даҳбоши, элликбо-

ши каби унвонлар бериб, уларни янгидан тузилаётган кўшинларга бошлиқ этиб тайналаган. 1875 й. 22 авг.да Махрам жанги бўлиб, унда кўзғолончилар ёмон қуролланганликлари, ҳарбий маҳорат йўқлиги туфайли енгилганлар. 8—9 сент. да А.о.нинг 5 минг кишилиқ лашкари М. Д. Скобелев кўшини б-н Мингтепа кишлоғида жанг килиб мағлубиятга учраган. А.о. 25 йигити б-н Ўзганга қочган. Бу жангларда Пўлатхон А.о.га ёрдам бермаган. А.о. ва Пўлатхонларнинг ўзаро ракобатидан фойдаланган рус кўшинлари Кўкон, Марғилон ва Ўшни жангсиз эгаллади. М. Д. Скобелев А.о. бошчилигидаги қипчоқларга узил-кесил зарба бериш учун қипчоқларнинг Норин б-н Қорадарё оралиғидаги кишлоғида ҳарбий экспедиция уюштирган. Кўзғолончилар бундан хабар топиб рус кўшинини Андижонда кутиб олганлар. 1876 й. 8 янв.даги жангда кўзғолончилар яна мағлубиятга учраганлар. 18 янв.да А.о. бошчилигидаги лашкар Асакада енгилиб, шаҳарни ташлаб чиқкан. 19 янв.да Пўлатхон сулҳ тақлиф этиб Хўжандга К. П. Кауфман хузурига элчиларини юборган. Бундан А.о.ни рус айғочилари огоҳ этадилар. А.о. ўз ҳаётини сақлаб колиши ва мавқега эга бўлиш илинжида 1876 й. 20 янв. да таслим бўлиши ҳақида музоқаралар олиб бориши учун ишончли кишиларини жўнатган, 24 янв.да генерал М. Д. Скобелев б-н шахсан учрашганидан сўнг ўз сафдошли (26 сафдоши ва 400 жангчи) б-н таслим бўлган. А.о. ўз тасарруфидаги кўзғолончиларни тарқатиб юборган, бу б-н кўзғолон мағлубиятга маҳкум этилган.

Ад.: Бобобеков Ҳ. Н., Кўкон тарихи, Т., 1996; Бобобеков Ҳ. Н., Пўлатхон кўзғолони, Т., 1996.

Хайдарбек Бобобеков.

АБДУРАҲМОН ТОЛЕ (асл исми Абдураҳмон Даъват бўлиб, Толе унинг таҳаллусисидир) (18- а. биринчи ярми) — бухоролик мунажжим, шоир ва тарихчи. У Бухоро хони Абулфайзхон (1711—47)

замонида яшаган ва хукумат доирала-рига, хусусан нуфузли амир Абдуллоҳ қүшбегига яқин киши бўлган. А. Т. «Тарихи Абулфайзхон» асарининг муаллифи дидир. Бу асар 18-а. нинг биринчи ярмидаги Туркистоннинг сиёсий ахволига оид қимматли манба бўлиб, аниқ маълумотларга бой.

«АБДУРАҲМОНБЕГИ» - кенг тар-калган ўзбек мумтоз ашула йўллари туркуми, Абдураҳмонбек ижрочилик санъати ва ижоди б-н боғлиқ. Бузрук мақомининг Савти Сарвиноз шўйбасига оҳангдош. Уч қисм (саражбор, соқийнома ва уфар усуслари б-н ижро этиладиган асарлар)дан иборат. Ҳожи Абдулазиз Рашулов, Юнус Ражабий «А.» йўлларини муқаммал ўзлаштириб, айнан шу услуб йўналишида куйлар яратишган. «А.»нинг турли йўллари «Ўзбек халқ мусикаси» тўпламининг 1-, 2- ва 4- жилдларида нашр этилган: «А.» ва «Уфари А.» (Муқимий газаллари), «А.» (Муқимий) ва «Савти А.» (Фурқат), «А. III». Буларга тақлидан яратилган ашула ва чолғу йўллари ҳам маълум.

АБДУРАҲМОНБЕК (19- а., Шахрисабз) — хонанда, созанда, бастакор. У машҳур «Абдураҳмонбеги» ашулалар туркуми ва б. асарлар муаллифи ва талқинчиси.

АБДУРАҲМОНОВ Абдужаббор (1907— Тошкент—1977) — Ўзбекистон ХКС раиси (1938—50). Марғилон, Фарғона, Янгийўл ва Қўқон шаҳарлари, Бухоро вилоятида раҳбарлик лавозимларида ишлаган (1929—37). 1954—57 й.ларда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раисининг ўринбосари ва Ўзбекистон ССР Давлат режа комиссиясининг раиси. Въетнамдаги элчи-хонада иқтисодий масалалар юзасидан маслаҳатчи (1960—64), Ўзбекистон ССР Маҳаллий саноат вазири (1966—70), Ўзбекистон ҳукуматининг СССР Министрлар Совети хузуридаги доимий вакили (1970 —77) лавозимларида ишлаган. А. хотираси абадийлаштирилиб, Тошкентдаги политехникум, кўча, Тошкент ту-

манидаги жамоа хўжалиги унинг номига қўйилган.

АБДУРАҲМОНОВ Абдураззоқ (1874, Қўқон — 1938, Тошкент) — ёғоч уймакори; отаси уста Абдураҳмондан ҳунар ўрганган. Ислимий нақшлар устаси сифатида шуҳрат қозонганд. У ёғочга ўйган нақшлар қўшимча безак (пардоз) ларга бойлиги б-н диккатга сазовор. А. асосан меъморликка оид ўймакорлик соҳасида ишлаган. 1934 й.да Тошкентдаги Халқ хўжалиги музеи (ҳоз. Бадиий кўргазмалар дирекцияси)нинг икки табакали катта эшигини ўйиб нақшлаган. Кўплаб шогирдлар (жумладан, М. Қосимов ва б.) тайёрлаган.

АБДУРАҲМОНОВ Фанижон Абдураҳмонович (1925.3.12, Фарғона) — тилшунос, Ўзбекистон ФА акад. (2000), филол. фанлари д-ри (1960), проф. (1966). Фарғона педагогика ин-тини туттаган (1946). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт интида сектор мудири (1958—66). Фарғона педагогика ин-ти ректори (1966—71), Ўзбекистон Олий ва ўрта маҳсус таълим вазири (1971—78), Тошкент чет тиллар ин-тининг ректори I (1978—83). Тошкент педагогика ин-ти I ректори (1983—88), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Атамашунослик қўмитаси раиси (1990—91), Ўзбекистон ФАнинг Тилшунослик ин-ти бош илмий ходими (1991—97). А нингасосий илмий ишлари ҳоз. замон ўзбек адабий тилидаги қўшма ран синтаксиси асослари, миллий тилларнинг тараққиёти масалаларига бағишиланган. Бир канча дарслер ва кўлланмалар тузган: «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси», 1973; «Қадимги туркий тили», 1982; «Ўзбек тили», 1993; «Она тили», 1995; «Ўзбек тили ва адабиёти», 1995.

АБДУРАҲМОНОВ Фулом (1910.1.5, Туркистон ш.— 1987.15.5, Тошкент) — ўзбек опера хонандаси (лирик-драматик тенор). Ўзбекистон халқ артисти (1949). Фаолиятини Самарқанд мусиқали драма театрида бошлигандан (1929). Москва консерваторияси хузуридаги Ўзбек опе-

ра студиясида (вокал бўйича) таълим олган (1934—39). Ўзбек опера ва балет театри (1939—54), Ўзбек Давлат филармонияси яккахони (1954—81). А. кўпгина опера, мусиқали драма ва комедиялардаги асосий ролларни ижро этган: Жўра («Бўрон»), Бўтакўз («Улуф канал»), Аббос («Даврон ота»), Равшан («Кўр ўғли»), Аскар («Аршин мол олон»), Қодир («Гулсара»), Мажнун («Лайли ва Мажнун»), Фарҳод («Фарҳод ва Ширин»), Тоҳир («Тоҳир ва Зухра»), Неъмат («Халима»), Тошмат («Ўзбекистон қиличи») ва б. Репертуаридан айрим халқ қўшиклари, ўзбек композиторларининг асарлари («Кўйлайман», «Жон қизлар» ва б.) ҳам урин олган.

АБДУРАҲМОНОВА

Дилбар Фуломовна (1936.1.5, Москва) — дирижёр. Ўзбекистон халқ артисти (1969), F. Абдураҳмоновнинг қизи. Р. Глиэрномидаги мусиқа мактабини (1945—55), Тошкент давлат консерваториясини туттагтан (1960). 1957 й.дан Навоий театр симфоник оркестрида скрипкачи, 1960 й.дан дирижёр, 1974—1990 й.ларда бош дирижёр. Илк бор Ж. Вердининг «Аида» операсига дирижёрлик килган. Репертуарида ўзбек ва чет эл композиторларининг опера ва балетлари мавжуд. 70- й.ларда асосан, балет спектаклари дирижёри сифатида шуҳрат қозонди. «Оқкуш кўли» (П. Чайковский), «Боқчасарой фаввораси» (Б. Асафьев), «Жизель» (А. Адан), «Спартак» (А. Хачатурян), «Севги тумори» (М. Ашрафий), «Семурғ» (Б. Бровцин), «Танавор» (А. Козловский) ва б. шулар жумласидан. А. 70- й.ларнинг охири — 80- й.ларда «Масҳарабозлар» (Р. Леонкавалло), «Бўрон» (С. Василенко, М. Ашрафий), «Ҳаётбахш ўлим» (А. Холминов), «Оловли фариш-та» (С. Прокофьев), «Отелло» (Ж. Верди) ва б. операларни тўлиқ таҳрирда саҳналаштириди. Касбий маҳорат, мусиқа драматургиясини ишонарли очиб бериш А. ижодига хос. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

АБДУРАҲМОНОВА

Саломат

(1944.11.1, Туркманистан, Карки ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчisi (1996). ТошДунинг географ. ф-тини туттагтан (1962). Мехнат фаолиятини 1962 й.дан Сурхондарё вилояти сайёҳлик марказида методистликдан бошлаган. 1965 й.дан Яккабоғ, Гузор туманинадаги мактабларда бош тарбиячи, ўқитувчи. 1982 й.дан Чирокчи туманинадаги 1-мактабда ўқитувчи, 1993 й.дан маънавият ва маърифат ишлари бўйича директор ўринбосари. А. мактабда «Экология ва саломатлик», «Табиат инъомлари» кўрик танловларини ташкил этган ва унинг ўқувчилари вилоят миқёсида фахри ўринларни егаллаган.

АБДУСАЛОМОВ

Абдураҳим (1950.4.12, Сўх тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчisi (1995). Ленинобод пед. ин-тини туттагтан (1980). 1968 й.дан Сўх туманинадаги 10-мактабда ёшлар етакчisi, тарих фани ўқитувчisi, 1989 й.дан директор. А. мактабда ташкил этган тарих фани ўқув хонаси вилоят кўрик танловида голиб деб топилган.

АБДУСАМАТ

БҮОРТМА

ХУДУДИ - Фарғона водийсида (Сирдарёнинг ўрта оқимида). 1967 й.да ташкил килинган. Майд. 2,5 га. Дарё бўйлаб чўзилган табиий тўқайзорлар бор. Кирғовул, сув паррандалари ва б. тўқай хайвонлари яшайди.

АБДУСАМАТОВ

Ҳафиз

Шоаҳмедович (1925.8.2, Жамбул ш.) — адабиётшунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1975). Филол. фанлари д-ри (1968). ТошДунинг филол. ф-тини туттагтан (1946). Ўзбекистон ФА тил ва адабиёт ин-тида катта илмий ходим, сектор мудири, директор мувонини, бўлим мудири (1952—60, 1966—79), 1960—66 й.ларда масъул лавозимларда ишлаган. Тошкент давлат маданият ин-ти ректори (1979—81), Ҳамза номидаги санъатшунослик ин-ти директори (1981—93), Ўзбекистон ФА Кўлёзмалар ин-тида етакчи илмий ходим (1994—98). А.нинг илмий фаолияти ўзбек адабиётида сатира, драматургия ва

театр санъатидаги анъана, янгиликлар таҳлилига бағишиланган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977).

АБДУСАМАТОВА Раъно Жабборовна (1939.10.1, Олтиарик тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчи (1995). Фарғона пед. ин-тининг рус тили ва адабиёти ф-тини тутгатган (1962). 1962—71 й.ларда Фарғона туманидаги 4- ва 19-мактабда, 1971 й.дан 3-мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. А. мактабда ташкил этган рус тили ва адабиёти хонаси туман ва вилоят кўрик танловларида голиб деб топилган.

АБДУССАЛОМ ал-
МУБОРАКПУРИЙ (тўлиқ номи — Абулхуда Муҳаммад Абдуссалом ибн аш-Шайххон Муҳаммад) (1872—1924) — ҳадисшунос, тарихчи. Хиндишондаги Муборакпур қишлоғида зиёли, такводор оиласда дунёга келган. Куръони Карим, ҳадиси шариф, тафсир, фикҳ, тарих, ҳикмат ва табобат илмлари бўйича замонасининг энг иирик алломаларидан таълим олган. 22 йил давомида бошланғич ва олий мадрасаларда, сўнг умрининг охиригача «Дор ул-ҳадис ар-раҳмонийя» унтида мударрис. Узок йиллар олиб борган тадқиқотларига таяниб, ислом илми ва тарихга доир бир қанча асарлар яратган. Улардан «Сийрат ал-Имом ал-Бухорий» ислом оламида машҳур бўлиб, қадис илми ва муҳадислар хусусидаги асарларнинг энг батафсили ва мукаммали ҳисобланади. Бу асар 1955—86 й. ларда Банорасда икки марта нашр этилган.

АБДУХОЛИҚ **ФИЖДУВОНИЙ**, Ҳожа Абдулхолик ибн Абдулжамил Фиждувоний (1103—Фиждувон — 1179) — ҳожагон тасаввуфий тариқатининг асосчиси ва назариётчиларидан бири. Ҳожаий Жаҳон номи б-н ҳам машҳур. Унинг таржима ҳолига бағишилаб номаълум муаллиф ёзган «Зикри вокиоти Ҳожаий Жаҳон Абдулхолик Фиждувоний» асарининг 1717 й.да кўчирилган нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланмоқда. 9 ёшида Қуръонни ёд ол-

ган. 10 ёшидан бошлаб, дарвишларнинг зикрларида фаол иштирок этган. Бу-хоролик илк устози Имом Садриддиндан тафсир илмини ўрганади. 22 ёшида Юсуф Ҳамадоний б-н учрашиб, унинг муридига айланади. Ўзини ибодату риёзатга машғул тутиб, бутун ҳаёти давомида 5 асар битади. Булардан «Мақомоти Ҳожа Юсуф Ҳамадоний» («Ҳожа Юсуф Ҳамадоний фазилатлари») асарида устозининг таржима ҳоли ва унинг таълимоти ёритилади. А. F. Юсуф Ҳамадоний таълимотини ҳар томонлама бойитиб, амалиётта зикри хуфияни олиб кирди ҳамда ҳожагонлик тариқатининг 8 та раҳҳа (конун-қоида)сини шакллантириб берди. А. F. таълимоти кейинги давр иирик суфийлари томонидан ўрганилган ва шарҳкилинган. Мак, «Махдуми аъзам» лақаби б-н машҳур бўлган Аҳмад ибн Мавлоно Жалолуддин Ҳожагий Ко-соний А. F.нинг 4 васиятини «Рисолаи чаҳор калима» («Тўйт сўз ҳақида рисола») асарида шарҳлаган. А. F. тасаввуфга оид таълимотининг асосий кисми Абдураҳмон Жомийнинг устози Мавлоно Саъдуддин Кошфарий (1456 й. в. э.) нинг «Рисола» асарида баён этилган. А. F. қабри Фиждувон ш.да.

АБДУШУҚУРОВ Рустам Ҳакимович (1908.22.12, Каттақўргон - 1981.21.4, Тошкент) — файласуф олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, фалсафа фанлари д-ри (1965), проф. (1968). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. ТошДУ ва б. олий ўқув юртлари фалсафа кафедраларида доцент (1946 — 57). Ўзбекистон ФА Тарих ва археология (1957 — 59), Фалсафа ва хукуқ (1959 — 64) ин-тиларининг катта илмий ходими, сектор мудири (1971 й.дан), Фалсафа кафедрасининг мудири (1964 — 71). Илмий ишлари миллий масала, мада-ният муаммоларига бағишиланган.

АБДУҚАЮМОВ Абдуғани Абдумаликович (1928.27.7, Тошкент) — дирижёр, Ўзбекистон халқ артисти (1974), Қоракалпогистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1981). Тошкент консер-

ваториясининг симфония-дирижёрлик бўлимини тутгатиб (1955), Навоий номли театрда дирижёр. 1960 й.дан Тошкент консерваториясининг опера санъати кафедрасида ўқитувчи, 1985 й.дан проф., 1986 й.дан кафедра мудири. Репертуаридан чет эл, рус, қардош халклар композиторлари ва, асосан, Ўзбекистон композиторларининг опералари ўрин олган.

АБДУҚОДИР МУҲАНДИС, Абдуқодир Бокиев (1868—Самарқанд — 1934) — халқ меъмори, кошинсоз уста. Аб.М. 20- й. ларгача Улуғбек мадрасаси равоқининг нураган мадоҳил гули лавҳаларини кошиналаган. Хизр масжиди, Янги Мадраса, Қўшховуз музазинхонаси каби биноларнинг кошинкорлик ишларини бажарган. Кейинчалик Самарқанд тарихий обидаларини тиклаш ишларига бошчилик қилган. 30- й.ларда Тиллакори мадрасасининг кошинсозлик ишларини олиб борган. У Бухородаги Минораи калон заҳаларини ҳавозасиз туздиди. Санкт-Петербургдаги Дума биноси, Афғонистондаги Мозори Шариф ва Ўрта Осиёдаги кўплаб меъморий ёдгорликларни тиклаш ишларида қатнашган. Самарқанд Регистонида тошдан «Куёш соати»ни курган.

АБДУҚОДИР НАЙЧИ Исмоилов (1888, Кўкон — 1951.22.2, Тошкент) — созанди. Ўзбекистон халқ артисти (1941). 13 ёшидан отаси Исмоил Найчидан Танавор, Ёввойи Чоргоҳ, Дугоҳ, Сувора, Сарбозча, Мирзадавлат, Ажам йўлларини ўрганганд. «Сайёр труппа»да Ахмаджон Кўшнай, Юсуф Кизик, Муҳиддин Кориёкубов, Тамараҳоним, Уста Олим каби санъаткорлар сафида бўлган. 1926 й.да ташкил этилган «Этнографик труппа» сафида бўлиб, ансамблнинг 1927 й.ги Россия ва Кавказ гастролларида қатнашган. 1928 й.да Самарқанд мусика ва хореография и.т. институтида, кейин Ўзбек мусика театрида (1929-35) ишланган. 1935 й.даги Халқаро ракс фестивалида (Лондон) қатнашган ва олтин медалга са-зоров бўлган. Ўзбек адабиёти ва санъати декадаси (1937 й.)да ва 1930

й.даги театр Олимпиадасида иштирок этган. Халқ куйлари ва мумтоз ўзбек чолгу куйларини фонографга ёздирган. С. Калонов, А. Кодиров, Д. Соатқулов каби етук найчиларга устоzlик қилган.

АБДУҚОДИР ЧАЛДИВОР (19- а. ўрталари — Самарқанд — 1910) — меъмор, гишткор, дурадгор, тоштарош. Самарқанддаги Қози калон, Баланд ховуз масжидлари деворини қайта курган. Хўжа Нисбатдор масжиди, Абдидарун мажмуаси таркибидағи баъзи иморат ва Хўжа Дониёр макбарасини қуришга раҳбарлик қилган.

АБДУҚОДИР ШУКУРИЙ Абдушукур ўғли (Абдушукуров) (1875—1943) — маърифатпарвар. Самарқанд вилоятида биринчи бўлиб янги усулда мактаб очган. А. Ш. мактаблар учун «Жомиъ ул-хикоят» (1907), «Зубдат ул-ашъор» (1907) каби ўкув қўлланмаларини яратган. М. Беҳбудий б-н биргалиқда мактаблар учун дастур тузган. 1917 й. тўнтаришидан кейин ҳам халқ мактаблари ва ўқитувчилар курсларида муаллимлик қилган.

АБДУҚУНДУЗОВ Муҳаммадали (1952.14.7, Ўзбекистон тумани Яйпан қишлоғи) — Ўзбекистон (1997) ва Қорақалпоғистон (2000) Республикалари халқ артисти. Тошкент давлат санъат ин-тини тутгатган (1974). 1974—85 й. М. Ўйғур номидаги Сурхондарё вилоят театрида актёр, 1986 й.дан Ҳамза театрида, 1996—98 й.лар Маданият ишлари вазирининг ўринbosари. 1998 й.дан «Ўзбектеатр» ижодий и.ч. бошқармасининг бош директори. Асосий роллари: Фердинанд («Макр ва муҳаббат»), Паратов («Сепсиз қиз»), Икром («Уфқ»), Шокир («Кўрмайин босдим тиконни»), Самовий куч («Тўмарис»), Абдулла Қодирий, Отабек («Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари»), Ҳусайн Бойкаро («Алишер Навоий»), Акбар («Зебунишсо»), Науфал («Муҳаббат султони»), Умархон («Фигон»), Чўлпон («Кундузсиз кечалар») ва б. Шунингдек кўпгина видеофильмларда ўйнаган: Бобур («Бобур»), Навоий («Лайли ва Маж-

нун»), Султонали («Мехробдан чаён»), Чўлпон («Кечава кундуз») ва б. Айникса унинг ижросидаги оғир, вазмин, чуқур ўйга ботган, ўткир нигоҳли Бобур роли актёр ижодида алоҳида ўрин тутади.

АБДУҒАНИЕВ Отағиёс (1859-1927)-бухоролик танбурчи. Шашмақом чолғу йўлларини пухта эгаллаб, ҳар бир мақом куйини ўзига хос услубда ижро этган. 1920 й.дан А. Бухоро Шарқ мусиқа мактабида Шашмақом чолғу (танбур) йўлларидан дарс берган. 20-й.ларнинг бошларида Абдурауф Фитрат ташаббуси туфайли А. ижросидаги Шашмақом чолғу йўллари илк марта нога ёзиб олиниб, нашр этилган.

АБДУҒАФУРОВ Абдурайим (1867 — Тошкент — 1950) — ҳалқ устаси, Тошкент бадиий читгарлик мактабининг намояндаси. Биринчи бўйлиб мато (бўз)га гул босишда рўян ўрнига ализарин ишлатди. Бухоро ва Кўкон усталаридан янги расмларнинг қолипларини, янги безак ва мужассамотларни келтириб, махаллий читгарликка ижодий сингдирди. А. ўз асарлари б-н Ўзбекистонда ўтказилган бир неча кўргазмаларда қатнашди. 1935 й.дан Тошкент бадиий ўқув и.ч. комбинатида дарё берган. 1937 й.да Парижда ўтказилган Халқаро кўргазмада А.нинг асарлари юқори баҳоланди. 30-й.лар охири — 40-й.лар бошларида Москва, Иваново, Серпухов тўқимачилик корхоналари учун чит, сатинга босиладиган гулқолип намуналарини тайёрлаб берган. 1940 й.да А. рассом В. Криницкий б-н ҳамкорликда қолиплар учун 11 та «Пахта нусха» эскизлар яратди. Бу нусхаларда ёзга баргидан тортиб очилган чаноккача бўлган жараёнлар ўсимликсимон миллий накшлар негизида ўз ифодасини топган. А. безаган дастурхон, кир-печ, чойшаб ва б. буюмлар (республика музейларида сақланмоқда) гулларининг ёрқинлиги, рангларининг уйғунлиги, мужассамоти б-н дикқатни тортади.

АБДУҒАФУРОВ Абдурашид Хўжаевич — (1931.1.15, Тошкент) — адабиётшунос, матншунос. Ўзбекистон

Республикаси фан арбоби (1999), филол. Фанлари д-ри (1970), проф. (1979). Ўрта Осиё давлат ун-тининг филол. ф-тини тамомлаган (1951). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида катта илмий ходим, етакчи илмий ходим, бош илмий ходим (1958-76; 1981-92), бўлим мудири (1992 й.дан). Ўзбекистон ФА Президиуми қошидаги Чет тиллар кафедраси мудири (1977—81). А.нинг ўзбек мумтоз адабиётининг муҳим илмий-амалий масалаларига бағищланган «Ўзбек демократик адабиётида сатира» (1961), «Навоий сатираси» (1-жилд, 1966), «Навоий ижодида сатира» (2-жилд, 1972), «Зокиржон Фурқат» (1977) каби йирик монографиялари бор. Муқимий, Завқий, Камий, Бобур, Машраб каби қатор ижодкорлар асарларини нашрга тайёрлаган. Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1992).

Ас: Қалб қаъридаги қадриятлар, Т., 1999; Муҳаммад Ризо Оғаҳий, Т., 1999.

АБДУҲАҚИМОВ Қулижон (1876-1968, Бухоро) — риҳтагар; хунарни отаси уста Абдуҳакимдан ўрганган. А. манқалдон, зулфин, пулакча, ҳалқа, занжириларни мис ва бронздан ясашда маҳорат кўрсатган. А. ясаган бадиий буюмлар Ўрта Осиё музейларида сақланмоқда. Булар орасида Ўзбекистон давлат санъат музейида сақланбаётган бронздан кўйилган манқалдон ва феруза кўзли зулфин дикқатга сазовордир.

АБЕЛИЯ (Abelia) — шилвидошлар оиласига мансуб буталар туркуми. 30 дан ортиқ тури бор. Гули йирик, бир оз кийшик (зигоморф): косачасининг найчаси тугунча б-н туташган, қайта-қиси 2—5 бўлмали, чангчиси тўртта. Меваси қуруқ, бир чанокли, якка уруғли, учиди косачанинг қайтақиси сақланган. Ўрта Осиёда А.нинг асо-мусо (A. cogumbosa) тури учрайди.

АБЕЛЬ (Abel) Нильс Генрик (1802.5.8 — 1829.6.4) — норвег математиги. А. 5даражали умумий тенгламаларнинг радикаллардаги ечимларини текшириб, даржаси 5 ва ундан юқори бўлган ҳарфий

умумий тенгламаларнинг радикалларда ечими йўқлигини исботлади. К. Якоби б-н бир каторда эллиптик функциялар назарияси асос солди. А. кейинчалик ўз номи б-н аталган интегралларни текшириди. Мат.да кўп тушунчалар А. номи б-н юритилади. Мас, А. гурӯҳи, А. алмаштириши, А. қаторлари ва х.к. Функциялар назарияси, функцияларни интерполяциялаш назарияси, функционал тенгламалар ва сонлар назариясида А. сезиларли из қолдирган.

АБЕЛЯР (Abelard) Пьер (1079–1142) – француз файласуфи, илоҳиётчisi ва шоири. Схоластик мантиқ асосчиларидан. А. ҳар бир ҳодисани кўр-кўронга эътиқодга асосланган ҳолда эмас, балки фикр юритиш асосида баҳолашни тарғиб этганилиги учун черков вакилларининг ғазабига дучор бўлган. А. «ҳа ва йўқ» асарида христиан дин и назарие гиляри карашларининг бир-бирига қарама-қарши эканлигини очиб берган. А. таълимоти 1121 ва 1140 й. лардаги соборларда муҳокама этилган. Универсалий (умумий тушунча) табиати ҳақидаги мунозарада кейинчалик концептуализм деб аталган таълимотни ривожлантириди. А.нинг Элоизага бўлган фожиавий муҳаббати ўзининг «Менинг кўрган-кечирган мусибатларим» автобиографик асарида баён этилган.

АБЕОКУТА — Нигерия жан-шарқидаги шаҳар. Огун дарёси бўйида. Огун штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 396 минг киши (1993). Т.й. ва шоссе йўллартугуни. К. х. маҳсулотлари (пальма мойи, кола ёнғоғи, какао, цитрус ўсимликлар, банан) етиштириладиган вилоятнинг савдо маркази. Цемент, озиқовқат ва б. корхоналари бор. Қўлда газлама тўқилади.

АБЕРДИН — Буюк Британиядаги шаҳар, Шотландияда. Грампиан р-нининг маъмурий маркази. Аҳолиси 211 минг киши (1988). Шим. денгиз бўйидаги порт ва денгиздаги нефть конларининг бошқарув маркази. Балиқ қайта ишланади. Тўқимачилик, кемасозлик,

кимё корхоналари, ун-т (1494), готика собори (1336–1522) бор. 12–14- а. ларда Шотландия қиролларининг қароргоҳи. А. атрофидан гранит қазиб олинади.

АБЕРДИН-АНГУС ҚОРАМОЛ ЗОТИ

— Шотландияда етиштирилган сергўшт зот. А.-А. қ. з. АҚШ, Янги Зеландия, Буюк Британия, Аргентина ва б. мам-лакатларда бокилади. Бу зот кора тусли, шоҳсиз, танаси цилиндросимон, оёқлари калта, бақувват. Сигирларининг тирик вазни 500–550 кг, буқалариники 750–800 кг, баъзан 1000 кг га боради. 15–16 ойлик ахталанган буқачалари 450–460 кг гўшт қиласи. Бўрдоки килиб сўйилганда 60% гўшт беради. Ўзбекистонда А.-А. қ.з.ни жайдари корамол зотлари б-н чатиштириш ишлари 60- й.лардан бошланган. Сурхондарё вилояти Узун туманидаги «Боботоғ» ҳамда Қашқадарё вилояти Дехқонобод туманидаги У. Юсупов номидаги хўжаликларда маҳаллий шароитларда бу зот имкониятларини ўрганиш давом этирилмоқда (1998).

АБЕРРАЦИОН ВАҚТ — ёруғлик нурининг Қуёш системасидаги космик жисмлардан Ерга етиб келишига кетган вақт (т). Ушбу т/499,012 р тенгламадан аниқланади (сек.); бунда р — космик жисмгача бўлган масофа (астрономик бирликларла ўлчанади). Сайёра, комета ва, айниска, Ер сунъий йўлдошларининг кўринма харакати жуда катта. Улар кузатилганда А.в. хисобга олинниб, тегишли координатларга тузатмалар киритилади.

АБЕРРАЦИЯ (лот. aberratio — оғиш) — 1) умумий маънода — меъёрдан оғиш, меъёрдаги кийматлардан фарқланиш; 2) оптик тизимларда — оптик тизимнинг рисоладагидек эмаслиги туфайли тасвирнинг бузилиши; тасвир аниқ чиқмайди, аслига тўлиқ мос келмайди ёки чаплашиб кўринади. А.нинг геометрик, хроматик ва дифракцион турлари фарқ қилина-ди; 3) астрономияда — ёруғлик манбаи ва уни қабул қилувчи курилма бир-бирига нисбатан харакатда бўлгани туфайли ёруғлик нурининг йўналиши ўзгариши.

Ёруғлик А.си оқибатида осмон гумба-зидә ёриткич (мас, юлдуз)нинг хақиций вазияти бузилиб кўринади; 4) электрон линзалар А.си (қ. Электрон-оптик аберрациялар).

АБЕРРАЦИЯ, биол.да — 1) морфология ва физиологияда — одатдаги тузилиш ва функциялардан, яъни нормадан четга чиқиш; 2) генетикада — хромосомалар тузилишининг ўзгариши. А. табиий ва экспериментал йўллар б-н вужудга келади. А. икки хил — битта хромосомада ёки хромосомаларро содир бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда хромосоманинг маълум кисми тушиб қолади, жуфтланади ёки улардаги генларнинг жойланниш тартиби ўзгаради, иккинчи ходца ногомологик хромосомаларнинг маълум кисмлари ўзаро ўрин алмашинади.

АБЖАД — 1) кадимги араб алифбоси таркибидаги ҳарфлардан тузилган ва ҳар қайси ҳарфнинг сон қийматини эслаб колиш учун ясалган саккизта сўзнинг биринчиси ва шартли умумий номи. Бу сўзлар: абжад, ҳавваз, хутти, каламан, саъуфас, карашат, саххаз, зазаг. Аслида араб ҳарфларининг мазкур тартиби финикия ва оромий ҳарфларидан келиб чиқкан бўлиб, улар муайян сонларни ифодалайди.

Финикия-оромий алифбосида 400 дан кейинги сонларни ифода қилиш учун тав (400) ҳарфига бошқа ҳарфлар кўшилган. Mac, тавқоф (500), тавреш (600), тавшин (700), тавтав (800), тав-тавқоф (900) ва ҳ.к. Араблар эса мазкур саккизта сўзнинг олдинги олтитасини 22 ҳарфдан иборат финикия-оромий алифбоси асосида тузиб, ҳарфларнинг сон ифодаларини 1000 га етказиши учун финикия-оромий алифбосида бўлмаган олтита араб ҳарфларидан А.нинг кейинги икки сўзини (саххаз, зазаг) ясаганлар. Ҳарфларни сонлар б-н ва сонларни ҳарфлар б-н ифода қилиш А. ва жимал хисоби исмлари б-н аталиб, кад. вактларда сонларни, мас, кўпайтириши жадвалини ёдлашни осонлаштирган. Бундан ташкири, Шарқ, шу жумладан ўзбек мумтоз адабиётида бирор муҳим

ходисанинг санасини эсда тутишни осонлаштириш учун сонлар ҳарфлар б-н ифодаланган. Ўзбек адабиётида А. дан маҳфий ёзувлар ёзишда ҳам фойдаланилган. Ўзбек мумтоз адабиётида А. хисоби 20- а. бошларигача кўлланган; 2) бошлангич, илк маъносига ҳам эга; 3) мусикада — Яқин ва Ўрта Шарқ мусика илмида товуш (парда, нағма)лар ёзилиши ва уларнинг нисбатлари аниқланишида А. тизимидан фойдаланилган.

АБЖАЛИЛОВ Халил Галиевич [1896.17(29)9 - 1963.18.3] - татар актёри. Актёрлик фаолиятини «Ширкат» труппасида (1916) бошлаган. Оренбургда «Шарқ театри»га асос солди (1919). 1920—23 й. ларда Бухоро ва Хивада ўзбек ҳаваскор театрларини тузишда катнашди. 1928 й.дан Ш. Камол номидаги театр (Қозон)да ишлади. Халил (Ш. Камол, «Қарға инида»), Хўжа Насриддин (Исанбет, «Хўжа Насриддин»), Ҳофиз (Баттол, «Рўмолга битилган мактуб»), Қирол Лир (У. Шекспирнинг шу номли асари) каби йирик ролларни ижро этган. А. 1924—27 й.ларда ўзбек ки-ностудияси фильмларида катнашган.

АБЗАЛ (форс. — асбоб, иш қуроли) — 1) ишлаш, ясашда фойдаланиладиган асбоб: сартарошлиқ А.лари — устара, қайроқ, ойна ва б.; дурадгорлик А.лари — теша, пойтеша, ранда, арра ва б.; 2) оттрава А.лари — эгар, юган, бўйинтурук ва б.

АБЗАЛОВ Мелис Орипович (1938.18.11, Тошкент) — кинорежиссер ва актёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1987). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатган (1961). 1961—62 й.лар Ёш томошабинлар театрида актёр. 1962—65 й. лар «Ўзбекфильм» киностудиясида реж. асистенти, кейинчалик реж. ва актёр, 1989 й.дан «Ватан» киностудиясининг бадиий раҳбари. А. ижодига комедия жанридаги фильмлар яқин бўлиб, улар ўзига хос миллий бўёкларга бойлиги, характерларнинг тўлиқ очилганлиги б-н ажralиб туради. Фильмларида енгил лирика ўткир сатирик эпизодлар

б-н уйғунлашиб кетади. А. актёр сифатида Абдулла («Еттинчи ўқ»), Оллоёрбой («Инсон күшлар ортидан боради», Эшон Зайнулло («Құқон воқеаси», Корашох («Арслоннинг саргузаштлари») ва б. образларни яратган. Реж. сифатида «Чинор остидаги дуэль», «Суюнчи», «Келинлар құзғолони», «Армон», «Майсарапанинг иши», «Кўзларим йўлингда», «Ўтан кунлар» каби фильмларни ишлаган.

АБЗАЛОВ Рем Абзалович (1914 — Тошкент — 1983) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Ўқчи ротага командирлик қилган (1942—45). А.га Венгрияда, 1944 й. нинг окт. ойида Дунай бўйидаги Дунапатай р-ни учун бўлган жангларда кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон унвони берилган. Урушдан сўнг Тошкентга қайтгач, туман ҳарбий комиссариатида (1945—60), Тошкент электротехника техникумидаги (1969) ишлаган. Тошкентдаги Ҳарбийлар қабристонининг қаҳрамонлар хиёбонига дағн этилган.

АБЗАЦ (нем. *absatz* — ич, орқа томон сурмоқ) — қ. Ҳатбоши.

АБИДЖАН — Кот-д’Ивуардаги шаҳар (1960—83 й.ларда пойтахт) ва асосий порт. Абиджан департаментининг маъмурий маркази. Гвинея қўлтифи соҳилида. Майд. қарий 20 км². Ахолиси шаҳар атрофи б-н 2 млн. киши (1985), асосан африкаликлар. А.— Африкадаги замонавий шаҳарлардан. А.га 19- а. нинг 80-й.ларидаги французлар асос солган. 1934 й.дан Франциянинг Фил Суяги Қирғоги мустамлакасининг маъмурий маркази. Мамлакатнинг ташқи савдоси А. орқали олиб борилади. А. Фарбий Африканинг энг йирик портларидан бири, ҳалқаро аэропорт бор. Озиқ-овқат, нефтни қайта ишлаш (Фарбий Африкадаги энг катта нефтни қайта ишлаш з-ди), енгил саноат корхоналари мавжуд. Ун-т, Дакардаги Қора Африка ин-тининг филиали, бир неча театр, кутубхоналар, радиостанция, телемарказ ва б. бор.

АБИДОС (юн., ҳоз. араб. Арабат ал-Мадфунаҳ) — Кадимги Миср давлатининг энг кўхна шаҳри ва линий марказла-

ридан бири. Афсонага кўра, А.да Осирис ўлдирилган ва ўша ерга дағн этилган. Ўрта подшолик даври (мил.ав. 2- минг йиллик)да ер ости дунёси худолари, айниқса Осирисга сифиниш жойи бўлган. Шу муносабат б-н мархумни дағн этиш, зиёрат қилиш ва мархумга бағишиланган ёзувлар битиш айни ўша шаҳарда удумга айланиб тарқалган. А.да хозиргача не-крополь ва ибодатхоналар сақланган.

АБИОГЕН ТАБИАТ - географик қобиқ тараққиётининг органик дунёсиз утган дастлабки даври табиати. Ер тараққиётининг архей ва протерозой эонларида табиат А.т. бўлган. А.т. 2,5—3 млрд. йил давом этган деб тахмин қилинади. Бу даврда табиат Ер пўстидаги бирламчи тоғ жинслари, ҳаво ва сувлардан ташкил топган. гоз. вақтда Ой, Уторуд (Меркурий) ва Зухра (Венера) сайёralари табиатини А.т. дейиш мумкин.

АБИОГЕНЕЗ (юн. α— инкор кўшимчаси, био... ва *genesis* — келиб чиқиши, пайдо булиш) — тирик табиатда мавжуд бўлган органик бирикмаларнинг организм иштирокисиз нобиологик йўл б-н ҳосил бўлиши. Кенг маънода А.— тирик мавжудотларнинг пайдо бўлиши, яъни хаётнинг вужудга келиши хақидаги замонавий назариядир. А. тўғрисидаги энг қад. тушунчалар жуда содда бўлиб, тирик мавжудотлар анорганик ёки органик улик моддалардан ўз-ўзидан пайдо бўлади, деган фаразга асосланган эди. Тирик мавжудотларнинг ўз-ўзидан пайдо бўлиши тўғрисидаги тушунчаларга 1861 й.да Л. Пастер узил-кесил зарба берди. Аммо А. тўғрисидаги замонавий назария органик моддаларнинг анорганик моддалардан синтезланиши, пировард натижада ҳаётнинг А. орқали пайдо бўлишини инкор этмайди, А. И. Опарин ва б. кўпгина олимларнинг фикрича, Ерда ҳаёт узоқ давом этган кимёвий жараёнлар натижасида Ер тараққиётининг муайян боскичида пайдо бўлган. Қад. геологик даврларда Ердаги шароит (т-ра, атмосфера таркиби, нурланиш) органик моддаларнинг А. синтезланиши учун

кулай бўлган. 20- а. ўрталарида оқсил ва б. органик бирикмаларнинг Ернинг кад. геологик даврлардаги шароитида абиоген йўл б-н синтезланиши тажрибада исбот этилди (к. Ҳаёт, Биогенез).

АБИОТИК ОМИЛЛАР, мұхитнинг абиотик омиллари (юн. α — инкор қўшимчаси ва bios — ҳаёт) — мұхитнинг тирик организмларга таъсир этувчи но-органик омиллари (иклим, т-ра, намлик, радиация, тупроқнинг шўрхоклиги ва б.) мажмую. А.о. кимёвий (ҳаво, сув, тупроқ таркиби), физикавий (куёш ва космик радиация, ёруғлик ва иссиқликнинг тақсимланиши, ҳаво оқимлари гравитацияси, сув алмашинуви қонуниятлари ва х.к.) омилларга булинади. Тирик организмлар тури, зоти ёки навининг уз ареали чегарасидаги сони ва тақсимланиш даражаси организмларнинг яшаши учун зарур ҳисобланган, аммо энг кам миқдордаги чекланган А.о.га боғлиқ. Тирик организмлар тараққиёт жараёнида мұхитнинг А.о. таъсирига мослашиб боради. Омиллардан айримларининг ортиқча еки камлиги тирик организмларнинг ўсиши ва ривожланишига салбий таъсир кўрсатади (яна к. Биотик омиллар).

АБИССАЛ (юн. abyssos — тубиз) — денгиз тубининг 3000—6000 м чуқурликка тўғри келадиган қисми. Океан тубининг 75% га яқин қисмини эгаллади. А.да яшаш мұхити турғун, ҳарорат 1—2°, сувнинг шўрлиги 35%, гидростатик босими 300—600 атм га яқин, бутунлай қоронғи бўлади. Куёш нури етиб бормаслиги туфайли А.да яшил ўсимликлар бўлмайди, ҳайвонлардан океан юзасидан чўқадиган детрит ҳолидаги органик қолдиклар ва б. ҳайвонларнинг мурдаси б-н озиқланадиган голотуриялар, денгиз юлдузлари, денгиз нилуфарлари, айрим икки тавақали моллюскалар, кўп тукличувалчанглар, қисқичбақасимонлар, булутсимонлар ва бир қанча балиқлар учрайди. Микроорганизмлар сапрофит бактериялар ва айрим замбуруглардан иборат. А.да доимий ҳаёт кечиради-

ган кўпчилик организмлар гидростатик босимнинг ўзгаришига жуда сезгир бўлганидан сувнинг саёз жойларида учрамайди.

АБИССАЛ ЁТҚИЗИҚЛАР - ҳоз. замонда Тинч, Атлантика ва Ҳинд океанлари тубининг катта (90%) қисмида ҳосил бўлган чўқиндилар. Бундай ётқизиклар кўпинча 3 км дан ортиқ чуқурлиқда оксидланиш мұхитида пайдо бўлади. А.ё.: 1) майда ҳайвон организмларининг склелтаридан; 2) қуруқлиқдан шамол ёки денгиз оқими натижасида келтирилган минерал заррачалардан, сув ости ва сув усти вулкан жинсларидан, космик чанглардан ташкил топади. Сув организмларининг океан тубида тезда парчаланиб кетиши учун кимёвий шароит бўлмаса, у ҳолда органик балчиклар ҳосил бўлади. Лекин организмлар океан тубида кам бўлса ёки оксидланиш мұхитида уларнинг скелетлари тезда эриб кетса, у ҳолда кўпроқ анорганик минерал ётқизиклар вужудга келади. Агар бу ётқизиклар таркибида темир бўлса, темирнинг оксидланиши натижасида лой чўқиндилари қизил рангга бўялади.

АБИССАЛ ТЕКИСЛИКЛАР - чекка денгизларнинг океан сойликлари ва ботилларидаги чуқур сув ости ясси ва сертепа текисликлари. Океан қаъри ва ўтиш зонасида кенг тарқалган: Ясси А. т. океан ва чекка денгиз сойликларининг четки қисмларига тўғри келади. Сертепа А. т. океан тубининг катта қисмини эгаллади. Ясси А. т. Атлантика океанида кўп тарқалган. Сертепа А. т. рельефининг парчалангандиги б-н ажралиб туради. Сертепа А. т. Ҳинд ва Тинч океанларида Атлантика океанига нисбатан кўпроқ учрайди.

АБИССИНИЯ — Эфиопиянинг файри-расмий номи, аслида бу сўз арабча «ал-ҳабаша» сўзидан келиб чиқкан. Шарқ ҳалқлари жуда қадим замонлардан Ҳабаша, Ҳабашистон деб атаб келган, баъзи адабиётларда хозир ҳам шундай аталади.

АБИТУРИЕНТ (лот. abituriens — ке-

тишга отланган) — кўп мамлакатларда ўрта ўқув юртини тамомлаётган киши. А. сўзи 50- й.лар охиридан янги маъно касб этиб, олий ўқув юртига кирувчи маъносида ҳам ишлатила бошлади.

АБКАЙҚ — Саудия Арабистони шарқий қисмидаги шаҳар. Аҳолиси қарийб 10 минг киши. Т.й. станцияси. Яқин Шарқда нефть қазиб олинадиган мухим марказлардан (к. Форс қўлтиғи нефть-газ ҳавзаси). Адан турли томонга 6 та магистрал нефть қувури тортилган, жумладан Арабистон я.о. ни кесиб ўтувчи «Таплайн» нефть қувури Ливаннинг Сайда ш.гача боради. Нефть кимёси саноати ривожланмоқда; олтингугурт ишлаб чиқарувчи 3-д бор.

АБЛАЙХОН(?-1781)- козоқларнинг Ўрта жуз (Ўрда) султони, хони (1771 й.дан). 1740 й.дан Россия фуқаролигига ўтишга мажбур бўлди ва Россия б-н савдо муносабатлари олиб борди. Ўрта жуз, қисман Катта жуз қозоқларини, қирғизларнинг баъзи уруғларини ўз хукмронлиги остида бирлаштиришга эриши.

АБЛЯЦИЯ (қад. лот. ablatio — олиб кетмоқ) — 1) қайноқ газ оқимининг каттиқ жисм сиртидан моддаларни сидириб кетиши (эрозия, сублимация, эриш туфайли). Космик аппаратлар ва элтувчи ракеталарнинг бош қисмлари атм.га киргандага уларни химоя қилиш тадбири, шунингдек ракета двигателлари камераларининг совитилиши А.га асосланади; 2) музлик ёки кор копламининг эриши, бу гланishi ёки механик парчаланиши (шамол учирини, айсбергларга ажралиши ва х.к.) натижасида массасининг камайиши. Асосан иқлимий омилларга боғлиқ. Намоён бўлишига қараб А.нинг 3 та тури фарқ қилинади: муз ости, ички ва юза А. Муз ости Ахи Ернинг ички иссиклиги муз остига чиқишидан, ички А. музнинг ишқаланиши, сув ва хаво циркуляцияси натижасида, юза А. эса асосан күёш радиациясидан вужудга келади. «А» атамаси баъзан «юза қатламнинг ювилиши» синоними сифатида ишлатилади.

АБО (араб. — жун мато) — эркакларнинг узун устки кийими (калта енг, пахтасиз, авраси жун ёки ип матоли). Қадим Шарқда уни кўпинча қаландар ва дарвишлар кийган. А.Туркistonга ислом динининг таркалиши натижасида кириб келган. У тўн маъносида 7- а. дан маълум. А. номи туркий адабиётда 14- а. шоири Сайфи Саройининг «Гулистан» асарида кийим маъносида тилга олинган. Бу кийимни 14—15- а.ларда юқори табака кишилари кийган. 20-а.нинг 20- й.ларигача Самарқанд ва Бухоро амалдорлари кимматли газламалардан кашта тикиб, тошлар кадаб безатилган А. кийган. А.нинг ноёб намуналари музейларда сакланмоқда. 20-а.нинг 70—80- й.ларидан санъаткорларнинг саҳна кийими сифатида кийиши урф бўлди.

АБО — Финляндиядаги Турку ш.нинг шведча иккинчи расмий номи.

АБОЛИЦИОНИЗМ (лот. abolitio -йўқотиш, бекор килиш) — 1) бирор конунга барҳам бериш учун қилинадиган ижтимоий ҳаракат; 2) негрларни Кулликдан озод қилиш ҳаракати. А. 18- а. да АҚШ, Франция ва Буюк Британияда пайдо бўлиб, 19- а.нинг 1- ярмида авж олган. АҚШдаги А. жамиятлари қулдорликка қарши тарғиботни кучайтирилди. А. зиёлилар, фермерлар ва ишчиларни бирлаштириди. У 1861—65 й.ларда АҚШда бўлиб ўтган фуқаролар урушини тайёрлашда мухим роль ўйнади. Бу уруш натижасида АҚШ жан.даги қулдорликка чек кўйилди; 3) Буюк Британия, Франция ва б. айрим мамлакатларда мустамлакалардаги қулдорликни бекор қилиш учун олиб борилган кураш ҳаракати.

АБОНЕМЕНТ (франц. abonnement) — бирор нарса (театрдаги ўрин, кутубхона, телефон ва ш.к.)дан муайян муддатгача фойдаланиш хукуки, шунингдек бу хукукни берувчи хужжат. Кутубхона А.и китобхонларга матбуот асарларини маълум муддат давомида кутубхонадан ташқарида фойдаланиш хукукини беради.

АБОНЕНТ (франц. aboner — обуна

бўлмок) — абонементдан фойдаланувчи шахс ёки муассаса, ташкилот.

АБОНЕНТ ЙЎЛИ, телефон алоқа йўли — муассаса ва хонадонларга ўрнатилган телефон аппаратини икки симли кабель телефон ст-яси б-н боғловчи алоқа линияси (йўли). Уч қисм: магистрал, таҳсимлаш ва бевосита улаш кисмларидан иборат. Магистрал қисм ст-ядан то ташки таҳсимлаш кутисигача ер остидан ўтказилади. Таҳсимлаш кисми ташки таҳсимлаш кутисидан ички (хона ичида) таҳсимлаш кутисигача тортилади. Бевосита улаш қисми ички кутини абонентнинг телефон аппарати б-н боғлайди. Телеграф ст-яси б-н аппарат ўртасидаги алоқа йўли ҳам А.й. деб аталади. А. й. шаҳарларда 1—2 км дан ошмайди. Қишлоқ шароитида ва шаҳар четида очик сим йўлларини ҳам А. й. сифатида ишлатиш мумкин.

АБОНЕНТЛАР ТЕЛЕГРАФ АЛОҚАСИ — телеграф аппаратлари орқали корхона ва муассасалар ўртасида мустақил телеграф алоқаси ўрнатиш. А.т.а. ўрнатиш учун автомат ёки дастаки телеграф ст-яси ва телеграф аппаратларидан ташқари маҳсус чакириш ва ракам териш мосламалари ҳам бўлиши керак. Телеграф аппаратлари алоқа линияси (йўли) орқали телеграф ст-ясига уланади. Телеграф ст-ясининг ишлаш тарзи автомат телефон станция (АТС)нинг ишлаш тарзидан фарқ қымайди. А.т.а. ахборотларни кечакундуз айир-бошлаш имкониятини беради (яна қ. Телекс).

АБОРДАЖ (франц. abordaqe, bord — кема борти — кири) — эшқакли ва елканли кемалар бир-бирига яқин келгандан, иккала томон аскарларининг кемаларга ўтиб, юзма-юз жанг қилиш усули (19-а.гача). А. усули эшқакли қайиқлар б-н ҳам катта кемаларга нисбатан одатда тунда қўлланилган. Артиллериянинг узок, масофага ўқ узиш ва тез отиш қобилияти кучайиши, тез-юрар кемаларнинг пайдо бўлиши туфайли А. ўз аҳамиятини йўқотган.

АБОРИГЕН ФЎЗА (лот. aborigine —

аввалдан) — фўзанинг чекланган худудда ўсадиган тур, хил ва формалари. Мексиканинг шим.-ғарбида ўсадиган давидзон фўзаси, Галапагос о.нинг унумсиз тошлоқ зоналарида ўсадиган клощи фўзаси, факат Бразилия тоғларида учрайдиган мустелинум фўзаси А.ғ. турларига киради. Барча ёввойи А.ғ. турлари қимматли генетик материал бўлиб, қатор фойдали хўжалик хусусиятларига эга (курғоқчиликка, шўрга, паст т-рага чидамли ва х.к.), шунинг учун улардан генетика-селекция ишлари амалиётида кенг фойдаланилади.

АБОРИГЕНЛАР (лот. aborigine — қадимдан, бошдан) — 1) бирор мамлакат, ўлканинг қадимдан ўша жойда яшаб келаётган туб аҳолиси. Қад. Рим ривоятларига кўра, Апеннин тоғлари этакларидаги Лацияда яшовчи қад. қабила А. деб аталган; 2) ўсимлик ва хайвонларнинг бир жойнинг ўзига қад. дан хос бўлган маҳаллий, жайдари нав ва зотлари (қ. Автохтонлар).

АБОРТ (лот. abortus — бола ташлаш) — аёлларда ҳомиладорликнинг дастлабки 28 ҳафтасида бачадондан ҳомила тушиши, 28 ҳафтадан илгари туғилган бола яшамайди. А. эрта (ҳомиладорликнинг 12 ҳафтаси ичида керакли даво чоралари кўрилмаганда бола тушиши) ва кечикиб (13 — 27 ҳафта ичида бола тушиши) содир бўлиши мумкин. А. сунъий ва файриихтиёрий А.га бўлинади. Сунъий А. (бола тушириш) аёлнинг ўз истаги ёки соғлиғига караб ҳомиладорликнинг 12-ҳафтасига қадар, тиббий сабабларга кўра эса бундан кечроқ муддатларда туғруқхоналарда ўтказилади. Файриихтиёрий А. (бола ташлаш) сабаблари: 1) ўткир ва юкумли касалликлар, мас, терлама, безгак, бруцеллэз, захм ва б.; 2) она б-н ҳомила қони резус фактотриннт мос келмаслиги (она қонида резус фактор манфий, ҳомилада эса мусбат бўлиши); 3) умумий касалликлар (юрак, қон томирлари, ўпка ва нафас аъзолари, буйрак, эндокрин без касалликлари); 4) жинсий аъзо касалликлари (тухумдон фаолиятининг бузилиши); бунда сарик

тана гормони кам ишланиб чикиб, бачадон мускуларини қисқартирувчи омиллар, жумладан фолликулин кучайиб кетади, натижада А. рўй беради; 5) ички жинсий аъзоларнинг турли сабаблар б-н яллиғланиши; 6) аёл таносил аъзосининг етарли ривожланмаганлиги (инфантлизм); 7) турли шикастлар (хомиладорлик вактида йикилиш, оғир юк кўтариш, лат ейиш ва х.к.); ҳомиладорнинг бирор нарсадан қаттиқ кўркиши, хаяжонланиши. Файриихтиёрий А. ҳомиланинг бачадондан кўчиш даражасига қараб турлича бўлади. А. ҳавфи туғилганда бел оғриб, жинсий аъзодан бир оз қон келади, бачадон ҳомила муддатига номувофик катталашибди; тўғри даво қилинса, ҳомиладорликни сақлаб қолиш мумкин. Бошланаётган А.да оғрик сезилиб, қон келади, бачадон таранглашиб; бунда ҳам ҳомила тирик бўлса, ҳомиладорликни сақлаб қолиш мумкин. Жадаллашган А. да лахта-лахта қон келади, бачадон таранглашибди, қисқаради. Чала А.да ҳомила бутун чикмай, унинг кўчмаган қисмлари бачадон ичидаги қолиб, қон кўп кетади, бачадон ҳомиладорлик муддатига нисбатан кичик бўлади. Тўлиқ А. да ҳомила бутун тушади; шунга кўра қон келиши тез тўхтайди, бачадон кичрайди. Ҳомила нобуд бўлиб, бачадон қисқариши жуда суст борса, ҳомиланинг ажралиши ва тушиши узоқ чўзилади. Бундай ҳолларда бачадондан узоқ вактгача қон кетади (чўзилган А.). Баъзан ҳомила бачадон деворидан кўчади-ю, лекин бачадон бўйни каналининг ташки тешиги ёпиқ бўлса, бўйин каналида тўхтаб қолади (бачадон бўйнига бола тушиши). Баъзан ҳомила нобуд бўлса ҳам (бачадон қисқармаса) тушмайди. Атрофидаги сув шимилиб, ўзи бужмайиб, мўмиёсимон бўлиб қолади (ёпишиб қолган А.). А. га инфекция сабаб бўлганда, инфекция ҳомилани зарарлаб, бачадон ва б. жинсий аъзолар ҳамда қорин пардаси яллиғланади, ҳомиладорнинг иситмаси кўтарилади. Септик А. да эса микроблар она организмига қон орқали тарқалади, беморнинг

аҳволи оғир бўлади; ўз вактида чора кўрилмаса, она нобуд бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда касалхоналардан ташқарида аборт қилиш (жиноий А.) тақиқланади ва жиноят ҳисобланади. Аёлни А. га мажбур этган шахслар ҳам жиноий жавобгарликка тортилади.

Ҳайвонларда бўғозликнинг бевақт тугалланиши, бола ташлаш. А.нинг келиб чикиш сабабларига караб юкумсиз, юкумли ва инвазион турлари бор. Юкумсиз А. асосан, урғочи ҳайвонлар жинсий аъзоси функциясининг бузилиши ва ташки муҳитнинг таъсири (витамин ва минерал моддалари кам бўлган, чириған, могорглаган, ачиған ем-хашак едириш, урилиш, қисилиш, оғир ишларда ишлатиш каби механик таъсири) натижасида содир бўлса, юкумли А. бруцеллэз, трихомоноз ва б. касалликлар натижасида рўй беради. Инвазион А. эса пироплазмоз, гель-минтозлар натижасида организмнинг заҳарланиши ва заифлашидан келиб чиқади.

Кураш чоралари: чорва молларини бокишида, сунъий қочиришда, бўғозлик даврида зоотехника ва ветеринария коидаларига тўлиқ риоя қилиш ва х.к.

Ад: Қодирова А. А., Акушерлик, Т., 1994.

Асолат Қодирова, Абдулла Қуранбоев.
АБОРТИВ ИНФЕКЦИЯ — 1) (тиббиётда) юкумли касалликнинг рўйрост юзага чикмай, қиска вақт давом этиши; 2) (микробиологияда) бактерия хужайрасига бактериофаг юқтирилгач, фаг зарраларининг кўпаймаслиги, бактериянинг эриб кетмаслиги. Бактериялар хужайрасини турли моддалар б-н дорилаш, оч қолдириш, кальций ионларининг бўлмаслиги уларда фагнинг кўпайишига тўсқинлик қила олади.

АБР (форс. — булут) — безак тури. Тарҳи булутсимон кўринишида; амалий безак санъатида, жумладан, абрбанди усулида тайёрланадиган газламалар (шойи, атлас), мъеморлик, кулоллик, муковасозликда айниқса кўпроқ учрайди.

АБРАЗИВ АСБОБЛАР (кескичлар) -абразив материаллардан маълум шаклда тайёрланадиган асбоблар. А.а.нинг қаттиқ(мас, силлиқлаш доираси, қайроқтош) ва юмшоқ (мас, жилвир латта) хиллари бўлади. Булар металл, тош, шиша, тахта, резина, чарм, мармар каби табиий ва сунъий материаллар сиртини силлиқлашда ҳамда тог жинсларини пармалашда ишлатилади. Ўзбекистонда А.а. ишлаб чиқарадиган Тошкент абразив з-ди бор.

АБРАЗИВ ИШЛОВ БЕРИШ - абразив асбоблар ёрдамида металлар, шиша, ёғоч ва б. материалларга механик ишлов бериш. А.и.б. жумласига силлиқлаш ва ялтиратиш, хонинглаш, ишқалаш, чархлаш, ўлчамига етказиш ва б. усувлар киради (яна қ. Абразив материаллар).

АБРАЗИВ МАТЕРИАЛЛАР, абразивлар (лот. abrasio — қиришламоқ) — майдадонадор ёки кукунсимон қаттиқ материаллар. Улардан чархтош, жилвир, қайроқ ва б. тайёрланади. Аб.м. табиий ва сунъий хилларга бўлинади. Олмос, корунд, кварц ва б. табиий; электр корунд, кремний карбид (карборунд), бор карбидлар сунъийдир. Саноатда сунъий Аб.м. кенг кўлланилади. Сунъий корунд ёки электр корунд, асосан, алюминий (Ш)-оксиддан иборат, у табиий жинслар (гилтупроқ ва б.)ни электр печларда эритиб олинади. Электр корунд жуда қаттиқ материал, 2050°C гача т-рага чидайди. Бирмунча қовушоқ, ўткир қиррал доначалар тарзида уваланади. Электр корунд таркибида алюминий (Ш)-оксид кўпайса, қаттиқлиги ва қовушоқлиги ортади. Таркибидаги алюминий (Ш)-оксиднинг миқдорига кўра электр корундлар икки хил бўлади: 1 — оқ электр корунд (98 — 99%, шартли белгиси — ЭБ), 2 — нормал электр корунд (91%дан кам эмас, шартли белгиси — Э). Кремний карбид электр печда кум ва тошкўмир аралашмаларига кремний карбид ҳосил бўлишини тезлаштирувчи қўшимча материаллар қўшиб, 1800 — 1850°C гача қиздириб олинади. Кремний карбид электр корундга нисба-

тан ҳам қаттиқ, ҳам мўрт. Кремний карбид икки хил бўлади: 1 — кора кремний карбид (кум — 95% дан 97% гача, шартли белгиси — К4), 2 — кўк яшил кремний карбид (кум — 97%, шартли белгиси — К4). Бор карбид қаттиклиги олмосга яқин материал. У техник борат кислота ва нефть коксидан иборат шихтани эритиб олинади. Кўнғир-кора рангли куқун тарзида ишлаб чиқарилади.

Абразив асбобларнинг хиллари: 1 — Ясси силлиқлаш доираси; 2 — конус доира; 3 — ўймали диск; 4 — силлиқлаш диски; 5 — ҳалқа; 6 — цилиндрик косача; 7 — конуссимон косача; 8 — минераллар учун мўлжалланган цилиндрик; 9 — цилиндрик силлиқлаш каллаги; 10 — конуссимон; 11 — гумбазимон; 12 — шарсимон; 13 — квадрат шакли чўзинчок; 14 — уч қиррал; 15 — доиравий; 16 — пичноқсимон; 17 — трапеция шакли; 18 — қавариқ-ботик; 19 — хонинглаш учун мўлжалланган қайроқтош.

Аб. м.нинг асосий кўрсаткичлари: қаттиқлиги (MN/m^2), мустаҳкамлиги ва қовушоқлиги, абразив доналарининг шакли, абразивлик (жилвирлаш) хусусияти, донадорлиги.

АБРАЗИВ-ИМПУЛЬСЛИ ИШЛОВ -к. Ултратовуш билан ишлов бериш.

АБРАЗИВ-СУЮҚЛИКЛИ ИШЛОВ - таркибида эримаган абразив доналар бўлган суюқлик оқимини ишланадиган сиртга катта тезлиқда йўналтириб, олдинги ишловдан қолган изларни йўқотиш. Бу усул куйма ва тобланган металларни турли сиртки шикастлардан тозалашда кўлланилади.

АБРАЗИОН ПЛАТФОРМА (эскирган) — к. Абразион терраса.

АБРАЗИОН ТЕРРАСА - абразия натижасида ҳосил бўлган денгиз тубининг соҳил кисми. А.т.нинг кўндаланг кесими қавариқ эгри чизиқдан иборат бўлиб, қирғоқда қиялиги кам. Қадимги А.т. кўмилган (сув остида қолган) ёки денгиз сатҳидан кўтарилган бўлади. Бир неча кўтарилган А.т. мажмуи террасаланган текисликларни ҳосил қиласади.

АБРАЗИЯ (лот. abrasio — кириш) — бирор аэзо бўшлиғидаги массани унинг ички девори б-н бирга қириб олиб ташлаш; мас, бачадон шиллиқ қаватини қириш; А. аборт чоғида бачадонда ҳомила бўлаклари колганда, плацентар полип туфайли қон кетганда, тугруқдан сўнг йўлдош ёки ҳомила пардаси бўлаклари колганда кўл б-н тозалаш имконияти бўлмаган ҳолларда қўлланилади. Таносил аъзолари яллиғланганда, бачадон фибромиомасида, бачадондан ташқари ҳомиладорликда, иситма б-н кечадиган abortda A. қилинмайди.

АБРАЗИЯ (геологияда) — тўлқин таъсирида денгиз, кўл ва йирик сув омборлари кирғогининг емирилиши ва текисланиши. Емирилишдан пайдо бўлган жинслар сув б-н ювилиб денгиз тубига чўқади. А. тезлиги кирғокнинг геологик тузилиши ҳамда тўлқин кучига боғлиқ. А. натижасида абразион терраса пайдо бўлади. Абразион терра-санинг кенгайиши натижасида А. аста-секин сўнади.

АБРАМОВ МУЗЛИГИ - Олай тизмасининг жан. ён бағридаги музлик. Кўксув (Кизилсувнинг ирмоғи) ҳавзасида. Майд. 22,8 км², уз. 10 км. Музликнинг тўйиниш ҳавзаси кенг муз хосил бўлиш минтакаси — циркдан иборат. Музлик 4960 м баландликдан бошланиб, музлик тили 3600 м баландликкача тушади. Аб.м.нинг энг қалин жойи 160 — 170 м, ўртacha қалинлиги 110 м. Музлик тилининг ҳаракат тезлиги суткасига 20 — 30 см, лекин ҳар 10—11 й.да бир марта музлик тилининг ҳаракати суткасига 2 м га етади. 1972 — 73 й.ларда музлик тилининг куий қисми 625 м га сурилган.

Аб.м.да 19-а. охиридан муңтазам тадқиқот ишлари олиб борилмокда.

АБРБАНД — атлас ва шоҳининг танда ипига маҳсус усуулда гул (накш) чизиб, бўяб берувчи уста.

АБРБАНДИ (форс-тоҷ.) - атлас, шоҳи танда ипларига гул (накш) солиш усули. Бу усул қўл меҳнатига асосланган: накшдор килиб бўяладиган танда ипларини олдин қатқозикка ўраб, ҳар 40 — 50

— 60 ливити бир қат килиб қатланади. Унинг орасига абрбанди чўпса солиб, кўлқозикларга таранг тортиб боғлаб, ливитлари ёзилади. Кейин танданинг юзи бўйлаб гуллар чизилади. Бу гуллар бир неча рангда бўлиши ва ҳар бир ранг алоҳида босқичма босқич бўялиши лозим: ливитларнинг бир рангда бўяладиган жойлари очиқ қолдирилиб, бошқа жойлари абр иплар б-н ўраб бўғилади ва бўёққа солиб бир неча минут сақланади. Ипакка ранг яхши сингиши учун аччиқтош эритмаси (аччиққозон)га солиб олинади ва куритилади. Сўнг бўёқ ичган ливитлар бўғилади, бошқа ливитлари ечилиб, иккинчи хил бўёққа бўяладиганлари очиқ қолдирилиб, бошқалари яна маҳкам бўғилиб, бўёққа солинади ва х.к. Танда ипининг абр бўғилмай қолган, аммо майдада гуллар тушадиган жойи коса бўёқда бўялади. Танданинг ҳаммаси бўялиб, аччиқтошга солиниб қуритилгач, жуфтланган ливитлар қайта тортилади. Гул берилган нахлар (энига) ёзилади ва матонинг бутун гули тўлиқ шакл олади. Гул солинган тандага гула кўтариб, тифдан ўтказилгандан сўнг, тўкиш учун дастгоҳга солинади.

АБРБАНДИ ЧЎПСА (форс.) - абрбандинчмлик ишида қўлланиладиган асбоб (уз. 2 м, йўғонлиги 20 см бўлган силлиқёчо — чўп). Ишлатилиши: икки А.ч. абрбанди килиш учун қатланган танда қати орасига солиниб, икки четига келтирилади, икки учидан тиркиш ип боғлаб, кўлқозикларга тортилади, остига тиргак қўйилади ва унга танданинг ливитлари ёйиб қўйилиб, юзига гуллар чизилади.

АБРБАНДХОНА — атлас ва шоҳи танда иплари бўяладиган корхонанинг абрбанд (уста) ишлайдиган бўлими.

АБРЕКЛАР (осетинча абираег, абрег — дарбадар, йўлтўсар сўзидан) — ўтмишда Шим. Кавказ халқларида уруг даргоҳидан ҳайдалиб, саргардонлик ва йўлтўсарлик б-н ҳаёт кечирган кишилар. Рус империяси Шим. Кавказни босиб олган вақтлардан рус босқинчиларига

карши якка холда курашганларнинг бар-
чаши шу ном б-н аталган.

АБРИ БАҲОР (форс- булут) - китобат санъатиаа кўллэзма китоб саҳифаларини безаш санъати; шунингдек шу усулда яратилган тасвир. Махсус идишдаги дарахт елимининг сувдаги эритмасига елим ва бошқалар б-н аралаштириб тайёрланган турли рангдаги бўёклар мўйқалам ёрдамида навбати б-н (тўқ рангдан оч рангга караб) со-илади. Махсус тароқ восита-сида турли расм (тасвир)лар хосил қилиб тараалган елим юзасидаги бўёклар устига сур қофоз ёпилади; бир неча дақиқадан сўнг у оҳиста олиниб, қофоздаги суюклик оқиб тушиши учун бир учидан осиб кўйилади, кейин соя жойда қуритилади. А.б.нинг эгри-буғри чизиқли мавхум гулларидан ташқари мужассамотга усталар турли ҳандасий шакллар, ўсимликсизон мавзулар, ҳатто шеърий парчалар ҳам киритишган. А.б. гуллари бири иккинчи-сини тақрорламаган. Фақат моҳир устарларгина айнан бир нақшни бир неча марта тақроран яратишга эришган. Усталар томонидан тилла зарралар б-н ишланган А.б. қофози ҳам тайёрланган. Кўллэзма ки-тобларни бу усулда безатиш Ҳирот китобат санъатида тараққий этди, 16 — 17-а. ларда кенг тарқалди. Табриз, Қазвин, Исфахон ва б.да шу усулда безатиб тай-ёрланган кўллэзмалар учрайди.

Хоз. кунда унутилиб кетган А.б. санъатини қайтадан тиклашга уринишлар бўлди. Жумладан, Ўзбекистонда 1991 й. А.б. санъатини тиклаган Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тининг бир гурӯх илмий ходимлари (А. Мадраимов, Ш. Мухаммаджонов, М. Салимов ва б.) шу усулда безатилган бир неча кўллэзма ки-тобларни қайта тикладилар.

АБРИ НАВБАҲОР, баҳор булути -қора тўп-тўп, момакалдирикли булут. Туркистон ўлкасида апр.-июнь ойларида кўп кузатилади. Жала тарзида қаттиқ ёмғир, дўл ёғади.

АБРИС (нем. abgrіp — чизиқ, хомаки расм) — 1) репродуктив литографияга — кўчирилаётган тасвир қиёфаси; шаффофф

материал — плюр (елим кат-ламли шаффофф қоғоз), калька ёки желатин плёнкага маҳсус тушь б-н чизилади; 2) геодези-яда — дала шароитида кўлда чизилган ва ўлчамлар кўрсатилган хомаки чизма; 3) ҳарбий ишда йўлнинг хомаки режаси. А. жанг бошланишига оз вакт қолганда ёки ҳаво ёмон пайтларда ҳарбий мута-хассислар томонидан кўз б-н чамалаб чизилади. Йўл қоғозда тўғри чизик б-н кўрсатилади. Йўлда учрайдиган нарса-лар (кўпприклар, куруқдан айланиб ва сув-дан кечиб ўтиладиган жойлар) нукта ёки кичик доира б-н кўрсатилади. Чизик б-н кўрсатишнинг иложи бўлмаса, қоғознинг бир четида қиска шарҳ берилади. А., одатда, ҳарита ўрнида ишлатилади.

АБРОР ХИДОЯТОВ - қ. Хидоятов Аброр.

АБРУ (форс. — қош) — ўзбек бади-й каштачилигида кўлланиладиган без-ак. Шакли туташ қошга ўхшайди. Дўппи жиякларига йўрма усулида тикилади.

АБРУЙ (унвони; қад. туркча Ала, хитойча Або — катта маъносида, асл исми — Тўрамон) (? — тахм. 585, Пойкенд) — кадиварлар қўзғолони раҳбари. Баъзи тарихчиларнинг фикрича, турк хоқони Муғон (Муқон) б-н Суғд канизагидан туғилган шаҳзода Тўрамоннинг унво-ни Або хоқон (форс. Аб-руй) бўлган. А. Шарқий турк хоқонлигидаги таҳт учун курашларда мағлуб бўлгач, онаси, хотини, болачақасидан ажраганча, озгина тарафдорлари б-н Зарафшон воҳасига қочиб келиб қўзғолон кўтарган. Бухоро аҳолиси А. ни Пойкенд ш. хокими этиб тайинлаган. Кўзғолон бостирилгач, А. кийнаб ўддирилган.

АБРУЙ ҚЎЗГОЛОНІ - 6-а. нинг 80-й.ларида маҳаллий табақа — дехқонларга ва савдо аристократиясига қарши Куйи Суғд (ҳоз. Бухоро вилояти) аҳолиси камбағал табақасининг кўтарган кўзғолони. Кўзғолонга Абруй бошчилик қилган. 10-а.да яшаган Бухоро тарихчиси Наршаййнинг хабар беришича, Бухоро аҳолиси Абруйни Бойканд (Пойкенд) ш.га ҳоким қилиб тайинлайди.

А.қ.дан заар қўрган дехконлар ва мулкдорларнинг кўпчилиги Турк хоқонлиги кўл остидаги Тароз ва Туркистон ш. лариға қочиб бориб, Турк хоқони Корачуриндан кўзғолончиларга карши курашда ёрдам сўрайдилар. Корачурин ўғли Шери Кишвар (Элбарс ёки Эларслон) бошчилигига Бухорога катта лашкар юборади. Натижада кўзғолон бостирилади. Бухородаги ерлар яна ўз эгалари — дехконларга кайтариб берилади.

АБСЕНТЕИЗМ (лот. *absentia* — катнашмаслик, бош тортиш) — 1) сайловчиларнинг вакиллик органлари ёки мансабдор шахсларни сийлашда, йигилишларда ва ҳ.к.да катнашишдан бош тортиши; ахолининг ўз фуқаролик хуқуқларини амалга оширишга бефарқ караши. А. сайлов тизими нодемократик кўринишига карши аҳоли норозилигининг бир шакли; 2) қ.х.ни юритишнинг шарти сифатида ернинг ўз эгасидан ажратиб кўйилиши. Бунда ер эгаси — абсентеист и.ч. жараёнида катнашмай пул даромади (рента ёки фойда шаклида) олади. Бу б-н ер даромадлари қ.х. ишлаб чиқариши соҳасидан ажратилади ва абсентеистларнинг яшаш манбаига айланниб колади. Дехкончилик А.и Лотин Америкасида энг кўп тарқалган.

АБСОЛЮТ (лот. *absolutus* — шакшубҳасиз, чекланмаган, мутлак) — қ. Мутлак.

АБСОЛЮТ ҚЎШИМЧА ҚИЙМАТ — қ. Қўшимча қиймат назарияси.

АБСОРБЕР — абсорбция жараёни амалга ошириладиган ускунанинг асосий аппарати. Унда газлардаги моддалар (шу жумладан зарарли моддалар) суюклика ютилади. Кимё саноатида, космик кемаларнинг ҳаётни таъминлаш тизимлари ва б. да кўлланилади.

АБСОРБЦИОН СОВИТИШ МАШИНАСИ — қ. Совитиш машинаси.

АБСОРБЦИЯ (лот. *absorbtio* — ютилиш, *absorbeo* — ютаяпман сўзидан) — эритма ёки газ аралашмасидаги модда (абсорбат)ларнинг қаттиқ жисм ёки суюклик (абсорбент)ларга ҳажмий

ютилиши. Газларнинг суюкликларга А.ланишидан нефтни қайта ишлаш, кокс-бензол ва б. саноат соҳаларида фойдаланилади. Газларнинг буг ва суюкликларда эриш даражасининг турлилигига асосланган ҳолда А.дан техникада газларни тозалаш ва ажратишида ҳамда уларни буғгаз аралашмаларидан ажратишида фойдаланилади. А. га қарама-қарши жараён десорбция дейилади, у эритма ютган газни ажратиб олиш ва абсорбентни регенерация килишда кўлланилади.

АБСТИНЕНЦИЯ (лот. *abstinentia* — ўзини тийиш) — киши доимий ўрганиб қолган нарсаси (спиртли ичимликлар ичиш, наркотик моддалар қабул килиш, жинсий алоқа қилиш) дан воз кечганда кузатиладиган хуморлик (тушкунликка тушиш, кайфиятнинг айниши, кўркув, ўйқусизлик, титраш, тиришиш) холати.

АБСТРАКТ МЕХНАТ - товар ишлаб чиқарувчиларнинг, умуман инсоннинг иш кучи (физиологик энергия) сарфлашида намоён бўладиган, товар қийматини яратадиган меҳнат (қ. Мехнат).

АБСТРАКТ САНЬАТ (лот. *abstractus* — мавҳум), абстракционизм — тасвирий санъатдаги оқим. Рангтасвир, хайкалтарошлиқ, графикада асосан реал нарса ва ҳодисаларни тасвирлашни рад этади. 20-а. 10-й.ларидаги Европа

мамлакатларида вужудга келиб, 40-й. ларнинг охири — 60-й.ларнинг бошида кенг тарқалди. Даствлабки намуналари рус В. Кандинский, К. Малевич, француз Р. Делоне ва б. рассомлар томонидан яратилди. Кейинрок украин А. Архипенко, румин К. Бринкуши ва б. абстракт хайкалтарошлиқ тажрибаларига мурожаат қилди.

1-жаҳон урушидан кейин абстракт шаклларни меъморлиқ, безак санъати, дизайнга татбиқ этишга, уларни мат. ва муҳандислик қоидалари асосида куришга интилишлар кузатилди (В. Татлин, А. Певзнер, Н. Габо конструкциялари). 2-жаҳон уруши даврида АҚШда «соғ психик автоматизм», файриихтиёрий субъектов туртки, тасодифий ранг ва си-

фатлар уйғунлигини асосий усул қилиб олган абстракт экспрессионизм мактаби (рассом Ж. Поллок, М. Тоби ва б.) юзага келди. 50-й.лар Европа, Америка мамлакатлари тасвирий санъатида Ас. устун йұналишга ай ланд и. 60-й.ларда Ас. («Опарт» каби) күренишлари ривожланды.

Үрта Осиё, жумладан Ўзбекистон худудида кадимдан яратилған тасвирий ва амалий безак санъати намуналария ҳам Ас. күренишлари учрайди. Уларда афсонавий фирмавес боғлари ўзининг рамзий ифодасини топған. Айниқса, китобат санъатидаги абри баҳор усулида яратилған күләзма китоб безаклари, абранны усулида тайёрланған атлас ва б. матоларнинг гуллари бу санъатнинг намунасидир.

Ўзбекистонда том маңнодаги Ас.га хос хусусиятлар 20-а.нинг 10-й.ларидан пайдо бўла бошлади ва кейинчалик бир қатор рассомлар (С. Федорченко, В. Уфимцев ва б.) диккатини ўзига жалб этди. Сўнгги йилларда бу санъат таъсири қисман Н. Шин, А. Кедрин, Б. Жалолов ижодида сезилади. **АБСТРАКТЛИКДАН КОНКРЕТИККА ЎТИШ** — обьектни тадқик этиш метод и; назарий фикрлашда обьект ҳакидаги абстракт ва бир томонлама билишдан уни кўпроқ конкрет тасаввур этиш сари бориши; инсон билиши тараққиётининг умумий қонуни, диалектик мантиқнинг асосий принципи (яна к. Абстракция).

АБСТРАКЦИОНИЗМ (лот. abstractio — мавхумлик, номаълумлик, узоклашиш). 20-а.да аввал тасвирий санъатда пайдо бўлиб, кейин адабиётта ўз таъсирини ўтказган оқим. Намояндлари — Чарльз Новард, Стюори Девис, Крауфорд, Рэтнер, Моррис, М. Сейфер, П. Мондриан, Пауло Клее ва б. санъат борлиқнинг эмас, санъаткор ҳис-туйғуларининг инъикоси деган ғояни илгари суришган. Бу оқимдагилар ижодида ҳис, туйғу, хаёл борлиқдан узилган чизиклар, геометрик шаклларда намоён бўлади, шакл ва мазмун бир-бирига сингиб кетади, яъни анъ-

анавий тушунчадаги мазмун ва шакл ўз мохия-тини йўқотади. А.нинг таъсири француз шеъриятида айниқса сезиларидир. А. бадиий адабиётда «антриман» ва б. кўринишларда намоён бўлмоқда. А. оқими намояндлари «воқеликни инкор этиш эвазига руҳий воқелик» яратмоқчи бўладилар.

50-й.ларда А. санъатнинг «Белгилар санъати», «иероглифлар», «калиграфия» каби ички йўналишлари пайдо бўлди. А. санъатга маълум бир услубий янгилик олиб келган бўлсада, таникли мутафаккир ва санъаткорларнинг танқидига учради. Хусусан, А. Камю воқеликдан мутлақ узилган асарнинг факат воқеликка ёпишиб олган асардан фарқи йўқ деб қарайди. Камюнинг фикрича, санъат воқелик ва санъаткор ҳис-туйғулари ўртасидаги эркин ва табиий уйғунлашувдан пайдо бўлади. Лекин А. санъат ва унинг тасвир усуллари ҳақидаги тасаввўрни бойитгани учун ҳам кліматлидир.

АБСТРАКЦИЯ (лот. abstractio — ажратиш, мавхумлаш) — 1) бутуннинг томони, моменти, бўллаги, фрагменти, ривожлана олмаган, бир томонлама, фрагментар (абстракт) нарса; 2) билишда обьектив реалликдаги предмет, ҳодисаларнинг иккинчи даражали, унча муҳим бўлмаган айрим хусусиятларидан хаёлан узоқлаштирувчи ва шу асосда уларнинг энг муҳим, асосий томонларини бўрттириб кўрсатувчи фикрий модель. Нарса ва ҳодисаларнинг конкрет томон, белгиларидан узоқлашиш ва муҳим жиҳат, белгиларини ажратиш жараёни абстракциялаш (мавхумлаштириш), шу жараённинг натижаси, якуни, холосаси эса А. дейилади. А. билишда тушунча, категория шаклида намоён бўлади. Мавхумлаштириш асосан тафаккўрнинг муҳим хусусияти ҳисоблансада, лекин тасаввурда ҳам абстракциянинг айрим элементларини учратиш мумкин. Абстракциялаш жараёнида турли категориялар, қонун, қонуният, сабабият каби мавхум тушунчалар вужудга келиб, бу

тушунча ва категориялар оламни билишнинг муҳим якунларини, натижаларини қуролларини ташкил этади. Оламни ўрганишда, ҳодисаларнинг моҳиятини очишда, улар хақида тўғри хулосалар чиқаришда А. нинг аҳамияти катта. Абстракциялаш миянинг соғички маҳсулни эмас, у реалликдаги ҳодисалар хусусиятини у ёки бу тарзда акс эттиришнинг ҳосиласидир. Реалликдаги ҳар бир предмет бевосита ёки билвосита бошқа предмет б-н боғлиқ ва у б-н бирга қандайдир умумийликка эга. Шунинг учун ҳар бир предметнинг фақат ўзига хос хислатлари б-н бирга умумий томонлари ҳам борки, булар шу предметнинг маълум тартибга, қандайдир умумий қрунуниятга бўйсунишини кўрсатади. Шу умумий томонларда бир турдаги қатор предметларнинг ҳаммасига хос бўлган хусусиятлар ифодаланади, буни фақат предметнинг айrim томонларини мавхумлашириш, улардан узоқлашиб, умумий томонларини аниқлабгина билиш мумкин. А. жараёнда реал предметлардан ажралиб қолиш ҳодисалари ҳам кўп учрайди, бунда у асосли хулосаларга эмас, балки хато натижаларга, курук формула, схемаларга олиб келади. А. илм-фан, санъат учун реалликни тўғри ва чукур, ҳар томонлама билиш қуроли бўлиб хизмат қиласи. Фалсафа А. ва абстракциялашнинг моҳияти, мазмунни, табиати, аҳамиятини энг умумий шаклда ёритиб беради. Анинг турли хусусий томонлари мантиқ, психологияда ҳам таҳлил этилади. А. диалектика доирасида талқин этилганда, «конкретликдан абстрактликка ўтиш» ва «абстрактликдан конкретликка ўтиш» деган диалектик билиш усуслари асослаб берилади.

АБСУРД ДРАМА, абсурд театр, файримантикий театр — драматургиядаги оқимнинг шартли номи. 50 — 60-й.ларда оқим тарафдорлари инсон ҳаёти маъносиз, мавҳум деган нуқтаи назарни илгари сўради. Улар фикрича, инсон ҳатто нима учун яшаётганини ҳам англаб етолмайди, у доимо ёлғон бурч, ёлғон ахлок, ёлғон

муносабатлар қурбони бўлаверади. А.д. асосчиси ва назариётчиси С. Беккеттнинг «Годонинг кутилиши» (1952) фожиали комедиясида Владимир ва Эстрагон ташландик йўлда учрашиб қолишиади, асар давомида иккалasi ҳам Годони кутиб ўтиришади. Асарда бошқа воқеа йўқ. Годо балки бойликдир, балки баҳтдир, балки ўлимдир? Асарда бу ҳақда ҳеч нарса дейилмайди, ундан чиқадиган хулоса шуки, инсон ҳаёти ҳам Годони кутиш каби ёлғон, мавҳум, маънисиз, умидларга тўла. Узоқ вақт А.д. намояндалари асарига куруқ сафсата деб қараб келинди, бироқ 70-й.ларга келиб, улар давр олдига қўйган муаммолар долзарб эканлиги аён бўлди.

А.д. оқими театр, драматургияга саҳна шарт деган тушунчани олиб кирди, уни назм ва насрдаги илғор анъаналар б-н мослаштириди, театр, саҳна ҳақидаги тасаввурларни бир қадар янгилади, унга замонавийлик бағишилади.

АБСЦЕСС (лот. abscessus — йиринг бойлаган жой) — терининг шикастланган жойида микроблар тўқималарни емириши натижасида йиринг тўпланиши. Йиринг бойлаган жой кўшни тўқима ёки аъзолардан юпка ёки калин (пиоген) парда б-н ажралиб туради. А. тери ости клетчаткасида, мускул, суяқ, жигар, ўпка, талок, мия ва б. аъзоларда ёки улар оралиғида пайдо бўлиши мумкин. А. бир беморнинг бир неча аъзоларида ҳам кузатилади. А. мустакил равишида ёки бошқа касалликлар (зотилжам, шикастланиш ва ҳ.к.)нинг асо-рати кўринишида рўй беради. А. иссиқ ва совук бўлади. Иссиқ А. да йиринг бойлаган жой кизарип шишиди, беморнинг т-раси кўтарилади, боши оғрийди, томири тез уради, ухлай олмайди. Бундай А. шиддатли бошланади. Ички аъзолар (мия, ўпка, жигар ва б.) А.си бемор ҳаёти учун хавфли. Совук А. да юқоридаги белгилар пайдо бўлмайди.

Давоси: тўқима қаттиқпашиб, ҳали йиринг тўпламаган бўлса, иссиқ килинади, кварц лампаси б-н нурлантрилади, пенициллин буюрилади, йи-

ринг бойлаган бўлса, жаррохлик усули кўлланилади.

АБСЦИССА (лот. abscissus — кирқилган, узилган) — нуктанинг (декарт ёки аффин) координаталаридан биринчиси. А. одатда лотин алифбосининг харфи б-н белгиланади.

АБУ (араб.— ота сўзининг изофа холатидаги шакли) — араблар ва б. мусулмон халқларда кўпчилик куняларнинг таркибий қисми. Мак, Абу Нувос, Абу Райхон Беруний, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий ва б.

АБУ АБДУЛЛОҲ ИЛОҚИЙ (асл исми Шарафуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ал-Илоқий) (? — 1008) — ўрта асрда яшаган машҳур ҳаким, Ибн Синонинг шогирдларидан бири. Илоқ воҳаси (хоз. Тошкент вилоятининг Оҳангарон дарёси атрофидаги ерлар)да туғилган (таяхаллуси шундан олинган). Дастлабки маълумотни Шош (Тошкент) мадрасаларидан бирида олиб, сўнг ўз билимини такомиллаштириш учун дастлаб Бухоро, кейин Урганчга бориб таҳсил олган. Бу ерда у Ибн Сино б-н учрашган. Илоқий тиббиётдан ташқари фалсафа ва тарих б-н ҳам қизиқкан. «Кулиёти тибби Илоқий» («Илоқийнинг табобат ҳақида рисолалар тўплами») асарида тиббиёт тарихига оид маълумотлар берилган.

АБУ АЛИ ибн СИНО - қ. Ибн Сино.

АБУ АЛИ САГОНИЙ (Чагоний) (? -955) — Сагониён (Чагониён) хукмдори. 939 й. дан сомонийларнинг Хуросондаги ноibi. 945 й. ноиблиқдан бўшатилгани учун амир Нухга карши қузғолон кўтариб, янги ноиб Иброҳим ибн Симжўрни Хуросондан кувиб чиқарган. Амир 948 й. дек.да сулҳ тузиб, уни қайта ноиблиқка тайинлаган бўлсада, кўп ўтмай бу қарорини бекор килган. Шунда А.А.С. бувайхийлар ёрдамида амирга карши қўзғолон кўтартган, аммо Абдулмалик ибн Нух даври (954—961)да Хуросонни ташлаб кетишга мажбур бўлган.

АБУ ал-МУТИ аи-НАСАФИЙ - қ. Насафий.

АБУ БАКР (11 — 12-алар) — бинокор уста. 1077 - 86 ёки 1096 - 1106 й.ларда Данданақон (хоз. Туркманистон)даги масжидни қурган. Археологик қазишлар натижасида топилган масжид харобаларидаги безаклар орасида устанинг исми ва бино курилган йиллар ёзилган.

АБУ БАКР ар-РОЗИЙ - қ. Розий.

АБУ БАКР КУЛУИЙ (КАЛАВИЙ) **НАДДОФ** (?) — 1366) — хунарманд (жун титувчилар оқсоқоли, жун титувчи — наддоф), 1365 — 66 й.ларда мўғул босқинчиларига қарши Самарқандда кўтарилган сарбадорлар қўзғолони раҳбарларидан бири. Кўзғолон Мўгулистон хони Илёсхўжа 1365 — 66 й.ларда Мовароуннаҳрга хужум қилган даврда бошланди. Кўзғолон раҳбари Мавлонозода ва А. Б. К. Н. Самарқанд амири қочиб кетгач, шаҳар мудофаасини ўз қўлларига олиб, фуқарони қуроллантирганлар ва мўғуллар хужумини қайтаргандар. Шундан сўнг сарбадорларнинг бевосита иштирокида шаҳар аҳолисини талаш ва зўравонлик бошланган. Амир Ҳусайн Самарқандга юриш қилиб, Конигилда сарбадорлар бошликлари устидан шаръий суд жараёни ўтказиб, А. Б. К. Н.ни ўлимга маҳкум этган.

АБУ БАКР МУҲАММАД ибн Ямон Самарқандий (? — 881) — файласуф ва илоҳиётчи. «Маолим уддин» («Диннинг белгилари»), «ат-Тибб ур-руҳоний» («Рух табобати») номли фалсафий асарлари бор.

АБУ БАКР СИДДИҚ (тўлиқ номи - Абу Бакр Сиддик Абдуллоҳ ибн Абу Қахҳофа ибн Омир; 571 — 634) — Муҳаммад(сав) даъвати б-н исломни биринчилардан бўлиб қабул қилган, дастлабки тўрт халифадан биринчиси (632—634). Муҳаммад(сав)нинг энг яқин сафдоши, қайнатаси (Ойшанинг отаси). Йирик савдогар. Макканинг қурайш қабиласидан. Исломга киришдан олдин исми Абдулкаъба эди. Абдулло исми и Муҳаммад(сав) кўйган. Сиддик деб аталишига сабаб шуки, исро ва меъ-

рож ходисасини энг биринчи бўлиб тасдиқлаган. Мухаммад пайғамбар(сав) унга Сиддик, яъни имони кучли деб лакаб берди. Маккадан Мадинага ҳижрат қилишда Мухаммад(сав)га ҳамроҳ, горда ҳамнишин бўлди. Бадр, Уҳуд, Ҳандак, Худайбия ва б. жойлардаги жангларда иштирок этди. А. Б. С. обрўли ва бадавлат киши бўлгани учун кўп одамларга ёрдам килди, чунончи, Билол Ҳабашийни куликдан сотиб олиб, озод этди. Мухаммад(сав) вафотидан кейин биринчи халифа бўлиб сайданди (632). Араб қабилаларининг Мадина ҳокимиятига карши кўтарган қўзғолонларини бостириди. А. Б. С. халифалиги даврида араблар Ироқ ва Суряни фатҳ қилди. А. Б. С. Мадинада вафот этди ва Мухаммад (сав) ёнига дағн қилинди.

АБУ БАШАР МАТО ибн Юнус Насроний Настурий (? — 940) — олим, таржимон. Халифа Розий замонида (934 — 940) бир неча вақт Бағдодда турган. Аристотелнинг «Китоб ул-ибора», «Мабҳас ул-Бухрон» асарларига шарҳлар ёзган, «Поэтика» китобини сурёнийчадан араб тилига, «Масо ул-олам» китобининг баъзи муқаддималарини, Яхъе ибн Серифионнинг «Куннош» асарини, Платон, Искандар Афродизий ва б. олимларнинг асарларини араб тилидан сурёний тилига таржима қилган.

АБУ ДАБИ, Абу Заби - БАА нинг мувавқат пойтахти. Абу Даби амирлигининг маъмурӣ ва савдо-транспорт маркази. Ахолиси 363 минг киши (1989). Форс қўлтифи соҳилидаги порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Нефть қазиб олинадиган р-ннинг маркази. Нефть кайта ишланади. Балиқ овланади. Форс қўлтифи бўйида Зайд денгиз порти бор. Порт орқали асосан нефть, нефть маҳсулотлари ва сикилган газ экспорт қилинади.

АБУ ДУЛАФ Мисъар ибн Муҳалҳил ал-Хазражий Янбуий (10-а.) — сайёҳ, географ ва шоир. Асли Мадина ш.га тобе хазраж қабиласидан. 10-а.нинг 1-чорагида Бухорога келган. 914 — 942

й.ларда Сомонийлар амири Наср ибн Ахмад саройида хизмат қилган. У 942 й.да Бухорога келган Хитой элчилариға ҳамроҳ бўлиб Шарқий Туркистон, Тибет ва Хитойга борган, шунингдек Эрон ва Ҳиндистонга ҳам саёҳат қилган. Етти-сувда карлукларнинг ёғочдан қурилган ибодатхонаси борлигини ва унинг дөворларига чизилган ўтмиш подшолари-нинг расмларини кўрганлигини ёзган. Унинг тарихий геогр.га оид «Рисолат ул-аввал» («Биринчи рисола») ва «Рисолат ул-ухро» («Йккинчи рисола») асарлари борлиги маълум. Булар Мовароуннаҳр, Хитой ва Ҳиндистоннинг тарихий географиясига оид тарихий манба сифатида мухим аҳамиятга эга.

АБУ ЖАЬФАР ХОЗИН Мухаммад ибн Хусайн Сагоний (Чагоний) Хурсоний (10-а.) — риёзиётчи ва фалакиётшунос олим. Ўзидан олдин ўтган алломаларнинг асарларини пухта ўргангандан, ўзи ҳам илмий ижод б-н шуғулланган, астрономик кузатувлар олиб борган. «Китоб зиж ус-Сафоих», («Гардишлар зижи китоби»), «Шарҳ китоб «Усули ҳандасий Иқлидус» («Эвклиднинг «Усули ҳандасий» китоби шархи»), «Тафсир мақолаи ошира Иқлидус» («Эвклиднинг «Ўнинчи маколаси» тафсiri») каби асарлари бор. Ҳаётининг охирги йилларида Рай шаҳрида (Эрон) яшаган.

АБУ ЖАҲЛ (асл исми Амр ибн Хишом) — Макка зодагонларидан бири. Мухаммад(саъ) тарғиботига қарши тургани, унга душманлик қилгани учун лаънатланган. Ислом анъанасида унга А. Ж. (жаҳолат эгаси) лакаби берилган. А. Ж. маккаликлар ва мадиналил мусулмонлар ўртасидаги Бадр жангига (624)да ҳалок бўлган.

АБУ ЗАЙД ибн Саҳл Балхий (850, Балх вилояти Шомиётиён қишлоғи — 934) — географ, фалакиётшунос, тилшунос ва табиб. Ўрта аср география мактабининг мумтоз вакили. А. З. қисса муддат Бухорода яшаган. У араб файласуфи Киндийнинг шогирди. А. З. «Китоби фазли синоат ил-китобат» («Котиблик

санъатининг фазилати ҳакида китоб»), «Китоб фи фазилати илм ил-аҳбор» («Тарих илминийўғ фазилати ҳакида китоб»), «Китоб ул-асмо ил-кунья вал-алқоб» («Лақаблар, кунялар ва исмлар ҳакида китоб»), «Китоб ун-нахв ват-тасриф» («Грамматика ҳакида китоб»), «Китоб фи фазилати улум ир-риёзиёт» («Математика илмларининг фазилати ҳакида китоб») каби 60 га якин асарлар муаллифи. Ер юзининг географиясига оид «Сувар ул-аколим» («Иклизлар суратлари») асари 920-й.ларда ёзилган бўлиб, асли сақланиб қолмаган, аммо уни ўз даврида кўрган ва ўқиган сайдёхларнинг кўрсатишича, А. З. ўз китобида хариталар ва Ернинг тасвирини бермоқни мақсад қилган, дунёни куш шаклига ўхшатиб, доиравий харитасини чизган. Бу асарни Истаҳрий янги маълумотлар (Форс вилояти, Хулистон, Шим. Хиндистон географияси) б-н бойитган. Кейинчалик иромик Ибн Ҳавқал ҳам бу китобга баъзи ўзгаришлар ва қўшимчалар қилган, оқибатда «Китоб улмасолик вал-мамолик» машхур географик асар юзага келган. Китоб ичига турли хариталар илова қилинган, бу хариталар мажмуи фан тарихида «Ислом атласи» номи б-н машхур.

АБУ ЗАЙД Убайдулло ибн Умар ибн Исо ад-Дабусий (? — 1039) — бухоролик фикҳ олими. Фикҳда кенг тарқалган «Илм ул-хилоф» («Ихтилофлар ҳакидаги илм») таълимотига асос солган. Асли Дабусия шахридан. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фондида А. З.нинг 1094 й. кўчирилган «Тақвим ул-адилла фил-усул» («Қонуншунослик асослари бўйича далиллар баёни») ва 1278 й. кўчирилган ахлоққа доир «ал-Амад ул-ақсо» («Охириг чегара») асарлари нусхаси сақланмоқда.

АБУ ЗАРР ал-Ғифорий (653 й. в.э.) - Муҳаммад(сав)нинг якин саҳобаларидан бири. Халифалиқда Али авлодлари хукмрон бўлиши керак деган гояни илгари сурган. А.З. ислом манбаларида номи кўп тилга олинадиган, барча хадис тўпламларида ҳадис нақл қилувчи ровий

саҳобалардан хисобланади.

АБУ ЛАЙС САМАРҚАНДИЙ (Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим ас-Самарқандий) (? — 1003) — қонуншунос ва илоҳиёт олими, Самарқанд шайхулисломи. «Хизонат ул-фикҳ» («Фиқҳ ҳазинаси»), «Бўстон ул-орифин» («Орифлар бўстони»), «Тафсир ул-Қуръон» («Қуръон тафсири») ва шунга ўхшаш бир қанча асарлари машхур.

АБУ МАНСУР ал-МОТУРИДИЙ - қ. Мотуридий.

АБУ МАНСУР ас-САОЛИБИЙ - қ. Саолибий.

АБУ МАНСУР ИСФАҲОННИЙ Ҳусайн ибн Зайд ибн Тоҳир (? — 1057) — риёзиётчи, мусиқада Ибн Синонинг (Исфаҳондаги) шогирди. Ибн Синонинг фалсафий рисолаларидан «Ҳай ибн Яқзон» («Яқзоннинг ўғли Ҳай») асарига шарҳ ёзган ҳамда «Шифо» асарининг мазмунини сақлаган ҳолда кисқартмасини тузган.

АБУ МАНСУР ҲАСАН ибн Нуҳ Қумрий — тиб олими. Сомонийлар амири Мансур Ибн Яҳёнинг шахсий табиби бўлган. Абу М. Ҳ. бухоролик бўлгани учун «Бухорий» нисбаси б-н ҳам танилган. Абу М. Ҳ. табобат илмида Ибн Синошти устози. «Китоб илал ул-илал» («Касалликлар сабаблари китоби»), «Китоб ғино ва мано» («Ҳаёт ва ўлим ҳакида китоб») каби араб тилида ёзилган бир қанча асарларнинг муаллифи. Буларнинг кейингиси эса инсон организмида пайдо бўладиган ҳар хил касалликлар, уларнинг дорилари ва даволаш усувларига бағишланган. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

АБУ МАЬШАР ЖАЛЬФАР ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Балхий (? — 886) — хуросонлик мунажжим (астролог). Ўтра асрда Европада Альбумасар номи б-н машхур бўлган. Бағдодга якин ерда Али ибн Яҳё ибн Мунажжимнинг «Ақл ҳазинаси» деб ном олган шахсий кутубхонасидан баҳраманд бўлиш б-н бирга, унинг моддий ёрдамида илми ну-

жумни ўрганишга киришган. Абу М. Ж. 100 йилдан кўпроқ умр кўрган ва 30 дан ортиқ асар ёзган. Унинг «Мадхал ило илми аҳком ин-нужум» («Юлдуз хукми ҳакидаги илмга кириши») номли асари Европада кенг тарқалган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида унинг «Мухтасар дар илми нужум» («Юлдузлар илми ҳакида қисқача баён») асарининг кўлёзма нусхаси сакланади. Астрологияга оид бу кичик асарда ҳафта кунлари саналиб, куннинг қайси вақтида қайси сайдера қаерда туриши ва куннинг маълум бир соатида қандай ишларни бошлаш мумкин ва мумкин эмаслиги баён этилади. Абу М. Ж. ҳадис ва диний илмлар б-н ҳам шугулланган.

АБУ МУСЛИМ (лақаби; бошқа лакаблари Або Муслим, Абу Муслим Хуросоний, Абу Муслим Марвазий; асл исми Абдурраҳмон ибн Муслим) (тахм. 727 — 755) — Хуросон ва Мовароуннахрда умавийлар сулоласига қарши ҳаракат (қ. Абу Муслим ҳаракати) раҳбари. 747 й. умавийларга қарши тайёрланаётган ҳаракатга раҳбарлик қилиш учун Марв воҳасига жўнатилган. У ғалаба козониб, ҳалифалик аббосийлар кулига ўтгач (750), Хуросон волийси. А. М. Хуросон ва Мовароуннахрни обод этиш борасида бирмунча ишлар қиласи. Жумладан, Самарқанд рабоди курилади, Бухоронинг жан.-шарқай қисмини сугорувчи Абу Муслим канали қазилади. А. М. ҳалқорасидаги таъсири, обрў-эътибори ошиб кетганлиги, Хуросонни мустақил идора этишга уринаётгани боисидан ҳалифа Мансур буйруғи б-н ўлдирилди.

АБУ МУСЛИМ ҲАРАКАТИ - 747-750 й.ларда араб ҳалифалигининг шарқий қисми — Мовароуннахр ва Хуросонда умавийлар хукмронлигига қарши кўтарилиган ҳаракат. Унга Абу Муслим бошлилик қилган. Ҳаракатнинг асосий кучи шаҳар хунармандлари ва қишлоқ меҳнаткашлари, Мовароуннахр ва Хуросоннинг маҳаллий зодагонлари, умавийлар сиёсатидан норози бўлган Ху-

росондаги араб мухолифатчи гурухлари ва куллар эди. Умавийларга қарши ҳаракатни кучайтириш мақсадида Абу Муслим Марв яқинидаги Сафизанж, Монхувон (Маҳон) ва Шаввол қишлоқларини қароргоҳга айлантириб, ҳалифаликка қарши ташвиқ олиб боради. Абу Муслим соликларни қисқартириш ва мажбурий ҳашар ишларини бекор қилишга ваъда беради. Шу сабабли ҳаракат айрим жойларда мулкдорларга қарши кескин тус олади. 747 й. дек.— 748 й. янв.да Абу Муслим умавийларнинг Хуросондаги волийси Наср ибн Сайёрни енгиб, Марв ш.ни, 748 й.да Нишопур ва Тус ш.ларини эгаллайди. 748 й.да ҳалифаликнинг пойтахти Дамашққа юриш қиласи, 749 й.да Наҳованд яқинида умавийларни тор-мор этиб, 750 й. бошларида Катта Заб дарёси бўйида ҳал қилувчи ғалабага эришди ва ҳалифа Марвон II ни таҳтдан олиб ташлади. Унинг ўрнига пайғамбар(сав) нинг амакиси Аббос авлодидан бўлган Абул Аббос ас-Саффоҳ (750 — 754) ҳалифа бўллади. Шу б-н ҳалифалик аббосийлар кўлига ўтади.

АБУ НАЗР САМАРҚАНДИЙ (Абу Назр Муҳаммад ибн Масъуд ал-Аъёший ас-Суламий), (10-а.) — фикҳ олими. Хуросонда бош имомлик қиласи. Араб тилида 208 та асар ёзган. Булардан «Китоб сират абиӣ» («Отамнинг таржимаи ҳоли китоби»), «Китоб сират Умар» («Умарнинг таржимаи ҳоли китоби»), «Китоб ал-муваззах» («Изоҳланган нарсалар ҳакида китоб»), «Китоб сират Муовия» («Муовиянинг таржимаи ҳоли китоби») каби асарлари дикқатга сазовордир. Айникса унинг «Тафсир ас-Суламий» китоби машҳур бўлиб, немис шарқшуноси К.Броккељманнинг ёзишича, бу асарнинг Иброҳим ибн Аҳмад ал-Қуммий томонидан қайтадан ишланган нусхаси бизгача этиб келган.

АБУ НАСР ибн Ироқ Мансур ибн Али (?—1036)—хоразмлик риёзиётчи ва фалакиётшунос олим. Хоразмшоҳ саройидаги Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масихий, Абулхайр Ҳаммор ва Абу Райхон

Беруний каби олимлар б-н мулокатда бўлган. Хоразмшоҳ Абулаббос Маъмунга бағишлаб «Китоб фи курийя ас-сама» («Самонинг шар шаклида экани хақида китоб»), «Рисола филҳалли шубҳатен аразат фил-мақолат ас-солис ашара мин китоб ал-усул» («Негизлар» китобининг ўн учинчи мақоласида юз берган шубҳани ҳал қилиш ҳақидаги рисола»), «Рисола фи сана ал-устурлоб бит-тарик аssi на и или Аби Абдаллаҳ Мухаммад ибн Али ал-Маъмун» («Абу Абдиллоҳ Мухаммад ибн Али ал-Маъмунга устурлобни санъат усулида ясаш ҳақида юборилган рисола») каби асарлар ёзган. Ўз даврида «Батлимуси соний» («Иккинчи Птолемей») деган фахрий ном олган.

АБУ НАСР ПОРСО МАҚБАРАСИ -нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган вакили Шайх Абу Наср Порсо қабри устига курилган ёѓорлик (15-а.нинг 70-й.лари). Балх ш.да. Бино тўртбурчак тарҳли, ҳар тарафи ўртасида икки ошёнли равоқ-айвонлар бор. Катта пештоқ, икки ёнидаги баланд гулдаста-буржлар, орқадаги майда ва зич ғаровли гумбаз жуда серҳашам. Меъмор ўз давригача меъморчиликда эришилган барча ижодий сифатлардан фойдаланган. Айниқса кошинкори безаклар ниҳоятда нозик ва нафис.

АБУ НАСР ФОРОБИЙ -к. Форобий.

АБУ НАСР ҚУБАВИЙ Ахмад ибн Муҳаммад ибн Наср (11 — 12-а.лар) — қувалик тарихчи ва таржимон. 1128 — 29 й.ларда Наршахийнинг «Тарихи Буҳоро» («Буҳоро тарихи») асарини араб тилидан форс тилига таржима қилган. Таржима қилиш жараёнида унга Буҳоро тарихига доир катта тарихий аҳамиятга молик маълумотларни ҳам кирифтган. Бу асарнинг бир неча кўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланмоқда.

АБУ НУВОС Абу Али Ҳасан ибн Ҳони Ҳакамий (762, Ахвоз - 813, Бағдод) — араб шоири. Аббосийлар даврининг буюк шоирларидан. Куфа мадрасаларида таълим олган. Шеърларининг гўзаллиги,

пурхикматлилиги жиҳатидан хатто Умру үл-Қайсга тенглаштирилган. Май-парастлиги туфайли эл ичиди «Шаъир үл-Хамра» («Ичкилик шоири») деган ном олган. Ҳаётининг асосий қисмини Бағдодда ўтказган, халифалар — Ҳорун ар-Рашид, Ал-Амин ва Ал-Маъмун б-н жуда яқин муносабатда бўлган. Ижодида ишқий ва ахлоқий мавзу етакчи ўрин тутади. Унинг «Девони» Қоҳирада қайта-қайта нашр этилган (1898).

АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ - к. Беруний.

АБУ САИД (1305-1335) - Хулокуйлар давлати хукмдори (1316—35). Ўлжойтухоннит ўғли. 1313 й. Хуросон ноиби этиб тайинланиб, ёшлиги сабабли уни оталиқ ёрдамида идора этган. 1316 й. отаси вафот этгач, Хулокуйлар давлати таҳтига ўтирган бўлсада, давлатни унинг номидан амир Чобан бошқариб турган (1327 й.гача). А.С. даврида Мисрга қарши узоқ вақт олиб борилган уруш пировардида ўзаро сулҳ б-н якунланган, Олтин Ўрда ва Чигатой улусидан қилинган хужумлар қайтарилган, Кичик Осиёда мўғуллар хукмронлиги янада мустаҳкамланган. А.С. отаси Ўлжойтухон замонида давлат дини даражасига қўтарилган шиалик таълимотига чек кўйиб, ўз тангларида яна чорёллар (тўрт халифа — Абу Бакр, Умар, Усмон ва Али) номини зарб килдирган.

АБУ САИД (Султон Абу Сайд Мирзо ибн Султон Муҳаммад) (1424—1469) — темурийларцан. Мироншоҳнинг нашибаси. Шоҳруҳ ва Улуғбек вафотидан сўнг Темурийлар давлатида бошланган таҳт учун кураш чоғида Улуғбекнинг ўғли Абдуллатиф томонидан Буҳоро зинданига ташланган. Абдуллатифнинг ўлимидан сўнг (1450) озод қилинган. А. С Мовароуннаҳр таҳтига ўтирган Мирзо Абдуллага қарши Абулхайрхон ёрдамида кўшин тортган ва 1451 й. Булунгур жангига уни топ-мор келтириб, Самарқанд таҳтини эгаллаган. Сўнг А. С. Тошкентдан ўз пири Ҳожа Ахорни чақиририб олган. Хуросон ҳокими Абулқосим Бобур

вафоти (1458) дан сўнг Ҳирот, Астробод, Мозандарон А. С кўлига ўтиб, марказий ҳокимият тикланган. Бироқ мамлакатнинг гарбий худудлари нотинч эди, хусусан гарбий Эрон темурийлар та-сарруфидан чиқиб, қора кўюнлиляр су-поласи кўлига ўтиб қолганди. А. С 1468 й. кузида уларга қарши кўшин тортади, лекин 1469 й. кишида Муғон даштида оқ кўюнлилардан Узун Ҳасан б-н бўлган жангда енгилиб, ҳалок бўлади.

А. С даврида Мовароуннар ва Хуро-сонда хунармандчилик, савдо-сотиқ ри-вожланган, кўшни мамлакатлар б-н элчилик муносабатлари яхши йўлга қуйилган. У Ҳиротда сарой, камончилар машқохи, кўприклар, кўшклар, шаҳар дарвозалари қурдирган, арик ва ховузлар қазитиб, боғ-роғлар бунёд этган.

АБУ САЙД МАҚБАРАСИ, Меона бобо мақбараси — Туркманистондаги меъморий ёдгорлик (11-а. ўрталари). Рухоний Абу Сайд Майхоний (Меона бобо, 1049 й. в.э.) қабри устида курилган. Мурабба тарҳли ($10,30 \times 10,50$ м), кўш гумбазли. Деворларига фиштлар безакли килиб терилган. Бош тарзи пештоқли. 14-а.да таъмир қилиниб, пештоқи ва гумбази кошин б-н қопланган, шифтига гирих ишланган, ички деворлари ганч б-н сувалиб, ислимий нақш б-н пардозланган. Девори юқори томон энсизлаша боради. Пойгумбазнинг таг қисми 12, юқориси 24 қиррали килиб гумбазга ту-таштирилган, бино тарзларига равоқлар ишланган.

АБУ САЙД МУҲАММАД РУ-МИЙ (ПАХЛАВОН) (15-а.) - ҳиротлик олим, шоир, созанда-бастакор, хонанда. Ҳиротлик машхур бастакор - хонанда Уста Шодининг шогирди. У ҳаётининг кўп қисмини Ҳирот (Ҳусайн Бойқаро саройи)да ўтказган. Алишер Навоий раҳнамолигида ижод қилган. Қирқ шо-гиридига ҳар куни илми фароиз (мат.) дан, оҳангдошлиқ (просодия) ва имло — иншодан, гўштгир (паҳлавон)лиқдан, илми мусикийдан таълим берган. Унинг Рост мақомининг панжгоҳ қисмидаги

кўшиклари ғоят ёқимли ва машхур. А.С. М. Р. (П)нинг ижрочилик ва бастакорлик фаолияти Навоийнинг «Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад» асарида ёритилган.

АБУ САИДХОН (? - 1533) - шай-бонийлардан. Кўчкунчихоннинг ўғли. Бухоро хони (1531—33). А. С. даврида Мовароуннарда шайбонийлар ўртасида Бухоро ва Самарқанд таҳти учун ўзаро низолар давом этган. У машхур тасаввуф олими бўлмиш ўз вазири Офоқ Ҳожанинг муриди эди.

АБУ САҲЛ ТИФЛИСИЙ Абдул-мунъим ибн Али (11-а.) — риёзиётчи олим. Абу Райхон Берунийнинг яқин дўсти. Берунийнинг «Ҳиндистон» асари А.С.-Т.га бағишиланган.

АБУ СИМБАЛ - Нил дарёси гарбий соҳилидаги жой (Миср). Қоятошга ўрнатилган 2 кад. Миср ибодатхонаси (мил. ав. 13- а. 1- ярми) бор. Ҳайкаллар, бўртма суратлар сақланган. Бош ибодатхонанинг олд томонида Рамсес 11 нинг ўтирган ҳолдаги 4 та улкан ҳайкали мавжуд (1967 й. Асвон тўғони курилаётган пайтда дарёнинг эски ўзани ёнидаги қояга кўчирилган).

АБУ СУЛАЙМОН Муҳаммад ибн Тоҳир ибн Баҳром Сижистоний Мантикий (912—Бағдод — 985) — файласуф. Абу Наср Форобийнинг замондоши, у б-н илмий баҳслар қурган. А. С. араб ва юнон тилини яхши билган. Унинг асарлари: «Рисолатун фи маротиб қувайюл инсон» («Инсон қувватларининг даражалари ҳакида рисола»), «Расойил Эзиддавла» («Эзиддавла рисолалари»), «Шарҳе кутуб Аристотолис» («Арасту китобларига шарҳ»). Баъзи маълумотга қараганда, А. С.нинг «Сувонул ҳикмату» («Ҳикматлар тўплами») ва «Мухаррик аввал» («Биринчи ҳаракатланувчи») асари ҳам бўлган. А.С. мантиқилми б-н кўп шуғулланганилиги учун Мантикий лақабига эга эди.

АБУ СУФЁН (567-652) - илк ислом давридаги ийрик савдогар ва Макка қурайшийларининг зодагони. Макка када Муҳаммад(сав)га ва унинг диний

тарғиботига қарши курашиб, уни таъқиб қылған. Кейинчалик Мадина давлати кучая бошлагач, ўз хонадони вакилларининг ислом давлатида таъсири ўрин эгаллашини таъминлаш мақсадида Мұхаммад(сав) б-н ярашган. 630 й.да Маккани Мұхаммад(сав) бошчилигидаги мусулмонларга жангиз топширган. Халифа Үсмон даврида А.С.нинг ўғли Муовия Суря ҳокими этиб тайинланган. Кейинчалик, Али вафотидан кейин (661), халифалик ҳокимиятини қўлга олган Муовия умавийлар сулоласига асос солган.

АБУ ТАММОМ (тахм. 796, Дамашк - 843, Мосул) — араб шоири. Асан қасида ёзган. Араб шеъриятидаги «қадимга қайтиш» харакатининг асосчиларидан. А. Т. ўз даврида халқ ижоди асосида турли шеърий тўпламлар, тазкиралар ҳам яратган. 7 та тазкираси мальум. Бизгача «Китоб ул-ҳамоса» («Жасорат китоби») ва «Ан-Нақоид жорир ва ал-Ахтал» («Жарир ва ал-Ахталнинг ҳажвиялари») асарлари этиб келган. Беруний ўз асарларида унинг шеърларидан кўплаб намуналар келтирган ва шеър ёзиш услубини таҳлил қилиб, «Қофият ал-алиф мин ал итмом фи шеър Абу Таммом» («Абу Таммом шеърларидаги алиф қофиаси шарҳи») номли шарҳ ёзган.

АБУ ТОЛИБ (Абдусалом ибн ал-Хусайн ал-Маъмуний) (тахм. 950, Бағдод — 994, Бухоро) — шоир. Халифа лл-Маъмун авлодидан. Рай ва Нишопурда яшаган. 980-й.ларда Бухорога келган, умрининг охиригача шу ерда яшаган. Бухорода замондошлари орасида қасида ва васф жанрларининг ийрик намояндаси бўлган. Абу Мансур Саолибийнинг «Йатимат аддаҳр» («Замона ахлининг фазилатлари ҳакида ягона дурдона») тазкирасининг 3-боби асосан А. Т. га бағишланган. Асарда унинг 332 байтли 96 та васфи ҳамда қасидаларидан парчалар келтирилган. Кўпчилик қасидаларини ислом шеърияти руҳида, соғ араб услубида ёзган. Васфларида озиқ-овқат, меваляр, буюм-ашёлар, табиат ходисалари ва б. тавсиф қилинган.

Ад.: Ўзбек адабиёти тарихи, 5 жилдили, 1-жилд, Т., 1977; Абдулаев И., Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X - начала XI в., Т., 1984.

АБУ ТОҲИРХОЖА

САМАРҚАНДИЙ (Мир Абу Тоҳир ибн Қози Абу Саъид Садр Самарқандий) (7—1874) — тарихчи. Ахлоққа оид «Ахлоқи Музafferий» («Музaffer ахлоқи») асари Бухоро амири Музafferарга бағишлиланган. Унда Музafferнинг ахлоқий қарашлари ва юриш-туришлари баён қилинган. «Самария» асарида Самарқанднинг қад. даврдан то 19-а. гача бўлган тарихи тасвирланган.

АБУ УБАЙДУЛЛО Мұхаммад ибн Султонхўжа (Эшонхўжа Кори Тошкандий) (1804—?) — тарихчи. Қўқон хонлигининг Тошкентдаги ноиби хузурида мирзо ва бож йигувчи вазифаларида ишлаган (1860 й. гача). У «Хулосат ул-аҳвол» («Ахволлар хулосаси») китобини ёзган. Унда Қўқон хонлигининг 19-а. 2-ярмига доир тарихи ёритилган.

АБУ ШУЖО РЎЗРОВАРДИЙ, Захируддин Мұхаммад ибн Ҳусайн (1045, Аҳвоз — 1095, Мадина) — тарихчи, давлат арбоби. Фикҳ, ҳадис, тил ва тарих соҳасида, хусусан сомонийлар тарихига оид бир қанча асарлар ёзган. 1076 й.да халифа Муқтадий (1075-94) томонидан вазирликка тайинланган. Унинг даврида баъзи соликдар енгиллаштирилган. У ўз ерларини вакғға ажратиб, масжид ва мадрасалар курдирган. Суннийлар ва шиалир ўртасидаги низоларни бартараф килган. 1091 й. салжуқийлар сultonи Маликшоҳ Самарқандни фатҳ қилмоқчи бўлганда, А.Ш.Р. жанжални тинч йўл б-н ҳал этган.

АБУ ЮСУФ Ёқуб ибн Иброҳим (731-798) — фикҳшунос олим. Абу Ҳанифанинг шогирди. Халифалар Ходи (785—786) ва Ҳорун ар-Рашид (786—809) даврида Бағдодда қози бўлган. А.Ю.Ҳорун ар-Рашид топшириғига кўра «Китоб ал-хирож» («Солик ҳакида китоб») асарини ёзган. Бу китоб илк халифаликнинг ижтимоий-иктисодий тарихи

бўйича қимматли манба хисобланади.

АБУ ҲАЙЁН АНДАЛУСИЙ Асиrudдин Муҳаммад ибн Юсуф ибн Али ал-Фарнотий (1256—1334) — тилшунос олим. 65 та асар ёзган, уларнинг 10 дан кўпроғи бизгача етиб келган. «Китоб ул-мубайин фи тарих ил-Андалус» («Андалусия тарихи ҳақида баён қилувчи китоб»), «Захр ул-мулк фи таҳаррурит турк» («Турк озодлиги чечаги»), «Китоб ул-идрок ли лисон ил-атрок» («Туркий тилларни билиш китоби»), «Китоб ул-афъоль фи лисонит турк» («Турк тилидаги феъллар китоби»), Мантик ул-фурс ли лисон ил-фурс» («Форс тилини билмайдиганлар учун форс тили ҳақида сўзлар»), «Нур ул-ғабаш фи лисон ил-ҳабаш» («Ҳабаш тилидаги қоронгуликларни ёритувчи нур»), «Ад-дуррат ул-музиға фи луғатит туркия» («Туркий тил ҳақида нур берувчи марварид») каби асарлари мавжуд. У асарларида туркий тилларнинг грамматикаси ва лексикаси, ўша даврда мавжуд бўлган кўпгина туркий лаҳжа ва шевалар ҳақида маълумот берган. Унинг асарлари туркий тиллар тарихини ўрганишда қимматли манбадир.

АБУ ҲАНИФА Нўймон ибн Собит — к. Имоми Аъзам.

АБУ ҲАНИФА ДИНОВАРИЙ Ахмад ибн Довуд (тахм. 815 — Эрон, Ди новар ш.— 895) — тарихчи, тилшунос, ботаник (ҳашшоб) олим. А. Ҳ. Д. геогр., астрономия ва мат. б-н ҳам шуғулланган. Унинг бизгача етиб келган тарихий асари «Китоб ахборит-тивол» («Узун ҳикоялар китоби») дир. Унда умумжаҳон ва Эрон тарихи (637 й.дан 9-а.гача) га оид мухим маълумотлар бор. Шарқшунос В. Ф. Гиргас томонидан 1888 й.да рус тилида нашр этилган. А. Ҳ. Д. «Китоб ушшиър вашшузъаро» («Шеър ва шоирлар ҳақида китоби») ва «Китоб ул-фасоҳат» («Фасоҳат ҳақида китоби») каби асарлар ёзган. Унинг «Китоб фин-набот» («Ўсимлик ҳақида китоби») номли машҳур асари узок вактларгача Шарқ ботаник ва табиблари учун кўлланма бўлган. Асарнинг бизгача етиб келган баъзи бир қисмлари Б. Лен-

вин томонидан инглиз тилига таржима қилиниб, нашр этилган (1953). Абжад тартибида ёзилган бу китобда 482 хил ўсимликнинг хислати баён қилинган. Муаллиф ҳар бир ўсимликни таърифлашда ўз замонаси шоирларининг шу ўсимлик ҳақидаги шеърларидан намуналар келтирган.

АБУ ҲАФСИ КАБИР (9-а.) — фикхшунос олим. Имом Бухорий б-н замондош. А. Ҳ. К. фикх. бўйича машҳур бўлган. Ўғли Абу Абдуллоҳ ҳам ислом оламида таниқли. Уни отаси б-н янгиштирмаслик мақсадида уламолар отасини Абу Ҳафси кабир, ўғлини Абу Ҳафси сағир деб атаганлар. А. Ҳ. К. «Ал-Ахвоъвал-иҳтилоф» («Ҳавойи гаплар ва келишмовчиликлар»), «Ар-радду алал-Лафзийя» («Юзаки қаровчиларга раддия») китобларининг муаллифидир.

АБУБАКИРОВ Ноил Қодирович (1919.30.5, Қўқон - 1998.6.12, Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1979). Кимё фанлари д-ри (1961), проф. (1964), Ўрта Осиё ун-тини тутагтган (1941). Ўзбекистон ФА кимё интида илмий ходим (1946—56), Ўсимлик моддалари кимёси ин-тида директор ўринбосари (1956—65, 1980—83), шу ин-т гликозидлар кимёси лаб. мудири (1956—90), 1990 й.дан бош илмий ходим. А. раҳбарлигига юрак гликозидлари — строфантин ва узаргенлар синтез қилинди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967).

АБУЖА — Нигерия пойтахти (1991 й.дан). Шаҳар мамлакатнинг марказий қисмида. Ахолиси 379 минг киши (1998). Пойтахтни Лагосдан А. га кўчириш ҳақидағи қарор 1976 й.да қабул қилинган.

АБУЖАХЛ ТАРВУЗИ — қовоқдошлар оиласига мансуб йўғон, тугунаксимон илдизли кўп ийиллик ўт. Пояси чирмашувчи ёки ер бағирлаб ётувчи, уз. 2—4 м. Барглари, асосан тухумсимон, четлари ўйилган, гуллари сарғиш-ок; чангчили гуллари (7—15 тадан) поянинг юкори қисмида — шингидда, уругчили гуллари (5—12 тадан) ўсимликнинг

пастки кисмиди ўрнашган. Меваси кора ёки кўнгир, думалок, диаметри 7—8 мм. Уруғи ясси-тухумсимон, майда. Май—июлда гуллайди. Ўрта Осиё (жумладан Ўзбекистон)да, Европада, Кавказ, Эрон ва Скандинавияда учрайди. А.т.— дривор ўсимлик; илдизида гликозидлар, крахмал, ошловчи модда, смола, мочевина, олма кислотанинг тузлари борлиги аникланган. А.т.-нинг гулламасдан казиб олинган янги илдизидан тайёрланган эссеция гомеопатияция қўлланади. Илдининг спиртдаги эритмаси халқ табобатида оғриқ қолдириш, жароҳат, яраларни даволаш, йўтални қолдириш ҳамда бод оғригини йўқотиш учун ишлатилади.

АБУЛАББОС МУСТАФИРИЙ (тўлиқ исми: Насафий Самарқандий Жъаъфар ибн Абу Али Муҳаммад ибн Абу Бакр) (961—1041, Насаф) — тарихчи, адаб, мухаддис ва факих. Самъонийнинг «Китоб ал-ансоб» асарида ёзишича, Аб.М. бир канча вақт Марв, Сарахс, Нишопур, Бухоро ва Самарқандда яшаган. 987 й.дан Насаф жоме масжидида маърузалар ўқиган. Умрининг охирида Насафнинг бош имом-хатиби лавозимида бўлган. У «Китоб тарихи Самарқанд», «Китоб тарихи Насаф ва Кеш» (2 жил дли к), «Китоб ушшишъ ваш-шуаро» («Шеър ва шоирлар ҳакида китоб»), «Китоб ул-вафо» («Вафо китоби»), «Китоб далоил ин-нубувва» («Пайғамбарлик далиллари»), «Китоб уddaъавот» («Тарғиботлар китоби»), «Китоб хутаб ин-набий» («Пайғамбар хутбалари китоби»), «Китоб тибб ин-набий» («Пайғамбар тибби китоби») каби ўндан зиёд асарлар ёзган. Унинг «Китоб тибб ин-набий» асаригина топилиб, Техронда нашр этилган.

АБУЛАББОС ТУСИЙ Фазл ибн Сулаймон (8- а) — халифаликнинг Хуросон ва Сейистондаги ноиби (782—786), амир, Абу Муслим сафдоши. Мовароуннарҳам унинг назоратида бўлган. А.Т. кўчманчи қабилалар хужумидан сакланиш учун Бухоро б-н Суғд оралиғида девор курдирган. Ҳар бир фарсаҳга (1 фарсаҳ — 6—7 км га тенг) биттадан дарвоза, ҳар

ярим мил масофада биттадан мустахкам минора барпо этган. Баъзи манбаларда (Масъудий) А. Т. Бухоронинг вайрон бўлган деворларини тиклаган, деб ёзилади. А.Т. мамлакат ободончилиги йўлида кўп ишларни амалга оширган.

АБУЛБАҚО иби БАҲОУДДИН (16-а. 1-ярми —17- а. 1- чораги) — тарихчи. Ҳожа Аҳмад ибн Жалолуддин Косоний (Махдуми аъзам)нинг набираси бўлиб, Абдулазизхон (1540—49) саройида кичик давлат лавозими (хукмгир)да турган. У бобосига аatab «Жомеъ ул-мақомоти Маҳдуми аъзам» («Маҳдуми аъзам мақомотининг мажмуи») китобини ёзган (1617). Бу асарда Маҳдуми аъзамнинг хаётига оид маълумотлардан ташқари, Мовароуннархнинг 16-а. биринчи ярмидаги иқтисодий ва сиёсий ахволи ҳамда шайбонийлар б-н Эрон ўртасидаги муносабатларга оид кимматли маълумотлар бор.

АБУЛВАФО Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Яхё ибн Исмоил ибн ал-Аббос ал-Бузжоний (940.10.6, Хурросон - 998.1.7, баъзи маълумотларга кўра 997, Бағдод) — фалакиётчи, риёзиётчи олим. Фалакиёт, хандаса, хисобга оид рисолалар яратган ва бу соҳаларда янги илмий масалаларни илгари сурган. Ҳусусан, араб тилидаги математик адабиётларда биринчи бўлиб айлана радиусини 1 га тенг деб олди, турли мураккаб геометрик масалаларни ҳал қилишга уринди. Бошлангич тригонометриянинг изчил баёнини берди. А. Лтолемейнинг «Алмагест» (ал-Мажистий) асарини янги материаллар асосида қайтадан ишлаб чиқди, сфера учун \sin лар теоремасини исботлади, F^2 дан оралатиб \sin жадвалини тузди. Бағдод расадхонасида турли астрономик жадваллар тузиш юзасидан илмий иш олиб борди, Ой ва Куёшнинг бурчак диаметрларини, Ой харакатини ўрганишга оид мухим тадқиқотлар ўтказди. Юон олимлари (шу жумладан А. Диофант) асарларини араб тилига таржима қилган ва илмий шарҳдаган. А. асарлари Шарқ мат. ва астрономия илми тарақ-киётига

катта таъсир кўрсатди.

АБУЛВОСЕ (15- а.) — шоир. Иншо санъатида мохир, ҳазил-мутойибага мойил, ҳозиржавоб бўлган. А. ҳақида Восифий («Бадоеъ ул-вақоєъ»), Жомий («Баҳористон»), Навоик («Мажолис уннафоис») асарларида маълумотлар берилиган. Восифий А.нинг ҳозиржавоблиги б-н Навоий таҳсинига сазовор бўлгани, Султон Маҳмудга бағишлиланган «Чор дар чор» қасидасининг яратилиши тарихи ва 24 байтли шу қасида матнини ҳам келтиради. Жомий ушбу қасидага юксак баҳо бериб, унга хеч ким жавоб ёза олмаганини айтади. Навоий А.нинг Маждиддин Мухаммад ҳақида 500 байтдан ортиқ, бошқалар ҳақида 1000 байтдан зиёд ҳажвлар ёзганини маълум қиласди. Жомий вафотидан сўнг Навоий тавсияси б-н А. унинг таржима ҳолини ёзган.

АБУЛФАЗЛ АЛЛОМИЙ (тўлик исми: Шайх Абулфазл ибн Шайх Муборак) (1551 — 1603) — давлат арбоби, тарихчи ва адаби. Ақбарншп вазири, бош муншийси ва энг яқин дўсти. Унинг «Акбарнома», «Ойини Акбарий» («Акбаршоҳ қонунлари») каби йирик тарихий асарлари Ақбарга бағишлиланган. «Муктаботи Алломий» (бошқа номи «Иншоий Абулфазл») асарида Ақбарнинг 12 вилоят ҳокимлари, Бухоро хонлиги, Эрон шоҳлари ва Туркия султонлари б-н ёзишмалари жам килинган. Бу мактублар бобурийларнинг қўшни Шарқ мамлакатлари б-н бўлган иқтисодий ва сиёсий муносабатларини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. А. А. таржимон сифатида ҳам ном қолдирди. У қад. ҳинд файласуфи Пиллпойк асарларидан айrim парчаларни форс тилига таржима қилиб, «Ийори дониш» («Билим ўлчови») номи б-н бир китобга жамлади. А. А. 1603 й. Бундала қабиласининг бошлиги Сингха Деву тарафидан ўлдирилган.

АБУЛФАЗЛ БАЛЪАМИЙ Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ (?—940) — сомонийлар вазири. У мамлакат ободончилиги ва илм-фан ривожи йўлида мухим ишлар қилган, олим ва шоирлар-

ни ўз химоясига олган. Истахришпшт ёзишича, А. Б. Марв ва Бухорода кўп бинолар курдирган. Шунинг учун «Шайх ул-жалил» («Улуғ шайх») номига сазовор бўлган. А. Б. га жуда кўп замондош шоирлар мадҳиялар ёзган. А. Б. Рудакий б-н айниқса яқин муносабатда бўлган.

АБУЛФАЗЛ МАҚБАРАСИ, Сарахс бобо мақбараси — меъморий ёдгорлик (11- а.). Ҳоз. Туркманистон ҳудудида. Дин арбоби Абулфазл (1023 й. в. э.) қабри устида курилган. Мурабба тарҳли бино (10,20x10,20 м). Қалин деворининг юқори — тўрт томонида ҳам равоқли дарчалар бор. Кўш гумбазли, гумбаз доирасимон асос устига ўрнатилган. Ичкарисининг дастлабки шакли сақланмаган. 15- ада таъмир этилганда қисман ўзгарган (ганч сувоқ килинган, мукарнаслар б-н безатилилган). Ҳозир бино анча шикастланган ҳолда, равоқларининг ташки деворлари емирилган, пештоқ тепаси нураб тушган.

АБУЛФАЗЛ МУҲАММАД САМАРҚАНДИЙ (имом Абулфазл Муҳаммад ибн Абдулжалил ибн Абдулмалик ибн Али ибн Ҳайдар) (12-а.) — таржимон, тарихчи. А. М. Сустози Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий ас-Самарқандийнинг «Китоб ул-қанд фи тарихи Самарқанд» («Самарқанд тарихи ҳақида қанд китоб») номли араб тилидаги асарини форс тилига қисқартириб таржима қилган ва уни «Қандияй хурд» («Кичик қандия») деб атаган.

АБУЛФАЙЗХОН (1695-1747) - Бухоро хони (1711—47), аштархонийлардан. Субҳонкулихониннинг ўғли. А. даврида ўзаро низолар кучайган, мамлакат чуқур иқтисодий-сиёсий таназзулга юз тутган. Нодиршоҳ қўшинларининг Мовароуннаҳрга қилган юришлари (1747) натижасида А. таҳтдан ағдарилиб, қатъ этилган. Фитрат А. ҳақида «Абулфайзхон» драмасини яратган (1924).

АБУЛФАРАЖ (адабий тахаллуси Григорий Иоанн Бар-Эбрей) (1226—1286) — сурялил ёзувчи, олим. Монофизитлар — Суря масихийлари бошлиғи.

Тиббиёт, тарих, фалсафа, грамматика-га оид илмий ишлари бор. «Қизиқарли воқеалар китоби» ахлоқий ва ҳажвий мавзуда.

АБУЛФАРАЖ ИСФАҲОНИЙ (897, Исфахон — 967.21.11, Бағдод) — араб ёзувчisi. Умавийларнинг Марвон II наслидан. Араб адабиёти шеърияти ва тарихи бўйича етук олим бўлган. Ҳадис, грамматика, лугатчилик, табобат, астрономия б-н шуғулланган. А. И.нинг 20 жилдли «Ал-агоний ал-кабир» («Қўшиқлар катта китоби»)ида араб шеърияти ҳакида муфассал маълумотлар берилади. Бу китоб 1285 й.да Мисрда нашр этилган, Европада машҳур бўлган.

АБУЛФАТХ Аҳмад ибн Сижзий (?— 1024) — шахматчи, фалакиёт ва риёзиёт олими. Шатранжга оид рисола музалифи. 300 дан ортиқ шахмат вазиятини ўз ичига олган бу рисоланинг энг қад. мукаммал нусхаси 1665 й.да Бухорода кўчирилган. Асарда ўша даврда ва олдин ўтган машҳур шахматчилар ва шахмат ҳакида ёзган олимлар тўғрисида маълумотлар, бу ўйиннинг келиб чиқишини мадҳ этувчи ривоятлар, сўнгра 10 та тъбия ва 287 та мансуба баён қилинади. Улардан кейин шахмат доналарининг нисбий қуввати, шахмат таҳтасидаги ҳар хил математик ҳисоблар ва шахмат мавзуидаги 160 та тўртлик шеър келтирилган. А.шатранж б-н машғул бўлган кишилар: Абубакр Муҳаммад ибн Яхё ас-Сулий, Ҳожа Ҳаким Абу Райхон, Абу Саҳд Муҳаммад ибн Али ал Бадойи, Адлий ва б. ҳакида маълумотлар беради.

АБУЛФАТХ **АЛОУДДИН МУҲАММАД** ибн Абдулҳамид Усмандий Самарқандий (?—1157) — фиқҳ олими. Унинг Абу Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийнинг «Ҷомиъ ал-Кабир» («Катта тўплам») китобига ёзган «Шарҳ ул-Ҷомиъ ал-Кабир» («Ҷомиъ ал-Кабирнинг шарҳи») номли бир неча жилдли асарининг 1-жилди бизгача етиб келган бўлиб, у «Китоб ул-имон» («Имон ҳакида китоб»), «Китоб ун-никоҳ» («Никоҳ ҳакида китоб»), «Китоб уш-

шаҳодат» («Шаҳодат китоби»), «Китоб ул-қазо» («Хукм китоби») каби саккиз бобга бўлинади. Мазкур асарнинг котиб Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар Самарқандий томонидан 1361й. да кўчирилган нодир кўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида (инв. №5558) сакланади.

АБУЛФИДО Имодуддин Исмоил ибн Али ал-Айюбий (1273, Дамашк—1331, Ҳамо, Сурия) — араб қомусий олими. Мамлук сultonларининг Кичик Осиёга қилган юришларида (1301, 1315) қатнашади ва ўша йиллари ўзининг машҳур тарихий асари «Ал-Муҳтасар фи тарих ал-башар» («Башариятнинг қисқача тарихи») нинг асосий қисмини ёзди ва уни секин-аста тўлдириб боради. 1320 й. Ҳамо амирлиги (Сурия)га ҳоким қилиб тайинланади ва Малик ал-Муайяд («Худо мадад берган подшо») лақабини олади. А. фалакиёт, тиббиёт, тарих, ботаника, география каби бир қанча фанлар соҳасида етук олим бўлган. «Тақвим ул-булдон» («Мамлакатлар тақвими», 1321) асарининг 1- қисмида Ернинг бўлиниши, экватор, етти иқлим ҳакида умумий тушунча берилади, денгиз, кўл, дарё ва тоғлар тасвирланади. 2- қисмида Ер юзи мамлакатлари, жумладан Хоразм ва Мовароунаҳр ҳакида маълумотлар берилади. Ушбу асарини А. умрининг охиригача тўлатиб борган. Географик «Ал-Муҳтасар фи тарих ал-башар» («Башариятнинг қисқача тарихи») китоби 4 жилдан иборат бўлиб, «Тарихи Абулфидо» номи б-н ҳам маълумдир. Асардаги воқеа 1329 й.гача бўлган даврни ўз ичига олиб, Ибн ал-Асрининг «Ал-Комил фит-тарих» («Тарих хусусида мукаммал китоб») китобининг давоми ҳисобланади. А. фиқҳ илмига оид «ал-Ҳовий» («Тўплам») асарини ёзган.

АБУЛХАЙР иби ҲАММОР Ҳасан ибн Сивор ибн Бобо ибн Баҳром Хоразмий (941, Бағдод — 1048) — мантиқшунос, Бағдод мадрасаларида мударрислик қилган. Маъмун ибн Муҳаммад Хоразмшоҳ уни Бағдоддан

Хоразмга таклиф қилиб, ўзининг шахсий табиби ва надими мақомига тайинлади. Султон Маҳмуд Фазнавий Хоразмни кўлга киритгандан кейин А.Ҳ.ни ўзи б-н Фазнага олиб кетади. Ўша ерда 102 ёшида мусулмончиликни қабул қилади. Унгача А.Ҳ. насроний динида эди. Манбаларда келтирилишича, султон Маҳмуд Фазнавий А.Ҳ. исломни қабул қилганлиги учун унга Фазна якинидаги Ҳаммор ноҳиясини мулк сифатида икто (хадя) қилиб берган (Ҳаммор лақаби шундан). Бошқа манбаларда Ҳаммор сўзи рўмол ёки аёллар учун ҳижоб тикувчи маъносидаги кўлланилади. У фалсафадан ташқари табобатда хам жуда машҳур бўлганлиги учун «Букроти соний» («Иккинчи Гиппократ») лақабига сазовор бўлган. Унинг асарлари: «Китоб ул-ҳаюло» («Бирламчи модда ҳакида китоб»), уч жилдли «Китоб ул-виғоқ байна раъй ал-фалосифа ваннасоро» («Файласуфлар ва насронийлар ўтасидаги фикр мувофиқлиги ҳакида китоб»), «Китоб тафсири Исогужи мұхтасаран» («Исогужи китоби тафсирига қисқача шарх»), «Китоб ус-садиқ вассадоқа» («Дўст ва дўстлик ҳакида китоб») ва б. Бир қанча китобларни сурёний тилидан араб тилига таржима қилган.

АБУЛҲАЙРХОН (1412-1468) - Ўзбек улуси хони (1428 й.дан). 1446 й.да А. Сирдарё бўйидаги бир қанча шаҳар ва қалъалар (Оққўргон, Арқуқ, Ўзган, Сигноқ, Сузок) ни босиб олди. 1447 й. да мамлакат пойтахти Сибирдан Сигноқка кўчирildи. 1431 й.да А. Хоразмни босиб олди. 1448 й.да Мовароуннахрга бостириб кириб, Самарқандни қамал қилди. 1451 й.да А. Абу Сайд б-н кўшилиб яна Самарқандга юриш қилди ва уни таҳтга ўтказди. А. темурийлардан Муҳаммад Жўқийга ҳам кўмаклашди (1460—62). А. вафотидан кейин Ибокхон, Жонибек, Бурка султон, Ёмғурчи, Мусо мирзо, Аҳмадхон таҳт вориси Шайх Ҳайдарни мағлуб қилдилар. Лекин 15-а.нинг 80-й. ларида А.нинг набираси Муҳаммад Шайбонийхон ўз ракиблари устидан ғалаба қозонди ва ҳокимиятни қўлга олди.

АБУЛҲАЙРХОН (1693-1748)- Кичик жуз хони. А. 1720-й.ларда қозоқларнинг жунғар (мўғул-қалмоқ) босқинчиларига қарши курашига бошчилик қилган. 1731 й.да А. қозоқ зодагонларининг бир қисми б-н ўзларининг Россияга тобе бўлишга тайёр эканликларини маълум қилди. Кўпчилик қозоқ султонларининг А. сиёсатига қарши мухолифатда бўлишлари натижасида А.нинг режаси амалга ошмади. А. чингизий Бароқ султон томонидан ўлдирилган.

АБУЛҚОСИМ БОБУР (1422, Ҳирот -1457 й. март, Машҳад) — темурийлардан, Бойсунқур мирзонинг ўғли. Бобоси Шоҳруҳ мирзо кўл остида тарбияланган. Ҳурсон таҳти учун курашда голиб чиқиб, 1449 й. фев.да А. Б. Ҳиротни эгаллайди. Темурийларнинг Ҳурсондаги ҳукмдори (1149—57). 1454 й.да Самарқанд учун муваффақиятсиз юриш қилади ва қирқ кунлик камалдан сўнг Султон Абу Сайд б-н битим тузиб, Ҳиротга қайтади. Битимга кўра Амударё илгаригидек иккала давлат ўтасидаги чегара бўлиб қолган. А. Б. шоирларни тўплаб мушоиралар ўтказган ва ўзи хам туркий, форс тилларида шेърлар ёзган.

АБУЛҚОСИМ МАДРАСАСИ - Тошкентдаги меъморий ёдгорлик. Мадраса, масжид ва хонақоҳдан иборат. Қурдирган шайх номи б-н аталган. Энг эски биноси — хонақои Мўйи Муборак 1820 й. бунёд этилган, 1850 й. Мадраса курилган. Дастрлаб бир қаватли бўлган. Мадраса чорток тарҳли (55x46 м), ховлиси (22x28 м) атрофида миёнсарой, дарсхона, масжид, тўрда Мўйи Муборак хонақохи (6,1x6,1 м) жойлашган. Ҳовлига олд ва орқа томонидаги пештоқ орқали кирилади. Бинони безашда асосий эътибор бош тарзига қаратилган бўлиб, пештоқ (бал. 16 м) нинг икки ёнида гулдаста-миноралар қад кўтарган. Уларнинг тепа қисми гумбазли мезаналар б-н якунланган. Дарсхона, мактабхона (мурабба тарҳли — 6,12x6,12 м), икки қаватли ҳужралардан иборат. Мадраса олдидаги ҳовуз, кейинчалик курилган ҳаммом 1940-й.ларда бузил-

ган. Мадраса эшикларини ўратепалик Уста Ҳасанбой ўйма нақш б-н безаган. Таъмиrlашда А. Солиҳов, Х. Нишонов, О. Полвоновлар қатнашган (1979). Мадрасада Абдулла Қодирий ўқиган. 1983 й.дан Ўзбекистон тарихий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш жамиятининг Тошкент бўлими жойлашган.

АБУЛГОЗИЙ БАҲОДИРХОН (1603.23.8, Урганч-1663. 4, Хива) - Хива хони (1643—1664), шайбонийлар сулоласидан, тарихчи ва табиб. А. Б. нинг оғалари Ҳабаш султон ва Элбарс султон оталари Араб Муҳаммадхонни енгibi, уни Кум қалъасига камадилар. Отасининг тарафдорлари бўлган катта оғаси Асфандиёр Эронга, А. Б. эса Бухорога И момкулихон хузурига қочди. 1623 й.да акаси Асфандиёрхон Хива таҳтини эгаллагач, А. Б. Урганчга ҳоким қилиб тайинланди. Лекин Асфандиёрхон б-н ўрталарида низо чиқиб, А. Б. 1627 й.да қозоқ хони Эшимхон хузурига қочди; кейин икки йил Тошкент ҳокими Турсунхон б-н бирга бўлди. Кўп ўтмай, туркманларнинг таклифиға биноан у яна Хоразмга қайтди. Асфандиёр уни Хива ҳокими қилиб тайинлашга мажбур бўлди. 1629 й.да туркманлар Эронга тобе бўлган Нисо ва Дурунни босиб олдилар. Асфандиёрхон Эрон б-н муносабатларнинг тамоман жиддийлашиб кетишидан чўчиб, айни А. Б. га тўнкади ва уни 1630 й. қишида Эрон подшоҳи хузурига гаров тариқасида юборди. А. Б. шу тариқа 10 йил Эронда, Исфаҳон яқинидаги Таборак қалъасида қамоқда яшади. 1639 й.нинг ёзида у тутқунликдан қочишга муваффак бўлди. А. Б. бир неча йил таҳт учун кураш олиб бориб, ниҳоят 1644 й. Хива таҳтига ўтириди. А. Б. марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун кураш олиб борди. У 1663 й.да ҳокимиятни ўғли Анушаҳонта топшириди. А. Б. йирик тарихчи олим сифатида ҳам эътиборга сазовор. Унинг «Шажарайи тарокима» ва «Шажарайи турк» асарлари Ўзбекистон, умуман Ўрта Осиё тарихига оид қимматли манбалардан ҳисобланади. А. Б. тиб. илмига оид

«Манофиъул инсон» («Инсонга фойдали нарсалар») номли асар ҳам ёзган.

Ас: Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992.

АБУЛҲАСАН СИМЖУРИЙ

Муҳаммад ибн Иброҳим (?—989) — сомонийлар сипоҳсолори ва Ҳурсоңдаги ноиби (957 й.дан). Асли Ғуломлардан. Бувайхийлар ва зиёрийларта қарши жангларда ғалаба қозонган, унинг ёрдамида Ғазнада сомонийлар хукмронлиги ўрнатилган. Сўнг, у сомонийлар амири Нуҳ ибн Мансур (976—997) дан яширинча корахонийлардан Буғроҳон (Хорун ибн Мусо, 992 й.да вафот этган) б-н сомонийлар тасарруфидаги ерларни ўзаро бўлиб олиш хусусида музокара олиб борган. Келишувга кўра, Мовароуннаҳр Буғроҳоннинг, Амударёнинг жан.даги ерлар эса А. С.нинг кўлига ўтиши лозим бўлган. Бу фитнада А. С. ва Буғроҳондан ташқари Нуҳ ибн Мансурнинг йирик амирларидан Фоиқ ҳам иштирок этган. Бу эса сомонийлар инқирозини тезлаштирган.

«АБУМУСЛИМНОМА» -10-11-а. ларга оид жангнома. Форс тилида ёзилган, кейинчалик араб, туркий тилларга таржима қилинган. Абу Муслим (Ҳурсоң ва Мовароуннаҳр амири) хақидаги ривоят ва афсоналардан иборат. Муаллифи Абу Тоҳир Тарсусийдир. «А.» қадимий қисса услубида ёзилган бўлиб, унда афсонавий тимсоллар, 10- а. да тараққий топган шарқона эр йигитлик (футувват, бағри кенглик) хусусиятлари ва талаблари ўз аксини топган. Асар Эрон, Туркия, айниқса, Туркистонда катта шуҳрат қозонган. Туркистонда унинг айрим қисмлари асосида мустакил йирик асарлар («Замчинома» ва б.) яратилган. «А.» нинг ўзбек тилида нашр этилган нусхалари (мас, «Абу Муслим жангномаси», 1992) ва б. ҳам бор.

АБУСАИД МАҲЗУМ (19- а.нинг 2-ярми — 20- а. бошлари) — самарқандлик ўлкашунос, ҳаттот, шарқ қўлёзмалари билимдони. В. Л. Вяткиннинг кўнгилли ёрдамчиларидан бўлган, Аб. М. Вяткинга

Улуғбек расадхонаси ҳақидаги халқ ри-
воятларини тўплашда яқиндан ёрдам бер-
ган ва ана шу расадхона ҳақидаги шарқ
кўлёзмаларида ёзилган маълумотларни
ахтариб топиб, тайёр ҳолда кўчириб бер-
ган. Улуғбек расадхонаси жойлашган
ерни аниқлаб олишда, бу ерда қазиша
ишларини олиб боришда Аб. М. нинг ёр-
дами жуда катта бўлган.

АБУСАЛИК — ўн икки мақом тизи-
мидаги (баъзан Бусалик деб ҳам номла-
надиган) мақом.

АБУТАЛИЕВ Фарадей Басирович
(1932.25.3, Тошкент) — математик олим,
Ўзбекистон ФА акад. (2000), физика-мат,
фенлари д-ри (1964), проф. (1972). Ўрта
Осиё давлат ун-тини тутатган (1952).
Ўзбекистон ФА Ҳисоблаш марказли ки-
бернетика ин-тида илмий ходим (1957—
62), 1962 й.дан лаб. мудири. И. т. ишлари
дифференциал тенгламалар, ҳисоблаш
мат. си, дастурлаш, ахборотлар назария-
си, эластиклик назарияси, гидродинамика
муаммоларига бағишлиланган. А. парабо-
лик типдаги ноҷизикли тенгламаларнинг
ихтиёрий шаклли соҳаларидаги ечимла-
рини топиш учун тежамли ҳисоблаш схе-
маларини ишлаб чиқди.

«АБУШҚА» — изоҳли луғат. Али-
шер Навоий асарларидан фойдаланувчи-
лар учун 16-а.да Туркияда тузилган. Му-
аллифи номаълум. Навоий замондошли-
рининг асарларидан ҳам айрим мисоллар
киритилган. «А.» луғати Абушқа сўзига
изоҳ б-н бошлигани учун шу ном б-н
машҳур. Бу сўз эски ўзбек тилида кекса,
кари, нуроний маъноларида ишлатилган.
«А.»ни юзага келтиришда хиротлик То-
леъ Имоний томонидан 15- а.да Навоий
асарларига тузилган ўзбекча-форсча «Ба-
доев ул-луғат»дан кенг фойдаланилган.
«А.»ни даставвал венгриялик шарқшунос
Г. Вамбери Будапештда венгер тилида
(1862), кейин рус шарқшуноси В. Ве-
льяминов-Зернов «Ал-луғат ун-Навоий
вал-истиҳҳодот илчиғатоия» («Чигатой
тилидан шоҳидлик келтирувчи Навоий
путати») номи б-н нашр эттирган (1868).

АБХА — Саудия Арабистони жан.-

гарбидаги шаҳар. Асир вилоятининг
маъмурӣ маркази. Аҳолиси 35 минг ки-
шидан ортиқ. Карвон йўллари кесишиган
жойда. К. х. районининг (буғдой, сорго,
хурмо, кофе, шоли, чорвачилик) маркази.

АБХАЗ ТИЛИ — Абхазияда яшовчи
абхазлар тили. Кавказ (иберий-кавказ)
тилларининг абхаз-эдигей гурухига ки-
ради. А. т. да 70 мингдан кўпроқ киши
сўзлашади. 2 асосий диалекти — абжуй
(адабий тилга асос бўлган) ва бзиб бор.
А. т. да ундош фонемалар жуда кўп.
Унлилар тизими оддий. Турланиш кам
тараққий этган. Лугатидаги кўп сўзлар
бир бўғинли ўзакдан иборат. 19- а.нинг
60-й.лардан А. т. ёзувини яратиш учун
интилишлар бўлди. 1862 й.да П. К. Услар
А. т. учун кирилл-рус графикаси асоси-
да алифбо тузди. 1926 й. да у тизими Н.
Я. Маррнинг аналитик алифбоси б-н ал-
маштирилди. А. т. 1928 й.дан лотин, 1938
й.дан грузин, 1954 й.дан яна кирилл-рус
графикаси асосидаги ёзувга кўчди.

АБХАЗИЯ, Абхазия Республикаси
(абхазча номи «Аҧсны» — қалб ўлкаси)
— Грузия Республикаси таркибида. 1921
й. 4 марта ташкил топган. Закавказье-
нинг шим.-гарбий кисмида жойлашган.
Жан.-гарбий кисми Қора денгизга тута-
шади. Майд. 8,7 минг км². Аҳолиси 530
мингдан ортиқ киши (1999). 5 туман, 7
шаҳар, 4 шаҳарча бор. Пойтахти — Су-
хуми ш.

Табиати. А. худудининг кўпчилик
кисми Катта Кавказ тоғ тизмасининг
этаклари ва ён бағирларида жойлашган
(Гагра, Бзибъ, Абхазия, Кодори тизмалари). Айрим жойларда тоғларнинг бал.
3—4 минг м га етади. Довонлар ҳам
бор. Қора денгиз бўйлаб торгина текис-
лик чўзилган. Жан.-шарқида Колхида
пасттекислиги жойлашган. Фойдали
қазилмалари: тошкўмир, курилиш ма-
териаллари, барит, симоб, полиметалл
рудалар. Иқлими — нам субтропик,
тоғларда — мўътадил совук ва совук.
Соҳилда янв. т-раси 4°, 7°, тоғларда — 2°
гача; июлда соҳилда 22°, 24°, тоғларда
16°, 18°. Ёғин миқдори пасттекисли-

кларда 1300—1500 мм, тоғларда 2400 мм гача. Дарёлари: Бзібь, Кодори, Галидзга, Гумиста; күллари: Рица, Амткели. Пасттекислик ва тоғ этаклари ботқоқ, аллювиал, подзол, айрим жойлар сарық, қызил тупрокли. Баландлашган сари чиринди карбонатли, күнгір тоғ-ўрмонаң ҳамда тоғ-үтлөк тупроклар учрайди. Мамлакат худудининг 55% дан күпроғи ўрмонаң (самшит, бук, дуб, корақайын, каштан, граб даражатлари), юқори оқ қарағай, ундан баландда субальп ва альп үтлөклари бор. Субтропик үсімліктардан хурмо, эвкалипт, сарв ва б. үсади. А. худудида Рица, Гумиста, Пицунда-Мюссер құриқхоналари бор.

Ахолиси. Асосий ахолиси абхазлар ва грузинлар. Улар соҳил туманлари ва тоғ ён бағирларида яшайды. Шаҳарлари: Очамчира, Гудаута, Гагра (денгиз портлари), Гали, Тқварчели. Абхазлар ўзларини апсуа деб атайдилар. Давлат тили — абхаз тили.

Тарихи. Абхаз халқининг аждодлари ҳақидаги дастлабки маълумотлар жез асрининг кейинги давридан бошланади. Мил. ав. 1- мингинчи й. ўрталарида А. Колхидада подшохлигининг бир қисми бўлган. Мил. ав. 2- а. охири —1- а.нинг бошларида А. Понт подшохлиги, мил. ав. 65 й.дан Рим қарамоғида бўлган. 4-а. да Фарбий Грузияда вужудга келган Лаз подшохлиги таркибиға кирган. 4—6- а. ларда бутун А. ни Византия забт этган. 8- а.га келиб абхазлар Византияга итоат этмай кўйди. Шу а.нинг 80-йларида Фарбий Грузия ерлари А. подшохлигига бирлаштирилди. 16-а.дан А. Туркияга қарам бўлиб қолди ва абхазлар ерлари иқтисодий-маданий инқизогза учрайди. 1810 й.да А. Россияга кўшиб олинди. 19-а. бошларида абхазлар Ахчипсоу, Аибга, Даң, Цабал, Псху каби эркин жамоалар тарзида кун кечирган. Ҳар бири бир неча минг кишидан иборат бўлган эркин жамоалар қон-кардошлиқ гурухларига бўлинар ва улар ўргасидаги муносабатлар абхазларнинг анъанавий хукукига асосланар, ҳамма масалани жамоа

оқсоқоли ҳал қиласи эди. Асрлар давомида А. князлигининг марказлашув даражаси аввало ҳоким князниң шахсий обрў-эътиборига боғлиқ бўлган. Кўпинча у ва маҳаллий зодагонлар эркин жамоаларни назорат қилмасди. А. Россияга кўшиб олингач, бир неча ўн йиллар давомида вазият нотинч бўлди. Ахолининг бир қисми Туркия тарафдори эди. 1864 й.ги Кавказ урушидан кейин А. нинг муҳторият мақомидан маҳрум этилиши вазиятни кескинлаштириб юборди. Оммавий норозилик 1866 й.да абхазларнинг ялпи кўзғолонига айланаб кетди. Рус жазо отрядлари кўзғолонни шафқатсизлик б-н бостириди. Маъмурлар галаёнчи абхазларни Туркияга кўчира бошлади. 1877-78 й.лардаги рус-турк урушида абхазлар Туркия тарафида фаол иштирок этиши сабабли уларни мажбуран Туркияга кўчириш оммавий тус олди. Натижада абхазлар яшаб келган ҳудуд иккига: шим,-ғарбий (бзібь) ва жан.-шарқий (абжуй) қисмларга бўлиниб қолди. Абхазлар тарк этган ерларга Туркиядан греклар ва арманлар, Россиядан турли миллат кишилари, Грузиядан асосан мегреллар кўчиб кела бошладилар. Шу тариқа ҳоз. Абхазия турли-туман миллатлар юрти бўлиб қолди. 1921 й. 16 дек.да А. шартнома асосида Грузия таркибиға кирди. 1990 й.дек. дан А. муҳтор республикаси, 1992 й. июлдан А. Республикаси. А. даги 1990-йлардаги вазиятнинг хусусиятлари ва ўткир грузин-абхаз можаросининг сабаблари кўп жиҳатдан тарихий ўтмишга ва 19—20-а.лардаги ижтимоий-иктисодий жараёнлар характеристига бориб тақалади.

Хўжалиги. А. ғарбий ва шарқий иқтисодий ҳудудларга бўлинади. Хўжалигига агарар соҳа устун. Чой, тамаки, цитрус мевалари, эфир мойли үсімліклар экилади, маккаждӯхори етиширилади. Ўрмончилик ва кўумир қазиб олиш тармоклари ривожланган. 90- й.ларнинг бошигача санаторий-курортлар тизими алоҳида ўрин олган. Денгиз бўйларида боғдорчилик ва ток-

чилик, шунингдек чорвачилик (асосан қорамолчилик), паррандачилик, пиллачилик, балиқчилик ва асаларичиликка катта аҳамият берилади. Саноатда озиқовқат, тамаки маҳсулотлари, мева консервалари ишлаб чиқарилади. А. да 4 тамаки-ферментация з-ди, бир неча чой ф-каси, Кодори тахта тилиш к-ти бор. Маҳаллий хом ашё асосида эфирли мой з-лари, шунингдек чарм пойабзal к-ти ва бир неча тикувчилик корхоналари ишлайди. Электр энергияси асосан Тқварчели электр ст-яси ва Сухуми ГЭСида ҳосил қилинади. Машинасозлик ва ким саноати, қурилиш материаллари корхоналари бор. А. худудини Сухуми — Черкасия т. й. ва автомобиль йўллари кесиб ўтади. Асосий денгиз порти — Сухуми ш. Муҳим иқлимий курортлар Сухуми, Гагра, Гудаута, Новий Афон, Пицундада жойлашган.

Маданияти. А. да ўрта умумий таълим мактаблари, ўрта маҳсус ўқув юртлари, олий ўқув юртлари (Сухуми ун-ти, Субтропик хўжалик ин-ти), и.т. институтлари, клуб муассасалари, музейлар, ботаника боғи ишлаб турибди. Абхаз тилида газ. ва журлар нашр этилади. Абхаз, грузин ва рус тилларида радио эшиттиришлар олиб борилади. Ретрансляция телекўрсатуви мавжуд. Халқ оғзаки изжодида қаҳрамонлар ҳақидаги эртаклар, ривоятлар, овчилик ҳақидаги ҳикоялар, банди қилиб қўйилган Абрскил ҳақидаги қад. ривоят, халқ қўшиклари машхур. Халқ шоири Д. Гулиа абхаз адабиётининг асосчиси ҳисобланади. Чўпон ва овчи қўшиклари, дехқончилик ва урфодатлар б-н боғлиқ қўшиқ ва лапарлар абхаз мусиқасига асос бўлган. А. худудида жез даврининг дольмен деб аталган сағаналари, қад. юонон ва Рим давридан қолган иншоотларнинг вайроналари (Диоскурия— Себастополис, Анакопия ва б.), Византия даври (6—8-а.лар) меъморий ёдгорликлари — Новий Афондаги устунли бир гумбазли иморат, неолит ва жез замонларидаги одам ва ҳайвонларнинг ҳайкалчалари, нақшли

керамика ва бронза буюмлар сақланиб қолган. 14- а.нинг бошларидаги министроралар, 14—16- а.лардаги фрескалар машхур. Ҳоз. замон тасвирий санъатининг шаклланишида 1918 й. очилган Сухуми бадиий мактаби муҳим роль ўйнаган. А.нинг биринчи профессионал рассоми А. Шервашидзе (Чачба) бўлган. И. Цомая, Н. Тебукашвили, Ч. Кукуладзе, В. Месхи, М. Эшба, Б. Гогоберидзе каби санъаткорлар машхур. Қадимдан амалий-безак санъати ривожланган.

АБХАЗЛАР (ўзларини апсуа деб аташади) — Грузиядаги халқ, Абхазиянинг асосий аҳолиси. Умумий сони 115 минг (1992). А. нинг оз қисми кўшни Ажарияда, шунингдек Туркия, Греция ва араб мамлакатларида ҳам яшайди. А. аждодлари Оссурия, кейинчалик антик давр манбаларида (абешла шаклида) қайд этилган бўлиб, Кавказнинг Қора денгиз соҳилида яшаган энг қад. халқлардан саналади. Мил. ав. мингинчи йилларда А. икки катта кабила (абхаз ва апси) дан иборат бўлган; кейинчалик бу қабилалар абхаз халқининг таркиб топишига асос бўлган. А. абхаз тилида гаплашади. Булар тил ва маданият жиҳатидан адигей халқига яқин. А.нинг кўпчилик қисми мусулмон-суннийлар, православлар ҳам бор. Улар дехқончилик, чорвачилик, асаларичилик, шунингдек овчилик б-н шугулланади.

АБЬОД (араб. буъд оралиқ сўзининг кўплиги) — икки нағма, яъни тон ораликлари, интерваллар. Қад. Шарқ мусика назариясида А.нинг жуда кўп турлари бўлган. Жумладан абъоди авват, абъоди вусто — ўртacha ҳажмдаги интерваллар — октава, септима, секста, ринта ва кварталар. Абъоди изом ёки абъоди кубро — катта интерваллар. Улар квинтдецима, дуодецима ва ундецима каби октавадан катта интервалларни ўз ичига олади; абъоди лаҳний ёки абъоди сигар — кичик интерваллардир: катта секунда б-н кичик секунда интервалларини ўз ичига олади, баъзан терция ҳам кўзда тутилган. Булар куй ва пардалар ҳосил қилишда кўлланилгани учун «лаҳний»

(«куйчан») деб аталган. Лахнийларнинг турлари: изом (катта), авсат (ўртача) ва сигар (кичик); абъоди мулоим ёки абъоди муттағиқ (иттифоқдош) — ёкимли, оҳангдош интерваллар. консонанслар; абъоди муноғир ёки абъоди мутаноғир икки нафратли оралиқ, ёхуд абъоди ғайри мулоим — ёкимсиз, номулойим интерваллар — диссонанспар; абъоди мустаъмал — мусиқа амалиётидаги кўлланилдиган интерваллар: абъоди ғайри мустаъмал — мусикадаги кўлланилмайдиган интерваллар. Махсус мусиқа ўкув юртларидаги Шарқ мусиқасига оид дарсларда А. тизими ўрганилади.

АБҲАРИЙ, Асириддин Муфазел ибн Умар (13-а.) — мантиқшунос олим. Нисо (хоз. Ашхобод) яқинидаги Абхар қишлоғида таваллуд топган. Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида таълим олган. Икки қисмдан иборат «Тугилиш ва ўлим ҳакида рисола» муаллифи. Асарнинг биринчи қисми 6 фаслдан иборат: 1) Вожибул Вужуд (Аллоҳ)нинг исботи; 2) Вожибул Вужуд ягоналиги; 3) Вожибул Вужуд намоён бўлиши; 4) оқибат исботи; 5) ақдлар кўплиги; 6) малакали рухлар. 2- қисми 5 фаслдан иборат: 1) жисмоний ўлим; 2) рух кўчиб юришининг рад этилиши; 3) бузилмайдиган рух; 4) руҳий ўлим; 5) каромат, ваҳий ва илҳом. Асар кўлёзмаларидан бири Техрон унти Марказий кутубхонасида, яна бири Эрон Миллат Мажлиси кутубхонасида ва учичиниси Эрондаги Сипоҳсолор мадрасаси кутубхонасида сақланади.

АВА — Марказий Мъянмада 14—18-а. ларда тарқоқ ҳокимликларни бирлаштирган давлат (пойтахти хам шу ном б-н аталган). Бу давлат 1752 й.да барҳам топган бўлса хам, лекин А. номи 19-а.да хам Мъянманинг ҳамма қисми учун кўлланилган.

АВАЗ МУҲАММАД ИНОҚ, Авазбий (1782—1804) — Муҳаммад Амин инокнинг ўғли. Иноклардан. Хива хони (1790 й. дан). А.М.И. хукмронлиги даврида Хива хонлигини иқтисодий

жихатдан мустаҳкамлаш борасида кўп ишлар қилинган, Хивада катта хажмдаги қурилиш ишлари бажарилган [мас, Хивадаги Жума маёжида ва минораси (1789) қайта қурилган].

АВАЗ ЎТАР - Аваз Полвонниёз (Ўтар) ўғли (1884.15.8- Хива-1919) — ўзбек маърифатпарвар шоири. Дастваб мактабда, сўнг Хивадаги Иноқий мадрасасида ўқиди. 18 ёшларида шоир сифатида халқ ўртасида танилди. Муҳаммад Раҳим Соний (Феруз) А.Ў. истеъодига катта эътибор берган, уни саройга таклиф қилиб Табиийни унга устоз тайин этган. Аммо, А.Ў. сарой ҳаёти б-н чиқишолмай, уни тарк этади. 20-а. бошларида кўзга ташланастган миллий уйғониш, истиқболғоялари А.Ў. ижодига кучли таъсир кўрсатади. А.Ў. ижодида эркпарварлик, озодлик, маърифатпарварлик гоялари, турмуш иллатларига қарши қаратилган ҳажвлар пайдо бўла бошлайди, бу даврда шоир юксак инсоний фазилатларни, чинакам инсоний муҳаббатни тараннум этувчи лирик шеърлар, қитъалар, рубоийлар ези. А.Ў. ижодида алоҳида ўрин тутган ҳажвий шеърлар туркуми — «Фалоний» хам шу давр маҳсули. А.Ў. «Миллат», «Хуррият»; «Топар эркан, қачон», «Халқ», «Замон» ва б. шеърларида миллат тақдири ва келажагини янгича талқин этади. Айрим шеърлари ўша давр вактли матбуоти («Ойина», «Вакт», «Мулла Насриддин» ва б.)да босилган. 2 девони («Саодат ул-иқబол», «Девони Аваз») ва қатор баёзларга киритилган ғазаллари етиб келган. Девонларининг кўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида (инв. № 942, 7102, 3451) сақланади. Республикада мактаблар, кўча ва хиёбонларга А.Ў. номи берилган. Хивада уй-музейи ташкил этилган, ҳайкали ўрнатилган. У ҳақда бадиий асарлар яратилган (Э. Самандар «Эрк садоси» достони, А. Бобоҷон «Ғазал фожиаси» драмаси, С. Сиёев «Бир чора замон истаб» қиссаси ва б.).

Ас: Танланган асарлар, Т., 1956; Девон, Т., 1976; Сайланма, Т., 1984.

Ад.: Юсупов Ю., Аваз, Т., 1954; Айёмий, Ўт чақнаган сатрлар, Т., 1983; Кобулов Н., Ҳаққулов И., Мўминов а.В., Аваз ва унинг адабий мухити, Т., 1987.

АВАЗ ЎТАР ЎЙ-МУЗЕЙИ — адабий-мемориал музей. Аваз таваллудининг 100 йиллиги муносабати б-н Ичан қальъада у яшаган уй ўрнида курилган бинода очилган (1984). Музей олдида шоирга ҳайкал ўрнатилган. У 4 хонадан иборат: 1- хонага Аваз асарларидан намуналар, суратлари, альбомлар, устоз ва шогирдларнинг китоблари ва б. қўйилган; 2- хонани шоирнинг отаси Полвонниёнзининг кийим-бошлари, сандик, кўрпа-тўшак, ўчоқ, чироқ, хуржун, милтиқ ва б. эгаллаган; 3- хона Аваз ижодхонаси: стол, курси, лавҳ, шамдон, ойна, сиёҳдон, қаламдон бор, токчага китоблар терилган, шунингдек шоирнинг кийим-кечаклари ва б. қўйилган; 4- хона меҳмонхона, унда дастурхон, чойнак-пиёла, патнис, кўрпача, нақши стол, соат ва б. бор, деворига сўзана, дутор осилган. Музей экспонатлари 3 мингга яқин.

АВАЗОВ Рихси (1942.10.1, Жан. Қозоғистон вилояти, Турбат қишлоғи) — Ўзбекистон халқ артисти (2000). Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати интини тугатган (1965). 1965 й.дан Ҳамза театрида актёр. Валиш (Азимзода, «Насриддиннинг саргузашлари») А.нинг сахнадаги илк образидир. Театрдаги энг яхши роллари: Амирхон (Ўйғун, «Зебу-ниссо»), Нодиршоҳ (Фитрат, «Абулфайз-хон»), Абулмалик (Ўйғун, Иззат Султон, «Алишер Навоий»), Дарвеш Али (О. Ёкубов, «Бир кошона сири») ва б. Шунингдек, «Алишер Навоий» (Ғиёсiddин), «Юлдузли тунлар» (Ахмад Танбал) каби видеофильм ларда, «Кун ва тун» (Бобур) телеспектаклида, «Касалхона» (акад. Йўлдошев) фильмида ҳам роллар ижро этган. А. сахнада ўйнаган роллари ўзига хос кучли эмоционаллиги, етук ва тўлақонли талқин этилганлиги б-н ажralиб туради. У ҳар бир яратган образининг ижтимоий моҳиятини очишга, унга мос мимик ифодалар, ҳаракатлар,

оҳанглар топишга ҳаракат килади.

АВАЗХОН — «Гўрўғли» туркуми достонларидағи етакчи образлардан бири. Туркумга кирувчи «Авазхон», «Гулқизой», «Интизор», «Малика айёр», «Машриқо», «Зулфизар», «Бўтакўз», «Қундуз билан Юлдуз», «Сарвиноз», «Балогардон», «Авазнинг арази» каби достонларнинг бош қаҳрамони. «Авазхон» достонида тасвирланишича, А.нинг отаси гуржистонлик Булдуруқ қассоб, онаси чамбилик Гулойим. А. ёшлигидан Хунхоршоҳ саройида хизмат қиласи. Унинг овазасини эшитган бефарзанд Гўрўғли хийла б-н Чамбилга олиб келади ва халойиқ ўртасида кўлига илик бериб, қад. анъанага кўра, ўзига ўғил қилиб олади. Туркумнинг Хоразм наклига кўра, у ваянгонлик. Бошка достонларда А.нинг ўзга мамлакатларга сафари, бу сафарлар давомида ўзга юрт гўзалларини Чамбилга олиб келиши турли-туман саргузаштили воқеалар гирдобида жуда ҳам қизиқарли тасвирланади. А. достонларда боскинчи душманларга карши мардонавор курашган, эл-юрт хизматига доимо тайёр турган, маънавий етук ботир сифатида куйланади. Асраб олган отаси Гўрўғлига, Чамбил юргига содик ва садоқатли фарзанд, энг кийин вазифаларни уз буйнига ола олган жасоратли алп сифатида улуғланади.

АВАЛ (франц. aval — пул кафолати) — 1) вексель эгаси олдидағи мажбурият; 2) банкнинг вексель буйича кафиллиги. Векселнинг ўнг бетида ёки унинг илова варагида имзо шаклида ифодаланади. Векселнинг ишончли бўлишини таъминлайди.

АВАНГАРД (франц. avantgarde — олдиндаги кўриқчи) — ҳарбий сафар вақтида асосий кучларни кўриқлаш учун олдинда борувчи аскарий кисм (ҳарбий кўшилма, кисм ёки бўлинма). А. ўз кўшинларини ёнидан кўриқлаши ҳам мумкин. А.нинг вазифаси асосий кучларга душман томонидан бехосдан килинадиган ҳужумларга йул қўймаслик, асосий кучларнинг жанг қилиши учун

шароит яратишдан иборат. А. кад. ўзбек харбий қисмларида хиравул, авангор, мўғул лашкарларида манқлай, манѓлай дейилган.

АВАНГАРДИЗМ (франц. *avantgardiste*) — 1) 20-а. адабиёт ва санъатида қатор замонавий оқимларнинг умумий шартли номи. А. тарафдорлари адабиётни ва санъатни тубдан янгилашни, унинг шакли ва ифодавий имкониятларни кенгайтиришни ўз олдиларига максад килиб қўйган, аввалги қарор топган йуналишлар (шу жумладан, романтизм, реализм, импрессионизм, неоклассицизм ва б.) га танқидий ёндашган. А. намояндлари санъатнинг предметини ҳам, услубини ҳам, шакл ва мазмунни ҳам янгилашни ўзида ифода этган умумий истак остида бирлашганлар. Бу йўналиш тараққий этган 1905—30 й.ларда унинг тамойиллари экспрессионизм, фовизм, кубизм, дадаизм, сюрреализм; адабиётда — «онг оқими», футуризм, мусикада — додекафония, атоналлик ва б. каби модернистик оқим ва мактабларда, шунингдек баъзи йирик сўз усталарининг маълум даврдаги ижодий фаолиятида намоён бўлди. Бир-бирига зид майлар, турли ижтимоий, ғоявий-эстетик нуқтаи назарда турган, ижодий тақдири бир-бирига ўхшамаган санъаткорлар А. (модернизм) нинг умумий оқимида тўқнашди. Даврнинг энг ўткир ижтимоий қарама-каршиликлари А. зиддиятларида ўз аксини топди. Баъзи йирик санъаткорлар ижодларининг дастлабки даврида А. га мойил бўлганлар (мас, П. Элюар — Франция; В. Незвал — Чехословакия; В. Брехт, И. Бехер, Х. Эйслер — Германия; Д. Ривера — Мексика; В. Маяковский, Д. Шостакович — Россия).

Жаҳон адабиёти ва санъатининг кўпгина забардаст вакиллари А. тажрибаларига асосланиб, замонавий санъатнинг етакчиларига айландилар (мас, Ж. Жойс — Ирландия; М. Пруст — Франция; П. Мондриан — Нидерлан-дия; С. Дали ва П. Пикассо — Испания; П. Клее — Швейцария; В. Кандинский, М. Мале-

вич, С. Прокофьев — Россия ва б.).

2-жаҳон урушидан кейин гарбда А. оқими жонланиб, «абсурд драма», «янги роман», «конкрет поэзия», тасвирий санъатда — поп-арт, минимализм, абстракционизм, мусикада — алеаторика, сонористика, электрон мусика ва б. кўринишларида намоён бўлди.

А. тамойиллари Ўзбекистон тасвирий санъатида 20-й.ларда ҳам кузатилади (А. Волков, А. Николаев, Ў. Тансикбоев, М. Курзин, О. Татевосьян). 1970-й.лардан бошлаб мусикада — композиторлар Р. Вильданов, Н. Зокиров, А. Малахов, М. Тожиев, Т. Қурбонов, Ф. ва Д. Янов — Яновскийлар, Н. Фиёсов ва б., театрда — режиссёrlар Н. Абдурахмонов, М. Вайл, тасвирий санъатда — рассомлар Ж. Умарбеков, Жалолов, М. Тўхтаев ва б. А. ифодавий имкониятларидан ижодий фойдаланмоқда.

2) Фалсафадаги А. — зарур тараққиёт босқичлари ва реал шарт-шароитларни назарга олмай сакраш ўйли б-н жамиятдаги қарама-каршиликларни бартараф этишга интилиш.

АВАНКАМЕРА, олдкамера — ички ёнув двигатели цилиндрининг каллагидаги асосий ёниш камерасига битта ёки бир нечта каналлар орқали бирлаштирилган бўшлиқ. Ёнилиги (ёки ёнувчи аралашма) қисман ёнадиган А. Асосий камерада ёнувчи аралашманинг ҳосил бўлишини яхшилайдиган газ оқимини ҳосил қиласи. А. га ёнилгини форсунка пуркайди.

АВАНС (франц. *avance*) — бир жисмоний ёки юридик шахс томонидан бошқасига моддий бойликлар, муйян ишни бажариш, хизмат кўрсатиш ва б. учун келгусида тўланадиган ҳақ ҳисобидан бериладиган пул миқдори. Ходимга А. иш ҳақи ҳисобидан, хизмат сафари харажатлари учун ва б. максадларда берилади (яна к. Бўнак).

АВАНСЦЕНА (франц. *avantccene*) — пешсахна, парда б-н оркестр ўрни орасидаги жой. Опера ва балет спектакларида А.дан кенг фойдаланилади.

Драма томошаларида эса парда олдида ўтадиган кичик саҳналарни кўрсатиш учун хизмат қиласи. Адан ўринли фойдаланиш декорацияларнинг тез алмашувига имкон яратиб, воқеанинг узлуксиз ривожланишини таъминлайди. Айрим режиссрлар асосий ҳаракатни ҳам А.га олиб чиқиб, ўйин майдонини кенгайтирганлар. 17-ада Европада бадавлат оқсуяклар А.да ўтиришган. Ўзбек режиссрлари саҳнанинг бутун сатхидан, шу жумладан А.дан кенг фойдаланишади. Айниқса реж. Б. Йўлдошев А.ни томошабинлар зали б-н боғлаб, воқеалар жойини кенгайтиришга эришади.

АВАНТИЮРА (франц. *aventure*) — тасодифий мудавфафиятга эришиш учун таваккал қилинган, шубҳали фаолият; ҳакиқий имкониятни ҳисобга олмасдан ишга киришиш.

АВАНТИЮРИН — зич майда заррали шаффоф кварц, кўнгир-қизги ёки сарғиши рангли ялтироқ минерал. Таркибида бир меъёрда тарқалган слюда ёки гематит бўлади. калий ва натрийга бой бўлган тилларанг дала шпатлари ҳам А.деб аталади. А. осон жилвиранади ва кумушсимон-ок, қизгиш-кўнгир, ахён-ахёнда яшил рангда товланади, шунинг учун турли зеб-зийнат ва санъат буюмлари ясаш учун ишлатилади.

АВАР ТИЛИ — Догистонда яшовчи аварлар тили. Кавказ тилларининг шим.-шарқий гуруҳига киради. А. т. да гаплашувчи аварлар 268 минг киши. Догистон Республикасида яшовчи 13 қардош ҳалқ ҳам А. т. дан иккинчи тил сифатида фойдаланади. 15-адан араб ёзувидан фойдаланган А. т. 1927 й.да лотин, 1938 й. да кирилл-рус графикаси асосидаги ёзувга ўтган.

АВАР ХОНЛИГИ — Догистондаги давлат (12—19-алар). Пойтахти — Хунзах. Илк ўрта асрлардаги Сарир «подшолиги» ўрнида вужудга келган. Уммахон (1634 й. в. э.) даврида А.х. иирик сиёсий бирлашма бўлган. 18-ада кучли давлатга айланиб, унга Грузия подшоси, Дарбанд, Кубо хонлари хирож тўлаб туришган.

1803 й. уни Россия босиб олган 19-а.нинг 20—50-й.ларида А.х. худуди имомлик таркибида бўлган. 1864 й. чоризм томонидан А.х. тугатилиб, унинг худудида Авар округи ташкил этилган.

АВАР ХОҚОНЛИГИ — Паннония (хоз. Венгрия, Югославия ва Австрия худудининг бир қисми)даги аварларнинг давлат бирлашмаси (6-а. ўртаси — 8-а. охири). Фарбий турк хоконлигининг асосини ташкил этган, бошида аварлар турган иирик қабилалар уюшмаси Ўрта Осиёдан Каспий бўйининг гарбидаги даштларга, сўнгра шим. Қора дengiz бўйлари, Дунай бўйи ва Болқон я.о. га бостириб кирганлар (6-а. ўртаси). 6-а. 50—60-й.ларида аварлар савирлар, антлар, гепидлар ва б. европалик қабилалар истиқомат қиласидаги ерларни вайрон қилганлар. Шу юришлар натижасида Паннонияда А.х. барпо этилган. Давлатни иирик саркарда Боёнхон бошқарган. Яшил рангли байроқка эга бўлган, байроқ ўртасида орқага караб ўқ-ёй отаётган киши отда чопиб кетаётган ҳолатда тасвирланган. Маҳмуд Кошғарий бу ҳолатни Искандарнинг Туронни босиб олётган давридаги туркий қавмларга нисбат берган. А.х. славянлар, франклар, лангобардлар, грузинлар, шунингдек Византияга муттасил хужумлар қилиб турган. 7-а. бошида А.х.нинг ҳарбий қуввати заифлашган, ўзаро низолар авж олган. 7-а. ўртасида аварлар шим. Қора дengiz бўйларидан сикиб чиқарилган. Дунай бўйларида 680 й. Биринчи Булғор подшолиги барпо этилиши б-н Паннониядаги А.х. тасарруфи даги ерлар худуди қисқарган. 8-а. 90-й.ларида А.х.Буюк Каря бошчилигидаги франклар томонидан узил-кесил тугатилган.

АВАРИЯДАН ҚУТҚАРИШ ТИЗИМИ — космик кемани орбитага олиб чиқувчи ракетада бирор авария ҳолати юзага келганда кема экипажини кутқариш учун қўлланиладиган кема бортидаги маҳсус аппаратлар. Агар шундай ҳолат стартда ёки учиш траекторијасининг бошланғич қисмida юз бер-

са, космонавтлар катапульта қилиниб, сүнгра парапютда ерга туширилади ёки, зарурият бўлса, кемани маҳсус двигатель ёрдамида хавфисизроқ масофага олиб бориб, сүнгра улар парапютда ёки кема б-н биргаликда Ерга кўндирилади. Орбитага чиқиш олдида ёки орбитада шундай ҳолат юзага келса, кема элтувчи ракетадан ажратилиб, маҳсус двигатель ёрдамида тушиш орбитасига ўтказилиб, атмосферада тормозланади, сүнгра кўндирилади. А.к-т. да авария ҳолатини қайд қилувчи ва кеманинг бундан кейинги бажарадиган барча зарур амалларини автоматик равишда ҳаракатга келтирувчи аппаратлар тизими бўлади.

АВАРЛАР (оварлар, обрлар) — асосан туркий қавмлардан ташкил топган кабила иттифоки. Славянлар, франклар юртига, Византияга тез-тез чоп-кувар ўюшиб турғанлар. Мил. 6-а.да Дунай ҳавzasида Авар хоқонлиги давлат бирлашмасини барпо этганлар.

АВАРЛАР (ўзларини маарулал деб атайдилар) — Доғистонда (496 минг кишидан зиёд) ва Озарбайжоннинг шим. ғарбий қисмида (44 минг киши) яшовчи ерлик халқ. А. ва уларга яқин халқларнинг умумий сони Россия Федерациясида 544 минг киши (1992). А. ислом динининг сунний оқимига мансуб. Авар тилида сўзлашади. 19-а. нинг 2-ярмида факат Хунзах ясситоғлигига яшовчи аҳоли ўзларини А. деб аташган. Тарихан бир ҳудудда шаклланган гурухлар, айrim қабила колдикларини рус адибиётида А. деб юритилган. Булар: салатовлар, бактлилар, койсубулилар, андаллар, телетлилар, хунзахлар, гидатлилар ва б. А. атрофида анд-цез (андодидой) халқлари ва арчинлар ўюшаётган бўлиб, улар гарчи ўзларини А. деб атаётган бўлсаларда, айrim этнографик хусусиятлари ва она тилларини сақлаб қолганлар. А. чорвачилик, дехқончилик, шунингдек боғдорчилик б-н шугулланади. Уларда хунармандчилик, хусусан, заргарлик тараққий этган.

АВАРУЯ — Тинч океандаги Кук

о.лари (Янги Зеландия мулки) нинг энг капа шаҳри ва порти. Раротонга о.да. Кук о.ларининг маъмурий маркази. Аҳолиси 9,3 минг киши (1986).

АВАЧА — Камчаткадаги сўнмаган вулкан. Петропавловск-Камчатский ш.нинг шим.да. Мутлақ бал. 2741 м. Тепаси конус шаклида бўлиб, қор б-н копланган. Доимо тутун чиқиб, тез-тез лава отилиб туради.

АВАЧА ҚЎЛТИҚЧАСИ - Камчатка я.о.нинг жан.-шарқий қирғоғига тулашган Тинч океан қўлтиғи. Уз. 24 км, эни 3 км, чук. карийб 26 м. Авача дарёси куйлади. Шим. соҳилида Петропавловск-Камчатский порт шаҳри бор.

АВВАЛ АДИРЛАРИ - Фарғона вилояти Фарғона туманидаги бир-бирига параллел икки катор кир. Уларни 6 км кенглиқдаги водий ажратиб туради. Шим. қир шим.-шарққа 10—12 км чўзилган, эни 2,5—3 км. Мутлақбал. 600 м, энг баланд жойи 680 м. Жан. қир шарқда Мўён адирларига туташиб кетади, уз. 8 км, эни 4 км, энг баланд жойи 923 м. Адирлар, асосан, тўртгламчи даврнинг шағал тошли жинсларидан таркиб топган ва энг янги тектоник ҳаракатлар натижасида кўтарилган. Юзаси ясси, жан.ён бағри тик, шим. ён бағри кияланиб бориб кенг текислик ҳосил қиласиди. Сойлар адирларни бўлиб-бўлиб юборган. А. а. нефть ва ер ости сувларига бой, типик бўз тупроқларда эфемерлар ва эфемериодлар, баъзан шувоқ тарқалган. Адирларнинг айrim жойлари лалми ва сугорма дехқончилиқда фойдаланилади.

АВВАЛ БАҲОР — кулолликда со пол лаганларнинг ички қисмига ҳошия шаклида ишланадиган безак. А. б. лаган марказидаги нақшни яққолроқ кўрсатиш учун кўлланилади. А. б. асосан яшил ранг б-н ишланади.

АВВАЛ НЕФТЬ КОНЛАРИ - Фарғона вилоятидаги конлар, Фарғона ш.дан 15 км жан.да. А.н.к. ғарбдан шарққа чўзилган антиклиналь букилмада бўлиб, 1953—54 й.ларда электроразведка усули б-н очилган. 1955 й.да

бошланган қидиув ишлари натижасида июнь ойида 5- горизонтдан бир кечакундузда 40 т.га якын нефть олинадиган күдүк кавланган. 1954 й.да асосий Аввал букилмасининг шарқида янги букилма — Шарқий Аввал букилмаси аниқланди. Бу букилмаларнинг тузилишида палеоген (қалинлиги 250 м) ва неоген (700 м) ётқизиқлари мавжуд. А. н. к. да нефть асосан 5- горизонта бўлиб, 6- ва 7- горизонтларда жуда хам оз учрайди. 5- горизонт палеогеннинг Туркистон яруси ётқизиқларида дарзли оҳактош хамда кумтош қатламларидан иборат. Нефть букилманинг шарқий қисмида тўпланган бўлиб, гарбда узилма б-н чегараланди. Нефть б-н бирга газ хам олинади.

АВГИТ (юн. auge — ялтирок) — силикатларнинг занжирсизон тизилган кичик синфига мансуб жинс ҳосил килувчи минерал. Синиши чиганоқсимон. Каттиқлиги 5—6. 3,2—3,6. Ранги яшил ва кулрангдан корагача. Кўпинча асосли ва ультра асосли тоф жинсларининг таркибий қисми.

АВГУСТ (лот. Augustus) — тақвим иилининг 8- ойи, 31 кунлик. Рим императори Август номи б-н аталган.

АВГУСТ (мил. ав. 27 й.гача исми Октавиан бўлган) (мил. ав. 63 — мил.. 14) — Рим императори (мил.ав. 27 — мил. 14), Юлий Цезарнинг набира жияни, васиятига кўра ўғил қилиб олинган. А. хукуқи чекланмаган ҳоким бўлиб олгач, сенат унга август (худолар томонидан шарафланган) деган фахрий унвон берган. Цезарнинг ўлимидан сўнг бошланган фуқаролар уруши (мил. ав. 43— 31) ни Акций ёнидаги жангда Рим саркардаси Марк Антоний ва Миср маликаси Клеопатра устидан ғалаба қозониш б-н якунлаган. А. принципат («princeps» — сенат қатнашчиси) деб аталувчи сиёсий режимга асос солган. Бу давлат тузуми республика шакидаги монархияга ўштайди. Унда илгаригидек, сенат ва республика лавозимлари сакланиб қолган. Аммо бутун ҳокимият А. кўл остига ўтган. Халқ мажлисининг таъсири тугаган. А. мам-

лакатнинг йирик қулдорлари ва Рим армиясига таяниб иш кўрган. А. ўз ташки сиёсатида гарбга нисбатан босқинчилик сиёсати юргизган бўлса, шарққа нисбатан дипломатик музокаралар ёрдамида Рим давлатининг ҳокимлигини ёйиша интилди. Кейинчалик «август» императорлар унвонини англатувчи терминга айланган.

АВГУСТИН Аврелий, Авлиё Августин (Augustinus Sanctus) (354, Тагаст ш., Шим. Африка — 430, Гиппон ш., Шим. Африка) — христиан дини илоҳиётчisi, «черков оталари»дан, адаб, файласуф. Католицизм ақидаларининг шаклланишига таъсир кўрсатган. Гиппон ш. ускуфи (епископи) мартабасига эришган. Диний-фалсафий руҳдаги қатор ваъз ва рисолалари сақланиб қолган. Улардан машҳурлари: 1) «Тавба» (400 й.); 2) «Илоҳий шаҳар ҳақида» (413-427 й.лар; 22 китобдан иборат). «Илоҳий шаҳар ҳақида» асарининг ёзилишига Рим империяси пойтахти готлар томонидан босиб олиниб, вайрон қилиниши турткি бўлди. Асарда бу вайронгарчилик римликлар асрлар мобайнида ўзга халқларга нисбатан ўтказган босқинчилик ва зуравонлик сиёсати учун худо томонидан юборилган жазо сифатида талқин қилинади. Асарнинг 10 та китоби Рим тарихига, 12 та китоби инсонлар жамияти ва давлатнинг моҳиятига бағишлиланган. А. дунёни икки салтанатга бўлади: 1) «замин шаҳри» — ёвузлик, зўравонлик ва шайтон салтанати; 2) «илоҳий шаҳар» — эзгулик ва раҳмон салтанати. Биринчиси — инсон худбинлиги асосига курилган ва илоҳийликни рад этади, иккинчиси — илоҳий меҳр асосига курилган бўлиб, инсоннинг моддий эҳтиёжлардан юз ўгиришини тақозо қиласи. А. таълимотига кўра, «илоҳий шаҳар» нинг ер юзидағи тимсоли масиҳий черковидир, унга самовий черковга тайёргарлик воситаси сифатида қаралмоғи лозим. А. қадимги юонон мушриклик даври қадриятларини масиҳийлик нұктаи назаридан кескин танқид қиласи, инсон ўз иродаси б-н эзгуликка эриша

олмайди, инсон гунохлардан фақат худонинг инояти ва черков тифайли фориг бўлади, деб хисоблайди. А. фикрига кўра, «ягона тангри барча гўзалликнинг ҳакиқати ва энг олий гўзаллиқдир». А. «эътиқодсиз билим ҳам, ҳақиқат ҳам йўқ», деб хисоблади. А. таълимоти Европада деярли минг йил давомида илм-фанинг черковга тобе ҳолда қолишига муайян даражада назарий замин бўлди ва черков ҳокимииятининг кудратли кучга айланишига кўмаклашди.

АВГУСТИН ОРДЕНИ - гадойлик (қаландарлик) қилиб юрувчи монах (роҳиб)лар ордени. Низоми нотўғри рашнда авлиё Августин (354—430) га доҳил қилинган. Орден 1243 й.да Италияда бир қанча қаландар роҳиблар жамоасини бирлаштириш ва уларни Августин низомига бўйсундириш натижасида келиб чиқкан. 15- а. ўрталарида 30 минг аъзоси бўлган. 18- а. дан А. о. нинг аҳамияти йўқола бошлади.

АВЕЗОВ Мухтор Умархонович (1897.28.9, Шарқий Қозогистон (собик Семипалатинск) вилояти Абай тумани — 1961.27.6, Москва) — қозоқ ёзувчisi, олим. Қозогистон ФАакад. (1946), филол. фанлари д-ри (1952), Козогистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1957). Семипалатинскдаги мадрасада ҳамда ўша ердаги 5 синфли рус мактабида ўқиган, сўнг ўқитувчilar семи-нариясини тамомлаган (1917). Абай овулида саҳналаштирилган (1917) «Енглик — Кебек» интермедияси б-н қозоқ драматургиясига асос солди. Тўнгич қозоқ театри (хоз. Аvezов номида) — Қозогистон давлат академик драма театри ҳам 1926 й. 13 янв.да шу пьесани саҳналаштириб очилган. А. нинг драматик асарлари қозоқ драматургиясининг ривожланишига катта ҳисса бўлиб қўшилди. А. 20-й. ларда Тошкентда яшади ва Ўрта Осиё давлат ун-ти аспирантурасида ўқиди (1928). Машхур ўзбек ёзувчisi Абдулла Қодирий романларидан кучли илҳомланди.

1920—30 й.ларда Тошкентдаги қозоқ

нашриётида адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий «Чўлпон» журнали б-н бир неча адабий тўплам нашр этилган. А. 1922—23 й.ларда Тошкентдалик вақтида «Кундошлар» пьесаси, ҳикоялари, «Асов тулпорлар ҳақида» (1922), «Қозоқ қаламкашларига очик ҳат» (1922) мақолалари шу журналда босилди. А.нинг «Абай», «Абай йўли» эпопеяси қозоқ ҳалқи ҳаётига бағишлиланган бўлиб, у ўз даврида юксак баҳога сазовор бўлди. Асарда қозоқ ҳалқининг 19- а.даги оғир, зиддиятларга тўла ҳаётни бадиий акс эттирилган. Ўша даврдаги қозоқ даштини қамраб олган нодонлик ва жоҳиллик тўсикларини енгган Абайнинг ўз ҳалқи асл фарзанди, мутафаккир, инсонпарвар шоир даражасига кўтарила олиши асарда моҳирлик б-н тасвирланган. «Абай йўли»ни Зумрад (Орифжонова) 1950—60 й.ларда ўзбек тилига таржима қўлган. У бошқа ҳалқлар тилларига ҳам таржима қилинди. Жан. Қозогистон чорвадорлари ҳаётига бағишлиланган «Равнак» романи вафотидан сўнг босилиб чиқди (1962). 20- й.ларда қозоқ чўлларида юз берган очарчилик ва б. даҳшатли воқеалар акс эттирилган «Оғир синов» романи ҳам вафотидан сўнг нашр этилди. А. ижодий, илмий ишлар б-н бирга, 30 йилдан ортиқ (1928—61) Олмаота пед. ин-ти, Қозогистон ва Москва давлат ун-тларидан педагогик фаолиятини қўшиб олиб борди. А умрининг кўп йилларини шўро мағкурачиларининг оғир тазиики ва таъқиби остида ўтказишга мажбур бўлди.

А. туркий ҳалқлар адабиёти тарихини теран тадқиқ этувчи кўплаб маколалар яратди. Узоқ йиллар давомида туркий ҳалқаар оғзаки ижоди намуналарини, хусусан ҳалқ достонларини кенг тарғиб қилди. «Эр Тарғин», «Алномиши», «Манас» достонларини тадқиқ этди.

АВЕЗОВА Сапаргул (1927.7.7, Халқобод) — Қорақалпоғистон (1957) ва Ўзбекистон (1967) ҳалқ артисти. 1945 й.дан Қорақалпоқ давлат мусиқали драма ва комедия театрида актриса. Асосий роллари: Комила Шокировна («Бирин-

чи муҳаббат»), Паршагул («Сўймаганга сўйканма»), Хадича («Сарвкомат дилбарим»), Эрита («Геростатнинг номи ўчсин»), Хумор («Бердақ»), Корасоч («Шубҳа»), Жаннат хола («Қайнона»), Тангбика («Ой тутилган тунда»), Фармонбиби («Келинлар кўзголони»), Хумор она («Эрназар Олакўз») ва б. А. ижодининг камрови кенг, маший драматик, ўткир характерли комедия жанридаги ролларни мөъёрига етказиб ижро қилади. Бердақ номидаги Қорақалпогистон Давлат мукофоти лауреати (1980).

АВЕЛЬЯНЕДА — Аргентинадаги шаҳар. Катта Буэнос-Айрес таркибига киради. Ахолиси 347 минг киши (1991). Т. й. тугуни, Ла-Плата кўлтиғидаги порт, мамлакатнинг энг йирик саноат маркази. Асосан чорвачилик маҳсулотлари (гўшт, жун, тери) ва нефтни қайта ишлайдиган, металлургия, тўқимачилик, кўн пойабзал саноати корхоналари бор. Кема ремонт килинади.

АВЕНАРИУС (Aenarius) Рихард (1843.19.11-1896.18.8)-швейцар файласуфи. Э. Max б-н бир вақтда эмпириокритицизмга асос солгандардан бири. А. нинг фалсафий қарашлари дунёнинг негизида сезгилар ётади, деган тезисга асосланган.

АВЕНТИН — қад. Рим ш. жойлашган етти тепаликдан бири. Ривоятга кўра плебейлар, патрицийлар б-н курашган даврларида Муқаддас тоқقا, шунингдек А. га кетгандар. Мил. ав. 50-й.лардан бошлаб А. ерлари плебейлар ўртасида таксимланган.

АВЕНТИН БЛОКИ - Италияда фашистлар диктатурасига қарши курашган антифашистик партиялар блоки. Социалист депутат, антифашист Матеотти фашистлар томонидан ўлдирилгач (1924 и. 10 июнь), муҳолифиятдаги депутатлар бундан ғазабланиб, парламентдан чиқиб кетадилар ва Римдаги Авентин тепалигида тўпланиб «Оппозициями фракциялар комитета» ни тузадилар. Шу тариқа мазкур уюшма «Авентин блоки» номини олди. Блокка халқ партияси (католи-

клар), республикачилар, социалистлар ва б. партиялар вакиллари ҳамда партиясиз депутатлар уюшдилар. Муссолини ҳукумати А. б.нинг қатъиятсизлиги ва заифлигидан фойдаланиб, 1926 й.да уни тор-мор килди. Оммадан ажраб қолган блок аъзолари фашизмга карши изчил кураша олмай, тезда тарқаб кетди.

АВЕРРОИЗМ — араб мутафаккири Ибн Рушд (лот. Аверроэс) ва унинг тарафдорларининг фалсафий таълимоти. А. вакиллари ўрта аср ва илк Уйғониш даврида Аристотель, Форобий, Абу Али ибн Сино фалсафасининг илғор томонларини ривожлантириди. А. мусулмон ақидалиги ва католицизм фалсафасига қарши чиқиб, араб халифалигида ва Фарбий Европа мамлакатларида схоластикага қарши кураш олиб боришда қўл келди. Дунёнинг абадийлиги, унинг ҳеч ким томонидан яратилмаганлиги ҳақидағи ғоялари, шунингдек билимни эътиқодга, фалсафани илохиётга қарши қўйғанлиги сабабли А. рухонийларнинг ғазабига дучор бўлди. Ибн Рушд Форобий ва Ибн Сино фикрларини янада тараққий эттириб, «Икки тур ҳақиқат» таълимотига асос солди. Бу таълимотга кўра, «фалсафий ҳақиқат» ва «линний ҳақиқат» мустақил равишда мавжуд бўлиб, улар турли соҳаларда етакчилик қилади, хусусан илм-фанда «фалсафий ҳақиқат»га риоя этиш зарур. Бу таълимот фалсафани, илмни мустақил тараққий эттиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Ибн Рушд асарлари лотин тилига таржима қилинганлиги туфайли А. Фарбий Европа мамлакатларига кенг ёйилди. Хусусан 13-а.да Париж унтида А. нинг таъсири кучли эди. 14—16-а.ларда А. Шим. Италия, Францияда кенг тарқалди. А. католик черкови томонидан кескин кораланди, унинг тарафдорлари кувғин ва таъкиб қилинди (яна қ. Ибн Рушд).

АВЕСТО, Овасто (парфиёнча: apastak — матн; кўпинча «Зенд-Авесто», яъни «тафсир қилинган матн» деб аталади) — зардуштийликнинг мукаддас китоблари тўплами. Кўпчилик тадқиқотчилар

фикрига кўра, А. Ўрта Осиёда, хусусан Хоразмда мил. ав. 1-минг йилликнинг 1-ярмида вужудга келган. А.да келтирилган географик маълумотлар ҳам буни тасдиқлайди. Мас, худо яратган ўлкалар санаб ўтилар экан, бойлиги ва кўркамлиги жиҳатидан қад. Хоразм, Гава (Суғд), Марғиёна (Марв), Бақтрия (Балх) биринчи бўлиб тилга олинади, Орол денгизи (Ворукаша ёхуд Вурукаша) ва Амударё (Дайти) тавсифланади. А.даги ҳалқнинг дастлабки ватани Сирдарё, Амударё этаклари ва Зарафшон водийси бўлган.

А. узок вақт мобайнида шаклланган. Унда келтирилган маълумотларнинг энг қад. қисмлари мил. ав. 2-минг йиллик охири — 1-минг йиллик бошига оид бўлиб, оғзаки тарзда авлоддан-авлодга ўтиб келган. Кейинги асрларда А. таркибиға тури диний урф-одатлар баёни, ахлоқий, ҳуқуқий қонун-қоидалар ва ҳ.к. қўшилиб борган. А.ни Зардушт диний асар сифатида бир тизимга солган. Дастлабки ёзма нусхаси эса 12 минг мол терисига битилган деб ривоят қилинади. У Персеполаа сақланган. Александр (Македониялик Искандар) Эронни забт этганда, бу нусха куйдириб юборилган. Аршакийлардан Вологес I даври (51—78)да қайта китоб қилинган, лекин у сақланмаган. Сосонийлар даври (3—7-а.) да яхлит китоб ҳолига келтирилган.

А. 21 наск (қисм)дан иборат бўлган. А. ҳажми катта китоб бўлганлиги сабабли диндорлар кундалик фаолиятида фойдаланиш учун унинг ихчамлаштирилган шакли — «Кичик А.» (Хурдак А.) яратилган. Араблар Эронни фатҳ этгач (7-а.) зардуштий руҳонийларининг бир қисми Ҳиндистонга кўчиб ўтган. Уларнинг авлодлари (парслар) Бомбай ш.да ўз жамоаларида ҳозиргача А.нинг асл нусхасини сақлаб келади. Француз тадқиқотчиси Анкетиль Дюперрон зардуштийлар жамоасида яшаб, А. тилини ва ёзувини урганиб, уни таржима қилиб нашр этган (1771). А.нинг бу нусхаси 27 жилдан иборат бўлиб, асарнинг еттидан бир

қисмидир. У Ясна, Висперед, Вендида, Гатлар ва Яштлар номи б-н юритиладиган китобларни ўз ичига олади.

А.да баён этилган гояларга кўра, олам икки асоснинг, икки ибтидоннинг, яъни ёруғлик б-н зулматнинг, яҳшилик б-н ёмонликнинг тухтовсиз курашидан иборат. Яҳшилик ва эзгулик худоси Ахурамазда ер, ўсимлик ва б. ҳамма табиий бойликларни яратган. Ёмонлик ва ёвузлик тимсоли Анхрамайну Ахурамаздага қарши тўхтовсиз курашади, аммо уни енгизшга ожизлик қиласи. Бу кураш абадий давом этади. Яҳшилини ифодаловчи кучлар осмонда, ёмонликни ифодаловчи кучлар ер остида жойлашган, ер сатҳи эса кураш майдонидир. Ҳаётдаги турфа ўзгаришлар қайси кучнинг ғалаба қилишига боғлиқ. Инсон ҳам тана ва руҳнинг, ахлоқ эса яхши ва ёмон хулқнинг ўзаро курашидан иборат. Чексиз, абадий фазо ва вақт ҳам икки қарама-қарши қисмдан: яҳшилик ва Ахурамазда ҳукмрон бўлган абадий ёруғлик б-н ёмонлик ва Анхрамайну ҳукмрон бўлган абадий зулматдан ташкил топади.

А. таълимотига кўра, биринчи инсон Говамард (хўқиз-одам; форсча Қаюмарс) бўлиб, ундан барча кишилар таркалган. Биринчи шоҳ Йима даври олтин давр хисобланган, чунки унда ўлим бўлмаган, Ахурамазда доимий баҳор яратган. Кишилар бекаму куст, баҳтиёр яшаган. 900 й. утгач шоҳ Йима ғурурга берилиб, ман этилган сигир гўштини ейди ва ёвузлик рамзи Анхрамайну ҳукмидаги кучлар бош кўтаради. Оламни музлик коплади. Йима Ахурамазда амри б-н одамлар ва ҳайвонларни совуқдан сақлаб колиш учун қўргон (вар) куриб, унга ҳар бир жонзотдан бир жуфтини жойлаштирган. Инсоният тарихининг ilk олтин даври тугагач, Ҳайр б-н Шарр (яҳшилик ва ёмонлик) ўртасидаги кураш даври бўлган иккинчи давр бошланган. Учинчи даврда Ахурамазда ғалаба қилиб, эзгулик салтанати баркарор бўлади, ўлганлар тирилади. А.нинг ахлоқий-фалсафий моҳияти «эзгу фикр», «эзгу сўз» ва «эзгу амал»

каби мукаддас учлик (ахлоқий триада) да ўз ифодасини топади. Зардуштийларнинг ибодат олдидан айтиладиган нияти, сўзлари шу З ибора б-н бошланади.

А. ўзбек, умуман Ўрта Осиё, Эрон, Озарбайжон халқларининг кад. даврдаги ижтимоий-иктисодий ҳаёти, диний қарашлари, олам тўғрисидаги тасаввурлари, урф-одатлари, маънавий маданиятларини ўрганишда муҳим ва ягона манба. «Бу нодир китоб бундан 30 аср мукаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргўзаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларига колдириган маънавий, тарихий меросидир» (И.А. Каримов, «Адолатли жамиятсари». Т., 1998, 39—40-бетлар).

Ўзбекистон хукуматининг ташаббуси б-н ЮНЕСКО Бош конференцияси 30-сессияси «Авесто» яратилганининг 2700 йиллигини дунё миқёсида нишонлаш ҳакида қарор қабул қилди (1999 й. нояб.). «Авесто»нинг жаҳон маданияти ва динлар тарихида тутган ўрнини хисобга олган ҳолда ҳамда юкоридаги қарордан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси маҳсус қарор эълон қилиб (2000 й. 29 март), «Авесто»нинг 2700 йиллигини нишонлаш тадбирларни белгилади. Унга кўра 2001 й.нинг окт. ойида Ўзбекистонда халқаро илмий конференция ва тантанали байрам тадбирлари ўтказилади.

Ад: Кадыров М., Отрывки из Авесты (перевод), Материалы по истории общественно-философской мысли в Узбекистане, Т., 1976; Маковельский А. О., Авеста, Баку, 1960; Сагдуллаев А.С., Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда, Т., 1997.

Муҳаммаджон Ҳодиров.

АВЖ (араб. — чўққи, баланд) — 1) Ўн икки мақом мажмуасидаги маълум шўъба номи. 2) Мусика асарининг юқори пардалардаги чўққиси, кульминация доираси, яъни мусика асарининг энг баланд регистрдаги давомли куй тузилмаси. Мақомларнинг чолғу ва ай-никса айтим бўлимлари, ашула, катта ашула, сувора

ва йирик шаклли чолғу кўйлардан кенг ўрин олган. А. ларнинг асосий турлари — кичик А., урта А., катта (ёки юқори) А. деб юритилади. Шўйбаларнинг миёнхат тузилмасини кичик А. га, дунасрни — ўрга А. га ва намудларни — катта А. га қиёслаш мумкин. А. лар мусика асарлари баёни ва ривожида шакллантирувчи ва ифода-ловчи аҳамиятга эга. Ашула-лардаги шеър мазмуни, фикр ва хистайгуларнинг таъсир кучини мусикий воситалар ёрдамида терланлаширади. А. ишлатиш анъанаси ўзбек ва умуман Шарқ бастакорлик санъатида, шунингдек ҳофизлар ва созандаларнинг ижрочилик маҳорати туфайли мукаммаллашиб маълум табиий қонуният сифатида вужудга келган. Шашмақом шўйбаларининг катта А. и ўндан ортиқ намуд ва икки А. (Зебо пари ва Турк)нинг турли бирикмаларидан тузилади. Зебо пари ва Турк А. ларини қўллашда намудлардаги каби муайян ижодий эркинлик мавжуд.

АВИА... (лот. avis — қуш) — қўшма сўз бўлаги; авиацияга оидликни билдиради. Mac, авиаоризонт, авиаатрасса.

«АВИАБАНК» — Ўзбекистондаги универсал акциядорлик тижорат банки. 1990 й.дек.да ташкил топган. Тошкент ш.да жойлашган. Асосан республикада авиация транспорти ва унга хизмат кўрсатадиган инфратузилмаларни ривожлантиришга, молия-кредит ресурсларини жалб қилишга кўмаклашади, юридик ва жисмоний шахсларга турли банк хизматлари кўрсатади. Акциядорлик капитали суммаси 50, захира капитали 76,5, берилган кредитлар 73,2, кўрилган йиллик фойда 143,2; жами активлари 475,5 млн. сўм (1997 й. 1 янв.).

АВИАГОРИЗОНТ - ҳақиқий уфқ (горизонт) вазиятини кўрсатувчи гиро-скопик асбоб. А. самолёт ёки бошқа учиш аппаратининг кўндаланг ва бўйлама оғиши бурчакларини кўрсатади. Ротори гиро-скоп б-н боғланган мил (стрелка) сунъий уфқни кўрсатиб туради. Ротор ўки тик вазиятда бўлганда мил горизонтал вазиятни эгаллайди. Учувчи А. шка-

ласидаги самолёт қиёфаси (силуэти)нинг сунъий уфқ милига нисбатан олган вазиятига қараб, самолётнинг ҳақиқий уфққа нисбатан вазиятини аниқлади.

Дастлаб, пневматик (ҳаволи) гирокоп ва тузатиш киритувчиси бўлган А. қўлланилган, ҳозир электр гирокоп ва тузатиш киритувчили А. ишлатилади.

АВИАДЕСАНТ РИЯ ҚУРИЛМАСИ — хаво-десант қўшинлари таркибида ҳаракат қиласиган ўзиюрар жанговар машина. Асосан ўтиш қуввати, зиреушлиги б-н ажрапиб турадиган, ўзича ҳаракат қила оладиган маҳсус машина ҳисобланади. Турли (зирхланган) обьектларга карши қўлланилади. Оғирлиги куролнинг калибрига қараб 3 т дан 20 т гача. Десант тушириладиган жойга (к. Ҳаво десанти) самолёт ёки вертолётлар б-н етказилади, ерга парашютларда ташланади, самолёт ёки вертолётларда аэроромдан, қўниш майдонларидан жанг майдонига етказилади.

АВИАДЕСАНТ ТАНКИ - ҳарбий десант қўшинлари таркибида турли мақсадларда фойдаланиладиган, бутунлай зирхланган, ихчам, ҳар қандай шароитда юришга мўлжалланган жанговар машина (енгил танк). Оғирлиги 7—8 т. Десант тушириладиган жойга А. т. самолёт ёки вертолётда етказилади ва ерга парашютда туширилади ёки самолёт (вертолёт) аэрором ёки қўниш майдонига қўнгандан сўнг ерга туширилади. Замонавий А. т. бемалол айланга оладиган минорага ўрнатилган турли замбарак ва пулемётлар б-н таъминланган. У душманнинг пўлат зирхли турли хил ўтиш воситаларига ва жонли кучига зарба бера олади. А. т. 2-Жаҳон урушида қўлланилган ва ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

АВИАКОМПАС — учиш аппаратларида ишлатиладиган навигация асбоби (к. Компас, Ҳаво навигацияси).

АВИАЛЬ, авиация алюминийси — болғаланадиган алюминий котишмаси. Таркибида магний (0,45—0,9%), крем-

ний (0,15-1,2%), мис (0,2-0,6%), марганиц (0,15-0,3%) (ёки шунча микдордаги хром), темир (кўпи б-н 0,5%) бор. Болғалаш ва штамплаш йўли б-н ундан самолёт ва вертолёт қисмлари тайёрланади. А. жуда пластик, ўртача мустахкам, зангламайди, тоблаб ишлангандан кейин мустахкам бўлиб қолади.

АВИАМОДЕЛЧИЛИК (авиа... ва лот modulis — ўлчов) — учиш аппарати моделларини ясаш ва учирин. А. ёшлар техник ижоди турларидан бири. Учмайдиган (геометрик шакли ўхшатиладиган тарихий ёки замонавий самолёт нусхаси) ва учадиган моделлар б-н шуғулланадиган хиллари бор. Учадиган модель учиш тарзи, ўлчами, двигателининг турига қараб эркин учадиган, кордли ва радио б-н бошқариладиган турларга бўлинади. Эркин учадиган моделлар планерлар, резина моторли, таймерли хилларга бўлинади. Планер модели моторсиз учиш аппарати бўлиб, ҳаво оқимида варракка ўхшаш учирилади. Резина моторли моделларда тортиш кучини ҳаво винти (паррак) вужудга келтиради. Парракни резина мотор ҳаракатлантиради. Таймерли моделнинг учшини маҳсус механизм — таймер чеклайди. Кордли моделларни моделчи-учириувчи корд иплари ёрдамида бошқарип учиради. Радио б-н бошқариладиган моделлар бортига ўрнатилган радиоаппаратурага ердан юбориладиган сигналлар ёрдамида бошқарилади. Ўзбекистонда А. спорти, айниқса, 20-а. ўрталаридан ривожланди. Мактаб, болалар уйи, ўкувчилар саройи, клубларда А. тўгараклари бор. Шаҳар ва туман аэроклубларида, ёш техниклар ст-яларида А. кабинетлари ташкил қилинган.

АВИАМОДЕЛЬ — самолёт ёки бошқа учиш аппаратининг қўлда учирин учун ясалган нусхаси (к. Авиамоделчиклик).

АВИАТРАССА — фуқаро ҳаво флотининг турли самолётлари ва вертолётлари мунтазам равишда катнайдиган ҳаво йўли. А. да аэроромлар ва б. воси-талар

(йўл чироклари, таниш белгилари, авиация маёқлари ва х.к.) бўлади. Фукаро авиациясида самолёт ҳамда вертолётлар, одатда, А. бўйлаб учади. Баъзан айрим ҳолларда (экспедиция, тиббий ёрдам кўрсатиш ва б.) А. дан ташкари ҳам учиш мумкин. Ўзбекистонда — биринчи марта 1924 й.да Тошкент — Авлиёта — Пишпек А. си барпо этилган. 1999 й.да «Ўзбекистон ҳаво йўллари» Миллий авиакомпанияси б-н 55 чет эл авиакомпанияси ўргасида йўловчи ва юклар ташиш бўйича ҳамкорлик ўрнатилди. Миллий авиакомпания Европа, Осиё ва АҚШ давлатларининг ЎзР ичida 16 йўналиш бўйича самолётлар катновини йўлга кўйди. Ўзбекистон Республикасидан қатнайдиган умумий ҳаво йўлининг узунлиги 2 млн.км дан ошди.

АВИАЦИЯ (франц. aviation, лот. avis — қуш) — ҳаводан оғир учиш аппаратларида ер атрофидаги ҳаво бўшлиғи (атмосфера)да парвоз қилиш б-н боғлиқ тушунча. А. да самолётлар, вертолётлар, планерлар ишлатилади. Шу аппаратлардан парвоз қилиш (учиш) учун фойдаланадиган ташкилот (хизмат) ҳам А. деб аталади. А. фукаро А ва ҳарбий А. га бўлинади. Фукаро А. си йўловчилар ва юкларни ташища ишлатилади. Унинг транспорт, санитария хизматига, ўкув-спорт ва маҳсус ишларга мўлжалланган (қ.х.да, алоқада, геология-қидириув ишлатирида, балиқ овлаш ва б.да ишлатиладиган) хиллари бор. Йўловчилар ва юкларни доимо ташишни таъминлаш учун фукаро А.си таркибига самолётлар ва вертолётлар саройи, учишни таъминлайдиган турли хизматлар, аэрором ва аэропорт киради. Ҳарбий А. эса курукликтаги кўшинлар, ҳарбий-дengиз кучлари, ҳаво хужумидан мудофаа қилиш кўшинлари б-н биргаликда ҳаракат қиласи ҳамда мустақил вазифаларни бажаради.

Фукаро А. соҳасида Леонардо да Винчи ҳаводан оғир аппаратларда учиш мумкинлигини биринчи бўлиб асослашга уринди. У күшларнинг учишини кузатиб, ҳаводан оғир аппаратларда учиш

мумкинлиги тўғрисидаги ғояни илгари сурди. М. В. Ломоносов жаҳонда биринчи бўлиб вертолёт моделини яратди: двигатель вазифасини ўтовчи пружина таъсирида винтлар айланганда модель юкорига кўтарилди. Д. И. Менделеев ҳаётининг охиригача аэродинамика ва А. масалалари б-н шуғулланди. У 1887 й. аэростатда мустақил учиб, 3350 м баландга кўтарилди. А. Г. Эйфел вертолёт винтларининг кўтариш кучини ўрганишга оид тажрибалар ўтказди. А. Н. Лодигин учиш аппаратларига электр двигателлари ўрнатиш ғоясини илгари сурди. А. Ф. Можайский бир неча самолёт моделини курди, бу моделларни синовдан ўтказиб, 1881 й. самолёти учун патент олди. А. Ф. Можайский ўз самолётига куввати 30 (каттасиники 20 ва кичигиники 10) о.к. га тенг бўлган иккита буг двигателни ўрнатди. Бу самолёт моноплантипида бўлган. 19-а. 90-й.ларидаги рус ихтирочиси В. В. Котов планерларнинг баъзи моделларини ишлаб чиқди. 1894 й.да К. Э. Циолковскийнинг «Аэроплан», яъни «қуш нусха учиш машинаси» деган асари босилиб чиқди. Циолковский бу асарида сўйри шаклли моноплан лойиҳасини, унинг учиш назарияси ва хисобини берди. 1892 й.да инглиз конструктори Филиппе аэроплани бир неча секундигина ҳавога кўтарилди. 1898 й.да мұхандис Хирам Максимнинг самолёти синааб кўрилди, аммо бу самолёт ҳавога сал кўтарилгач, ерга қулади.

Америка проф. Ленгли бензин б-н ишлайдиган, куввати 50 о.к. га тенг мотор ўрнатилган самолёт курди, бу самолёт катапульта ёрдамида учирив синалаётганда ҳавога кўтарилди-ю, шу заҳоти ағдарилиб тушди. Француз конструктори Клеман Адер кўршапалак шаклидаги учиш аппарати («Авион»)ни курди (1897), у 300 м учиб бориб, ерга ағдарилди. Немис мұхандиси Otto Лилиенталь 1891—96 й.ларда ўзи лойиҳалаган планерларда жуда кўп марта учди ва 1896 й. 9 августа 20 м баландлиқдан планерда ерга қулаб, ҳалок бўлди.

АҚШда ақа-ука Вилбур ва Орвиль Райтлар планерда учишни ўрганиб олғанларидан кейин самолёт күрдилар. Орвиль Райт бу самолётта 1903 й. учебиң күрди. Бу самолётта құввати 16 о.к.га тенг двигатель ўрнатылған эди. Биринчи учишда самолёт 32 м гача парвоз қылды, учиш 3,5 сек. давом этди. А.нинг ривожланишида Н. Е. Жуковский ва С. А. Чаплигин асарлари мухим роль ййнади: Жуковский самолёт қанотларига таъсир қилувчи күчлар хисобини берди, бир қанча қанот шаклларини яратди ва уларни синовдан ўтказиш усууларини күрсатди, Чаплигин катта тезликлар аэродинамикасига асос солди.

А. 20-а. бошидан тез суръатлар б-н ривожлана бошлади, 1908 й. учиш узоқ, лиги бүйича қўйилған рекорд 2 соат 18 мин.ни, 1912 й. 13 соат 17 мин.ни, тез учиш рекорди эса 1909 й. 80 км/соатни, 1912 й. 170 км/соатни ташкил этди. Самолётта 1909 й. атиги 510 м баландда училган бўлса, 1913 й. 5610 м баландда училди. 1909 й.да француз конструктор-учувчиси Л. Блерио «Блерио-ХI» номли самолётида Ламанш бўғози орқали Франциядан Англияга учеб ўтди. Шу йили бир қанча мамлакатларда дастлабки А. з-лари қурилди. Акад. Б. Н. Юрьев 1910 й. бир винтли вертолёт лойихасини тузди ва шу лойиха асосида вертолёт күрди (1912). Москвада ташкил этилган халқаро кўргазмада вертолёт учун Юрьев олтин медаль б-н мукофотланди.

Рус мұхандиси Я. М. Гаккель 1910 й. кўш қанотли самолёт күрди. 1911 й. кўп юқ кўтара оладиган ва узоқ, ма-софага кўнмай уча оладиган самолёт лойихаланиб, синаб қўрилди. Шу йили рус ихтирочиси И. И. Сикорский 4 моторли «Илья Муромец» самолётини күрди. 1914 й. АҚШда «Кертисс» самолёти, 1915 й. Германияда «Сименц Шуккер» самолёти қурилди. 1914 й. рус конструктори В. А. Слесарёв «Свято-гор» самолёти лойихасини тузди, бу самолёт икки моторли, кўш қанотли эди. Рус конструктори Д. П. Григоровичнинг

M-5 (1915) ва M-9 (1916) маркали учар қайиқлари ўша даврда энг яхши гидросамолёт хисобланган. А. техникасининг ривожланиши б-н бир қаторда дунё олимлари аэродинамика ва самолёттинг мустаҳкамлиги соҳасида назарий изла-нишлар ва тажрибалар ўтказдилар, самолёт ва ҳаво винти назарияси, самолётларнинг тезлиги ва учиш баландлиги устида ишладилар.

20-й.лар бошларидан А. саноатида металл конструкцияли самолётлар қурилиши тез ривожлана бошлади. А. Н. Туполев 1923 й. АНТ-1, сўнгра икки ўринли АНТ-2 самолётини яратди. Туполев раҳбарлигига лойихаланган АНТ-3 («Пролетарий») самолётида 1926 й. учувчи М. М. Громов Европани айланиб учеб ўтди. Американинг «Райан» фирмасида тайерланган самолетда 1927 й.да учувчи Ч. Линдберг биринчи марта АҚШдан Атлантика океани орқали Европага учеб ўтди. 1928 й.да «Бремен» W-33 (Германия) самолётида биринчи марта Европадан Атлантика океани орқали Шимолий Америкага учеб ўтди. Американинг «Дуглас» фирмаси тайёрлаган DC-3 ва C-47 самолётларидан кўп йиллар давомида дунёнинг кўпгина мамлакатларида фойдаланилди. Туполев раҳбарлигига лойихаланган АНТ-4 (ТБ-1) самолётида 1929 й. учувчи С. А. Шестаков Москвадан кўтарилиб, Сибирь, Тинч океан орқали 20000 км парвоз қилиб, Нью-Йоркка кўнди. 1928 й. АНТ-9, кейин АНТ-25 (РД) самолётлари яратилди.

1937 й. 18—20 июняда учувчилар В. П. Чкалов, Г. Ф. Байдуков ва штурман А. Б. Беляковлар АНТ-25 самолётида Москва—Шимолий кутуб—Ванкувер (АҚШ) маршрути бўйича 8504 км ма-софани 63 соату 16 мин.да кўнмай учеб ўтишди. 30-й.лардан бошлаб биланлан монопланга ўтилди. Бу эса аэродинамика, қурилиш механикаси ва двигатель қурилишидаги ютукларга боғлиқ эди. Мустаҳкамликка хисоблашнинг аниқ усуулари яратилди. Самолётлар фидиракларини тормозлашни ишлаб

чиқиши хамда канотни механизациялашканотларга тушадиган күчларни оширишга имкон берди ва шу б-н учиш тезлиги оширилди. 1915 й.да «Фоккер» (Германия) самолёти учиш тезлиги 150 км/соат, учиш баландлиги 5000 м бўлган бўлса, 1920 й.да бу кўрсаткич «Фоккер» D-VII, «Фоккер» D-VIII (Германия), «Балилла» A-1, «Ансалдо» СВА-10 (Италия) да 200 км/соат, 7000 м га, 1940 й.да эса Хаукер «Харрикейн», «Спит-файер», Мк-1 (Англия), «Брустен» F2A-1, «Кертисс» P-36A, «Воун» V-150 (АҚШ) самолётларида 660 км/соат, 12000 м га етди. Шу билан бирга самолётларнинг учиш узоклиги ҳам ортиб борди. 1915 й.да бу кўрсаткич 400 км бўлган бўлса, 1940 й.га келиб 4000 км га етди. Сериялаб ишлаб чиқариладиган двигателларнинг куввати 700 о. к.дан 2000 о. к.гача етказилди. Россия, Англия, Германия, Италия ва АҚШ да реактив двигатель яратиш борасида кизғин иш олиб борилди. 1943—50-й. ларда Англиянинг Де Хэвилленд ва Комитет Брабазен авиация фирмаси 40 йўловчига мўлжалланган «Комет-1» реактив самолётини ишлаб чиқди ва синовдан ўтказди. Унинг учиш тезлиги 800 км/соат, учиш баландлиги 12 км, учиш узоклиги 1650 км. 1952 й.да унинг «Комет-2», «Комет-3В» ва «Комет-4» замонавийлаштирилган моделлари ишлаб чиқарила бошланди. 1955 й. А. Н. Туполов рахбарлигидаги ТУ-104 реактив самолётти курилди. Бу самолёт соатига 800 км тезлик б-н 8000—10000 м баландликда 3000 км масофани кўнмай учиб ўта олган.

1958 й.да АҚШ да биринчи «Боинг-707-120» реактив самолётти курилди. 120 йўловчига мўлжалланган бу самолётнинг учиш тезлиги 845 км/соат, учиш баландлиги 11 км, учиш узоклиги 6000 км. 1959 й.да Францияда «Каравелла» самолётти курилди. Реактив йўловчи самолётларнинг тежамсизлиги туфайли турбовинтли двигатель (ТВД) ўрнатилган самолётлар ишлаб чиқаришга ўтилди. 1952 й.да инглиз конструкторлари ана шундай

конструкцияли «Бристол-175» («Британия») самолётини яратдилар (63—79 ўриндикли, тўрут двигателли, учиш тезлиги 570 км/соат, учиш узоклиги 8600 км бўлган). 1957 й. турбовинтли ИЛ-18 самолётти қурилди. 1956 й. О. К. Антонов раҳбарлигидаги 2 та турбовинтли двигатель ўрнатилган 40 ўринли АН-24 самолётти, шундан кейин 4 та турбовинтли двигатель ўрнатилган 84 ўринли АН-10 самолётти қурилди. Кейинчалик 1959 й.да «Электра» (АҚШ) самолётти ишлаб чиқарила бошланди. Сўнгра С. В. Ильюшиннинг 186 ўринли ИЛ-62 йўловчи самолётти, 350 ўринли ИЛ-86 аэробуси яратилди. Рус ихтирочиси И. П. Братухин иккита двигатель ўрнатилган «Омега» вертолётини ва икки моторли Б-11 вертолётини курди. 1961 й. турбовинтли В-2 ҳамда В-8, В-12 вертолётлари қурилди.

1966 й.да Франция, Германия, Англия, Нидерландия ва Испаниядаги авиация фирмалари биргаликда Европада янги Эйрбас Индастри концернини тузди. Шу йили АҚШ даги Локхид, Боинг, Дуглас фирмалари ва Эйрбас Индастри концерни кенг фюзеляжли самолётлар — аэробуслар яратишга киришди. Шундан сўнг АҚШ даги фирмалар L-1011 «Тристер», «Боинг-747» ва DC-10 аэробусларини, Эйрбас Индастри концерни эса А-300 самолётлари ни кўплаб ишлаб чиқара бошлади. 500 йўловчига мўлжалланган «Боинг-747» самолётининг учиш тезлиги 935 км/соат, учиш узоклиги 10000 км дан ортик. Кейинги йилларда бу самолётнинг бир неча замонавийлаштирилган моделлари ишлаб чиқарилди: 500 йўловчига мўлжалланган «Боинг-747-100», 516 йўловчига мўлжалланган «Боинг-747-200B», 670 йўловчига мўлжалланган «Боинг-747SR» ва б. А-300 самолётлари 280—345 йўловчига мўлжалланган икки двигательли, учиш тезлиги 917 км/соат, учиш узоклиги 2600—3900 км.

1983 й.да бу самолётнинг кейинги авлодларидан А-300—600 уча бошлади. Кейинчалик «Боинг-747» аэробуси б-н рақобатлашадиган А-310, А-320, А-330,

А-321, А-340 ва б. ишлаб чиқарилди.

Кўп мамлакатларда 1960 й. охиридан бошлаб товушдан тезучар самолётлар яратиш устида қизғин иш олиб борилмоқда. Россияда Ту-144, Англия ва Францияда «Конкорд», самолётлари яратилди. Булар соатига 2500—3000 км тезлик б-н бир неча минг км масофага кўнмай уча олади. Ҳарбий самолётлар 30 км баландлиқда 10000 км масофага кўнмай учади.

Ҳарбий А. Қадимда Хитой ва б. баъзи мамлакатларда ҳарбий мақсадларда варракдан фойдаланилган. Ҳарбий А. ҳар қайси мамлакатда турли вақтларда пайдо бўлган. 1910 й. Францияда биринчи марта самолётлар манёврда иштирок этиб, разведка вазифаларини бажарди. 1911—12 й.ларда Триполитания жангига (Италия б-н Туркия ўртасида бўлган урушда) ҳарбий А. биринчи синовдан ўтди. 1913 й. Болқон урушида ҳам А. дан фойдаланилди. 1913 й. «Илья Муромец» самолёттига 4 та пулемёт ва бомба ташлаш учун маҳсус асбоблар ўрнатилди. Ўша иили бомба ташлаш тажрибаси асосида янги аэробаллистика фанига асос солинди. 1-жахон уруши бошланганида Россиянинг ҳарбий авиациясида 263 та, Германияда 232 та, Францияда 156 та, Австрия-Венгрияда 65 та, Англияда 30 та, АҚШ да 30 та, Италияда 30 та самолёт бўлган. 1-жахон уруши пайтида қиравчи самолётлар яратилди. Қиравчи самолетларнинг учиш тезлиги разведка самолётлариникidan юкори бўлган. 1915 й. маҳсус бомбардимончи самолётлар ихтиро килинади. Ҳудди ўша пайтларда денгиз самолётлари ҳам пайдо бўлди, улар денгизда разведка қилиш, душман кемаларига, обьектларга бомба ташлаш вазифасини бажарди. Ўз устида 5—7 та самолётни олиб юра оладиган авианосецлар пайдо бўлди. 1-жахон урушидан кейин А. алоҳида ва мустақил кўшин тури бўлиб колди. 1-ва 2-жахон урушлари ўртасида А. соҳасида катта силжиш бўлди. 1920 й. Россияда куввати 200 о.к.га teng двигателли самолёт ишлаб чиқарилди. 30-й.

лар бошида А. Н. Туполев ТБ-1 ҳамда ТБ-3 маркали оғир бомбардимончи самолётларни, 1935 й. узун қанотли бир моторли ЦАГИ-25 самолётини яратди. Бу самолётда Москвадан Шим. кутб орқали Америкага кўнмасдан учеб ўтилди. С. В. Ильюшин икки моторли бомбардимончи РБ-3 самолётини, А. С. Яковлев энг енгил ва тез учадиган қиравчи ЯК-1 самолётини яратди. Уруш ийларида Яковлев яна бошқа кўплаб қиравчи самолётларни ихтиро қилди. 1940 й. А. И. Микоян б-н Н. Г. Гуревич 7—8 км баландлиқда 600 км тезлик б-н учадиган МИГ-3 самолётини ишлаб чиқдилар. В. М. Петляков узокка уча оладиган бомбардимончи самолёт яратди. 2-жахон урушида Англияда «Тайфун», «Москито», «Ланкестер», «Галифакс» номли янги бомбардимончи самолётлар ишлаб чиқара бошланди, АҚШ да тўрт моторли, ўта тезучар қалъа Б-29, «Эйркобра», «Боинг-17» бомбардимончи самолётлари яратилди. 1940—42 й.ларда биринчи реактив двигателли самолёт «Компини-Капрони», КК-1, КК-2 (Италия), «Глостер» (Англия), «Эркомет» (АҚШ)лар учди. 1942 й.да турбореактив двигателли Ме-262, Ме-263 (Германия), «Метеор» (Англия) самолётлари ишлаб чиқарила бошланди. 1945 й.да «Глостер Метеор-VI» самолёттида учиш тезлиги бўйича жаҳон рекорди ўрнатилди (969,9 км/соат), 1947—48 й.ларда собиқ Иттифоқда Ла-15 ва МиГ-15 реактив самолётлари, ЯК-23 реактив-қиравчи, ИЛ-28 ва Ту-14 бомбардимончи самолётлар яратилди. 50—60-й.ларда аэродинамика фанидаги ютуқлар, юкори кувватли двигателларнинг яратилиши «товуш тезлиги»дан тез учадиган самолётларни яратишга имкон берди. Улар бошқариладиган ракеталар б-н қуроллантирилди. Ядро қуроли ва турли ракеталар б-н қуролланган қиравчи самолётлар, разведкачи, бомбардимончи, транспорт самолётлари реактив ҳамда турбовинти моторлар б-н таъминланди. 80—90-й.ларда МиГ, ЯК, Су маркали самолетларнинг турли замонавийлаш-

тирилган моделлари, АҚШда «Фантом» F-4, F-111, SR-71, Францияда «Мираж-III», «Мираж-IV», Англияда «Харриер» самолётлари ишлаб чиқарила бошланди. Куролли кучлар ихтиёрида бўлган А. ўз вазифасига кўра жанговар ҳарбий-дengиз, ҳаво ҳужумига қарши мудофаа ҳамда транспорт А.ларига, ҳарбий самолётлар ўз тактик-техник кўрсаткичлари жиҳатидан оғир стратегик, ўрга стратегик, енгил тактик бомбардимончи, кирувчи, разведкачи, ҳавода самолетларнинг бензин олишига имкон берадиган самолётлар ва транспорт самолётларига бўлиниди.

Ўзбекистон ҳам самолётсозлик ривожланган мамлакатлардан бири хисобланади. Ўзбекистонда самолётлар ишлаб чиқариш 40-й.лар бошига тўғри келади. 1941 й. Химки ш. (Москва вилояти)дан Тошкентга қўчириб келтирилган В. П. Чкалов номидаги авиация з-ди неғизида барпо қилинган Тошкент авиация з-ди (1996 й.дан «Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси» давлат акциядорлик жамияти)да дастлаб жанговар самолётлар тайёрланган. Урушдан кейинги йилларда ИЛ-14, 1958 й.дан транспорт самолётлари АН-10, АН-8, АН-12, 1966 й.дан АН-22 «Антей» самолётлари, 1973 й.да 40 т юк кўтарадиган биринчи суперлайнер Ил-76 ишлаб чиқарилди. Ил-76 само-лётнинг учиш тезлиги 850 км/соат, учиш баландлиги 12,1 км, учиш узоқлиги 8 минг км. 90-й.ларда з-днинг асосий маҳсулоти ИЛ-76 МФ транспорт самолётлари бўлди. 1992 й.да бирлашма ўзининг биринчи янги Ил-114 самолётини қурди. 1995 й. бу самолёт Жуковский ш.да ўтказилган кўргазмага кўйилди. 1997 й.да авг.да Давлатлараро авиация кўмитасининг Авиарегистри томонидан Ил-114 самолётига учишга ярокли деган сертификат берилди. Бу самолёт (64 ўринли, икки двигателли) С. В. Ильюшин номидаги конструкторлик бюросида яратилган бўлиб, экологик жиҳатдан тоза, шовқинсиз, тежамли, қулайлиги б-н ажralиб туради; енгил бошқарилади, бе-

тонли ва грунтли йўлкадан учиб чиқади ва қўнади. Унинг максимал тезлиги 530 км/соат, учиш баландлиги 7800 м, учиш узоқлиги 1000 км. Двигатели Россия ва Канада мамлакатларида ишлаб чиқарилади. 1997 й.да С. Ильюшин номидаги авиация компанияси (Россия) Ил-114 самолётини и. ч. ва Ил-76 МФ самолётини таъмиrlаш ҳукукини берадиган ҳалқаро сертификатларни Тошкент авиа-созларига топшириди.

Ад.: Виноградов Р. И., Пономарев А. Н., Развитие самолётов мира, М., 1991; Рузметов А. Г., Крылья независимого Узбекистана, Т., 1999.

Зоир Шамсиев.

АВИАЦИЯ АСБОБЛАРИ - самолётдаги назорат-ўлчов ишларини бажаришда ишлатиладиган жиҳозлар. Учви, штурман, борт муҳандиси (техники) кабиналарида ўрнатилади. Вазифаси жиҳатидан уч гурухга бўлиниди. Биринчи гурухга двигатель асбоблари, иккинчи гурухга пилотаж-навигация асбоблари, учинчи гурухга эса ёрдамчи асбоблар киради. Тахометр, термометр, мано-вакуумметр, газоанализатор (альфаметр), бензин ўлчагич, мой ўлчагичлар биринчи гурухни; компас, ҳаво тезлиги кўрсаткичи, баландлик ўлчагич, соат, вертикал тезлик кўрсаткичи (вариометр), бурилиш кўрсаткичи, сирғаниш кўрсаткичи ва авиаоризонт иккинчи гурухни; тезланиш кўрсаткичи (акселерометр), шасси ва-зияти кўрсаткичи, автопилот, автоштурман ва б. учинчи гурухни ташкил этади. Учинчи гурух А. а. баъзи самолётларда бўлмаслиги ҳам мумкин. Учви биринчи гурух А. а. кўрсатишларига қараб самолёт двигателлари ишини бошқаради ва двигатель ишидаги нуксонларни ўз вақтида билиб олади. Самолётдаги А. а. сони ва хили шу самолётнинг тури ҳамда вазифасига боғлик. Кўп двигателли ҳоз. самолётларда 60 га яқин А. а. бўлади. Ҳоз. кунда А. а. тизими ва унинг барча жиҳозлари (жумладан ЭҲМ орқали бошқариладиган дастур воситалари) авионика сўзи б-н ифодаланади.

АВИАЦИЯ АСТРОНОМИЯСИ

- амалий астрономия бўлими. Асосан, самолётнинг вазиятини ва ҳаракат йўналишини аниқлаш б-н шуғулланади. Учиш пайтида махсус асбоб (секстант) ёрдамида самолётдан кўринаётган осмон ёритқичларининг баландлиги ва кузатиш вақти аниқланади. Ҳар бир кузатиш махсус ҳисоблаш йўли б-н вазият чизигини аниқлаш ва харитага тушириш имконини беради. Самолётнинг вазияти иккита вазият чизигининг кесишиган нуктасида бўлиб, бир неча километр аниқликда топилади. Агар осмон ёриткичининг баландлигини ўлчаш пайтида самолёт Ердаги бирор аниқ мўлжал (дарё, океан қирғози ва б.) ёки радиопеленгатор чизигида бўлса, унинг координатларини битта вазият чизиги ёрдамида ҳам аниқлаш мумкин. Ҳозир А.а. усуллари айрим масалаларни ҳал қилишда кўлланилмоқда.

АВИАЦИЯ БОМБАСИ - қ. Бомба.

АВИАЦИЯ ВАРИОМЕТРИ - самолётнинг кутарилиш ва пасайиш тезлиги ўзгаришини кўрсатувчи назорат ўлчов асбоби (қ. Вариометр).

АВИАЦИЯ ДВИГАТЕЛИ - учиш аппаратлари (самолёт, вертолёт ва б.)ни ҳаракатлантирувчи иссиқлик двигатели. Биринчи А.д. буг двигатели эди; у 1885 й.да А. Ф. Можайский самолётига ўрнатиди. Кейинги А.д. барча мамлакатларда ички ёнув двигатели асосида лойиҳалана бошлади. Кейинчалик асосий А.д. сифатида енгил двигатель деб ҳисобланган, бензин б-н ишлайдиган А.д. ишлатилди. 20-а. 40-й.ларидан кейин газ турбинаси ва реактив двигателта ўтилди.

А.д. ҳаво винтининг айланишидан тортиш кучи ҳосил килувчи винтли, тортиш кучи реактив соплодан катта тезлик б-н чиқаётган иш газларидан ҳосил бўладиган реактив, асосий тортиш кучи ҳаво винти б-н ва кўшимча (8—12%) ёниш махсулотлари оқими ҳисобига ҳосил қилинадиган турбовинтли хилларга бўлинади. Винтли А.д. ўз навбатида

поршенли ва турбовинтли двигателга бўлинади. Учиш пайтида турбовинтли двигателга (1-расм) кираётган ҳаво босим б-н диффузор (кириш қурилмаси) да, кейин компрессор 2 да сиқилади, сиқилган ҳаво компрессордан ёниш камераси 3 га ўтади. Бу ерга насос форсунка орқали ёнилғи пуркайди. Ёнишдан ҳосил бўлган газлар турбина соплоси 5 га йўналиб, унда атмосфера босимидан сал ошикроқ ҳолатгача кенгаяди ва тезлиги ошади. Соплодан чиқсан газлар турбина 4 парракларига урилиб, унга ҳаво винти 6 та компрессорни ҳаракатлантириш учун етарли энергия беради. Ҳаво винти оптималь айланишлар сонида айланиши учун двигатель ва ҳаво винти ўқлари орасига редуктор ўрнатилади.

Поршени А.д. энг яхши такомиллашган самолётга 750 км/соат гача тезлик бера олади. Поршени А.д. тезлиги катта бўлмаган, яъни 200—500 км/соат тезлиқда учадиган самолётларга, турбовинтли А.д. эса 500—800 км/соат тезлиқда учадиган самолёт ва вертолётларга ўрнатилади. 2-жаҳон уруши охириларида пайдо бўлган биринчи турбореактив двигателлар самолёт тезлигини 960 км/соат гача оширишга имкон берди. Турбореактив А.д. да ёниш камерасига форсунка орқали суюқ ёнилғи пуркалади, компрессор б-н эса ҳаво берилади. Ёнилғи ёнганда камерада босим ортади, қизиган газ оқимлари сопло орқали ўтиб, газ турбинаси парракларига интилади ва турбинани айланишга мажбур киласди.

60-й.ларнинг иккинчи ярмидан тик учадиган ва кўнадиган самолетлар учун анча енгил турбореактив А.д. яратиди. Турбореактив ва турбовинтли А.д. асосида икки контури турбореактив А.д. ишлаб чиқилди. Бундай двигатель товуш тезлигидан секин учадиган самолётларда кўлланилиб, ундаги ёнилғи сарфи турбореактив ва турбовинтли А.д.никига нисбатан кам. Товуш тезлигидан секин ва тез учадиган самолётларнинг схемалари турлича бўлади. Товуш тезлигидан тез учадиган самолётлардаги турбореак-

тив А.д. да ҳаво ва газнинг т-раси анча юқори бўлади. Унда учувчини двигателини бошқаришдан озод қиласиган автомат тизим бор. Учиш баландлигидан қатъи назар ёнилғи босими, газларнинг кириш олдидаги т-раси ва б. параметрлар рисоладагидек тутиб турилади.

90-й.ларда А.д. нинг тубдан янги хиллари яратилгани йўқ, баъзи тузилмавий ўзгаришлар қилинди.

АВИАЦИЯ ИНСТИТУТИ – қ. Тошкент давлат авиация институти.

АВИАЦИЯ КУЧ ҚУРИЛМАСИ – самолётда тортиш кучи, вертолётда эса кўтариш кучи ҳосил қиласиган двигатель ва б. зарур тизим ва курилмалар мажмуси. Поршенили двигатель ўрнатилган самолёттинг винти ҳам, винт қанотларини буриш механизми ҳам А. к.к.га киради, аммо поршенили двигателлар ўрнатилган самолётларга нисбатан А.к.к. атамаси ўрнига винт-мотор гурухи атамаси ишлатилади. А.к.к. ёнилғи б-н таъминлаш, мойлаш, совитиш, ҳаво бериш, ишлатилган газларни чиқарib юбориш, бошқариш ва назорат қилиш, двигателни юргизиб юбориш тизимлари ва б. тизимларни ўз ичига олади; қанотлар, двигателини маҳкамлаш узеллари ҳам А.к.к. хисобланади (қ. Самолёт).

АВИАЦИЯ МАЁФИ — учувчига кечаси ва туман вакъларида аэродромни кўрсатиб турувчи сигнал курилмаси. Илгари (1938—40 й.ларда) икки хил: ҳаво йўли ва аэродром Ав.м. бўлар эди. Ҳаво йўли Ав.м. бир-биридан 20—40 км оралиқда ўрнатилар эди. Аэродром Ав.м. бевосита аэродромнинг ўзига ўрнатилади. Куввати 1,5 дан 3 кВт гача чўғланма лампалар Ав.м. учун ёруғлик манбай вазифасини ўтайди. Ав.м. 60—80 км наридан кўриниб туради. Ҳозир радионавигация ривожланганлиги муносабати б-н ҳаво йўли Ав. м. ишлатилмайди.

АВИАЦИЯ МЕТЕОРОЛОГИЯСИ -метеорология амалий бўлими. Атмосфера ҳодисаларининг самолёт ва б. учиш аппаратлари фаолиятига таъсирини ўрганади. Самолётларнинг учиши,

кўтарилиши ва айниқса қўнишига булат, кучли шамол, электр разрядлари, туман, яхмалак, чанг-тўзон ва б. ҳодисалар таъсири қиласиди. Шу ҳодисаларга доир маълумотлар маҳсус авиаметеорология марказларида олинади. Аэропортларда эса авиаметеорология ст-ялари ташкил қилинади.

АВИАЦИЯ ПОЧТАСИ - самолётларда хат, газета-журнал, бандероль ва б. почта юклари ташувчи алоқа тармоғи. Ўзбекистонда А.п. ҳалқаро ҳаво йўлларида ҳалқаро авиаерейсларда, маҳаллий ҳаво йўлларида енгил самолётларда ташилади. 90-й.ларнинг иккинчи ярмидан Ўзбекистон б-н жаҳондаги ийрик шахарлар ўргасида А.п. хизмати йўлга қўйидди. Ўзбекистонда 1995 й.да 1516 т. почта ташилди.

АВИАЦИЯ СПОРТИ - спорт тури; вертолёт спорти, авиация моделини ясаш спорти, парашют спорти, дельтапланер спорти ва самолёт спортига бўлинади. А.с.ни оммалаштириш б-н Ўзбекистон мудофаага кўмаклашувчи «Ватанпарвар» ташкилоти шуғулланади. А.с. 1964 й.дан ривожлана бошлади, лекин 1934 й.да Тошкентда биринчи А.с. клуби очилган. Ўзбекистон спортчилари 1965 й.да биринчи марта собиқ Иттифоқ А.с. мусобақаларида қатнашиб, 4-совринли ўринни олишган.

АВИАЦИЯ ТИББИЁТИ — авиацияга оид тиббий масалалар б-н шуғулланувчи фан соҳаси. Вазифаси: кишиларниш авиация хизматига лаёқатлилигини текшириш, учувчиларни учишдан олдин тиббий кўрикдан, турли синов-машклярдан ўтказиш, самолётларнинг одам организмига физиологик ва гигиеник нуқтаи назардан қулайлигини муҳандислар б-н бирга текшириш, баҳтсиз ҳодисалар юз берганда тиббий ёрдам кўрсатиш ҳамда учувчиларни психологик томондан чиниқтириш ва б. Учиш вақтида метеорология шароити ва т-ранинг ўзгариши, кислород парциал босимнинг пасайиши, барометрик босимнинг бир пасайиб, бир кўтарилиб

туриши, нурлар, космик радиация ва б. омиллар (шовқин, вибрация ва х.к.) учувчи организмига таъсир кўрсатади. Бу жиҳатдан учувчи меҳнати бошқа касб эгалариникидан катта фарқ қиласди. А.т. асосан, самолётда учадиган ходимларнинг меҳнат қилиши, дам олиши, ухлаши ва овкатланиши учун энг қулай шароитни ўрганади, авария-күткарув воситаларининг физиологигигиеник асосларини ишлаб чиқади. У авиация гигиенаси, авиация физиологияси, авиация психологияси ва учувчиларнинг иш қобилиятини аниқлаша каби бўлимлардан иборат.

АВИАЦИЯ ТРАНСПОРТИ – қ. ҳаво транспорти.

АВИАЦИЯ ҚУРОЛЛАРИ - ҳарбий самолётлар ва б. ҳарбий учиш аппаратларига ўрнатиладиган қурол-аслаҳалар ва уларни қулай ишлатиш имконини берадиган ускуналар. А.к. самолётларга ўрнатиладиган қуролларнинг барча турларини, уларни мустаҳкам ўрнатадиган воситаларни бошқариш, нишонга олиш, бомба ташлаш ускуна ва мосламаларини, хисоблаш ускуналари, авиация аслаҳалари ва бир марта ишлатиладиган бошқа аслаҳаларни, махсус юкларни осадиган ва юқ ташлайдиган ускуналарни ўз ичига олади, шунингдек самолётлар ва б. учиш аппаратларида бажариладиган ўқув машқларида ишлатиладиган аппаратлар, шатакка олинадиган нишонлар, десант ускуналари ҳам А. қ. хисобланади. Кўлланиладиган ўқдори хилларига караб қуидаги турларга бўлинади: ракета, замбарак-пулемёт, бомбардимончи ва махсус А.к. Ракеталар ҳоз. замон самолётларининг энг асосий қуроли хисобланади, уларнинг бошқариладиган ва бошқарилмайдиган хиллари бўлади. Замбарак ва пулемётлар махсус мосламалар б-н таъминланади.

Турли авиация бомбалари, бомба кассеталари ва торпедалар, уларни сакловчи ва ташловчи ускуналар душман обьектларини бомбардимон қилишда хизмат қиласди. Тутун пурковчи, сигнал мўлжаллаш воситалари, шунингдек тур-

ли-туман махсус юкларни ташловчи мослама-ускуналар махсус А.к. хисобланади. Ядро ва кимёвий қуроллар ҳам баъзан махсус А.к. қаторига киритилади. Ҳоз. замон А.к. механика, радиотехника, электрон, оптик асбоб ва қурилмаларнинг мураккаб мажмуудан иборат. А.к. автоматаштирилган ва электрлаштирилган.

АВИЕТКА (франц. aviette) — енгил моторли, винтли спорт самолётининг эски номи. А., одатда, бир ёки икки ўринли бўлади. Двигателининг куввати 100—150 о.к. гатенг. Асосан ўқув-машқ мақсадларида ишлатилади.

АВИЗО (итал. aviso) — банк, тижорат амалиётида ҳисоб-китоб ҳаракатларининг бажарилганлиги тўғрисида расмий ҳарбнома. Банклар А. орқали мижозларини амалга оширилган дебит ва кредит ҳаракатлари, ёзувлари, ҳисоб варагидаги қолдиқлар, пул ўтказмаларини тўлаш, чек талабномаси, аккредетив очиш ва б. ёзувлар хусусида хабардор қиласди. Товар жўнатувчи (сотовч) томонидан ҳаридорга товар жўнатилгани ҳақидаги хат ҳам А. дейилади.

АВИОНИКА (авиа... ва электроника) — учиш аппаратларини бошқарадиган аппаратдастурлар мажмую.

АВИТАМИНОЗ (юн. α — инкор кўшимчаси ва витаминлар) — организмда витаминалар етишмаслиги натижасида пайдо бўладиган касаллик. Мас, витамин С етишмаслиги лавша (цинга), витамин В, етишмаслиги бери-бери, витамин D етишмаслиги рахит, витамин РР етишмаслиги пеллагра касаллигига сабаб бўлади. Ҳомиладорликда, кўпинча туккандан кейин рўй берадиган чиллашир касаллиги ҳам А. натижасидир. Битта витамин етишмаса, моно А., куп витамин етишмаса, поли А. келиб чиқади. Биринчи марта 1880 й.да рус врачи Н. И. Лунин А.ни тажриба йўли б-н ҳосил қилган. А.нинг олдини олиш учун витаминга бой сабзавот ва меваларни кўпроқ истеъмол қилиш, витаминли масалликларни яхши саклаш, овқат пиширганда витаминларнинг парчаланиб

кетишига йўл қўймаслик керак. Давоси: витаминга бой таомлар буюрилади ёки организмда қайси витамин етишмаса, ўша витамин препаратлари берилади.

А. ҳайвонларда ҳам учрайди. Бундай ҳайвон кўпинча кисир қолади ёки бола ташлайди. Янги туғилган боласи яхши ўсмайди, ҳатто тез кунда нобуд бўлади. Касалликнинг олдини олиш учун ҳайвонларни, айниқса ёш ҳайвон ва парандаларни сервитамин озукалар б-н бокиш керак.

АВИТЕЛЛИНОЗЛАР (Avitellinoses)

— авителлина уруғига мансуб тасмасимон чувалчанглар келтириб чикарадиган касалликлар гурухи. А. қўйлар (айниқса қўзилар) ва туйлар орасида учрайди. Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида, Қоракалпогистонда таркалган. Чорва молларининг А. б-н заарланиши ва кирилиши баҳор ҳамда куз фаслларида айниқса кучаяди. А. б-н заарлланган моллarda касаллик аломатлари тўсатдан пайдо бўлади. Ҳайвон гандираклайди, бошини орқага ташлайди, томири тортишади, тишини фижирлатади, баъзан ичи кетади. А. борлиги шубҳа қилинган хўжаликларда ҳайвонлар ветеринария ходимлари кўрсатмасига мувофиқ дегельминтизация қилинади.

АВИЦЕННИТ (Абу Али ибн Сино номига қўйилган) — кам учрайдиган таллий минерали. Кимёвий формуласи T12O3 (T1 - 79,5%). Қаттиклиги 3-5. С. оғ. 10,2—10,4. Куб сингонияли. Кристаллари майда. Синиш юзаси аниқ эмас. Ранги қора. Металлоидлар каби ўта ялтироқ. А. 1956 й.да дунёда биринчи марта Х. Н. Карпова томонидан Зираубулок тогларида (Узумли қишлоғи яқинида) оксидланиш зонасида темир-карбонатли ертомирдан топилган. Силур даврининг мармарлашган ва кварцлашган оҳактошларида лимонит, кальцит, доломит, анкерит б-н бирга учрайди.

АВЛАКОГЕН (юн. aulax — эгат ва genos — туғилиш) (геол.) — ёриклар б-н чегараланган чукур ва камбар

кўринишдаги платформа ички чизикли сурилувчан зона; «А» терминини 1960 й.да Н. С. Шатский таклиф этган. У А.ни платформадаги иккита бир хил зона оралиғидаги мураккаб структурали эгат сифатида белгилади. Оддий А.лар чукур (баъзан 5—10 км), камбар (100 км гача) ва минг км гача узунликдаги букилмадан иборат бўлиб, ёриклар б-н чекланган. А.лар бутун платформани кесиб ўтиши ёки бирор жойида тугаши мумкин. А.лар ривожланиб ички платформали ясси бурмали зонага (мас, Дания-Польша А.) ёки анча кенг ва қия чўқмаси-неклизалар (мас, Днепр-Донец А.) га айланади. Мураккаб А.лар букилма-трабенлардан ташқари, кўтарил-магорстлар (мас, Шим. Америка платформасининг Вичита зонаси) ҳам бўлади.

АВЛИЁ (араб, валий сўзининг куплиги, худога яқин одам) — тасаввуфда Аллоҳнинг зоти ва сифатларини яхши билган, унинг буйруқларини бажариб, гуноҳ ишлардан ўзини сакловчи, дунё лаззати ва шаҳвоний ишлардан юз ўгирувчи киши. А. сўзи «азиз» сўзи б-н бирга ҳам ишлатилади. Мас, «азиз-авлиёлар» тасаввуфда ўзининг кашфу кароматлари б-н танилган тариқат шайхларига, пиру муршидларга нисбатан кўлланилади. Ислом анъанасида А.лар қайсиидир бир иши, хизмати ёки хислати туфайли Аллоҳга яқин бўлиб қолган, дуолари мустажоб, солих, кобил, камтар кишилардир. А.лар пайғамбарлар дараҷасидан кейин туради. Ислом ақидаси бўйича А. ҳар қанча кашфу кароматга эга бўлмасин бир oddий пайғамбарнинг мартабасига ҳам ета олмайди. А.ларнинг мозорларини зиёрат қилиб руҳий озуқа олиш ислом динида савобли ишлардан хисобланади.

АВЛИЁ ЧАЛАБИЙ, Авлиё Чалашибий Мұхаммад Залли ибн Дағвиш (1611 — 1683) — туркиялик машҳур сайёҳ ва олим. Истанбулда заргар оиласида дунёга келган. У араб, форс ва юонон тилларини, тарих, география ва шеърият илми (поэтика)ни чукур эгаллаган. А.Ч.бирмунча

вақт Истанбулдаги Аә Сүфия масжидида хофизлик (корилик) килган. Сүнгра сulton саройига хизматга олинади, лекин кўп ўтмай ҳарбий хизматга жўнатилиди. У бир неча бор Турк армиясининг Азовга (1641) ва Венгрияга (1656) килган юришларида қатнашган. А.Ч. Кичик Осиё, Курдистон, Сурия, Фаластин, Месопотамия, Миср ва Ҳабашистоннинг кўп жойлари ни кезиб чиккан (1640); у Жан. Россия (1665), Крим ва Кавказ, хусусан, Озарбайжон (1644—48), Украина (1656—58), Болқон я.о. (1656, 1680) бўйлаб саёҳат килган. Бу мамлакатларнинг тарихи, иктисадий, сиёсий ахволи ва халқининг урф-одати ҳақидағи қимматли маълумотлар олимнинг «Сайёҳнинг тарихи» ёки «Саёҳатнома» асарида келтирилган. Асарнинг кўллётмалари Туркия, Франция, Англия ва б. мамлакатларнинг кўллётма асарлар фондларида сақланмоқда. «Саёҳатнома» 1897—1938 й.лар орасида 10 жилда турк тилида нашр этилган. Унинг айрим қисмлари Ғарбий ва Шарқий Европа тилларига, Молдова ва Укра-инага оид қисмлари рус тилига таржима қилиниб, 1961, 1979, 1983 й.ларда нашр этилди.

АВЛИЁОТА — Тароз ш.нинг 1938 й.гача бўлган номи.

АВЛИЁОТА ҚОРАМОЛ ЗОТИ - сутучун бокиладиган зот. 19-а. охири — 20-а. бошларида Қирғизистоннинг Талас водийси ва Қозогистоннинг Авлиёота уезди (хоз. Жамбул вилояти)да жайдари зотларни голланд қорамол зоти б-н чатиштиришдан олинган авлодларни ўзаро учритиш нули б-н яратилган. 1950 й.да А.к.з. расман тасдиқланган. А.к.з. асосан ола, баъзан кора. Букаларининг тирик вазни 800—950 кг, сигирлариники 450—530 кг. Бир йилда 3000—3800 л, баъзилари 8000 л гача сут беради. Сутининг ёғлилиги 3,7—3,8%. Тоғ яйловларида бокишига мослашган, иссиқка ва қон паразит касаллклари (тейлориоз, пираплазмоз) га чидамли. Умумий сони 300 минг бошга яқин. Асосан Қирғизистон ва Қозогистонда тарқалган. Ўзбекистонда

Сирдарё ва Жиззах вилоятларида хам бокилади.

АВЛОД (араб, валад — бола сўзининг кўплиги) — 1) умумий аждодларидан қариндошлик муносабатлари б-н бир хилда узоқлашган кишилар гурухи. Мак, ота-оналар, фарзандлар, набиралар — кетма-кет келган уч А.; ота ва ўғил, она ва киз фарзанд туғилиши оралиғидаги вақт бир А. даври (тахм. 30 й.) саналади; бир аждод (бобо)дан тар қалган кишилар. А. ота ва она авлодига бўлинади. ОтА.га амаки-амакиваччалар, амма-аммаваччалар, aka-укалар ва улардан тарқалган кейинги насл, она А.га тоға-тоғаваччалар, хола-холаваччалар ва улардан тарқалган насл киради; 2) маълум давр кишилари, мас, ёш А. ва б. (яна к. Ургу, Туркум).

АВЛОНИЙ, Абдулла Авлоний (1878.12.7 - Тошкент - 1934.24.8) - маърифатпарвар, журналист, давлат ва жамоат арбоби. Тўқувчи оиласида туғилган. Мактабхона ва мадрасада ўқиган (1885—95). 1906 й.дан шеърлари б-н матбуотда қатнаша бошлаган. Араб, форс, рус тилларини ўрганиб, бу тилларда ижод қилган мутафак-кирларнинг асарларини ўқиган, баъзилари (мас, Л. Толстой, К. Д. Ушинский асарлари)ни ўзбек тилига таржима қилган. 1906 й. «Тараққий», 1907 й. ўз уйида (Тошкентда) «Шухрат» газларини чиқарган. Бу газ. лар ёпиб қўйилгач, 1908 й. яширин равишда «Осиё» газ. ни нашр этди. 6-сонидан сўнг ҳукумат бу газ.ни хам тақиқлаб қўйган. Шундан сўнг А. илғор ғояларни мактаб орқали ҳалқقا тарқатишга ҳаракат қилди: Тошкент ш.нинг Миробод маҳалласида маҳаллий ахоли болалари учун янги усул мактаби очиб (1908), ўзи она тили ва адабиётдан дарё берди. 1909 й. «Жамияти хайрия» тузиб, етим болаларни ўқитган. Шундан кейин А. Тошкентнинг Дегрез маҳалласида икки синфли мактаб очган (1912). Бу мактабда дунёвий фанлар ўқитилиши б-н мактабхоналардан фарқ қилган. А. янги мактаблар учун кўлланма ва ўқиш китоблар ёзиб, нашр қилдирган [мас, «Биринчи му-аллим», 1911; «Ик-

кинчи муаллим», 1912; «Туркий гулистон ёхуд ахлок», 1913; 4 жузд (кисм) ли «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами, 1909—15; «Мактаб гулистони», 1915; «Мардикорлар ашувласи», 1917 ва б.]. Мунавварқори, Мухаммаджон Подшохўжаев, Тавалло, Рустамбек Юсуфбеков, Низомиддин Хўжаев, Шоқиржон Раҳимий каби тараккйчилар б-н биргаликда «Нашриёт» (1914), «Мактаб» (1916) ширкатларини ташкил этган. А. халқ онгини ошириш учун театр санъатидан ҳам фойдаланган. У 1913 й.да «Туркистон» номли театр труппасини ташкил этишда ва унинг ишида фаол қатнашган. 1910—16 й.ларда бир қанча саҳна асарларини таржима қилди ва ўзи саҳналаштириди. А.нинг саҳна асарлари Тошкент, Фарғона, Андижон, Кўкон, Хўжанд каби шаҳарларда кўйилган. Бу асарларда 20-а. бошларида Туркистон ҳаётининг кенг манзаралари ўз ифодасини топган. А. труппасида Маннон Уйгур тарбия топган; труппа б-н Ҳамза, Озарбайжон драматурглари Узайр Ҳожибеков, С. Руҳулло ҳамкорликда бўлган. Октябрь тўнтаришидан кейин халққа ваъда килинган эркинликнинг берилмаганлиги шоир ижодида тушкунликнинг пайдо бўлишига олиб келди («Хафалик соатда» шеъри, 1919). А. 1917 й.да «Турон» газ.ни нашр қилди. Газ.да сиёсий ва ижтимоий воқеалар ёритилган. 1918 й. А. «Иштирокион» газ.ни ташкил этишда қатнашиди ва унинг мухаррири бўлди. 1919—20 й.ларда Шўро ҳукуматининг Афғонистондаги сиёсий вакили ва консули. «Касабачилик ҳаракати» жур. бош мухаррири (1921). 1921 й.дан А. мактаблар очиш, халқни саводхон қилиш, ўзбек хотин-қизларини ўқитиш, ўқитувчилар ва зиёли кадрлар тайёрлаш ишлари б-н шуғулланди. У Эски шаҳардаги хотин-қизлар ва эрлар маориф билим юртлари (инпрослар)да мудир (1923—24), Тошкент ҳарбий мактабида ўқитувчи (1924—29). 1930—34 й.ларда Ўрта Осиё ун-тилил ва адабиёт кафедраси мудири, проф. Шу даврда у ўзбек мактабларининг 7син-

фи учун «Адабиёт хрестоматияси» тузиб, нашр эттириди (1933). А. Ҳижрон, Набил, Индамас, Шуҳрат, Тангриқули, Сурайё, Шапалоқ, Чол, Аб, Чигабой, Абдулҳақ тахаллуслари б-н танқидий ва илмий мақола, 4000 миерадан ортиқ шеър ижод қилган.

Ас: Тошкент тонгги, Т., 1978; Туркий гулистон ёхуд ахлоқ, Т., 1992; Ўсон миллат, Т., 1993.

Ад.: Қосимов Б., Абдулла Авлоний, Т., 1979; Қосимов Б., Излай-излай топганим, Т., 1983; Қосимов Б., Долимов У., Маърифат даргалари, Т., 1990.

Бегали Қосимов.

АВЛОС (юн. avlos) — юонон пуфлама сози. Римда (тибия номида) ва Ўрта дengиз ҳавзаси мамлакатларида тарқалган, цилиндрисимон шаклдаги 3—4 тешикли иккита (кўш) найчадан иборат бўлган. Кейинчалик тешикчалари 15 тага етган, баъзилари сурилувчан ҳалқа б-н бекитилган. Турли узунлик ва созда ясалган. Умумий диапазони тахм. биринчи октава «ре»дан — учинчи октава «ре»гача. Яканавоз ижрочилик (авлетика)да созанда (авлет) бир вактда икки А.дан фойдаланган. Антик фожиада, курбонлик маросими, ҳарбий мусиқа (спарга) да ишлатилган. А. жўрнавозлигидаги хонандалик авлодия деб аталган. Ўзбек созларидан кўшнайта ўхшаб кетади.

АВНИК, Ўник — Шарқий Анадолуда, Арзиурм ш.дан шарқроқдаги қалъа. Кўсатоғ этагида жойлашган. А. 10—11 -а. бошларида арманларнинг Ани подшолиги даврида барпо қилинган. Амир Темурнинг душмани Қора Мухаммаднинг истеҳкоми бўлган. Соҳибқирон А.ни «беш йиллик юриши» (1392—96) пайтида, 1394 й. 18 июнда қамал қилган ва бир ярим ойдан сўнг, 1 авг.да забт этган. Қалъага кутвол қилиб Аталмиш Ҳавчин кўйилган. Бироқ Амир Темур 1395 й. Тўхтамишонга карши юришга кетган пайтида Қора Мухаммаднинг ўғли Қора Юсуф фурсатдан фойдаланиб А.ни эгаллаган. Амир Темур «етти йиллик юриш» (1399—1404) пайтида 1401 й. қалъани

иккинчи марта олган.

Ашраф Ахмедов.

АВОГАДРО (Avogadro) Амедео (1776. 9.6—1856. 9.7) — итальян физиги ва кимёгари. Турин ун-ти проф. (1820). А 1811 й.да молекулалар ҳақидағи кейинчалик тасдиқланған моддалар тузилишининг молекуляр гипотезасини олға сурған. У ўша иили кейинчалик унинг номи б-н аталған қонун (к. Авогадро қонуни) нк кашғф этиб, шу асосда молекула ва атом оғирликларини аниқлаш усулини ишлаб чыккан. Универсаль доимий — Авогадро сони А. номи б-н аталади.

АВОГАДРО СОНИ (Авогадро доимийси) (N б-н белгиланади) — хар қандай модданинг 1 мот таркибидаги молекулалар сони ёки модданинг грамм-атомидаги атомлар сони. У. Авогадро шараfiga шундай аталған. Физика ва кимёдаги энг муҳим универсал доимийлардан бири. А.с.ни амалда ўлчаш усуллари жуда күп. Уни аниқлаш моддаларнинг атом ва молекулалардан тузилғанлыгини ҳамда атом, молекулаларнинг мавжудлигини исботловчы асосий далиллардан бири бўлиб хизмат қилди. А.с. ёрдамида кўпгина физик доимийлар, мас, Больцман доимийси, Фарадей доимийси ва б. аникланади.

АВОГАДРО ҚОНУНИ - тенг ҳажмли идеал газларда бир хил босим ва бир хил т-рада зарралар (атомлар, молекулалар) сони бир хил бўлади. А.к. га кўра нореал шароитда (1,01105 Па, 0°C) истаган идеал газнинг грамм-молеку-ласи бир хил ҳажмни эгаллайди. А. Авогадро 1811 й.да кашф қилган.

АВОКАДО, аллигатор ноки (Persea) — лаврдошларга мансуб доим яшил ўсимликлар (дарахтлар) туркуми. Субтропик зонада, жумладан, Қора дениз атрофларида ўсади, Ўзбекистонда хозиргача экилмаган. А. дараҳти баланд, гуллари икки жинсли, оқ. Меваси (250—600 г) бир уруғли, тўқ яшил ёки кўкимтир-қизил, таркибида 30% гача мой, 1,5—4% гача оқсил бор; янги узилган ҳолда истемол қилинади.

АВОМ (араб.)—1) омма, барча кишилар, оддий халқдеган маънони билдиради; 2) баъзан ўқимаган, билимсиз нодон киши маъносида ҳам ишлатилган (мас, А. одам).

АВОМЕТР, ампервольтметр — ўзгармас ва ўзгарувчан (юкори частотали) ток занжирларида ток кучи, кучланиш ва қаршиликни ўлчайдиган универсал кучма асбоб. А.ларнинг ўлчаш чегаралари турлича бўлади. Улар магнитоэлектрик ва тўғрилагич тизимларда ясалади. Магнитоэлектрик тизимда ясалган А.лар ердамида ўзгармас ток занжирларида ток, кучланиш ва қаршилик ўлчанади, тўғрилагич тизимда ясалган А.лар ердамида эса ҳам ўзгармас, ҳам ўзгарувчан ток занжирларида ток, кучланиш ва қаршилик ўлчанади.

А.лар, асосан, магнитоэлектрик ўлчаш механизми ва яримўтказичли тўғрилагич бирикмасидан иборат. А.ларнинг токни ўлчаш чегараси шунт қаршилиги ердамида, кучланиш ва қаршиликни ўлчаш чегараси эса қўшимча қаршиликлар ердамида кенгайтирилади.

АВР (араб. — ялангоч) — пичноқнинг учидан зихигача, кетмоннинг иккичувук оралиғи, ўрокнинг учидан бўғзигача чархланиб юпқалантирилган қисми (тиф б-н асбоб юзи орасидаги киялик). Шундай асбоблар аврдор (аврдор пичок, аврдор кетмон ва ш.к.) деб юритилади.

АВРА (форс.) — кийим-кечак, кўрпаётсиқ каби астарли буюмларнинг сирт (уст)ки қисми. А. тун — астарсиз, факат А.нинг ўзидан иборат тўн.

АВРАН, сафроўт (Gratiola) — сигиркуйруқдошларга мансуб ўтлар туркуми. 24 тури бор. Асосан Европа, Кичик Осиё, Сибирь ва Шим. Американинг ботқоқ ерларида тарқалган, Ўзбекистоннинг Тошкент ва Қашқадарё вилоятларида (арик бўйларида, шоликорлик ва б. заҳ ерларда) учрайди. Айрим турлари (мас, доривор А.)нинг илдизизда ич сурувчи, кустирувчи, сийдик хайдовчи хусусиятга эга моддалар бор. А. заҳарли ўсимлик.

АВРАНГБАРДОР (форс—тахт кўтарувчи) — ўрта асрларда Хуросон ва Мовароуннахрда хон, амирларнинг хизматкорларидан бири; ҳарбий юриш пайтида хон ёки амир ёнида юрадиган киши. А.нинг вазифаси тахтиравон (кўчма тахт) ни олиб юришдан иборат бўлган. А. лавозими 18-а.даги тарихий манбаларда, хусусан «Мажмъа ал-арқом»да ҳам эслабтиб ўтилган.

АВРАНГЗЕБ, Оламир (асл исми Мухийиддин Муҳаммад) (1618—1707 й. март, Ахмадобод) — Хиндистон подшоси (1658—1707), бобурйлар сулоласидан, Шоҳ Жаҳоннинг учинчи ўғли, Зебунисо бегимнинг отаси. Онаси — Мумтоз Маҳал номи б-н машҳур бўлган Аржуманд Бонубегим. А. иниси Муродбахш б-н иттифоқ тузиб, Дехлида тахтни эгаллаган (1658). А. подшолик ерларини кўшни хонликлар — Бижапур ва Голконда хисобига кенгайтириди (1686—87). Лекин соликларнинг кўпайиши, хиндаларнинг давлат ишларидан узоқлаштирилиши, бутхоналар мол-мулкининг мусодара қилиниши, хиндалар орасида исломни жорий эттириш жараёни натижасида мамлакатда ғалаёнлар кўтарилиб турди (Махараштра, Панжоб, Дехли — Агра вилоятларида). Шиважи (1630—80) бошчилигидаги кураш натижасида Махараштра алоҳида хонлик бўлиб ажралди (1674). А.нинг хукмдорлик даврида Жан. Ҳиндистон бир неча хонликларга бўлинниб кетди. Бу эса Ҳиндистонда бобурйлар салтанатининг әмирилишини бошлаб берди.

АВРАТ (араб.) — 1) ҳимояланмаган, заиф жой; 2) жинсий аъзо — шариатга кўра, ибодат (диний амаллар) пайтида Аллоҳ дийдори қаршисида турган намозхон танасининг кийим б-н ёпиб туриши лозим бўлган қисми.

АВРЕЛИАН, Луций Домиций (214—275) — Рим императори (270 й.дан). Дунай легионлари томонидан император деб эълон қилинган. А. Рим империяси чегараларини тиклаган; гетларни Дунай ортига улоқтириб ташлаган, алеманилар-

ни Реция ва Италиядан сикиб чикариб, Галлияни бўйсундирган, бироқ Дакияни кўлдан чиқарган. Ички сиёсатда мутлақ императорлик ҳокимиятини ўрнатишига ҳаракат қилган (илк бор расман жаноб ва тангри — Dominus et deus деб аталган), мамлакатда ялписига янги маъбуд — куёш тангрисига сажда қилишни жорий қилган. 273 й. Римда монетарийлар ҳаракатини бостирган. А. даврида Римни варварлардан ҳимоя қилиш мақсадида Аврелиан девори курилган (харобалари сақланган). А. фитначилар томонидан ўлдирилган.

АВРЕЛИЙ Марк (121-180) - Рим императори (161 й.дан). Антонинлар сулоласидан. Сенаторлар табакасига суюнган. Арманистонда Рим хукмронлигини тиклаган. Парфиялклар б-н бўлган урушда (162—166) Месопотамияни босиб олган. 166—180 й.ларда Маркоман уруши олиб борган. Сўнгги стоицизм вакили («Ўйлар» фалсафий асари муаллифи).

АВРИКУЛА (*Primula Olgae* ёки *P. auriculata varcalva*) — наврӯзгулнинг хушманзара турларидан бири. Гуллари йирик, хушбўй. А. Фарбий Европа тоғларида ўсади; Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги баланд тоғларда (яловда ва эриётган қор атрофига) учрайди. Бог ва гулзорларда экила-диган навлари ҳам бор.

АВРОРА (*Aurora*) — қад. Рим афсоналарида тонг ёғдуси маъбудаси. Юон афсоналарида Эос номи б-н юритилади. Ривоятларга кўра, А. худоларга ва инсонларга кундузи нур таратиб туради. А. тасвирий санъат асарларида отлар кўшилган фидиракли аравага тушган холда океандан чиқиб келаётган ёш, икки қанотли аёл сиймосида гавдалантирилган. Антик замонларда яшаган шоирлар А.га атаб қасидалар ва б. жанрларда асарлар ёзишган.

АВСАТ (араб.— ўрта) — Мадраса табалаларининг ўрта гурухи (қ. Мадраса).

АВСАТ — 19—20-а. бошларида Хива хонлигига 5—10 таноб ери бўлган ўрта ҳол дехқонлар. Хонликда А. лар 5716

хўжалик бўлиб, уларга карашли ерлар 43 мингта якин танобни ташкил қилган.

АВСТРАЛИЯ (лот. *australis* — жа-нубий) — Жан. ярим шарда жойлашган материк.

Умумий маълумот. А. шим.дан жан. га $10^{\circ}44'$ (Йорк бўрни) б-н 394 Г (Жан.-Шарқий бурун) ж.к.лар оралиғида 3200 км га, ғарбдан шарқка 4100 км га $113^{\circ}05'$ ш.к.у. (Стіп-Пойнт бўрни) б-н $153^{\circ}34'$ (Байрон бўрни) ш.к.улар оралиғида чўзилган. Майд. 7682 минг км² (Тасмания, Кенгуру, Мелвилл ва б. ороллар б-н 7704,5 минг км² га яқин). А.— материклар ичидаги энг кичиги. Жан. тропик чизиги А.нинг деярли ўртасидан кесиб ўтади. Материкни ғарб, шимол ва жан. дан Хинд океани, шарқдан Тинч океан денгизлари ўраб туради. Қирғоқлари унчалик эгри-буғри эмас, шим.да Карпентария, жан.да Катта Австралия қўлтиқлари бор. Катта ярим ороллари — шим.да Арнемленд ва Кейп-Йорк. Тасмания ороли А.дан кенглиги 224 км ли Басе бўғози орқали ажралиб туради. А. шим.да йирик ороллардан Янги Гвинея жойлашган. А.нинг шарқий соҳили бўйлаб бехисоб маржон оролларидан ташкил топган Катта Тўсик рифи 2300 км масофага чўзилиб ётади.

Табииати. Орографияси. А. рельефининг аксарият қисми текислик. Денгиз сатҳидан ўртача баландлиги (215 м) жиҳатидан А. материклар ичидаги энг паст. Ер юзаси 95% ининг мутлақ бал. 600 м дан ошмайди. Йирик орографик қисмлари: 1) Ғарбий Австралия ясси тоғлиги — ўртача мутлақ бал. 400—500 м, тизмалар ва супа тоғлардан иборат; 2) Марказий паэттекислик — кўп қисмининг мутлақ бал. 100 м га етмайди. А.нинг энг паст нуктаси ҳам (-12 м) ўша ердаги ботиқда жойлашган Эйр кўли ёнида; 3) Катта Сувайиргич тизма (материк шарқида) — ўртача баландлиқдаги айрим-айрим, чўққилари ясси тизма тоғлар. А.нинг энг баланд нуктаси — Косцюшко тоғи (2230 м) жан.даги Австралия Альп тоғларида. А.нинг ҳоз. рельефи асосан

кембрийгача бўлган даврда вужудга келган ва кескин тектоник ўзгаришларга учрамаган, ер юзаси узоқ даврлар ичидаги емирилиб, натижада қолдиқ тоғлар б-н бирга кенг текисликлар вужудга келган. Катта Сувайиргич тизма емирилган палеозой бурмали тоғлари ўрнида вужудга келган. Налларбор текислигида, Мовий тоғларда, Баркли ва Атертон платоларида карст рельеф шакллари учрайди.

Геологик тузилиши ва фойдалари қазилмалари. А.нинг аксарият қисми Австралия платформаси областида жойлашган, шарқий қисми эса Шарқий Австралия бурмали геосинклиналь минтақасига киради. Кембрийдан аввал вужудга келган платформанинг материк заминидаги кристалл ҳамда метаморфик жинслари Ғарбий плато, Тасман ери, Ғарбий Австралия қалқони ва б. жойларда ер юзасига чиқиб қолган; шарқда (Марказий паэттекисликнинг ғарбига) эса қуруқлик ва кўл ётқизиқлари остида кўмилиб кетган, шунингдек Шарқий А. платформасида ҳам учрайди. Юкори палеозойда ва мезозойнинг биринчи ярмида Австралия платформаси қад. Гондвана материги б-н туташ бўлган. Учламчи давр охири ва тўртламчи даврда рўй берган тектоник харакатлар А.ни Янги Гвинея о., Малайя архипелагининг шарқий ороллари ва Тасманиядан ажратиб юбориб, материкни ҳоз. киёфасига келтирган.

Австралия платформаси олтин ва полиметаллга, темир рудаси ва бокситга бой, Флиндерс тизмасида уран ва радий рудалари учрайди. А. шарқида тошкўмир ва кўнгир кўмир конлари бор. Катта Артезиан ҳавзаси, Виктория штати соҳилларида нефть ва газ топилган.

Иқлими. А.нинг шим. қисми (20° ж.к. гача) экваториал муссонли, ўрта катта қисми (20° — 30° ж.к. лар оралиғи) тропик чўл ва жан.-ғарбий чеккаси қишида ёғин кўпроқ ёғадиган субтропик иқлими минтақаларга киради. А. Жан. ярим шардаги энг иссиқ қуруқлик, унинг 2/3 қисми чўл ва чала чўллардан иборат. Қирғоқлардан материк ичкарисига томон

ёғин миқдори тез камайиб боради, лекин кўп йиллик ёғинсиз даврлар бўлмайди. Ёзда (дек.—фев.) қуруқлик ғоят қизиб (т-ра 36° дан ортади) материк устида паст босим области вужудга келади, унинг жан. чеккаларидагина баланд босим қарор топади, шу сабабли жан.-ғарбда ва Налларбор текислигига ёғин тушмайди. Т-ранинг мавсумий ўзгариши асосан тропик ва субтропик минтақаларнинг ички р-нларида кўпроқ намо-ён бўлади. Янв. ойида 40° дан юқори иссиқ т-ралар шим.-ғарбда (Марбл-Бар) бўлади. Мутлақ максимум т-ра $53,1^{\circ}$ Клонкаррида (Квинсленд) кузатилган. Мутлақ минимум т-ра А. нинг ички р-нларида — $4,6^{\circ}$ гача тушади. Факат Австралия Альп тогларида совук барқарорроқ бўлиб туради. У ерда — 22° гача совук кайд қилинган. Текисликларда тупрокнинг юза қатлами ахён-ахёндагина музлайди. Йил давомида иккита мавсум — қуруқ ва ёғингарчилик мавсумлари кузатилади. Муррей текисликларида момакалдироқли жалалар, жан.-шарқдаги тоғларда муссон ёмғирлари ёғади. Шарқий соҳиленинг кўп қисмида иклим тропик денгиз иқлими, иссиқ. Шимолда ёғинларни шим.-ғарбий муссонлар келтиради. Бу ерда ёғин соҳилда 1500 мм, 10° — 20° ж.к.да 400—500 мм. А. да энг кўп ёғин (2243 мм) Кэрнсда ёғади. Энг кам ёғин (300—250 мм) материк ғарбida ёғади. Катта Сувайиргич тизмаси Тинч океандан эсувчи илиқ ва нам шамолларни тўсиб, А.нинг шарқий соҳили ва ички р-нларида ёғин тақсимотини муракка-блаштиради. Қишида (июнь—авг.) А.нинг айникса жан. ва жан.-шарқий қисмлари совиб (12° , 5°), юкори босим области таркиб топади.

Ички сувлари. А.нинг 60% майд. оқмас ички ҳавзага, 7% Тинч океан ва 33% Ҳинд океани ҳавzasига мансуб. А. да оқар сувлар кўп эмас. Океанга қуйиладиган дарёлар киска, тоғлардан бошланади, сув миқдори доимий эмас. Энг серсув дарёси Муррей (Марри), йирик irmoғи — Дарлинг. Ички берк ҳавзани кесиб ўтувчи қуруқ ўзан (крик)лар кўп, уларда факат

ёғингарчилик вақтларида гина сув оқади. А. чўлларида сувлар шўр. Ер ости сувлари кўпинча минераллашган, захираси катта. Улар бир неча артезиан ҳавзада тўплланган, бундай сув 200 м, баъзан 500 м гача чукурликдан чиқади. Шўр кўллар ичидаги энг йириги Эйринг ёзда майдони баъзан 15000 км² га етади. Ундан жан.да Торренс, Гэрднер, Ғарбий платода Амадиес кўллари бор. А. ер ости сувларига бой. Умумий майд. 4800 минг км² ни ташкил қилган 33 та артезиан ҳав-заси мавжуд; булардан энг йириклари — Катта Артезиан, Муррей, Мортон-Кларенс, Юкла, Оффисер, Жоржина. Ер ости сувларидан қурғокчил р-нларда сугориш, саноат ва транспорт эҳтиёжлари учун фойдаланилади.

Тупроқ ва ўсимликлари. А.нинг органик дунёси бўр даври ўрталаридан бошлаб бошқа қуруқликлардан ажралган ҳолда ривож топган, шунинг учун флора таркибида эндемик турлар кўп (75%). А. маҳсус флора обlastини ташкил қилган (к. Австралия флористик дунёси). Ички А.нинг катта қисми қумли ва тошлок чўллар (Катта Қумли чўл, Виктория ва Гибсон чўллари) б-н банд. Чўлларни бўз ва жигарранг бўз тупрокли, асосан эвкалипт ва акация буталаридан иборат тиканакли қалин чакалакзорлар б-н қопланган чала чўллар ўраб олган. Бир оз сернамроқ чала чўллар бутазор — скрэблар б-н банд. Чала чўл ва саванналардан табиий яйлов сифатида фойдаланилади. Бўр даврига кадар А.нинг Жан. Америка ва Африка б-н қуруқлик орқали туташганлигини протейлар ва баъзи игна барглиларнинг умумий оиласига мансублиги тасдиқлайди. Шим., шарқ, жан.-шарқ ва жан.-ғарбда ёғин миқдори орта боради ва бу ерларда қизгиш-қўнгир ва қизил тупрокли саванналар учрайди. Материкнинг шим.-шарқи доимий яшил тропик ўрмонлар б-н, жан.-шарқи эвкалипти субтропик ўрмонлар б-н қопланган. Чала чўл ва саванналар яйлов аҳамиятига эга. Товар маҳсулот берувчи ўрмонлар А. майдонининг қарийб 2%ини ташкил

килади.

Хайвонот дунёси. А. фаунаси ўзига хос бўлганингидан уни алоҳида Австралия зоогеографик областита ажратилган. А. фаунасида юксак сут эмизуви хайвонлар (одамлар четдан келтирган динго итидан ташкари) деярли йўқ. Материкда мезозой ва учламчи давр фаунасининг вакиллари хозиргача сақланган. Мак, тухум кўювчи сут эмизуви чилардан ехидна ва ўрдакбурун, балиқлардан икки хил нафас олувчи цератод, қопчиқли сут эмизуви чилардан кенгуру, айиклар (коала) ва б. А.нинг кўп ёввойи ҳайвонлари одамларнинг хўжалик фаолияти ва тартибсиз ов қилиши натижасида камайиб кетган. А. учун типик қушлар: какаду тўтиси, эму туюкуши, катта оёкли товуклар, кора оккуш, жаннаткуш, товусдум ва б. Европадан хонаки ҳайвонлар келтирилган.

Табиат районлари. А.нинг текислик қисмларидаги субэкваториал, тропик ва субтропик минтақаларида географик зоналлик яқъол кўринади. Йиллик ёғин микдори 200—250 мм бўлган чўл зonasи катта майдонни эгаллаган. Плато ва ясси тоғликлар тошлок чўллардан иборат. Австралия Альп тоғларида баландлик ландшафт минтақалари аниқ намоён бўлган. А.нинг табиий ландшафтлари одамлар томонидан жуда ўзгартириб юборилган. Табиатни қўриклаш кўпроқ Жан. А. да яхши йўлга кўйилган. Маунт Буффало, Косцюшко, Саут-Уэст (Тасмания о.), Уайперфилд ва Уилсонс-Промонтори, Энгелла ва б. миллий парклари бор.

Кашф этилиши ва тадқиқ қилиниш тарихи. А. ҳақидаги дастлабки ноаник маълумотлар европаликларга португал денгизчилари орқали 16-а. да етиб келган. Аммо А. нинг шим. қисмларини баъзи бир индонез қабилалари қадимдан билишган бўлса ке-рак. А.ни 1606 й.да голландиялик В. Янсзон кашф қилган ва Янги Голландия деб атаган. Бир неча ойдан сўнг испаниялик Л. Торрес А.нинг Кейп-Йорк я.о. шимолидаги бўғоздан сузib ўтди. Бу бўғоз кейинчалик унинг номига кўйилган. Ява о.га қатнаб тур-

ган голланд денгизчилари 1640 й.да материкнинг гарбий, қисман шим. ва жан. соҳиҳларини кашф этган. 1642 й.да Тасман А. дан жануброқда сузib, Тасмания о.ни топди ва материкнинг Антарктидадан узоқда жойлашганинги исбот этди. Ж. Кук 1770 й.да А.нинг шарқий соҳиҳларини кашф этди ва уни Янги Жан. Уэлс деб атади. М. Флиндерс ва Н. Боден тадқиқотлари б-н А. жан. соҳиҳларининг кашф этилиши туғалланди. М. Флиндерс материкини Австралия («Жанубий Ер») деб атади ва 19-а.дан шу ном б-н машҳур бўлиб қолди. А. нинг ички қисми европаликларнинг чорва моллари учун яйлов ва сув кидириш мақсадларида ўрганидди. Кўпдан-кўп географик тадқиқотлар натижасида бутун А.нинг табиат бойликлари асосан ўрганиб бўлинди. Бу эса қитъянинг хўжалик жиҳатдан тез ўзлаштирилишига олиб келди. Кейинги вақтларда қазилма бойликлар қиди-риб топиш борасида хусусий тадқиқотлар олиб борилмоқда. А.да Австралия давлати жойлашган.

Ад.: Қитъалар табиий географияси, Т., 1967; Мухин Г. И., Австралия и Океания, М., 1967; Свет Я. М., История открытия и исследования Австралии и Океании, М., 1966.

АВСТРАЛИЯ, Австралия Иттифоқи (Commonwealth of Australia)— Жан. ярим шардаги давлат, А. материги, Тасмания о. ва бошқа оролларда жойлашган. Майд. 7,682 млн. км². Аҳолиси 19 млн. киши (1999). Пойтахти — Канберра ш.

Давлат тузуми. А.— Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибида кирувчи федерал давлат. А.нинг амалдаги Конституцияси 1901 й.да қабул қилинган. Давлат тузилиши шакли жиҳатидан — федерация. Давлат бошлиги — Буюк Британия кироли (кироличаси), генерал-губернатор унинг вакили ҳисобланади. Конун чиқарувчи ҳокимият икки палатали (вакиллар палатаси ва сенат) федерал парламент. Вакиллар палатаси (куйи палата) 3 й. муддатга, сенат (юкори палата) депутатлари ҳар бир штатдан 6 й. муддат-

га сайланади. Сенат таркибининг ярми хар 3 й.да янгиланади. Генерал-губернатор ва бош вазир бошчилик киласидаги хукумат ижроия ҳокимиятни амалга оширади. А. нинг хар бир штати ўз конституцияси, парламенти ва хукуматига эга; штатларнинг хукуклари чекланган.

Табиати — қ. Австралия (материк), Тасмания ороли.

Аҳолиси. А. ҳоз. аҳолисининг асосий қисми — Британия о.ларидан кўчиб келганларнинг авлодлари — инглизлар, ирландлар, шотландлар бўлиб, улар австралийликлар миллатини ташкил этади (қ. Австралийликлар). Туб жой аҳоли ва дурагайлар А. аҳолисининг 1,5% ни ташкил этади; украинлар, итальянлар, немислар, греклар, голландлар ва б. ҳам яшайди. Бир неча юз ўзбек бор. Расмий тили — инглиз тили. Аҳолининг ўртacha зичлиги — 1 км² га салкам 2 киши. Аҳолининг 80% га яқини материкининг шарқий ва жан.-шарқий соҳилида истиқомат қиласи; аҳолининг — 2/3 қисми йирик шаҳарларда яшайди. Энг йирик шаҳарлари: Сидней, Мельбурн, Брисбен, Аделаида, Перт.

Тарихи. 18-а.гача А. аборигенлари ибтидоий жамоа тузуми шароитида яшаган. Европаликлардан биринчи бўлиб материкка голланд денгиз сайёхлари В. Янсзон (1606) ва А. Я. Тасман (1642) келганлар. Янги қитъани ўрганиш учун Англия бир неча экспедиция, жумладан Ж. Кук раҳбарлигидаги экспедицияни юборди (1770). 1788 й.да А. Англия худуди деб эълон қилинди.

19-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб А.да кўйчилик ривожланди, 30-й.ларда дастлабки саноат корхоналари пайдо бўлди. 19-а.нинг 2-ярмидаги «олтин талвасаси» (1851—61) муносабати б-н кўчиб келувчиликлар анча кўпайди. Англия хукумати А. даги мустамлакалarda бошланган кенг ҳалқ харакати (олтин изловчиларнинг 1854 й.даги Эврика қўзғолони ва б. исёнлар) тазиёки остида 1855 й.да уларнинг кўпчилигига ўзини ўзи бошариш хукуқини беришга мажбур бўлди. 1901

й. А. даги мустамлакалар 6 штатдан иборат федерацияга — А. Иттифоқига бирлаштирилди ва у доминион мақомини одди. 1906 й.да унга Британиянинг Папуа мустамлакаси (Янги Гвинея о.нинг жан.-шарқий қисми), 1-жаҳон урушидан кейин эса (бу урушда А. қўшинлари Британия армияси таркибида жанг қилди) Германиянинг собиқ Янги Гвинея мустамлакаси (Янги Гвинея о.нинг шим.-шарқий қисми) ва Науру о. (Миллатлар Иттифоқи мандати остидаги худуд сифатида) берилди. 2-жаҳон уруши вақтида А. гитлерчиларга қарши коалиция тарафида ҳаракат қилди. 1945 й.дан А.—БМТ аъзоси. Урушдан кейин А. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдустлик таркибида қолган ҳолда мустақил давлатга айланди. Урушдан кейин деярли доимо ҳокимият тепасида буржуя партиялари — либерал ва аграр (1975 й.дан миллый аграр) партиялари коалицияси бўлди. Факат 1949 й.гача, 1972-75 й.ларда ва 1983 й.да хукуматни лейбористлар тузди. Бу партия ташки ва ички сиёсатда мустақил йўлдан бориш учун бир қанча тадбирларни амалга оширади. А. хукумати Науру (1968) ва Папуа Янги Гвинея (1975) га мустақиллик беришга мажбур бўлди. 1991 й.да А. б-н ЎЗР ўртасида дипломатия муносабатлари ўрнатилган. Миллый байрами — А. куни (26 янв.).

Сиёсий партия ва касаба уюшмалари. А. миллый партияси, 1916 й.да ташкил этилган; А. либерал партияси, 1944 й.да тузилган; А. лейбористлар партияси, 1891 й.да ташкил этилган; А. демократлари партияси, 1977 й.да ташкил этилган. А. касаба уюшмалари кенгаши 1927 й.да тузилган. Халқаро эркин касаба уюшмалари конфедерациясига киради.

Хўжалиги. А.— юксак даражада ривожланган индустрисал аграр мамлакат. Иқтисодиётда йирик монополиялар ҳукмрон, хорижий сармоя, асосан АҚШ ва Буюк Британия сармояси катта мавқега эга. А. темир руда, боксит, рутил, кўрғошин, жун, шакарқамиш маҳсулоти экспорт қилиш соҳасида етакчи ўринда,

кўмур, рух, мис, марганец, буғдой, гўшт экспорт қилишда олдинги ўринлардан бирида туради.

Саноати. А. саноати ялпи миллий маҳсулотнинг 30% ни беради. Унинг асосий тармоқлари: кончилик, металлургия, кимё, машинасозлик, озиқ-овқат, енгил саноат. Асосий энергетика ресурслари — кумир ва табиий газ. Иссиқлик электр ст-ялари электр энергиянинг 80% га якинини ҳосил қилиб беради. 1994—95 й. 155 млрд. кВт-с электр энергияси ҳосил қилинган. Энг катта темир руда ҳавзаси — Фарбий А.даги Пилбара кони, рангли металл рудалари, асосан Брокен-Хилл (Янги Жан. Уэлс) ва Маунт-Айза (Квинсленд), бокситлар Уэйпа кони (Квинсленд) ва Гов (Шим. худуд)дан қазиб олинади. 1994—95 й. III млн. тонна темир рудаси, 202 млн. тонна тошкўмир, 32,9 млн. тонна нефть, 20,7 млрд. куб-метр табиий газ, 256 т олтин қазиб олинган. Саноатда машинасозлик, металлургия, кимё, нефть кимёси (олтин-гуగурт кислотаси, минерал ўғитлар) ва нефтни қайта ишлаш тармоқлари устунлик қиласи. 1994—95 й. 6,2 млн. т пўлат, 237 минг т мис, 211 минг т қалай, 1,2 млн. т алюминий ва 360 мин-гга якин автомобиль ишлаб чиқарилган. Озиқ-овқат саноати кўпроқ экспортга (гўшт, ун, қанд-шакар, сариёп-пишлоқ, пиво, вино) мосланган. Тўқимачилик, тикувчилик, пойабзал корхоналари бор. Асосий саноат марказлари: Сидней, Мельбурн, Брисбен, Аделаида, Перт. Вуллогонг — Порт-Кембла, Ньюкасл, Жилонг, Куинана порт-саноат мажмуналари шаклланган.

Кишлoқ хўжалиги . А — йирик ер эгалиги мамлакати. Фойдаланиладиган ерларнинг 80% дан ортиғи йирик ер эгалари кўлида. Фермалар сертоварлиги, механизациялашуви ва ихтисослашуви б-н ажраблиб туради. Қ.х. маҳсулоти қийматининг 60% дан кўпроғини чорвачилик беради. Кўйлар 174 млн., қорамол — 24,1 млн. бошни ташкил этади. Кўйчиликнинг асосий р-нлари — жан.-шаркий ва жан.-ғарбий соҳил; сут етиширувчи р-н жан.-

шаркий соҳил, гўшт етиширувчи р-н мамлакат шарки ва шимоли. Салкам 15 млн. гектарга экин экилади, шундан 1,5 млн. гектари сугорилади. Асосий экинлар — буғдой (ҳосили йилига ўртacha 14,3 млн. т) ва шакарқамиш, шунингдек арпа, сули, супурги, жўхори, шоли, маккажўхори, картошка, пахта, тамаки, узум, мевали дарахтлар. Бир йилда ўртacha 3,7 млн. т. шакар хом ашёси, 3,7 млн. т. гўшт, 720 минг т. жун етиширади.

Транспорти. 1996 й.да автомобиль йўллари 900 минг км, жумладан қаттиқ қопламали йўллар — 420 минг км, т.й.— 40,6 минг км ни ташкил қиласи. Асосий денгиз портлари — Сидней, Мельбурн, ихтисослаштирилган портлар — Порт-Хедленд, Дампир (темир руда жўнатиши). Халқaro аэропортлари: Сидней, Мельбурн, Перт, Дарвин.

Ташки савдоси. Экспортда қ.х. маҳсулотининг улуси 30%, минерал хом ашё 27,8% ва тайёр саноат маҳсулотлари 20% ни ташкил этади. Тайёр истеъмол моллари, асбоб-ускуналар, нефть чет элдан келтирилади. Асосан Япония, АҚШ, Буюк Британия б-н савдо-сотиқ қиласи. Пул бирлиги — А. доллари.

Тиббий хизмати. Давлат касалхоналаридан ташқари тиббий хизмат асосан хусусий шифокорлар томонидан кўрсатилади. Шифокорлар сони 18 минг (721 кишига 1 шифокор). Шифокорларни ун-тларнинг 8 тибиёт ф-ти тайёрлайди.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. А. да болаларга 6 ёшдан 15 ёки 16 ёшгача (ҳар бир штатда ҳар хил) мажбурий таълим берилади. Туб жой аҳолининг 40% саводсиз. Давлатга ва хусусий шахсларга карашли мактаблар бор. Олий таълим — пулли. А.да 26 ун-т, 35 коллеж бор. Энг йирик олий ўқув юртлари: Сидней, Аделаида, Мельбурн ун-тлари, Аделаида, Мельбурн техника ин-тлари. Бир қанча академиялар, шу жумладан Австралия ФА, и.т. институтлари ва илмий жамиятлар бор. Энг йирик кутубхоналар: Канберрадаги Миллий кутубхона, Сидней ун-ти кутубхонаси ва б.

Музейлар: А. музейи (Сидней), Виктория штатининг Миллий галереяси (Мельбурн) ва б.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. А. да 70 дан кўпроқ кундалик газ. (10 асосий газ.нинг тиражи — 5 млн. нусхадан зиёд) ва 592 бошқа даврий нашрлар чиқади. Кундалик «Геральд-сан ньюс пикториал» («Хабарнома — Куёш», 1990 й.дан), «Сидней морнинг геральд» («Сидней тонг хабарномаси», 1831 й.дан) энг салмокли газ.лар ҳисобланади. Асосий ахборот агентлиги — Острэлиян ассошиэйтед пресс (1935 й.да асос солинган). 100 радиост-я ва 85 телемарказ ишлайди. «Эй-биси» ва «Эй-би-эс» умуммиллий телерадиоэшиттириш компанияси мавжуд. Радиоэшиттиришлар 1923 й., телекўрсатувлар 1956 й.дан йўлга қўйилган.

Адабиёти. А. адабиёти инглиз тилида (аборигенларнинг ўз ёзуви йўқ). 19-а.нинг 1-ярмида метрополия адабиёти таъсирида ривожланди. Миллий реалистик адабиёт 90-й.лардаги ижтиёмоий-сиёсий юксалиш муҳитида юзага келди. Унга Т. Коллинз, Х. Лоусон ва б. асос солди. 1-жаҳон уруши воқеалари А. адабиётининг янада равнак топишига кўмаклашди. Бу давр асарларида жабрзулм фош қилинди, аборигенларнинг фожиаси акс эттирилди (К. С. Причард, Х. Х. Ричардсон, Э. В. Палмер, К. Теннант, Б. Пентон ва б.лар). А. Маршалл, Ж. Моррисон прозасида, Б. Адамсон, М. Гилмор поэзиясида жамият нұқсонлари танқид қилинди, миллий мустақиллик ғоялари таарнум этилди. Иркй камсишиш адилларнинг муҳим мавзуидир. Бунга Ф. Б. Викерснинг «Сароб» (1955), Д. Кьюзекнинг «Кувгиндаги қуёш» (1955) ва «Қора чақмок» (1964), Г. Кейсининг «Сноубол» (1958), Д. Стюартнинг «Йенди» (1959), М. Дьюрекнинг «Уни сакла, она юртим» (1955) асарлари ва б. асарлар мисол бўлади. Драматургияда ҳоз. замон муаммоларига мурожаат этилган: А. Тернер, С. Локк-Эллиот, К. Данкан, Д. Кьюзек, О. Грей, Р. Лоулер, М. Брэнд

пьесалари.

Меъморлиги. А. да меъморлик 18-а. охириларида инглиз классицизми ва янги готикаси руҳида ривожлана бошлади. 19-а.нинг 2-ярмидан Сидней, Мельбурн, Брисбен, Аделаида ш.ларида тўғри бурчакли кўп қаватли уйлар курилди. 20-а.нинг 20-й.ларидан А. меъморлигига янги оқимлар, асосан конструктивизм ёйила бошлади (пойтахт Канберра, 1913—1927, меъмор У. Гриффин). Замонавий иншоатлар орасида Сиднейдаги опера театри (меъмор Г. Зайдлер), Мельбурн даги олимпиада стадиони (1956) ва б. диккатга сазовор.

Тасвирий санъати. А. бадиий маданийти илк асосга эга. Уларнинг бири аборигенлар санъати (ўймакорлик, бумерангларга нақш солиш, ғорлардаги қоя тошларда инсон қиёфасини тасвирлаш), иккинчиси — европача маданият. 18-а.нинг охири — 19-а.нинг бошларида А. табиатининг айнан аниқ тасвири (К. Мартене, А. Л. Бювелот), ҳажвий графика (С.Т.Хилл) пайдо бўлди. 19-а. охири — 20-а. бошларида ҳаётий рангтасвир миллий мактаби ривожланди (рассомлар Ж. У. Ламберт, Ф. Мак-Кабин, Н. Кунин, ҳайкалтарош П. Дадсуэль). 20-а.нинг 40-й.ларидан аборигенларнинг янги санъати вужудга келди (Наматжир ва Парерулья оиласлари).

Мусиқаси. А. туб жой ахолисининг мусиқий халқ ижодиёти оддий усуллар жўрлигига раксга тушиб, кўшиқ айтишдан иборат: чолғу асбоблари — қайроқ, довул, дижериду ва ш.к. 18-а. охириларидан европача мусиқа расм бўла бошлади. 1847 й.да Сиднейда А. Натаннинг «Австрия Дон Жони» деган биринчи А. операси сахналаштирилди. Аделаида, Мельбурн, Сидней, Брисбен, Канберра, Хобартда консерваториялар бор. А. мусиқа арбоблари — композиторлардан А. Хилл, Ж. Антил, А. Бенжамин, дирижёр Б. Хейнце, скрипкачи Б. Кимбер, хоннадалар Н. Мелба, Х. Блейр ва б.

Театри. А. да дастлабки спектаклар 18-а.нинг 80-й.ларидан кўчиб келган европ-

паликлар томонидан күйилган. 19-а.нинг 30—40-й.ларида Сидней ва б. шахарларда доимий ишловчи театрлар барпо этилди. Миллий театрнинг шаклланишида 20-а.нинг 10—30-й.ларида адабий-театр бирлашмалари кўмак берди, улар асосан мамлакатда яратилган пьесаларни саҳналаштирилар (К. С. Причард, Л. Эссон, У. Мур, К. Уотсон). А.нинг «Одд тоут», «Индепендент тиэтр» етакчи миллий театрлари тижорат театрларига («Тивали» ва б.) қарама-қарши туради. Янги театрлар деб аталган ярим профессионал театрлар ҳам ишлаб турибди.

Киноси. Мамлакатда кино ишлаб чиқариш 1900-й.да бошланди. 70-й.ларда А. кинони ривожлантириш федерацияси тузидди. Ҳужжатли кино оммалашган. Мельбурндаги Давлат илмий ва саноат тадқиқотлари ташкилоти илмий фильмлар чиқаради.

Австралия АЛЬП ТОҒЛАРИ

- Австралияning жан.-шарқидаги Катта Сувайиргич тизманинг энг баланд ва парчаланган қисми. Уз. қарийб 400 км, эни 150 км. Гранит интрузиялари бўлиб бўлиб юборган палеозой жинсларидан ташкил топган. Бал. 2230 м гача (Косцюшко тоги, материкнинг энг баланд чўққиси). Баланд тогларда тўртламчи давр музликларининг излари сақланган. Тоғларнинг шим.-ғарбий ён бағридан Австралияning энг катта дарёси — Муррей бошланади. А.А.т. 1200 м бал. гача эвкалипт, дараҳтсизон папоротник ўрмонлари б-н қопланган. Ундан баландда кинғир-кйшиқ дараҳтлар, бутазорлар ва альп ўтлоклари бор.

Австралия ЗООГЕОГРАФИК

ОБЛАСТИ — куруклиқдаги зоогеографик областлардан бири. А.з.о. Австралия қитъаси, Тасмания, Тимор, Янги Гвинея, Бисмарк ва Соломон архипелаглари ҳамда бошқа бирқанча оролларни ўз ичига олади. Австралия б-н Янги Гвинея қадимдан қўшни қитъалардан ажралиб қолганлиги, айрим ороллар эса хечқачон қитъалар б-н қўшилмаганлиги сабабли бу область фаунаси биринчи-

дан, унча бой эмас, иккинчидан, жуда кўп эндемик ва қад. турларга эга. А.з.о.да одамлар олиб келиб, кейин ёввойилашиб кетган динго ити, чўчқа ва қуёнларни истисно килганда юксак сут эмизувчилар (йўлдошлилар) факат баъзи бир кеми-рувчилар ва кўлқанотлилардан иборат. Кўлқанотлилар узоққа уча олиши туфайли, кеми-рувчилар эса шоҳ-шаббалар б-н бирга денгиз орқали оқиб келиб колган бўлиши мумкин. А.з.о. орол ҳолати туфайли унинг фаунаси таркибида бир тешиклилар (тухумқўювчилар) каби реликт ҳайвонлар гуруҳи сақланиб қолган. Бир тешиклилардан ўрдакбурун, ехидна ва проехидна эндемик турлар хисобланади. Бу ерда факат халталилар фаунаси хилма-хил бўлиб, 162 тўрни ўз ичига олади. Халталиларнинг турлари бошқа зоогеографик областлардаги сут эмизувчиларнинг турли биологик типларига мос келади. Мас, халтали бўри ва халтали сувсар йиртқичларга, халтали чумолихўр ва халтали крот ҳашаротхўрларга, халтали олмахон ва коала олмахон типидаги кеми-рувчиларга, кенгуру эса туёклиларга яқин туради. А.з.о.да 660 тур қушлардан 450 дан ортиқроғи эндемик хисобланади. Бу областда Австралия тұякушларидан казуарларнинг 3 тури ва эму (бир тур), лирадумлилар (2 тури), жаннат күшларининг 100 дан ортиқ тури тарқалган. А.з.о. фаунасида айниқса тұтықушлар хилма-хил бўлади, улар орасида накаду, розема, тўлқинсизон патли тұтыилар кўпчиликка маълум. Асалхўрлар А.з.о. учун характерли бўлиб, 200 га яқин тури бор. Судралиб юрувчилар фаунаси 400 турга яқин бўлиб, улар асосан калтакесаклар (240 тур), илонлар (140 тур), тошбақалар (10 тур) ва тимсохлардан (3 тур) иборат. Судралиб юрувчилардан йўғондумли гекконлар, плашчли калтакесак, балиқлардан икки хил нафас олувчи цератод А.з.о. учун хосдир. Сувда ҳам, куруклиқда ҳам яшовчилар орасида думлилар умуман учрамайди, думсизлар эса 60 дан ортиқроғ тўрни ўз ичига олади. Умуртқасиз ҳайвонлардан энг йирик

ёмгир чувалчанглари — сколецидлар (3,5 м гача), бичикчи чумолилар, асалхўр чумолилар, термитлар кўпроқ учрайди.

Ад.: Воронов А. Т., Биогеография с основами экологии, М., 1984; Кобышев А. М., Кубанцев Б. С., География животных с основами зоологии, М., 1988.

АВСТРАЛИЯ МЕРИНОСИ - майин жунли кўй зоти. 18-ада Австралияда олинган. Ав.м. кўчкорларининг ўртacha вазни 60—70 кг, совликдариники 35—40 кг, кўчкорларидан 5,5—6,5 кг, совликларидан 4—5 кг жун қирқиб олинади. 50—60% тоза жун чиқади. Жун толасининг уз — 7,5 см (айрим типларида 10 см гача), ингичка, ялтироқ, ундан майин мато тўкилади. Кўп мамлакатларда Ав.м.дан кўй зотларини яхшилашда фойдаланилади. Ўзбекистонда бокиладиган грозден куй зоти Ав.м. б-н чатиштиришдан олинган.

АВСТРАЛИЯ ПЛАТФОРМАСИ

- Австралияning гарбий ва марказий қисмлари ва Янги Гвинея жан. қисмини эгаллаган токембрый платформаси. Архей-кўйи пртерозойга мансуб фундаменти метаморфикашган вулканик жинслар, гнейс ва гранитлардан тузилган; юкори пртерозой-плеозой даври чўкинди филофи эса терригенли, карбонатли ва вулканоген жинслар (платобазальтлар) дан ташкил топган. Заминидаги жинслар орасида олтин, темир рудаси, рангли ва камёб металлар, чўкинди филофифа нефть ва газнинг йирик конлари бор.

АВСТРАЛИЯ ТИЛЛАРИ - Австралия туб аҳолисининг тиллари. Па-па тули, мириам ва тасман тиллари бундан мустасно, тўла ўрганилмаган. Тилларнинг умумий сони (диалектлар ўтасидаги 1 фарқнинг катталигидан) 200 дан 600 гача деб ҳисобланади. А.т. худудий белгига кўра қуидагича тасниф қилинади: Шим. Кимберлин тиллари (вароро, кокойимиидир ва б); Жан.-Шарқий А.т. (буандик, кулин, курпа ва б.); Марказий А.т. (парнкала, диери, аранта ва б.); Фарбий А.т. (юнгар, лоритъя ва б.)

ҳамда Квинсленд ва Янги Уэльс тиллари. Уларнинг лугат таркиби бой, кўп маъноли сўзлар кўп. Ҳоз. кунга келиб кўпгина тиллар барҳам топган ёки йўқолиб бормокда.

АВСТРАЛИЯ ТУЯҚУШЛАРИ - қ. Казуарлар.

АВСТРАЛИЯ ФЛОРИСТИК ДУНЁСИ — Ер юзидағи флористик дунёлардан бири. Унга Австралия китъаси киради. А.ф.д. ўзига хослиги, жуда қадимгилиги ва эндемларга бойлиги б-н ажралиб туради. Чунки мезозой эрасида Австралия Осиёнинг ёндош қисмларига боғланиб турган. У Осиёдан ажралиб қолгандан сўнг ўсимликлар олами мустакил, ўзига хос равища ривожлана борган. А.ф.д. 12000 дан зиёд тўрни ўз ичига олади, шундан 570 туркумга мансуб 9100 тур эндемик (фақат Австралияга хос)dir. Эндемик туркумларга Накеа (Proteaceae), Pultennaea (Fabaceac), Boronia (Rutaceae), Dampiera (Goodeniaceae) кабилар киради. Бу ерда Platyzomataceae, Austrobaileyaceae, Enblingiaceae, Davidsoniaceae, Akaniaceae каби эндемик оиласалар ҳам бор. Австралия ўсимликлар қопламининг шаклланишида Acacia, Eucalyptus, Casuarina, Melaleuca каби туркумларнинг вакиллари катта роль ўйнайди. Австралияning гарбий ва шарқий қисмларини қадимда узок вақт денгиз ажратиб турганлиги учун унинг марказий қисмидаги кўпгина ўсимлик турларининг ареаллари бир-биридан узилиб қолган. Баланд тоғларнинг ён бағирлари ва Катта Сувайиргич тизма платосининг айрим жойларида ўрмонлар чўккиларгача етиб бормайди. Субальп ва алп ўтлокларида шим. тог ўсимликларидан айкотовон, бинафша, вероника ва гнафалиум ва б. учрайди.

Австралияning шўрхок чўллари (Марказий р-нлари) шўра (қизил шўра, олабута, изен), қумли ерлари қаттиқ тиканли (айниқса Chenopodiaceae оиласига мансуб) ўсимликлар (триодия, спинифекс) б-н қопланган. Бу р-нларга шим. ва

шарқдан қаттиқ баргли бутазорлар уланиб кетади. Шим.-гарб ва шарқда бутазорлар тугаб, аста-секин паст бўйли филодия акациялари ва эвкалиптлар ўсадиган кенг саванналар, ундан ҳам нарида саванна ўрмонлари келади. Қитъанинг жан.-гарбида ва шарқида денгизга яқинлашган сари доим яшил субтропик ўрмонлар, Маржон денгизи соҳилларида эса нам тропик ўрмонлар — гилемялар бор. А.ф.д. нинг субтропик ва субантрактик ўрмонларида баҳайбат (бал. 100 м ва диаметри 2 м гача бўлган) эвкалиптлар, дараҳтсимон папоротниклар, саговниклар ва б. реликт ўсимликлар ўсади. Австралия бутун дунёда экиладиган ва курғоқчиликка чидамли ўсимликлар (эвкалипт ва акациялар) ватанидир. А.ф.д. ўсимликлар дунёсининг мағзини кад. голантарктида флораси ташкил этади. А.ф.д. учта флористик обл.га бўлинади (Тахтажян, 1978): 1. Шим.-шарқий австралия обл. Бу обл. ўзига хос флорага эга 4 та провинцияга бўлинади: 1) Шим. австралия провинцияси; 2) Квинсленд провинцияси; 3) Жан.-шарқий австралия провинцияси; 4) Тасмания обл. 2. Жан.-гарбий австралия обл. битта — жануби-гарбий австралия провинциясини ўз ичига олади. 3. Марказий австралия ёки эремей обл. ҳам битта эремей провинциядан иборат.

АВСТРАЛИЯ ФЎЗАСИ (*Gossypium australe* Mull.) — ёввойи гўза тури. Гено-ми С3, хромосомалар сони 2n/26. Биринчи марта Ф. Мюллер таърифлаб берган (1858). Австралияда кенг тарқалган. А.ғ. кўп йиллик бута, бўйи 1—1,5 м гача. Пояси ингичка, калта туклар б-н қопланган. Кўсаклари кичик (диаметри 1 см гача), сирти силлик, тескари тухумсимон шаклда, 3—4 чаноқли, очилиши ўртacha, чигити майда, узунчоқ, оч кулранг, ипаксимон (уз. 5 мм гача) тукчалар б-н қопланган. Чигит қобиги унча қаттиқ эмас. А.ғ. энг тезпишар, кўсаги 30 кунда пишиб етилади. Ўргимчакканга ва шираға чидамли.

АВСТРАЛИЯ-АНТАРКТИДА КЎТАРИЛМАСИ — Хинд океани жан.-

шарқидаги сув ости кўтарилимаси, океан ўрта тизмаларидан бири. Марказий Хинд тизмаси жан. қисмини Жан. Тинч океан кўтарилимаси б-н бирлаштиради. Уз. қарийб 6500 км, эни 800 км гача, энг баланд жойида денгизнинг чук. 1689 м. Юзаси аксари алевритгилли балчиқ б-н қопланган.

АВСТРАЛИЯ-АНТАРКТИДА СОЙЛИГИ — Хинд океанининг жан.-шарқий қисмидаги сув ости сойлиги, Антарктида якинида. Шим. ва шарқдан Австралия-Антарктида кўтарилимаси, жан.дан Антарктида материк ён бағри, гарбдан Кергелен сув ости тизмаси б-н чегараланган. Уз. 4500 км, эни 1500 км; аксари қисмининг чук. 4000—5000 м, энг чукур жойи — 6089 м (Кергелен тизмаси якинида).

АВСТРАЛИЯЛИКЛАР - 1) Австралия аборигенлари; анчаси мустамлакачилар томонидан қириб ташланган (18-а. охи-рида 250—300 минг бўлса, 1992 й. 170 мингга яқин эди). Қисман, резервациялар деб эълон қилинган чўл зоналарида яшайди. А. катта экваториал (негроид-австралоид) иркка мансуб. Бу ирқдагилар кора танли, кенг бурунли, юз қисми туртиб чиккан, тўлқинсимон сочли, бадани ва юзи сертук. Улар 500 дан ортиқ қабилага бўлинган. Ҳар бир қабила ўз тилида (қ. Австралия тиллари) сўзлашади. А. овчилик, темирчилик, балиқчилик б-н шуғулланади. А.нинг илк аждодлари Жан.-Шарқий Осиёдан (асосан Индонезиядан) тахм. 40 минг йиллар илгари келиб жойлашган. Баъзан Австралиянинг барча ахолисини А. деб атайдилар. 2) Халқ, Австралиянинг асосий ахолиси, асосан, Буюк Британиядан кўчиб келганларнинг авлодлари, инглиз-австралияликлар 13,4 млн. дан зиёд (1992). Инглиз тилининг австралия шевасида сўзлашади. Христиан динининг католик, пресвитериан мазҳабларига эътиқод қиласди.

АВСТРАЛИЯ-ОСИЁ ЎРТА ДЕНГИЗИ — Тинч океанинг гарбий тропик қисмida, Осиё ва Австралия ўртасидаги

ороллар оралиғида жойлашган бир неча денгизнинг умумий номи. Умумий майд. 8 млн. км² га яқин. Энг иирик денгизлари: Жан. Хитой денгизи, Ява денгизи, Сулавеси, Сулу, Молукка денгизлари ва б.

АВСТРАЛОПИТЕКСИМОНЛАР (Australopithecinae) — одамсимон май-мунларнинг қирилиб кетган кенжә оиласи. З тури — зинжантроп, парантроп, плезиантроп маълум. Плиоцен охири ва плейстоцен бошларида яшаган. Суяқ қолдиклари дастлаб 1924 й.да Жан. Африканинг Калаҳари саҳросидан, кейин рок, Марказий Африканинг Олдовай дараси (Танзания), Омо дарё водийси (Эфиопия), Рудольф кўли ва Хадар деган жой яқинида (Кения) топилган. А.нинг бўйи 120—130 см, тана массаси 30—40 кг, миасининг ҳажми 500—600 см³ бўлган, икки оёқда тик юрган, туда бўлиб яшаган. А. ўзларини ҳимоя қилиш ёки хужум килиш учун тош, таёқ ва суюклардан фойдаланган, деган тахминлар мавжуд. Кўпчилик антропологларнинг фикрича, энг прогрессив А. (презинжантроплар) энг кад. тош қурол ясаган одамларнинг дастлабки аждоди ҳисобланади. А. нинг кад. одамларнинг бевосита аждоди эканлиги узил-кесил ҳал этилмаган.

АВСТРАЛОРПТОВУҚЗОТИ -тўшт ва тухум учун боқиладиган зот. Австралияда 20-а.нинг 20-й.ларидаги инглиз кора орпингтон товуқ зоти негизида олинган. Оёклари калта, пати товланувчан кора, танаси чўзик. Хўроларининг тирик вазни 3,5—4 кг, товугиники 2,5—2,7 кг. Бир йилда 180 ва ундан кўпроқ тухум килади. Тухумлари оч жигарранг, вазни ўртача 55—60 г. Асосан Австралия ва Жан. Африкада бокилади. Ўзбекистонга 50-й.ларда келтирилган.

АВСТРИЯ, Австрия Республикаси (Osterreichische Republik)— Марказий Европадаги давлат, Дунайнинг ўрта оқими ҳавзасида жойлашган. Майд. 83 минг 858 км². Аҳолиси 8 млн. киши (1996). Пойтахти — Вена ш.

Давлат тузуми. А.— федератив республика. Амалдаги конституция 1920 й.да

кабул килинган (1929 й.да ўзгаришлар киритилган). Давлат тузилиши шакли жиҳатдан А.— федерация (иттифоқ давлат). Давлат бошлиғи—федерал президент, уни ахри 6 и. муддатта сайлайди. Конун чиқарувчи ҳокимиятни икки палатали парламент: миллий кенгаш (куйи палата) ва федерал кенгаш (юқори палата) амалга оширади. Миллий кенгашни аҳоли 4 й. муддатта сайлайди. Федерал кенгаш аъзоларини ўлкалар парламентлари (ландтаглар) уз ваколатлари муддатига (4—6 й.га) сайлайдилар. Ижория ҳокимиятни федерал президент ва тайинлайдиган федерал канцлер бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади. Ҳар бир ўлканинг ўз конституцияси ва конун чиқарувчи органи бор. Ўлкаларнинг ҳукуклари чекланган.

Табиати. А.— асосан тоғли мамлакат. Унинг жан. қисми Шарқий Альп тоглари — Юқори Тауэрн (бал. 3797 м, Гросглокнер чўққиси) ва Қўйи Тауэрн; шим. қисми — паст-баланд текисликлардан иборат бўлиб, чекка шим-шарқда у Ўрта Дунай паеттекислигига туташиб кетади. Фойдали қазилмалари: нефть, газ, магнезит, кўнғир қумир, темир ва кўргошин-рух рудалари, графит, ош тузи; бинокорлик материалларининг анчагина захиралари мавжуд. Иқлими-мўътадил. Янв.нинг ўртача т-раси — Г, —4°, июлда 15° дан 18° гача. Йилига 500—900 мм, тоғларда 2000 мм гача ёғин ёғади. Асосий дарёси — Дунай ва унинг irmokлари (Инн, Траун, Энс, Драва ва б.). Дарёлар анчагина гидроэнергия захираларига эга. Кўллар кўп, уларнинг аксарияти музликлардан пайдо бўлган. Чимли-подзол ва кўнғир ўрмон тупроклар, жан.-шарқда ишқорсиз подзоллашган кора тупроклар, тоғларда тоғ-кўнғир, тоғ-ўтлоқ, тоғ-подзоллашган тупроклар. А. майдонининг 40% га яқини ўрмонзор (дуб, бук, арча, пихта, япроқ баргли дараҳтлар). 2000 м баландликда тоғ ўтлоқлари бошланади.

Аҳолиси. А. аҳолисининг 99% — австрияликлар. Словенлар, хорватлар, венгерлар, чехлар, немислар, итальянлар

ҳам яшайди. Расмий тили — немис тили. Ахолисининг ўртача зичлиги — 1 км² га 90 киши. Ахолининг 52% шаҳарларда яшайди. Энг йирик шаҳарлари: Вена, Грац, Зальцбург.

Тарихи. Ҳоз. А. ҳудудидаги дастлабки инсон излари палеолит замонларига бориб тақалади. Мил. ав. 1-а.дан бошлаб бу ерда турли қабилалар, асосан кельтларнинг авлодлари яшаган. Милоднинг 6-а.и охирида А. гарбига баварияликларнинг герман қабиласи, марказий ва шарқий қисмларига славян қабилалари (асосан словенлар) кўчиб келиб ўрнашди. 8-а. охирида А. Франк давлати таркибига, бу давлат бўлингандан кейин (843 и.), Шарқий Франк кироллиги (Германия) таркибига кирди. 10-а.нинг 2-ярмида барпо этилган Бавария Шарқий маркаси Австрия давлатига асос солди. 1156 й.дан бошлаб А. «Муқаддас Рим империяси» таркибидаги герцоглик. 12-а. охиридан 14-а.гacha А. герцоглари Штирия, Каринтия, Крайня, Тиролни кўшиб олдилар. Айниска 1282 й.да Габсбурглар сулоласи қарор топгач, А. герцоглари Жан. Германиянинг энг кудратли хукмдорларига айландилар. 16-а.да Габсбурглар Чехия, Силезия, Фарбий Венгрияни ва жан. славян ерларининг бир қисмини кўлга киритдилар. 18-а.да бутун Венгрия, Трансильвания, Хорватия, Жан. Нидерландия, қисман Италия ерлари, Банат, Словениянинг бир қисми, Шим. Босния, поляқ, румин ва украин ерларининг бир қисми А. ҳокимиияти остига ўтди. Буюк француз инқилоби йилларида А. инқилобий Францияга қарши юриш ташаббускорларидан бири, Наполеон урушлари даврида Францияга қарши коалициялар қатнашчиси бўлди. 1804 й.дан А.— империя. А.— Муқаддас иттифоқ ташкилотчиларидан бири. 1848 й. мартда А. империяси ўлкаларида буржуа-демократик инқилоби содир бўлди. 1859 й.ги Австрия-Италия-Франция уруши ва 1866 й.ги Австрия-Пруссия урушидаги маглубият унинг Германия давлатига таъсири йўқолишига олиб келди.

1867 й.да Австрия империяси дуалистик (кўш) монархия — Австрия-Венгрияга айланди. 1-жаҳон урушида у Германия иттифоқчиси бўлиб қатнашди. 1918 и. ноябрьда буржуа-демократик инқилобининг галабаси туфайли Австрия-Венгрия бир неча мустақил давлатга бўлиниб кетди, жумладан А. ҳам республика деб эълон килинди. 1919 й.ги Сан-Жермен сулҳ шартномасида А.нинг чегаралари белгилаб берилди. 1929—33 й.лар жаҳон иқтисодий инқирози даврида А.да реакциянинг хуружи қучайди. 1933 й.да парламент тарқатиб юборилди, матбуот ва йигилишлар эркинлиги бекор қилинди. 1934 й.да кўзғолон кўттарган ҳалқ (Вена, Линц ва б. шаҳарлар) уч кун мобайнида фашист тўдаларга ва ҳукумат қўшинларига қуролли қаршилик кўрсатди. 1938 й.да фашистлар Германияси А.ни кўшиб олди. 1945 й. баҳорида А. гитлерчилар зулмидан ҳалос этилди. 1945—55 й.ларда А. ҳудудида собик, СССР, АҚШ, Буюк Британия, Франция қўшинлари турди. 1955 й.да мустақил ва демократик Австрияни қайта тиклаш тўғрисида Давлат шартномаси тузилди. Ўша иили А. парламента доимий бетарафлик тўғрисидаги қонунни қабул килди. 1955 й.дан А.- БМТаъзоси. 1992 й.да А. б-н ЎзР ўргасида дипломатия муносабатлари ўрнатилди. Миллий байрами: 26 окт,— бетарафлик куни (1955).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалиари. А. социал-демократик партияси, 1889 й.да тузилган; А. ҳалқ партияси, 1915 й.да тузилган; А. озодлик партияси, 1955 й.да тузилган; «Яшил муқобил» партияси, 1987 й.да тузилган; «Либерал форум» партияси, 1993 й.да тузилган. А. касаба уюшмалари бирлашмаси, 1945 й.да тузилган; Халқаро аркин касаба уюшмалиари конфедерациясига киради.

Хужалиги А.— юксак даражада ривожланган индустрнал-аграп мамлакат. Ялпи ички махсулотнинг 36,3% саноатда ва 2,8% к.х. ва урмон хўжалигига хосил килинади. А. иқтисодиётидаги йирик чет эл корпорациялари муҳим роль ўйнайди.

Огир саноатнинг бир қанча тармоклари мамлакат ихтиёрига олинган. Четта кўп маҳсулот чиқарилади.

Саноати. А. энергетикаси гидроресурслар ва асосан четдан келтириладиган кўмири негизига қурилган. Кончилик саноати тармоклари орасида магнезит (Штирия, Каринтия), темир рудаси (Айзенерц), полиметалл рудалар, нефть ва газ казиб олиш катта аҳамиятга эга. Саноатнинг асосий тармоклари - машинасозлик ва металлсозлик (кончилик, металлургия ва хужаликнинг бошқа тармоклари, транспорт воситалари ва ш.к.лар учун асбоб-ус-куналар и.ч.). Металлургия, кимё, нефть кимёси, ёғочсозлик, қоғоз, енгил (тўқимачилик, пойабзal, тикувчилик) ва озиқ-саноат марказлари — Вена, Линц, Грац.

Кишлoқ xўjалиги. К.х.да интенсив чорвачилик етакчи ўринда туради. Фермалар кўп, таъминот-сотиши ва матлубот кооперацияси шохобчаси ривожланган.

А. асосан тоғли ўлка бўлишига камай, унинг 20% ҳайдаладиган ерлар, 28,8% ялов ва пичанзорлардир. Корамол, чўчқа, қўй, эчки боқилади. Асосий экинлари: фалла—буғдой, арпа; техника экинлари — канд лавлаги. Ҳашаки экинлар, мева, узум етиширилади. Асосий қ.х. ўлкалари — Куйи Австрия, Юқори Австрия, Бургенланд ва Штирия.

Транспорти. Т.й.ларнинг узунлиги — 6,4 минг км. Магистрал газ қувурлари — 1,8 минг км. Автомобиль ва ҳаво транспорти ҳам ривожланган. Дунайда кемалар катнайди. Асосий порти ва муҳим халқаро аэропорти — Вена.

Ташки савдос и . А. машиналар, асбоб-ускуна, ёғоч материаллар, графит, азотли ўғитлар, металл буюмлар, электр энергия ва халқ истеъмол молларини четга чиқаради. Ҳом ашё, ёқилғи, озиқ-овқат маҳсулотларини четдан олади. Ғарбий Европа мамлакатлари орасида ташки савдо муомаласининг кўп қисми Германияга тўғри келади. Хорижий сайдхлик кўпгина даромад келтиради. Пул бирлиги — А. шиллинги.

Тиббий хизмат. А.да 77600 дан зиёд ўринли касалхоналар бор; барча ихтиноссликлардаги 28565 шифокор тиббий ёрдам кўрсатади. Шифокорларни Вена, Грац ва Инсбрук ун-тларининг тиббиёт ф-тлари етишириб беради. Хушманзара Баденбай-Вин, Бад-Ишль, Бад-Шаллербах, Бадгаштайнда турли курортлар жойлашган.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Ада 1966 й.дан умумий 9 йиллик таълимни жорий этиш бошланган. А. мактаблари ва б. турдаги ўрта ўқув юртларида 1 млн. дан ортиқ ўқувчи, олий ўқув юртларида 205600 таълаба ўқийди, 14 минг ўқитувчи ишлайди. Энг йирик олий ўқув юртлари: Вена, Грац, Зальцбург, Инсбрукдаги ун-тлар, Вена, Грацдаги техника ун-тлари. Австрия Фанлар академияси мавжуд. Кутубхоналари: Венадаги Миллӣ кутубхона, ФА ва Вена ун-ти кутубхоналари; музейлари: Тасвирий санъат академиясининг бисоти, А. галереяси, Бадий-тарих музейи, Бетховен, Гайдн, Моцарт, Шуберт музейлари ва ҳ.к.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. А.да бир қанча кундалик газ. ва б. даврий ахборот нашрлари чиқади. Энг машҳур нашрлари: «Винер цайтунг» («Вена газетаси», 1703 й.дан), «Виртшафт» («Иктисолиёт», 1945 й.дан), «Курир» («Дастёр», 1954 й.дан); асосий журналлари: «Эстеррайхише монатсхефте» («Австрия ойномаси», 1945 й.дан), «Золидаритет» («Бирдамлик»). Ахборот агентлиги — Австрия прессе агенттур — акциядорлик жамияти, 1946 й. ташкил этилган. Радио ва телекўрсатув «Эстеррайхишер Рундфунк» («Австрия радиоси ва телевидениеси») давлат ташкилоти томонидан назорат қилинади. 399 радиостясидан эшиттиришлар олиб борилади. Телекўрсатув 1956 й.дан буён ишлайди.

Адабиёти. А. адабиёти 9—11-аларда вужудга кела бошлаган. Унда лотин тилидаги линий шеърият устун эди. Шоира Ава ва ҳажвчи шоир Генрих фон Мельк немис тилида ёза бошлашган. 12-а. охи-

рида қаҳрамонликни мадх этувчи эпослар («Нибелунглар түғрисида қўшик») яратилди. Бу даврга келиб Вена миннезанг деб аталган сарой рицарлик шеърияти марказита айланди. В. фон дер Фогальнейде энг атокли миннезингер эди. Бюргерлик вужудга келган даврда А. адабиётида муҳолифлик руҳидаги ҳажвчилик кучайди. 13—14-алардаги таникли ҳажвчилар: «Поп Амис» шванк (жанр тури)лар тўпламининг муаллифи Штриккер, шоирлардан Вернер-Садовник ва Г. Тейхнер. 14—16-аларда гуманистлар И. Фон Ноймаркт, И.фон Заац, К. Цельтис фаолияти диққатга сазовор. Габсбурглар монархияси ва католик черковни мадх этувчи 17-а. адабиёти ва театри ҳалққа бегона ва тушунарсиз эди. Ҳажвчи Абраҳам а Санта Клара ва Вена ҳалқ драмаси намояндадари (Й. Странциккӣ ва б.)нинг асарлари ҳалқ орасида машҳур эди. А. адабиёти 18-а. охири ва 19-а.да ғоят гуллаб-яшнади. Энг яхши асарларда Европа маърифатпарварлиги олий ғоялари акс эттирилди. Вена ҳалқдрамаси ва ҳажвчилик йўли анъаналарини Ф. Раймунд, И. Нестрой, А. Блумауэр давом эттиришди. Айни вактда классицизм ва романтизм ривожланиб борди. К. Пихлер, И. Н. Фогль, Н. Ленау ижодида романтик оҳанглар ва миллийватанпарварлик ғоялари устунлик қилди. 19-а. охири — 20-а.бошлари адабиётида бир қанча натурачилик ва субъективчилик руҳидаги импрессионизм, неоромантизм, символизм, экспрессионизм каби оқимлар юзага келди. Шу оқимлар айrim намояндадарининг асарларида ижтимоий танқидий оҳанглар янгради. Г.фон Гофмансталъ, А. Шницлер, А.Рода-Рода, Р. М. Рильке, Г. Тракль, Ф. Верфель, П. Альтенберг, Г. Бар, Ф. Кафка ўз даврининг нуқсонларини коралаганлар. Б. фон Зутнер ва К. Краус асарларида милитаризмга ҳарши ошкора норозилик билдирилган. 1-жаҳон уруши йилларида ва ундан кейин адабиёт майдонига келган шоирлар: А. Вильдганс, А. Петцольдтуб ҳалқчиллик ғояларини кўтариб чиқишиди.

К. Э. Француз, С. Цвейг, Р. Музиль, Й. Рот, Г. Цурмюлен, Г. Брох, Ф. Брукнер урушга ҳарши руҳда асарлар яратишиди. А. Германия томонидан қўшиб олингач (аншлюз), айrim тараққийпарвар ёзувчилар (Й. Рот, Р. Музиль, С. Цвейг ва б.) мамлакатдан бош олиб кетишга мажбур бўлдилар, баъзилари (Ю. Зойфер, А. Кёниг) фашизм зиндонларида ҳалок бўлдилар. Мамлакат фашизмдан озод бўлгач, А. адабиё-тининг асл намояндадари миллий маданиятни янада ривожлантиришга хисса қўшдилар. Э. Пристер, Г. Леберт, Ф. Т. Чокор, Х. Гупперт, Х.фон Додерер, И. Бахман, М. Вид, Ф. Каин, А. Лернет-Холения сингари шоир ва ёзувчилар шулар жумласидандир.

Меъморлиги. 11-а.дан 13-а. бошларигача А. меъморлигига романтик услуб ҳукмрон бўлди (Гурке ва Зеккаудаги базилика, Венадаги авлиё Стефан собори-нинг гарбий тарзи). 13—15-аларда готика расм бўлди (Хейлигенкрайц ва Цветлдаги черковларнинг хорлари, Венадаги Стефан собори). А.даги Уйгониш даври (15—16-а.)да эркерли (ойнаванд), пешайвонли уйлар, қаср тоифасидаги саройлар қурилди. 17—18-аларда Вена, Зальцбург, Линцда барокко услубида шаҳар ташқарисидаги қароргоҳлар, монастирлар, сарой ва черковлар қурилди (Шенбрунн саройлари мажмуаси, 1695, меъмор И. Б. Фишер фон Эрлах; Бельведер, 1714—23, меъмор Л. Хильдебрандт). 19-а. 1-ярми меъморлиги учун классицизм, 19-а. 2-ярми меъморлиги учун эклектика ва модерн хос бўлди. Замонавий иншоотлар орасида Венадаги Штадтхалле шаҳар зали (1955—58, меъмор Р. Райнер) ва б. бор.

Тасвирий санъати. А. худудида «Виллендорф Венераси» деб аталган палеолитик ҳайкал (кад. тош даври), неолит кулолчилиги ва бронза буюмлар (янги тош даври) топилган; маҳаллий ҳайкалтарошлиқ ва рассомлик намуналари (мил. ав. 1-а.—милоднинг 5-а.и) сақланиб қолган. Гурке ва Зеккаудаги собор деворларига солинган расмлар, шунингдек витражлар,

рельефлар, миниатюраларда романтик услугуб кўриниб туради (11—13-алар). 15-адан бошлаб А.санъатида Уйгониш даврининг инсонпарварлик белгилари пайдо бўлди (хайкалтарош Я. Кашауэр, рассом М. Пахер). 17—18-аларда барокко услубининг ривожланиши б-н А. санъати катта аҳамият касб этади (Б. Пермозер, Г. Р. Доннер, Ф. К. Мессершмидтнинг манзара хайкаллари, Ф. А. Мальберч ранг-тасвири, Вена чинниси). Портрет ранг-тасвирида классицизм таъсири сезилади (И. Б. Лампи, И. Грасси). 19-ада романтизм (М. Швинд) ва бидермайер (Ф. Вальдмюллер, М. Даффингер) ёйилди. Х. Маккарт ижодига дабдабали салон услуби хосдир. 1898 й.дан Вена Сецессиони жамияти модерни рассомлар (Г. Климт, А. Кубин)ни бирлаштириди. 20-а. бошларида экспрессионизм (О. Ко-кошка) юзага келди. Ҳоз. замон санъатида абстракционизм (Ф. Вогруба) ва сюрреализм (Э.Фукс, Й. Добровский ва б.) б-н бир қаторда реалистик анъаналар давом этмоқда.

Мусиқаси. Ўрта асрлардан бошлаб саёҳ мусиқачилар, шпильманлар, вагантлар (қочоқ талабалар, ишкий, ҳазил қўшиқ ижрочилари) халқ мусиқа маданиятининг намояндлари бўлган. 17-ада халқ мусиқа театри (зингшиль), камер мусиқаси ва симфония вужудга келди. 18-а.нинг 2-ярмида Вена классик мактаби шаклланди (Й. Гайдн, В. А. Моцарт ва Л. Бетховен). К. В. Глюк унинг энг яқин ўтмишдоши эди. 19-а.нинг 1-ярмида Ф. Шуберт А. мусиқасида романтик оқимга асос солди, бал мусиқаси ғоят машҳур бўлди (Й. Ланвер, Штрауслар оиласи), Вена опереттаси қарор топди [Й. Штраус (ўғил), Ф. Зуппе, К. Целлер]. И. Брамс ва А. Брукнер ижодида симфоник мусиқа юксак дараражага кўтарилиди. 20-а. бошларида атокли симфониячи Г. Малер ижод этди. Ф. Шрекер опера жанрида ишлади. 19-а. охирида Янги Вена мактаби юзага келди (А. Шёнберг, А. Берг, А. Веберн). Ҳоз. замон А. мусиқасида янги классицизмдан тортиб модернизмгача бўлган

турли оқимлар мавжуд. Композитор Й. Маркс романтик реализм деб аталган ўз мактабини яратди, унинг шогирдлари — А. Кауфман, Ф. Вильдханс, ижрочилар орасида — дирижёрлар Г. Кааян, К. Бём, яккахонлар орасида Э. Шварцкопф, Г. Теппер, И. Меттерних ва б. Мусиқа жамоалари: Венада — Вена давлат операси, Халқ операси («Фольксопер»), Камер театри, учта симфоник оркестр, Вена ўғил болалар хори, Граца — опера; Зальцбургда 1841 й.дан Моцартеум — халқаро моцартшунослик маркази ишлаб турибди. Мазкур уччала шаҳарда мусиқа ва драма санъати академиялари бор.

Театри. А.да театр 16-ада вужудга кела бошлади (хаваскор актёрларнинг сайёр труппалари). 17—18-аларда сарой ва мактаб театрлари бўлган. 1712 й.да Венада дастлабки доимий театр, 1741 й.да Бургтеатр, 1788 й.да «Йозефштадттеатр»га асос солинди. Сўнгги театр 20-а.нинг 20—30-й.ларида санъатда илгор роль ўйнади (1924—38 й.ларда унга М. Рейнхардт раҳбарлик килди). 1945 й.дан «Бургтеатр» А.нинг етакчи театри бўлиб қолди.

Киноси А.нинг биринчи бадиий фильм — «Боскичдан боскичга» (1908, реж. Х. Ханус). 1920—24 й.лар А. киносининг кўжалиш даври бўлди (хусусан, реж. А. Корд фильмлари). А. кинематографиясининг янги равнаки 1946 й.дан бошланди («Олис йўл» фильми, реж. Э. Хеш).

Вена ш.даги Опера театри биноси.

50—60-й.ларда мусиқали биографик фильмлар, ревю-фильмлар («Қаҳрамонлик симфонияси», «Дунай фарзандлари», «Сўнгги харакат») чиқарилди. Таникли реж.лар В. Форст, А. Квенслер; актёрлар П. Вессели, М. Андергаст, Р. Шнайдер, Максимилиан ва Мария Шеллар А.кино арбларирид.

АВСТРИЯ МАКТАБИ - иқтисодий назарияда 19-а.нинг 80-й.ларида Австрияда вужудга келган йўналиш. Ав.м. Вена ун-ти проф. К.Менгер (1840—1921) раҳбарлигига сиёсий иқтисодда кийматнинг меҳнат назариясига зид бўлган

мөшерий нафлик назариясини олға сурди. Бу мактаб яратылған нұйматларнинг қийматы ва нархини харидорнинг иқтисодий рухияти нұктаи назаридан изохлады (к. Мөшерий нафлик назарияси).

АВСТРИЯ МИЛЛИЙ БАНКИ (Osterreichische National bank) — Австрияның марказий давлат банки. Катта шаҳарларда бўлимлари ва 7 филиали бор. Бош идораси Венада. 1922 й.да Австрия-Венгрия банки негизида ташкил этилган. Активлари суммаси 223,2 млрд. австрия шиллинги (18,6 млрд. АҚШ доллари) (1989). Пул муомаласи ва кредитни тартибга солиш учун Ав.м.б. га тижорат банкларига ссудалар бериш, ҳисобот ва операциялар бўйича фоиз ставкалари ни белгилаш ва ўзгартириш, шунингдек кимматбахо қофозлар б-н очик бозорда операциялар ўтказиш хукуки берилган.

АВСТРИЯ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — 1847 й. Венада Император фанлар академияси сифатида ташкил этилган. 1918 й. Фанлар академияси деб номланган; 1947 й. дан юкоридаги номда. 120 га яқин ҳақиқий, 370 дан ортиқ мухбир аъзоси, 20 фахрий аъзоси, 16 ин-т, 40 га яқин илмий комиссияси бор.

АВСТРИЯ-ВЕНГРИЯ ИМПЕРИЯСИ — Австрия ва Венгрияның ҳукмрон синфлари ўртасидаги битим асосида 1867 й.да Австрия империясини қайта тузиш натижасида ташкил топган дуалистик (бирлашган икки давлатли) монархия. Бу монархия: Австрия (Цислейтания) ва Венгрия қироллиги (Транслейтания)дан ташкил топди. Австрия таркибиға Чехия, Моравия, Галиция, Буковина ва б. ерлар, Венгрия қироллигига Словакия, Хорватия, Трансильвания ва б. ерлар кирди. Ўша йили янги конституция қабул килинди. А.-В.и. ҳокимиятины Австрия им-ператори бошқарди (у Венгрия қироли деган унвонга ҳам эга эди). Император ҳокимияти расман Австрияда рейхстаг, Венгрияда сейм томонидан чекланди. Бутун империя бўйича уч министрилик: 1) ташкил ишлар; 2) ҳарбий ва ден-

гиз; 3) молия министрликлари ташкил этилди. Ҳарбий ва дегиз ҳамда молия министрликлари империянинг ҳар икки қисмида ҳам мавжуд эди. Бошқа министрликлар Австрияда ҳам, Венгрияда ҳам мустакил иш юритган. 1867 й. битимиға биноан, Венгрия ўз парламентига, министрликларига, сиёсий ва маъмурий мухториятга эга бўлди. 1-жаҳон урушида А.-В.и.нинг мағлубияти ва миллий озодлик курашлари натижасида 1918 й.нинг охирида А.-В.и. парчаланиб кетди. А.-В.и. ўрнида Австрия, Венгрия, Чехословакия давлатлари тузилди, худуднинг бир қисми эса Югославия, Руминия ва Польша таркибиға кирилди.

АВСТРИЯ - ГЕРМАНИЯ ҲАРТНОМАСИ — Венада Австрия-Венгрия б-н Германия ўртасида имзоланган иттифоқчилик шартномаси. У асосан Россия ва Францияга қарши қаратилган бўлиб, Германия бошлигига ҳарбий блок (1882 й. Учлар иттифоқи) тузилишига ва Европа мамлакатларининг икки қарама-қарши лагерга бўлинишига олиб келди.

АВСТРИЯ-ИТАЛИЯ УРУШИ (1848—49)—1814—15 й.лардаги Вена конгресси карорларига кўра, Ломбардия ва Венецияда ўрнатилган Австрия ҳукмронлигига қарши Италия ҳалқининг миллий озодлик уруши. 1848 й. 18 марта Миланда Австрия зулмига қарши кўзғолон кўтарилиди. Миланнинг қуролсиз ҳалқи Австрия фельдмаршали Радецкийнинг 15 минг кишилик армиясига қарши беш кун давомида олиб борган қаҳрамонона жангларидан кейин австрияликлар шаҳарни ташлаб кетишига мажбур бўлдилар. Шу вақтда Венецияда ҳам кузғолон кўтарилиди. 1848 й. 22 марта австрияликлар Венециядан ҳам чиқиб кетдилар. Шаҳарда республика ташкил этилди. Ҳалқ оммасининг инқилобий ҳаракатидан кўрқкан ва ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашни кўзлаган Пьемонт (Сардиния) қироли Карл Альберт 23 марта Австрияга қарши уруш эълон килди. Урушда Пьемонт кўшинлари Веронада

Австрия армиясига каттык зарба берди: бу жаңгларда Италия халқ қаҳрамони Гарибальдининг кўнгилли отрядлари қатнашди. Лекин улар Карл Альбертнинг сотқинлик сиёсати туфайли бир қанча зарбаларга учради. 1848 и. авг.да Карл Альберт Австрия б-н шармандали яраш битими тузди. Италия инқолоби янги боскичга кўтарилиган бир пайтда (1849 и. 20 марта) Карл Альберт урушни янгидан бошлишга мажбур бўлди. 21—23 март кунлари Пъемонтнинг 88 минг кишилик армияси генералнинг лаёқатсизлиги ва хиёнати сабабли батамом тор-мор этилди, 26 марта имзоланган яраш битимига кўра, Австрия кўшинлари Венеция ва Ломбардияни қайта егалладилар.

АВСТРИЯ-ИТАЛИЯ УРУШИ (1866) — Италиянинг Австрия хукмронлигига қарши миллий озодлик уруши. Бу вақтда Италияда бирлаштирувчилик ҳаракати яна кучайган ва Италия асосан бирлашган эди. Лекин австрияликлар кўл остидаги Венеция вилояти ва Папа ҳокимиятига қарашли Рим ҳали озод этилмаган, бирлаштирилмаган эди. Италиянинг бирлашган қисмида хукмрон бўлиб олган Савойя суоласига мансуб Сардиния қироллиги (Пъемонт) Италияни батамом бирлаштириш мақсадида халқ оммасининг ватан-парварлик ҳиссиятидан ва Пруссиянинг Австрияга қарши курашидан фойдаланишга интилди. 1866 и. 8 апр. да Италия ва Пруссия ўртасида яширин битим имзоланди. Пруссия 16 июня Австрияга карши уруш бошлагандан сўнг 20 июня Италия кўшинлари Венеция худудига бостириб кирди. Гарибальди кўнгиллилари Триест, Трентино ва Жан. Тиролни озод этиди. Австрия-Пруссия урушида Австриянинг зарбага учраши туфайли Италия учун қулай вазият вужудга келди. Лекин дengизда Италия флоти талафот курди. Бунинг устига Пруссия Италияни розилигини олмай, Франция воситачилигига 26 июля Австрия б-н яраш битими имзолади. Франция ва Пруссия таклиф этган шартлар асосида Сардиния

кироллиги б-н Австрия уртасида 10 авг. да яраш битими, 3 окт.да эса Венада сұлҳ шартномаси имзоланди; Австрия Венециядан воз кечди. Венеция Италия таркибиға киритилди. Аммо Триест, Трентино ва Жан. Тироль яна Австрия кўлида қолди. Италиянинг бирлашиши 1870 й.га бориб туғалланган.

АВСТРИЯ-ИТАЛИЯ-ФРАНЦИЯ УРУШИ (1859) - Сардиния (Италия) ва Франциянинг Австрияга карши уруши. Австрия Италиянинг Ломбардия, Венеция вилоятларини ўз хукмронлигига сақлаб келаётган эди. 1858 и. июль ойида Франция б-н Пъемонт (Наполеон III) ва Пъемонт бош вазири ўртасида Австрияга карши биргаликда урушиш учун Италия чегараси яқинидаги Пломбьерда махфий битим имзоланди. Бу битимга кўра, Пъемонт қироллиги Австриядан Ломбардия ва Венецияни озод этишда ёрдам берганлиги эвазига Савойя ва Ницца вилоятларини Францияга беришга рози бўлди. А.-И.-Ф.у. 1859 и. 29 апр.да бошланди. Урушда Австрия катта мағлубиятга учради. Цюрих битими (1859 и. 10 ноябр.) га кўра Пъемонт Австриядан Ломбардияни, Турин битими (1860 и.) га биноан эса Франция Пъемонтдан Савойя ва Ницца ни олган.

АВСТРИЯЛИКЛАР (ўзларини эстеррайхер деб атайдилар) — халқ, Австриянинг асосий аҳолиси. Умумий сони 8,8 млн. киши (1992). (Австрияда — 7,15 млн. киши). А. немис тилида сўзлашади. Европеоид ирқига мансуб. Дини — католик, оз қисми — протестант. Австрия еридаги энг илк қабилалар: иллирийлар, кельтлар, ретлардир. Мил. ав. 2-ада Австрия ерини римликлар босиб олиб, ерлик халқларни романлаштириди. 5—6 аларда Австрияга яна бир қанча қабилалар ва кабила бирлашмалари (готлар, гуннлар, лангобардлар ва б.) босиб киради. Булар ерлик халқларнинг этник таркибиға қисман ўзгариш киритган. 6-ада Австрия ерига славянлар ва германлар (баварлар, алеманнлар) келади. Славян ва германлар Австриянинг илк роман-

лашган гурухлари б-н кўшилиб кетишила-
ри натижасида А. злати, 19-а.нинг охир-
лариди эса А. миллати ташкил топди.

АВСТРИЯ-ПРУССИЯ УРУШИ
(1866) — Австрия б-н Пруссия ўртасида
кўпдан бери давом этиб келган жанжал-
га барҳам берган, Германияни бирлаш-
тиришда қайси немис давлати ҳукмрон
бўлиши мумкин деган масалани ҳал этган
уруш. Пруссия канцлери Бисмарк уруш-
га дипломатик ва ҳарбий жиҳатдан пухта
тайёрлик кўриб, Франция ва Россиянинг
бу урушда бетараф бўлиши тўғрисидаги
ваъдаларини олди.

Урушнинг дастлабки кунларидаёк, Австриянинг ожизлиги сезилиб қолди.
1866 й. 3 июлда Садова ёнида австрияли-
кларга қаттиқ зарба берилди. Бу б-н Ав-
стриянинг бундан кейин Германияни бир-
лаштириш ишига даъвогар бўлмаслиги
масаласи ҳал этилди. Австрия-Пруссия
яраш битими 26 июлда Никольсбургда,
сулҳ шартномаси эса 23 авг.да Прага-
да имзоланди. Уруш натижасида Прус-
сия ўз худудини анча кенгайтириди ва у
бошчилигига Шим. герман давлатлари
иттифоқи ташкил топди. Австрия бу
иттифоқдан четда қолди.

АВСТРИЯ-ТУРКИЯ УРУШЛАРИ
(16-18-а.лар) — Болқон я.о.нинг шим.
кисми ва Венгрия қироллиги худудига
эгалик қилиш учун олиб борилган уруш-
лар. Турк кўшинлари Вена ш.ни қамал
қилиши (1529) б-н бошланган. 1540—47,
1551-62, 1566—68, 1660—64 й.лардаги
А.-Т.у. натижасида Венгрия қироллиги
худуди тақсимлаб олинди. 1683—99 ва
1716—18 й.лардаги урушда Усмонли турк
империяси унга карши иттифоқчи дав-
латлар (Австрия, Польша, Венеция, 1686
й.дан Россия) томонидан маглуб этилди.
Туркия Европадаги катта худудларидан
ажралди. 1737—39 ва 1788—90 й. ларда-
ги А.-Т.у. (1735-39 ва 1787—91 й. ларда-
ги Россия-Туркия урушлари б-н кўшилиб
кетган) Австрия учун муваффақиятсиз
тугаган, натижада Туркия Сербия ва Ва-
лахиянинг бир кисмини қайтариб олишга
эришган.

**АВСТРИЯ-ФРАНЦИЯ УРУ-
ШИ** (1809) — Франциянинг Евро-
пападаги ҳукмронлигини синдириб,
ўз мустақиллигини сақлаб қолиш
мақсадида Австриянинг Францияга
қарши уруши. Австрия урушдан оддин
Англия б-н иттифоқ тузди. Австрия ар-
миясининг асосий қисми 1809 и. 10 апр.
да Инн дарёсини кечиб, Регенсбург ёни-
даги Франция армиясига зарба берди ва
Баварияга бостириб кирди. Наполеон
мохирлик б-н уруш ҳаракатлари майдо-
нига кўп қисмдан иборат армия ташлади.
22 апр.да Экмюл жангидаги Австрия арми-
яси катта талафот кўриб Венага чекинди.
Француздар 13 майда Венани эгаллади
ва 5—6 июлда Ваграм ёнида австрияли-
кларни енгди. Австрия 1809 и. 14 окт.да
Шёнбрунн сулҳига кўйди ва Франци-
яга қарам давлатга айланди.

АВСТРОНЕЗ ТИЛЛАРИ — тил-
лар оиласи. Анъанага кўра 4 гурухга
бўлинади: индонез, полинез, меланез
ва микронез тиллари. Мазкур тиллар
ўзагини малайя-полинез тиллари таш-
кил этади. хоз. таснифларда Тайван А.т.
қолган А.т.ларга қарама-карши қўйилади,
улар орасида Океания (шарқий австро-
нез) шоҳобчаси ажралиб туради.

АВТАРКИЯ (юн. *avtarkeia* — ўз-
ўзига етарли) — мамлакатнинг ўз-ўзини
таъминлаш қоидасига асосланган, бошқа
мамлакатлар б-н иқтисодий алоқалардан
узилиб қолган бикикит хўжалик юри-
тиш сиёсати. А. нинг асосий воситала-
ри: мамлакатга киритиладиган товарлар
учун юкори чекловчи божлар ва квота-
лар жорий этиш; истеъмол товарлари
нархини ошириш; бошқа мамлакатлар
б-н иқтисодий ва савдо алоқаларини ри-
вожлантиришда турли тўсиклар кўйиш.
Жаҳон иқтисодий-хўжалик алоқаларидан
узилиб қолиш амалда мамлакатда нату-
рал хўжалик юритишга олиб келади.

АВТО ... (юн. *autos* — ўзим) — қўшма
сўз бўлаги; куйидаги маъноларни билди-
ради: 1) «ўзим», «ўз қўлим билан» (мас,
автолитография); 2) «автоматик», яъни
«ўз-ўзидан» (мас, автоблокировка, ав-

топилот), «ўзи харакатланадиган» (мас, автоюқлагиҷ); 3) автомобилга доир (мас, автовокзал, автодром).

АВТОБАЧИ — Кармана-Навоий ва Бухоро воҳалари оралиғидаги плато. Зарафшон дарёсининг шим.да жойлашган. А. Зарафшоннинг қад. аллювий ётқизикларидан ташкил топган. Аллювиал ётқизикларни Зарафшон дарёси кесиб ўтиб, шим.да А. ва жан.да Кизилтепа платоларини хосил қиласди.

А. ён-атроф текисликларидан 4—5 м кӯтарилган. Эчкили дашти деб аталган гарбий қисми бора-бора Қизилқумга тулашиб кетган. А.нинг усти ясси текислик, унда ётиқ ён бағирли ва ясси тубли пастқамликлар мавжуд бўлиб, бир вақтлар сув оққан ўзанларнинг излари сақланган. Туби тақири ботиклар ҳам бор. А. неоген даврининг қум-тош, гил, мергел жинслари, Зарафшон дарёсининг қад. силлиқланган шағал тошлиридан иборат қисқа антиклиналь устида таркиб топган. Шагал тошлар 20 м чукурликкача, яъни конгломератларгача цементлашган, қатламлар орасида қумтошнинг юпқа қатламчалари учрайди. Шағал тошларнинг юқори қисми (2 м чукурликкача) гиплашган. Улар устида сергипс қумоқ ва қумлоклар мавжуд. Грунт сувлари конгломератларда 10—25 м чукурликда шўрланган (1 л сувда 10—12 г туз бор), дарё водийсига яқинлашган сари су-вининг шўрлиги камаяди. А.да шўртоб бўз-кўнғир тупроклар тарқалган, таркибида гипс миқдори кўп (20—30% ва ундан зиёд). Биоргун, боялич, шувок ва б. чўл ўсимликлари ўсади. Яйлов чорвачилигига фойдаланилади.

АВТОБЛОКИРОВКА - т.й., корхона ва цехлардаги ҳаракат ва технологик жараёнларни бошқариша иштирок этувчи автоматик асбоблар гурӯҳи. А. ёрдамида поездларнинг ҳаракатини, корхонадаги аппарат ва механизmlарнинг ишини хавфсиз олиб бориш, машиналар гурӯҳида авария юз берганда колганларининг бир қисми ёки ҳаммасини автоматик равишда тўхтатиш мумкин. Мас, ёғ-мой корхона-

сининг портлаш хавфи бор (экстракциялаш, гидронгенлаш) цеҳларида бирор машина ёки агрегат ишдан чиқса, А. жиҳозлари дарҳол ундан илгари турган машиналар, транспорт элементлари ва агрегатларни тўхтатади ҳамда бу ҳақда сигнал беради. Поездлар ҳаракатини автоматик бошқариб туришда ҳам А. нинг роли катта.

АВТОБУС (авто (мобиљ) ва лот. (omni) dus — ҳамма учун) — 9 ва ундан ортиқ ўринли йўловчилар ташийдиган автомобиль. Вазифасига кўра, шаҳар А.лари, шаҳарлараро А.лар, шаҳар атрофи А. лари ва маҳсус А. ларга бўлинади. Шаҳар А.лари аҳоли яшайдиган пунктларда, шаҳарлараро А.лар аҳоли яшайдиган пунктлар орасида йўловчиларни ташийди. Маҳсус А.лар сайёхлар, дам олувчилар, самолётга чикувчилар, айрим идоралар ва б. учун мўлжалланган. Шаҳарлараро А.да юкхона бўлади ва ўриндиклари ухлаб кетиш учун мослаштирилади. А.лар икки қаватли қилиб ҳам ишланади. А.лар қишида иситилади, езда эса шамоллатиб турилади. А.лар 110 км/соат гача тезлиқ б-н юра олади. А.нинг ўлчами (узунлиги) 5 м дан (микроавтобуслар) 24 м гача (кўш А.лар). Ўзбекистонда автобус ишлаб чиқариш истиқлол йилларида гина йўлга қўйилди.

1999 й.дан Самарқанд ш.даги «Самарқанд Авто» кўшма корхонасида шаҳарлараро қатнашга мўлжалланган М 23.9 (23 ўриндикли; двигателининг куввати 65 кВт, максимал тезлиги 95 км/соат) ва М 29 (29 ўриндикли; двигателининг куввати 84,6 кВт, максимал тезлиги 105 км/соат) русумли, шунингдек шаҳар ичидаги қатнашга мўлжалланган М 24.9 (23 ўриндикли, двигателининг куввати 65 кВт, максимал тезлиги 95 км/соат) русумли А. ишлаб чиқарилади. Яна қ. Автомобиль, Автомобиль саноати.

АВТОВОКЗАЛ — шаҳарлараро автобус линияларининг охирги ва оралиқ пунктларида йўловчиларга хизмат кўрсатадиган иншоотлар мажмуи. А. биносида йўловчилар зали, диспетчерлик

хонаси, омонатхоналар, касаллар, болалар хоналари ва б.; перронлар бўлади. Автобуслар ҳаракатини бошқариб туриш учун А. автосигнализация, радиоалоқа ва телевизон қурилмалар б-н жиҳозланади (яна к. Вокзал). Ўзбекистондаги ҳамма катта шаҳарларда А. бор. Тошкентда «Тошкент» ва «Самарқанд» А. лари фолијат кўрсатмоқда. Ўзбекистонда 27 та А., 120 та автостанция мавжуд (1999).

АВТОГАМИЯ (авто... ва юн. *gamos* — Кўшилиш) — 1) юксак ўсимликлар (донли экинлардан — буғдой, сули, арпа ва б., дуккаклилардан — нўхат, ловия ва б.; бутгуллилар ва чиннигулдошларга мансуб кўпгина ёввойи ўтлар) нинг ўз-ўзидан чангланиши ва уругланиши. 2) бир хужайрали организмлар (диатом сувўтлар, спораликлар, баъзи амёбалар) да икки ядронинг кўшилиши натижасида ўз-ўзидан уругланиш жараёни. Бунда хужайра ядроси иккига бўлинib, ажраби кетади ва етилгач, яна кўшилади.

АВТОГЕН БИЛАН КЕСИШ — к. Кислород билан кесиш.

АВТОГЕН ПАЙВАНДЛАШ — к. Газ билан пайвандлаш.

АВТОГЕНЕЗ (авто... ва юн. *genesis* - туғилиш, пайдо бўлиш) — эволюцион таълимотдаги идеалистик концепция. А. таълимотига биноан эволюция организмларнинг дастлабки ички потенциал имкониятлари асосида юз берадиган, олдиндан белгилаб кўйилган жараёндан иборат. А. организмларнинг тарихий ва индивидуал ривожланишини факат ички, автоном омиллар таъсири деб тушунтиради. Ж. Б. Ламаркнинг градация, Г. Осборннинг аристогенез, Э. Копнинг батмогенез, Т. Эймернинг ортогенез, Л. С. Бергнинг номогенез назариялари автогенетик хусусиятларга эга. А. таълимотининг тарафдорлари эволюциянинг автогенетик моҳиятини исботи тариқасида эволюциядаги параллелизм ва конвергенция ходисаларини далил килиб кўрсатишиади. А. эктогенезга қарши кўйилади.

АВТОГРАВЮРА (авто... ва франц. *gravure* — ўймакорлик, нақш солиш

сўзларидан) — гравюра тури, муаллиф тасвир, нақшни ўз кўли б-н ёғоч, линолеум ёки металлга ўйиб ишлайди; ундан қолип сифатида фойдаланиб чоп килинган нусха ҳам гравюра деб аталади. Ёғоч А.лардан китобларга расмлар тайёрлашда, линолеум ва металл А. лардан эса алоҳида нусхалар чоп килишда фойдаланилади.

АВТО ГРЕЙДЕР (авто... ва грейдер сўзларидан) — йўл курилиши ва уни таъмирлашда, аэродром қурилишида, сугориш каналлари қазищда, тупроқни суриш, ерни текислаш, йўл қурилиши материалларини ётқизишида ишлатиладиган ўзиюрар машина. Асосий иш органлари — тўла буриладиган ағдаргич (отвал) ва тишлар.

АВТОДИСПЕТЧЕР, автомат диспетчер — бошқариладиган объект (мас, металл эритиш жараёни)нинг энг мақбул (оптимал) иш режимларини хисобга олиб автоматлаштиришга имкон берувчи ялпи бошқариш тизи-ми («одам ва машина» тизимиға оид). А таркибиға оператор (диспетчер), бошқарувчи хисоблаш машинаси (Б. х. м.), барча операторларнинг Б.х.м. б-н алоқа килиб туришини таъминловчи воситалар, бошқариладиган объектлар б-н телеалоқа воситалари, объектлардаги ижро ва назорат органлари киради.

АВТОДРЕЗИНА, мотодрезина — ички ёнув двигатели ўрнатилган ўзиюрар т.й. вагони. Асосан, т.й.нинг таъмирлананётган қисмига одамлар ва зарур материалларни ташиш учун ишлатилади. Издан олиб кўйса бўладиган ва бўлмайдиган, одам ва юк ташийдиган хиллари бор. А. 10—20 киши, 10 т гача юкни таший олади, соатига 120 км гача тезлик б-н юради. Юк ташийдиган А. кран б-н жиҳозланади.

АВТОДРОМ (авто... ва юн. *dromos* — югуриш, югаридиган жой) — автомобиллар синаладиган, пойга ўтка-зиладиган майдон. Асосий иншооти — узунлиги 3—10 км ва эни 10—18 м бўлган пойга ўтказиладиган трек. А.да томошибинлар

учун минбарлар ҳам бўлади.

АВТОЖИР (авто... ва лот. guto — айланаман) — учиш аппаратларидан бири. Самолётдан фарқи шундаки, А.да кўтариш кучини қанот эмас, балки ротор, яъни хавонинг карши оқими таъсирида ўзидан-ўзи айланувчи ҳаво винти ҳосил қиласди. Илгарилама ҳаракат одатдаги парракли двигатель ёрдамида ҳосил қилинади. Испан мұхандиси Х.де ла Сперва 1922 й. ихтиро қилган. А. га нисбатан бир қатор афзалликларга эга бўлган вертолёт ривожланиши муносабати б-н А. ишлаб чиқариш тўхтатилган.

АВТОКАР (авто... ва инг. car — аравача) —ички ёнув двигателем (резина фидиракли) ўзиорар аравача. А. корхона ҳовлисида, цехлар орасида, омбор б-н цехлар орасида, вокзалларда юк ташиш учун ишлатилади. Одатда, А. 2—5 т юк таший олади. А.ни юк кўтарадиган кран, платформа, тахлагич ва б. қўшимча ускуналар б-н жиҳозлаш мумкин. Ҳозир А. ўрнини электрокар эгалламоқда.

АВТОКАТАЛИЗ (авто... катализ) — реакция жараённида каталитик таъсир этувчи сўнгти ёки оралиқ маҳсулотларнинг тўпланиши натижасида реациянинг тезлашиши. Реакция маҳсулоти — сирка кислота CH₃COOH ва унинг электролитик диссоциацияси натижасида ҳосил бўлган H⁺ иони реацияни тезлаштиради. Автокаталитик реация тезлиги аввал катализатор сифатида таъсир этувчи маҳсулот миқдорининг ортиб бориши сабабли кескин равишда ўсиб, сўнгра реация жараённида бошлангич моддаларнинг сарфи ошиб бориши туфайли сусаяди. Реакциянинг бошлангич моддаларидан бири катализатор сифатида иштирок этганда ҳам гоҳо «А» термини кўлланилади.

АВТОКЛАВ (авто... ва лот. clavis — калит) — кимёвий ва физик жараёнларни (аксари, қиздириш, қайнатишни) юқори босимда олиб бориш, шунингдек тиббий асбоблар ва бօғлов материалларини стериллаш учун ишлатиладиган аппарат. Озиқ-овқат, фармацевтика, тиббиёт, кимё

саноатида қўлланилади. А.да босимва т-ра таъсирида маҳсулотни стериллаш, пишириш ёки қуолтириш мумкин. Унинг ички сирти эмаль б-н қопланади. Қайси соҳада ишлатилишига қараб, А. турли босим ва т-рада ишлайди. Одатда А. цилиндр шаклида бўлади, ичига доира шаклли яхлит буғ филофи жойланади. А. манометр, термометр ва соат б-н таъминланади.

АВТОКОД (авто.. тимсол) — оддий программалаш (дастур тузиш) тили (қ. Программалаш тили).

АВТОКРАТИЯ (юн. autos — ўзим, kratos — ҳокимият) — якка шахснинг ҳеч қандай қонун, ҳукуқий меъёрлар б-н чекланмаган ягона ҳокимлиги. Қад. Шарқ, Юнонистон, Рим империялари, ўрга аср Европаси мутлак монархия тузуми, коммунистик ва фашистик диктатура даврида А. давлатнинг мухим белгиси бўлган (яна қ. Тоталитаризм).

АВТОЛ (авто... ва лот. ol(eum) — мой) — карбюраторли ички ёнув двигателининг қисмларини мойлаш учун картерга кўйиладиган минерал мой. Нефтни қайта ишлаб олинади. Автотрактор мойи деб ҳам аталади.

АВТОЛИЗ, аутолиз (авто... ва юн. lisis — емирилиш, парчаланиш) — ўсимлик ёки ҳайвон организмидаги тўқималарнинг ўз-ўзидан парчаланиши. А. организмдаги оқсил, углевод, ёг каби мураккаб моддаларнинг турли ферментлар таъсирида парчаланиши туфайли содир бўлади. А.да, асосан ўлган организмдаги тўқималар емирилади ёки тирик организмнинг баъзи аъзоларида тўқималардан маълум бир қисми бирор сабабга кўра (мас, хавфли ўсмаларда) парчаланади. Ўсимликларда А. ҳужайранинг паст т-ра таъсирида, қуритилганда, захарли моддалар (хлороформ, толуол ва б.) таъсир этиб куриб қолганида, шунингдек тўқималарни механик усулда майдалаганда рўй беради. А. баъзи технологик жараёнларда, тамаки, чойни ферментлашда, ем-хашакни силослашда ҳам содир бўлади.

АВТОЛИТОГРАФИЯ (авто... ва юн. lithos — тош ва grapho — ёзаман сўзларидан) — литография (тошбосма) нинг бир тури. Ада чоп қилинадиган тасвирни тошбосмага (баъзан тош ўрнига руҳ ёки алюминий ишлатилиши мумкин) литограф-уста эмас, балки муаллиф (рассом)нинг ўзи ўйиб ишлайди. Алан китобларга расмлар тайёрлаш, тасвирни алоҳида чоп этиш учун фойдаланилади.

АВТОМАГИСТРАЛЬ (авто... ва лот. magistralus — бош, асосий) — ўтказиш қобилияти юқори бўлган, қарама-карши ҳаракат қаторлари ўртасида чегара қўйилган, бошқа йўллар б-н бевосита кесишибадиган автомобиль йўли. Катта шахарлар, вилоятлараро, шахар доирасидаги транспорт қатновига мосланган катта йўл. Тошкент — Самарқанд автомобиль йўли А. дир (к. Автомобиль йўли). А.ларда ҳаракат қатори тўрттадан кам бўлмайди. Кесишибувчи А.лар маҳсус кўприклар ва айланма йўллар воситасида баланд-паст қилиб ўтказилади. А.ларда ёнилғи қуйиш ст-ялари, автомобильларни кўрикдан ўтказадиган ва кичик таъмирлаш манзилари бўлади.

АВТОМАТ (юн. automatos — ўзи ҳаракатланувчи) — 1) маълум ишдаги барча жараёнларни берилган дастур бўйича кишининг иштирокисиз ўзи бажарадиган курилма. А.ни бир оз созлаб, айrim ҳолларда назорат қилиб туриш керак бўлади. Автомобиль двигателлари поршенини ишлаб чиқарадиган автоматлаштирилган з-дда металлни эритишдан тортиб, то тайёр поршень олиш, поршениларни саралаш ва ҳатто яшикларга жойлашгача барча ишларни А.лар бажаради. Ярим А.ларда айrim операция бажарилгач, машина ўз-ўзидан тўхтайди, уни ишчи яна юргизиб юборади. А. ва ярим А.лар машинасозлик, тўқимачилик, озиқ-овқат саноатларида, қ.х.да кенг қўлланилади. Мас, пахта экинда сеялканинг уяга чигит ташлаб берадиган қисми оддий А. хисобланади.

А.лар технологик (турли автоматлаш-

тирилган агрегатлар ва б.), энергетик (автоматик асбоблар, курилмалар ва б.), транспорт (автоманист, автопилот ва б.), хисоблаш-ечиш (хисоблаш машиналари ва б.), савдо (магазин-автомат ва б.), ҳарбий (автоматик қуроллар ва б.), машиний автоматлар, ўйин автоматлари ва б. турларга бўлинади.

«Ўзи ҳаракатланадиган» механизмлар кадимдан маълум. Пружинали ва маятникили соатларнинг яратилиши (17-а) А. ривожига анча таъсир этди. А.дан саноатда фойдаланиш 18-а.га — саноат инқилоби даврига тўғри келади. Электротехниканинг ривожланиши (19-а.) электр ёрдамида ҳаракатланадиган А.нинг пайдо бўлишига олиб келди. Электрониканинг пайдо бўлиши (20-а.) б-н тамоман янги электрон автоматик курилмалар ва бошқарувчи хисоблаш машиналари пайдо бўлди. Шу туфайли А.нинг имкониятлари ва қўлланилиш соҳалари борган сари кентаймоқда; 2) кибернетиканинг асосий тушунчаларидан бири; дискрет (ракамли) ахборотларни дискрет вақт тақтлари б-н қайта ишлайдиган техника ва биологик тизимнинг мавхум модели (к. Автоматик бошқариш назарияси).

АВТОМАТ ЛАТУНИ (жези) - кўрғошинланган латунь. Кўрғошин латуннинг автомат станокларда кесиб ишланиш хоссасини яхшилайди (номи шундан). Маркаси — ЛС59-1, Л ҳарфи латунни, С ҳарфи кўрғошинни, 59 сони миснинг, 1 рақами эса кўрғошиннинг физизда ифодаланган ўргача микдорини билдиради. А.л.нинг кимёвий таркиби: мис 57—60%, кўрғошин — 0,8—30%, бошқа кўшилмаларнинг умумий микдори 0,75% гача. А.л. чиқилар, ленталар, полосалар ва листлар тарзида ишлаб чиқарилади; булардан болтлар, гайкалар, соат деталлари ва б. ишлаб чиқарилади. А.л.нинг техник хоссалари таркиби ва ҳолатига боғлиқ бўлади; мўстаҳкамлик чегараси 300-600 Mn/m^2 (30—60 кг/мм², нисбий узайиши — 2—50%.

Тўрахонов А. С, Металлшунослик ва термик ишлаш, Т., 1968.

АВТОМАТ ЛИНИЯ — маҳсулот и.ч. даги ҳамма амалларни маълум технология жараёнларига мос тартибда автоматик тарзда бажарувчи машиналар, асосий ва ёрдамчи жиҳозлар мажмуи. А.л. мавжуд ускуналарни автоматлаштириш асосида ёки маҳсус автоматлар, ярим автоматлар ва агрегат станоклар куриш асосида вужудга келтирилади. А.л. авиация, автомобиль, трактор з-лари ва б. кўплаб маҳсулот ишлаб чиқарадиган з-ларда цилиндрлар блоки, вал, поршень каби деталлар и.ч.да, йигув жараёнида кўлланилмоқда. Мас, Тошкент қ.х. машинасозлиги з-дида, Чирчик қ.х. машинасозлиги з-дида, Асака (Андижон)даги «ЎзДЭУ авто» корхонасида, «Тошкент авиация и.ч. бирлашмаси» давлат-акцидорлик жамиятида А.л. ишлаб турибди.

АВТОМАТ ОХУР — қ.х. хайвонларини ем б-н бокиши кулялаштириш учун мўлжалланган курилма. У бир неча кунга етарли ем солинадиган дул (ковш) ва охурдан иборат. Дўллинг тубида ем чиқадиган туйнуғи бор. Охурдаги ем сарфланган сари туйнук очилади, дўлдан охурга ем тушади. Суюқ ва майдалангандан емлар учун эса вакуумли А. о. кўлланилади. Унинг дўли цилиндр шаклида бўлади. Асосан ўртача фермаларда ишлатилади. Паррандачилик фермаларида дон-дун ва сув тушидан туришига мосланган А. о. кўлланилади (яна қ. Охур).

АВТОМАТ ПЎЛАТИ — металл кесувчи тезкор автомат станокларда кесиб ишлаш учун мўлжалланган пўлат. Таркибида олтингугурт ва фосфор бошқа пўлатлардагидан кўпроқ бўлади. А.п. таркиби: 0,08—0,45% углерод, 0,15—0,35% кремний, 0,6—1,55% марганец, 0,08—0,30% олтингугурт, 0,05—0,16% фосфордан иборат. А.п. кесиш вақтида қисқа, осон синувчан ва буюм сиртидан дарҳол ажралиб кетадиган қиринди хосил қиласди. Пўлатни ана шундай хоссали қилиш учун у олтингугурт б-н, кўпинча эса олтингугурт ва фосфор б-н легирланади (қ. Легирланган пўлат).

А.п. Автомат линия (цилиндрик тишли фиддиракларга ишлов бериш): а) умумий кўриниши; б) технологик жараён: 1—затоштова; 2—биринчи токарли ишлови; 3—иккинчи токарлик ишлови; 4—сидириш; 5—тозалаб ишлов бериш; 6—бункер; 9—шевронлаш; 10—тайёр бўлган тишли фиддирак (шестерня).

А.п. чиқиқ кўринишида ишлаб чиқарилади. Ундан болт, гайка, винт ва х.к., автомобиллар, асбобларнинг баъзи деталлари ва б. тайёрланади.

АВТОМАТ РАДИОМЕТЕОРОЛОГИЯ СТАНЦИЯСИ - метеорология кузатишлари натижаларини маълум масофага радио орқали автоматик тарзда узатувчи метеорология асбоблари мажмуи. Куруқлик автомат радиометеорология ст-яси, автоматик радио ёғин ўлчагичи, автоматик радио шамол ўлчагичи А.р.с. жумласига киради. Булар метеорология ст-ялари куриш ва уларда ишлаш қийин бўлган, бориб бўлмайдиган, иклими ўрганилмаган жойларга ўрнатилади. Бу хил асбоблар Марказий Осиёнинг тоғли ва чўл р-нларига ҳам ўрнатилган. А.р.с. юзларча км гача масофада олдиндан берилган дастур бўйича атмосфера босими, т-раси, шамолнинг йўналиши ва тезлиги, ёғин микдори, куёш нурининг тушиб туриш вақти ва б. метеорология кўрсаткичларини суткада бир неча марта ўлчайди ва маҳсус кодлар ёрдамида радио орқали метеорология марказларига хабар қилиб туради. Берилган радиохабарлар радиоприёмниклар ёки телеграф аппаратлари орқали қабул қилинади. Қабул қилинган маълумотлар умумлаштирилиб, тегишли илмий ва амалий хуносалар чиқарилади. Ўзбекистон худудидаги А.р.с.лар хабарлари Ўзбекистон Бош метеорология бошқармасида жамланади.

АВТОМАТ СТАНОК - технологик жараёнлар ва бошқариш қисмларининг ҳаракати инсон иштирокисиз бажариладиган станок (қ. Металл кесиш станоклари).

АВТОМАТ СУФОРГИЧ - моллар ичган сари идишга ўз-ўзидан сув юбо-

риб турадиган мослама. Ишлаш тарзига кўра клапанли (копқоқли) ва вакуумли бўлади. Тепкили, қалқовучли турлари ҳам бор. Бир косали, икки косали ва кўп косали бўлади. Қорамол тумшуғи б-н косадаги ричагни босгандан клапан пружинаси қисилиб, клапан очилади ва косага сув тушади, мол бошини кўтарганда клапан сув йўлини бекитади. Қалқовучли А.с. суфориш насоси ва қалқовучли камерадан иборат. Камерада сув камайса, қалқовуч кўтарилиб, игнали клапан уясидан чиқади ва сув найчалардан камерага қўйлади. Вакуумли А.с. идишда сув сатхининг ўзгаришига асосланган. У коса ва унинг ичига тўнкариб қўйилган идишдан иборат. Идишнинг тубида сув оқиб чиқадиган тешик бор..

АВТОМАТ ТЕЛЕФОН - к. Таксон.

АВТОМАТ ТЕЛЕФОН СТАНЦИЯ (АТС) — телефон абонентлари ўртасида (одамнинг иштирокисиз) телефон алоқаси ўрнатишига имкон берадиган механизм ва асбоблар мажмуюи. Электромеханиқ электрон ва механик-электрон хилларга бўлинади. Шахар телефон тармоқлари, асосан, электромеханик АТС лар ёрдамида курилади. АТСнинг ҳажми (унга уланган телефон линиялари сони) ўндан бир неча минггача рақамли бўлиши мумкин. 1000000 рақамли АТСга уланган абонентлар 100 та кичик ва 10 та катта гурухга бўлинади. Ҳар бир абонент линиясига 1000 дан 999 гача ракам берилади. Чакираётган абонент ўз телефон аппаратининг рақам тергичи ёрдамида чакирилаётган абонент телефон рақамини териб, АТС асбобларининг ишини бошқаради. Рақам тергичдан чиқаётган ток импульслари АТСга узатилади ва уларнинг таъсирида ст-я асбоблари мураккаб иш жараёнига ўтади, чакирилаётган рақамли аппаратга уланган алоқа линиясини топиб, бу аппарат бўш ёки банд эканлигини аниклайди; агар керакли аппарат бўш бўлса, ст-я асбоблари унга чакириш сигналларини юборади, агар банд булса, бу ҳақда ча-

кираётган абонентга тегишли сигналлар орқали хабар беради, сузлашув тугагач, ст-я асбоблари абонентлар линияларини яна узади.

Чакирилаётган абонент линиясини топиш учун қидиргичлар деб аталағидан асбоблардан фойдаланилади (расмга к.). Контакт майдонида 10 та қатор булиб, уларнинг ҳар қайсисида 10 та контакт бор (шунинг учун қидиргич «декадали» деб аталади; юн. dekas — 10 та сўзидан олинган). Ҳаракатлантирувчи механизм чўткалар маҳкамланган ўқ, кўндаланг ва бўйлама тишлари бўлган барабан ҳамда иккита — кутарувчи ва айлантирувчи электр магнитдан иборат. Рақам тергичда терилган биринчи ракам импульслари таъсирида кўтарувчи электр магнит ўз магнитини тегишли марта торгади ва унинг тиракчаси барабаннинг кўндаланг тишларидан бирига тақалиб, ўқни ва, демак, чўткани шунча қадамга кўтаради (қидиргич номидаги «қадамли» сўзи шундан келиб чиқсан). Иккинчи ракам импульслари таъсирида айлантирувчи электр магнит худди шу тариқа чуткани буради, мас, агар 73 рақами терилса, кутарувчи электр магнит чўткани 7 қатори қаршисига, айлантирувчи электр магнит эса контактни 3 қатори қаршисига тўғри келтиради.

Битта декада-қадамли қидиргич 100 абонентли (100 дан 99 гача) АТСга хизмат кўрсатиши мумкин.

Катта сифимли (кўп рақамли) АТСда улаш жараёни мураккаброқ, унда битта эмас, кетма-кет уланган бир нечта қидиргич қатнашади. Агар АТСга 100 дан 1000 гача абонентлар уланган булса, улар уч қийматли рақамга эга бўлади. Биринчи рақам терилганда биринчи қидиргич кўтарила бошлайди (унинг контактларига абонентлар линиялари ўрнига бошқа қидиргичлар уланган бўлади, бу қидиргичларнинг контактларига эса тегишли юзликлардаги абонентларнинг линиялари уланади). Биринчи рақам терилиб, рақам тергич диски дастлабки вазиятига қайтгач, биринчи қидиргич

чўткаларининг иккинчи харакати бошлади. Чутка то буш юзликлар кидиргичи линиясида тўхтагунга қадар автоматик тарзда ҳаракатланаверади. Иккинчи ва учинчи ракамлар терилганда иккинчи кидиргич чўткалари чакирилаётган абонент линиясини топади.

Маълум абонентлар гурухи кидиргичини топиш учун хизмат қиласиган кидиргич гурух кидиргичи деб аталади. Мас, 10000 абонентли АТСга иккита турух кидиргичи кетма-кет уланиши керак. Улардан бири биринчи ракамни терганда, иккинчиси эса иккинчи ракамни терганда ишлайди. Гурух кидиргичлари сонини оширган сари истаганча кўп абонентлар орасида алоқа ўрнатишига имкон туғилаверади.

Хоз. вактда анча такомиллашган — координатали АТС кенг тарқалган. Уларда кидиргич вазифасини координатали улагич бажаради. Бундай кидиргичнинг асоси координаталар тўри бўлиб, у бир неча айқашувчи тик (вертикал) ва ётиқ (горизонтал) йўллар (координаталар) дан иборат. Бу йўллар электр магнит таъсирида ўз ўки атрофида маълум бурчакка бурила олади. Йўллар туташган нукталарда контакт гурухлари жойлашган: айқашувчи йўллар бурилган пайтда контактлар туташиб, абонентлар линияларини улади.

Микроэлектроника ривожланиши муносабати б-н квазиэлектрон АТСлар ишлаб чиқилмоқда ва жорий қилинмоқда (квазиэлектрон сўзидаги лот. «квази» — «гўё») сўзи электрон ст-ялар хакида гап кетаётгандигини билдиради). Бундай АТС ларда абонентлар линияларини улаш ишларини маҳсус электрон ҳисоблаш машиналари бошқаради. Бундай ст-яларда микроэлектроника элементларидан кенг фойдаланилади. Бу эса ст-яни йиғишини осонлаштиради ва тезлаштиради, ст-я эгаллайдиган жойни анча тежайди ва унинг пухта ишлашини таъминлайди. Аммо бундай ст-яларда чакирадиган ва чакириладиган абонентлар линиялари контакт пластиналар ёр-

дамида уланади. Шу боис АТС тамомила электрон АТС эмас, балки квазиэлектрон АТС деб юритилади. Бу контакт пластиналар инерт газ тўлдириб кавшарланган митти шиша колбага жойлаштирилган; пластиналар колбага маҳкамланган электр магнит чулғами ҳосил қиласиган магнит майдон таъсирида туташади. Бундай курилмалар геркон (герметикланган контактлар, расмга к.) деб аталади. Улар микроэлектроника элементлари каби тез ишга тушади. Ҳозир тулиқ электрон АТС ҳам ишлаб чиқилмоқда ва амалда жорий қилинмоқда. Уларда улашларни бошқариш ҳам, улашларнинг ўзи ҳам электрон тарзда юз беради.

Шахар АТС ва шаҳарларо автоматик телефон ст-ялари (ШАТС) мавжуд. ШАТСнинг қидиргичларида kontakt майдонига абонентлар линиялари эмас, турли шаҳарларни бир-бирига уловчи кўп каналли тизимларнинг каналлари уланади. Бошқа шаҳардаги абонентни чакираётган абонент маълум ракамни (мас, 8 рақамини) теради. Шундай у ўз аппаратидан ШАТС қидиргичи чўткаларига борадиган линияни улади. Навбатдаги 3 та ракам (мас, 095), яъни бирор шаҳар коди терилса, чакираётган абонент чакирилаётган шаҳар ШАТС га боғланади. Навбатдаги 7 та ракамни териб, шаҳар АТС қидиргичларига таъсир қилинади, шунда чакираётган абонент телефон аппарати чакирилаётган абонент телефон аппа-ратига уланади (яна к. Уяли телефон станция).

Фоғиржон Шоёкубов.

АВТОМАТ ШЛАГБАУМ - т.й.нинг автомашина, трактор ва от-аравалар кесиб ўтадиган жойларида катнов хавфсизлигини таъминлаш учун ишлатиладиган курилма. Транспорт ўтадиган жойнинг ҳар икки томонига т.й. изидан камида 10 м нарига ўрнатилади. Қуйидаги қисмлардан иборат: мачта (минора), тўсин, тўсинни ҳаракатга келтирувчи механизм, сигнал чироклари, овоз сигнали, йўл кўрсаткич тахтачалар, посанги. Поезд транспорт ўтадиган жойга

якинлашганда А.ш. ўз-ўзидан ишлайди ва йўлни беркитади, поезд маълум масофага узоқлашгандан кейин йўлни очади (яна к. Шлагбаум).

АВТОМАТ ҚУРОЛ — ўқ отиш куроли. У ўқ (снаряд) отилганда ҳосил бўлган порох газининг куввати б-н ўз-ўзидан ўқланиб отилгани учун шундай аталади. У узлуксиз ва якка ўқ отиш имконини беради. Факат қайта ўқланиши автоматлашган курол ярим А.к. деб аталади. А.к. 19-а. 2-ярмидаги пайдо бўлди. Куйидаги турларга бўлинади: 1) автомат пистолетлар — яқин масофа (50 м)га ўқ отадиган куроллар; 2) пистолет-пулемётлар — 300 м гача масофадаги нишонга зарба берувчи куроллар. 3) ўзи ўқланувчи ва ўзи отилувчи автомат милтиклар — 600 м га қадар масофадаги нишонга битталаб отиш учун мўлжалланган. Ўқ битталаб отилганда минутига 25—30 ўқ отиш мумкин; 4) кўл пулемётлари — 800 м масофадаги нишонга отишга мўлжалланган куроллар. Битталаб минутига 120 донага қадар ўқ отиш мумкин; 5) станокли пулемётлар — 1000 м ва ундан узоқ, (2—2,5 км) масофадаги нишонга зарба бериш учун ишлатиладиган кучли қуроллар. Минутига 250 га қадар ўқотади. Станокли пулемётлар пастроқ учувчи душман самолётларига ҳам зарба бера олади; 6) йирик калибрли пулемёт (одатда, калибри 12,7—15 мм) — танк ва самолётларга ўрнатиладиган курол, ҳаводаги нишонларга зарба бериш, енгил зирх б-н қопланган нишонларга карши курашиш учун мўлжалланган курол; 7) автомат тўп (калибри 20 мм ва ундан катта) — асосан ҳаводаги нишонларга зарба бериш учун танк ва самолётларга ўрнатиладиган курол.

АВТОМАТИЗМ — 1) психологияда — инсоннинг онг назоратисиз бажара-диган ҳаракатлари. А. бирламчи ва иккиламчи бўлади. Нафас олиш, йўтулиш, акса уриш каби ўз-ўзидан бўладиган ҳаракатлар бирламчи А.дир. Иккиламчи А. даставвал онгли ва мунтазам ҳаракатларни машқ қилиб тақрорлаш на-

тижасида пайдо бўлади (мас, юриш). А. малака ва одатларни яратади (к. Шартли рефлекс). 2) физиологияда — орган ёки айрим хужайраларнинг ташки сабабларга боғланмай ритмиқ, даврий ёки новдаврий ишлаш қобилияти (ҳатто организмдан ажратиб олинган юрак ва ичак қовузлогининг қисқариши, баъзи эпителий хужайралари «киприкли»нинг хилпиллаши, ўсимлик хужайраларидағи протоплазма ҳаракати ва х.к.).

АВТОМАТИК БОШҚАРИШ НАЗАРИЯСИ — техникавий кибернетиканинг турлича мураккабликдаги ва ҳар хил табиатли жараёнларни автоматик бошқариш тизимлари (АБТ)ни яратиш устида и.т.ишлари олиб борувчи бўлими. А.б.н.да ҳақиқий обьектлар ўрнида уларнинг ўхшаш (адекват) математик моделларидан фойдаланилади. Унда асосан икки муаммо: АБТ тахлили ва синтези устида тадқиқотлар олиб борилади. Икки хил бошқариш тизими, яъни очиқ ва ёпиқ бошқариш тизимлари жараёнларни бошқариш тарзи бўйича бир-биридан фарқ қиласи. Биринчисида бошқарувчи таъсиirlар жараённи тойилтирувчи таъсиirlардан келиб чикиб, уларнинг тойилиши фарқини камайтиришга қаратилади. Бундай бошқариш тизимининг асосий камчилиги ўлчаш имкони бўлмаган ташки тойилтирувчи таъсиirlарни бартараф эта олмаслигидадир. Бундан ташкири, ушбу бошқариш тизимлари нобарқарор обьектларни узоқ вақт давомида бошқара олмайди.

Ёпиқ бошқариш тизимлари асосида тескари боғланиш foяси ётади. Бу foя параметрларнинг меъёрдан четлашиши бўйича бошқариш принципи (ёки тескари боғланишли бошқариш) номи б-н маълум. Бу ерда бошқарувчи параметрларнинг талаб даражасидан оғиши туфайли уларни талаб ҳолатига қайтарувчи ижро сигналлари шакллантирилади. Бундай усулнинг универсаллиги нобарқарор обьектларни бошқаришда намоён бўлади.

А.б.н., хусусан, ёпкитизим назариясидаги марказий муаммо — бу тизимнинг

мустаҳкамлиги. 20-а. 50—60-йиллари бундай тизимларнинг синтез усуллари жадал ривожланган давр бўлди. Синтез масаласини ечишда сифат мезонини танлаш асосий ўринга эга. АБТ ни синтез қилишнинг усуллари ичida бундай тизимларни инвариант ва ав-тоном синтез қилиш усуллари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу назарияда сифатни баҳолашнинг интеграл мезонидан фойдаланишга асосланган АБТ синтез усули устувор ҳисобланади.

А.б.н.да ифодаланганидек, бошқаришга тенгсизлик кўринишида чегара кўйилган ноҳизикли объектларни мақбул бошқаришнинг синтез масаласи, Понтрягиннинг максимум қонуни ва Беллманнинг динамикавий дастурлар каби вариация ҳисобининг янги масалаларини ечишда кисман ўзгарган усулларнинг пайдо бўлишига рабbatлантириди. Мақбул тизимларнинг синтез усуллари умумлаштирилиб, А.б.н. нисбатан кам тадқиқотлар ўтказилган тақсимланган параметрли бошқариш тизимлари синфига ўтказилди.

Айрим бошқариш объектларида ўзгармас математик моделнинг априори (бошлангичи) АБТ ни ишлашда ёки уни лойиҳалашда объектнинг ҳақиқий ҳолатига ноўхаш (ноадекват) бўлади.

Кўпинча, рўй берётган жараённинг ниҳоятда мураккаблиги туфайли маълум физикавий ёки кимёвий қонунлар асосида бошқариш объективнинг математик моделини яратиш амалий жиҳатдан мумкин бўлмайди. Бу албатта АБТ дан фойдаланиётганда ўлчашга имкони бўлмаган ташки ва ички тойилтирувчи параметрлар уларнинг кўрсаткичларини ўзgartириб юбориши натижасидир. Шу сабабли, бошқариш объектларини идентификациялаш усуллари деб аталган илмий йўналиш пайдо бўлди.

Адаптив бошқариш тизимларининг пайдо бўлиши априор аҳборот камчилигини тўлдириш имконини яратди ва тизим самарадорлигини оширишга олиб келди. Адаптив бошқариш тизимлари

синфига тааллукли оддий ёпик экстремал ростлаш тизимини алоҳида синфга ажратиш мумкин ҳамда бундай бошқариш масаласи эҳтимоллик масаласи деб қаралади. Уни ечиш учун статистик ечим ва бошқариувчи тасодифий жараён назарияси усулларидан фойдаланилади. АБТни яратиш устида олиб бориладиган илмий ва амалий тадқиқотлар босқичида узлуксиз (аналог) ва узлукли (рақамли) моделлаш усуллари катта аҳамият касб этади.

Эркин Ёкубов.

АВТОМАТИК ЙИФИШ - бирор аниқ вазифани бажарайиган машина қисмлари ва бирикмаларини автоматик машинада бириктириш, мужассамлаш ва маҳкамлаш жараёни. Барча амаллар инсоннинг иштирокисиз бажарилади (к. Машиналарни йиғиш).

АВТОМАТИК НАЗОРАТ - автоматик хабарлаш, ўлчаш ва ростлаш асбоблари ёрдамида турли и.ч. жараёнларини одам иштирокисиз тартибга солиб турриш ва қайд килиб бориш. А.н. технологик жараён параметрлари (қийматлари) нинг ўзгаришига биноан машина ва аппаратларнинг бошқариш ва тартибга солиш органларига тез ва аниқ таъсир этишини таъминловчи асосий воситалярдан бири. А.н.да ўлчаш асбоблари назорат қилинаётган параметрларнинг қийматларини диаграммаларга ёзib боради ёки технология жараёнини тартибга солувчи, деталларни сараловчи ва б. мосламаларга таъсир этади. Бунга дифференциал ўлчаш усули, ўрнини қоплаб ўлчаш усули, кўприксимон ўлчаш усули ва ноль ўлчаш усулини кўллаб эришилади. Бу усулларнинг ҳаммаси ўлчаш жараёнини пневматик (хаво) ёки электрик автоматглаштиришга имкон беради.

АВТОМАТИК НУСХАЛАШ - автоматик қурилма ёрдамида намуна, модель, андаза ёки чизмадан нусха кўчириб буюм ясаш. А.н. мураккаб шаклли буюмларни, мас, эшқак винтларини, кема ва самолётларнинг шаклдор қисмларини, штамп ва б.ни ясашда кўлланилади. А.н. маҳсус

нусхалаш станоклари, фрезерлаш-нусхалаш станоклари ва автоматик агрегатларда бажарилади. Намуна, модель ёки андазанинг нусхаси ишланаётган буюмга механик гидравлик, пневматик ёки электрик кузатиш тизими ёрдамида кўчирилади. Бу тизим намуна, модель ёки андаза контури (киёфаси) бўйлаб юрадиган қабул қилувчи қурилма (датчик) дан, шу датчикнинг вазиятларини узатувчи кучайтиргичдан ва буюмга датчик кўчираётган нусха шаклида ишлов берадиган механизмни бошқарувчи сервомотордан иборат. Чизма нусхаси ишланаётган буюмга фотоэлектрик датчик ёрдамида кўчирилади.

АВТОМАТИК ОЙ СТАНЦИЯСИ - Ой сиртига қўндириш учун мўлжалланган космик аппарат. Конструкцияси ва аппаратлари Ойдаги мавжуд шароитларга мослаб ҳисобланади. А.о.с. бортига жойлаштирилган илмий аппаратлар ёрдамида Ойдаги табиий шароит ва Ой сирти тадқиқ қилинади, радиотелеметрик ва телевизион тизимлар ёрдамида тадқиқот натижалари ва Ой сирти тасвири Ерга узатилади. 1966 й. 3 февр.да дунёда биринчи бўлиб «Луна-9», шу йили «Сервейер-1» А.о.с. Ой сиртига қўндирилди (к. «Луна», «Сервейер»).

АВТОМАТИК ПАЙВАНДЛАШ, автоматик электр ёли пайвандлаш — асосий жараёнлари механизацияшган электр ёли пайвандлаш. Бунда электродни ёйга якинлаштириш, ёйни пайвандлаш чизиги бўйлаб суруб туриши ишлари одам иштирокисиз бажарилади. А.п.да электр ёйда суюкланадиган электродсим ишлатилади. Суюкланмайдиган вольфрам электрод б-н А.р. усули ҳам мавжуд, яхлит электрод ўрнига ичига темир кукуни, легировчи ва флюс ҳосил қилувчи аралашмалар тўлдирилган найчадан иборат электродлардан ҳам фойдаланилади. А.п. флюс ва химоя газлари остида амалга оширилади. Агар электродни ёйга якинлаштириш жараёнини механизацияштириб, ёйни суруб туриш жараёни кўлда бажарилса, бундай А.п. ярим авто-

матик пайвандлаш деб аталади. А.п. пайвандлаш каллаги ва пайвандлаш трактори ёрдамида бажарилади.

АВТОМАТИК РОСТЛАГИЧ - бирон бир объектнинг иш маромини (мас, станокнинг тезлигини) автоматик тарзда ростлаб турадиган қурилма. А.р. объектга ва ростловчи органга уланади. У куйидаги қисмлардан иборат: 1) қабул қилувчи орган; ростланувчи параметр микрорининг ўзгаришини сезади; 2) оралиқ звено; қабул қилувчи қисм ҳаракатини кучайтириб ёки ўзгартириб, маълум қонуният асосида ижро этувчи органга узатади; 3) ижро этувчи орган; ростловчи органга таъсир этади. Ростланувчи параметрга қараб босимни, т-рани, намлики, тезликни, кучланишни, частота ва б.ни ростловчи А.р.лар бўлади. Ижро этувчи органининг ҳаракатланиш усулiga қараб А.р. механик (шу жумладан, гидравлик, пневматик) ва электр хилларга ажралади.

АВТОМАТИК РОСТЛАШ - машиналар, аппаратлар ва қурилмаларни одам иштирокисиз бошқариб туриш. А.р. учун ускунанинг ўзига ёки унинг ташқарисига ростлагич ўрнатилади. Ростланувчи микдор ростлагич ёрдамида олдиндан берилган қиймат атрофида ушлаб турилади (к. Автоматик ростлагич). А.р. техникада қадимдан маълум. И. П. Ползунов ва Ж. Уатт ростлагичлари бунга мисол бўла олади.

АВТОМАТИК ТУТАШТИРИШ (космонавтикада) — космик аппаратлар орбитага алоҳида алоҳида чиқарилгандан сўнг уларни автоматик усулда улаш. Космик аппаратларни орбитада таъмирлаш, космик ст-яларни орбитада йигиши, ёнилғи, ёрдамчи жиҳоз ва ракеталар б-н таъминлаш, авария ҳолатлари юз берганда космонавтларни куткариш ва б.га имкон беради. А.т. техник жиҳатдан жуда мураккаб иш бўлиб, космик аппаратлар орбитага чиқарилгандан уларнинг орбита текисликлари устма-уст тушишини, аппаратларнинг бир-бирига каттиқ урилиб кетмаслигини, бир-бирига томон жуда

аник ва оҳиста йўналтирилишини табаб қиласди. Бу ишлар Ердаги маҳсус стоялардан ёки космонавтнинг бошқариш пультидан бошқариб турилади. Дунёда биринчи марта 1967 й. 27 ва 30 оқт.ларда учирилган Ер сунъий йўлдошлари — «Космос-186» ва «Космос-188» автоматик тарзда уланди. Улар уланган холда 3 ярим соат давомида Ер атрофида икки марта айланиб чиққандан сўнг яна ажратилиб,-31 оқт.да «Космос-186» Ерга кўндирилди. Кейинчалик «Союз», «Салют» ва америка «Аполлон» дастуридаги космик кемалар туташтирилди.

АВТОМАТИК ТЎХТАТГИЧ («Автостоп») — 1) поезд «йўл берк» сигналига яқинлашганда уни ўз-ўзидан тўхтатадиган қурилма. А.т. темир йўл изи орқали йўл сигналлари б-н ҳамда локомотивдаги ҳаво тормози б-н боғланган. Йўл берк бўлса, светофорнинг сигнални локомотивдаги тегишли мосламага таъсир қилиб, поездни тўхтатади. Машинист светофор сигналини сезмай қолган ҳолларда А.т. авариянинг олдини олади; 2) машинасозликда — машина қисми ёки двигателини автоматик тарзда тўхтатиш механизми.

АВТОМАТИКА (юн. automatos — ўзи ҳаракатланувчи) — 1) автомат ҳолатда (одам иштирокисиз) ишлайдиган қурилмалар ва тизимлар яратиш ҳакидаги назарий ва амалий билимларни ўз ичига олган фан ва техника соҳаси. А. фани ҳар хил технология жараёнларини бошқариш ва назорат қилишининг техникавий воситалари б-н шуғулланади. А. кибернетика фанининг ривожланиши натижасида пайдо бўлган «техникавий кибернетика» бўлимининг таркиби қисми ҳисобланади; 2) автомат тарзда ишлайдиган механизмлар, қурилмалар ва тизимлар мажмуи.

АВТОМАТЛАР НАЗАРИЯСИ - назарий кибернетиканинг бир қисми; турили дискрет ахборотлар ўзгартиргичларини текширади. Абстракт (мавҳум) автомат ва автоматлар композицияси тушунчалари А.н.нинг асосий тушунчаларидир.

Абстракт автомат тушунчаси қурилмани ахборотларни қайта ишлаш алгоритми нуқтаи назаридан, автоматлар композицияси тушунчаси эса унинг бошқа қурилмалардан қандай ясалганлиги нуқтаи назаридан тавсифлашга имкон беради. А.н. бир неча бўлимдан иборат. Дискрет қурилмалар ва ҳисоблаш машиналарини лойиҳалашда, алгоритмлар назариясида, мат. ва кибернетиканинг ҳоз. замон назариясида, программалаш назариясида А.н. нинг аҳамияти катта (к. Автоматик бошқариш назарияси, Кибернетика).

АВТОМАТЛАШТИРИЛГАН КУТУБХОНА — ўзаро боғланган компьютерлашган автоматик тизим. Асосий вазифалари: кутубхонадаги барча китоблар, журналлар ва б. хужжатларни тўла қайд қилиш; классификатор бўйича индекслар қўйиш; библиографик қидириш; танлаб олинган кмтобларминг рефератларини кўриб чиқиш; кутубхонага аъзо бўлганларни рўйхатга олиш; буюртмаларни рўйхатлаштириш; каталог ва карточкаларни ҳамда қайта рўйхатга олиш ва рақаларини босмадан чиқариш, китобларни абонентларга бериш ва қабул қилишни қайд қилиш, муддатларни чўзиб бериш; молиявий ҳисоботлар; янги китобларни рўйхатга олиш ва ҳолатини кузатиш; марказлаштирилган буюртмалар бериш; кутубхонага тушган хужжатларни доимо кузатиб бориш ва б. А.к.да электрон каталогларни тузиш ва яратиш дастлабки қадам бўлиши зарур. Бу вазифаларни бажариш учун А.к. маълумотлар базаси камида 1 млн. ёзма маълумотга мўлжалланган бўлиши керак.

А.к.да бир-бiri б-н боғланган компьютерлар тизимидан фойдаланилади. А.к.нинг ички компьютер тизими бошқа шаҳар ва давлатларнинг ўхшаш кутубхоналарига алоқа занжирлари орқали боғланади. Натижада янги ахборотларни тезкор усулларда узатиш, қабул қилиб олиш, сақлаш ва уларга ишлов бериш имкони мавжуд бўлади. А.к.да электрон каталоглар; турили соҳаларга доир ахбо-

рот базалари ва банклари; электрон ката-логларнинг босма кўринишида тайёrlанган аналоглари; ҳар ойда ва йил чорагида чиқариладиган соҳалараро адабиётлар кўрсаткичи; маҳсус электрон журналлар ва б. ташкил қилинади.

АВТОМАТЛАШТИРИШ ТЕХНИКА ВОСИТАЛАРИ — турли жараёнларни автоматлаштиришга имкон берувчи асбоб ва қурилмалар. Вазифаси: а) технология жараёнидаги параметрларнинг ўзгариши хақида назорат сигналларини қабул қилиш, б) ахборотни узатиш, в) ахборотни ўзгартириш ва саклаш, уни дастурдаги ахборот б-н таққослаш ва буйруқ ахборотини тузиш (ахборотни ишлаб чиқиш), г) буйруқ ахборотини технологик жараёнга татбиқ қилиш. Назорат ахборотни қабул қилиш воситалари (асбоблар, қурилмалар, датчиклар) назорат қилинувчи параметр таъсирини сезувчи ва шу параметрни механик иссиқлик, оптик ва электр параметрларга айлантириб берувчи органлардан иборат. Ахборотни узатиш воситалари — алока линиялари. Датчиклардан чикадиган сигналлар алоқа линиялари орқали узатилади. Сигналларни узоқ масофага узатиш учун датчикдан чикадиган сигналлар маҳсус ўзгартиргичлар ёрдамида узатишга мос шаклга келтирилади. Ахборотни ишлаб чиқиш воситалари — регистраторлар (қайд қилгичлар), сигнални ўзгартирувчи қурилмалар, хисоблаш жиҳозлари ва машиналари, бошқариш ва тақсимлаш қурилмалари, коммутация (ўзгартириш) ускуналари. Буйруқ (команда) ахборотни узатиш воситалари, асосан, назорат ахборотни узатиш воситаларига ўхшайди. Ахборотни технология жараёнига татбиқ этувчи қурилмалар — буйруқ сигналини кучайтирувчи, уни ижро этувчи элементлар ва ростловчи органлардан иборат.

АВТОМАШИНСТ - поезд ҳайдашда машинист ишини бажарувчи автоматик қурилма. Поездни соатига 50 км дан тез ҳайдашда барча жараёнларни тўла автоматлаштирувчи автоматик бошқариш тизимининг муҳим қисми.

Поездлар ораси (интервали) қиска бўлган ҳолларда (метрополитен, шаҳар атрофига қатнайдиган поездлар ва ҳ.к.да) самарали хисобланади. А. ҳаракат жадвалининг аниқ бажарилишини таъминлашга, тезликни соатига 5 км аниқликда саклаб туришга, етти хил тезлик ичдан исталган бирини энг юқори қийматгача чиқаришга, поезд тезлигини тез-тез ўзгартириб ҳайдашга имкон беради. А. участкаларнинг поездлар ўтказиши имкониятини яхшилайди, машинистнинг ишини енгиллаштиради. А. тизими ҳаракатни бошқариш жараёнида қатнашувчи бошқа автоматик тизимлар б-н доимий боғлиқ бўлади. У локомотивдаги автоматикага таъсир қиласи, автодиспетчер ва автоблокировка «буйруқ»ларига бўйсунади. Ўзбекистонда истиқболда А.темир йўл участкаси ва умуман йўддаги қатновни комплекс автоматик бошқариш тизими нинг таркибий қисмига айланади.

АВТОМЕТАМОРФИЗМ (геол.) -магматик тоғ жинсининг совиб кристалланиши жараёнида бўладиган ўзгариш. Жинснинг совиши вақтида ундан магма б-н ер қаъридан чиқкан қайноқ сувли қоришмалар таъсири (гидротерм) ва учувчи моддаларнинг ажралиши натижаси содир бўлади.

АВТОМИКСИС, атомиксис (авто ... ва юн. mixis — сурилиш, қўшилиш) — бир индивидга мансуб жинсий ҳужайралар (гаметалар)нинг қўшилиши, ўзидан уруғланиши. Бир ҳужайрали ҳайвонлар, кўпгина замбурууглар ва қисман диатом сувўтлар орасида кенг тарқалган.

АВТОМОБИЛЬ (авто ... ва лот. mobilis — ҳаракатчан) — двигатель ёрдамида ҳаракатга келтириладиган рельссиз транспорт воситаси. Йўловчилар ва юк ташишга мўлжалланган.

1751 — 52 й.ларда Нижний Новгород губерняси (Россия) дехқони Леонтий Шамшуренков икки киши оёғи б-н юргизиладиган «ўзиюрар аравача» курди. И. П. Кулибин бир қанча муҳим механизмларни, мас, узатмалар кутисини таклиф қилди. Буғ машинаси пайдо бўлгандан

кейин ихтирочилар ундан механик аравада фойдаланишга харакат қилдилар.

1769 — 70 й.ларда француз ҳарбий мұхандиси Н. Ж. Кюньо артиллерия түплари учун 3 ғилдиракли бүг араваси қурди. Алглияда 1802 й.да Тревитник бүг машинаси ўрнатилган А. қурди. 1830 й.да рус устаси К. Янкевич бүг А.ларига темирдан ясалған 100 дан ортиқ газ қувурли бүг қозони ўрнатишни таклиф этди. Аккумулятордан ток олиб ишлайдиган электр двигателли А. лар б-н ҳам күпгина тажрибалар үтказилди. Ички ёнув двигатели ихтиро килингандан кейин А. лар мунтазам ривожлантирила бошланди. А.ларга бензин ва керосин б-н ишлайдиган двигателлар ўрнатиш борасида турли мамлакатларнинг күпгина ихтирочилари иш олиб бордилар. 1885 — 86 й.ларда Германияда Даймлер бензин б-н ишлайдиган двигателни мотоциклға, Бенц эса уч ғилдиракли А.га ўрнатди. Темир ғилдираклар ўрнига яхлит резина шиналар, 1890 й.дан эса пневматик резина шиналар ишлатила бошлади. Автомобилсозлик дастлаб Францияда, сўнгра АҚШ, Германия ва Японияда ривожланди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг автомобиль саноати ривожланган мамлакатлар қаторига қўшилди. Асака ш. (Андижон вилояти) да Жанубий Кореянинг ДЭУ корпорацияси б-н ҳамкорликда барпо этилган «ЎзДЭУ авто» қўшма корхонасида 1996 й.дан бошлаб «Нексия», «Дамас» ва «Тико» енгил автомобиллари ишлаб чиқара бошланди. 1999 й.да Самарқандда ишга тушган «СамКочАвто» ўзбек-турк қўшма корхонаси M23.9, M24.9, M29 русумли автобуслар ва 35.9, 65.9, 80.12, 85.12, 85.14 русумли ҳар хил юк автомобиллари ишлаб чиқаради (қ. Автомобиль саноати).

А. турлари. А. нинг транспорт, махсус ва пойгага мулжалланган хиллари бор. Транспорт А.лари енгил А., автобус ва юк А. ларга бўлинади. Махсус А. маълум ишлар учун мўлжалланади ва тегишли

ускуналар б-н жиҳозланади. Ўт ўчириш, ун ташиш, цемент гашиш, санитария А.лари, ахлат ташийдиган, автокранлар, автоюклагичлар ва б. махсус А.лар шулар жумласидан. Пойга А. спортда ишлатилади. Енгил А. 2 дан 8 тагача ўринли бўлади. Улар берк кузовли (седан ва ли-музин), очик кузовли (фаэтон) ва очиладиган кузовли (кабриолет) бўлиши мумкин. Юк А. 0,25 т дан 100 т гача ва ундан ортиқ юкларни ташийдиган кузовли, тиркамалар, ярим тиркамаларни тортиш учун мулжалланган кузовсиз бўлади. Ўтвчанлиги бўйича текис ва қийин йўлларда юрадиган, ҳаракатланувчи қисмнинг тузилиши бўйича ғилдиракли, ғилдирак-гусеницали, ярим гусеницали, пневматик галтакли ва б. хилларга бўлинади.

А тузилиши. Автомобиль двигатель, трансмиссия, юриш қисми, бошқариш механизми, электр жиҳозлар, кузов ёки кабинадан иборат. Двигателнинг турига қараб, бугли А. (кенг тарқалмади), бензинли А. (енгил ва юк А.), дизелли А. (юк А., автобуслар, енгил А.), газ-баллонли автомобиль (енгил, юк А., автобуслар), газ генераторли автомобиль (оғир юк ташийдиган А.), аккумуляторлар батареясида ишлайдиган А. (электромобиллар) хилларга бўлинади (яна қ. Автомобиль двигатель). Трансмиссия (куч узатмаси) двигателнинг айлантирувчи моментини А.нинг ҳаракатлантирувчи қисмига (ғилдираклар, гусеникалар ва б.га) узатади. Унинг механик электр-механик гидромеханик хиллари бор. Механик трансмиссия энг кенгтарқалган. У, одатда, тишилашиб муфтаси, узатмалар кутиси, карданли узатма, бош узатма, дифференциялян ташкил топади. Юриш қисми рама, осма, ўқ (кўприклар) ва ғилдираклардан иборат. Рамага кузов, кабина, двигатель, узатмалар кутиси ва б. механизм ва узеллар маҳкамланади. Енгил А. ва автобусларда кузови рама вазифасини бажаради. Осма рама (кузов) б-н ўқларни эластик bogлайди ва динамик кучларни юмшатади. Ғилдиракларнинг мустақил

осмаси кенг таркалган. Бошқариш механизмларига руль бошқармаси ва тормоз тизимлари киради. Руль бошқармаси А.нинг ҳаракат йўналишини ўзгартириш учун хизмат қиласи. Руль чамбараги бурилганда вални, вал эса ўз навбатида руль механизмларини, у эса цапфаларга ўрнатилган олд гилди-ракларни буради. А. ни бошқаришни енгиллаштириш учун руль юритмасига гидравлик, пневматик ёки гидропневматик кучайтирич ўрнатилади. Тормоз тизими А. ҳаракатини секинлаштириш, тўхтатиш ва бир жойда тўхтатиб туриш (кўл тормоз ердамида) учун хизмат қиласи. Иш тормози барча гилдиракларга таъсир этади. Ҳар қайси гилдиракка гидравлик, пневматик ёки пневмогидравлик юритма б-н таъсир этувчи барабанли ёки дисклар тормоз механизми ўрнатилади. Тормозлаш вақтида фрикцион накладкали тормоз колодкалари гилдираклардаги тормоз барабанлари ёки дискларга қисилади. Катта автобуслар ва оғир юк А.ларига қўшимча секинлаштирувчи тормоз ўрнатилади. Электр жиҳозлар ток манбай (аккумуляторлар батареяси ва двигателга ўрнатилган генератор) ва истеъмолчилаидан иборат; двигателни ўт олдириш ва юргизиб юбориш тизимини ишлатиш, ташқи ва ички ёритиш, ёруғлик ва товуш сигналлари учун зарур бўлади.

А. конструкциялари борган сари та-комиллаштириб борилмоқда. А. конструкцияси кўпгина омиллар, мас, йўл ва иқлим шароитлари, йўловчилар сони ҳамда юк ҳажми ва б.ни ҳисобга олиб яратилади. Конструкторлар А. ларни лойихалашда уларнинг сигими, пухталиги, тежамлилиги, бош-қариш осонлиги, шинамлиги, ўтағонлиги ва б. хусусиятларини ҳисобга оладилар.

Сареар Қодиров.

АВТОМОБИЛЬ ЙЎЛИ ДВИГАТЕЛИ

- автомобилни ҳаракатга келтирувчи курилма. А.д. 2,3,4 ва ундан ортиқ цилиндрли бўлиб, улар бир қатор ёки «V» тартибида жойлаштирилади. Замонавий автомобиллардан энг кенг таркалгани

поршенли ички ёнув двигатели. Иш жараёни бўйича икки такти двигатель ва тўрт такти двигателларга, ёнилгининг алангаланиши бўйича учқундан алангланадиган карбюраторли двигателларга ва двигатель цилиндрларида ёнилғи ўз-ўзидан алангланадиган дизель двигательларига бўлинади. Карбюраторли А.д.да карбюраторда тайёрланадиган бензин буғлари б-н хаво аралашмасидан иборат ёнилғи аралашмаси цилиндрларга узатилади. Дизель двигателларида цилиндрларда қисилган ҳавога юқори босимда дизель ёнилғиси пуркалади. Замонавий А.д. цилиндрлар блоки, кривошип-шатунли механизм, газ тақсимлаш механизми, совитиш тизими, мойлаш тизими, таъминлаш тизими (карбюраторли двигателда ёнувчи аралашма тайёрлаб, уни цилиндрларга киритади, дизелларда эса цилиндр ичига ёнилгини пуркайди), ўт олдириш тизими (карбюраторли двигательда)дан иборат. Замонавий енгил автомобилларнинг двигатели куввати 15 — 310 кВт гача, юк автомобилларини 220 кВт гача бўлади. Булардан ташқари роторли-поршенли, газ-турбинали двигателлар ҳам ишлатилади.

АВТОМОБИЛЬ ЙЎЛИ - автомобиль транспорти қатновига мўлжалланган муҳандислик иншооти. А.й. аҳамиятига қараб ҳалқаро, давлат (республика) ва маҳаллий аҳамиятга эга бўлган йўлларга бўлинади. Ҳалқаро А.й.га мамлакатларни, йирик саноат марказларини боғловчи ва катта иқтисодий аҳамиятга эга бўлган йўллар киради. Давлат аҳамиятидаги йўлларга йирик саноат марказлари, муҳим т.й. станциялари, пристанлар ва б. б-н боғловчи йўллар, маҳаллий йўлларга эса вилоят, қишлоқ, жамоа хўжаликлари йўллари киради. А.й. муҳандислик иншооти сифатида куйидаги элементлардан ташкил топади: ер поий кўттармаси; йўл тўшамаси; қатнов қисми; йўл чети; сунъий ва чизиқли иншоотлар ва б. жиҳозлар. А.й. табии ёки тупроқ кўттармаси, асос ва копламалардан иборат. Асос (ўрга қатлам) кум, шағал, тош, шлак ва ш.к. материал

лардан қилинади. А.й.нинг аҳамиятига қараб, қуидаги қоплама хиллари ишлатилади: а) ер сиртига қумоқ тупрок, шағал сочилган паст навли қопламалар; б) қорамой шимдирилган шағал ёки майдаланган тош ётқизилган қопламалар; в) майдаланган тош ва шағалга қорамой аралаштирилган енгил қопламалар; г) асфальт-бетон, цемент-бетон сингари капитал қопламалар. Йўлларнинг кенглиги автомобилларнинг икки ва ундан ортиқ қатор бўлиб юришига имкон беради. Бир қаторниг кенглиги 3 м гача олиниади. Чекка йўлларнинг эни 2 — 2,5 м бўлади. Ҳаракат қулайлигини таъминлаш мақсадида баъзан йўлнинг ўртаси маълум кенглиқда кўкаламзорлаштирилади. А.й. курилишида сунъий иншоотлар (тоннеллар, кўприклар, таянч деворлар, ҳимоя йўлаклари) барпо этилади. А.й.да сув ўтказувчи ва дренаж курилмалари бўлади. Ҳаракат ҳавфсизлигини таъминлаш учун йўл белгилари, кўрсаткичлар, ҳимоя воситалари ва транспорт оқимини бошқариш қурилмалари ўрнатилади. Шунингдек, А.й.да техника хизмати кўрсатувчи ст-ялар, ёнилги ст-ялари ва б. жойлашади.

Жаҳон стандартлари бўйича А.й.лари мамлакат умумий транспорт тармоғидаги аҳамияти ва ҳисобий ҳаракат жадаллигига кўра беш тоифага бўлинади. Энг юқори (I) тоифадаги автомобиль йўлида ҳар иккала йўналишда ўртacha суткалик ҳаракат жадаллиги 7000 дан кўпроқ автомобильга, ҳисобий тезлик 150 км/согатга, энг паст тоифадаги йўлда ҳаракат жадаллиги суткасига 100 га яқин автомобильга ва ҳисобий тезлик 60 км/согатга мўлжалланади. Халқ хўжалигига автомагистралларнинг аҳамияти катта. Жаҳондаги А.й.ларининг умумий уз. 20,8 млн. км (қаттиқ қопламалилари 14 млн. км дан ортиқ, 1990). Қаттиқ қопламали А.й. узунлиги (минг км) АҚШда 6243 (1986), Буюк Британияда 356, Франциядা 741, Германияда 496, Японияда 782, Ҳиндистонда 759 (1990).

20-а. бошида Ўзбекистонда 27 минг

км йўл бўлиб, асосан от-ара ва, карвон ва йўловчиларга мўлжалланган, шундан фақат 2 минг км га шағал ётқизилган эди. 1920 й.га қадар йўл ишлари б-н мунтазам шуғулланадиган давлат ташкилоти бўлмаган. 1922 й. ноябр. да Туркистон маҳаллий транспорт бошқармаси, 1925 й. июнда вилоят йўл бошқармалари ташкил этилди. Бошқармалар вилоят йўл курилиши ва улардан фойдаланишга оид масалалар б-н шуғулланган. 1932 й.дан йўл курилишида битум ва шағал аралашмаси кенг кўлланилди. 1928 — 32 й.ларда республикада биринчи бўлиб уз. 62 км бўлган кора қопламали Бухоро — Фиждувон — Қизилтепа йўли, сўнгра Самарқанд — Панжакент, Тошкент — Пскент — Муротали, Кўқон — Шўрсув — Андикон — Куйганёр ва б. йўллар курилди.

1929 й. да Республика ХКС хузурида йўллар ва автомобиль транспорти бош бошқармаси, 1930 й.да «Ўзйўлкурилиштрест» акциядорлик жамияти ташкил этилди. 1941 й. гача уз. 708 км бўлган Катта Ўзбекистон тракти, ҳашар йўли б-н Тўйтепа — Ангрен, Самарқанд — Жиззах — Навоий, Фарғона — Горчакова каби қопламаси яхшиланган йўллар курилди. 1953 й. Ўзбекистон Автомобиль транспорти вазирлиги ҳамда ЎзССР МС хузуридаги йўллар бош бошқармаси негизида Ўзбекистон Автомобиль транспорти ва тош йўллар вазирлиги ташкил этилди. 1950 — 55 й.ларда Зарафшон А.й., 1957 й. Тошкент — Кўқон (Қамчик довони орқали) А.й. фойдаланишга топширилди (уз. 240 км). 1957 й. республика автомобиль йўллари тармоқлари рўйхати ўтказилди.

60-80-й.ларда Тошкент — Чиноз, Тошкент автомобиль ҳалқа йўли, Самарқанд ҳалқа йўлининг 1-навбати, Нурота — Боймурот — Оқтоб, Кўқон айланма йўллари ва б. фойдаланишга топширилди. Йўл курилишида янги машина ва механизмларни кўллаш кенгайди, йўл куриш индустриясининг асфальт-бетон,

кўприклар куриш учун йиғма темир-бетон конструкциялар ишлаб чикарувчи корхоналари ишга туширилди. 80-й.ларнинг 2-ярмидан халқ хўжалигига юкларнинг 90% дан кўпроғи автомобиль транспортида ташилди.

Собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистонда курилган А. й.лари халқаро андозалар талабларига тўлиқ жавоб бермаган.

Республика мустакилликка эришганидан кейин Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислом Каримовнинг ички ва ташқи транспорт коммуникацияси, жумладан автомобиль йўлларини замонавий асосда ривожлантириш концепциясига биноан Кўшини давлатлар ва Жаҳон океанига чиқишини таъминлайдигай энг қисқа ва ишончли транспорт йўлларини барпо этиш, мавжуд автомобиль йўлларини халқаро андозаларга мослаш. йўлларни сақлаш ва таъмирлаш, янги барпо этилаётган саноат марказларини халқаро магистраллар б-н боғлайдиган йўллар курилиши масалаларига эътибор кучайди. 1992 й. 3 июнда «Автомобиль йўллари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул килинди. 1993 й. февралда Ўзбекистон автомобиль йўлларини куриш ва ундан фойдаланиш давлат-акциядорлик концерни («Ўзавтойўл») иш бошлади (1969 — 1993 й.ларда вазирлик). Концерн таркибида Қорақалпогистон Республикаси ва вилоятлар автомобиль йўллари бошқармалари, 154 туман автомобиль йўллари бошқармалари, 512 йўлларни асрар ва улардан фойдаланиш бўлимлари, «Ўзйўллойиҳа» йўл ва иншотлар куриш, кайта куриш ва таъмирлаш лойиҳа-кидирув ин-ти, кўприк темир-бетон курилмалари з-ди ва б. корхоналар бор.

Ўзбекистон Хитой ва Покистонга чиқиш имкониятини берувчи Андижон — Ўш — Эргаштому — Кашқар автомобиль йўлини ишга туширишда қатнашмоқда (2000). Республиkaning ўзида Фарғона водийси б-н Тошкент воҳасини Қамчик довони (тоннель) орқали боғлайдиган йирик А.й. ҳамда Кўнғирот — Бейнов

автомагистрали курилиши жадал олиб борилмоқда, умумий узунлиги 1250 км дан ортиқ бўлган Андижон—Тошкент—Нукус—Кўнғирот автомагистрали курилиши лойиҳалаштирилмоқда (2000). Республика ривожланган йўл хўжалиги ва замонавий талабларга жавоб берадиган халқаро, республика, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган автомобиль йўлларига эга. Мамлакатдаги автомобиль йўлларининг жами уз. 146,4 минг кмдан ортиқ. Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларининг уз. 43,4 минг км, жумладан 3237 км халқаро, 18767 км давлат (республика), 21459 км маҳаллий (вилоят) аҳамиятiga эга бўлган йўллар. Шунингдек республика идоралар (корхона, жамоа хўжаликлари, хўжалик ташкилотлари)га қарашли йўллар ҳам мавжуд.

Ўзбекистонда умумий фойдаланувдаги жами йўлларнинг 95,6% ига қаттиқ қопламалар ёткизилган, жумладан цемент-бетон қопламали йўллар 0,8% (336 км), асфальт-бетон қопламали йўллар 49,6% (21819 км), кора шагалли ва қора қопламали йўллар 40,6% (17796 км)ни ташкил этади (1999). Республикада 1864 км А.й. 1-тоифали йўлга киради.

Муродулло Абдуллаев, Воҳид Аъзамов.

АВТОМОБИЛЬ КРАН, автокран - автомобиль шассисига ўрнатиладиган юқ ортиш-тушириш машинаси. Иш органи бурилма стрела (кулоч)дан иборат. Курилиш-монтаж, донали юкларни ортиш-тушириш ишларида кўлланилади. Иш органи электр ва суюқлик кучидан ёки автомобильдвигателидан хараткантирилади. А.к. 15 т гача юкни кўтара олади, стреласининг куличи 2 — 12 м, юкни 20 м гача юқорига кўтаради. А.к.нинг тургун бўлишини таъминловчи кўшимча тираклари (аутригерлари) бор.

АВТОМОБИЛЬ ПАРКИ - 1) мамлакатдаги барча корхона, муассаса, идоралар (шу жумладан, ҳарбий қисмлар) га тегишли автомобиллар, шатакчи автомобиллар, автобуслар, тиркамалар мажмии; 2) автотехника сақланадиган (тура-

диган), таъмирланадиган ва унга хизмат кўрсатиладиган маҳсус жиҳозланган сарой.

АВТОМОБИЛЬ ПОЕЗДИ (автопоезд) — битта ёки бир нечта тиркама уланган автомобиль. Юк ва йўловчиликлар А.п.лари бўлади. Юк ортиладиган тиркамаларнинг оддий ва маҳсус кузовли хиллари бор. Маҳсус кузовли тиркамаларга цистерналар, рефрижераторлар, советкичли тиркамалар, ўзи ағдаргичлар ва б. киради. А.п. тиркамали, ярим тиркамали ва узун юклар учун мўлжалланган бўлиши мумкин. Тиркамалар 1,2,3,4 ўқди бўлиб, автомобильга тўғридан-тўғри тиркалади; ярим тиркамада оддинги ўқ бўлмайди, олд қисми шатаки автомобильнинг маҳсус таянчига маҳкамланади.

АВТОМОБИЛЬ САНОАТИ - машинасозликнинг бир тармоғи; автомобиллар, тиркама ва ярим тиркама юк ташиш мосламалари, автомобилларга эҳтиёт қисмлар, агрегатлар ишлаб чиқаради, шунингдек мотоцикллар, мотороллерлар, мопедлар, велосипедлар и.ч. корхоналари ҳам А.с. таркибида киради. А.с. 19-а охирида Франция, Германия, АҚШ, Буюк Британияда вужудга келди. 20-а. давомида бу саноат юкоридаги мамлакатлардан ташқари. Япония, Италия, Россия, Канада, Швеция ва б. мамлакатларда ҳам ривож топган. Дунёда ҳар йили ўрта хисобда 46—53 млн автомобиль ишлаб чиқарилади, шулардан юк автомобиллари 9—10 млн, автобуслар 1,4—1,7 млн, крлганлари енгил автомобиллар. Енгил автомобиллар ишлаб чиқаришда АҚШнинг «Женерал моторс»(3,4), «Форд» (4,0), «Крайслер» (1,4) автомобиль монополиялари жаҳонда ишлаб чиқарилган жами енгил автомобилларнинг 23,6%ни ишлаб чиқаради, Япониянинг «Тойота» (3,6), «Хонда» (1,9), «Ниссан» (2,1) монополиялари, Германиянинг «Фолксваген» (2,0), «Опель» (1,7), Франциянинг «Рено» (1,6), Италиянинг «Фиат» (1,9) компаниялари енгил автомобиллар и.ч.да етакчилик қиласди. 20-а. нинг 80-й.ларидан бошлаб автомобиль

концернлари автомобиль сотиш бозорларида каттароқ жой эгаллаш, маҳсулот таннар-хини камайтириш ва сифатини юқори даражага кўтариш мақсадида халқаро концернларга бирлаша бошлашди. Мас, «Форд» концерни ўзига Япониянинг «Мазда», Англиянинг «Ягуар», Швециянинг «Вольво» концернларининг енгил автомобильлар ишлаб чиқарадиган бўлимларини киритди. «Фолксваген» Испаниянинг «Сеат», Германиянинг «Ауди», Чехиянинг «Шкода» концернлари б-н бирлашди. Бу жараён ҳоз. кунгача давом этиб келмокда.

Ўзбекистонда А.с. 90-й.лар бошидан пайдо бўлди. 1992 й. ЎзРда Жанубий Кореянинг «ДЭУ» корпорацияси б-н Асака ш.да йиллик лойиха куввати 200 минг дона енгил автомобильлар («Дамас», «Тико», «Нексия») ишлаб чиқарадиган «ЎзДЭУ-авто», кўшма корхонаси барпо этилди. Асака автомобиль з-дида «Дамас» микроавтобусларини серияли ишлаб чиқариш 1996 й. марта дунёга ўйилди, 1996 й. 19 июлда з-днинг расмий очилиши ва халқаро тақдимоти ўтказилди. 1996—99 й.ларда «ЎзДЭУавто» кўшма корхонасида 200 мингдан ортиқ автомобиль, 1999 й. да жами 60 мингга яқин автомобиль ишлаб чиқарилди («Нексия» — 28259, «Тико» — 16380, «Дамас» — 13663 дона). Чет элга 14 мингдан ортиқ автомобиль экспорт қилинди. Шунингдек 1995 й. «Ўзватосаноат» уюшмаси ва Туркиянинг «Коч холдинг» компанияси ўртасида имзоланган шартномага кўра, Самарканд ш.да йиллик лойиха куввати 5 минг донадан зиёд автобус ва турли юк машиналари и.ч.га мўлжалланган, умумий киймати 65 млн. АҚШ долларига тенг «СамКочАвто» кўшма корхонасини бунёд этилди. Ўрта Осиёда автобус ва турли юк машиналари ишлаб чиқарадиган мазкур ягона корхонани ишга туширишга мўлжалланган расмий тақдимот маросими 1999 й. 16 марта бўлиб ўтди. Ҳозирча бу з-дда тайёрланыётган машиналар учун бутловчи ва эҳтиёт қисмларнинг 25% Ўзбекистонда

ишлаб чиқарилмоқда. Келгусида автомобиль кисмларини и.ч. тобора кенгайтирилади. Асака автомобиль з-дида ҳам дастлабки бутловчи ва эҳтиёт кисмларнинг 15% маҳаллий корхоналарда тайёрланган бўлса, 1999 й.га келиб бу кўрсаткич 55%га етди.

Республика автомобиллар учун бутловчи кисмлар ишлаб чиқаришни маҳаллиялаштириш дастурини амалга ошириш мақсадида ўнлаб қўшма корхоналар ташкил этилди. Улар Жан. кореялик шериклар иштирокида ташкил этилган з-лар: «ЎзкорамКо», «Ўз-Тонг Хонг», «Ўз-Донг Янг», «Ўз-Дон-гжу Пэйнт Компани», «Ўз-Сам Янг» ва б.

1998 й.да «Ўзавтосаноат» уюшмаси Халқаро автотранспорт ишлаб чиқарувчи корхоналар ташкилотларига аъзо этиб қабул қилинди.

Автозаводларнинг кўплаб дилерлари республика ичida ҳам, ундан ташкарида ҳам фаол ишламоқдалар. «Ўзавтотеххизмат» акциядорлик жамияти ва «Ўзбек-Лада» шулар жумласидандир. Автомобилларнинг янги моделларини яратиш мақсадида катта лойихалар устида ишлар олиб борилмоқда.

2000 йил бошида Сифатни стандартлаш бўйича халқаро ташкилот (ISO-БМТнинг ташкилоти; 1946 й.да тузилган) «ЎзДЭУавто» компаниясида ишлаб чиқарилаётган автомобилларга халқаро сифат талабларига мувофиқлик сертификатини берди.

Бахтиёр Ҳасанов.

АВТОМОБИЛЬ СПОРТИ, автомобиль пойгаси — спорт автомобиллари ва серия ли автомобилларда ўтказиладиган пойга, спорт тури. Биринчи автомобиль пойгаси 1894 й. 18 нояб.да Францияда Париж-Руан-Париж ўёналиши бўйича 1200 км масофада ўтказилган. Коидага мувофиқ тезлик чекланган (соатига 12,5 км) эди. Пойга айланма шосселар, тўғри шосселар, автодром, ипподром, велодром, стадионларда ўтказилади. Белгиланган масофада рекорд кўйиш учун махсус пойгалар ҳам ўтказилади. Пойгада

катнашадиган автомобилларнинг халқаро таснифи (асосий мезон — автомобиль русуми ва двигателнинг иш ҳажми) ва техника талаблари вақт-вақти б-н ўзгариб туради. Чет элда хаҳон чемпионлиги учун айланма шосселарда ўтказиладиган автомобиль пойгалари ва Европа чемпионлиги учун ўтказиладиган авторалли асосий мусобақалар хисобланади. Халқаро автомобиль федерацияси (1904 й.) ташкил этилган. Жаҳон биринчилиги 1925 й.дан ўтказиб келинади. 1965 й. нояб. да американскилар пойгачи Крэг Бридлав реактив двигателли автомобилда соатига 966, 554 км тезликда йўл босиб мутлақ рекорд кўйди. А.с. бўйича собиқ Иттифоқ биринчилигига Рига ш. да Ўзбекистон жамоаси 1978 й.да биринчи марта қатнашди. Ўзбекистон спортчиларидан Муроджон Каюмов энг яхши натижага кўрсатди. 1996 й. Ўзбекистонда биринчи марта Пскент ш. яқинидаги «Ужний» автополигонда тезлик рекорди ўрнатилди. В. Е. Александров 100 км масофада ўртача 118 км/соат тезликка эришиди. 1997 й. шу жойда биринчи марта Ўзбекистон чемпионати ўтказилди. Ўзбекистонда А.с.нинг 264 та секцияси бўлиб, 22395 киши спортнинг шу тури б-н шуғулланади. 116 947 киши оммавий спорт разрядига эга, 41 нафар спорт усталигига номзод, 10 нафар спорт устаси бор (1997).

Каримжон Маҳкамжонов.

АВТОМОБИЛЬ ТИРКАМАСИ — юк автомобилига тиркаладиган бир, икки ёки кўп ўқли двигателсиз арава. Одам ва юк ташийдиган ҳамда махсус А.т. бўлади. Одам ташийдиган А.т. автобусларга тиркалади. Юк А.т.нинг борти платформали ва маълум юкни ташишга мослаштирилган хиллари бўлади (мас, фургон, самосвал — ағдарма, рефрижератор, оғир юк ташувчи ва х.к.). Махсус А.т. ўзига ўрнатилган машина, аппарат ёки ускуна ёрдамида бирон ишни бажаришга мўлжалланади (А.т. устахона, автолавка (кўчма дўкон), компрессорли ускуна (А.т-уй ва б.). Бир ўқли А.т. купи б-н 2 т, икки ўқли А.т. 3—12 т гача, оғир юк

ташийдиган икки ва ундан кўп ўқли А.т. эса 60 т гача юк кўтаради. Икки ўқли А.т. гидравлик, пневмогидравлик, пневматик ва ҳ.к. тор-мозлар б-н жиҳозланади.

АВТОМОБИЛЬ ТРАНСПОРТИ

-юк ва йўловчиларни рельссиз йўлларда ташишга мўлжалланган транспорт тури. Халқ хўжалигининг барча тармокларида кенг фойдаланилади. Бажарадиган ишига қараб умумий фойдаланилмайдиган (айрим корхоналар, ташкилотлар учун хизмат қиласидан) А.т. ҳамда қайси ташкилотга мансублигидан қатъи назар йўловчи ва юк ташувчи умумий фойдаланишдаги А.т. га бўлинади. Шунингдек шахсий фойдаланишдаги енгил ва юк автомобиллари, автобуслар ҳам мавжуд (к. Автомобиль). Автомобилларнинг хар қандай йўллarda юра олиши, йўлни тез ўзгартира олиши, юк ортиш ва тушириш жойларига бевосита бора олиши, юк ҳамда йўловчиларни бир транспорт туридан иккинчисига ўтказмай ташишга имкон беради. Натижада йўловчи ва юк ташиш тезлашади. А.т. саноат ва қ.х., марказлашган тартибда халқаро, шаҳарлараро ва маҳаллий йўлларда ташишда кўлланилади. А.т. авиация, денигиз ва дарё транспорти, шунингдек т.й. транспорти б-н узвий bogланган. А.т. унча узок бўлмаган масофалар учун фойдаланишда энг қулай транспорт тури ҳисобланади. Шу б-н бирга бошқа транспорт турларида ташиш ноқулай бўлган юклар, хусусан, тез бузиладиган маҳсулотларни узок, масофаларга тез ва қулай етказиб беришда ҳам кўп фойдаланилади.

А.т. 19-а. охирида пайдо бўлди, 20-а. нинг 20-й.ларидан қисқа масофаларга юк ва йўловчи ташишда т.й. ва дарё транспорти б-н рақобат қила бошлади. Автомобиль саноатининг ривожига қараб, тез суръатларда тараққий этди. Мамлакатлар автомобиль паркининг асосий қисми йирик ихтисослаштирилган юк ва йўловчи ташиш корхоналари ва бирлашмалари таркибига киради. Бу эса меҳнат унумдорлигини юкори суръатларда ўстириш

ва А.т. воситаларидан самарали фойдаланиши таъминлайди.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда ташилган юкларнинг умумий ҳажмида А.т. ҳиссаси катта салмоқса эга. Буюк Британия, Франция, ГФР, Япония, Канада, Россияда А.т. тараккий этган. АҚШда юк автомобиль парки турли саноат ва савдо компаниялари, корхоналар ва айрим шахларга тегишли бўлиб, жами автотранспорт воситаларининг 10% умумий фойдаланишдаги юк ташиш компанияларига тўғри келади.

Ўзбекистонда А.т. 20-а. бошларида пайдо бўлди, унга қадар от-улов асосий транспорт воситаси бўлган. Дастлабки автобус катнови 1906 й.да Фаргона — Марғилон маршрутида йўлга кўйилган. Тошкентда биринчи автобус 1909 й.дек. да катнай бошлади, 1910 й. чет элларда ишлаб чиқарилган 8 та кичик ва 1 та 40 ўринли автобус ишлади.

1921 й.да А.т. ихтиёрида 40 енгил ва 15 юк автомобили ҳамда Тошкент автомобиль таъмирлаш устахонаси бўлган. 30-й.ларда А.т. ривожланиши б-н қаттиқ қопламали йўллар қурилиши бошланди, таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш корхоналари, кадрлар тайёрлайдиган ўкув юртлари очилди. 1939 й. 25 июнда Ўзбекистон Автомобиль транспорти халқ комиссарлиги ташкил этилди. 50-й.ларда автотранспортда юк ва йўловчилар ташиш ўсди. 60—80-й.ларда республикада автотранспорт воситаларининг тур таркиби кўпайди. 1991 й.га қадар Ўзбекистон халқ хўжалигига асоссан Россия («ЗИЛ», «Москвич» — Москва ш.; «ГАЗ» юк ва «Волга» енгил автомобиллари — Нижний Новгород ш.; «КамАЗ» — Набережные Челни ш.; «Жигули» — Толятти ш.; «УАЗ» — Ульяновск ш.; «Урал» — Челябинск вил. Миасс ш.; «ПАЗ» — Павлово ш.), Украина («ЛАЗ» — Львов ш.; «КрАЗ» — Кременчук ш.; «ЗАЗ» — Запорожье ш.), Белоруссия («МАЗ» — Минск ш.; «БелАЗ» — Жодино ш.), Грузия («КАЗ» — Кутаиси ш.) республикаларида ишлаб чиқарилган юк ва

енгил автомобиллари, автобуслари ишлаб тилди. ЎзРнинг юк машиналари саройла-рида вазифасига кўра ихтисослаштирилган (ўт ўчириш, ун, пахта, дон, курилиш материалларини ташиш, санитария ва б.) автомобиллар бор. Республикада халқ хўжалигининг саноат, қ.х., курилиш, сув хўжалиги, алоқа, савдо, соғлиқни саклаш, коммунал хўжалиги, маданият, мудофаа ва б. тармоқларида ихтисослаштирилган йирик автотранспорт корхоналари мавжуд. Улар вазифасига кўра умумий фойдаланилмайдиган ички ишлаб чиқариш А.т.га киради.

ЎзР да йўловчилар ташишга мўлжалланган 14,7 минг автобус, 5 мингдан кўпроқ енгил такси машиналари ишлади. Республика бўйича 2892 автобус маршрутларида (жумладан 593 шаҳар, 1768 шаҳар атрофи, 532 шаҳарларо, 142 халқаро) автобуслар қатнади. Автобуслар б-н хар куни 5 млн.га яқин йўловчи ташилади, 27автовокзал, 120 автостанция хизмат кўрсатади. Фақат шаҳарлардаги автобус маршрутларида турли маркадаги 3 мингга яқин автобус қатнайди (1999). 1996 й.да ЎзР да жами транспорт турлари юк оборотининг 28,9% А.т. ҳиссасига тўғри келди, юк обороти 8135,3 млн.ткм, ташилган юк 733,2 млн.т, 1т юк ташишнинг ўртача масофаси 10,1 км бўлди; автобуслarda 22779 млн. йўловчи, енгил таксиларда 62,7 млн. йўловчи ташилди.

Ўзбекистон халқ хўжалиги тасарруфидаги турли мақсадлардаги ва маркадаги 199,7 минг юк автомобиллари (унинг 55 мингдан ортиқроғи ўзи ағдарувчи), 35,4 минг автобуслар, 45,9 минг енгил автомашиналар хизмат кўрсатади (1995).

90-й.лар бошидан аҳолига енгил автомобиллардан ташқари юк автомобиллари ҳамда автобусларни сотиб олишга рухсат берилиши натижасида шахсий автотранспорт сони ва тур таркибида ҳам жiddий ўсиш кузатилди. Республикада фукароларнинг мулки бўлган ва мамлакатда ҳамда чет элларда ишлаб чиқарилган 788,2 минг енгил, 16,9 минг юк автомобиллари, 2,6 минг автобуслар,

419,1 минг мототранспорт (мотоцикл, мотороллер ва б.) воситалари бор (1995). 1996 й.да Ўзбекистоннинг хар 1000 аҳолисига 43 та енгил автомобиль тўғри келди (улардан 39 таси шахсий фойдаланишда).

Умумий фойдаланилдиган юк ва йўловчилар ташувчи А.т.нинг йирик корхоналари «Ўзавтотрано давлат-акциядорлик корлорацияси» (1993) таркибида киради (республика юк автопаркининг 14%, автобус паркининг 46,8%; 1999).

Тармоқ корхоналари учун техник ходимлар 12 мутахассислик бўйича Тошкент автомобиль ва йўллар ин-ти (1972) да, Кўкон (1945), Нукус (1965), Бухоро (1969), Урганч (1981), Тошкент (1986) автомобиль ва йўллар техникумларида тайёрланади. Автомобиль транспортининг назарий-амалий масалалари, илгор технология ва фан ютуқлари тарғиботи «Ўзбекистон автотранспорти» жур. (1993; рус тилида), «Ўзбекистон автомобильчиси» (1990; ўзбек ва рус тилларида) газ.да ёритилади.

Бахтиёр Авазов.

АВТОМОБИЛЬ ХИЗМАТИ - қуроласлаҳа, ёнилғи, озик-овқат ташиш учун мўлжалланган маҳсус хизмат тури. Жанг қилаётган қисмларга техникани ташиш ва ярадорларни эвакуация қилишда хизмат қиласиди. Ўз автотранспорти бўлмаган кўшинларни ҳам ташийди. А.х. автомобиль (автотранспорт) бўлинмалари ва қисмларидан иборат бўлиб, умумий армиянинг маълум кўшин тури таркибида кириши ёки алоҳида автомобиль қисмларидан ташкил топиши мумкин. Баъзи армияларда А.х. транспорт кўшинлари деб ҳам аталади. Ўзбекистон А.х. бўлинмалари учун офицер кадрлар Самарқанд автомобилчи командир-муҳандислар олий-ҳарбий билим юртида тайёрланади.

АВТОМОРФ ТУПРОҚ (юн. autos — ўзи ва morphē — кўриниш, шакл) — сизот ва ер усти сувлари таъсирида ортиқча намланишга чалинмайдиган тупрок. Суформа дехқончилик минтақаларида

сизот сувларининг сатхи ер юзасидан 5 м ва ундан чукурликда жойлашган бўлса, бундай тупроқлар А.т. хисобланади. Чўл зонасидаги сур-кўнғир тупроқлар, кумли ва қумоқ чўл тупроқлар, такирисимон ва тақир тупроқлар; сугориладиган зоналарда эса оч тусли, типик (оддий) ва тўқ тусли бўз тупроқлар А.т. бўлиши мумкин. А.т. тушунчаси таснифий аҳамиятга эга бўлмасада, бундай тупроқлардан дехқончилиқда фойдаланиш тарзини аниқлаш, агрогидромелиоратив тадбирларни, айниқса, сугориш режимини тўғри танлашда мухим аҳамиятга эга. А.т.нинг сугориш режими ярим гидроморф ва гидроморф тупроқлардан фарқ килиб, одатда ювилмайдиган типда бўлади ва бунда сугориш тупроқнинг факат юқори 70 — 100 см катламинигина (илдизлар энг кўп тарқаладиган қатлам) намлашга мўлжалланади. Бироқ А.т. да етиштириладиган маданий ўсимликларни тез-тез сугоришга тўғри келади. А.т.ни ирригация мақсадида ўзлаштиришда коллектор-дренаж шохобчалари куришнинг ҳожати йўқ. А.т.да гидроморф тупроқларга караганда гумус миқдори камроқ, лекин ўсимлик учун фойдали гумин кислотаси мавжуд. Шу сабабли А.т. дехқончилик нукга назаридан гидроморф тупроқлардан устун туради.

АВТОМОТРИСА — инки ёнув двигател б-н таъминланган ўзиорар т.й. вагони. Тез бузиладиган ва қимматбаҳо юклар, почта ташилади. А. га битта ёки иккита вагон улаш мумкин. Тўрт ўқли А. иккита вагондан иборат бўлади. Биринчи вагонда уч бўлими: машина бўлими, кж бўлими ва буфет ҳамда йўловчилар бўлими бор. Кўш эшикли иккинчи вагон факат йўловчилар учун мослаштирилган.

АВТОНОМ НЕРВ СИСТЕМАСИ — нерв системасининг бир бўлими (к. Вегетатив нерв системаси).

АВТОНОМИЯ (юн. autos — ўзини, nomos — конун) — к. Мухторият.

АВТОНОМОВ Анатолий Иванович (1898.24.2, Иваново-Вознесенск — 1968. 27.4, Тошкент) — селекциячи

олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1952), проф. (1955), Ўзбекистода хизмат кўрсатган фан арбоби (1944). Иваново политехника ин-ти тутагтган (1925). Туркестон селекция ст-яси филиали мудири (Байрамалиш., 1925 — 30). Бутуниттифок пахтачилик ин-тининг Марказий селекция ст-ясида сектор мудири (1930 — 55), Тошкент Қишлоқ хўжалиги ин-ти пахтачилик кафедраси мудири (1946 - 68). А. 35-1, 35-2 ингичка толали ўзга навлари, Си-Айленд типидаги навлар муаллифи, ёввойи перу ўзасидан фойдаланиб, фузириоз вилтга чидамли, кўсаклари йирик ингичка толали ўзга навлари селекцияси усулиятини ишлаб чиқкан ва шу асосда бир қанча ўзга навларини яратган.

Ас: Селекция тонковолокнистых сортов хлопчатника в Узбекистане, Т., 1973.

АВТОПИЛОТ (авто ... ва франц. Pilote — учувчи) — учиш аппаратлари (самолёт, вертолёт, снаряд ва б.)ни автоматик тарзда (учувчи иштирокисиз) бошқариш механизми. А. схемасини К. Э. Циолковский тузган (1898). Парижда 1914 и. ўтказилган Халқаро кўргазмада А. бошқарган самолёт биринчи марта намойиш қилинган. Дастрлаб, А. самолёт рулларини учувчи иштирокисиз бошқариш учунгина хизмат қилди. Кейинчалик А. такомиллаштирилиб самолёттинг белгиланган учиш режимини бирдек тутиб турадиган ёки учиш режимини йўналиш, оғиш ва баландликка қараб ўзгартирадиган пухта тизим яратилди. А.нинг янада такомиллаштирилиши натижасида самолёт рулларини ва двигателларини бошқаришни автоматлаштирувчи тизим барпо килинди. Бундай А.лар самолётни экипажсиз учириси ва уни радио орқали бошқаришга имкон беради. А. ракеталар ва самолёт-снарядларга, Ернинг сунъий йўлдошлари ва б.га ҳам ўрнатилади.

АВТОПОЛИПЛОИДИЯ, аутополиплоидия (авто ... ва полиплоидия) — бир турга мансуб ўсимликлар, камдан-кам ҳолларда ҳайвонлар хужайраларида хромосомалар тўплами сонининг бир

нече марта кўпайишидан иборат ирсий ўзгариш. А. ўсимликлар ва хайвонлар онтогенезида, шунингдек ўсимликлар филогенезида, хайвонлар партеногенезида муҳим аҳамият касб этади. Сунъий йўл б-н (юқори т-ра, нурлантириш, кимёвий бирикмалар таъсирида) пайдо қилинган А. орқали гречиха, жавдари, қанд лавлағи ва б.нинг янги навлари олинган.

АВТОПОРТРЕТ (юн. *autos* — ўз, франц. *portrait* — тасвир) — портрет тури. А.да рассом ёки ҳайкалтарош ўзини ўзи тасвирлайди. Одатда А. устида ишлаётганда муаллиф кўзгу ёки бир нечта кўзгулардан фойдаланади, асарда ўз шахсияти (образи)ни кўрсатади, ўз табиатини, ички дунёсини, ижодий фалсафасини ифодалайди. А. қадимдан мавжуд бўлиб, антик давр, ўрта аср, айниқса, Уйғониш даврида кенг ривожланган. А. инсон руҳияти, маънавий дунёсини очиб беришга интилиш кучайган даврларда кўплаб яратилган. Уйғониш даври санъаткорлари: Рафаэль, Леонардо да Винчи, Рембрандт, Дюрер, Ван Дейк, Брюлловларнинг А.лари машхурдир. Ўзбекистон тасвирий санъатида А. 20-а.нинг 20 — 30-й.ларидан кенг тарқала бошлади. Раскомсалардан А. Волков, А. Сиддиқий, Б. Ҳамдамип ва б. ҳам А. яратган. Айниқса А. Абдуляев ижодида А. муҳим ўрин эгаллади.

АВТОРАДИОГРАФИЯ, ауторадиография, радиоавтография — бирор обьектда радиоактив моддаларнинг қандай тақсимланишини ўрганиш усули. А.да текшириладиган обьект юзига радиоактив моддаларнинг нурларини сезадиган фотоэмультсия берилади; обьектдаги радиоактив моддалар доим нур чиқариб тургани учун фотоэмультсияни корайтиради, гўё ўзини-ўзи суратга туширали (усулнинг номи ҳам шундан). Объектга фотоэмультсия беришнинг бир неча йўли бор: фото-эмультсияни суютириб, намуна юзига куйиш ёки намуна сиртини силликлаб, унга фотопластинка бостириб кўйиш мумкин. Радиоактив моддаларнинг қандай тақсимлангани

тўғрисида бир фикрга келиш учун фотоэмультсиянинг қанчалик қорайгани эталонга солиштириб кўрилади ёки фотоэмультсияга тушган нур излари оптик, электрон микроскопларда саналади. Радиоактив моддаларнинг намунада тақсимланишини кўрсатадиган фотографик тасвир авторадиограмма ёки радиоавтограмма деб аталади. А. физика ва техникада, биол. ва тиббиётда кенг кўлланилади. А. усули ҳар хил рудаларда радиоактив элементлар бор-йўклигини, тоғ жинслари, металл қотишмаларида бу элементлар қандай тақсимланишини, табиий радиоактив элементларнинг тана тўқималарида қандай тарқалишини билб олишга ёрдам беради. Радиоактив изотоплар б-н нишонланган бирикмаларни организмга юбориш ва тўқима ҳамда хужайраларни кейин А. усули б-н текшириш тегишли жараёнларнинг қайси хужайралар ёки хужайра тузилмаларида бўлиб ўтишини, бирор хил моддаларнинг қандай тузилмаларга жо бўлишини аниқлашга имкон беради ва ҳ.к. (қ. Радиография).

АВТОРАЛЛИ (авто ... ва инг. *rally* — йигин) — автомобиль спорти бўйича комплекс мусобақалар. Бунда муайян йўналиш бўйича белгиланган харакат жадвалига аниқ риоя қилинади. Иштирокчиларнинг асосий вазифаси — вакт назорати жойларига фурсатида етиб келиши; кечикканлик ёки баравқат етиб келганлик учун жарима холлари (очколар) ёзилади. А.да кўшимча синовлар — шоссе, ипподром йўлкалари бўйлаб пойгалилар, тик кияликни босиб ўтиш, фигурали хайдаш кабилар киритилиши мумкин.

АВТОРЕФЕРАТ (авто ... ва реферат сўзларидан), илмий асар ёки тадқиқотнинг муаллиф томонидан тайёрланган кисқача мазмуни баёни (мас, диссертация А.и).

АВТОРИТАРИЗМ (лот. *auctoritas* — ҳокимият) — давлатни идора килиш усули. А.да сиёсий ҳокимият ҳукмдор шахснинг ёки етакчининг сиёсий иродаси ва қарорлари асосида амалга оширилади.

АВТОСАЛООН — автомобиллар янги моделлари намойиш этиладиган ва сотиладиган кўргазма (ёки унинг бир бўлими). Ўзбекистонда А.лар асосан 1994 й.дан бошлаб очила бошлаган. А. ларнинг асосий қисми Ўзбекистон автомобилсозлик корхоналари уюшмаси («Ўзватосаноат») ва майший хизмат тизимидағи «Ўзватотеххизмат» акциядорлик жамиятининг вилоятлардаги худудий бўлинмаларига қарайди. 1999 й. да Ўзбекистонда 77 А. ишлади. Тошкент ш. да 16 А. ишлаб турибди.

А. ларда Асака автомобиль з-дидা ишлаб чиқарилган «Нексия», «Дамас» ва «Тико»автомобиллари, шунингдек, «Фиат» (Италия), «Шевролет», «Кадилак», «Крайслер» (АҚШ), «Картал», «Даган», «Ивеко», «Карсон» (Туркия) сингари хорижда ишлаб чиқарилган енгил автомобиллар, автобуслар, уларнинг эҳтиёт қисмлари ва б. ҳам намойиш қилинади. Айрим А. ларда сотувга чиқарилган автомобилларни сотув олди кўригини ўтказиш, қисмларини сотишга буюртма қабул қилиш, сервис ва сотув олди хизматлари йўлга қўйилган.

Бахтиёр Авазов.

АВТОСПОРАЛАР (авто ... ва спора) — айрим яшил сувўтларда хужайра ичida оддий бўлиниш йўли б-н пайдо бўлган ёш хужайралар (харакатчан споралар). А.она хужайра ичida бир неча дона ҳосил бўлиб, расмана етилади. А.нинг колония бўлиб яшайдиган турлари она хужайра ичida ёки колонияга айланади. Она хужайра ёрилгач мустакил яшай бошлайди. А.сирти цеплюзоза пўст б-н копланган.

АВТОТЕБРАНИШЛАР - бирор тизимда ташки таъсир иштирокисиз юзага келадиган сўнмас тебранишлар. Бунда тебранишлар амплитудаси ва даври шу тизимнинг ўз хусусиятлари б-н аниқланади. А. шу хусусияти б-н амплитудаси ва даври ташки таъсирга боғлиқ бўлган мажбурий тебранишлардан фарқ қиласи. А. вузудга келадиган тизимлар автотебранма тизимлар дейилади. Кўпчилик ҳолларда

автотебранма тизимлар З асосий элемент: тебранма тизим, тебранишларни сўндирилмаслик учун энергия манбаи ва манбадан тебранма тизимга энергия узатилишини бошқарувчи қурилмадан ташкил топади. Мас, соатларда бу З элемент — маятник, сикилган спирал пружина ва анкерли механизmdir. А.га спирал пружина энергияси ёки кўтарилган юк энергияси ҳисобига ишлайдиган соатлар маятнигининг тебраниши, лампали генератордаги электр токи тебранишлари ва б. мисол бўла олади.

АВТОТИПИЯ (авто ... ва юн. tipos — нусха, қолип) — 1) рангли тасвиirlарнинг ҳамма тусини аслидай чоп этиш учун фотомеханик йўл б-н маҳсус босма қолип (клише) тайёрлаш усули. А.да оригинал растр деб аталаувчи тур (шиша пластикаларга туширилган қора катаклар) орқали суратга олинади. Оригиналнинг энг очик рангли еридан акс этган нурлар растр катакларидан ўтиб, негативда энг катта нукталар, қора (тўқ) еридан акс этган нурлар эса энг кичик нукталар ҳосил қиласи. Бошқа ерлардан қайтган нурлар оч-тўклигига қараб негативда турли катталиқдаги нукталар шаклида акс этади. Бундай негативдан тайёрланган клишеда ҳам, ундан фойдаланиб босилган нусхада ҳам тасвир сон-саноксиз нукталардан иборат бўлади. Аммо кўз нукталар орасидаги бўшлиқни илғамайди, нукталар яхлит бўлиб туюлади. Нукталарнинг зичроқ жойлари тўкроқ, сийракроқ жойлари очроқ бўлиб кўринади. А.дан фотосурат, қалам ёки бўёқда чизилган расм ва х.к.ни чоп этишда фойдаланилади;

2) растрли клишедан олинган нусха.

АВТОТОМИЯ, аутотомия (авто... ва юн. tome — кесиб ташлаш) — бир қанча ҳайвонларда купли кўзгалиш таъсирида, мас, йиртқич ҳайвон чангалига тушиб қолганида оёқпари, думи ёки танасининг бошқа қисмларнинг беихтиёр узуб ташлаши. А. кўпчилик умурткасиз ҳайвонлар учун ҳос: айрим гидроид полиллар ва актиниялар — пайпаслагичларини, немертиналар ва ҳалқали чувалчан-

глар — танасининг кейинги кисмини, нишатерилилар — нурларини, моллюскалар — сифонларини, кискичбақасимонлар — кискичлари ва оёкларини узиб ташлайди. Умуртқалилар орасида А. химоя реакцияси бўлиб, нерв системасининг рефлексторлик жараёни ҳисобланади. Мас, калтакесакларда А. думининг кўндаланг тоғай пластинка жойлашган кисмидаги мускулларнинг кучли ва тез қискариши туфайли узиб ташланишидан иборат. А. да одатда тананинг узиб ташланган кисми қайта тикланади (к. Регенерация).

АВТОТРАНСФОРМАТОР - трансформаторларнчт бир тури. Чулғамлари бир-бирига гальваник тарзда туташтирилган бўлади. Оддий трансформаторлар каби, бир фазали ва кўп фазали, кучайтирувчи ва пасайтирувчи хиллари бор. А.лар реле химояси ва лаб. ишларида, радио ва телевидение занжирларida кенг кўлланилади.

АВТОТРОПИЗМ (авто ... ва юн. tropos - ҳаракат, бурилиш) — бирор ташки омил таъсирида букилиб қолган ўсимлик органларининг олдинги ҳолатини тиклаб олиш хусусияти. Мас, бошоқли ўсимликларнинг ёмғир таъсирида ётиб қолгандан кейин яна бошоғини тиклаб олиши (к. Тропизм). **АВТОТРОФЛАР**, автотроф организмлар (юн. autos — ўзи, trophē — озик, озиқланиш) — фотосинтез, фоторедукция ва хемосинтез жараёнлари туфайли ноорганик моддалардан ўз ҳаёти учун зарур органик моддалар тайёрлаб олиш қобилиятига эга организмлар. А. га деярли ҳамма юксак ўсимликлар (паразит ва сапрофит ўсимликлардан ташқари), барча сувўтлар ва айrim бактериялар киради. Фотосинтетик ўсимликларнинг хлорофилл пигментини саклаш ва яшил тусли бўлиши уларга хос белгидир. Улар карбонат кислоталар, сув ва минерал элементлардан органик моддаларни синтез килишда Қуёш энергиясидан фойдаланади. Водород манбаи сифатида унинг турли хил бирикмалари (водород сульфид, углеводородлар ва б.)дан фойдаланадиган айrim бактериялар (тўқ кизил бакте-

риялар, яшил олтингугурт бактериялар, тўқ кизил олтингугуртмас бактериялар) фотосинтез жараёни — фоторедукцияда иштирок этади. Автотроф бактериялар, яъни хемосинтетиклар айrim кимёвий реакцияларда юзага келган энергиядан фойдаланиб, минерал бирикмалардан органик моддалар синтез қиласи (хемосинтез). Буларга темир бактериялар киради; айниқса ўз ҳаёт фаолияти б-н тупроқ ҳосилдорлиги учун катта аҳамиятга эга бўлган нитрификация жараёнини таъминлайдиган нитрификацияловчи бактериялар муҳим ўринни эгаллади (яна к. Гетеротроф организмлар).

АВТОУЛАГИЧ — т.й. состави (локомотивлар, вагонлар ва ҳ.к.)ни одам иштирокисиз улайдиган мослама. А. ҳаракатланувчи составларнинг бир-бирига яқинлашиш ёки урилиш кучи таъсирида уларни ўз-ўзидан улайди. Вагонларни бир-биридан ажратишда эса одам иштирок этади: ажратиш мосламасини ишга туширади. А. дан фойдаланиш туфайли вагонларни улаш, манёвр ишлари тезлашади.

АВТОФАЗАЛАШ — циклик тезлатгичларда катта энергияли зарядланган зарралар дастасининг орбитада тургунлигини таъминлаш учун зарралар гурухининг ўртача айланиш частотасини тезлаштирувчи ўзгарувчан электр майдон частотасига автоматик тарзда тенглashingтириб туриш. А. принципини 1944 й.да рус физиги В. И. Векслер ва мустақил равишида 1945 й.да америкалик олим Э. Макмиллан таклиф этган. А. асосида тезлатгичларнинг куйидаги асосий турлари: синхротрон ва микротрон — электронлар тезлатгичи, фазатрон (синхроциклон) ва синхрофазатрон — протонлар тезлатгичи ишлаб чиқилган. Жуда катта (юзлаб МэВ ва ундан юкори) энергияда ишлайдиган барча циклик тезлатгичлар А. асосида лойихаланган.

АВТОХОРИЯ (авто ... ва юн. choreo — суриламан) — ўз-ўзидан тарқалиш; мева, ургуларнинг ташки омиллар таъсирисиз ўз-ўзидан тўқилиши, сочилиши

ва тарқалиши. А. турли шаклда содир бўлади: яхши пишган мевадан уруғнинг фаол тўкилиши (механохория); меванинг тупроқни ёриб чиқиши (геокарция); мева ва урургарнинг бирор оғирлик кучи таъсирида тўкилиши (барохория).

АВТОХТОН (юн. *autochthon* — маҳаллий, шу жойга хос) (геол.) — текtonик қопламлар хосил бўлишида деярли силжимай ўз жойида қолган бурмали тузилмалар (аллохтонинг акси). Устини коплаган жинслар билан бир хил ёшда бўлса ҳам ўзаро кескин фарқ қиласди.

АВТОХТОНЛАР (юн. *autochthones* — маҳаллий, жайдари), аборигенлар — бир жойда эволюция жараёнида пайдо бўлган маҳаллий организмлар. А. пайдо бўлган жойни улар келиб чиқсан марказ ёки макон дейилади. А. тур, кенжак тур, туркум ёки уруг каби таксономик бирликлардан иборат бўлиши мумкин. Организмнинг бир тизимдаги даражаси қанчалик куйи ва ареали тор бўлса, унинг автохтон эканлигига ва замонавий ареали унинг макони эканлигига шунчалик кўп ишонч хосил бўлади. Ҳайвонлардан тароқбармоқ, кўшоёқ ва суғур, ўсимликлардан дармана, товсағиз Марказий Осиё учун А.дир. А. б-н эндемик тушунчаси, кўпинча, бир келиши мумкин. Mac, Каспий тюлени Каспий денгизи учун ҳам эндемик, ҳам автохтондир.

АВТОЧАНА — корда юрадиган автомобиль. А.нинг етакчи қисми гусенициали қилиб тайёрланади, олд қисмига бошқариладиган ғилдираклар ёки чанғилар ўрнатилиади.

АВТОШТУРМАН — мустақил аэронавигация курилмаси. А. самолёт йўлуни харитага чизиб боради. Самолётнинг учиш йўналишини маҳсус тизимли дистанцион компас кўрсатиб туради. Самолётнинг ҳавога нисбатан тезлиги ҳақиқий ҳаво кўрсаткичидан қайд қилувчи мосламага узатилиади. Шамолнинг йўналиши ва тезлигига оид тузатма киритилса, А. самолётнинг йўлни ерга нисбатан, тузатма киритилмаса, ҳавога нисбатан қайд

қилиб боради ёки кўрсатади.

АВТОЭЛЕКТРОН ПРОЕКТОР, автоэлектрон микроскоп, электрон проектор — автоэлектрон эмиссия асосида тасвир берувчи асбоб. Катоднинг сирти кичиклиги (радиуси 10~4 — 10~5 см) туфайли унинг сиртида жуда катта ($E>106$ В/см) электр майдон кучланганлиги хосил бўлади, натижада проекторинг люминафор қрпланган экранида катоднинг ўн ва юз минг марта катталашган чиқиш иши бўйича тасвирини кузатиш мумкин. А.п. да ҳар хил сиртлардан электронларнинг чиқиш фарклари ва унинг катталиги аниқлаиади, катод сиртидаги адсорбция, диффузия, миграция каби жараёнлар, қаттиқ жисм сирти тузилиши ва унинг физик кўрсаткичлари ўрганилади.

АВТОЭЛЕКТРОН ЭМИССИЯ (туннель, совук эмиссия), металлар ва яримўтказгичларда кучли электр майдони ($E>106$ — 107 В/см) таъсиридаги электрон эмиссия. А. э. электронларнинг металл вакуум (ёки бошқа муҳит) чегарасидаги потенциал тўсиқдан туннель орқали ўтиши натижасидир. Кучли электр майдони бу тўсиқнинг баландлиги ва қалинлигини камайтиради. Металларда А.э. ток зичлиги ј Фаулер—Нордхейм қонуни б-н аниқланади; Катта А. э. токи олиш учун катод сиртида кўплаб игнаси мон учлар хосил қилинади. Одатда, кучланганлиги $E>106$ В/см бўлган майдон хосил қилиш анча қийинлиги сабабли, А.э. ни кузатиш учун сирт эгрилиги катта бўлган кичик ўлчамли (микроннинг бир неча улушида) игнасимон катоддан (мас, автоэлектрон проектораг) фойдаланилади. А.э. совук катодли ҳар хил асбоб ва қурилмаларда қўлланилади. Mac, симобли ўзгарувчан ток (бир неча ўн кА) тўғрилагичларида, кучли ток коммутатори (ингитрон)да, интенсив импульси рентген ва юқори частотали нурланишлар олиш ва ҳ.к.да.

АВТОЭЛЕКТРОНИКА — машина созлика оид электроника билимлари ва воситалари мажмуи. А. автомобиль движателларининг ўт олдириш микроэлек-

tron тизимлари, бошқарувни компютерлаштириш электрон қурилмалари, йўловчилар учун тури қулайликлар яратувчи электрон тизимлар ва б. автоматик қурилмаларни яратиш б-н боғлиқ и.т.-лойиҳалаш ишларини ўз ичига олади. А. қурилмалари ишлаб чиқариладиган автомобилларнинг сифати, пухталиги ва б. иқтисодий кўрсаткичларини яхшилайди. Кейинги вактларда янги микроэлектрон интеграл схемалар асосида такомиллашган А. қурилмалари яратилди. Автомобилсозлиқда микроэлектрониканинг аҳамияти ошиб бормоқда. Айниқса, экология муаммоларини ҳал этишда, автомобилларни ишлатиш хавфезлигини таъминлашда, уларга хизмат кўрсатишни янада қулайлаштириш ва б. муаммоларини ҳал этишда микроэлектрониканинг ўрни анча юкорилашди. Автомобилларни автоматик бошқаришда, уларнинг иш режимлари параметрларни назорат қилиб туришда, турли датчиклар ёрдамида олинаётган ахборотларни тўплаш ва уларга ишлов беришда, трансмиссияни бошқариш тизимида, двигателини бошқариш-тўхтатиш тизимида маҳсус датчик, интеграл қурилмалар ва микропроцессорли микросхемалар кўлланилмоқда. Истиқболда тузилиши жиҳатидан бир бутун бўлган датчиклар ва микроэлектрон функционал қурилмалар тизими А.нинг ривожланишини тезлаштиради ва кўлланиш соҳаларини янада кенгайтиради.

АВТОЮКЛАГИЧ — автомобиль ва вагонларга юк ортиш ва тушириш, омборларда юкни тахлаш, саноат корхоналарида бир цехдан иккинчи цехга юк ташиш учун ишлатиладиган машина. Юкни ташиш ва уни кўтариш учун А. ларда очилиб-ёпилувчи қамрагич бўлади, А.нинг қамрагичи хаскашга ўхшатиб ишланган, гидравлик ёки механик мослама ёрдамида кўтариб-туширилади. Сочилувчан ёки бўлак-бўлак юкларни ташиш учун универсал А.ларнинг қамрагичи стрела ва ковш (чўмич) б-н алмаштирилади. А. ёрдамида 3 — 5 т юкни ортиш,

тушириш ёки тахлаш мумкин.

АВУАРЛАР (франц. avoir — мулк) — 1) банкнинг тўловлар тўланадиган ва мажбуриятлар копланадиган маблағлари (чек, вексель, пул ўтказмалари, аккредитивлар, қимматбаҳо қофозлар, олтин, чет эл валютасидаги пул воситалари); 2) банкларнинг хорижий мамлакат банкларида сақланётган чет эл валютасидаги маблағлари. Бундай маблағлар одатда хорижий А. деб аталади ва маблағ жойлаштирилган мамлакат юрисдикциясига бўйсунади; 3) хусусий шахс ва ташкилотларнинг банклардаги омонатлари.

АВУНКУЛАТ (лот. avunculus — тоға) — ибтидой жамиятда тоға ва жиянлар ўртасидаги қавм-қариндошлиқ муносабатлари. Патриархат даврида фарзандларнинг она уруғи б-н қариндошлиқ алоқалари сақланган. А.га биноан тоға ўз жиянининг энг яқин ҳимоячиси, жиянлар эса ўз тогасининг ёрдамчилари хисобланган. Жиян ўз тогасининг мулкига ворис бўлиши ёки ўз мулкини унга мерос крлдириши мумкин бўлган. Тоға ўз жиянини уйлантириш ёки эрга беришда муҳим роль ўйнаган. А.нинг айrim кўринишлари бизгача етиб келган. Ўзбекистоннинг баъзи жойларида (кипчок-ўзбекларда) шундай ҳоллар учрайди.

АВУРСАК — шойи ва атлас тўкувчилар корхонасининг ипак пишитиш бўлимидаги чоридор ва тегирмонта уланган тахтача (уз. 2 м). А. нинг учидаги мих тегирмон тирноғи (тешиги) га солинади. Тегирмон айланса, А. ҳам харакатланади ва дугдондан келган ипакни чорига ўрайди. Чорига бир қатор ипак тўлса, А. михи бошқа тешикка солинади ва ипак чорининг юзига катак (тўр) шаклида уралади.

АВУРТА (туркийча) — ота-онасидан етим қолган гўдакларни бокиб, тарбиялаб вояга етказувчи аёл, энага. А. 11 — 14-а. ларга оид эски туркий ёзма обидаларида, хусусан Юсуф Хос Ҳожибининг «Қутадгу билиг», Носируддин Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асарларида қайд

этилган.

АВФИЙ БУХОРИЙ, Мухаммад Авфий, Нуриддин Мұхаммад ибн Тохир ибн Усмон Бухорий (1172/77, Бухоро — 1233, Ҳиндистон) — адабиётшунос, таржимон. Шарқ адабиётида тазкирачилик асосчиларидан. Бухородаги мадрасада ўқиган. 1201 й. Бухорода илек (хоким) саройида котиблик қылган. Ҳоразм, Ҳуросон шаҳарлари — Нишопур, Туе, Ҳирот, Марвга саёҳат қылган, Нажмидин Кубро, Шайх Маждиддин Баг-додий каби олимлар б-н мулқотда бўлган. 1219 й.да Бухорога қайтган. Мўғул истилоси даврида Ҳиндистонга кетиб, умрининг охиригача ўша ерда яшаган. «Лубоб ул-албоб» («Магизларнинг магзи») тазкирасини яратган (1222—23). 12 бобдан иборат мазкур тазкира мўғул истилосидан аввалги адабиёт ва маданият арбоблари ҳакида ягона манба саналади. 1223 й.да Крзи Мұхсин Таннухий (Ю.-а.)нинг «Ал-фараж» («Шодлик») асарини арабчадан форсчага таржима қылган. А. Б.нинг иккинчи ирик асари «Жавомеъ ул-хикоёт ва лавомеъ ул-ривоёт» («Хикоятлар тўплами ва ривоятлар жилоси», 1228) да турли фанларга оид илмий лавҳалар, баҳслар ва хулосалар ҳикоя ва ривоят тарзида содда баён қилинган. Асар Шарқда кенг тарқалган, айрим ҳикоялари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Нодир ҳикоялар, Т., 1977; Ҳикоялар ва ривоятлар, Т., 1983.

АГА, Америка құрбақаси, гов-курбақа (Bifo marinus) — сұнда ва куруқликда яшовчилар синфи — думсизлар түркүмига мансуб энг ирик құрбақа. Танасининг уз. 25 см дан ортиқ, эни 12 см га яқин. Териси қўнгир ёки кулранг тусда, кора доғлари бор, қорин томони оқиши. Жан. ва Марказий Америкада ҳамда Антил оларидан тарқалган. А. кундузи пана жойда яшириниб ётади, кечқурун ва тунда ов қиласи. Ҳашаротлар, моллюскалар,чувалчанглар ва айрим майда умурткали хайвонлар б-н озиқланади.

АГА БУРЯТЛАРИ МУХТОР ОКРУГИ - РФнинг Чита вилояти таркибидаги

мухтор округ. 1937 й. 26 сент.да ташкил этилган. Майд. 19 минг км². Аҳолиси 79 минг киши (1993). Округ таркибида 3 маъмурий туман, 4 шаҳарча бор. Маъмурӣ маркази — Агинское шаҳарчаси.

Табиати. А. Б.м.о. Шарқий Байкал портининг жан.да. Жан.-ғарбдан шим.-шарққа параллел ҳолда Черский, Даурия, Могойтуй (округнинг энг баланд нуктаси — Алханай чўққиси, 1663 м) тизмалари чўзилган. Жан.да 700 — 800 м баландлиқдаги Онон бўйи текислиги бор. Иқлими кескин континентал, мўътадил. Ёз исик, июннинг ўртacha т-раси ғарбда 16°, жан.-шарқда 18°. Қиши совуқ, булутсиз кунлар кўп, қор кам, янв.нинг ўртacha т-раси — 22° дан — 24° гача. Йилига жан.-шарқда 300 мм лан ғарбда 400 мм гача ёғин ёғади. Баҳор ва ёзниг бошларида ёғингарчилик бўлмайди. Қор коплами 3 — 6 см. Вегетация даври ғарбда 90 кундан 150 кунгача. Дарёлари камсув. Округнинг жан. ва шарқий чегарасидан Онон дарёси, ўзидан эса Ононнинг Илея ва Ага ирмоклари оқиб ўтади. Жан. да кичик кўллар бор. Ғарбидаги тоғларда подзоллашган ва кулранг тупроқлар, текисликларда карбонатли каштан ва коратупроқлар тарқалган. Пасттекисликларда дашт ўсимликлари ўсади. Округ худининг 30% ўрмон.

Аҳолиси. А. Б.м.о.нинг асосий аҳолиси бурятлар ва руслар; шунингдек украинлар, татарлар ва б. яшайди. Шаҳар аҳолиси 33%. Аҳолисининг ўртacha зичлиги 1 км² га 4,2 киши.

Хўжалигида қ.х. мухим роль ўйнайди. Округ худудининг 2F5 қисми дашт яловлари ва пичанзорлардан иборат. Қ.х.да майин жунли ялов қўйчилиги, гўшт-сут чорвачилиги, йилқичилик (округнинг жан.-шарқида) ривожланган. Фалла экинларидан буғдой, сули, арпа ва ем-хащак экинлари экиласди.

Саноати асосан маҳаллий қ.х. маҳсулотларини қайта ишлайди. Орёл кон-бойитиши к-ти ва Агинское ёғ з-ди бор. Ўрмон саноати Ара, Иля, Дульдурга, Агинскоеда ривожланган.

Округнинг шарқий қисмини т.й. кесиб ўтган. Аргалей, Агинское, Могой-туй ва Цугол орқали автомобиль йўли ўтади. Округнинг фарбий қисмida Дарасун — Дульдурга — Хапчеранга автомобиль йўли бор.

АГАВА (Agave) — чучмомадошлар оиласига мансуб кўп ийллик ўсимликлар туркуми. Ватани — Ўрга ва Жан. Америка. 300 дан ортиқ, тури Мексика ва унга ёндош улкаларда ёввойи ҳолда ўсади. Европа ва Осиёда (хусусан, Ўрга Осиё, Крим ва Кавказда) ҳам экилади. Пояси қисқа, қуи қисмida узун ва калин (суккулент) ёпирма барглар жойлашган. А. монокарп ўсимлик, яъни бутун хаёти давомида факат бир марта (6 — 15 й.да, оранжереяларда эса 20 — 30 й.дан кейин) гуллаб, узун (12м гача) генератив поя чиқаради, унда 17 мингга кадар гул бўлади. Гуллари уруғлаб бўлгандан сўнг А. қурийди. А. асосан манзарали ўсимлик сифатида экилади.

АГАДИР — Марокашдаги шаҳар, Атлантика океани соҳилидаги порт. Агадир провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 700 минг кишидан ортиқ. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Балик консерва ва цемент и.ч. ва б. корхоналари бор. Денгиз бўйи туризми ва истироҳат маркази. Шаҳарга 16-а.да асос солинган. А. 1911 й.ги халқаро низо — Марокашда Германия б-н Франциянинг рақобати туфайли келиб чиққан воқеалар б-н машҳур. 1960 й. зилзилада шаҳар каттиқ шикастланган.

АГАЛАКТИЯ (юн. α — инкор кўшимишчаси, gale — сут) — эмизикли аёл кўкрагида сут бўлмай қолиши. А. асосан сут безларининг етарли ривожланмаганлиги ва организмда ички секреция безлари функциясининг бузилиши, мас, жинсий безлар ва гипофиздан чикадиган гормонлар ўртасидаги мувозанатнинг йўқолиши, баъзи аъзоларнинг касалланиши натижасида келиб чиқади. Нотўғри овқатланиш, кучли ҳаяжон, кўркув ва асабийланиш ҳам А.га сабаб бўлиши мумкин. Умуман, А. Камроқ учрайди,

кўпроқ гипогалактия, яъни сут камайиб қолиш ҳодисаси рўй беради. А.ни даволаш учун сут безини массаж қилиш (уқалаш), ўз вақтида ва бекаму кўст овқатланиш, тиникиб ухлаш ва дам олиш лозим. Бу ёрдам бермаса, врач тавсияси б-н болани бошқа аёлга эмизириш ёки гўдаклар учун мўлжалланган сутли овқатлар б-н боқиши тавсия этилади.

АГАЛЬМАТОЛИТ, қолиптош (юн. agalma — безак, ҳайкал ва lithos — тош) — 1) пирофиллит ёки талькнинг яширин кристалли агрегати; 2) каолинит-диккитнинг майдада тангачасимон агрегатидан тузилган тоғ жинси. Диккит қатламчалари аралашган бўлади. Ранги оқ, оқ-сарғиши, сарғиши-зангри. Пирофиллит — агальматолит, гидротермал минераллар гурухига кириб, кўпинча кварцитлар ичидаги учрайди. А.ни ишлаш осон бўлганидан қадимдан ҳар хил ҳайкал, кулдон, колип, мундштук ва б. буюмлар ясалади, шунингдек саноатда ўтга чидамли материал сифатида, асбобсозлик ва электротехникада фойдаланилади. А. Ўзбекистондаги Оқтош, Чатқол ва Курама тоғларида учрайди.

АГАМАЛАР (Agama) — агамасимонлар оиласига мансуб калтакесаклар уруғи. Танаси ясси, боши учбурчак шаклда, думи цилиндрисимон ёки икки ёндан бир оз сиқилган. Танаси хилма-хил рангда, айниқса эркаклари ранг-баранг бўлади. А.нинг 70 га яқин тури маълум. Африка, Жан.-Фарбий ва Марказий Осиёнинг очиқ дашт, чўл ва тошлок тоғли худудларида тарқалган. Айрим турлари Жан.-Шаркий Европада ҳам учрайди. Ўзбекистоннинг дарё водийлари ва чўлларида чўл агамаси, яъни кунқарғар (Agama sangyinalenta), тоғли худудларида Туркистон агамаси, яъни тошталтакесак (Agama lohmanni), Кавказ агамаси (Agama caucasia), Ҳимолай агамаси (Agama nimalayana), Павловский агамаси (Agama pawlowskii) тарқалган. А. ҳар хил ҳашаротлар, ўргимчаксимонлар, кўпоёклилар ва майдада калтакесаклар, шунингдек яшил ўсимликларнинг гули,

барглари ва меваси б-н озикланади.

АГАМАСИМОНЛАР (Agamidae)

-калтакесаклар кенжә түркүми тангачалилар түркүміга мансуб сұдрайып жорувчилар оиласи. А.нинг боши учбурчак ёки түгәрап шаклда, устки томондан майда тангачалар ёки буртмачалар б-н копланган. Танаси япалоқ (ерда яшовчи А.) ёки икки ён томондан сиқик (дараахт А.), оёклари ва думи яхши ривожланган, күз қорачиғи түгәрап шаклда. Күпчилик А. тишларининг ташқи күриниши сут эмизувчиларниң таңынан ажыратылған. А.нинг 34 урукка бўлинадиган 300 га яқин тури маълум. Африка, Жан. ва Марказий Осиёда, айрим турлари Жан.-Шаркий Европа, Австралия ва Полинезияда тарқалган. Ўзбекистонда агамалар ва түгарақбошлилар уруғларига мансуб 15 га яқин тури тарқалган. Очик дашт, чўл ва тошлок жойларда яшайди.

АГАМЕМНОН — юнон мифологиясида Микен ёки Аргос подшоҳи. «Илиада» достонида тасвиirlанишича, Троя урушыда мардлик ва жасорат күрсатған, бироқ манфаатпараст, такаббур шахс бўлган. Троя устидан ғалабага эришгач, А. ўз юртига қайтаётгандан хотини Клитемнестра ва унинг жазмани Эгисф томонидан ўлдирилган. А. образига кўпгина ёзувчилар (Эсхил, Еврипид ва б.) мурожаат этишган.

АГАР-АГАР — айрим денгизларнинг кизил ва кўнғир рангли ўсимликларидан алохиди усулда қайнатиб олинадиган шилимшиқ модда. Таркибида 50 — 80% гача агароза бўлади. Агароза б-н бирга А.-А. таркибиغا нордон полисахарид фракция — «агаропектин» хам киради. А.-А. совуқ сувда деярли эримайди, қайнок сувда яхши эрийди. 0,5 — 1,5% ли сувли эритмалари 32 — 39° гача совитилганда 85° да эрувчи мустаҳкам геллар ҳосил қиласи. А.-А. микробиологияда микроорганизмларни ўстириш учун озиқли муҳит сифатида, шунингдек озиқовқат, қандолатчилик саноатида, дори тайёрлашда ва б. соҳаларда ишлатилади.

АГАТ (юн. acates) — кварц гурухига киругучи минерал (қ. Ақик).

АГАТЧАГИЛ ТОФИ - ЎзР Сурхондарё вилоятидаги Шеробод-Сариқамиш тизласининг бир қисми. Оққапчигай дарасидан Улайнор довонигача (22 км га) чўзилган. Мутлақ бал.— 1280—1300 м. А. т. нинг жан.-шаркий ён бағри тик ва шим.-гарбий ён бағри эса қияроқ. А. т. замини бўр даврининг яшил гил, қумтош, алевролит, гипс ва оҳактошларидан, сувайиргич қисми қаттиқ оҳак-тошлардан тузилган. Оҳактош қатламининг бальзи жойлари сувда эриб, кичик горлар ҳосил қилган. Тоғ этакларида куруқсой кўп. Сойларнинг тагини пролювий жинслари коплаган.

АГАФОКЛ (мил. ав. 360-289) - кулол, лашкарбоши, Сиракуза ҳукмдори (тиранни, 317 й.дан). Сўнгги тирания вакили. Ёлланма аскарлар ва хонавайрон бўлган фуқароларга таяниб Сиракузадаги олигархияни ағдариб ташлаган. 313 й.га келиб Сицилиядаги деярли барча юнон шаҳарларини босиб олган. Ҳокимлиги даврида Сицилияга эгалик қилиш учун Карфагенга қарши мувффакиятли кураш олиб борган. Тахм. 305 й. «сицилияликлар подшоси» унвонини олган. 299 й. Керкиру о. (Корфу) ни забт этган. Жан. Италияга ҳарбий сафари пайтида вафот этган. А. ҳукмдорлик йиллари Сиракузанинг куч-кудрати ва маданий равнақи юксалган давр бўлган.

АГВАН ТИЛИ — Кавказ албанлари тили. Ёзма ёдгорликлар 5—9- аларга тааллукли. А. т. ҳали тўлиқ ўрганилмаган. А. т. арман ва грузин адабиётида сақланиб қолган унсурлари (ой номлари, исмлар, айрим грамматик шакллар)га кўра у дин тилига яқин туради деган тахмин бор.

АГГЛЮТИНАТИВ ТИЛЛАР (лот. agglutino — кўшилиш) — сўз ўзаги ёки негизига кўшимчалар кўшилиши (улашиши) натижасида янги сўзлар ҳосил бўлувчи тиллар. А. т. да сўзнинг ўзак ёки асосини ўзгартмаган ҳолда кўшимчалар кўшиши б-н маълум сўз ва шакл ясалади, ҳар бир кўшимчага муайян маъно ва вази-

фа б-н қатнашади. Мас, уч-увчилар-имизга. Туркий тил (хусусан, ўзбек тили), фин-угор тиллари А. т. хисобланади.

АГГЛЮТИНАЦИЯ (лот. agglutinatio -ёпишиш) — тибиётда зарачалар, бактериялар, кизил ва оқ қон танаачала-ри (эритроцитлар ва лейкоцитлар) ва б. хужайраларнинг агглютиниллар (қон зардоби) таъсирида бир-бирига ёпишиб, ғуж-ғуж бўлиб чўкиб тушиши. Улар организмнинг ҳар хил касалликларида ва иммунитет ҳосил қилганда тўпланади. Мас, тажриба ҳайвонларини ич терламага қарши эмлаб, унда олинган зардоб (иммун зардоб) ич терлама микроблари бор муҳитга таъсир эттирилса, микроблар харакат қилишдан тўхтайди ва ғуж-ғуж бўлиб чўкиб тушади. Кон группасини аниглаш, баъзи юкумли касалликларни текшириш учун қилинадиган серологик реакциялар А. га асосланган.

АГГЛЮТИНАЦИЯ (тилшуносликда) — тилларда сўз ўзаги, негизга грамматик ва деривацийий маънога эга аффиксларнинг кўшиши йўли б-н янги сўз ёки грамматик шакл ҳосил бўлиши. Аффикслар бир маъноли, яъни уларнинг ҳар бири битта грамматик маънони ифодалайди ва мазкур маънони англатиш учун айни шу аффикс хизмат қиласди. Аффикслар бирин-кетин уланиб келади ва ўзак б-н ҳам, бошқа аффикс б-н ҳам қоришиб кетмайди, улар чегараси аниқ бўлади. Унли товушлар асоснинг товуш таркибига боғлиқ ҳолда фонетик ўзгаришга учраши мумкин (к. Сингармонизм), бундан ташкири ундош товушлар ҳам морфемалар кўшилганда ўзгаришга учрайди, лекин бу ўзгариш муайян тил учун хос бўлган соғ фонетик қоидага бўйсунганди. Бу ҳолатни туркий тиллар, фин-угор тилларида кузатиш мумкин. А. морфологик тавсифга кўра агглютина-тив тимарда яққол намоён бўлади. Мас, ўзбек тилидаги «ёзувчиларга» сўзида ёз — ўзак (ёзмоқ маъносига эга), -ув сўз ясовчи кўшимча (харакат номи маъносига эга), чи — сўз ясовчи кўшимча (шахс оти маъносига эга), лар — кўплик

кўшимчаси, га — келишик кўшимчаси; кейинги икки кўшимча сўз ўзгартирувчи кўшимчалар хисобланади.

АГГРАВАЦИЯ (лот. aggravо — ғам босиш) — беморнинг ўз хасталигини атайлаб бўрттириб кўрсатиши. Бош миядаги ва руҳий касалликларда учрайди.

АГЕЛОН — к. Гербицидлар.

АГЕНТ (лот. agens, қаратқич келишиги — agentis — иш юритувчи) — бирон-бир ташкилот ёки киши топшириғига биноан ёки унинг манфаатини кўзлаб иш юритувчи шахс, вакил; муассаса, ташкилот ва ҳ.к.нинг топшириғини бажарувчи вакили; бирон-бир давлат разведкасининг маҳфий ходими, жосус; реакциялар, технологик жараёнларда иштирок этадиган модда, бирор ходисага сабаб бўладиган омил.

АГЕНТЛИК — бирон-бир муассасанинг маҳаллий бўлими, шунингдек айрим ахборот, воситачилик ва ш.к. муассасаларнинг номи (мас, телеграф агентлиги, Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги, «Жаҳон» ахборот агентлиги ва ҳ.к.).

АГЕР ПУБЛИКУС (лот. Ager publicus — жамоат ери) — қад. Римдаги давлат ер жамгармаси; римликлар томонидан бўйсундирилган жойлардаги ерлар. Ундан фойдаланишининг турли усуллари бўлган; кўп кисмини патрицийлар эгаллаб олиб, ўз хусусий мулкига айлантирган. Ллебейлариянт патрицийларга қарши курашининг бирдан-бир сабаби ҳам А.п.ни қайта бўлиш ва ундан фойдаланиш масаласи эди. Бундай кураш бир қанча аграр конунлар (мас, Лициний Секстий ва Гракхлар конунлари)ни вужудга келтирди. Империя даврида жамоа ерлари қолмади, вилоятдаги ҳамма ерлар давлат ҳисобига ўтди.

АГЕСИЛАЙ II - (мил. ав. тахм. 442 -тахм. 358) — Спарта подшоси (401 й.дан.), саркарда ва дипломат. 396 — 394 й.ларда Кичик Осиё я.о.да форслар устидан бир неча марта ғалаба қозонди. Анталкид сулҳидян (387 ёки 386) кейин бир мунча муддат Спартанинг Юнонистондаги хукмронлигини тиклади. 361

— 360 й.ларда Мисрда бўлиб, форслар б-н урушда мисрликларга ёрдам берди. Мисрдан ватаниниң қайтишида йўлда вафот этган.

АГИИН БОТИФИ - Устюорт платосининг марказидаги ботик. Борсакелмас ботифининг шим.-ғарбидаги. Ўртача бал. 85 — 95 м дан ПО м гача. Энг баланд жойи 124 м. Шим.дан жан.га 27 — 32 км, шарқдан ғарбга 18 — 20 км га чўзилган. Ер юзаси бир оз кия. Ботикнинг туби соғ шўрхокдан иборат. Рельефининг баландроқ жойлари плато қрлдиклари, улар оралигидаги пастқамчиклар эса шўрхоклар б-н банд. Дўнгликларда корасаксовул, пастқамликларда сарисизан ва шохилоқ ўсади.

АГИНСКОЕ — РФ Чига вилоятидаги шаҳарча (1959 й.дан), Ага Буряtlари муҳтор округининг маъмурий маркази. Ага дарёси (Амур ҳавзаси) бўйидаги, Могойтуй т.й. станциясидан 37 км жан.-ғарбда. Аҳолиси 9,2 минг киши. Мой, нон з-ллари, пед. билим юрти бор. А. га 1811 й.да асос солинган.

АГИС IV (мил. ав. 262 - 241) - Спарта подшоси (245 й.дан). Фуқароларнинг яшаш тарзини яхшилаш мақсадида бир катор ислоҳотлар килган (карзларни бекор қилган, катта ер эгаларининг ерини чегаралаб кўйган, ери йўқ фуқароларга ер берган). Тиранпинка интилганликда айбланиб қатл этилган.

АГИТАЦИЯ (лот. *agitatio*—харакатга келтириш, уйғотиш) — қ. Ташвиқот.

АГИШЕВ Одельша Александрович (1939.10.8) — киносценарийчи. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арабоби (1975). «Лайлак келди, ёз бўлди», «Фавкулодда комиссар», «Севишганлар», «Учрашув ва айрилик», «Сўнгги учрашув», «Севги ва нафрат», «Даҳонинг ёшлиги» фильмларининг сценарийларини ҳамкорликда ёзган.

АГЛОМЕРАТ (лот. *agglomero* — айқаш-уйқаш уюмланган, ўигилган) — 1) петрографияда — ҳар хил тоғ жинслари бир-бирига ёпишиб ҳосил қилган ғовак тўплам. А.лар цементлашганда

брекнияляр, туфлар ҳосил бўлади. Лавали А.— лава оқимлари харакати вақтида ўта ёпишқоқ лавалар палаҳсалари тўпламидан иборат; 2) металлургияда — майда руда ёки кукунсимон металларни маҳсус машиналарда қовуштириб, ҳосил қилинган йирик бўлаклар. Қора ва рангли металлургия учун хом ашё сифатида фойдаланилади (қ. Агломератлаш).

АГЛОМЕРАТЛАШ (металлургияда) — майда руда ва руда концентратларини маҳсус машиналарда пишириб йирик бўлаклар (агломератлар) ҳосил қилинадиган термик жараён. Машина бункерига (дўлга) майдалиги 8 — 10 мм гача бўлган руда, ёқилғи ва колошник (қ. Мартен пени) кукунлари аралашмаси тўлдирилади. Аралашма бункер-дозатор орқали винтли аралаштирувчига узатилилади. Аралашма маҳсус намлагич ёрдамида маълум даражада намлангач, конвейер лентасининг таги тешик кутисига узатилади. Бу кутига тўлдирилган аралашма горелка тагига келгач аралашма ёнади. Кутидаги т-ра 1100 — 1200° гача кўтарилади. Темир оксиднинг бир қисми FeO гача қайтарилгач, SiO₂ б-н бирикиб, тошқол (шлак) ҳосил қиласиди. Бу бирикма эрийди ва майда материалларни ўзаро бириктириб, агломерат ҳосил этади. Қутидаги ёқилгининг ёниши учун тагидан ҳаво бериб турилади. Ёниш маҳсулотлари вентилятор воситасида мўридан ҳавога чиқариб юборилади.

АГЛОМЕРАЦИЯ, аҳоли пунктлари агломерацияси — аҳоли пунктлари, асосан шаҳарлар, шунингдек қишлоқларнинг интенсив хўжалик, меҳнат ва маданий-маший ҳамда рекреацион алокалар б-н боғланиб, ягона бирликни ташкил қилган компакт ҳудудли гурухи. Аҳолининг гурух бўлиб жойлашишининг энг ривожланган шаклларидан бири. Шаҳарларда (acosan йирик шаҳарлар атрофида) аҳолининг тўпланиши асосида вужудга келган ва ривожланган.

Моноцентрик А.п.а. ва поликентрик А.п.а. бўлади. А.п.а. учун аҳоли яшайдиган ҳудудларнинг яқинлиги, аҳолининг

мехнат килиш учун шаҳар атрофидан шаҳар марказига бориши хос. Урбанизация жараёнида А.п.а. дунё бўйича кўпайиб бормоқда. Ўзбекистонда 2 йирик А.п.а. (Тошкент, Фарғона-Марғилон) бор. Тошкент А.п.а.да 60% шаҳар ва 40% қишлоқ аҳолиси, Фарғона-Марғилон А.п.а.да 50% шаҳар аҳолиси ва 50% қишлоқ аҳолиси яшайди (1999).

АГЛОПОРИТ — енгил бетонлар учун сунъий говак тўлдиргич; гилли жинсларга ёхуд кўмирни бойитиш ёки ёкишда ҳосил бўлган чиқинди (шлак, кул)га иссиқлик ишлови (термик ишлов) бериб, сўнгра майдалаб ҳосил килинади. А. чакиқ тош ёки шағал кўринишида олинади. А. девор панеллари, блоклари ва иссиқлик изоляция буюмлари тайёрлаша-да ишлатилади (қ. Бетон).

АГЛОПОРИТ-БЕТОН - сунъий енгил бетон. Кум ва цемент қоришмасидан тайёрланади. Сиқилишга мустаҳкамлик чегараси 50 — 250 кг/см², ҳажмий оғирлиги 1100 — 1700 кг/м³. А.-б. девор панеллари, блоклари ва иссиқлик изоляция буюмлари тайёрлашда ишлатилади.

АГНОЗИЯ (юн. α — инкор қўшимчаси, gnosis — билиш) — фаҳмлаш, тушуниш қобилиятига эга бўлмаслик; бунда бемор сезги аъзолари б-н нарсаларни идрок килолмайди. Бош мия катта ярим шарлари пўстлогининг айрим кисмлари зааралланганида кузатилади. Кўриш, эшитиш, сезги-тактил А.си ва б. мавжуд. Кўриш А.си сида бемор сўзларни ўқий олмайди, ракамларни танимайди. Эшитиш А.си (рухий карлик)да таниш товушлар (паровоз овози, кўнфироқ жарангি, сувнинг шовуллаши ва х.к.)ни бемор аниқлай олмайди, шунингдек айтилган сўзларнинг маъносига тушуниб етмайди. Сезги-тактил А.сида бемор ўзи ушлаб турган нарсасининг нима эканлигини айтиб беролмайди ва х.к.

АГНОСТИЦИЗМ (юн. α - инкор қўшимчаси, gnosis — билиш) — борлиқни, воқелиқдаги нарса ва ҳодисаларни, уларнинг моҳиятини би-

лиш мумкинлигини қисман ёки мутлақо инкор этувчи назария. А. вакиллари борлиқнинг чексизлиги, ниҳоясизлиги ва мураккаблиги, инсон сезги аъзолари имкониятларининг чекланганлигига асосланиб борлиқни билиш мумкин эмас деб ҳисоблайди. А.нинг йирик вакилларидан бири инглиз файласуфи Давид Юм, инсон акли сезгиларимиз берган маълумотларга таяниб воқеликни билади, лекин, сезги аъзоларимиз бизга тўғри ва тўлиқ маълумот берадими, сезгиларимиз акс эттираётган воқеликнинг ўзи мавжудлигига шубҳа билдирган (бу жиҳатдан Юм А.и скептицизмнинг бир кўриниши сифатида намоён бўлади). А.нинг иккинчи бир йўналиши немис файласуфи Иммануил Кант фалсафасида ифодаланган. И.Кант ташки оламни иккига: «биз учун нарса» ва «нарса ўзида»га ажратиб тушунтиради, оламнинг биз билган ва билиб олишимиз мумкин бўлган қисмини «биз учун нарса» деб атайди. Оламнинг «нарса ўзида» қисмининг айрим жиҳатларинигина билиш мумкин бўлса ҳам, унинг асл моҳиятини билиш мумкин эмас дейди. Билиш объективнинг чексизлигини, ниҳоясизлигини, ҳодисалар ички моҳиятининг тубсизлигини мутлақлаштириш А.нинг гносеологик илдизларига киради. Ҳақиқатда, ҳар қандай нарсани бир қарашда, бир зумда ҳар тарафлама билиб бўлмайди, уни билиб олиш учун муайян вақт керак бўлади. Шунингдек, ҳар қандай нарсани ва унинг моҳиятини билиб олишимиз учун ёрдамчи курол ва воситаларнинг қай даражада такомиллашганлиги жиддий аҳамиятга эга. Бизга нисбатан кейинги авлодларимизнинг тажрибалари янада бойиб, такомиллашиб боради ва натижада улар бизларга нисбатан кўпроқ нарсаларни билади. Биз сезги аъзоларимизнинг билиш имконияти етмаган объексларни акл ва тафаккур кучи б-н билиб борамиз. Билиш шу тарзда яхлит ва узлуксиз жа-

раёндир. Инсон ақл-тафаккури фан ва амалиетни тараккүй эттиришга, билиш ва изланиш воситаларини такомиллаширишга йўл очади.

Бахтиёр Тўраев.

АГОНИК ЧИЗИҚЛАР - Ер шари устида ер магнит майдонининг оғиши бурчаги нолга тенг бўлган ва ер магнетизми кучининг горизонтал ташкил этувчиши айнан шимолдан жанубга йўналган нуқталарни бирлаштирувчи чизиқлар. Шим. магнит кутбидан бошланадиган А.ч. дан бири Канадани, АҚШни ва Жан. Американи кесиб ўтади, бошқаси Финляндия, РФ Европа кисмининг шарқидан, Арабистон, Хитой, Япония, Суматра ороллари хамда Фарбий Австралиядан Жан. магнит кутбига йўналган. А.ч. ер магнит майдонининг ўрта ҳолатдан четланишини кўрсатади.

АГОНИСТИКЛАР (юн. *agonistikas* — курашчан), циркум-целлионлар — 4 — 5-а.ларда Шим. Африкадаги христианлар сектаси. Асосий кисмини деҳқонлар ташкил килган, дунёвий ишлардан кул узиш, ижтимоий тенгизлилкка қарши норозилик, расмий черковга нисбатан муросасизлик, аскетизм ва ўз-ўзига азоб беришни тарғиб қилиш А.га хос хусусиятлардир. А. хусусан Нумидияда 340 й.га яқин колонлар, қишлоқ камбағаллари ва қулларнинг кўзғолонларига раҳбарлик қилган.

АГОНИЯ (юн. *agonia* — кураш), ҳолати разм — ўлим талвасаси. Унинг ўзига хос белгилари: бош мия фаолиятининг заифланиши, хириллаш, хушдан кетиш, нафас олиш ва юрак уришининг бир текис бўлмаслиги, кўз корачишининг кенгайиши, рефлексларнинг аста-секин йўқолиши, оёқ ва баданинг совиши, ранг бўзариши, тананинг кўқимтири тус олиши. Киши кўп кон йўқотганда, шок, асфиксия ва б.да ўз вақтида тегишли чора-тадбирлар кўрилганда уни А. ҳолатидан қайтариш мумкин. А. ни дастлаб юон табиблари аник тасвирлаб берганлар.

АГРА — Хиндистоннинг шим.даги

шаҳар, Уттар-Прадеш штатида, Жамна (Ямуна) дарёсининг ўнг сохилида. Аҳолиси 899 минг киши (1991). Йирик т.й. тугуни. Агра — Бомбай автомагистралининг охирги манзили. А. 16 — 19-а.ларда Бобурийлар қароргоҳи (пойтахти) бўлган, айниқса Ақбар ва Шоҳ Жаҳон даврида равнақ топган (16 — 17-а.лар). А.да 16 — 17-а. ларга доир мусулмон меморчилигининг ажойиб ёдгорликлари сақланиб қолган. «Агра-Форт» (16-а.) қасри ва унинг ичида «Марварид маежид» (17-а.), бир қанча саройлар бор. А. я кип и да Шоҳ Жаҳон ва унинг хотини (Мумтоз Маҳал) мақбараси — Тоҷмаҳал жойлашган (17-а. ўрталарида курилган). Тоҷмаҳал Шарқ меморчилигининг ажойиб намунаси. Жоме масжид (1628), Эътимод уд-Давла мақбараси (1628) кабилар жаҳон меморчилиги дурдоналаридан ҳисобланади. Буларни куришда ҳинд усталари б-н бирга Бухоро ва Самарқанд усталари хам қатнашган. 19 — 20-а.ларда А. қайта тикланди. Шаҳар ташқарисидаги боғда алоҳида ансамблини ташкил этган ун-т биноси (1927) Ўрта Осиё меморчилиги услубида курилган. А. бинолари мармарга ишланган ўйма ва қадама нақшлари, фил суюгидан ишланган буюмлари б-н машҳур. А. саноати асосан кўн пойабзал, озиқ-овқат, қофоз, ойнашиша корхоналари, Хиндистоннинг шим.даги энг йирик «Жонс-Милс» йигирив к-ти, электр-техника ва б. корхоналардан иборат. Қўлда газлама тўкиш ва бадиий буюмлар ясаш хунармандчилиги тараккүй этган. А.да ун-т (1927) ва Маҳатма Ганди асарларининг маҳсус кутубхонаси бор.

АГРАНУЛОЦИТЛАР (юн. *a* - инкор қўшимчаси ва гранулоцитлар) — цитоплазмасида маҳсус доначалар сақламайдиган оқ кон танаchalари (лейкоцитлар). Лимфоцитлар ва моноцитларга бўлинади. Соғлом одам қонида лимфоцитлар оқ кон танаchalарининг 20 - 30% ини, моноцитлар эса 6 — 8% ини ташкил килади (яна к. Моноцитлар, Лимфоцитлар).

АГРАР (лот. agrarius) — 1) ерга, ердан фойдаланишга, унга эгалик қилишга оид (мас, А. танглик, А. ислоҳот); 2) саноатга нисбатан қ.х. ишлаб чиқариши асосий ўринда туришини ифодаловчи сўз (мас, А. мамлакат ва ҳ.к.).

АГРАР ИСЛОҲОТЛАР, қишлоқ хўжалигидаги ислоҳотлар — давлатнинг ерга мулкчилик муносабатлари ва ерда хўжалик юритиш усулларини ўзгартиришга каратилган чора-тадбирлари мажмуи. Дастреб А.и. концепцияси мақсад ва вазифалари, йўналиши, уни ўтказиш босқичлари аниқлаб олинади. Шунга асосланиб А.и.ни ўтказишнинг аниқ чора-тадбирлари белгиланади ва уларни давлат амалга оширади.

Тарихда А.и.нинг З турини кўриш мумкин. Биринчиси — анъанавий (натурализм, бикик, колок) иктисодиётдан бозор иктисодиётга ўтишни кўзловчи А.и. Улар жумласига 19—20-а.ларда Европа, Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларида А.и.ни киритиш мумкин. Иккинчиси — бозор хўжалигидан тоталитар-режали тузумга ўтишни кўзлаган ва пролетариат диктатураси ёрдамида амалга оширилган А.и. Учинчиси — 90-й.лар бошидан собиқ социалистик мамлакатларда режали иктисодиётдан қайта бозор муносабатларига ўтишга каратилган А.и.

Биринчи тоифадаги ислоҳотлар қ.х.да товар и.ч.ни ўстириб, уни бозор изига солишини мўлжаллайди. Заминдорлар мулки бўлган ер уни экадиганларга — дехконларга ҳак тўлаш шарти б-н ёки бепул берилади, ерга дехконларнинг хусусий мулки ўрнатилади. Дехконлар табақалашиб, уларнинг бир қисми бойларга айланса, бошқа қисми ёлланма ишчиларга айланади. А.и. қишлоқ хўжалигига механизацияни кўллаб, бу соҳадан иш кучини сиқиб чиқаришга олиб келади. А.и. фермерлар синфини шакллантириб, уларнинг мавқеини мустаҳкамлайди. Иккинчи тоифадаги А.и. собиқ СССР, Монголия, Шаркий Европа давлатларида ва б. мамлакатларда

амалга оширилган. Бундай ислоҳотлар натижасида ер тўла-тўқис ёки қисман хусусий мулкдорлар тасарруфидан чиқарилиб, давлат мулкига айлантирилади, мустақил дехқон хўжалиги ўрнига давлат режасига биноан ишловчи давлат хўжалиги ва жамоа хўжаликлари барпо этилади, уларни ҳукumat тўла назорат қилади. Бу ислоҳотлар қишлоқдаги эркин бозор муносабатларини йўқотади, қ.х.да стимуллар сўна борганидан у инқирозга юз ўғиради, озиқ-овқат тақчиллиги доимий тус олади. Учинчи турдаги А.и. давлатлаштирилган қ.х.дан эркин бозор хўжалигига ўтишни кўзда тутади, улар натижасида ерга давлат эгалиги қисман ёки тўла-тўқис бекор қилинади, ерни ижара-га ишлатишга руҳсат берилади, давлат ва жамоа хўжалигининг мулки дехқонлар ўртасида бепул, қисмаи бепул, ёхуд хақини тўлаш шарти б-н тақсимланади. Дехкон (фермер) хўжалиги асосий хўжалик турига айлантирилади, бу хўжалик бозор талабига қараб ва ўз манбаатини кўзлаб иш юритади.

20-а. давомида Ўзбекистонда А.и.нинг сўнгги икки тури амалга оширилди. Шўролар даврида ер-сувлар уларнинг эгаларидан тортиб олинниб, дехқонларга берилди. Лекин тез орада улардан яна тортиб олинниб давлат мулкига айлантирилди. Бундай ислоҳотлар 1917—22 йларда ўтказилди. 1925—26 йларда ер-сув ислоҳоти ўтказилди. Бу ислоҳотларда маҳаллий бойларга қарашли ерларнинг бир қисми ерсизларга бепул тақсимлаб берилди. Бундай ислоҳотлар натижасида бозорга ишловчи мустақил дехқон хўжалиги ривожланди. Аммо бу узоққа бормади, чунки 20-й.лар ислоҳоти қишлоқни ёппасига жамоалаштириш б-н якунланди. 1929—32 й.лар мобайнида дехқон хўжалиги тамоман тугатилиб, ўрнига давлат ва жамоа хўжаликлари барпо этилди, қ.х. тоталитар-режали тизим гирдобида қолди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, янги мазмунга эга бўлган ислоҳотлар бошланди. Республикада туб А.и. нинг ҳукуқий

асосларини яратадиган қонунлар кабул килинди. Жумладан, «Ер тўғрисида» (20.06.1990), «Ўзбекистонда тадбиркорлик тўғрисида» (15.02.1991), «Давлат тасарруфидан чикариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» (19.11.1991), «Ижара тўғрисида» (19.11.1991), «Дехқон хўжалиги тўғрисида» (3.07.1992), «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида» (9.12.1992), «Ер солиги тўғрисида» (6.05.1993) ва б. қонунлар ҳамда ҳукумат қарорлари қ.х.да кўп укладли иқтисодиёт пойдеворини яратишга йўл очди. 1998 й. апр.да чиқилган «Кишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида», «Дехқон хўжалиги тўғрисида», «Фермер хўжалиги тўғрисида» қонунлари ва Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси кабул килинди. Кишлоқда мулкдорлар синфини шакллантириш сиёсатдаги муҳим йўналишга айланди. Ўзбекистонда бозор тизимини яратишга қаратилган янги Аи. давомида давлат ва жамоа хўжаликлари ерининг бир қисми (жами 500 минг га) аҳолига томорқа тарзида фойдаланиш учун берилди. Натижада 1996 й. ахолининг томорқа хўжалигига ер 640 минг га ни ташкил этди. Янги А.и. иккинчи йўналиши — бу қишлоқни фермерлаштириш, яъни давлат ва жамоа хўжаликлари ўрнига дехқон ва фермер хўжаликларини ташкил этишдан иборат. Ерга давлат мулки сақлангани ҳолда ер хўжалик юритиш учун меросга ўтиш шарти б-н дехқонларга берилди. 1996 й. жами 19,5 минг дехқон ва фермер хўжалиги ишлади. А.и. нинг учинчи йўналиши сакланиб қолган давлат ва жамоа хўжаликларида дехқонларнинг улушбай мулкига ўтишдан иборат бўлди. Хўжаликлардаги мол-мулк пулга чакилиб, у дехқонларга улуш (пай) қилиб берилди. Дехқонлар умумий мулқдаги улушкига қараб ҳақ оладиган бўлдилар.

А.и. Ўзбекистоннинг хусусиятини хисобга олган ҳолда янги мулкчилик ва бозорга мос хўжалик усулларини бунёд этиш йўналишида бормоқда.

Ахмаджон Ўлмасов.

АГРАР МАСАЛА — қ.х. да ерга эгалик қилиш, ердан фойдаланиш, хўжалик юритиш усуллари юзасидан пайдо бўлган ва ҳар бир даврда ўз ечимини талаб қилувчи масала. Аг.м. кишлоқдаги аграр муносабатлар тараққиётга тўскинилк қилган кезларда пайдо бўлади, уни ҳал этиш тараққиёт омили хисобланади. Ер энг ноёб ва бетакрор иқтисодий ресурс, уни янгидан яратиб бўлмайди, уни сақлаб, ундан авайлаб фойдаланиш асосида самарали хўжалик юритиш мумкин. Ерга мулкчилик шакли ундан яхши фойдаланишга имкон бермай қўяди, хўжалик юритиши усуллари эскириб қолади, уларни янгилаш зарурати Аг.м. ни юзага чиқаради, чунки ерда меҳнат қилувчилар ер мулкидан маҳрум бўладилар, ер унда ишловчилардан ажралиб қолади, хўжалик юритмай ерни ижарага берувчи заминдорлар ернинг ҳолатига бефарқ қарайдилар, ер ўз эгасини топмай қолади. Ер эгасиз бўлганидан тупроқ ҳосилдорлиги ва қ.х. унумдорлиги пасаяди — қ.х. да инқироз юз беради. Уни бу ҳолатдан чиқариш учун Аг.м.ни ечиш керак бўлади. Аг.м. аграр ислоҳотлар асосида ҳал этилади.

АГРАР ТАНГЛИК — қ.х.да юз берадиган иқтисодий инқироз. Унинг маҳсулотларни кўп и.ч. туфайли ёки маҳсулотларни кам и.ч. оқибатида юз берадиган кўринишлари бор. Биринчи турдаги А.т. сабаби бозор иқтисодиётидаги ноаниклиникнинг булишидир, бунинг натижасида талаб ва таклиф мувозанати бузилади. Талаб ортиб борганда нарх кўтарилиб хўжаликлар фойдани кўп кўрадилар, улар и.ч.ни кенгайтирадилар, маҳсулотлар ҳаддан ортиқ кўпайиб кетиб, уларнинг таклифи талабдан ошиб боради. Маҳсулотларнинг бир қисми сотилмай қолади ёки ўта паст нархда сотилади. Бозорнинг касодлиги дехқонларни оғир аҳволга солиб қўяди, улар и.ч.ни қисқартиришга мажбур бўладилар, ўз сарф-харажатларини қоплай олмай хонавайрон бўладилар. Шундай тангликлар

20-а. мобайнида бир неча бор юз берган. Унинг энг даҳшатлиси 1929 — 32 й.лардаги тангликтар. Бу А.т. бутун дунёдаги мамлакатларни, қ.х.нинг барча тармокларини чулғаб олди.

А.Т.нинг иккинчи тури аграр муносабатлар эскириб қолганда, улар и.ч.ни рағбатлантирумай кўйганда юз беради. Дехқонлар маҳсулотни кўпайтиришдан манфаатдор бўлмай қолади, чунки уларнинг даромади қисқариб кетади. Бозор нархларининг ўзгариши дехқонлар заарига бўлади, яъни дехқончилик маҳсулоти нархига нисбатан саноат маҳсулоти нархи тез ўсади. Натижада дехқонлар саноат маҳсулотини олиш учун ўз маҳсулотини тобора кўпроқ со-тишга мажбур бўладилар. Бундай А.т. дан чиқиш учун қ.х. ислоҳ этилади: ерга мулкчилик ўзгартирилади, ер дехқонлар мулкига айлантирилади, ижарачиликка кенг йўл берилади, серкапитал иншоотлар (ирригация), йўллар ва энергетика соҳалари давлат ҳисобидан ривожлантирилади ва ҳ.к.

Ривожланган мамлакатларда А.т.ни бартараф этиш учун қ.х. бўйича маҳсус конунлар қабул қилинган бўлиб, давлат қ.х. маҳсулотларини сотиш мумкин бўлган нархларнинг энг куйи чегарасини белгилаб қўяди («фермерларни кўллаб-куватлаш нархи»), ортиқча қ.х. маҳсулотини харид этиб, унинг захираларини ташкил этади, ортиқча маҳсулотни бозорга чиқармай турган ёки экин майдонини бозорга қараб қисқартирган фермерларга субсидия беради ва б. Қишлоқдаги мулкий муносабатлар ва хўжалик юритиш усусларини ўзгартириш и.ч.ни ривожлантириб, А.т.-дан чиқиш имконини беради.

Аҳмаджон Ўлмасов, Эркин Юсупов.

АГРАФИЯ (юн. α — инкор қўшимчаси ва graphio — ёзаман) — ёзиш қобилиятининг ўйқолишидан келиб чиқадиган нутқнинг бузилиши. Бош мия чап ярим шаридаги чекка ёки тепачакка қисмининг ривожланмай қолиши ёки заарланиши оқибатида вужудга

келади. Одатда афазия б-н бирга кечади. А. да бемор сўзда ҳарфларни кўшиб ўқиши қобилиятини йўқотади ёки ёзганда бўғинлар ўрнини алмаштириб кўяди, ёки бўғинларни умуман тушириб қолдиради.

АГРАХОН ЯРИМ ОРОЛИ - Каспий денгизининг гарбий соҳилидаги ярим орол, Доғистон Республикаси худудида. Уз. 50 км чамасида, эни 8 км гача. Майд. 212 км². Ландшафти кум дюнали чала чўл ва шўрхоклардан иборат.

АГРЕГАТ (лот. aggrego — бирлаштираман, улайман) — 1) техникада машина ёки машиналар мажмуининг бир хиллаштирилган, йириклиштирилган узели; алоҳида вазифаларни мустакил бажаради, ўзаро алмашинувчан бўлади, мас, ички ёнувдвигателлари, автомобилларнинг олдинги ва кетинги кўприклари, электр двигателлар, насослар ва б. Баъзан 2 ва ундан ортиқ машиналар мажмуи ҳам А. деб аталади (қ.Агрегатлаш); 2) петрография ва минералогияда — тоғ жинслари таркибидағи минераллар йигиндиси. Доначаларининг шакли ва таркиби бўйича хилларга ҳамда цементланган, юмшоқ, ғовак, зич, сертупроқ хилларга бўлинади.

АГРЕГАТ СТАНОК - ўзаро кинематик боғланмаган узеллар (агрегатлар) дан қурилган маҳсус металл кесиш станоги. А.с. станица, унга ўрнатилган ва кескичларни ҳаракатга келтирадиган бир неча куч каллаги, ишланадиган деталь маҳкамланувчи стол ва ёрдамчи (совитиш, мойлаш ва б.) агрегатлардан иборат. Куч узатмалари алоҳида юритмага эга, улар ҳаракатининг ўзаро боғлиқлиги ва кетма-кетлиги ягона бошқариш тизимидан таъминланади. Ишлов бериладиган асбоб кўзғолмайдиган, кесувчи асбоб эса ҳаракатланадиган механик ишлов беришда А.с. кенг тарқалган. Бунда деталга бир вактнинг ўзида бир неча асбоблар б-н механик ишлов бериш мумкин. А.с. лардан, асосан, кўплаб маҳсулот ишлаб чиқарадиган з-лардаги автоматик ёки оддий поток линияларида фойдаланилади.

АГРЕГАТЛАШ — ўзаро алмашина-диган бир хил агрегатлардан машиналар ёки машиналар мажмую тузиш усули; турли ишларга мўлжалланган машиналар мажмумини яратишда кенг кўлланилади. А. атамаси машиналарнинг баъзи ёрдамчи элементлари (кисмлари)ни ифодалаш учун ҳам кўлланилади.

АГРЕМАН (франц. agreement — розилик) — халқаро ҳукуқда бир давлат ҳукуматининг бошқа давлат доимий дипломатик вакилини ўз мамлакатида қабул қилиш тўғрисидаги розилиги. А. иккала мамлакат ташки ишлар идоралари томонидан ёзма равишда талаб қилиб олиниди ва берилади.

АГРЕССИЯ (лот. agressio — хужум килиш), тажовуз — бир давлат (давлатлар гурухи) томонидан бошқа давлатнинг ёки халқнинг (миллатнинг) сувренитети, ҳудудий дахлсизлиги ёки сиёсий мустақиллигига қарши БМТ Устави нуқтаи назаридан файриконуний бўлган ҳар қандай куч ишлатиш. А.нинг энг ҳавфли кўриниши қуролли куч ишлатишдир; бир давлатнинг бошқа давлатга қуролли хужуми тинчлик ва халқлар ҳавфсизлигига қарши оғир халқаро жлноят хисобланади. БМТ Бош Ассамблеясининг 29-сессияси (1974) «Агрессияни белгилаш тўғрисида»ги резолюция яқдиллик б-н маъқуллаган. Билвосита, иқтисодий ва ғоявий А. тушунчалари ҳам бор.

АГРИКОЛА Георг (ҳақиқий фамилияси Бауер; лот. agricola — деҳқон, нем. bayer сўзининг таржимаси) (1494.24.3 — 1555.21.11) — кон ва металлургия бўйича немис олими (асли врач). 1527 - 31 йillardа Яхимов ш.да (Чехия), 1533 й.дан Хемниц ш.да (Саксония) яшаган. А. Европада биринчи бўлиб «Кончилик ишлари ҳақида...» (1550; 12 ки-тоб, 1556 й.да нашр килинган) асарида кончилик-металлургия и.ч.ни жараёнлар бўйича умумлаштирган. Бу асар 18-а. гача геол., кончилик ишлари ва металлургия бўйича асосий кўлланма бўлиб келди. А. қарийб 20 та янги минералнинг тавсифини бер-

ган ва ташки кўринишидан аниқлаш методини ишлаб чиқкан. Металл ва минералларнинг шифобахш хусусиятларини тадқиқ этган.

АГРИППА Марк Випсаний (тахм. мил. ав. 63 — 12) — Рим саркардаси ва давлат арбоби. Мил. ав. 41 й.да Перузия ш.ни қамал қилишда раҳбарлик қилган. Секст Помпейга қарши Мил ва Навлоҳдаги жангда (36 й.) ғалаба қилган. Августнит бош ҳарбий ёрдамчиси. Мил. ав. 23 й.да император Августнинг қизи Юлияга уйланади ва тез орада ёрдамчиси ҳамда куёви сифатида унинг вориси бўлиб қолади. А. дастлабки дунё ҳариталаридан бирининг муаллифи. Адид ва ер ҳақидаги илмни билувчи сифатида ҳам танилган. Рим ободончилигига катта хисса кўшган (Пантеон ибодатхонаси ва х. к. курган).

АГРО ... (юн. agros — дала) — кўшма сўзларнинг таркибий қисми бўлиб, ўзи кўшилган сўз маъноси деҳқончиликка оидлигини билдиради, мас, агробиология, агротехника, агрокимё, агрометеорология ва ҳ.к.

АГРОБИЗНЕС — бозор иқтисодиётининг қ.х. ишлаб чиқариши ва унинг маҳсулотларини чукур кайта ишлаш, сотиш, саклаш, тақсимлаш б-н боғлиқ соҳаси. Бу атамани биринчи марта 1957 й.да америкалик тадқиқотчилар (Ж. Х. Дэвис, Г. А. Голдберг ва б.) кўллаган. Таркиби, мақсади жиҳатидан асосан агросаноат мажмумига тўғри келади.

АГРОБИОЦЕНОЗ (юн. агро... ва биоценоз) — одамнинг деҳқончилик юритиш жараёнида (қ.х. экинлари экиш, боғлар барпо этиш ва б.) таркиб топган муайян ҳудудлар (майдонлар)даги ҳар хил ўсимлик ва ҳайвон (микроорганизм)лар жамоаси. А. организмларнинг табиий жамоадан фарқи шундаки, уни ташкил килувчи компонентларнинг сони, ривожланиш интенсивлиги ва яшаш мuddati доимо инсон фаолияти таъсирида бўлади. А. ҳайвонот олами, асосан ҳашаротлардан (кўпчилиги зааркуннанда) иборат. Муайян турдаги бегона ўтлар

б-н бирга тирик организмларнинг шаклланишида маданий ўсимликлар белгиловчи шарт-шароит ҳисобланиб, А. нинг энергетик асосини ташкил этади. Натижада ҳар бир маданий ўсимлик турига хос А. ҳосил бўлади. А. флора ва фаунани анчагина ўзгартириб юборади, шунинг учун рационал А. яратиш унинг компонентларини аниқ ҳисобга олишни, улар сонини бошқаришда илмий асосланган усулларни кўллашни, кимёвий воситалар (ўғитлар, пестицидлар ва б.)дан тўгри фойдаланишини талаб қиласди (яна к. Биогеоценоз, Фитоценоз).

АГРОГИДРОЛОГИЯ (юн. agros — дала, hudor — сув, logos — фан) — қишлоқ хўжалиги метеорологиясининг бир бўлими; тупроқнинг физик ва сув хоссаларини ўрганади (к. Тупроқнинг сув хоссалари).

АГРОИРИГАЦИОН ҚАТЛАМ, агроирригацион горизонт — дехқончилик фаолияти (сугориш, ҳайдаш ва ўғитлаш) натижасида ҳосил бўлган тупроқ қатлами. Бу қатлам асосан тупроқнинг узок вақт (баъзан асрлар да-вомида) сугорилиши натижасида сувда оқиб келган лойқалар, оқизикларнинг ҳар йилги чўкиши, ерга эски кўрғон деворларини солиш ва б.дан пайдо бўлади. Зарафшон, Бухоро, Хоразм, Тажик воҳаларида А.к.нинг қалинлиги 1—2 м ва ундан ортиқни ташкил этади. Ҳар бир воҳага А.к.нинг маълум типи хос. Бу дарё сув ҳавzasининг геологик тузилишига, оқим шароити, сугориш тизими режимига, дехқончилик маданияти ва б.га боғлиқ. Тупроқ ҳосил бўлиш жараённида А.к. нинг кимёвий ва физик хоссалари ҳамда морфологик тузилиши ўзгариб боради. Бундай тупроқ чиринди, азот, фосфор, калий ва б.га бой, ранги ва механик таркиби деярли бир хил бўлиб, бу белгилари б-н А.к. алловий ва пролювий ётқизиклардан фарқ қиласди. Унинг қалинлиги сугориш даврининг кўхналиги, сувнинг лойқалиги ва сувдаги моддаларнинг таркибига боғлиқ.

АГРОИКЛИМ ХАРИТАСИ - қ.х. маҳсулотларини етиштириш жараённида

иқлим шароитлари ва уларнинг ўзаро муносабатини ифодаловчи харита. А.х.да муайян худуднинг агроиқлим мажмуси, айрим экинларнинг кўкариши учун зарур иқлим шароити, қ.х.да муҳим аҳамиятга эга бўлган айрим иқлим шароити, мас, фаол т-ра йиғиндиси, тупроқдаги фойдали нам миқдори; қ.х. учун хавфли иқлим ҳодисалари, ўсимликнинг ўсув даври, қ.х. ишларини ўтказиш муддатлари ва б. кўрсатилади.

АГРОИҚЛИМИЙ РАЙОНЛАШТИРИШ — худудни агроиқлимий шароитларнинг ўхшашиблиги ва тафовутига ҳамда қ.х. ишлаб чиқариши хусусиятларига қараб изчил р-нларга бўлиш. А.р. экинларни жойлаштириш ҳамда уларни турли иқпимий р-нларда етиштиришнинг ўзига хос хусусиятларини ўсимликларнинг ўсиши, ривожланиши ва маҳсулдорлигини таъминлайдиган иқлим ресурсларини дифференциал баҳолаш орқали илмий асослаб беради (к. Иқлим бонитети). А.р. аниқ иқлимий р-нлаштириш асосида ўтказилади ва айни пайтда умумий табиий-географик р-нлаштиришнинг қ.х. га оид қисми ҳисобланади. А.р. нинг умумий ва хусусий турлари бор. Умумий р-нлаштириш худудни иқлимининг қ.х. учун муҳим бўлган асосий хусусиятларига қараб бўлишни ҳамда ўзига хос хусусиятларга эга бўлган р-нларни ажратишни ўз ичига олади. Худудни хусусий (ихтиослаштирилган) р-нлаштириш қ.х. ишлаб чиқаришини ихтиослаштириш б-н боғлиқ бўлган аниқ масалаларни ҳал килиш учун ўтка-зилади. А.р. муайян худуддаги тупроқ ва иқлим омилларини ҳисобга олган ҳолда иссиқлик, ёруғлик ва намлик ресурсларини баҳолаш асосида олиб борилади. Ўрта Осиё минтақаси гўзага нисба-тан агроиқлимий жиҳатдан р-нлаштирилган. Бу р-нлаштиришга гўза ҳосилининг етилиши учун зарур бўлган 10° дан юкори мусбат ҳароратлар йиғиндиси асос килиб олинган. Чунончи, т-ра йиғиндиси 4000° ни ифодаловчи изочизик (бир хил қийматларни ту-

таштирувчи чизик) эртапишар, 4400° ли изочизик ўртапишар ўрта толали, 4900° ли изочизик ингичка толали рўза навлари экилиши мумкин бўлган р-нларнинг шим. чегараларини ифода этади. Ўзбекистон худуди 12 асосий агроклиматик зонага бўлинади.

АГРОКЛИМШУНОСЛИК - қ.х. метеорологиясининг иқлим шароитларини қ.х. объектлари ва жараёнлари б-н боғланишда ўрганадиган соҳаси. Тупроқ унумдорлиги, курукликтаги сув ресурслари ва ўсимлик дунёси кўп жиҳатдан иқлимга боғлиқ. А.нинг асосий вазифалари: иқлимини қ.х. ишлаб чиқариши омили сифатида ўрганиш, иқлимини қ.х. нутқай назаридан баҳолаш, худудни агроклиматик районлаштириш, қ.х. ишлаб чиқаришини оқилона жойлаштириш мақсадларида турли иқлим шароитларидаги агротехника тадбирлари ўтказишни асослаш ва б. Иқлимининг ўсимлик ва хайвонот учун зарур бўлган ёруғлик, иссиқлик ва намлик каби биринчидаражали омиллари — шамол, булут, тупроқ ва атмосфера курғоқчилиги, тўзонлар каби иккинчи даражали омиллар б-н биргаликда ўрганилади. Асосий иқиям омилларини экинларнинг ўсиши, ривожи, ҳосилдорлигига таъсирини ўрганиш амалий аҳамиятга эга. Ўсимлик ва иқлим омиллари ўртасидаги миқдорий боғланишлар агроклиматик кўрсаткичлар (ўсимликнинг вегетация даврида иссиқиякка бўлган эҳтиёжини ифодаловчи самарадор ҳарорат йигиндиси, мўлжалланган ҳосилни етиштириш учун зарур нам миқдори ва б.) деб аталади.

Суғориладиган зоналар учун қ.х. ўсимликларининг иссиқлик, ёнингарчилик, тупроқ нам захираси б-н таъминланганлиги, айрим худудларнинг физик-географик хусусиятларини эътиборга олиб совуксиз давр давомийлиги, қорасовуқларнинг тақрорланиши ва ш.к. ни ҳисоблаш усувлари ишлаб чиқилган. А. тадқикотлари экинларнинг нав хусусиятларини хисобга олган холда иқлим жи-ҳатларидан оқилона жойлаш-

тиришга имкон беради. Ўзбекистонда агроклиматик тадқикотлар В. А. Бугаев номидаги Ўрта Осиё гидрометеорология и.т. ин-тида олиб борилади. А. соҳасидаги тадқикотлар асосида Жаҳон агроклиматик атласи (1972) нашр этилган, Ўзбекистоннинг агроклиматик районлаштириш харитаси тузилган (1982).

Ад.: Бабушкин Л. Н., Агроклиматическое районирование хлопковой зоны Средней Азии, Л., 1960; Чирков Ю. И., Основы агрометеорологии, Л., 1988.

Фотих Мўминов.

АГРОКИМЁ, агрономик кимё — тупроқ ва ўсимликлардаги кимёвий жараёнлар, ўсимликларнинг минерал озиқланиши, ўғитлар ва тупроқни кимёвий мелиорациялаш воситаларини кўллаш тўғрисидаги фан. А. қ.х.ни кимёлаштиришнинг илмий асосини ташкил этади. А. ўсимлик, тупроқ ва ўғитлар ўртасидаги муносабатни, дала шароитида ўсимликлар озиқланишини ўрганади, ўсимликларнинг озиқланишига энг кулаги шароит яратиш, тупроқ ва ўғитлар таркибида озиқмоддаларнинг ўзлаштирилиш коэф. ошириш мақсадида ушбу шароитларни ўзгартириш йўлларини, шунингдек, ҳосилдорликни оширишнинг бошқа воситалари — пестицидлар, ўсиш стимуляторларини кўллаш, тупроқ унумдорлигини яхшилаш ва ҳосилдорлигини ошириш мақсадида кимёвий мелиорация воситаларини кидириб топади. А. фани тупроқшунослик, дехқончилик, ўсимликлар физиологияси ва биокимёси, қ.х. микробиологияси, кимё ва физика фанлари б-н бевосита боғланган. А.да назарий ва амалий масалаларни ўрганиш учун ҳар хил тадқиқот усувлари кўлланилади. Буларга ўсимлик, тупроқ ва ўғитларни лаб.да кимёвий, физик-кимёвий таҳлил қилиш; ўсимликларда вегетацион тажриба (вегетацион учаларда ва иссиқхоналарда) ўтказиш; ҳар хил тупроқ-иқлим шароитларида ўғитлар б-н дала тажрибалари (ўғитларнинг географик минтақалардаги тажрибалари) олиб бориш; хўжаликларда и.ч. тажрибалари

ўтказиб, олинган натижаларга иқтисодий баҳо бериш ишлари киради. А.да ўсимлик асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Ўсимликлар озиқланишини ўрганиш ва ўғитлар воситасида уни изга солиш усулларини ишлаб чиқишида ҳар бир ўсимлик (экин)нинг биологик ва агротехник хусусиятлари ҳисобга олинади. А. тупроқшунослик ва тупроқ микробиологияси б-н боғлиқ бўлгандиги учун унда тупроқ ҳам ўрганилиши керак. А. тупроқ таркибидаги озиқ моддаларнинг умумий миқдорини, уларнинг ўсимликларга ўтиш хусусиятини, ўғитларнинг ўзгариш жараёнларини ва тупроқ хоссасига таъсирини ҳамда ўғитларни ишлатиш меъери ни ва нисбатини, уларни турли хил экинларга солишнинг рационал муддатлари ва усулларини, ўғитларни кўллашнинг тупроқни ишлаш тизимлари, алмашиб экиш, сугориш тартиботи ва б. б-н тўғри қўшиб олиб боришни ўрганади. А. ўсимликларнинг озиқланишини ўрганиши туфайли ўсимликлар физиологияси ва биокимёси б-н боғланган. Ўғитларни бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиши тупроқнинг хусусиятларига, тупроқшунослар, кимёгарлар ва микробиологлар ўрганадиган кимёвий ва микробиологик жараёнларга боғлиқ.

А. фан сифатида 19-а.нинг 40-й.ларида шаклланди. Унинг шаклланишида немис кимёгари Ю. Либих (1803-73)нинг ўсимликларнинг минерал озиқланиши ҳақидаги таълимоти муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистонда, гарчи дехкончиликда гўнг, кул, лойка, қум, пахса кесакларидан ўғит сифатида кадимдан фойдаланиб келинган бўлсада, А. фани тарихи 20-а. дан бошланади. Биринчи агрокимёвий тажрибаларда экинларда ўғитларни кўллаш масалалари Р. Р. Шредер, М. М., Бушуев, И. К. Негодное томонидан ўрганилган (1906 — 28 йларда 121 тажриба ўтказилган). Республикада А. фанини ривожлантиришда Ўзбекистон пахтачилик ин-ти, Ўзбекистон ФА Тупроқшунослик ва агрокимё ин-ти (1977) катта роль

ўйнади. А. ривожланиши б-н республикада минерал ўғитлар саноати тараққий этди (қ. Кимё саноати, Кимё институти). Республикада А. фанини ривожлантиришда Б. М. Исаев, М. А. Белоусов, Н. Н. Зеленин, Т. С. Зокиров, Б. П. Мачигин, И. Н. Ниёзалиев, П. В. Протасов, Т. П. Пирохунов, Г. И. Яровенко ва б.нинг ишлари муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда Тупроқшунослик ва агрокимё ин-тда, қ.х. олий ўқув юртларидағи А. кафедраларида А. масалаларини ўрганиш бўйича тадқиқот ишлари олиб борилади.

Ад.: Протасов П. В., Ниёзалиев И. Н., Тоиров Т. З., Пахтачилиқда агроХимия, Т., 1981; Зокиров Т. С. Почвенно-агроХимические основы хлопководства, Т., 1987. И. Н. Ниёзалиев, Т. З. Тоиров.

АГРОКИМЁ ЛАБОРАТОРИЯСИ

- 1) ўсимлик, тупроқ, ўғит, заҳарли кимёвий моддалар, қ.х. маҳсулотлари, ем-хашибак ва б.ни таҳлил қилиш ёки агрокимёдан ўқув машғулотлари ўтказиш учун маҳсус жиҳозланган хона (бино); 2) агрокимё бўйича маҳсус тадқиқотлар ўтказадиган корхона, ташкилот ёки унинг маҳсус бўлими. Ўзбекистонда ўқув (ўқув юртларида); илмий тадқиқот (ин-тлар ва б.да), агрокимё хизмати тизимиға ки-рувчи ишлаб чиқариш А.л.лари мавжуд. Ишлаб чиқариш А.л. ларига раҳбарликни Республика ўсимликларни ҳимоя қилиш ва агрокимёвий тадқиқотлар маркази олиб боради. А.л.лари ўз зонасидаги хўжаликларни агрокимёвий харитаграммалар ва ўғитларни кўллаш бўйича тавсияномалар б-н таъминлайди. А.л. ҳар хил табиий зоналар тупроғи учун мос ўғитлар ва уларнинг оптималь улушларини аниқлаш мақсадида дала тажрибалари ўтказади; ем-хашибак сифатини яхшилаш ва чорва молларини рационал озиқлантиришда тавсияномалар тузиш учун ўсимликларни таҳлил қиласи, минерал ва маҳаллий ўғитларнинг сифатини назорат қилиш мақсадида уларни текширишдан ўтказади. Дала тажрибалари, ўсимлик ва тупроқ таҳлили натижалари-

га асосан хизмат кўрсатаётган зонадаги тупроқ озиқ моддалари балансини, ҳар хил хўжаликларда ва алмашлаб экиш далалида тупроқ шароитлари ҳамда экин турига қараб ўғитларга бўлган эҳтиёжни аниқлайди, агрокимёвий харитаграммалар тузади. Қ.х. ишлаб чиқаришида кимёвий воситаларни қўллаш масалалари юзасидан тарғибот ва тушунтириш ишлари олиб борилади.

АГРОКИМЁ ХИЗМАТИ

дехкончилик ва чорвачиликда ўғитлар ва б. кимёвий воситалардан самарали ҳамда оқилона фойдаланиш бўйича қ.х. га агрокимё хизмати кўрсатишнинг илмий-и.ч. тизими. Ўзбекистонда А.х. МТСларда агрокимё лаб.лари ташкил этилиши (1931) б-н бошланган. МТС лар тутатилганидан кейин (1958) А.х. туман қ.х. инспекциялари, кейинчалик қ.х. ишлаб чиқариш бошқармалари ихтиёридаги агрокимё лаб.лари орқали олиб борилди. Кейинчалик ягона давлат А.х. тизими ташкил этилди. 1992 й.дан Ўзбекистонда А.х. кўрсатиш бўйича республика и.ч.илмий бирлашмаси («Ўзқишлоқкимё») мустақил иш бошлади (1994 й.дан «Ўзагрокимёсервис» давлат-акциядорлик уюшмаси). Республикада 1997 й.дан қ.х. га минерал ўғитлар, ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари, ўсиш стимуляторлари, мелиорантлар, минерал озуқалар етказиб бериш б-н боғлиқ хизматларни «Ўзкимёсаноат» уюшмаси таркибидағи «Ўзагрокимётаъминот» давлат-акциядорлик бирлашмаси бажаради. Ўсимликлар касалликлари ва зараркунандозларини кузатиш, ўрганиш ва противозлаш, ўсимликларни ҳимоя қилиш бўйича ахолига ва қ.х. корхоналарига хизмат кўрсатиш, чигирткага карши кураш тадбирларини Республика ўсимликларни ҳимоя қилиш ва агрокимёвий тадқиқотлар маркази амалга оширади.

АГРОКИМЁВИЙ ТАҲЛИЛ - лаб. шароитида ўсимлик, ем-хашак, тупроқ, ўғит, пестицид ва б.нинг кимёвий таркибини аниқлаш. А.т. агрофизик, микро-

биологик тадқиқотлар б-н бирга тупроқ унумдорлигини оширишга боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилишга ёрдам беради. Ўғитларни қўллаш, алмашлаб экиш, тупроқка ишлов бериш, ўсимликларни суғориш режими ва б.ни ўрганиш юзасидан тадқиқотлар ўтказилганда тупроқ ва ўсимликларни А.т. қилиш орқали уларда содир бўлган сифат ва миқдор ўзгаришларини аниқлаш мумкин.

Ўсимликлар таҳлили ўсимлик б-н тупроқ, ўсимлик б-н ўғит ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўрганиш учун зарур усуздир. Ўсимликларнинг вегетатив органлари ва ҳосили таркибидағи азот, фосфор, калий ва б. озиқ элементларининг миқдорини таҳлил қилиш тупроқдаги озиқ моддаларнинг ҳосил б-н чиқиб кетган миқдорини аниқлашга ёрдам беради. Тупроқдаги озиқ моддаларнинг чиқиб кетган миқдори ўғитларнинг асосланган меъёрларини белгилашда жуда муҳим. Бундан ташқари, бу маълумотлар тупроқни таҳлил қилиш б-н бирга тупроқ — ўсимлик тизимида озиқ моддалар балансини ҳисоблашда ҳам зарур. Одатда кўпинча ўсимликларда куйидагилар: азот, оксид, аминокислоталар, фосфор, минерал ва органик фосфатларнинг умумий миқдори ҳамда уларнинг энг муҳим тузлари, калий, кальций, магний, олтингугурт, темир, бор, марганец, мис, молибден, рух, кобальт, йод ва б. аниқланади.

Ўсимликлар А.т. ўсимлик хом ашёси (материални) куруқ ҳамда ҳўл куйдириш орқали амалга оширилади. Куруқ куйдиришда кул элементларининг умумий миқдори аниқланади, кулни эритмага ўтказиб, бир катор элементларни аниқлаш мумкин бўлади. Ҳўл куйдиришда ўсимлик хом ашёсини водород пероксид ёки перхлорат кислота — оксидловчи ҳамда катализаторлар (селен, рух кукуни ва б.) иштирокида сульфат кислота б-н парчалаш усули энг кўп қўлланилади. Бундай усуlda бир йўла ўсимликларнинг барча озиқ моддалари — азот, фосфор, калий ва б. миқдорини ҳам аниқлаш мумкин. Ўсимлиқдаги азотнинг умумий

микдори Къельдаль ёки Къельдаль — Иодльбауэр усули б-н аниқланади. Бу усул ўсимлик хом ашёсини концентрланган сульфат кислота ёки сульфат кислотанинг фенол б-н аралашмаси ёрдамида парчалаб, кейинчалик хайдаш орқали азот бирикмасини аниқлашга асосланган. Ўсимлик куруқ ёки хўл кўйдирилганда ундаги фосфор калориметрик усул б-н аниқланади. Бунда фосфат ионларининг калий хлорид иштироқида аммоний молибдат б-н рангли (ҳаво-ранг) бирикма ҳосил килиш хусусиятидан фойдаланилади. Ўсимлиқдаги кальций ва магний микдори калориметрик усул б-н аниқланади. Бундан ташкари, ўсимлик хўл кўйдирилгандан сўнг ундаги кальций, магний, калий ва натрий микдорини алангали фотометрия усули б-н осон ҳамда тез аниқлаш мумкин. Ўсимликлар А.т. ида алангали фотометрия, спектрометрия ва полярография усулларидан кенг фойдаланилади. Ўсимликлар таҳлили уларнинг ўғитларга бўлган эҳтиёжини аниқлашда тобора кенг кўлланилмоқда. Кейинги вақтда янги узилган ўсимлик намунаси таркибидаги минерал озиқ моддалар микдорини аниқлаш кенг таркалди. Дала шароитида ўсимлик шарбати таркибидаги озиқ элементларининг кимёвий таҳлили ёки унинг кесмаларида кузатиладиган микрореакция орқали ўсимликлар озиқланишини назорат қилинганинг бир катор усуллари ишлаб чиқилган. Ўсимликларнинг азот б-н озиқланишини аниқлашда Даётян усули, Магницкийнинг соддалаштирилган кимёвий таҳлил усули, Церлингнинг ўсимликлар кесмаларида нитратлар, аммиак, фосфор ва калийни аниқлаш усули ва б. шулар жумласидандир.

Ўғитлар таҳлили ўғит таркибида ўсимлик ўзлаштира оладиган озиқ элементи микдори, озиқ элементининг умумий микдори, турли қўшимчаларнинг мавжудлиги, сув микдори, ўғитлар реакцияси, ўғитларнинг физик хусусиятлари ва сочилювчанилиги ҳамда ўғитлар донадорлиги (грануласи)нинг мустаҳкамлигини

аниқлашда қўлланилади. Азотли ўғитлар таҳлили аммиакни формалин бириктириб, органик бирикма — гексаметилтетрамин ҳосил қилишига ва ажралиб чиқсан кислотани титрлашга асосланган. Аммиак ва нитратли ўғитлар сувли эритмасининг таҳлили худди ўсимликларда умумий азот микдорини аниқлагандек, ишкор ёрдамида хайдаш усули б-н ўтказилади. Фосфорли ўғитлар таҳлили тегишли эритувчи ёрдамида фосфат кислотани ажратиб олиб, P_2O_5 микдорини аниқлашдан иборат. Ўғитлар таркибига қараб турли эритувчилар қўлланилади. Ҳосил қилинган эритмаларда P_2O_5 ни ишкорий мухитда магнезиал эритма б-н магний аммоний фосфатнинг иккиласми тузи холида чўқтириб (Бетхер — Вагнер усули) ёки аммоний фосфат, молибден оксиди ва сувдан иборат комплексли тузни молибдат аммоний б-н чўқтириб (Лоренц усули) аниқлаш мумкин. Калийли ўғитлар таҳлили калийни эритмадан натрий кобальтнитрит ҳамда перхлорат кислота ёки гексахлороплатинат кислота ёрдамида чўқтириш усули орқали амалга оширилади. Танлаб олинган таҳлил усулига кура калий оғирлик ёки ҳажмий усулда аниқланади.

Тупрокнинг агрокимёвий тавсифи учун сувда эрийдиган тузлар таҳлили, умумий чиринди, ялпи азот, фосфор ҳамда азот, фосфор ва калийнинг ҳаракатчан бирикмалари микдори, алмашиниш сигими ва ундаги сингдирилган асослар таркиби каби маълумотлар зарур бўлади (к. Тупрок таҳлили).

Ад.: Методы агрохимических анализов почв и растений Средней Азии, Т., 1977.

Маъруф Тошқўзиев.

АГРОКИМЁВИЙ ХАРИТА-ГРАММА — тупрокнинг ўсимликлар озиқланадиган элементлар б-н таъминланганлик даражасини ифодаловчи харита-схема. А.х. тузишда тупроклар таркибидаги ўсимликлар ўзлаштира оладиган шаклдаги фосфор ва калий, микроэлементлар ва б. микдорига кўра 5

гурухга ажратиласди (азотни аниклаш кам кўлланилади). А.х. тузиш учун майдони 5 — 20 га ли рақамланган майдонлардан олинган аралаш тупроқ намуналари таҳлили натижаларидан фойдаланилади. Намуна ҳайдалма қатламнинг 20 жойидан (диагонали ёки ўқи бўйича) 300 — 400 г миқдорда олинади. Айни пайтда ҳайдалма қатлам остидан (30 — 40 см чукурликдан) олинган алоҳида тупроқ намуналари ғам ўрганилади. Барча аралаш тупроқ намуналаридаги ҳаракатчан фосфор ва калий миқдори аникланади. Таҳлил натижаларига қараб А.х. лар тузилади. Ҳаритага тушунтириш тузилади, хўжалик ҳақидаги маълумотлар, агрокимёвий текшириш натижалари, минерал ўғитлардан фойдаланиш бўйича тавсиялар берилади.

Республика «Ўздаверлойиха» инти берадиган хўжаликларнинг ерларидан фойдаланиш тархлари А.х.лар тузиш учун ҳаритаграфик асос бўлиб хизмат қиласди. Уларнинг масштаби сугориладиган ерлар учун 1:10000, лалми ерлар учун 1:25000. Илмий тавсияларга кўра ҳар 5 йилда тупроқнинг агрономик ҳолати текшириласди ва янги А.х. тузилади.

АГРОМЕТЕОРОЛОГИК БЮЛЛЕТЕНЬ — агрометеорологи к шароитлар таҳлил қилинган ахборотнинг асосий шакли. Ҳар ўн кунликда гидрометеорология маркази томонидан нашр қилинади. А.б. куйидаги бўлимлардан иборат: 1) ўн кунликнинг гидрометеорологик хусусиятлари (ҳаво ва тупроқ ҳарорати, ёғинлар, шамолнинг йуналиши ва тезлиги ва ҳ.к.); бунда ўсимликнинг ўсиши ва ривожланишига қулаги ёки нокулай шароитлар — корасовук, гармсел, шўзонли бўрон ва ҳ.к. алоҳида қайд қилинади; 2) экинларнинг ўсиши ва ривожланиши ҳамда молларни ўтлатишнинг агрометеорологик шароитлари. Бу булимда асосий қ.х. экинлари (айниқса, ғўза)нинг ривожланиш суръатлари, уларнинг намлил б-н таъминланганлик даражаси таҳлил қилинади, экинзорлар ҳолатига баҳо бе-

рилади.

А.б. Ўзбекистонда 1927 й.дан бошлаб нашр этилади. 1930 й.дан мунтазам чиқарила бошлади.

АГРОМЕТЕОРОЛОГИК ЙИЛНОМА

— муайян ҳудуддаги агрометеорологик ст-я ва постларнинг кузатиш натижалари жамланган йиллик маълумотлар тўплами. Кўпгина мамлакатларда гидрометеорология бошқармалари томонидан нашр қилинади. А.й. да тупроқ ҳайдалма қатламининг баҳор ва қиши фаслларидаги ҳарорати, кузги экинлар экилган майдонлардаги кор қопламининг қалинлиги, экин экилган майдонларда тупроқнинг намланиш даржаси, қ.х. экинлари ривожланишининг асосий даврлари бошланадиган кунлар, кузатиш майдончаларидаги агротехника, олинган ҳосил ҳақидаги маълумотлар ва б. жадвал кўринишида берилади. А.й. да айрим умумий метеорологик маълумотлар: ўртача ўн кунлик ҳаво ҳарорати, 5, 10 ва 15° дан юқори бўлган самарадор ҳароратлар ийфиндиси, қиши фасли ва вегетация давридаги метеорологик шароитлар тавсифи, жумладан нокулай об-ҳаво ҳодисалари ҳақида маълумотлар ҳам келтирилади. Бундан ташқари А.й. йилнинг агрометеорологик шароити ҳақидаги қисқа шархни ҳам ўз ичига олади. Асосий метеорологик маълумотлар ойлик агрометеорологик тўпламларда ҳам нашр этилади.

АГРОМЕТЕОРОЛОГИК МОНИТОРИНГ

— иқклимининг антропоген омиллар таъсирида ўзгаришига қараб агроиклийи ресурсларни ва экинларнинг ҳосилдорлиги ўзгаришларини баҳолаш тизими. Иқклимининг ўзгариши ҳудудларда ахрли зичлигининг ошиши, ҳудудларни сугориш, мінтақаларнинг чўлга айланиши, транспорт, кимё ва б. корхоналарнинг фаолияти таъсирида содир бўлади. Антропоген омиллар таъсирида ҳарорат ва ёғинлар ўзгаради. Мас, ҳозир антропоген омил таъсирида баъзи жойларда ҳарорат 3 — 4, ёғин миқдори эса 50% гача ошиши натижага

сида вегетацион даврнинг ўзгариши ҳам тахмин қилинмоқда. Натижада умумий ҳосилдорлик 10 — 30% га камайиши мумкин. А.г.м. тизимини тузишда бундай ўзгаришлар ҳисобга олинади.

АГРОМЕТЕОРОЛОГИК ОМИЛЛАР — ўсимликнинг ривожланишига таъсир қўрсатадиган ва унинг ҳосилдорлигини баҳолашга имкон берадиган омиллар (ўртача суткалик ҳаво ҳарорати, ҳавонинг намлик микдори, шамолнинг тезлиги, кўёш радиацияси, тупрок ҳарорати, корасовуқ ва ҳ.к.). Одатда А.о. асосий ва иккинчи даражали турларга бўйлади. Мас, ҳарорат вегетацион даврда паст бўлса, ҳосил пишиб етилмайди ва шу сабабли у асосий омил ҳисобланади. Шамол таъсирида ўсимлик қисман нобуд бўлиши мумкин, лекин асосий омил етарли бўлса, ҳосил пишиб етилади. А.о.ни баҳолашда омилларнинг ўрнини тўлдириб булмаслик қонунига амал килинади (к. Дехқончиликнинг асосий қонунлари).

АГРОМЕТЕОРОЛОГИК ХИЗМАТ КЎРСАТИШ — қ.х. ишлаб чиқаришининг барча бўғинларини турли гидро ва агрометеорологик ахборотлар б-н тезкор таъминлаш. А.х.к. мажмуига олдиндан турли муддат учун бериладиган об-ҳаво (бир ойлик, 10, 7, 3 кунлик, суткалик) прогнозлари, об-ҳавонинг хатарли ҳодисалари ҳақида огоҳлантириш, об-ҳаво шароитлари ҳамда уларнинг қ.х. ўсимликлари ривожланишига ва ҳосилнинг шаклланишига, ўтказиладиган агротехник тадбирларга таъсири ва б. ҳакидаги агрометеорологик маълумотлар ва ҳ.к. киради. Ахборотлар кундалик, беш кунлик, ҳафталик ва ўн кунлик шарҳ (бюллетень)ларда, шунингдек муҳим йилномалар шаклида, и.ч. аҳамиятига эга бўлган давр ёки об-ҳаво шароити ноқулай келадиган давр учун агрометеорологик маълумотлар умумлаштирилган маҳсус маълумотномалар тарзида ҳамда агрометеорологик омилларнинг кўп йиллик режими ҳақида маълумотлар бўлган режимли ёки агроклимий ахборотлар

шаклида бўлади. Қ.х. мутахассислари ва раҳбарлари бу маълумотлардан мавжуд ва кутилаётган агрометеорологик шароитни ҳисобга олган ҳолда экиш, сугориш, озиқлантириш, қатор ораларига ишлов бериш, йиғим-терим ишлари ва б. тадбирларнинг муддатларини режалаштиришда фойдаланадилар. А.х.к. мижозларнинг жойлашган жойи, ахборотнинг кўлами ва уни етказиб бериш муддатлари кўрсатилган режага мувофиқ амалга оширилади. Ўзбекистонда қ.х.га А.х.к. 1921 й. Тошкентда Туркистон метеорология ин-ти (Туркмет) ташкил этилишидан бошланган. 1925 й.дан бу ин-ти Ўрга Осиё метеорология ин-ти (Средазмет) деб аталган. Ин-тининг асосий вазифаси қ.х.ни экинларнинг ҳолати ва ривожланиши тўғрисидаги маълумотлар б-н таъминлаш, ҳудуднинг мавжуд об-ҳаво шароитлари ва иқлим ресурсларидан рационал фойдаланиш, об-ҳавонинг хатарли ҳодисаларидан қ.х. объексларини муҳофаза қилиш тадбирлари ва б. бўлди. Ўзбекистонда А.х.к. Гидрометеорология бош бошқармаси («Бошгидромет») ва агрометеорология постлари томонидан олиб борилади.

АГРОМЕТЕОРОЛОГИЯ - қ.х. учун аҳамиятга эга бўлган метеорологик, иқлим ва гидрологик шароитларни қ.х. ишлаб чиқариши объекслари ва жараёнлари б-н ўзаро алоқадорликда ўрганадиган фан (к. Қишлоқ ҳўжалиги метеорологияси).

АГРОМЕТЕОРОЛОГИЯ ПОСТИ - кундалик метеорологик ва агрометеорологик кузатишлар олиб борадиган ҳамда кузатиш натижаларига бирламчи ишлов берадиган муассаса. А.п.ларда кузатиш ишлари маҳсус жиҳозланган метеомайдончаларда (5x6 м), бевосита экинзорларда ягона услуг ҳамда дастур асосида олиб борилади. Метеорологик майдончада йил давомида ҳар куни тупроқ юзасидан 2 м баландликдаги ҳавонинг ҳарорати (корасовуқ кутиладиган баҳор ва куз ойларида ҳавонинг минимал ҳарорати ер юзасидан 2 см

баландликда минимал термометр ёрдамида) ўлчанади; ёғинлар миқдори, кор қопламининг қалинлиги ва ер юзасининг кор б-н қопланганлик даражаси; атм. ходисаларининг характеристи (кор, ёмғир, дўл, шудринг, қиров, шамол, бўрон, момакалдироқ ва х.к.) қайд қилинади. Экинзорларда ўсимликларнинг ўсиши, ривожланиши ва ҳосил тўплаши бўйича бевосита кузатишлар ўгказилади, ривожланиш даврлари кўринган кунлар қайд қилинади, ўсимликнинг ҳолати баҳоланади; эрта баҳорда тупроқ етилгандан бошлаб уруғ униб чиқунга қадар тупроқнинг уруғ кўмилган ҳамда 20 см чуқ.гача қатлами ҳарорати ўлчаб борилади; тупроқнинг юқори қатлами ҳолати ва намлиқ даражаси қайд қилинади. А.п. кузатиш натижалари ва об-ҳаво прогноз ўасосида кундалик маълумот тузади. Кундалик ва ўн кунлик якуний маълумотларни ўзи биритирилган гидрометстанцияга юборади. Метеорологик ва агрометеорологик маълумотлардан хатарли об-ҳаво ҳодисаларидан хабардор қилиш, агротехник тадбирлар муддатларини белгилашда фойдаланилади. Ўзбекистонда қ.х. корхоналари ихтиёрида (идоравий) 20, «Бошгидромет» тизимида 25 А.п. ишлайди (1999).

АГРОМЕТЕОРОЛОГИЯ СТАНЦИЯСИ — қ.х. ишлаб чиқаришига гидрометеорология хизмати кўрсатадиган ихтиослашган бўлинма. А.с.нинг асосий вазифаси стандартлар, режимли, метеорологик ва агрометеорологик кузатишлар; маҳсус тематик кузатишлар; қ.х. ташкилотларига тезкор хизмат кўрсатиш (об-ҳаво ва агрометеорологик прогнозларни етказиб бериш); нокулай об-ҳаво ҳодисалари ҳақида шошилинч огохлантириш; экинларнинг ўсиш ва ривожланишининг агрометеорологик шароитлари ҳақида маълумотнома; иқлим ресурсларидан унумли фойдаланиш учун қ.х. ишлаб чиқаришини ва экинзорларни жойлаштиришни оптималь реjalash бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш ва ш.к.; ўзига биркитилган маҳсус ст-я

ва постлар бажарадиган ишларга и.т. инти б-и ҳамкорлиқда услугий раҳбарлик қилиш; янги ва такомиллашган кузатиш усуулларини, янги асбобларни синовдан ўтказиши, мавжудларни такомиллаштириш ва х.к. дан иборат. Умумий режимдаги А.с. дан ташқари маҳсус, алоҳида экинлар, мас, ғўза бўйича кузатиш олиб борадиган ихтиослаштирилган ст-ялар ҳам мавжуд (Ўзбекистонда — Даҳбед, Фаллаорол, Тожикистонда — Хисор, Туркманистонда — Йўлутан ва Озарбайжонда — Жаъфархон ст-ялари). Тўпланган маълумотлар қ.х.ни агрометеорологик ахборот б-н таъминлашда, агрометеорологик кўлланмалар, прогнозлар, маълумотномалар ва агрометеорологик тавсиялар (дефолиация муддатлари, биринчи машина теримини об-ҳаво шароитига ва кўсакларнинг очилганига караб белгилаш ва х.к.) тузишда фойдаланилади. Ўзбекистонда 62 метеорология ва 2 А.г.м. ст-ялари иш олиб боради (1999).

АГРОНОМИК РУДАЛАР, агрорудалар — минерал ўғитлар сифатида ишлатиладиган ёки уларни олишда ҳом-ашё ҳисобланадиган минераллар ва тоғ жинслари. Уларнинг асосий турлари: апатит, фосфорит, калий тузлари, селитралар. Бундан ташқари оҳактош, доломит, торф, тошкўмир, мергель, гипелар ва кам миқдорда микроэлементлар ҳам ўғит сифатида ишлатилади. Табиий селитра конлари (Чили селитраси) кам учрайди. Ўзбекистонда Қашқадарё вилоятида калий тузлари конлари негизида Тўбагатанг калий ўғитлари з-ди, Қорақалпоғистонда ва Навоий вилоятида топилган фосфорит конларидан олинадиган ҳом ашё асосида Қизилкум фосфорит к-ти қурилмоқда (2000).

АГРОНОМИЯ (юн. agros — дала ва nomos — қонун) — дехқончилик қонун-коидалари ҳақидаги фан. А. дехқончиликнинг илмий асоси, унинг ҳамма соҳаларига доир илмлар мажмуудир. А.нинг асосий бўлимлари: умумий дехқончилик, ўсимликшунослик, селекция, уруғчилик, уруғшунослик, агроки-

мә, тупроқшунослик, агрофизика, қ.х. микробиологияси, фитопатология, энтомология, қ.х. мелиорацияси. Илмий А. ўсимликлар физиологияси, биокимеси, қ.х. метеорологияси, генетика, микробиология, кимә, физика, мат., биофизика ва б. табиий фанларга асосланиб иш олиб боради. А. лаборатория, вегетацион, лизиметрик ва дала тажрибаларини ўтказиб, хар хил усуллардан фойдаланиб экспериментал маълумотлар олади.

А. инсоннинг амалий фаолияти натижасида вужудга келган, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши, ижтимоий-иктисодий муносабатларнинг ўргариши ва табиий фанларнинг равнак топиши б-н боғлиқ ҳолда ривожланди. Дастлаб одамлар турли ўсимликларни ўрганиш, уларни маданийлаштириш, парваришлаш, уй ҳайвонларини бокиши тажрибаларига асосланди, кейинроқ эса ер ҳайдаш, экинларни сугориш ва парваришлашни тупроқ — иклим шароитига мослаб табакалаштириш усулларини ўрганди; экинлар ҳаётида сув, озиқ моддаларнинг аҳамияти ва уларнинг экин ҳосилига таъсири аниқланди. Кейинчалик кимә, ўсимликлар физиологияси каби фанлар тараққиёти А.га ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Кимә ва ўсимликлар физиологиясининг мустақил фан сифатида ажralиб чиқши, немис кимёгари Ю. Либих томонидан ўсимликлар минерал озиқланиши назариясининг яратилиши А.нинг янги тармоғи — агрокимёнинг ривожланишига, уни я нала кенгроқ ўрганилишига катта таъсир кўрсатди. Француз кимёгари Ж. Буссенго ўсимликлар азотни тупроқдан ўзлаштиришини аниқлаб берди. Дехқончиликда шудгор (тоза шудгор) тизими ўрнини экинларни на-вбатлаб экиш тизими эгаллади. Кейинчалик дехқончиликни кимёлаштириш (ўғитлардан фойдаланиш, ерни оҳаклаш ва б.), ўсимликларни ҳимоя қилиш муваффақиятли ривожланди.

Ўсимлик, тупроқ ҳамда ўғитлар ўртасидаги ўзаро таъсир механизмини

аниқлаш ва ундан қ.х. ўсимликларини етиширишда фойдаланиш учун амалий тадбирлар тузишда Д. Н. Прянишников; ўсимликларнинг илдиз ва ҳаво озиқланиши назариясини ишлаб чиқишида К. А. Тимирязев; нитрификация жараёнини амалга оширадиган бактериялар, атмосферадаги азотни ўзлаштирувчи микроорганизмларни аниқлашда С. Н. Виноградский; маданий ўсимликларнинг келиб чиқиш марказлари ва эволюцияси ҳақидағи таълимотни ҳамда селекциянинг илмий асосларини яратишида Н. И. Вавилов; ўсимликларнинг географик узок формаларини чатиштириш йўли б-н қ.х. экинларининг янги форма ва навларини яратиш назариясини ишлаб чиқсан Н. В. Цицин; буғдой селекциясининг самарали усулларини яратган В. Н. Ремесло; кузги буғдойнинг кўпгина навларини яратган П. П. Лукъяненко; кунгабоқар селекцияси ҳамда уруғчилигининг самарали усулларини ишлаб чиқсан В. С. Пустовойт ва б. агрономик фанларнинг ривожланишига муносиб ҳисса кўшдилар.

Ота-боболаримиз қ.х. экинларининг ҳосилдорлигини ошириш, боғдорчилик ва дехқончилик агротехникасини такомиллаштириш устида тинимсиз изланиш олиб борганлар. Мева дараҳтлари, полиз экинларининг янги навларини яратиш, зарапкунандаларга карши кураш олиб бориш усулларини ишлаб чиқсанлар. Бу фан Шаркда зироатнома илми деб аталган.

Ўзбекистонда А. тараққиётида 20 — 30-й.ларда ва ундан кейин ташкил этилган қ.х. тажриба ст-ялари ҳамда и.т. институти б.нинг аҳамияти катта бўлди. Ўзбекистонлик олимлар гўзанинг 130 дан, шолининг 20 дан, сабзавот ва полиз экинларининг 50 дан, мева-резавор ҳамда токнинг 60 дан ортиқ, беданинг 15 га яқин навини яратдилар ва бу навлар мамлакатда ҳамда кўшни давлатларда районлаштирилди. Суғориладиган ерлар унумдорлигини тубдан яхшилашга қаратилган дехқончиликнинг янги тизими ишлаб чиқилди. Суформа дехқончиликда ерни

хайдаш, ерга экишдан олдин ва экин катор ораларига ишлов бериш каби ишлар тўла механизациялаштирилди, экинларда учрайдиган касалликлар ва зараркунандаларга карши курашнинг биологик ва кимёвий усуллари ишлаб чиқилди. Тупроқ шўрланишига карши агротехник тадбирлар, кимёвий усуллар кўлланилмоқда, экинларни ёмгирлатиб ва томчилатиб сугориш усуллари ишлаб чиқаришга жорий этилмоқда.

Абдураҳим Эрматов.

АГРОСАНОАТ ИНТЕГРАЦИЯ-СИ - қ.х. ва саноат тармоқларининг иқтисодий, фан-техника, технология ва б. хўжалик имкониятларини бирлаштириш (кўшиш) орқали и.ч. ва меҳнатнинг умумлаштирилиши. Хом ашё и.ч. ва уни қайта ишлашни ўзаро мувофиқ ҳолда ривожлантириш кооперация (тўғридан тўғри контрактация ва шартнома асосида), шунингдек комбинация (хом ашё етиширадиган ва уни қайта ишлайдиган корхоналарнинг ташкилий бирлашиши) йўли б-н олиб борилади. Интеграция жараёнлари, асосан агросаноат корхонаси кўринишида энг изчил ривожланади. Бошқариш, режалаштириш, биргаликда фонdlар, моддий-техника таъминотини марказлаштириш, корхоналар, ёрдамчи хизмат муассасалари яратиш ва б. пировард маҳсулот олиш учун и.ч. даги барча босқичларнинг узвий бирлашишига замин яратди. А.и.нинг ривожланиши, бир томондан, қ.х. соҳасига бошқа соҳаларнинг, биринчи навбатда саноатнинг кириб келишини, иккинчи томондан, қ.х. ишлаб чиқаришининг борган сари умумий ҳалк хўжалиги б-н уйғунлашиб боришини англатади. Тармоқлараро баланс ҳисоб-китобларига кўра, ҳоз. пайтда қ.х. саноатдаги асосий тармоқларнинг ярмидан кўпроғи маҳсулотларидан фойдаланмоқда. Қ.х.нинг саноат ва ҳалқ хўжалигидаги бошқа тармоқлари б-н қўшилуви қайси даражада содир бўлмасин, объектив жараён — интеграцияни билдиради. Интеграция натижасида аграр ва саноат фаолиятларини уму-

мий технологик жараён асосида ягона хўжалик мажмуи тарзида бирлаштирадиган агросаноат корхоналари, маҳсулот етишириш, қайта ишлаш ва тайёр маҳсулот олишнинг барча босқичларини ўз ичига оладиган ҳудудий, ташкилий ва технологик бирлашган корхоналар мажмуи бўлган агросанат бирлашмалари ва мамлакат ҳалқ хўжалиги миқёсида агросаноат маэқмуи юзага келади. Ўзбекистонда А.и.нинг маҳсули бўлган дастлабки агросаноат корхоналари ва агросаноат бирлашмалари пахтачилик, қорақўлчилик, боғдорчилик соҳаларида 20-а.нинг 60-й.ларидаги пайдо бўлган («со-вхоз-завод», «колхоз-завод»лар). 90-й.ларнинг 2-ярмидан агрофирмалар тузила бошлади. А.и. агросаноат и.ч.нинг мазмунни, агросаноат корхоналари, аграр-саноат бирлашмалари ва аграр-саноат мажмуалари бу жараённинг турли шаклда расмийлашувидир. Қ.х.да А.и. ривожи фан-техниканинг янги ютуқларига таянган ҳолда энг юқори меҳнат унумдорлигини таъминлаш ва харажатларни кескин камайтиришга хизмат қилади.

АГРОСАНОАТ МАЖМУИ (АСМ)

- ҳалқ хўжалигига қ.х. хом ашёсидан аҳолининг озик-овқат ва ҳалқ истеъмоли товарларига бўлган эҳтиёжларини таъминлашда ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатадиган тармоқлар, корхоналар, фаолият турлари мажмуи. АСМ мураккаб ва кўп тармоқлидир. Унинг и.ч. тузилмасида қ.х. ва ўрмон хўжалиги мухим аҳамиятга эга. АСМ З соҳани ўз ичига олади: 1) қ.х.(аҳолининг томорқа хўжалиги ҳам киради) ва ўрмон хўжалиги; 2) қ.х.га ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган саноат тармоқлари — трактор ва қ.х. машина-созлиги, мелиоратив ва сув хўжалиги обьектлари қурилиши тармоқлари, асосий фонdlар таъмири бўйича корхоналар, минерал ўғит ва ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари, биологик фаол препаратлар и.ч., озука ва микробиол. саноати, турли идишлар (тара) тайёрлаш ва б; 3) қ.х. маҳсулотларини қайта

ишлаш ва истеъмолчига етказиб бериш б-н банд бўлган тармоқлар(тайёрлов, қайта ишилаш, саклаш, ташиш, сотиш ва б.). Ҳар бир тармоқ таркибида и.ч. ривожининг умумий шароитини таъминлайдиган тармоқ инфрагузилмалари муҳим аҳамиятга эга (йўл-транспорт хўжалиги, моддий-техника таъминоти, электр, газ, сув таъминоти, алоқа, омборхона элеватор хўжалиги, улгуржи ва тақсимот базалари ва б.). Шунингдек, ихтисослашган олий ўқув юртлари, мутахассислар ва раҳбар ходимлар малакасини ошириш ф-лари, ихтисослашган техникум ва ишлаб чиқариш-техника билим юртлари, тармоқ и.т. институти ва лабораториялари, ИИБ, лойиха ва ин-лари ҳамда ташкилотлари, конструкторлик бюоролари, тажриба ва давлат синов ст-ялари тизими АСМни шакллантирадиган тармоқлар каторида туради.

Ўзбекистон АСМда қ.х. маҳсулотларини бирламчи [ун-ёрма, ёғ-мой(пахта мойидан ташқари), гўшт, сут, мева-консерва, виночилик саноати) ва иккиласмчи (нон, макарон, кондитер, пахта мойи, гўшт, сут консерваси ва маҳсулотлари, озиқ-овқат концентратлари) қайта ишлайдиган тармоқлар ва соҳалардан иборат озиқ-овқат саноати, техника экинларини бирламчи (пахта, луб экинлари, тамаки) ва иккиласмчи (ип газлама, тўқимачилик саноати, луб толалари, тамаки-маҳорка маҳсулотлари) қайта ишлайдиган тармоқ ва соҳаларни ўз ичига олган енгил саноат муҳим аҳамиятга эга.

АСМ худудий хусусиятлар ва ишлаб чиқараётган энг муҳим пировард маҳсулотига қараб тизимларга бўлинади. Худудий хусусиятига кўра мамлакат ва вилоят, туман АСМ мавжуд. Ишлаб чиқараётган пировард маҳсулот бўйича дон, пахта, мева-сабзавот, чорвачилик ва б. мажмууга бўлинади.

Ўзбекистон тарихан ривожланган пахтачилик, сув хўжалиги, машинасозлик з-лари, ўғит ва пестицидлар ишлаб чиқарадиган з-лар, пахта то-

залаш корхоналари, ёғ-экстракция з-лари, тўқимачилик саноати, ихтисослашган илмий муассасаларга эга. ЎзР иқтисодиётида АСМ ҳиссасига ялпи маҳсулотнинг 50% дан ортироғи, асосий и.ч. фондларининг 40% дан ортиғи, ҳалқ хўжалигида банд аҳолининг 45% га яқини тўғри келади. Ўз навбатида Республика АСМда пахтачилик агросаноат мажмуи (ПАСМ) энг юқори салмоққа эга. Республикада чорвачилик-саноат мажмуи ПАСМдан кейинги ўринда туради.

Толибжон Турғунов.

АГРОТЕХНИК БРАКЕРАЖ - қ.
Дала ижари сифатини баҳолаш.

АГРОТЕХНИК ҲИМОЯ УСУЛИ (ўсимликлар ҳимоясида) — зааркунанда ҳашаротлар ва касалликларнинг мавжудлиги, ялпи кўпайиши ва кенг тарқалишига тусқинлик қилувчи шароитларни яратишга қаратилган агротехник чора-тадбирлар. Бу усулда зааркунандаларнинг қишлиши, яшаб қолиши ва ривожланиши учун нокулай шароит яратилади. А.ҳ-Уруғлик ва кўчатларни экишга тайёрлаш, тупроқни ишлаш ва экиш усуллари, муддатларини танлаш, ўғитларни қўллаш, экин навларини танлаш бўйича муайян тадбирларни қамрайди. Агротехника орқали экологик шароитни ўзгартириб, ўсимликларни ҳашарот ва касалликлардан ҳимоя қилишга фаол таъсир кўрсатиш мумкин. Дехқончиликда А.ғ.у.нинг асосий чораларига: алмашлаб экиш, ўсимлик қолдикларини кузда йиғишириб олиш, ерларни текислаш, кузда чукур ҳайдаш, яхоб бериш, гизеллаш, ғўза, маккажӯҳори ва б. ўсимликлар қатор ораларига ишлов бериш, дала атрофидаги дараҳтларни парваришлаш, уруғлик беда майдонларини кузда қайта ҳайдаш, пичанга мўлжалланган бедазорларни эрта баҳорда борона килиш ва б. киради. Экиннинг бир турини бир даланинг ўзида узлуксиз экиш зааркунандаларнинг йиғилиб қолиши ҳамда уларнинг кескин кўпайиб кетишига сабаб бўлади. Экинларнинг алмасиб экилиши заарку-

нандаларнинг меъёрий яшаш шароитини бузади, ривожланиши учун нокулай шароит яратади. Қ.х. экинларининг чидамли навларини и.ч.га жорий қилиниши ҳашарот ва касалликларга қарши агротехник қурашнинг энг истиқболли усуллариданdir. А.х.у. ўсимликларни ҳашарот, касаллик ва бегона ўтлардан ҳимоя қилиш усулининг таркибий қисмидир (қ. ўсимликларни ҳимоя қилиш).

Султон Алимухамедов.

АГРОТЕХНОЛОГИЯ

дехқончилик технологияси, қ.х. экинларини етишириш усуллари тизими. А.нинг назарий асоси — агрономия. А. куйидаги тадбирларни ўз ичига олади: алмашлаб экиш, тупроққа ишлов бериш, ўғитлар солиш; уруғликни экишга тайёрлаш, экиш, экинларни парвариша, бегона ўтлар, касалликлар ва ҳашаротларга қарши қураш, ҳосилни йигиб олиш. Ерни ҳайдаш, текислаш, бороналаш ва экишга тайёрлашнинг бошқа усуллари, ўғитлаш, сугориш, уругни экишга тайёрлаш (салалаш, дорилаш, ивтииш ва б.), экиш ва ҳосил йигиб-териб олингунча ўсимликни парвариш қилиш ишлари А. усулларига киради. А.га алмашлаб экишни жорий қилиш, ўсимлик қолдикларини даладан йигиштириб олиш, кузги шудгорлаш, яхоб бериш, сифатли уруғлик танлаш, экиш схемаларини тўғри кўллаш, нормал кўчкат қалинлигига эришиш, ўғитлардан тўғри фойдаланиш; экинни қатъий тартиб бўйича сугориш, ўсимликнинг илдини зарарлантирмаслик, экинзорларни бегона ўтлардан тоза тутиш, зараркунанда ва касалликларга чидамли навларни экиш ва ҳ.к. ҳам киради. Бунга ҳар бир минтақанинг тупроқ-иқлим шароитларини инобатга олган ҳолда, қ.х. ишлаб чиқаришига фан ютуклари ва илғор тажрибанинг янги, янада самарали усулларни жорий қилиш йўли б-н эришилади.

А. жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучлари ва и.ч. муносабатлари ривожи б-н узвий боғланган. Ибтидоий жамоа ва ундан кейинги даврларда А. содда қуроллар ҳамда қўл кучига асосланган эди. Ерлар

омоч, мола каби қуроллар ёрдамида ишланарди. А.нинг такомиллашган усуллари жаҳонда 18-а. охири — 19-а. бошларида шаклланди, натижада қ.х. ўсимликлари машиналардан фойдаланиш, табиатшунослик ва агрономия фанларининг кўрсатма ва тавсиялари асосида етиштириладиган бўлди. Айниқса, 19-а.да машинасозлик саноатининг ривожланиши мурракаб қ.х. техникасини дехқончиликда кўллаш имкониятини тугдирди. 20-а.да эса қ.х. учун трактор, комбайн, культиватор, ўғитлагичлар ва б. механизмлар кўплаб ишлаб чиқариладиган бўлди, минарал ўғитлардан фойдаланиш кўпайди. Буларнинг ҳаммаси ва агрономия фанининг ривожланиши А.нинг такомиллашувига кулай шароит тугдирди.

Ҳоз. замон Аҳи экологик шароитлар, қ.х. техникасининг ишлаш қоидаларини ўрганувчи табиий ҳамда техника фанлари ютуқларига асосланади. А.ни тўғри кўллашнинг зарурий шарти унинг комплекслиги ва тупроқ-иқлим шароитлари, экиннинг биологик хусусияти, навлари ва уларнинг қайси мақсадларда ишлатилишига эътибор беришdir. ўсимлик ҳаёт омилларининг муддатлари, алмаштириб бўлмаслиги ҳамда тенг аҳамиятдорлиги ва б. қонунлар А. усулларини биргаликда кўллашнинг илмий асоси хисобланади (қ. Дехқончиликнинг асосий қонунлари). Mac, ўғит солищда белгиланган муддат ва микдорни ўзгартириш (айниқса сугориладиган шароитда) ёки вегетация даврига қараб ўсимликка бериладиган азотни фосфор б-н алмаштириш мумкин эмас. Экинлардан юкори ҳосил олиш учун уларни муайян нисбатларда барча зарурий ҳаёт омиллари (ёруғлик, иссиқлик, ҳаво, намлик, озиқ моддалар) б-н таъминлаш зарур.

А. тадбирлари ҳар бир минтақа, зона, хўжаликнинг тупроқ-иқлим шароитига ҳамда экинларнинг турига қараб ишлаб чиқилади ва ўтказилади. Mac, тупроғи шўрланган ҳудудларда шўр ювиш асосий аҳамиятга эга. Шу сабабли бундай жойларда экинлар учун зарарли бўлган,

экиннинг илдиз қисми жойлашадиган тупрок қатламидаги эриган тузларни йўқотадиган А. усулларига асосий эътибор берилади. Намгарчилик кам бўладиган р-нларда, шунингдек енгил тупрокли ерларда тупроқда нам тўплашга имкон берадиган А. усулларига эътибор қилинади. Экинларни тўғри алмашлаб экиш, ҳайдалма қат-ламни чукурлаштириш, маҳаллий ва минерал ўғитлар солиш йўли б-н тупроқни ўсимлик учун зарур озиқ моддалар б-н бойитиш ҳамда унинг физик хусусиятларини яхшилаш А.нинг асосий мақсадидир.

А. экиннинг ва навнинг (нав А.) ўзига хослиги ҳамда экиннинг хўжалик аҳамиятига кўра ҳам табакалашади. Мас, маккажўхори, кунгабоқар силос учун ёки дон учун, зигир тола ёки уруғи учун, пиёз барра ёки бош пиёз олиш учун экилганда ўзига хос А. кўлланилади. А. тадбирларини тўғри кўллаш қ.х. экинларининг ҳосилдорлигини ошириш б-н биргаликда ҳосил сифатига ҳам ижобий таъсир этади. Ўзбекистонда илмий муассасалар тармоғи экинлар А.сини ишлаб чиқади. Уларнинг самараదорлиги илмий тадқиқот ин-тлари ва тажриба ст-яларида синовдан ўтганидан кейин хўжаликларда жорий этилади.

Абдураҳим Эрматов.

А Г Р О Т У П Р О Қ РАЙОНЛАШТИРИШ — миңтақаларни ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишигата сиркўрсатувчитупроқ хусусиятлари, иклим ва гидрогеологик шароитлари, литологик-геоморфологик тузилиши ва баъзи бошқа белгилари (эрзия, шўрланиш) га, шунингдек қ.х. ишлаб чиқаришининг ўзига хослигига кўра ҳудудларга ажратиш (қ. Тупроқни районлаштириш). Ўзбекистонда А.р.нинг илмий асослари 30-й.ларда яратилган. Обикор деҳқончилик шароитида А.р. учун тупроқларнинг келиб чиқиши б-н бир каторда шу тупроқнинг қачондан бери сугорилиши, маданийлашганлик даражаси, шунингдек эрозия, иккиласми

шўрланиш, шўрхоклик, тошлоклик, ботқоқлик каби қ.х.га нокулай ҳолатларнинг намоён бўлиш даражаси ҳам ҳисобга олинади. А.р. қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини тўғри ташкил килиш, жумладан ўстириладиган экинларни р-нлаштириш, агрономик ва мелиоратив тадбирларни режалаштириш ҳамда амалга ошириш, агротехник ва сугориш усулларини тўғри танлаш, машиналар тизимини ишлаб чиқиши ва ш.к. учун зарур. А.р. қўйилган мақсадларга қараб турли аниқликда ишлаб чиқилади. Схематик А.р.да катта р-нлар ажратилиб, бу ерда кўп таркалган тупроқ типлари, агротехник ва б. усуллар самараదорлигини таъминлайдиган яхлитланган табиий кўрсаткичлар ва асосий мелиоратив тадбирлар кўрсатилади.

АГРОФИЗИКА, агрономик физика — ўсимликларнинг ҳаёт шароитларини физик усуллар б-н тадқиқ этиш ва улар ҳаёт фаолиятининг физик жараёнлари ҳақидаги фан. Қ.х. экинларининг ҳосилдорлиги ва тезпишарлигини ошириш учун ташқи мухитнинг физик хусусиятларини ўрганади ва уларни бошқариш усулларини ишлаб чиқади. А.нинг бўлимлари: тупроқ физикаси (тупроқ ҳавоси физикаси, тупроқ гидрофизикаси, тупроқнинг қаттиқ қисми физикаси, иссиқлик ва б.); ҳавонинг ер атрофи катлами физикаси (аэродинамик, радиацион ва б. кўрсатгичлар); ўсимликлар радиобиологияси ва ёргулик физиологияси, шунингдек, қ.х. экинларининг ўсиши ва ривожланиши учун кулаги табиий шароитлар яратиш мақсадида экинларга ҳамда ташқи мухитга фаол таъсир кўрсатадиган агрофизик усуллар, воситалар. А. фан сифатида 20-ада шаклланган ва ҳоз. замон табиатшунослиги, айниқса, биофизика, шунингдек, мат., электроника, кибернетика ва б. фанларнинг назарий ютуқлари негизида ривожланди, натижада ўсимликларнинг ўзида ва ташқи мухитда содир бўладиган

жараёнларни миқдорий баҳолаш имкониятлари яратилди. Ани ривожлантиришда К. А. Тимирязев, Д. Н. Прянишников, Н. А. Качинский, А. А. Роде (Россия), Э. Рассел (Буюк Британия), В. Шоу (АҚШ) ва б. катта ҳисса кўшган. Агрофизик тадқиқотларда вегетацион ва дала усуллари кўлланилади, ташқи муҳит шароитларини ўрганиш учун аниқ ўлчов асбоблари ишлатилади. Тадқиқот натижаларидан тупроқнинг сув, ҳаво, иссиқлик режимларини яхшилашда, оптимал экиш усуллари ва муддатларини, тупроққа ишлов бериш, суғориш меъёллари ва б.ни белгилашда фойдаланилади. А. тадқиқотлари хуласалари, айниқса, экинларнинг ҳосилдорлигини программалашда ва дала ишлари сифатини баҳолашда катта аҳамиятга эга. Фитотрон, оранжерея, иссиқхоналарда иклимни бошқариш, тупроқ иссиқлик балансипи, ўсимлик транспирацияси, уларга озиқ моддалар ва сувнинг шимилиши тезлигини ўлчайдиган асбоблар яратилган. Агрофизик асбобларни кўллаш йирик омборхоналарда картошка ва меваларни саклаш жараёнларини автоматлаштириш, нобудгарчиликни камайтириш, маҳсулот сифатини бузмай саклаш, чиқиндилар миқдорини ка-майтириш имкониятини беради. Дехқончилик ва ўсимликшуносликнинг физик муаммолари Тупроқшунослик ва агрокимё и.т. институти, Ўзбекистон пахтачилик и.т. институти, олий ўкув юрглари кафедраларида ўрганилади.

Абдураҳим Эрматов.

АГРОФИРМА — маҳсулот и.ч., уни қайта ишлаш ва сотиш, хизмат кўрсатиш тизимидағи корхоналарни ягона бошқарув асосида бирлаштирган агросаноат корхонаси. А. қ.х. маҳсулотларини етишириш, қайта ишлаш ва етказиб бериш жараёнларидаги барча ишларни яхлит тизим орқали ўз вақтида мувофиқлаштириш, меҳнат унумдорлигини кўтариш, хом ашё нобудгарчилигини камайтириш, шунингдек кўрилган фойда хисобидан йирик

инвестицияларни амалга ошириш ҳамда фойдани А. таркибидағи корхоналар ўртасида тақсимлашга имконият яратади. А. маҳаллий ресурслардан унумли фойдаланишни таъминлайди, унинг таркибига ёрдамчи тармоқлар ва кичик корхоналар ҳам кириши мумкин.

Ўзбекистонда хукумат фармойиши б-н кейинги йилларда «Бешарик» (Фарғона вилояти), «Оқолтин» (Сирдарё вилояти), «Ромитан» (Бухоро вилояти) ва б. А.лар ташкил этилди.

АГРОФОН (юн. agros — дала, лот. fundus — муҳит) — тупроқнинг физик ва кимёвий хоссалари, унумдорлиги жиҳатидан агрономия талабларига мос ҳолати; тупроқнинг агрономик хоссалари мажмуи. Ҳар бир участканинг А. ини билиш қ.х. экинларидан юқори ҳосил етишириш учун агротехника ҳамда мелиоратив тадбирлар мажмuinи тўғри ва табакалаб амалга ошириш имконини беради. А. кжеак ёки паст даражада бўлиши мумкин. Экинларни тўғри алмашлаб экиш, маҳаллий ва минерал ўғитлардан унумли фойдаланиш, қ.х. экинлари етишириш технологиясига тўғри амал қилиш йўли б-н юксак А. барпо этилади. Мас, юксак А. шароитларида гўза серхосил, соғлом ўсади, касаллик ва ҳашаротларга чидамли бўлади, тола ва чигит сифати яхшиланади. И.т. ишларida тадқиқот мақсадларига қараб А. сунъий яратилди. Селекционер олимлар янги нав яратишда ва уругчилик ишларida маҳсус тайёрланган А.ларда иш олиб борадилар.

АГРОЭЛЕКТРОНИКА - агроборотларни тўплаш ва қ.х. ишлаб чиқаришини бошқаришга оид электроника билимлари ва воситалари мажмуи. Асосий вазифалари: қ.х. бошқаруви ва ҳисоб-китоб ишларини компьютер занжирлари орқали таҳлил этиш; тупроқнинг механиқ физик-кимёвий параметрларини тезкор усулларда аниклаш ва улардан амалда фойдаланиш; иссиқхоналар, омборлар, чорвачилик ишлари ва дехқончилик маҳсулоти и.ч. технологи-

ясины микроэлектрон асбоблар ёрдамида бошқариш; маҳсус А. курилмаларини лойиҳалаш ва яратиш, улардан агрономия ишларида кенгроқ фойдаланиш; автоматлашган маҳсус илмий-техник агроахборот марказларини ташкил этиш ва уларга хизмат кўрсатиш; қ.х. маҳсулотларининг сифат кўрсаткичларини аниқлаш ва таҳлил килишнинг тезкор усуllibарини яратиш; қ.х. экологиясига оид ишларни ўрганишнинг электрон усуllibарини яратиш ва б. Асосий мақсади — қ.х. ни электронлаштириш тизимларини ишлаб чиқиши ва улардан фойдаланиш.

А. микроэлектрониканинг ютуклари асосида ривожланиб, дехқончилик ишларини кенгайтириш ва ҳосилдорликни бошқаришда кўлланилмоқда. Турли микроэлектрон датчиклар, электрон бошқарув тизимлари, компьютерлар ва маҳсус электрон курилмалар А.нинг тэхникавий асосини ташкил этади. Ривожланган мамлакатларда А. курилмалари қ.х. ишлаб чиқаришида кенг кўлланилади. Ҳоз. вақтда А. асбобсозлигига тўла асос яратилган, турли микроэлектрон ўлчов асбоблари, узоқдан туриб бошқаришнинг йирик электрон тизимлари, қ.х.га оид илмий-техника ахборотларини тўплаш, сақлаш ва ишлов беришга доир компьютерлаштирилган мураккаб тизимлар яратилган бўлиб, ҳосилдорликни оширишда, сугориш тизимларини такомиллаштиришда ва б. иқтисодий масалаларни ҳал этишда ижобий роль ўйнамоқда. Бироқ Ўзбекистонда оммавий тарзда кўлланилганича йўқ.

Бионика курилмаларининг яратилиши натижасида А. истиқболда янада ривожланади ва ҳосилдорликни олдиндан бошқариш ва ошириш технологияси яратилади. Бионикага асосланган А. келажак фанидир.

АГРОЎРМОН МЕЛИОРАЦИЯ-СИ - тупроқнинг мелиоратив ҳолатини ва иқлим шароитини дараҳт экиш йўли б-н яхшилашга қаратилган тадбирлар мажмую. Қ.х. экинларидан юкори ҳосил олишга салбий таъсир қилувчи

курғоқчилик, гармесел, шупрок эрозияси, кум кўчишлари каби табиат ҳодисаларига қарши амалга оширилади. Аг. м. агротехник, гидротехник, кимёвий ва қ.х. мелиорациясининг бошқа турлари б-н бирга ерларни тубдан яхшилашга хизмат қиласи ҳамда уларнинг табиий шароитларига узоқ муддат таъсир кўрсатади.

Ўзбекистонда биринчи марта тоғ ён бағирларида селга карши дараҳтзорлар барпо килишни 1880 й.да Н. И. Корольков Самарқанд яқинида (Омонқўтон), 1889 й.да С. Ю. Раунер Тошкент яқинида (Оқтош) бошлаган эдилар. Аг.м. айникса, янги ўзлаштирилаётган ерлар (Мирзачўл, Қарши чўли, Марказий Фарғона) да кенг ривож топди.

Ўзбекистон ҳудудининг йирик уч табиий зонасида — водийларда (иҳота, канал бўйлари, йўл ёқаларидаги дараҳтзорлар), тоғларда (сув эрозияси ва селнинг олдини олиш мақсадида тоғлар ён бағрини ўрмонга айлантириш) ва кумли чўлларда (аҳоли пунктларини ва экинзорларни қум кўчишидан ҳимоя қилиш, яйловлар унумини ошириш мақсадида дараҳт ва буталар экиш ва ш.к.) экма ўрмонзорлар яратилмоқда (к. Иҳота ўрмонзорлари). Ҳамма катта сугориш каналлари (Жан. Мирзачўл, Катта Фарғона, Қарши, Аму-Бухоро ва ҳ.к.) бўйлаб, шунингдек, сув омборлари атрофида дараҳтзорлар барпо қилинган.

Ўзбекистонда кумликларни ўзлаштириш ишлари 30 — 40-й.ларда бошланган. Кўчма кумларни фитомелиорация б-н мустаҳкамлаш усуllibарни ишлаб чиқилди. Шу йўл билан Бухоро воҳасининг чўлга туташ ерларини қум босишидан сақлаш учун Кизилкум этакларида уз. 120 км бўлган «Бухоро тўсиги» деб аталувчи дараҳтзор миңтақаси барпо этилди. Кумлоқ ерларни комплекс ўзлаштиришда турли технологик усуllibар (мас, фитомелиорация, кумларни маҳсус кимёвий моддалар б-н мустаҳкамлаш ва ҳ.к.) кенг кўлланилади. Орол денгизининг куриган қисмидаги кумликларни мустаҳкамлашда Аг. м. усуllibаридан кенг

фойдаланилмоқда. Ҳар йили 10—12 минг га майдонларда ўрмонзорлар барпо этилмоқда. Кўкаламзорлаштирилган майдонлар 70 мингга (1997).

Аг. м. соҳасидаги тадқиқотлар Ўзбекистон ўрмон хўжалиги и.т. инти (1948) да, Тошкент аграр ун-тининг ўрмоншунослик кафедрасида, қ.х. тажриба ст-яларида олиб борилади.

Абдухалил Кайимов.

АГТЕЛЕК (Барадла-Домица) — Европадаги энг йирик карст ғорларидан бири, Словакия Краси (оҳактошли плато) да жойлашган. Ғорга Словакия томондан ҳам (номи — Домица), Венгрия томонидан ҳам (Барадла) кирилади. Умумий уз. 25 км чамасида (шундан 15 км Венгрияда). Кўп сонли ер ости залларида ста-лактит ва сталагмитлар, кўллар, ер ости дарёлари (Стикс, Ахерон) бор. Ғор туристлар зиёрати учун жиҳозланган. А.да санаторий, концерт зали ишлаб турипти.

АГУАСКАЛЬЕНТЕС - Мексиканинг марказий қисмидаги штат, Сан-Педро да-рёсидан сугориладиган платода. Майд. 5,5 минг км². Аҳолиси 720 минг киши (1990). Маъмурий маркази — Агуаскальентес ш. Иқтисодиётида қ.х. (буғдой, маккажӯҳори, ловия, сабзавот, мева етишириш, чорвачилик) етакчи ўринда. Кончиллик саноати ҳам бир мунча ривожланган. Полиметалл рудалари қазиб олиниди.

АГУАСКАЛЬЕНТЕС - Мексиканинг марказий қисмидаги шаҳар, Агуаскальентес штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 293 минг киши (1990). Т.й. тутунни. Тўқимачилик (ип газлама, мовут), озиқ-овқат (ун тортиш, мева консерва), нефти кайта ишлаш саноати корхоналари бор. Керамика буюмлари ишлаб чиқарилади. Қ.х. р-нининг савдо маркази. А. яқинида иссиқ минерал сувли курорт (шаҳар номи ҳам шундан) бор. А. га 1575 й.да асос солинган. 18-а.га оид меъморий ёдгорликлар сақланган.

АГУДА (1068 - 1123) - Хитойдаги Цзинь давлатининг асосчиси ва биринчи императори (1115 — 23). 1113 й.да ки-

данларга ўлпон тўловчи Ванъяньларнинг чжуручжэн уругига бошчилик қилди. 1114 й.да киданларга карши урушиб уларнинг қальяларини эгаллади. 1115 й. да ўзини император деб эълон қилди ва сулола номини Цзинь («Олтин») деб агади. 1116 й.да Манъчжурияни бутунлай босиб олди, 1123 й.да эса Шим. Хитойдаги киданларнинг Ляо салтанатини ҳам бўйсундириди.

АГУЛЛАР — Догистон Республикасининг жан.-шарқидаги баланд тоғли туманларда яшовчи халк; қарийб 14 минг киши; МДХда жами 19 минг киши (1992). А. тили Кавказ тиллари оиласининг Догистон гурухига киради. Агул тилида сўзлашади. Диндорлари — мусулмон-суннйилар.

АГУЛЬЯС, Агульяш (португалча agulha — игна) — Африканинг энг жан. даги бурун (к. Игна бўрни).

АГУЛЬЯС, Игна бўрни сойлиги — Атлантика ва Ҳинд океанлари чегарасида океан тубининг пасайган қисми. Жан. дан Африка-Антарктика тизмаси, шим. дан Жан. Африканинг материк ён бағри б-н чегараланган. Туби шим. ярмида текис (чук. 2500 м), жан.да эса парчаланган (чук. 4000 — 5000 м, айрим жойларида 6000 м гача). Шим.-шарқида Агульяс кири бор (у ерда чук. 2500 м). Грунти кизил гилдан, шимоли ва Агульяс қирида фораминиферали балчиклардан иборат.

АДАБ (араб.) — 1) яхши хулқ, тарбия, хушмумалалиқ, ҳаётни тўғри тушуниш, тўғри яшашни ўргатиш маъносида. Ўзбек тилидаги «одоб» А. сўзининг кўплик шаклидир. Адабиёт сўзи ўзаги ҳам А.дир. 12-а.да «илми адаб» ёки «илми баде» атамаси вужудга келди. Бу сўз санъатидаги бадиий воситалар, усуллар ва турларни ўргатишга бағишиланган. Ўша даврда адабиёт сўзи кенг маънода умуман китоблар, рисолалар, маколалар, яъни кўпчиликнинг ўқиши учун ёзилган асарларни билдирган. Тор маънода эса ёзма бадиий адабиётни англатган. Ҳозир А. араб мамлакатларида бадиий адабиёт маъносида ишлатилади; 2) тасаввуфда

тариқатдан сабоқ берувчи пир ёки шайх ва сабоқ олувчи мурид ёки солиҳнинг риоя қилиши зарур бўлган қонун-коидалар назарда тутилади. Шайхлар ва солиҳлар адаби хусусида кўплаб асарлар ёзилган.

Муҳсин Қодиров.

АДАБИ ЎСУЛ — халқ санъаткорларининг оиласада, ҳамкаслар ўртасида, жамиятда ўзини тутиши бўйича оғзаки ва ёзма коидалар. А.у. коидалари созанда, хонанда, суханпардоз, масҳарабоз, қизиқчи, кўғирчоқбоз, дорбоз, найрангбоз ва б.нинг рисолаларида маълум даражада ифода топган. Аммо кўпгина коидалар авлоддан авлодга оғзаки ўтиб келган бўлиб, шогирдларга (шогирдлик 10 йилгача давом этган) касб ўргатиш жараённида сингдирилган. А.у. санъаткор жамиятнинг турли табакаларига (бойга ҳам, камбагалга ҳам) хизмат қила олиши, ўз фурурини ерга урмаслиги, ўрда адаби, Мадраса адаби, меҳмонхона адаби (Юсуфжон қизиқ иборалари)ни билиши, тўй эгаси, сайилбоши берганига кўниши, ортиқча тама қиласлиги, ҳар қандай шароитга чидаб, томошани лозим савиядя кўрсатиши, устозни хурмат қилиши, ҳамкаслар ўртасида иззат-икромни сақлай билиши, тўйдан тушганларни тақсим қилиши чоғида талашмаслиги, ногирон, жисмонан заиф кишилар устидан кулмаслиги, ўзини покиза, рухан тетик олиб юриши, ҳеч кимсага озор бермаслиги, кўлидан келганича муҳтожга ёрдам бериш каби коидаларни ўз ичига олади. Оғзаки ва ёзма А.у. коидаларига риоя қилиш труппа раҳбари (каланпо, оксоқол), санъаткорлар уюшмаси бошлиғи (меҳтар) ҳамда ҳукумат вакили (ғолиббоши, мишибобоши) томонидан назорат қилиб турилган. А.у. коидаларини бузганлар тўдадан хайдалиш, жарима тўлаш йўли б-н жазоланган.

Муҳсин Қодиров.

АДАБИЁТ (араб. — адаб сўзининг кўплиги) — 1. Фан ва амалиётнинг бирор соҳасидаги ютукларни умумлаштирувчи асарлар мажмуи (техникавий А.,

кишлок хўжалиги А.и, сиёсий А. ва б.). 2. Санъатнинг бир тури (бадиий А. деб ҳам аталади); воқеликни сўз ёрдамида образлар орқали акс эттиради. А. аввал оғзаки бўлган, ёзув пайдо бўлгандан сўнг ёзма шаклга ўтган. А. сўз орқали инсоннинг хис-туйғуларини кенг ва чукур акс эттириш имкониятига эга, шунинг учун ҳам у санъатнинг энг оммавий тури хисобланади. Бадиий А.нинг етакчи З тури — эпос, лирика, драма мавжуд. Эпос воқеликнинг ўзини инъикос этади, лирикада эса инсоннинг воқелиқдан олган таассуротлари кўшиб тасвирланади. Шарқ қадимдан шеърият туйғулари ўлкаси бўлган. Шу боисдан Шарқ бадиий А.да айниқса лирика кенг ривожланган. Драма ҳаётни ҳаракатда ифодалаб, муаллиф нуткисиз акс эттиради. А.да қоришик турлар ҳам мавжуд. Мак, лирика ва эпос хусусиятлари бирлашиб лиро-эпик тўрни ташкил этади. Лиро-эпик турга поэма, баллада, достон, масал кабилар киради. Эпос, одатда, З га бўлинади: кичик эпик шакл (латифа, очерк, эртак, ҳикоя), ўрта эпик шакл (қисса) ва катта эпик шакл (роман). Лирика мазмун ва шаклга кўра, ғазал, мухаммас, марсия, рубойи, касида, сонет, қўшиқ ва б.га бўлинади. Драматик А.нинг ҳам мазмунан З хили бор: драма, комедия ва трагедия (фожиа). А. санъатнинг бошқа турлари каби мағкуравий ҳодисадир. А.да воқеликни акс эттириш тамойилига кўра, адабнинг ижодий усули пайдо бўлади. Воқелиқдаги типик ҳодисалар умумлаштирилган ҳолда ҳаққоний акс эттирилса, реалистик А. дейилади. Ёзувчи айни воқеликни эмас, балки у ҳақидаги ўз орзу-умидларини ҳам ифода этеа, романтик А. бўлади. А.нинг бадиийлик мезони унинг гоявий-бадиий жиҳатдан мукаммал бўлишини тақозо килади. Бу ҳол асар мавзунининг долзарблиги, ифода этадиган гоясининг тўғрилиги, тасвир ҳақиқатининг чуқурлиги, бадиий шакл таркибий қисмларининг мукаммаллигидан юзага келади.

Ҳар бир А. миллийдир, шунга кўра

хар бир халқ маданиятининг таркибий кисми хисобланади. Халқнинг тарихий ҳаётидаги ва руҳиятидаги хусусиятлар А.нинг миллийлиги мазмунини ташкил этади ва ўзига хос миллий шаклни юзага келтиради. Миллий шаклнинг юзага келишида А. томонидан узоқ давр мобайнида йиғилган тажриба ва анъа-нанинг ҳам аҳамияти катта. Халқ ҳаётидаги янги давр эса А.ни янги, юкорироқ боскичга кўтаради, унинг мазмуни ва шаклини ҳам янгилайди, ҳам бойитади. Янгилangan A. ўз навбатида янги жамиятнинг мустаҳкамланишида қурдатли курол вазифасини ўтайди.

Ҳоз. замон ўзбек A.да A.нинг тасвир объекти умуман ижтимоий вокелик бўлса, бош тасвир объекти эса инсондир. A.да инсоннинг ижтимоий моҳияти умумлаштирилган ҳолда ифода этилади. Шунинг учун ҳам A.нинг мақсади маълум бир ижтимоий-сиёсий кучнинг моҳиятини тўла ифодалаш ва айни вактда кескин индивидуаллашган бадиий образ яратмоқдир. Яратилган бундай образларнинг энг мукаммали «тип» деб аталади. Навоий асарларида Фарҳод, Ширин, Мажнун, Лайли, Искандар образлари; Шекспир асарларидағи Отелло ва Ҳамлет; Абдулла Қодирий асарларидағи Отабек ва Кумуш тип даражасига кўтарилилган образлардир. A. вокеликни акс эттирас экан, унга гўзаллик қоидлари нуқтаи назаридан ёндашади. Бинобарин, асар предметини танлаш ҳам фоят муҳим ижодий нуқтадир. Чунончи, асарнинг тасъирли чиқиши, бошқа кўп мезонлар катори, шунга асос қилиб олинган фикрнинг эмоционаллиги, кўтаринкилигига ҳам боғлиқ бўлади.

Миллий мустақилликка эришган ўзбек халқи ҳаётнинг барча жабҳаларида ўзлигини намоён этмоқда. Жумладан, истиқлол даври A.и туб сифат ўзгаришларига эришмоқда. Будаврда ижодкор олам ва одам ҳақида аввалидан фарқли фикрлаш мумкинлигини чукур англаб фаолият кўрсатмоқда. Натижада оламни, одамни, уларнинг туйгуларини

турлича ифодалайдиган бадиий асарлар яратиш бошланди. Бу давр A.ида тасвирланаётган инсон ўзининг башарият, ватан, эл-юрт олдидаги масъулиятини чукур хис этган ҳолда намоён бўлмоқда. Истиқлол A.и мавзу нуқтаи назаридан ҳам, бадиий тасвир тамойиллари жиҳатидан ҳам илгариги қолипларга сифмайдиган, табиий равишда ривожланаётган янги эстетик ҳодисадир. У одамларга йўл кўрсатишини зиммасига олмайди, ўқувчига ақл ўргатмайди, ҳаётий муаллимликни даъво қилмайди, балки тасвирнинг нозиқлиги, ифодаларнинг фавқулоддалиги, образларнинг кутимаганлиги б-н ўқувчидаги муносабат уйғотади. Бу A.нинг жозибаси зоҳирда эмас, ботинда — матн замирига жойланган. Истиқлол даври ўзбек A.и чинакамига ранг-баранг A.дир. Унинг бағрида турли-туман ижодий тажрибалар кечади, ижодий ўйналиш ва оқимлар кесишиади ва шу орқали чексиз олам бағрида кечётган инсоннинг мураккаб «мен»и кашф этилади.

Баҳодир Саримсоқов.

АДАБИЁТ ВА САНЬАТ НАШРИЁТИ,Faфур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти — Ўзбекистон нашриётларида бири. Тошкент ш.да жойлашган. 1957 й.да Ўзбекистон давлат нашриёти адабий-бадиий бўлимлари негизида ташкил этилган, Ўзбекистон давлат бадиий-адабиёт нашриёти деб аталган. 1964 й.да «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти номи берилган. 1966 й.дан Faфур Гулом номи б-н аталади. 1970 й.дан ҳоз. номда. Нашриёт томонидан ҳоз. ва мумтоз ўзбек адабиёти ҳамда фольклор асарлари нашр этилади. Шунингдек хорижий адиларнинг асарлари, турли санъат асарлари, альбомлар, плакатлар, открытикалар ва б. чоп этилади.

АДАБИЁТ МУЗЕЙИ, Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи (Тошкент ш.) — маданий-маърифий ва илмий муассаса. 1940 й.да Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги муносабати б-н Республика кўргазмаси

тариқасида ташкил топган. 1944 — 68 й.ларда Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти бўлими, 1968 — 78 й.ларда Ўзбекистон ФА Адабиёт музейи, 1978 — 91 й.ларда Ўзбекистон ФА Х. С. Сулаймонов номидаги Кўлёзмалар ин-тининг музей бўлими. 1991 й.дан Ўзбекистон ФА Адабиёт музейи. Музей экспозицияси 40 хонага жойлашган, 8 бўлимдан иборат. Жамланмасида қарийб 34 минг кўргазма бор (1997). Музейда ўзбек адабиётига оид асарлар, кўлёзма ва тошбосма китоблар, ҳалқ ҳофизларининг овоз ёзувлари, наққошлик санъатига доир кўргазмалар (ёғочдан ишланган панжара, А. Файзуллаев, 1968), 10-а.га оид сопол буюмлар мавжуд. Музей кўргазмалари темурийлар даври экспозицияси б-н, ўзбек адабиёти тарихи экспозициялари эса Алишер Навоий ижодидан бошланган: «Хамса»нинг кўлёзма, фото ва кўчирилган нусхалари, достонларга ишланган миниатюралар, расм ва безаклар, шоир ҳаётига оид портретлар, ҳайкаллар, ҳарита, китоб, ҳар хил совга ва альбомлар, лаган, кўзачалар бор. Бухоролик 14 қиз томонидан Навоий, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун расмлари зар б-н тиқилган гилам (1968) музейга алохида кўрк бағишлайди. Жомий хонасига шоир асарларининг турли даврда кутирилган нусхалари қўйилган. Музейнинг бошқа хонадаги кўргазмалари орасида Ҳофиз, Низомий, Фирдавсий, Ҳусрав Дехлавийларнинг бир қанча кўлёзмалари бор. Бобур ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги кўргазмалар ичida «Бобур ҳайкали» (ҳайкалтарош А. Грищенко, 1968) ва ипак б-н тиқилган «Бобур портрета» (чевар Ф. Сайдалиева, 1974) алохида ўрин тутади. Музейда Зебуннисо, Турди, Нодира, Увайсий, Махзуна ва б. шеърларидан намуналар, кўлёзмалар ва асарларига ишланган тасвиirlар, нағоёнлар бор. Музейнинг ҳоз. замон адабиётига бағишланган хоналарига «20-а. ўзбек адабиёти», «Истиқлол даври ўзбек адабиёти» экспозициялари жойлаштирилган. 200 дан ортиқ ўзбек шоир ва ёзувчилари ижодий йўлини ёритувчи

кўргазмалар кўйилган.

АДАБИЁТ МУЗЕЙИ, Фарғона вилоят Faур Ғулом номидаги адабиёт музейи — маданий-маърифий ва илмий муассаса (Қўқон ш.). 1960 й.да асос солинган. 1966 й.да Faур Ғулом номи берилган. Музей экспозицияси 7 бўлимдан иборат. Кўргазмаларида Кўқон хонлигининг 18—19-а.даги тарихий, ижтимоий-маданий ҳаётига, Ғозий, Махмур, Ҳозик, Увайсий, Нодира, Махзуна, Маъдан, Муқими, Фурқат, Завкий, Ҳамза ва б. ҳаёти, ижодига оид материаллар (шахсий буюмлар, асарларнинг кўлёзмалари, тошбосма нусхалари, ҳоз. нашрлари, суратлар, архив ҳужжатлари ва б.); Абдулла Қаҳхор, Собир Абдулла, Fa-fur Ғулом, Ҳусайн Шамс, Усмон Носир, Амин Умарий ва б. ижодини акс эттирувчи материаллар бор. Музейда Навоий асарларининг Кўқонда қўчирилган нусхалари, Низомий, Умар Ҳайём, Саъдий, Ҳофиз, Бедил каби мумтозлар асарларининг нодир кўлёзмалари, форс, озар шоирларининг шеърларидан тузилган баён ва мажмуалар, тазкиралар, Санкт-Петербург, Боку, Истанбул, Оренбург, Қозон, Уфа, Бокчасарой ва б. жойларда чоп этилган газ. ва жур.лар мавжуд.

АДАБИЁТ НАЗАРИЯСИ - адабиётшунослик фанининг бир бўлими. Бадиий адабиёт, унинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти, яратилиш конуниятлари, тараққиёт йўлларини, бадиий асарнинг тасвирий ҳамда ифода воситалари, таркибий қисмлари, адабий турлар ва жанрларини ўрганади. А.н. бадиий сўз санъатининг ижодий тажрибалирига асосланиб, ўзининг барча назарий хуносаларини яхлит бир давр ёки даврларнинг бадиий сўз маҳсулни ҳамда айрим бадиий асарларининг таҳлилидан, тарихий-адабий жараённи ўрганишдан келтириб чиқаради. Бадиий адабиётни бевосита яратувчиларнинг адабий ижод ҳақида айтган фикрлари ҳам А.н. томонидан эътиборга олинади, аммо бу борада А.н. бадиий ижод тажрибаларида тасдиқланган ижодий ҳақиқатларга

мурожаат килиб боради. А.н. адабиёттинг бошқа ижтимоий онг шакларидан фарқли жиҳатларини ҳам белгилаб беради. Санъат тури сифатида адабиёттинг узига хослиги унинг сўз воситасида образ яратишида кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам А.н. да бадиий, образли тасвир ва ифода масалалари ҳам ўрганилади. Бадиий адабиётда мазмун б-н шакл бирлиги ва мутаносиблиги А.н. нинг бош масаласидан бири хисобланади. Мазмунсиз шакл бўлмаганидек, шаклсиз мазмун ҳам бўлмайди. Ҳар қандай шакл мазмунлашганидек, ҳар қандай мазмун шакллашгандагина тўла воқе бўлади. Мазмун — бадиий асарнинг ҳамма қисмларини белгиловчи, уюштирувчи асос. Бадиий адабиётда мазмун — жонли ҳаёт, унинг хилма-хил кирралари, мураккаблиги, бойлиги ва гўзаллигидир. Ҳар қандай ғоя бадиий асарнинг мазмунини ташкил эта олмайди, у фақат бадиий хусусиятга эгалиги, инсон, жамият учун аҳамиятилиги б-н барчани қизиктира олган гояларгина бадиий асар мазмунини ташкил этади. Бадиий шакл ҳам мазмунга нисбатан фарқсиз ҳодиса эмас. Чунки ҳар қандай ғоя ҳаёттинг ўзида аниқ ҳаётий ҳодиса шаклида намоён бўлади, бу ҳодисанинг шаклини мазмундан ажратиб бўлмайди. Бинобарин, ҳар қандай бадиий ғоя ўзига мутаносиб бадиий шаклдагина ўз моҳиятини тўла намоён этади. Алишер Навоий «Хамса»да ўз замонида шоирлик даъво килиб юрган кўплаб кишиларнинг шакл бобидаги нўноклигини қоралайди. Чунки, фақат шакли мазмунига тўла мос бўлган асаргина ҳақиқий бадиий асар бўла олади. Шунинг учун ҳам А.н. бадиий асарнинг таркибий қисмлари (сюжет, конфликт, композиция ва б.), адабий турлар ва жанрлар ҳақиқаги масалаларни кенг ёритади. Инсоният тарихида бўлган ижодий услублар, адабий оқимлар, мактаблар А.н. да ўзининг аниқ таърифу тавсифини топали. Ўтиш адабиёт б-н хозирги замон адабиёти ўргасидаги доимий ворислик (анъана ва янгиланиш) масалалари ҳам А.н.га алоқадордир.

Турли ҳалклар адабиётлари ўргасидаги ўзаро тъсири ва бир-бирларини бойитишдан иборат ижобий тарихий жараённинг қонуниятларини аниқлаш ҳам А.н. нинг доимий ўрганувчи соҳаларидан бирини ташкил этади. Дунё ҳалклари шеъриятига хос тизимлар, уларнинг тузилиши ва шакллари А.н. нинг бевосита тадқиқот манбаидир. Бадиий адабиёттинг ўтмиши, хоз. аҳволи ва истиқболдаги ривожланиш тамойилларини белгилаб бериш А.н.нинг энг муҳим вазифаси саналади.

Шарқда А.н. нинг юқоррида қайд этилган барча муаммоларини яхлит ўрганувчи маҳсус фан соҳаси бўлмаган. Бу масалалар З йўналишдаги мустакил соҳалар доирасида олиб борилган. Булар: аруз илми, қоғия илми ва балоға илми, яъни бадиий сўз санъатлари ҳақиқаги соҳалардан иборат. Шу боис Шарқ мумтоз адабиётшунослиги тарихига назар ташланса, юқорида кўрсатилган З йўналишдаги илмий манбалар алоҳида-алоҳида баён этилганлиги маълум бўлади. Мас, Муҳаммад бин Умар ар-Родуёнийнинг «Таржимон ул-балоға», Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоиқ ус-сехр фидақоинушшөър», Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авzon», Бобўрнинг «Мухтасар», Хусайн Воиз Кошифийнинг «Бадое ул-афкор фи саное-ул-ашъор», Атоулло Ҳусайнининг «Бадое ус-саноеъ», Воҳид Табризийнинг «Жамъи мухтасар» каби асарларида аruz, қоғия ва бадиий санъатлар ҳақида алоҳида-алоҳида фикр юритилган. Шарқ адабий-назарий таълимоти асосан шеърият материалига асосланган бўлиб, уларда бадиий наср, драмага оид назарий кузатишлар учрамайди. Чунки Шарқ мумтоз адабиётида бадиий наср ва драма жанрлари мавжуд эмас эди. Шарқ адабий-назарий қарашлари ривожига Абу Наср Форобий «Калом фиш-шөър ва ал-кавофи» («Шеър ва коғиялар ҳақида сўз»), «Китоб фил-луғот» («Тил ҳақида китоб»), «Шеър санъати», Ибн Сино «Уюн-ал-Ҳикма» каби асарлари б-н катта хисса кўшидилар.

Ўзбек адабиётшунослигида А.н.га

оид ҳақиқий яхлит илмий асар 20-а. нинг 20-й.ларида Фитрат томонидан яратилди. Унинг «Адабиёт қоидалари» китобида бадиий адабиётнинг ўзига хослиги, ижтимоий табиати, адабий тур ва жанрлар, сюжет, композиция, бадиий нутк ва маҳорат масалалари ҳақида илк бор яхлит маълумотлар берилган. Абдурахмон Саъдийнинг «Адабиёт назарияси» асари А.н. га оид илк асарлардан хисобланади. Шулардан кейин А.н.га оид иккинчи асар 1939 й.да И. Султон томонидан яратилди. Кейинчалик Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти томонидан икки жилдли «Адабиёт назарияси» (1-жилд 1978, 2-жилд 1979), 1980 й.да И. Султоннинг «Адабиёт назарияси» дарслклари чоп этирилди. А.н. ривожига X. Ёқубов, М. Юнусов, М. Кўшжонов каби олимлар ҳам катта хисса кўшдилар.

Ғарб адабиётшунослигига Аристотелнинг «Поэтика» асари А.н. га оид асосий манба сифатида кўлланилиб келинди. 17—18-а.дан бошлаб Буало, Ди-дро, Лессинг, Гердер, Гёте, Шиллер каби олиму адиллар томонидан А.н. га оид назарий асарлар яратила бошланди. 18-а. охири — 19-а. бошларида немис файласуфлари Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель ва б. бадиий адабиёт қонуниятларини яхлит ўрганувчи А.н. яратишни бошлаб бердилар. Россияда М. В. Ломоносов, А. Н. Радищев, В. Г. Белинский, Н. Г. Чернишевский, А. Н. Добролюбов, А. И. Герцен ва б. адабий-назарий қарашлар ривожига муайян хисса кўшдилар.

Баҳодир Саримсоков.

АДАБИЁТШУНОСЛИК - бадиий адабиётни, унинг мазмун-моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, пайдо бўлиш ва ривожланиш боскичлари, ижтимоий функцияси, ижодий жараён қонуниятларини ўрганадиган фан. У бир-бири б-н узвий боғлиқ бўлган З бўлимни: адабиёт назарияси, адабиёт тарихи ва адабий танқидни ўз ичига олади. А.нинг илдизи макол, кўшиқ, достон сингари ҳалқ оғзаки ижоди намуналари юзасидан билдирилган илк мулоҳазаларга бориб

богланади. Мас, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асаридан жой олган маталларга, бадиий сўз унсурларига илмий-текстологик муносабат, ўша давр адабий жанрлари ҳақидаги фикрлар А.нинг олис тарихидаги кўринишидир.

А. илмига оид теран қарашлар Форобиининг «Шеър санъати...» китобида музфассал баён қилинган (10-а.). Унда шеърий асарнинг яралиш табиати, ижодкор шахси ва маҳорат муаммолари, сўз қадри хусусида фикр юритилади. 11-а.да яшаган адабиётшунос олим Абдулқодир Журжонийнинг «Асрор ул-балоға фи-илми баён» («Баён илмида балоғат сирлари») асарида сўз санъатидаги шакл ва мазмун масаласига алоҳида ургу берилса, 13-а. да яшаган қомусий олим Кайс Розийнинг «Китоб ул-мўъжам фи-маойири ашъор ил-ажам» («Ажам шеърияти меъёрлари қомуси») китобида назарий масалалар — аруз тизими, поэтик санъатлар, шеърий жанрлар таҳлил этилган. Кайковуснинг «Қобуснома»сидан (11-а.) эса, шеър жамиятнинг турли қатламлари эстетик талабларидан келиб чиқиб яратилиши, бадиий асар, албатта, таъсирчан бўлиши лозимлиги ҳақидаги мулоҳазалар ўрин олган.

Адабиёт тарихи йўналишида муайян ҳалқ (халқлар, минтақа, жаҳон) бадиий адабиётининг тарихий тараққиёти ҳамда ёзувчи-шоирларнинг ҳаёт ва ижод йўли чукур ўрганилади. Жумладан, ўзбек миллий адабиёти босиб ўтган узоқ тарихий йўл, замон, сиёсат ва адабий жараён муносабатларининг ўзига хосликлари, у ёхуд бу ижодкорнинг ушбу жараёнга кўрсатган таъсири юзасидан кўплаб тадқиқотлар яратилган.

А. тарихида 12-а.да яшаган шоир ва адабиётшунос Низомий Арузий ибн Умар Самарқандий, 15-а.да адабиётшунос олим Атоуллоҳ Ҳусайнӣ, Замахшарий, Хондамир, Восифий асарлари муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбек А.нинг такомили Навоий (қ. Алишер Навоий) ижодий фаолияти б-н чамбарчас боғлиқ. Ўзбек тилидаги таз-

кира жанрига асос соглан «Мажолис уннафоис» («Гўзал мажлислар») илк ўзбек адабий қомуси хисобланади. Ушбу асарда Навоий деярли ярим аср мобайнида ўзига замондош бўлган 469 шоир, олим, бастакор, ҳаттот, шеърият ҳомийлари ҳакида маълумот беради, бадиий маҳорат, санъаткорнинг ижтимоий бурчи, поэтик жанр масалаларини ёритади. Навоийнинг «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», Жомийга бағишлиган «Ҳамсат ул-мутахайирин» («Беш ҳайрат») сингари асарлари адабий портретнинг дастлабки намуналаридан. Унинг «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») асарларида арузнинг назарий, амалий масалалари тадқиқ этилган. Ҳусайн Бойқаро эса, ўз навбатида, Навоийнинг бетакор махорати, у яратган адабий мухит, давр адабий жараёни ҳакида маълумот берувчи рисола яратган. Заҳиридин Муҳаммад Бобур «Мұхтасар» китоби б-н Навоийдан сўнг аruz илми тадқиқини янги босқичга кўтарди. Бу китобда арузнинг 20 дан ортиқ баҳри, 530 дан ортиқ вазни ҳақида маълумот берилади.

Ўзбек адабиётшунослигининг кейинги даврлардаги йўналишини, асосан, тазкиралар белгилайди. Жумладан, 19-а. бошларида Фазлий раҳбарлигига шеърий шаклда яратилган «Мажмуаи шоирон» («Шоирлар гурухи») тазкираси Кўкон хони саройига тўплланган ижодкорлар ҳақида нисбатан тўлик маълумот беради. Аҳмад Табибийнинг шеърий шаклдаги «Мажмуат аш-шуарои Ферузшоҳий» («Шоҳ Феруз шоирлари гурухи») ҳамда «Муҳаммасоти мажмуат уш-шуарои Ферузшоҳий» («Шоғ Феруз шоирлари гурухининг муҳаммаслари») тазкираларида ижодкорларнинг асарлари жанрларга бўлиб ўрганилади (20-а. боши). Биринчисида ғазаллар, иккинчисида муҳаммас ва мусаддаслар таҳлил этилади.

Матбуот ва ноширлик ишларининг ривожи 19-а. охири — 20-а. бошларида ўзбек танқидчилиги, адабиётшуносли-

ги учун янги имкониятларни вужудга келтириди. Айниқса, адабий танқидда уйғониш рўй берди — ҳаракатдаги адабий жараённи, ёзувчи ижодини, адабий муаммоларни даврнинг маънавий ва эстетик талаблари, омманинг руҳий эҳтиёжларидан келиб чиқиб ўрганиш, адабиёт тараққиётидаги, ижодкор махоратидаги янгиликларни кашф этиш, камчиликларни баҳоли кудрат кўрсатиш бошланди. Ҳожи Муин, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Бехбудий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Ашурали Зоҳирий, Вадуд Махмудларнинг маколаларида сўз санъати олдида турган муҳим ижтимоий вазифаларга ургу берилди, адабиёт ривожини миллат, Ватан, истиқпол, мустакил юрт учун курашувчи янги инсоннинг тарбиялаш масалалари б-н боғлашга ҳаракат килинди. Чўлпоннинг «Адабиёт надур?» (1914) маколасида ўргатга ташланган «Адабиёт яшаса — миллат яшар» деган фоя миллий уйғониш учун ҳам даъват бўлди.

20-й.лар ўргаталаригача А., асосан, адабий танқид доирасида фаолият кўрсатди. Шу пайтлардан эътиборан шўро ҳукумати уни ўз йўриғига сола бошлади. Ижод маҳсулини баҳолашда мафқўра, ўткинчи сиёсат бош мезонга айланди. Адабиёт ва А.дан бир ёқпама (марксча) дунёкараш б-н куролланиш, воқелик ва унинг бадиий инъикоси бўлмиш санъатга факат синфий кураш, шўролар мафкураси нуқтаи назаридан туриб ёндашиш талаб килинди. Буларга кўшимча, мумтоз адабий меросдан воз кечиш тамоили хукм сурди. Яссавий, Навоий, Бобур, Машраб, Ҳофиз, Румий, Ҳувайдо сингари шоирлар яратган маънавий мулк ўкувчига кераксиз, ҳатто, зиёнли деб эълон қилинди. Абдурауф Фитрат, Отажон Ҳошим каби адабиётшунослар бундай карашларга қарши чиқиб, мадданий меросни химоя қилишга уриндилар.

Шу йиллари, муайян камчиликлардан ҳоли бўлмасада, дастлабки назарий кўлланма — адабиётшунос Абдураҳмон Саъдийнинг «Амалий, ҳам назарий ада-

биёт дарслари» (1924) яратилди. Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» (1926) дарслигида эса ўз даври Шарқ ва Ғарб адабиёти назарияси муаммолари ёритилди. Шу муаллифнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» китобида Ўрхун-Енисей битиклари, «Алпомиши», «Китоби дадам Кўркут», «Девону луготит турк»дан парчалар берилди, Яссавий, Бокирғоний, Лутфий, Атоий, Навоий, Бобур асарларидан мисоллар келтирилди.

20-й.лар охири — 30-й.лар бошларида шўро адабий сиёсатида партиявий тазиқ остида синфий душман ахтариш руҳи кучайди, ижод эркинлиги бўғилди, вульгар социологизм кўринишлари авж олди. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Мехробдан чаён» романлари зарарли асар деб, муаллифнинг ўзи эса буржуза адаби деб кораланди.

30-й.лар ўртасидан марказ Ёзувчилар уюшмаси қурултойининг қарори б-н расмий кучга кирган социалистик реализм методи ҳақидаги ақиданинг кенг жорий этилиши оқибатида ўзбек А.га партиявийлик, синфийлик, гоявийлик, шаклан миллий, мазмунан социалистик деган тушунчалар чукур сингиб борди. Мумтоз адабиётга муносабатда уни сарой адабиёти, диний-клерикал адабиёт, реакцион ёхуд прогрессив дея бир халқ адабиётини иккига ажратиб талқин этиш, ижодкорлар ва уларнинг меросини синфий қаршилантириш тамойили урфга кирди. Ўзига хос ёндашув ва таҳлилни талаб этадиган Яссавий, Бокирғоний, Бойқаро, Машраб, Ҳувайдо, Амирий, Феруз (Мухаммад Раҳимхон) каби шоирлар мероси батамом кораланди, улар ижодини ўрганиш деярли ман қилинди. Шўро мафкурасининг зууми, танқид ва А.нинг жиддий хатолари туфайли Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Сўфизода, Элбек, Боту, Ҳусмон Носир сингари шоир ва ёзувчилар, Отажон Ҳошим, Вадуд Маҳмуд каби адабиётшунослар жисман ёхуд маънан маҳв этилдилар.

Ўша йиллардаги нисбатан ижобий фактлар сифатида Сўфизода, Ойбек,

Фафур Гулом, Ҳамид Олимжон ҳақида адабий портретлар ёзилганини, Иzzат Султоннинг «Адабиёт назарияси» дарслиги ва б. монографиялар нашр этилганини қайд этиш мумкин. Бирор 40-й.лар охири — 50-й.лар бошларида А. фани космополитизмга карши кураш, ягона оқим, конфликтсизлик назарияси деб номланган хато йўлларни босиб ўтишига ҳам тўгри кедди. Айни шу йиллари Ойбек, Мақсуд Шайхзода ва б. муаллифларнинг тарихий йўналишдаги, Абдулла Қаххор, Миртемир, Саид Аҳмад сингари адибларнинг замонавий мавзудаги асарлари, ўша «назариялар» дан келиб чиқиб, ноҳақ кораланди.

50-й.лар ўрталаридан аввал қатли ом қилинган айрим ёзувчи-шоирлар ҳаёти ва ижодини қайта ўрганишга ҳаракатлар бўлди. Матёкуб Ҳўшжонов, Озод Шарафиддинов, ИброҳимFaфуров, Умарали Норматов, Салоҳиддин Мамажонов, Собир Мирвалиев сингари адабиётшунос олимларнинг адабий жаравён, алоҳида ижодкор ва асар ҳақидаги китоб ва мақолалари адабиётнинг нисбатан эркин нафас олишига замин яратди.

60—70-й.ларда ўзбек адабиёти тарихи юзасидан қатор асарлар яратилди. Жумладан, илк адабий ёдгорликлардан тортиб 20-а. бошларигача бўлган даврлар меросини қамраб олувчи 5 жилдли «Ўзбек адабиёти тарихи» китоби нашр қилинди. Унда ўта мафкуравий талқин, адабиёт илмидан чекиниш, бир ёқламалик кусурлари мавжуд эсада, минг йиллик адабиётимизнинг тарихий таракқиёти, етакчи тамойиллари, сўз санъаткорларининг ҳаёти ва ижоди, асарларидаги ўзига хосликлар, маҳорат белгилари тўғрисида замона ютуқпари даражасида муҳтасар маълумот берилди.

Дунёдаги энг қадим маданият ўчокларидан бири бўлмиш юртимизда яратилган жамики адабий-эстетик бойликларга холис нуқтаи на-зар б-н қураш ва баҳо бериш имконияти пайдо бўлди. Натижада, адабиётшунос олимлар сўз санъатимиз тарихида эътибор-

га лойик неки асар бўлса, барчасини чукур ўрганишдек масъулиятли юмушга киришидилар. «Авесто»дек теран ва мураккаб диний-маърифий ёдгорлик, халқ оғзаки ижодининг гултожи бўлмиш «Алпомиши» достони ва б. ўнлаб эпик асарлар атрофлича тадқиқ этилди.

Тасаввуп таълимотининг бадиий ижодга кўрсатган таъсири хусусида Нажмиддин Комилов («Тасаввуп», 1—2-китоблар), Иброҳим Ҳаққулов («Тасаввуп ва шеърият») ва б. мутахассисларнинг китоблари чоп этилди. Навоийнинг 20 жилдли «Мукаммал асарлар тўплами» нашр қилиниши баробарида, мутафаккир ижодини тамомила янги мезонлар асосида ўрганиш бошланди ва ўнлаб рисолалар яратилди. 20-а. бошларида ёзилган, маърифатпарварлик руҳи б-н сугорилган бадиият намуналари тадқиқ этилди, ноҳак қурбон бўлган Абдулла Қодирий (У. Норматов, «Қодирий богиҳ»; муаллифлар жамоаси «Абдулла Қодирийнинг бадиий олами»), Чўлпон (О. Шарафиддинов, «Чўлпон», «Чўлпонни англаш», Д. Куронов, «Чўлпон, ҳаёти ва ижодий мероси»), Фитрат, М. Беҳбудий, А. Авлоний, Ҳамза, Усмон Носир ҳаёти ва ижодига доир йирик асарлар дунёга келди.

А.нинг назарий муаммоларини ўзичига камраган З жилдли «Адабий турлар ва жанрлар» китоби, А. Ҳожиахмедовнинг «Шеърий санъатлар ва мумтоз кофия», «Ўзбек арузи лугати» рисолалари чоп этилди. С. Мирвалиев яратган «Ўзбек адабиётининг йирик вакиллари ҳаёти ва ижоди хусусида энг зарур маълумотларни беради.

А. нафақат ўзбек, балки жаҳон эстетик илми ютуқларини ҳам ижодий ўзлаштириш, бу борада ўз сўзини айтиш ўйлида изланмокда. Нажмиддин Комиловнинг «Тафаккур карvonлари», Иброҳим Ғафуровнинг «Дил эркинлиги» сингари китоблари кейинги давр ўзбек А.нинг жиддий ютуқлари хисобланади. Бугунги кунда адабиётшунослигимиз сафларини Шуҳрат Ризаев, Дилмурод

Куронов, Баходир Каримов, Улугбек Абдуваҳоб сингари ёш, истеъоддли олимлар тўлдирмокда.

Бахтиёр Назаров, Раҳмон Кўчкоров.

АДАБИЙ АЛОҚА — адабий-ижодий муносабат. А.а. қадимдан мамлакатлар, халқлар ва буюк ижодкорларнинг ўзаро ҳамкорлигини, ҳамфирклигини таъминловчи омил бўлган. Ҳозирда А.а.нинг адабий хафталиклар, адабиёт ва санъат ўн кунлиги, учрашувлар сингари янги шакллари мавжуд. А.а.лар мушоира, тазмин, иқтиbos каби бадиий ижод шаклларида ҳам яққол намоён бўлади.

АДАБИЙ АНЬНА - дунёни бадиий идрок этиш, билиш соҳасида даврдан-даврга, авлоддан-авлодга ўтиб келган адабий тажрибалар: эстетик қарашлар, тасвирий воситалар, тилдаги образлилик, эмоционаллик ва услубдаги рангбаранглик. Ўтмиш ёзувчиларининг ижод тажрибасида синалган, устувор ва муҳим ғоявий-бадиий бойликларни ёш бўғин ўз даври талабига кура кайта ишлаб, ижодий ривожлантиради. Адабиёт ва санъатда анъана тарихий ҳодиса булиб, муайян давр ижтимоий-бадиий хусусиятларини акс эттиради. Ўзбек адабиёти эскирмаган, замон синовидан утган, барҳаёт, илфор анъанага суянади. Илгор А.а. ҳамма вақт новаторликка чорлайди. Бинобарин анъана ва новаторлик орасида мантиқий алоқа бор. Уларни бир-биридан ажратиб, ҳам тасаввур килиб бўлмайди. Биз учун анъана хисобланадиган кўп ғоя ва майллар уз вақтида янгилик саналган. Мас, Низомий учун қисман янгилик бўлган «Ҳамса» яратиш Навоий учун анъана эди. Шу б-н бирга Навоий «Ҳамса»си ўтмишдошларининг тақрори, тақлиди эмас. Унда замонасининг узига хос ғоявий-эстетик масалалари ёритилган ва «Ҳамсачилик анъанаси» янги босқичга кўтарилиган.

Ўзбек мумтоз адабиётида тазкирачилик анъанаси ҳам мавжуд эди. Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Фазлий каби адаблар айрим асарларини Шарқ тазкирачилик анъаналарига қатъий

амал килиб яратганлар. Захириддин Мухаммад Бобурнинг «Бобурнома» ва Абулгозий Баходирхоннинг «Шажараи тарокима» каби асарлари, Мунис, Оғаҳий, Баёний, Мирзаолим Мушрифларнинг тарихий ийлномалари ҳам маълум адабий-тарихий анъаналар асосида яратилган. Ўзбек адабиётидаги 20-а.да вужудга келган роман жаңрининг ривожига катта хисса күшган Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳхор, Одил Ёкубов, Пиримқул Қодиров, Уткир Ҳошимов, Омон Мухторов ва б. санъаткорлар жаҳон адабиётидаги илғор анъаналарга суяңганлар.

Ортиқбой Абдуллаев.

АДАБИЙ ЁДГОРЛИК - бирор халқнинг муайян даврдаги ҳаёти, тили ва маданияти, урф-одатлари ҳакида маълумот берувчи оғзаки ёки ёзма адабиёт намунаси. А.ё. муайян адабиётнинг пайдо бўлиши ва шаклланишида муҳим адабий-тарихий аҳамиятга эга. Юсуф Хос Ҳожибининг «Кутадғу билиг», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк», Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойик» асарлари туркий халқларнинг муштарак А. ё.ги, тилшунослик, адабиётшунослик, тарих, этнографияга оид кимматли манбалардир. Уларнинг бизгача кўлёзма нусхалари етиб келган. А.ё.ларнинг баъзилари, мас, «Тўмарис» афсонасининг мазмуни юонон тарихчиси Геродотнинг «Тарих» китоби, «Широк» афсонасининг мазмуни юонон тарихчиси Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» китоби орқали етиб келган.

Ад.: Ўзбек адабиёти тарихи, 5 ж.ли, 1-ж. Т., 1977; Раҳмонов Н., Тошга битилган китоблар, Т., 1983.

АДАБИЙ МУҲИТ - ижодий муҳит. Муайян жойда яшаб ижод этган йирик шоир ва адиллар таъсирида юзага келади. Ад.м.нинг вужудга келиши албатта йирик ижодкорлар фаолияти, улар яратган ижодий мактаблар б-н боғлиқдир. Мас, Ҳирот Адм. (Лутфий, Навоий, Жомий ва б.), Кўқон Ад.м. (Гулханий, Махмур, Ноңира, Увайсий, Муқимий, Фуркат, Завқий,

Хазиний ва б.) йирик шоирлар фаолияти, ижодий таъсирида юзага келган. Ад.м. адабий оқимлар ва йўналишлардан фарқ қилади. Бир Ад.м.да бир неча оқим ва йўналиш бўлиши мумкин. Ад.м. бошқа жойлардаги адиб ва шоирлардан Узига хослиги, ижодий алоҳидалиги, бадиий фикрлаш тарзидаги бетакрорлиги каби хусусиятлари б-н ажралиб туради. Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Каттакўрғон, Хива, Кўқон, Андижон, Шаҳриҳон Ад.м. мавжуд бўлиб, уларнинг етук вакиллари яратган асарлар ўзбек адабиётининг ноңир намуналари хисобланади.

АДАБИЙ ТИЛ — муайян умумхалқ тилининг қайта ишланган ва меъёрлашибтирилган, мазкур тилда сўзлашувчи халқнинг маданий эҳтиёжларига хизмат килувчи шакли. «Қайта ишланган» тушунчаси нисбий (тариҳан турли даврларда, турли халқларда А.т. ўзгариб турган). Ҳатто айрим бир халққа ҳам А.т. турли даврда турлича бўлган (мас, қадимги туркий адабий тил, ҳоз. ўзбек адабий тили). Баъзи даврларда бир халқ учун бошқа бир халқ тили А.т. вазифасини ўтаган. Мас, форс ва туркийлар учун мумтоз араб тили, японлар учун мумтоз хитой тили; баъзи Европа халклари учун лотин тили ва б. А.т. бўлган.

А.т.нинг икки — оғзаки ҳам ёзма кўриниши мавжуд. Ҳар қандай А.т. халқ оғзаки нутки асосида шаклланиб, шу халқ тилига хос шеваларни умумлаштиради ва барча шева вакиллари учун тушунарли шакл олади. Ривожланган А.т.сиз бой маданиятга эга халқ бўлиши мумкин эмас. Шу маънода А.т. жамиятнинг дол зарб муммомларидан хисобланади. А.т. деганда баъзан уни турли кўринишлари б-н қориштириб юборадилар. Ҳусусан, ёзма А.т. ва оғзаки А.т. ҳамда бадиий адабиёт тили б-н А.т.ни айни бир деб бўлмайди.

А.т. ўз мезонларини эгаллаган шу тилда сўзлашувчилар барчаси учун бирдек. У ҳам ёзма, ҳам оғзаки шаклларда амалда кўлланади. Бадиий асар (ёзувчи) тили ҳам А.т. меъёрларига бўйсунсада,

кўплаб хусусийлик ҳамда умум эътироф этмаган жиҳатларни ўзида мужассамлаштиради. Турли ҳалқларда ҳамма даврларда ҳам А.т. б-н бадиий асар тили бир тахлитда бўлмаган. А.т. б-н миллий тил ўртасида ҳам фарқ бор. Миллий тил шу тилнинг эгаси бўлган ҳалқ миллат бўлиб шаклланганда юзага келади. Миллий тил А.т. вазифасини ўтайди, лекин ҳар қандай А.т. дархол миллий тилга айлана олмайди.

А.т. б-н шевалар ўртасидаги муносабат алоҳида муаммони ташкил этади (қ. Шевалар). Шевалар тарихан қанчалик барқарор бўлса, А.т. учун шеваларнинг вакилларини лингвистик нуктаи назардан умумлаштириш шунчалик муракка-блашади. Ҳоз. кунда қўпгина мамлакатлар (мас, Италия, Индонезия ва б.) да шевалар А.т. б-н teng суратда кўлланмоқда.

А.т. тушунчаси одатда тил услублари тушунчаси б-н боғланади. Аммо бу боғланиш бир томонлама. Чунки тил услубиятларининг ўзи А.т. кўринишлари хисобланади. Улар тарихан шаклланган, муайян белгиларнинг бир қисми бошқа услубларда тақрорланиши мумкин. Лекин, бу тақрорий белгиларнинг маълум шаклда бирикиши ва вазифасининг ўзига хослиги бир услубнинг иккинчи услубдан фарқини белгилайди.

Ўзбектилига Давлат тили мақомининг берилиши (1989) ўзбек А.т. ривожини таъминловчи муҳим воқеа бўлди. Ўзбек А.т. турли ҳалқлар А.т. ривожланиш тажрибаси асосида янада тақомиллашиб бормоқда (яна қ. Ўзбек адабий тили).

АДАБИЙ ЭМАКДОШ - театр саҳнасида драматик асар қўйишда режиссрларга, асар матнининг таҳлил ва таҳrir қилишда театр жамоасига ёрдам берувчи адабий ходим. А.э. асл нусха ҳамда таржима асарларни таҳrir қилган, театр ижодий жамоаси б-н бирга асарни саҳналаштиришда ижодий фаолият кўрсатган. Чўлпон, Зафарий, Гайратий, Комил Яшинлар шу лавозимда ишлаганлар.

АДАБИЙ ЎГРИЛИК, плагиат - бирорнинг асарини кўчириб, ўзиники қилиб олиш. Бундай ўгрилик муаллиф ижозатисиз иммий, адабий, мусикий ёки бадиий асарни ўз номидан тўла ёки қисман бостириб чиқаришдан, кашфиёт ёки ихтирочилик таклифларини ўзиники қилиб олишдан иборат. Айбдор ўз ҳаракатининг ижтимоий хавфлилик даражасига қараб, фуқаролик ёки жиноий тартибда жавобгарликка тортилади, бинобарин ҳақиқий муаллифнинг хуқуки тикланади. «Муаллифлик хуқуки ва турдош хуқуқлар тўғрисида» ЎзР Қонунининг 46-моддасида «хуқуқ эгаси б-н шартнома тузмаган ҳолда асардан фойдаланилган тақдирда қоидабузар хуқуқ эгасига етказилган заарнинг ўрнини, шу жумладан бой берилган фойдани коплаши шарт» эканлиги кўрсатилган. Хуқук эгаси қоидабузардан ўзи қўрган заар ўрнига унинг қоидабузарлик оқибатида олган даромадларини ундириб олишга ҳақли. Асардан муаллифлик шартномасида назарда тутилмаган усулда ёки бундай шартноманинг амал қилиши тўхтаганидан кейин фойдаланиш асардан шартнома тузмаган ҳолда фойдаланиш, деб хисобланади. Мазкур қонунда муаллиф (хаммуаллифлар)нинг ўзи яратган асарга бўлган муаллифлик хуқуки бошқа шахсларнинг айни шу асарга муаллифлик хуқуки эътироф қилинишини истисно этиши; муаллиф асардан ўз исмишарифи, тахаллусини кўрсатган ҳолда ёки имзосиз фойдаланиш ёки шу тарзда фойдаланишга рухсат бериш борасида алоҳида хуқуқка (муаллифлик номига бўлган хукукка) эга эканлиги таъкидланган (18-ва 19-моддалар). Муаллиф ўз асарига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳамда асарга ўзининг розилигисиз бирон-бир шахс томонидан ўзгартишлар ёки қўшимчалар киритилишидан асарини химоя қилиш борасида алоҳида хуқуқка (асарнинг дахлсизлигига бўлган хуқуқка) эга (20-модда).

ЎзР Жиноят кодексининг 149-моддасида тафаккур мулки объектига нисба-

тан муаллифлик хукукини ўзлаштириб олиш, ҳаммуаллифликка мажбураш ва ш.к. ҳолатлар энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян хукуқдан маҳрум килиш ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти йилгача қамоқ билан жазоланиши кўрсатилган.

АДАБИЙ-МАДАНИЙ МЕРОС - ўтмиш моддий-маданий бойликлари. Аждодлардан авлодларга қолган ҳалқ оғзаки ижоди, ёзма адабиёти, санъати, меъморлик ва ҳ.к. намуналари. Ад.-м.м. уни яратган ҳалқ тарихи б-н изчил ва мустаҳкам боғланган бўллади; шу ҳалқнинг қад. даврлардан бошлаб ҳозиргacha яратган ва сақланиб келган адабий-маънавий ёдномалари, моддий-маданий обидаларини ўз ичига олади.

Ўзбек ҳалқининг бой адабий-маданий мероси ёзма тарих бошлангандан кейин ахоманийлар (мил.ав. 558 — 330), салавкийлар (мил. ав. 312—64), Ўрхун-Енисей тош битиклари, туркий (уйгур) кўлёзма ёдгорликлар, Турк ҳоқонлиги (552—745), Араб ҳалифалиги (632—1258) ва кейинги даврлар, хусусан Амир Темур ва темурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар, уч хонлик, Россия истилоси, шўролар тузуми даврларида ва, ниҳоят, мустакиллик йилларида бунёд этилган оғзаки, ёзма ва моддий ёднома ҳамда ёдгорликлардан иборат. Булар ўзбек ҳалқининг урф-одатлари, расм-руслари, байрамлари, ҳалқ ижоди намуналари, адабиёт ва фан соҳасида яратилган манбалар, тасвирий ва амалий санъат ҳамда мусика асарлари, қад. битиклар ва археологик топилмалар, ранг-баранг меъморий обидаларни қамраб олади. Ад.-м.м.ни сақлаш ва урганиш ҳам тарихий, ҳам маърифий қимматга эга. Булар ўзбек ҳалқининг миллий ифтихори хисобланади. Шўролар тузуми даврида, хусусан қатағон йилларида Ад.-м.м.га нисбатан бутунлай нотӯғри, мафкуравий муносабатда бўлинди. Ўтмишда яшаб ижод этган бир қанча шоирлар ижоди-

ни ўрганиш ман этилди, араб ёзуvida битилган кўлёзмалар йўққилинди. Ад.-м.м.нинг зукко билимдонлари қувгин остига олинди; Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва б. адаб, шоир, олим ва зиёлилар қатл этилди, ўнлаб масжид ва мадрасалар бузиб ташланди, ҳалқ маросимлари ва байрамларини ўтказиш тақиқланди. Бу борада тургунлик йиллари қатағон даврининг ўзига хос давоми бўлди. 12 жилди Ўзбекистон миллий энциклопедиясини нашр этишга киришилганлиги адабий-маданий меросни илмий ўрганиш йўлидаги муҳим тадбир бўлди. Имом Бухорий, Баҳоуддин Нақшбанд сингари ислом динини тарғиб қилиш йўлидаги хизматлари б-н дунёга танилган буюк ватандошларимиз дафи этилган жойлар ободонлаштирилиб, зиёратгоҳга айлантирилди. Уларнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганишга бағишлиган китоблар чоп этидди. Амир Темир ҳаёти ва фаолияти, темурийлар даври маданиятiga оид китоблар нашр этилди. Ўрта асрнинг ноёб маданий ёдгорлиги «Усмон Қуръони» ўз эгаларига — Ўзбекистон Диний бошқармасига қайтарилди. «Ал-помиш» достони яратилганлигининг 1000 йиллик юбилейи ўтказилди. Ҳалқ меъморлигининг ноёб намуналари бўлган бир қатор меъморий ёдгорликлар таъмирланди. Ахмад Яссавий, Рабғузий, Ҳусайний, Ҳувайдо, Бехбудий ва б-ижоди ҳақида тадқиқотлар олиб борилмоқда, асарлари нашрга тайёрланмоқда, Қуръон ва Ҳадис ҳам биринчи марта ўзбек тилига таржима қилиниб оммалаштирилди, қатағон қилинган шоир ва адиларнинг асарлари кўплаб нусхаларда чоп этилди, унтулишга маҳкум этилган қатор хунармандчилик соҳалари қайта тикланди ва ҳалқ байрамлари тантанали нишонланмоқда.

АДАД (араб.) — ўлчов бирлиги; сон, рақам ва миқаорни ифодалайди. Ўзбекистонда кўпроқ 30-й.ларгача ишлатилган. Ўзбек тили давлат тили мавқеига эга бўлгач «тираж» сўзи (газета, китоб нусхалари сони) ўрнида ҳам А. атамаси

кўлланимокда.

АДАД — момакалдирок, шамол ва ёмғир худоси (Шумерда — Ишкур, Бобил ва Оссирияда — А., Шом арамейларида — Хадад, Қад. Фаластин хананейларида — Адду). Қад. Шаркнинг бир қанча ҳалқлари динида мавжуд. Бир қўлида болға, иккинчи қўлида яшин боғлами кўринишида тасвирланади.

АДАЖИО (итал. adagio — секин, вазмин) — 1) мусиқада — секин суръат, андантедан секин, лекин ларго, лентолардан жонли; 2) шу ижро ус-лубида яратилган мусиқий асар ёки туркумли шакл қисми. Баъзи мумтоз симфониялар мукаддимаси А. суръатида ёзилган (И. Гайдн, В. Моцарт, Л. Бетховен ва б.) Ўзбекистон композиторлари ижодида А. куп учрайди. Мас, М. Тожиевнинг камер оркестри учун «Адажио» Зсимфониясидаги 1-қисмининг бошлангич бўлаги, 4симфониясининг 4-қисми А. суръатида; 3) балетда оҳангдор, майин тараувучи мусика жўрлигида, кўпинча, оҳиста харакатлардан тузилган, бир ёки икки кишилик нафис лирик рақс. Баъзан мустақил рақс парчаси (па-де-дё, па-де-труа, па дақ-сьон, гран па); Ик. Акбаровнинг «Орзу» балетида катта А., М. Ашрафийнинг «Севги тумори» балетида А. қисмлари мавжуд; 4) асосан мувозанатни сақлашга ёрдам берадиган оҳиста, сеқинлаштирилган машклардан иборат европача мумтоз рақс машғулотининг бир қисми.

АДАМ (араб.— йўқлик) — Ўрта Шарқ фалсафасида йўқликни билдирадиган тушунча.

АДАМ (Adam) Роберт (1728.3.7, Керколди — 1792.3.3, Лондон) — инглиз меъмори ва бинокор. 18-а. инглиз классицизмининг йирик вакили. Эдинбург унтида ўкиган (1743 й.дан). Европа мамлакатларига саёҳатга чиқиб қад. ёдгорликларни ўрганган (1754 — 58). 1761 — 68 й.ларда қироллик меъмори. Акаси Жеймс б-н ҳамкорликда рационал мужассамотда чорбоғлар (Лондондаги Кенвудхаус, 1767 — 69) ва жамоат бинолари (Эдин-

бургдаги ун-т, 1789 — 93), шаҳар мавзелари (Лондондаги Адельфи, 1768 — 72), 2 — 3 қаватли турар жой бинолари ва б. қуришган. А. қад. меъморликка суюниб, мумтоз услубдаги нафис безак шакларидан фойдаланган. Бинонинг ички қисмини безаш ва уй жиҳозлари жойлашишига катта аҳамият берган.

АДАМАР (Hadamard) Жак (1865.8.12, Версаль — 1963.17.10, Париж) — француз математиги. Франция ФА аъзоси. Мат.нинг турли соҳаларида и.т. ишлари олиб борган. Сонлар назариясида рус математиги П. Л. Чебишев кўйган «Губсонлар тақсимланишининг асимптотик қонуни» муаммосини ҳал қилган. А. ҳоз. замон «Бутун аналитик функциялар назарияси»нинг яратилишига катта ҳисса кўшган. Унинг дифференциал тенгламаларга доир ишлари диккатга сазовор. А. механикада устуворлик муаммолари ва мувозанатлик ҳолатига яқин ҳолатдаги механик тизимларнинг траекториялари хоссаларининг тадқики, мат.ни мактабда ўқитиши масаласи б-н ҳам шуғулланган. Лондон, Вашингтон ва б. мамлакатлар ФА лари фаҳрий аъзоси.

АДАМОВ Леон Тигранович (1929.26.10, Қўқон) - Ўзбекистонда хизмат кўрсатган меъмор (1989). Ўрта Осиё политехника ин-тини тугатган (1954). 1954 — 92 й.лар Тошкентдаги и.т. ва лойиҳалаш ин-ларида меъмор ва бош меъмор, Тошкент ш.нинг бош меъмори ўринбосари. 1992 й.дан Ўзбекистон меъморлар уюшмаси қошидаги Меъморлик жамғармасида бош директор. Тошкентдаги «Чилонзор турар-жой даҳаси» (1959 — 69), Санъат саройи (1961 — 63), Мустақиллик майдонидаги маъмурий бинолар (1968 — 74), А. Навоийга ўрнатилган ёдгорлик (1989 — 91), шунингдек С. Раҳимов, А. Икромов ҳайкалларининг меъморий қисми ва б. А. лойиҳаси ҳамкорлигига яратилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970).

АДАМС (Adams) Жон Кауч (1819.5.6 — 1892.21.1) — инглиз астрономи, Лон-

дон астрономия жамияти директори, Кембриж астрономия расадхонаси директори (1861 й.дан). Илмий ишлари осмон механикасига доир. Ойнинг асрий тезланишини назарий жиҳатдан аниқлаган, Уран сайдерасининг харакатидаги ноаниқликларни математик таҳлил килиш асосида У. Лаверье мустакил рашида 1845 й. Нептун сайдерасини очган.

АДАМС (Adams) (1722.27.9 -1803.2.10) — Америка сиёсий ва давлат арбоби ва публицисти, Англияning Шим. Америкадаги мустамлакаларида озодлик кураши ташкилотчиларидан бири. «Озодлик ўғлонлари» инқилобий ташкилоти раҳбари. 1-Континентал конгрессни (1774) чақириш ташаббускорларидан. А. Бостонда Мухбирлар комитетини тузди (1772). Ундан ўrnak олиб Англияning Шим. Америкадаги хамма мустамлакаларида ҳам шундай ташкилотлар тузилди. Булар инқилобий кураш марказлари ва мустақиллик уруши даври (1775 — 83)да маҳаллий инқилобий ҳокимият куртаклаши эди. А. 1794 — 97 йларда Массачусетс штатининг губернатори.

АДАМС УСУЛИ — интегралларни тақрибий хисоблаш ва дифференциал тенгламаларни тақрибий ечиш усулларидан бири. Ж. Адамс томонидан 1855 й. да тақлиф этилган. Тенгламаларни А. у. да ечиш одатда жадваллар шаклида бажарилади.

АДАМСИТ, дигидрофенарсазин хлорид, $\text{HN}(\text{C}_6\text{H}_4)\text{AsCl}$ — сарик кристалл модда. Суюқланиш т-раси 195° , кайнаш т-раси 410° , зичлиги $1648 \text{ кг}/\text{м}^3$, хидсиз. Сувда эримайди, органик эритувчиларда кам эрийди. А. дифениламин ($\text{C}_6\text{H}_5\text{NH}$) ва маргумуш (Ш)-хлорид AsCl_3 дан ёки дифениламин хлоридрат ($\text{C}_6\text{H}_5\text{NHAsCl}$) ва маргумуш оксиди As_2O_3 дан олинади. Кимёвий баркарор, киздиришга ва детонацияга чидамли. 1-жаҳон урушининг охирида заҳарловчи модда сифатида тавсия этилган. Юқори нафас йўлларини яллиглантиради.

АДАМСТАУН — Тинч океан жан-шарқидаги Питкэрн о. (Британия мулки)

нинг маъмурий маркази. Ахолиси қарийб 100 киши. Порт. Балиқ овландади.

АДАН (Adan) Адолф Шарль (1803.24.7 - 1856.3.5) - француз композитори. 40 дан ортиқ опера ёзган. «Нюренберг қўнғироқлари» операси, «Жизель», «Корсар» балетлари машҳур. «Жизель» балети (1841) б-н француз балетида романтик йўналишни бошлаб берди. А.нинг «Корсар» ва «Жизель» балетлари А. Навоий номидаги Катта академик опера ва балет театрининг доимий репертуаридан урин олиб келган.

АДАН — Буюк Британияning 1839 — 1967 й.лардаги мустамлакаси. Миллий инқилоб натижасида А. худудида 1967 й. 30 ноябрда мустакил давлат ташкил топди (қ. Яман Республикаси).

АДАН — Яман Республикасининг иқтисодий пойтахти, Адан муҳофазасининг маъмурий маркази. Ахолиси 320 минг кишидан зиёд. Арабистон я.о. жан. соҳилидаги транзит порт ва йирик ҳалқаро аэропорт. Кема таъмир қилинади. Шаҳар қадимда Адана (Асана) номи б-н маълум эди. А. 1839 — 1967 й.ларда Буюк Британияning Яқин Шаркдаги ҳарбий-денгиз базаси бўлган.

АДАН ҚЎЛТИФИ - Арабистон денгизидаги қўлтиқ. Арабистон я.о. б-н Сомали я.о. оралигида жойлашган. Уз. қарийб 900 км. эни 300 км гача. Чук. 3680 м гача. Боб-ул-Мандаб бўғози орқали Қизил дengiz б-н туташган. Сув кўтарилиши номунтазам ярим суткалик (бал. 2,9 м гача). Сув интенсив нур тарашиб туради. Асосий порти — Адан.

АДАНА, Сайхон — Туркияning жан. кисмидаги шаҳар, Сайхон дарёси бўйида. Адана эли (вилояти)нинг маъмурий маркази. Ахолиси 916 минг киши (1990). Йирик савдо, саноат маркази, т.й. станцияси, автомобиль йўллари тугуни. Ун-т, тўқимачилиқ, пойабзal, пахта тозалаш, озиқ-овқат саноати, ёғочсозлик, цемент корхоналари, йирик тегирмон ва күшхоналар бор. Мамлакат-инг энг муҳим қ.х. (пахтацилик) р-нларидан бирининг маркази.

АДАПАЗАРИ — Туркияning шим-тарбидаги шаҳар, Сакария дарёси соҳилида. Сакария элининг маъмурӣ маркази. Ахолиси 171 минг киши (1990). Т.й. станцияси, автомобиль йўллари туруни. Қ.х. р-нининг савдо-саноат маркази (ғалла, сабзавот, парранда). Машинасолик, озиқ-овқат (жумладан, шакар-қанд), кимё, ойнашиша, ёғочсолик саноати корхоналари бор.

АДАПТАЦИОН СИНДРОМ (умумий адаптациян синдром) — кучли таъсирот (стрессор)га жавобан одам ва ҳайвонлар организмида рўй берадиган ҳимоя реакциялари мажмуи; бу реакциялар бузилган мувозанатни кайта тиклаш ва организмнинг ички муҳити (гомеостаз)ни бир маромда сақлаш имконини беради. Буйрак усти безлари пўстлок қаватининг қалинлашиши, улар секретор фаолиятининг тезлашиши, айрисимон без (тимус), талоқ, лимфа тугунларининг кичрайиши, қон таркибининг ўзгариши (лейкоцитоз, лимфопения), моддалар алмашинувининг бузилиши А.с. нинг асосий белгилариdir. А.с. нинг вужудга келишида уч босқич (ҳимоя кучларини ишга солиш, резистентлик, футурдан кетиш) фарқ қилинади. А.с.нинг охириги боскичи организмга узок, муддат давомида зарапли омиллар (физик, кимёвий, биологик, руҳий) таъсир этиши натижасида рўй беради ва бу ўлимга олиб боради.

АДАПТАЦИЯ (лот. adaptatio — мослашув) — 1) организмнинг турли яшаш шароитларига мослашиши; 2) сезги аъзоларининг ўзига таъсир этадиган кўзғатувчиларга мослашиши натижасида уларда сезгирилк даражасининг ўзгариши (мас, кўзнинг ёргулк ёки коронгиликка мослашуви). Кўзғатувчининг таъсир кучи ўзгариши б-н сезгирилк ҳам ўзгаради. Кўзғатувчилар суст таъсир этганда сезгирилк ошади, кучли таъсир этганда эса камаяди. А. ҳодисаси ҳамма ташки сезгилар (кўриш, эшитиш, хид, таъм, бадан сезгиси) га хосдир. Тактил, ҳарорат, хид ва кўриш сезгиларида А.

кучли, эшитиш ва оғриқ сезгиларида кучеиздир. Ички сезгилар (мас, ташниалик, очлик) га нисбатан А. ҳосил бўлмайди. А. организмнинг нормал ҳаёт фаолиятини сақлаб туришини, атроф муҳитнинг турли омиллари: т-ра ва иқлимининг ўзгаришига (к. Иқлимга мослашиш), баландликка (к. Баландлик касаллиги), кўпгина инфекцион агентларга (к. Иммунитет) мослашишини таъминлайди. А. реакцияси моддалар алмашинуви интенсивлигининг узлуксиз ўзгариб туришига асосланган. Одам организмнинг мослашув реакцияси (А. реакцияси)ни тез (специфик) ва секин (носпецифик), тугма (тур эволюцияси жараёнида шакланган) ёки ортирилган (ҳар бир организм учун ўзига хос) реакцияларга бўлиш мумкин. Мас, оғритадиган омил таъсирiga жавобан оёқ-қўлни тортиб олиш, жисмоний иш қилганда нафас олишнинг кучайиши, қон оқими ҳамда юрак фаолиятининг тезлашиши ва қоннинг қайта тақсимланиши, коронгида кўз ёргулк сезиши лаёкатининг зўрайиши — буларнинг ҳаммаси тугма тез А. реакцияларидир. Ҳар бир кишининг турли яшаш шароитларига мослашиш имконияти унинг ирсияти, ёши, соғлиги ва б.га боғлик.

АДАПТЕР (лот. adapto — мослаштираман) — 1) товушни кайта эшитиришда — мас, граммофон пластинкаси айланганда нинанинг ёки торли чолғу асбоблари торларининг механик тебранини товуш частотасининг электр тебранишларига айлантириб берувчи қурилма. Граммофон А.и каллак ва тонермадан иборат. Каллак электромеханик ўзгартиргич хисобланади. Тонерма стержень кўринишида бўлиб, учига каллак ўрнатилади. Каллакнинг электромагнит ва пьезоэлектрик хиллари бор. Электромагнит А. кенг тарқалган. Нина пластинкада юрганда тебранади ва тебранишлар якорга узатилади, якоръ тебранганда эса қутб училлари бўлган доимий магнит вужудга келтирадиган магнит оқими ўзгаради, ғалтакда э.ю.к. индукцияланади (к. Магнит индукцияси). Бу э.ю.к.

нинанинг механик тебранишларига мосравишида ўзгариб туради. А. да вужудга келадиган электр тебранишлари кучайтирилади ва товуш тебранишларига айланади; А. электр ва акустик торли чолғу асбоблари, электрогитара, гитара, ўзбек созлари (танбур, гижжак ва б.) да ҳам қўлланилади; 2) фотографияда — тузилишида кўзда тутилмаган бошқа бичимдаги ва турдаги ёргулук сезигир материалларни қўллашга имкон берадиган кўшимча касета. Пластинкали фотоаппаратда 2 хил плёнкали А. бўлади.

АДАПТОМЕТР (лот. adaptō — мослаштираман, юн. meteo — ўлчайман) — кўзнинг ёргулук сезигир даражасини ўлчайдиган асбоб. Беморда ёргулук сезигисини уйғотадиган даражадаги минимал ёргулук оқимини топишга асосланган. А.дан кўзнинг баъзи физиологик тавсифини ўрганишда фойдаланилади.

АДАШГАН БҮЙРАК - ҳаракат вақтида ортиқча қимирловчи ёки одатдаги ўрнидан силжиган буйрак. Бунда оғриқ сезилиши, кўнгил айниши, ич қотиши ёки кетиши каби аломатлар пайдо бўлиши мумкин. Одам озганда, лат еганда, корин мускуллари бўшашиб кетганда А.б. пайдо бўлишига имконият туғилади.

АДАШГАН НЕРВ, сайёр нерв (nervus vagus) — одам ва умуртқали ҳайвонлар бош мияси нервларининг ўнинчи жуфти; энг узун нерв. А.н. организмда кенг ёйилганлиги учун «адашган» (сайёр) дейилади. У миянинг тўртинчи коринчаси тубидан бошланади: миадан чиккач, калланинг бўйинтуруқ тешигидан ўтади. Бош, бўйин, кўкрак ва корин бўшлиги аъзоларини марказий нерв системаси б-н боғлайди (иннервация). Ҳаракатлантирувчи, сезувчи ва секретор толалари бор. Нафас аъзоларига, ҳазм аъзоларининг кўпчилигига, юракка тармоқлар бераб, кенг чигаллар хосил килади, бу чигаллардан эса бир талай тармоқлар бошланади. Рефлектор ҳаракатларни (мас, ютиниш), кон босими мини бошқаришда иштирок этади.

АДАШЕВ Соли (1923. 2. 3- Наманган -1984. 2. 11) — 2-жахон уруши қатнашчиси. 42-Смоленск ўқчи дивизияси 459-полкининг 2-ротаси бўлимiga командирлик қилган. Белоруссия учун бўлган жангларда кўрсатган жасоратлари учун унга Қаҳрамон унвони берилган (1945). Урушдан кейин Наманганда яшаган, йўл ремонт-курилиш бошкармасида бошлик бўлиб ишлаган. Намангандаги кўчалардан бири унинг номи б-н аталади.

АДВАЛОР БОЖ (лот. ad valorem — қийматга кўра) — товар қийматига мувофиқ ундириладиган бож тури.

АДВЕКЦИЯ (лот. advectio — элтиш), метеорологияда — ҳаво ва у б-н бирга физик хоссалари (т-ра, намлик ва ҳ.к.)нинг горизонтал (ётик) йўналишда кўчиши. Бирор ҳудуддаги об-ҳаво ва уни ташкил килувчи метеорология унсурлари иккинчи бир ҳудудга горизонтал кўчганда А. юз беради. Шу ҳудуднинг т-раси А. туфайли кўтарилса, илиқник А.си, аксинча, пасайса — салқинлик А.си деб аталади. А. натижасида юз берадиган атмосфера ҳодисалари адвектив ҳодисалар деб аталади, мас, адвектив туманлар, момақалдироқ, аёз ва б. Совук ва иссиқ, қуруқ ва нам ҳаво массалари А.си об-ҳавонинг қандай бўлишида муҳим роль ўйнайди (яна қ. Конвекция).

АДВЕНТИВ АЪЗОЛАР (лот. Adventicius — ғайри, одатдан ташқари), бежо аъзолар — ноўрин жойлашган биологик аъзолар. Мас, ўсимликларда куртакларнинг одатдаги ўрни поя бўғимидағи барғ кўлтиғидадир. Адвентив куртак эса бўғим оралиғидан, барглардан ва ҳатто илдиздан ўсиб чикади.

АДВЕНТИВ ЭМБРИОНІЯ (лот. adventus — тасодифий ва юн. Embryon — эмбрион, муртак) — ўсимлик муртак тугунининг уруғланмасдан, муртак копчиғи ёки уруғкуртак қобиғи ҳужайрасидан вужудга келиши. Бунда кўпинча бир қанча (20 тагача) эмбрион хосил бўлади (полиэмбриония). Кўпроқ цитрус ўсимликлари (мандарин, лимон, апельсин ва б.)да учрайди.

АДВЕНТИСТЛАР (лот. *adventus* — вoke бўлиш) — христиан секталаридан бири. 19-а.нинг биринчи ярмида АҚШда вужудга келган. Секта аъзолари «Исонинг қайтиб келиши» яқинлигига, худонинг минг йиллик ва танҳо ҳукмронлиги бошланишига ишонадилар. Асосчиси баптист У. Миллер (1782 — 1849). «Муқаддас ёзувлар ва 1843 й.да Исонинг 2-марта вoke бўлиши ҳамда 1000 йиллик ҳукмронлиги хақида тарихий далиллар» китобида Библия таркибига кирган пайғамбарлар китобларига суюниб, Исонинг 2-марта келишига доир ўзи белгилаган муддатни асослашга уринган. А. ҳаракати бир неча тармоқларга бўлинниб кетган. Энг йириги — «Еттинчи кун адвентистлари»дир. А. инсоният тарихи Исо ва шайтон ўртасидаги абадий курашдан иборат, бу кураш шайтоннинг ҳалокати б-н тугайди, ҳалос бўлишнинг бирдан-бир йўли А. эътиқодини қабул қилишдир, деб ишонади. А. жоннинг ўлмаслигини инкор этади: жон тана б-н бирга ўлади ва Исонинг қайтиб келган куни яна тирилади. Улар худо оламни яратётганда шанбада дам олган, дейдилар ва шу сабабли шанба кунини байрам қиласидилар. Шунинг учун Россияда А. ўзларини субботниклар деб атайдилар. Бу секта МДХда, жумладан, Ўзбекистоннинг айрим шаҳарларида ҳам мавжуд. Уларнинг рўйхатта олинган 9 та жамоаси бор (1998). Мавжуд бўлган барча черковларга Тошкент ш.да жойлашган Еттинчи кун христиан А.нинг Ўрта Осиё конференцияси раҳбарлик қиласиди. Президенти Роберт Гейбел (1992 й.дан).

АДВОКАТ (лот. *advocatus, advocare* — ёрдамга чакириш) — юридик ёрдам кўрсатувчи шахс. Жиноят ишлари бўйича суриштирув, тергов ҳаракатлари юритилганда ва суд мажлисида, фуқаровий ишлар судда, ҳўжалик низолари ҳўжалик судларида ёки маъмурий ҳукуқбузарлик тўғрисидаги ишлар судья ёхуд ваколатли органлар (мансабдор шахслар) томонидан кўрилганда иштирок этади, конунда белгиланган ваколатга эга бўлади. ЎзР

«Адвокатура тўғрисида»ги Қонунида (1996 й. 27 дек.) кўрсатилишича, олий юридик маълумотли ва белгиланган тартибда адвокатлик фаолияти б-н шуғуланиш ҳуқуқини берувчи лицензия олган ЎзР фуқароси ЎзРда А. бўлиши мумкин.

ЎзР «Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва авдокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида»ги Қонунида (1998 й. 25 дек.) А.лик фаолияти б-н шуғуланиш ҳуқуқи, фаолиятининг асосий принциплари, А. қасамёди, ваколатлари, мустақиллигини таъминлаш, дахлеизлиги, А.лик фаолиятига аралашишга йўл қўйилмаслиги ва унинг ҳимоялананишини таъминлаш, А.нинг ижтимоий ҳимояси чоралари ва б. белгилаб берилган.

А. жисмоний ва юридик шахсларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш мақсадида: ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳатлар ва тушунтиришлар, қонун ҳужжатлари юзасидан оғзаки ва ёзма маълумотлар беради; ҳуқуққа оид аризалар, шикоятлар ва б. ҳужжатларни тузади; фуқаролик ишлари ҳамда маъмурий ҳукуқбузарлик тўғрисидаги ишлар бўйича судда, бошқа давлат органларида, жисмоний ва юридик шахслар олдида вакилликни амалга оширади; жиноят ишлар бўйича суриштирувда, дастлабки терговда ва судда ҳимоячи; жабрланувчи, фуқаровий даввогар, фуқаровий жавобгарнинг вакили; агар гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ёки жабрланувчининг ман-фаатлари б-н қонуний вакилнинг ман-фаатлари ўзаро мос келмаса, гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ёки жабрланувчи тарафида иштирок этиш учун қарор ёки ажрим б-н адвокат сифатида катнашади (Қонуннинг 5-модда 1-қисми ва ЎзР Жиноят-процессуал кодекси (ЖПК) 49-, 55-, 59-60-, 62-моддалари). А. жиноят иши бўйича ўз вазифасини амалга ошириш муносабати б-н билган маълумотларни ошкор қилишга ҳақли эмас (ЎзР ЖПК 53-модда 3-қисми). Адвокатура тўғрисидаги Қонунда «адвокат ҳимоячилик ёки вакиллик вази-

фасини бажараётганда ўзига маълум бўлиб қолган тафсилотлар юзасидан гувоҳ сифатида сўрок қилиниши мумкин эмас»лиги қатъий белгиланган (10-модда 2-кисм).

А. тадбиркорлик фаолиятига ва хўжалик низолари тўғрисидаги ишлар бўйича юридик хизмат, қонун хужжатларида ман этилмаган бошқа турдаги юридик ёрдам ҳам кўрсатиши мумкин.

А. касбий фаолиятини амалга ошириш чоғида қуидаги хукуқларга эга: тегишли масалаларни ҳал этишга ваколатли бўлган барча органлар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда жисмоний ва юридик шахсларнинг топширигига мувофиқ уларнинг манфаатларини ифода этиш ва хукукларини ҳимоя қилиш; судларда, шунингдек маъмурий хукуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқаётган органларда далил сифатида фойдаланиши мумкин бўлган фактлар тўғрисидаги маълумотларни тўплаш; юридик ёрдам кўрсатилиши муносабати б-н давлат органларидан ҳамда жамоат бирлашмалидан зарур бўлган маълумотномалар, тавсифномалар ва б. хужжатларни сўраш ва олиш; унга ваколат берган ёки унинг ҳимоясида иш юритаётган судга ва б. давлат органларига тўпланган материалиларни тақсим этиш; мансабдор шахсларга илтимоснома ва шикоят бериш ҳамда улардан ёзма тарзда далил-исботли жавоб олиш; қонун хужжатларида назарда тутилган бошқа харакатларни бажариш. Жиной ишни кўриб чиқишида катнашишга тайинланган А. фуқаронинг тўловга кобилиятлизлигини важ килиб, унга юридик ёрдам кўрсатишдан бош тортишга ҳақли эмас. А. давлат хизматида туриши ҳам мумкин эмас. Қонуннинг 9-моддасида у А.лик сирини саклаши шартлиги алоҳида таъкидланган. А. ўз касбий вазифаларини бажараётганида унга бирор-бир шаклда таъсир ўтказишга йўл кўйилмайди, А.лик далиллари (ашёлари), хужжатлари ундан олиб кўйилиши ёки кўздан кечирилиши, шунингдек, ўзи

юридик ёрдам кўрсатиётган шахслар б-н учрашиш хукуки чекланиши, унинг иш юзасидан хукукий назари хусусида суриштирув органи, терговчи, прокурор тақдимнома киритиши, шунингдек, суд хусусий ажрим чиқариши мумкин эмас.

А.лик фаолияти б-н шуғулланувчи шахслар ҳамда хусусий А.лик амалиёти б-н шуғулланувчи айрим шахслар мустақил, кўнгилли касбий бирлашмаларини ўз ичига олган, адвокатура номи б-н аталувчи хукуқ муассасаси орқали жисмоний ва юридик шахсларга хукукий ёрдам кўрсатади (қ. Адвокатура).

«Адвокатура тўғрисида»ги ЎзР қонунида адвокатнинг ёрдамчиси бўлиши мумкинлиги кўрсатилган.

АДВОКАТУРА — адвокатларнинг уюшган кўнгилли жамоат ташкилоти. ЎзР Конституцияси 116-модда 2-кисмидаги юридик ёрдам бераётганда жамоат ташкилоти мустақидида малакали юридик ёрдам олиш хукуки кафолатланиши, фуқароларга, корхона, муассаса ва ташкилотларга (жисмоний ва юридик шахсларга) юридик ёрдам бериш учун адвокатура фаолият кўрсатиши белгиланган. А. ташкил этиш ва иш тартиби қонун б-н белгиланади. «Адвокатура тўғрисида»ги Қонунда (1996 й. 27 дек.) таъкидланишича, А. — хукукий муассаса ҳисобланиб, у адвокатлик фаолияти ҳамда хусусий адвокатлик амалиёти б-н шуғулланувчи айрим шахсларнинг мустақил, кўнгилли, касбий бирлашмаларини ўз ичига олади, ЎзР фуқаролари, ажнабий фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахсларга, корхоналар, муассасалар, ташкилотларга юридик ёрдам кўрсатади, ўз фаолиятини ЎзР Конституцияси 3-бобида кўрсатилган Конституция ва қонуннинг устунлиги тўғрисидаги принцип ҳамда мустақиллик ва б. демократик принциплар асосида амалга оширади.

Адвокатлик фаолияти б-н шуғулланиш хукукини берувчи лицензияни белгиланган тартибда олган шахс ўз адвокатлик бюросини очиб якка тартибда фаолият кўрсатишга ёхуд их-

тиёрийлик асосида бошка адвокатлар (шериклар) б-н хайъатлар ва фирмалар тузишга қақдидир. Адвокатлар бюро, хайъат ва фирмалари, шунингдек, адвокатлар бирлашмалари Қорақалпогистон Республикаси Адлия вазирлиги, вилоятлар, Тошкент ш. ҳокимликлари адлия бошқармалари томонидан ЎзР Вазирлар Махкамаси белгилайдиган тартибда рўйхатга олинади. Адвокатлар бюро, хайъат ва фирмаларини тузиш, улар тузилиши, штатлари, вазифалари, маблағ сарфлаш тартиби, раҳбар органларининг ваколатлари, уларни сайлаш тартиби ҳамда адвокатлар бюро, хайъат ва фирмаларининг фаолиятига доир бошка массалалар уларнинг уставлари (низомлари) б-н тартибга солиб турилади. А. нотижорат ташкилотдир ва фаолиятни ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширади. А. маблағлари, давлат б-н А. ўргасидаги ўзаро муносабатлар «Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида»ги ЎзР Қонунида (1998 й. 25 дек.) белгилаб берилган. А.лар конунда белгиланган тартибда адвокатларнинг жамоат бирлашмаларини тузиши мумкин (к. Ўзбекистон адвокатлар уюшмаси).

АДВОР (араб. — айланалар, туркумлар; бирлиги — давр) — Ўрта ва Яқин Шарқ мусиқа назариясида мазмунан университет, шаклан тугал ва мунтазам тақорланувчи жараёнларни ифодалайдиган бадиий-эстетик қонуниятлар ва илмий-назарий қоидалар тизими. А. тушунчаси Ўрта Осиё маданиятида кад. даврлар (тахм. мил.ав. 1-минг йиллик) да вужудга келади. Дастрлаб у умумий космогоник мазмунга эга бўлиб, табиат жараёнларидағи (мас, йил фаслларининг алмашуви, мучал-буржлар ва осмон жисмларининг ҳаракат доиралари ва ҳ.к.) мунтазам тақорланувчи ҳолатлар б-н боғлиқ деб фараз этилмиш бадиий-эстетик қонун-қоидаларга таянади.

А. илк бор Киндий (801—879) нинг мусиқий рисолаларида маҳсус илмий-музикий атама сифатида «ритмик до-

иралар» маъносида, Форобий асрларида мусиқа асарларининг мувакқат-фазовий (ритмик, шаклий) нисбатларни, «Ихвонус-сафо» (10-а.) рисолаларида эса универсал-эстетик тушунчаларни ҳам ифодаловчи атама сифатида кўлланилади. 12—13-а.ларда А.нинг маъно доираси янада кенгайиб, унда туркум (Ўн икки мақом, навбат, амал ва б.), алоҳида ижро этиладиган мусиқа асарларининг тузуклари (парда ва товуш-қаторлар тизими) ва ритмик доиралари (усул ва зарблар) акс эттирилган. Ушбу универсал мусиқий маънолардаги А. атамаси 13—15-а.ларда, айниқса, ал-Урмавийнинг «Китобуладвор» («Айланалар китоби») асаридан кейин мусиқа истилоҳида «мақом» атамасига тенг маънода муҳим ўрин эгалланган. Урмавийнинг мазкур асари ва ундан кейин ёзилган бошка рисолаларида Ўн икки мақом куй тузуклари ва усуллари муайян нисбатлар асосида ўзаро мутаносиб айланалар шаклида ифода этилган. Ўрта асрлар мусулмон Шарки мусиқа илмида ритмик вакт бирлиги ҳамда ушбу бирликлардан ташкил этилган ритмик тузилма (усул)лар ҳам давр ёки А.деб аталиб, рисолаларда айланна шаклида ифода этилган.

Ад.: Ражабов И., Макомлар масаласига доир, Т., 1963.

Абдуманнон Назаров.

АДГЕЗИЯ (лот. adhaesio — ёпишиш) — юзалари бир-бирига тегиб турувчи ҳар хил жинсли қаттиқ ёки суюқ жисмлар (фазалар)нинг молекулаларо таъсирашув натижасида ўзаро ёпишиб колиши. Вир хил жинсли жисмлар орасидаги А. көгезия аталади. А. деталларни елимлаб, пайвандлаб ва кавшарлаб бирриклишида, локлаш ва бўёқ суркашда кенг кўлланилади. А. туфайли гальванник қопламалар, оксид пардалар ҳосил қилиш мумкин.

АДДИС-АБЕБА (амхара тилида — янги гул) — Эфиопия (Хабашистон)нинг пойтахти ва А.-А. вилоятининг маъмурӣ маркази. А.-А. Эфиопия (Хабашистон) тоғлигига, денгиз сатҳидан 2400

м баландлиқда. Ахолиси 1,5 млн. киши (1995). Шахарга 1887 й. император Менелик II асос соглан ва дастлаб Финфин на деб аталган. 1889 й.дан Эфиопия пойтахти. 1936—41 й.ларда А.-А.ни Италия құшынлари оккупация қылиб. турған. А.-А. мамлакатнинг йирик саноат ва савдо маркази (асосан, енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари), транспорт йүллари тугуни. Аэропорти халқаро ахамиятга эга. Автомобиль йигінде з-ди, ёғочсозлик, цемент корхоналари бор. Кустарь усулида газлама түқилади, чарм, металла ва ёғочдан буюмлар ишлаб чиқарылади. А.-А. да коллежлар, ун-т, бир қанча илмий тадқиқот ин-тлари (жумладан, Эфиопия шунослик ин-ти), Миллий театр, Тарих-этнография музейи, тибиёт муассасалари бор. Радио ва телевизион ст-ялар (1960 й.дан) мавжуд. БМТ нинг Африка бўйича Иқтисодий комиссияси (1958 й.дан) ва Африка бирлиги ташкилоти (1963 й.дан) қароргоҳи. Шахарнинг ташқи қиёфасида миллий ва замонавий меъморчилик обьектлари уйғунлашган. Меъморий ансамблардан Менелик II саройи (19-а. охири), Юбилей қасри (1955), Африка Уйи (1963) ваб. бор.

АДДИСОН КАСАЛЛИГИ - к. Бронза касаллиги.

АДЕКВАТ (лат. adaequatus — тенглашган, мос, айнан бир, ўхшаш) — билиш назариясида нарса ва ҳодисаларнинг хоссалари ва алоқаларини уларнинг обьектив мазмунига тўғри келадиган, аниқ ва мос қилиб олиш. Инсон онги обьектив борликни ижтимоий амалиёт асосида А. акс эттира боради (к. Ҳақиқат).

АДЕКВАТ ТАЪСИРЛОВЧИ, адекват таъсирот — рецепторларни танлаб қўзғатадиган оддий физиологик таъсирот. Рецепторлар шу таъсиротни сезишга мослашган бўлади. Мас, кўзга ёруғлик; кулоққа товуш; терига иссиқ, совук, босим, тегиш-тақалиш; томирга қон кимёвий таркиби ва босимининг ўзгариши А.т. ҳисобланади.

АДЕЛАИДА — Австралия Иттифоқининг жан.даги шаҳар. Жан.

Австралия штатининг маъмурий маркази. Ахолиси шаҳар атрофи б-н 1,1 млн. киши (1991). Торренс дарёси кесиб ўтадиган қурғоқчил сертепа жойда. 1836 й.да бунёд этилган. А.— мамлакатнинг энг йирик саноат маркази ва портларидан бири. 2-жаҳон урушигача А. да асосан озиқ-овқат саноати (ун тортиш, мева консервалаш, вино саноати), тўқимачилик, тикувчилик ва пойабзал саноати ривожланган эди. Машинасозлик, электроника, электротехника саноатининг йирик маркази. Киме, нефтни қайта ишлаш ва кемасозлик, кувур-прокати корхоналари, ун-т, расадхона (1874), аграр ин-т (1924), консерватория, бадиий ва табиат тарихи музейлари, суратлар галереяси бор.

АДЕЛИ ЕРИ — Шарқий Антарктиданинг чекка кисми, 136° ва 142° ш.к. улар орасида жойлашган. Қирғоклари Хинд океанига туташган. Иклими ғоятда совук, тез-тез довуллар бўлиб туради. Ер юзаси қалин музлар б-н қопланган. Денгиз сатҳидан бал. 2500 м гача. А.Е. француз денгизчиси Ж. Дюмон-Дюрвиль томонидан 1840 й.да кашф этилган ва унинг хотини номига кўйилган. 1956 й.дан А.Е. қирғоги ёнидаги Петрель о.да Франциянинг Дюмон-Дюрвиль илмий ст-яси ишлаб турипти.

АДЕНАУЭР Конрад (1876.5.1, Кёльн — 1967.19.4, Бонн) — ГФР давлат арбоби. 1917—33 й.ларда Кёльн ш.нинг обербургомистри. 1920—32 й.ларда Пруссия давлат кенгашининг раиси. «Марказ» католик партиясининг арбоби. 1946 й. (дастлаб, Англиянинг Гер-маниядаги оккупация зонасида, сўнгра бутун Фарбий Германияда) тузилган Христиан-демократлар иттифоқи (ХДИ) партиясининг раиси, ГФР канцлери (Бош вазири 1949—63; 1954—55 й.ларда У Ташқи ишлар вазири лавозимида ҳам бўлган). А. 1954 й. Париж битимларига имзо чекиб, ГФРнинг НАТО га аъзо қилиб олинишига эришди. А. номида халқаро жамғарма мавжуд.

АДЕНОВИРУСЛАР (юн. aden - без ва вируспар) — таркибида ДНК группаси

бўлган, одам ва ҳайвонларда аденоурус касалликларини кўзгатувчи вируслар. Улар нафас йўлларидағи без (аденоид) тўқималарида яшаб, ўткир катар, конъюнктивит, энтероколит, атипик пневмония ва б. касалликларни кўзғатади. А.одамнинг аденоидларидан ва муртак безларидан, шунингдек меъда-ичакларидан ажратиб олинган. Катталиги 70—90 ммк. Уларнинг одамда касаллик кўзгатувчи 30 дан ортиқ тури маълум.

АДЕНОЗИН (Adenosinum), ClOH₃₅N₅O₄ — аденин ва рибоза углеводидан ташкил топган нуклеозид. Рангиз кристалл модда. Мол. м. 267,1. Суюкланиш т-раси 229°. Сувда яхши эриди, органик эритувчиларда эримайди. А. кучсиз ишкорий хоссага эга. А. нуклеин кислоталарни ишкор б-н гидролизлаб ёки аденоинтрифосфат кислоталан битта фосфат кислота колдигини фермент таъсирида парчалаб чиқариш нули б-н олинади. А.ни синтез килиб ҳам олиш мумкин. А. одатда нуклеин кислоталар ва аденин нуклеозидлари таркибида учрайди. Юрек фаолиятини кучайтиради.

АДЕНОЗИНТРИФОСФАТ КИСЛОТА, АТФ — аденин, рибоза ва уч молекула фосфат кислотадан таркиб топган органик модда. А.к. организм хужайраларида доимо синтезланиб ва истеъмол килиниб туради. А.к. ўзининг пирофосфат боғларида кўп энергия сақлайди (макроэргик боғлар). У хужайра митохондрия моддаларнинг аэроб ва анаэроб оксидланиши натижасида ажралиб чиқкан энергияни фосфорлаш йўли б-н макроэргик фосфат боғлари шаклида тўплайди ва организмнинг энергияга эҳтиёжи бўлган ҳамма жараёнларини энергия б-н таъминлайди. А.к. парчаланиши натижасида 8—11 ккал/мол энергия ажралиб чиқади. У мускуллардан, ачитқидан олинади, синтетик усулда ҳам тайёрланади.

АДЕНОИДЛАР (юн. aden — без ва eidos — ўхшаш) — бурун-ҳалқум, асосан, муртак лимфа тутунларининг ўсиб қалинлашиши. Кўпинча болаларда уч-

райди. А. оқибатида сурункали тумов, димог б-н гапириш, тинч ухлай олмаслик, тишларнинг нотўғри ўсиши, Евстахий найнинг бекилиб қолиши натижасида баъзан карлик, зехн ва хотиранинг сусайиши рўй беради. А.га кўпинча инфекция кўшилади, унда бронхит, пневмония ва б. пайдо бўлади. А. жарроҳлик йўли б-н олиб ташланади.

АДЕНОКАРЦИНОМА - безли аъзолар (кўкрак бези, меъда шиллиқ пардаси ва б.) эпителийсидан ўсадиган хавфли ўсма (к. Рақ).

АДЕНОМА (юн. aden — без ва ота — ўсма) — безларнинг хавфсиз ўсма касаллиги. А. кўпинча сут бези, қалқонсмон безлар, тухумдон, меъда-ичак йўлларининг шиллиқ пардаси, жигар, буйрак ва буйрак усти безлари, бачадон, простата безида учрайди. А. одатда юмалок, қобиқса ўралган бўлади. Баъзи А.лар (бачадон, меъда-ичак йўлида учрайдиганлари) хавфли ўсмаларга айланishi мумкин. Давоси: жарроҳлик йўли б-н олиб ташланади.

АДЕНОМИОМА — эпителий ва мускул тўқималаридан иборат хавфсиз ўсма. Кўпинча аёлларнинг жинсий аъзоларида учрайди.

АДЕНТИЯ (юн. a — инкор кўшимчаси ва лот. dens — тиш) — эмбрионлик даврида тиш ўрни шаклланишининг бузилиши натижасида оғизда тишларнинг бўлмаслиги. Туғма, орттирилган (шикастланиш ёки касаллик туфайли) ва ирсий А. фарқ килинади. Кўпинча тери ва ҳосилалари (соч, тер безлари)нинг нотўғри ривожланиши б-н бирга кечади.

АДИАБАТА (юн. adiabatos — ўтиб бўлмас) — термодинамик диаграммада қайтар адиабатик жараённи ифодаловчи эгри чизик.

АДИАБАТИК ЖАРАЁН (юн. Adiabatos - ўтиб бўлмас) — ташки муҳит б-н иссиқлик алмашинувисиз ўтадиган термодинамик жараён. А.ж. ўтиши учун жисм бутунлай иссиқлик ўтказмайдиган катлам (чегара) б-н ажратилган бўлиши керак. Ташки муҳит б-н сезиларли

микдорда иссиқлик алмашиниб улгурға олмайдын даражада тез ўтадын жа-раёнлар ҳам А. ж.га жуда яқын бўлади. Товушнинг газлар ва б. жисмларда тарқалиши бунга мисол бўла олади. Жисм А.ж. давомида иш бажарганда унинг ички энергияси камаяди. Идеал газ А.ж. давомида иш бажарганда (кенгайганда) унинг т-раси пасаяди. Айнан шу ходисадан газларни суюлтиришда фойдаланилади. Тўйинган буғ адиабатик кенгайганида ҳўлланади. Атмосферада содир бўладиган қўпгина жараёнларни А.ж. деб қараш мумкин.

АДИБ — 1) одоб берувчи муаллим; 2) адабиётчи, ёзувчи. А. умуман сўз санъаткорига нисбатан ишлатилади; ёзувчи, шоир сўзларига қараганда кенг маъноли.

АДИБ СОБИР ТЕРМИЗИЙ (Шоҳобиддин ибн Исмоил) (1078 — Термиз — 1147) — шоир. Термизда вояга етган. Фалакиётва риёзиёт б-н шуғулланган. Бир неча йил Арабистон ва Хурсонда саёҳатда юрган. 30 йил Хурсон ҳоки-ми Абулқосим Али ибн Жаъфар саройида, сўнг Марвда салжуқий хукмдор Султон Санжар саройида хизмат қилган, адабий муҳит б-н танишган. Умар Хайём, Футухий, Марвозий, Анварий, Котибий, Саид Ҳасан Фазнавий каби шоир ва олимлар б-н мулоқотда бўлган. А. С. Т.ижодида ижтимоий, таълим-тарбиявий фикрлар, илм-фан, одоб ва ахлоқни улуғлаш, ишқ-муҳаббат ва табиат гўзалликларини куйлаш асосий ўринин эгаллаган («Ниҳоят хаддан ошди...», «Илм шарафига...», «Бахор фасли...», «Гарчи олимнинг...», «Кечамиз тугару охир тонг отар», «Бир замон бўлгайки...» ва б.). Таржибанд ва рубоийларининг кўпчилигида хаётий воеалар акс этган. Шеърлари асосан форс тилида. Шеърлари ва девонининг бир неча кўлёзма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади. Девони Эронда (1952) нашр этилган, унга 109 қасида, 66 газал, 113 қитъя, 7 таржибанд, 92 рубоийдан иборат 7000 байт шеър кирган. Ас: Танланган асарлар, Т., 1979; Сайланма, Т., 1982.

АДИГЕЙ ТИЛИ - РФ даги Адигея ва Корачой-Черкасия Республикаларида яшовчи адигей халқининг тили. Кавказ (иберий-кавказ) тилларининг абхаз-адигей гурухига киради. А.т. 4 шевага бўлинади: абадзех, бжедух, темирчой, шапсуч. Ундошларнинг кўплиги б-н аж-ралиб туради. Луғат таркиби асосан бир бўғинли сўзлардан ташкил топган. Ёзуви Кирилл графикаси асосида.

АДИГЕЙЛАР (адиге) — халқ, РФнинг Адигея Республикасида яшовчи туб аҳоли (95 минг киши). А. Краснодар ўлкасининг Лазареве ва Туапсе туманларида яшайди. Умумий сони РФда 123 минг киши (1992). Туркияда ҳам яшайди (5 минг киши). А. европеоидлар ирқига мансуб. Адигей тияиа сўзлашади. Диңий эътиқодига кўра мусулмон-суннийлар. А. илгари новдалардан четансимон тўқилиб лой б-н сувалган уй (сакля)ларда яшаганлар. Кийимлари кабардин кийимларига ўхшаш. А. ўз адабиётига эга. А. деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик б-н шуғулланади, саноат корхоналарида ишлайди.

АДИГЕЯ, Адигея Республикаси, Кавказ тог тизмасининг шим. ён бағрида, Кубань атрофидаги текислиқда жойлашган. РФ Краснодар ўлкаси таркибига киради. Майд.— 7,6 минг км². Аҳолиси — 450 минг кишидан ортиқ (1999). Пойтахти — Майкоп ш.

Табиати. Ер юзасининг аксарияти Шим. Кавказга хос ўрқирли текислиқдан иборат, жан.даги тогларнинг бал. 3238 м (Чугуш тоги). Газ, нефть конлари, маъданли булоқлар бор. Цемент, оҳак, ойна и.ч. учун хом ашё захираларига эга. Тогларда кошинкорлик ва безакбоп тошлар кўп. Майкоп тупроғининг хусусиятлари ноёб. А. худудининг қарийб 40%ни ўрмонлар ишғол қиласи. Тог ва водийларда дуб, бук, қайнин, шумтол, заранг, кавказ пихтаси, шарқ арчаси, қарағай, тेрак, самбит, қайрагоч, липа (жўка) ўсади. А.да 60 турдаги сут эмизувчи ҳайвон, 200 хил парранда яшайди. Иқлими — мўътадил илиқ. Янв.нинг ўртача т-раси

—2°, июлда 22° атрофида. Йилига 700 мм гача ёгин ёғади. Асосий дарёси — Кубань; унинг ирмоқлари — Лабой, Белой ва б. Тупроғи — асосан қоратупроқ. Кавказ қўриқҳонасининг аксарияти А. худудида.

Ахолисининг кўпчилиги адигейлар ва руслар. Адигейларнинг тахминан 82% ўз тарихий худудида яшайди. Ахолининг ўртacha зичлиги 1 км² га 58,8 киши тўғри келади. Шаҳар ахолиси 54%ни ташкил этади.

Тарихи. Тахм. 13-а.да ғарбий адигей қабилалари адигей элати бўлиб таркиб топа бошлиди (антик ёзувчиларнинг далият беришича, меотлар, синклар ва б. уларнинг аждодлари бўлган). 13-а.да адигейларни Олтин Ўрда ўзига бўйсундириб олган. 16-а.да турк сultonлари ва Крим хонлари адигейларни қарам қилиш учун хужум уюштирган. 1557 й.дан А. Россия таркибида. 1918 й. Майкопда шўро хокимияти эълон қилинди, май ойида адигейлар яшовчи худуд Кубань-Қора дengиз совет республикаси таркибига киритилди. 1922 й. Черкасия муҳтор вилояти тузилди, у 1928 й.да А. муҳтор вилояти деб аталди. 2-жакон уруши вақтида 1942 й. авг.да немис-фашист босқинчилари А. худудини босиб олдилар. 1943 й. озод қилинди. 1991 й. А. муҳтор вилояти А. республикаси бўлди. 1995 й. марта А. конституцияси қабул қилинди.

Хўжалиги. А. ҳалқ хўжалигига саноат етакчи ўрин олади. Унинг асосий тармоқлари — озиқ-овқат ва қайта ишлаш саноати. Энергетикаси иссиқлик электр ст-ялари ва гидроресурсларга таянади. Консерва, виночилик, ёф-мой, тамаки, қанд-шакар, сут з-длари бор. Ўрмон, ёғочсозлик, машинасозлик саноати корхоналари мавжуд. Асосий саноат маркази Майкоп ш. Қ.ҳ.да асосий экинлар буғдой, маккажӯҳори, шоли, кунгабокар, қанд лавлаги, зигир, тамаки, чой, эфир мойли ўсимликлар. 250 минг га ҳайдаладиган ер бор. Паррандачилик қ.ҳ.нинг муҳим тармоғи ҳисобланади. Қорамол, қўй ва эчки бокилади. Йилқиличик ва асалари-

чилик ривожланган. Асосий транспорт тури — т.й. Автомобиль ва ҳаво транспорти ривожланган. Кубань дарёсида кемалар қатнайди. А.даги машинасозлик, ёғочсозлик, енгил саноат корхоналари маҳсулотлари — станоклар, турли типдаги редукторлар, мебель, картон, озиқ-овқат, шунингдек кора металлар, мойли экинлар уруғи жаҳондаги 17 мамлакатга чиқарилади. Майкоп ш.да ишлаб чиқариладиган юксак даражада тозалangan инсулин чет элда кенг таркалган.

Маданияти. А.да ўрта умумий, хунартехника ва олий таълим ривожланган. А.да ун-т, Майкоп давлат технология инти, А. ҳалқаро ФА, тарих-ўлкашунослик музейи, оммавий кутубхоналар, клуб муассасалари бор. Қадим замонлардан мардлик эпоси, қаҳрамонлик қўшиқлари, оғзаки тарихий ҳикоялар кенг ёйилган. Адабиёт ва санъат арабблари — шоирлар Л. Күэк, Р. Хочемизова, рассомлар П. Амосъян, В. Долгов, В. Мехед, Ф. Петуваш, Т. Кат, М. Тугуз, З. Гучев, М. Гогуноковлар машҳур. Жез давридан қолган олтин ва кумуш идишлар, ҳайвонлар тасвириланган ҳайкалчалар маълум, илк темир даврида заргарлик буюмлари ва керамика пайдо бўлган. Амалий накш санъатининг анъанавий турлари: кумушга гул солиш, зар ва кумуш ип б-н қашта тикиш ривожланган. Ҳоз. даврда дастгоҳ тасвирий санъати урф бўлди. Ўрга а.ларда Европа б-н Осиёни боғловчи Буюк ипак йўли республика худудидан ўтган. Адигейларнинг аждодлари жаҳон археологиясида машҳур бўлган Майкоп маданиятини яратганлар, маҳобатли тош сағаналар барпо этганлар. А.да симфоник оркестр, камер театри, ҳалқ чолғу асбоблари оркестри ишлаб турибди. Майкопда Шарқ ҳалқлари санъати Давлат музейининг филиали очилган.

«АДИДАС» (Adidas) — Германиянинг спорт пойабзали, кийимлари ва анжомлари и.ч.га ихтинослашган саноат компанияси. 1948 й.да ташкил топган. Германияда 8 корхонаси, Франция, Буюк Британия, АҚШ, Канада, ЖАР ва б. мам-

лакатларда 25 дан ортиқ фирмалари бор.

АДИЛАҚ (араб, адл — текис, түгри, ак — кичрайтиш күшімчаси) — юзанның текис-нотекислигини аникладиган асбоб. Қаламдан шаклидаги тахтачаға үрнатылған, ичига спирт ёки эфир түлдирилиб, ҳаво пұфакчаси юрадын шиша найча. Агар юза теп-текис бўлса, А.даги ҳаво пұфакчаси найча ўргасида тўхтайди. А.ни дурадгор усталар, тоштарошлар ишлатадилар. Бу асбоб «шайтон» деб ҳам юритилади. Тахтачадан учбурчак шаклида ясалган А. ватерпас деб аталади. Ватерпас тик устунчали чизгич; унга шокул осилган. Текширилаётган сирт горизонтал бўлса, шокул чизгичдаги ўйик ўргасида тўхтайди. А. астрономия, геодезия ва физика асбларининг мұхим кисми ҳисобланади. Астрономия А.и б-н бурчакларни ҳам ўлчаш мумкин. Машинасозликда чилангарлик ва рамали А. лар ишлатилади. Чилангарлик А.и корпус ва унга маҳкамланган шкалалы шиша найчадан иборат. У текшириладиган сиртнинг корпус асосига нисбатан қанча оғанлигини кўрсатади. Рамали А. бурчаклари аниқ ясалган тўрт бурчакли рамадир. Уни горизонтал (ётиқ) ва вертикал (тик) сиртларга үрнатиб ишлатилади.

АДИНАМИЯ (юн. α — инкоркүшімчаси ва *dinamia* — қувватсизлик) — ҳолсизлик, тинка-мадор қуриши. А. асосан, очлик, оғир юкумли ёки узок давом этган ҳолдан тойдирувчи касалликлар, танада озиқ моддалар ва буйрак усти бези пўст кавати гормонлари етиш-маслиги, ўпка, юрак, шунингдек кон яратувчи аъзолар ишининг бузилиши ва б. касалликлар натижасида содир бўлади.

АДИНОЛ (юн. *adinos* — зич) — алббит ва кварцит иборат турли зичликдаги метасоматик тоғ жинси. Қорамтири майда донали. Таркибида бир оз серицит, хлорит ва кальцит бўлади. А натрий элементи иштирокида ёки бу элемент иштирокисиз гилли сланец ёки филлитларнинг метасоматик ўзгариши, ўз таркибидаги ма-териалнинг қайтадан таксимланиши натижасида турли отқинди (асосли)

жинслар контактида ёки регионал метаморфизм оқибатида пайдо бўлади. А. Ўзбекистон фарбидаги метаморфик жинслар орасида кенг таркалган.

АДИП — тўн, паранжи, мурсак, чопон ва б.нинг олди ва этагига ич томонидан (астарнинг устидан) кўйиб тиқилған 5—6 см энликдаги газлама. А. қора сатин ёки қарға шойининг четидан кўндалангига ёки узунасига кийиб олиниб, бир-бирига улаб тайёрланади (А.ли чопон — ён ва этакларига А. қилинган чопон).

АДИПИН КИСЛОТА, икки асосли органик кислота [$\text{HOOC}(\text{CH}_2)_4\text{COOH}$] — рангсиз кристалл. Мол. м. 146,15. Суюклиниш т-раси $149 - 150^\circ$, қайнаш т-раси 265° . Сувда, этил спиртда кўпроқ, эфирда камроқ эрийди, Циклогексанонни нитрат кислота ёки ҳаво кислороди б-н марганец тузлари (катализатор) иштирокида оксидлаб олинади. У сунъий тола — нейлон ишлаб чиқаришда кўлланадиган асосий ҳом ашёдир. Эфирлари пластификаторлар ва сурков мойлари сифатида ишлатилади. Этиладипинат — этилланган бензиннинг октан сонини оширувчи модда, диаллиладипинат эса смолаларга қотиравчи күшимча сифатида кулланилади.

АДИРЛАР — Ўрта Осиё тоғларининг паст-баланд этаклари. А. учламчи ва тўртламчи даврларнинг тоғ жинсларидан ташкил топган. А. Фарғона, Ҳисор, Сурхондарё водийларида кўпроқ конгломерат ва чакир тошлардан иборат бўлиб, баъзи жойларида лёсс (соз тупроқ) б-н қопланган. А.ни кўп жойларда сой ҳамда жарлар кесиб ўтиб, айрим-айрим қисмларга бўлиб юборган. А.нинг дengиз сатҳидан бал. $400 - 500$ м дан $1000 - 1500$ м гача. А. миңтақаси баландроқ тоғ этакларидан кўпинча камбар тектоник ботиқлар орқали ажралган бўлади. А. Фарғона водийси атрофидаги тоғ этакларидан жуда аниқ намоён бўлған (мас, Аввал адирлари). Қашқадарё, Зарафшон водийлари атрофига ҳам бор. Ландшафта чала чўл ва чўллардан иборат. Баҳор

пайтида А. да ўтлар, лолалар ўсіб ётади. Хұжалиқда А.дан эрта баҳорда яйлов сифатида фойдаланилади, ёғин күпроқ тушадиган А.да (Хисор, Зарафшон вордийларида) ғалла етиштирилади. Ай-рим жойларда сув чикариб боғлар бунёд этилган. Копетдөн ва Крим тоғлари этакларидаги шундай баландликтар байирлар деб юритилади.

АДИРОВИЧ Эммануил Ильич (1915, Мелитополь, Украина — 1973, Тошкент) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1962). Москва давлат ун-тини тугатган (1940). Москва нефть ин-тида (1944—49), П.Н. Лебедев номидаги Физика инти (Москва)да (1949— 1962) ишлаган. Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-тида бўлим мудири (1962—1973). Илмий ишлари қаттиқ жисмлар физикасига оид. А. кристаллар люминесценциясининг зонавий назарияси асосчиларидан бири, қаттиқ жисмларда электр жараёнлари кинетикасига доир масалаларни ҳал қилинган квазистационар усули ташаббускори, фотоэлектретларда электрон кутбланиш ва кутбеизланиш қонунини кашф этди.

АДЛ (араб. — одиллик, тўғрилик) — ислом динида Аллоҳ сифатларидан, «илохий адолат»га эътиқод килиш — ислом ақидавий талабларидан бири. Мўътазилийлар Аллоҳнинг инсонларга одиллиги ҳақидаги тасавурдан келиб чиқиб, инсон иродасининг эркинлиги ҳақидаги фикрни илгари сурган. Шиалиқда — А. сўзи расман қабул қилинган бешта ақидадан бири, инсон тақдирини белгилашдаги Аллоҳнинг адолатли ҳукми мазмунида кўлланилади. Ҳоз. замон ислом илоҳиётida А.— жамиятнинг барча аъзоларига нисбатан «илохий адолат», уларнинг «Аллоҳ олдида тенглиги» деб талкин этилади. Шариатда А. ислом диний қонунларининг «илохий адолат»га асосланганлигини ифодалайди.

АДЛЕР Альфред (1870-1937) - Австрия психиатри ва психологи. З. Фрейднинг шогирди. Психоанализнинг индивидуал психология йўналишига асос

солған. А. психологияси Ф. Ницшенинг «хукмронликка интилиш эркинлиги» ҳақидаги таълимоти б-н ҳамоҳангиди.

АДЛЕР — Сочи туманларидан бири, денгиз бўйидаги иклимий курорт. Аэропорт бор.

АДЛИЯ(араб, адл—адолат, тўғрилик, ҳаққонийлик, одил судлов, холислик) — судлов муассасалари, суд ташкилотлари ва улар фаолиятини англатадиган тушунча. А. кенг маънодаги ҳукуқдир. ЎзРда А. органлари фаолиятига ЎзР Адлия вазирлиги раҳбарлик қилади. ЎзРнинг қабул қилинган «Судлар тўғрисида»ги Коини (1993 й. 2 сент.) 10-моддаси талабига кўра, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоятлар, Тошкент ш. суди, туман (шахар) судларининг фаолиятини ташкилий жиҳатдан таъминлаш судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсуниши қоидасига қатий риоя қилинган ҳолда ЎзР Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилади (яна к. Ҳукуқ).

АДМИРАЛ (араб. — амир ул-баҳр — денгиз ҳукмдори, ҳокими) — Ҳарбий-Денгиз флотининг қўмондонларига бериладиган ҳарбий унвон. Флот хизматидаги А.лар учун — контр-адмирал, вице-адмирал, адмирал; кемасозлик инженерлик хизматидаги А.лар учун — инженер контр-адмирал, инженер-вице-адмирал ва инженер-адмирал унвонлари бор (яна к. Ҳарбий унвонлар).

АДМИРАЛТЕЙСТВО - 1) (эски маъноси) кемалар куриладиган, қуроллантириладиган ва таъмиранадиган жой; 2) флотни бошқариш идораси. Россияда 1718 й. ташкил этилган А. коллегияси 1802 й.дан бошлаб Денгиз Кучлари вазирлиги деб аталган. 1827 й. у А.лар кенгашига айлантирилиб 1917 й.гача мавжуд бўлган. Англияда А. ҳозирга қадар мавжуд; 3) Санкт-Петербург меъморлигининг машҳур намунаси ҳисобланган бино. 1704 й. Пётр I томонидан курдирилган. А. рус усталари Ф. Ф. Шчедрин, И. И. Те-ребенёв ва б.нинг нодир ҳайкалтарошлиқ асарла-

ри б-н безатилган; 4) Буюк Британияда харбий-дengiz кучларини бошқарувчи ва қўмандонлик қилувчич олий орган.

АДМИРАЛТЕЙСТВО ОРОЛЛАРИ -Тинч океандаги вулкан ва маржон ороллари; Бисмарк архипелагида. Папуа-Янги Гвинея таркибида. Майд. 2072 км² (энг катта ороли Манус о.— 1554 км²). Асосий шаҳри — Лоренгау. Ахолиси қарийб 40 минг киши, асосан папуаслар. Энг баланд жойи 719 м (Манус о.да). Ороллар ўрмон б-н қопланган. Кокос пальмаси ўстирилади, балиқ овланади. А.о.ни 1527—29 й.ларда испан денгизчиси А. Сааведра қашф этган.

АДНЕКСИТ (салпингоофарит) — бачадон найлари ва тухумдоннинг яллигланиши. Касалликни турили патоген микроблар — стафилококк, стрептококк ва б. кўзгатади. Микроблар бачадон ортиклари (тухумдон ва бачадон найлари) га abort, туғруқ, жинсий алоқа вақтида, турили инфекцион касалликлар (сил, ангини, ички аъзоларнинг яллигланиши) да эса бошқа аъзо ва тўқималардан қон ва лимфа томирлари орқали ўтади. Совқотиш, ўта толиқиши, руҳий изтироб, орасталик қоидаларининг бузилиши касалликнинг авж олишига имкон беради. Ўткир ва сурункали А. фарқ килинади. Ўткир А.да қориннинг пастки ва қуймич соҳасида оғриқ, кўнгил айниши, кусиши, харорат кўтарилиши кузатилади. Касаллик оғир кечганда беморнинг умумий ахволи оғирлашади. Сурункали А. тез-тез қайталаниб туради. Бачадон найлари яллигланиши натижасида улар чандикланиб, тўсилиб колади, бу эса бачадондан ташқари ҳомиладорлик ёки бепуштилкка сабаб бўлади.

АДНО (араб.— энг паст) — 1) 19—20-а. бошларида Хива ҳонлигига 5 таnobгача ери бўлган пастки табакадаги дехқонлар. Ҳонлиқда 8404 А. хўжалиги бўлиб, уларга қарашли ерлар 21 минг таnobни ташкил қилган (1873). 2) Мадраса талабаларининг бошланғич ўкув гурӯҳи (қ. Мадраса).

АДОЙИ — куй; уч қисмдан иборат

ўзбек мумтоз чолғу куйлар туркуми. Одатда Мискин 1—2 куйларига уланган ҳолда беш қисмли катта туркумни ҳосил қиласди. А.нинг биринчи қисми — чапандоз, иккинчиси — тарона, учинчиши — соқийнома доира усули негизида яратилган бўлиб, якка чолғулар (танбур, дутор ва б.) ҳамда жўрнавозлиқда ижро этилади. А.нинг 1 ва 2-қисмлари ашула йўллари сифатида ҳам машҳур.

АДОЛАТ — ижтимоий-фалсафий, ах-локий ва хукукий тушунча. Кишилар ижтимоий-сиёсий онгигда катта роль ўйнайди. Муайян ижтимоий гуруҳлар ва айрим шахсларнинг тушунчаларини ўзида акс эттиради. Сиёсий хатти-харакатлар, хукуқ ва бурч месъёлари, ахлоқий муносабатлар, меҳнат ва тақдирланиш, жиноят ва жазо, хизмат ва уни тан олиш, кадр-қимматни эътироф қилиш ва ҳ.к.га мазкур тушунча орқали баҳо берилади. А. тушунчаси муайян тарихий шарт-шароит ва ижтимоий-иктисодий муносабатлар б-н белгиланади. А.нинг ижтимоий-фалсафий жиҳати жамият аъзоларининг хилма-хил муносабатларидаги ўзаро тенглигини назарда тутади. Ахлоқий жиҳати инсонларро муомалада бир хил муносабатда бўлишни, бир-бирининг иззат-нафсиға тегмасликни, ахлоқ-одоб қоидаларига амал қилишни билдиради. А.нинг хукукий томони қонунларга риоя этишини, сиёсий томони эса давлатни адолат қоидалари асосида бошқаришни, фуқаролар ғамини ейишни англатади. Ривожланган жамиятда А. қишиларнинг демократик қонунлар асосида иш юритишини тақозо этади, унда ҳар бир одам ўз меҳнати, тадбиркорлиги, акл-заковати туфайли топган мол-мулки ҳисобига яшайди. Давлат ўз фаолиятида фуқаролар томонидан А. қоидалари ва қонунларга амал қилинишини назорат этади, жамият аъзоларининг мол-мулки даҳлсизлиги ва қонун олдида тенглигини таъминлайди.

«АДОЛАТ» — ЎзР Адлия вазирлигининг нашриёти. Ахолига хукукий ёрдам кўрсатиш «Адолат» маркази негизида

1992 й. май ойида ташкил этилган. ЎзР Президентининг Фармонлари, ЎзР Олий Мажлиси қабул қилган қонунлар ва меъёрий хужжатлар, уларга шарҳлар, ҳуқуқий мавзулардаги маълумотномалар, ўкув кўлланмалари, лугатлар, илмий-оммабоп ва бадиий китоб ҳамда рисолаларни нашр этишга ихтисослашган. 1992—99 й.лар мобайнида «Ўзбекистоннинг янги қонунлари», «Ўзбекистон Республикаси кодекслари», «Ўзбекистон Қонунларига шарҳлар», «Саволларга жавоблар», «Ахлоқ. Адаб. Адолат», «Хуқуқий меросимиз ҳазинасидан», «Ўзбек детективи», «Чет эл детективи» туркумидан китоб ва рисолалар чоп этди.

«АДОЛАТ» — Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси (СДП) газ. 1995 й. 22 фев.дан Тошкентда чика бошлаган. Ҳафтада бир марта чоп этилади. Муассиси: Ўзбекистон «Адолат» СДП Сиёсий кенгаши ва «Адолат» газ.ижодий жамоаси. Ўзбекистонда яшаётган барча миллат ва элатларнинг умумий манфаатларига мос келадиган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий демократия қоидаларига асосланган, янги ижтимоий муносабатлар қарор топган адолатли фуқаролик жамиятини қуриш юзасидан «Адолат» СДП олиб бораётган фаолиятни кенг ёритиш газетанинг асосий вазифасидир. Тахририят ҳузурида юристлар, иқтисодчи олимлар, тадбиркорлардан ташкил топган жамоатчилик кенгаши фаолият кўрсатади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида ўз мухбирига эга. Адади — 10 минг (2000).

«АДОЛАТ» СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ — к. Ўзбекистон «Адолат» социал-демократии партияси.

АДОЛЕСКАРИЙ (янги лот. *adolescāria*, лот. *adolesco* — ўсаман, йирикли шаман) — айрим сўргичли яссичувалчанглар, мас, жигар куртининг сўнгги личинкали даври. А.оралиқ хўжайин (моллюска) танасидан сувга чиқадиган сув ўтлари, сув буйида ўсадиган ўсимликлар ёки сув тубидаги нарсаларга ёпишиб думини ташлаши туфайли ҳосил бўлади.

Церкарийнинг А.га айланиш жараёни цистогония дейилади. Сув ёки озиқ б-н асосий хужайин (ўтхўр ҳайвонлар, баъзан одам ва б. сут эмизувчилар) организмига ўтган А.дан вояга етган паразит ривожланади.

АДОНИС (Adonis) — айиқтовондошлар оиласига мансуб ўтлар туркуми. 20 га яқин бир йиллик ва кўп йиллик турлари бор. Ўрта Осиё, Сибирь ва Европа тоғларида ўсади. Тошкент, Самарқанд, Кашиқадарё ва Сурхондарё вилоятларидағи яйловларда А.нинг 4 тури (*A. parviflora*, *A. turkestanica*, *A. leiosepala*, *A. chrysocy-atthus*) учрайди. Айрим турлари (айниқса, *A. turkestanica* ва *A. vernalis* Б.)дан юрак касалликларини даволашда ишлатиладиган адонизид олинади. Бу турларнинг пояси тик (20—40 см), тукли бўлиб, гуллаб бўлгандан сўнг туклари тўкилиб кетади. А. барглари киркма, патсимон, мураккаб, поясининг юқори қисмида бандсиз, куйи қисмида бандли. Гуллари йириқ, актиноморф (тўғри), ҳар бир пояча учидагиттадан гул бўлади: гулкосачаси 5 та кўк косячабаргдан, гултожи 5—20 та сариқ гулбарглардан иборат. Чангчи ва уруғчилари кўп. Гул ўрни конуссимон. А. апр.—май ойида гуллайди.

АДОНИС — кичик сайёра. Күёш атрофида (тахм. 296 млн. км узоклиқда) эллипс (е-0,78) бўйлаб 1008 суткада тўла бир марта айланади. 1968 й. гача факат бир марта — Ерга 2 млн. км масофада яқинлашган пайтида кузатилган.

АДРАС — танда или табиий ипакдан, арқоғи қалин ипдан тўқилган газлама. Гули икки томонлама бўлганлиги учун айрим жойларда дурӯя деб аталади. Арқоқ или йўғонроқ бўлганлиги учун газлама юзасида кўндаланг чивиқлар ҳосил бўлади. Кудунгланиш натижасида юқори навли А.нинг бир томони атласдай силлик бўлиб, иккинчи томони товланиб туради. Гуллари абр усу-ида бўлиб сариқ, кўк, пушти, қизил ранглар кўлланилган. 1920-й.ларгача Марғилон, Хўжанд, Бухоро, Самарқанд ва б. жойи

ларда тўқилиб, Ўрта Осиё бозорларидан ташкари Афғонистон, Хитой каби қўшни мамлакатларда ҳам сотилган. А. ўзбек халқи ҳаётида кенг тарқалган бўлиб, аёлларнинг кийим-кечаклари, шунингдек чопон, кўрпа ва кўрпачалар учун ишлатилган. А. тун — авраси А. дан тиқилган тўн.

Сайёра Маҳкамова.

АДРЕНАЛИН (лот. ad — ёнида ва renalis — буйракка оид), эпинефрин, супрапаренин ва унга яқин турадиган биримма норадреналин —вояга етган сут эмизувчи ҳайвонлар буйрак усти бези мағиз қаватининг асосий гормони пирокатехин хосиласи. Унинг 1-шакли физиологик фаол, углеводлар алмашинувига ва қонайланиши системасига таъсир қиласи. Томирларни торайтириб, қон босимини оширади, юрак мускулларини қўзгатади ва тож томирларда қон айланishiни яхшилади. А. жигар ва мускуллардаги гликогеннинг парчаланишини кучайтириб, қонда глюкозами кўпайтиради. Шок, колапс, бронхиол астма ва б. касалликларни даволашда кўлланилади.

АДРЕНОГЕНИТАЛ СИНДРОМ кортикостероидлар биосинтези учун зарур ферментларнинг тугма нуксони оқибатида юз берадиган клиник симптомлар мажмуи. Унга буйрак усти бези пўст қаватининг тугма вирилизацияловчи гиперплазияси сабаб булади. А.с. нинг вирилизацияловчи хилида қонда кортизол миқдори деярли кам булиб, андрогенлар кўпайиб кетади. Бунда киз хомиланинг ташки жинсий аъзолари ўғил хомилага хос бўлади. Киз туғилганидан кейин вирилизация давом этади, гавда тузилиши эрқакларнига ўхшаш бўлиб, сут безлари ўсмайди ва хайз кўрмайди. Ўғил хомиланинг жинсий аъзолари тез ривожланади ва бола туғилганидан кейин барвақт балоғатга этади. А. с. нинг туз ўйқотиш оқибатида келиб чиқадиган хилига кортизол ва альдостерон метаболизмида кузатиладиган анча чуқур ўзгаришлар хосдир. Бу гормонлар миқдори жуда кам бўлиб, беморда буйрак

усти бези пўст қаватининг етишмовчилиги руй беради. Ча-алокда соҳта хунасалик белгилари, организм дегидратацияси (натрий ўйқотиш натижасида), кейинчалик юрак-томир етишмовчилиги кузатилади ва бола юрак фаолияти тўсатдан тўхташи натижасида нобуд бўлиши ҳам мумкин.

АДРЕНОКОРТИКОТРОП ГОРМОН (АК.ТГ), кортикотропин — гипомезнинг олд бўлагида ишланиб чиқадиган гормон. У 39 аминокислота крл-дигидан ташкил тонган битта полипептид занжирдан иборат. А.г. буйрак усти безининг пўст қаватини стимуллайди, турли кортикостероид гормонлар (минералокортикоидлар, глюкокортикоидлар, андрогенлар) ишланиб чиқишини кучайтириб, моддалар алмашинувининг деярли ҳамма турларига таъсир кўрсатади. Организмнинг турли кўзгатувчиларга нисбатан мослашиб (адаптация) ва қаршилик кўрсатиш (реактивлик) қобилиятини белгилашда роль ўйнайди. А.г. ревматизм, подагра, бронхиол астма, лейкемия, нейродермит, псoriasis, экзема каби касалликларни шунингдек аллергик касалликларни даволашда ишлатилади. Сўнгги вақтда А.г.ни синтетик йўл б-н олишга муваффақ бўлинди.

АДРЕНОМИМЕТИК ВОСИТАЛАР - адренорецепторларни қўзгатувчи моддалар; норадреналин ва адреналин медиаторлари каби таъсир этади. Улар қон босими тушиб кетганда (мезатон), бронхиал астмада (изадрин) ва б. холларда ишлатилади.

АДРЕС (франц. adresse — юбормоқ) — 1) бирор муассаса жойлашган ёки шахс яшайдиган жойнинг батафсил номи; манзил; 2) ёзма табрикнома, ёдннома; асосан таваллуд куни муносабати б-н топ ширилади; 3) кибернетикада электрон ҳисоблаш машинаси (ЭҲМ) да ахборатларнинг жойлашган ўрнини аниқловчи код. Ҳақиқий, нисбий, тимсоллий А.лар бор. Ҳақиқий А.— ахборотлар сақланадиган ячейка (блок, курилма)лар рақамига мос келадиган аниқ кодлар. Нисбий А. алоҳида танланган ячейка-

дан хисобланадиган хотира ячейкалари раками. Тимсолий А. дастурлашда қурайлик учун қўлланиладигаи А.нинг шартли белгиланиши. Машинада А. дешифратор б-н ўзгартирилади. Одатда, хотира курилмасининг ҳар бир ячейкасига тенг разрядли ахборот қабул килинади. Ячейкалар кетма-кет рақамланган бўлиб, уларнинг ҳар бири доимий адрес-ракамга эга. Командаларда А. иккилий сон б-н ифодаланиб, хотира курилмасининг тегишли ячейка рақамига тенг бўлади.

АДРЕС ТИЛИ — рақамли ҳисоблаш машиналарида ахборотни қайта ўзгартириш жараёнларини баён этиш учун мўлжалланган расмий тил.

АДРИАН (76-138) - Рим императори (117 й. дан), антонинлар сулоласидан. Чавандозларга таяниб иш юргизган. А. даврида император ҳокимияти ва давлат муассасаларининг марказлашуви кучайган. Империя чегараларида А. мустаҳкам истеҳком ва мудофаа деворлари барпо этган. Хусусан, Англияning катта қисмини босиб олгач, империянинг чегараларни мустаҳкамлаш, мудофаа кувватини ошириш, тинчликни сақлаш мақсадида Британияning шим.да девор курдирган. Уз. 100 км ча девор бўйлаб мустаҳкам истеҳкомлар ва буржлар курдирган. Орқа томонига харбий йўл солдиран.

АДРИАНОПОЛЬ — Эдирне шаҳрининг грекча номи.

АДРИАНОПОЛЬ СУЛХ ШАРТНОМАСИ — 1828—29 й.лардаги Россия-Туркия урушини якунлаган сулҳ шартномаси. Адрианополь (хоз. Эдирне) ш.да имзоланган. 1827 й. 6 июлда Россия, Англия ва Франция давлатлари ўзаро тил бириктириб, Туркиядан Гречияга мухторият бериш масаласини қўйдилар. Бироқ Туркия хукумати бу талабни рад этди. Бунинг устига Дунай князликларида Россиянинг устунлигини тиклаган Аккерман конвенцияси (1826) дан норози бўлган Туркия Россияни усмонлилар империясининг ашаддий душмани деб эълон килди ва барча мусулмонларни русларга қарши ғазовотга чакирди. Рос-

сия 1828 й. 14 апр.да Туркияга қарши юриш бошлади. Рус қўшиллари тез орада Константинополга яқинлашиб қолди. Бундан чўчиган Farb давлатлари Туркияга дарҳол сулҳ тузишни ва Россия шартларига кўнишни таклиф килди. Туркия 1829 й. 2 (14) сент.да А.с.ш.ни имзолади. А.с.ш. натижасида Қора денгизнинг Босфор ва Дарданель бўғозларидан рус ва хорижий давлатларнинг савдо кемалари эркин ўтиш хукуқини олди. Кавказ ерларининг Россияга узил-кесил ўтганлиги А.с.ш.да қайд этилди.

АДРИАТИКА ДЕНГИЗИ - Ўрга денгизнинг бир қисми, ярим берк денгиз. Апеннин ва Болқон я.о.лари оралигига. Жан.да Отранто бўғози орқали Иония денгизи б-н туташган. Майд. 144 минг км². Ўртча чук. 200 м, энг чуқур ери 1230 м. Шаркий қирғоғи яқинида Далмация ороллари бор. Т-раси сувнинг юза қатламида авг.да 24-26°, фев.да 7-13°. Шўрлиги 35-38%. Сув кўтарилиши ва қайтиши ярим суткали (1,2 м). Балиқ овланди. Шельф қисмидан нефть ва газ қазиб олинади. Венеция ва Триест қўлтиклари бор. Портлари: Триест, Венеция (Италия), Сплит (Хорватия), Дурсес (Албания). Шаркий соҳилида курортлар бор.

АДСОРБЕНТЛАР (лот. ad — ёнида ва sorbens — ютувчи) — табиатда учрайдиган ва сунъий йўл б-н тайёрланадиган, дисперелик даражаси юкори бўлган (к. Дисперс системалар) жуда катта ташки (говаксиз) ёки ички (говакдор) сиртли жисмлар. Суюқ ёки газ холидаги моддалар адсорбцияси худди шу А. сиртида содир бўлади. Табиий А.га опока (говактош), гилмоя ва б. киради. Сунъий А. углеводородларни термик парчалаш ёки тутатиш (курум олиш), ўта киздирилган сув буғи б-н кремний-органик моддаларни гидролизлаш (аэросиллар), дағал дисперс системаларни кимёвий жиҳатдан фаоллаш ёки модификациялаш (фаол кумир, фаоллантирилган гил) ва б. йўллар б-н олинади. А.нинг адсорбцион хусусияти қаттиқ жисмнинг табиатига, сирт тузи-

лишига, катталигига, ғовакларининг тузилишига боғлиқ. Улар, асосан, ғоваксиз, йирик ғовакли, майда ғовакли ва аралаш ғовакли турларга бўлинади. А. противогазларда ишлатилади, газ ва суюкликларни тозалаш ва қутишида, полимерларнинг тўлдиргичлари сифатида ва б. мақсадларда кенг кўлланилади.

АДСОРБЦИЯ — қаттиқ ёки суюқ моддалар (адсорбентлар) сиртига суюқ ёки газ ҳолидаги модда (адсорбат)ларнинг концентрланиши (ютилиши). А. адсорбент сиртидаги молекулалароро куч таъсирида содир бўлади. Адсорбат молекулалари адсорбент сиртига яқинлашиб, унга тортилади ва адсорбатнинг бир (моно-), икки (би-) ва х.к. кўп (поли-) молекулали адсорбцион қавати хосил бўлади. Адсорбатнинг адсорбцион қаватдаги концентрацияси маълум дараҷага етганидан кейин десорбция бошланади. Ютилган модда адсорбцион қаватда ўз хусусиятини сақлаб қолса, физик А., ўзгарса, яъни адсорбент б-н кимёвий бириска, кимёвий А. дейилади. Физик А. т-ра, босим, концентрацияга, адсорбент ва адсорбатнинг табиатига, шунингдек, адсорбент тузилишига ҳам боғлиқ. А. ходисаси табиатда кенг тарқалган. Ерга солинган ўғит, аввало тупроқка А. ланади. Ўсимлик тупроқдаги озуқани илдизи орқали А. жараёни асосида ўзлаштиради. А. газ ва суюқ аралаш-маларни ажратишда (қ. Хроматография), биологик жараёнда, ҳавони ифлос газлардан тозалашда, эритмаларни хар хил кўшилмалардан холи қилишда, улардан эриган моддаларни ажратиб олишда А. дан кенг фойдаланилади.

АДСОРБЦИЯЛОВЧИ ВОСИТАЛАР - жадал шимиб олиш хусусиятига эга бўлган дорилар; меъда-ичак йўлини захарли моддалар ва ортиқча газлардан халос этиш мақсадида ишлатилади (мас, фаоллаштирилган кўмир).

АДЬЮНКТ (лот. adjunctus — кўшилган) — илмий ёки илмий-педагогик ишга лаёкати бўлган ҳамда ҳарбий илмий тадқиқот ин-тлари ёки олий ўқув

юргларининг адъюнктурасипя фан д-ри, проф. (баъзи ҳолларда катта илмий ходим ёки доцент илмий даражасига эга фан номзодлари) илмий раҳбарлигида маълум бир ҳарбий мутахассислик бўйича номзодлик диссертацияси устида и. т. ишлари олиб бораётган олий маълумотга ёки магистр даражасига эга бўлган ҳарбий мутахассис.

АДЬЮНКТУРА — олий малакали ҳарбий илмий ва илмий-педагог кадрлар (фан номзоди) тайёрлашнинг асосий шакли. Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимининг таркибий қисми. А. Ички ишлар Академияси, Куролли кучлар Академияси, ҳарбий и. т. ин-тлари ва олий ўқув юргларида Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги (ЎзР ИИВ) ва Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги (ЎзР МВ) хайъатларининг қарорлари б-н ЎзР Фан ва техника давлат қўмитаси (ЎзР ФТДК) ҳамда ЎзР Вазирлар Махкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация Комиссияси (ЎзР ОАК) б-н келишилган ҳолда тегишли мутахассисликлар бўйича очилади. А. ЎзР ФТДК томонидан аттестациядан ўтказилади.

А. ўз ишини «Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар мутахассисликлари рўйхати»га мувофиқ равишда фан соҳаларининг тегишли мутахассисликлари бўйича «Узлуксиз таълим тизимида олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш тўғрисида»ги Низомга ҳамда ЎзР ИИВ ва ЎзР МВга тегишли меъёрий-хукукий хужжатларига асосан олиб боради.

А.да ўқишидан мақсад и.т. усулларини ўзлаштириш, тегишли илмий соҳага оид билимларни эгаллаш ва фан номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ёқлашдир. А.да кириш қоидлари, ўқиш муддатлари, адъюнктлар тайёрлаш усуллари аспирантураникига ўхшайди.

АДЬЮСТАЖ (франц. ajuster — созлаш) (металлургияда) — прокат цехларида прокатлангандан сўнг металлни пардозлайдиган ва ортишга тайёрлайдиган машина ҳамда механизлари бўлган

участка (к. Прокат ишлаб чикариш).

АДЬЮТАНТ (лат. adjutans — ёрдам берувчи) — 1) бошлиқ (командир, қўмондон) хузурида турли топширикларни бажарувчи ҳарбий хизматчи (зобит). 2) подшо Россияси армиясида штаб ва бошқармаларда ҳарбий девон мутасаддиси бўлган зобит лавозими (катта полк, батальон ва дивизион А.и); 17-а. 2-ярмида ясовул номи б-н Россияяд жорий бўлган, 1716 й. Ҳарбий Низом б-н расмийлаштирилган; 3) монарх (подшо, император) хузуридаги ҳарбий мансаблардан бири. Генерал мансабидаги А. генерал-А. деб, зобит мансабидаги — флигель-А. деб аталган.

АДЭР — Шарқий Антарктидадаги коядан иборат бурун, Адэр я.о.да Виктория Ерининг шим.-шарқий чеккаси. 1841 й.да Ж. Росс бошлиқ инглиз экспедицияси топган ва дўстининг номи б-н атаган. А. ёнида 1899 й.да К. Борхгревин бошчилигидаги Британия экспедицияси Антарктида материгида қиши-лаб қолган биринчи Кейп-Адэр ст-ясини барпо этди. Ст-я бир йил давомида фаолият кўрсатди.

АЁЗ — туркий халқлар топишмоқли эртакларида анъанавий қаҳрамон. Доно ва тадбиркор. Оддий халқ ҳимоячиси, сезигир ва сўзамол, кишилар қалбига ўйл топа биладиган киши. Ҳар бир сўзи, ҳаракат ва ҳолати таълимий-дидактик аҳамиятга эга. «Аёз, кўрган кунингни унугта, хом чорифингни қуритма» мазмунидаги маколлар А. ҳақидаги эртак ва ривоятлар таъсири натижасида юзага келган.

АЁЗ — кеч куз, қиши ва эрта баҳорда ер ва ерга яқин ҳаво қатлами т-расининг кескин пасайиши. Радиацион, адвектив ва адвективрадиацион хиллари бор. Кучиз шамол эсиб, ҳаво очиқ турганда ер сиртида нурланиш максимал бўлади ва радиацион А. рўй беради. Совук ҳаво массалари бостириб кириши туфайли адвектив А. пайдо бўлади. Ҳар иккала омилнинг бирга кечиши натижасида адвективрадиацион А. юз беради. Куз ва баҳор фаслларидаги А. натижасида ер-

нинг юза катлами музлайди ва к.х.га зарар келтиради.

АЁЗ ҚАЛЪА — мил. 2—4-аларга оид учта қалъа ҳаробасидан иборат археологик ёдгорликлар мажмуаси. Қорақалпогистон Республикаси Беруний тума-нида жойлашган. А.к.ни Хоразм археология-этнография экспедицияси топиб (1937), унда археологик қазишмалар олиб борди. Бу мажмуудаги учинчи қалъа муфассалроқ ўрганилди. Унинг саҳни 260x180 м бўлиб, ховли ва 40 хонали бинодан иборат. Хоналарининг умумий майд. 2400 м². Хона деворлари тўрт бурчакли хом ғиштдан терилган. А.к. мажмуусида, асосан Кушон подшолиги даврига доир сопол, меҳнат куроллари, курол-яроғлар, зеб-зийнатлар ва тангалар, жумладан, Канишка пуллари топилди. А.к. ўз даврида Хоразмнинг шим.-шарқий чегарасида мустаҳкам истеҳком вазифасини ўтаган.

Ад.. Толстов С. П., Древний Хорезм, М., 1948; Толстов С. П., По следам древнехорезмийской цивилизации, М., 1948.

АЁЗКЎЛ — Султон Увайс тоғларининг шарқий этагидаги кўл. Аёз қалъа баландлиги (170 м) ва Кўкча баландлиги (169 м) оралифида. Мутлақ бал. 91 м. Тўрткўл ва Элликқалъа туманларидан қайтган зовур сувлари хисобига 80-й. ларнинг бошларида вужудга келган. Уз. 20—25 км, эни 4 км, ўртача чуқ. 1,5—2 м. Қирғоқлари ва кўлнинг бир кисми қамишзорлар б-н банд. Суви тиник, минераллашув даражаси 1 л сувда ўртача 10—12 г ва ундан ортиқ. Балиқчиликда фойдаланилади.

АЁЛЛАР (АНЬНАВИЙ) АНСАМБЛЛАРИ — хотин-қизлардан ташкил топган ашула-рақс ёки ашула-чолғу ансамбллар; қадимдан ўзбек миллий мусиқа ижрочилиги ривожи жараёнда юзага келган. Одатда 3—4 аёл хонанда, созанда ва раққосаларни бирлаштиради. Репертуари ўзбек халқи мусиқа меросининг бой анъаналари ва хусусан маҳаллий мусиқий услуг (шева)ларга таянган. Бундай ансамбллар турли воҳаларга хос ижрочилар

— яллачи (Фаргона водийси), созанда (Бухоро), халфа (Хоразм) ва ҳ.к. номлар б-н ҳам юритилган. А. (а.) а. одатда туй ва б. маросимлар, турли хил сайилларда ўз кўшиқ-раксларини омма ўртасида ижро этиб келган. Ўзбекистонда аёлларнинг профессионал ва ҳаваскорлик тарзидаги замонавий ансамбллардан ташқари, давлат профессионал (дугорчи қизлар, гармоний қизлар ва б.), ҳаваскор фольклор («Ёр-ёр» — Наманганд, «Нозанин» — Бухоро, «Гулёр» — Тошкент вилояти, «Кувасой ёр-ёри», «Онахонлар» — Фаргона, «Омон ёр» — Кўқон ва б.) ансамбллари мавжуд.

АЁЛЛАР КАСАЛЛИКЛАРИ, гинекологик касалликлар —қ. Хотин-қизлар касалликлари.

АЁЛЛАР КОНСУЛЬТАЦИЯСИ — аёллар касалликларининг олдини олиш ва даволаш муассасаси. Унда аёлларга, айниқса, ҳомиладорликда, «чилла» даврида ва турли гинекологик касалликларда малакали ёрдам кўрсатилади ҳамда тегишли маслаҳатлар берилади. А.к. нинг асосий вазифаси ҳомиладорларни мунтазам кузатиб бориш, ҳомиладорликда учрайдиган турли токсикоз касалликларининг олдини олиш ва даволаш, чала ва улик туғишининг олдини олиш, ҳомиладорларни туғишига психопрофилактик йўл б-н тайёрлаш кабиларди. А.к. аёллар ўртасида санитария маорифи ишларини ҳам олиб боради. А.к.да акушергинеколог, терапевт, стоматолог, венеролог, юрист ва б. мутахассислар хизмат қилади.

АЁЛЛАР МЕҲНАТИ — қ. Хотин-қизлар меҳнати.

АЁЛЛАР КИЗИҚЧИЛИГИ (ТЕАТРИ) — ўзбек хотин-қизлари орасида тарқалган ҳалқ оғзаки санъатининг бир тури. 18—19-а.ларда хотин-қизлар орасида кенг тарқалган. Мас, 19-а.да Кўқонда Иклим додҳо деган санъаткор раҳбарлигига аёл кизиқчилар тўдаси бўлган. Уларнинг репертуари турли хил кизиқчилик, кулагили хикоялар, ҳажвий кўшиқлар, рақс ва яллалардан ташкил

топган. Кейинги даврда ҳам А.к. (т.) ва унинг анъаналари давом этиб келди. А.к. (т.) курилиши, мазмуни, бадиий восита-лари б-н эркак масхарабоз ва қизиқчилар томошаларига яқин туради. Фарқи шундаки, А.к (т.)да ижодкор ҳам, ижрочи ҳам, томошабин ҳам аёллар. Эркаклар ролини ҳам аёллар ўйнаган. Аёллардан кўплаб таниқли масхарабоз ва қизиқчилар чиққан: ғўслик (Самарқанд вилояти, Ургут тумани) Курсия Рустамова, Рӯзи Шойимова; чопиқлик (Қашқадарё вилояти, Шахрисабз тумани) Хонгул Олимова, Басгул Кудратова; қибрайлик (Тошкент вилояти, Қибрай тумани) Саломат Муталова, Адолат Турсунова; жалақудуқлик (Андижон вилояти) Сожида Ниёзматова, Соттиҳон Ашуррова, Адолат Ботирова ва б. Улар кўрсатган айрим томошаларда ижтимоий масалалар ҳам кўтарилилган. Бош мавзу эса, хотин-қизларнинг кундалик ҳаёти, ўй-фикри, орзу истаги, тавдиридир. «Ўсма кўйиши», «Кундошлиқ», «Подачи», «Гунг», «Малла девона» каби асарларда аёлларнинг ўтмишдаги оғир меҳнати ва аянчли қисмати тасвирланса, «Замбур», «Домла эшон», «Лой совун» ҳажвияларида амаддор ва фирибгарлар фош этилади. Кейинги даврда яратилган А.к. (т.) асарлари асосини ахлоқ, турмуш, оила ва тарбия мавзуидаги томошалар ташкил этди.

Ад.: Қодиров М., Ўзбек ҳалқ оғзаки драмаси, Т., 1963.

Мұхсин Қодиров.

АЁҚЧИ (ески ўзб. аёқ — идиш) — 1) ўтмишда (11 — 14-алар) бирор мансабдор шахс томонидан уюштирилган тантана, зиёфат ёки қабул чогида меҳмонларга турли шароб ва май қуювчи, косагул, соқий. Эски ўзбек тили ёдгорликларида кенг кўлланилган. 2) Махмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида келтирилишича, А. кулол маъносида ҳам кўлланилган.

АЖАБСАНДА — буғда пишириладиган куюқ таом. Пишириш усули: катта ва кичик 2 та идиш олинади. Кичик идишига масаллиқ (тўртбурчак қилиб тўғралган

картошка, тўғралган сабзи, помидор, пиёз, саримсок, лўнда-лўнда тўғралган гўшт-ёғ) қават-қават килиб тахланади (қаватларнинг ҳар бирига лойик туз, мурч, зира ва кертилган ошкўклар солинади). Кейин масаллик идиши б-н катта идишдаги сувга қўйилади. Кичик идиш очик қолиб, катта идиш қопқоғи жисп ёпилади, 1,5—2 соат қайнатилади. А. хушхўр, буғда пишгани учун яхши ҳазм бўлади, масаллиқлар таркибидағи витаминлар, минерал моддалар, ҳар хил кислота ва б. фойдали моддалар сакланиб қолади.

Ад.: Махмудов К., Ўзбек тансиқ таомлари, Т., 1989.

АЖАЛ (араб — белгиланган вақт, муҳлат) — ислом динидаги инсон умрининг Аплоҳ томонидан белгиланган муддатининг тугаши. Ислом ақидалари бўйича А. Аллоҳ томонидан қатъий белгиланади. Куръони каримда шундай оят бор: «Қачонки уларнинг ажали етса, бирлаҳза олдин ҳам, бирлаҳза кейин ҳам қўйилмайди» (Аъроф сураси, 34-оят).

АЖАЛ ВОДИЙСИ (Death Valley) -АҚШ жан.-ғарбидаги жойлашган Моҳаве чўлидаги (Калифорния штати) тоғ оралиғи ботиғи. Амаргоса ва Панаминт тизмалари оралиғидаги сувсиз жой. Уз. 250 км чамасида, майд. қарийб 840 минг га. Ер курасидаги энг чуқур жойлардан бири (денгиз сатҳидан 85 м паст) ва қақраган чўл. Шим. Америкадаги энг паст жой. Ҳавонинг мутлақ максимум т-раси $56,7^{\circ}$ (Ғарбий ярим шарда энг юқори). 1849 й.да бу ерда бир гуруҳ олтин кидирувчилар ташналиқдан нобуд бўлганлигидан водий шундай ном олган. Миллий табиат ёдгорлиги сифатида 1933 й.дан муҳофаза қилинади.

АЖАЛ ИЛОН (Acanthophis antarcticus) — аспидлар оиласига мансуб илонларнинг бир тури, йўғон ва калта гавдасининг кўриниши кора илонларга ўхшаб кетади. Уз. 75 см гача, кенг ва япалоқ учбурчак шаклдаги боши сиқиқ бўйни орқали танасидан аниқ ажралиб туради. Кўзусти қалқони ён томонга тур-

тиб чиккан, танаси устидаги тангачала-рида ковургачалар бўлади. Бака ва майда қушлар б-н озиқланади. Австралия, Янги Гвинея, Малакка ва уларга қўшни оролларда тарқалган. А.и. кўпинча сўқмоқ йўлларда ва қуёш тушадиган бошқа очик жойларда кулча бўлиб исиниб ётади. Хавф туғилганида бошқа илонларга ўхшаб қочишга ёки яқинлашаётган душманини қўркитишига ҳаракат қилмайди. Ҳимоя рангига эга бўлганидан пиёда йўловчи уни сезмасдан жуда яқин келиб қолганида чақади. А.и. заҳари бошқа аспид илонлар заҳарига нисбатан кучсиз бўлсада, у чакқан одамларнинг аксарияти ўлади. Шу сабабдан бу илон А.и. деб аталади.

АЖАМ (араб. — араб эмас) 1) араблардан бошқа Шарқ халқларининг умумий номи. Шунингдек, араблар яшайдиган Шарқ мамлакатлари, хусусан, Турон ва Эрон ҳам «Мулки ажам» деб юритилган. Бу ерлардан етишиб чиккан олимлар «ажамий» деб аталган. Кейинчалик А. номи факат эронликларга нисбатан кўлланилган, Эронни эса А. ёхуд Ажамистон деб атаганлар. 2) Ўрга аср «ўн икки мақом» тизимидағи шуъба. Мусиқа рисолаларида А. Раҳовий мақоми, Баёти А.— Наво мақоми, Наврӯзи А.— Ҳижоз мақоми шуъбалари сифатида қайд этилгани маълум. 3) Ўзбек, тожик, уйғур ва б. Шарқ халқлари мумтоз мусиқа меросида мавжуд чолгу ва ашула асарлари. Жумладан, Шашмақом туркумининг Сегоҳ мақоми чолгу бўлимида Мухаммаси А. қисми, ашула бўлимида Наврӯзи А. шуъбаси, Хоразм мақомлари туркумининг Сегоҳ мақоми ашула бўлимида Насри А. шуъбаси, шунингдек Тошкент — Фарғона мақом йўллари қаторида Наврӯзи А. куйи, тўрт қисмли А. ва унинг тароналари чолгу туркуми ва б.

АЖАМИЙ ибн Абубакр (12-а. 20-й. лари, Нахичеван — 13-а. боши) — озарбайжон меъмори. Нахичеван меъморлик мактаби вакили. А. Юсуф ибн Қусайр мақбарасини (1161—62), Муъмина хотун (Атобак) мақбарасини (1186), Нахиче-

вандаги пештоклар б-н туташтирилган минораларни қурган. А.нинг қурган бинолари мукаммал қисмлари мустакил ҳал этилган, безаклари жозибали, А. бинолари ўрта аср Озарбайжон мөйманилигида ҳамда Яқин Шарқ мамлакатлари мөйманилиги тарихида кўзга кўринган обидалардан бўлиб, шу хилдаги бинолар мөйманилининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

АЖАНТА — Хиндистоннинг гарбидаги шаҳарча номи б-н юритилувчи мөйманилий мажмуя. Аврангободдан шим.-шарқ.да, Махораштра штатида. А. Вагхора дарёси ёқасидаги тош қояларга ясалган 29 Будда ибодатхоналаридан иборат (мил. ав. 2-а.— мил. 7-а.). Жами 29 тағор ичига зал ишланган. А. мажмуаси қад. ҳалқ мөйманилиги услубида яратилган. А.нинг кейинги қурилган қисмлари ҳайкаллар ва деворий расмлар б-н безатилган. Уларда тантанали шодиёналар ва ҳалқ санъати акс эттирилган. Санъаткорлар ҳайкалтарошлиқ ва рассомлик асарларига ҳалқ бадиий ижодига хос реалистик рух ва гўзаллик бера олганлар.

Ад.: Тюляев С. И., Архитектура Индии, М., 1939.

АЖАРИЯ, Ажария Мухтор Республикаси— Грузия Республикаси таркибида. 1921 й. 16 июля ташкил топган. Закавказьенинг жан.-гарбида, Қора денгиз соҳилида жойлашган. Майд. З минг км², аҳолиси — 385 минг кишига яқин (1999). А.да 5 туман, 2 шаҳар, 7 шаҳарча бор. Пойтахти — Батуми ш.

Табиати. А. денгиз соҳили пастбаланд, бошқа жойлари тоғли. Туркия б-н чегара бўйлаб баланд Шавшет топ тизмаси ўтади. Месхети; Арсиян тизмалари ҳам бор. А. ҳудудида 500 м гача баландликда икlim субтропик, тоғларда мўътадил совуқ. Пасттекисликда янв.нинг ўртacha т-раси 4°, 7°, июля а 20°, 23°, тоғларда янв.да — 2°, июлда 16°. Йиллик ёғин миқдори ички водийларда 1000—1400 мм.соҳилда 2400—2800 мм. Энг катта дарёси — Чороҳ; Батуми ш. яқинида Қора денгизга куйилади.

Бу дарёning юкори оқими Туркияда, унинг ирмоги — Ажарисцкали Шарқ-ан Фарбга бутун мамлакатни кесиб ўтади. Фойдали қазилмалари: мис ва полиметалл рудалар, олтингугурт колчедани, ўтга чидамли тупроклар. Туп-оклари тоғларда тоғ-ўтлек ва тоғ-ўрмон, денгиз соҳилидаги тоғ олдида кизил тупроқ. Худудининг 50% дан кўпроғи ўрмонлар б-н копланган. Тоғ ён бағирларида каштан, дуб, граб, арча, пихта, денгиз бўй и да субтропик ўсимликлар (пальма, магнолия ва ш.к.) ўсади. Эвкалипт,bamбук ҳам учрайди. Кинтриши қўриқхонаси бор.

Аҳолиси. А. да грузин (ажар)лар, шунингдек руслар, арманлар, украинлар ва б. яшайди. Аҳолининг ўртacha зичлиги — 1 км² га 135,3 киши. Аҳолининг 48% шаҳарларда истиқомат қиласи. Ажарлар тили грузин тили лаҳжаларидан бири хисобланади. Йирик шаҳарлари: Батуми, Кобулети.

Тарихи. Мил. ав. 6—2-а.ларда А. Колхида подшоҳлиги, сўнгра Ғарбий Грузия давлати таркибиға кирган. 11—15-а.ларда А. ҳудуди бирлашган грузин давлатининг бир қисми бўлган. 16-а.нинг 2-ярмида Грузиянинг заифлашуви сабабли А.ни Туркия босиб олди ва аҳоли орасида мусулмон динини тарқата бошлади. 1877—78 й.ги Россия-Туркия уруши натижасида А. Россияга қўшиб олинди. 19-а.нинг 80-й.ларида А. да саноат ривожлана бошлади. 1897—1907 й.ларда Боку — Батуми нефть кувури ётқизилди. 1918 й. апр.да Батуми, Ахалцихе, Ардаган ва Гуриянинг бир қисмини турк қўшинлари, дек. да эса бутун А.ни инглиз қўшинлари босиб олди. 1920 й. июлда улар ҳокимиятни меньшевикларга топширди. 1921 й. марта совет ҳокимияти ўрнатилди. 1921 й. июлда Грузия ССР таркибида Ажария АССР тузилди. 1990 й. дек.дан А. Мухтор Республикаси.

Хўжалиги. К.х. Ажария иқтисодиётининг асосини ташкил килади. Субтропик зироатчилиги, айниқса цитрус мевалари етиштириш ривож-

ланган. Маккажүхори асосий қ.х. экини хисобланади. Богдорчилик, токчилик, тамакичилик катта ўрин олади. 1949 й.дан А. нинг бутун соҳил бўйларига чой экила бошлади. Чорвачилик, паррандачилик, пиллачилик, асаларичилик, соҳилда балиқчилик б-н шуғуланилди. Саноат корхоналарининг аксарияти Батуми ш.да жойлашган. Шаҳарнинг кўпчилик ахолиси портда ва Қора денгизнинг шарқий соҳилидаги нефтни қайта ишлаш з-дида ишлайди. А.да машинасозлик, кемасозлик, тахта тилиш, ёғочсозлик, фанер ва мебель ф-калари, озиқ-овқат ва енгил саноат корхоналари, бир неча йирик чой ф-каси бор. Батуми кофеин з-ди машхур. Электр энергиянинг ягона маҳаллий манбай Ажарисцкали ГЭСи, шунингдек бир неча иссиқлик электр ст-яларидир. А. худудидан Батуми — Боку т.й.. Батуми — Самтредиа, Батуми — Ахалцихе автомобиль йўли ўтади. Асосий денгиз порти — Батуми ш. А.да Батуми, Махинжаури, Цихисдзери, Бешуми, Кобулети, Яшил Бурун курортлари бор. А. четтга нефть маҳсулотлари, янги ва консерваланган цитрус мевалар, чой, хўл мева, узум, тунг ва эфир мойлари, тамаки маҳсулотлари, чой ва вино саноати учун асбоб-ускуна, фанер, мебель чиқаради. Четдан металл, асбоб-ускуна, курилиш материаллари, ун, тўқимачилик маҳсулотлари олади.

Маданияти. А. да барча турдаги умумий таълим мактабларида 65 мингдан ортиқ ўқувчи ўқиди. Ўрта маҳсус ўқув юртлари, Батуми денгизчилик академияси, Батуми ун-ти, Батуми политехника ин-ти, аквариум, дельфинарий, и.т. муассасалари, ботаника боғи, оммавий кутубхоналар, клуб муассасалари, кино курилмалар бор. Грузин ва рус тилларида газ. чиқади. Радиоэшиттириши ва ретрансляция телекўрсатуви мавжуд. А. адабиёти — грузин адабиётининг таркибий қисми. Ёзувчилардан М. Варшанидзе, З. Горгиладзе, П. Лория, Н. Малазония, Ш. Роква, П. Руруа, Ф. Халвали, Г. Салуквадзе, А. Шервашидзе ва б. уни ривожлантиришга ўз хиссаларини

кўшганлар. А. меъморлик обидалари: Гониадаги қалъя, Византия давридан колтган Цихисдзиридаги Петр қалъя-шахри (6-а. да асос солинган), Тамарисцихе қальяси, Схалтдаги ибодатхона (13-а.), Махунцети, Дандало, Сапуткремидаги бир аркали кўприклар ва б. А. да қадимдан амалий безак санъати (ёғоч ўймакорлиги, зарб килиш, каштачилик) ривожланган. Кейинги йилларда профессионал санъат ўси (рассомлар Ш. Холуашвили, С. Артемладзе, Х. Инаишвили; ҳайкалтарошлар Т. Чантуриа, М. Болквадзе ва б.). Батумида Давлат кўшиқ ва рақс ансамбли, ҳалқ ижоди ўйи, мусика хореография жамияти бор. 1937 й.дан Батумида И. Чавчавадзе номидаги театр ишлаб турибди. Театрдаги Ю. Кобаладзе, А. Мгеладзе, Н. Тетрадзе каби машхур артистларнинг ижоди диккатга сазовор. 1980 й.дан кўғирчоқ театри, 1993 й.дан опера театри ишлайди. Батуми ш.даги ўлқашунослик музейида А. ахолиси этнографиясига оид буюм ва ашёлар мавжуд.

АЖАРИЯ-ИМЕРЕТИЯ ТИЗМАСИ, к. Месхети тизмаси.

АЖАРЛАР (ўзларини ажарели деб атайдилар) — Ажария Республикасининг маҳаллий ахолиси. Грузинларнинг этник гурухи. Грузин тилида сўзлашади. Туркия хукмронлиги даврида (16-а.нинг 2-ярми — 1878 й.) А. ислом динини кабул килишган (илгари христиан бўлгандар).

АЖДАР, аждарҳо, аждадо — афсонавий маҳлук. 1) Турли ҳалқлар оғзаки ижодида қанотли, оғзидан ўт пуркайдиган икки ва ундан ортиқ бошли афсонавий илон образи. Ўзбек ҳалқ оғзаки ижодида ёвузлик тимсоли. Достон, эртак, чўпчак ва бда бош қаҳрамон йўлида учрайдиган асосий тўсиклардан бири ва уни енгигиб ўтиш албатта шарт қилиб кўйилган; 2) баъзан ҳаддан ташқари катта илонлар (мас, бўғма илонлар ҳам) А. га қиёс этилади.

АЖДАР — Кичик Айиқ юлдуз туркумiga якин жойлашган ва осмоннинг шим. ярим шари кутби атрофида ёйилиб ётган юлдузлар туркуми. Энг равшан (2-кат-

таликтаги) юлдузини инглиз астрономи Ж. Брадлей кузатиб, 1725 й.да ёруғлик аберрацияси ҳодисасини кашф этган. А. юлдузи яқинида эклиптика кутби жойлашган.

АЖДАР ДАВР — Ой ёки Қуёш диски марказининг Ой тугунларининг бирида кетма-кет икки марта бўлиши орасида ўтган вақт. Аждар ой — 27,21 ўртача сутка, аждар йил — 346,62 ўртача сутка, Ой фазаларининг тақорланиш даври (Синодик ой) — 29,53 ўртача сутка бўлганлигидан бу учала давр бошланишининг тақорор устма-уст тушиши орасида ўтган вақт бир хил тутилиш-арнинг тақорланиш даври — Сарос (18 йил 11 сутка 7 соат 42 мин.) га тенг бўлади. Бунда 242 аждар ой — 6585,36 сутка, 223 синодик ой — 6585,32 сутка, 19 аждар йил — 6585,78 сутка.

АЖДАР КАЛТАКЕСАКЛАР (Vasiliscus) — игуаналар оиласи, тангачалилар туркумига мансуб калтакесаклар уруғи. 4 тури маълум. Сув бўйидаги даражатларда яшайди. Урғочиси дараҳатлар илдизи остидаги ковакларга 12—18 та тухум кўяди. Боши, елкаси ва думининг устида теридан ҳосил бўлган баланд тожи бўлиши туфайли А.к. эркагининг киёфаси афсонавий маҳлук аждарга ўхшайди. А.к. беозор, юввош ҳайвон. Бу уруғнинг Панама ва Коста-Рикада тарқалган тури Америка аждари (*V.americanus*)нинг уз. 80 см, шу жум-адан думи 60 см.

АЖДАР ОЙ — Ер атрофидан айланни орбитасининг бир хил тугуни (чиқиш ёки ботиши) орқали ойнинг икки кетма-кет ўтиши ўртасидаги вақт оралиғи. А.о.нинг 1900 й. бошидаги давомийлиги 27,2122204 ўртача куёш суткаси (кеча-кундуз)ни ташкил қилган. У 100 йилда 0,0035 секта узаяди.

АЖДАРГУЛ, итогиз (*Antirhinum*) — сигиркўйруқдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар (бъязан, ҷалабута ўсимликлар) туркуми. 40 га яқин тури бор. Асосан, Европа ва Шим. Америкада, кисман Осиёда тарқалган. Ўрта Осиёда А.нинг бир тури — йирик аждар-

гул (A. *majus* L.) хушманзара ўсимлик сифатида ўстирилади. Бу тўрнинг пояси 30—60 см, барги наштарсизмон, пастдан юқорига майдалашиб боради. Гуллари икки лабли, оғзи юмуқ, шингил тўпгулларига йигилган. А.нинг кизил, пушти, сарик ёки оқ гулли хиллари учрайди. Чанчилари тўртта, гулкосачаси 5 баргчали, тукли. Меваси — кўсақча. Ўзбекистонда сигиркўйруқдошлар оиласига мансуб ва А. га ўхшаш бир қанча ўсимликлар (мас, зигирак) ҳам баъзан А. деб юритилади.

АЖДОД (араб. — бобо сўзининг кўплиги) — боболар деган маънода бўлиб, шахснинг илгари ўтган отабоболарини англатади. Ўсимлик ва ҳайвонларнинг қад. бўғини ҳам А. дейилади.

АЖДОДЛАРГА СИФИНИШ - патриархал экзогам уруғларида шаклланган оила-уруғ эътиқодларининг бир қисми. А.с.да уруғ оқсоқоллари ва патриархал оилаларнинг бошликлари асосий роль ўйнаган. А.с.нинг турли шакллари мавжуд бўлган. А.с. дафн маросимлари (ўлган кишиларнинг жони ва руҳи ҳақидаги тасаввурлар), шахсий ҳомий руҳларга, оила-уруғ оқсоқол ҳомийларига сифиниш кабилар асосида таркиб топган. А.с.да аждодларнинг руҳлари уруғнинг аъзоси бўлиб қолиши, лекин улар одамлардан кучли бўлгани сабабли уруғнинг фаровонлиги шу руҳларга боғлиқ, деган тасаввур катта аҳамият касб этган. Бу тасаввурлар обрў-эътиборли уруғ оқсоқоли тимсолини кабила худоси даражасига кўтариш учун ғоявий асос бўлиб хизмат килган. Жамиятда кишиларнинг ижтимоий белгиларига кўра табақалашувига мос равишда аждодлар руҳларининг ҳам табақалашуви содир бўлади, натижада қабила бошликлари, уруғ оқсоқолларига сифиниш биринчи ўринни олади. Бунинг асосида қад. динларда қаҳрамонларга сифиниш, кейин эса авлиёларга сифиниш вужудга келган. Туркистан ҳалклари орасида ҳам бу одат кенг ёйилган. Ҳозир ҳам арвоҳларни эслаш, арвоҳларга сифиниб

улардан мадад сўраш, улар учун худойи қилиш, ис чикариш каби шаклларда намоён бўлади.

«АЖЕНА» («Agena») — космик ракета (АКШ); баъзи элтувчи ракеталардан космик учириш учун фойдаланилдиган сўнгти ракета боскичи номи («Атлас-Ажена», «Тор-Ажена»). «А», дан «Дисковерер» ЕСЙ ни, маҳфий америка ЕСЙ ларини учирышда фойдаланилган. «Жеминай»-10 да парвоз қилган космонавтлар олдиндан орбитага чикарилган «А.-10»ни кемага улаб, унинг двигатели ёрдамида манёврлар ўтказишган (1965).

АЖЗИЙ (тахаллуси; асл исми Саидахмад Ҳасанхўжа ўғли Сиддиқий) (1864 — Самарқанд — 1927) — маърифатпарвар шоир, таржимон. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи (1926). Самарқанд, Бухоро мадрасаларидага ўқиган. Араб, форс, озарбайжон тилларини мукаммал билган. Кейинроқ рус тилини ҳам ўрганган. 1901—03 й.ларда Кавказ, бир қатор Араб мамлакатлари ва Россияга саёҳат қилган. Жиддада маълум муддат рус элчихонасида таржимон бўлган. Самарқандга қайтгач, шаҳар яқинидаги Ҳалвойи қишлоғида янги усуздаги мактаб очиб, ўқитувчилик қилган. Л. Толстой ҳикояларини, Крилов масалларини, Гоголнинг «Шинель» повестини ўзбек ва тожик тилларига таржима қилган (1908—10). Дарслик ёзib, таржималаридан намуналар киритган. А. 80-й.лардан шеър ёза бошлаган. «Айн ул-адаб» («Одоб чашмаси», 1916), «Ганжи наи ҳикмат» («Ҳикмат хазинаси», 1914) каби-шеърий тўпламлари, «Миръоти ибрат» («Ибрат ойнаси», 1914), «Анжу-манни арвоҳ» («Арвоҳлар йигини», 1912) достонлари нашр қилинди. «Миръоти ибрат»да Туркистоннинг ўша даврдаги фожиали ахволи ва ундан кутулиш чоралари ҳақида баҳс юритган. Илмфан, давлат, тил, қонун — буларсиз ҳеч бир миллатнинг истиқболи йўқ, бу тўрт нарсани кўлга киритмаган миллат ҳалокатга маҳкумдир, дейди. «Анжу-манни арвоҳ»да эса хонликдаги турғунлик

танқид қилинган. Шеърлари чукур фал-сафий мазмуни, ижтимоий-сиёсий мушоҳадалари, Фузулий ва Бедилона услуби б-н ажралиб туради. У миллий уйғониш даврининг барча шоирлари сингари кенг оммани маърифатга бошлаш, ҳақ-хуқуқини англатишини адабиётнинг бош мавзуи деб билди.

А. 1917 й. фев. инқилобидан кейин ижтимоий ҳаракатда бевосита иштирок этди. 1918—21 й.да Вилоят Адлия комиссари лавозимида ишлади. 1922.дан яна ўқитувчиликка қайтган. Самарқандда ўзбек ва тожик тилларидаги «Машраб», «Мулла Мушфикий» каби ҳажвий жур.ларни, «Зарафшон» газ.ни чикаришда фаол иштирок этган. «Майна», «Гинагина», «Шашпар», «Тир», «Гумном», «Олмос» имзолари б-н ҳажвий асарлар ёзган. Уларда шўро тузумида юз бераётган ўзгаришларни хушламаслик, келажақдан хавотирланиш кайфиятлари сезилади. 1903 й.да Ҳалвойи қишлоғида шоирнинг ўзи курдирган мактаб ҳали ҳам бор, ҳозир унинг номида.

Ас.: Сиддиқий — Ажзий, Танланган асарлар, Т., 1973.

Ад.: Косимов Б., Маслакдошлар, Т., 1994.

АЖЗЧИ (туркийча) — Темур ва темурийлар даврида ҳарбий сафарга отланган кўшинни машаққатли жойлардан олиб ўтиш мақсадида маҳаллий аҳоли ичидан танлаб олинган йўл кўрсатувчи. А. темурийлар тарихига тааллукли ёзма обидаларда, хусусан «Бобурнома» да кайд этиб ўтилган.

АЖИ — қад. диний эътиқодларга кўра, яхшиликларни яратувчи Ахурамазданинг душмани (шайтон), фазода яшовчи даҳшатли аждар, нўрни ўғирловчи кора булат тимсоли. А. қад. афсоналарда инсоннинг ашаддий душманни сифатида талқин этилган.

АЖИБ ЗАРРАЛАР — ажиблик квант сони (5) нолга тенг бўлмаган элементар зарралар. Ал.га К-мезонлар, гиперонлар ва кўпгина резонанслар киради (к. Элементар зарралар)

АЖИБОЙ ҚҮЛТИФИ - Орол денгизининг жан.-гарбидаги қўлтиқ. Майд. 1000 км², уз. 41 км, эни 30 км, энг чукур жойи 9,2 м бўлган. Орол денгизи сатҳининг 8 м га пасайиши туфайли 1981 й. қўлтиқ куриди. А.к. туби кирғоққа яқин (10—15 км масоғагача) яланг эол кум шакллари (бархан, дўнг ва х.к.), ундан шим. эса қолдиқ, такир ва фаол шўрҳоклар б-н банд. Кумликларда кора саксовул, черкез, қандим, шўра, шўрҳокларда сарисазан, юлгун, корабароқ ўсади. Судочье қўлидан бошланган ер ости сувларининг оқими мавжудлигидан грунт сувлари сатҳи ер юзасига яқин жойлашганлиги учун А.к. да галофит ўсимликлари кенг тарқалган.

АЖИН — терининг буришиб қолиши, унда майда илонизисимон эгатчалар пайдо бўлиши. А.да кишининг феъл-автори ифодаланади. Mac, қошлар ўргасига тушган тўгри икки чизик мулоҳазали батартиб инсонларга хос. Кўз бурчагидаги майда А.лар кувноқлик белгиси. Турли харакатлар туфайли юзда ҳам А. пайдо бўлади. Офтоб тифида кўп бўладиган кишиларнинг пешона ва бўйини майда А.лар босади. А. кўпинча кексаларда якъол кўзга ташланади.

АЖИНА (араб. — жин) — туркий халклар оғзаки ижодидаги демонологик салбий образ. А. ёвуз рухлар ҳақидаги анимистик тушунча, эътиқод маҳсулӣ. Образ сифатида кишилик жамияти ҳали уруғчилик босқичида эканлигига шаклланган. Оғзаки ижод намуналарида А. ташландик жой, чакалакзор, кимсасиз ўтлокларда учрайди, асосан сулув киз, чакалоқ, сочи ёйик кампир, кўзичоқ, эчки қиёфаларида намоён бўлади, дейилади.

АЖИНАТЕПА — будда ибодатхонаси ҳаробаси сақланган тепалик (6—8-а. лар). Кўрғонтепа ш. (Тожикистон Республикаси)дан 12,5 км шарқда. Тожикистон археологик экспедицияси томонидан қазиб ўрганилган (1961—69). Ибодатхона ва монастирдан иборат 2 қисмли иншоот (100x50) топилган. Қазишмалар даврида беш юздан ошиқ санъат ёдгор-

ликлари — хайкаллар, нақшлар, деворий расмлар ва уларнинг парчалари топилган. Будданинг ўлим тўшагида ётган 12 м ли ҳайкали ва совға келтираётганларнинг деворий расмлари мухим тарихий аҳамиятга эга.

Ад.: Литвинский Б. А., Зеймаль Т. И., Аджина-Тепе, М., 1971.

АЖИНИЁЗ Кўсибой ўғли (таяхлуси Зевар) (1824 — Мўйиноқ тумани — 1878) — қорақалпоқ шоири. Эски мактабда, сўнгра Хивадаги Шерғозихон мадрасасида ўқиган. Қорақалпоқ зиёлилари орасида биринчилардан бўлиб охунд дараҷасига эришган. Ўзбек, қозоқ, туркман тилларини яхши билган. А. адабий меросидан бизга 100 га яқин шеър ва достонлари етиб келган. Шеърларида ватанпарварлик, инсонпарварлик ғоялари куйланган. «Керак», «Бўлади», «Бўлмаса», «Яхши», «Йигитлар» каби асарларида А.нинг инсонпарвар ғоялари, фалсафий қарашлари ифодаланган. Асарлари ҳалқ орасида кенг тарқалган. «Қиз Менгеш билан айтишув» асари (1878) машхур. Унинг ҳаёти ҳақида ёзувчи К. Султонов «Ажиниёз» романини (1967), шоир И. Юсупов «Ажиниёз» операси либреттосини яратган (1989). Асарлари ўзбек тилида нашр этилган («Танланган асарлар», 1962 ва б.).

1999 й. Ўзбекистонда А. тавалдудининг 175 йиллиги кенг нишонланди. Нукус ш.нинг хушманзара жойида шоир номи б-н аталувчи майдон барпо этилди ва А.га ҳайкал ўрнатилди.

Ад.: Сайтов Б., Бердақ ва Ажиниёз асарлари лугати, Нукус, 1970.

АЖИО (итал. *aggio*), лаж — 1) қимматбаҳо қоғозлар, пул белгилари, векселлар биржা курсининг ўз номинал қийматидан ортиши. А., одатда, номиналга нисбатан фоизларда ҳисобланади. Курснинг номинал қийматга нисбатан пасайиши эса дизажио дейилади; 2) қадри паст қоғоз пулни тангларрга ёки қадри баланд валютага алмаштиришда ундириладиган комиссиян ҳақ; 3) облигацийларни ўз номиналидан юкорироқ курс

бўйича қайтариб олиниши натижасида уларнинг нархига кўшиладиган устама.

АЖИОТАЖ (франц. agiotage — ҳовлиқиши, тартибсизлик) — биржа бозорларида чайқовчилик мақсадларида атайлаб яратиладиган жонсараклик; қимматбаҳо қоғозларнинг курси ва товарларнинг нархини сунъий равища кўтариш ёки тушириш.

АЖИОТАЖ ТАЛАБ — бозордаги шов-шув ва ваҳима таъсирида сунъий пайдо бўладиган ва шиддат б-н ортиб борадиган талаб. А.т. ахоли ўртасида мишишлар тарқатиш, реклама воситасида муайян товарларга ўта юкори баҳо бериш орқали истеъмолчи руҳиятига таъсир этиш, товарларга бўлган фоят катта қизиқиши, қимматчилик ва қаҳатчилик хавфи, ҳар хил шов-шувлар таъсирида пулни товар заҳираларига айлантиришга интилиш оқибатида юзага келади. А.т. таъсирида товар таклифи талабдан орқада қолиб, бозор мувозанати бузилиди, товарлар тақчиллиги фоят кучайиб кетади.

АЖИРИҚТИ — корунд кони; На-войй вилоятидаги Томдибулоқ овулидан 5 км ғарбда, Томди тоғларида. Корунд метаморфизмга учраган оҳактошлар орасида калинлиги 1 м ва уз. 10 м гача бўлган қатламларда линза шаклида ётади. Руда таркибида корунд (10—60%), Маргарит, хлоритоид, темир оксидлари ва гидроксидлари бор. Камдан-кам ҳолда диаспор, андалузит, шпинель, биотит, хлорит, мусковит, пирофиллит учрайди. Конда чук. 2—3 м дан 20—30 м гача бўлган қадимда қазилган жойлар учрайди. Корунддан чарх куми сифатида фойдаланилган. Шу типдаги бир қанча конлар (Ашибулоқ, Томди, Чингилди, Оқтов, Сарибулоқ, Бештов) мавжуд. Корундли оҳактошларнинг тошкумир даврига мансублиги янги конлар топиш ва тошкумир даври ётқизиқларининг янги стратиграфии: схемасини ишлаб чиқиш имконини берди.

АЖМЕР, Ажмир — Хиндистоннинг Ражастхан штатидаги шаҳар. Аравали

тоғида, 900 м баландликда жойлашган. Ахолиси 402 минг киши (1991). Транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик саноати маркази. Ипгазлама, шойи ва трикотаж ф-калари, машинасозлик корхоналари, т.й. устахоналари бор. Бадиий хунармандчилик (шойига гул тикиш, тўр тукиш) ривожланган. Мамлакатнинг асосий диний марказларидан. А. 12-а. бошларида вужудга келган ва Чауханлар давлатининг пойтахти бўлган. 1192 й.дан Мухаммад Фурийга қарашли, кейинроқ Дехли сultonлари тасарруфига ўтган. 1556 й.дан Бобурийлар ҳукмронлигига бўлган. 1818 й.да инглизлар босиб олган. 1947 й.дан мустакил Ҳиндистон таркибида. А.да 12-а.да қурилган масжид, 16-а.да солинган қалъя ва саройлар сақланган.

АЖНОС (араб.— жинс сўзининг кўплиги — жинслар) — Шарқ мусиқа назариясида тўрт ва беш погонали товуш-аторлар — тетрахорд ва пентахордлар. А.нинг бир неча тури бор. Ажноси зулмаддатайн — икки «модда» (катта секунда)ни ўз ичига олган жинслар; уларга битта кичик секунда қўшиб, жинсларнинг маълум турлари ҳосил этилади. Ажноси қавия — қаттиқжинслар; Ажноси лаййина — юмшок эштиладиган жинслар; Ажноси мулоима — ёқимли эштиладиган жинслар; Ажноси муфрада — якка жинслар, яъни мустакил ишлатиладиган жинслар.

АЖОЙИБХОНА (араб, мўъжиза ва хона сўзларидан) — ноёб санъат намуналари, шунингдек моддий маданият тарихига ва б. соҳаларга оид дикқатга сазовор буюм, ҳужжатлар тўплланган ва уларни маълум тартибида жойлаштириб намойиш қиласидаги муассаса. Яна қ. Музей.

АЖРАЛИШ — қ. Никоҳни бекор килиши.

АЖРАЛМАС БИРИКМА - машиналарнинг айрим деталлардан яхлит қилиб ясалган қисм ва узеллари. Пайванд бирикмалар, парчин михли бирикмалар, елимли, кавшарланган, прессланган, аралаш бирикмалар А. б. хисобланади. Пресслаб ўтқазиш йўли б-н ҳам А. б.

хосил қилиш мумкин. А. б. машиналарнинг мустаҳкамлигини, бикрлигини, устуворлигини таъминлайди, ишлагандан титрашини камайтиради.

АЖРАЛУВЧИ БИРИКМА — машиналарнинг айрим деталлардан бўлакларга ажраладиган қилиб ясалган қисм ваузеллари. Винтли, болтли, шпонкали, шлицали, понали бирикмалар А. б. лар хисобланади. А. б. ни бирор деталга ҳам шикаст етказмай қисмларга ажратиш ва йиғиши мумкин.

АЖРАТИЛГАН МУХИТДА ЎСТИРИШ, ўсимликни ажратилган муҳитда озиқлантириш — ўсимликлар физиологиясини тадқиқ қилиш усулларидан бири; Аж.м.ўни биринчи бўлиб рус олими П. Р. Слёзкин кўллаган (1893). Аж.м.ўда ўсимлик илдизлари икки ёки ундан кўпроқ қисмга таксимланиб, озиқ моддаларининг ҳар хил аралашмасидан ташкил топган эритмага жойлаштирилади. Бунинг учун тупроқ (кўпинча қум) ёки эритма солинган (сувли муҳит), ҳажми турлича идиш ишлатилиди. Идишлардаги озиқ моддаларнинг турли таркибда бўлиши уларнинг ўсимликлар томонидан қандай сингдирилиш жараёнини кузатишга имкон беради (қ. Вегетационусул).

АЖРИҚ (*Cynodon dactylon* (L.) Pers.) — бошоқдошларга мансуб кўп йиллик илдизпояли бегона ўт. Барглари лентасимон, дағал, четлари ўткир-ғидириш. 3—8 бошоқсимон шоҳчалардан иборат тўпгули поя учида жойлашган. Меваси — донча. Июндан то кеч кузгача гуллаб мева тугади. Асосан илдизпоysi, қисман уруғи ёрдамида (уруғи кўпинча чанг қоракуя касаллиги б-н зарарланади) кўпаяди. Ер ости илдизпоялари горизонтал ёки қийшиқ жойлашган новдалар хосил қиласиди. Бу новда бўғимларидан ер устига ўсимталар ўсиб чиқади. Шунингдек, ер устига чиқсан новда бўғимларida иддиз ривожланади ва барг кўлтиғидан гул берувчи поя ўсади. Ўзбекистонда А. ҳамма ерда тарқалган. Жуда кўп экинзорлар орасида ўсиб, тупроқдаги озиқ модда-

ларни кучли сўради ва ерни ориклатади. Кураш чоралари: хосили йиғиб олинган ерни хайдаш, маҳсус тароқлагич ёки тишли борона ёрдамида илдизпояларни йиғиб олиш; далаларга далапон (40—50 кг/га) сепиш. Препарат пуркалгандан сўнг дала бороналанади.

АЖРОҚЛИК — ташки ёки ички куч таъсирида тоф жинсларининг ўз ичидаги ёриклар бўйлаб алоҳида ажралиши. Одатда магма совиб, жинсларга айлананётган вақтда ёки чўкинди жинслар сувдан кўтарилиб қуриётганда, ёриқлардан ёки ёпишиб турган жойлардан ёриқлар бўйлаб ажралган кезларида бу хусусият намоён бўлади. Тоф жинсларининг ажралиш шаклларига қараб А. бир неча тури бўлади; мас, чўкинди тоф жинсларида тўртбурчакли, кубсимон, қатламсимон, параллелепипедсимон, призматик ёки устунсимон, шарсимон, тоштахтасимон ва б. А. яхлит массивдан зарур шакл ва ўлчамдаги тошни ажратиб олишни осонлаштиради. Кончилик ишларини рационал лойихалашда аҳамияти бор. АЗ, Ас, Ос — қад. туркий қабилалардан бирининг номи. Улар 7—11-аларда ҳоз. Тува Республикасининг гарбий қисмida яшаган. Асосий қисми 7—8-аларда ёк Еттисувга кўчиб келиб, Или ва Чу дарёлари бўйларига, Кестак довонининг ҳар икки томонига ўрнашган. «Худуд ул-олам» асарида А. тиркашларнинг бир қисми дейилган. Енисей, Олтой ва Тяньшаннинг ўрта асрларга оид этнонимасида А. номи қирғизлар б-н боғлиқ ҳолда учрайди. Олтойда тўрт ос деган уруфқабила номи сақланиб колган. Тува ва Олтой тоф ён бағирларидаги А.ларнинг бир қисми кейинчалик Сибирь ҳалқлари (олтой, телеут), Еттисувдагилари эса қозоқ, қирғиз ва ўзбек ҳалқлари таркибига сингиб кетган. Ҳоз. Самарқанд вилоятининг гарбий туманларида сарой қабиласига мансуб ўзбеклар таркибида А. этноними сақланиб қолган.

АЗА (араб. — сабр, бардош) — мархумнинг иззат-хурмати ва хотираси учун маълум муддат тутиладиган мо-

там. А. тутиш одати кадим замонлардан мавжуд бўлиб, халқларнинг диний эътиқодларига кўра фарқланади. Исломда А. тутиш муддати уч кун. Лекин эри вафот этган аёллар учун Иdda муддати эса тўрт ойу ўн кун. А. вақтида аёллар оддий матодан қора ёки кўк либос кийишади. Баъзи халқларда, жумладан ўзбекларда А.ни узоқ тутиш — бир йилгача кора кийим кийиш, тўй килмаслик ва х.к. одатлар сақланган. Шунингдек, мархум дағн этилгандан кейин уни хотирлаб етти, йигирма, кирк, ҳайит оши, йил оши, кирювди, пайшанбалик, якшанбалик, оққияр каби мотам маросимлари ўтказилади. Бу удумлар халқ ҳаётига фоят сингиб кетган. Лекин бу анъанавий маросимларнинг шаръий асоси бўлмаганлиги сабабли ислом динида уларнинг кўп томонлари тан олинмайди. Ўзбекистон мусулмонлари идораси буларнинг ўрнига мархум руҳини шод этиш учун бошқа хайрли ишлар қилиш жоизлиги ҳакида бир неча фатво чиқарган (яна қ. Мотам маросимлари).

АЗАЙИМХОНЛИК - дуо ўқиши, дам солиши, сеҳр-афсун ўйли б-н табиблик килиш. Ибтидоий сеҳргарликнинг бир кўриниши. Илк жамиятнинг уруғчилик боскичида айрим шахслар одамларни оддий усул (доривор гиёҳ, қон олиш ва б.) б-н даволаган. Лекин уларнинг баъзилари беморни даволаш жараённида, гўё касал «сабабчиси» бўлган «ёмон рухлар»ни хар хил хатти-ҳаракатлар (авраш, дуо ўқиши, сеҳраш, афсўнгарлик) б-н «хайдаб чиқара олишларига» одамларни ишонтирган. Жаҳоннинг кўпигина халқларида кенг тарқалган. А. б-н шуғулланган шахслар азайимхон, дуюхон, бахши ва х.к. деб аталади. Азайимхондан халқ табибларини фарқлаш лозим.

АЗАНДЕ, Банда — Марказий Африка кадаги ясси тоғлик. Марказий Африка Республикаси, Конго Демократик Республикаси ва Судан худудларида, Конго дарёси, Чад кўли ва Нил дарёси ҳавзалари оралиғидаги сувайирғич. Токембрый даврига оид кристалли ва метаморфик

тог жинсларидан тузилган. Ўртacha бал. 600—900 м (энг баланд жойи гарбида — 1388 м). Бўлиқ ўтлар ўсади, ондасонда барг тўкувчи ўрмонлар учрайди, дарё соҳиллари доим яшил ўрмонлар б-н копланган. Олтин ва олмос конлари бор.

АЗАРХЎРРО — муқаддас олов. Оташпарастлик (зардуштийлик) динидаги қад. халқлар А.га сифинишган. Мил. ав. 6—5-алардан то ислом дини тарқалгунга қадар оташпарастлар ўргасида А. га эътиқод жуда кучли бўлган. А. ҳар бир мамлакат ва шаҳарда маҳсус жойларда сақланниб, кечаю кундуз ёниб турган. А.нинг энг мўътабари Хоразмда бўлган.

АЗЕНКУР ЖАНГИ - Кале ш. (Франция)дан таҳм. 60 км. жанубда жойлашган қишлоқда бўлган жанг. Юз йиллик уруш даврида 1415 й. 25 окт.да А. яқинида инглиз қироли Генрих V қўшини (8 минг камончи ва 1 минг пиёда рицарлар) француз армияси (4—6 минг аскар, асосан пиёда оғир куролланган рицарлар, шунингдек арбалетчилгр) устидан ғалаба қозонган. Жанг тақдирини ҳаракатчан инглиз камончилари қўшинининг устунлиги ҳал қилган. Инглиз қўшинлари Франциянинг шим.ни, жумладан Парижни эгаллашган.

АЗЕОТРОП АРАЛАШМАЛАР - хайдалганда ажралмайдиган ва таркиби ўзгармайдиган эритмалар. А.а.нинг мавжудлигини илк бор 1810 й. да инглиз кимёгари ва физиги Ж. Дальтон аниқлаган. Баъзи А.а. таркибидаги алоҳида компонентларга қараганда анча юкори т-рада, баъзилари эса пастроқ т-рада қайнайди. Mac, 95,57% этил спирти ($78,5^\circ$ да қайнайди) ва 4,43% сувдан (100° да қайнайди) иборат аралашма $78,15^\circ$ да қайнайдиган А.а. хосил қиласи. Аксинча таркибида 69,2% нитрат кислота (84° да қайнайди) ва 30,8% сув бўлган А.а. эса $121,8^\circ$ да қайнайди. Уч ва ундан ортиқ мод-далар аралашмаси ҳам А.а. бўлиши мумкин. Ташки босим ўзгариши б-н А.а.нинг қайнаш т-раси, таркиби ўзгаради, шундан фойдаланиб, А.а. таркибий кисмларга кимёвий йўл б-н турли босим остида ҳайдаб ажрати-лади.

АЗ-ЗАРҚА — Иордания шим.даги шаҳар, Аммон-Ирбид автомобиль йўли ёнида жойлашган. Аҳолиси 515 минг киши (1990). Нефтни қўдта ишлаш, цемент з-лари, озиқ-овқат корхоналари бор.

АЗ-ЗАҚОЗИҚ (Закозик) - МАРдаги шаҳар, Нил дарёси делтасининг шарқий кисмида; Шарқия муҳофазасининг маъмурӣ маркази. Аҳолиси 279 минг киши (1991). Савдо-транспорт маркази. Т.й., автомобиль йўллари тутуни. Озиқ-овқат, пахта тозалаш саноати корхоналари бор. А.-З. яқинида қад. Бубаст ибодатхонаси нинг ҳаробалари сакланган.

АЗИДЛАР — кимёвий бирикмалар, таркибида бир ёки бир неча — N3 гурӯҳи бўлган азид кислота ҳосилалари. Анорганик А.га азид кислота тузлари [мас, натрий азид NaN3, кўроғошин азид Pb(N3)2], галогеназидлар (мас, хлор-азид C1N3) ва б. киради. Кўпчилик анорганик А. енгил зарбланиш ёки ишқаланиш натижасида нам ҳолда бўлишига қарамай портлаш ҳоссасига эга (мас, кўроғошин азид портлаш ҳоссасини кучайтирувчи модда сифатида кўлланилади). Азид кислота ва унинг бошқа тузларини олишда одатда суюқлантирилган натрий амид орқали азот (1)-оксид ўтказиш йўли б-н олинадиган натрий азид хом ашё бўлиб хизмат қиласди. Барча органик А., алкил ва арил (умумий формуласи RN3) ёки ацил маълум даражада портловчи моддалар ҳоссасига эга. Нитрогуанилазид HN4C(NHNO2)N3 органик А.га мисол бўйла олади.

АЗИЗ НЕСИН (тажаллуси; асл исми Маҳмуд Нусрат) (1915, Истанбул — 1995, Измир; Истанбулда дафн этилган) — турк ҳажвий ёзувчisi, драматург, Нафис санъат академияси (Истанбулда ўқиган (ҳарбий маълумотга ҳам эга). «Марко пошо» (1946) тарақкийпарвар ҳажвий газ. ва б. матбуот органларида ишлаган. «Нух кемаси» (1949) ҳажвий жур. нашр этган. Кўплаб ҳажвий ҳикоя, поэма ва романлар муаллифи, сиёсий ва ижтимоий ҳажв устаси. «Жиннилар озод

бўлди», «Ишибилармон одам», «Нозик ва нафис», «Худога шукур» ва б. асарлари сиёсий ўткир ва долзарб. Уларда ёзувчи жамият иллатларини фош қиласди, кулгили вазият, хусусият ва ҳолатлар орқали қишиларни беихтиёр ўз нуқсонларидан қулишга мажбур этади. А. Н. асарларининг қаҳрамонлари — иш ахтаравериб безор бўлган майда амалдор, омадсиз зиёли ва қашшоқ ишчи («Яшасин камбағаллик», «Майдон соатлари», «Хотин киши бўлганимда-ю...» ва б.). «Шундай бўлди, бундай бўлмайди» автобиографик киссаси, «Азизнома» ҳажвий шеърлар ва «Мамлакатлардан бирида» ҳажвий ҳикоялар тўпламлари мавжуд. Ҳажвчи ёзувчилар ҳалқаро танловларида «Дафна чамбари» олган (1956, 1957). Ўзбекистонда бўлиб ўтган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Тошкент анжуманлари иштирокчиси.

Асарлари ўзбек («Мушт кетди», 1966; «Хуштак афандим», 1969; «Футбол кироли», 1978 ва ҳ.к.) ва б. тилларда нашр қилинган.

АЗИЗОВ Отакўзи (1910.21.9, Қирғизистон, Ўш вилояти) — тилшунос. Ўзбекистонда (1970) ва Қорақалпоғистонда (1980) хизмат кўрсатган фан арбоби. Филол. фанлари д-ри (1961), проф. (1965). РФ Таълим академиясининг чет эл мухбир аъзоси (1968). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1932). Тошкент пед. институтида доцент (1940—45), Тошкент кишлоқ хўжалиги ин-ти (1945—48), Тошкент кечки пед. института (1948—52), ТошДУ (1952—85)да рус тили кафедраси мудири. Илмий ишлари ўзбек тилшунослиги, лексикографияси, рус ва ўзбек тилларининг қиёсий ўрганиш масалаларига багишланган. А. дарслклар, русча-ўзбекча ва б. лугатлар тузган.

АЗИЗОВ Турғун Турсунович (1934.30.11, Тошкент) — актёр ва реж. Ўзбекистон ҳалқ артисти (1974). Тошкент давлат санъат ин-тини тугатгач (1956), Ҳамза театрода актёр. Асосий роллари: Фердинанд («Макр ва

муҳаббат»), Илёс («Сарвқомат дилбарам», Эйдзи («Ўтиргланган умр»), МарқТуйск («Оқпадар», Ниёз («Номаълум киши»), Йўлчи («Қутлуғ қон»), Ғоғир («Бой ила хизматчи»), Эдмунд («Қирол Лир»), Улугбек («Мирзо Улугбек»), Амир Насрулло («Нодирабегим»), Отелло («Отелло») ва б. Актёрга катта шуҳрат келтирган роли «Ўлимдан кучли» спектаклидаги Монсеррадир. Кинода Амир Олимхон («Ганг узра тонг»), Бакир («Мафтунингман»), Амир Насрулло («Нодирабегим»), Ота Максумов («Узокъяқин йиллар»), Мирзакаримбой («Пароль — Регина меҳмонхонаси»), Дадабой («Қўқон воқеаси», төлефильм) каби образлар яратди. Лирико-драматик ва романтик пландаги ролларни зўр эҳтирос ва жўшқинлик б-н ижро этади, қаҳрамонлар характеристини очища тил бойлигидан усталик б-н фойдаланади, оз харакатда кўп маънно англашибга, қаҳрамонининг хис-туйгулари, ички кечинмаларини табий ифодалашга интилади.

Реж. сифатида «Мирзо Улугбек», «Алишер Навоий», «Мехробдан чаён», «Чимилдик», «Машраб» (ҳаммаси М. Абдуллаева б-н ҳамкорликда) каби спектаклларни саҳналаштириди.

АЗИЗОВ Юнус (1860-1924) - меъмор ва ганчкор уста. Меъмор Бокиевнинг шогирди. Дастлаб масжид, Мадраса, ҳамомларни куришда қатнашган. Сўнгра Каттақўрғондаги Абдураҳимбой мадрасаси (1903), Жizzахдаги Мадраса, Самарқанддаги Хўжа Юсуф масжиди ва б. биноларни куришга раҳбарлик қилган. Ганчкорлик сирларини мукаммал эгаллаган, 1921—24 й.ларда Тиллакори мадраса ва Минораи калонни таъмиглашда қатнашган.

АЗИЗОВА Мукаррама (1913.23.5—Наманган — 1964.23.5) — Ўзбекистон халқ артисти (1955). Москвада ўзбек драма студиясида ўқиган (1927—28). 1928-31 ва 1960—62 й.ларда Андижон театрида, 1931 й.дан Наманган театрида актриса ва реж. Драматик ва мусикали спектаклларда, асосан, лирико-драматик

ролларни ижро этган. Энг яхши роллари: Ширин (Хуршид, «Фарҳод ва Ширин»), Жамила (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Нурхон (К. Яшин, Т. Жалилов, «Нурхон»), Гулсара (К. Яшин, «Гулсара»), Ҳафиза (А. Қаҳҳор, «Шоҳи сўзана»), Санобар (Б. Раҳмонов, «Юрак сирлари») ва б. Реж. сифатида «Фарҳод ва Ширин» (Хуршид, 1934, 1936), «Аршин мол олон» (У. Ҳожибеков, 1939) каби асарларни саҳналаштирган. А. ўзбек, тожик, уйғур халқ кўшиклиарини моҳирона ижро этган.

АЗИЗОВА Санъат Собировна (1934.18.6, Тошкент) — фармаколог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1992), тиббиёт фанлари д-ри (1968), проф. (1974), Ўзбекистон ФА Ўсимликлар кимёси ин-ти фармакология лаб.да илмий ходим (1958 — 72). Тошкент педиатрия тиббиёт ин-ти фармакология кафедраси мудири (1972 й.дан). Асосий илмий ишлари юрак гликозидларининг юрак касалликларига, хусусан инфарктга таъсирини экспериментал ўрганишга оид. А. тиббиёт ин-ти талабалари учун «Фармакология» дарслиги муаллифи.

АЗИЗОВА Ширин Мирхоновна (1940.10.1, Фиждувон) — Ўзбекистон халқ артисти (1988). Тошкент давлат санъат ин-тини тутатган (1961). 1961 — 64 й.лар Наманган театрида, 1968—87 й.лар Тошкентдаги Аброр Ҳидоятов номидаги драма театрида, 1987 й.дан Ҳамза театрида актриса. А. ижодига лирик, драматик роллар яқин бўлиб, образлари ҳаётйлиги, саҳна нутқининг мукаммаллиги б-н ажralиб туради. Энг яхши роллари: Холисхон, Сора, Майсара («Холисхон», «Ишқ қурбонлари», «Майсарапнинг иши»), Роҳила («Биринчи муҳаббат»), Муҳаббат («Ўн саккиз ёшлигим»), Нози («Баҳс»), Ўзбекойим («Ўтган кунлар»), Тамара («Жар»), қайнона («Чимилдик») ва б. «Ўзбекфильм» киностудияси фильmlарида суратга тушган.

АЗИЗУЛЛО (15-а.) — самарқандлик хаттот. Мирзо Улугбекнинг А. томонидан насх хати б-н кўчирилган (тахм. 1439)

«Зижи Кўрагоний»си Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти кўлёзмалар фондида сақланади (инв. № 2214). Кўлёзма сахифаларида Улугбекнинг тузатишлари хам бор.

АЗИЗХЎЖАЕВ Акмал Абдуазимович (1936.8.11, Тошкент) — футболчи, спорт устаси (1966), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган спорт устози (1992). 1954 й.дан «Спартак» футбол жамоасида ўйнаган. «Пахтакор» жамоаси сардори ва химоячиси (1960—65 й.лар). Бухоронинг «Факел» (1966) ҳамда Нукуснинг «Амударё» (1983) жамоаларида бош мураббий. 1996 й.дан республика олий футбол мактабининг директори. Унинг мураббийлигидаги Ўзбекистон ўсмирлар футбол терма жамоаси Осиё чемпионати мусобақаларида иштирок этиб (1994) Ўрта Осиё республикалари орасида ғолиб чиқкан ва финал учрашувларда қатнашган.

АЗИЛЬ МАДАНИЯТИ - Франция ва Пиренея я.о.нинг шим. қисмида мезолит даврининг бошида яшаган кабилалар маданияти. Франциянинг жан. даги (Аръеж департаменти) Мас-д' Азиль гори номи б-н аталган. 1887 й. француз олими Э. Пьет олиб борган қазишилар натижасида мазкур фордан юқори палеолит даврининг охиридан то Рим давригача бўлган кўпгина маданий ёдгорликлар топилган. Улар орасида чақмоқтошдан ясалган доирасимон киргич ва б. тош куроллар бор. Ишланиши жиҳатидан юқори палеолит куролларидан фарқ киласиган буғу сужидан ясалган мингдан ортиқ санччи (гарпун) топилган. Булардан мезолит даврига тегишиллари Аз.м.га оид. Бу маданият қабилалари жамоа бўлиб яшаган, овчиник ва балиқ овлаш б-н шуғулланган.

АЗИМ СУЮН (тахаллуси; асл исми Суюнов Азим Алимович) (1948.22.2, Самарканд вилояти Накурт кишилоги) — шоир. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1997). ТошДУ журналистика ф-тини тамомлаган (1977). Faafur Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида мухаррир (1973—

86), Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси бошқарувида мастьуль котиб (1987—90), «Халқ сўзи» газ.да бўлим мухаррири (1990—93), «Ўзбекистон овози» ва «Голос Ўзбекистона» газ.лари бош мухаррири (1993 й.дан). Бир неча шеърий китоблари нашр этилган. «Сарбадорлар» (1981) драматик достонида тарихий воқеалар орқали халкнинг эрк сари интилиши тасвирланган. А.С. шеъриятни халқ оҳанглари, табиатнинг нафис тасвири, бадиий ижод анъаналарини янгича шакл ва мазмун б-н бойитди. Асарлари бир қанча хорижий тилларга таржима қилинган. Биринчи чакирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати (1994—99).

АЗИМБОЙ МИСКАР (19-а. ўрталари) — кўконлик ҳунарманд. Уста Мулла, «Катта мискар» номлари б-н Фарғона водийсида шуҳрат козонган. А. ясаган чилим, қумғон, дастшў, офтоба ва б. буюмлар Ўзбекистондаги музейларга кўйилган.

АЗИМЖНОНОВА Сабоҳат (1923 й. дек., Тошкент) — шарқшунос олима, Ўзбекистон ФА акад. (2000), тарих фанлари д-ри (1969). Тошкент педагогика интини тамомлаган (1942). Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида катта илмий ходим (1949), ин-т директори (1950—77), бўлим бошлиғи (1977—95), етакчи илмий ходим (1995 й.дан). Асосий илмий ишлари Бобурнинг Кобул ва Ҳиндистондаги фаолияти, Ўрта Осиё халқларининг ўрта асрларда кўшни хорижий мамлакатлар б-н ўзаро сиёсий ва иқтисодий муносабатларига бағишиланган. Асарлари Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Францияда чоп этилган. Бобурнинг қизи Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома»сини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, Тошкентда (1959, 1977) ва француз тилида Парижда, (1996) нашр этирган. А. бир қатор халқаро илмий конгрессларда илмий маърузалар қиласиган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1989), Жавоҳарлаъл Неру халқаро мукофоти (1993) лауреати.

Ас: К истории Ферганы второй половины XV века, Т., 1957; Бобурнинг Хиндистон девони, Т., 1966; Государство Бабура в Кабуле и в Индии, М., 1977.

АЗИМОВ Абдуваҳоб (1897.7.9—Андижон — 1964.1.2) — актёр ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1939). Ҳамза б-н бирга Андижон театрини ташкил килишда қатнашган. Труппанинг ташкилий даврида Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи», «Фарғона фожиаси» спектаклларида режиссёрик ва актёрлик қилган. Андижон театрида актёр, реж. (1919—34, 1939, 1946—58), Ҳамза театрида актёр (1934—35), Олмаота уйғур мусиқали драма театрида (1936—38), Андижон мусиқали драма театрида (1942—46) бадиий раҳбар. А. яратган Солиҳбай (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), табиб (F. Зафарий, «Ҳалима»), Мажидиддин (Уйғун, И. Султон, «Алишер Навоий») ва б. образлари алоҳида ажралиб туради. А. ҳажвий характерли ролларни зўр маҳорат б-н ўйнаган. Муболага, мимика ва саҳна нутки воситаларидан усталик б-н фойдаланган. Реж. сифатида «Тоҳир ва Зухра» (Собир Абдулла, 1941), «Нурхон» (К. Яшин, 1942) каби асарларни саҳналаштирган. А.нинг Намангандан ўш театрларини, Андижон уйғур театрини ташкил этишда ҳам ҳиссаси бор. У Тошкентдаги Муқимий номли мусиқали драма ва комедия театрининг ташкилотчиларидан бири бўлган.

АЗИМОВ (Asimov) Айзек (1920—1992) — америкалик фанаст ёзувчи, фан тарғиботчisi. Белоруссиянинг Петровичи қишлоғида туғилган. 1923 й.да ота-онаси б-н Нью-Йорк ш.га кўчиб кетган. Ўша ерда Колумбия ун-тини тугатган. Мутахассислиги биохимик. И.тлари учун фалсафа д-ри унвонини олган. Биринчи қиссаси 1939 и. эълон килинган. Шундан сўнг «Пойдевор ва Империя» (1952), «Мен роботман», «Мангулик интихоси» (1955), «Нейтрино», «Дарбадар» (1966), «Коинот оқимлари» (1972), «Пойдевор қирралари» (1982), «Пойдевор ва Ер» (1986) асарларини эълон

килди. А. фантастикага интеллектуал наср унсурларини киритди ва уни бадиий насрга яқинлаштириди. Бундан ташкари асарларидан ижтимоий муаммолар ҳам ўрин олган. А. илмий фантастика асосчиларидан бири. А. нинг бир қанча ҳикоялари ва «Коинот оқимлари» романни ўзбек тилига таржима қилинган.

АЗИМОВ Ақбар (1885 - Тошкент — 1969) — ёғоч ўймакори, наққош. Отаси Сайдазим Исломовдан хунар ўрганган. У ўймакорликдаги анъаналарни давом эттириб, муқарнас ва шарафаларни турли шаклдаги таҳтачалардан йигиб, уларга накш беришда узига хос усули б-н танилган. А. Ўзбекистонда ўтказилган кўргазмаларда ўз асарлари б-н қатнашган. Ишларидан намуналар Ўзбекистон давлат санъат музеида сақланмоқда.

АЗИМОВ Асад Ваҳобович (1927.6.10, Андижон — 1995.23.11, Тошкент) — опера хонандаси (лирик тенор). Ўзбекистон халқ артисти (1978). Абдуваҳоб Азимовнит ўғли. Москва консерваториясини тутагтган (1953). Муқимий театри (1941—43), Уйғур мусиқали драма театри (1943—46), Андижон театри (1946—47)да артист. Навоий театри солисти (1953—85). 1966—70 й.лар Тошкент консерваторияси, 1960—66 ва яна 1970 й.дан Тошкент санъат ин-ти вокал кафедрасида ўқитувчи, кафедра мудири (1975—86). Ўзбек, рус ва Ғарбий Европа композиторларининг операларида 50 га яқин асосий партияларни (баъзиларини Ўзбекистонда илк маротаба) ижро этган: Тоҳир (Т. Жалилов, Б. Бровцин, «Тоҳир ва Зухра»), Фурқат (М. Ашрафий, «Шоир калби»), Йўлчи (Р. Ҳамроев, «Зулматдан зиё»), Нодир (Ж. Визе, «Марварид қидирувчилар») ва б. Овози нозик, лирик талқин устаси. Концерт репертуарида ўзбек, тожик, рус ва б. халқлар кўшиклари бор.

АЗИМОВ Жалолиддин Азимович (1938.10.3, Андижон) — зоолог, Ўзбекистон ФА акад. (2000), биол. фанлари д-ри (1986), проф. (1988). Самарқанд қ.х. институтини битирган

(1958). Ўзбекистон ветеринария и.т. институтида (1964—69), Ўзбекистон ФА Зоология ин-тида (1969—78) катта илмий ходим, Республика паррандачилик илмий и.ч. лабораторияси директорининг ўринбосари (1978—89), ТошДУ биол. ва тупроқшунослик ф-ти проф. (1989—91), 1991 й.дан Ўзбекистон ФА Зоология ин-ти директори. А.нинг илмий ишлари Ўзбекистон биогеоценозларидаги паразит организмлар фаунаси таркиби, шаклланиши ва биологик турли туманлик эволюциясига бағишиланган. У паразит — хўжайин тизими эволюцияси омиллари, турли умуртқалилар эндо-паразитларининг ривожланиши ва фаунистик комплексларнинг пайдо бўлиш конуниятларини аниқлаган.

АЗИМОВ Оқил Одилович (1946.21.5, Тошкент) — патент-ахборот соҳасидаги олим, ихтирочи. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1998). Тошкент политехника ин-тини (1968), Стандартлаш ва метрология ин-тини (Москва) (1978), Бутун жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти Академиясини (Женева) (1997) туттаган. Ўрга Осиё ирригация и.т. ин-тида ишлаган (1970—92), Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси директори (1992 й.дан). А.нинг илмий ишлари патент-ахборот таҳлили ва илмий-техникавий ижодкорлик соҳаларига доир. А. раҳбарлигида интеллектуал мулкни хукуқий муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишининг давлат тизимини тузиш ҳамда ривожлантириш бўйича ишлар олиб борилади. Унинг ихтиrolари бир катор саноат ва сув хўжалиги обьектларига тадбиқ этилган.

АЗИМОВ Сайдмалик Акбаровиҷ (1946.10.7, Тошкент) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчisi (1998). Тошкент давлат пед. ин-тининг дефектология ф-тини туттаган (1980). Мехнат фаолиятини 1965 й.дан бошлаган. 1972 й.дан Юнусобод туманидаги 104-маҳсус мактаб-интернатнинг меҳнат таълими ўқитувчisi. А. дарсларни ташкил этишида турли услубларни кўллади. Дефек-

тология бўйича илмий ва амалий конференциялар катнашчisi. Республика меҳнат таълими устахоналари кўригига 1-ўринни эгаллаган (1991). Республика таълим маркази хузуридаги дефектология илмий методика кенгаши аъзоси. Бир қанча ўқув-методик адабиёт ва дастурлар муаллифи.

АЗИМОВ Сарвар Олимжонович (1923.20.5, Жizzах - 1994.3.11, Тошкент) — ёзувчи, жамоат арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973). Ўзбекистон халқ ёзувчisi (1983). Филол. фанлари д-ри (1968). Ўрга Осиё давлат ун-тини туттаган (1946). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим, сектор мудири, директор ўринбосари (1948 — 55). ЎзКП МК фан ва маданият бўлими мудири (1955—56). Ўзбекистон Ёзувчilar уюшмаси бошқаруви биринчи котиби (1957—58, 1980—85), Ўзбекистон ССР маданият вазири (1958— 59), Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси ўринбосари ва Ўзбекистон ССР Ташки ишлар вазири (1959—69, 1988—91). Собиқ СССРнинг Ливандаги (1969—74), Покистондаги (1974—80) фавқулодда ва муҳтор элчиси. А. пъесалар («Қонли сароб», 1964; «Юлдузлар жамоли», 1966; «Замон драмаси», 1968), киссалар («Камалак», 1964; «Икки дил — икки олам», 1967), хикоялар, киносценарийлар муаллифи. У адабий жараён масалаларига бағишиланган адабий-танқидий ва публицистик мақолалар ёзди. Ҳамид Олимжон ижодини тадқиқ этди.

Ас: Сайланма, 2 жилдли, Т., 1988.

АЗИМОВ Содик Азимович (1914.7.11 — Тошкент — 1988.21.12) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1962), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1964), физика-мат, фанлари д-ри (1955), проф. (1958). Ўрга Осиё давлат ун-тини туттаган (1940). Ўрга Осиё политехника ин-тида ишлаган (1940—45), Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-ти лаб. Мудири (1948—56), директор ўринбосари (1956—58), директори (1958—62; 1966—88), Ўзбекистон ФА Ядро

физикаси ин-ти директори (1962—66), «Физика — Күёш» ИИЧБ бош директори (1986—88). Ўзбекистон ядро физикаси, юқори энергиялар физикаси, яримўтказгичлар физикаси ва юқори т-рали гелиоматериалшуносликка асос соглан ва бу соҳаларни ривожлантирган олимлардан бири. А. ўзи ишлаб чиқкан усул ёрдамида космик нурлар таркибида мезонларга дахлсиз электрон ва фотонлар мавжудлигини исботлади (1948). Помир тоги тепасидаги ст-ядя (дениз сатҳидан 3900 м бал.) А. уз ходимлари б-н биргаликда космик нурлар ва ядроларнинг ўзаро таъсирини ўрганиш борасида олиб борган илмий изланишлар электрон-ядро оқимларини кашф этиш имконини берди. А. электрон-ядро жалаларини ва ядро заррачалари сингиши тадқиқ этган. У ўта юқори энергияли 1012—1013 эв) ядро жараёнлари ўрганиладиган тоғ ст-яси қурилишини ташкил этди. А. раҳбарлигига Ўзбекистон ФА физикатехника ин-тида күёш нури энергиясидан фойдаланиш усули асосида ўта соғ яримўтказгич материаллар олишнинг янги технологияси ишлаб чиқилди ҳамда 1987 й.да Паркент туманида 1 мегаватт кувватга эга концентратори бор ноёб күёш печи барпо этилди. А. ядро физикаси, юқори энергиялар физикаси ва юқори т-рали гелиоматериалшунослик илмий мактабларига асос солди. У 14 фан д-ри ва 70 дан зиёд фан номзодини тарбиялаб, етиштириди. Улар ҳозир ҳам «Физика-Күёш» ИИЧБ да, Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида ва Ўзбекистон миллий ун-тида халқаро даражадаги илмий ва амалий тадқиқотларни фаол давом эттироқдалар. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970). «Физика-Күёш» ИИЧБ га ва Тошкент ш.нинг Мирзо Улугбек туманидаги кўча ва мактабга унинг номи берилган.

Ад.: Бекжонов Р. Б., Ўзбекистон ядро физикаси тарихи, Т., 1994; Худойбердиев Р., Ҳаким Саъдулла, Атом қаърига саёҳат, Т., 1996.

АЗИМОВ Сулаймон Эгамбердиев

вич (1908.21.10, Қирғизистон; Ўш вилояти Ўзган тумани — 1996.3.1, Тошкент) — файласуф олим, жамоат арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган Фан арбоби (1958). Тошкентдаги Алмай номли намуна иш мактаби (1928), педагогика техникумини тутагтган (1929). Москва Тарих-фалсафа ва адабиёт ин-тининг фалсафа ф-тида ўқиган (1932—37). Ўтра Осиё давлат ун-ти ва Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика ин-тида фалсафадан дарс берган (1937—38). 1938 й.да «Қизил Ўзбекистон» газ. мухаррири. 1939—41 й.ларда республика раҳбар лавозимларида ишлаган. А. қатағонга учраб, умрининг қарийб 15 й.ини (1941—55) турма ва қамоқ лагерларида ўтказди. 1955—59 й.ларда республика маданият вазири ўринбосари. 1959—66-й.ларда Ўзбекистон ФА Фалсафа ва хукук ин-ти сектор мудири, катта илмий ходим. Назарий-илмий, публицистик асарлар муаллифи.

АЗИМОВ Шариф Турсунович (1954.14.5, Самарқанд ш.) — кулол, Ўзбекистон БА ҳақиқий аъзоси (1997). Бобоси кулол Умаркул Жўрақуловдан хунар ўрганган. Ўзбекистон Рассомлари уюшмаси Бадиий жамғармасининг и. ч. устахонасида кулол (1975—78); 1978 й.дан Ўзбекистон Рассомлар уюшмаси Бадиий жамғармаси қошибаги «Уста» бирлашмаси Самарқанд бўлимида кулол-рассом. А. кулоллик санъати сирларини урганинда изланиб, бу соҳада ўзига хос ижодий йўналиш яратди. У яратган «Аждаҳо» (сопол, 1978), «Тимсоҳ» (сопол) каби ўзига хос жозибали кўза, хум ва б. идишлар музейларда сакланади.

АЗИМОВ Шерали Азимович (1928—1993) — гелминтолог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1976), ветеринария фанлари д-ри, проф. (1972), Ўзбекистон (ҳоз. Самарқанд) қишлоқ хўжалиги ин-тининг ветеринария ф-тини тамомлаган. Ўзбекистон ветеринария и.т. ин-ти гелминтология лаб. мудири (1957—64), ин-ти директори (1965—78). 1979 й.дан Самарқанд қишлоқ хўжалиги ин-

тида проф. Илмий ишлари Ўзбекистонда учрайдиган асосий гельминтоз касалликларининг эпизоотологияси, патогенези, диагностикаси ва уларга қарши кураш чораларига бағишилаган.

АЗИМОВ Элдор Сарварович (1945.6.2, Тошкент) — дирижёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъатарбоби (1989). Тошкент консерваториясини дастлаб скрипка, сўнг опера-симфоник дирижёрги бўйича тутатган. Ўзтелерадио хузуридаги торли квартет (1963—68) ва эстрада-симфоник оркестрда (1971—74) скрипкачи. Айнан шу ерда 1974 й. камер оркестр ташкилотчиси, бадиий раҳбари ва бош дирижёри. Мазкур жамоа Ўзбекистонда камер симфония, сюита ва б. жанрлардаги ижодиётга ижобий таъсир кўрсатди. 1976 й.дан Тошкент консерваториясида ўқитувчи, доцент. 1996 й.дан «Ўзбекнаво» қошидаги «Туркистон камер оркестри»нинг бадиий раҳбари ва бош дирижёри.

АЗИМОВА Хосият (1919.25.7, Жиззах) — актриса. Ўзбекистон халқ артисти (1981). Ижодий фаолиятини «қўқ кўйлак» тўғарагида бошлигани (1932). 1937 й.дан Каттакўргон ш. театрида, 1966 й.дан Жиззах театрида актриса. Энг яхши роллари: Халима («Халима»), Нигор («Ғунчалар»), Жамила, Раҳима хола («Бой ила хизматчи»), Ойхон, Майсара («Майсаранинг иши»), Рузрон («Юрак сирлари»), Жаннат («Қайнона»), Хуринисо («Олтин девор») ва б.

АЗИМОВА Шахноза Содиковна (1951.8.8, Тошкент) — Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1999). Биол. фанлари д-ри (1988), проф. (1993). Тошкент давлат ун-тигининг кимё ф-тини битирган (1972). Ўзбекистон ФА Ўсимлик моддалари кимёси ин-тида лаборант, кичик илмий ходим, катта илмий ходим (1972—79), Ўзбекистон ФА Биокимё ин-тида илмий ходим (1979—92), 1992 й.дан Ўзбекистон ФА Генетика ва экспериментал биология ин-тида молекуляр генетика лаб. мудири. Илмий ишлари молекуляр биол., генетика, рекомбинат

оқсилилар олишга оид. А. нормал ва рак ҳолатида тиреоид гормонлар рецепторларини ўрганган.

АЗИМУЛЛАХОН (?) - 1859.7.10, Бухтау) — инглиз мустамлакачилярига карши Ҳиндистонда 1857—59 й.ларда кўтарилиган халқ қўзғолони раҳбарларидан бири. Қанпурдаги мактабда ўқитувчи. Қўзғолон бошланмасдан бироз илгари Битхур ш.га кўчиб келиб, Нана Соҳиб б-н танишган. У б-н бирга Шим. Ҳиндистон бўйлаб сафар қилиб халқни инглиз мустамлакачилярига қарши курашга даъват этган. 1857 й. май — июлда Қанпурдаги қўзғолонга раҳбарлик қилган. Инглизлар Қанпурни эгаллагач (17 июль) Нана Соҳиб б-н Аудга чекинган.

АЗИМУТ (араб. — йўл, йўналиш) (осмон ёриткичи Ердаги бирор нарса ва ш.к. азимути) — кузатиш жойининг меридиан текислиги б-н кузатилаётган объектдан ўтган вертикал (тиқ) текислик орасидаги бурчак. Агар тик текислик шоқул чизиги (тиқ чизиқ) орқали кузатиш нуқтасидан ўтса, А. хақиқий ёки астрономик А. дейилади. Геодезик (референц — эллипсоид) нормалдан ўтган) ва магнит А. ҳам мавжуд. А. астрономияда уфкнинг жан. нуқтасидан ғарбга томон, геодезияда уфкнинг шим. нуқтасидан шарқка томон уфқ ёйи б-н ўлчанади ($0^\circ < a < 360^\circ$). А

ЗИМУТАЛ ЮЛДУЗ — фундаментал астрономиядаги атама; осмон гумбазидаги вазияти яхши маълум бўлган, астрономик асбоб доимиисини аниқлаш учун кузатиш дастурига киритиладиган ёргуф юлдуз.

АЗИН БЎЁҚЛАР — урфа рангдаги (қизилдан кўккача) бўёвчи синтетик моддалар, феназин ҳосилалари. Улар анилин ва парадиаминобензолни биргаликда оксидлаш йўли б-н олинади. А.б. қайтарилиганда рангизиз лейкобирикмаларга айланади ва улардан ҳаводаги кислород таъсирида қайтадан бўёқ ҳосил бўлади. А.б.нинг асосли ва кислотали хоссага эга бўлган турлари маълум. А.б.

ип газлама, шойи, жун газлама бўяшда; баъзилари фотографияда десенсибилизатор сифатида ишлатилади.

АЗИНИЙ ТИЛЛАРИ - мил. ав. 3-2-минг йилликда Осиёда яшаган халқларнинг тиллари. А.т.га хуррит, субар, митан, урарту (халд), хетт,protoхет; Кичик Осиё я.о.даги лувит, ликий, лидий тиллари кирган.

АЗИНЛАР — таркибида азот, икки ёки ундан кўп сонли ва турлича жинсли атомлари бўлган олти ҳадли гетероциклик бирикмалар. Бошқа ҳалқа тизимлари б-н конденсатлашган жуда кўп А. маълум, А. асос хосасига эга бўлиб, кислоталар б-н таъсирланганда тузлар ҳосил киласди. Баъзи А. тирик организмларда учрайди. Хужайранинг таркибий қисми бўлган нуклеин кислоталарда А.нинг ҳосиллари — пиридин ва пурин асослари бор. А. тиббиётда ва бўёк саноатида ишлатилади.

АЗИХ ФОРИ — ашель маданиятига мансуб манзилгоҳ (Озарбайжон Республикаси, Гадрут тумани). Қад. турар жой крдиклари, тош қуроллар, шунингдек фор айикдари бош сүяклари беркитилган жой — саждағоҳ топилган.

АЗКАМАР — Зиёвуддин тоғларининг жан.-гарбий қисмидаги плато. Шим.-да Малик чўли (Қизилтепа платоси), жан. да Карноб чўли б-н туташган. Мутлақ бал. 300—350 м. А. неогеннинг оқчагил ва апшерон яруслари (косонтов, садивар свиталари)нинг алевролит, гил ва улар орасидаги кумтош ва гравелитлардан (1—3 м) ташкил топган. А. нинг юзаси қуйи тўртламчи даврнинг аллювиал-пролювиал жинслари (Азкамар мажмуаси)дан тузилган. А.нинг шим. ён бағри қияроқ, жан. эса тик, сувайиргич қисмida эгарсимон ботиқ бўлиб, ён бағирларида куэстасимон шаклда жарликлар ҳосил бўлган. А.нинг шарқий қисми — Зиёвуддин тоғларига туташган жой рельефи жуда ўйдим-чукур. А.да шўртоб бўз қўнғир тупроклар тарқалган, оқжусан ўсади. А. яйловларида коракўл қўйлари бокиласди.

АЗКАМАР БЕНТОНИТ ГИЛ

КОНИ - Навоий вилояти Қизилтепа т. й. станциясидан 12 км жан.-шаркда Азкамар альп антиклиналь бурмада жойлашган. 1946 й. очилган. 1958—60 й.ларда кон разведка қилинган ва ишга туширилган. Коннинг геологик тузилишида мезокайнозой ётқизиклари иштирок этган. Бентонит гили саноатбоп турининг қилинлиги 60—70 м. Бентонит гилининг ишкорли ва ишкорий ер тури маълум. Ишкруррий ер тури саноатбоп гилларнинг асосий қисмини ташкил этади. Азкамар бентонит гили керамзит и.ч.да, бурғи қудукларини пармалашда ишлатиладиган суюқликлар тайёрлашда, шунингдек асборбент сифатида пахта ёғи, вино, мева шарбатларини тозалашда фойдаланилади.

АЗЛАРОВ Турсун Абдураҳимович (1938, Тошкент) — математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), проф. (1974), физика-мат., фанлари д-ри (1973). ТошДУ ни тутатган (1960). ТошДУ да ҳамда Ўзбекистон ФА В. И. Романовский номидаги математика ин-тида ишлаган (1960 й.дан), Ўзбекистон Рес-публикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация комиссияси раиси ўринбосари (1992—95).

Илмий ишлари лимит теоремаларга, оммавий хизмат кўрсатишнинг математик назариясига ва узлуксиз функцияларни чизиқли мусбат операторлар ёрдамида яқинлаштириш муаммоларига бағишлиланган. А. локал теоремаларда бир текис баҳолаш масаласи; ғалвирсимон тақсимотларнинг айрим синфлари учун теоремалар; текис тақсимланган ва бутун сон кийматли тасодифий миқдор ҳамда векторларнинг айрим синфлари учун локал лимит теоремаларнинг интеграл теоремаларга эквивалентлиги масалалари б-н шуғулланди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

АЗНАУРЛАР — грузин оқсуяклари (бу ном 5-а. дан истеъмолда бўлиб келган). Подшолар, князлар ва черков оқсуякларига бўлинган. Авлоддан авлод-

га ўтиб келаётган ва давлат хизматидаги А. ўзаро фарқланган. Хусусий ерлари бўлган ва мажбурий ҳарбий хизматни ўтаганлар. Россия Грузияни босиб олгач (19-а. бошлари) А. рус дворянлари хукуқини олганлар.

АЗО... (азот сўзидан) — кимёвий бирикмалар номларининг таркибий қисми. Азот ва унинг бирикмаларига тегишли деган маънени билдиради (мас, азобирикмалар, азобўёклар).

АЗОБ (араб. - қайноқ) — шариатда гуноҳ учун белгиланган жазо. Гуноҳ учун қози томонидан белгиланадиган жазо ҳам, нариги дунёда бериладиган жазо ҳам А. деб аталган.

АЗОБЕНЗОЛ - содда ароматик азобирикма; сарғиш-қизил рангли кристалл. Сувда эримайди. Суюкланиш т-раси 68° , қайнаш т-раси 297° . Эфирда, музлаган сирка кислота ва концентранган сульфат кислотада эрийди. А. толаларга илашмайди, ўзи бўёвчи модда эмас. Агар А. молекуласига амин ёки оксигурухлар киритилса, оддий азобўёклар ҳосил бўлади. А.нитробензол ёки азоксибензолни ишқорий муҳитда рух кукуни иштирокида қайтариб олинади. А. ишқорий муҳитда рух б-н қайтарилса, гидро-зобензолга, сирка кислотали муҳитда қайтарилса, анилинга, хлорид кислота ва қалай таъсирида қайтарилса,ベンзидинга айланади. А.ни 1834 й.да немис кимёгари Э. Мичерлих топган.

АЗОБЎЁҚЛАР — молекуласида ароматик радикаллар (баъзи гетероциклик бирикмалар)ни бирлаштирувчи бир ёки бир неча азогурух бўлган органик бўёвчи моддалар. Одатда А. таркибига муайян сондаги аминогурух, оксигурух ва б. гурухлар киради. Азогурух сонига қараб моно-, ди-, три- ва полиазобўёклар бўлиши мумкин. А. молекуласи таркибида ауксохромлар бўлади. Азобирикмаларда эса ауксохромлар бўлмайди. А. хилма-хиллиги ва сифати жиҳатидан бўёклар орасида биринчи ўринни эгалайди. Уларни ҳосил қилиш учун, аввало, ароматик аминлар диа-зотирлаш

реакциясига киритилади. Бунда ҳосил бўлган диазобирикмаларга, одатда ароматик аминлар ёки феноллар таъсир этириб, А. олинади. А. кислотали, асосли, эримайдиган бўёклар ва б.га бўлинади. Булардан ташкари, пигмент А., лок А., мой ва спиртда эрийдиган А., ацетат ипагини бўйидиган А. ва б. бўлади. А. тўқимачилик саноатида, лок-бўёқ, полиграфия, кўнчилик, қофоз, резина саноатида ва саноатнинг бошқа тармоқларида ишлатилади (қ. Синтетик бўёклар).

АЗОВ — РФнинг Ростов вилоятидаги шаҳар. Дон дарёси бўйидаги порт. А. Қора денгиз соҳилидаги қад. шаҳар — Танаис ўрнида барпо килинган. Дон дарёси Азов денгизининг Таганрог қўлтиғига куйиладиган жойдан 7 км берида. Ахолиси 80,9 минг киши (1992). Т.й. станцияси. Машинасозлик, енгил, озиқовқат саноати корхоналари бор. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Политехника ва индустря-пед. техникумлари, пед. билим юрти, тарих-ўлкашунослик музейи бор. Мил. ав. 1-минг йилликда А. ўрнидаги Меотидада меотлар яшаган. Мил. 10—11-а.ларда Киев Русининг Тмутарақан князлиги таркибиға кирган. Тахм. 1067 й. кипчоклар томонидан эгалланган ва А. ўрнидаги қишлоққа Азув (Азоқ)хон номини берганлар. 13-а.дан Олтин Ўрдага қарашли Азок ш. бўлган, 14-а.да венециялик ва генуяликларнинг колонияси (Тана) бўлган. 1395 й.да Амир Темур эгаллаган. 1471 й.дан Туркияга қарашли қалъа. 1637—42 й.ларда А.ни Дон казаклари эгаллади. 1696 й.да Пётр 1 қўшинлари босиб олди. 1711 й.да А. Туркияга қайтариб берилди. Бирок 1739 й.дан яна Россия таркибиға ўтди. 1775—82 й.ларда Азов губерняси маркази, 1810 й.дан Екатеринослав губерняси посади. 1920 й. 1 марта шаҳар.

АЗОВ БЎЙИ ҚИРЛАРИ - Украинанинг жан.-шарқидаги қирлар. Доңецк ш. яқинидаги Донецк қирлари б-н туташади. Мутлак бал. 324 м. Ер юзаси лёссимон жинслар б-н копланган, заминида кристалл жинслардан таркиб

топган фундамент ётади. Кўп қисми хайдалган. Ён багирларида унда-бунда бетагачалов ўсимликлари б-н қопланган жойлар учрайди. Каолин, темир рудаси, графит, нефелинли сиенит, қурилиш материаллари бор. А.б.қ.да Украина дашт қўриқхонасининг филиали жойлашган.

АЗОВ ДЕНГИЗИ — Атлантика океани ҳавзасига мансуб ўрта денгиз. Украина ва Россия ерлари оралиғида. Керч бўғози орқали Кора денгиз б-н туташади. Майд. 38 минг км². Сувнинг ўртacha ҳажми 320 км³. Денгиз туби текис. Ўртacha чуқ. 8 м, энг чукур жойи 14 м. Қирғоғи у қадар эгри-буғри эмас. Соҳилининг гарби, шим. ва шарқи пастекислик. Энг йирик кўлтиғи — Таганрог. Гарбий қирғоғи яқинида Сиваш кўлтиғи А.д.дан камбар Арабат стрелкаси б-н ажралган. Кирғоғи яқинида Бирючий, Черепаха ва бир гурух Песчаний ороллари бор. А.д. га Дон, Кубань ва б. дарёлар кўйилади. А.д. атрофи иқлими континентал, ҳавонинг ўртacha т-раси езда 23,5°, 24,5°, қишида -1°, -6°, йилига 312—528 мм ёғин тушади. Сув т-раси езда 25°, 30°, қишида 0°дан паст. Шўрлиги 9—11°. А.д. дек. охиридан март бошлигача муз б-н қопланади. Оқимлари шамол эсишига караб ўзгариб туради; ўрта қисмida соат мили йўналишига қарамакарши оқадиган оқим бор. Суви лойқа. Денгизда тишли баликлар бор. Органик моддалар миқдори бошқа денгиздагиларга караганда 5—6 марта кўп. Энг йирик портлари: Мариуполь, Таганрог, Ейск, Бердянск.

АЗОВ ФЛОТИ - Россияда 1695 й.нинг охирларида Крим хонлиги ва Туркияning Қора денгиз бўйларида ерларини босиб олиш учун ташкил қилинган. Флот куришда асосий марказ килиб Воронеж ш. танланди. Ҳарбий кемаларнинг биринчи юриши 1696 й.нинг 3 майида Воронеждан бошлиди. Азов ш.ни ишғол килишда А.ф. ҳал қилувчи роль ўйнади. Таганрог А.ф. базаси бўлиб қолди. Адмиралтейство Азов соҳилидаги Тавровга кўчирилди. 1696—1711 й.ларда 215 кема

курилди. Прут юриши (1711)дан кейин турклар Азовни яна қайтариб олдилар. А.ф. тор-мор қилинди.

АЗОИМИД, НН3 — азотнинг водород б-н ҳосил қилган кислотаси, тузилиши. Сувсиз А. ўтқир хидли, заҳарли, рангиз суюқлик, қайнаш т-раси — 37°, суюқланиш т-раси — 80°, портловчи модда, қиздирилганда, ишқаланганда ёки сал зарбаланганда дархол детанацияланади. Сувли эритмаларда А. НН3 ионларига диссоциацияланади, кислоталик кучи сирка кислотасига яқин. Оксидловчи ҳоссага эга. А.нинг кучли хлорид кислота б-н аралашмаси олтин ва платинани эритади.

АЗОКСИБИРИКМАЛАР - сарик кристалл моддалар. Таркибида азоксигурух бўлган органик бирикмалар; спиртда, эфирда яхши эрийди, сувда эримайди. А.нинг ранги уларнинг таркибида азоксигурух борлигидандир. Электролитик усулда қайтарилса, азобирикмаларга, концентранган сульфат кислота таъсирида эса оксиазобензолларга айланади. Саноатда А. нитрозобирикмаларга арилгидроксиламинлар таъсир эттириб олинади. Азобензол ва бензин олиш учун ишлатилади.

АЗОЛА (Azolla) — қирққулоқдошлар оиласига мансуб, сувда ўсадиган, спорали кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Сув остида ён илдизлари, сув устида қалин баргчалари бўлади. А. нинг 6 та тури бор. Қазилма турларининг сони 50 га яқин. А.нинг баъзилари ҳоз. Жан. Америка, Африка, Жан.-Шарқий Осиё ва Австралияning тропик жойларида кенг тарқалган. А.нинг қазилма қолдиклари (спораси, баргининг излари ва мегаспораси) бўр давридан плейстоцен давригача бўлган қатламларда учрайди. Мас, улар Farbий Қозогистонда бўр, Ҳиндистонда эоцен, Устюорт ва Қозогистонда олигоцен даврларига мансуб қатламлардан топилган. А. турлари азотга эга бўлганлиги туфайли ундан тупроқнинг унумдорлигини оширишда фойдаланилади.

АЗОМЕТИН БЎЁҚЛАР - молекула-

сида хромофор гурухлар бўлган органик бўёвчи моддалар. А.б. тўқ рангли бўлиши б-н азобўёклардан фарқ қиласи. Улар ароматик ёки гетероциклик альдегидлар ва аминларни ҳамда ароматик нитрозобирикмаларни фаол метилен гурухли бирикмалар б-н ўзаро таъсир эттириш ва б. йўллар б-н олинади. Синтетик усулда олинган дастлабки бўёклардан бири бўлган тўқ қизил рангли мурексид ҳам А.б. га киради. А.б. рангли фотография ва тўқимачилик саноатида ишлатилади.

АЗОН (араб, намозга чакириш) — 1) ислом динида ҳар куни ўқиладиган 5 маҳал намозга муazzин этадиган даъват. А. намоз учун буюрилган суннат хисобланади. Муazzин (азон айтувчи) одатда ҳар бир масжидда бўлади. Унинг айтган А. и намоз вақти бўлганлигини билдиради. А. баланд овоз б-н ўзига хос оҳанг ила айтилади. А. 622—623 й.ларда Мухаммад (сав) томонидан белгиланди. Биринчи муazzин Билол(ра) бўлган. А. айтиш ислом тарихининг бир неча асрлари давомида шаклланди. 2) Исломда янги тугилган чақалоқнинг қулогига А. айтиш одати ҳам бор. Бунда аввал маҳсус дуо ўқилиб, сўнг оҳиста товушда боланинг ўнг қулогига А., чап қулогига такбир айтилади. Бу одат гўдакнинг бокира шуурига Аллоҳ таоло номини муҳрлаш мазмунида талқин этилган. 3) Ўзбек тилида А. сўзи эрталаб, сахарлаб, илк сахар (кун чиқишидан олдинги пайт) маъносини ҳам англатади.

АЗОНАЛЛИК (юн. а — инкоркўшимиаси ва zone — зона) — мавжуд худуднинг зональ хусусиятлари б-н боғлиқ бўлган бирон ҳодисанинг тарқалиши (қ. Географик зоналлик). А. текисликларда табиий А. (иклиний А., тупроқ, А. ги, ўсимлик А.ги, ландшафт А.ги ва б.) ва тоғларда баландлик А.ги бўлиши мумкин. Ернинг ички кучлари (геологик тузилиши, рельефнинг морфоструктураси ва ҳ.к.) б-н боғлиқ. А. омилларининг таъсири тоғларда кескин билинади. А.нинг зоналлик б-н бирга регионал ландшафт комплекслари шак-

ланиши аниқланади. А.нинг бир тури — интраzonаллик.

АЗОР АНТИЦИКЛОННИ - Атлантика океанининг Шим. ярим шардаги субтропик ва тропик қисми устидаги юкори атмосфера босими области. Маркази — 35-параллелда, Азор о.лари яқинида. А.а.нинг бир тармоғи қишида Сахрои Кабирга, езда эса Ўрта денгизга ва Жан. Европага кириб боради. А.а.нинг марказида босим янв.да 1022 мб дан юкори, июлда 1025 мб дан зиёд. А.а. океанинг шу қисмida бутун йил давомида циклонларга нисбатан антициклонларнинг кўп бўлиб туришидан вужудга келади. А.а. Шим. Тинч океан антициклони б-н Шим. ярим шардаги денгиз тропик ҳаво массаларининг маркази хисобланади. Бу ҳаво массаларининг Атлантика кутбий фронтида кутб ҳаво массалари б-н ўзаро тўқнашиши натижасида океан устида кўплаб циклонлар вужудга келади, бу эса Европа об-ҳавоси ва иқлимига катта таъсир кўрсатади. А.а.нинг ички қисмida булут кам, ҳаво қуруқ бўлади. А.а.нинг анча қуий кенгликларида, экваторга яқин жойларида Шим. Атлантика пассат шамоллари эсиб туради.

АЗОР ОРОЛЛАРИ (португалча Ilhas dos Acores — Қарчигайлар ороли) — Атлантика океанининг шим. қисмидаги архипелаг. Пиренея я.о.дан ғарбда. Португалия таркибида. 9 та йирик орол ва келиб чиқиши вулканик бўлган бир канча рифлардан иборат. Ғарбдан шарққа қарийб 600 км га чўзилган. Майд. 2,3 минг км². Рельефи тоғли, бал. 2351 м гача (Пику о.даги Пику тоғи). Тез-тез зилзила бўлиб туради. Иссиқ, ва қайнок сувли ҳамда минерал булоқ кўп. Иқлими субтропик, денгиз иқлими; янв.нинг ўртача т-раси 14°, июлнинг т-раси 22°; йиллик ўртача ёғин 800 мм чамасида. тоғ ён бағирлари ўрмонлар б-н қопланган, маквис чакалакзорлари бор. 1431—53 й.ларда А.о.га португаллар бориб ўрнашган. Аҳоли цитрус ўсимликлар ўстириш, токчилик, ананас, банан етиштириш б-н шуғулланади. А.о. Транс-Атлантика ҳаво ва денгиз йўллари

кесишган жойда. Асосий портлари: Понта-Делгада, Орта.

АЗОТ (лот. Nitrogenium), N — Менделеев даврий системасининг V гурухига мансуб кимёвий элемент. Тартиб раками 7, атм. 14,0067. Ер пўстининг оғирлик жиҳатидан 0,01% ини ташкил этади. Ҳавода эркин ҳолда бўлади (ҳавонинг оғирлик жиҳатидан 75,6%; ҳажм жиҳатидан 78,9% А.дан иборат). Тупроқда турли минераллар ва органик бирикмалар таркибига кирган ҳолда учрайди; мас, у натрийли селитра (NaNO_3) ва калийли селитра (K.NO_3) таркибида бўлади, тошкўмирда 1 — 1,25%, нефтда 1,5%, оқсил моддаларда 17%, одам танасида 3% гача бўлиши мумкин. А.ни биринчи марта 1772 й.да Резерфорд ажратиб олган. Иккита барқарор изотопи бор: 14N (99,635%) ва 1SN (0,365%); радиоактив сунъий изотоплари хам бор, булардан энг узоқ, мавжуд бўладигани 13N дир (ярим емирилиш даври 10,08 мин.). Саноатда суюлтирилган ҳавони парчалаб олинади. А.— рангиз, хидсиз газ; қайнаш т-раси - $195,8^\circ$, суюкланиш т-раси — $209,86^\circ$, 1 л А. $1,2506$ г; 1 л сувда (0° да) $23,3$ мл эрийди. Одатдаги шароитда А. ниҳоятда пассив, фақат литий б-н бирикиши мумкин; бошқа элементлар б-н қиздирилганда, босим таъсирида ва катализаторлар иштирокидагина бирика олади. Водород б-н биришиб, аммиак, гидразин ва б., кислород б-н оксидлар, металлар б-н нитридлар хосил қиласи. А. ўсимликлар учун асосий «озик»лардан биридир. Минерал ва органик бирикмалари тупроқка ёғин-сочин б-н ёки ўғит сифатида тушади. Эркин А. аммиак синтезида, бაъзи кимёвий реакцияларда инерт муҳит хосил қилувчи сифатида, симобли термометрлардаги бўшлиқни тўлдиришда, ёнувчан суюкликларни бир идишдан иккинчи идишга ҳайдашда ва б. мақсадларда ишлатилади. Суюқ А. дан паст т-ра б-н боғлиқ бўлган ишларда (криостатлар, вакуум курилмалар ва б.да) фойдаланилади. А.нинг табиии бирикмалари аммоний хлорид ва тур-

ли нитратлар (селитралар)дан иборат. Ўрта Осиёнинг қуруқ чўл иклимида кўп микдорда селитра тўпланади. А. оқсиллар, нуклеин кислоталар, хлорофилл ва ферментларнинг ажралмас таркибий қисми бўлгандигидан ўсимликлар хаёт фаолиятида асосий аҳамиятга эга. Ўсимликлар тупроқдаги азотли моддаларни ўзлаштириб, улардан оқсил хосил қиласи. Ҳаводаги эркин А.ни А. бирикмаларига айлантирувчи микроорганизмлар туфайли тупроқда анча микдорда А. тўпланади. У тупроқда асосан тўрт хил бирикма ҳолида: чиринди (гумус) азоти, аммоний тузлари, нитратлар (NO_3), оқсил органик азоти (тўлик парчаланмаган ўсимлик қолдиқлари) ва уларнинг ўзгариш маҳсулотлари — аминокислоталар, пептиidlар, амидлар ва аминлар ҳолида мавжуд бўлади. А.ни тупроқдаги органик бирикмаларини эрувчанлиги бўйича уч гурухга: сувда эрийдиган, суюлтирилган кислота б-н гидролизланганда эритмага ўтвучи ва суюлтирилган кислота б-н гидролизланганда эримайдиган гурухга бўлиш мумкин. Эримайдиган гурухга мансуб бўлган А. кам ҳаракатчан ва ўсимликларга яхши сингмайди. Ўрта Осиёнинг айрим тупроклари таркибидаги умумий А.нинг тахминий микдори: оч тусли бўз тупроклар (ҳайдалма қатлам)да — $0,04—0,07\%$, кўпдан бери сугорилиб келинаётган типик бўз тупрокларда — $0,10—0,15\%$ ва тўқтусли ўтлок тупрокларда — $0,20—0,50\%$. Ўрта Осиёнинг сугориладиган дехқончилик минтақаларида юкори хосил олиш учун тупроқда А. захираси етарли эмас, шунинг учун бу ерларда азотли ўғитлар кўлланилади. Ўсимликлардаги А.нинг кўп қисми оқсил моддалари ҳолида бўлади. Турли уруғлар оқсили таркибидаги А. микдори $16,5—17,5\%$ ни ташкил қиласи. Фўза-беда алмашлаб экишда беда эқилган ҳар гектар ерда биол. А.га бой 20 т гача органик модда хосил бўлади; ундаги биол. А. микдори $400—600$ кг/га. А.дан ўғитлар ишлаб чиқаришда, кўпчилик саноат соҳалари, жумладан,

металлургиядаги турли кимёвий жараён-ларда инерт мұхит сифатыда фойдаланылади.

Кудрат Ахмеров.

АЗОТ МУВОЗАНАТИ - организма бир кечә-кундузда овқат таркибидә кирған азот б-н ундан ташқарига чиққан (сийдик ва нажас б-н) умумий азот орасындағы фарқ. Вояга еттан организмнинг нормал ҳолатида Аз.м. мавжуд. Ўсаётган ёш организм мусбат Аз.м.га эга, яъни унинг ташқарига чиқараётган азоти қабул қылған азотидан кам. Етилған катта организм тўла Аз.м.да бўлади, яъни бир кечә-кундузда қабул қилинған азот микдори ташқарига чиқарилған азот микдорига тенг бўлади. Манфий Аз.м. овқат б-н қабул қилинған азот етишмаганда, айниекса айрим аминокислоталар овқатда етарли бўлмаганда, баъзи касалликларда кузатилади. Бунда ташқарига чиқарилған умумий азот овқат б-н қабул қилинған азотдан ортиқ бўлади.

АЗОТ ОКСИДЛАРИ — азотнинг кислород б-н ҳосил қылған бирикмалари. А.о. азот ва кислород молекулаларининг бирикшидан ҳосил бўлиб, реакция иссиқлик ютилиши б-н боради. Баъзилари термодинамик жиҳатдан бекарор. Азотнинг күйидаги оксидлари маълум: азот (I)-оксид N₂O, азот (II)-оксид NO, азот (III)-оксид N₂O₃, азот (IV)-оксид NO₂, азот кўш оксид N₂O₄ ва азот (V)-оксид N₂O₅. Азот (I)-оксид N₂O — рангсиз, хушбўй ширинроқ газ, сувда оз микдорда эрийди; кислота, ишқор ва сув б-н бирикмалар ҳосил қилмайди; юкори (900°) т-рада азот б-н кислородга ажрапади, ҳаво б-н аралашмаси тибиётда наркоз сифатида ишлатилади. Азот (II)-оксид NO — рангсиз газ, сувда кам эрийди, ҳаводаги кислород б-н оксидланиб, азот (IV)-оксидга айланади; бирикши реакцияларига киришади; нитрат кислота ишлаб чиқаришда асосий оралиқ маҳсулот ҳисобланади. Азот (III)-оксид аммиакни каталитик оксидлаш ёки азот б-н кислород аралашмасини Вольта ёйидан ўтказиш орқали олинади. Азот (IV)-

оксид N₂O₃ — қўнғир тусли газ, конденсатланганида кўк тусли суюқликка айланади; сув б-н бирикеб, нитрит кислота (HNO₂) ҳосил қиласи. Азот (V)-ва (VI)-оксидлар аралашмасини совитиши натижасида ҳосил бўла-ди; бекарор модда. Азот (VI)-оксид NO₂ — қўнғир рангли газ, сув б-н бирикеб, нитрат кислота (HNO₃) ва нитрит кислота ҳосил қиласи. У кучли оксидловчи, ракетанинг суюқ ёнилғисини оксидлаш, органик моддаларни нитролаш учун ишлатилади. Азот кўш оксид N₂O₄ ва азот (V)-оксид N₂O₅ — рангсиз кристалл модда. Амалда деярли ишлатилмайди. А.о. физиологик фаол моддалардир.

АЗОТ ТЎПЛОВЧИ МИКРООРГАНИЗМЛАР, азотфиксаторлар — атмосферадаги молекуляр азот (N₂) ни ўзлаштирувчи ва уни органик бирикмаларга ўтказувчи микроорганизмлар. А.т.м. га дуккакли ўсимликлар (беда, себарга, нўхат ва б.) б-н симбиоз хаёт кечиравчи *Phisobium* туркумига мансуб бактериялар (қ. Туганак бактериялар) киради. Дуккакли ўсимликлар экилған ҳар бир гектар майдонда йилига 100—250 кг ва ундан ортиқ атм. азоти тўпланади. Беда илдизида тўпланган биологик азот тупроқ унумдорлигини оширади, тупроқ таркибидаги чиринди микдорини кўпайтиради, тупроқнинг гидролитик кислоталигини пасайтиради. Дуккаксиз ўсимликлар (қандоғоч, жийда ва б.) илдизида туганаклар ҳосил қилувчи актиномицетлар ҳам А.т.м. ҳисобланади. Баъзи азот тўпловчи бактериялар айрим тропик ўсимликлар барги тўқималарида туганаклар ҳосил килиб ривожланади. Тупроқда ва сув ҳавзаларида эркян яшовчи спорали анаэроб бактерия — клостридиум, аэроп шароитда яшовчи микроорганизмлар — азотобактер (қ. Азотобактерин), олигонитрофиллар (азотизиз озиқмухитида яшовчи бактериялар) ҳам азот тўпловчи фаол микроорганизмларга киради. Кўк-яшил сувтўларнинг кўпчилик турлари (*Nostoc*, *Anabaena* ва б.), айрим тўқ-қизил олтингугурт бак-

териялар ва яшил бактериялар ҳам актив А.т.м. дир. Азот түпловчи күк-яшил сувўтларнинг 80 тури маълум бўлиб, 45 тури Ўрта Осиё тупроқлари ва сув ҳавзаларида тарқалган. Айрим замбуруғ турлари, ачитқилар, спирохетлар ва б. ҳам атм. азотини тўплашда иштирок этади. А.т.м. табиатда азотнинг айланишида, хусусан ўсимликни ўзлаштира олиш мумкин бўлган азот б-н таъминлашда, яъни атм. азотини ўсимликлар фойдаланадиган кўринишга келтиришда катта аҳамиятга эга (к. Азотфиксация).

АЗОТ ФТОРИДЛАРИ — рангсиз, узига хос ҳидли газлар. Уларга азот трифторид (NF_3), тетрафторогидразин (N_2F_4), дифторамин (NF_2H), дифтордиазин (N_2F_2), нитрозил фторид (FNO), нитрил фторид (FNO_2), трифтораминоксид (NOF_3), хлордифторамин (NC_1F_2), фторамин (NH_2F), дихлофторамин (NC_12F) ва б. киради. Баъзан фторазид (N_3F) ва нитроксифторид (NO_3 лар ҳам А. ф.га кирилилади. А.ф.— кучли оксидловчилардир. Азот трифторид ва нитрозил фториддан бошқалари термодинамик жиҳатдан бекарор. А.ф. органик моддалар синтез қилишда, тетрафторогидразин эса суюқ ёнилғи б-н ишлайдиган ракеталарда ёнилғини оксидловчи восита сифатида кўлланилади.

АЗОТ ХЛОРИДЛАРИ - азот б-н хлорнинг ўзаро ҳосил қилган биримлари. Улар аммиак (NH_3) ва азоимид (H_1M_3)даги водород атомларининг хлор атомига алмашинуви натижасида ҳосил бўлади. Азот (111)-хлорид (NC_13) бекарор (портловчи), сариқ рангли, ўткир ҳидли мойсимон модда. Нафас йўлларининг шиллик пардасига таъсир этади. Хлор азид (C_1N_3) эса рангсиз, ниҳоятда бекарор суюқлик. Кучли портловчи; сув таъсирида гидролизланиб ажralади.

АЗОТЛАШ— кимёвий-иссиқлик ишлови бериш усулларидан бири. А. пўлат, титан, баъзи қотишмалардан тайёрланган деталларнинг сиртки қатламини азотга тўйинтиришдан иборат. Деталнинг азот-

га тўйинтирилган сиртки қатлами жуда қаттиқ, ейилишга ва занглашга чидамли бўлиб қолади. Юқори т-ралар таъсирида бўладиган ва ишқаланувчи деталлар, двигатель клапанлари, тишли фидирақлар ва б. деталларнинг иш сирти азотланади. Деталларга узил-кесил иссиқлик ишлови берилиб ва силликланиб, зарур ўлчамга келтирилганидан кейингина А. амалга оширилади. Пўлат деталларнинг сиртки қатлами аммиак оқимида $500-600^\circ$ т-рада азотланади. Бунинг учун деталь оғзи зич беркитиладиган муфель печта жойланади. Муфельга аммиак (NH_3) юборилади, аммиак азот б-н водородга парчаланади. Азот атомлари деталнинг сиртки қатламига диффузияланади. Азот темир б-н реакцияга киришиб, қаттиқ нитриллар ҳосил қиласи, натижада деталнинг азотланган сиртки қатлами қаттиқ бўлиб қолади. Титан қотишмаларни А. $850-950^\circ$ т-рада ўта тоза азот муҳитида амалга оширилади. Ад.:Тўрахонов А. С, Металлшунослик ва термик ишлаш, Т., 1968.

АЗОТЛИ ИПРИТ — органик бирикма, рангсиз суюқлик. Сувда ёмон, органик эритувчиларда яхши эрийди. А.и. иприт (дихлордиэтилсульфид)дан таркибидаги олтингугурт ўрнига киритилган азот б-н фарқ қиласи. Уларнинг кимёвий ҳоссалари молекуласи таркибида учламчи азот атоми ва галоген атоми бўлишишга боғлиқ. А.и. минерал кислоталар таъсирида сувда эрийдиган, пикрин кислота таъсирида эса сувда кам эрийдиган туз ҳосил қиласи. У меъда-ичак, нафас йўлларини кучли заҳарлаш ва терини яралантириш хусусиятига эга. Бундай моддалар ҳужайра бўлинини сусайтиргани учун кўпчилиги (эмбихин, новэмбихин ва б.) тибиётда ишлатилади.

АЗОТЛИ ЎГИТЛАР — таркибидаги азот бўлган ва ўсимликларнинг азот б-н озиқланиш манбаи сифатида кўлланиладиган органик ҳамда анорганик моддалар, ўсимликларни азот б-н озиқлантириш манбаи. А.ў. 1914—18 й.ларда аммиакни ҳаводаги азот ва во-

дороддан синтезлаш саноат микёсида ўзлаштирилганидан кейин кимё саноатида ишлаб чиқарилди. Ўзбекистонда биринчи марта Чирчик электр кимё ктида 1940 й.да ишлаб чиқарилган. Фаргона азотли ўғитлар з-ди, Навоий кимё к-тида асосий турдаги А.ў. ишлаб чиқарилади. ЎЗР кимё саноатининг А.ў. ишлаб чиқариш бўйича йиллик куввати 2,8 млн. т (1995 й.да 1012,1 минг т А.ў. ишлаб чиқарилди; 100% озиқ-модда ҳисобида). А.ў. органик (гўнг, торф, компост), минерал (аммиакли селитра, аммоний сульфат, мочевина ва сувли аммиак) ҳамда кўкат ўғитлар (люпиннинг кўк массаси, сераделла ва б.)га бўлинади. А.ў.ни и.ч.да аммиак ва нитрат кислота асосий хом ашё бўлиб хизмат қиласи. А.ў. ноқоратупроқ зонада, ўрмонли дашт зонанинг нам жойлари ва сугориладиган дехқончилик зонасида қ.х. ўсимликлари ҳосилдорлигини оширишда энг яхши восита ҳисобланади. Ўсимликлар кўпинча азотнинг минерал бирикмаларидан, асосан, нитрат ва аммоний тузларини узлаштиради. Минерал А.ў.да азот аммиакли, аммиакли-нитратли, нитратли ва амидли кўринишларда бўлиши мумкин. Бу ўғитлар таркибидаги азотни ўсимликлар осон узлаштиради ва унинг таъсири тез билинади. Суформа дехқончилик монтакасида кўлланиладиган А.ў.нинг асосий миқдорини аммиакли селитра ва мочевина ташкил этади.

Аммиакли ўғитларга (азот NH₃ шаклида) аммоний сульфат, аммоний хлорид, аммоний бикарbonат, сувсиз аммиак, сувли аммиак, аммиакатлар киради. Аммоний сульфат таркибидаги аммиакли азот тупроқка ютилмайдиган нитрат ҳолидаги азотга нисбатан тупроқда яхши ушланиб, камроқ ювилиб кетади.

Аммиакли - нитратли ўғитлар (азот NH₃ ва NO₃ шаклида) — буларга аммиакли селитра (аммоний нитрат, нитрат кислотанинг аммоний тузи) ва аммоний сульфонитрат киради. Аммиакли селитра асосан донадор ҳолда ишлаб чиқарилади; бу ўғит таъсирида тупроқнинг муҳити

кучсиз кислотали бўлади.

Нитратли ўғитларга (азот NO₃ шаклида) натрийли, кальцийли, калийли селитралар киради. Нитратли ўғитлар физиологик ишкорийдир, уларни кислотали муҳитга эга бўлган тупроқларда ишлатса яхши натижа беради.

Амидли ўғитларга (азот NH₂ шаклида) мочевина (карбамид), мочевина-формальдегидли ўғитлар киради. Суфориладиган дехқончиликда мочевина А.ў. ичидаги энг самарали ҳисобланади. Мочевина-формальдегидли ўғитлар тупроқ қатламидан ювилиб кетмайди, улар тупроқда секин эрийди. А.ў. меъёри тупроқ-иқлим шароити, ўсимликларнинг биол. ҳусусиятлари, тупроқка солинадиган органик ўғитлар миқдори ва б.га боғлиқ. А.ў. кўллагандаги ўсимликлар ҳосилдорлигини ошиши турлича бўлиб, бу кўрсаткич тупроқка қандай ишлов берилишига, ўстирилаётган экин тури ва б. омилларга боғлиқ. Дала шароитида ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатади, А.ў.ни кўлланганда пахта ҳосили гектарига 13,5—15,7 ц ва ундан ҳам ортиши мумкин. Ҳосилдорлик гектарига 37,4—39,8 ц бўлиши учун пахта даласига гектарига 250—300 кг соф азот миқдорида ўғит солиш зарур (яна к. Минерал ўғитлар).

Рисқивой Ёкубов.

АЗОТОБАКТЕРИН, азотоген-таркибида микроорганизмлар (азотобактер) бўлган бактериал ўғит; азотобактер атмосферадаги азотни ўзлаштириб, уни ўсимлик осон ўзлаштира оладиган шаклга айлантириб беради. Тупроқли А. (бунда нейтрал тупроқ субстрат вазифасини ўтайди) ҳамда агарли А. (субстрат — агар-агар) фарқ қилинади. Тупроқли А. кўлланиладиган жойда тайёрланади. Бунинг учун А. чиринди моддасига бой бўлган томорқа ёки боф тупроғида кўпайтирилади. А. маҳсус з-д ва лаб. ларда торфли, чиринди ёки агарли препарат ҳолида тайёрланади. А. дуккаксиз ўсимликларнинг азотли озиқланишини яхшилаш учун маданийлашган, ней-

трап реакцияли ҳамда таркибидә етарлы миқдорда фосфор бўлган тупрокқа уруғлик б-н бирга солинади. 1 га ерга сарфланадиган уруғлик нормасига 3—6 кг А. кўшилади (қ. Азот тўпловчи микроборганизмлар, Бактериал ўғитлар).

АЗОТОЛЛАР, нафтоллар — қаттиқ, рангсиз моддалар. Сувда эримайди, ишқорлар б-н киздирилганда туз ҳосил қилиб, эрийдиган ҳолга ўтади. Ишқорий мухитда А. газламага бирикаб, сўнгра диазобирикмалар б-н ишланганда мустаҳкам ранг ҳосил қиласди. А. азобўёклар олишда, тўқимачилик материалларини бўяшда ишлатилади.

АЗОТФИКСАТОРЛАР - қ. Азот тўпловчи микроорганизмлар.

АЗОТФИКСАЦИЯ, азот тўплаш — микроорганизмларнинг молекуляр азотни ўзлаштириб, ундан азотли бирикмалар ҳосил қилиш жараёни. Асосий азот тўпловчи микроорганизмлар туганак бактериялардир. Уларга дуккаклиларда ва б. ўсимликлар б-н симбиоз яшаб, атмосфера азотини ўзлаштирувчи бактериялар ҳамда кўк-яшил сувўтлар, азотобактер, актиномицетлар, клостридиялар вакиллари ва б. тупрок бактерияларидан иборат эркин яшовчи микроорганизмлар киради. Молекуляр азотни биологик ўзлаштирувчилардан рационал фойдаланиш ҳосилни оширишга ва минерал ўғитлардан тежамли фойдаланишга имконият яратади.

Француз олимни Ж. Буссенго юксак ўсимликлар, мас, дуккаклилар б-н симбиоз ҳолатда яшовчи азот тўпловчилар устида биринчи аниқ тажрибалар ўтказган (1838). Инглиз олимлари Г. Гельригер ва Г. Вильфарт ўз илмий ишларидаги дуккакли ўсимликлар илди-зидаги сўгалсимон ўсимталар б-н ўсимликнинг эркин азотни тўплаши ўртасида боғлиқлик борлигини исботлаб бердилар (1888). 1866 й.да рус олимни М. С. Воронин туганак тўқималарида микроскоп таначаларни тавсифлаб берган. Голланд микробиологи М. Бейеринк 1888 й.да туганак бактерияларни тоза ҳолда ажратиб

олган. У туганак бактериялар молекуляр азотни ўзлаштириб, туганаклар ҳосил қилишини асослаб берди. Рус олимни С. Н. Виноградский 1893 й.да биринчи бўлиб азот тўпловчиларни тоза ҳолда ажратиб олишга муваффақ бўлди. Бу Clostridium pasteurianum деб аталган спора ҳосил қилувчи анаэроб таёқчалар эди (қ. Анаэроблар). М. Бейеринк 1901 й.да молекуляр азотни ўзлаштириш қобилиятига эга бўлган аэроп бактерия — Azotobacter ни кашф қиласди (қ. Аэроблар).

Тоза бактериялар газсимон азотни ўзлаштирамайди. Бу жараён факат юксак ўсимликлар б-н симбиоз ҳолатда юз беради. Бактериялар ўсимлик синтез қилган органик бирикмалар б-н, ўсимликлар эса ўз навбатида туганаклардаги боғланган азот бирикмалари б-н озиқданади. Боғланган азот туганаклардан аминокислота шаклида ўсимликнинг ер устки қисмига ўтади. Ўзлаштирилган азотнинг бир қисми илдиз орқали тупрокқа ўтади. Унумли азот тўпланишини таъминловчи дуккакли ўсимликлар б-н туганакли бактериялар ўртасидаги муносабат маълум тадбирлар мажмуаси (оптималь наимлик, яхши аэрация, т-ра, pH, харакатчан фосфор, калий, микроэлементларнинг бўлиши ва б.) ёрдамида амалга ошади. Ёзга — беда алмашлаб экишда беда туганак бактериялари ҳар гектарда 100—150 кг азот тўплайди.

Эргаш Зиямұхамедов.

АЗРОИЛ — ислом динида тўрт бош фариштадан бири, жон олувчи фаришта. Ривоятларга кўра, А. дастлаб оддий фаришта бўлган, Аллоҳ Одаматони яратиш учун фаришталарни ердан тупрок олиб келишга юборади. Ер қаршилик кўрсатади ва фаришталар ундан бир сиқим ҳам юлиб ололмайдилар. Бу ишни факат А. бажарганлиги сабабли у ўлимдан устун турувчи фаришта деб ҳисобланган. У тўрт минг қанотли, тўрт юзли ва танасида ер юзида яшовчилар қанча бўлса, шунча кўзи ҳамда тили бўлган даҳшатли маҳлук шаклида тасвирланади. А. одамлар тақдирини билади, аммо уларнинг

хар бирининг ўлиш вақтини билмайди. Бу муддат яқинлашганда Аллоҳ таҳти олдида ўсадиган дараҳтдан ўлимга маҳкум этилган кишининг номи ёзилган барғузилиб ерга тушар экан. Шундан кейингина А. қирқ кун ичидаги унинг жонини олиши керак экан. А. тақвадорларнинг жонини осонгина, гуноҳкорларнинг жонини эса кийнаб олар экан. Жони олинаётган одам А.га турли қаршиликлар кўрсатсада, пировард натижада енгилар экан.

Христианликдаги тўрт асосий фаришта (архангеллар — Гавриил, Михаил, Азраил, Серафиил) исломдаги Жаброил, Микоил, Азроил ва Истрофилга мувофиқ келади. Булар Қуръонда «ал-мукаррабун» (яқинлар, яқинлаштирилганлар) деб аталган.

АЗУЛЕНЛАР - [бицикли (5.3.0) де-капентанлар], ўзаро конденсияланган 5 ва 7 ҳалқадан иборат бекзорд арома-тик бирикмалар. Энг содда вакили азулен-дир (I). Азулен кўк рангли пластинка ҳолидаги модда. Суёкланиш т-раси 98,5—99°, кайнаш т-раси 170% концен-трланган минерал кислоталарда яхши эрийди. А. ҳалқаларнинг носимметри-клиги сабабли биполярдир (II).

Айрим А. эфир мойлари таркибида учрайди. Тиббиётда тиш тозаловчи во-ситалар тайёрлашда ва атири-упа и.ч.да кўлланилади.

АЗУРИТ (франц. L'azur, араб, ложу-вард — ҳаво ранг тош, лазур) — минерал. Қаттиклиги 3,5—4. С.оф.—3,89. Ранги тўқ кўк. Моноклин системасида таҳтача ва призмалар ҳосил қилиб кристалла-нади. Кўпинча кукунсимон уюм холда учрайди. Ойнасимон ялтирайди. Кисло-таларда углекислота чиқариб енгил эрийди. Ер устида миснинг бирламчи руда минерали — халькопирит, борнит, хира ранглиrudалар ва б.нинг оксидланиши хисобига ҳосил бўлади. А. б-н ёнма-ён тумга мис, малахит, куприт, хризокола ва б. мисrudаларининг оксидланиш зонасида учрайди. А.нинг таркибида мис 55,3%. А. мис олиш, тўтиё ва кўк ранг и.ч.да ишлатилади.

АЗФАРИЙ (тахаллуси; асл исми Мирза Алибахт) (1760, Дехли — 1819, Мадрас) — шоир, олим, таржимон. Бобурийлар сулоласидан. Мусиқа, ҳарб ва табобат илмини мукаммал ўрганганд, туркий, урду, форсий ва араб тилларида ижод қилган. З девони, «Воқиоти Аз-фарий» ва б. тарихий-биографик асарлари; «Фарҳанги Азфар;:й» («Азфарий лугати»), «Мезони туркий», «Насаби тур-кийи чигатойи», «Насаби туркий» каби 15 дан ортиқ китоблари бор.

Уларда бобо тил (туркий тил) ва унинг грамматикасини ўрганишга да-ъват этган, унинг лугавий бойлигини на-мойиш қилган. Навоийнинг «Махбуб ул-кулуб» ва Бобурнинг «Аруз рисоласии»ни «Аруззода» номи б-н форс тилига назм ва насрда таржима қилган. «Аруззода»нинг 1836 й.да котиб Махмудали Сайд кўчирган қўлёзмаси Мадрас давлат шарқ қўлёзмалари кутубхонасида сақланади.

АИД (Гадес, Плутон) — юонон мифо-логиясида ер ости дунёси ва ўниклар салтанатининг худоси. Шунингдек мазкур салтанатнинг ўзи ҳам А. деб аталган.

АИ ЖАЛ (Айзаул) — Хиндистондаги шаҳар, Мизорам штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 154 минг киши (1991). Хунармандчилик буюмлари ишлаб чиқарилади.

АЙБ (хукуқда) — жавобгарликка тортишнинг зарур шарти. Жиноят содир этганикда айбланаётган ҳар бир шахс қонуний тартибда айби судда ошкора кўриб чиқилиб, аниқланмаганига қадар А.ли эмас, деб хисобланади (ЎзР Конституциясининг 26-моддаси). Жиноят содир этишда А.дор деб топилган шахс қонунда белгиланган хукуқлардан фойдаланади ва мажбуриятларни бажаради (ЎзР ЖК 4-моддаси). Жиноят содир этишда А.дор бўлган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо ёки бошқа хукукий таъсир чораси одилона бўлиши, яъни жиноятнинг оғир-енгиллигига, А.нинг ва шахснинг ижтимоий ҳавфлилик дарражасига мувофиқ бўлиши, ҳеч ким айнан битта жиноят учун икки марта жа-

вобгарликка тортилиши мумкин эмас (ҮзР ЖКнинг 8-моддаси). Майлум ёшга тўлган, акли расо шахс қонунда белгиланган тартибда А.и исботланган ва ҮзР ЖК б-н тақиқланган ижтимоий хавфли қилмиш (харакат ёки харакатсизлик) учунгина жавобгар бўлади, шунингдек қилмишида жиноят тарки-бининг мавжудлиги аниқланган ҳар бир шахс жавобгарликка тортилиши шарт(8—10;- 14;- 16—18-моддалар). ҮзР ЖКда назарда тутилган жиноий қилмишини шахс қасдан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этишда А.ли деб топилиши мумкин (20—23-моддалар). Агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини англамаган, англаши мумкин ва лозим ҳам бўлмаган ёки унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етмаган ва ишнинг ҳолатларига кўра кўзи этиши мумкин ва лозим ҳам бўлмаган бўлса, бундай қилмиш А.сиз ҳолда содир этилган деб топилади (24-модда). Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш шахснинг жавобгарлигини ва уни Али деб топишни истисно қиласди. Жиноятни охи-рига етказишдан ихтиёрий қайтган шахс, агар амалда содир этган қилмишида бошқа жиноят таркибининг барча аломатлари бўлса, шу жиноят учун жавобгарликка тортилиши ва А.ли деб топилиши мумкин (ҮзР ЖК 26-моддасининг 1—2—3-кисмлари). ҮзРЖПК 2-моддаси талабига кўра, Жиноят-процессуал қонун хужжатларининг вазифаларидан бири А. и бўлмаган ҳеч бир шахс жиноий жавобгарликка тортилмаслиги ва хукм қилинмаслиги шартлиги тўғрисида кўрсатма беришдир. Бунинг учун суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд жиноят юз берганлиги, унинг содир этилишида ким А. дорлигини, шунингдек у б-н боғлиқ барча ҳолатларни аниқлаши шарт (ҮзР ЖПК 22-моддасининг 1-кисми). Гумон қилинувчи, А.ланувчи ва судланувчи жиноят иши кўзғатилган ва тергов харакатлари ёки суд муҳокамаси ўтказилган иш бўйича жиноий ҳодиса юз бермаган бўлса, унинг

қилмишида жиноят таркиби бўлмаса ва унинг содир этилган жиноятга дахли бўлмаса, А.сиз деб топилиши ва реабилитация килиниши шарт (ҮзР ЖПК 83-модда). Гумон қилинувчининг у содир этган жиноят ҳақидаги кўрсатувлари ва А.ланувчининг ўз айбига иқорор бўлиши мавжуд тўғри, эътироzeиз ва холис далиллар мажмуи б-н тасдиқланган тақдирдагина уни А.лаш, суд томонидан А.ли деб топиш учун асос бўла олади (ҮзР ЖПК 112-моддасининг 1-кисми). А.ни бўйнига олиш тўғрисидаги ариза ушбу Кодекснинг И 2-моддаси асосида баҳоланиб, у тўғри, ҳаққоний, эътироzeиз ва холис далил деб топилгандагина судланувчини А.ли деб топиш учун асос килиб олиниши мумкин (қ. Айбина бўйнига олиш тўғрисидаги арз). Шахсни тўла ёки кисман реабилитация этилишининг мулкий ва б. оқибатлари ҮзР ЖПКнинг 302—313-моддаларида бата-феил кўрсатилган. Жиноят иши бўйича дастлабки тергов тамомланиб иш А.лов хуносаси б-н судга юборилганда, суд (судья) ҮзР ЖПК 396-моддасининг 2-банди талабига кўра, унда А.ланувчининг реабилитация этиш асослари мавжуд бўлса, ишни судда кўриш учун тайинламасдан уни тугатиш тўғрисида ажрим чиқариши лозим. Реабилитация асослари иш судда кўриш учун тайинлангандан сўнг маълум бўлса, ишни тугатиш ушбу Кодекснинг 401-моддаси талаби асосида ҳал қилинади. Суд (судья) иш бўйича айблов хукми чиқарса, ушбу хукмда судланувчини ҮзР Жиноят кодексининг тегишли моддасида назарда тутилган жиноятни (жиноятларни) содир этганликда А.ли деб топиш масаласини ҳал қилиши лозим (ҮзР ЖПКнинг 457-моддаси). Агар суд иш бўйича оқлов хукми чиқарса, судланувчини А.ли деб топиши мумкин эмас (ҮзР ЖПКнинг 464, 470-моддалари). Агар окланган судланувчи қамоқда бўлса, у оқлов хукми эълон қилиниши б-н қамоқдан озод этилиши лозим (474-модда).

АЙБ ЭЪЛОН ҚИЛИШ - айб-

дор сифатида жавобгарликка тортиши ҳакидаги қарорни айбланувчига эълон қилиш. Муайян шахс томонидан қилинган жиноят ҳакида етарли далил (асос) тўплангандан сўнг ЎзР ЖПКнинг 46; 98—100- ва 110-моддаларига биноан қарор чиқарилиб, унда айбланувчига қўйилаётган айб аниқ кўрсатилади. Ушбу қарор б-н танишув пайтида айбланувчи ўзининг қандай жиноят қилишда айбланаётганини аниқ билиб олади ва тушунтириш беради. Айб эълон қилувчи шахс айбланувчига айб ҳамда қўлланилаётган қонун мазмунини унинг ўзини химоя қилиш учун зарур процессуал хукукларини тушунтириб берishi шарт. Айбланувчи мазкур қарор б-н танишганлиги учун имзо чекади. Сўнгра эълон қилинган айбнинг барча бандлари бўйича қайта бошдан сўрок қилиниб, ўз айбига икорми, йўқми эканлиги аниқланади. Тергов тугагунга қадар айбланувчининг асосли қўшимча илтимослари бажарилади, вожлар текшириб кўрилади.

АЙБНИИ БЎЙНИГА ОЛИШ ТЎҒРИСИДАГИ АРЗ — ариза берувчининг ўзи содир этган жинояти тўғрисида у шу жиноятни содир этишда гумон қилинмасдан ва унга айблов эълон қилинмасдан олдин берган хабари (ЎзР ЖПК, 113-модда). А.б.о.т.а. оғзаки ёки ёзма бўлиши мумкин. Суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд оғзаки хабарномани баённомада акс эттиради, унга арз қилувчининг шахсига доир маълумотлар киритилади ва унда арзнинг мазмуни биринчи шахс номидан баён қилинади, баённомага арз қилувчи ва суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки судья имзо чекади. Арз суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд томонидан ушбу Кодекснинг 112-моддасида кўрсатилган қоидаларга мувофиқ баҳоланади. А.б.о.т.а. ушбу Кодекснинг 322-моддаси I-кисми (5-банди) талабига кўра жиноят ишини қўзғатишига асослардан биридир.

ЎзР ЖПКнинг 54-модда 2-кисми, 55-модда I-кисми «а» бандига асосан бундай арз жазони енгиллаштирувчи

холат, деб топилиши шарт.

АЙБЛАНУВЧИ - ЎзР ЖПКда белгиланган тартибда А. тариқасида жиноят ишида иштирок этишига жалб қилиниши ҳакида айблов қарори чиқарилган шахс. Бундай қарор терговчи ёки прокурор томонидан чиқарилади (Кодекснинг 45-, 361-моддалари). Ушбу Кодекс 46-моддаси I-кисмининг талабига кўра А. ўзининг нимада айбланаётганини билиш; ўзига қўйилган айблов юзасидан ва ишнинг бошқа ҳар қандай ҳолатлари бўйича кўрсатув ва тушунтириш бериш; ўз она тилидан ва таржимон хизматидан фойдаланиш; химоячига эга бўлиш ва у б-н ҳоли учрашиш (к. Адвокат, Адвокатура); хукукларини химоя қилинши шахсан ўзи амалга ошириш; илтимоснома бериш ва рад этиш; далиллар тақдим қилиш; терговчи ёки суриштирувчининг рухсати б-н тергов ҳаракатларида иштирок этиш; дастлабки тергов тамом бўлганидан сўнг ишнинг барча материаллари б-н танишиб чиқиш ва ундан керакли маълумотларни ёзib олиш; терговчи ёки прокурор томонидан жиноят ишининг тугатилганлигига норозилик билдириш ва суд мухокамаси ўтказиши талаб қилиш (84-, 421-моддалар); биринчи инстанция ва кассация инстанцияси судининг мажлисларида, суднинг рухсати б-н эса, назорат инстанцияси суди мажлисларида иштирок этиш; суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг ҳаракатлари устидан шикоятлар бериш (498—500-, 510-моддалар); суд мажлисининг баённомаси б-н танишиш ва у ҳақда ўз мулоҳазаларини билдириш (426-, 427-моддалар); иш бўйича келтирилган протестлар, кассация шикоятларидан хабардор бўлиш ва уларга эътиrozлар билдириш (505-модда) хукукига эгадир.

А.: суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг чақиравига биноан ҳозир бўлиши; дастлабки тергов ва суд мухокамасида иштирок этишдан бош тортмаслиги; далилларни йўқ қилиш, сохталаштириш, гувоҳларни кўндиришига уриниш ва б. қонунга хилоф ҳаракатлар

б-н ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилмаслиги; ўзига нисбатан танланган эҳтиёт чорасидан келиб чиқадиган тала-бларни бажариши; гувоҳлантириш, экспертиза учун тиббий муассасага жойлаштириш ҳақидаги суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг қарорлари ва суднинг ажримлари ҳамда ушбу Кодексда назарда тутилган бошқа процессуал қарорлар ижро этилишига тўсқинлик қилмаслиги; ишнинг тергови ва суд мажлиси вактида тартибга риоя этиши шарт. А. зиммасига кўрсатув бериш, шунингдек ўзининг айбдор эмаслигини ёки ишнинг бошқа бирор ҳолатларини исботлаш мажбурияти юкланиши мумкин эмас (46-модданинг 2-, 3-қисмлари).

А.га нисбатан тергов органлари иш судга ўтгунча турли эҳтиёт чораларини шу жумладан, тилхат б-н очикда колдириш, кафиллик ва ш.к.ни кўлланиши мумкин. А. судга берилгандан сўнг суд қарори б-н жазога хукм килинса, маҳкум деб аталади.

АЙБЛОВ (хуқуқда) — муайян жиноий қилмишни содир этганлика айбланиб, жиноят ишида айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилинган шахснинг айбдорлигини исботлаш мақсадида қилинган харакат. А. шахсни жиноят ишида айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш тўғрисидаги терговчи ёки прокурорнинг қарорида баён килинади (ЎзР ЖПК, 361-модда).

А.ни ўзгартириш, тугатиш, тўлдириш ва тугатилган А. ни кайта тиклаш тартиблари ушбу Кодекснинг 362- ва 363-моддаларида назарда тутилган. А. уч хил бўлиб А.ни 1) судда кўрилаётган жиноят ишида қатнашаётган прокурор давлат номидан (қ. Прокурор. Ушбу Кодекснинг 409-моддаси), 2) жамоат бирлашмалари ва жамоалар суд муҳокамасида жамоат айбловчisi тариқасида иштирок этиш учун юборган ва-кил — жамоат номидан (қ. Жамоат айбловчisi. Ушбу Кодекснинг 42-моддаси) ва 3) жабрланувчи шахсан

ўзи ёки вакили орқали (қ. Жабрланувчи, Жабрланувчининг вакили. Ушбу Кодекс 55-модда 1-қисми) қувватлаши мумкин. Прокурор давлат айбловчisi тариқасида суд мажлисида аниқланган ҳолатларга қараб А.ни қувватлаш, ўзгартириш ёки А.дан воз кечиш хуқуқига эга. Прокурор (давлат айбловчisi) А.ни қувватлаш, ўзгартириш ва ундан воз кечиш хусусида ўз фикрини судга ёзма тариқасида топшириши лозим. Жамоат айбловчisi А.нинг исботлангани ҳақида судда фикр беришга ва А. дан воз кечишга ҳақли. Жамоат бирлашмаси, жамоат ўзи йўллаган жамоат айбловчisinи хоҳлаган вактда чакириб олишга ёки уни бошқа вакил б-н алмаштиришга ҳақли. Агар жамоат айбловчisi чакириб олинган бўлса, вакил юборган жамоат бирлашмаси ёки жамоат жамоат А.идан воз кечган хисобланади.

АЙБЛОВ ХУЛОСАСИ — жиноят юзасидан тергов натижасида аниқланган ҳолатлар ва айб мазмуни баён этилган процессуал хужжат. Айбланувчи ва унинг химоячисини жиноят ишидаги барча материаллар б-н танишириб бўлгач, терговчи, башарти ишни судга юбориш учун етарли асослар борлиги тўғрисидаги фикри ўзгармаган бўлса, А.х. тузади. А.х. тавсиф-асослантириш ва хулоса қисмларидан иборат бўлади. Тавсиф қисмida дастлабки терговда аниқланган ҳолатлар: жабрланувчи-нинг шахси тўғрисидаги маълумотлар келтирилади ҳамда эълон қилинган айбловнинг мазмуни ЖКнинг шу жиноятни назарда тутган моддаси ёки моддаларини ҳам кўрсатган ҳолда баён қилинади. А.х.да баён қилинган ҳолатларни тасдикловчи иш сахифалари кўрсатилиши керак. А.х. қаерда ва қачон тузилганлиги кўрсатилиб, терговчи томонидан имзоланади (ЎзР ЖПК, 379-модда).

А.х.га терговчининг фикрича суд мажлисига чакирилиши лозим бўлган шахсларнинг рўйхати, шунингдек кўлланилган эҳтиёт чоралари, гумон килинувчи ва айбланувчи қанча вақт қамоқда сақланганлиги тўғрисидаги, ашёвий далиллар, фуқаровий даъвони ва мол-мулкнинг мусодара килиниши эҳтимолини таъминлаш чоралари, суд чиқимлари тўғрисидаги маълумотлар илова килинади. Терговчи А.х.ни им-золаганидан кейин жиноят ишини дарҳол прокурорга юборади (ЎзР ЖПК 380—381-моддалар).

АЙБНОМА — қ. Айблов хulosаси.

АЙБОНА — шариатга биноан бирор кимса жамоат тартибини бузса (ичкиликхўрлиқ, киморбозлик каби), ахлоқсизлик қилса, бирор косиб бозорга сифатсиз буюм ишлаб чиқиб сотса ва ҳ.к. ман этилган ишларни қилса, унинг гуноҳи эвазига ундириб олинадиган пул ёки нарса.

АЙБСИЗЛИК ПРЕЗУМПЦИЯСИ

- айбдорнинг жинояти қонуний тартибда исбот қилинмагунча, уни айбсиз деб фараз қилиш. Гумон килинувчи, айбланувчи ёки судланувчи унинг жиноят содир этишда айбдорлиги қонунда назарда тутилган тартибда исботлангунга ва қонуний кучга кирган суд хукми б-н аниклангунга қадар айбсиз ҳисобланади. Гумон килинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбсизлигини исботлаб бериши шарт эмас ёки ўзини айбдор деб кўрсатиш ҳам қонунда белгилangan тартибда айби исботланмагунча уни айбдор деб бўлмайди. ЎзР ЖПКлинг 23-моддасида кўрсатилишича, айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни барта-раф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон килинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал килиниши лозим. Қонун кўлланилаётганда келиб чиқадиган шубҳалар ҳам гумон килинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг фойдасига ҳал килиниши кепар.

АЙВАЗОВСКИЙ (Гайвазовский)

Иван Константинович (1817.17.7 — Феодосия — 1900.19.4) — рус рассоми. Арманни оиласида туғилган. 1845 й.дан академик, 1847 й.дан проф., 1887 й.дан Петербург БАнинг фахрий аъзоси. Шунингдек, бир қатор Европа БАларининг аъзоси бўлган. 1845 й.дан Феодосияда яшаган. А. мероси 6 мингга яқин рассомлик асарларини ташкил этади. А. асарлари асосан дengиз манзараларига бағишлиланган, бепоён океан ва дengизларнинг қудратли тўлқин ва тўфонлари, уларнинг сокинлиги, ботаётган қўёш нурида сувнинг жилваланиши, ойдин тун манзаралари тиниқ ва ёрқин бўёклар б-н нафис ифодаланади. А.нинг «Тўққизинчи вал» (1850) асарининг мазмунни драматик бўлишига қарамай, кишида ғусса туғдирмайди; «Тунги бўрон» (1864), «Шимолий дengиздаги бўрон» (1865), «Бўрон» (1872), «Дengизда ойдин тун» (1878), «Қора dengиз» (1881), «Феодосияда ой чиқиши» (1892) каби манзаралари тундаги табиатнинг рангтасвирдаги лирик ифодасидир. «Венеция» (1849), «Малага» (1854), «Родос ороли» (1861), «Крит оролида» (1867) каби асарлари рассомнинг чет элга саёҳатлари натижасидир. 1880 й.да Феодосияда бадиий устахона ва расмлар галереясини ташкил этди, кейинчалик булар А. номи б-н атала бошланди.

АЙВОН — Ўрта Осиёда иқлимий шароит (асосан ёз фасли)га мўлжаллаб қурилган усти ёпиқ, 1, 2 ёки 3 томони очиқ бино. А.нинг шим.га қаратиб солинадиган (терс айвон) ва жан.га қаратиб солинадиган (ўнг айвон, кунгай айвон) хиллари бўлади. Тузилиши жиҳатидан А.нинг даҳлиз-А., устунли А., равокли А. каби турлари бор. Равокли А.нинг энг мураккаби пештоқ шаклида қурилади. А. саҳни кўпинча суфа (супа) деб аталади. А., одатда, чиройли қилиб безатилади. Шифти ва деворлари бўялади, ёточ устунларига ўйма нақшлар солинади.

А. ўзбек миллий меъморлигига қад. дан турар жой ва жамоат биноларининг мухим қисми бўлиб келган. А. ҳовли, масжид, Мадраса, дўкон ва саройларда

ёзги бино сифатида курилган. А. жойнинг иқлимий шароитига караб турли шаклда курилади. Мас, Фарфона водийсида А. иморат олдига курилиб, «пешайвон» деб юритилади. Бухоро А.лари баланд ва камбарпаст бўлади. Тошкент ва Самарқанд А.лари кўпинча хоналар олди ва оралиғига курилади. Хоразм (кўпроқ Хива) А.лари атрофдаги хоналардан баландроқ ва шим. томонга қаратиб курилади. Бундай А.ларни хоразмликлар «уллу (катта, шоҳ) айвон» дейишади. Хива ҳовлиларида камбар (терс) А.лар ҳам бўлиб, улар кўпинча хўжалик бинолари олдига курилади. Баъзи шеваларда (Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида) бостирма шаклидаги биноларни ҳам А. деб атайдилар. Халқ тилида бинонинг бошқа халқлар меъморлигидан ўтган балкон, веранда каби қисмлари ҳам А. деб юритилади.

АЙГУНЬ ШАРТНОМАСИ - Россия б-н Хитой ўртасида Айгунь ш.да тузилган шартнома (1858). Амур дарёси бўйлаб чегара чизиги ўрнатишни белгилаган. А.ш.га биноан, Амур дарёсининг сўл қирғоидаги ерлар (Аргунь дарёсидан то Амурнинг денгизга қуилишигача бўлган ерлар) Россияга қўшилди. Амурнинг Уссури дарёсигача чўзилиб кетган ўнг сохилидаги ерлар эса Хитойга ўтди. Натижада Россия ва Хитой кемалари Амур, Уссури ва Сўнгари дарёларида сузуб юриш учун тенг ҳукуқка эга бўлди. Икки мамлакат шу дарёлар орқали савдосотик қиласидаги бўлди. А.ш.га биноан Уссури ўлкаси бўйлаб белгиланган чегарани Тяньцзинь (1858) ва Пекин (1860) шартномалари қайта тасдиклади.

АЙДАР (Хайдар) — устида тош парчалари уюлиб ётган қир, тепа, дўнглар, яъни тош кокилли дўнглар. Шамол қирларнинг устки қисмидаги ғовак майдага жинсларни учирив кетгач, ийрикрок тоғ жинслари бўлакларининг кўриниб колишидан хосил бўлади. Жой номлари тарзида ҳам учрайди: Айдар шўрхоги, Айдар кўли, Айдарли қишлоғи.

АЙДАР КЎЛИ (Хайдар кўли) - Нуру-

та тизма тоғларининг шим. этагидаги кўл. Шим. қирғоклари Шарқий Кизилкўмга туташади. Жиззах ва Навоий вилоятлари худудида. А.к. ўрни Шим. Нурота ёни тектоник букилмасидан иборат. 1969 й.гача Айдар шўрхоги (ботиги)да майдада шўр кўллар ва шўрлар (Жалпоқшўр) кенг тарқалган эди. 1968—69 й.ларда ёғингарчиликнинг ҳаддан ташқари кўп бўлиши туфайли Сирдарё оқимининг бир қисми (карийб 21 км³) Чордара сув омбори ва Арнасой орқали Айдар ботигига оқизилди, чунки Орол денгизига оқизиш учун шунча сув Сирдарё ўзанига сифмас эди. А.к. шу тариқа ташкил топди. А.к.нинг тоғ этагидаги жан. қирғоклари анча текис ва сув ости ён бағирлари нисбатан тикроқ, шим. қирғоклари нотекис ва кия, орол ва ярим ороллар мавжуд. А.к. нинг шим. қисми анча саёз, ўртacha чук. 10—12 м, чуқур жойлари 26—30 м, айрим жойларда чук. 40 м гача. А.к. тор йўлаклар орқали Тузкон ва Арнасой кўллари б-н туташган. А.к. Жиззах вилоятидаги Оқбулук, Санѓзор дарёсининг Қийли ташламаси, Чордара сув омбори ва Арнасойга куйилаётган Марказий Мирзачўл ташламаси оқими хисобига тўйинади. 1994—95 й.ларда қиши ва баҳорда Чордара сув омборидан катта ҳажмда сув келиши натижасида Арнасой, Тузкон ва Айдар кўлларининг сув майд. 184 минг га дан 320 минг гектарга етди. Уз. 159 км, эни 26 км. Сувининг минераллашув даражаси 1 л да қарийб 12—15 г ва ундан ортиқ. А.к.нинг қирғоқка яқин саёз жойлари ва ороллари атрофи қамиш ва б. сув ўсимликлари б-н банд. А.к. да зозора балиқ, лаққа балиқ, судак, товон балиқ, лещч ва б. балиқ турлари мавжуд. Балиқ овланади (йилига ўртacha 3 минг тдан зиёд). Коравой, сақоқуш, чайка, ёввойи ўрдак ва б. сувда сузувлари кушлар яшайди.

АЙДАХО — АҚШ шим.-ғарбидаги штат. Катта қисми тоғлардан иборат. Шим. ва марказида Қояли тоғлар, шарқида Колумбия платоси, жан.да Снейк дарёси текислиги бор. Майд. 216,4

минг км². Ахолиси 1,1 млн. киши (1992), жум-ладан, шаҳар ахолиси 47,5%. Маъмурий маркази — Бойсе ш. З мингта яқин маҳаллий халқ — индейслар бор. Шим. қисмида кончилик саноати ва рангли металurgия (кургошин, рух), жан. қисмида сугориладиган дехқончилик (Снейк дарёси ва унинг ирмоқлари водийларида) иқтисодиётининг асосини ташкил этади. Сугориладиган экин майдони ишланадиган ерларнинг 1/3 қисмини банд қилган. Асосий экинлари: картошка (экин майдони жиҳатидан АҚШ да 1-ўринда, ялпи хосили жиҳатидан 2-ўринда туради); қанд лавлаги (АҚШда қанд лавлагининг 1F10 қисми), бүгдой ва ем-хашак экинлари экиласди. Богдорчилик, яйлов чорвачилиги ривожланган. К.х. товар маҳсулотининг ярмига якинини чорвачилик беради. А.да кумуш, рух ва кўргошин қазиб чиқарилади. Фосфорит захираси катта. Ишлаб берувчи саноатда асосий тармоклари — рангли металurgия (Келлогг), озиқ-овқат саноати, ўрмончилик. Штатнинг марказий қисмида атом энергияси соҳасида илмий иш олиб борадиган йирик марказ бор. Туризм (Куёш водийси ва б.) ривожланган, курорт кўп. Американи гарбдан шарқка кесиб ўтадиган 2 та.т. магистрали А.дан ўтади.

АЙЕ-АИЕ, Мадагаскар кўлоёғи (*Daubentonina madagascariensis*) — кўлоёқлилар оиласининг ягона тури, лемурлар, яъни чала маймунлар кенжак туркумига мансуб. Кўриниши маймунларга ўхшамайди, 1860 й.да лемурларга якинлиги аниқланган. Танасининг уз. 40 см, бароқдуми 60 см. Жуни қаттиқ, корамтир кулранг ёки қора. Боши ва кулоқлари катта, оёклари бир хил узунликда. Бош бармоғи бошқа бармоқларига қарши кўйилмаган. Фақат кейинги оёкларидаги бош бармоқлар тирноғи ясси. Мадагаскарнинг шим.-шарқидаги бамбук ўрмонлари чакалакзорларида якка ёки жуфт бўлиб яшайди. А.-а.—тунги хайвон, кундузи баланд дараҳтларнинг учидаги шохлар орасида куруқ новда ва барглардан ясаган уясида ух-

лайди. Ҳашаротлар, қушларнинг тухуми, бамбукнинг ёш новдалари, шакар қамиш ва манго меваси б-н озиқланади. Табиият яшаш муҳити бузилиши туфайли А.-а. нинг йўқолиб кетиш хавфи туғилган. Ҳозир А.-а. учун Куси-Мангабе оролида кўриқхона ташкил этилган. А.-а. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилотнинг Қизил китобига киритилган.

АЙЕР (Ayeg) Алфред Жулс (1910.29.10) — инглиз файласуфи, неопозитивизм вакили. Вена тўгараги фояларини тарғиб қилган. Сўнгти асарларида тилшунослик фалсафасига оид тамойиллар кўпроқ кўзга ташланади.

АЙЁМ (арабча, явм ва кун сўзининг кўплиги) — байрам олди ва байрам кунлари. Кутлуғ ва табаррук кунлар маъносида улуғ айём (улуғ кунлар) деб қўлланилган. «Улуғ айём» ибораси б-н бир қаторда, ўзбек халқида «айёмлари кутлуғ бўлсин», «айёмингиз муборак бўлсин» тарзида байрам б-н кутлаш, яхши тилаклар тилаб, бир-бирларига мурожаат қилиш одат бўлиб қолган.

АЙЁР, айёрлар (араб. — муғомбир, дайди, ялангоёқ, маҳфий иш олиб борувчи) — 1) Ирок ва Эрон шаҳарларида 9—11-аларда диний ва сиёсий тусдаги ғалажёнларда фаол иштирок этган гозийларнинг бир табақаси. Мас, саффорийлар кўшинининг таркибий қисмини ал-мутатаввиҳа («кўнгиллилар») ташкил қилган, уларни камситиб А. деб («муттаҳамлар» маъноси хам бор) аташган. А. табақаси ерсиз ва қочоқ дехқонлар хисобига сафини тўлатиб борган. А. мамлакат сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаганлар. Жангда алоҳида жасорат, шижаот кўрсатган А. юкорироқ табақага — сарҳанглар қаторига ўтказилган; 2) ўрта асрларда ўзаро жанг килувчи икки мамлакатнинг биридан иккинчисининг орқа томонига, шунингдек душман кўшини орасига маҳфий равишда юборилиб, унда хийла-найранг ишлатиб кутку солиш, кўшиннинг орасини бузиш, энг ке-ракли кишиларни алдаб йўлдан уриш ёки қўлга тушириш каби ишлар б-н

шугулланувчи шахс.

Ўтмишда хон (бек)ликлар ўргасидаги ўзаро низо-жанжалларда А.лар катта хизмат қилган. Mac, Мехтарбоди Ялдой Самарқандий, Чор Зўлобий, Догули, Хавориқ («Абомуслим» достонида), Камак Кайёний («Жамшид» достонида), Ёсуман (A. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида) ва б.; 3) мугомбир, «тулки», ўз фойдаси учун зимдан иш килувчи шахс; 4) бадиий адабиётда шўх, дилрабо, нозли, сеҳргар, ўзига ром этувчи ёр (маъшука).

АЙЛ — от, эшак, хачирнинг эгаржабдугини маққам тутиб турадиган тасма. Уз. 1,5 м ча, эни 7—8 см, икки учида тўқаси бўлади. Эгар устидан тортиб боғланадигани жун ёки ипдан тўқилади ва ички A. дейилади. Эгар тўшаги устидан уриладигани кайишдан ясалиб, пуштон ёки босма A. дейилади. **АЙИНШИҚ** — кийим безаги; қорақалпоқ болалари кийимига тақилади. A. методан учбурчак шаклда тайёрланиб, турли хил гулли кашталар тикиб безатилади, мунчоқлар қадалади. Кейинчалик унга кичкина туморча ҳам қадаб қўйиш урф бўлган. A. қадимдан ёш болалар елкасига тақилган. Ўтмишда қорақалпоқ аёллари ҳам A.дан безак сифатида фойдаланган.

АЙР, аири, аирилиш — сувайиргич, тоғ тизмалари, дарёлар, йўлларнинг бўлинган, тармоқланган жойи; сой, дара ва б. жой номлари таркибида ҳам учрайди. Mac, Айиркўл, Айиртов.

АЙРБОШЛАШ (иктисодиётда) — кишиларнинг меҳнат фаолияти ёки маҳсулотларини ўзаро алмаштиришлари. A. иктиносидий фаолиятнинг бир тури, ишлаб чиқариш б-н истеъмолни бир-бирига боғлаб турувчи восита ҳисобланади. A. ўзига хос маҳсус фаолият тури бўлиб, амалиётда савдо-сотикдан иборатдир. Бу фаолият б-н маҳсус кишилар гурухлари шугулланадилар. A.нинг иктиносидий асосини ижтимоий меҳнат тақсимоти ташкил этади, характеристери ва шаклини и.ч. белгилайди. Ўз навбатида A. ҳам и.ч. нинг ривожланишига таъсир кўрсатади.

A. кишилил жамияти тарихида ижтимоий меҳнат тақсимоти, дехқончилик ва чорвачилик б-н шугулланадиган қабилаларнинг бир-биридан ажралиши туфайли келиб чиқди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ўсиб, чорвачилик ва дехқончилик б-н шугулланадиган қабилаларда тайёрланган маҳсулотлар уларнинг ўз эҳтиёжларидан ортиб қоладиган бўлди, бу қабилаларда ўзлари ишлаб чиқара олмайдиган буюмларга эҳтиёж ўса бошлади. Шу даврда дехқончилик ва чорвачилик маҳсулотини A. вужудга келди. Бу A. тасодифий характеристерга эга эди. Меҳнат тақсимоти чуқурлашиб, хунармандчилик қ.х.дан ажралиб чиқкач, қ.х. ва хунармандчилик ихтисослашган бир неча тармоққа ажралиб кетди. Натижада ишлаб чиқарувчилар маълум турдаги маҳсулот тайёрлашга ўтдилар ва уларни бошқа маҳсулотларга алмаштириш б-н ўз эҳтиёжларини кондира бошладилар. Кейинчалик улар A. учун маҳсулот тайёрлаб, товар ишлаб чиқарувчиларга айландилар. A. илгари тасодифан, ўқтин-ўқтин бўлса, кейинчалик, у муҳим ишга, мунтазам фаолиятга айланди.

Товар и.ч.нинг ўсиши ва A.нинг кенгайшининг пайдо бўлишига олиб келди. Бир товар иккинчиси б-н пул ёрдамида билвосита айирбошланди. Ҳар хил товарларни миқдор жиҳатдан алмаштиришда уларнинг табиий хусусиятлари (шакли, ранги, оғирлиги, ҳажми) эмас, балки айирбошлаш қиймати асос бўлади. A. маълум нисбат ва мутаносиблидка юз беради, яъни бир товар бошқасига маълум миқдорий нисбатда айирбошланади.

Тарихан A.нинг икки тури мавжуд: а) бартер ёки натурал A. Бунда бир товар бошқасига тўғридан тўғри, лекин маълум миқдорий нисбатда айирбошланади. Mac, бир қоп буғдой — 2 кг металл; б) товар айирбошлаш ёки савдо-сотик. Бунда бир товар бошқасига пул воситасида алмашилади. Товар пулга алмашганда сотиш юз берса, шу пулга бошқа товар харид этилганда сотиб олиш юз беради. Ҳар икки амалнинг яхлитлигидан

олди-сотди пайдо бўлади. Бартер анъ-анавий иқтисодий тизимга хос, лекин хўжалик алоқалари издан чиқсан, пул қадрсизланиб, ўз обрўсини йўқотган кезларда қайтадан пайдо бўлади.

Товар А. бозор иқтисодиётига хос, у А.нинг илғор ҳаммабоп усули бўлиб, нафақат миллий, балки ҳалқаро миқёсда ҳам амал киласди.

Аҳмаджон Ўлмасов.

АЙРБОШЛАШ ШАРТНОМАСИ

- мулк қилиб олиш ва топшириш мажбурияти ифодаланган шартнома. Бунга кўра, ҳар бир тараф бошқа тарафга бир товарни бошқа товарга алмаштириб беради. А.ш.га нисбатан тегишинча олди-сотди тўғрисидаги қоидалар кўлланилади. Бунда ҳар қайси тараф алмаштириш йўли б-н топшириш мажбуриятини олган товар сотувчи ва қабул қилиш мажбуриятини олган товарни сотиб оловучи хисобланади (ЎзР Фуқаролик кодекси, 497-модда).

АЙРИШ — арифметикада кўшишга тескари амал. Йиғинди ва икки кўшилувчидан бири маълум бўлганида А. амали бажарилиб, иккинчи кўшилувчи аникланади.

АЙРМА — 1) айриш амалининг натижаси; 2) арифметик прогрессия А.си. А.нинг бошқа математик маънолари ҳам бор.

АЙК ЎЙИН (айкбозлик) - ҳалқ томошаларининг бир тури. А.ў. Ўзбекистонданда қадимдан машхур. 19-ада Бухорода Икром бобо деган атоқуш айкбоз ўтган. У бир кора айк б-н икки маймун ўйнатган. Айк ўз эгасининг айтганини итоаткорлик б-н бажариб, томошибинларга енгилгина ўқирад, таъзим қилар, айкбоз б-н курашар, маймунлар б-н кувлашарди. Бундан ташқари, у танноз аёлнинг ойнага қараб пардоз қилиши, дангасанинг юмалаб ётиши, аёлнинг бола эмизиши, кампирнинг ҳаракатлари каби кулагили ўйинларни бажарган. Шўролар даврида ҳам анчагача А.ў. давом этиб келди. Мас, асакалик Меливой Мирсаидовнинг айк ўйнатиши жуда мароқли

бўлган. 50-й.лардан А.ў. цирк томошасининг таркибий қисмига айланди. Кейинги йилларда ўзлик Шерали полвон Ўтбосаров (1904—85), хоразмлик Рустам Матжонов (1963), намангандик Неъматжон Маматовлар (1939) ижоди диккатга сазовор.

АЙҚЛАР (*Ursidae*) — йиртқичлар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. Энг йирик йиртқичлар, боши катта, бўйни қисқа ва йўғон. Панжалари кучли ривожланган, товонида юради. Думи қалта, калин жуни орасида деярли сезилмайди. Кўпчилик А. ўсимлихўр ёки аралаш озиқланади. Айқлар одамга тегмайди. Фақат озиқ танқис бўлганида, кекса ва ярадор айқлар одам учун хавфли хисобланади. Оқ айқ эса ҳақиқий йиртқич бўлиб, одам учун хавфли. А.нинг 4 урукка мансуб 7 тури мавжуд. Кўнғир айқ (*Ursus arctos*) Европа, Осиё, Шим. Африка ва Американинг ўрмонли ўлкаларида тарқалган. Танасининг уз. 2,5 м, оғирлиги баъзан 750 кг га етади. Ўзбекистоннинг тог ўрмонларида оқтироқли кўнғир айқ (*U. arctos leuconyx*) учрайди. Кўнғир айқ окт.—нояб.дан март — апр.гача дарахтлар коваги, тошларнинг остидаги ковакларда, табиий чукур жойлар ёки ўзи қазиган инига тушиб қишики уйкуга кетади. Ургочилари уяди 2—3 та, баъзан 1 ёки 4 та нимжон бола туғади. Корга айқ, Ҳимолай айифи (*U. thibetanus*)нинг танаси бирмунча кичик ва хипчароқ, кулоклари йирик, жуни корга, фақат кўкрагининг олдинги томонида тасмага ўхшаш оқ жуни бўлади. Шарқий ва Жан.-Шарқий Осиёнинг араклаш ва кенг баргли субтропик урмонларида яшайди. Корга айқ ҳам кўнғир айқ сингари мевалар, ўсимликларнинг барглари ва ёш новдалари, турли ҳашаротлар ва ҳайвонларнинг мурдалари б-н озиқланади. Оқ айқ (*U. maritimus*) Арктика музликларида яшайди, асосан тюленлар, ҳайвонларнинг мурдалари б-н озиқланади. Қишида ухламайди. Танасининг уз. 3 м, оғирлиги 750 кг гача келаади. Барibal (*Euarctos americanus*) Шим.

Америкада тарқалган, жуни силлик, та-насининг уз. 1,5—1,8 м, оғирлігі 120—150 кг га етади. Жан. Осиёнинг тропик ва субтропик ўрмонларида Малайзия айиғи (*Helarctos malayanus*), Хиндистон ва Цейлонда лабдор айиқ (*Melursus ursinus*), Жан. Америкада күзойнакли айиқ (*Tremaratus ornatus*) учрайди. Күпчилик айиклар мүйнаси ва ёғи учун овланади. Лекин барча турларининг сони кескин камайиб кетаётганды туфайли аксари мамлакатларда муҳофаза қилинади. А. нинг 5 тури Халқаро Қизил китобга, күнғир айиқ Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

Ад.: Богданов О. П., Редкие животные Узбекистана, Т., 1991; Наумов С. П., Умуртқали ҳайвонлар зоологияси, Т., 1995.

АЙҚМУРУТ, хирсмурут (*Pirus regelii*) — раъндошлар оиласига мансуб паст бўйли дараҳт. Ўтра Осиё (Фарбий Тяньшан, Помир-Олой)да тарқалган. Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида ўсади. А. ноқулай, сувсиз, тошлоқ шароитда, қуруқ тоғ ён бағирларида ва ҳатто қояларнинг ёрикларида ҳам учрайди. Апр.да гуллаб, авг.нинг охири ва сент. бошларида пишади. Меваси думалок, каттиқ, диаметри 2—3 см. А.нинг меваси узилиб, 10—12 кун ўтгач, юмшаб шира тортганидан сўнг истеъмол қилинади. Мевасининг қайнатмасидан томоқ оғригини даволаш ва юкумли касалликларнинг оддини олишда фойдаланилади. А.дан пайвандтаг сифатида, янги нок навлари етиширишда, қуруктупрокли жан. тоғ ён бағирларини ўзлаширишда ва манзарали ўсимлик сифатида фойдаланиш мумкин.

АЙҚТОВОНДОШЛАР (*Ranuncula-seae*) — иккипаллалилар синфининг айритожиллар кенжә синфига мансуб ўсимликлар оиласи. А. асосан кўп йиллик (баъзилари бир йиллик) ўт. Бута ёки чала бута турлари ҳам учрайди. Барглари кетма-кет (баъзи турларида карамакарши) ўрнашган, кўпинчча ён баргчасиз,

панжасимон — ўйма ёки қирқма, оддий (баъзиларида мураккаб). Гуллари икки жинсли, кўпчилик турларида тўғри (актиноморф), айрим турларида қийшиқ (зигоморф). Гулқўргони оддий ёки кўшқават. Саллагул (*Paeonia*), сувийғар (*Aquilegia*), парпи (*Aconitum*), исфарак (*Delphinium*), айкотовон (*Ranunculus*) каби туркумларга мансуб ўсимликларнинг гулкосаси, кўпчилик турларида эса гултожлари ҳам беш баргли. Аксарият турларида чангчи ва уругчилар кўп. Мевалари — баргак ёки ёнғоқча, камдан-кам ҳолларда кўсакча шаклида. А.нинг 1500 га яқин тури бор. Тропик зонадан бошлаб шим.даги барча минтақаларда учрайди. Марказий Осиёда 200 дан зиёд тури (25 туркуми) бор. Ўзбекистонда А.нинг айкотовон, исфарак, пуфанақ (*Anemone*), адонис (*Adonis*), сувийғар каби туркумларига мансуб жуда кўп турлари ўсади. Баъзилари, мас, саллагул, исфарак, сувийғар хушманзара ўсимлик, айримлари эса, мас, адонис, айкотовон, парпилар доривор ўсимлик. А.нинг айкотовон, парпи сингари туркумларига мансуб турларнинг таркибида заҳарли моддалар (алкалоид ва гликозидлар) бор. Шу сабабли бундам ўсимликлар ўстган ўтлокларда мол бокиш хавфли.

АЙҚТОВОНЛАР (*Ranunculus*) — айкотовондошлар оиласига мансуб кўп йиллик (баъзи турлари бир йиллик) ўсимликлар туркуми. Ер юзида 600 га яқин тури, шу жумладан Ўтра Осиёда 65 тури бор; кўпроқ сернам ерларда, Ўтра Осиёда эса чўл ва адирларда ҳам ўсади. А. поясининг уз. 15—60 см, баъзан 80 см га боради; гуллари сарик, тўғри (актиноморф), кўш гулқўргонли. Гулкоса ва гултожиси 5 баргли, ҳар бир тожбаргнинг тагида қипиқсимон ўсимта б-н ёнилиб турадиган шира бези бор, чангчи ва уругчилари кўп. Гулўрни баъзи турларида туксиз, бошқаларида сертук. Барглари панжасимон ўйма, поянинг пастидан юкорисига томон майдалашиб боради. Меваси апокарп ва қуруқ (қ. *Meed*). А.нинг Ўзбекистонда 32 тури (кўпроқ *R. pinnatisectus*, *R. linerilobus*, *R. Severtzovii*

ва б.) ўсади. Таркибида заҳарли модда — анемонол бўлгани учун А. ли ўтлопларда мол боқиши хавфли. А. ўриб қуритилганда заҳарсизланади. Баъзи турлари хушманзара ўсимлик сифатида экилади.

АЙИҚҮТ (*Tithymalus parvulum*) — сутламадошлар оиласига мансуб туганакли кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 8—25 см. Пояси якка, цилиндрический. Барглари майда, ясси. Меваси (кўсаги)нинг уз. 4—5 мм, шакли тухумсимон. Мартда гуллаб, июнда мева беради. Тошкент, Самарқанд ва Бухоро вилоятларидағи адир ва тоғ зоналарида ўсади. А.нинг туганакларида 5% гача смола ва 0,5—0,6% каучук бўлиб, смола таркибида учувчан заҳарли модда бор. А.нинг қуритиб майдаланган ер ости қисми (туганаги) халқ табобатида сил касаллигини даволашда, шунингдек, сурги сифатида ишлатилади.

АЙКИНІТ — минерал. Кимёвий формуласи $PbCuBiC_3$. Игнасион тузилишга эга. Қаттиқлиги 2—2,5. С оғ. 6,1—7,1. Кўргошин ёки пўлат рангида, усти хира. Қизил, қизғиши-сарик ва зангори рангларда товланади. Кварцли гидротермал ертомирда учрайди. Мис, кўргошин ва висмут хом ашёси ҳисобланади.

АЙЛНА — текисликда ҳамма нұқталари белгиланган нұктадан баробар узоклиқда ётган ёпиқ эгри чизик. Белгиланган нұқта А. маркази, марказдан А. нұқтасигача масофа А. радиуси дейилади. Марказлари умумий, радиуслари хар хил А.лар концентрик айланалар деб аталади.

А. икки нұқтасини туташтирувчи кесма А. ватари, марказдан ўтувчи ватар А. диаметри деб аталади. Учи А. марказида, томонлари радиусдан иборат бурчак марказий дейилади. А. бўллаклари А. ёни деб аталади.

А. тушунчаси фақат текисликда эмас, ихтиёрий силлиқ сиртлар ўртасида ҳам қаралиши, бунда унинг шакли мураккаб бўлиши мумкин.

АЙЛАНМА, гирдоб — денгиз, дарё, анхор ва ш.к. сувининг уст қисмida соидир бўладиган уюрма ҳаракат. А. кўпинча

карама-қарши оқимлар тўқнашадиган жойда рўй беради. Дарё ва анхорлардаги А. ўзаннинг тузилишига, унинг тубида тошлар мавжудлигига ва б. омилларга боғлиқ.

АЙЛАНМА **ВОСИТАЛАР**
(маблағлар) — корхона (хўжалик)нинг хўжалик фаолиятини молиялаш учун фойдаланадиган пул маблағлари; А.в. айланма и.ч. фондлари ва муомала фондларидан ташкил топади. Айланма и.ч. фондлари и.ч. жараённида бир марта иштирок этади, ҳар бир и.ч. даврида бутунлай истеъмол қилинади, ўз натурал шаклини ўзгартиради, унинг қиймати етиширилаётган маҳсулотга тўлиқ ўтади ва маҳсулот сотилиши б-н пулга айланади (хом ашё, материаллар, келгуси давр ҳаражатлари, арzon баҳо анжомлар ва б.).

Муомала фондлари — маҳсулотнинг корхонадан чиқиб то сотилишига қадар муомала жараённида банд бўлган воситалар (сотовуга чиқариладиган тайёр маҳсулот қиймати, кассадаги нақд пул маблағлари ва банкдаги ҳисобваракца турган маблағлар). Айланма фондларнинг муомала фондлари б-н бириниши иктиносидий жиҳатдан асосли бўлиб, маблағларнинг муомала ва и.ч. соҳаларида таксимланишини назорат этишига имкон беради.

А.в. ҳосил бўлиш манбаларига кўра корхонанинг ўз А.в. га ва қарзга олинган (жалб қилинган) А.в. га бўлинади. Корхонанинг ўз А.в. йиллик молия режасига мувофиқ и.ч. захиралари, туталланмаган и.ч., тайёр маҳсулот захиралари барпо этиш учун зарур бўлган минимал эҳтиёжлар асосида белгиланади. Корхона ўз А.в. ининг режасидаги суммаси норматив деб аталади. Катта даромад оладиган корхоналар катта миқдорда ўз А.в. фондини барпо этади. Қарзга олинган А.в. маблағларга бўлган вақтингчалик эҳтиёжларни қондиришига мўлжалланади. Банкдан кредит олиш ва пассивларнинг айрим турлари (кредиторлик қарздорлиги ва б.) дан фойдаланиш ҳисобига ҳосил қилинади. А.в. дан

самарали фойдаланганликнинг мухим кўрсаткичи — уларнинг айланувчанлиги, яъни А.в. нинг айланиш сони ва бир айланишнинг кун хисобидаги давридир. Айланиш сони маҳсулотни сотишдан олинган йиллик тушумни А.в.нинг ўртача йиллик қийматига бўлиш йўли б-н топилади.

А.в. нинг айланувчанлигини тезлашириш халқ хўжалигига катта ахамиятга эга. Чунки бу ҳолда А.в. га бўлган эҳтиёж камаяди, пул ва моддий ресурслардан самарали фойдаланилади.

Ахмаджон Ўлмасов.

АЙЛАНМА КАПИТАЛ - капитал (и.ч. фонdlари)нинг хар бир и.ч. циклида «I сарф этиладиган ва қиймати ишлаб 4 чиқарилган товарта тўлиқ ўтадиган қисми. Сарфланган А.к. миқдори капиталнинг доиравий айланиши охи-рида товар сотилиши б-н пул шаклида ишлаб чиқарувчи кўлига қайтади. Хом ашё, материаллар, ёқилғи ва б., шунингдек иш кучи сотиб олишга сарфланадиган харажатлар А.к.га киради (қ. Капитал).

АЙЛАНМА НАҚШ - доира, ҳалка, айланма шакллар асосида тузилган ўсимликсимон нақш; банд, барг, гулча ва б.дан ташкил топган, чирмашган гулчамбар кўрининишига эга. Амалий безак санъатида, айниқса, Хивада айланма ислимиий номи б-н машҳур. Ёғоч, ганч, тош, мис ва б. буюмлар безагида кенг кўлланилади.

АЙЛАНМА ПЕЧЬ — ётиқ цилиндр шаклидаги (думалок) саноат печи. А.п. бўйлама ўқи атрофида айланади ёки тебранади. Металларни суюклантириш, материалларни куритиш, болғалаш ёки штамплаш учун металл хом ашёни қиздириш, металл буюмларга иссиқлик ишлови бериш, цемент пишириш ва б. мақсадлар учун мўлжалланган. Печнинг айланниб туриши натижасида иссиқлик бир текис тақсимланади, шунинг учун печнинг ички қопламаси узокқа чидайди. А. п. да материал ёки буюмлар ёнилғининг ёниш маҳсулотлари, электр токи ёки электр ёйи б-н қиздирилади. Куритиш ва иссиқлик ишлови бериш

(термик ишлаш)да материал печнинг бир бошидан киритилиб, иккичи бошидан чиқарилади; бундай печлар узлуксиз ишлаши мумкин. Суюклантириш А. п.лари даврий равишда ишлайди, чунки шихта солиш ва суюқ ме-таллни тушириш пайтида печни тўхтатиш керак бўлади.

АЙЛАНМА ПЛУГ — эгат ва жўяклар ҳосил қиласдан шудгорлайдиган плуг. Умумий рамага маҳкамланган, чап ва ўнгга ағдарадиган корпуслари бўлади. А.п.нинг ҳар қайси ўтишидан сўнг унинг рамаси буриш механизми ёрдамида бўйлама ўқ атрофида 90° га бурилади. А.п. тракторга ўрнатиб ишлатилиади. Агрегатни тракторчи бошқаради.

АЙЛАНМА ҲАРАКАТ - қаттиқ жисм айланганда унинг айланиш ўқида ётмаган хар бир нуктаси айлана ясайдиган харакат. Бунда ҳар қайси айлана текислиги кўзгалмас тўғри чизиқ — айланиш ўқига тик бўлади, айланаларнинг маркази эса шу ўқда ётади. А. ҳ. бурчак тезлиги ва бурчак тезланиши б-н ифодаланади.

АЙЛАНТ, сассиқ дараҳт (*Ailanthus*) — айлантдошлар (симарубдошлар) оиласига мансуб дараҳтлар туркуми, 10 тача тури маълум. Шар-кый Осиё ва Хиндиистонда кўпроқ тарқалган. Украина, Крим, Шим. Кавказ, Белоруссия ва Ўрта Осиёда новча А. ёки Хитой зарангги (*A. altissima*) деган бир тури хушманзара ўсимлик сифатида ўстирилади. Шу тур Ўзбекистонда (умуман Ўрта Осиёда) ҳам ўстирилади. А.нинг барглари йириқ, патсимон мураккаб, бадбўй. Гуллари майда, икки жинсли (баъзи турларида бир жинсли), шингил тўпгулларга йиғилган А. тез ўсади. Деярли барча турлари мебель тайёрлашда, курилиш материали сифатида, буюмлар ясашда ҳамда қофоз тайёрлашда ишлатилади. Хитойда А. барги б-н айлант ипак қурти бокилади.

АЙЛАНТ ИПАК ҚУРТИ (*Philosamia cynthia*) — товускўзлилар оиласига мансуб капалак. Қанотлари ёйилганда 110—130 мм, жигарранг, йўл-йўл, ўртасида ярим ойсимон оқиши доғлари бор. Жан-

Шаркий Осиёда таркалган, Жан. Европа-га ҳам келтирилган. Куртлари айлант, настарин, канакунжут ва б. ўсимликлар барги б-н озиқланади. Гумбаги қишлияди. А.и.к. Хитой, Япония, Ҳиндистонда бокилади, лекин катта саноат аҳамиятига эга эмас. Битта пилласи 60 м га яқин ипак ип беради. А.и.к. лаб. ҳайвони сифатида ҳам бокилади.

АЙЛАНТИРУВЧИ МОМЕНТ - айланаётган жисмнинг бурчак тезлигини ўзгартирувчи ташқи таъсирлар ўлчови. У айланиш ўқи (Майл)га нисбатан жисмга таъсир этувчи барча кучларнинг моментлари йиғиндисига тенг (қ. Куч моменти). Айл.м. вектори айланиш ўқида ётади. Йўналиши парма қоидасига мувофиқ топилади.

АЙМАНОВ Шакен Кенжатоевич (1914.15.2 - 1970.23.12) - қозоқ актёри ва реж. Қозоқ миллий бадиий киноси-нинг бошловчиларидан. 1933 й.дан М. Авезов номидаги Қозоқ драма театрида, 1940 й.дан кинода ишлаган. «Жамбул», «Абай қўшиклири», «Найзатош этагида» ва б. фильмларда суратга тушган. Унинг «Севги ҳақида қисса» фильми б-н Қозоғистонда мунтазам бадиий фильмлар ишлаш одат тусига кирди. Жанр жиҳатдан хилма-хиллик, миллийликка, муаммолар аҳамиятига эътибор б-н фильмлар ишлаш А.ижодига хос. Машхур фильмлари: «Сахро қизи» (К. Гаккел б-н ҳамкорликда), «Биз шу ерда яшаймиз», «Оталар ери», «Бир туманда», «Атаманнинг тугатилиши» ва б. 1984 й.дан «Қозоғфильм» А. номи б-н юритилади.

АЙМАРА — Боливия, Перу ва Чилида яшовчи индейс ҳалки. Умумий сони 2,55 млн. киши (1992). Аймара тилида сўзлашади, дини — католик, лекин ҳаётида қад. дин қоддиклари катта ўрин эгаллади. А.лар дехкончилик ва чорвачилик, шунингдек балиқчилик б-н шуғулланадилар.

АЙМАРА ТИЛИ — аймара халқининг тили. Боливиядаги З та расмий тилнинг бири. Анъянага кўра ин-

дейслар тилларининг кечумара (кечуа-аймара) оиласига мансуб. Ёзуви лотин алифбоси асосида.

АЙМЕДОВА Майгўзал (1941.28.5)

- туркман актрисаси. 1964 й.дан Ашхобод Ёш томошибинлар театрида. 1961 й.дан фильмларда суратга тушган. Энг яхши роллари: Жаҳон («Тошқалъадаги ҳодиса»), Оғулкийик («Келин»), Ортиқгул («Аёл отни эгарлагандা»), Оқжамол («Йўқ!» дейишни бил»), Жамол («Жамол дарахти») ва б.

АЙМОҚ — 1) мўғул ва туркий ҳалқларда қад. уруғларнинг парчаланишидан келиб чиққан турли тармоқдаги ўзаро кон-қардош оиласалар бирлашмаси ёхуд иттифоқи; ўрга асрларда мўғулларда йирик ер-мулк, баъзан хонлик. 2) Россиянинг Бурятия Республикаси ва Тоғли Олтой автоном вилоятида маъмурӣ-худудий бирлик (р-н). 3) Мўгулистонда асосан йирик маъмурӣ-худудий бирлик.

АЙМОҚЛАР — Афғонистон ва Ўзбекистонда яшовчи бир қанча туркий қабила, уруғларнинг умумий номи. 15—16-аларда Фарғона водийсида, ҳоз. Қашқадарё вилоятида яшаган. Асрлар ўтиши б-н Ўзбекистон худудидаги А. ўзбеклар таркибига кириб, ўз қабила, уруғ номларини йўқотган, фақат буларнинг бир қисми Қашқадарё вилоятида ўз қабила номларини (аймок) сақлаб келган. Афғонистонда яшаган А. таркибига форс-тожик тилларида гапиравчи бир қанча қабила, уруғлар киради. Ҳоз. вақтда А.—Афғонистоннинг шим.-ғарбида яшовчи кўчманчи ва ярим кўчманчи (фирузкӯхи, тайман, жамшид, таймурлар) туркий ва тожик тилларида гапиравчига ҳалқларнинг номидир.

А. Афғонистон, Ўзбекистондан ташқари Эронда ҳам яшайдилар (улар тайман гуруҳига мансуб бўлиб, умумий сони 0,6 млн. киши). А. ислом динида бўлиб, бир қисми сунний, бир қисми шиа мазҳабида (яна қ. Чораймоқлар).

АЙНИГАН ГАЗ — зарраларнинг ўзаро квант-механик таъсири туфайли хоссалари идеал газ хоссаларидан фарқ

киладиган газ. Квант механикада бир хил энергияли зарраларнинг ҳар хил квант ҳолатда бўлишига айниган ҳолат дейилади. Шунинг учун квант механика нуқтаи назаридан қаралган газ зарралари хоссалари идеал газ зарраларининг хусусиятларидан кескин фарқ қиласди. Квант статистикада тизимнинг бу хоссалари ҳисобга олинади, бу эса идеал газнинг турли ҳолатлари ўзаро боғлик бўлишини билдиради, нати-жада зарраларнинг мумкин бўлган ҳолатлари бўйича тақсимланиши ҳам ҳар хил квант статистикага бўйсунади. Мас, бутун сон спинли зарралар (гелий атоми, фотонлар) Бозе— Эйнштейн статистикасита, яrim сон спинли зарралар (электронлар, протонлар ва х.к.) Ферми статистикасита бўйсунади. А.г.нинг термодинамик характеристикалари ҳам идеал газнидан бошқача бўлади. Аммо бу тафовутлар айниш т-раси То дан етарлича паст т-рада намоён бўлади. Мас, гелий учун айниш т-раси Т0 4°К. Айниш ҳодисаси металлардаги электрон газни ўрганишда жуда муҳим (к. Айниган электрон газ).

АЙНИГАН ЭЛЕКТРОН ГАЗ - хоссаларига зарралар айнийлиги сезиларли таъсир кўрсатувчи электрон газ (к. Айнийлик принципи). Назарий жиҳатдан электрон газни мутлақ ноль т-рада батамом айниган дейиш мумкин. А.э.г. модели металларнинг ҳоз. замон электрон назариясида катта аҳамиятга эга.

АЙНИГАН ЯРИМЎТКАЗГИЧ - ток ўтказишида қатнашувчи электронлар ёки «тешиклар» концентрацияси етарли даражада юкори (1018—1020 см~3) бўлган яrimўтказгич. Бунда электронлар ёки «тешиклар» гази айниш ҳолатида бўлади (номи шундан). Ферми сатҳи йўл кўйилган энергиялар зонасида ётади ва электрон («тешик») газ Ферми статистикасита бўйсунади. А.я.лардан, мас, диодлар ва б. бир қанча яrimўтказгич асборлар ишлаб чиқаришда фойдаланилади.

АЙНИЙ (тажаллуси; асл исми Сайдиддин Сайдмуродзода) (1878.15.4, Бухоро вилояти, Фиждувон тумани —

1954.15.6, Душанба) — ёзувчи, олим, жамоат арбоби. Ўзбек ва тожик тилида ёзган. Тожикистон ФА акад. ва биринчи президенти (1951—54), Ўзбекистон ФА фахрий аъзоси (1943), Тожикистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1940), филол. фанлари д-ри (1948), проф. (1950). Аввал эски мактабда (1884—87), кейин мадрасалар: Мир Араб (1890—91), Олимхон (1892—93), Бадалбек (1894—96), Ҳожи Зоҳид (1896—99), Кўкалдош (1899—1900) да таҳсил олган. Аҳмад Дониш ва озарбайжон ёзувчиси Ҳожа Марофийнинг ҳамда жадид маърифатпарварларининг асарлари унинг дунёқарашига сезиларли таъсир кўрсатади. А. Бухорода янги усулдаги мактаблар очади, улар учун ўқув кўлланмалар, оммани илм-маърифатга чакириувчи шеър ва ҳикоялардан иборат «Ёшлилар тарбияси» (1909) дарслигини тузади. «Ёш бухороликлар» харакатида фаол қатнашади. 1918—21 й.ларда тожикча, ўзбекча марш, қўшиқ ва шеърлар яратади. «Бухоро жаллодлари» (1922) повести, «Бухоро мангит амирлигининг тарихи» (1921) асарида Бухоронинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ифодаланган. «Одина», «Қиз бола ёки Холида» (1924), «Тожик адабиётидан намуналар» (1926), «Кул бобо ёки икки озод» (1928) каби қисса, ҳикоя, очерклари муҳим аҳамиятга эга. А. тожик ва ўзбек адабиётларининг минг йиллик тарихий таракқиётида етишиб чиққан 200 дан ортиқ шоир, тарихчи, олим, тазкиранавислар ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот беради. А. 1927—29 й.ларда йирик романи «Доҳунда»ни тожик тилида нашр эттиради. 1934 й.да эса ўзбек тилида «Қуллар» романини яратади. Унда ўзбек ва тожик ҳалқининг юз йиллик ҳаёти акс этади. А.нинг «Эски мактаб» (1935) асарида эски мактабдаги ўқишиш ҳақида ҳикоя қилинади. Йигирманчи йилларда эълон қилинган қатор ҳажвий асарлари, «Яна бу қайси гўрдан чиқди», «Пулинг ҳалол бўлса, туй қил» (1924), «Машраб бобо», «Е, тўним» (1925), «Билганим йўқ», «Кенгаш» (1926) каби ўзбекча фельетонлари,

хажвий шеър ва мақолалари, айниқса, «Судхўрнинг ўлими» (1939) хажвий по вести ёзувчининг моҳир сатирик эканлигини кўрсатди. Муқанна ва Темурмалик бошчилигидаги халқ кўзғолонини акс эттирувчи адабий-тариҳий очерклар ёзди. У тўрт қисмдан иборат «Эсдаликлар»ида (1949—54) Бухоронинг ўтмиш ҳаёти ва ўша давр ижтимоий-маданий мухитини ёритади. А. адабиётшунос, тилшунос, шарқшунос олим сифатида «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си ҳакида» (1934), «Камол Хўжандий», «Шайхурраис Абу Али ибн Сино» (1939), «Устод Рудакий» (1940), «Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий» (1942), «Алишер Навоий» (1948), «Зайниддин Восифий» (унинг «Бадое ул-вақоे» асари ҳакида»), «Мирза Абдулқодир Бедил», Муқимий,Faфур Ғулом ва Сайд Назар ҳакидаги асарлари ўзбек ва тоҷик адабиётшунослиги ва танқидчилигига, «Форс ва тоҷик тиллари ҳакида», «Тоҷик тили» каби илмий ишлари тоҷик тилшунослигига муҳим воқеа бўлди. А.нинг «Дохунда», «Куллар», «Судхўрнинг ўлими» ва «Эсдаликлар» асарлари хорижий тилларга таржима қилинган. Ўзбекистон ва Тоҷикистон Республикаларидаги бир катор шаҳар, туманлар, қишлоқлар, кўчалар, мактаблар, кутубхоналар, санъат ва маданият муассасалари А. номига қўйилган. Самарқандда А. ёдгорлик уй-музейи очилган (1967).

Ас: 1-8-жиллар, Т., 1963-1967.

Ад.: Ҳасанов М., Айний чамани, Т., 1978.

АЙНИЙ ЗАРРАЛАР - физик хоссалари (массаси, электр заряди, спини ва ҳ.к.) бир хил бўлган зарралар; квант механикою бундай зарраларни моҳият жиҳатдан фарқ қилиб бўлмайди, деб каралади (қ. Айнийлик принципи).

АЙНИЙ СУРИЛМАСИ - 1964 й. 24 апр. Тошкент вақти б-н соат 13 дан 30 мин. ўтганда Зарафшон дарёсининг юқори оқимида, Тоҷикистондаги Айний (собиқ Захматобод) қишлоғидан 1 км юқорида (Самарқанд ш.дан 140 км шарқда) тоғ

жинсларининг сурилиши натижасида вужудга келган табиий тўғон. Тўғоннинг бал. 130—150 м, уз. 750 м, эни 1000 м. Тўғон майдаланган сланец, қумтош, оҳактошлар, харсанг тошлар, қумоқ ва лой аралашмасидан иборат бўлган. Зарафшон дарёсида бундай катта табиий тўғонлар авваллари ҳам бўлиб турган. Чунончи, 1888 й. янв. ойи ўрталарида хоз. Айнийдан 8 км юқоридаги Сангистон қишлоғи рўпарасида Зарафшон дарёси тўғон б-н тўсилган. Тўғонни очиш учун қарийб 1000 киши 2 ойдан кўп уриниб сувга кичкина йўл очишиган. Бирок уз. 15—20 км келадиган кўл суви тўғонни уриб, дарё бўйидаги кўп қишлоқларни юваб кетган. Бундан ташқари, Айний табиий тўғони бўлган жойда ва ундан 20—25 км юқорида (Зарафшон дарёси бўйида) сурилиш излари сақланиб қолган. Айний тўғоннинг пайдо бўлишига куйидагилар сабаб бўлган: ёмғир ва кор сувлари бир неча йиллар тоғ жинслари орасига сингиб келган, натижада бўш жинслар ўз тагидаги қаттиқ жинслардан ажрала бошлаган. 1964 й. апр.да бошқа йиллардаги ўртача 50 мм ўрнига уч мартадан ҳам ортикроқ ёғин тушди. Бу ҳам сурилма кодисасини тезлаштириди. Кулаган ён бағирнинг юқори қисмидаги булоқ сувлари ҳам сурилма содир бўлишига сабаб бўлган. Айний қишлоғидаги сурилма нишонлари 1961 й. даёқ сезилбошлаган эди. 1961 й. баҳорида Зарафшон ўзанидан 700—750 м балда ёриқ пайдо бўлиб, аста-секин кенгая борган. 1964 й. 24 апр. куни Самарқанд сейсмик ст-яси Тошкент вақти б-н соат 13 дан 15 мин. ўтганда 4 балли зилзила бўлганлигини кайд қилган. Тўғон хосил бўлгандан сўнг Зарафшон ирмоклари — Фондарё б-н Мастчоҳдарё суви бутунлай тўсилиб, хосил бўлган кўл суви сатҳи кунига 3—5 м дан кўтарила борган. Зудлик б-н тўғон очиб юборилмаса, тўғонни сув уриб кўп ерларни сув босиб кетиш хавфи туғилди. Хавфни бартараф этиш мақсадида тўғоннинг шим. қисмida дарёнинг кад. террасаси бўйлаб

тўғонни кирқиб канал очишга киришилди. Канал Зарафшон дарёсининг ўнг кирғоғидан бошланди. Айний кўли сувини аста-секинлик б-н оқизиб юбориш энг зарур шартлардан бири эди. 6 май куни тайёр бўлган каналдан дастлаб 2 м3/сек., 9 майга бориб 800 м3 сек. сув туша бошлади. 8 майда кўл сатҳи энг юқори даражага кўтарилиди (чук. 72 м, сув ҳажми 90 млн. м3). Канал ювилиш натижасида эни 100—160 м га етди. Кўлдаги сув ҳажми қарийб 4 марта камайди.

АЙНИЙЛИК ПРИНЦИПИ - квант механиканинг асосий қонуни. А. п. га мувоғиқ бир хил зарраларни бир-биридан фарқ қилиш мумкин эмас. Классик механикада физик хоссалари (массаси, заряди ва ҳ.к.) айний (бир хил) бўлган зарралар ўз хусусиятини йўқотмайди. Мас, мазкур физик тизимга кирган зарраларни бирор бошлангич вактда «ракамлаб» ва уларнинг ўз траекторияси бўйлаб ҳаракатини кузата бориб, кейинги исталган вақтда қаерда бўлишини аниқлаш мумкин. Квант механиканинг аниқсизлик принципига асосан зарра (мас, электрон) нинг траекторияси деган тушунча ўз маъносини йўқотади. Аммо бу ерда заррани топиш эҳгимоли кўзда тутилади, бинобарин, квант механикада зарраларни «ракамларига қараб» бир-биридан фарқ қилиш, айнан бир хил зарралар ҳаракатини алоҳида-алоҳида кузатиш мумкин эмас. Физик хоссалари бир хил бўлган зарралар бир-биридан фарқсизdir. А.п. квант механиканинг му-стакил принципидир. Бир хил зарралардан ташкил топган тизимларнинг квант назариясида А.п. ни куйидагича таърифлаш мумкин: айний зарраларнинг ўрин алмашиниши натижасида зарралар тизимининг ички ўзгариш ҳолатини ҳеч қандай тажриба ёрдамида фарқ қилиб бўлмайди ва бундай ҳолатни битта физик ҳолат деб қаралади. А.п. Ферми — Дирак статистикасига бўйсунувчи зарралар учун Паули принципи ў шаклида тавсифланади.

АЙНИЯТ (мат.да) — тенгликда

иштирок этаётган белгиларнинг барча яроқли кийматлари учун ўринли тенглик.

АЙНИЯТ ҚОНУНИ - тўғри, мантиқий фикрлашнинг муҳим қонунларидан бири. А.қ. мантиқ фани (формал мантиқ)да ўрганилади. А.қ. ҳам тафаккурнинг бошқа қонун ва шакллари сингари предмет, ҳодисаларнинг маълум объектив хусусият ва муносабатларини акс эттиради. Предметларнинг нисбий мустақилликка эга бўлиш хусусияти, маълум давр ичида маълум муайянликни сақлаб қолиши, маълум аниқ мазмун ва шаклга эга бўлиши, бошқа нарсалардан фарқ қилиб туриши инсон тафаккурида бир неча минглаб йиллар давомида қайта-қайта акс этиши жараёнида А.қ. шаклида ифодаланган. Бу қонун бўйича муҳокамада, мунозарада ҳар бир фикр, ҳар бир тушунча ўзининг бошлангич маъносини ўзгартирмаслиги, айнан сақланиб қолиши, аниқ, равшан бўлиши лозим. А.қ. талабларига риоя этилмаса, фикрлаш ноаниқ бўлади, тушунчалар алмаштириб юборилади, натижада тафаккур объектив реалликни тўғри акс эттира олмайди, ҳакиқатни билиб бўлмайди. Факат мантиқий, тафаккур учун хос бўлган бу қонуннинг мазмунини кенг маънода ишлатиш, объектив реалликка кўчириш метафизикага олиб боради. Бу қонун мантиқда А=А шаклида ифодаланади.

АЙНЛАР — Хоккайдо о. (Япония)да яшайдиган халқ; умумий сони 20 мингга яқин (1992). Айн тилида сўзлашади. Балиқчилик ва дехкончилик б-н шуғулланади. Диндорлари будда динига ётиқод қиласади.

АЙНЛИ, ойнили, ойилли — кўнғирот ўзбеклари таркибига кирган қабилалардан бири. А. икки катта бўлимга, ҳар бир бўлим яна кичик уруғларга бўлинади. 1) оқтўни: бешбола, ойтамғали, оқтана, туркман, чуран ва б.; 2) краттўни: корақалпоқ, кувук, қочай, тунсар, ёмғурчи ва ҳ.к. Ад.: Жалилов О., 19—20 аср бошларидаги корақалпоқлар тарихига оид муҳим хужжатлар, Т., 1977.

АЙН-САЛОХ (Ин-Салох) - Жазоирдаги воҳа, Жазоир Саҳрои Кабирининг ўрта қисмida, Саҳрои Кабир чўлини кесиб ўтувчи Лагуат-Зиндер автомобиль йўлида. Аҳолиси 6 минг киши чамасида. Аҳоли манзили ва савдо ҳунармандчилик маркази — Айн-Салоҳ. Хурмозорлар бор. Артезиан кудуғидан сув ичилади. Адан жан.-ғарбда Жабал-Берга газ кони топилган.

АЙОВА — АҚШнинг Ўрта Фарбидағи штат. Майд. 146 минг км². Аҳолиси 2,8 млн. киши (1992). Маъмурий маркази — Де-Мойн ш. «Маккажӯҳори миңтақаси»нинг маркази. Қ.х. маҳсулоти қийматига кўра АҚШда (Калифорниядан сўнг) 2-ўринда туради. Табиий шароити қулай. Миссисипи ва Миссури дарёларининг пастрок (400—500 м) текис сувайиргичида жойлашган. Партов ерлар кам. Иқлими мўътадил континентал, ёгиннинг ярмидан кўпроги (иилига 700—1000 мм) кўклам-ёз ойларида ёғади, тупроқлари унумдор қора-тупроқ ва қорамтири тупроқ. Қ.х. ривожланган. Штат худудининг 70% экинзор, 11% яйлов, 7% ни ўрмонлар ташкил этади. Экин майдонининг кўп қисми ем-хашак экинлари: маккажӯҳори (48-50%), сули (25-26%), ўтлар (15—16%) б-н банд. Ловия кўп экиласди. Қ.х. товар маҳсулоти қийматининг 80% чорвачилиқдан келади; корамол, чўчқа бўрдокига бокилади. Қ.х. яхши механизацияланган. Фойдали қазилмалардан қурилиш материаллари ва бир оз кўмир қазиб чиқарилади. Ишлаб берувчи саноат тармоқларидан, асосан, озиқ-овқат саноати, шунингдек қ.х. машиналари ва инвентарлари и.ч. ривожланган. 2-жаҳон урушидан сўнг А.да бир канча ҳарбий саноат корхоналари курилди (Давенпорт, Дубьюк ва б. портларда). Миссисипи ва Миссури дарёларида кема қатнайди. Транспорт йўллари яхши ривожланган. А.да маккажӯҳори селекцияси тадқиқот ин-ти бор.

АЙ-ПЕТРИ — Крим тоғларининг Бош (Жан.) тизасидаги чўққи. Алупка ш. яқинида, Қора денгиздан тик

кўтарилиб туради. Бал. 1233 м. Асосан оҳактошлардан таркиб топган.

АЙРИ ПАРГАР — нақшлар ахтасини, гириҳлар асосини чизишда, ўлчашда кўлланадиган асбоб. Амалий безак санъатида кенг ишлатилади.

АЙРИ ХАРОШ — ёғоч дастали айри симдан тузилган асбоб; кулолликда сопол идишларга ўйиб нақш солишида, параллел чизиқлар чизишда фойдаланилади.

АЙРИБЕЛ ТОҒЛАРИ - ЎзР Самарқанд вилоятидаги Зираубулок паст тогларининг шарқий қисми. Энг баланд нуктаси 767 м. А.т. шим.-ғарбдан жан.-шарқка ўйналган. Уз. 15 км. Жан.-ғарбий ён бағирлари Қарноб чўлига тикроқтушган ва қуруқ сойлар б-н ўйилган. Каттақўргон сув омбори томон қараган шим.-шарқий ён бағирлари киярок. Тизманинг ўрта қисмida палеозойнинг оҳактош ва сланецларидан иборат кенглик бўйича ўйналган қатор тепалар мавжуд бўлиб, улар оралиғида гранитлардан ташкил топган платосимон юзалар жойлашган. А.т. типик бўз тупроқлар миңтақасида жойлашган, шим. ён бағирларининг юқори қисмларида тўқ бўз тупроқлар бор. Эфемер ўсимликлар б-н бирга, коражусан, кўзикулок, оққурай ўсади. Яйлов чорвачилигига фойдаланилади.

АЙРИБОБО ЧЎҚҚИСИ - ЎзР Сурхондарё вилоятидаги Кўҳитангтов тизмасининг сувайиргич қисмидаги чўққи. Ўзбекистон б-н Туркменистан чегарасида. Бал. 3139 м. А.ч. Кўҳитангтовнинг энг баланд жойи. А.ч.нинг аксари қисмини нурашга чидамли аргиллит ва алевролитлар хамда кумтошлар ташкил этган. Чўққи найзасимон шаклда. А.ч. Кўҳитангтов-Сурхон кўриқонаси худудига киритилган.

АЙРИДУМЛИЛАР - қ. Оёқдумлилар.

АЙРИМ-АЙРИМ ҚАЗИБ ОЛИШ - қатлам-қатлам жойлашган фойдали қазилмалар ва улар орасида учрайдиган бефойда тоғ жинслари қатламларини бир-бирига аралаштирилай қазиб олиш

усули. Қазиб олинадиган фойдали қазилма бойитилмаган холда истеъмолчининг стандарт кондициясига тўғри келса ва фойдали қазилма олинган жой ўрнига бефойда тоғ жинсини сифдириш мумкин бўлган ҳолларда бундай усул маъкул ҳисобланади.

АЙРИСИМОН БЕЗ (буқоқ бези, тимус) — умуртқали ҳайвонлар ва одамда кекирдакнинг ўнг ва чап ёнида жойлашган бўлакчалардан иборат без. Ёшлик (ўсмирилик) даврида яхши тараққий этган бўлади. Қон ҳосил бўлишида (бунда А.б.дан лимфоцитлар вужудга келади), организмнинг ўсиши ва умумий ривожланишида, иммунитет юзага келишида иштирок этади.

АЙРИТОЖЛИЛАР (*Choripetalae*) -иккипаллалиларга мансуб кенжা синф. Гулбарг (тожбарг)лари туташмаган. 200 га яқин оиласи (раъндошлар, сутламадошлар, тоқдошлар, гулхайридошлар, гунафшадошлар, зирадошлар ва ҳ.к.) бор. А. туташ тожбарглиларга нисбатан соддароқ тузилган.

АЙРИТОМ — ўзбек ҳалқининг қадимий тарихи ва маданиятидан гувоҳлик берувчи кўхна шаҳар ҳаробаси. Термиз ш.дан 18 км шарқда, Амударё кирғоғида жойлашган. Дастлаб А. яқинида Амударё тубидан одам ҳайкалчалари ишланган фриз (пирамон) парчалари топилган (1932), 1933 й. М. Е. Массон раҳбарлигидаги Термиз археология комплекс экспедицияси А.да қазишишлари олиб бориб, яна 7 та фриз бўлаклари ҳамда будда ибодатхонаси ҳаробасини топган. Фризлар 1—2- а.ларга оид бўлиб, уларда қўшнай, чилтор, уд, ноғора чалаётган созандалар ва гулчамбарлар, мева солинган идишлар кўтариб олган йигит-кизлар ифодаланган. Бундан ташкари А.дан мил. ав. 2- а. охири ва мил. 4- а.ларга оид иккита қабр топилиб, уларнинг биридан курол-яроғлари б-н бирга дағн қилинган жангчининг, иккинчисидан идиш-товоқлар ҳамда зеб-зийнатлари б-н кўмилган аёлнинг скелетлари чиккан. 1963—66 й.ларда А.да Ўзбекистон санъ-

атшунослик экспедицияси (Б. Турғунов) ҳам қазишишлари олиб борган. Деворларининг калинлиги 1,5 м, бал. 2—2,5 м бўлган 15 га яқин эшик ва деразасиз хоналар (диний маросимлар ўтказилган хоналар) топилган. Хоналарга юқоридан маҳсус зиналар орқали тушилган. 1978 й.да олиб борилган қазилмада юонон алифбосида б қатор килиб битилган ёзуви бор ҳайкал тагкурсиси топилган. А. моддий-маданий ёдгорликлари ўзбек ҳалқининг кушонлар давридаги тарихини маданий меросини, урф-одатларини ва б. ўрганишда катта аҳамиятга эга.

АЙРОН — 1) катикнинг кув (гуппи) да майи ажратиб олингандан сўнг қолган суюқ қисми. Ўзбекистоннинг айрим жойларида чалоб ҳам А. деб аталади. Ичимлик сифатида ишлатилади. А.нинг суви маҳсус тайёрланган ҳалтадан ўтказилиб, сузма (чакки) тайёрланади, сузмадан қурт килинади. Одам учун фойдали моддаларга бой; 2) катик ёки сузмадан сув, зираворлар, ошкўклар, муз кўшиб тайёрланадиган чанқовбосар ичимлик.

АЙСБЕРГ (инг. *iceberg*, голландча *isberg*, бу сўз скандинавияликлар тилига мансуб), музтоф — океан, денгиз ва музликка яқин кўлларда сузиб юрувчи ёки саёзликларга ўтириб қолувчи катта муз. Сувга тушиб келаётган куруқлик музликлари сувнинг гидростатик босими, сув қалқиши, оқимлар, шамол таъсирида синиб, А. бўлиб қолади. А. асосан, Антарктика, Канада Арктика архипелагининг шим. ороллари, Гренландия кирғоқларида вужудга келади. Муз ҳамда сувнинг зичлигига қараб, А.нинг 5/6 дан 9/10 гача қисми сув остида бўлади. Сув устидаги қисмининг баландлиги Арктиканда 70 м гача, Антарктиканда 100 м гача, уз. 1—2 км ли, эни 500 м ли майдада ва узунлиги бир неча ўн км ли йирик А.лар бўлади. А. Шим. ярим шарда 40—50° ш. кларгача, Жан. ярим шарда 45—60° ж. кларгача учраши мумкин. А. кемалар катнови учун хавфли.

АЙТБАЕВ Султамурод (1951.20.10, Кўнғирот тумани) — Ўзбекистон Ре-

спубликаси халқ ўқитувчиси (1995). Хўжайли пед. билим юртини тугатган (1970). 1970-77 й.ларда Қўнғирот туманидаги 14-мактабда, 1977 й.дан 7-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси. А. раҳбарлигидаги мактаб дурадгорлик тўгараги қатнашчилари туман кўрик танловларида совринли ўринларни эгалланган.

АЙТЖАНОВА Айимхон (1944.16.10, Шуманай туманининг Шуманай овули) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1994). Нукус пед. ин-тининг физика-мат, ф-тини тугатган (1966). 1966 й.дан Хўжайли, Шуманай туманидаги мактабларда ўқитувчи, 1971 й.дан Шуманай туманидаги 5-мактабда физика ва меҳнат фани ўқитувчиси. А. таълим беришда тест усулидан, кўргазмали куроллар ва компьютердан унумли фойдаланади. «Меҳнат дарсида қорақалпоқ миллий накшларини ўргатиш» методик кўлланмаси муаллифи.

АЙТИМ — хонанда иштирокида ижро этиладиган турли шакл ва ҳажмдаги ўзбек мусиқа фольклори жанрлари (кўшиқ, ялла, терма, лапар, ашула, маросим кўшиклари ва б.), вокал мусиқанинг халқ (асосан, Хоразм) даги атамаси. Яна к. Ашула йўли.

АЙТИМ ЙЎЛИ — Хоразм мақомларининг ашула бўлимига нисбатан кўлланиладиган умумий ном. «Манзум» деб ҳам аталади.

АЙТИМТОВ ТОҒИ - Марказий Кизилкумдаги Бўкантов тоғларининг жан. давоми. Шарқда Кўкпатос тоғлари, жан. да Мингбулоқ ботифига туташ. Энг баланд нуктаси 498 м (Чалчаратов чўққиси). А. т. жан.-гарбдан шим.-шарққа йўналган. Уз. 30—35 км. А.т. жуда серқирра, баъзан найзасимон чўққилар хосил қилган. Ён бағирлари куруқ сойлар б-н парчаланган. Тоғ этағидаги кенг пролювиал шлейфлар асосан дағал жинслар (шағал, майда тош ва йирик кум)дан иборат. Жан.-шаркий ён бағирларидан Мингбулоқ ботифига томон йўналган куруқ сойларда эрта баҳорда ва

жала ёққанда вақтинча сув оқади.

А. т. нинг марказий қисми юқори карбоннинг гранитларидан, ён бағирларининг куйи қисми ўрта карбоннинг кремний, кварцит, кумтош, алевролит, оҳактош, доломит ва эфузив жинсларидан (900 м) ташкил топган (Кўкпатос свитаси). А. т. этакларидаги пролювиал шлейф тагида юқори бўрнинг денгиз ётқизиклари мавжуд. А.т. куйи палеозой (куйи силўрнинг ландовер асри) да қуруқликка айланган. Куйи ва ўрта карбон давридаги терцин бурмаланишида қуруқлик майдони кенгайиб ўртача баландликдаги тоғлар таркиб топган. Альп бурмаланишигача А.т. да денудация (ювилиш) юз берган. Неоген давридаги янги бурмаланишлар таъсирида герцин бурмаланишида хосил бўлган тоғлар анча ёшаридан кўтарилган. А.т. ён бағирларида кам гипсли бўз-қўнғир тупроқлар тарқалган. Асосан боялич ва оқжусан ўсади. Туб жинсларнинг юзаси очилиб колганлиги, дағал элювий ҳамда пролювијий жинсларининг мавжудлиги туфайли тупроқ кам, ўсимлик ҳам сийрак. А.т. дан яйлов сифатида фойдаланилади.

АЙТИШ ЙЎЛИ - к. Ашула йўли.

АЙТИШУВ — фольклор жанри. Туркий халқлар оғзаки ижодида А. бадиҳагўй халқ шоирлари, баҳши, жиров, оқин, халфа ва лапарчиларнинг ўзига хос мусобақаси, мушоира йўли ва улар истеъодини белгиловчи ўзига хос синов ҳисобланади. Бундан ташқари, бирор эпик мазмундаги фольклор асарлари таркибида ҳам учрайди. Хусусан, «Гўруғли» туркум достонлари, «Ошик Фарид ва Шоҳсанам», «Бозирғон ва Гўруғли» сингари достонлар қаҳрамонлари фаолиятини яна ҳам ёрқин намоён этишда, уларнинг шеърий истеъодиди, куввайи ҳофизаси қай даражадалигини кўрсатища А. лардан фойдаланилган.

А. жанри 19- а.да кенг тарқалган бўлиб, халқ баҳшилари, оқинлари, жировлари халқ олдиди бадиҳа йўли б-н белгиланган мавзу доирасида ўзаро ижо-

дий мусобака қилишган. Унда танланган мавзудан чиқиб кетмаслик, аңынага риоя этишлик, бадиий маҳорат даражаси, тингловчиларга мос куйлашлик каби мезонлар хисобга олинган. А. фақат халқ баҳшилари, шоирлари, жировлари, оқинлари ўргасидаги ижодий мусобака бўлиб қолмай, ўз навбатида, халқ миллий маросим ва анъаналарида йигитлар б-н қизларнинг ёки икки гурухнинг ўзаро сезигрлик, зукколик ва ҳозиржавоблик кўриги сифатида ҳам машҳурдир. А.нинг ёзиг олинган намуналари ўзбек фольклори архивларида ҳам мавжуд.

АЙТАТОВ Чингиз Тўрақулович (1928.12.12, Қирғизистон, Шакар кишлоғи) — қирғиз ёзувчи, давлат, жамоат арбоби, дипломат. Қирғизистон халқ ёзувчиси (1968). Қирғизистон ФА акад. (1974). Қирғизистон қ.х. ин-тини тамомлаган (1953). 1956 — 58 й.лари Москвадаги ёзувчилар уюшмаси Олий адабиёт курси тингловчиси. Асарларини қирғиз ва рус тилида ёзди. Илк хикоялари 1950 й.ларда босилган. «Байдамтол соҳилларида» (1955), «Юзмазуз» (1957) асарлари ўтқир сюжет, кучли ички руҳий зиддиятларга бой. «Жамила» (1958), «Сарвкомат дилбарим» (1961), «Бўйтакўз», «Биринчи муаллим» (1962), «Момо ер», «Сомон йўли» (1963), «Алвидо, эй Гулсари» (1966) каби қиссаларида муҳаббат мавзуи катта эҳтирос б-н таранум этилган. А.нинг «Тоф ва чўл қиссалари» туркумига кирган асарлари юксак баҳоланди. А.нинг «Оқкема» (1970) қиссасида инсоний гўзаллик, эзгулик ва ҳаёт зиддиятлари, экология муаммолари теран тадқик этилади. «Оқкема» кинофильми ҳам асар каби шуҳрат қозонди. «Денгиз ёқалаб чопаётган олапар» (1977) қиссасида муҳим маънавий масалалар, шўро давридаги ҳаётнинг машъум манзаралари ўз ифодасини топган.

«Асрға татигулик кун» (1980), «Қиёмат» (1986), «Кассандра тамғаси» (1990) романларида замонамизнинг умуминсоний томонлари, она Сайёрамиз-

нинг тақдирли, кучли фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий муаммолар кўтарилиган. Ўтмишини унугтган, ҳиссиз, ҳамма нарсага локайд, итоат-у, буйрукни бажаришдан бошқа нарсани билмайдиган, туйғу, нозик ҳиссиётлари сўнгган манқурт образи тасвири А. ижодининг муҳим кирраларидан бири бўлди.

А.нинг «Чўққида қолган овчининг охи зори» (М. Шохонов б-н ҳамкорликда) асари маънавиятга бағишланган. А. прозасида руҳият таҳлили анъанавий фольклор, мифология, образлилик б-н уйғунлашиб кетади. Унда масал, рамзийликка мойиллик сезиларли даражададир.

А. «Иностранный литература» (Москва) журналига мухаррир (1980 — 90), 1990 й.дан сабиқ СССРнинг, сўнг РРФнинг, 1991 й.дан Қирғизистон Республикасининг Люксембург, Бельгиядаги элчиси. А. ташкил этган «Иссиккўл форуми» халқаро тинчлик ҳаракати, муҳим ижтимоий масалаларни ҳал этишда самарали таъсир ўтказмоқда. Марказий Осиё халқлари маданияти ассамблеяси Президенти (1995). А.нинг асарлари жаҳоннинг 154 тилига таржима қилиниб, 20 млн.дан ортик нусхада чоп этилган (1999). «Сарвкомат дилбарим» («Довон»), «Бўйтакўз» («Жазира ма», «Биринчи муаллим», «Жамила», «Алвидо, эй Гулсари» ва б. экранлаштирилган, ўзбек ва чет эл театрларида саҳнлаштирилган. «Момо ер» асарига И. Акбаров мусиқа ёзган. А.нинг қарийб ҳамма асарлари ўзбек тилида нашр этилган. А. ўзбек адабиёти, умуман, ўзбек маданияти тарихини юксак баҳолаб, «Қадим-қадим ўзбек маданиятининг Ўрта Осиёга кўрсатган таъсирини кўхна Византиянинг Қадим Русга кўрсатган таъсири б-н киёслаш мумкин», деб хисоблайди. А. Ўзбекистон Республикасининг «Дўстлик» (1995), «Буюк хизматлари учун» (1998) орденлари б-н мукофотланган. Қирғизистон Республикасида Халқаро Чингиз Айтматов номидаги «Олтин медаль» мукофоти таъсис этилган (1999).

Ас: Танланган асарлар [икки жилд-

ли], Т.. 1978; Айтматов Ч.: Статьи, выступления, диалоги, интервью, М., 1988; Асрға татигулик кун; Қиёмат, романлар, Т., 1998.

Ад.: Мирза-Ахмедова П. М., Национальная эпическая традиция в творчестве Чингиза Айтматова, Т., 1980; Гачев Г., Чингиз Айтматов и мировая литература, Фрунзе, 1982; Ахматал иев А. А, Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур, Бишкек, 1991.

АЙЮБ — Қуръонда номи зикр этилган 25 пайғамбардан бири. А. номи ва қиссаси Таврот, Инжил ҳамда бошқа қад. китобларда ҳам көлтирилган. А. ҳар қандай мусибатларга, қийинчиликларга сабр-тоқат қилювчи, бардош берувчи инсон тимсоли сифатида танилган.

АЙЮБ ШАХРИСАБЗИЙ (тўлиқ исми Мир Ҳожа Айюб Абулбарақа Шахрисабзий) (15- а. охири — Шахрисабз -16- а. ўрталари) — ўзбек шоири, мусиқа назариётчisi. Туркий ва форсийда ижод қилган. Шеърлари мутойибага бой, риндлик руҳи б-н ажralиб турди. Навоий («Мажолис уннафоис»да), Содиқбек Китобдор («Мажма ул-хавоис»да) А. Ш.нинг шеърият ва мусиқашуносликдаги истеъодини юксак баҳолаганлар. Унинг мусиқий иқтидорига Дарвишали Чангий («Тухфат ус-сурү»— «Рисолаи мусиқий») ҳам юкори баҳо берган.

АЙЮБИЙЛАР - Миср, Сурия, Месопотамия, Жан. Арабистонда 12- а. охири — 13-ада ҳукмронлик қилган сулола. 1171 й. Салоҳиддин томонидан асос солинган; салибчиларга карши муваффакиятли урушлар олиб борган. А.нинг асосий (Миср) тармоғи 1250 й. мамлуклар томонидан тугатилган.

АЙЮБХОН Мұхаммад (1907-1974) — Покистон давлат ва сиёsat арбоби. Алигархдаги (Ҳиндистон) мусулмонлар ун-тини, сўнгра Сандхерстдаги (Англия) Қироллик ҳарбий колледжини битирган. 1928 й.дан ҳарбий хизматда, 2-жаҳон урушида қатнашган. 1951 й.дан Покистон армияси қўмондони. 1954—55 й.ларда

Мудофаа вазири, 1956—58 й.ларда яна Покистон армияси қўмондони. А. 1958 й.даги давлат тўнтириши натижасида ҳокимиятни ўз қўлига олди. 1960 й.дан Покистон Ислом Республикасининг президенти. Ҳукмрон «Мусулмонлар лигаси» партиясининг раиси (1963 й.дан). А. 1966 й. янв.да Тошкентда олиб борилган Покистон б-н Ҳиндистон ўргасидаги музоқараларнинг муваффакиятли якунланишига муҳим ҳисса қўшди (қ. Тошкент декларацияси). 1969 й. марта президентлик лавозимидан бўшаб, ўз ваколатларини армия қўмондони генерал Яхъёхонга топширган.

АЙЮБХЎЖАЕВ Тошпўлат (1836-1908, Тошкент) — ўймакор уста; отаси уста Айюбхўжадан хунар ўрганган. А. ёғоч ўймакорлигининг паргари услубида ижод қилган. Ёнғоқ ва чинор ёғочларидан ясалган кўп киррали стол, курси, кутича ва чилимларни нафис ҳандасий нақшлар б-н безаган. Унинг асарлари республика музейларида сақланади.

АЙГИР — вояга етган от. А. биядан кўра секинроқ ўсиб, кечроқ вояга етади. А.нинг қарчигайи бияникига нисбатан 2—3 см баланд, вазни оғир, оёклари узун ва пишиқ, калласи катта, гавдаси ихчамроқ. Наслдор А.лар йилқининг сифатини яхшилашда катта аҳамиятга эга. Наслчилик ишлари учун А. танлашда уларнинг ишчанлиги (чопиши ёки юк тортиш қобилияти), жинсий фаоллиги, тана тузилиши ва аждодининг сифатлари эътиборга олинади. Агар бирор А.дан бола олинган бўлса, ўша А. наслининг сифатига қараб ҳам баҳоланади. Кўпчилик А.лардан наслчилик ишларида ғунанлигидан бошлаб фойдаланилади. А. бир мавсумда уюрга қўйиш усули қўлланганда 25 бияни, қўлда қочириш усули қўлланганда 50 бияни қочиради. Сунъий уруғлантириш усули қўлланганда, ҳар бир А.нинг мавсумда берган пушти 500 бияни қочиришга етади.

АЙГИРБАЙТАЛСОЙ - ЎзР Фарғона вилоятининг шим.-ғарбий қисмидаги сой.

Чодаксойнинг ўнг ирмоги. А. Қорамозор тизмасининг жан.-шарқий ён бағридаги 11 булоқ сувидан хосил бўлади. Уз. 15 км. А. Тераклитоғ б-н Жулайтоғ тизмалари орасида кенг водийдан ўтади. Сувининг кўп қисми май-июнь ойларида оқади. Вегетация даврида сувининг 72% сугоришга сарф бўлади. Наманганд вилоятининг Поп туманидаги тоғ олди текисликларини суғоради.

АЙФИРКЎЛ — Хисор тоғидаги кўл. Денгиз сатҳидан 2400 м баландлиқда. А.нинг ёз чилласида майд. 100 минг м² гача кенгаяди. Шу даврда чук. 30 м дан ортади. Тоғ музликларининг эришидан вужудга келган. Кўл суви тоза, атрофи хушманзара. Кўлда гулмоҳи (форель) балиғи яшайди.

АЙФОҚЧИ, айғоқ (оғоқ), айқоқ (туркйча — гувоҳ, исботловчи, маҳфий хабар етказувчи) — 1) бирор шахс ёки ижтимоий гурӯхга қарши ёлғон-яшиқ ган ёйувчи, иғво, тухмат қилиб кун кечирувчи паст, разил шахс; 2) туркий халқларда кишилар ўргасида содир бўлиб турадиган жанжалларни ҳал қилишда қатнашувчи; бир ёки икки гувоҳни ҳам А. дейишган; 3) ўрта асрларда (14—17- а.лар) ҳарбий сафар чоғида кўшин олдида борадиган развед-качи кичик бир ҳарбий бўлинма (яна к. Айёр, Разведка).

Амир Темур замонида А. (айқоқ) тафтишчи маъносида ҳам кўлланилгани Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сида қайд этиб ўтилган. Кўшин олдида борувчи разведкачи бўлинма хабаргири деб ҳам аталган.

АЙҒУЧИ (туркйча) — Турк хоқонлигига хукмдорнинг давлат маслаҳатчиси. Қапаганхон ҳамда Билга хоқон (Мўғилон)нинг Ахи сифатида бир неча йил Хитойда таълим олган Тўнюқуқ (Апа Тархан) фаолият кўрсатган. А. кад. туркий Урхун-Енисей ёдномаларида, хусусан Тўнюқуқ битик тошида ишлатилган.

АКА БЕГИ (тахм. 1363—1381) — Амир Темурнинг суюкли қизи. Асл исми Тағайшоҳ бўлган, лекин «ани севгон

жихатидин Ака Беги дер эдилар». А. Б.ни амир Мусабекнинг ўғли Мухаммадбекка берган эдилар. А. Б.дан Султон Ҳусайн мирзо исмли ўғил қолган.

АКА БУХОР (тахаллуси; асл исми Бухоржон Зокиров) (1894 — Қўқон — 1962) — ўзбек халқ қизиқчиси. 1916 й.дан малакали қизиқчи сифатида танилади. Қўқонлик Маҳкам Ҳофиз труппаси б-н Тошкентга келиб, «Нон гарови», «Юрак оғриғи», «Рўмолча ўйнатиши» каби томошалар кўрсатади. Халқ созандалари ва қизиқчиларига ишбошилик қиласди. Шўролар ҳокимиётининг дастлабки йилларида А. Б. эски қизиқчиликларни давр ва томошабинлар талабига мослайди: «Ҳасан-Ҳусан», «Олти бола», «Новвойлик», «Мироббоши», «Бой б-н хизматкор», «Чаккон бола» ва б. 40- й.ларда у Шокиржон Тошканбоев, Усмонжон Нишонбоев, Ҳакимжон Парпиев каби дорбозлар б-н Туркистоннинг шаҳар ва кишлoқлariда томошалар кўрсатади. А. Б. анъанавий театрнинг барча жанрларида ижод қилган. Ижро сифатида юз ва кўз ифодалари, товуш оҳангларидан жуда усталик б-н фойдаланган. У кулгили ўйинларни ижро этишда, ҳажвий хикоялар айтишда, асқида ҳам моҳир бўлган. Теша қизиқ Комилов, Тўйчикори Раҳимов, Фоуржон Мамаонусов каби қизиқчилар А. Б. га эргашиб ижод қилганлар.

Ад.: Қодиров М., Масҳарабоз ва қизиқчилар санъати, Т., 1968.

АКАДЕМИЗМ (франц. academisme) — тасвирий санъатдаги йўналиш. Қад. дунё ва Ўйғониш даври санъати шакллари, санъатнинг ташки кўринишларига тақлид қилишга асосланган. А. бадиий таълимни тартибга солишга, мумтоз анъаналарни «абадий» қонунлар тизими ва кўлланмаларига айлантиришга имкон яратди. Санъатда қад. анъаналарга ва юксак маданийликка таяниш бу таълимотнинг кучли томонларидан эди. Замонавийликни «юксак» санъатга хос бўлмаган хусусият деб эълон қилиб, унга замонавий ва миллий бўлмаган гўзаллик

нормалари, идеаллаштирилган образлар, хаётдан узок мавзуларни қарши қўйди. Расмий йўналиш сифатида ўзининг эстетикасини миллий реалистик санъатга қарши қаратади. Дастрраб Болонья академияси (Италия) да пайдо бўлган (16- а.) бу йўналиш кейинчалик Европа мамлакатларига кенг ёйилди. 19- а.да А. (Италияда А. Канова, Францияда Д. Энгр ва б.) классицизм анъаналарига таяниб романтиклар, реалистлар ва натуралистларга қарши кураш олиб борди. Реалистлар ва оппозиция таъсирида А. инқирозга учради, 19- а. охири — 20- а.да бир катор мамлакатлардагина асосан янги шакл — неоклассицизм кўринишида сакланиб колди.

А. тушунчаси кенг маънода ҳар қандай қонунлаштириш, ўтмиш санъатнинг идеаллари ва коидаларига мурожатни англатади.

АКАДЕМИК — айрим мамлакатларда юксак илмий унвон. ЎзРДа Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ва Ўзбекистон Республикаси Бадиий академиясида А.лар сайланади. А. лик унвони Ўзбекистон Республикаси ФА, Ўзбекистон Республикаси БА ва б. илмий ҳамда ўкув муассасаларининг олим ва ижодкорлари, шунингдек айрим шахсларга берилади.

Ўзбекистон Республикаси ФАда А.лар илм-фани жаҳон андо-залари талаблари даражасида юксак илмий ахамиятга эга бўлган илмий ишлар б-н бойитган, илмий жамоатчилик томонидан тан олинган мактаб яратган, илмий ютуклари мамлакатнинг интеллектуал ва иктисодий салоҳиятини ривожлантириш ва кучайтиришга жавоб берадиган, ёши 65 дан ошмаган ЎЗР фуқароси бўлган фан д-рларидан сайланади. ФА академиги и.т.ларда фаол иштирок этади; тадқиқотларнинг истиқболли ва илғор йўналишларини шакллантиради ва фаннинг ўзи сайланган соҳасининг юксак илмий даражаси учун масъуддир; юкори малакали илмий кадрлар ва мутахассислар тайёрлаш ишларида, илғор илмий

мактабларни шакллантириш ва ривожлантиришда бевосита иштирок этади; и.тларни амалга оширишда, юкори малакали илмий кадрлар тайёрлашда шахсан эришган ютуклари, илмий асарларини ўз ичига олган илмий ва илмий-ташкилотчилик фаолияти ҳақидаги йиллик ҳисоботни ҳамда ўзи сайланган фан соҳасини ривожлантиришга оид таклиф ва тавсияларни ҳар йилда ФА га тақдим этади; ФА Ҳайъати, ФА президенти, вице-президентлари ва бош илмий котибнинг топширикларини бажаради, ФА нинг Умумий мажлиси ишида фаол қатнашади. А.лар ФА илмий муассасаларида и.т. ишларини бажариш, ФА илмий муассасаларида танловдан ўтмасдан илмий лавозимларни эгаллаш, ўзининг илмий асарларини нашр этиш, ФА Умумий мажлиси ва Ҳайъатида кўриб чиқиш учун илмий ва илмий-ташкилий масалаларни киритиш ва уларнинг муҳокамасида иштирок этиш, белгиланган тартибида А.ликка номзодлар кўрсатиш, вице-президентлар хузуридаги Илмий кенгашлар фаолиятида, улар фаннинг қайси йўналишига тааллукли эканлигидан қатъи назар, иштирок этиш, вице-президентлар хузурида илм-фанинг долзарб йўналишлари бўйича муайян Илмий кенгашлар тузиш ҳақида таклифлар киритиш хукуқига эгадирлар. ФА А.лари академиклик унвони учун ҳар ойда белгиланган гонорар оладилар ва белгиланган хукуқ ва имтиёзлардан фойдаланадилар. А.ликка сайловлар ФА нинг Умумий мажлиси карорига мувофиқ очиқ ёки яширин овоз бериш йўли б-н ўтказилиди. Овоз беришда қатнашган Умумий мажлис аъзоларининг камида 2/3 қисми овозини олган номзодлар сайланган ҳисобланадилар. Ихтисосликлар бўйича А.ликка номзодлар кўрсатиш хукуқи А.лар, и.т. ва олий таълим муассасалари илмий кенгашларига берилади. ФА да академиянинг хорижий аъзоси унвони ҳам мавжуд. ФА нинг хорижий аъзолари илмий ютуклари жаҳон ва мамлакат илм-фани, ЎЗР ҳалқ ҳўжалиги

ва маданияти ривожига ижодий таъсир кўрсатган, халқаро ҳамкорликка, тинчлик, барқарорлик ишига ва ижтимоий-иктисодий тараққиётга салмоқли хисса кўшган хорижий фуқаролардан сайланади. ФА нинг хорижий аъзолари Ҳайъатнинг тақдимномасига биноан ФА нинг Умумий мажлисида очиқ овоз бериш йўли б-н сайланади. ФА нинг хорижий аъзолари А.ларга тегишли барча хукуклардан фойдаланадилар. Академиянинг раҳбариятига сайланиш, А.ларни сайлашда овоз бериш, А.лик унвони учун гонорар олиш бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси Б А да А.лар миллий, тасвирий, амалий санъат, дизайн, санъатшунослик соҳаларини йирик асарлари б-н бойитган ва ўз ижоди, илмий, педагогик фаолияти б-н соҳа тараққиёти учун улкан хисса қўшаётган, ўзбек маданияти ва санъатининг келажаги учун муносаб, юқори малакали мутахассислар тайёрлашда катта ютукларга эришган, ёши 65 дан ошмаган ижодкорлардан сайланади. БА ҳакиқий аъзоси академия раиси, Бошқарув кенгаши ва тегишли А. бўлимларнинг қарор, буйруқ, топшириқларини бажариши, санъатни юксак, ёркин ижодий ва илмий ютуклар ҳамда кашфиётлар б-н бойитиши, санъат ёки санъатшунослик соҳасининг хар томонлама ривожланиши учун шахсий жавобгарликни ўз зиммасига олиши, санъат ва санъатшунослик соҳаларига тегишли мутахассисларни тайёрлашда бевосита қатнашиши лозим. БА аъзолари академия таркибида яратилган шароитлардан фойдаланган ҳолда ижодий, илмий асарлар устида ишлаш, академиянинг ижодий, илмий, ўкув муассасаларида мавжуд илмий лавозимларни танловда иштирок этмаган ҳолда эгаллаш, ижодий, илмий асарларини тақдим этиш, чоп эттириш, академия Бошқарув кенгашига ижодий, илмий, ташкилий масалалар, таклифлар б-н мурожаат қилиш ва муҳркамада иштирок этиш хукукига эгадирлар. А. ликка сайловлар Бадиий ижодкорлар уюшмаси мажлиси ва ака-

демиянинг Бошқарув кенгашида яширин овоз бериш йўли б-н ўтказилади. Овоз беришда катнашган ҳакиқий аъзоларнинг камида 50% овозини олган номзодлар сайланган ҳисобланадилар. Овоз беришда Бошқарув кенгаши аъзолари нинг 2/3 қисми қатнашиши шарт. Номзодларни давлат, жамоат ташкилотлари ва халқаро таш-килотлар, маданият ва санъат соҳасидаги олий ўкув юртлари кўрсатиши мумкин. БАда академиянинг фахрий ва хорижий аъзоси унвонлари ҳам мавжуд. БАнинг фахрий аъзоси этиб ватан ва жаҳон маданияти, санъати олдиғаги хизматлари учун ёши 65 дан ошган соҳа намояндлари сайланishi мумкин. БАнинг хорижий аъзоси жаҳон маданияти, санъати тараққиётига улкан хисса кўшган хорижий арбоблардан сайланади. Академиянинг дастлабки ҳакиқий, фахрий ва хорижий аъзолари Бадиий ижодкорлар уюшмаси мажлиси тавсиялари асосида ЎзР Вазирлар Махкамасида кўриб чиқлади ва тасдиқланади.

АКАДЕМИК (сифат) — 1) академиянинг илмий муассасаси ёки олий ҳамда ўрта маҳсус ўкув юрти маъносидаги тушунчаларига тааллукликни билдиради; мас, академик нашр, академик лицей, А. йил, А. соат. А. йил — олий ўкув юртларида машғулотлар бошланишидан (одатда кузда) уларнинг тугашигача (келгуси йил ёзигача) бўлган вақт; А. соат — ўкув юртларида битта машғулотни ўтказишига белгиланган вақт (одатда 45 мин.). 2) Ўзбекистон ва МДҲ да етук ижрочилик жамоалари, театрларга бериладиган фахрий ном (қ.Академик театр).

АКАДЕМИК ЛИЦЕЙ - ўрта маҳсус ўкув юрти. Ўзбекистон Республикасида 1997 й.да қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида»ги конунга мувофиқ умумий ўрта таълим мактаблари (9синф)ни тутгатган ўкувчилар қабул қилинади. Таълим муддати 3 й. А.л. ўрта маҳсус маълумот беради. Ўкувчиларнинг интеллектуал кобилияtlарини жадал ўстиришни, уларнинг чукур, табақалаштирилган ва касб-

хунарга йўналтирилган билим олишларини таъминлайди. А.л.да ўқувчилар ўзлари танлаб олган таълим йўналиши (гуманитар, техника, аграр ва б. соҳалар) бўйича билим савияларини ошириш ҳамда фанларни чукур ўрганишга қаратилган маҳсус билим олиш имкониятига эга бўладилар.

А.л.ни битирувчиларга давлат томонидан тасдикланган диплом берилади ва у таълимнинг кейинги босқичларида ўкишни давом эттириш ёки эгаллаган ихтисослик бўйича ишлаш имкониятини беради.

АКАДЕМИК НАШР - фан, адабиёт ва санъат асарларининг илмий асосда тайёрланган нашри. Асосан мутахассислар ва илм аҳлига мўлжалланади, и. т. мақсадини кўзда тутади. А. н. ижодкорнинг бутун меросини тўлиқ қамраб олиши, асарларининг илмий ўрганилган матнни б-н бирга турли жиҳатларини ҳам ўз ичига олиши, илмий қайд, изоҳ ва шархларга эга бўлиши б-н бошқа нашрлардан фарқланади. Мас, Ўзбекистон ФА «Фан» нашриётида нашр этилган Ойбек асарларининг 20 жилдлиги, Ҳ. Олимжон асарларининг 10 жилдлиги А. н. хисобланади.

АКАДЕМИК ТЕАТР - МДХ мамлакатларидаги йирик ва кўхна театрларга бериладиган фахрий унвон. Собиқ Иттифоқда 1919 й.да таъсис қилинган. Биринчи бўлиб А. т. унвони Москвадаги Катта театрга берилган. Ўзбекистонда шу унвонга сазовор бўлган 3 та театр бор: Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма театри, Навоий номидаги Катта академик опера ва балет театри ва Республика академик рус драма театри.

АКАДЕМИК ЭШКАК ЭШИШ - эшкак эшиш спорти тури, академик қайиқлардаги пойгалар. 19- а. биринчи ярмида Буюк Британияда пайдо бўлган. Эшкак эшиш жамиятлари ха-лкаро федерацияси (FISA, 1892 й. асос солинган) га 71 мамлакат аъзо (1991). А. э. э. 1900 й.дан олимпия ўйинлари дастурига киритилган, 1962 й.дан жаҳон чемпионатлари ўtkазиб келинади.

АКАДЕМИК ҚАЙИҚЛАР - тез сувучи эшкакли спорт қайиқлари. Пойгаларда ишлатилади. Эшкак кулоқлари ва сурилувчи (роликларда) маҳсус ўриниклари бор. Бундай қайиқлар жуда енгил материаллардан ясалиб, хипча, сувни атрофидан тез ўтказадиган бўлади.

А.к. «ёлғиз» ва «жуфтлик»ларга бўлинади. «Жуфтлик»ларда спортчи иккита эшкакдан, «ёлғиз»да эса битта узун эшкакдан фойдаланади. «Жуфтлик» қайиқлар бир спортчилик, икки спортчилик ва тўрт спортчилик бўлади. «Ёлғиз» эшкаклари икки, тўрт ва саккиз спортчига мўлжаллангандир. Қайиқларнинг бўйи, эни ва вазни турлича. Ички қурилмалари б-н оғирлиги 10—15 кг, уз. эса 8—9 м. Энг катта линкорн саккизлик А.к.нинг уз. 20 м.га яқин бўлиб, вазни 90—110 кг га боради. Спортчилар қайиқ олди томонига тескари ўтириб эшкак эшадилар. Ўзбекистонда А.к. илк бор 1963 й. пайдо бўлди. В. Н. Мустафоев 1971 й. мамлакат Кубоги учун курашда голиб чиқди. 1989, 1990 й.да 8 жуфтлика да Ўзбекистон ўсмиirlари собиқ Иттифоқ чемпиони бўлишиди.

Ўзбекистон миллий терма жамоаси Олимпия ўйинларида, Осиё ва жаҳон чемпионатларида мунтазам қатнашади.

АКАДЕМИЯ (юн. — Akademos — афсонавий қаҳрамон Академ номидан) — кўпгина илмий муассаса, жамоат ташкилотлари, ўкув юртларининг номи. Мил. ав. 4- а.да Платон (Афлотун) асос солган юонон фалсафий мактаби (к. Платон академияси), Афина яқинидаги жой ҳам унинг номи б-н аталган. Шарқ мамлакатларида А. тарзидаги муассаса ва жамиятлар 8—9-аларда таркиб топа бошланган. Хусусан, араб халифалигига Ҳорун ар-Рашид ҳукмронлиги даври (786—809) да «Байт ул-ҳикмат» («Ҳикмат хонаси»)га асос солиниб, халифа Маъмун ҳукмронлиги даври (813—833)да «Байт ул-ҳикмат»нинг фаолияти янада ривож топган, унинг расадхонаси ва катта кутубхонаси бўлган (буюк математик Мусо Хоразмий ва астроном Аҳмад Фарғоний

шу ерда ишлаган). Машхур олим ва шоир Ибн Хамдон (935 й. в. э.) Мосул ш.да кутубхонали «Дор ул-илм» («Илм уйи») очган ва бу жой илмга интилганинг кириши учун бемалол бўлган. Бундай Алар Бағдода, шунингдек Мисрда ҳам очилган. 1010 й.да Урганчда Маъмун академиясига асос солинган. Абу Райхон Беруний шу А.нинг раҳбари бўлган (бу А. доирасида Абу Али ибн Сино, файласуф Абу Сахл Масихий, табиб Абулҳасан Ҳаммор ва б. иш олиб боришган). Амир Темур томонидан Самарқандда тўплланган олим, ёзувчи ва мъеморлар 15- а. фани ва маданияти тараққиётiga муносиб ҳисса кўшганлар. Улуғбек мадрасаси ва расадхонаси ҳам ўз даврининг А. сидир (к. Улуғбек академияси); бу А. Қозизода Румий, Фиёсиддин Жамшид ал-Коший, Али Қушчи ва б. буюк математик ҳамда астрономларни бирлаштирган. 15- а. нинг 2- ярмида илмий ва маданий марказга айланган Ҳиротда, Навоий атрофида олим, ёзувчи, рассом, созанда ва б.дан таркиб топган ўзига хос илмий ва бадиий жамият юзага келган. Ҳирот миниатюра мактабинн ўрга аср Шарқида давлат томонидан таъсис этилган биринчи бадиий А. деб хисоблаш мумкин (Беҳзод шу А.нинг энг йирик вакилидир). 15—16-а. ларда Европада (Италияда) турли илмий жамиятлар А. деб атала бошлаган; уларнинг фаолияти асосан ижтимоий фанлар йўналишида бўлган. 17-а.да бир қанча илмий жамиятлар — А.лар тузилиб, улар асосан табиатшунослик масалалари б-н шутулланган. 17-а.нинг 2- ярмидан давлат хокимияти ёрдами б-н бир қанча мамлакатлarda миллий илмий марказ сифатидаги А.лар тузилди; мас, Лондондаги Қироллик жамияти (1660), Париж ФА (1666), Берлиндаги Пруссия ФА (1700), Петербург ФА (1724). Ҳоз. вақтда комплекс турдаги ФА ёки уларга ўхшаш муассасалар кўп мамлакатлarda бор; бу мамлакатларнинг кўпларида фан ёки маданиятнинг бирор тармоғини камраган соҳа А. лари ҳам мавжуд.

Ўзбекистонда Ўзбекистон Республи-

каси Фанлар академияси мамлакатнинг олий илмий ташкилоти ҳисобланади; Ўзбекистонда Ўзбекистон Республикаси Бадиий академияси ҳам мавжуд. Ўзбекистон ва баъзи мамлакатлардаги айrim олий ўкув юртлари ҳам А. деб аталади (мас, ЎзР Қуролли Кучларининг Ҳарбий А.си, ЎзР Ички ишлар вазирилиги А.си, Россиядаги К. А. Тимирязев номидаги Москва Қишлоқ хўжалик А.си). Шунингдек республикамизда Давлат ва жамият қурилиши академияси ҳам фаолият юритади. Мамлакатлар ФА ҳақида шу мамлакат ФА ҳақидаги алоҳида мақолаларга к., мас, Австрия Фанлар академияси, Украина Фанлар академияси.

АКАМБА - к. Камба.

АКАН — Гана ва Кот-д'Ивуар ҳамда Тогода яшовчи ўзаро яқин ҳалқлар (ашанти, фанти, аким, аквапим, анъи, бауле, гонжа, крачи, абронг ва б.) гурухи. Ганада 7,76 млн. дан зиёд. Кот-д'Ивуарда 2,3 млн. ва Тогода 50 минг киши яшайди (1987). Акан ва б. ква тилларида сўзлашади. А.ларда қад. диний эътиқодлар (анимизм, аждодлар руҳига сифиниш) б-н бирга, католик дини ҳам кенг тарқалган, мусулмон суннийлар ҳам бор. Негроид иркига мансуб. А. таркибидаги ҳалқлардан бири — ашанта 18—19- а.ларда бир қанча кўшни қабилаларни бирлаштириб, Ашанти давлатини ташкил қилган эди. 19- а.нинг охирида Ашанти давлати инглиз мустамлакачилари томонидан босиб олинди. Миллий озодлик кураши кучайиши туфайли, 1957 й. А.ларнинг катта бир кисми инглиз мустамлакаси асоратидан озод бўлиб, мустакил давлат (хоз. Гана)га бирлашди. А.лар, асосан, дехқончилик (какао ўстириш) б-н, айrim туманларда чорвачилик (корамол боқиши) б-н шугулланадилар.

АКАНТ (франц. acanthe) — айиктовон ўсимлигининг баргисимон қилиб ишланган мъеморий нақш безаги. Иншоот (девор, фриз, шифт, устун бошаси ва б.)ни безашда қадимдан кўлланилган. А. тош, ёғоч, ганч ва сополдан ишланган.

Миср, Юнонистон, Рим А. на-қшлари

пастга караган, Ўрта Осиё А. накшлари, аксинча, тик холатда тасвирланган. Мунчоктепа, Айритом ва б.дан топилган А.лар антик меймурлиқда ўзига хос куринишда бўлган.

АКАРИФАГЛАР (юн. akari — кана ва phagos — ёевчи) — йиртқич ва паразит ҳашаротлар ҳамда каналар; ўргимчакканаларнинг табиий кушандалари. Сугориладиган дехқончилик минтакаларида оддий ўргимчаккана б-н озиқланувчи А.нинг 40 тури аниқланган. Fўза ва бошқа қ. х. экинларидағи ўргимчаккана б-н озиқлануб, улар сонини камайтирувчи А.— стеторус, канахўр трипе, йиртқич қандала — ориус, олтинкўзлар, фитосеид оиласига мансуб йиртқич каналар ва б. катта аҳамиятга эга. Йиртқич каналардан иссиқхоналардаги ўсимликларни, баҳор ва кузда эса ҳарорат 30% дан юқори ва ҳаво намлиги 60—80% ли шароитда гўзани заараркунандалардан ҳимоя қилишда ҳашаротларни мавсумий тарқатиш усулида фойдаланилади (яна қ. Фойдали ҳашаротлар).

АКАРИЦИДЛАР (юн. akari — кана ва лот. caedo — ўлдираман) — ўсимликхўр каналар, омбор каналари, шунингдек уй хайвонлари ва парранда каналарига қарши кўлланиладиган кимёвий моддалар. Ўсимликка сиртдан кельтан, неорон, омайт, митак, олтингугурт, оҳак-олтингугурт қайнатмаси ва сингиб таъсир этувчи (фосфамид, фозалон, карбофос ва б.) А. бўлиши мумкин. Сингиб таъсир қилувчи А. ўргимчакканадан ташқари яна ўсимлик битларини ва б. бир канча сўрувчи заараркунандаларни ҳам нобуд килади. Омбор каналарига қарши метилбромид, хлорпикрин ва б. А. кўлланилади. Дехқончилик ва бодгорчиликда А. асосан ўргимчакканага қарши ишлатилади (яна қ. Пестицидлар).

АКАСИ — Япониядаги шаҳар ва порт, Хонсю о.нинг жан.-ғарбида, Хиого префектурасида, Ички Япон денгизи соҳилида. Аҳолиси 263 минг киши (1991). Тезюар поездлар т.й. станцияси. Т.й. пароми орқали Авазди ороли б-н

боғланган. Кимё, озик-овқат, машинасозлик саноати корхоналари бор. Балиқ овланади. Курорт шаҳар.

АКАЦИЯ — бурчоқдошлар оиласига мансуб дараҳт ва буталар: 1) чин А. (Acacia) — мимозадошлар кенжасига мансуб дараҳт. 500 га яқин тури бор.

Кўпроқ Австралия (250 дан ортиқроқ тури), қисман Африка ва Арабистон я.о. ида тарқалган. Кейинги вактда А.нинг баъзи турлари бошқа жойлар (Кора денгиз соҳиллари)да ҳам иқлимластирилган. Чин А. майдада патсимон баргли, тўғуллари эрта баҳорда очиладиган бўлгани учун хушманзара ўсимлик сифатида ўстирилади. Сенегал, Эфиопия ва Арабистон А.ларидан ақоқиё, кўпчилик чин А.турларининг пўстлоғидан ошловчи моддалар олинади; баъзи чин А.турларининг меваси ва ёғочида ҳам ошловчи ва елим моддалар бор; ёғочи мебель ишлаб чиқаришда фойдаланилади; 2) ок А. ёки сохта А. (Robinia pseudoacacia) — капалакгулдошлар кенжасига мансуб дараҳт (қ. Оқ акация); 3) сарик А. (Caragana arborescens) — бута тарзида ўсади (қ. Қарагай).

АКАШАК, контрактура — бўғим харакатининг вактинча ёки бутунлай чекланиши. Бунда мускул протоплазмаси коллоиди хусусиятларининг ўзгариши натижасида мускул узоқ вақт қисқариб колади. А.га кўпинча куйиш, жароҳатланиш, яллигланишдан сўнг пайдо бўлган чандиқларнинг тортишиши ёки гипс боғлам кўйилиши туфайли бўғимнинг узоқ вақт қимирламаслиги, шунингдек марказий ёки периферик нерв системасининг шикастланиши ва б. сабаб бўлади. Давоси: шифобаҳш гимнастика, физиотерапия, балчиқ суркаш, иссиқ қилиш, механотерапия, баъзан жарроҳлик усули кўлланилади.

АКБАР Жалолиддин Мухаммад (1542.14.10, Амарқот — 1605, Агра яқинидаги Сикандра кишлоғи) — Хиндистондаги бобурийлар салтанати ҳукмдори (1556 й.дан). Бобурнинг на-бираси, Ҳумоюннинг ўғли, 13 ёшида

тахтга ўтирган (1556 й. 15 фев.). Дастлаб вазири туркман Байрамхон оталиқ ёрдамда тахтни бошқарган, сўнгра балоғат ёшига етгач, мамлакатни қаттиққўллик б-н идора эта бошлаган. Салтанатини кенгайтириш учун муттасил курашган. А. даврида Бобурийлар салтанати шимда Балхсан тортиб жан. да Годовари дарёсигача (Кашмир ва Афғонистон худудлари б-н), ғарбда Арабистон денгизидан шарқда Бенгалия қўлтиғигача бўлган улкан худудни қамраб олган. Марказлашган салтанат тузиши мақсадида 1574 й.дан ички ислоҳотлар ўтказишга киришади: қўшин устида назоратни кучайтиради ва уни қайта ташкил этиб, янгидан куроллантиради, мамлакатни янги маъмурӣ туманларга бўлади. Никоҳ ришталари орқали Ражпут князликлари б-н алокаларни мустаҳкамлаган. Ражпутлар отлиқ қўшини А. қўшинининг асосини ташкил қилган. Йирик ер эгалари — жогирдорларнинг ўзбошимчалигига қарши бир қанча чора-тадбирларни ўтказган, 1574 й. дехконлар, саркардаларга ер инъом этиш ўрнига хазинадан уларга маош тўлашни, мамлакатдаги ерлардан солик тўплашни ўз хизматчилари зими масига юклаган. А. аҳоли орасида диний жиҳатдан ўзаро бирдамликка эришиш мақсадида хиндларни юқори мансабларга тайинлай бошлаган ва янги дин — «дини илоҳий» жорий этган. Бу дин ўзида ислом, хиндуизм, парсизм ва жайнизм динларининг қоришмасидан иборат бўлган. А. дунёвий ва диний ҳокимиятни ўзида мужассамлаштирган. Бу динга эътиқод қилганлар А.нинг марҳаматига сазовор бўлганлар. Кейинчалик А. вафотидан сўнг бу янги дин кичик бир мазҳабга айланиб қолган. А. дехқончилик ва савдога катта эътибор берган, Европа мамлакатлари б-н ҳам савдо-сотиқ олиб борган. А. илм-фан, санъатга ҳам ҳомийлик қилган. А.нинг вазири ва дўсти Абулфазл Алломий А. салтанати тарихига оид «Акбарнома» асарини ёзиб қоддирган. А. буюк давлат арбоби, кувваи хофизаси кучли, жасур, иқтидорли саркарда бўлган.

Ад.: Қодиров П., Ҳумоюн ва Ақбар, Т., 1994.

«АКБАРНОМА», «Тарихи Акбаршоҳий» («Акбаршоҳ тарихи»), «Тарихи Акбарий» («Акбар тарихи») — тарихий асар; бобурийлардан Ақбар топшириғига кўра унинг вазири ва яқин сафдоши Абулфазл Алломий томонидан 1589—1601 й.ларда ёзилган. «А.» З жилдан иборат. Биринчи жилдида Ақбарнинг туғилиши, унинг шажараси ҳикоя қилинади, Бобур, Ҳумоюн даврида Афғонистон ва Шим. Хиндистонда юз берган сиёсий вазият тасвирланади. Булардан ташқари Ақбар ҳукмронлигининг илк 17 иили (1556—72)да рўй берган в-кеалар баён этилади. Иккинчи жилд Ҳиндистон ва Шим. Афғонистон тарихини (1573—1601/02 й.), учинчи жилд эса Ақбар шахси, унинг саройи, бобурийлар салтанатининг тузилиши, мамлакатнинг маъмурӣ бўлиниши, солик ва б.дан келадиган тушумлар, динлар, ҳиндларнинг дунёкараши ва б. хақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Учинчи жилд «Ойини Акбарий» («Акбар қонунлари») номи б-н мустакил асар сифатида ҳам машхур. Муаллиф вафотидан сўнг Ақбар ҳукмронлигининг сўнгги даврлари ёзилмай қолган. Аммо, кейинчалик бу даврлар «А.» асоси (тартиби)да ёритилади (унда воқеалар йилма-йил баён этилади) ва у «Такмилай Акбарнома» номи б-н тарихга киради. «А.» га қўшимча қилинган сўнгги қисмлари муаллифи аниқ маълум эмас. Баъзи маълумотларга кўра, у лаҳорлик ёзувчи ва тарихчи Иноятулло ибн Мухибб Али дейилса, бошқа маълумотларда Шоҳ Жаҳоннинг машхур тарихчиси Муҳаммад Солиҳ Камбо («Шоҳ Жаҳоннома»нинг муаллифи) дейилади, учинчи бир маълумотда эса Абулфазл Алломий мактубларини тўплаган жияни томонидан ёзилган деб кўрсатилади. «А.»да тарихий воқеалар йилма-йил тадрижий суратда баён этилади. Маълумотлар эса расмий хужжатлардан олинади ва содир бўлган воқеаларнинг бевосита иштирокчиси, гувоҳи бўлганларнинг ёзиши

малари ва хотираларига асосланилади. Шунга кўра «А.» қимматли ва ишончли тарихий асар ҳисобланади. «А.» нусхалари Англия, Франция, Хиндистон, Россия ва б. мамлакатларда сақланмоқда. 19-а.да «А.» Бевериж, Эллиот ва Доусонлар (I—II жилд), шунингдек Глодвин, Блошман, Жарретлар (III жилд) томонидан инглиз тилига таржима қилинган.

Ад.: Ахмедов Б. А., Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв., Т., 1985.

АКБАРОВ Асқарали Одамшоевич (1951.2.10, Ўш вилояти Янгийўл тумани Каравон қишлоғи) — нақош, Ўзбекистон Республикаси халқ устаси (2000). Т. Тўхтахўжаевнинг шогирди. Р. Ёкубов, Ж. Ҳакимов, М. Усмоновлар б-н бирга ишлаб хунар ўрганган. М. Уйғур номидаги Тошкент санъат ин-тини туттаган (1995). 1975 й.дан Кўкон бадиий и.ч. устахонасида нақошлар бригадаси бошлиғи, 1982 й.дан Наманган бадиий устахонаси амалий санъат бригадаси бошлиғи, 1989 й.дан Наманган вилоят ўлкашунослик музейида санъат бўлими бошлиғи, 1998 й.дан Ўзбекистон БА Наманган вилояти Бадиий ижодкорлар уюшмаси раҳбари. А. ижодида анъанавий нақошликни ривожлантириди, бинолар безагида нақошлик б-н ганч ва ёғоч ўймакорлигини уйғун ҳолда қўллади, унутилиб кетган кундал услубини тиклади. Курси, хонтахта, гулдон, лаган каби буюмларни нафис рангларда безайди. Миллий ва замонавий бинолар безагида ислимий ва гирих мужассамотидан кенг фойдаланади. Наманган («Пахталиқўл» санаторийси, Вилоят ўлкашунослик музейи ва б.), Тошкент («Мовий гумбазлар» чойхонаси, Халқлар дўстлиги саройи ва б.) ва б. вилоятларда, хорижда 60 дан ортиқ жамоат биноларини безади.

АКБАРОВ Икром Илҳомович (1921.1.3, Тошкент) — композитор, Ўзбекистон халқ артиста (1981), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964). Тошкент (1945) ва Ленинград (1950) консерваторияларини

туттаган. Ҳамзага бағишиланган «Шоир хотирасиға» симфоник поэмаси (1954) ўзбек симфоник ижодий тафаккурининг шаклланишида Асқарали Акбаров ишлаган бино безаги муҳим аҳамиятга эга бўлган. А. симфоник асарлар, опера ва балетлар, ораториялар, вокал-симфоник ва камер-чолғу асарлар (хусусан 6 та торли квартет), кўшик ва романслар, хор туркумлари муаллифи, кинофильмлар ва драматик спектаклларга мусика яратган, ўзбек халқ қуйларини жўрсиз хор учун қайта ишлаган. Ижодий услуби теран симфоник тафаккурга асосланган. Симфоник асарлари — «Эпик поэма» (1961), скрипка ва оркестр учун 1—2- ва 3- концертлар (1962, 1984, 1997), «Почта» (1970), «Шакунтала» (1980) симфоник манзаралари, «Самарқанд ҳақида симфоник хикоялар»и (1973), 2 та симфония (1996, 1998) ва б. «Орзу» (1957), «Лайли ва Мажнун» (1968), «Наврўз» (1984) балетлари, «Сўғд элининг қоплони» (1977) ва «Ибтидо ҳатоси» (1997) опе-ралари, «Тошкентнома» (1964), «Мангут хотира» (1985) ораторияларини яратган. Асарлари чет элларда ҳам ижро этилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотининг лауреати (1977). «Эл-юргт ҳурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

Ад.: Джаббаров А., Соломонова Т., Композиторы и музыкovedы Узбекистана, Т., 1975; Янов-Яновская НС, Икрам Акбаров, Т., 1990.

АКБАРОВ Илёс Акбаровиҷ (1909.5.5, Тошкент) — ўзбек мусиқашуноси. Биринчи ўзбек мусика фольклоршунослиридан. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1956). Санъатшунослик ин-тида илмий ходим (1932—39), директор (1943—48), «Ўздавнашр»да мусика бўлнимининг мудири (1934—40), Тошкент мусика билим юрти (1930—42), Тошкент давлат консерваторияси (1943 й.дан)да ўқитувчи, мусика назарияси кафедраси мудири (1963—90), проф. (1979 й.дан). Фарғона водийси ва Хоразм вилоятларида ўзбек ва уйғур халқ қуйларини тўплаб, айримларини нашр эттирган: «Ўзбек

ашулалари» (М., 1934, X. Мұхамедова б-н ҳамкорликда), «30 ашула» (М., 1935), «Ўзбек ҳалқ қўшиклари» (Т., 1939), «Муқимий ва Фурқат ашулалари» (Т., 1959) ва б. Илк ўзбек болалар қўшиклари («Биз куйлаймиз», Т., 1939), «Мусика лугати» (Т., 1987, 2-нашри —1997), дарслер ва услубий қўлланмалар муаллифи. «Эл-юрг хурмати» ордени б-н мукофотланган (2000).

АКБАРОВ Одилжон (1933.23.8, Баликчи тумани) Ҳалқ ўқитувчisi (1983). «Ўзбекистон ҳунар-техника таълими аълочиси» (1969). 1951 й. Андикон ш.даги 10-ҳунар билим юртини, 1955 й. Тошкент индустрисал техникумини, 1971 й. сиртдан Андикон педагогика ин-тини тутгатган. 1955 й.дан Андикон ш. даги 10-ҳунар-техника билим юртида и.ч. таълими бўйича уста, 1971—96 й.ларда Андикон машинасозлик лицейда маҳсус фанлар бўйича ўқитувчи. А. бошчилик килган чизмачилик кабинети республикадаги энг намунали кабинет хисобланган. Экранлаштирилган бу кабинетда турли хил кўргазмали куроллар, дидактик материаллар ўрнатилган.

АКБАРОВ Ҳабибулла Асатович (1936.24.3, Тошкент) — геолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1994). Геол.-минералогия фанлари д-ри (1986), проф. (1992). Ўрта Осиё политехника ин-тининг геол.-қидирив ф-тини тутгатган (1958). Ўрта Осиё геол. ва минерал ҳом ашё ин-тида сектор мудири (1968-79), бўлим мудири (1979-86), директор ўринбосари (1987—91). 1992—96 й.ларда ТошДТУ проректори ва айни вақтда шу ун-т фойдали казилма конлари кафедраси мудири. 1996 й.дан Ўзбекистон ФА Ер ҳакидаги фанлар бўлими раиси ва ФА Президиуми аъзоси (1997 й.дан). А.нинг илмий ишлари эндоген руда конлари ва майдонлари тузилиши, уларнинг пайдо бўлиш ва жойлашиш қонуниятларини ўрганиш, рудаларни излаш ва башоратлашнинг илмий асосларини ишлаб чиқишига бағишиланган.

Ас.Табииймухитнимухофазалашнинг

геология асослари, Т., 1996 (ҳаммуаллиф).

АКБАРОВА

Муножатхон

Абдураззоқовна (1941.22.4, Бекобод тумани) - Ўзбекистон Республикаси ҳалқ ўқитувчisi (1996). Андикон пед. интитинг тарих ф-тини тутгатган (1967). 1960—72 й.ларда Хўжаобод туманидаги 14-мактабда бошланғич синф ўқитувчisi, мактаб директори ўринбосари, 1972 й.дан 18-мактаб директори. А. раҳбарлик қилаётган жамоа «Йил мактаби—94» республика кўрик танловида фаол иштирок этди. Унинг ташаббуси б-н мактаб музей ташкил этилди, мактабнинг моддий техника базаси бойитилди.

АКВАДАГ — графиннинг сувдаги суспензияси; электрон нурли трубка ички сиртида электр ўтказувчи қатлам хосил килиш учун ишлатилади.

АКВАКУЛЬТУРА (лот. aqua — сув, cultura — етиштириш, парвариш қилиш) — сув ҳавзаларидан унумли фойдаланиш мақсадида сувда яшайдиган организмлар (баликлар, моллюскалар, қисқичбақасимонлар, сув ўтлари)ни назорат килиб туриладиган шароитда етиштириш ва парвариш қилиш. А. маҳсулоти жаҳонда мунтазам ўсиб боради. Организмларни денгиз суви ёки шўр сувларда етиштириш марикультура деб аталади.

АКВАЛАНГ (лот. aqua — сув ва инг. lung — ўпка) — одамнинг сув остида бемалол нафас олиб сузишига ҳамда ишлашига имкон берувчи аппарат. Француз спортчisi Ж. И. Кусто ва мұхандиси Э. Ганъян ихтиро қилган (1943). А.дан фойдаланувчи киши уни орқасига тасма б-н осиб олади. А.да оғизга тутиладиган мослама, «дарча»ли маска ёки гидрокомбинезон, сувгич, қўлга тақиладиган чукурлик ўлчагич, компас ва соат ҳам бўлади. А.нинг ҳар бирида ичига сикиқ (150 кг/см²) ҳаво тўлдирилган (ҳар бири 7 л ли) 2 баллон бор. А. сув остида 40 м гача чукурликда 10 мин дан 70 мин гача бўлишга имкон беради.

АКВАМАРИН (лот. aqua marina — денгиз суви) — минерал. Қаттиқлиги 7,5—8. С. ог. 2,63—2,80. Бериллнчнг оч

зангори, кўқимтириш ёки қулранг-зангори тиник тури. Гексагонал призмасимон чўзиқ шаклга эга. А. гранит пегматитларида ва юкори т-рали кварц ертомирларда учрайди. А. қимматбахо тош, заргарликда ишлатилади. Унинг яроқсиз дарз кетган турлари бериллий учун хом ашё ҳисобланади.

АКВАМЕТРИЯ (лот. aqua — сув ва юн. metreo — ўлчайман) — анорганик ва органик моддалар таркибидаги сув микдорини бевосита аниқлаш. Бунда, мас, моддани маҳсус шкафда ўзгармас вазнга келгунча қуритиш ёки уни кальций карбид б-н ишлаб, ажралиб чикадиган ацетилен ҳажмини ўлчаш каби усуллар қўлланилади. А.нинг бошқа усуллардан афзаллиги шундаки, модда таркибидаги сув эриган, ютилган, гидратланган, кристалл ва б. ҳолатларда бўлиб, микдори жуда оз бўлганида ҳам бу усул қўл кела-веради.

АКВАНИТЛАР — аммиак селитраси ва тротил асосидаги сувга тўйинтирилган пластик портловчи моддалар. Портлашда ажраладиган иссиқлиги 4,6 Мж/кг. Механик таъсиirlарга анча чидамли. Газ ва чанг жиҳатидан хавфсиз шахталар ва конларда қўлланилади.

АКВАРЕЛЬ (франц. aquarelle, асли лот. aqua — сув) — рассомлик санъатида ишлатиладиган бўёқ (сувда осон эрийди) ва шу бўёқ б-н бажарилган ранг-тасвир асари.

А.нинг ўзига хос хусусияти бўёқнинг тиник, рангнинг соғлигидир. А. ранг-тасвирида оқ бўёқ ишлатилмайди— оқ қоғоз бўёқ вазифасини бажаради. А. бўёғи қоғоз сиртига юпка қатлам бўлиб ётади, бу қатлам нўрни яхши ўтказади. Шунинг учун А. ранг-тасвири юзаси силлик бўлмаган оқ қоғозга ишланади. А. бўёғида расм ишланганда рангсуртмалар, ранг қатламлари хусусияти хисобга олиниши керак.

А. қадимдан маълум бўлган. 15-ада немис рассоми А. Дюрер А.да ажойиб асарлар яратган. 17—18-аларда Европа-да А. кенг тарқалди. 18—19- а. бошлари-

дан жадал ривожланди, услугуб ва усула-ри ишлаб чикилди. Англия (У. Тернер, Р. Бонингтон ва б.), Франция (О. Домье, Э. Делакруа ва б.), Россия (К. Брюллов, И. Репин, В. Серов, М. Врубель ва б.) да А. санъатининг ажойиб намуналари яратилди. Ўзбекистон тасвирий санъатида А. рангтасвири 20-а. 20-й.ларидан ривожла-на бошлаган. А. Николаев (Уста Мўмин), Г. Никитин, Б. Ҳамдамий, Ў. Тансикбоев, В. Кайдалов ва б. рассомлар ўз А. асарлари б-н ўзбек А. санъати ривожига му-носиб ҳисса қўшдилар. Ўзбекистон рас-сомларидан М. Содиков, Т. Мухамедов, Ф. Бойматов, В. Апухтин ва б. ижодида А. ривожланмоқда.

АКВАРИДЛАР — радиантларн Дале юлдуз туркумida жойлашган метеор оқимлари. Энг мухимлари: Галлей кометаси б-н bogланган л Акваридлар (хар иили апр. охири, май бошида кўринади) ва 8-Акваридлар (июль охири, авг. бошида кўринади) (к. Метеор оқими)

АКВАРИУМ (лот. aqua — сув) — 1) сув ҳайвонлари ва ўсимликларини ти-рик саклаш ва кўпайтириш учун фойдаланиладиган шиша идиш. Фойдаланиш мақсади ва организмлар учун зарур бўлган шароитга биноан А.нинг тузилиши, шакли ва ўлчами ҳар хил бўлади. А. одатда яхлит шишадан ёки синчи металldан, девори шишадан ясалади. А. ясаш учун баъзан органик шишадан ҳам фойдаланилади: Стандарт А. тўғри бурчакли, ба-ландлиги б-н эни бир хилда, бўйи энидан 1,5 марта узунрок қилиб ясалади. Деворга кўйиладиган А.нинг олдинги девори эгик бўлади. А. тубига ювиб тозаланган дарё куми (заррачаларнинг ўлчами 2—4 мм) солинади. Балиқ бокиши учун А. суви кислородга тўйинган, ундаги минерал тузларнинг таркиби ва нисбати муайян микдорда бўлиши лозим. Сувни кислородга тўйинтириш учун А. да сув ўсимликлари ўстирилади, ўсимликлар ҳар куни 10—12 соат давомида ёритиб турилади. Ёруғликда ўсимликлар аквариум баликлари нафас олганида чикадиган карбонат ангидрид газини ўзлаштириб,

кислород ажратиб чикаради, сувдаги минерал моддаларни шимб олади. Сувни доимо тоза сақлаш учун А. девори тозалаб турилади, сув тубига чўқкан чиқиндилар олиб ташланади, буғланган сувнинг ўрни тўлдириб турилади. А. да сув юзасида (руччия, сальвания, сув салати ва б.) ва сув қаърида қалқиб турадиган (элодея, урут, людвигия ва б.), сув тубига ёпишиб ўсадиган (валлиснерия, ўқейбарг, апоногетон, эхинодорус, криптокорина ва б.) ўсимликлар ўстириш мумкин. А.нинг устини шиша б-н ёпиб, қопқокни чети хаво кириб туриши учун бир оз очиб кўйилади. Илмий лаб.ларда, баъзан хонадонларда ҳам А. суви насос ёрдамида хаво юбориши б-н кислородга тўйинтирилади, кум ва фаоллаштирилган кўмир орқали ўтказиб тозалаб турилади; 2) и. т. ўтказиш ёки намойиш килиши мақсадида денгиз ёки чучук сув ҳайвонлари ва ўсимликлари намуналарини тирик ҳолда сақлайдиган муассаса. У сув ҳайвонлари ва ўсимликларининг ҳаёти ўрганиладиган ва намойиш этиладиган илмий муассасалар ва ҳайвонот боғларида (шу жумладан Тошкент ҳайвонот боғида) барпо этилган. Дастрлабки А. 19-а.нинг 2- ярмида курила бошлаган (Севастополь —1871, Неаполь —1872). Денгиз ҳайвонларини ўрганиш учун А. одатда денгиз соҳилига яқин жойда қурилади. Энг йирик А. Неаполь, Бомбей, Севастополда қурилган. Денгиз А. баъзан океанариум деб ҳам аталади.

АКВАРИУМ БАЛИҚЛАРИ - аквариумда яшаб ва кўпая оладиган балиқлар. Кўпчилик турлари майдалиги, антика киёфаси ва ажойиб ранги б-н бошқа балиқлардан ажралиб туради. Аксарият А. б. табиий шароитда тропик ва субтропик ўлкалардаги чучук сув ҳавзаларида яшайди. Денгиз балиқларини аквариумда кўпайтириш қийин. А. б. га карпсимонлар (барбуслар, данио, кардинал ва б.), харацинилар (неонлар, тетралар ва б.), карптишилар (гамбузия, гуппи, платипецил, афиосемионлар ва б.), окунсимонлар (турами, ипдорлар,

хўрочзалар, скалярийлар, центрархидлар, цихлидлар ва б.), лакқасимонлар (каллихтидлар) оиласларига мансуб бўлган бир неча юзлаб турлар киради. А. б. орасида ай-ниқса гуппи, данио, барбуслар, скалярийлар, лакқачалар, неонлар, наностомуслар ва б. машҳур. А. б. ни парвариш килиш ва кузатиш органик оламни идрок этишда катта аҳамиятга эга. А.б. ни парвариш қилаётган болалар дастрлабки меҳнат фаолияти кўникмасига эга бўлишади, уларда жониворларга фамхўрлик қилиш одати шаклланади. А.б. устида генетика, биокимё ва бионика соҳасида турли тадқиқотлар ҳам олиб борилади. Мас, гуппи ва медаклар устида генетик тадқиқотлар ўтказилган. Узок формаларни чатиштириш орқали А. б. нинг янги зотлари чиқарилган. замонавий аквариумларда и.т. мақсадларида ҳар хил балиқлар, жумладан йирик акулалар ҳам боқилади. Бундай аквариумларда балиқларнинг ҳаёти, хулк-атвори ўрганилади, янги зотлар чиқариш устида селекция ишлари олиб борилади.

АКВАТИНТА (итал. *acquatinta*, *acquaforте* — офорт ва *tinto* — бўялган сўзидан) — гравюра тури, сиртига асфальт ёки канифоль кукуни металл тахтани кислота б-н куйдириб ишланади. Оққора ва рангли расмлар хосил килишда фойдаланилади. А. чизиқли офорт б-н кўлланилганда асар тус ва фактура жилвалиси б-н бойитилади.

АКВАТИПИЯ (лот. *aqua* — сув ва юн. *tyros* — белги, из) — гравюраца кўлланиладиган юкори босма тури. А.да сувли бўёқдан фойдаланилади.

АКВАТОЛЛАР — сув тулдирилган окувчан ёки гелесимон портловчи моддалар; кимёвий таркиби ва хоссалари жиҳатдан акванитларп яқин. Портглашда ажраладиган иссиқлиги 2,9—4,6 Мж/кг. Музлаш т-расини пасайтириш учун А.ларга антифризлар кўшилади. Ер сиртидаги сув босган қаттиқ жинсларда кўлланилади.

АКВАТОРИЯ [лот. *aqua* — сув ва (территория) — сув ҳавзаси юзасининг

бир қисми. Порт акваторияси деганда портнинг куруқлиқдаги қисмидан ташқари сув қисми тушунилади. Гидроаэродром акваторияси — сув юзасининг гидросамолётлар учиши, кўниши ва лангарда туриши учун ажратилиб, маҳсус жиҳозланган қисми. Янги курол ва техникани синааб кўриш учун полигон сифатида фойдаланиладиган сув майдони ҳам А. дейилади. Баъзан А. ҳарбий кемалар туродиган жойни ҳам ўз ичига олади. Денгиз хўжаликлари (балиқчилик, бошқа денгиз ҳайвонларини кўпайтириш, денгиз қарами етиштириш ва б.) ривожланиши б-н турли хўжалик А.лари пайдо бўлмоқда.

АКВАТРОПИЗМ (лот. aqua — сув, юн. tropos — йўналиш, ҳаракат) — ўсимлиқ ёки унинг органларининг сувли мухитга интилиши. Mac, илдизнинг нам тупроқ томонга ўсиши.

АКВЕДУК (лот. aqua — сув ва dico — элтаман), сув ўтказгич-кўприк — жар, дара, дарё, йўл устидан ўтказиладиган нов ёки кувурдан иборат кўприксимон, эстакада кўринишидаги сув ўтказувчи иншоот. Ўтказиладиган жойнинг узунлиги ва чуқурилигига қараб, А. ёғоч, темирбетон, тош, бетон ва металлдан курилади. Ўзбекистонда қадим замонлардан бўён А.лар ёғоч ва тошдан курилиб келинган. Mac, 8- а. охири — 9- а. бошларида Афросиёбни сув б-н таъминлаш мақсадида пишиқ гиштдан А. курилган (к. Жўйи арзиз).

АКВИЛЕГИЯ (лот. Aquilegia — сувийғар) — айиктовондошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Пояси тик (25—70 см), гуллариузун пихли кўк, бинафша, қизил ёки оч қизил; гулкосаси 5 баргли. Меваси ўзаро туташмаган туда уруғчигарлардан иборат. 50 га яқин тури бор. Европа, Осиё ва Америкада (ўрмон четлари, дарё бўйлари ва тоғларда) тарқалган. 9 тури бор, кўпроқ Марказий Осиё, қисман Сибирь ва Узок Шаркда учрайди. Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидағи тоғларда А.нинг икки тури ёввойи ҳолда ўсади.

Оддий A. (A. vulgaris) гулзорларга эклади.

АКВИНК — Рим империяси давридаги (мил. ав. 10 — мил. 409) шаҳар, мил. 107 й. дан Римнинг Қўйи Паннония провинцияси бош шаҳри. А. ҳаробалари Будапешт (Венгрия) яқинидаги жойлашган. 1775 й.дан казиши маънани олиб борилади. Ҳунармандлар яшайдиган маҳаллалар, амфитеатр, мудофаа девори, ибодатхоналар, шунингдек Қўйи Паннония ноибининг саҳни нақшинкор саройи очилган.

АКВИТАНИЯ — Франциянинг жан-ғарбидағи тарихий вилоят. Қадимда — Рим провинцияси. Ўрта асрларда — герцоглик, 1137 й. француздар мулкларига кўшиб олинган, 1154 й. инглиз қироллари мулки. 13- а.дан Гиенъ деб атала бошланган.

АКЕС — Туркманистандаги Тажан дарёсининг антик давр тарихий манбаларда учрайдиган номи.

АКИНАК (юн. akinakes) — ханжар (40— 60 см)]. Сак, скиф ва форсларда мил. ав. 1- минг йиллик ўртаси ва 2-ярмидаги кўл жангидаги санчувчи курол сифатида ишлатилган. Амударё хавзасидан тошлилган сак жангчиси тасвири туширилган тилла жевакка қараб А.нинг қандай тақиб юрилганлигини билиш мумкин. У белбокқа осиб кўйилган, пастки учи эса от мингандаги ёки пиёда юрганда халақит бермаслиги учун ёнбошга, тиззадан юкорироққа боғлаб кўйилган.

АКИНЕЗИЯ (юн. a — инкор кўшимишаси ва kinesis — ҳаракат) — фаол ҳаракатлар бўлмаслиги, ихтиёрий ҳаракатнинг қийинлашуви. Бош мия пўстлоқ ости тўқималарининг яллигланиши, жароҳатланиши, тушкунлик ҳолатлари, айрим дориларни суистеъмол килиш ва б. сабаб бўлади. А. да мускуллар таранглашади, титраш, қалтираш аломуатлари пайдо бўлади, юз мускулларининг қотиб колиши натижасида беморнинг юзидағи имо-ишора (мимика) туйғулари сезилмайди, у юриб кетаётганида кўллари мутаносиб ҳаракат

килмай котиб колади, тупук ютиш кийинлашади, оғиздан сўлак оқади ва б.

АКИТА — Япониядаги шаҳар, Хонсю о.нинг шим.-ғарбида, Омоно дарёси этагида; А. префектурасининг маъмурӣ маркази. Аҳолиси 304 минг (1991). Т.й.станцияси; нефть-кимё, ёғочсозлик, ранги metallургия, хунармандчилик корхоналари бор. Ипак газламалар ишлаб чиқарилади. Ёғоч-тахта, нефть маҳсулотлари, шоли экспорт қилинади. Ун-т бор. А. 8-ада курилган.

АКИФ (Akif) Мехмет (тажаллуси; асл исми Эрсой, Мулла Сурат исми б-н ҳам танилган) (1873 — Истанбул — 1936.27.12) — турк шоири, публицист. 1925—35 й.ларда Кохирада яшаган, турк адабиётидан дарё берган. «Зарралар» (1911), «Сулаймония кафедрасида» (1912), «Фотих кафедрасида» (1914), «Хотиралар» (1917), «Асим» (1919), «Соялар» (1933) асарларини яратган. Улардаги шеърлари асосан арузда ёзилган бўлиб, лиро-эпик ва лиро-дидактик тавсифда. А. ўз асарларида кўпроқ ижтимоий муаммоларга эътиборини қаратади, ижтимоий ва иқтисодий тараққиётга давват этади. Туркия «Мустақиллик гимни» (1921)нинг муаллифи.

АКИХИТО (1933.23.12, Токио), Япония императори. Император Хирохитонинг катта ўғли. 1940—52 й.ларда Гакусюндаги пэрлар (олий аристократия вакилларининг унвони) ва олий эрлар мактабида ўқиган. 1956 й. Гакусюн унтининг сиёсий иқтисод ф-тини тутатган. 1952 й. валиаҳд деб эълон қилинган. 1988 й. 22 сент.дан 1989 й. 7 янв. гача отасининг бетоблиги туфайли императорлик вазифасини бажарган. 1989 й. 7 янв.дан тахт эгаси.

АККА — Ўрта дengиз соҳилидаги шаҳар. Истроил давлатида. Қадимда Акко деб аталган. Жан. Финикияning иирик савдо маркази бўлган. Илк бор мил. ав. 15-а. га оид манбаларда зикр қилинади. Мил. ав. 8—4- а. ларда А. Тир шаҳар давлати, мил. ав. 3- а.да эса Птолемейлар тасарруфида бўлиб, Птолемаида деб

аталган. Мил. ав. 2—1- а. бошларида салавкийларга, мил. ав. 63 й.дан Римга тобе бўлган. 638 й. араблар эгаллаган, 1104—87 ва 1191—1291 й.ларда салибчилар қўл остида бўлган. 1516—1918 й.ларда Усмонли турк салтанати таркибида. 1799 й. А. (у пайтда Сен-Жан-д'Акр деб аталган) Наполеон Бонапарт армиясининг Зойлик қамалига бардош бериб, душманни чекинишга мажбур кицган.

АККАД (Агаде) — Месопотамиядатн қад. шаҳар, хоз. Бағдоднинг жан.-ғарбида. Аниқ жойлашган ери маълум эмас. Мил. ав. 24—22- а. ларда — Месопотамия ва Эламдан таркиб топган давлат маркази. А. номи кейинчалик Жан. Месопотамияning бутун шим. худудига ўтган. Тахм. мил. ав. 2200 й. ярим кўчманчи гутий кабилалар томонидан яксон қилинган.

АККАД ТИЛИ (қад. шаҳар Аккад номидан) — машҳур сом тилларининг энг қад.си. Икки диалектга — бобил ва оссурий диалектларига эга, шу боис кўпинча у бобил-оссурий (ёки оссурий-бобил) тили деб ҳам аталади. А. т.нинг ҳам (бошқа сом тиллари каби) ўзига хос хусусияти ундаги сўзлар ўзаги ундошлардан (кўпинча уч ундошдан) ташкил топшидир. Унлилар ҳамда ўзакка тегишли бўлмаган баъзи ундошлар грамматик муносабатни юзага келтиради ва ўзак умумий маъносини муайянлаштиради. А.т. ёзуви шумер силлабо-идеографик миххатига асосланган бўлиб, белгилар кўп товушли хусусиятга эга. Улар сони 500 дан ошиб кетади. А.т. миххат ёзувини 1857 й.га келиб тўлиқ ўқишига муваффақ бўлинган.

АККЕРМАН КОНВЕНЦИЯСИ — Россия б-н Туркия ўртасида 1826 й. 7 окт. да Аккерман ш.да тузилган шартнома. 1812 й.ги Бухарест сулҳин тўлдирган. Молдавия, Валахия ва Сербияning имтиёзларига риоя қилиниши юзасидан Туркия мажбурият олган. Россия савдо кемаларига Туркия худудий сувларида сузуб юриш, рус фуқароларига эса барча турк вилоятларида савдо қилиш ҳукуки берилди. Россия ва унга дуст давлатлар

турк бўғозларидан ҳам бемалол фойдаланадиган бўлди. А.к. Россиянинг Яқин Шарқ ва Болқондаги мавқенини мустахкамлашда муайян роль ўйнади.

АККЛИМАТИЗАЦИЯ (лот. *ак - учун, юн. clima — иклим*) — организмларнинг янги яшашиб шароитларига мослаши (қ. Иклимга мосланиш).

АККОМОДАЦИЯ (лот. *acommodatio мослашув*) — кўзнинг турли масофадаги нарсаларни очиқ-равшан кўришга мослашуви. Яқин ва узок, масофадаги нарсалар акси тўппа-тўғри кўз тўр пардасига тушиши учун кўз гавҳари қавариқ ёки ялпок бўлиши керак. Яқиндаги нарсаларга караган пайтда кўз гавҳари шарга ўхаш қавариқшаклга, узоқдаги нарсаларга караганда эса чўзилиб, текис юзали шаклга киради. Бу жара-ёнда кўздаги киприксимон тана, кўз гавҳари ва уларни бир-бирига боғлаб турган жуда кўп нозик началар, рангдор парда ҳамда кўз қорачиги фаол қатнашади. Ана шу хусусиятлар туфайли соғлом кўз ҳамма вақт равшан кўради. Ёш улғайган сари кўз гавҳарининг эластиклиги ўзгаради ва одам тахм. 60—65 ёшида кўзнинг мослаши қобилиятини йўқота бошлади.

АККОМПАНЕМЕНТ (франц. *accompagner* — жўр бўлмоқ) — К. Жўрнавозлик.

АККОРД (лот. *accordo* — уйғулаштираман) — турли баландликдаги уч ва ундан ортиқ товушларнинг қўшилиб садоланиши. А.ларнинг аксарияти терция интервали бўйлаб жойлашган холда (ўзгача ҳолатдагилари ҳам ана шу тартибда жойлаштирилиб) таҳлил этилади.

Квинта оралиgidаги икки терциядан изборат А.— учтовушлик (3 рақами б-н белгиланади), унга юқори ёки пастдан учинчи терция товуши қўшилса — септаккорд (7 рақами б-н белгиланади), унга яна бир терция товуши қўшилса — нонаккорд (9 рақами б-н белгиланади) деб аталади; мазкур А.лардан мусика амалиётида кенг фойдаланилади. Барча А.ларнинг пастки товуши — асосий (ёки прима)

тон, ундан юқоридагиси — терция тони, учинчиси — квinta тони, тўртингчиси — септима тони, бешинчиси — нона тони деб юритилади ва ана шу интервалларга мос рақамлар б-н белгиланади.

А.лар таркибан (катта ёки кичик терциялар олдинма-кетин жойлашиши жиҳатидан) бир-биридан фарқланади. Асосий тонидан ҳисобланганида аввал катта, сўнгра кичик терциялардан тузилган А.— катта ёки мажор учтовушлиги, аввал кичик сўнгра катта терциялардан тузилган А. — кичик ёки минор учтовушлиги, икки катта терциядан тузилгани — орттирилган, икки кичик терциядан тузилгани — камайтирилган учтовушлик дейилади. Учтовушлик ва септаккордлар одатда мусика товушқаторининг муайян погоналарида тузилади. Классицизм даври мусика амалиётида I, IV ва V погоналарнинг (тоника, субдоминанта ва доминанта деб аталаувчи) учтовушликлари, II, V ва VII погоналарнинг (V7 — доминант септаккорд, VII, — етакчи) септаккордлари кенг кўлланилади.

А.лар тонлари орасидаги масофага биноан (тенор-бас оралиғи бундан истисно) тор (квартагача) ва кенг (октавагача) жойлашган бўлади. Барча А.лар диссонанс ёки консонанслик хусусиятига эга бўлиб, одатда, биринчи турдагилари консонансли кўптовушлиларга ечилади (ўтади). Бу нарса (таранг диссонанс ва хушсадоли консонанс А.лар муносабати) мусика амалиёти, аввало, композиторлар ижоди учун катта бадий омил вазифасини ўтайди. Шу боисдан ҳар бир А. фақат функционал (яъни у ёки бу ладнинг муайян погонасида тузилган кўптовушлик сифатида) аҳамиятга эга бўлибгина қолмай, муҳим ифода воситаси ҳамдир. А.лардан фойдаланиш ва уларни таҳлил этишда уларга тарихан ёндашиш ва у ёки бу ижодий оқим, услугуб ҳамда анъанани инобатга олиш зарур, чунки бирор давр (мас, классицизм, романтизм, импрессионизм ва х.к.) мезони бошқа давр мезонига тўғри келмаслиги табиий.

Ад.: Этингер М., Раннеклассическая

гармония, М., 1979; Способин И. В., Музыка шакли, Т., 1982.

АККОРД ИШ ҲАҚИ (итал. accordo -битим) — шартнома асосида ишбай усулида бажарилган иш учун бир йўла тўланадиган иш ҳаки (қ. Иш ҳаки). Курилиш ва к.х.да кенг тарқалган.

АККОРДЕОН (франц. accordeon) — 1) чап кўл томонда тайёр аккордлари бўлган тилчали мусиқа асбобларининг умумий номи. 1829 й. пайдо бўлган. Бир тугмачаси босилса, бутун аккорд садоланганд; қ. Гармон; 2) ўнг кўл томонда фортепиано тоифасидаги клавиатураси бўлган баянсифат чолғунинг номи.

Ўзбекистонда 50- й.лардан профессионал ва хаваскорлик ансамблари таркибидан ўрин олган.

АККРА — Гана Республикаси пойтахти (1957 й.дан), Гвинея кўлтифи соҳилидаги пасттексисликда. Катта А. пойтахт округи сифатида ажратилган. А.— мамлакатнинг энг йирик шахри. Ахолиси 1,2 млн киши (1997). А.— Гананинг муҳим савдо, саноат ва маданий маркази. Транспорт йўллари тугуни, порт ва халқаро аэропорт мавжуд. Озиқ-овқат, тўқимачилик, металлургия корхоналари, электр ускуналари з-ди бор. Кустарь усулда олтин ва кумушдан заргарлик буюмлари ясалади. Ун-т, Фанлар академияси (1961), йирик миллий музей, мусиқа ва драма мактаби, доимий драматик студия, кинофильм ишлаб чиқарувчи корпорация ва б. маданий-маориф муассасалари бор. А.— сердарахт кўркам шаҳар. А. ўрнида дастлаб га элатига мансуб қабилалардан бирининг қишлоғи бўлган. Шаҳарга 16-да асос солинган. 1876—1957 й.ларда Олгин Қирғоқ мустамлакачи мавъумурларининг қарорроҳи. Ўрта асрда курилган форт (калъя)лар сақланган.

АККРЕДИТИВ (лот. accredo — ишонаман) — 1) нақд пулсиз хисобкитоблар олиб бориладиган банк хисоб вараги; 2) томонлар ўртасида тузилган шартно-мага кўра амалга ошириладиган ўзаро хисоб-китоб тури. Унда қарз берувчи (кредитор) ўзига тегишли

тўловларни А. топшириғида кўзда тутилган шартлар ва муддатларда тегишли банк орқали олиб туради; 3) номига ёзib берилган шахсга кредит муассасасидан кўрсатилган суммани олиш хукукини тасдикловчи қимматбаҳо қофоз. Бундан ташқари А.лар турли шаҳарларда жойлашган корхоналарнинг мулкий муносабатларида (жўнатилган маҳсулотлар учун товар-транспорт хужжатлари асосида ҳақ тўлаш), халқаро хисобкитобларда (айниқса, мамлакатлараро экспорт-импорт муносабатларида) кенг кўлланилади.

АККРЕДИТЛАШ — халқаро хукукда давлатнинг дипломатик ваколатхона бошлиғи ёки бирон-бир халқаро ташкилотда доимий вакили лавозимига тайинланиш ва лавозимни бажаришга киришиши б-н боғлиқ хатти-харакатлар мажмуй. А. жараёни қўйидагилардан иборат: давлат ваколатли органи томонидан муайян шахсни ўз дипломатик вакили этиб тайинлаш тўғрисидаги ички хужжатни эълон қилиш, унинг хорижий давлат томонидан қабул қилинишига розилик олиш (агреман) ҳамда янги ишга тайинланган вакилнинг хизмат киладиган давлат ваколатли органига ишонч ёрликларини топшириш. Бирон-бир давлатда мавжуд тажрибага асосан дипломатик ваколатхона бошлиғи ишонч ёрликларини топширган пайтдан ёхуд ўз ташрифи ҳақида хабар берган ва хизмат қиладиган давлат ташкии ишлар вазирилигига тасдиқланган ишонч ёрликларининг нусхаларини тақдим этган вақтдан эътиборан ўз вазифаларини бажаришга киришган хисобланади. Давлатнинг халқаро ташкилотдаги доимий вакили халқаро ташкилотнинг ваколатли органига ваколат ёрлигини топширган пайтдан бошлаб ўз вазифаларини бажаришга киришган хисобланади.

АККРЕЦИЯ — Коинот жисмига (айрим турдаги юлдузлар, галактикалар ядролари ва б.) атроф мухитдан ёки кўшни объектдан модданинг узлуксиз тушиб бориш жараёни. А. жараёни оқ мит-

ти. пульсар ва кора ўра каби объектлар учун алоҳида ўрганилган. Кузатувларга кўра, Галактикамиз жуда ҳам зич қўшалоқ юлдузларга бой ва, хусусан, янги юлдуз ҳодисаси кўпинча айнан уларда рўй бермоқда. Физик ва динамик боғланган қўшалоқ юлдузнинг бири оддий юлдуз бўлса, унинг сиртидан асосан водороддан иборат модда иккинчи компонентга — оқ миттига тушиб йигилиб боради. Оқ миттининг ўз водороди аллақачон ёни тугагани, йигилаётган водород массаси ва т-раси эса аста ошиб бориши сабабли тўсатдан термоядро реакцияси содир бўлиб, янги юлдуз ҳодисаси кузатилиши мумкин. Пульсарлар атрофида эса А. ҳодисаси содир бўлиш-бўлмаслиги уларнинг ёшига боғлиқ. Ёш пульсар юқори энергияли заррачалар манбаи бўлгани учун унда А. юз бермайди. Пульсар ёши тахм. 106—107 йилга етгач А. рўй бера олади. Пульсар сиртидаги гравитацион потенциал $0,15 \text{ c}^2$ эканлиги сабабли (с — нур тезлиги), агар у қўшалоқ тизим аъзоси бўлса, А. туфайли кучли рентген нурланиши вужудга келади. Космик аппаратлардан олиб борилган кузатувлар ёрдамида катор рентген пульсарлари (Сеп X—3, Нер X—1 ва б.) топилган. Кора ўралар якинидаги айрим фаол жараёнлар ҳам А. модели ёрдамида осон ва тўғри тушунирилмоқда.

Умумий ҳолда А. турларини З синфга ажратиш мумкин: дисксимон, сферик ва носимметрик. Булар ичida дисксимон А. яхши ўрганилиб, адабиётда акрецион диск атамаси тез-тез учраб туради. Гап шундаки, оддий юлдуздан релятивистик ёки компакт (зичлиги катта, ўлчами кичик) юлдузга оқиб тушаётган масса импулс моментаига эга бўлиб, у А. дискини ҳосил қиласди (расм). Бу момент йўқолмагунга қадар А. массаси компакт юлдузга туша олмайди. Шу сабабли, унинг атрофида айланувчи акрецион диск вужудга келади. А. натижаси компакт юлдузнинг магнит майдонига ҳам боғлиқ. Дискнинг энг қайноқ ички кисмида иссиқлик ва дина-

мик бекарорликлари юз беради. Марказдан тарқалаётган нурланиш босими ва электромагнит кучлар таъсирида А. дискининг ўки йўналишлари бўйлаб модданинг ҳаракат тезланиши юз беради. Бу кузатилётган фаол жараёнлар сабабли бўлиши керак. Квазарлар ва галактикалар ядролари фаоллиги ҳам А. диски модели ёрдамида тушунирилади.

Салоҳиддин Нуриддинов.

АККУМУЛЯТИВ РЕЛЬЕФ - рельеф шакллари мажмуи. Денгиз, дарё, кўл, музлик ва б. ётқизиқлар, шунингдек вулкан фаолияти (лава, кўл ва х.к.) маҳсулотлари тўпланиши (аккумуляция) натижасида ҳосил бўлади. Сув-А.р, музлик-А. р., эол-А.р., гравитаци-он А.р., вулканик А. р., ороген-А.р. бўлади.

АККУМУЛЯТИВ ТЕКИСЛИКЛАР -узок вакт давомида тўпланган ғовак чўқинди жинслар қатлами (аккумуляция) дан ҳосил бўлган текисликлар. Денгиз (денгиз аккумуляцияси текисликлари, яъни дастлабки текисликлар), дарё (аллювиаль текисликлар), музлик (морена, флювиогляциал ёки зандр текисликлари) А. т. каби турлари бўлади.

АККУМУЛЯТОР (лот. accumulator — тўпловчи) — кейинчалик фойдаланиши мақсадида энергияни тўплайдиган қурилма. Электр, иссиқлик, гидравлик, инерцион хиллари бор. Электр А. электр токи таъсирида кимёвий энергияни электр энергиясига айлантириб берадиган гальваник тизим. Электр А. мусбат электрод, манфий электрод ва электролитдан иборат. Электроднинг электролитга тегиб турувчи сиртида потенциаллар фарқи ҳосил бўлади. Бу фарқ ёюқ (электр юритувчи куч) дейилади. Йигилган энергияни сарфлаш вақтида кимёвий энергия электр энергиясига, энергияни тўплаш вақтида эса электр энергияси кимёвий энергияга айланади. Электролит таркибида караб, А.лар кислотали ва ишқорли хилларга бўлинади. Кислотали А.ларда электролит сифатида сульфат кислота эритмаси, мусбат электрод сифатида кўргошин оксиди, манфий

электрод сифатида кўрошин ишлатида. Бундай А.лардан автомобиль транспортида, авиацияда, алокада фойдаланилади. Ишқорли А.лар электродининг хилига караб, кадмий-никелли ва темир-никелли, кумуш руҳли ва кумуш-кадмийли бўлади. Кадмий-никелли А. мусбат электроди графит аралаштирилган никель оксидидан, манфий электроди кадмий аралаштирилган темирдан тайёрланади. Электролит сифатида ўювчи калий эритмаси ёки ўювчи натрий эритмасига озгина литий гидрооксид қўшилган аралашма ишлатилади. А. зарядланиш ва зарядсизланиш вақтидаги ўртача кучланиш (хар бир элементга 1—2 В) ва сифим (ампер-соат) б-н ифодаланади. Кучланишни ошириш учун А.лар кетма-кет уланиб, батареялар хосил қилинади. Кадмий-никелли ва темир-никелли А. авиацияда, алока воситаларида, электр транспорт машиналарида, космик аппаратларда; кумуш-руҳли ва кумуш-кадмийли А. авиация, алока воситалари, кинога олиш аппарати ва б. да ишлатилади. Иссиқлик А.тармоқдаги буғ босимини бирдай саклаб туради. Гидравлик А. гидравлик курилмаларда суюқлик ёки газнинг босим ва сарфини бараварлайди, 100—300 атм босим остида суюқликни йигиб, гидравлик прессларга ва б. машина-куролларга бир меъёра бериб туради. Инерцион А. маҳовиқдан иборат бўлиб, ундан турли машиналар, транспорт воситалари ва б.да фойдаланилади. Соатлардаги пружиналар, авиация моделларида резина мотор ҳам энергия А.и хисобланади.

АККУМУЛЯТОРЛАР БАТАРЕЯСИ, электр аккумуляторлар батареяси — кучланиш, ток кучи, электр заряди ёки қувват олиш учун электрик туташтирилган бир турдаги аккумуляторлар гурухи. Аккумуляторлар параллел уланганда А.б. даги кучланиш ҳар қайси элемент кучланишига, умумий электр заряд эса алоҳида аккумуляторларнинг электр зарядлари йиғиндисига тенг бўлади. Кетма-кет уланганда эюк лар қўшилади. Электр

заряди ва кучланишни кучайтириш учун аккумуляторлар аралаш (ҳам кетма-кет, ҳам параллел) уланади. Бундай А.б. доимий ток манбаи ҳисобланади.

АККУМУЛЯЦИЯ (лот. accumulate -тўпланиш) — Ер юзасида ғовак минерал жинсларнинг тупланишидаги барча жараёнларнинг умумий номи. А.нинг иккита асосий типи мавжуд — вулканик ва чўқинди (чўқиндиларнинг тўпланиши, седиментация).

Кейингиси сув ҳавзаларининг тубида (субакваль А.) ёки қурукдикда (субаэраль А.) содир бўлиши мумкин. А.ни келтириб чиқарувчи геологик омилларга қараб қуйидагилар фарқ қилинади: денгиз, кўл, дарё, шамол (эол), музлик, орогенли ва б. Алар А.лар натижасида вулкан чўқинди тоғ жинслари ва аккумулятив рельефнинг турли шакллари вужудга келади.

АКМАЛ ИКРОМОВ - қ. Икромов Акмал.

АКМАЛ ХЎҚАНДИЙ (Мулла Шермуҳаммад) (18- а. 1- ярми, Фарғона вилояти Бойтуман қишлоғи—тахм. 1810, Кўқон) — ўзбек шоири. Махмурнинг отаси. Ҳаёти ва ижоди ҳакида «Тухфат уттаворих» (1863, Мухаммад Амин Аттор), «Мажмуаи шоирон», «Тухфат ул-ахбоб фи-тазкират уш-асҳоб» каби асарларда маълумот келтирилган. А.Х. Мадрасаи Мир (Кўқон) да мударрис бўлган. Ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Турли тарихий воқеаларга бағишлаб шеърлар, ширу шакар услубида мухаммаслар ёзган. Мухаббат ва инсонийликни улуғлаган, адолатсизликни қоралаган, ҳалқни маърифатга чакирган. Тузган девонлари сакланмаган. Турли баёзлар («Баёзи янги», 1911; «Баёзи Мұхалло», 1912; «Армугони Хислат», 1912)га кирган асарлари етиб келган.

АКМАЛХОНОВ Шавкат Асомович (1933.18.8, Тошкент) — зоотехник олим. Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги ФА акад. (1991), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1983). қ. ҳ. фанлари д-ри (1973), проф. (1975). Самарқанд қишлоқ хўжалиги ин-тини тугатган (1956),

Ўзбекистон чорвачилик и.т. ин-тида илмий ходим (1961—63), ин-т директори (1963—84). ВАСХНИЛнинг Ўрта Осиё бўлими раиси ва ВАСХНИЛ вице-президенти (1984—91). 1991 й.дан Ўзбеки-стон чорвачилик ин-ти бўлим мудири. А.нинг илмий ишлари қорамоллар селекцияси, сутни саноат усулида ётиштириш технологияси масалаларига бағишиланган.

АКМОЛИНСК - Қозоғистон Республикасидаги Целиноград ш.нинг 1961—92 й.лардаги номи. 1992 й.дан Оқмўла, 1998 й.дан Остона.

АКМУЛЛА Мифтахетдин Камалетдинович (1831.14.12— Уфа губерниси, Тусанбай кишлоги—1895.21.10) — бошкирд маърифатпарвар шоири; татар ва қозоқ адабиёти намояндаси. Туркий тилда, жумладан, қозоқ тилида шеърлар ижод килган. Шеърларида оддий инсонни мадҳ этади, ҳалқни билим олиш ва хунар ўрганишга чакиради, адолат ҳамда оқилликни улуглайди. 1904 й.да алоҳида шеърий тўплами нашр этилган. Шоир номи («Акмулла») б-н 1911—16 й.ларда ҳажвий журнал нашр этилган.

АКОБИРОВ Аминжон Солиевич (1930.22.2, Бухоро) — актёр ва реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1969). Бухоро театрида актёр (1945—57), реж. (1957—60), бош реж. (1960—64), директор ва реж. (1964—73 ва 1975 й.дан), Самарқанд опера ва балет театрида директор (1973—75). А. маънавий-фалсафий руҳдаги образларнинг моҳир ижрочиси сифатида танилган: Қамбарали («Олтин кўл»), Сулаймон («Аршин мол олон»), Навоий («Алишер Навоий»), Кочкарёв («Уйланиш») ва б. Реж. сифатида «Равшан ва Зулхумор» (К. Яшин), «Гули Сиёҳ» (С. Жамол), «Тоҳир ва Зухра» (С. Абдулла), «Менинг Бухором» (К. Яшин), «Ватан ишқи», (З. Фатхуллин, Ш. Саъдулла) каби асарларни санхалаштириди.

АКОНКАГУА — Жан. Америка Анд тогларида чўкки. Аргентинада, Чили чегараси якинида. Мутлақ бал. 6960 м (Америкада энг баланд чўкки). Асосан

андезит тоғ жинсидан ташкил топган. Кор б-н крплантан. 7 та музлик бор, уз. 6 км гача, умумий майд. 80 км².

АКР (инг. acse) — инглиз ўлчов тизимида юза бирлиги. 1 А. =4840 кв. ярд=4046,86 м².

АКРАМОВ Зиёвуддин Мухиддинович (1923, Тошкент) — иқтисодчи географ. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1983), география фан лари д-ри (1962), Мирзо Улугбек номидаги Тошкент давлат ун-ти кафедра мудири (1970—84), проф. (1966—98). Ўзбекистон ФА Президиуми қошидаги География и.т. бўлими (ҳоз. Сейсмология ин-ти таркибида) ташкилотчиларидан бири ва раҳбари (1958—70). Илмий фаолияти, асосан, Ўрта Осиё иқтисодий геог.сининг регионал комплекс тараққиёти муаммоларини, қ. х. географияси ва шаҳарларни тадқик этишга бағишиланган. А. 1954 й.дан Ўзбекистон Геогр. жамияти президенти ўринбосари, 1990 й.дан президенти. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977).

АКРАМОВ Рустам Акрамович (1948.11.8, Тошкент вилояти, Янгибозор шаҳарчаси) — футболчилар мураббийси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган спорт устози (1994). «Политотдел», АСК (Тошкент), «Пахтакор» футбол жамоаларида ўйнаган (1967—73). АСК (Тошкент), МАСК (Москва) болалар жамоалари мураббийси (1974—76), Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ин-ти футбол кафедраси мудири (1978—87), доцент (1984). Жазоирнинг «Юсма» жамоаси (1988—92), «Пахтакор» (1994) ва Ўзбекистон миллий футбол терма жамоалари бош мураббийси (1992—95). Унинг раҳбарлигида Ўзбекистон футбол терма жамоаси 12-Осиё ўйнларида китъя чемпиони бўлди. (1994, Хиросима). А. Жаҳон футбол федерацияси — ФИФА мураббийлар академиясини битиргач (1994), Ҳиндистон миллий ва олимпия терма жамоалари ning бош мураббийси (1995—96). Осиё футбол конфедерациясининг техник директори (1998 й.дан). «Шуҳрат» медали

б-н тақдирланган (1994).

АКРАМХЎЖАЕВ Обид Муродович (1920.12.10- Тошкент - 1996.15.9) -геолог олим, Ўзбекистон ФА акад. (1966), Ўзбекистонда (1964) ва Қорақалпоғистонда (1964) хизмат кўрсатган фан арбоби, проф., геол.-минералогия фанлари д-ри (1959). Ўрта Осиё индустря ин-тини тутатган (1945). Ўзбекистон ФА Геология ин-тида катта илмий ходим, палеогеография лаб. мудири (1950—57), Бутуниттифоқ нефть геологик-қидириув ин-тининг Ўзбекистон филиали директори (1957—59). Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси, Ер ҳакидаги фанлар бўлими раиси (1964-76) ва 1970 и.гача ФА Ишлаб чиқарувчи кучларни ўрганувчи кенгаш раиси. Ўзбекистон Геогр. жамиятининг президенти (1976—90). 1959—88 й.ларда Нефть ва газ конлари геол. си ва қидириув илмий тадқиқот ин-ти директори, 1988—89 й.ларда шу ин-т маъмуряти қошида маслаҳатчи. Ўзбекистон ФА вице-президенти, ФА Ер ҳакидаги фанлар бўлими раиси (1990-92), 1992 й.дан ФАНИНГ Нефть ва газ геологияси, геокимёси маркази раҳбари. А.нинг асосий илмий ишлари нефть-газ конлари литологияси, нефть геол.си ва геокимёси, нефть ва газ захираларини олдиндан ҳисоблашнинг ҳажмий-генетик методини ишлаб чиқишига оид. А. раҳбарлигига ва фаол иштирокида 1967 й.да Устюорт геол.си ва унинг нефть ҳамда газ соҳасидаги истиқболи тўғрисида 2 жилдли монография нашр этилди. Охирги 20 йил ичida нефть ва газ карбонгидрогенларининг пайдо бўлиши, уларнинг миграцияси, конларнинг ҳосил булиши ва жойланиш қонуниятларини ўрганишга салмокли хисса қўшди. Унинг «Нигут ғорининг сири» илмий саргузашт қиссаси шу номдаги тўла метражли бадиий фильмга асос бўлди. «Ҳаёт сабоклари» эсадаликли (1995) нашр этилган. Геологларнинг ҳалқаро миқёсдаги бир канча конгресслари қатнашчиси. Тошкент ш.даги кўчалардан бири А. номига кўйилган.

Ас: Палеозой ва мезозой катламларининг петрографик тузилиши, Т., 1960; Қорақалпоғистонда геология ва нефть-газ мавжудлигига доир баъзи бир масалалар, Т., 1962; Генезис нефти и газа, М., 1967; Геология и методы изучения нефтегазоносности древних дельт, М., 1986.

Ад: Шайхов Ҳ., Замин шайдоси, Т., 1990.

АКРИ — Бразилиянинг шим.-ғарбий қисмидаги штат. Журуа ва Пурус дарёлари юкори оқимида. Майд. 154 минг км². Ахолиси 417 минг киши (1991). Маъмурӣ маркази — Риу-Бранку ш. Штат ерлари нам тропик ўрмон б-н копланган. Гевея ўсимлиги шарбати, бразилия ёнғоги ийифлади. Овчилик б-н шуғулланилади.

АКРИДИН (дibenзопиридин), оч сарик рангли игнасимон кристаллар. Қайнаш т-раси 346°. Органик эритувчилярда яхши эрийди, сувда эримайди. Эритмалари ҳаво ранг тусда флуоресценцияланади. А. тошкўмир смолосида учрайди. Кучли минерал кислоталар б-н тузлар ҳосил қиласи. Кимёвий барқарор, 280° гача концентранган хлорид кислота ва ўювчи калий иштирокда қиздирилганда ҳам ўзгармайди. Унинг баъзи ҳосиллари қимматбаҳо бўёқ, айримлари (акрихин, риванол) эса биологик моддалардир.

АКРИДИН БҮЁҚЛАР - акридиннинг ёки 9-фенилакридиннинг ауксоҳром гурухли (OH, NH₂, SH ва б.) ҳосиллари. Ароматик м-диаминларни альдегидлар б-н конденсация қилиб, ҳалкалантариб ва оксидлаб олинади. Асосли бўёқлар жумласидан; кўнгир, сарик ва б. рангларда бўлади. А.б. тери, қофоз, ёроч ва б.ни бўяшда ишлатилади.

АКРИЛ ЕЛИМЛАР — акрил ва метакрил кислоталарнинг ҳосиллари асосида полифункционал бирикмалар (полиэфиракрилат) кўшиш йўли б-н олинадиган полимер елимлар. Улар юкори т-рада эримайдиган ва юшшамайдиган термо-реактив елимлар бўлиб, органик шиша, дюралюминий, пўлат, шиша, текстолит

ва фанерларни елимлашда қўлланилади. 2-цианметилакрилат асосида тайёрланган А. е. ёғоч, шиша, металл, резина, чарм, қофоз, чинни ва пластмассани хона т-расида бир неча ўн секундда мустаҳкам ёпишириш хусусиятига эга.

АКРИЛ КИСЛОТА, тўйинмаган оддий карбон кислота. Рангсиз суюқлик, сирка кислота хиди келади. Акролеиннинг оксидланишидан ҳосил бўлади. Кайнаш т-раси 141° , суюқланиш т-раси 13° . Зичлиги 1049 кг/м³. Саноатда этиленциангидринга сульфат кислота таъсир эттириб олинади. А.к. босмахона бўёкларига, локларга қўшилади ва б. мақсадларда ишлатилиади.

АКРИЛАМИД (2- пропенамид), — рангсиз кристалл. Мол.м. 71,08, суюқланиш т-раси $84,5^{\circ}$, кайнаш т-раси 215° . Эрувчанилиги (100 г эритувчида г хисобвда): сувда — 211,5; метанолда — 155,0; этанолда — 86,2; ацетонда — 63,1; этилацетатда — 12,6; хлороформда — 2,16; бензолда — 0,346; гептанда — 0,0068. Кучиз амфотерлик хусусиятига эга. Акрилонитрилнинг сульфат кислота иштирокида гидролизланиши натижасида ҳосил бўлади. А. полимерлар ва сополимерлар олишда ишлатилиади.

АКРИЛАТ КАУЧУКЛАР - акрил мономерларининг акрилатлар б-н ҳосил қилган сополимерлари. Булар олтингурт, аминлар, бензоил пероксид б-н чокланиб (вулканизацияланиб) акрил рези паси ҳосил қилади. А. к. 200° т-рада ҳам парчаланмайди. Ҳоз. вақтда фтор А. к. катта аҳамият касб этмоқда. А. к.га мой, бензин, керосин каби эритувчилар таъсир килмайди. Улардан шланг, кувур ва б. тайёрланади.

АКРИЛАТЛАР — акрил кислотаинт эфир ва тузлари. Ёргулик, иссиқлик ва кислород таъсирида юқори молекуляр моддаларга — полимерларта. айланади. А. саноатда этиленциангидрин ва спиртлардан (сульфат кислота иштирокида) олинади. Полиакрилат плёнка, лок ва елим ишлаб чиқаришда қўлланилади.

АКРИЛОНИТРИЛ, рангсиз

суюқлик. Суюқланиш т-раси 83° , кайнаш т-раси $77,3^{\circ}$. Органик эритувчиларнинг кўпчилигига эрийди. Сув б-н 70,5—70,7° да қайнайдиган азеотроп аралашма ҳосил қилади. А.ни саклаҳда унинг полимерланиш ва ёнувчанлик хоссаларини эътиборга олиш керак. Саноатда цианид кислота ва ацетилендан катализатор иштирокида олинади. Юқори молекуляр моддалар олишда ишлатилиади.

АКРОБАТИКА (юн. akrobotes — оёқ учила юраман, юқорига чиқаман) — 1) гимнастика шаклидаги жисмоний машқлар тури; 2) сакраш, спорт ускуналарига таяниб ёки уларсиз мувозанатни саклаб бажариладиган, куч, эпчиллик намойиш қилинадиган ва б. маҳсус жисмоний машқлар мажмуаси, спорт тури. Спорт А.си 20-а. 30- й.ларида пайдо бўлди. Бу спорт турида сакраш машқлари куйидагича бажарилади: айланышлар, дўмбалоқ ошишлар, сальто. Бу харакатларни бажарганда спорччи аввало ўз мувозанатини, сўнг шерикларининг мувозанатини саклаши зарур. А. мусобақалари куйидаги турларга бўлинади: акробатик сакрашлар (эркак ва аёллар); аралаш жуфтликлар машқи (эркак ва аёл); эркаклар жуфтлик машқлари; аёллар гурухли машқлари; эркаклар гурухли машқлари (икки ёки тўрт киши); батут (сакрагич) устида (эркаклар ва аёллар) машқлари. Халқаро спорт А.си федерациясига (1973 й. асос солинган) 29 мамлакат аъзо (1987). 1974 й.дан жаҳон, 1978 й.дан Европа чемпионати ўтказилади. А. спорти Ўзбекистонда 1936 й.дан ривожлана бошлади. ЎзРда Н. Лакиза, М. Тешабоев, М. Тожиев, Д. Костин, Р. Исянов, В. Бабич, М. Кодирова, Я. Мухамедов машҳур акробатчилардир; 3) цирк санъати жанри. Миср, Юнонистон, Рим, Византия, Хитой, Японияда кад.дан маълум. Ўрта асрларда А. Туркестон масҳараబозлик санъатидан ўрин эгаллаб, дорбозликда кенг қўлланилган. Бошқа мамлакатларда мим жанрида чиқувчилар (Италияда), жонглёрлар (Францияда) фаолиятида намоён бўлган.

18-а. охирларидан циркда кенг таркалди. Асосан, динамик ва статик машқларга бўлинади. Динамик машқлар умбалоқ ошиш, тўнтирилиш, сальто (турган жойда муаллақ ҳолда умбалоқ ошиб, яна ўз вазиятига кайтиш) харакатларидан; статик машқлар турли вазиятда мувозанат сакпаш, чалқанчасига ағдарилиб, гавданни «кўприкча» килиш каби машқлардан иборат. Куч А.си (кўлда ёки бошда туриш, мувозанат саклаш), сакраш А.си (икки ёки ундан ортиқ кишининг сакраши, флик-фляк, сальтомортале, филдираксимон сакраш ва б.), елка А.си (3 кишидан кам бўлмаган ҳолда, улардан бири елкадан елкага сакрайди), комик А. (масҳаробозлар гринда чиқиб тасодифан кокилиб кетгандек бўлиб, томошабинларни кулдиради, дор, тўрник, батут ва манеж устида кулгили машқлар бажаради) ва б. А. ўйинлари бор. От устида А. (чопиб кетаётган от устида машқлар бажариш) замонавий циркда асосий жанрлардан бири. Ўзбекистон цирк ва эстрада дастурларида А. дан кенг фойдаланилди. Махсус (цирк, театр) ўкув юртларида А. алоҳида дарё сифатида ўқитилади.

АКРОЛЕИН (пропенал, акрил альдегид), — тўйинмаган алифатик альдегид, ўткир хидли, рангсиз, учувчан суюклик; суюкланиш т-раси 86,5 дан 88° гача, қайнаш т-раси 52,7°. А. лаб. шароитида глицеринга калий бисульфат (к. Калий сульфат), фосфат кислота ёки борат кислота таъсир эттириш йўли б-н осон олиниди. Саноатда формальдегидни ацетат альдегид б-н SiO, иштироқида 300—320° да газ фазада конденциялаш йўли б-н ҳамда про-пиленин ҳаво кислороди б-н сув буги ва висмут — молибден катализаторлари иштироқида оксидлаб олиниди. А. акрилонитрил, глицерин, пиридин, Р-николин, этилвинил эфирлар, поликаролеин ва б. олишда ишлатилади.

АКРОМЕГАЛИЯ (юн. akros — оёқ-қўл ва megos — катта) — мия ортиги (гипофиз) ўсиш гормонини ортиқча и.ч. натижасида келиб чиқадиган эндокрин касаллик. Бунда одамларнинг лаб, бу-

рун, пастки ва юқори жаги ҳамда оёқ-қўли, шунингдек ички аъзолари катталашиб кетади. А.да тана скелета, юмшоқ тўқималари (бириктирувчи тўқима, мускул, шиллиқ пардалар) ҳаддан ташқари ўсиб кетади. Кўпинча 18—35 ёшдаги кишилар (аксари аёллар)да учрайди. А.да ички секреция безларининг фаолияти ҳам бузилади. А. рентген нурлари, гормонал препаратлар, шунингдек жарроҳлик йўли б-н даволанади.

АКРОМОВ Тошхўжа (1936.23.5, Тошкент) — кинорежиссер. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1983). Тошкент давлат санъат ин-тини тутатган (1957). Ҳамза театрида актёр (1955—62), «Ўзбекфильм»да реж. ёрдамчиси, реж. (1962—68), «Ўзбектелефильм»да реж. (1968—79), 1979 й.дан Ўзбекистон илмий-оммабоп ва хужжатли фильмлар киностудиясида реж. А. 10 дан ортиқ бадиий фильмларда реж. ёрдамчиси. Энг яхши фильмлари: «Комилжон Отаниёзов куйлади», «Шашмақом», «Ўзбекистон санъати», «Шаркнинг етти гўзали», «Ойқулаш», «Оҳангларда қалб ҳарорати», «Ойбек», «Наби Фаниев», «Афсонага айланган исм», «Сато» ва б.

АКРОН — АҚШ шим.-шарқидаги шаҳар, Огайо штатида. Аҳолиси 223 минг киши (1990), шаҳар атрофи б-н бирга 690 минг. Транспорт йўллари тугуни. Металлсозлик, станоксозлик, автомобилсозлик, кимё, шина, полиграфия корхоналари, ун-т бор. Ракета двигателлари, атом сув ости кемалари учун ҳаракатлантирувчи қурилмалар, подшиппниклар, йўл-қурилиш машиналари ишлаб чиқарилади. Т.й. транспорта музейи бор.

АКРОПЕТАЛ РИВОЖЛАНИШ (юн. akron — чўкки, баландлик, лот. petere — интилади) — ўсимликлардаги органлар еки ен шохлар энг еш қисмларининг пастдан юкорига қараб маълум тартибда бирин-кетин ўсиши ёки ривожланиши (к. Базипетал ривожланиш).

АКРОПОЛЬ (юн. akros — юкори, polis — шаҳар) — юнон шаҳарларининг

мухофазаланган ва баландликка жойлашган қисми, юкори шаҳар. Афина А.ининг қад. мудофаа деворлари мил.-ав. 2- минг йилликка оид. Одатда А. дастлабки манзилгоҳ бўлиб, унинг атрофида унча мустаҳкам бўлмаган куйи шаҳар деб аталмиш қисм жойлашган. А. дастлаб юонон жамоасининг диний ва маданий маркази бўлган. А. ларнинг ай-рим харобаларигина (Микен, Аргос каби) сақланиб қолган. Булар ўша давр моддий-маданий ва маънавий ҳәётининг юксак тараққиётидан дарак беради. Улар орасида мил. ав. 447—438 й.ларда ҳайкалтарош Фидий раҳбарлигида мъеморлар Иктин, Калликрат курган Афина А. и машхур. Афина А. и мажмуасидаги бинолар орасида Парфенон ибодатхонаси диккатга сазовордир. Афина А. ида археологик кўрикхона ва музей барпо этилган.

АКРОСОМА (юн. *akron* — чўққи ва *soma* — тана) — сперматозоид бошчаси устидаги гилофча. Зич танача шаклида ётади. А. уруғланиш учун зарур тузилма. А. да тухумхужайра қобигини емирадиган гиалуронидаза ферменти бўлади.

АКРОСТИХ (юн. *akrostichis*, *akros*-чекка ва *stichos* — сатр) — шеър тури. Ҳар бир сатр бош ҳарфидан (тепадан пастга қараб ўқилганда) бирор исм (сўз ёки ибора) келиб чиқади (қ. Мувашшах).

АКРОТЕРИЙ (юн. *akroterion*) - ҳайкалтарошлиқ безаги (ҳайкал, пальметта ва б.), классик ордерларни қўллаб қурилган мъеморий иншоот фронтон бурчаклари устига жойлаштирилади.

АКС САДО — товушнинг бирор тўсикка урилиб ундан қайтиши. А. с. товуш чиққан пайтдан камида 0,05—0,06 с кейин келсагина эштилади. А. с. табиатда тоғли, ўрмонзор ёки стадион сингари жойларда кўпроқ рўй беради. Радио А. с. радиолокация ва ультратовуш дефектоскопияда қўлланилади. Денгизлар чукурлигини аниклаш (эхолот) ва сув тагидаги жисмларнинг ўрнини белгилаш А. ста асосланган. А. с. айрим

хайвонлар, мас, кўршапалаклар учун ўз йўналишларини аниклаш, тўсиқларни айланиб ўтиш ҳамда ўзига емак қидириб топишда муҳим ўрин эгаллайди.

АКС САДО (музиқада) — мусиқали ибора ёки ҳамоҳанг товушларнинг заиф куч б-н такрорланишига (айни ёки бошқа овозлар, созларда) асосланган бадиий услугуб. Хор, опера, оркестр ва б. мусиқасида қўлланилади. О. Лассонинг машхур «Акс садо» («Эҳо») хор асари А. с. услубида яратилган. Л. Бетховен, Э. Григ, Г. Малер ва б. композиторлар ижодида қўп учрайди. Ўзбекистон композиторлари асарларида А. с. ифодавий восита сифатида қўлланилади. Мас, М. Бурхоновнинг «Алишер Навоийга қасида» жўрсиз хорлари, М. Маҳмудовнинг «Мухаммас ва уфор» ва ҳ.к. Орган чолғуси регистрларидан бири ҳам «А.с.» деб аталади.

АКС ШУЪЛА — осмоннинг Күёшга диаметриал қарама-қарши томонида тумансимон, ёйик доғдай кўринадиган кучеиз шуъла. Сайёralарaro чангта тушаётган күёш нурларининг қайтишидан ҳосил бўлади. А. ш.ни факат ойдинсиз, тим коронғи ва ҳаво очиқ тунларда, март-апр. ҳамда сент.-окт. ойларида кузатиш мумкин. У Кавказ ва Ўрта Осиё худудларида яхши кузатилади. А. ш. ёрқинлиги тунги осмон ёрқинлигидан 10—15% ортик. А. ш.нинг ёрқинлиги ва шакли күёш нури фаоллигига қараб ўзгариб туради. А. ш. табиати ҳали яхши ўрганилган эмас.

АКС ЭТТИРИШ — мат. тушунчаларидан бири. Икки ихтиёрий X ва Y тўплам ҳамда бирор қонун (коида) берилган бўлиб, бу қонунга биноан X нинг ҳар бир x элементига Y нинг аниқ бир у элементи мос кўйилади. Бу ҳолда X тўплам Y тўпламга акс эттирилган дейилиб, куйидагича белгиланади: $f(x) \rightarrow y$ ёки X да аниқланган ва қийматлари соҳаси Y бўлган $y = f(x)$ оператор берилган дейилади. Мослик ўрнатиладиган қонун аналитик, график, жадвал ва ҳ.к. тарзида берилиши мумкин.

АКСЕЛЕРАТОР (лот. *accelero* — тез-

латаман) — ички ёнув двигателига карбюратордан цилиндрда келадиган ёнувчи аралашма миқдорини ёки дизелларда насосдан келадиган ёнилғи миқдорини ростлаб турувчи мослама. Двигатель валининг айланышлар сонини ўзгартериш (ошириш ёки камайтириш)га, яъни транспорт машинаси харакат тезлигини ўзгартеришга мўлжалланган. А. карбюратор (ёки насос)га трос ёки тортки б-н уланади. Автомобилда ўнг томондаги биринчи тепки ёрдамида бошқарилади.

АКСЕЛЕРОГРАФ (лот. *accelero* — тез-латаман ва юн. *graph*) — кайд қилиш (ёзib бориш) қурилмаси бўлган акселерометр. Авиация, виброметрия (титрашни ўлчаш) ва сейсмологияда кўлланилади.

АКСЕЛЕРОМЕТР (лот. *accelero* — тез-латаман ва юн. *metreo* — ўлчайман) — машиналар, двигателлар ва х.к., космик учиш аппаратлари, ракеталар, самолётлар ва б. харакатланувчи объектларда пайдо бўладиган тезланишни (ўта юкланишни) ўлчайдиган асбоб. Ҳаракат турига караб чизиқли ва бурчакли А.; ишлаш тарзига кура механиқ электр механик ва б.; вазифасига кўра вақт ёки йўл функцияси сифатида тезланишни ҳамда тез ўтадиган жараёнда тезланишнинг энг катта (максимал) қийматини ўлчайдиган хилларга бўлинади. Ёзib олувчи қурилмали А. акселерограф деб аталади.

АКСИАЛ-ПОРШЕНЛИ НАСОС — ротори айланма ва поршенилари (7—9 та) илгарилама-қайтма харакат киладиган роторли насос. Роторининг айланishi ўқи поршенилар ўқи б-н $0-45^\circ$ бурчак ташкил қиласиди (расмга к.). Суюкликни ҳайдаш босими — 30 МПа. Гидравлик узатмалар, куч назорат юритмаларида кўлланилади, гидравлик двигатель сифатида ишлатилиди.

АКСИНИТ (юн. *axine* — болта; кристалининг шаклидан олинган) — минерал. Ранги кўпинча мовий ёки бинафша рангда товланувчи кўнғир тусда. Кристаллар, друзлар, массалар холида бўлади. Аксари темир, мис, полиметалл, қалай ва марганец рудалари б-н бирга уч-

райди. А. бор элементи олиш учун хом ашё бўлиши мумкин.

АКСИОЛОГИЯ (юн. *axia* — киммат, қадр ва ... логия) — қадриятлар тўғрисидаги фан (к. Қадрият).

АКСИОМА (юн. *axioma*) — ўзидан равшанлиги, аёнилиги сабабли исботсиз қабул қилинадиган холат, тасдиқ, фикр. Дедуктив қуриладиган илмий назарияларда асосий тушунчаларнинг бошлангич хоссалари. А.лар тизими б-н киритилади ва б. ҳамма хоссалар, тасдиқлар (теоремалар) улардан фойдаланиб мантиқий исбот қилинади. Айният қонуни, зиддият қонуни, учинчи истисно қонуни мантиқий А. хисобланади. А.га мисол сифатида Евклид геометриясиат параллеллик А.сини келтириш мумкин: «Текисликда а тўғри чизиққа тегишли бўлмаган О нукта орқали шу тўғри чизиққа биттадан ортиқ параллел тўғри чизиқ ўтказиши мумкин эмас».

Архимед аксиомаси, Цермело аксиомаси ва б. А. атамаси Юнонистонда пайдо бўлган, биринчи маротаба Аристотель асарларида ишлатилган.

Абу Наср Форобий, Умар Хайём, ал-Хоразмий ва б. алломалар ҳам А.ни атрофлича текширишган. **АКСИОМАТИК МЕТОД** - аксиомаларга асосланиб илмий назария қуриш усули. Асос қилиб олинган аксиомалар тизими (аксиоматика) муайян назарий тизимда исботсиз ҳақиқий деб қабул қилинади. Бошқа назарий билимлар, хуносалар тўла равишда аксиоматикадан дедуктив йўл б-н чиқарилади. Янги тушунчалар назарияга формал таърифлаш йўли б-н киритилади. Аксиомалар тизими зиддиятсизлик, тўлалик ва боғлиқсизлик шартларини қаноатлантириши лозим. Битта илмий назарияни турли аксиомалар тизимига асосланиб ҳам қуриш мумкин. Мас, ҳақиқий сонлар назариясининг турли қуриш усуслари мавжуд.

Математикада Ак.м.қадимги юонон геометрлари асарларида шакллана бошлаган. Эвклиднинг «Негизлар» (мил. ав. 300-йиллар) асарида баён этилган

геометрик система Ак.м. б-н назария куриш намунасидир. 19-а. иккинчи ярмидан мат.нинг турли соҳалари Ак.м. б-н курила бошланди (турли геометриялар, арифметика, эҳтимоллар на-зарияси ва б.). Ак.м.нинг кейинги тараққиёти, мумкаммалашуви Д. Гильберт киритган формал система ва формализм методи б-н боғлиқ.

Қадимда фанлар, шу жумладан фалсафанинг турли булимларини аксиомалар тарзида баён қилишга уриниб кўрилган (Ньютон, Спиноза, Форобий ва б.).

АКСИРИШ, тушкириш — организмининг химоя реакцияларидан бири. Ёт жисмлар (чанг, шиллик модда, аччик, кўланса ислар ва б.) бурун бўшлиғидаги шиллик қаватнинг нерв хужайраларига таъсир этиши натижасида А. содир бўлади. Таъсирловчилар уч тармоқпи нервнинг бурун бўшлиғида жойлашган сезувчи нерв охирларига таъсир этади. Бунга жавобан киши рефлектор тарзда чуқур нафас олади. Сўнгра юмшоқ танглай кўтарилиб, бу-руннинг ички тешигини беркитади, натижада кўкрак бўшлиғида босим ошиб кетади. Шундан кейин буруннинг ички тешиги бирдан очилиб, тўпланиб қолган ҳаво бурун орқали чиқиб кетади. Шиллик қаватни таъсирлаб турган ёт модда ҳам ҳаво б-н чиқади. А. баъзи касалликлар (мас, грипп, тумов ва б.)нинг бошланғич белгиси бўлиши ҳам мумкин.

АКСОН (юн. *ахоп* — ўқ), нейрит — нерв толаларининг йигиндисидан пайдо бўлган ўқ; нерв хужайрасининг узун ўсимтаси. А. таъсиротни (нерв импульсини) периферик аъзолардан марка-зий нерв системасига ва аксинча, марказий нерв системасидан аъзоларга ёки бир аъзодан иккинчисига (аксон-рефлекс) ўтказиб беради. А.нинг бошланғич қисми ингичка, охири йўғон ва маҳсус пўст б-н уралган булади.

АКСОНОГРАФ (юн. *ахоп* - ўқ ва ... графин) — аксонометрик тасвирлар ёки предметларнинг яққол тасвирларини чишиб учун мўлжалланган механизм. Иши

аксонометрик проекциялаҳга асосланган (к Аксонометрия).

АКСОНОМЕТРИЯ (юн. *ахоп* — ўқ ва метрия) — предметларни чизмада параллел проекциялар ёрдамида тасвирлаш усули. Фазовий шаклларнинг аксонометрик проекцияларини куриш учун учта ўзаро перпендикуляр ўқлар OX, OY, OZ ва шу ўқлардаги масштаб узунликлар танланади. Сўнгра ушбу шакл ва бу ўқлар масштаб б-н бирга проекциялар текислигига проекцияланади. Проекциялаш йўналиши б-н аксонометрик проекциялаш текислиги орасидаги бурчакка қараб тўғри бурчакли ва кийшиқ бурчакли А. хилларга бўлинади. Уч координата кесмалари бир хил ўзгарадиган (изометрия) ва фақат икки координата кесмалари бир хил ўзгарадиган (диметрия) А.лар кўпроқ учрайди. А. яққол бўлиши б-н бирга, унда тасвирланган нарсанинг ўлчамларини топишга, предметнинг аксонометрик тасвири унинг координаталар системасига нисбатан тўла шаклини ва жойлашишини тиклашга имкон беради.

АКТ (лот. *actus* — харакат, *ac turn* — хужжат) — 1) харакат, амал; 2) маълум шаклда тузилган расмий хужжат (к.Далолатнома); 3) драматик асар ёки театр томошасининг туғалланган қисми (парда).

АКТЁР (лот. *actor* — ижрочи) — драма, опера, балет, кўғирчоқ театри, эстрада, цирк, кино, радио ва телевидениеда роллар ижрочиси, артист. У ўз танаси, овози, акли, хис-туйгулари, қобилияти воситасида жонли бадиий образ яратади. Яна к. Актёрлик санъати.

АКТЁРЛАР УЙИ — театр ходимларининг ижодий клуби. 1966 й. ташкил этилган. 1997 й.дан «Ўзбектеатр» ижодий и.ч. бирлашмаси қошида. А.уда республика саҳна усталари ва ёш актёрларнинг ижодий учрашувлари, ҳисботлари мунтазам ўтказилади, хотира кечалари, маъруза ва мунозаралар, кўргазма, кўрик ва танловлар, оғзаки журнallар уюштирилади, янги фильмлар намойиш қилинади.

А.у. кошида «Тошкент» театр-студияси, «Ўзбекистон» халқ рақс ансамбли, «Цин Сен» корейс фольклор театр-студияси ва б. ижодий жамоалар фаолият кўрсатади (1998).

АКТЕРЛИК САНЬЯТИ - актёр ижроилиги, театр, кино, телевидение ва радиола бадиий образ яратиш санъати. Актёр маълум ролда ўйнар экан, ўз қаҳрамони қиёфасига кириб, унинг феъл-авторини, ички дунёси ва интилишларини ифодалайди. Бунда у пьеса, либретто ёки сценарийдаги мазмунни ўз ижоди, ҳаётий тажрибаси б-н бойитади, жонлантиради. Образ яратишда актёрнинг нутқи, гавдаси, юз ва кўз имо-ишоралари, туйгулари, идроки асосий воситалардир. Актёр грим, либос, бальзан ниқобдан фойдаланади, гавдалантирадиган кишиси ёки бошқа мавжудотга яраша ҳатти-харакат, оҳанг, имо-ишора топади, ички ва ташки томонни бирбирига ўйғуллаштиради. А.с. ижроичларнинг дунёкараши, шахсияти, ижодий ўзига хослигига таянган ҳолда ҳаётий воқеликни акс эттиради. Санъат турлари (драма, опера, балет, кино, фильм, телеспектакль, радиотеатр) ва турли-туман жанрларга қараб А.с. бир катор услублар ва йўналишларга бўлинади. Сахнада ижод қилувчи актёрни юзлаб томошибин бевосита кузатиб туради. Шунинг учун у ҳар бир сўзни баланд товуш б-н айтишга, ҳар бир ҳаракатни бўрттириб кўрсатишга мажбур.

Кинода бошқача: овозеиз кинода фақат қаракат, имо-ишора б-н инсон феъл-автори очиб берилган, кино овозли бўлгач, актёр кино камераси рўпа-расида купрок қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини очишга ўтди. Телевидение ҳам актёрдан табиийликни талаб килади. Радиоатеатрда эса актёрларнинг узлари кўринмайди, овозлари эшитилади, холос. Шу боисдан овоз имкониятлари кенг ишлатилади. Балет спектаклларида образлар раккос ва раккосаларнинг муайян мусиқа мазмунини ифодаловчи тана, кул ҳаракатлари, айланишлари, юз ва кўз имо-ишора-

лари воситасида яратилади. Операда ижрочининг мусиқий оҳанглари, образ суръати композитор томонидан белгиланган, дирижёр раҳбарлигига оркестр томонидан ўзлаштирилган бўлади. Актёр композитор белгилаган, оркестр узлаштирган оҳанг ва усувларни ўз жозибаси, овози, хис-туйгулари б-н бойитади. Мусиқали театр тури (опера, балет, оперетта, мусиқали драма)га қараб артистнинг айтиш ва саҳнавий ҳаракатлари ҳар хил бўлади. Аммо умумий жиҳат шуки, мусиқали театр артисти хонандалик, актёрлик, раккослик соҳаларини пухта ўзлаштирган, синтетик қобилиятга эга бўлиши керак.

Ўзбек А.с. қадим тарихга эга. Унинг сарчашмалари ибтидоий жамиятдан бошланган: табиат ҳодисаларига топиниш, ибтидоий одамларнинг эътиқрдларига доир маросимлардан, овчилик б-н боғлиқ кўпчилик бўлиб ижро этиладиган ўйинлар, пантомималардан келиб чиқсан. А.с. бадиий ижоднинг алоҳида тури сифатида мил. ав. 5-а.да Ҳиндистон, Юнонистанда шаклланади. Кейинчалик Қад. Римда ривожланди. Илк давлатлар ва шаҳарларнинг пайдо бўлиши натижасида Туркистонда ҳам А.с. нинг ўзига хос илк кури-нишлари шаклланди. Эллинизм даврида (мил. ав. 3—1-алар) вужудга келган А.с. анъаналари 20-а. бошларигача етиб келган. У ижтимоий тимсол — образлар яратишда ўзига хос услуг ва ифода воситаларига эга бўлган. Образ яратишда психологик таҳлилдан кўра нутқнинг сербўёклиги, муболага, бадиҳа, кулги воситаларидан кенг фойдаланиш, ҳаракат, имо-ишора, оҳангларни бўрттиришга интилишган. Антик даврда ҳоз. Ўзбекистон худудида ҳам трагик актёрлар иш кўрган. Ўрта асрларда Мовароуннаҳр, Фарғона водийси, Хоразм воҳасида ҳажв ва ҳазил воситаларидан фойдаланган масҳаралар, муқаллидлар, жиддий йўсунда ҳикоя қилувчи маддоҳлар, қиссаҳонлар, воизлар, гўяндалар фаолият кўрсатганлар. 20-а.да майдонга келган Европа типидаги янги ўзбек театрида А.с. янада тарақкий

этди. У жаҳон театри ва А.с. тажрибалирини ижодий ўзлаштириш, кад. миллый театр ижрочилик анъаналарини ривожлантириш ўйлида камол топди. Актёрлар драматург тасвирлаган воқеликни, пьеса қаҳрамонларининг ички дунёсини очишга, образнинг ғоявий маъносини чукур талқин қилишга ўргандилар. 20—30-й. лар ўтқир сатирик йўналиш, майший тафсилот, ёрқинлик, бўрттирма ўзбек А.с. га хос бўлган. А. Хидоятов, ғ. Исломов, М. Мироқилов, Р. Пирмуҳамедов ва б. актёрларнинг ижодлари бунга мисолдир. 40-й.ларнинг охири — 50-й.ларда ўзбек актёрлари ижодида йирик фалсафий умумлашма, замонавий жўшқинликка интилиш кучайди. О.Хўжаев, Ш. Бурхонов, С. Эшонтўраева, З. Садриевалар яратган тарихий ва мумтоз образлар ғоявий теранлиги, бадиий етуклиги б-н ўзбек А.сни юкори погонага кўтарди. Шу йилларда қаҳрамонона-романтик, фалсафий-бадиий, ижтимоий-майший ижрочилик йўналишлари ва миллый ижрочилик мактаби шаклланди. Театр актёрлари кино, телерадио соҳаларига дадил кириб бориб, мазкур санъатлар ижрочилигининг шаклланишига хисса кўшдилар. Ушбу санъатларни мукаммал эгаллаган Р. Пирмуҳамедов, Р. Ҳамроев, Н. Раҳимов, Ш. Бурхонов, Я.Саримсоқова, О. Жалилов, Ҳ. Умаров, Ё. Ахмедов, П. Сайдкосимов, Ў. Алихўжаев, Д. Қамбарова, И. Эргашев, Ё. Саъдиев, Т. Шокирова каби актёрлар авлоди етишди. 60—90-й.ларда Ўзбек А.сда ижодий йўналишлар кўпайди, театрда, телерадиода, циркда ижод килувчи ижрочиларнинг бир-бирларига таъсирлари кучайди. О. Норбоева, Э. Комилов, Г.Жамилова, Ҳ. Нурматов, Р. Ахмедова, М. Абдукундузов, Т. Мўминов, М. Ражабов каби актёрлар мавжуд анъаналарни ўзлаштириш ўйлидан бордилар.

Ўзбек операси, мусиқали драма театрларида Т. Жалилов, М. Ашрафий, Т. Содиков, С. Юдаков, М. Левиев, И. Акбаров каби композиторларнинг мусиқа асарлари асосида ижрочилик мактаби

шаклланди. М. Қориёқубов, Ҳ. Носирова, Л. Саримсоқова, К. Зокиров, С. Қобулова, С. Ярашев, Ш. Раҳимова, Г. Измайлова, Б. Ҳориева ва б. шу мактаб вакиллариридир.

Ўзбекистон мустакиллиги даврида саҳнавий жанрларнинг ўзаро таъсири, янги бирикмали уйғун жанрларнинг пайдо бўлиши А.сда ҳам ижро ва ифода воситаларининг янада бойишига олиб келди. Драма театрида ашула ва ракс воситаларини кенг куллаш, мусиқа театрида драматизм, ички кечинмаларнинг кучайиши, болалар театрида барча ижрочилик йўналишларидан баҳраманд бўлиш шундан далолатдир. Бу даврда кўлга киритилган чинакам ижодий эркинлик А.сда ҳам уз аксини топди: миллый анъаналарга эътибор, ижодий изланиш, янги шакл ва воситалар излаб топиш, бадиҳагўйлик кучайди. Актёрлар ўз истеъодлари, имкониятларини турли жанрларда синаб кўриш ва тўлиқ рўёбга чиқариш имконига эга бўлдилар.

Мұҳсин Қодиров.

АКТИВ (лот. *activus* — фаол, таъсирчан, ишчан) — 1) бухгалтерия балансининг чап қисми, корхонанинг муайян санада ва пул ифодасида барча воситаларини, уларнинг таркиби ва жойлашувини (асосий фонdlар, айланма воситалар, пул воситалари, капитал сарфлар, қарздорлик талабномалари ва б.) акс эттиради; 2) корхона ёки ташкилотнинг мулки ёки ресурслари (бино, машина, накд пул, қимматбаҳо қофозлар ва б.). Пулга тез сотилиши (айланishi) мумкин бўлган, бозори чақкон А. (векселлар, қимматбаҳо қофозлар, олтин, накд пул ва б.) ликвид А. дейилади.

АКТИВ ЧЎКМАЛАР - радиоактив емирилиш ёки ядро реакцияси натижасида тезлашган радиоактив атомлардан вужудга келиб, газ фазасидан кат-тик, жисмлар сиртига ўтириб қолган заррачалар тўплами. Уларни тадқиқ этиш йули б-н зарралар қандай радиоактив моддадан чиккан булса, шулар миқдорини аниқлаш ва ўрганиш мумкин, буни А.ч.

усули дейилади. Ундан атм.нинг радиоактив зарралар б-н ифлосланганлигини билишда ва қисқа вақт барқарор бўлиб, радиоактив зар-раларга парчаланадиган изотопларни ўрганишда фойдаланилади. Радиоактив изотоплар олишда хам ишлатилади.

АКТИВАЦИОН ТАҲЛИЛ, радиоактивацион таҳлил — модданинг сифати ва микдорий таркибини аниқлаш усули. 1936 й.да Д. Хевеши ва Г. Леви таклиф этган. Нейтронлар, зарядланган заррачалар (протонлар ва б.) ёки у-квантлар оқими таъсирида хосил бўлган нуклиидларнинг радиоактив нурланишини тадқиқ килишга асосланган. Ўзбекистонда А.т. бўйича тадқиқотлар 1960 й.да Е. М. Лобанов томонидан бошланган ва унинг ривожига А. А. Кист, В. А. Мўминов, А. Г. Фаниевлар катта хисса кўшишган.

Интенсивлиги -1013 см⁻²·с⁻² бўлган нейтронлар оқимидан фойдаланилганда купгина элементларни 10⁵—10¹⁰ аниқлик б-н сезиш мумкин. у-А.т. учун юқори энергияли электронларни тормозлаганда чиқадиган катта интенсивли (10¹—10¹¹ квантFc) нурланишдан фойдаланилади. Бу усул б-н даврий системанинг барча элементларини аниқлаш мумкин ва ундаги сезирликтининг чегаравий киймати —10~*—10⁷% га етади. Олинганд спектрларни таҳлил қилиш ва натижаларга ишлов бериш учун кўп каналли анализаторлар ва Э.М. қўлланилади, бу эса жараённи автоматлаштириш имконини беради. А.т.нинг асосий устуналаридан бири — тури объектлардаги элементларнинг жуда оз микдорини аниқлай олиш ва кўплаб на-муналарни тез таҳлил қила билиш имконидир. А.т. ўта тоза материаллардаги киришмаларни, биологик объектлардаги микроэлементларни аниқлашда, археология, геол., тибиёт, криминалистика ва б. соҳаларда қўлланилади.

АКТИВЛАНГАН КОМПЛЕКС - қ. Ўтиш ҳолати.

АКТИВЛАНИШ ЭНЕРГИЯСИ - молекулаларни фаол ҳолатга ўтказиш

учун сарфланадиган энергия. Ўлчов бирлиги ж/мол. Молекулани активлаш учун унга юқори т-ра, ультратовуш, нур энергияси ёки катализатор таъсир эттирилади. Ҳар бир реакциянинг узига хос А.э. (Е) мавжуд. Бундай энергияга эга бўлган молекулалар (атомлар, радикаллар) тўқнашгандагина реакция содир бўлади.

АКТИВЛИК ҚАТОРИ, кучланишлар қатори —металларнинг электролит эритмаларидағи нормал потен-циалларининг ортиб борадиган тартибда жойланиши: Li, K, Ca, Na, Mg, Al, Mn, Zn, Cr, Fe, Cd, Ni, Sn, Pb, H₂, Cu, Hg, Ag, Pt, Au А.қ.га таққослаш мақсадида, металлардан ташқари, водород (потенциали нолга тенг деб қабул қилинган) хам киритилади. А.қ.да муайян ўринда турган металл ўзидан ўнгда турган (потенциали мусбатроқ) металларни уларнинг бирикмаларидан сиқиб чиқаради. Мас, тўтиё (мис купороси) эритмасига рух ташланса, рух мисни унинг бирикмасидан ажратиб чиқаради. Водороддан чапда турган (потенциали манфијирок) металлар водородни унинг бирикмасидан (мас, кислотадан) сиқиб чиқаради. Таркибида бир қанча металл тузлари бўлган эритма электролиз қилинса, катодда аввало А.қ.да ўнгда турган металл ажралиб чиқади. Металларнинг қотишмасида аввал А.қ.да чапда турган элемент коррозияланади. Металлмасларнинг хам ўзига хос кучланишлар қатори мавжуд.

АКТИНИДЛАР — кимёвий хоссалари жиҳатдан Менделеев даврий системасининг III гурухи 7 даврида жойлашган актинийта яқин ва ундан кейин турган, ат. ракамлари 90—103 бўлган 14 радиоактив элементнинг умумий номи (қ. Актинийлар).

АКТИНИЙ (лот. *Actinium*, юн. *aktinos* — нур), Ac — Менделеев даврий сис-темасининг III гурухига мансуб кимёвий радиоактив элемент. Тартиб рақами 89, ат.м. 227, 0278; ер пўстининг отирилик жиҳатдан қисмини ташкил этади, 1899 й.да француз кимёгари А. Дебъерн уран рудаси чиқиндиларини нур-

лантириш пайтида кашф этган. Унинг 10 изотопи маълум: Ac2» (ярим емирилиш даври 21,8 й.), Ac228 (ярим емирилиш даври 6,13 соат), Ac225 (ярим емирилиш даври 10 кун). А. кумуш ранг металл; суюкланиш т-раси 1040°, кимёвий хоссалари жиҳатидан лантанга ўхшайди. У З валентли, ҳавода тез оксидланади, хлорид ва нитрат кислоталарда эрийди. Тоза А.ни-ядровий жараёнлар ёрдамида олиш кулаги. Радийни атом реакторида нейтронлар ёрдамида нурлантириш йўли б-н кўп миқдорда А. олиш мумкин.

АКТИНИЯЛАР (*Actiniaria*) — денгиз бўшлиқчилари туркуми; маржон-полиплар синфи олти нурлилар кенжака синфига мансуб. Кўпчилик турлари якка яшайди. Танаси цилиндр шаклида, ёркин рангли, кундаланг кесими бир неча мм дан 1,5 м гача, пастки ясси томони товон дейилади. А. мускулли товони ёрдамида секин ҳаракатланиши мумкин. Айрим турлари сув тубига ёпишиб ёки кумга кўмилиб олиб ҳаракатсиз яшайди, сузуб юрадиган турлари ҳам маълум. Танасининг юқори учидаги жуда кўп пайпаслагичлар б-н ўралган оғзи жойлашган. А. йиরткич, майдага умурткасизлар, ҳатто майдага балиқлар б-н озиқланади. Ўлжасини отувчи ҳужайралар б-н куролланган пайпаслагичлар ёрдамида фалажлайди ёки ўлдиради. Отувчи ҳужайралари заҳари одам терисини ҳам куйдириб, оғриқ пайдо қилиши мумкин. Жинсий ва жинссиз — бўйига ёки кўндалангига бўлиниш орқали купаяди. 1500 га яқин тури Орол ва Каспий денгизидан бошқа барча денгизларда тарқалган. Кўпчилик турлари зоҳид қисқичбақалар ва б. умурткасизлар б-н симбиоз яшайди.

АКТИНО... (юн. *actis* — нур) — қўшма сўзлар таркибий қисми. «Нур», «нурланиш», «нур энергиясига оид» маъноларини билдиради (мас, актинометр, актиноидлар).

АКТИНОБАЦИЛЛЁЗ, сохта актиномикоз — ҳайвонларда *Actinobacillus lignicoli* микроорганизми кўзгатадиган касаллик. Лифматик бўғимларда, калла-

нинг юмшоқ тўки-маларида (тил, лаб), бўйин, баъзан ички аъзоларда абсцесслар ҳосил қилиш б-н кечади. Касаллик кўзгатувчи ҳайвон организмига шикастланган тери ёки оғиз бўшлигининг шиллик пардаси орқали (озуқа б-н) киради. А.ни чорва молларининг лейкоз касаллигидан фарқламоқ керак. Камдан-кам холларда касал қайвондан одамга юқади. Давоси, олдини олиш ва карши кураш чоралари актиномикоз мақоласида берилган.

АКТИНОГРАФ (актино... ва граф) -Куёш радиацияси жадаллигини узлуксиз ёзб борувчи асбоб. А. радиацияни қабул кибувчи қисм — приёмник б-н уни қайд қилиб борувчи гальванографдан иборат. Куёшдан бевосита келувчи радиацияни улчаш учун термоэлектр А., сочма ва йигинди радиацияни қайд қилиб бориш учун пиранограф ва соляриграф ишлатилади. Асбоб приёмнигинаннинг кўрсатиши кўпинча механик усулда, айрим холлардагина фотографик усулда қайд қилинади.

АКТИНОИДЛАР, актинидлар -Менделеев даврий системасининг III гурухи 7 даврида актинийдан кейин турадиган 14 та элементнинг умумий номи. Уларнинг тартиб рақами 90 дан 103 гача: торий Th (№ 90), протактиний Pa (№ 91), уран U (№ 92), нептуний Nr (Nb 93), плутоний Pu (№ 94), америций Am (№ 95), кюрий Cm (№ 96), беркелий Bk (№ 97), калифорний Cf (№ 98), эйнштейний Es (№ 99), фермий Fm (№ 100), менделеевий Md (Nb 101), нобелий No (№ 102), лоуренсий Lr (№ 103). Бу элементларнинг аксарисида сиртки 1-ва 2-қаватларидаги электронлар сони бир хил бўлиб, сиртдан ҳисобланганда 3-қаватларида электронлар сони бир хил эмас, актинийдан лоуренсийга ўтган сари электронлар сони ортиб бориб, 32 тага етади; атом ва ион радиуслари кичиклашади; уларнинг барчаси радиоактив; уран изотоплари — уран-235 (U 235) ва уран-233 (U 233) ҳамда плутоний-239 (Pu 239) ядро реакторларида ёқилғи ва атом бомбаларида

портловчи моддалар сифатида ишлатилиди. А. окиш-кумуш рангли металлар. Кўпчилик А.нинг с.of. 20 г/см³ га яқин. Нептуний ва плутонийнинг эриш т-раси 640° атрофида, бошқаларининг эриш т-ралари 1000° дан юқори. А. водород, кислород, ол-тингугурт, азот, галлогенлар ва б. металлмаслар б-н кимёвий реакцияга осон киришади. Кимёвий хоссалари жиҳатидан уран, нептуний, плутоний ва америций бир-бирига жуда яқин. Беркелий, фермий, менделеевий, нобелий ва лоуренсийлар эса кимёвий хоссаларига кўра лантаноидларга яқиндир.

АКТИНОЛИТ, нур сочуви тош (лот. *actis* — нур, *lithos* — тош) — амфиболлар гурӯҳидан бўлган жинс ҳосил қилувчи минерал. Баъзан МпО аралашмаси б-н учрайди (манганактинолит). Каттиқкиги 5—6. С. оғ. 3,2—3,3. Ранги оч яшилдан тўқ яшилгача. Шишасимон ялтироқ. Моноклин системасида кристалланади. Радиал-нурсимон агрегатларга тўпланган чўзиқ, игнасимон ва ипсимон кристаллар ҳосил киласди. Унинг зич тури нефрит деб аталади. А. скарнларда, магматик ва метаморфик жинсларда учрайди. Кислотага чидамли материал тайёрлашда ишлатилиди.

АКТИНОМЕТР (актино... ва метр) — Қуёшдан бевосита келувчи радиация жадаллигини улчайдиган асбоб. Ишлаш тарзи тушаётган радиациянинг корайтирилган сиртга ютилишига ва нур энергиясининг иссиқлини энергиясига айланishiга асосланган. Бундай А.ларда радиацияни қабул қилувчиси сифатида корага бўялган юпқа металл бўлаги (пластишка) ишлатилиди. Ютилган радиация иссиқлигини бир неча усул б-н, мас, радиация таъсирида асбоб қабул қилувчиси т-расининг ошиш қўйматини (кумуш дискли А.), қабул қилувчи б-н унинг атрофидаги муҳит т-раси орасидаги фарқ натижасида ҳосил бўлувчи термотокни (Янишевс-кий термоустуни, Молл А.и), биметалл пластишканнинг қуёш нури таъсирида деформацияланиш катталигини (Михельсон А.и) ўлчаб то-

пилади. Нўрнинг айрим спектри (ранги) қувватини ўлчашда фотокимёвий, фотоэлектрик ҳамда фотографик каби селектив усуллар ишлатилиди. Бир неча нур фильтрлари б-н таъминланган А. ҳам шу мақсадда кўлланилади.

АКТИНОМЕТРИЯ — метеорологиянинг атмосфера, қуёш ва ер нурланишини (радиациясини) табиий шароитда тадқиқ қилиш ҳамда радиацияни ўлчаш усулларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланувчи бўлими. Вазифаси радиациянинг ҳар хил турларини ўлчаш, қуёш радиациясининг атмосфера да ютилиш, сочилиш ва қайтарилиши қонуниятларини текшириш, шунингдек, атмосфера, ер ости ва б. юза ҳамда қатламларнинг радиация балансини ўрганиш, ҳалқ хўжалигида радиациядан фойдаланиш усулларини ишлаб чиқишдан иборат.

АКТИНОМИКОЗ (актино... ва юн. *mykes* — замбуруғ) — турли нурсимон замбуруғлар — актиномицетлар келтириб чиқарадиган юқумли касаллик. Одамда кам учрайди; кўпинча ҳайвонлар (аксари қорамоллар) касалланади. А. б-н асосан жағ ва бўғим соҳаси, қорин бўшлиғи аъзолари, шунингдек ўпка касалланади. А. пайдо бўлган жойнинг таги қаттиқ тортиб, берчлашади ва мадда йиғиб, бир қанча вактдан кейин ёрилади; бунда ярадан ёпишқоқ йиринг оқиб чиқади; шу йирингда кўпинча актиномицетлар бўлади. Яра битиб кетганидан кейин чандик бўлиб қолади. А. вактида даволанмаса. у баданнинг бошқа жойларига ҳам тарқалиб кетиши мумкин. Замонавий даво усуллари кўпинча беморнинг бутунлай соғайиб кетишига имкон беради.

АКТИНОМИЦЕТЛАР, нурсимон замбуруғлар — шохланган хужайралар ёки гифларни ҳосил қилувчи бактериялар. Улар тузилишида замбуруғларга хос хусусиятлар ҳам мавжуд. А.га чин А., микобактериялар, стрептомицетлар ва б. киради; 700 га яқин тури бор. А. субстратдан нурсимон ўсиб чиқсан ингичка

ипчалардан иборат (нурсимон замбурургноми шундан келиб чиқсан). Ипча (мисцелий) шохчаларининг учидаги споралар бўлади. А. шу споралардан кўпаяди. Тупроқ, сув ҳавзалари, ҳаво ва ўсимлик колдикларида учрайди. Баъзилари одам ва ҳайвонларда (актиномикоз, сил, дифтерия), шунингдек ўсимликларда паразитлик қиласди. Антибиотикларни хосил қилувчи турлари (асосан, стрептомицетлар), пигментлар, витаминлар ва ш.к.дан микробиология саноатида фойдаланилди, шунингдек доридармонлар (антибиотиклар) олинади.

АКТИНОН, An — актинийнит эманацияси, инерт газ; ат. м. 219, тартиб раками 86, радон 21^{Rn} нинг изотопларидан бири.

АКТОГРАФ — ҳайвонларнинг фаоллик (харакатчанлик) тарзини автоматик қайд қиласдиган асбоб. Туби (поли, майдончаси) суриладиган тўр катакдан иборат. Тажриба ўтказиладиган ҳайвон катакда ўёқдан-бўёққа юриб, ўз оғирлиги таъсирида А. тубини пастга туширади. Шунда механиқ пневматик ёки электр юритма ёрдамида барабанг тараанг тортилган лентага тубнинг сурилиш (тушиш) катталиги қайд қиласи борилади. Шу қайдга асосланисиб ҳайвоннинг фаоллигини аниқлаш мумкин.

АКТУАЛИЗМ (геологияда), актуалистик метод (инг. aktual — замонавий ҳақиқий, амалда мавжуд) — Ер тараққиётининг тарихини ўрганиш учун қулланиладиган қиёсий-тарихий метод. А. ўтмишдаги геологик жараёнлар ҳамда улар натижасида рўй берган ходи-салар ҳоз. замонда бўлаётган жараён ва ходисаларга ўхшаш деган фикрга асосланган. Шунга асосан, ҳоз. замонда бўлиб турадиган геологик жараёнлар, мухитлар ва улар натижасида келиб чиқсан ҳодисаларни (ҳоз. замон чўқиндилари, вулкан маҳсулотлари, рельеф ва ҳ.к.) ўтмишда пайдо бўлган жинсларга, органик чўқиндиларга, рельеф шаклларига таққослаш йўли б-н ўтмиш геологик даврларда бўлиб ўтган геологик

жараёнлар ва табиий географик шароитлар таҳм. аниқланади. Аммо Ер доим тараққий этиб турганлигидан ўтмиш геологик жа-раёнларини ҳоз. жараёнлар б-н туда таққослаб бўлмайди. Баъзи бир жараёнлар айрим геологик давр учунгина ҳос. Шунинг учун Ернинг ўтмиш тарихидаги геологик жараёнларни ҳоз. вақтда кузатиласди геологик жараёнлар б-н айнан таққослаш унчалик тўғри эмас.

А. термини немис геол. адабиётида 19-а. 2-ярмида пайдо бўлиб, 20-а. 20-йилларидан оммалашди. А. куртаклари инсоннинг дастлабки билимлари вужудга келган даврда, энг кад. афсоналарда ва ёзма манбаларда учрайди. Кейинроқ геологик тарихни тушунтиришда А.дан Ибн Сино, Беруний, 18-а. ўргаларидан Россияда М. В. Ломоносов, Буюк Британияда Ж. Геттон ва б. фойдалан-дилар. А.нинг биринчи шаклини ҳоз. униформизм деб атайдилар. А. илмий принцип сифатида 19-а. 1-ярмида инглиз олим Ч. Лаелнинг «Геология асослари» асарида олға сурилган. У катта далилларга асосланиб, А.ни геологияни ўрганиш усули тариқасида тавсия қилди. Лайелнинг фикрича, ўтмиш геологик жараёнлар ҳоз. замон жараёнларидан ҳеч фарқ қилмайди. Баъзи бир хорижий мамлакат геологлари ҳозир ҳам шундай фикрлар. Униформизмга ҳоз. геологик дунёкараш сифатида геологик таффаккүрнинг босиб ўтилган даври деб қаралади. Ўзбекистонда ёш ётқизикларни ўрганиш асосида кад. давр чўқиндиларининг ҳосил бўлиш шароитларини аниқлаш соҳасида кўпгина ишлар килинган.

АКТУАРИЙ (лот. actuarius — тезкор мирза) — сугурта компаниясининг сугурта хатарини баҳолаш ҳамда сугурта тўловлари ҳисоб-китоби б-н шуғулланувчи мутахассис, иш юритувчи.

АКТЮБИНСК — Оқтўба ш.нинг 1891 — 1992 йillardаги номи.

АКТЮБИНСК ВИЛОЯТИ - қ. Оқтўба вилояти.

АКУДИН Вениамин Георгиевич (1936.3.1, Мирзачўл, ҳоз. Гулистон ш.)

— театр рассоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1974). Республика рассомлик билим юртида (1951—56), Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида (1957—62) таълим олган, шу интда ўқитувчилик қилган (1962—72); 1961 й.дан Республика қўғирчок театрида рас-сом. Декорация эскизлари, қўғирчоқлари асар мазмунига мослиги б-н дикқатга сазовор. А. яратган кўпгина қўғирчоқлар (Качал полвон, Ойгул, Бахтиёр ва б.) болаларнинг севимли овунчоқларига айланди. Кўғирчок театри жамоаси б-н бирга кўпгина мамлакатларда бўлиб, сафар таассуротлари асосида акварель расмлар туркумини яратди («Бирма-72», «Хиндистон-77», «Кобул-80», «Болгрия-82»; «Чимён», 1995).

АКУЛАЛАР (Selachomorpha) — тоғайли баликлар синфи пластинка жабралилар кенжә синфининг катта туркуми. Танаси суйри шаклда, сув тубида яшовчи А. яssi, уз. 15—40 см дан (тиканли кора А.) 15—20 м гача (гигант А.), оғирлиги 14 т гача (гигант ва кит А.). Танаси плакоид тангачалар б-н крплланган. Жабра ёриклири 5 (баъзи турларида 6—7) тадан бўлиб, бошининг икки ёнида, оғзи бошининг остида танасига кўндаланг жойлашган. Дум сузгичи кучли ривожланган, ҳар хил катталикдаги (гестроцеркал) иккита бўлакдан иборат. Тишлари кўп, учи ўткир. Йиртқич А.нинг тишлари жуда йирик. Кўпчилик А. йиртқич; баликлар, моллюскалар ва б. хайвонлар б-н, кит ва гигант А. эса планктон б-н озиқланади. А. тухумдан тирик туғади ёки тухум қўйиб кўпаяди. А. б туркумни (ҳар хил тишлilar, кўп жабралилар, ламносимонлар, катрансимонлар, арабурунсимонлар, скватинсимонлар), 20 оиласи ўз ичига олади. А. Орол ва Каспий денгизидан бошқа ҳамма денгиз ва океанларда, айрим турлари чучук сув ҳавзалари (Ганг ва Амазонка дарёлари, Никарагуа кўли)да яшайди. Қора ва Узок Шарқ денгизларида тиканли кора А., яъни катран, Шим. ва Узок Шарқ денгизларида сельд А., шим. денгизларда кутб

А. таркалган. А. айниқса тропик денгизларда хилма-хил бўлади. Кўпчилик А. овланади, жигаридан балиқ ёғи оли-нади, гўшти овқат учун ишлатилади. скелетидан балиқ елими тайёрланади. Кўпчилиги йиртқич А. (йўлбарс А., кархародон, болғабош А., мако А. ва б.), асосан баликлар ва сувдаги умурткасизлар б-н озиқланади.

АКУПУНКТУРА (лот. acus - игна, punctura — санчиш) — қ. Игна санчиб даволаш.

АКУСТИК ЗОНД — товуш майдонининг маълум нуқтасида товуш босими мини ўлчашда ишлатиладиган қурилма. Товуш майдонига ўтадиган таъсиirlарни бартараф қилади. Кўпинча товуш тўлқин узунлигидан кичикроқ қилиб ясалади. А.з. ясашда турли тўлқин ўтказгичлардан фойдаланилади.

АКУСТИК ЗОНДЛАШ - атмосфера юкори қатламларининг т-раси, намлиги, босими, таркибидағи газларнинг ўртача молекуляр ҳамда атом оғирлиги ва б. кўрсаткичлари ҳақида маълумот олиш. Атмосферада товуш тарқалишини ўлчаб амалга оширилади. Товуш тўлқинлари ўз хоссалари б-н фарқ қиладиган атмосферанинг бир катла-мидан иккинчисига ўтаётганда синади ва тарқалиш йўналиши ўзгара бориб, ер сирти томонга бурила бошлиди.

АКУСТИК КЎЗГУ — тушаётган товуш тўлқини узунлигидан чизиқли ўлчамлари бир неча марта катта бўлган силлиқ юзали товуш кайтаргич. Мас, денгиз сатҳи, иморат девори ва б. Сиртдаги ғадир-будурликларнинг чизиқли ўлчамлари тушаётган товуш тўлқини узунлигининг 1F20 қисмнингина ташкил этадиган А.к. силлиқ кўзгу дейилади. Та-корийлиги (частотаси) 500 Гц дан юкори бўлган товуш тўлқинлари кайтаргичнинг ўлчами 2x2 м бўлиши керак. Товуш тўлқинининг тарқалиш йўналишини ўзгартириш учун яssi А.к.дан, параллел товуш тўлқинларини бир нуқтага тўплаш (ёки ёйиш) учун параболоид А.к. дан, бир нуқтадан чиқсан товуш тўлқинларини

иккинчи бир нұктага түплаш учун эллипсоид А.к.дан фойдаланилади. А.к. курилиш акустикаси, ультратовушларни илмий текшириш, техника, тиббиёт ва б. сохаларда ишлатилади.

АКУСТИК ЛИНЗА - товуш түлқинларини фокусловчи (түплөвчи) курилма. А.л. хоссалари линза материалы, унинг атрофидаги мұхитта ва линзанинг түлқинларни синдирувчи сирти шаклига боғлик бўлади.

АКУСТИК РЕЗОНАТОР (Гельмгольц резонатори) — кичик тирқиш ёки найча орқали ташқи мұхит б-н туташган идиш. Паст тақорийликкли (частотали) тебранишларни ўз ўлчамларидан анча катта масофага тарқатади. Гельмгольц ва Рэлей назарияларига кўра, А.р.ни битта эркинлик даражали тебраниш тизими деб қараш мумкин. Масалани соддалаштириб қараганда барча кинетик энергия резонатор бўғзида ҳаракатланувчи ҳаво қатламида түпланган, потенциал энергия эса идиш ичидаги ҳавонинг эластик деформациясига боғлиқ дейиш мумкин. Бу ҳолда А.р.нинг хусусий тақорийлиги идиш ва идиш бўғзининг шаклига боғлиқ бўлмайди. Агар А.р. F тақорийлиги бўлган гармоник товуш майдонига жойлаштирилса, шу F тақорийлик А.р.нинг хусусий тақорийлиги f_0 га teng бўлганда А.р.даги мажбурий тебранишлар амплитудаси товуш майдони амплитудасидан бир неча марта ортиб кетади. Хусусий тақорийлик маълум бўлса, ташки товуш тақорийлигини топиш мумкин. А.р.нинг бу хусусияти товуш майдонини унинг тақорийликларига караб таҳлил қилишга имкон бе ради. Резонанс бўлганида А.р. бўғзи ёки найчасида ҳаво зарралари катта тезлик б-н тебранади ва ишқаланиш мавжуд бўлганида тақорийликли товуш жадал ютилади. А.р. нинг бу хоссасидан мъеморий акусти-када фойдаланилади.

АКУСТИК РЕЛЕ — товуш тебранишлари тақорийлиги (частотаси) ўзгаришларини, акустик босим ёки материалларнинг кўрсаткичлари (ютиш ва қайтариш коэффициентлари) ўзгаришини

сезадиган курилма. Механик ва электр таъсир усусларига асосланган хиллари бор. Мъеморлик акустикаси, курилиш акустикаси ва б. сохаларда кўлланилади.

АКУСТИК ФИЛЬТР — маълум тақорийлик (частота)ли товушни ажратиб утказадиган ёки ютиб қоладиган акустик курилма. Энг оддий А.ф.— акустик резонатор. А.ф. назарияси электр фильтр назарияси асосида ишлаб чиқилган. Бошлангич тақорийликдан маълум тақорийликкача бўлган барча товуш түлқинларини ўтказадиган А.ф. паст тақорийликли, маълум тақорийликдан юкори товуш түлқинларини ўтказадиган А.ф. юксак тақорийликли ва паст тақорийлик б-н юксак тақорийлик орасидаги товуш түлқинларини ўтказадигани по-лосали А.ф. дейилиб, у паст ва юкори тақорийликли А.ф.лардан иборат бўлиши мумкин. А.ф. шовқинларни камайтириш мақсадида техникада, мъеморчилик ва курилишда кенг татбиқ қилинади (мас, автомобиль сўндиригичлари).

АКУСТИК ШОВҚИН - гармоник бўлмаган товуш түлқинлари. Турмушда А.ш. нутқ ва мусиқани тўғри эшитишга ҳалакит берувчи турли товушлар шаклида учрайди. А.ш. куйидаги турларга ажралади: 1) қаттиқ жисмлар тебраниши натижасида вужудга келадиган механик шовқин; 2) ҳаракатланаётган газ, буғ ёки суюкликларда уюрма оқимлар қатламининг турли тезлик б-н ҳаракатланиши туфайли ҳосил бўладиган а эр о ёки гидродинамик шовқин; 3) газларнинг ёниши натижасида юз берадиган уюрма оқим ва зичлик ўзгаришларидан ҳамда портлаш ёки разряд пайтида қисқа вақтда босимнинг ортиши туфайли вужудга келадиган термик шовқин; 4) суюклиқдаги пуфакчаларнинг ёрилиши натижасида ҳосил бўладиган кавита-цион шовқин. Туташ спектрли шов-қин «оқ шовқин» дейилади. А.ш.ни назарий ўрганишда эҳтимоллик назариясига асосланган статистик физика конунларидан фойдаланилади. А.ш.ни ўрганишдан асосий мақсад унинг манба-

ларини аниклаб, одам организмiga ҳамда байзى бир тизимларга күрсатадиган салбий таъсирини камайтиришдан иборат. А.с. хоссалари тури анализаторлар ёрдамида аникланади. А.Ш.нинг эшитиш аъзоларига таъсири унинг жадаллиги ва тақорорийлигига боғлик. Узоқ вақт таъсир этувчи А.ш. кишига салбий таъсири күрсатади, чарчашни кучайтириб, иш қобилиятини пасайтиради. Жадаллиги 80—90 дб ва таркибида паст тақорорийликли товушлардан ташқари ультрато-вуш тақорорийликли товушлар бўлган А.ш. таъсирида кишининг асаби бузилиши натижасида ошқозон ва ичак яраси, гипертония ва б. касалликлар келиб чиқиши мумкин. Одатда, саноат корхоналари ва курилиш муассасаларида А.ш.ни камайтириш чоралари кўрилади. Баъзан, А.ш.дан хабарчи (сигнал) сифатида фойдаланилади. Мас, сув ости кемаси-нинг яқинлашувини ундан тарқаладиган А.ш.дан сезиш мумкин.

АКУСТИК ЎЛЧАШЛАР - товуш теб-ранишлари тўлқинларини ҳамда акустик ўзгартиргичлар, ускуналар, материаллар, конструкция ва иморатларнинг акустик хусусиятлари катталигини аниклаш воситалари. Одам, ҳайвон, ҳашарот, парранданинг товуш чиқариши ва эшитиш хусусиятларини миқдорий баҳолаш ҳам А.ўга киради. А.ўда товуш тезлиги, ютилиши, қайтиши, босими ва товуш манбаларининг байзи бир кўрсаткичлари ҳам ўлчанади. А.ў техникасида электрон усуллар кенг кўлланади. Бу усуллар кўлланганда тебраниш бузилмай электр токи ёки кучланишга айлантирилади. Электр акустик аппаратлар, телефон, микрофон ва радиокарнайларнинг кўрсаткичларини ўлчаш ҳам А.ў жумласига киради. Курилиш ва меъморчилик акустикасида зал ва турли биноларнинг товуш тарқатиш хусусиятлари ўлчанади. А.ўда ишлатиладиган асбоблар: микрофон, гидрофон, термофон, шовқин ўлчагич, сўндириш бўлмаси, реверберация бўлмаси, аудиометрлар.

АКУСТИК ҚАРШИЛИК, акустик

импеданс — акустик тизимлар тебранишларини ўрганиш мақсадида киритилувчи комплекс қаршилик. А.қ. товуш босимининг зарра (кайтарувчи сиртга тик йўналишда ҳаракатланаётган зарра) тезлигига нисбати б-н аникланади. Бу физик катталик электротехникада учрайтидан импеданс (тўла қаршилик) тушунчаси каби актив Ra ва реактив Xp А.қ. умумий йигиндисидан иборат. Тизимдаги ишкаланишлар ва атрофга нурланадиган акустик энергия туфайли актив акустик қаршилик, инерция кучлари (массалар) ёки эластик кучлар реакцияси таъсирида реактив А.қ. ҳосил бўлади.

АКУСТИКА (юн. akustikos — эшитаман) — физиканинг товуш ҳодисаларини, яъни жисмда механик тўлқинларнинг пайдо бўлиши, тарқалиши ва уларни қабул қилиш жараёнларини, товуш ҳодисаси б-н бошқа физик ҳодисалар орасидаги боғланишни ўрганадиган бўлими. Товушнинг тарқалиш ва қайтиш қонунлари Евклид замонида аникланган эди. 17- ага келиб, тоннинг юксаклиги ва тебранишлар сони орасида боғланиш борлиги аникланди. Галилей ва француз физиги Мерсенн (1588—1648) товуш тўлқинининг ҳавода тарқалишини илмий тушунтирилар ва товуш тезлигини ўлчадилар. Торричелли вакуумда (ҳавослз жойда) товуш тарқалмаслигини исбот килди. Релэй А.нинг назарий асосчиси бўлди; унинг «Товуш назарияси» (1877) китоби босилиб чиқди.

А. қўйидаги соҳаларга бўлинади: умумий А., физиологик А., электр А., меъморий А. ва курилиш А.си, мусика Ахи, гидроакустика, атмосфера А.си ва ҳарбий А. Умумий А. товушнинг пайдо бўлиши ва тарқалишини ҳамда акустик ўлчаш усулларини ўрганади. Товуш қиска вақт давом этадиган ҳодиса, уни энергия б-н таъминлаб турибигина узоқ давом эттириш мумкин. Товуш ҳосил бўлиши учун тебраниш давом этиши керак (автотебраниш). Тебраниш тебраниш амплитудаси, сони, даври, тебраниш шакли б-н, товуш тўлқини тўлқин узунлиги, тўлқинлар

тарқалиш тезлиги, тұлқин энергияси б-н ифодаланади. Физиологик А. товушнинг эшитилиши, организмга таъсири ва ҳ.к. б-н шугулланади. Бундай А.нинг асосий тушунчаларини Ом ва Гельмгольц яратган. Электр А. товуш энергиясининг электр энергиясига, электр энергиясина товуш энергиясига айланиши, товш ёзіб олиш, бино А.си ва ультратовуш техникаси б-н шугулланади. Немис ихтирочиси Ф. Рейс телефон (1861) ва инглиз ихтирочиси А. Г. Белл (1876) микрофон ихтиро қылғанларидан сүнг телеграф алоқаси амалға оширилди. 1900 й. товушли кино вужудга келди. 1925 й.дан товуш ёзіб олишнинг электр А. тез тараққий этди. Меъморий А. ва курилиш А.си бинонинг ҳамма жойида товуш ва мусиканинг яхши эшитилишини таъминлаш, ташқи шовқинни камайтириш масалалари б-н шугулланади. Курилиш А.сида реверберацияни американлик олим У. Сэбин (Sabine) тадқиқ қылған ва курилиш материаларининг товуш ўтказиш параметрларини аниқлаган. Мусика А.си мусика ходисалари (товуш, товушкатор, ҳамоханглик, мусика тизимлари ва б.)нинг объектив физик қонуниятларини ўрганиб, уларга мусиканы идрок этиш жараёни нұктай назаридан ёндашади. Атмосфера А.си ва гидроакустика товушнинг бир жинсли бўлмаган ва қатламли мухитларда тарқалишини ўрганади. Денгиз бир жинсли бўлмаган мухит, унда товуш тўлқинлари бурилади, ютилади ва сочилади, бу узок, масофадаги кеманинг турган жойини аниқлашни қийинлаштиради. Бу ходисалар атмос-ферага ҳам тегишлидир. Ҳарбий А. товуш тезлигини билган ҳолда душман турган жойни аниқлаш, товуш қайтиши ердамида самолётларнинг учиш йўналишини, кузатиш пунктидан узоқлигини ва ҳ.к.ни аниқлаш б-н шугулланади. Товуш тутиш — радиолокация, товуш эшитиш — пеленгация ҳарбий ишда кенг табиқ қилинади. Сув

ости кемалари, самолётлар, акустик миналар ультратовуш б-н бошқарилади.

Ад.: Исакович М. А., Обҳая акустика, М., 1973; Хаясака Тэцуо, Электроакустика, пер.с япон. И. И. Иванчика, М., 1982; Павловская В. И. и др., Акустика и электроакустическая аппаратура, М., 1986.

АКУСТИКА МАТЕРИАЛЛАРИ

- товуш ютувчи ва қайтарувчи материаллар. Ак. м.нинг товуш ютувчанлиги улардаги ғовакларнинг йирик-майдалигига ва туташ-туташмаслигига боғлиқ. Ғовак бетонлар, кўп қатламли гипс тахталар, акустик сувоқ (ғовак тўлдиргич ва боғловчи асосида тайёрланган қоришма), минерал пахта ва ундан ишланган на мат, ёғоч қипигидан ва асбест-картондан тайёрланган тахталар, қамиш ва сомон тахталар Ак.м. ҳисобланади. Бу материаллар сукунат талаб этиладиган хона деворларига ва саноат ускуналари тагига кўйишда ишлатилади.

АКУСТООПТИКА — акустиканинг физика б-н техника орасидаги соҳаси; электромагнитик тўлқинларнинг товуш тўлқинлари б-н ўзаро таъсири ўрганилади ҳамда бу ҳодисаларнинг техникада кўлланиш асослари ишлаб чиқилади. Ёруғликнинг товуш б-н ўзаро таъсиридан оптикада, оптоэлектроникада, лазер техникасида когерент ёруғлик нурланишини бошқаришда фойдаланилади. Акустооптик курилмалар ёруғлик сигналининг амплитудасини, такrorийлиги (частотаси)ни, кутбланишини спектрал таркибини ҳамда ёруғлик нурининг тарқалиш йўналишини бош-қаришга имкон беради. Акустооптик эффектларнинг мухим амалий қўлланиш соҳаси ЎЮТ (ўта юқори товушлар) — сигналларга чин вақт кўламида ишлов бериш тизимларидир. Товуш тўлқини вужудга келтирган механик қайишишлар таъсирида мухит оптик хоссаларининг фазовий модуляцияси юзага келиб, уни фотоказайишиш эффиқти дейилади. Бунда мухитнинг оптик хоссалари товуш тўлқини такрорийлигида ўзгаради. Акустооптик ўзаро таъсир эффектлари физика тадқиқотларида ҳам-

да техникада қўлланилади. УТ (ультратовушлар)даги ёргулук дифракцияси УТ — майдонларнинг маҳаллий характеристикаларини аниқпаш имконини беради.

Оптик нурланишнинг паст жадаллигига акустооптик ўзаро таъсирлар факат оптик рефракция ва дифракция эффектларига олиб келади. Нурланиш жадаллиги ортиши б-н муҳитга нурланишнинг ночизиқли таъсирлари кўпроқ роль ўйнай бошлади.

Товушнинг оптоакустик генерацияси асосида фотоакустик спектроскопия усули яратилган. УТ ларда ёргулкнинг дифракцияси ва рефракцияси эфектлари асосида ёргулкнинг барча кўрсаткичларини бошқариш имконини берувчи фаол оптик элементлар яратилган.

Ад.: Физическая акустика (инг. тилидан тар-жима), 7- жилд, М., 1974; Ребрин Ю. К., Управление оптическими лучами в пространстве, М., 1977; Магдич Л. Н., Молчанов В. Я., Акустооптические устройства и их применение, М., 1978.

АКУСТОЭЛЕКТРОНИКА - акустиканинг қаттиқ жисм акустикаси, ярим-ўтказгичлар физикаси ва радиоэлектроника чегарасидаги кисми. А. радиосигналларни ўзгартириш ва уларга ишлов бериш учун УТ (ультратовуш) курилмаларини яратиш принципларини тадқиқ қилиш б-н шугулланади. ЎЮТ (ўта юкори такрорийлик)ли сигнални тўлқин узунлиги 105 марта кичик бўлган товуш сигналига айлантириш унга ишлов беришни анча енгиллаштиради. Сигналлар устида амалларни бажариш учун УТнинг ўтказувчанлик электронлари, электромагнитик майдонлар, оптик нурланишлар, шунингдек, акустик тўлқинларнинг ночизиқли ўзаро таъсирларидан фойдаланилади.

Акустоэлектрон курилмалар сигналлар устида қўйидаги амалларни бажариш имконини беради: вакт мобайнидаги ўзгартиришлар (сигналларни тутиб туриш, уларнинг давомийлигини ўзгартириш), такрорийлик (часто-

та) бўйича ва фазавий ўзгартиришлар (фазаларни силжитиши, такрорийлик ва спектрни ўзгартириши), амплитудани ўзгартириш (кучайтириш, модуляциялаш), шунингдек, мураккаброқ функционал ўзгиришларни амалга ошириш (интеграллаш, кодлаш ва кодсизлаш, ийғув функцияларини ҳосил қилиш, сигналларни корреляциялаш ва б.). Бундай муолажаларни, кўпинча, радиолокацияда, узоқ алоқа техникасида, автоматик бошқарув тизимларида, хисоблагич ва б. радиоэлектрон курилмаларда бажариш лозим. Кўпчилик ҳолларда радиоэлектрон усуллар ушбу амалларни анча содда ва тежамли йўллар б-н амалга ошириш имконини беради.

Ишлаш заминида ётувчи физик принциплар ва вазифаларига кўра, акустоэлектрон курилмалар сигналлар чизиқли ўзгартириладиган (тутиб қолиши линиялари, фильтрлар ва б.) суст чизиқли курилмаларга, фаол чизиқли курилмаларга (сигнал кучайтиргичлари ва генераторлари) ҳамда сигналнинг генерацияси, модуляцияси, ўзаро кўпайтирилиши ва б. ўзгиришлари содир бўладиган ночизиқли курилмаларга бўлинади.

Ад.: Гуляев Ю. В., Акустоэлектронные устройства для систем связи и обработка информации, [в кн.: Проблемы современной радиотехники и электроники], М., 1980; Хаясака Тэцуо, Электроакустика, перс япон. И.И. Иванчика, М., 1982; Павловская В.И. и др., Акустика и электроакустическая аппаратура, М., 1986.

АКУТАГАВА Рюносэ (1892.1.3 - Токио — 1927.24.7) — япон ёзувчиси. Ўз асрлари б-н япон адабиётини жаҳон миқёсига чиқишини бошлаб берган. У ижодида гарб ва япон адабиёти анъаналарини ўзаро уйғулаштириб, япон анъанавий тасвир ва ифода услубини янги йўналишга бурган. Инсон онгининг «жумбоқ»лиги, олдиндан айтиб бўлмаслик хусусияти ифодаланган ҳикоялари — «Рёсман» (1915), «Бурун»

(1916) унга шуҳрат келтиради. «Куз» (1920), «Совук» (1924) психологик хикояларида эса ижтимоий ёвузлик дунёсида эзгуликнинг фожиавий қисмати акс этган. «Сув алвастилари мамлакатида» (1927) ижтимоий-фантастик мажозий асардир. Инсоннинг ёғизлиги, унинг вақт, тарих оддида ожизлиги панд-насиҳатдан иборат «Тентакнинг ҳаёти» (1927) номли сўнгги асарининг мавзудир. Япон маданиятида бекиёс ўрин эгаллагани учун «Акутагава» миллий мукофоти таъсис этилган.

АКУШЕРЛИК — клиник тиббиёттинг бир соҳаси. Ҳомиладорлик, туғрук вактида ва туғруқдан кейин (чила даврида) аёл организмидаги содир бўладиган физиологик ва патологик жарабёнларни ўрганади. Асосий вазифаси: туғрукка ёрдам бериш, ҳомиладорлик касалликлари (мас, токсикозлар)да туғрук, туғруқдан кейин (туғрук вактидаги шикастлар, конкетиши ва б.) юзага келиши мумкин бўлган асоратларнинг олдини олиш, асоратлар пайдо бўлганда эса аёлга, ҳомила ва янги туғилган чақалоққа тиббий ёрдам кўрсатишнинг энг мақбул усусларини ишлаб чиқишидан иборат. Бу вазифани касалхоналар, туғрукхоналар ёки кишлоқ врачлик пунктларида акушер-врач ёки акушерка бажаради. А.— тиббиётнинг қад. соҳаларидан бири. Тиббиётга оид қад. китобларда (мас, «Аюрведа») туғрукка ёрдам беришнинг айрим усуслари келтирилган. Абу Али Ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» асарида хотин-қизлар гигиенаси ва касалликларига, жумладан А. ка алоҳида боб ажратган. Илмий А. 17—18- а. лардан бошлаб анатомия, эмбриология, физиология ва клиник тиббиёт соҳасидаги ютуқлар б-н боғлиқ ҳолда ривожланмоқда. А. б-н гинекология бир бутун фандир. 19- а.да эфир ва хлороформдан оғриқизлантириш мақсадида фойдаланиш, инфекциянинг тарқалиш йўллари ва унга карши кураш усувларининг кашф этилиши А.нинг тараққий этишига туртки бўлди. А.да жаррохлик усувлари кенг қўлланила бошланди.

20-ада кимё, физиология, бактериология ва б. назарий фанлар ютуқларининг А.да жорий этилиши А.нинг бир қанча масалаларини, мас, ҳомиладорлик физиологияси ва диететикаси, туғрукни оғриқизлантириш, ҳомиладорларда кечадиган айрим касалликлар, токсикозлар, анемия ва б.ни чукурроқ англаш имконини берди. ЎзР да А. ижтимоий масала даражасига кўтарилиб, она ва болаликни муҳофаза қиласиган жуда кўп муассасалар ишлаб турибди. А. олий ва ўрта тиббиёт ўкув юртларида фан сифатида ўқитилади.

АКЦЕЛЕРАЦИЯ (лот. acceleratio - тезлашиш) (биологияда) — эмбрион (пушт) ривожланишининг маълум босқичларида унинг айрим аъзолари шаклланишининг тезлашуви. Болалар ва ўсмирлар ўсиши ҳамда жисмоний ривожланишининг тезлашиши. Хоз. болалар ва ўсмирлар ҳар бир ёшда анча олдинги йиллардаги тенгкурларига нисбатан бўйчан бўлиб, вазни оғирроқдир. Болалар катта бўлган сари, бу фарқ шунчалик сезилади. Уларнинг сут тишлари олдин бўртгади, доимий тишлар б-н тезроқ алмашинади, скелетининг сукланиши ҳам олдинроқ юз беради. Оғир меҳнатнинг камайиши, умумий ҳаёт тарзи, майшийгиеник шарт-шароитларнинг яхшиланиши, шуннингдек яқин қариндошлар ўртасидаги никоҳга йўл қўймаслик ва б. А.га олиб келиши мумкин. А. фақат болалар гавда ўлчамларининг жадал катталанишида эмас, балки уларнинг дунёқарashi ҳамда фикрлашлари илгарилаб кетиши, шуннингдек эрта балоғатга этишида ҳам наёён бўлади.

АКЦЕНТ (лот. accentus — ургу) — 1) ургу; 2) ургу белгиси; 3) бегона, чет тилида гапираётган одамнинг талаффузи; 4) мусиқада товуш ёки аккорд ларни ажратиб кўрсатиш. Асосан, уларни кучайтириш (динамик А.), баъзан узайиши (агогик А.) орқали намоён бўлади

АКЦЕПТ (лот. acceptus — кабул килинган) — 1) фуқаролик хуқуқида таклифда (офертада) кўрсатилган шартлар

да шартнома тузишига розилик билдириш; халқаро хукуқда шартнома шартлари б-н боғланганлик түгрисида бир томондан ариза; 2) нақд пулсиз олиб борила-диган ҳисоб-китобнинг асосий шакли; товарлар, хизматлар, бажарилган ишлар хакини тақдим этилган тўлов талабномасига мувофиқ тўлашшига розилик ёки тўлашни кафолатлаш. Махсулот (хизмат) ет-азиб берувчи томонидан тўлов талабномаси ёзилиб, тўлов суммасини харидор ҳисоб варагидан ўз ҳисоб варагига ўтказиш учун банкка тақдим этилади. Банкда тўлов талабномасини кондириш тўловчи А. (розилиги) б-н ўтказилади. Белгиланган қоидага кўра тўловчи талабни А. қилиши ёки ёзма равища рад этиши мумкин. А.ни асоссиз рад этган тўловчи етказиб берувчи ҳисобига жарима тўлайди.

АКЦЕПТОР (лот. acceptor — қабул қилувчи) — яримўтказгичлар валент зонасидаги электронларни «тутиб олувчи» киришма атом; у валент зонада хосил бўлувчи ва электр ўтказувчанинда иштирок этувчи ковакка эквивалентдир. Ge ва Si кристаллидаги B, Al, Ga атомлари — А.га мисол бўла олади (к. Яримўтказгичлар).

АКЦЕПТОР АРАЛАШМА - яримўтказгич кристали таркибидаги атомлари акцептор бўлган бегона кимёвий элемент. Бор, алюминий, галлий, индий элементларининг атомлари яримўтказгичлар — германий ва кремний кристаллари таркибидаги иштирок қилганда А.а. хосил бўлиб, яримўтказгичларнинг хоссалари ўзгаради. А.а.ни белгиловчи мухим физик катталиклардан бирин уларнинг ионланниш энергиясидир (к. Яримўтказгичлар).

АКЦЕНТСИЗ ТЎЛОВЛAR - банкка тақдим этилган тўлов талабномасига асосан амалга ошириладиган тўловлар. Тўловчининг розилиги талаб этилмайдиган ҳолларда қўлланилади (хужжатларда маҳсус «акцентсиз» деб кайд этилади). Mac, коммунал хизматлар (газ, сув, канализация) тўловлари А.т. тартибида

ўтказилади. Шунингдек стандартларга мос келмайдиган товарлар учун ортиқча тўланган суммани қайтариб олиш талабномаси, режали тўловлар қаторидаги талабномалар ҳам А.т.га киради.

АКЦЕССОР МИНЕРАЛЛАР (лот. accessorius — қўшимча) — тоғ жинслари-нинг таркибида миқдор жиҳатдан оз учрайдиган, лекин сифат жиҳатдан баъзан мухим аҳамиятга эга бўлган минераллар. Дастлаб тасодифий қўшимча минераллар деб (номи ҳам шундан) ҳисобланган. Кейинроқ Ак. м. тоғ-жинсларининг қонуний қисми эканлиги ва унинг асосида тоғ жинсларининг ўзаро ўхшашлиги ва келиб чиқишини аниқлаш мумкинлиги аён бўлди. Ак. м.га циркон, апатит, рутил, анатаз, ксенотит ва б. киради. Ак. м. ассоциациялари бирор петрографик провинциядаги ҳар хил жинсларни ўзаро таққослаш ҳамда турли р-нлардаги чўқинди жинсларининг ёшини аниқлаш ва чақиқ жинсларининг манбаи ва тарихини ўрганиш учун қўлланилади. Сўнгги вактларда Ак.м. ассоциацияларига асосланиб, магматик жинсларининг фазалари ҳам аниқланади.

АКЦИДЕНЦИЯ (лот. accidentia — тасодиф) — бирор нарсанинг тасодифий, ўзгарувчан, мухим бўлмаган, ўткинчи хоссаси. Субстанцияя қарама-карши. А. термини биринчи марта Аристотелнинг «Метафизика» ва «Физика» асарларида ишлатилган. Ўрта аср схоластикасида, 17—18- а. фалсафасида кўп қўлланилган ва шарқ фалсафасида ал-ораз деб ишлатилган.

АКЦИЗ (франц. accise — кирқиб олмоқ) — кенг истеъмол товарлари, энг мухим ҳом ашёларга, шунингдек хизматлар учун давлат томонидан солинадиган қўшимча солиқ тури. Муайян товар (муҳим истеъмол товарлари: қанд, гургурт, туз, тамаки, спиртли ичимликлар, шунингдек автомобиллар, музлаткичлар, мўйна маҳсулотлари биллур ва х.к.)лар нархига, кўрсатилган хизмат (коммунал, транспорт ва б.) хақига қўшимча устами солиқ сифатида кўшилади ва

уни тўловчилар бевосита харидорлар хисобланади. А. нарх таркибида муайян кийматда ёки нарх микдоридан маълум фоиз хисобида кўринишларида бўлади. А. давлат бюджетида даромадларнинг муҳим қисмини ташкил этади. А. кад. Римда келиб чиқкан. Ҳоз. дунё мамлакатларида кенг ривожланган. Ўзбекистонда 1996 й. 1 оқт.дан республиканинг ўзида ишлаб чиқарилган ва унинг ҳудудига четдан келтирилган тамаки маҳсулотлари ҳамда спиртли ичимликларни сотишида маҳсус А. маркалари жорий этилган.

АКЦИЯ (франц. action — фармойиш; руҳсатнома, фаолият) — акциядор жамият чиқарган кимматбаҳо қоғоз. Ўз эгасининг акциядорлар жамияти капи-талида хиссаси борлигини ва шунга мувофиқ, топилган фойданинг бир қисмини дивиденд шаклида олишини, уни бошқаришда иштирок этиши хукукини тасдиқлайди. А. кимматли қоғозларнинг кенг тарқалган қисми, хиссабай қоғозлар туркумига киради. А. чиқарган жамият эммитент, уни сотиб олганлар эсаввесторлар деб аталади. А. дастлаб эммитент томонидан бирламчи бозорда сотилади, сўнгра у икки-ламчи бозорда (фонд бозорида) кайтадан олди-сотди этилади. А. бевосита эммитент ёки воситачилар томонидан сотилади. Ўзбекистонда А. ахолига хусусийлаштириш инвестиция фондлари (ХИФ) ва уларга қарашли маҳсус магазинларда сотилади. Ўзбекистонда 1997 й. 5 та инвестиция фонди ишлади.

А. давлат корхоналари акциядор жамиятларга айлантирилган чоғда ва янгидан акциядорлар жамиятлари тузилган пайтда чиқарилади. Ўзбекистондаги А. давлат мулкини акциядорлаш жараёнида 1989 й.дан бошлаб чиқарилган. А. эгасининг номи ёзилган ва тақдим этган кишига тегишли А.га бўлинади. Ўзбекистонда ахоли орасида биринчи турдаги А. тарқалган. А. оддий ва имтиёзли турларга бўлинади. Оддий А. дивиденд микдори кафолатланмаган, лекин акциядорлар мажлисида овоз бериш хукукини таъминловчи А.; имтиёзли А.

дивиденд оддиндан белгиланган, лекин овоз бериш хукукини таъминламайдиган А. А. эгасининг ўзида ёки депозитарийларда сақланади. Мас, 1995 й.да «Вақт» миллий депозитарийсида 2040 акциядорлик жамиятларининг умумий номинал микдори 4 млрд. сўмлик акциялари сақланди.

АКЦИЯ КУРСИ — акциянинг бозор нархи. А.к. акция келтирадиган дивиденд микдорига тўғри мутаносиб ва банк фоизи даражасига тескари мутаносиблигда ўзгаради. А.к. акция номиналидан (акцияда кўрсатилган суммадан) юқори ёки паст бўлиб, бу талаб ва таклифга боғлиқ. А.к.ни эмитент эмас, бозор белгилайди. А.к. тез ўзгариб туради. У қуидагича белгиланади: дивиденд, Вр — банк фоизи. Акция нархининг биржада белгиланиши биржа котировкаси дейилади.

АКЦИЯДОР — акциянинг эгаси, ундан наф кўрувчи юридик ёки жисмоний шахс. А. акциядорлик жамиятининг аъзоси, ўз акциясини тасарруф эта олади. А. айрим фуқаро, фирма, корхона, банк, турли инвестиция фондлари, давлат (хукумат) ва жамоат ташкилотлари бўлиши мумкин. Қўлидаги акция микдори ва турига қараб А.ларнинг мақоми ҳар хил бўлади (айримлари факат даромад олиши, айримлари корхона бошқарувида иштирок этиши мумкин). А. акция чиқарган корхонанинг ҳамкорликдаги эгаси хисобланади.

АКЦИЯДОРЛАР ЖАМИЯТИ - даромад топиш мақсадида хиссадорлик тамойилига биноан уюшган шерикчилик жамияти. А.ж. бошка шерикчилик корхонасидан фарқлирек, муомалага номинал қиймати кўрсатилган акциялар чиқариш ва уни сотиш йўли б-н тарқатиш бундай жамиятнинг молиявий негизини ташкил этади. Акция эгалари дивиденд шаклида даромад оладилар. А.ж.нинг очиқ ва ёпиқ жамият шаклидаги кўринишлари бор: а) ёпиқ А.ж.— акция эгалари маълум гурух, мас, таъсисчиларнинг ўзи б-н чекланади. Акциялар факат уларнинг ўртасида тарқатилади; б) очиқ А.ж.—

жамият акциялари эркин сотилади ва сотиб олинади, акциядорлар сони чекланмаган, хоҳлаган ва акция олишга пули бор юридик ёки жисмоний шахс, шу жумладан, ажнабий шахслар унинг аъзоси бўла олади. А.ж. пулни бир ерга тўплаб бизнесга кўйиш учун тузилади. Унинг ташкилотчилари таъсисчилар деб юритилади. Таъсисчи фирмалар, банклар, давлат ва айрим фукаролар бўлиши мумкин. А.ж.нинг афзаллиги шундаки, у майда пулни тўплаб йирик пулга айлантириш, яъни капитал бўла оладиган пулга айлантиришдан, майда пулдорларнинг пулини ҳам бизнесга кўйишдан иборат. А.ж. ни бошқаришнинг олий органи — акциядорлар мажлиси, сўнгра — директорлар кенгаши ва куйи бўғини — бўлинмалар бошқармасидан иборат. Акциядорлар мажлиси А.ж. йиллик ҳисоботини, низомдаги ўзгаришларни, даромаднинг тақсимланишини, фойда-зарар ҳисоб-китобини, тафтиш натижалари, раҳбарларни сайлаш масаласини кўриб чиқади ва тегишли карорлар қабул қиласди.

Дастлаб А.ж. 17-ада пайдо бўлган, ҳозир кенг тарқалиб, оммавий тус олган. Ўзбекистонда А.ж. бозор ислохотлари давомида мол-мулкни давлат тасарру-фидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараённида пайдо бўлди, давлат корхоналарини А.ж. айлантириш мулкий ўзгаришларнинг йўналишларидан бирига айланади. Ислохотларнинг биринчи босқичида ёпиктурдаги А.ж. ташкил топди. Унинг 2- босқичида очик турдаги А.ж. шаклана бошлади. Ўзбекистонда 1995 й. 2255, 1996 й. 5500 А.ж. ишлади. Ўзбекистонда А.ж. нодавлат секторига киради. А.ж. мустақил, лекин улар давлат белгилаган конун-коидалар асосида иш кўради. Уларнинг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг «Акциядор жамиятлар ва акциядорларнинг хуқуқарини химоя қилиш тўғрисида» (1996.25.4) конунига биноан олиб борилади.

АКЦИЯДОРЛИК КАПИТАЛИ - акциядорлар жамиятининг капитали,

шерикчилик асосида ташкил топган корпоратив мулк ҳисобланади. А.к. таркиби Низом (Устав) капитали, кўшимча капитал, резерв фондидан ва тақсимланмаган фойдадан иборат. А.к. асосини Низом капитали ташкил этади. Низом капитали жамият ташкил этилган чоғда унинг мол-мулкига акциядорлар кўшган улуш бўлиб, пулга чакиб ҳисобланади. Бу капитал маълум микдордаги акциялардан иборат бўлиб, унинг таъсисчилари орасида тақсимланади. А.к. Низом капиталидан ташқари кўшимча акция чиқариб, жалб этилган капиталдан ва капиталлашган даромад ҳисобига ўсиб боради. Акциядорлик жамият берадиган дивиденд капиталлашганда А.к.га келиб кўшилади. А.к. пул шаклида чиқарилган акциялар суммасидан, моддий шаклда жамият фаолиятини таъминловчи мол-мулкдан иборат бўлади.

АКЦИЯЛАРНИНГ НАЗОРАТ ПАКЕТИ — акция эгасига акциядорлик жамиятида амалдаги хукмронликини таъминлайдиган акциялар микдори; чиқарилган акцияларнинг умумий суммасида бир шахс, компания ёки давлатнинг йирик хиссаси. Акциядор жамиятнинг йиғилишида ҳал қилувчи овозга эга бўлиши хуқукини беради (бунда жамият акциядор капиталининг 51% га эмас, балки 20—30%, бальзан ундан ҳам камроқ ҳиссага эга булиши кифоя). А.н.п.га эгаллик килиш амалда акциядор жамиятнинг хўжайини бўлиш, унинг қолган аъзолари капиталини бошқариш имкониятини беради.

АЛАБАМА — АҚШ штати, мамлакатнинг жан.да. Ер юзасининг катта қисми текислик, шим. ва шим.-шарқида Теннесси дарёси кесиб ўтган Аппала-чи тоғларининг тармоқлари бор. Майд. 133,7 минг км². Аҳолиси 4,1 млн. киши (30% негрлар, 1992). Маъмурий маркази — Монтгомери ш. Шаҳар аҳолиси 55%. Саноатининг асосий тармоқлари — қора металлургия ва металлсозлик. Тошкўмир, темир рудаси, боксит қазиб чиқарилади. Тўқимачилик, кимё (Масл-

Шолс, Хантсвилл) ва ёғоч-қоғоз саноати (Чайлдерсберг) ривожланган. ГЭСлар бор. Теннесси водийсида — кимё ва б. корхоналар, Хантсвиллда авиация-ракета ҳамда портловчи моддалар з-длари бор. Қ.х.нинг асосий маҳсулотлари: бройлер жўжалар (мамлакатда з- ўринда), пахта, тухум, крамол бокилиди. Дехқончиликда маккажўхори, ер ёнғоқ, хашаки экинлар экиласи.

АЛАБАМА — Шим. Америкадаги дарё, АКШнинг жан-шарқида, аксари қисми Алабама штатида. Уз. 640 км (Куса дарёси бошланган жойдан 1064 км). Ҳавзасининг майд. 115 минг км². Мексика ёни пасттекислигидан оқиб ўтади ва Мексика кўлтиғига дельта ҳосил қилиб қуилади. Ёмғирдан сув олади. Куса ва Таллапуса ирмокларида сув омборлари курилган. Сув сарфи 1790 м³/сек. Этагидан Монтгомери ш.гача кема қатнайди. А. этагида Мобил ш. бор.

АЛАВИЙ (Абдулла Алавий) (1903, Пскент—1931.7.1, Самарқанд) — шоир, адабиётшунос. Ленинграддаги Шарқ тиллари ин-тида таҳсил кўрди ва шу ўқув юртида (1924—27), Самарқанддаги Пед. академиясида (1927—30) дарё берди. А. бармок вазнига асосланган ўзбек шеъриятининг бадиий имкониятларини кенгайтириди, ўзбек адабиётидаги сочма (эркин) шеър бошловчилардан бири бўлди. Пскент туманининг Эвалак қишлоғида истиқомат қилган Берди бахши оғиздан «Алпомиш» достонини ёзиб олган (1926)

АЛАГОАС — Бразилияниң шим.-шарқидаги штат. Сан-Франсиску дарёси куи өкимиidan шим.роқда. Майд. 27,7 минг км². Ахолиси 2420 минг кишидан зиёд. Маъмурий маркази ва асосий порти — Масейо ш. Катта майдонларга шакарқамиш (соҳил бўйи текислигига) ва пахта (Бразилия тоғлигига) экиласи. Озиқ-овқат ва тўқимачилик саноати корхоналари бор. Сан-Франсиску дарёсидағи Паулу-Афонсу шаршараси ёнида катта ГЭС курилган.

АЛАЖАХЁЮК - Бўғозкўй

қишлоғидан (Марказий Анадолу, Туркия) шим. роқдаги тепалик. Археологик қатламлар топилган (мил. ав. 4—3- минг йиллик — мил. ав. 7—6-алар). Илк жез даври (мил. ав. 3-минг йиллик)га оид ниҳоятда бой некрополь очилган. Ундан қимматбаҳо идишлар, курол-яроғ, маросим буюмлари, безаклар ҳамда хеттлар даврига оид маҳобатли мудофаа девори колдиқлари топилган, девордаги дарвозаларга сфинкслар шакли туширилган. Тепаликда ибодатхона ва б. меъморий иншоотлар ҳаробалари ҳам сақланган.

АЛАЗАНИ, Алазань — Грузия ва Озарбайжондаги дарё (қисман иккала Республика чегарасидан оқади). Уз. 351 км, ҳавзасининг майд. 10800 км². Катта Кавказнинг жан. ён бағридан бошланниб, тоғдан чикқач кенг Кахетия водийсидан оқиб Мингечаур сув омборига қуилади. Кор, ёмғирдан тўйинади. Ўртacha сув сарфи 98 м³/сек. Суви сугоришда фойдаланилади. Водий ён бағирларида токзорлар бор.

АЛАЗЕЯ — РФ таркибидағи Саха (Якутия) Республикасининг шим.-шарқидаги дарё. Уз. 1590 км, ҳавзасининг майд. 64700 км². А. Алазея ясси тогларида Нелькан ва Кадилчан сойларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, Шарқий Сибирь денгизига қуилади. А. ўзани жуда эгри-буғри. Дарё қуилиш ерида бир қанча тармоқларга бўлинган. А. ҳавзасида 24 мингдан ортиқ кўл бор. Кор ва ёмғирдан сув олади. Қуилиш ерида ўртacha сув сарфи 320 м³/сек. Сент. охири — окт. бошларида музлаб, май охири — июнь бошларида муздан бўшайди. Энг ийрик ирмоғи — Россоха.

АЛАЗОНЛАР — Шим. Қора денгиз бўйидаги скиф қабилаларидан бири (мил. ав. 7—2- алар). Улар хақидаги маълумотлар Геродот, Страбон, Павсаний ва Стефан Византийский асарларида учрайди. А. Ольвиядан шим.да, Жан. Буг дарёси ҳавзасида яшаганлар. Дехқончилик б-н машғул бўлганлар. А. яшаган худудда ҳали фан томонидан яхши ўрганилмаган бир қанча скиф шаҳар ва қишлоқ ҳароба-

лари сакланган.

АЛ-АЗҲАР (ал-Жоми ал-Азҳарнинг кисқа номи) — Қоҳирадаги жоме масжид, унт, ўрта ва ўрта маҳсус билим юртлари ни ўз ичига олган йирик расмий диний муассаса. Масжид 970—972 й.лари фотимий халифа ал-Муизз амрига биноан Қоҳира шаҳри б-н баробар қурилган. Унинг таркибидаги Мадраса (996) 11-а. дан бошлаб Куръон, хадис, фикх, тил ҳамда балоғат фанлари ўқитиладиган ун-тга айланди. 14—15-аларда унга яна бир неча янги қурилган мадрасалар кўшидди. 18-а.да А. энг мўътабар умуммусулмон фан ва таълим маскани сифатида шуҳрат қозонди. 19-а. бошида А. уламолари Наполеон Бонапарт исти-лосига қарши ҳалқ ҳаракатига бошчилик килдилар. 19-а. охири — 20-а.бошида А. Абду Мухаммад бошлиқ ислоҳот тарафдорлари б-н консерваторлар ўргасидаги кураш майдонига айланди. 1961 й. «ал-Азҳарни ривожлантириш ҳақида» қонун қабул қилингач, вазирлик макоми берилган. А. диний муассасасига раҳбар — Шайхул Азҳарни Миср Президенти тайинладиган бўлди. Ушбу конунга кўра А. унтида қатор дунёвий ф-ллар, жумладан, идора ишлари ва савдо, политехника, қ.х., тиббиёт, пед. ва хотин-кизлар ф-ллари очилди. А. хузурида 50 йирик уламодан ташкил топган (шулардан 30 нафари мисрлик ва 20 нафари хорижий уламолар) ислом тадқиқотлари Академияси фаолият кўрсатмоқда. А. кутубхонасида 20 мингдан зиёд кўлёзмалар жамғармаси мавжуд. «Мажаллат ал-Азҳар» журналини нашр этади. А. унтининг ф-лларига шу муассаса таркибиға киравчи бошланғич, ўрта ва ўрта маҳсус билим юртларини муввафқиятли тутгатган толиби илмлар қабул қилинади. Ўрта таълим юрти (маоҳид иъдодия)да ўқиш муддати — 4 й., маҳсус таълим (маоҳид сонавия)да эса — 5 й. А. ун-тининг турли босқичларида 108,5 мингдан ортиқталаба таҳсил олади. Таникли уламолар Зиёвуддинхон ва Шамсуддинхон Бобохоновлар, Абдуғани Абдуллаев, Юсуфхон Шоки-

ров, коракалпогистонлик диний арабоб Раҳматулла Идрисов, арабшунос олим Шоикромқори Шоисломов ва б. А.да таҳсил кўрганлар.

Аҳаджон Ҳасанов.

АЛ-АЗҲАР УНИВЕРСИТЕТИ - қ. Ал-Азҳар.

АЛАЙ (туркий сўз) — эски ўзбек тилида кўшиннинг олд қатори, жабха (фронт). Туркияда А. полк маъносида ишлатилган.

АЛАЙҲИССАЛОМ (ас) (араб.- унга салом бўлсин) — исломда пайғамбарлар номи тилга олинганда айтиладиган дуо. Бу дуо барча пайғамбарлар, жумладан Мухаммад (сав) номи тилга олинганда ҳам айтилади. Аммо, мазкур дуонинг иккинчи тури — «Саллаллоҳу алайҳи васаллам» (сав) («Аллоҳ таоло ул зотга ўзининг салавот ва саломини нозил этсин») ҳам мавжуд бўлиб, у фақат Мухаммад пайғамбарга нисбатан айтилади.

АЛАК — аркоғи ва танда или ярим пишишилган ипдан тўқилган мато, дастаки дастгоҳ (қўл дўкон)да турли рангда йўл-йўл қилиб тайёрланган. А.дан тўн, кўрпа ва кўрпача тикилган. А.нинг гуллари йўл-йўл бўлганидан қалами, баъзи ингичка йўллилари эса зевак деб номланган. А. ўтмишда кенг тарқалган, айниқса, Фаргона водийси, Самарканд ва Қашқадарё вилоятларида кўплаб тўқилган, чет мамлакатларга ҳам чиқарилган.

АЛАЛИЯ (юн. а — инкор кўшимчаси ва lalia — нутқ) — бош мия катта ярим шарлари пўстлоғидаги нутқ зоналарининг чала ривожланиши ёки заарланиши сабабли болаларнинг тилга кирмаслиги ёки тузук сўзлай олмаслиги. Бола бoshининг она корнидалигида ёки туғилиш чоғида жароҳатланиши, шунингдек гўдаклик даврида оғир касалликлар б-н оғриши ва б. А.га сабаб бўлади. А.да бола нутқи узоқ вакт ривожланмайди: 5—7 ёшгача, баъзан 10—12 ёшгача боланинг тили чиқмайди. А.нинг мотор ва сенсор хиллари бор. Сенсор А. камдан-кам, мо-

тор А. эса хийла кўп учрайди. Мотор А. да бола кам ва нотўгри гапиради, унга каратилган нутқни тушунади. Айрим товшларни талаффуз қилгани б-н товуш бирикмаларини ўзлаштира олмайди, бутун сўз ўрнига унинг бир қисмини айтади (мас, мушукни «му» дейди) ва ҳ.к. Сенсор А.да бола атрофдагиларнинг нутқини ёмон тушунади ёки мут-лақо тушунмайди. Бунда бола нутқининг ниҳоятда бузилиши улғайган сари руҳий тараққиётда ҳам ўз тенгдошларидан ортда қолишига сабаб бўлади. А.га йўлиққан болалар маҳсус мактабларда алоҳида усул б-н ўқитилади. Натижада, гарчи узок вақт давомида бўлса ҳам, уларнинг кўплари (мотор А.га йўлиққанлари) нутқи тузалиб, одатдаги мактабларнинг ўқув дастурини ўтадилар.

АЛАМ (араб. — аломат, белги, нишона) — 1) ялов, туғ (байроқ); 2) азиз-авлиёлар мозорида, қадамжоларида ўсган дарахтларга осиладиган ҳар хил (кўпинча оқ) латталар. Ўлдирилган кишилар қабрида таёққа осилган латта ҳам А. дейилади. А. жой номлари таркибида кўп учрайди (Аламлисой, Хўжааламбардор ва б); 3) Эронда ҳар йили ўтказиладиган байрам. Диндорлар эътиқодига кўра, авлиё Имом Ризо беш ўғли б-н ҳаж килиш учун Маккага кетаётганда йўлда қароқчилар уларни ўлдирадилар. Ҳар йили ҳалқ шу кунни хотирлаш мақсадида А.—расм туширилган байроқ кўтариб кўчага чиқади. Мис ёки биринж (бронза) дан куйилган беш панжали (беш авлиёни ифодаловчи) А. шу маросим асосида пайдо бўлган; 4) наққошлар мадохилсимон нақш ижод килиб, уни А. деб номлаганлар. Бухорода биринчи бўлиб наққош Мирҳамид мис лаганларга А.ни зарб қилган.

АЛАМА ЧЕКИ - ўзбек миллий каштачилигида ишлатиладиган безак. А. ч. тақяпўш, ойнахалталарга босма усулида тикилади.

АЛАМАТОВ Отахон (1947.6.3, Андикон вилояти Марҳамат тумани Қоракўрғон қишлоғи) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1999). Мехнат фаолияти-

ни Марҳамат туманидаги У. Қорабоев номли жамоа хўжалигида бригада хисобчиси вазифасидан бошлаган (1965), 1978 й.дан шу хўжаликда бригада бошлиғи. А. раҳбарлик қилган бригада Ўзбекистон Республикасининг дон мустақиллигини таъминлашда — пахта ва дон ҳосилдорлигини ошириш, сифатли уруғлик буғдой етиштириш соҳасида узок йиллар давомида юкори кўрсаткичларга эриши (буғдой ҳосилдорлиги 1998 й.да 84,0 ц/га, 1999 й.да 70 га экин майдоннинг ҳар гектаридан 87,0 ц/га).

АЛАМБАРДОР МАҚБАРАСИ

- Туркманистондаги меъморий ёдгорлик (11-а.). Сомонийлар сулоласидан Мунтасир (1005 й. вафот этган) дафи қилинган деб тахмин этилади. Мақбара пештоқ гумбазли, бир хонали, мурабба тархли ($10,35 \times 10,35$ м), деворлари қалин, гумбаз ости бағалларига ғиштлар мавжли шаклда терилган. Бош тарзи уч қисмга бўлинган. Ўртадаги чуқур равокли пештоқ ва икки ёнидаги ясси равокда ғиштлар нақш ҳосил қилиб терилган.

АЛАМДОР — ҳарбий сафар ёки мухораба чогида бирор бўлинма, фавж ёки қисмнинг жанговар байроғини кўтариб юрувчи, байроқдор, яловбардор. 16- а. га мансуб эски ўзбек тили обидаларида, жумладан «Бобурнома»да қайд этиб ўтилган.

АЛАМКАШ (такаллуси; асл исми Убайдулло Ислом ўғли) (1846 — ҳоз. Фаллаорол тумани, Қизилқўргон қишлоғи — 1924) — шоир, ҳаттот, таржимон. Ўз қишлоғида мактаб очиб, шу мактаб ўқувчилари учун хисоб илмига оид дарслик тузган. А.нинг 100 дан ортиқ шеърдан таркиб топган қўлэзма асари, 250 дан ортиқ шеърни ўз ичига олган девони ва мат.га оид асари бизгача этиб келган. А. «Чор китоб»ни форсчадан ўзбекчага эркин таржима қилган (1898). Асар Тошкентда тошбосмада 3 марта кайта нашр этилган (1910, 1913, 1914). Девони қўлэзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида (инв. № 11306) сақланади.

АЛАМЛИСОЙ — Самарқанд вилояти Пайарик туманинаги сой. Кароқчитоғнинг жан. ён бағрида 900 м бал.дан бошланиб, Тоҳиршайх адирларида тугайди. Уз. 8 км дан зиёд. А. водийсининг кенглиги 100—200 м. Водийда уттагача терраса бор. Сув йиғиш ҳавзаси майд. 11 км². Ёмғир ва булоқлардан сув олади. Ўртача йиллик сув сарфи 20—25 л/сек. А. сувининг кўп кисми (40%) баҳорда (биргина апр. ойида 18%) окади, қолган ойларда 5—9% дан ортмайди. Баҳорда сел келиб туради. А. ёқасида Аламли қишлоғи чорвадорларининг кўтонлари жойлашган.

АЛАМУТ — Қазвин (Эрон) ш.нинг шим.-ғарбida, Элбурс тоғидаги қалъа. Исмоилийлар мазхабининг маҳфий тариқати бўлган ҳашшошийлар бошлиғи Ҳасан Саббоҳ 1090 й. босиб олган. Нихоятда мустаҳкам деб ҳисобланган бу қалъани тариқатнинг маҳфиятини саклаш мақсадида ўзига қароргоҳ қилган. Ҳасан Саббоҳнинг маҳфий фидоий айғоқчилари шу ердан топширик олиб, ўша вактдаги подшоҳ, халифа ва ҳокимларга таҳдид солган. Шу сабабли бу қалъа 11-а. охири ва 12-а. бошларида қотиллар ва ур-ийқитчilar маркази деган ном б-н машҳур бўлган. А. 1090—1256 й. даҳашшошийлар маркази бўлиб турди. 1256 й. А. флокухоннинг аскарлари томонидан эгалланиб вайрон қилинган.

«АЛАНГА» — ойлик адабий ва бадиий журнал, 1928—30 й.ларда Самарқандда нашр этилган. Жами 32 сони чиққан. 1-сонининг адади 5000. «А.» лотин алифбосида босилган биринчи журналдир. Бир оз муддат Боту муҳаррирлик қилган. Асосан, таҳrir ҳайъати чиқарган. Унда Маннон Ромиз, Боту, Наби Қодиров, Ориф Олимжонов ва б. бўлган. «А.» да тил-имло масалалири ёритилган. 1929 й.дан «Қизил қалам» адабий ўюшмасининг афкори (органи) вазифасини ҳам бажариб, адабий-бадиий материаллар, адабиётшунослик ва танқидчиликка оид маколалар ҳам мунтазам бериб борилган. «А.» да Боту, Шо-

кир Сулаймон, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Раҳим Али, Жигой, Ғайратий, Ботур, Қосимжон, Ҳошим, Субой, Тошпўлат Саъдий ва б.нинг шеълари, Фитрат, Фози Олим, Е. Э. Бертельс, Ҳоди Зариф ва б.нинг илмий, илмий-оммабоп маколалари босилган.

АЛАНГА ФОТОМЕТРИЯСИ — эмиссион спектрал анализ турларидан бири. Асосан эритмалардаги кўпгина металлар ва нодир ер элементлари атомлари миқдорини уларнинг аланга спектрал чизиқлари ёки йўлларига қараб аниқлашда кўлланилади. Ёритгич газ, водород, ацетилен ёки дициан алангаси спектрларнинг пайдо бўлиш манбаи ҳисобланади. Водород-кислород алангаси кўпроқ тарқалган бўлиб, унга юкори т-ра (2900°К), кам нурланиш ва чала ёнгандада алангада қаттиқ зарралар бўлмаслиги хос.

Нурланишни қабул қилувчи сифатида фотоэлемент ёки фотоэлектрон кўпайтиргичдан, қайд қилувчи сифатида эса гальванометр ёки ўзи ёзар асбобдан фойдаланилади. Қайд қилишда олинган ёзув нурланиш интенсивлиги тўлқин узунлигига боғлиқлигини билдиради. Текширилаётган элемент спектрал чизиқларининг интенсивлиги шу элемент концентрациясининг меъёри ҳисобланади. А.ф. ишқорий элементлар бўйича 0,01 мкг/мл, ишқорий ер элементлари бўйича 0,1 мкг/мл сезирликка эга бўлган тезкор усул ҳисобланади.

АЛАНГАЛАНИШ — ёнишни вужудга келтирувчи жараён; ёнувчи модданинг бирор иссиқлик манбаи (аланга, қизиган жисм, электр учқуни) таъсирида ўт олиб, ёлқинланиб ёниши. А. ёнилгининг ўз-ўзидан ўт олишидан фарқ қилади; ташки манба таъсирисиз қизиб ўт олиш ўз-ўзидан А. дейилади. Mac, суюқликларда А. икки босқичда кечади, дастлаб суюқлик буғланади, кейин яна қиздирилса, буғ-ҳаво аралашмаси ҳосил бўлиб алангаланади. Суюқликнинг алангаланиши учун етарли паст т-ра А. т-раси дейилади. А. т-раси ёнилгининг

ўз-ўзидан А. т-расидан бирмунча юкори бўлади. Ёпик идишдаги ёнилғининг А. т-расига қараб суюқ ёнилғилар ўт олиш хавфи жиҳатидан синфларга бўлинади ва шунга яраша алангаланмаслик чора-тадбирлари кўрилади (қ. Ёниш).

АЛАНД ОРОЛЛАРИ, Ахвенанма — Болтиқ денгизида, Ботник кўлтиғига кираверишда; 6,5 мингдан ортиқ гранит орол (бал. 132 м гача) ва қоялардан иборат. Финляндия таркибида. Майд. 1,5 минг км². Аҳолиси 25 минг киши чамасида. Ер юзаси сертепа. Иқлими мўътадил, дengiz иқлими. Йиллик ёғин 550 мм. Аралаш ўрмонлар, бутазорлар ва ўтлоқлар бор. Балиқ овланади, дengиз курортлари мавжуд. А.о. 1809 й.гача Швеция тасарруфида, сўнгра (1917 й. дек. гача) Россия хукмронлигига бўлган. 1921 й.да Миллатлар Лигаси Кенгаши Финляндиянинг А.о. устидан суверенитетини тан олди. 1921 й.ги Женева конвенциясига мувофиқ А.о. демилитаризация қилинган. 2-жаҳон урушидан сўнг янгидан демилитаризация қилинди (1947).

АЛАНИЙ, а-аминопропион кислота, табиатда кенг тарқалган аминокислоталардан бири. Мол. м. 89,09. Организмда эркин ҳолда учрайди, барча оксиллар таркибига киради. Р-А. CH₂(NH₂) CH₂COOH оксиллар таркибида учрамайди, лекин аминокислоталар алмаси-нуvida у оралиқ маҳсулот бўлиб, айрим биологик фаол бирикмалар таркибига киради. Буфер эритмалар тайёрлашда, пантотен кислота ва биологик фаол пептидлар аналогларини синтез қилишда ишлатилади.

АЛАНИЯ — Шим. Кавказнинг марка-зий қисмида 9-а. охири — 10-а.да вужудга келган давлат бирлашмаси. 13-а. бошида мўгуллар истилоси натижасида парчаланиб кетган.

АЛАНЛАР - мил. 2—9-а.ларда Куйи Волга бўйи, Жан. Уралоди, Дон бўйи, Шим. Каспий бўйи (Днепрғача) минтақаларда яшаган қабилалар; сарматларнинг авлоди. Ўзларини иронлар деб атайдилар, Византия манбаларида

аланлар, грузин манбаларида ослар, рус ёдномаларида яслар деб аталадилар. Мил. ав. 2-а.дан роксоланлар номи б-н маълум. Хинд-европа тил оиласининг эрон тармоғига мансуб тилда сўзлашган. А.нинг асосий хўжалиги чорвачилик ва қисман дехқончилик бўлиб, кейинчалик ҳунармандчилик, кулолчилик, заргарлик ва металургия тараққий этади. А. ижтимоий ҳаётида қабила бошликлари муҳим ўрин тутган. А. 4-а.да (372) гуннлар ва 6-а.да аварлар томонидан қаттиқ зарбага учрайдилар. Уларнинг бир қисми ҳалқларнинг буюк кўчишида иштирок этиб Фарбий Европа ва Шим. Африкага бориб ўрнашади. У ерда А. вандаллар б-н биргаликда 6-а. ўргасигача мавжуд бўлган давлат барпо этганлар. Доғистондан Кубан бўйигача А. яшаган ҳудуд 7—10-а.ларда Хазар хоқони тасарруфида бўлган. Бу даврда А. Хазар хоқонлиги, Византия ва Араб халифалигига қарши курашдилар. 10—12-а.ларда А.нинг илк давлати тузилади. Шу даврда А.да юон алифбоси асосида ёзув вужудга келади. 1238—39 йларда мўғуллар А.га қақшатқич зарба бериб Кавказолди текисликларини эгаллайдилар. Омон қолган А. Марказий Кавказ тоғлари ва Кавказорти (Жан. Осетия)га кетадилар ва у ердаги маҳаллий Кавказ аҳолиси б-н кўшилиб кетганлар. А. қабилалари ўртасида 7-а.да христиан дини, 14-а. да ислом дини тарқалади. А. осетин ҳалқининг бевосита аждоди бўлиб, улар Шим. Кавказнинг маҳаллий аҳолиси этногенезида ҳамда маданиятининг вужудга келишида муҳим роль ўйнаган.

АЛАНЧУҚ — Жан. Озарбайжон (Эроннинг шим-ғарби)даги тоғ ён бағрида жойлашган мустаҳкам қалъа. А. уч поғона (ярус)дан иборат, ҳар бир поғонанинг қалин ва баланд деворлари бўлган. А. сосонийлар даврида Византи-яга қарши истеҳком сифатида бунёд этилган. Кейинчалик унинг юкори поғоналари барпо қилинган. Тарихий манбаларда А. ҳақида илк бор Амир Темурнинг «уч йиллик юриши» (1386—88)

муносабати б-н қайд қилинган. 1387 й. кузида Сохибқирон Султон Ахмад Жалойирни таъқиб этиб, А.ка дуч келиб, уни қамал қилган. Қалъанинг биринчи поғонаси олингач, Тўхтамишнинг Мовароуннаҳрга килган чопкуни хабари олиниши муносабати б-н қамал тўхтатилган. Амир Темур А.ни иккинчи марта «беш йиллик юриш» (1392—96) пайтида, 1394 й. майида қамал қилган. Қамал ишларини Мухаммад Дарвеш Барлос бошчилигида кўшин олиб борган, қамал чўзилиб кетганлиги боис бу вазифа Мироншоҳ мирзога топширилган. Бирок 1395 й. Тўхтамишга қарши килинган юриш туфайли А. қамали яна тўхтатилган. Амир Темур Олтин Ўрдани тор-мор этиб қайтгач, 1396 й. ўргасида А.ни мусаххар (тобе) қилган. «Ётти йиллик юриш» (1399—1404) пайтида А. Амир Темурнинг ҳарбий истеҳкоми вазифасини ўтаган.

АЛАНҚУВА — мўгулларнинг афсонавий аждоди. Рашидуддиннинг ёзишича, барча мўғул қабилалари Добунбаён ва унинг хотини А. дан тарқаган. А. оқила аёл бўлиб қуралас қабиласидан (баъзи манбаларга кўра Хўрилартой мерғаннинг қизи) бўлган. Уларнинг Белгунутой ва Бугунутой исмли ўғиллари бўлган. Добунбаён ёшлик пайтида вафот этган. Бева қолган А., ривоятларга кўра, тушида туйнукдан нурга бурканганmall сочли, кўк кўзли киши унга аста-секин яқинлашиб сўнг қайтиб кетганлигини кўрган. А. илоҳий мўъжиза б-н ҳомиладор бўлиб колган ва уч ўғил фарзанд туккан. Катта ўғли — Букун Катағандан қатаған қабиласи ўрганчаси — Салжидан салжиут қабиласи тарқаган, кенжаси — Бодончарқоон (Буданжир Мунқак) бўлиб, Чингизхон наслии унга бориб тақалган. Бу уч ўғилдан тарқалган барча уруғ-қабилалар нирун деб аталган.

АЛАРИХ I (тахм. 370-410 й.лар охри) — вестготлар қироли (395 й.дан). Фракияга бостириб кирган, Афинани эгаллаган, Коринф, Аргос, Спартани вайрон қилган. Шаркий Рим империяси

императори Аркадий А. б-н сулх тузиб (396), унга Иллирикдаги армия магистри унвонини бергач, вестготлар федератлар сифатида Иллирикка келиб жойлашган. 401 й. А. Италияга бостириб кирган, бироқвандалларпяни бўлган рим саркардаси Стилихон уни чекинишга мажбур қилган. 408 й. А. яна Италияга бостириб кириб, Римни З маротаба қамал қилган (қад. муаррихлар қамалдаги Римдан А. армиясига кўплаб қуллар қочиб ўтганлиги ҳақида хабар беришади); 410 й. 24 авг.да А. Римни олиб, уч кун давомида талон-тарож қилган. Римнинг варварлар томонидан илк марта олиниши (ғалларнинг мил. ав. 4-а.да Италияга қилган истилосидан кейин) замондошларда катта та-ассурот қолдириган; бу ғалаба варварлар томонидан Фарбий Рим империясининг узил-кесил босиб олинишининг бошланиши эди. А. Жан. Италиядা Сицилия ва Африкага юриш қилинган тайёргарлик кўраётib вафот этган.

АЛАСЛАР ВА ГАЙОЛАР - Индонезияда яшовчи, маданиятлари бирбирига яқин икки ҳалқ. Шим. Суматранинг тоғли туманларида яшайдилар. Аласлар 40 минг (1987), гайолар 150 минг киши (1987). Тиллари австронез тиллари оиласига киради. А. ва Г. мусулмон суннийлар, улар орасида қад. линий эътиқодлари (табиатга сифиниш)ни сақлаб келаётганлар бор. Бу ҳалқларнинг асосий машғулотлари — дехқончилик.

АЛ-АСМО ал-ҲУСНО (араб. - гўзал исмлар) — Аллоҳнинг исмлари бўлиб, мазмунан унинг сифатлари, фазилатларини ифодалайди. Куръонда Аллоҳни шу исмлар б-н ёдга олиш буюрилади: «Аллоҳнинг гўзал исмлари бордир. Бас, Уни ўша исмлар б-н чорланглар (ёд этинглар), Унинг исмларида ҳақдан оғиб (ноўрин жойларда уларни кўллайдиган мушрик) кимсаларни тарқ қилинглар» («Аъроф» сураси, 180-оят); «Аллоҳ, деб чорлангиз, ёки Раҳмон — Мехрибон, деб чорлангиз. Қандай чорласангизларда (жоиздир). Зеро, У зотнинг гўзал исмлари бордир» («Ал-исро» сураси,

110-оят). Бу исмлар — 99 та. Улар мусулмон илохиётida мухим ўрин тутади. Аллоҳ исмлари кўп дуоларда кўшиб айтилади. Сўйиллар ўз зикрларида ҳам бу исмларни камолатга эришишнинг тимсоли сифатида ишлатадилар. Аллоҳни ва унинг исмларини иложи борича кўпроқ эслаб туриш тақводорлик намунаси хисобланади. Одатда тасбих доналари сони Аллоҳ исмлари сони б-н тенгдир. Ал-А. ал-Ҳдан дуохонлар туморлар сифатида фойдаланишади. Мусулмон илохий адабиётida Аллоҳ исмларини талқин қилувчи рисолалар кўп, исмлар рўйхати дуо тўпламларидан жой олган. Номларнинг аксарияти Абдураҳмон, Абдусамад («Аллоҳнинг қули») каби энг кенг тарқалган исмларнинг таркибий кисми ҳисобланади.

Куръони Каримнинг «Ҳашр» сурасида (22—24-оятлар) «Аллоҳ, гўзал исмлари»нинг кисқа рўйхати бор: ар-Рахмон, ар-Рахим, ал-Малик, ал-Қуддус, ас-Салом, ал-Муъмин, ал-Муҳаймин, ал-Азиз, ал-Жаббор, ал-Мутакаббир, ал-Холик, ал-Бориъ, ал-Мусаввир. Бошқа ҳамма исмлар Куръоннинг турли жойларида учрайдиган Аллоҳ сифатларидан келиб чикади ва улар б-н боғланган феълларидан хосил бўлган. 99 та исм рўйхати Абу Хурайра (601—679) ривоят килган ҳадисда бор, ана шу ҳадисга кўра, Мұхаммад (сав) 99 рақамини келтирганлар ва ҳар ким Аллоҳ таолонинг мазкур исмларини бирма-бир айтиб чиқса, албатта жаннатдан жой ато қилинади, деганлар. Бошқа ҳадис тўпламларida ҳам ал-А. ал-Ҳ. рўйхати келтирилади.

«ГЎЗАЛ ИСМЛАР»

1. Аллоҳ — Тангри, Маъбуди бар ҳақ.
2. ар-Рахмон — ўта меҳрибон.
3. ар-Рахим — жуда раҳмли.
4. ал-Малик — подшоҳ.
5. ал-Қуддус — нуқсонлардан холи.
6. ас-Салом — оғат ва балолардан саломат.
7. ал-Муъмин — амонли ва омон берувчи.
8. ал-Муҳаймин — эгаллаб, қоплаб

олувчи.

9. ал-Азиз — иззат ва қудрат соҳиби.
10. ал-Жаббор — бандалари ишини ислоҳ этувчи.
11. ал-Мутакаббир — катталик ярушувчи зот.
12. ал-Холик — яратувчи, вужудга келтирувчи.
13. ал-Бориъ — яратувчи.
14. ал-Мусаввир — маҳлукот ва мавжудотларга суврат ва шакл берувчи.
15. ал-Ғаффор — бандаларнинг айбу нуқсонлари ва гуноҳу маъсиятларини фош қилмай ёпиб турувчи, кечирувчи.
16. ал-Қаҳхор — барчани бўйсундирувчи, голиб.
17. ал-Ваҳҳоб — ўз неъматларини текин ато этувчи.
18. ар-Раззоқ — барча тирик мавжудот ризқини етказиб берувчи.
19. ал-Фаттоҳ — ҳукм этувчи, раҳмат; хазиналарини очувчи.
20. ал-Алийм — билувчи, доно, илм соҳиби.
21. ал-Қобиз — кимларнингdir ризқини қийувчи, руҳларни қабз этувчи (олувчи).
22. ал-Босит — кимларгadir кенг ризқ берувчи, руҳ баҳш этувчи.
23. ал-Хофиз — кофирлар мартабасини туширувчи.
24. ар-Рофиъ — мўминлар мартабасини кўтарувчи.
25. ал-Муизз — кимларнидир азиз, қадрли этувчи.
26. ал-Музилл — кимларнидир хору залил қилувчи.
27. ас-Самиъ — маҳфий ва ошкора ran ва шарпаларни, ҳатто дилдан ўтганини ҳам эшитувчи.
28. ал-Басир — ҳамма маҳфий ва ошкора нарсаларни кўрувчи.
29. ал-Ҳакам — қатъий ҳукм этувчи.
30. ал-Адл — ўта адолатли.
31. ал-Латиф — бандаларига сездирмай ўз лутфу эҳсонини етказиб берувчи.
32. ал-Хабир — ҳамма маҳфий ва ошкора ишлардан хабардор.
33. ал-Ҳалим — жазолашга шошмай-

- диган, хилм б-н яхшилик қилиб турувчи.
34. ал-Азим — улуғ, буюк, катта.
 35. ал-Ғафур — гуноҳларни яшириб, жазо бермай турувчи.
 36. аш-Шакур — оз ишга кўп мукофот берувчи.
 37. ал-Алий — улуғ мартабали, буюк.
 38. ал-Кабир — катта, ҳамма соҳада юкори.
 39. ал-Ҳафиз — сақлагувчи (ўз паноҳида).
 40. ал-Муқит — моддий ва маънавий озиқ берувчи.
 41. ал-Ҳасиб — ҳар бир ишга ўзи кифоя қилувчи.
 42. ал-Жалил — барча сифатлари мумкаммал, улуғ зот.
 43. ал-Карим — қарамли, саховатли, кечиримли.
 44. ар-Рақиб — ҳамма нарсани кузатиб, назорат остига олиб турувчи.
 45. ал-Мужиб — дуоларни қабул этувчи.
 46. ал-Восиъ — мулки, раҳмати ва кудрати кенг зот.
 47. ал-Ҳаким — ҳикмат соҳиби. Дақиқ ва нозиқ илмларни билувчи.
 48. ал-Вадуд — дўст, хайриҳоҳ, маҳбуб.
 49. ал-Мажид — неъмати ва эҳсони бе-поён.
 50. ал-Боис — пайғамбарлар юборувчи, ўлгандан кейин қайта тирилтирувчи
 51. аш-Шаҳид — ҳамма нарсани билуб, кўриб турувчи, гувоҳ.
 52. ал-Ҳақ — ҳакикатан мавжуд зот.
 53. ал-Вакил — ҳамма ишларни ўз зиммасига, кафолатига олувчи.
 54. ал-Қавий — ҳакиқий кувват ва кудрат эгаси.
 55. ал-Матин — кувватли, матонатли.
 56. ал-Валий — дўстларига дўст, мададкор.
 57. ал-Ҳамид — ҳамду санога, мақтогва лойиқ зот.
 58. ал-Мұхсий — барча маҳлукот ва мавжудотларнинг ҳисоб-китобини яхши билувчи.
 59. ал-Мубдиъ — йўқдан бор қилувчи,

- яратувчи.
60. ал-Муид — хаётдан ўлимга, ўлимдан яна ҳаётга қайтарувчи.
 61. ал-Мухий — тирилтирувчи.
 62. ал-Мумит — ўлдирувчи.
 63. ал-Ҳай — тирик.
 64. ал-Қайюм — ўз-ўзидан турувчи, бошқаларни тургизувчи.
 65. ал-Вожид — хоҳлаган нарсасини топувчи.
 66. ал-Можид — қарамли ва шарафли зот.
 67. ал-Воҳид — ягона, бир (худо — бир).
 68. ас-Самад — беҳожат, ҳожатбарор.
 69. ал-Қодир — қудратли.
 70. ал-Муктадир — қудратли, қодир.
 71. ал-Муқаддим — ўзига яқин қилувчи.
 72. ал-Муаххир — ўзидан узоқ этувчи.
 73. ал-Аввал — ҳамма нарсадан аввал, бошланиши чегарасиз.
 74. ал-Охир — ҳамма нарсадан бокий, охири чексиз.
 75. аз-Зоҳир — борлиги ҳамма томонлама аён бўлмиш зот.
 76. ал-Ботин — ўзи мавжуд, лекин сезги воситаларимиздан маҳфий зот.
 77. ал-Волий — барча ишларни тасаруф этувчи ҳоким.
 78. ал-Мутаолий — улуғ, олий мартабали.
 79. ал-Барр — яхшилик ва эҳсон соҳиби.
 80. ат-Таввоб — тавбаларни қабул этувчи.
 81. ал-Мунтақим — гуноҳкор бандаларидан ўч олувчи, жазоловчи.
 82. ал-Афув — гуноҳларни афв этувчи.
 83. ар-Рауф — ўта меҳрибон; раҳмати кенг.
 84. Моликул-мулк — мулк, салтанат, ҳукм соҳиби.
 85. Зул-жалоли вал-икром — шарафли ва қарамли.
 86. ал-Муксит — адолатли, одил.
 87. ал-Жомиъ — тўпловчи, қиёмат

куни ҳалойиқни маҳшаргоҳга жам этувчи.

88. ал-Ғаний — бой, эхтиёжсиз.

89. ал-Муғний — бой этувчи, кифоя қилувчи.

90. ал-Мониъ — дўстларини химоя этувчи, нолойиқларга ўз неъматларини ман этувчи.

91. аз-Зорр — хоҳлаган бандаларига оғат, зарар ва мусибат етказувчи.

92. ан-Нофиъ — хоҳлаган бандаларига манфаат ва фойда етказувчи.

93. ан-Нур — ўз-ўзидан борлиги аён ва борликни ҳам аён этувчи.

94. ал-Ҳодий — йўл кўрсатувчи.

95. ал-Бадиъ — яратувчи (ихтиро ила).

96. ал-Боқий — доимий, абадий мавжуд.

97. ал-Ворис — борлиқни мерос килиб олувчи.

98. ар-Рашид — барча иш ва тадбирлари тўғри чиқувчи.

99. ас-Сабур — гуноҳкор исенкорларга жазо беришга шошилмайдиган зот.

(Мазкур исмлар бир мунча эркин таржима қилинган, уларнинг мазмунларини уламолар бир оз бошқача ҳам талқин эта дилар).

Абдулазиз Мансур.

АЛАУНПАЯ, Аломпра (1714-1760) — Бирма (хоз. Мьянма) ҳокими (1752 й.дан). Конбаун сулоласининг асосчиси. Тарқоқ Бирмани бирлаштириб, ягона, кучли, марказлашган давлатга айлантирган. Бирма пойтахти — Рангун ш.га асос соглан (1755).

АЛАФ ПУЛИ — Бухоро, Хива ва Кўқон хонликларида бедазор, ўтлоқ, боғ ва узумзор эгаларидан давлат ҳисобига олинган солик.

«**АЛ-АХРОМ**» («Эҳром») — кундалик газета. Қоҳирада 1875 й.дан араб тилида чиқади. Чет элларда ўз муҳбирларига эга, кўпгина араб мамлакатларига тарқатилади.

АЛАШ ЎРДА — қозоқ ҳалқининг миллий озодлик, мустақиллик учун кура-

шига раҳбарлик қилган миллий партияси ва мухтор ҳукумати (1917 й. апр.— 1920 й. март). 1917 й. 27 апр.- 7 май кунлари Семей вилояти қозоқ вакилларининг кенгаши бўлиб, унда бўлажак Бутунқозоқ вакиллари қурултойида Қозогистоннинг мухториятини тузиш масаласи кўрилди. 1917 й. 21—26 июль кунлари Оренбургда Бутунқозоқ вакиллари қурултойи бўлиб, унда Оқмўла, Семей, Тўргай, Ўрол, Еттисув, Сирдарё, Фарғона вилоятлари, шунингдек Ички Букей ўрдаси вакиллари иштирок этилди. Қурултойда мамлакатни бошқарув шакли, қозоқ вилоятлари мухторияти, ер масаласи, ҳалқ милицияси, земство, ҳалқ таълими, қозилик, диний масалалар кўрилди. Қозоқ демократии ҳокимиятини тузиш, ислоҳотлар, ҳалқнинг ўзини-ўзи бошқаруви учун зарурий музокаралар уюштириш масалалари мухокама қилинди. Қурултойда қозоқларнинг Алаш партиясини тузиш масаласи кўрилди. Алаш партияси жойларда маҳаллий ҳалқ ҳокимиятини ўрнатишга кирилди. 1917 й. 19 дек.да Еттисувда ҳокимият маҳаллий ҳалқ вакиллари кўлига ўтди. 1917 й.нинг 5—13 дек. кунлари Оренбургда Алаш партиясининг навбатдаги учинчи қурултойи бўлиб ўтади. Қурултой 13 декда пойтахти Семипалатинск ш. бўлган А. Ў. мухториятини эълон қиласди. Алихон Букеҳон ўғли ҳукумат бошлиги этиб сайланади. Тез орада бу ҳукумат 27 минг нафарлик миллий кўшин ва тартиби саклаш бўлинмаларини ташкил этди. Қурултойда Алаш партиясининг дастури лойиҳаси кабул қилиниб, умумхалқ мухокамаси учун «Қозоқ» газ.да эълон қилинади. Ўн бўлимдан иборат бу хужжатда партиянинг мамлакат бўйича тузилиши, мудофаа, дин, илм-фан йўлидаги фаолияти, аграр масала бўйича вазифалар белгиланди. 1918 й. мартада Ўрол вилоятида ўтказилган сайловларда мустақиллик кучлари ғолиб чиқди. Аммо, 29 марта ўтар кечаси тескари кучлар ва большевиклар ҳарбий тўнтириш ўтказдилар. Ўрол вилояти ижроқўмининг 60 нафар

вакили қамалди ва азоблаб ўлдирилди. Еттисув вилоятида 1918 й.нинг 2—3 марта большевиклар Алаш партияси вакилларини қамоққа олдилар. Оренбургда Түргай вилояти Шўроларининг 1-курултойи (1918 й. 21 март — 3 апр.) да ҳам большевиклар ғолиб чиқди. Шу кунлари Оқмўла уезди қозоқ вакиллари Шўролари курултойида большевиклар тазиқи б-н А. Ў. муҳториятига карши қарор қабул қилинди. А. Ў. партиясининг Оренбургда чиқиб турган «Қозоқ» газ. ёпилди. Унинг эгаллаб турган биноси ва мулки мусодара қилинди. А. Ў. сиёсий партияси ташкилотчиларидан Алихон Букеҳон (1869—1937) ва Миржақиб Давлат ўғли (1885—1935) кабилар кувғин қилиниб, таъқиб остига олинди. Оқғвардиячилар деб аталган Сибирь ҳукуматини расмий тарзда тан олган А. Ў. ҳукумати атаман Дутов б-н тил биритириб Шўро ҳукуматига қарши чиқди. Дутов тор-мор келтирилгач, Умумқозоқ Ревкоми қарори б-н А. Ў. 1920 й.нинг марта тугатилди.

Наим Норқулов.

АЛАШАНЬ — Хитойнинг шим.даги чўл, Наньшань тоғларидан шим.-шарқда. Майд. қарийб 170 минг км². А.нинг ер юзаси паст тоғлар, кумли ва тошлоқ ерлардан иборат тўлқинсимон текислик. Катта қум массивлари кўчиб юради, бал. 250 м гача барҳанлар ҳосил қиласди. Бал. 820 м дан (шим.-ғарбда) 1660 м гача (жан.да). Иқлими континентал, янв. ойда т-ра — 6,8°,— 12, Г. июлники 22,6° — 26,1°. Ёғин кам ёғади (200 мм гача). Энг йирик дарёлари — Эдзин-Гол (Жошуй), Шуйхэ. Катта кўли — Сого-Нур. А.да гил тупроқли пастлик жойларда шўрхоклар, тақирлар учрайди. Асосий ўсимликлари: жузгун, ёввойи пиёз, саксовул ва турли хил ўтлар. Аҳоли сийрак, асосан кўчманчи чорвадорлар яшайди.

АЛАШАНЬ, Хэланьшань — Хитойнинг Ганьсу провинциясидаги тоғ тизмаси, Алашань чўлининг жан.-шарқий чеккасида. Шим.дан жан.га 270 км га чўзилган. Энг баланд нуқтаси 2855 м. А.

тупроғи унумдор ва аҳоли зич яшайдиган Хуанхэ водийсини Алашань кум чўлидан ажратиб туради. А.нинг юзаси тошлоқли чала чўлдан иборат. Чала чўл ва дашт ўсимликлари ўсади. Кумир кони бор.

АЛАХДАШ, делирий — онг ўзгаришининг бир тури, воқеаларни англаш қобилиятининг бузилиши. А. вақтида бемор кўпинча безовталаниб, кўзига турли-туман кўркинчли нарсалар (мас, ҳайвонлар) кўринади, уни айбловчи, ҳақоратловчи товушлар эшитади, баъзан ўзини ҳимоя килиш пайида бўлади, гўё атрофидаги ҳамма нарса ўзгариб кетгандек туюлади. Бемор кўзига кўринган нарсаларни, кулогига эшитилган товушларни кўпинча ёдида саклаб қолади. Аммо атрофида содир бўлган воқеаларнинг ҳаммасини эслай олмайди. А. бир неча соатдан 3—5 кунгача давом этиб, баъзан қайталаниб туради.

АЛ-АҲМАР МАСЖИДИ

Коҳирадаги фотимиийлар даври меъморий ва амалий безак санъати ёдгорлиги (1125). Ҳовли (10x10 м) атрофидаги гумбазли бинолар олди равоқлар қатори б-н ўралган. Бош тарзи равоқлари, меҳроби, тош ўймакорлигига ишланган ҳошиясида гириҳ ва ислимий бўртма нақшларнинг серҳашам намуналари сақланган. Сарой эшигидаги ислимий нақшлар тасвирий мазмун (ов саҳнаси, созанда ва рақкосалар, куш ва жониворлар тасвири) б-н ўйғунлашиб кетган. Масжиддаги ўймакори нақшлар ниҳоятда серҳашам.

АЛБАН ТИЛИ — албан халқининг тили. Албания Республикасининг давлат тили. Ҳинд-европа тиллари махсус гурухига киради. А.т.да 3 млн. дан ортиқ киши сўзлашади, 2 катта диалектга бўлинади: шим. (гег), жан. (тоск). 19-а. охирида ҳоз. адабий А.т. мазкур диалектлар асосида шаклланган. Тузилиши жиҳатдан А.т. б-н булғор ва румин тиллари ўргасида умумий ўхшашлик мавжуд. А.т. да лотин, юонон, жан. славян, турк ва б. тиллардан ўзлашган сўзлар кўп. А.т. ёзуви лотин графикаси асосида.

АЛБАН ҚУЗҒОЛОНИ (1912) - ал-

бан халқининг Туркия хукмронлигидан халос бўлиш мақсадида кўттарган умумхалқ кўзголони; унда христианлар б-н бирга мусулмон аҳоли ҳам иштирок этди. Шим. Албаниянинг тоғли туманларида яшовчи дехқонларнинг март ойидаги чиқишилари б-н бошланган. Авг. ўрталарига келиб кўзголончилар Дибру, Эльбасан, Пермети ва б. шаҳарларни эгаллашган. Бирок кўзголонга май ойидан бошлаб раҳбарликни кўлга олган заминдорлар (Ҳасан Приштина ва б.) албанларнинг миллӣ манфаатларига хилоф равишда Туркия хукумати б-н битим имзолаганлар. Унга кўра, Туркия Албанияга чекланган муҳторият беришни вაъда қилган.

АЛБАНИЯ, Албания Республикаси (Republika e Shqiperise) — Болқон я.о.нинг жан.-ғарбидаги давлат. Адриатика ва Иони дengизлари соҳилида жойлашган. Маъмурий жиҳатдан 36 ретага бўлинган. Пойтахти алоҳида маъмурий бирлик қилиб ажратилган. Майд. 28,7 минг км². Аҳолиси 3,5 млн. кишига яқин (1999). Пойтахти Тирана ш.

Давлат тузуми. А. — парламентли республика. Амалдаги конституцияси 1998 й. қабул қилинган. Давлат хокимиётининг олий органи — бир палатали Халқ мажлиси (155 депутат), уни барча фуқаролар 4 й. муддатга сайлайди. Давлат бошлифи — президент. А. Олий ижроия органи — хукумат бошлиғи бошчилигидаги Вазирлар Кенгаши (хукумат). Давлат хокимиётининг маҳаллий органлари — тегишли халқ кенгашлари.

Табиати. Адриатика дengизининг соҳили асосан пасттекислик, жан. тоғлардан иборат. А. худудининг салкам 70% ни бал. 2692 м гача бўлган Шим. Албан Альплари (Проклетие) ва Жан. Альплар эгаллайди. Улар ўртасидаги марказий воҳа дарё водийларига бўлинади. Соҳили паст-баланд дengиз бўйи текислигидан иборат. Хромит, нефть, битум, темир-никель ва мис руда конлари бор. Иклими — Ўрта дengизга хос субтропик; июннинг ўртача т-раси 24°, 25°, янв.ники

8°, 9°. Илига 1000 мм ёғин ёғади. Сой ва дарёлари тогли, уларда кема катнамайди. Энг катта дарёлари — Дрин, Семани, Шкумбина. Скадар, Охрид, Преспа кўлларининг бир кисми А. худудида жойлашган. Текислиқда жигарранг, тоғларда кўнғир тоғ-ўрмон тупроқлари. Ер майдонининг 38% дан кўпроғи ўрмон б-н қопланган (дуб, бук, каштан ва б. хил дараҳтлар). Соҳилда Ўрта дengизга хос ўсимликлар доимо кўкариб туради. А.да 4 миллий боф бор.

Аҳолиси. Асосий аҳоли — албанлар (салкам 98%). Греклар, валахлар ва б.лар ҳам яшайди. Расмий тили — албан тили. Аҳолининг ўртача зичлиги — 1 км² га 87 киши. Аҳолининг 35% шаҳарларда истиқомат қиласи. Энг йирик шаҳарлари — Тирана, Дуррес, Шкодер, Влёра, Эльбасан.

Тарихи. А.нинг энг қад. аҳолиси пеласглар (янги тош даври), иллирийлар (мил.ав. 2-минг йилликдан бошлаб) булган. Мил. ав. 2-а.да ҳоз. А. худудини Рим босиб олган. 395 й.дан 1347 й.гача у Византия таркибиға кирган, кейинчалик унинг айрим қисмлари болгар ва серб заминдорлари қўл остида бўлган. 1389 й.дан А.ни Усмонлилар империяси забт эта бошлади. 15-а. ўрталарида Скандербек бошчилигидаги бошланган умумхалқ кўзголони натижасида деярли бутун А. озод қилинди, бирок 1479 й.да уни яна турклар босиб олди. 1912 й. баҳорида Усмонлилар хукмронлигини бартараф этиш учун халқ кўзголони бошланди. Ўша йили 28 нояб. куни Влёрада аҳоли турли табака вакилларининг курултойи А.ни муста-қил давлат деб эълон қилди. Мувакқат хукуматга И. Камолбей бошчилик қилди. Аслида эса А. бошқа давлатларга қарам бўлиб колди. 1924 й. июнидаги халқ кўзголони Аҳмад Зогу тўдасини ағдариб ташлади. Аммо 1924 й. дек.да у ажнабий империалистлар ёрдамида яна қокимиятни эгаллаб, ўзини аввалига республика президенти, 1928 й. эса кирол деб эълон қилди. Унинг даврида А. амадда Италия мустамлакасига

айланди. 1939 й.да фашистлар Италияси, 1943—44 йларда эса немис фашистлари А.ни босиб олди. А. 1944 й. 28 нояб. да фашист босқинчиларидан озод этиди. 1946 й. 11 янв.да халқ Республикаси деб тълон қилинди. 1976 й. 28 дек.дан 1991 й. майгача — Албания Халқ Социалистик Республикаси деб аталиб келди. 1991 й. майдан А. Республикаси. А. 1955 й.дан — БМТ айзоси. А. ва ЎзР ўргасида дипломатия муносабатлари 1993 й.да ўрнатилган. Миллий байрами — 28 нояб.—Байроқ куни (1912).

Сиёсий партия ва бирлашмалари, қасаба уюшмалари. А. социалистик партияси, 1941 й.да тузилган, 1948 й.гача А. Компартияси, 1991 й.гача А. меңнат партияси деб аталган. Ҳоз. номи 1991 й. 12 июнда қабул қилинган; А. демократик партияси, 1990 й. тузилган; А. аграр партияси, 1991 й.да тузилган; А. республикачилар партияси, 1991 й.да тузилган; А. социал-демократик партияси, 1991 й.да тузилган; Инсон хукуклари учун иттифоқ, 1992 й. тузилган; А. қасаба уюшмалари конфедерацияси, 1990 й.да тузилган; А. мустақил қасаба уюшмалари бирлашмаси, 1991 й.да тузилган.

Хўжалиги. А. мустақил бўлгач, хўжалик соҳасида муайян мувваффакиятларга эришди. У аграр-индустриал мамлакатга айланди. А. миллий даромадининг 46% саноатда, 33% қ.х.да ҳосил қилинади.

Саноати. Озиқ-овқат, енгил саноат, кончилик ва ёғочсозлик тармоқларининг салмоғи катга. Энергетика нефть ва гидроэнергия негизига қурилган. Йилига 4 млрд. кВт-с дан ортиқ электр энергия ишлаб чиқарилади. Нефть, хром (1 й.да 1 млн.т — Фарбий Европада 1-ўрин), темир-никель ва мис рудалари, битум қазиб олинади. Озиқ-овқат саноатида қандшакар, ёғ-мой, балиқ ва мева-консерва, виночилик, тамаки тармоқлари, енгил саноатда — асосан тўқимачилик тармоғи мавжуд. Киме, металсозлик, машинасозлик, ёғочсозлик саноатининг айrim корхоналари ишлаб турибди. Асосий са-

ноат марказлари: Тирана, Эльбасан, Фиери, Корча, Шкодер.

Қишлоқ хўжалиги. Асосий тармоғи — дехқончилик. Экинзорлари 560 минг га дан ортиқ (мамлақат ҳудудининг деярли 20%). 230 минг га га якини сугорилади. Маккажӯҳори ва буғдор озиқ-овқат соҳасида катта аҳамиятга эга. Картошка, сабзавот ҳам етиштирилади. Пахта, тамаки, қанд лавлаги асосий техника экинларидир. Токчилик, зайдун ва цитрус ўсимликлари ўстириш ривожланган. Чорвачилиқда қўйчилик ва эчкичилик устун.

Транспорти. Транспортнингасосий тури — автомобиль транспорти (юк айланмаси ҳажмининг салкам 65% ни ташкил этади). Дуррес — Тирана, Дуррес — Эльбасан ва б. йўналишдаги т.й.лар мавжуд. Денгиз портлари: Дуррес, Влёра. Халқаро аэропорти — Тирана (Ринас).

Ташки савдоси. Четга асосан, хромитлар, темир-никель, мис рудалари, нефть, битум, ёғоч-такта, ҷарм, зайдун ёғи, тамаки, цитрус, сабзавот ва мевалар чиқарилади. А. четдан машина, асбоб-ускуна, прокат, транспорт во-ситалари, дори-дармон, кимё саноати маҳсулотлари, кенг истеъмол моллари келтиради. Асосий ташки савдо мижозлари: Италия, Греция, Туркия, Германия. Пул бирлиги — лек.

Тиббий хизмати. А.да 10 мингдан ортиқуринли касалхоналар мавжуд. 735 bemor ga 1 shifokor tўғri keladi. Shifokorlarни Tiрана un-tinining tibbiёт f-ti etishiadi. Lijjada kurortlar bor.

Халқ таълими, илмий ва маданий-мәърифий муассасалари. Халқ таълими тизими 1969 й.да жорий этилган бўлиб, у мактабгача муассасалар, 8 й.лик умумий мажбурий, 4 й.лик ўрга (хунар ёки умумий) ва 3—4 й.лик олий ўқув юртларидан иборат. А.да 3 ун-т бор. Фанлар академияси 1973 й. ташкил этилган. Миллий кутубхона ва ун-т кутубхонаси, археология, этн. музей ва б. бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. А.да «Зери и популлит»

(«Халқ овози», 1942 й.дан) «Месуеси» («Муаллим», 1961 й.дан), «Башкими комбетар» («Миллий бирлек», 1943 й.дан), «Комби» («Миллат», 1991 й.дан), «Дрита» («Нур», 1960 й.дан), «Коха Ионе» («Вақтимиз», 1991 й.дан) ва б. газ.лар нашр этилади. А. телеграф агентлиги 1944 й. ташкил этилган. «Албания радиоэшиттириши ва телекўрсатув» давлат ташкилоти мавжуд. Радио-эшиттириш — 1944 й.дан, телекўрсатув — 1961 й.дан ишлайди.

Адабиёти. А.да бой халқ ижодиёти — қаҳрамонлик достонлари, тарихий қўшиклар мавжуд. Албан тилида хозиргача сакланиб қолган дастлабки ёзма манба — епископ Паль Энгеланинг «Чўқинтириш таомили» (1462)дир. 16—17-а.ларда адиллар П. Буди, Ф. Барде, П. Богдани, М. Бархети ижод килдилар. 18-а.да Т. Кавальоти ва Данель албан тили лугатини туздилар. 19-а.да бир неча атоқли ватанпарвар ёзувчилар, миллий уйғониш арбоблари майдонга чиқди. Адабиётда романтизм оқими ҳукмрон бўлиб қолди. Шу даврнинг энг таникли намояндлари — шоирлардан И. Де Рада («Милосао қўшифи», «Шўрпешона Скандербег» достонлари), Кенжа Г. Дара («Балланинг сўнгги қўшифи» достони). З. Семембе («Тақдир» достони), В. Шкодрани («О, менинг Албаниям» достони), адаб ва таржимон К. Кристофориди. Адабиётда новелла, тарихий роман, драма пайдо бўла бошлади. Янги адабиётнинг асосчилиридан бири Н. Фрашерининг «Пода ва дала» (1886), «Скандербег тарихи» (1898) ва б. достонлари юзага келди. 20-а. бошларидаги шоирлар — А. Чаюпи («Томори ота» тўплами, 1902; «Ўн тўрт ёшли кўёв» комедияси, 1902), Н. Мъеда («Құвгин», «Булбул ноласи» достонлари), Ф. Широка, Р. Силичи халқни бирлекка чакиради. Ватанпарварлик руҳидаги қўшиқ ва новеллалар муаллифи М. Грамено албан бадиий прозасининг асосчиларидан бири бўлди. А. адабиётнинг таникли вакили Фан Ноли ўз шеърларида фукарога хурмат ва муҳаббат туйгуларини улуғлади («Са-

лип Султон қўшиғи», «Құвгин қурбони», «Драгобий гори», «Югур марафончи» ва б.). 20-а.нинг 30-й.ларида ижтимоий мавзуз қаламга олина бошлади. 2-жаҳон уруши даврида ва А. озодликка чиққанидан сўнг адабиётда итальян-немис фашистларига қарши кураш мавзуидаги асарлар яратилди (Ф. Гъятанинг «Партизан Банко ҳакида қўшиқ» достони, Д. Шутеричининг «Ҳалоскорлар» романи, 1952—55). Тур-мушни ижтимоий жиҳатдан ўзгартиришга бағишиланган романлар (С. Спассенинг «Улар ёлғиз эмас эди», 1952; Ф. Гъятанинг «Ботқоқ», 1959 ва б.) пайдо бўлди. 50—60-й.ларда автобиографик ва тарихий кисса ҳамда романлар (Д. Шутеричи, В. Кокона, Я. Дзодза асарлари) яратилди.

Меъморлиги. Антик давр (мил. ав. 7-а.)дан А. худудида мудофаа иншоотлари, жамоат ва уй-жой бинолари, меъморий безакларнинг қолдиқлари, ўрта асрлардан Византия иншоотлари (13—14-а.ларга мансуб бўлган Лявдари, Мборъя қишлоқларидағи черковлар) ва романтик услубдаги иморатлар (Шаси қишлоғидаги собор, Бау-и-Дейес, Оботи қишлоқларидағи черковлар, 13-а.), шунингдек, истеҳкомва касрлар сакланиб қолган. Саройлар, тимлар, мачитлар ҳам мавжуд. А. Халқ меъморлигига хос хусусиятлар — тоғлардаги мустаҳкам минарасимон уйлар, икки-уч қаватли, олди пешайвонли, ясси черепица томли уйлар. А. шаҳарларида ўрта асрлар ва 20-а. бошларидаги иншоотлар б-н ёнма-ён замонавий иморатлар кўзга ташланади.

Тасвирий санъати Ўрга асрларда рассомлик ва ҳайкалтарошлиқ бирмунча ривож топтан (Лявдаридағи Троица черкови деворларига ишланган суратлар). 16-а.нинг 50-й.ларида Шельтсан ва Балыш черковларида неокастрик уста Онуфрий суратлар чизган. 19-а. охири — 20-а. бошларидаги дунёвий ранг-тасвир (рассомлардан Н. Мартини, К. Хидромено) пайдо бўлди. Кейинги й.ларда мусавирилик, графика, ҳайкал-тарошлиқнинг турли жанрлари ривожланди. А.да халқ

амалий санъати (гиламдўзлик, тикувчилик, тўқувчилик, ўймакорлик, заргарлик) қадим замонлардан маълум.

Мусиқаси. Албан халқ мусиқасида хилма-хил маҳаллий услублар, табиий беш пардали (пентатоник) куйлар, озарбайжон мусиқасида учрайдиган оҳанглар бор. Ўзбек мусиқасидаги каби вазни ўзгариб турадиган кўшик ва ракс куйлари тарақкий топган. Аксари 3 овозли кўшиклар камонли чолғулар жўрлигига айтилади. 20-а. 50-й.ларидан профессионал мусиқа санъати: опера (П. Якованинг «Мрика», 1954, «Скандербег», 1968), балет (Т. Дайянинг «Халил ва Хайрия», 1963), оперетта, симфония, камер, чолгу, хор мусиқаси ривожланди. Тиранада давлат опера ва балет театри бор.

Театри. 1874 й.да Тесторати бошчилигидаги театр тўгараги дастлабки сахна асарини қўйди. 19-а. 2-ярмида С. Фрәшери, М. Грамено, Ф. Ноли, А. Чаопи пьесаларини ҳаваскор театр труп-палари сахналаштириди. 1944 й. Тиранада профессионал халқ театри, кейинрок Корча ва Дурресда театрлар барпо этилди. А. Моисеи номидаги олий актёрлик билим юрти очилган (1959).

Киноси. А. кинематографияси 2-жахон урушидан сўнг ривожлана бошлади. 1952 й.да ташкил этилган «Янги Албания» киностудияси ҳужжатли фильмлар ва киножур.лар чиқаради. Биринчи рангли бадий фильм — «Албаниянинг буюк фарзанди Скандербег» (1954). Кейинчалик «Тана», «Ер аланга ичра» ва б. бадий фильmlар яратилди.

АЛБАНЛАР (ўзларини шкиптар деб атайдилар) — Албания Республикасининг асосий халқи. Умумий сони 6,1 млн. (1992). Албанияда 3,250 млн. киши, Югославияда (1,985 млн. киши), Македонияда (500 минг киши), Италияда, Грецияда, РФ ва б. давлатларда яшайди. Тили хинд-европа тиллари оиласига киради. А. кад. даврларда Болқон я.о.нинг ғарбий қисмida яшаган иллирий, қисман фракийлар авлодидир. «Албанлар» этоними дастлаб мил. 2-а.га оид манба-

ларда тилга олинниб, 11-а.дан хоз. Албаниянинг бутун аҳолисига нисбатан қўлланилган. А. европеоид иркига мансуб. А.нинг кўпчилик қисми ислом динини қабул килган, бир қисми православ ва католик. Дехкончилик, чорвачилик б-н шуғулланадилар. Саноатда ҳам ишлайдилар.

АЛБОН (туркий) — чингизийлар даврида маҳсулот б-н тўланадиган солик, ўлон. 12—14-а.ларга оид туркий ҳужжатларда ишлатилган.

АЛВОН — 1) турли ранглар мажмуи. Чунончи, бир жойда жамланиб, кўзга ташланиб турган бир неча рангдаги қоғозларни — А. қофоз дейилади; 2) қизил тус, қизил ранг; 3) қизил ранг газлама. А. кўйлак — қизил матодан тикилган кўйлак. Шиор ёки бирор цитата ёзилган қизил тусли газлами ҳам А.дейилади.

АЛГЕБРА (араб.— ал-Жабр) — мат.нинг бир соҳаси. Буюк ўзбек олим Абу Абдулло Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий «Ал-жабр вал-муқобала» асарида дунёда биринчи марта А.ни изчил баён қилди. Асар лотин тилига таржима қилиниб, algebra номи б-н жаҳонга тарқалган. А. тиклашни, яъни манфийҳадларни тенгламанинг иккинчи томонига ўтказишни, вал-муқобала эса тенгламанинг иккала томонидан тенг ҳадларни ташлаб юборишни билдиради. А.нинг асосий масаласи — тўпламларда киритилган математик амалларни ўрганиш. Шундай математик амаллар борки, улар бутунлай арифметик амалларга ўхшамайди (мас, ўрин алмаштириш ёки ассоциативлик конунига бўйсунмайдиган амаллар мавжуд). Арифметикада тайин сонлар устида биринчи тўрт амал ўрганилади. А.да эса бу амалларнинг ҳар қандай сон ва сон бўлмаган бошқа математик обьектлар учун ўринли умумий хоссалари текширилади. Бунда ҳосил килинадиган натижаларнинг умумий бўлишига эришиш учун миқдорларнинг қийматлари ҳарфлар б-н белгиланиб, ҳарфий ифодалар устида бажариладиган амалларнинг қоида ва

конунлари кўрсатилади, ифодалар шаклини ўзгартириш ва тенгламаларни ечиш қоидалари ўрганилади. Умар Хаёум А.ни тенгламалар ечиш ҳақидаги фан деб таърифлаган эди. Унинг бу таърифи 18-а. охиригача кучини саклаб келди. Бундан кейинги даврда А. янги йўналишлар б-н кенгайтирилди, аммо амаллар ҳақидаги умумий фан сифатида ўз ахамиятини саклаб ҳам колли. Қад. мисрликлар анча мураккаб ма-салаларни ечганлар (арифметик ва геометрик прогрессияларга доир масалалар). Масалаларнинг таърифи, уларнинг ечилиши оғзаки сўз б-н фақат сонли мисоллар учун берилар эди. Бу мисоллар шакл жиҳатидан 1-ва 2-дараҷали теигламаларни ечишда умумий усусларнинг тўпланаётганлигидан дарак беради. Юнонистон геометрияси алоҳида ажралиб турарди. Бу ерда геометрик текширишлар мантик томонидан шундай йўлга кўйилган эдики, унда ҳар бир айтилган фикр исботсиз қолдирилмас эди. Геометрик мулоҳазаларнинг кучли таъсири натижасида арифметика ва А. масалалари геом. тили б-н баён этиларди. Мас, миқдорни узунлик деб, икки миқдор кўпайтмасини тўғри тўртбурчакнинг юзи деб қараларди. Ҳоз. замон мат.сида миқдорнинг ўз-ўзига кўпайтмасини «квадрат» деб аташ геометрик тилнинг ҳозиргача сақланиб келишидан намунадир. Юнонлар эришган натижаларни тўлдириш, умумлаштириш ва тараққий эттиришда Туркистон математиклари катта хисса кўшдилар. Илдизларни хисоблаш, бир катор тенгламаларни тақрибий ечиш усуслари, Ньютон биноми умумий формуласининг сўз б-н таърифланган ифодасини бериш Туркистон математик олимлари томонидан муваффақиятли ҳал қилинган. 9—10-а. ларда Туркистон йирик илмий марказга айланади. Бу даврда ал-Хоразмий, Абу Райхон Берунийлар яшаган ва фан соҳасида ўзларининг йирик илмий ишлари б-н дунёга ном таратган эдилар. 1074 й.да Умар Хайёмнинг «ал-Жабр» деган бошқа бир китобида чизиқли ва квадрат

тенгламаларни ечиш, учинчи даражали тенгламалар илдизларини геометрик усул б-н излаш ва б. жуда кўп масалаларни ечиш йўллари кўрсатилган. Ибн Сино асарларида ҳам ўша замон учун алоҳида ахамиятга эга бўлган арифметика ва А. масалаларининг ечимлари берилган. Унинг мат.га, хусусан, А. ва арифметикага оид ишларида сонларни квадрат ва кубга кўтариш амаллари текширилган. Қад. дунё тарихидан то ал-Хоразмий даврига қадар математика А. ва арифметика каби билимларга ажralган эмас эди. Факат ал-Хоразмий давридан бошлаб А. математиканинг алоҳида бўлими бўлиб ажralди. 15-а.да Самарқандда машҳур Улугбек расадхонасининг ташки л топиши астрономиянинг тараққий этиши б-н бир каторда мат.нинг ривожланишига ҳам сабаб бўлди. А.нинг тараққиёти учун амалларни сўз б-н ифода этишдан кўра улар ўрнига кулаг белгилар топиб ишлатиш зарур эди. Бу иш жуда секинлик б-н борди: қад. мисрликлар каср учун алоҳида белги ишлатишган. Диофант і ҳарфини тенглик белгиси учун (юн. *isos* — тенг) ишлатган. Итальян олимлари плюс ва минус сўзлари ўрнида устига алоҳида чизиқ чизилган ва т ҳарфларини ишлатишган. 15-а. охирига келгандагина ҳоз. = ва — ишоралари киритилган. Бундан кейинги даврда масалада қатнашадиган миқдорлар, шунингдек но маълумлар ҳарфлар б-н белгиланадиган бўлди. 16-а. ўрталарида ҳоз. замон алгебрасидаги тимсоллар тўла такомиллашибирildi. А.да бундай тўла тимсолларга ўтишига қадар бирор умумий коида ёки исботни тушунишириш, бирор умумий фикрни таърифлаш мумкин эмас эди. 16-а.да номаълум миқдорлар учун унли А, Е,... ҳарфлари, маълум миқдорлар учун эса унсиз В, С, Д,... ҳарфлари ишлатилиб, ўша вақтда киритилган математик амаллар б-н боғланди. Шундай қилиб, ҳоз. замон А.си учун ҳос бўлган ҳарфий формулалар биринчи мартаба пайдо бўлди. Ҳар кандай тайин сон ўрнига тимсолий белгиларнинг киритилиши, ҳар-

флардан арифметика амалларини ечишда фойдаланилиши жуда катта ахамиятга эга эди. Бу б-н формулалар тили бўлган математик восита хосил килинди. Шу воситасиз 17-а.да олий мат.нинг ёрқин тараққиёти, чексиз кичик микдорлар тахлили, физика, механика ва техника фанларидағи қонунларнинг математик ифодаларини бериш масалаларини хаёлга келтириш ҳам мумкин эмас эди. 17-а.да Декартнинг аналитик геометрия тузишда тутган йўли А.да пайдо бўлаётган ман-фий сон тушунчасини геометрик тасвирлаш б-н бирга, манфий сонларнинг фандаги ўрнини мустаҳкамлади. Номаълум сонлар учун x, y, z ҳарфларини ишлатиш Декартдан бошланган бўлиб, ҳозир ҳам шундай қилинади. Аналитик геометрияниң майдонга келиши А.нинг катта ютуғи бўлди. Агар юнонлар А. масалаларини геом. тилида таҳлил қилган бўлсалар, энди, аксинча, геом. масалалари А. формулаларига кўчириладиган бўлиб колди. 17-а. охири — 18-а. бошларида ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёти, техника ва табиий фанларнинг мат. олдига қўйган талаблари муносабати б-н дифференциал ва интеграл ҳисоб вужудга келди ва тарақкий эта бошлади. Бунга А.нинг босиб ўтган тарихий тараққиёти ҳам замин тайёрлаб берган эди. Бу даврда А. б-н математик таҳлил бир-бири б-н жипс муносабатда тараққий киларди. А.га функционал боғланиш масалалари кира бошлади. Таҳлил эса А.нинг бой формулалари тўпламидан фойдалана борди. 18—19-а. ларда А. таҳлилдан фарқ килиб, дискрет ва чекли микдорлар б-н иш кўрарди: бу даврда А. асосан кўпхадлар б-н шуғулланарди. 2-даражали тенгламаларни ечиш муносабати б-н А.да иррационал ва комплекс сонларнинг фанга киритилиши учун эҳтиёж туғилади. Бу сонларнинг киритилиши б-н 18-а.да А. ҳоз. замон ўрта мактабида ўтилаётган А. ҳажмига яқин келган эди. Ҳарфий белгилардан фойдаланиб турли сонлар тизимларининг умумий хоссаларини ҳамда

тенгламалар воситаси б-н ечишнинг умумий методларини урганадиган А. классик алгебра деб юритилади. Классик А.да кв. тенгламани ечиш қад. дунёдан маълум, аммо учинчи ва тўртингчидар жали тенгламаларни ечиш формулаларини эса факат 16-а.да итальян математиклари Кардано, Тарталья ва Фер-рари яратиб берди. Бу формулалар тенглама илдизларини унинг коэф-фициентлари орқали рационал амаллар б-н радикалларда ифода этади. Да-ражаси 4 дан юқори тенгламалар илдизларини ҳам шу йўсинда ифодалаш масаласи кўп олимлар диккатини ўзига жал б килиб келди. Орадан 300 и. ўтгач, 19-а.да Абелъ ҳамда Галуа даражаси 4 дан юқори алгебраик тенгламалар илдизларини коэффициентлари орқали рационал амаллар б-н радикал кўринишида ифода этиш мумкин эмаслигини исбот килдилар (қ. Галуа назарияси). Галуа ҳар бир тенглама б-н унинг илдизларини алмаштириш гурухини беради ва тенгламани текширишни бу гурухни текширишга келтиради. Алгебраик тенгламалар илдизларининг сони ва уларнинг қайси соҳага тегишли бўлиши масалалари ҳам кўп вақтдан бери олимларнинг диккат марказида турган масалаларданadir. Д'Аламбер ва Гаусс комплекс коэффициентли ҳар қандай пдаражали тенглама п та комплекс илдизига эга эканлигини исботладилар (қ. Олий алгебранинг асосий теоремаси). 19-а. бошларида мавхум сонларнинг табиатини ўрганиш туфайли математик амал тушунчasi кенгая бошлади. Инглиз математиклари биринчи бўлиб математик амалнинг мавхум тушунчасига келдилар ва бу тушунчани янги математик обьектларга татбиқ қилиш б-н А. соҳасини кенгайтири-дилар. Бу даврда векторлар, кватернионлар, гаперкомплекс тизимлар, матрицалар алгебраси, ассоциатив бўлмаган алгебралар ва алгебраик геометрия ташкил топди ва ривожланди, янги алгебраик обьектлар, чунончи халқа, майдонлар пайдо будди. Булар 19-а. 1-ярмидағи А.ни жонлантириди. Ўша

вактгача А. методлари ва натижалари А.нинг марказий муаммоси хисобланган алгебраик тенгламаларни ечишдан иборат эди. 1850 й.дан кейин эса ахвол ўзгарди, янги изланишлар борган сари хоз. кунда алгеб-ранинг асосий муаммоси хисобланган мат. амалларни ўрганишдан иборат бўла борди. 19-а. 2-ярмида алгебраик сонлар, инвариантлар ва гурухлар назарияси вужудга келди. 20-а.да алгебра мат.нинг турли соҳаларига, назарий физика, кимё, биол., генетика каби бошқа фанларга ҳам жадал кириб келди, яъни математика ва б. кўпгина соҳаларни алгебралаштириш жараёни рўёбга келди. Айни пайтда А. ва мат.нинг турли соҳалари чегарасида мат. нинг янги йўналишлари, чунончи А. ва функционал анализ ўртасида Банах А.лари; операторлар Алари назарияси, А. б-н топология ўртасида гомологак А. ва ҳ.к. пайдо бўлди. А. фанининг ривожланишига бир канча ўзбек олимлари, чунончи: Т. Саримсоқов, Ш. Аюпов, Ж. Ҳожиев ва б. ўз ҳиссаларини кўшдилар. А. эҳгимоллар назарияси, топологияга оид топологик ярим майдонлар ва умуман тартибланган А.лар назариясини биринчи марта Ўзбекистонда Т. Саримсоқов ўз шогирдлари б-н яратди.

Шавкат Аюпов.

АЛГЕБРАИК ГЕОМЕТРИЯ - мат. нинг алгебраик чизик, алгебраик сирт ва, умуман, алгебраик кўп хилликларни ўрганадиган қисми. А.г. да исботланадиган кўпгина теоремалар соф геометрик теоремалар, яъни улар фазовий координатлар б-н боғланмаган, лекин, одатда, алгебраик методлар б-н исботланади. А.нинг кучли трансцендент усууларидан бири алгебраик сиртлар бўйича олинган каррали интегралларни ўрганишdir. А.г. татбиклари сифатида 3 ва 4 тартибли алгебраик чизик ва сиртларни таснифлашни кўрайлик, 3- тартибли чизиклар таснифлашни Ньютон таклиф қилган. Текисликдаги эгри чизикларнинг А.г.си жуда яхши ўрганилган. Проектив нуктаи назардан барча айнимаган 2-тартибли

чизиклар (конус кесмалар) бир хил тузилган: бу чизикларнинг бири иккинчисига бир қийматли проектив алмаштириш ёрдамида ўзаро акс эттирилиши мумкин. 1,2- типдаги чизиклар рационал ифодалар ёрдамида параметрик кўринишда берилиши мумкин, 3- тип чизик эса бундай хусусиятга эга эмас. Бир чизик ҳар бир нуктасининг координатлари орқали рационал ифодаланиши мумкин; аксинча бўлса, у ҳолда бу иккиси алгебраик чизикбирионал эквивалент дейилади. Текис алгебраик чизиклар бирационал эквивалентлик аниклигигача тўла таснифланган.

Жавод Ҳожиев.

АЛГЕБРАИК ИФОДА - алгебраик амаллар (қўшиш, айриш, кўпайтириш, бўлиш, бутун мусбат даражага кўтариш ва бутун кўрсаткичли илдиз чиқариш) ишоралари б-н бириктирилиб, ҳарф ва сонлардан тузилган ифода. А.и.да сонлар ва ҳарфларнинг илдиз ишоралари (радикаллар) қатнашмаса, бундай ифода рационал А.и. агар радикаллар қатнашса, иррационал А.и.дейилади. Агар рационал А.и.да ҳарфли ифодага бўлиш амали қатнашмаса, бундай А.и. бутун, агар қатнашса, касрли А.и.дейилади.

АЛГЕБРАИК СОНЛАР - коэффициентлари бутун сонлардан иборат бўлган кўпхадларнинг илдизлари. А.с. бўлмаган сонлар трансцендент сонлар дейилади.

АЛГЕБРАИК ТЕНГЛАМА - чап томони номаълумлардан тузилган кўпхаддан иборат бўлган тенглама. Номаълум x нинг тенгламани каноатлантирадиган, айниятга айлантирадиган қийматлари тенгламанинг илдизлари ёки ечимлари дейилади. Алгебранинг асосий масалаларидан бири А.т.нинг илдизларини топишдан иборатдир. 1, 2, 3 ва 4даражали А.т. илдизларини топиш формулалари маълум, даражаси 5 ва ундан ортиқ бўлган тенгламалар учун бундай формулалар умумий ҳолда мавжуд эмас. Аммо коэффициентлари комплекс сонлар бўлган ихтиёрий тенглама комплекс ечимга эга (қ. Алгебра-

нинг асосий теоремаси).

АЛГЕБРАНИНГ АСОСИЙ ТЕОРЕМАСИ — комплекс сонлар майдонида берилган ихтиёрий даражали кўпҳад камидан битта илдизга эгалигини тасдиқлайдиган теорема. Бу теоремадан даражали кўпҳад, каррали илдизларнинг карвалилиги хисобга олинганда роппа-роса п та илдизга эга бўлиши келиб чиқади. 17—18- а.ларда алгебранинг асосий мазмуни тенгламалар ечишдан иборат бўлганилиги учун юқриидаги теорема А.а.т. дейилади. А.а.т.ни биринчи марта Гаусс узил-кесил исбот қилган.

АЛГОЛ (инг. — Algorithmic language — алгоритмик тил) — бир қанча программалаш (дастурлар тузиш) тилларининг қисқартирилган номи; ЭҲМда илмий-техник масалаларни хал қилиш учун программа (дастур) тузишида қўлланилади. А.инсон тили б-н машина тили ўртасида воситачиdir. 1958—60 й.ларда ишлаб чиқилган (A-58, A-60), 1964—68 й.ларда такомиллаштирилган (A-68). Асосий белгилари — ўнли рақамлар, лотинча кичик ва бош ҳарфлар, тиниш белгилари, арифметик ва мантикий амаллар белгилари, бошқа маҳсус белгилар, инглиз сўзлари. А.ни машина тилига ўтказиш учун маҳсус транслятор тузилади.

АЛ ГОЛЬ — Персей юлдзу (р); кўшалоқ юлдуз; энг равшан пайтида 2-катталикда бўлади. Хусусияти: 2 сутка 20 соат 49 мин. давомида бош юлдуз иккинчи юлдуз б-н тўсилиб, равшанлиги 2,2 дан 3,5 юлдуз катталиги орасида ўзгариб туради. Қуёшдан узоклиги — 36 парсек.

АЛГОНКИНЛАР - Шим. Америкадаги индейс халқлари гурухи (ожибве, могоикан, делавар, кри, монтанье, наскап, чайен ва б.). 260 минг киши. Булардан 100 минг киши Канадада ва 160 минг киши АҚШда (1992) маҳсус ажратилган жойларда яшайдилар, алгонкин тилида гаплашадилар. А. монголоид ирқига мансуб. А.нинг кўп қисми мустамлакачилар томонидан қириб ташланган. Канадада яшовчи А., асосан, мўйнали ҳайвонларни овлайдилар. АҚШда яшов-

чилари дехкончилик б-н шуғулланади. Диндорлари католиклар.

АЛГОРИТМ, алгорифм — маълум бир турга оид масалаларни ечишда ишлатиладиган амалларнинг муайян тартибда бажарилиши ҳақидаги аниқ қоида (дастур). Кибернетика ва мат.нинг асосий тушунчаларидан бири. Ўрта асрларда саноқнинг ўнли тизими бўйича тўрт арифметик амал бажариладиган қоидани А. деб аташган. «Бу қоидаларни мат.га 9-ада ал-Хоразмий киритган. Европада бундай қоидалар унинг тугилган юритига нисбатан лотинчалаштирилган (Algorithmus ёки Algorithmus шаклида «алгоризм» дейилган), кейинчалик «алгоритм»га айланган» (акад. А. Н. Колмогоров). Фанда «Евклид алгоритми», «Фиёсиддин Коший алгоритми», «Лаурье алгоритми», «Марков алгоритми» деб аталувчи А.лар маълум. А. тушунчаси тобора кенгайиб бориб, кибернетиканинг назарий ва мантикий асоси хисобланган А.лар назарияси пайдо бўлди. ЎзР да бир неча и.т. муассасалари ва хисоблаш марказларида А.дан фойдаланиш соҳасида самарали ишлар олиб борилмоқда. Мас, Ўзбекистон ФА «Кибернетика» илмий и.ч. бирлашмасида, Ўзбекистондаги барча ун-тларда, Тошкент давлат техника унтида, ЎзР Макроиқисод ва статистика вазирилиги қошидаги Хисоблаш маркази ва б. муассасаларда олиб борилаётган ишлар бунга мисол бўла олади.

АЛГОРИТМИК ТИЛ - бирор масала ечимини алгоритм кўринишида ёзишга имкон берадиган дастур тузиш тили. А.т.ни қўллаш синтаксис (асосий мисоллардан курилма тузиши қоидалари тизими) ва семантика (уларни бир хил шарҳлаш қоидалари тизими) б-н белгиланади. Алифбонинг баъзи ҳарфлари ёки бирор бошқа тимсоллар А.т.нинг тимсоллари бўлиши мумкин. Сўзлар, гаплар, жадваллар ва б. ифодалар А.т. курилмалари хисобланади. Шахмат ўйини тиббий ташхис қўиши, фикрлаш жараёнларини моделлашда А.т.нинг алоҳида гурухи — ИПЛ, ЛИСП, СЛИП

ва б. күлланилади.

АЛ ГУ, Олгу (7-1264) - Чигатой улу-си хони (1260—64). Машхур мүгүл мер-гани Байдарнинг ўғли, Чигатойхоннинг набираси. Қоон Мунке вафоти (1259)дан сўнг олий ҳокимият таҳтига айни вактда унинг икки укаси — Хитойда Хубилай ва Мўғулистанда Ориқбуқо даъвогар-лик килди. Натижада таҳт учун ўзаро кураш бошланиб, Хубилай Хитойдан Мўғулистанга ғалла юбормай қўиди. Шунда Ориқбуқо А.га очарчилик бошланган Мўғулистанни Туркистон ғалласи б-н таъминлашни топширди. Лекин А. Кошғарга келгач, Чигатой хонадонига мансуб шаҳзодалар ва уларнинг тараф-дорларини ўз атрофига тўплаб, жияни Никпайўғилни 5 минг кишилик қўшин б-н биргаликда Мовароуннахри босиб олиш ва у ердан Беркахон ноиблари-ни кувиб чиқариш учун жўнатди. Шу тариқа Мовароуннахр эгалланиб (1261), А. ўзини мустақил хон деб эълон қилди. Кейин у Хубилай, Ориқбуқо, Беркахон ва Ўқтойхоннинг набираси Хайдуга қарши муваффақиятли урушлар олиб бориб, ҳатто хеч қачон Чигатой улуси тарки-бига кирмаган Хоразм ва Афғонистонда ҳам ўз ҳукмини ўрнатди (1262—64). А. даврида олиб борилган урушлар оқибатида Мовароуннахнинг кўплаб шаҳар ва қишлоқлари, боғ-роғ ва экинзорлари вай-рон бўлди, минглаб тинч аҳоли кирилди, ҳалқ зиммасига оғир мажбурият ва соликлар юкланди.

АЛДАН — РФ таркибидағи Саха (Якутия) Республикасидаги дарё. Лена-нинг энг жирик ўнг irmoғи. Становой тиз-масининг шим. ён бағридан бошланади. Юқори оқимида Алдан ясситоғлигини кесиб ўтиб, Якутскдан 160 км қуйида Лена дарёсига қуйилади. Уз. 2273 км. Ҳавзасининг майд. 729 минг км². Дарёда ёғоч оқизилади. Қуйилиш еридан 1753 км масофада кема қатнайди. Кор ва ём-гиридан сув олади. Қуйилиш ерида ўртacha йиллик сув сарфи 5110 м³/сек. А. қуйи қисмида оқт. охирида музлаб, май ойида муздан бўшайди. А.да балиқ овланди.

АЛДАН ТОҒЛИГИ — Шарқий Сибирдаги тоғлик, Саха (Якутия)нинг жан.да. Становой тизмасидан шим.роқда, Олёкма ва Учур дарёлари оралиғида, ўртacha бал. 800—1000 м бўлган яssi қирлар кўп, уларнинг орасидан бал. 1400—2000 м келадиган айрим-айрим тоғ тизмалари (максимал бал. 2306 м) кутарилиб туради. Асосан архей ва про-терозой гнейслари ва кристалли сланецлардан тузилган. 1100—1300 м ба-ландликкача қарагайтилоғоч ўрмонлари ва тоғ тилоғоч тайгаси, ундан юқорида кедр чакалаклари учрайди. Ялангоч тоғ тепалари тошлоқ тундра. Темир рудаси, тошқўмир, слюда, олтин конлари бор.

АЛДАР КЎСА — туркий ҳалқлар эртакларидаги тўқима образ. А. қозок, ўзбек, қирғиз, қорақалпок, бошқирд ва б. ҳалқлар сатирик эртакларида ҳаётий кўламда таърифланади, тарихий шахс эмас. А. К. анъанавий, қад. образ бўлиб, уруғ, қабилачилик даврида юзага келган. Кўса атамаси икки хил маънони: бири — оила, уруғ, қабила бошлигини; ик-кинчиси — даҳанида бир туки йўқ эркак кишини англатади. Алдар — исми, кўса — лақаби. А. К. эртакларда асосан ижобий, баъзан салбий образ сифатида намоён бўлади. У ўта аклли, тадбиркор, айёр ва устомон. А. К. салбий сифатга эга об-разлиги кейинги давр ҳалқ оғзаки ижоди намуналарига хос.

АЛДАРАЗСОЙ — Самарқанд ви-лоятининг Иштихон туманидаги сой. Кароқчитоғнинг жан.-ғарбидаги адир-лардан бошланиб, жан.га томон оқади. Ёмғир ва булоклардан сув олади. Уз. 16,5 км. А.дан, асосан, Алдараз қишлоғи сув ичади.

АЛЕАТИКО, Алеатико перо, Ува лиатика — винобоп узум нави. 1830 й.да Италиядан Кримга, 19- а. нинг 2-ярмида Ўзбекистонга келтирилган. Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Тупи ўртacha ўсади. Барги бир оз чўзиқ, арра тишли, туксиз. Гули икки жинсли. Узум боши конус-симон цилиндр шаклида, ўртacha катта-лиқда (бўйи 15—18 см, эни 10—13 см),

огирилиги 140—150 г, шингиллари ўртача тигиз. Ғужуми думалок, қизғиш-күк. Эти мускат ҳидли, ширадор; Ҳосили фаол ҳарорат 2800°—3200° бўлганда 140—160 кунда пишиб етилади (сент. ўрталарида), таркибидаги қанд 25—26% га етади. Ҳосилдорлиги 90—100 ц/га. Токи сув-сизликка чидамсиз. А. ўтлоқи ва соз тупрокларда яхши ўсади. Рага б-н зарарланади, кул касаллигига чидами ўртача.

АЛЕАТОРИКА (лот. alea — тасодифийлик) — 20-а. иккинчи ярмида Европа композиторлик ижодида додекафониянинг қатъий конун-қоидаларига қарши юзага келган оқим. Унинг замирида тасодифийлик (мас, муайян ноталарни ишлатиш бўйича «куръя»га таяниш, соққачалар ташлаш ва б.)дан ижодий фойдаланиш ётади. А. асарларида ком-позиторлар баъзан ижрочиларнинг маҳорат имкониятларига ҳам унумли таянишади. Шу боис ҳоз. кунгача механик (қатъий) А., бадиҳавий А. ва назоратли А. турлари одат тусига кирган. Буларнинг биринчи ва иккинчиси П. Булез (Франция) ва К. Штокхаузен (Германия) то-монидан 1950-й.ларнинг 2-ярмида, учинчиси эса 60-й.лар бошида В. Лютославский (Польша)ларнинг изланишлари натижасида жорий этилган.

Ўзбекистон композиторлари (Н. Зокиров, Т. Қурбонов, Ф. Янов-Яновский ва б.) ижодида ҳам А. аломатлари учрайди.

АЛЕБАСТР (юн. alabastros) — 1) курилиш гипсининг эски номи. Оқ гипени куйдириб олинади. Ҳайкалтарошлиқ, тиббиёт ва курилишда ишлатилади. Ўзбекистонда А. олинадиган гипс Фаргона, Кувасой, Шўрсув, Қамишибоши, Сўх ва б. жойлардан қазиб олинади; 2) минерал; гипснинг бир тури.

АЛЕВРИТ (юн. aleuron — ун) — бўшак (зичлашмаган), чакик (парчаланган) чўқинди жинс. А. ўз заррачаларининг ҳажмига кўра, кумдан майинроқ, гиддан дағалроқ бўлади. А.даги заррачаларнинг диаметри кўпинча 0,01 мм дан 0,1 мм гача. Шундай заррачалардан ҳосил бўлган тоғ жинсларининг структу-

раси А. структураси деб, заррачалари эса А. фракцияси деб аталади. А.га чант, лёсс ва лёссимон жинслар киради.

АЛЕВРОЛИТ (юн. aleuron — ун ва litos — тош) — қаттиқ чакик жинс. Асосан ўлчами 0,01—0,1 мм гача бўлган доналардан тузилган (алеврит). Цементлашган, зичлашган ва бир қадар диагенетик ўзгаришга учраган.

АЛЕЗИЯ — қад. галлар шахаркальяси (хоз. Дијон яқинида, Франция). Мил. ав. 52 й.да галлар қўзғолони пайтида Ю. Цезарь қамал қилган. Галлар Верцингеториг раҳбарлигига А.ни мардона химоя қилганлар, аммо римликларнинг харбий кучи, техникасининг устунлиги туфайли, шунингдек озиқ-овқат етишмовчилиги натижасида таслим бўлганлар. Шу б-н Галлияни забт этиш яқунланган. Археологик қазишмалар (1860 й.дан) натижасида Цезарь бунёд этган қамал иншоотлари ва хандақлар очилган. Жанг майдонидан Рим ва галлар қурол-яроғлари, тангалар (мил. ав. 52 й.) топилган. Шаҳар Рим даврида ҳам мавжуд бўлган: Рим театри, ибодатхона ва б. очилган. Ўрта асрларда шаҳар хувиллаб, бўшаб қолган. Ҳозир А. ўрнида Ализ ш. харобаси ва Ализ-Сент-Рен қишлоғи жойлашган.

АЛЕЙКЕМИЯ (юн. α — инкор кўшимчаси, leukos — оқ, haíma — қон) — қон системаси касалликлари халқаро таснифи бўйича — оқ қон касаллиги шакли.

АЛЕЙКСАНДРЕ (Aleixandre) Висенте - (1898.26.4, Севилья - 1984) - испан шоири, Испания қироллик академиаси акад. Асарларини 1928 й.дан эълон қила бошлаган. Илк шеърий тўпламларига кирган асарларида сюрреализм ғояси кучли. Испан халқининг миллий — инқилобий уруши даври (1936 — 39)да фашизмга қарши рухда шеърлар ёзди. «Жаннат кўланкаси» (1944), «Сўнгги туғилиш» (1953), «Қалб тарихи» (1954), «Ботиний диалог» (1974) тўпламлари инсонпарварликни тараннум этувчи фалсафий лирикадан иборат. «Учрашувлар»

(1954) номли хотиралар китобида ўзига замондош ёзувчилар портретини берган. Нобель мукофоти лауреати (1977).

АЛЕЙРОДИДЛАР — қ. Оққанотлар.

А Л Е Й Р О Д И Д С И М О Н Л А Р (Aleyrodinea) — тенгқанотлилар туркумiga мансуб ҳашаротлар кенжa туркуми, қ. Оққанотлилар.

АЛЕЙРОН ДОНАЧАЛАРИ, протеин доначалари (юн. aleuron — ун-урвок) — эндоспермдаги оқсил мoddаларнинг кристалланган қаттик, думалоқ доначалари. Улар баъзи мойли ўсимликлар (мас, канакунжут) уругида йирикроқ, буғдой, арпа ва б. уругида эса майдароқ бўлади. Уругдан униб чиқадиган майса А.д. хисобидан озиқланади.

АЛЕКСАНДЕР Сэмюэл (1859.6.1, Сидней — 1938.13.9, Манчестер) — инглиз файласуфи, неореализм вакили, эмержент эволюцияси назарияси асосчиларидан бири. Унинг таълимоти Спиноза, Юм ва Спенсертт фалсафий қарашларига ўхшаб кетади. А. натуралистик метафизика доирасидаги монистик актуализм вакили ҳисобланади. Идеализмда мутлақлик тушунчаси қандай ўрин эгалласа макон-замон муносабатлари тушунчаси унинг учун шунчалик мухимдир, лекин макон-замон муносабатлари асосида материя ётади, жами мавжудот материядан шаклланади.

АЛЕКСАНДР, Искандар Макдуний (Шарқ мамлакатларида Искандар, Искандар Зулкарнайн номи б-н машхур) (мил. ав. 356, Пелла — 323.13.6, Бобил) — македониялик саркарда ва давлат арбоби. Македония подшоси Филипп II ва унинг рафикаси Олимпиаданинг ўғли. Аристотелдан таълим олган, ҳарбий ишни отасидан ўрганган. 336 й. Филипп II фитначилар томонидан ўлдирилгач, Македония таҳтига ўтирган. 334 й. А. Эронга юриш бошлайди; бу босқинчилик уруши отаси Филипп II давридаёқ бошланган бўлиб, унинг ўлими туфайли тўхтаб колганди.

А. қўшинида саркардалардан Антипатр, Парменион, Птолемей Лаг ва б., шунингдек 30 мингта яқин пиёда жангчи,

5 минг отлик, енгил куролланган ёрдамчи отрядлар ва 160 кема бўлган. А. Граник (334 й.), Исс (333 й.) ва Гавгамела (331 й.) жангларида Доро III қўшинларини енгган. А. Эроннинг марказий шаҳарлари — Бобил, Суза, Персеполь, Экбатана ҳамда Мисрни эгаллаган. А. 329 й. Бақтрияни эгаллагач, сатрап Бесс, Оке (Укуз, Амударё) дан кечиб ўтиб, Навтака (Қашқадарё воҳаси) га чекинган. Аммо Бесс тезда кўлга олиниб, қатл этилган. Сўнг, А. Самарқанд (Мароканда) ни эгаллаб, Сирдарё томон йўл оладида, у ерда шаҳар барпо этиб, уни Александрия Эсхата (Чекка Искандария) деб атайди. Умуман А.нинг Ўрта Осиёга нисбатан босқинчилик сиёсати қаттиқ қаршиликка учраган.

Усерушонадаги еттига шаҳар-қалъя А.га қаттиқ қаршилик кўрсатган. Буларнинг ичидаги энг каттаси — Кирополь бўлиб, Кир II уни бошқа шаҳар-қалъаларга нисбатан баланд девор б-н ўраттирганди. Унинг ичидаги маҳаллий аҳолининг кўпчилик қисми, энг жанговар жангчилар тўпланганди. А. шаҳар атрофига хандак қазиттирган, манжаниклар (девортешар машиналар) б-н деворнинг бир неча еридан тешик очиб, у ердан шаҳарга бостириб кирмоқчи бўлган. Бу уриниши натижасиз чиққа, у ҳарбий ҳийла ишлатиб, шаҳар ичидан ўтган қуруқ дарё ўзани орқали ўзининг хос жангчилари б-н шаҳарга кирган. Кирополь мудофаачилари б-н А. жангчилари ўртасида шиддатли жанг бўлган. Унда А. боши ва бўйнига тош тегиб ярадор бўлган, бир қанча лашкарбошилари (Кратер ва б.) камон ўқидан шикастланган. Македон қўшини катта қийинчилик б-н шаҳарни эгаллаган. Шаҳар мудофаачилари (жами 15 минг) дан 8000 га яқини ҳалок бўлган, қолгани ички кўрғонга яширинган, сўнг ташналиқдан қийналиб таслим бўлган. Македон қўшини қолган шаҳарларни ҳам шу тариқа қийинчилик б-н эгаллаган. А. маҳаллий ҳалқнинг жасоратидан шу кадар хавотирга тушганки, Птолемейнинг айтишича, у ўз жангчи-

ларига асир олинган кишиларни бўлиб бериб, то бу мамлакатдан чиқиб кетма-гунларича уларни занжирбанд ҳолда саклашни топширган.

А. Суғдиёнада Спитамен қўзғолон кўтариб, Марокандани қамал қилгани (қ. Спитамен, Спитамен қўзғолони) ва Танаис ортидан саклар подшосининг укаси Картализис бошчилигидаги катта қўшин унга ёрдамга етиб келгани хақида хабардор бўлгач, қўзғолончиларга қарши 2000 кишилик қўшин жўнатиб, ўзи саклар томон қўшин тортган (қ. Танаис дарёси бўйидаги жанг). Мазкур қўшин тор-мор келтирилгач, А. шахсан ўзи катта куч б-н Спитаменни дашт чегарасигача таъқиб килиб бориб, ортга қайтища 120 мингдан ортиқ тинч ахолини қириб ташлайди, кўплаб қишлоқ ва қалъаларни вайрон қилади, экинзор, боф-роғларни пайхон этади.

А. мил. ав. 329—328 й.лар қишини Зариаспа (Балх, Бактра)да ўтказади. Баҳорда унинг хузурига хорасмийлар подшоси Фарасман 1500 жангчиси б-н келиб ўзаро иттифоқ тузиши таклиф этади. А. 328—327 й. бошида Суғдиёнадаги тоғлар устида жойлашган қалъалардаги қўзғолончиларни бўйсундиришга жуда кўп куч сарфлайди, уларни мағлуб қилгач, Оксияртнинг кизи Роҳшанак (Роксана) га уйланади (қ. Сўғд қояси, Хориен қальяси ва б.). Мил. ав. 327 й. ёзида А. сўғдлик Оропийни Сўғдиёна хокими этиб тайинлаб, ўзи Ҳиндистонга юриш қилади-да, Гидасп дарёси (Ҳинд д. ирмоғи) соҳилида катта қийинчилик б-н подшо Пор қўшини устидан зафар козонади. Шу тарика А. Панжобни эгаллаб, Ганг дарёси водийсига юришни давом эттироқчи бўлади. Бироқ сафар ва касаллик азобидан ҳолдан тойган қўшиннинг очикдан-очиқ қаршилигига дуч келади. Шу боис А. Гифасис дарёси (Ҳинд д. шарқий ирмоғи) бўйидан ортга қайтишга мажбур бўлади.

А. ўз давлатининг пойтхати қилиб Бобил ш.ни танлаган ва шу ерда янги юришларга тайёргарлик кўриш аносисида

безгак касалига йўликиб, вафот этган.

А. юришлари натижасида вужудга келган улкан салтанат худуди Ҳинд дарёсидан Дунайга қадар чўзилган бўлиб, у қад. дунёнинг энг йирик давлати эди. Лекин мустаҳкам ички алоқалари бўлмаган бу салтанат А. вафот этгач, тезда парчаланиб кетган ва унинг худудида бир қанча эллинистик давлатлар вужудга келган.

А. ҳарбий санъат тарихида йирик саркарда сифатида машҳурдир. Қадим замонлардан (мил. ав. 200 й.) А. хақида кўплаб ривоят, афсона, достон ва миниатюралар яратилган. Улар ўрга аср адабиётига ҳам қириб келган.

Ад.: Ковале в С. И., Александр Македонский, Л., 1937; Тревер К., Александр Македонский в Согде, «Вестник истории», 1947, № 5; Бе рте л ыс Е. Э., Роман об Александре и его главные версии на Востоке, М.—Л., 1948.

Фахриддин Ҳасанов.

АЛЕКСАНДР I (1777.12.12, Петербург - 1825.19.11, Таганрог)— Россия императори (1801—25). Отаси император Павел I саройдаги фитна оқибатида ўлдирилгач (1801), таҳтга ўтиради. А. Вена конгресси ва «Муқаддас иттифоқ» (1815)нинг ташкилотчиларидан бири. У ички сиёсатда мўътадил либерал ислоҳотларни амалга оширган [министрлар ва министрлар кабинети таъсис этган (1802), Петербургда педагогика ин-ти очтирган (1804) ва б.] бўлсада, шу б-н бирга ҳарбий қишлоқлар ташкил этади, дехқон ва солдатлар қўзғолонини шафқатсизлик б-н бостиради. 1810-й. лар ўтрасидан тарихга аракчеевчилик номи б-н қирган ўта реакцион ички сиёсат юрита бошлаган. А. даврида Грузия (1801), Финляндия (1809), Бессарабия (1812), Озарбайжон (1813) ерлари; собиқ Варшава герцоглиги (1815) Россия томонидан босиб олинади.

АЛЕКСАНДР II (1818. 17.4 - 1881. 1. 3, Петербург) — Россия императори (1855—81). Николай II нинг катта ўғли. Россиянинг Крим уруши (1853—56)да енгилиши натижасида 60—70- й.ларда

бир қанча ислоҳотлар ўтказди. Россияда крепостной хукукни бекор қилишга мажбур бўлган (1861); Польша кўзғолони (1863—64)ни шафқатсизлик б-н бостириди. А. даврида Россия империяси анча кенгайди: Узок, Шаркда Амур дарёсининг сўл кирғоғи, Уссурий ўлкаси, Ардаҳн, Каре ва Ботуми ш.лари, шунингдек ғарбда Бессарабиянинг бир қисми Россия томонидан босиб олинди. Туркистон ўлкасининг катта қисми босиб олиниб, Хива ҳонлиги ва Бухоро амирлиги Россиянинг вассалига айланган. 1881 й. марта «Халқ эрки» ташкилотининг аъзоси И. И. Гриневицкий А.га суиқасд қилиб уни ўлдирган.

АЛЕКСАНДР III (1845.26.2-1894.20.10)—Россия императори (1881—94), Александр II нинг 2- ўғли. «Самодержавиени мустаҳкамлаш ҳакидаги манифест»ни эълон қилган (1881). А. даврида 80- й. охири — 90-й. бошларида бир неча ислоҳотлар амалга оширилди (жон солиги бекор қилинди, товоңлар камайтирилди, земство ва шаҳар низомлари қайта кўриб чиқилди). Унинг даврида Россия томонидан Туркистонни босиб олиш (1885) асосан тугалланган. Ҳусусан 1879 ва 1880—81 й.ларда Ахалтака ҳарбий юришлари натижасида Туркманистонни босиб олинган. Туркманларнинг Гўктепа қальясини олишда руслар 45 минг қалъа ҳимоячиси (шундан 5 минг қишида курол бўлган, колгани аёллар, болалар эди) ни ўлдиришган.

АЛЕКСАНДР I КАРАГЕОРГИЕВИЧ (1888. 17. 12 - 1934. 9. 10) - Югославия (1929 й.гача серблар, хорватлар ва словенлар кироллиги) кироли (1921 й.дан). 1929 й. ҳарбий-монархик диктатура ўрнатган. Улуғ серб шовинистик ички сиёсати олиб борган, ташки сиёсатда Франция ташки ишлар вазири Л. Барту б-н биргаликда) хорват миллатчилари — усташлар томонидан ўлдирилган.

АЛЕКСАНДР АРХИПЕЛА-ГИ - Шим. Америка ҳарбий кирғоғи яқинидаги архипелаг. Аляска штати

(АҚШ)нинг бир қисми. 1100 оролдан иборат. Майд. 36,8 минг км². Ахолиси 30 минг қишидан зиёд. Бал. 1432 м гача. Игна баргли ўрмонлар ва альп ўтлоклари б-н қопланган. Балиқ овланади, даррандачилик б-н шуғулланилади, ёғоч тайёрланади. Архипелагда Адмиралти миллий парки бор. А.а. да 1741 й.да В. Беринг ва А. И. Чириков экспедицияси булган. 1867 й.гача Россияя карашли эди.

АЛЕКСАНДР БУРЖИ - Санкт-Петербург ш. (РФ) даги меъморий ёдгорлик. Майдоннинг марказий мужас-самоти. А.б. ампир услубида 1830—34 й.ларда меъмор А. А. Монферран лойиҳаси асосида (1812 й. урушидаги галаба шарафига) ўрнатилган. А.б. тўқ-қизил гранит тошдан ясалган баланд устун (маҳсус курси) устига ўрнатилган. Устида авлиё ҳайкал бор (ҳайкалтарош Б. И. Орловский). Тагкурсига бўртма тасвирлар (ҳайкалтарош П. В. Синцов, И. Леппе, Ж. Б. Скотти) ишланган. Умумий бал. 47,5 м. Оғирлиги тахм. 500 т.

АЛЕКСАНДР НЕВСКИЙ (тахм. 1200—1263) — Новгород князи (1236—51). А.Н.нинг отаси князъ Ярослав Все-володович, онаси — кипчоқ кизи бўлган. 1251 й. А. Н. Ботухон ўрдасига келиб у б-н дўстлашган, сўнгра унинг ўғли Сартак б-н анда тутинган, натижада Ботухоннинг асрарди ўғлига айланган. 1252 й. тажрибали саркарда Неврой нўён бошчилигидаги мўғул кўшинини Русга бошлаб келган. А.Н.нинг акаси Андрей Швецияга кочган ва А.Н. 1252 й.дан Владимирнинг улуғ князи бўлган. 1240 й. 15 июлда швед босқинчиларини Нева соҳилида тор-мор қилгани учун «Невский» лақабини олган (к. Нева жанг) А. Н. князъ ҳокимиятини мустаҳкамлашга интилган.

АЛЕКСАНДРЕТТА — Туркия жан. даги Искандарун ш.нинг юончага номи.

АЛЕКСАНДРИТ — минерал, таркибida хром бўлган хризоберилл турларидан бири. Кимёвий формуласи A12BeO₄, қаттиклиги 8,5. С. оғ. 3,7 га яқин. Та-бий ёруғликда ранги зумрад-яшил, чироқда бинафша ранг-қизил бўлади.

Массаси 2—3 каратдан ортиқ бўлган тўқ рангли шаффоф кристаллари 1-класс кимматбаҳо тош ҳисобланади. Юқори т-рада пегматит ертомирларда хосил бўлади. Табиятда кўпинча берилл, фенакит, рутил, флюорит, апатит ва б. минераллар б-н бирга учрайди. Сунъий йўл б-н олинган оч яшил корунд синтетик А. деб аталади.

АЛЕКСАНДРИЯ - Миср Араб Республикасининг шим. қисмидаги шаҳар, қ. Искандария.

АЛЕКСАНДРИЯ — Украинанинг Кировоград вилоятидаги шаҳар. Ингулец дарёси бўйида. Т. и. станцияси. Аҳолиси 103 минг киши (1989). Кўнғир кумир қазиб олинади ва брикетланади. Кўтарма транспорт асбоб-ускуналари з-ди, электромеханика, автомобиль тузатиш з-ллари, енгил ва озик-овкат саноати корхоналари бор. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Днепропетровск Кончилик ин-тининг бўлими, ўтара маҳсус ўқув юрти мавжуд. А.га 18-а. ўрталарида асос солинган.

АЛЕКСАНДРИЯ (ИСКАНДАРИЯ) КУТУБХОНАСИ — эллинизм даврида бунёдга келган машхур кутубхоналардан бири. А. к.га мил. ав. 3-а.да Птолемейлар сулоласи даврида яшаган атоқли олим ва адиллар (Зенодот, Аристарх Самосский, Каллимах ва б.) асос солган. Бу ерда юон фани ва адабиётига доир кўплаб кўлёзма асарлари тўплланган. Бундан ташқари, Шарқ тилларидаги китоблар ҳам бўлган. Кутубхона қошида китоб кўчирувчилар гуруҳи ишлаган, кутубхона каталоги тузилиб, у вакт-вакти б-н тўлдириб турилган. Кутубхонада 700 минг жилдга яқин китоб сакланган. А.(И.)к. уч аср давомида ривожланиб борди. Мил. ав. 48—47 й.лар Александрия уруши даврида кутубхона асосий тўпламининг бир қисми ёнгинда куйиб кетди. Мисрни Рим империяси босиб олгач, А.(И.) к. ўз мавқенини йўқота борди, қолган қисми 7—8-а.ларда тамомила тутатилди.

АЛЕКСАНДРИЯ (ИСКАНДАРИЯ) МУСЕЙОНИ (юн. мусейон — музалар

ибодатхонаси) — Александрия ш.даги қад. илмий, адабий ва олий таълим мусассаси. Мил. ав. 3-а.да подшо Птолемей I асос солган. Уни олий даражадаги коҳин бошқарган. Птолемейлар мусейонга барча эллинистик мамлакатлардан олим ва ёзувчилар (мас, Эвклид, Эратосфен, Каллимах ва б.)ни таклиф қилган. Мусейон қошида кутубхона бўлган (к. Александрия (Искандария) кутубхонаси). Кутубхонага подшо томонидан тайинлаган олим мудирлик флан. Мил. ав. 48 й. Александрия уруши вактида мусейоннинг бир қисми ёниб кетган. Рим империяси даврида мусейон аста-секин ўз мавқенини йўқота бошлаган. 273 й. эса император Аврелиан кўшинлари Александрияни босиб олиш чоғида мусейон ва кутубхонани вайрон қилиб, ўт кўйиб юборганлар.

АЛЕКСАНДРИЯ МУСКАТИ - хураки, уртапишар майизбоп ва вино-боп узум нави. Ватани Арабистон я. о. Ўзбекистонда р-нлаштирилган. Кримда ва Грузияда кенг тарқалган. Тупи кучли ўсади, барги ўртача, беш бўлакли, чети арра тишли. Гули икки жинсли. Узум боши ўртача (буйи 22 см, эни 12 см), цилиндрисимон, огирилиги 280 г гача. Фужуми уртача, думалоқ ёки бир оз чўзиқ, сарғиш-яшил, хушбўй, таркибида 24—26% канд бор. Фаол ҳарорат йигиндиси 2800°—2900° бўлганда 140—150 кунда (сент. охирларида) пишади. Ҳосилдорлиги 150—180 ц/га. Догли антракнозта, совукка чидамсиз. Тошкент, Хоразм вилоятлари ва Коракалпогистонда ўстирилади.

АЛЕКСАНДРИЯ УРУШИ (мил. ав. 48—47) — Юлий Цезарь кўмондонлиги остидаги Рим легионларинининг Миср давлати б-н уруши. Жанг ҳаракатлари асосан Александрия ш. атрофида содир бўлган. Помпеи кетидан Мисрга келган Цезарь Клеопатра ва унинг укаси Птолемей Дионис ўргасидаги сулолавий курашга аралашиб, Клеопатрага ёрдам берган. Нил бўйидаги жангла (48 й.) римликлар ғалаба қозонгандар. Клеопатра

Миср тахтини эгаллаган. А.у. Мисрни Римга тобе этиш учун курашда мухим боскич бўлган.

АЛЕКСАНДРИЯ ЭСХАТА, Чекка Искандария — Александрия юришлари даврида истило килинган мамлакатларда курдирган 70 дан ортиқ шаҳардан бири. Ҳоз. Xўжанд ш. ўрнида бўлган. Арриан ва Квинт Курций Руфнинг ёзишича, Александр Марокандани забт этгач, Танаис (Сирдарё) бўйига келиб, кўшинига дам беради. Шунда у қўшин жойлашган ер атрофини девор (уз. 60 стадий, 1 стадий — 176,6 м) б-н ўраб бир шахар куришни амр килади. Чунки бу шахар унинг скиф (сак)ларга қарши урушла-рида мудофаа учун зарур эди. Шахар шу қадар тез бунёд этиладики, ҳатто 17 (ёки 20) кун деганда мудофаа иншоотлари ва турар жойлар хам куриб битказилиди. Александр бу шахарни ҳам ўз номи б-н аташни буюриб, унга эллин асирлари ва урушга яроксиз бўлиб қолган македон аскарларини жойлаштиради. Сўнг ўз одатига биноан тангриларга курбонликлар килиб, катта тантана ўюштиради.

АЛЕКСАНДРОВ Анатолий Петрович (1903, Киев — 1994, Москва) — рус физик олими. Акад. (1953). Атом фани ва техникаси соҳасида Россиядаги и.т.лар раҳбари. Ядро энергетикаси асосчила-ри ва ташкилотчиларидан бири. И. В. Курчатов номидаги Атом энергияси инти директори (1960 й.дан). 1975— 86 й.ларда собиқ Иттифоқ ФА президенти. Ўзбекистон ФА фахрий акад. (1978). Илмий ишлари дизелектриклар, полимерларнинг электр ва механик хоссаларини тадқиқ қилишга оид. Қаттиқ жисмлар мустаҳкамлигининг статистик назариясини яратган. Кемаларни миналардан химоя қилиш усулини ишлаб чиқкан ва бу усул 2-жаҳон урушида қўлланилган, полимерланган стиролни кашф этган, по-листирол конденсаторни ясаган.

АЛЕКСАНДРОВ Павел Сергеевич (1896.25.4, Ногинск- 1982.17.12, Москва) — рус математиги. Акад. (1953). Топологиядан илмий мактаб асосчиси. 1921

й.дан Москва унтида ишлаган. Москва Мат. жамияти президенти (1932—64), 1964 й.дан шу жамият фахрий президенти. Асосий илмий ишлари топологияга ва ҳақиқий ўзгарувчининг функциялари назариясига бағишиланган. Бикомпакт фазолар назариясини яратган, қатор «икки-ламчилик қонунлари»ни исбот қилган ва х.к. Умумий топологиянинг бир қанча ту-шунча ва теоремалари А. номи б-н юри-тилади. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1947).

АЛЕКСАНДРОВА Вера Дмитриевна (1921.26.7, Галич ш.) — актриса. Ўзбекистон халқ, артисти (1981). 1951 й.дан Горький номидаги рус драма театрида актриса. Энг яхши роллари: Мильфорд хоним («Макр ва муҳаббат»), Анита Эдгар («Балиқчининг ўғли»), Гавҳаршодбегим («Мирзо Улугбек»), Фармонбиби («Келинлар кўзголони»), Надежда Чебоксарова («Кутурган пуллар») ва б.

АЛЕКСАНДРОПОЛЬ ҚЎРҒОНИ - скифларнинг «подшо» қўрғонларидан бири (мил. ав. 3-а.). Украинанинг Днепропетровск вилоятининг Никополь ш. яқинида. А. Терещенко (1852—54) ва А. Е. Люценко (1855—56) томонидан текширилган. Аслзодаларнинг икки камеракатомбалардаги қабрлари кадим замонлардаёқ талон-тарож қилинган. Сакланиб қолган ашёлар: тепаликдан жанг араваси қолдиги, марказий камера яқинидан от кабри, қандайдир инсон (эҳтимол хизматкор) скелети ва ўша камеранинг йўлагидан 14 от скелети топилган. Отлар ёнидан скиф ва скиф-юнон санъати намуналари — олтин, ку-муш безакли юганлар ва эгар топилган.

АЛЕКСЕЕВ Валерий Павлович (1929— 1991) — антрополог ва тарихчи, акад. (1987). Асарлари тарихий антропо-логия ва инсоният иркларининг геогр. сига оид. А. Ўрта Осиё ҳалқлари, хусусан ўзбек ҳалқининг тош ва жез давридаги палеоантропологияси, этногенезига оид кўплаб тадқиқотлар олиб борган.

АЛЕКСЕЙ 1 КОМНИН (тахм. 1048-1118.15.8) — Византия императори (1081

й.дан). Комнинлар сулоласи асосчиси. Кишлөк аристократларидан, йирик саркарда. Комнинлар хонадони ва у б-н қариндош ҳарбий аристократияга таяниб императорлик таҳтини эгаллаган. Кўплаб исёнларни бостирган, черковни император ҳокимиятига бўйсундиришга интилган. Норманилар, бижанаклар ва салжуқийлар хужумини қайтарган (1090—91). Саличиларнинг муваффакиятларидан фойдаланиб империянинг Кичик Осиёдаги ерларини кенгайтирган.

АЛЕКСЕЙ МИХАЙЛОВИЧ

(1629.19.3-1676.29.1) — Русь подшоси (1645—76), Романовлар сулоласининг иккинчи вакили, подшо Михайл Фёдорович Романовнинг ўғли. Ал. М. даврида Украина Россияга қайта кўшилди, рус черковида ажralиш содир бўлган. Ал. М. даврида руслар Туркистонни босиб олишга тайёргарлик кўриш максадида айғокчилар юбора бошлаган. Хусусан Б. А. ва С. И. Пазухинлар бошчилигидаги «элчилар» 1669—72 й.ларда Бухоро, Балх ва Урганчга келган. Улар Хива ва Бухоро хонлигининг ички ва ташки сиёсати ҳақида жуда куп маълумотларни олиб кетганлар.

АЛЕКСИЯ (юн. α — инкор кўшимиаси ва лот. lego — ўқийман) — ўқий олмаслик; бош мия қобиги олий фаолиятининг бузилиши аломатларидан бири. Бош мия пўстлоғининг қайси қисми шикастланганига қараб А. турлича бўлади. Mac, бош мия чап ярим шари чакка қисмининг тепа пуштадаги пўстлоғи зарарланса, бемор ўзига нотаниш бўлган сўзларни ўқий олмайди; чап ярим шар ҳаракат майдонининг пастки қисми зарарланса, бемор ҳарфларни таний олсада, уларни бир-бирига кўшиб ўқий олмайди; бош миянинг энса қисмida ўзгариш юз берган бўлса, кўриш маркази заифлашиши ва ҳарфларни тўғри ўзлаштира олмаслик оқибатида бемор ҳарфларни алмаштириб юборади. Бундай ҳол литерал А., сўзларни чалкаш танлаш верб ал А. деб аталади.

АЛЕМАННЛАР (лот. Alamanni) —

Дунай ва Рейн дарёлари юкори оқимида, Рим империяси мулкларига қарама-қарши кирғоқларда яшаган германларнинг 3-а. охиридан маълум бўлган римча номи. Римликлар Жан. Германиядан Галлияга бостириб кирган куролли тўдаларни А. деб атаган. Бироқ, А. римликлардан фарқли равишда ўзларини «шваблар» дейишган. 4-а.дан алеманн ёлланма ҳарбийлари Рим империясида юкори мавкега эга бўла бошлаган.

Mac, 306 й. Константин I Рим таҳтини эгаллашда А.дан Крокус ёрдамига таянган. Император Константин II ўз рақиби Магненция императорига карши курашда А. кўшинидан фойдаланган, бироқ 357 й. Юлиан Муртад уларни Аргенторат (Страсбург) оstonасида тор-мор келтирган. Сўнгги ўрта асрларда ўрта лотин тилидаги «Alamannia», француз ва испан тилиларидаги «Alltmagne» ҳамда «Alemania» атамалари «Германия» атамаси б-н ўрин алмашган.

АЛЕУТ НОВИ — Тинч океаннинг шим. қисмидаги чуқур сув ости ботифи. Алеут оролларининг жан. сув ости ён бағри ва Аляска я.о. бўйлаб жойлашган. Уз. 4000 км дан ортиқ, эни 64 км, чук. 7855 м. гача. Тубида қизил гил бор.

АЛЕУТ ОРОЛЛАРИ - Тинч океан шим.да, Аляска я.о.дан жан.га томон 1740 км га ей шаклида чўзилган архипелаг. Алеут ботифидан кутарилиб турган сув ости тоғларининг тепалари. Кўпдан-кўп орол ва қоялардан иборат. Беринг денгизини жан. томондан ўраб туради. Майд. 37,8 минг км². Аҳолиси 7,5 минг киши. Кўп ороллар вулкан тоғларидан иборат. Унимак о.даги энг баланд Шишалдин вулкани 2860 м. А.о.да 25 та сўнмаган вулкан бор. Тез-тез зилзила булиб туради. Иқлими субарктика океан иклими, қиши илиқ, нам, кучли шамоллар эсиб туради. Кор қалин ёғади. Тоғ чўққиларини доим қор қоп-лаб ётади. Энг совуқ ой — фев.нинг ўртача т-раси — 1,4°, баъзан — 10, 15° гача совуқ бўлади. Авг.ники 11,9°. Йилига 1500 мм ёғин ёғади. Ўсимликлари асосан ўт

ва буталар; тупроқлари ўтлоқ, тундра тупроқларидир. Маъмурий жиҳатдан АҚШнинг Аляска штатига карашли. А.о.да АҚШ ҳарбий базалар курган. Энг йирик аҳоли пункти — Адак. Аҳолиси балиқ, денгиз ҳайвонларини овлаш б-н шугулланади. А.о. 18-а. ўргаларида Россия империясига кўшиб олинган. 1867 й. подшо хукумати А.о.ни Аляска б-н бирга АҚШга сотиб юборган.

АЛЕУТЛАР (ўзларини унангандеб атайдилар) — ҳалқ, Алеут олари ва Аляска я.о. (АҚШ), шунингдек Командор олари (Россия Федерацияси)нинг туб аҳолиси. Умумий сони 3 минг киши (1990), жумладан АҚШда 2 минг киши. Алеут тилида сўзлашади. Диндорлари асосан православлар.

АЛЕЧ МУЗЛИГИ, Алеч Глетчери — Швейцария Альп тоғларидаги энг катта водий музлиги. Берн Альп тоғи тепасидан Рона дарёси водийсига 1520 м бал. гача тушиб туради. Уз. 24,7 км, муз тилининг ўзи эса 16 км, сатҳи 87 км². Туризм ривожланган (махсус т.й. ва канат йўли курилган).

АЛЁР — ҳалқ кўшиқларининг бир тури, ўтмишда жўра (улфат)лар даврасида қадаҳ тутиб айтилган. Косагул (соки) кўлида бўза ёки май тўддирилган қадаҳ тутиб, даврадагиларга: «Алёр бўлсин-ай, Хўжам ёр бўлсин-ай, Хўжам берган бу давлатга душман зор бўлсин-ай», — дея мурожаат қилган. Қадаҳни (косани) олган сухбатдош ўз навбатида жўрабоши хоҳишига кўра, бирор кўшиқ ёки ракс ижро этган. Бундай пайтда чилдирма жўрлигига куйланадиган махсус кўшиклар ҳам бўлган. Улар кўналар, ҳаққонлар ва бўзагарлар кўшиғи деб ҳам аталади. Бўзагарлар кўшиқлари икки банд (тўртлик)дан иборат бўлиб, биринчи банднинг биринчи мисраси қайси сўз б-н бошланса, иккинчи банднинг биринчи мисраси ҳам ўша сўз билан бошланиши шарт. А.дан ҳалқ достонларида ҳам кенг фойдаланилган. Мас, Барчинни излаб бораётган Ҳакимбек йўлда, кабристонда ухлаб қолганида, улар руҳининг айтишу-

ви: «Коса ушлаб кўлим толди, Бийнинг кизи маҳтал бўлди, Хон тўрам, сизга не бўлди, Олинг, алёр-алёр», бунинг ёрқин далилидир.

АЛЁХИН Александр Александрович (1892.20.10, Москва - 1946.24.3, Лисабон яқини, Парижда дағн қилинган) — рус шахматчиси, хукуқшунослик д-ри. 4 марта жаҳон (1927—35; 1937-46), РСФСР (1920) чемпиони. 1921 й.дан Францияда яшаган. У «Алёхин ҳимояси» дебютини ишлаб чиққан. А. таҳтага қарамай ўйнаш бўйича жаҳонда тенгсиз шахматчи. А. ижод қилган партиялар, назарийтанқидий асарлар ҳамон шахматчилар томонидан ўрганилади.

АЛ-ЖАБР вал-МУҚОБАЛА (араб.) — квадрат тенгламаларни ечишда ал-Хоразмий татбиқ этган усууллар. Тенгламалардаги ҳадлар илдиз (номаълум) лар, уларнинг квадратлари ва озод ҳад ўзгармас сонлардан иборат бўлиши мумкин.

Ад.. Аҳадова М., Ўрта осиёлик машхур олимлар ва уларнинг математикага доир ишлари, Т., 1983.

«АЛ-ЖАБР вал-МУҚОБАЛА» (араб.) — Шарқда (кейинчалик Фарбда ҳам) машхур математик рисола. Ал-Хоразмий ёзиб қолдирган илмий ёдгорлик. Асарда иккинчи даражали ва чизиқли тенгламалар таснифи, уларни ечиш йўллари берилган, геометрик ва алгебраик муносабатлар орасидаги боғланишлар баён этилган, умумий коидалар ифодаланган. Асарда мерос тақсимлашга оид бўлим ҳам бор. Аслида араб тилида ёзилган. Китоб номидаги «ал-жабр» сўзидан «алгебра» сўзи келиб чиққан. «Алжабр» сўзи Европага гарбий араблар орқали ўтган. Гарбий араблар «ж» ни «г» деб талаффуз қиласидилар. Шу йўсинда «алжабр» Европада ва кейинчалик ер юзининг ҳамма жойида «алгебра» деб юритиладиган бўлди. Унинг 1342 й. кўчирилган араб тилидаги нусхаси Оксфорд ун-ти кутубхонаси (Англия) да сакланмоқда. Асарнинг 12- а.да лотинчага таржима қилинган икки нусхаси: Р.

Честер таржимаси ва К. Герард таржимаси мавжуд. Кейинги таржима 1838 й.да Парижда нашр этилган. Арабча асл нусхасини 1831 й. Лондонда Ф. Розен чоп қилган. Ю. Рушка немис тилига, А. Марр француз тилига таржима қилишган. Р. Честернинг лотинча таржимаси б-н инглизча таржимаси 1915 й. Нью-Йоркда қўшиб нашр этилди. Асарнинг геом.га оид қисмини 1932 й. Берлинда С. Гандц эълон қилди. Асар 1964 й. Тошкентда рус тилида, 1983 й. танланган асарлар орасида рус ва ўзбек тилларида нашр қилинган.

Ад.: Аҳадова М., Ўрта осиёлик машғур олимлар ва уларнинг математикага доир ишлари, Т., 1983.

АЛИ ибн Абу Толиб (тахм. 600-661, Кўфа) — исломда «хулафо ар-рошидин» («тўғри йўлдан борган халифалар»), диндорлар ўртасида «чорёрлар» деб аталган дастлабки 4 халифадан тўргинчиси. Курайш қабиласининг ҳошимийлар хонадонидан. Мұхаммад (сав)нинг амакивачаси ва күёви (Фотиманинг эри). Исломда вужудга келган шиалик ҳаракати бевосита А. исми б-н боғлиқдир. 7- а. ўрталарида халифа Усмон сиёсатидан норозилик оммавий тус олди. Мұхаммад(сав)нинг барча юришларида иштирок этган, кўрқмас ва содик жангчи, ўта тақвodor инсон, моҳир нотиқ А. халифаликка муносаб номзод сифатида кўпчиликка маъқул эди. 656 й. июнида Усмон ўлдирилди ва А. халифа деб эълон қилинди. Аммо саҳобалардан Талҳа ва аз-Зубайр ҳамда А. га нисбатан адватда бўлган пайғамбарнинг беваси Ойша тарафдорлари унга карши бош кўтардилар. Катл этилган Усмоннинг қариндоши Сурия ҳокими Муовия ҳам А. га қарши уруш эълон қилди. 657 й. Фурот дарёси ўнг кирғофидаги Сиффин деган жойда юз берган жангда А. қўли баланд келган бўлсада, у рақиблари б-н келишишга кўнди. Бундан норози бўлган А.аскарларидан 12 минг киши жанг майдонини тарк этилар ва хорижийлар деб аталган диний-сиёсий оқимни ташкил қилдилар. Хорижийлар рақибларига нисбатан якка

террор усулини қўллай бошладилар. 661 й. 19 янв.да А. Ибн Мулжам деган шахс томонидан масжиддан чиқиш пайтида жароҳатланди ва икки кундан сўнг вафот этди. Исломда А. шахсига муносабат турличадир. Хорижийлар унга ўта салбий муносабат билдирган бўлсалар, шиалар аксинча уни илоҳийлаштириб юборгандар. Ахли сунна А. шахсига мўътадил ва тўғри баҳо беради. Шубҳасиз, А. Умар ибн ал-Хаттоб сингари ислом ғалабаси йўлида катта хизмат кўрсатган арбоб, ислом аҳкомлари, Куръон ва унинг тафсирлари ҳамда ҳадис ривоятлари б-н боғлиқ кўп масалаларнинг чукур билимдони бўлган. А. тарафдорлари кейинчалик исломдаги шиалик (араб.— «шия» — гурух, бу ўринда «Али тарафдорлари» мазмунида) оқимини ташкил этганлар. А. шиаларнинг 1-имоми ва шиа имомлари шажарасини бошлаб берувчи ҳисобланади. Шиалар ўртасида А.нинг қаҳрамонликлари ва саргузаштларини тасвирловчи жуда кўп ривоятлар тўкилган ва бу суннийлар ўртасида ҳам кенг ёйилган. Шиа йўналишининг баъзи ашаддий фирқалари А. шахсиги илоҳийлаштириб, уни Мұхаммад пайғамбардан ҳам юқори кўядилар. Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистонда бир неча қадамжо ва мозорлар А. номи б-н боғланиб, муқаддаслаштирилган. Ҳақиқатда эса А. Ўрта Осиё ва Эронда хеч қаҷон бўлмаган.

Аҳаджон Ҳасанов.

АЛИ ибн Мұхаммад Сарахсий (11-а. охири — 12- а. 1- ярми) — меъмор. Хурросон амири Абу Саъид буйруғи б-н Жарқўрғондаги минорани курган (1108—09). Номи минорада сақланиб қолган. Азим миноранинг танаси (пилтовар) чорси ғишт б-н терилган. Минора курсиси ва юқоридаги ҳалқасида куфий ёзувлари бор. Минора тузилиши меъморнинг юксак диди, санъати ва маҳоратини намойиш этади. У Хурсондаги Работи Шариф карvonсаройини ҳам ёзув б-н безаган (1114— 15).

АЛИ АВЛОДЛАРИ — Али ва

унинг хотини — Фотима (Мухаммад пайғамбарнинг қизи)дан тарқалган авлодлар. Ўрта аср мусулмон мамлакатларидағи айрим сұлолалар — идрисийлар, фотимиийлар, зайдийлар улардан бошланған. Марокашдаги алавийлар сұлоласы ўзини А. а. деб ҳисоблайди. А. а. ҳоз. вақтда барча мусулмон мамлакатларида мавжуд. Али жами 28 фарзанд күрган, шулардан 11 нафари ўғил, 17 нафари киз эди. Фотимадан тарқалған А.а. «сайдилар», ўзбеклар орасыда «тўралар» деб аталади. Алиниң бошқа хотинларидан тарқалған авлодлари «хўжалар»га киради.

АЛИ АКБАР — мовароуннахрлик сайёх. 15- а.нинг 2- ярмида Мовароуннахрдан Истанбулга бориб, Али Күшчи хизматида бўлган. 1506 й.да Хитойда уч ойга яқин бўлиб, ўз кўрган билганинни форс тилида «Хитойнома» асарида ёзib қолдирган. А. А. ўз китобида Хитойни 4 вилоятга бўлган. Унинг саёҳатномаси 16-а? охирида туркчага таржима қилинган.

АЛИ АРДОБУС (Иброҳимов Али Файзулахўжаевич) (1900.15.1, Қизилурда — 1959.9.11, Тошкент) — раққос ва балетмейстер, актёр, педагог. Ўзбекистонда (1944) ва Коракалпогистонда (1943) хизмат кўрсатган артист. Қизилурда ритмик гимнастика студиясини (1917), Ҳалқ Маорифи Комиссарлиги қошидаги Тошкент театр студиясининг хореография бўлимини (1921) тутатган. Юсуфхон қизиқ Шакаржонов, Маҳкам ҳофиз, Ориф гармон Тошматов, Червонхон, Ўқтамхон, Қумрихон кабилардан ўзбек раққос ҳаракатларини ўрганди. 1918 й.нинг сент.дан Тошкентдаги Маннон Уйгур раҳбарлигидаги театрда ишлай бошлайди. А. кўпроқ балет ва раққос б-н шугулланди. 20-й.ларда «Латифа», «Яллама ёрим», «Қашқарча», «Уфори Тошкент», «Гул ўйин», «Занг ўйин», «Қайроқ ўйин», «Доира ўйин», «Афғонча» каби ҳалқ рақсларини ўзлаштириб, уларнинг сахна ту-рини яратди. А. Душанба мусиқа-театр сту-

диясини (1929—30), «Тоғ бургутлари» раққос студияси ва этнографик ансамблини (1930—33), Олмаота раққос студиясини (1934), Уйгур мусиқали драма театрини (1935), Ўзбек филармониясининг ашула ва раққос ансамблини (1937—41) ташкил этишда фаол қатнашди. 1943—45 й.ларда Коракалпогистонда раққос студиялари ва ансамбллар ташкил қилиб, миллий ҳалқ ўйинлари асосида биринчи қорақалпок сах-на рақсларини яратган. Ўзбекистонда театр ва раққос ҳаваскорлигини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. Тошкент, Самарқанд, Андижон, Наманган ва б. шаҳарларда ҳаваскорлар тўғараги ташкил қилган. Сахналаштирган энг яхши рақслари: «Ногора», «Ракқ» «Баёт» каби якка, «Уйгурча», «Қорақалпокча», «Самарқандча тўй» (сюита), «Ургут бешкарсаги» ва б. оммавий рақслар.

АЛИ ар-РИЗО, Али ибн Мусо (765 ёки 770—818) — шиаларнинг саккизинчи имоми. Мадинада яшаган. 816 й.да халифа ал-Маъмун мўътадил шиалар б-н иттифоқлашиш ва улар ёрдамида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида А. ар-Р.ни таҳт вориси деб эълон қилган. Лекин бу иттифоқ узокқа чўзилмаган. Суннийлар бунга қарши ҳаракат бошлиган. Халифа шиалар б-н муносабатини узгандан кейин А. ар-Р. Хуросонда Тус ш. якинидаги Нуқан қишлоғига заҳарлаб ўлдирилган ва Санобад қишлоғига дағн қилинган, кейинчалик унинг қабрига мақбара барпо этилган ва шиалар учун зиёратгоҳ, асосий муқаддас жойлардан бирига айланган. Қабр жойлашган қишлоққа А. ар-Р. шарафига Машҳади Али Ризо номи кўйилиб (А.ар-Р. шаҳид бўлган жой), у йирик шаҳар (ҳоз. Машҳад)га айланган.

АЛИ ДЎСТ НОЙИ (16- а. охири-17-а. бошлари) — мусиқашунос, созанд-баставкор. Баставкор ва мусиқашунос Махдумзода Хоразмийнинг шогирди. Кўпгина амаллар ва мустаҳил (янги ой) номли чолғу асарларининг муаллифи. Ҳисорда, кейинчалик Балҳда яшаган. Бу ерда таникуш санъаткор Абдуллоҳ Ноий-

идан таълим олади, Термиздаги санъаткорлар хомийси Мирабаб хузурида ижод килади. Хожаги Жаъфар Қонуний, Амир Масти Қобузийлар б-н бир каторда А. Д. Н. Дарвишали Чангийнинг «Тухфат усурур» («Шодлик тухфаси») асари учун кимматли маълумотлар берган.

АЛИ ЖЎБ НОЙ (тахаллуси «Жўб»-кудуқков) (15—16-а.лар) — марвлик созанд-бастакор. Марв ҳукмдори Қозоқхон саройида яшаб, ижод этган. Ўзбек мусиқаси тарихида у ўзининг қатор пешрав ва нақшлари б-н машҳур. Айниқса Ҳусайний мақоми йўли (Туркӣ зарб усули)даги Ҳисорий пешрави дилрабо (бу асар найга нис-батан чорторда ёқимли садо бериши туфайли Чортори найгир номи б-н ҳам) машҳур эди.

АЛИ МУҲАММАД (хақиқий исми шарифи Кассиус Клей) (1942) — американский боксёр. Ярим оғир вазнда Олимпия ўйинлари чемпиони (1960). Профессионал боксчилар ўртасида оғир вазнда бир неча бор жаҳон чемпиони (1964—74).

АЛИ НАСАФИЙ (14-а.) — насафлик (қаршилик) бинокор уста. Самарқанддаги Шоҳизинда ансамблига кирган Али Насафий мақбарасини курган (14-а.нинг 70—80-й.лари).

АЛИ НАСАФИЙ МАҚБАРАСИ (14-а.) — Шоҳизинда ансамбли таркибида. Насаф (карши)лик бинокор уста Али Насафий курган (14-а. 70—80-й.лар). Мақбара 11 —12-а.ларда курилган бинолар ўрнида бунёд этилган. Зангори — кўк пештоқли мақбара, «Номсиз — 1», «Алим Насафий мақбараси» номлари б-н ҳам машҳур. Мурабба хонаси икки кават гумбаз б-н ёпилган, 16 қиррали гардишга ўрнатилган ташқи гумбаз узоқдан кўзга ташланади. Бўртма нақш ишлаб, сиркори парчин б-н безатилган гўрхона мурабба тархли (3,45x3,45 м), бал. 1,75 м, балхи гумбаз б-н ёпилган.

АЛИ ПОШО ТЕПЕЛЕНА, Али Пошо Янина (тахм. 1744—1822.5.2) — Тепелена (жан. Албания) дан чиккан албан мулқори. Болкон я.о. нинг катта қисмига ҳокимлик қилган. Усмонли турк

салтанатида марказий ҳокимиятнинг заифлашганидан фойдаланиб, 1787 й. Янина ш.ни (Шим. Грецияда) эгаллаган, сўнг Албания ва Грециянинг 1,5 млн. киши яшайдиган катта кисмини ҳам ўзига тобе этган (1812). Ўзининг шахсий қўшини ва флоти бўлиб, хорижий давлатлар б-н ўзаро алоқалар ўрнатган. А. П. Т. мулкларида ўзаро низолар барҳам топган, савдо ўйлари бехавотир бўлган. 1820 й. июлда Туркия сultonни Маҳмуд II А. П. Т. га қарши уруш очган ва ушбу уруш жараённида А. П. Т. маглубиятга учраб, ҳалок бўлган.

АЛИ СУЛТОН (1416—?) - Турфоннинг биринчи сultonни. 1469 й. Турфонни сultonлик деб эълон килди, унинг сиёсий-иқтисодий қурратини ошириди. А. С. даврида қ.х. ва хунармандчилик анча ривожланди. Коризлар кўпайди, экин майдонлари кенгайди, дон маҳсулоти четга чиқарила бошланди. А. С. Қожу, Люкчун бекликларини, 1473 й.да Кумул (Хоми) сultonлигини иш-гол килиб, ўз сultonлигига бирлаштиради, Хитой Мин императорлиги қўл остидаги Гуанжу, Шажу ш.ларини ўз худудига қўшиб олиб, Фарб б-н Шарқ ўртасида савдони, Ипак ўйлига ҳукмронликни ҳам ўз қўлига олади. А. С. 1491 й.га келиб Хитой деворининг ғарбий дарвозаси ташқарисидаги ўн бир шаҳарни эгаллаб олади, унинг ичидаги Сужу, Гуанжу ш.ларига ҳам бир неча бор бостириб кириб, Мин императорлигини бевосита таҳдид остида колдиради. Ўйғур ерларининг шарқий қисмидаги А. С ташкил қилган мазкур Турфон сultonлиги 15—16-а.ларда ўз равнақининг чўққисига чиқкан эди.

АЛИ САМАРҚАНДИЙ (14-а.нинг 2-ярми; асл номи Али Табризий) — шатранж устаси. Жаҳон шахмат адабиётига катта хисса қўшган. Амир Темур даврида унга тенг келадиган шахматчи бўлмаган. Шатранж тўғрисида ёзиб қолдирган рисоласида 60 та мансуба тўплаган, шулардан 19 тасини ўзи тузган. А. Ш. С. рисоласидаги «Шатранжи кабир» таф-

силоти Абулфатх Ахмад Сижзий китобидаги баённинг ўзганасидир. «Шатранжи кабир»нинг айни шу қўриниши Темурнинг севган ўйини бўлган. Табризда, кейинчалик Эрон, Озарбайжонда яшаган хожа Али Табризийни Хондамир ўша даврда шуҳрат топган шахматчи сифатида таърифлайди. А. Ш. С. Амир Темур уюштирган шахмат мажлисларининг доимий иштирокчиси бўлган. Бир вактда 4 киши б-н 4 та таҳтада гойибона ўйнай олган. Хожа Али Табризий Амир Темурнинг фармони б-н уста шатранҷчи сифатида Самарқандга олиб келингач, А. Ш. С. номи б-н шуҳрат топган.

Ад.: Мухиддинов М., Соҳибқирон дона сургандা, Т., 1996.

АЛИ ШОШИЙ (15- а.) - тошкентлик шоир. Туркий ва форс тилида шеърлар ёзган. Айникса, муаммо айтишга моҳир бўлган. Ёзган шеърлари бизгача етиб келмаган, аммо Давлатшоҳ Самарқандийта айтган машхур муаммоси бизгача етиб келган.

АЛИ ШУНҚОР (15- а. 2- ярми) - шоир ва созанда-бастакор. Алишер На-войй ва Дарвишли Чангийларнинг таъкидлашича, А. Ш. ноёб истеъодлардан бўлиб, бир неча баёз ва девонлар тузган, бир қанча мусиқа асарлари яратган. У ўз ғазалларига мусиқа басталаб, ўзи куйлаган. Дугоҳ мақомининг Туркий зарб усулидаги «Савти Бегумий» ва «Нақши Бегумий» каби тароналари б-н шуҳрат козонган.

АЛИ ҚУШЧИ (тахаллуси; асл исми-шарифи Мавлоно Алоуддин Али ибн Мухаммад Қушчи Самарқандий) (1403, Самарқанд — 1474, Истанбул) — фалакиётшунос ва риёзийтчи олим, мутафаккир, Улуғбек илмий мактабининг атоқли намояндларидан бири, унинг яқин шогирди. Амир Темур қароргоҳи бошлигининг ўғли. Улуғбек саройида қарчигайлар боққани учун уни «Қушчи» дейишган. А. Қ. бошлангич маълумотни Самарқандда олади (Қозизода Румийда таҳсил кўради), ўз маълумотини ошириш учун 1414 й. да Эроннинг Кирмон

ш.га боради ва у ердаги мадрасада 3 йил таълим олади, айникса табиий фанларни, хусусан фалакиёт, риёзийтни пухта ўрганади, 1417 й. Самарқандга кайтади. Бу вактда Самарқандда Улуғбек мадрасаси қурилаётган эди. А. Қ. шу мадрасада ҳам таълим олишни давом эттиради, Қозизода Румий ва Фиёсiddин Кошийлардан илм сирларини ўрганади. Мадрасани битиргач, шу ерда фалакиёт ва риёзийтдан машғулотлар олиб боради, илмий ишлар б-н машғул бўлади. Улуғбек расадхонасини қуриш ишларида ҳам фаол қатнашади. Шу даврда «Ҳисоб рисоласи» ва «Астрономия рисоласи» асарларини ёзди ва илм аҳли орасида катта обрў қозонади. 1428 й. Улуғбек расадхонаси ишга туширилгач, бу ерда Улуғбек раҳбарлигига кузатувлар олиб боради, рисолалар ёзища давом этади. Улуғбекнинг «Зижки жадиди Кўрагоний» асари ёзилишида А. Қ.нинг ҳам хиссаси катта. 1438 й. Улуғбек А. Қ.ни Хитой салтанатига элчи қилиб юборади, у Хитойдан қайтиб келгач, «Математика ва астрономик жуғрофия» асарини ёзди.

Улуғбек вафотидан (1449) сўнг унинг Самарқанддаги машхур кутубхонаси ҳавф остида қолади. Кутубхонани А. Қ. сақлаб колган деган таҳминлар бор; риоятларга қараганда кутубхонадаги китобларнинг кўп қисмини А. Қ. Самарқанд яқинидаги Ҳазрат Башир қишлоғига кўчирган. Кўп ўтмай, таъқиблардан қочиб, А. Қ. Самарқанддан чиқиб кетишига мажбур бўлади. У аввал Кармана ва б. шаҳарларда яшаб, 1465 й. Туркияning Истанбул ш.га боради. Турк сultonи Мухаммад II (1451—81) тарақкийпарвар шахс бўлиб, ўз атрофига олим ва шоирларни тўплар эди. А. Қ.нинг донгини эшитган сulton уни саройга хизматга тақлиф килади ва олимларга раҳбар қилиб тайналайди. А. Қ. Туркияда олимлар, файласуфлар, шоирларни ўз атрофига тўплаб, илмий ишларни тараққий эттиришга интилади, ўзи эса риёзийт, фалакиёт, фалсафа, мантиқ, адабиёт, мусиқа ва б. фан соҳаларидан рисолалар ёзди.

А. Қ.дан 20 дан ортиқ илмий асар мөрөс бўлиб қолган. У кўп олимларнинг асарлариша шарҳлар ёзган. Айниқса А. Қ.нинг «Улуғбек зижига шарх» асари астрономия тарихида катта аҳамиятга эга. У «Зиж»ни геометрик теоремалар ёрдамида шарҳлайди. А. Қ. асарларининг кўпчилиги Туркиядаги Аё-Сўфие мадрасаси кутубхонасида сақланаб қолган.

Улуғбек мактаби намояндалари ва хусусан А. Қ.нинг асарлари ва дунёкарашлари илм-фан тарихида ўзига хос ўрин тутади. А. Қ. дунё моддий нарсалардан изборат, моддий нарсалар эса оддий ва мураккаб ҳолда бўлиб, уларда ички зиддиятлар мавжуд, деб хисоблаган. У фасллар алмашинувига Ернинг Куёшга якинлашуви сабаблигини айтган.

А. Қ. 16—17-аларда Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида риёзиёт фани ривожига сезиларли таъсир қўрсатган. «Ҳисоб рисоласи» асаридан Ўрта Осиё мадрасаларида ўкув қўлланмаси сифатида фойдаланилган. Бу асарда хиндлар арифметикаси (ўнлик саноқ тизими), фалакиётшунослар арифметикаси (олтмишлик саноқтизими) ва геом. (ҳандаса) ҳакида янги фикрлар айтилган. «Китоб ул-Мұхамадия» асарида А. Қ. сонлардан ихтиёрий натуран даражали илдиз чиқариш усусларини ва Ньютон биноми формуласини кўрсатади, унинг бу усуслари хоз. вақтда Руффини — Горнер схемаси деб ном олган усулага ўхашдир. Бу асарида А. Қ., квадрат илдизини, умуман И даражали илдизни тақрибий ҳисоблаш формулаларини беради. Шуни таъкидлаш лозимки, хоз. илдиз ишораси Туркистон олимлари асарларида қўлланилмаган: илдиз сўзлар б-н ёзилган. А. Қ. бу асарида биринчи бўлиб асослаган «мусбат» ва «манфий» атамалари, уларнинг татбиқи мат. тарихида катта аҳамиятга эга. Фарбий Европага «мусбат» ва «манфий» сонлар 15-а. охиirlарида пизалик Леонардо асарлари орқали тарқалган. Китобда узунлик (масофа), кесмалар ва юзларни ўлчаш ва жисмларнинг ҳажмларини ҳисоблаш қоидлари баён қилинган. Бу асарда три-

гонометриядаги текис учбурчаклар тригонометрияси, синус ва косинус теоремалари баён этилади, баъзи шаклларнинг сиртларини хисоблаш учун тақрибий формулалар берилади, бу формулалар А. Қ. дан олдин ўтган олимлар асарларида учрамайди. Китобда келтирилган синуслар жадвалидаги синус функциясининг кийматлари ҳоз. замон кийматларидан деярли фарқ қилмайди.

А. Қ. учбурчакнинг юзини топиш усулини хам берган. Ҳозирги и.т. ишлари кўрсатишича, А. Қ. асарларидаги тўғри чизиқли тригонометрияга доир кўп масалалар биринчи марта берилган экан. Учбурчакларни ечиш масаласида конуслар теоремасини Коший ва А. Қ. биринчи марта иш-латганлар (Европада 1593 й. биринчи марта Виет татбиқ этган). А. Қ. «Астрономияга оид рисола» асарида Улуғбек расадхонасида олиб борилган кузатишларнинг натижаси ўлароқ, юлдузлар ва сайёраларнинг ҳаракати, паст (перигей), юкори (апогей) масофалари ҳақидаги, фазода ҳар бир сайёранинг ўрни, Куёш узоклиги ҳақидаги ҳисоблашлар ва жадвалларни келтириган, Ой ва Куёш тутилиши масалаларини хам жуда аниқ, тўғри ва илмий тарзда тушунтириб берган. Юқорида айтилган «Астрономия рисоласи»да А. Қ. тузган дунё ҳаритаси берилган. Ҳаритада асосан шим. ярим шар чегаралари кўрсатилган; ҳаритадаги кўндаланг чизиклар иклиmlар чегарасини ифодалайди. Экваторнинг шаркий ярим шаридаги уз. «3332 фарсанг» — тахм. 20 минг км га тўғри келади. Ҳарита бир қадар схематик тарзда тузилганлигига, унинг ҳақиқатга мос келмайдиган жойлари борлигига қарамай, у Ўрта Осиё ҳариташунослигининг бир на-мунаси сифатида аҳамиятга эга. А. Қ. мат. фанидан ўқиш китоблари ва қўлланмалар хам ёзган. А. Қ. Самарқанд илмий мактаби анъаналарини давом эттириб, бу илмий мактабнинг фан соҳасидаги катта ютуқларини Ўрта, Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига тарқатишда фаол иштирок этади.

А. К. вафотидан сўнг унинг шогирдлари — Мирим Чалабий, Ҳусайн Биржандий, Баҳоваддин Омулий, Нажмиддин Алихон ва б. унинг илмий ишларини давом эттирилар.

А. К. асарлари кўлёзмалари Тошкент Шарқшунослик ин-тида, Душанба, Санкт-Петербург, Машҳад, Истанбул, Оксфорд, Лейден (Нидерландия) ва Ая-Сўфиё (Туркия) кутубхоналари ва б. жойларда сакланмоқда.

Ас: Астрономияга оид рисола, Т., 1968;

Ад.:Аҳмедов Б., Улугбек, Т., 1965; Носиров А., Али Қушчи, Т., 1964; Аҳадова М., Ўрта осиёлик машҳур олимлар ва уларнинг математикага доир ишлари, Т., 1983; Абдураҳмонов А., Улуғбек академиаси, Т., 1993.

Абдуманон Абдураҳмонов.

АЛИБОЙ ал-КАБИР (1728-1773)-мамлукларцан бўлган Миср хукмдори (1769—72). 1768—74 й.лардаги рус-турк уруши даврида кўзғолон кўтарган ва турк пошосини мамлакатдан қувиб чиқариб Мисерни мустақил (1769), ўзини султон деб эълон қилган (1769) ҳамда Туркияга карши уруш очган. 1772 й. Туркия б-н урушга карши бўлган мамлук бейлари томонидан тахтдан ағдарилгач, Фаластинга кочган.

АЛИБЕКОВ Ислом Майбосович (1945.15.4, XХР Синъцзян-Уйғур муҳтор тумани, Чугунчак ш.) — театр рассоми, Қорақалпоғистон халқ рассоми (1987). Олмаота бадиий билим юргида таълим олган (1962—69). Олмаотадаги Республика ёш томошибинлар театрида рассом (1969—72); 1972 й.дан Қорақалпоқ давлат мусиқали драма ва комедия театрида бош рассом. А.нинг қорақалпоқ театрлари учун яратган саҳна безаклари асар руҳи ва реж. гоясига монандлиги б-н ажралиб туради. А.нинг шунингдек рангтасвир («Қ. Соипов портрети», 1973; «Учрашув», 1977 ва б.), ҳайкалтарошлиқ («Баҳт», «Эртак»— иккаласи ҳам шамот, 1980 ва б.) асарлари бор. Бердак номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти

лауреати (1984).

АЛИБЕКОВ Лапас Алибекович (1939, Оқбулоқ қишлоғи, ҳоз. Жиззах вилояти, Зарбдор тумани) — табиий географ. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (2000), геогр. фанлари д-ри (1988), проф. (1990). СамДУ биология-география ф-тини тутатган (1962), шу ун-т география фтида геоэкология ва табиий геогр. кафедраси мудири (1990 й.дан). Илмий фаолияти геогр. ва экология фанининг инсоният олдида турган энг хавфли муммоловидан бири — чўллашиб жараёнларининг механизмларини ўрганишга бағишиланган.

АЛИБИ (лот. alibi — бошқа ерда) — бирор жиноятда иштироки бор деб гумон қилинган ёки айбланаётган шахснинг жиноят содир бўлган жойда бўлмаганидан ва унинг айбисзилигидан далолат берувчи далолат. Жиноят юз берган вақтда айбланувчидан мутлақо бошқа жойда бўлгани исботланса, А. аниқланган ҳисобланади. Жиноят қилинган пайтдан айбланувчи бошқа жойда кўринганилиги ўргасида тегишили вақт ўтган бўлса, жиноят қилишда бошқа йўл б-н ёки билвосита иштирок этган бўлса, бу ҳол айбловтл ради этолмайди.

АЛИГАРХ — Ҳиндистоннинг шим. қисмидаги шаҳар, Уттар-Прадеш штатида. Аҳолиси 480 минг киши (1991). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Ипгазлама, ойна, металлсозлик корхоналари бор. Қ.х. р-нининг савдо маркази (фалла, пахта, шакарқамиш). А.да ҳар йили ярмарка ўtkазилади. 1524 й.да қурилган калья (форт) сакланиб қолган. Мусулмонлар ун-ти (1920 й.дан) бор.

АЛИГОТЕ — ўртапишаар, винобоп узум нави. Франция халқ селекциясида яратилган. Тупи ўртача, батъзан заифроқ ўсади. Барги тўғарақ, уч бўлакчали, арра тишли. Барги орқаси тукли. Гули икки жинсли. Узум боши ўртача, оғирлиги 100—110 г, ғужуми тифиз, иирик (диаметри 12—16 мм), кўкиш-ок, жигарранг доғлари бор. Куртаклари ёзилганидан то ҳосили пишгунча вегетация даври

130—150 кун давом этади. Фаол харорат йигиндиси 2600° — 2850° да авг. нинг охирида пишади. Таркибида 25% қанд бор. Ҳосилдорлиги 100—150 ц/га. Касалликларга чидамли, совукқа бардоши ўртача. Ҳосилидан соф ва шампан винолар, конъяк учун спирт тай-ёрланади. Ўзбекистоннинг ҳамма вило-ятларида экиласи.

АЛИДАДА (араб, ал-идода — чизгич) — сонларни кўчирувчи металл чизгич. У бурчак ўлчайдиган астрономик ва геодезик асбоблар доираси марказидан ўтадиган ўққа ўрнатилиб, икки учига верньер ёки микроскоп жойлаштирилади. Шулар ёрдамида доира четида кўрсатилган сонларни керакли аникликда ёзиб олиш мумкин. А. бурчакларни хисоблаш учун хизмат қиласи.

АЛИЕВ Абат (1930.25.10, Чимбой тумани) — Қорақалпоғистон халқ шоири (1992). Нукус педагогика ин-тини тамомлаган (1951). Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон бўлимидаги Тил ва адабиёт ин-тида илмий ходим (1974—76), «Еркин Қарақалпақстан» газ.да бўлим мудири (1976—81), Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмасининг масъул котиби (1991—92). А. «Ёшлик кучи» (1956), «Бизнинг овлу йигити» (1961), «Ҳақиқат шажараси» (1973), «Менинг Гулжамолим» (1974), «Умр ташвишлари» (1987), «Кўрммаганимиз кўп экан» (1991), «Ҳаётнинг қизиги» (1993) каби ҳикоя, повесть ва романлар муаллифи.

АЛИЕВ Бахтиёр Тошкентбоевич (1938.26.5, Тошкент) — чангчи, бастакор, Ўзбекистон халқ артисти (1983). Ҳамза номидаги мусиқа билим юртини (1955), Тошкент давлат маданият ин-тини (1995) тутатган. Ўзбек давлат филармониясининг ашула ва рақс ансамбли (1955), «Баҳор» ансамбли (1956 й. дан) созандаси, мусиқа раҳбари (1965—88 ва 1992 й. дан). А. репертуаридан ўзбек мусиқа мероси намуналари («Баёт I, III, V», «Соқийномаи савти калон» ва б.) ўрин олган. Бастакор сифатида 400 дан ортиқ рақс ва кўшиклар — «Тошкент гўзали»,

«Гулдаста», «Қирқ қиз», «Она мадҳи» (Б. Бровцин б-н), «Баҳт қуши», «Оқ олтин» (Н. Зокиров б-н), «Бадаҳшон қизи», «Дил ноласи», «Баҳор нашидаси», «Мукаррамахоним ўйнаса» ва б., шунингдек «Чанг учун рапсодия» муаллифи.

АЛИЕВ Комил Маъруфович (1905.25.7-1939.10.9) — журналист, ўзбек матбуотида фельетончилик асосчилиридан бири. Фаолиятини «Туркистон» («Қизил Ўзбекистон») газ.да (1924 й.дан) бошлаб, турли вазифаларни (мухбир, бўлим мудири, масъул котиб) бажартган. 1925—27 й.ларда «Озод Бухоро», 1936—37 й.ларда «Илғор Сурхон учун» вилоят газ.ларида ишлаган. А. асосан фельетончилик б-н шугуулланган. У фельетонларини «Қакар», «Нор йигит» тахаллуслари б-н ёзган. Фельетон, танқидий мақола ва репортажлардан иборат «Бомба» ва «Давр душманлари» (1932) тўпламлари чоп этилган.

АЛИЕВ Мамат (1934.13.9, Самарқанд тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчisi (1998). Самдунинг тарих ф-тини тутатган (1958). 1958—90 й.ларда Шахрисабз, Самарқанд туманидаги мактабларда ўқитувчи, мактаб директори ўринbosари, мактаб директори. 1991 й.дан Тайлоқ туманидаги 11-мактаб директори. А. фаолияти даврида мактаб моддий техника базаси мустаҳкамланди, мактабнинг янги биноси ишга туширилди, лимонарий курилди.

АЛИЕВ Ҳайдар Алирза ўғли (1923.10.5, Нахичеван ш.) — озарбайжон давлат ва сиёsat арбоби. Ишчи оиласида тутилган. Нахичеван пед. техникумини (1939), Озарбайжон давлат ун-тининг тарих ф-тини (1957) тутатган. 1941—43 й.ларда ички ишлар халқ комиссарлигида, 1944—69 й.ларда Озарбайжон ССР давлат хавфсизлиги органларида ишлаган (1967 й.дан раиси). 1969 й. июлдан Озарбайжон ССР КП МК биринчи котиби. 1982—87 й.ларда собиқ Иттифок хукумати раисининг биринчи ўринbosари. 1991—93 й.ларда Нахичеван Муҳтор Республикаси Олий Мажлис раиси. 1993 й. июнидан

Озарбайжон Республикаси Олий Кенгаши раиси ва Озарбайжон Республикаси президенти вазифасини бажарувчи, 1993 й. З окт.дан. Озарбайжон Республикаси президенти. А. бир қанча ун-лар, жумладан Ўзбекистон миллий ун-тининг фахрий д-ри (1997). Расмий ташриф б-н ЎзРДа бўлган (1997).

АЛИЕВА Ирода Мирзахоновна (1929.17.12 - Тошкент - 1989.7.7) -Ўзбекистон халқ артисти (1967). Тошкент санъат ин-тини битириб (1951), Ҳамза номидаги Ўзбек давлат академик драма театрида ишлади (1951—72), 1972—89 й.лар «Ўзбекфильм» киностудиясида актриса. Насиба («Оғриқтишлар»), Муқаддас («Чин муҳаббат»), Ширин («Бир севги афсонаси»), Гузин («Туркия ҳақида ҳикоя»), Камола (Р. Тагорнинг «Ҳалокат» романни асосида яратилган инсценировка — «Ганг дарёсининг қизи»), Марям («Жазорир, менинг ватаним»), Асал («Сарвқомат дилбарим»), Назокат («Парвона») ролларида А. муваффакият қозонди ва лирик роллар ижрочиси сифатида танилди. Юксак техника, мукаммал саҳна нутқига эга бўлган А. қаҳрамонларининг дунёкараши ва ички кечинмасини ўзига хос шаркона хусусият, назокат б-н ифодалашга эришган. Киноактёр театр-студиясида Нина (А. Касон, «Етти фарёд», 1973), Энага (А. Корнейчук, «Платон Кречет», 1974) ва б. ролларни ижро этди. Кинода: «Ақмал, аждаҳо ва малика» (1980), «Ақмалнинг янги саргузаштлари» (1983) фильмларида ялмоғиз кампир образини яратди.

АЛИЕВА Назира Насриддиновна (1912.31.12 - Тошкент - 1980.19.6) -Ўзбекистон халқ артисти (1969). Боку театр техникумини (1927), Москва давлат театр санъати ин-тини (1934) тугатган. Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-ти катта ўқитувчиси (1945 й.дан), кафедра мудири (1949—66), доценти (1961 й.дан). А. 1935—41 йларда М. Азизбеков номидаги Озарбайжон давлат академик драма театрида Сўлмас (Ж. Жабборли, «Ўт келини»), Дурдана (Х. Жовид «Си-

ёвуш»), Жульєтта (У. Шекспир, «Ромео ва Жульєтта») образларини озарбайжон тилида яратди. 1934, 1941—48 йларда Ҳамза номидаги театрда Дездемона (У. Шекспир, «Отелло»), Холисхон, Жамила (Ҳамза, «Холисхон», «Бой ила хизматчи»), Ширмон (И. Султон, «Бургутнинг парвози»), Саодат (К. Яшин ва А. Умарий «Ҳамза») каби иирик ролларни ижро этди. «Сепсиз қиз» (А. Островский), «Алишер Навоий» (Үйғун, И. Султон), «Денгиздагилар шарафига» (Б. Лавренев) спектаклларида реж.лик қилган. «Ўлим кудуғи», «Уйқусиз тунлар», «Маҳаллада дув-дув гап» фильмларида ўйнаган. М. Шамхаловнинг «Қайнона» комедиясини, М. Урдумбодийнинг «Килич ва қалам» романини ўзбек тилига таржи-ма қилган. «Саҳна нутқининг равон ва аниқ бўлишида мухим шартлар», «Ўзбек саҳна нутқининг баъзи техник элементлари» илмий-методик ишлар, «Санъат — менинг ҳаётим» эсдаликлари муаллифи.

АЛИЖОН ҒИЖЖАКИЙ (15-а. 2-ярми) — хиротлик созанда-бастакор, ҳофиз. Дарвишали Чангийнинг таъкидлашича, А. F. «олий мажлисларнинг фусункори», ноёб истеъдод соҳиби бўлган. Мақомдаги олти овознинг бир йўлида ишланган мураккаб куйи, Туркий зарб усулидаги «Жуфт хилолқамар», Давр шоҳи усулидаги «Савти дугоҳ»и А. F.ning ўз замонасидағи етук санъаткорлардан бири эканлигини кўрсатади. У нақшларининг кўпини устози Уста Шодига бағишлаган. Бастакорнинг мусиқий асарларини созанда, хонандалар севиб ижро этишган.

АЛИЗАРИН, 1,2-дигидрооксиантрахинон, СИН8O4 — зарғандок-қизил кристалл. Мол. м. 240,20. Суюкланиш т-раси 290°, қайнаш т-раси 430°. Сувда ёмон, этил спиртда ўртача эрийди; бензол, сирка кислота, ишқорларда яхши эрийди. А. рўян ўсимлиги (*Rubia tinctorium*) илдизида глюкозид ҳолда учрайди. Биринчи марта 1869 й.да немис кимёгарлари К. Гребе ва К. Т. Либерман томонидан синтез қилинган. Саноатда синтетик А.

ишлатилади. А. кўп валентли металлар (мас, алюминий ва б.) б-н рангли тузлар ҳосил қиласди. А. аналитик кимёда кўп металларнинг ионларини аниқлашда, баъзи бўёкларни синтез қилишда ярим маҳсулот сифатида ишлатилади; унинг алюминийли локи бадиий бўёклар тайёрлашда ва полиграфияда қўлланилади.

АЛИЗАРИН БЎЁҚЛАР - ализарин ва б. полигидрооксиантрахинонлар ҳосиллари. Уларнинг кўпчилиги ализаринга нитрат кислота, сульфат кислота ва б. реактивлар таъсир эттириб олиниди. Газламаларни қизил, бинафша ва пушти рангларга бўяшда фойдаланилади. Кўп валентли металларнинг рангли тузлари холида сувда эримайдиган жуда мустаҳкам лок олишда ҳам ишлатилади.

АЛИЗОДА САИДРИЗО - к. Сайдризо Ализода.

«АЛ-ИЗОХ» — хафталик диний, адабий, илмий, сиёсий журнал. Тошкентда «Уламо» жамияти томонидан чоп этилган. Биринчи сони 1917 й. 19 июня чиқкан. Мударрис Абдумаликхожи Абдунаби ўғли муҳаррирлик қилган. Ма-қолалар кўпроқ диний масалалар бўйича саволжавоблар шаклида берилган. Исломда бидъат ва хурофотга карши туришга интилган. «А.»да мулла Мухаммадазим Рўзимуҳаммад ўғли, мулла Ҳамидхўжа, Саид Мақсадхон, мулла Тошпўлат қори, мулла Пирмуҳаммад ўғли, Саидаҳмад Васлий, мулла Мирзо Охунжон маҳсум, мулла Турсунмуҳаммад аълам Туркистоний ва б. қатнашган. 1918 й. мартаидан чиқишдан тўхтаган.

АЛИКАНТЕ — Испаниядаги шаҳар ва порт, Ўрта денгиз соҳилидаги курорт. Аликанте провинциясининг маъмурий маркази. Ахолиси 261 минг киши (1991). Ёғ-мой, тамаки, кимё, металлсозлик, цемент, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Четга вино ва мева-сабзавот маҳсулотлари чиқарилади. А. қадимда римликлар қишлоғи бўлган. Араблар хукмронлиги даврида ал-Лукант деб аталган. 1490 й.да шаҳар мақомини олган. Меъморий ёдгорликлардан ўрта аср-

да курилган Санта-Барбара қасри, ратуша биноси (17—18-а.лар) ва Сан-Николас де Бари (17-а.) черкови сақланган.

АЛИКОР ИПАК — эски пиллакашликда дукурма пилладан кўлда тортилган ипак. У тоза пилла ипагидан 5—6 баравар йўғон бўлади. Ундан жужунча, тўнли шойи тўқилган. Пиллакашлик механизациялашгач, дукурмадан ик-кинчи навли ипак олинадиган бўлди.

АЛИКЎШ — неолит даврига мансуб манзилгоҳ (мил. ав. 8—6-минг йиллик). Эрондаги Мусиён ш. яқинидаги Америка экспедицияси томонидан 1961 ва 1963 й.ларда қазишима ишлари олиб борилган. Кўйи қатламлардан пахса уй колдиклари, кўплаб чақмоқтош қуроллар топилган. Аҳоли овчилик ва теримчилик, қисман дехқончилик (буғдой ва арпа донлари то-пилган) б-н машгул бўлган, эчки хонакилаштирилган. Кейинчалиқ, дехқончилик ва чорвачилик хўжаликда асосий ўринни эгаллаган, кўй хонакилаштирилган, обсидиандан ясалган қуроллар тарқала бошлаган, мил. ав. 6-минг йиллик бошлирида сопол буюмлар пайдо бўлган. А. даги топилмалар Яқин Шарқнинг пасттексислик миңтақаларида ишлаб чиқарувчи иқтисодиётнинг қандай вужудга келганини аниқлашда катта аҳамиятга эга.

АЛИМАТОВ Турғун (1922.20.1, ҳоз. Тошкент вилояти Келес қишлоғи) — со-занда (дуттор, танбур, сато). Ўзбекистон ҳалқ артисти (1992). Тошкент пед. ин-ти ишчи ф-ти тўғарагида (1937—40) танбур, фижжак (скрипка) чалишни ўрганганди. Кейинчалик ҳалқ ва профессионал ижро услубларини Шобарат танбурчи, Наби танбурчи, Мулла Тўйчи ҳофиз, Ю. Ражабийлардан ўзлаштирган. 2-жашон уруши қатнашчиси (1942—43). Ёш томошабинлар театри (1940—42), Муқимий театри (1943—46) да фижжакчи, Ўзбекистон радиоси ҳалқ чолғулари оркестри (1947—52, 1957—59), Юнус Ражабий номидаги мақом ансамбли (1959—85)да созанди.

Турли мусиқа тўғаракларига раҳбарлик қилган. 1985 й.дан Тошкент давлат консерваторияси анъанавий иж-

рочилик кафедрасида ўқитувчи, проф. (1994 й.дан). А. дутор, танбур ва сато ижрочилигини мукаммал ўрганиб, ўзига хос ижро услугубини яратди. Бадиҳагўйлик, соз пардаларини ўта мунгли ва дардли янгратиш, торларни нозик нолалантириб чалиш А. ижрочилик услугубига хос. Репертуарида халқ куйлари, мақом ва машхур ашулаларнинг чолғу йўллари («Дутор Навоси», «Танавор I—II», «Танбур Навоси», «Чоргоҳ», «Муножот», «Нола», «Наво», «Наврӯзи Ажам», «Эшвой», «Бузрук», «Эй, сабо», «Кўйгай» ва б.) катта ўрин олган. Овоз режиссёри Н. Ҳасанов ёрдамида якка созлар (дутортанбур, дутор-сато, танбур-сато-дутор ва б.)да ўзига хос якканавоз «ансамблъ» тарзида ижро этган чолғу куйлари 10 дан ортиқ грампластиналарда чиқарилган. Халқаро мусика анжуманлари (Москва, 1971; Олмаота, 1973; Самарқанд, 1978, 1983, 1987 ва б.)нинг концертлари қатнашчиси. Чет эллар (АҚШ, Франция, Германия)да гастролларда бўлган. «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (1997).

Ад: Олимбоева К., Турғун Алиматов [«Ўзбек аёли ҳаётида мусика» китобида], Т., 1996.

АЛИМАҲСУМОВ Ориф (1927.21.5, Тошкент) — хонанда ва созанда, Ўзбекистон халқ артисти (1977). Дастлаб буваси Уста Қўчкордан оммавий куй ва кўшикларни, хонанда Э. Ҳайдаровдан катта ашула, Ю. Ражабий ва Ф. Содиковдан мақом йўлларини ўрганган; Тошкент театр ва рассомлик санъати интини тугатган (1967).

Ўзбек эстрада театри (1956–57), Ўзтелерadio (1957–86)да яккахон, Ўзтелерadio хузуридаги Юнус Ражабий номидаги мақом ансамбли (1976—79 ва 1983—86), этнографик ансамбль (1979—83) бадиий раҳбари, айни пайтда Янгийўл ш. Маданият уйи мақомчилар ансамбли раҳбари (1972—78), Тошкент давлат консерваторияси (1983—85), Тошкент давлат санъат ин-тида (1986 й.дан) катта ўқитувчи, доцент. А. табиа-

тан диапазони кенг, кучли, лекин майин овозга эга. Хонандаликнинг турли услублари, айниқса, ишкамий анъаналарини пухта ўзлаштирган. Ҳажман йирик, баланд авжли ашула, катта ашула ва мақом йўлларини равон ва эркин куйлади. «Шашмақом», «Ўзбек халқ мусиқаси» ва б. қатор фильмларда мақом ва катта ашула йўлларини ижро этган. Халқаро мусика анжуманлари (Москва, 1971; Самарқанд, 1978, 1983 ва б.)нинг концертлари қатнашчиси. «Соглом авлод учун» (1997), «Эл-юрт хурмати» (2000) орденлари б-н мукофотланган.

АЛИМЕНТ (лот. alimentum — қарамогидаги, бокимидағи) — бир шахснинг бошқа шахсга мажбуран ёки ихтиёрий равишида тўлайдиган нафакаси. А. тўлаш мажбуриятлари асосан никоҳ, қариндошлиқ, ота-она, фарзандлик, фарзандликка олиш, болаларни тарбияга олиш натижасида келиб чиқади. Отоналар ҳамда болаларнинг А. борасидаги хукуқ ва мажбуриятлари ЎзР Оила кодекси (1998 й. 30 апр.) ва б. қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартиб-қоидалар асосида амалга оширилади. Уларга биноан ота-она вояга етмаган болаларига таъминот берishi шарт. Мазкур мажбуриятини ихтиёрий равишида бајармаган ота-онадан суднинг ҳал қилув қарорига асосан А.ундирилади. Вояга етмаган болаларга А. тўлаш ҳақида отоналар ўртасида келишув бўлмаганда ёки А. ихтиёрий равишида тўланмаганда ва ота-онадан бирортаси ҳам А. ундириш тўғрисида судга даъво б-н мурожаат қилмаган холларда, васийлик ва ҳомийлик органлари вояга етмаган боланинг таъминоти учун ота ёки онадан қонунда белгиланган миқдорда А. ундириш тўғрисида даъво қўзғатишига ҳақлидир. Вояга етмаган болаларига А. тўлаш ва уларга, шунингдек вояга етган меҳнатга лаёкатсиз, ёрдамга муҳтоҷ болаларига таъминот беришда ота-она нинг мажбуриятлари тенгдир. Вояга етмаган болаларига таъминот учун А. тўлаш тартиби ва шакли ҳақида ота-она

ўртасидаги келишув конунда белгиланган қоидаларга ва боланинг манфаатларига зид бўлмаслиги керак.

Агар вояга етмаган болаларига таъминот бериш ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаса, уларнинг таъминоти учун А. суд томонидан ота-онанинг ҳар ойдаги иш ҳақи ва (ёки) б. даромаднинг 1 бола учун — 1/4 қисми; 2 бола учун — 1/3; 3 ва ундан ортиқ бола учун ярмиси миқдорида ундирилади. Бу тўловларнинг миқдори тарафларнинг моддий ёки оилавий ахволи ва б. эътиборга лойик ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда суд томонидан камайтирилиши ёки кўпайтирилиши мумкин. Ҳар бир бола учун ундириладиган А. миқдори қонун хужжатлари б-н белгиланган энг кам иш ҳакининг 1/3 қисмидан кам бўлмаслиги керак.

Вояга етган меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож болаларига таъминот бериш ҳам ота-онанинг келишувига биноан амалга оширилади, келишувга эришилмаган тақдирда эса низо суд тартибida ҳал қилинади. Бундай болаларга ундириладиган А. миқдори А. тўлаши шарт бўлган ота-онанинг оилавий ва моддий ахволи суд томонидан ҳисобга олиниб, ҳар ойда пул б-н тўланадиган катъий суммада белгиланади. Ота-она фавқулодда ҳолатлар (боланинг оғир шикастланиши, касал бўлиши ва б.) туфайли келиб чиққан, боланинг таъминоти учун зарур бўлган кўшимча харажатларда иштирок этиши шарт. Кўшимча харажатларда иштирок этишдан бош тортган ота(она) дан суд уларнинг оилавий ва моддий ахволини ҳисобга олиб, кўшимча харажатларни қисман пул б-н тўланадиган катъий суммада ундириш ҳақида ҳал қилув қарори чиқариши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси худудида ва унинг ташқарисида пул ёки натура тарзида олинган барча турдаги даромадлардан А. ушлаб қолинади. Ота-онадан болаларга ундириладиган А. миқдори А. тўловчининг ойлик иш ҳақига ва (ёки) б. даромадига нисбатан улушлар ҳисобида

ёки пул б-н тўланадиган катъий суммада белгиланиши мумкин (ЎЗР ОК, 96-104-моддалар).

Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож ўз ота-онасига таъминот беришлари ва улар тўғрисида ғамхўрлик қилишлари шарт. Ота-онасинг давлат ва нодавлат муассасалари карамоғида эканлиги вояга етган меҳнатга лаёқатли болаларни ота-она ҳақида ғамхўрлик қилиши ва уларга моддий ёрдам кўрсатиш мажбуриятидан озод қилмайди. Улар бундай ёрдам беришдан бўйин товласалар, таъминот миқдори болаларнинг оилавий ва моддий ахволини ҳисобга олган ҳолда суднинг ҳал қилув қарорига асосан белгиланади. Вояга етган, меҳнатга лаёқатли болалардан ундирилаётган А. миқдори қонун хужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг 1/3 қисмидан кам бўлмаслиги керак (ЎЗР ОК, 109-110-моддалар).

Оила аъзолари ва б. шахсларнинг, эр-хотинлар ва собиқ эр-хотинларнинг, қариндошлар ва б. шахсларнинг А. мажбуриятлари, А. тўлаш тўғрисида келишув тузиш, А. ларни тўлаш ва ундириш тартибига оид қонун-коидалар ОКнинг V бўлим, 14—18-бобларида белгилаб берилган.

Ана шунга кўра, А. тўлаши шарт бўлган шахс А.ни ихтиёрий равища шахсан ёки ўз аризасига мувофиқ ишлаб турган жойида ёхуд пенсия, нафака, стипендия ва б. турдаги маблаг олаётган жойида тўлайди. Вояга етмаган болалар учун олинадиган А. аризага мувофиқ ушбу кодекснинг 99-моддасида белгиланган миқдорларда ушлаб қолинади. А. тўловчининг иш, ўқиши жойи ёки турар жойи ўзгарганлиги ҳақида хабар қилиш мажбурияти ҳам бор. Бу мажбурият бўйича А. ушлаб қолиши лозим бўлган иш берувчи (ташкилот маъмурияти) уч кун муддат ичидаги хабар бериси керак. Шунингдек А. тўлаши шарт бўлган шахснинг кўшимча иш ҳақи ёки бошқа даромади тўғрисида суд ижрочиси ҳамда А.

олувчи шахс юкорида кўрсатилган муддатда хабардор қилинади. А. тўлашдан бўйин товлаганлик учун жиноий жавобгарлик ЎЗР ЖК 122 ва 123-моддаларида кўрсатилган. Моддий ёрдамга муҳтож бўлган, вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсни моддий таъминлашдан бўйин товлаш, яъни суднинг ҳал қилув қарорига биноан ундирилиши лозим бўлган маблағни жами 3 ойдан ортиқ муддат мобайнида тўламаганлиқда айбили деб топилган шахс энг кам ойлик иш ҳакининг 50 бараваригача миқдорда жарима ёки 3 й.гача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд 6 ойгача қамоқ б-н жазоланади. Вояга етган шахсларнинг меҳнатга лаёқатсиз ва моддий ёрдамга муҳтож бўлган отонани ёки улар ўрнини босувчи шахсларни моддий таъминлашдан шундай бўйин товлаши ҳам юкоридагича жазоланади.

АЛИМЕНТАР ДИСТРОФИЯ (лот. alimentarius — овқатга алоқадор), шиши касаллиги — ёлчиб овқатланмаслик оқибатида рўй берадиган касаллик. Моддалар алмашинувининг жиддий бузилиши, озиб кетиш, дармонсизлик, тери ости ёғ қавати (клетчаткаси)нинг шишиши, асцит, ички аъзолар ва тўқималар функциясининг бузилиши б-н кечади. А.д.га организмда оқсил етишмаслиги, шу б-н бирга, бошқа нокулай омиллар (совук, жисмоний ва руҳий танглик) сабаб бўлади. Давоси: кувватга қўргизадиган ва енгил ҳазм бўладиган овқатлар, витаминлар берилади. Бемор овқатни озодан, суткада 6—7 бор, бўлиб-бўлиб истельмол қилиши зарур. Оғирроқ ҳолларда ўринда ётиб даволаниш, шунингдек глюкоза ва кон куйиш тавсия этилади.

АЛИМЕНТАР ИСИТМА - эмадиган болаларга тўғри келмайдиган овқат бериш натижасида гавда т-расининг кўтарилиши. Овқатда оқсил ортиқча бўлиб, сув кам бўлса, мас, қуруқ ёки куюқ сут яхши суюлтирилмай берилса, соғлом бола ҳам иситмалashi мумкин. Эмадиган бола организмига ортиқча ош тузи кириши натижасида ҳам А.и. кузатилади. Етарли миқдорда сув ичирилиши

б-н температура пасайиб, аслига келади. А.и. асосан организмнинг сувсизланишига боғлиқ. Бунда иситма чиқишига сувнинг мутлақ камлиги эмас, балки овқат б-н кирган оқсил ва сув ўргасидаги нисбатнинг бузилиши сабаб бўлади.

АЛИМКЕНТ — Тошкент вилояти Оқкўрғон туманидаги шаҳарча (1967 й.дан). Туманнинг шарқий қисмида жойлашган. Яқин т.й. бекати Кучлиқдан 16 км. Тошкент ш.дан 40 км. Аҳолиси 7123 киши (1997). А.да «Мафтуна» ҳиссадорлик жамияти, пахта з-ди, Зумумтаълим мактаби, болалар бөгчаси, касалхона, поликлиника, дорихона, кутубхона, клуб, ахолига майший хизмат кўрсатиши пунктлари бор.

АЛИМОВ Иброҳим Абдуғаффорович (1935.5.4, Андижон) — тарихчи, архившунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982). Тарих фанлари д-ри (1982), проф. (1989). Москва давлат тарих-архив ин-тини тугатган (1958). Ўзбекистон Республикаси Архив бошқармаси ҳужжатлардан фойдаланиш ва эълон қилиш бўлимининг мудири (1959—64). Ўзбекистон Марказий давлат архиви директори (1965— 73). Ўзбекистон ФА Тарих ин-тида бўлим мудири (1989—95). Андижон давлат ун-ти проф. (1996 й.дан). Илмий ишлари асосан Ўзбекистонда аграр масала муаммолари, Ўзбекистонда архив ишлари назарияси ва амалиёти, архившуносликка бағишиланган.

АЛИМОВ Раҳматулла Алимович (1902.25.11- Тошкент — 1987.2.1) -инженергидротехник, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1943), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ирригатор (1950), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1972). Москва сув хўжалиги инженерлари ин-тини тугатган (1930). Сув хўжалик қурилиши объектларида инженер (1930—39), Ўзбекистон ССР Енгил саноат (1939— 40) ва Ўзбекистон ССР сув хўжалиги (1941—43) ҳалқ комиссари, «Фарҳод-курилиш» бошлиғи, «Гидропроект» ин-тининг

Ўрта Осиё бўлими раҳбари (1943—50). Ўзбекистон ССР Сув хўжалиги вазири (1951—56), Ўзбекистон ФА Сув муаммолари ва гидротехника ин-ти директори (1956—63), Ўрта Осиё ирригация и.т. ин-тида бўлим мудири (1964—80), гурух раҳбари (1981 й.дан). А. илмий ишлари сув ресурсларидан ирригация ва энергетика мақсадларида фойдаланиш усулларини яратиш ва комплекс мақсадлардаги гидроиншоотлар параметраларини аниқлашга бағишиланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

АЛИМОВ Шавкат Орифжонович (1945.2.3, Нукус) — математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физика-мат, фанлари д-ри (1973), проф. (1974). Москва давлат ун-ти (МДУ)ни тутатган (1967). МДУда (1974—84) ишлаган, ТошДУ каф. мудири ва Ўзбекистон ФА Математика ин-тида директор ўринбосари (1984—85), СамДУ (1985—87), ТошДУ (1987—89) ректори, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим вазири (1990—91), ТошДУ каф. мудири (1991—94). Ташки ишлар вазири ўринбосари (1994—95), Ўзбекистон Республикасининг ХХР даги фавқулодда ва муҳтор элчиси (1995—98), Тошкентдаги Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия унтида проректор (1998 й.дан). Асосий илмий ишлари математик физиканинг хусусий ҳосилали дифференциал тенгламалари муаммоларига, хусусан ўз-ўзига кўшма эллиптик операторларнинг спектрал назариясига, дифференциал ва интеграл тенгламалар муаммоларига бағишиланган. «Каррали каторлар ва Фурье интеграллари» монографияси Германияда («Springer Verlag» нашриёти) инглиз тилида нашр этилган (1991). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985).

АЛИМОВ Шокир Алимович (1912.28.9-1976.28.3, Тошкент) — фтизиатр, Ўзбекистон ФА акад. (1974). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1962), тиббиёт фанлари д-ри (1951), проф. (1953). СамМИни

тутатган (1935). Ўзбекистон сил касалликлари илмий тадқикот ин-тининг ординатори (1935—40), Тошкент ш. 2сил касалхонасининг бош врачи (1940—41), сил касаллари санаторийсининг бош врачи (1941 — 43), Ўзбекистон сил касалликлари илмий тадқикот ин-тининг асистенти, сўнгра катта илмий ходим (1943—46), 1951 й.дан шу ин-ти директори, айни вактда (1953 й.дан) Тошкент Врачлар малакасини ошириш ин-ти сил касалликлари кафедрасининг мудири. А. силнинг эпидемиологияси, оддини олиш ва давоси устида ишлаб, беморларни меҳнат б-н даволашни илгари сурди. Унинг ташаббуси б-н Ўзбекистонда меҳнат б-н даволаш санаторийси, кўплаб сил диспансерлари очилди. Ўзбекистон сил касалликлари и.т. института, Тошкент кўчаларидан бири А. номи б-н аталган.

АЛИМУҲАМЕДОВ Султон Нурматовиҷ (1929.1.1, Тошкент) — агроном-энтомолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1981), биол. фанлари д-ри (1976), проф. (1980), Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-тини тутатган (1950), шу ин-тда асистент, доц. (1950—61), зоология ва энтомология кафедраси мудири (1961—65). Ўрта Осиё ўсимликларни химоя қилиш и.т. ин-ти директори (1965—92), 1993 й.дан шу ин-тда бўлим мудири. Ўзбекистон энтомологлар жамияти раиси (1970 й.дан). А.нинг илмий ишлари пахта ва дон маҳсулотларини акориид каналар ва б. зааркунандалардан саклаш тадбирлари, биологик химоя усулларига бағишиланган.

АЛИМУҲАМЕДОВ Эркин Хайдарович (1939.18.(2, Тошкент) — Ўзбекистон Қаҳрамони (1995). Меҳнат фаолиятини 1959 й.да В. П. Чкалов номидаги Тошкент авиаация и.ч. бирлашмасининг парчинловчи слесари бўлиб ишлашдан бошлаган, 1959—62 й.ларда армия сафида хизмат килди. 1963 й. дан хозиргача Тошкент авиаация и.ч. бирлашмасида йи-гувчи — слесарь бўлиб ишлайди. Бирлашмада АН-8, АН-12, АН-22,

ИЛ-76, ИЛ-144 ва б. самолётларни серияли и.ч.ни ўзлаштиришда фаол иштирок этган, самолёт қанотлари агрегатларини йиғиш бўйича етакчи мутахассис.

АЛИМҚУЛ (тўлиқ исми Мулла Алимкул Ҳусайнбой ўғли) (1831/32—1865) — Кўқон хонлигининг муваққат хони (регенти), мингбошиси, амири лашкари (1863—65). Маллахон ҳукмронлиги даври (1858—62)да А. хонликни идора этишда фаол қатнашиб, эшик оғабоши ва вазир дараҷасига кўтарилди, Маллахоннинг энг ишончли ва яқин кишиларидан бири бўлиб қолди. Бу даврда А. қипчокларнинг хонликдаги сиёсий мавқеини тиклашга ва мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Маллахон ўлдирилгач (1862), унинг ўрнига Саримсоқхоннинг 17 ёшли ўғли Шоҳмурод хон деб эълон қилинди. У таҳтга ўтиргач, отасининг котилларини топиб ўлдирира бошлади. Котилликда қўли бор Тошкент ҳокими Қаноатнинг бўйруғи б-н Шоҳмуродни ўғирлаб кетадилар. Сўнг Қаноат Худоёрхонни хон деб эълон қиласи. А. эса таҳтга унинг биродари Султон Муродни ўтқазмоқчи бўлиб, Худоёрхонга қарши кураш бошлайди. Ниҳоят, 1863 й. 9 июнда А. Маллахоннинг ўғли Султон Сайидхонни Кўқон хони деб эълон қиласи. Худоёрхон Бухорога кетишга мажбур бўлади. Бунинг эвазига А. «Амири лашкар» унвонига сазовор бўлди. Шундай бўлсада, А. амалда хонликни ўзи идора қила бошлади. Подшо Россияси қўшинлари Кўқон хонлиги тасаруфидаги Тошкент ва бўлак шаҳарларга таҳдид қила бошлагач, А. ва Султон Сайидхон қўшин б-н Тошкентга келишди (1864 й. 25 ноябр.). А. 10 минг кишилик қўшин б-н Арис дарёси бўйларига чиқиб, Туркистон ва Чимкент оралиғидаги рус қўшинлари эгаллаган кўргонларни қайтариб олишга ҳаракат қиласи. Туркистон ш. яқинидаги Иқон қишлоғида русларнинг қўшинини енгид Ташкентга қайти (яна к. Иқон жангиги). 1864 й. дек. охирида А. ва Султон Сайидхон Тошкентни тарқ этиб, Кўқонга келишди. Черняев бошлиқ рус

қўшинлари Тошкентта яқинлашганлиги хақида хабар топгач, улар қўшин б-н Кўқондан чиқиб, 1865 й. 7 майда эрталаб Тошкентта етиб келишди. А. ва хон қароргоҳи Афросиёб тепалигида жойлашди. Шу куни Мингўрик мавзесида шаҳар ҳимоячилари иштироқида катта машварат ўтказилиб, ғазавот эълон қилинди. Қашқар ҳокими Валихон тўранинг қашқарликлар ҳам бу ғазавотга қўшилажаклари ҳақидаги мактубини А. шаҳар ҳимоячиларига шахсан ўзи ўқиб эшитирди. Сўнг, Салор канали б-н Дархон ариғи оралиғи (ҳоз. Пушкин кўчаси) да А. қўшинлари ва шаҳар ҳимоячилари б-н рус қўшинлари ўртасида каттиқ жанг бўлди. Рус қўшинлари енгилиб, Шўртепага чекинди. 1865 й. 9 майда А. қўмондонлигидаги кўқонлик аскарлар ва шаҳар ҳимоячилари Шўртепадаги рус қўшинларига қарши хужумга ўтди. Ниҳоятда каттиқ жанг бўлиб, А. оғир яраланди ва ўша куни вафот этди. 1865 й. 10 майда у Тошкентдаги Шайхонтохур қабристонига дағн этилди.

Ҳайдарбек Бобобеков.

АЛИНАЗАР ҚОРИ, Қори нақкош (1881 — Кўқон — 1931) — мискарнақкош. Кўқонлик Ҳожи Фозил Отаулла ўғлидан хунар ўрганган. А.к. мисидишиларни кўқон услубида миллий мумтоз нақшлар б-н безаган, нақшлар орасига лирик байтларни мохирона зарб қиласи. У нақш берган ажойиб идишилар Ўзбекистон давлат санъат музейида сакланади.

АЛИНГ-ГАНГРИ, Наинсинга -Тибет тоғлигининг жан.-ғарбидаги тизма, Хитойда. Гандисиshanъ тоғларидаги энг баланд тизма, уз. қарийб 600 км. Бал. 7315 м гача. Гранит, сланец, кварцитлардан тузилган. Табииати баланд төғ чўлидан иборат. 4500 м дан юкорида айрим жойларда доимий қор ва музликлар бор.

«АЛИП-МАНАШ» — «Алпомиши» достонининг олтой версияси. Кўп мотивлари б-н «Алпомиши»га ўхшайди. Аммо умумий сюжет, баъзи этнографик хусусиятлар, образлар талқинида фарқ

мавжуд. Достончи Н. Улашов вариантида «Ал.-М.» деб номланган. Бошқа «Ақпұмиш», «Алпұмиш» вариантлари хам бор.

«АЛ-ИСЛОХ» — түркистонлик жадидлар ва сүл уламолар журнали. 1915—18 й.ларда Тошкентда тошбосма-да нашр қилинганды. Ношири Абдурахмон Содик ўғлы (Сайёх). Ислом динини ислох килишга уринилганды. 5 сони чиққач, фоалияти тұхтатилганды.

АЛИСМАДОШЛАР - к.
Булдуруқдошлар.

АЛ-ИСТИҚСОТ - ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқ фалсафасидаги тушунча. Моддий унсурлар — сув, ер, ҳаво ва оловни билдирады. Ўрта аср Шарқ фалсафасида, хусусан, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Ибн Рушд, Умар Хайём ва б. таълимотларыда барча моддий нарсалар — материя 6 гурухға бўлинганды: 1) осмон жисмлари; 2) ақлли маҳлукот; 3) ақлсиз маҳлукот; 4) ўсимликлар; 5) майданлар; 6) тўрт унсур, яъни ҳаво, сув, ер, олов. Тўрт унсур материя турларининг энг содда ва бошлангичи бўлиб, моддийликнинг асосини ташкил этади. Моддий нарсаларнинг қолган 5 гурухи эса бошлангич 4 унсурнинг турли хил қўшилувидан вужудга келади. Жисмлар ўзгариши, бўлиниши, ажralиши, йўқ бўлиб кетиши, янгидан вужудга келиши мумкин, лекин бошлангич 4 унсур йўқ бўлмайди. Бу таълимот ўрта аср маънавий хаётida муҳим роль ўйнаган.

АЛИТЕГИН ибн Ҳусайн (?—1035) -Мовароуннахр илихони (1025—34). Қорахонийлардан. Мовароуннахрни сомонийлараш тортиб олишда иштирок этган (999—1012). Наср ибн Али вафоти (1013)дан сўнг таҳт учун кураш чоғида арслонхонлардан Мұхаммад ибн Али томонидан асир олинганды. Тахм. 1025 й. асирикдан қочиб Бухорони эгаллаганды салжуқийлардан Арслон ибн Салжук б-н иттифоқ тузган. А.га қарши илихон Мансур ибн Али қўшин тортиб келган, бироқ мағлубиятга учраган. Шувдан сўнг А. Мовароуннахрнинг марказий қисми

(Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё водийси) илихони бўлган. А.га қарши Маҳмуд Фазнавий ва қораҳонийларнинг Шарқий Туркистондаги ҳоқони Қодирхон Юсуф ҳарбий иттифоқ тузиды (1025) Самарқанд яқинида А. қўшини б-н тўқнашган. А. Самарқанд ва Бухорони ташлаб чўлга чекинганды, хотини ва қизи рақиблари қўлига асир тушган. Бироқ Маҳмуд Фазнавийнинг асл максади А.ни фақат заифлаштириш бўлгани сабабидан бир оз вақтдан сўнг Мовароуннахрни ташлаб чиқкан. А. яна ўз мулкини қайтариб олган. 1032 й. хоразмшоҳ Олтунтош сulton Масъуд Фазнавийннинг топшириғига кўра, А. ерларига ҳужум қилиб Бухорони эгаллаганды, бироқ Дабусия яқинидаги жангда ярадор бўлиб, вафот этган. Хоразм қўшини сулҳ тузиды юртига қайтиб кетган.

АЛИТУС (1917 й. гача расмий номи Олита) — Литва Республикасидаги шаҳар, Нямунас дарёсининг ҳар иккала соҳилида. Вильнюсдан 108 км жангарбдаги т.й. станцияси. Аҳолиси 74,9 минг киши (1990). Уй-рўзгор советкичлари, металл конструкциялар, кимё, машинасолзик з-лари, тикувчилик ф-каси, механика техникими бор. Ип газлама ва гўшт к-лари курилган. Ўлкашунослик музейи бор. А. 14-а.дан маълум.

АЛИФ — араб алифбосида ва у асосида тузилган эски ўзбек ёзувидағи биринчи ҳарфнинг номи. Эски ўзбек ёзувида бу белги ҳосил бўлиш ўрнига кўра бир-биридан фарқли бўлган иккита унлини: 1) тил орқа умумтуркий а ва 2) тил олди юмшоқ а унлиларини ифодалайди. Бундан ташқари, А. и — i,y,e,(3),(8) — о товушларини ифодалаш учун қўлланар эди. Ҳоз. ёзувидағи бир (1) рақами А. шаклидан олинганды (яна қ. Абжад).

АЛИФАТИК БИРИКМАЛАР - к.
Ациклик бирикмалар.

АЛИФБЕ — дастлабки савод берадиган ўқув қўлланмаси. А. босма, ёзма ҳарфлар ва улар ифодалайдиган нутқ товушлари, уларнинг ёзилишини ўзлаштириш, содда бўғин ва сўзларни қўшиб ўқишга ўрганиш ва ўқилаётган

нарсани тўғри тушуниш ҳамда содда сўз ва гапларни ёзишга ўрганишга ёрдам беради. Мактабхоналарда А. бўлмаган. Унинг ўрнига савод ўрганиш учун маҳсус тахта кўлланилган. Таҳтанинг бир томонига тартиб б-н араб ҳарфлари, иккинчи томонига эса абжад ёзилган. Талабалар ҳарфларни батамом ёд олгандан сўнг ажадхонликка ва ҳафтияхонликка ўтар эдилар. Бу усул асосан 1900 й.гача давом этган. Туркистон царус-тузем мактабларининг ҳамда янги усуздаги мактабларнинг пайдо бўлиши б-н А. дарслиги юзага келди. 1902 й.да рус-тузем мактабларининг ўзбек синфлари учун биринчи ўзбек А.си — «Устоди аввал» нашр этилди. Бу А.нинг муаллифи Сайдрасул Сайдазизов. Китоб 1917 й. гача 17 марта нашр этилган. Шу йилларда Мунавварқори Абдурашидхоновнинг «Адиби аввал» (ўзбек мактаблари учун биринчи А.), Мулла Рустамбек ибн Юсуфбекнинг «Таълими аввал», П. Бидановнинг «Суллами аввал», А. Авлонийнинг «Биринчи муаллим», А. Ибодиевнинг «Таҳсил ул-алифбо», М. Фахриддиновнинг «Раҳбари аввал» каби А.лар нашр қилинган. Кейинчалик Шокиржон Раҳимий яратган «Совға» дарслиги нашр қилинган. Шунингдек, М. Қодиров ва б.нинг «Катталарга ўқиши» (1920), Ф. Эрғозиев ва А. Йўлдошевнинг «Алифбе» (1936) китоблари босилиб чиқкан. 1938 й.дан О. Шарафиддинов тузган А. нашр қилинди; мазкур А. Қ. Абдуллаева ҳаммуаллифлигига қайта ишланниб нашр этилди ва ўзбек мактабларида ўкув кўлланмаси вазифасини бажарди. ЎзР Олий Кенгашининг 1993 й. 2 сент.да «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий қилиш тўғрисида» Қонуни қабул қилингач, бир қанча А.лар тайёрланди. Хусусан, 1996—97 й.ларда О. Шарафиддинов, Қ. Абдуллаева ва б.нинг «Алифбе» («Шодлик»), Т.Faффорова, Э. Шодмонов, Р. Эштурдиевнинг «Алифбе» («Савод»), катта ёшдагилар учун Й. Абдуллаевнинг «Ҳамроҳим», «Совға», Й. Абдуллаев, Ш. Йўлдошеванинг «Янги алифбо ва имло» ўкув кўлланмалари чоп

етилди (яна к. Дарслик).

Йўлдош Абдуллаев.

АЛИФБО (араб А.сининг бошлангич икки ҳарфи — алиф ва бо номидан олинган) — бирор тилнинг ёзувига қабул қилинган ва маълум анъанавий тартиб берилган ёзув белгилари (мас, араб А.си, лотин А.си) ёки бўғин белгилар (мас, хинд А.си — деванагари) мажмуи. А. мил. ав. 2000-й. охирларида қад. Угарит ва финикий ёзуви товуш тизимидан келиб чиқкан. Ундан илгари Миср иероглифлари саноқ тизими мавжуд бўлган, деб тахмин қилинади. Туркий халқларнинг рун ва туркий (уйғур) ёзувлари бўлган. Аммо, бу ўзига хос туркий ёзувлар Ахи ҳақида маълумот учрамайди. Уларга оид ҳарфлар жадвали товуш белгилари ҳақидаги бошқа манбалардаги маълумотлар ҳамда шу ёзув ёдгорликлари асосида тузилган. Ҳоз. ҳарфий ва баъзан бўғин А.лари финикий А. сидан, оромий (араб, яхудий), юонон (лотин ва х.к.) ва б. Алардан келиб чиқкан. Араб А.сига — барча араб мамлакатлари, шунингдек Эрон, Афғонистон, Покистон, Шарқий Туркистон — Шинжон, шунингдек 13—20-а. бошларида туркий халқлар ёзув тизимида; лотин А.сига Америка, Австралия қитъасидаги барча халқлар, Европанинг кўпчилик халқлари, Осиё ва Африкадаги баъзи халқлар (Индонезия, Туркия ва б.) ёзув тизимида; Кирилл А.сига — Европа, Осиёдаги баъзи халқлар ёзув тизимида; хинд бўғин А.сига — Хиндистандаги кўпгина элатлар ёзув тизимида амал қилинган. Яна к. Араб ёзуви, Арман ёзуви, Грузин ёзуви, Корейс ёзуви, Туркий(уйғур) ёзуви, Ўрхун-енисей ёзуви, Юонон ёзуви, Хинд ёзуви, Лотин алифбоси.

АЛИФМОЙ — ўсимлик мойлари ва алкид смолаларидан олинадиган модда. А. сарик рангда нолча ранггача бўлган шаффоф суюқлик бўлиб, ёғоч ва металлга яхши суркалади, ҳавода астасекин қотиб юпқа эластик парда ҳосил киласиди. Ўсимлик мойларидан олинадиган А. табиий (таркибида мой миқдори

100%), аралаш (таркибида мой миқдори 70—75%) ва ярим табиий (таркибида мой миқдори 50—55%) хилларга; алкид смолаларидан олинадиган А. глифталли, пентафталли ва ксифталли (таркибида мой миқдори 50%) хилларга бўлинади. Табиий А. грунтовкалар, шпаклевкалар, бўёклар тай-ёрлашда, ёғоч ва ғовак материаллар сиртига шимдиришда, аралаш куюқ мойли бўёкларни суюлтиришда, алкидли А. мойли бўёклар тайёрлашда ишлатилади.

АЛИХАНОВ Абрам Исаакович (1904-1970) — физик олим, акад. (1943). Назарий ва экспериментал физика инти асосчиси ва директори (1945 й.дан). Илмий ишлари атом ядроси ва космик нурлар физикасига доир. Укаси А. И. Алиханъян б-н уйғотилган ядролардан электрон-позитрон жуфтлиги чиқиши ҳодисасини қашф қилди ва бу жуфтлиknинг пайдо бўлиш жараёни крнуниятларини ўрганиб чиқди. А. радиоактив ядроларнинг бета-емирилишини тадқиқ қилиш учун бета-спектрометр, космик нурлар зарраси массаси ва энергиясини анализ қилиш учун массспектрометрларни ихтиро қилди. У ихтиро қилган гомоген атом реактори атом энергиясидан тинчлик мақсадларида фойдаланишда татбиқ этилмоқда. А. раҳбарлигига собиқ Иттифоқда биринчи марта оғир сувли ядро реактори (1949), куввати 7 Гэвгача бўлган қаттиқ фокусланувчи тезлактич (1961) яратилган.

АЛИХОНТЎРА Шокирхўжа ўғли (тахаллуси Соғуний; 1885. 21.3, Тўқмоқ — 1976.28.2, Тошкент) — дин ва жамоат арбоби, уламо. Арабистон (Мадина)да ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олди. Чор маъмуриятининг ерли аҳолини мардикорликка олиш сиёсатига қарши чиққанлиги учун подшо маҳфий полицияси таъкибида бўлди. 1916 й. кўзғолони шафқатсизларча бостирилгач сиёсий муҳожир бўлиб Қашқар (Хитой)га кетди, кейин Шаркий Туркистон (Гулжо ш.)га борди. Омма орасида ҳуррият ғояларини тарғиб қилганлиги сабабли 1937 й. Хи-

той маъмурлари томонидан ҳибсга олиниб, умрбод қамоқ жазосига хукм этилди. 1941 й. адлиявий тафтиш натижасида озод қилинди. 1944 й. 12 нояб.да Шаркий Туркистон жумҳурияти эълон қилиниб, А. Муваққат инқилобий ҳукумат раислигига сайданди. Миллий қўшин ташаббу скори бўлди ва унга қўмондон этиб тайинланди. 1946 й. июнда шўро айғоқчилари томонидан маҳфий равишда тазиик б-н Гулжадан олиб чиқиб кетилган А. умрининг охиригача Тошкентда яшади. Аҳмад Донишнинг «Наводир-ул ваке», Дарвиш Али Чангийнинг «Мусика рисоласи», шунингдек «Темур тузуклари» каби асарларни таржима килди. А.нинг «Девони Соғуний» шеърий тўплами, «Тарихи Муҳаммадий», «Шифо ул-илал» («Ҳасталиклар давоси») ва б. асарлари бор. А. тарихий меъморлик обидалари ва қад. кўлёмзалиарни сақдаб қолишида жонкуярлик килган. Тошкентдаги Шайх Зайниддин бобо қабристонига дағн этилган. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, А.нинг хотирасини абадийлаштириш мақсадида Тошкентнинг Яккасарой туманидаги маҳаллагага, Шайхонтохур туманидаги кўчага унинг номи берилди.

Ас: Тарихи Муҳаммадий, 2 жилд, Т., 1991; Тарихи Муҳаммадий [2-нашири], Т., 1997. Ад.: Ватан туйғуси (тўплам), Т., 1997.

АЛИХЎЖАЕВ Ўлмас Сафоевич (1941.30.6, Урганч) — Ўзбекистон халқ артисти (1983). Тошкент Давлат театр ва рассомлик санъати интини тутатган (1964). 1962—96 й.лар «Ўзбекфильм»да актёр. 1996 й.дан «Ўзбеккино» компаниясида бўлим бошлиги. 40 дан ортиқ фильмда суратга тушган. Асосий роллари: Али Қушчи («Улугбек ўлдузи»), Музаффар («Наташахоним»), Отабек («Ўтган кунлар»), Ёдгор Ҳамидов («Шиддат»), Гулом Аҳмедов, Сафоев («Тинчлик кунлари»), «Кул остидаги чўғ», Тожикфильм), Сулеймонов («Давлат чегараси», Белорусфильм) ва б. Ролларида кучли драматизм,

психологик терапиянка эриши.

АЛИЦИКЛИК БИРИКМАЛАР

- молекуласида бир ёки бир нечта углерод атомларидан тузилган ҳалқаси ёки ҳалқалар тизими бўлган органик бирикмалар. А.б. бир-биридан ҳалқаларининг сони, ўзаро жойлашиши, углерод атомларини ҳалқалардаги сони, уларнинг ўзаро оддий ёки кўш боғлар орқали боғланиши ва функционал гурухлари б-н фарқ қиласди. Жумладан, моно-, би-, три-, полициклик А.б. маълум. Углерод атомларининг боғланишига қараб тўйинган ва тўйинмаган А.б. бўлади.

АЛИШАР-ХЁЮК - Анадолу (Турция)даги археологик қатламли тепа. Йозгат ш.дан қарийб 50 км жан.-шарқда жойлашган. Қазилма ишлари 1927—32 й.ларда олиб борилган. Бу ерда илк муротаба Кичик Осиё платоси учун археологик маданиятларнинг мил. ав. 4-минг йилликдан то мил. ав. 1-минг йиллик ўрталаригача бўлган тадрижий ривожлашиш боқичлари аниқланди.

АЛИШЕР НАВОИЙ, Навоий (тажикларни; асл исми Низомиддин Мир Алишер) (1441.9.2.—Хирот — 1501.3.1) — буюк ўзбек шоири, мутафаккир, давлат арбоби.

А.Н.нинг ота томондан бобося Амир Темурнинг Умар Шайх исмли ўғли б-н кўкалдош (эмикдош) бўлиб, кейинчалик Умар Шайх ва Шоҳруҳнинг хизматида бўлган. Отаси Ғиёсиддин Баҳодир эса Абулқосим Бобурнинг яқинларидан; мамлакатни идора этишида иштирок этган. Онаси (исми номаълум) Кобул амирзодаларидан Шайх Абусайд Чангнинг кизи. А.Н.нинг болалиги Шоҳруҳ ҳукмронлигининг сўнгти йилларига тўғри келган. У темурийзодалар, хусусан бўлажак подшоҳ Ҳусайн Бойқаро б-н бирга тарбияланган. 4 ёшида мактабга бориб, тез савод чиқариб, туркий ва форсий тилдаги шеърларни ўқиб, ёд ола бошлаган. Ўзбек тили б-н бир қаторда форсий тилни хам мукаммал эгаллаган. 1447 й. 12 марта мамлакат подшоҳи Шоҳруҳ вафот этгач, таҳтга дъявогарлар орасида

ўзаро кураш бошланади. Уруш-жанжаллар кўп кишиларни Хурросондан турли томонга кўчиб кетишга мажбур этди. А.Н.лар оиласи ўз тинчлигини кўзлаб, Ироққа кўчиши (1449). Таф ш.да Алишер машхур «Зафарнома» тарихий асари муаллифи, шоир Шарафиддин Али Яздий б-н учрашиди. Бу учрашув болада ёрқин таассурот қолдиради. Ғиёсиддин Баҳодир оиласи Ҳиротга, қарийб икки йил муддат ўтгач, кайтади. Абулқосим Бобур Ғиёсиддин Баҳодирни Сабзавор ш.га ҳоким қилиб тайинлади. А.Н. Ҳиротда қолиб ўқиши давом эттириди. А.Н. шеъриятга ғоят қизикди, Шарқ адабиётини кунт б-н ўрганди. Оила муҳити болалигидаш ўнда адабиётга зўр хавас туғдирган эди. Тоғалари Мирсаид — Коғулий, Мухаммад Али — Гарифий етук шоир эдилар. А.Н.лар уйида шоирлар тез-тез тўпланишиб, мушоира қилишар, адабиёт ва санъат ҳакида сухбатлашар эдилар.

А.Н. 10—12 ёшларидан шеър ёза бошлаган. Тарихчи Ҳондамирнинг ёзишича, ёш А.Н.нинг истеъодидан мамнун бўлган мавлоно Лутфий, унинг:

Оразин ёпқоч, кўзумдан сочилур ҳар лаҳза ёш,

Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш,

матлаъли ғазалини тинглаб: «Агар мусассар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтимни шу ғазалга алмаштирадим...» деган. А.Н. 15 ёшида шоир сифатида кенг танилган. Шеърларини туркий (Навоий тахаллуси б-н) ва форсий (Фоний тахаллуси б-н) тилларида ёзган.

А.Н. 13—14 ёшларида отаси хаётдан кўз юмади. Уни Абулқосим Бобур ўз тарбиясига олади, катта бадий истеъоди учун ғоят эъзозлайди. 1456 й. окт.-да мамлакат пойтахти Ҳиротдан Машҳадга кўчирилади, Абулқосим ёш Алишерни ҳам, ўз хизматида бўлган Ҳусайн Бойқарони ҳам Машҳадга олиб кетади. 1457 й.нинг баҳорида тўсатдан Абулқосим Бобур ҳам вафот этди. А.Н.

учун бу, отаси вафотидан кейинги, иккичи оғир жудолик бўлди. У Машҳад мадрасаларидан бирида ўқишини давом этиради. Дўсти Ҳусайн Бойқаро эса Марв ва Чоржўй томонларга омад қидириб кетади. Ҳурсонни темурийларнинг яна бир вакили, Мовароуннахр ҳукмдори Султон Абу Сайд эгаллади ва пойтахтини Самарқанддан Ҳиротга кўчиради. Ҳусайн Бойқаронинг таҳти эгаллаш йўлидаги биринчи рақиби — Абу Сайд эди. А.Н. оиласининг хоҳиш-рағбати Ҳусайн томонда бўлиб, бу аввало уларнинг оиласавий яқинликлари б-н изоҳланарди; бундан янги ҳукмдор ҳам яхши хабардор эди. Ўртадаги бу вазият А.Н. ҳаётини мураккаблаштирган. А.Н. Машҳадда оддий бир муллавачча сифатида яшади. Шоирнинг бу даврдаги ижодида ўз юртими соғиниб ёзган газаллари талайгина. Орада, ҳусусан, ёз фасларида Ҳиротга бориб-келиб ҳам турган. 1463 й.да эса у узил-кесил Ҳиротга қайtdi. Бирок бу ерда аҳвол ўзгарган, шаҳар харобага айланган эди. Ҳурсон пойтахтида Султон Абу Сайд ўз тартибини ўрнатган, муҳим вазифаларга у б-н Мовароуннахрдан келган кишилар тайинланган, А.Н. га яқин кишилар кувғин қилинган, Ҳусайн Бойқаро б-н бирга кетган тоғалари — Мирсаид ва Муҳаммад Али урушда ҳалок бўлган, яшаш учун бирон жой топиш муаммо эди. А.Н.нинг ўша кунлардаги аҳволи унинг кейинчалик устози Сайид Ҳасан Ардашерта Самарқанддан ёзган мактубидаги шеърий сатрларда ниҳоятда таъсирли ва ҳакконий ифодалаб берилган. Бу вактда мамлакатда таникли шоир бўлиб қолган А.Н.ни Абу Сайд таъқиб қилиб, Ҳиротдан чиқариб юборади. Шоир Самарқандга кетишга мажбур бўлади. А.Н. Самарқандда 1465 й.дан 1469 й.нинг баҳоригача яшади, Фазлulloҳ Абу Лайс мадрасасида ўқиб, турли фанларга оид билимларини янада чукурлаштириди. Самарқанднинг кўзга кўринган шоирлари — Шайхим Сухайлий, Мирзобек, Мавлоно Ховарий, Мир Қарший, Ҳарими Қаландар,

муаммогўй Улойи Шоший, олим Мавлоно Муҳаммад Олим ва б. б-н ҳамсуҳбат бўлди ва дўстлашди. Самарқанд ш. ҳокими Аҳмад Ҳожибек асли ҳиротлик бўлиб, Вафоий таҳаллуси б-н шеърлар ёзарди, у А.Н.га алоҳида ҳурмат ва эътибор б-н қаради. Унинг ёрдамида А.Н. давлат ишлари б-н ҳам шуғуллана бошлади. У давлат ишларини бошқаришда дастлабки тажрибани шу ерда ортириди ва бу унга кейинчалик аскотди. А.Н.нинг Самарқанддаги сиёсий ва давлат фаолияти юқори баҳоланиб, унга «Чифатой амири» унвони берилган.

1469 й. бошларида Султон Абу Сайд Қорабоғда ўз аскарлари томонидан ўлдирилади. Кўпдан буён шундай вазиятни кутиб юрган Ҳусайн Бойқаро зудлик б-н келиб, Ҳирот таҳтини эгаллайди. А.Н. ҳам Ҳиротга етиб келади. 1469 й. 14 апр. куни, рамазон ҳайити муносабати б-н уюштирилган қабул маросимида А.Н. ўзининг Ҳусайн Бойқарога янги ёзган «Ҳилолия» қасидасини тақдим этади. Подшоҳ А.Н.ни муҳрдорлик мансабига тайинлайди.

А.Н. Ҳусайн Бойқаронинг энг ҳавфли сиёсий рақиби — Ёдгор Муҳаммад Мирзони тунда кўлга олишда шахсий жасорат кўрсатади. Янги ҳукуматнинг ортиқча солиқларидан норози бўлиб, кўзғолон кўтарган ҳалқ оммасини тинччишда адолат ва мардонаворлик б-н иш тутади. Шу воқеалардан сўнг маълум вақт ўтгач, Ҳусайн Бойқаро ҳукуматидаги муҳрдорлик вазифасига А.Н.нинг розилиги б-н унинг самарқандлик дўсти, шоир Шайхим Сухайлий тайинланади. А.Н.нинг мақсади саройда маслаҳатчи бўлиб қолиш, кўпроқ ижодий иш б-н шуғулланиш эди. Бироқ Ҳусайн Бойқаро 1472 й.нинг фев. ойида уни ўз саройининг бош вазири қилиб тайинлайди ва унга «Амири кабир» унвонини беради. А.Н. янги лавозимда аввало бутун кучини мамлакатда тинчлик ва осойишталик ўрнатишга қаратди. Вақф ишларини тартибга солишга киришди. Шаҳарларда савдо-сотикини, хунармандчиликни ри-

вожлантиришга катта аҳамият беради. А.Н. сабий ҳаракати б-н қишлоқларда дәхқончилик маданияти ўсиб боради. Шаҳарлар, хусусан Ҳирот кун сайн обод бўла бошлиди.

Буюк инсонпарвар А.Н. ўрта асрдаги Ўйғониш даврининг бошқа улуғ зотлари сингари бутун ҳаёти б-н ҳақиқий инсон қандай бўлиши лозимлигини кўрсатди. У ўз давридаги ноҳақлика, адолатсизликка қарши курашди, амалдорларнинг ўз вазифаларини сунистешмоп қилишларини ва таъмагирликларини фош этди, ожиз, муҳтоҷ кишиларни ўз химоясига олди. Султон Ҳусайн Бойқаро подшохлик килган, А.Н. ҳукуматда бош вазир вазифасини эгаллагантшларда хеч бир мамлакатга қарши босқинчлилик уруши олиб борилмади. Бош вазир А.Н. маданият ва санъатнинг чинакам ҳомийси сифатида танилади. Унинг фаолиятида ижтимоий-сиёсий масалаларни тўғри ҳал этишига интилиш, жамиятдаги барча ижтимоий қатламларга, барча қавмларга бир хил муносабатда бўлиш, хеч кайси бирини камситмаслик, ҳамманинг манфаатига баробар хизмат қиласидиган жамоат биноларни қуришга алоҳида эътибор бериш олдинги уринга чика бошлиди. Хондамирнинг қайд қилишича, 80-й.лар давомида А.Н. ўз маблағлари хисобидан Ҳиротда ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида бир неча Мадраса, 40 та работ, 17 масжид, 10 хонақоҳ, 9 ҳаммом, 9 кўпrik, 20 га яқин ховуз курган ёки таъмирлаттирган. Улар орасида Ҳиротдаги «Ихлосия», «Низомия» мадрасалари, «Халосия» хонақоҳи, «Шифоия» тибгоҳи, Қуръон тиловат қилувчиларга мўлжалланган «Дорул-хуффоз» биноси, Мар-вдаги «Хусравия» мадрасаси, Машҳаддаги «Дорул-хуффоз» хайрия биноси ва б. ноёб меъморлик ёдгорликлари бор.

Бу даврда Ҳиротда адабий ҳаёт жўш урган. А.Н. атрофида Шайхим Суҳайлий, Ҳожа Осафий, Биной каби ўnlab шоирлар, Ҳасан Ноий, Ҳожа Абдулло Марворий, Кулмуҳуммад Удий, Шоҳқули Фижжакий каби ўnlab созандалар, Мир-

хонд, Хондамир каби тарихчилар, Султонали Машҳадий, Абдужамил Котиб, Ҳожа Ҳофиз Муҳаммад, Султонали Коиний, Муҳаммад Ҳандон, Мавлоно Ҳижроний каби машхур котиблар, Беҳзод каби мусаввиirlар қизғин ижодий меҳнат б-н банд эдилар. Ҳиротда, умуман Ҳурросон мул-қида маънавий ҳаётнинг бақувват устунларидан Абдураҳмон Жомий б-н А.Н. ўргасидаги ижодий ҳамкорлик — устоз-шогирдлик кўп масалаларда ҳамфирлиликка олиб келди. А.Н.нинг ўзбек тилидаги дастлабки йирик асарларидан «Ҳилолия» қасидаси Султон Ҳусайн Бойқарога бағишиланган бўлса, форсий тилдаги биринчи йирик асари «Тухфат ул-афкор» (1476) қасидаси Жомийга бағишиланган эди.

1470-й.ларнинг охирларида А.Н. ўзининг ўзбек тилида ёзган шеърларидан иборат илк девони — «Бадоеъ ул-бидоя» («Бадийлик ибтидоси»)ни тузди. Мазкур девонда 777 ғазал, 85 рубоий, 52 муаммо, 46 китъа, 53 фард, 10 туюқ, 10 лугз, 3 мустазод, 5 муҳаммас, 3 тар-жеъбанд, 2 мусаддас бўлиб, бундай мукаммал девонни тузиш Навоийгача камдан-кам ўзбек шоирига насиб бўлган. А.Н. «Бадоеъ ул-бидоя» тузилгандан кейинги даврда ёзилган ўзбекча шеърлари асосида 1480-й.ларнинг охирида «Наводир ун-нихоя» («Бехад нодирликлар») девонини тузди. 1841 — 82-й.ларда А.Н. «Чихл ҳадис» («Қирқ ҳадис» ёки «Арбайн») асарини ёзади. Бунда Муҳаммад пайғамбар(сав) нинг қирқ ҳадиси тўртлик б-н шеърий ифодалаб берилган.

А.Н. мансуб адабий ҳаётда шеърий жанрлардан ғазал, қасида, айникса муаммо ёзишга қизиқиши кучли эди. А.Н. форсий девонига 373 муаммо киритган. Шундай адабий майллар туфайли 1485-й. муаммо ёзиш қоидалари ҳакида маҳсус «Муфрадот» асарини яратди.

А.Н.да ўзбек тилида «Ҳамса» — беш достон яратиш мақсади ёшлигидан бўлган. Бу мақсадини 1483—85-й.ларда амалга ошириди. Асар ўзбек адабиёти шуҳратини оламга ёйиб, жаҳон адабиёти

тининг дурданаларидан бирига айланди.

«Хамса»дан кейин Навоий яна бир қанча асарлар яратди. 1485 й. узининг машхур «Назм ул-жавохир» асари ни ёзи, бунда биринчи халифалардан бўлмиш Ҳазрат Алиниңг 266 та хикматли гапи рубойи тарона (тўрт мисраси ҳам қофияланган) шаклида баён этилган. Ўша Давр китобхонлари, шу жумладан, тарихчи Ҳондамир бу асарни ғоят юксак баҳолаган. А.Н.нинг инсонпарварлик фаолияти, илғор қарашлари, унинг обрў-эътибори халқ орасида тобора ортиб бориши ўз манфаатларини кўзлаган сарой аъёнлари орасида норозилик туғдирди. Улар шоир б-н подшо орасига нифоқ солишга уриндилар. Натижада 1487 й.да Ҳусайн Бойқаро А.Н.ни вазифасидан бўшагади, бош вазир вазифасини Муҳаммад Маждиддин эгаллайди. Навоий эса Астрободга ҳоким қилиб тайинланади. Навоий ҳокимлик қилган 2 йил давомида Астробод ш. ва вилояти ободонлашиб, кўшни давлатлар б-н яхши муносабатлар ўрнатилади, савдо ишлари йўлга кўйилади. А.Н. Астрободда ҳам кўп янги шеърлар ёзган, Ҳиротдаги ёр-дўстларига мактублар йўллаб турган. Унинг Астрободдан Ҳусайн Бойқаронинг катта ўғли Бадиuzzамонта ёзган мактубини давлатни бошқариш ҳақидаги рисола, дейиш мумкин.

А.Н. доим Ҳусайн Бойқарони адолатли ва маърифатли ҳукмдор қиёфасида кўриш орзузи б-н яшади. Астрободдан Ҳусайн Бойқарога ва бошқа амалдорларга ёзган мактубларида уларни инсоф ва адолатга чакирав, давлат идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатиш ва айrim ислоҳотлар ўтказишга ундар эди. Лекин А.Н.нинг истаклари тўла амалга ошиши қийин эди. Астрободда Навоий б-н Ҳусайн Бойқаро муносабатларига путур етказувчи гаплар юзага келгач, подшоҳ А.Н.нинг Ҳиротга қайтишига рухсат беради. Ҳусайн Бойқаро Навоийга бир нечта юксак лавозимларни тақлиф киласди. А.Н. рози бўлмагач, унга «Муқарраби ҳазрати султоний» («Султон

ҳазратларининг энг якин кишиси») деган расмий унвон берилади. Бу б-н у давлатнинг ҳамма ишларига аралаша олар ва подшоҳ б-н кўришиш имконига ҳам эга бўлар эди. Бинобарин, сарой амалдорлари, шу жумладан, Муҳаммад Маждиддин ҳам ҳар бир муҳим масалани кўп вақт у б-н келишишга мажбур эди. Лекин А.Н. б-н Маждиддин ўртасидаги нодўстона муносабатдан кўпчилик хабардор эди. Навоийнинг Балхда ҳоким бўлиб турган укаси Дарвешали Маждиддиндан ранжиб, бош ҳукуматга қарши исён кўтаргани ҳам маълум. Бу исён Навоийнинг аралашуви б-н тинчтилган. Айнан шу воқеа 1490 й.дан Маждиддиннинг сиёсат майдонидан кетишига асосий сабаб бўлган.

А.Н. ҳамиша кўпроқ ижодий ва илмий ишлар б-н шуғулланиш, бу борадаги режаларини амалга ошириш хаёли б-н яшарди. Ҳаёт эса унинг режаларига ўз тузатишларини киритар эди. 1488 й. Саййид Ҳасан Ардашер, 1492 й. Жомий, 1493 й. олим ва шоир Паҳлавон Муҳаммад бирин-кетин ҳаётдан кўз юмдилар. Навоий ўзи учун қадрдон бўлган бу инсонлар хотирасини абадийлаштириш, уларга ўз ҳурматини изҳор этиш учун «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳамсат ул-мутахайирин».(«Беш ҳайрат»), «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» номли рисолаларини ёзи. Астрободда ёза бошлаган «Тарихи мулуки Ажам» («Ажам подшоҳлари тарихи») асарини тугаллади (1489). 1490 й. у ўзига замондош шоирлар ҳақида Жомийнинг «Баҳористон», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» асарлари шаклида «Мажолис ун-нафоис» («Нафислар мажмуаси») тазкирасини тузишга киришиб, 1492 й.да тугаллади. Шу вақтнинг ўзида А.Н. ўзбек тилида шеърият назарияси, аник-рөғи, аруз вазни қоидалари ҳақида «Мезон ул-авzon» («Вазнлар ўлчови») илмий қўлланмасини яратди. 1494 й.да туркӣ тилдаги мактубларини тўплаб «Муншашот» («Мактублар») мажмуасини тузди. 1495 й. Жомийнинг «Нафаҳот

ул-унс» асарини «Насойим ул-мухаббат» («Мұхаббат шабадалари») номи б-н таржима қилиб, уни қайта ишлаб, туркй машойихлар ҳақидаги янги мәй-лумотлар б-н бойитди. Шу боисдан «Насойим ул-мухаббат»га А.Н. нинг мустакил асари сифатида қарааш мүмкін.

А.Н. 1491—92 й.лардан бошлаб туркй тилда ёзилган ҳамма шеърларидан янги, үйғма девон тузишга киришди ва бу иш 1498—99 й.да ниҳоясиға етди. Девоннинг умумий номи «Хазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси») бўлиб, 4 қисмдан иборат бўлғанлиги учун «Чор девон» деб ҳам аталган. Девон шоирнинг бутун ҳаёти давомида ёзилган шеърларини камраб олган, уларда А.Н. нинг барча даврларидағи кайфияти, дунёкараши, орзу-умидлари ифодалаб берилган. Тахминан шу йилларда А.Н. форсий шеърларидан ташкил топган «Девони Фоний» («Фоний девони»)ни, форсий тилдаги 2 қасидалар мажмуаларини тузиб, форсий шеърият тарақ-қиётига ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Ҳурсонда форсийзабон ҳалқлар кўпчилликни ташкил этганлиги инобатга олинса, А.Н.нинг бу тилда ҳам самарали ижод қилгани мамлакат маънавий эҳтиёжини яхши хис этганлигини билдиради.

1490 й.ларнинг ўрталарига келиб мамлакатда ижтимоий-сиёсий танглик кучая бошлайди. Темурийлар хонадонида ҳукмдор ўғиллари ўртасида юзага келган зиддиятлар эса бу тангликни яна-да кучайтиради. Ҳар бир шаҳзоданинг ўз тарафдорлари бўлиб, уларни муросага келтириш кўп вақт А.Н. зиммасига тушар эди. Бош вазир Низомул-мулк эса 1496—97 й.ларда бу оиласий мажароларда бир томонлама ҳаракат қилиб, Музaffer Мирзонктонаси — Хадича бегимга ён босади. Шу асосда Ҳусайн Бойқаро б-н Астрободда ҳокимлик қилаётган Бадиuzzамон ўртасида ҳарбий тўқнашув юз берди. Саройдаги фитна, жумладан, Низомулмulkнинг қабиҳлиги натижасида Бадиuzzамоннинг ўғли, Ҳусайн Бойқаронинг энг севимли набираси,

Навоийнинг эса ихлос қўйган шогирди Мўмин Мирзо фожиали ўлдирилади. Булар ҳаммаси А.Н. ҳаёти ва кайфиятига салбий таъсир кўрсатади.

А.Н.нинг шеърий даҳоси 15-а. охирларига келиб яна жўш урди. У 2 йил мобайнода 2 та йирик асар — «Лисон ут-тайр» («Кушлар тили») достонини ва «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») номли илмий асарини яратди. А.Н.нинг сўнгги буюк асарларидан яна бири насрый панднома йусинида ёзилган «Маҳбубул-қулуб» («Қалблар севгани»)дир. У Шарқ адабиёти тарихида Шайх Саъдийнинг «Гулистон», Кайковуснинг «Қобуснома», Низомий Арузи Самарқандийнинг «Чор мақола» каби асарлари қаторида туради. Бу асарида А.Н. ўзининг ҳаёт йўлини, бошидан кечирган турмуш машаққатларини ёрқин тасвирилаб берган.

1500 й.нинг дек.да Ҳусайн Бойқаро исён кўтарган ўғли — Мухаммад Ҳусайн б-н сулҳ тузиб, Ҳиротта қай-тар экан, А.Н.ни ҳам уни кутиб олиши лозимлигига ишорат қиласди. Орада 2—3 кунлик йўл бор эди. А.Н. ўзининг сўнгги шеърини Поёб работида ёзган ва ундан нусха кўчиритириб, келаётган Ҳусайн Бойқарога юборган. Учинчи куни А.Н. хукмдор истиқболига яқинлашаётганида ўзини ёмон хис этган, у б-н кўришаётганда ҳушидан кетиб, қайтиб ўзига келмаган ва ҳаётдан кўз юмган.

А.Н.нинг адабий ва илмий меросини 4 фаслга бўлиш мүмкін: 1. Девонлари. 2. Достонлари. 3. Форсий тилдаги шеърий мероси. 4. Илмий-филологик, насрый ва тарихий асарлари.

А.Н.нинг ўзбек тилида яратган шеърий мероси асосан «Хазойин ул-маоний» девонига жамланган. Асар 4 қисмдан иборат. Девоннинг биринчи қисмига «Ғаройиб уссигар» («Болалик гаройиботлари»), иккинчи қисмига «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик нодиротлари»), учинчи қисмига «Бадоеъ ул-васат» («Ўрта ёш бадиалари») ва ниҳоят, тўртинчи қисмига «Фавойид ул-

кибор» («Кексалик фойдалари») деган номлар берилди. «Хазойин ул-маоний» инсон боласининг мураккаб ва юксак тафаккури ҳамда беҳисоб хис-туйгулари б-н боғлиқ мингларча шеър ва ўнларча шеър турларини ўз ичига олган мажмуа бўлиб, Шарқ адабиёти тарихида ноёб ходисадир. Бу хил мажмуа А.Н.га қадар Амир Хисрав Дехлавий томонидангина тузилган. Ушбу девонга кирган мингларча шеърларни А.Н. бутун умри давомида турли шароитларда, ҳар хил сабаблар б-н ёзган бўлиб, улар шоир ҳаёти ва у ўшаган давр б-н сонсиз-саноксиз иплар оркали болгланган. А.Н. «Хазойин ул-маоний» га қадар «Илк девон», «Бадоэй ул-бидоя», «Наводир ун-нихоя» девонларини тузган. «Хазойин ул-маоний» ана шу 3 девонга кирган ҳамда «Наводир ул-нихоя» тузилгандан кейин ёзилган шеърлар асосида юзага келган.

А.Н.да кексалик чоғларида барча шеърларини йигиб, хронологик тартибда 4 девон тузиш тоғаси бўлган. Бирок «Хазойин ул-маоний»ни тузишда мухаррирлик вазифасини бажарган Ҳусайн Бойқаро бу тоғани қўллаб-кувватламаган кўринади. Унинг «Ғарой-иб уссигар» девони болалик машқларидан, «Наводир ушшабоб» йигитлик шеърларидангина иборат бўлмай, бу бошлангич девонларда шоирнинг кейинги давр шеърий мўъжизаларидан ҳам намуналар борки, Ҳусайн Бойқаро шуни маъқул кўрган. Шу сабабдан «Хазойин ул-маоний» тарки-бидаги 4 девон номининг мазмунини шартли маънода тушуниш, бунда шеърлар кўп ҳолда аралаш ҳолда жойлаштирилганини назардан кочирмаслик зарур.

«Хазойин ул-маоний»даги 4 девоннинг ҳар бирида 650 тадан 2600 ғазал, умуман 4 девонда 210 китъя, 133 робоий, 86 фард, 52 муаммо, 13 туюқ, 10 мухаммас, 10 чистой, 5 мусадас, 4 таржеъбанд, 4 мустазод, 1 мусамман, 1 таркибанд, 1 қасида, 1 маснавий, 1 сокийнома мавжуд бўлиб, Шарқ шеъриятининг 16 тури на-моёндир.

А.Н.нинг муҳаббат ва бу б-н боғлиқ

тутғёнлари, хусусан ғазаллари унинг йигитлик даврида ёзилган. Бунга унинг «Илк девони»га киритилган, ҳалқ орасида «Қаро кўзум», «Келмади» («Муножот») номлари б-н машхур бўлган ва куйланадиган ғазаллари яхши мисол бўла олади. Бу каби шеърларида шоир пок ва юксак ишқий кечинмаларни баланд эҳтирос ва фалсафийлик б-н ифодалаб бера олган. Унинг «Топмадим» радифли ғазали ҳам шу даврда, аникроғи, Машҳаддан Ҳиротга қайтиб, шахсий турмушини изга солиш тараддуудида юрганда, лекин унинг моддий жиҳатдан ночор аҳволдалиги туфайли оила куриши қийинлашган, Султон Абу Сайд эса уни таъқиб қилган пайтда ёзилган бўлиб, унинг ҳар байти юракни тирнайди. А.Н.нинг ишқий шеърларини факат бир субъектга қаратилган, дейиш кийин. У ҳаётга кенг нигоҳ б-н қараб, барча гўзаликларни назокатли туйгуларни қадрлаган, ноёб сўз ва иборалар б-н қалдан ифодалай билган. Лекин ҳаёт қийинчиликлари ва зиддиятлари орқасида ўз орзу-умидларига етиша олмаган шоир ўзининг инсоний норозилик туйгуларини оловли шеърий сатрларда баён этади. А.Н.нинг ишқ б-н боғлиқ тасвиirlари ранг-баранг ва бой бўлиб, биз унда инсон ҳаёти ва ҳолатининг чексиз кўп кирраларини — шодликни ҳам, хафачиликни ҳам, такрорланмайдиган лахзаларни ҳам, ҳар кун, ҳар соатда юз берувчи кўнгилсизликларни ҳам кўрамиз. Зотан ўзбек шеъриятида инсон дарди ва ҳасратларини, ўз севгилисига талпинишларини Навоийдан ўтказиб ифодалаган шоирни топиш кийин. А.Н.нинг ишқий мавзуда ёзган шеърларининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, улардаги кўп тоғ ва тимсоллар, тасвирий деталлар анъанавий характерга эга. Шу б-н бирга ишқ ва ишқий образлар талкинида ҳам бошка мумтоз ижодкорлар каби А.Н. рамзийликка кўп ўрин беради. «Ёр» — бу дунё гўзалигина эмас, унингча, бу — бутун борлиқни яратган ва ҳамма нарсани ҳаракатга келтириб турган Аллоҳ ҳамдир. Шоир

ўзининг тасаввуфий шеърларида ёрнинг қоши, кўзи, зулфи, сочи (ва ҳ.к.) деганда Аллохнинг куч-кудрати, меҳри, олий даражадаги гўзалликларини кўзда тутиди. А.Н.нинг барча лирик жанрларга оид шеърлари юксак маҳорат б-н ёзилган бўлиб, инсон манфаатларига, унинг эътиқодини мустаҳкамлашга, руҳини соғломлаштиришга хизмат қиласди. Унинг фалсафий, ахлоқий мазмундаги хаёт нафаси уфуриб турган ҳар бир шеъри бу жанрнинг ўлмас намуналариdir (яна қ. «Хазойин ул-маоий»).

Улуғ шоир ижодининг шоҳ асари «Хамса» 5 достондан иборат. Булар «Ҳайрат ул-аббор» («Яхшилар ҳайрати»), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъайи сайдер» («Етти сайдера»), «Садди Искандарий» («Искандар девори») достонлариdir. Форс адабиётидаги ҳамсачиликка жавоб сифатида ўзбек тилида биринчи маротаба яратилган А.Н. «Хамса»си бу тилнинг чексиз имкониятларини амалда исбот этди. 52 минг мисрадан иборат бу бешлик 15-а. ислом тафаккурининг борлик ва табиат, инсон ва жамият, ахлоқ ва камолот ҳақидаги ўзига хос қомуси эди. Шоир воқеаларни қадим Шарқ тарихининг Ҳусрав, Баҳром, Искандар каби номлари афсоналар б-н чулғанган шахслар, Лайли ва Мажнун каби ошиқлар ҳаётидан олди. Уларга янги мазмун берди, туркона руҳ киритди. Даврнинг дардли масалаларини, авлодларнинг орзу ва армонларини кўтариб чиқди. «Хамса» замондошларига ниҳоятда зўр таъсир кўрсатди. Абдураҳмон Жомий уни ҳаяжон б-н олқишлиди. Сulton Ҳусайн эса шоирни ўзининг оқ отига миндириб, жиловдорлик қилди (яна қ. «Хамса»).

«Лисон ут-тайр» — А.Н.нинг сўнгги достони «Хамса»дан 14 й. кейин — 1498—99 й.да яратилган. Бу асарини шоир «Фоний» тахаллуси б-н ёзган. Чунки бу даврда унинг ҳаёти кексаликка юз ўтирган, аникроғи, бу дунёсидан кўпроқ у дунёсини уйлай бошлаган эди. Мазкур асар болалигига севиб ўқигани — Фа-

ридицдин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» («Кушлар тили») достонига жавоб тарзida, шоирнинг ўз таъбири б-н айтганда, «таржима расми била» юзага келтирган шеърий мўъжизаси эди. «Лисон ут-тайр» арузнинг рамали мусаддаси мақсур (фоилотун — фоилотун — фоilon) вазнида ёзилган бўлиб, 3598 байтдан иборат. Достондаги бош ғоя, бош муаммо тасаввудаги имон, эътиқод ва маънавият масалалариdir. А.Н.нинг нияти оддий инсонларга инсонийликнинг илохий моҳиятини тушунтириб бериш, уларни оғир синовлардан ўтказиб, комил инсон даражасида кўриш. Шоир асарда кушлар тимсолида тасаввуф йўлига кирган ва Аллоҳни кўришга, унга етишишга астойдил киришган художўй инсонларни тасвирлашга интилган. Ҳудҳуд деган қушномидан сўйланган юзларча ҳикоялар тасаввуфий мазмунда бўлиб, улар ҳаммаси ҳаётий, бири биридан қизикарли. Кушларнинг ранг-бараг тимсоллари орқали А.Н. ўзининг тасаввуф таълимоти б-н боғлиқ ғояларини, Аллоҳнинг ҳамма нарсанинг ташқарисида эмас, балки ичиди, ўзида эканини кўрсатиш ва исботлашга ҳаракат қиласди. Инсоннинг улугворлигини мажозий услугуб б-н, таъсирли қилиб, реал ижтимоий, ахлоқий ҳодисалар ила боғлаб тасвирлаган. Тасаввуфнинг ваҳдат ул-вужуд назарияси ҳам шу тарзда ўзининг бадиий инъикосини топган. Бу б-н Навоий тасаввуф ғояларини кенг китобхонлар оммасига бадиий куркам ва жонли етказища олий даражада санъаткорлик кўрсатган (яна қ. «Лисон ут-тайр»).

А.Н. бутун ҳаёти давомида ўзбек тили б-н бир қаторда форсий тилда ҳам ижод қилиб, баракали мерос яратди. Унинг бу тилдаги шеърлари 1490-й.ларнинг ўрталарида, Эрон олими Юсуф Шерозий тахминича, 1495—1500 й.лар орасида муаллиф томонидан девон ҳолига келтирилган ва «Девони Фоний» номи б-н машхур. Мазкур девони 1963 й.да Техронда, 1965 й.да Тошкентда, 1993 й.да Душанбада нашр этилган. Ўзбек

олими Сулаймонов тавсифи бўйича, «Девони Фоний»да, «Дебоча»дан ташкари, 7 касида, 554 ғазал, 1 мусаддас, 1 марта, 72 қитъя, 73 рубойй, 16 тарих, 373 муаммо, 9 лугз бор. «Девони Фоний»даги ғазалларнинг аксарияти машхур форс шоирлари шеърларига татаббулардан иборат. Жумладан Жомийнинг 52, Ҳофиз Шерозийнинг 237, Хисрав Дехлавийнинг 33, Саъдий Шерозийнинг 25, Мавлоно Котибийнинг 5, Шоҳий Сабзворийнинг 5, Камол Ҳўжандийнинг 4 ва б. ғазалига татаббу боғланган. А.Н. форс тилида ёзган оригинал ғазалларига «Мухтара», «Ихтиро» деб сарлавҳа кўйган бўлиб, уларнинг сони 50 дан ортиқ.

А.Н. ўзининг форсий касидаларидан алоҳида тўпламлар ҳам тузган бўлиб, уларнинг бири «Ситтаи зарурия» («Олти зарурат»), иккинчиси «Фусули арбаа» («Тўрт фасл») деб аталади. «Ситтаи зарурия» тўпламига 6 касида киритилган бўлиб, уларни Хисрав Дехлавий, Жомий, Анварий, Ҳаконий, Солмон Суважий ва б. касиданавислар тъсирида яратган. У даврларда шоирнинг шеърий маҳорати кўп вақт қасида ёзиш б-н белгиланганини хисобга олсан, А.Н.нинг ҳам касиданавислик салоҳияти юкори бўлган. А.Н.нинг «Фасули арбаа» тўпламига 4 қасидаси киритилган бўлиб, улардан «Бахор» 57 байтдан, «Саратон» 71 байтдан, «Хазон» 33 байтдан, «Дай» 70 байтдан иборат. Уларда йилнинг 4 фасли — баҳор, ёз, куз ва киш, бу фаслардан ҳар бирининг ўзига ҳос гўзаллиги завқ б-н тасвирланган ва тўртталови ҳам замон подшохи — Султон Ҳусайн Бойқарони подшоҳ ва шахс, яхши дуст ва яхши инсон сифатида васф этишига бағишлиланган. Умуман, А.Н. ўзининг форсий тилдаги асарлари б-н замондошларининг, биринчи навбатда, Жомийнинг юкори таҳсинига сазовор бўлган ва форстојик адабиёти, хусусан шеърияти ривожига муносиб хиссасини қўша олган.

А.Н. шоир бўлиш б-н бирга ўз даврининг улуғ олими, мутафаккири ҳам эди. Навоийсиз бу давр фани ва мадани-

яти тараққиётини тасаввур этиш қийин. А.Н. илмий тадқиқотлари ва изланишларининг катта кисми, табиийки, тил ва адабиёт масалалари б-н боғланган. Шу маънода «Мажолис ун-нафоис» тазкирасини яратиш б-н А.Н. ўз даври адабиётига, унинг ижодкорларига ўзига ҳос ҳайкал ўрнатди. Унда ўзбек ва форсий тилларда ижод қилган 359 шоирнинг ҳаёти ва ёзган асарлари ҳақида ноёб маълумотлар берилган, бу ижодкорларнинг ютуклари ва камчиликлари, ўзига ҳос хусусиятлари кўрсатилган (яна қ. «Мажолис ун-нафоис»).

А.Н.нинг «Хамсат ул-мутаҳайирин», «Холоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Холоти Пахлавон Муҳаммад» асарлари «Мажолис ун-нафоис»нинг давомидай бўлиб, бу давр адабиёти, фани ва маданиятининг йирик намояндалари ҳаётини ўрганишда энг қимматли манбалардир. Бу асарлар бадиий-тасаввуф адабиётининг манокиб (ёки манқаба) жанрига тегишли бўлиб, услубининг самимийлиги б-н ажralиб туради.

А.Н.нинг катта адабий ва тарихий аҳамиятга эга «Муншоат» асари унинг туркий тилда ўз замондошлари — подшоҳлар ва шаҳзодалар, илм ва адабиёт аҳдлари б-н олиб борган ёзишмалари мажмуудан иборат, мактуб жанрининг мукаммал намуналари саналади. Мактубларнинг микдори турли кўллэзмаларда турлича, бир-бирини тўлдиради. А.Н. ўзининг форсий мактубларини ҳам юйиб, «Муншоат» тузган. Бироқ у бизгачча етиб келмаган.

А.Н.нинг энг муҳим асарларидан бири «Вакфия» бўлиб, бир карашда, шоир ва буюк давлат арбобининг ўзи курган иморатларига вакфи, яъни расмий хужжатидек кўринса ҳам, аслида унда Султон Ҳусайн Бойқаро даври давлат тизими, А.Н.нинг бу давлатни бошқаришдаги ўрни, унинг таржимаи ҳоли, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий карашлари катта билимдонлик ва аниқлик б-н ёритилган. Шунинг учун ҳам навоийшуносликда бу асарга А.Н.

насрининг ажойиб намунаси сифатида каралади. Муаллиф фикрларининг бальзиларини шеър б-н, хусусан рубой шаклида баён қилиши унинг қайси масалага кўл урмасин, ўзини шеъриятдан хеч узок турмаганини, доим шеърият б-н нафас олганини намоён этади.

А.Н.нинг адабиёт назариясига оид «Муфрадот» («Рисолаи муаммо») асари форсий тилда ёзилган, муаммо ёзиш ва ечиш қоидаларини илмий изохлашга бағищланган. Навоий даврида бу шеър тури ниҳоятда кенг истеъмолда бўлган. Афтидан, бу жанр назарияси ва амалиёти шу давр китобхонларининг адабий диди, тарбияси б-н ҳам боғланган эди. А.Н. бавзан маҳсус муаммо ечиш мажлислари ташкил этган.

А.Н.нинг «Мезон ул-авzon» («Вазнлар ўлчови») ва «Муҳокамат ул-лугатайн» («Икки тил муҳокамаси» ёки «Икки тил тадқики») асарлари бошқа и.т.ларидан фарқди ўларок умумтуркий аҳамиятга эга ва б. туркий халқларининг шеърияти ва тилларини ўрганишга ҳам хизмат қилиб келмоқда. А.Н. «Мезон ул-авzon»ни арузнинг биринчи тадқиқотчиси Халил ибн Аҳмад, кейинги давр олимларидан Шамс Кайс, Хожа Насриддин Тусий, замонавий тадқиқотчилардан Жомий тажрибалиридан ижодий истифода этиб яратган. Аруз вазни бўйича ўзбек тилидаги бу биринчи илмий қўллланмада унинг асосий руқнлари ва б. унсурлари, 19 баҳрининг тузилиши, рубой вазнларини аниқ таърифлаб, туркий шеърий мисоллар орқали асослаб, изохлаб берилган. Асарда аруз вазнига тушмайдиган шеърий вазнлар — туюқ, чинга, мустазод, арузворий, буди-будойи ва б. туркий шеърий вазнларга ҳам изоҳ ва талқинлар берилган. Бу асар аруз бўйича бугунги кунда ҳам ўз илмий қиммати ва амалий аҳамиятини ўқиётмаган.

«Муҳокамат ул-лугатайн»да туркий тилнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий хаётдаги ўрни, унинг грамматик мукаммаллиги, сўзларга бойлиги форсий тил қоидалари ва ҳодисаларига қиёсланган

холда чукур ва аниқ мисоллар орқали таҳлил этилган. А.Н. ўзининг бу тилни, унинг жамият тараққиётидаги ўрнини, сўз ва ибораларга бойлигини шоир сифатида чукур эгаллагани учун, унинг бошқа тиллардан камлиқ жойи йўқлигини, аксинча, уларга нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини ватанпарвар олим сифатида эҳтирос б-н кўрсатиб, исботлаб берган. Унинг мукояса учун келтирган 100 та туркий феълининг аксари ўзбек тилида ҳозиргача истеъмолда. Шу б-н бирга «Муҳокамат ул-лугатайн»да ўзбек адабиёти тарихи, унинг бошқа адабиётлар, хусусан форсий адабиёт б-н яқиндан боғланганилиги, Навоий ижодининг ривожланиш йуллари, айрим асарларининг юзага келиши сабаблари ҳакида ҳам кимматли маълумотлар бор.

А.Н. ҳаётининг охирларида «Махбуб ул-кулуб» насрый асарини езди. Асар 3 қисмдан иборат. Унинг биринчи қисми 40 фасл. Ҳар бир фаслида муаллиф узи яшаган даврдаги бир табака ҳаёти, ахлоқи ва вазифалари ҳақида сухбат юритади. У ушбу табака вакилларининг яхши ишлари ҳақида ҳам, айб ва нуқсонлари ҳақида ҳам гоҳ ҳалимлик б-н, гоҳ ғазаб-нафрат б-н мулоҳаза юритиб, уларни инсофга чакирмокчи, тарбия-ламоқчи бўлади. Асарда А.Н.нинг инсон ахлоқига ва тарбиясига доир энг ноёб панд ва насиҳатлари халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлари шаклида баён қилинган. Кўп ўринда шоир ўз фикрларини байт, китъя, маснавий, рубой шаклида ифодалashi асарга ранг-баранглилик бағищлаган. «Тарихи мулуки Ажам» ва «Тарихи анбиё ва хукамо» А.Н. Султон Ҳусайн Бойқаро даври ижтимоий-сиёсий тарихига бағищлаб ёзмоқчи бўлган асарининг бошланғич бўлакларирид.

А.Н. «Тарихи мулуки Ажам»да қад. Эрон подшоҳлари, уларнинг тарихда муҳрланиб қолган ишлари ва шахсиятлари тўғрисида хикоя қиласиди. Бундаги маълумотларни Навоий кўпроқ Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонидан ҳамда «Тарихи Табарий» китобидан ол-

ган. А.Н.нинг «Тарихи анбиё ва хукамо» асари эса ислом дини тарихи б-н боғлиқ ривоятлар ва адабий асарларни, хусусан бир қатор пайғамбарлар ҳаётини Буқрот (Гиппократ), Афлотун (Платон), Батлимус (Птолемей) каби донишмандларни билиб олиш учун муҳим манбадир. Айни вақтда А.Н.нинг бу асарлари ўзбек бадиий насрининг қад. ва гўзал намуналаридир.

А.Н. ўзидан бой шеърий, насрый ва илмий мерос қол-диргани бўлиб, бу мөрроснинг ҳажми, «Лисон ут-тайр» достонида шоирнинг ўзи таъкидлашича, 100 минг байтдан иборатдир. Бу бой мерос б-н А.Н. ўзбек адабиётини жаҳон юксаклигига кўтарди ва ўзбек адабий тилига асос солди. Ўзбек адабиётида лирик жанрлар ва достончиликнинг энг юкори тараққиёти А.Н. номи б-н боғлангандир.

А.Н. асарлари ўнлаб ҳалқларнинг тилларига таржима бўлган. Мас. «Мажолис ун-нафоис» 16-а.даёқ форс тилига Фаҳрий бин Султон Мухаммад Амирий, Мухаммад Қазвиний ва Шоҳали Абдуали Нишопурий томонидан 3 марта таржима қилинган. А.Н.нинг бошқа тилларга таржима қилинган дастлабки бадиий асари «Сабъаи сайёр» бўлди. Христофор Арманнийнинг 1557 й.да итальян тилида нашр этилган «Сарандиб шохи уч ўғлонининг зиёрати» асарида А.Н.нинг «Сабъаи сайёр» достонидаги қолилловчи ҳикояси — «Бахром ва Дилором» ҳикоя қилинади. Бу асар немис, француз ва голланд тилларига таржима қилиниб, 11 марта нашр этилган. Шунингдек, 17-а. Грузин шоири Цицишвили А.Н.нинг «Сабъаи сайёр» достонини эркин таржима қилиб, «Етти гўзал» достонини яратди. 19-а.нинг охирни ва 20-а.нинг бошларида А.Н.нинг «Муҳокамат ул-лугатайн» асари турк ва татар тилларига таржима қилинди.

А.Н. вафот этганидан кейин ўтган давр мобайнида унинг асарлари форсий ва туркий ҳалқлар орасида кенг ёйилди. Атоқли тожик шоирларининг кўпчилиги, Фузулий, Кишварий, Мирзо Фатали Охундов, Собир каби озарбай-

жон ёзувчилари, Озодий, Махтумкули ва Зелили каби туркман шоирлари, қозоқ ёзувчиси Абай Кўнонбоев, қоралпоқ соҳибқаламлари Бердақ, Ажиниёз, татар шоирлари Абдулла Тўқай, Ҳаюм Носирий ва б. А.Н.га юксак баҳо бериб, асарларидан таълим олдилар, айрим асарларига назира битдилар.

А.Н. ижодиётига қизиқиш, уни ўрганиш Европа ва Россияяда ҳам хийла катта тарихга эга. Француз шарқшуноси Катрмер 1841 й.да босилган хрестоматиясида А.Н.нинг «Муҳокамат ул-лугатайн» ва «Тарихи мулуки Ажам»ини эълон қилган, И.Н. Березин «Турк хрестоматияси»да унинг бир неча асарларидан парчалар берган. М. Никитский 1856 й.да биринчи манбалар асосида «Амир Низомиддин Алишер. Унинг давлат ва адабиёт соҳасидаги аҳамияти» мавзууда магистрлик диссертациясини ёзди. Шу б-н бирга, Н.И. Ильминский, В.В. Вельяминов-Зернов, В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, С.Н. Иванов, Н.И. Конрад, М. Белен, Паве де Куртейль, Э. Браун ва б. шарқшунослар А.Н.нинг фаолияти ва мероси б-н шуғулландилар.

Туркистанда 20-а. бошидан бошланган, ташаббускори жадидлар бўлган маърифий уйғониши А.Н.нинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда ҳам ўз ифодасини топди. 1919 й.да Тошкентда Фитрат нашрга тайёрлаган «Инсоният ҳақинда Навоийнинг фикри» номли рисола босилиб чиқди. Бу китобча А.Н.нинг «Ҳайрат ул-аброр» достонининг «Салотин бобида» («Султонлар ҳакида») деган қисмидан парча эди. Шундан сўнг А.Н. ижодини ўрганиш ва оммалаштириш кенг тус олди. Адабиётшунослик фанининг наувишуюнослик соҳаси юзага келди. Бу соҳада олимлар ва адиллардан Ойбек, О. Шарафиддинов, С. Айний, В. Заҳидов, Иззат Султон, А. Каюмов, П. Шамсиев, Ҳ. Сулаймонов, Н. Мамаев, С. Фаниева, А. Ҳайитметов, А. Абдуғафуров, А. Рустамов ва б. салмоқли ишлар қилдилар, А.Н. ижоди бўйича ўнлаб номзодлик ва д-рлик диссертациялари ёзилди. Ёзувчи

Ойбек «Навоий» романини, Иззат Султон «Навоийнинг қалб дафтари» хужжатли киссасини, Л. Баты «Ҳаёт бўстони» киссасини, Миркарим Осим ҳикоялар туркумини яратди. Айниқса, кейинги 50 йил навоийшуносликда сермаҳсул йиллар бўлди. А.Н. асарларининг мамлакатимиз китоб фондлари ва чет эллардаги кутубхоналарда сакланяётган деярли барча нодир нусхалари ўрганилди. А.Н.нинг кўпгина асарларининг илмий танқидий матни ишлаб чиқилди. «Девони Фоний» ва б. асарларининг нодир нусхалари топилиб, нашр этилди. 20-а.да А.Н.нинг чинакам саҳнавий ҳаёти бошланди. Иззат Султон ва Уйғун «Алишер Навоий» драмасини (1945, 1948), И. Махсумов бастакорлар Ю. Ражабий ва С. Жалил б-н ҳамкорлиқда «Навоий Астрободда» мусикали драмасини (1967) ёздилар. А.Н. образи киноэкранда ҳам мужассамлашди. А.Н. достонлари асосида яратилган «Фарҳод ва Ширин» мусикали драмаси (1937), «Лайли ва Мажнун» операси (1942), «Суҳайл ва Мехри» балети (1967), «Дилором» операси (1958), «Искандар» драмаси (1991) театр санъатининг энг яхши асарларидан бўлиб колди.

Бироқ каријб бир ярим аср давом этган мустамлакачилик даврида, айниқса шўро тузуми даврида маданий меросимизни ҳалқимизга ёт мафкура қолипига солиб талқин қилишга уринишлар бўлди. Бу ҳодиса А.Н. ижодига муносабатда ҳам ўз ифодасини топди. Уни йўқисилларнинг дўсти, мулкдорларнинг мухолифи қилиб таърифлашга интилишди. Жаҳон адабиётининг дурданаси бўлган асарларидаги (мас, «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги) ажойиб боблар қисқартириб нашр этилди. А.Н. нинг ҳаёти ва ижоди Аллоҳга имон келтирган, Куръони каримдаги ҳар бир оятни муқаддас деб билган, н-кшбандия тариқатини қабул қилган адаб ва мутафаккирнинг ҳаёти ва ижодидир. Унинг ижоди моҳиятини англаб етмоқ учун дин тарихини яхши билган, Куръони каримни ўқиб, маъносини англаб етган киши бўлиш керак. Шўро тузумида эса диний

илмларни тарғиб қилиш таъқиқланди. Шу боис, гарчи навоийшунос олимлар шоир ижодини тарғиб қилиш бўйича анча ишлар қилган бўлсалар ҳам, А.Н. ижоди кўпчилик китобхонлар учун тушунарсиз бўлиб қолди. Мустақиллик бизга барча қадриятларимиз қатори А.Н. меросини ўрганишнинг кенг уфқларини очди. Эндилиқда унинг ижодини аслича, моҳиятини тушуниб ўрганиш имконияти юзага келди. 1991 й.да А.Н. таваллудининг 550 йиллиги тантанали нишонланди. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти таъсис этилди. Тошкентда А.Н. номидаги Ўзбекистон Миллий боғи барпо этилди ва бу боғ ўртасида шоирнинг салобатли ҳайкални кад кўтарди. Шоирнинг 20 жилдли мукаммал асарлар тўплами нашр этила бошланди (2000 й.га қадар 16 жилди чоп этилди). Мамлакатимизда А.Н. хотираси юксак даражада эъзозланади. Бир вилоят, шаҳар, олий ўқув юрти (Самарқанд давлат ун-ти), Тошкентдаги Давлат кутубхонаси, Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти, Адабиёт музейи, Тошкентдаги Катта академик опера ва балет театри, Санъат саройи, Тошкентдаги метро бекати, ўнлаб кўчалар ва жамоа хўжаликлари унинг номи б-н аталган. А.Н. ҳаёти ва ижодига бағишлаб ҳайкалтарошлар, рассомлар ва бастакорлар асарлар яратишган. Ҳар йили А.Н тугилган кун -9 февраль илмий-анънавий конференция ўтказилиб, А.Н. меросини ўрганиш соҳасида қилинган йиллик ишларга яқун ясалади.

Ас: Танланган асарлар [3 жилдли]. Т., 1948; Асарлар [15 жилдли], 1 — 15 жилдлар, Т., 1963—1968; Собр. соч. в десяти томах, Т., 1968-1970; Илк девон, Т., 1968; Навоий дастхати («Наводир ун-ниҳоя»), Т., 1991; Тарихи анбиё ва ҳукамо, Самарқанд, 1990; Вақфия, Т., 1991; Тўла асарлар тўплами (20 жилдли), 1 — 16-жилдлар, Т., 1987—2000.

Ad.: Sarafiddinov A, Alisher Navaiy, Т., 1939; Фиёсiddин Хондамир, Мажорим ул-ахлок, Т., 1948; Бертельс Е.

Э., Навои, М.Л., 1948; Ҳайитметов А., Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари, Т., 1959; Жалолов Т., «Хамса» талқинлари, Т., 1960; Ҳайитметов А., Навоий лирикаси, Т., 1961; Абдуғафуров А., Навоий ижодида сатира Т., 1972; Иззат Султон, Навоийнинг қалб дафтари, Т., 1969; Зоҳидов В., Улуғ шоир ижодининг қалби, Т., 1970; Рустамов А., Навоийнинг бадиий маҳорати, Т., 1979; Маллаев Н., Алишер Навоий ва ҳалқ ижодиёти, Т., 1974; Ҳаққулов И., Занжирбанд шер қошида, Т., 1989; Шодиев Э., Алишер Навоий ва форс-тожик адаблари, Т., 1989; Қаюмов А., Алишер Навоий, Т., 1991; Ҳайитметов А., Навоийхонлик сұхбатлари, Т., 1993; Абдуқодиров А., Навоий ва тасаввуф, Хўжанд, 1994; Қодиров М., Навоий ва сахна санъати, Т., 2000.

Абдуқодир Ҳайитметов.

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ МУКОФОТИ - ЎзРнинг бадиий ижод соҳасидаги энг олий мукофоти. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Каримов ташаббуси б-н 1989 й. 13 сент. да таъсис этилган. Ўзбекистоннинг маданий хаётида катта воқеа бўлган, миллий қадриятлар хазинасини бойитган адабиёт, санъат ва мъеморлик соҳасидаги энг ёрқин ва сермазмун асарлар учун берилади. Бу мукофотга республикада ҳамда чет элларда эълон килинган, алоҳида китоб шаклида нашр килинган, оммавий равишда ижро этилган, кўрсатилган ва намойиш килинган ҳамда кенг жамоатчилик томонидан юкори баҳолангандар бадиий асарлар, санъат намуналари тақдим этилади. Тақдим этилган ишлар вазирликлар, давлат қўмиталари, ижодий уюшмаларнинг республика миқёсидаги идоралари ва ҳалқаро жамоат ташкилотларининг қарорлари асосида Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Давлат мукофотлари қўмитаси томонидан қабул килинади. Тақдим этилган бир асар учун мукофот олишга талаборлар сони 3 кишидан

ошмаслиги керак. Мукофот Ўзбекистон адабиёти, санъати ва мъеморчилиги б-н боғлиқ бўлган энг яхши ишлар учун бошқа мамлакатларнинг маданият арбобларига ҳам берилиши мумкин. Мукофотларни 1996 й.дан, ЎзР Президентининг фармони б-н, ҳар 3 йилда бир марта Мустақиллик байрами арафасида бериш тартиби жорий килинган. Мукофотнинг ҳар бири 200 та энг кам ойлик иш ҳаки миқдорида белгиланган. Мукофотланганларга тантанали вазиятда совриндорлик ёрлиги ва фахрий нишон топширилади. Мукофот совриндорининг нишони кўкракнинг ўнг томонига такилади. Мукофот такроран берилмайди. 1991 й.да 9 киши, 1994 й.да 12 киши (1 киши хориждан) 1996 й.да 4 киши мукофотга сазовор бўлган.

АЛИҚАМБАР — 1) Туркистон ҳалқлари ижодида (ўзбекларда — А. ёки Қамбар ота, туркман ва қирғизларда — Бобо Қамбар, тожикларда — Қамбар ёки Бобои Қамбар) чақмоқ ва момақалдириқ чақиравчи афсонавий шахс, бахши ва созандалар «пири», шунингдек мусиқа ассоблари (мас, дуттор)нинг афсонавий ихтирочиси. Ўзбек ва тожик мусиқа фольклорида кўпгина ёмғир чақириш маросим қўшиклари (мас, «қамбар бозий») А. номи б-н боғлиқ. Хоразм афсоналарида А. халифа Алинкиг отбоқари ва отбоқарлар «пири». Беруний ёзган қад. туркӣ ҳалқлар мавсумий байрами — «гаҳанбар» талаффузнинг ўзгариши натижасида А.га айланган деган бაъзи мулоҳазалар ҳам мавжуд; 2) ўзбек ҳалқ куий. Вазмин лирик ракс, усул жиҳатидан уфар йўлларига яқин. Оҳанглари хоразм ийрик ашула йўллари (Феруз, Суворалар), дострн ва мақомларида чолғу нақаротлари сифатида, шунингдек айrim ўзбек бастакор ва композиторлари асарларида ишлатилган.

АЛИҚОПУ САРОЙИ - Исфаҳон (Эрон)даги мъеморий ёдгорлик (15—17-а.лар). Бош тарзи баланд, кенг равоқли сарой ансамбли. Сарой асосан 15-а.да курилган, Аббос I даврида эса кенгай-

тирилиб янада баландлаштирилган. Ансамблда сарой аҳли ва саркардалар учун қатор хоналар (қабулхона, девонхона, қозихона ва б.), атрофи боғ бўлиб, уз. 6 км ча девор б-н ўралган. Баланд дарвоза (крпу) орқали гумбазли миёнсаройга кирилади. Миёнсарой бағали тилла ҳалли бўртма нақшлар ва гуллаётган дараҳт тасвири б-н безатилган. Миёнсаройдан қабулхонага ўтилади. Кдбулхона деворларида токчаларга маҳаллий меъморлик анъаналари асосида косамонлар ишланиб, нақшлар б-н безатилган. Устки қисмидаги катта болхона устунлари нафис безатилган. Баъзи хоналарнинг ички деворларида гули нақшлар, болхоналарида деворий расмлар бор. Уларда муҳаббат изхор этиб турган йигит ва қиз, боғ ичида дам олаётган аёл, Исфаҳон саройларидағи айш-ишрат, хурсандчилик акс эттирилган. Олимларнинг фикрича, бу расмларни яратган усталар орасида мусаввир Ризо Аббосий ҳам бўлган. Ахоли А.с.ни муқаддас деб билган.

АЛИҚУЛОВ Жўракул (1944.29.6, Бойсун тумани) — Ўзбекистон Республикаси ҳалқ ўқитувчisi (1998). Душанба пед. ин-тининг тарих ф-тини тугатган (1971). 1971 й.дан Сариосиё туманидаги 11-мактаб ўқитувчisi, 1973 й.дан ўқув тарбиявий ишлар бўйича мактаб директори ўринбосари. А.нинг бевосита ташаббуси ва раҳбарлиги остида мактабда таълимнинг сифат ва самарадорлиги оширилди, ноанъанавий дарё ва машғулотлар жорий қилинди.

АЛКАДИЕНЛАР — таркибида икки кўшбог бўлган тўйинмаган углеводородлар ўта тез полимерланиш хусусиятига эга. Энг оддий вакили — дивинил (қ. Диен углеводородлар).

АЛКАЛИМЕТРИЯ (араб, алқалай-ишкор ва юн. metro — ўлчаяпман) — ишкор миқдорини аниқлашда ҳажмий анализнинг нейтралланиш реакциясига аеосланган усули. Бунда текширилаётган эритмага маълум концентрацияли кислота оз-оздан қўшиб борилади. Реакциянинг охири илгаридан қўшиб кўйилган

индикатор рангининг ўзгаришига қараб билинади. Ишкор миқдори сарфланган кислота миқдорига қараб аниқланади. Эритмалар рангли бўлса, титрлаш услудан фойдаланилади. А.дан эритмадаги ишкор, сода каби аралашмалар миқдорини, сувнинг қаттиқлигини аниқлашда фойдаланилади.

АЛКАЛОИДЛАР — ўсимликларда, камдан-кам холларда ҳайвонот организмида учрайдиган ва асос хоссасига эга бўлган азотли органик бирикмалар. Шулар жумласидан морфинни биринчи марта (1806) немис аптекари Сертюрнер кўкноришираси(афюн)дан ажратиб одди. Шундан кейин олимлар ўсимликлар тасасида нейтрал ва кислота хоссасига эга бўлган кимёвий бирикмаларгина эмас, балки асос хоссасига эга бўлган моддалар ҳам мавжуд деган хulosага келдилар. 19-ада стрихнин, хинин, кофеин, атропин, эфедрин ва б. ажратиб олинди. 20-а.нинг 60-й.ларда 1000 дан зиёд табиий ва сунъий йўл б-н олинган А. маълум эди. А. ўсимликлар ҳаётини бошқариб турадиган фаол моддалардир. Аксарият А. рангиз кристалл моддалар бўлиб, кимёвий табиатига кўра ҳалқасида азот атомлари бўлган гетероциклик бирикмалар ҳисобланади. Оддий А. таркибида 10 га яқин, мураккабларида 50 дан зиёд углерод атомлари булади. А. сульфат, хлорид, салицилат, оксалат ва б. кислоталар б-н кристалл тузлар хосил қиласи; бу жараёндан уларни тозалаш ва олишда фойдаланилади. А.га ишкорий хосса берадиган элемент азотдир. А. соҳасида Ўзбекистон олимларидан акад.лар С. Ю. Юнусов ва О. С. Содиковнинг ўз шогирдлари б-н бу соҳада қилган ишлари анча салмоқлидир. С. Ю. Юнусов кашф этган конуниятга кўра, А. эрта баҳорда ўсимликнинг ер усти кисмларига, куз фаслида бир йиллик ўсимликларнинг уруғига, кўп йиллик ўсимликларнинг эса пиёзи, илдизи ва уруғига миқдор жиҳатидан энг кўп йифилади. 1943—93 й.ларда Ўзбекистон ФА Ўсимлик моддалари кимёси ин-тида С. Ю. Юнусов раҳбарлигига 29 оила-

га мансуб 266 ўсимлик тури ўрганилиб, улардан 913 алкалоид ажратиб олинди. Тури гурухларга киравчى 518 янги алкалоиднинг тузилиши аниқланди. Цитизин, галантамин, ликорин каби препаратларнинг и.ч. технологияси кўрсатиб берилди, холинэстеразага карши дезоксипеганин гидрохлорид препарати Тошкент кимё фармацевтика з-дидаг ишлаб чиқарила бошланди. Аритмияга карши дитерпин алкалоиди асосида препаратлар олишнинг янги йўналишлари очилди. Бу препаратлардан аллапинин тиббиёт амалиётида кўллана бошлади. Тиббиёт-биология тадқиқотлари учун бир қатор биореактив препаратлар (бигекулин, аконитин, гелиотрин, империалин) олишга муваффақ бўлинди. Айни вактда яна бир янги йўналиш — заҳарли замбуруғлардан алкалоидлар ажратиб олиш устида тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Тиббиётда тури касалликларни даволашда юздан ортиқ А. (морфин, кодеин, кофеин, эфедрин, стрихнин, колхамин, атропин, кокаин, галантамин, цитизин ва қ.к.) кулланилмоқда. А.нинг баъзилари (мас, анабазин ва никотин сульфат) қ.х.да инсектицид сифатида ишлатилади. Кашандалик ва бангиликнинг «сабабчиси» ҳам А.дир. Таркибида А. бўлган бегона ўсимликларнинг баъзилари (мас, кукмараз ва кампирчопон) ғалла экинлари орасида ўсади, дон бу ўсимликлар уруғидан тозаланмай истемол қилинса, одам ва ҳайвонлар оғир касаликларга чалиниши мумкин.

Ad.: Орехов А. П., Химия алкалоидов, М., 1955; Итоги исследования алкалоидносынных растений, Т., 1993.

АЛКАНЛАР — қ. Тўйинган углеводородлар.

АЛКЕНЛАР — таркибида қўшбоғ бўлган тўйинган углеводородлар. А.нинг жуда кўп молекулалари ўзаро биришиб (полимерланиш реакцияларига киришиб), юкори молекулали бирикмалар хосил қилади. Кўпгина муҳим полимерлар (полиэтилен, полипропилен, полистирол, полизопрен) шу йўл б-н олина-

ди (қ. Тўйинган углеводородлар).

АЛКИД ЛОКЛАР — қ. Апкид смолалар.

АЛКИД СМОЛАЛАР, полиэфир смолалар — куп асосли спиртларнинг кўп асосли кислоталар б-н поликонденсатланишидан хосил бўладиган полимерлар. А.с. жумласига глифталь смолалар (фталь ангидрид б-н глицерин асосида олинади) ва пентафталь смолалар (фталь ангидрид б-н пента-эритрит асосида олинади) киради. А.с. металларни сирлашда ва электр токини ўтказмайдиган материаллар ишлаб чиқаришда лок ўрнида ишлатилади.

АЛКИЛЛАР — тўйинган алифатик углеводородларнинг бир валентли радикаллари. Кўпинча R — ҳарфи б-н белгиланади, баъзан Alk деб кўрсатилади. А. радикаллари бирламчи, иккиласми ва учламчи бўлади. Бирламчисига метил CH₃—, иккиласмисига изопропил (CH₃)₂CH—, учламчисига учламчи-бутил (CH₃)₂C— мисол була олади.

АЛКИЛЛАШ — органик моддаларга бир валентли алкил гурухларини киритиш. А. реакциясига компонентларнинг концентрацияси ва ўзаро нисбати, катализаторлар ҳамда т-ра ва бошқа омиллар таъсир қилади. Техникада А. йўли б-н юкори октанли ёнилғи (изооктан ва б.), бензол гомологлари (кумол, этилбензол ва б.) ва кўпгина бошқа бирикмалар олинади. Шунингдек А.дан бўёқ, доривор моддалар, оддий ва мураккаб эфирлар, махсус углеводородлар ва б. моддаларни синтез қилишда фойдаланилади.

АЛКИЛЛОВЧИ МОДДАЛАР - ёғ қатори углеводородларининг бир валентли радикалларини органик бирикмалар молекулаларига киритиш хусусиятига эга бўлган моддалар. Ал.м. дори воситаюри олишда кўлланилади. Улар цистостатик таъсир этувчи моддалар бўлиб, ўсмаларни даволашда иммуно-депресантлар (новэмбихин, циклофосфин ва б.) сифатида ишлатилади.

АЛКИМЁ — 1) кимё фанининг арабча номи; 2) ҳоз. кимёнинг ибти-

доси. А. нинг ривожланишида уч давр фарқ қилинади: 1-давр — 2—6-алар, иккинчи давр — 12—14-алар ва учинчи давр — 15—17-алар. Бу даврларда Миср, Хитой, Ас-сурия, Мовароуннахр ва Ҳиндистонда ҳамда Европада А.нинг асосий масаласи «паст ва норасо» металларни олтин ва кумушга айлантиришдан иборат булган. Олимлар металларни бир-бирига кориштириб олтин ва кумуш қотишмаларини тайёрлашган. 8-а. охири ва 9-а. бошларига келиб қ.х., кончилик ва хунармандчилик ишлари бир мунча ривож топди. Бу эса уз навбатида табиий фанларнинг ривожланишига имкон берди. Кончилик, кунчилик, шиша ва қофоз тайёрлаш ишлари кимё илмининг ривожига таъсир кўрсатди. Соҳанинг етук олимлари етишиб чиқди. Шулардан бири ўрта аср кимёгарларининг устози Жобир ибн Хайём (721—813) металларнинг вужудга келиши назариясини ишлаб чиқди. Олимнинг фикрича, ер остида икки хил бугланиш амалга ошиб, биринчиси нам, иккинчиси ер моддасидан кўтариладиган қуруқ буг бўлиб, тутундан иборат. Нам буғдан симоб, қуруқ тутундан олtingугурт ҳосил бўлади. Ўша пайтда маълум бўлган мис, кўрғошин, қалай ва рух «норасо» ме-таллар қаторига киритилган. Олтин б-н кумуш таркиби тоза бўлиб, қолганлари аралашмалардан ташкил топган деган фикрлар билдирилган. «Норасо» металларни «такомиллаштириш» ва «тузатиш» орқали олтин ва кумушга айлантириш мумкин деган ғоя илгари сурилган. Бу мураккаб вазифани амалга ошириш учун ана шу металларга иксирдан озгина кўшиш кифоя килади деб ўйлаганлар. Жобир ибн Хайём ҳар қандай тахмин аниқ маълумотлар б-н тасдиқланганда гина қабул килиниши мумкин деб ёзган. Кимёда факат тажрибаларга суюниб иш кўриш кераклигини ҳам таъкидлаганлиги маълум. Ўрта асрларда шарқнинг иккинчи бир кимёгари Ар-Розий Аристотель фикрларига тўзатиш кирилди. Унинг фикрича, металлар мураккаб моддалар бўлиб,

ўзига хос хосса ва хусусиятларга эга. У кўплаб тажрибалар утказди. Ар-Розий ўзининг 200 дан ортиқ илмий ишларида, шу жумладан кимёга оид машҳур «Сирлар китоби» асарида ўша давр кимёсида кўлланилган барча моддалар, асбоб-анжомлар ва тадбирларни муфассал баён этди. Розий ҳам, Жобир сингари, иксир ёрдамида бир металлни иккинчи металлга айлантириш мумкин деб ўйларди; бундан ташқари, металларни турли нисбатда бир-бирига кўшиш орқали ҳам олtingга ўхашаш металл ҳосил қилиш устида кўп тажрибалар ўтказди. Бироқ Розий шу усудда тайёрланган металлар кўриниш жиҳатидан олtingга ўхшасада, ҳали улар юқори сифатли олтин эмас деб таъкидлadi. Бунинг исботи учун у ўша қотишмаларни ўз таркибий кисмларига ажратди. Хоразмлик икки олим — Абу Абдулло Мухаммад ибн Юсуф Котибий Хоразмий ва Абдулҳаким ибн Абдулмалик ал-Косий ҳам кимё тарихига катта ҳисса кўшдилар. Ўрта Осиёда, умуман, Шарқда кимё фанининг тараққиётида буюк табиб ва файласуф Абу Али ибн Синонинг роли ҳам ниҳоятда катта. Ибн Сино кимёгарларнинг оддий металларни олtingга айлантириш тўғрисидаги фикрларига кескин қарши чиқди. Металларнинг пайдо бўлиши масаласида у ҳам Жобир назариясига ўхашаш назарияни илгари сурди; аммо Ибн Синонинг фикрича, ўша даврда маълум бўлган ҳар қайси металл ўзича алоҳида бир моддадир (бирор ягона металлнинг тури эмас). Бир металлни иккинчисига айлантириш учун унинг таркибий кисмлари (олtingугурт, симоб ва б. аралашмалар) орасидаги нисбатни ўзгартириш керак. Ваҳоланки биз бу нисбатнинг қандай эканлигини билмаймиз, демак, уни ўзгартиришга қодир эмасмиз, дейди Ибн Сино. Ибн Синонинг металлар мураккаб таркибли моддалар эканлиги ҳақидаги фикри фандан узоқ бўлса ҳам, унинг оддий металларни иксир ёрдамида олtingга айлантириш мумкин деган назарияга қарши чиқиб ёзган мулоҳазалари ўрта аср А.сининг илмий

кимёга ўсиб ўтишида катта роль ўйнади. Ўрта аср кимёгарлари оддий металларни олтинга айлантириш ҳакидаги ўз назарияларини амалга ошириш йўлида кўп куч ва вақт сарфладилар. Натижада улар турли моддалар ва асбобларни кашф этдиларки, буларнинг кўп кисми ҳоз. кимё илмида кенг қўлланилади.

А. соҳасида ўтказилган тадқикотлар туфайли металлургияни ривожлантиришга, керамика, шиша, миллионлаб тонна нитрат кислота и.ч.га, газмолларни бўяш ишларини маромига етказишга, новшадил, киновардан симобни ажратиб олиш ва б. ишларни амалга оширишга муваффақ бўлинди. Амальгама (олтин сувини юритиш) каби мухим ишлар ҳам алкимёгарлар хизматининг самарасидир.

Ад.: Каримов У. И., Неизвестное сочинение Абу Бакра ар-Рази «Книга тайны тайн», Т., 1957; Казаков Б., Превращение элементов, М., 1977; Рабинович В. Л., Алхимия как феномен средневековой культуры, М., 1979.

Кудрат Ахмеров.

АЛКИНЛАР — молекуласида учламчи боғ бўлган ацетилен қатори тўйинмаган углеводородлари. Уларнинг биринчи вакили ацетилен $\text{CH}=\text{CH}$ дир. Ацетилендаги водород алкил радикаллар б-н алмаштирилса, молекуласида учламчи боғ бўлган гомологик қатор ҳосил бўлади. Унинг биринчи гомологи метилацетилен $\text{CH}_3-\text{C}=\text{CH}$; иккинчиси этила-цетилен $\text{CH}_3-\text{CH}_2-\text{C}=\text{CH}$ ва х.к.

АЛКОГОЛ ПСИХОЗЛАРИ, металкогол психозлар — алкоголизма» рўй берадиган экзоген-органик руҳий касалликлар мажмуи. А.п. сурункали алкоголизмнинг ўрта ва сўнгги босқичларида этил спиртининг организмда парчаланиши вақтида ҳосил бўладиган заҳарли моддалар таъсирида моддалар алмашинувининг бузилишидан вужудга келган метаболитларнинг марказий нерв системасига заҳарли таъсир этиши натижасида келиб чиқади. Алкогол делирийси, «оқ алаҳлаш» (онг хирадашуви, кўриш, эшитиш ва б. галлюцинациялар, бетокат-

лик, турли соматик ва неврологик хасталиклар), алкогол галлюцинози (бошқалар таҳдид солаётгандай туюладиган эшитиш галлюцинацияси ва х.к.). Ўткир ва сурункали, шунингдек рашк васвасаси кўпроқ учрайди.

АЛКОГОЛИЗМ — тибиёт нуктаи на-заридан спиртли ичимликларни мудом ичавериш оқибатида рўй берадиган сурункали касаллик; ашаддий ичклик-бозлиқ. Кенг маънода — спиртли ичимликларни меъёридан ортиқ ичишнинг кишилар соғлиғи ва меҳнат қобилиятига, маънавий ва маший ҳаётига, шунингдек жамият фаровонлигига етказадиган зарарлари мажмуи. А. индивидуал ва ижтимоий ҳаётнинг ҳамма шаклларига таъсир кўрсатади. Ичклик таъсирида одамлар жамият ва давлат олдидা масъулият сезиши хиссини йўқотиб кўяди, безорилиш ва конунни бузишига алоқадор бошқа хатти-харакатларни қилиши мумкин. А. ишлаб чиқаришга зарар етказади, меҳнат интизомининг бузилиши ва унумдорлигининг пасайиши, одамларнинг хасталаниб қолиши ва ҳатто бевакт ҳалок бўлишига олиб келади. Мастиқда одамнинг мувозанатни яхши сақлай олмаслиги, дикқати чалғиб, атрофдаги вазиятни аниқ била олмаслиги баҳтсиз ҳодисаларга сабаб бўлади.

А. ривожланишида бошланғич, ўрта ва сўнгги босқич аломатлари кузатилади. Бошланғич босқич — асосан алкоголга нисбатан ҳаддан ортиқроқ майлнинг пайдо бўлиши ва унга бўлган чидамлилик (толерантлик)нинг ошиши, кусиши химоя рефлексининг йўқолиши, яширин ёки ёлғиз ичib маст бўлиш, ичаётган алкогол микдорини назорат қила олмай қолиши, перфорацион амнезия, факат ичавериш тўғрисидаги истакнинг мияга ўрнашиб қолиши, алкогодан ўзни тийганда ҳолсизланиш (астения) ҳолатининг юзага чиқиши б-н ифодаланади. Ўрта босқичда — алкоголга бўлган чидамлилик жуда ошади, «алкогол очлиги» — хумор (абстинент) ҳолатининг юзага келиши, алкоголга боғланиб қолиш, сохта майзада-

лик (псевдозапой), алкогол психозлари ва шахснинг руҳий жиҳатдан тубанлашуви кузатилади. Сўнгги босқич эса алкоголга чидамсизлик (интолерантлик), муттасил ичишнинг даврий түе олиши, чин майзадалик, руҳий ва жисмоний заифлашиш, нерв ва ички аъзолар фаолиятининг издан чиқиши, диспептик ҳолат, ўткир ва сурункали алкогол психозлари, хотира ва эс-хушнинг айниши б-н ифодаланади. А. одам организмидаги ҳамма системалар ва аъзолар фаолиятига путур етказади. Ичкиликбоз одам ўзи ичаётган ичкилик миқдорини билмай қўяди, марказий ва периферик нерв системаси фаолияти бузилиб (психик касалликлар, невритлар ва б. пайдо бўлади), ички аъзолар функцияси издан чиқади. Ичкиликнинг заҳарли таъсири моддалар алмашинуви, айникса витаминалар алмашинувининг бузилишига олиб келади. Ичкиликбоз одам кўл бармоқлари, кўз қовоқлари, тил учининг титраб туриши, шунингдек ҳар куни бажариб юрган одатдаги ишини бажара олмай қолиши мумкин. Кўп ичадиган одамда кўз хиралашиб, баъзан кулоқ ҳам оғир тортиб қолади. Ичкиликнинг меъдага таъсири натижасида шу аъзонинг барча функциялари бузилади. Ичкилик айникса жигарга зарарли таъсир кўрсатиб, жигар циррози юзага келади. А. панкреатит, канд касаллиги, стенокардия ва миокард инфаркти касалликларига ҳам сабаб бўлади. Ичкилик ички секреция безлари ва биринчи галда жинсий безларга зарар килади, мижоз сусайиб, жинсий заифлик пайдо бўлади. Аёллар ичкилик таъсирида тез сўлиб қолади, пушти сусайиб, ҳомиладорлик вақтида ҳар хил асоратлар кўпроқ учрайди. Мудом ичиб юриш кишининг барвақт қарив, ногирон бўлиб қолишига олиб келади.

А.нинг олдини олиш. А. белгилари пайдо бўлганда, ичкиликбозни наркология шифохоналарига ётқизиб, узоқ вақт давомида нарколог врач кузатувида мунтазам даволанишни ташкил килиш керак.

Мирқобил Халилов.

АЛКОГОЛЛАР — углеводород-

ларнинг тўйинган углерод атомида гидроксил (—ОН) гурухига эга бўлган ҳосилалари, органик бирикмалар (к. Спиртлар).

АЛКОГОЛЛИ ИЧИМЛИКЛАР

- таркибида вино спирти бўлган ичимликлар — арақ, узум винолари, мевадан қилинган винолар, бўза, мусаллас, пиво ва б. (к. Спиртли ичимликлар).

АЛКОГОЛСИЗ (СПИРТСИЗ)

ИЧИМЛИКЛАР — чанков босувчи ичимликлар. Таркиби ва ранг-туси ҳар хил қилиб тайёрланади. Мас, минерал сувлар, пепси кола, кока кола, фанта, лимонад, крюшон, айрон, яхна чой, квас ва б.

АЛКОГОЛЯТ ВА ФЕНОЛЯТЛАР

-спиртлар ва фенолларнинг гидроксил гурухидаги водород атомининг металлга алмашинишидан ҳосил бўлган кат-тик моддалар. Спиртда яхши эрийди. Алкоголятлар ишқорий ва ишқорий-ер металларни спиртда эритиш ўйли б-н олинади, фенолятлар эса феноллар б-н ишқорлар сувли эритмаларининг ўзаро таъсирашуви натижасида ҳосил бўлади. Сув таъсирида А. ва Ф. спирт ва ишқорга парчаланади. А. ва Ф. органик кимёда турли хил синтетик бирикмалар олишда ва катализатор сифатида ишлатилади.

АЛКОР, тогзира (*Athamanta macrophylla*) — зирадошлилар оиласига мансуб ўқ илдизли кўп йиллик резавор ўсимлик. Бўйи 1—2 м. Ёшига қараб ҳар йили биттадан 15 тагача поя чиқаради. Барглари мураккаб, қалин. Тўғуллари соябон, мураккаб, поясининг учидаги жойлашган. Ҳар бир соябончада 20 тача гул бўлади. Илдизи йўғон. Уруғлари майда, тухумсимон, уз. 4—6 мм. А. июнь — июлда гуллайди, авг.— сент.да уруғи пишади. Ўрта Осиё флораси учун эндемик ҳисобланади. Ўзбекистонда 1500—2800 м баландликдаги топ ёнбагрларида ўсади. Тошкент, Наманган, Фарғона ва Сурхондарё вилоятларида тарқалган. А., айникса, унинг уруғи, гули ва барглари хушбўй эфир мойларига ниҳоятда бой (1,67%). Шунинг учун А.ни маҳаллий аҳоли резавор

ўсимлик сифатида таомга ишлатади. А. кўшилган сут маҳсулотлари узок вақт (15—20 кун) гача ачимайди. Унинг сояда ёки офтобда қуритилган барги ва уруғлари бодринг, помидор, карам, олма, қовун, тарвуз ва б.ни тузлаш учун ишлатилади. А.нинг ўзига хос хушбўй ҳиди узок сақланиб туради.

АЛЛА — 1) болани ухлатиш жараёнида яккахонлик услубида айтиладиган кўшик. Ўзбек, уйғур ва тожик ҳалклари орасида А. номи б-н юритилади. Одатда оддий куйлар б-н, баъзида речитатив тарзда, бешик ёки беланчакни тебратиш суръатига мос равишда ижро этилади. Матни, асосан, тўртлик; ижро услуби эркин, бадиҳагўй. А. онанинг болага бўлган меҳр-муҳаббати, умид ва орзулари, яхши ният ва тилакларини англатиш б-н бирга руҳий кечинмаларини ҳам ифодалайди. Шу боис баъзи А. намуналари йиги оҳангларига яқин бўлади; 2) бешик тўйи жараёнида бешикни олиб кираётган аёллар томонидан айтиладиган кўшик. Ижро хусусиятлари байрамона маросим кайфиятига мос; тантанавор доира усули жўрлигига куйланиши мумкин; 3) Ўзбекистоннинг баъзи худудларида А. номи б-н айтиладиган маросим кўшиклари. Мас, Бухоро вилояти Олот ва Коракўл туманлари ҳамда Хоразмда дағн маросими жараёнида навбат б-н аёллар (ёки маҳсус чақирилган аллачиғўянда, ҳалфа) томонидан бадиҳа услубида айтиладиган кўшик ва б. Айрим тахминларга кўра, А. номи «Аллоҳ» сўзидан келиб чиқиб, Яратгандан чақалокни ўз паноҳида асрарни илтижо қилишга нисбат б-н боғлик. Анъанавий А. хусусиятларидан ўзбек бастакорлари (Т. Жалилов, Ю. Ражабий, Ф. Содиков) ва композиторлари (А. Мухамедов, Ик. Акбаров, С. Юдаков) ижодий фойдаланишган.

Ад: Алания М., Ўзбек ҳалқ маросим кўшиклари, Т., 1974; Романовская Е., Статьи и доклады. Записи музыкального фольклора, Т., 1959; Турсунов Н., Бухоро удумлари, Т., 1994.

Р. Чориев

АЛЛАНТОИС, эмбрион ковуғи (Alantois) — судралиб юрувчиilar, кушлар ва сут эмизувчилар — амниоталарнинг эмбрион пардаларидан бири. Орқа ичакдан хосил булади, амнион б-н сероз парда орасида жойлашади. Эмбрионда нафас олиш, чиқариш ва озиқлантириш вазифасини бажаради. Судралиб юрувчиilar ва кушларда А. яхши ривожланган. Сут эмизувчиларда эмбрион бачадонда тарақкӣ этганилигидан А. бир қанча ўзгаришларга учрайди ва йулдош (плацента) шакланишида қатнашади. А. деворидаги бир талай кон томирлари эмбрион б-н ташки муҳит ёки эмбрион б-н она организми уртасида газ алмашинувини таъминлайди. Эмбрион ривожланишининг сўнгги даврларида А.нинг эмбрионда қолган кисми ковукка айланади.

АЛЛА-ПРИМА (итал. alia prima) -рангтасвир ишлаш усулларидан. Бунда рассом мўйқалам б-н ишланаётган юзага ранг суртмаларини куриб улгурмасидан ишлаб, имконият борича бир ранг суртмасида тез бажариши лозим. Рассомдан бир харакат б-н керак ранг туйимини олиш ва керак жойга керакли ҳажм ва шаклда бера олиш талаб этилади. А.-п. усулининг ўзига хос хусусияти — у асар рангларини тоза, тиниқ бўлишини, бўёқ қатламишининг чидамлилигини таъминлайди. Бу усулда кўп вақт талаб қиласиди, катта мав-зу, салмоқли, мужассамоти мурракаб асар яратилмайди.

АЛЛЕ (Allais) Морис (1911) — француз иқтисодчиси, иқтисодий назариядаги неолиберал йўналиш вакили, проф. (1944). 1954 й.дан Илмий тадқиқотлар миллий марказида илмий ходим. Иқтисодиётда давлат томонидан дастурлаштиришни хусусий корхоналарнинг рақобати б-н бирга кўшиб олиб боришига асосланган «ракобатли режалаштириш» гояси асосчиси. А. давлатнинг иқтисодиётга ҳаддан ортиқ аралашувига қарши чиқади. Бу хол, унинг фикрича, ижтимоий воситаларни бехуда сарфлаш, эркинликларни чеклаш ва б. салбий оқибатларга олиб келади. Иккинчи

томондан, у чекланмаган ракобат эркинлиги тамойилини амалта оширишга ҳам қарши чиқади, чунки бу тамойил монополияларнинг пайдо бўлиши, сўнгра уларнинг ҳукмронлигига олиб келади. «Рақобатли режалаштириш» гояси эса мувозанат вазифасини бажариши мумкин. Илмий ишлари бозорлар назарияси, моддий ресурслардан самарали фойдаланиш ва б. масалаларга бағишланган. Нобелъ мукофоти лауреати (1988).

АЛЛЕГОРИЯ (юн. *allegoria* — ўзгача ифодалаш, киноя, қочирим) — бадиий тасвир, образлилик тури; мавхум тушунча ёки гояларни муайян нарса, воқеа ва ходиса орқали ифодалаш. Мас, «тўти» сўзининг «гапдон», «булбул» сўзининг «яхши қўшиқ айтuvчи» маъно ифодалари бўлса, «бўри», «тулки» сўзларидан «ёмонлик», «ёвузлик», «кайёрлик»ни ифодаловчи салбий маъноларда фойдаланилади. Сўз б-н образ ўртасидаги алоқа ўхшашлик ёки уйғунликка асосланади (мас, қалб—севги). Шарқ адабиёти, ўрта асрлар (Уйғониш даври) Ғарб адабиётида А. воситасида яратилган образлар кўплаб учрайди (мас, адлия соҳасида «адолат» тарозу кўтариб турган аёл шаклида ифодаланади).

А. масал ва эртакларнинг айрим турларида кенг кўлланилади (яна к. Мажоз).

АЛЛЕГРЕТТО (итал. *allegretto*, *allegri-*-онинг кичрайтирилган шакли) — мусиқада: 1) ўртача тезлиқдаги (аллегроға нисбатан секинрок) суръат; 2) шу суръатда ижро этиладиган мусиқа асари ёки унинг қисми. Ўзбекистон композиторлари асарларида, кўпроқ, суръат сифатида ишлатилади: Ик. Акбаровнинг 1-квартети (1-қисми) ва 3-квартети (2-қисми), С. Юдаковнинг «Майсарапнинг иши» опера-сидаги Ҳидоятхон қўшифи ва б.

АЛЛЕГРО (итал. *allergo* — кувнок, хушчакчақ) — мусиқада: 1) тез суръат; 2) шу суръатда ижро этиладиган мусиқа асари ёки унинг қисми. Одатда соната, квартет, симфония ва б.нинг 1-(баъзан, 4 ва б.) қисми. Соната А.си — соната-

симфоник туркуми бош (биринчи) ёки сўнгти қисмининг мумтоз тузилмаси (к. Соната шакли). Ўзбекистон композиторлари асарларида кенг ишлатилади. Мас, Ик. Акбаровнинг «Шоир хотирасига» поэмаси, Р. Ҳамроевнинг 1-симфонияси (1-қисм), «Мафтунингман» кинофильмида Шариф қўшиғи (М. Бурхонов) ва б.; балетда: 3) жадал ижро этиладиган машқлардан тузилган мумтоз раке машғулотининг бир қисми. Турли айланышлар ва сакраш малакасини такомиллаштиришга ёрдам беради; 4) Европада сакрама ва оёқ учида юриш харакатларига асосланган мумтоз ракс. Барча жўшқин рақслар А. суръатида яратилади.

АЛЛЕЛЛАР (юн. *allelon* — бирбирини ўзаро), аллеломорфлар, аллель генлар — бир геннинг гомологик хромосомаларнинг ўзаро бир хил жой (локус) ларидаги бўлиши мумкин бўлган ҳар хил ҳолатлари. А. маълум бир белгининг ривожланишини назорат килиб, унинг альтернатив (бир-бирини инкор этувчи) ифодаланишига сабаб бўлади. «А.» атамасини даниялик олим В. Иогансен таклиф этган (1909). Аксарият генлар факат икки: доминант ва рецессив А.га эга. Диплоид организмларнинг соматик хужайраларида ҳар иккала, гаметаларда эса фақат битта аллель бўлади. Барча ҳолатларда ҳам маълум геннинг доминант аллели таъсири шу геннинг рецессив аллелиницидан устун келади.

А.нинг доминантлик хусусияти уларнинг ўзаро аллеллик таъсирига, генотипик мухит ва ташки шароитларга боғлиқ. Доминант ва рецессив А. гомозиго-гапалик (SS ёки ss) ёки гетерозиготалик (Ss) ҳолатларида иштирок этишлари мумкин. Бундан ташки геннинг кўп аллеллилек сериялари ҳам учрайди. Бундай ҳолда ҳам доминант аллель бош ҳарф б-н, аллелларнинг барча рецессив сериялари эса турли нишонлар кўйилган кичик ҳарфлар б-н белгиланади.

АЛЛЕЛЛАР КЎПЛИГИ (нем *Allele multiple*) — бир хромосома локусидаги битта гендан мутация натижасида ву-

жудга келган аллеллар гурухи. А.к. организмнинг муайян хусусиятларини белгилаб беради. А.к.ни ифодаловчи белгилар қуидагилардан иборат: 1) доимо муайян генлар б-н боғланган бўлиши, яъни улар б-н генлар ўргасидаги кроссинговернинг ҳар доим бир хилда туриши тақрорланади; 2) иккита аллел бирга зиготада дуч келганида ҳам улар б-н боғлик бўлган ирсий эфект кучаймаслиги, яъни аллел таъсирининг ўртача бўлиши; 3) биринчи бўғин гаметаларида уларнинг ажралиб кетиши, яъни бир геннинг икки аллелини эгаллаган гетерозиготадан аллелларнинг бўлинаётган гаметаларга бориши. Мутация натижасида ўзгарган генларнинг маълум бир аллеллар гурухига мансублиги қуидаги ҳолларда маълум бўлади: а) ўзгарган генлардан келиб чиқсан фенотиплар ўхшаш бўлганида; б) ўзгарган геннинг бир жуфт аллелини эгаллаган гетерозигота фенотипи икки аллелдан бирига ўхшаганда ёки ўртача бўлганда; в) структура жиҳатидан мустахкам тузилиш б-н боғлик бўлмаган аллеллар турли гаметалар бўйича бўлиниб турганда. Генотипик муҳит А.к. фаолиятига кучли таъсир қиласи. Бу таъсир баъзи бир аллеллар фаолиятига хос бўлиши ҳам мумкин. А.к. гурухида доминантлик даражаси мутациянинг чекка рецессив типидан бошлаб ортиб боради; бошқа гурухларда доминантлик турлича рўй беради. Шу сабабдан ҳар бир гомозиготали ва гетерозиготали генотип бошқа фенотипни белгилashi ҳам мумкин.

АЛЛЕЛОПАТИЯ (юн. allelon - ўзаро, pathos — таъсир) — турли организмларнинг ҳар хил моддалар ажратиб чиқариш орқали ўзаро таъсир кўрсатиши. Мас, айrim микроорганизмлар антибиотиклар ишлаб чиқариб бошқа микроорганизмлар ривожланишини заифлаштиради ёки уларни бутунлай нобуд қиласи. Айrim юксак ўсимликларнинг моддалар алмашинуви жараёнида хосил қилган захарли моддалари бошқа ўсимликларга таъсир этиб, ўсимлик фаолиятини кучайтиради ёки пасайтиради; ҳашаротлар эса юксак

ўсимликларга таъсир қилувчи моддалар ишлаб чиқарида ва х.к.

АЛЛЕЛЬ ГЕНЛАР — к. Аллеллар.

АЛЛЕЛЛАР (1—2-диенлар) — кўшбоғи кетма-кет жойлашган диен углевородлар. Энг оддий вакили — аллен гази ($\text{CH}_2=\text{C}=\text{CH}_2$)нинг суюқланиш т-раси — $136,2^\circ$, қайнаш т-раси — $34,5^\circ$. У натрий иштирокида киздирилганда изомерланиб, метилацетилен CH_3-CsCH хосил бўлади. Оддий А. осон полимерланиб, циклобутан хосилалари олинади.

АЛЛЕРГЕН — аллергик реакцияларни келтириб чиқарувчи модда. А.лар қуидаги гурухларга бўлинади: ноинфекцион А.лар — майший, эпидермал А.лар, ўсимлик гулларининг чанглари, озиқ-овқат, дори-дармонлар, турли хил кимёвий моддалар. Инфекцион А.лар — бактериялар, замбуруглар, вируслар ва б. Майший А.лар — ўй чанглари, пар ёстиқ патлари, дафния, кутубхона чанглари. Эпидермал А.лар — ёввойи ва ўй хайвонлари (ит, мушук, от, кўй ва б.) жуни, қазгофи. Дори А.лари: 0,9% ли физиологик эритма ва глюкозадан ташқари деярли ҳамма дорилар. Ўсимлик гулларининг чанги 35 мкм дан кичик бўлса ва ўзида аллергенлик хусусиятини намоён этса, шамолда узоқ масофага уча оладиган бўлса, аллергик касаллик пайдо қилиши мумкин. Бундай ўсимликларга эрмон, бургон, макка, ялпиз ва б. киради.

Озиқ-овқат А.лари: ҳар хил озиқ-овқат маҳсулотлари (сут, тухум, асал, балиқ, ёнғоқ, мош, нўхат, цитрус мева-лар, шоколад ва б.). Кимёвий А.лар — турли хил порошоклар, пасталар, урсол (соҳ бўёғи таркибида модда), бензин, бензол ва б.

АЛЛЕРГИЯ (юн. allos — бошқа, ўзга, бегона ва ergon — таъсир) — киши организмидан ташқаридан таъсир қилувчи аллергенлик хусусиятига эга бўлган ҳар хил ёт моддаларга нисбатан пайдо бўладиган ўзига хос реакция. Аллергена нисбатан жавоб ракцияси дархол ёки аста-секин ўта сезувчанлик кўрсатиши

орқали содир бўлади. Аллерген организмга тушганида унга жавобан ҳақиқий ва сохта (псевдоаллергик) аллергик реакциялар пайдо бўлиши мумкин. Ҳақиқий аллергик реакция бошланишидан олдин маълум бир давр ўтиб, бунда организмнинг унга биринчи бор тушган моддага сезигирлиги ортиб боради, бу сенсибилизация деб аталади. Сенсибилизация юзага келиши организмда унга биринчи бор тушган аллергенга жавобан алоҳида оксил моддалар — антителолар ёки ўша аллерген б-н ўзаро таъсир қила оладиган лимфоцитлар пайдо бўлишига боғлик. Шунгача аллерген организмдан чиқариб юборилган бўлса, ҳеч қандай касаллик аломати кўзга ташланмайди. Агар аллерген чиқиб кетмаган бўлса ёки чиқиб кетганидан кейин организмга такрор тушса, бунда у юкруидаги антителолар ёки лимфоцитлар б-н ўзаро таъсирлашиб, А.га сабаб бўлади. Натижада бир қанча биокимёвий жараёнлар бошланиб, гистамин, серотонин каби талайгина моддалар ишланиб чиқиб, хужайралар, тўқималар ва аъзоларни зарарланиради, шу тарика маҳсус, яъни илгари организмга таъсир килган аллергенга жавобан реакция рўй бериб, аллергик касаллик пайдо бўлади. Сохта реакциялар организм аллергенга биринчи бор дуч келганида бошланаверади. Бунда сенсибилизация даври бўлмайди. Организмга тушган аллергеннинг ўзи хужайра, тўқима ва аъзоларни зарарланирадиган моддаларни пайдо киласди. Сохта реакциялар кўпинча доридармонлар ва озик-овқатларга нисбатан рўй беради.

Организм аллергенга дуч келганида ҳамиша ҳам А. пайдо бўлавермайди. Бунда ирсият, нерв ва эндокрин системалар аҳволи муҳим аҳамиятга эга, чунки касаликка асосан бу системалар функциясининг бузилиши, оғир руҳий кечинмалар сабаб бўлади. А.нинг олдини олиш сенсибилловчи таъсиргага эга бўлган моддаларнинг организмга такрор киришига ва организм ҳимоя реакцияларининг бузилишига йўл кўймаслик чораларини

кўришдан иборат.

АЛЛЕРГОЛОГИЯ (аллергия ва logos — фан) — тиббиёт фанининг бир бўлими; аллергик касалликларнинг пайдо бўлиши сабаблари, авж олиш механизми, белгилари, оддини олиш ва даволаш усусларини ўрганади. А. иммунология б-н чамбарчас bogланган, чунки аллергия иммунологик механизмлар асосида келиб чиқади. А.нинг асосий қисмини клиник А. ташкил этади. А.нинг аллергик реакцияларни ўрганадиган — атоаллергия, иммунопатология, шунингдек антителолар келтириб чиқарадиган қон касалликларини ўрганадиган иммуногематология бўлимлари бор.

Ўзбекистонинг аллерголог олимлари биринчи бўлиб Қорақалпоғистонда ҳамда вилоятларда болалар ва катта ёшдагилар ўргасида аллергик касалликлар тарқалишининг худудий хусусиятларини аниқлайдилар (Т.Б. Ешанов, Л.Я. Сгибова, Н.Г. Алаева, М.Д. Дальжанов). Ўзбекистон олимлари 15 худудий чўл чанги, саноат ва ҳашарот аллергенлари ни ишлаб чиқаришни йўлга кўйдилар ва амалда кўллашни тавсия этдилар (М.М. Ҳақбердиев, С.А. Захваткина, Н. В. Сусина). Дон ва мўм куяси ҳамда чивинларнинг аллергик касалликлар тарқатишдаги роли аниқланади (И.Р. Йўддошев, О.И. Юсупова). Катта ёшли беморларда атопик бронхиал астма ва поллинозларнинг клиник кечиши хусусиятларини ўрганишда ўзига хос ташҳис усуслари ишлаб чиқилди (О.А. Назаров, Э.И. Салимов ва б.). Ўзбекистонда ихтиослашган аллергик ёрдам кўрсатадиган Республика А. маркази (1980 й.дан), аллергик кабинетлар ва бўлимлар мавжуд.

АЛЛИГАТОРЛАР (Alligator) — тимсоҳлар туркумининг бир уруги. Икки тури: Миссисипи ва Хитой А. бор. Миссисипи А. ёки чўртган А. (*A. mississippiensis*) Шим. Американинг жануби-шарқида тарқалган, бўйи 4,6 м га яқин, олдинги оёқ бармоқлари орасида сузгич пардаси бор. Хитой А. (*A. sinensis*) Янцзи дарёсининг кўйи оқимида тарқалган, бўйи 2,5

м га яқин. А.нинг асосий озиғи балиқ, одамга хужум қылмайди. Май охири ва июнь бошида урчиди. Урғочиси 20—60 дона тухум күяди. А. 85 й.гача умр күради. Бир вактда А. Шим. Америкада күп эди. Териси учун күплаб овланганидан ҳозир камайиб кетган. А.нинг ошланган терисидан сумка, чамадон, эгар копламаси каби буюмлар тайёрланади. Иккала тур ҳам Халқаро Қизил китобга киритилган. АҚШ ва Кубада Миссисипи А. маҳсус фермаларда бөкілади.

АЛЛИЛ СПИРТ, $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{CH}_2\text{OH}$ оддий түйинмаган спирт, мол.м. 58,08. Күланса хидли, рангсиз суюқлик, суюкланиш т-раси — 129°, қайнаш т-раси 96,9°. Сувда, этил спирт ва этил эфирда яхши эрийди. Сув б-н азеотроп аралашма (28% H_2O ; қайнаш т-раси 89°) ҳосил килади. Саноатда А.с. аллил хлоридни 100° да, 1,0 МПа босимда ишқор иштирокида гидролизлаб олинади. Спиртларга ва қүш боғли бирикмаларга ҳос барча реакцияларга киришади. А.с. глицерин, акролеин, оддий ва мураккаб аллил эфирлар, синтетик смолалар ва фармацевтик препаратлар олишда ишлатилади.

АЛЛИЛ ХЛОРИД, 3-хлорпропен-1, $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{CH}_2\text{Cl}$ — ўткир хидли, рангсиз суюқлик. Суюкланиш т-раси 134,5°, қайнаш т-раси 45,Г. А.х. сувда деярли әримайди. Оддий органик эритувчилар б-н ҳар хил нисбатда аралашаверади, сув, спирт ва чумоли кислота б-н азеотроп аралашма ҳосил килади. А.х. ўрин олиш, бирикиш реакцияларига яхши киришади. Пропиленни 500—550°да хлорлаш йўли б-н олинади. А.х. глицерин, доридармонлар, баъзи пластмассалар ва елимлар олишда ишлатилади.

АЛЛИЛ ЦИАНИД (3-бутеннитрил), $\text{CH}_2=\text{CHCH}_2\text{CN}$ — рангсиз суюқлик; мол. м. 67,09; суюкланиш т-раси — 86,8°, қайнаш т-раси 118,5°; зичлиги 837,7 кг/м1. Сувда эрувчанлиги 3,8% (20°да). Органик эритувчиларда яхши эрийди. Сув б-н азеотроп аралашмалар ҳосил килади. А. ц. алифатик түйинмаган нитрилларнинг хоссаларига эга. Ишқорий

му-ҳитда изомерланиб кротононитрил ($\text{CH}_3\text{CH}(\text{CH}_2)\text{C}\equiv\text{N}$)нинг цис-ва транс-изомерлари аралашмасини ҳосил килади. Шунинг учун А.ц.нинг ишқорий муҳитдаги гидролизида кротон кислота $\text{CH}_3\text{CH}=\text{CHCOOH}$, кислотали муҳитдаги гидролизида эса винилсирка кислота $\text{CH}_2=\text{CHCH}_2\text{COOH}$ ҳосил бўлади. А.ц. аллил бромид (аллил хлорид)га бевосита CuCN ёки аллил хлоридга pH 3—6 бўлган сувли муҳитда CuCl катализаторлигига HCN (NaCN) таъсир эттириб олинади.

АЛЛИТЕРАЦИЯ (лот. ad га, да, littera — ҳарф) — қ. Саж.

АЛЛОГЕНЕЗ (юн. *allos* — бошқа ва *genesis* — келиб чиқиш, пайдо бўлиш) — организмлар гурухи эволюциясининг йўналиши, ўзаро яқин турларда тузилишнинг умумий даражаси ўзгармасдан сақланган ҳолда бир хилдаги хусусий мосланишларнинг бошқаси б-н алмашниви. А. яшаш муҳити ўзгарганида, мас, қуруқ муҳит нам муҳит б-н алмашганида (алломорфоз, яъни идиоадаптацияш) пайдо бўладиган адаптив ўзгаришдан иборат. А.да бир хил органлар ривожланиб ихтисослашади, бошқалари ўз аҳамиятини йўқотиб редукцияга учрайди. Шунинг б-н бирга онтогенезнинг барча боскичлари ҳам қайта курилади.

АЛЛ ОМА (араб.) — илм эгаси, бир ёки бир неча фан соҳасини мукаммал эгаллаган, янги йўналишлар, қашфиётлар яратган олим.

АЛЛОМЕТАМОРФИЗМ - тоғ жинсларининг метаморфизм жараёни; жинсларга ташқаридан (мас, гидротерм таъсирида нисбатан ёш интрузиянинг) таъсир этиши натижасида вужудга келади.

АЛЛОМЕТРИЯ (юн. *allos* — бошқа, ёт, *metros* — ўлчов, мезон) — индивидуал ривожланишнинг турли боскичларида тана аъзоларининг номутаносиб ўсиши. Манфий (бирор аъзо, мас, ёш бола калласининг секин ўсиши) ва мусбат А. (жадал ўсиш) фарқ килинади. А. турли аъзолар ва тана қисмлари ўсиш суръатининг ўзгаришида намоён бўлади.

АЛЛОНЖ (франц. allonge — улама) — векселга илова қилинган күшимча варақ, векселнинг орқасида унинг эгаси ўзгарганлиги тўғрисидаги ёзувларни давом эттиришга мўлжалланади. А. га аваль ҳам қайд этилиши мумкин.

АЛЛОПАТИЯ (юн. allos — бошка, ёт ва pathos — дард) — немис врачи С. Ганеман киритган термин. У гомеопатия деган даволаш схемасини ишлаб чиқиб, ўз замонидаги мавжуд даволаш усулларига қарши қўйди ва уни А. деб атади. Ганеман А. касалликни даволашда унинг белгиларига қарама-қарши белгиларни юзага чиқарувчи дорилардан фойдаланишини тавсия этади. Замонавий тиббиёт касаллик белгиларини даволамай, балки касаллик сабабларини бартараф қилишга интилади ва қарама-қарши даволаш тартибига амал қилмайди, шунинг учун замонавий тиббиётга А. термини тўғри келмайди.

АЛЛОПОЛИПЛОИДИЯ (юн. allos — бошка ва polyploos — кўп каррал) — ҳар хил турлар ёки авлодларга мансуб организмларни чатиштириш натижасида олинган дурагайларда икки ва ундан ортиқ геномларнинг каррали ортиши туфайли вужудга келган полиплоидия. А. дурагай полиплоидия деб ҳам аталади. Соматик ҳужайраларда ҳар икки ота-она-нинг икки ҳисса ортган хромосомалари тўпламига эга бўлган Аллотетраплоидлар ёки амфидиплоидлар дейилади. А. муҳитнинг турли хил экстремал шароитларига юқори адаптив мосланувчанлиги ва чидамлиги б-н диплоидлардан ажрабли туради. А. янги форма ва тур пайдо бўлишининг омили сифатида

эволюцияда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ундан селекция ишларида фойдаланилади. Экинларнинг кўп турлари (мас, Мексика ва перу ғўзаларининг тетраплоид навлари) аллополиплоидлар хисобланади. А. диплоид организмларга нисбатан серҳосил бўлади.

АЛЛОСОМАЛАР — қ. Жинсий хромосомалар.

АЛЛОТЕТРАПЛОИДЛАР - қ. Ам-

фициплоидлар.

АЛЛОТРОПИЯ (юн. allos — бошка ва tropos — бурилиш, йўналиш) — кимёвий элементнинг тузилиши ва хоссалари турлича бўлган икки ёки ундан ортиқ оддий модда ҳолида мавжуд бўла олиши. Бу аллотропик модификация деб аталади. Мас, углерод табиатда олмос, графит ёки кўмир ҳолида учрайди. Умуман ҳозир маълум бўлган кимёвий элементлар сони юздан ортиқ, буларнинг аллотропик шакл ўзгаришлари бўлган оддий моддалар сони эса 400 га етади. А. ҳодисасига модда молекуласидаги атомлар сони (мас, O₂ — кислород, O₃ — озон) ёки модданинг кристалл панжа-раси турлича бўлиши сабаб бўлади (мас, оқ ва кулранг қалай).

АЛЛОФ — 1) гиёхфуруш, ўтин-чўп сотиши б-н шуғулланувчи киши; 2) бозорда ғалла, дон, ун сотовчи.

АЛЛОХТОН (юн. allos — бошка ва chthon — ер) — тоғ жинслари мажмусининг пайдо бўлган жойларидан маълум геологик жараёнлар сабабли янги ўринга — автохтон жинслар устига қиялик ва кўпинча тўлқинсимон юза бўйлаб силжиши (кўчиши) ва қайтадан ётқизилиши. Сирт бўйлаб силжиш бир неча км дан 100 км гача бўлиши мумкин. А. тектоник қопламалар ҳосил қиласи. А. ҳодисаси кўпроқ кўмир конларида кузатилади (қ. Автохтон).

АЛЛОХ (араб, «ал-илоҳ» — илоҳий куч, худо), Оллоҳ — ислом динида бутун мавжудотни яратган олий илоҳий куч; худонинг номи. Кейинги йиллардаги адабиётларда маҳаллий талаффузга мослаб Оллоҳ шаклида ҳам қўлланиб келинган. Одатда А.га таоло (улуг, олий) сифати кўшиб айтилади.

Шим. Арабистонда истиқомат қилган самуд қабиласининг ибодатгоҳидан то-пилган мил. 2—3-а.ларга тегишли ёзувда айтилишича, ўша пайтда уларнинг бош худоси — А. бўлган. Бошка шим. араб (сафовий) ёзувида «холло» сўзи учрайдики, бу ерда «ҳо» ҳоз. замон араб адабий тилидаги аниклик юкламаси «ал» нинг ўрнини босади. А. ислом ёйилиши ара-

фасида баъзи арабларнинг хусусан, Макка ахлиниңг худоларидан бири бўлган, деган фикр ҳам бор. Дастрлаб А. сўзи маъно жиҳатидан «Илоҳ» (худо) ва «рабб» (парвардигор, эга) сўзларидан фарқ қилмаган. Бунга Муҳаммад (сав)нинг оталари Абдуллоҳ исмида бўлганлари далиллар. Қад. римликларда Юпитер, юононларда Зевс, яхудийларда Яхве, славянларда Перун, туркӣ тилли халқларда эса Тангри бош худо ҳисобланган. Бинобарин якка худога эътиқод қилиш (қ. Тавхид) исломдан анча илгари бошланган. Бевосита ислом ёйилиши арафасида ўзларини Иброҳим (ас)га мансуб деб билган ҳанифлар араб қабилаларини ўз санамларидан воз кечишга ва ягона А. (Илоҳ)га эътиқод қилишга даъват этгандар. Кўпхудоликни рад этиб, айнан шу Иброҳим(ас) ва б. улуғ аждодларнинг яккахудолик динига қайтишни араблар орасида астойдил тарғиб қилишга киришиш Муҳаммад пайғамбар(сав)га биринчи бор ваҳий келган йил — 610 й.дан бошланган.

Ислом динига биноан А.— яккаюягона худо, оламнинг яратувчиси ва қиёмат кунининг эгаси. У Муҳаммад пайғамбар(сав)ни инсониятга ўзининг сўнгги элчиси сифатида юборган. Исломнинг энг асосий талаби ҳисобланган калимаи шаҳодат «Ло илоҳа илла оҳу Муҳаммадун расулуллоҳ» («А.дан бошқа илоҳ йўқ, Муҳаммад — А.нинг пайғамбари»), деб уқтиради. Исломга кўра, Куръон Муҳаммад (сав)га нозил қилинган А.нинг сўзидир. Куръони каримда А.нинг ягоналиги ва буюклиги жуда кўп бор таъкидланади. Шунингдек Куръонда доимо А.нинг муқаммаллиги, қодирлиги ва улуғлиги ҳақида гапирилади. А. «калим», яъни билувчидир, у бўлиб утган ишларни, энди бўладиган ишларни, хоҳ катта, хоҳ кичик, барчасини билади; А. «мурид», яъни хоҳлагувчидир — дунёдаги ишларнинг ҳар бири А. таолонинг иродаси ва хоҳиши ила бўлади, у хоҳлаган иш бўлмай қолмас ва хоҳламаган иш асло бўлмас; А. «қадир»,

яъни ҳар ишга қудрати етувчидир; А. «басир», яъни кўрувчи — ер ва осмондаги, коронғу ва ёруғдаги, катта ва кичик нарсаларнинг барчасини кўради; А. «самиъ», яъни эшитувчи — қаттиқ бўлсин, секин бўлсин ҳар қандай овозларни эшитади; А. «мутакаллим», яъни сўзлагувчи — Куръони каримдаги барча оятлар, шунингдек Таврот, Инжил, Забур китоблари А. таолонинг сўзидир; А. «мукаввин», яъни бўлдиргувчи — дунёдаги барча нарсалар унинг бўлдирмоги ила бўлгандир; А. «раббун», яъни тарбия қилувчи — барча жонли ва жонсиз нарсаларни тарбия қиласди; А. таоло «одил», яъни тўғрилик қилувчи — ҳар бир ҳукмни ва ҳар бир ишни тўғрилик ила қиласди, ҳеч кимга жабр ва зулм қилмайди. У раҳмдил, меҳрибон ва кечиримли. Одамлар бутунлай унга итоат этишлари (исломга киришлари), худодан кўрқиб вижданли бўлишлари, барча нарсада А.га ва унинг иродасига ишонишлари лозим. А. ўзи хоҳлаган пайтда ердаги барча нарсани барбод этади, ўликларни тирилтиради ва уларни ўз ҳузурига ҳукм қилиш учун йиғади; у ерда ҳар кишининг қилган амалига кўра жаҳаннам (дўзах) азобига дучор қиласди ёки жаннат б-н мукофотлайди.

А. ҳақидаги таълимот мусулмон дини ва илоҳиёт фанининг асоси бўлиб қолди. А. табиатининг турли қирралари ҳадисларда, тафсир ва илоҳиётга оид маҳсус асарларда тилга олиниб, тушунтирилди. Шунга кўра, Унинг сифатлари инсон сифатларидан тубдан фарқ қиласди. Баъзи уламолар фикрича, А. таолонинг зоти ва сифатлари тўғрисида чукур баҳс юритиш шаръян ман этилади. А. бирор нарсага ўҳшатилмайди ва бирор нарса ҳам А.га ўҳшатилмайди.

А.нинг илоҳий сифатлари Куръони каримда тилга олинган 99 исмида яққол кўринади (қ. Ал-асмо ал-хусно).

А. б-н одамларнинг ўзаро муносабатлари муаммоси исломдаги икки оқим — суннийлик ва шиалик ўргасидаги фаркланишнинг асосини ташкил этади.

Суннийлар Мұхаммад (сав) вафотидан сүнг А. б-н одамлар ўртасидаги бевосита алоқа тұхтаб қолған деб хисоблайдилар. Шиалар эса бу алоқа имомлар орқали да-вом этмоқда, деб биладилар.

Хамидулла Кароматов, Абдулазиз Мансур.

АЛЛЮВИАЛ ТЕКИСЛИКЛАР

- доимий ва вактли оқар сувлар келтир-маларининг ер юзасидаги ботиқ ёки ясси жойларда чўкиб қолишидан вужудга кел-ган текисликлар. Шағал, чақиртош ва қум, қумоқ ҳамда лойқалардан ташкил топади. А.т.нинг тупроқлари кўпинча унумдор бўлади, дехқончилик ҳамда чорвачиликда кенг фойдаланилади.

АЛЛЮВИЙ (лот. alluvio — оқизик), аллювиал ётқизиклар — оқар сувлар (дарё, ирмоқ ва б.) б-н оқиб келиб тўплланган ётқизиклар. А. дарёларнинг ўзани, қайир қисми ва водийдаги террасаларни ҳосил киласди; кўпгина континентал чўқинди формацияларнинг шаклла-нишида мухим роль ўйнайди. Аллювиал ётқизиклар қалинлиги сув оқимининг катта-кичикилигига боғлик; катта текисликлардаги А.нинг қалинлиги 10—20 метрга, кенглиги эса бир неча ўн км гача бора-ди. Бу ётқизиклар юкори унумдор ҳар хил тупроқлар (ўтлоки, ўтлоки-ботқоқ ва ботқоқ) учун она жинс бўлиб хизмат қиласди. Аллювиал ётқизиклардан таш-кил топган худудлардан қ.х. да кенг фой-даланилади. Қум-қумоқли ва шағалли аллювийдаги тупроқларда ўрмон дараҳтлари ўстириш ва боғдорчиликни ривож-лантириш, қумок чўқиндили қайир ва аллювиал террасаларда эса вўза, сабза-вот ҳамда ем-ҳашак экинларини етишти-риш мумкин. Аллюви-ал ётқизиклардаги тупроқлар унумдор бўлишига қарамай ўғитларга, айниқса, калийли ўғитларга жуда талабчан.

«АЛ-МАГЕСТ» (араб. — ал-Мажистий, лот. Almagestum — «Буюк курилиш») — юнон астрономи Птолемейнинг машхур асари; 150—160-й.ларда ёзган. Бағдод халифаси Маъмуннинг фармони б-н тахминан 825 й.да араб

тилига таржима килинган. Юнон астро-номик комуси хисобланган. «А.»да му-аллиф ўзининг илмий текширишларини кўшган ҳолда ўша даврда маълум бўлган астрономик билимларни баён этган. Унда олам тузилишининг геоцентрик ти-зими биринчи марта баён этилган бўлиб, Куёш, Ой, сайдералар ва юлдузларнинг кўринма ҳаракати тушунтирилади. Бу тизимга кўра, оламнинг марказида Ер туради ва у ҳаракат қилмайди. «А.»да 1028 та юлдузни ўз ичига олган қад. юл-дуз жадвалларидан бири ҳам бор. Астро-номиянинг чукур тушунчаларига асос-ланиб ёзилган «А.» бутун дунёга кенг тарқалган. Абу Райхон Беруний «А.»ни қадимги ҳинд тилига таржима қилган. 1515 й. «А» Венецияда араб тилидан лйт-тин тилига таржима қилиниб нашр этилган. «А.» Европа тилларига ҳам таржима қилинган.

АЛМАЙ (такаллуси; асл исми Фазуллуҳ Миржалол ўғли) (1851/52 — Тошкент — 1894/95) — ўзбек шоири, таржимон, арабшунос ва ҳаттот. Тошкентдаги «Муйи Муборак»ва Бухородаги мадрасаларда таҳсил кўрган (1866—67).

Турк, форс, араб тилларини ва адабиётини, фалсафа, мантиқ, ҳуқуқ, мусика, тиб, ҳаттотлик илмини Урганган. Тошкентга қайтгач, Шукурхон мадрасасида мударрислик қилган. Эркин фикрлаши, айрим руҳонийлар б-н ихтиофлари туфайли мадрасадан кетишга мажбур бўлган. Умри мухтоҷлик ва қашшоқликда кечган. А. асарлари уша даврда тузилган баёзларда учрайди. Уларда жамиятдаги адолатсизликка карши нафрат ифодаланган, вафо, садоқат, ҳалоллик каби фазилатлар улуғланган («Ҳаёт», «Этти», «Келсангчи», «Ярашур» ва б.). Шоир инсон баркамоллиги унинг илм-маърифатли бўлишида, ундан ўзгаларни ҳам баҳраманд килишда деб билган. «Калила ва Димна» ни форсчадан ўзбекчага таржима қилган. Таржиманинг ҳар бир хикояти мундарижасига мос фард, мас-навий, китъя, робоийлар ёзib киритган ва ўзи настаълиқда кўчирган. Китоб

Тошкентда нашр килинган (1898, 1901, 1913). Арабча «Шархи Мулло» (1879—80) га кирган «Авзон ул-жумуъ» («Вазнлар жамъи») манзумаси араб шеъриятида кофия санъатини ва айрим грамматик коидаларни ўрганишда муҳим қўлланма хисобланган. Баъзи араб мамлакатларида ҳам ундан дарслек сифатида фойдаланилган. Китобнинг Алмайи қўчирган қўлэзмаси Ўзбекистон Шарқшунослик ин-тида сакланмоқда. Тошкентнинг Бешёғоч даҳасида маҳаллий болалар учун очилган намуна иш мактабига А. номи берилган.

Ас: Танланган асарлар [Шеърлар], Т., 1965.

Бегали Қосимов.

АЛМАЙИ НОМИДАГИ НАМУНА ИШ МАКТАБИ — Тошкент ш.нинг Бешёғоч даҳасидаги собиқ рус-тузем мактаби биносида маҳаллий аҳоли болалари учун 1918 й.да очилган мактаб. Мактабга Назир Иноятов раҳбарлик қилган. Дастлаб болалар уйи тарзида ташкил қилинган. 1922 й.дан Алмайи номидаги намуна иш мактабига айлантирилган ва Туркистон Халқ Маорифи Комиссарлиги ихтиёрига ўtkазилган. Мактабда меҳнат ва политехника таълимидан бошлангич тушунчалар амалга оширилган (ўқувчиilar ўз юмушлирини ўзлари бажарганлар, қ.х. ишлари б-н шуғулланганлар, этикдўзлик, тўқувчилик, тикувчилик, дурадгорлик, чилангарлик, муқовачилик ва б. ишларни ўрганишган); мусиқа ва драма тўғараклари бўлган. Мактабда Теша Зоҳидов, Олим Шарафуддинов, Юнус Ражабий, Усмон Дадамухамедовлар ўқитувчилик қилишган. Бу мактаб республиканинг бошқа мактаблари учун ҳам ўзбек тили, адабиёти ва б. фанлардан ўқув дастур ва методик қўлланмалар ишлаб чиқиши ҳамда уларни тажрибадан ўтказишда катта ёрдам берган. Олим ва ёзувчилар Иззат Султон, Миртемир, Парда Турсун, Ҳасан Пўлат, Азимов Сулаймон шу мактабда ўқишиган. 1929 й.да бошқа мактабларга қўшиб юборилган.

АЛМАНАХ (араб. — алмунах — вақт, календарь) — турли муаллифларнинг мавзу, жанр ва б. белгиларга қўра бирлаштирилган адабий асарлари туплами. Ўрта асрларда Шарқда астрономия календарлари А. номи б-н аталган. Бундан ташқари, Шарқ адабиётида замондош шоирларнинг ижодларидан намуналар йигиб «Баёз»лар ҳам тузилганки, уларни ҳам А.ларнинг мукаммал шакли деб баҳолаш мумкин. 17—18-а.лардан Европада ҳам шундай А.лар нашр этила бошлаган, лекин қизиқарли бўлиши учун уларга кичик-кичик бадиий асарлар (ҳикоя, шеър, латифалар) ҳам киритилган, шу тариқа, А. хоз. маъносига эга бўлган. Ўзбекистонда ҳам А.лар нашр этиб турилади (мас, «Армугон», 1944; «Зафар» 1945; «Гулдаста», 1964, 1968; «Ёшлик», 1970—84 ва ҳ.к.).

АЛ-МАСЖИД ал-АҚСО (араб. -узокдаги масжид) — Қуддус (Иерусалим) ш.даги қад. ибодатхона (Сулаймон ибодатхонаси). Қуръонда шу ном б-н тилга олинган. Исломдан илгари араблар, ундан кейин мусулмонлар жамоасининг аъзолари Ал-м. ал-А. томонга қараб ибодат килганлар. 624 й.да Маккадаги Къаба кибла деб эълон қилингандан кейин у томонга қараб ибодат қилиш тўхтатилган. Кейинчалик 7-а. охири — 8-а. бошида халифа Абд ал-Малик томонидан бу ер Ҳарам аш-Шариф деб аталган ва ислом ибодатхоналари мажмуйи — Куббат ас-Сахра (687—691) маежиди ва б. барпо этилган. Мажмуанинг ҳаммаси халқ орасида Ал-м. ал-А. ҳам дейилади.

Масжид дастлаб христиан ибодатхонаси шаклида бўлган. Ёзма манбаларга қўра, тархи (102,80x69,20 м) кўндалангига қиблага қаратиб, II нефлп, равоқли қилиб ишланган. Ўрта нефи кенгроқ, томи текис қилиниб меҳроб б-н тугалланган (ҳозир гумбазли хонани ташкил қиласи). Икки ён томонидаги нефларнинг томи кия нишабли қилиб ёпилган. Равоқлари мармар устунларга таянган. Жан. қисмидаги равоқ ва устунлар ахоманийлар даврига оид, шим.

қисмидаги кошин қолдиклари 1035 й.га оидdir. Кейинчалик маежид тош ва ёғоч ўймакорлиги б-н безатилган.

АЛ-МАСЖИД ал-ХАРОМ (араб мұқаддас масжид) — Маккадаги Каъба ибодатхонаси ва у б-н боғлиқ бўлган мажмуя. Қуръонда шу ном б-н тилга олинган. Бу мажмуя қадимдан мавжуд бўлган, арабларда исломгача ҳам сифиниладиган мұқаддас жойлардан бири хисобланган. Юнон тарихчиси Птолемей асарларида 2-а.да Макка ва ундаги ибодатхонанинг мавжудлиги тилга олинган. 630 й. мусулмонлар Маккани эгаллагач, Ал-м. ал-Х. ислом динининг маркази, энг мұқаддас ибодатхона деб танилган. Ал-м. ал-Х. мажмусининг марказида Каъба ва ҳовлисида Замзам булоғи, икки тепалик (Сафо ва Марва) бор. Тепаликлар тим б-н туаштирилган. Маежид 1570 й.да мажмуя бўлиб шаклланган. Тўғри тўртбурчак тарҳли ($160*110$ м), ҳовли атрофи 3—4 қаторли равоқли устунлар қатори б-н ўралган. Устун (жами 550 та)лар мармар ва гранитдан ишланган. Бошаси мукарнаслар б-н безатилган. Шим. ва жан.-гарбий қисмидаги кўчага караган пешайвон асосий бинодан бир оз ташкарига чиқариб курилган. Бино бурчекларига 7 сало-батли минора ишланган [улардан энг қадимиysi (757 й.да курилган) шим. қисмida жойлашган, шимоли-шарқий қисмидагиси 15-а.да, қолганлари 16-а. бошларида курилган]. Ал-м. ал-Х. мусулмонлар ҳаж киладиган мұқаддас жой хисобланади. У файримуслимлар учун ёпиқdir. Охирги таъмирлаш ишларидан сўнг Ал-м. ал-Х. майдони кенгайib, 328 минг кв.м.ни ташкил этади. Бу бир вақтнинг ўзида 730 минг, ҳаж ва умра пайтларида эса 1 млн. намозхонни ўз бағрига сифдира олади. Ҳаж маросимининг бошланиши ва тугалланишида албатта Ал-м. ал-Х.га келиб Каъба тавоғ қилинади (234-б.даги расмга к.).

АЛМАТ — РФнинг Татаристон Республикасидаги шаҳар (1953 й.дан). Зайдарёси (Кама ирмоги)нинг чап соҳилида.

Миннибаево т.й. станциясидан 18 км шим.-шарқда. Чистополь, Бугульма ва б. шаҳарлар б-н автомобиль йўли орқали боғланган. Ахолиси 133 минг киши (1992). 1950 й.да нефть кони яқинида шаҳарча сифатида пайдо бўлган. А.— Татаристондаги нефть саноатининг муҳим маркази. Нефть ва газ қазиб олинади. Нефть қазиб чиқариш саноати учун машина ва жиҳозлар ишлаб чиқарилади. Газни қайта ишлаш, шина тузатиш, автотрактор тузатиш, темир-бетон конструкциялари, ёғочсозлик, ғишт з-длари, драма театри бор. А. йирик нефть қувурининг бошлангич пункти.

АЛМАШЛАБ УЛАШ ҚУРИЛМАСИ -суюклик, газ ёки электр токи йўлини ўзгаришига имкон берувчи курилма. Гидравлик, пневматик ёки электр А.у.к. бўлади. Суюкликлар ва газ А.у.к. кўп йўли кран, вентиль ва буғ тақсимлагич бўлиши мумкин. Электр занжирларини алмашлаб улашда турлича тузилишдаги А.у.к. ишлатилади. Мас, руబильник, пакетли виключатель. Радиоаппаратура ва алоқа курилмаларида галетли курилма, тумблерлар ва б. қурилмалар А.у.к. вазифасини ўтайди. Электр машиналари ва энергетика курилмаларини ток б-н таъминлаш ва бошқариш занжирларини алмашлаб улаш учун турли виключителлар, контроллёрлар, контактсиз электр аппаратлари ишлатилади.

АЛМАШЛАБ ЭКИШ - қ.х. экинларини далалар ва йиллар бўйича илмий асосланган навбатлаб экиш. Тупроқ унумдорлигини таъминлаш ва экинларнинг хосилдорлигини оширишнинг самарали тадбири хисобланади. А.э.— дехқончилик тизимининг энг муҳим қисмидир. Экинларни тартиби б-н белгиланган схемада ҳар бир далага экиш учун кетган вакт А.э.ротацияси дейилади; А.э.га киритилган экинларнинг гурухи рўйхати ва уларни навбатлаш тартиби ёки алмашлаб экиладиган экинлар б-н банд бўладиган далаларнинг бир-бирига нисбати А.э.схемаси дейилади. А.э. жорий этилмай, бир ернинг ўзига бир хил

экинлар сурункасига экилган (якка зиратчилик)да тупроқнинг физик хусусиятлари ёмонлашади, экинлар ҳосилдорлиги пасаяди, ҳар хил касаллик ва зааркунандалар, шу шароитга мослашган бегона ўтлар кўпаяди (мас, полиз экинларида шумғия, ғўзда вилт, бошокли ғалла экинларида коракуя ва б.). Экинлар касалликлари, зааркунандаларига қарши курашда, далаларни бегона ўт босиб кетишини бартараф этишда А.э. синалган агротехник чора хисобланади. А.э.ни таснифлаш икки белгига асосланади. Буларнинг бири — А.э.да етиштириладиган қ.х. маҳсулоти (пахта, дон, озука, сабзавот ва б.)нинг асосий тури. Иккинчиси — биологик хусусияти, етиштириш технологияси ва тупрок унумдорлигига кўрсатадиган таъсири жиҳатидан бир-биридан фарқ қиласидиган экинлар гурӯхлари нисбати (дуккакли дон, донли ва техника экинлари, сабзавот-полиз экинлари, кўп йиллик ўтлар). Биринчи белгиси жиҳатидан А.э. далали, ем-хашак ва маҳсус А.э. бўлинади. Далали А.э. да экин майдонининг ярмидан кўпроғи асосий (ғўза, дон экинлари, картошка ва б.) экинлар етиштиришга ажратилади. Ем-хашак А.э.да ҳам экин майдонининг ярмидан кўпроғини ем-хашак экинлари эгаллайди. Маҳсус А.э.да маҳсус агротехника, алоҳида сугориш усуслари ва б.ни талаб қиласидиган экинлар етиштирилади. Уларга сабзавотлар, полиз экинлари, тамаки, шоли ва б. киради. Иккинчи белгиси жиҳатидан А.э. экинлар гурӯхи, асосий товар маҳсулоти, далалар сони, ротация муддати ва б. белгиларига кўра тур (тип)ларга бўлинади. А.э.нинг ғўза — ғалла — беда; дон экинлари — тоза шудгор; дон экинлари — ўтлар — чопикталаб экинлар; дон экинлари — ўтлар; ўтлар — чопик-талаб экинлар; чопикталаб экинлар — сидератли экинлар; ўтлар — далали ва б. тур (тип)лари бор. А.э. турига қараб экин турлари б-н банд далалар сони нисбати ракамлар б-н ифодаланади. Мас, ғўза-беда А.э. 3: 7 нисбатида биринчи рақам бедапоя далаларини, иккинчи-

си ғўза далаларини кўрсатади (беда экин майдонининг 30,0%ни ташкил этади). Ўзбекистонда хўжаликнинг қайси соҳа бўйича ихтисослашгани ва тупроқ-иклим шароитига кура А.э.нинг ҳар хил схемаси кўлланилиши мумкин.

Ўзбекистонда 1930—90-й.ларда жамоа ва давлат хўжаликларида 3:7 схемали донга ажратилган бир далали ғўза — беда А.э., 3:4:1:2 схемали донга ажратилган бир далали ғўза—беда А.э. ва бўлакланган 1:2:1:2:1:3 схемали бедасиз турли экинлар — чопикталаб экинлар А.э. кўлланилди. А.э.нинг мазкур схемаларида ғўза салмоғи 60—70%ни ташкил этди. 90-й.лар бошидан Ўзбекистонда дон мустақиллигига эришиш учун сугориладиган майдоннинг катта қисми ғалла экинлари учун (1997 й.да карийб 1 млн.га) ажратилди. Натижада ғўза якка-зироатчилигига барҳам берилиб, айрим хўжаликларда ғўза-ғалла нисбати деярли тенг бўлиб колди.

Пахтачилик А.э.да бошокли дон экинларини жойлаштириш бўйича тавсияларга биноан 1:2:7 схемасига кўра экинлар қуидагича: 1 (ғалла): 2 (беда): 7 (ғўза) — ғўза 70% ёки 1:2:3:1:2 схемасида эса экинлар 1 (ғалла) : 2 (ғўза) : 3 (беда) : 1 (ғалла) : 2 (ғўза) — ғўза 40% жойлаштирилиб, А.э. даласида ғўза сал-могини 10—20% камайтиришга эришилди. Тупроқ унумдорлиги паст, мелиоратив ҳолати ёмон ерларга 1:3:5 схемалари — 1 м (мелиоратив) : 3 (беда) : 5 (ғўза) ёки 1 м (мелиоратив): 3 (беда) : 4 (ғўза) : 1 (ғалла) - ғўза 44,4 - 55,5% бўлган намунавий тавсиялар берилди. Шоликор хўжаликларда А.э.нинг уч, етти, тўққиз ва ўн далали схемалари кўлланилади. Тўққиз далали схемада 1-, 2-, 3далаларга шоли, 4далага ёзнинг иккинчи ярмида сидерат ёки дон учун мош, соя, ўрис нўхат (ёзнинг биринчи ярмида дала мелиоратив ҳолати яхшиланади), 5-, 6-, 7-далаларга шоли, 8далага беда б-н дон учун баҳорги арпа, 9-далага икки йиллик беда экилади. Бу схемаларда шоли 66,6—70%ни ташкил этади. Сабзавотчиликда сабзавот экинлари А.э.нинг

асосий бўғини кўп йиллик ва бир йиллик ўтлардир. Экишда беда ва б.дуккакли экинлардан кейин полиз экинлари, камар, пиёз, помидор экилади. Картошка, полиз экинлари, бодринг ва илдиз мевали экинлардан кейин экилган карам ҳам мўл хосил беради. Бегона ўтлардан кўпроқ зарарланадиган пиёз, илдиз мевали сабзавот экинлари (сабзи, лавлаги, шолғом, турп), картошка, бодринг карамдан кейин экилганда яхши самара беради. Сабзавот экинларини, одатда, илгари улар етиширилган далага 3—4 йил оралатиб экилгани маъқул.

Ўзбекистоннинг иқлим шароитида бир далага такорий экин экиб, йил давомида икки марта хосил олиш мумкин. Мас, сабзавот экинларининг 8 да-лали алмашлаб экиш схемасида (3:4:1) 1-далага беда (биринчи йили беда маккажӯҳори ёки арпа б-н бирга экилади), 2-далага беда (икки йиллик беда), 3-далага беда (уч йиллик беда), 4-далага ўргати сабзавот (помидор, бодринг), 5-далага кечки сабзавот (кечки сабзавотдан олдин эртаги картошка экилади), 6-далага кечки картошка (кечки картошкадан олдин эртаги сабзавот экинларидан карам экилади), 7-далага сабзавот (пиёз), 8-далага кечки сабзавот (кечки сабзавотдан олдин эртаги картошка) экилади.

А.э. тизими қ.х. фанларининг янги ютуқлари ва тўплангандай тажрибага мувофиқ такомиллаштириб борилади.

Ад.: Турсунхўжаев З. С., Сорокин М., Гўза — беда алмашлаб экиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш ўйллари, Т., 1978; Гречихин В. Н. и др., Севообороты в хлопководстве: Опыт и проблемы, Т., 1982; Турсунходжаев З. С., Болкунов А., Научные основы хлопковых севооборотов, Т., 1987.

Абдураҳим Эрматов.

АЛМАШЛАБ ЭКИШ ДАЛАЛАРИНИНГ АГРОТЕХНИК ПАСПОРТИ - ҳар бир алмашлаб экиш даласини тавсифловчи ҳужжат. Бригада картаси ва дала тарихи дафтари инг таркибий қисми (қ. Дала тарихи дафтари).

АЛМАШЛАБ ЭКИШ РОТАЦИЯСИ (лот. rotatio — айланиш, давра), ротация даври — экинларни тартиби б-н, белгиланган схемада ҳар бир далага экиш учун кетган давр; ротация даври далалар сонига тенг бўлади (қ. Алмашлаб экиш).

АЛМАШТИРИШ (математикада) — хоссалари ҳар хил бўладиган икки тўплам элементларини бир-бирига мос кўйиш. Мас, X тўпламнинг ҳар бир x элементига Y тўпламнинг тўла аникланган у элемента мос кўйилади. Кўпинча A. деб айни бир тўпламнинг x ва $y=f(x)$ элементлари орасидаги ўзаро бир қийматли мослик тушунилади. Геом. да кўпинча нуқтавий A. текширилади. Бунда бирор кўп хиллилик (чизик, сирт, фазо)нинг ҳар бир нуқтасига унинг бошқа нуқтаси мос кўйилади, бошқача айтганда, нуқтавий A. нуқтавий тўпламни ўз-ўзига акс эттиришдан иборат. Геом.да текислик нуқтасини тўғри чизик нуқт-таларига ва, аксинча, тўғри чизик нуқталарини текисликка ўтказувчи A.лар ҳам текширилади. Мас, 2-тартибли эгри чизикка нисбатан кутбий A. шундай A.дир.

АЛМАШУВЧАН ЎЗАРО ТАЪСИР - айний зарраларнит бир-бирига алоҳида таъсир кўрсатиши. А.ў.т. зарраларнинг дискрет характеристикалари (заряди, спини, массаси) ва тўлкин функциясига боғлиқ. Кўпчилик ҳодисалар (мас, гомеополяр боғланиш хосил бўлиши, кристалларда зоналар хосил бўлиши ва ҳ.к.)га А.ў.т. сабаб бўлади. Айний зарралар тизимида улар ўрнининг жуфт-жуфт бўлиб алмашинишидан юзага келадиган симметрияни акс эттирувчи соф квант эффект; классик физикада унга ўхшаш ўзаро таъсир йўқ.

А.ў.т. катталиги, асосан, зарралар тўлкин функцияларининг устма-уст тушиш даражаси б-н, яъни уларнинг биргаликда фазонинг умумий қисмida бўлиш вақти б-н белгиланади, шунинг учун бу зарралар ҳолатлари қанча кескин фарқ қилса, А.ў.т.нинг ўрни шунчакам бўлади. Зарралар орасида ўзаро таъсир кучи мавжуд бўлганида А.ў.т. бу

кучни ўзгартиради. Мас, атомдаги электронларнинг айнан бир хиллиги хисобга олинганда электронларнинг бир-бируни итариши ўрни камаяди. Параллел спинли электронлар итаришиш энергиясининг эффектов камайиши атомлар, молекулалар ва кристалларда муҳим ўрин тутади. Мас, у ферромагнетизмни вужудга келтиради. Бу эффект водород молекуласи Н₂ даги гомеополяр молекуляр боғланишга асос бўлади. А.ўт. хиссаси тизимнинг зичлиги ортиши б-н камаяди.

А.ўт. атомнинг ташки электрон қобиқларига энг катта таъсир кўрсатади. Атом ядросида ҳам алмашувчан эффектлар муҳим ўрин эгаллади. «А.ўт.» ибораси зарраларнинг айнан бир хиллиги б-н боғлик бўлмаган, аммо коор-динаталар алмашишини тақозо қиласидиган ўзаро таъсир (мас, ядро) кучларини белгилашда ҳам қўлланилади. А.ўт. атом ва молекула спектрлари, кимёвий боғлар, ферромагнетизм ва б.ни тушунтириб беради.

АЛ-МУВАХХИДУН - Шим. Африкадаги сулола ва давлат номи (1146—1269). А. давлати Ал-Муробитун б-н кураш жараённида вужудга келган. Абдулмўмин хукмронлиги пайтида 1161 й.га келиб А. давлатининг худуди анча кенгайган. Реконкиста даврида А. давлати парчаланиб кета бошлаган.

АЛ-МУРОБИТУН - Шим. Африкадаги сулола ва давлат номи (1050—1146). 1090 й.га келиб А. давлати таркиби га Марокаш, Фарбий Жазоир, Фарбий Сахрои Кабир, мусулмонлар Испанияси, Балеар олари кирган. А. давлати Ал-Муваххидун томонидан тутатилган.

АЛМУҚАНТАРОТ (араб.) - осмон сферасида уфқка параллел кичик доира.

АЛО ул-БУХОРИЙ, Алишоҳ ибн Муҳаммад ибн Қосим (13-а. Бухоро) — мунажжим. Таржимаи ҳоли ҳакида тўла маълумот йўқ. Бирмунча вақт Хоразмда тургани учун Хоразмий нисбаси б-н ҳам машҳур. А.у.-Б. юлдузлар ҳаракатига оид «Зики шохий» номли жадвал яратган. «Умдат илҳония» («Илҳонийлар таянчи») асари б-н ном қозонган. Унда илми

нужум (астрология) соҳасида ўз даврида олинган натижалар умумлаштирилган.

АЛОГИЗМ (юн. α — инкор қўшимчаси, logos — идрок) — илмий билишда мантикий фикрлашнинг ролини инкор этадиган оким. А. тарафдорлари табиат ва ижтимоий ҳаётнинг тараққиёти ҳеч қандай қонуният, тартиб ва зарурятга боғлиқ эмас, уларда тартибсизлик хукмрон, деган назарияни олға сурадилар. А. интуиция, ишонч, ақидаларни мантиққа қарама-қарши қўяди.

АЛОМАТЧОЙ (Agrimonia) — рашнодошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. 10 тури маълум. Ўзбекистонда А.нинг бир тури (A. asiatica) учрайди. У тоқ, патсимон баргли, майда сариқ гулли, сертур ўсимлик. Таркибида С ва К витаминалари, flavиноидлар, 18% гача ошловчи ва б. моддалар бор. Кайнатмаси табобатда меъда-ичак, бод, истиско касалликларини даволаш ҳамда бавосилда қон кетишини тўхтатиш учун ишлатилади.

АЛ-ОРАЗ (араб. — чехра, кўриниш) — ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқ фалсафасида акциденция маъносида қўлланилган тушунча. Жавҳар (субстанция) нарса ва ҳодисаларнинг моддийлигини, аслий субстанционал хислатларини ифодалаш ва шунинг заминида уларнинг абадийлиги, йўқолмаслигининг асоси сифатида талқин этилган бўлса, Ал-о. нарсаларнинг ўзгарувчан моддий хислатлари — ранги, бўйи, эни, шакли кабиларни ифодалаган. Мас, курсининг ёғочи, тахтаси жавҳар бўлса, кўриниши, бўёғи кабилар орази хисобланган.

АЛОУДДИН КАЙҚУБОД (7-1236) Салжуқийлар хукмдори (1219 йдан). А.К. даврида салжуқийлар юксак сиёсий қудратта эришган. А. К. 1220 й. Венеция б-н савдо битами тузган; унга кўра, венециялик савдогарларга катга имтиёзлар берилган. 1222 й. Қrimга юриш қилган. Унинг хукмронлиги даврида илм-фан, адабиёт ва санъат ривожланган. Қўния, Қайсария ва б. шаҳарларда А. К. курдирган карvonсарой, сарой ва

кальялар сакланиб колган.

АЛОЭ, алой (Aloe) — лоладошлар оиласига мансуб доим яшил, куп ийиллик ўтлар (баъзан дараҳтлар) туркуми. Тропик ва субтропик мінтақаларда ўсади. Қарийб 180 тури маълум. А. турлари гултувакда ҳам ўстирилади; уларнинг барги семиз, серсув, қалин ва тиканли. А. баргидан олиниб қуритиладиган шира — сабур сурғи сифатида, консервация килинган шарбати эса турли яраларни, куйган терини, гастрит ва колитчк даволашда ишлатилади. А.нинг баргидан олиниб консервация килинган биостимуляторларга бой экстракта организм мустаҳкамлигини оширувчи восита сифатида тери остига юборилади.

АЛОҚА — турли воситалар ёрдамида ахборотларни узатиш ва қабул килиш; ҳалқ хўжалигининг почта, телефон, телеграф, радио, телевидение ва б. орқали ахборотларни узатиш ва қабул килишни (почта орқали буюмлар юбориши ҳам) таъминлайдиган тармоғи. А. жамиятнинг и. ч.-хўжалик фаолиятида, давлат, қуролли кучлар ва жами транспорт турларини бошқаришда, шунингдек аҳолининг маданий-маиший эҳтиёжларини қондиришда муҳим аҳамиятга эга.

Кадимда хабарлар бир манзиддан иккинчисига чопарлар, қабутарлар ёрдамида етказилган, уларни узатишда шартли сигналлар — гулханлар, чироқлар, ҳар хил овоз чиқарувчи асбоблар қўлланилган. Кейинчалик хабарлар ёзма холда жўнатиладиган бўлди, натижада почта алоқаси пайдо бўлди. Саноат ва савдо тараққиётининг жадал суръатлари ахборотларни тез етказишига имконият яратадиган янги А. усуслари га катта эҳтиёжни юзага келтириди. 18-а. охирида оптик А. пайдо бўлди, 19-а.да ахборотларни сим орқали катта тезликда узатишнинг электр усуслари кашф этилди. 1832 й.да П. Л. Шиллинг электр телеграфии яратди. 1837 й.да С. Морзе электромагнит телеграф аппаратини (к. Телеграф алоқаси), 1876 й.да А. Г. Белл

телефонии (к. Телефон алоқаси) кашф этди. А. тараққиётида навбатдаги энг муҳим боскич — А. С. Попов томонидан Симеиз алоқа — радиоалоқанинг яратилиши бўлди. Шундан сўнг А. воситаларининг техника тараққиёти тез суръатларда борди, ахборотларни ишончила ва тез узатиши, қуввати ва линиялари сони жиҳатидан катта устунликка эга бўлган янги тизимлар пайдо бўлди ва кенг қўлланила бошлади. 20-а.нинг 60—70-й.ларида А. воситаларининг космик (Ернинг сунъий йўлдошлари орқали) тизимлари яратилди (к. Космик алоқа). Қўлланиладиган техника воситалари характеристига кўра А. почта А.си ва электр А.сига бўлинади (к. Электр алоқа).

Ҳоз. даврда А. барча мамлакатларда иқтисодиётнинг энг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади. Аксарият ривожланган мамлакатларда А.ни ривожлантириш ишларига етарли ҳажмда маблағлар сарфланади.

20-а.нинг 90-й.ларида Ўзбекистонда ривожланган А. корхоналари аҳолига ҳамда ҳалқ хўжалигига почта, телеграф ҳамда маҳаллий, шаҳарлараро, ҳалқаро телефон А. хизмати кўрсатади, шунингдек республикада радиоалоқа, радиоэшиттириш ва телевиденини техника воситалари б-н таъминлайди. Республикасининг А. мажмуаси почта, матбуоттаркотиши, уяли (радиотелефон) А., электр А., космик йўлдошлар орқали А. турларини қамрайди. ЎзРДа идоравий ички А. тармоқлари (айрим вазирликлар, ташкилотлар ҳамда шахта, з-д, хўжаликларнинг бевосита ўзига карашли А. воситалари) ҳам мавжуд.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнидан миллий телекоммуникация тармоғини ривожлантириш ва уни мустақил бошқариш муҳим вазифага айланди. 1992 й. 13 янв.да Ўзбекистон Республикасининг «Алоқа тўғрисида» конуни қабул қилинди. Почта А.си, ахборот тизимлари ва телекоммуникациялар соҳасида бошқарувни янада такоммил

лаштириш максадларида 1997 й. 23 июня республика Алоқа вазирилги Почта ва телекоммуникациялар Агентлигига айлантирилди. Агентлик таркибиде А.нинг и. ч.-хўжалик, технологик масалалари б-н шуғулланадиган «Махаллий телеком», «Халқаро телеком» акциядорлик компаниялари ҳамда «Ўзбекистон почтаси» давлат-акциядорлик компанияси ташкил этилди.

А. корхоналари учун муҳандислар 5 ихтисослик бўйича Тошкент электротехника алоқа ин-ти (1955) ва унинг Термиз филиали (1991)да, техниклар Тошкент алоқа коллежи (1991; 1930 — 40 й.ларда Ўрта Осиё алоқа техникуми: 1940 — 91 й.ларда Тошкент алоқа политехникуми), Нукус политехникумининг алоқа бўлимида тайёрланади.

1992 йили Ўзбекистон Халқаро электр алоқа иттифоқига аззо бўлиб кирди. Бу эса Ўзбекистоннинг телекоммуникация соҳасида халқаро ҳамкорлик қилиши учун кенг йўл очди. Ўзбекистонда А. тармоғини жаҳон андозаларига жавоб берадиган даражага кўтариш учун Халқаро электр алоқа иттифоқи мунтазам кўмак бериб келмоқда. 1992—2000 й.ларда АҚШ, Япония, Германия, Индонезия, Италия, Малайзия, Буюк Британия, Жан. Корея, Туркия, Хитой мамлакатларида ги етакчи фирмалар б-н Ўзбекистонда электр А. тармоқларини ривожлантириш бўйича халқаро ҳамкорлик яхши самара берди.

Тоҳир Рахимов.

АЛОҚА ЙЎЛДОШИ - китъалараро кўп каналли радиотелефон, фототелеграф, телеграф ва телевизион алоқалари ўрнатиш максадида учирилган космик алоқа йўлдоши. А.й. фаол (актив) ва суст (пассив) ретранслятор бўлиши мумкин. Алоқа узоклиги йўлдошнинг Ер сатҳидан баландлигига, ретранслятор кўрсаткичларига ва алоқа ўрнатишида танланган электромагнит тўлқинлар частотасига боғлик. Ер сатҳидан баландлигига қараб А.й. паст (500 км гача), ўрта (500—1500 км гача) ва юқори (1500 км

дан ортиқ) орбитали бўлади. Паст ва ўрта орбитали А.й. бир-биридан узоқда жойлашган пунктларда бир вақтда қисқа муддатгина кўринганлиги туфайли кўпинча юқори орбитали А.й. танланади. Глобал (бошқариладиган) алоқа тизими ни камида уч йўлдош ёрдамида ўрнатиш мумкин. Бунинг учун йўлдош орбитаси Ер сатҳидан 3600 км баландликда (уни муким орбита дейилади) ва экваторгага параллел бўлиши керак. Муқим орбитадаги йўлдошнинг Ер атрофида айланиш даври бир суткага тенг бўлганлигидан у ҳамма вақт бирор жой тепасида муаллақ туради (расмга к.). Йўлдош уфқка нисбатан 10° дан ортиқ баландликка кўтарилиганда у орқали жойлар орасида алоқа ўрнатиш мумкин. Шунинг учун алоқа давомийлиги орбитага ва жойларнинг географик координатларига боғлик. Географик узунликлари бир-бирига якин, географик кенгликлари турлича бўлган пунктлар орасидаги алоқа экваториал орбитадаги йўлдош ёрдамида амалга оширилади.

Алоқа тизими бир ёки бир нечта йўлдошдан, уларга ўрнатилган ретрансляция аппаратусидан ва Ердаги узатувчи қабул қилувчи аппаратлардан иборат.

А.й.га «Молния-1, 2, 3» (Россия), «Интелсат-3,4» (АҚШ), «Интерспутник» мисол бўлиши мумкин (яна қ. Космик алоқа).

АЛОҚА КАБЕЛИ — ахборотларни турли ток частоталарида узатиш учун мўлжалланган кабель. А.к. орқали телеграммалар, фототасвиirlар, телефон сўзлашувлари, телевизион эшилтиришлар, хисоблаш марказига келган статик маълумотлар ва б. узатилади. А.к., асосан, симли алоқа ўрнатишда ишлатилади. Тузилишига кўра, симметрик ва коаксиал; узатиладиган частоталар спектрига кўра, паст частотали (10 кГц гача), юқори частотали (10 кГц дан юқори); ишлатилиш соҳасига кўра, узоқ жой б-н алоқа (шаҳарлараро) ва маҳаллий алоқа (шаҳар телефон тармоқлари, кишлек алоқаси, радиоэшилтириш ва б.); ўтказиш усулига

кўра, ер остига ётқизиладиган, ҳаводан ўтказиладиган ва б. хилларга бўлинади. Симметрик кабелларининг ток ўтказувчи симлари 0,3—1,6 мм диаметрли мисдан ясалади. Изоляцияланган симлар жуфт жуфт қилиб буралади. Паст частотали симметрик А.к.нинг жуфтлари сони 1 дан 4800 гача, коаксиалларники — 2 дан 20 гача бўлади (ҳар қайси жуфт 3600 гача телефон сўзлашувларини узатиши мумкин).

А.к.нинг қобиги қўргошин, алюминий, пўлат, пластмасса, металл-пластмассадан ясалади. Шаҳар телефон алоқасида сим толалари йигирма-ўттиздан икки минг ва ундан ҳам кўп қуи частотали А.к. ишлатилади. Кўп каналли алоқа ўрнатиш учун юкори частотали симметрик кабеллар, телевидение дастурини узатиш учун эса коаксиал А.к. лар керак. А.к. мустаҳкам, сифатли ва нуқсонсиз алоқа ўрнатишга имкон беради.

АЛОҚА КАНАЛИ — узатувчи мосламадан қабул қилувчи мосламага турли мълумотлар узатишни таъминловчи техник қурилмалар тўплами. Узатувчи мослама ахборотни сигналга айлантириб, А.к.нинг кириш қисмига узатади, қабул қилинган сигнал бўйича А.к. чиқишида қабул қилувчи мослама узатилган ахборотни қайта эшиттиради. Узатувчи мослама, А.к. ва қабул қилувчи мослама алоқа тизимини ҳосил қиласди. Алоқа тизими вазифасига кўра, телеграф, товуш эшиттириш, телевизион, фототелеграф (факсимиль), телеграф, телеметрик ва б.га; сигналлар тарзига кўра, узлуксиз ва дискретли хилларга бўлинади. Узатиш тракти сифатида турли линиялар (симли, радио, радиотўлқинли ва б.)дан фойдаланилади. Бир А.к.да бир неча алоқа линияси бўлиши мумкин.

АЛОҚА ЛИНИЯСИ (йўллари) сигналларни узатичдан қабул қилгичга тарқатувчи техник қурилмалар ва физик муҳитлар йиғиндиси. Алоқа каналининг таркибий қисми. Кўп каналли алоқа тизимида ихчамлаштирилади ва бир вақтнинг ўзида кўп каналга тааллуқли бўлади.

Баъзан, алоқа канали таркибига бир неча А.л. уланади. Мълумотларни узатишида фойдаланиладиган сигналларнинг тарзига кўра, электр, товуш (акустик) ва оптик А.л.га бўлинади. Мустаҳкам ва сифатли алоқа ўрнатиш учун симли А.л. курилади. Ҳаракатланувчи обьектлар, бошқа сайёralар ва космос б-н алоқа ўрнатишида симсиз А.л.дан фойдаланилади.

АЛОҚА МАРКАЛАРИ — почта хабарларини юбориш учун хизмат ҳақи тўланганлигини кўрсатувчи, почта бошқармаси чиқарган пуллик белгилар. Почта ҳақи тўлаш белгиларига почта маркаларидан ташқари, марка босилган конвертлар ва почта карточкалари ҳам киради. Ўзбекистон мустақиликка эришгандан сўнг мамлакат ҳаётига доир турли мавзудаги Ал.м. ишлаб чиқарилмоқда (к. Филателия).

АЛОҚА ТРАКТИ — икки пункт орасида алоқа ўрнатишида ишлатиладиган алоқа воситалари (алоқа линияси, стоялар, аппаратлар ва б.). Ахборотларнинг маҳсус узатиш каналларини тузиш учун мўлжалланган частоталар полосаси, ахборотларни узатиш тезлиги ва б. б-н ифодаланади. Частоталар полосаси бўйича бирламчи (60—180 кГц ли), иккиласи (312—552 кГц ли) гурух каналлари ва б. трактига; ахборотларни узатиш тезлиги бўйича паст 50—300 бит/с) ўртacha (600—10.000 бит/с) ва юкори (48000 бит/с ва ундан юкори) тезлиқда узатадиган А.т.га бўлинади.

АЛОҚА УЗЕЛИ - 1) телеграф, телефон, поча орқали юбориладиган хабарлар оқимини бирлаштириш ва тақсимлаш учун хизмат қиласидиган алоқа тармогининг таркибий қисми. Тармоқ А.у. электр алоқа тармоқларининг тузилишига мувофиқ З хилга: телеграфлар ва шаҳарлараро телефон стоялари амалга оширадиган асосий А.у.га; катта сифимли телеграф стоялари ва шаҳарлараро АТС амалга оширадиган ви-лоят А.у.га; кичик сифимли телеграф стоялари ва туман АТСлари амалга оширадиган туман А.у.га бўлинади. Радиоэшитти-

риш узели тармок А.у.нинг бир тури хисобланади; 2) ахолига, и.ч. корхоналарига, ташкилотларга турли алоқа хизмати кўрсатиладиган алоқа корхонаси.

«АЛОҚАБАНК» — Ўзбекистондаги ихтинослаштирилган акциядорлик тижорат банки. 1995 й. 22 марта рўйхатдан ўтган. Тошкент ш.да жойлашган. Қорақалпоғистон (Нукус ш.), Хоразм (Урганч ш.) филиаллари бор. Республикада асосан алоқа тармоғини қайта куриш ва ривожлантиришга оид давлат дастурларида иштирок этади, фантехника ютукларини ривожлантиришга кўмаклашади, давлат бюджетининг касса ижросига доир хисоб-китобларни монилияштиради, мижозларга турли банк хизматлар кўрсатади. Акциядорлик капитали суммаси (млн. сўм, 1997 й. 1 янв.) 42,3, захира капитали 10,5, берилган кредитлар 136,9, кўрилган йиллик фойда 67,8; жами активлари 724,1.

АЛОҲИДА ФИКР (хукуқда) - суд хукми, қарори ёки ажримини чиқаришда бошқа судьялар хулосасига кўшилмай қолган суд аъзосининг ёзма фикри. ЎзР ЖПК 472-моддасига биноан, хукм судья томонидан чиқарилган бўлса, уни судьянинг якка ўзи, суд таркиби томонидан чиқарилган бўлса, судьяларнинг ҳаммаси имзолайди. Овоз бериш вақтида озчиликни ташкил қилган судья хукмга имзо кўйиб, ўзининг А.ф.ни ёзма равишда баён қилишга ҳақлидир. Бу фикрини у бевосита маслаҳатхонада ёзиши лозим. А.ф. ишга илова қилинади, лекин суд мажлисининг залида эълон қилиниши мумкин эмас. А.ф. мавжуд бўлган иш кассация тартибида кўрилмаган бўлса, хукм қонуний кучга киргандан кейин иш юқори суд раисига юборилиши лозим, у эса иш б-н танишиб чиқиб, хукм устидан назорат тартибида протест бериш-бермаслик масаласини ҳал қилиши керак.

АЛП — 1) қад. туркий халқларда икки кўшин ўртасидаги жанг бошланishiдан аввал яkkама-якка олишувда иштирок этувчи баҳодир жангчи, мубориз. А.лар кўшиннинг зарбдор кучи

хисобланган ва уларнинг сони унча кўп бўлмаган. А.ларнинг қаҳрамонлиги, жасурлиги аксар ҳолларда жанг натижасини ҳал қилган; 2) ўзбек ҳалқ достонларида ғайри табиий куч-кудрати, мардлиги, жасорати ва ақл-фаросати б-н ажралиб турадиган қақрамон сифати. Барваста, соғлом, бақувват жуссали кишилар ҳам А.га қиёс килинади.

АЛП АРСЛОН (асл исми Мухаммад ибн Довуд) (1029.20.1-1072, нояб.) -салжуқийлар султони (1063—72), моҳир саркарда. Грузия (1064), Озарбай-жон (1064), Ўрта Осиё (1064-65)ни забт этган. 1071 й. Манцикерт яқинида (Шарқий Туркияда, Ван кўли атрофида) Византия императори Роман IV Диоген (1068—71) кўшинлари устидан зафар қозонган, на-тижада Кичик Осиёдаги Византия ерларини салтанатига кўшиб олган (кейинчалик бу ерларда Кўния султонлиги вужудга келган). А.А. даврида мамлакат ишларини машҳур вазир Низомулмулк бошқарган. А.А. Бухорога юриш пайтида вафот этган.

АЛПАҒУТ (туркийча) — ботир, жасур сараскарлар. Ҳарбий ҳаракатларда ўз жангчилари, от-улови, ем-хашаги, кийим-кечаги б-н иштирок этадиган зодагонлар. 8—12-а.ларга оид туркий манбаларда ишлатилган.

«АЛПОМИШ» — ўзбек ҳалқ қаҳрамонлик достони. Туркий халқлар орасида кенг тарқалган. «А.»нинг қорақалпок, қозоқ, олтой версиялари достон шаклида, татар ва бошқирд версиялари эртак ва ривоят шаклида бизгача етиб келган. Ўзбеклар «А.», қорақалпоклар «Алпамис», қозоқлар «Алпамис батир», олтойликлар «Аппи-Манаш», қозон татарлари «Алпамша», бошқирлар «Алпамиша ва Барсин хилуу» деб номлаганлар. Ўзбек достончилиги таъсирида 20-а. бошларида эртак ва ривоятлар шаклидаги тожик вариантлари ҳам юзага келган. Ўрта аср ўғуз эпосининг мухим ёдгорлиги хисобланган «Китоби Дадам Кўркут» таркибидаги «Бамси Байрак» асари ўзининг сюже-

ти ва композиция қурилиши жиҳатидан «А.» достонига яқин туради.

«А.» дунё эстетик тафаккури тарихида камдан-кам учрайдиган фавқулодда ва ноёб бадиий ходисалардан бириди. Унинг фавқулодда ва ноёблиги шундаки, қадимиятда яратилган бу улкан эпос бахшишлар томонидан асрлар давомида кўйланиб, жонли эпик анъаналарда оғзаки равишда бизгача етиб келди. Шунинг учун ҳам у бугунги кунда қадимиятнинг буюк бир эҳсони, ўзи яратилган даврнинг умумий дунёқараси, айни пайтда жонли анъанавий ижод ва ижро шароитларида ҳалқ оммаси руҳининг объектив холатини даврлараро ифодалаб, мазмун ва шакл жиҳатидан гоҳ кенгайиб, гоҳ торайиб, кўплаб вариантларда ва хилма хил кўринишларда аждодлардан авлодларга етиб келган адабий ёдгорлик, ҳалқ миллий тарихидаги қаҳрамонлик воеқаларининг афсоналар қобигига ўралган ўзига хос бадиий ифодаси, буюк эпос сифатида баҳоланади.

«А.» достони бундан минг йил ол-дин туркий ҳалқларнинг қад. достончилик анъаналари асосида ҳалқ оғзаки ижоди намунаси сифатида яхлит достон шаклини олган бўлсада, аслида «Алпомиши» достонининг энг қад. қатламлари мил. ав. юз йилликларда юртимизда кечган жараёнларнинг бадиий талқинини ўзида акс эттирган. Кўнгирот қабиласининг турли худудларга силжиши ва уларнинг янгидан шаклланяётган ҳалқлар таркибига кира бориши натижасида достон бошқа уруғ ва элатларга ҳам ўтиб, уларнинг эпик анъаналари асосида қайта ишлана бориб, жуда кенг таркалди ва ниҳоят, унинг яратилишида ота-боболари иштирик этган ҳар бир ҳалқнинг ўз эпосига айланди. «А.» достонининг оғзаки эпик анъаналарда бизгача етиб келган нусхалари 9—10 аларда яратилган. Аммо бундай хулоса достонга асос бўлган сюжет ва етакчи мотивларнинг мифологик ва тарихий-хаётий илдизлари қад. даврларга — мил. ав. замонларга такалишини инкор этмайди. Достон сюжет таркибида

исломгача булган карашлар ва мифологик қатлам мавжуд. Ундаги мифологик қатлам эса, кад. турмуш тарзининг бадиийлаштирилган ва идеаллаштирилган кўринишларидир. «А.» вариантлари 1922 й.дан ёзib олина бошланган. Ҳозиргача Фозил Йўлдош ўғли, Маҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Берди бахши, Саидмурод Паноҳ ўғли, Бўри бахши, Бекмурод Жўрабой ўғли, Мардонакул Авлиёқул ўғли, Абдулла Нурали ўғли, Умир бахши, Ҳайдар Бойча ўғли, Рахматулла Юсуф ўғли, Ҳодир Раҳим ўғли каби ўттиздан ортиқ достончилардан қиркка яқин вариантлари ёзib олинган. Достоннинг ёзib олинган кўллэзмаларининг асл нусхалари Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институтининг фольклор архивида сақланади. Бу вариантлар орасида энг муқаммали, бадиий жиҳатдан энг юксаги Фозил Йўлдош ўғлидан ёзib олингани хисобланади. «А.»нинг Берди бахши, Саидмурод Паноҳ ўғли, Пулкан ва Эргаш Жуманбулбул ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Хушбўқ Мардонакулов айтган вариантлари ҳам нашр этилган. «А.» достони қаҳрамонлик, мардлик, ватанпарварлик, турли элатлар ва ҳалқларнинг биродарлиги, севги ва садоқат, оила мустаҳкамлиги ва уруғ бирлигини куйловчи улкан эпосдир. Республикализ президенти Ислом Каримов «Алпомиши» достонининг 1000 й.лигига бағишлиланган тантанали маросимда сўзлаган нутқида айтганидек: «Алпомиши» достони бизга инсонпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз кўргонини кўриклишга, дўсту ёримизни, ор-номусимизни ота-боболаримизнинг муқаддас мозорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади».

Достон кўнгирот уруғи бошлиқлари — aka-ука Бойбўри ва Бойсарининг фарзандсизлиги тасвири б-н бошланади. Унда Алпомиши, Барчин, Қалдирғочларнинг бир кунда туғилиши, Барчин. Достоннинг етакчи образи (В. Е. Кайдалов асари).

Барчиннинг Алпомишга бешиккер-

ти қилиниши, Бойсарининг Бойбўридан аразлаб ўн минг уйли элат б-н қалмоқ элига кўчиши, қаҳрамоннинг ёрини олиб келиш учун ўзга мамлакатга сафари, Қоражон б-н дўст тутиниб, Барчин шартларини бажариши ва ёрини олиб ўз юртига қайтиши, кейин яна етти йил тутқунда колиши, зиндондан оти Бойчибор ёрдамида кутулиб, ўз элига умр йўлдоши Барчиннинг зўравон Ултонтоз б-н бўлаётган мажбурий тўйи устига келиши ҳам рақибини енгиб, мурод-мақсадига эришиши воқеалари жуда қизиқали, эпосга хос ранг-баранг бадий бўёкларда тасвирланган. Алпомиш ва Қоражон, Култой ва Ёдгорларнинг ўзаро муносабатлари, ҳатто қаҳрамоннинг оти Бойчибор б-н, энчи ҳарвона тия б-н муносабати тас-вирида жамият тараққиётининг достонда тасвирланган босқичига хос олижаноб соддалик, улуғвор вазминлик, патриархал инсонийлик, болаларча беғубор самимийлик фоятда гўзал мужассамлашган. «А.» достони бадий баркамол асар. Унда ўзбек халқи шеърий даҳосининг буюк құдрати тўлалигича намоён бўлган. «А.»нинг словак тилида насрый баёни, рус тилида бадий таржимаси нашр этилган. Ундан парчалар инглиз тилида эълон қилинган. Достон турк тилига таржима қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига (1998 й. 13 янв.) ҳамда ЮНЕСКО нинг 1999 й.даги тадбирлар режасига биноан Ўзбекистонда 1999 й. нояб.да «А.» достонининг 1000 й.лиги кенг нишонланди. Сўнгти тантаналар 1999 й. 6 нояб.да Термиз ш.да бўлиб ўтди. Шу муносабат б-н бу ерда халқаро илмий конференция ўтказилди, Алпомиш номидаги боф барпо этилди ва халқ қаҳрамонига ҳайкал очилди. «А.»нинг атоқли халқ баҳшилари куйлаган вариантлари қайта нашр этилди. Достон ҳақида хужжатли ва бадий фильм, унинг мотивлари асосида театр спектакллари яратилган.

Ад.: Алпомиш, Т., 1998; Алпамыш, Т., 1998; Алпомиш [Академик нашр], Т.,

1999; Алпамыс, Нукус, 1981; Алпамысбатўр, Алма-Ата, 1961; Жирмунский В. М., Зарифов ХТ., Узбекский народный героический эпос, М., 1947; Об эпосе «Алпамыш», Т., 1959; Жирмунский В. М., Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, М., 1960; Мирзаев Т., «Алпомиш» достонининг ўзбек варианлари, Т., 1968; Хошниязов Ж., Қорақалпок қаҳраманлик дастаны «Алпамыс», Нукус, 1992; «Алпомиш» — ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси, Т., 1999.

Тўра Мирзаев.

«АЛПОМИШ ЎЙИНЛАРИ» ФЕСТИВАЛИ — Ўзбекистоннинг энг йирик миллий спорт ўйинлари мусобақалари. 2 й.да бир марта ўтказилади. ЎзР Вазирлар Махкамасининг «Алпомиш» достони яратилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги қарори (1998 й. 13 янв.) асосида ташкил қилинган. Мақсади — халқ ўйинларини кенг оммалаштириш, Ўзбекистонда Алпомиш келбатли ёшларни кўпайтириш, уларни ватанпарварлик, фидойилик руҳида тарбиялаш. Фестиваль низомига кўра, у 3 босқичда ўтказилади. 1-босқич туманлар миқёсида ташкил қилинади. Туман мусобақаси ғолиблари 2-босқичда вилоят мусобақаларида қат-нашадилар. Қорақалпогистон Республикаси, вилоят ва Тошкент ш. мусобақалари ғолиблари 3-босқич — республика финал баҳсларида қатнашиш хукукини кўлга киритадилар. «А.ў.» ф. 6 миллий спорт тури; миллий кураш (бухорча, фарғонача усуллар), «Турон», камондан ўқотиш, тош кўтариш, армрестлинг (билик кучи кураши) ҳамда халқ ўйинлари: «тортишмачоқ», «минди», «бўрон», «елкада кураш» бўйича ўтказилади. Мусобақаларда 15 ёшдан 50 ёшгача бўлган кишилар иштирок этиши мумкин. Оилавий жамоаларнинг қатнашишига ҳам руҳсат берилади. «А.ў.» ф. ғолиблари паҳлавонлик, мардлик ва орият тимсоли сифатида хурматтга сазовор бўладилар. Биринчи «А.ў.» ф. 1998 й. 13—14 нояб.да Термиз шаҳридаги «Алпомиш» ста-

дионида бўлиб ўтди. Унда умумжамоа хисобида Сурхондарё вилояти вакиллари ғолиб чиқди. 2-ўринни Андижон вилояти, 3-ўринни Тошкент ш. жамоаси олди.

АЛПТЕГИН (тахм. 885-963) - сомонийлар лашкарбошиси. Наср ибн Аҳмад Сомоний даврида висоқ боши, хайл боши, ҳожиб даражасига кўтарили; Нух ибн Наср Сомонийнинг ўғли Абдулмалик даврида Хурасонга сипоҳсолор этиб тайинланди. Мансур ибн Нух Сомоний (961—976) тахтга ўтказилгандан кўп ўтмай, Бухородаги бъаззи амирларнинг иғвоси б-н Мансур ибн Нух Сомоний ва А. ўргасида низо келиб чиқди; амир Мансур унга қарши катта кўшин юборди. Оқибатда А. Ху-росонни тарқ этиб, Балх тарафга йўл олди; таъқиб қилиб келган Бухоро кўшинини Хулм дарасида тор-мор келтириди. Шундан кейин Бомиён, Кобул, Фазнани эгаллади (962) ва ўша ердан Хиндистонга тез-тез хужум қилиб турди. Лекин ана шундай юришлардан бирида йўлда вафот этди.

АЛТМИШ (туркийча) — ўрта асрларда туркий халқларда душман қисмлари жойлашган манзилларни аниқлаш б-н шуғулланувчи айғоқчи гурух (разведка). Мухаммад Яъкуб Чингийнинг «Келурнома», Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Лугати чигатой ва турки усмоний» (19-a.) асарларида қайд этилган.

АЛТУНИН Степан Титович (1904.20.7, Россия, Самара вилояти Клявлин тумани — 1959.14.12, Тошкент) — инженергидротехник, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1956), техника фанлари д-ри (1948), проф. (1949), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ирригатор (1949). Москва сув хўжалиги инженерлари ин-тини тутатган (1931). Ўрта Осиё ирригация и.т. ин-тида катта илмий ходим ва дарёлар оқимиини тартибига солиш гуруҳи раҳбари (1934—42). Ўзбекистон Сув хўжалиги вазирлигига катта инженер ва и.ч. тадқиқотлари гуруҳи раҳбари (1944—46). Ўзбекистон ФА Иншоотлар ва курилиш материаллари ин-тининг гидротехника сектори раҳбари (1946—

56). 1956 й.дан Ўзбекистон ФА Сув муаммолари ва гидротехника ин-тида лаб. раҳбари. Манбалардан сув олиш бўйича янги конструкциялар яратди ва уни жорий қилди.

АЛУНИТ (франц. alun — аччиқтош) — сульфатлар синфиға мансуб минерал. Формуласи — $\text{KA13}[\text{SOJ}_2\text{OH}]_6$. Қаттиқлиги 3,5—4,5. С. оғ. 2,6—2,8. А. асосан майда заррали зич ва бўш (зичлашмаган) холда учрайди. Ранги оқ, кулранг ва қизгиш. Кристалл доналари шишага ўхшаш ялтироқ. Зич ва туп-роқсимон агрегатлари хира бўлади. А. вулкан жинсларга магмадан чиқсан иссиқ сульфат оксидли эритмалар таъсир этишидан ҳосил бўлади. РФ (Узок Шарқ), Озарбайжон, Украянанинг гарбida, АҚШ, ХХР, Австралия, Эрон, Мексика ва б. жойларда конлари бор.

АЛУПКА — Украянанинг Крим Республикасидаги шаҳар (1938 й.дан). Крим я.о.нинг жан. соҳилида. Ялтадан 17 км. Аҳолиси 10,9 минг киши (1991). Иклимий курорт. Бир йилда 210—245 кун ҳаво очик бўлади. Май ўрталаридан сент. охиригача денгизда чўмилиш мумкин. Езда сув т-раси 16° — 26° . Санаторий ва дам олиш уйлари, манзарали боғлар, Крим давлат тасвирий санъат музейи бор. А. 10-а.дан маълум. Сарой-музей (19-a.) мавжуд.

АЛУФА, улуфа (араб. — хашак, ем) — 1) ҳарбий кўшин ва лашкар ихтиёридаги от-улов учун аҳолидан тўпланадиган натурал солик. Чопарлар ва элчиларнинг от-уловлари ҳам А. орқали йиғилган ем-хашак б-н таъминланган. Жангчиларга бериладиган маош ҳам А. деб аталган. Мас. «Темур тузуклари»да Амир Темур «Яна буюрдимки, ўнбоши юзбоши нинг тасдиғи б-н, юзбоши мингбоши нинг тасдиғи б-н, мингбоши амир улумаронинг тасдиғи б-н улуфа олсинлар» деб кўрсатма беради. А. истилоҳи 12-а. дан маълум; 2) 18-а.да Бухоро хонлигига фозилиарни натура (буғдой ва б.) ҳамда пул б-н тақдирлаш.

АЛУШТА — Украянанинг Крим

Республикасидаги шаҳар (1902 й.дан). Крим я.о.нинг жан. соҳилида. Ахолиси 37,6 минг киши (1991). Иқлимий курорт. Симферополдан 45 км ва Ялтадан 32 км. Кримнинг жан. соҳилидаги бошқа курортларга нисбатан иқлими анча салқин. Тарих-ўлкашунослик, табият музейлари бор. Шаҳар 6-а.да вужудга келган. 14-а. дан генуяликлар, 1475 й.дан турклар кул остида. 1783 й.да А.ни Россия босиб олган эди.

«АЛФ ЛАЙЛА ВА ЛАЙЛА» (араб.-минг бир кечада) — Шарқ ҳалқлари адабиётининг нодир ёдгорлиги, Шахризоданинг золим шоҳ Шахриёрга минг бир кечада давомида айтган ҳикоялари (к. «Минг бир кечада»).

АЛФАВИТ [юн. αλιφβοσινινг алфада вета (вита) ҳарфлари номидан] — к. Алифбо.

АЛФЕР (алюминий ва лот. Ferrum — темир) — асосан темир ва алюминийдан иборат қотишма. Таркибида — 13% алюминий (A1) бор, колгани темир (Fe). Магнитострикцион хоссаларга эга бўлган магнит жиҳатдан юмшоқ қотишма хисобланади. Электроакустик (магнитострикцион) ўзгартиргичлар тайёрлашда ишлатилади.

АЛФОЛЬ, алюминий фольгаси — жуда юпқа (0,005—0,01 мм) алюминий зар қофози. Иссиқликни деярли ўтказмайди. 500° т-рагача қиздирилганда ўз хоссаларини сақлаб қолади. Вараклар (листлар) ва ўрамлар кўринишида ишлаб чиқарилади. Техник мақсадларда ишлатилади.

АЛ-ФОРОБИЙ - к. Форобий.

АЛ-ХОРАЗМИЙ - к. Хоразмий.

АЛЧЕВСК (1931-61 й.ларда Ворониловск, 1961—92 й.ларда Коммунарск) — Украиналинг Луганск вилоятидаги шаҳар. Т.й. станцияси. Ахолиси 126 минг киши (1989). Металлургия к-ти, кокс кимёси з-ди ва б. бор. Кон-металлургия инти, тарих, геол.-минералогия музейлари мавжуд. А.га 1825 й.да асос солинган.

АЛЬБАСТЕ — Испаниянинг Мурсия муҳтор вилоятидаги шаҳар, Альба-

сете провинциясининг матьмурый маркази. Ахолиси 129 минг киши (1991). Қадимдан пичоқ ясалади. Киме, күнтери, цемент саноати, гўшт-консерва, ун қадоқлаш корхоналари, виночилик мавжуд. Заъфарон ва эспарто қайта ишланади.

АЛЬБАТРОССИМОНЛАР (Diomedaeidae) — бўронкушлар туркумининг бир оиласи. Танасининг уз. 85—140 см, қанотлари ингичка, ёйилганда 3,6 м га етади. Ҳавода қанот қоқмасдан узоқ вақт уча олади, сувда яхши сузади. Ҳавога тўлқинлар чўққисидан ёки қиядан кўтарилади. Жан.ярим шар денгизларида тарқалган, айрим турлари Тинч океанинг шим. қисмига (Узоқ Шарқ денгизларига) ҳам ўтади. А. моногам, гала-гала бўлиб учеб юради. Кўпайиш даврида колония ҳосил қиласди. Океанларнинг одам яшамайдиган оролларида уя куради, уяга биттадан тухум кўяди. А. 5—10 ёшда вояга етади. Балиқ, бошоёкли моллюскалар б-н озиқланади. А.нинг 2 урукка мансуб бўлган 13 тури маълум. Оқ елкали А. (Diomedea albatrus) Халқаро Қизил китобга киритилган.

АЛЬБЕДО (лот. albedo — оқлик) — 1) жисм сиртидан қайтган нур энергияси миқдорининг шу сиртга тушаётган нур энергияси миқдорига нисбати. А. жисмнинг нур қайтариш қобилиятини ифодалайди. Тушаётган энергияни батамом қайтарувчи сирт ва мутлақ (абсолют) оқ жисмнинг А.си бирга, мутлақ кора жисмнинг А.си нолга teng. Реал жисмларнинг А.си ноль б-н бир орасида ётади. Атмосфераси бор космик жисмларнинг А.си анча катта бўлади. Ой ва Меркурийнинг А.си 0,07; Венераники 0,59; Ерники 0,45; Марсники 0,15; Юпитерники 0,56; Сатурники 0,63; Уранники 0,63; Нептунники 0,73 ва х.к. 2) к.х.да А. ҳақидаги маълумотлар экинзорларнинг радиацион режимини ўрганиш учун зарур. Ҳусусан, ўсимликка ютиладиган қисқа тўлқинли радиация миқдори ва фотосинтез жараёнлари А. кийматига боғ-к. А. киймати катталашган сари ютилаётган радиаци-

янинг миқдори камая боради. А.нинг йиллик ўзгариши ер тўшама сирти нинг ўзгаришига боғлиқ. А.нинг ўртача қийматлари: бўз тупроқ, лёсс — 30—33%, гил (соз)ли чўл — 30%, ўт қоплами — 20—25%, бедазор — 19—22%, қовун полизи — 23—25% ва х.к. Қ.х. экинлари (фалла, ғўза) ва яйловлар ҳолатини уларнинг нур қайтариш қобилияти катталиги ва қайтган (аксланган) радиациянинг ёркинлик коэффициентига қараб миқдорий баҳолаш усули ишлаб чиқилган. Бу усул ҳосил тўпланишининг агрометеорологик шароитларни баҳолаш учун экинзорлар ҳолатини авиақузатиш ишларида кўлланилади.

АЛЬБЕДОМЕТР — альбедон» ўлчаш учун ишлатиладиган асбоб; юқорига ва пастга қаратиш мосламаси бўлган пиранометр. Ер сиртига келувчи ва ундан қайтувчи қиска тўлкини радиацияни ўлчашга имкон беради.

АЛЬБЕНИС (Albeniz) Исаак Мануэль Франсиско (1860.29.5, Кампрадон, Каталония — 1909.18.5, Камбо-ле-Бен, Франция) — испан композитори ва пианиночиси. Янги испан мусиқасининг асосчиси. Барселона, Брюссель, Будапешт, Мадридда таълим олган. А.нинг испан мусиқа фольклорига мурожаати ижодида туб бурилиш ясади. Фортепиано учун яратган асарлари композиторнинг нодир меросидир. Бу асарлarda ҳалқ ашула-ракс анъаналари ва мумтоз мусиқа уйғунлаштирилган: фортелиано учун «Испан сюитаси» (1886), «Испания» (1890), «Иберия» (1905—09) ва б. «Каталония» (1899) симфоник сюитаси, сарсуэлалар («Муқаддас Антоний», 1894 ва б.), опералар («Генри Клиффорд», 1895 ва б.), романслар ва б. яратган.

АЛЬБЕРТ КЎЛИ - Шарқий Африкадаги кўл, Нил дарёси ҳавзасида, дениз сатҳидан 619 м баландлиқдаги тектоник сойликда. Уз. 160 км, эни 40 км гача. Майд. 5,6 минг км², чук. 58 м гача. Қирғоқлари тик. Семлики ва Виктория-нил дарёлари. куйилиб, Альбертнил дарёси оқиб чиқади. Балиқ овланади, кема

катнайди. Асосий портлари: Бутиаба, Касенъи.

АЛЬБЕРТА — Канада жангарбидаги провинция. Майд. 661,2 минг км². Молиси 2,5 млн. киши, шаҳар аҳолиси 70% (1991). Маъмурий маркази — Эдмонтон ш. А.нинг катта қисми ясси ва тўлкинсимон баланд текислик (бал. 1000 м гача) дан иборат. Жангарби — Қояли тоғлар. Ўрмон-дашт ва дашт ўсимликлари ўсади. Шим.-гарби — игна баргли ўрмонлар. Хўжалигида йирик фермаларнинг салмоғи катта. А. Канадада етишириладиган буғдой, сули, арпа ва қанд лавлагининг анча қисмини беради. Канадада чиқариладиган нефть, газ ва қўмирнинг ҳам кўп қисми А.дан қазиб олинади. Қўмир конлари (захираси 228 млн.т)дан 19-а. ўргаларидан бошлаб фойдаланилади. Энг катта нефть конлари: Пембина, Редуотер, Ледок-Вудбенд; газ конлари асосан жан.да. Нефть хайдаш ва нефть кимёси саноати ривожланган. Ишлаб берувчи саноат тармокларидан озиқ-овқат саноати ривожланган. Асосий саноат марказлари: Эдмонтон, Калгари, Медисин-Хат. А.нинг марказий ва жан. қисмida Канадани кесиб ўтадиган 2 т.й. бор. Эдмонтон — Фэрбенкс автострадаси А.ни Аляска б-н боғлади. А. дан Канаданинг Ванкувер, Торонто, Монреаль ш.ларига ва АҚШ га нефть ва газ кувурлари ўтказилган.

АЛЬБЕРТИ (Alberti) Леон Баттиста (1404.18.11, Генуя - 1472.25.4, Рим) — итальян олими, меъмор, ёзувчи ва мусиқашунос. Уйғониш даврида яшаб ижод этган. Падуя ва Болонъяда таълим олган. Рим ва Флоренцияда яшаб ижод этган. Итальян тилида «Ҳайкал ҳақида», «Рассомлик ҳақида», лотин тилида «Меъморлик ҳақида» чоп этилган назарий рисолаларида илфор илм ютуқларини замонавий санъат б-н бойитиб, умумлаштирган, «Оила ҳақида»ги ахлоқий рисоласида ҳар томонлама ривожланган баркамол шахсни талқин қилган. Меъморликда қад. бадиий меросдан фойдаланиб, бино бош тарзини юонон меъморлигига

хос услубда равоклари кенг, серхашам, янги шаклларини яратган: Флоренциядаги Ручеллаи палладо саройи, 1446—51; Санта-Мария Новелла, 1456—70; Риминидаги Сан-Франческо, 1447—68; Мантуядаги Сант-Андреа (1472—94) черковлари ва б.

АЛЬБЕРТИНА — Вена ш.даги графика асарлари күргазмаси, дунёда энг бой түпламлардан: 35 мингдан зиёд расм, миниатюра асарлари, 1 млн. дан ортик гравюра ва литография, плакатлар мавжуд. Рафаэль, А. Дюрер, П. Рубенс, Рембрандт ва б. яратган күплаб нодир расмлар йигилган. 1776 й.да герцог Альбертининг шахсий түплами сифатида асос солинган. 1920 й.да Вена ун-ти гравюра кабинети б-н бирлаштирилган.

АЛЬБИНИЗМ (лот. *albus* — ок) — одам ва ҳайвонлар териси ва кўзининг рангдор пардасида пигментнинг (юксак ўсимликлар танаси ёки органларининг бир қисмида яшил рангнинг) бўйласлиги. А.— ирсий белги бўлиб, пигмент (меланин, хлорофилл) синтезига тўсқинлик қилувчи рецессив геннинг гомозигот ҳолатга ўтиши ёки хлоропластларда содир бўладиган ирсий ўзгаришлар (қ. Цитоплазматик ирсият) б-н боғлиқ бўлиши мумкин. Рангини йўқотган организмлар альбинослар дейилади. Альбинослар 20000—40000 одамдан биттасида учрайди. Лаб. ҳайвонлари — каламуш, сичқон, куёнларнинг тоза альбинос линиялари тадқиқот ишларида фойдаланиши мақсадида бокиласди.

АЛЬБИОН — Британия оролларининг кад. номи. Бу ном юонлар даврида ёк машхур бўлган.

АЛЬБИТ (лот. *albus* — ок) — плагиоклазлар гурухига мансуб жинс ҳосил қилувчи минерал. Кимёвий формуласи — $\text{Na}[\text{AlSi}_3\text{O}_1]$. Қаттиклиги 6—6,5. С. ог. 2,6. Ранги ок, бўз-сарик пуштироқ; кристалл доналари майда. Шишага ўхшаш ялтироқ. А. асосан ишқорли жинслар (ишқорли гранит, ишқорли сиенит ва б.) таркибида бўлади. РФ (Карелия, Кола я.о., Урал), Украина (Украина қалқони,

Азов бўйи)да кенг тарқалган. Керамика саноатида хом ашё сифатида ишлатилиди.

АЛЬБИЦИЯ (*Albizia*) — бурчакдошлар оиласига мансуб дараҳт ва буталар туркуми. 50 га яқин тури бор. Асосан тропик ва субтропик ҳудудлар (Эрон, Ҳиндистон, Эфиопия, Закавказье)да ёввойи ҳолда учрайди. Барглари жуфт патсимон, мураккаб, гуллари каллак тўпгулга йигилган. Ўзбекистонда А.нинг A. julibrissin хушманзара тури ўсади. Бу тур ёввойи ҳолда Озарбайжондаги Талиш тоғи ўрмонларида тарқалган бўлиб, «кипак акация» номи б-н Кавказнинг бошқа жойларида, Крим ва Ўрта Осиёда ҳам экилади. Ўзбекистонда Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона шаҳарларида ўстирилади.

АЛЬБОМ (франц. *album*) — 1) расм чизиш, дастхатлар ёздириш, маркалар тўплаш, фотосуратлар кўйиш учун мўлжаллаб муқоваланган вараклар мажмуи; 2) китоб шаклида нашр этилган (кўпинча изоҳ б-н) репродукциялар, фотосуратлар, талҳ (чизги)лар ва ш.к. тўплами. Яна қ. Муракка.

АЛЬБУКЕРКЕ — АКШ жангарбидаги шаҳар. Нью-Мексика штатида, Рио-Гранди дарёси бўйида жойлашган. Аҳолиси 385 минг киши (1990, шаҳар атрофи б-н 449 минг киши). Халқаро аэропорт бор. Атом энергетикаси тадқиқотларининг йирик маркази. Ядро қуроллари такомиллаштирилади ва ишлаб чиқарилади. К-х. ва кончилик (уран, ранги металлар) р-нининг савдо-молия маркази. Озик-овкат, полиграфия саноати корхоналари, ун-тлар бор. Шахарга 1706 й.да асос солинган.

АЛЬБУМИНЛАР (лот. *albumen* — тухум оқсили) — ҳайвон ва ўсимлик тўқималари таркибига кирадиган оддий оқсиллар; тухум оки, крн зардоби, сут, ўсимликлар уруғида бўлади. А. паст молекуляр оғирликка эга; сувда, кучсиз туз эритмаларида эрийди, нейтрап тузларнинг юкори концентрациясида чўқади. А. учрайдиган жойига қараб зар-доб А.и,

тухум А.и, сут А. и деб аталади. Зардоб А.и.кон таркибидаги оксилларнинг ярмидан кўпини ташкил этади. Конда бир қатор моддалар: эркин ёғ кислоталарни, стероид ва тиреоид гормонларни ташишда, заҳарли моддалар, мас, оғир металларни заҳарсизлантиришда иштирок этади. А. тўқималарда сув-туз ва азот алмашинувида мухим роль уйнайди.

АЛЬБУМИНУРИЯ - к. Протеинурия.

АЛЬБУЦИД, натрий сульфацил — сульфаниламид препаратларидан бири; стрептококк, гонококк, пневмококк ва б. инфекцияларга самарали таъсир этади. Кўз касалликларини даволашда ишлатилиди.

АЛЬВАРЕС (Alvarez) Луис Уолтер (1911 — 1988) — американлик физик. Электрон тутишни очган (1938). Пуфаксимон камералар б-н ишлашнинг замонавий усулини яратган. Кўпгина резонансларни кашф этган (1960). Нобель мукофоти лауреати (1968).

АЛЬВЕН (Alfvén) Ханнес (1908)-швед физиги ва астрофизиги. Магнит гидродинамикаси асосчиси, плазмада тўлқиннинг бир тури (А. тўлқини) мавжудлигини башорат қилган. Нобель мукофоти лауреати (1970).

АЛЬВЕН ТЎЛҚИНЛАРИ — плазмада магнит майдони бўйлаб тезликда тарқалаётган кўндаланг тўлқинлар, бунда р — зичлик, Н — магнит майдон кучланганлиги. Х. Альвен шарафига шундай аталган.

АЛЬВЕОЛАЛАР (лот. alveolus — ўйик, пуфакча, халтача) — 1) оддий ва мураккаб безларнинг шира (секрет) ажратувчи пуфакчалари — альвеоляр безларнинг охирги кисмлари. Безлардаги А.да ширалар йигилганда бакалга ўхшаса, ширалари чиккандан сўнг найсимон шаклда бўлади. Ўпка бронхларининг охирги кисми ҳам А. деб аталади. Улар нафас олганда кенгайиб, нафас чиқарганда торайиб ҳаво алмашинувини таъминлайди. Бронх А.и пуфакчага ўхшаб, деворлари эпителий хужайраларидан иборат. А.ни

ташки томондан ўраб олган қилсимон қон томирлар нафас олганда кислородни сўради. Нафас чиқарганда ишланган газ аксинча А.га ўтади; 2) жағ суюкларининг тишлар жойлашадиган ўйикчаси.

АЛЬВЕОЛЯР ПИОРЕЯ - к. Пародонтоз.

АЛЬГИНАТ КИСЛОТА (лот. alga -сувўт) — кўпчилик ҳужайра пўстида учрайдиган юқори молекулали рангиз, аморф углевод бирикма. Мол. м. 3500—1500 000. Совуқ сувда ёмон, иссиқ сув ва ишқорий эритмаларда яхши эрийди. Ўз ҳажмидан 200—300 марта ортиқ ҳажмдаги сувни ютиш қобилиятига эга. Натрий ва калийли тузлари сувда яхши эриб, ёпишқоч эритмалар ҳосил қиласди. А.к. ва унинг тузлари эмульсия ва суюқликларни куюлтиришда, музқаймоқ и.ч. да гель ҳосил қилувчи компонент сифатида ва б. максадларда ишлатилади.

АЛЬГОЛОГИЯ (лот. alga — сувўт, юн. logos — таълимот), фикология — ботаниканинг сув ўтларини ўрганадиган бўлими. А.нинг ўрганиш обьекти бир ҳужайрали микроскопик ўлчамдаги про-кариот (кўк-яшил сув ўтлари, прохлор-фитсимонлар) ҳамда кўп ҳужайрали йирик (уз. 60 м гача) эукариот (яшил, сарик-яшил, кўнғир, қизил ва б.) организмлардир. Микроскопик катталиқдаги сув ўтлари баъзан микробиологиянинг ўрганиш обьекти ҳисобланади. А.нинг мустақил фан сифатида ривожланиши 19-а.нинг иккинчи ярмида ота-бона Агердлар ҳамда Кютцин де Бари, Г. Тюре, Н. Принс-гейм, Л. С. Центковский-нинг сув ўтларининг морфологияси ва систематикаси соҳасидаги тадқикотлари б-н боғлиқ, 20-а.нинг иккинчи ярмида сув ўтларидан тибиёт, қ.х., озиқ-овқат ва ҳалқ хўжалигининг бошқа тармокларида фойдаланиш борасида эришилган муваффақиятлар А.нинг тез суръат б-н ривожланишига олиб келди. Ўрта Осиёда, шу жумладан Ўзбекистонда А.нинг ривожланиши акад. А. М. Музаффаров номи б-н боғланган. Унинг бевосита иштироки ва раҳбарлигига

Ўзбекистон альгофлорасининг таркиби ўрганилиб, натижада уларнинг тарқалиш конуниятлари каашф этилди. Сув ўтларни сунъий йўл б-н кўпайтириб, улардан халқ хўжалигининг турли тармоқларида фойдаланиш мумкинлиги илмий томондан тахлил қилинди. Ўзбекистонда альгофлорани ривожлантиришга қаратилган йирик илмий асарлар нашр этилди. «Ўрта Осиё тоғ сув ҳавзаларининг сувўтлар флораси», «Сувўтларнинг географик тарқалиши», «Ўрта Осиё кўк-яшил сувўтлари аниқлагичи», «Хлорелла ва уни кўллаш», «Ўрта Осиё сув ҳавзалари ва альгофлорасининг ривожланиши ва тарқалиш конуниятлари», «Ўрта Осиё протококк сув ўтлари аниқлагичи» каби қатор асарлар шулар жумласидандир. Бу соҳадаги ишлар айни вактда Ўзбекистон ФА Ботаника ин-тида давом эттирилмоқда.

АЛЬДЕБАРАН — Савр юлдуз туркумининг 0,8-катталикдаги юлдузи (а си), ранги қизил. Гиадлар юлдуз тўдасининг бош юлдузи хисобланади; Қуёшга нисбатан 150 марта ёркинроқ. Биздан узоклиги 67 ёруғлик йилига teng. Кузда ва қишида кўринади.

АЛЬДЕГИДЛАР, RCHO - молекуласида органик радикал (R) ва водород атоми б-н боғланган карбонил гурухи ($>\text{C}=\text{O}$) бўлган органик бирикмалар. Альдегид гурухи ($-\text{CHO}$)нинг қандай радикал б-н бирикканлигига қараб тўйинган, тўйинган, ароматик ва гетероциклик А. бўлиши мумкин. Ани аташда тегишли органик кислоталарнинг номларидан фойдаланилади. Mac, чумоли кислотага тўғри келгани чумоли альдегид ёки формальдегид, сирка кислотага тўғри келгани сирка альдегид ёки ацетальдегид дейилади. Женева номенклатураси бўйича А.ни аташ учун углеводородлар номи ёнига аль қўшимчаси кўйилади. Mac, HСНО метаналь, CH₃CНО этаналь. Баъзи А. тасодифий номларга эга; mac, фурфурол А. бирламчи спиртларни оксидлаш, органик кислоталар ҳосилаларини қайташ ва б. усууллар б-н олинади.

Улар жуда тез реакцияга киришувчи фаол моддалар хисобланади. Реакция пайтида радикалдаги водород атомлари ва карбонил гурухдаги кислород бошқа атомларга алмашиниши ҳамда $>\text{C}=\text{O}$ даги кўшбоғ узилиши натижасида бошқа атомларни бириктириб олиши мумкин. Булардан ташқари, А. альдол, кротон ва мураккаб эфир конденсациялари деган конденсацияга учраши мумкин. А. осон оксидланади. Улар полимерланиши, яъни бир неча моле-кулалари ўзаро бирикниб, юқори моле-куляр бирикма ҳосил қилиши мумкин. Баъзи А. ишқорлар таъсирида Канниц-царо реакцияси деб аталадиган реакцияга киришади. Улар фенолформальдегид смолалар олишда, антисептиклар сифатида, дезинфекциялашда ва б. максадларда ишлатилади.

АЛЬДЕГИДОКИСЛОТАЛАР ВА КЕТОКИСЛОТАЛАР, оксокарбон кислоталар — молекуласида карбонил (альдегид ёки кетон гурухлари) ва карбоксил гурухлари бўлган органик бирикмалар. Улар функционал гурухларнинг молекулада ўзаро жойлашишига караб, а-, р4-, у- ва б. оксокарбон кислоталарга бўлинади. а-альдегидокислотанинг биринчи намунаси глиок-сал кислота (CH₃COOH) пишмаган мевалар таркибида учрайди. а-кетокислотага пироузум кислота (CH₃COCO-OH) намуна бўла олади; у организмда моддалар алмашинуви жараённида катнашади. Р-А. ва К. жуда бекарор, уларнинг ичидаги энг аҳамиятлиси ацетосирка эфирдир. укетокислотадан пеницилл кислота катта аҳамиятга эга бўлиб, антибиотик хисобланади.

АЛЬДЕР КУРТ (1902.10.7-1958.20.6) — немис органик кимёгари, фалсафа фанлари д-ри. 1940 й.дан Кёльн ун-тига қарашли кимё ин-тининг директори. 1928 й.да О. Дильс б-н ҳамкорликда дин синтез асосларини ишлаб чиқди. Стереокимё, полимеризация соҳаларида ҳам тадқиқотлар олиб борди. Нобель мукофотилауреати (1950).

АЛЬДОЗАЛАР — оддий углеводородларга кирувчи, ширин таъмли, сувда

яхши эрувчан кристалл моддалар. Тузилишига кўра, А. полиоксиальдегидлардир, $\text{CH}_2\text{OH}(\text{CHOH})_n\text{CHO}$. Типик вакили -глюкоза. А. одам, ҳайвон ва ўсимликлар хаётида ҳам муҳим роль ўйнайди.

АЛЬДОЛ КОНДЕНСАТЛАНИШ, альдол конденсация — икки молекула альдегиднинг ўзаро биришиб, таркибida альдегид ва алкоголь гурухи бўлган моддалар, яъни альдоллар ҳосил қилиши. А.к. илк бор 1872 й.да немис кимёгари А. Вюрц томонидан кашф қилинган. Кетонлар ҳам А.к. реакциясига осон киришади. А.к. натижасида ҳосил бўладиган альдегидспиртлар реакцияга жуда тез киришувчан моддалар; ўсимлик тўқималарида бўладиган кўпчилик жараёнларни ўрганишда уларнинг катта ахамияти бор.

АЛЬДОЛЛАР — альдегид спиртлар, молекуласи таркибida гидроксил ($-\text{OH}$) ва карбонил ($>\text{C=O}$) гурухлари бўлган органик бирикмалар (к. Альдол конденсалтланиш).

АЛЬДОСТЕРОН — буйрак усти бези пўст қаватининг гормони; кортикостероидларп мансуб, кортикостерон ҳосиласи. Мол. м. 360,48. Кортикостероид фаолликка эга. Дезоксикортикостерондан 100—120 марта фаолроқ. А. организмда минераллар алмашинувини, натрийнинг бевосита сўрилишини ва калийнинг сийдик б-н ажралишини ростлаб туради. А. ҳосил бўлиши организмдаги сув-туз алмашинуви ва овқат таркибидаги натрий ва калий микдорига боғлиқ. А. ажралишида адренокортикотроп гормон, ангиотензин, ренин ва б. иштирок этади.

АЛЬЕНДЕ ГОССЕНС, (Allende Cos-sens) Сальвадор (1908—1973) — Чили президента (1970—73). Халқбирлиги блоки томонидан номзоди қўйилган. Чили социалистик партияси ташкилотчиларидан бири (1933) ва раҳбари. 1939—42 й.ларда соғлиқни саклаш вазири, 1945 й.дан сенатор (1966—69 й.ларда сенат раиси). Ҳарбий тўнтариш пайтида ўддирилган.

АЛЬКЛЕД (алюминий ва инг.

clag — қопланган) — икки томонидан қалинлигига нисбатан 2—10 фоизгача тоза алюминий ёки бошқа алюминий кртишмаси қатлами қопланган (пакировкалланган), мустаҳкам алюминий қотишмаларидан тайёрланган ярим фабрикат (чала маҳсулот — лист, кувур ва б.). Электр-кимёвий жиҳатдан занглаш (коррозия)дан химояланган бўлади.

АЛЬКОР — Катта Айиқ юлдуз туркумидаги оқ юлдуз; оддий кўз б-н кўриш мумкин, равшанлиги т 4,02, спектрал синфи А5. А. спектрал-кўшалоқ юлдуз. У Ўрта Осиё кенгликларида ботмайди. Баъзида астрономлар А.га қараб атмосферанинг тинклигини баҳолайдилар.

АЛЬМАДИ — Яшил Бурун я. о.даги бурун. Африканинг энг ғарбий нуқтаси ($17^{\circ}32'$ F. у., $14^{\circ}45'$ ш.к.). Гамбия ва Сенегал дарёларнинг куйилиш жойлари оралигига жойлашган.

АЛЬМАНДИН — гранатлар гурухига мансуб минерал. Қаттиқлиги 7—7,5. С.оф. 3,8—4,3. Ранги қизил, тўқ қизил. Шиша-симон ва ёғсимон, ялтироқ. А. слюдали сланецларда, гранитларда, гранитли пегматитларда учрайди. Марказий Осиёда А. пегматитлар ичидан топилган. Жуда ялтироқ, шаффоф А. қимматбаҳо тош ҳисобланиб, заргарлик буюмлари ясаща ишлатилади. Бундай А. баъзан ёқут деб аталади. А.нинг нуқсонли турлари абразив материал сифатида ишлатилади.

АЛЬМЕРИЯ — Испания жан.даги шаҳар ва Ўрта денгиз соҳиlidаги порт. Андалусия муҳтор вилоятида. Альмерия про-винциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 154,3 минг киши (1991). А. ор-кали темир ва қўрғошин рудалари, олтингурут, қ.х. маҳсулотлари четга жўнатилади. Вино саноати ривожланган; мусика асблори ишлаб чиқарилади, чарм пойабзал, целялюзоза-қофоз, цемент саноати корхеналари бор. Меъморий ёдгорликларидан араблар курган Ал-Қасаба қалъаси (8—11-а.лар), шунингдек 15-а.да курилган собор сакланган.

АЛЬНИ ҚОТИШМАЛАР — темир-алюминий—никель тизимидағи

котишмалар. Магнит хоссалари ғоят ююри. А.к. таркибида 9—15,5% алюминий (Al), 18—24,5% никель (Ni), қолгани темир (Fe) бўлади. А.к. магнит жиҳатдан қаттиқ қотишмалар жумласига киради. Ююри кувватли ихчам магнитлар тайёрланади.

АЛЬП БУРМАЛАНИШИ - асосан кайнозойдаги тектогенез эраси; геосинклиналь обл.ларда вужудга келиб, мезозой ва палеогенда ривожланган. А.б. натижасида геосинклиналлар бурмали тоғларга айланган. Ўша вактда Альп бурмали тоғлари (А.б. номи шундан) ва Альп геосинклиналь (бурмали) обл. ва б. тузилишлар шаклланди. А.б. Ўрта денгиз ва Тинч океан минтақаларига ажратилган. Ўрта денгиз минтақасига Апеннин, Альп, Карпат, Крим тоғлари, Катта Кавказ, Помир, Ҳимолай ва б. киради; Тинч океан минтақасига Кордильера, Анд, Камчатка, Куриль, Япония, Филиппин о.ларидаги тоғлар ва б. киради. А.б.даги тоғлар ёш, улар кам емирилган, шунинг учун ҳам ер юзасидаги энг баланд тоғлар ҳисобланади. А.б. шунингдек токембрый, палеозой ва мезозойда кўтарилиган тоғларга ҳам таъсир қилган. Бу минтақаларда вулканизм ва сейсмик харакатлар кучлилигидан А.б.нинг айрим тузилишлари ҳали ҳам ривожланишида.

АЛЬП МИНТАҚАСИ - тоғлардаги табиий баландлик минтақаси, асосан мўътадил ва субтропик кенгликларда, аксари тоғ-ўтлок ландшафт типидан иборат. Субальп минтақасидан ююрида жойлашган тоғларнинг баландрок қисмида А.м. нивал минтақаси б-н алмашинади. А.м.нинг баландлик ҳолати географик кенглик, намлик даражаси ва ён бағирларининг экспозицияси б-н боғлиқ. Альп тоғлари ва Фарбий Кавказда А.м. 2000 м дан 3000 м гача, Ҳимолай тоғларининг жан. ён бағирларида 3600 м дан 5000 м гача оралиқдаги баландликларни эгаллаган. Мўътадил ва субтропик кенгликлардаги тоғларнинг серёғин ён бағирларида аниқ намоён бўлган; ююрироқ кенгликларда тоғ-тундра

минтақаси, куйироқ кенгликларда эса баланд тоғ-дашт ва чўл минтақаси; экваториал кенгликларда ўтлоклар (парамос) минтақаси б-н алмашинади. Рельефнинг тоғ-музлик шакллари кенг тарқалган. Иқлими совук, қор қоплами қалин (6—10 ой сақланади), вегетация даври киска, қаттиқ шамоллар бўлиб туради, янв.нинг ўртача т-раси — 15°, июлники 14° чамасида, ийллик ёғин миқдори 1000 мм ва ундан кўп; тез-тез қор кўчкилари бўлиб туради. Альп ўсимликлари (бутазор ва ўтлоклар) кенг тарқалган. Ҳўжаликда асосан ёзда яйловлар сифатида фойдаланилади. Ҳайвонот дунёси куйи минтақаларга тез кўчиб ўта оладиган турлар (алкор, серпа, ёввойи эчки ва б.) ёки қишки уйкуга кетадиган кемирувчилардан иборат.

АЛЬП ТОҒЛАРИ — Фарбий Европада, Италия, Швейцария, Франция, Германия, Австрия, Словения ва Лихтенштейн ҳудудида жойлашган тоғлар тизими. Ер пўстининг учламчи давр мобайнида рўй берган курдатли Альп бурмаланиши натижасида вужудга келган. А.т. бирбирларидан паст довонлар орқали ажратиб турган тоғларнинг мураккаб тизимидан иборат. Уз. карийб 1200 км, кенглиги 50—260 км. Энг йирик довонлари — Симплон (2005 м), Сен-Готард (2108 м), Бреннер (1371 м) ва б. Тоғлар йўналишига кўндаланг жойлашган чукур сойлик (Боден кўлидан Комо кўлигача) Ат.ни фарбий ва шарқий қисмларига ажратиб туради. А.т.нинг энг баланд қисмларида музликлар ҳамда музлик ҳосил қилган рельеф шакллари кўп. Шарқий А.т. (4049 м, Бернин тоғи) Фарбий А.т. (4807 м, Монблан тоғи)дан пастроқ. Улар ҳам айрим тазмаларга бўлиниб кеттан. А.т. этакларида оҳактош, доломитлар кенг тарқалган, карст ривожланган. Тоғ этакларида иқлим мўътадил, тоғ тепаларида доимий қор ва музликлар бор, иқлими ҳам совук. Музликларнинг умумий майд. 4140 км². Музликлар ва абадий корларнинг куйи чегараси 2500—3200 м баландлиқда. Энг кўп ёғин шим. ва жан. ён бағирларига

тушади (2000—3000 мм). А.т.дан оқиб тушадиган дарёлар (Рейн, Рона, Драва, Адиже ва б.) серсув, серостона, гидроэнергия захираларига бой. Манзарали күл кўп: Женева, Цюрих, Боден, Лаго-Мажоре ва б. Табиий ўсимлик турлари баландлик минтақаларини ҳосил қилган. Тоғ этагидан 800 м баландликкача маданий ландшафтлар, 1200 м баландликларда кенг баргли ўрмонлар, 1300—1700 м баландликларда игна баргли ўрмонлар ўсади. 2600 м дан 3200 м гача ораликлар субальп бутазорлари, ўтлоқлар б-н банд. Тоғ тизмаларида туннеллар қазилиб, т.й. ва автомобиль йўллари ўтказилган. Альпинизм ва туризм ривожланган.

АЛЬПАРИ (итал. al pare — тенг, бабаравар) — қимматбаҳо қоғозлар, валюталар биржа (бозор) курсининг номинал (паритет)га мос келиши.

АЛЬПИНИЗМ (Альп тоги номидан) — спорт тури, турли мураккаб тўсиклардан ўтиб тоғ чўққиларига кўтарилиш. А. уч синфдан — траверслар (дновон ошиш, тоғ тизмалари ва этаклардан ўтиш), мураккаб чиқиш (тик тоғларга чиқиш) ва баланд тоғларга кўтарилишдан иборат. А. спорт тури бўлибгина қолмай, кам ўрганилган тоғларни илмий тадқиқ этишга ҳам хизмат қилади. А. тарихи 1786 й.дан бошланади: ўшанда швейцариялик Ж. Бальма ва М. Паккар Альп тоғининг Монблан чўққисига кўтарилиган эдилар. А. Марказий Европадан бошқа ўлкаларга, шу жумладан Россия ва Осиёга тарқалди. Альпинистлар бирин-кетин Кавказ, Тянинан, Помир, Олтой тоғларини забт этдилар. 19-а.нинг охирида Туркистон ҳарбий топографлари Чимён тогига — 3309 м баландликка кўтарилилар.

20-й.ларда Ўрта Осиё давлат унтида, Тошкент телеграфи, алоқа техникими ва б.жойларда А. секциялари ташкил қилинди. 1938 й. Ўзбекистонда альпинида ўтказилди, унинг 60 қатнашчиси Пском тоғининг 8 та чўққисини забт этди. 1970—80 й.ларда Ўзбекистонда 1500 га яқин киши А. б-н шугулланди.

А.нинг оммалашуви ва спортчиларнинг шуҳрат қозонишида В. Абалаков, В. Рацев, В. Эльчибековларнинг хизмати катта. Кейинги пайтда Тошкент ш., Тошкент, Фарғона, Наманган, Самарқанд, Навоий вилоятларида А.га ўтибор кучайди. Биргина Чимёнда ўтказилган альпиниадада 1000 дан ортик спортчи қатнашди. Дунёдаги энг баланд Эверест (Жомолунгма) чўққиси (Химолай тоғида бал. 8848 м)ни забт этиш альпинистларнинг эзгу орзуси хисобланади. Янги зеландиялик Эдмунд Хиллари ва шерп Норгзй Тенцинг 1953 й. унга биринчи марта кўтарилилар. Ўзбекистонда Эверестни забт этувчи альпинистлар гурухи тузилди. Бу гурӯх 1998 й. майда чўққига чиқди. 22 май куни Рустам Ражабов биринчи бўлиб Эверестни забт этди ва у ерга Ўзбекистон давлат байробини қадади. Унинг кетидан Олег Григорьев, Сергей Соколов, Ханиф Балмагамбетов, Светлана Баскакова, Илёс Тухватуллин, Андрей Фёдоров, Марат Усаев, Роман Мац, Андрей Заикин, Алексей Докукин чўққига кўтарилилар (экспедиция раҳбари Анатолий Шабанов). 1977 й. альпинистларимиз Марказий Тяньшаннинг «Хонтангри» (7010 м) ва «Ғалаба» (7439 м) чўққисини забт этгандилар.

АЛЬСИФЕР — алюминий — кремний — темир тизимидағи қотишима. Магнит сингдирувчанлик хоссаси юқори. А. таркибида 5,4% алюминий (Al), 9,6% кремний (Si) ва 85% темир (Fe) бўлади. А. магнит жиҳатидан юмшоқ қотишималар жумласига киради. А.дан трансформатор, электр генератори ва электр двигателлар ўзаги тайёрланади.

АЛЬТ (итал. alto — юкори, баланд) — овоз ва соз тури; 1) хор ёки вокал ансамблда партия, хонанда болалар ёки аёллар (меццо-сопрано, контратальто)нинг паст (йўғон) овози. Тенордан юқори ёзилади; 2) хонанда ўғил болаларнинг паст (йўғон) овози; 3) скрипкасимон созлар гурухига мансуб 4 торли камонли соз, шаклан скрипкадан каттароқ, квинта паст созга эга. А. турли ансамблларда ва сим-

фоник оркестрда жўрнавоз ва якканавоз соз сифатида ишлатилади; 4) А. ёки альтгирн — пулфлама созлар оркестиридаги мис соз; 5) оркестр созларининг А. турлари: домра-А., кларнет-А., тромбон-А. ва б. Айрим ўзбек халқ чолғулари (дутор, сато, аффон рубоби)нинг диапазони А. диапазонига тўғри келади. Ўзбек халқ чолғулари оркестри таркибидан янги яратилган дутор-А. ва фижжак-А. ўрин олган. Ўзбекистонда ўтказиладиган торли созлар ижрочилари танловида А. ижрочилари ҳам қатнашади. Ўзбекистон композиторлари торли А. учун йирик асарлар яратишган (мас. Б. Зейдманнинг А. ва симфоник оркестр учун 1—2-концерт, А. ва фортециано учун концертиналари; Ҳаб. Раҳимовнинг А. ва оркестр учун концерти, А. Козловскийнинг фижжак-, А. ва фортециано учун сонатаси ва б.).

АЛТАКС, дитио-бисбензиазол, СМHgN2S4 — рангсиз кристалл, органик модда. Суюқланиш т-раси — 186°. А. каучукни вулканизация қилишда ишлатилади.

АЛЬТАМИРА — Испаниянинг Сантаандер вилоятидаги қоятош расмлари сакланган фор. 1875 й.дан испан археологи Марселино Саутуола топиб ўрганган. Форда ранг-баранг бўёқлар б-н ишланган ҳайвонлар (ёввойи от, тўнғиз, буғу ва тоғ эчклилари)нинг тасвиirlари топилган. Суратларнинг уз. 2,2 м гача етади. Расмлар яхши сакланган, ўта кузатувчанлик, ҳайвонларнинг анатомик тузилиши ва холатининг аниқ берилиши, шаклларни ясашда чизик ва бўёқ доғларини эркин кўлланилиши б-н диккатни жалб этади. А. тасвиirlарининг топилиши палеолит даври фор ва қоятош расмларини ўрганишга туртки бўлди. Фордаги тасвиий санъат обидаси мадлен даврига оид. А. форидаги маданий қатламлардан юқори палеолитнинг салюltre ва мадлен давларига мансуб тош қуроллар ва турли ҳайвонларнинг сүяқ қолдиклари топилган.

АЛЬТЕРАЦИЯ (лот. alteratio — ўзгартириш) — 1) мусиқада асосий

товушқатор поғоналарини (номини сақлаган холда) ўзгартириш; унинг баландлигини чорак, ярим ёки бутун тонга баландлатиш ёки пастлатиш. 2) гармонияда А. товушқатордаги нотургун поғоналарни хроматик ўзгартириш орқали тузук (лад) тортилишларни кучайтиришга хизмат қиласди. Таркибида ўзгарган поғоналар мавжуд бўлган интервал ёки аккордлар А.лашган интервал ва аккордлар деб юритилади; 3) биол. да — механик куч, иссиқлик; электр токи, кимёвий моддалар ва б. таъсирида ҳужайра ва тўқималар функциясининг ўзгариши.

АЛЬТЕРНАИОЗЛАР

ўсимликларнинг замбуруғли касалликлари. Экинларда А.ни Alternaria туркумига мансуб замбуруғлар кўзгатади. Касалланган ўсимлик тўқималари устида сапрофит замбуруғ — алтернария тўқ жигарранг духобасимон доғ-губор ҳосил қилиб ривожланади. Доғлар доирасида тўқималар аста-секин ўлади. Дон экинлари, картошка, олма, карам, нок, резаворлар ва б.га катта зарап етказади. Ёзада учрайдиган А. чаноқлардаги пах-тани бузади. Тола технологик хусусиятларини, чигит майдорлик ва унувчанлигини йўқотади. Ўта намгарчилик, кузнинг эрта бошланиши, ҳашаротлар (ўсимлик битлари, ўргимчаккана, кўсак қурти) касалликнинг тарқалиши ва ривожланишига сабаб бўлади.

Кураш чоралари: ўсимлик қолдикларини йигиштириб олиш, кузги шудгорлаш, уруғлники дорилаш, вегетация даврида ўсимликка фунгицидлардан цинебнинг 1,5%ли суспензиясини пуркаш (яна қ. Замбуруғли касалликлар).

АЛЬТЕРНАТИВА (франц. alternatíve; лот. alter — иккитадан бири) — 1) мумкин бўлган икки ёки бир неча қарор, тутилган йўл, керакли вариантлар ва б. дан бирини танлаш зарурати. 2) Мантиқда — икки ёки ундан ор-тиқ, мазмунан бир-бiriни инкор этувчи имкониятлардан бирини заруран танлаш (альтернатив ҳукм). Фикрнинг аниқ ва изчил бўлиши учун А.

унга номувофиқ мuloҳазаларни истисно килишда ҳам фойдаланилади. Математик мантиқда А. деб икки аргумент (асос)ни «ёки» боғловчиси («v» ёки «t») орқали баён қилиш тушунилади.

АЛЬТИМЕТР (лот. altus — баланд ва юн. metroe — ўлчайман) — самолёт ёки бошқа учиш аппаратларининг ердан баландлигини ўлчайдиган асбоб (к. Баландлик ўлчагич).

АЛЬТРИУИЗМ (франц. altruisme, лот. alter — бошқадан) — ахлоқий тушунча, унинг негизида бошқа кишиларга холис хизмат қилиш, уларнинг баҳт-саодати учун ўз шахсий манфаатларини қурбон қилиш ётади. А. терминини фалсафага эгоизм тушунчасининг зидди маъносида О. Конт киритган.

АЛЬФА (юн. alpha) — 1) юонон алиф-боси биринчи ҳарфи [A, a]нинг номи; 2) модданинг муайян ҳолатини билдирувчи сўз бўлаги (мас, альфа-темир); 3) сўзнинг альфа-заррачаларга алоқадорлигини биддирадиган кўшимишчаси (мас, альфа-емириш). Кучма маънода: А. ва омега — бош ва охир; асос, моҳият.

А Л Ь Ф А - Е М И Р И Л И Ш (а-емирилиш, парчаланиш) — ўз-ўзидан радиоактив емирилиш жараённида атом ядроларидан а-зарраларнинг ажралиб чиқиши.

АЛЬФА (а)-ЗАРРАЛАР - баъзи бир радиоактив элементлар чиқарадиган гелий атомларининг ядролари. Гелий атомининг ядроси иккита протон ва иккита нейтрондан иборат. Бу зарралар радиоактив элементлар емирилганида ажралиб чиқади, айни вақтда энергия ҳам ажралади. А.з. бирор модда орқали ўтганида модда атомларини ионлаштириб, ўз энергияси камаяди.

АЛЬФА-СПЕКТРОМЕТРЛАР - радиоактив ядролар чиқараётган альфа (а)-зарралар энергиясини ўлчайдиган асбоб. Ишлаш тарзи а-зарраларнинг магнитик таҳлилига (магнит А.-с.) ёки уларнинг ионловчи таъсиrlарини тадқик қилишга (ионлаш камераси) асосланган. а-зарраларнинг энергетик спектри (на-

фис структураси)ни ўрганиш ядро физикасида катта аҳамиятга эга. Спектрлар ядронинг энергетик сатҳлари тўғрисида маълумот беради. Одатда, маҳсул ядронинг энергетик сатҳлари бир-бирига яқин бўлади. Mac, Ra226 ядросининг иккинчи ва учинчи уйғонган ҳолати энергиялари фарқи 20—43 кэВ. Шунинг учун а-спектрометрларнинг энергетик сатҳлар бир-бирига яқин бўлган гурухларини ажратса олиш қобилияти катта бўлиши кепрак. Ҳоз. замон магнит а-спектрометри энергетик сатҳлар фарқи 0,07% бўлган чизиқларни ажратса олади.

АЛЬФА-ТЕРАПИЯ — альфа зарралар (радонли ванналар, радиоактив бойламлар ва б.) таъсирида даволаш; нур б-н даволашнинг бир тури. А.-т. нерв системаси, эндокрин безлар, юрак-то-мир фаолиятини яхшилайди. Кўпгина курортларда А.-т. кўлланилади.

АЛЬФАТРОН, радиоактив вакуумметр — газ босимини аниқлайдиган асбоб. Ишлаш тарзи оддий ёки плутонийнинг альфа-емириши натижасида ионлашган газнинг электр ўтказувчанигини ўлчашга асосланган. А., асосан, газ босимини автоматик назорат қилиш системаларида ишлатилади.

АЛЬФРЕД, Буюк Альфред (тахм. 849 — тахм. 900) — Уэссекс инглиз-сакслар кироли (871 й.дан). Ўз хукмронлиги остига бир қатор қўшни инглиз-сакс киролликларини бирлаштириди. А. даврида 1-умуминглиз қонунлар тўплами ва «Инглиз-сакс солномасижинг бир қисми тузиғланган.

АЛЬХЕСИРАС КОНФЕРЕНЦИЯСИ (1906.15.1—7.4) — Испаниянинг Альхесирас ш.да Германиянинг ташаббуси б-н чақирилган ҳалқаро конференция. Марокашдаги Франция-Германия рақобати 1905 й.да Марокаш жанжалини келтириб чиқарди. А.к.нинг чақирилиши шу ҳалқаро танглики бартараф этишига қаратилган эди. Унда Австрия-Венгрия, Англия, АҚШ, Бельгия, Германия, Испания, Италия, Марокаш, Нидерландия, Португалия, Россия, Франция ва Швеция

катнашди. А.к. Марокашни бошқариш учун Англия, Германия, Франция ва Испания назорати остида халқаро банк, шунингдек Франция ва Испанияга тобе бўлган полицияни ташкил этди. А.к. расмийт учунгина Марокаш сultonлигининг «мустақиллиги», «худудий бутунлиги», Марокашдаги барча миллатларнинг «иктисодий озодлиги» ва «тeng хукуклиги»ни эълон килди. Амалда эса Англия, Россия, АҚШ ва б. давлатларнинг кўллаб-кувватлаши б-н Франция ва Испания Марокашдаги ўз зоналарини бошқариш хукукига эга бўлдилар. А.к. Германиянинг дипломатик мағлубияти бўлган ва Франциянинг Марокашни батамом босиб олишига йўл очган.

АЛЬЦИОНА — Савр буржи (юлдуз туркуми)нинг юлдузи, З-катталиқда. Ҳулкар юлдузлар тўдасининг энг равшан юлдузи. Биздан 189 ёруғлик йили узоқлиқда жойлашган.

АЛЬЯНС (франц. alliance) — иттифоқ, бирлашма (одатда давлатлар, ташкилотлар иттифоқи).

АЛЮМЕЛЬ — никелнинг алюминий, марганец ва кремний б-н ҳосил киlgан қийин суюкланувчан қотишмаси. А.нинг таркиби (%да); 1,8—2,5 алюминий, 0,85—2,0 кремний, 1,8—2,2 марганец, қолганлари — никель ва кобальт. А. пиromетрияда (моддалар т-расини ўлчашда) термопараларнинг манфий термоэлектроди сифатида ишлатилади. А.дан ниҳром-алюмелъ, хромель-алюмелъ ва б. электр қиздиргичлар тайёрлашда ҳам фойдаланилади.

АЛЮМИНАТЛАР — алюминат кисло-талар (ортогоалюминат H_3AlO_4 , метаалюминат NaAlO_2 ва б.)нинг тузлари, алюминий оксиднинг бошқа металлар б-н ҳосил қилган кимёвий бирикмалари, умумий формуласи $R[\text{Al}_2\text{O}_4]$ ($R = \text{Ca}, \text{Mg}, \text{Sr}, \text{Ba}, \text{Be}$ ва х.к.). Табиатда энг кўп тарқалган. Ишқорий металларнинг А. сувда яхши эрийди. А. турли соҳаларда ишлатилади. Mac, натрий А. NaAl_2 газламаларни бўяшда ишқор сифатида қўлланилади; кальций А. Ca (AlO_2)₂

тез қотадиган гилтупроқли цементнинг асосий таркибий қисми ҳисобланади; шпинеллардан (айрим II гурух металлар А.) оловбардош материаллар и.ч.да ҳамда қимматбаҳо тош сифатида фойдаланилади (яна к. Алюминий). Ҳоз. вақтда нодир металларнинг А. алоҳида амалий аҳамиятга эга. Улар маҳсус керамика, лазер ва оптик шишалар, ута электр ўтказувчан материаллар олишда, ядро техникасида ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида нодир элементлар оксидларининг ўрнига ишлатиладиган материаллардир.

АЛЮМИНИЙ (Aluminium), A1 Менделеев даврий системасининг III гурухига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 13, ат. м. 26,9815; А. лот. alumen (аччиқгош) сўзидан келиб чиқкан. Табиатда битта барқарор изотоп ҳолида (Al 100%) учрайди, бир неча сунъий радиоактив изотоплари бор, улар орасида энг аҳамиятлиси Al^{127} (ярим емирилиш даври 7,4-105 й.). А. ер пўстининг оғирлик жиҳатдан 8,8%ини ташкил этади, яъни у кислород ва кремнийдан кейин учинчи, металлар ичидаги эса биринчи ўринда туради. Металл ҳолидаги А.ни биринчи марта 1825 й. X. K. Эрстед топган. А. табиатда соф ҳолда учрамайди, унинг энг кўп учрайдиган бирикмалари: алюмосиликатлар (мас, тупроқнинг асосий қисми бўлган алюмосиликат, каолин, андалузит, алунит минерали), корунд (алюминий оксид) ва боксит. Ўзбекистонда шулардан каолин (Тошкент вилояти) ва боксит (Навоий ва Фарғона вилоятлари) топилган. А. гилтупроқ (Al_2O_3)ни криолит (Na_3AlF_6) б-н суюклантириб, электролиз қилиш йўли б-н олинади. Гилтупроқ эса асосан бокситдан олинади. Ўзбекистонда Ангрен каолинидан ҳам гилтупроқ олиш мумкинлиги аникланган. А. кумушдай оқ металл, аллот-ропик шакл ўзгаришлари (к. Аллотропия) йўқ. Суюқланиш т-раси — 660°, қайнаш т-раси 2500° атрофида, С. оғ. 2,6989. А. пластик, осон прессланувчан, болғаланувчан, қолипланадиган, чўзиладиган металл.

А. барча барқарор би-рикмаларида 3 валентли, юқори т-рада бაйзан 1, камдан-кам ҳолларда 2 валентли бўлиши мумкин. А. сирка, вино, лимон кислоталари ва б. органик моддалар таъсирига тургун. А. кислород б-н тез б при кади, шу сабабли унинг усти ҳамиша оксид пардаси б-н қопланган бўлади; оксид пардаси зич бўлганидан у А.ни занглашдан ва турли моддалар таъсиридан саклайди. А. кукуни шиддат б-н ёнади, юқори т-рада галогенлар б-н бирикиб, А. фторид (AlF_3), А. хлорид (AlCl_3), А. бромид (AlBr_3), А. йодид (AlI_3), А. астатид (AlAt_3), олтингуругт б-н А. сульфид (Al_2S_3), азот б-н А.нитрид (AlN_3), углерод б-н А. карбид (Al_4C_3) ҳосил қиласи. Шунингдек, алоҳида усуlda А. б-н водород бирикмаси — А. гидрид (AlH_3) олиш мумкин. Жуда суюлтирилган ҳамда концентрланган нитрат кислота А.га таъсир этмайди (сиртида дархол ҳосил бўлган оксид пардаси уни саклайди), суюлтирилган ва концентрланган сульфат кислотада А. қисман эрийди. Водород хлорид А.га қучлирок таъсир этади, ортофосфат кислота таъсир этмайди. А.нинг кўпгина тузлари сувда яхши эрийди ва гидролизланиб, кислотали реакция рўй беради. У ишкорларда ҳам яхши эрийди, бунда алюминнатлар ҳосил бўлади. А. таркибининг соғлигига қараб ўта соғ, жуда соғ ва техник соғ хилларга бўлинади. Ўта соғ А. (А. 999 маркали) 0,001% гача кўшимчага, жуда соғ А. (А. 995, А. 99, А. 97, А. 95 маркалар) 0,005 дан 0,05% гача, техник соғ А. ($\text{A85}, \text{A8}, \text{A7}, \text{A5}, \text{AO}$, А ва АЕ маркалар) эса 0,015% дан 1,000% гача кўшимчага эга бўлади. А. енгил ва пухта қотишмалар олишда жуда катта аҳамиятта эга. У мис, рух, никель, магний, темир, титан қотишмаларига ҳам легирловчи элемент сифатида кўшилади. А. баъзи металларни уларнинг оксидларидан қайтаришда (алюминотермия) ишлатилади. Бу металлардан самолётсозлик, радио ва электротехника, рангли металлургия ҳамда бошқа саноат тармоқларида фойдаланилади. А. зичлигининг камлиги, юқори

даражадаги электр ўтказувчанлиги, айрим кимёвий моддаларга нисбатан чидамлилиги ва таннархининг арzonлиги сабабли техниканинг турли соҳаларида кенг қўлланилади. Ундан уй-рўзгор асбоблари, кимёвий асбоб-ускуналар ва б. кўпдан-кўп буюмлар тайёрланади.

Темир Отакўзиев.

АЛЮМИНИЙ НИТРАТ, $\text{Al}(\text{NO}_3)_3$ -нитрат кислотанинг алюминийли тузи. Оқ ромбик кристалл модда. Алюминий гидроксид $[\text{Al}(\text{OH})_3]$ ни нитрат кислотада эритиб олинади. А.н. кристаллогидратлар $\text{Al}(\text{NO}_3)_3\text{H}_2\text{O}$, $\text{Al}(\text{NO}_3)_3\text{-H}_2\text{O}$ ва $\text{Al}(\text{NO}_3)_3\text{ 9H}_2\text{O}$ ҳолдагина барқарор. У 200° гача қиздирилганда азот оксидларига ва алюминий оксидига ажралади. Сувда яхши эрийди ($100\text{ г сувда }75,5\text{ г}$), спиртда ҳам эрийди. А.н. тўқимачилик саноатида хуруш сифатида, катализаторлар олишда, нефть саноатида ва лаб.ларда реактив сифатида ишлатилади.

АЛЮМИНИЙ ОКСИД (гилтупрок), Al_2O_3 — рангиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 2050° , сувда эримайди. А.о. амфотер оксидидир (қ. Амфотерлик), концентрланган кислоталарда эриб, алюминий тузларини, ишкорларда эриб, алюминнат кислота тузлари — алюминнатларни ҳосил қиласи. Al_2O_3 нинг ҳар хил таркибли гидратланган (сувли) шакллари маълум. Алюминий гидроксидга гидрағилит (гіббсит) $\text{Al}(\text{OH})_3$ ва сунъий йўл б-н олинадиган байерит киради. А.о. алюминий олишда ишлатилади, А.о.нинг ўзи эса боксит, нефелин ва каолиндан олинади. Табиатда А.о. кристаллари корунд, ёқут ва сапфир ҳолларида учрайди; корунд ниҳоятда қаттиқ бўлганидан қайроқтош ва жилвир сифатида, ёқут ва сапфир заргарликда ишлатилади. А.о. дан ўтга чидамли материал ва буюмлар тайёрлашда ҳам фойдаланилади.

АЛЮМИНИЙ РУДАЛАРИ - алюминий олинадиган рудалар. Асосан бокситдан олинади. А.р.та, шунингдек нефелинли сиенитлар (комплекс ҳом ашё), алунит ли, нефелин-апатитли жинслар ва б. киритилади. А.р. конлари РФ (Ар-

хангельск вилояти, Урал, Фарбий Сибирь, Кола я.о.), Қозғистон, Украина (Азов бўйида, Украина қалқони, Закарпатье), Закавказъеда бор. Ўзбекистонда А.р.нинг деярли барча турлари учрайди. Ангренда каолин ва Гушсойда алуниит конлари бор.

АЛЮМИНИЙ

СУЛЬФАТ,

A12(SO₄)₃ -сульфат кислотанинг алюминийли тузи, рангсиз кристалл модда; оддий шароитда A12(SO₄)₃·18H₂O окрангли кристаллогидрат ҳолида бўлади. 100 г сувда 36,15 г эрийди, спиртда эримайди. Кристаллогидрат қиздирилганда аста-секин сувини йўқотади, юқори т-рада алюминий оксида ва олтингурут газига парчаланади. Ишқорий металларнинг сульфатлари б-н бирикиб, кўш тузлар — аччиктошлар ҳосил қиласди. Техник А.с. боксит ёки гилтупрокқа сульфат кислота таъсир эттириб, соф ҳолдаги А.с. эса алюминий гидроксидни қайноқ концентрланган сульфат кислотада эритиб олинади. А.с. сув тозалаш, қофоз и.ч., тўқимачилик ва тери ошлаш саноатида ишлатилади.

АЛЮМИНИЙ ФТОРИД, A1F₃ - фторид кислотанинг алюминийли тузи, рангсиз кристалл; зичлиги 3100 кг/м³, сувда оз миқдорда эрийди (100 г сувда 0,56 г). А.ф. кислотада яхши эрийди (бунда комплекс бирикмалар ҳосил бўлади). А.ф. алюминий гидроксид A1(OH)₃ни водород фторид (HF)нинг 15% ли эритмасида эритиши ёки алюминий оксид (A1₂O₃)га 400—700° да HF таъсир эттириш б-н олинади. Ишқорий металларнинг фторидлари б-н комплекс бирикмалар ҳосил қиласди. А.ф. саноатда криолитдан алюминий олиш ва тозалаш жараёнида электролитларга кўшимча сифатида ишлатилади.

АЛЮМИНИЙ ХЛОРИД, A1C₁₃ - хлорид кислотанинг алюминийли тузи, рангсиз кристалл; зичлиги 2440 кг/м³, кутбли молекулалардан тузилган органик эритувчиларда ва сувда яхши эрийди (100 г сувда 44,38 г). Сувли эритмаларда унинг ок-сарғиши рангли кристаллогидрата A1C₁₃·6H₂O ҳосил бўлади. Кутбли

молекулалар (NH₃, PC13, PC15) б-н бирикмалар ҳосил қиласди. Каолин, боксит ва б. табиий минералларга юқори т-рада хлор ва углерод (Н)-оксид аралашмасини таъсир эттириш йўли б-н олинади. Сувсиз А.х. алкиллаш реакциясида, нефтни крекинглашда катализатор сифатида, шуннингдек жун бўяш саноатида ишлатилади.

АЛЮМИНИЙ ҚОТИШМАЛАРИ

-асосий қисми алюминийдан иборат қотишмалар. А.қ. алюминийга Si, Si, Mg, Zn, Mn, Ni, Fe, Ti ва б. элемент ларни алоҳида-алоҳида ёки маълум комбинацияда кўшиб суюклантириш йўли б-н тайёрланади. А.қ.га легирловчи элементлар сифатида Ni, Cr, Ca ва б., қотишма хоссаларини яхшилайдиган элементлар сифатида эса оз миқдорда Na, Be, Ti, Ce, Nb ҳам кўшилади. Бу элементлар физик, кимёвий ва механик хоссалари хилмажил А.қ. ҳосил қилишга имкон беради. А.қ. енгил бўлиши б-н бирга анча пухта ҳам-дир. А.қ. деформацияланадиган ва қу-йиладиган қотишмалар гурухларига бўлинади. Деформацияланадиган А.қ. ҳар хил ярим фабрикатлар ва буюмлар тайёрлаш, қуйиладиган А.қ. эса хилмажил деталлар қўйишида кўлланилади.

АЛЮМИНИЙЛАШ, алитирлаш -юқори т-рада ишлатиладиган пўлат ва чўян буюмларнинг сиртки қатламини 0,02—1,2 мм гача алюминийга тўйинтириш. Уларнинг 1100° т-рагача куйинди бардошлилигини ва оксидланишга қаршилик хоссасини ошириш мақсадида қилинади. Бунда алюминий оксидланиб, буюмни кейинги оксидланишдан саклайдиган оксид парда (A1₂O₃) ҳосил қиласди. Асосан, кам углеродли, камдан-кам ҳолларда эса ўртача углеродли пўлат, кулранг чўян ва иссиқлик таъсирига чидамли легирланган пўлат буюмлар алюминийланади. Бундан ташқари, А.нинг металлаш (деталь сиртига алюминий кукуни суркалиб, диффузион юмшатилади); бўшатиш (деталь алюминий бўёғи б-н бўяб, диффузион бўшатилади); 700—800° т-рали

алюминий эритмасида тутиб турин ва б. усуллари бор. Автомобиль двигателларининг клапанлари, газ турбиналарининг курак ҳамда соплолари ва б.ни тайёрлашда А.дан фойдаланилади.

АЛЮМИНИЙЛИ АЧЧИҚТОШЛАР - алюминий сульфатнинг ишқорий металл сульфатлари б-н хосил қилган кўш тузлари. А.а.нинг формуласи $\text{MeAl}(\text{SO}_4)2\text{H}_2\text{O}$ (бу ерда Me-K, Na, Li, Cs ва x.к.). Улар куб сингонияда кристалланади, рангиз, сувда яхши эриди. А.а. тери ошлашда, газламаларни бўяшда хуруш сифатида ишлатилиди, тибиётда ҳам кўлланилади.

АЛЮМИНИЙЛИ БРОНЗА - таркибида 5—12% алюминий, бир оз темир, марганец ва никель бўлган бронза. Механик ва технологик хоссалари одатдаги бронзаникига қарагандা юкори бўлади.

АЛЮМИНИЙЛИ ЖЕЗ - таркибида 0,4—3,5% гача алюминий бўлган жез (латунь).

АЛЮМИНИЙ-ОРГАНИК БИРИКМАЛАР — алюминийнинг углеводород колдиги б-н бевосита боғланишидан хосил бўлган металлорганик бирикмалар. А.-о. б.да алюминий бир, икки ёки учта углеводород колдиги б-н боғланган бўлиши мумкин (RA1C12 , R2A1C1 , R3A1). Алюминий учалкиллар — рангсиз, кислород ва намликка ўта сезир суюқлиқдир. Алюминийучметил ва учтиллар ҳавода ўз-ўзидан ёниш, сувда порглаш хусусиятига эга. А.-о.б. алюминий-магний қотишмасига галлоид-углеводородларни, симоб-органик бирикмаларга алюминий таъсири эттириш ва б. йўллар б-н олинади. А.-о.б. саноатда олефинларни паст босимда полимерлашда катализатор сифатида ва соф алюминий олишда кўлланилади. Ҳар хил реакцияларга киришиш хусусияти кучли бўлгани сабабли А.-о.б. тўйинмаган углеводородлардан спирт и.ч.да, органик кислоталар олишда, кимёвий элементларнинг органик бирикмаларини хосил килишда ҳам ишлатилиди.

АЛЮМИНОТЕРМИЯ, алюмо-

термия (алюминий ва юн. *therme* — иссиқлик) — металлар оксидларини алюминий б-н кайтариб металл ва қотишмалар олиш усули; бирор металл оксиди б-н металл ҳолидаги алюминийнинг куқун аралашмаси юкори т-рада қиздирилса, 3000° гача иссиқлик ажралиб чиқади, ажралиб чиқсан ортиқча иссиқлик хисобига темир ўз оксидидан осон кайтарилади. Бу усулни рус кимёгари Н. Н. Бекетов (1827—1911) 1859 й. кашф этган. Марганец, хром, ванадий, вольфрам ва турли қотишмалар А. усули б-н олинади. А.дан пўлат ва чўянни пайвандлашда (термит пайвандда, расмга к.), ёндирувчи снарядларда фойдаланилади (яна к. Металлотермия, Металларни кайтариши).

АЛЮМОГЕЛЬ — фаол алюминий оксид. Чиннига, айрим ҳолларда шаффофф шишага ўхшаш ғовак модда. Алюминий гидроксид ивиғини оҳиста қуритиш усули б-н олинади. А. адсорбция жараёнларида — саноат газларини қуритишда (намдан тозалашда), суюқликларни рангизлантиришда (нефтни кайта ишлаш, қанд-шакарни оқартиришда ва саноатнинг бошқа тармокларида), катализаторлар тайёрлашда ишлатилиди.

АЛЮМОСИЛИКАТЛАР - таркибида алюминий ва кремнийнинг комплекс анионлари бўлган силикатларнинг умумий номи. Комплекс анионларга $[\text{AlSiO}_4]$, $[\text{AlSi}_2\text{O}_5]$, $[\text{AlSi}_4\text{O}_10]-[\text{Al}_2\text{Si}_3\text{O}_10] \sim 2$ ва б. киради. А. табиатда кенг таркалган, ер пўстининг 50% ини ташкил этади. Уларга дала шпатлари, мас, ортоклаз $\text{K}[\text{AlSi}_3\text{O}_4]$, альбит $\text{Na}[\text{AlSi}_3\text{O}_4]$, анортит $\text{Ca}[\text{Al}_2\text{Si}_3\text{O}_10]$, ва гилли минераллар; слюдалар (мас, мусковит, биотит ва б.) киради. Таркибида кристализацион сув ва — OH гурухи бўлмаган табиий А. қийин суюқланувчан, термик баркарор моддалардир. Барча А. сувда эримайди, фтор кислота, ишқорий металлар карбонатлари эритмаларида парчаланади. Баъзи А. табиий шароитда карбонат ангирид ва сув таъсирида аста-секин таъсиrlаниши натижасида кварц ва б.

минераллар ҳосил бўлади. Синтетик А. алюминий ва кремний оксидларига металл оксидларини гидротермал усулда таъсир эттириб олинади. Улар керамик маҳсулотларнинг асосий кристалл фазаларини ташкил қиласди. Табиий А. шиша, сопол, цемент ва б. и.ч.да; слюдалар — электр ва иссикликни ўтказмайдиган материаллар олишда; нефелин соф алюминий олишда, айрим А., мас, цеолитлар хроматографияда адсорбент, газларни тоzалаш, куритиш ва ажратишида, сувнинг қаттиқлигини камайтиришида, катализатор ва таркибида катализатор бўлган хом ашё сифатида ишлатилади.

Рустам Маърупов.

АЛЯБЬЕВ Александр Александрович (1797.4.8-1851.22.2) - рус композитори. 150 дан ортиқ романс ва қўшиклар, 6 опера, балет, симфония, камер ва хор асарлари, фортециано пъесалари ҳамда дамли созлар оркестри учун ёзилган марш ва ракслар муаллифи. «Иртиш», «Қишки йўл», айниқса, «Булбул» каби романс ва лирик қўшиклари машҳур. У қўпгина асарларида рус, украин, кавказ халқлари куйларидан фойдаланган. А.нинг бир қанча романслари (жумладан, «Булбул», «Мен сизни севган эдим») ўзбек хонандалари репертуаридан ўрин олган. А.га назира тарзида Ўзбекистонда Д. Зокиров (Т. Тўла шеъри), Қозогистонда Л. Ҳамидий (Н. Боймуҳамедов шеъри) «Булбул» романсларини яратганлар. Бу асарлар С. Қрбулова ва Б. Тўлаганова ижроларида машҳур.

АЛЯБЬЕВ Юрий Александрович (1903.23.12, Тамбов вилояти Мичуринск ш.— 1983.18.10, Самарканд) — актёр ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1959). Москва драма санъати билим юртини тутаган (1921). 1923—35 й.ларда Самарканд ёш томошибинлар театрида ишлаган. 1933—74 й.ларда Самарканд рус драма театрида реж., 1948—64 й.ларда бош реж. «Ревизор» (1936), «Отелло» (1950), «Тартюф» (1951), «Олчазор» (1951), «Оила» (1952), «Рус масаласи» (1957), «Шохи сўзана» (1974) ва б. асарларни

саҳнага кўйган.

АЛЯСА — Куръонда зикри келган 25 пайғамбардан бири. «Бани Истроил» қабиласидан чиқкан. Ривоят қилинишича, А. Илёс (ас)га амакивачча бўлиб, унга иймон келтирган, каерга борса бирга борган. Улар биргалиқда «Бани Истроил» қавмини бутларга сигинмасликка даъват қилишган, бутлар ботил эканлигига ишонтирмокчи булишган. А. Илёс пайғамбардан сўнг унинг ишини давом эттирган. Куръони каримда А.нинг хаёти ва фаолияти ҳақида батафсил оят бўлмасада, унинг пайғамбар этиб юборилганлиги таъкидланган.

АЛЯСКА (Alaska) — Тинч океанинг Шим. Америка қирғоги яқинидаги кенг кўлтиқ. Аляска ярим ороли б-н Шим. Америка материги оралиғида. Сатҳи 384 минг км². Чук. 4929 м гача. Сув кўтарилиши 12 м гача. А.да Кадъяк ва Александр архипелаги, Қиролича Шарлотта о.лари жойлашган. А.даги Баранов о.да рус географи Ф. П. Литке 1840 й.да Тинч океанда биринчи денгиз расадхонасини очган. Балиқ овланади. Асосий портлари — Сьюард, Принс-Руперт.

АЛЯСКА — Шим. Американинг шим.-гарбидаги ярим орол, Беринг денгизининг Бристоль кўлтиғи б-н Тинч океан оралиғида. Уз. 700 км, эни 10—170 км. Ярим оролни Алеут тизмаси эгаллаган бўлиб, харакатдаги ва сўнган вулканлар бор. Бал. 2507 м гача. Музликлар мавжуд. Тоғ тундраси ландшафти устун. Шим.-гарбий соҳили пастте-кисликдан иборат, кўл кўп. А. ярим оролининг шим.-гарбий кисмida Аляска штати жойлашган.

АЛЯСКА — АҚШ штати. Шим. Американинг шим.-гарбидаги, АҚШнинг асосий кисмидан уни Канада ерлари ажратиб туради. Майд. 1519 минг км². А. материк кисмдан ва бир қанча ороллар (Александр архипелаги, Алеут о.лари, Приболов, Кадъяк ва б.)дан иборат. Шим. Муз океани ва Тинч океан (Беринг денгизи) б-н ўралган. Маъмурӣ маркази — Жуно ш. Тинч океан соҳилида игна баргли ўрмон б-н қопланган баланд тоғ

тизмалари бор. Гид-роэнергияга бой энг йирик Юкон дарёсида кема катнаиди. Ахолиси 599 минг киши (1993), анчагина қисми ҳарбий хизматчилардир. Махаллий ахоли — индейслар, алеутлар ва эскимослар. Ахолининг 3/4 қисми А.нинг жан.-шаркий ва жан. соҳил қисмida яшайди. А.ни 18-а. 1-ярмида руслар эгаллааб, қишлоклар кура бошланган. 1799 й.да ер ости ва ер усти бойликларидан танҳо фойдаланиш хукуқини олган Россия-Америка компанияси ташкил этилди. 1867 й.да Россия хукумати А.ни АҚШ га 7,2 млн. долларга сотиб юборган. А. 1884 й. гача АҚШ ҳарбий вазириги тасарруфида бўлган, 1884—1912 й.ларда округ, сўнгра худуд, 1959 й.дан штат. 19-асрнинг 90-й.ларида А.нинг марказий қисмida ва Сьюард я.о.да олтин конлари топилиши б-н А.нинг ички қисмларида ҳам ахоли туар жойлари пайдо бўлди. 1911—38 й.ларда А.да мис конлари ишга солинди. 1915—23 й.ларда т.й. қурилиб, А.нинг марказий қисми соҳил б-н боғланди. Балиқ овлаш ва балиқ саноати, ўрмон саноати, фойдали қазилмалар чиқариш ва қисман мўйначилик А. хўжалигининг асосини ташкил этади. Олтин қазиб чиқариш А. кон саноатининг асосий тармоғидир. Шунингдек, кумир, нефть, қалай, платина, симоб, хромит қазиб олинади. Ишлаб берувчи саноат асосан консерва ва тахта тилиш корхоналаридан иборат. Кетчикан ва Ситка ш.ларида 2 та улкан целлюлоза-коғоз з-ди бор. К.Х. б-н деярли шуғулланилмайди, фақат Матануска водийсида, Кенай я.о.да картошка экиласди, корамол, парранда бокиласди. Мўйнали хайвонлар овланди. Ташки алоқалари, асосан, денгиз флоти, шунингдек ҳаво йўллари орқали амалга ошириласди. А. автомобиль йўли ва т.й. орқали Канада б-н боғланган. Ички юклар т.й., шунингдек автомобиль йўлларида ташиласди. Хейнс — Фэрбенкс нефть қувури (1000 км) қурилган. А.да аэродромлар, ҳарбий-денгиз базалари, ракетодромлар бор.

АЛЯСКА ОҚИМИ - Тинч океан-

нинг шим.-шаркий қисмидаги илик оқим, Шим. Тинч океан оқимининг шим. тармоғи, Алеут оларидағи шаркий бўғозлар орқали Беринг денгизига киради. Оқим тезлиги 0,9—1,8 км/соат. Сув т-раси февралда 2—7°, авг.да 10—15°. Куросио илик оқимлар тизимиға киради.

АЛЯСКА ТИЗМАСИ - Аляска жандаги тоф тизмаси. Уз. 1000 км, энг баланд чўққиси Мак-Кинли (6193 м). Ўқ қисми гранитлардан, чеккалари чўқинди жинслардан ташкил топган. Ён бағирлари тик, қояли, кучли парчаланган. А.т. Тинч океандан келадиган нам шамолларни тутиб қолади. Жан. ён бағирлари намгарчил, 800 м баландликкача қора қарагай ўрмонлари, ундан юкориси қор ва музлар б-н копланган. Шим. ён бағирлари курғоқчил, 1000—1100 м гача ўрмон, ундан баландда тоф тундралари бор.

АЛЯСКИТ — интрузив нордон тоф жинси; таркибида 5% гача рангли минераллар бўлган гранит. Магматик, баязан метасоматик йўл б-н келиб чиқсан. Таркиби кварц (30—35%), калийли дала шпати (30—50%) ва альбит (20% гача) дан иборат. Кристалл-донадор, камданкам порфир тузилишли. Ранги кизил, пушти, оқ, оч кулранг. Дастлаб Аляска я.о.да топилган (номи шундан). А.ни камёб ва сийрак ер элементлари конлари б-н боғлайдилар. А. Ўрта Осиё, Кавказ ва Байкал ортида топилган. Курилишда коплама безак-тош сифатида ишлатилади.

АЛ-ҚОНУН (Китоб ал-қонун фиттиб) — Абу Али ибн Синонинг тиббиётга оид 5 жилдан иборат шоҳ асарининг қисқаси номи (к. «Тиб конунлари»).

АЛҚОСИМОВА Одашхон Турғуновна (1957.19.2, Андижон тумани) — Ўзбекистон Республикаси ҳалқ ўқитувчиси (1995). Андижон тиллар пед. ин-тининг чет тиллар ф-тини тутагтган (1979). 1979 й.дан Қорасув ш.даги 2-мактабда, кейинчалик 6-мактабда инглиз тили ўқитувчиси. А. ҳаракати б-н мактабдаги инглиз тили кабинети ҳоз. замон талаби даражасида жихозланган.

У ўқувчиларнинг фаоллигини ошириш мақсадида турли мавзуларда инглиз тилида ноаньнавий дарслар олиб боради.

АЛХОН (араб. — куйлар, оҳанглар; лаҳн сўзининг кўплиги) — Шарқ халқлари вокал ва чолғу мусиқасининг умумий ифодаси. А. куй, кўшик маъноларидан ташқари, шеърни оҳангли ўқиши, хофизларнинг «Куръон» ўқиши, булбулнинг сайраши, хутба ўқиши ка-биларни ҳам ўз ичига олади. А.нинг турлари кўп: А. баситий (оддий А.) — чолғу куйи ёки шеърни оҳангга солиб ўқиши; А. жирмий (тўлиқ А.) — шеър ва ритм-усулларни музжассамлантирган мусиқа асари; А. инфиолия (ғамгин, маъюс А.); А. мулазза (лаззатбахш А.) — гўзалликни ифодалайдиган ва нозик ҳис-туйғулар кўзғатадиган мусиқа асарлари; А.муҳаййила (тасаввур эттирувчи А.) — инсонни хаёлга чўмдирувчи мусиқа асарлари; А. хаттий (энг оддий А.) — вокал мусиқа асарларини ташкил этувчи элементлар — ҳар бир нағма, усул ва шеърнинг якка-якка ҳолдаги ифодаси. А. қадимги риссолаларда парда (мақом) уюшмаларини, созанда, хонандаларнинг ижро маҳоратини оширадиган машқларни ҳам ифодалаган.

Ад.:Маҳмуд Кошгарий, Девону луготит турк, Т., 1963; Алишер Навоий, Мухокаматул-лугфатайн, Т., 1948;Ражабов Исҳоқ, Мақомлар масаласига доир, Т., 1963.

АЛ-ХУМРО САРОЙИ (араб, қизил; қизил сарой) — Испанияда араблар хукмронлиги давридан қолган меморий ёдгорлик (Гранада вилояти, 13—14-а. лар). Алгамра номи б-н машхур. А.с да турар жой, меҳмонхона, масжид, ҳарам, ҳаммом ва ҳ.к. бор. Сарой Гранада ш. четидаги баланд тепага қурилган. Унинг деворлари қизил тошлардан ишланган. А.с. нинг 2 ҳовлиси бўлиб, бири (Мирта)да ҳашаматли хоналар, катта ҳовуз ва қалта устунли равоклар бор. Саройнинг яна бир қисмида тожхона қад кўтарган. Иккинчиси «шерлар ҳовлиси» бўлиб, унда уй-жой бинолари, ўргатда ўн икки шер ҳайкалли фаввора бор. Сарой мей-

морлигига амалий безак санъати катта ўрин олган. А.с. сув ўтказгич кувур б-н таъминланган.

АМАГАСАКИ — Япониядаги шаҳар, Хонсю о.нинг жан. соҳилида, Осака кўлтиғи соҳилидаги порт. Аҳолиси 498 минг киши (1991). Осака-Кобе индустрисиал р-нининг муҳим саноат маркази. Металлургия, машинасозлик, авиация, кимё, тўқимачилиқ, керамика, цемент, ойнашиша саноати корхоналари ва Кобе саноатига электр энергия берадиган йирик иссиқлик электр ст-яси бор.

АМАДУ (Amado) Жоржи (1912.10.8) — Бразилия ёзувчisi. «Карнавал мамлакати» (1931) номли илк романида шаҳар зиёлилари ва мулқдорлари ҳаётидаги салбий ҳодисаларни ҳажв қилса, «Ка-као» (1931), «Тер» (1933) романларида батраклар ва ишчилар ҳаёти хикоя қилинади. «Жубиаба» (1935) романнда ирқчиликка қарши чиқади. А. Бразилия халқининг эрк ва адолат учун курашини ёритувчи «Луис Карлос Престес ҳаёти» асарини яратди (1942), «Чексиз далалар» (1943), «Олтин мевалар даласи» (1944) романлари Бразилия дехқрнлари ҳаётига бағишиланган. «Қизил куртаклар» (1946) романнда реализм кучли. «Кекса денгизчилар» (1961) номли икки киссасида Бразилия халқининг ўзига хос хусусияти кўрсатилган. А. Лотин Америкаси адабиёти тараққиётига катта ҳисса кўшган. Унинг асарлари дунёнинг кўпгина тилларига таржима қилинган, йирик гуманист ёзувчи сифатида ном қозонган.

АМАЗОННАС, Амазонка — Бразилиянинг энг йирик, лекин аҳоли сийрак штати. Мамлакатнинг шим.-гарбида. Майд. 1567,9 минг км², аҳолиси 21,1 млн. киши (1991). Маъмурий маркази ва ягона йирик шаҳри — Манаус. А. асосан Амазонка пасттекислигига жойлашган. Аҳолисининг кўпроқ қисми мегислар. Бир қанча индейс қабилалари ибтидоий жамоа даври шароитида сернам ўрмонларда яшайди. Латекс (ёввойи гевея дарахтининг шарбати — қатчук), бразилия ёнғоги ва б. мевалар

йигиши, кимматбаҳо ёғочлар тайёрлаш, ёғочдан хушбўй мойлар олиш А. қишлоқ хўжалигининг асосини ташкил этади. Дехқончилик суст ривожланган, ҳаммаси бўлиб бир неча ўн минг гек-тарга бир неча хил экин (шоли, маниок, банан ва б.) экиласди. Озрок миқдорда нефть қазиб олинади. Манаусда бир неча саноат корхоналари (ёғочеозлик, гугурт, озиқ-овқат) ва нефтни кайта ишловчи з-д бор.

АМАЗОННИТ (амазонка тоши) — минерал, микроклиннинг ҳаворанг тури. Пегматитлар ва баъзи гранитларда учрайди. А.— зийнат тоши.

АМАЗОНКА — Жан. Америкадаги дарё, серсувлари ва ҳавзаси майдонининг катталиги жиҳатидан дунёда биринчи ўринда, узунлиги жиҳатидан (6,4 минг км, Укаяли ирмоғи б-н тахминан 7 минг км) Нил дарёсидан кейин иккинчи ўринда туради. А. 7180 минг км² майдондан сув йигади. Асосий ирмоғи — Мараньон. Шарқий Кордильера тоғ тизмасини кесиб ўтгандан кейин Амазонка паеттекислигига чиқади ва Укаяли дарёси б-н қўшилиб А.ни ҳосил қиласди. А.га тахм. 500 ирмоқ қуйилади, кўпчилиги йирик дарё хисобланади. Ўнг томондан Укаяли, Журуа, Мадейра, Тапажос, Шингу, чапдан — Иса, Япура, Риу-Негру дарёлари қўшилиб кенгая боради, ўрта оқимида 5 км, денгизга қуилиш олдидаги 80—150 км гача кенгаяди. А.нинг чуқурлиги ўрта оқимида тахм. 70 м, қуилиш жойида 15—45 м. Даре доим серсув, май — иононда тошади. А. йил давомида ўз ҳавзасидан 1 млрд. т лойка оқизиб келади. Ўртача сув сарфи 220 минг м³/сек. Алинг ирмоқларида йирик виктория-регия ўсимлиги ўсади, сув ҳайвонларидан ламантинлар, дельфинлар, сув чўчқалари яшайди. 2000 балиқ тури бор. А. кемалар қатнай оладиган кисмининг уз. 4300 км. Манаус ш.гача (океандан 1690 км) йирик океан кемалари қатнайди. Асосий портлари: Икитос, Манаус, Обидус, Сантарел, Белен.

АМАЗОНКА ПАСТТЕКИСЛИГИ -Жан. Америкада, ер шаридаги энг

катта паеттекислик. Майд. 5 млн. км² дан зиёд. Гвиана тоғлиги б-н Бразилия тоғлиги оралиғида, Анд тоғларидан Атлантика океанинг чўзилган. Жан. Америка платформасининг синеклизаси (ботифи) учламчи даврнинг денгиз, кўлдарё ётқизиклари б-н тўлиши натижасида пайдо бўлган. А.п.нинг катта қисми экваториал иқлими, 1500—3000 мм ёғин тушади. А.п. доим яшил ўрмонлар б-н қопланган. Шарқий қисмидаги йил қурғоқчилик ва намгарчил фаслларга бўлинади. Аҳоли сийрак. Нефть, марганиц, гематит конлари бор.

АМАЗОНКАЛАР - 1) кад. юнон афсоналарида жангчи аёллар. Ривоятларга кўра, А. Кичик Осиёда ва Азов денгизи кирғокларида яшаган ва наслини саклаш мақсадида күшни қабила эркаклари б-н йилда бир маротаба жинсий муносабатда бўлганлар. Улардан пайдо бўлган ўғил болаларни оталарига қайтариб, кизларга ўзлари ҳарбий тарбия берганлар. Камон тортганда халакит бермаслиги учун қизларнинг унг кўкракларини куйдиришган (А. сўзи «кўкраксизлар» деган маънони беради). А., одатда, латофатли аёллар сифатида тасвирланган. Улар хақидаги афсоналар кўп халклар орасида тарқалган бўлиб, матриархат даврини акс эттиради; 2) Амазонка — отлиқ чавандоз аёл; 3) аёллар от минганда киядиган кийим.

АМАЛ (араб. — иш, фаолият, ҳаракат) — 1) мансаб, лавозим, хунар; 2) меъморликда кўпинча эски иморатларда меъмор ёки устанинг дастхати шу сўз б-н бошланади. «Амали усто...» каби; 3) хисоблашдаги тўрт А.— қўшиш, олиш, кўпайтириш, бўлиш; 4) тиббиётда тальсир қилиш. Мас, чечакка қарши эмланган жой бўртиб, кора қўтириб бўлиб кўчиб тушса ёки бирор касалликка қарши дори берилганда бемор соғайиб кетса, дори А. қилган бўлади; 5) ислом илоҳиётида дин ақидаларига ишонишдан ташкари диндор ўз фаолияти ва ҳаракати б-н бажариши лозим бўлган барча вазифалар ва савоб ишларни ифода этувчи тушун-

ча. А. умумий мазмунда диний маросимлар, урф-одатлар б-н боғлиқ вазифаларни ўз ичига олади. Куръонда «А.» сўзи жуда кўп сураларда келади, бунда мусулмонлар томонидан бажариладиган яхши, фойдали ишлар ҳам, шайтон томонидан одамларга қарши килинадиган ёмон, зарарли ишлар ҳам тушунилди; 6) мусикада — ўтмишда куй ёки ашула-нинг маълум услубда яратилган шакли. Навоий ва Бобур асарларида, Кавкабий ва Дарвишали Чангийнинг «Рисолаи мусикий» асарларида А.лар ва уларни яратган бастакорлар хақида маълумотлар берилган. Кавкабийнинг ёзишича, агар бир неча куй тузилмаларида сархона, миёнхона ва бозгўй каби унсурлар бўлиб, унга маълум ўлчовдаги шеър асос қилиб олинган бўлса, А. хисобланади. Дарвишишининг айтишича, А. чолғу муқаддима (мустаҳал) б-н бошланадиган ашуладир. Унда ўрта регистрда ижро этиладиган миёнхона ва қайтарма қисм — бозгўй бўлиши шарт. А. ҳоз. Шашмақомда ҳам учрайдиган тароналарнинг йирикрок шаклидир. Ёзма манбаларда А.и тарона ҳам учрайди. Бу тарона шаклидаги А.дир.

АМАЛ ЗИРАСИ (араб, зира ал-амал) — Мисрда Ҳошимий зираси га мос кад. узунлик ўлчови; қиймати ўртача 66,5 см га тенг бўлган.

АМАЛДАГИ ҚОНУН ХУЖЖАТЛАРИ МОНИТОРИНГИ ИНСТИТУТИ -Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси хузуридаги амалдаги қонун хуж-жатларини кузатиш, ўрганиш, баҳолаш ва истиқболни белгилаш ин-ти. 1996 й. 3 дек.да Тошкентда ташкил этилган. У жаҳонда биринчи парламент интидир. А.қ.ҳ.м.и. қонун хужжатларини таҳлил этиб, демократия ва инсон хукуқлари соҳасидаги ҳалқаро мезонларга муво-фиклаштиради, қонунчилик иши механизмини такомиллаштириш юзасидан таклиф ва тавсиялар беради, қонун лойиҳаларини илмий экспертиздан ўтказади. Таркиби 5 бўлим (шу жумладан, таҳририят-ноширлик бўлими) ва котибиятдан иборат. А.қ.ҳ.м.и. ЎЗР Олий

Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар б-н ўзаро ҳамкорликда ишлайди, ҳалқаро ташкилотлар, хорижий и.т., маслаҳат ва ўкув марказлари, олимлар ва мутахассислар б-н илмий ва амалий алоқалар ўрнатган.

АМАЛИЙ АГРОЭЛЕКТРОНИКА - фан ва техниканинг маҳсус электрон курилмалар, тизимлар ва электрон ҳисоблаш техникасини яратиш, уларни қ.х. ишлаб чиқаришида қўллаш б-н шуғулланадиган йўналиши. Асосий вазифалари: тупроқнинг физик-кимёвий ва механик кўрсаткичларини кузатувчи микроэлектрон курилмаларни турли мақсадларга мўлжалланган янги микроэлектрон техникани яратиш ва улардан дехқончилиқда фойдаланиш; аэрокосмик усуллардан қ.х.да фойдаланиш; дехқончилик маҳсулотларининг сифатини оширишга оид агростандартларни тузиш; қ.х. ни тўла компььютерлаш ва ахборотлаштириш ва б. Компьютерлар ва маҳсус микроэлектрон курилмаларни қ.х. да қўллаш экинлар хосилдорлиги ва иш унумдорлигини оширишга, сифат кўрсаткичларини яхшилашга имкон беради, сув ва энергия тежалади.

АМАЛИЙ АСТРОНОМИЯ - астрометриянт астрономик кузатишлар во-ситасида вақт, географик координаталар ва турли йўналишдаги азимутларни аникловчи, уларнинг ўзгаришини ўрганувчи бўлими. А.а. геодезия ва харитография эҳтиёжлари учун географик координаталарни аниклаш (астрономик геодезия), навигация (денгиз астрономияси), самолётнинг ҳаводаги координаталари ва ҳаракат йўналишини аниклаш (авиация астрономияси) б-н шуғулланади. Космик кемаларнинг сайёраларро фазодаги вазиятларини аниклаш (қ. Космик навигация), шунингдек Ой сиртидан туриб селенографик координаталарни аниклаш усуллари ишлаб чиқилди. 70-й. ларда А.а.дан вақт хизмати ва кенглик хизмати ажралиб чиқди. Ернинг сунъий ўйлдошларини кузатиш орқали география

фик координаталарни аниглаш усуллари мұваффакиятли ишлаб чиқылди (к. Космик геодезия). А.а.да құлланиладиган усуллар сферик астрономиянинг назарий күрсатмаларига асосланған. А.а.да универсал асбоб, Кучма пассаж асбоби, зенин телескоп, вертикаль доира, призмали астролябия, дөңгөз ва авиация секстанта, Ернинг сунъий йүлдошларини кузатиш учун фотографик камера ва б. асбоблар ишлатилади. Вақтни ўлчаш учун кварц ёки маятникли соатлар, дөңгөз хронометрлари, вақт сигналларини қабул қылувчи аппаратлардан хам фойдаланилади. Аа. асбобларнинг тузилишини асбоб хатоликларини текшириш назариясимиңи ўз ичига олади.

АМАЛИЙ БЕЗАК САНЬЯТИ - к. Амалий санъат.

АМАЛИЙ ГЕОГРАФИЯ - хоз. замон географик тадқикот йұналишларидан бири. А.г. ҳудудлар табиий шароитларини ҳар хил амалий мақсадларда — ердан қ.х.да фойдаланиш, йўл, шахар ва саноат иншоотлари қуиши одамларнинг турмуш шароитлари ва соғлиғига мос келиш-келмаслиги нұктай назаридан ўрганади. А.г. тадқикотлари уч асosий йўналишда: агрогеографик, мұхандислик-географик ва тиббий-географик йўналишларда олиб борилади. Агрогеографик тадқикотлар ерларни суғориши ёки қуритиш, яйлов чорвачилиги, баҳорикор дәхқончилик, тупроқни зарарли табиий жараёнлар таъсиридан, сув ва шамол эрозиясидан саклаш каби масалаларни ўрганади. Тупроклари, рельефи, иклими, ўсимликлари ва ёғин микдори каби хусусиятларига кўра мухим бўлган жойлар махсус ҳариталарда алоҳида ажратиб кўрсатилади. Агрогеографик тадқикотлар Ўзбекистонда — Макроиктисодиёт ва ижтимо-ий тадқикотлар ин-ти, Сейсмология ин-ти таркибидаги География и.т. бўлими, хусусан, Тошкент, Самарқанд, Фарғона ун-тларининг география ф-ларида олиб борилади.

Мұхандислик-географик тадқикотлар

ҳудудларнинг табиий шароитлари га ҳар хил мұхандислик иншоотлари ни жойлаштириш имконини ўрганади. Ўзбекистонда йўл, канал, шахарлар, саноат биноларини қуишида, ернинг қиялиги ва рельефнинг нотекислиги, лёсс ғрунтларнинг чўкиш эҳтимоли, қум кўчишлари ва тез-тез бўлиб турадиган кучли шамоллар ҳисобга олинади. Бунда географ табиат ҳодисалари орасидаги боғланишлар ва конуниятларни аниқлайди. Чунончи, Ўзбекистоннинг жан.даги қурғоқчил ҳудудларида лёсс кўп қаватли уйлар, з-д ва б. иншоотлар учун мустаҳкам замин бўла олади. Лекин республиканинг сернам тог олди р-нларида лёсс мустаҳкам эмас, тез чўқади, натижада иншоотлар деформацияга учрайди. Қизилқумда йўл қуиши лойиҳалари тузишда шамоллар режими ни, қум ҳаракатининг тезлигини ва қум рельефи шаклларини, қум кўчишига йўл бермайдиган ўсимлик турларини билиш шарт. Агар қурилиш олдидан мутахасис бундай маълумотларга эга бўлмаса, у ҳолда йўл қум келтирувчи шамоллар зонасига тушиб, тез-тез қум босиб қолиши мумкин.

Тиббий-географик тадқикотлар, айниқса, янгидан ўзлаштирилаётган ерларнинг тиббий-географик башорат ҳаритасини тузиш муаммолари б-н шуғулланади. Географик тадқикотнинг бу соҳаси маҳаллий географик шароит б-н боғлиқ вабо, туляремия, энцефалит, буқоқ касалликларининг тарқалиш конуниятларини ўрганишда мұваффакиятларга эришди.

Потиҳкамол Ғуломов.

АМАЛИЙ ГЕОМЕТРИЯ - ҷизма геометрия фанининг қонун-қоидалари асосида бажарилган и.т. ишлари натижаларини қурилишда, машинасозликда, меъморлик ва б. соҳаларда кўллаш б-н шуғулланадиган фан соҳаси. Умуман аналитик геом., ҷизма геом., дифференциал геом., проекциялаш геометрияси ва б. соҳалар қоидаларини ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида кўллаш

б-н шуғулланадиган геометрияни А.г. деб юритиши мүмкін.

АМАЛИЙ ГРАФИКА - графика тури. Графика усулида ишланған асарлар кундалик турмушда зарур бўлган қозгулар, лотерея билетлари, заём қоғозлари, почта маркалари, акциялар, конфет, папирос, ёрлиқ қоғозлари, паспорт ва гувоҳномалар, турли корхоналарнинг маҳсулотидаги белги, ҳар хил буюмлар солинадиган кутича, ўров қоғозлари ва б.ни безашда ишлатилади.

АМАЛИЙ САНЪАТ, амалий безак санъати — безак санъати соҳаси; ижтимоий ва шахсий турмушда амалий аҳамиятга эга бўлган бадиий буюмлар тайёрлаш ва кундалик турмуш ашёлари (асбоб-анжомлар, мебель, мато, меҳнат куроллари, кийим-кечаклар, тақинчоклар, ўйинчоклар ва б.)ни бадиий ишлаш б-н боғлиқ ижодий меҳнат соҳаларини ўз ичига олади. А.с. асарлари кўз б-н кўриш, хис этиш ва англашга мўлжалланган. А.с. асарлари ва буюмлари инсоннинг моддий мухитини гўзаллаштиришга, эстетик бойитишига хизмат қиласи, айни пайтда ўзининг кўриниши, тузилиши, хусусиятлари б-н инсоннинг руҳий холати, кайфиятига таъсир этади, безатилган нарсалар хаётда фойдаланишидан ташқари бадиий киммати бўлгани учун ҳам қадрланади. Шунинг учун хом ашёнинг гўзаллиги ва нағис хусусиятларини намойиш этиш, унга ишлов бериш маҳорати ва усулларининг кўплиги А.с.да эстетик таъсирни оширувчи аҳамиятга эга фаол воситалардир. А.с.да нарсаларнинг нағислилигига икки усул б-н эришилади: 1) шакли оддий, жўн буюмларга безак ишлаб бадиий киммати оширилади; 2) шакли чиройли килиб ишланади. Нарсаларнинг тузилиши бадиий буюмларнинг мужассамотида мухим роль ўйнайди. Хом ашёнинг гўзаллиги, қисмларнинг мутаносиблиги, тузилишининг ма-роми буюмнинг таъсирчан умумлашма киёфасини ифодаловчи ягона воситалардир. Таъсирчан мазмунли шакллар кўпинча таклидан

яратилганда мазмуни ортади. Буюмда хосил бўлаётган безак унинг образ тузилишига ҳам сезиларли таъсир этади. Безаги туфайли буюм А.с. асарига айланади. А.с.да безак яратишида нақш б-н тасвирий санъат (хайкалтарошлиқ, рангтасвир, айрим ҳолларда графика) қисмлари (алоҳида ёки турлича бирикувлари) кенг кўлланилади. Баъзан нақш ёки тасвир буюмларни шакллантирувчи асосга айланади (панжара гули, тўр; гилам, мато гуллари ва х.к.). А.с. асарининг уйғунлиги аввало бадиий буюмнинг бадиий ва амалий вазифасининг ягоналигига, шакл ва безакнинг ўзаро бирикуvida, тасвир ва буюм тузилишида намоён бўлади. Безакнинг шакл, тасвирнинг буюм кўлами ва хусусияти, унинг амалий ва бадиий вазифаси б-н уйғунлаштиришнинг зарурлиги тасвирий бўлакларни ўзгаришига, талқинда шартлилликка ва нарса қисмларини ўхшатиб яратишга олиб келади.

19- а. 2- ярмидан илмий адабиётларда А.с. асарлари фойдаланилган хом ашёси (ёғоч, сопол, ганч, тош, металл, сукк ва б.) ва ижро усули (бўяш, ўйиб-кесиб ишлаш, куйиш, каш-та тикиш, тўкиш ва б.)га караб фарқлана бошланди. Бу эса ўз навбатида буюмларга ишлов беришни лойихалаш (дизайн) ва уни и.ч. б-н боғланиши (бадиий саноат)га замин яратди.

А.с. асарлари яратилган даврининг маиший қатламига мос маҳаллий ва миллий хусусиятларни, ижтимоий гурухлар б-н яқин муносабатда бўлган унинг моддий маданиятини ифода этади. Асрлар мобайнида ҳалқ, ижодиётининг соҳаси сифатида амалий безак санъати. юзага келган. Унинг ривожида ҳалқ яшаган жойнинг жуғрофий ша-роити, ҳалқининг машгулоти, этник ва миллий жиҳатлари, турмуш тарзи, маданий даражаси, кўшни ҳалқлар б-н алоқалари ва б. мухим роль ўйнаган. Кулолликка ярайдиган тупрок мавжуд жойларда кулоллик, чорвачилик ривож топган ерларда жундан мато тўкиш, мўйнадўзлик, кигиз босиш, гиламчилик ва ш.к. ривожланган, А.с. асар-

ларининг маълум жойга хос услублари шаклланган.

Ўзбекистон худудидан мезолит даврига оид қад. санъат ёдгорликлари топилган. Неолит даври сопол идишлари кўлда ясалиб, чизиқча, нукта ва илонизи тасвиirlар (тирнок, кўл б-н чизиб) тушириб безатилган. Фарғона водийсидан мил.ав. 3-минг йиллик охири — 2-минг йилликка оид жез даври кўйма бадиий буюмлари (жез ва кумуш буюмлар хазинаси) топилган. Сопол идишларга кейинчалик ҳандасий безаклар ишлана бошланган. Фарғона водийси, Сурхондарё вилояти ўтрок дехкон аҳолиси идишлари шу даврда учбурчак, ромбсимон ёки катақсимон қизил-кора чизиқчалар б-н безалган; Амударё бўйи воҳасидан топилган буюмларда ҳам шундай тасвиirlар жигарранг, ок за-минга чизилган. Жез даври дашт қабилалари фойдаланган сопол идишлардаги учбурчак, илонизи, арчасимон ёки ўйл-ўйл тасвиirlар қолип б-н босилган (Хоразмдаги Тозабоғён маданияти, Бухоро воҳасидаги Қизилқир қабристони). Мил. ав. 4 — 2-алар ёдгорликларига оид сопол идиш ва ҳайкалчаларга ҳайвонлар шакли ишланган (Қовунчи маданияти идиш дастасидаги ҳайвон шакли; Афросиёб ва Холчайдан топилган такинчоқлардаги бўртма тасвиirlар). Илк ўрта аср (5 — 8- алар) амалий безак санъати Суғд, Тоҳаристон, Хоразм ва Фарғонадаги давлатлар маданияти б-н боғлиқ равишда ривожланган. Ганч ўймакорлиги (Самарқанд, Варахша) ва ёғоч ўймакорлиги (Сурхондарё вилояти)да нақшга мавзули муҗассамотлар араплаштириб берилган, ясси бўртма безаклар ўрнини ҳажмли шакллар эгаллаган. Ҳандасий ва услублаштирилган ўсимликсимон нақш асослари янада мукаммаллаштирилган. Афросиёб, Болаликтепа ва Варахша расмларида тасвиirlangan рангбаранг кийимлар шу даврда бадиий тўқимачилик тарақкий этганидан дарак беради. Сурхондарё вилоятининг Термиз ш. яқинида жойлашган қабристондан,

Поп тумани Мунҷоқтепа манзилгоҳидан 4 — 6-аларга овд қад. ажойиб кийимларнинг ўзига хос намуналари топилган, бундан қад. фарғоналиклар кийими анча мураккаб қилиб тиқилганлиги маълум бўлади. Самарқанд вилоятидан қад. маҳси, Фарғона водийсидан қолип ва ҷарм кесадиган маҳсус пичоқ топилиши ўзбекистонда, умуман бутун Туркистонда деярли бир вактда, яъни 5 — 6-аларда бу оёқ кийимнинг урф бўлганини кўрсатади. Фарғона водийси, Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Тошкент, Сурхондарё ва Қашқадарёда пичноқчиликнинг қад. марказлари бўлган. Пичноқлар фақат уй-рўзгор буюми эмас, балки ҳарбий курол, хунармандлик асбоби сифатида қўлланилиб келинган. 6 — 12- аларга оид пичоқ намуналари металл таркибининг, пичоқ ясаш усули ва безакларининг ўзгариб, тарақкий эта борганини тасдиқлайди. Навоий, Бобур асарларига ишланган миниатюраларда (15 — 17- алар) ёнга осиб юриладиган пичноқларнинг турли хил намуналари тасвиirlangan. 7 — 9- аларда тўқимачилик тарақкий этган, ип, ипак матолардан ташқари қимматбаҳо парчалар ҳам ишлаб чиқарилган. Ўсимлик ва ҳандасий нақш-безакларига бой, жонзодлар тасвири туширилган «зандоначи» матоси бизгача сақланилиб келинган. Зандоначи матосининг мужассамоти таксим усулида туширилган; бир меъёрда алмашиниб турган турунж безаклари ичига бир жуфт қарама-карши турган арслон, фил ва б. ҳайвонлар тасвири жойлаштирилган.

5 — 10- аларда сопол буюмларнинг маҳсус тури — остатонлар тайёрлаш ривож топди. Остатонларни безашда тасвирий мавзулардан кенг фойдаланилган: аждодлар, ҳомийлар ва худолар, паррандалар, шунингдек дарахт ва б. ўсимликлар ўйма, бўртма ва б. усулларда ишланган. 6 — 10- алардан шиша идишлар кўплаб ишланди; кўзача, қадаҳлар, сиёҳдон, турли идишлар рангли (қизил, олча ранг, сарик, кўк, яшил), рангиз шишалардан тайёрланиб, бўртма, бос-

ма, чизма, қадама усулларда безатилган. Күплаб ранг-баранг шиша мунчоқлар ишлаб чиқарылған. Мармар қабр тошлары усти гирих нақшлар б-н безатилған, ёғоч ва мармардан панжаралар ишланған. Меймөрликда аңынавий ганч, ёғоч ўймакорлығи б-н бир қаторда гишт қалаб нақш хосил қилиш санъати ривож топди. 12-ада меймөрликда ўйма терракотадан, сирланған ғиштдан фойдаланилди, маҳобатли биноларнинг девор, гумбазлари кошин б-н қоплаб, бино ичи ганч ўймакорлығи, бўяма нақшлар б-н безатилған.

Ислом дини қарор топиши б-н А.с.нинг турли соҳаларида бадиий безак асарлари, мавхум нақш-безаклар яратишига интилиш кучайди. 9 — 10- а.лар меймөрий наққошлиқда хандасий (юлдузсимон шаклларнинг турли кўринишлари) ва араб ёзувлари ишлаш етакчи ўринда турган. Гирих санъати юксалди. Рангли сирнинг ихтиро қилиниши (8-а.) б-н бадиий кулоллик тараққий этди. Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Термиз ва б. шаҳарларда сопол идишларга нақш-безаклар ишлаб, бўяб, устидан сирлаш усули ўзлаштирилди. Дастлаб содда яшил безак устидан хира сир қопланған ёки 2—3 хил рангда сир доғлари оқизилған идишлар ишланған бўлса, 10—11-а.ларда идишнинг оқ ёки ғишт ранг кизил заминига рангли ангоб б-н аниқ нақш муҗассамоти туширилиб, устидан тиник (шаффоғ) кўргошин сир қопланған. Шу давр кулоллиги (айниқса Афросиёб идишлари)га безак б-н бадиий шаклнинг бир-бирига мос равишида ишланиши хосдир, кескин рангли безакнинг аниқ ишланиши ва тасвирларнинг маҳаллийлиги («куфий» ёзувлари, новда, лола, анор, ток барглари тасвирланиши) б-н ажралиб туради. Кейинги давр идишларига услублаштирилған ўсимликсимон нақшлар, ёзувлар ва баъзи ҳайвонлар шакли туширилған: яшил, ёрқин ҳаворанг сирли идишлар, сирсиз босма усулда тасвир туширилған, нақшли сопол идишлар ҳам кўп ишланған. 12- а.дан кошиндан нозик

юпқа идишлар кўплаб ишланған бошланди.

Бадиий металл буюмлар ўрта аср услубида яратилған. Идишлар (қўза, қозонча, шамдон ва б.) бронзадан ясалып, ҳошия ва турунж нақшлар б-н безатилған, ёзувлар услублаштирилған ўсимликсимон нақшлар б-н, баъзан куш ва ҳайвонлар тасвирлари ҳам аралаштирилған, чизма, кандакори ва б. усулларда ишлов берилған. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасида сақланған улкан қозон (1390) безаклари, ўйиб нақшланған эшик (1397), кумуш қадаб нафис ишланған шамдонлар ўша давр Ах.нинг нодир намуналари-дир. Шишиасозлик (турли-туман рангли қадаҳ, пиёла, ликобча ва кўзачалар) ва бадиий тўқимачилик ривожланған. 13 — 14- а.ларда мўгуллар истилоси ва ундан кейинги даврларда бадиий сопол идишлар майда ўсимлик ва чизма нақшлар б-н безалған; яшил-кора ва феруза-ҳаворанг бўёқдар оқ ангоб устига туширилған, устидан рангсиз ёки шаффоғ сир б-н қопланған.

Амир Темур ва Темурийлар даврида бадиий хунармандлик янада равнақ топди; нафис матолар, гулли кашталар, зеб-зийнат буюмлари, бадиий безатилған куроллар, от абзаллари, идишлар ишлаб чиқарылған. Регистон, Шоғизинда, Оқсарой каби йирик меймөрий ансамбллар яратилиб, бино тарзи ранг-баранг кошин ва парчинлар б-н безатилған, бино ичи ҳалли нақш ва бўяма нақшлар б-н, 15- а. 2- ярмидан тилла ҳалли бўртма «кундал» нақши б-н безатилған. Ёзма манбаларда Амир Темур саройларига мавзули тасвирлар, бўяма нақшлар ишланғанлиги қайд қилинган.

Шайбонийлар хукмронлиги (1500—1601) ва Аштархонийлар (1601 — 1753) даврида Ўзбекистон худудида тинимсиз урушлар бўлиб турган. Шунинг учун ҳам бадиий хунармандлик пойтахт — Бухоро ва қисман бошқа йирик шаҳарларда — Самарқанд, Тошкент, Хивада тўпланған, хаттотлик, китобат санъати, муковасозлик, китоб миниатюраси, кўлёзмалар яратиш санъати ривожланған.

Усталар кўлёзма китоб сахифаларини зарҳал бериб, нозик ўсимлик ва ҳандасий нақшлар б-н тўлдириб безашган. Ўзбекистоннинг барча марказларида ип, ипак, жун матолар (атлас, занданачи, баҳмал, бўз, шоҳи, олача, парча) ва тайёр буюмлар (рўмол, дастурхон, салла, белбоғ, кийик ва б.) ишлаб чиқарилган. 18-а.ларда тўқимачилик марказлари Бухоро, Марғилон, Андижон, Самарқанд, Хива, Тошкентда жойлашган. Шахрисабзда попур (попоп) чокли сўзаналар, Бухоро, Самарқанд, Тошкентда хон ва уламолар учун зардўзи буюмлар тайёрланган. 18 —19- а.ларда маҳобатли биноларни айниқса ички қисмини кошин, тош, ганч, ёғоч ўймакорлиги б-н безатиш давом этди. Кулоллик ва қандакорлик санъати юксак даражага кўтарилиди. Қандакорликнинг Бухоро, Карши, Хива, Шахрисабз услублари вужудга келди (к. Кўқон қандакорлик мактаби, Бухоро қандакорлик мактаби). Амалий безак санъатининг бошқа турларининг маҳаллий услублари шаклланди.

Ёзма манбалардан 18- а.да ироқи дўппилар кўплаб тиқилгани маълум. 19-а. 1- ярми ва ўрталарига оид каштalarда (Бухоро, Самарқанд, Нурота) чаман-зорлар тасвирланган. Шахрисабзда «абр» безакли матолар тўқила бошланган.

Тошкент, Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларда, Хоразм, Фарғона водийсида кўнчилик қадимдан ривожланган. Турли хил кўн маҳсулотлари: чарм, хром, амиркон ва б.дан пойабзal, телпак, устки кийим. от-улов абзаллари, Кайиш, қин каби буюмлар тайёрланган. Терига бадиий ишлов бериш ривожланган; дастлаб ошланган, устидан пардоzlанган, бальзилари бўялган. Буюмлар усти муракқа усулида рангли чарм, баҳмал парчалари кўйиб, попуклар, кўнгирокчалар кўшиб тикилиб буюмнинг бадиийлиги оширилган. Айниқса қофоз-хужжатлар солиб юриладиган жузден (жузигрлар)га турунж нақшлари босма усулда туширилиб, ҳошиясиға нозик ўсимликсимон нақшлар бериб безатилган.

18—19- а.лар заргарлари қад. заргарлик санъати анъаналарини давом эттиришди. Ёзма манбаларга кўра 18-а. заргарлари олтин ва кумушга қимматбаҳо тошлар қадаб тож ва камарлар, Куроллар, от абзаллари, зеб-зийнат буюмлари ишлаган. 19-а. заргарлари зумрад, дурру марварид, ёкут, феруза, ақиқ, садаф каби қимматбаҳо тошларни олтин ва кумушга қадаб сержило, жозибали зеб-зийнат буюмлари яратишган. Уларга болғалаб (зарб бериб), ҳаллаб ўйиб, бўрттириб нақш ясад, босиб (сиқиб), қолиплаш усуllibарида ишлов берилган.

19- а. ўрталарида Риштон кишлиги қу-лоллари элга машҳур бўлди. Шу даврда Абдужалил, Тўхта, Абдулла каби усталар ишлаб ўзига хос Риштон кулоллик услубини яратишиди. Риштон сопол идишларининг оқ заминига кўк бўёқ б-н безак чизилган. Безак мужассамоти доира шаклида туширилиб, идишнинг туби ва четлари ажратилган. Асосий безаги йирик сербарг гуллардан иборат бўлиб, ораси нозик печак сингари новдалар б-н тўлдирилган. Тўрсимон ҳошия нақшлар орасига анъанавий кўзчалар кўйилган. Риштон буюмлари қатори Вардонзе, Ғиждувон, Каттакўрғон, Шахрисабз, Тошкент кулолларининг буюмлари ўзига хос шакли, безак мужассамотлари, нақшлари б-н ажралиб турган.

20-а. бошларида Ўзбекистон амалий безак санъати қад. анъаналарга асосланган ҳолда, янги замонавий мавзуулар б-н бойитиб ривожлантирилди. Аксарият бадиий кунармандлик соҳалари тикланди. Фарғона анъанавий тўқимачилик санъати ўрганилиб, абр гулли кийимли ипак матолар (А. Ахмедов), Бухоро йирик гулли матоларидан бино ичини безайдиган бадиий буюмлар: дераза-эшик пардалар, чойшаблар, дастурхонлар ишлаб чиқарилди. Анъанавий читгарлик (А. Абдуғафуров, К. Кўзиев, Ф. Кўзиев), гиламчилик ва палос тўқиши (Г. Абдулаев) да мавзуули тасвирлар беришга, кишилар сиймосини яратишга харакат кучайди. Қандакори буюмларга ҳам тасвирий без-

аклар бериш расм бўлди. 19- а. анъаналарини каштачи К. Мусажонов, опасингил Ражбовалар (Чуст «тус» дўппилари, Шахрисабз «ироқи»ларини яратишган), кулол Т. Мирилиев, У. Шерматов, М. Исмоилов ва б. давом эттириди. Заргарлик буюмлари шакл жиҳатдан анча соддалаштирилса ҳам қад. анъанавий усулларда ишланди. 30-й.лар ўрталаридан саноатда бадиий матолар и.ч. йўлга кўйилди. Тошкент тўқимачилик к-ти сатин, чит, урушдан кейинги йилларда Марғилон шойи тўқиши к-ти сунъий ва ипак матолари ишлаб чиқара бошлади. 60—70-й.ларда Марғилон «Аглас» бирлашмаси, Намангандан шойи тўқиши ф-каси абр гулли ипак матолар чиқарди. Таксим усулида йирик гулли килиб ишланган «араби» хилидаги, сидирга ва майда гулли «терма» палослар (Т. Жўраев, Б. Мирзаева, О. Холматова), зардўзи дўппи, нимча, йирик намоёнлар (А. Аминов, М. Ахмедова, В. П. Столяров), сўзана, палак, гулкўрпа ва турли қийиклар, майда ҳайкалтарошлиқда анъанавий сопол ушбулаклар (У. Жўракулов, X. Раҳимова) қатори бегубор ҳазил руҳи акс этган ҳайкалчалар (А. Мухторов) яратилди.

Ас. сўнгги 80 — 90-й.лар ичида куйидаги асосий йўналишларда ривожланди: 20 дан ортиқ халқ ҳунармандлигини ўз ичига олган халқ Ас; енгил (чинни буюмлар, бадиий матолар) ва маҳаллий (сопол, ёғоч буюмлар, гиламчилик, каштачилик, зардўзлик ва б.) саноатни ўз ичига олган бадиий саноат; кўргазма, интеръер ва манзарали кулоллик буюмлари, gobelen, шиша, чинни ва заргарлик санъатида анъанавий бўлмаган буюмлар яратувчи рассомлик ижоди б-н боғлиқ малакали якка тартибдаги муаллифлик безак санъати.

Халқ А.С.ини ривожлантириш, унинг унутилган турларини қайта тиқлаш ва тарақкий эттиришда «Усто» бирлашмаси (1978) мухим роль ўйнади. Кулоллик, кандалорлик, тош, ёғоч ва ганч ўймакорлиги, наккошлиқ, заргарлик санъати, зардўзлик, гиламчилик ва

кигизчилик, лок миниатюраси, бадиий тўқимачилик, носковоқ, тўқима рўзгор буюмлари, чинни, шиша буюмлар тайёрлаш ва б. А.с. турлари ривожланмоқда. Ганч ўймакорлигини меъморий безакларда кўллаш бу тўрнинг барча мактаблари анъаналарини ривожлантиришга эътиборни ошириди. Усталар турли мактаб анъаналарини уйғунлаштириб, ўта эҳтиёткорлик б-н меъморий безаклар музжассамотига ки-ритмоқда. Бадиий ҳаётда рўй берётган жараённинг таъсири ҳамда маҳаллий бадиий анъаналарнинг бойлиги бадиий тажрибада анъанавий бўлмаган якка тартибдаги муаллифлик безак санъатини ривожлантируммоқда. Бадиий тўқимачилик, чинни, шиша, кулоллик буюмлари кўргазмаларда тез-тез намойиш этилмоқда, айни пайтда шаҳар маший, меъморий ва б. мухитини бойитиш воситасига айланмоқда. Жумладан анъанавий бўлмаган кулоллик, gobelen тайёрлаш ривожланмоқда, усталарнинг ишлари кўргазмаларда намойиш этилмоқда. 70-й.лардан кулоллик асарлари Тошкент ва б. шаҳарлардаги жамоат биноларини безамоқда: Халқлар дўстлиги саройи, «Чорсу» меҳмонхонаси, Тошкент метрополитени бекатлари ва б. Ўзбекистон республикаси мустақиллиги Ас.нинг барча шаклларини ривожига мус-таҳкам замин яратди. Шунингдек, Ўзбекистон худудида қадимдан шаклланган, жаҳонга машҳур нафис санъатлар мактабларининг ноёб анъаналарини авайлаб асраш, ўрганиш, бойитиб бориш, миллим тасвирий, амалий, миниатюра санъатининг нодир дурданаларини дунёга олиб чиқиш ва тарғиб килиш, нафис санъатлар соҳасидаги илмий изланишларни и.ч.га татбиқ этиш, замон талабларига мос бадиий таълим тизимини барпо этиш, юқори малакали мутахассислар тайёрлаш, академик и.т. ишларини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Бадиий академияси ташкил этилди (1997 й. 23 янв. қарори). «Халқ бадиий ҳунармандчиликларини ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли б-н кўллаб-қувватлаш чора-тад-

бирлари түгрисида»ги (1997 й. 31 март) карори миллий маданиятни ривожлантиришда халқ бадий хунармандчиликлари ва А.с.нинг аҳамиятини ошириш, кўлда ишланадиган юксак бадий буюмларни тайёрлаш асрий анъаналарини ва ўзига хос турларини қайта тиклаш ҳамда халқ хунармандларига давлат томонидан маддад кўрсатишда муҳим аҳамият касб этади. Халқ анъанавий А.с.нинг янгидан тикланиши ва ривожланиши ҳар йили Наврӯзда ўтказиладиган А.с. асарлари кўргазмасида намоён бўлмоқда. А.с.нинг ҳамма соҳаларида профессионал рассом, ҳайкалтарошлар ўртасида ҳамкорлик мавжуд. А.с.нинг шаклланиши, тараққиёти жараёнида бадий услублар алмашинуви санъатнинг бошқа турлари б-н боғлиқ равишда давом этади.

Акбар Ҳакимов.

АМАЛЬГАМА (лот. amalgama — қотишма) — симобнинг бошқа металлар б-н қотишмаси. А.ни сунъий йўл б-н ҳам олиш мумкин. Бундай А. таркибидаги симоб ва б. металларнинг микдорига қараб, уй т-раси (18—20°)да суюқ, куюқ ва қаттиқ ҳолда бўлиши мумкин. А. металл буюмларга олтин юргутиришда, кўзгу тайёрлашда, рангли металлургия (амальгамация)да, сунъий тиш ясашда ва б. максадларда ишлатилади.

АМАЛЬГАМАЦИЯ (лот. amalgama -қотишма) — рангли металлургияда асл металлар (олтин, қумуш ва платина) ни кукунланган руда ёки қумдан симоб ёрдамида ажратиб олиш. Рудалар тегирмонларда майдаланиб амалга ошириладиган А. ички, бойитиш шлюзларида амалга ошириладиган А. ташки дейилади. Майдаланган руданинг сув б-н аралашмаси шлюзда ҳаракатланганда металларни мис (ёки қумуш) юритилган листвларга суркалган симоб тутиб қолади. Электр А. усули ҳам мавжуд. Бунда металл симоб б-н ҳўлланиб, шлюзларда ўзгармас ток таъсирида рудага ишлов берилади.

АМАЛЬТЕЯ — Юпитернинг бешинчи ўйлодши. 1893 й.да америка олими Э. Э. Бернард очган. Сайёрадан узоқлиги

181 минг км; атрофидан тахм. ҳар 12 соат (0,4982 сутка)да доиравий орбита бўйлаб тўла айланниб чиқади. А. катталиги жиҳатидан Юпитер йўлдошлари орасида 5-ўринда туради. А. диаметри 160 км. Ўртacha оппозиция пайтида 13-юлдуз катталигига кўриш мумкин.

АМАРАВАТИ — Хиндистондаги шаҳар, Маҳараштра штатининг шим.-шарқида. Аҳолиси 434 минг киши (1991). Пахтачилик р-нининг савдо маркази. Пахта тозалаш, ёғ з-лари, А.нинг йўлдош шаҳри Баднерада ип газлама корхонаси бор. Хиндистонда қадимда энг катта мемориал иншоот ҳисобланган ступанинг қолдиклари сакланган (дастлабки биноси мил. ав. 2-асрда курилган). А.да ишланган рельефлар машҳур.

АМАРАВАТИ — Хиндистоннинг Маҳараштра штати (Кришна дарёсининг жан. қирғоги)даги йирик меъморий ёдгорликларидан бири (мил. ав. 2-а.). Бу бинода тошдан йўнилган қад. сафана ҳам сакланган. Бино Будда ҳақидаги афсоналардан олинган расмлар б-н безатилган. Ёдгорлик атрофидаги деворлар сингари сафана ўрнашган супа деворлари ҳам ўйма накшлар б-н қопланган. А.нинг ҳайкал намуналари Мадрас ва Британия музейларида сакланмоқда.

АМБАРЦУМЯН Виктор Амазаспович (1908—Тифлис—19%) — арман астрофизиги, акад. (1953), Арманистон ФА акад. (1943), президента (1947-93). ЛДУ астрономия расадхонаси директори (1938 й.дан). Бюракан астрофизика расадхонаси ташкилотчиси ва директори (1946 й.дан). Назарий астрофизика асосчиларидан бири. Илмий ишлари юлдузлар ва галактикалар космогониясида, юлдузлар динамикасига, нестандарт юлдузларга, газ туманликларига оид. А. галактиканинг тузилишини ўрганишда янги йўналиш очиб берди, Сомон йўли таркибида янги хил юлдуз тизимлари борлигини (1947) аниқлади, уларни юлдуз ассоциациялари деб атади.

АМБИВАЛЕНТЛИК (лот. ambo - иккала ва valentia — куч) — кишида бир-

бирига қарама-қарши ҳиссиётнинг юзага келиши. Мас, батсан кишида айни бир нарсага нисбатан ҳам меҳр, ҳам нафрат ифодаланади. Бундай ҳиссиётларнинг юзага келиши кишига таъсир қиласидан ходиса ва нарсаларнинг турли-туман тарзда содир бўлиши ва б. сабаблар б-н боғлиқдир.

АМБИСТОМАСИМОНЛАР (*Ambysto-mafidae*) — думли амфибиялар оиласи. 35 тури бор. Шим. Америкада тарқалган. Фақат 1 тури Таиланд ва Дирма тоғларида учрайди. А.нинг бўйи 30 см ча, саламандрага ўхшайди. Сувга яқин зах жойларда яшайди, лекин тухумини баҳорда сувга қўяди. А. тухуми ургочисининг жинсий йўлларида уруғланади. Мармар А. эса тухумини қурукликка қўяди, ургочиси тухумини итбалиқ чиккунча кулча бўлиб ўраб ётади. Тухумдан чиққан итбалиқлар ёмғир б-н сув ҳавзасига оқиб боради. Бир неча ойдан кейин метаморфозга учраб ёш А.га айланади ва қурукликка чиқади. А. умурткасиз ҳайвонлар б-н озиқланади. Кенг тарқалган йўлбарс А. (*Ambystoma tigranum*)нинг уз. 28 см га етади. Йўлбарс А. личинкаси метаморфоз лаёкатини йўқотган, итбалиқлик даврида балогатга етади ва купая олади. Унинг бу неотеник итбалиғи аксолотль (сув ўйинчоғи) дейилади. Бошқа А. ҳам неотения хусусиятига эга. А.нинг 5 тури ва кенжা турлари Халқаро Қизил китобга киритилган.

АМБЛИОПИЯ (ион. *ambly* — ўтмас, заифлашган) — кўз оптик системаси, тўр пардаси ёки кўрув нерви толасининг бир ёки икки томонлама шикастланиши натижасида кўришининг пасайиши. Шикастланиши кўрув анализаторининг кўз косасидан бошлаб то бош миягача бўлган йўлларидан қайси бирида содир бўлган бўлса, шунга қараб А.нинг турли шакллари юзага келиши мумкин. Мас, шикастланиш хиазма, кўрув йўли ва пўстлок ости кўрув марказларида юз берган бўлса, гемианопсия руй беради. Бунда бемор икки кўзи б-н Караганда шаклларнинг фақат ярмини, яъни ё ўнг

ёки чап томонини кўради.

АМБОН — Индонезиядаги шахар ва порт. Молукка оларидағи Амбон о.да жойлашган. Малуку провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 206 минг киши (1990). Балиқ овланади ва қайта ишланади. Ун-т бор. Океанология интигининг и.т. маркази жойлашган.

АМБРАЗУРА (франц. *embrasure* — ши-нак) — тўп, миномёт ва пулемётдан ўқ отиш учун мудофаа иншоотлари ва зирхли минораларда қилинадиган туйнук; миљтиқ ва автоматлардан отиш учун курилган шинакцан фарқ қиласиди. А.нинг шакли ва Улчами қуролнинг кўрсаткичларига, отиш шароитига ва секторига боғлиқ бўлади.

АМБРОЗИЯ (*Ambrosia*) - 1) коқидошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар туркуми, 30 га яқин тури бор. Америка, Осиё, Европа, Африка ва Австралия ҳамда Тинч ва Атлантика океанларидағи кўпгина оролларда тарқалган. Қозогистон, Шим. Кавказ, Украина ва Россиядаги бир қанча турлар зараркунанда бегона ут хисбланади; 2) дараҳтлар поясидаги пўстлоқхўр кўнғизлар очган йўллarda ўсадиган сода хаҳтали замбуруғлар мицелийси танасининг оқ ёки қизғиши ғубори. А. мицелийси кўнғизлар учун озиқ бўлади. А. б-н кўнғизлар ўртасидаги муносабат симбиоз яшашга мисол бўлади. Чунки А. факат дараҳт ёғочи б-н эмас, балки кўнғизларнинг ахлати хисобидан ҳам озиқланади. А. спора хосил қиласиди, махсус ҳужайралари ургочи пўстлоқхўр кўнғизлар ичаги орқали бошқа соғлом дараҳтларга ўтади. Мас, горнома замбуруғи хосил қиласидиган А. бурчоқдошлар, пиёзгулдошлар таناسида кўшканотли ҳашаротлар пайдо қиласидиган бўртмаларда учрайди.

АМБУЛАТОРИЯ (лот. *ambulatorius* — юриб бажариладиган) — қатнаб даволанадиган кичик тиббий муассаса. А.лар кўпроқ қишлоқ жойларида ташкил этилади. Унда асосий касалликлар (ички, жарроҳлик, аёллар касалликлари) мутахассислари ишлайди. Шу б-н А. поли-

клиникадан фарқ килади. Маълумотларга қараганда, Туркистонда А. га ўхшаш шифононалар қадим замонларда ҳам бўлган. 17-а.да Бухородаги машхур «Буқъай дор ушифи» касалхонаси қошида қатнаб даволандиган беморлар учун маҳсус бўлим ташкил қилинган. Ўзбекистонда биринчи А. 1878 й.да Тошкентда очилган. Ҳоз. Алар замонавий диагностика, даволаш ва профилактика воситалари б-н жиҳозланган.

АМБУЛАТОРИЯ КАРТАСИ - қ. Касаллик тарихи.

АМБУН — қад. оғирлик ўлчови; ўрта асрларга оид тарихий асарларда учрайди. Фарбий Помирда кўлланилган. 1А. 78—79 кг га тенг бўлган.

АМЕНЕМХЕТ I — Миср фиръавни (мил. ав. тахм. 2000—1970), 12-сулола асосчиси. Марказлашган давлат ҳокимиятини кучайтириш йўлида курашган. Ўғли Сенусертга бағишининг «Пандномаҳси сақланган.

АМЕНЕМХЕТ III — Миср фиръавни (мил. ав. тахм. 1849—1801), 12-сулоладан. Юон манбаларига кўра, А. Файювдаги «Лабиринт» деб ном олган улкан бинони бунёд этган.

АМЕНОРЕЯ (юн. α — инкор кўшимчаси, μέν — ой ва *rheo* — оқаман) — олти ой ва ундан кўпроқ муддат ҳайз кўрмаслик. Агар аёл илгари ҳайз кўрмаган бўлса, бирламчи, олдин ҳайз кўриб юрса-ю, маълум вақтдан сўнг ҳайз қони узок вактгача ёки бутунлай тўхтаб қолса, иккиласми А. бўлади. Физиологик А. балоғатга етмаган кизларда, ҳомиладорлик, бола эмизиш ва климактерия даврида учрайди. Патологик А. оғир инфекцион касалликлар (терлама, сил, сепсис), умумий дармонсизлик, моддалар алмашинувининг бузили ши, ички секреция безлари фаолиятининг ўзгариши, организмнинг захарланиши, бачадонга турли эритмалар куйилиши туфайли рўй беради. Баъзан А. да касаллик белгилари кузатилади, юз ва бошга қон кўп келиб, тўсатдан иссиқ сезилади, кейинчалик эса эт увшади, совук тер

босади, қулоқ шанғиллайди ва б. Ҳайз цикли бузилган ҳолларда дарҳол врачга уч-рашиш ва унинг кўрсатмалари амал қилиш лозим.

АМЕНСАЛИЗМ (юн. α — инкор кўшимчаси ва *mens* — маъно) — организмлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бир турга фойдали, аммо иккинчи турга зарарли шакли. Мас, кемирувчилар уясида яшайдиган канга, бурга ва б. ҳашаротлар кемирувчилар ўртасида юкумли касалликлар тарқатувчи манба бўлиши мумкин; йиртқич (мас, бўри) дан қолган овқатни териб еяётган қарғаларнинг қағ-қағи овчининг эътиборини жалб қилади. Организмларнинг бирга яшаши фойдали ёки зарарли эканлигини аниқламоқ учун муҳит шароитининг мураккаб комплекс ҳисобга олиш керак (қ. Компенсализм).

АМЕНХОТЕП III — Миср фиръавни (мил. ав. тахм. 1405—1367), 18-сулоладан. Унинг даврида қад. Миср ўз тараққиётининг юксак босқичига кўтарилган, Луксорда Амон-Ра ибодатхонаси ва А. Шнинг улкан ҳайкаллари — «Мемнон устунлари» б-н безалган ибодатхона курилган. А. III кейинги ибодатхонага дағн этилган.

АМЕНХОТЕП IV — Миср фиръавни (мил. ав. 1368—1351), Аменхотеп III ўғли. Фива кохинлари ва эски зодагонларнинг қудратини синдириш мақсадида диний ислоҳчи сифатида чиқиб янги давлат дини — маъбуд Атонга сифинишини жорий этган ҳамда Ахетатон ш. (ҳоз. Амарна)ни давлат пойтакти қилган, ўзига Эхнатон (айнан «Атонга хуш келувчи») исмими кабул этган.

АМЕНХОТЕП КЕНЖА - қад. Миср меъмори (мил. ав. 15-а.), фиръавн Аменхотепнинг иш бошқарувчиси, Луксордаги маъбуд Амон-Ра ибодатхонасини (акаука меъморлар Гори ва Сути б-н биргаликда), Карнакдаги Амон-Ра ибодатхонасининг бош залини, Карнакдаги маъбуда Мут ибодатхонасини қайта курган.

АМЕРИГО ВЕСПУЧЧИ - флоренциялик денгиз сайёхи (қ. Веспуччи).

АМЕРИКА — икки материк, яъни Шим. Америка ва Жан. Америкадан иборат китъя; улар орасидаги чегара одатда Дарьен бўйни, баъзан эса Панама бўйни орқали ўтказилади. Дунёдаги энг катта Гренландия о. ва ён-атрофидаги бир қанча бошқа ороллар ҳам А. таркибига киради. Фарбий ярим шарда, Атлантика ва Тинч океанлари орасида. Шим. Америкада кўпинча Марка-зий Америка ва Вест-Индия олари алоҳида ажратилади. Умумий майд. 42,5 млн. км². Ахолиси 724 млн. киши (1990). Гренландия ва Шим. Американинг шим.-шарқий соҳили 10—11-аларда норманилар томонидан кашф этилган деб ҳисобланади. Антил ороллари, Жан. Америка соҳилининг шим. қисми ҳамда Шим. Америкадаги Кариб денгизи соҳилининг жан. қисмини 1492—1503 й.ларда Х. Колумб кашф этган. А. расмий кашф этилишидан 5 аср илгари Беруний Фарбий ярим шарда ҳам куруқлик бўлиши мумкин деган фикрни айтган. А. Америго Веспуччи номига қўйилган (қ. Жанубий Америка ва Шимолий Америка).

АМЕРИКА БАНКИ, Америка траст омонат банки (Bank of America NT&SA) — АҚШдаги хусусий банк, жаҳондаги энг йирик банклар сирасига киради. Бошқаруви Сан-Франциско ш.да. 1904 й.да италиялик А. Женнини томонидан Италия банки номи б-н ташкил этилган. 1930 й.дан Калифорниядаги «Банк оф Америка оф Калифорния» б-н қўшилганидан кейин ҳоз. номда. Кўпгина майда ва йирик банкларни сингдириб, сотиб олиб саноат ҳамда қ.х.да катта таъсирга эга бўлган. Тижорат, омонат, ипотека фаолияти б-н шугулланади, йирик ҳалқаро банклар б-н ҳамкорлик қиласи. АҚШнинг ўзида 1500 дан кўпроқ, хорижий мамлакатларда 500 бўлими бор.

АМЕРИКА ДАВЛАТЛАРИ ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ (Inter American Development Bank) — Лотин Америкаси мамлакатларини ривожлантириш дастурларини молиялаш учун хизмат қиласиган давлатлараро минтақавий

банк, Америка Давлатлари Ташкилотининг минтақавий муассасаси. 1959 й.да ташкил этилган. Бошқаруви Вашингтонда. Банкнинг раҳбар органи — 5 ийла сайланадиган бошқарувчилар Кенгаши. Жорий раҳбарликни директорат олиб боради. 44 давлат аъзо (25 таси Лотин Америкаси давлатлари, 19 таси бошқа минтақалардан, жумладан Европадан 14, Осиёдан 2 мамлакат). Аъзо давлатларнинг бадаллари миқдори турлича. Дастраслаб банкнинг Устав капитали 1 млрд. АҚШ доллари миқдорида белгиланган, 1972 й.да 10 млрд. долларга етди. Овозларнинг 34,5% АҚШга тегишли. Банк кредит ресуреларини асосан ҳалқаро капитал бозорларидан сафарбар этади.

АМЕРИКА ДАВЛАТЛАРИ ТАШКИЛОТИ (АДТ) — Фарбий ярим шардаги ҳалқаро минтақавий ташкилот. 1948 й.да Америка давлатларининг 9-ҳалқаро конференциясида (Богота ш.) тузилган. АДТга аъзо давлатлар ратификация қилганидан кейин 1951 й.да кучга кирган. Унга мувофиқ, АДТнинг мақсади: қитъада тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, аъзо давлатлар ўртасида рўй берадиган ихтилофларни бартараф этиш, четдан тажовуз қилинган тақдирда унга карши биргаликда ҳаракат қилиш, АҚШ, Канада ва Лотин Америкасидаги жами 33 аъзо мамлакатга тааллуқли сиёсий, хукуқий, иқтисодий муаммоларни ҳал этишга ёрдам бериш, иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиёт йўлида ҳамкорлик қилишдан иборат. АДТнинг олий органи — Ташки ишлар вазириклиарининг Бош ассамблеяси, ижрочи органи — АДТнинг Доимий кенгаши (Вашингтонда).

«АМЕРИКА ОВОЗИ» - АҚШ ҳукуматининг чет элларга радиоэшиттириш хизмати. Фаолиятини 1942 й.дан бошлаган. «А.о.» эшиттиришлари қарийб 50 тилда, шу жумладан, ўзбек тилида ҳам (сўнгги хабарлар) берилади. Қабул қилиб, қайта эшиттириш радиостанциялари АҚШнинг ўзидан ташкири Буюк Британия, ГФР, Греция худудида, Осиё ва

Африканинг бир қатор мамлакатларида жойлашган.

АМЕРИКА ТУЯҚУШЛАРИ - кушлар туркуми (қ. Нандилар).

АМЕРИКА ФУТБОЛИ - жамоалар ясси түп б-н ўйнайдиган спорт тури. Регбига ўхшайди. Дастрлабки мусобақа АҚШ да 1874 й.да ўтказилган. Ўйинчилар юзиға никоб тутиб, елка, кўкрак ва бутун гавдани химоя қилувчи мосламалар кийиб ҳаракат қиласидар. Рақибни тўхтатиш, уни чим устига босиб, йўлини тўсиш учун деярли барча усусларни қўллашга руҳсат берилади.

«АМЕРИКА ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ» («The Encyclopedia Americana»), «Американа» — АҚШда нашр этиладиган универсал энциклопедия. Инглиз тилида. 1-нашри 1903—04 йларда Нью-Йоркда 16 жилд килиб чикарилган. «А.э.»нинг такомиллаштирилган 30 жилдлиси 1918—20 й.ларда нашр этилди ва у кейинги нашрлар (жумладан, 1961 й. чиққан, 60 мингдан ортиқ мақолани ўз ичига олган «А.э.») учун асос бўлди. «А.э.» кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган. 1923 й.дан бошлаб энциклопедияга йиллик илова («Американа Аннуал») ҳам нашр этилмоқда. Илова энциклопедияни маълумотлар б-н тўлдиради.

АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИ (United States of America), (АҚШ) — Шим. Америкадаги давлат. Шарқдан Атлантика, гарбдан Тинч океан, жаншарқдан Мексика қўлтиги б-н ўралган. Маъмурий жиҳатдан 50 штат ва Колумбия федерал округига бўлинади. Аляска ва Гавайи штатлари мамлакат асосий худудидан ташқарида жойлашган. Пуэрто-Рико Ҳамдўстлиги, Шим. Марина о.лари Ҳамдўстлиги, Гуам, Виргиния о.лари, Шарқий Самоа ҳам АҚШга қарашли. Майд. 9373000 км², аҳолиси 271,6 млн. киши (1999). Пойтахти — Вашингтон ш.

Давлат тузуми. АҚШ — федератив республика. Амалдаги конституцияси 1787 й.да қабул қилинган. Давлат ва

хукумат бошлиғи, куролли кучлар бош қўмондони — президент, унинг ваколатлари жуда катта. Вице-президент б-н бирга бавосита, икки боскичли сайлов йўли б-н (сайловчилар ҳайъати орқали) 4 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни сенат ва вакиллар палатасидан иборат икки палатали конгресс амалга оширади. Сенатда 100 сенатор бор (улар 6 й. муддатга, ҳар штатдан 2 тадан сайланади ва 1/3 қисми ҳар 2 й.да янгилаб турилади). Вакиллар палатасига 435 депутат 2 й.га сайланади. Ижрочи ҳокимият органи — АҚШ хукумати президент томонидан сенатнинг розилиги б-н тайинланади; 13 вазирдан иборат бўлади. Хукумат конгресс олдида масъул эмас. Ҳар бир штатнинг ўз конституцияси бор. Штатдаги конун чиқарувчи ҳокимиятни конун чиқарувчи мажлис, ижрочи ҳокимиятни эса губернатор амалга оширади. АҚШ давлатининг конституциявий тизимига уч сиёсий-хукукий қоида асос қилиб олинган, бу қоидалар — ҳокимиятнинг бўлиниши, федерализм ва суднинг конституциявий назоратидан иборат. Ҳокимиятнинг бўлиниш қоидаси давлат ҳокимиятининг уч тармоғи — конун чиқарувчилик, ижроия ва суд ҳокимиятларининг мустақиллигини ва улар ўртасида вазифаларнинг чегаралаб қўйилишини назарда тутади. Федерал дараражадаги уч тармоқ — Конгресс, Президент ва Олий суддир.

Табиати. Атлантика океанининг АҚШ қирғогида кўрфаз ва қўлтиклар жуда кўп, соҳиллари асосан пасттекисликдан иборат; энг катта я.о.— Флорида. Мамлакат рельефи уч турга бўлинади. Farbdagi Кордильера тоғ тизмаси АҚШ худудининг учдан бир қисмини эгаллайди. Тинч океан соҳили баланд тоғлар (Аляска тизмасида АҚШ ва бутун — 6194 м баландлиқдаги Мак-Кинли чўққиси жойлашган; бундан ташқари Қирғокбўйи тизмалари ва Каскадли тоғлар, Сьерра-Невада тоғлари бор). Шарқий миңтақани Қояли тоғ тизмалари эгаллаган. Мазкур иккала тоғли миңтақа оралиғида Колум-

бия ва Колорадо платолари бор. Катта Ҳавза чўл яssi тогликларини чуқур даралар бир-биридан ажратиб туради. Шарқда унча баланд бўлмаган Аппалачи тоғлари (бал. 2037 м гача, Митчелл тоғи) бўлиб, уни торгина Атлантика бўйи пасттекислиги океандан ажратиб туради. Кордильера б-н Аппалачи ўртасида Марказий текисликлар, Буюк текисликлар (ёки Прерий платоси) ва Мексикабўйи текисликларини ўз ичига олган ички текисликлар жойлашган. Шим.да сув-муз шаклидаги рельефли Лаврентий тепалигининг бир қисми жойлашган. АҚШ — фойдали қазилма захиралари ва хилма-хиллиги жиҳатидан дунёнинг энг бой мамлакатларидан бири. Кўмир, нефть, газ, мис, кўргошин, рух, уран, темир, титан рудалари, симоб, олтин, молибден, вольфрам, фосфорит конлари мавжуд. Тош ва калий тузлари, олtingугурт ва б. минераллар ҳам бор. АҚШ худудининг деярли ҳаммаси мўътадил ва субтропик минтақаларда, Аляска — субарктика, Флориданинг жан. қисми тропик минтақаларда жойлашган. Мамлакатнинг шим.-шарқий ва шарқий қисмлари иқдимига илик Гольфстрим оқими, Тинч океан соҳили иклимига совук Калифорния оқими анчагина таъсир ўtkазadi. Худуд юзасининг тузилиш хусусиятларига кўра шим. ва жан. минтақалар ўртасида ҳавонинг фаол алмашинуви муносабати б-н об-ҳаво тез-тез ўзгариб туради. АҚШ ички минтақаларининг иклими — континентал, Кордильера ички худудларида кескин континентал. Бисмарк ш.да (Шим. Дакота штати) янв. нинг ўртача т-раси -19° , июлда 21° , Чикаго ш.да янв.да $-3,7^{\circ}$ ва июлда 32, Г. Мексикабўйи пасттекислиги ва Атлантика бўйи пасттекислигининг жан. қисмida субтропик иклими. Янги Орлеан ш.да янв. нинг ўртача т-раси 12° , июлда $27,4^{\circ}$. Атлантика бўйи соҳилининг шим.-шарқий қисми ва Тинч океан бўйи соҳилининг шим. қисмida — дengiz иклими. Нью-Йоркда янв. нинг ўртача т-раси $-0,8^{\circ}$, июлда 23». Тинч океан соҳилининг жан.

да Ўрта дengизга ўхшаш иклим, Кордильера жан. қисмининг ички р-нларида жуда иссиқ ва қурғоқчили. Ҳавонинг энг паст т-раси (-64° гача) Юкон яssi тоғлиги (Аляска)да, энг юқори т-раси эса (50°) Ажал водийси (Калифорния)да кутатилган.

Ўртача йиллик ёғин Алясканинг жан.-шарқида ва Вашингтон штатининг гарбида — 3000—4000 мм, мамлакатнинг жан.-шарқида — 1500—2000 мм, ички текисликларда — шарқда 1500 ммдан гарбида 3000 мм гача. АҚШнинг кўп дарёлари Атлантика океани ҳавzasига куйлади. Мамлакат ҳудудидан дунёнинг энг йирик дарё тизимларидан бири — Миссури б-н Миссисипи дарёси оқиб ўтади. Аппалачидан оқиб келиб Атлантика океанига куйладиган дарёлар (Гудзон, Потомак ва б.) — қиска, тез ва серсув. Кордильеранинг дарё тармоғи сийракрок. Бу ердаги Колумбия, Колорадо каби сойлар чуқур даралардан оқиб ўтади. Мамлакат шим.да, Канада чегарасида Буюк кўллар (Юқори кўл, Гурон, Мичиган, Эри, Онтарио) бор. Катта Ҳавза тоғида Катта Шўр кўл, Флоридада кўпдан-кўп саёз кўл ва кўлтиқлар, Аляскада музликлардан ҳосил бўлган тектоник кўллар, жумладан, Илиамна кўли бор. Ички сувлардан саноат ва коммунал сув таъминоти, кема қатнови, сугориш ва гидроэнергия манбаи сифатида баракали фойдаланилади. Тупрок қоплами хилма-хил. Шим.-шарқда серажрик подзол (кулранг) ва кўнгир ўрмон тупрок, жан.-шарқда кизгиш ва сарғиши тупрок, Ички текисликларда корамтири прерий, коратупрок ва тўқ сур, Кордильеранинг тоғ оралиги платосида куруқ даштларнинг кулранг ва оч сур тупроқлари. Мамлакат шим.-шарқида аралаш ва карагай ўрмонлари, жан.да кенг баргли, Тинч океан соҳили ва Кордильера ён бағирларида игна баргли ўрмонлар устун. Марказий текисликларнинг гарбидаги айrim жойларда ўтсимон прерий ўсимликзорлари, Буюк текисликлар, Кордильера платоси ва водийларида куруқ даштларнинг

ўсимликлари сакланиб қолган. Кордильера ясси тоғлигининг курғоқчил қисмини ярим чўл ва чўллар эгаллади. Муҳофазага олинган йирик табиат объектлари орасида Иеллоустон миллий боғи, Йосемит миллий боғи, Секвойя, Гранд-Каньон миллий боғлари, Мамонт ва Карлсбад горлари бор.

Аҳолиси. АҚШнинг ҳоз. аҳолиси уч асосий этник таркибий қисмдан: АҚШ америкаликлари, мухожирлар ва туб жой аҳолисидан иборат. АҚШ аҳолисининг 82,8% ни асли келиб чиқиши европаликлар, 12,6% ни африкаликлар, 3,6% ни осиёликлар, 1% ни ин-дейслар, эскимослар, алеутлар ташкил этади. Аҳолининг 80% шаҳарларда яшайди. АҚШ америкаликлари миллат сифатида асосан 18-а. нинг 2-ярмида Европанинг турли мамлакатларидан келган мухожирларнинг аралашиб кетиши натижасида таркиб топган. Афроамерикаликлар («қоралар» деб ата-лувчи негрлар) АҚШ америкаликларининг иркӣ-этнографик гурухи бўлиб, улар 17—19-а.ларда мамлакатга келтирилган африкалик қулларнинг авлодлари-дир. Афроамерикаликлар кўп асрлар давомида айирмачилик ва камситувга дучор қилинишига қарамай, африкаликларнинг оқ танлилар б-н жисмоний аралашуви содир бўлди. Дурагайлар афроамерикаликлар умумий сонининг анчагина қисмини ташкил этади. АҚШда мексиканлар, итальянлар, немислар, французлар, шведлар, норвеглар, голландлар, японлар, по-ляклар, хитойлар ва б.халқлар ҳам яшайди. АҚШда 5 мингга яқин ўзбек истиқомат қиласди. Улар асосан Нью-Йорк, Вашингтон, Нью-Жерси штатларида, Филадельфия ш.да ҳамда мамлакатнинг бошқа штат ва шаҳарларида яшайди. Улар турли қасб ҳамда тижорат ишлари б-н шугулланадилар. Ҳоз. американлик ўзбекларнинг ота-боболари 1917 й.ги октябрь тўнтаришидан кейин большевиклар тазикидан кочиб, аввал Афғонистон ва Хитойга ўтиб кетганлар. 1950-й.ларда эса, Покистон, Саудия Арабистони, Туркия орқали АҚШга бориб

қолишган. 2-жаҳон уруши даврида турли йўллар б-н у ерга бориб қолган ўзбеклар ҳам учрайди. АҚШ аҳолисининг зичлиги — 1 км² га 27,2 киши. Расмий тили — инглиз тили. Диндорлар асосан протестантлар ва католиклардир. Йирик шаҳарлари: Нью-Йорк, Чикаго, Лос-Анжелес, Филадельфия, Хьюстон, Детройт, Сан-Франциско, Вашингтон, Бостон, Даллас, Кливленд, Балтимор (яна к. Америкаликлар).

Тарихи. Қадим замонларда ҳоз. АҚШ худудида индейс ва эскимослар яшаган. Америка 1492 й.да Х. Колумб томонидан каашф этилгандан кейин 16-а.да Испания, Франция, Англия, Голландия, Швеция Шим. Америкадаги бўш ерларни эгаллашга киришди. Англия 18-а. ўрталарида асосий ракибларини суриб чиқариб, қитъанинг шарқий қисмида ўзининг мустамлакачилик ҳукмронлигини ўрнатди. Ерларни эгаллаш ва ўрнашиб олиш б-н айни бир вақтда маҳаллий аҳоли қирғин қилинди ва Африканан қул негрлар оммавий равишда олиб келинди. 1775—83 йлардаги Шим. Америкада мустақиллик учун уруш давомида 1776 й. 4 июляда федерал давлат — АҚШга асос солинди ва у республика деб эълон қилинди. Ж. Вашингтон АҚШнинг биринчи президента этиб сайланди. Мамлакат шим.да саноат ва фермерлик, жан. да қулдорликка асосланган дехкончилик ривожланди. Фарбаги индейс қабилаларини ҳайдаб юбориш ва янги ерларни ўзлаштириш хисобига АҚШ худуди тез кенгая борди. 1803 й.да Франциядан Фарбий Луизиана «сотиб олинди», 1819 й.да Испания Флориданинг баҳридан ўтди, 1836 й.да Мексикадан Техас тортиб олинди. 19-а. мобайнода ҳоз. Калифорния, Аризона, Нью-Мексико, Невада штатларининг худудлари, Колорадо ва Вайоминг штатларининг бир қисми кўшиб олинди. 19-а. ўрталарида АҚШда «иқки партияли тизим» таркиб топди. Энди ҳокимиятни Демократик партия б-н Республикачилар партияси галмагал бошкарадиган бўлди. Шим. буржуазияси б-н жануб плантатор-

лари ўртасидаги зиддият АҚШда 1861—65 й.лар фуқаролар урушига олиб келди, унда президент А. Линкольн бошчилигидаги шим. штатлар ғалаба қозонди. Уруш давомида ер улушлари ҳақида (1862), күлдорликни бекор қилиш тұғрисида (1865) конунлар қабул қилинди. Фуқаролар урушидан сүңг мамлакат иқтисодиети жадал ривожлана бошлади. 1867 й.да АҚШ чөр Россиясидан Аляска ва Алеут о.ларини сотиб олди; 19-а. охирида Филиппин, Гавайи, Пуэрто-Рико ва б.ни, 1903 й.да Панама канали зонасина күлгә киритди. Иккى аср бўсағасида АҚШга кўчиб келишининг янги тўлқини бошланди. Муҳожирларнинг аксаријати жан-шарқий Европадан эди. Биринчи жаҳон уруши даври (1914—18) да АҚШ аввалига бетарафлик мавкеида турди, 1917 й.апр.да Антента томонида туриб ҳаракат қилди. Урушдан кейин АҚШ иқтисодий юксалиш даврига кирди. Аммо тез орада иқтисодий инқизор (1929—33) бошланиб, ишсизлик кучайди (1933 й. 17 млн. ишсиз бор эди), корхоналар синди, и.ч. кескин пасайди. Инқизор шароитида Ф. Рузвелт (1933—45 й.ларда АҚШ президента) бошчилигидаги Демократик партия маъмурияти ҳокимият тепасига келди. Унинг ташаббуси б-н бир қанча ижтимоий-иктисодий тадбирлар амалга оширилди, «янги йўл» деб аталган бу йўл АҚШни инқизордан олиб чиқиш мақсадини кўзлар эди. 1941 й.да Япония Американинг Пёрл-Харбор ҳарбий-денгиз базасига хужум килганидан кейин АҚШ 2-жаҳон урушига кўшилди ва Гитлерга карши коалиция томонига ўтди. Америка куролли кучлари асосан Тинч океанда Японияга қарши жанговар ҳаракатларда қатнашди. 1943 й.да Италияга кўшин туширди. АҚШ иттифоқчиларнинг халқаро анжумандарыда (1943 й. Техрон, 1945 й. Крим, 1945 й. Потсдам конференциярида) қатнашди. Ниҳоят, 1944 й. 6 июня АҚШ б-н Буюк Британия иккинчи фронтни очди. 1945 й.авг.да Г. Трумэн (1945—53 йларда АҚШ президента) буйруғи б-н

Япониянинг Хиросима ва Нагасаки шларига атом бомбалари ташланди; ўн минглаб тинч аҳолининг кирилишига сабаб бўлди. 1950—53 й.ларда АҚШ Корея урушида қатнашди, 1956—75 й.ларда Вьетнамда уруш олиб борди. 1945 й.дан АҚШ — БМТ, шунингдек Америка давлатлари ташкилоти, НАТО аъзоси. ЎзР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. 12 фев.да ўрнатган.

Миллий байрами — Мустақиллик куни — 4 июль (1776).

Сиёсий партнялари, касаба уюшмалари. Республикачилар партияси, 1854 й.да тузилган; Демократик партия, 1828 й.да тузилган; Коммунистик партия, 1919 й. тузилган; Америка Меҳнат Федерацияси — и.ч. касаба уюшмалари Конгресси, 1955 й. ташкил этилган. АҚШда салкам 40 мустакил касаба уюшмалари ҳам бор, уларга 4,5 млн. ишчи ва хизматчи аъзо бўлиб кирган.

Хужалиги. АҚШ — дунёда иқтисодий жиҳатдан энг юксак даражада ривожланган мамлакат. Ялпи миллий маҳсулот, саноат ва қ.х. ишлаб чиқариш ҳажми, товар ва капитал экспорт қилиш, и.ч.нинг тупланиш ва марказлашуви, илмий тадқиқотларга сарф-харажат ва ш.к. бўйича 1-ўринда туради. Бутун дунёдаги саноат и.ч.нинг учдан бир қисми АҚШ урушига тўғри келади. Халқаро бошқарув тараккиёти ин-ти ўтказган тадқиқот маълумотларига кўра, 1994—96 й.ларда иқтисодий ривожланиш нуқтаи назаридан етакчи давлатлар ўртасида ҳам АҚШ биринчи ўринда турибди.

Саноати. АҚШ миллий даромадининг 66,3% саноатда хосил қилинади. Саноат и.ч.нинг ярмига яқини саноат корпорациялари кўлида. Улар орасида: «Эксон», «Мобил», «Тексако», «Шеврон», «Стандард ойл оф Калифорния», «Стандард ойл оф Индиана», «Галф ойл» нефть, «Женерал моторе», «Форд мотор», «Крайслер» автомобиль, «ИБМ», «Женерал электрик», «ИТТ» электр машинасозлиги, «Ю. С. Стил» пўлат куйиш, «Дюпон де Немур» кимё ва б. корпорациялар

бор. Харбий саноат корпорациялари орасыда «Женерал дайнемикс», «Локхид», «Макдоннел Дуглас», «Грумман», «Хьюз эйркрафт» етакчи ўринни эгаллади. Авиа-ракета-космик, энергомашинасозлик, электрон, шунингдек нефть кимёси, атом ва энергетика саноати фоят тез суръатлар б-н тарақкий этмоқда. Электр энергиянинг 74% иссиқлик электр станцияларида, 12,1% ГЭСларда, 14,1% АЭСларда хосил қилинади. Нефть (Мексика кўлтиғи соҳилидаги Галф, Калифорния, Аляска), табиий газ ва олтингутурт (Галф), кумир (Аппалачи ва Марказий ҳавзалар), темир руда (Юкори кўл атрофи), фосфорит (Флорида), уран, рангли металлар, калий тузлари ва ш.к. қазиб олиниади. Қора металлургиянинг асосий марказлари — Чикаго, Питтсбург, Детройт, Кливленд, Буффало, Балтимор, Филадельфия. Алюминий саноати Галф атрофида ҳамда Колумбия ва Теннесси дарёлари ҳавзаларида жойлашган. Саноатнинг етакчи тармоғи — машинасозлик ва металлсозлик. Саноат ва энергетика асбоб-ускуналари, қурилиш ва қ.х. машиналари и.ч. асосан шим.-шарқий штатларда, электротехника ва алока воситалари и.ч. шим.-шарқ ва Калифорнияда Йўлга қўйилган. Автомобилсозликнинг бош маркази Детройт ш. Самолётлар, ракета ва космик техника ишлаб чиқарувчи з-ллар асосан Лос-Анжелес, Сан-Диего, Бостон, Нью-Йорк, Филадельфия, Балтимор, Буффало, Даллас, Атланта ва б. шахарларда жойлашган. Кемасозлик (асосан ҳарбий кемасозлик) АҚШ шим.-шарқий соҳили портларида ривожланган. Атом саноатининг асосий марказлари — Ок-Риж, Падьюка, Портсмут, Эйкен, Ханфорд. Кимё саноати химикатлар, пластмассалар, кимёвий тола, синтетик каучук, локлар, кир ювиш воситалари, бўёклар, маъданли ўғитлар ва ш.к.ни ишлаб чиқаради. Мазкур тармоқ корхоналари асосан шим.-шарқий штатларда, Мексика кўлтиғи соҳилидаги шахарларда жойлашган. Ҳарбий саноат асосан Калифорния, Нью-Йорк, Техас, Коннектикут,

Миссури, Массачусетс, Виргиния штатларида. Енгил саноат тармоқларидан энг салмоклиси тўқимачилик (кўпроқ Шим. Каролина, Жан. Каролина ва Жоржия штатларида) ва тикувчилик (Нью-Йорк ва жан. штатлар). Чарм-пойабзal саноати яхши ривожланган. Озиқ-овқат саноати ўз хом ашёси б-н яхши таъминланган. Унинг етакчи тармоқлари — гўшт, сут, ун, ёғ, қанд-шакар, консерва, алкоголли, алкоголсиз ичимликлар, тамаки.

Қишлоқ хўжалиги. АҚШ миллий даромадининг 8% дан кўпроғи қ.х.да хосил қилинади. Йирик фермалар етакчи роль ўйнайди. Умуман қ.х. сермаҳсул ва сертовар бўлиб, муайян ҳудудлар айрим маҳсулот турларига ихтисослашган ва марказлашган. Мамлакатда 2 млн. га якин фермер хўжалиги бор, бир фермер хўжалиги ўрга хисобда 190 га ерда дехқончилик қиласи. Мехнатга яроқди аҳолининг 2,5% қ.х.да банд. АҚШда асосан маккажӯҳори, соя, пахта, тамаки, шоли, картошка, кунгабоқар, қанд лавлаги, шакарқамиш ва б. қиласи. Буғдойзорлар («буғдой минтақаси») Буюк текисликлар ва Колумбия платосида (асосан Канзас ва Шим. Дакота штатлари), маккажӯҳори («маккажӯҳори минтақаси») Буюк кўлларнинг жан. ва гарбида (Айова, Иллинойс штатлари) устунлик қиласи, пахтазорлар фақат Миссисипи дарёси водийси ҳамда Техас, Аризона ва Калифорния штатларида учрайди. Қанд лавлаги, шакарқамиш Миссисипи дарёси этакларида ва Гавайи оларида, тамаки Шим. Каролина, Виргиния ва Кентукки штатларида етиштирилади. Боғдорчилик ва полизчилик Калифорния, Флоридада, Атлантика океани ва Буюк кўллар соҳилларида кўпроқ. Кенг чўллар ва «маккажӯҳори минтақаси» штатларида гўштбоп чорвачилик, шим.-шарқда ва Калифорнияда сут чорвачилиги ривожланган. Миннесота ва Висконсин штатларида сутнинг кўп қисми қайта ишланиб, пишлок ва сариёф ишлаб чиқарилади. Қўйчилик асосан қурғокчил тоғли штатларда ривожланган. Гўштбоп

жўја (бройлер), товук, курка етиштиришга катта аҳамият берилади. Тухум кўпроқ жан.-шаркий штатлардаги йирик паррандачилик фаб-рикаларида етиштирилади. АҚШда 102 млн. бош қорамол, 51 млн. бош чўчқа, 10 млн. бош кўй бор. Балиқ овлаш ривожланган. Ҳамма турдаги ёғоч тайёрланади.

Транспорти. Ички юк ташишда т.й., автомобиль транспорти, ички сув транспорти, денгиз транспорти, ҳаво транспорти, газ ва нефть қувурлари мухим аҳамиятга эга. Асосий денгиз портлари: Нью-Йорк, Филадельфия, Балтимор, Янги Орлеан, Хьюстон, Сан-Франциско, Буюк кўлларда — Чикаго, Дулут. Авиация қатнови асосий узел-лари — Нью-Йорк, Чикаго, Атланта, Лос-Анжелес, Майами, Даллас.

Ташки савдоси. Дунёнинг турли мамлакатларига бевосита маблаг сарфлаш кўпайиб бормоқда. Экспортда ҳам, импортда ҳам тайёр маҳсулот устун. АҚШдан саноат ва энергетика машина-ускуналари, транспорт воситалари, кимё товарлари, тўқимачилик ва қоғоз маҳсулотлари, қўмир, озиқ-овқат ва ембоп дон, соя, пахта, тамаки ва б. маҳсулотлар чиқарилади; нефть ва нефть маҳсулотлари, руда ва металл, саноат машина-ускуналари, узок муддат фойдаланиладиган рўзгор анжомлари, кийим-кечак, пойабзал, ёғоч, қоғоз, балиқ, гўшт, қанд-шакар, кофе ва б. келтирилади. Савдо-сотиқдаги асосий мижозлари — Канада, Япония, Мексика, Гарбий Европа мамлакатлари. Пул бирлиги — Америка доллари. Тиббий хизмати. Мамлакат қасалхона муассасаларининг 70% — хусусий. Шифокорларни тибиёт мактаблари тайёрлайди. Саратога-Спрингс, Клифтен, Тренчлик, Хот-Спрингсда бальнеология, Атлантикситида денгиз бўйи, Санта-Клавус, Монтерей, Санта Барбара да денгиз курортлари бор. Атлантика ва Тинч океанлари соҳиллари ва оролларида, шунингдек тоғ ва чўл жойларда иқлимий ст-ялар жойлашган. Маорифи ва маданий-маърифий муассасалари. Миллий

маориф тизими мустакиллик учун уруш (1775—83)дан кейин қарор топа бошлиди. 1852 й.да Массачусетс штати АҚШда биринчи бўлиб мажбурий бошлангич таълим тўғрисида конун қабул қилди. АҚШдаги кўпчилик штатларда 7—16 ёшдаги болалар учун ўқиш мажбурий. Ўрта мактабнинг турлари кўп: 3 й.лик кичик ўрта мактаб, 6 й.лик бирлашган кичик ва ўрта, 4 й.лик ўрта мактаб. Барча варианнтдаги ўрта мактабларда ўқиш муддати — 12 й. Олий таълим тизими ун-тларни, 4 й.лик коллежларни бундан ташқари тўлиқ олий маълумот бермайдиган 2 й.лик кичик коллежларни, хунар ва техника ин-тларини ўз ичига олади. Барча олий ўқув юргларида таълим пулли. Энг йирик олий ўқув юрглари: Гарвард, Калифорния (Беркли ш.да), Висконсин, Мичиган, Иллинойс, Корнелл (Итака ш.да), Колумбия, Принстон, Чикаго, Пенсильвания ун-тлари, Калифорния, Стенфорд ва Массачусетс технология интлари. Йирик кутубхоналари: Конгресс кутубхонаси (1800 й. ташкил этилган), Нодир китоблар ва кўлэзмалар кутубхонаси, Миллий архив кутубхонаси, Миллий тибиёт кутубхонаси, ун-тларнинг кутубхоналари, Лос-Анжелес (1872 й. ташкил этилган), Чикаго (1872 й. ташкил этилган), Бостон (1852 й. ташкил этилган), Нью-Йорк (1895 й. ташкил этилган) халқ кутубхоналари ва б. Машхур музейлари: АҚШ Миллий музейи, Ҳавода учиш ва космонавтика миллий музейи, Нафис санъат асарлари миллий коллекцияси, Миллий санъат галереяси, Тарих ва техника миллий музейи, Миллий портрет галереяси (хаммаси Вашингтонда), Ҳоз. замон санъат музейи, Метрополитен музей, Америка табиатшунослик тарихи музейи (Нью-Йоркда), Бостон нафис санъат музейи ва б.

Илмий муассасалари. АҚШда илмий муассасаларга раҳбарлик қиласидиган ягона марказ йўқ. Вашингтондаги АҚШ Миллий ФА (1863 й.да ташкил бўлган) фан ва техника масалалари бўйича федерал ҳукуматнинг маслаҳатчиси ҳисобланади.

1964 й.да алохиди Миллий техника академияси тузилган; Калифорния ФА (1853), Чикаго ФА (1857) мавжуд. Барча и.т.ларнинг анчагина қисми ун-ларда олиб борилади. 1965 й.да ташкил этилган Миллий таълим академияси маориф ва пед. масалалари б-н шуғулланади. Мамлакатда бирталай ихтиослашган илмий ташкилот ва жамиятлар бор. 10 мингдан ортиқ, асосан, хусусий саноат фирмалари, 700 га яқин федерал хукумат муассаси и.т. ва тадқиқот-конструкторлик ишларини амалга оширади. Конгресснинг ижозати б-н федерал хукумат барча и.т. ва конструкторлик ишларининг ярмини пул б-н таъминлайди. 1950 й.да Миллим илмий фонд ташкил этилди. Бу муассаса зиммасига и.т.ларнинг йўналишини белгилаш, уларни мувофиқлаштириш ва пул б-н таъминлаш, илмий кадрлар тайёрлаш вазифаси юклатилган. Фан ва техника масалалари бўйича федерал кенгаш президентнинг маҳсус ёрдамчиси бошчилигида хукумат муассасалари бажарадиган тадқиқот ишларини назорат қиласди. Давлат муассасалари орасидаги энг йирик фонdlар Мудофаа вазирилигига карашлидир. Бу вазирилек ихтиёрида 100 дан ортиқ и.т. ва тажриба илмий марказлари бор.

Матбуоти, радиоэшиттириш ва телекўрсатуви АҚШдаги йирик кундалик газеталар: «Нью-Йорк таймс» («Нью-Йорк вақти», 1851 й.дан), «Нью-Йорк дейли ньюс» («Нью-Йорк кундалик янгиликлари», 1919 й.дан), «Нью-Йорк пост» («Нью-Йорк почтаси», 1801 й.дан), «Вашингтон пост» («Вашингтон почтаси», 1877 й.дан), «Вашингтон таймс» («Вашингтон вақти», 1982 й.дан), «Уоллстрит джорнэл» («Уоллстрит газетаси», 1889 й.дан), «Чикаго трибюн» («Чикаго минбари», 1847 й.дан), «Лос-Анжелес таймс» («Лос-Анжелес вақти», 1881 й.дан), журналлар: «Тайм» («Вақт», 1923 й.дан), «Ньюсуик» («Хафта янгиликлари», 1933 й.дан), «Юнайтед стейтс ньюс энд уорлд рипорт» («Қўшма штатлар янгиликлари ва жаҳонга назар», 1933 й.дан),

«Бизнес уик» («Бизнес хафта мобайнида», 1929 й.дан), «Нейшн» («Халқ», 1865 й.дан), «Демократ» (1961 й.дан), «Лайф» («Хаёт»). Етакчи ахборот агентликлари: Ассошийтед Пресс (АП; 1848 й.да ташкил этилган) ва ЮПИ (1958 й.да ташкил этилган). Биринчи тижорат радиостяси 1920 й.да ташкил этилган. АҚШда 9 мингдан кўпроқ радио ва ИЗО телестя мавжуд. Тажриба телекўрсатув — 1928 й.дан, мунтазам телекўрсатув 1941 й.дан ишлайди.

Адабиёти 17-а.дан ривожлана бошлиди. 1775—83 й.лар мустақиллик учун уруш давридаги маърифатпарварлар, хусусан, «Учинчи табака» олий мақсадларининг тарғиботчиси Б. Франклин ва атоқли публицист, «Сомом акл» (1776) ва «Инсон хукуклари» (1791—92) манифестининг муаллифи Т. Пейн фолијати миллий адабиётни ривожлантиришда муҳим роль ўйнади. Т. Жефферсоннинг «Мустақилликдеклараци-яси» (1776)да илғор маърифатпарварларлик ғоялари акс этди. Европа романтизм и таъсирида 19-а.нинг 1-ярмида Америка романтизми юзага келди ва миллий ўзига хослик хусусиятларини ифодалаб берди. Романтизмнинг дастлабки даври 1810—30-й.ларга тўғри келади. Унинг энг салмоқли вакилларидан В. Ирвинг, У. К. Брайант, Ж. Ф. Купер асарларida Америка халқининг фаровон турмуш ҳақидаги орзу-умидлари акс этган. 19-а.нинг 40—60-й.ларидаги адабиётда негрларни кулликдан озод қилиш учун бошланган харакат б-н боғлиқ йўналиш юзага келди. Ж. Г. Уитъер, Х. У. Лонгфелло, Ж. Р. Лоуэлл, Г. Бичер-Стоу («Том тоганинг кубаси»), Р. Хильдредт қаби шоир ва ёзувчилар асарлари, У. Л. Харрисон, У. Филипс, А. Линкольн, мутафаккир негр Ф. Дугласларнинг публицистикаси қулдорликка қарши қаратилди. Шоир У. Уитмен ижоди ҳам миллий адабиётни ривожлантиришда муҳим роль ўйнади. Фуқаролар урушидан кейин АҚШ адабиётида Марк Твен («Том Сойернинг саргузашлари», «Гекльберри Финнинг

саргузаштлари») АҚШ адабиёти тарихида ўчмас из крлдири. Т. Драйзер («Молиячи», «Америка фожиаси»), Ф. Норрис, Ж. Лондон («Мартин Идеи») 19-а. АҚШ адабиёти аньаналарини давом эттириб, АҚШ адабиёти тарихида янги сахифа очдилар. Ж. Лондоннинг асарларида инсоннинг алоҳида тоифаси, мард, кучли, ҳалол, айни вақтда ўз хаётий курашида ёлғиз инсон гавдалантирилган. Т. Драйзернинг романларида ижтимоий ходисалар чуқур таҳлил этилган, замон қаҳрамонларининг тақдирни кенг миқёсда тасвирланган, тарихга донишмандларча назар ташланган. 20-а.нинг 20-й.ларида «Йўқотилган авлод» деб аталган адабий гурӯҳ (Э. Хемингуэй, У. Фолькнер, Ж. Дос-Пассос, Ф. С. Фицжеральд) ташкил топди. Унинг вакиллари мавжуд тартиб-коидаларни танқид килдилар, ишончсизликни, босқинчилик урушларига қарши ҳаракатни, ёш авлод фожиасини тасвирладилар. 2-жаҳон уруши арафасида Т. Драйзер фашизм моҳиятини фош этди ва унга қарши курашчи образини яратди. Урушдан кейин Ж. Д. Сэлинджер, Ж. Чивер, Ж. Апдайк, У. Стайрон, Ж. Оутс прозасининг бош қаҳрамони — маънавиятсиз жамиятда ўз қобилиягини рӯёбга чиқара олмайдиган шахс. Бу ёзувчиларнинг кўпгина асарлари ўрта синф деб аталган тоифадаги одамларга, ёшларга бағищланган. 20-а. Америка шеъриятида хилма-хил фоявий-бадиий ечимларни кўрамиз. АҚШнинг илмий-саргузашт ва хажк адабиёти (А. Азимов, А. Кларк ва б.) ўзига хос мавзуларнинг бойлиги б-н ажралиб туради. Бадиий-хужжатли роман жанри айникса ривож топди. Америка адабиётининг энг яхши намуналари «Том тоганинг кулбаси» (Г. Бичер-Стоу), «Том Сойернинг саргузаштлари», «Гекльберри Фин саргузаштлари» (М. Твен), «Кўумир қироли» (Э. Синклер) романлари, Ж. Лондон, О. Генри, Т. Драйзер, О. Карлсон, П. Бақ, Р. Коннель, Э. Хемингуэй хикоялари, Л. Хьюз шеърлари ва б. асарлар ўзбек тилига таржима килиб нашр этилган.

Меъморлиги. Европаликлар Шим. Америкага келмасларидан олдин индейсларнинг ўзига хос меъморлиги бўлган. Ирокезлар «узун уйлар» деб аталган турар жойлар яратган бўлсалар, Пуэбло индейслари «пузэбло» қишлоқ уйларини қурганлар. Инглиз, голланд ва француз мустамлакачилари АҚШга Европа аньаналарини келтирилар. Дастребаки бинолар барокко услубида қурилган. Улар содда бўлиб, нақшлар кам ишлатилган. 18—19-а.ларда АҚШ меъморлигида классицизм услуги хукм сурди. Бу услубда давлат ва жамоат бинолари (Вашингтондаги Оқ уй, Нью-Йоркдаги Эски ратуша — шаҳар идораси), ибодатхона ва б. қурилди. Кейинроқ қурамалик ва дабдабалик кучайди [Вашингтондаги Капитолий (конгресс) биноси]. Фукаролар урушидан сўнг АҚШ меъморлиги юксалиш йулига ўтди. АҚШнинг бир қанча истеъодди меъморлари Т. Ричардсон, Ж. О. Рёблинь, У. О. Реблинглар қурилиш техникаси ривожига катта хисса кўшдилар (Бруклин кўприги). 20-а. АҚШ меъморлиги, асосан, техника ва иқтисод суръатига боғлик ҳолда ривожланди. 20-а.нинг 20—30-й.ларида Американинг бир қанча шаҳарларида (Нью-Йорк, Лос-Анжелес, Чикаго ва б.) ниҳоятда баланд бинолар қурилди. Американинг энг истеъодди меъморлари Л. Салли-вен ва Ф. Л. Райт янги техника имкониятларини эстетик тушунишга интилдилар: Л. Салливен кўп одам сигадиган катта бинолар учун пўлат тўсинли конструкцияни ишлаб чиқди, Ф. Л. Райт эса кичик бино лойиҳалари устида ишлади, айни вақтда бир неча баланд ҳамда маъмурӣ бинолар лойиҳаси ҳам 30-й.лар ўрталарида чизилди. АҚШга Европадан машхур меъморлар: В. Гропиус, М. Брейнер, Л. Мис ван дер Роэ, Э. Мендельсон, Р. Нейтра, Э. Са-ариенен ва б. келдилар. Улар хоз. замон АҚШ меъморлигига асос солдилар. 2-жаҳон уруши йиллари АҚШда йиғма қурилиш ривожланди. Урушдан сўнг «Пўлат ва алюминий» меъморлиги рағбатлантирилди, меъмо-

рий шаклларнинг «универсал услуби» тарақкӣ этди (Л. Мис ван дер Роэ асарлари). 50-й.ларнинг охирида янги классицизмнинг янгича нусхаси пайдо бўлди (Э. Д. Стоун, М. Ямасаки каби меъморлар). 60—80-й.лар иншоотлари ҳажмининг катталиги, геометрик миқёсларининг салмоқлилиги, меъморий йуналишларнинг бетартиблиги б-н ажralиб туради (Нью-Йоркдаги Халқaro савдо марказининг 412 м баландликдаги 110 каватли минораси, 1971—73, меъморлар М. Ямасаки, Э. Рот; Чикагодаги «Сире ва Робак» савдо концернининг 442 м баландликдаги минораси, 1972—75, «СОМ» фирмаси меъморлари; Минне-аполисдаги банк биноси, 1969—73, меъмор Г. Биркертс ва б.; Сан-Францискодаги «Хайат Риженси» меҳмонхонаси, 1973, «Жон Портмен ва б.» фирмаси ҳамда Лос-Анжелесдаги «Бонавантюр», 1978, меъмор Ж. Портмен).

Тасвирий санъати. АҚШнинг ерли ҳалқи — индейсларнинг АҚШга бошқа мамлакатлардан келган ҳалқлар санъатидан фаркланувчи ўзига хос қадимий санъати бор. Индейслар санъати диний характердаги ёғоч ҳайкаллар, нақшли со-пол идишлар, гулдор матолар, бизон теришига туширилган нақш ва расмлар, зебзийнатлардан иборат. АҚШ ерлари европаликлар томонидан мустамлакага айлантирилган даврдан 18-а. ўрталаригача маҳаллий тасвирий санъ-атда (европаликлар санъати) барокко услубининг содалаштирилган шакллари б-н яратилган тақлидий асарлар тарқалган. 18-а. охири ва 19-а. бошларида АҚШда рассомлар — Г. Стоарт, Ж. Траммбал, Т. Салли ижод қилдилар. АҚШ тасвирий санъати ривожида Филадельфияда ташкил топган Бадий академиянинг (1805) ахамияти катта бўлди. 18-а. охири ва 19-а. бошларида ривожланган АҚШ тасвирий санъати 19-а. нинг 20—50-й.ларидаги тушқунлик даврини бошдан кечириб, 19-а. 2-ярмидан яна юксалди. Бирон Уолдо, У. Маунт каби реалист рассомлар ижодида ҳалқ турмушини жонли ва ҳаққоний ифодалашга инти-

лиш сезилади. 19-а.нинг 2-ярмида ижод қилган ва Америка санъатини юксак даражага кутарган рассомлар орасида У. Гомер, Т. Иткинс, Ж. Уистлерлар алохида ўрин тутади. Рассомлик санъатининг таркиб топшиига Т. Наст, ҳайкалтарошлика эса О. Сент-Годенс ҳисса кўшган. 19-а. охири ва 20-а. бошларида АҚШ тасвирий санъатида импрессионизм, символизм, модернизм (Ч. Хессем, М. Преидергаст) оқимлари пайдо бўлди. 20-а. бошларида ҳайкалтарош Ж. Бернард, рассомлардан Ж. Пенцелл, Ж. Слоан ва Ж. Беллоуз кабилар ижод қилдилар. АҚШ тасвирий санъатида рассом Р. Кент алохида ўрин тутади. Р. Кент шим. манзаралари ва китоб сураткашлагининг моҳир устаси сифатида жаҳонга танилган. Портретчи И. Олинский, америка ҳалқи турмушини ҳаққоний тасвирловчи ака-ука Р. ва М. Сойерлар, ҳайкалтарош М. Филде кабилар ҳам машхур.

Мусиқаси. АҚШ мусиқий маданияти Евropa ва Африкадан олинган мусиқий шакллар, жанрлар ва услублар ҳамда Америка китъасида қадимдан мавжуд бўлган мусиқий анъаналар омухтаси тарзида таркиб топди. Индейсларнинг мусиқа маданияти бир овозли ва пасайиб борувчи оҳангли кўшиқ ҳамда ракслардан иборат бўлган. Американинг дастлабки ярим профессионал мусиқачилари — У. Биллингс, Э. Лоу, Ж. Морган (18-а. охири); улар ижодида дастлабки келгинди-ларнинг диний кўшиклари америкача мусиқага хос янги шаклга кирди. 19-а. нинг 2-ярмидан бошлаб АҚШга Евropa мамлакатларидан мусиқачилар, композиторлар келиб, Америка мусиқа маданияти ривожига ҳисса кўшдилар. Улар симфоник оркестрлар, мусиқа ўқув юртлари ва жамиятлари, театрлар ташкил этишди. 1883 й. Нью-Йоркда машхур «Метрополитен опера» театри очилди. Шотландиялик Эдвард Мак Дауэлл АҚШ профессионал композиторлик мактабига асос солди. Л. Армстронг, Б. Гудмен, Дюк Эллингтон каби мусиқачилар жаз санъатини ривожлантиридилар. Композитор ва

пианиночи Жорж Гершвиннинг 1935 й.да саҳналаштирилган «Порги ва Бесс» операси Американинг ҳақиқий миллий операси сифатида мусиқа тарихига кирди. 20-а. 30-й.ларида «Композиторлар уюшмаси» ва «Ишчи мусиқачилар уюшмаси» атрофида тўплланган композиторларнинг ижодий фаолияти авж олди. АҚШ композиторларидан — Л. Бернстайн, С Барбер, Ж. К. Менотти, У. Шумен, дирижёрлардан — Ю. Орманди, Л. Стоковский, пианиночи — В. Клайберн, скрипкачилардан — И. Менухин, Исаак Стерн, машҳур негр кўшиқчилари — Поль Робсон ва Мариан Андерсон, кўшиқчи композитор Пит Сигер, мусиқашунослар — О. Кинкелди, П. Ланг, Н. Сломинский ва б.лар АҚШ мусиқа тарихида салмоқли ўрин тутади. Мамлакатда бир неча машҳур оркестрлар, опера театрлари, йирик мусиқа ўқув юртлари, мактаблари бор. Машҳур скрипкачи Исаак Стерн, кўшиқчи композитор Пит Сигер, Бени Гудмен раҳбарлигидаги оркестр ва б. турли вакътларда Ўзбекистонда гастролда бўлган.

Театри. Шим. Америка худудида театр санъати бўлғанлиги ҳақидаги дастлабки маълумот 17-а.га оид. Ўша пайтларда инглиз миссионерлари христианликни тарғиб қилиш учун диний пьесаларни саҳналаштирап эдилар. 18-а.да асосан Англиядан келган театр гурухлари спектакллар кўйишарди. 1716 й.да Уильямсбургда (Виргиния штати) биринчи театр биноси курилди. Англиядан келган Л. Халлем театри шу бинода фаолиятини бошлади. У Шекспирнинг «Венециялик савдогар» пьесасини саҳнага кўйди. АҚШ профессионал театр шу тариқа бошланди. Унинг репертуар асосини инглиз драматургияси ташкил қилган эди. 18-а. охиридан бошлаб Америка драматургларининг (кўпинча У. Данлеп) асарлари қўйиладиган бўлди. 18-а. охири — 19-а. бошларида йирик шаҳарларда театрлар ташкил қилинди: «Парк», «Четем», «Бауэри» (Нью-Йорк), «Честнат Стрийт» (Филадельфия), «Тремонт» (Бостон) ва

б. 19-а. иккинчи ярмида кўчма гурухлар хисобига театрлар сони ортди. Бу театрларда маълум бир пьесани кўйиш учун гурух йиғиш, спектаклни фойда бермай қолгунча кўрсатиб, сўнг гурухни таркатиб юбориш ва б. пьеса ҳамда гурух излаш, уларда етакчи ўринни эгаллаган «юлдузлар»дан фойдаланиш одат тусиға кирган эди. Бу ҳол Нью-Йоркнинг Бродвей кучасида жойлашган театрларда ҳам рўй берди. 30-й.ларда ишчи театрлари майдонга келди. 1927 й.да Ж. Лоусон ва М. Голд «Янги драматурглар театри» ташкил қилиб, «Хобокен Блюз» (М. Голд) ва «Интернационал» (Ж. Лоусон) каби асарларни саҳналаштириди. Шу йилларда «Репер-туарли фуқаро театри» ва 158 федерал театр очилди. Аммо иқтисодий таназзул натижасида илфор театрлар бирин-кетин ёпилиб, яна Бродвей театрлари хукмрон бўлиб колди. 2-жаҳон урушидан кейин «Бродвейдан ташқари» театрлар майдонга келди: «Крикет», «Гринуич-Мъюз», «Ливинг», «Шеридан Сквер плейхаус» ва б. 1957 й.да Нью-Йоркда «Бродвейдан ташқари» театрлар уюшмаси ташкил этилди. 1964 й.да Нью-Йоркда «Линкольн санъат маркази доимий театри» очилди. 70-й.ларда Техас, Калифорния, Флорида, Род-Айленд ва б. штатларда минтақа театрлари ташкил топди. Теннесси, Висконсин, Оклахома, Миннесота штатларида болалар театрлари ишлайди. 50—80-й.лардаги АҚШнинг етакчи драматурглари — А. Миллер, Т. Уильяме, Э. Олби, Ж. Гелбер, Л. Хенсбери, Ж. Болдун, Д. Рейб ва б; таникли реж.лар — Ж. Папп, Э. Казан, Ж. Бэк, Ж. Чайкин, П. Шуман, Д. Макбет, Э. Шерин, Д. О'Нил, Ж. Уорд; актёrlар — Р. Стайгер, Л. Кобб, Ж. Фонда, Ж. Харрис, М. Степилтон, С. Пуатье, Д. Дин, Д. Жонс ва б. Турли миллатларнинг ишчи ташкилотлари хузурида хаваскорлик тўғараклари мавжуд. Театр кадрлари унталарнинг маҳсус ф-ларида, хусусий драма студияларида тайёрланади.

Киноси. АҚШда кино санъати ривожлана бошлиши арафасида, 1893 й.да Т. А.

Эдисон «кинетоскоп»ни ихтиро килди. Мамлакатда уч йилдан кейин кино и.ч. бошланди. 1908 й.дан Голливуд (Лос-Анжелес яқинида) АҚШ кинематографияси маркази бўлиб қолди. Истеъодли реж. Д. У. Гриффит яратган «Миллатнинг туғилиши» (1915), «Чидаб бўлмаслик» (1916), «Синдирилган новдалар» (1919) каби тарихий фильмлар мустакил санъат сифатида кинога асос солди. Л. Гиш, Р. Бартелмес, М. Пикфорд, К. Марш, Т. Инс, С.де Миль вабоюни санъати намояндадари кинематография тарихида ўчмас из кол-дирди. 20-й.ларда «Шимолдан келган Нанук» (реж. Р. Флаэрти, 1922), «Жанубий денгизларнинг Моанаси» (реж. Р. Флаэрти, 1926), «Очкўзлик» (реж. Э. Штройгейм, 1924), «Улуф намойиш» (реж. К. Видор, 1925) каби фильмлар яратилди. Овозсиз кино санъатида Ч. Чаплин, Г. Ллойд, Б. Китон, Р. Арбэклъ, Ч. Конклин каби кино қизиқчилари етишиб чиқди. 20-й.ларда кино и.ч. «Метро-Голдвайн-Майер», «Колумбия», «Парамаунт», «Уорнер Бразерс» деган асосий кинокомпаниялар ихтиёрида бўлди. «Ризки-рўзимиз» (реж. К. Видор, 1934), «Мен сургундан қочганман» (реж. Ле Рой, 1932), «Фазаб» (реж. Ф. Ланг, 1935), «Жин кўча» (1937) 30-й.ларнинг энг яхши фильмларидандир. 2-жаҳон уруши йилларида «Еттинчи хоч» (реж. Ф. Циннеман, 1943), «Шимол юлдузи» (реж. Л. Майлстоун, 1943), «Москвага сафар» (реж. Ж. Уорнер, 1943) каби фильмлар пайдо бўлди. 50-й.ларда Голливуд кўп сери ял и фильмлар чикара бошлади: «Бен-Гур», «Спартак», «Клеопатра» ва б. «Нью-Йорк мактаби» деб аталган илгор мактаб ки-нематографчилари «Бауэрида» (1956), «Қайт, Африка» (1959), «Ўрайган кўз», «Соялар», «Алоқдчи» каби фильмларни яратдилар. 60-й.лардаги АҚШ кинофильмларининг энг яхшилари қаторига «Бонни ва Клайд» (А. Пени, 1966), «Фавкулодда ҳодиса» (С. Люмет, 1967), «Жанубнинг диккинафас тунида» (М. Николе, 1967), «Битирувчи» (1968) кабилар киради. 70—80-й.

ларда кўнгилочар ва саргузашт фильмлар, «даҳшат» ва «фалокат» фильмлари чиқаришига киришиб кетилди. АҚШ киноактёрлари — Б. Ланкастер, С. Треси, М. Брандо, Г. вабоюни Гонсалар, Д. Хоффман. АҚШда кино санъати ўкув ва и.т. муассасалари, жумладан, Кино санъати академияси (1927 й.да асос солинган) бор, у ҳар йили мамлакат ва чет элларда яратилган энг яхши фильмларга «Оскар» мукофотини беради.

Ўзбекистон—Америка муносабатлари. ЎзР б-н АҚШ ўртасидаги икки томонлама сиёсий ва иқтисодий муносабатлар бир нечта хукуматларо шартнома ва битим асосида тартибига солиб турилади. Ҳамжиҳатлик ҳақидаги меморандум, Инвестицияларни рағбатлантириш ва ўзаро химоя қилиш ҳақидаги шартнома, Савдо битами, Маслаҳатлашувлар ўтказиш тўғрисидаги кўшма баёнот, Консулилк муносабатларига оид кўшма ахборот асосий хужжатлардир.

ЎзР президенти И. А. Каримовнинг 1996 й. июнида АҚШга қилган ташрифи икки мамлакат ўртасидаги муносабатларни янада ривожлантиришга кўмаклашган мухим воқеа бўлди. Ташриф чоғида икки томонлама хуж-жатлар мажмуи имзоланди. Бухоро вилоятидаги газ конларини ўзлаштириш лойиҳасини маблағ б-н таъминлаш, сурков материаллари ишлаб чиқарувчи кўшма корхона барпо этиш, қ.х. корхоналарига лизинг хизмати кўрсатувчи кўшма корхона ташкил қилиш тўғрисидаги баённомалар, ЎзР Ташки иқтисодий фаолият (ТИФ) Миллий банки б-н АҚШ Савдо ва тараққиёт агентлиги ўртасида Тошкент авиаация и.ч. бирлашмасида биргаликда авиатехника и.ч. лойиҳасининг техник-иқтисодий асосламасини тайёрлаш учун Америка томонидан грант ажратиш тўғрисидаги битим, Ўзбекистон ТИФ Миллий банки б-н «Банк оғ Америка» ўртасида ҳамкорлик тўғрисидаги меморандум, ЎзР Даъват геол. ва минерал ресурслар кўмитаси б-н «Ньюмонт-Майнинг» компанияси ўртасида ҳамжиҳатлик

тўғрисидаги меморандум, ЎзР Давлат геол. ва минерал ресурелар кўмитаси б-н «Ньюмонт-Майнинг» ва «Мицуи» корпорациялари ўртасида «Қизилолмасой» ва «Кўчбулок» руда конларини биргаликда ўзлаштириш тўғрисидаги битим шулар жумласидандир.

1999 й.да Ўзбекистон б-н АҚШ ўртасидаги товар айланмаси 282 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистон АҚШдан буғдой, халқ истеъмол моллари, асбоб-ускуналар сотиб олади. Экспорт асосан пахта толасидан иборат. АҚШдаги турли firma ва компанияларнинг Ўзбекистон б-н муваффақиятли ҳамкорлиги, делегациялар алмашуви иккι давлат ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлашга имкон беради.

Ўзбекистонда бир қанча Ўзбекистон-Америка қўшма лойиҳаларини амалга оширишга киришилди. Улар орасида энг йириклари «Ньюмонт-Майнинг» компанияси томонидан Зарафшон ш.да олтин руда конидан фойдаланиш, «Интернейшнл Телсет, Инк.» компанияси томонидан Тошкент ш.да кабель телевидениеси тармогини яратиш ва бошқариш лойиҳаларирид.

Американинг firma ва компанияларидан «Барентс групп» кимё саноати соҳасида, «Келлог» Кўқдумалоқ кони учун компрессор ст-яси қуриш, «АИГ», «Эмси-Ай» турли соҳаларда ўзбекистонлик шериклари б-н муваффақиятли ҳамкорлик қилмоқда.

«Зарафшон-Ньюмонт» Ўзбекистон-Америка қўшма корхонаси Кизилкўм чўлида киска муддатда замонавий корхона барпо этди.

МДХ мамлакатларида катта лойиҳаларни рўёбга чиқарувчи Америка фирмаларининг тадқиқотларини маблағ б-н таъминловчи АҚШнинг йирик ноҳукумат ташкилоти — Савдо ва тараққиёт агентлиги олтин қазиб чиқарувчи модулли янги з-д лойиҳасининг техник-иқтисодий асосларини маблағ б-н таъминлаш учун Навойи кон-металлургия к-тига грант ажра-

тишга қарор килди.

Ўзбекистон — Америка ҳамкорлигига хусусий бизнес намояндалари ҳам салмоқли хисса қўшди. Жумладан 1997 й.да Американинг «Кейс интернейшнл» компанияси ёрдамида Тошкент трактор з-ди қайта курилиб, шу фирманинг замонавий тракторларини и.ч. йўлга қўйилди. «Боинг» компанияси эса ўзаро манфатли шартлар (лизинг) асосида йўловчи ташийдиган самолётлар етказиб берди. «Боинг» қулиялиги жиҳатидан ҳам, учиш ҳавфсизлиги жиҳатидан ҳам Россиянинг шу тоифадаги самолётларидан катта фарқ килади.

Дунёдаги энг кучли компьютер компанияси IBM эса Ўзбекистон банк тизимини компьютерлаш соҳасида катта амалий ёрдам берди. Американинг IREX, ACCELS, Сорос жамғармаси каби муассасалари эса АҚШ ва Европанинг илмий марказларида Ўзбекистон учун мутахассислар таиерлашга оид дастурларни амалга ошироқда.

Ўтиш даврининг қийинчиликларини бартараф этишда АҚШ хукумати ва хайрия жамғармалари инсонпарварлик ёрдами бериб, Ўзбекистонга болалар ва даволаш муассасалари учун доридармон, тибиёт асбоб-ускуналари, кийим-кечак, озиқ-овқат маҳсулотлари юбориб турибди. 1997 й. ноябр.да АҚШ президенти рафиқаси Хиллари Клинтоннинг Ўзбекистонга ташрифи иккι мамлакат ўртасидаги самарали алоқаларни ривожлантирища муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1997 й. 9—11 июняда Ўзбекистон-Америка қўшма комиссиясининг тузилиши АҚШ б-н Ўзбекистон ўртасидаги муносабатларнинг янада мустаҳкамланиб ва ривожланиб бораётганлигини кўрсатди. Кўшма комиссия минтақавий сиёсий муаммоларни ўз ичига олган ўзаро манфатли масалалар, Ўзбекистоннинг сиёсий ва иқтисодий ислоҳотлардаги силжиши, ҳарбий соҳада ҳамкорлик қилиш ҳамда Ўзбекистонда хо-ризий инвестициялар учун шароитларни муҳокама этади. 1998 й. 26—27 фев. Вашингтон ш.да қўшма

комиссиянинг биринчи, 1999 й. 24—25 май Тошкент ш.да иккинчи мажлиси бўлиб ўтди.

АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИ МИЛЛИЙ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — АҚШдаги илмий жамият. 1863 й. Вашингтон ш.да ташкил этилган. Асосий мақсади мамлакатда фан тараққиётига кўмаклашишдан иборат. АҚШ хукумати ва унинг бир канча агентликлари учун фан ва техника масалалари бўйича маслаҳатчи орган вазифасини бажаради. 1989 аъзоси, 80 дан ортиқ фаҳрий аъзоси, 271 хорижий аъзоси бор. Ишларни техника фанлари миллий академияси (1964) ва Тиббиёт ин-ти (1970) б-н биргаликда мувофиқлаштиради. Ижрои органи — Миллий тадқиқот кенгаши (1916).

АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИ ЭКСПОРТ-ИМПОРТ БАНКИ, Эксимбанк (Bank of the United States) — АҚШнинг мамлакат экспорт-импорт операцияларини кредитлаш бўйича давлат банки. Аксарият 5 йилдан ва ундан ортиқ муддатга кредитлар, кафолатлар беради. 1934 й.да хукумат томонидан «Вашингтон экспорт-импорт банки» номи б-н ташки савдони молиялаш учун ташкил этилган. 1968 й.дан хоз.номда. Банк хорижий харидорларга кредитлар ва экспорт кредитлари бўйича кафолатлар беради, экспорт кредитларини суғурталаш, Америкадаги кредитор хусусий банкларнинг экспорт векселларини хисобга олиш ва б. б-н шуғулланади. Сармояси 1 млрд. доллар. Ресурсларнинг асосий манбаси АҚШ пул бозори воситалари ва давлат хазинасининг узок муддатли қарзлари. Кредитлар ва кафолатларнинг йиллик ҳажмини АҚШ конгресси белгилайди. Мазкур банк Ўзбекистон АҚШдаги «Кейс корпорейшн» компаниясидан кредит ва молиявий лизинг шартларида қ.х. техникиси (ғалла ўриш комбайнлари, пахта териш машиналари, ҳайдов тракторлари)ни сотиб олишида хорижий банкларнинг кредитларини сугурта копламаси б-н таъминлашда иштирок этди (1997).

АМЕРИКАЛИКЛАР - АҚШ

аҳолисининг кўпчилик қисмини ташкил этадиган халқ. А. 194,2 млн. кишидан ортиқ (1992), жумладан АҚШда 193 млн. киши. Канадада 320 минг киши, Мексикада 135 минг киши, Буюк Британияда 120 минг киши яшайди. А. миллати 17-а.нинг бошларида Англияning Шим. Америкадаги мустамлакасига Европадан кўчиб келган кишилар (инглиз, шотланд, ирланд, голланд, француз, испан ва б.) дан ташкил топган. А. миллати асосан Шим. Америкада мустақиллик учун кураш (1775 — 83) арафасида ва шу кураш мобайнида шаклланган. АҚШга муҳожир бўлиб келган турли-туман этник гурухлар ассимиляция бўлиб, А. қиёфасига, тили ва маданиятига ўз ҳиссаларини қўша бордилар. 19-а. ўрталарида, фуқаролар уруши (1861 — 65) арафасида АҚШга кўп ирланд ва немислар келди. 19-а.нинг охиirlарида эса Ғарбий Европа б-н бир қаторда Шарқий ва Жан. Европадан, Осиёдан муҳожирларнинг кела бошлиши А.нинг этник хилма-хиллигини кучайтиради. 1- жаҳон уруши даврида (1914 — 18 й.ларда) Мексикадан, Лотин Америкасининг бошқа мамлакатларидан ҳам жуда кўп муҳожирлар келди. 1- жаҳон урушидан кейин чет эллардан кўчиб келиш қонуний чеклаб қўйилгач, келгиндилар сони камая бошлади. Диндорлари асосан протестантлар, католиклар. А. миллати нисбатан ёш. Этник жиҳатдан кўшилиш жараёни туғалланганича йўқ. Кўргина миллий гурух (поляк, итальян ва б.)лар ўз мамлакатлари маданиятларини қисман сақлаб қолганлар, лекин инглиз тилида сўзлашадилар. Америкалик ўзбеклар ҳам тил, урф-одат, маданиятларини сақдаб қолганлар (яна қ. Америка Қўшма Штатлари мақоласининг Аҳолиси қисмига). А. инглиз тилининг американ шевасида сўзлашади. Шартли равишда баъзан Америка китъасида яшовчиларнинг ҳаммасини А. деб атайдилар.

АМЕРИКА-МЕКСИКА УРУШИ (1846—48) — АҚШнинг Мексикага карши олиб борган босқинчилик уруши. АҚШнинг жан.даги плантатор-

кулдорлар Мексиканинг Техас штатига кучиб утганлар ва Мексика ҳукуматига карши исён кўтаргандар (1835) ҳамда Техасни «мустақил» давлат деб эълон қилганлар (1836). 1845 й.га келиб, АҚШ Техасни ўз штатлари таркибига қўшиб олишга эришди, бу 1846—48 й. урушини келтириб чиқарди. АҚШ босқинчилари Мексика қўшинларини тор-мор қилиб, 1847 й. сент.да мамлакат пойтахти Мехикони олдилар. 1848 й. 2 фев.да Гуадалупе-Идалъода сулҳ шартномаси тузилди, унга мувофиқ АҚШ Мексика ерларининг деярли ярмини (Техас, Янги Мексика, Аризонанинг бир қисми, Юқори Калифорнияни) узига қўшиб олди.

АМЕРИКАН ИРҚИ, американоид ирқ — катта монголоид иркка мансуб ирқ. Ўзида монголоидлик белгилари б-н бирга айрим европеоид ирк белгиларини ҳам мужассамлаштирган (эпикантуснинг бўлмаслиги, узун бурун ва б.). Шим. ва Жан. Америкада (индейсларда) тарқалган. Айрим антропологлар уни алоҳида катта ирқ деб ҳисоблайдилар.

АМЕРИКАНА — к. «Америка энциклопедияси».

АМЕРИКАНОИД ИРҚ- к. Американ ирқи.

АМЕРИКАЧА ҚУРИЛМА - ўрта ва кичик ўлчамли телескопларни ўрнатишида қўлланиладиган қурилма. 19-ада ихтиро этилган. Телескопнинг пастки қисми А к. кутб ўқининг айрисимон учи ичига кириб туради. А. к. ёрдамида ўрнатилган телескоп воситасида осмоннинг исталган нукгасидаги космик жисмни кузатиш мумкин. А.к.нинг бошқа (немисча ва инглизча) турдаги қурилмалардан афзаллиги: бу қурилмада телескоп трубаларини мувозанатда сақлаб турадиган оғир посанги тошнинг бўлмаслигидар. Ақли биринчи телескоп АҚШдаги Маунг Вилсон расадхонасига ўрнатилган.

АМЕРИЦИЙ (Americium), Am — сунъий ўйл б-н олинган радиоактив кимёвий элемент, актиноидларга киради; тартиб раками 95. Баркарор изотоплари йўқ. Плутоний (^{239}Pu) ни нейтрон-

лар б-н нурлантириб, синтез қилинган (1944 й. охири — 1945 й. бошларида). Лантаноидлар қаторида лантандан кейин 6-ўринда турадиган элемент европий деб аталганидек, актиноидлар қаторида актинийдан кейин 6-ўринда турадиган А. га ҳам «Америка» сўзидан олиниб, А.номи берилган. Массасининг сони 237 дан 246 гача бўлган изотоплари маълум, улар а-нурланувчилардир. Энг узок, яшайдиган изотопларидан ^{241}Am ва ^{243}Am (ярим парчаланиш даври $T^*=2$ — 7370 й.) ўзидан а-нурлар чиқариб туради (а-нурланиш у-нурланиш иштирокида боради). Элементар А.- кумуш ранг металл, суюкланиш т-раси 995° , қайнаш т-раси 2607° . А ва унинг қаттиқ бирикмалари ўзидан а-нурлар чиқариб турадиган бўлгани учун коронғида ёғду сочади. Валентлиги бирикмаларда 3 дан 6 гача, эритмаларда кўпинча 3. Уч валентли А. эритмалари пушти рангли бўлади. Кимёвий хоссаларига кўра у лантаноидларга ўхшаш. Кислород таъсирида (унинг танқислигига) оксидланиб америций оксидини AtO , суюлтирилган кислота б-н ўзаро таъсиrlаниб At_3K тузларини, газ холидаги водород б-н 50° даёв реакцияга киришиб, дигидрид AtH_2 , тригидридни AtH_3 хосил қиласди. А. кимёси устидаги ишлар унинг асосан бир изотопи — ^{243}Am дан фойдаланиб бажарилган, қолган изотопларини ишлатиш учун кифоя киладиган микдорда олиш қийин. ^{241}Am бериллий б-н бирга нейтрон манбалари тайёрлаш учун ишлатилади.

АМЕТИСТ (сафсар) — минерал, кварцнинг шаффофф бинафша ранг тури. А.нинг йирик, чиройли рангли кристаллари қимматбахо тош. Синтетик А. ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. А. гранит пегматитларида, кварц ертомирларида ва баъзан метаморфик тоғ жинслари ичига ҳам хосил бўлади. А. конлари Бразилия, Шриланка о., Мьянма (Бирма), Урал тоғлари, Украина ва б. жойларда бор.

АМЕТРОПИЯ (юн. ametro — номута-носиб, opsis — кўриш) — кўзнинг ёруғлик нурини нотўри синдириши на-

тижасида хиралашуви. Ада кўз узоқдан ёки яқиндан яхши кўра олмайди.

АМЁБАЛАР (Amoebida) — сохтаоёклилар синфига мансуб бир хужайрали умуртқасиз ҳайвонлар туркуми (айрим манбаларда синф). Баъзи А.нинг диаметри 20 мк ча; йирик А. (Amoeba proteus) 700 мк келади. А. чучук сувларда, нам тупроқ ва кумда яшайди. Денгизларда ҳам бор. А.нинг каттиқ қобиги бўлмайди, шу сабабли уларнинг гавда шакли доим ўзгариб туради, сохта оёклари б-н силжийди. Баъзи А. хивчин чиқаради. А. бактериялар, майда сувўтлар ва ҳ.к. б-н овқатланади. Ноқулай шароитда А. гавдаси юмалоқланиб, қаттиқ қобик ҳосил қиласди ва цистага айланади. Айнириш вазифасини қисқарувчи вакуомар бажаради. А., асосан, иккига бўлиниш йўли б-н кўпаяди. А.нинг бир канча турлари одам ва ҳайвонлар организмида паразитлик қиласди. Асосий турлари: эркин яшовчи оддий амёба (Amoeba proteus) ва одам ичагида паразитлик қилувчи ичбуруғ амёбаси (A. histolitica).

АМЁБИАЗ, амёба дизентерияси — йўғон ичакнинг ярали яллигланиши б-н кечадиган протозой касаллик, ичбуруғнинг бир тури. Дизентерия амёбаси кўзгатади. Касалликда беморнинг тинкаси куриб, иштахаси йўқолади, қорни оғриб, ичи кетади (бир кечакундузда 5—20 ва ундан кўп), суюқ најасда шиллик моддалар ва кон бўлади. Баъзан ҳарорат кўтарилади (39—40°), заҳарланиш аломатлари (кўнгил айниши, кусиши), жигар ва б. аъзоларда абсцесс рўй беради. Даво чоралари кўрилмаса ёки билар-бilmас даво қилинса, касаллик сурункали шаклга ўтади. А. б-н оғриган бемор касалхонада даволанади. Меъданичак фаолияти бузилганда дарҳол врача га мурожаат этиш лозим. **АМЁБОИД ТУЗИЛИШ** - пўстсиз, бир хужайрали айрим сувўтларнинг тузилиши. А.т. баъзи сувўтлар ва содда организмлар учун доимий ҳолат бўлса, бошқалари учун вақチンчалик хисобланади. Амёбоид тузилган организмлар сохта оёқпар

чиқариб силжиш қобилиятига эга. Mac, тилласимон сувўтлардан Rhizochrysis scherfelii шундай тузилган.

АМИГДАЛИН, - глюкозидлар синфига мансуб табиий органик бирикма. Аччиқ бодомда (2,5—3,5%), шафтоли (2—3%), олхўри (1—1,8%), олча (0,8%) данагида, олма, нок уруғида ва б.да бўлади. А.— ялтироқ пластинкасимон модда. Суюқлашиш т-раси 215°, сувда ва киздирилган спиртда яхши эриди. А.нинг кислоталар хамда аччиқ бодом мевасининг сувдаги экстрактида бўладиган эмульсин ферменти таъсирида гидролизланиши натижасида D-глюкоза, бензальдегид ва цианид кислота ҳосил бўлади. А. одам ичагида ферментлар ва бактериялар таъсирида парчаланиб, цианид кислотага айланади ва организмнинг заҳарланишига олиб келади.

АМИДЛАНИШ — карбоксил гурухига кирадиган гидроксили (—OH) нинг амин (—NH₂) гурухига алманиниши йўли б-н кислоталарнинг амидлари ҳосил бўлиши реакцияси. Ҳайвонлар ва одам тўқималарида аммиакни зарарсизлантиришнинг асосий йўли сифатида физиологик нуқтаи назардан катта аҳамиятга эга. Ҳайвон организмида глутамат кислота б-н аспарагат кислотанинг амидланиб, глутамин ва аспарагин ҳосил бўлиши кўпроқахамиятли. А. мураккаб ферментатив жараён бўлиб, унда аденоzinинфосфат кислоталар энергиясидан фойдаланади. Ацидоз ҳолатларида моддалар алмашинувидан ҳосил бўладиган кислотали моддалар глутами-наза ферментининг таъсирида глутаминдан аммиак ажралиб чикиши ту файли буйракда нейтралланади. У организмда катионларни асраб қоладиган ва шу тариқа қоннинг ишкор резервини камайтирмайдиган химоя механизмларидан бирирд.

АМИЛ СПИРТЛАР - бир атомли тўйинган спиртлар. Зичлиги 814 кг/м³. А.с.нинг 8 та изомери бор. Улар орасида энг аҳамиятлиси изоамил спиртдир. Одатдаги шароитда А.с. нинг ҳамма изомерлари суюқ бўлади. Изоамил спирт ранг-

сиз суюқлик бўлиб, ундан кўланса хид келади, қайнаш т-раси $131,5^{\circ}$, сувда ёмон эриб, азеотроп аралашма ҳосил қиласди. Органик эритувчиларда яхши эрийди. Ас. сивуҳа мойидан олинади. Улар синтетик усууллар б-н ҳам ҳосил килинади. А.с. сульфат кислота б-н қиздирилганда оддий амил эфирлар ҳосил бўлади. Изомил спиртнинг мураккаб эфирлари, мас, изомилацетат хушбўй модда. У мева эсенциялари тайёрлашда ва лок, бўёқ и.ч. да эритувчи модда сифатида ишлатилади.

АМИЛАЗАЛАР — углероднинг 1- ва 4-атомлари ўртасидаги глюкозид боғларини парчалаш йўли б-н крахмал, гликоген ва уларга яқин полисахаридлар гидролизини тезлаштирувчи ферментлар. Учта хили бор: а-амилаза ҳайвон, ўсимлик ва микроорганизмларда учрайди; у иштирок этадиган реакцияларда асосан декстринлар ҳосил бўлади. (3-амилаза юксак ўсимликларга хос бўлиб, малътоза ва йирик молекулали декстринлар ҳосил бўлишини тезлаштиради. Глюкоамилаза ҳайвонлар кони, могор замбуруглари, бактериялар ва б.да бўлиб, глюкоза ва декстринлар ҳосил бўлишини тезлаштиради. Одатда полисахаридлар гидролизида турли А. бараварига қатнашади. Униб чиққан арпа уруғлари экстракти таъсирида крахмалнинг шакарланиши (А.нинг ферментатив таъсири)ни рус академиги К. С. Кирхгоф биринчи марта тасвир этган (1814). А.нинг физиологик аҳамияти шуки, у хужайралардаги полисахаридлар захирасини сафарбар қиласди (мас, уруғ унаётганда). Овкат ҳазм қилишда ҳам А. нинг аҳамияти катта; ҳайвонлар ҳамда одамнинг сўлагида ва меъда ости безининг ширасида А. бор. Микроорганизмлар крахмални истеъмол кила туриб, А. чиқаради. Могор замбуруглари б-н бактериялардан олинадиган а- амилаза спирт саноатида ва нон ёпишда, глюкомамилаза эса крахмалдан глюкоза и.ч.-да қўлланилади.

АМИЛАЦЕТАТ, сирка кислотанинг амил эфири. Хушбўй, рангсиз суюқлик, суюқланиш т-раси — $75'$, қайнаш т-раси

$149,2^{\circ}$, зичлиги 875,3 кг/м3. Мол. м. 130,18. А. сирка кислота б-н амил спирт концентранган сульфат кислота иштирокида қиздирилганида ҳосил бўлади. Унинг изомери — изомилацетат «нок эссеңцияси» номи б-н ичимликлар ва қандолат тайёрлашда ишлатилади. Техникада нитроцеллюзоза учун эритувчи сифатида (киноплёнкалар, целлULOид и.ч.да) фойдаланилади.

АМИЛЕНЛАР, пентенлар — олтига изомери бўлган олефинлар қаторининг тўйинмаган углеводородлари. Оддий шароитда уларнинг ҳаммаси суюқликлар. А. алюминий хлорид таъсирида полимерланади. Сульфит ангидрид (SO_2) иштирокида резинасимон ҳолга келади. А. полимерлари техникада кўп ишлатилади.

АМИЛОДЕКСТРИН — крахмал гидролиз йўли б-н парчаланганида ҳосил бўладиган дастлабки маҳсулот, декстринларнинг бир тури, йод таъсири эттирилса, кўк ёки бинафша рангта киради.

АМИЛОИДОЗ — хужайрадан ташқарида оқсиллар алмашинувининг бузилиши, оралиқ тўқималарда аномал фибриллали мураккаб оқсиллар — амилоид ҳосил бўлиши ва тўпланиб қолиши; ирсий омилга боғлиқ; сурункали касалликлар (мас, остеомиелит) ва ҳ.к. асорати сифатида юзага келиши мумкин. А. паренхима атрофияси, склероз ва аъзоларнинг функционал етишмовчилигига олиб келади.

АМИМИЯ(юн.а—инкорқўшимчаси, mimos — таклидчи) — истара совуклиги, юз ифодасининг йўқолиши; бунда юзнинг соғлом кишиларга хос имо-ишораси беморларда бутунлай йўқолиб қолади. Уларнинг юз қиёфаси ички хиссиятлар (севинч, кувонч, кўрқинч, ҳаяжон ва ҳ.к.) ни ифода этмай, доим бирдек, қотиб қолгандек, ниқоб кўринишида бўлади. А. шизофрения, тушкунлик ҳолати, кучли таъсири қилувчи дориларни сунистемол қилиш ва б. оқибатида юзага келади. А. ривожланувчи фалажлик ҳамда мия тўқималари яллиғланиши (энцефалит) нинг асосий белгиларидан биридир.

АМИН (араб. — ишончли, халол)

— 1) Мұхаммад алайхиссаломга пайғамбарлық вахийи келмасидан бурунғы даврда у зотнинг ниҳоятда ҳалол, ростгүй бўлғанликлари туфайли ҳалқ томонидан берилган лақаб (Мұхаммад амин, яъни Мұхаммад ҳалол, ишончли). 2) Амир Темур ва темурийлар даврида асосан молия ва қ.х.ни бошқариш ишлари б-н шуғулланувчи амалдор бўлиб, давлат девони томонидан тайинланган. 3) Бухоро амирилги ва Туркистон генерал-губернаторлигига бир ёки бир неча кичик қишлоқни бошқарувчи ҳамда ҳалқ томонидан сайланган амалдор. Бухоро амирилгига А. амлодорга, Туркистон генерал-губернаторлигига эса бўлис (волость) бошлиғига бўйсунган. А.нинг асосий вазифаси аҳолидан ўлпон ва солик йиғиш, аҳоли устидан назорат қилиш, сув таҳсиллаш (Амини об) эди. Бозорда мол сотовчилардан бозор ҳаки йигувчи амаддор ҳам А. дейилган.

АМИН АҲМАД РОЗИЙ (16- а.) -тариҳчи ва адиб. Ҳиндистонда Акбаршоҳ (1542—1605) замонида яшаган, унга атаб «Ҳафт иқлим» («Етти иқлим», 1593—94) номли китоб ёзган. Ушбу асарда Шарқ олимлари одатига бино-ан А.А.Р. дунёни етти иқлимга бўлиб, ҳар қайси иқдим, йирик шаҳар ва қишлоқлар ҳақида тарихий ва географик маълумот ҳамда шу иқлиmdан етишиб чикқан йирик олимлар, шоирлар ва машхур кишилар ҳақида маълумот берган. «Ҳафт иқлим» Шарқ тарихи ва маданиятини ўрганишда мухим аҳамиятга эга. Асарнинг бир кўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сакланади.

АМИН МАҚБАРАСИ - қ. Хўжа Амин мақбараси.

АМИН РАЙХОНИЙ (1876-1940) -араб ёзувчиси (Ливан). А. Р. ўз асарлари («Файсал биринчи», 1925; «Ироқ қалби», «Нажднинг янги тарихи», 1929 ва б.) да бир ҳалқ устидан иккинчи бир ҳалқнинг хукмронлик қилишига, адо-латсизлик ва зулмга қарши чиқди. Унинг асарлари араб адабиёти ривожига сезиларли таъ-

сир кўрсатди.

АМИН УМАРИЙ (1913.20.5, Кўқон -1942.14.11, Тошкент) — ўзбек шоири, драматург, таржимон. Самарқанд пед. академиясида ўқиди. Ишчи ф-ти, ЎзДУ ва Тошкент давлат педагогика ин-тида дарс берди (1935 — 36). «Гулистон», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» жур.лари ҳамда «Қизил Ўзбекистон» газ.да ишлади (1937 — 41). А.Унинг «Янгрок садолар»(1932), «Давр тантанаси»(1933), «Ёшлиқ» (1935), «Фарзанд», «Садокат», «Шеърлар», «Болалик қўшиклари», «Ов« зим» (1937— 39), «Қасамёд» (194?) каби шеърий тўпламлари, «Тошотар», (1939) каби хикоя ва очерклари босилиб чиқди. А.Унинг 38-й.лардаги шеърларида ёшлиқ туйгулари, қайнок қалб орзулари, ярати; ва юксалиш иштиёқида меҳнат қилаётган кишиларнинг кечинмалари акс эттирилган бўлиб, улар чукур лиризм, образлар, тасвир воситаларп нинг жозибадорлиги, тилининг содда ва ёрқинлиги б-н ажralиб туради. А.Унинг 2- жаҳон уруши йилларидаги шеърларида кишиларимизнинг жасорати, матонати куйланган. А. У. Яшин б-н ҳамкорликда «Ҳамза» (1940), Туйғун б-н биргаликда «Қасос» (1941) драмаларини яратган. У Г. Гейне, Т. Шевченко, М. Ю. Лермонтов асарларидан айримларини ўзбек тилига таржима қилди.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1951; Шеърлар, Т., 1973.

Ад.: Олимжон А., Амин Умарий, Т., 1954; Икромов О., Амин Умарий, Т., 1964.

АМИНЛАР — аммиакдаги водород атомларининг органик ради калларга алмашинишидан ҳосил бўлган бирик малар. Аммиакдаги нечта водород атоми радикалга алмашинганига қараб, бирламчи, иккиламчи ва, ниҳоят, учламчи А. дейилади. А. молекуласидаги аминогурух сонига қараб моно-А., ди-А. ва уч-А.га бўлинади. Улар, аммиак сингари, асос хос-саларини намоён қиласиди, лекин ароматик А. аммиакка нисбатан анча кучсиз, алифатик А. эса кучли бўлади. А., одатда нитробирикмаларни

кайтариш ёки углеводородларнинг галогенли ҳосилаларига аммиак таъсир эттириш йўли б-н олинади. Улар ичидаги энг аҳамиятлиси ароматик А.дир. Уни илк бор 1842 й.да Н. Н. Зинин синтез қилган. 1849 й.да эса Ш. Вюрц алифатик А. ни кашф килди. А.нинг баъзилари табиатда эркин ҳолда алкалоидлар, аминокислоталар тарзидаги учрайди. Улар бўёқ саноатида, пластмассалар олишда, тиббиётда жуда кўп қўлланиладиган сульфаниламид препаратлар олишда ишлатилади (яна к. Биоген аминлар).

АМИНЛАШ — турли хил органик бирикмаларга аминогурух ($-\text{NH}_2$) ни киритиш. Мас, пиридинга 200° да натрый амиди (NaNH_2) ни таъсир эттириб, а-аминопиридин олинади; Бензол буғини аммиак б-н бирга чўф ҳолидаги найдан ўтказилганда анилин ҳосил бўлади.

АМИНОВ Аҳад Умаровиҷ (1920.30.5, Наманган — 1992, Тошкент) — кулол, Тошкент кулоллик мактаби вакили. Самарқанд бадиий билим юртининг кулоллик бўлимида ва Тошкент бадиий ўқув и.ч. ктида таҳсил кўрган (1935 - 38). Низомий номидаги Тошкент педагогика интини тутатган (1942). П.Меньков номидаги республика рассомлиқ билим юртида ўқитувчи (1951 — 52). Тошкент чинни з-дени ташкил қилишда қатнашган (1938). А. ижоди учун ҳалқ кулоллик санъати анъаналарига (лаган, коса, ваза ва б.) асосланган ҳолда шакллар устида изланиш хосдир. У буюмларни қалами, чизма усулида безаб, безакда ислимий (айниқса аввали баҳор ва б.) нақшлардан кенг фойдаланади. Асарлари Ўзбекистон давлат санъат музеи, Амалий санъат музеи, музейларда сақланади.

АМИНОВ Неъмат (1937.17.7, Бухоро вилояти Ромитан тумани) — ҳажвчи ёзувчи. Ўзбекистон ҳалқ ёзувчиси (1992). Бухоро педагогика ин-тининг тарих-филология ф-тини тамомлаган (1959). Вилоят радиоэшилтириш қўмитасида мухаррир ва бош мухаррир (1961-73), «Муштум» жур.да масъул котиб, бош мухаррир (1973 - 95), «Шарқ юлдузи»

жур. бош мухаррир ўринбосари(1989 — 91), республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази раҳбари (1995—99). Биринчи ҳажвий хикоялар тўплами — «Икки пуллик обрў» 1966 й.да нашр этилган. Сўнг «Қирқ учинчи почча» (1970), «Лабиҳовуз хандалари» (1973), «Чинорлар кўшифи» (1984), «Елкасиз полвон» (1986), «Ўғри мушукча» (1987), «Қаҳқаҳа» (1987), «Яллама-ёрим» (1988), «Чолболанинг эртаклари» (1990) ва б. ҳажвий тўпламлари зълон килинган. 1976 — 83 йларда «Елвизак» ва «Суварак» қиссалари асосида «Ёлғончи фаришталар ёхуд елвизакфеъл ва суваракмизоз Баширжон Зайнисhev ҳаётидан» ҳажвий романини яратди. Унинг ҳажвчилик ижоди адабиётда ўзига хос миллий бўёқларга бойлиги б-н ажралиб туради. Унинг ижодига хос ҳалқчиллик «Бир аср хикояти» (1996) асарида намоён бўлди. А отасидан эшитган воқеалар ва ҳикматлар силсиласи асосида донишманд Шарқ кишисининг ажойиб образини яратди. А. асарлари бир қанча хорижий тилларга таржима қилинган. «Мехнат шуҳрати» ордени б-н мукофотланган (1999).

АМИНОВ Нўймон (1908 - Бухоро -1998.1.5) — зардўз, Ўзбекистон ҳалқ рассоми (1982). Қад. Бухоро зардўзлик мактаби вакили. Отаси Аминжон Мажидовдан хунар ўрганган. 30- й.лардан Зардўзлик артели (1960 й.дан Бухоро зардўзлик ф-каси)да ишлаган. Тилла, нуқра, ипак, зар иплар ёрдамида ноңир сўзаналар, портретлар яратган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган. Унинг раҳбарлигида зардўзи сўзаналар, портретлар ва б. тайёрланган. Кўплаб мураккаб безакли намоёнлар ишлаган («Китоба», 1956; «Гўри Амир», 1970). У яратган анъанавий нақш (чок)ларнинг 32 намунаси Амалий санъат музеида сақланади.

АМИНОВ Олим Мўминович (1906, Кўкон - 1981.22.10, Тошкент) - иқтисодчи олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1968), иқтисод фанлари д-ри (1955), проф. (1959), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964). 1930 й.да

Самарқанддаги Ўзбекистон пед. академиясини тутатган. Кўқондаги давлат пахтчилик ин-тининг ташкилотчиси ва директори (1931 — 34), Низомийномли Тошкент давлат педагогика ин-тида (1934 — 39), 1939 — 66 йларда Тошкент тўқимачилик, халқ хўжалиги ин-тларида ўқитувчи, кафедра мудири, Ўзбекистон ФА Иктиносид ин-ти директори (1945 — 48), ТошДУ хузуридаги Ижтимоий фанлар ўқитувчилари малакасини ошириш ин-тининг директори (1966 — 69), кейинчалик Тошкент халқ хўжалиги ин-тида кафедра мудири бўлган. Асосий илмий ишлари, Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг халқ хўжалиги тарихи, уларнинг бошқа худудлар б-н савдо-иктисодий алокалари масалаларига бағищланган.

АМИНОВ Ҳаллок (1915, Бухоро вилояти, Шоғиркон тумани — 1994) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. А. Чернигов гвардиячи дивизияси 60-отлик полкнинг бўлинма командири бўлиб, Днепр бўйларида жангларда катта жасорат кўрсатди. Днепрдан биринчилар қатори сузуб ўтди. Жангларда кўрсатган мардликлари учун 1944 й. 15 янв.да унга Қаҳрамон узвони бериди. Уруш тугагач маҳсус таълим олиб Вобкент туманидағи к-злардан бирида аввал агроном, сўнг раис бўлиб ишлаган.

АМИНОВА Азиза (1929.7.4, Андижон) — Ўзбекистон халқ артисти (1980). X. Аминованинг кизи. 1940 й.дан Андижон театрида. Тақдирни фожиали аёллар ҳамда оналар образларини алоҳида маҳорат б-н яратган. Асосий роллари: Нозноз («Беш сўмлик келин»), Моҳим («Тоҳир ва Зухра»), Кумри («Нурхон»), Санам («Азиз ва Санам»), Холисхон («Холисхон»), Ойпарча, Увайсий («Нодира»), Пошша хола («Онаизор»), Она («Дийдор») ва б. Ўзбек аёлларида хос феъл-атвор, миллий хусусиятлар орқали қаҳрамоннинг ички дунесини очиб бериши актриса ижро услугига хосдир. «Элорд хурмати» ордени б-н мукофотланган (2000).

АМИНОВА Раҳима Ҳодиевна

(1925.18.11, Кўқон) — тарихчи олима, Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1985), тарих фанлари д-ри (1963), проф. (1968). Ўрта Осиё давлат унтилинг шарқ ф-тини битирган (1948). Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-тида илмий ходим (1953—57), бўлим мудири (1957—93), етакчи илмий ходими (1993 йдан). Илмий ишлари Ўзбекистонда саноат ишчилари тарихи, аграр масала, хотин-қизлар ҳаракати ва б. мавзуларга бағищланган. Ўзбекистон хотин-қизлари орасида жамоат ишлари олиб борган. А. 13-Халқаро тарих фанлари конгрессида (Москва, 1970), 14-Халқаро тарих фанлари конгрессида (Сан-Франциско, 1975), 9-Жаҳон социологлари конгрессида (Упсала ш., Швеция 1978), 10-Жаҳон социологлари конгрессида (Мехико, 1982), 16-Халқаро тарих фанлари конгрессида (Штутгарт ш., 1985), АҚШда бўлиб ўтган Халқаро тарихчилар илмий конференциясида (1986), шунингдек Эфиопия, Жазоир, Болгария ва б. мамлакатларда ўтказилган халқаро симпозиум ва конференцияларда илмий маъ-рузалар қилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1968).

АМИНОВА Ҳадича (1909.13.5, Андижон вилояти Жалакудук тумани — 1989.20.8, Андижон) — Ўзбекистон халқ артиста (1939). 1930 й.дан Андижон театрида ишлаган. А. 100 дан ортиқ ролларни ижро этган. Асосий роллари: Хонзода («Бой или хизматчи»), Майсара («Майсаранинг иши»), Дилбар («Тор-мор»), Холниса хола, Бўстон буви («Шохи сўзана», «Аяжонларим»), Кабаниха («Момақалдириқ») ва х.к. «Ўзбекфильм» киностудияси фильмларида қатнашган: Жамол опа («Фарғона қизи»), Гулсумбеби («Кутлуғ қон»), Ҳадича опа («Ёрқин йўл»). А. яратган образлар самимийлиги, қаҳрамон ҳиссиятнинг тўла очиб берилиши б-н эътиборни жалб қилади. А. она ролларини маҳорат б-н ижро этган.

АМИНОКАПРОН КИСЛОТА — органик кислота, рангиз, аччиқ таъмли

гигроскопик кристаллар. Эриш т-раси 202 — 203°. Мол.м. 131,18. Сувда яхши эрийди, одатдаги органик эритувчиларда эримайди. А.к. капролактамни гидролизлаш йўли б-н олинади. Лизин каби баъзи аминокислоталарни синтез қилишда ишлатилади.

АМИНОКИСЛОТАЛАР - молекуласида амин ва карбоксил гурухи бўлган органик бирикмалар, ўсимлик хамда ҳайвон оқсилининг асосий элемента ҳисобланади. А— рангсиз, сувда зрувчан кристалл моддалар. 200 та табиий А. маълум. Лекин оқсиллар таркибида факат 20 А. ва уларнинг 2 та амиди учрайди. Қолганлари оқсиллар таркибига кирмайди. А.нинг Д-ёки L-қаторга тегишлигини Н ва NH₂ гурухнинг углерод атомида қандай жойлашганлиги кўрсатади. Деярли барча табиий А L-қаторига киради. Д-қаторга мансуб А. табиатда камданкам бўлиб, микроорганизмлар таркибида топилган. Анинг L-формаси ўсимликлар томонидан яхши ўзлаштирилади ва у моддалар алмашинувининг барча жараёнларида қатнашади, лекин Д-формаларини ўсимликлар ўзлаштира олмайди, баъзан улар моддалар алмашинуви жараёнларини тўхтатиб кўяди. Бу организмнинг ферментатив системаси А.нинг L-қаторига мослашганлигидан дарак беради. А. организмда эркин ҳолда ва оқсиллар ёки б. бирикмалар таркибида учрайди. Оқсиллар синтези учун а формали 20 А.— протеиноген А. (лизин, гистидин, аргинин, аспартат кислота, аспарагин, треонин, серии, глутамат кислота, глутамин, пролин, глицин, аланин, цистеин, изолейцин, лейцин, метионин, валин, тиразин, фенилаланин ва триптофан)дан фойдаланилади. Оқсиллар таркибида учрайдиган А. эса уларнинг ферментатив ўзгариши натижасида ҳосил бўлади. Айрим А. ҳайвон ва одам организмидан синтезланмайди. Бу алмашинмайдиган аминокислоталардир. Одам организми учун 8 (триптофан, фенилаланин, метионин, лизин, валин, треонин, изолейцин ва лейцин) алмашинмайдиган А бор.

Ўсимликлар ўзи учун зарур бўлган барча азотли бирикмаларни синтезлаш қобилиятига эга. А. синтези жараёнида аммиакли азот органик бирикмаларга айланади. Ўсимликларда ҳосил бўлган А. узлуксиз алмашиниб туради. Улар асосан, оқсиллар синтези учун сарфланади, шунингдек, декарбоксилланиши, азот асослари ва б. бирикмалар синтези учун ишлатилиши, аминогруппани ажратиб юбориши, тўлик оксидланиши ва организм учун энергия манбай бўлиб хизмат қилиши мумкин. Кўпчилик А. тиббиётда, чорвачиликда, шунингдек озиқ-овқат ва микробиология саноатида қўлланилади. Ҳозир А.дан ўғит сифатида ҳам фойдаланимокда.

Аҳмад Иброҳимов.

АМИНОМОЙ КИСЛОТА - таркибида карбоксил ва аминогурух бўлган органик кислота. А.к. юқори т-раларда суюкланувчан кристалл модда. Сувда яхши эрийди, спиртда эримайди. а- ва р-А.к. оптик фаолдир. а-ва у- А.к. ҳайвонот ва ўсимлик тўқималарида кенг тарқалган. Р-А.К. организмларда учрамайди.

АМИНОПЛАСТЛАР, карбамид пластиклар — синтетик смолалар асосида тайёрланган пластмассалар. А. формальдегид б-н аминогурухли органик бирикмаларнинг поликонденсалланиши натижасида ҳосил бўлади. А. олишда тулдирувчи сифатида бошқа материаллар, мас, ёғоч қипиғи, целлюлоза ишлатилади. А.ни ҳар хил ранга бўяш мумкин. Улардан тайёрланган. (уюмлар кучсиз кислота ва ишқорлар, сурков мойлари, спирт, ацетон, бензол, бензин, керосин ва б. эритувчилар тавсирига чидамли, лекин кучли кислота ва ишқор уларни парчалайди. А. электр токини ўтказмайдиган қопловчи кошинлар тайёрлашда, турли буюмларни елимлашда ишлатилади.

АМИНОСПИРТЛАР, аминоалкоголлар, алканоламинлар, гидроксиламинлар — таркибида амино-ва оксигурухлари бўлган алифатик бирикмалар. Кучсиз асос хоссаларига эга

бўлган мойсимон суюкликлар. Саноатда А. эноксибирикмаларни амииак ёки аминлар ёрдамида аминлаш. А. этаноламин, кир ювиш воситалари — шампунь ва лосьонлар, эмульгаторлар, косметик ва дори препаратлар и.ч. да ҳамда кислоталарнинг газларини (мас, CO₂) ютувчи модда сифатида қўлланилади. Баъзи алкалоидлар, мас, эфедрин А. бўлиб, унинг таркибига муҳим гормон — адреналин киради.

АМИНОФЕНОЛЛАР, аминогидроксибензоллар, гидроксианилинлар — органик бирикмалар. А. мфотер бирикмалар бўлиб, кислота ва ишқорлар б-н реакцияга киришиб, туз ҳосил қилади. Уч хил изомери бор. о-А., суюкланиш т-раси 174°, м-А., суюкланиш т-раси 123° ва п-А., суюкланиш т-раси 186°. Орто- ва паразимерлар ҳавода оксидланаб жигарранг тусга киради, метаизомер эса баркарорроқдир. А. нитрофенол ёки нитрофенолларни қайтариш йўли б-н олинади. А. олгингугуртли бўёклар ва азобўёклар и.ч. да қўлланилади. Бундан ташқари, п-А. «а уларнинг ҳосилалари, мас, метол, амидол фотографияда ишлатилади. п- ва о-А. мўйна ҳамда жун маҳсулотларини, о-А.нинг N-метил ҳосиласи эса сочини жигаррангга бўяшда қўлланилади. м-А. п-аминосалицилат кислота и.ч.да оралиқ маҳсулот хисобланади.

АМИНОКАНДЛАР, аминодезоксиқандлар — молекуласидағи бир ёки бир неча гидроксил гурухлар (альдозалардаги яrimацетил ёки кетозалардаги яrimкеталдан ташқари) ўрнига алмашинган ёки алмашинмаган аминогурухлар киритилган моносахаридлар. А. қайтарувчилар бўлиб, қандларга хос реакцияларга киришади, лекин асослар хоссаларини намоён қилади. Улар табиатда кенг таркалган, ҳайвонлар, ўсимликлар ва микроорганизмларнинг мураккаб оксиллари, липидлар, полисахаридлар, глюкозалар ва б. таркибida учрайди, қўлгина гормонлар, антибиотиклар ва б. биологик муҳим моддалар

таркибига киради. А.дан глюкозамин ва галактозаминлар кенг таркалган. Кўп А. синтетик усулда олинган.

АМИР (араб. — амр қилувчи, бошлиқ, ҳоким) — лашкарбоши, ҳоким, бек. Араб ҳалифалигининг дастлабки ҳалифалари ва умавийлар даврида алоҳида қўшин қўмондонлари А. деб аталиб, улар одатда забт этилган вилоятларга ноиб этиб тайинланганлар. Ҳалифаларга Умар ибн ал-Хаттобдан бошлаб «А. ал-мўминин» («Мўминлар А.и») унвони берилган. Аббосийлар даврида А. одатда ҳалифаларнинг олий ҳукмдор эканлигини тан олган ҳокимлар, шунингдек ҳалифаликка номигагина қарам бўлган собик ноиблар (аглабийлар, тулунийлар, тоҳирийлар) ёхуд қурол кучи б-н ўзлари давлат барпо этган мустақил ҳокимлар (саффорийлар, тазнавийлар, бувайхийлар); уларни 10-ада сultonлар деб ҳам атай бошлашган. 10-ада охири — 11-ада бошида А. деб турли табакага мансуб ҳокимлар ва лашкарбошилар (айюбийлар, мамлуклар давлатлари ва б.да) аталган. Ўрта асрларда Мовароуннаҳр хонликларида Амир ул-умаро, Амири шикор мансаблари мавжуд бўлган. Олтин Ўрда, сўнгра Мовароуннаҳр ва Эронда мўғуллар истилосидан сўнг А. деб улуслар бошлиқлари аталган (бек ёки нўён маъносида). Бу унвонни Амир Темур ҳам олган; темурийлар сулоласига мансуб шахзодалар Амирзода (амир ўғли) деб аталиб, мирзо унинг қисқартирилган шаклидир. 18-ада охиридан эътиборан Бухоро хонлиги ҳукмдорлари ўзларини А. деб атай бошлаганлар. Сафавийлар Эронида А.— вилоят ҳокимлари (одатда қабила бошлиқлари, хонлар ва сultonлар), Афғонистонда А. унвонини баракзойлар сулоласи ҳукмдорлари Дўстмуҳаммадхондан бошлаб олганлар. 20-ада монархик араб давлатларида (мас, Саудия Арабистонида) А.— ҳукмрон сулоланинг валииҳд шахзодалари.

АМИР АБДУЛЛОҲ (17-ада) - тарихчи олим. А. А. аштархоний шахзодалардан Искандар сultonнинг топшириғи б-н

«Жомеат-таворих»нинг бир қисми бўлган «Тарихи Гозоний» асарини форс тилидан туркӣ тилга таржима қилган. Таржима жараённида асарни қисқартириб, бунинг хисобига ўзбек хонларидан Абулхайрхон, унинг авлодлари тарихи ва Муҳаммад Шайбонийхон ҳукмронлигининг ilk даври тарихини қўшган. Асар олимни рағбатлантирган султон номи б-н «Искандарнома» деб номланган. Китобнинг бир кўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сакланади.

АМИР АЛИ АКБАР САМАРҚАНДИЙ, Қутбул Ақтоб (16-а.) — ўзбек созандабастакори. «Илми одоб», «Илми ахлоқ» сингари асарлар ёзган, жуда кўп савт ва нақшларни басталаган. Мураббий сифатида эса у Маҳзумзодаи Хоразмий, Мавлоно Дарвиш Бўзгала, Мир Хокий, Мавлоно Пирмуҳаммад Кулол, Устод Тўлак Нойи, Устод Абдусаттор Конуний, Устод Арабий Навоий, Маҳдумзода Котиб сингари таникли созандаларни тарбиялаб етиширган.

АМИР ал-МЎМИНИН (араб мўминлар амири) — ilk ислом давридаги халифаларнинг унвони. Ислом таълимотида Муҳаммад (сав) охирги пайғамбар, халифалар эса пайғамбарнинг ўринбосарлари хисобланади. Диний, дунёвий ва ҳарбий ҳокимият уларнинг кўлларида жамланган. Бу вазифаларни бажарувчилар «халифа», «имом», «амир» истилоҳлари ўрнига, ҳар учала мазмунни ифодаловчи ягона А. ал-м. истилоҳи б-н аталган. Мазкур унвон ilk дафъа Абу Бакрдан кейинги иккинчи халифа Умарга берилган, кейинги барча халифалар (Устмон, Али ва б.) ҳам шу унвон б-н аталган.

АМИР БУРУНДУҚ МАҚБАРАСИ, Бурундуқ мақбараси — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (14-а. охири). Амир Темурнинг кўшин бошлиғи амир Бурундуқ қабри устига курилган. Шоҳизинда ансамбли таркибдаги бир хонали, пештоқли, кўш қават гумбазли бино. Пештоқи нақшли сопол парчин, бўртма нақшли кошин, силлиқланган гишт

коплаб безатилган. Бино ичига кўк рангли парчинлар, кизил кесакдан бежирим нақшлар ишланган. Жан. деворида — қабристон томонда эшиги бор. Ертўла — гўрхонаси чорток тарҳли; Туркистон меъморлигига кам учрайдиган чорток гумбаз б-н ёпилган. Ичкарида 9 та қабр сақланаб қолган.

АМИРМАДРАСАСИ-Хивадаги меъморий ёдгорлик (1870). Тўғри тўртбурчак тарҳли (52,7x36,7 м), ховлиси (30,7* 19,35 м) атрофига томи балхи гумбаз б-н ёпилган хужралар қурилган. Мадрасага салобатли пештоқ орқали кирилади. Пештокнинг икки ёнидаги икки қаватли (хужралар олдиғаги) равоқли айвонлар, бош тарзининг икки бурчагига ишланган гулдаста бинога маҳобатлилик баҳш этган. Ҳовлида хужраларга туташтириб ёни очик, тепаси гумбаз б-н беркитилган масжид айвони қурилган. Дарсхона ва масжид (5x5 м) ҳам гумбаз б-н ёпилган, бош тарзи безаксиз — ниҳоясига етказилмай қолган, ховли деворлари кошин б-н безатилган.

АМИР МАСЖИДИ — Қоҳирадаги қад. араб меъморий ёдгорлиги (642—643). А. масжидини араб саркардаси Амир ибн ал-Ос курдирган. Масжид сўнгги даврларда кўп марта қайта қурилишига қарамай дастлабки ҳолатини сақлаб қолган. Ҳовли кўп устунли айвон б-н ўралган, ўртасида фаввора бор. Устунлар устига ўрнатилган бошлари ярим доира шаклидаги равоқларни тутиб туради.

АМИР МАСТИ ҚОБУЗИЙ (15-а. охири, Ҳирот — 16-а. бошлари, Бухоро) — созанда, бастакор, ҳофиз. Абдураҳмон Жомийнинг шогирди. А. М. Қ.нинг ғоят хушовоз эканлигини пайқаган Жомий, унга мослаб «Имома» номли маҳсус нақш басталаган ва бу асарни ижро этиш йўлларини А. М. Қ. га ўргатган. Дарвиш Алининг «Тухфат ус-сурур»ида баён этилишича, А. М. Қ. кейинчалик Ҳиротдан Бухорога кўчиб ўтган. Бу ерда у Бухоро ҳофизларига устозлиқ қилган. Бухорининг Шайх Аҳмад, Ҳофиз Махмуд, Наса-

фий, Ҳофиз Турди, Ҳофиз Қосим, Ҳофиз Ҳасан Дарбозаи Обий, Ҳофиз Поёндаи Мухаммад сингари машхур санъаткорлари А. М. Қ.нинг шогирдлари.

АМИР ОЛИМХОН - қ. Олимхон.

АМИР ТЕМУР, Темур, Темурбек (тўлиқ исми Амир Темур ибн Амир Тарагой ибн Амир Баркул) [1336.9.4, Кеш (хоз. Шахрисабз) ш. яқинидаги Ҳожа Илғор қишлоғи (хоз. Яккабоғ тумани) — 1405.18.2, Ўтрор ш., Самарканда дағн этилган] — ўрта асрнинг йирик давлат арбоби, буюк саркарда, кучли, марказлашган давлат асосчиси, илм-фан ва маданият ҳомийси.

А. Т.нинг онаси Такина хотун буоролик. Отаси амир Тарагой эса барлос уруғининг оқсоколларидан ҳамда Чигатой улусиниш эътиборли бекларидан ҳисобланган. Унинг аждодлари Кеш вилоятида хокимлик қилишган. Шу боис А. Т.нинг отаси амир Тарагой ҳам йилда бир маротаба Или дарёси бўйида хон томонидан чакириладиган эл-юрг бекларининг қурултойига таклиф этилар ва у бундай йиғинларда муттасил қатнашар эди. Шу б-н бирга у, Шарафуддин Апи Яздийнинг таъкидлашига кўра, «уламо ва сулаҳо ва муттакийларға мушфик ва меҳрибон эрди ва буларнинг мажлисига борур эрди...». Тарагойбек пири Шамсуддин Кулолни айниқса чукур эҳтиром килган. Кейинчалик шайх Кулол А. Т.нинг ҳам пири бўлган. Тарагойбек 1360 й.да вафот этган.

А. Т.нинг ёшлиги Кешда кечди. Етти ёшга тўлгач, отаси уни ўқишига берди. А. Т. ёшлик ҷоғлариданоқ маҳсус мураббийлар назорати остида чавандозлик, овчилик, камондан нишонга ўқ узиш, бошқа турли машқ ва ҳарбий ўйинлар б-н машғул бўлган. Шу аснода А. Т. тулпорларни саралаб ажратса оладиган моҳир чавандоз ва довюрак баҳодир бўлиб вояга етган. А. Т. табиатан оғир, босик, теран фикрли ва идрокли ҳамда ниҳоятда зийрак, кишилардаги қобилият, фазилат, айниқса, самимиятни тезда фаҳмлаб оладиган инсон бўлган. Шу туфайли ўспириинлик

чоғларидаёқ атрофига тенгқурлари орасидан садоқатли дўстларни жалб қила олган. Унинг атрофига болаликдаги дўстлари ва мактабдошлари (Аббос баҳодур, Жаҳоншоҳбек, Қимори инок, Сулаймоншоҳбек, Идику Темур, Сайфуддинбек, Ҳиндушоҳ, Қарқара ва б.) тўпланишиб, биргаликда машқ қилар, мусобақаларда иштирок этишар, астасекин навқар бўлишиб ва ҳарбий гурухга бирлашиб, ҳарбий бўлинма сифатида шаклланга борган. Кейинчалик улар А. Т. қўшинида лашкаро бошилик даражасигача кўтарилилганлар.

А. Т. ўзининг илк ҳарбий фаолиятини кўл остидаги навқарлари б-н айрим вилоят амирларига хизмат қилишдан бошлаган; уларнинг ўзаро курашларида қатнашиб, жасорат кўрсатган, жангларда чиниққан, ҳарбий маҳоратини оширган. Донги бутун Кашкадарё воҳасига ёйилган. А. Т.нинг ақлу заковати, шижаоти ва шуҳрати уни Мовароуннахрнинг нуфузли амирларидан амир Хизр Ясовурий ва амир Қазағон б-н яқинлаштириди. Ҳондамирнинг ёзишича, отаси амир Тарагой А. Т.ни аввал (1355) амир Жоку барлоснинг қизи Нурмушк оғога, сўнгра ўша йили (1355) Қазағоннинг набираси ва амир Ҳусайннинг синглиси Ўлжой Туркон оғога уйлантиради. Кейинги никоҳ туфайли А. Т. б-н Балх ҳокими амир Ҳусайн ўртасида иттифоқ юзага келиб, улар биргаликда мўғулларга карши курашадилар.

А. Т.нинг Мовароуннахрни бирлаштириш ўйидаги ҳаракати 14-а.нинг 60-й.лари бошларидан бошланди. 14-а.нинг 50-й.лари охирида Мовароуннахрда амирларнинг ўзаро кураши кучайиб, амир Қазағон ўддирилди. Мамлакатда сиёсий парокандалик авжига чиқиб, оғир танглик содир бўлди. Ҳондамирнинг «Ҳабиб уссияр» китобида келтирилган маълумотларга қараганда, улус ўнга яқин мустакил бекликларга бўлиниб кетган. Самарканд вилоятида амир Баён сулдуз, Кешда амир Ҳожи барлос, Хўжандда амир Боязид жалоир, Балҳда Улжой Буга сулдуз, Шибирғонда Мухаммад I Ҳожа

Аперди найман, Кўҳистонда Бадахшон шоҳи амир Сотилмиш, Хуттalonда Кайхусрав, Ҳисори Шодмон худудида амир Ҳусайн ва амир Хизр Ясовурийлар ўзларини ҳокими мутлақ деб ўлон киладилар.

Бу даврда Чигатой улусининг шарқий қисми — Еттисув ва Шарқий Туркистонда хукмронлик қилаётган мӯғул хонлари Мовароуннаҳрдаги оғир сиёсий вазиятдан фойдаланиб, бу ерда ўз ҳокимиятини ўрнатишга ҳаракат киладилар. Жета хонларидан Туғлук Темур ва унинг вориси Илёсхожа 1360 — 61 ва 1365 й. ларда Мовароуннаҳрга бир неча бор бостириб кирадилар. Мӯғул хонларининг босқинчилик юришлари ва зулмига карши халқ ҳаракати бошланади. Бироқ, Мовароуннаҳр амирлари халқка бош бўлиб, мӯғул босқинчиларига карши курашга журъат эта олмайдилар. Уларнинг бир қисми душман тарафига ўтади, иккинчи қисми эса эл-юртни тарк этиб, ўзга мамлакатлардан бошпана излайдилар. А. Т.нинг амакиси, Кеш вилоятининг хукмдори амир Ҳожи барлос Ҳурсонга кочади. Мана шундай оғир паллада сиёсат майдонига А. Т. киради. Мӯгулларга карши туриш учун кучлар нисбати тенг эмаслигини ҳисобга олган 24 ёшли А. Т. 1360 й.нинг бошида Туғлук Темур томонидан Кешга юборилган беклар б-н келишади. Шароит тақозоси б-н хон хизматига ўтиб, унинг ёрлиғи б-н ўз вилоятининг доругасин этиб тайин қилинади. Шубҳасиз, бу ноиложлиқдан кўйилган сиёсий ҳамда стратегик қадам бўлиб, бу б-н А. Т. мӯгулларнинг навбатдаги талонтарожининг оддини олган, мамлакат ва халқни фалокатдан кутқарган эди. Бироқ, Мовароуннаҳрнинг хукмдори этиб тайин қилинган Илёсхожа ва унинг лашкарбoshиси амир Бекичик б-н А. Т.нинг муросаси келишмай қолади. Шу сабабдан 1361 й.нинг охирида у мамлакатни тарк этишга мажбур бўлади.

Хиванинг жанда, Урганжий даштида А. Т. Туғлук Темурнинг яна бир ракиби — қайноғаси амир Ҳусайн б-н

учрашади. А. Т. мӯгуллар б-н курашиш мақсадида у б-н бирлашиб, икковлон куч тўплашга киришади. Дастлаб улар Туғлук Темурхоннинг фармонига биноан А. Т.ни таъкиб қилишга киришган Ҳива доруғаси Тўқол (Таваккал) б-н жанг киладилар. Сўнгра 1362 й.нинг кузизда Сеистонда вилоят хукмдори Малик Кутбиддиннинг тарафида туриб мекронийлар б-н бўлган тўқнашувда А. Т. ўнг кифти ва ўнг оёғидан жароҳатланди.

А. Т. ва амир Ҳусайн кейинги икки йил давомида Илёсхожа бошлиқ Жета лашкари б-н бир неча марта жанг киладилар. Ниҳоят, 1364 й. охирида улар мӯғул қўшинларини Мовароуннаҳр худудидан кувиб чиқаришга муваффақ бўладилар.

Бироқ, Мовароуннаҳрни кўлдан чиқаришни истамаган Илёсхожа 1365 й. нинг баҳорида яна Туркистон устига қўшин тортади. Тошкент б-н Чиноз оралиғида икки ўргада содир бўлган жанг тарихда «Лой жанги» номи б-н шуҳрат топади. Жангда амир Ҳусайннинг хиёнати оқибатида мағлубиятга учрайдилар ва ўз қўшинлари б-н Амударё бўйларига чекиниб, Балх вилоятида ўрнашдилар. Илёсхожа эса ҳеч қандай қаршилик учрамай Ҳўжанд, Жиззах ва б. бир қанча шаҳар ҳамда қишлокларни эгаллаб, Самарқанд устига юради. Самарқанд ўша пайтларда катта қўшинга қаршилик кўрсата олмасди. Шаҳарнинг на девори ва на мустаҳкам истеҳкомлари, на қуролланган сипоҳийси бор эди. Бек ва амирлар шаҳарни тарк этган эди, лекин мӯгулларга карши халқ кўта-рииди, сарбадорлар шаҳар мудофаасини ўз қўлларига оддилар. Шаҳар мудофаачиларига Мадраса толиби илмларидан Мавлонозода Самарқандий, жун (пахта) титувчилар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Кулуйи (Калавий) Наддоф ва мерған мавлоно Ҳурдаки Бухорийлар бошчилик қиласидилар. Сарбадорлар Самарқанд ш.да мӯгулларга қақшаткич зарба берадилар. Илёсхожа дастлаб Самарқандни, сўнгра бутун Мовароуннаҳрни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Сарба-

дорларнинг мўғуллар устидан қозонган ғалабаси хақидаги хабар амир Ҳусайн б-н А. Т.га ҳам бориб етган. А. Т. қишини Каршида, Ҳусайн эса Амударё бўйида ўтказиб, 1366 й. баҳорида Самарқандга йўл олдилар. Улар Конигита тўхтаб сарбадорларнинг душман устидан қозонган ғалабаларидан мамнун бўлгандикларини ва улар б-н учрашмоқчи эканликларини билдирадилар. Бироқ, сарбадорларнинг бошлиқлари амирлар ҳузурига келганларида амир Ҳусайн бўйруғи б-н Абу Бакр Кулуйи (Калавий) Наддоф б-н мавлоно Хурдак Бухорийлар дорга тортилади. Мавлонозодани эса А.Т. ўз химоясига олиб кутқариб колади. Шу тариқа сарбадорлар бошлиқсиз қолдирилиб, Мовароуннахрда амир Ҳусайннинг хукмонлиги ўрнатилади, аммо кўп вақт ўтмай Ҳусайн б-н А. Т. ўртасидаги муносабат кескинлашиб, очиқдан-очиқ низога айланади. А. Т.нинг нуфузи ортиб бора-ётганлигидан ҳавфсираган амир Ҳусайн Балхга қайтиб, унинг қалья деворлари ва истеҳкомларини мустаҳкамлашга киришади. Балх, Кундуз ва Бадаҳшондан кўп сонли лашкар ҳам тўплайди. Кеш ва Қарши вилоятларига бош бўлган А. Т. ҳам амир Ҳусайнга карши ҳал қилувчи жангга ҳозирлик кўради. 1366 — 70 й.лар ўртасида бир неча бор тўқнашувлар бўлиб ўтади.

14-а.нинг 60-й.ларидаги Мовароуннахрда ҳукм сурган ниҳоятда оғир сиёсий ва иқтисодий вазият мамлакатни бирлаштириб, кучли бир давлат ташкил этишини тақозо килмоқда эди. Амир Ҳусайндан кўра А. Т. замонининг бундай талабини яхшироқ тушунарди. Шунинг учун ҳам ўз фаолиятининг дастлабки босқичида барча ҳаракатни Мовароуннахрда марказлашган давлат тузишга каратади. Бундай мақсадни амалга оширишда у руҳонийлар, ҳарбийлар, савдогарлар ва шаҳар хунармандлари табакаларига суяниди. А. Т. тарқок мамлакатни бирлаштиришга киришар экан, курашни аввало ички ғанимларидан бошлайди. 1370 й.

баҳорида А. Т. амир Ҳусайнга карши йўлга чикади. Кўшин Термиз яқинидаги Биё қишлоғига етганда маккалик шарифлардан Сайид Барака А. Т. фаолиятини кўллаб-кувватлаб, унга олий ҳокимият рамзи катта ногора — табл б-н ялов — байроқ тортиқ қиласи. Шубҳасиз бу воқеа катта сиёсий аҳамиятга эга эди. Чунки у салтанатлик рамзи эди. А. Т. буни яхши тушунарди. Шунинг учун ҳам Балхга етмасдан Ўрпуз мавзеида у амир ва нўёнлари б-н кенгаши ўтказади. Кўпчиликнинг хоҳиш ва ихтиёри б-н, ўша давр конун-коидаларига кўра, чингизийлар авлодидан бўлган Суюргатмиш ўғлон Мовароуннахр подшолиги тахтига ўтқазилди. А. Т. кўшини то Балхга етиб боргунича, унга йўл-йўлакай янги-янги кучлар келиб кўшилди. Шу аснода амир Ҳусайнни кўпчилик амирлари тарк этдилар. Жангда амир Ҳусайн қўшинлари енгилди, икки кунлик қамалдан сўнг, 1370 й.нинг 10 апр.да Балх ш. А. Т.га таслим бўлди. Амир Ҳусайн асир олиниб, қатл этилди. Бу ғалабадан сўнг А. Т. Мовароуннахрнинг чингизийлардан бўлган ҳукмдори Қозонхоннинг қизи Сароймулк хонимни ўз никоҳига олади. Хон қизига уйланганлиги муносабати б-н А. Т. «кўрагон», яъни «хоннинг куёви» унвонини олди.

1370 й.нинг 11 апр.да Чигатой улусининг барча беклари, амирлари, вилоят ва туманларнинг доругалари ҳамда Термизнинг саййидлари (худовандзодалари), шунингдек А. Т.нинг ёшлиқдан бирга бўлган куролдош дўстлари ва пири Сайид Бараканинг иштирокида ўтказилган қурултойда анъанага кўра чингизийлардан Суюргатмишон мамлакат ҳукмдори деб эълон қилинган бўлсада, амалда марказий ҳокимиятни А. Т. ўзи бошқарди, вилоятлардаги ҳокимиятни ўғиллари, набиралари ва яқин амирлари орқали идора килди. Самарқанд А. Т. давлатининг пойтахтига айлантирилиб, ўша йилнинг ёзида шаҳар девори ва қалъаси тикланди, сарой ва қасрлар бино қилинди.

Мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий

мавкеини мустаҳкамлаб, кўпдан давом этиб келаётган ички тарқоқликка барҳам бериш, тинчлик ва осойишталикини қарор топтириш мақсадида А. Т. (1370 й. июнида) Самарқандда катта қурултой чакириди. Унда марказий давлат тизимини шакллантириш ва қўшин тузиш масалалари муҳокама этилди.

Эл-юртни бошқаришда ҳарбий кучнинг аҳамиятини яхши тушунган А. Т. қўшиннинг тузилишига катта аҳамият берди. У «амир» ва «амир ул-умаро» каби юқори даражали ҳарбий унвонлар жорий қилди. Қўшинни ҳарбий жиҳатдан ислоҳ қилар экан, у айникса лашкарбошиларни танлаш ва уларни тарбиялаш, ҳарбий қисмлар ва уларнинг жойлашиш тартиби, навкар ва сарбозларнинг куролланиши ҳамда интизом масалаларига ниҳоятда эътибор беради (яна қ. Темурийлар ҳарбий санъати).

А. Т. ҳокимият тепасига келгач, дастлабки вакътлардаёқ мамлакатда рўй берган оғир иктисодий тангликтини бартараф қилиш учун энг аввало солик тизимини тартибга содди. Давлат солиқларини йигишида аминлар, калонтарлар ва солик йигувчиларни раъиятга нисбатан инсоф ва адолатли бўлишга, қонунга хилоф иш тутмасликка чакириди, чунки салтанатнинг баркарорлиги кўп жиҳатдан раъиятнинг ҳол-ахволи, унинг давлат ва давлат бошлиғига бўлган садоқатига боғлиқ. Раъиятни ҳимоя қилиш қонун б-н мустаҳкамланган, қонун барчага барабар бўлган. А. Т. нафакат ўз халқини, балки забт этилган мамлакатларнинг ахолисини ҳам имкони борича қонун ҳимоясига олган. Уларни асирик ва талон-тарожлардан сақлаган.

А. Т. Мовароуннахри мўгуллар хукмронлигидан озод этиб, бу қад. мамлакатда мустакил давлат барпо этган бўлса, ҳали мамлакатда баркарор тинчлик ўрнатилган эмас эди. Бир томондан айрим вилоят ҳокимлари А. Т. ҳакимиятини тан олишдан бош тортиб турган бўлсалар, иккинчи томондан мамлакатнинг шарқий ва шим. худудлари

нотинч эди. Мўгулистон б-н Оқ Ўрда хукмдорлари Фарғона водийсининг шарки, Ўтрор, Ясси (Туркистон) ва Сайрам ш.ларига ҳавф солиб, бу худудларга тез-тез ҳужум қиласи талонтарож қиласи. Шунинг учун ҳам А. Т. дастлабки йилларда мамлакат сарҳадлари ҳавфсизлигини таъминлашга катта аҳамият берди. Иёёнчи амирларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди. 1370 й. кузи ва 1371 й. баҳорида амир Зинда Чашмга зарба бериб, Шибирғон вилояти бўйсундирилди. Балх ва Тошкент вилоятлари ҳам А. Т. ҳокимиятини тан олдилар. Аммо Хоразм Оқ Ўрда хукмдорларига суюниб, ҳануз бўйсунишдан бош тортиб қиласи. Хоразмни А. Т. Чифатой улусининг ажралмас қисми деб ҳисоблаб, уни ўз давлатига қўшиб олиш сиёсатини тутди. Аммо бу масала элчилар воситасида тинч йўл б-н ҳал этилмагач, А. Т. Хоразм ҳудудига беш маротаба юриши қилди. Биринчи юриши 1371 й. ёз (июл)ида Кот ш.ни эгаллаш б-н якунланди. А. Т.нинг 1373 й. баҳори ва 1375 й. ёзида Хоразм томонга қилган икки юриши натижасиз тугади. Бу аснода Олтин Ўрда хони Тўхтамиш б-н иттифоқ тузиб олган Хоразм хукмдори Юсуф сўфи, унинг ёрдамида А. Т. давлати ҳудудларига бир неча бор юриш қилиб, Коракўл вилояти ва Бухоро туманларини талон-тарож этиди. Бундай вазият шубҳасиз, 1379 й.да А. Т.ни тўртинчи маротаба Хоразмга қўшин тортишга мажбур этиди. Пекин, бу юриш ҳам аввалилари каби сулҳ тузиш б-н тугади. Бироқ шунга қарамай, Юсуф сўфи илгари Хоразмнинг Чифатой улусига тегишили бўлган жан.-шарқий (Кот ва Хива ш.лари бўрга) қисмини яна қайтадан босиб олди. А. Т. давлатига нисбатан Юсуф сўфининг тутган бундай тажовузкорона сиёсати Хоразм устига А. Т.нинг бешинчи марта юриш қилишига сабаб бўлди. 1388 й.да Хоразмнинг пойтахти вайрон этилиб, унинг худудлари А. Т. давлатига бўйсундирилди.

Бу орада А. Т. Мўгулистон ҳокими Қамарииддин б-н ҳам тўқнашиб қолди,

чунки бу даврда унинг Мовароуннахрга бўлган талончилик хуружлари кучайиб кетганди. 1370 — 71 й.ларда у Тошкент ва Андижон устига бир неча бор босқин қилиб, талаб қайтганди. 1376 й.да эса Қамариддин ҳатто Фарғона во-дийсининг талайгина қисмини босиб олди. А. Т. мамлакатнинг шим.-шарқий худудларига нисбатан бўлаётган мут-тасил таҳдидни бартараф қилиш учун Қамариддинга жиддий зарба беришга киришади. Йигирма йил (1371 — 90) мобайнида Соҳибқирон Мўгулистанга етти марта юриш қилиб, мўғул ҳукмдорлари Анқотўра ва Қамариддин устидан ғалаба қозонди. Шу зайлда А. Т. Мовароуннахр ва Хоразмда ички тарқоқлик, ўзаро низолар, шунингдек Мўгулистан томонидан бўлиб турган тазийикка чек қўйиб, ушбу худудда яшовчи элу элат ва ҳалқларни ягона давлатга бирлаштириди. Бу шубҳасиз, Мовароуннахр аҳолиси тақдирида изжобий аҳамият касб этди. Аммо, А. Т. бу б-н қаноатланмади. Тез орада у қўшни давлатлар ва ҳалқлар устига юриш қилиб, уларни ўзига бўйсундириш ва марказлашган буюк салтанат барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Бу даврда Олтин Ўрда, Хуросон ва Эрондаги ижтимоий-сиёсий вазият унинг учун жуда кўл келди. А. Т. ҳарбий юришни Хуросондан бошлиди. 1381 й. у Ҳиротни эгаллади. Сарахс, Жом ва Қавсия ш.лари жангсиз таслим бўлди. Хуросон, хусусан унинг пойтахти Ҳирот стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлиб, Эрон, Ироқ, Шом ва б. мамлакатларга ўтишда кўприк вазифасини ўтарди. 1381 — 84 й.лар давомида А. Т. Эроннинг катта қисмини эгаллади. Аввал (1381) Калот, Туршиз ва Сабзавор, кейин (1383) Сеистоннинг Зирех, Зова, Фараҳ ва Буст қалъалари, 1384 й.да эса Астробод вилояти ва Озарбайжоннинг Омул, Сори, Султония ва Табриз ш.лари бўйсундирилди.

А. Т. Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Шом (Сурия) устига уч марта лашкар тортди. Бу юришлар тарихда «уч йиллик», «беш йиллик» ва «етти йиллик» урушлар номи

б-н машхур. Уч йиллик (1386 — 88) ҳарбий юришлар оқибатида Жан. Озарбайжон, Ироқнинг шим. қисми, Гуржистон ва Ван кўли атрофидаги ерлар эгалланди.

А. Т. шу б-н бирга шим.-гарбдан, яъни Олтин Ўрда томонидан бўлаётган тазийикка барҳам бериш мақсадида Тўхтамишга қарши уч марта қўшин тортишга мажбур бўлди. У 1389 й. да Дизак (Жиззах)нинг Аччик мавзеида, 1391 й.нинг 18 июня (хоз. Самара б-н Чистополь ш.лари оралиғида жойлашган Кундузча (Кондурча) дарёси водийсида (қ. Кундузча жанг) ва ниҳоят, 1395 й.да (28 фев.) Шим. Кавказда Терек дарёси бўйида Тўхтамиш қўшинига какшатқич зарба беради (қ. Терек дарёси бўйидаги жанг). А. Т. ҳарбий юришлари оқибатида Куйи Идил (Волга) вилоятлари, Сарой Берка, Саройчик ва Ҳожитархон (Астрахон) каби шаҳарлар горат қилинди. А. Т. Тўхтамишни кувиб Рязань вилоятигача борди ва Елец ш.ни ишғол қилди. Шарафуддин Али Яздий А. Т.нинг Москва юришини шундай таърифлайди: «Соҳибқирон Москавга сориким, Руснинг шаҳарларидан эрди, таважжук қилди. Анда етконда нусратшиъор черики ул вилоятни (шаҳар ва атрофини) чобтилар ва андағи ҳокимларни тобеъ қилди. Ва черикнинг эликларига сонсиз мол тушти...» («Зафарнома», 179-бет). Бу урушда Азак (Азов), Кубан ва Черкас ерлари ҳам кучли азият чекди. Қизиги шундаки, А. Т. Идилнинг Туротур кечувви бўйида Ўрусхоннинг ўғли Куйричоқ ўғлонни чакиртириб, унга кўлга киритилган собиқ Жўчи улусини инъом этди. Россия тарихчilари Б. Д. Греков ва А. Ю. Якубовский парнмит ёзишларича, А. Т.нинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси, факат Марказий Осиё учун эмас, балки бутун Шарқий Европа, шунингдек тарқоқ Русь князликларининг бирлашиши учун ҳам буюк аҳамият касб этган.

Шундан сўнг А. Т. бутун эътиборини Эрон, Ироқ, Сурия, Кичик Осиё ва

Хиндистон ерларини узил-кесил забт этишга қаратди. У беш йиллик (1392 — 96) уруш давомида Фарбий Эрон, Ироқи Ажам ва Кавказни әгаллади, натижада музafferийлар ва жалоирийлар сулоласининг хукмронлиги барҳам топди.

А. Т.нинг Ҳиндистон устига қилган уруши (1398 й. май — 1399 й. март) қариб ўн бир ой давом этди. А. Т. Ҳиндистондан катта ўлжа, шу жумладан 120 жанговар фил б-н қайтди. Ўлжаларнинг бир қисми кўшинга тақсимлаб берилди, қолгани Самарқанд ва Кеш ш.ларида олиб борилаётган қурилишларга сарфланди.

А. Т.нинг 1399 — 1404 й.ларда олиб борган ҳарбий юришлари натижасида Шомнинг Ҳалаб (Алеппо), Хумс, Баалбек (Баълбак), Димишқ (Дамашк) каби йирик шаҳарлари ва Ироқи Арабнинг Убулистан ўлкаси (кад. Каппадокия) б-н Бағдод, шунингдек Туркияning катта қисми забт этилади. Анқара жангиди А. Т. жаҳоннинг буқж саркардаларидан бири Боязид Йилдирим устидан ғалаба қозонди. Туркия сultonни асирга олинди. У б-н бирга хотини серб маликаси Оливера, ўғиллари Мусо ва Исо Чалабийлар ҳам асирга тушдилар. Сўнг, А. Т. Анадолу я. о.ни әгаллаб, Ўрта дengизнинг шарқий соҳилида жойлашган Измир ш.ни забт этди ва салибчиларнинг Яқин Шарқдаги охирги қароргоҳига барҳам берди. Сўнгра, Эгей дengизида жойлашган Хиос ва Лесбос о.ларидаги Генуя мулкларининг хукмдорлари унга таслим бўлдилар, Миср ҳам ўз итоаткорлигини изхор этди. А. Т. Анқара, Никея, Бурса ва Измир ш.ларини әгаллаб, Византия ва бутун на-соро оламининг Боязидга йигиб берган божларидан иборат катта бойликни кўлга киритди. Биргина Бурса ш.дан олинган олтин ва жавоҳирларнинг ўзи каттагина карвонга юк бўлган. Банди қилинган Боязид ўрдугоҳга олиб келингач, А. Т. унга хурмат ва эҳтиром кўрсатди. Унинг вафотидан сўнг (1403 й. 9 март) эса во-рисларига химмат кўзи б-н бокиб, уларга бекиёс мурувватлар қилиди. Чунончи Боязиднинг тўнгич ўғли Сулаймон Чалабий-

ни туркларнинг Европадаги вилоятлари-га ҳоким этиб тайинлади. Эдирне (Адрианополь) ш. унинг пойтахти қилиб белгиланди. Анадолунинг шим.-ғарбий қисми суюргол сифатида Исо Чалабийга инъом қилиниб, Бурса ш. унинг пойтахтига айлантирилди. Усмонли турклар давлатининг марказий қисмини бошқариши Мусо Чалабийга топшириди. А. Т. Усмонли турклар давлатини бутунлай босиб олиш ниятида бўлмаган, чунки у Европа давлатларининг Яқин Шарқ мамлакатларига нисбатан тажовузкорона ниятда эканлигини яхши тушунар эди. Шунинг учун ҳам А. Т. Усмонли турклар давлатини саклаб колди ва Боязиднинг ворисларига мурувват кўлини чўзди. Шундай бўлсада, Боязид устидан қозонилган бу ғалаба б-н А. Т.ни Франция кироли Карл VI (1380 — 1422), Англия кироли Генрих IV (1399 — 1407) таъриклаб, унга маҳсус мактуб юбордилар. Чунки А. Т. эндиғина уйгонаётган Европага улкан хавф солиб турган Усмонли турклар давлатига зарба бериб, бутун Европанинг ҳалоскорига айланган эди.

А. Т. Кичик Осиёдан Самарқандга қайтгач, 1404 й. 27 ноябрда 200 минг кўшин б-н Самарқанддан Хитой сафари-га чиқди. Бироқ Хитой устига юриш А. Т.нинг Ўтрорда вафоти (1405 й. 18 фев.) туфайли амалга ошмай колли. А. Т.нинг вафоти хақидаги хабар гарчи аввалда сир тутилсада, аммо кўп вақт ўтмай бу ноxуш хабар мамлакат бўйлаб тарқалиб кетади. А. Т.нинг жасади Самарқандга олиб келиниб дағн қилинади (қ. Амир Темур мақбараси).

А. Т. — буюк давлат асосчиси. У Ҳиндистон ҳамда Хитойдан Кора дengизга қадар, Сирдарё ва Орол дengизидан Форс кўлтиғига қадар ғоят катта ҳудудни камраб олган марказлашган улкан салтанатга асос солди. Бундан ташқари А. Т. давлатига Кичик Осиё, Сурия, Миср ва шим.-ғарбда Куйи Волга, Дон буйлари; шим.-шарқда Балхаш кўли ва Или дарёсигача; жан.-шарқда эса Шим. Ҳиндистонгача булган мамлакатлар буй-

сундирилди. А.Т. давлатни ақл-заковот ва хукукий асос б-н идора этган. Унинг «... давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини қилич б-н амалга оширдим», деган сўзлари бунинг ёрқин далилидир.

Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги тарихий хизматлари бекиёсdir. Тарих бу кўхна дунёда ўтган кўп жаҳонгирларни билади. Уларнинг аксарияти факат бузган. А. Т.нинг улардан фарқи шундаки, у умр буйи бунёдкорлик б-н машғул булган. Унинг «Қай бир жойдан бир гишт олсан, ўрнига ун гишт қўйдирдим, бир дараҳт кестирсам, ўрнига унта кучат эктиридим» деган сўзлари бунинг ёрқин исботидир. А. Т.га ҳар бир зафарли воқеа ва севинчли ходисани муҳташам меймурлик обидаси барпо этиш б-н нишонлаш одат бўлган. Шу мақсадда Ҳиндистон, Шероз, Исфаҳон ва Дамашқнинг машҳур устахунармандлари мамлакатда ҳашамдор иморату иншоотлар бино килганлар. А. Т. зabit этган мамлакатларнинг бир қатор шаҳарлари (Бағдод, Дарбанд, Байлакон) ни қайта тиклади. А. Т. Табризда масжид, Шерозда сарой, Бағдодда Мадраса, Туркistonда машҳур шайх Ахмад Яссавий қабри устига макбара курдирган бўлсада, лекин асосий эътиборини она шахри Кеш ва пойтахти Самарқандга қаратди. Кешда отасининг қабри устига макбара, ўғли Жаҳонгирга макбара б-н масжид курдирди. А. Т. ҳукмронлигининг илк даврида Кеш ш.ни пойтахтга айлантириш ниятида бўлиб, унинг ободончилигига катта аҳамият берди, бу ерда машҳур Оқсарой қад кўтарди. А. Т. Кешни Мовароуннахрнинг маданий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Шу боисдан бу шаҳар «Қуббат ул-илм вал-адаб» унвонига эга бўлди. Салтанат пойтахти Самарқанд А. Т. даврида айниқса гуллаб яшнади. Шаҳарда Исфаҳон, Шероз, Ҳалаб, Хоразм, Бухоро, Қарши ва Кеш ш.ларининг меймомури бинокорлари кўли б-н саройлар, масжидлар, мадрасалар, мақбаралар курилади.

Шаҳар ташқарисида эса боф-роғлар ва бўйстонлар барпо этилади (к. Амир Темур боғлари). Хусусан Шоҳизинда меймурий мажмуасига мансуб Шодимулк оғо мақбараси, Ширинбека оғо мақбараси ва б. қурилади. Шаҳарда Бибихоним жоме масжиди, А. Т.нинг қароргоҳи Кўксарой ва Бўйстонсаройлар қад кўтаради. Умуман олганда Самарқанд ш. А. Т. даврида ўзининг қад. ўрни Афросиёбян бирмунча жанроқда бутунлай янгитдан қурилди. Шаҳар тевараги мустаҳкам қалъа девори б-н ўралиб, Оҳанин, Шайхзода, Чорсу, Коризгоҳ, Сўзангарон ва Феруза каби номлар б-н атaluвчи б та дарвоза ўрнатилди. Мовароуннахрнинг дехқончилик воҳаларида, хусусан Зарабшон водийсида ўнлаб суғориш тармоқлари чиқарилиб, дехқончилик майдонлари кенгайтирилди. Янги кишлопклар барпо этилди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, А. Т. Самарқанд атрофида қад кўтартган бир қанча янги кишлопкларни Шарқнинг машҳур шаҳарлари Димишқ (Дамашқ), Миср, Бағдод, Султония ва Шероз номлари б-н атади. А. Т.нинг фикрича, Самарқанд катталиги, гўзаллиги ҳамда теварак-атрофининг обод этилганлиги жихатидан дунёдаги энг йирик шаҳарлардан ҳам устунроқ турмоғи лозим эди. Ҳофизи Абрўнинг ёзишича, А. Т. турк, араб ва эронликлар тарихини чуқур билган. У давлат аҳамиятига эга бўлган ҳар бир масалани ҳал этишда, шу соҳанинг билимдонлари ва уламолари б-н маслаҳатлашарди. Одатда у тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, тарих, адабиёт, тилшунослик илми намояндлари, шунингдек илохиёт ва дин соҳасидаги машҳур уламолар б-н сухбатлар ўтказарди. А. Т. саройида уламолардан мавлоно Абдужаббор Хоразмий, мавлоно Шамсуддин Мунши, мавлоно Абдулло Лисон, мавлоно Баҳруддин Аҳмад, мавлоно Нуъмонуддин Хоразмий, Хўжа Афзал, мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Ҳокий ва б. хизмат киларди. Алишер Навоийга А. Т.нинг илм ва маънавият ақлига кўрсатган ғамхўрлиги жуда ёқар эди. Бу ҳақда Наво-

ий шундай деганди: «Агар Темур каерда фан, маданият ва санъат аҳлини учратса, уларни ўз ҳомийлигига олар, уларга иззат-икром кўрсатар, уларнинг тарбиясига аҳамият берар ҳамда бу зотлардан ўз олий мажлисида надим (маслаҳатчи) сифатида ва б. лавозимларда фойдаланарди». А. Т. даврида савдо ва хунармандчилик ғоятда ривожланади. Янги бозорлар, савдо расталари барпо қилинади. Клавихо Самарқанд бозорларида буғдор ва гуручининг мўллуги ва арzonлиги ҳакида гапириб, шаҳар хунармандчилиги маҳсулотларини — атлас, кимхоб, ҳар хил ип ва жун тўқима моллар, мўйнали ва ипакли пўстинликлар, атторлик моллари, зиравор ва дориворлар, зархал ва ложувардлар ҳамда бошқа молларнинг сероблигини ҳам таъкидлайдилар. Бу даврда А. Т. ва унинг жой Султон Маҳмудхон асир олинган ноиблари Хитой ва Ҳиндистондан Ўрта Осиё орқали Яқин Шарқ ва Европа мамлакатлари га йўналган асосий ҳалқаро савдо йўли — «Буюк ипак йўли»ни назорат қилиб, савдо карvonлари қатнови хавфсизлигини таъминлашда, работлар, қальялар, кўприклар куриш йўлида муҳим чора-тадбирлар кўрдилар ва Шарқ б-н Фарб ўртасида савдо-сотиқ ва элчилик алокаларини ҳар томонлама ривожлантиришга ғоят катта эътибор бердилар. А. Т. энг муҳими, Эрон, Озарбайжон ва Ироқдаги майда хукмдорлар ўртасидаги тарқоклик ва бошбошдокликка барҳам бериб, бу б-н нафақат Мовароуннахр, балки Узоқ ва Яқин Шарқ мамлакатларининг иқтисодий ва маданий тараққиётига, ҳалкгар ва мамлакатларни бир-бири б-н якинлаштиришга улкан ҳисса кўшди. А. Т. Европанинг Франция, Англия ва Кастилия каби йирик киролликлари б-н бевосита савдо ва дипломатик алокалар ўрнатди.

А. Т.нинг ҳарбий юришлари, жанг жадалларининг оқибатларига баҳо берилаар экан, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, унинг фаолияти қўйилган максад ва режалари жиҳатидан икки босқичга

бўлинади. Биринчи босқич (1360 — 86) да А. Т. Мовароуннахрда марказлашган давлат тузиш йўлида кураши, Мовароуннахрни бирлаштиришдан манфаатдор бўлган маҳаллий зодагонлардан иборат ижтимоий кучлар (мулкдор дехқонлар, ҳарбийлар, хунармандлар, савдогарлар ва руҳонийлар) ёрдамида тарқоқ мулкларни бирлаштириш учун кураш олиб борди. А. Т.нинг бу даврдаги фаолияти Ўрта Осиё ҳалқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти тараққиёти йўлида шубҳасиз улкан ижобий аҳамият касб этади. Мамлакатда тарқоқпик тугатилиб, марказлашган давлатнинг ташкил топиши ижобий оқибатларга олиб келди. Мамлакат и.ч. кучларини ва мўғулларнинг бир ярим асрлик ҳукмронлиги натижасида бўхронга учраган икгисодни тиклаш учун қулайроқ шароит вужудга келди. Айни вакидда хўжаликнинг асоси бўлган дехқончиликда муайян силжишлар рўй берди. Янги-янги ариқ (канал)лар қазилиб, дехқончилик майдонлари кенгайди. Хунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланди, фан ва маданият равнақ топиб, шаҳарлар ободлашди ва гавжумлашди. А. Т. бирор мамлакатни тасарруфига олишдан аввал албатта ўша жой аҳолисига тинчлик йўлини таклиф этган, бу йўл инкор этилган ҳолдагина ҳарбий куч ишлатган.

А. Т. ҳаётлиги чоғидаёқ салтанатни асосан тўрт қисм (улус)га бўлиб, ўғил, набираларига тақсимлаб берган: Ҳурсон, Журжон, Мозандарон ва Сейистон (маркази Ҳирот) Шоҳрухга, Фарбий Эрон, Озарбайжон, Ирок ва Арманистон (маркази Табриз) Мироншоҳга, Форс, яъни Эроннинг жан. қисми (маркази Шероз) Умаршайхга, Афғонистон ва Шим. Ҳиндистон (маркази Фазна, кейинчалик Балх) Пирмуҳаммадга суюргол қилиб берилган. А. Т. давлати ўзига хос тартиб-коидаларга асосланган ҳолда идора этилган (к. Темурийлар давлати). А. Т. асос солган бу давлат Ҳурсон ва Мовароуннахрда 16-а. бошигача мавжуд

бўлиб, Шайбонийхон томонидан тугатилган.

Шўролар тузуми даврида А.Т. шахси ва фаолиятига адолатсизлик б-н ёндошилиб, бир ёклама баҳо берилиб келинди. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг бундай карашларга барҳам берилди. А. Т.нинг жаҳон тарихида тутган ўрни ўз жойига кўйила бошланди. Ўзбекистонда унинг фаолиятини ўрганишга ва уни оммалаштиришга кенг йўл очилди. Унинг номи Ўзбекистонда абадийлаштирилди. Кўплаб шаҳар ва қишлоқлардаги шоҳ кўчалар, майдонлар, жамоа хўжаликлари, мактаблар, кинотеатрлар ва б. унинг номи б-н аталди. Ислом Каримов ташаббуси ва раҳнамолигида Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз ва б. шаҳарларнинг марказий майдонларида А. Т.га ҳайкал ўрнатилди, Тошкентдаги Амир Темур хиёбонида Темурийлар даври музеи барпо этилди (1996), «Амир Темур» ордени таъсис этилди (1996) ва Халқаро Амир Темур жамғармаси ташкил қилинди (1995). Тошкент, Самарқанд ва хорижий мамлакатларда ЮНЕСКО раҳбарлигида ҳазрат Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги кенг нишонланди (1996). А. Т. ҳақида икки кисмдан иборат бадиий фильм, спектакллар ва шеърий ҳамда насрый асарлар яратилди.

Манбалар ва ад.: Темур тузуклари, форсчадан Алихон Согуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси, Т., 1991; Ибн Арабшоҳ, Ажоиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари), Т., 1992; Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996; Шарафуддин Али Йаздий, Зафарнома, Т., 1997; Мухаммаджонов А., Темур ва темурийлар салтанати (Тарихий очерк), Т., 1994; Ахмедов Б., Соҳибқирон Темур (Ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти), Т., 1996; Темур ва Улугбек даври тарихи, Т., 1996; Пугаченкова Г. А., Архитектурное наследие Темура, Т., 1996; Амир Темур жаҳон тарихида, Париж, 1996; Каримов И., Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна

бўлаверсин, Асарлар, 4-ж., Т., 1996; Каримов И., Ҳалқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир; Азалий буюклик маекани; Соҳибқирон камолга етган юрт; Адолат ва қудрат тимсоли; Амир Темур — фахримиз, фуруримиз, Асарлар, 5-ж., Т., 1997.

Биобиблиография: Ртвеладзе Э. В., Сайд о в А.Х., Амир Темур в зеркале мировой истории, Париж, 1996; Алимов Р. А., Соҳибқирон Амир Темур (Методик тавсиянома), Т., 1995.

Бўрибой Ахмедов, Абдулаҳад Муҳаммаджонов.

АМИР ТЕМУР БОҒЛАРИ - Амир Темур Самарқанд атрофида бунёд эттирган боғлар. А.Т.б. хусусидаги дастлабки маълумотлар ўтмиш тарихчилари, шоирлари, сайёҳлари асарларида учрайди. Шунингдек, А.Т. б. Ўрта асрлар рассомлари миниатюраларида ҳам тасвирланган.

А.Т.б. тузилишига кўра 2 турга бўлинган: 1) чорбоғлар — геометрик (тўртбурчак, тўғри тўртбурчак) шаклда бўлиб, ҳар томони тахм. 1 км масофа га чўзилган. Саҳнидан ўтган ариклар уларни тенг 4 кисмга ажратиб турган. Атрофидаги баланд пахса деворларнинг ҳар бурчагида минора бўлган. Марказда сарой жойлашган. Бундай боғларнинг дарвозалари шаҳар тарафга қаратиб қурилган; 2) тузилиши геометрик шаклда бўлмаган, табиий дарахтзор ва чакалаклар бағрида барпо этилган боғлар. Бундай боғлар ҳукмдор ширкор (ов) қилиши учун мўлжалланган бўлиб, асосий кисми табиий, кўл теккизилмаган ҳолда сакланган. Уларнинг кичик бир қисмигагина дам олиш учун сарой, кўшк ва ҷодирлар қурилган, ҳовузлар қазилиб, фавворалар ўрнатилган. Бу турдаги боғларнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ниҳоятда бой бўлган.

А.Т.б. дан энг машҳурлари қўйидагилар;

Боғи Баланд. Амир Темур Самарқанднинг шим.даги Чўпонота мақбараси яқинида набираси

(Мироншохнинг кизи)га атаб қурдирган. Уни барпо килишда Эрон, Озарбайжон ва б. мамлакатлар боғчилик санъати устапари ҳамда меймурлари қатнашган. Боф ўртасида Табриз оқ мармаридан курилган ҳашаматли қаср бўлиб, унинг атрофидаги узумзор, анжирзор ва олмазорлар бокса гўзал бир тароват баҳш этиб турган.

Боги Беҳишт. Амир Темур Самарқанднинг гарбида суюкли хотини Туман оға (Хайруннисо)га атаб қурдирган (1378). Ёзма манбаларда «Боги Жаннат» номи б-н аталади. Тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, боф ўртасидаги атрофи хандак б-н муҳофаза этилган сунъий тепалик устида Табриз оқ мармаридан курилган ҳашаматли сарой бўлган. Саройга бир неча кўтарма кўприклар орқали кирилган. Саройнинг бир тарафида ҳайвонот боғчаси ҳам бўлган.

Боги Давлатобод. Амир Темурга Ҳиндистон юришидан қайтган куни (1399 й. 22 апр.) ҳадя килинган. Археологик тадқикотлар (И. А. Сухарев, 1936 ва Ў. Алимов, 1967)га кўра, у Самарқанддан 13 км жан.да, Катта Ўзбекистон трактининг чап томонида бўлган. Амир Темур бу боғда зафарли юришлардан қайтгач, дам олган, тантанали маросимлар ўтказган, элчиларни қабул қилган. Археологик казишлар натижасида боғнинг 1350x900 м майд.ни эгаллагани, атрофи баланд пахса девор б-н ўралгани ва унда ариқлар, 4 ховуз (бери 62x28 м, иккитаси 25x25 м, яна бири 32x32 м) ҳамда сарой (пойдевори 70x70 м) бўлгани аникланди. Сарой сунъий тепа (бал. 12 м) устига қурилган, атрофи хандак (эни 20 м) б-н ўралган. Унга 2 та кўтарма кўприк орқали кирилган.

Боги Дилкушо (Кўнгил очувчи боғ). Амир Темур хотинларидан бири — Тўқалхоним шарафига курдирган (1397). Самарқанддан 5 км шарқда, Панжакент йўлининг ўнг томонида (кад. Ҳиндувон қишлоғи ўрнида) жойлашган. Ҳар тарафи 900 м узунликдаги баланд пахса девор б-н ўралган, 4 дарвозаси, марказида ҳашаматли сарой бўлган. Сарой уч

қаватли бўлиб, ҳар қаватида фаввора отилиб турган. Сарой деворларига Амир Темур олиб борган урушлардан лавҳалар чизиб қўйилган. Амир Темур Испания элчиси Руи Гонзалес де Клавихони ана шу боғда қабул қилган. Бу боғ ўрнида ҳозир Дилкушо қишлоғи жойлашган.

Боги Жаҳоннамо (Жаҳон кўзгуси). Амир Темур Самарқанддан 7 фарсах (42 км) нарида, Зарафшон тоғи этагида қурдирган (1398). Унда сарой ва қалъа бўлган. «Зафарнома»да ёзилишича, бу боғнинг худуди бениҳоят катта бўлиб, йўқолиб қолган от бойдан сўнг топилган экан.

Боги Майдон. Амир Темур Самарқанднинг шим.да, Чўпонота тепалиги этагида қурдирган. Тарихий манбаларга Караганда, боғда ҳашаматли бир айвон (кўшк) ва қимматбаҳо тошлардан ясалган таҳт бўлган. Мирзо Улуғбек бу боғни янада обод қилган. Бобур шу ҳақда бундай деб ёзади: «Бу боғнинг ўртасида (Улуғбек) бир олий иморат қилибдур. Чил(қирқ) сутун дерлар, ду (икки) ошёна (кават), сутунлари тамоми тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар кўпорибтурларким, юкорига чиқар йўллар бу тўрт бурждиндор. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардир. Баъзини морпеч хиёра (бурама, кўпкиррали) қилибтурлар. Юкориги ошёнанинг тўрт тарафи айвондир, сутунлари тошдан. Ўртаси чордора уйдир. Иморат курсисини тамом тошдан фарш қилибдирлар». Бу боғ ўрни ҳозир ҳам Боги Майдон деб аталади.

Боги Нав (Янги боғ). Амир Темур Самарқанднинг жан.да курдирган (1404). Лолазор қишлоғи ўрнида жойлашган. Бу боғ тўртбурчак шаклда бўлиб, атрофи баланд пахса девор б-н ўралган, ҳар бурчагида минора қад кўтариб турган. Марказида бошқа боғлардагига нисбатан каттароқ қаср, унинг олдида ховуз бўлган.

Боги Чинор. Амир Темур Самарқанднинг шарқида (Конигилнинг жан.-ғарб тарафида, ҳоз. «Кўш тамга-

лик» тепалиги ўрнида) барпо килдирган (1404). Унда чинорлар кўп бўлган. Марказида хоссимон тархли сарой жойлашган.

Боғи Шамол. Амир Темур 1397 й. набираси (Мироншохнинг қизи)га атаб қурдирган. Самарқанднинг гарбидаги бўлган. Ундағи сарой тўртбурчак шаклда бўлиб, ҳар томони 1500 қадамни ташкил килган. Деворларига мармар копланиб, саҳни қора ёғоч ва фил суягидан ишланган. Бу боғ жойлашган худуд ва у ердаги ариқ ҳозир ҳам «Боғи Шамол» деб аталади.

Самарқанд атрофида булардан ташкари яна бир қанча боғлар бўлган. Чунончи, Боғи Бўлду, Боғи Зогон, Боғи Нақши Жаҳон, Боғи Амирзода Шоҳруҳ, Боғча, Боғи Дилафрӯз, Боғи Шерон, Гулбоғ, Лолазор, Бедана кўргуғи, Чумчуқлиқ, Ғозҳона ва б. шулар жумласидандир. Амир Темурнинг боғ куриш анъянасини темурийлардан Шоҳруҳ, Улуғбек, Бобур ва б. ҳам давом эттиришган.

Ўткир Алимов.

АМИР ТЕМУР ЖОМЕ МАСЖИДИ -Ўрта Осиё меморчилик санъатининг етук намунаси. Самарқанддаги меморий иншоот (1399—1404). Амир Темур Хиндистонни забт этиш шарафига қурдирган. Халқ орасида Амир Темурнинг хотини Бибихоним номи б-н машҳур (қ. Бибихоним жоме масжиди).

АМИР ТЕМУР МАҚБАСИ, Гўри Амир — Самарқанддаги меморий ёдгорлик (14-а. охири — 1405 и.). Халқ орасида Гўри Амир ёки Гўри Мир (Мир Сайид Барака) деб номланиб келинади. Мақбарага темурийлар сулоласига мансуб кишилар (Амир Темур, унинг пири Мир Сайид Барака, ўғиллари Умаршайх, Мироншоҳ ва Шоҳруҳ, наби-ралари Муҳаммад Султон, Улуғбек ва б.) дағн этилган. Бобурнинг таъкидлашича, дастлаб Темурнинг набираси Муҳаммад Султон Мирзо Самарқанд қалъаси жан.да Тошкўрғон — чакарда Мадраса қурдирган. Муҳаммад Султон ҳалок

бўлгач (1403), Амир Темур унинг хотирасига мақбара куриш ҳакида фармон берди. Мақбара Мадраса ҳовлисининг тўрига бунёд этилган.

Бизгача, асосан, пештоқли дарвозаси бор ҳовли ва мақбара биноси сақланган. Археологик тадқиқотлар натижасида мақбара ҳовлисининг икки ёнидан Муҳаммад Султон қурдирган Мадраса ва хонакоҳ қоддиклари топилган. Мадраса ва хонакоҳ чорси ҳовлининг шарқий ва гарбий томонларини эгаллаган. Ҳовлининг жан.да гумбазли мақбара жойлашган. Мақбарамага жан. дан, Улуғбек қурдирган далон (1424) орқали кирилади. Мақбаранинг чорток тархли зиёратхонаси баланд токи — равоқли, тепаси ёзув ҳошиялари ва ички гумбаз б-н қопланган. Ташки гумбази 64 қобирғали, баланд пойгумбаз (диаметри — 15 м, бал. 12,5 м)га ўрнатилган.

Зиёратхона ўргасидаги мармар панжара б-н ўралган мурабба хазира саҳнига қатор қабртошлар кўйилган. Юқориси (тўри)да Амир Темурнинг ҳарбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган ва унинг юксак ҳурматини қозонган Мир Сайид Барака сағанаси жойлашган. Сайид Барака қабрининг оёқ томонига Амир Темурнинг ўзи дағн қилинган. Унинг уч томонида Муҳаммад Султон, Мироншоҳ, Умаршайх қабрлари бор. Кейинчалик бу ерга Темурнинг набиралари ва эвараларининг қабр тошлари қатъий тартибда жойлаштирилган. Темур сағанасига кўйилган кўк нефрит қабртошини Улуғбек Мўғулистанга қиласган юриши вақтида олиб келган. Тошдаги лавҳада Темурни улуғлайдиган сўзлар, унинг шажараси ҳамда марсиялар ўймакори ёзувларда битилган. Ҳамма сағаналар Улуғбек томонидан яхлит ўйма мармар панжара б-н ўралган. Зиёратхонанинг шарқий қисмидаги равоқдан зина орқали остиқ қаватидаги гўрхонага тушилади. Гўрхона саккиз киррали. Ундағи сағаналар юқрри қаватда қандай жойлашган бўлса, бу ерда ҳам шу тартибда жойлашган. Зиёратхонадаги қабртошларнинг

хар бири юксак санъат асаридир. Зиёратхона серҳашам безакларга бой. Бўртма безак кундаллар заминига ложувард ранг гуллар ишланган. Изораси яшил тошдан гирих шаклида терилган. Тўртта чуқур равоқлардаги дарчаларга ўша вактда ранги ойна ўрнатилган. Олтин ва кумуш қандиллардаги шамлар ёнганда зиёратгоҳ ичкариси улугвор ва афсонавий тус олган. Ташқариси сиркор ғиштчалар б-н безатилган. Гумбаз ва унинг пойидаги безаклар, турли арабий ёзувлар алоҳида кўзга ташланади. Макбара дарчаларида ёғочдан ишланган нафис панжаралар, эшикларида эса мураккаб кўш заминли ўймакор безаклар бўлган. Макбаранинг гарбий томонига баланд пештоқ ёндашган. Тахминларга кўра бу пештоқ колдиклари 17-а.га мансуб.

Макбаранинг мутаносиблик нисбати, нақшлари, турли безаклари катта маҳорат б-н бажарилган. Ташки пештоқ дарвозасининг тепасида меъмор — уста «Муҳаммад бинни Маҳмуд ал-банно Ис-фаҳоний» номи сақланган. Кейинчалик мақбара бир неча бор таъмирланди, гумбази қайта тикланиб, хонақоҳ ва Мадраса қолдиқлари кавлаб топилди, ички ва ташки безаклар таъмир этилди. 1941 й. да мусулмон одатига зид равишида Амир Темур ва Улугбек қабрлари очиб текширилиб, улар руҳлари безовта этилди.

«АМИРТЕМУР»ОРДЕНИ-ЎзРнинг давлат мукофотларидан бири. Бу орден б-н давлатчиликни мустаҳкамлашдаги улкан хизматлари, меъморчиликни, илм-фан, адабиёт ва санъатни, шу жумладан, ҳарбий маҳоратни ривожлантиришга кўшган улкан хиссалари учун ЎзР фуқаролари мукофотланадилар. Ушбу орден б-н давлатлараро ҳамкорликни, тинчликни ҳамда халқлар ўртасида дўйстликни мустаҳкамлаш ишига алоҳида хисса кўшганлик учун ЎзР фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин. 1996 й. 26 апр. да таъсис этилган (шу орденни таъсис этиш ҳақидаги Конун б-н ЎзРнинг 1995 й. 22 дек. да қабул қилинган «Давлат мукофотлари

тўғрисида»ги Конуннинг 11-моддасига тегишли тузатишлар киритилган). Орден тилла қопланган 925 даражали кумуш қотишмадан тайёрланиб, саккиз киррали бўртма юлдуз кўринишида бўлиб, Амир Темурнинг улуғвор қиёфаси кумуш рангда тасвирланган. Муаллифи — Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Каримов. Ватанимиз тарихида тутган бекиёс ўрни, самарқандликларнинг асрлар давомида миллий фан ва маданиятимизни ривожлантиришга кўшган буюк ҳиссасининг эътирофи сифатида — Самарқанд ш., темурийлар даври улкан маданий ва маънавий меросини, ноёб тарихий ёдгорликларини асраб-авайлаш, ёш авлодни буюк аждодларимизнинг мунособи ворислари, озод мамлакатимиз буюк истиқболини яратишга кодир кишилар қилиб тарбиялаш ишига кўшган алоҳида хизматларини эътиборга олиб — Шахрисабз ш. ана шу орден б-н тақдирланди (1996 й. 18 окт.) Ўзбекистон давлатчилигини барпо этиш ва жаҳон ҳамжамиятида миллатимиз обрўсини юксалтириш, фуқаролар тинчлигини ва умуммиллий тотувликни мустаҳкамлаш, маданий қадриятларни асраб колиш ва ривожлантириш борасида буюк хизматлари учун ҳамда туғилган кунига 60 йил тўлиши муносабати б-н Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримов шу орден б-н мукофотланди (1997 й. 26 декабрь).

АМИР ТЕМУР ГОРИ - Сурхондарё вилояти Бойсун тогидаги ибтидой одамлар манзилгоҳи бўлган ғор. Бу форда 1939 й. да А. П. Окладников археологик қазишлар олиб борган. Унда учта қатлам бўлиб, юқоридаги иккитаси янги тош даврига, энг қуйиси мустеъ даврига тааллуклидир. Бу қатламда ўчоқ ва баъзи жойларида писта кўмирнинг колдиклари топилган. А.Т.ғ.дан Тешиктош тормдагига ўхаш кўпол ишланган йирик қирғичлар, пластиналар, лаппаксимон нуклеуслар ва улардан учириб олинган тош парчалари чиқкан. Шу б-н бирга фордан хилма-хил ҳайвон ва қушларнинг

сүяк колдиклари ҳам топилди. А. Т.ғ.да ибтидоий одамлар жамоа-жамоа бўлиб яшаган, овчилик ва темирчилик б-н шуғулланган.

АМИР ТЎРА МАДРАСАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (1870). Иchan қалъанинг шим. қисмида жойлашган. Муҳаммад Раҳимхон II нинг акаси Амир Тўра қурдирган. Чорток тархли (52,6x36,7 м), пештоғи маҳобатли, икки ён томонида кўшқаватли уч жуфт хужра бор. Тўрт бурчагидаги гулдаста-миноралар парчин белбоғли, мавж усулида безатилган. Масжид ва дарсхонанинг тузилиши бир хил. Масжид жан.даги айвон гумбаз томли, гумбаз ости тоқилари олти киррали, унга уч қатор мукарнас ишланган. Ҳовли (30,7x19,35 м)нинг икки ён томонига бир каватли, олди равоқли кўндаланг ҳужралар ишланган. Ҳовли бурчакларидаги ҳужраларга даҳлиздан кирилади. Ҳужралар балхи гумбазли, дарчаларига панжаларалар ўрнатилган. Уч гумбазли миёнсаройнинг икки ён томонида дарсхона бор. А. Т.м. 1970 й.да таъмирланган, бош тарзи олдига савдо расатси жойлаштирилган.

АМИР ул-УМАРО (араб.— амирлар амири, олий амир) — ўрта асрларда Мовароуннарда кенг тарқалган энг юқори ҳарбий унвонли амалдор. У олий бош кўмандон ҳисобланиб, бутун ҳарбий ишлар унинг кўлида бўлган. Бундан ташкари, Олтин Ўрда ва Чигатой улусида ҳукуматнинг барча бош ижро идоралари (девонлар) ҳам А.у. кўлида бўлган. Лекин Амир Темур ва темурийлар замонида А.у. факат бош кўмандонлик, кўп ҳолларда подшоҳ ҳудайчиси (адъютанти) вазифасини ўтаган. Давлат ижро идоралари эса визири аъзам кўлида бўлган. А.улик лавозими Кўкон хонлигига амири лашкар, беклар беги, Туркия ва Озарбайжонда 17—19-аларда беклар беги деб аталган. Хива хонлари архивидан маълум бўлишича, саройда унга хизмат қилувчи маҳсус ходимлар, чунончи 35 фаррош, 80 хизматкор, 4 сайис ва 6 дарвозабон бўлган. Сарой лавозимлари ичида А.у.

Хива хонлигига нақибаан кейин келган ва унинг ма-оши 500 тиллани ташкил қилган. Бундан ташқари бир неча вилоятнинг даромадлари А.у. ихтиёрига берилган.

АМИР ХИСРАВ ДЕҲЛАВИЙ - қ. Хисрав Дехлавий.

АМИР ҲУСАЙН - қ. Ҳусайн ибн Мусаллаб.

АМИРЗОДА **МАҚБАРАСИ**

- Самарқанддаги Шоҳизинда мақбараларидан бири (14-а.). Мақбара, дафн этилган шахснинг исми маълум бўлмасада, шартли равища А. мақбарами деб аталади. Мақбара пештоқидаги ҳошиялар орасидаги ёзувда Амирзоданинг ўлган йилигина (1386) кўрсатилган. Мақбаранинг асоси тўғри тўртбурчак тархли (10x9,2 м). Пойгумбаз саккиз киррали, гумбази қобирғали. Пештоқни мураккаб ислимий ва гириҳ нақшларидан иборат сиркор парчин ва араб ёзувлари безайди. Мақбаранинг ичи ўзига хос ҳашаматли ва шинам. Деворлари ганч б-н сувалган, токча, гумбаз остидаги равоқчалар безаги содда.

АМИРИ — қовуннинг ўртапишар нави. Шакли чўзиқ (25—40 см), оғирлиги 3—4 кг. Сирти тўрсиз (баъзи А.ларнинг факат банд томонида бир оз тўри бўлади), усти йўл-йўл, оч ёки тўқящил. Эти 4—5 см қалинликда, кўкимтири ёки қизғиш, куврак, жуда ширин, таркибида 12% гача қанд бор. Уруғи йирик, чўзиқ, оч сарик. Уруғидан чиққанидан кейин 80—90 кунда ҳосили пишади. Асосан Самарқанд, Бухоро ва Хоразм вилоятлари, Коракалпогистонда экиласди. Ҳосилдорлиги 300—350 ц/га. Узокқа юборишга ва сақлашга чидамсиз.

АМИРИЛАШКАР - темурийлар, шайбонийлар ҳамда Туркистон хонликларида кенг тарқалган энг юқори ҳарбий унвон, бош кўмандон. Мас, Кўкон хонлигига А.л. лавозими йирик ҳарбий ҳаракатлар даврида мавжуд бўлиб, унга одатда мингбоши, оталик ёхуд шаҳзодалар белгиланган (қ. Амир ул-умаро).

АМИРИ ШИКОР, ов амири -Туркистон хонликларида сарой мансаби. Майдумки, ов хукмдорлар ҳаётида муҳим ўрин тутган. А. ш. хон ва сultonлар овларини ташкил қилиб туриши лозим бўлган. Шикоргоҳ атрофидаги қишлоқларнинг ахолиси ўз оти, курол-аслаҳаси б-н келиб, хон ва сultonларнинг ов қилишига ёрдам беришини ва ундан ташқари уларни кўниб қолганларида кўнар жой, озиковқат б-н таъмин этишни ташкил қилиш А.ш. зиммасига юклантган.

АМИРИЙ - к. Умархон.

АМИРИЙ, Юсуф Амирий (15-а., Ҳирот) — шоир. Бойсунқур Мирзо химоясида яшаган. Туркий ва форсийда ижод килган. Алишер Навоий «турк эрди ва туркча шеъри яхши воқе бўлибтур» («Мажолис ун-нафоис») деб ёзса, Давлатшоҳ Самарқандий «Шоҳруҳ даврида катта шуҳрат қозонди» («Тазакират уш-шуаро») деб таърифлайди. А.нинг туркийдаги бир девони ҳамда «Дахнома», «Чоғир ва Банг мунозараси» асарлари етиб келган. Форсийдаги асарларидан 2 байтгина маълум: бири «Мажолис ун-нафоис», иккинчиси Яқинийнинг «Ўқ ва ёй мунозараси»да сақланган. Девонига кирган шеърларида шоир ҳаёт ҳакида чукур фалсафий фикр юритади, ишқ-муҳаббатни улуғлайди («Эй кўза...», «Телбаман», «Эй кўнгул» ва б.). «Чоғир ва Банг мунозараси» б-н мунозара жанри имкониятларини бойитди. Убайд Законий таъсирида ёзилган бу асарда амалдорларнинг салбий ахлоқий-маънавий киёфалари, хислатлари ҳажв қилинади, адоват, жоҳиллик, ўзаро қирғин урушлар кораланади. А. «Дахнома» (1429) асари б-н нома жанрини ривожлантириди. Бу девон нусхаси Туркияда, «Дахнома», «Чоғир ва Банг...» нусхалари Британия музейида, фотонусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ва Қўлёзмалар институтида сақланади.

Ад.: Ўзбек адабиёти, 4 жилдли, 1-жилд, Т., 1959; Рустамов Э., Узбекская поэзия в первой пол. 15 в., М., 1963; Ўзбек адабиёти тарихи, 5 жилдли, 1-жилд, Т.,

1977; Абдулвоҳидова М., Ўзбек адабиётида мунозара, Т., 1984.

АМИРКОН — ҷарм тури; мол ёки кўй терисидан ошлаб, пишириб, юзиға кора лок суртиб тайёрланган майнин, ялтироқчарм (қ. Кўнчилик, Кўн).

АМИРКОН ПАХТА - 19-а. охирларида Америкадан келтириб экилган ўрта толали Мексика ғўзаси навлари пахтасининг маҳаллий номи. Ҳозир қўлланимайди.

АМИРЛИК — ислом мамлакатларида амир томонидан бошқариладиган мулк, вилоят. Араб халифалиги даврида бундай мулк бошлиғи халифа томонидан тайинланган ёхуд тасдиқланган. Халифалик парчалангач ҳамда 20-а. гача ҳам мустақил, ҳам вассал мулклар А. деб аталган (мас, Арабистон я.о.даги Нажд, Шаммор, Асир, ҳоз. Бирлашган Араб амирликлари ва б.). Муайян давлат бирлашмасининг А. деб аталиши шартли бўлиб, тарихшуносликда қабул қилинган анъянага боғлиқ (мас, Бухоро амирлиги).

АМИРОБОД МАДАНИЯТИ - қад. Хоразмнинг сўнгги жез даври маданияти (мил. ав. 9—8-а.лар). С. П. Толстое раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси Қорақалпоғистон Республикасидаги Амиробод канали атрофидан топиб текширган (1937—40). А. мад. Сув ёрган маданияти ва тозабоғёт маданияти уйғунлашуви асосида шаклланган. Бу маданиятни яратган ҳалқлар уруг жамоаларига бирлашиб, обикор дехқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланган. Қишда ёғоч ва қамишдан курилиб, усти лой б-н сувалган кулба ҳамда ярим ертўлаларда, ёзда енгил бостириналарда яшаган. Шундай кулба ва ярим ертўлаларнинг 15—20 таси битта қишлоқни ташкил қилган. Ҳар бир турар жой сахни 75—110 кв.м бўлиб, унинг ўргасидаги 3x1 м ли катта ўчоқда доим олов ёниб турган. Таом тайёрлаш учун кичик ўчоқлардан фойдаланилган. Ўша давр колдиқларига кўра, Амударё дельтаси Ақчадарё ир-моқларидан эни 10—15 м, уз. 1—2 км келадиган канал-

лар казилган. А. мад.нинг ноёб ёдгорликлари Яккапорсон 2 ва Кубод 2 ёдгорликларидан сиртига тури шакллар чизилган сопол идишлар, шунингдек маржон ва чиганоқ шодалари, жездан ясалган тақинчоқлар, бигизлар, ўроқ ҳамда ўқ учлари ва уларнинг қолиплари топилган. Жез ашёларнинг кўплаб топилиши ўша даврда металл куйиш техникасининг ривожланганигини, халқ хўжалигидан тош куролларнинг меҳнат куроллари сифатида сикиб чиқарилганини кўрсатади.

Ад.: Толстов С. П., По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962; Ягодин В. Н., Поселение амирабадской культуры Кават 2, Материалы Хорезмской экспедиции, вып. 6, М., 1963.

АМИРОВ Фозил Файзрахмонович (1914.26.1 — Тошкент — 1979.7.7) — то-панатом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1971); тибиёт фанлари д-ри (1960), проф. (1961), ТошМИ топографик анатомия ва оператив хирургия кафедраси мудири (1966 й.дан). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—46). А. бронхлар ва ўпкани операция қилиш усуллари, хусусан шу аъзоларда пластик операция ўtkазиш масалаларига оид илмий асарлар муаллифи.

АМИРОХУР - қ. Мирохур.

АМИРҚУЛОВ Ҳусан (1940.18.2, Кашиқадарё вилояти, Бойтерак қишлоғи) — Ўзбекистон халқ артисти (1997). Тошкент давлат санъат ин-тини тутагтагач (1963), Сурхондарё (1963—66), Сирдарё (1966-74), Жиззах (1974-79) театрларида ишлаган, 1979 й.дан Кашиқадарё театрида. Асосий роллари: Фани («Алданган киз»), Мурод («Парвона»), Фердинанд («Макр ва муҳаббат»), Алишер Навоий («Алишер Навоий»), Алдар кўса («Аддар кўса»), Мўмин («Олтин девор»), Саъдиев («Ўн учинчи раис»), Абулфайзхон («Абулфайзхон»), Амир Темур («Амир Темур») ва б. А. яратган образлари ўзининг тўлақонлилиги, ижрода давр нафасини моҳирона етказа олиши, тарихий асарларда яратган ўзига хос, бой сахна чизгилари б-н ажралиб туради. Халқаро

Аҳмад Яссавий мукофоти лауреати (1993).

АМИТОЗ (юн. а — инкор қўшимчаси ва митоз) — ядронинг хромосомалар хосил қилмасдан тўғридан-тўғри бўлиниши. А. ҳужайранинг бўлиниши ёки цитоплазма бўлинмасдан фақат ядронинг бўлиниши, яъни икки ва кўп ядроли ҳужайранинг хосил бўлиши б-н содир бўлиши мумкин. А. одатда ихтиослашган, ўлиб кетадиган ҳужайралар, айниқса сут эмизувчилар муртаги пардаси ҳужайралари учун хос. А.га учраган ҳужайралар кейинчалик митотик усулда кўпайиш қобилиятини йўқотади. Кейинги тадқиқотлар А.ни ядронинг энг содда бўлиниш шакли сифатида илгари мавжуд бўлган фикрларни тасдиқламади. Инфузориялар вегетатив ядроси (макронуклеус)нинг тўғридан-тўғри бўлиниши сиртдан Караганда А.га ўхшаб кетса ҳам, аслида митознинг шакл ўзгариши туфайли пайдо бўлган янги типдаги бўлиниш хисобланади.

АМИЧИ (Amici) Жованни Баттиста (1786.25.3, Модена — 1863.10.4, Флоренция) — италиялик ботаник ва оптик. Протоплазма ҳаракатини (харасимон сув ўтлари ҳужайрасида), барг оғизчалари тузилиши ва функциясини биринчи бўлиб тавсиф этган, чанг найчаси ва «муртак пуфакчаси» (тухумхужайра)ни кузатиб, чанг найчасининг уруғланишдаги аҳамиятини тушунтириб берган. А. микроскопии такомиллаштириб, иммерсия, яъни текширилаётган нарса б-н микроскоп объективи оралиғига суюқлик томизиш усулини ишлаб чиқкан.

АМЛОК ЕРЛАР — Бухоро хонлигида ер эгалиги шаклларидан бири. Кўп меҳнат талаб қиласидан сугориш ишларининг ҳукумат томонидан ташкил этилиши ва дехконларнинг унга қарам қилиб кўйилиши орқасида юзага келган. А.е. амир ихтиёрида бўлиб, унга экин эккан дехконлар ҳукуматга хирож ва б. солиқлар тўлаган.

АМЛОҚДОР (араб, амлок, мулк сўзининг кўплиги, форс-тож. дор —

эга) — Бухоро хонлигидаги бекликларга карашли энг кичик маъмурий бўлинма (амлокдорлик)ни бошқарувчи амалдор. А. ахолининг ўзига тўқ вакилларидан бўлиб, бек томонидан тайинланган ва бир неча катта ва кичик қишлоқлар унинг ихтиёрида бўлган. У хирож йигиш, дехқонлар етиштирган хесилни хисобга олиш, солик тўламаганларни жазолаш, жарима солиш каби ишлар б-н шуғулланиб, котиб (мирзо), мираб, амин, оксоқоллар ёрдамида амлокдорликни идора қилган.

АММА ЗИРАСИ (араб, аз-зира аламма) — кад. узунлик ўлчови; қиймати 54,04 см га тенг бўлган. Асосан мусулмон мамлакатларида кўлланилган.

АММИАК — азотнинг водород б-н ҳосил қилган энг оддий бирикмаси; ўткир хидли, рангиз, захарли газ, кайнаш т-раси $33,35^{\circ}$, суюкланиш т-раси — $77,7^{\circ}$. 1 л А.нинг оғирлиги 0,7713 г, сувда яхши эриди. А.нинг сувдаги эритмаси кучсиз асос. У табиатда соф ҳолда ниҳоятда оз микдорда учрайди, азотли органик моддаларнинг парчаланишидан ҳосил бўлиб туради. А. тошкўмирни курук ҳайдаша қўшимча маҳсулот сифатида олинади, аммо, асосан, азот б-н водороддан синтетик усулда ҳосил қилинади: $N_2=3H_2$ $2NH_3=22$ ккал, реакция фаолловчи оксидлар ($A12O_3$, K_2O , CaO , SiO_2 , гоҳо MgO) ёрдамида суюқлантирилган Fe_2O_4 дан қайтариш усули б-н олинган темир (катализатор) иштироқида, 300—1000 атм босим ва $500—550^{\circ}$ т-рада олиб борилади. Лаб.да аммоний тузларидан олинади. Аммоний тузлари, мас, $(NH_4)_2SO_4$, NH_4NO_3 ишкорий металл тузларига ўхшайди, лекин ишкорлар таъсир этганида А. ажралиб чиқади. А.нинг сувдаги эритмаси новшадил спиртдир. А. асосан нитрат кислота олишга сарфланади. А. ҳам, аммоний тузлари сингари қ.х.да ўғит сифатида ишлатилади. Ундан совитувчи восита сифатида ҳам фойдаланилади. А. Ўзбекистонда — Чирчик, Фарғона ва Навоий кимё к-ларида синтез қилинади, бунинг учун лозим бўлган

азот ҳаводан, водород эса Бухоро табиий газидан конверсия усули б-н олинади.

АММИАКАТЛАР — тузлар б-н аммиакнинг бирикишидан ҳосил бўлган комплекс бирикмалар. Mac , $Cu(NH_3)_4 SO_4$ — мис аммиакат ёки тетрамин мис сульфат; $[Pt(NH_3)_4]Cl_4$ — гексамин платинхлорид; $[Ni(NH_3)_6]Cl_2$ — гексамин никель хлорид. Кўпчилик А. анча барқарор бўлади (қ. Комплекс бирикмалар). Қ.х.да кўлланиладиган мочевина, аммиакли селитра ва б. азотли ўғитларни аммиак б-н тўйинтириб олинган А. ўткир аммиак ҳидли, рангиз, баъзан сарғиши суюқлик бўлиб, ўғит сифатида ишлатилади.

АММИАКЛИ СЕЛИТРА - қ. Аммоний нитрат.

АММИАКЛИ СУВ — алшмакнинг таркибида 18—25% аммиак бўлган сувдаги эритмаси. Ундан суюқ ўғит сифатида фойдаланилади. А.с. аммоний сульфат, сода олиш, бўёқ моддалар и.ч. саноатида ва ўсимликларни барг орқали озиқлантиришда ишлатилади. А.с.нинг 5—10% ли эритмаси (новшадил спирт) дан тиббиётда фойдаланилади.

АММИАКЛИ ЎҒИТ - азотли ўғитларнинг турларидан бири.

АММИАКЛИ-НИТРАТЛИ ЎҒИТ - азотли ўғитларнинг турларидан бири.

АММОН — Иордания пойтахти. Мамлакатнинг шим.-гарбига, Зарка во-дийсида жойлашган. Ахолиси 1,6 млн. киши (1998). Савдо, саноат ва маданият маркази. Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Нефтни кайта ишлаш, цемент, тўқимачилик, тамаки, кўн-тери, озиқ-овқат (мева ва сабзавот консервалаш, сут з-лари, қандолатчилик ф-каси) саноати корхоналари бор. Туризм ривожланган. Унт, археология ва ислом музейлари бор. Шаҳар қадимда Работ -Аммон номи б-н машхур бўлган, юононлар ва римликлар ҳукмронлиги даврида Филадельфия деб аталган. 7—9-аларда Араб халифалиги таркибига кирган. 10-а.да халифалик парчалангач, Миср ва Суриядаги турли

давлатлар тасарруфида бўлган. 1516—1918 й.ларда Туркия сultonлиги таркибида. 1921 й.да Трансиордания амирлиги тузилгач, унинг пойтахти, 1946 й.дан мустақил Ҳошимийлар подшолигининг пойтахти. Шаҳарда мил. бошларига оид театр, ибодатхона бинолари харобалари, араблар даврида қурилган қалъа, 19-а. да бунёд этилган саройлар, Ал-Ҳусайн масжиди (1924) ва б. сакланган. Ҳоз. А.да 3—4 қаватли замонавий бинолар қурилган.

АММОНИЙ - эркин ҳолда олинмagan анорганик радикал. Фақат эритмада мавжуд бўлади. Аммиак кислоталар б-н реакцияга киришганда А. тузлари ҳосил бўлади. Бирикмалар таркибида ион ҳолида учрайди ва бир валентли металл вазифасини бажаради. Mac, A. гидроксид, аммоний хлорид ва x.k. A. гидроксид кучсиз ишқорий ҳоссага эга.

АММОНИЙ КАРБОНАТ — карбонат кислотанинг аммонийли тузи. Рангсиз кристалл модда. Жуда бекарор, уй т-расидаёт ўзидан аммиакни ажратиб чиқариб гидрокарбонатга айланади, 58° гача қиздирилганда аммиак, карбонат ангидрид ва сувга парчаланади. A.к. тўқимачиликда, тиббиётда ишлатилади.

АММОНИЙ НИТРАТ, аммиакли селитра — рангсиз, кристалл модда, гигроскопик. Зичлиги 820 кг/м3. Суюклиниш т-раси 169,6°, сувда яхши эрийди, бунда иссиқлик ютилади (1 г туз 1 г сувда эриганда т-ра 15 дан —10° гача пасаяди). A.н. суюлтирилган нитрат кислотага аммиак таъсир эттириш йўли б-н олинади. МДХ мамлакатларида A, B ва В маркалари ишлаб чиқарилади. A, B маркаси саноатда портловчи моддалар (аммонитлар) тай-ёрлашда ишлатилади. A.н.нинг В маркаси кўпроқ тарқалган, ҳосилдорликка кучли таъсир этувчи ўғит таркибида 34% соф азот бор. Экинларни экишдан олдин ва ўсиш даврида ерга асосий ўғит сифатида солинади, айниқса ғўза пар-варишида кўп ишлатилади. A.н. юқори гигроскопик хусусиятга эга бўлганлиги сабабли сақдаш пайтида нам

тортиб қотиб колади. Шунинг учун у нам ўтказ-майдиган копларда курук биноларда сақланиши керак. A.н.нинг нам ютиши ва қотишини камайтириш учун унга турли хил моддалар кўшиб, донадор ҳолда ишлаб чиқарилади. Бу ҳолдаги A.н. яхши сакланади. A.н. ўғити Чирчик, Фарғона, Навоий кимё к-ларида ишлаб чиқарилади (қ. Азотли ўғитлар).

АММОНИЙ ПЕРСУЛЬФАТ, NH4OSO2-O-O-SO2ONH4 - рангсиз кристалл модда, сувда яхши эрийди. Кучли оксидловчи. Саноатда тўйинтирилган аммоний сульфат эритмасини электролиз усулида анодда оксидлаш йўли б-н олинади. У винил бирикмаларини полимерлашда, дезинфекциялашда, окартирувчи модда сифатида, фотографияда, органик моддаларни оксидлашда ва б. мақсадларда ишлатилади.

АММОНИЙ СУЛЬФАТ (NH4)2SO4 - рангсиз кристалл модда. Сувда яхши эрийди. 20° да 43,0% ли эритма ҳосил килади. A.с.нинг аммиакли сувда эрувчанлиги юқори бўлганлиги сабабли ундан к.х.да суюқ азотли ўғит сифатида кенг фойдаланилади.

АММОНИЙ ФОСФАТЛАР - ортофосфат кислота (Н3РО4)нинг бир, икки ва уч водородли аммоний гурухи (NH4)га алмашган тузлари. Аммоний дигидрофосфат NH4H2PO4 — рангсиз, барқарор модда: 0° да 100 г сувда 25 г эрийди. Аммоний гидрофосфат (NH4)2HPO4 — бекарор модда, 70° да аммиак б-н аммоний гидрофосфатга парчалана бошлайди, сувда яхши эрийди. Аммоний фосфат (NH4)3PO4 — бекарор модда, 20° даёт аммиак ажратиб парчаланади. A.ф. фосфат кислотани аммиак б-н нейтраллашнатижасида олинади. Аммоний дигидрофосфат ўғит (қ. Аммофос) сифатида, аммоний гидрофосфат эса озик-овқат ачиткилари сифатида ва металларни фосфатлаш мақсадида ишлатилади.

АММОНИЙ ХЛОРИД, новшадил, NH4Cl — рангсиз кристалл модда; сувда яхши эрийди, ҳавода ўзгармайди, қиздирилганда (180°) суюкланмай,

буғланиб кетади. А.Х. газламаларга гул босишида, бўёқ и.ч.да, металларни кавшарлашда ва қуруқ гальваник элементлар тайёрлашда ишлатилиди.

АММОНИЙЛАШУВ, аммонификация (аммоний ва лот. facio — қиласман) — азотли органик моддаларнинг аммиак ажратиб парчаланиш жараёни. Тупроқда азотли моддаларнинг кўпчилиги (99%) ўсимликлар ўзлаштира олмайдиган (гумус, органик ўғитлар, ўсимликлар қолдиклари, ҳайвонот ва микроорганизмлар қолдиклари) ҳолда бўлади. А. жараёни натижасида улар ўсимликлар ўзлаштира оладиган ҳолга келади. Оқсил моддалар тупроқда чиритувчи бактериялар, шунингдек актиномицетлар ва мөгор замбуруғлар таъсирида парчаланиб, аммиак ҳосил қиласади. Аммиак А. даврида пайдо бўлган оддий кислоталар б-н бирга реакцияга киришиб, аммонийнинг сувда осон эрийдиган тузларини ҳосил қиласади. Аммонийнинг бундай шаклдаги турларини ўсимликлар осон ўзлаштиради.

АММОНИТЛАР — аммоний нитрат, қаттиқ ёқилғи ва портловчи кўшимчалар аралашмасидан иборат портловчи модда. А. бир неча хил бўлади — аммоналлар, аммотоллар, динамониллар ва б. А. портловчи модда сифатида ишлатилиди. Шунингдек мина, бомба, ўқдорилар тайёрлашда қўлланилади.

АММОНИТЛАР (Ammonoidea) - бош-оёқли моллюскалар туркуми. Девон даврида пайдо бўлиб, триас ҳамда юра даврларида кенг таркалган. Бўр даврининг охирида кирилиб кетган. А. танаси диаметри 1 м гача бўлган ясси спирал кўп каме-рали чиганок ичига жойлашган. Чиганогининг биринчи камерасида ҳайвон танаси жойлашган, бошқа камералари ҳаво б-н тўлган бўлиб, юмшоқ ўсимта — ингичка найча орқали туташган. Ҳалок бўлган А.нинг чиганоги вақт ўтиши б-н чўкинди жинслар б-н тўлиб, тошга айланган. Унинг тошга айланган шакли ҳозиргacha сақланиб қолган. А., асосан, денгизда яшаган, шунинг учун улар қолдиклари топилган жой денгиз

бўлганидан дарак беради. Жумладан, Ўзбекистоннинг жан. қисмида ўрта ва юқори юра даврида катта денгиз ҳавзаси бўлган. А.ни ўрганиш геол.да катта аҳамиятга эга. А.нинг тарқалишига қараб ернинг устки қобиғи ярусларга бўлинади ва қатламларнинг ёши аниқланади. Мас, Жан. Ўзбекистон ва Туркманистаннинг геологик ёши А. ёрда-м�다 аниқланган.

АММОНОЛИЗ — гидролизга ўхшаш реакция (аммиак таъсирида парчаланиш). Мураккаб эфирларга аммиак таъсириб амидлар олиш А.га мисол бўла олади.

АММОФИЛЛАР, кум арилари (Amorphilia) — кавловчи арилар оиласига мансуб арилар уруғи. Қорин бўлими узун қизгиш поячадан иборат. Тупроққа битта катақчали уя куради. Турли капалаклар куртларини фалажлаб уясига олиб келиб, унга тухум кўяди. Тухумдан чиқсан қурти фалажланган капалак қурти б-н озиқланади. 250 тури кенг таркалган. Ўзбекистонда 15 га яқин тури маълум.

АММОФОС — таркибида азот б-н фосфор бўлган концентранган минерал ўғит. У асосан мономонийфосфат ва қисман диаммоний-фосфат аралашмасидан иборат. Донадор А. таркибида камиди 10% азот, кўпи б-н 45% фосфор ангирид бор. А.да балласт компонентлар бўлмайди. Сувда эрийди, физик хусусиятлари яхши. А.ни ҳар хил тупроқларда қўллаш мумкин. Ўзага экишдан олдин (шудгорлашда, баҳорги ҳайдашда, экиш олдидан, экиш вақтида), гуллаш олдидан ёки гуллаган вақтида солинганинда ҳам самарали. Ўзбекистоннинг пахтакор хўжаликларида фосфорли ўғитлар йиллик нормасининг 80% ни А. ташкил этади, чунки у бошқа мураккаб концентранган азотли-фосфорли ўғитларга қараганда самаралирек. «Аммофос» и.ч. бирлашмаси (Олмалиқ кимё з-ди) ва Самарқанд кимё з-дида ишлаб чиқарилади.

АММОФОСКА — таркибида азот, фосфор ва калий бўлган концентранган минерал ўғит. У аммофос, аммоний сульфат ва калий хлориддан тай-

ёрланади. Таркибида 18,2% N, 29,6% ўзлаштириладиган P2O5 ва 14,6% бўлади. А. оддий ўғитлар(аммиакли селитра, суперфосфат, калий хлорид) аралашмасига қараганда иқтисодий жиҳатдан фойдали.

АМНЕЗИЯ (юн. α — инкор қўшимчаси ва ιπνεμε — хотира, эс) — хотиранинг бузилиши; бўлиб ўтган воқеа ва кечинмаларни эслай олмаслик ёки чала эслаш. Бош миянинг шикастланиши, тутқаноқ, қаттиқ руҳий изтироб ва б. са-баб бўлади; А.нинг куйидаги турлари фарқ қилинади: антероград А.— одамнинг руҳий касалликка учрагандан кейинги ҳодисаларни эсда сақлай олмаслиги; авжланувчи А.— хотирада ҳеч нарса қрлмаслиги; ретроград А.— одамнинг касал бўлишидан илгариги ўтган ҳодисаларни унутиши; фиксацион А.— айни вактдаги, шунингдек яқин кунларда бўлиб ўтган ҳодисаларни хотирада сақпай олмаслик ва ҳ.к.

АМИОН (юн. αθσοп), қоғоноқ — қўясак умуртқалилар (судралиб юрувчилар, кушлар, сут эмизувчилар) муртак пардаларидан бири. А.нинг бўлиши ёки бўлмаслигига қараб умуртқалилар 2 гурухга: амниотлар(юқсакумуртқалилар) ва анамниялар (тубан умуртқалилар)га бўлинади. А. бир қанча умуртқасизлар (хашаротлар, чаёнлар, немертиналар)да ҳам бўлади.

АМИОТАЛАР (Amniota) — эмбриони атрофида муртак парда, шу жумладан амнион ҳосил қиласидан юқсак умуртқалилар. А.га судралиб юрувчилар, кушлар ва сут эмизувчилар киради. Эмбрионининг курукликка кўйиладиган тухуми ичиди ёки она организмида ривожланиши б-н А. анамниялар (тўгаракофизилар, балиқлар, сувда ва курукликда яшовчилар)дан фарқ қиласиди.

АМНИСТИЯ (юн. amnesty — кечириш, гуноҳидан ўтиш; амнистия) — олий давлат ҳокимияти органининг хусусий акти, айрим шахсларни жиноий жазодан озод қилиш, жиноят ишини бекор этиш ёки жазони енгиллатиш тўғрисидаги қарори. А. жиноят ва б.

хуқуқбузарликни содир этган шахсларни жазодан тўла ёки қисман озод этиш, тайнинланган жазо турини енгилроғи б-н алмаштириш тўғрисида инсонпарварликни намойиш қилувчи фармойишидир. ЎзР Конституциясига кўра, ЎзР Президенти А. тўғрисидаги хужжатларни қабул қилиш ва ЎзР судлари томонидан хукм қилинган фуқароларни афв этиш ваколатига эга. А. ҳалк ўртасида «умумий афв» деб ҳам юритилади. ЎзР мустақиллиги эълон қилинганидан бери ЎзР Президентининг А. тўғрисидаги 11 та фармони эълон қилинган (2001 й. 1 янв.гача). Бу фармонлар ҳалқаро хуқуқ нормаларида, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва б. қонунларида назарда тутилган инсонпарварлик тамойилларида изчиллик б-н амал қилинганинг юқсак намунасидир. А. га асосан, жазодан озод қилинган шахслар тақроран жиноят қилишдан ўзларини тийишлари лозим, чунки тақроран содир қилган жинояти учун хукм этилган шахсларга нисбатан кейинчалик қабул қилинган А. қўлланимайди ва бу ҳолат ундай шахсни жазодан озод этишга монелик қиласиди.

«АМОКО» (Amoco) — АҚШдаги нефть компанияси. 1889 й.да ташкил топган. 1985 й.гача «Стандарт ойл компани (Индиана)» деб аталган. Савдо ҳажми 21,2 млрд. доллар, соғ даромади 2,1 млрд. доллар, йилига 40 млн. т нефть қазиб олади (шундан 45% АҚШ дан). 44,1 млн. т нефтни қайта ишлайди.

«АМОРГ ВА СПАРЕТРА» - Шакпардаги ватанпарварлик ва қаҳрамонлик киссаси. Тахм. мил. ав. 6-а. ўрталарида яратилган. Шаклар шохи Аморг ва унинг рафиқаси Спаретра саргузаштлари ҳикоя қилинади. Эрон хукмдори Кир шаклар элига бостириб кириб, Аморгни асир олади. Бундан хабар топган Спаретра барча шакларни кўл остига бирлаштиради. Унинг кўшинида уч минг эркак ва кўплаб жанговар аёллар ҳам бўлган. Спаретра кўшини жангда Кир лашкарларини енггач, асиrlар айирбош қилинади ва Аморг туткунликдан озод

этілади. Қисса әзгуликнинг ғалабаси, ёвузылкыннинг маҳв этилиши б-н яқунланган. Унда қақрамонлик ғояси муҳаббат ва садоқат ғоялари б-н чатишиб кетган. «А. ва С.»нинг сюжети ва оҳанги эртак ва достоңларнигига ўхшаш бўлсада, мазмуни тарихий воқеалар асосида курилган. «А. ва С.»нинг мазмуни юон тарихчилари Ктесий ва б.нинг асарлари орқали бизга-ча етиб келган.

АМОРИЙЛАР, амурру — Қад. Арабистондан чиққан сомий қабилалар. Мил.ав. 24—16-аларда Сурия даштларидага яшаган. А. мил. ав. 2024 й. эламийлар б-н биргаликда Ўрнинг III сулоласи давлатини тор-мор келтириб, мил. ав. 1894 й. Бобилни босиб олиб тарихда муҳим ўрин тутган подшоликка асос солган. Кейинчалик Икки дарё оралиғи, Сурия, Фалестиннинг маҳаллий аҳолиси б-н аралшиб кетган. Мил. ав. 1-минг йилликдан А. ерлари Сурия деб атала бошлаган.

АМОРТИЗАТОР (франц. amortiz — кучсизлантириш, юмшатиш) — машиналар (автомобиль, самолёт ва б.) ва иншоотлардаги титрашлар ҳамда зарбий кучлардан ҳимоя қилиш учун зарбларни юмшатувчи қурилма. А.ларнинг механик (пружиналар, торсионлар, резиналар), гидравлик, пневматик хиллари бор. Машиналарда рессоралар, буферлар, қурилиш конструкцияларида пойдевор тўшамалари ва б. ҳам А.лар жумласига киради.

АМОРТИЗАЦИЯ (лот. amortisatio — қоплаш), асосий капитал (фондлар) амортизацияси — асосий капитал (машина, механизмлар, жиҳозлар, бинолар, иншоотлар)нинг эксплуатация жараённада эскириши ва айни пайтда улар қийматининг муайян давр давомида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотларга ўтиб бориши. Асосий воситалар моддий ёки жисмонан ва мъянавий эскиради. Моддий эскириш меҳнат воситаларидан фойдаланиш жадаллиги ва унинг корхонада ишлатилган муддатлари б-н белгиланади. Мъянавий эскириш техника тараққиёти натижасида меҳнат восита-

ларининг арzonлашуви ҳамда иқтисодий жиҳатдан мукаммал бўлган янги меҳнат воситаларининг яратилиши ва жорий қилиниши б-н боғлиқ. А. меъёри асосий фондлар турига, хизмат қилиш муддатларига кўра табақалаштирилади. А. қиймати маҳсулотнинг и.ч. таннархига киритиб борилади. Маҳсулот сотилгач, бу қиймат амортизация ажратмалари кўринишида эскирган жиҳозлар ўрнига янгисини сотиб олиш учун зарур бўлган маблағлар суммаси тарзида жамғарилади.

АМОРТИЗАЦИЯ АЖРАТМАЛАРИ - маҳсулот таннархига киритиладиган асосий фондлар амортизацияси суммаси; асосий фондларни қисман тиклаш (капитал таъмир ва янгилаш) ва тўлиқ тиклаш (реновация) фондларини яратишга хизмат килади. А.а. меъёрлари асосий фондлар қийматига пропорционал ҳолда ҳисобланиши, яъни тахм. фойдаланиш муддатига текис тақсимланиши ёки камайиб борувчи баланс усулида — жадаллаштирилган тартибда ҳисобланиши мумкин. Жадаллаштирилган тартибда фойдаланишнинг биринчи йилида амортизация меъёри 2 марта оширилади, иккинчи йили колдиқ қийматининг 20% ва шу тарзда ажратмалар назарда тутилади. Натижада асосий фондлар қийматининг қисми улар хизмат муддатининг ярмидаётқ амортизацияланади. Амортизация меъёрларининг пасайтирилиши асосий фондларнинг янгиланишини сенинлаштиради, оширилган меъёрлар маҳсулот таннархини қимматлаштиради. Шу сабабли А.а. нормативлари давлат томонидан тартибга солинади. А.а. таъминлаши керак бўлган асосий шарт асосий фондлар эскиришини тўлиқ қоплаш ва уларни тақрор яратишни таъминлашдир. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда давлат А.а. нормативларини белгилаб, жадаллаштирилган амортизация орқали тадбиркорларга солиқка тортиладиган фойда суммасини камайтиришга имконият яратиб беради. Айни пайтда асосий фондлар қийматини

хисобдан чиқаришни тезлатиш тадбиркорни асосий фондларнинг маънавий эскириши б-н боғлиқ эҳтимоли бўлган зарар кўришдан сақлайди, янги техника ва технологияни тезроқ жорий этишга рағбатлантиради.

АМОРТИЗАЦИЯ ФОНДИ - амортизация ажратмалари ҳисобига шаклланадиган махсус фонд (к. Асосий капитал).

АМОРФ ТИЛЛАР (юн. amorphos — шаклсиз) — аффикслар б-н сўз ясалishi ва сўз ўзгариши бўлмаган тиллар. Сўзларо грамматик алоқа битишув ёки ёрдамчи сўзлар воситасида юзага чиқади. Амалда А.т. камчиликни ташкил этади, аммо барча тилларда унга хос унсурлар учрайди (мас, хинд-европа, туркий, фин-угор ва б.). А.т.га энг яқин тиллар — хитой, Вьетнам, эве ва б. А.т.да мустакил сўзлар ёрдамчи сўз вазифасида ҳам келади. Мас, хитой тилида гэ (арава), шонг (уст) сўзлари кўшилиб — гэшонг (араванинг усти ёки арава устида) хосил бўлади. Бу хусусият тибет-бирма тилларида кучли.

АМОРФ ҲОЛАТ — модданинг конденсатланган ҳолати. Атом ва молекулалар тартибсиз жойлашганлиги туфайли модданинг физик хоссалари изотроп (барча йўналишларда бир хил) бўлиши б-н ифодаланади. Модданинг кристалл ҳолатидан фарқли равишда бунда қаттиқ А.ҳ.дан суюқ ҳолатга ўтиш аста-секин юз беради. Битум, қаҳрабо, смола — табиий А.ҳ.да, оддий шиша, эритилган кварц, бакелит — сунъий ҳолатда учрайди. Кристаллар аниқ т-рада эрийди. Аморф жисмларда эса киздириш натижасида уларнинг юмшоқлиги ортади, қовушоқлиги камая боради. Оддий шишалар учун бундай ҳолат $500-1000^{\circ}$ давом этади. Газ ва суюқлик ҳолатларини ҳам А.ҳ.га ўҳшатиш мумкин.

АМПЕЛ ЎСИМЛИКЛАР (нем. ampel-осма гултувак) — гултувакларда ўстириладиган, пояси осилиб турадиган, гул ва барглари чиройли хона ўсимликлари (салсабил, настурция,

плюшч ва б.).

АМПЕЛОГРАФИЯ, токшунослик (юн. ampelos — узум ва графия) — токтурлари ва навларини ўрганадиган фан. «А.» терминини биринчи марта поляк табиатшуноси Ф. Я. Сакс (1661) кўллаган. А.нинг илмий асосларини испан олим С. Клементе тавсифлаб берган (1806). А. умумий ва хусусий А.га бўлинади. Умумий А. ток навлари систематикаси, таснифи, келиб чиқиши ва тарқалиши, шунингдек тадқиқотлар ҳамда қиёсий А. усусларини ўрганади. Хусусий А. ток навининг ботаник таърифи, уларнинг агробиологик ва хўжалик нуқтаи назаридан технологик таърифи ҳамда навларни р-нлаштириш масалалари б-н шуғулланади. Ток навларини тавсифлашда Халқаро ампелография комиссияси таъсис этган (Вена, 1873) ягона тизим қабул қилинган. А. тадқиқотлари ампелографик коллекцияларда, давлат нав синаш участкалари ва узумчилик хўжаликларида, ёввойи токлар бўйича эса улар ўсадиган худудларда ўтказилади. Тадқиқотлар натижалари даврий нашр этиладиган каталоглар ва «Ампелография» илмий тўпламларида эълон қилинади. Ток меваси — узумни баҳолашда қанд микдори, кимёвий таркиби, етилиш даври, қайси мақсадда фойдаланиш томонлари ҳисобга олинади. А. тадқиқотлари материаллари алоҳида китоб ҳолида нашр этилади, даврий нашрларда ёритиб борилади, шунингдек Париждаги Халқаро узумчилик ва виночилик бюроси нашр этадиган Халқаро ток навлари регистри (рўйхати)да эълон қилинади. А.ни ривожлантиришда ампелограф олимлардан М. А. Лазаревский, А. М. Негруль, П. Х. Кискин, Е. А. Панасевич, Е. Б. Иванов, М. М. Мирзаев ва б.нинг ҳиссаси катта.

А. ток генофондини ўрганиш ва узумчилик бўйича маълумотлар банкини яратишда катта аҳамиятга эга. А. асосида токзорлардан юқори хосил олишнинг илмий жиҳатдан асосланган технология тадбирлари ишлаб чиқилади, ҳар бир ви-

лоят тупрок-иқлим шароитига қараб ток навлари танланади ва тавсия килинади. Мас, Самарқанд вилояти, асосан, майиз-боп узум етиштиришга ихтисослашган. Ўзбекистонда токнинг 100 дан ортиқ маҳаллий ва четдан келтирилган навлари ўстирилмоқда. Кейинги 25—30 й. ичидаги селекционер олимлар танлаш ва чатиштириш йўли б-н бир қанча янги ток навларини яратдилар (Ризамат, Сояки, Ўзбекистон мускати ва б.).

Махмуд Мирзаев, Рихсивой Жўраев.

АМПЕЛОТЕРАПИЯ (юн. ampelos — узум ва терапия), узум б-н даволаш — узум ёки унинг шарбатини кўп микдорда истеъмол қилиб даволаниш; пархез б-н даволаш (диетотерапия) усули. Сув ва минерал туз алмашинувини баркарорлаштириш учун кўлланилади.

АМПЕР (Ampere) Андре Мари (1775.22.1, Лион -1836.10.6, Марсель) — француз олими, электродинамика асосчиларидан бири, Париж ФА аъзоси (1814), Париждаги Нормал мактаб проф. (1824). 1820 й.да электр токларининг ўзаро механик таъсири (Ампер қонуни)нн кашф қилган, ток таъсирида магнит милининг оғиши йўналишини аниқлайдиган «Калкович қоидаси»ни (қ. Ампер қоидаси) таърифлаб берган, магнитларнинг ўзаро таъсири айланма электр тоқларининг ўзаро таъсиридир деган (моддаларнинг магнит хоссаларини тушунтирувчи) гипотезани таклиф қилиб, магнетизмнинг дастлабки назариясини яратган. Электродинамика ҳақидаги назариялари «Тажрибадан келтириб чиқарилган электродинамик ҳодисалар назарияси» (1826—27) асарида тавсифланган.

АМПЕР — 1) СИ тизимида электр ток кучи бирлиги. А б-н белгиланади. А. Ампер шарафига кўйилган. 2) СИ тизимида магнит юритувчи куч бирлиги (зеки номи—ампер-ўрам). СГСЭ бирлиги.

АМПЕР ТЕОРЕМАСИ - берк (айланма) чизиқли ток магнит майдонининг тегишли магнит япроқчаси (қўш қатлам ҳосил қилувчи магнит диполлар) майдонига эквивалент эканлигини ифодалай-

диган теорема. 1820 й.да А. Ампер томонидан тавсифланган.

АМПЕР ҚОИДАСИ, чап қўл қоидаси — магнит майдонига киритилган ўтказгичдан ток ўтганда унга таъсир этувчи механик куч йўналишини аниқлайдиган қоида. Агар чап қўлни магнит майдон кучланганлиги кафтга томон йўналадиган қилиб, очилган тўрт бармоқни ток йўналиши бўйича тутилса, у ҳолда бош бармоқ ўтказгичга таъсир этувчи куч йўналишини кўрсатади.

АМПЕР ҚОНУНИ - бирбиридан муайян масофада жойлашган ўтказгичларнинг кичик бир кисмидан оқаётган икки токнинг ўзаро механик таъсири ҳақидаги қонун. А.к.дан шундай хулоса чиқади: бир томонга оқаётган токли параллел ўтказгичлар ўзаро тортишади, қарама-карши томонга оқаётган токли ўтказгичлар ўзаро итаришади. Ампер шарафига шундай аталган. Магнит майдонининг токли кичик бир ўтказгичга кўрсатадиган таъсир кучини ифодаловчи қонун ҳам А.к. деб аталади.

АМПЕРВОЛЬТВАТТМЕТР - ток кучи, кучланиш ва қувватни ўлчайдиган универсал асбоб. Иши чулғамларда токнинг ўзаро таъсирига асосланган. Ток кучини ўлчашда А. нинг бирламчи чулғами занжирига кетма-кет уланган ток трансформаторининг иккиласи чулғамига кетма-кет уланади; кучланиши ўлчашда чулғамлар бир-бирига кетма-кет, занжирига эса параллел уланади.

АМПЕРМЕТР (ампер ва ... метр) — ўзгармас ва ўзгарувчан ток кучини ўлчайдиган асбоб; электр занжирига кетма-кет уланади. Шкаласи асбобнинг ўлчаш чегарасига мувофиқ микроамперларда, миллиамперларда, килоамперларда даражаларга бўлинади. Ўлчаш чегарасини ошириш учун шунтлаб ёки трансформатор орқали уланади (расмга қ.). Ток таъсирида асбоб мили бурилади; миллининг бурилиш бурчаги ток кучига мутаносиб бўлади. Ишлаш тарзига қараб, А.лар магнитоэлектрик, электромагнит, электродинамик, ферродинамик,

индукцион, иссиқлик, термоэлектрик, түгрилагичли ва б. тизимдаги А.ларга бўлинади.

АМПЕРОМЕТРИК ТИТРЛАШ

- ҳажмий анализнинг электр-кимёвий усуларидан бири. Бунда титрлашнинг охирги нуқтаси титрлаш жараёнида эритмадан ўтаётган диффузион ток кучининг ўзгаришига караб аниқланади. А.т.да поляографик индикатор электроди сифатида симоб томчиси, шунингдек асл металлар (одатда платина) ёки углеродли материаллар (графит, шиша-углерод ва б.)нинг каттиқ микроэлектродлари кўлланилади. А.т.дан анерганик ва органик моддаларни анализ килишда хамда турли хил илмий текширишларда чўқмаларнинг эрувчанлиги ва комплекс бирикмаларнинг турғунлигини аниқлашда кенг фойдаланилади.

АМПЕР-СОАТ — электр микрорининг тизимга кирмаган бирлиги. А.-с. электр ток кучи 1 ампер бўлганида бир соат давомида ўтказгичнинг кўндаланг кесимидан ўтган электр зарядига тенг. Аккумуляторлар заряди одатда А.-с. б-н ифодаланади.

АМПЕР-ЎРАМЛАР - 1) ток ўтаётган фалтак ўрамлари сонининг ампер (А) лгрда ифодаланган ток кучи катталигига кўпайтмаси. Фалтақда хосил бўлган магнит майдони кучланганлиги токнинг А.-ў. сонига боғлиқ.

АМПИР (франц. empire — империя) — меъморлик ва безак санъатида 19-а. бошларида вужудга келган хамда классицизм ривожини ниҳоясига етказган услуг. Шаклларнинг маҳобатлигига, бе-закларнинг жозибадорлигига (нишон, нақшларда) эришилди. Кад. Рим, Юнонистон ва Миср бадиий меросига таянган холда, янги мавзулар б-н ривожлантиришда давлат ва ҳарбийлар кудратининг рамзи бўлиб хизмат қилди. А. услуби биринчи марта Франциянинг Наполеон I империяси даврида шаклланди (мас, Парижда ҳоз. де Голл майдонидаги Зафар токи, 1806—37; меъмори Ж. Ф. Шальгрен). Унда Наполеон ҳарбий диктату-

расига суюнган буржуа доираларининг foялари ва эстетик қарашлари ифода этирилган.

Ўзбекистонда С. Полупанов, А. Сидоров, В. Архангельский, А. Шчусев, М. Булатов, А. Бобохонов каби меъморлар ижодида (мас, Тошкент ш.даги Навоий театри, 1940 ва б.) А. услуби ўз ифодасини топган.

АМПЛИДИН (лот. amplisico — кучайтираман ва юн. dumanis — куч), электр машина кучайтиргич и — бирламчи чулгамга бериладиган сигнал қувватини бирламчи двигатель энергияси ҳисобига кучайтирувчи электр машина (ўзгармас ток генератори). Ўйғотиш занжирида қувватнинг кичик (Вт улушкида) ўзгариши ток занжиридаги қувватнинг анча (бир неча кВт) ўзгаришига олиб келади. А. ўзгармас ва ўзгарувчан ток генераторининг кучланишини ростлашда, автоматик бошқариш ва ростлаш тизимларида кенг ишлатилади.

АМПЛИТРОН (инг. amplifier - кучайтиргич ва ... трон) — ўта юкори чистотали тўлқинларни кенг полосали кучайтирадиган электр вакумли асбоб. Магнетрон ва М-турдаги асбоб бирикмасидан иборат. М-турдаги асбоб югурувчи тўлқин лампаси бўлиб, унда электронлар кесишувчи электр ва магнит майдонларида ҳаракатланади.

АМПЛИТУДА (лот. amplitudo — катталик, микдор) — муайян қонунга мувофиқ тебранаётган катталикнинг ноль қийматидан энг катта огиши. Мас, маятникнинг мувозанат ҳолатдан огиши, ўзгарувчан электр токида ток кучи ва электр кучланиши қийматларининг огиши ва ҳ.к. Бошқача айтганда, А. тебраниш қулочини ифодалайди. Тебранаётган катталик ярим тебраниш даврида бир марта энг юкори қийматга эришади. Гармоник тебранишларда А. ўзгармайди: у доимий бир хил қийматга эга бўлади.

АМПЛИТУДАВИЙ АНАЛИЗАТОР - электр импульслар амплитудаларининг тақсимланиш қонуниятини топиш учун ишлатиладиган курилма. А.а. ёрдамида,

одатда, тасодифий импульс жараёни амплитудасининг шу амплитуда оралигига пайдо бўлган импульслар сони бўйича тақсимланиши тахлил қилинади. А.а. экспериментал физикада ҳар хил нурланиш заррачалари энергиясининг тақсимланишини тахлил қилишда, узлуксиз тасодифий жараённи текширишда, радиолокация ва радиоалоқада сигналларнинг мураккаб шаклини тахлил қилишда ишлатилади.

АМПЛИТУДАВИЙ ДИСКРИМИНАТОР — амплитудаси маълум (бўсаға) қийматдан ошган электр сигналларни автоматик тарзда ажратиб оловчи курилма. А.д.дан телебошқаришда фойдали сигнални шовқиндан ажратиб олишда, амплитудавий анализаторах ёрдамида тасодифий жараёнларни текширишда кенг фойдаланилади. Mac, A.д. ядро нурланишининг интеграл энергетик спектрини олишда фойдали сигнални халал берувчи шовқинлардан ажратишда кўлланилади.

АМПЛИТУДА-ЧАСТОТА ХАРАКТЕРИСТИКАСИ — электр занжири орқали сигналлар узатиш жараёнида синусоидал тебраниш амплитудасининг унинг частотасига боғланиши. Алока канали, кучайтиргич ва электр занжирларнинг иш сифатини кўрсатувчи мухим кўрсаткич хисобланади. А.-ч.х. кўпинча қисқача қилибчастота характеристики каси идейлади. А.-ч.х. график кўринишида куйидагича бўлади: ордината ўқига амплитуда, абсцисса ўқига частота жойлаштирилади. Электротехника, радиоэлектроника ва тех-никанинг бошка соҳаларида А.-ч.х. бўйича турли параметрлар аниқланади. Бу параметрларга караб асбоб, курил-маларнинг ишлаши тўғрисида хулоса чиқариш мумкин.

АМПЛУА (франц. emploi — фойдаланиш) — актёр имкониятларига мос тушадиган роллар туркуми. Маълум ролларга ихтисослашиш барча мамлакат театрлари тараккиёти тарихида учрайди. А.да ишлаш, айниқса, Шарқ театрига хос. 17-а. охирига келиб япон театри (Кабуки)да A.нинг 8 гурухи таркиб топ-

ди. Хинд театрида эса A.нинг 12 гурухи майдонга келди. Маълум давргача A. ижобий роль ўйнаган. Аммо, кейинчалик A. тизими актёрлар ижодида қолип ва нусхаларни келтириб чиқарди, мумтоз драматургиянинг айрим асарлари A. доирасига сифмай қолди. Саҳнада ҳаётни айнан акс эттириш усули майдонга келгач, A. тизими инқирозга юз тута бошлади. Ўзбек театрининг шаклланиш даврида актёрлик санъатида A. мавжуд эди. Актёрлар реалистик саҳна конунциятларини пухта ўзлаштирган сайин турли мазмундаги ролларни ижро этишга ўтиб, A. дан узоклашдилар. Лекин ҳар бир актёрнинг севган роллари, ўз ижо-дий мавзуи бўлади, буни A. б-н адаштирмаслик керак. A. майдонларда кўрсатиладиган спектаклларда ҳамон ишлатилади. A.га асосланган Шарқ анъянавий театри (Япония, Хитой, Хиндистон) шу кунларда ҳам фаолият кўрсатиб келмоқда.

АМПУЛА (лот. ampulla — шиша идиш) — 1) най шаклидаги турли аъзоларнинг пуфакка ўхашаш кенгайган қисми. Mac, умуртқали ҳайвонларда тўғри ичакнинг кенгайган қисми; 2) тери остига, мускул орасига, венага юбориладиган суюк дориларни, шунингдек зардоб, вакцина ва биопрепаратларни стерил ҳолда сақлаш учун кавшарлаб беркитиладиган шиша идиш; 3) қад. римликларда — суюклик сақланадиган хум ёки шиша идиш.

АМПУТАЦИЯ (лот. amputatio — кес-мок) — кўл-оёқнинг периферик қисмини ёки бирор аъзони, мак, сут бези, тўғри ичак, бачадонни батамом ёки қисман кесиб ташлаш операцияси, гангрена, оғир шикастланиш ва б. ҳолларда кўлланилади. Кўл-оёқ ёки унинг бир қисмини бўғимдан ажратиб олиб қисиб ташлаш экзартикуляция деб аталади. A. қад. дан маълум. Ҳоз. замон тиббиёти жароҳатнинг йирингланиб яллиғланишига йўл кўймайдиган бир қанча чораларни кўради. A. кенг тарқалган усолдир. A. да кўл-оёқнинг кесмай қолдирилган бўлаги қимиirlайдиган

ва протезланадиган (ясама кўл ёки оёқ кўйиладиган) бўлиши назарда тутилади.

АМР ибн ЛАЙС ас-Саффор (?-902)-саффорийлар амири (879—902). Манбаларнинг хабар беришича, у ўшлигидаги хачир етакловчи, сўнг тоштарошлик б-н шугулланган. Кейинчалик акаси Яъкуб ибн Лайста кўшилган. Яъкуб вафот этгач (879 й.) кўшин томонидан сипохсолор деб тан олинган А.Л. халифага тобелигини билдирган. Бунинг эвазига у Хурисон, Форс, Исфаҳон, Сейистон, Кермон ва Синд вилоятларини бош-кариш хукукини олган. Хурисонда ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун ракиблари Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Хужустоний, Рофе ибн Харсама ва Ҳусайн ибн Тоҳирларга карши курашган; бу кураш жараёнida халифа икки маротаба (885 й. ва 890 й.) А.Л.ни мансабидан олинганлиги ҳакида фармон чиқарган, биринчи галда ҳатто минбардан туриб уни дуюбад ҳам қилган; ниҳоят 892 й. халифа унинг ноиблигини тан олган, бироқ А.Л. ўзининг сўнгги ракиби Рофе ибн Харсама устидан факат 896 й.гина ғалаба қилган. Ўзидан аввал ўтган Хурисон ноибларига ўҳшаб у ҳам Мовароуннаҳрга даъвогарлик қилган. Халифа 898 й. фев.да Мовароуннаҳр таҳтидан Исмоил ибн Аҳмадни тушириб ўрнига А.Л. ўтқазилгани ҳакида фармон чиқарди. Бироқ Исмоил ракибидан илдамроқ ҳаракат қилиб 899 й. А.Л.нинг саркардаси Муҳаммад ибн Башар қўмондонлигидаги кўшинни енгизб, 900 й. Балх яқинидаги А.Л.ни асир олган ва уни Бағдодга жўнатган. Халифа ал-Муътадид 902 й. А.Л.ни катл эттирган. Манбаларда ёзилишича, А.Л. давлат ва кўшинни қаттиққўллик б-н бошқарган. Пойтахти Нишопур ва ватани Сейистонда кўплаб жамоат бинолари қурдирган.

АМРИ МАЪРУФ (араб.; тўлиқ шакли «амри маъруф, нахий мункар» — «яхшиликка буориш, ёмонликдан қайтариш») — ислом динидаги маросим.

Мусулмонлар бир-бирларини ҳак йўлга, яхшилик ва гўзал ахлокка чакириши Аллоҳ тарафидан фарз

килинган. Чунки, дўстона, беғараз насиҳат, хусусан амалда ўзи ўрнак бўлган ҳолда бошқаларни тарбиялаш жуда катта таъсирга эга. Киши ўз оиласини, фарзандларини диний эътиқод, ҳалоллик ва пок ахлокда тарбиялаши ҳам А.м. сифатида фарзи айн ҳисобланади. Аллоҳ мусулмонлар бир-бирларини тўғри йўлга даъват этиб, инсонийликка номуносиб, ножӯя ишлардан қайтаришларини (нахий мункар) зарурий фарзлардан қилган. Ҳадисларнинг бирида «Агар сизлар бир-бирингизни яхшиликка буориб, ёмонликлардан қайта-риб туришлик вазифасини тарк этадиган бўлсангиз, Аллоҳ таоло сизларга шундай бало ва оғатларни юборади-ки, бу ҳамма учун фожиа бўлади», деб ривоят қилинади.

АМРИТСАР — Ҳиндистоннинг шим.даги Панҷоб штатининг энг катта шаҳри ва т.й. тугуни. Аҳолиси 709 минг киши (1991). Энг муҳим савдо ва саноат (асосан тўқимачилик ва озиқ-овқат) маркази. Жун, ип ва ипак газламалар и.ч., гилам тўқишида машхур. Машинасозлик, кимё саноати корхоналари бор. Металл, сукя, кўндан ҳар хил буюмлар ясалади. А. 1577 й.да муқаддас «Обихаёт кўли» (санскрит тилида «Амрита-Сарас») атрофида секхларнинг тўрттинчи гуруси Рам Дас томонидан барпо этилиб, секхларнинг муқаддас шаҳри, тарихий, диний ва маданий марказита айланган. А. да 16—17-аларда қурилган «Олтин ибодатхона»— секхларнинг муқаддас обидаси бор (1761 й.да вайрон бўлган, сўнг қайта тикланган). Шаҳар 19-аларда Ранжит Сингх давлати таркибида бўлган. 1849 й.да инглизлар босиб олган. Ҳиндистон мустақилликка эришгунга қадар мустамлака таркибида бўлган.

АМРИТСАР ҚИРГИНИ — Ҳиндистонда инглиз мустамлака ҳукуматининг террор сиёсатига ҳарши норозилик юзасидан 1919 й. 13 апр.да Амритсар ш.да ўтказилган намойиш қатнашчиларининг ўқса тутилиши. Намойиш бошланиши б-н майдонга генерал Дайер қўмондонлигидаги ҳарбий

отряд ва икки броневик келиб, куролсиз ахолига қарата ўқочган, натижада 1000 га якин киши ўлган ва тахм. 2000 киши ярадор бўлган. Бунга Ҳиндистон халқлари миллий озодлик ҳаракатини янада кучайтириш б-н жавоб бердилар. Ҳаракат Панжобдан бошлаб бутун Ҳиндистонга ҳам тарқалди.

АМСТЕРДАМ — Нидерландия пойтахти. Амстел дарёсининг куйилиш ерида жойлашган. А. мамлакатнинг муҳим иқтисодий маркази, ахолиси сонига кўра энг катта шаҳри, йирик денгиз порти (юк обороти 20 млн.т. дан ортиқ). Ахолиси 724 минг киши (1994; шаҳар атрофи б-н 1 млн.дан зиёд). Схипхол аэропорти халқаро аҳамиятга эга, йирик т.й. тугуни. Метрополитен қурилган. А. «Шимолий Венеция» деган ном б-н ҳам машҳур. Амстел дарёси ва унинг тармоқлари ҳамда уларни туташтириб турган каналлар шаҳарни қисмларга бўлиб юборган. 400 дан ортиқ кўпприк мавжуд. Шаҳарнинг қад. уйлари йирик қозиклар устига қурилган. Шаҳар йилномаларда дастлаб 1275 й.да тилга олинган. 17-а.да савдо ва кредит беришнинг жаҳон аҳамиятига молик маркази бўлган. 1795—1806 й.ларда Батавия Республикасининг кейинроқ Нидерландия Қироллигининг пойтахти.

Машинасозлик (кемасозлик, самолётсозлик, электрон асбоблар), нефтни қайта ишлаш, полиграфия, фармацевтика, кимё, озиқ-овқат, ёғочсозлик саноати корхоналари бор. Саноатининг кўп тармоқлари четдан келтирилган ҳом ашё асосида ишлайди. А. олмосга сайқал бериш ва олмос б-н савдо килиш соҳасида йирик марказ сифатида қад. дан машҳур. А. да Фарбий Европанинг энг муҳим молия ва банк муассасалари жойлашган, мам-лакат маданияти ва фанининг асосий маркази. А. да IX Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган (1928). 2 ун-т, ФА, бир қанча илмий тадқиқот ин-лари, кўпдан-кўп тарихий ва меъморий ёдгорликлари, жумладан черков бинолари (13—17-а.лар), ўнлаб музей (Голландия тасвирий санъат мактаби асарлари тўпланган Дав-

лат расмлар музейи, 1808), Рембранд уйи (1907 й.дан музей), Денгиз музейи, тарих музейи машҳур.

АМТМАН-БРИЕДИТ Альфред Фрицевич [1885.24.7 (5.8)—1966.15.5, Рига] -латиш режиссёри ва актёри. Йирик латиш актёр-реалистларидан. Улдис, Индулис («Эсавер, шамол!», «Индулис ва Ария»), Атвасар («Лой ва чинни»), Кнуров («Сепсиз киз») ва б. роллари машҳур. «Балиқчининг ўғли», «Яшил замин» каби спектаклларни саҳналаштирган.

«АМУ ТОНГИ» — Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорги Кенгеси ва Республика Вазирлар Кенгашининг ўзбекча газ. 1992 й.дан чиқа бошлаган. Ҳафтада 1 марта чиқади, сиёсий, ижтимоий, маданий, маърифий ҳамда маънавиятга оид янгиликлар берилади. Адади 2000 атрофифда (1999).

АМУ-БУХОРО МАШИНА КАНАЛИ — Бухоро вилоятидаги сугориш канали. Амударёнинг ўнг қирғогидан, Чоржўй ш. (Туркменистан) дан 12 км юкорида бошланади. Қизилқумдан ўтиб Бухоро воҳасига сув беради. 1-навбати 1965 й.да, 2-навбати 1976 й.да қурилган. Умумий уз. 400 км. Сувни макси-мал кўтариш бал. 111м, максимал сув ўтказиш имконияти 270 м³/с А.-Б.м.к.нинг 1-навбати ишга туширилгач, Бухоро вилоятида бошқа манбалардан сугориб келинган 136,5 минг га ерни Амударё суви б-н сугориш мумкин бўлди, Амударё ҳавzasидаги 377 минг га ернинг сув б-н таъминланишини яхшилаш, 23,8 минг га янги ерларни сугориши имкони туғилди. Магистрал каналда 65 гидротехника иншооти, 11 насос ст-яси (жумладан сувни 54 м баландликка кўтариб берадиган, ҳар бирининг куввати 12,5 минг кВт бўлган 10 насос агрегатли Ҳамза-2 насос ст-яси) бор. А.-Б.м.к.нинг насос ст-ялари, уларнинг умумий жойланиши, айрим насос агрегатларнинг куввати, шунингдек насосларнинг автоматика ва телемеханика воситалари б-н жиҳозланиши жиҳатидан мамлакат ирригация тажрибасида ноёб ҳисобланади. Биринчи мар-

та Бухоро вилоятида насос ст-ясининг олд камерасида белгиланган сув сатҳини доимо бир хилда сақлаб турадиган автоматик там-ба (затвор) кўлланилди. 152-км да уч йўналишда сув таҳсиллагич курилди: чапда — А.-Б.м.к.нинг 1-навбати учун (сув сарфи 60,3 м³/с), ўнгда — А.-Б.м.к.нинг 2-навбати учун (сув сарфи 95,8 м³/с) ва ўртада ростлагич -Тўдакўл шўрини ювиш ҳамда келажакда уни тўлдириш учун сув беради. А.-Б.м.к.нинг 2-навбатидан Зарафшон дарёсига сув узатадиган иккинчи по-гона ҳисобланади. Қизилтепа насос ст-ясининг юкори бъефига сув сатҳини таъминлаш учун Тўдакўл ботифига сув ташлайдиган иншоот курилган. А.-Б.м.к. 2-навбатининг ишга туширилиши 15,5 минг га янги ерларни ўзлаштириш, Амударё суви б-н Бухоро, Самарқанд, Навоий вилоятларидағи 77 минг га сугориладиган ерларнинг сув таъминотини яхшилаш имконини яратди.

Шариф Ҳамдамов.

АМУДАРЁ — Туркистон ўлкасидағи энг серсув, йирик дарё. А.ни юонон ва римликлар Оксус ёки Оксос, араблар Жайхун, ерли халклар дастлаб Ўқуз, Балх, Вахш, сўнгра Амул деб атаганлар. А. қуи ва ўрта тўртламчи даврда Қоракум орқали ўтиб, Каспий денгизига қуилган, тоғлардан сув оқими б-н келтирилган оқизикларнинг ётқизилиши натижасида кўмлар таркиб топган. Бу ҳақда Абу Райхон Беруний «Амударё тарихи» асарида ёзиб колдирган. Юкори тўртламчи даврда А. хоз. ўзани бўйичаоқкан. Мил. ав. 10-мингйиллиқдан 2-минг йилликкача Хоразм ботигини ва қисман Сариқамиш ботигини тўлдирган. Оқимининг бир қисми жан. га оқиб, хоз. Ўзбўй ўзанини вужудга келтирган ва Каспий денгизига қуилган. Шу даврда Сариқамиш бўйи дельтаси таркиб топган.

Мил. ав. 3-ва 2-минг йилликлар орасида А. хоз. Туямўйин қисиғидан шим. га Оқчадарё ўзанида оқиб Орол денги-

зига унинг жан.-шаркидан қуилган ва Оқчадарё дельтаси таркиб топган. Мил. ав. 2- ва 1-минг йилликларда А. хоз. йўналишда, яъни Орол денгизига жан.дан қуила бошлаган. Мил. ав. 1-минг йилликнинг ўртасида ҳоз. Орол бўйи Амударё дельтаси (Орол бўйи дельтаси) вужудга кела бошлаган. Ўша вактдан А. Орол денгизига қуилмоқда. Баъзан оқимининг бир қисми Сариқамиш кўлига ҳам бориб турган. 13-а.да мўғул босқинчиларининг Хоразм давлатига ҳужуми вақти (1220) да А.нинг чап қирғоғидаги дамба ва тўғонлар бузиб ташланган, натижада А. суви яна Довдан ва Дарёлик куруқ ўзанлари орқали Сариқамиш ботигига оқкан. Кейинроқ тўғон ва дамбалар тиклангач, А. яна аввалги ўзани орқали Орол денгизига қуила бошлаган. 14-а.да ўзаро урушлар сабабли қирғоғидаги иншоотлар бузилган, сув яна Сариқамишга оқкан. Ўзбўй ўзанида сув ҳатто Каспий денгизига йўналган. 17-а. бошида А.нинг чап қирғоғидаги тўсиқлар яна қайта тикланиши б-н сув эски ўзани орқали оқа бошлаб, 18—19-а.ларда баъзан оқимининг бир қисми Сариқамишга оққанлиги тарихий манбаларда қайд этилган. А. юкори қисмида Тожикистон ва Ўзбекистоннинг Афғонистон б-н чегарасидан оқади. А.нинг уз. 2540 км (Вахжир — Воҳондарё б-н бирга), ҳавзасининг майд. қарийб 465 минг км², шундан 227,3 минг км² сув тўплайдиган тоғли қисмига тўғри келади. А. Афғонистонда Ҳиндукуш тоғларининг шим. ён бағридан 4950 м баландликдаги музлиқдан бошланади; Воҳондарё Помирдаги Зўркўлдан чиқиб келадиган Помир дарёси б-н кўшилгандан кейин Панж деб аталади. Панжга ўнгдан Ғунт, Бартанг, Язғулом, Ванж, Қизилсув ирмоклари келиб кўшилади, ниҳоят, энг йирик ва серсув ирмоги — Вахш дарёси кўшилгандан сўнг А. номини олади; бу қисмида унга яна чапдан Кундуздарё, ўнгдан Кофарниҳон, Сурхондарё кўшилади. Шерободдарё суви эса А. га ахён-аҳёнда етиб боради, ундан ғарбдаги Кўхитангдарё суви

ҳам йўл-йўлакай суғоришга сарф бўлади. Сурхондарё кўйилгандан кейин А. га то Орол денгизига етгунча 1200 км дан зиёд масофада бошқа ирмоқ қўшилмайди. Зарафшон б-н Қашқадарё эса А.нинг кад. ирмоқлари бўлиб, уларнинг суви бутунлай суғоришга сарфланади.

А.нинг асосий сув режими унинг юқори, тоғли қисмида шаклланади. Бу жойда А. тор, баъзан чукур ва нишаби катта ўзандан оқади. Ўзан ўрта хисобда ҳар бир км га 4 м дан (айрим жойларда эса 10 м дан ҳам кўп) пасайиб боради. Шу туфайли дарё жуда тез оқади, оқимнинг тезлиги 4—6 м³/сек. Дарё водийси ҳам тор, у Помир тоғ системасига кирувчи тик кўтарилиган қояли тоғларни айланиб ўтади. Тоғ ораларидан жўшқин ирмоқлар келиб қўшилади. Водий эни 3—4 км дан ошмайди, баъзи жойлардагина учрайдиган қайирлар кўпинча тўқайзор. Қизил-сув, Вахш, Кофарниҳон, Сурхондарё кўйиладиган жойларда дарё водийси кенгайган ва бу ерларда оқинди жинслардан таркиб топган террасаларда дехқончилик қилинади, баъзан террасалар қалин тўқайзорлардан иборат.

А. Сурхондарё қўшилгандан сўнг те-кисликдан ока бошлайди ва тахм. Каркидан Питнаккача бўлган оралиқни дарёнинг ўрта оқими деб хисоблаш мумкин. Дарё текисликка чикқач, Қорақум ва Қизилкум чўлларидан ўтиб, Орол денгизига куйилади. Ўрта қисмида ўзаннинг ўртача кенглиги 1500 м. Дарёнинг текисликдан окувчи қисмида нишаби кам (хар бир км га 0,2—0,3 м). Дарё оқимининг тезлиги катталигидан (2—3 м/сек) ўзан ва қирғокларини муттасил емиради, шу сабабли ўзан доимо ўзгариб туради. А.нинг ўрта ва қуи оқимида, айниқса, Хоразм воҳаси ва Қорақалпоғистонда (Урганч, Элликкальба) қирғокларнинг ўпирилиш ҳодисаси — дейгиш кузатилади. Кейинги даврда дарё ўзанининг ювилиши ҳам кузатилмоқда. 1990-й.лардан А. қуи оқими Туямўйин сув омбори орқали бошқарилгач, бу ерларда дейгиш ҳодисасининг таъсири бир оз пасайди.

Қишида дарёнинг юқори оқимида асосан қирғокка якін жойлари музлаб, шовуш ҳосил бўлади ва қисқа муддат муз оқади, Карки ш. яқинида қиши қаттиқ келган йиллари эса 10—15 кун давомида дарё ёппасига музлайди. Чоржўй ш. ва ундан куйида дарёнинг ёппасига музлаши ундан ҳам узокроқдавом этади. Нукус ш.дан куйида эса дарё деярли тўртой давомида бутунлай музлайди. Эрта баҳорда айниқса, ўзан кескин бурилган ва тор жойларда муз тикилиб сув сатҳи кескин кўтарилади ва баъзан тошкинга сабаб бўлади.

Текисликда А. водийсининг эни 10—15 км бўлиб, айрим жойларда 20—25 км га этади. Водий кенгайган жойда учта терраса вужудга келган. Дарёнинг паст тоғлар орасидан ўтган жойларида водийнинг эни 350—380 м дан ошмайди. Питнак яқинида Туямўйин, ўрта оқимида Дулдулхатлаган ва Элжик қисиклари бор. Текислик қисмида дарёнинг ҳар иккала соҳилида кумгилдан таркиб топган, эни 2—3 км келадиган қайирлар учрайди.

А.нинг куйи оқими Питнак яқинидаги Туямўйин қисигидан то Орол денгизига кадар боради, куйи оқимининг уз. 500 км, шундан 325 км Нукус б-н Орол денгизи оралиғига — дарёнинг хоз. дельтасига тўғри келади (к. Амударё дельтаси).

А. серсов дарё, музлик ва корлардан сув олади, ҳавзасида 1000 га яқин музлик (шу жумладан, Ер куррасидаги энг катта тоғ-водий музлиги — Федченко музлиги) бор. Сув йиғиши ҳавзасида катта майдонларни кор далалари эгаллаган.

А.да энг кўп сув оқими июнь — июлда, энг кам оқим дек.— мартда содир бўлади. Қиши мавсумида факат грунт ва зовур сувлари хисобига тўйинади. Энг кўп сув оқими Карки ш. яқинида 9180 м³/сек (98,7 км³, 1969), энг кам сув оқими ўша жойда 465 м³/сек (1930) кайд этилган. Ўртача кўп йиллик (1926—73 й.лар) сув оқими Карки ш. яқинида 68,1 км³ га teng. Дарёнинг тўлинсув (41 км³) даври май — июлда юз беради; апр.— сент.да оқим 12 км³, куз ва қишида оқим

бирмунча текисрөк тақсимланади, новегетация даврида оқим 15 км³ (ёки бутун оқимнинг 22%)ни ташкил қиласди. А. да оқимнинг микдори Орол ҳавзасида ҳаво массаларининг регионал циркуляция характеристига боғлиқ, ёғин ҳар 4—5 йилда камроқ тушиб, ҳар 6—10 йилда кўпроқ бўлиши аниқланган. А. ҳавзасида энг сўнгги сув тақчиллиги даври 1995 й.дан бошланди ва 2002 й. гача давом этиши мумкинлиги башорат қилинмоқда.

60-й.лардан сув хўжалиги ва сугориш ишларининг жадал ривожланиши натижасида А. оқими тартиби ва микдори кескин ўзгара бошлади. Мас, 60-й.ларгача ўртача йиллик оқим микдори Карки ш. ёнида 2080 м³/сек, кўйи оқими (Чатли)да эса 1500 м³/сек ни ташкил этган. 80-й.ларда улардаги сув сарфлари Карки ш. ёнида 1850 м³/сек ва Чатлида 170 м³/сек га teng бўлди. А.нинг Орол дengизига куйилишига яқин қисмида жойлашган Қизилжар кузатув манзилида ундан ҳам кам (160 м³/сек) сув микдори кайд этилган. 90-й. ларнинг 1-ярмида Орол дengизини кутқариш бўйича кўрилган чора-тадбирлар натижасида А. дельтасига келаётган сув микдори 1995 й.гача бирмунча ортди (йилига баъзан 24,2 км³ гача).

А. суви табиий ҳолатда (60-й.ларгача) апр.—авг.да кўпайган. Лекин кўплаб йирик сув омборлари (Норак, Туямўйин ва б.) қурилиши дарё сувининг маълум даражада камайишига олиб келди.

60-й.ларгача А. суви ниҳоятда лойка, ўрта ҳисобда ҳар бир м³ сувда 3740 г оқизик бўлган; ўртача йиллик оқизиклар микдори Карки ёнида 210 млн.т, дельтада эса 100 млн.т га етган. Улар сугориш тизимлари ва далаларда чўкиб қолган. А. нинг оқизикларида ўсимликлар учун озиқ бўлган оҳак, калий, фосфор каби минерал моддалар бор. Йирик сув омборлари қурилиши натижасида дарё сувининг лойкалиги кескин камайди. 80-й. ларнинг 2-ярми — 90-й.ларнинг бошларида лойка микдори йилига Карки ёнида 90 млн. т га, кўйи і оқими (Чатли) да эса

18 млн. т бўлди.

А.нинг сув режими антропоген омиллар таъсирида ўзгармаган даврида дарё ҳар йили дengизга қарийб 18 млн. т туз келтирган. Ҳоз. кунда бу микдор кескин камайди, лекин умумий оқим микдорининг камайиши хисобига дарё сувининг минераллашув даражаси анча ортди.

А. ҳавзасидаги воҳалардан зовур ташламалари (йилига ўртача 20 км³) нинг қарийб ярми дарёга оқизилиши сув ўзурлигининг ортишига сабаб бўлмоқда. Сурхондарё А.га кўйилгандан сўнг сувининг минераллашув даражаси ўртача 0,4—0,6 г/л га, Туямўйин гидроузелидан сўнг 1,0—1,2 г/л, Чатли — Темирбой оралиғида эса 1,4—2,5 г/л га ортиб бормоқда. Дарё сувининг минераллашув даражаси март — апр.да зовур сувлари хисобига юқори бўлади, езда эса қор ва музликларнинг эриши б-н кескин камаяди. А. ўзанига минераллашган сув асосан Қарши воҳаси (7,7 г/л), дарёнинг Туркманистон соҳилидаги сугориладиган ерлардан (3,5 г/л), Бухоро воҳасидан (3,5 г/л) тушади. А.га тушаётган зовур ва корхоналар оқова сувларида сульфат ва хлор, магний, натрий тузларининг салмоғи анча ортган. Тадқиқот натижаларига кўра А. суви таркибида азот нитрати, нефть маҳсулотлари, фенол, мис, рух, пестициздарнинг микдори рухсат этилган меъёр (РЭМ) дан бир неча (2—5) баравар кўплиги аниқланди. Ифлосланган сув А.нинг Термиздан Орол дengизигача бўлган қисмига тўғри келади. Сувнинг ифлосланганлиги Зарафшон, Кашикадарё, Кўйи Амударё воҳаларидағи аҳоли орасида 70-й.лардан бошлаб турли касалликларнинг тарқалишига, чорва молларининг нобуд бўлишига олиб келмоқда.

Туямўйин сув омборидан олинган сув пестицид, кимёвий моддалардан тозаланиб, минераллашув даражаси 0,6—0,8 г/л гача камайтирилгач, Нукус, Урганч, Тошховуз ш.ларига кувурлар ор-кали узатилмоқда.

А. сувининг тозалигини муҳофаза

килиш учун дарёнинг ўнг соҳили бўйлаб маҳсус ташлама — Шўрдарё курилиши лойиҳаланган. Лойиҳада Сурхондарё, Қарши, Бухоро, Коракалпогистон ва б. воҳаларниң зовур сувларини ташлама орқали Орол денгизига оқизиш мўлжалланган. Шўрдарёни қазиши Бухоро вилоятида бошланди.

А.нинг сугоришда аҳамияти жуда катта. Чоржўй ва Хоразм воҳаларида ерлар қадимдан сугорилиб, дехқончилик килиб келинади. А.нинг сув заҳираларидан кенг миқёсда фойдаланиш 80-й. лардан авж олиб кетди. А.нинг юқори қисмида Вахш, Кофарниҳон, Сурхондарё каби ирмоқларидан каналлар чиқарилиб, Тоҷикистон ва Ўзбекистонда янги ерлар ўзлаштирилди. А.нинг ўрта оқимида 1954 й.да Коракум канали курилиши бошланди. Бухоро ерларини А. суви б-н сугориш учун Аму-Қоракўл канали, Аму-Бухоро машина канали, Қарши магистрал канали курилди.

А. қуий қисмида Тошсока, Шовот, Қиличниёбай, Қипчок-Бўзсув, Суэнли, Пахтаарна, Қизкеткен, Кегейли, Қувонишжарма ирригация тизимларининг таъмирланиши натижасида айни вақтда Тахиатош гидроузели (1974) ва Туямўйин гидроузели (1978) қуриб битказилди, дарёдан каналларга сув олиш ҳажми кўпайди.

Хоз. кунда А.нинг эски ўзанлари изидан Дарёлик ва Кўлли ташламалари ишга туширилган. Хоразм воҳасидан ер ости шўр сувлари Сариқамиши кўлига шу ташламалардан оқизилмоқда. Таш-ламалар орқали Сариқамиш ботифига йилига 4,5—5,0 км³ сув ташланмоқда. А.нинг қуий қисмида 60-й.ларда хар бирининг узунлиги қарийб 100 км бўлган бир неча йирик коллектор-зовур тармоқлари курилди. Уларнинг ўртача йиллик сув сарфи қарийб 5 — 20 м/сек чамасида бўлиб, кўпчилиги сувини Орол денгизининг қуриб қолган қисмiga қўймоқда.

А. ҳавзасида сув такчиллигининг кучайиши б-н сув заҳирасидан оқилона фойдаланиш муаммоси тобора кескин

лаша бошлади. А.нинг сув оқимини факат мавсумлараро тартибига солишдан ташқари кўп йиллик сув оқимини ҳам тартибиغا солиш зарур бўлди. Бунинг учун А. ҳавзасининг тоғли қисмида Вахш дарёсида Норак сув омбори (тўлиқсув ҳажми 10,5 км³, фойдали сув сифими 4,5 км³) ишга туширилди. Лойиҳаланган Рогун сув омбори (тўлиқ сув ҳажми 14 км³, фойдали сув сифими 8,7 км³) ва б. курилиши дарё сувининг кўп йиллик сув оқимини тартибиغا солишга имкон беради.

1992 й.да А. ва Сирдарё сув ресурсларини Тоҷикистон, Туркманистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қозогистон давлатлари ўргасида барча имкониятларни тўғри хисобга олган ҳолда тақсимланиши учун А. (Урганч ш.да) ва Сирдарё (Тошкент ш.да) ҳавза сув хўжалиги бошқармалари ташкил қилинди. Бошқармалар йил бошида мазкур ҳавзаларда жойлашган мамлакатларнинг сувга бўлган талабини эътиборга олган ҳолда мавжуд сув бойликларини ўзаро тақсимлайди (чунки ҳар йили ҳавзаларда турли микдорда сув ресурслари вужудга келади). Ўрта Осиё давлатлари ва Қозогистон сув хўжалигини мувофиқлаштириш давлатлараро комиссияси ҳам Амударёдан фойдаланиш б-н шуғулланади.

А. ҳавзаси улкан гидроэнергетика ресурсларига эга. Жами гидроэнергетика ресурслари 63,2 млн. кВт ни ташкил қиласди. Ҳавза бўйича мазкур гидроэнергетика ресурсларининг 29,8% Панж, 38% Вахш, 5,6% Кофарниҳон, 3,0% Сурхондарё, 1,0% Қашқадарё, 5,4% Зарафшон, 17,1% А. ҳавзаларига тўғри келади. Ҳозиргача А. ҳавзасидаги гидроэнергетика ресурсларининг факат 2% дан зиёдроқ қисми амадда фойдаланилмоқда. Ишга туширилган гидроиншоотларнинг энг каттаси Вахш дарёсининг Пулисангин дарасида қурилган Норак сув омбори ва ГЭСдир. 60-й.ларгача А.да сув транспорти кенг йўлга қўйилган эди. Лекин, кейинги йилларда Чоржўй — Қўнғирот

т.й.ни куриш ҳамда автомобиль йўллари тармокларининг ривожланиши, айни вақтда дарёнинг саёзланиши натижасида умумий юк ташишда А. сув транспортининг ҳиссаси кескин камайиб кетди.

«АМУДАРЁ» («Эмиўдеря») —

Қорақалпоғистон Вазирлар Кенгаши ва Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмасининг суратли, адабий-ижтимоий жур. 2 ойда бир марта Нукусда чиқади. 1959 й.гача «Қорақалпок адабияти ҳам искуствоси» номи б-н чиққан. Адади 4000 га яқин (1999).

АМУДАРЁ БЎЛИМИ - Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги мъямурий-худудий бирлик (1873—1917). Рус подшо ҳукумати Хива хонлигини бўйсундиргач (1873), Амударёнинг сўл кирғозида яшовчи қорақалпоклар хонлик таркибида колди, ўнг кирғозидагилар эса рус давлатига тобе қилинди. Бу жойда 1873 й.да Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Амударё округи, 1874й. дан А.б. ташкил этидди. 1886 й. га келиб, А.б. Сирдарё вилоятига киритилди. Бўлим худудида 95 минг қорақалпок, 55 минг ўзбек, 40 минг қозоқ ва 16 минг туркман истиқомат қилган. А.б. Шўроҳон ва Чимбой деган икки қисмдан иборат бўлиб, Бийбозор, Тўрткўл, Томди, Шайх Аббос Вали, Мингбулоқ, Сорибой, Чимбой, Нукус, Давқарон, Ишим, Наупир, Кўккўл, Кўнгирот, Толди ва Кегайли (бўйлис)ларни ўз ичига олган.

АМУДАРЁ ДЕЛЬТАСИ (Орол бўйи дельтаси) — Жан. Орол бўйидаги дельта. Фарбда Устюрт платосининг чинки, шим.да Орол денгизининг 1961 й. гача бўлган кирғоз чизиклари, шарқда шим.-ғарбий Кизилкум, Белтов баландлигининг ғарбий ва жан.-ғарбий этаклари, Оқчадарё дельтасининг шим.-ғарбий чеккалари, жан.-шарқда Қизилкум, жан.да Сариқамиш бўйи дельтасига туташ. Мазкур чегарарадаги А.д. майд. 19 минг км². Дарёнинг кўйи қисми 2 қад. ва бир ҳоз. дельтадан иборат. Дарёнинг қад. дельталарида чап соҳилда Хоразм воҳаси ва ўнг соҳилда Беруний-Тўрткўл воҳаси вужуд-

га келган. Бу воҳаларда Ўзбекистоннинг Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикасининг Тўрткўл, Элликқалъя ва Беруний туманлари, Туркманистоннинг Тошховуз ш. атрофидаги туманлар жойлашган.

Амударёнинг ҳоз. дельтасида Алиловул қишлоғидан шим.да дарё икки қисмга: чап соҳилда Қипчокдарё ва ўнг соҳилда Оқларё тармокларига бўлинади. Оқларё асосий ўзан ҳисобланади ва сувнинг асосий қисми ушбу ўзандада оқади. Қипчокларё Порлатов қишлоғи яқинида яна Оқларёга туташади.

Дарёнинг ҳоз. дельтаси эса Қорақалпоғистон Республикаси худудида кумгил оқинидиларидан таркиб топган пасттекислик бўлиб, дарё бўйидаги Тахиатош ш. ёнидан бошланади. Рельефи шим.га кия. Бош қисми (Нукус ш. яқинида, мутлақ бал. 73 м) дан Орол денгизининг эски қирғоқ чизигига қадар (мутлақ бал. 53 м) 200 км масофада 20 м га пасаяди. А.д. сатҳи қадимда ва хозирда мавжуд бўлган дарё ўзанлари ва кўл ботиклари б-н парчаланган. Дельтанинг аллювиал ётқизиклари (қалинлиги 142 м гача) юқори бўр ва палеоген-неогеннинг туб жинслари устида вужудга келган. Майда заррали қумнинг кумоқ ҳамда қумлоқ б-н аралашмаси кенг таркалган (қайир ётқизиклари), баланд қисмларида кум ёки қумлоқ кўпроқ.

А.д.да Белтов, Кушхонатов, Кизилкар, Муйноктов, Порлатов, Иткир, Хўжайли ва б. қолдик тоглар мавжуд. А.д.нинг иқлими кескин континентал. Қиши совуқ ва булуғсиз. Янв.нинг ўртача т-раси жан.да — 6,9° (Нукус) дан шим.да — 7,4° (Мўйнок) гача пасаяди. Ёзи иссиқ ва қуруқ. Июлнинг ўртача т-раси 27,Г (Нукус)дан 26,3° (Мўйнок) гача ўзгаради. Йиллик ёғин кам (Тахиатошда 79 мм, Мўйнокда 105 мм), асосан қиш ва баҳорда ёғади. Йил давомида шим.-шарқий шамоллар эсади. Орол денгизи ва дельтадаги дарё ва кўлларнинг куриб бораётганлиги туфайли ҳаво т-раси езда одатдагидан 2 — 3°га ортган, қиш ҳам

совуқроқ, шамол харакати кучаймоқда, ҳавонинг нисбий намлиги камаймоқда.

Орол бўйида 1961 й.дан бошланган чўллашиш жараёни натижасида А.д. да туб ўзгаришлар содир бўлмоқда. Орол сатхининг тезлик б-н пасайиши, дарё суви шўрлигининг ортиши ва унда турли кимёвий моддалар ва б.нинг мавжудлиги, сув танкислиги, Оролнинг куриган қисми (Оролқум) дан тузли чангларнинг ҳавога кўтарилиши чўллашишини тезлаштирум оқиди. Дельтада сув тартибининг бузилиши оқибатида грунт сувларининг сатҳи барча жойларда кескин пасайди (0 — 0,5 м дан 5 — 10 м гача, пастқамликларда — 1,3 м, минераллашув даражаси айрим жойларда 30 — 50 г/л ва ундан кўп).

Амударё оқимининг дельтада тартибига солиниши туфайли кўплаб ўзанлар (Катта Жонсиз ва Кичик Жонсиз, Эркиндарё, Кўхнадарё, Мадалиўзак, Приемўзак, Оқбошли, Инженерўзак ва б.) куриди. Сув факат Оқларё орқали денгизга куйилмоқда. Қипчокларёда вақт-вақти б-н сув оқмоқда. Равшандарё ва Толдикларё ўзанлари каналга айлантиридди. 100 га яқин кўл куриди, ҳозирда факат Судочье кўли, Мошанкўл, Хўjakўл, Қоратерен кўли, Қеусир кўлида сув мавжуд, минераллашув даражаси 3 — 5 г/л дан 30 — 45 г/л гача (Судочье кўлида).

Дельтада грунт сувларининг буғланишга сарф бўлиши оқибатида тупроқнинг шўрланиши ортиб аввалиги қайирили аллювиал, ўтлоки, ботқоқ, ботқоқ-ўтлоки тупроклар ўрнида ўтлоки, ўтлоки-такир, шўрхок (типик ўтлоки), такир чўл кум тупроклари таркиб топди. Чўллашиш жараёнида аввалиги қамишзорлар ўрнини (760 минг га) эндиликда шўразор, юлғунзор, турли ксерофит (кўшбарг, янтоқ, оқбош), галофитлар (корабароқ, шоҳилак, кермак ва б.) эгаллади. Қа-мишли тўқайзорлар факат сув б-н мунтазам таъминланадиган пастқамликларда оз майдонда сақланиб қолган (Судочье кўли ва унинг

шим., шим.-шарқида, Шеге, Кўккўл хавзаларида). Дарё ўзанлари ёқаларида 261 минг га ноёб Амударё тўқайзорлари (турангил, тол, жийда) асосан куримоқда.

Сув тақчиллиги туфайли балиқ ҳам кескин камайди. Факат айрим кўллардагина оз миқдорда овланади. Ондатрачилик деярли тутатилди. Сузувчи кушлар, тўқайзорларда яшовчи паррандалар ва б. жуда камайиб кетди. А.д.- да вужудга келган нокулай экологик шароитни юмшатиш чора-тадбирлари кўрилмоқда. Шамол эрозиясининг олдини олиш учун ихотазорлар бунёд этилмоқда, ҳар йили имкони борича пастқамликларга Амударёдан сув жамғариб олинмоқда. А.д.нинг жанқисми сугориладиган дехқончиликда фойдаланилади. Қарийб 400 минг га ерда шоли, пахта, дон, ем-хашак экинлари экиласди. Қувонишжарма, Суэнли, Кегейли каби ийрик ирригация тизимлари, Бош чап соҳил ва б. магистрал коллекторлар мавжуд. Амударё сувининг шўрлиги, тупрок шўрлигини камайтириш самарадорлигининг ниҳоятда пастлиги, барча ерлар зовурлар б-н тўлиқ таъминланмаганлиги ва б. сабабли сугориладиган ерларнинг мелиоратив аҳволи жуда оғир, тупрокларнинг турли даражада шўрланганлиги туфайли экинзорларнинг хосилдорлиги анча паст.

АМУДАРЁ ТУМАНИ

Қоракалпогистон Республикаси таркибидаги туман. 1957 й. 18 дек.да ташкил этилган. А.т. шим.да Нукус тумани, шарқда Хоразм вилоятининг Гурлан тумани, жан. ҳамда ғарбда Туркманистоннинг Губадоғ тумани б-н чегарадош. Майд. 1,02 минг км². Аҳолиси 126,1 минг кишидан зиёд (1999). А.т.да 1 шаҳар (Манғит), 1 шаҳарча (Жумуртов), 10 овул фуқаролари йигини (Бобур, Дўрмон, Қуюқкўпир, Назархон, Хитой, Чойқўл, Ўрта-калья, Қанғли, Қиличбой, Қипчок) бор. Маркази — Манғит ш.

Табииати. Ат. рельефи, асосан, текисликдан иборат. Амударёнинг чап соҳили бўйлаб Жумуртов тизмаси жойлаш-

ган. Иқлими кескин континентал. Янв.нинг ўртacha т-раси — 16, — 2Г, июлни-ки 27 — 32°. Йилига ўртacha 100 — 110 мм ёғин тушади. А.т.да Қипчоқарна, Манғитарна, Қиличниёзбайарна каналла-ри, Қоракүләп, Богёп, Сеитёп, Оқолтин, Алиэлиёт, Эшонёт, Шўрёп, Ҳалимбекёт, Ушинёт, Қумёт, Чатли-ёт, Қизилёт, Ку-лотёт, Чурчиёт, Қиркарқанёт, Хоразмёт, Қуий Тувлигаёт, Жумурёп, Олтинёт, То-шёп, Алимбайёт, Қоракалпокёт, Бўзсув ариклари бор. Бу канал ва ариклар барча хўжалик ерларини сув б-н таъминлайди. Ерларни шўрланиш ва ботқоқланишдан саклаш максадида коллекторлар курилган. Туман худудидаги Шаҳарсафо, Орқақўл, Қораҷутал, Чойкўл, Тузлок, Тожиқалкўл, Байтукўл, Узункўл, Саричнугулкўл, Оқсейтбобо ва Отажон кўлларида балиқ, ўрдак ва б. қушлар кўп. Кўллардаги қамиш ва якандан курилиш материали сифатида фойдаланилади. Туман худуди, асосан, соз ва қумлок тупрокли бўлиб, тол, терак, тут, гужум, караган, туранғил, оқбош, янтоқ, ажриқ, печак, шўра, қдмиш, чирмовук, семизўт, якан, отқулоқ ва б. ўсади. Қобон, шакал, бури, кемирувчилардан сичқон, кала-муш, қушлардан кирғовул, ўрдак, ғоз, қарға, зоғча, чумчук, кўккўтон, каптар, кумри, кўккарға, сариқ чумчук, тўргай ва б. яшайди.

Ахолиси, асосан, ўзбеклар; қорақалпок, қозоқ, туркман, қирғиз, рус, татар, корейс, тожик ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртacha 132 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 30,6 минг киши, қишлоқ ахолиси 95,5 минг киши.

Хўжалиги кўп тармоқли. Саноат корхоналаридан Манғит пахта то-залаш, ғишт з-длари, маиший хизмат к-ти, Манғит ип-йигириув ва тикувчилик к-тлари, Қорақалпогистонда энг иирик хўжаликлараро курилиш бошқармаси ва З тузатиш-курилиш ташкилотлари ва иирик курилиш ташкилотлари бор. А.т. Тахиатош ГРЭС ва Манғит ГЭС энергиясидан фойдаланади. Туманда 323 кичик

корхона ва 27 хиссадорлик жамияти мав-жууд.

Қ.х.нинг асосий тармоқлари пах-тачилик, пиллачилик, боғдорчилик, сабзавотчилик, чорвачиликдир. Қ.х.да сугориладиган ерлар 39,1 минг га, экин-зорлар 36 минг га, шу жумладан 21 минг га ерга пахта, 1,5 минг га ерга сабзавот, 2,8 минг га ерга беда, 1,5 минг га ерга шоли, 2,4 минг га ерга маккажӯҳори экиласди. А.т.да 18 жамоа хўжалиги, дехқон-фермер ва ширкатлар уюшма-си, 296 дехқон-фермер хўжалиги ва б. хўжаликлар бор (1997). Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 46,2 минг қорамол, 4,7 минг қўй ва эчки, 77 минг парранда бор (1997). 1996/97 ўқув йилида 83 умумий таълим мактабида 33,6 минг ўқувчи, 1 лицейда қарийб 400 ўқувчи таълим олди. 52 оммавий ва болалар ку-тубхонаси, 21 клуб, 36 кинокурилма, 3 маданият уйи, 710 ўринли 6 касалхона ва диспансер, 6 амбулатория, 55 фельдшер-лик пункти бўлиб, уларда 327 врач, 1077 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. «Амударё ҳақиқати» туман газ. 1934 й.дан чиқади (адади 3000).

АМУДАРЁ ҲАЗИНАСИ, «Ўқуз ха-зинаси» — мил. ав. 4—2-аларга оид заргарлик буюмлари мажмуаси. 1877 й. Вахш ва Панж дарёларининг Амударё-га қўилиш ерида, Тахтикубод кечуви яқинида топилган, 179 олтин ва 7 кумуш буюм ҳамда ўша даврларда зарб қилинган 1500 та кумуш ва чака (acosan мил. ав. 4-а. охири — 2-а. боши) танга-дан иборат. Олтин зеб-зийнатлар, билагузук, узук, зирақ, маржон, бўйинтумор, тўқа ва муҳрлар ҳамда одам, кийик, эчки, ғоз, балиқ ва б. жониворларнинг қўйма олтин ҳайкалчалари, шунингдек, олтин-дан ясалган от-аравача, жомчалар бор. Буюмларни турли давр усталари ишланган бўлиб, ахоманийлар, маҳаллий юнон-бақтрия ва саклар маданиятига мансуб. Олтин ва кумуш тангаларга македония-лик Искандар, салавкийлар ҳамда Юнон-Бақтрия давлати хукмдорлари Диодот ва Евтидемлар номлари зарб қилинган.

Улар Афғонистон ва Хиндистон орқали Лондондаги Британия музейига (1897) олиб кетилган. Буюмлардаги нақшлар ва қуйма ҳайкалчалар скифларнинг «подшо мақбаралари»дан топилган олтин ва кумуш буюмлардаги жангчи ва хайвон тас-виirlарига ўхшаб кетади. Бу Геродотнит «саклар Қора денгиз бўйларида яшовчи скифлар б-н яқин» деган маълумотини тасдиқлади. А.х. Кичик Осиё, Эрон ва Туронни қамраб олган улкан худудда мил. ав. 5—3-а. ларда яшаган ҳалқларнинг ижтимоий, иктисадий, маданий ва сиёсий ҳаёти б-н чамбарчас боғлик бўлган нодир ёдгорликдир.

Ад- Амударъинский клад: Каталог выставки, Л., 1979.

АМУДАРЁ ҚЎРИҚХОНАСИ — Амударё водийси ва унга ёндош Заунгуз Қоракуми атрофлари (Туркманистон) да жойлашган қўриқхона. 1982 й. ташкил этилган. Майд. 50 минг га. Бухоро буғуси (хонгул), жайрон, кирғовул ва б. муҳофаза қилинади ҳамда кўпайтириллади. Саксо-вулзорлар ва юлғунзорлар бор. И.т. ишлари олиб борилади.

АМУДАРЁ ҲАРБИЙ ФЛОТИЛИЯСИ — 1) Закаспий ҳарбий т.й. курилишини Чоржўй ва Самарқанд ш.ларигача олиб бориш, рус ҳарбий гарнизонлари таъминоти ҳамда курилиш материаллари ташиш учун 1888 й.да Амударёда ташкил этилган флотилия. Базаси Чоржўйда бўлган. 20- а. бошларида флотилия 9 пароход, катер (буғ б-н юрувчи) ва баржалардан иборат эди; 2) Фукаролар уруши даври (1918 — 20)да Амударёда ташкил этилган шўро флотилияси.

АМУ-ЗАНГ КАНАЛИ, Аму-Занг машина канали — Сурхондарё вилоятидаги суғориш канали. Амударё ўнг кирғозидан, Сурхондарёнинг куйилиш жойидан 16 км юқоридан сув олади. Амударё сувини Занг гидроузели юқори бъефига кўтариб беради. 1973 й.да курилган. Уз. 56 км, сув ўтказиши имконияти 20 м³/с. Сувни максимал кўта-риб бериш бал. 77 м (икки босқичда). Канал таркибига иккита бир хил типдаги насос

ст-ялари киради. Аму-Занг 1 насос ст-яси сувни дарёдан 500 м узунликдаги таъминловчи канал орқали олади, кўтариш бал. 33 м, 16 насос агрегати ўрнатилган, умумий куввати 10 минг кВт; Аму-Занг 2 насос ст-ясининг сувни кўтариб бериш бал. 44 м, куввати 12,8 минг кВт. А-З.к. ишга туширилиши Сурхондарё вилоятининг жан.да Занг магистрал каналидан суғориладиган 20 минг га ерни Амударё суви б-н суғориш имкониятини яратди.

АМУЛ — Чоржўй ш.нинг тарихий адабиётларда 15-а. охиригача бўлган номи. А. номининг келиб чиқиши номаълум. «Аму» атамаси Чоржўй яқинидан оқиб ўтадиган дарё — Амударёда сақланиб қолган. Мозандарондаги энг қад. шаҳарлардан бири ҳам А. деб аталган. Уларни фарқлаш учун ўша даврларда А.ни «Амули Соҳил», «Амули Жайхун», «Амули Замм», «Чўл Амули» дейилган.

АМУНДСЕН Руаль (1872.16.7 - 1928) — норвег кутб сайёҳи. Биринчи марта 1903 — 06 й.ларда «Йоа» кемасида Шим.-ғарбий денгиз ўйли орқали Гренландиядан Аляскага ўтди. Канада Арктикасидаги Кинг-Вильям ода икки йил давомида муҳим геомагнит кузатишлар ўтказди. А. 1904 й. Бутия-Феликс я.о.да Шим. магнит кутбини текшириди ва шу атрофдаги 100 га яқин оролларни биринчи бўлиб ҳаритага туширди. 1911 й. «Фрам» кемасида Антарктикага экспедиция уюштириди. Ўша йили 14 декда тарихда биринчи бўлиб (Р. Скоттдан бир ой олдин) Жан. кутбга етиб борди ва у ердан қайтишда Қиролича Мод төғ тизмасини (бал. 4500 м) кашф этди. А. 1926 й. 12 — 13 майда биринчи марта Арктика устидан «Норвегия» дирижаблида Шпицберген — Шим. кутб — Аляска маршрута бўйича учеб ўтди. 1928 й.да Умберто Нобиле экспедицияси ҳалокатга учрагач, А. экспедициячиларга ёрдам кўрсатиш учун 18 июнда гидросамолётда учеб бораётганда у ҳам Баренц денгизида ҳалокатга учраб бедарак йўқолган. А. ўз саёҳатлари ҳакида бир неча асар ёзган. А.нинг рус тилида: «Муз океани устидан

учиб ўтиш» (Л., 1927, Л. Эльсворт б-н биргаликда ёзилган), «Мод» кемасида Осиёнинг шимолий соҳили бўйлаб экспедиция (1929), «Жанубий қутб» (1937), беш жилдли асарлар тўплами (Л., 1936 — 39), «Менинг ҳаётим» (М., 1959) ва б. асарлари босилиб чиқкан. Антарктида яқинидаги бир дengиз ва Америка қутб ст-яси (Амундсен — Скотт) ҳамда тоғ тизмаси, кўлтиқ, сув ости сойлиги (Шим. Муз океанида) А. номига кўйилган.

Ад.: Дъяконов М., Амундсен, М., 1937; Яковлев А., Руаль Амундсен, М., 1948.

АМУР — қад. рим мифологиясида севги худоси. Дастлаб А. камон ва ўқ б-н қуролланган қанотли йигит сифатида, кейинчалик одамлар ва худоларни севги азобига мубтало қиласидаган муғомбир бола сифатида тасвиirlанган. Юонон мифологиясидаги Эротта мос келади.

АМУР — Шарқий Осиёдаги дарё, Шилка ва Аргунъ дарёлари қўшилишидан ҳосил бўлади. А. Амур лимани ва Сахалин қўлтиғи орқали Охота дengизига қўйилади. Уз. 2824 км, Аргун ирмоғи бошидан эса 4440 км. Ҳавзасининг майд. 1855 км². А. юқори оқимида баланд тоғлар орасидан, ўрта ва қуи оқимида эса пасттекисликлардан ўтади. А.га 10600 катта-кичик сой ва 61400 га яқин кўл қўшилади. А. асосан ёзги-кузги муссон ёмғирларидан сув олади. Ёзги муссон ёмғирлари даврида дарё тўлиб оқади, баъзан тошади. Асосий ирмоқлари: Зея, Бурея, Амгуң (чапдан), Сўнгари, Уссури (ўнгдан). Ўртача сув сарфи Богородское қишлоғида 10900 м³/сек (максимали 40000 м³/сек, минимали 611 м³/сек). А. нояб. бошидан май бошигача музлайди. Энг катта сув тошқинлари 1897, 1928 ва 1956 й.ларда бўлган. А. ирмоқлари б-н Узоқ Шарқдаги энг катта транспорт магистрали ҳисобланади. А.да кема қатнайди. А.да 100 га яқин балиқ тури бор, улардан 20 тури эндемик. Асосий овланадиган балиқ турлари: амур осётри, белуга, таймен, ок амур, сазан, лакқа балиқ, олабуға ва б.

АМУР ВИЛОЯТИ — РФ таркибидағи вилоят. 1932 и. 20 окт.да Хабаровск ўлкаси таркибида ташкил этилган. 1948 й. 2 авг.дан алоҳида А.в. Майд. 363,7 минг км². Аҳолиси 1063 минг киши (1993), асосан руслар, украинлар; шунингдек белоруслар, эвенклар, якутлар яшайди. Шаҳарлар 68%. А.в.да 10 шаҳар, 33 шаҳарча бор. Маркази — Благовешченск ш. А.в. Амур дарёси ҳавзасида. Шим.да Становой тизмаси (энг баланд нуқтаси 2312 м) б-н ўралган. Тукурингра, Жугдир, Турана, Жагди тизмалари, Юқори Зея, Зея-Бурея текисликлари ва Амур-Зея платоси бор. Олтин, темирrudаси, кумир, каолин, оҳактош, кварц кумлари конлари, минерал булоклар мавжуд. А.в. иқлими кескин континентал. Муссон таъсири остида. Янв.нинг ўртача т-раси — 24° дан — 33° гача, июлники 18 — 21°. Йилига ўртача 450 — 800 мм ёгин тушади. Энг катта дарёлари: Амур, унинг ирмоқлари — Зея, Бурея. Тупроги асосан қўнғир ўрмон тупроги, бир қисми подзоллашган, жан.да қорамтир тупрокдар. А. худудининг 65% ўрмон. А.в. худудида Зея ва Хинган қўриқхоналари жойлашган. Кон қазиш (олтин, кўмир), ўрмон, ёғочсозлик, электротехника, машина-созлик, озиқ-овқат саноати тармоқлари бор. Зея ГЭС ишлаб турибди. Бурея ГЭС курилмокда (1993).

А.в. — Узоқ Шарқнинг энг йирик қ.х. райони. Фалла экинлари (буғдой, сули, арпа), соя, картошка, сабзавот етиштирилади. Гўшт-сут чорвачилиги, асаларичилик, бугучилик, даррандачилик ривожланган. Овчилик б-н шугулланилади. Худудидан Транссибирь т.й. ва Байкал — Амур т.й. магистрали ўтади. Амур, Зея, Бурея дарёларида кема қатнайди.

АМУР НЕОЛИТ МАДАНИЯТИ — Амур дарёси ҳавзасидаги неолит (мил. ав. 5- минг йилликнинг охирлари ва 1-минг йилликнинг бошларигача) маданияти ёдгорликлари. Кулолчиликда спиралсимон нақшлар, таги қизил қора безаклар пайдо бўлган. Тошдан ишланган ов қуроллари (болта, найза учи ва

ш.к.) топилган. Кейинги даврда бўйни узун идишлар, силлиқ пичоқлар, оқ нефрит узуклар, иирик тош болталар пайдо бўлган. Эворон кўли яқинидаги Сарголь қишлоғидан топилган сўнгги неолит даврига оид буюмлар кейинги даврларда кўйи Амурга шим.да яшаган кабилалар кўчиб келганини тасдиқлади.

Ад.: История Сибири с древнейших времён до наших дней, т. 1, Л., 1968.

АМУР ҚЎЛТИГИ - Буюк Пётр қўлтигининг шим.-тарбий қирғоги яқинидаги ички қўлтиқ (Япон денгизи). Уз. қарийб 65 км, эни 9 — 20 км, чук. 20 м гача. Кишда музлайди. А.к. соҳилида Владивосток порт шаҳри бор.

АМУРЛАР — карпсимонлар оиласига мансуб балиқлар гурухи. А.нинг 2 тури (оқ амур, кора амур) маълум. Оқ А. Ўзбекистон сув ҳавзаларида иклимлаштирилган.

АМУРСАНА (1722 - 1757) - Монголияда 1755 — 58 й.лардаги манжурларга қарши миллий озодлик кураши раҳбарларидан бири. Жунгор (ойрат) хонлигидаги мулкдорлардан, ўрта ҳол ойрат аристократ оиласидан. Галдан Цэрэнхон (1727 — 45) вафотидан сўнг тахтни эгаллаш учун ҳаракат қилган, бироқ бошқа даъвогарларнинг қаршилигига дуч келиб, Пекинга қочган. Монгол озодлик ҳаракатининг сўнгги ўчоғи — Жунгор (ойрат) хонлигини тутатишдан манфаатдор бўлган манжурлар сулоласи А.га ёрдам бериш ни-қоби остида Жунгорияга катта армия юборган ва мамлакатни босиб олган (1755). Манжурлардан алданганига ишонч ҳосил қилган А. Халха ва Жунгориядаги манжурларга қарши кўтарилиган озодлик ҳаракатига қўшилган ва Жунгорияда амалда унинг раҳбари бўлган, Халхадаги қўзғолонни бошқарган Чингунжаб б-н бирга ҳаракат қилган. Уч йиллик озодлик кураши натижасида қўзғолон 1758 й. манжурлар томонидан шафқатсиз бостирилган. Монгол халқи икки асрдан ортиқ манжурлар асорати остида колган. А. 1757 й. Россия худудига кочиб ўтган ва бир оз вақтдан

сўнг чечак қасалидан вафот этган.

АМУ-ҚОРАКЎЛ КАНАЛИ - Бухоро вилоятидаги канал. Амударёнинг ўнг қирғогида Юмаланди қирлари этагидан бошланади. 1963 й.да курилган. Уз. 55 км. Сув ўтказиш имконияти 48 м³/с Бухоро вилоятининг Олот, Қоракўл туманларида 50 минг га яқин ерни суғоради. Сув дарёдан маҳсус қазилган 2,8 км узунликдаги канал орқали бош ростлагич курилган жойга оқиб келади ва насос ст-ялари б-н кўтариб берилади. Канал бош ростлагичдан Олот насос ст-ясиғача (36 км масофада) тубининг эни 5—6 м бўлган кад. дарё ўзанидан ўтади, Олот ш.ни кесиб ўтиб, чўлнинг кумли барханлари орасидан давом этади. Олот насос ст-ясида сув 8,2 м. баландликка кўтариб берилади. А.— Қ.к. Қоракўл насос ст-яси б-н тугайди (унга сув келадиган 16,2 км узунликдаги канал суғориладиган худуддан ўтади).

«АМФИБИЯ» (юн. amphibios — икки хил ҳаёт кечиравчи) — 1) сувда ва қурукликда юра оладиган автомобиль; кузови сув ўтказмайди, сувда сувганида эшкак винти ёки сув отувчи ҳаракатлантиргичи уни юргизади; сув рули ёрдамида бошқарилади; 2) ердан ва сувдан кўтарилидиган ҳамда ерга ва сувга кўнадиган, ғилдиракли шассиси бўлган самолёт; 3) корда, сувда, музда ҳаракатланиши учун чанглии кузови ўрнига қайиқchanги ўрнатилган аэронача; 4) сувда ва қурукликда ҳаракатланадиган жанговар машина (танк, бронетранспортер ва б.).

АМФИБИЯЛАР (Amphibia) - қ. Сувда ва қурукда яшовчилар.

АМФИБЛАСТУЛА (юн. amphi-яқинида, ёнида ва бластула) — айрим оҳакли булутсимонларнинг бластулага ўхшаш личинкаси. А.нинг анимал ва вегетатив кутбларидаги хужайралари бирбиридан кескин фарқ қилади. А. булутсимонлар паренхимасида ривожланиб, сув ўтказувчи найчалар орқали ташкарига чиқади, сув тубига ёпишиб, ёш булат — олинтусни ҳосил қилади (К Личинка).

АМФИБОЛИТ — метаморфлашган ўртача донадор тог жинси. Аксари амфиболлар, плагиоклазлар ва кўшимча минераллардан таркиб топган. Ранги кора, тўқ яшил. А. метаморфизм натижасида ўрта ва асосли магматик жинслар ва қисман баъзи бир чўкинди жинслардан пайдо бўлади. Ўзбекистонда Бухоро ва Фарғона вилоятларидағи тоғларда, айникса, Қорақалпоғистондаги Султон Увайс тоғларида кўп учрайди. Кора рангли турларидан безак буюмлар ясашда ва бинокорлиқда қоплама безак материали сифатида фойдаланилади.

АМФИБОЛЛАР — тог жинслари хосил киласиган силикатлар синфига мансуб минераллар груҳи. Магний, темир, кальций, баъзан алюминий ва ишқорларнинг кремний-кислородли биримаси. Умумий формуласи. Моноклин ва аҳён-аҳёнда ромбик сингонияли. А. ички тузилиши, физик хусусиятлари ва хосил бўлиш шароитлари б-н бошқа силикатлардан фарқ қиласи. А. сиенитлар, диоритлар, габбро-амфиболитлар, амфиболли сланецлар ва б. таркибига киради. А. кимёвий таркиби жиҳатидан бир-биридан фарқ қиласи, лекин физик хусусиятлари б-н ўзаро ўхшаш. Қаттиклиги 5—6,5. С.оф. 2,8—3,6. Ранги минераллар таркибидаги темир микдорига қараб, оқ, сарғимтири, яшил, кора ва кўнғир бўлади. А. магматик, метаморфик жинсларда, скарнларда пайдо бўлади. А. вулкан лавалари таркибida ҳам кўп учрайди. Умумий микдори Ер пўстининг қарийб 10% ини (массаси бўйича) ташкил қиласи. Украина, Уралда топилган. А. Ўзбекистонда жуда кенг тарқалган (Олмалик атрофлари, Чатқол тоғлари, Ўзбекистоннинг ғарбидаги вольфрам, молибден конлари ва б. жойларда). А.нинг баъзи хиллари, жумладан, амфибол-асбестнинг майин, эгилувчан толаларидан ўтга ва кисло-тага чидамли материаллар тайёрланади.

АМФИДИПЛОИДЛАР (юн amphí-енида, атрофіда, diploos — жуфт ва eidos — қўриниш, тур), аллотетраплоидлар — турлараро чатишириш асоси-

да пайдо бўлган дурагайлар хромосомаларининг иккита диплоид тўпламига эга бўлган организмлар. А. организм ҳар бир турдан биттадан диплоид хромосомалар тўпламини олади. Туркумлараро аллотетраплоидлар — биринчи марта 20-й. бошида Г. Д. Карпеченко томонидан турп б-н карамни чатишириш орқали олинган. Кейинчалик А. жавдар б-н буғдой тритикале, буғдой б-н буғдойиқ — буғдой-буғдойиқ дурагайлари олинган. А. дастлабки турларнинг белгиларини мужассамлаштирган бўлади. Mac, турп б-н карам дурагайи рафанобрассика меваси кўзогининг бир қисми турп, иккинчи қисми эса карам кўзогига ўхшаш бўлади. Б. Л. Астауров ипак куртларининг иккита тури (*Bombyx* тоги ва *B. mandarina*)ни чатишириш орқали А.ни олиш мумкинлигини исботлайди. А.нинг ҳар бир хромосомаси ўзининг гомологига эга бўлиши, мейозда жинсий ҳужайраларнинг вужудга келиши нормал кечиши туфайли А. организмлар серпушт бўлади. А. табиий ва сунъий йўллар: уруғланган тухумхужайрадаги ёки биринчи авлод (*F₁*) дурагайларининг ёш муртаги хромосомалари сонини икки хисса орттириш; иккинчи авлодда (*F₂*) амфидиплоидликка олиб келувчи редукцияланмаган гаметаларни дурагайлар биринчи авлодида (*F₁*) хосил қилиш; аутотетраплоид формаларни чатишириш ва диплоид гаметаларни қўшиш; *F*, дурагайнинг археспорий тўқимасида хромосомалар сонини икки хисса кўпайтириш ва б. натижасида олинади. Табиий шароитда А. бўлинаётган ҳужайра хромосомаларининг қутбларга ажралиш механизмига турли омиллар (хаддан ташқари юқори ёки паст ҳарорат, тўқиманинг механик ёки кимёвий шикастланиши) таъсирида вужудга келади. Ҳужайра бўлинишидаги бузилишлар бўлиниш учриғи функциясининг тўхташига сабаб бўлади ва натижада хромосомаларнинг қутбларга ажралиши, яъни навбатдаги цитокинез содир бўлмайди.

Селекцияда А.дан турлараро дура-

гайлар пуштисизлигини бартараф этишда фойдаланилди. А. тур ҳосил бўлиш жараённида мухим аҳамиятга эга, улардан қад. турларни тиклаш (ресинтез) мақсадида фойдаланиш мумкин. Мас, ёввойи олча (*Prunus divarica* ва *P. spinosa*)ни чатиштириш орқали экиладиган олхўри (*P. domestica*)нинг олиниши олхўрини турлараро дурагайлаш натижасида келиб чиққанлигини кўрсатади.

Сайфилло Тўйчиев.

АМФИЛИНИДЛАР (*Amphilinida*) -ясси чувалчанглар типининг синфи. Балиқлар ва сув тошбақаларининг тана бўшлиғида паразитлик қиласиди. Танаси баргеимон ёки тасмасимон, уз. 2—38 см. Ёпишув органлари ва ичаги бўлмайди. Гермафрорит, жинсий органлари такрорланмайди. Бўғин алмашинув орқали кўпаяди. Тухумлари сувда ривожланади. Киприкли личинкаси (ликофора) оралиқ хўжайини (ёнлаб сузарлар, ўноёкли қисқичбақасимонлар) тана бўшлиғига ўтиб, метаморфозга учрайди. Оралиқ хўжайини б-н бирга асосий хўжайини (балиқ, тошбақа) ошқозонига тушганида унинг тана бўшлиғига ўтиб олади ва паразитлик қилиб вояга етади. А. 1 оиласа мансуб 8 тўрни ўз ичига олади. Бакра баликларда паразитлик қилувчи *Amphilina foliacea* кенг тарқалган.

АМФИМИКСИС (юн. *amphi* - атрофи, ёни ва *mixis* — аралашиш) — ўсимлик ва ҳайвонларнинг жинсий кўпайиш усули, ота ва она гаметаларининг қўшилиши орқали янги организм ҳосил бўлиши. А.нинг жинсий кўпайишдаги шакллари хилма-хил бўлиши мумкин. Мас, тубан ўсимликларда А.нинг изо-, гетерогамия шакллари мавжуд. А. гулли ўсимликларда қўш уруғланиш шаклида содир бўлади.

АМФИСБЕНАЛАР, ҳалқали калтакесаклар (*Amphisbaeidae*) — калтакесаклар оиласи; 17 тача уруққа бўлинадиган 120 тача тури бор. Улар, асосан, тропик Америка б-н Африкада тарқалган. Беш тури Испания ва Португалияда, биттаси Эронда учрайди. Тузилиши ерни ковлашга ва ер остида яшашга мослашган.

Танаси цилиндр шаклида, ҳалқаларга бўлинган, оёклари йўқолиб кетган ёки олдингисиrudiment ҳолда қолган; териси қаттиқ тангачалари йўқ; кўзи кичкина ва тери б-н қопланган, эшитув аъзоси ривожланмаган; битта чап ўпкаси бор. Ёмғир чувалчанг сингари, ерни ковлаш тор йўл очади ва тўмтот думи б-н олдинга харакат қиласиди. Шунинг учун улар икки бошли калтакесак деб ҳам юритилади. А.нинг кўп турлари чумоли ва термитлар уясида яшайди. Турли ҳашаротлар, кирқоёқ ва ер остида яшовчи умуртқасизлар б-н озиқланади. Тухумини ўз уясига ёки термит ва чумолилар инига кўяди. Ҳирот, ибижара, чипор А. бу оиласидан типик вакили ҳисобланади.

АМФИУМАЛАР (*Amphiumidae*) — думли амфибиялар туркумининг оиласи. Икки тури бор. Улар АҚШнинг шарқий қисмида тарқалган. Танаси 1 м ча. Оёклари ва ундаги 2—3 та бармоқлари яхши ривожланмаган. Кичкина кўзлари юпқа тери остида. 4 жуфт ички жаб-раси ва жабра ёрикли умрбод сакланиб колган, умуман чала итбалиқ ҳолида бўлади. Икки тури — угорсимон А. (*A. means*) ва уч бармоқли А. (*A. tridactyla*) шолипоя ва кўлмак сувларда балчикка кўмилиб ёки ботқоқ ерлардаги уясида яшайди. А.—тунги ҳайвон. Турли умуртқасизлар, майдада баликлар б-н озиқланади. Ёзниг охирда 40—150 тача тухум кўяди. Итбалифи нояб.да тухумдан чиқади. Личинкаси 4 ёшида жинсий вояга етади.

АМФИТЕАТР (юн. *amphitheatron* — икки томонлама томоша) — 1) қад. Юнон ва Римда оммавий томошалар, театр спектакллари кўрсатиладиган маҳобатли бино. А.— ўргасидаги майдони эллипс шаклидаги улкан иншоот; унинг томошабинлар учун мўлжалланган қатор-қатор ўринидклари пастдан юқорига зина шаклида кўтарилиб боради. А.да арклар, устунлар ва улар орасида гумбазли галерейлар бўлган.

АМФОРА (лот. *amphora*, юн. *amphoreus* — сўзидан: *amphi* — икки томондан, *phero* — кўтариб бораман) —

антик даврда ишлатилган юкори қисми кенг, таг қисми ва оғзи тор, икки дастали, сопол, баъзан металлдан тайёрланган идиш. Вино, ёғ сақлаш ва ташишда, баъзан зиёфатларда безатилган А. турларидан фойдаланилган. Бўйма нақшлар, тасвиirlар б-н безатилган, қад. ва классицизм даврига оид А.лар бадиий қимматга эга. Археологик қазилмалар Ўрта Осиё худудида ҳам (жумладан, Сурхондарё худудида топилган, мил. ав. 3—2 а.га мансуб) А.симон идишлар тайёрланганлигини кўрсатади.

АМФОТЕРЛИК (юн. amphoteros — иккаласи; ҳар иккиси) — баъзи элемент оксидлари ва гидроксидларининг (амфолитлар деб ҳам аталади) муҳитга караб ҳам кислота, ҳам асос хоссаларини намоён қилиши. Типик амфотер бирикма сифатида сув молекуласини кўрсатиш мумкин. Ундаги кислоталик ва асос (ишкор)лик хоссалари реакцияга киришувчи иккинчи таркибий қисм хусусиятига боғлиқ. Кучли кислоталар б-н А. хоссасига эга булган бирикма асос ҳолида ва, аксинча, ишқорлар б-н кислота ҳолида реакцияга киришади. Кучсиз борат кислота ўзидан кучлироқ ортофосфат кислота б-н реакцияга киришганда асос ролини бажариб, ВРО4 тузини ҳосил қиласди. Металл гидроксидларидан А. алуминий, галлий, рух, қалай гидроксидларда ва б. да учрайди. Булардан галлий гидроксиди сувдаги эритмасининг кислоталик ва асослик хоссалари жиҳатидан диссоциланиш константалари бир-бирига деярли тенг. Органик амфотер бирикмаларга карбоксил гурухлари бўлган аминокислоталар мисол бўла олади.

АМХАРА, амарा — Эфиопияда яшовчи ҳалқ (21 млн. киши, 1992 и.)-Амхара тилида сўзлашади, дини христиан. А.лар, асосан, дехқончилик ва чорвачилик б-н шугулланади. Уларда кулолчилик, тўқимачилик, ёғоч ўймакорлиги ривожланган.

АМХАРА ТИЛИ — сом тиллари гурухига мансуб тил. Эфиопия ахолисининг анчагина қисми А.т.да га-

плашади. Бу тил синтаксиси Эфиопиянинг иккинчи адабий ва давлат тили ҳисобланади. А.т.да факат учта сузтуркуми: от, феъл, юкламагина аниқ фарқланади. Урғу кучсиз. Амхара ёзувида 296 белги мавжуд.

АМЬЕН — Франция шим.даги шаҳар. Сомма дарёси бўйида. Сомма департаментининг маъмурӣ маркази ва Пикардия тарихий ўлқасининг энг катта шахри. Ахолиси 136 минг киши (1990). Т.й. тугуни. Тўқимачилик саноати (ипгазлама, дуҳоба ва трикотаж тўқиши), металлургия, машинасозлик ва кимё з-длари бор. Қадимда А. (Самаробрива) да галларнинг амбиан қабиласи (шаҳар номи шундан) яшаган. А. тарихий воқеаларга бой. Шаҳар 2-жашон уруши даврида қаттиқ шикастланган. Уни қайта тиклашда тарихий киёфаси асрар қолинган. Францияда энг катта Нотр-Дам готика собори (13—15-а.лар) ҳамда 13—18-а.ларга оид бошқа меъморий ёдгорликлар сақланган.

АН Михаил Иванович (1952.19.2, Тошкент вилояти, Ўртачирчик тумани — 1979.11.8, Днепродзержинск ш., Курловка қишлоғи яқини) — футболчи, ҳалқаро миқёсдаги спорт устаси (1976). Олимпиада резервлари билим юртини тамомлагач, «Пахтакор» футбол жамоаси ярим химоячиси (1971 — 79). Олий ва биринчи табака ўйинларида 52 тўп киритган. 1974 ва 1978 й.да мамлакатнинг энг кучли 33 футболчisi руйхатидан жой олган. У сардорлик қилган мамлакат ўсмиirlар терма жамоаси Европа чемпиони бўлган (1976). Миллий футбол терма жамоа таркибида ўйнаган (1978). А. авиация ҳалокати натижасида нобуд бўлган. Тошкент ш.да дағн этилган. Тошкент ш.даги кучалардан бири унинг номи б-н аталади. Болалар ва усмиirlар футбол жамоалари ўртасида ҳар иили А. хотира турнири утказилади.

АН — О. К. Антонов раҳбарлигидаги конструкторлик бюроси лойиҳалаган самолётларнинг умумий номи. Mac, Ан-2M, Ан-10, Ан-24 ва б. самолётлар, «Рус-

лан», «Мрия» самолётлари ҳам бор (қ. Авиация). АН — авиаконструктор фамилиясининг олдинги икки ҳарфи.

АН ГЎЗА НАВЛАРИ — Ўзбекистон ФА Ўсимликлар экспериментал биол.си ин-тида яратилган ўрга толали гўза навлари. «АН» индекси русча «Академия наук» («Фанлар Академияси») сузларидан олинган. Бугурухдан р-нлаштирилган навлар: АН-402 — ёввойи Мексика гўзасини радиофосфор эритмасида ишлаш усули б-н чиқарилган (1974; Н. Назиров, Ф. Жоникулов, Ҳ. Қамбаров, Ж. Дадажонов). 1978 й.дан р-нлаштирилган. АН-Боёвут 2 — Тошкент 1 нави популяцияси таркибини ажратиш усули б-н яратилган (С. С. Содиков). 1983 й.дан р-нлаштирилган. АН-Самарқанд — 108-Ф ва АН-401 навларини дурагайлаб яратилган (1974; О.Жалилов, Н. Назиров, С. Т. Тўхлиев, Д. М. Бобоев). 1980 й.дан р-нлаштирилган. АН-410 — Тошкент 1 ва АН-401 радиомутант навини чатиштиришдан олинган авлодни якка танлаш усулида чиқарилган (Ж. Дадажонов). 1991 й.дан р-нлаштирилган. АН-510 — АН-505 ва СЛ-2366 навларини чатиштириш йўли б-н яратилган (Д. Аккужин, П. Я. Попова, Р. Н. Нурматов). 1991 й.дан р-нлаштирилган. АН - Ўзбекистон 3—АН-Ўзбекистон 1 ва 108-Ф навларининг таби-ий дурагайланиши ҳамда қайтакайта якка танлаш усули б-н яратилди (Н. Р. Факиров, И. Н. Одилхужаев, 1976). 1980 й.дан р-нлаштирилган.

Бу гўза навларининг ҳосил шохлари 1 — 1,5 типли. Бир кўсақдаги пахта вазни 5,0—8,5 г. Вегетация даври 125—135 кун. Вертициллэз вилтга чидамли, толаси оқ, 35—38% тола беради. Толаси 4-тигпа мансуб.

Султонмурод Наримов, Фазлиддин Сайдуллаев.

АНАБАЗИС — шўрадошлар оиласига мансуб кўп йиллик утлар ва чала бута ўсимликлар туркуми (қ. Биорғун).

АНАБАПТИСЛАР (юн. anabaptizo — қайта чўқинтираман) — 16-ада Германия ва Швейцарияда пайдо булган

плебейлар (йуксиллар) ҳаракати тарафдорлари. А. черков эркин булиши, унинг ишларига давлат аралашмаслиги ва киши эсини танидандан кейин чўқинтирилиши лозим деган талабни олга суради. А. «яқинда қиёмат бошланиб, ҳаммаёқ ағдар-тунтар бўлади», деб ишонар, суд, хукуматга итоат этишни, ҳарбий хизматни рад қиласдилар. Германиядаги дехқонлар уруши (1524—26) ва Томас Мюнцер таъсирида А. бир қисми фаол инқилобий ҳаракатга ўтди. А. таълимоти Германия, Нидерландия ва Швейцарияда тез ёйилди. Дехқонлар уруши мағлубиятга учрагач, А. таъқиб остига олинди. Таъқиб килишлар 18-а. га қадар давом этди. А. нинг қарашлари айrim протестант мазҳаблари ақидаларига сингиб кетди.

АНАБАР — Саха (Якутия) Республикасидаги дарё. Уз. 939 км, ҳавзасининг майд. 100 минг км². Ўрта Сибирь ясситоғлигининг шим.дан бошланиб, дастлаб тилоғочли ўрмон-тундрадан оқади. Куйи оқимида А. водийси кенгаяди ва Шим. Сибирь пасттекислигини кесиб ўтиб, Лаптевлар денгизига куйилади. Ўртacha сув сарфи 610 м³/сек. Сент. охирида музлаб, июнь бошларида муздан бўшайди. Катта ирмоқлари: Кичик Куонамка ва Ужа. А.да ряпушка, омуль каби баликлар бор. Куйи қисмida кема қатнайди. А. ҳавзасида олмос конлари топилган.

АНАБЕНА (Anabaena Borgy) — кўк-яшил сувўтлар бўлимига мансуб ўсимликлар туркуми. Кўпинча чучук сув ва тупрокда ўсади. А. қулай шароитда тез кўпайиб, сувнинг «гуллаши»га сабаб бўлади. А.нинг бир неча тури ҳаводаги эркин азотни ўзлаштириб, турли мураккаб органик бирикмалар ҳосил қилиш хусусиятига эга. Шунинг учун улардан тупрок унумдорлигини оширишда фойдаланилади. Ўрта Осиё сув ҳавзалари ва тупроқларида А.нинг 60 га яқин тури бор.

АНАБИОЗ (юн. anabiosis — тирилиши, ҳаётга қайтариш) — организмнинг ҳаёт жараёнлари (моддалар алма-

шинуви ва б.) жуда секинлашган, яъни унинг тириклиги сезилмайдиган дараҷага ўтган ҳолати. Ани биринчи марта 1701 й.да голланд биологи А. Левенгук ҳашаротларда аниқлаган. А. организмлар ривожланишининг турли боскичларида яшаш шароитининг кескин ёмонлашиши (паст ҳарорат, курғоқчилик) туфайли содир бўлиши мумкин. А. эволюция давомида организмнинг нокулай ташки муҳит шароитига мослашувидан иборат. А. кўпчилик организмларнинг ривожланиши жараённада нормал ҳолат ҳисобланади. Мас, бактериялар ва замбуругларнинг спораси, ўсимликларнинг уруғи, бир хужайрали ҳайвонларнинг цистаси анча узок муддат давомида тириклик хусусиятини саклаб қолиб, кулагай шароит туғилганида ҳаёт фаолиятини қайтадан бошлади. А. ҳолатида умурткасиз ҳайвонлар (гидралар, чувалчанглар, моллюскалар, ҳашаротлар) ўз танасидаги сувнинг 1/3, ҳатто 1/2 қисмини йўқотади. 0° дан паст ҳароратда сут эмизувчиларнинг қишики уйқуси ҳам А.га ўхшаб кетади. Лекин А. моддалар алмашинувининг кескин пасайғанлиги б-н карахтлик ва қишики уйкудан фарқ қиласди. А. ходисасидан тирик қуруқ вакциналар тайёрлашда, тўқима ва органларни консервация килишда кент фойдаланилади.

АНАБОЛИЗМ (юн. anabole — кўтарилиш) — хужайралар ва тўқималар таркиби кисмларининг ҳосил бўлиши ва янгиланишида тирик организмларда кечадиган барча кимёвий жараёнлар мажмуи. А. нинг акси бўлган катаболизмда эса бирмунча оддий моддалардан мураккаб моддалар синтезланиб, энергия жамгарилади. Биосинтез учун зарур бўлган энергия (асосан АТФ шаклида) биологик оксидланиш катаболитик реакцияларида етказиб берилади. А. организмларнинг ўсиш даврида (ҳайвонларда ёшлиқ даврида, ўсимликларда — умр бўйи) жадал кечади. Фотосинтез планетар аҳамиятга эга бўлган энг муҳим А. жараёни ҳисобланади.

АНАДИРЬ — РФнинг Магадан ви-

лояти Чукотка муҳтор округидаги дарё. Уз. 1150 км. Ҳавзасининг майд. 191 минг км². Анадиръ ясси тоғлигидан бошланиб, Беринг денгизининг Анадиръ қўлтиғига куйилади. Бош қисмида тоғлар орасидан, куйироқда текисликдан оқади. Ўртача сув сарфи 1680 м³/сек. Қор ва ёмғирдан сув олади. Қишида музлайди. Энг катта ирмоклари: чапдан — Белая, Танюрер, ўнгдан — Яблон, Еропол, Майн. А.да 570 км масофада кема қатнайди. Куйи оқимида балиқ овланди. 1648 й.да сайёҳ С. И. Дежнёв А.нинг куйилиш еригача етиб борган.

АНАДИРЬ - РФдаги шаҳар (1965 й.дан), Чукотка муҳтор округи маркази. Анадиръ қўлтиғи соҳилидаги порт. Аҳолиси 16,5 минг киши (1992). Озиқовқат корхоналари, ўлкашунослик музейи бор. А. атрофидан кумир, олтин қазиб олинади. Буғучилик ривожланган, балиқ овланди.

АНАДИРЬ ЯССИТОҒЛИГИ - РФнинг шим.-шарқидаги ясситоғлик. Магадан вилояти Чукотка муҳтор округида. Анадиръ дарёсининг юкори оқими ва унинг ирмоғи Юрумкувеем ҳавзасида. Уз. 400 км га якин, эни 130 км (Кутб доирасида). Мутлакбал. 800—1100 м, жан.-шарқида Шчучий ва Осиновский (1221 м гача) тизмалари энг баланд тизмалардир. Юзаси текис. Гилли сланец, құмтош, оҳактош, базальт, андезит ва дацитлардан таркиб топган. Кўй қисми тоғ тундраси ва бута тундраси б-н қопланган.

АНАДИРЬ ҚЎЛТИҒИ - Беринг денгизининг шим.-ғарбий қисмидаги қўлтиқ. Чукотка я.о. ва Осиё материги оралиғида. Денгиздан кираверишда эни 400 км. Уз. 278 км. Чуқ. 105 м гача. А.қ.га Анадиръ дарёси куйилади. Соҳилида Анадиръ порти бор.

АНАДОЛУ (АНАТОЛИЯ) ЯССИТОҒЛИГИ — Туркиядаги ясситоғлик. Кичик Осиё тоғлигининг ички қисми. Уз. (шарқдан ғарбга) 700 км, эни (шим.дан жан.га) 400 км. Шим.дан Понтия, жан.дан Тавр тоғлари ўраб туради. Ясситоғлик бир қанча текислик ҳамда берк

ботиклардан иборат, уларни тог тизмалари бир-бираидан ажратиб туради. Кўп кисмининг мутлақ бал. 800— 1500 м. Энг баланд ери — Эржиёс сўнган вулкани (3700 м). Даشت ва чала чўлдан иборат. Иклими куруқ субтропик, континентал. Энг кўп тарқалган табиий ўсимлиги — тиканакли пастак ёстиқсимон бута. Воҳа дехкончилиги ва чорвачилик ривожланган.

АНАКОНДАЛАР (*Eunectes*) - бўғма илонлар уруғи. Ҳоз. илонларнинг энг йириги — уз. 10 м гача (қайд қилинган уз. 11,43 м). Сарғиш-кулранг танаси орқа томондан 2 қатор йирик доира шаклидаги кўнғир, ён томонлардан бир неча қатор майдо оқиши додлар б-н копланган. З тури тропик. Жан. Американинг дарё, кўл ва ботқокликларида тарқалган. Оддий A. (*E. murinus*) купрок учрайди. A. сувда яхши сузади ва шўнгийди, сув тубида узоқ, тура олади. Сув остида бурун тешниклари клапанлар б-н бекилади. A. ҳар хил майдо умурткалилар (кемириувчилик, туёклилар, тошбақалар, қушлар, ёш тимсоҳлар), баъзан уй ҳайвонлари б-н озиқланади, камдан-кам одамга хужум килади. Қурғоқчилик мавсумида балчикқа кўмилиб караҳт бўлиб олади. Тухумдан тирик туғиши (баъзан тухум кўйиш) орқали кўпаяди. 28 дан 42 тагача тухум кўяди. Тухумлардан дарҳол ёш илонлар чиқиб, сувга тушиб кетади. A. тутқинликда 28 йилгача (ўрта хисобда 5—6 йил) яшайди. Териси, гўшти ва ёғи учун овланади.

АНАКСАГОР (мил. ав. тахм. 500-428) — юон файласуфи, риёзиёт ва фалакиёт олими, Афина фалсафа мактабининг асосчиси. Худосизликда айбланган (у Кўёш чўғ ҳолатидаги жисмдан иборат, деб уқтирган). Бузилмас унсурлар — нарсаларнинг «куруғ»лари ҳакидаги таълимотни илгари сурган (кейинчалик улар гомеомерия деб аталган). Унингча, олам бунёдкори ақл (нус) бўлиб, унсурларни тартибиға солиб туради.

АНАКСИМАНДР (мил. ав. тахм. 611 — 545) — юон файласуфи, Милет

мактаби намояндаси. «Табиат ҳақида»— дастлабки юон фалсафий асари муаллифи. Фапеснчнг шогирди. Коинотнинг геоцентрик моделини, илк геогр. харитасини тузган. Одамнинг «бошқа турдаги ҳайвонот» (баликлар)дан келиб чиққанлиги foясини баён қилган.

АНАКСИМЕН (мил. ав. 585-525) — юон файласуфи. Милет мактаби намояндаси. Анаксимандрнинг шогирди. Унинг фикрича, борлиқнинг асоси ҳаво бўлиб, унинг қуюқлашуви ва сийраклашувидан барча нарсалар юзага келади.

АНАЛ БЕЗЛАР — сут эмизувчи ҳайвонларда тери безларининг махсус гурухи бўлиб, орқа ичак бўшлиғига ёки анал тешик ёнига очилади. Тер ва ёғ безларидан ҳосил бўлади. Асосан сассиқ модда чиқариб, душманларини чўчитишга ёки ҳайвон эгаллаб турган майдонни белгилашга хизмат қилади.

АНАЛ ТЕШИК, орқа чиқарув тешиги — к. Анус.

АНАЛГЕЗИЯ (юн. analgesia — ҳиссизлик) — 1) мутлақо оғриқ сезмаслик. Периферик нервлар, орқа ёки бош миянинг баъзи касалликларида кузатилади. Туйғу, ҳарорат каби сезиларнинг бузилиши б-н бирга рўй беради; 2) оғриқсизлантириш — фармакологик воситаclar ва б. таъсиrottар орқали вужудга келтирилган оғриқсизланниш. Бунда сезишининг бошқа хиллари зарарланмайди.

АНАЛЕПТИКЛАР — узунчоқ миядаги нафас олиш ва томирларни харакатлантириш марказларини фаоллаштирувчи моддалар (кофеин, кордиамин, коразол, камфора ва б.). Марказий нерв системасига таъсир этиб, организмнинг ҳаётий фаолиятини ошириш, ақлий ва жисмоний иш қобилиятини кучайтириш хусусиятига эга.

АНАЛИЗ ВА СИНТЕЗ (юн. analysis -ажратиши ва synthesis — бирлаштириши) — кишилар дунёни билиш жараёнида ишлатадиган, ўзаро чамбарчас боғланган текшириш усуллари. Анализ фикран ёки амалда нарса ва ҳодисани таркибий бўлакларга бўлиш, синтез эса мазкур

бўлакларни фикран ёки амалда бир бутун қилиб бирлаштириш, нарсани яхлит холда тадқик этишдир. Инсон атрофини ўраб турган ва хилма-хил хусусиятларга эга бўлган объектив борлик мураккаб ва шу б-н бирга тайин нарса ҳамда ходисалардан ибо-рат. Уларни ўрганиш ва билиш учун таркибий қисмларга ажратиш, яъни анализ (таҳлил) этиш лозим. Лекин ушбу усул ёрдамидагина уларни тўла билиш мумкин эмас, бинобарин уни синтез б-н тўлдириш зарур. Синтез анализ натижаларига таянган ҳолда нарса ёки ҳодисани бир бутун қилиб бирлаштиради. А. ва с. ўзаро боғлиқ бўлиб, анализиз синтез чукур билим бермайди, айни вактда синтез воситасида якунланмаган анализ ҳам етарли эмас. А. ва с. қилиш фаолиятининг маркази — бош мия катта ярим шарларининг пўстидир, лекин мазкур фаолият ижтимоий и.ч. жараёнида ва асосидагина пайдо бўлади ва амалга оширилади. Фикрлаш жараёнида А. ва с. абстракт (мавхум) тушунчалар ёрдамида юзага келадиган ва абстракция, умумлаштириш ва ҳ. қ. б-н мустаҳкам боғланган мантикий тафаккур усуллари сифатида намоён бўлади.

АНАЛИЗАТОР, оптикада — ёруғликнинг кутбланиш хусусиятини аник-ловчи асбоб. Ясси-кутбланган ёруғликни топишда ва унинг кутбланиш текислигини аниқлашда кутбловчи призмалар, поляроидлар ва турмалин пластинкаларидан фойдаланилади.

АНАЛИЗАТОРЛАР (физиологияда) — юксак даражадаги ҳайвонлар ва одам нерв тузилмаларининг мураккаб системаси. А. ташки муҳит ва организмдаги таъсиротларни идрок этиб, таҳлил (анализ) қиласи. А. тушунчасини И. П. Павлов киритган (1909). Келадиган ахборот рецепторлар — сезувчан (афферент) нервлар охирларида кабул қилинади. Рецепторлар қўзғатувчи таъсирот энергиясини нерв импульсларига ўtkazadi, сўнгра булар нерв системасининг ўтказувчи йўллари орқали А.нинг олий (марказий) бўлимларига — бош

мия пўстлоғи қисмларига ўтади. А. ахборотнинг асосий қисмини атроф муҳитдан олади. Буэкстерорецептив А. дейилади. Буларга эшитув, кўрув, хид, таъм билиш, туйгу аъзолари киради. Бошқа А. организмнинг ички муҳити ҳолатини таҳлил қиласи (интерорецептив А). Вестибуляр ва таянч ҳаракат аппарати, қон босимининг даражаси улар назорати остида бўлади.

А. мураккаб тузилишга эга бўлиб, миyan организмдан ташкаридаги, шунингдек унинг ичидағи ҳодисалар тўғрисида батафсил ахборот б-н таъминлайди. А.нинг вазифаси шуки, уларнинг ёрдамида ҳайвон ташки ҳамда ички муҳитдаги фойдали ва зарарли таъсирларни ажратиб, хаёт шароитига яхшироқ мослашади. Бирорта А. бузилганда (шикастланиш, касаллик туфайли) машқ жараёнида бошқа А.нинг имкониятлари кенгаяди. Мас, кўзи ожиз кишиларда эшитиш, туйғу, босим ва т-рани сезишибилияти ривожланган бўлади. Одам онги борлигидан унда А.нинг аҳамияти янада катта.

АНАЛИТИК ГЕОМЕТРИЯ - геометрия бўлими; унда содда геометрик образлар (нукталар, тўғри чизиқлар, текисликлар, иккинчи тартибли эгри чизиқлар ва сиртлар) координаталар усули асосида алгебраик воситалар б-н ўрганилади. Координаталар усулининг моҳияти қуидагича: а текислиқда ўза-ро перпендикуляр Ох ва Оу тўғри чизиқларни чизамиз, уларда мусбат йўналишларни, координата боши О нуктани ва масштаб бирлиги е ни танлаб оламиз. Бу ҳолда а текислиқда тўғри бурчакли Декарт координаталар тизими Оху берилган дейилади; Охабсиссалар ўқи, Оу эса ординаталар ўқи дейилади. Текислиқдаги ихтиёрий М нуктанинг ҳолати ОМх ва ОМу кесмаларининг (тегишли ишора б-н олинган) узунликлари х ва у б-н бир қийматли аниқланади. Абсиссаси х ва ординатаси у бўлган М нукта M(x,y) каби белгилана-ди. Шуа текислиқда бирор чизиқ олинган бўлса, унга тегишли нукталарнинг ва факат шу нукталарнинг координаталари

$F(x, y)=O$ тенгламани қаноатлантира, бу тенглама L чизик тенгламаси дейилади.

Текислиқдаги А.г.да түғри чизиқлар, иккінчи тартибли әгри чизиқлар (эллипс, парабола, гипербола) батафсил ўрганилади. Фазода ҳам Декарт координаталар тизими киритилади ва турли чизиқлар, текисликлар, иккінчи тартибли сиртлар уларнинг тенгламалари воситасида ўрганилади.

А.г.нинг асосий гояси Р. Декарттн «Геометрия» (1637 й.) китобида биринчи марта тұла баён этилган. А.г. тараққиетига яна П. Ферма, Г. Лейбниц, И. Ньютон, Л. Эйлер катта хисса құшғанлар. А.г. методлари математика, механика, физика ва б. фанларда кенг құлланилади.

Тұрсун Азларов.

АНАЛИТИК КИМЁ - моддалар таркибини аниқлаш үсуллари ҳакидаги фан. У сифат анализи ва мікдорий анализга бўлинади. А.к.нинг вужудга келиши ва ривожланиши турли и.ч. соҳаларининг пайдо бўлиши ва тараққий этиши б-н боғлик. Мікдорий анализ рудалар ва тайёр маҳсулотлар таркибидаги олтин, кумуш ва б. Металларнинг мікдорини аниқлашдан иборат бўлган эди; кейинрок бориб, у илмий асосда йўлга кўйилди. Ҳоз. замон кимёсининг туғилиш даври (17-а. ўртаси — 18-а. охири)да А.к. моддаларнинг кимёвий таркибини ўрганадиган фан деб ҳисобланарди. 17-а. ўрталарида Р. Бойль сувли эритмалардаги анерганик моддаларнинг мікдорий анализига асос солди. 19-а. бошида Ж. Гей-Люссак ҳажмий анализни, ўша аспринг ўртасида эса Р. Бунзен ва Р. Кирхгоф спектрал анализ асосларини ишлаб чиқиши да х.к. 20-а.да А.к.га физик ва физик-кимёвий үсуллар (мас, колориметрия, рентген, люминесценция, электрон микроскопия, электр анализ үсуллари ва б.) тобора кўпроқ жорий этилди. Шу б-н бир вактда А.к. амалий мақсадларда кенг құлланила бошлади. Текшириш обьектига кўра А.к.ни анерганик моддалар анализи ва органик моддалар анализига бўлиш расм бўлган. Анерганик модда-

ларнинг сифат анализида эритмадаги ионларни топиш учун, одатда, яхши се зиладиган ҳар хил (ранг ҳосил бўлиши ёки эритма рангининг кескин ўзгариши, газ ажralиб чиқиши каби жараёнлар б-н борадиган) реакциялардан фойдаланилади. Органик моддаларнинг сифат анализида эса маҳ-сус үсуллар қўлланилади (к. Элементар анализ, функционал анализ). Оддий модда ёки бирор бирикмадаги элементнинг мікдорини аниқлашда унинг бирор физик хоссаси (мас, оғирлиги, ҳажми, зичлиги, нур синдириш кўрсаткичи, электр ўтказувчанлиги, сирт таранглиги ва х.к.) ўлчанади. Элемент ёки моддалар мікдори ва ўлчанадиган физик хоссалар ўртасида аналитик ёки график ифодаланган маълум функционал боғлиқлик бўлиши керак. Вазни анализ ва титрлаш үсуллари модда мікдори б-н унинг оғирлиги ёки ҳажми орасида түғри пропорционал боғлиқлик сақланишига асосланади. Спектрал үсулларда (к. Спектрал анализ) элемент мікдори б-н аналитик спектр чизиқларининг равшанлик даражаси ўртасидаги пропорционал боғлиқликка маълум чегарада риоя қилинади. Фотометрик анализда эса мідданинг концентрацияси б-н нўрнинг ютилиши ўртасидаги пропорционал боғлиқлик эътиборга олинади. Элемент (модда) мікдорини ўлчашдан аввал, одатда, у бойитилади ва аниқланадиган элемент қулаги бирикма ҳолида ажратиб олинади. Кўпчилик үсуллар селектив ва сезиги бўлмаганлиги учун мідданинг мікдорини ўлчашда уларни гурухларга бўлиб, айрим элементларни чўқтириб, хайдаб, экстракциялаб ажратиш катта аҳамиятга эга. Бирга бўладиган кўпчилик ионларнинг чўкишига ва экстракцияланишига йўл қўймаслик учун уларни барқарор комплекс ионларга айлантириш мумкин. Аниқланадиган элементни эритмадан электролиз қилиб эркин ҳолда ёки оксид ҳолида ажратиб олса бўлади. Маълум шароитни танлаб, бир хил элементларни электродда чўқтириб, бошқаларини эса эритмада қол-диришга

эришилади. Кўпчилик металларнинг оз миқдорини ажратиб олиш учун ички электролиз усули қўлланилади. Энг қулай ажратиш усулларидан бири хроматография ҳисобланади. Органик анализда элементлар миқдорини аниқлаш учун модда аввал CO_2 , H_2O , N_2 , NH_3 ва ҳ.к.гача парчаланади. Кейинчалик уларнинг миқдори анерганик анализ усулларида аниқланади. Миқдорий элементар анализ бирикманинг брутто-формуласини аниқлаш имкониятини беради. Органик бирикмаларнинг структура формуласини аниқлаш учун функционал анализ ўтказилади. Унда ҳар қайси функционал гурух учун тавсифли реакциялардан фойдаланилади. Табигат ва саноат объектларидаги элементларнинг ниҳоятда оз миқдорини аниқлаш зарур бўлгани учун аналитик усуллар (микрокимёвий, ультрамикрокимёвий ва яриммикрокимёвий усуллар)нинг сезгиригини ошириш йўлида и.т. ишлари олиб борилмоқда. Ўзбекистонда А.к.-ни ривожлантиришга Ш. Т. Толипов, Н. А. Парпиев ва б. олимлар катта ҳисса қўшдилар.

Ад: Миркомилов а М., Аналитик кимё, Т., 1996.

Нурсрат Парпиев.

АНАЛИТИК СЕЛЕКЦИЯ - танлаш асосида қ.х. ўсимликлари навларини яратиш усули. А.с. да бошланғич материал сифатида маҳаллий ёки бошқа худудлардан келтирилган навлардан, табиий дурагай популяциялардан фойдаланилади, синтетик селекцияа эса популяциялар сунъий равишда барпо этилади. Яна қ. Танлаш.

АНАЛИТИК ТАРОЗИ - моддаларни аниқ торгадиган нозиктарози; кимёвий анализларда ишлатилади. А.т.да оғирлиги 2 г дан 200 г гача бўлган моддалар 0,04 мг гача аниқликда тортилади. А.т.нинг тўлиқ аналитик (100—500 г ли, 1—5 мг аниқликда торгадиган), ярим микроаналитик (20—50 г ли, 0,2—0,25 мг аниқликда), микроаналитик (20—30 г ли, 0,01 мг аниқликда), пробирка (1—2 мг ли, 0,04 мг аниқликда); тенг елкали ва

бир елкали хиллари бор. Бир елкалида посанги бўлади. Кўпинча, тенг елкали ва икки паллали А.т. ишлатилади. А.т.ни чант, шамол, киши нафасидан сакдаш учун у ойнали шкаф ичига ўрнатилади.

АНАЛИТИК ТИЛЛАР - тиллар тури. Грамматик маънолар (сўзлар муносабати) шакл ясовчи аффикслар ёрдамида эмас, балки ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби ва интонация воситасида ифодаланади. Инглиз, француз, испан, янги форс тиллари А. т. ҳисобланади. Шунингдек, Хинд-Европа оиласидаги бошқа тилларда ҳам уларнинг алломатлари мавжуд. Яна қ. Синтетик тиллар.

АНАЛИТИК ТУР — маҳаллий аҳамиятга молик геодезик тўр. Катта масштабли съёмка ўтказиши ва муҳандислик-геодезик ишларни таъминлаш мақсадида давлат геодезик тўрини хосил қиливчи пунктлар асосида триангуляция ва трилатерация усуллари ёрдамида А.т. хосил қилинади. Биринчи разрядли А.т.лар 1—4синфларга оид, то-монлари 2—5 км ли геодезик тўр асосида, ўлчаш хатоси $t=4$ гача мос бўлган силжиш (кўчиш) б-н ўлчаш асосида, иккинчи разрядлиси томонлари 0,5—3 км ли ва $t=10$ гача мос бўлган силжиш б-н тузилади. Агар давлат геодезик тўри бўлмаса, мустақил биринчи (масштаби 1:500 да, майдони 500 км²дан катта бўлмаган) ва иккинчи (М 1:2000, майдони 100 км²дан кичик) разрядли А.т. тузилади.

АНАЛИТИК ФАЛСАФА - 20-а. фалсафасидаги ғарбий, асосан инглиз-америкача йўналиш; фалсафани билишнинг асосан тил воситалари орқали таҳлили деб тушунади; неопозитивизмнинг бошқа бир кўриниши. Асосий оқимлари: 1) мантикий таҳлил қилиш фалсафаси; замонавий математик мантиқ воситалари — мантикий эмпиризм (Р. Карнап, К. Гемпель, Ф. Франк) ва мантикий прагматизмагм фойдаланади (У. Куайн, Н. Гудмен); 2) тилшунослик фалсафаси.

АНАЛИТИК ФУНКЦИЯ - мат.нинг асосий тушунчаларидан бири; даражали қатор йигиндиси кўринишида ёзи-

лиши мумкин бўлган функция. Бундан А.ф.нинг исталган тартибдаги хосиласи ҳам мавжудлиги келиб чиқади. А.ф. синфи етарлича кенг бўлиб, унга мат. да ва унинг тадбикдарида учрайдиган функцияларнинг кўпчилиги киради. Айни пайтда бу синф бир қатор ажойиб хоссаларга эга. Аввало, А.ф. синфи арифметик, алгебраик амалларга, ли-митга ўтиш амалига нисбатан ёпиқ синф-дир. Агар (z) функция бир боғламли D соҳада аналитик бўлса, ихтиёрий ёпиқ $F < D$ контур бўйича олинган интеграл нолга тенг. Шу ва б. хоссалар А.ф. синфининг муҳим объект эканлигини кўрсатади. А.ф. назариясига О. Коши, Б. Риман, К. Вейерштрасс асос соглан.

АНАЛИТИК ЧАТИШТИРИШ, тахлилий чатиштириш — биринчى авлод дурагайларини рецессив гомозиготали ота-она формалар б-н чатиштириш; беккросснинг бир кўриниши. Шунингдек, А.ч.дан генетика-селекция тадқиқотларида бошлангич мате-риалнинг генотипини тахлил қилишда, кросинговер — бириккан (тушашган) генлар рекомбинацияси фоизини аниқлаша ҳам фойдаланилади.

АНАЛОГ ХИСОБЛАШ МАШИНASI — узлуксиз ўзгарувчи физик катталиклар (механик силжиш, кучланиш, ток кучи, т-ра ва б.)нинг қийматлари аниқланадиган математик масалаларнинг сонларини шу миқдорлар б-н таққослайдиган хисоблаш машинаси. А.х.м. да натижа машинадаги ўзгарувчан физик миқдорларни ўлчаб аниқланади. А.х.м.нинг асосий хусусиятлари: ўзгарувчан катталиклар узлуксиз бўлади; амаллар параллел бажарилиши натижасида юкори тезликка эришилади; ечиладиган масалаларга дастур тузиш анча соддалашади; тадқиқ қилинувчи тизимни реал аналог қурилмага улаш осонлашади; моделлаш жараёни ва натижа яққол кўриниб туради; жамлаш, кўпайтириш, интеграллаш, чизикли бўлмаган функцияларни хосил қилиш каби амалларни анча содда ва самарали бажариш мум-

кин; ахборотни узок муддат хотирада саклаш, мураккаб ва мантикий амалларни бажариш имкони чекланган.

Аналог хисоблаш усусларидан мил. ав. Вавилонияда ер ўлчаш ва харита тузишда фойдаланилган. 15-а. бошларида Самарқандда ал-Коший икки сайёранинг бир меридиан текислигига бўлиш вақти пайтини аниқловчи асбоб яратган. Тахм. 1000 й.да яратилган логариф-мик линейка дастлабки А.х.м.дир. Ҳозирги ЭҲМларнинг дастлабкиси электрон техника тараққиётининг маҳсулни бўлиб, булар 1950 й.да яратилган ўзгармас ток кучайтиргичи б-н боғлиқдир. Айниқса, кейинги вақтларда яратилган аналог қурилмалар интеграция коэффициенти ўта катта бўлган аналог интеграл микросхемалар асосида ишлаб чиқарилади. Ишлаш тарзига кўра, А.х.м. механик пневматик, гидравлик, электромеханик ва электрон турларига, аналогия асосида қурилишига кўра, оддий ва мураккаб хилларга бўлинади. Оддий машиналарда ўзгарувчилар ва ечиладиган дастлабки тенглами ўзгарувчилари орасидаги боғланиш ўзгармас коэффициентлар орқали амалга оширилса, мураккаб машиналарда эса бу алоқа ошкор кўринишида бўлмай, балки мураккаб тасвирга эга бўлади.

А.х.м. бошқарув тизимларининг динамикасини тахлил қилиш ёки ростлашда, бошқарув тизимларининг синтези ва ростлаш б-н боғлиқ масалаларни ечишида, тизимга таъсир этувчи ва фойдали сигналларни аниқлашади, янги автоматик қайд қилиш қурилмаларини яратишда ва б.да кенг қўлланилади. Бундан ташқари, А.х.м.лардан мураккаб автоматик тизимларнинг элементлари ва қурилмалари сифатида ҳам фойдаланилади.

Абдурауф Паттохов.

АНАЛОГИЯ (юн. analogia — мувофиқлик, айнанлик, ўхшашлик) — 1) (фалсафада) предмет ва ходисаларда бирор хусусиятнинг ўхшашлиги. Мантиқда А. ёрдамида икки предметнинг кандайдир бир хусусияти ўхшаса, бошқа хусу-

сиятлари ҳам ўхшашлиги хақида хулоса чиқарилади. Чиқарилган хулосанинг тўғри ёки нотўғрилигини билиш учун уни амалиётда текшириб ва синааб кўриш лозим; 2) (хуқуқда) бирор тайин ҳаракат қонунда бевосита кўрсатилмаган ҳолда шунга ўхшаш ҳодисани кўзда тутадиган хуқуқий нормани мазкур ҳаракатга татбиқ этиш. Хукукнинг айrim тармокларида, жумладан фукаролик хуқуқида бирор хил даъво тўғридан-тўғри кўрсатилмаган бўлса, суд шунга ўхшаш муносабатларни кўзда тутадиган бошқа қонунни кўллайди. Жиноят қонунида 1959 й.гача кўлланиб келинган бу қоида ЎзР Жиноят кодексидан чиқариб ташланган. ЎзР ЖКнинг 4-моддасида кўрсатилишича, содир этилган қилмишнинг жиноийлиги, жазога сазоворлиги ва б. хуқуқий оқибатлари фақат Жиноят кодекси б-н белгиланади. ЎзР ЖКнинг 9-моддасига биноан, шахс қонунда белгиланган тартибда айби исботлансагина жавобгар бўлади; 3) (тилшуносликда) тил унсурларининг (сўз ясалиши, шакл ясалиши ва б. ҳолатларда) муайян муносабат таъсирида айнанлик касб этиши. Mac, «кўр» обьектли феълга «қара» обьектсиз феъл синоним бўлиб келиши (учишини кўр — қара), «кўр» кўмакчи феълга «бок» феълнинг синоним бўлиши (килиб кўр — бок); 4) (биологияда) турли манбалардан келиб чиққан, лекин бир хил вазифани бажарадиган, ташки кўриниши ҳам ана шу вазифага мосланган озми-кўпми бир-бирига ўхшаб кетадиган органлар ва бўллакларнинг ўхшашлиги. Бажарадиган вазифалари бир хил, лекин келиб чиқиши турлича бўлган органлар аналогик органлар деб аталади. Буларга қуш ва капалаклар қаноти, балиқ ва қисқичбақалар жабраси, зирк ва дўланалар тикани мисол бўла олади. Аналогик органларнинг ўхшашлиги фақат ташки томондан. Уларнинг эмбрионал ривожланишида катта тафовут бор. Mac, қуш қаноти маҳсус оёқ муртагидан пайдо бўлади, ҳашарот қаноти эса теридан ўсиб чиқади. Зиркнинг тикани кўриниши ўзгарган

барг, дўлананинг тикани эса кўриниши ўзгарган шохчадир.

АНАЛОГ-РАҚАМЛИХИСОБЛАШМАШИНАСИ — аналог ва рақамлихисоблаш машиналарининг қисмлари (блоклари)дан ташкил топган қурилма. Машина ўзгарувчилари ракамли ва аналог (узлуксиз) кўринишда ифодаланади. Аналог ва рақамли ЭҲМларнинг камчиликларини бартараф этиш, уларнинг афзалликларини бирлаштириш мақсадида ўтказилган изланишлар натижасида битта хисоблаш тизими — гибрид хисоблаш машинаси яратилган. Бу комплекснинг ракамли қисми — ракамли электрон хисоблаш машинаси (РЭҲМ) асосида қурилади. Марказий бошқарув қурилмаси машинанинг айrim қисмлари — аналог-рақамли ўзгартиргич (АРЎ), ракам-аналогли ўзгартиргич (РАЎ) ва АЭҲМ ўртасидаги боғланишни зарур аниқлик ва кетма-кетликда таъминлайди. А.-р.ҳ.м. математик ва мантикий амалларни бажаришда ҳамда машина кўрсаткичларини бир шаклдан иккинчи шаклга ўтказиша ишлатилади.

АНАЛЬГЕТИКЛАР (анальгетик моддалар) — оғрикни қолдирувчи ёки камайтирувчи дорилар; фармакологик таъсирига кўра наркотик ва наркотикмас А. фарқ қилинади. Наркотик А.га морфин, омнопон ва унинг синтетик ўриндошлари (промедол, фенадон ва б.) киради; улар турли оғриклар, жумладан шикастланиш ва б. ҳоллардаги кучли оғрикларни ҳам қолдиради. Наркотик А. тақрор-тақрор қабул қилинганда одам унга ўрганиб, кўмсайдиган бўлиб қолади ва бу наркоманияга сабаб бўлиши мумкин. Наркотикмас А.га кимёвий тузилиши турлича бўлган синтетик моддалар (амидолипирин, анальгин, фенацетин, ацетилсалцилат кислота, парациетамол ва б.) киради; бу хил А.нинг наркотик А.га Караганда оғриқ қолдирувчи таъсири кучсизрок бўлиб, асосан, невралгия тузидағи оғрикларда, миальгия (мускуллар яллигланиши)да, тиш ва бош оғригига ишлатилади. Наркотикмас А. оғриқ

қолдириш б-н бир қаторда иситма тушишига ва яллигланишни бартараф этишга ҳам ёрдам беради.

АНАЛЬГИН (Analginum) — наркотикмас анальгетикларнинг пиразолон унумлари гурухига мансуб дори; оғриқ қолдирувчи, яллигланишга қарши ва иситма туширувчи хоссага эга. Турли сабабларга кўра келиб чиккан кучсизрок оғрикларни қолдириш, иситма тушириш, грипп, бод ва б. касалликларни даволашда ишлатилади.

АНАЛЬЦИМ — цеолитлар гурухига мансуб минерал. Нотекис думалоқ трапецоидр кўринишида кристалланади. Ранги оқ, кулранг, пушти, яшилроқ, баъзан кизил. Шишасимон ялтироқ. Қаттиқлиги 5,5 — 6,0; с оғ. 2,2 — 2,3. Келиб чиқиши гидротермал, кам ҳолларда магматик. Қиздирилганда осон эрийди. Баъзан базальтларда бирламчи минерал сифатида, камдан-кам ҳолларда чўқинди жинсларда учрайди.

АНАМНЕЗ (юн. anamnesis — хотира) — беморнинг ўзидан ёки уни биладиган кишилардан шу bemорнинг ҳаёт шароити ва касаллик тарихи ҳақида сўраб тўпланадиган маълумотлар. А. тўғри диагноз кўйишда энг муҳим текширув усулларидан бири. Ага bemорнинг шикояти, касалликнинг бошланиши ва кейинги кечиш даври, илгари қандай касалликлар б-н оғриганлиги, оилавий шароити, заарали одатлари (чекиш, спиртли ичимликлар ичиш), турмуш, меҳнат тарзи, авлодларнинг соғ ёки носоглиги ва ҳ.к. киради. Маълумотларнинг янглиш берилиши касалликка диагноз кўйишни мушкуллаштиради ва нотўғри даволашга сабаб бўлади.

АНАМНИЯЛАР (Anamnia) — эмбрионал тараққиётнинг дастлабки даврида эмбрион пардалари, жумладан амниони ҳам бўлмайдиган тубан умуртқали ҳайвонлар гурухи. Тўгаракоғизилар, баликлар, сувда ҳамда қуруқда яшовчиларни ўз ичига олади. А. бирламчи сув умуртқалилари бўлиб, эмбрионал ривожланиши сув муҳити б-н боғлиқ.

АНАМОРФИРЛАШ (юн. Anamorpho — ўзгартираман) — объект тасвирининг конфигурациям (ўлчамлари, шакли)ни оптик ёки бошқа усулда ўзгартириш. А. маҳсус оптик системалар ёрдамида, шу б-н бирга жисм ёки текисликларни қиялаштириш йўли б-н амалга оширилади. А.да цилиндрик линзалар, оптик кўзгулар, понасимон шишелар ва б. оптик мосламалардан фойдаланилади. Тасвирининг ўзаро перпендикуляр йўналишдаги чизикли катталаштиришлари нисбати А. коэффициенти дейилади. Тасвири горизонтал ёки вертикал йўналишларда бир текис сикиб ёки чўзид А. (айниқса, кинотехникада) кенг тарқалган. Оддий киноплёнкага горизонтал текисликда сикилган тасвир туширилиб, уни эк-ранда проектор орқали кўрсатилганда, ёйиш йўли б-н томонларининг ўлчамлари нисбати 2,35:1 бўлган тасвир хосил қилиниши мумкин. Бундай ўзгартишлар, одатда, маҳсус мос-лама ёрдамида амалга оширилади. Экран текислигини қиялатиб А. расмни коғозга туширишда ва матбаада кўлланилади.

АНАНАС (Ananas) — ананацдошлар (Bromeliaceae) оиласига мансуб ўтлар туркуми (уруғи). 5 — 6 тури маълум. Асосан, Америка китъясининг тропик худудларида ва Осиёнинг Филиппин, Тайвань оларида ўсади. Барглари қалин, узун, ханжарсимон. Экиладиган А. (A. Sativus) Америка ва Тайвандан бошқа жойларда ҳам ўсади. Бу тўрнинг меваси кубба шаклидаги тўп ме-вадан иборат, оғирлиги 2 — 5 кг, тузи сарғиш, хушхўр. Хўл мева ёки консерва ҳолида истеъмол килинади. Баъзи турларининг баргларидан ипаксимон нозик толалар ҳам олинади.

АНАПА — РФ Краснодар ўлкасидағи шаҳар (1846 й.дан), Кора дengиз соҳилидаги болалар иклимий ва шифобахш балчиқ б-н даволовчи курорт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 56,7 минг киши (1992). Иқлими илиқ Йиллик ўргача т-ра $11,6^{\circ}$, ёзи иссиқ. Шаҳар атрофида токчилик ривожланган. А.да қ.х. техникими,

озиқ-овқат ва енгил саноат корхоналаридан йигириув-тўкув ф-каси, ўлкашунослик музейи, санаторийлар, дам олиш уйлари, она ва болалар пансионатлари бор. Мил. ав. 4 — 3- аларда А. ўрнида — Горгиппия антик шаҳри бўлган. А.археологик қазишлар ўтказилган жой — очик осмон остидаги музей.

АНАПЛАЗИЯ (юн. ana — тескари, plasis — тузилма) — тўқима ва хужайраларнинг норма ва патологияда дифференциалланмаган ҳолатга қайтиши, бунда улар ўзига хос функцияларини ўтамай кўйиб, чексиз ўсадиган бўлиб қолади, Хужайралар айниб, ўсма ҳосил қилаётганда рўй берувчи ўзгаришлар мажмуюи, одатда, А. деб аталади. Белглари: хужайра ядроларининг катталиги, шакли ва тузилиши ўзгаради, баъзан уларда бир неча ядрочалар пайдо бўлади; хужайраларнинг дифференциацияланиши сусаяди, физик-кимёвий ва биокимёвий ҳоссалари бузилади, улар тез кўпаяди ва х.к.

АНАПЛАЗМА (Anaplasma) — бир хужайрали содда организм. Танаси юмалоқ, диаметри 1 мкм гача. А. нуктадек бўлиб, қизил қон таначалари (эритроцитлар)ни жароҳатлади. А. фақат микроскопда кўринади. Эритроцитда 1 — 4 тагача А. бўлиб, кўпинча унинг четида жойлашади. А. оддий бўлинеш йўли б-н кўпаяди ва анаплазмоз касаллигини кўзғатади. Қорамол ва кўй-эчкилар конида паразитлик қиласи.

АНАПЛАЗМОЗ — қорамол ва кўй-эчкиларда учрайдиган сурункали касаллик. А.ни ҳайвон конида паразитлик қиласиган Anaplasma marginale (қорамолларда), A. ovis (кўй-эчкиларда) микроби кўзғатади. А. қонни микроскопда текшириш йўли б-н аниқланади. Ҳайвон касалликка ёз ва куз бошида кўпроқ чалинади. Касалликни қон сўрувчи сўна ва каналар тарқатади. Касалланган ҳайвон иммунитет ҳосил қиласи ва узок вақт анаплазма манбаи бўлиб қолади (қорамоллар 14, кўйлар 5 йилга қадар). А. ангибиотиклар

(тетрациклин), шунингдек делалгил (корамолга), В12 витамини б-н даволанади, осон ҳазм бўладиган озуқа, микроэлементлар, кўп сув берилади.

АНАРХИЗМ (юн. anarchia — ҳокимиятсизлик, бебошлиқ) — раҳбар сифатида фақат алоҳида шахснинг ҳоҳиш-иродасинигина тан олиб, ҳар қандай ҳокимият ва давлат тузумини рад этувчи жамият тўғрисидаги таълимот. Антик дунё замонида ёк А.га хос фикр юритиш аломатлари бўлган, қад. христианлиқда диний шаклда, кейинчалик ўрта асрлар мазхабларида ҳам учрайди. Лекин илмий назария сифатида А. кейин пайдо бўлган. Немис файласуфи К. Шмидт (Штирнер), француз олими П. Прудон, россиялик М. Бакунин унинг назариётчилари ҳисобланади. А. баъзи ўринларда либерализм б-н чатишиб кетади, ҳар қандай давлат ҳокимиятини йўқотишни ва ишлаб чиқарувчилар уюшмаларининг федерациясини тузиши ёқлади.

АНАРХОСИНДИКАЛИЗМ (юн. anarchia — бебошлиқ, тартибсизлик; syndikos — уюшма) — ҳалқаро ишчилар ҳаракатининг анархизм таъсирида бўлган оқими. Касаба уюшмаларини меҳнаткашлар ташкилотининг олий шакли, бинобарин и.ч. воситалари мазкур уюшмалар кўлига ўтиши лозим, деб ҳисоблаган. А.-с. саботаж, бойкот, иктиносидий иш ташлаш ва курашнинг «олий шакли» сифатида умумий иктиносидий стачка каби «тўғридан-тўғри ҳаракат» тактикасини ёқлаган. 19- а. охиirlарида Франция, Италия, Испания ва Лотин Америкаси мамлакатларида вужудга келиб, 20- а. бошларида энг кўп тарқалган.

АНАСТИГМАТ - тасвирининг фақат сферик ва хроматик аберация натижасида бузилиб чиқишинигина эмас, балки астигматизм (оптик тизимда тасвир нуқсонларидан бири) ҳодисасини ҳам бартараф қиласиган фотообъектив. А.да линзалар сифатли шишадан тайёрланади. А. техник ва бадиий фотографияда, кинематографияда кенг ишлати-

лади.

АНАСТОМОЗ (юн. anastomosis

— туташиш) — табий тарзда ўзаро кўшилиш ёки уланиш, боғланиш. Мас, бир қон томирининг иккинчиси б-н кўшилиши. Жарроҳликда бирор ковак аъзони кесиб, иккинчисига улаш, меъданинг ичакка уланиши, яъни меъда-ичак анастомози.

АНАТАЗ — содда оксидлар кичик синфида мансуб минерал. ТЮ2нинг полиморф модификацияларидан бири. Fe, Zn, Nb кўшимчалари бўлади. Ранги яшил-сариқдан кулранг-корагача. Қаттиклиги 5,5 - 6. С оғ. 3,8 - 3, 9. 915° гача қиздирилганда рутилта айланади. Олмоссимон ёки металлсимон ялтироқ. Гнейс, гранит ва б.да икки-ламчи акссесор минерал. А. ертомирларда, магматик ва метаморфик жинсларда, камрок микдорда пегматитларда, баъзан эса чўқинди (кумтош) жинсларда учрайди, шунингдек ильменитнинг емирилиши натижасида вужудга келади. Ялтироқ тиниқ нус-халари заргарликда жилвир сифатида ишлатилади.

АНАТОКСИН (юн. ana - қайта таъсир ва toxion — захар) — формалин ва 39 — 40° т-ра таъсирида захарли хоссасини йўқотган, лекин антигенлик хоссасини саклаб қолган токсин. Биринчи марта француз бактериологи Г. Рамон 1923 й.да дифтерия токсинидан анатоксин тайёрланган. А. иммун қон зардобини тайёрлашда кўлланилади. Бунинг учун А. йирик хайвонлар (мас, от)га такрор юборилади. Улардан олинган зардоб одамларни баъзи юкумли касалликлар (дифтерия, қоқшол ва б.) дан саклаш ва даволашда фойдаланилади. Фаол иммунлашда кўлланилади.

АНАТОЛИЯ (юн. — кунчиқар, шарқ; туркча Анадолу) — Кичик Осиёнинг кад. номи; Усмонли турк салтанатида маркази Кутахия ш. бўлган вилоят номи; 20-а.нинг 20- й.ларидан Туркияning Осиё кисми номи.

АНАТОЛИЯ АГЕНТЛИГИ (Anadoli ajansi) — Туркиядаги ахборот агентлиги. 1920 й.да таъсис этилган. Акциядорлик

жамияти; акцияларнинг кўпчилигига хукумат эгалик қиласи.

АНАТОМИЯ (юн. anatome — кесаман, ёраман) — айрим аъзолар, системалар ва бутун организмнинг шакли ва тузилишини ўрганадиган фан; морфологиянинг бир қисми (қ. Ҳайвонлар морфологияси, Ўсимликлар морфологияси). А. ҳайвонлар А.си (зоотомия) ва ўсимликлар анатомияси (фитотомия) га бўлинади. Ҳайвонлар А.сидан одам А.си (антропотомия) ажратилади. Одам ва ҳайвонлар организми эволюциясининг асосий босқичларини ўрганадиган қиёсий (солиштирма) А. ҳам бор. «А» термини кўпроқ одам А.сини ифодалаш учун ишлатилади. Одам А.сига инсон организми фаолияти хақидаги фан — физиология б-н бир бутун ҳолда қаралади. А. ҳар бир аъзонинг киши жинси ва ёшига қараб ўзгариш хусусиятларини, атроф мухит ҳамда меҳнат фаолиятининг аъзолар тузилиши, вазифасига таъсирини ҳам ўрганади. Дастваб ҳар бир аъзо алоҳида-ало-ҳида ўрганилган бўлса, кейинчалик аъзоларнинг ўзаро муносабатларини, уларнинг бир система га бирлашиш қонуниятларини, организм бир бутун бўлиб, уни ташки мухит б-н чамбарчас боғлиқлигини, аъзоларнинг шакли б-н функцияси ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ҳисобга олган ҳолда ўрганила бошланди.

А.га оид даствабки маълумотлар энг қад. хитой ва ҳинд асарларида, шунингдек Гиппократ, Аристотель (Арасту) асарлари ва айниқса Александрия мактаби вакилларининг асарларидан учрайди. Кейинчалик Абу Али Ибн Синонинг 5 жилдли «Тиб қонунлари» асарида тиббиётнинг барча соҳаларига, хусусан А.га оид мукаммал маълумот берилди. Итальян рассоми Леонардо да Винчи мурдани ёриб текшириб нормал А.нинг бир қадар муфассал тавсифини берган. Ҳоз. замон А.си Уйғониш давридан, яъни европалик анатом-олим А. Везалий мурдаларни ёриб текшириб, одам танаси тузилишининг тўлиқ, систематик ва аниқ

тавсифини берган вақтдан бошланади. А. умуман нормал аъзо ва тўқималарнинг шакли ва тузилишини ўргангани учун нормал А. деб аталади. Нормал А., организмнинг функционал системаларига мувофиқ равишда суюклар ҳакидаги таълимот — остеология, бўғимлар ҳакидаги таълимот — артрология, мускуллар ҳакидаги таълимот — миология, ички аъзолар ҳакидаги таълимот — спланхнология, қон айланиш ва лимфа системаси ҳакидаги таълимот — ангиология, марказий ва переферик нерв системаси ҳакидаги таълимот — неврология, сезги аъзолари ҳакидаги таълимот — эстезиология ва ички секреция безлари ҳакидаги таълимот — эндокринологият бўлинади. А.дан куйидаги фанлар ажралиб чиқсан: гистология (аъзо ва тўқималарнинг микроскопик тузилишини ўрганади); патологик А. (касаллик оқибатида ўзгарган аъзо ва тўқималарнинг шакли ва тузилишини ўрганади), топографик ёки амалий А. (хирургик А. ҳам дейилади, одам танасида аъзо ва тўқималарнинг жойланишини ўрганади). Бундан ташкари, вазифаси тасвирий санъат (рассомчилик, ҳайкалтарошлиқ) учун одам гавдасининг ташки кўринишини тасвиirlаб беришдан иборат бўлган пластик А., аъзоларнинг шакллари ва тузилишини уларнинг фаолияти б-н боғлиқ ҳолда ўрганадиган функционал ёки назарий А., ёш А.си ва бошқа А.лар ҳам бор.

Миянинг фаолияти б-н боғлиқ ҳолда унинг нозик тузилиши, қон ва лимфа томирларининг нерв б-н таъминланиши, бир қисми ишдан чиқ-,кан қон айланиш системасининг тикланиш (компенсация) кобилияти ва б. масалалар ҳам А.нинг тадқиқот мавзуудир.

А.нинг асосий ва энг қад. ўрганиш усулидан фойдаланилган, бора-бора кесиб препаратлар тайёрлаш, арралаш, қон томирларга турли суюкликлар юбориш, рентген нури ва микроскопии кўллаш усуслари жорий этилди: тирик одамда эса пайпаслаб кўриш, перкуссия (бармоқ ёки болғача б-н уриб ўрганиш) ёки ау-

скультация (эшишиб кўриш) усуслари кўлланила бошланди. Бундан ташкари, А. (проекцион А.) ҳайвонлар ва соглом одамларда (ташки белгиларга қараб) чукурроқ ётган аъзоларнинг жойланишини тажриба йўли б-н аниқлади.

Ўзбекистонда А. фанининг ҳақиқий ривожи 1940—50 й.ларга тўғри келади. Ўзбек олимларидан Х. З. Зоҳидов марказий нерв системасининг айрим соҳаларини, одамнинг ёшига хос тузилишини, Р. Э. Худойбердиев нерв системасининг қон б-н таъминланишини, қон томирлар А.сини, М. Н. Холқўзиев вегетатив нерв системаси А.сини, Н. К. Аҳмедов периферик нерв системасига рентген нурларининг тасъирини ўргандилар. Олимлардан С. Ш. Шаҳрбиддинов, А. Т. Оқдлов, Ф. Н. Баходиров, Н. А. Ибодов, И. К. Қосимхўжаевлар ҳам А. ривожланишига муносиб ҳисса қўшдилар. Ҳозир А.нинг долзарб масалалари — жигар, томирларнинг нормал ва регенерация шароитидаги ўзгаришлари ҳамда нервларнинг тикланиши ва периферик қон айланиши устида илмий изланишлар олиб борилмоқда.

Ад.: Аҳмедов Н. К., Шомирзаев Н. Х., Нормал ва топографик анатомия, Т., 1991; Аҳмедов Н. К., Атлас. Одам анатомияси, 1—2-1., Т., 1996—97.

Носир Аҳмедов.

АНАФИЛАКСИЯ (юн. anaphylaxia — ҳимоясизлик) — организмга парентерал йўл орқали юборилган антигенга нисбатан сезувчанликнинг ортиши б-н ифодаланадиган аллергик реакция. Умумий ёки маҳаллий реакция (мас, терида) кўринишида намоён бўлади. Яққол кўриниб турган умумий реакция анафилактик шок дейилади. Анафилактик шонгинг асосий белгилари: нафас олиш кескин қийинлашади ва қон босими тушиб кетади, бемор ҳушидан кетиши мумкин. Шошилинч тиббий ёрдам кўрсатишга тўғри келади. А.нинг олдини олиш учун ўз билгича дори ичмаслик керак, акс ҳолда организм сезувчанлиги ошиб кетиши мумкин, агар дори ичганда бирор

хил аллергик реакция рўй берса, дори ичишин тўхтатиб, албатта врачга учрашиши керак.

АНАХАЙМ — АҚШ ғарбидаги шаҳар, Калифорния штатида. Аҳолиси 266 минг киши (1990). Транспорт йўллари тугуни. Авиаракета-космик, радиоэлектронника, кимё саноати ривожланган. Озиқ-овқат корхоналари бор. Туризм ривожланган. А. «Диснейленд» парки б-н машхур. Шаҳарга 1857 й.да асос солинган.

АНАХИТА — зардуштийлик динида ободонлик ва фаровонлик маъбуласи. Қад. дехқонлар ёғингарчилик ва хосилдорликни А. нинг мўъжизаси деб хисоблашган. Қад. ҳайкалтарошлар А.ни бир кўлида анор ёки олма ушлаб турган аёл шаклида тасвирлаганлар. Археологик қазишмаларда А.нинг сополдан ясалган ҳайкалчалари хам учраб туради.

АНАХРОНИЗМ (юн. ana — тескари, қарши, choronus — вақт, давр) — 1) хронологик хато, бирон-бир воеа, ҳодисани тамомила бошқа вақтга, даврга нисбат бериш; 2) бирор даврни тасвир қилинда шу даврга хос бўлмаган хусусиятларни атайлаб тикиштириш; 3) ўз замонасига мос келмайдиган эски карашлар, хатти-харакатлар, урф-одатлар, ўтмиш саркитлари.

АНАЭРОБ ИНФЕКЦИЯ (газли инфекция, газли флегмона, ҳавфли шиш) — жароҳатларнинг факат кислородсиз мухитда кўпайдиган касаллик кўзғатувчи микроблар — анаэроблар б-н заарланиши; кўпинча жароҳатларга (асосан оёқ ва думбадаги) тупроқ тушишидан пайдо бўлади, чунки тупроқда деярли ҳар доим А.и. кўзғатувчилари сақланади. Мажақланган ёки эзилган тўқималар кўпроқ за-парланади, чунки қон томирларга шикает етиши сабабли жароҳатланган жойга кислородга тўйинган қон (артериал қон) келиши тўхтаб колади. А.и.да юмшоқ тўқималар тез шишиб, унда газ пуфакчалари хосил бўлади, кейинчалик тўқималар ўлади (к. Гангrena). А.нинг дастлабки белгилари:

жароҳат оғрийди, тўқималар кўпчиб кетаётгандек туюлади, шиш келади, 1 — 2 кундан кейин гавда т-раси кўтарилади. А.и. жуда ҳавфли, шунинг учун беморни дарҳол касалхонага ётқизиши керак.

АНАЭРОБИОЗ (юн. an — инкор кўшимчаси, aer — ҳаво ва bios — ҳаёт) — организмларнинг эркин кислород бўлмаган мухитда ҳаёт кечира олиши. А. тушунчасини 1861 й.да Л. Пастер киритган. Ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган энергияни анорганик (мас, нитратлар ва сульфатлар) ёки органик моддалар (мас, углеводлар)ни парчалаб оладиган анаэроб организмлар учун А. одатдаги яшаш мухитидир. Тез ўсадиган эмбрион ҳужайралари ва ўスマлар ҳужайраларида анаэроб жараёнлар соғлом организмнинг нормал ҳужайраларидағига нисбатан кучлироқ кечади.

А.нинг биологик мазмуни шундан иборатки, анаэроблар ҳавосиз, яъни аэроблар яшай олмайдиган мухитдаги органик субстратлардан фойдаланиш қобилиятига эга (к. Аэробиоз). Табиии субстратлар, яъни тупроқ, сув ва б. да ҳамиша маълум микдорда ҳаво бўлади. Шунга қўра, анаэроб организмлар ҳаво кислородининг оксидловчилик тасиридан ҳимояланишга ҳаракат қиласи. Улар кислородни нейтралловчи моддалар ажратади. Ғоваклари ҳаво б-н тўлган юмшоқ тупроқларда анаэроблар ривожланадиган айрим жойлар — микроzonалар бўлиши мумкин. Уларга ёнмаён жойлашган аэроблар кислородни ўзлаштириб ва редукцияловчи (тикловчи) модда ажратиб, анаэроблар учун шароит яратади. Мас, бедапоя чимқирқар икки ярусли плуг б-н чукур (40 см) қилиб ҳайдалганда, беданинг асосий илдиз массаси ва б. қолдиқлари тупроқнинг анаэробли қатламига кўмилиб, у ерда органик моддаларнинг минералланиш жараёни боради. Бу жараён туфайли тупроқ микрофлорасининг ҳаёт фаолияти ва чиринди тўпланиши учун энг кулай шароит вужудга келади, тупроқ унумдорлиги узок, муддат сақланиб туради. Тупроқни бун-

дай ишлаш тизими экин ҳосилини анча оширади. Анаэроб жа-раёйларнинг кечиши (бижгиш, чириш) табиатда моддалар апланишиа катта аҳамиятга эга.

Рустам Шодмонов.

АНАЭРОБЛАР, анаэроб организмлар — эркин кислород бўлмайдиган шароитда яшаш ва ривожланиш кобилиятига эга бўлган организмлар. А. терминини 1861 й.да ёг кислотали бактериал бижгишни ихтиро қилган Л. Пастер таклиф этган. А. асосан прокариот организмлар орасида кенг тарқалган. Эукариотлардан ачитқилар ҳамда ҳайвонлар организмида паразитлик қиласидиган, яъни иккиласми тарзда кислородсиз мухитда яшашга мослашган, бир хужайралар ҳакиқий А. ҳисобланади. Кўп хужайралар А. анаэробиоз ҳайвонларнинг ичаги ва тана бўшлиғи ҳамда тўқималарида паразитлик қиласидиган ясси тўғарак чувалчанглар орасида учрайди. Анаэроб организмларда метаболизм кислороддан бошқа оксидловчилардан фойдаланишга асосланган. Органик моддалардан фойдаланадиган анаэроб организмлар (гликолиз натижасида ҳосил бўладиган энергиядан фойдаланадиган барча эукари-отлар) спиртлар ва ёг кислоталар қайтарилиши орқали борадиган ҳар хил типдаги бижгишни амалга оширади. Бошқа А., мас, денитрификаторлар, темир бактериялари, олтингугурт бактериялар, метан ҳосил қилувчи бактериялар эса анорганик оксидловчилар (нитратлар, олтингугурт бирикмалари, карбонат ангирид ва б.)дан фойдаланади. Алмашинув маҳсулотларинингхилига қараб анаэроб бактериялар ёг кислотали, сут кислотали, пропион кислотали гурухларга ажратилади. Фототроф бактериялар А.нинг бошқа маҳсус гурухини ташкил этади. Кислородга бўлган талабига кўра А.нинг облигат ва факультатив гурухлари фарқ қилинади. Облигат А.да метаболизм кислород иштирокисиз боради, факультатив А. (мас, денитрификаторлар) анаэробиоз ҳолатдан кислородли мухитда яшашга утиши мумкин. Анаэроб мухитда ок-

сидланиш энергияси кам бўлганидан А. фаолияти туфайли жуда кўп қайтарилиши маҳсулотлари — спиртлар, ёғ кислоталари ва б. ҳосил бўлади. А. мухитдаги кислород аэроб организмлар томонидан батамом ўзлаштириладиган шароитда (мас, сув тубидаги балчиқда, ифлосланган оқова сувларда) ривожланади. А.дан микробиология саноатида спиртлар ва органик кислоталар и.ч., оқова сувларни тозалашда кенг фойдаланилади. Айрим А. оғир инфекцион касалликлар (қоқшол, газли гангрене ва б.)ни келтириб чиқаради. Ҳақиқий А. б-н бирга айрим умуртқасизлар орасида кислород танқислигига вактинча мослашган турлари ҳам бор. Айрим облигат А. кислородга жуда сезгир бўлганидан кислородли мухитда жуда тез ҳалок бўлади. Иссиқ сувли ҳавзалардан ва сувнинг чуқур қатламларидан топилган А. Ер юзида пайдо бўлган энг қад. организмлар бўлиши мумкин.

АНБАР — 1) оқ ва кўнғир рангли мумсимон хушбўй модда. Уваланадиган мойли масса бўлиб, суюкланиш т-раси 60° , сувда эримайди, спирт, эфир, ҳайвон мойларида яхши эрийди. А.дан янгилигига нажас ҳиди келади; эскиргач, бу ҳид кўтарилиб, нозик ҳид қолади. А. дengiz ҳайвони — кашалот ичагидан олинади; кашалотлар яшайдиган дengиз ва океанлар юзидан (айниқса, Ҳинд ва Тинч океанларнинг соҳилга яқин жойларидағи сувдан) ҳам йиғиб олинади. Атир-упа саноатида ишлатилади. 2) Кўчма маънода (мушку анбар) — муаттар, хушбўй ҳид.

АНБАР — эркаклар тобутининг тўрт бурчагига тик кокилган таёкларга ўралган газлама, сурп; шунингдек аёллар тобутининг тепасига ишком тарзида эгиб ўрнатилган тол ёғочлари устига ёпилган малла бўз.

АНБАР БИБИ МАҚБАРАСИ - Занги ота мажмуаси таркибидаги мақбара. Тошкент яқинидаги Занги ота қишлоғига барпо этилган (15-а. бошларида). Занги ота мақбараси қатори бу ёдгорлик ҳам Амир Темур замонаси меймормчилик анъ-

анасининг ёркин намунасиdir. Ривоятларга қараганда, мақбара Занги отанинг хотини Анбар бибининг қабри устига курилган. Мақбара ичидаги иккинчи қабр Анбарбибининг аввалги қайнанаси Улуғпошоники. А.б.м. кейинги асрлардаги таъмирланиш оқибатида хозир ўзининг асли ҳолатини деярли йўқотган. Анбар биби ҳалқ орасида афсонавий шахсга айланган. У кишининг рухига бағишилаб ўтказиладиган урф-одат ва маросимларнинг кўпчилиги сув тошқини, бола туғилиши ва ҳосилдорлик б-н боғлиқ бўлган.

Анбар биби мақбараси.

АНБАР ОТИН Фармонкул қизи (1870 — Кўкон — 1906) — ўзбек шоири. Отаси Увайсийнинг жияни. Онаси Ашурбиби оддий косиб қизи. А.О.Дилшод отин мактабида таҳсил олган. А.О. шеърлар ижод қилиш б-н бирга маҳал-ласидаги ёш кизларга таълим ва тарбия бергани туфайли Отин номига эга бўлади. А. О. ўзбек ва тожик тилларида ижод килган. Ижодда кўпроқ Увайсийга эргашган. Навоийни биринчи устоз хисоблаган. Замондошлари Муқимий, Фурқат, Завқийлар б-н таниш бўлган. Шеърларида уларга мурожаат қилган, улар б-н баҳслашган. Ўзбекча шеърлари (48 та)дан девон тузган. Ундан 41 фазал, 4 муҳаммас, 1 қитъя, 1 масна-вий, 1 мустазод ўрин олган (1905). 70-й.ларнинг бошида шоиранинг 40 га яқин шеърдан иборат яна бир кўлёзма девони, «Қаролар фалсафаси» рисоласи, 160 мисралик «якка байт»лари топилди, тожикча ғазалларидан девон тузиш нияти бўлган, аммо бор-йўклиги ҳоз. номаълум. А.О. шеърлари аксарият ижтимоий мавзууда. Замона адолатсизлигидан, меҳнатчи ҳалқоғир ахволидан сўз очади, маърифатни улуғлайди. «Қаролар фалсафаси» асарида аёлларнинг оғир қисмати ҳақида хикоя қилинади. А.О. асарлари кўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида сақланади (инв. № 1647).

Ас: Шеърлар, Т., 1963; Шеърлар, рисо-ла, Т., 1970.

Ад.: Қаюмов Л., Ҳусаинова Ф., Демократ шоира Анбар Отин, Т., 1964; Қодирова М., XIX аср ўзбек шоирапари ижодида инсон ва ҳалқтақдири, Т., 1977; Ўзбек адабиёти тарихи, 5 жилди, 5-жилд, Т., 1981; Каримов Ф., Ўзбек адабиёти тарихи, 3-китоб, 3-нашри, Т., 1987.

Бегали Қосимов.

АНБАРСОЙ — Самарқанд вилояти Хатирчи ва Иштихон туманлари ҳудудидаги сой. Шамолсой ва Чорвоқсой номлари б-н Оқтоғнинг жан.-шарқий ён бағридаги 1150 м мутлақ баландлиқдан бошланади. Шамолсой дастлаб жан. га томон оқади, Оқтош тоғининг шарқидан ўтиб Чорвоқсой б-н кўшилгач, Зарбандсой номини олади. Зарбанд дарасидан чиққандан сўнг, А. деб аталади. Тошқин пайтларида Оқдарёга етиб келади. А.нинг умумий уз. 20,5 км. А. водийсинг юқори қисми тор бўлиб, чуқур даралардан оқади, этакларида эса атрофдаги адир ва текисликларга кўшилиб кетади. А., асосан, ёгин ва булоқдан сув олади. Сув йигадиган ҳавзасининг майд. 60,2 км². Зарбанд дарасида ўргатча йиллик сув оқими 170 л/сек. А.нинг суви баҳор ойларида кўпаяди. А. ёқасида қишлоқлар бор.

АНБИЁ (араб, набий, пайғамбар сўзининг кўплиги) — қ. Пайғамбар.

АНВАР ОБИДЖОН (Обиджонов) (1947.8.1, Фарғона вилояти Олтиариқ тумани) — Ўзбекистон ҳалқ шоири (1998). Тошкент давлат ун-тининг журналистика ф-тини тугатган (1979). «Ёш гвардия» нашриётида мухаррир, бош мухаррир ўринбосари (1981—86), «Ёш куч» журда мухбир (1987—88), «Муштум» журда бўлим мудири (1988—89), «Чўлпон» нашриётида бош мухаррир, директор (1989—98), Ўзбекистон телерадиокомпаниясида мухаррир (1998 й.дан). А. О.нинг оҳанг ва услуг жиҳатидан ўзига хос ҳажвий асарлари ўзбек болалар адабиётида янги йўналишни шакллантирган. Қисса ва хикоялари замонавий, содда ва таъсирчан («Уста Гулмат ғазаллари», 1974; «Энг ёруғ кун», 1983; «Аканг қарағай Гулмат», 1987; «Олтин

юракли Автобола», 1988), «Масхарабоз бола» (1986), «Жуда кизиқ воеа» (1987), «Ерлик- I лар» (1990), «Аламазон ва Гулмат ҳангомаси» (1992), А «Ажойибхона» (1993, шеърий тақвим) ва б. достон, қиссалар, шеърлар, пъесалар ва ҳажвий асарлардан иборат тўпламлар муаллифи. Республика театрларида пъесалари саҳнагаштирилган. «Олтин юракли Автобола» қиссаси асосида «Тилсимой — ғаройиб қизалоқ» номли болаларга аталган фильм суратга олинган. «Ўзбекистон аскарлари» қўшиғи миллий армиянинг биринчи саф қўшиғига айланган.

Ас: Мешполвоннинг жанглари, Т., 1994; Алишер ила Ҳусайн ёки уч доно ва ўтри, Т., 1996.

АНВАР ПОШО (1881.14.6, Истанбул — 1922.4.8, Болжувон) — Ёш турклар инқилобининг фаол иштирокчisi, «Иттиход ва тараққий» партияси раҳбарларидан бири. 1903 й.да Истанбул Бош штаб академиясини битирган. 1909—11 й.ларда Берлинда ҳарбий атташе. Туркия, Македония, Кавказ, Германия, Россия, Туркистондаги сиёсий жарайёнларда қатнашган. 1908 й. Туркияда давлат тўнтаришига раҳбарлик қилиб, Султон Абдулхамид II ҳокимиятига чек қўйди, Туркиянинг чет давлатлар томонидан бўлиб ташланишига барҳам берди. 1913 й. янв.да «Хуррият ва иттиход» партиясини хукуматдан четлатди. Тальят пошо ҳамда Жамол пошо б-н бирга норасмий учлик тузди, бутун ҳокимиятни ўз қўлига олди. Туркиянинг Германия б-н ҳарбий иттифоқ тузиши ва 1-жаҳон урушига қўшилиши ташаббускори бўлди, бош қўмандон — султоннинг ношиби сифатида урушда турк қўшинларига қўмандонлик қилди. Туркия урушда енгилгач, А.п. аввал Германия, Россияга ва ниҳоят 1921 й. кузида Бухорога келди ва Туркистон истиқлолчилари тарафига ўтганини эълон этди. Большевикларга карши курашга қўшилганА. п. 1922 й.4 авг. куни кичик бир гурӯҳ б-н Болжувонга кириб келган қизил қўшинга карши ҳужум вақтида шаҳид бўлди.

Наим Норқулов, Қаҳрамон Ражабов.

АНВОЙИ ГУЛЛАР — хонадонлар ҳовли-боғларида, парк ва хиёбонларда гулининг кўрки учун экиладиган хушманзара бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар ва буталар. Ўзбекистонда Агдан лола, сирень, гулсафсар, пион, атиргул, гладиолус, кўқонгул, хризантема, картошкагул кўп тарқалган бўлиб, улар бирин-кетин бир-икки ой муддат б-н апр.нинг бошидан то нояб. ўргалари гуллайди. Гулларнинг кўркамлиги ва хушбўй хиди инсонга катта эстетик завқ бағишлайди (яна қ. Гулчилик).

АНГАР (франц. hangar) — самолёт ва вертолётлар туродиган, уларга техник хизмат кўрсатиладиган ва таъмириланадиган иншоот. Вазифасига кўра, А.устахона, муқим (стационар), мувакқат-муқим ва йиғма-қисмларга ажратма хилларга бўлинади. Муқим А.лар металл ва темир-бетондан, мувакқат-муқим А.лар ёғоч-тахтадан, йиғма-қисмларга ажратма А. эса пўлат ёки енгил қотишмалардан ясалади. А.нинг шакли ва катта-кичиклиги самолёт ва вертолётлар сони ва ўлчамларига боғлиқ бўлади. А. кўтаришиши, алоқа, сигнал, автоматик ўтириш воситалари б-н жиҳозланади.

АНГАРА — РФнинг Иркутск вилояти ва Красноярск ўлкасида дарё. Енисейнинг энг серсув ирмоғи. Уз. 1779 км. Ҳавзасининг майд. 1,040 минг км². Байкал кўлидан оқиб чиқади. Асосий ирмоқлари: ўнгдан — Илим, чапдан — Иркут, Белаја, Ока, Тасеева. Қор ва ёмғирдан сув олади. Куйилиш ерида ўртача сув сарфи 5100 м³/сек. Куйи оқимида оқт.— ноябрда, Братск сув омборида ноябрь-дек.да муз б-н қопланади. Майнинг 1-ярмидан муз эрий бошлайди. А.нинг бошланишидан қуий қисмигача сув омборлари каскади курилган. А.да Иркутск, Братск, Усть-Илим ГЭСлар ишлаб турибди, Богучани ГЭС курилмоқда (1994). А. бошланиш жойидан кемалар мунтазам қатнаб туради. Асосий пристанлари: Иркутск, Ангарск, Балаганск, Братск. А.да балиқ кўп.

АНГАРМОНИК НИСБАТ (мат.) - к. Хўш нисбат.

АНГАРСК — РФнинг Иркутск вилоятидаги шаҳар (1951 й.дан). Ангара дарёси бўйидаги пристань. Т.й. станцияси. Аҳолиси 268,8 минг (1992). 1954 й.дан йирик нефть-кимё к-ти ишлай бошлади. Курилиш саноати корхоналари (йигма темир-бетон, цемент, керамика маҳсулотлари ва б.), электромеханика з-ди, ёғочсозлик, машинасозлик саноати корхоналари, тикиувчилик ф-каси, гўшт к-ти, технология ин-ти бор.

АНГЕМИТОН ТОВУШҚАТОР (юн. an — инкор юкламаси, hemi — ярим ва tonos — тон) — мусиқада ярим тоналкисиз товушқатор ва ўзга тузилмалар. Булар одатда ҳалқ, хусусан Шарқ кўйларида кенг учрайди. Ўзбек мумтоз мусиқасида даромаддан ўрта авжга, ўрта авждан — катта авжга ўтиш чоғларида кузатилиди. Яна қ. Пентатоника.

АНГИДРИД (юн. an — инкор кўшимишчasi ва hydor — сув) — бирор элементнинг кислород б-н бирикмаси. Металлмасларнинг ва баъзи металларнинг юқори оксидлари А.дир. А. икки усуlda: 1) оддий мoddанинг кислород б-н бирикишидан; 2) кислотани қиздириб, сувсизлантиришдан ҳосил бўлади. Анерганик кислоталарнинг А.лари каби органик кислоталарнинг А.лари ҳам маълум. Mac, сирка А. (CH_3CO) $_2\text{O}$, бензой А. ($\text{C}_6\text{H}_5\text{CO}$) $_2\text{O}$ ва б. кимё саноатида ацилловчи восита сифатида карбон кислота қолдиги RCO ни бирикмаларга киритиш учун кўлланилади.

АНГИДРИТ — сульфатлар синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи CaSO_4 . Ромбик сингонияли. Қаттиклиги 3,5—3,8. С. оғ. 2,9—3,0. Мўрт. Рангсиз ёки оқ, баъзан оч ҳаво ранг, кулранг, қизғиш, кўк. Шишасимон ялтироқ. А. чўқинди жинслар орасида, айниқса доломитлашган оҳактошлар ичida кўп учрайди. Табиатда А. зич масса ёки қатлам-қатлам ҳолда учрайди; баъзан гидротермал ертомирларда ҳам бўлади. Зангори майда донали А. вульпинит ёки

бергам мармари деб аталади. А. боғловчи модда. Ўғит, цемент, безак буюмлар тайёрлашда ишлатилади. А. намлини шимиб яна осонгина гипега айланиши ва ўз ҳажмини 30% гача катталаштириши мумкин. А. конлари Россия, Украина (Донбасс, Карпатол-ди) ва б. жойларда бор. А.нинг катта захиралари Ўзбекистоннинг Кашқадарё вилоятида ва Олмалик атрофларида топилган.

АНГИДРОН, $\text{Mg}(\text{ClO}_4)_2$ - туз, магнийнинг сувсиз перхлорати, ғовак оқ модда. Куруқ А. сувни яхши ютиб, кристаллогидратга айланади. Шу сабабли у газларни куритишда, водородни аниклашда ва б. мақсадларда ишлатилади. Бундай А.ни вакуумда 200—250° да қиздириш йўли б-н сувсизлантириб, кайта ишлатиш мумкин.

АНГИНА (лот. angina — бўғилиш) — танглай муртак безларининг яллигланиши б-н кечадиган ўткир инфекцион касаллик; кўпроқ стрептококк, стафилококк ва б. микроблар қўзғатади. Улар ҳалқумга аксари А. бўлган бемор фойдаланган ўй-рўзгор буюмлари (мас, ювилмаган идиш-товоқ ва б.)дан тушади. Кўпинча ҳалқумда бўладиган ва одатда касаллик қўзғатмайдиган микроблар айrim ноҳуш омиллар таъсирида, мас, киши совқотганда ёки ҳарорат ўзгарганда касаллик қўзғатиши мумкин. Баъзан ёёқнинг хўл бўлиши, музқаймоқ ейиш, совук сув ичиш, муздек сувда чўмилиш ва б. ҳолларда А. б-н оғриш кузатилиди. Ҳалқумга мунтазам тушиб турадиган тутун, чанг, спиртли ичимликлар, шунингдек бурун орқали нафас олишини қийинлаштирадиган аденоидлар ва бурун-ҳалқумнинг бошқа касалликлари А.га сабаб бўлиши мумкин. Бурун ва ёндош бўшлиқларининг яллигланиши (мас, гайморит), шунингдек оғиз бўшлиғидаги йирингли яллигланишлар (чириган тишлар) ҳам А.га сабаб бўлади. Касаллик тўсатдан бошланади. Беморда мадорсизлик, бош оғриғи, томок қақраб оғриши, ачишиши, ютинганда оғриқ кузатилиди. Ҳарорат кўтарилади (38—41°);

муртак безлари кизарыб, улар юзасида йирингли караш пайдо бўлади. А. б-н тез-тез оғриш натижасида муртак безлари сурункали яллигланадиган бўлиб қолади. А.нинг катарал, фолликуляр, йирингли ва б. хиллари фарқ килинади. Маҳаллий (перитонзилляр абсцесс, ўрта кулоқнинг ўтқир яллигланиши) ва умумий (бўғимлар, юрак, буйракнинг зарапланиши) асосатлар қолдириши мумкин. Врач кўрсатмаларини бекаму-кўст бажариш тез соғайиб кетишга имкон беради ва асосатлар авж олишига йўл кўймайди.

АНГИО... (юн. angeion — томир) — ясама сўзларнинг таркибий қисми, «томир» сўзига (кон томири, лимфа томири) мос келади. Мас, ангиография, ангиология ва б.

АНГИОГРАФИЯ (ангио... ва ...графия) — кон ва лимфа томирларига контраст (соя туширадиган ва организм учун безара) модда юбориб, рентгенологик усул б-н улар суратини олиш. А. кон ва лимфа томирлари касалликларини, шунингдек бъязи аъзолар (мия, юрак, ўпка ва б.)даги касалликларни кон томирларида ўзгаришларга қараб аниқлашда кўлланилади. А.нинг ангиокардиография, ангиопульмонография, аортография, вазография, лимфография ва б. турлари мавжуд.

АНГИОКАРДИОГРАФИЯ (ангио..., юн. kardia — юрак ва grapho — ёзаман, тасвиirlайман) — рентгенологик текширишда юрак ва йирик томирлар ичига контраст модда юбориб, уларнинг соя тасвирини олишга имкон берадиган усул. Юракнинг асосан тугма пороклари тавсифини аниқлаш учун кўлланилади.

АНГИОКЕРАТОМА - терида пайдо бўладиган хавфсиз ўсма; бир ёки бир неча бўлиши мумкин. Бунда асосан терининг мугуз қавати қалинлашади.

АНГИОЛОГИЯ (ангио... ва юн. logos — фан) — анатомия ва клиник тиббиётнинг бир бўлими; кон томирлар (артеријалар, веналар, капиллярлар) ҳамда лимфа томирлари ва уларнинг касалликларини ўрганади (яна қ. Анатомия).

АНГИОМА (ангио... ва юн. ота — ўсма) — кон ёки лимфа томирларида пайдо бўладиган хавфсиз ўсма. Одатда, боланинг она қорнидаги даврида томирларнинг нотўғри ўсишидан вужудга келади. Кўпинча терида (юз ёки бадандаги нор), баъзан жигар, мия ва б. аъзо ҳамда тўқималарда учрайди. Капилляр, говаксимон ва шоҳсимон А. бўлади. Электрокоагуляция, рентген ва радиоактив нурлар ҳамда жарроҳлик усули б-н йўқотилади.

АНГИОНЕВРОЗ (ангио... ва невроз) — кон томирларни харакатлантирувчи нервлар функциясининг бузилиши. А.да тери тўсатдан оқаради ёки кизаради, шишади, терлади, қизийди ва б. спастик ўзгаришлар кузатилади. Невроз ва психозларда кузатилади.

АНГИОСАРКОМА, ангиобластома — кон ва лимфа томирларида ривожланадиган хавфли ўスマларнинг умумий номи.

АНГИОСПАЗМ (ангио... ва юн. spasmos — тортаман) — майда артеријалар, артериолалар ва капиллярларнинг торайиши (спазми). Томир мускул қаватининг қискариши оқибатида рўй беради. Натижада тўқима ва аъзоларга кон кам келади ва тегишли тўқималарда ишемия ривожланади. А. қайси аъзодалигига қараб, бош оғриғи, томир тортишиши каби аломатлар б-н ўтади. Кўпинча гипертония касаллиги ва неврозларда учрайди.

АНГИОСТОМИЯ (ангио... ва юн. stoma — тешик), вазостомия — кон оқишини кузатиш ва зарурият бўлганда кон олиб, унинг таркибини аниқлаш мақсадида томирларга маҳсус най — фистула кўйиш усули. Най ичига узун игна киритиб, кон шу игна (шприц) ёрдамида тортиб олинади.

АНГИОТЕНЗИН, ангиотонин, гипертензин — биологик фаол модда; кимёвий тузилишига кўра пептид; кон томирларни торайтириб, артериал босимни оширади, организмдаги сув-туз алмашинувини бошқаради, альдостерон,

простагландинлар ва б. гормонлар хосил бўлишига хизмат қиласи.

А. полипептид бўлиб, бир неча аминокислотадан иборат. Қон плазмасидаги ангиотензиногендан хосил бўлади. Ренин-ангиотензин системасининг таркибий қисми ҳисобланади. Табиий А.дан қрилишмайдиган аналоглари синтез килинган.

АНГИШВОНА (форс. ангушт — бармоқ, вона — сакловчи) — иш тикишда бармоқ учига кийиладиган металл ғилоф; А.нинг ён ва устки юзаларида игнанинг кети қадаладиган (тойиб кетмаслиги учун) чукурчалар бўлади. Кийимкечак, кўрпа-ёстиқ тикишда бармоқларга игна санчилмаслиги ва игнани калинроқ газламадан ўтказишида ишлатилади. Қадимда А. чармдан ҳам ясалган.

АНГИШВОНАГУЛ, ўймокгул (*Digitalis*) — сигиркўйруқдошлар оиласига мансуб икки йиллик ва кўп йиллик ўтлар туркуми. Европа ва Осиёда 25 га яқин тури бор. Барчаси заҳарли. А.нинг пояси тикка(уз. 40— 150 см), барглари кетма-кет жойлашган, барг чети аррасимон, баъзи турларида текис. Барглар поянинг остидан учига томон майдалашиб боради. Гуллари шингил тўпгулга йигилган, гултожи қўнфироқ ёки ангишвонага ўхшаш; ўсимлик номи ҳам шундан олинган. Қизил А. ва сарик А.нинг баргидан пурпуреа А, пурпуреа В, дигитоксин, гитоксин ва юрак касалликларига қарши ишлатиладиган бошқа глюкозидлар олиниди. А.нинг бошқа турларидан олинган препаратлар (мас, абицин) ҳам шу каби касалликларни даволашда қўлланилади. А.нинг баъзи хиллари Ўзбекистонда хушманзара ўсимлик сифатида экилади.

АНГКОР — Камбоджа (Сиём Реап ш. яқини)даги ҳашаматли сарой, ибодатхона, сув омбори ва каналлардан иборат мажмуя. 9—13-аларда қурилган (ҳозир тарихий музей — кўрикхона). Камбоджа пойтахтидаги қад. шаҳар ҳаробасини ўз ичига олган — Яшодхарапури (9-а. охири) ва Ангкор Тхом (12-а. охири — 1432; мурабба тарҳли, майдони 9 км².

Марказида Байон ибодатхонаси), асоси тошдан, юқориси ёғочдан ишланган саройлар, «фор ибодатхоналар» погонали пирамида кўринишида, шунингдек йирик Ангкор Ват (тахм. 1113 — 50; майд. 1300x1500 м) ҳайкалтарошлик безакларига бой. Безаклардаги буртма тасвиirlарда «Маҳабхарат» мазмунлари катта урин эгаллади, геометрик жиҳатдан мустаҳкам режа асосида қурилганлиги б-н ажралиб туради. «Фор — ибодатхона» атрофи равокути устунлар қатори ва дарвозаонаси қўшкли, бурчаклари минора — буржли. Мажмуя ташқаридан канал б-н ўралган.

АНГЛЕЗИТ — сульфатлар синфига мансуб минерал. Қаттиқлиги 3—3,5. С.оф. қарийб — 6,4. Жуда мўрт. Рангсиз, оч рангли, сарғиш, кулранг ва яшил, баъзан кўк товланувчи кристалл, до надор масса. Олмос ёки ёғ каби ялтирайди. А.— кўргошинли руда. Асосан гиперген, гидротермал йўл б-н хосил бўлган. Ол-тойда, Ўрта Уралда, Шарқий Забайкальеда, Закарпатьеда конлари бор. Ўзбекистонда Чатқол-Қурама тоғларидаги полиметалл конларида кенг тарқалган.

АНГЛЕР (АНГЕЛЬ) ҚОРАМОЛ ЗОТИ — сути учун бокиладиган зот. Зот ҳақидаги маълумотлар 16-а.га тўғри келади. Суяги нозик, танаси чўзиқ, сутдорлик белгилари яхши ривожланган, туси қизил. Буқаларининг тирик вазни 850—1000 кг, сигирлариники 500—580 кг. Илига 4000—4500 кг сут беради, сутининг ёғлиги 4,5—4,6%. Асосан Фарбий Европа мамлакатларида бокилади. А.к.з. қизил дания зотини у орқали қўнғир латиш, қизил эстон, қизил литва, қизил дашт зотларини чиқариша асос бўлган. Украина, Россия, қисман Ўзбекистондаги хўжаликларда ҳам бокилади.

АНГЛИКАН ЧЕРКОВИ - Англиядаги давлат черкови. Протестант черковларидан бири. Унинг диний маросим ва ташкилий қоидалари бошқа протестант черковларига қараганда католик черковига яқин туради. А.ч. 16- а.нинг 30- й.лари

инглиз кироли Генрих VIII ислоҳотлари натижасида вужудга келди. Ислоҳот черков ерларини ўзларига қаратиб олишга интилган юқори табака б-н янги ер аристократиясининг манфаатларини ёқлашга қаратилган эди. Ислоҳотдан кирол ҳокимияти манфаатдор бўлиб, асосий мақсад А.ч.ни папа таъсиридан ажратиш эди. Қирол 1534 й. ўзини инглиз черковининг раҳбари деб эълон қилди, бир оз вакт ўтгач, парламент розилиги б-н монастир ерларини мусодара килиб, янги дворянларга, кирол амалдорларига ва сарой аҳлларига таксимлаб бериб, бир қисмини сотди. Аммо епископ ва черков ерлари мусодара этилмади, черков йирик ер эгаси сифатида қолаверди. Энди черковни кирол бошқарадиган бўлди, у епископни ҳам, руҳонийларни ҳам ўзи тайинлар эди. 17- а. 40- й.ларида Англия инқилоби даврида А.ч. тутатилиб, ўрнига кальвинист пресвитериан черкови давлат черкови бўлиб қолди. Бу инглиз буржуазиясининг манфаатларига мос эди. Стюартлар 1660 й. ҳокимиятни эгаллагач, А.ч. қайта ташкил этилди. Англиядаги А.ч.дан ташқари мустақил А.ч. Ирландия, Уэльс, Шотландия, Канада, АҚШ, Австралия ва б. баъзи мамлакатларда бор. А.ч. аъзоларининг умумий сони 30 млн.га яқин.

АНГЛИЯ — Буюк Британиянинг маъмурӣ-сиёсий қисми, унинг тарихий ўзаги. Буюк Британия о.нинг жанва ўрга худудида жойлашган. Германиядаги яшаган ва 5 — 6- аларда Европа китъасидан оролга кўчуб борган англлар кабиласидан А. номи келиб чиқкан. Кенг маънода кўпинча Буюк Британия ва Шим. Ирландия Кўшма кироллигини А. деб атайдилар. Майд. 131 минг км², аҳолиси — 50 млн. кишига яқин (1999). Буюк Британия бутун майд.нинг 54% ва аҳолисининг 80% дан кўпроги. А. 39 графлик, 6 метрополия графлиги ва катта Лондонга бўлинади. Лондоннинг алоҳида бошқарув тизими бор: унинг 28 округидан ҳар бирида кенгаш мавжуд. Лондондаги ижроия ҳокимиятини лорд-

мэр амалга оширади. А. — иқтисодий жиҳатдан Буюк Британиянинг энг ривожланган бўллаги. Мамлакатнинг анъанавий саноат тармоқлари: кончилик (тошқўмир, темир руда), кора металлургия, металлсозлик, кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати асосий марказлари шу ерда жойлашган. Машинасозлик (автомобилсозлик, авиасозлик, станоксозлик, асбобсозлик), электр ва радиотехника, атом саноати ҳам яхшигина ривожланган. А.да мамлакатнинг энг катта саноат марказлари: Лондон, Бирмингем, Ливерпул ва б. жойлашган. Буюк Британия жами экинзорларининг салкам 70% А.га тўғри келади. У сут чорвачилиги, сабзавотчилик ва боғдорчиликнинг асосий маскани ҳамdir. А.да транспорт тармоғи қалин, унинг портлари (Лондон, Ливерпул, Саутхемптон ва б.) оркали мамлакат юк айланмасининг 80% дан кўпроги ўтади. Яна қ. Буюк Британия.

АНГЛИЯ БАНКИ (Bank of England) -Буюк Британиянинг давлат марказий эмиссия банки. 1694 й.да хусусий акциядорлик банки тарзида ташкил топган. Дастрлаб энг йирик банкирлар уйлари капиталини марказлаштириди, кейинчалик мамлакатнинг асосий молиявий марказига, давлатдаги банкларнинг банкига айланди. 1- жаҳон уруши (1914 — 18) га қадар А.б. банкнотларини олтинга алмаштириш мумкин эди. 1946 й.да лейбористлар хукумати А.б.ни национализация қилди, акция эгаларига йилига 12% даромад келтирадиган хукумат қимматбахо қоғозлари б-н товон тўланди (дивидендлар берган даромад даражасида).

А.б. парламент белгилайдиган доирада пул эмиссияси б-н шуғулланади, хукуматни молиялади, давлат бюджетининг касса ижросини амалга оширади, мамлакатдаги ва муҳбир аъзолик алоқалари бўлган кўпигина хорижий банкларнинг захираларини асрайди, мамлакат банклари учун ҳисоб-китоб маркази; валюта назоратини олиб боради, банкларнинг кредит фаолиятини назорат қилади, фоиз ставкаларини ўзгартириш

орқали пул бозорини тартибга солади. А.б. бошқарувчиси ва директорини хукумат тайинлайди. 8 бўлими бор.

АНГЛИЯ-АМЕРИКА УРУШИ

(1812 -14) — бир томондан, Англияниңг АҚШ савдоси ва иқтисодиётини барбод қилишга интилиши ва иккинчи томондан, АҚШнинг ўз ерларини кенгайтириш, Канадани босиб олиш йўлидаги интилишлари оқибатида вужудга келди. 1812 й. 18 июнда АҚШ Англияга уруш эълон қилди. Халқаро вазиятнинг кулагай келганлигига қарамай, АҚШ Канадага бостириб кира олмади. АҚШ кўшинлари Эри кўли (1813 й. сент.), Шамплейн кўли (1814 й. сент.) ва б.да ғалаба қозондилар. Бироқ, Англия АҚШ қирғонини қамал қилди ва 1814 й. 24 юнда аскар тушириб, Вашингтонни эгаллади ва кўп қисмига ўт кўйди (1814 й. авг.). Уруш давомида америкаликларнинг ҳарбий ҳаракатлари АҚШнинг мустақиллик учун курашига айланиб кетди. 1814 й. 24 дек.да Гент шартномаси имзоланди. Бу шартно-ма урушдан олдинги вазиятни тиклади.

АНГЛИЯ-БУРЛАР УРУШИ (1899

-1902) — Англияниң Жан. Африка-даги Бур (Трансвааль ва Оранжевая) республикаларига қарши олиб борган босқинчилик уруши. Англияниң Бур республикасида яшовчи инглизларга ҳам сайлов хуқуки бериш тўғрисидаги тала-бига Трансвааль президентининг рад жавоби урушнинг келиб чиқишига баҳона бўлди. Уруш қарийб 4 йил давом этди. Оқибатда бурлар маглубиятга учрадилар. 1902 й. шартномасига мувофиқ, Трансвааль ва Оранжевая республикалари Англия мустамлакасига айлантирилди. 1910 й. Бур республикалари Англия қўл остидаги Жан. Африка Иттифоқи (1961 й.дан бошлаб ЖАР)га қўшиб олинди.

АНГЛИЯ-ГЕРМАНИЯ ДЕКЛА-

РАЦИЯСИ — Англия б-н Германияниң бир-бирларига хужум қиласлиги тўғрисидаги шартнома. Уни Англия бош министри Н. Чемберлен б-н Германия фашистлар хукуматининг бошлиғи А. Гитлер 1938 й. 30 сент.да, 1938 й. Мюн-

хен битимидан кейин имзолаган. А.-Г.д. Германия мавқеини анча кучайтириб, 2-жаҳон урушининг бошланишига йўл очиб берди.

АНГЛИЯ-МИСР ШАРТНОМА-

СИ (1936 й.) — дўстлик ва иттифоқ тўғрисидаги шартнома. Мазкур шартнома Мисрнинг ички ва ташки ишлардаги мустақиллигини бирмунча кенгайтириб, Буюк Британияниң Мисрдаги асосий мавқеини сақлаб қолди. 1951 й.да Миср томонидан бекор қилинди. Буюк Британия шартнома бекор этилганини 1954 й.да тан олди.

АНГЛИЯ-РОССИЯ БИТИМЛАРИ

(1873, 1885, 1907)-1873 й. битими Англия ва Россия хукуматлари ўртасида 1872 й. окт. — 1873 й. янв.да бўлган музокаралар натижасида Туркистон «буфер» пояси — оралиқ ерлари ҳакида тузилган. Бу битим Россия ва Англияниң Туркистондаги таъсир доиралари чегараларини ва Афғонистон амирлигининг шим. чегараларини белгилади. Битим Туркистондаги инглиз-рус қарама-каршилигини вақтинча юмшатди.

1885 й. битими Афғонистон чегараларини белгилаш тўғрисида Лондонда 29 авг. (10 сент.)да имзоланган. Битим Англия ва Россияниң Туркистон (Жан. Туркманистон)даги 1885 й. низосини, икки йирик давлат ўртасидаги уруш ҳаффини бартараф қилди. Тузилган инглиз-рус чегара комиссияси асосан Россия талабларини назарга олиб, Афғонистоннинг шим.-ғарбий чегараларини аниқлади ва бу ҳақда 1887 й. 10 (22) юнда Петербургда битим имзоланди.

1907 й. битими Ўрта Шарқдаги таъсир доиралар чегараларини белгилаш тўғрисида 18 (31) авг.да Петербургда имзоланган. Бу битимлар асосан Тибет, Афғонистон ва Эронга доир эди. Англия ва Россия Тибетни мустақил деб тан олди. Эрон 3 зонага: Россия таъсир доирасидаги Шим. зона ва Англия таъсир доирасидаги Жан. зона ҳамда булар ўртасидаги бетараф зонага бўлинди. Афғонистон Англия хукумати таъсири-

да қолди. Россия Афғонистон ҳукумати б-н фақат Англия ҳукумати орқали алоқа қилишга рози бўлди; томонлар Афғонистон ҳудудий бутунлигини бузмаслик мажбуриятини олдилар.

АНГЛИЯ-СОВЕТ-ЭРОН ШАРТНОМАСИ (1942 й. 29 янв.) — иттифоқ тўғрисидаги шартнома. Совет ва Англия қўшинлари Эронга киритилгандан сўнг тузилган. Мақсад фашистлар Германийасининг Эрон ҳудудидан СССР ва Буюк Британияга карши урушда фойдаланишига тўсқинлик қилиш эди. Шартнома 2-жакон урушида Эроннинг гитлерчиларга карши иттифоқ б-н ҳамкорлигини таъминлади. Уруш тугаганидан кейин иттифоқчилар қўшинлари Эрондан олиб чиқиб кетилди.

АНГЛИЯ-ТРАНСИОРДАНИЯ ШАРТНОМАЛАРИ (1928, 1946, 1948) — 1928 й. 20 фев.да Куддус (Иерусалим) да Англия ва Трансиордания (Йордания) ўртасида тузилган шартномага кўра, Англия Трансиорданияда (Буюк Британиянинг мандат ҳудудида) ҳокимиятни расман амирга топширган ҳолда, унинг ташки сиёсати, молия ва қуролли кучлари устидан назоратини сақлаб қолди. 1946 й. 22 марта Лондонда имзоланган шартномада Англиянинг Трансиорданияни бошқариш мандати расман бекор этилди, у мустақил қироллик деб эълон килинди. Лекин Трансиордания ҳудудида қўшин тутиб туриш ва ҳарбий базалар куриш хуқуки жорий этилаверди. 1948 й. 15 марта Аммон ш.да тузилган шартнома Йорданиянинг Англияга қарамлигини сақлаган ҳолда Йордания маъмурларининг ваколатларини бир мунча кенгайтириди. Шартнома 1957 й.да бекор этилди.

АНГЛИЯ-ФРАНЦИЯ-ИСРОИЛНИНГ МИСРГА ҚАРШИ АГРЕССИЯСИ (1956) — Сувайш каналини босиб олиш мақсадида уюштирилган босқинчилик. 29 окт.да Истроил қўшинлари Миср ҳудудига бостириб кирди; 31 окт.да инглиз ва француз қуролли кучлари Мисрни бомбардимон қилди ва 5 ноябр.да Порт Сайд атрофига қўшин

тушириди. Собиқ СССР, АҚШ ва БМТ томонидан кўрилган огоҳлантирувчи чора-тадбирлар Буюк Британия ва Францияни 1956 й. дек.да, Истроилни эса 1957 й. мартда ўз қўшинларини Мисрдан олиб чиқиб кетишга мажбур қилди.

АНГЛОСАКСЛАР — 5-6-аларда Британияни босиб олган герман қабилалари — англар, сакслар, ютлар ва фризларнинг умумий номи. 7 — 10-аларда ўзида келтъ хусусиятларини сингдирган сакс элати шаклланди. А. бриттлар ва скандинавиялкларга қарши бирлашиб ва курашиж жараённида ҳалқ сифатида шаклланди. Нормандлар истилосидан (1066) сўнг А. Англияга келиб жойлашган данлар, норвеглар, Франциядан келганлар (нормандиялклар) б-н аралашиб, инглиз ҳалқининг таркиб топишига асос бўлганлар.

АНГОБ — қизил кесақдан тайёрланган бўёқ. А. кулолчилиқда кенг кўлланилади. Сопол идишлар ва буюмлар А. суртишдан олдин куритилади. Нотекис жойлари маҳсус лой (дазмол лой) б-н текисланади, сўнг ҳўл латта б-н силликланади. Баъзан А. бир неча қават суртилади. Идишлар ва буюмлар А.дан кейин нақшланади. Ўрта Осиё ҳалқлари А.ни неолит даври (мил. ав. 4 — 3 минг йиллик) дан бошлиб сопол идишларга нақш беришда ва бўяшда ишлатган. Күшон подшолиги (мил. ав. 2 — 1 ва мил. 1 — 4- а.лар) давридаги сопол идишларнинг сирти А. б-н бўялган. Бундай идишлар Ўрта Осиёда корахонийлар даври (11 — 12- а.лар) да ҳам кенг тарқалган. А.дан кад. қабилалар ўлікларни кўмишда ҳам фойдаланган. Кўпинча мурдага А. суртиб ёки сепиб кўмилган. Қад. одамлар горларнингде-ворларига ва қоятошларга А. б-н расмлар чизган. Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги Зараутсойдан 1936 й.да Г. В. Парфенов топган қад. расмлар (хайвонлар шакллари) ҳам А. б-н чизилган.

АНГОЛА (Angola), Ангола Республикаси (República de Angola) — Африканинг жан.-гарбидаги давлат. Атлантика

океани соҳилида жойлашган. Маъмурий жиҳатдан 18 вилоятта бўлинган. Майд. 1246,7 минг км², ахолиси 11,5 млн. кишиданортиқ(1999). Пойтахти — Луанда ш.

Давлат тузуми. А.—республика. 1975 й.да қабул қилинган ва 1991 й.да тузашиблар киритилган конституцияга биноан А. демократик, хуқуқий давлат, асосий мақсади — тинчлик, адолат ва ижтимоий тараққиёт асосида эркин демократик жамият қуришдан иборат. Давлат бошлиги — 5 й. муддатга сайланадиган президент. У яна уч муддатга қайта сайланиш хуқуқига эга. Конун чиқарувчи хокимият — 220 депутатдан иборат Миллий ассамблея. Ижрои хокимият бош вазир бошлигидаги хукumatdir. Унинг таркибини президент тайинлади ва Миллий ассамблея тасдиқлади.

Табииат. А. ҳудудининг кўп қисми 1000 — 1500 м баландликдаги ясси тоғлардан иборат. Фарбдаги Бие тоғ ҳавзасининг энг баланд нуқтаси — 2610 м. ли Моко чўқкиси. Атлантика океани соҳили бўйлаб торгина денгиз бўйи пасттекислиги ястаниб ётади. Иқлими тропик, қишида иссиқ, куруқ, езда нам. Энг иссиқ ойдаги ўртacha xарорат 21 дан 29° гача, энг совуқ ойда 15 дан 22° гача. Мамлакат ичкарисида ёғингарчилик 500 — 1500 мм, соҳилда 50 — 500 мм. Энг катта дарёлари: Кванза, Кунене, Кубанго ва Конгонинг ир-моклари — Касай, Кванго. А. ҳудудининг бир қисмидан Замбези дарёси оқиб ўтади. Дар ёлари кўпстонали, гидроэнергия захиралари катта. Ўсимликлари йилнинг куруқ фаслида барг ташлайдиган саванна типли ва тропик ўрмонлардан иборат. Миллий bogлари: Порту-Алешандри, Камея, Кисама, Муна.

Ахолиси. Ахолининг 96% га яқини банту тил оиласи халқлари: мбунду, конго, овимбунду, лугази ва б.ларга мансуб. Португаллар ҳам яшайди. Расмий тили — португал тили. Ахолининг 90% маҳаллий анъанавий динга эътиқод килади; қолганлари — католиклар. Ахолининг

ўртacha зичлиги — 1 км² га салкам 5 киши. Ахолининг 28% шаҳарлarda яшайди. Энг катта шаҳарлари: Луанда, Лобиту, Уамбо.

Тарихи. А. ҳудудида 14- а.дан Конго давлати, 15- а.дан Ндонго, Лундо, Бенгела, 17- а.дан Матамба ва Касанже давлатлари мавжуд бўлган. 1482 й.да А.да португаллар пайдо бўлди. 16- а.да улар қальъалар, шу жумладан Сан-Паулу-ди-Луанда қальясини (1576) барпо этдилар; бу қалъа келгусида мамлакатни мустамлакага айлантириш маркази бўлди. 17- а.да Ндонго ва Матамба давлатларининг аёл ҳукмдори Зинга Мбанди Нгола португал босқинчиларига қаршилик кўрсатиш курашига бошлилик килди. Унинг вафотидан кейин Ндонго давлати португал мустамлакачиларининг зарбалари остида парчаланиб кетди. Лундо давлати 19- а. охи-ригача мустақиллигини сақлаб қолди. Амалда Португалия А.нинг бутун ҳудудини 20- а.нинг 20- й.лари бошларида гина эгаллаб олди. 19- а. ўрталариғача А.да қул савдоси давом этди (300 йил мобайнида А.дан салкам 5 млн. киши олиб кетилди). 1885 — 99 й.ларда Португалия, Бельгия, Германия ва Букж Британия ўртасида ҳоз. А. чегарасини белгиловчи битимлар тузилди. 1951 й.гача А. Португалияни мустамлакаси мақомида бўлди. 1951 й.да Португалияни «денгиз орти вилояти» деб эълон қилинди. А. ҳалқи босқинчиларга карши доимо курашиб келди. 1961 й. А.да бошланган қуролли кўзголон кейинчалик мустамлакачиларга карши умумхалқ курашига айланиб кетди. Унга уч сиёсий куч: МПЛА (Ангола озодлиги ҳалқ ҳаракати), УНИТА (Анголанинг тўла мустақиллиги учун миллий иттифок) ва ФНЛА (Ангола озрдлиги миллий фронти) бошлилик қилди. 70- й.ларга келиб бу ташкилотлар мамлакат шарқидаги ва жан.-шарқидаги анчагина жойларни озод қилишга эришиди. 1974 й.да Португалиядаги фашистлар диктатураси афдариб ташлангач, демократик хукumat А. ҳалқининг мустақилликка бўлган хуқукини тан олди. 1975 й.да тузилган ўтиш хукуматига МПЛА, УНИ-

ТА, ФНЛА вакиллари кирди. Бирок гурухлар ўртасидаги ихтилофлар натижасида ҳукуматнинг фаолияти тўхтаб, мамлакатда фуқаролар уруши бошланди. УНИТА Жан. Африка Республикаси (ЖАР)нинг мадади б-н МПЛАГа қарши курашди. МПЛА эса Кубадан ёрдам сўради. 1988 й. майда Ангола, Куба, ЖАР ва АҚШ ўртасидаги музокара якунида имзоланган битимга биноан А.дан ЖАР ва Куба қўшинлари олиб кетилди. Халқаро ҳамжамиятнинг куч-ғайратлари туфайли 1991 й. 31 майда МПЛА ҳукумати ва УНИТА вакиллари имзолаган хужжатларга биноан 1992 й. 29 — 30 сент. кунлари А.да БМТ вакиллари кузатувида парламент ва президент сайловлари бўлиб ўтди. Янгиланган конституция (1991 й. март) кўп партияли демократия қоидасини мустахкамлади; 30 дан ортикроқ партия рўйхатга олинди. А. 1976 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 11 ноябр.— Мустақиллик эълон қилинган кун (1975).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалиари. А. озодлиги халқ ҳаракати (МПЛА) асосий сиёсий куч ҳисобланади. У 1956 й.да тузилган. Анголанинг тўла мустақиллиги учун миллий иттифоқ (УНИТА) — сони ва нуфузи жиҳатидан иккинчи сиёсий куч. Ўзини тарихий партия деб ҳисобловчи Ангола озодлиги миллий фронти (ФНЛА) сиёсий майдонда ало-ҳида ўринни дაъво қилмоқда.

Хўжалиги. А. — иктисадий жиҳатдан кам ривожланган мамлакат. Ахолининг 80% га якини қ.х.да банд. Унинг иктисадий ахволига сўнгги 15 й. мобайнида уруш етказган бевосита моддий зарар салкам 20 млрд. долларни ташкил қилди. Ташқи иктисадий алоқа ва товар муомаласининг асосий ҳажми гарб мамлакатларига тўғри келади. Четга чиқариладиган маҳсулотининг 90% дан кўпроғи (асосан нефть) АҚШ, Бразилия, Европа мамлакатларига кетади. 1985 й.дан А. Европа ҳамжамиятининг қўшиб олинган аъзоси. 1989 й.да Халқаро валюта фонди ва Халқаро таъ-

мирлаш ва тараққиёт банки (ХТТБ)га қабул қилинган. Қазилма бойликлари: — нефть, олмос, марганец, уран, олтин, кварц, мармара, мис ва полиметалл рудалар. Мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 56% нефть ва нефть маҳсулотларига тўғри келади. Курилиш индустряси ривожланмоқда. Цемент, шина з-лари, тўқимачилик ф-калари, қ.х. хом ашёсими кайта ишловчи (кофе, шоли оқлаш, қанд-шакар, балиқ-консерва) корхоналари мавжуд. Кофе, сизаль, шакарқамиш етиширилади. Маккажӯҳори, оқжӯҳори, шоли, банан, батат ҳам катта ўрин тутади. Ҳурмо, арахис ва тамаки тайёрланади. Қорамол, чўчқа, эчки бокилади, аммо чорвачилик мамлакат эҳтиёжини тўла кондирмайди. Денгиз балиқчилиги ривожланган. Т.й.лари — 3,3 минг км, автомобиль йўллари — 80 минг км, асфалт ланган йўллари — 8,4 минг км. Денгиз портлари Лобиту, Луанда ва Кабинда. Луандада халқаро аэропорт бор. Та什қи савдодаги асосий мижозлари: Фарбий Европа мамлакатлари, АҚШ, Бразилия. Пул бирлиги — кванза.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 1975 й. ахолининг 90% саводсиз бўлган. Мамлакат мустақилликка эришгач, умумий мажбурий бошланғич таълим жорий этилди, педагог кадрлар тайёрлаш маркази ташкил қилинди. Луандада ун-т (1963 й. ташкил этилган), бир қанча и.т. ва илмий жамиятлар, Миллий ва Муниципалитет кутубхоналари, тиббиёт тарихи ва тарихий-этнографик музейлари бор.

Матбуоти, радиоэшиттиришн, телекўрсатуви. «Жорнал де Ангола», «Коррейно да Семана» газ.лари, «Терра Анголана», «Прогрессу» жур.лари нашр этилади. Давлат телевидениеси ва радиоси португал ҳамда маҳаллий тилларда кўрсатув ва эшиттириш олиб боради. «Ангола пресс» (АНГОП) ахборот агентлиги мавжуд.

Адабиёти. А.да банту тиллари оиласига мансуб кимбунду, умбунду ва б. тилларда бой оғзаки адабиёт мавжуд.

Ёзма адабиёт асосан португал тилида ривожланган. Илк давр (1855 — 1930) да кичик адабий шакллар — шеър ва фельетон ривожланди. Педру Машадунинг «Африка саҳналари» ва Антониу ди Асиз Жуниорнинг «Мархуманинг сири» романлари машхур бўлди. 1960 й.гача мустамлакачиликни фош қилиш (Каштру Сороменюнинг «Ўлик ер», 1949; «Бурилиш», 1957) марказий мавзу эди. Шундан кейинги даврда миллий озодлик кураши мавзуи устун бўлди. Кўпчилик ёзувчилар кувфинда бўлғанлиги учун А. тараққийпарвар адабиёти асосан чет элларда ривожланди. Мунделе Диа Кванза, А. Нето, К. Андради, М.ди Анради, Л. Виейра каби ёзувчиларнинг қисса, шеър, достонлари юзага келди. Мустақилликка эришилгандан кейин демократик ўзгаришлар учун кураш асосий мавзу бўлиб қолди.

Меморлиги ва тасвирий санъати. А. қишлоқлари доира шаклида қурилган. Туар жойлари тўғри бурчакли (баъзан доирасимон) шаклда, қозик синчлар шоҳшабба б-н ўралади ёки лой б-н сувалади. Европаликлар келгач, шаҳарлар пайдо бўлди, улардаги уйлар португалча тоифада, барокко ва илк классицизм шаклларида қурила бошлади. 20- адан янги конструкцияда янги материаллардан замонавий бинолар тикланди. Ада қадимдан амалий безак санъати: ёғоч ўймакорлиги (одам ва ҳайвон ҳайкалчалари, мебель нақшинкорлиги), ҳашак ва сомондан тўқималар, нақшин сопол буюмлар ясаш ривожланган.

АНГОР — Сурхондарё вилоятидаги шаҳарча. Ангор тумана маркази. Сурхон-Шеробод водийсида, Катта Ўзбекистон тракти ёнида. Термиз ш.дан 33 км шим.-гарбда жойлашган. Яқин т.й. станцияси Навшаҳардан 14 км. Аҳолиси 14,1 минг киши (1995). Ангор ариғидан сув ичади. Саноат корхоналарида асосан қ.х. маҳсулотлари қайта ишланади. З умумий таълим мактаби, 4 болалар боғчаси, туман марказий касалхонаси, катталар поликлиникаси, ўсмирлар поликлиника-

си, пахта хиссадорлик жамияти, туман давлат хиссадорлик машина-трактор парки туман бўлими, савдо пунктлари, 2 кинотеатр, 2 кутубхона, маданият уйи, аҳолига майший хизмат кўрсатиш пункти бор.

АНГОР ТУМАНИ — Сурхондарё вилоятидаги туман. 1952 й. 16 апр.да ташкил этилган. 1962 й. 24 дек.да Термиз туманига бирлаштирилган. 1979 й.4 дек.да қайта тузидди. А.т. вилоят жанда жойлашган. Термиз, Музработ, Шеробод, Кизириқ ва Жарқўргон туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,39 минг км². Аҳолиси 85 минг киши (1997). А.т.да 1 шаҳарча (Ангор) ва 7 қишлоқ фуқаролари йигини (Истиқлол, Дўстлик, Занг, Навоий, Таллимарон, Янгибод, Қайран) бор. Маркази — Ангор шаҳарчаси.

Ангорда мил. ав. 6 — 4- аларда аҳоли манзиллари бўлган. Кушан подшолиги даврида (1—3- алар) дехқончилик воҳаси таркиб топган. Зартепа қальаси Ангорнинг маркази бўлган. 6 — 7-аларда қальалар, қўргонлар вужудга келган. Ўтмишда Ангор Термизга борадиган савдо карвони қўниб ўтадиган қишлоқ хисобланган.

Табииат. Туман вилоятнинг энг жана да жойлашган. Шим.да Кизириқ, ғарбда Хотинработ даштларига туташган. Шим.да Ховдоғ, жан.-шарқида Қоракир қирлари бор. Улар орасида Каттакум жойлашган. Иқлими куруқ субтропик иклим. Қиши қиска, илиқ. Янв.нинг ўртacha т-раси 2 — 3°. Ёзи исисик, давомли. Июлнинг ўртacha т-раси 31 — 32°. Йилига 120 — 130 мм ёғин тушади. Вегетация даври 300 кун. Туман худудининг гарбий қисмидан Шеробод дарёсининг қуий қисми оқиб ўтади. Занг каналидан тармокланадиган ариклардан сугорилади. Тупроғи бўз, такир, кумлөк тупроқ. Тупроқ шўрланишини камайтириш учун туман худуди бўйлаб шим.-шарқдан жан.-гарб йўналишида зовур қазилган. Шўра, янтоқ, жингил, киёқ, қамиш, бурган каби чўл ўсимликлари ўсади. Туман худудининг кўп қисми

ўзлаштирилганлиги сабабли чўлдаштга хос ёввойи ҳайвонлар деярли учрамайди.

Аҳолисининг аксари қисми ўзбеклар; шунингдек тожик, туркман, рус, татар, яхудий ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўргача 218 киши тўғри келади. Аҳолисининг 90% дан ортиғи кишлоқларда яшайди.

Хўжалиги. А.т.да 8 жамоа хўжалиги, 104 дехқон-фермер хўжалиги, 36 ҳиссадорлик жамияти, 123 кичик корхона, 7 саноат корхонаси бор. Туман ғалла, пахта ва сабзавот-полиз маҳсулотлари етиширишга ихтисослашган. Боғдорчилик ва токчилик б-н ҳам шуғулланилади. 1999/2000 ўкув йилида 40 дан ортиқ умумий таълим мактабида 20559 ўқувчи таълим олди. 20 мингдан зиёд мактабгача тарбия муассасаси, муаллимлар тайёрлаш, касб-хунар лицейи, 2 иқтидорли болалар лицейи мавжуд. 30 кутубхона, маданият уйи, 14 қишлоқ клуби, Ангор шаҳарчасида А. Навоий номидаги маданият ва истироҳат боғи, «Орзу» кинотеатри аҳолига хизмат кўрсатади. Марказий касалхона, 8 қишлоқ амбулаторияси, 52 фельдшер-акушерлик пункти, 2 поликлиника, марказий стадион, 12 спорт зали, 28 футбол майдончаси ишлаб турибди (2000).

АНГОР ЭЧКИСИ - эчкининг қимматли сержун зоти. А.э.нинг ватани Туркманистоннинг фарби. Туркманларнинг бир қисми 13-ада бу ердан Кичик Осиёга кўчиб борган ва натижада ҳоз. Туркиянинг Ангора (Анқара) вилояти А.э.ни урчитиш марказига айланган. Бу зотнинг А.э. деб аталиши ҳам шундан келиб чиккан. 19- адан АҚШ, Африқадаги айрим мамлакатлар, Австралияда боқиласди. А.э.нинг жуни майин, оқ, товланувчан, ғоят эгилувчан ва пишиқ (уз. 18 — 25 см). Такалари ўрта ҳисобда 50 — 55 кг келади, йилига 5 — 7 кг жун беради, урғочилари 32 — 36 кг га боради, 3,1 кг жун беради. 65 — 70% тоза жун чиқади. Ҳар юз бош А.э.дан йилига 105 улок олинади. Соғин эчкидан 70 — 100 кг сут соғиб олиш мумкин, ёғлик

даражаси 4,2 — 4,4%. Ўзбекистон (Поптумани)га 1936 й.да АҚШнинг Техас ва Нью-Мексика штатларидан келтирилган А.э.ни жайдари эчкилар б-н чатиштириб сержун эчки зоти яратилди (1962). А.э. Ўзбекистонда, асосан Наманганд, Андижон вилоятларида боқиласди.

АНГОР ҚУЁНИ - қуён зоти; тивити ангор эчкининги ўҳшаганлиги сабабли шу ном б-н аталган. А.қ.нинг жуни майин, ипаксимон, ранги оқ, баъзан ҳаво ранг ва қора. А.қ.нинг калласи катта, қулоги калта, етуқ қуёнларнинг вазни 2,3 — 3,5 кг, танаси уз. 43 см. Бир болалашда 7 тагача насл беради. А.қ.нинг тивити Ўзбекистон шароитида апр.нинг иккинчи ярмида тараб олинади (бир йилда 250 г гача тивит), юқори сифатли трикотаж ва фетр маҳсулотлар тайёрланади. А.қ.-ёз иссиғига чидамсиз бўлганидан салқин зоналарда боқиласди.

АНГРЕН (Оҳангарон, яъни «темирчилар» атамасининг русча бузилган шакли) — Тошкент вилоятидаги шаҳар (1941 — 46 й.ларда шаҳарча). Жигаристон, Жартепа, Тешиктош, Қўйхона қишлоқлари ўрнида бунёд этилган. Оҳангарон дарёси бўйида. Тошкентдан 120 км жан.-шарқда. Т.й. станцияси. Аҳолиси 130,0 мингдан зиёд киши (2000). Оҳангарон водийсининг тоғли қисмиди. А.ни шим.-ғарбдан Чатқол тизмаси, жан.-шарқдан Қурама тоғ тизмалари ўраб туради. Июлнинг ўргача т-раси 27°, қиши анча совук, янв.нинг ўргача т-раси — 2°. Баҳорда жала ёғиб, қаттиқ шамоллар бўлиб туради. Шамолнинг тезлиги 3 — 6 м/сек, баъзан 15 м/сек га етади. Тарихий манбаларда қайд этилишича, Оҳангарон водийсида ўрта а.ларда аҳоли анча зич яшаган ва темирчилик, хунармандчилик б-н шуғулланган. 1934 й.дан Оҳангарон водийсида геологик қидирув ишлари бошланди. 1940 й. А.да дастлабки кўумир шахтаси барпо килиниб, 1942 й. ишга туширилди. А. қурилишида айрим хатоларга йўл кўйилди: чунончи шаҳарнинг асосий қисми кумир қатламлари устига қурилиб қолган бўлиб, кейинчалик

шахарни бошқа жойга кўчиришга тўғри кедди. 1956 й. мартада янги лойиҳа тасдикланиб, янги шаҳар эскиси ўрнидан 7 — 8 км жан.-гарбда, Дукантсой б-н Корабовсой ва Тошкент — Кўкон йўли ёқасида кўмурдан холи бўлган жойда қад кўтарди.

А. Ўрта Осиёда катта аҳамиятга эга бўлган кўмир ва энергетика саноати маркази. Уруш йилларида Ўзбекистоннинг кўпгина саноат корхоналари А. кўмири б-н таъминланниб турди. А.да озиқовқат ва енгил саноат корхоналари ҳам бор. А.нинг энг йирик саноат корхонаси «Ўзбеккўмир» к-тидир. А.да чиқариладиган кўмирнинг 2/3 кисмидан кўпроғи очик усулда қазиб олинади. А.да кўмирнинг бир кисми «Еростигаз» стясида ер қаърида газга айлантирилиб Ангрен ГРЭС ва Янги Ангрен ГРЭСларини газ б-н таъминлашиб туради. Кон ускуналарини тузатиш, цемент, темир-бетон буюмлари ва йифма темир-бетон, тажрибамеханика, автомобиль таъмирлаш, «Ангрен рангли металлар», нон, сут з-лари, «Саноаткартонсавдо» ҳиссадорлик жамияти, «Ангренкулол» ҳиссадорлик жамияти, «Ўзбекрезинатехника» и.ч. бирлашмаси, олтин бойитиш ф-каси, «Каолин» (каолин бойитиш ф-каси) Ўзбек-Германия кўшма корхонаси, 2 йирик автокорхона, Облик, норуда материаллар карьери, уйсозлик к-ти ишлаб турибди. 1941 й. Тошкент б-н А. ўргасида 114 км ли т.й. ўтказилди. Тошкент — Ангрен — Кўкон — Намангандарёни — Андижон — Ўш автомобиль йўли ўтади.

А.да пед. ин-ти, техника коллекции, техника, пед., тиббиёт билим юртлари, турк, техника, пед. лицейлари, ёш техниклар стяси, 3 мусиқа мактаби, спорт мактаби, 5 поликлиника, 6 диспансер, 5 касалхона, 3 профилакторий, 14 до-рихона, 1 меҳмонхона, 35 кутубхона, 4 клуб-кинотеатр, ўлкашунослик музейи, суратлар галереяси бор. 1996 й. 3000 кишилик масжид курилди. Навоий номидаги маданият саройи, шаҳар спорт комплекси, ёпик сузиш ҳавзаси, боксчилар саройи,

шахмат клуби ишлаб турибди. «Ангрен ҳақиқати», «Ангренская правда» газ.лари нашр қилинади.

АНГREN ГРЭС, Ангрен иссиқлиқ электр станцияси — Ўзбекистон энергетика тизимидағи йирик иншоот. Ангрен ш. яқинида 1957—63 й.ларда курилган. Ст-яди ҳар бирининг куввати 60,5 МВт бўлган 8 турбоагрегат бор. Ўрнатилган куввати 484 МВт. Асосий ёқилғиси — Ангрен кўмир конидан қазиб олинадиган кўнғир кўмир. ГРЭС Оҳангарон дарёсидан сув б-н таъминланади, Олмалиқ — Оҳангарон саноат зонасига ҳамда Тошкент вилоятидаги хўжаликлар ва саноат корхоналарига электр энергияси етказиб беради. Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон, Кирғизистон ва Қозоғистоннинг жан.даги вилоятларини бирлаштирган Ўрта Осиё Бирлашган энергетика системасига уланган.

АНГREN «КУЛОЛ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи йирик корхона. «Ўзқурилишматериаллари» акциядорлик компанияси таркибида. 1965 й.да ишга туширилган. 1965—94 й.ларда Ангрен керамика комбинати номи б-н аталган. 1994 й.дан хозирги номда. Сантехника жихозлари, канализация кувурлари, фаянс буюмлар, гипс, алебастр, метлаҳ плиталари, полга, деворга ишлатиладиган сопол кошинлар ва б. материаллар (асосий хом ашёси коалин) ишлаб чиқаради. Корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини ошириш ва турини кўпайтириш мақсадида Эрон, Германия, Чехия ва Словакия фирмалари б-н ҳамкорлик йўлга қўйилган.

АНГREN КЎМИР КОНИ - Тошкент вилояти Оҳангарон водийсидаги кўнғир кумир кони. Курама ва Чатқол тоглари этагида. Геологик кон қидирав ишлари 1934 й.дан бошланган. Дастилабки шахта 1940 й.да ишга туширилган. Кўмирили ҳавзанинг майд. қарийб 70 км². Аниқланган захираси 860 м чукурликкача 1,9 млрд. т (Ўрта Осиёдаги барча кўмир захирасининг қарийб 1/4 кисми). Кўмир

юра ётқизиклари орасида жойлашган, катлами жуда сербар, қалинлиги ер юза сида 20 м дан чукурликда 130 м гача. Кўмир Б2 маркасига мансуб. Ёниш иссиқлиги 13,9 МЖ/кг. Кўмир асосан очиқусулда (2,5 млн. т), кисман ер остидан (0,5 млн. т) казиб олинади. Бундан ташкари «Еростигаз» ст-ясида кумир газга айлантирилиб, йилига 50 млн. м³ газ ишлаб чиқарилади. Кўмир б-н бирга канолин ҳам қазиб олинади. Катламлар орасида портландцемент, флюс, бурт ҳамда канализация қувурлари и.ч. учун ҳом ашё бўладиган жинслар кўп.

АНГРЕН ОЛТИН БОЙИТИШ ФА-БРИКАСИ — олтин рудасини бойитувчи ф-ка, «Ўзбеколмосолтин» уюшмаси таркибига киради, Тошкент вилояти Ангрен ш.дан 6 км узоқлиқда, шаҳарнинг ғарбидаги жойлашган. 1971—73 й.ларда қурилган. Ф-када Кўчбулоқ, Кизиломалисой ва б. олтин конларидан қазиб олинган руда қайта ишланади (қайта ишланадиган рудалар таркибидаги 40 га яқин минераллар учрайди). Ф-када олинган гравио- ва флотокон-централлар яна қайта ишлаш учун Олмалиқ кон-металлургия комбинатита жўнатилиди. Ф-када ишлаб чиқариладиган маҳсулотдан олтин, кумуш, мис, селен, теллур, висмут каби металлар олинади. Ф-ка 1992—93 й.ларда «Ўрта Осиё рангли металлар» лойиха и. т. института лойиҳаси асосида реконструкция қилинди ва и. ч. куввати икки марта оширилди. Ф-ка негизида қимматбаҳо металларни қазиб олиш ва қайта ишлаш бўйича Ньюмонт (АҚШ), Мицуи (Япония) компаниялари б-н ҳамкорликда ёпик турдаги «Ангренголд-компани» қўшма корхонаси барпо этиш бўйича шартнома имзоланди (1997).

АНГРЕН «САНОАТКАРТОНСАВДО» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — турли қофоз ўрамлари, 2, 3 ва 5 қатламли горфланган қалин қофзлар, микрогофкартон, турли таркибаги силикат елими ва б. ҳалқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарадиган корхона. «Ўзбекмебель» давлат акциядорлик бирлашмаси тарки-

бига киради, 1988 й.да Ангрен картон идишлар ф-каси, сўнгра Ангрен картон к-ти номлари б-н аталган. 1994 й.дан ҳоз. номда ва очиқ турдаги акциядорлик жамияти. Корхонада Франция («Мартин» фирмаси), Россия, Германия фирмалари б-н ўзаро ҳамкорлик йўлга қўйилди. 1996 й.да маҳаллий ҳом ашё — пахта чиқиндиси, ғўзапоя, каноп, буғдой сомони, шоли похолидан йилига 40 минг т цеплюзоза и.ч. линияси ишга туширилди. Ҳар йилги ўргача 57 минг м² калин қофоз, 198,7 т елемланган қалин қофоз, 13,7 минг м² гофр-картон ишлаб чиқарди. Саноат корхоналари учун жаҳон стандартларига мос турли хилдаги ва шаклдаги майда, ихчам кугачалар, халтачалар, қофоз қоплар, турли идишлар и. ч. режалаштирилган. Корхонани ривожлантириш мақсадида чет эл сармоялари ҳам жалб этилмоқда.

АНГРЕН СУРАТЛАР ГАЛЕРЕЯСИ, В.И. Уфимцев номида — рассом В. Уфимцев ташаббуси ва унинг шаҳарга совға қилган 50 асари асосида ташкил қилинган муассаса. 1964 й. 31 окт. да очилган. В. Уфимцев асарлари учун маҳсус хоналар ажратилган; кейинги йилларда тўпланган 70 дан ортик рассомнинг 1000 дан зиёд асари учун янги хоналар ажратилиб кенгайтирилган. Ангрен кулолчилик з-дининг бадиий буюмлари, турли маҳсулотлари ҳам алоҳида хонага қўйилган. Рассом вафоти (1964) дан кейин унинг рафиқаси Г.В. Уфимцева галереяга ижодкорнинг барча музассамот, коралама (этюд), чизгилари (жами 624 асар), рассомнинг шахсий буюмлари, хужжат, мактуб, фотосуратларини ҳам топширган. 1986 й.дан галерея қошида тасвирий санъат студияси ишлайди. Унда ҳаваскор рассом — ишчи ёшлар рассомлик (ранг-тасвир, графика), ҳайкалтарошлик сирларини ўрганадилар.

АНГРЕН ҚУРИЛИШ МАТЕРИАЛЛАРИ КОМБИНАТИ — турли қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи корхона. «Ўзқурилишматериаллари» акциядорлик компанияси таркибига киради. 1947 й.да

ишга туширилган.

А.қ.м.к. каолин, цемент, майдаланган глеј ва кул-шлак каби қурилиш материаллари ишлаб чиқаради. Корхонада ҳар йили ўртача 30 минг т цемент, 120 минг т глеј, 5 минг т бошқа қурилиш материаллари тайёрланади. Келгусида янги техника ва технологиялар жорий этиш орқали 4 хилдаги рангли цемент ишлаб чиқариш кўзда тутилган.

АНГСТРЕМ (Онгстрём) (Angstrom) — швед олимлари, ота, ўғил ва невара; 1) Андрее Йонас (1814 — 74) физик ва астроном, спектрал таҳлил асосчиларидан бири; 2) Кнут Юхан (1857 — 1910), геофизик, пиргелиометр ва пиргеометрни яратган; 3) Андерс Кнутсон (1888), геофизик, пиранометрни яратган, күёш доимийси ва күёш фаоллиги ўзгаришини текширган.

АНГСТРЕМ — узунлик бирлиги; сантиметрнинг юз миллиондан бир бўллагига, яъни 10-8 см га тенг. А б-н белгиланади. Оптика, атом физикаси, қаттиқ жисмлар физикаси ва б.да кўлланилади. Мас, кристалл панжара доимийси, рентген нурининг тўлқин узунлиги, атом ўлчамлари ва б. А. б-н ифодаланади. 1868 й. швед физиги А. Й. Ангстрем томонидан кўлланилганлиги учун унинг номи б-н аталади.

АНГУШТ (форс-тож. —бармок) — қад. узунлик ўлчов бирлиги; Ўрта Осиё халқлари орасида кўлланилган; айнан бармоқнинг ўзи (к. Бармок).

АНД ТОҒЛАРИ (инк халқлари тилида анта — мис конли тоғлар) — дунёдаги энг узун (қарийб 9000 км) ва энг баланд (6960 м) тоғ тармокларидан бири. Эни 800 км гача. А.т. Жан. Американи бутун узунлиги бўйлаб ғарб томонидан ўраб туради. А.т. шим.дан жанубга ни-ҳоятда узун масофада (66° га) чўзилиб кетганлигидан тупроқ ва ўсимлик коплами ҳам турлича, вертикал минтақалар аниқ на-моён бўлган. Тез-тез зил-зила бўлиб, вулканлар (Котопахи, Мисти, Майпу) отилиб туради. А.т. бир-ғ бирларига параллел бўлган ва меридиан П бўйлаб чўзилган

тизмалардан иборат. -I Шим.да Кариденгизи соҳиллари бўйлаб икки қатор (бал. 2765 м гача), шим.-гарбида 4 қатор (бал. 5800 м гача) тизма жойлашган. Тизмаларни чукур тектоник ботиқлар ва ички ясси тоғликлар бир-биридан ажратиб туради. Эквадорда икки қатор вулкан тоғлари тоғ оралиғидаги ботиқларни ўраб туради. Перуда бал. 6768 м гача бўлган тоғлар ва 4200 м гача кўтарилган платоларни дарёлар чукур ўйиб юборган. Марказий А.т. тизмаларининг ўртача бал. 4000 — 5000 м. Платолар кенг ва жуда баланд (4000 м чамасида). Бош Кордильера тоғларида Аконкагуа тоғи (6960 м) — Фарбий ярим шардаги энг баланд чўққи. Кирғок бўйи тизмаси чўзилган, шарқда эса палаҳасали тоғлар жойлашган. Кор чизиги жан.да 500 — 1500 м, марказий кисмида 6500 м, шим.да 4700 м бал.дан ўтади. Жан. қисмларида катта музликлар океангача тушиб келади. А.т. дан Амазонка ва унинг ирмоклари Ориноко ва б. бошланади. А.т.нинг марказий кисмида Титикака, Поопо баландтоғ кўллари бор. А.т. б.хил иклим зонасида жойлашган. Венесуэла ва Фарбий Эквадорда тропик иклим, қиш қуруқ келади, сийрак ўрмонлар ўсади. Жан.га тушган сари чўл зонаси субтропик, мўътадил чўл ва дашт ландшафтлари б-н алмасинади. А.т. асосан альп бурмаланиши даврида шаклланган (шарқий қисмида ундан ҳам қадимгироқ жинслар мавжуд). Гоғларда 30 дан ортиқ қаракатдаги вулкан (Котопахи, Осорно, Сангай ва б.) мавжуд. А.т.да фойдали казилмалардан кам учрайдиган ва рангли металлар, ғамда нефть, селитра, олтингугурт, асбест, мис, қалай, кумуш, қўргошин, рух, вольфрам, ванадий, сурма, висмут, мишъяқ ва б. конлар бор. А.т. шимолий қисмининг шамолга рўпара ғарбий ён бағри — тоғ қизил тупроқли ерлар барг тўкувчи ўрмонлар б-н, жанубга томон латерит тупроқли ён бағирлар сернам экваториал ва тропик ўрмонлар ҳамда жигарранг тупроқли ерлар доим қуруқ субтропик ўрмонлар ва бутазорлар б-н копланган. Ички баланд

платолар эса ўтлок (парамос), куруқ ба-
ланд төг тропик чүллар (халка) ва чүлдан
иборат. А.т. картошка, хин дараҳти ва б.
фойдали ўсимликлар ватани. Ҳайвонот
дунёси хилма-хил: лама, кўзойнакли
айиқ, магеллан ити, шиншилла, тулки,
турли хил кемирувчилар ва қушлардан
— кондор яшайди. А.т. да Сахама (Боли-
вия), Ла-нин (Аргентина), Лос-Парагуас
(Чили) ва б. миллий парклари бор.

АНДА — кад. турк-мўғул халқарида
тутинган aka-ука. А. бўлишликни ис-
таган шахслар қон чиқариб уни бир-
бирларига суртганлар ва умрбод aka-ука
тутинганлар. Mac, Чингизхон жажират
қабиласи раҳбари Жамуҳа б-н А. тутин-
ган.

АНДАВА (форс-тож. андова, андо
— сомонли лой суваш) — сувоқ иш-
ларидан сувалаётган сатхни текислаш,
силлиқлаш, раҳ чиқариш учун ишлати-
ладиган қурувчилик асбоби. Асосан
темирдан (баъзан, таҳтадан) узунлиги
30 — 40 см, эни 8—10 см, қалинлиги 2
мм, уч томони энсизроқ қилиб ясалади.
Ярим ей шаклидаги дастаси бўлади. Бун-
дан ташқари, тунука қопланган катта А.,
катта силлиқлаш А.си, намат қопланган
дюралюминийли кичик А., ташки кирра
А.си, ички кирра А.си, руста чиқаргич А.,
куракча А. (мастерок), галтел А.си (ярим
думалок А.) каби хиллари бор. Катта
юзаларни умумий силлиқлашда газчўп
(катта ёғоч А.)дан фойдаланилади.

АНДАЗА (форс. — ўлчов, қолип) —
намуна, нусха. Қоғоз, картон ва х.к.дан
маҳсус тайёрланади. Матодан кийим,
чармдан пойабзал бичиш каби ишларда
шакл кўчириш учун ишлатилади. А.нинг
турлари кўп. Чунончи: а) либос да олд А.,
орқа А., енг А., ёқа А., кўкрак А.; б) пой-
абзалда кўнж А., соғ А., бетлик (бош) А.,
гулчин А., тагчарм А., пошна А. ва х.к.
А. олиш, тайёрлаш ёки А.лаш — кийим
бичиладиган газламанинг устига А. ша-
клини тушириш; А. қирқиши — белгилан-
ган чизиклар устидан қайчи б-н қирқиши.
Каштачиликда қоғоз ёки картондан чиз-
макаш, рассом чизган нақшга мувофиқ

киркиб тайёрланган гул хам А. деб ата-
лади.

АНДАЛИБ (Булбул) (асл исми
Нурмуҳаммад Ғарип; тахм. 1712—Ур-
ганч— 1780) — туркман шоири. Ўзбек
ва турк-ман тилида ёзган. Ҳива мадраса-
саларида ўқиган. А. мумтоз адабиёт-
нинг ғазал, рубой, мурабба, мухаммас,
мусаддас, мусабба, мувашшах ва б.
жанрларида ижод қилган. Навоий, Фу-
зулӣ, Жомий ғазалларига мухаммаслар
боглаган. Шеърларида инсоннинг замон,
ҳаёт б-н муносабатлари акс этган.
Халқ оғзаки ижодидан фойдаланиб,
ҳис-туйғуларни содда ва равон ифода-
лашга эришган. 1200 миерага яқин шеър
хамда бир неча достонлари бизгача етиб
келган. «Лайли ва Мажнун», «Тоҳир ва
Зуҳра», «Юсуф ва Зулайҳо», «Зайн ул-
араб», «Саъд Воккос», «Бобо Равшан»,
«Малиқи Мехринигор», «Ўғизнома»
каби достонларида мумтоз достончи-
ликнинг энг яхши хусусиятлари мужас-
самлашган. «Насими» достонида озар
шоири Насими ҳаёти ва ижоди акс эт-
ган. Машрабга тақлидан ёзган шеърлари
ўзбек ва туркман халқларининг севимли
қўшиқпарига айланган. А. асарларининг
қўлзамалари ва тошбосма нусхалари
Ўзбекистон ФА Шарқшу-нослик интида
сақланади.

Ас: Лайли ва Мажнун, Ўзбек адабиёт-
ти, 4-жилд, 2-китоб, Т., 1960.

АНДАЛУЗИТ (Испаниянинг Ан-
далусия вилояти номидан) — оролси-
мон силикатлар кенжা синфиға мансуб
минерал. Кимёвий формуласи Al_2SiO_5 .
Қаттиқлиги 7—7,5. С. оғ. 3,1 — 3,2.
Шишисимон ялтироқ, ўтга чидамли. Оқ,
кулранг шаффоф, пушти-қизил, кўнгир-
яшил ранги кристаллари ва уларнинг
агрегатлари метаморфик жинсларда
учрайди. А. чиннисозлик, алюминий,
электрометаллургия саноатида ўтга чи-
дамли материал сифатида ишлатилади.
Забайкальеда, Ўзбекистонда Зирабулоқ-
Зиёвуддин ва Нурота тоғларида кенг
тарқалган.

АНДАЛУСИЯ — Испаниянинг жан-

кисмидаги мухтор вилоят. Майд. 87,3 минг км². Аҳолиси 7 млн. киши (1992). Маъмурий маркази — Севилья ш. Маъмурий жиҳатдан 8 провинция — Альмерия, Гранада, Кадис, Кордова, Малага, Севилья, Уэльва, Хаэнга бўлинади. Энг йирик портлари: Севилья, Кордова (Куртуба), Малага, Кадис. Европанинг энг жан. нуқтаси — Марроки бурни А.да. А. жан.-ғарбда Атлантика океани (Кадис қўлтиги), жан.-шарқда Ўрта денгиз б-н ўралган, жан.да Гибралтар бўғози уни Африка қитъасидан ажратиб туради. Гвадалквивир дарёси хавзасидаги Андалусия пасттекислиги вилоят худудининг аксари кисмини эгаллаган. Пиренеи я.о.нинг энг баланд нуқтаси — Муласен чўққиси (3478 м) А.да жойлашган. Тоғлар доим яшил ўрмон ва бутазорлар б-н қопланган.

К.ҳ.да асосан, ғалла, пахта, дуккаклилар, шакарқамиш, зйтун меваси ва зйтун мойи, цитрус мевалар (апельсин) ҳамда узум етиширилади. Кўй, корамол (коррида ўйинлари учун бука), йилқи боқилади, балиқ овланади, денгиздан туз олинади.

Ялпи маҳсулот қийматининг 1/5 кисми саноатга тўғри келади. А.да полиметалл рудалари, темир руда, тошкўмир конлари бор. Ишлаб берувчи саноат тармокларидан ташқари рангли металлургия, машинасозлик (жумладан кемасозлик), тўқимачилик, кимё, нефть, озиқ-овқат саноати ривожланган. Малага ш. курорт р-нининг маркази сифатида машҳур.

А. номининг келиб чиқиши аниқланмаган. Араблар 8- а. аввалида Пиреней я.о. катта кисмини эгаллагач, ўша жойларни А. (ал-Андалус) деб атаганлар. А.да қадимда иберлар яшаган. А.да феникийларнинг манзилгоҳлари (колониялари) [Гадес (Кадис), Кордуба (Кордова), Малака (Малага) ва б.], сўнгра карфагенликларнинг манзилгоҳлари бўлган. Испанияда Рим хукмронлиги даврида А. Бетика (Рим провинцияси) худудига кирган. Араблар хукмронлиги

ўрнатилган даврда А. 4 та қироллик (амирлик) — Хаэн, Куртуба, Севилья, Фарнатага бўлинган. 13-а.да реконкиста жараёнида А. араблардан тортиб олинган (Фарнатадан ташкари). 1492 й. Фарната эгалланиши б-н А. тўла-тўқис Кастилия ва Арагон қироллигига қўшиб олинган. А.нинг кейинги тарихи Испания тарихи б-н ўйғунашиб кетган. Гранада, Кордова, Малага, Севилья ш.ларида Рим даври, араб маданияти ва Уйғониш даврининг тарихий ёдгорликлари сақланган.

АНДАЛУСИЯ ПАСТГЕКИСЛИГИ

- Испаниянинг жан.да, Атлантика океани б-н Сьерра-Морена, Андалусия тоғлари оралиғида жойлашган пасттекислик. Асосан Гвадалквивир дарёси хавзасида. Иқлими Ўрта денгиз иқлими, йиллик ёғин 400 — 700 мм. А.п.да Ўрта денгиз атрофига хос бутали чакалакзорлар бор. Бугдой, маккажӯхори, қанд лавлаги етиширилади; токзор, боғ, зйтунзорлар кўп. Йирик шаҳарлари: Севилья, Кордова (Куртуба), Кадис.

АНДАЛУСИЯ ТОҒЛАРИ (Кордильера-Бетика) — Испания жан.даги тоғлар тизими. Уз. 630 км. Бал. 3478 м гача (Муласен тоғи), бу Пиренеи я.о.даги энг баланд нуқта. Тоғлар кристалли жинслар ҳамда оҳактошлардан ташкил топган. Карст ҳодисалари ривожланган. Темир рудаси конлари топилган. Тоғ ён бағирларида дуб ва карагай ўрмонлари бор, маквис чангалзорлари б-н банд бўлган тошлоклар кўп. Цитрус планциялари бор.

АНДАМАН ВА НИКОБАР ОРОЛЛАРИ — Хиндистондаги иттифоқдош худуд, 2 та архипелаг (Андаман ва Никобар олари)дан иборат. Бенгалия қўлтиги б-н Андаман денгизи оралиғида жойлашган. Майд. 8,3 минг км². Аҳолиси 279 минг киши (1991). Маркази — Порт-Блэр ш. Ороллар сув ости тоғларининг чўққилари бўлиб, харакатдаги вулканлар ҳам бор. Маржон рифлари б-н ўралган. Бал. 732 м гача. Тропик муссон ўрмонлари б-н қопланган. Аҳолиси ёғоч кесиши, тайёрлаш, кокос пальмаси

ўостириш, балиқчилик ва овчилик б-н шуғулланади.

АНДАМАН ДЕНГИЗИ - Ҳинд океанининг шим.-шарқий қисмиди, Ҳиндиҳитой я.о. соҳилларига туташган денгиз. Очиқ океандан Андаман ва Никобар олари ажратиб туради. Майд. 600 минг км² дан ортиқ. Энг чукур жойи 4507 м. Оқимлар йўналиши муссон шамолларига караб ўзгариб туради. Сув юзасидаги т-ра май ойида 29°, фев.да 26 — 28°. Шўрлиги шим.да 20%дан, жан. да 33% гача. Бир йилда 3000 мм дан ортиқ ёғин ёғади. Энг йирик портлари — Янгон (Мьянма), Жоржтаун (Малайзия).

АНДАМАНЛАР — Андаман оларининг (Ҳинди斯顿) туб аҳолиси. 19-а. ўрталарида уларнинг сони 5 мингта якин эди. Мустамлакачилар томонидан кириб ташланган. Ҳозирда бир неча юз киши қолган. А.нинг бир қисми келгинди ҳалқлар б-н аралашиб, ўзларининг этник ва тил хусусиятларини йўқотгандар. Антропологик жиҳатдан А негроидларга киради. А.нинг бўйи паст (эркаклари 148 см, аёллари 138 см), соchlари жингалак, баданлари қора. А., асосан, овчилик б-н шуғулланади, анъанавий ибтидоий динларга эътиқод килади.

АНДАНТЕ (итал. *andare* — одимлаш) — 1) мусикада ўртacha секин суръат; 2) мазкур суръатда ижро этиладиган мусика асари (мас, Л. Бетховен — Фа мажор «*Andante favori*» си) ёки унинг қисми. Симфония, квартет, соната ва ҳ.к.нинг одатда 2- ёки 3- қисмлари кўпинча А. суръатида бўлади. Мас, М. Тожиевнинг 3-симфонияси (3- қисми), 4- симфонияси (2- қисми), М. Махмудовнинг «Наво» симфонияси (1-қисми), Ик. Акбаровнинг «Самарқанд ҳикоялари» (1- қисми), 1- квартети (2-қисми) ва б. Буларнинг барчасида А. атроф қисмлар б-н суръат жиҳатдан ва мазмунан кескин фарқ ҳосил килади.

АНДЕЗИТ (Анд тоғлари номидан) — эфузив ўрта tof жинси. Асосан плагиоклаз, авгит ва б. минераллардан ҳамда вулкан шишасидан таркиб топган. Пор-

фир ва афир структурали. Кад. ва ҳоз. вулканлардан оқиб чиқсан лавали жинсларнинг асосий қисмини базалыт б-н А. ташкил қиласди. Кислотабардош материал, қурилишда ишлатиладиган тош. Камчатка, Кавказ, Закарпатье, Азов бўйида ҳамда Ўзбекистонда (Чатқол, Қурама, Коржонтов, Султон Увайс тоғларида) учрайди.

АНДЕРРАЙТЕР (инг. underwriter) - 1) янги чиқарилган қимматбаҳо қофозлар (акция, облигация ва б.)нинг муайян миқдорини сотиб олиб, кейинчалик уни инвесторларга сотиш йўли б-н жойлаштириш мажбуриятини оладиган кафил; 2) сугурта ишида сугурта компанияси томонидан хатарнинг барча турларини сугурталаш (қайта сугурталаш)га вакил килинган шахс. А. сугурта портфелининг шаклланishi жавоб беради.

АНДЕРРАЙТИНГ (инг. underwriting) -1) қимматбаҳо қофозларни очиқ обуна бўйича воситачилар орқали тарқатиши. Одатда воситачилик вазифасини инвестиция банклари ёки компаниялари бажаради. Қимматбаҳо қофозлар катта миқдорда чиқарилган пайтда бундай компаниялар ўзаро бирлашиб эмиссия синдиката тузадилар. Агар қимматбаҳо қофоз хусусий жойлаштириладиган бўлса, инвесторлар ўртасида жойлаштириш масалалари б-н эммитентнинг ўзи шуғулланади; 2) акцияларга обуна бўлиш; 3) кўчмас мулк, кўчар мулк ва тижорат операцияларини сугурта учун қабул қилиш.

АНДЕРС (Anders) Уильям (1933.17.10) — АҚШ астронавти, фанлар магистри, АҚШ ҳарбий ҳаво кучлари истеъфодаги майори. «Аполлон-8»да (1968 й. дек.) селеноцентрик орбитага чиқиб, Ойга биринчи марта парвоз қилиган.

АНДЕРСЕН (Andersen) Ханс Кристиан (1805.2.4, Оденс - 1875.4.8, Копенгаген) — Дания ёзувчisi, машҳур эртакнавис. Этиқдўз оиласида туғилган. «Импровизатор» (1835) романида куйи табакадан чиқсан хаёлпараст шоир ва жамият зиддияти тасвирланади. А.нинг «Кўроғошин солдатча» (1838), «Бул-

бул» (1843), «Иркит ўрдакча» (1843), «Киролича» (1844), «Она» (1848) каби ма-шхур эртаклари ва «Суратсиз сурат китоби» (1840) шу даврда яратилган. А. «Мулат» (1840) пъесасини, «Шоир бозори» (1842) йўл хотираларини ҳам ёзган. «Икки баронесса» (1849) романида табақалаштиришга асосланган жамиятни танқид қилади. А.нинг жуда кўп эртаклари («Иркит ўрдакча», «Киролича» ва б.) ўзбек тили га таржима қилинган.

АНДЕРСОН (Anderson) Карл Дейвид (1905 — 1991) — американский физик. Космик нурларда позитронлар (1932) ва мюонлар (1936) мавжудлигини кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1936).

АНДЕРСОН Филип (1923) — американский физик. Илмий ишлари қаттиқ жисмнинг квант назариясига оид. Нобель мукофоти лауреати (1977), Ж. Ван Флек ва Н. Мотт б-н биргаликда.

«АНДИЖАНСКАЯ ПРАВДА» («Андижон ҳақиқати») — Андижон вилояти ҳаркимиётининг ижтимоий-сиёсий газ. Андижон ш.да рус тилида хафтада 2 марта чиқади. Дастрраб (1916 й. I июлда) «Туркестанский голос» («Туркистон овози») номи б-н нашр этилган. Уни демократик қарашлари б-н танилган А.А. Чайкин ўз маблағи ҳисобига чиқарган (газ.га ўзи муҳаррирлик қилган). Газ. Фаргона водийсидаги ҳаётни мунтазам ёритиб, Тошкент, Ўш, Петроград, Москва ва б. шаҳарлардаги, шунингдек чет эллардаги воқеалар б-н аҳолини танишириб борган. Кейинчалик газ. турлича номланган (1918—21-й.ларда «Известия»). 1954 й.дан ҳоз. номда. Газ.да турли даврларда Р.А. Сафаров, Н.С. Коркин, П.П. Волков, Г.Крайнов, С. Безносов каби таникли журналистлар фаолият кўрсатган. 2000 й. 31 майда «А.п.» таҳририяти «Андижоннома» газ. таҳририятига қўшилди. Газ. вилоятда олиб борилаётган иқтисодий ислоҳотларни, умуман Андижон аҳолиси ҳаётини изчил ёритиб боради. Адади 2 мингга яқин (2000).

АНДИЖОН — Андижон вилоятидаги шаҳар. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий

ва маданий маркази. Ўзбекистоннинг йирик индустрисал шаҳарларидан бири. Шаҳар Фаргона водийсининг шарқида. Андижонсой ёқасида, дengiz satxididan 450 m balandlikda joylashgan. Iyolning urtacha t-rasasi 27° — 28°, janv.niki — 3°. Aholisi 333,4 ming kishi (2000). Mайдoni 74,3 km². Андижон ш. шим.-тарбдан Олтинкўл тумани гарбдан Булокбоши тумани ва жан.-шарқдан Андижон туману б-н чегарадош.

Шаҳарнинг пайдо бўлиши ва номининг келиб чиқиши ҳақида турли хил афсона ва ривоятлар мавжуд. Айрим манбаларда шаҳар номи «канди», «адок» («азок») каби уруғ атамалари б-н боғликлиги кўрсатилган. Бир вақтлар бу ерда андилар (ҳиндлар) яшаган ва шаҳарнинг номи «Андукон» деб аталган, деган ривоят ҳам бор. А.нинг Арк қисмида (ҳоз. Бобур маҳалласи) ва Шаҳристонда олиб борилган археологик қазишлар натижасида 7 — 8-аларга оид буюмларнинг топилиши унинг Ўрта Осиёдаги кўхна шаҳарлардан бири эканлигини тасдиқлади. Урта асрларда шаҳар Арки мудофаа деворлари б-н ўраб олинган. Араб ҳалифалиги даврида Андукон дейилган. А. илк бор ёзма манбаларда 10-а. араб сайёхлари Ибн Ҳавқал ва Муқаддасий асарларида Андукон шаклида қайд этилган. 11-ада шаҳар Корахонийлар хукмронлиги остига ўтган. 11—12-аларда Фаргона водийсининг йирик савдо ва ҳунармандчилик марказига айланган. Шаҳар мўғуллар истилоси даврида вайрон этилган ва манбалarda қайд этилишича, 13-а. охириларида мўғул хонлари бўлмиш Тува ва Хайду томонидан қайта тикланган. А. 14-а. 70-йларида Фаргона водийси б-н бирга Амир Темур давлати таркибиға кирган. 15-а. 2-ярмидан А. Темурийлар давлатига қарашли Фаргона вилоятининг пойтахти бўлган. Айниқса Умаршайх Мирзо ва унинг ўғли Захириддин Муҳаммад Бобур даврида шаҳарда хўжалик, фан, маданият ривож топган. Хусусан, Бобур ўзининг машхур «Бобурнома» асарида А.ни шундай таърифлайди: «Ошлиғи воғир,

меваси фаровон, ковун ва узуми яхши бўлур. Ковун маҳалида полиз бошида ковун сотмоқ расм эмас... Андижон ношпотисидан яхшироқ ношпоти бўлмас. Мовароуннарда Самарқанд ва Кеш (ҳоз. Шаҳрисабз) кўргонидин сўнгра мундин улуғроқ кўргон йўқтур. Уч дарвозаси бор... Тўқиз тарнов сув кирар. Бу ажабдурким бир ердан ҳам чикмас... Эли туркдур... 1504 й.дан А. шайбонийлар кўл остига ўтган. 1710 й.да Кўқон хонлиги таркибига кирган ва Россия Кўқон хонлигини бутунлай босиб олгунига қадар (1876 й. гача) А. беклигининг қароргоҳи бўлган.

Шаҳарда маҳаллий халқдан ташқари Шарқий Туркистон (Синъязян)дан келганлар ҳам яшаган. Шаҳар ўзининг хунармандчилик буюмлари, ип ва ипак газламалари б-н шухрат қозонган.

19-а. ўрталарида А. 4 даҳага бўлинган эди. Ҳар бир даҳанинг қозиси, мингбошиси бўлган. Даҳалар оқсоқол бошлиқ маҳаллаларга бўлинган. 1877 й.да шаҳарга ёндош Хоқон (Хақан) қишлоғи ахолиси кўчирилиб ўрнида рус босқинчилари учун янги шаҳар курила бошлади. Шаҳар Россия б-н темир йўл орқали боғлангач (1899), к.х. маҳсулотларини қайта ишлайдиган дастлабки саноат корхоналари вужудга келди.

1898 й. А.да подшо ҳукумати маъмурларининг зулмига қарши Дукчи Эшон — Муҳаммадали халфа Собир ўғли раҳбарлигига халқ қўзғолони бўлиб ўтди. Қўзғолон ниҳоятда шафқатсизлик б-н бостирилди, кўплаб бегуноҳ одамлар ўлдирилди, қўзғолон ташкилотчilari катл этилди (қ. Андижон қўзғолони).

А. кучли сейсмик зонада жойлашган. 1902 й. 16 дек.да 9 балли зилзила бўлиб, маҳаллий ахоли уйлари бутунлай вайрон бўлди (қ. Андижон зилзиласи). 1916 й. А. меҳнаткашлари подшо ҳукуматининг мардикорликка олиш сиёсатига қарши халқ қўзғолонида фаол қатнашди.

Шаҳарда 48 замонавий йирик саноат корхоналари, 63 қурилиш ташкилотлари ва маҳаллий саноат корхоналари ишлаб

турибди. «Андижонмаш», «Андижонирмаш» каби акциядорлик жамиятлари пахта з-длари учун ускуналар, қ.х. машиналарига эҳтиёж қисмлар, насослар, универсал юклагичлар, айланма плуглар, ногиронлар учун аравачалар ва б. анжомларни ишлаб чиқаради. А.да ишлаб чиқарилган дизель ва насослар, универсал юклагичлар бошқа мамлакатларга экспорт килинади. А. корхоналари электроника («Электродвигатель», «Электроаппарат» акциядорлик жамиятлари) машиналари ҳам ишлаб чиқаради. «Биоким» з-дидаги спирти, эфироалдегид нал фракция, углекислота ва чорва озузи тайёрланади (қ. Андижон биокимё заводи). Тикувчилик ва пойабзал ф-калари бор. Маҳаллий саноат корхоналари ҳам пойабзал, безакли газлама, мебель ва уйрўзгор буюмлари и. ч.га ихтинослашган. Андижонда озиқ-овқат саноатининг барча тармоклари ривожланган.

Шаҳарда 50 қўшма корхона мавжуд (АҚШ, Хитой, Буюк Британия, Корея Республикаси, Россия, Италия, Қирғизистон ва б. б-н ҳамкорликда). Улардан 5 таси «ЎзДЭУавто» қўшма корхонасига автомобиллар учун бутловчи қисмлар ишлаб чиқаради. Шаҳарда йилдан йилга янги қўшма корхоналар ишга туширилиб, замонавий ва экспортбоп маҳсулотлар и. ч. йўлга кўйилмоқда.

Шаҳарда 3000 тага яқин кичик ва ўрта бизнес субъектлари, 7000 дан зиёд хусусий тадбиркорлик фаолияти б-н шуғулланувчилар бор:

Мустақиллик йилларида шаҳарда бунёдкорлик ишлари ривож топди. Андижон вилояти хокимияти биноси олдида шаҳарнинг марказий майдони бунёд этилиб, Бобур номи берилди (1991) ва бу ерга унинг от миниб турган ҳайкали ўрнатилди. Майдон атрофида Охунбобов номидаги вилоят театр биноси, Бобур номидаги вилоят кутубхонаси, Аббос Бакиров номидаги кинотеатр, Андижон тиббиёт институтининг бош биноси жойлашган.

Шаҳар марказидан ўтган энг катта

кўча — Алишер Навоий шоҳ кўчасидир. Алишер Навоий номидаги маданият ва истироҳат боди 1999—2000 й.ларда қайта таъмирланиб, шарқона шаклда «Арк» дарвозаси бунёд этилди. Боф ичида рамзий бургутга ўйғуллаштириб курилган томоша иншооти —амфитеатр ниҳоятда маҳобатли кўринишга эга. Эндиликда вилоят ва шаҳарнинг энг катта тантаналари шу ерда ўтказилади. Шаҳарда кейинги йилларда замонавий меъморлик анъаналарида курилган теннис корти, «Наврӯз» стадиони, аэропортдаги депутатларни кутиб олиш ва жўнатиш зали, «Автотеххизмат», Чўлпон боди, Марказий банк вилоят бош бошқармаси, «Асакабанк» шаҳар молия бўлими биноси, Республика шошилинч тиббий ёрдам марказининг бўлими бинолари, Андижон тибиёт инти, 4 касб-хунар коллежи, 1 академик лицей, «ДЭУ Юнител» кўшма корхонаси, кўп қаватли турар жой бинолари ва кўплаб супермаркет, савдо шахобчалари бунёд этилди. Шаҳарда 25 транспорт ва 5 алоқа корхонаси, 10 коммунал ташкилотлари мавжуд. Транспорт воситалари кат-найдиган кўчалар сони 365 та бўлиб, уларнинг уз. 770 км ни ташкил этади. Шаҳарда «Ўздунробита», «Камалак—ТВ» ва «ДЭУ Юнител» кўшма корхоналар хизматлари эвазига ахоли уяли ҳамда пейджинг алоқа воситаларидан фойдаланмоқда.

Шаҳарда 2600 га яқин савдо ва 700 дан зиёд маиший хизмат кўрсатиш шахобчалари мавжуд.

А. мамлакатнинг фан, маданият марказларидан бирига айланди. Шаҳарда 4 ин-т, 21 ўрта маҳсус, касб-хунар таълим ўкув юрглари, 47 умумтаълим мактаби ва 86 мактабгача тарбия муассасаси мавжуд. 1999/2000 й.ларда ин-ларда 8816 талаба, ўрта маҳсус ўкув юргларида 14352, умумтаълим мактабларида 68630 ўкувчи таълим олди.

Шаҳарда 3 театр, 25 оммавий кутубхона, 6 клуб, 5 кинотеатр, 5 маданият ва истироҳат боғи, 4 маданият уйи, 3 музей, 3 мусиқа ва санъат мактаби мавжуд

(2000). 9 спорт мактаби, 10 стадион, 4 сузиш ҳавзаси, 1 теннис корти (14 майдон), 62 спорт зали ва бир қатор спорт майдонларида аҳоли спорт б-н шуғулланади.

Ад. Шокаримов С. Андижон, Т., 2000.

Бахтиёр Зияев.

АНДИЖОН — Андижон вилояти Булокбоши туманидаги шаҳарча. Фарғона водийсининг жан.-шарқий кисмиди. Асака т.й. ст-ясидан 16 км. Аҳолиси 3500 киши (2000). А. бу ердаги нефть конининг ўзлаштирилиши муносабати б-н 1941 й.да вужудга келган. А.да нефть қудуклари ускуналарини таъмирлаш шахобчалари, нефть конига технология-транспорт хизмати кўрсатиш бошқармаси фаолият кўрсатади. 2 умумий таълим мактаби, академик лицей, тибиёт-санитария кисми бор (2000).

АНДИЖОН АВТОМОБИЛЬ ЎРИНДИҚЛАРИ ЗАВОДИ, Ўз Тонг Хонг — Ўзбекистон-корея кўшма корхонаси. 1997 й.да ишга туширилган. Андижон ш.да жойлашган. Асака автомобиль заводининг турли маркадаги енгил автомобильлари учун ўриндиқлар ишлаб чиқаради. Корхона муассислари «Ўзавтосаноат» ўюшмаси ва Корея Республикасидаги «Тонг Хонг электрик ЛТД» компанияси. Йиллик лойиха куввати 700 минг ўриндиқ.

«АНДИЖОН АГРОФИРМАСИ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - консерва саноати корхонаси. Андижон ш.да жойлашган. «Ўзмевасабзавотузмсаноат холдинг» компанияси таркибиға киради. Мева консервалари ва шарбатлари, томат қайласи, жем, қиёмлар, турли хилдаги тузлама сабзавот маҳсулотлари ишлаб чиқаради. Корхона 1942 й.да Симферополдан эвакуация қилинган консерва з-ди негизида Андижон консерва з-ди номи б-н ташкил этилган. 1994 й.дан ҳозирги номда ва очик турдаги акциядорлик жамияти. Дастрлаб факат бочкаларда тузланган помидор, кисман қиём ва повидло ишлаб чиқарган. 1946 й.дан корхонанинг и.ч. куввати оширилди, турли мева-сабзавот консервалари и.ч. 20 млн. банкага

етказилди. 1965—75 й.ларда томат цехлари қайта курилиб, бир суткада 1000 т гача помидорни қайта ишлаш мүмкін бўлган автомат линиялар ўрнатилди, корхонанинг йиллик қуввати 106 млн. шартли банка маҳсулотга етказилди. 1991 й.да мева шарбати и.ч. цехи ишга туширилди. Корхонада ҳар йили ўргача 40,08 млн. шартли банка маҳсулот ишлаб чиқарилади. Корхона хузурида чет эл сармоялари асосида «Андижон дурдонаси» мева шарбати ишлаб чиқардиган «Англо-инвест» ҳамда гўшт консерваси ишлаб чиқардиган «АРМ С» қўшма корхоналари ишлайди. Корхона мева шарбати ва консерва маҳсулотларини экспортга чиқаради.

АНДИЖОН АДИРЛАРИ (Бешбўз адирлари) — Фарғона водийсининг жан-шарқидаги кирлар. Фарбда Шахрихонсой ва шарқда Андижонсой оралигига. Мутлақ бал. 700—1000 м ва ундан ба-ланд. Нисбий бал. 200 — 400 м. А.а. юқори неоген ва тўртламчи давр жинсли: конгломерат, гил, кумтош, мергелли кумлоқ, шағал ва б.дан ташкил топган. Айrim жойларда адирларнинг туб жинслари қалин лёссимон ётқизиклар б-н копланган. Тузилиши жихатидан адирлар қисқа антиклиналь бурмалардан иборат. Марказий қисмида баланд кўтарилиган қад. юзалар мавжуд, чеккаларида ёшроқ юзалар бўлиб, улар бир-бирларидан тик эрозион ён бағирлар б-н ажралган.

А.а.ни куруқ сой ва жарлар бўлиб юборган. Кия ён бағирларида баъзан тупроқ катлами бутунлай йўқ, айrim жойларда туб жинслар юзаси очилиб колган. Типик бўз тупроклар тарқалган. Асосан эфемерлар ўсади, баъзи ерларида алалми дехқончилик қилинади.

АНДИЖОН БИОКИМЁ ЗАВОДИ - йирик кимё саноати корхонаси. Андижон ш.да жойлашган. «Ўзкимёсаноат» уюшмаси таркибига киради. Дондан ректификацияланган озиқ-овқат (этил) спирти ишлаб чиқаради. Республикадаги озиқ-овқат, тибиёт, атир-упа ва б. саноат тармокларини спирт б-н таъминлайди.

Корхона 1953 й.да Андижон гидролиз з-ди сифатида ташкил этилган ва чигит шулхаси, шоли қобигидан техник этил спирти, озуқа ачитқилари, ксилит, нитролигнин ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарди. 90-й.лар бошидан атроф муҳитга салбий таъсирини хисобга олиб з-днинг ишлаб чиқариш йўналишини ўзгартириш ишлари бошланди ва 1994 й.дан гидролиз саноати и.ч. қувватлари тўхтатилди. 1991—94 й.ларда этил спирти и.ч. қувватлари курилиб, корхонанинг 1-навбати 1994 й.дек.да ишга туширилди (ложиҳа қуввати йилига 915 минг дал этил спирти). 1995 й. сент.дан корхонанинг (йиллик ложиҳа қуввати 877 минг дал бўлган) 2-навбати курилиши бошланди ва 1999 й.да ишга туширилди.

АНДИЖОН БОЛАЛАР ВА ЁШЛАР ТЕАТРИ, Аббос Бакиров номидаги Андижон давлат болалар ва ёшлар театри — болалар ва ёшлар театр. 1990 й. 1 дек.да «Истиқбол» театр-студияси асосида ташкил бўлган. «Темир хотин» (Ш. Бошбеков) спектакли б-н очилган. Театрнинг асосчиси ва бадиий раҳбари Маннон Ҳамидов бошчилигига Қ. Мадаминов, М. Турғунов, М. Мадрахимова, Т. Рўзиева, М. Холдоров, Ф. Мамасодикова, адабий эмакдош Зиё Нажмий кабилар театрнинг дастлабки ижодкорлариридир. «Балойи нафс» (М. Асадуллаев), «Ҳазон бўлган гул» (Х. Козокова), «Яхшивой ва Ёмонвой» (Б. Ихтиёров), «Дилижон дайдилари» (М. Ҳамид), «Мўъжизалар олами ёхуд Саноъи нафиса» (З. Нажмий) ва б. театрда саҳнalaштирилган дастлабки спектаклларидир. «Севги афсонаси» (О. Холдор), «Тўйлар муборак» (Ў. Ҳошимов), «Афандининг беш хотини» (И. Содиков) комедиялари, «Алвидо болалик» (Т. Малик) фожиавий драмаси, «Ҳаёт эшик ортида» (С. Сиро-жиддинов) трагикомедияси, шунингдек Э. Собировнинг «Буқоқнинг кўнгли» ҳажвий томошаси б-н театр ўз мавқеини мустаҳкамлаб олди. Театр ўз режиссу-расида замонавийлик ва томошавийликнинг ўзига хос турмушбоп уйғулигини,

содда ва айни бир пайтда нозик дид б-н пурмаъно асарлар яратиш маҳоратига эришди. «Наргис фожиаси», «Шайтон кўли ёнида» (И. Юмагулов), «Касотлар» (Э. Собиров), «Занжирбанд шеъръ» (З. Нажмий), «Қирол Лир» (У. Шекспир), «Бугуннинг Ҳамлети» (М. Ҳамид) сингари спектакллар театрнинг кейинги йиллар ижод маҳсулидир.

Ёшларни маънавий камол топишида ўз хиссаларини кўшиш, ўтмишимизнинг буюк тарихини хаққоний акс эттириш, миллий театр анъаналарига содик қолиб, устозлар йўлидан бориши театрнинг асосий максадидир. М. Убайдуллаева, С. Улуғов, Б. Мирзакаримова, Ш. Абдуллаева, В. Рӯзиматов, С. Бойхонбоева, Н. Ҳакимов, М. Иброҳимова, В. Турдиев, С. Мирзаев ва б. театрнинг етакчи актёрларидир.

Салоҳиддин Сироҷиддинов.

АНДИЖОН ВИЛОЯТ АДАБИЁТ ВА САНЬАТ МУЗЕЙИ — Андижон ш.даги ўзбек адабиёти ва санъати асарлари тупланган муассасаса. 1989 й. вилоят ўлкашунослик музейидан ажralиб чиқиб мустақил фаолият кўрсата бошлаган. Андижон ш.даги меъморий ёдгорлик Аҳмадбек ҳожи меҳмонхонаси (музей маъмурияти ва санъат булими) ҳамда Арк ичи (адабиёт булими) меъморий ёдгорлигига жойлашган. 1975 й. Ўзбекистон Кўлёзмалар ин-ти адабиёт музейининг Андижон булими сифатида Ҳ. Сулаймонов ташабуси б-н Андижон жоме масжиди мажмуасида очилган. 1978 й.дан вилоят улкашунослик музейи ихтиёрида, тасвирий ва амалий санъат булими ташкил этилди. Музейнинг умумий жамғармаси 3718 та бўлиб, адабиётлар (2565 та), тасвирий ва амалий санъат асарлари (1000 дан ортиқ) тупланган. Музейда республика ва вилоят миқёсидаги турли даврларда ҳалқ усталари томонидан яратилган амалий санъат намуналари, тасвирий санъат асарлари, шарқ мутафаккирлари қўлёзма ва тошбосма асарлари, ҳоз. давр адабий мухитини акс эттирувчи материаллар сақланади.

Жумладан, Бобур бўлимида Бобур ҳаёти ва ижодига оид бой материаллар, тарихий манбалар тупланган; Жомийнинг «Девон»и, А. Бедилнинг «Куллиёт»и ва б. қўлёзма асарлар дикқатга сазовор. Музейда турли мавзуда кўргазмалар ташкил қилинади.

**АНДИЖОН ВИЛОЯТ МУЗЕЙИ —
ЎЛКАШУНОСЛИК МУЗЕЙИ** — Андижон ш.даги музей. Вилоят қ.х. ютуклари кўргазмаси асосида ташкил этилган (1934). Музейда Фарғона водийсидаги ҳалқ тарихи, маданияти, водийнинг табиати, табиий бойликлари, ҳалқ хўжалиги ютуклари, вилоят меҳнат ва иқтисодий алоқаларини акс эттирувчи кўргазмалар, муҳим тарихий хужжат ва ашёвий далиллар, 300 га яқин тасвирий санъат асарлари, 1000 дан зиёд амалий санъат буюмлари ва б. бор. Музейда ўлка табиати, моддий-маънавий маданияти тарихини ўзида акс эттиран 30 мингдан ортиқ ноёб экспонатлар сақланади (2000). А.в.ў.м.нинг туманлар (Асака, Шаҳриҳон, Кўрғонтепа, Улуғнор, Жалакудук ва б.) да бўлимлари мавжуд. Музей 1982 й.да барча қулайликларга эга бўлган замонавий бинога кўчиб ўтди.

АНДИЖОН ВИЛОЯТИ - ЎЗР таркибидаги вилоят. Фарғона водийсининг шаркий қисмида. 1941 й. 6 марта ташкил этилган. Майд. 4,2 минг км². Аҳолиси 2196,0 минг киши (2000). А.в.да 14 қишлоқ тумани (Андижон, Асака, Балиқчи, Булоқбоши, Бўз, Жалакудук, Избоскан, Марҳамат, Олтинқўл, Пахтаобод, Улуғнор, Хўжаобод, Шаҳриҳон, Кўрғонтепа), 11 шаҳар (Андижон, Асака, Марҳамат, Охунбобоев, Пахтаобод, Пойтуг, Хонобод, Хўжаобод, Шаҳриҳон, Корасув, Кўрғонтепа), 5 шаҳарча (Андижон, Бўз, Жанубий Оламушук, Куйганёр, Полвонтош) ва 95 қишлоқ фуқаролари ийини бор (2000). Маркази — Андижон ш.

А.в. туманлари ҳақида алоҳида мақолаларга, мас, Асака тумани, Шаҳриҳон тумани ва б. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг А.в.да,

бошқа вилоятларда бўлгани каби, бошқарувнинг тарихий ва миллий шакли — ҳокимлик ўрнатилди. Натижада ҳокимликларда кўпроқ мустақиллик, ўз худудида ўз ҳукми ва сўзининг таъсирини ошириш, хўжалик ва иқтисодий бошқарувда қатъият б-н ишлаш имкониятлари пайдо бўлди. Ҳокимликлар ҳаётга ҳамда и.ч.га яқинлашдилар. А.в. ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда вилоят ҳалқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Табиати. А.в. ер юзаси асосан текислик. Ҳоз. рельефи ва ер юзасидаги жинслар тўртламчи геологик даврнинг катта-кичик дарёлари ва ирмокларининг фаолиятидан ҳосил бўлган. Вилоятнинг гарбий қисми кирли текислик (бал. 400 —500 м), шарқи (Андижон ш.дан шарқда) Фарғона ва Олай тизмаларининг адирларидан иборат. А.в. геологик актив зонада жойлашган, кучли зилзилалар бўлиб туради (қ. Андижон зилзиласи). Иқлими кескин континентал, куруқ. Тоғ тизмалари Фарғона водийсини совук ҳавонинг кириб келишидан тўсиб турганлиги учун қишида А.в.да об-ҳаво бирмунча баркарор. Ёзи иссик, июлнинг ўртача т-раси $27,3^{\circ}$, қиши нисбатан со-вуқ, янв. нинг ўртача т-раси -3° . Вегетация даври 217 кун. Илига 200 — 250 мм ёғин тушади. А.в. Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларига нисбатан сув ресурсларига бой. Дарёлари ёғиндан, тоғлардаги кўп йиллик қор ва музликлардан сув олади. Асосий дарёси — Корадарё (Сирдарё ирмокларидан бири). Унинг ирмоклари — Мойлисув, Оқбўра, Аравонсой ва б. А.в. дарёларининг суви сугориш учун ишлатилади. Тупроклари бўз, кўнғир, ўтлоқи, ўтлоқи-боткоқ тупроклар, кумтош, мергель, лесс ва чақиртошлардан иборат. Баҳорда адирлар эфемер ўсимликлар б-н қопланади. А.в.нинг экин экилмайдиган текислик қисмida шувоқ-шўра ўсимликлари, тоғ ён бағирларида писта, бодом ўсади. Ёввойи ҳайвонлар (бўри,

тулки, қобон ва б.) кам учрайди; судравувчилар, кемирувчилар, қушлар, сув ҳавзаларида балиқлар бор.

Аҳолисининг кўпчилигини ўзбеклар ташкил этади. Қўрғиз, тоҷик, уйғур, рус, корейс ва б. ҳам бор. Россия Қўқон хонлигини босиб олгач, бу ерга рус, украин, татар, арман, яхудий ва б. кўчиб келган. 1 км² га ўртача 517 киши тўғри келади. Миллий таркиби: ўзбеклар — 88,8%, қирғизлар 3,8%, татарлар 3,1%, руслар 2%. Шаҳарликлар 657,7 минг киши, қишлоқ аҳолиси 1539,2 минг киши (2000).

Хўжалиги. А.в. республика и.ч.да ва маданий тараққиётида етакчи ўрин тутган вилоятлардан бири. Республиkaning 2,6% нефтини, 8,3% пахтасини, 8,7% пахта толасини, 8,7% ўсимлик мойини беради (2000; режага нисбатан). Табиий ресурслар, қ.х. ҳом ашёси негизида ишлайдиган саноат тармоқлари, шунингдек аҳолига истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган корхоналар барпо этилди.

Вилоятда тадбиркорлик ривожланниб борајпти. Уни қўллаб-куватлаш мақсадларига 2 млрд. сўмдан зиёд кредит берилиб, 3,4 млн. АҚШ доллари микдорида чет эл сармояси жалб қилинди (2000). 1995-2000 й.лар мобайнида вилоят иқтисодиётида 23,5 млрд. сўм чет эл сармояси киритилди.

Саноати. Вилоятда фойдали қазилмаларни қазиб чиқариш, пахтачилик ва ирригация б-н боғлик бўлган тармоқлар, пахтани қайта ишлаш, машинасозлик ва металлсозлик, электротехника саноатлари, курилиш материаллари и.ч., кимё, енгил (ипгизлама, пайпок ф-калари ва б.), озиқ-овқат саноати энг ривожланган тармоқлардир. Вилоят мамлакатда нефть ва газ қазиб чиқаришда салмоқли ўрин тутади. Ўнга якин нефть ва нефть-газ конлари (Андижон нефть кони, «Хўжаобод», «Бўстон», «Жанубий Оламушук», «Хартум», «Полвонтош», «Хўжаусмон» ва б.) ишлаб турибди. Хўжаобод — Андижон — Асака газ қувури бор.

А.в.да дастлабки пахта тозалаш

з-лари Андикон ш.да 1911 й.да, Асакада 1912 й.да, Шахрихонда 1915 й.да курилган. Саноатнинг бу тури пахта етиширишга қараб тез ривожланди. 1924 й. пахта з-ларида 25 минг т хом ашё кайта ишланган эди. 1999 й.да мавжуд 13 та пахта қайта ишлаш корхоналарида 325 минг т дан зиёд пахта қайта ишланди. Вилоятда етиширилаётган пилла, жун, тери умуман кайта ишланмасдан, шундайлигича хом ашё сифатида метрополияга жўнатилар эди. 1907 й. ярим хунармандчиликка асосланган ёғ з-ди қуридди. Дастреба бу завод бир кечакундузда 50 т чигитни қайта ишлаб, 8 т га якин ёғ чиқарар эди. 1954 й.да завод ёғ-мой к-тига айлантирилди. 1960—70 й.ларда Андикон ш.да «Электродвигатель», «Электроаппарат» каби йирик корхоналар, Марҳаматда эса «Электротехника» з-ди қурилди. 1941 й. Андикон ш.да моторсозлик з-ди ишга туширилди.

Мустақиллик йилларида вилоят индустрияси ўз йўналишини ўзгартириб, тубдан ривожланмоқда. Мавжуд корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб, мулкчиликнинг ўзгача шаклига кириб бормоқда. Хусусан аксарият йирик ва ўрга корхоналар негизида акциядорлик жамиятлари ташкил этилди. Вилоятда мулкчиликнинг барча турига оид 160 саноат корхонаси бор (2000). Булардан йириклари: Бобур номидаги ипгизлама и.ч. акциядорлик жамияти (Андикон ш.да; туманларда бўлимлари бор), «Андикон агроинформаси» акциядорлик жамияти, Андикон автомобиль ўриндиchlари заводи, Андикон биокимё заводи, Андикон ирригация машинасозлик заводи, Андикон «Семурғ» трикотаж акциядорлик бирлашмаси, Андикон дон маҳсулотлари» акциядорлик жамияти, «Андиконкабель акциядорлик жамияти», Чинобод пахта тозалаш акциядорлик жамияти.

1991—2000 й.лар давомида А.в.да жаҳон андозаси даражасидаги маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи замонавий юшма корхоналар бунёд килинди. Вилоядта 79 юшма корхона, 8447 кичик ва ху-

сусий корхона мавжуд. Вилоятдаги юшма корхоналар бутун вилоят ялпи саноат маҳсулотининг 53% дан кўпроғини ишлаб чиқармоқда (2000). Ўрта Осиёда ягона автомобилсозлик корхонаси — Ўзбек-Жанубий Корея «ЎзДЭУ авто» компанияси Асака ш.да жойлашган. (қ. Асака автомобиль заводи). Италиянинг «Акуя Федеричи» акциядорлик жамияти б-н ҳамкорликда Асакада барпо этилган Ўзбек-Италия «ФАМ» юшма корхонаси соатига турига қараб 1 — 1,5 т макарон ишлаб чиқариш кувватига эга. Шахрихон туманидаги Сегазакум қишлоғида калава ип тайёрлайдиган ва келгусида ундан газлама тўқийдиган «АНТЕКС» очик турдаги акциядорлик жамияти корхонаси барпо этилди (1994 й. янв.да бошлиниб, 1999 й. окт. ида ишга туширилди). Балиқчи тумани нотўқима матолар ишлаб чиқариш ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти шаклидаги Ўзбек — Америка юшма корхонаси ҳам ўз маҳсулотлари б-н чет элда эътибор қозонган корхоналардандир. Кўшма корхона замонавий ускуналар б-н қайта жиҳозланди. Калава ип ва хом газлама тайёрланадиган мазкур корхонада 1300 дан ортиқ ишчи ишлайди (2000). Шунингдек, вилоятда ривожланган мамлакатларнинг сармоялари жалб қилинган «Андикон-Прага», «Андикон дурдонаси», «Навигул», «Узкоромко», Ўзбек-Рус-Британия «Маек», «Ал-Осиё» юшма корхоналари ва Ўзбек-Америка «Ўздунробита» юшма корхонаси филиали бор.

Қишлоқ хўжалиги. Вилоят к.х.нинг асосий тармоғи — пахтчиликдир. Пахтанинг ялпи хосили ва ҳосилдорлиги жиҳатидан А.в. мамлакатда олдинги ўринларда туради. Айниқса мустақилликдан кейин пахтакорга эркинлик берилгач, пахтчиликда туб ўзгаришлар содир бўлди. 1997 й.дан чигитни кенг майдонларда плёнка остига экиш технологияси жорий этилди (мазкур технологиями кўллашда вилоят ҳокими, Ўзбекистон Каҳрамони Қобилжон Обидов катта жонбозлик кўрсатди). Пах-

та, ғалла алмашлаб экилиши йўлга кўйилди. Факат минерал ўгитларга караб қолмасдан маҳаллий ўгитлардан ҳам фойдаланилди. Хусусан гидролиз з-дининг чиқиндиларидан компост тайёрлаб, тупрок унумдорлигини оширишга аҳамият берилди; экин қатор оралари га амиак суви оқизиш ўзлаштирилди. Fўза навларини тупрок ва иклим шаротига кўра танлашга эътибор берилди. Ҳар йили катта майдонларда пахтанинг «Оқларё», «Армуғон», «Фарғона-5» сингари истиқболли навлари синаб кўрилди ва мунтазам янгиланиб борилди. Кейинги йилларда синовдан ўтиб, эртапишар, толаси пишиқ, чигити тўла, касалликларга чидамлилигига ишонч ҳосил қилинган «Оқларё» нави кўпроқ экилди. Натижада мамлакатнинг бошқа вилоятларига караганда фўза А.в.да барвакт етилмоқда. Сент. ойига кадар ҳосилнинг асосий кисми йигиб олинмоқда ва юқори навларга ўtkазилмоқда. 2000 й.да Олтинкўл туманинаги «Иттифоқ» жамоа хўжалигига гектаридан ўртача 45,7 ҳа, Асака туманинаги «Янги ҳаёт» жамоа хўжалигига 48,4 ҳа атрофида ҳосил олинди. Шахрихон туманинаги F. Жўраев номидаги жамоа хўжалигининг фермери Н. Тошматов 60 ҳа дан хирмон уйди.

А.в.да 2000 й.да сент. ойидаёқ 305 минг т дан зиёд пахта тайёрланиб, шартнома режаси мамлакатда биринчи бўлиб бажарилди.

Галлачиликда ҳам «Андижон мактаби» яратилди. Дон 3 баробар кўпайиб, ҳосилдорлик 1,2 марта ошиди. 2000 й.да ғалла ҳосилдорлиги мўлжалдаги 70,8 ҳа дан ошиб кетди. Марҳамат туманининг Улуғтоғ адирларидаги Охунбобоев номидаги жамоа хўжалигининг ижаракчиси Мухаммадшариф Тошпўлатов 67 ҳа дан, Балиқчидаги Хайрихон Эргашева номидаги ширкат хўжалигига ижаракчилардан Эркинбой Шукуров, Алижон Комилов, Туробжон Ҳакимов 85 ҳа дан дон олишиди.

Шахрихон туманинаги «Олтин воий» жамоа хўжалиги ғаллачилик бригадаси бошлиғи Ўзбекистон Қаҳрамони

Содикжон Абдурасулов узоқ, йиллар давомида дончиликда ва пахтачиликда юқори кўрсаткичларга эришди. У А.в.да бошқа минтақалардан келтирилган янги буғдој навларини синаш ва улардан мўл ҳосил олиш бўйича тажриба мактаби яратди. 2000 й. ҳосили учун вилоятда 74 минг га майдонга элита ва суперэлита уруғлари экилди. Кузги буғдојнинг истиқболли «Андижон —1», «Андижон—2», «Чиллаки» навлари синаб кўрилиб, уларнинг парвариши тартиби аниқлаб чиқилди.

Кейинги йилларда бошқа вилоятларда ҳам андижонликлар яратган янги навлар кенг экилмоқда. 2000 й.да давлатга 250 минг т га яқин ғалла топширилди. Унинг 150 минг т сидан зиёдини сара уруғлик ташкил этади. Галлачилик 1999 й.да А.в.га 9,3 млрд. сўмдан ортиқ даромад келтирди.

Қ.х.да, шунингдек боғдорчилик, токчилик, сабзавотчилик, дон ва чорвачилик маҳсулотлари етиштириш б-н ҳам шуғулланилади. Боғдорчиликда А.в. анор, анжир, бодом, бехи, нок, шафтоли, олма, узум етиштириш б-н айниқса машхур. Вилоятда аҳоли сони кўплиги сабабли адирларда боғлар яратишга катта аҳамият берилган. Шундай боғлардан энг машхури «Соҳибкор» мева-токчилик и. ч. ширкатлар уюшмаси боғидир. Мазкур боғ 1981 й.да, Асака туманинаги Файзиобод қишлоғидан 3—4 км нарида Асака адирларининг сувсиз қовжираб ётган ерлари бағрида пастдан қувур орқали сув чиқариб яратилган. Боғнинг барпо этилиши Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалик ходими Тилаволди Ёкубов номи б-н боғлик. А.в. боғларидаги мевали дарахтлардан ташқари токнинг Андижон қора узуми нави кенг экилади.

Қ.х.да фойданиладиган ерлар майдони томорқа ерларини кўшган ҳолда 256,7 минг га. Қ.х. экинлари экиладиган жами ерлари 257,6 минг га, шу жумладан ҳайдаладиган ер 200,9 минг га, яйловлар 21,7 минг га (2000). Барча экин майдони 202,5 минг га, шу жумладан дон экинла-

ри 82,5 минг га, пахта экиладиган ер 110 минг га, картошка, сабзавот-полиз экинлари 4,9 минг га, озуқа экинлари 16,1 минг га, 3500 га ўрмонзор бор (2000). Гречиха ва соя ҳам етиширилмоқда. Умуман вилоятда миришкор дәхқон йил давомида 2—3 мартадан ҳосил олмоқда.

А.в.да Усмон Юсупов номидаги Катта Фаргона, Жанубий Фаргона, Катта Андикон, Савай, Андиконсой, Шахрихонсой ва б. каналлар бор. Адир зоналаридағи далаларга сув насос ст-ялари ёрдамида чиқарилади. Қорадарёда Андикон сув омбори барпо қилинган. Ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш мақсадида 7,8 минг км коллектор-дренаж тармоқлари курилган. Вилоятнинг ҳамма туманларидаги сугориладиган майдоннинг асосий қисмиди пахта ва дон экилади.

А.в.да 13 жамоа хўжалиги, 6 давлат хўжалиги, 13 хўжаликларо корхона, 133 ширкат хўжалиги, 36 бошқа хўжалик, 2724 фермер хўжалиги мавжуд. Жамоа хўжаликларида чорвачилик асосан сут етиширишга ихтисослашган, тоғ олди ва тоғли туманларда қўйчилик ривожланган. 95 минг қорамол, 56 минг сигир, 65 минг қўй ва эчки, 190,2 минг парранда бор (2000).

Транспорти. Т.й. транспорти вилоятда асосий транспорт турларидан бири. Унинг уз. 2459 км (2000). Вилоятда дастлабки т.й. 19-а. охирларида курилиб, кейинчалик ундан тармоқлар давом эттирилган. Урушдан олдин Асака — Шахрихон (1931), Учкўргон — Тошкўмир (1935) ва б. темир йўллар курилди. Барча автомобиль йўлларининг 6,2 минг км қисми каттиқ қопламали (2000). Ҳаво йўллари Андикон ш.ни Тошкент, Москва, Санкт-Петербург ва б. шаҳарлар, шунингдек Кавказ, Қрим б-н боғлайди. Андикон ш. кўчаларида, шунингдек Андикон ш.дан Куйганёр шаҳарчасига троллейбус катнайди.

Маданий-маориф, соғлиқни сақлаш ва спорта. 1999/2000 ўкув иилида вилоятда 738 умумий таълим мактаби бўлиб, 510 мингдан зиёд ўкувчи, 24 гимназияда

7538 минг ўкувчи, 32 академик лицейда 5862 ўкувчи, 28 мусиқа ва 62 спорт мактабида 30940 ўкувчи таълим олди. Вилоятда 5 олий ўкув юти бор: Андикон университети, Андикон қишлоқ хужалиги институти, Андикон муҳандислик институти, Андикон тиблар институти. Андикон олий ўкув юртларида 10,8 минг талаба таълим олди (2000).

1999 й. окт.да Куйганёр шаҳарчасида (Андикон тумани) Ўзбекистон Республика Қ.х. ва сув хўжалиги вазирилиги Қ.х. илмий и.ч. марказининг Суғориладиган ерларда ғалла ва дуккакли ўсимликлар етишириш илмий тадқиқот ин-ти ташкил этилди. Ин-тнинг асосий вазифаси мамлакатда сугориладиган ерларда дәхқончилик шароитига мослашган янги дон навларини яратиш, туманлашган ва истиқболли ғалла ва дуккакли ўсимликларни етишириш технологиясини и.ч.дан иборат.

Вилоят шаҳар ва туманларида 1998—2000 й.ларда 19 колледж ва академик лицейлар бинолари курилиб ишга туширилди. Улар замонавий дастгоҳ ва техника б-н жиҳозланди. Вилоятда 20 касб-хунар колледжида 22389 ўкувчи, 28 академик лицейда 15928 ўкувчи ўқиди. Андикон ш.даги ва Оқолтин туманидаги маиший хизмат касб-хунар колледжлари, Андикон туманининг Оқёр қишлоғидаги саноат касб-хунар коллеки энг намунали ўкув даргоҳларидир.

Вилоятда 4 музей (Андикон вилоят адабиёт ва санъат музейи, Андикон вилоят ўлқашунослик музейи, Бобур уй музейи, Чўлпон уй музейи), 508 оммавий кутубхона (8150,4 минг нусха асар), 183 клуб, 37 маданият уйи, 966 бадиий ҳаваскорлик жамоалари бор. Андикон ш.даги Бобур номидаги вилоят кутубхонасида (1967 й. ишга тушган) 2000 ўринли кироатхона мавжуд (2000).

А.в.да 3 та театр бор. Йўлдош Охунбобоев номидаги Андикон вилоят мусиқали драма ва комедия театри Ўзбекистондаги тўнгич театрлардан

бири бўлиб, унга 1919 й. нояб.да Ҳамза асос солған (қ. Андижон театри). Аббос Бакиров номидаги Андижон давлат болалар ва ёшлар театри 1990 й. 1 дек. да «Истиқбол» театр студияси асосида ташкил этилган (қ. Андижон болалар ва ёшлар театри). Андижон вилоят «Лола» қўғирчоқ театри 1968 й. апр.да Республика давлат қўғирчоқ театри қошидаги студия битирувчилари асосида ташкил бўлган (қ. Андижон қўғирчоқ театри).

А.в. дан Ҳалима Носирова, Лутфийоним Саримсоқова, Тамараҳоним, Сойиб Ҳўжаев, Аббос Бакиров, Фанижон Тошматов. Музаффар Муҳамедов каби йирик санъаткорлар; Фаттоҳхон Мамадалиев, ака-ука Исмоилжон ва Истроилжон Ваҳобовлар каби халқ ҳофизлари; Ҳабиба Охунова, Шерали Жўраев, Турғун Хонтўраев, Ҳошимжон Олимжонов каби Ўзбекистон халқ артистлари, Тошканбой Эгамбердиев (Асакадан) бошлиқ дорбозлар сулоласи етишиб машҳуру маълум бўлишган.

А.в.да 5 маданият ва истироҳат боғи, кўплаб кўқаламзор хиёбонлар бор. Айниқса Андижон ш.даги Алишер Навоий номидаги маданият ва истироҳат боғи (1934 й. ташкил этилган) машҳурdir. 1997—2000 й.ларда боф бутунлай қайта қурилиб, ниҳоятда кўркамлаштирилди. Рамзий бургут остидаги қаҳваҳонага уйғунлаштирилиб қурилган «Амфитеатр» (2000) байрам тантаналари ва б. томошалар ўтказиладиган масканга айланган. Андижон ш.нинг жан.-шарқида — Боғишамолда 300 га майдонни эгаллаган Бобур номидаги миллий боф (Боғи Бобур), Андижон ш.нинг марказий кисмида Чўлпон боғи ташкил этилди. А.в.да зиёратгоҳ жойлар кўп. Султонобод, Ҳонобод, Андижон денгизи каби жойлар чет эллик сайёхларда катта таассурот қолдиради. Ҳўжаабод туманида Бобур қадамжоларидан бири — Лотконтепада ажойиб зиёратгоҳ барпо этидди. Бу зиёратгоҳ Ширмонбулоқ, Чилустун тоғлари б-н туташиб кетган. Асака, Шаҳриҳон, Пойтуғ, Қўргонтепа ш.лари

халқ хунармандчилиги бадий буюмлари тайёрлаш б-н машҳур.

Вилоятда 14,1 минг ўринли (10 минг кишига 64 ўрин) 70 касалхона муассасаси, 6233 врач, шу жумладан 317 стоматолог (10 минг кишига 28,7 врач), 22 минг ўрта маълумотли тиббий ходим, 5 санаторий бор (2000). Андижон ш.да Республика шошилинч тиббий ёрдам марказининг бўлими ишга туширилди (2000).

Спорт. А. в. спортчилари спортнинг 37 тури бўйича турли даражадаги мусобақаларда иштирок этади (2000). Чавандозлиқ, чим устида хоккей, енгил атлетика, футбол, теннис, спорт гимнастикаси, бокс ва б. Чим устида хоккей бўйича «Андижанка» аёллар жамоаси Европа чемпионлари кубоги соҳиби. 1996 й.дан «Андижанка» аёллар футбол жамоасига айлантирилди. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган мурраббий М.Д. Ким раҳбарлигида «Андижанка» 1998, 1999 й.ларда Ўрта Осиё мамлакатлари аёллар футбол жамоалари мусобақаларида муввафқиятли қатнашиб, кубок ҳамда чемпионликни қўлга киритди.

Андижонда хизмат кўрсатган спорт устаси, Европа чемпиони, жаҳон кубоги голиби, жаҳон рекордчиси енгил атлетикачи Светлана Ўлмасова ва унинг жамоадош дугонаси Замира Зайцева, бокс бўйича Европа чемпиони Феликс Пак, самбо бўйича Европа чемпони Мельс Ан каби машҳур спортчилар тарбияланганлар. Байдаркачи Татьяна Левина республика терма жамоаси таркибида кейинги ўн йиллар давомида етакчиликни қўлдан бермай келмоқда (2000). Олимпиада ўйинларида собиқ Иттифоқ терма жамоалари таркибида андижонлик спортчилар мунтазам иштирок этганлар. Улар орасида Сеул Олимпиадасининг оғир атлетика бўйича кумуш медали совриндори Ноил Мухаммадиёров, чим устида хоккей бўйича — Игорь Давидов, Москва Олимпиадасининг чим устида хоккей бўйича бронза медали совриндорлари — Лайло Аҳмедова, Неля Горбаткова, Алина Хам,

Валентина Заздравных кабилар бор.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, А.в. спортчилариға ҳам халқаро мусобақаларда қатнашишга кенг йўл очиди. 2000 й. да Сидней (Австралия) да ўтказилган 27-олимпиада ўйинларида мамлакат бўйича ягона олтин медални андижонлик боксчи Муҳаммадқодир Абдуллаев олди; боксчи Сергей Михайлов бронза медали соҳиби бўлди. Боксчилардан Ўткирбек Ҳайдаров, Руслан Чагаев пар жаҳон чемпионларидир. Андижон ш. Республика олимпиада ўринбосарлари билим юртинг бокс бўйича мураббийлари М.Г. Кўчкоров, А.А. Размахов «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спорт устаси» унвонига савор бўлишган. Андижондан моҳир спортчиларни тайёрлашда спорт мураббийси В.А. Золотарёвнинг катта хизмати бор.

Андижон ш.да замонавий спорт иншоотлари қурилган: турли даражадаги халқаро мусобақалар ўтказиладиган 35 та теннис корти мажмуи (1998 й.да ишга тушган; ўн минг томошабинга мўлжалланган), «Наврўз» футбол стадиони, «Ямбол» спорт мажмуи, чим устида хоккей бўйича «Халқаро дўстлик» стадиони, шахмат-шашка клуби, гимнастика мажмуи, сузиш ҳавзалари ва б. Андижон теннис иншоотида ҳар йили професионал теннисчиларнинг халқаро турнирлари мунтазам ўтказиб келинади. 1996 й. ўтказилган «Челленжер» турнирида жаҳондаги 26 давлатдан вакиллар иштирок этди. 1997—1998, 1999 й.лари ўтказилган халқаро «Сателлит» ва «Истиқбол» турнирларида ҳам 20 га яқин давлатлардан вакиллар катнашди. Бу халқаро турнирлардаги катта ракетка усталарининг ўйинлари андижонлик ёш ўкувчи-теннисчилар учун катта маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилмоқда. Теннис клубида 150 га яқин ёшлар мунтазам шуғулланиб келади, уларга 5 мураббий сабоқ беряпти (2000). Ўкувчилар орасида республика мусобақалари совриндорла-ри бор.

А.в. «Наврўз» футбол командаси мамлакат миллий футбол чемпионатида иштирок этиб келади.

Вилоятда 70 болалар ва ўсмирлар спорт мактаби ишлайди; уларда 32 минг ўкувчи турли спорт турлари б-н шуғулланади. Андижон ш.да олимпиада ўринбосарлари билим юрти ва ихтисослаштирилган болалар-ўсмирлар спорт мактаблари юқори малакали спортчилар тайёрлайди.

Адабиёти. Андижон оламшумул шуҳрат эгаси Захиридин Муҳаммад Бобур, Нодирабегимлар юрти. 20-а. янги ўзбек адабиётининг улкан намояндаси Абдулҳамид Чўлпон Андижонда таваллуд топган. Бу ерда Зокиржон Ҳабибий, Оразий, Восит Саъдулла, Хошимжон Рассоков, Сайфий, Анисий, Азимий, Бокир каби ўнлаб ғазалнавислар яшаб ижод этдилар. Шу заминда шаклланиб обрў эътибор қозонган Собир Абдулла, Султон Жўра, Комил Яшин, Тўхтасин Жалолов, Саида Зуннуновалар ўзбек адабиёти ривожида алоҳида ўрин ва мавқега эгадирлар. 20-а.нинг сўнгги ўн ийлликларида шеъриятда Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом, Республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби Олимжон Холдор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимлари Турсуной Содикова ва Холдоржон Қуронбоев, истеъоддли шоирлар — Фозил Эмин, Ҳалима Корабоева, Исмоил Тўлак, Ҳанифа Солиҳова, Абдуҳалил Қорабоев, Шукур Курбон, Усмонхон Шукуров, Фарид Усмон, Замира Рўзиева, Қобил Мирзо, Мунаввара Тиллабоева, Хуршида, Наби Жалолиддин; насрда Ҳабибулло, Қамчибек Кенжка, Сотволди Ражабов, Убайдулла Содиков, Одилжон Олимов, Омина Тожибоева; драматургияда Раҳбар Файзибоева, Захриддин Мухитдинов, Назиржон Раҳимов, Зиё Нажмий; болалар адабиётида Муқимжон Ниёзов, Одил Абдураҳмонларнинг номлари кенг танилган. Нусрат Абдусаломов, Ҳабиб Сиддик, Нажмиддин Икромов, Рафиқ Муҳтор, Дилмурод Шокиров,

Хамидулло Юсупов, Муборак Косимова каби бир неча ўнлаб шоир ва адиблар ўз асарларида мустақиллик даври ҳаётини акс эттиromoқдалар.

А.в. да Ўзбекистон ижодий уюшмалари (ёзувчилар, рассомлар, мөймурлар, журналистлар ва б.)нинг вилоят ташкилотлари фаолият кўрсатади.

Матбуоти, радио ва телевидениеси. А.в.да 2 вилоят газ. («Андижоннома», «Андижанская правда»), 14 туман газ., 3 шаҳар газ. («Асака оқшоми», 1995; «Хонобод овози», 1992; «Қорасув тонги», 1992) чиқади. Вилоятда, шунингдек 14 тармок газ., 2 журнал («Лимфа» илмий и.ч. мажмуасининг «Лимфология» жур., 1991 й.дан 3 ойда бир марта рус тилида чиқади; А.в. ҳалқ таълими бошқармасининг «Таълим равнақи» ойлик жур., 1999) нашр этилади.

А.в.да дастлабки радио эшиитиришлари 1927 й.дан бошланган. Шундан буён вилоят радиоси ўзининг мазмунли эшиитиришлари б-н вилоят ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўз ўрни ва овозига эга бўлиб келмоқда.

1963 й.да Андижон вилоятлараро телестудия ташкил этилиб телекўрсатувлар бера бошлади (мазкур студия бир йилча фаолият кўрсатиб кейинрок техник имкониятлар бўлмаганилиги туфайли ўз фаолиятини тўхтатган). Республикализ мустақилликка эришгач, Андижонда 1991 й. 25 окт.да вилоят телевидениеси ташкил этилиб, унинг биринчи кўрсатувлари эфирга узатилди. Бир ойлик кўрсатувлар вақти 45 соатдан ортади. А.в. радиоси ойига 36 соатлик ҳажмда эшиитиришлар беради (2000).

Бундан ташқари А.в.да 1997 й. 23 июндан «Андижон» ёшлар телерадиокомпанияси ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти водий ахолисига телекўрсатувлар, радиоэшиитиришлар олиб боради. Телерадиокомпания «Тасвир» номи б-н газ. нашр этади; 1998 й.нинг окт.дан унинг «Водий садоси» радиоси фаолият кўрсатади. Вилоятда, шунингдек «Тараққиёт» (1995 й.дан) нодав-

лат телеканали кўрсатувлар олиб боради.

Меъморий ёдгорликлари. Қадимда ва ўрта асрларда бунёд этилган меъморий ёдгорликлар бизгача етиб келмаган. Андижон ш.да 19-а. охирида қурилган жоме масжиди мажмуаси сақланган. Таркибида масжид, минора ва Мадраса бор. Жоме масжиди Фарғона водийсида энг маҳобатли бинодир (к. Андижон жоме масжиди мажмуаси).

Шаҳрихонда ўтган асрда бино килинган бир канча маҳалла масжидлари ва мадрасалари сақланган. Шундан бири 19-а. бошида қурилган Понсад масжидидир. Масжиднинг безак қисмларини фаргоналик усталар ишлаган. Шаҳрихонда 1872 й. қурилган Гумбаз мадрасаси сақланган. Андижон ш.да 20-а. бошида қурилган 2 қаватли Аҳмадбекхожи уйи ҳам миллий мөймурлик намуналаридан бири (к. Аҳмадбекхожи меҳмонхонаси). Ҳоз. Алишер Навоий номидаги маданият ва истироҳат боғи Аҳмадбекхожи боғи ўрнида бунёд этилган. Бойнинг боғидаги шийпон биноси ҳам сақланиб қолган. Пахтаобод ш.да 20-а. бошида қурилган Отакўзи мадрасаси ёдгорлиги ҳам диккатга сазовор. Унинг 5 минораси бор.

Абдуғулом Султонов, Собиржон Шокаримов, Шухратжон Каримов.

ДОНМАҲСУЛОТЛАРИ АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - озик-овқат саноати корхонаси. Андижон ш.да жойлашган. «Ўздонмаҳсулот» давлат-акциядорлик корпорацияси таркибига киради. 1964 й. Андижон ун комбинати сифатида ташкил этилган. 1994 й.дан хозирги номда ва очиқ турдаги акциядорлик жамияти. Асосан ун ва чорва учун аралаш ем маҳсулотлари ишлаб чиқаради. Бир йилда 68500 т ун, 73000 т аралаш ем и.ч. қувватига эга. 1967 й. корхонада элеватор (дон саклаш бўлими), 1968—69 й.ларда аралаш ем цехи ишга туширилди. 1984—89 й.ларда асосий и.ч. ускуналари Швейцариянинг «Бюллер» фирмасининг технологик линиялари б-н алмаштирилди ва

и.ч. қувватлари оширилди.

АНДИЖОН ЖОМЕ МАСЖИДИ МАЖМУАСИ — меморий ёдгорлик (19- а. охири). Масжид, Мадраса ва минорадан иборат. Мадраса бош тарзи шаркка қаратиги курилган. Тарзининг ўртасида пештоқ қад кўтартган. Унинг икки ёнида безакдор минора бор. Бурчакларида гумбазли дарсхоналар, уларнинг ўртасида икки қаватли хужралар жойлашган. Биринчи қаватнинг текис деворларида тўрт бурчакли дарчаларга панжаралар ишланган. Иккинчи қаватдаги хужраларнинг меҳробий равоклари бош тарзига кўркамлик бахш этади. Масжид мажмуанинг гарбий қисмida жойлашган. Унинг тарҳи тўғри бурчакли хонақоҳ ва уч томони қатор устунли, шифти безакдор айвондан иборат.

Минора (бал. 32 м) ҳовлида жойлашган. Асоси саккиз қиррали, ёзма нақди турунжалар ва кошин бн пардозланган. Жомега бешта (жан.да битта, шим. ва шарқдан иккитадан) дарвоза орқали кирилган. А.ж.м.м. қурилишида Исахон, Ю. Мусаев ва б. усталар қатнашган. 1902 й.ги зилзилада шикастланган. Бинолар 1971 - 74; 1999-2000 й.ларда таъмирланган.

АНДИЖОН ЗИЛЗИЛАСИ - Ўрта Осиёда содир бўлган кучли зилзилалардан бири. 1902 й. 16 дек. соат 10 да рўй берган. Бу зилзиладан Андижон ш. ва унинг атрофидаги кишлоқлар катта талафот кўрган. Ер кетма-кет уч марта силкиниб, биринчиси 8 — 9 балл, 1 — 1,5 минутдан сўнг иккинчиси 9 баллдан ортиқ ва яна 30 минут ўтгач, учинчиси 8 — 9 балл бўлди. 50 минг киши яшайдиган Андижон ш. бн атроф қишлоқларда кўп жойлар вайронага айланди. Зилзила 4652 киши нобуд бўлди. Зилзила натижасида Андижондан 5 — 6 чакирим наригача бўлган т.й. излари эгилиб қолди. Андижон ст-ясидаги паровоз ва поезд вагонлари изларидан четга сурис ташланди. 16 дек.дан сўнг ҳам бир неча ой давомида Андижонда ер қимирлаб тури. Зилзила оқибатида Андижон ва унинг

атрофида эни 10 см гача бир неча ёриклар пайдо бўлди. Айрим ерларда ер сатхи 70 см гача чўқди. А.з. Жан. Фарғона флексурсаси — узилиш чизиги бўйлаб содир бўлган. Зилзила маркази Қораёрда ($40,7^{\circ}$ ш.к. $72,2^{\circ}$ ш.к.у.да) жойлашган.

АНДИЖОН ИРРИГАЦИЯ МАШИНСОЗЛИГИ ЗАВОДИ, «Андижонирмаш» — ирригация учун турли машиналар ишлаб чиқарувчи з-д. 1956 й.да Андижон ш.да «Автотрактордеталь» з-ди (1941) негизида курилган. З-д асосан ер текислайдиган машиналар, юклагичларнинг осма жиҳозлари, гидроцилиндрлар, манипуляторлар, виб-ропресслар ва б. ирригация техникаси ишлаб чиқаради.

«АНДИЖОН» МЕҲМОНХОНАСИ - Андижондаги замонавий бино. Ўзбекистон давлат лойиҳалаш ин-тида ишланган лойиҳа асосида миллий меморий анъаналаридан фойдаланиб курилган (1967, мемори Н. Ҳожибеков). Бино уч қаватли. Биринчи қаватда маъмурий ва майший хизмат кўрсатиш хоналари, қаҳвахона ва б. хўжалик хоналари, иккинчи ва учинчи қаватида меҳмонлар учун 200 ўринли хоналар жойлашган. Меҳмонхона тепасига ишланган устунли шийпон, бош бинога такаб курилган ресторон, юқорисидаги айвон-чойхона бинога кўркамлик бахш этган. «А.» м. жойлашган Бобур номидаги маркази й майдонда Андижон театри ва кинотеатр маъмурий бинолар бн уйғунлаштирилиб яхлит меморий ансамбл яратилган.

АНДИЖОН МУҲАНДИСЛИК-ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ - иқтисодчи ва муҳандислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Андижон ш.да. Тошкент давлат иқтисодиёт ун-тининг Андижон бўлими негизида 1992 й.да барпо қилинган Андижон иқтисодиёт ва бошқарув ин-ти ҳамда Андижон муҳандислар тайёрлаш экспериментал ўқув-и.ч. маркази негизида 1995 й. 5 июнда ташкил топди. Ин-т таркибидаги кундузги «Бошқарув», «Иқтисодиёт», «Муҳандислик» ф-лари ва сиртки ф-тда 10 таълим йўналиши бўйича бакалаврлар

ва 3 мутахассислик бўйича магистрлар тайёрланади. 1999/2000 ўкув йилида 3,5 мингдан ортиқ талаба таълим олди; 18 кафедрада 245 проф.-ўқитувчи, жумладан 12 фан д-ри ва проф., 75 фан номзоди, доцент ишлади. Ин-т аспирантурасида 20 га яқин аспирант таҳсил олмоқда. Ин-т кутубхонасида 120 мингдан зиёд асар сакланади (2000). Иктиносидёт ва техника-технология соҳалари бўйича илмий кадрлар ҳам тайёрланади. Илмий ишлар нашр этади. 2000 й.гача 11 мингдан ортиқ мутахассислар тайёрланди.

АНДИЖОН НЕФТЬ КОНИ

Фарғона водийсининг жан.-шарқидаги конлардан бири. Андижон ш.дан 14 км жан.да. Биринчи қидибурун ишлари 1932 й.дан бошланган. 1935 й.да бошланган бурғулаш натижасида 1937 й. 3-горизонтдан кунига 35 т нефть чиқа бошлади. Кейинги қидибурун ишлари натижасида 5-горизонтдан (1940), сўнгра 1-горизонтдан нефть топилди. А.н.к. 1937 й.да фойдаланишга топширилган. А.н.к. антиклиналь бурма б-н боғлиқ бўлиб, бу бурманинг уз. 23 км, эни 6 км. Бур-манинг шим.-ғарбий қанотида қатламлар оғиши 10° дан ошмайди, жан.-шарқининг баъзи жойларида $30-35^{\circ}$ гача етади. Бурманинг марказида неоген ётқизиклари ер юзасига чиқиб қолган. Уларнинг остида умумий қалинлиги 3000 м дан ортиқ бўлган палеоген ва бўр ётқизиклари жойлашган. Антиклиналь бурма кўндаланг узилмалар бўйича блокларга бўлинган. Бир неча майда узилма ва сурималар ҳам учрайди. Саноат аҳамиятига эга бўлган нефть неогеннинг бактрия ётқизикларидаги 1-горизонтда ва палеогеннинг 3-, 5-, 6-, 7-горизонтларида учрайди. 1-горизонт бактрия ярусининг остики қисмида ётади ва кумтошдан иборат. Унинг қалинлиги бурманинг жан. қанотида 7—12 м ва шим. қанотида 40 м га етади. 1-горизонт остики массагет ярусининг ётқизикларига номувофиқ ётади. Массагет ётқизиклари орасида ғовак қумтош қатламлари бўлиб, бу қатламларда ҳам баъзан нефть учрайди. 3-горизонт сумсар яруси гил

катламларининг устки қисмида бўлиб, кумтошдан иборат. Умумий қалинлиги 18—21 м, нефтли қисмининг қалинлиги 10 м. Букилманинг энг юқори қисмида озгина газ учрайди. Даастлабки вакъларда ҳар қайси қудукдан (бурғу ковагидан) бир кеча-кундузда 14—70 т нефть чиқкан. Нефтнинг с.оф. 0,859. 5-горизонт Туркистон катламларида бўлиб, қумли оҳактош ва оҳакли кум-тошдан иборат. Умумий қалинлиги 14 м, нефтли қисмининг қалинлиги 9 м. Даастлабки вакъларда ҳар бир қудукдан бир кеча-кундузда 15—120 т нефть чиқкан. 6-горизонт, асосан, ангидрит ва остики қисми кумтошдан иборат. Нефть 6-горизонтда суримла остидаги қанотда бўлиб, таркиби 5-горизонт нефтига ўхшаш.

7-горизонт олай ярусидаги доломитли оҳактошдан иборат бўлиб, нефть оз. Ғарбий, марказий ва шарқий блоклардаги нефть деярли бутунлай олиб бўлинган. Горизонтнинг умумий қалинлиги 42 м, нефтли қисмининг қалинлиги 20 м. Даастлабки вакъларда ҳар бир қудукдан бир кеча-кундузда 40—90 т нефть олинган.

«АНДИЖОН ПОЛЬКАСИ» - ўзбек халқ чолғу куйи ва айнан шу номдаги рақс. 20-й.лардан бошлаб андижонлик созанди ва актёр Ориф Гармон Тошматов талқинида оммавийлашган. «А.п.» 2/4 (ёки 4/4) мусика ўлчови, одатда соф мажор тоналлиги, шўх сийрати б-н ажралиб туради. У, бир томондан ўзбек мумтоз куйлари (мас, «Наво ҷархи»)га, иккинчи томондан эса бошқа халқлар (жумладан рус) фольклори намуналарига оҳанaldoш. «А. п.» сурнай, кўшнай, шунингдек гармон товушқаторига хос диатоник тузилмалари, одат тусидаги куй йўналишларини ўзида уйғунлаштирган. Андижонда «Андижон полькаси» халқ рақс ансамбли ташкил этилган (1957).

«АНДИЖОН ПОЛЬКАСИ» ХАЛҚ РАҚС АНСАМБЛИ - Андижон ш. маданият уйида 1957 й.да ташкил қилинган. 1983 й. «халқ ансамбли» унвони берилган. Ансамблнинг асосий мақсади ўзижоди давомида ўзбек йигитлар рақсини

кайта тиклаш, ривожлантириш, ёшларга ўргатишдир. Репертуари ўзбек халқ қуй, кўшиқ ва раксларидан иборат. 40 нафар ижрочиси бор (1997). «Марҳабо, талантлар», «Чашма», «Рақс» кўрик ва телетанловлари голиби. Ансамбль ижодий фаолияти ҳақида «Мен рақсга тушмоқчиман» номли телефильм ишланган. А. Мелибоев, С. Абдумажидов, А. Юнусов, М. Мўминов, В. Қодиров, М. Қодиров ва б. ансамблнинг етакчи раккослари. Ансамблнинг бадиий раҳбари — Абдуғаффор Қодиров. Испания, Болгария, Украина, Озарбайжон, Грузия, Молдавия мамлакатларида гастролда бўлган.

АНДИЖОН СВИТАСИ

Жан. Фарғонанинг юқори неоген ётқизикларида жойлашган жинслар мажмусаси: 1935 й.да О. С Вялов мустақил свита сифатида ажратган. Конгломерат, кумтош ва гилдан иборат. Қалинлиги 550 м гача. Тўғон свитасининг устида ва сўх свитасининг тагида ётади. А. с.да иккимачи характерга эга нефть конлари борлиги аниқланган ва геологик тузилиши ўрганилган.

АНДИЖОН «СЕМУРҒ» ТРИКОТАЖ АКЦИЯДОРЛИК БИРЛАШМАСИ - енгил саноат корхонаси. «Ўзбекенгилсаноат» давлат уюшмаси таркибида киради. 1966 й.да Андижон ш.да ишга туширилган. 1966—95 й.ларда Андижон трикотаж ф-каси, Андижон трикотаж и.ч. бирлашмаси номлари б-н аталган. 1996 й.дан хозирги номда. Эрекклар, аёллар, болалар трикотаж кийимлари, спорт кийимлари ишлаб чиқаради. Йиллик лойиҳа куввати 12 млн. дона трикотаж кийимлари. Корхонада Франциянинг «Альфа» фирмаси б-н ҳамкорликда чет эл сармоясини жалб этиб, жаҳон андозаларидаги трикотаж кийимлари ишлаб чиқарадиган кўшма корхона ташкил этилди.

АНДИЖОН СУВ ОМБОРИ - Андижон вилоятида Қорадарёда курилган гидротехника иншооти. Кўп йиллик режимда дарё сувини тартибга солади. Ирригация-энергетика мақсадларига

мўлжалланган. Қурилиш 1982 й.да никоясига етди. А.с.о. бал. 121 м, узунлиги 1040 м бўлган бетонли катта контрфорели тўғон қуриб ҳосил қилинган. Сув сифими 1,9 млрд. м3. Гидроузел таркибида тўғон, сув ўтказувчи иншоотлар ва ГЭС киради. Сув ўтказувчи иншоотлар фавқулодда тош-қинда 1700 м3/с гача сув ўтказишга ва умумий сув сарфи 230 м3/с бўлган ирригация каналларига оқизишга мўлжалланган. ГЭС каналларга тушаётган сув хисобига ишлайди, 192 м3/с сув сарфига мўлжалланган, куввати 140 МВт. А.с.о. суви Фарғона водийсида 273 минг га якин майдоннинг сув таъминотини яхшилайди, кўшимча 35 минг га ерни сугориш имкониятини беради.

АНДИЖОН ТЕАТРИ, Йўлдош Охунбобоев номидаги Андижон вилоят мусиқали драма ва комедия театри — тўнгич ўзбек профессионал театрларидан. 1919 й. ноябр.— дек.ида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бошчилигига «Ягона труппа» номи б-н расман иш бошлаган. Труппанинг ташкилий, ижодий такомилида Т. Жалилов, А. Азимов (Оташ), Б. Файзиев, Орифжон Тошматов (Ориф Гармон), М. Нажмиддинов, Исҳоқкори Каримов каби созанди, бастакор ва ҳофизлар, шунингдек С. Зиёев, М. Каримов, Б. Машрабий, А. Истроилов, Ф. Бойбеков сингари ижодкорлар муносиб ҳисса кўшганлар. 1924 й. театр «Умид» труппаси номи б-н Андижон маориф бўлимни ихтиёрига олинади. Труппага А. Исматов, Қ. Охунов, Ҳожи Зуннун каби актёрлар кўшилади. Дастлаб репертуар асосини маърифий руҳдаги ҳажман катта бўлмаган асарлар ташкил эттан. Труппа сафида созанди ва овозли актёрларнинг борлиги жамоага соф драма қатори мусиқали драма спек-таклларини яратиш имконини берди. «Ҳинд ихтиолочилари» (А. Фитрат), «Падаркуш» (М. Беҳбудий), «Ёрқиной» (Чўлпон), «Фидой мухаббат» (Ш. Расулзода), «Эрк болалари», «Етим ва етима» (Ғ. Зафарий), «Лолаҳон» (К. Яшин) каби спектакллар мусиқавий ифодага, халқ қўшикларига

бойлиги б-н томо-шабин эътиборини козонди. Хамзанинг «Захарли хаёт», Уйгурнинг «Туркистон табиби» каби асарлари ҳам ўрин олди. Театрга тажрибали реж.лардан М. Тожизода, Али Ардобус, Х. Кориев — Ўғизлар таклиф этидци. 1920 й.лар ре-пертуаридан рус босқинчилигига қарши оҳанг б-н сугорилган баъзи пьесаларнинг учраши алоҳида эътиборга лойик. К. Рамзийнинг «Ватан қаҳрамо-ни», занжирбанд этилган она тимсолида «олами Турон» образини ифода этувчи «Она Ватан», Беҳбудийнинг «Падар-куш» каби асарлари шулар жумласидан-дир. 1927 й.да театр Андижон ш. давлат труппаси номи б-н қайта тузилади. Унга этнографик — концерт ансамблидан М. Қориёкубов, Тамарахоним, Г. Раҳимова, Кўкон театри артистларидан М. Қўлдошев, Л. Саримсоқова, С. Ҳўжаев, У. Абдуллаев, 1929 й. Ҳ. Носирова, М. Азизова, Ш. Раҳимова каби санъаткорлар келиб кўшилади. К. Яшин адабий эмакдош, Т. Жалилов мусика раҳбари этиб тайинланди. «Ҳалима» (Ғ. Зафарий), «Лайли ва Мажнун» (Хуршид), «Аршин мол олон» (У. Ҳожибеков), «Икки бойга бир малай» (К. Гольдони), «Ҳужум» (В. Ян), «Маликаи Турандот» (К. Гоцци) каби спектакллар трупнинг профессионал сахна маҳорати ошишида, ўз ижодий қиёфасига эга бўлишида муҳим роль ўйнади. 1931 й.да театрга Й. Охунбобоев номидаги Иккинчи ўзбек давлат драма театри номи берилди. Театрнинг 30-й.лардаги ижодий ривожида бадиий раҳбар И. Каримов, директор М. Қориёкубов, мусика раҳбари Т. Жалилов, адабий эмакдош С. Абдулла, реж. Р. Султоновлар фаолияти алоҳида эътиборга молик бўлди. Бош ролларни ўйнаган А. Бакиров, Ҳ. Аминова («Номус ва муҳаббат», «Макр ва муҳаббат»да Ғулом, Онахон, Фердинанд, Луиза), А. Исматов («Рустам»да Рустам), Ш. Раҳимова, М. Юнусов, А. Иброҳимов («Ойхон», «Гулсара»да) ва б. йирик драма актерлари сифатида ижод этилар. 1937 й. Исҳоқ қори Каримов, Р. Султонов,

С. Сайфий, Р. Раҳимий халқ душмани сифатида қораланиб, хибсга олиндилар ва 1939 й.га қадар биронта ҳам спектакль қўйилмади. 1940 й. В. Азимов сахнага қўйган «Тоҳир ва Зухра» спектакли театр ҳаётида янги боскичга айланди. У. Шекспирнинг «Ромео ва Жульєтта» фожиасининг илк бор А.т.да қўйилиши театрнинг улкан имкониятларга эга эканлигини кўрсатди. «Шоҳи сўзана» (А. Қаҳхор), «Юрак сирлари» (Б. Раҳмонов), «Нурхон», «Равшан ва Зулхумор» (К. Яшин), «Кароқчилар» (Ф. Шиллер), «Чин муҳаббат» (О. Ёкубов), «Алишер Навоий» (Уйғун, И. Султон), «Холисхон» (Ҳамза) каби спектакллар ўнлаб истеъододли актёрлар етишиб чиқишида ўзига хос мактаб бўлди. А. Аминова, М. Убайдумаева, 60—70-й.ларда Ҳ. Охунова, У. Нуралиев, Ҳ. Олимжонов, С. Улуғов, М. Қодиров, М. Бойматова ва б. актёрларнинг театрга келиб кўшилиши репертуарнинг бойишига, жаҳон драматургиясининг йирик на муналарига ўрин беришга имкон яратди. «Қирол Лир», «Ричард III» (У. Шекспир), «Мехробдан чаён» (А. Қодирий), «Сув келтирган азиз» (Н. Сафаров), «Юракдаги тош» (З. Мухиддинов), «Она қизим» (Шуҳрат), «Бобур» (З. Мухиддинов), «Бой ила хизматчи» (Ҳамза), «Фаргонатонг отгунча» (М. Исмоилий), «Тошиболта ошиқ» (Ҳ. Ғулом), «Темир хотин» (Ш. Бошбеков), «Нодира» (Ҳ. Раззоков), «Чорраҳа» (А. Жаббор), «Алла» (Т. Минуллин), «Зебуннисо» (Уйғун) ва б. театрда қўйилган энг яхши спектакллардир. Театрда А. Аминова, Ҳ. Олимжонов, О. Саидбурҳонов, Ф. Ҳожикулов, М. Бойматова, Н. Ҳакимова, М. Йўлдошева, С. Умаров, О. Махмудова, Ҳ. Солиев, Ҳ. Юнусов, Ш. То-жибоева каби санъаткорлар фаолият кўрсатмоқдалар. Театрнинг бош режиссёри ва бадиий раҳбари — То либжон Ҳамидов (1997).

Сотимбой Турсунбоев.

АНДИЖОН ТИББИЁТ ИНСТИТУТИ — умумий амалиёт врачи ва врач педиатрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1955 й.да ташкил этилган. Ин-тда

даволаш, педиатрия ва врачлар малакасини ошириш ф-тлари, 55 кафедра, олий малакали ҳамширалар тайёрлаш бўлими, тайёрлов бўлими, лицей-интернат, аспирантура ва докторантурда, марказий и.т. лабораторияси, клиник лаб.лар, ўқув музейлари, кутубхоналар (332 минг дан зиёд асар) мавжуд. Ин-тда 2150 талаба ўқиди; 375 ўқитувчи (49 фан д-ри, проф., 184 фан номзоди, доцент) дарс беради; 4 Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (И.Ю. Ибодов, Ҳ.Қ. Салоҳиддинов, Г.Ф. Коротъко, С.Ю. Турсунов) фаолият кўрсатади. Ин-т ташкил топгандан бўён 22569 олий маълумотли врач, 107 фан д-ри, 502 фан номзоди тайёрланди, 8800 олий маълумотли врач малакасини ошириди (2000).

Ин-т қошида 1971 й.да проф. Ю.О. Отабеков номидаги клиник касалхона (746 ўринли) ташкил этилган. Касалхона замонавий диагностик ва тиб-бий аппаратуралар б-н жиҳозланган 41 та бўлимда 1062 малакали мутахассис ва ходим меҳнат қилади (2000). Техник ахборот б-н таъминлаш бўлимида ўкув-методик кўллланмалар, илмий ва маъруза матнлари тўпламлари чоп этилади. Ин-т «Тиббиёт гулшани» газ. нашрига эга. Ин-т негизида республика лимфология ва вертебрология илмий марказлари, ички касаллликлар бўйича ихтисослашган кенгаш ташкил этилган. Ин-т 2000 й.да янги бинога кўчиб ўтди.

АНДИЖОН ТИЛЛАР ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ, Чўлпон номидаги Андижон давлат педагогика институти — филолог педагог-мутахассислар тайёрлашга ихтисослашган олий ўқув юрти. Андижон ш.да. Чўлпоннинг 100 йиллиги муносабати б-н 1997 й.да ин-тга унинг номи берилди. Андижон педагогика инти рус тили ва адабиёти ҳамда чет тиллар ф-ти асосида 1966 й. ташкил этилган. Ин-тда 3 та — инглиз тили, роман-герман тиллари, тиллар ф-ти ва 16 кафедра бор. Бундан ташқари замонавий ахборот маркази, 3 компьютер синфи, 2 лаб., 250 мингдан зиёд китоб жамғармасига эга ку-

тубхона, 200 ўринли кироатхона. 16 фан кабинетлари, спорт зали, сузиш ҳавзаси мавжуд. 1999/2000 ўқув йилида 1345 талаба таҳсил олди; 205 ўқитувчи (шу жумладан, 6 фан д-ри, 49 фан номзоди) ишлади. Ин-т таркибида 200 ўқувчига эга бўлган лицей, мактабгача тарбия муассасалари учун инглиз тили бўйича мураббий-трейнери ҳамда таржимон мутахассислиги берувчи икки йиллик педагогик касб курслари фаолият кўрсатади (2000).

АНДИЖОН «ТОЖМЕТАЛЛ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - пахта тозалаш саноати машинасозлиги корхонаси. Андижон ш.да жойлашган. «Ўзмашсаноат» уюшмаси таркибида киради. 1992 й.да «Коммунар» механика з-ди тарзида ташкил этилган. 1997 й. окт. дан хозирги номда ва очиқ турдаги акциядорлик жамияти. Пахта тозалаш з-длари учун технологик жиҳозлар ва машиналар (бунт бузгичлар, тола тозалаш машиналари, линтерлар, чигитдан толани ажратадиган (жин) машиналари учун арралар, саноат вентиляторлари), асбоб-ускуналар, эҳтиёт қисмлар, ҳалқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқаради. Корхонада ишлаб чиқариладиган технологик линиялар ва б. маҳсулотлар МДҲдаги пахтакор мамлакатларга экспорт килинади.

АНДИЖОН ТУМАНИ - Андижон вилояти марказий қисмida жойлашган туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Жалакудук, Хўжаобод, Асака, Олтинқўл, Балиқчи, Избоскан ва Пахтаобод туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,38 минг км². Аҳолиси 177,3 минг киши (2000). А.т.да 1 шаҳарча (Кўйганёр) ва 9 қишлоқ фуқаролари йигини (Бўтакора, Ёрбоши, Кунжи, Найман, Орол, Окёр, Хақан, Хартум, Харабек) бор (2000). Маркази — Кўйганёр шаҳараси.

Табиати. А.т. рельефи пасттекислик, қир ва адирлардан иборат. Шим,-шарқида Андижон — Отчопар, Тешиктош адирлари ва Харабек, Бўтакора, Ёрбоши кирлари мавжуд. Иқдими кес-кин континентал. Йулнинг ўртacha т-раси 27,3°, янв.ники — 3°. Вегетация даври 160—180 кун. Йи-

лига ўртача 225 мм ёгин тушади. Туманнинг шим. ва шим.-шарқидан Қорадарё, Андижонсой оқиб ўтади. Совуқбулоқ булоғи, Усмон Юсупов номидаги Катта Фарғона канали, Кўйи Улуғнор канали, Кўйганёр насос ст-яси, Кўттарма насос ст-яси, Чинобод, Асака ташламалари бор. Туман адир қисмининг тупроғи арзик, колган ерларда бўз тупроқ. Баҳорда адирлар эфемер ўсимликлар б-н копланади. Экин экилмайдиган ерларда шувоқ-шўра ўсади. Ёввойи ҳайвонлар кам учрайди, сурдалувчилар, кемирувчилар, кушлар бор.

Аҳолисининг аксари қисми ўзбеклар; рус, тоҷик, уйғур, қирғиз ва б. миллат вакиллари ҳам бор. 1 км² га ўртacha 465 киши тўғри келади. Шаҳарликлар 10,2 минг киши, қишлоқ аҳолиси 163,1 минг киши (2000).

Хўжалиги. Туманхўжалигиносан қ.х.га ихтисослашган. Саноат, транспорт, алоқа корхоналари бор. Ширкат хўжаликлари пахтачилик, боғдорчилик, сабзавотчилик, ғаллачилик, полизчилик, чорвачилик б-н шуғулланади. Туманда 10 қўшма корхона, 114 кичик корхона, 14 акциядорлик жамияти, 74 хусусий, 10 ширкат корхоналари мавжуд (2000). Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик. Қ.х.да сугориладиган ерлар 12,0 минг га, шу жумладан 5,8 минг га ерга пахта, 0,5 минг га ерга сабзвот, 1,2 минг га ерга беда, 0,2 минг га ерга шоли экиласди, 0,2 минг га ер боғдан иборат. А.т.да 15 ширкат хўжалиги, 9 хўжаликларо корхона, 1 ўқув тажриба, 1 уруғчилик хўжалиги, 116 фермер хўжалиги, агрофирма бор. Туман ширкат ва шахсий хўжаликлирида 37,2 минг қорамол, 37,7 минг қўй ва эчки, 48,1 минг парранда бўқилади (2000).

А.т. да Андижон қишлоқ хўжалиги институту, Ўзбекистон Республикаси Қ.х. ва сув хўжалиги вазирлиги Қ. х. илмий и.ч. марказининг сугориладиган ерларда ғалла ва дуккакли ўсимликлар этишириш илмий тадқиқот ин-ти (1999) жойлашган. Булардан ташкири туманда Андижон вилоят насос ст-яси, вилоят

сабзвот ва нав уруғлари очик турдаги акциядорлик жамияти ва қ.х.ни кимёлаштириш маркази (лаб.) бор. 1999 й. 2 сент.да Оқёр саноат касб-хунар коллежи би-носи курилиб ишга туширилди. Коллежда 280 ўқувчи ўқиди (2000). 2000

й.да академик лицей ташкил этилди. 1999/2000 ўқув йилида 53 умумий таълим мактаби бўлиб, 39,6 минг ўқувчи таълим олди. Гимназия, 3 лицей мавжуд. 1465 ўринли касалхона ва диспансер бўлиб, уларда 94 врач, 458 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. «Андижон тонги» туман газ. 1962 й.дан чиқади (адади 2370).

АНДИЖОН УНИВЕРСИТЕТИ, Захиридин Мухаммад Бобур номидаги Андижон давлат университети — илмий ва педагог кадрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонига асосан 1992 й. 15 марта Андижон пед. институти (1936 й. асос солинган) негизида Андижон ш.да ташкил этилган. 1990 й. 19 апр.да Захиридин Мухаммад Бобур номи берилган.

Ун-тда 11 ф-т (мат., физика, кимё, биол., тарих, пед., филол., жисмоний маданият, хукук-иқтисод, сиртқи таълим ва малака ошириш), 31 кафедра, 31 ўқув ва 10 илмий лаб., 4 компьютер синфлари, расадхона бор. Халқаро интернет тармоғига эга кутубхонада 300335 асар сақланади (2000). Ун-т қошида академиклиций ва лицей-интернат мавжуд. Ун-тда 18 ихтисослик (мат., тадбиқий мат. ва информатика, физика, касб таълими, биол., кимё, геогр., экология, ўзбек филол.си, тарих, хукуқшунослик, иқтисодчи-педагог, жисмоний тарбия, чизмачилик, тасвирий ва амалий санъат, бошланғич таълим ва тарбиявий иш, мусиқачи-педагог, пед. ва психология, мактабгача ва оиласий таълим) бўйича мутахассислар тайёрланади. Ун-тда магистратура, аспирантура (ўзбек тили, ватан тарихи, яримўтказгичлар физикаси, биокимё, фалсафа, замонавий ва миллий адабиёт), докторантурда (ўзбек тили, ва-

тан тарихи, ярим ўтказгичлар физикаси), яримўтказгичлар физикаси бўйича ихтиослаштирилган илмий кенгаф фаолият кўрсатади. 1999/2000 ўкув йилида 3100 талаба таълим олди; 297 ўқитувчи, жумладан 22 фан д-ри ва проф., 104 фан номзоди ва доцент ишлади. Ун-т фаолияти С.З. Зайнобиддинов, А.Қ. Қосимов, Ф.Х. Абдуллаев, А.А. Абдуллаев, Р.Т. Шамсутдинов, Г.К. Дубовский, Ҳ. Раззоқов, И. Пўлатов, А. Нурмонов, З. Қутибоев, Қ. Парпиеv, С.А. Воҳидова каби проф.-ўқитувчилар номи б-н боғлиқ. Ун-тнинг «Хумо» ашула ва ракс ансамбли, кичик босмахонаси, «Андижон университети» кўп нусхали газ., спорт мажмуи мавжуд. Жисмоний тарбия ф-ти талабаларидан 82 таси мамлакат терма жамоаси аъзолари. 1 таси бокс бўйича жаҳон ва олимпиада чемпиони (М. Абдуллаев), 1 таси жаҳон чемпиони (Ў. Ҳайдаров), 1 таси олимпиада ўйинлари бронза медали совриндори (С. Михайлов) (2000).

Ун-тда Фан-техника давлат қўмитасининг грантлари, «Сорос» ва б. жамғармалар б-н ҳамкорлик натижасида ҳар йили 5 млн. сўмлик иш бажарилган. 2000 й.гача ун-тда 30 мингдан зиёд мутахассис тайёрланди.

АНДИЖОН ҚИШЛОҚ
ХЎЖАЛИГИ ИНСТИТУТИ — қ.х. мутахассислари тайёрлайдиган олий ўкув юрти. Андижон туманининг Куйганёр шаҳарчасида жойлашган. Ин-т 1964 й.да Тошкент ирригация ва қ.х.ни механизациялаш инженерлари ин-ти бўлими асосида барпо этилган Андижон пахтачилик ин-ти негизида 1992 й. 28 февр.да ташкил этилган. Ин-т таркибида агрономия, агронженерлик, иқтисодиёт, сиртқи ва малака ошириш ф-лари ва 21 кафедра мавжуд бўлиб, 10 таълим йўналиши бўйича бакалаврлар тайёрланади. Булар — агрономия, мева-сабзавотчилик ва токчилик, ўсимликларни ҳимоя қилиш, ипакчилик, зоотехния, агронженерлик, сув хўжалиги ва мелиорация, иқтисодиёт, бухгалтерия хисоби ва аудит, агронженерлик бўйича касбий педагогик тайёр-

гарлик таълим йўналишларидир. Ин-т қошида академик лицей, лицей-интернат ва ўқув-ilmий и.ч. хўжалиги фаолият кўрсатади (2000).

1999/2000 ўкув йилида ин-тда 3 минг атрофида талаба ўқиди; 200 проф.-ўқитувчи, жумладан 1 акад., 7 фан д-ри, проф., 100 дан ортиқ фан номзоди, доцент ишлади. Ин-т ташкил этилгандан бери 12 мингдан ортиқ мутахассис тайёрлади; 4 минг раҳбар кадрлар ва мутахассислар қайта тайёрланди (2000). Ин-т олимлари томонидан дарслек, ўкув қўлланма, илмий-методик тўпламлар нашр этилади.

Ин-т олимлари хорижий мамлакатларнинг нуфузли олий ўкув юртлари б-н ўкув жараёнини такомиллаштириш ва и.т. ишларни ҳамкорликда олиб бориш борасида алокалар ўрнатган. Жумладан Шотландия қ.х. коллежи ва TEMRUS-DESPEs лойиҳаси бўйича Нидерландиянинг Вагениген ун-ти б-н ҳамкорлик қилади; шунингдек Тошкент ирригация ва қ.х.ни механизациялаш инженерлари ин-ти олимлари б-н ҳамкорликда BASIS лойиҳасида ҳам иштирок этади.

АНДИЖОН ҚОРА УЗУМИ, Қора андижоний, Қора — ҳалқ селекциясида чиқарилган ўртапишар хўраки ва майизбоп узум нави. Тупи кучли ўсади. Барги тўғарак, беш бўлмали, кертикли, тўқ яшил, орқа томони туксиз. Гули икки жинсли. Узум боши чўзиқ, 250-300 г, шингиллари тифизлиги ўртача. Фужуми йирик, думалоқ, ранги тим қора, пўстси юпқа, таранг, эти ширали, таркибида 25—27% қанд моддаси бор. Ҳосили фаол ҳарорат 2700-2750° бўлгандага 128—140 кунда пишиб этилади (авг. охири). Ҳосилдорлиги 150—200 ц/га. Замбуруғли касалликлар ва зааркундаларга чидами ўртача, совукка чидамсиз. Фарғона ва Андижон вилоятларида кенг тарқалган.

АНДИЖОН ҚЎЗГОЛОНӢ (1898)-ўзбек ҳалқининг мустамлакачилик ва миллий зулмга қарши озодлик ҳаракати. Дукчи Эшон қўзғолонӣ (воеаси) номи б-н ҳам машхур. Унга Андижон уездининг Мингтепа қишлоғилик Муҳаммадали

халфа Собир ўғли раҳбарлик килган.

Туркистонда Россия империясининг 19-а. иккинчи ярмида ўрнатган мустамлакачилик тузуми маҳаллий аҳолини сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этди, миллий, линий қадриятларини таҳқирлади, иктиносидини эса империя мақсадларига бўйсундириб, халқнинг турмуши, моддий аҳволини ёмонлаштириб, қашшоқланишига олиб келди. Айниқса Фарғонада Россия саноати учун зарур бўлган пахта хом ашёсини етиштиришга зўр берилиши натижасида вилоятдаги аҳоли ҳаёти ниҳоятда оғирлашди. Оғир меҳнат шароитида етиштириладиган пахта хом ашёси арзимас нархда сотиб олиниб, Россияга олиб кетилар, дехқон эса бундан дуруст моддий манфаат кўрмай, аксинча, турли хил оғир солиқ, тўлов ва қарзлар исканжасида йил сайн қаш-шоқлашиб бораради. Вилоятда пахта экин майдонларининг тез суръат б-н ўсиб бориши ғалла маҳсулотлари, бурдой етиштиришни кескин камайишига, аҳолини четдан келадиган ғаллага қарам бўлишига олиб келди. Россиядан келтирилган юқори нархдаги буғдойни сотиб олиб, истеммол қилишга эса қашшоқлашган дехқонларнинг курби етмай, ахволлари янада оғирлашди.

Чоризмнинг нафакат иктиносидий, балки ижтимоий, сиёсий, миллий зул-ми ҳам чексиз эди. Сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этилган аҳоли ўлкани идора қилиш ишига мутлақо яқинлаштирилмасди. Маориф, тиббий хизмат, ободончилик ишлари қаровсиз ҳолда бўлиб, мустабид маъмурият бунга мут-лако маблағ ажратмасди. Маҳаллий аҳамиятга молик сарф-харажатлар аҳоли зиммасига юқлатилганди. Ҳукмрон миллат вакиллари алоҳида имконият ва ҳуқуқларга эга бўлган ҳолда маҳаллий аҳоли ҳуқуқсизлик, зулм ва зўравонликдан азоб чекарди. Бунинг устига маҳаллий аҳолининг унумдор ерлари Россиядан кўчириб келтирилган дехқонларга тортиб олиб берилган бўлиб, ер-сув муносабатлари масаласида ҳам адолатсизлик авжига чиққанди.

Чоризм ҳукмронлиги даврида ўлкада мустамлакачилар турмуш тарзи орқали кириб келган майшатпарастлик, қиморбозлик, ичкилиқбозлик сингари иллатлар маҳаллий аҳолининг маънавий-ахлоқий руҳияти, қадриятларига путур етказа бошлаганди. Бу иллатларнинг барчаси бир бўлиб маҳаллий халқнинг мустамлакачиларга нисбатан нафратини ошириб, миллий, инсоний ғурури, нафсиятини таҳқирлаб, буларга чек қўйиш истаги кун сайн авж олиб борган, миллий озодлик туйғулари жунбушга келган.

Қўзғолондан З йил олдин — 1895 й.да Мұхаммадали эшон Марғилон, Ўш уездларида лавозимини қайта тикилади. Шундан сўнг қишлоқларда икки ҳокимиятчиликни эслатадиган бир ҳолат юзага келади — халқка бир томондан мустабид чоризм ҳукумати вакили бўлган волость бошлиғи, иккинчи томондан оддий халқ ҳоҳиш-иродасини ифодалаган раис раҳбарлик қила бошлайди. Бу ҳолат мустамлакачи маъмурлар б-н халқ ўргасидаги муносабатларни янада кескинлаштиради. Мустамлакачилар зулмидан эзилган халқ Дукчи Эшонга мурожаат қилиб эрк учун муқаддас курашга фатво беришини ҳамда бу курашга раҳнамолик қилишини сўрайди. Халқ норозилигининг жиловлаб булмайдиган даражада кучайиб кетганлигини кўрган Дукчи (Мұхаммадали) Эшон уйида Фарғона вилоятининг турли бўлисларидан келган вакиллар иштирокида маҳсус кенгашни бўлади. Шу кенгашда Мұхаммадали эшон йиғилганларни мустамлакачиларга карши бош кўтаришга, уларни юртдан хайдаб, она Ватан мустакиллигини тикиш учун курашга чакиради. Кўпчилик бу таклифни маъ-куллайди. Кенгашда Мұхаммадали Эшон маълум қилган режага биноан мустабид ҳукуматнинг водийдаги З шаҳар — Андижон, Марғилон ва Ўшда жойлашган ҳарбий лагерларига бир кунда ҳужум қилишга, бу ҳужум муваффақиятли тугаса, Кўконда ҳам қўзғолон кўтаришга келишилади. Марғилондаги ҳарбий ла-

герга Иноятхон Тўра, Ўшдаги харбий лагерга Умарбек доддох, Андикондаги харбий лагерга эса Муҳаммадали эшон бошчилигига хужум қилиниши керак эди. 1898 й. 17 май куни Муҳаммадали эшон халққа мурожаат килиб, уларни мустамлакачиларга қарши қўзғолон кўтаришга даъват этади. Кўзғолончилар Муҳаммадали эшон бошчилигига Мингтепадан Андикон ш. томон йўл олишади. Йўл-йўлакай қўзғолончилар сафи тўлиб бориб, шаҳарга яқинлашганларида уларнинг сони 2000 га етади. Шаҳар яқинидаги Муҳаммадали эшон ўз жангчиларини охирги марта кўрикдан ўтказади. У қўзғолончиларни 5 қисмга бўлиб, ҳар қайси қисмга биттадан байроқ беради. Гарбий лагерга килинадиган хужум олдидан сўнгги нутқини сўзлади. У қўзғолончиларни охирги дақиқаларгача ўз қасамёдига содиқ қолишга, Ватан озодлиги учун муқаддас курашга даъват этди. Сўнгра қўзғолончилар Андикон харбий лагерига хужум қиласидар. Тўқнашув пайтида харбий гарнizon жангчиларидан 22 киши ўлдирилди, 24 аскар ярадор бўлди. Ярим соат давом этган қаттиқ жангдан сўнг жанговар тайёргарлиги дуруст бўлмаган ва қурол-яроғи ночор қўзғолончилар гурухи тўқнашув жойида ўлган 11 нафар ва ярадор бўлган 8 нафар одамларини қолдириб чекинишиади.

Марғилон ва Ўш уездларидағи харбий гарнizonларга хужум уюштириш режалари эса амалга ошмай қолади, чунки чор амаддорлари бундан хабар топиб, мудофаа учун зарур чораларни кўриб улгурадилар. Ўш уездидаги мустабид хукуматга сотилган хоин — уезд мингбошиси Корабек Ҳасанов ўз халқига хиёнат қилиб, мустамлакачиларнинг харбий кучларига қарши тайёрланаётган хужум ҳакида подполковник Зайцевга хабар етказади. Бу воқеадан хабар топган Умарбек доддох яхши қуролланмаган халқни қуролланган, шай турган харбийларга қарши қўзғолонга бошлашга журъат этмайди.

Марғилон харбий лагерига хужум ҳам

амалга ошмади. 17 май куни кечқурун белгиланган жойга одам тўпланмади. Бунинг устига шу куни якшанба, яъни дам олиш куни бўлиб, харбий лагерда қандайдир маросим бўлаётганди. Бундай вазиятда хужум бошлаш хатарли эди. Шу боис Иноятхон Тўра ўз одамлари б-н Андиконга жўнаб кетган қўзғолончиларни кувиб етиб, улар сафига қўшилади.

Кўзғолон ҳакидағи хабарлар Наманган уезди ва Еттисув вилоятига ҳам етиб борди ва бу ердаги аҳоли томонидан қўллаб-қувватланди. Еттисув вилоятининг Авлиёта уездидаги Шодибек халфа исмли эшон бошчилигига тўпланган юздан ортиқ одамлар довоңлар кордан бироз тозалангац, Андикон томон ҳаракат қилдилар. Бундан хабар топган мустабид хукумат қўшинлари Наманган ва Андикондан уларга қарши юрдилар ва орадан беш кун ўтга, Шодибек халфани 23 нафар одами б-н қўлга оддилар. Наманганда харбийлар яширин равишда тоғ сўқмоқларини кезиб, 29 нафар қўзғолончини, шулар қатори 4 бошлигини ҳам ушлашди. Ўша кунларда Еттисув вилоятининг Пржевальск ва Бишкек уездларида, Сирдарё вилоятининг Холос темир йўл бекатида ҳам миршаблар б-н маҳаллий аҳоли ўртасида қуролли тўқнашувлар бўлиб ўтди.

Андикондаги қўзғолондан хабар топган Чор Россияси хукмдори Николай II қўзғолончилардан шафқатсиз ўч олишни буюради. Бу ишга раҳбарлик қилиш ўта шовинист сифатида донг таратган Сирдарё вилояти харбий губернатори А.И. Корольковга топширилди. Мустамлакачилар А.к. муносабати б-н бутун Фарғона водийсида даҳшатли қатагон уюштирилар. Биринчи навбатда қўзғолон раҳбари Муҳаммадали эшон ва унинг яқин маслақдошларидан 5 нафари 1898 й. 12 июня Андикон ш. марказида бутун водий жамоатчилигининг 8 мингга яқин вакили кўз ўнгига осиб ўлдирилди. Кейин бошқалар жазоланди. Кўзғолончилардан 18 нафари осиб ўлдиришга хукм қилинди. 344 нафари

4 йилдан 20 йилгача муддатга, 3 нафари умрбод каторгага, 8 нафари турли муддатга қамок жазосига хукм қилинди. 18 киши Сибирга сургун қилинди. Жами 388 киши жазоланди. Қўзғолон маркази бўлган Мингтепа, Қашғар, Тожик қишлоқлари уч кун тўплардан ўқка тутилиб, култепага айлантирилди.

Жазога тортилган қўзғолончиларнинг ижтимоий таркиби таҳлилидан маълум бўлишича, уларнинг кўпчилиги дехқон ва хунармандлардан иборат бўлиб, сардорлари орасида 2 нафар доддоҳ (генерал), 7 нафар понсад (полковник), 2 нафар собиқ бек, 40 нафар мулла, 2 нафар мударрис бўлган. Яъни, А.к. ахолининг турли тоифаси вакилларини камраб олган том маънодаги халқ қўзғолони бўлган.

А.к. Туркистон ҳаётида тасодифий ҳодиса эмас эди. Бунга қадар ҳам ўлқада мустамлакачиларга қарши бош кўтарилган. А.к. 19-а.нинг сўнгги чорагидаги энг кучли озодлик кураши эди. Аммо пухта тайёргарлик кўрилмаганлиги, ҳарбий имкониятлари заифлиги, кенг доирада уюшмаганлиги тифайли мағлубиятга учради. Қўзғолоннинг тарихий аҳамияти шундаки, у мазлум халқнинг сиёсий онги ва кураш тажрибасининг ўсишида муҳим роль уйнади. Гарчанд А.К-тор-мор этилган бўлсада, лекин ўзбек халқининг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган курашларининг энг ёрқин намуналаридан бири бўлиб колди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Андижон ш.нинг Мирпўстин ва Навоий кўчалари орасидаги кўчага (аввалги Янги Ўш кўчаси) «Дукчи Эшон» номи берилди.

Ад.Фозилбек Отабек ўғли, Дукчи Эшон воқеаси, Т., 1992; Эгамназаров А., Сиз билган Дукчи Эшон, Т., 1994; Ўзбекистоннинг янги тарихи, биринчи китоб [Туркистон чор Россияси даврида], Т., 2000.

Доно Зияева, Алиназар Эгамназаров.

АНДИЖОН ҚЎҒИРЧОҚ ТЕАТРИ, Андижон вилоят «Лола» қўғирчоқ театри — болалар театри. 1968 й. апр.да Республика давлат қўғирчоқ театри қршидаги студия битирувчилари асосида ташкил бўлган. Театр ўзбек ва рус гурухидан иборат. Театр кисқа вақт ичидаги йўли ва услубига эга бўлди. «Шавкатнинг саргузаштлари», «Буюк курбақача», «Малахит қутича», «Алпомиш», «Тошкент—66» каби спектакллар саҳналаштирилди. Театр саҳнасидан «Устабилармон Тимчо», «Шоҳ ва тегирмончи», «Қувноқ хўрозвалар» каби чет эл асарлари ўрин олди. 80-й.лар театр болаларни дўстликка, ҳалолликка, ватанпарварликка ундовчи асарларни саҳналаштириди. «Баҳромнинг мероси», «Ўтқир шоҳли буқача», «Дўст бола ва ўз бола», «Шахзод ва Кундуз», «Олтин жўжача» ва б. шулар жумласидан. «Мен энди каттаман», «Алдоқчи қарға», «Котик ва Мотик», «Шоҳ лайлак» кабилар ҳам театрнинг энг яхши спектаклларидан. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Б. Жабборов, Л. Айсина, артистлардан М. Йўлдошева, Л. Никольская, З. Мамасиддиқов, Ф. Сайисломова, А. Чўқкиев каби актёrlар ижод килмоқдалар. «Олтин дельфин» халқаро фестивалида театр бронза медали совриндори бўлган (Варна, 1981). Театрнинг бадиий раҳбари — Б. Жабборов (1997).

«АНДИЖОНЁҒМОЙ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — озиқ-овқат саноати корхонаси, Андижон ш.да жойлашган. «Ўзёғмойтамакисаноат» уюшмаси таркибига киради. Пахта чигитидан мой, хўжалик совуни, шулҳа, кунжара ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради. 1907—54 й.ларда Андижон ёғ з-ди, 1954—94 й.ларда Андижон ёғ-мой комбинати, 1994 й. дек.дан ҳоз. номда ва очик турдаги акциядорлик жамияти. 1907 й. «Т. К. Соловьев ва унинг компанияси» хусусий фирмаси томонидан ташкил этилган (суткасига 50 т чигитни қайта ишлаш кувватига эга бўлган). 1930—31 й.лар кисман қайта жиҳозлаш ишлари ўтказилиб, чигитдан тук аж-ратиб олувчи цех ва бугозони, таъмирлаш цехи, лаб. курилди, иш куввати суткасига 200 т чигитни

қайта ишлашга етказилди. 1949 й.дан узлуксиз экстракция усули б-н ёғ олиш ўзлаштирилди. 1960 й.да совун цехи ишга туширилгач, и.ч. кўрсаткичлари уч баравар ошди. 1962 й. дан ёғни соапстокдан ёғ кислоталарини дистилляция усули орқали олиш цехи ишга туширилди, на-тижада совун сифатини яхшилашга эришилди. 1983—93 й.ларда корхонанинг асосий и.ч. цехлари замонавий хорижий технологик линиялар б-н жиҳозланди. 1975—96 й.ларда корхонанинг куввати суткасига 540 т чигитни қайта ишлашга ва 85 т хўжалик совуни и.ч.га етказилди.

«АНДИЖОНКАБЕЛЬ» АКЦИЯ-ДОРЛИК ЖАМИЯТИ — электр техника саноати корхонаси, Андижон вилоятининг Хонобод ш.да жойлашган. «Ўзэлтехсаноат» ўюшмаси таркибига киради. 1985—94 й.ларда «Андижонкабель» и.ч. бирлашмаси. 1994 й.дан ҳоз. номда ва очиқ турдаги акциядорлик жамияти. Турли маркадаги кабеллар, электр ускуналари ва электр тармоқлари учун симлар — мис, жез (мис ва рух кртишмаси), никель симлари ва симтўрлари, халқ исетъомоли товарлари ишлаб чиқарди.

1982—85 й.ларда корхонанинг 1-навбати, 1987 й.да 2-навбати қурилиб, ишга туширилган. Корхонанинг 2-навбати ишга туширилгандан кейин куввати йилига 823 минг км электр симлари, 520 минг м²симтўрлар и.ч.га ет-казилди. 1988 й.да Финляндиянинг «Нокия» фирмасида тайёрланган линиялар ўрнатилди ва йилига 30 минг шартли км шахар телефон кабеллари и.ч. ўзлаштирилди. 1986 й.да корхонанинг филиали бўлган Тополино рўзгорбоп кабель маҳсулотлари з-ди ишга туширилган.

«АНДИЖОННОМА» - Андижон вилояти ҳокимлигининг ижтимоий-сиёсий газ. Андижон ш.да ўзбек тилида ҳафтада 2 марта чиқади. Дастрраб «Кизил кўшчи ва деҳқон» номи б-н (1921 й. 30 майдан), кейинчалик турли номларда («Дарҳон», «Пахта фронти»; 1938—91 й.ларда «Коммунист») нашр қилинган. 1992 й.дан ҳоз. номда. Газ.да турли даврларда Чўлпон,

Аскад Мухтор, Сайда Зуннунова, Олимжон Холдор каби ёзувчилар, таникли таржимон Рустам Абдураҳмонов фаолият кўрсатган. Турли йилларда таҳририятида меҳнат қилган Гуломжон Зайнобитдинов, Облокул Эгамов, Каримжон Йўлдошев, Юсуфжон Фиёсов, Собиржон Шока-римов, Муҳаммаджон Абдукаримов, Мукимжон Ниёзов, Махмуджон Норхўжаев, Раҳбарҳон Файзибоева, Тўлқинбой Сатимов, Абдумутал Абдулаев, Заҳриддин Муҳитдинов, Фозилжон Сиддиков, Махпиратхон Тожихалиловалар Республикада хизмат кўрсатган маданият ходими, Республикада хизмат кўрсатган журналист фахрий увонларига сазовор бўлишган. Газета таҳ-ририяти ташаббуси б-н 1970-й.ларда ташкил этилган ишчи ва қишлоқ мухбирлари мактабини 2000 й.га кадар 1000 дан зиёд тингловчи битирди.

«А.» Андижон вилоятининг ойнаси сифатида бу ерда бўлаётган йирик қурилишларнинг бориши ҳақида ба-тафсил мақолалар ёритган. Жумладан, Андижон сув омбори қурилиши, Катта Фарғона канали қурилиши, тўқимачилик ва енгил саноат қурилишлари, «Антекс» ҳамда бошқа кўшма корхоналар қурилишлари доимий равишда газетанинг диққат марказида турган. 2000 й. 31 майда «А.» ва «Андижанская правда» газ.лари бирлашган таҳририяти ташкил этилди. Таҳририятида иқтисодиёт, агросаноат, хатлар ва оммавий ишлар, ижтимоий масалалар ва маънавият ҳамда спорт бўлимлари ишлаб турибди. Ўзбек тилидаги газ.нинг адади 4 мингдан ортиқ (2000).

АНДИЖОНСОЙ - Андижон вилоятидаги канал. Умумий уз. 76,7 км, сув ўтказиш имконияти 45,0 м³/сек. Канал Андижон сув омборидан сув олади ва Катта Фарғона каналига ташлама б-н тугайди. Кўргонтепа, Жалақудук, Андижон, Олтинқўл туманларидағи экинзорни сув б-н таъминлайди, шунингдек канал Андижон шаҳридан ўтиб, биокимё з-дини ва шаҳарнинг кўкаламзор ерла-

рини сув б-н таъминлашга ҳам хизмат килади. Адан Ишкол, Жўрабой, Дехқон, Янги Кўтарма, Катортол, Кўк Гумбаз, Хўтан, Қўшарик, Деривация каби 10 га яқин катта-кичик каналлар ва 30 га яқин майда даҳаналар сув олади. А.да 6 та йирик сув тақсимлаш иншоотлари курилган (улардан 3 таси телемеханика воситалари б-н жиҳозланган). Адан Андижон туманидаги ва вилоятнинг бошқа шарқий-ғарбий туманларидағи, шунингдек Ёмонадир мавзедаги экинзорларга насослар ёрдамида сув чиқарилади.

АНДИЗ (*Inula*) — қоқидошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. 100 га яқин тури бор. А. асосан Европа, Осиё ва Африкада тарқалган. Ўзбекистонда 9 тури учрайди. Бўйдор А. (кора А.— *I. helenium* ва сарик А.— *I. grandis*) турлари кўпроқ тарқалган. Бу турларнинг поялари баланд бўйли (1—2,5 м), бир оз қиррали, тукдор; илдизпояси (танаси) ўйғон; барглари бутун, чети нотекис, поянинг куйи қисмida йирик (уз. 40—50 см, эни 20—25 см), юкорисида эса майдарок (уз. 10—30 см, эни 3—12 см); гули саватча, гулбанди ўйғон, четдаги гуллари уруғчили, ўргадагилари эса икки жинсли, сарик. Июннинг охиридан сент. гача гуллайди. Адир ва тоғларда 500—2000 м гача баландлиқда ўсади. Корга А. илдизпояси таркибида 3% гача эфир мойи, 44% гача инулин, сапонин ва б. моддалар бор. Илдизпоясининг кайнатмаси балғам кўчирувчи дори сифатида ишлатилади. Сарик А. ҳам табобатда сийдик хайдовчи дори ўрнида кўлланилади. Сарик А. илдизпоясидан эса левулёза (фруктоза) олинади. А.нинг баъзи турлари хушманзарали.

АНДИША — ахлоқий тушунча. Ўзаро муомалада шарм-ҳаё, босиқлиқ ва мулойимлик б-н муносабатда бўлишни талақ килади. Али одам бирорларнинг иззат-нафсига тегмайди, катталар, оксоқоллар хурматини жойига кўяди; ўта босиқлиқ б-н фикр юритиб бирор ишни ҳал қилади. А. шарм-ҳаё, уят, истиҳола, иффат, ибо каби одоб тушунчалари б-н

узвий боғлиқ.

АНДОРРА (испанча *Andorra*, франц. *Andorre*), Андорра князлиги — Европа-нинг жан.-ғарбидаги давлат. Пиреней я.о.да, Франция б-н Испания оралиғида жойлашган. Майд. 465 км², аҳолиси 64,5 минг киши (1996). Пойтахти — Андорра-ла-Велья ш. Расмий тили — каталон тили; маъмурий жиҳатдан 7 жамоага бўлинган. Диндорлар — католиклар. А.— мустакил суверен давлат. Франция кироли Карл даврида ёк мустакилликка эришган. Ўша пайтдан то биринчи конституция қабул килингунча А. 1278 й. шартномасида белгиланганидек, Франция ва Сео-де-Урхель ш. (Испания) епископининг икки ёқлама протекторатида (измида) бўлди. 1993 й. 14 марта умумхалқ овоз бериши натижасида маъкулланган мамлакат биринчи конституциясига биноан А. «парламентли князлик» хисобланади, унда «ҳалқ суверенитети тамойили» қарор топди, собиқ ҳукмдорлар — Франция президенти б-н Сео-де-Ур-хель епископига аниқ ваколатли «конституцион давлат бошликлари» мартабаси, жумладан, уларга ички хавфсизлик ва мудофаа, ҳудудий ва чегара ҳуҳуклари, юридик соҳаларда ҳамкорлик қилишга оид ҳалқаро шартномаларни тайёрлашда қатнашиш ҳукуки берилди. Конун чиқарувчи олий орган — Баш кенгаш — 28 депутатдан иборат бир палатали парламент. Ижроия ҳокимият олий органи — Ижроия кенгаш (хукумат). А. Пиренейнинг жан. ён бағрида, Валира дарёси (Эбро ҳавзаси) ва унинг ирмоқлари водийсида жойлашган. Музликлардан хосил бўлган кўллар бор. Иклими субтропик, иилига 1000—2000 мм ёғин ёғади. Тоғлари дуб, бук ва арчапихта ўрмонлари б-н қопланган, баланд альп ва альп ўтлөклари бор.

А. хўжалигининг асосий тармоқлари — кўйчилик ва дехқончилик. Арпа, жавдар, картошка, сабзавот, узум, тамаки етиширилади. Озик-овқат саноатининг кичикроқ корхоналари, ГЭСлар, хуармандинчилик устахоналари бор. Чет эл туризми катта даромад келтиради. Ҳар

йили мамлакатга 13 млн.га якин сайёх келиб кетади. А.дан четта жун, писта кўмир чиқарилади, четдан озиқ-овқат ва саноат моллари келтирилади. Аҳоли жон бошига ички ялпи маҳсулот 15 минг АҚШ долларига тўғри келади. Мактаб таълими — француз ёки испанча тизимда. «Диари д'Андорра» — каталон тилидаги кундалик газ., 1991 й.да асос солинган. «Побле Андорра» («Андорра халқи») — каталон тилидаги хафттанома, 1974 й.да асос солинган. «Андорра радиоси» 1984 й.дан буён ишлайди. «Антенна-7» деб номланган хусусий телекомпания ҳам мавжуд. Музей, кутубхона, кад. хужжатлар архиви, араб (8—10-алар) ва роман (12—16-алар) меморлиги обидалари бор. Муомалада — француз франки ва ис-пан песети.

АНДОРРА-ЛА-ВЕЛЬЯ — Андорра давлатининг пойтахти. Шаркий Пиреней тоғлари орасида, Валира дарёси (Эбро ҳавзаси) бўйида, 1000 м бал.да жойлашган. Аҳолиси 21,7 минг киши (1996). Испанияни Франция б-н боғлайдиган автомобиль йўлидаги савдо-транспорт манзили. Озиқ-овқат саноати корхоналари, ГЭС, радиостанция бор. Халқаро миқёсдаги туризм маркази. Эсадалик буюмлари (сувенир) ишлаб чиқарилади. Шаҳар 9-а.да ташкил топган. Меъморий ёдгорликларидан 1580 й.да курилган бино (ҳоз. Ҳукумат қароргоҳи) ва черков (11-а.) бор.

АНДОҚСОЙ — Навоий вилояти Хатирчи тумани ҳудудидаги сой. Октоғнинг жан. ён бағрида 1400 м баландликдан бошланиб, жан.га оқади. А.нинг юкори қисмида водийси тор (50—70 м) ва чукур (150 м), 2—3 террасаси бор. Жан. рокда сой икки тармоққа бўлинib сўнгра яна кўшилади. Сел келган вактларда А. Оқдарёгача етиб келади. Ёмғир ва булоқлардан сув олади. Ўртacha ийллик сув сарфи (Дара қишлоғи яқинида) 80—100 л/сек, апр.да 200 л/сек.

АНДРАДИТ — гранатлар гурухига кирувчи минерал. Бошка гранатлардан таркибида кальций ва темир борлиги б-н

фарқ қиласи. Биринчи марта топган ва тафсилотини ёзгани учун португалиялик минерал олим д'Андраднинг номига кўйилган. Кўнғир-қизил ва яшилроқ кристаллардан иборат. Қаттиклиги 6,5—7,5. С. оғ. 3,6. А. заргарлиқда ва уй жиҳозлари (мебель)га сайқал беришда ишлатилади. А. Ўзбекистоннинг кўп ерларида скарн ва метаморфик тог жинсларида учрайди.

АНДРЕЕВ Михаил Степанович (1873.11.9- Тошкент -1948.10.11) -этнограф, тилшунос, эроншунос олим. Ўзбекистон ФА акад. (1943), Россия ФА мухбир аъзоси (1929), Ўзбекистон ва Тожикистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1945, 1944), Тошкент гимназиясини, Туркистон ўқитувчилар семинариясини тутатган. Тошкентдаги Эшонкули додҳо мадрасасида ўқиган (1894). 1897 й. Мўгулистон ва Шаркий Туркистон экспедицияларида иштирок этади. 1918—20 йларда Туркистон шарқ-шунослик инти, кейинроқ Ўрта Осиё давлат унтида шарқшунослик ф-ти декани. 1927—47 й.ларда доцент, сўнгра проф. Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-тида этн. бўлимини бошқарган (1944—48). У Ўрта Осиё миқёсида ўтказилган бир қанча этнографик экспедицияларга раҳбарлик қиласи. Асосий илмий асарларида Туркистон халқларининг урф-одати, эътиқоди, санъати ва дини ёритилган. Шаркий Эрон тилларининг таснифига оид асарлари ҳам бор.

АНДРЕЕВА Ольга Ильинична (1890.29.5-1970.15.2, Москва)-Ўзбекистон халқ артисти (1952). 1938 й.дан Тошкентдаги рус драма театрида иш-лаган. Асосий роллари: Бетси (Л. Н. Толстой, «Маърифат мевалари»), Анна Андреевна (Н. В. Гоголь, «Ревизор»), Ксения, Василиса (М. Горький, «Егор Буличев ва бошқалар», «Тубанликда»), Катерина, Кручинина (А. Н. Островский, «Момакалдириқ», «Айбсиз айборлар»), Ҳамробуви (А. Каҳхор, «Шоҳи сўзана»), Ҳожар (Ҳамза, «Паранжи сирлари»), Риҳси хола (Б. Раҳмонов, «Катта мухаббат») ва б. А. сахна нутқига, қаҳрамоннинг

ички ва ташқи қиёфасини ёркинроқ очишга алоҳида эътибор берган.

АНДРЕЕВЛАР ШИРКАТИ («Андреевское товарищество») — 19-а. охири — 20-а. бошларида Ўзбекистон иктисодиётида хукмрон бўлган, ажнабий ва рус капиталининг курдатига таянган йирик акциядорлик жамияти. А.ш.ни 1912 й. Ўзбекистондаги йирик сармоядорлар Рус-Осиё банки иштирокида ташкил этганлар. Бунга «Ака-ука Кноплар савдо уйи» фирмаси ташаббускор бўлган. А.ш.нинг дастлабки асосий капитали 750 минг сўм бўлиб, 1915 й.да 5 млн. сўмга етган. А.ш. 1917 й. 31 пахта тозалаш, 6 пахта ёғи ва совун ишлаб чиқариш з-ларига эгалик қылган. А.ш. Россиядаги «Саломас» акциядорлик жамиятининг фаолиятида қатнашган. «Саломас»нинг 20% акцияси 1917 й. А.ш. кўлида бўлган. А.ш. дехқонлар етишириган паҳтанинг катта қисмини арzon гаровга харид қилиб, толасини Россия ва Польшага сотар, чигитидан ёғ ва совун тайёрлар эди. А.ш. 1918 й. март — апр. ойларида Совет ҳокимияти томонидан национализация килинган.

АНДРИАНОВ Кузьма Андрианович (1904.15.12, Калинин вилоятининг Кондраково қишлоғи — 1978.13.3, Москва) — кимёгар, акад. (1964). Кремний органик полимерлар кимёсининг асосчиларидан бири. Илк бор полиорганосилоксанларни синтез қылган. Иссиққа чидамли кремнийорганик полимерлар ва улар асосида матери -аллар олиш усулини ишлаб чиқкан.

АНДРОГЕНЕЗ (юн. *andros* — эрек ва ... генез) — жинсий кўпайиш хили. Бунда муртакнинг ривожланишида факат уруг ҳужайра ядроси иштиrok этади. А. айрим хайвонлар (мас, габробракон яйдоқчилари) ва ўсимликлар (маккажӯҳори, тамаки)да тухум ҳужайра ядроси уруғланишидан олдин нобуд бўлганида (псевдогамия) ёки тухум ҳужайранинг ядроиз қисми уруғланганида (мерогония) рўй беради. Тухум ҳужайра ядроисига физик ёки кимё-

вий йўл б-н таъсир этиш орқали сунъий А.ни пайдо килиш мумкин. А. натижасида ҳосил бўлган гаплоид организмнинг яшовчанлиги паст бўлади. Диплоид А. уруғланган тухум ҳужайранинг дастлабки бўлиниши цитотомиясини бирга қўшиш орқали олинади. А.дан ирсийланышда ядронинг аҳамиятини текшириш, гомозигот ёки бир жинсга мансуб бўлган организмларни олиш мақсадида фойдаланиш мумкин.

АНДРОГЕНЛАР — эреклар жинсий бези гормонлари (тестостерон, андростерон ва андростенолон); можак тўқимасида синтезланадиган эреклар гормонлари туркумини ва бир катор камроқ фаолиятга эга бўйрак усти бези пўст қавати маҳсулотларини ўз ичига олади. Бу туркумга кирадиган 30 дан ортиқ табиий бирикмалар кашф этилган. А. сперма, қон ва сийдиқда бўлади, эреклар иккиласи жинсий белгиларининг ривожланишини таъминлайди. Жинсга ҳос таъсиридан ташқари, А. организм метаболизмига анаболик наф кўрсатади, оқсиллар синтезини кучайтиради, организмда азот ушланишини оширади. Тибиётда жинсий фаолият бузилганда ва климактерия дав-рида кўлланилади.

АНДРОМЕДА — юонон мифларида Ҳабашистон подшоси қизи. Отаси А.ни мамлакатни вайрон қилаётган денгиз махлуқига курбонликка беради, бироқ А. ни Персей халос этади. Ривоятларга кўра, А. вафотидан сўнг юлдуз туркумига айланган (юлдуз туркуми номи шундан олинган).

АНДРОМЕДА — юлдуз туркуми; осмоннинг Шим. ярим шарида Персей ва Пегас юлдуз туркумлари орасида жойлашган. Учта 2-кагтталикдаги равшан юлдузи бор. А. да машҳур спирал галактика — Андromeda туманлиги бўлиб, уни оддий кўз б-н кўриш мумкин.

АНДРОМЕДА ТУМАНЛИГИ - бизга энг яқин спирал галактика M 31 нинг номи. Галактикамиз б-н турдош, лекин иккиси ҳам бир хил спирал синфга кириши тўла ҳал этилмаган. А.т. ўлчамлари

ва тузилиши у қайси диапазонда кузатилганига кескин боғлиқ. Оптик диапазондагиси диаметри 74 кмк. Массаси Галактикамиз массасидан деярли 1,5 марта катта. Мутлақ катталиги — 22. Космик телескоплар ёрдамида унда 100 га яқин рентген манбалар борлиги топилган. Уларнинг кўпчилиги А.т. нинг ядро ва текислик ташкил этувчи қисмидан ўрин олган. Унинг таркибida камида 30000 та планетар туманликлар, 400 та шарсимон тўдалар, мингга яқин тарқоқ юлдуз тўдалари бўлиб, бугун қатор газ — чанг булултлари, юлдузларнинг туғилиш ўчоқлари, «янги юлдузлар», цефеидлар кузатилмоқда. А.т. яқинида 7 та унинг йўлдош — галактикалари аниқ топилган. Улар асосан эллиптик ва турли митти галактикалардир. А.т., бизнинг Галактика ва улар атрофида яна 30 га яқин галактикалар физик ва динамик боғланган маҳаллий гурухни ташкил этади. А.т. ҳакида биринчи бор араб фалакиётшуноси Ал-Сўфи (9-а.) ёзib ўтган, чунки у оддий кўзга равshan кичик булат тарзида кўринади.

АНДРОМЕДИДЛАР — метеор оқими. Радианти Андромеда юлдуз туркумида жойлашган, биринчи марта 1872 й.да кузатилган. 1845 й.да парчаланиб кетган Биэла кометаси б-н боғлиқ. 20-а. да бу оқимда метеорлар анча камайган.

АНДРОНОВО МАДАНИЯТИ - мил. ав. иккинчи минг йилликнинг иккинчи ярми ва биринчи минг йилликнинг бошида яшаган чорвадор ва дехкон қабилаларининг маданияти. Ан.м. ёдгорликлари Минусинск, Шим-шарқий ва Марказий Қозогистон, Объ дарёсининг юқори оқими, Челябинск вилоятининг ўрмон ва даштларида, қисман Ўзбекистон, Кирғизистон ерларида тарқалган. Бу маданиятга оид ёдгорликни биринчи бор 1914 й.да Я. А. Тугаринов Ачинск ст-яси яқинидаги Андроново қишлоғида олиб борилган археологик қазишмалар натижасида топган ва 1920—23 й.ларда С. А. Теплоухов уни Ан.м. номи б-н фанга кирит-

ган. Ан.м. га доир ёдгорликлар дастлаб С. П. Толстов томонидан 1938 й.да қад. Хоразмнинг Кўчка дарё соҳиҳларидан топиб ўрганилди ва унга тозабоғёп маданияти номи берилган. Кейинчалик Я. Ф. Гуломов ва А. Аскаровлар бу маданиятга доир ёдгорликларни Зарафшоннинг куйи оқими р-нларидан топиб ўргандилар. Бу давр мозор ва манзилгоҳлари Тош-кент атрофида, Мўминободда (Самарқанд вилояти), Фарғона водийсида (Карамкўл, Водил мозорлари), Кайроқкумда кўплаб ўрганилган. Ан.м. аҳолиси ярим ер тўла шаклидаги кулбаларда яшаган; мозорлари ёрма гўр бўлиб, мурдалар оёқ-кўллари буқилган, чапга ёнбошлатилган, боши жан-ғарбга қаратилган холда, кўпинча кий-им-кечаги, жездан ясалган безак буюмлари б-н дағн этилган. У давр қабилалари дарё бўйларида дехкончилик, адирларда чорвачилик б-н шуғулланган. 1997 й. Тожикистандаги Кизилсув дарёси ҳавзасидан Ан.м.га доир ёдгорлик — жамоа бўлиб дағн килинган болалар қабри топилди. 10—11 ёшли боланинг оёқлари ёнидан чиқкан кўплаб жез мунҷоқпар, илгаксимон кумуш тақинчоқ, сопол идишлар муҳим илмий аҳамиятга эга.

АНДРОПОВ Юрий Владимирович (1914, Ставрополь ўлкаси — 1984.9.2, Москва) — КПСС МК бош котиби (1982—84), сабиқ Иттифоқ Олий Кенгаши раиси (1983 й.дан), 1947 й.дан Карелия КП(б) МК 2-котиби. 1951—52 й.ларда КПСС МКда ишлаган. 1953—57 й.ларда Иттифоқнинг Венгриядаги элчиси; совет кўшинларининг Венгрияга киритилишида кўли бўлган (1956). 1957 й.дан КПСС МК бўлим мудири. 1962—67 ва 1982 й. майдан КПСС МК котиби. 1973 й.дан КПСС МК Сиёсий бюроси аъзоси (1967 й.дан номзод). 1967—82 й.ларда Иттифоқ давлат ҳавфсизлиги кўмитаси раиси; бу пайтда А. раҳбарлиги остида гайри фикрловчилар ва инсон хуқуқларини химоя қилиш ҳаракатига қарши репрессив чора-тадбирлар (камаш, фуқаролиқдан маҳрум қилиш ва б.) амалга оширилди. Бош котиб сифатида партия ва давлат-

даги инқирозни маъмурий усууллар б-н тўхтатишга уринган.

АНДРОСТЕРОМА — буйрак усти бези пўст қаватининг ўсмаси. Касалликка хос белгилар: қизларда клитор гипертрофияси, тук босиш, сут безларининг такомиллашмаслиги, ҳайз кўрмаслик, мускулларнинг ҳаддан ташқари ривожланиб кетиши, ўғил болаларда вактидан илгари балогатга етиш, тез ўсиш. Аёлларда 30—40 ёшларда учраб, овознинг дағаллашиши, гирсутизм, сут безларининг кичиклашиши, бачадон атрофияси, клиторнинг катталashiши, ҳайз кўришнинг тўхташига, баъзан калликка олиб боради.

АНДРОСТЕРОНЛАР (юн. *andros*-эркак ва *stereo* — бақувват қиласман) — сийдик б-н ташқарига чиқадиган эркак жинсий гормони — тестостероннинг ўзгариши натижасида ҳосил бўладиган органик моддалар; шу гормонга ўхшаш таъсир этади. А. нинг сийдикдаги концентрациясини аниқлаш эндокрин без касалликлари диагностикасида муҳим аҳамиятга эга.

АНДРОЦЕЙ (юн. *apeg* — эркак ва *oikia* — уй) — гулдаги чангчилар (микроспорофиллар) йигинди. Бир гулнинг А.даги чангчилар сони шу гул мансуб бўлган ўсимлик турига қараб ҳар хил (биттадан бир неча юзгacha) бўлиши мумкин.

АНДХРА — 1) Жан. Хиндистон халқларидан бири (қ. Телугу); 2) Хиндистоннинг жан.да қадимда мавжуд бўлган давлат (қ. Сатаваханлар давлати).

АНДХРА-ПРАДЕШ — Хиндистон штати. Хиндистон я.о. шарқида, Бенгалия қўлтиги соҳилида, 1956 й. телугу (андхра) халқи яшайдиган вилоятлардан ташкил килинган. Майд. 277 минг км². Аҳолиси 66,4 млн. киши (1991). Аҳолисининг асосий қисми хиндуизм динида; мусулмонлар 10% чамасида. Маъмурий маркази ва энг иирик шаҳри — Ҳайдаробод. Мамлакатнинг муҳим дехқончилик р-ни. Асосан Декан яssi тоғлигига жойлашган. Соҳил қисми пасттекислик. Шим.

да Гат тоғлари тармоклари бор (бал. 1680 м). Иклими тропик муссонли. Ёгин асосан ёзда ёғади. Аҳолининг 70% дан кўпроғи дехқончилик б-н машғул. Ерлар майда дехқонлар қўлида. 10—11 млн. га ер (штат майд. нинг 40% часи) ишга солинган. Шундан 1/4 қисми суфорилади. Асосий озиқ-овқат экини — шоли. Штат тамаки, канакунжут етиштиришда етакчи ўринда. Шунингдек шакарқамиш, ер ёнғоқ, паҳта ва б. экилади. Чорвачилик ёрдамчи аҳамиятга эга (корамол, асосан от-улов ўрнида ишлатилади). Штатнинг ер ости бойликлари анчагина бўлса ҳам, кўп қисми ишга солинмаган. Вишакҳапатнам ш. яқинида марганец, Неллуро вилояти яқинида слюда, Сингарени ш. ёнида кўмир қазиб чиқарилади. Графит конлари мавжуд. Вишакҳапатнамда кемасозлик корхонаси ва нефть з-ди, озиқ-овқат ва тўқимачилик корхоналари, қоғоз ф-каси, цемент з-лари бор. Кимё-фармацевтика препаратлари ишлаб чиқарилади. Ўрмон бойликларидан фойдаланилади. Ҳунармандчилик ривожланган. А.-П.да т.й. транспорта яхши ривожланган. Асосий денгиз портлари — Вишакҳапатнам (мамлакатнинг асосий портларидан бири), Какинада, Мачилипатнамдир.

АНЕВРИЗМА (юн. *aneurysma* — кенгайиш) — томир деворининг чўзилиши ва бўртиб чиқиши натижасида кон томир ёки юрак бўшлигининг чегараланган кенгайиши. Миокард инфаркти, атеросклероз, захм ва б. касалликлар, шунингдек шикастланиши (травматик А.) сабаб бўлади. Ҳақиқий ва соҳта А. кузатилади. Ҳақиқий А. артерия деворининг шикастланмай кенгайишидан, соҳта А. эса томир шикастланганда девори ёрилиб, атрофдаги тўқималарга кон қўйилишидан вужудга келади. Томир деворининг тугма нуқсонлари ҳам А.га олиб келиши мумкин. Артериал, веноз ва артериовеноз (артерия ва вена томирлари тешигининг бир-бирига туташиб қолиши) А. фарқ килинади. Дуксимон ва қопчиқсимон шаклдаги А. кўп учрайди. Белгилари А.нинг ўрни, ҳажми ва б. омилларга

боғлиқ. Кўпинча касаллик белгилари яққол кўринмайди (симптомсиз кечади). А. заараланган томир озиқлантирадиган тўқималарнинг қон б-н таъминланиши бузилишига сабаб бўлади, у катталашиб кетгандан яқин жойлашган аъзо ва тўқималарни эзib кўйиши мумкин. А. юракка яқин жойлашган бўлса, юрак фаолияти бузилади. Баъзан А.нинг ёрилиши ва қон кетиши кузатилади. А. одатда жарроқлик усули б-н даволанади.

АНЕМИЯ (юн. *an* — инкоркўшимчаси ва *haima* — қон), камқонлик — қонда эритроцитлар сони ва гемоглобин миқдорининг камайиши, сифатининг ўзгариши б-н кечадиган касаллик. А.га қон яратилиш жараёнининг бузилиши, тўсатдан ёки сурункасига қон йўқотиш, кизил қон таначалари (эритроцитлар) нинг кўп парчаланиши, асосий қон яратувчи тўқима — кўмикнинг ўз функциясини етарли бажара олмай қолиши сабаб бўлиши мумкин. Темир ва витамин B12 етишмаслиги оқибатида келиб чиқадиган А. бирмунча кенг тарқалган. Оз-оздан узок вақт қон кетиб турганда, мас, бавосир ёки меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси касаллигига ҳам кўпинча А. кузатилади. Ҳайз қони узок ва кўп кетадиган аёлларда ҳам темир етишмаслигидан келиб чиқадиган А. тез-тез учраб туради. Темир етишмаслигига алокадор А.га бот-бот ҳомиладор бўлиш, узок вақт бола эмизиш сабаб бўлади, чунки ҳомиладорлик ва эмизуқлик даврида она организмидаги темир захирасининг бир кисми болага ўтади. Кичик ёшдаги болаларда кузатиладиган камқонлик уларни нотўғри овқатлантириш, шунингдек овқатнинг кам-кўст бўлиши оқибатида рўй беради. Эритроцитлар сони сал камайгани ёки расо бўлгани ҳолда, қонда гемоглобин миқдорининг озайиши темир етишмаслигига алокадор А.нинг асосий белгилари дандир. Беморнинг ранги синиккан бўлиб, аксарият тез чарчаш, бош оғриши, бош айланиши, кўз олди живирлашишидан шикоят киласи, соч тўкилади, тирноқ мўртлашиб синишга

мойил бўлиб қолади. Баъзан ютиниш кийинлашади, беморнинг одатда истеъмол қилинмайдиган нарсалар (бўр, оҳак, гилвата ва х.к.)ни егиси келади, аччиқ, шўр таомларни хуш кўради. Темир етишмаслигига алокадор А.нинг олдини олиш ва даволашда қон йўқотиш эҳтимоли бўлган манбаларни ўз вақтида аниқлаша ва уларни бартараф этиш, ҳомиладор бўлиш ва туғиши маълум даражада режалаштиришга эришиш, бекаму кўст овқатланнишга риоя қилиш лозим.

Витамин B12 ёки фолат кислота етишмаслиги оқибатида келиб чиқадиган А. анча кам учрайди. А.нинг бу хилида ўзига хос аломатлар: тил ачишиши, касаллик ўтказиб юборилганда нерв системасининг заарланиши (фуникуляр миелоз) белгилари кузатилади. Бу хил А.нинг олдини олиш учун меъда-ичак йўлининг сурункали касалликлари, айникса ич кетиши б-н ўтадиган касалликларни ўз вақтида аниқлаб даволаш жуда муҳим. Гижжа тарқалган жойларда улардан заарланишининг олдини олиш чораларини кўриш зарур, касаллик пайдо бўлганда эса ўз вақпида даво қилиш лозим. Эритроцитларнинг кўплаб емирилиши б-н боғлиқ гемолитик А. хиллари кўп. Улар ирсий ёки орттирилган бўлиши мумкин, одатда тери ҳамда шиллик қаватнинг сарғайиши, эритроцитлар сони ва гемоглобин миқдорининг камайиши б-н кечади. Барча хил А.да врачга мурожаат этиш ва ўз вақтида тўғри даволаниш зарур.

Ад.: Петров В. Н., Бахрамов С. М., Фарманкулов Х. К., Железодефицитные анемии, Т., 1995.

Сайджалол Баҳромов.

АНЕМИЯ (*Anæmia*) — кирққулоқдошларта мансуб кўп ийллик спорали ўсимликлар туркуми (уруги). Спорасиз барглари патсимон. Спорали баргларининг япроклари қисқарган, ўқтомири узайган. Споралари баргнинг фақат энг пастидаги бир жуфт япроқчаларида жойлашган. 140 дан ортиқ тури бор. Шундан 96 га яқини Америка, Африка ва Мадагаскарнинг

тропик ерларидан кенг тарқалган, бир тури Ҳиндистонда ўсади, 50 га яқин тури қазилма ҳолда учрайди. А.нинг чангни ва барг излари Туркистан ва б. жойларнинг юра ва, асосан, бўр қатламларидан кўплаб топилган. Ўзбекистонда А.нинг 10 тача қазилма тури маълум. Уларнинг купчилиги Ҳисор тоғлари, Фарғона водийсининг жан. худудлари, Фарғона тоғларининг шим. кисми, Бухоро, Хива депрессиясининг юра ва бур катламларидан топилган.

АНЕМИЯГА ҚАРШИ МОДДАЛАР

-гемоглобин ва қизил қон таначалари миқдорини ошириш, шунингдек анемияни даволашда ишлатиладиган дорилар. А.к.м.дан Темир, кобальт, мис препаратлари, цианокобаламин (В12 витамин) ва фолат кислота (В, витамин) тибиёт амалиётида куп кўлланилади.

АНЕМОГРАФ, анеморумбограф (юн. anemos — шамол, gropho — ёзаман) — шамол тезлиги ва йуналишини қайд қилувчи ўзиёзар асбоб. Шамол тезлигини ҳам сезувчи кисм вазифасини анемометр, йуналишини кўрсатувчи кисм вазифасини эса флюгерка (пирпирак) утайди. А. сезувчи қисмларининг кўрсатиши қайд қилувчи килемга электр токи ёрдамида (туташма А.), баъзан, механик ва манометрик усулларда ўтказилади.

АНЕМОМЕТР (юн. anemos — шамол, metreо — ўлчов) — шамол ва газ тезлигини (баъзан, йўналишини ҳам) ўлчовчи асбоб. Шамол ва газ тезлиги уларнинг таъсирида айланувчи косаларнинг айланishi сонига қараб аникланади. Шамол ва газ тезлигини манометрик усудца ёки электр усудца ҳам аниклашумкин (қ. Термоанемометр).

АНЕМОНА - қ. Пўфанак.

АНЕМОФИЛИЯ (юн. anemos — шамол ва phileo — севаман) — шамол орқали чангланиш, ўсимлик чангдонидаги чангнинг уруғчи тумшуғига ёки уруғуртак-ка шамол воситасида келиб тушиши. А. эман, қайнин, қайрагоч каби дарахтларда, арпа, буғдой, маккажӯхори ва очик-уруғли ўсимликларца бўлади.

АНЕМОХОРИЯ (юн. anemos — ша-

молвасchoreo—тарқалаяпман) — ўсимлик мевалари, споралари ва уруғларининг шамол воситасида тарқалиши. Бундай органларнинг шамол таъсирида учишига хизмат қиладиган попук, қанотча каби маҳсус ўсимталари бўлади (мас, заранг ва қоқи ўсимликларида).

АНЕРОИД(юн. а—инкор қўшимчаси — манфий зарра, neros — сув), метал барометр — атмосфера босимини улчаш учун ишлатиладиган асбоб. Асосий иш кисми ичидан ҳавоси сўриб олинган эластик хусусиятли ясси тўғарак кутича, устки ва остки юзаси тўлқинсимон қилиб бурмаланган. Ҳаво босими ўзгарганда кутича ўз шаклини ўзгартиради (босим ошганда кутича сиқилади, камайганда кенгаяди) ва бу ўзгариш ричаглар тизими ёрдамида шкалада харакатланувчи милга узатилади. А. шкаласи симбли барометр ёрдамида даражаланади. Мил кўрсатиши бўйича шкала узатмасидан ташқари т-ра ва колдик деформация учун тузатма киритилади. Ҳар бир янги А.га тегишли тузатмалар жадвали берилади. А. нисбий асбоб, унинг аниқлиги 1—2мбар. А. метеорология ст-яларида эҳгиёт барометр сифатида ишлатилади.

АНЕСТЕЗИОЛОГИЯ - клиник тибиёт соҳаси, жарроҳликда организмни оғриқсизлантириш, операция вақтида унинг муҳим ҳаётий функцияларини бошқариш масалаларини ўрганади. А. мустақил фан сифатида бундан бир неча ўн йил илгари шаклланди. Ўзбекистонда А. хизмати бекаму куст йўлга кўйилган; йирик шифохоналарда маҳсус А. бўлимлари бор. А. кафедраларида анестезиолог мутахассислар тайёрланади ва и.т. ишлари олиб борилади.

АНЕСТЕЗИЯ (юн. ap — инкор қўшимчаси ва aisthesis — сезги, хис этиш) — сезгини ўйқотиш, оғриқсизлантириш. Сунъий А. кўпинча жарроҳликда ва б. ҳолларда кўлланиладиган оғриқсизлантиришдир. Умумий ҳамда маҳаллий турлари бор. Умумий А.—умумий наркоз; кимёвий моддалар, электр токи ёки руҳий таъсиrot ёрдами-

да беморни ухлатиб оғриқсизлантириш. Маҳаллий А. дорилар, физик ёки механик омиллар ёрдамида периферик нерв системасининг бирор бўлاغига таъсир қилиб, уни оғриқ сезмайдиган қилиб кўйишдир. Нерв толаларини сикиш б-н ҳам оғриқсизлантириш мумкин.

АНЕСТЕЗИЯЛОВЧИ МОДДАЛАР - сезув нерви охирлари (рецепторлари) ва толалари орқали қўзгалиш ўтишини вақтинча тўхтатиб кўядиган дорилар. Уларнинг энг асосий фармакологик хоссаси ҳар қандай сезувчанликни аввало оғриқ ҳиссини йўқотиши. Шу сабабли Ан.м.дан (новокайн ва б.) жарроҳлик операцияларида маҳаллий оғриқсизлантириш, яъни анестезия учун фойдаланилади.

АНЕТО ЧЎҚКИСИ, Пико-де-Ането — Пиреней тоғлари (Испания) даги энг баланд чўқки (3404 м). Гранитдан иборат. Маладет тоғларида жойлашган. А-ч. доимий қорлар б-н копланган. Кичикроқ музликлар ҳам бор.

АНЕУПЛОИДИЯ (юн. an — инкор қўшимчаси, eй — тулиқ, ploos — карра, endos — тур) — ирсий ўзгарувчанлик; организмларда бир ёки бир неча гомологик хромосомаларнинг кўпайиши ёки камайиши (к., Гетероплоидия).

АНЖАБОР (*Geranium collinum*, G. *gustum*) — ёронгулдошлар оиласининг геранлар туркумига мансуб бир-бирига яқин бир қанча турлардан иборат куп йиллик ўтлар. Барги кенг тўғарак, ромбсимон бўлакларга бўлинган, гули кўкишпушти. Ўзбекистон тоғларида ўсади. Таркибида 23—54% танинн (ошловчи) ва б. моддалар бор. Илдизининг қайнатмаси табобатда ичдан қон кетишини тўхтатиш, оғриқни қолдириш ва меъда касалликларини даволашда фойдаланилади. А. тери ошлашда ҳам кўлланилади.

АНЖЕ, Анжер — Франциядаги шаҳар, Мен ва Луара департаментининг маъмурий маркази, Анжу тарихий вилоятининг энг катта шаҳри. Аҳолиси 141 минг киши (1990). Мен дарёси Луарага куйиладиган ердаги пристань. Т.й. тугу-

ни. К.х. машинасозлиги, тўқимачилик, озиқ-овқат, пойабзal саноати корхоналари, санъат ва ҳунар миллий мактаби, роман-готика черкови (12 — 13- а.лар), қаср (1228 — 38), археология ва сувратли гиламлар музейлари бор.

АНЖИР (*Ficus carica* L.) — тутдошлар (анжиргуллilar) оиласига мансуб субтропик мева тури. Туркия, Жазоир, Европанинг жанда, АҚШда катта майдонларни эгаллайди, Кавказ, Ўрта Осиё, Кримда ҳам етиштирилади. Ёввойи ҳолда Ўрта денгиз бўйи, Кичик Осиё, Эрон, Шим.-гарбий Ҳиндистонда ўсади. А. жуда қадимдан маданийлаштирилган ўсимлик ҳисобланади (Осиёда 5 минг йилдан, Европада камида 2 минг йилдан бери). Ботаник тавсифи. А. дараҳтининг бўйи 4 — 10 м, шоҳлари калин, ёйилиб ўсади, новда, барг ва мевасида сутсимон шира бор. Барги йирик, 3 — 7 бўлмали, баъзан бўлмасиз, тўқ яшил, орқасида туклари бор. Бир йилда 2 — 3 марта гуллайди (апр. — май, июнь — июль, авг.). Майда бир жинсли гуллардан иборат тўпгули бўлажак «мева» ичиди бўлиб, майда бластофага арилар ёрдамида чангланади, баъзилари эса чангланмасдан (партеногенез) ва уруг тугмасдан мева қилади. Мевасида 20 — 24% қанд, 0,5 — 4,2% пектин моддалари, 3,4 — 7,4% клечатка, 0,1% гача органик кислоталар, каротин, кальций, темир, фосфор ва б. бор. Биологик хусусиятлари. А. асосан бир йиллик пишган новда қаламчаларидан кўпайтирилади. 2 — 3 ёшдан мева тугиб, 7 — 10 ёшда фарқ ҳосилга киради, 50 — 80 йил мева беради, 150 — 200 йилгacha яшайди. Бир тури 50 кг гача мева қилади. А. бир мавсумда икки марта ҳосил беради. Биринчи ҳосил (хоки анжир) анча кам бўлиб июнь — июль ойларида, иккинчиси (асосий) ҳосил сент. ойида пишади. Ҳўжалик аҳамияти. Ҳўллигича ёки қоки ҳамда консерва ҳолида истеъмол қилинади, жем, мураббо тайёрланади. Халқ амалиётида А. барги узум ва меваларни қуритишда ишқор сифатида, «сүти» тери касалликларини (кал, сўгал,

темиратки), чаён ва ари чаккан жойларни даволашда ишлатилади. Агротехникаси. А. тўплари совуққа чидамсиз бўлганидан Ўзбекистон шароитида кишда кўмилиб, баҳорда очилади. А. намга анча талабчан, енгил ва серунум тупроқда яхши ўсади. Шўрланган ёки шағалли тупрокларда деярли ўсмайди. А. тупига 3 — 4 та асосий танали бута кўринишида шакл берилади. Ёзда бир-икки марта шу йили чикқан қалинлаштирувчи новдалар, ғовлаган новдалар, куриган шоҳлар кесиб ташланади. Анжирзор боғлар вегетация даврида 9—10 марта сугорилади. Ўзбекистонда кадета, сарик анжир, қора анжир, чапла ва б. навлари кўп экилади. Навлари. Кадота. Меваси ўртача (35 — 40 г), думалоқ-нок шаклида, сарғиш, сал тилимли. Эти оч сарик, жигарранг товланади, юмшоқ, ширин. Тупи 45 — 50 кг ҳосил беради. 30% қоқи тушади, қоқи таркибида 71 — 72% қанд бўлади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари учун р-нлаштирилган. Сарик А. Жайдари нав. Меваси йирик (50 — 60 г), сарик, ясси, сал тилимли. Эти серсув, юмшоқ, ширин. 25% қоқи тушади, қоқининг таркибида 63 — 70% қанд бўлади. Тупи 40 — 50 кг ҳосил беради. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида тарқалган бўлиб, анжирзорнинг 80 — 90% ини ташкил этади. Қора А. Меваси ўртача (35 — 45 г), нок шаклида, тўқ бинафша рангда, тилимли. Эти сарғиш, юмшоқ, ширин. Тупи 40 — 50 кг ҳосил беради. 30 — 35% қоқи тушади, қоқи таркибида 70 — 72% қанд бўлади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари учун р-нлаштирилган. Чапла. Меваси ўртача (35 — 45 г), думалоқ-нок шаклида, оч жигарранг, сал тилимли, сийрак тук б-н қопланган. Эти юмшоқ, ширин, ичи ҳавол. 28 — 30% қоқи тушади, қоқи таркибида 70 — 75% қанд бўлади. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятлари учун р-нлаштирилган.

Ад.:Рибаков А. А.,Остроухова С. А., Ўзбекистон мевачилиги, Т., 1967.

Рихсивой Жўраев.

АНЖИР, анжиргул — анжирсимон

нақш; амалий безак санъати (ўймакорлик, кулоллик ва б.)да кенг қўлланилади. А. қадаш усули б-н яратилади. А. сопол буюмларнинг четларига хошия шаклида ишланади. Халқ усталари бу усулдан қадим замонлардан бери кенг фойдаланади.

АНЖИР ШАФТОЛИ, янги анжир шафтоли — халқ селекциясида яратилган шафтоли нави (Р. Р. Шредер номидаги и.т. ин-тининг Самарқанд филиалида бу навни Чемпион нави б-н чатиштириш асосида А. С. Череватенко чиқарган янги А.ш. нави кўп тарқалган). Тупи кучли ўсади, дараҳти ўртача катталикда (4 — 5 м), март охири — апр.нинг бошида (12 — 18 кун давомида) гуллайди. Гули икки жинсли, қизғиши, гулининг 20 — 25% ни тутади. Ўзидан чангланувчи нав. Меваси тукли, анжирсимон — ясси (диаметри 5 — 10 см), оғирлиги 80 — 100 г. Данаги майда ҳам яссироқ, кўпинча меванинг ўртасида кўриниб туради. Эти серсув, мулойим, ширин. Авг.да пишади. Совуққа чидамсиз, кишда 15 — 18° гача, баҳорда 4-6° совуққа бардош беради. Экилгандан кейин 2 — 3- йили мевага киради, 6 — 8 йил юкори, яхши агрофонда 16 й.гача ҳосил беради. Ҳар тупидан 70 — 80 кг мева олиш мумкин. Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида экилади. А.ш. Эрон, Афғонистон ва Хитойда ҳам учрайди. Меваси янгилигига ейилади, таркибида 14,7% гача қанд, 0,26% кислота бор. Консерва ва қоқи килинса ҳам бўлади.

Рихсивой Жўраев.

АНЖОМ (форс. — охир, якун) —

1) уй-рўзгор, меҳнат фаолиятига мансуб буюм, нарса; 2) курол-яроғларни ва жангчининг ўз буюмларини олиб юриши учун ишлатиладиган мосламалари (камар, сумка ва х.к.); шу курол-яроғ ва буюмларнинг ўзи.

АНЖОМА (форс. — темир либос) — от-улов абзалларидағи металли қисмларнинг умумий номи (айил, нўхта, узанги, юган, ўмилдириқ, қуюшкун кабилар). Юопка темир тунуқадан қирқиб ясалади. Кўпинча А. юзига кумуш ёки ол-

тин чопила ўрнатилади. Бунинг учун А. юзини эговлаб ёки қаламча ва болға б-н чекиб, тишлар чиқарилади. Бу тишларнинг ўйиқ (арикча)ларига майда кумуш ёки олтин симлар ётқизиб, устидан болға урилса, симлар ўрнашиб, накш пайдо бўлади. Сўнгра А. юзини силликлаб, жило берилади (к. Анжомасозлик).

АНЖОМАСОЗЛИК - темирчиликнинг анжома ясовчи соҳаси. А., асосан, йирик шахарларда ривожланган. Ўтмишда анжома турларини бир устанинг ўзи ёки бир неча маҳсус уста ясар эди. А. ишлари ҳам пичоқчилик, тақачилик каби бозорда маҳсус ишхона (дўкон)да олиб бориларди. А. дўконида уста, коргар, девонавачча ва дамгарлар ишларди. Коргар ва девонаваччалар «арвоҳи пир» берган халфалар бўлиб, дамгарликни шогирд олиб борарди. Кейинги йилларда халқ хунармандчилигига ўтибор кучайиб, А. ҳам ривожланмоқда.

АНЖУ — Франциянинг шим.-ғарбидаги тарихий вилоят, қуий Luara ҳавзасида. Бош шаҳри — Анже. Ҳоз. А.нинг аксарият қисми Мен ва Luara департаментлари таркибига киради. А. 9- а.дан — графлик (маркази Анже ш.). 11- а. ўрталаридан А.га Турень ва 1126 й. Мен кўшиб олинган. 1154 й. А. графи Англия кироли (Генрих II Плантагенет) бўлган, А. эса инглизларнинг Франциядаги мулкларининг таркибий қисмига айланган. 1202 — 04 й.ларда А. ҳудуди француzlар томонидан қайтариб олинган (бу 1259 й.ги Париж битими б-н тасдиqlанган). 1360 й.дан А. — герцоглик. 1481 й. Людовик XI А.ни меросий кирол мулкига кўшиб олган.

АНЖУ ОРОЛЛАРИ - Новая Сибирь архипелагининг марказий, энг йирик ороллари. Котельний, Фаддеев, Новая Сибирь, Бельковский ва Бунге Ери оларини ўз ичига олади. Умумий майд. 29 минг км² га яқин. 1821 — 23 й.ларда Арктика тадқиқотчиси, Россия адмирали П. Ф. Анжу (1796 — 1869) бошлигидаги экспедиция томонидан тадқиқ килинган.

АНЖУ СУЛОЛАСИ - ўрта асрларда катор Европа мамлакатларида Анжу (Франция) графларидан бошланган кироллар сулоласи. Англияда 1154 — 1399 й.ларда (к. Плантагенетлар), Жан. Италияда 1268 — 1442 й.ларда хукмронлик қилган; Сицилияда — 1268 — 82 (норасмий 1266 — 1302). Сицилия ва Жан. Италиядаги А.с. асосчиси — Карл Анжуйский (1285 й.гача хукмронлик қилган). Сицилиядаги 1282 й. кўзғолони ва Арагон сулоласи қарор топган Сицилия о. ажраб чиққач (1302), анжуликлар кўлида фақат Жан. Италия — Неаполь кироллиги сакланиб қолган. Венгриядаги А.с. 1308 — 87 й.ларда хукмронлик қилган (асосчиси — Карл Роберт, 1342 й.гача таҳтни бошқарган); Польшада — 1370 — 82 ва 1384 — 85 й.ларда мамлакатни бошқарган.

АНЖУМАН (араб. — йигин) — 1) кенг доирада ўтказиладиган мажлис, йиғилиш, кенгаш; 2) бир даврда яшаб, бир соҳада фаолият кўрсатган атоқли шахслар гурухи, жамияти; 3) бир хил касбдаги хунармандларнинг бирор масла-ҳатли иш юзасидан вақт-вақти б-н йиғилишиб ўтказиладиган мажлиси, шогирдларни ишга ўtkазиш йигини, маросими, зиёфати.

АНЗИРАТ ГЎШТХЎР, трагакант (Tragacantha) — астрагалнинг Astragalus pileatacladus, A. dasyinthus, A. gummifera ва б. турларидан олинадиган рангсиз ёки сарғиш мугузсимон елим; сувда бўқади. Қадимдан Шарқ, жумладан, Ўрта Осиё табобатида анзарут катиро номи б-н кўп касалликларни даволашда ишлатиб келинган. Тулкимашоқ (тулки сока)нинг A. dasyinthus туридан олинадиган елим (Шарқда катиро номи б-н машхур) буйрак, юрак касалликлари ва гипертонияни даволашда, шунингдек тўқимачилик, кўнчилик, қофоз и.ч., қандолат, бўёқчилик саноатларида қўлланилади. А.г. ақоқиёв агар-агар ўрнида ҳам ишлатилади.

АНЗОБ — Ҳисор тизмасидаги довон. Тоҷикистон Республикасида. Бал. 3372 м. А. довони орқали Душанба — Тош-

кент автомобиль йўли Яғноб водийсидан Варзоб водийсига ўтади.

АНЗОБ — кечишишар хўраки узум нави. Тожикистон дехқончилик и.т. институтида [(Каттақўргон Александрия мускати) х Султоний] навларини чатиштириб яратилган (А. Д. Савченко, И. Ф. Кириллов). Тупи кучли ўсади. Барги йирик, бир оз чўзинчоқ, беш бўлмали, кертикли, орка томони қалин тукли. Гули икки жинсли. Узум боши ва ғужуми йирик, тескари тухумсимон, кўқимтиурсарфиш. Пўсти қалин, серэт, карсишлияди. Ҳосили куртак ёзилишидан фаол ҳарорат йифиндиси 3100 — 3300° да 140 - 150 кунда пишиб етилади. Ҳосилдорлиги 250 — 270 ц/га. Антракноз, рага қасалликлари ва барг ўровчига бардошли; узок жойларга жўнатилганда яхши сақланади.

АНЗЮС (инг. Australia, New Zealand, United States — ANZUS), Австралия, Янги Зеландия ва АҚШдан иборат ҳарбий-сиёсий блок (1951 й. сент.). Манила ш.да (Филиппин) чакирилган кенгашда (1954 й. сент.) янада кенгайтирилди. А.га Англия, Таиланд, Филиппин ва Покистон ҳам аъзо бўлиб киргач, СЕАТО — «Жануби-Шарқий Осиё шартномаси ташкилоти» деб юритила бошланди.

АНИД (найлон) — сунъий полiamид тола. Эластик, сувга чидамли, осон қолипланади, чиримайди. Тўқимачилик, машинасозлик саноатида, балиқ, тўрлари тўкиш ва б. мақсадларда кўлланилади (к. Полиамид толалар).

АНИЗОГАМИЯ (нем. anisogamie; инг. anisogamy) — катталиги, шакли ва хатти-харакати бўйича бир-биридан фарқ қиласидиган гаметаларнинг конъюгацияси (қўшилиши). А.га киришадиган гаметалар: 1 — копуляция ҳолатдаги хатти-харакати б-н фарқ қиласидиган; 2 — фақат гаметаларнинг катталиги б-н фарқ қиласидиган; 3 — гаметаларнинг ўлчами ва шакли б-н фарқ қиласидиган гурухларга бўлинади.

АНИЗОТРОП МАТЕРИАЛЛАР — ҳоссалари (механик, оптик, магнит ва б.) турли йўналишда бир хил бўлмайдиган

материаллар. Ан.м.га монокристаллар, кристаллар, арматуралантган пластиклар, графит, пўлат ва қотишмаларнинг заготовкалари (прокат, штампов-калар), толали материаллар ва б. киради. Таркиби тўлдиригич (металл толалар, ипсизон кристаллар) ва боғловчи материаллар (полимерлар ва металлар) бирикмасидан иборат композицион материаллар катта аҳамиятга эга. Ан.м. машинасозликда мустаҳкамлиги юқори бўлган деталь ва конструкциялар, трансформаторлар, газ турбинаси қураклари тайёрлашда ишлашибилади.

АНИЗОТРОПИЯ (юн. anisos — бир хил бўлмаган ва tropos — йўналиш) — модда физик ҳоссаларининг ҳар хил йўналиш ва кесимларда ҳар хил бўлиши. А., мас, кристалларнинг қаттиқдик, иссиқлик, оптик, магнит, электр ва б. ҳоссалари учун ҳос. Дистен, андалузит, графит каби минералларнинг қаттиқлиги бўйламасига бир хил бўлса, кўндалангига бошқача бўлади. Бир ёқлама босим таъсирида дастлабки тузилишини ўзгартириб, ҳар хил кесимда турлича тузилишни ҳосил қиласиган, таркибидаги минераллар маълум қонуниятга бўйсўнган тоғ жинсларига анизотропик тоғ жинслари дейилади. А. ходисаси минералларнинг оптик ҳусусиятини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

АНИКИН Василий Васильевич (1952, Ўш вилояти) — курашчи, ҳалқаро тоифадаги спорт устаси (1976). Юнон-рум кураши б-н шуғулланган. Ўзбекистоннинг бир неча марта чемпиони. Европа кубоги (1977, Лиссабон), Жаҳон кубоги (1981, Болгария) ғолиби. Германия, Швеция, Норвегия, Венгрия, Руминияда ўтказилган ҳалқаро турнирларда 1-уринни эгаллаган. ЎзР мудофаа вазирлиги Марказий Ҳарбий спорт клубида спорт устози.

АНИКУШИН Михаил Константинович [1917.19.9 (2.10), Москва] -ҳайкалтарош, РФ БА ҳақиқий аъзоси (1962). Санкт-Петербургдаги И. Репин номидаги рассомлик, ҳайкалтарошлик ва

мөмөрлик ин-тида таълим олган (1937—41 ва 1945—47). Санкт-Петербургдаги А. С. Пушкин ҳайкали (бронза, 1957), «Ленинграднинг қаҳрамон ҳимоячилари» мемориали (1975) ва б. асарларида муаллиф образнинг руҳий ҳолатини очиб беришга ва табиийлигига, мутаносибликка, мөмөрий муҳит б-н уйғунлигига эришган. Тошкент ш.даги Пушкин ҳайкалини хам А. яратган.

АНИЛИДЛАР, C₆H₅NHCOR - анилин ва турли радикалли карбон кислоталарнинг ҳосилалари. Бу моддалар анилиннинг амин гурухидаги битта водород атоми кислота колдиги (ацил гурухи) б-н алмашиниши натижасида ҳосил бўлади, мас:

C₆H₅NHCOSCH₃ — ацетанилид C₆H₅NHCOC₆H₅ — бензанилид C₆H₅NHCHO — форманилид А. суютирилган кислота ёки ишқор таъсирида анилин ва карбон кислотага парчаланади. Кўп А. тиббиётда дори сифатида, қ.х.да эса бегона ўтларга қарши курашда (карсил, солан ва б.) ишлатилади. Айрим А. азобўёкларнинг компоненти сифатида ва кинофотоматериаллар и.ч. да қўлланилади.

АНИЛИН (аминобензол, амидобензол, фениламин), C₆HSNH₂ — ароматик аминларнинг энг оддийси. Мол. м. 93,2. Рангсиз, сувда оз (100 г сувда 20° да 3,4 г) эриди, ўзига хос ёмон ҳидли суюқлик; суюқланиш т-раси — 6,15°, қайнаш т-раси 184,4°, 20° да зичлиги 1027 кг/м³. Этіл спирт, эфир ва бензолда яхши эрийди А. буғи жуда заҳарли. Ани биринчи марта 1826 й.да О. Унфердорбен индигони оҳак б-н бирга ҳавосиз киздириш йўли б-н олган ва «кристаллин» деб атаган. 1841 й.да Ю. Ф. Фрицше индигога ўювчи ишқор таъсир эттириб олган моддани А. деб номлаган.

1842 й.да эса Н. Н. Зинин нитробензолни (NH₄)₂ SO₃ таъсирида қайтариш реакцияси орқали А.ни синтез қилди ва уни «бензидом» деб номлади. Бу усул синоатда кенг микёсда татбиқ этилди.

1843 й.да юқорида кўрсатиб ўтилган

усуллар ёрдамида олинган барча моддаларнинг бир хил бирикма эканлигини исботлади ва шу б-н анилин бўёклар синоатига асос солинди. А. кучиз асос хоссали бўлиб, унга тегишли ре-акциялар орасида диазотлаш реакцияси, яъни нитрит кислота б-н бўладиган реакция катта аҳамиятга эга, чунки бунда олинадиган диазобирикмалар қўпчилик органик бўёкларни синтез қилишда ишлатилади. А. оксидланса кора А. ва эмеральдин деган бўёклар ҳосил бўлади. А. фармацевтика моддалари, пластмассалар олишда хам ишлатилади.

АНИМАЛИЗМ, зоолатрия (лот. animal — ҳайвон) — бирор ҳайвонни илоҳийлаштириш б-н боғлиқ бўлган эътиқод ва тасаввурлар мажмуи. А. нинг келиб чиқиши овчилик эътиқодларига (ҳайвонлар ўлгандан кейин тирилишига ишониш унинг ҳарактерли хусусиятидир), тотемизмта бориб тақалади. Қад. одамлар овчилик б-н тириклик қилган даврларда ўлжани қўлга киритиш учун ов олдидан ҳайвонларни сеҳрловчи турли маросимлар қилганлар (палеолит горларида расмлар шундан дарак беради). Ҳайвонларни эъзозлаш кўп ҳалкларда учрайди. У одамнинг ҳайвондан келиб чиққанлиги ҳақидаги мифлар (кейинроқ у урғочи ҳайвонлар одамлар авлодини боқиб тарбиялаган, деган тасаввурлар шаклини ҳам олган) да, у ёки бу ҳайвонни истеъмол ёки ов қилишнинг ман этилишида, бирон қабила, уругни ҳайвонлар номи б-н аталиши ва б.да кўринади. Шим. Осиё ва Шим. Америкада айикнинг, Ҳиндистонда сигирнинг, Австралияда кенгурунинг муқаддас ҳисобланиши А. қолдигидир.

АНИМАЛИСТИКА (лот. animal — ҳайвон) — тасвирий санъатда ҳайвонларни тасвирилаш. Бу соҳада ишловчи рассом ва ҳайкалтарош анималист деб аталади. Табиатнинг ажойиб маҳсули бўлган ҳайвонот олами — сувда, куруклиқда яшовчилар, кушлар инсонни жуда қадимдан қизиқтирган,

хайвонот дунёси умуман инсон учун мұхим ахамиятта эга бўлган. Ибтидоий инсон ибтидоий санъат на-муналарида ов манзараларини, ҳайвонларнинг турли шароитда ҳаракат ва ҳолатини акс эттирган. Қадимда кўпгина ҳайвонларни илохий хисоблаганлар (жумладан, туркий халқларда она бури ва, б.), тасвирий санъат асарларида инсон б-н ҳайвонни уйғунлаштириб кўрсатганлар (сфинкс, грифонлар). Кад. Хитой, Японияда ҳайвон тасвири безак ва маҳобатли муҗассамотларда кўп учрайди. 17-а. голланд тасвирий санъатида ҳайвонларни тасвираш маҳсус жанрга айланди. 18-а. дан рус тасвирий санъатида А. жанри ривожлана бошлади (И. Гроот, П. Клодт). А. халқ ижодида кенг тарқалган. Айрим Шарқ мамлакатларида, айникса Мьянма (Бирма), Камбоджа (Кампучия), Ҳиндистонда мейманий иншоотлар қадимдан ҳайвонлар тасвири б-н уйғунлаштириб бунёд этилган. Туркистонда, жумладан Ўзбекистон худудида А. жуда қадимдан ривожланган. Дастрабки ҳайвон тасвиirlари (қоятош расмлари, сопол буюмлар безаги, ҳайкаллар) ибтидоий даврда ва ундан кейинги жамиятда яратилган (неолит, энеолит, жез даврида яратилган кулоллик буюмларидаги ҳандасий шакллар ҳайвон — сигир, кушлар, холдор сиртлон тасвиirlари б-н тўлдирилди; Амударё хазинасидаги олтин буюмларда хўқиз, эчки, илон ва б. тасвиirlари). Яна к. Саклар маданияти, Скифлар санъати. Сакланиб қолган деворий расмларда (к. Далварзинтепа, Афросиёб деворий расмлари, Тупрок калъа деворий расмлари), амалий безак санъати (мато, зийнат буюмлари, безакли идишлар ва б.) да ҳам ҳайвон тасвиirlари учрайди. Араблар истилосидан кейин А. жанри тушкунликка учраб, ўрнини кўпроқ гирих, ислимиий накшлар эгаллади. Шунга қарамай, миниатюра асарларида ҳайвон ва қушлар тасвири кўп. Безак санъатида ҳам мавжуд: ўйма ва бўяма накшларда ҳайвон ва қушлар услублаштириб бўлса ҳамки ифодалан-

ган, ўйинчоқ ҳайкалчаларда, асосан, ҳайвонлар шакли тасвиirlантган; шойи матода афсонавий маҳдуқлар (7—9-а. лар), ганч ўймакорлигига қанотли шерлар, дев ва б. (Термизшохлар саройида, 12-а.); шиша буюмларда ҳайвон шакли (хўқиз боши, Самарқанд музейида; балиқ шаклидаги билур идишча, Эрмитажда) ва б. тасвиirlар, Самарқанддаги Шердор Мадраса пештоқига шер, Бухородаги Девонбеги мадрасаси қаносига афсонавий семурғ қуш, кийик тасвиirlари ишланган. Ўзбек ҳайкалтарошлари А. Бойматов, П. ва М. Иванов, Э. Алиев, И. Жабборов ва б. ижодида ҳам ҳайвонлар тасвири учрайди. Ўзбек халқ ижодида А. жанри (У. Жўракулов, Ҳ. Раҳимова, А. Мухторов ва б. усталар ижодида) кенг ривожланган.

Немат Абдуллаев.

АНИМИЗМ (лот. anima — жон, рух) — жон ва рухлар борлигига ишониш. Ибтидоий даврда пайдо бўлган. Ибтидоий одамлар табиат кучларига қарши курашда ожизлик қилган, ўз ҳаёти ва танасидағи турли ҳодисалар (туш кўриш, галлюцинация, ўлим ва х.к.)ни тушунмаган. Улар жон тана б-н боғланган ва у танадан чикиб кета олади, деб хисоблаганлар. Инсонда аста-секин абстракт тафаккур ривожланиши б-н моддий нарсаларга боғлиқ рух тўғрисидаги тасаввурлар пайдо бўлган. Рухлар яхши, сахий ҳамда ёмон, ёзвуз рухларга бўлинган. Рухлар одамлар ҳаётига, турмушкига таъсир кўрсата олади деб тасаввур килинган. Шу сабабли зарур пайтларда уларга курбонликлар қилганлар.

АНИОН - к. Ион.

АНИС АЛЬДЕГИД, обепин, пСН^О - С6Н4 - СНО - ёёсимон модда, мол. м. 136,15, суюқланиш т-раси — 0,02°, қайнаш т-раси 248°, хушбўй, эфир мойлари таркибида учрайди. Саноатда А. а. анетолни нитрат ёки бошқа оксидловчилар б-н оксидлаб ҳосил килинади, эфир мойларидан эса ало-хдда (бисульфит) усул б-н олинади. А.а. ҳаводаги кислород б-н оксидланганда аниис кислота ҳосил қиласи, ишқор таъсирида эса аниис спирт

ва кислота ҳосил бўлади. Саноатда А. а. хушбўй модса сифатида ишлатилади.

АНИҚ ИНТЕГРАЛ - қ. Интеграл.

АНИҚ (ПРЕЦИЗИОН) ҚУЙИШ

- металлургияда механик ишлов беришини талаб қиласидиган қуймалар олиш усули. Қийин ишлов бериладиган материаллар (легирланган пўлат, оловбардош ва қаттиқ қотишмалар ва х.к.лар)ни қуийишида А.қ. ишлатилади. А.қ. қуийидаги жараёнларни ўз ичига олади: буюм намусини тайёрлаш; мум мөдделлар қуийиш учун пресс-қолип тайёрлаш; мум мөдделлар қуийиш; қўйма қолипини тайёрлаш; мумни эритиш ва қолипини қиздириш; металлни эритиш ва қолипга қуийиш; қуйтичларни уриб чиқариш ва қўйманни тозалаш. А.қ. усули саноатнинг турли соҳаларида кенг қўлланилади.

АНИҚ ЭКИШ — ургуғликни муайян масофада белгиланган микдорда уяларга ташлаб экиш. Бу усулдан мақсад уруғ сарфини камайтириш, ўсимликларнинг бир меъёрда ривожланишига шароит яратиб бериш, уларни парвариш килишда меҳнат сарфини камайтиришдан иборат. Ўзбекистонда ғўза, маккажӯхори, қандлавлаги сингари қатор орасига ишлов бериш талаб этиладиган экинларни етиширишида қўлланилади.

АНИҚЛИК — 1) машинасозликда — тайёрланадиган буюмлар (деталлар, узеллар, машина асбоблари)нинг олдиндан белгиланган параметрларга, чизмада берилганига, техник шартларга, стандартларга мос келини даражаси. Ҳар қандай технологик жараёнда муайян хатолик бўлади, шунинг учун мутлақ А. га эришиб бўлмайди. А. шакли, ўлчами, ўзаро жойлашиши аниқлиги каби хилларга бўлинади. Йўл қўйиладиган А. (допусклар) тизимига мувофиқ деталларнинг ўлчамларига чегаравий ўлчамдан оғиш (қўйим) б-н А. киритилади; 2) автоматик бошқариш тизими (АБТ) да — бошқариш жараёнининг талаб этилганга яқинлашиши даражасини белгиловчи энг муҳим кўрсаткичлардан бири. Бошқариш жараёнининг талаб этилган-

дан оғиши бошқариш обьекти ва АБТ динамик хоссаларидан, АБТ га кирадиган ўлчаш ҳамда ижро қурилмаларининг хатоликлари, баъзи элементларнинг ички шовқинлари ва ташки ҳалақитларидан келиб чиқади; 3) ўлчашда — ўлчаш натижаларининг ўлчанаётган катталиктининг ҳақиқий қийматига яқинлашиш даражаси; 4) ўлчаш асбобларида — ўлчаш асбоблари кўрсатган қийматнинг маҳсус асбоб ёрдамида ўлчанган катталиктининг ҳақиқий қийматига яқинлашиш даражаси.

АНИҚЛИК СИНФЛАРИ - 1) машинасозликда — деталларни аниқ тайёрлаш мезонлари. Давлат стандартлари (андозалари)да кўрсатилган йўл қўйиладиган хатолик (допуск)лар қиймати б-н белгиланади. А.с. буюмларнинг алоҳида параметрлари (чизиқли ўлчамлари, бурчаклари, тишли ғилдиракларнинг параметрлари) да, яхлит буюм (металл кесиши станоклари ва б.)да белгиланган бўлиши мумкин. Стандарт тизимларида барча А.с. даги допусклар номинал (меъёрий) ўлчамга боғлиқ бўлган допуск бирлиги асосида аниқланади. Ҳар қайси допусклар тизимида бир неча А.с. мавжуд бўлади. Улар тартиби ракамлари б-н белгиланади. Допускларнинг ошиши б-н А.с. ракамлари ҳам ошади. «Валтешик» тизими учун 19 квадратит белгиланган (дастлабки 6 таси калибрлар, қолганлари аниқ буюмлар учун қўлланилади). Бу айтилган А.с. собиқ Иттифоқда амал қилган, ҳозир Россияда ҳам амал қилмоқда. Ўзбекистонда янги стандартлар қабул қилиниши муносабати б-н А.с. тоифалари ҳам ўзгартирилмоқда; 2) ўлчов воситаларининг умумлаштирилган тафсилоти; улар учун аниқликка таъсир қиладиган ва давлат стандартларида белгиланган асосий ва қўшимча хатоликлар ҳамда бошқа параметрлари чегараси кўрсаткичи вазифасини ўтайди.

АНИҚЛОВЧИ — гапнинг иккинчи даражали бўллаги. Нарса, ҳодиса номига тобеланиб, унинг белгиси (хусусияти, сифати)ни англатади. А.нинг уч тури мавжуд: а) изоҳловчи А. (бошқа номни

билдиради, мас, ўзбек шоири Фуркат); б) сифатловчи А. (мас, кекса төглар); в) каратувччи А.— белгили ёки белгисиз қаратқич келишиги шаклидаги сўз билан ифодаланади (мас, сувнинг бети ёки сувбети).

АНИҚЛОВЧИ (детерминант) - математик тушунча. А. назарияси ихтиёрий чизикли алгебраик тенгламалар системасини ечиш йулида вужудга келган бўлиб, 18-а. иккинчи ярми ва 19-а. биринчи ярмида яратилди. А. ибораси К. Гаусс томонидан киритилган; ҳоз. белгиланиши инглиз математиги А. Келига мансуб.

АНИҚМАС ИНТЕГРАЛ - к. Интеграл.

АНИҚМАС КОЭФФИЦИЕНТЛАР УСУЛИ — математик ифодалар илгаридан маълум бўлганда коэффициентларни топиш учун ишлатиладиган усул. Бу усул мат.нинг турли тармоқларида кенг кўлланилади.

АНИҚМАС ТЕНГЛАМА - биттадан ортиқ номаълумларни ўз ичига олувчи тенглама. Номаълумлар сони тенгламалар сонидан катта бўлган тенгламалар системасини А.т.лар системаси дейилади. А.т. чексиз куп ечимга эга. А.т. атамаси сонлар назариясида ишлатилади; унда А.т.нинг бирор арифметик шартларга жавоб берадиган ечимлари қаралади. (Одатда, А.т.нинг бутун ёки рационал сонлардаги ечимлари изланади). Бу хил ечимларни излаш Диофант тенгламалари назариясининг вазифасидир.

АНКА ТУРА (14-а.) - Жета (Мўғалистон) хонлари Туғлук Темур ва Илёсхўжалардан сўнг Жетада юз берган парокандаликда таҳт талаబ бўлиб сиёсий саҳнага чиққан хонзодалар ва амирлардан бири. 1388 й. баҳорида Амир Темур Хоразмда эканлигидан фойдаланиб, аввалги битимларга хилоф равишда Ўзган тарафидан Андижонга ҳужум қиласи. Лекин Умаршайх Мирзоаи зарба олиб, Олой тогларига чекинган. А. Т. нинг бу хуружи Амир Темурнинг 1389, 1390 й.ларда Жета томон икки марта юришига сабаб бўлган. Бу юришлар натижасида ҳарбий

ва иктиносидий қудрати синдирилган Жета Амир Темур мулкига қўшиб олинган. А. Т. Олтой томонга чекиниб, домдараксиз йўқолган.

АНКЕР (нем. anker — якорь) —

1) соат механизмининг якорь (вилка) кўринишидаги қисми. Соат механизмининг бир меъёрда юришини таъминлади. Осциллятор (маятник ёки баланс) б-н ишга тушириш гилдираги орасидағи боғловчи звено. Анкерли соат, анкерли юриш сузлари А.дан келиб чиқкан; 2) иншоот ва машиналар қисмларини маҳкамлайдиган деталь. Иншоотларда девор, пойдеворлар, гумбазларга кўйиб кетилади. «А», атамаси «оралиқ деталь» маъносида ҳам кўлланилади (анкерли плита, анкерли боғ ва б.).

АНКЕРИТ — карбонатлар гурухига кирувчи минерал. Қаттиклиги 3,5—4. С.оғ. 2,9—3,1. Кристаллари ясси ромбобэдр шаклида. Ранги шишасимон ва саргаш, сарғиши-қўнғир, қизгиш. Нураш натижасида қўнғир тусга ўтганлиги учун илгари қўнғир шпат деб ҳам аталар эди. А. купинча руда конларида кварц, флюорит, кальцит, халькопирит, галенит, аргентит, туғма кумуш, сидерит, никелин ва б. минераллар б-н учрайди. А. оҳактошнинг сидерит ($FeCO_3$) б-н алмашиниши натижасида ҳам хосил бўлади.

АНКЕРЛИ БИРИКМА - машина деталларини, иншоотларнинг деталь ва қисмларини бир-бирига анкер ёрдамида маҳкамлаб ҳосил қилинадиган бирикма. Яхлит қилиб тайёрлаш кийин булган баъзи шаклдор деталларни ҳосил қилиш учун икки ва ундан ортиқ детални бириктиришда, прокат листларидан фидираклар ясашда, машина ва станокларнинг кузғалмас қисмларини пойдеворга маҳкамлашда ишлатилади. А.б. асосан қиздирилган анкерлар, анкерли болтлар ва плиталар ёрдамида бажарилади.

АНКЕРЛИ УСТУН - қатлам-қатлам тоғ жинсларини бир-бирига маҳкамловчи элемент. Металл, темирбетон, камдан-кам ҳолларда ёғочдан иш-

ланади. Тоғ жинсларини пармалаб очилган тешикларга узун металл стерженлар (анкерлар) ўтказилади. Анкернинг бир учи тоғ жинси орасига маҳсус кулф б-н маҳкамланади, иккинчи (пастки) учи гашайба ва гайка ёрдамида устки тирак Анкерли устун бириктирилади.

АНКЕТА (франц. enquête — суришириш) — к. Сўровнома.

АНКИЛОЗ (юн. ankilos — букилган) -бўғимнинг букилмайдиган ва ёзилмайдиган бўлиб, кимириламай котиб қолиши. Бунга суяклар бўғим юзасининг жароҳатланиши ва парчаланиб синиши, бўғим ҳосил қиласидиган тоғай юзасининг яллигланиши ёки шикастланганда бўғимниуз озек вақт кимирилатмай кўйиб даволаш, жаррохлик усули б-н бўғимни котириб кўйиш сабаб бўлади. Бўғимдан ташқари, бўғим ичи, суякли, чандиқли (фиброзли) А. фарқ қилинади.

АНКИЛОЗАВРЛАР (*Ankylosauria*) -динозаврларга мансуб, кирилиб битган сурдариб юрувчилар. Уз. 8—9 м гача. Гавдаси кенг, яssi, усти суяқ қалқон б-н, олд оёқлари узун тиканлар б-н, думи эса суяқ ҳалқа ёки ўтқир тиканлар б-н копланган; тишлари йўқ ёки кам ривожланган. А.нинг қолдиклари Марказий Қозоғистон, Қизилкумда ҳам топилган.

АНКИЛОСТОМА (*Ankylostoma*) -жуда кичкина (урғочиси 10—13 мм келадиган) қизги гижжа. Одам ва сут эмизуви хайвонларнинг ингичка ичагида паразитлик қиласиди. 2 тури одамнинг ўн икки бармоқ ичагида яшайди. А. тухумлари нажас б-н ташқарига чиқадк кулагай шароитда (25° да) 1—2 суткада ёк улар личинкага айланади. Ҳақиқий А. тупроқда хаёт кечириб, икки марта пуст ташлагандан кейин юқумли личинка ҳосил бўлади. Бу личинкалар терини тешиб, тана ичига киради, оғиз орқали ҳам юкиши мумкин.

АНКИЛОСТОМИДЛАР (*Ankylostomatidae*) — стронгилиллар туркумига мансуб тўғарак чувалчанглар оиласи. Уз. 21 мм гача. Орқа томонига силжиган кенг оғиз бўшлиғида жойлашган кутикула

тишлари ёрдамида хўжайнининг ичаги деворига ёпишиб олади. Сут эмизуви хайвонлар ва одамда паразитлик қиласиди. 70 га яқин тури маълум, кўпроқ тропик ва субтропик минтақаларда уч-райди. Одамларда ўн икки бармоқ ичак анкилостомаси (*Ankylostoma duodenale*) ва америка некатори (*Necator americanus*), йиртқич сут эмизуви чиларда ит анкилостомаси (*A. caninum*) паразитлик қиласиди. А. тухумлари ахлат б-н нам жойга ёки сувга тушганида ривожланади. Тухумдан чиқсан личинкаси одам ва ҳайвон танасига тери орқали ўтади ёки сув ва озиқ орқали ичакка тушади. А. тропик ва субтропик иклимли жан. худудларда тарқалган. Одамларда ўтқир камқонлик пайдо қиласиди, баъзан ўлимга олиб кела-ди.

АНКИЛОСТОМИДОЗ — одам ичагида паразитлик қиласидиган юмалоқ чувалчанглар — анкилостомидлар кўзгатадиган гижжа касаллиги. Иссиқ иклим касалликларидан. А. белгилари касаллик юкканидан 2—3 ой кейин на-моён бўлади. Асосан меъда-ичак фаолияти бузилиб, дармонсизлик, меҳнатга лаёқатсизлик, баъзан оғир шаклдаги камқонлик, бош айланиши, бош оғриғи, болаларда жисмоний ва аклий жиҳатдан ўсишнинг орқада қолиши ва б. кузатилади. Бемор касалхонада даволанади.

АНКЛАВ (франц. enclave, лот. inclavare — кулфлаб олиш) — бир давлатнинг ҳамма томондан бошқа давлат худуди б-н ўраб олинган худуди ёки худудининг бир қисми. Mac, Лесото давлати ЖАР худудидаги А. ҳисобланади. Агар А. денгизга туташ бўлса, у ярим А. деб аталади.

АНКОНА — Италияning шарқий қисмидаги шаҳар. Анкона провинциясининг ва Марке вилоятининг маъмурӣ маркази. Аҳолиси 103,5 минг киши (1990). Адриатика дengизидаги порт ва ҳарбий дengиз базаси. Машинасозлик, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат ва енгил саноат корхоналари бор. Мусиқа асбоблари ва шиша буюмлар ишлаб чиқарилади.

Фармацевтика саноати мавжуд. Четга олтингүргүрт ва асфальт чикарилади. Балик овланади. А.да тарихий ёдгорликлар кўп. Мармардан ишланган Траян зафар арки (115 й.дан кейин курилган), 12—13-а. ларга оид собор, Миллий музей, расмлар галереяси бор. Бальнеологик курорт.

АНКОРИЖ - АҚШдаги шахар, Аляска штатида. Ахолиси 226 минг киши (1990). Тинч океаннинг Аляска қўлтифи соҳилидаги порт. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Транспорт йўллари тугуни Алясканинг савдо-молия маркази; ёғочсозлик, озиқ-овқат (балиқ қайта ишланади), полиграфия саноати корхоналари мавжуд. Курилиш материаллари ишлаб чикарилади. 2 ун-т, Арктика индейслари ва эскимослар музейи бор. А.га 1915 й.да асос солинган. 1964 й. ҳалокатли зилзиладан кейин қайта тикланган.

АННАБА (Бон) — Жазоирнинг шим.-шарқидаги шахар, Аннаба вилоятининг мъймурий маркази. Ахолиси 305 минг кишидан зиёд. Транспорт йўллари тугуни. Ўрта денгиз бўйидаги порт. Йирик савдо маркази. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озиқ-овқат (тамаки, вино, консерва, ун тортиш ва б.), металлургия (ал-Ҳажар мажмуаси), металлсозлик, кимё (аммиак, минерал ўғитлар), тўқимачилик саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси мавжуд. Ун-т бор. А.нинг кўхна қисмida шахар қальаси (қасаба) ва Сиди бу Меруан масжиди (1033) сақланган.

АННАЛЛАР (лот. — йиллик) — энг муҳим воқеалар ёзиг бориладиган йилнома. Қад. Римда бош понтифик (кохин) бўируфига биноан ҳамма муҳим воқеалар оқ ганч б-н копланган таҳтачалар устига ёзиг кўйилар эди. А. бизгача сақланмаган, уларнинг мазмуни анналистлар ёки илк Рим тарихчилари асарларидан маълум. «Анналлар» деган ном кейинчалик ўрта асрлар солномасига ўтган. А. жуда қад. замонлардан бошлаб (мил. ав. тахм. 5-а.) ёзиг борилган.

АННЕКСИЯ (лот. annexio — бирлаштириш, кўшилиш) — бир давлат ҳудудини бутунлай ёки қисман

зўравонлик б-н эгаллаб олиш ёки ўз давлатига кўшиб олиш сиёсати, агрессиянинг бир тури; шунингдек эл-элатларни бегона давлат чегараларида зўрлик б-н тутиб туриш. А. ҳоз. халқаро ҳукуқнинг, жумладан куч кўлламаслик ва куч б-н ҳавф солмаслик принципи, миллатлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳукуқининг бузилиши ҳисбланади.

АННИГИЛЯЦИЯ (лот. annihilation — ўйқолиш) — зарранинг антизарра б-н тўқнашиши натижасида бошқа зарраларга айланиш жараёни. А.нинг бориши пайдо бўлган зарраларнинг сони ва табиатига, зарра б-н антизарранинг қандай ҳолатда бўлишига, уларнинг ўзаро таъсири қандайлигига боғлиқ. А. муайян сақланиши қонунларига бўйсунади. А. вақтида зарралар тизимининг умумий энергияси (демак, массаси), харакат микдори, харакат микдори момента, электр заряди ўзгармасдан сақланади. А.да жуда кўп энергия ажралиб чиқади. Электрон б-н антиэлектрон (яъни позитрон) Ахи назарий жиҳатдан ва тажрибаларда батафсил текширилган. Электрон б-н позитрон А.сида шарт-шароитга қараб, ё битта, ёки кўпроқ фотон пайдо бўлади. Мас, атом ядрои таъсиридаги электрон б-н позитрон А.сида фақат битта фотон, эркин электрон б-н позитрон А.сида иккита фотон пайдо бўлади. Гоҳо, позитрон б-н электроннинг А.сигача улардан яшаш вақти жуда кичик водородсимон атом-позитроний ҳосил бўлади. Позитронийнинг А.си натижасида пайдо бўлган фотонлар сони позитронийнинг дастлаб қандай ҳолатларда бўлишига боғлиқ. Электрон ва по-зитрондан бошқа турдаги зарра б-н антизарра А.лари ҳам маълум. Нуклон б-н антинуклон, жумладан, протон б-н антипротон А.си вақтида тс-мезонлар ёки К-мезонлар пайдо бўлади. Баъзан, антипротон б-н протоннинг А. сида яшаш вақти кичик водородсимон атом — протоний ҳосил бўлади. Зарра б-н антизарранинг биргаликда пайдо бўлиш жараёни жуфт зарралар ҳосил бўлиши де-йилади. Мас, катта энергияли

фотон атом ядроси б-н тўқнашганда по-
зитрон б-н электрон жуфти ҳосил бўлади.

Ҳоз. замон физикасида қўплаб то-
пилаётган элементар зарралар, улардан баъзиларининг йўқолиб кетиши ва бош-
каларининг пайдо бўлиши материя нинг
чексиз хилма-хиллигини, материя шак-
ларининг ўзаро бирлигини, материя-
нинг бир шаклдан иккинчи шаклга айла-
нишини ифодалайди.

АННОТАЦИЯ (лот. *annotatio* —
кайд) — қисқача таъриф. Китоб, мақола,
кўлёзма мундарижасини, ғоявий-сиёсий
йўналишини ва б. жиҳатларини очиб
беради. А.ни, мас, китобнинг ўзида, би-
блиографик кўрсаткичларда ва кутубхона
каталогларида учратиш мумкин. Унинг
вазифаси ўқувчиларда муайян китоб,
мақола, кўлёзма тўғрисида умумий та-
савур тұғдириш ва уларга адабиётлар
танлашда ёрдам кўрсатишдир.

АННУИТЕТ (франц. *appuie* — йил-
лик бадал) — 1) кредиторларга қарзни
узиш ҳисобига фоизи б-н бирга ҳар йили
тўланадиган пул; 2) мижозга шартно-
мада кўрсатилган муайян муддатларда
мунтазам пул суммаси келтирадиган ин-
вестициялар; 3) муддатли давлат қарзи,
карзларнинг муайян қисми ҳар йили фо-
изи тўланган холда узид борилади.

АННУЛЯЦИЯ (лот. *annullo* - йўқ
қиласман) — бирон-бир ҳужжат, шартно-
ма, ҳукуклар ёки ваколатларнинг бекор
қилиниши, улар ҳақиқий эмас, деб эълон
этилиши.

АНОА (*Anoa depressicornis*), пака-
на буйвол — ёввойи корамолнинг бир
тури. Жуфт туёклилар туркумига мансуб.
Фақат Сулавеси о.идаги текислик ва тоғ
ўрмонларида яшайди. А. шоҳлари тўғри,
қисқа, буйволга ўҳшаб кетади, лекин
ундан кичикроқ; гавдасининг узунлиги
1,7 м, бўйи 1 м, ранги тўқ кўнғир, боши,
бўйни ва оёкларида оқ доғлари бор. Ил-
гари гўшти, териси учун овланган. Сони
кескин камайиб кетганлиги туфайли
Халқаро Қизил китобга киритилган.

АНОВ — Ашхобод (Туркманистон)
яқинидаги Анов қишлоғи атрофидан то-

пилган қад. дехқончилик манзилгоҳлари
(мил. ав. 4-минг йиллик — мил. ав. 1-а.).
Энеолит, жез ва илк темир даврларига
оид археологик маданият шундан олин-
ган (қ. Анов маданияти). Ҳом ғиштдан
қурилган турар жой қолдиқлари, ранги
нақшли сопол идишлар, металл қуроллар
ва б. топилган.

АНОВ МАДАНИЯТИ - Ашхобод
яқинидаги Анов қишлоғи атрофида
жойлашган илк энеолит ва сўнгги
жез даврларига оид қад. дехқончилик
манзилгоҳлари ва шахар ҳаробалари.
Энеолит ва жез даври манзилгоҳлари
сақланиб қолган шим. ва жан. Анов тे-
паликлари айниқса дунёга машҳур. Ан.м.
ни дастлаб америкалик геолог Р. Помпел-
ли ва Англиялик археолог Шмидт текшири-
ган. Ан.м. катламларидан ҳом ғиштдан
қурилган бинолар қолдиқлари, турли мис
буюм ва зеб-зийнатлар, тош ёргуҷоқлар,
сиртига ранг-баранг нақшлар ишланган
сопол идишлар ҳамда жамики борлиқни
вужудга келтирувчи кудрат тимсоли
ҳисобланган аёл ҳайкалчалари топил-
ган. Археологик қазишлар ва аэрофото-
суратлар энеолит даврида ёк Ўрта Осиё
худудида энг илк суғориш иншоотлари
барпо бўлганлигини кўрсатади. Энео-
литдан жез даврига ўтиши босқичида со-
пол буюмларга нақш ишлаш б-н бирга
инсон ва ҳайвонлар шаклини ҳам чизиши
кенг тус олган. Ан.м. ёдгорликларини
бошқа минтақа топилмалари б-н қиёсий
ўрганилиши натижасида жез даврида,
мил. ав. 3—2 минг йиллик охирида Ўрта
Осиё жан.да илк шаҳар маданияти, қад.
Шарқ типидаги маҳаллий маданият ву-
жудга келган деб ҳисобланади.

АНОД (юн. *anodos* — кўтармоқ, ана
— юқорига ва *hodos* — йўл, ҳаракат) —
1) электр токи манбанинг мусбат электр-
троди, мас, гальваник элемент ёки электр
аккумуляторнинг мусбат кутби; 2) электр
токининг мусбат кутбига туташтирилган
электрон асбоб (ион асбоби) электроди;
3) электролитик ваннанинг мусбат кутби
(қ. Электролиз); 4) электр ёйининг мус-
бат электроди. Қўлланиш соҳасига қараб

А. материали сифатида металлар (тантал, молибден, никель, мис, темир, вольфрам ва б.) хамда графит ишлатилади.

АНОД БАТАРЕЯСИ - бир неча гальваник элемент ёки аккумуляторам ташкил топган ва электрон лампалар анод занжирини электр энергияси б-н таъминлайдиган кучланиш манбаи. Кимёвий ток манбаларини ўзаро кетма-кет (кучланиши ошириш учун) ва параллел (ток кучини ошириш учун) улаш мумкин. А.б. кўпинча ўзгарувчан ва ўзгармас ток тармоғи бўлмаган жойларда ишлатилади.

АНОДГИДРАВЛИК ИШЛОВ - метал буюмга электролит (анод эритмаси) окимида ишлов бериш усули. Металлининг электролитда эриши (электролиз) га асосланган. Мураккаб шаклдаги деталлар (штамплар, турбиналарнинг кураклари ва б.)га ишлов беришда, гравюра ва ҳ.к.да кўлланилади.

АНОДЛАШ, электр-кимёвий оксидлаш — электролиз воситасида металл буюмлар сиртида шу металл оксидларидан иборат парда ҳосил килиш. А.да электролитга ботирилган буюм ток манбанинг мусбат зарядланган электродига (анодига) уланади. Мас, мис ишқор эритмасида оксидловчи иштирокида анодланганда Na_2CuO_3 таркибли бекарор бирикма эритмаси ҳосил бўлади. Бу бирикма парчаланганда мис (Π)-оксид ажralиб чиқиб, буюм сиртида кристалланади. Металл буюмлар сирти электролит тўлдирилган ванналарда анодланади. Электролит сифатида ишқор, кислота ёки туз ишлатилиши мумкин. Оксид парда металл буюм сиртини коррозиядан сақлайди ва унга хусн беради.

АНОД-МЕХАНИК ИШЛОВ - металл буюмга электролит мухитида электр кимёвий ва электр эрозион тарзда таъсири этиб ишлов бериш усули. Рус олимни В. Н. Гусев ихтиро қилган (1943). Ишланувчи деталь ва электрод асбоб электролит (анод эритмаси) ичига ботирилади ва занжирга паст кучланишли (25—30 В) ўзгармас ток уланади (расм). Электрод асбонинг материали сифатида кам углел-

родли пўлат олинади. Электрод асбоб деталь сиртида химоя пардасини емириши натижасида унинг остида ток зичлиги ортиб, электролит таъсирида металл емирилади. Ан.-м.и. станокларида металларни тўғри ва эгри чизик бўйлаб кесиш, қаттиқ қотишмали кескичларни чархлаш, силлиқлаш ва б. ишларни бажариш мумкин. Бу усул ҳозир ҳам кўлланилади.

АНОКСИЯ — қ. Гипоксия.

АНОЛИТ — электролизом катодциа новакли диафрагма (тўсик) б-н ажратилган ва анод атрофида жойлашган электролит. Мас, хомаки никелни электролитик усулида аралашмалардан тозалашда тоза никелнинг катодга ўтиришини таъминлаш учун анод мухити катод мухитидан диафрагма б-н ажратилади.

АНОМАЛ АЙЛАНИШ ДАВРИ - ёриткич орбитасининг марказий жисмга энг яқин нуқтаси (мас, перигей, перигелий)да кетма-кет икки марта бўлиши орасида ўтган вақт. Мас, аномал ой (йил) — Ой (Ер)нинг, перигей (перигелий)да кетма-кет икки марта бўлиши орасида ўтган вақт. Аномал ой — 27,55 суткага, аномал йил эса 365,2596 суткага тенг.

АНОМАЛ ДИСПЕРСИЯ - ёруғлик тўлқинларининг частотаси оргтанда модданинг синдириш кўрсаткичи камайиши б-н ифодаланадиган ёруғлик дисперсијаси. А.д. ёруғлик энг кўп ютиладиган спектр соҳаларида кузатилади.

АНОМАЛ МЕТАБОЛИТЛАР - нокулай омиллар (ионлаштирувчи нурлар, паст ёки юкори т-ра, сувсизлик) таъсирида тирик организм хужайларалида моддалар алмашинувининг бузилиши натижасида йиғилиб қоладиган ярим оксидланган моддалар (пероксид, эпоксид, оксилен, оксихинон, гистамин, холин ва б.). Бундай моддалар заҳарли бўлиб, организмдаги биокимёвий жараёнларнинг бузилишини янада кучайтиради ва кўпинча организмнинг ирсиятини ўзгаририб юборади ёки унинг ҳалокатига сабаб бўлади (қ. Токсинлар).

АНОМАЛИЯ (юн. *anomalia*) — меъёр (норма)дан четга чиқиши (оғиш); умумий

қонуниятга зид холат: 1) биология ва тиббиётда — бирор аэзо ёки бутун организм тузилиши ва функциясининг одатдагидан кўра бошқачароқ бўлиши, нормадан четга чикиши. Одам ва ҳайвонлардаги А.лар туғма (она қорнидаёқ) ва туғилгандан кейин пайдо бўлиши мумкин. Туғма нуксонлардан мажрухлик кўпроқ учрайди. Ортирилган А. (эшитиш ва кўриш нуксонлари, аклий ривожланишдан оркада қолиш) турли касалликлар оқибатида вужудга келади; 2) педагогика ва психологияда — шахснинг жисмоний ва ақлий ривожланишда нормадан четга чикиши. Болалар А. сини маҳсус пед. (дефектология) ўрганади. Бош мияда бирор нуксонни тўлдириб юбориш хусусияти кучли бўлганлиги учун болаларда А. ҳодисасига қарши кенг педагогик ишлар олиб бориш мумкин; 3) магнит А.лар — Ер сиртидаги магнит майдон қийматининг меъёрдагидан оғиши, яъни қиймати магнит А. тарқалиш худудидан анча катта бўлган худудда геомагнит майдонни ифодалайди. Қамраб олинган худуд катталиги бўйича минтақавий, худудий ва чекланган магнит А.ларига бўлинади; 4) оғирлик кучи Ахи — амалдаги оғирлик б-н ер шарининг тузилишига қараб ҳисоблаб чиқилган оғирлик кучи ўргасидаги фарқ; бу фарқ ер шарининг умумий тузилишига ва кузатилаётган нукта атрофидаги тоғ жинсларининг зичлигига боғлиқ. Жинслар зичлиги ер шарининг ўртacha зичлигидан фарқ килса, оғирлик кучи А. си рўй беради. Оғирлик кучи ва магнит А.ларини ўрганиш геологик тадқикотларда, хусусан, фойдали қазилмаларни геофизик усувлар б-н кидиришда кенг қўлланилади.

АНОМОЗАМИТ (*Anomozamites*) — беннеттитлар оиласига мансуб қадимий ўсимликлар туркуми. Ҳоз. вақтда факат барг қолдиқлари (қазилма ҳолда) учрайди. Барглари йирик ва патсимон, япронининг ўрта кисми сегментларга бўлинган. Ҳоз. гача А. нинг 20 дан ортиқ тури аниқланган. Улар Помир, Зарафшон тоғлари, Фарғона водийси-

нинг жан., шим., шарқий худудлари, Ҳисор тоғлари, Туркманистон, Қоратов, Мангишлоқ, Жан. Қозоғистон, Иссиққўл ва б. жойларнинг юра ҳамда Шим. Германия, Шпицберген, Гренландиянинг бўр қатламларидан топилган.

АНОНИМ (юн. *anonymos* — номсиз) — 1) муаллифи номаълум хат, асар ва ш.к.; 2) хати ёки асарида ўз номини яширган муаллиф. «Абушка» луғатининг муаллифи А.дир.

АНОНС (франц. *annonce* — оммавий ахборот, эълон) — спектакль ҳақида олдиндан бериладиган эълон. 17—18-а.ларда кўпроқ француз театрига хос бўлиб, спектакль (ёки алоҳида пардалар) бошланишидан олдин саҳнадан туриб кўрсатиладиган томоша, иштирок этувчилар, ижрочилар ва б. ҳақида томошабинларга бериладиган ахборот. А. спектаклинг ажралмас бўллаги ҳисобланиб, труппанинг энг яхши актёrlари томонидан ижро этилган. А. одатда бадиҳа асосида курилиб, ҳазил-мутойиба, кочирим ва б. жўрлигига олиб борилган. Ҳоз. А. спектакль, концерт, цирк томошаси ва б. ҳақида (муфассал маълумотларсиз) олдиндан эълон қилинадиган афиша.

АНОР (*Punica granatum* L.) —анордошлар (аноргуллилар оиласи)га мансуб, субтропик мева ўсимлиги; бўйи 2—10 м дарахт ёки бута. Ватани Ўрта Осиё, Озарбайжон, Эрон ва Афғонистон, ёввойи турлари Ўрта денгиз атрофи, Ўрта Осиёнинг жан.да, Крим, Кавказ, Эрон, Афғонистон, Олд Осиё ва Догистонда учрайди. Ўзбекистонда Қува, Наманганд, Денов ва Китоб (Варғанза) туманлари аъло сифатли А.лари б-н машхур. Ботаник тавсифи. Барглари майда, наштарсимон, шохлари тиканли (ширин мева-лисида тикани камроқ). Июнь—июлда гуллайди. Гуллари икки жинсли, йирик (диаметри 8 см гача), оч кизил, шохи учиди битта, иккита, баъзан бештагача жойлашади. Уруғчиси (оналиги) нормал ривожланган, кўзачасимон гули мева тугади, уруғчиси киска, кўнғироқсимон гуллари одатда мева тугмайди. А. чет-

дан чангланади. Меваси йирик, думалок, кизгиш (кизил пўст) ёки окиш (оқ пўст) бўлиб, оғирлиги 250—1000 г келади. Меваси 6—12 уя (хона) ли, дони оч пушти ёки тўқ қизил. Таъми ширин, чучук-нордон ва нордон, сершарбат (40—60%), таркибида 14—21% қанд, 0,3—9% лимон кислота, танин, витамин В, С бор. Пусти 29—50%, дони 10—20% ни ташкил этади. Меваси, пўсти, илдиз пўстлоғида 28% гача ошловчи моддалар бор. Хўжалик аҳамияти. А. асосан, мева сифатида искеъмол этилади. А.дан қандолат ва тиббиётда кенг фойдаланилади, тери ошлашда ва газламаларни бўяшда ишлатилиди. Гулбарги ва мева пўстидан бўёқ, донидан шарбат тайёрланади. Ёввойисидан лимон кислота олинади. Баъзи турлари хушманзара ўсимлик сифатида экилади. Биологик хусусиятлари. А. асосан, қаламчадан кўпайтирилади. Унумдор қумоқ, нами етарли тупроқларда яхши ўсади. Қурғоқчиликка чидамли, лекин намсевар. Ернинг унумдорлигига қараб, кўчкат оралиги 4x4 ва 5x4, томоркаларда 3x3 м қилиб экилади. Ўзбекистон шароитида кеч кузда ҳашак, қамиш б-н ёпилади ёки тупрокка кўмилиб, баҳорда очилади. Вегетация даври 180—215 кун. Ёздан кузгача гуллайди. Меваси 120—160 кунда—сент.нинг иккинчи ярмида пишади. — 15°—17° совуққа чидайди, — 20° да ер усти қисми (танаси)ни совуқ уриб кетади. А. 3—4 ёшдан мева туга бошлайди, 8—10 ёшдан тўлиқ ҳосилга кириб, 30—40 йил мева беради. Ҳосилдорлиги 200 ц/га гача боради. Агротехникаси. А. кўччати экилганидан кейин биринчи йилдан бошлаб 30—40 см баландликда 4—5 та асосий шоҳ қолдириб паст бўйли даражат кўринишида ёки 3—4 асосий шоҳ қолдириб бутасимон шакл берилади. Ҳар йили қуриган, нимжон ривожланган, эскирган ўзак новдалар кесиб турилади. Вегетация даврида 6—10 марта сугорилади, катор оралари юмшатилади, бегона ўтлардан тозаланади, озиқлантирилади.

Заараркундалари — мевахўрлар, битлар, каналар; касаллиги — новдалар

корасони.

Навлари. Коллекцияларда А.нинг 69 нави ҳисобга олинган. Лекин Ўзбекистонда ихтинослашган хўжаликларда асосан аччиқдана ва қозоки А. кўп экилади, қай А., қизил А., оқ дона, улфи ва б. навлари ҳам кенг таркалган. Аччиқдана. Жайдари нав. Меваси 400—600 г. Мазаси нордон, шарбати кизил, таркибида 15—16% қанд бор. Пўсти қалин, 5 ойгача яхши сақланади. Тупи 30—35 кг ҳосил беради. Фарғона воидийсида кенг таркалган. Қай А. Жайдари нав. Меваси йирик (500—700 г). Нордон-хушхўр, шарбати қизгиш. Таркибида 19—20% қанд бор. Пўстининг қалинлиги ўртача, мартгача сақланади. Тупи 35—40 кг ҳосил беради. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида бор. Қизил А. Бу ҳам жайдари нав. Шарбати таркибида қанд 15—16%, пўсти юпқа, узоқ сақлашга чидамсиз. Қозоки А. Ҳалқ селекцияси йўли б-н етиширилган. Меваси 250—300 г, айримлари 600—700 г. Мазаси нордонширин, шарбати кизил. Таркибида 18—19% қанд бор. Пўсти қалин, 6 ойгача сақланади. Тупи 50—60 кг ҳосил беради. Тошкент, Андижон, Сурхондарё вилоятларида кенг таркалган. О к дона (ширин анор) А. Жайдари нав. Меваси 250—350 г, айримлари 500—600 г. Мазаси ширин. Шарбати пушти, таркибида 19—21% қанд бор. Пўсти юпқа ёки ўртача қалинликда, қизгиш-пушти, баъзиси оқ, 2—3 ой сақланади. Тупи 25—30 кг ҳосил беради. Ўзбекистоннинг кўпчилик вилоятларида ўстирилади.

Махмуд Мирзаев, Рихсивой Жўраев.

АНОР, аноргул —анор кўринишидаги ислимий нақш тури; кулоллик, наққошлиқ, каштачиликда кенг кўлланилади. А. тасвири қадимдан тўқчилик ва тўкин-сочинликни ифодалаган. А. гоҳида айнан ўзи, гоҳида услублаштириб ифодаланади. Баъзан унинг кесими ва ичидаги доналари ҳам тасвирланади. Бунда идишнинг шаклига мос тушган ёркин бўёқли нақш нафис кўринади, нур таъсирида сир товланиб,

жонли манзара ҳосил бўлади. Ҳар бир безакнинг шакли ва қаерда ишлатилиши усталарнинг нозик дидига боғлиқ. А. тасвири халқ амалий санъатининг бошқа турларида ҳам кўлланилади. Жумладан А. нақш сифатида ўзбек миллий тўқимачилигида 19-а.нинг 2-ярмида кенг тарқалди. Мас, дастурхон ва ш.к. буюлар гули анорсимон гул шаклида бўялган.

АНОРГАНИК БИРИКМАЛАР НОМЕНКЛАТУРАСИ — кимёвий элементлар ва уларнинг бирикмаларига ном бериш тизими. Номенклатура модда таркибини ёзма равишда ва оғзаки нутқда аниқ ифодалаши лозим. Анерганик бирикмаларнинг кўп ва турли-туманлиги уларни номлашда маълум тизимга асосланади. Кўпчилик кимёвий элементларнинг номи лотин номидаги «иит» кўшимчани «ий» кўшимчага алмаштириб ҳосил қилинади. Mac, litium — литий, barium — барий ва ҳ.к. Қадим замонлардан бери ишлатиб келинган элементларнинг номлари шундайлигича сакланиб қолади: олtingугурт, темир, мис, рух, қалай, кўрошин, симоб, олтин, кумуш ва б. Элементларнинг кислород б-н ҳосил қилган бирикмалари оксидлар ва пероксидлар деган умумий термин б-н аталади. Оксидлар туз ҳосил қилувчи ва туз ҳрсил қилмайдиган оксидларга бўлинади. Туз ҳосил қилувчи оксидлар ўз навбатида асосли, нордон ва амфотер оксидларга ажратилади. Ўзгарувчан валентли элементларнинг оксидларини номлаш учун аввал элементнинг номи, сўнгра оксид сўзи кўшиб айтилади. Mac, FeO — темир (I)-оксид, Fe₂O₃ — темир (III)-оксид ва ҳ.к. Элементларнинг олtingугурт ва галогенлар б-н ҳосил қилган бирикмалари ҳам шундай номланади. Mac, CuS — мис (I)-сульфид, FeC₁₃ — темир (III) — хлорид ва ҳ.к. Металл ва гидроксил гурухдан ташкил топган бирикмалар асослар деб юритилади. NaOH — натрий гидроксида ёки Си(OH)₂ — мис гидроксида буларга мисол бўлади. Асосларнинг асосий хусусияти, уларнинг кислоталар б-н туз ҳосил қилишидир.

Водород ва кислота қолдигидан ташкил топтан моддалар кислоталар сифатида қаралади. Водород атоми сони кислота қоддиги валентлигига teng бўлади. Кислотадаги водород металлга алмашина олади. Кислоталарнинг асосий хусусияти асослар б-н туз ҳосил қилишидир. Кислородсиз кислотанинг номи кислота ҳосил қилувчи элементнинг номига «ид» кўшимчаси кўшиш орқали ҳосил қилинади. Mac, H₂S — сульфид кислота, HF — фторид кислота, H₂Te — теллурид кислота. Кислородли кислоталар ва тузлар ўзбекчада халқаро ном б-н аталади. Mac, HNO₂ — нитрит кислота, HNO₃ — нитрат кислота, H₂SO₄ — сульфат кислота; уларнинг тузлари тегишлича нитритлар, нитратлар, сульфатлар дейилади ва ҳ.к. Агар кислота таркибидаги водород атомларининг ҳаммаси металл атомига алмашган бўлса, нормал туз, акс ҳолда нордон туз деб аталади. Агар тузлар таркибида гидроксил гурухи бўлса, асос тузлар деб аталади. Нормал тузларни номлашда металл номига кислота номи кўшилади. Mac, NaF — натрий фторид, Fe₂(SO₄)₃ — темир (III) — сульфат ва б. Кўп асосли кислоталарнинг таркибидаги металлга алмашган водород атомлари сонига караб тузга ном берилади. Mac, Na₃PO₄ — натрий фосфат, Na₂HPO₄ — натрий гидрофосфат, NaH₂PO₄ — натрий дигидрофосфат; баъзан булар уч алмашган, икки алмашган, бир алмашган деб ҳам аталади. Кислоталардаги водородни металлга ёки асослардаги гидроксил гурухни кислота қолдигига алмаштириш йўли б-н тузлар ҳосил қилинади. Булар ўрта (нормал), нордон ва ишқорий тузларга бўлинади. Икки металл ва бир кислота қолдигидан ташкил топганлари кўш тузлар дейилади. Бир металл ва икки кислота қоддигидан ташкил топгани эса аралаш тузлар деб аталади.

АНОРГАНИК КИМЁ (юн. an - инкор кўшимчаси ва органик кимё) — кимёвий элементлар ва улардан ҳосил бўлган бирикмалар хақидаги фан (факат углерод бирикмаларини органик кимё, углерод

нинг бир неча оддий бирикмалариниги на А. к. ўрганади). Анерганик моддалар, хусусан оғир металлар — олтин, кумуш, мис, темир, кўрғошин, симоб ва қалай, металлмаслардан углерод ва олтингугурт қадим замонлардан маълум. Милоднинг бошларида кимё Мисрда тарақкий этиб, хлорид, сульфат, нитрат кислоталар, эркин ҳолда маргимуш, сурма, фосфор, шунингдек бир қанча ишкор ва тузлар ҳосил қилинган. Туркистонда ҳам кимё нинг қадимдан мавжудлигини археологик қазишлар натижасида топилган моддий-маданий ёдгорликлар тасдиклайди. Туркистонда кўпгина кимёгар олимлар этишиб чиқкан. Улардан энг машхурлари Абу Бакр ар-Розий, Абу Абдуллоҳ Мұхаммад ибн Юсуф ал-Котиб ал-Хоразмий, Абдулҳаким ибн Абдулмалик ал-Косий, Абу Али ибн Сино ва б. (к. А-кимё). Анерганик моддалар ҳақидаги маълумотларни алоҳида ўрганиш тоғасини француз кимёгари Н. Лемери илгари сурган. У 1675 й.да кимё фани ўрганадиган моддаларни келиб чиқишига кўра минерал моддаларга, ўсимликлар ва хайвонлардан ҳосил бўладиган моддаларга бўлган эди. 19-а. охирида физика ва б. фан соҳаларида катта кашфиётлар (1869 й.да Д. И. Менделеев даврий қонунни кашф этиши ва ҳ.к.) А.к. тараққиётида муҳим роль ўйнади. Бу даврда даврий системада ўрин колдирилган элементларнинг барчаси топилиб, даврий система тўлдирилди ва трансуран элементлар кашф этилди. А.к.да кимёвий текширишнинг иккинчи усули: анализ ва синтез кенг кўлланилади. 18-а. охирида кимёнинг вазифаси моддалар таркибини аниглаш, яъни уларни анализ қилиш деб хисобланган бўлса, 19-а.нинг бошида кимёгарлар янги моддаларни синтез қилишга ҳам тобора кўпроқ аҳамият бердилар. 20-а.да анерганик синтез тараққиётига экспериментал техниканинг эришган ютуклари жуда катта ёрдам берди. 20-а. бошигача А.к.нинг асосий вазифаси кўпроқ бирикмалар ҳосил қилиш деб хисобланган бўлса, ҳозир бу фан, асосан, бирикмалар-

нинг ҳосил бўлиши ва парчаланиши шароитини, уларнинг физик ва кимёвий ҳоссалари ва тузилишини урганади. Бу ҳол А.к. соҳасидаги тадқиқотларнинг илмий ва амалий аҳамиятини гоятда ошириб юборди. 20-а.нинг 30-й.ларида адабиётда баён этилган анерганик бирикмалар сони 50-60 минг эди. Элементларнинг кислород б-н ҳосил қилган бирикмалари — гидридлар; галоген б-н ҳосил қилган бирикмалари — галогенидлар; олтингугурт б-н ҳосил қилган бирикмалари — сульфидлар; азот б-н ҳосил қилган бирикмалари — нитридлар; углерод б-н ҳосил қилган бирикмалари — карбидлар, кислоталар, асослар, тузлар, комплекс бирикмалар А.к.да ўрганилади. А. к.нинг ҳоз. бош вазифаси юқори ҳарорат ва босим, механик ва кимёвий таъсиirlарга чидамли бўлган, бошқа кўпгина талабларга жавоб берадиган янги сунъий анерганик моддалар тайёрлаш ва б.дир. Бу борада кўпгина тадқиқот ишлари ўтказилди. Мас, техниканинг янги материаллар соғлигига талаби жуда юқори (ярим ўтказгичлар ва ядро энергетикаси материалларида қўшимчалар миқдори 10-6% дан ошмаслиги керак), шунингдек мустахкамлик, оловбардошлиқ, агрессив мухитларга чидамлилик (ядро энергетикаси, ракета техникаси, кимё ва курилиш ма-териаллари саноатида) каби ҳоссаларга талаб ошиди ва яқин вакълларгача металлар таркибида турли масофаларда тартибсиз жойлашган оксидлар бўлиши нуқсон деб хисобланган бўлса, ҳозир ангестремдан кичик иплардан тўрлар ясад, ҳосил бўлган катакчалар ичига металлни жойлаштириб киздириб янги типдаги металлар олиш технологияси кенг жорий килинди. Бу мақсадлар учун факат юқори т-раларга чидамли оксидлар (карбидлар, боридлар ва силицидлар) ишлатилади. Анерганик технологиянинг қад. соҳаси шиша и.ч. да ҳам катта ютукларга эришилди. Одатда шиша таркибида кристаллар пайдо булса, шиша маҳсулотлари чиқитга чиқариб юбориларди. Ке-йинчалик шишанинг бутунлай майда таркибли кристаллар-

дан иборат янги турларини и.ч. йўлга кўйилди. Юқори эксплуатацион хоссаларга эга булган сунъий олмосни ҳам синтез қилишга эришилди. Юқоридаги тадқиқотларда А.к.нинг роли катта. У кимё саноатининг илмий асоси сифатида оғир саноатни ривожлантиришда ва қ.х.ни такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади (яна қ. Кимё).

АНОРДОШЛАР (*Punicaceae*) — ёпик уруғилар бўлимига мансуб ўсимликлар оиласи. А. бута ёки кичикроқ дараҳт бўлиб, гуллари икки жинели, тўғри (актиноморф), косачаси қўнғироқсимон, тожбарглари 5—9 та, чангчилари кўп, барглари майда, узун, ёнбаргчасиз. Шоҳ ва новдалари тиканли. А.нинг фракат бир туркуми — анор бор. Ўзбекистонда битта ёввойи тур (*P. granatum* L.) ўсади. Экиладиган анор навлари ҳам ана шу турдан келиб чиқкан.

АНОРЕКСИЯ (юн. *an* — инкор кўшимишаси ва *orexis* — иштаҳа) — иштаҳанинг йўқолиши, иштаҳадан қолиш. Бош миядаги овқат марказининг тормозланишидан келиб чиқади. Турли ҳаяжонларда бош миянинг ҳаддан ташқари қўзғалиши, руҳий ҳамда эндокрин хасталиклар (мас, Симмондс касаллиги), юкумли касалликлар, интоксикациялар, моддалар алмашинувининг бузилиши, ҳазм аъзоларининг касалликлари (ўтқир гастрит, сурункали гастритнинг зўриқиши, меъда раки, санчиклар ва б.), овқатни мунтазам бир вақтда емаслик, унинг кўнгилга уриши, шунингдек овқат вақтидаги ноҳуш вазият бош миядаги овқат марказининг тормозланишига сабаб бўлади. А. бирор касаллик белгиси (симптоматик А.) ёки асосий касаллик (*anorexia nervosa*) бўлиши мумкин. А. узоқдавом этганда организмни кувватдан кетказиб, турли касалликларга мойил килиб кўяди.

АНОРТИТ — дала шпатлари гурухига киравчи минерал. Кулранг, пушки. Қаттиқлиги 6-6,5. С. оғ. 2,8 чамасида. Асосан магматик йўл б-н келиб чиқкан.

АНОРТОЗИТ — габбро гурухига

мансуб магматик тоғ жинси. Асосли ёки ўрта асосли плагиоклаздан иборат. Таркибида оливин, пироксен магнетит бўлади. Оқ, кулранг, тўқ кулранг, қорамтири рангли бўлади. Алар плагиоклазнинг таркибига караб, лабрадоритлар, битовнититлар, анортитли Аларга бўлинади. А. Украинада Волинь, Россияда Кола я.о.да бор. А. физик, кимёвий нурашларга чидамли бўлганидан ҳайкаллар ясаш, иморатларни, метрополитенлар ва ёдгорликларни безашда қоплама материал сифатида ишлатилади.

АНОСМИЯ (юн. *an* — инкор кўшимишаси ва *osme* — ҳидлов, ҳид биллиш) — ҳид билмаслик; кўпинча бурун бўшлиғи тўқималарининг ўтқир ва сурункали яллиғланиши, шунингдек ҳид билиш нервининг заарланиши, марказий нерв системаси фаолиятининг бузилиши ва б. сабаб бўлади. Бурун йўлларининг беркилиб қолиши сабабли ҳидли моддаларнинг димоққа киролмаслиги натижасида респиратор А. ҳидлов анализаторининг заарланиши натижасида невроген А., ҳидлов ҳужайраларининг атрофияси оқибатида қарилкдаги А. келиб чиқади. Тута А. ҳам бор. Таъм билишда ҳидловнинг аҳамияти катта, шунинг учун А.да таъм билиш сезгиси ҳам жуда пасаяди.

АНОФТАЛЬМ — бир ёки иккала кўз сокқасининг йўклиги. Туғма сабаблар ёки шикастланиш ва турли касалликлар натижасида рўй беради. Онанинг ҳомиладорлик давридаги оғир касалликлари ёки турли заҳарли моддалар, жумладан дорилардан захарланиши сабаб бўлади.

АНОХИН Пётр Кузьмич (1898.14.1, хоз. Волгоград — 1974.6.3, Москва) — физиолог, акад. (1966) ва Медицина фанлари академиясининг ҳақиқий аъзоси (1945). Илмий ишлари нейрофизиология — шартли рефлекслар ва ички тормозланиш механизми, нерв системаси онтогенези ва б. масалаларга оид. Организми бир бутун ҳолда ўрганиб, шу асосда функционал системалар назариясини

(1935) кашф этган.

АНСА (лот. ANSA —Agensia Nazionale Stampa Associate; Бирлашган матбуот миллий агентлиги) — Италияниг матбуот агентлиги. 1945 й. тузилган; идораси Римда жойлашган. АНСАга 75 газ. ва ноширлар уюшмаси киради. Бир қанча чет эл агентликлари б-н ахборот алмаштириб туриш ҳақида битимлар тузган.

АНСАМБЛЬ (франц. ensemble — бирлик, уйғунлик, охангдошлиқ) — 1) мөмөрлиқдә — бир кенглик мужас-самотига эга бир-бирига мос бинолар, иншоотлар мажмуи; 2) мусиқада — а) мальум мусика асарларининг бир неча ижрочилар томонидан биргаликда ижро этилиши; б) созанда ва ашулачиларнинг кичикрок тўдасига мўлжалланган мусика асари. Опера, оратория ва кантаталарда ҳам А. бўлади. Ижрочилар сонига караб А.лар дуэт (2 киши), трио ёки тер-цет (3 киши), квартет (4 киши), квинтет (5 киши), секстет (6 киши), септет (7 киши), октет (8 киши), нонет (9 киши), ва х.к.ларга бўлинади; 3) театр санъатида — драматург, реж., рассом, композитор ва актёrlар ижодининг уйғунлиги. А саҳна асари ғоясининг мукаммалроп очилишига хизмат килади ва спектаклда услуб бирлигини юзага келтиради. А. яратиш учун ҳар бир ижрочи бошқа ижрочиларнинг ҳам вазифаларини ҳисобга олиши, саҳнада умумий суръат ва рухият мутаносиблигини ўрнатишга ҳаракат килиши керак. А ижоддош актёrlарнинг бир уюшмада узок вақт ишлаши ва бир ижодий максад б-н яшави туфайли таркиб топади; 4) амалий санъатда — туси бир хил, бичими бир-бирига монанд бўлган кийим-кечаклар мажмуи.

АНСАТБОЕВ Нажиматдин (1943.23.12, Кегайли) — корақалпок актёри ва реж. Ўзбекистон ҳалқ артисти (1974). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1966). Бердақ номидаги Қорақалпок давлат мусикали драма ва комедия театрида актёр ва реж. (1966—78, 1996 й.дан навбатчи реж.), ба-

дийи раҳбари ва директори (1987—96). С. Хўжаниёзов номидаги республика Ёш томошибинлар театрида бош реж. (1978—79, 1987—96). Асосий роллари: Навоий («Навоий Астрободда»), Аёз («Кайнона»), Кассио («Отелло»), Гариф («Гариф ошиқ»), Шариф Раҳимов («Ўз аризасига кўра»), Бердақ («Бердақ»), Яссавий («Соҳибқирон») ва б. Реж. си-фатида «Гариф ошиқ», «Ой тутилган тунда», «Яраланган юраклар», «Келинлар кўзголони», «Ўн учинчи раис», «Тобутдан товуш», «Ота тақдири», «Соҳибқирон» каби спектаклларни саҳналаشتirган. Бердақ номидаги Қорақалпогистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

АНСОРӢӢ (таяхаллуси; асл исми Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ҳиравий) (1006—Ҳирот— 1088) - мутафаккир, файласуф ва шоир. Тасаввуфнинг йирик намояндаси. Насаби ансорларга тақалади (таяхаллуси шундан олинган).

21 ёшида илм олиш учун Тус, Бистом, Нишопурга борган. 1033 й.да пири Ҳарақоний, 1049 й.да шайх Абу Сайд Абулхайр б-н танишган. Дунёқараши вужудион (пантеизм)га мойил. Ҳиротда шайхулислом ва пир даражасига кўтарилган. Араб ва форс тилида ижод қилган. Форсий адабиёт тарихида насрда сажъга асос солган ва насрый асарларда биринчи бўлиб шеърий парчалар келтирган.

Шеърий мероси З девондан иборат (бирортаси ҳам тўлиқ сақланмаган). Фалсафа ва тасаввуфга оид «Кашф ул-асрор» («Сирлар қашфи»), «Илоҳийнома», «Зод ул-орифийн» («Орифлар йўл озиги»), «Канз ус-соликин» («Йўловчилар бойлиги»), «Қаландарнома», «Замм ул-калом ва ахлиҳи» («Калом ва калом ахлиниңг танқиди»), «Манозил ус-соирин» («Сайр этувчилик манзиллари») каби асарлар ёзган. А. Сулламий (941—1024) нинг «Табакот устсуфийя» («Тасаввуф табакалари») асарини арабчадан форсийга ўгирган. Адабиётшунослик, назм ва наерга оид «Муножот ва мақолот»,

«Ганжнома», «Анис ул-муридин ва шамс ул-мажолис» («Муридлар дўсти ва мажлислар күёши» ёки «Юсуф ва Зулайҳо»), «Насиҳатнома», «Тухфат ул-вузаро» («Вазирларга тухфа») ва б. асарлар яратган. Асарларининг кўпчилиги панднасиҳат тарзида. Уларда кишиларни илмамърифатга чақирган, хукмдорларни адолатли, халққа таянч бўлишга даъват этган, инсонпарварлик, гўзал инсоний фазилатлар, халққа хизмат қилишни улуглан. «Муножот ва мақолот», «Манозил ус-соирин» каби асарлари, айниқса, машхур бўлган. Навоий А.ни «муқарраби борий» («Тангрининг яқини») деб тилга олади. Бойсунгур Мирзо Ҳиротда А. қабрига муҳташам мақбара бунёд этган (1425—27). Навоий у ерда хонақоҳ курдириб, атрофини яна обод қилган (қ. Абдуллох Анзорий мақбарами).

Ад.: Кароматов X., Абдулло Анзорий ижтимоий қарашларининг айрим хусусиятлари [Адабий мерос], 1981, № 3.

АНСОРЛАР (араб.— ёрдамчилар, сафдошлар) — Мұхаммад(сав) сахобалари бир табақасининг номи. 622 й. Маккадан Мадинага кўчиб борган мусулмонлар (муҳожирлар)га ва Мұхаммад(сав)га ёрдам берган ҳамда ислом динини қабул қилган мадиналиқ Авс ва Ҳазраж қабилаларининг аъзолари. А. муҳожирлар б-н бирга илк мусулмонлар жамоасини ташкил этган. А. Бадр жангидан эътиборан Мұхаммад(сав)нинг маккалик мушрикларга қарши юришларида фаол иштирок этдилар. Кейинги сиёсий воқеаларда ҳам А.нинг роли катта бўлди. Мұхаммад пайғамбар вафотидан сўнг улар ўз ичларидан халифа сайлашга уриниб кўрдилар. Лекин Авс ва Ҳазраж қабилалари ўртасидаги рақобат бунга йўл кўймади.

АНТ — А. Н. Туполев раҳбарлигига 1922—40 й.лар яратилган самолётларнинг умумий номи. Mac, АНТ-1, АНТ-2, АНТ-3, АНТ-4, АНТ-9, АНТ-20, АНТ-25 ва б. (қ. Авиация). А. ҳарфи конструктор исмининг, Н-отаси исмининг, Т-фамилиясининг бош ҳарфи. 1940—70

й.ларда А. Н. Туполев самолётлари ТУ деб атаган.

АНТАБЛЕМЕНТ (франц. entablement — стол, тахта) — бинонинг юкориси. Мумтоз меъморий ордерларнинг устун тепасида жойлашган ажралмас кисми. А. З кисмдан: кўтариб турувчи — архитрав, фриз ва карниязан иборат. Факат архитрав ва карнииздан (фризиз) ташкил топган — тўлиқ бўлмаган А. ҳам бўлади.

АНТАГОНИЗМ (лот. antagonism) — бир-бирига қарама-қарши кучлар, гояларнинг кескин курашини ифодалайдиган зиддият. А. тушунчаси биол., тиббиёт, мат., физика ва б. фанларда ҳам кўлланилади. Mac, микроблар ва дорилар А.и, ҳаракат ва карши ҳаракат, мусбат ва манғий электр зарди ва б. А. табиат ва жамият ҳодисаларида ўзига хос шакл ва мазмунга эга.

АНТАГОНИСТЛАР 1) анатомия ва физиологияда қарама-қарши ҳаракатланувчи мускуллар, мас, оёқ-кўллардаги ёзувчи ва букувчи мускуллар, шунингдек юқори ва пастки жағдаги тишлар; нерв жуфтлари — улар кўзғалганда аъзога қарама-қарши таъсир кўрсатади (мас, адашган нерв таъсирланганда юрак ритми ҳамда мускуларининг қисқариши сустлашади ва х.к., симпатик нерв таъсирланганда эса бунинг акси кузатилади; 2) микробиологияда — байззи микроорганизмлар (замбуурғ, бактерия, ачитки)нинг ҳаёти ва ривожланишини сусайтирувчи микроорганизмлар.

АНТАКИЯ — Туркияning жан.даги шаҳар. Ўрта денгиз яқинида. Хатай элининг маъмурий маркази. Ахолиси 124 минг киши (1990). Тўқимачилиқ, пахта тозалаш, ёғ-мой ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Балиқ овланади. Шаҳарга мил. ав. 300 й.да Оронт дарёси бўйида Салавк I асос солган ва Антиохия деб атаган. Салавкийлар давлатининг пойтахти булган. 64 й.дан кейин Рим тасарруфидаги Сурия провинцияси ноибининг кароргоҳи. 6—7-аларда Византия таркибида бўлди. Қадимда ва Ўрта

асрларда савдо-хунармандчилик ривожланган шаҳарлардан эди. 6-а.да шаҳарни Эрон кўшинлари вайрон қилган. 1516 й.дан Туркия таркибида ва ўша даврдан А. деб аталган. 3—13-а. ларга оид меъморлик ёдгорликлари сақланган. Археология музейи бор.

АНТАЛИЯ, Адалия — Туркияning жан.даги шаҳар, Анталия элининг маъмурий маркази. Ахолиси 378 минг киши (1990). Ўрта денгиз бўйидаги порт. Кемасозлик ривожланган, кема ремонт қилинади. Металлургия, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. К. х. ва ўрмон маҳсулотлари б-н савдо қилинади.

АНТАЛКИД СУЛХИ, Шоҳона сулҳ (мил. ав. 386) — мил. ав. 395—387 йлардаги Коринф урушидан сўнг Сарда ш.да Спарта б-н Афина ва Фива бошчилигидаги юонон полислари ўртасида имзоланган. Спарта элчилари раҳбари Анталкид номидан олинган. А.с. шартларини амалда юононларга Эрон давлати кўйган. Эрон дастлаб Спартага қарши, сўнгра Спарта б-н бирга Афинага қарши урушган. Эрон таркибиға Кичик Осиёдаги юонон шаҳарлари, Кипр о. ва Казомена кўшиб олинган, юонон полисларига муҳторият берилган, фақат Лемнос, Имброс ва Скиросгина Афина кўл остида қолдирилган, барча сиёсий иттифоклар (Пелопоннес иттифокидан бошқа) таркатиб юборилган. Ах. Спартанинг Юнонистондаги хукм-ронлик мавқенини оширган. Юнонистон юонон-форс урушлари (мил. ав. 500—449) даврида эришган ютукларидан маҳрум бўлган, мамлакатда сиёсий тарқоклик, ўзаро низолар кучайган.

АНТАНАНАРИВУ (Тананараве) - Мадагаскар Республикасининг пойтахти. Антананараву провинциясининг маъмурий маркази. Мадагаскар о.нинг марказий қисмидаги платода жойлашган. Ахолиси 802 минг киши (1990). Мамлакатнинг иқтисодий маркази. А. Таматаве порти ва Анцирабе шаҳри б-н т.й. орқали туташган. Автомобиль йўллари тугуни. А.дан 50 км нарида халқаро аэропорт

бор. Саноати озиқ-овқат (гўшт консервалаш, шоли оклаш), чарм пойабзal, кимё, тикувчилик, ёғочсозлик корхоналаридан иборат. Ун-т, тибиёт ва фармакология, адабиёт ва социология миллим мактаблари, ФА, тарих ва ҳалқ санъати музейлари, театрлар, расадхона, ботаника боти бор. А. 17-а. 1-ярмида бунёд этилган. 17—19-а.ларда Мадагаскар киролларининг кароргоҳи. 1895 й.да А.ни Франция кўшинлари эгаллагач, Тананараве номи б-н Францияниг Мадагаскар мустамлакаси маъмурий маркази. 1960 й. 26 июндан мустақил Малагаси Республикасининг, 1975—92 й.лар Мадагаскар Демократик Республикасининг пойтахти.

АНТАНТА (франц. entente — битим) — 1) Буюк Британия, Франция ва Россияниг Германия, Австрия-Венгрия ҳамда Италия иттифокига қарши тузган иттифоқи. «Учлик битими», «Учлик иттифоқи» деб ҳам юритилади. А. 1904—07 й.ларда шаклланди. Ҳар иккала иттифокнинг мақсади 19-а. охирида бўлинган дунёни қайта тақсимлашдан иборат эди. Биринчи жаҳон уруши даврида А. га Сербия, Италия, Япония, Бельгия, Греция ва Руминия, кейинчалик урушга кирган АҚШ кўшилди. 2) Европа тарихида бошқа бир крича блоклар ҳам шундай ном б-н аталган. Мас, Буюк Британия, Австрия-Венгрия ва Италиядан иборат Ўрта денгиз А.си (1887 й.—19-а. охири); Греция, Руминия, Туркия ва Югославия ўртасидаги Болкон Ахи (1934 й.—30-й.лар охири); Чехословакия, Руминия ва Югославияниг Кичик Ахи (1920-38).

АНТАРЕС — Ақраб (Чаён) юлдуз туркумининг 1-катталикдаги равшанлиги ўзгарувчан энг ёруғ юлдузи (аси). Узоқлиги -400 ёруғлик иилига тенг. Диаметри Қуёш диаметридан 300 мартача катта. Ўзбекистонда ўрта кенгликларда май, июнь ойларида уфқ яқинида кўринади.

АНТАРКТИДА — Антарктика Жан. кутб обlastининг марказий қисмини эгаллаган материк. Майд. 12,4 млн. км²,

шельф музлеклари ва улар оркали материкка туташкан ороллар б-н биргаликда 13,975 млн. км². Доимий ахолиси йүк. Ўртача бал. 2040 м, энг баланд жойи 5140 м (Элсуорт тогидаги Винсон чўққиси). Денгиз соҳилларида айрим илмий ст-ялар ва денгиз хайвонларини овлайдиган базалар бор. А. Атлантика, Хинд ва Тинч океанларининг жан. кисмлари (Жан. океан) б-н ўралган. Қирғоқ чизиги деярли текис ва уз. кариб 30 минг км, кўпинча бир неча ўн м келадиган тик муз жарликларидан иборат. Материкка Росс ва Уэдделл денгизлари анча кириб туради.

Муз қоплами ва рельефи. А.нинг 99% юзаси калин материик музлиги б-н қопланган (тахм. 13,0 млн. км²). Музнинг ўртача қалинлиги 1720 м, энг қалин жойи 4300 м. Музликларнинг ҳажми тахм. 24 млн. км³. Ер шаридаги хоз. музликларнинг майдони жиҳатдан 87% А.дадир. Муздан холи ерлар воҳа кўринишида учрайди. Аксари кутбий илмий ст-ялар шу воҳаларда жойлашган. Музликлар материикнинг марказий кисмидан атрофига силжиб, денгизга тушиб боради ва кўпинча синиб айсберглар ҳосил қиласи. Мирний ст-яси якинида музнинг йиллик харакати 30 — 40 м дан 350 — 400 м гача. Баъзи жойларда музликларнинг учлари денгизга ўnlарча км кириб боради. Муз остидаги рельеф чукур бўлган жойларда муз айникса тез силжийди. Энг йирик музликлар Виктория Ери тоф тизмасидадир. Бирдмор музлигининг уз. 180 км, эни 15 — 20 км. Бир-бирига яқин бўлган муз тиллари орасида силжимайдиган музлар — шельф музликлари ҳосил бўлган. А.да 14 та шельф музлиги бор (энг йириги Росс музлиги — 488 минг км²); бу музликларнинг умумий майд. тахм. 900 минг км². А. рельефи З-Халқаро геофизика йилига кадар яхши ўрганилмаган эди. Россия, Англия ва Америка А. экспедицияларининг ишлари натижасида А. ер юзаси денгиз сатҳидан («Полюс недоступности» ст-яси якинида) 800 м, геофизик кутбда 1285 м (Амундсен-Скотт ст-яси) баландликда, бироқ Литл-Америка —

Бэрд ст-ялари оралиги денгиз сатҳидан 1000 м паст эканлиги аниқланди. Антарктида экспедицияларининг маълумотига қараганда, муз қопламининг энг баланд жойи тахм. 4000 м бўлиб, Советское платоси якинидадир. А. — ер юзаси жуда паст-баланд материик бўлиб, жуда кўп ороллар б-н ўраб олинган. Геологик тузилиши ва рельефи хусусиятларига кўра, А. Уэдделл ҳамда Росс денгизларининг жан. кисмларини бирлаштириб турадиган чизик бўйлаб Шарқий А. ва Ғарбий А.га бўлинади.

Шарқий А.нинг кўп кисми (бутун материикнинг тахм. 3/4 кисми) яхлит бўлиб, хдмма жойи деярли бир хил. Кембрий давридан оддин пайдо бўлган заминнинг кристалли жинслари (гранит, гнейс, кристалл сланец) устиди анча ёш чўкинди ёткизиклар (девон давридан триас давригача пайдо бўлган жинслар) — қумтош, оҳактош ва сланецлар ётади, бу ерларда катта тошкўмир конлари бор (Виктория Ери). Бошқа фойдали қазилмалардан тे-мир рудаси, слюда, мис, кўрғошин, рух, 20° Гринвичдан гарбга 0° Гринвичдан шарққа 20' графит ва б. ҳам кад. жинслар б-н боғлиқ; Ер пўстининг синиши ва ёрилиши ҳамда ёвдош жойларнинг кўтарилиши ва пасайиши Шарқий А.нинг хоз. рельефини ҳосил қиласи. Ер пўсти ёрилганда кучли вулканлар отилиб базальт, туф қопламлари (Қиролича Мод Ери) ва вулкан конуларини ҳосил қиласи (Гауссберг тоги). Вулкан отилишлари ҳозир ҳам тинган эмас (Росс о.даги Эребус вулкани — 3794 м). Соҳилларда муз қалқонини бир неча жойда тоф тизмалари ёриб чиқади: Бриттания (3209 м), Қиролича Александра тоги (4572 м), Маркем тоги (4350 м), Нью-Шавебленд тоглари бор. Ғарбий А. (Ross денгизининг гарбий соҳилидан Грейям Еригача) нинг кўп кисми токембрий Антарктида платформасидан иборат бўлиб, анча кейин пайдо бўлган бурмали тоф тизмалари б-н ўралган.

Йклими. А.да соҳилларини истисно қиласи, континентал қутбий

иқлим хукмрон: т-ра ҳамма вакт 0° дан паст бўлади ва ёғин жуда кам ёғади. Ер юзаси музликдан иборат ҳамда баланд бўлганидан ҳаво массалари антициклон режимини ҳосил қиласди. Ёз, куз пайтларидаги материк чеккаларидаги циклонлар пайдо бўлиб, ички р-нларга ҳам кириб боради. Ёзда (дек., янв., фев.) А.да булутсиз кунлар кўп бўлади, шунинг учун куёш нисбатан кўпроқ илигади, лекин куёш нури муздан кўп қайтади (ўрта хисобда 90%), оқибатда куёш иссиқлиги Шим. ярим шарнинг худди шу кенгликларидагига нисбатан 4 — 5 марта кам. Материкнинг марказий қисмидаги энг совук ойларнинг ўртача т-раси — 60° , — 70° , ёз ойлариники — 30° дан — 50° гача; соҳилда кишида — 8° дан — 35° гача, ёзда 0 — 5° бўлади. Ўртача йиллик т-ра — 50° га якин. Мутлақ минимум — $89,2^{\circ}$ (Восток ст-яси). Бу эса бутун Ер шаридаги энг паст традир. Ер юзаси совук ва атрофдаги денгизлар иликроқ бўлганидан тез-тез кучли шамоллар бўлиб туради (баъзан шамол тезлиги секундига 90 м га боради).

Ёғин энг кўп (700 — 1000 мм) ёғадиган зона денгиз соҳили бўлиб, эни 15 км га етади: ички р-нларда йилига атиги 30 — 50 мм ёғин тушади. Илиқ пайтларда ҳам кўпинча қор ёғади. Ҳавонинг нисбий намлиги ўрта хисобда 73 — 78% .

Ўсимликлари. Ўсимлик турлари (лишайниклар, замбуруглар, бактерия ва сувўтлар) кам ва ўзига хос, аммо улар материкнинг энг совук жойларидаги ҳам учрайди.

Ҳайвонлардан тюленлар (уэдделл тюлени, қискичбакаҳўр тюлень, денгиз қоплони, росс тюлени, денгиз филлари) ва қушлардан поморникнинг икки тури, адели ва император пингвинлари учрайди.

Тадқиқ қилиниш тарихи. 1820 й.да А. кирғоғига Ф. Ф. Беллинсгаузен — М. П. Лазарев бошлигидаги рус экспедицияси кемалари яқинлашиб борган. Материкнинг умумий қиёфаси 19-а.да харита га туширилган. А.да 1898 — 1900 й.ларда норвег тадқиқотчиси К. Борхгревинк би-

ринчи марта (Виктория Ерида) кишилаган. 20-а. бошларида кутб тадқиқотчилари Р. Скотт (1901 — 04, 1910 — 12), Э. Шеклтон (1907 — 09), Р. Амундсен (1910 — 12), Д. Моусон (1911 — 13) ва б. материкнинг ички р-нларигача бордилар. 1909 й. 16 янв.да Шеклтон экспедицияси катнашчилари Жан. магнит кугбига, 1911 й. 11 дек.да Р. Амундсен, 1912 й. 18 янв.да эса Р. Скотт Жан. географик кутбга етиб бордилар. 1928 й.дан А. самолётлар ёрдамида ўрганила бошлади. Ани ўрганиш соҳасида американлик Ж. Г. Уилкинс (1928 — 30), инглиз Л. Элсуорт (1935 — 36, 1938 — 39), американлик Р. Э. Бэрд (1928 — 30; 1933 — 35; 1939 — 41; 1946 — 47) ва Финн Ронне (1946 — 48) анчагина иш килдилар.

Халқаро геофизика йили (1957 — 58) муносабати б-н ва сўнгги даврларда турли мамлакатларнинг илмий кутбий ст-ялари курилган, 1991 й.га келиб 48 та илмий ст-я ишлаб турди.

АНТАРКТИДА ЗООГЕОГРАФИЯ ОБЛАСТИ — дунё океани зоогеография областларидан бири, Тинч ва Атлантик океанларининг Антарктида қитъаси атрофидан 60° жан. кенгликкача бўлган қисмини ўз ичига олади, фақат айrim жойларда (мас, Жан. Американинг Тинч океани кирғоқлари бўйлаб) бу шартли чегарадан юқорироқ кўтарилади. Сув юзаси ҳарорати паст, кўпинча муз б-н қопланган.Faқат совук ва илиқ оқимлар тўқнаш келадиган субантарктида сувларида фито- ва зоопланктон кўпайиши учун жуда куляй шароит вужудга келади. Шунинг учун А.з.о.га чегарадош сувларда китсимонларнинг кўп турлари яшайди. Мўйловдор китлардан жануб ва пакана китлар; кулоқли тюленлардан ёлдор тюлень, жануб денгиз мушуги; ҳақиқий тюленлардан йирик тюлень — денгиз қоплони, Уэдделла ва Росса тюлени ҳамда нисбатан кичик, лекин кўп сонли крабхўр тюлень эндемик турлар ҳисбланади. А.з.о.да учрайдиган жануб денгиз филининг уз. 5,5 м, оғирлиги 2,5 т га етади. Қушлардан пингвинлар кўпчиликни

ташкил этади. Улар орасидан император ва қирол пингвинлари, Адели пингвини ва б., гигант бўрон куши, кап кабутар-часи эндемик хисобланади. А.з.о.да албатросларнинг бир неча тури яшайди, дengиз судралиб юрувчилари учрамайди. Балиқлар ва умуртқасизларнинг турлари кўп эмас, лекин улардан анчаус балиғи, кискичбақасимонларнинг айрим турла-ри ва б. умуртқасизлар катта биомасса ҳосил қиласди. А.з.о. ҳайвонлари одам таъсирига кам учраган. Ҳозир Антаркти-да ва унинг соҳиллари яқинида сувлар ҳалқаро кўриқхона ҳисобланади.

Ад.Кобышев Н.М.,Кубанцев Б. С, Ге-ография животных с основами зоологии, М., 1988.

АНТАРКТИКА — Ер шарининг Жан. кутб области. А.га Антарктида материги, Атлантика, Хинд ва Тинч океанларининг шу материикка туташ қисмлари, шунингдек Антарктида яқинидаги ороллар кира-ди. А. табиий-географик чегараси тахм. 50 — 60° ж.к.дан ўтади. А. майд. 52,5 млн. км². А.да материик саёзлиги бошқа материкларга нисбатан чукурроқ (500 м), тик материик ён бағри чук. 4000 — 5000 м ли (энг чукури 8428 м, Жан. Сандвич новида) кенг ботикдар шаклида давом этади. Ботиклар сув ости тоғ тизимла-ри б-н булинган. Бу тизмаларнинг баязи чўққилари океан юзасидан кўтарилиб, кичикроқ оролларни ҳосил қилган (Буве, Крозе, Кергелен, Херд, Макуори; Жан. Георгия, Жан. Сандвич, Жан. Оркни о. гурухи).

А. антарктика ва субантарктика минтақасида жойлашган. А. иқлими унинг юкори кенгликларда жойлашганлиги, шунингдек океан устидаги антици-клонларнинг ўзаро муносабати б-н бел-гиланади. Циклонларнинг шим. қисмida ғарбий шамоллар, жан.да эса шаркий шамоллар кучли. А. областининг атмосфера циркуляцияси океан циркуляция тизи-мини юзага келтиради. А. шим. қисмida кучли А. оқими, жан.да айланма циклон оқимлари ҳукмрон. Қитъадан шим.га томон дengиз музлари ва айсберглар

илик сувларгача оқиб чиқади ва эрийди. Қишида дengиз музликлари 1000 км кен-глигчагча ҳам тарқалади, езда эса қирғоқ атрофларида ҳаракатланади. Йилига айс-берглар кўринишида ўртacha 2000 км³ чу-чук музлар океангга тушади. А.нинг уст-ки сувлари т-раси қишида — 1,8° дан 2° гача, ёзда 2° дан 3,5° гача, ўйрлиги 34% атрофида. А. сувлари жонли организм-га бой. А. ўсимлик ва ҳайвонот дунёси алоҳида Антарктика биогеографик об-ластини ташкил этади. Ҳалқаро-хуқуқий шартномага асосан А.дан бутун дунё мамлакатлари умумий ва тенг миқёса, факат тинчлик мақсадида фойдаланиш-лари мумкин. Ҳарбий тадбирларнинг барчasi (ҳарбий базалар қуриш, ҳарбий машқлар ўтказиш, ядро қуролларини синаб қуриш, радиоактив моддалар таш-лаш) тақиқланади. Шартнома туфайли бу ерда эркин илмий тадқиқот ишлари олиб бориши мумкин. А. ҳалқаро бошқарувдан холис.

АНТАРКТИКА МИНТАҚАСИ - Ернинг энг жан. географик минтақаси. Антарктидани ва Антарктиканинг баязи оролларини ўз ичига олади. Ан.м.нинг чегараси энг илик ойнинг 5° ли изотер-масига тўғри келади. Ан.м.да радиация баланси совуқ ёки иликроқ, ан-тарктика ҳаво массалари ҳукмрон.

АНТАЦИД МОДДАЛАР (анти ... ва лот. aciditas — кислота) — ишқорий хоссага эга бўлган ва меъда шираси тар-кибидаги хлорид кислотани нейтраллаш (бартараф этиш) учун қўлланиладиган дорилар. Ан.м. дан натрий гидрокарбо-нати, магний оксиди ва б. меъда шираси-да кислота кўпайиб кетган гастритларда, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраларида қўлланилади.

АНТВЕРПЕН — Бельгиянинг шим. даги шаҳар; Антверпен провинциясининг маъмурий маркази, кема катнайдиган Шельда дарёси ва Альберт канали бўйида, Шим. дengиз қирғоғидан 90 км ичкарида. Дунёдаги энг катта портлар-дан бири (юк обороти 80 млн. т.дан зиёд). Муҳим савдо, молия ва саноат маркази,

ахолисининг сони жиҳатдан Брюсселдан кейин 2-ўринда. Аҳолиси 468 минг киши (1991, шаҳар атрофи б-н 920 минг киши). 16-а. 2-ярмида аҳамияти жиҳатидан Европада 1-ўриндаги савдо ва кредит маркази бўлган. Хўжалигида ташки савдо ва молия алоқалари катта роль ўйнайди. А. ҳалқаро дengiz, ҳаво ва т.й. алоқалари тугуни ички сув йўллари орқали Кампин кумир хавзаси, Лъеж, Рент ва Брюссель шлари б-н боғланган. Рангли металлургия, машинасозлик (жумладан, кемасозлик), ҳарбий, кимё (минерал ўғит, бўёқ), озиқ-овқат, тўқимачилик (айниқса ипгизлама и.ч.), нефти қайта ишлаш саноати тармоклари ривожланган. Олмосга сайқал бериш ва бриллиант савдосининг жаҳон маркази. Шаҳарда VII Олимпиада ўйинлари ўтган (1920). А. яқинида ГЭС ишлаб турипти. Ун-т, консерватория, музейлар (жумладан, Қироллик нафис санъат музейи, 1810 й.). П. П. Рубенс Ўимузейи ва б. бор. А. йилномаларда дастлаб 7-а.дан тилга олинган. 14 — 18-а.лар мөй-морий ёдгорликлари сақланган.

АНТЕЙ — юон мифологиясидаги пахлавон, Ливия ҳукмдори, маъбуд Пойсеидон б-н ер маъбудаси Геянинг ўғли. Она-ердан доимо куч олиб тургани учун енгилмас бўлган. Геракл уни ердан узиб олиб бўғиб ўлдирган.

АНТЕКЛИЗА (анти ... ва юн. klisis — оғиш) — ётироқ антиклиналь кўтарилима шаклидаги платформа пойдеворининг асосий тектоник тузилмаси. А ядроси ёки асосий платформа пойдевори кембрийдан оддинги кристалл жинслардан тузилган; бу жинслар устида эса чўкинди жинслар катлами ётади. А., асосан бир неча геологик даврлар ичida юкорига йўналган тектоник ҳаракатлар натижасида пайдо бўлади. Бу ҳаракатлар таъсирида А. ядросидаги кристалл жинсли пойдевор ҳар хил тезлик б-н кўтарилиши натижасида айрим қисмларга ажралиб кетади. Чўкинди жинслар калинлиги А. гумбазида унинг ён бағирларидағига караганда кўпроқ бўлади. А.нинг кўп жойларида чўкинди жинслар умуман

бўлмайди, бундай ерларда кристалл жинсли пойдевор ер юзасига чиқиб қолади (к. Синеклиза).

«АНТЕКС» ОЧИҚ ТУРДАГИ АКЦИ-ЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — енгил саноат корхонаси. «Ўзбекенгилсаноат» уюшмаси таркибида киради. Андижон вилояти Шаҳрихон туманида жойлашган. Унинг корхонаси 1994—1999 й.ларда курилган. Уни барпо этиш учун 26 млн. АҚШ доллари микдорида сармоя маблағ сарфланган. Германия, Италия, Швейцария сингари ривожланган мамлакатлардан замонавий технологик жиҳозлар ва асбоб-ускуналар сотиб олинган. Бу ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг сифати ва ракобатбардошлиги бўйича жаҳон бозоридан муносиб ўринни олишига имкон берди. Жамиятда йилига 2700 т аъло сифатли калава ип тайёрланади. Келгусида ип шу ернинг ўзида тўкилиб, тайёр газлама ҳолига келтирилади. 2000 й. ти-кув ҳамда бўёқ ф-калари ишга тушрилди. 500 дан ортиқ ишчи ишлайди (2000).

АНТЕННА (лот. antenna — ҳашорат мўйлови) — электромагнит тўлқинларини фазога тарқатувчи (узатувчи А.) ёки қабул қилувчи (қабул қилувчи А.) курилма. Ҳар қандай узатувчи А.ни қабул қилувчи А. ўрнида ёки, аксинча, қабул қилувчи А.ни узатувчи А. ўрнида ишлатиш мумкин, чунки уларнинг ҳамма электр хусусиятлари бир хил. Узатувчи А. узатгич мослама энергиясини электромагнит тўлқинлари энергиясига, қабул қилувчи А. электромагнит тўлқинлари энергиясини юкори частотали ток энергиясига айлантиради. Бундан ташқари, узатувчи А. энергияни муайян текислик ва йўналишда тарқатиш хусусиятига, қабул қилувчи А. турли йўналишдан келувчи тўлқинларни саралаш хусусиятига эга бўлади. Қабул қилувчи А.нинг бу хусусияти йўналиш бўйича танлаш дейилади. А.нинг ишлаш тарзи очиктеб-раниш контурининг электромагнит тўлқинларини тарқатишига асосланган.

Частоталар диапазонига қараб А.лар

узун, ўрта, киска ва ультрақиска тўлқин А.ларига бўлинади. А.ларнинг тузилиши ва шакли уларнинг қандай мақсад учун мўлжалланганлигига боғлиқ. Узун ва ўрта тўлқин А.ларининг асоси етарлича узун (ва баланд), тик ўрнатилган ўтказгичдан иборат. Паст частоталар диапазони учун мўлжалланган А.лар симлардан ясалган мураккаб мослама (1-расм), юксак ва ультраюксак частоталар диапазони учун мўлжалланган А.лар линза ва карнай шаклидаги мосламадир. Вазифасига кўра, А. лар кўйидаги гурухларга бўлинади: а) радиоэшитириш ст-ялари Ахи; б) радиоалоқа ст-яси Ахи; в) телевизион А.лар; г) радиолокация ва радиотелемеханика А.лари; д) радиоастрономия Ахи. Бу А.ларнинг тузилиши бир-биридан фарқ қилишига қарамай, барчасида симметрик ёки симметрикмас вибратор бўлади. Симметрик вибратор ўзаро тенг иккита ўтказгич бўлиб, уларнинг бир учига ўтказгич ёки приёмнидан келадиган фидер линияси уланади. Ўтказгичнинг узунлиги узатилаётган радиотўлқинлар узунлигининг ярмига (ўлчам ярим тўлқин узунлигига) тенг бўлган вибраторлар А. техникасида куп ишлатилади. Симметрикмас вибратор факат битта ўтказгичдан иборат. Шунинг учун фидер линиясининг иккинчи учи ерга уланиши керак. Кўрсаткичлари: йўналганлик диаграммаси, кучайтириш коэффициенти, тарқатилган тўлқинларнинг кутб текислиги, ф.и.к., таъсир баландлиги ва х.к. Тузилишига кўра, А.лар горизонтал, вертикал, магнитли, кия, ромбсимон, параболик, ди-электрикли ва х.к. хилларга бўлинади. Олисдаги ст-ялардан сигналларни қабул қилишда ва узатишда горизонтал ҳамда вертикал А.дан, кичик («чўнтак») ва кўтариб юриладиган радиоприёмникларда сигналларни қабул қилишда магнитли А.дан (3-расм) фойдаланилади. Магнитли А. радиотўлқинларнинг магнитли ташкил этувчи ларини яхши сезади. Бундай А. магнит материал (феррит) дан ясалган стержендан иборат бўлиб, унга приёмник тебра-

ниш контурининг индуктивлик ғалтаги ўрнатилган. Ультра киска тўлқинларда анча мураккаб йўналтирилган А.дан фойдаланилади. Улар металл стерженларга симметрик маҳкамланиб ботик кўзгулар кўринишида ясалади. Киска тўлқин тарқатувчи ва қдбул қилувчи энг содда А. ўлчами ярим тулкин узунлигига тенг симметрик вибратордир. Вибратор энергияни асосан горизонтга нисбатан бирор бурчак остида ўтувчи текисликда тарқатади (вибратор ўз ўки ва ер сирти бўйлаб энергия тарқатмайди), вибраторнинг йўналганлиги жуда кам. Вибраторнинг йўналганлигини ортириш учун кўп қаватли синфаз ва ромбсимон Алар ясалади. Кўп қаватли синфаз А. горизонтал жойлашган, икки бўлагининг ўлчами ярим тўлқин узунлигига тенг вибраторлардир. Улардан битгаси тарқатгич, иккинчиси қайтаргич ҳисобланади. Қайтаргич вибратор тўлқинни бир томонлама тарқатади. Ромбсимон А симдан ясалган ва кенг тўлқин диапазонида ишлайди.

А.лар метр, дециметр, сантиметрли тўлқинлар А. сига бўлинади, мас, шлейф антенна ва директорли А.лар (4-расм). Шлейф А. учлари туташтирилган, параллел жойлашган, ўлчами ярим тўлқин узунлигига тенг 2 та вибратордан тузилган. Директорли А. эса горизонтал текисликда жойлашган фаол (актив) ва суст (пассив) вибраторлардир. Ўлчами ярим тўлқин узунлигига тенг вибратор ёки шлейф А. фаол тарқатгич вазифасини бажаради. Удиаметри етарлича катта, яхлит ёки найсимон цилиндрик ўтказгичдан ясалади. Суст вибраторлар (олд томонда — директор, ор-қада — рефлекторлар) нинг бўлиши А.нинг йўналганлигини оширади. У торолосалидир. Оптик турдаги А.лар — кўзгу ва линзалар сантиметрли тўлқинлар А.ларига киради. Кўзгу металлдан, линза диэлектрикдан ясалади. Улар қайтаргич (проекторларнинг кўзгуси каби) вазифасини бажаради ва сферик (цилиндрик) тўлқинга айлантиради. Бундай А.лар радиолокация,

радиоастрономия ва радиорелей алоқада кенг ишлатилади (к. Радиолокация).

Радиорелейли алоқада, космик радиоалоқада, радиоастрономия ва б. соҳаларда ўта юқори частотали параболик антenna кенг тарқалган. У парабола шаклидаги металл кўзгу ва тарқатгичдан иборат (к. Алоқа). Тарқатгич сифатида кучеиз йўналтирилган А. (карнайлар, кичик рефлекторли вибраторлар, спираллар ва б.) ишлатилади.

Энергияни бирор фазовий бурчакка тўплаб тарқатиш хусусияти А.нинг йўналганлиги дейилади. У йўналиши диаграммаси (Й.д.)да ифодаланади. Й.д.нинг ф.и.к. кўпайтмаси А.нинг кучайтириш коэффициенти дейилади. Радиоэшиттириш ва телевидениени А.ларсиз тасаввур килиб бўлмайди. Улар имкони борича баланд курилади. Ўзбекистон, Россия, Франция, Англия ва б. мамлакатларда энг баланд телеантенналар бор. Mac, Москвадаги Останкино телеминорасининг бал. 533,3 м, Тошкентдаги телеминоранинг бал. 375 м.

АНТЕННАЛАР

ўргимчаксимонлардан бошқа ҳамма бўғимоёклилар бошидаги бир жуфт мўйловлар. Қисқичбақасимонларда кўпинча сезги органи, шохдор мўйловлilarда харакатланиш вазифасини бажаради. А. ҳашаротларда жуда хилма-хил (қилсимон, тароқсимон, елиғиҳсимон, пластинкасимон ва б.) бўлиб, хид билиш, туйғу, таъм билиш, эшитиш, ҳарорат, намликни сезиш ва б. вазифани бажаради.

АНТЕРИДИЙ (юн. antheros — гуллаётган) — йўсин, киркбўғим, кирккулоқ сингари спорали юксак ўсимликлар, бальзи сувўтлар ва замбуруғларнинг эр-как жинсий органи (ургочи жинсий органи — архегон).

АНТИ ... (юн. anti — карши, зид) — муайян сўзларга олд томондан кўшилиб, ўзи кўшилган сўз маъно ифодаси бирор нарсанинг қарама-каршиси, зидлилигини англатади. Mac., антонимлар, антифашист.

АНИАПЕКС — осмон сферасида апекста қарама-карши нукта. Кўёшнинг А.и Кабутар ўлдуз туркумида жойлашган. Ернинг А.и Кўёшдан 90° шарқда бўлади.

АНТИАРИТМИК ДОРИЛАР - к. Аритмияга қарши моддалар.

АНТИБ — Франция жан.даги шахар ва порт, иклиз курорти. Денгиз бўйи Альп тоғлари этагида, Мовий қирғоқда, Канн ш.дан шарқда. Ахолиси 63 минг киши (1990). Туризм маркази. Гулчилик ва бадиий куолчилик б-н шуғулланилади. Собиқ Гримальди саройида П. Пикассо музейи, Антиб бўрнида ботаника боғи ва Наполеон музейи бор. Шаҳарга мил. ав. 4-а.да юоннларнинг Антиполис колонияси сифатида асос солинган.

АНТИБИОТИКЛАР (анти ... ва юн. bios — ҳаёт) — баъзи микроорганизмлар (замбуруғлар, бактериялар), ҳайвон тўқималари ва айрим юксак ўсимликлар ҳаёт фаолияти натижасида ҳосил бўладиган ва турли хил микробларнинг ўсиши ҳамда ривожланишини тўхтатадиган органик моддалар. A. терминини Америка олимни З. Ваксман микробларда ҳосил бўлиб, бошқа микробларга карши таъсир этадиган моддаларга нисбатан таклиф этган. A. касаллантирувчи (патоген) микроблардаги моддалар алмашинувини бузиб, уларни ўлдиради ёки ўсишини тўхтатади. A. турли микробларга турлича таъсир этади. Mac, бир антибиотик маълум бир микробга кучли таъсир этгани ҳолда, бошқа микробга кучсиз таъсир қиласи ёки бутунлай таъсир қилмайди; А.нинг кўпчилиги факат микробларни эмас, балки одам, ҳайвон ва ўсимлик организмини (тўқима ва ҳужайраларини) ҳам емиради. Шунинг учун тиббиёт, ветеринария ва ўсимликшуносликда унинг факат зарарли микробларни ўлдирадиган, аммо одам, ҳайвон ва ўсимлик организмини емирмайдиган турларигина ишлатилади.

Биринчи антибиотик препарат (тиротирин)ни 1939 й.да Дюбо тупрокда яшовчи *Bacillus brevis* номли бактериядан одди.

1941 й.да инглиз олими Х. Флори б-н А. Флеминг мөгөр замбурууги (*Penicillium* пошиит)нинг бульон фильтратидан пенициillin, Г. Ф. Гаузе ва М. Г. Бражникова 1942 й.да тупрок бактерияларидан грамицидин, З. А. Ваксман 1944 й.да *Streptomyces griseus* номли замбуруғдан стрептомицин олишга мұяссар бўлди. Ҳозиргача А.нинг 2000 дан ортик тури аникланди ва бу иш давом эттирилмоқда. Амалиётда фақат 10 — 20 таси (пенициillin, стрептомицин, окситетрацилин, цефалоридин, эритромицин, левомицетин ва б.) кўлланилмоқда. А. турли микроорганизмларга бир қадар ўзига хос таъсир кўрсатади. Мас, пенициillin граммусбат микроорганизмларга, стрептомицин эса, аксинча, грамманғий микроорганизмларга кучлироқ таъсир этади. Таъсир доираси кенг А., мас, тетрациклиnlар бир қанча бактерияларга карши таъсир қиласди. Пенициillinнинг таъсири микроб ҳужайраси девори-нинг синтезини тормоз қилишга боғлик эканлиги маълум. Бошқа бир кагор А. микроб ҳужайрасида оқсиллар ва нуклеин кислоталар биосинтезининг маҳсус босқичларига аралашади. А. стафилококк ва стрептококклар пайдо қиласдиган септик касалликлар, зотилжам, ич терлама, тошмали терлама, вабо, сил каби турли юкумли касалликларни даволаш ва оддини олиш учун кучли воситадир. Улар айниқса нафас йўллари, меъда, ичак, сийдик йўли ва жинсий аъзолар касалликларини даволашда яхши наф беради. Баъзи А. парранда, чўчка ва бузоклар ўсишини тезлатиш, овқатнинг ўзлаштирилишини ортириш мақсадида уларнинг асосий овқатига қўшимча қилиб берилади. А. ҳужайрага танлаб тормозловчи таъсир кўрсатганидан биокимёвий жараёнларнинг айрим босқичларини, ҳужайра ўсишини таъминлайдиган ДНК, РНК, оқсиллар ва ҳужайра девори синтези ҳамда функцияси орасидаги муносабатларни аниклашда мухим аҳамиятга эга. Улардан озиқ-овқат саноатида (консервалаш) ҳам кенг фойдаланилади.

Қишлоқ ҳўжалигига — ўсимликларни замбуругли ва бактериал касалликлардан ҳимоя қилиш учун ишлатилади (қ. Микробиологик ҳимоя усули). Касаллик кўзғатувчиларга таъсир қилиш тарзига караб А. бевосита таъсир этувчи А.; касаллик кўзғатувчилар ажратган токсинларни нейтралловчи А.; ҳўжайн ўсимлика таъсир этувчи А.; ўсимлик танасида юкори фаол моддаларга айланадиган ва ўсимликларнинг касалликларга чидамлилигини оширадиган (бильвосита таъсирга эга) А.га бўлинади. Стрептомицин, террамицин, дигидрострептомицин, гризофульвин (гризовин), анизо-мицин, омфотерпцин, филицин ва б. са-марали А.га киради. Триходермин гўзанинг вертициллөз вилти ва қ.х. экинларининг касалликлари: ҳимояланган тупрокца бодринг, помидор илдиз чириши, картошка ризоктониози, бүғдой гельминтоспориози, маккажўхори коракуяси ва б. қарши курашда ишлатилади. Триходерманинг Тошкент штамми асосида триходермин олиш технологияси ишлаб чиқилган. Адан дустлар б-н упалаш ва кўчкат материаллари (кўчкат, қаламча, туганак, уруғ)ни эритмаларда ҳўллаш б-н фойдаланилади. А. ўсимлик танасига осон ўтади ва тарқалади, кучсиз (0,1 — 0,01 — 0,001 ва ундан кам) концентрацияларда таъсир этади. А. пуркаб ишлатилганда баргларга сўрилишини кучайтириш мақсадида эритмага глицерин, сорбитон, дистилленгликоль кўшилади.

Ад.: Антибиотики и антибиоз в сельском хозяйстве, М., 1981.

Ўзув Зокиров, Абдураҳим Ҳакимов.

АНТИВИТАМИНЛАР (анти ... лот. витаминлар) — тирик ҳужайранинг витаминлардан фойдаланишига тўсқинлик қиласдиган моддалар. Улар витаминларни парчалаб, нофаол шаклга айлантиради; кимёвий тузилишига кўра витаминларга яқин бўлсада, қарама-карши биологик таъсирга эга. Мас, глюкоаскорбин кислота аскорбин кислота (С витамин)нинг антивитаминидир.

АНТИГЕЛЬМИНТЛАР (анти ...

ва юн. helmins — гижжа) — одам ва хайвонларда учрайдиган гижжа касалликларининг одини олиш ва даволаш учун ишлатиладиган дори воситалари: пиперазин адипинат, хлоксил, вермокс ва б.

АНТИГЕНЛАР — маълум шароитда иммун жавоб бериш ва маҳсус антителолар ишланиб чиқиши, ёт хужайраларни емириб лимфоцитлар ҳосил бўлиши, иммунологик ҳолат еки толерантлик шаклланишига сабаб бўладиган турли моддалар. А.нинг энг муҳим ҳусусияти антигенлик ва ўзига хосликлар. Ҳусусиятига кўра А.нинг тўла ва қисман, шунингдек эрийдиган (оқсиллар ёки улар комплексларининг бошқа моддалар б-н сувдаги эритмаси), корпускуляр (бактериялар, хайвон ҳужайралари), кучли ва кучсиз, табиий ва сунъий ҳамда гетеро-, изо-, аутоантигенлар фарқ килинади. А.ни ўрганиш (айниқса тўқималар мутаносиблигини) аъзо ва тўқималарни кўчириб ўtkазиш, инфекцион жараёнларнинг ривожланиши, шунингдек ўスマларни аниқлаш ва даволашда жуда муҳим аҳамиятга эга.

АНТИГОНА — юонон афсонасига кўра, худолар иродаси б-н мудхиш гуноҳ иш килиб қўйган Фива давлати шоҳи Эдипнинг кизи. А. отаси б-н кувғинликда унинг азоб-уқубатларига шерик бўлиб юради. А. отаси вафотидан кейин ватанинига қайтиб келади. Фивага қарши қурол кўтарган укаси Полиник жасадини, шоҳ Креонтнинг тақиқлашига қарамай, дафн килади. Шундан кейин шоҳ бўйруги б-н А. мақбарага қамаб қўйилади ва шу ерда у ўзини ҳалок этади. Софокл ва б. муаллифларнинг асарларида А. образи отонага муҳаббат ва олижаноб фидокорлик рамзи сифатида талкин этилади.

АНТИГОРМОНЛАР (анти ... ва юн. hormon — китиқлайман, тебратаман) — организмга оқсил табиатли гормонлар (мас, гипофизнинг оқсил гормонлари) узоқ, муддат киритилганда ишланиб чиқадиган ўзига хос моддалар. Уларнинг ҳосил бўлиши ёт оқсиллар киритишига жавобан рўй берувчи иммунологик ре-

акциядир. А. организмни ҳимоя килиб туради.

АНТИГУА, Антигуа-Гуатемала — Гватемаладаги шахар, Агуа ва Фуэго вулканлари этагида, 1500 м баландликда. Сакатепекес департаментининг маъмурӣ маркази. Аҳолиси 30 мингга яқин киши (1990). Муҳим қ.х. районининг (шакаркамиш, донли экинлар) савдо маркази. Ун-т (18-а.дан) бор. Шахарга 1542 — 43 й.ларда асос солинган. 16 — 18-а.ларда Гватемаланинг пойтахти ва Марказий Американинг энг муҳим маданият маркази бўлган. 1773 й.да зилзиладан вайрон бўлган. А. — шахар музей. 17 — 18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган.

АНТИГУА ВА БАРБУДА (Antigua and Barbuda) — Вест-Индиядаги давлат. Кичик Антил олари гуруҳига кирувчи Антигуа, Барбуда ва Редонда оларида жойлашган. Майд. 441,6 км². Аҳолиси 64,3 минг киши (1995), асосан негрлар ва мулатлар. Ахолининг ўртача зичлиги — 1 км² га 145 киши. Ахолининг 32% шаҳарларда яшайди. Расмий тили — инглиз тили. Диндорлар христиан динининг протестантлик оқимиға мансубдирлар. Маъмурӣ-худудий жиҳатдан 7 р-нга бўлинган. Пойтахти — Сент-Жонс ш. ва порти. А. ва Б. 1981 й.да қабул қилинган Конституция бўйича Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибиға кирувчи мустақил давлат. Давлат бошлиғи Буюк Британия кироли (кироличаси), генерал-губернатор унинг вакили ҳисобланади. Қонун чиқарувчи органи — вакиллар палатаси ва сенатдан иборат парламент. Ижрочи ҳокимиётни генерал-губернатор томонидан тайинланадиган бош вазир бошчилигидаги ҳукумат бошқаради. А. ва Б да Антигуа лей-бористлар партияси (1968), Бирлашган тараққийпарвар партия (1992), А. ва Б. фуқаролик хизмати ассоциацияси (500 аъзо), Антигуа профессионал ва ишчилар иттифоки (1940, 10 минг аъзо), Антигуа ишчилар иттифоки (1967, 10 минг аъзо) мавжуд. Ороллар асосан текислиқдан

иборат. Текисликнинг энг юқори нуқтаси — 402 м га етадиган Богти-Пик баландлигидир. Антигуанинг шим. ва шарқ-ий қисми оҳакчил ва йирик донадор кум, марказий қисми гил формациялар б-н қопланган. Антигуа о. кирғоклари кемалар учун қулай табиий тўхташ жойларига эга. Қирғок бўйининг айрим қисмлари коялар б-н қопланган. Оролларда иқлим — қуруқ ва қуёшли (бир йилда ўргача 1150 мм ёғин ёғади). Қуруқ мавсум нояб. нинг охиридан май ойининг бошигача давом этади. Табиий ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси Антигуадан 48 км шим. да жойлашган аҳоли кам яшайдиган Барбуда о.да сақланиб қолган. Бу ясси маржон о.нинг гарбий қисмida қўлтиқ бўлиб, унинг кўриқхона шароитида сувда сузувчи ёввойи қушларнинг кўп турлари сақланиб қолган. Оролларнинг кад. аҳолиси индейслар бўлган. Антигуа ва Редонда о.ларини 1493 й. Х. Колумб ўзининг иккинчи экспедициясида кашф этган. Ороллар дастлаб Испания, Англия ва Франция мустамлакаси, 1667 й.дан бутунлай Англия мустамлакаси бўлган. Инглизлар оролда плантация хўжалигини ташкил этиб, бу ерга Африкадан неф-кулларни олиб кела бошладилар. 1834 й. кулчилик бекор килинди. 1871 й.дан 1958 й.гача Антигуа, Барбуда ва Редонда о.лари Англиянинг Шамолли ороллар мустамлакаси таркибида бўлган. 1981 й.дан мустақил давлат.

Мамлакат иқтисодиётининг асоси — хорижий сайденхлик ва қ.х. Қишлоқ хўжалиги асосан шакарқамиш, пахтанингузун толали нави, шунингдек, тамаки, кокос пальмаси ва сабзавот етиштиришга ихтисослашган. Чорвачилик яхши ривожланмаган. Ўз озиқ-овқат маҳсулоти етишмаганлиги сабабли у четдан келтирилади. Саноати қ.х. хом ашёсини қайта ишлаш б-н банд. Ром ичимлиги, пахта ва кокос ёғи ишлаб чиқарилади. Ташки савдодаги асосий мижозлари — АҚШ, Буюк Британия, Германия. Пул бирлиги — шаркий Кариб доллари. «Аутлет», «Нейшн» («Миллат»), «Уоркерз войс»

(«Ишчи овози») газ.лари нашр этилади. 1956 й.дан радиоэшиитириш, 1964 й.дан телекўрсатув ташкилотлари мавжуд.

АНТИДЕПРЕССАНТЛАР (тимолеп-тиклар) — депрессия аломатлари б-н утадиган психоз ва неврозларни даволашда ишлатиладиган моддалар (ами-триптимин, имизин, литий карбонат, ниламид ва б.).

АНТИДЕТОНАТОРЛАР - мотор ёнилғиларига уларнинг детонацияга қарши тургунлигини ошириш учун оз микдорда (1% гача) қўшиладиган кимёвий бирикмалар. Энг самарали А. га қўрошин тетраэтил РЬ (C₂H₅)₄, қўрошин тетра-метил РЬ (CH₃)₄, марганец метилцик-лопентадиенилтрикарбонил CH₃C₅H₄Mp(CO)₃, темир пента-карбонил Fe(CO)₅ ва б. киради. Булардан қурошин тетраэтил кенг қўлланилади, чунки бошқа А. ишлатилганда карбюратор двигателларининг ёниш камераси деворларида кўп микдорда қаттиқ қурумлар ҳосил бўлиб, унинг ишлашига салбий таъсир этади. Бу А. таркибига «қўрошинни бириктириб олувчилар» (этилбромид, дибромэтан, дибромпропан) қўшилади. Улар қўрошин б-н учувчан бирикмалар ҳосил килиб ёниш камерасидан осон чиқиб кетади. Таркибидаги қўрошин тетраэтил бўлган мотор ёнилғилар этилланган мотор ёнилғилар деб аталади. Улар ўта заҳарли бўлганлиги учун ишлатаётганда жуда эҳтиёт бўлиш керак.

АНТИДИУРЕТИК ГОРМОН - қ. Вазопрессин.

АНТИДОТЛАР, зиддизахарлар (юн. antidoton — заҳарга карши) — организмга ҳар хил йўллар б-н кирган заҳарли моддаларни заҳарсизлантирувчи кимёвий моддалар. Улар хилма-хил бўлиб, заҳарланган организмга турли (ичиш, сур-тиш ва ҳ.к.) йўллар б-н юборилади. Организмга кирган заҳар қонга шимилиб улгурмасдан уни чиқариб юбориш ёки нейтраллаш чораси курилади: меъда ювилади, А. юборилади (мас, одам кислоталардан заҳарланганда натрий би-

карбонат, магний оксид каби ишқорлар, ишқорлардан заҳарланганда эса лимон кислота ёки лимон шираси, сирка, суюлтирилган сирка кислота ва б. ичирлади), Захар конга шимилиб кетган бўлса, нейтралланади ёки захарсизлантирилади: конга глюкоза юборилади ва маҳсус чоралар кўрилади, мас, мишъяқ (арсен)ли моддалар (люизит), оғир металл тузлари (сулема ва б.)дан заҳарланганда конга унитиол, цианидлардан заҳарланганда амилнитрит, фосфороганик моддалар (хлорофос ва б.), заҳарли кўзиқорин (мускарин) дан заҳарланганда атропин юборилади.

АНТИДУНЁ — антимоддалар таркиб топган гипотетик обьект. Антимодда ва А.нинг бўлиши тўғрисидаги гипотеза 1933 й.да П.Дироктомонидан айтилган. Бирок уларнинг борлиги кузатишларда тасдикламаган ва инкор этилмаган. Мас, ўлдуз нейтрино, антиолдуз эса антинейтрино сочиши керак; демак, уларни нейтрино телескопи ажратиши мумкин. Бирок нейтрино телескопининг сезгирлиги паст бўлгани учун улар хали қайд килинмаган (1997).

АНТИЗАРРАЛАР — массаси, спини, изотопик спини, жуфт-токлиги ўзининг «эгизак» заррасининг мос параметрлари га ўзаро тенг бўлиб, бир-би-ридан факат электр ва нуклон зарядлари, ажиблиги, магнит моментларининг ишоралари б-н фарқ қиласиган элементтар зарралар.

Зарра ва А. га мисоллар: электрон ва позитрон, протон ва антипротон, нейтрон ва антинейтрон, нейтрино ва антинейтрино. Бундан кўринадики, А. зарядли зарраларда ҳам, электр жиҳатдан нейтрал (зарядсиз) зарраларда ҳам мавжуд.

Антипротон (p) протон (p) га нисбатан А.: массаси, спини, заряди ва магнит моментининг мутлақ кийматлари протоннинг тегишли физик параметрлари га тенг. Факат заряди ва магнит моментининг ишораси б-н протондан фарқ қиласи. Антинейтрон (\bar{n}) эса нейтрал (электр заряди нолга тенг) бўлган нейтрондан факат магнит моментининг ишо-

раси б-н фарқ қиласи.

Зарра ва А. жуфтининг алоҳида хоссаси — уларнинг бир-бiri б-н учрашганда аннигиляцияланиб, материянинг бошқа шаклига айланиши. Мас, электрон ва позитрон аннигиляцияси натижасида улар йўқолиб, фотон (ёруғлик кванти) ҳосил бўлади. Антипротон ва антинейтронлар нуклонлар б-н аннигиляцияланади, бунда я-мезонлар ҳосил бўлади.

АНТИК АДАБИЁТ (лот. antiquus — қадимги) — Юнонистонда юзага келган ёзма адабиёт (мил. ав. 9—8-алар). Бу адабиётнинг илк намунаси «Илиада» ва «Одиссея» достонлари бўлиб, булар «Гомер достонлари» деб ҳам аталади. Гомердан ташқари Эсхил, Софокл, Евріпид ва б. ҳам А. а.нинг йирик намояндалари дир. Юнонистон ва Қад. Рим адабиётини А. а. деб қабул қилиш бир ёклама фикр. Чунки ёзма адабиётнинг энг қадим намуналари Шарқда, Шумер ва Аккадда, Хиндистон, Миср, Бобилда яратилган. Шумерликларнинг Гилгамеш ҳакида достони юон адабиётидан 2000 йиллар илгари сополга ёзиб қолдирилган.

АНТИК ДАВР (лот. antiquus — қадимги) — кенг маънода қад. даврни англатувчи термин; истеъмолда бўлган маънода эса Юнонистон ва Қад. Рим тарихи ва маданиятигининг эллинизм даврини англатади.

АНТИК ТЕАТР — юон театрни ва унинг таъсирида ривожланган байзи (эллин маданияти таъсиридаги) Шарқ мамлакатлари театри ҳамда қад. Рим театрни умумлаштирувчи тушунча. А.т. ривожи даври (мил. ав. 6-а. — мил. 4 — 5-алар)да Европада илк ҳақиқий театр санъати юзага кедди, доимий театр иншоотлари, сахна техникаси ва декорация жиҳозларининг дастлабки намуналари пайдо бўлди (яна қ. Юнонистон, Қадимги Рим).

АНТИКЛИНАЛЬ (анти ... ва kline — оғдираман) — қавариқ томони юқорига қараган бурмаланганд тоғ жинси қатлами. А.нинг қавариқ ери А. маркази, ён томонлари қанотлари деб аталади. Мар-

казида қад. жинслар, қанотларидан эса ёшроқ жинслар бўлади. А. бурмалар ён қанотларининг ва ундаги ўқ текислигининг ётишига қараб, тўғри, қийшиқ, оғма, ётиқ А. бурмаларга бўлинади. Бурма ўқ чизиги ёйга ўҳшаб қайрилган бўлса брахиантклиналь дейилади. А.лар катта ёки кичик бўлиши мумкин. Катта А. бурмалар бир қанча кичик А. ва синклиналлардан иборат бўлади. Ўзбекистондаги ҳамма тоғлар (Шим. Нурота, Туркестон, Зарафшон, Чатқол тизмалари) А. бурмаларга киради. Металл рудаларининг кўп қисми, нефть ва газ конлари ана шу А. тизмаларда бўлади.

АНТИКЛИНОРИЙ (анти ... ва юн. *klinos* — оғдираман ва *oistros* — тог) — Ер пўсти геосинклиналь областининг узок вақт кўтарилиши натижасида вужудга келадиган йирик (бир неча ўн км ва юз км га чўзилган) ва мураккаб антиклиналь шаклдаги бурма. А. қанот бурмаларида пайдо бўлган бир неча катор майда бурмалар баъзан силжималар бўлганлиги туфайли мураккаблашади. Кўпинча, А.нинг марказий (устки) қисмida интрузив жинслар бўлади. Чатқол тизмаси А.га мисол бўла олади.

АНТИКОАГУЛЯНТЛАР (анти... ва лот. *coagulatio* — ивитмок) — қон ивишини сусайтирувчи дорилар, улар қон ивишининг кучайиши б-н боғлиқ бўлган касаллик ҳолатларининг (тромбозлар, тромбоэмболиялар, тромбофлебитлар) олдини олиш ва даволаш мақсадида ишлатилади. А.нинг 2 хили фарқ килинади. Бевосита таъсир этувчи А. (гепарин ва гепариноидлар) организмда ҳам, организмдан ташкарида ҳам қон ивишига тўсқинлик қиласи, венага юборилганда дарров таъсир кўрсатади. Бильосита таъсир этувчи А. (дикумарин, неодикумарин, шунингдек, фенилин, омефин ва б.) факат организмда қон ивишига тўсқинлик қиласи. Булар ичилади, эритмалари тўғри ичакка ва венага юборилади.

АНТИЛ ОРОЛЛАРИ - Вест-Индиядаги архипелаг. Катта А.о. (Куба,

Гаити, Ямайка, Пуэрто-Рико) ва Кичик А.о. (Виргиния, Шамолли ва Шамолсиз олар, Тринидад, Тобаго ва Барбадос)га бўлинади. Майд. қарийб 220 минг км². Аҳолиси 30 млн. киши. А.о. ер юзасининг ярмидан купи тоғлик. Энг баланд жойи 3175 м. Катта А.о.даги тоғлар Марказий Америкадаги Кордильера тоғларининг тармоқлариdir. Бу тоғлар Куба о.даги оҳактош платосида туташади. Кичик А.о.да сўнмаган Гранд-Суфриер, Монтань-Пеле, Суфриер вулканлари бор. Кубадаги текисликлардан ташқари ҳамма ерда зилзила бўлиб туради. Иклими тропик, иссиқ, пассат иклими. Нам кўп, тез-тез довул бўлиб туради. Кўп ерларни саванна ва барг ташлайдиган тропик ўрмонлар коплаган. Шамолга рўпара ён бағирлар эса доим яшил тропик ўрмонлар б-н копланган. А.о.да Антигуа ва Барбуда, Барбадос, Гаити, Гренада, Доминика, Доминикана Республикаси, Куба, Сент-Винсент ва Гренадини, Сент-Люсия, Сент-Китс ва Невис, Тринидад ва Тобаго, Ямайка давлатлари жойлашган, шунингдек АҚШ, Буюк Британия, Франция, Нидерландияга карашли мулклар, Венесуэла ҳудудининг бир қисми бор. 1493 й. Х. Колумб Сен-Мартен о.ни кашф этган. Кюрасао ва Аруба о.ларини 1499 й.да испанлар очган. 17-а. бошида голландияликлар Аруба о.ни, 1634 й.да эса Кюрасао о.ни эгаллаганлар.

АНТИЛ ОҚИМИ - Атлантика океанида Катта Антил о.ларидан шимоли-шарқдаги илиқ оқим. Багама о.лари ёнидан ўтади. Шим. Пассат оқимининг давоми. Тезлиги соатига 0,9 — 1,9 км. Т-раси авг.да 28°, фев.да 25°. Шўрлиги 36 - 37%.

АНТИЛИВАН — Сурия б-н Ливандаги тоғлар. Уз. қарийб 100 км, бал. 2814 м гача (Аш-Шайх тоғи). Ер юзаси платодан иборат, гарбий томони тик, шарқий томони зинапояга ўҳшаб пасайиб боради. Оҳактош ва қумтошдан иборат. Шарқида чала чўл ўсимликлари, гарбий тог ён бағри ва водийларда доим яшил дуб ўсади. А.дан Дамашқ — Бай-рут автомо-

биль йўли ва т.й. ўтган.

АНТИЛОГАРИФМ — логарифми берилган қийматга тенг сон. Одатда, А. ўнли логарифмга нисбатан қаралиб, унинг жадвали ўнли логарифмлар жадвали б-н бирга берилади.

АНТИЛОПАЛАР — кувушшохлилар оиласига мансуб ҳайвонларнинг эски номи. Илгари А. га эчки, қўй ва хўқизлардан бошқа барча кувушшохли ҳайвонлар киритилган. Ҳозир А. уруғига факат бир тур — гарну антилопаси киритилади.

АНТИМЕТАБОЛИТЛАР (анти... ва юн. metabole — ўзгариш) — тирик организмларда моддалар алмашинуви жараёнида ҳосил бўладиган оралиқ бирималарнинг ўзлаштирилишини издан чиқарадиган моддалар. Организмга ёт моддалардан ҳисобланади. А. кимёвий ҳоссалари ва тузилиши б-н ҳайёт учун зарур моддалар (метаболитлар)га яқин туради. Шунинг учун А. метаболитларнинг парчаланиши ёки синтезида иштирок этадиган ферментлар б-н реакцияга киришиб, комплекс бирималар ҳосил қилади. Натижада ферментлар фаолияти тўхтаб, биокимёвий жараёнлар бузилади.

АНТИМИОТИК МОДДАЛАР — кўз қорачигини кенгайтирадиган дорилар; улар кўз рангдор пардасининг айланма силлиқ мускулларини бўшаштиради (парасимпатик нерв импульсини тўхта-тиш ҳисобига). А.н.м. га м- холиноблокаторлар — атропин сульфат, платифиллин гидротартрат ва б. киради.

АНТИМОДДА — антизарралардан ташкил топган материя тизими. Антинуклонлар антиядрони, антиядро б-н антиэлектронлар (позитронлар) антиатомни, анти-атомлар антимолекулани ҳосил қилади ва ҳ.к. Шу равихда антизарралардан ҳосил бўлган турлича антижисмлар, антиюлдузлар, антигалактикалар мавжуд бўлиши эҳтимоддан холи эмас. Антиэлектрон, антипротон, антинейtron ва б. айrim антizарралар кўплаб тажрибаларда аниқланди. Антипротон б-н бир антинейtronдан ташкил топган антиводород

ядроси ва икки антипротон б-н антинейtronдан ташкил топган антигелий ядроси борлиги ҳам ўқазилган тажрибаларда маълум бўлди. Материя ва модда тушунчалари айнан тушунчалар эмас. А каби модда ҳам материя шаклларидан бири. Модда электрон, протон, нейтрон сингари зарралардан ташкил топган атом ва молекулалар тўпламидан иборат. Материянинг модда шаклида яшashi фанга кўпдан маълум. Материянинг А шаклида яшashi факат 20-а. дагина аниқланди. Ер юзаси ёки космос миқёсида модда б-н Аниng ўзаро таъсири, жумладан, уларнинг аннигиляцижи натижасида рр бериси мумкин бўлган катта энергияли турли ходисаларни ўрганиш келажак физикасининг муҳим масалаларидандир.

Атом ва антиатом тўқнашишда жуфт электрон-позитронларнинг, шунингдек, нуклон ва антинуклонларнинг шиддатли аннигиляция жараёнлари юз беради. Барча мазкур жараёнлар натижасида катта микдорда энергия ажralиб чиқади. Ҳозирчалик фан аннигиляция энергиясидан фойдаланишининг самаралилиги ҳақида фикр юритиш имконини бера оладиган даражада етарли далилларга эга эмас. Бу энергиянинг кўп қисми нейтрино оқимига ҳамда моддалар б-н суст ўзаро таъсирида бўладиган ғоят қисқа тўлқинли гамма-нурларга тўғри келади. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, аннигиляциянинг барча энергиясидан тўлиқ фойдаланишга яқин вактларда эришиш эҳтимоддан узок. Агар ҳақиқатан бу ғоя амалга ошадиган бўлса, инсон ғоят битмас-туғанмас энергия манбаига эга бўлади. Зотан, 1 кг модда ва А.нинг тўлиқ ўзаро таъсирида ажralиб чиқадиган энергия 3 миллиард тонна тошкўмир ёнганда олинадиган энергиядан 3 миллиард марта, шунча миқдордаги ураннинг атом реакторида «ёниши»дан ҳосил бўладиган энергиядан эса минг марта зиёд бўлади.

Ад.: Широков Ю. М., Юдин Н. П., Ядерная физика, М., 1972; Бекжонов Р. Б., Модда тузилиши, Т., 1997.

АНТИМОНИДЛАР — сурма эле-

ментининг металлар б-н ҳосил қилган бирикмалари. Эриш т-ралари нисбатан юқори бўлган қаттиқ моддалар. Водород антимонид (стибин) ниҳоятда заҳарли газ. Металл А. уз ҳоссалари б-н нитридларга ўхшайди. Даврий системанинг биринчи, иккинчи ва қисман учинчи гурухларидағи асосий гурух элементларниң А.ида сурма уч валентли бўлади. Кўшимча гурух металларининг А.ида сурманинг валентлиги учдан ортиқ ёки кам бўлиши мумкин. Алюминий, галлий ва индий металларининг А.и яримўтказгич ҳоссасига эга. Баъзи металларининг А.и юмшоқ материалларининг қаттиклиқ ва мўртлигини ошириш мақсадида саноатда кўлланилади.

АНТИМОНИТ (сурма ялтироги) -сульфидлар синфиға мансуб минерал. Sb₂S₃. Араплашмалари: Bi, As, Ag, Au. Қаттиклиги 2 — 2,5. С.оф. 4,5 - 4,6. Мўрт. Ранги пўлатсимон кулранг. Кристалла-ри игнага ўхшаш ва призматик шаклда. Яхлит масса тариқасида ҳам учрайди. Кўпинча, у киноварь б-н паст т-рали (эпитермал) конларда бўлади. Сурма оли-надиган асосий минерал. А.нинг йирик конлари Япония, Хитой, Россия (Красноярск ўлкаси) ва Украинада; Ўзбекистонда Фаргона водийси, Қизилкум (Қақпатос) да учрайди.

АНТИМОНОПОЛ СИЁСАТ - к. Монополияга қарши сиёсат.

АНТИМУТАГЕНЛАР (юн. amī - қарши ва мутагенлар) — сунъий (индуцирланган) ёки табиий (спонтан) мутацияларниң пайдо бўлишини камайтириш хусусиятига эга моддалар. Анти-мутаген таъсирга эга бўлган препараллар тури типдаги кимёвий бирикмалардан иборат: пуринли рибозидлар; алифатик полиаминалар; акридин ва унинг аминли ҳосилалари; хинакрин ва унинг аналоглари;ベンзакридин ва хинолин ҳосилалари; антибиотиклар (стрептомицин, хлорамфеникол, актиномицин D); сульфаниламиидли препараллар; дигидро-пиридинлар ва 3-оксипиридинлар; баъзи аминокислоталар; фенолли бирикмалар

(галлатлар, ионол, паракватлар, катехинлар); аминопропионли кислоталарниң анилидлари ва б. Башарти кимёвий мутагенлар табиий (спонтан) мутацияларниң вужудга келишида муҳим аҳамиятга эга экан, демак ҳужайраларда бу мутагенлар қарама-қарши таъсири кўрсатувчи анти-мутаген кучга эга, аммо асосий вазифа-си мутацияларниң табиий содир бўлиш тезлигини сусайтиришдан иборат буфер тизим ҳам бўлиши керак. Каталаза шундай таъсирга эга. Каталаза иштироқида водород пероксидининг мутаген таъсири тезда тўхтайди.

Атроф муҳит омиллари (радиацион, кимёвий ва б.) мутаген таъсири хавфининг тобора ошиб бориши сабабли, универсал А.ни яратиш муаммоси ўта муҳим амалий аҳамият касб этади.

АНТИНЕЙТРИНО - нейтринота нисбатан антизарра; массаси нейтриноники сингари жуда кичик ёки нолга яқин. Электр зарядига эга эмас, нейтринога нисбатан қарама-қарши лептон зарядига эга. Икки хил нейтрино мавжуд бўлганидек, А.нинг ҳам икки тури бор.

АНТИНЕЙТРОН — К. Антизарралар.

АНТИНОМИЯ (юн. antinomia — қонуннинг ички зиддияти) — мантикий исботланадиган икки қонун, мулоҳаза ёки хуласа ўртасидаги зиддият. Қад. дунё мутафаккирлари асарларида А. апория шаклида ишлатилган. 18-а. да А. ҳақидаги таълимотни Кант ишлаб чиқди. Унингча, инсон ақли оламнинг моҳиятини билмоқчи бўлса, бир-бирига зид бўлган хуласаларга келади. Кант фикрича, шу тарзда тўртта А. вужудга келади: 1. Олам чекли ва чексиз. 2. Ҳар бир мураккаб жавҳар — субстанция оддий нарсалардан тузилади ва ҳеч қандай оддий нарса йўқ. 3. Оламда эркинлик мавжуд ва детерминизм хукмронлик келади. 4. Оламнинг бош сабабчиси (худо) мавжуд ва оламнинг бош сабабчиси йўқ. Кантнинг бу таълимоти агностицизм б-н боғланган. А. реал оламнинг диалектик зиддиятга эга эканлигини ифодалайди.

АНИОКСИДЛОВЧИЛАР, антиоксидантлар, оксидланиш ингибиторлари — моддаларнинг молекуляр кислород б-н оксидланишига йўл кўймайдиган ёки оксидланишини секинлаштирадиган моддалар.

А. га кўп атомли феноллар, ароматик аминлар, диалкилсульфидлар, диалкил фосфат ва диа哩дитиофосфатлар (рух тузи), диалкилдитиокарбаматлар (кадмий, рух тузлари) ва б. киради. Органик бирикмаларнинг оксидланиш жараёни занжир реакция тарзida боради; оксидланишнинг биринчи босқичи эркин ҳолатдаги фаол пероксид радикал (RO_2), алcoxил (RO) ва алкил (R) радикаллар иштирокида бўлади. А. шу радикаллар б-н реакцияга киришиб, оксидланишнинг тўхташи ёки секинлашишига — занжир реакциянинг узилишига сабаб бўлади. Самарали А. моддаларга жуда оз миқдорда (0,01 — 0,001%) кўшилганда ҳам уларнинг оксидланиш тезлигини кескин камайтиради ва маълум вақтгача (тўхташ даври, индукия) уларда оксидланиш маҳсулотлари ҳосил бўлмайди. А.нинг таъсирчанлиги уларни реакцияга киритиш пайтига боғлиқ. Улар моддаларга оксидланиш жараёни бошланмасдан аввал кўшилса, жуда яхши натижа беради. Трансформатор, турбина ва мотор мойларига А. кўшилганда, уларнинг ишлаш муддати 2 — 4 марта узаяди. А. каучук ва озик-овқат саноатида ҳам ишлатилади.

АНТИОХ ДЕВОРИ - қад. Марғиёна (Марв) воҳаси атрофини ураган улкан мудофаа иншооти. У салавкийлар хукмдори Антиох I Сотер (Халоскор) (мил. ав. 324 — 261) даврида кўчманчи дай (сак қабилаларидан бири) кабила-ларининг ҳужумидан Марғиёнани мудофаа этиш мақсадида қурилган. Антик давр тарихчиларидан Страбон (мил. ав. 64/63 — мил. 23/24)нинг маълумотига кўра, А.д. уз. 1500 стадий (1 стадий — 148 — 210 м), яъни 222 — 315 км бўлиб, калинлиги 5,2 м. 10-а. араб географи Истахрий бу девор ҳаробаларини «Аррай»

номи б-н тилга олган. А.д. қолдикпари Жанубий Туркманистон археологик комплекс экспедициям томонидан (1946 й.) урганилган.

АНТИПАССАТЛАР — тропик кенгликларнинг тропосферасида пассатлар устида эсадиган гарбий ҳаво оқими. А.нинг қуий чегараси ўрта ҳисобда 4 км баландда; субтропиклардан экваторга томон ва қишдан ёзга кадар кучайиб боради. А. Шим. ярим шарда асосан жан.-гарбдан, Жан. ярим шарда эса шим.-гарбдан эсади (қ. Пассатлар).

АНТИПАТИЯ (antipatheiа) — бирон-бир кимсани ёхуд нарсани хуш кўрмаслик, ёқтирмаслик, ёмон кўриш, унга нисбатан совуқ муносабатда бўлиш. Яна қ. Симпатия.

АНТИПЕРИСТАЛЬТИКА (анти... ва юн. peristaltikos — ичакдаги суюқликни сурадиган куч) — қизилўнгач, меъда ва ичакларнинг пастдан қисқариши. Одатда овқат моддалари, суюқлик оғиз бўшлиғидан ҳалкум, қизилўнгачнинг юкоридан пастга қараб бўғимма-бўғим қисқариши туфайли меъдага, сўнфа ичакка йўналади. Бунда ҳазм аъзолари деворидаги ҳалқасимон силлиқ мускуллар юкоридан пастга қараб на-вбат б-н қискарса, узунасига жойлашган мускуллар эса қисқариб ичак бўшлиғини кенгайтириб, чайкалтиради. Сифатсиз овқат истеъмол қилинганда ҳалқасимон мускуллар, аксинча, пастдан юкорига — оғиз бўшлиғига қараб қискаради. Узунасига жойлашган мускуллар эса бўшашади. Натижада ичакдаги овқат юкорига — оғиз бўшлиғи томон йўналиб, қуиси жараёни вужудга келади.

АНТИПИРЕНЛАР (анти ... ва юн. rug -олов) — ёғоч, мато ва б. органик материалларни ўз-ўзидан ёниб кетишдан химоя килиш мақсадида уларга шимдириладиган модда ёки аралашмалар. А. таъсир хусусиятларига қараб куйидаги хилларга бўлинади: 1) куйи т-раларда зич суюқ парда ҳосил қилиб материалнинг ёниши учун зарур бўлган кислород йўлини тўсувчи А.;

2) киздирилганда материалнинг ўз-ўзидан ёниш жараёнини сусайтирувчи А.; 3) парчаланиб, кўп микдордаги иссиқликни ютувчи ва ёнмайдиган газлар ҳосил қилувчи А.; 4) газ ҳолидаги ва конденсирланган фазаларда оксидланишини сусайтирувчи А.; 5) реакция йўналишини кул ва қурумсифат маҳсулотлар ҳосил бўлиш тарафига ўзгартирувчи А. Аммоний фосфатлари (диаммоний фосфат, моноаммоний фосфат, моновиа диаммоний фосфат аралашмалари), аммоний сульфат, бура ва борат кислота каби А кенг таркалган. Амалиётда юкорида келтирилган А. қаторида эндигина бошланган алангадан химоя қилувчи моддалар: ДСК-П (диаммоний фосфат, аммоний сульфат ва керосинли контакт), ППЛ — поташ ва керосинли контакт асосидаги суюкликлар, ФАМ — мочевина — формальдегид смолакўшилган фурфурол-ацетон аралашма асосидаги бўёқ, ПХВО — перхлорвинил смола асосидаги, МХС — хлорпафин ва б. компонентлар асосидаги мойсимон; суперфосфат — охак — лой ва б. асосидаги сурков майлари ҳам ишлатилади.

АНТИПИРОГЕНЛАР (анти ... ва юн руг — олов ва genos — туғилиш) — кумир, рудалар ва б.нинг ўз-ўзидан ёнишига тўқсиянил қилувчи моддалар. А. сифатида сув, натрий силикат эритмалари, парда ҳосил қилувчи эритмалар, оксидланиш ингибиторлари ва б. кўлланилади. А. рудалардаги ёнгинни ўчириш учун ишлатилади.

АНТИПОДЛАР (анти ... ва лот. *podes*-оёқ) — 1. Ер куррасининг бир-бирига тамомила қарама-қарши нуктларидаги яшайдиган жоноворлар. 2. Уруғли ўсимликларнинг муртак халтачасида жинсий аппаратнинг қарама-қарши томонида жойлашган ҳужайралар. 3. (Кўчма маънода) қарашлари ёки мижозлари қарама-қарши бўлган, бир-биридан тубдан фарқ қиласидиган кишилар.

АНТИПРОТОН — қ. Антизарралар.

АНТИСЕГНЕТОЭЛЕКТРИКЛАР

- диполлари параллел жойлашмаган сегнетоэлектриклар. А. антиферромагнитларнинг ўхшиши бўлиб, ташки электр майдон бўлмагандаги ионларнинг айrim кристалл панжаралари нолдан фаркли электр диполь моментига эга бўлади. Ташки электр майдон таъсирисиз ҳам диполлари бир хил йўналган доменлар мавжуд. Электр майдон кучи йўналишидаги кўшни доменларда диполларнинг ориентирланиши (йўналиши ўзгариши) натижасида домен ўса бошлайди. Энг охирида диэлектрик шу йўналиш бўйича кутбланди. Диэлектриклар электр майдон кучи таъсирида қанча жадал кутбланса, шу диэлектрик ишлатилган конденсаторнинг сигами шунча катта бўлади.

Баъзи А. да кучли электр майдон таъсирида сегнетоэлектрик ҳолатга фазовий ўтиш содир бўлади, яъни антипа-раллел ҳолатдан диполлари тартиблашган параллел ҳолатга ўтилади. А. га PbZ2O3, NaNbOj, PbMgWO6 ва б. бирик-малар киради. Уларда антисегнетик ҳолатдан сегнетик ҳолатга фазовий ўтиш мос равишда 230°, 360° ва 38° да содир бўлади. Баъзи каттиқ бирикмалар асосидаги А.нинг диэлектрик ва пьезоэлектрик кўрсаткичлари яхши бўлганлиги учун электрон техникада кенг ишлатилади (чизиқсиз оптик материал сифатида лазер техникасида; ёргулук нурини бошқариш учун электрооптик қурилмаларда, паст частотали, катта солиштирма сифимга эга бўлган конденсаторларни и.ч.да; хисоблаш техникасида хотира элементи сифатида; диэлектрик кучайтиргичларда, модуляторлар ва б. қурилмаларда ишлатилади).

АНТИСЕМИТИЗМ — миллий ва диний бидъят-хурофот, яхудийларга душманлик кўзи б-н қараш. А. ирқий шовинизмнинг энг мудхиш кўринишидир. Тарихда А. турли шаклларда — атайин ёлғон, тухмат тарқатиш, ҳар хил камси-тишлардан тортиб, то оммавий равишида аҳолини кўчириб юбориш ва қирғин қилиш, геноцидгача намоён бўлган.

А. герман фашизми ўтказган сиёсатда айникса кескин тус олган.

АНТИСЕПТИК ВОСИТАЛАР

(анти ... ва юн. septikos — чириш) тиббиётда — тери, гавда бўшлиулари, жароҳат юзаси ва б. жойлардаги касаллик кўзғатувчи микробларга нисбатан кушандалик хусусиятига эга моддалар. Улар одамга унчалик таъсир қилмайди, асосан дезинфекциялаш, тери ва шиллик пардаларга суртиш, жароҳатлар ва гавда бўшлиқларини чайиш учун ишлатилади. А. в.га галогенли (хлор, йод ва б.) бирикмалар, хлорамин, пантоцид, Люгол эритмаси; йоднинг спиртдаги эритмаси, йодоформ ва б. оксидловчилар (калий перманганат, водород пероксид), симоб (суллема, симбли мазлар) ва кумуш (ляпис, протаргол ва б.) бирикмалари, спиртлар, феноллар (карбол кислота ва б.), баъзи бўёклар (риванол, метилен кўки, бриллиант яшили ва б.) киради. Техникада — ёғоч материалларни чиришдан асраш, уларнинг мустаҳкамлигини камайтирувчи замбуруғлардан саклаш учун ишлатиладиган моддалар. А. в. мойсимон, сувда эрувчан ва эримайдиган хилларга бўлинади. Ёғоч буюмлар ёки материалларга, кўпинча, антисептик суюқликлар шимдирилади ёки уларнинг сиртига маҳсус пасталар суртилади. Мас, битум пасталари қурилишда кенг тарқалган. Битум пастаси II ёки III маркали нефть битумини 90 — 100° т-рада эритиб, унга нефть мойи, натрий фторид ва торф ёки минерал кукунлари кўшиб олинади. Қурилишда аммоний фторид, рух хлорид сингари материаллар кўп ишлатилади. Сувда эримайдиган, аммо органик эрит-малarda эритиб ишлатиладиган А. в. га пентахлорфенол, бетанафтоллар ва термопластик материаллардан петролатум киради. А. в. т.й. шпаллари, телеграф устунлари, гидротехника иншоотларида — ёғоч қисмларга шимдирилади.

АНТИСЕПТИКА — жароҳатларни ва уларни тозалаб даволашда ишлатиладиган асбобларни кимёвий моддалар б-н юкумсизлантириш усули. 1867 й.да

инглиз олими Ж. Листер француз бактериологи Л. Пастер тажрибаларига асосланиб операцион хона ҳавосидаги, жарроҳ қўлидаги ва жароҳатга ишлатиладиган нарсалар (дока, жарроҳлик асбоблари) даги бактерияларни йўқотиш б-н жароҳатларни кўпгина асоратлардан саклаб қолиш мумкин, деган хуносага келди. Бунинг учун у 5% ли карбол кислота эритмасига хўлланган бир неча қават боғлов ишлатди. Антисептик кимёвий препаратлар юза ва чукур қўлланилади. Юза А.да жароҳат ва бўшлиқлар хлорамин, хлорацид, водород пероксид, калий перманганат ва б. моддалар эритмаси б-н ювилади ёки жароҳат юзасига антисептик мазлар (мас, А. В. Вишневский мази) суртилади. Чукур А.да эса авж олаётган жароҳат атрофидаги тери остига антисептик суюқликлар (фурацилин, риванол ва б. эритмалар), тери ости, мускул ораси ёки венага антибиотиклар сингари антисептик моддалар юборилади. Иккала ҳолда ҳам микроблар ё ўлдирилади ёки уларнинг ҳаёт фаолияти учун нокулай шароит туғдирилади. Ҳозир механиқ физик, кимёвий ва биологик А. усуллари мавжуд. А. жарроҳлик даво усулининг ажралмас таркибий қисмидир.

АНТИСФЕН (мил. ав. тахм. 450 — тахм. 360, Афина) — юонон файласуфи, кинилар мактаби асосчиси, Сократ шогирди. Платоннинг фоялар тўғрисидаги таълимоти душмани. А. таълимоти асосан амалий йўналишда бўлган; у эҳтиёжлардан воз кечишига, зоҳидларча ҳаёт кечиришга даъват қилган. Анъанавий дин ва анъанавий давлатни рад этган. Унингча, окил киши бирон-бир давлатга тегиши бўлмай, бутун дунё табааси (фуқароси)дир.

АНТИТАВР — Туркиядаги тоғлар. Тавр тоғларининг марказий қисми. Иккита параллел тизма — Тахтали (Бойдоғ тоғи, 3054 м) ва Бинбоға (Бинбоға тоғи, 2830 м) тизмаларидан иборат. Асосан чўқинди жинслардан таркиб топган. Уз. 200 км га яқин. Шим.-шарқида Узун Яила ясситоқлигига туташган. Шим.

куруқдашт, жан. субтропик ўрмон ва бу-
тазорлардан изборат.

АНТИТЕЗИС (юн. antithesis — тезисга зид) — мантиқда, хусусан, исботлаш назариясида дастлабки асосий фикрга зид баён қилинган мулоҳаза. А. да тескари фикр тўғри деб фараз қилинади ва исботлашда кўлланилади (к. Исбот). Фалсафада А. диалектик тараққиёт жараёнининг муайян бир босқичи, аввалги асосий ҳолатнинг (тезиснинг) ўз-ўзидан инкор этилиши. Аммо А. мутлак инкор эмас, балки у тезиснинг маълум бир томонини инкор этиб, унинг ижобий мазмунини ўзида сақлайди ва тараққиётни юқоририк босқичга кўтаради. Бу босқич инкорни инкор ёки синтез деб аталади. А. уч босқичли ривожланиш (триада)нинг таркибий кисми сифатида биринчи марта Гегель томонидан талқин қилинган.

АНТИТЕЛОЛАР — иммунитет ҳосил қиласидаган моддалар. А. тери остига ёки томирга оқсил табиагли модда (антиген) киритилганда, унга қарши ҳосил бўлади. А., асосан, қон зардобида тўпланади. Бундай қон зардобига касаллик қўзгатувчи микроб токсинидан аралаштирилса, А. токсинни нейтраллайди (антитоксинли зардоб). А. бор қон зардобига микробнинг ўзи аралаштирилса, зардобдаги А. микробни бир-бирига ёпишириб, ғуж қиласи (агглютинация), баъзан эритиб юборади (лизис), айрим ҳолларда антигенни чўқтиради (преципитация). Антителоли қон зардобрали, хусусан, гамма-глобулинлар дифтерия, қизамиқ, қоқшол, газли гангрене, грипп ва б. касалликларнинг олдини олиш ҳамда даволаш мақсадида кенг кўлланилади, суд тиббиётида ҳам ишлалади.

АНТИРИЕОИД МОДДАЛАР (тиреостатик препаратлар) — қалқонсимон без фаолиятини сусайтирадиган дорилар; асосан шу без фаолияти кучайганда тавсия этилади. Ан.м. йодли бирикмаларнинг оксидланишини ва тиреоид гормонлар молекуласига йод кўшилишини бошқарувчи фермент тизимлари фаоли-

ятини сусайтириб, қалқонсимон безда гормонлар биосинтезини тўхтатиб қўяди (блокада) ва бу безни катталаштиради. Синтетик йўл б-н олинган жуда кўп дорилар, асосан тиоурацил, тиомочевина ҳосиллари, парааминосалицилат кислота, сульфаниламид, тиоцианатлар ва б. Ан.м.га киради. Баъзи ўсимликлар, мас, қарам, шолгом ва б. да ҳам антитиреоид таъсир кўрсатадиган бирикмалар кам миқдорда учрайди. Синтетик Ан.м. тиреотоксикозни даволашда кенг кўлланилади.

АНТИТОКСИНЛАР (анти ... ва юн. toxikon — заҳар) — 1) юқумли касаллик даврида бемор организмидаги ҳосил бўладиган иммун моддалар. А. патоген микроблар заҳарини заарасизлантиради. А. ҳайвонлар организмидаги сунъий йўл б-н ҳосил қилинади, бунинг учун аввал микроб заҳаридан анатоксин тайёрлаб, кейин у, мас, от териси остига бир неча марта юборилади. Натижада от организмидаги А. ҳосил бўлади. Бундай отнинг қон зардobi дифтерия, ботулизм, қоқшол ва б. касалликларни даволашда ишлатилади; 2) ўсимликлар ҳосил қиласидаган ва фитопатоген микроорганизмлар ажратадиган заҳарли моддалар таъсирини сусайтириш ва нейтраллаш қобилиятига эга кимёвий моддалар. Мас, ғўзада А. хинонлар тиридағи фенолли бирикмаларнинг ферментатив оксидланиши, фитоалексинлар ва уларнинг хинонлари маҳсулни бўлиб, ўсимликларда инфекцияга жавобан пайдо бўлади. Бу моддалар таъсирида мас, вилт токсинларидан бири пектинтрансэлиминаза ферментининг фаоллиги пасаяди. А. ўсимликларнинг касалликларга табиий чидамли бўлишида мухим аҳамиятга эга.

АНТИПРЕСТ ҚОНУНЛАРИ - к. Трестларга қарши қонунлар.

АНТИФЕРРОМАГНЕТИЗМ - кристалл моддалар (антиферромагнетиклар) нинг магнит ҳолатларидан бири; бунда кристалл панжаранинг кўшни тугулларидаги атом (ион) ларнинг магнит моментлари антипараллел (бир-бирига қарама-

карши) йўналган, шунинг учун модданинг магнитланиши умуман кам бўлади. А. ташки магнит майдон йўклигига ва т-ра унча юқори бўлмагандга юз беради. Ферромагнетизмдан фарқли равишда ташки майдон йўклигига антиферромагнетикнинг қўшни элементар магнетиклари ўзаро мувозанатлашади ва натижавий магнетизм нолга тенг бўлади. Антиферромагнетик ташки майдонга жойлаштирилганда гина натижавий майдон нолдан фарқли бўлиши мумкин.

А Н Т И Ф И Л Т Р А Ц И О Н ҚОПЛАМАЛАР, сув сизишига қарши қопламалар — сугориш каналлари, ховузлар, сув омборлари, турли гидроиншотлар туби ва ён бағирларини қоплашда қўлланиладиган маҳсус материаллар. Сувнинг сизишини бартараф этиш ёки камайтириш мақсадларида ишлатилади. Сув иншотлари курилишида қопламаларнинг қўйидаги асосий зичланган хиллари қўлланилади: грунт, яхлит бетон, йигма темир-бетон, асфальтбетон, яхлит йигма бетон ёки зичланган грунт катлами б-н ҳимояланган полимер, полиэтилен ва поливинилхlorид пардали экран. Шунингдек, сув ўтказмаслик учун грунтларни механик шиббалаш (шиббаланган грунтлар) ва канал оқизиқлари ҳамда муаллақ заррачалари ердамида ўзанни сунъий колъматаж килиш (колъматаж килинган грунтлар) каби усууллар ҳам қўлланилади. Аксарият А.к. икки ва ундан ортиқ қаватли элементдан иборат бўлади, аммо шароитга қараб уларнинг ҳар бирини мустақил қўллаш мумкин. А.к.нинг кўпі бетон ёки темир-бетон плиталардан курилади; плиталар чоки ва оралиги нефть ҳамда полимер маҳсулотларидан тайёрланадиган маҳсус эластик материал — герметик б-н тўлдирилади. А.к., материали типи маҳаллий шароитлар (тупроқ-грунт, рельеф ва б.нинг тузилиши) ва иншотларнинг вазифасига қараб техник-иктисодий хисоблар асосида танланади (мас, таги пардали яхлит йигма бетон 35 — 40 йил хизмат қиласи). Каналларга қопламалар

ётқизиш сувнинг сизишини 25 — 30% камайтиришга, унинг ф.и.к.ни 0,91 — 0,99 га етказишига имкон беради.

А.к. канал зонасида грунт сувлари сатхининг кўтарилишини, тупроқнинг захланиши ва қайта шўрланишини, канал кирғоқларининг ўпирилиши ва ўзан деформациясини бартараф этади, каналларнинг ўт босишини камайтиради, натижада сувнинг оқиши тезлиги, каналнинг сув ўтказиши имконияти ортади. Ҳозир А.к. ётқизиш тўла механизациялаширилган. Ўзбекистонда хўжаликларо каналлар (32,4 минг км)нинг 9,7 минг км га бетон қоплама ётқизилган (1995).

Шуҳрат Маҳмудов.

АНТИФОН (юн. antiphonos — жавобан садоланувчи; anti — қарши ва phon — овоз, товуш) — икки хорнинг ёки яккахон хонанда б-н хорнинг навбатманавбат куйлаши. Келиб чикишига кўра юон фожиаси б-н боғлиқ бўлиб, унда хор иккига ажralиб куйлаган. Кейинчалик турли черков хорларига, жумладан христиан диний-музикӣ маросимига киритилпish. А. услуг сифатида Европа композиторларининг кўп асарларида қўлланилган.

Ўзбек халки мусикасида ҳам А. услуби мавжуд, айниқса, аньянавий катта ашу-ла, ялла ва б. ижрочилигига кузатилади. «Шашмақом»нинг айтим йўлларини ижро этишда яккахон б-н бир гурух хонандалар ёки аёллар б-н эркакларнинг навбатма-навбат куйлаши ҳам А. хисобланади. М. Бурҳонов, С. Бобоев, Б. Умиджонов ва б. ўзбек композиторларининг жўрсиз хор учун яратган асарлари ҳам А. га мисол бўлади.

АНТИФРИЗЛАР (анти ... ва инг. freeze -музлатиш) — анча паст (— 75° дан 0° гача) т-рада музламайдиган суюкликлар; 0° т-радан паст т-рада ишлайдиган инки ёнув двигатели ва б. турли қурилмаларнинг совитиш тизимларида ишлатилади.

Иссиклик ҳажми, иссиқлик ўтказувчанлиги, қайнаш ва алангланиш т-раси юқори; паст т-рада қовушоклиги

кам. А. совитиш тизими деталларини зан-глатмаслиги, шланглар ва кистирмалар матери-алларини емирмаслиги керак. Шунинг учун А. этиленгликоль, глицерин, баъзи спиртларнинг сувдаги эритмаси ва б. органик бирикмалардан тайёрланади. Кўпроқ этиленгликолнинг сувдаги эритмаси ишлатилади. Унинг музлашт-раси — 65° гача.

АНТИФРИКЦИОН МАТЕРИАЛЛАР (анти ... ва лот. *frictio* — ишқаланиш) — сирпаниб ишқаланиш шароитида ишлайдиган ва ишқаланиш коэффициенти паст бўлган машина деталлари (подшипниклар, втулкалар ва б.) учун ишлатиладиган материаллар. Адгезияга чидамлилик хусусияти паст, яхши ишланувчан, иссиклик ўтказувчан ва хоссалари барқарор. Ан.м. сифатида подшипник материаллари (ПМ) кенг тарқалган. Улар антифрикцион хоссаларидан ташқари зарур турғунлик, мой мухитида коррозияга чидамлилик, яхши ишланувчанлик ва тежамлилик хусусиятларига эга бўлиши керак. Ишқаланиш юзасини ҳосил қилувчи ПМ ва подшипникнинг бошқа қисмларига қўйиладиган талаблар турлича бўлгани учун подшипник мустаҳкам конструкцияли материал (мас, пўлат) дан, ишқаланувчи юза эса Ан.м. катлами (мас, баббит) дан ясалади.

ПМ металл ва металлмас материалларга бўлинади. Металл ПМ га қалай, кўрғошин, мис, рух, алюминий, баъзи чўянлар асосидаги қотишмалар, металлмас ПМ га баъзи пластмассалар, ёғоч асосидаги материаллар, графит-кўмир материаллар, резиналар киради. Қалай ёки кўрғошин асосидаги ПМ (баббитлар) пўлат (баъзан, бронза) сиртига қуйилган қатлам кўринишидаги подшипникларда ишлатилади. Мис асосидаги ПМ га қалайли, қалай-кўрғошинли бронзалар, баъзи латунлар киради. Қалай ёки кўрғошин асосидаги, мис асосидаги ПМ автомобиль подшипниклари тайёрлашда ишлатилади. Рух асосидаги ПМ бронза ўрнида ишлатилади. Алюминий асосидаги ПМ ички ёнув двигателлари подшип-

никлари учун кенг ишлатилади. Перлитли кулранг чўян маълум микротузилишда антифрикцион хоссага эга булади ва кичик зури-кишлар ҳамда кам тезликларда ишлайдиган подшипниклар тайёрлаш учун ишлатилади. Пластмасса асосидаги ПМ (текстолит, ёғоч шпон, кипик тўлдиргичли) сув б-н намланиб турадиган, кичик айланиш частоталарида ишлайдиган валларнинг подшипникларида ишлатилади. Ёғоч асосидаги ПМ, асосан, табии ёғоч ва прессланган ёғочдан тайёрланиб, кўпроқ сувли жойларда ишлатилади. Графит-кўмирли ПМ нефть кокси б-н тошкўмир смоласи ва озрок табиий графит аралашмасини пресс slab, сўнгра термик ишлов бериб тайёрланади. Булар мойланмайдиган, кичик зўриқишли ва т-раси 480° дан ошмайдиган жойларда ишлатилади. Резинали ПМ сувли, кичик зўриқишли, айланишлар сони кам (кичик тезликли) жойларда, металл-керамик ПМ фовак втулкалар сифатида ишлатилади.

АНТИЦИКЛОН (юн. анти... ва циклон) — атмосферада юз берадиган ҳодиса; ҳаво оқимлари харакатидан ҳосил бўладиган жуда катта атмосфера гирдоби. Шим. ярим шарда соат милийўналишида, Жан. ярим шарда эса унга қарама-қарши харакатланади.

А. марказида ҳаво босими максимал бўлиб, четларига томон аста-секин пасайиб боради. А.нинг диаметри 3 — 5 минг км гача, ҳаракат тезлиги 30 — 40 км/соатга этиши мумкин. Ўрта Осиёдаги А.лар Ер юзининг бошқа худудларига қараганда тезроқ: ёзда соатига 50 км гача, кишида эса 60 — 65 км ҳаракатланади. А. доирасида ҳаво юкоридан пастга қараб силжийди. А. эгаллаган майдонда ҳавонинг пастга тушиши ва исиши туфайли эркин атмосферада ҳарорат аста-секин кўғарилади ва натижада об-ҳаво кўпинча очик ёки кам булатли бўлади. Қишида ва кечаси ер юзасида ҳавонинг совуши натижасида А.нинг пастки катламида инверсиялар, булатлар ва туманлар вужудга келиши мумкин.

А.нинг Ўрта Осиё ҳудуди орқали ути-

ши совуқ хаво массаси бостириб келишининг охирги даврига тўгри келади. А. кам булутли об-ҳавони вужудга келтиради. Сибирь А.и жан.-гарбий қисмининг Ўрта Осиё худудига тарқалиши очик хавога сабабчи бўлади.

Тоҳир Мухторов.

АНТЛАР — славян қабилалари иттифокининг 6 — 7-а. бошида Византия ва гот тарихчилари асарларидаги кад. номи. «Ант» сўзи биринчи марта 3-а.га оид Керчъ хужжатларида тилга олинади. А. Днестр ва Днепр дарёлари оралиғида яшаган. 4 — 6-а.ларда А.да чорвачилик, дехқончилик ва ҳунармандчилик (кулолчилик, заргарлик, тўқимачилик ва темирчилик) анча ривожланган; ҳунармандчилик махсулотлари, асосан, ички ва ташки савдо учун тайёрланган. Анинг кад. маданияти фанда «Черняховская маданияти» номи б-н юритилади. Ижтимоий тузуми — ҳарбий демократия. Готлар, Византия ва аварларга қарши уруш олиб борганлар. А. Рим империяси б-н савдо-сотик қилган. Археологик қазилмаларда Римда ясалган кумуш тангалар, шиша, металл ва сопол идишлар хамда зеб-зийнатлар учрайди.

АНТОЛОГИЯ (юн. anthos — гул ва lego — тераман) — бир гурух муаллифларнинг танлаб олинган асарлари (мусиқий, фалсафий, адабий) тўплами. А. қадим замонларда Шарқ ва Юнонистонда маълум бўлган. А.га киритилган асарлар бирор шоир ёки ҳалқнинг бадиий ижоди ҳакида маълумот беради, унинг foявий-бадиий қимматини кўрсатади.

АНТОНИЙ Марк (Marcus Antonius) (мил. ав. 83 — 30) — Рим сиёсий арбоби ва саркардаси. А. 58 й.да Фаластин ва Мисрга қарши юришда шуҳрат қозонди. 54 й.да Цезарь б-н бирга Галлия урушида иштирок этди. Республикачилар торморм қилингандан кейин (42) А. шарқий вилоятларга ҳоким қилиб тайинланди. У ерда Миср маликаси Клеопатрага уйланди. Шарқдаги кўпгина ерларни эгаллаб, Клеопатранинг болаларига хамма вилоятларни тақсимлаб берди. А.нинг бу иш-

ларидан норози бўлган сенат унга қарши уруш эълон қилди. 30 й.да Акций бурни ёнида бўлган жангда у Октавиан Августдан енгилди. Мисрга қочиб, у ерда ўзини ўлдирди.

АНТОНИМЛАР (анти ... ва юн. опома — исм, ном) — зид маъноли тил бирликлари. З тuri мавжуд: 1) лексик А. (баланд — паст, узун — қисқа); 2) аффиксал А. (сувли — сувсиз); 3) синтактик А. (очиқ юз — тунд башара).

АНТОНИН ДЕВОРИ - Рим императори Антонин Пий (138 — 161) Британияда уруш олиб бориб, Адриан девори шим.даги ерларни босиб олгандан кейин янги чегара бўйлаб курдирган девор. А.д.нинг уз. 80 — 100 км. А.д.нинг ташки томони буйлаб ҳарбий йул утказилган, бу йўллар четига чукур хандақлар қазилган.

АНТОНИНЛАР — Рим императорлари сулоласи (96 — 192); сулоланинг асосчиси император Нерва (96 — 98). Нерва, Траян, Адриан, Антонин Пий, Марк Аврелий (Луций Вер б-н биргаликда) ва Коммодлар А. сулоласидан. А. хукмронлигига Италия тушкунликка учради. Бу даврда кулчилик таназзулга учраб, колонлар меҳнатидан кенг фойдаланилди. Пастки табақаларнинг беҳад эксплуатация қилиниши вилоятларда норозилик ҳаракатларининг авж олишига сабаб булади. Шулардан энг йириги Бар-Кохба, Буколлар ҳаракатлари эди. А. даврида империя чегарасига варварлар бостириб кира бошлади. Коммод хукмронлиги давридан бошлаб А. империяси инкизозга учрайди.

АНТОНОВ Олег Константинович (1906.25.1, Москва вилояти - 1984) — рус авиаконструктори, акад. (1961) ва Украина ФА акад. (1967). Дастрлаб планёр з-дидা бош конструктор бўлиб ишлаган, кейинчалик Тажриба-конструкторлик бюросини бошқарган, самолётсозлик бўйича бош конструкторлик қилган. А. самолётлар ва планёрларнинг 60 дан ортиқ турини, шу жумладан поршенили самолётлар (Ан-2 ва Ан-14), турбовинтли транспорт самолётлари (Ан-8, Ан-

ЮА, Ан-12, Ан-22 — «Антей», Ан-124 — «Руслан» ва б.), ерда деярли югурмай парвоз қыладиган ва құна оладиган самолёт Ан-72 ни яратган. А. илмий-конструкторлык фаолиятини авиация бүйича мұхандис кадрлар тайёрлаш б-н құшиб олиб борган.

АНТОФАГАСТА — Чилининг шимдаги шаҳар, Антофагаста вилоятининг маъмурий маркази. Ахолиси 219 минг киши (1990). А. Чилидан мис, мис рудаси ва селитра, Боливиядан қалай, висмут, сурма, вольфрам, кумуш рудалари, қисман Аргентинадан ғалла ва чорвачилик маҳсулотлари чиқариладиган порт. Юқ оборотининг 1/3 қисмидан ортиги — транзит, экспорт-импорт юклари. А. да озиқ-овқат, тикувчилик, құнпойабзal, кимә, кемасозлик ва металлосозлик корхоналари мавжуд. Үн-т бор. Шахарга 1870 й. да асос солинган.

АНТОЦИАНИНЛАР - кислородли рангдор гетероциклик бирикмалар (антоцианинлар)нинг гликозидлари. А. ўсимликлар танаси, гули ва мевасига ҳар хил ранг беріб туради. Ўсимлик ранги фақат А.га эмас, балки ўсимлик хужай-раларидаги суюклик миқдорига ҳамда А.нинг қандай металл б-н бирикканлигига ҳам боғлиқ. Мас, А.нинг темир б-н ҳосил қилган бирикмаси кизил, молибден б-н күк ва пушти, никель ёки мис б-н эса оқ бўлади. А. кислоталар б-н қўшиб қайнатилганда (ёки ферментлар таъсирида) шакарга ва антоцианинларга ажralади. А.нинг шакар қисми, кўпинча, глюкоза, рамноза, галактоза бўлиши мумкин.

АНТРАКНОЗЛАР (юн. anthrax - кумир, nosos — касаллик) — ўсимликларнинг поя, барг ва меваларida *Gloeosporium*, *Colletotrichum* ва *Kabatilla* уруғларига мансуб паразит замбуруғлар кўзғатадиган касаллик. А. касаллиги асосан донли, мевали, полиз экинлари (беда, нұхат, бехи, олма, ток, анжир, ёнғоқ, ковун, тарвуз, узум, смородина, малина, бодом, зигир), цитрус ўсимликлари, чой ва б.ларда уч-райди. Ўсимликнинг барг, мева, новда, илдиз қисмларини зарап-

лайди. Барг ва тутунчалар тўкилиб кетади, мева сифати кескин пасаяди. А. б-н касалланган баргда қорамтири ҳошияли тўғарак қўнғир доғлар пайдо бўлади, новда ва мевада пайдо бўлган доғ усти ботик, пуштисимон губор б-н копланади, кейинчалик ёрилади, яра ҳосил қиласи. Касаллик кўзғатувчиси ёзда конидия ҳолида ривожланади, споралари зааралланган уруғлик, ўсимлик колдиклари орқали юқади, сув ёки ҳашаротлар, камдан-кам шамол орқали тарқалади. Ёз намгарчилик келган йилларда А. авж олади. Бу замбуруғ споралари нам ҳавода ва ҳарорат 20 — 24° бўлганда яхши ривожланади, ҳарорат 28 — 30° га етганда ривожланиши сусайди. А. касаллиги полиз экинларидан ковун ва тарвуз учун жуда ҳавфли. А. б-н касалланган полиз экинларининг ёш ниҳоллари, барглари, поя ва мевалари зааралланади, дон-дуккакли экинларнинг илдиз бўғзи, уруғпалласи ва ер устки қисмлари зааралланади. Токларда учрайдиган А. ҳам халқ хўжалигига катта заар етказади. Ток барглари, мева ва поялари зааралланади. Баргларда йирик жигарранг, мевасида қўнғир додлар пайдо бўлади. Токлардаги А. касаллиги кўпроқ Ўрта Осиё ва Закавказье республикаларида тарқалган. Фўза антракнози Европа, Осиё, Африка, Марказий ва Жан. Америка, Австралия ва Океанияда учрайди. Узбекистонда учрамайди ва карантин обьекти хисобланади.

Кураш чоралари: касалликка чидамли навларни экиш, дарахт ва бута ўсимликларнинг зааралланган шохларини кесиш ва ёкиш; соғлом ва дориланган уруғларни экиш; ўсимликларга касаллик авжига қараб бордо суюклиги ёки рухсат этилган функцийларни сепиш.

Султон Алимухамедов.

АНТРАКТ (франц. entr'acte — ҳаракат ўртаси) — 1) спектаклда пардалар, концерт ва цирк томошаларида бўлимлар орасидаги танаффус; 2) опера, балет, драматик спектаклнинг бирон-бир пардаси (1-сидан ташқари) бошлиниши олдидан чалинадиган мусиқали

муқаддима.

АНТРАНИЛ

о-аминобензой кислота, рангсиз кристалл. Мол. м. 137,14. Суюқланиш т-раси 145°. Иссиқ хлороформ, этанол ва пиридинда яхши эрийди. Ҳайдалганда карбоксил гурухини йўқотиб анилинга айланади. Эритмалари ширин бўлиб, кўк флуоресценцияланиш хусусиятига эга. А. к. фталимиднинг ишқорий эритмасига настрий гипобромуит ёки настрий гипохлорит таъсир этириб олинади. Сирка кислота эритмасида А.к. кадмий, кобальт, мис, никель, рух, молибден, қўрғошин ва симоб б-н ички комплекс (кам эрувчан) бирималар ҳосил қиласди. Унинг бу хусусиятидан мазкур элементлар микдорини аниглашда фойдаланилади. А.к. турли азобўёклар олиш учун асосий ҳом ашёдир. Унинг метил эфири атири-упа и.ч.да қўлланилади.

АНТРАХИНОН (юн. anthrax — кўмир ва hina — кечуа хиндулари тилида — хинон дарахти пўстлоги), C₁₄H₈O₂ — ароматик кетон; мол.м. 208,20, саргиш кристалл; суюқланиш т-раси 287°, қайнаш т-раси 377°. Анилин, нитробензол ва иссиқ толуолда эрийди. А. антраценни оксидлаб ёки фтал кислота ангидридига алюминий хлорид катализаторлигига бензол таъсир этириб олинади. У турли реакцияларга кириша олади, лекин ўрин алмашиб реакцияларига жуда қийин киришади. А. турли оксидловчилик таъсирида ишқорий мухитда ализаринга айланади. А.да карбонил гурухлар борлиги туфайли унинг хоссалари кетонлар ва хинонларнинг хоссаларига ўхшайди. А. антрахинон бўёклар олишда ишлатилади.

АНТРАХИНОН БЎЁКЛАР - антрахинон ёки унинг ҳосиласидан олинган полициклик бўёклар. А.б. кимёвий барқарорлиги, рангининг ёрқинлиги ва ёруғликка нисбатан мустаҳкам бўлганлиги туфайли кенг тарқалган. Улар жун, ипак, сунъий толалар (капрон, найлон) полизэфир толалар ва б. ни бўяшда, шунингдек полиграфия ва лок-бўёк саноатида ишлатилади.

КИСЛОТА,

АНТРАЦЕН, — конденсиранган уча бензол ядроидан иборат ароматик углеводород. Мол. м. 178,24. Рангсиз кристалл, эритма ва суюқликда сақланиб қолувчи бинафша рангда флуоресценцияланиш т-раси 216°, қайнаш т-раси 342°. А. тошкўмир смоласи таркибида 0,3 — 0,5% бўлади ва шу смолани ҳайдаш жараёнида 270 — 360° да ажралиб чиқадиган антрацен мойидан олинади. А. биринчи марта 1832 й.да тошкўмир смоласи таркибида топилган. А. оксидланса антрахинон бўёклар олиш учун ишлатиладиган муҳим оралиқ маҳсулот — антрахинон ҳосил бўлади. Ароматик углеводородларга хос реакцияларга киришади: галогенлаш, нитроланиш, сульфидланиш ва б.

АНТРАЦЕН МОЙИ - тошкўмир смоласининг 270 — 360° да қайнайдиган фракцияси, сувдан оғир, яшил суюқлик. Унинг 20 — 30% ни антрацен ташкил этади. А.н. м.да синтетик бўёклар олиш учун керакли бўлган фенантрен, флуорен, карбазол, акридин ва б. моддалар ҳам учрайди.

АНТРАЦИТ (юн. anthrakitis — кумир тури) — кучли метаморфлашган қазилма кўмир. Тошкўмирлар жумласига киради. Кора, ялтироқ, бъязан кулранг ва сарғиш тусда товланади. Минералогик шкала бўйича қаттиқлиги 2,0 — 2,5, органик масса зичлиги 1500 — 1700 кг/м³; органик массанинг ёниш иссиқлиги 33,9 - 34,8 Мж/кг (8100 - 8350 ккал/кг); аналитик намлиги 1 — 3%, ёнувчи массада 9% учувчан модда, 97 фоизгача углерод, 3 фоизгача водород бор. Дунёдаги кўмир захирасининг 3 фоизини ташкил этади. Асосан Донбасс (Украина), Кузбасс (Россия) да, АҚШ, Хитойда қазиб чиқарилади. А. ўзидан электр токини яхши ўтказганлиги учун ундан электродлар тайёрланади. А. асосан юқори даражали ёқилғи сифатида металлургияда ишлатилади.

АНТРЕ (франц. entree — кириш, саҳнагачиши) — 1) Европада — ўрта асрларда маҳсус кийинган қаҳрамонларнинг

мутика, ашула ва рақс жүрлигіда зиёфат ёки бал кечаларига рақсга тушиб кириши; меҳмонларнинг тантанавор юриб залга чиқиши; 2) 17 — 18-а.ларда рақс ва пантомима воситасида балет қисмими на- майиш қулуви бир ёки бир неча раққос ва раққосалар гурӯхининг чиқиши; 3) 19 — 20-а. балетида кенгайтирилган кириш қисми, раққоса ва раққоснинг умумий чиқиши. Булар маҳсус intrada деб атап- лувчи мусиқа асарларига замин бўлган; 4) циркда илгари: масҳарабозларнинг манежда пайдо бўлиши; хрэзир: масҳа- рабоз ёки қизиқчиларнинг сўзлашиш ёки пантомима орқали бир-бирига тушунтириш саҳнаси. Ўзбек масҳарабоз ва қизиқчилари ижодида А.га ўхшаш то- мошалар мавжуд: Корфармон б-н масҳа- рабозлар диалоги («Қози», «Сартарош», «Шайтон», «Ўлик сотди» ва б.). Замона- вий ўзбек циркida А. Юсупов, Г. Застав- ников, П. Боровиков, Папсик (П. Улья- нов) ва б. ижодида А. катта ўрин тутган.

АНТРЕПРЕНЁР (франц. entrepreneur — томошахона эгаси) — хусусий то-мошахона (театр, цирк ва б.) эгаси, ижа- рачиси. Чет элларда менежер, импресса- рио, продюсер деб ҳам юритилади.

АНТРЕСОЛЬ (франц. entresol) — 1) юқори ва паст қават қилиб иккига бўлинган баланд хонанинг устки қисми, юқоридаги ярим қавати; 2) 18-а. охири ва 19-а. биринчи ярмида қурилган чорбоғ ва данғиллама уй хоналаридаги маҳ- сус ярим қават; 3) жойни кенгайтириш мақсадида магазинлар ва хонадонларда шип остига қуриладиган токча, маҳсус жой, болохона.

АНТРОПО... (юн. anthropos — одам) — одамга алоқадор эканликий билдирув- чи ясама сўз таркибий қисми (мас, антро- пология, антропометрия).

АНТРОПОГЕН ЛАНДШАФТ - шаклланишида инсоннинг хўжалик фа- олияти катта роль ўйнаган географик ландшафт. Яна қ. Маданий ландшафт, Географик ландшафт.

АНТРОПОГЕН ОМИЛЛАР, муҳитнинг антропоген омиллари — одам

ва унинг хўжалик фаолиятининг ўсимлик, ҳайвон ва б. табиат компонентларига таъсири б-н боғлиқ омиллар гурухи. Одам табиатга таъсири кўрсатиб, уни ўз эҳтиёжларига мослаштириб, Ернинг бекиёс кенг ҳудудларида фауна ва флора- ни ўзгартиради, бу эса ўсимликларнинг камайиши, айрим ўсимлик ва ҳайвон тур- ларининг кириб юборилиши, ўсимликлар интродукцияси ва б.га олиб келади.

Одамнинг табиатга билвосита таъсири иқлимини, атмосфера ва сув ҳавзаларининг физик ҳолати ва кимёвий таркибини, ер- нинг устки қатламини, тупроқ структу- раси ва б.ни ўзгартириш йўли б-н амалга оширилади. Кўрикерларни ўзлаштириш, монокультурали (бир экинли) агроценоз- лар барпо этиш ва б. тадбирлар табиий биоценозларнит ўзгаришига катта таъсири кўрсатади. Атом саноатининг ривожла- ниши, айниқса атом қуролларини синаш, сув, атмосфера ва тупроқни ифлосланти- рувчи саноат чиқиндиларининг кўпайиб бориши муаммолари муҳим бўлиб бормоқда. Одам маданий ўсимликлар ва уй ҳайвонлари учун маълум даражада янги шароит яратди, уларнинг зотларини яхшилади ва маҳсулдорлигини ошириди, экинзорларнинг ҳосилдорлигини жуда кўпайтириди, лекин табиат қонунларини чуқур билмасдан табиий мувозанатда бу- зилишларга олиб келадиган фаолият ку- тилмаган салбий оқибатларга олиб кели- ши мумкин. Экинларни нотўғри суғориш ернинг шўрланиши ва эрозияга олиб ке- лади; ерни ортиқча қуритиш ўсимликлар қопламини ўзгартиради. Ҳоз. замон фани ва техникаси инсоннинг табиатга кенг микёсда аралашишига кулагай шаро- итлар яратиб бериб, ўз навбатида атроф муҳитни муҳофаза қилишни муҳим му- аммога айлантириди.

Ад.: Алибеков Л., Қишлоқхўжалигини химиялаштириш ва атроф-муҳит, Т., 1986; Эгамбердиев Р., Экология, Т., 1993

Абдукарим Зикирёв.

АНТРОПОГЕН СИСТЕМА (ДАВР) (антропоген) — қ. Тўртламчи система (давр).

АНТРОПОГЕН ЭРОЗИЯ (юн anthropos — одам ва genes — пайдо бўлиш) — инсоннинг экологик мувозанатни бузадиган хўжалик фаолияти натижасида тупроқ унумдор горизонтларининг емирилиши. А.э. натижасида тупроқ унумдорлигини ўйқотади (яна к. Тупроқ ориклиши, Тупроқ эрозияси).

АНТРОПОГЕНЕЗ (антропо ... ва ... генез) — инсон жисмоний қиёфасининг шаклланиши, меҳнат фаолияти, тили, шунингдек жамиятнинг дастлабки ривожланиш жараёни. А. ҳақидаги таълимот — антропология тармоги.

АНТРОПОЛОГИК ТИП - муайян худудга мансуб одамзоднинг тана тузилишидаги ирқий тургун белгиларнинг тарихан шаклланган мажмуи. «А.т.» термини б-н катта ирклар ҳам, уларнинг бўлимлари ҳам ифодаланади.

АНТРОПОЛОГИЯ — (антропо ... ва ... логия) — одамнинг келиб чиқиши ва эволюцияси, одамзод ирқларининг пайдо бўлиши, одамнинг тана тузилишидаги нормал фарқ-тафовут, ўзгарувчанлик ҳақидаги фан. А. ижтимоий фанларга жуда яқин турадиган биология соҳасидир.

А.га доир фикрлар бундан бир неча минг йил илгари пайдо бўлганига қарамай, у фан сифатида факат 19-а.нинг 2-ярмидан шакллана бошлади. А.нинг муҳим соҳаси — одам организмининг тузилиши ва ривожланишига таъсир қиласидаги физиологик, биокимёвий ва генетик омилларни ўрганадиган бўлими — «Одам биологияси» деган умумий ном б-н 20-а. ўрталаридан бошлаб ривожланди. Одамнинг пайдо бўлишида факат табиат оламининг қонуниятларигина эмас, балки ижтимоий омиллар ҳам муҳим роль ўйнаган. Одам пайдо бўлгандан ҳоз. ҳолатигача унинг бутун ҳаёти ижтимоий жамиятнинг ривожланиш қонунияти б-н чамбарчас боғланган. А.нинг фан бўлиб ривожланишида табиат ва жамият тўғрисидаги фанлар ижобий роль ўйнади. Замонавий фан нуқтаи назаридан айтганда, А. қуйидаги учта катта бўлимдан иборат: 1) одам морфологияси; 2) антропоге-

нез; 3) ирқшунослик (этник А.)- Морфология одамнинг жисмоний тузилишидаги белгиларнинг ёш, жинс, касб ва ташки шароитга қараб ўзгаришини тушунтириб беради. Ирқшунослик одамзод ирқларининг келиб чиқиш даври ва сабабларини, уларнинг Ер юзига тарқалишини изохлаб, этногенез муаммоларини ечишга ҳам ўз хиссасини қўшади. А. ўзининг турлича текшириш усулларига (антропометрия, остеометрия, крааниометрия) ва кўп хил асбобларига эга. А. биол. фаннинг факат назарий соҳаси бўлибгина қолмай, амалий аҳамиятга эга бўлган соҳаси ҳамdir. Унинг далилларидан кўп соҳаларда, жумладан тиббиётнинг ҳар хил соҳаларида (мас, одамнинг жисмоний ўсишини ўрганишда), шунингдек суд экспертизасида фойдаланилади.

Туркистон ўзининг географик ўрнига кўра узок ўтмишда муракқаб ирқий ва этник жараёнларни бошидан кечирган, шунингдек қўшни халқларнинг ҳам тарихий тақдирларини белгилаб беришда катта роль ўйнаган. Бу ўлка, хусусан Ўзбекистон халқларини антропологик жиҳатдан ўрганиш 20-й.ларда ривожланди. Бу ишда Ўрга Осиё давлат унти антропология кафедраси асосчиси ва доимий раҳбари Л. В. Ошаниннинг хизмати катта бўлди. Унинг раҳбарлигига Туркистон бўйлаб 29 антропологик экспедициялар уюштирилди. Л. В. Ошанин ва унинг шогирдлари (В. Я. Зезенкова, Қ. Н. Нажимов)нинг саъй-ҳаракатлари натижасида Туркистон антропологик жиҳатидан З вилоятга ажратилди. Амударё ва Сирдарё оралиғида яшовчи ўзбеклар ва тоҷиклар ер юзидағи мавжуд уч иркнинг (европеоид, негроид ва монголоид) бири — европеоид ирқининг «Ўрга Осиё икки дарё оралиғи типига» мансуб деб топилди. Москвалик антрополог А. И.

Ярҳо бу ирқни «Помир-Фарғона типи» деб агади. Фарғона водийсидаги Селунгур ва Сурхондарёдаги Тешиктош горларидан топилган қад. аждодларимиз колдиклари туфайли Ўзбекистон Африка ва Олд Осиё худудлари б-н бир қаторда,

хоз. замон одамларининг пайдо бўлиши жараёни юз берган худудлар таркибига киритилди ва бу хulosса фанда узил-кесил исботланган. Ўзбек халқига хос «Ўрта Осиё икки дарё оралиги типи»нинг шаклланиш даври, макони ва тарихи масалаларида фанда яқингача ягона фикр йўқ эди. Бир гурӯҳ олимлар бу ирқий тип бундан 6 — 8 минг йил илгари шаклланди деса, бошқа бир гурӯҳ мутахассислар бу воқеа бундан 3 минг йил илгари содир бўлди дейишиди. Учинчи гурӯҳ олимлари эса уни 16-а.да шаклланди деб ҳисоблар эдилар. Ўзбек антропологлари (Т. Хўжайов)нинг узок йиллик изланишлари натижасида, жуда бой антропологик материаллар асосида бу тип бундан 2200 — 2300 йил илгари шакллана бошлаганигини исботладилар (қ. Ўзбеклар).

Ад.: Ошанин Л. В., Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез её народов, ч. 1 — 3, Ереван, 1957 — 59 (Труды Среднеаз. Гос. ун-та, Нов. сер, вып. 96 — 98; Исторические науки кн. 16 — 18); Хўжайов Т. К., Хўжайова Г. К., Ўзбек халқининг антропологияси ва этник тарихи, Т., 1995; Материалы к этнической истории населения Средней Азии, Т., 1986.

АНТРОПОМЕТРИЯ (антропо ... ва юн. metreο — ўлчайман) — антропологиянинг текшириш усулларидан бири. У одам организми аъзоларининг ҳамма белгилари (узунлиги, эни, қалинлиги, шакли, ранги ва ҳ.к.) ўзгариб туришини микдорий томондан тавсифлаб беради. Олинган маълумотлар организм нинг айрим бўлаклари (бош, бўйин, кўкрак қафаси, корин ва чаноқ қисмлари, кўл ва оёклар)га такқосланиб, ўсиши ёки ўзгариши кузатиб борилади. Узунлик, кенглик ва бурчак белгилари А. асбоблари (учи дўмбок циркуль, сирғанувчи циркуль, координатали циркуль, одам бўйини ўлчовчи антропометр, бурчакни ўлчовчи гониометр ва жагни ўлчовчи мандибулометр ва ҳ.к.) ёрдамида ўлчанади. Тана, айникса бош, юз, бурун, лабнинг ўлчаш мумкин бўлмайдиган белгилари — ранг

ва шакллари маҳсус ишлаб чиқилган шкала ва эталонларга қараб аниқланади. А. маълумотларидан криминалистикада жиноятчиларни тавсифлаш ва аниқлашда ҳам фойдаланилади.

АНТРОПОМОРФИЗМ (антропо ... ва юн. morphē — шакл, кўриниш) — худо ҳамда илоҳий кучларни, табиатдаги нарса, ходисаларни инсон қиёфасида тасаввур қилиш. А. қад. юнонлар динида кенг тарқалган эди. Уларнинг тасаввурича, худолар инсонга хос хусусиятларга эга бўлиб, абадий яшайди. А. ҳоз. замон динларининг кўпига хос бўлсада, ислом ва иудаизм (яхудий) дини уни тан олмайди. Исломда худони инсонга ўхшатиб тасаввур этиши ва одам қиёфасида расмга тушириш ман этилган.

АНТРОПОНИМИКА (антропо ... ва юн. opuma — ном) — ономастиканинг бўлими. Одамлар исмими, уларнинг тарқалганлиги, келиб чиқиши, жамиятда амалда кўлланишини ва бундан ташқари антропонимик тизимлар тузилиши ҳамда ривожланишини ўрганади. Атоқли оттурлари, тахаллус, лақаб, нисба ва шахсни аташликнинг турли усувлари ҳам А. тадқиқот манбаидир. Mac, Соҳибқирон Амир Темур Тарагай Баходир Кўрагоний. Бунда факат Темур шахснинг хос исми, Амир — хукмдорлик даражасини англатади, Соҳибқирон — Темурга замондошлари томонидан берилган сифат (аср, давр соҳиби деган маънени билдиради), Тарагай — отасининг исми (фамилия ҳисобланади), Баходир — отасининг лақаби, Кўрагон — хонга кўёвлик нисбаси.

Дунёдаги турли халқларда турлича антропонимик тизим мавжуд бўлган. Mac, Қад. Римда ҳар бир эркак хос исми олдидан келадиган номга — авлоддан авлодга ўтадиган уруғ номига эга бўлган, бу уруғнинг шажарасини тавсифлаган. Ҳоз. Испания ва Португалияда бир киши бир неча хос (католик черкови рўйхатидан олинадиган) исмга, отаси ва онасининг фамилиясига эга бўлиши мумкин. Исландияда ҳар бир киши, бир неча хос исмга

(чекланган рўйхатдан олинган) ва фамилия ўрнида отасининг исмидан хосил бўлган номга эга бўлади. Хитой, Корея, Вьетнамда киши номи бир бўгинли фамилиядан (турли даврда улар 100 дан 400 гача бўлган) ва хос (одатда иккита бир бўгинли морфемадан ташкил топган) исмга эга бўлади, хос исмлар микдори чекланмайди. А. тизимида кипокористика (эркалатиб, кичрайти-риб аташ — мас, Лазиз(жон), Дилобар(хон), Хомид(ча), Ахмад(ча) ва ҳ.к.) алоҳида ўрин тулади. А. маълумотлари тилшуносликнинг бошқа соҳалари учун, жамиятшуносликда, ҳалклар тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Эрнст Бегматов.

АНТРОПОНОЗАЛАР (антропо ... ва юн. *nosos* — касаллик) — факат одамга зарар етказадиган юкумли касалликлар. А.га вабо, ич терлама, паратиф, дизентерия, полиомиелит, дифтерия, скарлатина, кўйкўтал, қизамиқ, грипп, терлама, безгак, сарамас, сўзак, захм, трахомаваб. киради.

АНТРОПОСОФИЯ (антропо ... ва юн. *sophia* — донишмандлик) — худо ўрнида илоҳийлаштирилган одамга эътиқод килишни тарғиб этувчи таълимот. 20-а. маънавий ҳаётида пайдо бўлган бу таълимотга немис олими Р. Штейнер (1861 - 1925) асос солди. Одамни илоҳийлаштирган А. уч олам: олий — руҳий, ўрта — австрал (энергия), куйи — табиий (материя) олам бор, деб қарайди. 1913 й.да «Умумий антропософик жамият» деб аталган ташкилот тузилган. Бу жамиятнинг турли мамлакатларда 47 мингдан зиёд аъзоси бўлган. А. ғоялари сўнгги пайтларда пед.да (Вальдорф мактаблари), санъатда (эвритмия), тиббиётда (шу жумладан фармацевтикада), қ.х.да намоён бўла бошлади.

АНТРОПОХОРИЯ (антропо ... ва юн. *choreo* — тарқалиш) — баъзи ўсимлик мевалари ёки уруғларининг бир жойдан иккинчи жойга, хатто бир китъадан иккинчи китъага одам восита-сида тарқалиши. Бундай тарқалиш та-

содифий (кийимга ёки кетмон, белкурак каби меҳнат куролларига илашиб) ёхуд онгли равишда (ўсимликни бошқа жойда ўстириш мақсадида) бўллади. Бангидевона, игир каби ўсимликлар Осиёдан Европага, кактус Шим. Америкадан Австралияга, апельсин Хитойдан бошқа мамлакатларга, картошка Жан. Америкадан Европага ва у орқали Ўрта Осиёга, жумладан, Ўзбекистонга хам тарқалган.

АНГУАН (Antoine) Андре (1858.31.1, Лимож — 1943.9.10, Пулиген) — француз актёри, режиссёри, театр назариётчиси. Эркин театр (1887 — 94), Антуан театри (1897 — 1906) ни ташкил этиб, уларга раҳбарлик қилган. 1906 — 14 й.ларда А. «Одеон» театрида директорлик, режиссёрлик қилди. Театр танқиди ва кино санъати б-н шуғулланди. А. театрнинг халқчил ва ҳаққоний бўлиши учун курашди. А.нинг эстетик қараплари, хусусан, унинг актёрлик фаолиятида тўлалигича намоён бўлди. Асосий роллари: Аким («Зулмат хукмронлиги»), Освальд («Шарпа»), Кузовкин («Текинхўр»). У Эркин театр артистлари б-н Европа ва Россия бўйлаб гастролда бўлди. А.нинг «Кундаликлар» китоби назарий ва тарихий қимматга эга.

АНУРАДҲАПУРА - Шриланка шим. даги шаҳар. Ахолиси 40 минг киши чамасида. Қ. х. маҳсулотлари қайта ишланади, ҳунармандчилик (ёғоч ўймакорлиги) ривожланган. Туризм маркази, буддистлар зиёратгоҳ жойи. Қадимги А. (мил. ав. 5-а. дан 11-а.гача) илк Сингал давлатининг пойтахти бўлган. Меъморий кўрикхона, мил. ав. 3—1-аларда курилган будда ибодатхонаси ва монастирларининг қодиқлари, Будданинг тош ҳайкаллари (5-а.), Исурумуния фор монастири (5—8-алар), сарой ва б. сақланган.

АНУРИЯ (юн. *an* — инкор қўшимчаси ва *uron* — сийдик) — сийдик тутилиши; бунда буйракда хосил бўлган сийдик қовуққатушмайди. Преренал А. буйрак томирларининг ўスマлар б-н қисилиши ёки қайрилиб кетиши, шунингдек буйрак артерияларига тромб ёки эмбол тиқилиб

қолиши натижасида келиб чиқади. Кўп кон йўқотиш, юрак-томирлар системасидаги камчилик ва шоқ, ич кетиши сабабли кўп суюқлик йўқотиш, бетўхтов кусиши, баданинг шишиб кетиши, асцит ва ш.к. касалликларда қон айланишининг оғир даражада бузилиши натижасида пайдо бўладиган А. ҳам преренал А.га киради. Бундай А.да буйраклар ҳам, сийдик йўллари ҳам зарарланмайди; артериал босимнинг пасайиши, буйраклардан кам қон ўтиши, қонда сувнинг камайиши ва б. экстрапенал омиллар катта роль ўйнагани учун сийдик тўхташининг бу турини экстрапенал А. деб ҳам аталади. Ренал (чин) А. буйрак тўқимасининг сидирға патологик жа-раёндан зарарлаши (гломерулонефрит, пиелонефрит, слема, кантаридин, кўроғошин тузлари ва сульфанил-амиллардан заҳарланиш ва ҳ.к.) натижасида рўй беради. Постренал (буйрак орти) А. эса юқори сийдик йўлларида сийдик оқимини тўсувчи бирор иллат бўлиши оқибатида вужудга келади. Рефлектор А. кучли ру-хий хаяжон, жароҳатланишдан кейин қаттиқ оғриқ сезиш натижасида пайдо бўлади. Икки сутка ва ундан ортиқ вақт ичиди сийдик келмай қолиши уремияга сабаб бўлади.

АНУС, анал тешик — тўғри ичакнинг охири қисми — орқа чиқарув тешиги. А. даставвал мустақил ривожланиб, кейин тўғри ичакнинг пастки қисмига очилади. Баъзан тўғри ичак б-н А. ўргасида парда сакланса, чақалоқда ич бўшалмайди. Бунда жарроҳлик йўли б-н парда тешилади. А. деворининг ички, шиллиқ қавати узунасига жойлашган бурмалардан иборат бўлиб, вена қон томири чигалларига бой. А.нинг мускул қавати қўндалангтарғил мускуллардан иборат бўлиб, ихтиёрий қисқаради.

АНУЧИН Дмитрий Николаевич (1843.27.8, Петербург - 1923.4.6, Москва) — рус антропологи, географи, этнографи ва археологи, Россияда антропология фани асосчиларидан бири. Петербург ФА акад. (1896) ва фахрий аъзоси (1898). Табиатшунослик, антропология ва эт-

нография хаваскорлари жамияти президенти (1890 й.дан). Россияда географлар мактабини уюштирган. Асарлари этник антропология ва антропогенез, этнография, ибтидоий археология, умумий табиий география, мамлакатшунослик ва фан тарихига оид.

АНУШАХОН, Абулмузаффар Мұхаммад (7-1686) - Хива хони (1664-86). Шайбонийлардан. Абулғозий Баходирхоннинг ўғли. Бухоро хони Абдула-зизга қарши жанг (1657) да қаҳрамонлик кўрсатиб, жанг тақдирини хиваликлар фойдасига ҳал қилган ва отасини ўлимдан саклаб қолган. Бунинг учун отаси А.га туг, лашқар ва Ҳазорасп ш.ни инъом этган ва Хивада унинг номига катта ҳаммом курдирган (қ. Анушахон ҳаммоми). А. таҳтга ўтиргач, хонлик чегараларини мустаҳкамлаш учун Янги Кот, Шоҳобод қалъаларини курдирган. Сўнг, 1686 й. Бухоро хонлигига юриш килиб, Фиждувон, Ҳазора, Самарқанд, Қарши ва Шахрисабзни эгаллаган. А. даврида Қорақалпоғистондаги Султон Вайс бобо ва Хивадаги Паҳлавон Маҳмуд мақбаралари, Оқ масжид таъмирланган, «Шажарайи турқ» асари охирига етказилган. А. Хивадаги Паҳлавон Маҳмуд мақбарасига дағн этилган.

АНУШАХОН ҲАММОМИ - Хивадаги метьморий ёдгорлик. 1657 й. Иchan қалъадаги Оқ масжид ёнида Абулғозихон томонидан ўғли Ануша Мұхаммад Султоннинг Карманадаги ғалабаси шарафига курилган. Ҳаммомга Оқ масжид яқинидаги гумбазли кичик хонадан кирилади. Ҳаммом хоналари иссиқни яхши саклаш учун ер остига жойлаштирилган бўлиб, ташқаридан факат гумбазлар кўриниб туради. А. ҳ.да дахлиз, кийимхона, совуқхона, иссиқ сув турдиган ҳовузча, гўлаҳ бор. Хоналарнинг ўзаро боғланишида кад. ҳаммомлар анъ-аналари такрорланган. Сув тарновлардан ҳовузга йиғилади. Ўтхона дудлари маҳсус йўллар орқали ҳаммом хоналари остидан ўтиб, уларни иситади ва мўркон орқали ташқарига чиқади. Иссиқ сувли

ховуз атрофидаги түртта хона девордаги түйнуклар орқали сув б-н таъминланади. Ҳаммом пишиқ ғиштдан ишланган. Ички томони сувалган, ҳеч қандай безак йўқ. 1984 й.да таъмир қилиниб, ишга туширилган.

АНУШИРВОН (тўлиқ исми Хусрав I Ануширвон) — сосонийлар сулласига мансуб Эрон подшохи. А. отаси — Кубод жорий қилган идора усули, солик тизими ҳамда ҳарбий соҳаларда жиддий ислохотлар ўтказди, мамлакатни раиятпарварлик б-н бошқарди. Ҳинд эпоси «Калила ва Димна» А. топшириғи б-н пахлавий тилига таржима қилинди, Авесто қайта кўчирилди. А. шаҳар ва қишлоқларни обод этиш, кўхна қадриятларни тиклашга алоҳида эътибор берди, унинг даврида зардуштийлик ршожланди, ўзаро урушларга узил-кесил барҳам берилди. А.нинг адолатлиги, маърифатпарварлиги халқ орасида кенг ёйидди, оғзаки ижодда ҳам, ёзма адабиётларда ҳам А. ҳакида қиссалар тўқилди. Фирдавсий А. ҳакида достон яратган ва уни «Шоҳнома»га киритган. «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Жоме ул-ҳикоёт», «Гулзор», «Мифтоҳ ул-адл» ва б. китобларда А. тўғрисида кўплаб ҳикоятлар келтирилган. Алишер Навоий «Хамса»сида ҳам у ҳақда маълумот учрайди.

А. асли тарихий шахс бўлган, кейинчалик Шарқ халқлари бадиий ижодида кенг тарқалган тимсолга айланган.

АНУШТЕГИН (? - 1097) - ануштегинийлар (1097—1231) бобокалони. Ўғузларнинг Бекдили уруғидан. Ёшлигига Гарчистонда (Мурғоб воҳаси) салжуқий сипоҳсолор Иззуддин Ўнар Билгатегин (7—1098) га ғулом (қ. Ғуломлар) килиб сотиб юборилган. Сўнг, у сидқидил қилган хизматлари эвазига Маликшоҳ саройида таштдорлик мансабига кўтарилиган. Ўша даврда Хоразмни идора қилиш ҳам шу мансаб вазифалари доирасига кирган бўлиб, Xуросон амири Додбек Ҳабаший, А. вафот этгач, унинг ўғли Кутбиддин Муҳаммаднам Хо-

разм волийси этиб тайинлаган ва унга хоразмшоҳ унвонини берган.

АНУШТЕГИНИЙЛАР, хоразмшоҳлар — ўзбек давлатчилиги тизи-мидаги йирик сулолалардан бири (1097—1231). Ануштегин номидан олинган. А. хоразмшоҳ унвони б-н давлатни идора қилишган (яна қ. Хоразм). 12-а. охири — 13-а. бошлари Ўзбекистон тарихининг муҳим даври бўлиб, унда бу минтақа Шарқда энг кучли А. давлатининг марказига айланди. А. Ислом оламида ҳукмрон мавқега эга бўлиш учун Аббосийлар халифалиги б-н ракобат қилдилар. Бу даврда А.нинг қудрати шу даражада ортдикл, ҳатто улар энди «хоразмшоҳ» деган унвонни эп кўрмай, ўзларини «султон» деб атай бошладилар.

А. ҳукмронлигим мўгуулулар истилоси ва сўнгти хоразмшоҳ — Жалолиддин Мангубердининг ҳалок бўлиши б-н барҳам топган.

А. вакиллари: Кутбиддин Муҳаммад (1097-1128), Отсиз (1128—1156), Эл Арслон (1156—1172), Султоншоҳ Махмуд (1172), Такаш (1172—1200), Муҳаммад (1200-1220), Жалолиддин (1220-1231).

АНФИЛАДА (франц. enfilade) — тўғри чизик бўйича бир-бири б-н туташган катор хоналар. Уларнинг эшиклари ҳам бир ўқ бўйлаб жойлашган бўлиб, бу эшиклар очик турганида бино узайгандек туюлади. А. кўпроқ барокко ва классицизм услубидаги сарой ва музей бинолараги хос.

АНХЕЛЬ — Венесуэладаги шаршара, Гвиана ясситоглигидаги Чурун дарёси (Ориноко дарёси ҳавзаси) да. 1054 м баландликдан (Ёр шаридаги энг баланд шаршара) оқиб тушади. 1935 й.да венесуэлалик учувчи Х. Анхель томонидан кашф қилинган.

АНХРАМАЙНУ (форс тилидаги ўрта аср манбаларида Ахриман, юнон адабиётларида Ареиманиос, Аriman) — зардушпгийликя ёвуз кучлар, зулмат ва ўлим бошлиғи, Ахурамазданинг душмани, инсон рухиятидаги салбий хиссиятларнинг тимсоли. Авесто кито-

бининг «Гатлар» кисмидаги А. номи умуман эслатилмайди: уларда ёвузлик руҳи ва яхшилик руҳи — тегишлича бадкорликлар ва одилликлар йўлларини танлаган эгизаклардир. «Клчик Авесто»да А. — ёвуз руҳларни бошлаб юрадиган «жаҳолат ҳокими»дир; у ҳар хил гунохлар, сехру жодулар қиласи, ёмонлик тимсоли сифатида совуклик ва кору музликни, ўлим, касаллик, кексалик, заҳарли ҳашаротларни юборади, биринчи инсон Говамардни ҳалок этади. Одатда у, Ахурамаздага қарши ўз кўл остидаги иблизона кучлар — девлар ёрдамида курашади. Унинг зўри б-н дунё бир-бирига қарама-қарши 2 тараф — яхшилик ва ёвузликлар тарафига бўлинниб колади.

А. Авестонинг «Динкарт» ва «Зотсепрўм» деган қисмларидағи ривоятларда тилга олинади. Жумладан, «Динкарт» 7-китобининг 2-фаслида ва «Зотсепрўм»нинг 12-фаслида накл этилган. Унда чегаралар даҳсизлигини саклаш учун яратилган хўқизни ўлдириш б-н боғлиқ достон бор. А.нинг қилмиши барибир жазосиз қолмайди. Умуман А.нинг яхшилик ва ёруғликка қарши кураши абадий давом этади. Лекин А. Ахурамазданни енгишга ожизлик қиласи, чунки ҳар доим яхшилик ғолиб чиқади.

АНЧАР — қ. Заккум.

АНШЛАГ (нем. Anschlag — афиша, эълон) — театр, кино ва б.да билетлар туғагани ҳақидаги маҳсус эълон.

АНШЛИФ (нем. anschliff — сайқал бермок) — руда бўлаги, тоғ жинсининг ёки минералнинг усти силликланиб жилоланган намунаси. А. асосан шаффофф ва ношаффофф минералларни, тоғ жинслигининг ички тузилишларини, ундаги дарзликларни кўз б-н ёки микроскоп орқали акс этган нурлар ёрдамида ўрганиш учун тайёрланади. А. инфракизил нурлар ёрдамида ҳам ўрганилади.

АНШЛЮС (нем. Anschlus — қўшиб олиш) — 1-жаҳон урушидан кейин Германиянинг Австрияни ўзига қўшиб олишдан иборат зўравонлик сиёсати. А.

1938 й. 11 — 12 марта фашистлар Германиясининг Австрияни босиб олиши б-н яқунланди. Австрия мустақиллиги 1945 й. апрода, 2-жаҳон уруши давомида озод этилганидан сўнг тикланди ва А.ни тақиқловчи давлат шартномаси б-н қонунлаштирилди.

АНШЮЦ Генрих (1785 — 1865) — австрия актёри. Австрия театрида саҳна реализми асосчиларидан. Германияда ишлаган. 1821 й.дан «Бургтеатр»ида ижод килган.

АНЬАНА — ўтмишдан келажакка мерос қоладиган, авлоддан авлодга ўтадиган, жамият ҳаётининг турли соҳаларида намоён бўладиган моддий ва маънавий қадрият. Миллий, маданий, майший, ижтимоий-сиёсий, диний ва б. А.лар бор. А.лар ҳалқларнинг тарихий ривожланиши жараённида шаклланади. Одамларнинг турмуш тарзи, моддий шароитлари турли А.ларнинг шаклланишига таъсир қиласи. Муайян ижтимоий тартиб-коидалар, ахлоқ меъёрлари, урфодат, маросим ва б. А. сифатида намоён бўлади. А.ларни: а) ижтимоий-тарихий ҳодиса; б) жамият ҳаётидаги жараёнларнинг таркибий қисми; в) кишилар ҳаёти ва фаолиятини белгилаш мезони; г) жамият ва одамларни бошқаришнинг маънавий омилларидан бири сифатида тавсифлаш мумкин. А.лар ёшларни тарбиялаш, уларни кекса авлод тажрибаларага ўргатиш воситаси ҳамдир. Ҳар бир даврнинг ўз А.лари бўлиб, вақт ўтиши б-н ўзгариб, мазмунан бойиб боради, баъзилари йўқолади, янгилари вужудга келади. Шунингдек, бир замоннинг А.лари иккинчи замонга мос келмаслиги мумкин. Давр талабига жавоб бермайдиган А.лар унтутилади. Ҳар бир ҳалқнинг А.ларида ўша ҳалқнинг турмуш тарзи, маданий камолот даражаси, миллий онг ва қиёфаси ҳам акс этади. Бир ҳудуд аҳолиси ёки ҳалқига хос А.ларга ҳар хил мафкуравий, партиявий нуқтаи назардан ёндошиш, бошқа ҳудуд ёки ҳалқ нуқтаи назаридан баҳолаш хотүғри. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан

сўнг собиқ шўролар тузумида жорий этилган А.вий байрам ва тантанали кунларнинг кўплари ўз аҳамиятини йўқотди. Ўзбек халқининг қадимдан таркиби топган, ҳозир ҳам кенг амал қилинадиган А.лари бор. Булар жумласига кексаларга хурмат, қариндош-уруг, маҳалла-кўй б-н оқибатли, яқин алоқада бўлиш, эл-юргта садоқат, ҳашар, меҳмондўстлик, нонни эъзозлаш ва б. киради. Ўзбекистонда Наврӯз, Мустакиллик куни, Конституция куни, Рӯза ҳайити, Қурбон ҳайити ва б. ҳалқ байрамлари яхши А.лар сифатида хаётга сингиб кетди.

«АНЬЕЛЛИ - НАЗИ» (Agnelli - Nasi) — Италиядаги саноат гурухи. 20-а. бошлирида шаклланган. Мамлакатда авто-мобилларнинг 90% ни ишлаб чиқарадиган «ФИАТ» концерни гурухнинг ўзагини ташкил этади. Саноатнинг бошқа тармоқларидаги корхоналарни ҳам назорат қиласиди.

АНХОЙ, Анъхуэй — Хитой шарқидаги провинция, Янцзи дарёси бўйида. Майд. 140 минг км². Аҳолиси зич, 56 млн. киши (1990). А.нинг Янцзи дарёсидан шим.даги, яъни Буюк Хитой течислигидағи кисми пасттекислиқ, жан. кисми тоғлик. Иқлими субтропик континентал, муссон таъсири кучли. Янв.нинг ўртача т-раси 0° дан 4° гача, июлнинг ўртача т-раси 28°. Кўп ерларда йилига 1000 — 1500 мм, Хуайхэ дарёсидан шим.да 600 — 700 мм ёғин ёғади. Дарёлари кўп, йириклари Янцзи, Хуайхэ. Тупроғи унумдор. Дехқончиликда ғалла экинлари, айникса шоликорлик катта ўрин тулади. Хуайхэ дарёсидан шим.да буғдой, маккажӯҳори, тариқ, индов, рами, тамаки, ловия, пахта, тог ён бағирларида чой экилади. Чой, тамаки ва шоли етиштириш жиҳатидан А. Хитой провинциялари орасида 3-ўринда туради. Чўчқачилик, ўрмон хўжалиги, кончилик саноати ва металлургия ривожланган. А. да тошкўмир (Хуайнань), темир рудаси (Данту), мис (Тунгуаньшан), аччиқтош, олтингугурт, фосфорит казиб чиқарилади. Бир неча электр ст-я ва иссиқлиқ электр марказ-

лари бор. Данту ш. яқинида металлургия з-ди, Уху ш.да кемасозлик корхоналари, Хэфэй, Банбу ш.ларида қ.х. машинасозлиги ва металлсозлик, бир қанча жойларда тегирмон, обжувоз, ёғ, чой, ип газлама, қоғоз корхоналари бор. Барча юкларнинг 2/3 қисмидан кўпроғи дарё ва кўлларда ташилади. Асосий портлари: Уху, Юйцикоу (Янцзи бўйида), Банбу (Хуайхэ бўйида). Маъмурий маркази — Хэфэй.

АНЬШАНЬ — Хитойнинг шим.-шарқидаги шаҳар, Ляонин провинциясида. Аҳолиси 1,2 млн. кишидан ортиқ. А. оғир саноатнинг йирик марказларидан бири. Металлургия к-ти, кимё з-ди (кислота ва кимёвий ўғитлар), кончилик жиҳозлари з-ди бор. Нефтни қайта ишлаш, оғир машинасозлик ва цемент ишлаб чиқарувчи корхоналар мавжуд.

АНКАРА — Туркия Республикасининг пойтахти, Анкара элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 4 млн. киши (шаҳар атрофи б-н, 1997). Шаҳар Анадолу ясситоғлигидаги, Анкара ва Чубук дарёлари туташган жойда, денгиз сатҳидан таҳм. 890 м баландликда. Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни, ҳалқаро аэропорт бор. Мамлакатнинг йирик саноат, савдо ва маданият маркази. А. Кичик Осиёнинг кўхна шаҳарларида бири; мил. ав. 7-а. дан Осиёни Европа б-н bogлаган савдо йўлларидаги Рим империясига қарашли муҳим савдо маркази сифатида маълум. 11-а.дан А. салжукий турклар тасарруфидаги таркибидаги Анкара пошшолигининг маъмурий маркази. 1402 й. 20 июляда А. ёнида катта жанг бўлган (к. Анкара жангиги). 1864 й.дан эса вилоят маркази. 1920 й. 23 апр.да А.да Туркия Буюк Миллат мажлиси очилди ва унда янги миллий ҳукумат ташкил этилди. 1923 й. 13 окт. дан А. Туркия пойтахти, 1923 й. 29 окт. дан Туркия Республикасининг пойтахти деб эълон қилинди. А.да Туркияниң асосий ҳарбий саноат (ўқдори, куроласлаҳа, самолёт з-лари), машинасозлик ва металлсозлик, электротехника, цемент, ёғочсозлик, тўқимачилик, озиқ-

овкат, полиграфия саноати корхоналари бор. А. да бир неча ун-т, консерватория, Отатурк номидаги педагогика ин-ти, Тас-вирий санъат академияси, олий техника мактаби, бир қанча хунар ўқув юрглари, театрлар, музейлар, кутубхоналар, кинотеатрлар ва б. илмий-маданий муассасалар бор.

Шаҳар 2 қисмдан иборат. Шим. ёки эски А.да ўрта аср меъморий ёдгорликлари сақланиб қолган. А. пойтахт бўлгач, унинг жан. қисмида замонавий бинолар қурилган.

АНҚАРА ЖАНГИ - Амир Темур ва усмонли турк султони Боязид I Йилдирим кўшинлари ўртасида Анқара ёнида бўлиб ўтган улкан жанг (1402 й. 20 июль). Унда Амир Темурнинг тахм. 200 минг, Туркия султонининг 160 минг аскари қатнашган. Ушбу жангнинг содир бўлишига асосан қўйидаги омиллар сабаб бўлган: Ироқ, Шом, Дашиби Кипчок, Хурросон, Ҳиндистон, Жета сингари мамлакатларни ўзига итоат эттиришга муваффақ бўлган Амир Темур ўз салтанатининг жан.-гарбий худудларига яқин жойлашган Болқон я. о. ва Кичик Осиёда барпо этилган кудратли Усмонлилар давлатининг кучайиб кетаётганилигидан хавотирда эди, чунки Ғарбий Европа рицарларидан ташкил топган катта армияни тор-мор этган, Болқон давлатларини эгаллаган усмоний турклар Амир Темурга тааллукли вилоятларга ҳам таҳдид сола бошлаган эди. Тарихнинг гувохлик беришича, Амир Темур ўз кўшини б-н Шарқий Анадолу сарҳадларига 1386 й. кадам кўйган ва Арзинжон ш. яқинида туркларнинг катта ҳарбий кучларини мағлуб этган. 1395 й. Соҳибқирон бу ўлкаларга иккинчи бор юриш қиласи, Сивосни кўлга киритади.

Амир Темур А. ж.га қарийб икки йилдан ортиқ тайёрланади: 1399 й. Румга юзланади ва Боязид томонидан фатҳ қилинган Камоҳ қалъасини қамал қиласи. Камоҳ фатҳ этилгач, кўп фурсат ўтмай Амир Темур Анқарани қамал қиласи. Соҳибқироннинг бу ҳаракати

аслида тактик тадбир бўлиб, тажрибали саркарданинг асосий максади Боязидни асосий кучларини шаҳар мудофаасига ташлашга мажбур этиб, сўнг унга қақшатқич зарба бериш эди. Тўқат ш. ёнида асосий ҳарбий кучлари б-н турган Боязид I Соҳибқирон аскарларининг Анқарани муҳосара қилганлигидан ҳабар топади ва қамалдагиларга кўмак беришга ошиқади. Амир Темур Анқара қамалини бекор қиласи ва ракибини кутиб олиш тарафдудини кўради. Кўшин қисмларини жанггоҳнинг (Чибуқобод деган ерда) кулагай ерларига жойлаштиради. Лашкаргоҳ атрофида хандаклар қазилиб, хавфсизлик чоралари кўрилади. Натижада Боязид I кўшини ўзи учун ўта ноқулай шарт-шароитда жангга киришга мажбур бўлади. Султон кўшини айниқса, сув танқислиги туфайли вужудга келган ташниаликдан қаттиқ азоб чекади. Соҳибқирон кўшини ўзининг анъанавий жангвар тартиби — ясада ҳаракат қиласи. Кўшиннинг кирқ қисмдан ташкил топган маркази — кўлига Амир Темур бевосита раҳбарлик қиласи. Сўл кўл — жувангарга Шоҳруҳ мирзо ва Халил Султон мирзо, жувангар ҳиравули — илғорига Султон Ҳусайн мирзо, ўнг кўл — барангарга Мироншоҳ мирзо, барангар ҳиравулига Абу Бакр мирзо етакчилик қиласи. Марказ — кўлнинг ўнг тарафида Умаршайх миранзининг ўғли Аҳмад мирзо, Тоштемир ўғлон, Шоҳсувор сингари саркардалар жойлашади. Кўлнинг чап томонидан Жалол Ислом, Таваккал қарқара, Али Мухаммад каби баҳодирлар ўрин олади. Кўшиннинг сафлари одидда 30 та жангвар фил муҳорабага шай қилинган эди. Қарши тарафда Боязид I Рум ва Фаранг мамлакатларидан жамланган черикига тартиб бериб, жангга ҳозир бўлиб турди. Кўшиннинг ўнг қаноти — барангарда серб князи Стефан (Боязид I нинг қайниси) 20 минг кишилик фарангликлар б-н, чап қаноти — жувангарда эса Мусулмон (Сулаймон) Чалабий (Боязид I нинг ўғли) Рум лашкари б-н сафтортиб турди. Султон Боязид I нинг ўзи

кўшин марказида қолиб, уч ўғли Мусо, Исо ва Мустафоларни чағдавул (кўшин орти)га кўйди. Жанг Мироншоҳ мирзо қўл остидаги баранғарнинг душман жуванғарига қилган шиддатли хужуми б-н бошланди.

Боязид I қисми амир Жаҳоншоҳ ва амир Қора Усмон раҳбарлигидаги Гейдар томонидан қилинган хужумга бардош бера олмай жанг майдонини ташлаб қочади. Боязид I кўшини сафларида пайдо бўлган саросималикни пайқаган Амир Темур барча амирзодалар, умаролар, нўёнларнинг биргалиқда душманга хужум қилишларига хукм килади. Шиддатли тўқнашув узок ва кескин давом этади. Ниҳоят, Соҳибқирон кучларининг кисувига бардоши қолмаган сulton аскарлари чекина бошлайди. Боязид I қўмондонлигидаги жангчилар сўнгги дамгача қаршилик кўрсатадилар. Яничарлар битта қолмай қириб ташлангандан сўнг Боязид I ва унинг иккинчи ўғли Мусони Амир Темур томонидан 1388 й. Чифатой улуси хонлигига кўтарилган Султон Махмудхон ибн Суоргатмишхон асир олади. Соҳибқирон Боязид I кўшинларининг колган-кутган қисмини таъқиб этиб, Бурса, Измирни эгаллайди ва Мармар денгизи соҳилларига чиқади.

Амир Темур томонидан Боязид I кўшинининг тор-мор этилиши Усмонли турк салтанатининг маълум муддатга заифлашишига сабаб бўлди. Константинополнинг турклар тасарруфига киришини ҳамда уларнинг Марказий ва Ғарбий Европага қilmоқчи бўлган юришларини бирмунча фурсатга орқага сурди.

Ад.:Ибн Арабшоҳ, Ажойиб ал-мақдурфи тарихи Таймур, Т., 1992; Шомий Низомиддин, Зафарнома, Т., 1996; Дадабоев Ҳ., Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати, Т., 1996.

Ҳамидулла Дадабоев.

АНҚО — афсонавий күш. Қад. Шарқ ҳалқлари афсона, эртак ва достонларида бош қаҳрамонга ҳомий. У инсонлар кўзига кўринмайди, қаноти, пати олтин, кумуш ва б. дан деб таърифланади.

Халқимиз орасида А. баҳт, толе, давлат қуши, кимга сояси тушса, ўша баҳтли бўллади, деган фикр мавжуд. Тақчил, камёб нарсалар ҳақидаги «санқонинг уруғи» деган ибора шундан олинган. Ривоят, эртак ва чўпчакларда А. Семурғга, Ҳумога ҳам ўҳшатилади.

АНГИЗ — галла ва ем-ҳашак экинлари ўриб олинганидан кейин далада қоладиган ўсимлик пояси; ғалласи ўриб олинган дала. А.нинг органик қолдиқлари тупрокни чириндилар б-н бойитади. Ерни ҳайдашда ҳайдалма қатлам тупрогининг физик хоссалари ни яхшилаш, кукунланиши ва намнинг буғланишини камайтириш, бегона ўтлар уругуни чукур кўмиш зарур. Баъзи жойларда ер лушчильниклар б-н юза юмшатилади, кузда шудгор қилинади ёки экинлар ўриб олиниши б-н ангиз экинлари (маккажӯҳори, кунгабоқар, суданўт, мошва б.) экиласди.

АНГИРТ, сариқ ғоз, атайка (Casarca ferruginea) — гозсимонлар туркумининг ўрдаклар оиласига мансуб парранда. Патлари очиқ сарғиш, боши оқиши. Европа ва Осиёning чўл, дашт ва тоғли худудларида тарқалган. Қишлош учун Африканинг шим. ва Осиёning жан. томонларига учеб кетади; Ўзбекистонда ҳам учрайди, бир қисми шу ерда қишлояди. Тоғ, чўл ва дашт зоналаридаги чучук сувли ва шўр кўлларда яшайди. Йинни тулки, қорсоқ, бўрсик каби ҳайвонларнинг ташлаб кетган уясига ва тошлар орасига куради, 8—12 тача тухум кўяди. Эркаги уянинг атрофидан узокка кетмасдан, урғочисини кўриклаб юради ва тухумдан чиккан жўжаларини бокишига кўмаклашади. А. ҳар хил майда жониворлар ва ўсимликлар б-н овқатланади. А. овқилинади. Гўшти ёзда (фақат жониворлар б-н овқатланганда) бемаза ва кўланса, кузда (ўсимликлар б-н овқатланганда) мазали бўлади.

АНХОР (араб, нахр — дарё сўзининг кўплиги) — катта канал, ариқ. Ҳоразм шевасидаги арна сўзига тўғри келади. А. атамаси баъзан мустакил атокли от

ўрнида ҳам ишлатилади. Мас, Тошкентдаги Анхор ариғи.

«АНХОР» — қаъвахона-чойхона. Тошкентдаги Анхор соҳилида қурилган, ҳалқ меъморлиги анъаналарини ўзида акс эттирган бино (1950, меъмор В. Дмитриев). Дастлаб бино симметрик режа асосида тўғри тўртбурчак шаклда барпо этилган. Овқатланиш хонаси 75 ўринли, тўрида чойхона, ошхона ва ёрдамчи хоналар, сувга қараган ён томонида айвон бўлиб, хўжалик хоналари ер ости қисмига жойлаштирилган. Бинонинг олдтарзи нисбатлар қонуни асосида ҳал этилиб, пештоқ тепасида безакли гулдон, икки томонида антефикслар, б устунли пешайвоннинг икки чеккасида панжара бўлиб, ўзига хос меъморий кўринишга эга эди.

Бино қайта куриш жараёнида (1979) қишилик (120 ўринли) ва ёзлик (160 ўринли) бўлимларга ажратилиб, ошхона ва чойхона қисми қайтадан куридди. Орка томони 2 қаватли бўлиб, биринчи қаватида чойхона, ошхона, сомсахона ва кабобхона жойлашган, уларнинг мўриси минорасимон ишланган. Ён қисмига (сув бўйида) эни 5 м, уз. 30 м ли 1 қаватли айвон ишланди. Қишилик залнинг ички томонини «Мебломет» фирмаси (Польша) безаган.

АОМИНЬ — Хитой жан.-шарқидаги маҳсус маъмурий район (1999 й. 20 де-к. дан) Жан. Хитой дengизи соҳилида, Чжуцзян дарёси қуилиш жойида. Аоминь я.о., Ханъцзидао, Цзюоа ва б. бир қанча майда оролларни ўз ичига олади. Майд. 18 км². Аҳолиси 430 минг киши (1999) аксари қисми хитойлар ва португаллар. Диндорлари будда динига эътиқод қиласиди, католиклар ҳам бор. Маъмурий маркази ва порти — Аоминь (342 минг киши, 1991). 1557 й.да Португалия А.ни Хитоидан ижарага олган. 1680 й.дан Португалия мулки, 1951 й.дан Португалияниң «денгиз ортидаги провинцияси». Хитой ва Португалия хукуматларининг кўшма баёнотига мувоғик (1987) А. 1999 й.дан бошлаб Хитой суверенитети остига ўтди.

Иқтисодининг асосини туризм б-н бирга экспорт учун кийим-кечак ва б. тўқимачилик буюмлари, электрон қисмлар, ўйинчоқлар и.ч. ташкил этади. А. иқтисоди яна Халқаро молия-савдо операцияларида воситачилик қилишга ҳам асосланган. Балиқовланади. Денгиз курортлари, киморхоналар бор.

АОРСЛАР — сармат қабилаларининг иирик иттифоқи. А. ҳақида маълумотлар Страбон, Птолемей, Плинний ва Тасит асарларида учрайди. Хитой ийлномаларида А. янъзай номи б-н келтирилган. А. дастлаб Орол ёки Каспий денгизининг шим.да яшаган. Мил. ав. 2-а. да Каспий денгизининг шим. б-н Дон дарёси оралигига ва Кавказ тоглари томонга тарқалган. А. жангари кўчманчи чорвардорлар бўлиб, Кавказ, Боспор давлати, Туркистон ҳалклари ўртасидаги савдо ишларида, Боспор давлатидаги таҳт учун ўзаро урушларда фаол қатнашган. 2-а.да алланлар бошлигидаги иирик сармат қабилалари иттифоқига кўшилган.

АОРТА (юн. aorta), шотомир — одам ва ҳайвонлар организмидаги энг катта, узун ягона қон томири. Юракнинг чап коринчасидан чиқиб организмнинг барча аъзолари ва тўқималарига тармокланади. А. девори қалинроқ бўлиб, асосан эластик тўқимадан тузилгани учун чап коринчадан отилиб чиқсан қон босимига чидамли ва кенгайиш хусусияти ривожланган. А. юкорига кўтарилиувчи равоқ ва пастга тушувчи қисмлардан иборат. Пастга тушувчи қисм кўкрак ва қорин А.сига бўлинади. Қорин А.си IV бел умурткаси рўпарасида ўнг ва чап умумий ёнбош артерияларга ажralади. А.нинг бошланишидан охиригача бўлган қисмидан чиқсан артерия толалари бутун организм тўқималари ва аъзоларини қон б-н таъминлайди.

АОРТИТ — аорта деворининг яллиғланиши. А. инфекцион ва аллергик бўлади. Касаллик ўтқир ва сурункали кечади. Микроблар қон, лимфа орқали ва кўшни аъзолардан ўтиши мумкин. Бунда кўпинча деворнинг ўрта қавати шикаст-

ланади; аксарият захм натижасида келиб чикади. Касаллиқда түш суюгининг орқаси огрийди ва аорта бир қадар кенгаяди.

АПАРТ (франц. *aparté* — бир томонга) — гүё саҳнадагилар эшитмайди, деб фарз қилиниб айтиладиган монолог ва луқмалар. А. усули драматургияда мил. ав. ҳам қўлланилган. Қатнашувчининг фикри, хис-туйғулари ва режаларини изоҳлаш учун ишлатилган. А.лар 19-ада кенг қўлланилган. Ўзбек театрида ҳам қўлланиб келинади (мас, Ўйгун, «Парвона»).

АПАРТЕИД, апартхейд (африкаанс тилида *apartheid* — алоҳида-aloҳида яшаш) — ирқий камситишнинг энг ашаддий кўриниши. Муайян аҳоли гурухларининг улар ирқий мансублиги га қараб, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этишни, худудий жиҳатдан яккалатиб қўйишгача боришни англатади. А.нинг айрим чоралари геноцид тусини олиши мумкин. Ҳоз. ҳалқаро ҳуқуқ А.ни инсониятга қарши жиноят деб ҳисоблайди. 1973 й.да А. жиноятларининг олдини олиш ва жазолаш тўғрисида ҳалқаро конвенция кабул қилинган. Яқингача А. ЖАРда ҳукмронлик қилиб келган, асосан оқ танли фуқаролардан иборат Миллий партиянинг сиёсати эди. У мамлакат аҳолисини ирқий аломатларга қараб, уч қисм: 1) оқ танлилар; 2) кора танлилар, яъни туб африкаликлар; 3) индейслар ва дуррагайларга бўлиб бошқариш сиёсатини қўллаб келди. «Ирқий гурухларни ажратиб жойлаштириш тўғрисида»ги қонунга мувофиқ, аҳоли 74% ини ташкил этувчи кора танлилар учун сохта «давлатлар» — бантустанлар тузилди, африкаликларнинг оқ танлилар яшовчи шаҳарларда истиқомат қилиши ман этилди, А. коидаларини бузганларга нисбатан қаттиқ жазо чоралари қўлланилди. Африкаликлар, уларга эргашган индейслар ҳамда оқ танлилар бир қисмининг Африка миллий конгресси ва б. ватанпарварлик ташкил отлари раҳбарлигига

А. сиёсатига, ирқчилар зулми ва камситишларга қарши узок давом этган, жаҳон ҳамжамияти томонидан фаол қўллаб-куvvatlanган муросасиз оммавий чиқишилари, шу жумладан, куролли кураши ирқчиларни чекинишга мажбур этди. Мамлакат ва ҳалқаро майдонда яккаланниб қолган ирқчилар сиёсий ислохотлар ўтказишга мажбур бўлди. Тинч йўл билан 1994 й. апр.да ўтказилган демократик сайловлар натижасида ҳокимиёт мамлакат туб аҳолиси вакиллари қўлига ўтди.

АПАТИТ (юн. *apatao* — алдайман) — фосфатлар синфига мансуб минерал. Таркибида Р2О5 нинг микдори 42%. Арапашмалари: СО2, Mp, камёб ф элементлари, U, Sr ва б. Оқ, зангори, сарик, бинафша ранг ва б. рангдаги кристалл ва донадор агрегатлар. Қаттиқлиги 5. С. оғ. 3,2. Кимёвий таркибига қараб А. фторапатит, гидроксилапатит ва хлорапатитга бўлинади. А. магматик, гидротермаль, пневматолит йўл б-н ҳосил бўлади. Баъзан А. қварт өртомирларида ва кристалли сланецларда ҳам учрайди. Чўкинди жинсларда А. гурухига кирадиган минераллар фосфоритлар ва қазилма суяклар шаклида учрайди. А. ўғит, фосфор кислота ва унинг тузларини олишда ҳом ашё; кора ва рангли металлургияда ҳамда керамика ва хира ойна и.ч.да қўлланилади. Камёб ер элементлари қўшилган синтетик А. оптикада қўлланилади. Ўзбекистондаги фосфоритларнинг асосий қисми А.дир.

АПАТИТ — РФнинг Мурманск вилоятидаги шаҳар (1966 й.дан). Имандра кўли яқинида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 88 минг киши (1991). Апатит-нефелин кон бойитиш ф-каси, Карелия ГРЭС, Россия ФАнинг Кола илмий маркази бор. Хибин кони ишга туширилиши муно-абати б-н 1935 й.да посёлка сифатида вужудга келган.

АПАТИЯ (юн. *apatheia* — лоқайдлик, ҳафсаласизлик, қизиқишининг йўқолиши) — 1) одамнинг теварак-атрофидаги воқеа ва ходисаларга лоқайд бўлиб қолиш холати; 2) тиббиётда — ташки мухитга қизиқмай бутунлай бепарво бўлиб қолиш

б-н ифодаланадиган касаллик ҳолати. А. кўпинча абулия ҳолати б-н бирга кечиб, руҳий фаолиятнинг сусайиши кузатилиди. А. одамда айрим руҳий касалликлар ёки ўта толикиш белгиси бўлиши ҳам мумкин; 3) антик фалсафада — стоицизм этикасининг асосий тушунчаларидан бири, қалбнинг барча эҳтирослардан тўла озод бўлишини талаб этади.

АПЕЙРОН (юн. apeiron — чексиз) — фалсафа тарихига юонон файласуфи Анаксимандр томонидан киритилган тушунча. А. тушунчаси материя ҳақидаги тасаввурлар тараққиётида олға кўйилган қадам эди, чунки ўша даврда ҳамма нарсанинг асоси сув ёки хаво, деган тасаввур мавжуд эди. Анаксимандр зса материя тушунчасини А. термини б-н атади. А. хеч қандай сифатга эга эмас, бироқ ҳамма муайян жисмларнинг асосидир; бирбирига қарама-карши бўлган иссиқлик ва совуқликни қуруқлик ва намликни ўзидан чиқара бориб, абадий мавжуд бўлади, бошқа жисмларни вужудга келтиради. А. тушунчасида Анаксимандрнинг содда диалектик қарашлари ўз ифодасини топган.

АПЕКС (лот. apecks — уч, бош) — Күёш системаси ёки Ернинг осмон сферасига йўналиш нуктаси. Күёш системасининг А.и Геркулес юлдуз туркумида жойлашган. Ернинг А. и Күёшга нисбатан 90° гарб томонда бўлади.

АПЕЛЛЯЦИЯ (лот. appellatio — мурожаат қилиш; шикоят қилиш; норозилик билдириш) — суд хукми устидан шикоят аризаси беришнинг бир шакли. А. Франция жиноят-процессуал кодексига (1808 й.), жаҳоннинг бошқа кўпчилик давлатлари жиноят-процессуал қонунларига киритилган. ЎзРда 1994 й. 22 сент.да қабул қилинган ва 1995 йил 1 апр.дан амалга киритилган Жиноят-процессуал кодексида ушбу тартиб кўрсатилмаган, аммо А. тартибида иш кўришнинг айрим аниқ масалаларига оид кисмлари янги ЖПКнинг 490-моддасида назарда тутилган коидага кўра, А. кассация инстанциясида иш кўрадиган судда кўлланилади.

Суд хукми устидан А. тартибида шикоят бериш йўл кўйилган давлатларнинг жиноят-процессуал қонунида А. тушунчаси 2-босқич судида жиноят ишини мазмунан ҳал қилиш учун янгидан кўриш мумкинлигини билдиради. А. суди (2-босқич суди) хукмнинг қонунийлиги ва асослигини фақат шикоят (протест)да кўрсатилган ҳолатлар бўйича текширади. А. суди ишдаги ёзма материалларга таяниб, ўз қарорини қабул қиласди. Бу судда 1-инстанция судида сўроқ қилинган гувохлар таракоран сўроқ қилинмайди, далилларни бевосита ва оғзаки текшириш, суд ишларини юритишдаги тортишув, маҳкумни ҳимоя хукуки б-н таъминлаш ва ишни узоқ муддат давомида кўришдек ҳолатлар чегараланади.

АПЕЛЬСИН, пўртагаҳол (*Citrus sinensis* — голландча appelsien — айнан хитой олмаси) — рутагодшлар (апельсингуллилар оиласи)нинг цитруслар туркумига мансуб доим яшил дараҳт ва бута. Ватани — Бирма ва Жан.-Фарбий Хитой. Ёввойи ҳолда учрамайди. Тропик ва субтропик мамлакатларда қадимдан маданийлаштирилган (Хитойда 2 минг йилдан бери, Жан. Европада 15-а.дан, Кавказнинг Қора денгиз буйларида 11-а.дан). Бўйи 6 — 12 м. Шоҳ ва новдаларида ингичка тиканлари бор. Барги тухум шаклида, ҳосили асосан нояб.-дек. ойларида етилади. Меваси думалоқ ёки тухумсимон, саргиш ёхуд қизгиш, вазни 300 — 400 г, таъми нордон, таркибида 12% қанд, 1 — 2% лимон кислота, 0,9% оксили, А, В, С витаминлар ва эфир мойи (пўстида) бор. А. хўл мева ҳолида истеъмол қилинади; ундан шарбат, компот, қиём ва мураббо тайёрланади, пўстидан олинадиган мой атир-упа ва кондитер саноатида кўлланилади. Ҳосилдорлиги 200 — 250 ц/га ча боради. 300 га яқин нави бор. Вашингтон навел, Силликпўст, Королёк 100 ва б. навлари кўп экилади. Экилгандан сўнг 3 — 4 йилда ҳосилга киради. Иссиқсевар ва намсевар. Қулай шароитларда 75 йилдан ортиқ яшайди ва ҳосил беради. Трифолиат, бигардия,

маҳаллий навлар уруғларидан чикқан ниҳолларга пайванд қилинади. 4x2,5 м схемада экилади. Т-ра — 10° да ер усти қисми бутунлай нобуд бўлади. А. АҚШ, Испания, Италия, Хитой, Туркияда ҳамда Грузиянинг гарбida кўп етиштирилади. Ўзбекистон ва Тожикистонда усти ёпиладиган маҳсус узун ўра (траншея)ларда, иссиқхоналарда ўстирилади (яна к. Цитрус мевалар).

АПЕННИН ТОҒЛАРИ - Италиядаги тоғлар, Апеннин я.о. шим.-гарби (Альп тоғлари)дан жан.-шарққа (Калабриягача) чўзилган. А.т.нинг узунлиги Калабрия тоғларини ҳам кўшиб ҳисоблагандан 1200 км. А.т. ўртacha баландликдаги, ён бағирлари ётиқ тоғлар. Энг баланд нуқтаси 2914 м (Корно тоғи). Тоғлар, асосан, кўмтош, гил ва оҳактошлардан иборат, лава қопламлари учрайди. Ҳаракатдаги ва ўчган вулканлар бор (Везувий ва б.). Бинокорлик материаллари (acosan, мармар) кўп. Иқлими субтропик, Ўрта денгиз атрофига хос иқлим. Фарбий ён бағирларда йиллик ёғин 1000 — 2000 мм, шарқида, тоғ оралиғи ҳавзаларида 600 — 800 мм. А. т.дан Тибр, Арно ва б. дарёлар бошланади. Минерал булоклар бор. Ён бағирларининг куйи қисми зайдунзор, токзор, цитрус экинлари ва доим яшил дубзорлар б-н банд; юқорида қаштан, дуб, кора қайн ҳамда игна баргли дарахтлар ўсади. Энг баланд қисми яйлов сифатида фойдаланилади.

АПЕННИН ЯРИМ ОРОЛИ - Жан. Европадаги ярим орол. Майд. 149 минг км², эни 130 — 300 км, уз. 1100 км. А.я.о.нинг жан.да Калабрия ва Салентина, шарқида Гаргано я.о. бор. А.я.о. Европага Апеннин тоғлари ва Ломбардия пасттекислиги орқали туташган. Сицилия о.дан тор Мессина бўгози б-н ажralган А.я.о. ни гарбда Тиррен, шарқда Адриатика, жан.да Иония денгизлари ўраб туради. Шарқий соҳиллари шим. да ботқоқ ва лагуналар куп, жан. баланд ҳамда тоғли, гарбий соҳиллари эса ўйдим-чукур, тик ва кўп жойларда жарлиқдан иборат. А.я.о.ни бошдан-оёқ

Апеннин тоғлари эгаллаган. Тиррен денгизи соҳили якинида вулкан (Везувий, Флегрей ва б.) кўп. Соҳил камбар пасттекисликлардан иборат. А.я.о. Европанинг субтропик минтакасига киради. Иқлими илиқ, ёзи узок, иссиқ ва қуруқ; Ўрта денгиз буйига хос доим яшил ўсимликлар ўсади. Текислик ва тоғ олди қисмларини маданий ландшафт ташкил этади. А.я.о.да Италия (худудини 73 қисми), Ватикан, Сан-Марино давлатлари жойлашган.

АПЕРТУРА (лот. apertura — тешик, тирқиш) — оптик тизимнинг ёргулик нурларини ўтказадиган тешиги; линзалар ёки диафрагмалар б-н узгартирилиши мумкин. Бурчакли А. — оптик тизимдан утувчи ёргулик конуссимон дастасининг четкл нурлари орасидаги а бурчак. Сонли А. Fisin -у га тенг; я — буюм қўйилган муҳитнинг синдириш кўрсаткичи. Таравирнинг ёритилганлиги ва оптик асбобнинг ажратиш қобилияти А.га боғлиқ булади.

АПИА — Самоанинг пойтахти. Аҳолиси 35 минг киши (1998), асосан европаликлар. Тинч океандаги Уполу о.нинг шимолида, Апиа тоғининг ён бағрида (денгиз сатҳидан 396 м баландликда). Қ.х. маҳсулотлари, ёғочни қайта ишловчи ва озиқ-овқат саноатининг унча катта булмаган корхоналари мавжуд. А. орқали четта копра, банан, какао чиқарилади. Ҳалқаро аэропорт бор. Йирик денгиз порти. А. 19-а. охирида ташкил топган.

АПИЛАК, асалари сути — ишчи асалариларнинг бели ва кўкрак қисмидаги безларда ишлаб чиқариладиган суюкликтан тайёрланадиган оқ ёки сарғиш қуруқ куқун. Биологик стимулятор хусусияти бор. А. тибиётда болаларнинг гипотрофия, катталарнинг гипотония касалликларини ҳамда аеллардаги лактация (сут ҳосил бўлиши)нинг бузилишини даволашда кўлланилади. А. атир-упа саноатида ҳам ишлатилади. Унинг таркибида оқсил, қанд, ёғ, минерал тузлар, витаминлар ва Д провитамиин

бор. Бу суюқлик арилардан маълум даврда йигиб олинади ва спиртда консервацияланади.

АПЛАНАТ (юн. *anlanetos* — хатосиз, оғишмайдиган) — симметрик жойлашган иккита бир хил ахроматик линздан (к.. Ахромат) иборат фотообъектив. А. линзаларининг тузилиши ва таркиби тасварнинг сферик ва хроматик абберация натижасида бузилиб чиқишига йўл қўймайди, аммо астигматизм ҳодисасини бартараф кила олмайди.

АПЛАНОСПОРА (юн. *aplanes* — қўзғалмайдиган ва спора) — яшил ва сариқ-яшил сўвўтлар баъзи турларининг жинссиз қўпайиши даврида ҳосил буладиган харакатсиз спора. Зооспоралар каби А. ҳам оддий вегетатив ҳўжайраларда етилади, лекин улардан хивчини бўлмаслиги ва харакат кilmаслиги б-н фарқ қиласди.

АПЛИКАТА (лот. *applicato*, сўзма-сўз — қўйилган) — фазода декарт координаталаридан бири; қўпинча, з ҳарфи б-н белгиланади (к. Координаталар).

АПЛИТ (юн. *haploos* — содда) — магматик ertomir тоғ жинси. Майда донали, оч рангли, бир текис кристалланган минераллар (кварц, ишқорли дала шпати, баъзан нордон плагиоклазлар)дан иборат. А. пайдо бўлиш жараёни жиҳатидан, асосан, ер пўстининг чуқур қисмидаги гранит б-н боғлиқ. Шунинг учун гранит-А. деб ҳам аталади. А. баъзан ернинг чуқур қисмida бошқа жинслар б-н бирга учрайди. Бундай А.ларни диорит-А., сиенит-А. ва б. номлар б-н ҳам атайдилар. А. асосан кварц ва ортоклаздан иборат. Керамика саноатида ишлатилади.

АПНОЭ (юн. *apnoia* — нафаснинг тўхташи) — қонда карбонат ангидрид газининг микдори камайиб кетиши натижасида нафаснинг вактинча тўхтаб колиши. Баъзан тери рецепторларини кучли таъсираганда (мас, бирдан совук сувга тушилганда) ҳам А. рўй беради. Янги туғилган болада А. 10 минутча давом этади, чунки унинг қонида кислород микдори катта ёшдаги одамлар

конидагига нисбатан кўпроқ бўлади.

АПО ... (юн. *apo* — ... дан) — кўшма сўзлар бўлаги, бирор нарса йўқлигини, инкорни; бирор нарсадан пайдо бўлганликни билдиради (мас, апохромат).

АПО — Филиппиндаги вулкан, мамлакатнинг денгиз сатҳидан энг баланд нуқтаси (2965 м), Минданао о.да. Ён бағирларидан сульфит ангидрид, карбонат ангидрид, сув буғлари чиқиб туради. А. Апо миллий парки худудида жойлашган.

АПОГАМИЯ (апо ... ва юн. *gamos* — қўшиламан) — гаметофитнинг уруғланмаган ҳужайрасидан ўсимлик ҳосил бўлиши. Баъзи гулли ўсимликлар ва кирккулоқларда учрайди.

АПОГЕЙ (юн. *apogeios* — Ердан узоқда жойлашган) — Ер йўлдоши орбитасининг Ер марказидан энг узоқ нуқтаси. Мас, Ойнинг А.и 405000 км.

АПОКАЛИПСИС (юн. *apokalypsis* — башорат) — яхудий ва христиан динларининг юзага келишига оид диний адабиёт намуналаридан бири; илоҳий кароматли ривоятлар. Яхудий ва христиан динининг пайдо бўлиши жараёнида диний каромат хусусиятига эга бўлган кўп ёзувлар вужудга келган, лекин улардан фақат биттаси — «Иоанн (Юханно) каромати» христианликда Библия канонига киритилган, қолганлари: «Қадимги аҳд» асарларидан Ездра ва Варух А.лари, «Янги аҳд» адабиётидан Петр, Месс, Зоистриан кароматлари ва ҳ.к. апокриф (сохта) деб эълон қилинган. Шунинг учун А. термини христиан анъанасида фақат «Иоанн каромати» (68 — 69-й.ларда тузилган) га нисбатан ишлатилади. «Иоанн каромати» ўз мазмуни б-н «Қадимги аҳд» ёзувларига яқин. Шундай бўлсада йирик руҳонийлар (мас, Лютер, Цвингли) А.га гумон б-н караганлар.

АПОЛЛОН — юонон мифологияси ва динида олимп худоси, Зевс ва Летонинг ўғли, шифо баҳш этувчи, сохибкаромат ва санъат ҳомийси. А. га сигиниш Кичик Осиёда бошланиб, мил. ав. 2-минг

йилликда Юнонистонга, у ердан Римга тарқалган. Дастьлаб чўпонлар ҳомийси, олмазорлар худоси деб танилган. Уни шеърият ва мусика ҳомийси сифатида ҳам эъзозлашган. Қад. юон санъатида А. кўлида ўқ-ёй ёки мусика асбоби ушлаган ёш йигит қиёфасида тасвирланган.

АПОЛЛОН (Parnassius apollonius) — елканлилар оиласига мансуб капалак, Европа, Кавказ ва Фарбий Сибирнинг тоғли худудларида (баъзан пасттекисликларда) тарқалган, ёйилган қанотларининг уз. 70 — 90 мм га етади. Кўпчилик мамлакатларда Қизил китобга киритилган. Ўзбекистон худудида ўрта тоғ минтақасида 1700 — 2100 м баландлика учрайди. Битта генерацияси ривожланади. Курт даврида қишлиайди. Капалаги май — июнь ойида уча бошлайди. Уй хайвонлари сонининг ортиб бориши, йўл ва уй-жой қурилиши туфайли яшаш мухитининг ўзгариши б-н А. сони кескин камайиб бормоқда.

«АПОЛЛОН» — астронавтларнинг Ойга учиши учун мўлжаллаб АҚШда ишлаб чиқилган космик кема (КК) ларнинг номи, уларни ишлаб чиқиш ва учириш дастури. Биринчи марта 1967 и. охири, 1968 й. бошларида учирилган «Сатурн-5» элтувчи ракета (ЭР) «А.»ни учириш учун мўлжалланган. «А.» Ойга учишни ва Ой атрофидаги орбитага ўтишини таъминловчи икки ККдан иборат. 1967 — 75 йларда «А.» ККнинг «А-4», «А-5», «А-6», «А-7», «А-8», «А-9», «А-10», «А-11», «А-12», «А-13», «А-14», «А-15», «А-16», «А-17» маркалари учирилди. Уларда жами 38 астронавт учирилди. «А-11»да Ой сиртига инсон биринчи марта чиқарилди (1969 й. 16 июль, Н. Армстронг, Э. Олдрин). Астронавтлар Ой сиртида юришни машқ килишди, Ой сиртига илмий асбоблар ўрнатишиди. Ой жинси намуналаридан 22 кг йиғиши, Ой сиртини фотосуратга олиши, Ер б-н телефонда гаплашишиди, Ой сиртига АҚШ байроғини ўрнатишиди, ҳалок бўлган астронавтларнинг сурати туширилган бешта медални Ой сиртига кўйишиди. Астронавтлар Ойдан Ерга тे-

левизор орқали кўрсатиб турилди. Ойга кўнилган жой «Сокинлик базаси» деб аталди. Ой сиртида 1 соат-у 44 мин. мобайнида мўлжалдаги ишларни бажаргач, Олдрин кабинага қайтди, ундан 10 мин. кейин Армстронг ҳам кабинага кирди. Ойда 21 соат 36 мин. бўлгач, астронавтлар 21 июль куни Ойдан кўтарилилар ва селеноцентрик орбитада баъзи маёнврларни бажаргач, «Бургут» (ой кабинаси)ни «Колумбия» (асосий блок)га уладилар ва унга ўтиб, ой кабинасини ажратдилар, шундан сўнг маҳсус двигателини ишга тушириб, Ерга учиш траекториясига чиқдилар. «А-11» 24 июлда Гавай о.ларидан жан.-гарбдаги Жонстон о. яқинида Тинч океангага кўнди. Биоизоляция кийим-боши кийдирилган астронавтлар ва ККнинг ўзи маҳсус вертолётда «Хорнет» авианосецига келтирилди. Астронавтлар карантин муддатини ўташ учун маҳсус ажратилган жойга олиб кетилди.

АПОЛЛОНИЙ ПЕРГАЙОС (мил ав. 265 — 170) — юон математиги ва астрономи. Асосий асари «Конус кесимлар» бўлиб, унинг юон тилидаги 4 ва араб тилига таржима қилинган 3 китоби сакланиб колган; 8 китоби йўқолган. А. эллипс, парабола ва гипербола чизиклари доиравий конусни текислик б-н кесиш натижасида ҳосил бўлишини биринчи бўлиб айтган ҳамда уларнинг ҳоссаларини муфассал текширган. А. сайёralарнинг кўринма харакатини тушунтириб берган, эпизиклар назариясини яратган. А.нинг ишлари астрономия, механика, оптика, аналитик геометрия ва б. фанларнинг ривожланишида катта роль ўйнайди.

АПОМИКСИС (апо ... ва юн. *mixis*-огиши) — организмларнинг жинсий жараён содир бўлмасдан кўпайиши. Том маънода А. муртакнинг уруғланмасдан ривожланишидир. Янги организмнинг жинсий хужайра (тухум) ёки вегетатив хужайра ҳосил қилишига қараб А.ни иккига — партеногенез ва апогамияга бўлиш мумкин А. ҳайвонот ва

ўсимликлар дунёсида кенг тарқалган. Мас, оғизайлангичлilar, дафниялар, ширалар ва б. ҳайвонларда, айрим сув ўтлари ва қирккулокларда А. партеногенез шаклида намоён бўлади. А. гулли ўсимликлarda кенг тарқалган, 43 оиласида мансуб 100 дан кўпроқ уруғда учрайди. А. айниқса буғдошлар, қокидошлар, итузумдошлар, раъндошлар оиласида кўпроқ кузатилади. А. ирсий (регуляр) ёки ирсийланмайдиган (тасодиф) бўлиши мумкин. Муртакнинг чангламасдан ривожланиши автоном А. дейилади. Чангланиш ёки тумшуқчада чангнинг униб чиқиши, баъзан муртак халтасидаги марказий хужайранинг уруғланиши б-н содир бўладиган А. индуцирланган А. деб аталади. Гулли ўсимликларда редуцирланган (муртак гаплоид) ўсимликларнинг 6 оиласида (лавлаги, гўза, зифир, тамаки, арпа, буғдой) редуцирланмаган (муртак диплоид) партеногенез (қўнғирбош, чойт, қокиёт) мавжуд. Апогамия адвентив эмбриония (муртакнинг муртак халтасидан ташкарида уруғ-куртак хужайрасидан ривожланиши) ва партеногенез тушунчалари яқин туради. Кўпайишнинг бу хилларида битта уруғда бир неча муртак ривожланади (цитрусларда доим учрайдиган полизэмброния). Кўпчилик апомиктик турларнинг популяцияларида жинсий формалар ҳам аниқланган. А.нинг генетик хусусиятларидан айрим ўсимликлар селекциясида фойдаланилди.

АПОНЕВРОЗ (юн. aponeurosis: apo... ва neuron — пай) — таркибида қалин эластик ва коллаген толалар бўлган бириктирувчи сербар тўқима; баъзи сербар мускуллар пайи. Кўл-оёқ кафти терисининг остида, бошнинг сочли қисмida, қорин деворида ва б. жойларда бўлади. А. сербар мускулларни суюклар ёки бошқа тўқималар б-н боғлайди.

АПОПЛЕКСИЯ (юн. apoplesso — зарб б-н шикаст ётказиш) — бош мияга кон куйилиши натижасида беморнинг тез хушдан кетиб, йиқилиши б-н давом этадиган касаллик ҳолати (қ. Инсульт).

АПОРИЯ (юн. aporia — қийинчилик) — формал мантиқца муҳокамалардаги зиддият туфайли ҳал этиб бўлмайдиган ёки ҳал этилиши мушкул бўлган ҳолат, мантиқий қийинчилик. Юнон файласуфлари мушкул мантиқий муаммоларни А. деб атаганлар. А. юнон фалсафасида диалектик тенденциялар бўлганлигидан далилат беради (яна қ. Антиномия).

АПОРТ (франц. arport) — акциядорлик жамияти ихтиёрига сотилган акциялар учун тўлов тарзида ўтадиган мулк. Муайян суммага баҳоланган товарлар, савдо ва саноат корхоналари А. бўлиши мумкин. Кўп ҳолларда таъсисчилар янги ташкил топаётган акциядорлик жамиятлariга А. тарзида ўз корхоналари ҳамда товарларни оширилган нарҳда ўтказадилар, натижада мулк қийматига нисбатан кўпроқ микдорда акция оладилар.

АПОСЕЛЕНИЙ (апо ... ва юн. selene — Ой) — Ой сунъий йўлдоши орбитасининг Ойдан энг узоқ нуқтаси.

АПОСПОРИЯ (апо ..., спора) — спорофитнинг вегетатив хужайрасидан гаметофит насл ҳосил бўлиши. Мас., қирккулоқ баргининг тўқимасидан ўсиб чиқкан ўсимтанинг тараққиёти натижасида янги ўсимлик пайдо бўлади.

АПОСТЕРИОРИ ВА АПРИОРИ (лот. a posteriori — тажрибадан сўнг ва a priori — тажрибагача) — билим ва унинг манбаларига оид фалсафий терминлар. Апостериори — хиссий билиш орқали тажрибадан олинган билим. Априори — онгга ҳос бўлган туғма билим. Кант фалсафасида билим бир-бираидан кескин фарқ килувчи икки қисмга — тажрибагача ва тажрибадан сўнг вужудга келувчи билимларга бўлиб текширилади. Кантда макон ва замон каби тушунчалар соғ априори тушунчалар хисобланади, бирор идроксиз, факат улар ёрдамидагина ҳеч қандай билимга эришиш мумкин эмас. 20-ада неокантчилик, pragmatizm ва конвенционализм асосида априориликнинг функционал ғояси деб аталағидан ғоя вужудга келди, унга кўра априори

коидалари — фандаги ана шу дастлабки фаразлар шартлилик, конвенционаллик холатини ўз ичига олади.

АПОСТОЛЛАР (юн. apostolos — элчи; исломда ҳаворий — шогирд, издош маъносида) — илк христианликнинг шаклланиш даврида дарбадар диний тарғиботчилар. А. ҳали руҳонийлар пайдо бўлмаган даврларда жамоадан жамоага кўчиб тарғибот юритиб, христиан динининг ёйилишида асосий роль ўйнаганлар. Кейинчалик епископлар пайдо бўлгач, А. йўқолган. А. номи факат Исо Масихнинг шогирдлари ҳисобланган 12 кишидагина (Иоанн, Матфей, Пётр, Павел, Марк, Иаков, Иуда ва б.) сакланиб қолган. Уларнинг динни тарғиб қилиш мақсадида бошқа ҳалқлар номига ёзган хатлари (послания), шунингдек уларнинг фаолияти баён этилган «Апостолларнинг қилмишлари» каби асарлар Библия расмий канонининг «Янги аҳд» қисмiga киритилган. А. дан Пётр католик христианлари тасаввурнида черков ва папалар диний ҳокимиятининг асосчи-си ҳисобланиб, Рим папалари ўзларини Пётр таҳтининг меросхўрлари деб дазво қиладилар. Христианлик тарихи соҳасида олиб борилган и.т. натижасида 12 апостолнинг кўпи тарихий шахслар эмаслиги аниқланган. Улар тўғрисида аниқ тарихий маълумотлар йўқ.

АПОТЕЦИЙ (юн. apothecium — омбор, жой) — баъзи лишайниклар ва дискомицетсизон халтачали замбуругларнинг танасида бўладиган спора ҳосил қилувчи катлам. А. спорали халтача ва парафизалар (килчалар)дан ташкил топади.

АПОФЕМА (юн. apotithemi — бир томонга қўяман) — 1) мунтазам кўпбурчак А.си — мунтазам кўпбурчак марказидан бирор томонига туширилган перпендикуляр чизик узунлиги; 2) мунтазам пирамида А.си — мунтазам пирамида ён учбurchагининг баландлиги; 3) мунтазам кесик пирамида А.си — мунтазам кесик пирамиданинг ён ёғи бўлмиш трапеция баландлигининг узунлиги.

АПОФЕОЗ (юн. apotheosis —

илоҳийлаштириш) — 1) бирор бир шахс ёки воқеани шарафлаш; 2) тантанали яқун; 3) ҳалқни, қаҳрамонни ёки бирор воқеани шарафлайдиган спектакль, байрам концерт дастури ёки цирк томошасининг одатда яқунловчи, тантанали оммавий саҳнаси: «Гулсара» операси (Р. Глиэр ва Т. Содиков)нинг яқунловчи қисми. А. томоша, байрам намойишининг мустақил қисми сифатида (матнеиз) бўлиши ҳам мумкин. Бу турдаги А.лар иштирокчиларнинг таъсири ҳолатлари («жонли лавҳа», «сўзсиз саҳна») асосида қурилади. Бунда декорация, кийим, бутафория ва б. катта аҳамиятга молик. Ҳозир ҳар йилги Ўзбекистон мустақиллигига багишланган концертларда А.нинг турли кўринишларидан фойдаланилади.

АПОФЕРМЕНТ (апо ... бу ерда кичрайтиришни билдирадиган олд кўшимча ва фермент) — икки компонентли ферментларнинг оқсилли қисми. Кофермент б-н бирикиб, тўла фермент ҳосил қиласи. А. ферментнинг ўзига хос (танлаб) таъсир кўрсатишини ифодалаб беради.

АПОХРОМАТ (юн. aro — бу ерда кичрайтиришни билдирадиган odd кўшимча ва chroma — ранг) — кузатиллаётган нарсанинг объектив оптик ўқида ётган нуктасидан келаётган нурларнинг хроматик аберрацияси (буюмнинг бўялиб кўриниши)ни ахроматик объективларга (к. Ахромат) қараганда тўлароқ бартараф қилувчи оптик тизим (объектив). А. объективлар оптик ўққа чексиз яқин нурларнинг аниқ бир нуктага тушишини таъминлайди.

АППАЛАЧИ ТОҒЛАРИ - Шим. Америкадаги тоғлар, АҚШ б-н Канада худудида. Жан.-гарбдан шим.-шарққа 2600 км чўзилган, эни 300 — 500 км. Энг баланд чўққиси — Митчелл тоғи (2030 м). А.т. жан.-шарқий ва шим. қисмлари палеозой эрасида бурмаланган кристалл жинслар (гнейслар, кристалли сланецлар, кварцитлар)дан, жан.-гарбий қисми чўқинди жинслар — оҳактош, кумтош, гилли сланецлардан ташкил топган. Мезозой ва кайнозойда тоғлар гум-базеимон

күтарилигандын. Тоғларни күпдан-күп дарёлар парчалаб юборган. Шим. томонлары рельефини түртламчи давр музликлари анча ўзгартирилген. А.т. иқлимини Атлантика океани юмшатыб туради. Ёгин 1000 — 1300 мм. Жанда тоғ ён бағирлари 1000 м баландликка кенг барглы ўрмонар, ундан юқорида аралаш ва игна барглы ўрмонар б-н қопланган. А.т. да тошкүмир, нефть, темир рудаси, мис, кумуш, кобальт бор. А.т.да 2 та миллим парк мавжуд. Туризм ва овчилик р-ни.

АППАРАТ (лот. apparatus — асбоб, ускана) — 1) асбоб, мослама, жиҳозларнинг умумий номи. Мас, телефон А. (к. Автомат телефон); 2) муайян ташкилот ёки муассаса ходимлари мажмуи; штат; 3) одам, ҳайвон ёки ўсимликдаги бирор умумий вазифани бажарувчи аъзолар мажмуи, мас, нафас олиш А.и, овқат ҳазм килиш А.и.

АППАРАТ ФУНКЦИЯСИ - ўлчов асбобининг унда ўлчанган катталиктин ўлчангунча бўлган ҳакиқий қиймати б-н боғловчи характеристикам. Кўп ҳолларда спектрофотометрларнинг А.ф. ни билиш талааб қилинади. Ўлчов асбобининг А.ф. назарий йўл б-н ҳисоблаб топилади. Мас, спектрометрнинг А.ф. ёювчи элемент (призма, дифракцион панжара), коллиматор кўзгуси, тиркишнинг оптик параметрлари ёрдамида ҳисобланади. Спектрометрнинг А.ф. тажриба йўли б-н ҳам аниқланиши мумкин. Бунда спектрометр кириш тиркиши в частотали монохроматик нур б-н ёритилади ва спектрометрда частота ўзгартирилганда шу частота атрофидаги ёруғлик оқими тақсимоти ўлчанади, бу тақсимот асбобининг А.ф.га мос келади.

Тасвири ҳосил қилувчи оптик асбоблар (фотоаппарат, телескоп, микроскоп ва б.) нинг А.ф. асбоб ҳосил қилаётган чексиз кичик нурланувчи нуктанинг тасвиридаги ёритилганлик тақсимотини кўрсатади. Идеал оптик асбоб нуктавий ёриткич тасвирини нукта шаклида ҳосил килади ва унинг А.ф. нуктадан ташқарида нолга тенг бўлади. Реал оптик асбобларда

нуктавий ёриткич тасвири ёргу дод шаклига эга бўлади ва асбобининг А.ф. нукта атрофида нолга тенг эмас. Асбобининг А.ф. унинг ажратса олиш қобилиятини ҳам белгилайди.

АППАРЕЛЬ (франц. appareil — кириш йўли) — 1) кия тушган йўл (ҳарбий муҳандисликда). Тўп-замбараклар, танклар ва б. ҳарбий техника жойлашган окопларда ҳам А. кенг қўлланилади. Қалъаларда А. тўпларни тепаликка чиқариш учун ишлатилади; 2) т.й. платформаларида танк, автомашина, трактор, ракета қурилмалари каби жанговар техникани ортиш ёки тушириш учун ишлатиладиган кия кўтарма; 3) бинонинг кўтарилигандын қисмларига ўтиш учун мўлжалланган қурилма (к. Пандус).

АППАССИОНАТО (итал. appassionato — ҳаяжонли, эҳтиросли) — мусиқа асари ёки унинг айрим қисмларини ижро этиш ҳолатини билдириш учун қўлланувчи ном. Кўпроқ суръатни белгиловчи атама б-н қўшилиб келади, мас, аллегро А. Баъзан, асар номи сифатида учрайди (мас, Л. Бетховеннинг фортециано учун 23- «Аппассионата» сонатаси) ёки асар номи таркибига киради (мас, А. Въётаннинг скрипка ва фортециано учун «Аппассионата фантазиями»).

АППЕНДИКС (лот. appendix - ўсимта) — кўричакнинг пастки қисмидан жойлашган чувалчангисимон ўсимта. У кўричакнинг эмбрионал ривожланишида ўсмай қолган қисмидан пайдо бўлган. Уз. ўртача 5 — 7 см, баъзан 18 — 20 см гача, диаметри 3 — 7 мм бўлади. Ўсимта одатда осилган ҳолатда туради, узун бўлса, чаноқ бўшлиғигача боради. Баъзизда кўричакнинг орка томонида жойлашиб, ўнг буйракка тегиб туради. А.нинг яллигланиши аппендицит деб аталади.

АППЕНДИКУЛЯРИЯЛАР (Appendix-cularia) — хордалилар типи крбиклилар кенжа типига мансуб синф. Сувда сузиб юрадиган дастлабки хордалилардан келиб чиқкан. Уз. 0,5 мм гача, гавдаси тана ва думдан иборат. Думида хордаси, нерв найи ва кўндаланг тарғил

мускуллари жойлашган. Танаси дилдирок шаффоф моддадан иборат қобик — уйча ичиди жойлашган. Уйчанинг олдинги ва орка томонида тешик бўлади. Думининг харакати туфайли сув олдинги тешигида жойлашган фильтрловчи аппарат орқали ўтиб орка тешигидан чиқиб кетади. Фильтрловчи аппаратнинг ингичка ипчалардан иборат панжаралари А. учун озиқ бўладиган майда организмларни тутиб қолади. Фильтрловчи аппарат ифлосланганида А. уйчасини бузиб чиқиб янги уйча куриб олади. А. ҳалкумида эндостил ва бир жуфт жабра тешиклари бўлади. Жабраолди бўшлиғи бўлмайди. Анал тешиги танасининг қорин томонида. Мияси устида ёргулкни се-задиган кўзчаси ва стотоцисти жойлашган. Кўпчилик турлари гермафрорит. Фақат жинсий йўл б-н кўпаяди. Личинкасининг оғзи ва анал тешиги бўлмайди. 100 га яқин тури маълум, барча денгизларда, асосан сувнинг устки қатламларида учрайди.

АППЕНДИЦИТ — аппендицентт яллиғланиши. Микроблар ўсимтага турли йўллар б-н киради, айрим сабабларга кура уларнинг патогенлик хусусияти ошиб, ўсимта шиллиқ қаватларидан остики қисмига ўтиб, уни яллиғлантиради. А. б-н турли ёшдаги кишилар оғриши мумкин. А. ўткир ва сурункали бўлади. Ўткир А.нинг катарал, йирингли, гангреноз турлари бўлиб, ўсимтанинг тешилиши, перитонит, аппендикуляр инфильтрат, абсцесс каби ҳаёт учун хавфли асоратлари кузатилади. Касаллик бошланишида ўнг бикин соҳаси тўсатдан санчиб оғрийди ва аста-секин зўёрайа боради; беморнинг кўнгли айнийди, кайт килади, томири тез уради, ҳарорати кўтарилади. Ўнг ён бош соҳасини қўл б-н босиб кўрилганда, оғриқ зўрайиши ва ўнг томондаги мускулларнинг тарангланиши аник сезилади. Конда лейкоцитлар кўпаяди. А. аниқпангандан кейин яллиғланган ўсимта дархол жаррохлик йўли б-н олиб ташланади. Ўткир А. операция килинмаганда касаллик белгилари камайиб, асоратлар рўй бермаса,

чувалчангисимон ўсимтадаги ўзгаришлар қисман йўқолиб, касаллик сурункали тус олади.

Болаларда оғриқ кучли, кари кишиларда эса суст бўлади. Қоринда қаттиқ оғриқ туриши кўпинча А.га хосдир, шунинг учун бундай ҳолларда зудлик б-н врач чақириш лозим.

АППЕРЦЕПЦИЯ (лот. ad - га, perceptio — идрок, қабул килиш) — психологиядаги тушунча. Идрок жараёнинг шахснинг аввалги билим ва тажрибалари, қизиқиши, эҳтиёжи ва одатлари, ёши, жинси, маълумоти, касби, умуман психик ҳаётнинг барча мазмуни б-н боғланиши англашилади. А. ҳодисаси туфайли кишилар идрокининг мазмуни бир-биридан фарқ қилади, яъни кишилар айнан бир хил нарсани ўз билим даражаси, турмуш тажрибаси, дунёкараши ҳамда ижтимоий келиб чиқишига қараб турлича идрок қиладилар. Мас, «реакция» сўзини кимёгарлар моддаларнинг кимёвий йўл б-н бирахиши ёки ажралиши деб, социологлар тарихий тараққиётда орқага чекини деб, психолог ва физиологлар эса организмнинг таъсиротга нисбатан қайтарган жавоб харакати деб идрок қиладилар. А. терминини баъзан идрокнинг аниқлиги, тўлиқлиги, ёрқинлиги каби сифатлари маъносида ҳам ишлатилади. А. ҳодисаси барқарор ва вақтинча деб аталувчи 2 қисмга бўлинади. Барқарор А. шахснинг дунёкараши, эътиқоди, идеали, билим ва маданий савиаси, касби ҳамда қизиқишиларига; вақтинча А. эса фақат шахснинг идрок жараёнидаги ҳиссий ҳолати, кайфиятига боғлиқ.

АППЛИКАЦИЯ (лот. applicatio — ёпишириш) — газлама, қофоз ва б. материалларга ранг-баранг газлама, қофоз бўлакларини тикиш ёки ёпишириш йўли б-н нақш ишлаш, безаш. Шу усулда ясалган гул, тасвир ҳам А. деб аталади. Яна қ. Қуроқ.

АППРЕТЛАШ (франц. appreter — узил-кесил ишлов бериш) — газламаларга турли пардоз эритмалари (аппретлар)

шимдириб ёки суртиб зеб бериш, уларни пишиқ, юмшоқ ёки қаттиқ қилиш. Ип-газлама, айникса, каноп матоларга крахмал аппретлар б-н ишлов берилганда мато пишиқлашади, күркамлашади. Крахмал аппретлар таркибига крахмал ва унинг гидролизидан ташқари юмшатувчи моддалар (ёғ, мой, совун), гигроскопик моддалар (глицерин, ош тузи), газмолга жилва берадиган моддалар (мум, парафин), антисептик моддалар (формалин, солицилат к-та, мис тузлари) ва б. кўшилади. Жун ва ипак матоларга ишлов беришда крахмал ўрнида питир гўштидан тайёрланадиган елим, желатин ва б. ишлатилади.

Турли синтетик смолалар кўшиб ишлов берилганда мато ғижимланмайдиган; гидрофоб б-н ишлов берилганда сув ўтказмайдиган; мис ва хром тузлари экспрессияни б-н ишлов берилганда чиримайдиган; сурма, титан, кўргошин тузлари, хлорланган углеводородлар б-н ишлов берилганда ёнмайдиган; фтор тузлари, хлорли препаратлар б-н ишлов берилганда куя тушмайдиган бўлади.

АППРОКСИМАЦИЯ (лот. *aproximare* — яқинлаштириш) — математик микдорларни улардан соддароқ микдорлар орқали такрибий ифодалаш. Кўпинча, эгри чизикларни синик чизиклар, иррационал сонларни рационал сонлар, функцияларни кўпхадлар ёки яқинлаштирадиган турли содда аппаратлар орқали исталган даражадаги аниқликда А.ланади.

АПРАКСИЯ (юн. *apraxia* — харакат фаолиятсизлиги) — бош мия катта ярим шарлари пўстлоғи ёки қадоқсимон тана ўтказув йўлларининг заарланиши натижасида мақсадга мувофиқ харакатларнинг бузилиши. Бунда бемор ҳар қандай, ҳатто энг оддий харакатни ҳам (мас, кийиниш, овқатланиш, юриш ва ҳ.к.) қай тарзда бажарилишини унтиб қўяди ва уларни бировнинг ёрдамисиз кила олмайди. А. бош миянинг жароҳатланган қисмларига бевосита боғлиқ бўлиб, бир неча хили учрайди.

АПРЕЛЬ (лот. *Aprilis*) — Григорий тақвимида йилнинг тўртинчи ойи (30 кунлик).

АПРИОРИ — қ. Апостериори ва априори.

АПРОБАЦИЯ (лот. *approbatio* — тасдиқлаш, маъкуллаш) — 1) таҳлил қилиш ва текшириш асосида расмий равищда маъкуллаш, тасдиқлаш; мас, илмий асарни А. қилиш; 2) экин навининг ҳақиқийлигини, нав сифатларини аниқлаш ҳамда уруғчилик қоидаларига риоя этилишини назорат қилиш мақсадларида текшириш. Ўзбекистонда нав А.си ишлари 1925 й.дан бошланган (қ. Дала апробацияси); 3) чорвачиликда бир турдаги ҳайвонлар подасининг зот белгиларида мувофиқлигини аниқлаш.

АПСИДЛАР ЧИЗИФИ - сайдёларнинг перигелийси ва афелийсини бирлаштирувчи тўғри чизиқ.

АПТЕХАРИ Нараян (1864.8.3, Берар — 1919.3.3, Пуна) — хинд ёзувчиси, маърифатпарвар. Маратха тилида ёзган, шу тилдаги адабиётда танқидий реализмга асос солган. Туркум романлари — «Ҳозирги замон тарихлари» (1890 — 95), тарихий роман «Майсур йулбарси» (1890 - 91), «Чандрагупта» (1902 — 04) даги (жами 21 та роман ёзган) илгор зиёлилар образларида ўз орзу-умидларини умумлаштирган; ўтмишдошларнинг қаҳрамонликларини замондошларни ватанпарварлик, миллий ифтихор руҳида тарбиялаш б-н боғлаган.

АПТЕКА (юн. *apothеке* — омбор) — қ. Дориҳона.

АПТЕЧКА — қ. Дори кутича.

АПУЛЕЙ (*Apuleius*) (таҳм. мил. 125, Мадавра, Шим. Африка — таҳм. 180) — Қад. Рим ёзувчиси. Юнон ва лотин тилларида ёзган. Бизгача 11 китобдан иборат «Метаморфоза» («Олтин эшак» номи б-н ҳам машҳур) асари етиб келган. Бу асар шаҳвоний, майший-ҳажвий ва диний мавзуда ёзилган. Бундан ташқари Рим чекка вилоятидаги турмуш ва ахлоқ тасвирланган. А. романлари мавзуидан Бокаччо, Сервантес ва б. фойдаланган.

АПШЕРОН ЯРИМ ОРОЛИ - Кавказнинг шарқий учи, Озарбайжонда. Каспий денгизига 60 км кириб борган. Эни 30 км гача, ер юзаси бир оз паст-баланд, бал. 165 м гача. Балчик вулканлари куп. Йирик нефть ва газ конлари бор. Жан. соҳилида Боку жойлашган. Билгах, Пиршага ва б. шифобоҳаш курортлари бор.

АР — метр ўлчов тизимидағи юза ўлчови. Бирлиги — ар. 1 ар=100 мг=0,01 га. Демак, 1 га=100 ар.

АРАБ ДАВЛАТЛАРИ ЎШМАСИ - 1945 й.да араб давлатлари сиёсий йўналишларини мувофиқлаштириш, улар мустақиллиги ва суверенитетини ҳимоя қилиш, иқтисодий, ижтимоий ҳамда маданий алоқа соҳаларидаги ҳамкорлигини ривожлантириш мақсадида тузилган минтақавий ташкилот. А.д.у.га Яқин Шарқ ва Шим. Африканинг мустақил араб мамлакатлари уюшган. А.д.у. ташкилотчилари — Миср, Сурия, Ирок, Иордания, Ливан, Саудия Арабистони ва Яман Республикасидир. Кейинроқ А.д.у.га Жазоир, Баҳрайн, Жибути, Кувайт, Ливия, Мавритания, Марокаш, Қатар, Сомали, Судан, Тунис, Бирлашган Араб Амирликлари, Яман Ҳалқ Демократик Республикаси, шунингдек Фаластин Озодлик Ташкилоти аъзо бўлди.

А.д.у.нинг раҳбар органи — Кенгаш (Мажлис) ҳисобланади, унинг таркибига ҳар аъзо мамлакатдан битта вакил киритилади. Кенгаш ўз мажлисларини бир йилда икки марта ўтказади. Ҳамма аъзолар учун мажбурий қарорлар факат яқдил овоз б-н қабул қилинади. Кўпчилик овоз б-н қабул қилинган қарорлар буларни кўллаб-кувватлаб овоз берган мамлакатлар учунгина мажбурийдир. Кенгаш ҳузурида бир неча доимий ишчи қўмита ва қатор ихтисослашган ташкилотлар тузилган, улар иқтисодий ва ижтимоий ҳамкорлик масалалари б-н шуғулланади, умумий лойиҳа ва дастурлар устида ишлайди. А.д.у. Котибиятини Бош котиб бошқаради. А.д.у. бошқарув идораси Қохира (Миср)да жойлашган. А.д.у. БМТ ҳузуридаги кузатувчи ташкилот мавқеига

эга. 1960—70 й.ларда А.д.у. аъзоларининг сони кўпайди, улар иқтисодий кудрати мустаҳкамланиб, умумиқтисодий ва сиёсий манфаатлари кучайди. Шу туфайли А.д.у. доирасида араб давлатлари ҳамкорлиги кенгайди. Үюшманинг умумараб бозори, Араб Тараккиёт банки, арабларо ўқув юртлари, Наркотикларга қарши кураш олиб борувчи араб бюроси ва «Араб пресс» ахборот бюросини тузиш бўйича дастурлар ишлаб чиқилди.

АРАБ ЕЛИМИ - қ. Ақоқиё.

АРАБ ЁЗУВИ — ёзув тури. Ғарбий Осиё, Шим. Африка мамлакатларида кўлланилади. Ўнгдан чапга томон ёзилади ва ўқилади. Арабистонда мил. 4-а. гача амалда бўлган оромий ёзув асосида пайдо бўлган. Ҳоз. А. ё.да 28 та ҳарф ва 12 та ёрдамчи белги бор. А. ё. нинг оддинги шакли қуфий ёзув деб аталган. Фурот дарёси ёқасида жойлашган Куфа ш. олимларининг битиклари бунга асос бўлган. А. ё.да 12 та ёрдамчи белгининг кашф этилиши, ҳарфларни бирбиридан фарқ қилдирувчи нукталарнинг кўлланиши, уларнинг миқдори ва жойлашуви, яъни устки ёки остки нукталар бўлишининг тайин этилиши бевосита Қуръони Карим б-н боғлик. Исломшунос олимларнинг гувоҳлик беришича, ислом юзага келиб тарқалгунича арабларда кўлланилган ёзув хижозий деб аталган, уни қурайшийлардан Ҳарб ибн Умайя ўргангандан ва ўргатган. Бу ҳам аслида анборий-ҳимёрий ёзув тури бўлиб, Хижозда тарқалган Қуръони Карим илк оятлари шу ёзувда битилган. Абу Бакр сахифалари, Усмон мусҳафлари турли ёрдамчи шакл ва нукталардан холи ёзилган, унга жузълар, хизтлар ва б. кўрсаткичлар аломати кўйилмаган. Қуръони Карим ва б. ёзма асарлар қуфий ёзувда ҳам битила бошланди. Чунки бу ёзув олдингисига қараганда мукаммал эди.

Исломнинг Ажам мамлакатларига ҳам ёилиши ёзувда қисқа унлиларнинг бўлишини заруратга айлантириди. Натижада мил. 688 й.да Ирок волийси Зиёд ибн Абихи Абул Асвад Дувалийга нахв

(синтаксис) дарслиги яратишни буюрди. У қыска унлиларни (а, и, у) харф устига, ичига ва остига нұкта қўйиш б-н белгилади. Иккинчи ислоҳ умавий халифалардан Валид ибн Абдул Малик Марвон даврида амалга оширилди.

Ибн Халликон «Ат-тасхиф» («Нотўғри талаффуз») китобида шундай ёзди: одамлар кирқ йилдан зиёд, то Абдул Малик ибн Марвон замонигача Үсмон мусҳафларини ўқишида давом этдилар. Ироқда нотўғри талаффуз қилиш кучайиб кетгандан сўнг, Ҳажжож ўз котибларига шакли ўхшаш ҳарфларни бир-биридан ажратиш учун белгилар тайин қилишни буюрди. Наср ибн Осим бу вазифани ўз зиммасига олди. Натижада, араблар хижрий 1-а. 2-ярмидан, яъни умавийлар даврида нұкта ва ҳаракат белгиларини кўллай бошладилар. Абул Асвад Дувалий ҳаракат белгиларини ва Наср ибн Осим нұкталарни жорий этишиди.

Шундай қилиб, ҳоз. А.ё.нинг ilk кўриниши куфий деб аталган.

18 шаклдаги ҳоз. А.ё. устки ва остики нұкталар ва уларнинг сони б-н фарқ килувчи 28 ҳарфдан иборат.

Омон Мусаев.

АРАБ МУҲАММАДХОН (16-а.нинг 2-ярми - 1623) - Хива хони (1602-23). Хоразм хони Ҳожи Муҳаммадхон (Ҳожимхон) (1598—1602)нинг кенжак ўғли. Отаси ҳаётлигига Хива ҳокими бўлган. Отаси вафотидан сўнг 1602 й. хонлик тахтига чиқкан. Абулғозий Баҳодирхоннинг ёзишича, унинг даврида Хива хонлигига Ёйик казаклари атаман Аборкин (1602) ва атаман Нечай бошчилигига (1603) бостириб кириб юртни ва пойтахт Урганчни талон-тарож этганлар. 1620 ва 1621 й.да қалмоқлар Хоразмга юриши қилиб, кишиларни асирга олганлар. Унинг даврида ички низолар авж олиб, хонликнинг маъмурий тузилишига салбий таъсир этган. Чунончи, ҳар бир шахзоданинг ўз ерида шахсий идора аппарати — ўз аъёнлари, хазинаси, ясовуллари, божхона хизматчилари ва б. бўлган. 1623 й.да ўғиллари Ҳабаш ва Элбарс сул-

тонлар таҳт талашиб унга қарши уруш бошла-дилар. Бу урушда А. М. енгилиб, Кум қальга қамалган ва ўша ерда вафот қилган.

А. М. мамлакат ободончилигига катта эътибор берган, чунончи у Араб Муҳаммадхон мадрасасини қурдирган ва Тўқ қалъа ёнида канал қаздирган.

АРАБ МУҲАММАДХОН МАДРАСАСИ — Иchan қалъа ансамблидаги меъморий ёдгорлик (1616, 1838). Араб Муҳаммадхон мадрасаси дастлаб бир қаватли, оддий синчли, трапеция шаклида қилиб қурдирган. Серҳашам ишланган айвон Хива музейида сақланган. Оллоқулихон даврида Мадраса биноси мурабба тарҳли, пештоқ ва гумбазли қилиб қайта қурилган. Бош тарзидаги масжид ва хужралар икки қаватли, икки бурчагида гулдастлари бор. Қолган томонларидағи хужралар бир қаватли. Ҳовли этагида олди айвонли масжид қурилган.

АРАБ РАҶАМЛАРИ — ўнта математик белги 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Бу раҷамлар б-н исталган катта ёки кичик сонни ёзиш мүмкин. Араблар Ироқ, Миср ва Сурияни истило қилгунга қадар юонон алифбосига асосланган ракамлардан фойдаланганлар. 6-а.дан бошлаб араб алифбоси ҳарфлари б-н ифодаланувчи раҷамлар кёўланилган. Ал-Хоразмий Ҳиндистонда қашф этилган ўн раҷамдан иборат мартабали саноқ тизимини ўрганди, соддалаштириди, кенгайтириди ва биринчи марта араб тилида баён қилди. Ал-Хоразмий «Арифметика»си б-н бирга бу хинд ракамлари араб дунёсига кириб келди. Хоразмийнинг бу асари арабчадан лотинчага таржима қилиниб, 10-а.да Испанияга, 12-а.да Европанинг бошқа мамлакатларига тарқалди. А.р. ҳануз жаҳонда шундай деб юритилади. Уни жаҳонга тарқатган ал-Хоразмий экани Абу Райхон Берунийнинг «Ҳиндистон» асарида ҳам айтиб ўтилган (қ. Раҷамлар).

АРАБ ТИЛИ — Сомий тиллар гурухининг жан. тармоғига мансуб тил. Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Африка шим-

даги йигирмадан ортиқ мамлакатнинг расмий давлат тили хисобланади. А.т.да 200 млн. дан ортиқ аҳоли гаплашади (1997). Қадимий А.т. мил. ав. 5 — 4-а. ларга таалукли обидалар орқали маълумдир. У мумтоз араб тилининг пайдо бўлишига замин бўлган. Мумтоз А.т.нинг лексик ва грамматик шаклланиши жоҳилия даври (5 — 7-а.лар) шоирларининг оғзаки ижодларида намоён бўла бошлаган. Куръони Каримнинг нозил бўлиши натижасида мумтоз А.т. бадиияти янада гўзаллашди ва грамматик меъёрлари мукаммаллашди. 8 — 9-а. ларда мумтоз А.т. грамматикаси ишлаб чиқилди, ислом ёйилган ўлкаларда расмий ва илмий тил бўлиб қолди. Ибн Сино, Беруний, Хоразмий ва б. илмий асарларини ана шу тилда ёзганлар. Мумтоз А.т. лексик жиҳатдан бир оз ўзгарган ҳолда, ҳозирга қадар арабларнинг адабий тили бўлиб келмоқда. Бунинг асосий сабаби араб дунёсини бирлаштириб турувчи Куръони Карим, Ҳадиси Шариф ва б. мўттабар манбалардир. Араб дунёсидаги вактли матбуот, нашрлар, радио ва телевидение ҳоз. шу тилда. Араб сўзлашув тили адабий тилдан кескин фарқланади, фонетик ва лексик жиҳатдан бир-бирига ўхшамайди. Миср, Судан, Сурия, Ироқ, Мағриб, Ҳасания (Мавритания), Шoa (Нигерия, Камерун, Нигер) лаҳжаларига бўлинади. Ушбу лаҳжалар асосан 3 сабабга кўра юзага келган: 1) араб адабий тилига курайш қабиласи (Макка) шевасида нозил бўлган Куръони Карим тили асос бўлган, зеро ўша вактлардаёт Арабистон я.о.да яшовчи қабилаларнинг тилларида турли тафовутлар бор эди; 2) ҳоз. араб дунёсининг аксар қисми кеилиб чиқиши араб бўлмаган ҳалқлардир. Улар ислом таъсирида араблашган. Уларнинг ҳоз. сўзлашув тилида исломгача мавжуд бўлган она тиллари унсурларининг бўлиши, табиий; 3) араб дунёсининг аксар қисми ғарб истилочилари хукмронлиги остида бўлганлиги худудий лаҳжаларнинг жиддий фарқланишига олиб келган. Туркистон, хусу-

сан ҳоз. Ўзбекистон худуди Араб халифалиги томонидан бўйсундирилгач ва ислом маҳаллий аҳоли томонидан қабул қилингач, А.т. ҳамда араб ёзуви мазкур худудда илм-фан тили ва ёзувига айланди. Шу б-н боғлик ҳолда арабшунослик вужудга келди.

Ад.: Шарбатов Г. Ш., Современный арабский язык, М., 1961; Талабов Э., Араб тили, Т., 1993.

Сарвар Абдуллаев.

АРАБ ХАЛИФАЛИГИ (632 - 1258)

-Арабистон я.о., Яқин ва Ўрта Шарқ, Шим. Африка, Испания, Марказий Осиё ва Кавказорини ўз ичига олган салтанат. 7 — 8-а.ларда ташкил топган. А.х. асосчиси пайғамбар Мухаммад(ас)нинг энг яқин сафдоши халифа Абу Бакр - Араблар юкорида зикр этилган мамлакатларни 633—715 й.лар орасида босиб олганлар. Бу мамлакатлар асосан «Хулагу ар-рошидин» («Тўғри йўлдан борувчи халифалар») ва умавийлар замонида фатҳ этилди. Лекин аббосийлар бу улкан худудни бутун саклаб қоломадилар. Ички ихтилофлар таъсири остида А.х. 8-а.нинг охирларидан бошлаб майда-майда қисмларга парчаланиб кета бошлади: 788 й. Мағрибнинг ғарбий қисмида (ҳоз. Марокаш) идрисийлар (788 — 985), унинг шарқий қисмида (ҳоз. Тунис) ағлабийлар (800 — 909) хукмронлиги ўрнатилди. Хурросон ва Мовароуннарда эса 9-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб маҳаллий сулолалар: тоҳирийлар (821 - 873), саффорийлар (867 - 903) ва сомонийлар (875 — 999) бош кўтариб чиқдилар. Улар А.х.га номигагина тобе бўлиб, аслида мустақил хукмдор эдилар. А.х. 1258 й. мўғуллар тарафидан тутатилди (яна к. Ҳалифалик).

АРАБ-АМЕРИКА НЕФТЬ КОМПАНИЯСИ, АРАМКО (инг. Arabian-American Oil Company (ARAMCO) — Саудия Арабистонидаги нефть конларини ўзлаштириш учун 1933 й.да АҚШ даги энг йирик нефть компаниялари томонидан ташкил этилган. 1973 й.дан бошлаб Саудия Арабистони хукумати унинг акцияларини сотиб ола бошлади

ва 1980 й.га келиб АРАМКОнинг танҳо эгасига айланди. Унинг корхоналарини бошқариш ва нефть конларидан фойдаланиш бўйича мамлакат ҳукумати б-н маҳсус битимлар тузган АҚШнинг «Эксон», «Шеврон», «Тексако», «Мобил» нефть компаниялари қазиб олинган нефтнинг бир қисмини олади. Ҳар йили 200 млн.т нефть қазиб олади ва 23 млн.т нефти қайта ишлайди (80-й.лар охири).

АРАБИ — 1) кора рангли қоракўл кўй зоти. Кўзилари кора рангда туғилади ва бир ёшга кирганда жун қоплами рангидага ўзгариш бошланади. Даствлаб қизғиши сарик, 2 — 3 ёшда эса оч кулранг ва оқ рангга киради. Қоракўл кўйларининг 90 — 95% ини А. кўйлари ташкил этади. Сифатли, энг яхши тери беради. 2 — 3 кунлик кўзилари қоракўл тери олиш учун сўйилади (бу даврда тери жингалаклари ва гуллари аниқ, чиройли бўлади, 3 — 4 кун ўтгач гуллардаги аниқлик, майнинлик жун толалари ўсиши ҳисобига йўқолиб боради). А. кўйларнинг ҳам одатдагидек меъёрда, яъни бир йилда 2 марта жуни кирқилиб, 2,2 — 2,6 кг жун олинади; 2) кора рангли қоракўл тери (яна қ. Қоракўл кўй зоти).

АРАБИ ОТ — салт миниладиган қадими от зоти; ҳалқ селекцияси йўли б-н Арабистон я.о. да милодий 1-минг йилликда чиқарилган. Туркман, Эрон ва Миср сахро отлари б-н урчиши натижасида такомиллаша борган. У чўл шароитига яхши мослашган, очлик ва сувсизликка чидамли, узоқ, масофага яхши югуради (пойгада 1000 м масофа ни 1 мин. 8,0 сек.да босиб ўтади). А.о. жуда чиройли, тузи бўз, тўриқ, шерози (кулранг) ёки жигарранг. Бу зотнинг дунёдаги от зотларини етиштиришда ва такомиллаштиришда жуда катта иштиrokerи бор. А.о.нинг қарчигайигача бал. 150 см, кўкрак кафасининг айланаси 175 см, тўпиги айланаси 18,5 — 19,5 см. А.о. Карпат, Кавказ, Ўрта Осиёдаги тоғ ва тоғ олди минтақаларида маҳаллий от зотларини яхшилашда, от спорти ва цирк томошаларида фойдаланилади.

А.о.нинг наслдор айғирлари Ставрополь ўлқасидаги Терек от з-дида урчишилади. А.о., шунингдек Хинди斯顿, Миср, Туркия, Франция, Испания, ГФР, АҚШ, Польша ва б. мамлакатларда бокилади ва кўпайтирилади.

АРАБИ ПОШО Аҳмад (1841 - 1911)

— Миср халқининг 1879 — 82 й.лардаги миллий озодлик кураши раҳбарларидан бири. Полковник (1879). 1881 й. сент.да Кохира гарнizonи кўзголонига бошчилик қилди; натижада Миср миллий ҳукумати тузилди. А.П. ҳарбий вазир лавозимини эгаллади. 1882 й. июль—сент. ойларida Мисрга бостириб кирган инглизларга қарши урушда раҳбарлик қилди. Урушда Миср маглубиятга учрагач, А.П. инглиз ҳокимияти томонидан ўлим жазосига ҳукм қилинди, кейинчалик Цейлон о.га сургун қилиш б-н алмаштирилди. 1901 й. Майда афв этилди ва Мисрга қайтиб келди.

АРАБИНОЗА, C5H10O5 — пентозалар гуруҳига мансуб оддий углевод (моносахарид). Мол. м. 150,14. Рангсиз, ширин таъми, сувда эрувчан кристаллар. Суюқланиш т-раси 158°. А. кўпчилик полисахаридлар, глюкозидлар, гуммилар, сапонинилар таркибида киради. А. айрим бактериялар учун бирдан-бир углевод манбаидир.

АРАБ-ИСРОИЛ УРУШИ (Фаластиин уруши) (1948 — 1949) — Араб давлатлари (Миср, Иордания, Ироқ, Сурия, Ливан, Саудия Арабистони, Яман)нинг Исроил давлати б-н уруши. БМТ Бош Ассамблеясининг 1947 й. 29 ноябр. даги қарорига биноан Фаластиин худудида Араб давлати барпо этилиши керак эди. Аммо Исроил унинг 6,7 минг кв. км лик қисмини ҳамда Қуддуснинг гарбини босиб олган. Араб давлати учун мўлжалланган Фаластииннинг бошқа қисми ва Қуддуснинг шарқий қисмини Иордания ўзига қўшиб олган. Исроил босиб олган худуддан 900 мингдан ошик араб аҳолиси қувгин қилинган. Яраш ҳакидаги битим (1949) А.-И. у. натижасида вужудга келган Яқин Шарқ можаросини ҳал этмади.

АРАБИСТОН ДЕНГИЗИ - Ҳинд океанининг шим.даги чекка денгиз. Ҳиндистон ва Арабистон я.о. лари оралиғида жойлашган. Майд. 4832 минг км². Ўртача чук. 2734 м. Энг чукур жойи 5803 м. Йирик кўлтиклари — Адан ва Уммон. Ҳинд дарёси куйилади. Иқлими тропик муссонли. Денгиз юзасидаги сув т-раси фев.да шимолда 22° дан жан. да 27° гача, авг. да 24 — 27°. Шўрлик даражаси 35,8 — 36,5%. Оқимлар кишда соат мили харакати бўйича, ёзда ғарбдан шарққа йўналади. А.д.да дноган, учар балиқлар, туңец, сельд ва б. кўп тарқалган. Асосий портлари: Бомбай, Ка-рочи, Адан, Коломбо.

АРАБИСТОН ЧЎЛИ - Африкадаги чўл. Сахрои Кабирнинг шим.-шарқий кисми. Нил дарёси б-н Қизил денгиз оралиғида. 22° ш.к.гача чўзилиб бориб, Нубия чўлига қўшилиб кетади. Ер юзаси яситоғлик. Мутлақ баландлиги ғарбда 50 — 200 м, шарқда 2184 м га етади. Кристалл жинслардан ташкил топган, устини оҳактош ва Нубия қизил кўмтошлари қоплаган. Иқлими иссиқ. Ёғин бир неча йиллар давомида ёғмаслиги мумкин. Куруқ ўзан, водий кўп. Ер ости сувлари га бой. Ўсимлик тури кам (асосан акация, юлгун, хурмо ва б. ўсади). Ахолисининг кўпчилиги чорвачилик б-н шуғулланади. Нефть, қалай, фосфорит конлари бор.

АРАБИСТОН ЯРИМ ОРОЛИ — Осиёдаги энг йирик ярим орол; майд. қарийб 3 млн.км², ғарбда Қизил денгиз, жан.да Адан кўлтифи ва Арабистон денгизи, шарқда Уммон ва Форс кўлтиклари б-н ўралган. А.я.о. Африка қалқонининг бир кисми бўлган; палеоген дав-ри охири ва неоген даврида чукур Қизил денгиз ботиги орқали Африкадан ажralиб, Осиёга туташиб қолган. Ярим орол асосан архей сланецлари ва гранитларидан иборат кристалл жинслардан таркиб топган. Бу жинслар А.я.о.нинг бутун ғарбий кисмида ва қисман жан.да ер юзасига чиқиб ётади, қолган катта қисмида жинсларнинг устини мезозой ва кайнозойнинг асосан оҳактош ва қўмтошлардан

иборат юпка катлами қоплаб олган. Неоген охири ва тўртламчи давр бошидаги тектоник ёрилиш, узилиш ва гумбазеимон кўтарилиш натижасида А.я.о.да ғарбий важан, кирғоҳамда чеккадаги қирлар пайдо бўлган. Ёриқлардан вулканлар отилиб чиқиб, катта майдонни лава («харпара») қоплаб олган ва лава қопламлари устидан нисбий бал. 1000 м гача бўлган паастак вулкан қолдиклари кўтарилиб турди. Шундай вулкан кра-терларидан бирида Адан ш. жойлашган. А.я.о.нинг ер юзаси чекка қисмларидан ички ва шарқ томонга аста-секин пасайиб боради. Ярим оролнинг баланд чекка қисмларидан массив ва супасимон тоғлар бор. Уларнинг ўртача бал. 1000 — 2000 м, жан.даги энг баланд Асир ва Яман тоғлари 3600 м га етади. Жан.-шарқида альп босқичида бурмаланган Уммон тоғли ўлкаси бор, унинг энг баланд нуқтаси 3352 м. А.я.о.нинг ғарбий ва жан. кирғоҳлари бўйлаб чўзилган камбар паастлик — Тихома, шим. — Шимолий Арабистон платоси ва Катта Нефуд чўли, марказининг кристалл жинслардан иборат ғарбий қисми Ўрта Арабистон платоси деб аталади, ярим оролнинг оҳактошлардан иборат шарқий қисми куэста грядаларидир, катта майдонни банд килган пастроқ жан. қисми эса Руб ул-Холий қум чўли дейилади. А.я.о., айниқса унинг шарқий пааст қисми нефтга жуда бой. Нефть юза жойлашган, қазиб олиш қулай. А.я.о.да яна темир, рух, фосфорит-апатит рудалари, олтин, олtingугурт, қалий ва ош тузлари конлари бор. А.я.о. иқлими куруқ тропик иқлим. Янв.нинг ўртача т-раси шимолда 7° бўлса, жан.да 24°, июннинг ўртача т-раси ҳамма қисмида 30° дан юкори, максимал т-ра 50°, 55°, минимал т-ра шим.да 11°, Аданда 16°. Ёғин кам (100 мм), факат Яманда (750 мм) ва Уммон тоғларида (500 мм) кўпроқ. Оқар сувлар тоғли ерлардагина бор. Қолган жойларда фақат куруқ ўзан — водийлар учрайди. Баъзи жойларда ер ости сувлари чиқиб ётади. Тупроқ қумли ва тошлоқ чўлларда бутунлай йўқ ёхуд хали

ибтидоий ҳолда. А.я.о.нинг шим. қисми бўз тупрок б-н, жан. ва жан.-шарқидаги тоғли ўлкалар қизил ва қизил-кўнғир тоғ тупроқлари б-н қопланган. А.я.о.да асосан Африка флорасига хос ўсимликлар ўсади, Ҳиндистон ва Ўрта дengiz атрофига хос ўсимлик турлари ҳам учрайди. Чўлларда ўсимлик сийрак, улар шувоқ, шўра, астрагал, кермак, юлғун каби илдизлари узун, дағал ўт ёки бута, ёхуд даражатчалардан иборат. Баҳорда эфемерлар барқ уриб ўсади. Тоғларнинг сернам ён бағирларида барг тўқадиган ўрмонлар учрайди. Жан.-ғарб ва жан.-шарқда саванна типидаги ўсимликлар ўсади. Воҳаларда хурмо дараҳтлари айниқса кўп. Ҳайвонлардан жайрон, ёввойи эшак, кўшоёқ, кумсичқонлар, сиртлон, бўри, чиябўри, тулки, чўл паррандалари ва хилма-хил судралувчилар яшайди. А.я.о.да БАА, Саудия Арабистони, Яман, Кувайт, Катар, Уммон давлатлари, Ирек ва Иорданиянинг бир қисми жойлашган (бу мамлакатлар табиати ҳақида тегишли мақолаларга к.).

АРАБИСТОН ҒЎЗАСИ, арэйзиан ғўзаси (*Gossypium areysianum* Defl.) — ёввойи ғўза тури. Геноми F3, хромосомалар сони 2n=26. Биринчи марта М. А. Дефлерс таърифлаб берган. 1953 й.дан ўрганилмокда. Арабистон я.о. жан. қисми, хусусан Яманда (иссиқ жойлардаги дара ва жарликларнинг тошлок ёқаларида ўсади) тарқалган. А.ғ. тик ўсуви моноподиал бута, бўйи 3 м гача етади. Ўсимликнинг кўсаги майда, думалоқ, учи ўтқир, уч чанокли, пишиб етилиши б-н тукилиб кетади. Ҳар бир чаногида 2 — 3 тадан чигит булади. Чигити майда, узунчоқ, 9 — 11 мм гача узунликдаги кулранг майнин туклар б-н қопланган. А.ғ. қурғокчиликка чидамли бўлиб, дengиз сатҳидан 700 — 2000 м баландликдаги жуда иссиқ жойларда ўсади.

АРАБЛАР, ал-араб — Фарбий Осиё ва Шим. Африкадаги араб мамлакатларида яшовчи халқлар гурухи. Умумий сони 199 млн. киши (1992). А., асосан Африка ва Осиё мамлакатларида: Миср,

Судан, Ливия, Тунис, Жазо-ир, Марокаш, Ливан, Сурия, Ирек, Иордания, Саудия Арабистони, Яман ва б. ерларда яшайди, бу мамлакатлар аҳолисининг қарийб 80% ини ташкил қиласди. Катта европеонид иркига мансуб. Араб тилида сузлашади. А. кўпчилиги суннийлар. Бундан ташқари, А. ичида мусулмон динининг бир қанча мазҳаблари мавжуд; шиалар — Ирек, Яман, Сурия ва Ливанд; ибодийлар — Шим. Африкада; зайдия ва исмоилийлар — Шим. ва Шарқий Ирекда, Ливаннинг тоғли туманларида яшайдилар. Миср, Ливан, Сурия ва Иорданияда яшовчи А.нинг бир қисми христиан динига эътиқод қиласди. Асл ватани Арабистон я.о. Мил. ав. 1-минг йилликда ва милоднинг дастлабки йилларида А. Сурия, Ирек, Шим. Африка ерларига келиб жойлашган. Мил. ав. 1-минг йилликда дастлабки араб давлатлари — Пальмира (Тадмор), Набатея ва Лихён вужудга келган. 5-ада бир қанча араб давлатлари (Фассон ва Лахм; Шим. Арабистонда) пайдо булади. 6 — 7-аларда айрим араб элатлари ташкил топди. 7-ада Араб халифалиги барпо этилди. А.нинг халифалик худудидаги бошқа халқлар б-н аралашиб кетишлари натижасида янги элатлар ва давлатлар (Фаластин, Сурия, Ливан (Луброн), Ирек, Миср ва Шим. Африка давлатлари) юзага келди.

Ўрта Осиё араблари — Ўрта Осиё давлатларида яшовчи, ўзларини араб деб юритувчи этник гурух. Аждодлари 7 — 14-алар давомида келиб ўрнашиб қолган. Ўзбек, туркман ва тожик миллатининг таркибиға кирган. Ўрта Осиё араблари асосий қисми Ўзбекистоннинг Бухоро, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларида, шунингдек Фарғона водийси шим.-шарқий қисмида яшайди. 2 гурухга булинади: шайбоний ва саноний. Ўрта Осиё араблари ўзларининг қад. маданиятлари, урф-одатларининг айрим белгиларини саклаб қолганлар. Араб тили иккинчи тил сифатида айрим қишлоқларда хозиргача қўлланиб келинади. Буларнинг шеваларida ерлик халқлар тилининг таъ-

сири жуда кучли.

Ўрта Осиё араблари хўжалигида чорвачилик муҳим ўрин тутади. Сувли ерларда яшайдиган А. дехқончилик қиласиди. Ўзбекистонда А. номи б-н боғлиқ кўплаб жой номлари мавжуд.

Ад.: Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, 2-е изд., 1966; Народы Средней Азии и Казахстана, ч. 2, М., 1963; Волин С. А., К истории среднеазиатских арабов, в сб.: Труды ИВАН, в. 36, М.-Л., 1941.

АРАБЛИНСКИЙ (Халафов) Гусейн Мамед ўғли (1881 — Боку — 1919) — озарбайжон демократик театрининг асосчиси, актёр, реж. А. яратган Фахридин («Фахридин кулфати»), Баҳодир («Баҳодир ва Сўна»); Нодиршоҳ (Наримоновнинг шу номли асари), Франц Моор («Қарокчилар»), Хлестаков («Ревизор»), Отелло («Отелло») каби образлари дикқатга сазовор. А. санъати кучли ҳиссият, чукур ҳаққоният, илғор, инсонпарвар, демократик ғоялар б-н суғорилган, тасвирий воситаларнинг бойлиги б-н ўзига хослик касб этган. А. реж. сифатида Шекспир, Шиллер, Гоголь, Тургенев, Сундуқян, Ширвонзода, Охундов, Ҳақбердиев, Вазиров кабиларнинг асарларини сахналаштириди. А. биринчи озарбайжон киноактёри («Нефть ва миллионлар салтанатида»). Мусовотчилар томонидан ўлдирилган.

АРАБОВ Мухаммадқул Абдуқодирович (1921, Бухоро) — кинооператор. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1965). Москва давлат кинематография ин-тининг операторлик ф-тини тугатган (1943). Москвадаги Марказий ҳужжатли фильмлар киностудиясининг ҳарбий кинооператори бўлиб 1-Украина фронтида хизмат қилди (1943 — 45). «Берлин» фильми ва «Улуғ Ватан уруши» киноэпопеясига А. суратга олган жанг лавҳаларидан кадрлар киритилган. 1946 — 52 й.ларда Свердловск, 1953 — 62 й.ларда Душанба киностудияларида, 1962 й.дан Ўзбекистон ҳужжатли ва илмий-оммабоп фильмлар киностудиясида

ишлаган. Бир неча фильмларни суратга олган.

АРАБОТА МАҚБАРАСИ

Самарқанд вилояти Тим қишлоғидаги меъморий ёдгорлик, мил. 977/8 (хижрий 367). Меъмори номаълум. Пойдевори тошдан, деворлари чорси ғиштдан (23Х23Х4 см) ганчхок б-н терилган. Бинонинг умумий тархи мурабба (560Х560 см). Усти гумбаз б-н ёпилган. Девора гумбаз орасидаги 4 кунжак ийрик мукарнас косалар шаклида. Устунлар нақшли. Бу бежирим устунлар хонага шинам ва улугвор кўриниш беради. Макбаранинг кўрки унинг маҳобатли пештоқидир. Ғиштлар турли тартибда жуфтлаб терилган, чоклар қаторига ганчкори нақшлар киритилган. Пештоқ пояларида куфий ёзувлари бор. Равоқ тепасидаги уч меҳробсимон токчалар майда нақшлар б-н безалган. А.М. Мовароуннаҳрда сақланиб қолган энг қад. мусулмон мақбараларидан бири. Макбара меъморий тузилиши жихатидан катта аҳамиятга эга. Унинг пештоқи ўша даврда яратилган шу турдаги биноларнинг дастлабки етук намунаси бўлиб, 11 — 12-алар меъморлигининг ривожига таъсир этган.

Ад.: Зоҳидов П. Ш., Меъмор санъати, Т., 1978.

АРАБШУНОСЛИК

- араб халқларининг тили, тарихи, иқтисодиёти ва маданиятини тадқиқ этувчи фанлар мажмуи. А. асли араб бўлмаган (мас, туркӣ бўлган), лекин араб тилида ижод килган олимларнинг маданий меросла-рини хам ўрганади. А. Фарбий Евро-пада 16-а. охирида вужудга келди. Рим, Париж, Лейден унинг асосий марказлари бўлган. 19-а. — 20-а. бошларида араб грамматикаси, лексикография ва адабиет-шунослик бўйича Сильвестр де Саси, Ж. Бело (Франция), К. Каспари (Норвегия), У. Райт, Р. Николсон (Буюк Британия), Г. Флейшер, Т. Нёльдеке, К. Броккельман, Г. Фрейтаг, Х. Вер (Германия), Я. Голдус (Голландия), И. Гольдциер (Венгрия) и.т. ишлари олиб боргандар. Араб

мамлакатларининг ижтимоий-иктисодий тараққиёти муаммолари б-н Ж. Соваже, Э. Леви-Провансаль, К. Казн (Франция), К. Беккер (Германия), Д. Деннет, Б. Льюис, Г. А. Р. Гибб (Англия), К. А. Наллино, Э. Росси (Италия), Г. Кампфмейер (Германия), Ч. Адаме, Ж. Хейворт-Дэнн, Ш. Иссави (АҚШ), А. Хаурани, С. Лонгригг (Буюк Британия), Ж. Берк (Франция) ва б. араб-шунослар шуғулланганлар.

Хоз. А. б-н Лейден, Париж, Оксфорд, Кембриж, Галле, Прага, Рим, Кохира, Дамашқ, Байрут, Жазоир, Тунис, Работ, Хартум, Ҳайдаробод ун-тларида, шунингдек Араб мамлакатлари лигаси (Тунис) қошидаги Араб олий билимлари ин-ти, Исломшунослик ин-ти (Бағдод), Шарқ ва Африка мамлакатларини ўрганиш мактаби (Лондон), Шарқ тиллари мактаби (Париж) ва б. илмий марказлар шуғулланади.

Россияда Санкт-Петербург, Москва, Украинада Харьков, Татаристонда Коzon ун-тларида араб тили ўқитиш йўлга кўйилган. Санкт-Петербург А. маркази бўлиб қолган (19-а.). Россиядаги А.ка немис арабшуноси Х. Д. Френ, миерлик Шайх Тантовийлар асос солган. Акад. Б. Д. Дорн, проф. В. В. Григорьев, проф. В. Ф. Гиргас, акад. В. Р. Розен каби арабшунос олимлар араб тили, адабиёти, дини ва тарихига оид кўплаб илмий асарлар яратганлар.

20-а. 20-йиллар бошларида Тошкент, Тбилиси ва Бокуда А. мактаблари вужудга келди. В. В. Бартольд, А. Е. Кримский, И. Ю. Крачковский, М. А Салье, А П. Ковалевский, Т. А. Шумовский, П. Г. Булгаков, П. А. Грязневич, А. Б. Холидов ва б. ўрта асрлар араб ёдгорликларини таржи-ма қилиб, нашр эттирилар. 30 — 60-й. ларда Г. В. Церетели ва И. Н. Винниковлар Ўрта Осиё арабларининг тили ҳақида монографиялар езди. 70 — 80-йларда араб мумтоз ва ҳоз. замон адабиёти, тишли-нослигига қизикиш кучайиб, бу ҳақда кўплаб илмий асарлар яратилди, энг муҳим асарлар таржима қилинди.

Ўрта Осиё, жумладан, ҳоз. Ўзбекистон

худудида араблар истилоси (8-а.)дан кейин араб тили дин ва илм-фан тилига айлангач, маҳаллий олимлар асарларини араб тилида ёза бошлаганлар. Хораз-мий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Замахшарий, Самъоний ва б.нинг фаннинг турли соҳалари — фалсафа, мантиқ, геол., тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, араб тили, адабиёти, фольклори, тарихи, этнографияси, тарихий географияси ва б.га доир рисолалари Шарқ ва Farb арабшунослари учун ҳоз. ҳам энг муҳим тадқиқот манбаи бўлиб қолмоқда. Ислом дини, фикҳ ва Ҳадис илми соҳасида ҳам Туркистон олимлари кўплаб асарлар яратганлар. Булар жаҳон миқёсида (хусусан араб оламида ҳам) юкори баҳоланиб, тан олинган. 19-а. 80 — 90-й.ларида, айникса, 20-а. бошларида Туркистонда Россиянинг мустамлакачилик максадидан көлиб чиққиб А. илмига бирмунча аҳамият берилди. Тошкентда «Археология ҳаваскорларининг Туркистон тўғараги» (1895), кейинроқ Петербург шарқшунослик жамиятининг Тошкент бўлими вужудга кедди. Ўзбек арабшунослари томонидан яратилган араб тили, фикҳ, тарих ва б.га оид асарлар, луғатлар, арабчадан ўзбек тилига қилинган таржималар нашр этилди.

Фитрат А. соҳасида бирмунча илмий ишлар қилди. Арабшунос А. Э. Шмидт араб тили, адабиёти, ислом тарихига доир тадқиқотлар олиб борди. Хаттот, манбашунос И. Одилов арабча кўллэзмаларга тавсиф езди, уларни қайта кўчирди. Шарқ-шунос С. Мирзаев араб тишли-нослигига оид «Араб тили грамматикаси» номли илмий асар езди (1944). Ўзбек арабшунослари (У. И. Каримов, X. Ҳикматуллаев, Ш. Шоисломов, Н. Иброҳимов, А. Ирисов, А. Талабов ва б.) араб тилида ижод этган олимлар асарларини тадқиқ этиш ва уларни ўзбек тилига таржима қилишда катта ишлар олиб бордилар. Ар-Розийнинг «Сирр ал-асрор» («Сирлар сири») номли арабча асарининг ягона кўллэзмаси (рус тилида, 1957), Ибн Синонинг арабча «Ал-Қонун фиттиб»

(«Тиб конунлари») асари (рус ва ўзбек тилларida, 1-нашри 1954—61 ва 2-нашри 1979—83) таржима қилиниб, нашр этилди. Берунийнинг араб тилидаги илмий ва адабий меросини ўрганиш борасида ҳам муҳим ишлар килинди. Унинг танланган асарлари (5-жилдан иборат) Ўзбек тилига таржима қилинди. Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг араб тилида ёзган асарлари тўплами «Танланган асарлар» (1983), «Астрономияга оид рисола»си (1983) ҳам таржима қилиниб нашр этилди. Ўзбек арабшунос олимлари арабча кўлёзмаларни — «Ўзбекистон Фанлар академиясининг шарқ кўлёзмалари тўплами»ни нашрдан чиқардилар (рус тилида, 11 жилдли каталог, 1952—75).

Ҳоз. А. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик илмий тадқиқот институти фаолиятида устувор ўналишлардан бири хисобланади, бундан ташқари замонавий А. ишига Тошкент Ислом ун-ти ҳам салмоқли ҳисса кўшмоқда, А. соҳаси учун етук мутахассислар тайёрлаш б-н Тошкент давлат шарқшунослик институти шуғулланади.

Ад.: Лунин Б. В., Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане, Т., 1958; Ирисов А., Тошкентда арабшунослик, Т., 1964; Ўзбекистон шарқшунослари, Т., 1997.

Исматулла Абдумаев.

АРАВА, ароба — юқ ва одам ташишга мўлжалланган, улов кўшиб ишлатиладиган қад. транспорт тури. А. шоти (аравшоти), тегарчик (ғилдирак) ва ўқ каби асосий қисмлардан тузилган. Шоти 4,5 м ча узунликдаги иккита отёғоч (отлик), 8 та погона, икки сўлоқ ва айғиздан иборат. Отёғочлар миরза-терақдан ишланади. Шоти (оралиги 70 — 80 см) учларида отёғочларни маҳкамлашга хизмат қиладиган биттадан тешиклари бўлади. Тегарчик (ғилдирак) гупчак, тўғин, кегай, беллик, араватемир, аравамих ва ёстиқ каби қисмлардан иборат. Араватемир, аравамихлар темирдан, бошқа қисмлар кайраочнинг чайир тури (бужун)дан ясалади. Ўқ — йўғонлиги 40 см, 2,5 м

узунликдаги силлиқланган ёғоч бўлиб, икки учи тегарчик гупчагига киритилади ва устига аравашоти миндирилади. Юрганда шоти жилиб кетмаслиги учун унинг остига сўлоқ ўрнатилади. А.лар икки, уч ва тўрт ғилдиракли бўлади. Кўшиладиган уловга кўра, от А., тuya А., хўқиз А., эшак А. каби хиллари фарқданади. Баъзи Шарқ мамлакатлари (Бирма, Вьетнам, Ҳиндистон)да одам (рикша) тортадиган икки ғилдиракли А.лар ҳам бор. Шакли ва тузилишига кўра, очиқ А., соябонли А., ағдарма А., катта ғилдиракли кўқон А., кичик ғилдиракли кўтак А. ва б. хиллари бор. Хоразм А.лари шаклан бошқачароқ бўлгани учун хоразмча А. дейилади.

А.нинг ilk намуналари мил. ав. 3-минг йиллик охирига тўғри келади. Евросиё ва Шим. Африка ҳудудларидан А. тасвирлари кўплаб топилган. Жанговар А.лар қад. Шарқ давлатлари — Бобил, Хитой, Ҳиндистон ва б. мамлакат кўшинларида бўлган. Қад. хинд қаҳрамонлик эпоси «Маҳбҳарата» (мил. ав. 10 — 8-алар)да баён қилинишича, Шим. ва Жан. Ҳиндистон халқлари иштирок этган буюк жангда жанговар А.ларда жанг қилинган. Александр (Искандар Зулқарнайн) ҳам ўз юришларида А.дан кенг фойдаланган. Мисрликлар икки ғилдиракли бир кишилик А.ларда урушишган. Ўзбекистон ҳудудидан со-полдан ишланган тўрт ғилдиракли (Олтинтепа қад. шаҳар ҳаробаси, мил. ав. 4-минг йиллик — 2-минг йилликлар), қўйма олтиндан мӯъжаз ишланган икки ғилдиракли (Амударё ҳазаси, мил. ав. 4 — 2-алар) А.лар топилган, Афросиёб деворий расмларида жанговар А. тасвирланган, «Бобурнома»да ёзилишича, урушларда А.дан мудофаа воситаси (чеп) сифатида фойдаланилган.

Дунё халқларининг қундалик ҳаётида А.нинг аҳамияти бекиёс катта бўлган. Автомобиль ва б. транспорт воситалари яратилгунга қадар А. асосий транспорт воситаси хисобланган. Ҳозир ҳам халқ хўжалигида, айниқса, қишлоқ жойларда

А.дан фойдаланилади.

АРАВАК — қ. Булоқи.

АРАВАКАШ — 1) осмон гумбазининг шим. қисмидаги юлдуз туркуми; Жавзо, Савр, Персей, Жираф ва Силовсин туркумлари орасида жойлашган. Туркумда жуда кўп кўшалоқ юлдузлар, юлдуз тўдалари ва бир қанча равshan юлдузлар бор. Энг равshan юлдузи — О — катталиқдаги Капелла. Ўрта кенгликларда ҳамма вақт кўриниб туради; 2) арава ҳайдовчи киши; 3) ара-вага кўшиладиган улов (мас, аравакаш от).

АРАВАКАШ — ўртапишар қовун нави. Шакли чўзинчоқ-тухумсимон, ийрик, уз. 40—50 см, оғирлиги 8—17 кг, пўсти қалинлиги ўртача. Сирти текис, ёппасига майда ва нозик тўр б-н копланган. Эти оқ, қалинлиги 5—6 см, сершира, ширин, таркибида 10% гача қанд бор. Уруғонаси катта, уруги ўртача, ранги сариқ. Уруги экилганидан кейин 95—100 кунда ҳосили пишади. Ҳосилдорлиги 300—350 ц/га, юкори агротехникада 500—600 ц/га га боради. Бу нав илгари Тошкент воҳасида кўп экилган. Ўзбекистон ўсимликшунослик ин-тида К. И. Пангalo томонидан такомиллаштирилган популацияси Тошкент вилояти учун р-нлаштирилган (яна қ. Ҳовун).

АРАВАКЛАР (ароваклар, аруаклар) — Жан. Америка ва Вест-Индиядаги индейс халқлари гурухи (гуахиро, кампа, мачиченга, банива, А.нинг ўзи ва б.). А.нинг бир қисмини Испания мус-тамлакачилари қириб юборган, колганлари (350 минг киши, 1964) ҳоз. вақтда Венесуэланинг гарбий р-нларида, Колумбия ва Перунинг шим. вилоятларида, Бразилияда ва Боливияда яшайди. Умумий сони 400 минг киши (1992). Аравак тилида сўзлашадилар. А.да уруғчилик тузуми ва руҳларга ишониш б-н боғлиқ бўлган диний эътиқод сақланган, бир қисми — католик. Дехқончилик ва овчилик б-н шуғулланадилар, бир қисми катта ер эгаларига қарашли плантацияларда ёлланиб ишлади.

АРАВАСОЗЛИК - арава ясаш кас-

би; дурадгорликнинг қадимдан кенг тарқалган тармоғи. Арава қаттиқ, пишиқ ёғочдан ясалган. Аравасоз уста аввало ёғоч танлаган. Ўзбекистонда араванинг филдирак гардиши, гупчаги, ўқи ва гардиш б-н гупчакни бирлаштирувчи ёғочлар қайрафочдан тайёрланган, айниқса гупчак қайрафочнинг чайир қисмидан ясалган, баъзан арава ўқи ва шотисига олма дараҳти ёғочидан фойдаланилган. Арава танаси — шотиси ва юк қўйиладиган қисмини ҳамма дурадгорлар ясай олган. Араванинг гупчаги, хусусан филдирагини ясаш анча мураккаб ва кийин иш бўлиб, у бир мунча малака талаб қилган. Шаҳар ва қишлоқларда аравалар ўрнини автомобиллар ва тракторлар эгаллагач, А.ка эҳтиёж камайди.

АРАВОН (араблар) — ўзбеклашган араб уруғларидан бири. Ўрта Осиё топонимикасида А. номи сақланиб қолган. Мас, Киргизистон Республикасининг Ўш вилоятидаги туманлардан бири ҳам А. деб аталади (яна қ. Араблар).

АРАВОН — шаҳарча, Қиргизистон Республикаси Ўш вилоятининг Аравон тумани маъмурӣ маркази. Қад. қишлоқ ўрнида вужудга келган. Аравонсой куйи оқимининг ҳар иккала соҳилида, тоғлар орасида жойлашган. Ўш ш.дан 25 км гарбда, Ўзбекистоннинг Марҳамат ш.дан 14 км нарида. Ахолиси 2,5 минг киши (1977), аксари қисми ўзбеклар; шунингдек киргиз, рус, украин, турк, тоҷик ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Ахоли асосан қ.х. маҳсулотлари этиштириш (дехқончилик, боғдорчилик ва чорвачилик) б-н шуғулланади. А.да туман ҳокимияти биноси, почта, универмаг, 4 та мактаб, чойхоналар, клуб ва б. бор. А. атрофида дам олиш масканлари барпо қилинган. А.да акад. Ҳ. М. Абдуллаев туғилган. У ўқиган мактаб қошида олим хотирасига музей ташкил этилган, бюсти ўрнатилган, қишлоқнинг энг катта кўчаси Ҳ. М. Абдуллаев номига қўйилган.

АРАВОН СВИТАСИ — девон даврининг Эйфель ярусига мансуб свита. Биринчи марта 1954 й.да Г. А. Кале-

да мустақил свита сифатида ажратган. Аравонсой номи б-н аталган. Базальт, гил ва қумтошли сланецлар, брахиоподали оқактошлардан иборат. Қалинлиги 1000 — 2000 м. Чиле ва Толдик сойлари оралиғида, Қорачатир тизмасида ва Учкүргөн эфузив жинслари мінтакасида учрайди.

АРАВОНСОЙ — Андіжон вилоятидаги сой. Қыргызистон худудидаги Кизилкүргөн ва Отаялов тизмаларидан бошланади. Уз. 90 км. Тоғ оралыларыда тор ва чукур даралардан оқади. Қор ва мұздан сув олади. Сув йигадиган ҳавза майд. 464 км². Ҳавзасида 18 кичик мұзлик бор. Ўртacha сарфи 7 м³/сек. Йиллик сув сарфининг қарийб 1/3 кисми ер ости сувига түгри келади. Март — сент. да серсув. Вегетация даврида қарийб 80% сув сугоришга сарф бўлади. А. Асака тумани ерларини сугоради, музламайди. А. нинг қуйиң оқими соҳилида Аравон шаҳарчаси жойлашган.

АРАГАЦ (Алагүз) — Арманистон тоғлигидаги энг баланд тоғ. Бал. 4090 м. Сұнган вулкан. Лава ва туфлардан тузилган. Вулкан кратерида муз цирки ҳосил бўлган. Ён бағрида Бюракан астрофизика расадхонаси бор.

АРАГВИ — Грузиядаги дарё. Кураннинг чап ирмоғи. Уз. 66 км, ҳавзасининг майд. 2740 км². Ўртacha сув сарфи 55 м³/сек. Оқ. А. ва Қора А. сойларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. А. водийисидан Грузия ҳарбий йўли ўтган. Куйилиш жойида Мцхета ш. жойлашган.

АРАГОН (Aragon) Луи (1897 - 1982) — француз ёзувчisi ва жамоат арбоби. Ижодини шоир-сюрреалист сифатида бошлаган. Туркум романлари «Мавжуд дунё»(1934 — 51) чиққан. Қаршилик харакати иштирокчisi, қарашлари «Юракка қадалган пичок» шеърий тўплами (1941)да ва ҳикоялар тўплами («Француздарнинг буюклиги ва тушкунлиги», 1945)да акс этган. Тарихий роман — «Пасха арафасидаги хафта»(1958), роман — «Анри Ма-тисс»(1971), «Театр-роман»(1957) асарлари муаллифи.

АРАГОН — Испаниянинг шим.-шарқидаги тарихий вилоят. 9-ада Реконкиста жараённан А. графлиги барпо этилган. 1035 й.дан А. қироллик, 1137 й. шахсий уния асосида Барселона графлиги б-н бирлашган. 1164 й. Барселона графлари А. қироллари бўлганлар ҳамда Каталониянинг барча ерларини қироллик таркибига қўшиб олганлар. 13 — 15-аларда А. қўшинлари Балеар олари, Валенсия, Сицилия, Сардиния, Неаполни босиб олган. А. ва Кастилияннинг 1479 й.даги сулолавий унияси, ягона давлат — Испанияни барпо этилишига олиб келган. Майд. 47,7 минг км². Аҳолиси 1,2 млн. киши (1991). А. Испанияда аҳоли энг сийрак яшайдиган вилоят.

Тоғларида кўнгир кўмир, темир рудаси, уран, боксит, олтингугурт, марганец конлари мавжуд. тоғ дарёларига катор ГЭСлар қурилган. Кўнгир кўмир б-н ишлайдиган иссиклик электр марказлари бор. Кўнгир кўмир қазиб чиқариш жиҳатидан (йилига тахм. 1 млн. т) А. Испанияда 1-ўринда туради. Охос-Негрос темир руда ҳавзаси А. иқтисодиётида мухим ўрин тутади. А. нинг бирдан-бир саноат маркази Сарагоса ш. Бу ерда озиқовқат ва енгил саноат б-н биргаликда металлсозлик ва кимё саноати корхоналари мавжуд. Ахолининг 2/3 қисми қ. х.да ишлайди. Вилоядта зайдунзорлар, ток-зорлар, қанд лавлаги ва донли экинлар етиширилади. Сарагоса — ҳаво йўлларининг ийрик тугуни.

АРАГОНИТ — карбонатлар синфиға мансуб минерал. Кимёвий формуласи CaCO₃. Кўпинча SrCO₃ бирикмаси аралашган бўлади. Қаттиклиги, 3,5 — 4. С.оф 2,9 — 3. Ранги оқ, қулранг, бинафша рангдан қорагача. Кристаллари игнасимон, агрегатлари тармокланган. Хиллари: конхит — марварид (хитин б-н бирга) ва моллюскалар чиганоғининг садаф катлами таркибининг асосий қисми; нўхаттош — А.нинг цементлашган оолитлари. Гидротермал ва гиперген йўл б-н ҳосил бўлади.

АРАД — Руминия гарбидаги шаҳар,

Арад жудецининг маъмурий маркази. Ахолиси 190 минг кишидан зиёд. Бухарест — Будапешт магистралидаги йирик т.й. тугуни. Машинасозликнинг йирик маркази. Тўқимачилик, озиқ-овқат, кимё, ёғочсозлик саноати мавжуд. Мебель ишлаб чиқарилади. Ветеринария ин-ти бор. Шаҳар 12-а.дан маълум.

АРАКС — Закавказъедаги дарё (бош кисми Туркияда, куий кисми Озарбайжонда). Куранинг ўнг irmоги. Уз. 1072 км, хавзасининг майд. 102 минг км². Ўртacha йиллик сув сарфи 285 м³/сек. А. да Озарбайжон — Эрон гидротехника комплекси ишга тушди.

АРАЛАШ ЕМ — илмий асосланган рецептлар бўйича майдаланган турли озуқалардан тайёрланган аралашма. А.е. ҳар хил ёшдаги чорва моллари ва паррандалар учун з-д хамда чорвачилик хўжаликларида тайёрланади. Емга аминокислоталар, микроэлементлар, антибиотик ва витаминларга бой моддалар қўшилиб, унинг умумий биологик киммати анча оширилади.

А.е.нинг З тури ишлаб чиқарилади: тўла рационли А.е. (таркибидахай-вонлар учун зарур бўлган барча озука моддалар бўлади ва қўшимча озука қўшилмай едирилади); концентратли А.е. (рационда етарли бўлмаган асосий озука моддалар ўрнини қоплаш учун қўшимча сифатида берила-ди); мувозанатловчи А.е. (витамин-оқсили, витамин-оқсилминералли, шунингдек, микробиология саноатида сунъий олинадиган ва эмларнинг тўйимлилигини оширишда қўлланиладиган биологик фаол моддалар аралаш-малари — бойитувчи аралашмалар). Тула рационли А.е. ҳайвонларнинг барча тўйимли моддаларга бўлган талабини кондириши лозим. Шундай А.е. паррандалар, чўчқалар ва ёш бузоқлар учун тайёрланиб, ягона озука сифатида едирилади.

Концентратли А.е. хўжаликлarda мавжуд бўлган ширали, дафал ва дон озуқаларига қўшимча сифатида берила-ди. А.е. тайёрлаш учун ғалла ва дуккак-

ли экинлар донлари — маккажўхори, ок жўхори, арпа, сули, буғ-дой, жавдар, мош ва б.дан фойдаланилади.

Мубошир Мусаев.

АРАЛАШ ЖАВОБГАРЛИК - амалдаги ЎЗР қонун хужжатларида назарда тутилган мажбуриятда иштирок этаётган тарафлар мажбуриятни тула ёки қисман бажармаслиқда жавобгар бўлиши. А.ж. асосларини ва тарафларнинг ўз мажбуриятларини шартномада назарда тутилган шартлар асосида бажармаслик натижасида етказилган зарар ҳар икки тарафга teng ёки бирига кўпроқ, иккинчисига камроқ тақсимланади. Мас, жабрланувчи ўзининг кўпол эҳтиётсизлиги туфайли зарарнинг юзага келишига ёки ортишига кўмаклашган бўлса, унда жабрланувчининг ва зарар етказувчининг айби даражасига караб, товон миқдори камайтирилиши лозим (ЎЗР ФК, 104-модда). Ишни кўраётган суд ёки хўжалик суди А.ж. аниқланганда тарафларнинг зарар етказишдаги айб даражаларига караб, жавобгарлик доирасини асосли, конуний ва адолатли тақсимлаши шарт. А.ж. ҳақида тарафлар ўзаро тузган шартномаларида олдиндан келишиб олишлари мумкин, бу тартиб кейинчалик эҳтимолий низоларнинг олдини олади ёки тез ва тўғри ҳал бўлишида ёрдам беради.

АРАЛАШ ЖАМИЯТ - 1) хусусий ва давлат капиталлари иштирокидаги корхона; 2) капитали икки ёки ундан ортиқ мамлакатнинг тадбиркорларига (жисмоний ёки юридик шахсларга) ёки давлат муассасаларига тегишли бўлган корхона.

АРАЛАШ ИҚТИСОДИЁТ - хоз. замон бозор иқтисодиёти моделларидан бири. А.и. бозор иқтисодиётининг ривожланган ва демократлашиб, инсоний тус олган тури бўлиб, АҚШ, Англия ва Франция каби ривожланган мамлакатларга хос. А.и. полииқтисодий тизим булиб, ижтимоий йуналтирилган бозор иқтисодиёти, кооператив иқтисодиёт каби моделлардан ўзининг З жиҳати б-н ажралиб туради: а) мул кий хилма-хиллик. Иқтисодиётда ягона мулк монопоп-

лиясиға урин қолмайды, хилма-хил мулк-чилик ёнма-ён ривожланади. Мулкчилик нинг 3 шакли мавжуд бўлиб, булар хусусий мулк, жамоа мулки ва давлат мулкидан иборат булади. Хусусий мулкнинг индивидуал (якка) мулк шакли эмас, балки кооператив (ширкат) шакли устуворлик қиласди. Жамоа мулки эса ишчи ва хизматчиларнинг узига ёки уларнинг касаба ўюшмасига карашли мулкдан ташкил топади ва халқ корхоналарида ўз ифодасини топади. Бу корхоналардаги ишчи ва хизматчилар ҳам мулк соҳиби, ҳам меҳнат ахли ҳисобланадилар. Давлат мулки энг муҳим, умуммиллий аҳамиятга молик соҳалар б-н чекланади, унинг доираси хусусийлаштириш асосида қисқариб боради. Мулк шаклларидан хеч кайсиси монопол мавкеда бўлмайди. Иқтисодиётда мулк шаклларининг мувозанати сайданади; б) хўжалик юритиш хилма-хилларни. Хўжалик якка, ширкат, аралаш тарзда юритилади. Хўжалик субъектлари хўжалик фаолиятини ўз маблағига, карз пулига таяниб юритадилар, улар ўртасида ижара муносабатлари кенг тарқалади. Ер, умуман, кўчмас мулк ва ҳатто, машина-ускуналар ҳам ижара асосида ишлатилади, лизингнинг тури шакл ва усуслари кенг қўлланилади. Хўжалик юритиш миллий доирадан чиқиб байналмилаллашади. Кўшма корхоналар, трансмиллий корпорациялар ривожланади, очиқ иқтисодий зоналар ташкил топади; в) хўжалик фаолияти миқёсида мувозанатнинг таъминланиши. Йирик, ўрга ва кичик бизнес мувозанатли ҳолатда ривожланади. Йирик корхоналар монополиясиға ўрин қолмайди. Ҳар бир бизнес ўз соҳасида ривож топади. Йирик ва кичик бизнес муносабати, бир томондан, ракобат муносабати бўлса, иккинчи томондан шериклик ва ҳамкорлик муносабатига айланади. Мувозанатли ҳолат ракобатга кенг йўл очади, монополияни чеклади. Шу сабабли миллионлаб корхоналар ёпилади, ўзаро кўшилади ёки янгидан очилади. Иқтисодиёт субъектларининг кўпчилик бўлиши ракобатнинг

аҳамиятини оширади.

А. и. кўп укладлиликни талаб этади ва бозор талаби атрофлича ўрганилиб, бозорбоп, яъни яхши сотиладиган товарлар ишлаб чиқарилади; барча и.ч. омиллари унумдорликни таъминлаш йўлида мукаммаллаштириб борилади. Самарали и. ч. ҳамма даромадларни (иш ҳақи, фойда, рента, фоиз) ошириш имконини беради. Чунки ҳар бир омилнинг (ер, меҳнат ва капитал) берган иқтисодий самараси ошиб боради. Аммо даромадлар таркибида меҳнатдан келадиган даромад — иш ҳақи гиссасининг ортиб бориши юз беради.

А. и.нинг оммавий фаровонликни таъминлашдан иборат бош умумлаштирувчи қонуни бор ва у иқтисодиётнинг ижтимоий йўналишини ифода этади. Бу қонунни икки ҳолат юзага келтиради. Биринчидан, мулк хилма-хил бўлиб, озчилик кўлида тўпланмай, кўпчиликка тегишли бўллади ва меҳнат ахли айни вақтда мулк соҳибларига ҳам айланади. Иккинчидан, маҳсулот ва хизматларнинг кўплаб яратилиши фаровонликни таъминлашга етарли бўлади. Даромадлар юкори бўлганидан улар тириклик сарфидан ортиб колиб, пул ва модлий шаклдаги жамғармага айланади. Шу боис миллий бойлик таркибида аҳоли мол-мулкининг хиссаси ортиб боради.

Ҳозирги А. и. да иқтисодий муносабатларнинг аралаш тарзда бўлиши бозор ва нобозор муносабатларнинг уз-вий кўшилиб кетишига олиб келади. Бозор муносабатларига хос ракобат, фойда учун кураш, хусусий мулк ҳукмронлиги, даромадларнинг и. ч. омилларидан фойдаланиш натижасига боғлиқ бўлиш каби белгилар б-н бир қаторда узоқ шериклик асосида ҳамкор бўлиш, бизнесда ўз ўрнини топиб обрў ортириш, имижга эга бўлиш, ишчи-хизматчиларнинг мулкдорларга айланиши, хайр-саҳоват қоидасига биноан ночорларга доимо ёрдам бериш каби муносабатлар ҳам камол топади. А. и.да тартибсизлик ва ноаниқлик минимал даражага тушади, иқтисодиёт давлат то-

монидан тартибга солинади, иқтисодий мувоза-натлар тезда тикланиб туради. Давлат даромадларни қайта тақсимлаб, минимал даромадларни кескин пасайышига йўл бермайди. Шу мақсадда қонун йўли б-н иш хақи минимумў миқдори белгиланади. Давлат антимо-нopol сиёсат юргизади. Фирмаларда маркетинг хизматининг кучли ривожланиши бозорни чукур ўрганиб, унинг талабига мослаши имконини бергани ҳолда давлат ҳам иқтисодиётни тартибга солиб турганидан кучли иқтисодий бўхронлар ва ларзалар юз бермайди, иқтисодий танглик чукур бўлмайди, ундан тезда ва кам талофат б-н чиқилади. Умуман олганда жамиятда иқтисодий ва ижтимоий барқарорлик қарор топади. А. и. бозор муносабатларининг ҳозирчалик энг ривожланган шакли сифатида юзага келади. Унинг яққол на-мунаси деб АҚШ иқтисодиётини олиш мумкин. Иқтисодий назарияда А.и. ҳакидаги қарашлар 20-а.нинг 20-й.ларида пайдо бўлган. Кейинчалик «халқ капитализ-ми», «демократик капитализм», «коммавий фаровонлик жамияти», «конвергенция» ва б. концепцияларда А.и. назарияси такомилластирилди.

Аҳмаджон Ўлмасов.

АРАЛАШ КЎПАЙТМА - учта (а, б, с) векторга мос қўйилган сон. У иккита (а, б) векторларнинг вектор кўпайтмаси учинчи (с) вектор б-н скаляр кўпайтмасига teng. А.к. (а, б) с каби белгиланади. А.к. скаляр сон бўлиб, унинг ишораси а, б, с векторлари б-н координата векторларнинг ориентациялари бир хил бўлганда мусбат, акс ҳолда эса манғий бўлади. А.к. қиймати геометрик нұктай назардан а, б, с векторларга ясалган параллелепи-педнинг ҳажмига teng.

АРАЛАШ МУЛК — турли мулк шаклларининг бирлашуви натижасида пайдо бўладиган мулк. Ар.м. турли мулк соҳиблари ҳисса (пай)ларининг қўшилишидан юзага келади. Келишувга биноан бу пай ҳар хил бўлиши мумкин, лекин мулк эгаларидан биронтасининг хукмрон бўлишига йўл берил-майди.

Ар.м. соҳиблари харажатлар ва фойда-зарарни баҳам кўрадилар. Амалиётда Ар.м.да хусусий, жамоа ва давлат мулклари бирлашади ва аралаш жамиятлар пайдо бўлади. Ўзбекистонда мулкий ислоҳотлар натижасида

1995 й.дан бошлаб Ар.м. бўлган корхоналар юзага келди. Ҳоз. даврда уларнинг кенг тарқалган шакли хиссабай мулк иштироки турлича бўлган давлат-акциядорлик корхоналариdir.

1996 й. Ар.м. корхоналарида меҳнат унумдорлиги бошқа хўжаликлар кўрсаткичидан 5,6 марта, давлат секторидагидан эса 1,2 марта юқори бўлди, аммо Ар.м.нинг амал килиш доираси ҳозирча анча тор.

АРАЛАШ СИЛОС — турли озуқабоп ўсимликларнинг кўк пояси, дони, илдиз-меваларини консервалаш (сурлаш) усули б-н тайёрланадиган озуқа. Аксарият паррандалар, чўчқа ва ёш бузокларни боқишида қўлланилади. А.с. тайёрлаш учун намлиги юқори дон, қанд, нимқанд ва ҳашаки лавлаги, сабзи илдизмевалари ва барглари, кўк беда, картошка, қовоқ ва б.нинг палаклари ишлатилади. А.с. намлиги 60—70%, pH 4—4,3, сут кислотаси 70—75% бўлиши керак. 1 кг А.с. таркибида 0,25—0,30 озуқа бирлиги, 25—30 г ҳазм бўлувчи протеин, 20—60 мг каротин ва 30 г дан кўп бўлмаган миқдорда клечатка бўлади. А.с.ни тайёрлаш, жойлаш ва сақлаш технологияси қаттиқ назо-рат қилиниши лозим. А.с. осон ҳазм бўлувчи углеводлар, органик кислоталар, витаминлар ва минерал тузларга бой (к. Силос).

АРАЛАШ СОН — бутун ва каср қисмлардан иборат сон. Баъзан, аралаш каср ҳам дейилади.

АРАЛАШ ЭКИНЛАР- бир экин майдонида бир вақтнинг ўзида етиштириладиган икки ва ундан ортиқ хил қ.х. экинлари. А.э.дан бир турдаги экинларга қараганда анча юқори ҳосил олинади. Суғориладиган дехқончилик зоналарида кўп йиллик ўсимликларни, мас, бедани маккажӯҳори, сули, арпа б-н, бир йиллик

ўсимликларни, мас, жавдарни бурчок, нўхат б-н, арпани бурчок, нўхат б-н аралаш экиш энг кўп тарқалган. Бундай экинларни экиш муддатлари экин турла-ри хусусиятларига кўра ҳар хил булади.

АРАЛАШ ЎРМОНЛАР - кенг баргли ва игна баргли дараҳт турлари аралаш ўсадиган ўрмонлар. Евросиё ва Шим. Американинг мўътадил нам иқлими текисликлари ва тоғларининг куий мин-такасида тарқалган. Мўътадил минтақанинг кенг баргли-игна баргли (қайнин, эман, жука, заранг, қарагай, корақарағай, тилоғоч, кедр) ўрмонлари, субтропик минтақанинг кенг баргли (дафна, зайтун ва б.), игна баргли (кедр) аралаш ўрмонлари ва б. турлари бор.

АРАЛАШ ЎТЛАР - кўп йиллик ва йиллик дуккакли ҳамда донли ўсимликлар бир неча турини аралаш ўстириш. Фойдаланиш усулига қараб ялов ҳамда ўриб олинадиган А.ў.га бўлинади. 30—50-й.ларда А.ўдан гўза алмашлаб экинда фойдаланилган. Махсулдорлиги кам бўлганлиги сабабли хозир А.ў. чекланган майдонларда экилади.

АРАЛАШ ЎФИТЛАР, минерал ўфитлар аралашмаси — таркибида икки ва ундан ортиқ озиқ моддалари бўлган тайёр ўфитлар аралашмаси. А.у. бир жинсли, яхши сочиувчан бўлиши кепрак, уларни тайёрлашда ўфитларни аралаштириш қоидаларига риоя килиниши лозим. А.ў. з-дда ҳам, хўжаликларда ҳам тайёрланиши мумкин. Ўфитни з-дда аралаштириш агрономия талабига мос келади. Хўжаликларда бир компонентли ўфитлардан барвақт аралашма тайёрлаш ва уни сақлаш мумкин эмас, чунки бунда уларнинг физик хусусияти ёмонлашади. Экинга қараб А.ў.да асосий ўфитлар нисбати ҳар хил бўлади. Калий б-н етарли таъминланган гўза майдонларида шудгорлаш ва экиш вақтида ўфит солишида азот 1: фосфор 2,5: калий 0 ва азот 1: фосфор 4: калий 0 яхши нисбат хисобланади. Тупрокнинг шўри ювиладиган шароитларда гўзага фосфор-калийли ва азот-

фосфорли А.ў. солиш самаралироқdir. Уларни қўшимчалар — микроэлементлар, гербицидлар, инсектицидлар қўшиб ҳам тайёрлаш мумкин.

АРАЛАШ ҚАЗИБ ОЛИШ - фойдали қазилма қатламларини улар орасида учрайдиган тоф жинси қатламчалари б-н бирга қазиб олиш. Бу усулда қазиб олинган фойдали қазилмаларни бойитиш к-тларига юбориб, тоф жинсларидан тозалаша керак бўлади. Оҳангарон кўмир конида айрим-айрим қазиб олиш усули б-н бирга А.к.о. усули ҳам кенг кўлланилади.

АРАЛАШМАСЛИК СИЁСАТИ -ҳоз. ҳалқаро сиёсатнинг асосий йўналишларидан бири. Ҳар бир давлатдан бевосита ёки билвосита, якка ўзи ёхуд бошқа давлатлар б-н жамоа тарзида ўзга бир давлатнинг ички ва ташки ишларига аралашмасликни тақозо этади. А.с. давлатлар бошқа бир давлатга нисбатан куч б-н таҳдид этишининг ҳар қандай шаклини кўллашини ёки куч ишлатишини, сиёсий, иқтисодий ёки бошқа соҳаларда куд-ратини ишга солиб, ундағи тузумни ағдариб ташлашга қаратилган террорчилик, қўпорувчилик ва б. га тўғридан-тўғри ёки билвосита кумаклашишини рад этади. А.с. Буюк француз ин-қилоби даврида биринчи бор эълон қилинган, унга биноан барча давлатлар тенг ҳуқуқли бўлиши, мустакил иш юритиши, бошқа давлатларнинг ўз ишларига аралашувига йўл кўймаслиги шарт. Кейинчалик мазкур қоида БМТ Уставида, яна катор бошқа муҳим ҳалқаро ҳужжатларда эътироф қилинди, Европада хавфеизлик ва ҳамкорлик масалалари бўйича кенгаш (Хельсинки, 1975 й.) Якунловчи ҳуж-жатида мукаммал ифодаланди. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик сиёсатини изчил амалга оширмоқда. ЎзР Конституциясининг 17-моддасида республика ташки сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч б-н таҳдид қилмаслик, чегараларнинг даҳлеизлиги, низоларни тинч йўл б-н ҳал этиш, бошқа давлат-

ларнинг ички ишларига аралашмаслик коидаларига ва халқаро хукукнинг умум эътироф этилган бошқа коидалари ва нормаларига асосланиши белгилаб кўйилган.

АРАЛИЯДОШЛАР (Araliaceae) - ёпик уруғли ўсимликларнинг иккипаллалилар синфиға мансуб оила. 65 туркуми (800 га яқин тури) бор. Асосан Шим. Америка, Жан.-шарқий Осиё ва Австралияда тарқалган. Улар ичидаги ўт, бута ва ҳатто кичикроқ дараҳт шаклидагилари ҳам бор.

Гуллари тўғри (актиноморф), соябон, бошча ёки бошоқларга тўплланган. Баъзи турлари, мас, аралия, плющ хушманзара ўсимлик сифатида экилади, баъзилари, мас, женъшешндор ивордордир. Аралия (Aralia) оиласидаги йирик туркум бўлиб, у 35 тўрни ўз ичига олади. А. турлари асосан Осиёнинг жан.-шарқидаги тропик ва субтропик ерларда ўсади. Ўзбекистонда ҳам ўстирилади. Унинг ил-дизида сапонин, эфир мойи ва б. бирикмалар бўлиб, настойкаси организм тонусини кўтариш учун кўлланилади.

АРАЛОВ Нарзулло (1950.15.4, Касби тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчisi (1995). Тошкент пед. ин-тининг кимё-биол. ф-тини туттаган (1972). 1972-75 й.лар ва 1995 й.дан Касби туманидаги 15-мактабда, 1975—95 й.ларда 17-мактабда кимё-биол. ўқитувчisi. А. дарё жараёнида кўргазмали куроллардан унумли фойдаланади. У 500 дан зиёд кўргазмали курол, 50 га яқин альбом тайёрлаган.

АРАЛЬСК — Козогистоннинг Қизилурда вилоятидаги шаҳар (1938 й.дан), Орол дентизининг шим.-шарқий тарафида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 31,4 минг киши (1991). Кўтариш-транспорт, электр-механика жиҳозлари з-ллари, «Оролсульфат» к-ти, тиқувчилик ф-каси бор. А. 1905 й.да Оренбург — Тошкент т.й. қурилиши муносабати б-н вужудга келган.

АРАМКО — к. Араб-Америка нефть компанияси.

АРАНГ МУҲАММАДХОН, Арангхон (? — 1688) — Хива хони (1686 — 88). Анушахоннинг ўғли. Муниснинг ёзишига кўра, Ар. М. Хивадан 1 фарсаҳ (6—7 км) масофадаги Оқсаройда ўзига қароргоҳ қурдирган ва кўп вақтини ўша ерда ўтказган, тунда Хивага қайтган. Бир куни Хивадан қайтаётганда Бадрхон ариғи кўпригида отдан йиқилиб ўлган. Ар. М. хукмронлиги даврида Кўхна Аркда Кўриниш хона биноси қурилган.

Ад.: История Хорезма, Т., 1976.

АРАНЖИРОВКА (франц. arrangement -тартиби солиши) — 1) мусиқа асарини аслида назарда тутилмаган ўзга чолғу асбоби (ёки асбоблар), хонанда (ёки хонандалар) овозига мослаш; мас, операни фортециано жўрлигига ижро этиш, оркестр учун мўлжалланган асар (симфония)ни бир ёки бир неча фортециано учун А. қилиш ва ҳ.к. Муаллиф мўлжаллаган мусиқа асбобининг ўзида асар ижросини осонлаштириши ҳам А. дейилади; 2) жаз ёки эстрадада — бевосита ижро жараёнида киритиладиган ва ижронинг услуби б-н boglik турли (гармоник, фактурали) ўзгаришлар; 3) ўзбек халқ ижрочилигига кенг ўрин олган ашула йўлларини чолғу куйлар сифатида ижро этиш (мас, Сурнап йўллари) ва чолғу куйларини ашулаштириши («Муножот», «Чўли Ирок», «Насруллоий» ашула йўллари каби) жараёни А.га яқин.

АРАПОВ Борис Александрович (1905.12.9, Петербург - 1992.28.1) -рус композитори, педагог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбо-би (1944). 1930 й.дан Ленинград консерваториясида композициядан дарё берган, проф. (1948). Ленинград консерваторияси б-н 1941 — 44 й.ларда Тошкентда эвакуацияда бўлган. Шарқ мавзулари ва куйларига изчил мурожаат этган. «Насриддин Бухорода» мусиқали комедияси (Ф. Фулом ва В. Виткович б-н ҳамкорлиқда, 1943; Янгийўл театри), «Жалолиддин Хоразмий» ораторияси (А. Козловский б-н, 1944) ва б. асарлари б-н ўзбек мусиқасига хисса кўшган. Опера ва балетлар, 6 сим-

фония, оркестр учун концерт, «Рус сюитаси», скрипка ва оркестр учун 2 та концерт, қатор во-калсимфоник, камер-вокал ва чолгу асарлар, кинофильмларга мусикалар ёзган.

АРАПАТ — Туркияning энг шарқий чеккасидаги вулқонли массив, Араке дарёси ўрта оқимининг ўнг соҳилида, Эрон б-н Арманистон чегараси яқинида. Туркиядаги энг баланд чўқчи. Замини бирлашиб кетган икки бошли сўнган вулқон конусларидан — Катта А. (туркча Буюк Агритоғ; бал. 5165 м) ва Кичик А. (бал. 3925 м)дан иборат. 30 га яқин кичик музликлар бор.

АРАСОЙ ВОДИЙСИ - Нурота ва Оқтог тизмалари оралигидаги водий. Қизилкумдаги очик ботикда жойлашган. А.в. Нурота водийси деб ҳам аталади.

АРАСОТ - к. Аъроф.

АРАСТУ — Аристотелнинг ажам халклари ўртасидаги номи.

АРАУКА — Венесуэладаги дарё, Ориноконинг чап ирмоғи. Уз. 900 км дан ортиқ. Колумбиядаги Шарқий Кордильера тоғларидан бошланади. Ўртача сув сарфи 950 м³/сек. Ёнгинарчилик даврида кичик кемалар А. нинг қуилиш еридан бошлаб 600 км масофада қатнай олади.

АРАУКАЛИКЛАР (ўзларини мапуче деб атайдилар) — Чилининг индейс ахолисининг асосий қисмини ташкил этувчи халқ. Умумий сони 800 минг киши (1992), жумладан Чилида 750 минг киши. Араука ва испан тилларида сўзлашади. Асосий машғулотлари — дехқончилик ва чорвачилик. Дини — католик, кад. диний эътиқодлар ҳам мавжуд. Испанлар келгунигача А. ҳоз. Чилининг бутун худудига тарқалгандар. А.нинг босқинчилар ва мустамлакачиларга қарши кураши 300 йилдан ор-тиқдавом этган. Ҳоз. А. Марказий Чилининг жан. қисмида тўпланган; уларнинг анчагина қисми резервацияларда яшайди.

АРАУКАРИЯДОШЛАР, араукариялар (*Araucariaceae*) — очик уруғли ўсимликларга мансуб баланд бўйли даражатлар оиласи. Икки туркуми (*Agathis*,

Araucaria) ва 40 га яқин тури бор. Асосан, Жан. Америка, Жан.-шаркий Осиё, Малакка ва Филиппин оларида тарқалган. Новдалари доира шаклида жойлашган. Нина барги ясси, меваси йирик қубба, уруғи хомлигича ёки қовурилиб ва қуритиб, шунингдек ун қилиб истеъмол қилинади. Ёғочидан қурилишда фойдаланилади. Баъзи турлари хушманзара даражат сифатида экилади.

Ўзбекистон худудида А.нинг чанги, ёғочи ва шохчаларининг изи қазилма ҳолда топилган. Ҳусусан улар Фарғона водийсининг жан. худудлари ва Қурама тоғларининг карбон, юра қатламаларида учрайди.

АРАФА (араб. — билмоқ, танимок, маърифат ҳосил қилмоқ) — 1) хижрий-камарий йил хисоби бўйича 12-ой (Зилхижжа) 9-кунининг номи. Ислом манбаларида айтилишича, бу куннинг А. деб аталишига сабаб Иброҳим (ас)га Жаброил ҳаж ибодатининг арконларини шу куни ўргатиб кетган. Ҳожилар шу куни Арафот тепалигига чиқиб, то Қўёш ботгунга кадар дуо, ибодат ва илтижо б-н машғул бўладилар; 2) Ҳайтдан олдинги кун ҳам А. деб номланади. Шундан келиб чиқиб халклар орасида тантанали, оламшумул воқеалар ва байрамлардан олдинги кун ва муддатни ҳам А. деб номлаш одатга айланган. Мас, Мустақиллик байрами А.си, Янги йил А.си ва ҳ.к.

АРАФОТ Ёсир (ҳақиқий исми ва фамилияси — Мухаммад Абдул Рауф Арафот ал-Кудва ал-Хусайн, тахаллуси Абу Аммар) (1929.4.8, Куддус ш.) — Фаластин қаршилик кўрсатиш ҳаракати арбоби. 1953 й. Қоҳира ун-тини, 1956 й. Қоҳирадаги ҳарбий академияни тутагтган; касби қурувчи-муҳандис. 1952 — 56 й.ларда Фаластин талабалари уюшмаси раиси. Англия-Франция-Исрориллининг Мисрга қарши тажовузи (1956) да Фаластин кўшилмалари таркибида жангларда қатнашган. «Фаластин миллий озодлик ҳаракати» («Фатх») тузувчилиридан (1950-й.лар) бири ва раҳбари. 1969 й. фев.дан Фаластин озодлик таш-

килоти ижроия кўмитаси раиси; айни пайтда 1970 й.дан Фаластин қаршилик кўрсатиш харакати қуролли кучлари бош кўмондони. 1989 й.дан Фаластин давлати президенти. 1994 й. сент.да ЎзРДа бўлган. Нобель тинчлик мукофоти лауреати (1994).

АРАФОТ — Маккадан 20 км нарида жойлашган, уз. 11 — 12 км ва кенглиги 6,5 км бўлган водий. Шим. томондан тоғ тепалиги б-н ўралган, бу тепалик ҳам А. дейилади. Курбон ойи (Зилхижжа ойи) нинг 9-куни, яъни арафа куни ҳожилар шу тепаликка чиқиб, то Қуёш ботгунга қадар ибодат б-н машғул бўладилар. Ислом манбаларидағи ривоятга кўра, Иброҳим (ас)га Жаброил шу тепаликни кўрсатиб: «Шу жой — Арафотдир, билиб олинг, хаж арконлари шу ерда камолига етади, шу ерда гуноҳларингизни эътироф этасиз», деганлар. Бошқа бир ривоятда Одам Ато б-н Момо Ҳавво жаннатдан чиқариб юборилгандаридан кейин бир-бирлари б-н шу ерда учрашганлар, дейилади. А. тепалигига бир баланд жой борки, у ерни «жабали раҳма», яъни «раҳмат тоғи» дейилади. Мұҳаммад (сав) вафотларидан 81 кун олдин, хижратнинг 10-йили Мадинадан хажга келиб, арафа куни шу тепаликка чиққанлар ва оқ туяларини чўқтириб, унинг устида туриб «Видолашув ваъзъларини айтганлар. Шу сабабли бу жой узокдан кўриниб туришлиги учун устун шаклида кўтарилиб, оқка бўяб кўйилган.

АРАФУРА ДЕНГИЗИ - Ҳинд океанининг чекка денгизи. Австралия, Янги Гвинея, Танимбар ва Кай олари оралиғида. Майд. 1017 минг км². Кўп қисмининг чук. 200 м, шим.-ғарбда 3680 м гача. Оқимлар ёзда ғарбдан шарққа, қишда шарқдан ғарбга йўналган. Сувининг ўртача т-раси 25 — 28°. Шўрлиги 34 — 35%. Энг катта қўлтиғи — Карпентария.

АРАХНОЗЛАР (юн. arachne — ўргимчак) — хайвонларда паразит ва заҳарли ўргимчаксимонлар (каналар) кўзғатадиган юқумли касалликлар. Де-

модекозлар, саркоптоз, псороптоз, хориоптоз, нотоэдроз, отоцентоз ва б. касалликлар чорвачиликка катта зарар келтиради. Ҳайвонлар А.ини ветеринария арахнологияси ўрганади.

АРАХНОИДИТ (юн. arachne — ўргимчак ва eidos — кўриниш) — бош мия ва орқа миядаги ўргимчак тўрисимон парданинг яллиғланishi; миянинг юмшоқ пардаси ёнма-ён жойлашганлиги учун улар одатда бирга яллиғланади (к. Лептоменингит).

АРАХНОЛОГИЯ (юн. arachne — ўргимчак ва logos — таълимот) — зоологиянинг ўргимчаксимонлар (Arachnoidea) синфини ўрганувчи соҳаси.

АРАХОСИЯ — Афғонистондаги кад. вилоят. Таркибиға Арғиндоб, Аргастон дарёлари ҳавзаси ва Ғазни атрофи кирган. Маркази ҳоз. Қандахор ш. атрофида бўлган. А. ўз даврида ахоманийлар, Искандар Мақдуний (к. Александр), салавкийлар, мауриялар, Бақтрия, Парфия, Кушон подшолари кўл остида бўлган. Айрим юонон, сак ва Парфия подшолари А.да мустақил мулк барпо этиб, А.нинг асосий шаҳарлари — Александрия, Арахосия ва Александрополда танга пуллар зарб этишган. 1958 й. А. худудида, Қандахор яқинида Ашоканинг юононоромий ёзуви топилган.

АРАШ — қад. узунлик ўлчови; қиймати зироъ қийматига teng. 1 А.=50-62 см. Беруний асрларида келтирилган.

АРАШОН — Чатқол тизмаси б-н Қизилтўр тизмаси орасидаги довон. А. орқ-ли Оҳангарон водийсидан Оқбулоқ сойи водийсига ўтилади. Бал. 3112 м. Довоннинг жан.-шарқий ён бағри ясси, шим.-ғарбий ён бағри тик. А. оқт.нинг иккинчи ярмида қор б-н қопланиб, май ойида кори эриб кетади.

АРАШОН (санскритча arasan — оби ҳаёт) — иссиқ сувли минерал булоқ. А. асосан, географик номлар таркибида қолган. А. арасан, аршан шаклларида Сибирда ва Ўрта Осиёда жуда кўп жой номлари таркибида учрайди. Арашон, Арашонбулоқ, Арашонсой, Олмаарасан,

Окарасан кабилар.

АРАШОНБУЛОҚ - Тошкент вилоят Үрта Чирчиқ туманиндағы булоқ. 2500 м баландлықда. Булоқ суви гранит жинсларининг тектоник ёриқларидан оқиб чиқади, т-раси 37° . Суви минераллашганлиги, кам радиоактивлиги ва соф азотни ажратиб чиқариш хусусиятига эга эканлиги учун шифобаҳаш.

АРАШОНСОЙ — Наманган вилояти шимдаги сой. Оҳангароннинг ўнг ирмоғи, Чатқол ва Қизилтўр тизмалари кўшилган ердаги булоқлардан бошлинида ва жан.-шарқий йўналишда 2000 м дан ҳам баланд Бетагаликкўйтош ясситоғлигини кесиб ўтади. А.га 8 ирмок кўшилади. Уз. 19 км. Қор ва ёмғирдан сув олади. Июнь ойида суви тошади. Йиллик сув сарфининг 76% март — июль ойларида окади. Наманган вилояти Поп тумани ерларини сугоради.

АРАҚ (араб. — тер, буғланиш) — спиртли ичимлик; тозаланган этил спирти (ҳажми 40 — 50%)нинг активлаштирилган кўмир б-н ишлов берилган сувли аралашмаси. Дон, картошка ва б. маҳсулотларни қайта ишлаб олинади. Юкори сифатли А. бир неча марта тозаланади. А.га арпабодиён, калампир, мурч, ялпиз ва ш.к. ўсимликлар қўшиб «маҳсус арак»лар тайёрланади (қ. Виноарақ саноати).

АРАҚИ — меъморий безак; биноларни безашда ишлатиладиган ҳандасий нақш. Ишланиши жиҳатидан муқарнас, шарафани эслатади. Чизмасининг содалиги, кам қатламлиги ва қатламларни боғловчи ҳандасий шаклларнинг ётиқ, кия ўйилиши (еллигичсимон бўлиши) б-н улардан фарқ қиласди. Шарқ, жумладан, Ўзбекистон меъморлигига кенг кўлланилади. 5, 6, 7, 8 ва ундан ортиқ бурчакли юлдузлари бўлиши мумкин. Муқарнас каби ярим айланана, айланали жойлар — токча, тахмон ва эшик тепаларига, шарафа сингари текис девор ёки таҳтага ёнма-ён такрорланиб, давом эттириб ишланади. А. ганч ва ёғоч ўймакорлигига кенг тарқалган. Mac, Уста

Ширин Муродов безаган Тошкент куранти карнизи (1947). ғозир ёғочга ўйиб ёки бўяб ишланадиган А.нинг содда тури кенг кўлланилади.

АРБ (хиндча) — сон маъносини билдирадиган тушунча (атама). Юз қуурuga тенг (бир қуур юз лакка, бир лак эса юз мингга баравар. Демак, А. бир миллиардга тенг). А. атамаси Туркистонда мат.га оид рисолаларда кўпроқ учрайди.

АРБАЛЕТ (франц. arbalete; лот. arcus — ей ва ballista — иргитиладиган снаряд) — ўрта асрларда Ғарбий Европа мамлакатларида ишлатилган отиш куроли; ёғоч асосга (дастоҳга) маҳкамланган пўлат камондан иборат. А.дан калта ўқ-ёйлар б-н отилган.

АРБЕР (Arber) Вернер (1929) - Швейцария генетиги. Бактерияларда рестриктаза — хужайрага тушиб қолган бегона ДНК молекуласини ўзига хос парчаловчи ферментларни кааш қилган. Д. Натане ва Х. Смит б-н бирга Нобель мукофоти лауреати (1978).

АРБИТР (лот. arbiter — воситачи, ҳакам) — 1) воситачи, ўзаро низолини ҳал қилиш учун томонлараро танланган судья; 2) хўжалик идоралари ўртасидаги низоли масалаларни кўриб, бартараф қилувчи лавозимли шахс, арбитраж аъзоси; 3) спорт ҳаками.

АРБИТРАЖ (франц. arbitrage) - 1) ҳакамлар суди, бунда томонлар ўзлари сайлаб қўядиган ёки ўзаро келишувга биноан, қонунда белгиланган тартибда тайинланадиган арбитрларга (ҳакамларга) мурожаат қиласди; 2) низо воситачи судья (арбитр) томонидан ҳал этиладиган ҳакамлар суди; хўжалик муносабати иштирокчилари ўртасидаги мулкий ва мулк б-н боғлиқ номулкий низоларни ҳал қилиб берадиган орган; 3) давлатлар орасидаги низоларни тинч йўл б-н ҳал этувчи ҳалқаро орган (мас, Ҳакамлар суддининг доимий палатаси; 4) валюта А.и — бир валюта бозорида хорижий валютани сотиб олиб, уни айни вақтда валюта курслари ўртасидаги фарқдан фойда олиш мақсадида бошқа валюта бозорида

сотиши.

АРБИТРАЖ СУДИ - корхоналар, мусассасалар ва ташкилотлар ўргасидаги хўжаликка оид низоларни ҳал этувчи ягона органлар тизими.

ЎзРда 1993 й.дан арбитраж хўжалик суди деб номланди. Арбитраж вазифаларини хўжалик судлари ЎзР ХПК талабларига биноан амалга оширади. ЎзР ХПК 1997 й.да қабул қилиниб, 1998 й. 1 янв. дан кучга кирган.

АРБОБ (араб.— хўжайин, эга сўзининг қўплиги) — 1) ижтимоий-сиёсий ва б. фаолияти б-н халққа танилган, эл орасида обрў қозонган машхур шахслар — жамоат ва давлат А.лари (мас, Алишер Навоий); 2) фан ва санъатда ўз ижодий меҳнатлари б-н танилган шахслар — фан ва санъат А.лари (мас, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан А.лари — Т. Н. Кори-Ниёзий, О. Содиков, С. Юнусов, И. Мўминов; Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат А.и — Наби Фаниев ва ҳ.к.). Ўзбек амалий санъатида ажойиб асарлари б-н машхур бўлган талантли усталар ҳам А. деб аталган. Мас, хоразмлик таникли меъмор, ўймакор, нақош уста Рўзимат Машарипов ҳалқ орасида А. номи б-н машхур бўлган; 3) бошлиқ, раҳбар, қишлоқ оқсоқоли; 4) 18-а. ўргаси — 20-а. бошларида Бухоро амирлигига қишлоқ мирабларининг бошлиғи.

АРБОВИРУСЛАР - қон сўрувчи ҳашаротлар (чивин, исқабтопар, канва ва б.) орқали тарқаладиган вируслар. Уларда РНК бўлади. Ҳозир 300 дан ортиқ тури маълум. Улар бўғимоёқлилар организмида яшаб, ҳашаротлар чакқанда ўтади. А.нинг 100 дан ортиқ тури одамларда хар хил юқумли касалликлар (мас, геморрагик иситма, сариқ иситма ва б.) ни қўзгатади.

АРБОРИЦИДЛАР (лот. arbor — дараҳт, caedo — ўлдираман) — бегона дараҳт-буталарни йўқотиша қўлланиладиган кимёвий препаратлар. Гербицидлар гурухига киради. А. яйлов ва пичанзорларда ҳамда янги ерларни ўзлаштиришда нокерак дараҳтлар, ти-

канли буталарни илдизи б-н куритишда қўлланилади.

АРБУЗОВ Александр Ерминингельдович (1877.30.8 - 1968.20.1) - органик кимёгар, акад. (1942), Қозон ун-ти проф. (1911 — 30), Қозон кимё-технология инти проф. (1930 — 45), собиқ Иттифоқ ФАНИНГ Қозон филиали раиси (1945 - 63).

Фосфат кислота ва унинг эфирлари тузилишини аниқлаган, шу кислота ўрта эфирларининг қайта гурухланишини кашф этган, бу реакция фосфорорганик бирикмалар олишнинг муҳим усусларидан бири бўлиб, Арбузов реакцияси деб аталади.

АРБУЗОВ КОЛБАСИ - қ. Колбалар.

АРБУЗОВ РЕАКЦИЯСИ - 3 валентли фосфор эфирлари (фосфитлар, фосфоритлар, фосфинлар ва улар айрим хосилалари)нинг алкилловчи ёки арил-ловчи реагентлар таъсирида фосфор — углерод боғи ҳосил қилиб қайта гурухланиши натижасида 5 валентли фосфор бирикмаларига айланиш реакцияси.

А.р.да алкилловчи ва арилловчи моддалар сифатида алкил-ва алкиленгалогенидлар гетероциклик бирикмаларининг галогенли хосилалари, карбон кислоталар ангидриidlари ва б. ишти-рок этиши мумкин. А.р. фосфор — углерод боғли бирикмалар, пестицидлар, шифобаҳш препаратлар, экстрагентлар ва б. моддаларни олишда кенг қўлланилади. Реакцияни А. Е. Арбузов 1905 й.да кашф қилган.

АРВОХ (араб. — руҳлар) — диний тасаввурга кўра, ўлган кишининг бу дунё б-н алоқа боғлаб турадиган руҳи. А.га ишониш ибтидоий анимистик тасаввурнинг кўринишларидан бири. Бу тасаввурга биноан одам ўлганда жони унинг жисмидан ажралади, у руҳга айланиб бу дунё б-н, одамлар б-н алоқада бўлиб туради.

Мусулмонлар ўргасида А.га атаб чироқ ёкиш, ҳолвайтар пишириш, худойи килиш каби урф-одатлар мавжуд.

АРВОХ КАПАЛАКЛАР, бражникилар (Sphingidae) — капалаклар оиласи.

Ёйилган қанотларининг уз. 2 — 20 см дан ошади, танаси йўгон, сигарасимон, қанотлари бошқа капалакларнига нисбатан калта ва ингичка, кучли мускуллар б-н таъминланган. Хартуми узун, айрим тропик вакиллариники 25 см дан ортади, бир қанча турларида редукцияланган. Қанотлари ҳар хил катталикда, олдинги қанотлари ингичка ва чўзиқ, кейингилари нисбатан калта бўлиб, рангдор, доғлари ёки белбоғлари бор.

Куртларн ялангоч (туксиз), орка томнида ягона шохеимон ўсимтаси бўлади. Гумбаклари одатда тупроқ ичидаги махсус йўргакчаларда ёки юпка туп-рокдан иборат пилла ичидаги қишлияди. А.к. шом пайтида жуда фаол уча бошлаганилиги туфайли уларга арвоҳ номи берилган.

Капалаклар тез-тез қанот қоқиб катта тезлиқда учиши ёки ҳавода осилиб туриб хартумлари ёрдамида гул нектарини сўриши мумкин. А.к.нинг 1200 га яқин тури маълум. Ўрта Осиёда 33, Ўзбекистонда 20 тури тарқалган. Ўзбекистонда ковил капалаги (*Colerio zugophilli*), чакандаги капалаги (*C. hippophaes*), сачратки капалаги (*C. hicacae*), ширач капалаги (*C. centralastae*) кўп учрайди.

АРВОҲ ШАПАЛАКЛАР - қ. Вампирлар.

АРВОҲИ ПИР (араб.— руҳлар ва форс — устоз) — шогирднинг мустақил уста бўлиш учун устознинг розилигини олиш ва ўтмиш пирлар «арвоҳини шод этиши» мақсадида ўтказадиган зиёфати, йигини.

Косиблар анъанаисига кўра, А.п.ни йирикрок касб ахллари, чунончи ипакчиликда тўқувчилар, бўёқчилар, абрандлар, шунингдек сартарош, дурдгор, новвой, темиричи, созанда ва б. берадилар. А.п.да айни касбга тегишли ҳамма хунармандлар (шогирдлар ҳам) ва оқсоқол, девона оқсоқол, эшонбобо ва пайки тарийклар қатнашади, бошқа касб ахлларидан 1—2 тадан вакил (мехмон тариқасида) чакирилади. А.п. берувчи буларнинг ҳаммасига нонушта, тушки ва

кечки овқатлар бериб, зиёфат килади. Зиёфатга устоз ёки шогирднинг якинлари, бошқа касб ахллари совға тариқасида яхши таомлар (иссиқ нон, мева-чева, баъзан пишган таомлар), кийим-кечаклар ҳам олиб келадилар. Зиёфат охирида А.п. берувчининг «Устоздан фотиҳа олиш маросими» ўтказилади. Маросимда уста ўз шогирдига бир дўконда иш тутиш учун етарли асбоблар совға қиласди. Шогирд устозига бош-оёқ сарпо тақдим этади. Шогирд пирининг йўлини қабул этади ва эшонбобо ҳузурида «камарбаста» бўлади. Шу б-н шогирд уста номини олади.

АРГАЗИД КАНАЛАР (*Argasidae*) — паразитоформ каналар оиласи. Оч қана уз. 2 — 13 мм. Танаси ясси, бир мунча қалин кобиқ б-н ўралган, калқонлари бўлмайди. Куруқликда яшовчи умуртқалилар қонини сўришга ихтисослашган паразитлар. А.к. узоқ вақт (11 йилгача) оч яшаши мумкин, лекин ҳайвонга ёпишиб жуда тез ва кўп микдорда кон сўради. Қонга тўйган кананинг массаси оч қанага нисбатан бир неча юз марта ортади. Ургочиси 50 — 200 тадан тухум кўяди. Кечаси фаол ҳаёт кечиради. Айрим турлари одам ва ҳайвонларга спирохетоз, вирус касалликларини юқтирувчи хисобланади (мас, товук спирохетозини эрон аргас канаси — *Argas persicus* тарқатади). Қана одам қонини сўрганида тери қичиради. А.к. нинг 100 га яқин тури мавжуд. Ўзбекистон ва Марказий Осиё ҳудудида эрон аргас канаси, капитар канаси (*A. reflexus*) ва *Ornithodoros urugunin* турлари учрайди. А.к. уй ҳайвонларининг қонини сўриб катта зиён келтиради.

АРГЕНТИНА (*Argentina*), Аргентина Республикаси (*República Argentina*) — Жан. Америкадаги давлат. Қитъанинг жан.-шарқий қисмини, Оловли Ер о.нинг шарқий қисмини ва бир қанча оролларни эгаллайди. Атлантика океани соҳилида жойлашган. Маъмурий жиҳатдан 22 вилоят (провинция), федерал (пойтахт) округи ва Оловли Ер ҳудудига бўлинади. Майд. 2767 минг км². Аҳолиси 36,1 млн.

киши (1999). Пойтахти Буэнос-Айрес ш.

Давлат тузуми. А. — федератив республика. Амалдаги конституцияси 1994 й. 24 авг.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент. Президент ва вице-президент 4 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимият — Миллим конгресс (парламент). Конгресс икки палата: сенат ва депутатлар палатасидан иборат. Ижроғи ҳокимият президент ва хукуматидир.

Табиати. А.нинг шарки кенг текисликлардан ва ғарби тоғлардан иборат. Мамлакатнинг бутун шим.-шарқини Ла-Плата пасттекислиги (Гран-Чако, Шарқий Пампа текислиги), жан.-шарқини Патагония ясси тоглиги эгаллайди. Ғарбдаги төг ён бағирлари баландлаша бориб, Анд тогларига уланиб ке-тади. Жан. Американинг энг баланд нуқтаси Аконкагуа (6960 м) ҳам А. ҳудудидадир. Фойдалы қазилмалари: нефть, газ, темир, полиметаллар, уран, мис, қалай, вольфрам ва б. рудалар. А. текислик қисмининг иклими — тропик ва субтропик, жан. да — мўътадил. Энг иссиқ ой (янв.)нинг ўртача ҳарорати шим.да 28° , жан.да 10° , июлнинг ўртача ҳарорати шим.да 18° ва жан.да Г. Тоғларда иклим мўътадил совуқ. Йилига Патагонияда 100 — 300 мм, шим.-шарқда 1400 — 1600 мм, Анднинг шарқий ён бағирларида 5000 мм гача ёғин ёғади. Асосий дарёлари: Парана, Парагвай, Уруғвай, Рио-Саладо, Рио-Колорадо, Чубут, Рио-Негро. А. кўлларининг аксарияти музликлардан пайдо бўлган (Науль-Уапи, Буэнос-Айрес, Въедма ва б.). А. ҳудудининг салкам 20% доимий кўм-кўк ва барги тўкилувчи ўрмонлар б-н қопланган. Гран-Чакодаги қизил тупрокда сийрак ўрмон, Пампадаги унумдор коратупрокда пичанзор даштлар, Патагонияда —ярим чўл. А.нинг миллий боғлари — Игуасу, Ланин, Нануэль-Уапи ва б.

Аҳолиси. Аргентинлар (мамлакат аҳолисининг 90%) асосан европалик мухожирлардан шаклланган. Шунингдек итальянлар, яхудийлар, украинлар, ис-

панлар, каталонлар, поляклар, немислар, французлар ва блар ҳам яшайди. Туб жой аҳолиси — ин-дейсларнинг аксарияти европаликларнинг мустамлакачилик ҳаракатлари жараённида қирилиб кетган. Уларнинг оз қисми (кечуа, тупи-гуарнлар ва б.) А.нинг шим.-ғарбидаги Парагвай б-н бўлган чегара яқинида яшайди. Расмий тили — испан тили.

Диндорларнинг аксарияти католиклар. Ахолининг ўртача зичлиги 1 км²га 9 кишидан кўпроқ. Ахолининг 86% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Буэнос-Айрес, Кордова, Росарио, Ла-Плата.

Тарихи. Қадим замонларда А. ҳудудида кўп сонли индейс қабилалари яшар, уларда жамоа-уругчилик муносабатлари хукмрон эди. Шим.-ғарбда диагитлар, чарруя ва керандилар энг ривожланган индейс қабилалари бўлган; улар ўтроқ ҳаёт кечирар, дехқончилик, балиқчилик, овчилик б-н шуғулланар, рангли металлар эритишни, тўқимачиликни билар эди. Шим.-шарқда ва марказда гуарнлар, тапеслар ва б. яшар, жанубда арауқанлар ва патагонлар кўчиб юрар эди. 16-а.нинг 1-ярмидаҳоз. А. ҳудуди испанлар томонидан босиб олина бошлади. Испанлар бу мамлакатни Рио-де-Ла-Плата (испанча кумуш) дарёси номи б-н Ла-Плата деб агадилар. Мустамлакаларга қарши индейс қабилалари бир неча марта исён кўтарди (1580, 1630, 1657, 1710 - 11 й.лар). 1776 й.да хоз. А. ҳудуди бутунлай Рио-де-Ла-Плата вице-қироллиги таркибига кўшиб олинди. А.да катта феодал ер эгалиги вужудга келди. Америкадаги испан мустамлакаларининг 1810 — 26 й.лардаги мустақиллик учун уруши вақтида креоллар (дастлабки испан келгиндилирининг авлодлари) М. Бельграно ва Х. Сан-Мартин раҳбарлигига 1810 — 16 й.ларда испан мустамлакачилиларига қарши қуролли кураш олиб бордилар. Кураш бошланган 25 май куни аргентин халқининг миллий бай-рами бўлиб колди. 1816 й.да вилоятлар вакилларининг Тукуман ш.даги конгрес-

си Ла-Плата Бирлашган вилоятларини мустакил деб эълон килди. 1826 й.да А. Федератив Республикаси тузилди. 19-а. мобайнида вужудга кела бошлаган буржуазия манфаатларини ифодаловчи унитарийлар б-н ер эгалари манфаатларини химоя қилувчи федерациячилар ўргасида кураш давом этди. 19-а. 2-чорагидан А.да Буюк Британия иқтисодий ва сиёсий мавкеи мустахкамланди, 1833 й.да у Фолкленд (Мальвин) оларини босиб олди. 19-а. охириларида мамлакатга Америка ва Германия капитали кириб келди. Ҳукмрон давлатлар А.ни сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан қарамликка солиб, уни гўшт, дон ва б. хом ашё етказиб берувчи мамлакатга айлантиридилар. 19 — 20-алар бўсағасида А.да саноат ривожланди. 19-а.нинг охиридан А.да турли ҳарбий диктатуралар ҳукмронлик килди. 2-жакон уруши йилларида А. бетарафлик эълон қилган бўлса ҳам, аслида фашистларга кўмаклашди. 1945 й. марта дагина Германия ва Японияга қарши уруш эълон қилди. 1945 й.дан А.—БМТ аъзоси. 1943 й.ги ҳарбий тўнтариш натижасида бир гурӯх офицерлар ҳокимиятни кўлга олдилар. Уларнинг раҳбарларидан бири генерал Х. Д. Перон (1946 - 55 ва 1973 — 74 й.ларда А. президента) ҳукмрон ажнабий давлатларнинг мавқенини заифлаштириш ҳисобига мамлакатдаги юқори табақани мустаҳкамлаш сиёсатини юритди. 1976 й.да генерал Видела ҳукмронлиги даврида зўравонлик ва тартибсизликларга қарши қаттиқ чоралар жорий этилди, иқтисодиётни мустаҳкамлашга киришилди. 1981 й.да Роберто Виола президент этиб сайланди, аммо ҳарбийлар кейинроқ уни ағдариб ташладилар. Шу даврда (1982 й.) Фолкленд (Мальвин) олари Буюк Британияга қарашлилигини тан олмаган А. уларни эгаллашга уриниб кўрди, лекин бу ҳаракат муваффақиятсиз чиқди. 1983 й.даги ялпи сайлов натижасида Рауль Альфонсин президент этиб сайланди. 1999 й.дан эса Фернандо де ла Руя А. президента. 1993 й. 9 сентябр Узбекистон Республикаси б-н диплома-

тия муносабатлари ўрнатган.

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Ғуқаро радикал иттифоқи, 1889 й.да тараққийпарвар зиёлилар томонидан тузилган; Бирлик ва тараққиёт ҳаракати, 1957 й.да Ғуқаро радикал иттифоқи партиясидан ажralиб чиқкан гурух неғизида тузилган; Ҳалқ социалистик партияси, 1982 й.да тузилган; Муросасозлик партияси, 1963 й.да Бирлик ва тараққиёт ҳаракати партияси бўлниши натижасида вужудга келган; Ҳустисиалистик (адолат) партияси, 1947 й.да Х. Перон томонидан тузилган; Тараққийпарвар демократик партия, 1909 й. тузилган. А.да Коммунистик партия, Социал-демократик партия, Демократик марказ иттифоқи, Христиандемократик партия ҳам бор. Умуммехнат конфедерацияси 1930 й.да тузилган.

Ҳўжалиги. А. иқтисодий жиҳатдан Лотин Америкасида энг ривожланган мамлакатлардан бири. Фойдали қазилма конлари кўп, малакали ишчи кучига эга. Қ.х., саноатнинг турли тармоқлари ривожланган. Аммо 80-й.лар охирида бошқарувнинг самараисизлиги оқибатида А. иқтисодиёти барбод бўлиш арафасида эди. 1989 й.да сайланган янги ҳукумат иқтисодиётни ислоҳ қилиш дастурини амалга ошириди, натижада А. яна барқарор ривожлана бошлади. 1991 й.да қабул қилинган конвертация тўғрисидаги қонунга биноан кўпчилик давлат корхоналари хусусийлаштирилди, иқтисодиётга чет эл инвестициялари жалб этила бошлади, бюджетга соликлардан тушум яхшиланди, ишчиларга компенсация тўлаш тизими яратилди.

Саноати. А. асосан, қ.х. хом ашёсини қайта ишлашга ихтисослашган. Етакчи тармоқ — озиқ-овқат (гўшт, ёғ, ун, виночилик, консерва, қанд-шакар) саноати. Гўшт этишириш ва экспорт қилиш соҳасида А. дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Тўқимачилик, чармпойабзal тармоқлари ривожланган. Оғир индустрiyaда машинасозлик (трактор, қ.х. машиналари, автомобиллар, станоклар, электр техника асбоб-ускуна-

лари ва б.), нефтни қайта ишлаш, кора металлургиянинг салмоғи катта. Цемент, целлюлоза-қоғоз корхоналари бор. Нефть, газ, күрғошин, рух, темир, уран, бериллий ва вольфрам рудалари қазиб олинади. Ёкилғи-энергетика балансининг салкам 85% ни нефть ва газ ташкил қилади. АЭСлар қурилган. Асосий саноат марказлари: Буэнос-Айрес, Росарио, Кордова, Ла-Плата.

Кишлоқ ҳўжал иги . А. чорвачилик маҳсулотларини, дон ва мойли экинлар ҳосилини товар сифатида тайёрлашга ихтисослашган. Йирик ер эгалиги ривожланган: 1 минг га дан ортиқ ерга эга бўлган хужаликларга ҳамма ерларнинг 75% қарайди. К.х.га яроқли ерларнинг фақат 20% га экин экиласди. К.х.нинг етакчи тармоғи чорвачилик бўлиб, унда гўшт этишириладиган қорамолчилик ва гўшт-жун олинадиган қўйчилик устун туради. А.да қорамоллар — 51 млн., қўйлар — 29 млн., чўчқалар — 4,1 млн. бошни ташкил этади. Дехқончиликнинг етакчи тармоғи — фаллачилик. Буғдой, маккажӯҳори, жавдар, сули, арпа, техника экинларидан — кунгабоқар, зигир, паҳта этиширилади. Муҳим ем-хашак экини — беда. Боғдорчилик, токчилик ривожланган. Кимматбаҳо дарахт нави, жумладан дубил экстракти олинадиган кебрачо тайёрланади. Балиқ овланди.

Транспорти. Т.й.лар узунлиги — салкам 34,1 минг км, автомобиль йўллари — 211,4 минг км. Асосий порти — Буэнос-Айрес. Халқаро аэропорти — Эсейса (Буэнос-Айрес яқинида).

Четга чиқариладиган к.х. маҳсулотларининг 80% гўшт, дон, ёғ, хомтери, жун, ҳўл меваларга тўғри келади. Четдан машиналар, транспорт воситалари, металл, ёкилғи, кимёвий товарлар келтирилади. Асосий савдо мижозлари: АҚШ, Бразилия, Италия, Германия ва Япония. Пул бирлиги — песо.

Тиббий хизмати. А.да 133,8 минг ўринли касалхоналар (1 минг аҳолига 6 ўрин) бор. 53,7 минг шифокор (450 аҳолига 1 шифокор) тиббий хизмат

кўрсатади. Давлат соғлиқни сақлаш тизими тиббий ёрдамни сугурталаш ва хусусий шифокорлар хизмати б-н бирга қўшиб олиб борилади. Шифокорларни ун-тларнинг 9 тибиёт ф-ти тайёрлайди.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. А.да 6 ёшдан 14 ёшгача бўлган болаларнинг мажбурий таълими жорий этилган. Давлат ўкув юртлари б-н бирга хусусий мактаблар хам бор. Бошлангич мактабларда 3471 минг, ўрта ўкув юртларида (умумий таълим, хунар, пед. ва б. мактабларда) 1125 минг ўкувчи ўқийди. Буэнос-Айрес, Кордова, Ла-Плата, Санта-Фе ва б. шаҳарларда ун-тлар бор. Бир канча тармок академиялари, и.т. институтлари ва илмий жамиятлар илмий тадқикотлар олиб боради. Буэнос-Айресда Миллий кутубхона, ун-т кутубхонаси ва б. бор. Табиий фанлар, Антарктика, тарих, рассомлик ва б. музейлар мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Энг кўп тарқалган газ.лар: «Расон»(«Ақл-идрок», 1905 й.дан), «Пренса»(«Матбуот», 1869 й.дан), «Насьон»(«Миллат», 1870 й.дан), «Газета» («Газета», 1912 й.дан). «Теленотисиоса американо» ҳукумат агентлиги 1945 й. ташкил этилган. 52 хусусий радиост-я алоҳида уюшмага бирлашган. Телекўрсатув 1951 й.дан мавжуд. 1959 й.да 22 хусусий телест-ялар уюшмаси тузиленган.

Адабиёти. А.да яшаган индейс қабилаларнинг оғзаки ижоди намуналари бизгача етиб келмаган. Бироқ халқ шеърияти ўзига хослигини сақлаб қолган. 16-а.дан 19-а. бошларигача адабиёт Испания адабиёти таъсирида ривожланди. 18-а. охири — 19-а. бошларида М. де Лаварден, Д. де Асуэнага ва б.лар ижодида маърифатпарварлик тамойиллари на-моён бўлди. 1810 — 26 й.лар Испанияга қарши уруш ва миллий-озодлик ҳаракати даврида адабиётда ватанпарвар классицизм ҳукмронлик қилди. Б. де Монтеагудо, В. Ло-пес-и-Планес (унинг «Ватанпарварлик марши», 1810, А. мадхияси

бўлиб колган), Э. де Лука, Х. Крувес Варела асарлари пайдо бўлди. Мамлакат мустақиллиги эълон қилингандан кейин янги оқим вакили — файласуф ва миллий поэзия асосчиси Э. Эчеверрия шеърлар, драмалар, достонлар еди. Шоир, хикоянавис, тарихчи олим ва адабиётшунос Х. М. Гутьеррес аргентин романтик прозасининг дастлабки намуналарини яратди. Публицист ва жамоат арбоби Д. Ф. Сармьенто ўткир маколалар ёзи. 19-а. 2-ярмида «гаучо адабиёти» урф бўлди, унинг асосини памла ахолисининг оғзаки ижоди ташкил киласди. 50 — 70-й.ларда И. Аскасуби асарлари (сиёсий ва лирик қўшиклар, «Сантос Вега» шеърий романни, 1851), Х. Мармоль (дастлабки миллий роман «Амалия», 1855), Х. Эрнандес (унинг «Мартин Фьерро» қаҳрамонлик дос-тони, 1 — 2-қисмлари, 1872 — 79, миллий адабиётнинг энг салмоқли асаридир) асарлари ва б. дунёга келди. 19-а. ўрталарида ҳалқ урф-одатларини ифодаловчи адабиёт вужудга келди. Бу оқим намояндлари Л. В. Лопес, Э. Вильде, М. Кане ва б.дир. 20-а. 20-й.ларидаги Б. Линч, Р. Гуральдесларнинг ижтимоий романлари чиқди. 20-а. 2-ярмида Э. Л. Кастро, А. Варел, Р. Ларра, Х. Кортасар романлари пайдо бўлди.

Тасвирний санъати ва меъморлиги. А. туб жой ахолисининг мустамлакачиликдан аввалги санъати (16-а.) матоларга солинган геометрик накшлардан, жигалардан, гулдор ва жимжимадор сооп буюмлардан, тош, ёғоч ва лойдан ясалган ҳайкалчалардан иборат эди. А.да миллий рассомлик 19-а.да юзага келиб, 20-а. бошларида тараккий этди. Рассомлар ижодида миллий мавзу, ҳалқ образи катта ўрин эгаллади. 19-а. охирларида таркиб топган миллий ҳайкалтарошлиқ 20-а. ўрталарида бадиий юксаклишка кўтарилиди. А.да маҳаллий ҳалқ — индейсларнинг меъморий анъаналари кам сақланган. 18-а.дан бошлаб А. меъморлигига барокко услуги хукмронлик қилди. Бу услугуда курилган бинолардан бири Кордовадаги Компания ибодатхона-

сидир. Ибодатхонага испан иезуитлари асос согланлар (1646). Ҳозир ибодатхона Кордова ун-ти мажмуасига киради. 18-а. охири ва 19-а. бошларида А.да мумтоз меъморлик услуги тарқалди. Аввало, аниқ ва яхлит (мас, Буэнос-Айресдаги ибодатхона пешайвони, 1804), кейинчалик 19-а. охири — 20-а. бошларида эклектик ва ҳашаматли бинолар (Буэнос-Айресдаги «Колон» театрни, 1908) курилди. Бу давр турар жой бинолари кўпинча катта айвонли бўлган. 20-а.дан ҳоз. замон меъморлиги ривожланди. Буэнос-Айресда ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида кўп қаватли, яхлит ойна ва темир-бетондан меҳмонхона, банк каби маъмурӣ бинолар кўплаб курилган.

Муснқаси. Ҳоз. замон А. худудида яшаган индейс қабилалари ҳаёти ва турмушидаги мусиқа катта ўрин олган. Анд ҳалқлари — айникса кечува ва б.

Ривожланган ва ўзига хос мусиқа маданиятига эга бўлган; уларнинг дилрабо ярави қўшиклари, уайно ракс оҳанглари, чолғу асбоблари (кена найи ва зарбли асбоблари) ҳозиргача сақланиб қолган. А. миллий мусиқа мактаби 19-а. охирларида таркиб топа бошлади. Буэнос-Айресдаги консерватория асосчиси, асосан европача куйлар, оркестр ва камер асарлар муаллифи А. Вильяме бу мактабнинг бунёдкорларидан бўлди. «Пампа» операсининг ижодкори А. Берутти А.нинг йирик композитори бўлган. «Пампа» асарида аргентин ҳалқ мусиқасига хос оҳанглар янграган. Буэнос-Айресда «Колон» опера театри, 2 консерватория, симфоник оркестр, Кордова ва Ла-Платада консерваториялар бор.

Театри. Индейс қабилаларининг рақслари ва маросим таомилларида театр ҳаракатлари элементлари бўлган. 16-а.да ҳаваскорлар труппалари майдонга келди. 1783 й. Буэнос-Айресда «Комедия уйи» номли биринчи театр биноси курилди. 19-а. бошларида Л. А. Моранте, К. Энрикес, Х. М. Санчес каби маҳаллий драматургларнинг пъесалари шуҳрат топди. 19-а.нинг 80-й.ларидаги

бош қаҳрамони чорвадор, дехқон бўлган романтик мелодрама жанри юзага кедди. 19-а.да ва 20-а. бошларида «Виктория», «Аполо» театрларида ижтимоий исён мавзуидаги пьесалар кўйилди. 1920-й. ларда А. театри инқи-розга учради. Аммо бир неча мустақил І театрлар вужудга келиб, театр санъатини қайта тиклаш ва яхшилашга киришилди. Уларда миллий драматурглардан О. Драгун, А. Кусани, К. Горостиса, Л. Барлетталарнинг асарлари кўйилди. 1935 й.да Буэнос-Айресда Миллий комедия театри б-н Миллий театршунослик ин-ти ташкил топди. 1943 й.да Давлат кўғирчоқ театри тузилди. Мусикий театр 1825 й.да Буэнос-Айресда биринчи опера спектакли — «Севильялик сартарош» (Ж. Россини асари)ни намойиш килди. 1877 й.да Ф. Аргреавес биринчи А. операси «Оқ мушук»ни яратди. 1925 й.дан миллий балет труп-паси иш бошлади: «Кометалар», «Панамби» каби миллий балетлар кўрсатилди. Ҳоз. вақтда Буэнос-Айрес А. театр санъатининг маркази бўлиб, бу ерда «Эль Пуэбло», «La Маскара», «Фрай Мочо» каби мустақил театрлар, Миллий комедия театри, «Одеон» каби тижорат театрлари ишламоқда.

Кинносн. А.да фильм яратиш 1897 й.дан бошланди. 1908 й.да италиялик реж. М. Гальо «Доррегонинг отилиши»деган биринчи фильмни яратди, унда театр актёrlари иштирок этишиди. Кейинчалик реж. Х. А. Феррейра («Гаучо кўшиги», 1930), Л. Заславский («Қочиши», 1937) ва б. бир неча фильм яратдилар. У Петит де Мурат («Гаучо уруши»), С. Пондель Риос («111-километр»), Э. Аморим («Кекса доктор») каби киносценарийчилар баракали ижод қилдилар. Кейинги йилларда ишқий саргузашт фильмлар, кинокомедиялар ишланди, айrim адабий асарлар экранлаштирилди. А. иирик кино и.ч. фирмалари: «Архентина соно фильмс», «Контракуадро». Буэнос-Айресда Кино санъати ва кино фани академияси, Миллий кинематография ин-ти ишлаб турибди.

АРГЕНТИНЛАР — халқ, Аргентинанинг асосий аҳолиси. Умумий сони 28,3 млн. киши (1992), шундан 26,64 млн. киши Аргентинада. А. испан тилининг аргентин лаҳжасида сўзлашадилар. Европеоид ирқига мансуб. Диндорлари асосан — католик. А. миллиати 19-а.нинг иккинчи ярмида Европа (acosan Испания, Италия)дан кўчиб келганларнинг маҳаллий халқ (индейс)лар б-н кўшилиши натижасида пайдо бўлган. А.нинг шаклланиши асосан 20-а. бошларида тугалланди.

АРГЕНТИТ (лот. *argentum* — кумуш сўзидан) (кумуштош) — сульфидлар синфига мансуб минерал. Кимёвий формуласи Ag_2S . Куб сингонияли. Қаттиклиги 2 — 2,5. С.оф. 7,3. Ранги кўргошинсимон кул рангдан кррагача. Ер-томирларда ва баъзан чўкинди жинсларда учрайди.

А. кумуш олинадиган асосий минерал. Россиянинг Олтойдаги полиметалл руда конларида, Шаркий Забайкалье, Сахада ҳамда Украина (Закарпатье, Донбасс) ва б. жойларда учрайди.

АРГЕНТОМЕТРИЯ (юн. *argentum* -кумуш ва *metreo* — ўлчайман) — миқдорий анализнинг титрлаш усули. Кумуш нитрат ($AgNO_3$)нинг титрланган эритмасидан фойдаланишга асосланган. Бунда текширилаётган эритма — кумуш нитрат эритмаси ёки унинг ор-тиқаси натрий хлорид ($NaCl$) эритмаси б-н титрланади. Титрлашнинг охириги нуқтасини эритманинг бир те-кис лойқаланишига қараб, шунингдек ҳар хил электр кимёвий ва фотометрик усуулардан фойдаланиб аниқлаш мумкин. А.дан кумуш, хлор, бром ва б. элементларнинг ат.м.ни аниқлашда, баъзи мамлакатларда эса кумуш тангадаги кумуш миқдорини аниқлашда ва умуман анионлари кумуш катиони б-н кам эрувчан қўйқалар ҳосил қиладиган тузлар ва кислоталар миқдорини юкори даражадаги аниқлик б-н ўлчашда фойдаланилади.

АРГИЛЛИТЛАР (юн. *argillos* — гил ва *lithos* — тош) — гил жинсларнинг сувда бўкмайдиган, тошқотган, қаттиқ гурухи. А. гил ва гилсимон

чўкиндиларнинг зичланиши, сувсизлашиши (дегидратация) ва цементланиши натижасида ҳосил бўлади. А. бурмаланган ўлкаларда ҳамда платформа областининг қад. ётқизиқларида учрайди.

АРГИШТИ I — Урарту подшоси (мил. ав. 8-а. 1-ярми). А. подшолиги даврида Урарту Яқин Шарқдаги қудратли давлатга айланган. Шим. Сурия, Урмия кўли атрофи, жан. Кавказортига эгалик қилиш учун Оссурията қарши мувваффакиятли урушлар олиб борган. Кавказортида А. даврида йирик қальбалар — Эребуни (Ереван яқинида) ва Аргиштихинили бунёд этилган.

АРГИШТИХИНИЛИ - Урарту подшоси Аргишти I даврида (мил. ав. 776 й.) курилган шаҳар-қалъа. Топилган урарт миҳҳат ёзувларидан маълум бўлишича, Аракат водийини забт этган урартлар қалъа, сарой ва ибодатхоналар бунёд этиб, атрофини бөғ-рөғ, токзорларга айлантирганлар. Мил. ав. 4-а.да А. ўрнида қад. Арманистон пойтахти — Армавир ш. курилган.

АРГО (франц. argot — жаргон) — маълум тоифа кишиларгагина тушунарли сўзлар мавжудлиги б-н умумхалқ тилидан фарқ қилувчи, бирор ижтимоий тоифа, гурух (мас, даллоллар, спортчилар, талабалар, ўғрилар ва х.к.)га ҳос ясама тил.

АРГОН (Argon), Ar — элементлар даврий системасининг VIII гурӯҳи элементи, инерт газлар жумласидан. Тартиб раками 18, ат.м. 39,948, биринчи марта 1894 й.да ҳаводан ажратиб олинган. А. рангсиз ва хидсиз газ. Суюкланиш т-раси $189,4^{\circ}$, қайнаш т-раси $185,87^{\circ}$. А. одатдаги т-рада атомар ҳолда бўлади, бириқиши реакцияларига киришмайди. Атмосферада А.нинг учта баркарор изотопи бор: Аг40 (99,6%), Аг38 (0,063%), Аг36 (0,337%). А.нинг бир неча сунъий радиоактив изотоплари ҳам олинган: Аг39 (ярим емирилиш даври 265 й.), Аг37 (ярим емирилиш даври 34 кун). У бошқа инерт газларга караганда кўпроқ учрайди. А. ҳавода ҳажм жиҳатдан 0,993%ни

ташкил қиласи. А.нинг валентли, яъни ионли ва ковалент бирикмалари олинмаган, аммо Аг·6Н2О ва шунинг каби бир неча молекуляр бирикмаси олинган. А. кимё саноатида инерт муҳит вужудга келтиришда, электр лампочкаларини тўлдиришда, реклама найларини (кўкхаво ранг шуълаланади) ва юқори частоталар техникасида ишлатиладиган найларни тўлдиришда кўлланилади.

АРГОНАУТЛАР (юн. Argonautai; Argo — кема номи ва nautes — денгизчи) — юон мифологиясидаги қаҳрамонлар. А. «Арго» кемасида аждаҳо кўриқлаб турдиган олтин терини олиб келиш учун Ясон бошчилигига Колхидага борадилар ва сеҳргар Медея ёрдамида уни кўлга киритиб, Юнонистонга олиб келадилар. А. ҳақидаги миф юон денгизчиларининг Қора денгиз кирғоқларига сузуб келишлари кўхна тарихини акс этиради.

АРГОН-ЁЙЛИ ПАЙВАНДЛАШ - металларни химоя гази — аргон муҳитида электр ёй б-н пайвандлаш. Эрийдиган (автоматик пайвандлашда) ёки эримайдиган (дастаки ва автоматик пайвандлашда) электрроддан фойдаланилади. Лист кўринишидаги металл ва котишмаларни, пўлат қувурларни пайвандлашда ишлатилади.

АРГУМЕНТ (лот. argumentum) — 1) бирон бир мулоҳаза (концепция, науза)нинг ҳақиқатлигини (ростлигини) тасдиқлаш учун келтириладиган мулоҳаза (ёки мулоҳазалар мажмуи), далил; 2) мантнка — исботнинг асоси (к. Асос); 3) мат.да — а) функция аргумента (к. Функция)

АРГУНЬ — РФ ва Хитойдаги дарё. Амур дарёсини ҳосил қиласидиган ўнг ирмоғи. Уз. 1620 км. Ҳавзасининг майд. 164 минг км². Ўртача сув сарфи 340 м³/сек. Катта Хинган тизмасининг ғарбий ён бағридан Хайлар номи б-н бошлиниади. Тоғдан чиққач, кенг водийдан оқади. Ирмоқлари: ўнгдан Гэнъхэ, Ню-эрхэ, чапдан Уров, Урюмкан, Газимур. А. ҳавзасида майд. қарийб 51 км² бўлган 1,8 минг кўл бор. А.да 60 га яқин балиқ тури

мавжуд.

АРГУС — юонон афсоналаридағи күп күзли паҳлавон, сергак соқчи; күзларининг бир нечаси доим очиқ бўлган. Гера сигирга айлантирилган Ио (Зевснинг севгилиси)ни кўриқлашни А.га топширади. Гермес А.нинг ҳамма кўзларини ухлатиб ўлдиради ва Иони озод қиласи. Кўчма маънода — А. зийрак, сергак демақдир.

АРГУСЛАР — қирғовулларнинг иккита, бир-бирига яқин монотипик уруғлари (*Argustanus* va *Rheinartia*). Иккичи даражали оқиш патларида жуда кўп кўзсимон доғлари бўлади. Катта А. (*A. argus*) Мьянма, Малакка, Суматра ва Калимантан ўрмонларида тарқалган, хўрозининг уз. 1,7 — 2 м (шундан 1,2 м думидаги ўрта бошқарув патига тўғри келади). Кокилдор А. Лаос, Вьетнам ва Малакканинг тоғ ўрмонларида тарқалган. Яширин ҳаёт кечиради (қ. Қирғовулсимонлар). Табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилотининг Қизил китобига киритилган.

АРД ҒУЛ (туркйча ард — сирт, орка; ғул — қанот, марказ) — ўрта асрларда Ўрта Осиёда кўшиннинг орқа тарафида уни душманинг орқадан фавқулодда ҳужумидан кўриқлаб борувчи маҳсус ҳарбий қисем (қ. Аръергард).

АРДАБИЛ (Ардубийл) — Эроннинг шим.-шарқидаги шаҳар. Аҳолиси 290 минг киши атрофида. Автомобиль йўллари тутуни. Аэропорт бор. А.да кадимдан гилам тўқилади. Шаҳарда Озарбайжон меъморчилигинининг 14—17-аларга оид ноёб обидалари на-мунаси сақланган. А. якинида минерал булоқлар бор. А.нинг қачон бунёд этилгани маълум эмас. Шаҳар ҳақида дастлабки маълумот сосонийларнинг сўнгги вакиллари даврига мансуб адабиётларда учрайди. Урта асрларда, айниқса 9 — 10-аларда Озарбайжоннинг йирик савдо — хунармандчилик ва маданият маркази эди; айрим даврларда кичикроқ, мустақил хонликлар пойтахти бўлган. 1220 й.да мўғул босқинчилари томони-

дан вайрон қилинган. 13-а. охирига келиб А.да Сафавийлар дарвешлик тариқати вужудга келган. Сафавийларнинг Ардабил шайхлиги Сафавийлар давлатининг вужудга келишига асос бўлди.

А.да маҳобатли шайх Сафи мақбараси меъморий мажмуаси (16 — 17-алар) сақланган: катта боғга (уз. 120 м) пештокли дарвоза (1648, ардабиллик Исмоил томонидан ишланган) орқали кирилади; кичик ховли, ундан 8 бурчакли масжидли (13-а.) катта ховлига ўтилади ва тўғри бурчакли зиёратгоҳ масжиди, унга цилиндрик гумбазли, узлуксиз нақшинкор шайх Сафи мақбараси ва 8 бурчакли Чиннихона биноси туташиб кетган.

Ад.:Саламзода А. В., Архитектура Азербайджана XVI - XIX вв., Баку, 1964.

АРДАШЕР Сайд Ҳасан (1418 — Хирот — 1489) — туркий шоир, олим. А.нинг отаси темурийлардан Бойсунқур Мирзо хизматида ов күшларини ўргатувчи бўлиб, күшбегилик лавозимиғача кўтарилган. Шунинг учун А. уз исмига «сайд» лақабини кўшган. Араб тили, бадеъ илми, тарих, мусиқа назарияси, шеър санъатини чукур билган. Туркий, форс тилларида ижод қилган. Навоий б-н Машҳадда танишган (1456), унинг ижодий камолотига катта таъсир кўрсатган. «Бу факирға ота масоба (дараҷа)сида эрди», — деб ёзган эди Навоий «Мажолис ун-нафоис»да. Шу китобида Навоий А. ҳақида маълумот беради, унинг бир китъя ва бир байтини намуна сифатида келтиради. А. ижодидан бошқа асарлари бизгача етиб келмаган.

АРДАШЕР ҚАВЧИН (14-а.) - Амир Темурнинг сафдоши ва лашкарбониси, қавчин уругининг бекларидан. Амир Ҳусайнга қарши курашда фаол қатнашган. 1370 й. апр.да унинг устидан ғалаба қозонилганидан сўнг А. қ.га амири лашкар(черик беки) ҳарбий унвони берилган.

АРДАШИР I, Арташир Папакон (тахм. мил. 180 — 239 ёки 241) — Эрондаги сосонийлар сулоласи асосчиси ва дастлабки шоҳи. А.нинг бобоси Сосон

Форс пойтахти — Истахр ш.даги бosh ибодатхонанинг коҳини бўлган. А. Парфия подшоси Артабон V (209—224)нинг вассали Дарабирд (Форсдаги қалья) ҳокими саройида хизмат қилган. Тахм. 200-й.да ушбу қалья ҳокими бўлган; тез орада бутун Форс, Кирмон ва Гей (ҳоз. Исфаҳон)ни ўзига тобе этган ҳамда зодагонлар ва руҳонийлар мададига таяниб Артабон V га қарши чиққан. 224 й. 28 апр.да Ормиздагон текислигига парфиляникларга қақшатқич зарба берган, Парфия подшолиги шундан сўнгтугатилган. 226/227 й. шаҳаншоҳ увони б-н тож кийган. А.нинг Месопотамия ва Арманистонга эгалик қилиш учун Рим б-н Шарқда олиб борган урушлари натижасида Сосонийлар давлати худуди анча кенгайган.

Ад.Пигулевская Н. В..Якубовский А. Ю, Петрушевский И.П..Строева Л. В.Беленицкий А. М., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958.

АРДЕННА ОТ ЗОТИ - оғир юк тортувчи от зоти. Бельгиянинг жан. ва Франциянинг шим.-шарқидаги Арденна тоғлиги р-нида (номи шундан) чиқарилган. А.о.з.нинг тирик вазни 600—700 кг, бал. 148—160 см, кўкрак айла-наси 190—210 см, почасининг йўғонлиги 20—23 см атрофида. Россияга 19-а.нинг ўрталарида келтирилган.

А.о.з. асосида рус оғир юк тортувчи от зоти ҳамда болтиқ бўйи от зоти яратилган. Австрия, Венгрия, Аргентина, Чилида ҳам боқилади. А.о.з. тез етилувчан, шунингдек ўта чидамли, озука танламайдиган отлардан хисобланади.

АРДИСТОН МАСЖИДИ - қад Эрон мъеморлиги анъаналари асосида курилган бино (11 — 12-алар). Тўрт томони равокли айвон; булар ўзаро равоклар тизмасидан иборат хоналар б-н боғланади. Равоклардаги нақшлар куфий хати ва меҳроби нақшлар б-н серҳашам безатилган. Бурчакларидаги минораларда пишиқ ғиштдан bezak ҳосил қилиб белбоғлар ишланган. Тепаси муқарнасли қубба б-н

яқунланган.

АРДЛОНКАТ — Фаргона водий сидаги қад. шаҳар номи (10-а). Ибн Ҳавқомнинг ёзишича, А. — Жидгил (Чатқол) вилоятининг маркази. А. жуда обод, мевазор, кўркам бўлган. Унинг атрофида Кулишчак, Хамбарақ, Ситамгунжаноҳ каби обод шаҳарчалар бор эди.

АРДОБ (форс, орд —ун, об — сув) — 1) ун ёки дондан тайёрланадиган суюқ ёвғон овқат; 2) чорва молларига бериш учун сувга ун чалиб тайёрланадиган озуқа.

АРЕАЛ (лот. агеа — майдон, мақон) — ўсимлик ёки ҳайвонларнинг бирор тuri, туркуми ёки оиласи тарқалган ҳудуд. Яхлит (ялпи) А. ва ажралган (бўлинган) А. фарқланади. Агар бир А.даги ўсимликларнинг турлари бир текис, ўз ҳаётига кулајрок жойларда кўп учраса — яхлит А.; яхлит А. икки ёки ундан ортиқ областларга бўлинса — ажралган А. пайдо бўлади. Бунда оралиқ майдондаги турларга мансуб индивидларнинг бир қисми қирилиб кетади. Турлар бир қанча қитъа, уммонларни эгалласа (мас, галладошлар оиласи, чумчуксимонлар, дельфинсимонлар туркумлари ва б.) кенг миқёсдаги, кенгаюочи А. ҳосил бўлади. Кенг тарқалган ҳайвон ва ўсимлик турлари космополит турлар ёки панэндемиклар деб аталади. А. унча катта бўлмаслиги ҳам мумкин. Айрим ўсимлик турлари (эндемиклар) жуда чекланган, тор жойлардагина (мас, оролда, форда ва б.да) ўсади. А. чегараси доимий бўлиши ёки одам таъсири б-н ўзгариши мумкин. А. доирасида тур индивидлари баробар тақсимланмаган бўлади, марказда кўпроқ жойлашиб, чеккарокларида тобора сийраклаша боради. Одам фаолияти таъсирида ўзгарган А. сунъий А. (интродукцияланган ва иқлимлаштирилган турлар А.) дейилади. Мас, 19-а. охирида анча серҳосил Мексика гўзаси Америкадан Ўрта Осиё ва Закавказьега ёки киви ўсимлиги Янги Зеландиядан Европага келтирилганидан сўнг, бу ерларда улар

нинг сунъий А. барпо этилди. Табиатда сочма А., сертармоқ А., туташ А., ёндош А., кенгаювчи А., тораювчи А., узилган А. ва б. турлари учрайди.

АРЕАЛ (харитаграфияда) — харита-да воқеа ва ҳодисаларни тасвирлаш усули. Уларнинг чегараси узлуксиз чизик, ранг ёки штрих б-н кўрсатилади, баъзан А. ичига белгилар қўйилиши ёки изоҳ ёзилиши мумкин. Бу усулдан геоботаник зоогеографик ҳамда иқтисодий хариталар ва аҳоли хариталари тузишда фойдаланилади.

АРЕВШАТ — хўраки ўргапишар узум нави. Арманистон узумчилик, виночилик ва мевачилик и.т. институтида Каттакўргон ва Паркент навларини чатиштириб яратилган. Арманистонда экилади. Тупи кучли ўсади. Барги ўртacha, беш бўлмали, кертиклари чукур, туксиз. Гули икки жинсли, узум боши йирик, чўзинчоқ, тигиз. Фужуми йирик, думалоқ, пушти. Пусти юпқа, эти серсув, ширин. Ҳосили куртак ёзилишидан фаол ҳарорат йигиндиси 2800° — 2900 да 153 — 158 кунда пишади. Касаллик ва зааркунандаларга чидами ўртacha, совуққа бардости паст. Янгилигига истеъмол этилади, кишида сақлашга чидами.

АРЕКИПА — Перунинг Лимадан кейинги иккинчи катта шаҳри. Миста вулкани этагида, 2300 м баландлигда жойлашган; зилзила бўлиб туради. Аҳолиси 634 минг киши (1990). Перунинг жан.даги савдо-тижорат, саноат ва маданият маркази; Тинч океандан мамлакат ички р-нларига борадиган т.й. устида. Тўқимачилик, кўн-тери, совун, озиқовқат саноати корхоналари, ун-т (1928) бор. А. инкларнинг қад. шаҳри ўрнида испанлар томонидан 1540 й.да барпо этилган. 16 — 18-алар меъморий ёдгорликлари сақланган.

АРЕНА (лот. arena — кум) — 1) кад. Рим томошахоналарининг амфитеатр ўртасидаги кум сепилган айланада майдони. Спорт уйинлари, гладиаторлар уруши, ўлимга маҳкум этилганларнинг ёввойи ҳайвонлар б-н жанг томошаси

учун мўлжалланган; 2) хоз. замон циркнида томоша жойи, ўйин майдони. У хозир манеж деб аталади. Цирк А.сининг диаметри 13,5 м; 3) спорт майдони — маҳсус спорт турлари буйича укув тренировка машгулотлари ва мусобақалари ўтказишга мўлжалланган, етарлича жиҳозланган маҳсус спорт иншооти, ўйингоҳ сахни, бокс, енгил атлетика, кураш ва ш.к. мусобақалар жойи.

АРЕНДС Альфред Карлович (1893, Петербург — 1978, Тошкент) — шарқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1970). Филол. фанлари д-ри (1963). 1-жаҳон урушида қатнашган. 1936 й.дан собиқ Иттифоқ ФА Шарқшунослик ин-тида илмий тадқиқот ишлари олиб борган. Ўрта Осиё ун-тининг Шарқ ф-тида Эрон филол. кафедраси мудири (1947 — 52). 1952 й.дан Ўзбекистон Шарқшунослик ин-тида ишлаган. А. «Тарихи Масъудий» китобининг илмий-танқидий матни ва и.т. мавзууда илмий ишлар олиб борган. Ўзбекистонда шарқшунослик фанини ривожлантиришда, ёш олимлар етиштириш ва тарбиялаш соҳасида муайян хизмат кўрсатган.

АРЕОГРАФИЯ — астрофизиканинг Марснинг сирт тузилишини хариталаштириш б-н шуғулланувчи бўлими. Марс хариталари визуал кузатишларга асосан тузилган. Марс сиртида «денгиз» деб аталувчи катта-катта қорамтири доғлар, улар атрофида ёруғ қитъалар ва қутблар атрофида «кутбий дўппилар» деб аталувчи оқ доғлар кузатилади. Марснинг кичик қорамтири доғлари «кўллар» ва «воҳа»лар дейилади. Кўпинча, Марс каналлари шундай «воҳаларда» кесишади. Оч қорамтири жойлар — «ботқоқлик», денгизнинг уч-буручаксимон туртиб чиқсан жойи «кўрфаз» дейилади. Кўпчилик «денгизлар» Марснинг жан. ярим шаридаги жойлашган. Уларнинг энг қорамтилари — Mare Sirenum, Mare Cimmerium, Mare Tirrenium, Syrtis Major, Sabarns sunus бир-бири б-н туташган ҳолда 0° дан 30° гача ареографик кенгликлар орасида жойлашган. Жан.

даги күпчилик «кўрфаз»ларнинг учимга йўналган. Марсда ареографик узунлик Sabaens sunus «кўрфаз»идан бошлаб хисобланади. Шим. ярим шардаги «денгиз»лар камдан-кам туташган бўлади. Уларнинг энг каттаси Mage Acidalinr — учи жан. га қараган уч бурчакли қора доғ шаклида. Марс дengизларининг ранги ва қорамтирилик даражаси мавсумга қараб ўзгариб туради. Марс тоғларининг энг баланди 5 км дан ортиқ эмас. Америка космик кемаси «Маринер-4» ёрдамида 1965 й. 15 июнда олинган Марс сиртининг фотосуратларида Ойдаги каби ҳалқасимон тоғлар (кратерлар) ва тизма тоғларни кўриш мумкин. Марс сиртида диаметри 4 км дан ортиқ бўлган кратерлар сони 10000 тача деб тахмин қилинади. «Маринер-4» да олинган расмларда Марс сиртининг фотосуратлари келтирилган. Бунда «Маринер-4»да расмга олинган жойлар ҳам белгиланган.

АРЕОМЕТР (юн. araios — ингичка, бу ерда суюқ ва metron — ўлчов) — суюқлик ва каттиқ жисмларнинг зичлигини ўлчайдиган асбоб. А. тузилиши Архимед конунита асосланган. Бунда А. сикиб чиқарган суюқлик оғирлиги унинг оғирлигига teng. А. доимий оғирликли ва доимий ҳажмли бўлади. Доимий оғирликли А. (1-расм) б-н ўлчашда зичлик А.нинг суюқликка ботиш даражасига қараб аникланади. Бу хилдаги А.га денсиметрлар (шкаласи зичлик бирликларида даражаланган), эритмаларнинг концентрациясини (куюқ-суюқлигини) ўлчаш учун ишлатиладиган спиртометрлар ва сахарометрлар (шкаласи оғирлик ёки ҳажмий фоизларда даражаланган) киради. Денсиметрлар шиша ёки металлдан ясалади. Юқори т-раларда металл денсиметрлар ишлатилади. Одатда А. маълум (асбобда кўрсатилган) т-рада даражаланган бўлиб, бош-қа т-раларда ўлчангандай кийматларга тегишли тузатмалар киритилади. Доимий ҳажмли А. (2-расм) б-н зичликни ўлчашда асбоб суюқликка ҳалқасимон тамғасигача ботирилади.

Шунда суюқлик зичлиги палладан олинган ёки унга кўйилган тошлар қиймати б-н аникланади. Қаттиқ жисмларнинг зичлигини ўлчашда доимий ҳажмли А. корпусининг пастки қисмига қўшимча палла биритирилади (А.-тарози).

АРЕОПАГ (юн. Arelos — Арес тепалиги) — 1) қад. Афинадаги давлат органи. А. дастлаб оқсоқоллар уюшмаси бўлиб, суд ва линий ишлар устидан назорат қилиб турган; аъзолари аслзода аристократлардан умрбодга сайланган. Кейинроқ сиёсий назоратчилик ҳукуқидан маҳрум этилиб, фақат қотилларни суд қилиш вазифасинигина ўтаган; 2) (кўчма маънода) бирон-бир масалани ҳал қилиш учун обрўли шахсларнинг йиғилиши.

АРЖАНИХ Иван Семёнович (1914.24.2, Киев — 1980.20.3, Тошкент) — математик ва механик олим. Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1960), проф. (1957). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1964). Урга Осиё унтида ўқиган (1931 — 34), Ленинград ун-тини битирган (1936). ТошДУда, Ўзбекистон ФА Математика ин-тида (1943 — 60), Ўзбекистон ФА Президиумида (1960 й.дан) ишлаган. Илмий ишлари дифференциал, ва интеграл тенгламалар, вариацион хисоб, майдонлар назарияси, аналитик механика, квант механика, эластиклар назарияси ва б. соҳаларга доир. Айниқса, унинг ранги ноддан кагта бўлган каноник тенгламалар соҳасидаги қашфиёти алоҳида диккатга сазовор.

АРЖАСП (Авестода Аржадаспа) — 1) Афросиёбнинг набираси, зардуштийликнинг ашаддий душмани. Руинадиз (Дизириун) (Мис қаср)да яшаган. Мил. 2-а.дан эътиборан бу қаср Пойкенд номи б-н боғланади. А. Зардуштий Гуштасп (Гистасп) Руинтан (Мисбадан)нинг бир неча ўғилларини жангда ўддиргач, таҳтни тарқ этиб Балҳда тоат-ибодат б-н машғул бўлиб турган Лухросп (Гуштаспнинготаси)ни ўлдирган. Сўнг, Гуштаспнинг қизлари Офарийн ва Хумойни

олиб қочганча Руинадиз кальасига беркиниб олган. Гуштаспнинг ўғли Исфандиёр қасрни забт этиб, уни ўлдирган ва сингилларини кутқарган. 2) Эрон афсоналарида Турондаги кўчманчи қабилалар (Авестонинг «Яшт» V китобида Аржадаспа), кейинги афсоналарда зардуштийликка қарши бўлган хионийлар (эфталийлар) бошлиғи. А.нинг подшоҳлар (зардуштийлар ҳомийлари)га қарши урушлари Парфия достони «Ёдгор Зарерон»да кенг ёритилган. Хионийлар подшоҳи А. Эрон подшоҳи Виштасп (к. Гуштасп)дан ўз динидан воз кечишини талаб қиласди, йўқса уруш очишини айтади. Виштасп рад қилгач, даҳшатли жанг бўлиб, унда эронликлар Виштаспнинг укаси қўмондон Зарера (жангда ўлган) ва унинг ўғли Баствара бошчилигига хионийлар устидан тўла ғалаба қозонадилар. А.ни асир олиб қўл-оёгини, қулоғини кесиб, кўзини ўйиб ўз юргита қайтариб юборадилар.

АРЖОН — Сибирдаги илк скиф даврига оид мозоркўргон (мил. ав. 8-а.). Тува ўлкасидаги Ўйук дарёси водийсидаги Аржон қишлоғидан топилган. Мозоркўргоннинг диаметри 120 м, бал. 4 м. Ёғочдан ишланган қабр иншоотининг усти тошлар б-н ёпилган. 70 дан зиёд қабр чиққан. «Шох» ва «малика» дафн этилган қабр атрофига 15 киши ва 160 от кўшиб қўмилган. Кўплаб жез куроллар (болта, ханжарлар, пайконлар), сопол идишлар, безак буюмлар — хайвонлар тасвири туширилган қадамалар, от азаллари ва б. топилган. А. Евросиё даштларидаги кўчманчи қабилалар маданиятининг илк намуналаридан ҳисобланади.

Ад.: Грязнов М. П., Аржан — царский курган раннескифского времени, М., 1980.

АРЗ — к. Ариза.

АРЗАМАС — РФ Нижний Новгород вилоятидаги шаҳар. Т.й. тугуни. Аҳолиси 112,8 минг киши (1999). Машинасозлик, атом реакторлари ишлаб чиқариш, енгил саноат (кизиз ф-каси), озиқ-овқат саноати, курилиш материаллари корхоналари

бор. Педагогика ин-ти, Нижний Новгород политехника ин-тининг кечки ф-ти, қ.х.ни механизациялаштириш ва электрлаштириш техникиуми, кооператив техникиуми, тиббиёт ва мусиқа билим юртлари, драма театри, ўлкашунослик музейи бор. А. 1578 й.да вужудга келган.

АРЗАМИ — ҳалқ селекциясида яратилган эртапишарўрик нави. Ўтра Осиё ўрик навларининг Зарафшон гурухига киради. Дарахти кучли ўсади, кенг шоҳшаббали; барги ўртача, тўқ яшил, сийрак тукли. Гули оқ, четдан чангланади. Меваси йириқ, думалоқ, ён томони чокли, оч сарик, күёшга караган томони қизгиш, оғирлиги 44 — 55 г, эти сершира (11 — 13% қанд, 0,8% кислота), мулоим, эти данагидан яхши ажралади, мағзи ширин. Нам етарли майдонларда яхши ҳосил беради, қисман шўрланган ерларда ҳам ўсади. Клястероспориоз қасаллигига чидамли. Кўчати экилгандан кейин 5 — 6-йили ҳосилга киради, 8-йилдан мўл ҳосил беради (20 — 25 ц/га). Мартнинг охирида гуллайди. Меваси июннинг ўрталарида пишади. Меваси ҳўллигича истемол этилади, туршак ва консерва килинади. Ўзбекистоннинг адир ва тоғ олди зоналарида экилади.

АРЗИРУМ — Туркияning шим.-шарқидаги шаҳар. Арзирум элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 242 минг киши (1990). Т.й. станцияси, автомобиль йўллари тугуни, озиқ-овқат, тўқимачилик, кўнчилик, мебель ва металлосозлик корхоналари бор; вагон ва локомотивлар таъмирланади. Ун-т бор. А. якинда темир рудаси кони топилган. А. қадимда турли давлатлар таркибида бўлиб кетган ва ҳар хил ном б-н аталган. 11-а.да салжуқийлар қўл остига ўтгач, ҳоз. ном б-н аталган. 1514 й.дан Усмонлилар салтанати таркибида. А. ва унинг атрофи бир неча марта уруш майдони бўлган. А.ни 1829, 1878, 1916—18 й.ларда рус қўшинлари босиб олган. Камолчилар инқилобчиларнинг асосий марказларидан бири бўлган.

АРЗХОВЛИ — хонга арзга келган

кишилар қабул қилинган жой. 1830 — 38 й.лар Хивада Оллокулихон буйруғи б-н қурилған Тошқовлининг бир қисми. Ҳовлининг ички қисмига гир айланған айвонли болохоналар солинган.

Ҳовлининг тўрида эса таҳт учун махсус айвон қурилған. А. ўртасида баланд юмалок супа бўлиб, ёзда ўтов ўрнатилған. Бинонинг кошин б-н қопланған силлик деворлари турли рангдаги нафис накшлар б-н безатилған. Хиванинг Дишан қалъасидаги Нуруллабой саройида ҳам 1904 й. қурилған А. бор.

АРИ ЗАНЖИРА — сопол буюмларнинг четларига чизилған ари шаклидаги занжирсизмон ҳошияли гул — безак.

АРИАБҲАТА (476 - ?)-хиндистонлик фалакиётшунос ва риёзиётчи. Астрономия ва мат. га оид «Ариабҳатиам» асарининг муаллифи. Асарда астрономик ҳисоб учун зарур қисқа математик маълумотлар берилған, сонлардан куб ва квадрат илдиз чиқариш йўллари ҳам кўрсатилған.

«АРИАБҲАТА» — биринчи ҳинд Ер сунъий йўлдоши. 1975 й. совет элтувчи ракетаси ёрдамида орбитага чиқарилған. Массаси 358 кг. Ариабҳата шарафига шундай аталган.

АРИАКЛАР, ариёқлар — қад. туркӣ қабила. Птолемей (1 — 2-а.)нинг ёзишига қараганда, А. Окснинг нариги томонида яшаганлар, ҳоз. Орол денизининг шим.-шарқий қисмida, Хоразм воҳасида кўчманичилик б-н шуғулланғанлар.

АРИБОФЛАВИНОЗ — овқат таркибида рибофлавин (витамин В2) бўлмаслиги ёки етишмаслиги, шунингдек организмда шу витамин ҳазми ёки ўзлаштирилиши бузилиши оқибатида юзага келадиган касаллик. Асосан лаб шиллиқ пардаси ва юз териси заарланади: оғиз бурчаклари қизариб, ёрилиб (бичилиб) яраланади; ангуляр стоматит, хейлит, глоссит, кейинчалик терида себореяли ёки буллэз дерматитлар, конъюнктивит, гипохром анемия, нерв системасида жиддий ўзгаришлар рўй беради. Орқа чиқарув йўли ва жинсий аъзолар

соҳасида ёриклар пайдо бўлади.

АРИД ИҚЛИМ — ҳаво т-раси юқори бўлған ва ёғин деярли ёғмайдиган ёки кам ёғадиган (йилига 100 — 150 мм) қуруқ иқлим. Чўл ва чала чўллар (мас, Туркистон ўлкаси чўллари)га хос.

АРИД ТУПРОҚ (лот. aridus — қуруқ, курғоқчил) — буғланадиган намлиқ микдори ёғинлар микдоридан ортиқ бўлған чўл ва чала чўл зонасига мансуб кам унум тупроқ. Арид иқлимли ерларда вужудга келган. А.т. ювиљмайдиган сув режимига эга бўлғанлиги сабабли тупроқ профилида ёки тупроқ ости қатламларида карбонатлар, сульфатлар, хлоридлар тўпланади. Ўзбекистондаги кумли чўл тупроклари, тақири тупроклар ва тақирилар А.т.га киради (к. Тупроқ).

АРИД ЎЛКАЛАР (лот. aridus - курғоқчил) — чўл иқлимли ўлкалар. А.ўда ҳавонинг суткалик ва ийлилк т-ралари катта тафовут килади, нисбий ҳамда мутлақ намлиқ кам, ёғин жуда оз (150 — 200 мм) бўлади. А.ўда транзит (шу ерлардан ўтадиган) дарёларни мустасно қилганда доимий оқар сувлар бўлмайди, ўсимликлар жуда сийрак ёки бутунлай йўқ, табиий нураш кучли, тупроғи бошланғич холда. А.ў. тропик, субтропик ҳамда мўътадил минтакаларда — материкларнинг ичкари қисмларида ва кўшни ўлкалардан келадиган нам ҳаво оқимларини тоғ тизмалари тўсиб турган ерлар (Ўрта Осиё, Эрон чўлларида ҳамда юқори босимли ўлкалар — Сахрои Кабир, Арабистон я.о., Куйи Калифорния, Колорадо этаги, Атакама, Намиб, Австралия чўллари)да кўпроқ учрайди. А.ўга Марказий Осиё чўллари энг яхши мисолдир. Бу ер Евросиё материги ўртасида, шамоллар келадиган океанлар (Атлантика океани)дан жуда узокка жойлашган ёки тоғлар б-н тўсилган.

АРИДЛАШИШ — чўл ва чала чўл зоналарида иқлимнинг қуруқлашиш фазалари; музлик босган ўлкалардан ташқарида, антропоген даврида музланишга учраган, тахм. музланишларро областларга тўғри келади.

АРИЕТТА (итал. arietta) — 1) кичик ария, одатда 2 қисмли шаклда содда баённи ва куйининг қўшиқсимон характеристи б-н ажралиб туради. Mac, M. Юсуповнинг «Хоразм қўшиғи» операсидаги Баҳор Ахи; 2) 18-а. 1-ярми француз операсида da каро арияси, итальянча матнга айтилган. Италиян операсида саҳнаво-кеалари ривожига боғланмаганлиги б-н ариядан фарқланади, дивертиментда факат «киритилган» номер сифатида ишлатилади; 3) француз ҳажвий операсида — ҳалқ руҳидаги яккахон ашула (ария)си. Базъан, A. номи чолғу асарларга нисбатан ҳам ишлатилади. Mac, B. Гиенконинг фортелияно учун «Болалар альбоми»даги A.

АРИЗА — 1) муайян муассаса ёки мансабдор шахс номига бирор илтимос мазмунида ёзиладиган расмий хужжат, энг кўп тарқалган иш қозоги. Mac, боғча мудираси, мактаб директори, олий ўқув юрти ректори, давлат ёки хусусий корхона ёхуд нодавлат ташкилоти ёки жамият ва х. к. раҳбари номига ишга, ўқишга кириш ва улардан бўшатиш, иш ёки уй-жой шароитини яхшилаш, нафақа белгилаш, моддий ёрдам кўрсатиш, таътил бериш, жамоат ёки акциядорлик жамиятларига аъзо бўлиб кириш ва х. к. мавзулардаги A.лар; 2) хукуқда (арз) — давлат органи, суд, корхона, муассаса, ташкилотга, жамоат бирлашмаси ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига бирон-бир масала бўйича якка тартибда ёки жамоа бўлиб оғзаки ёхуд ёзма равишда килинган шикоят. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг мурожатлари тўғрисида» Конунида (1994 й. 6 май) A. ҳам жисмоний, ҳам юридик шахслар томонидан берилиши мумкинлиги кўрсатилган. Конун талабига кўра, A.ларни кўриб чиқиш ўз ваколатига кирадиган давлат органлари, жамоат бирлашмалари, уларнинг мансабдор шахслари, мулкчилик шаклидан қатъи назар корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг раҳбарлари ҳамда бошқа мансабдор шахслари A.ларни ҳар то-монлама, хо-

лисона ва ўз вақтида кўриб чиқишилари; конунга асосланган қарорлар қабул қилишилари ва улар ижросини таъминлашлари; A.ларни кўриб чиқиш натижалари тўғрисида фуқароларга маълум қилишилари шарт. A.да баён этилган таълбларни қондиришнинг рад этилиши, сабаблари кўрсатилган холда ёзма тарзда фуқарога маълум қилиниши лозим. A.си бўйича қабул килинган қарор устидан фуқаролар ушбу Конуннинг 8-моддасида назарда тутилган тартибда шикоят қилиш хукуқига эга. Фуқароларнинг A.лари давлат органига, жамоат бирлашмасига, корхона, муассаса ва ташкилотга тушган кундан эътиборан бир ойгача муддат ичиди, кўшимча ўрганишни ва текширишни талаб қилмайдиган масалалар эса 15 кундан кечиктиримай ҳал қилиниши шарт. A.ни ҳал этиш учун маҳсус текширувлар ўтказиш, кўшимча материалларни сўраб олиш ёки бошқа чора-тадбирлар кўриш зарур бўлса, тегишли орган, корхона, муассаса, ташкилот раҳбарининг ўринбосари A.ни ҳал этиш муддатини, истисно тариқасида, узайтириши мумкин, бироқ бу муҳлат бир ойдан, A.ни кўриб чиқиш умумий муддати 2 ойдан ошмаслиги, бу ҳақда A. берган шахсга маълум қилиниши шарт. A.да фуқаронинг фамилияси, исми, отасининг исми, яшаш жойи тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилган ва A.нинг моҳияти баён этилган бўлиши лозим. Агар ушбу маълумотлар A.да кўрсатилмаган бўлса, ундан A. аноним ҳат ҳисобланади ва кўриб чиқилмайди. Жиноят ҳақидаги имзосиз, қалбаки имзоли ёки уйдирма шахс номидан ёзилган A. аноним хужжат ҳисобланаб, жиноят ишини кўзгатишга сабаб бўла олмайди. A. арз қилювчи шахс томонидан имзоланиши лозим (ЎзР ЖПК 322 — 323-модда). Оғзаки A.ни қабул килган мансабдор шахс томонидан бу ҳақда баённома тузилади, унда арз қилювчи, унинг яшаш ва ишлаш жойи, шахсий хужжатлари тўғрисидаги маълумотлар акс эттирилиши, арз қилювчи хужжат кўрсата олмаса, унинг шахси тўғрисидаги маълум-

мотларни бошка йўллар б-н текшириш чораси кўрилиши керак (яна ЎзР ФПК 40 — 45, 100, 148 — 157, 159-моддала-рига к.). Фука-роларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун талабларини бузганик учун ЎзР МЖК 43-моддасига асосан маъмурий жавобгарлик кўзда тутилган.

АРИЗАЧУП — узунчоқ, ичи ковак, чиройли ишланиб, сирти нақшланган ёғоч филоф. Ўрта асрларда Туркистон хонликларида амалдорлар ўзаро ёзган ариза ва илтимосномаларини А.да чопарлар орқали юборгандар.

АРИЗОНА — АҚШ жан.-гарбидаги штат. Майд. 295 минг км². Аҳолиси 4 млн. Ортиқ киши (1999). Маъмурӣ маркази — Финикс ш. Марказий қисми тоғлар (бал. 3861 м гача), шим.-шарқи Колорадо ва Хила платоларидан иборат. Бу платоларни Колорадо дарёси кесиб ўтади. Хўжалигининг асосий тармоқлари — обикор деҳқончилик ва кончилик саноати. Асосан пахта экилади. Беда, сабзавот, цитрус экинлар ҳам анчагина майдонни эгаллаган. Чорвачилиги гўшт-жун етиширишга ихтисослашган. Колорадо дарёсига йирик ГЭС курилган. Мис қазиб чиқариша А. АҚШда 1-ўринда турди ва олтин қазиб олиш ҳам катта ўрин тутади. Рангли metallurgия (мис, алюминий), металлсозлик ва озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Туризм тараққий этган. А. да Катта Каньон миллий парки бор.

АРИЙЛАР - к. Орийлар.

АРИЛАР, арисимонлар (Apotdea) — чақувчи пардақанотлилар катта оиласи. Ковловчи ариларга яқин тузилган. А.нинг панжалари туклари б-н бирга чанг йигувчи аппаратни хосил қиласи, узун хартуми эса гулдан нектар йигишига мослашган. А.га 7 оила, 30 мингдан кўпроқ тўр киради, Ўзбекистонда бир неча юз тури учрайди. Кўпчилик А. якка яшайди, улардан факат айрим А. колония хосил қиласи (мас, андреналар), бошқалари жамоа бўлиб яшайди. Барча арисимонлар уя қуради, боласини нектар ва чанг араплашмаси б-н бокади. Арисимонлар ора-

сида уя паразитлари (какку-ари) учрайди. А. гулли ўсимликларнинг чангланишида катта аҳамиятга эга.

АРИЛЛАШ (кимёда) — органик бирикмалар таркибида водород атоми ўрнига арил гуруҳини киритиш. Арил-фенил, нафтил ва б. ароматик бирикмалар қолдиги. А. ҳар хил ароматик бирикмалар хамда органик бўёклар и.ч.да қўлланилади.

АРИН-БЕРД — Урарту давлати подшоси Аргишти I томонидан мил. ав. тахм. 780 й.да бунёд этилган қалъа харобаси; Ереван ш. атрофида. А.-б.да топилган битикларга кўра, қалъанинг номи Эребуни бўлган (Ереван ш.нинг номи шундан олинган деб тахмин этилади). 1950 й.дан бери А.-б.да казиша ишлари олиб борилади. А.-б.дан деворий расмлари бўлган сарой ва ибодатхоналарнинг хоналари очилган, уларда нақшлардан ташқари Урарту маъбудларининг тасвирлари, хўжалик хоналари ва омборхоналар, битиклар топилган. Қалъа урарт қабилаларининг Севан кўли томон юришларида таянч пункта бўлиб хизмат қилган. Мил. ав. 8-а. охирида ўзининг дастлабки аҳамиятини йўқотган ва унинг янги даври Урарту давлати тугагандан кейинги давр (мил. ав. 5-а.) б-н боғлик.

АРИНИН Михаил Александрович (1897.3.9, Саратов губерняси — 1967.7.5, Тошкент) — рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1951). 1924 й.дан дастлаб Кўконда, сўнг Тошкентда яшаб ижод қилган. 1930 й.ларда «Паранжини ёндириш», «Ғўза чопифи» (1935), «Пахта топшириш» (1937) ва б. асарларни яратди. 2-жаҳон уруши йиллари ЎзТАГда ишлади. Шим. Кавказ фронтида бўлиб, «Немислар кетгандан кейин», «Тоғлик қиз портрети», «Фашистлар кийноқхонасида» асарларини, урушдан кейин «Мусобақалашмоқдалар» (1949), «Шоҳимардон йўлида» (1957) каби асарларни ишлади. 1956 — 57 й.ларда у Ў. Тансикбоев ва К. Чепраковлар б-н Навоий театри фойеларини деворий расмлар б-н безади. А. манзаралари

(«Сирдарё», 1960; «Бахор», 1962 ва б.) да Ўзбекистоннинг гўзал табиатини акс эттириди.

АРИОЗО (итал. *arioso* — арияга ўхшаш) — 1) эркин шаклда яратилган кичик ария. Кўпинча операларнинг речитативли саҳналари ўргаси (ёки охири) да фойдаланилади. А. Козловскийнинг «Улуғбек» операсидаги Улуғбек ва Чол, М. Юсуповнинг «Хоразм қўшиғи» операсидаги Диддор, Р. Ҳамроевнинг «Зулматдан зиё» операсидаги Гулнор А.лари; 2) вокал ва чолгу мусиқасида кичик шаклли лирик, вазмин суръатли асар. С. Юдаковнинг «Муборакбод» кантатасидаги «Она Ахи» ва б.; 3) табиатан кўйчан ижро услуби.

АРИС — Қозогистоннинг жан. қисми даги дарё, Сирдарёнинг ўнг ирмоғи. Уз. 378 км. Ҳавзасининг майд. 14,9 минг км². Ўртacha сув сарфи Арис ш. ёнида 46,6 м³/сек. Талас Олатови б-н Коратовдаги Кўлбостов кўлидан бошлилади. Кор ва ёмғирдан сув олади. Қишида фақат кўйи қисми музлайди. А. сувидан сугоришда фойдаланилади.

АРИС — Бетпакдала (Қозогистон Республикаси) гарбий қисми даги таҳиршўр кўл. Қизилурда ш.дан 140 км шим.-шарқда. Туз чўкиб қоладиган энг ийрик кўллардан бири. Майд. 173 км². Кўл суви тубидаги ва кирғоқларидаги булоқ сувлари ҳисобига тўлиб туради.

АРИС — Жан. Қозогистон вилоятидаги шаҳар (1956 й.дан). Арис дарёси бўйида. Т.й. тугуни. Ахолиси 35 минг киши (1999). Т.й. транспортига хизмат киладиган корхоналари бор.

АРИСТИД (*Aristeides*) (мил. ав. тахм. 540 — 467) — афиналик сиёсий арбоб ва лашкарбоши. Атика аристократияси манфаатлари химоячиси. Юнон-Эрон урушида (мил. ав. 500 — 449) Марафон (мил. ав. 490), Саламин (мил. ав. 480) ва Платея (мил. ав. 479) ёнидаги жангларда қатнашган. Делос денгиз иттифоқи ташкилотчиси.

АРИСТИПП (*Aristippos*) (мил. ав. 5-а. 2-ярми — 4-а. боши) — юон файласу-

фи, Сократнинг шогирди, Кирен мактабининг асосчиси. Гедонизм асосчилиридан бири. А. ҳаётнинг олий мақсади хурсандчиликда деб билган, лекин унинг фикрича, инсон хурсандчиликка бўйсунмаслиги лозим, балки оқилона лаззатланишга интилиши ке-рак, чунки оқилона лаззатланиш унинг олий саодатидир. Яхшилик ва ёмонликнинг чин ва ёлғоннинг мезони — хурсандчилик ва азоб-укубатдир.

АРИСТОВ Николай Александрович (1847 — ?) — шарқшунос олим ва этнограф. Еттисув алоқа бошқармаси қошида ҳар хил маъмурий вазифаларда (1868 — 81) ва Еттисув ҳарбий губернаторининг ёрдамчиси лавозимида (1881 — 89) ишлаган. 1883 й.дан Россия география жамиятининг аъзоси. А. асарларида қозоқ ва кирғизларнинг уруг-қабилалари ҳаёти ёритилган. Уларда ўзбек уруг ва қабилалари ҳақида ҳам маълумотлар бор. Шунингдек, 19-а. охиридаги инглиз-аффон муносабатлари тарихи, Ҳиндистон б-н чегарадош аффонларнинг сиёсий аҳволи ва аффон халқининг Британия мустамлакачилирига қарши курашлари ҳам баён этилган.

АРИСТОКРАТИЯ (юн. *aristokratia* — яхшилар хукмронлиги) — 1) иқтисодий хукмрон синф, зодагонларнинг сиёсий ҳокимияти, хукмронлиги. А. биринчи марта антик даврнинг машҳур мутафаккирлари — Аристотель, Платон томонидан кулдорлик давлат тузумини идора этиш воситаси сифатида ишлаб чиқилган; 2) кулдорлик ва ундан кейинги илк давлатларда энг имтиёзли табака.

АРИСТОКСЕН (*Aristoksenos*) (мил. ав. 354, Тарент — тахм. 300) — юон мусиқа назариётчиси. Аристотелнинг шогирди. Уч китобдан иборат «Гармоника» асари, «Ритмика»сидан парчалар бизгача етиб келган. Танқидий ўзлаштирилган Пифагор таълимоти б-н Аристотель фояларини қўшишга ҳаракат килган. А биринчилардан бўлиб, мусиқа товушлари бевосита эшитилиши б-н «соф созли товушлар тизмаси» ўртасида

фарқ мавжудлигини кўрсатди. Мутлак баландлик, интерваллар, лад (тузук) яратилажак модуляция, композицией принципи жиҳатидан фарқ қилувчи «гармоник» (музыка) ҳодисалар тизимини ишлаб чиқди; интервалларнинг садоланиши жиҳатидан консонант ва диссонантлигини баён қилди. А. таълимоти, айниқса, ўрта асрлардаги Шарқ мусиқа назариясига ҳамда Ўйғониш мусиқа намояндларига таъсир қилди.

АРИСТОТЕЛЬ (Aristoteles), Аристотель (мил. ав. 384/383, Стагира - 322/321, Эвбейе о., Халқида) — Юнонистоннинг буюк файласуфи. Мил. ав. 367 й.да Афинага бориб, Платон академиясида таҳсил кўрди, 20 й. унинг ишларида иштирок этди. Мил. ав. 343 й.дан эътиборан Македония подшохи Филипп таклифи б-н шахзода Александрта мураббийлик қилди. Мил. ав. 335 й.да Афинага қайтиб, ўзининг Ликей мактабини ташкил қилди. Александр вафотидан сўнг 323 й.да худосизликда айбланиб, Эвбяя Халқидасига қочишга мажбур бўлди ва умрининг охиригача шу ерда яшади.

А. қомусий билимлар соҳиби, перипатетика мактаби асосчиси, унинг таълимоти айрим, алоҳида фанларни фалсафий нұктай назардан ёритиб берди. Фан соҳаларини таснифлашда фалсафий тизим яратиш б-н А. инсоният тафаккурини ривожлантиришга жуда кучли таъсир кўрсатди.

А. ижоди ўз замонидаги деярли барча билим соҳаларини қамраб олди. Ўзининг «илк фалсафа» га оид («Метафизика») асарида Платоннинг ғоялар назариясини танқид қилди. «Платон ғоялари» мод-дий предметларнинг оддий нусхаси, айнан ўзи эканини кўрсатди. А. айримлик ва умумийликнинг ўзаро муносабати масаласини ҳал этди. Айримлик «бирон-бир жой»дагина ва «хозир»дагина мавжуддир, уни ҳис б-н идрок этиш мумкин. Умумийлик эса ҳар қандай жойда ва ҳар вақтда («ҳамма ерда» ва «ҳамма вақт») мавжуд, у муайян шароитда айрим холда ўзага келиб, шу айримлик орқали идрок

килинади. Шунингдек умумийлик — фан предмети, уни ақл воситасида билиб олиш мумкин. А. оламдаги ҳодисалар ва предметларнинг сабабларини тўрт гурухга бўлади: 1) моддий сабаб ёки материя; 2) шаклий сабаб ёки шакл; 3) юзага келтирувчи сабаб; 4) охирги сабаб ёки мақсад. Гарчи А. материяни дастлабки сабаблардан бири, деб эътироф этса ҳам, уни факат пассив асос, имконият ҳолос, қолган уч сабабни эса — фаол сабаб, деб ҳисоблайди. Мас, унинг фикрича, шаклсиз ҳеч қандай нарсанинг бўлиши асло мумкин эмас, шакл — борлиқ мөхиятидир, шакл — абадий, ўзгармас ва моддий сабабдан устунроқдир. Юзага келтирувчи сабаб ҳаракат ёхуд тургунлик ман-баидир. Ҳаракат, дейди А., бирон-бир нарсанинг имкониятдан воеликка ўтишидир. Ҳаракатнинг тўрт тури бор, булар: сифатли ҳаракат ёки ўзгариш; миқдорий ҳаракат ёки кўпайиш ва камайиш; жойни ўзгартириш ёки макондаги ҳаракат; вужудга келиш ва йўқ бўлишдан иборат. Охирги сабаб ёки мақсад — ҳаракат, ўзгариш, инсон фаолиятининг оқибатидир. А. таълимотига биноан, худо — ўз қонунлари бўйича ривожлананётган барча шакллар, табиатдаги жамики ҳодисалар ва ҳамма мавжуд нарсаларнинг олий мақсади, «шаклларнинг шакли», мақсади, оламни ҳаракатга келтирувчи илк кучдир. А. назариясига кўра, ҳар қандай реал мавжуд бўлган айрим нарса «материя» б-н «шакл»нинг бирлигидан иборат, «шакл» эса нарсанинг ўзига хос «кўриниши»дир, унга ҳам «материя», ҳам «шакл» деб қараш мумкин. Шу тарика бутун воқе олам «материя»дан — «шакл» га ва «шакл»дан — «материя»га изчил равиша ўтиш жараёнидан иборат.

А билиш ҳақидаги таълимотида «диалектик» билиш б-н «аподиктик» билишни бир-биридан фарқлайди. «Диалектик» билиш — тажриба самараси бўлмиш «фикр»ни, «аподиктик» билиш эса ишончли билимни вужудга келтиради. Аммо А. тажрибани ишончли билимнинг олий даражаси, деб ҳисобла-майди, унинг

фикрича, билимнинг энг олий қонун-қоидалари бевосита ақл воситасидагина идрок этилади.

А. мантиқ илмининг асосчисидир. А. яратган ва «каналитика» деб номланган мазкур фан тафакурнинг тушунча, муҳокама, хулоса каби асосий шаклларидан, айният, қарама-каршилик ва учинчи-си истисно қонунларидан, фикрни исботлаш ёхуд рад этиш ус-лубларидан, бир қанча категориялардан иборат. Мантиқ «илк фалсафа» («метафизика») б-н биргаликда фан соҳаларининг фалсафий тас-ниф тизимини ташкил этади.

Биология соҳасидаги А. Илмий хизматларидан бири — ўсимлик ва ҳайвонот турларининг биологик жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги таълимотидир. Ўсимликларнинг уруғдан ўсиб-ривожланиши, ҳайвонлардаги инстинктларнинг мақсадга мувофиқ тарзда юзага келиши, аъзоларининг ўзаро мутаносиб равишда ҳаракат қилиши — табиатдаги мақсадга мувофиқлик намунасиdir.

А. жаҳон илм тарихида илк бор ахлок фани — этикага асос солди. Унинг ахлок соҳасидаги маънавий идеали Худодир, Худо энг олий файлласуф ва мутафаккирdir. А. ақл-заковатнинг кузатиш, мушоҳада килишдан иборат фаолиятини барча неъматлардан устун қўяди, уни эзгулик, роҳат ва лаззат манбаи, деб билади. Амалий фаолият эса ҳамиша ҳам ақл хукмига бўйсунавермайди, бинобарин кундалик ишларда ҳам ақл, ҳам ҳаётини тажрибани ишга солиб ўрта йўлни танланган маъкул.

А.нинг сиёсий карашлари «инсон — ижтимоий маҳлукдир» деган ғояга асосланади, яъни оила, жамият, давлат — инсон ҳаёти ва фаолиятининг асосий соҳаларидир, буларсиз у яшай олмайди. А. оиласиий ва ижтимоий тарбияни давлат тузумини мустаҳкамлаш воситаси, деб билади, бинобарин мактаб факат давлатники бўлиши, унда барча фуқаролар (куллардан ташқари) аввало давлат тузуктаригибидан сабок берувчи илмларни эгаллаши шарт. А. давлат масаласида ҳар

кандай арбоб қулай сиёсий шарт-шароит вужудга келишини кутиб ўтирамай, мавжуд имкониятдан келиб чиқиб, яхши конституция асосида кишиларни бошқара билиши, биринчи галда ёш авлоднинг жисмоний ва ақлий тарбияси ҳақида қайғуриши лозим, деб ҳисоблайди. А. давлатни идора этишнинг учта маъкул ва учта номаъкул шакли мавжуд, деган ғояни олға суради. Яхши бошқарув шакллари амал қилган давлатда ундан гаразли мақсадларда фойдаланиш имкони истисно этилади, ҳокимият эса бутун жамият хизматида бўладики, булар — монархия (якка подшо хукмронлиги), аристократия (аслзодалар хукмронлиги) ва «полития» (ўрта табақа, мўътадил демократия хукмронлиги)dir. Аксинча, тирания (золимона хукмронлик), соф олигархия (кудратли кишилар тўдасининг хукмронлиги) ва оҳлократия (ҳаддан ошган оломон хукмронлиги) — монархия, аристократия ва «полития» шаклларининг вақт ўтиши б-н батамом айниганд, юз тубан кетган кўринишидир.

А.нинг тарбия назарияси зами-рида ахлоқий ва руҳий қарашлари ётади: тарбиядан мақсад — руҳнинг олий жиҳатлари бўлмиш ақл-заковат ва иродани камол топтиришдир. Тарбиянинг ўзаро чамбарчас боғлиқ уч жиҳати — жисмоний, ахлоқий ва ақлий тарбия — руҳнинг уч турига мувофиқ келади, яъни камолатга эришишнинг ҳаракатлантирувчи кучларни — табиий қобилият, кўнкима ва ақл идроқдан иборат ҳамда тарбия иши айни шу кучларга асосланиши зарур.

А. ўз иқтисодий таълимотидакуллик — табиий бир ходиса ва у доимо и.ч. негизи бўлиши лозим, деган нуқ-тай назарга сунянади. У товар-пул му-носабатларини тадқиқ этиб, натурал хўжалик б-н товар и.ч. ўртасидаги тафовутларни англаб этиш даражасига яқин келди. Унингча, бойлик икки турдан иборат: истеъмол қийматлари йиғиндиси сифатидаги бойлик ва товар айирбошлиш қийматлари сифатидаги бойлик. 1-тур бойлик (уни А. «табиий бойлик» деб атайди) ман-

бай — дәхқончилик ва хунармандчилик бўлиб, кишиларнинг туб эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади. 2-тур бойлик эса (уни А. «ғайритабиий бойлик» деб номлаган) аксинча, бевосита эҳтиёж буюмларидан иборат бўлмай, ўзаро айирбошлиш, муомала негизида вужудга келади. Бойлик 1-турининг миқдори инсон эҳтиёжлари б-н чегараланса, 2-турининг миқдорини эса асло чеклаб-чегаралаб бўлмайди. Шунингдек А. истеъмол киймати б-н товар киймати ўртасидаги чегарани биринчи бўлиб белгилаб берди, турли хил товарларии фақат пул воситасида ўзаро қиёслаш мумкин, деб ҳисоблади.

Адан жуда бой фалсафий мерос қолган. Улар орасида энг машхурлари: «Полития», «Гоялар ҳакида», «Фаровонлик ҳакида», «Биринчи аналитика», «Иккинчи аналитика», «Категориялар», «Физика», «Метафизика», «Жон ҳакида», «Никомах ахлоқи», «Евдем ахлоқи», «Ахлоқи кабир», «Сиёsat», «Экономика», «Этика», «Поэтика», «Риторика» ва б.

А. барча замонлар олимлари устоз деб билган буюк аллома. Унинг қомусий асарлари, Шарқ мутафаккирлари ижодида ҳам чукур из қолдирган. 7 — 8-а. лардан бошлаб айниқса Ҳорун ар-Рашид ва Маъмун даврида Араб ҳалифалиги худудида А. асарлари таржима этилиб ўрганилди, уларга ўнлаб изоҳ ва шарҳлар битилди. Бу ишда Ўрта Осиёнинг улуг олимлари катта роль ўйнади. Абу Наср Форобий А.нинг «Метафизика», «Жон ҳакида», «Этика», «Категориялар», «Топика», «Аналитика» ва б. асарларига илмий шарҳлар ёзиб, «Шарқ Арастуси» деган унвонга сазовор бўлди. Абу Али ибн Сино ўз устозларининг илғор гояларини янада ривожлантириб, А. ва Форобийдан кейин «Учинчи муаллим» деб аталди. Ибн Сино б-н Беруний ўртасида А.нинг «Осмон ҳакида» ва «Физика» асарлари тўғрисидаги мунозараси ватанимизда А. меросига кизикиш беназир бўлганидан далолат беради. Араб файласуфи Ибн

Рушд ўз салафлари Хунайн ибн Исҳок, Исҳок ибн Хунайн, Матто ибн Юнус ва Яҳе ибн Адий, ал-Киндий каби А. ижодини тарғиб этиб, асарларига шарҳлар ёзиб, «Буюк Шориҳ» деган ном олди. Ўрта аср Шарқида А. таълимотини давом эттириб, уни Европага танитиб, етук илмий асарлар яратган файласуфлар бутун дунёда «Шарқ аристотелчилари» унвони б-н машхурдир.

Ас: Соч. в 4 тт., М., 1975 — 83; Потетика [рус тилидан Маҳкам Маҳмудов таржимаси], Т., 1980.

Музофар Хайруллаев.

АРИСТОФАН (Aristophanes) (тахм. мил. ав. 445 — 385) — юнон шоири, «комедия отаси». А. назари даврнинг дол зарб муаммоларига қаратилган бўлиб, ижодида ёрқин намоён бўлади ва ўша давр дехқонлар оммаси манфаатларини ифодалайди. У шаҳар аҳолиси паст табақасини ўзига ром этган радикаллар ақидасига («Чавандозлар»), софистларнинг индивидуал фалсафасига («Булат») ишончсизлик б-н қаради. У ҳар иккаласида ҳам Афина демократиясининг инқирози аломатларини кўра олди. А. комедияларида мухим воқеаларга муносабат, ҳарбий сиёсатга карши қайфият яққол сезилади («Лисистрат»), Ҳаётий шахсларни камситиш («Булат»да — Сократни), фантастик вазиятлар («Ахариянлар», «Күшлар») ҳам А. ижодига мавзу бўлган.

АРИТМИЯ (юн. αριθμία — инкор кўшимиаси ва rythmos — ритм) — юрак қисқаришлари мароми (нормал ритми) нинг бузилиши; чукур нафас олганда юрак қисқаришининг тезлашиши, нафас чиқаргандан камайиши (нафасга алоқадор А.), кўпроқ болалар ва усмиirlarda кузатилиди; юракнинг навбатдан ташқари олдинроқ қисқариб қолиши (экстрасистолик А.), маромли фаолиятининг издан чиқиши (ҳилпилловчи А.) ва б. А. га юрак мускуларининг касалликлари, неврозлар, спиртли ичимликлар ва никотиндан захарланиш сабаб булади (қ. Юрак).

АРИТМИЯГА ҚАРШИ МОДДА

ЛАР, антиаритмик дорилар — юрак аритмиясини даволаш ва олдини олиш учун ишлатиладиган моддалар (новоканимид, хинидин, этозин, лидокаин ва б.). Улар турли сабабларга кура бузилган юрак қисқаришлари маромини тартибга солиб туради (нормаллаштиради).

АРИФМЕТИК ПРОГРЕССИЯ - иккинчисидан бошлаб ҳар бир сон ўзидан олдинги сонга шу катор учун узгармас бир сон d ни қўшишдан ҳосил бўладиган сонлар катори.

АРИФМЕТИК УЧБУРЧАК - биномиал коэффициентлардан (к. Бином) иборат сонларнинг учбурчакли жадвали. Ён томонларида бирликлар туради, ундаги ҳар бир сонни шу сон устида турган иккита сонни қўшиб ҳосил этилади. А. у. Паскалинг «Арифметик учбурчак ҳакида рисола» номли китобида (1665) учрагани учун уни кўпинча Паскаль учбурчаги деб юритишади. А.у. Хи-тойда 1303 й. маълум бўлган. Германияда 1544 и. Штифель асарларида учрайди. Ҳиндистонда шоир Пингала (мил. ав. 2-а.) поэзиянинг баъзи масалаларини хдл қилишда А.у. дан фойдаланган. Шунга кўра, А.у. турли мамлакатларда турлича аталиб келган: Германияда уни Штифель учбурчаги, Италияда Тарталья учбурчаги деб юритишган. Бизда эса уни Умар Хайём учбурчаги деб аташ тўғрироқ бўлар эди, чунки А.у. Умар Хайём асарларида учрайди.

АРИФМЕТИК ҚАТОР (т тартибли) - тартибли кўпхад нинг ўзгарувчи хга бутун, мусбат қийматлар берилганда оладиган қийматлари кетма-кетлиги. Ҳар хил тартибли А.к.лар ҳар хил сонлар қаторлари ҳосил қиласди. 1-тартибли А.к. арифметик прогрессия ҳосил килганидек, 2-тартибли А.к., мас, учбурчакли сонлар фигурали (шаклдор) сонлар, хусусий ҳолда квадрат сонлар ташкил этади, 3-тартибли А.к. эса пентагонал (бешбурчак) сонлар ёки тетраэдрик сонлар ташкил этади.

АРИФМЕТИК ҚУРИЛМА - электрон машинанинг арифметик амаллар ва

б. маҳсус амалларни бажарувчи қисми. Машинада ечиладиган ҳар бир масала ҳар қандай ҳисоблаш машинасининг А.к.си бажарадиган арифметик ва маҳсус амаллар кетма-кетлигидан иборат бўлади (к. Ракамли ҳисоблаш машинаси).

АРИФМЕТИКА (лот. arithmos — сон) — сонлар ва сонли тўпламларда берилган амаллар (кўшиш, айриш, кўпайтириш ва бўлиш)ни ўрганувчи фан. Сонлар ёрдамида бериладиган мисол ва масалалар ўзига хос содда усулларда ечилади ва келгусида мат.ни чукур ўрганишга замин бўлади. А. деганда сон тушунчасининг пайдо бўлиши ва ривожланиши, ҳисоблаш усуллари ва ҳисоблаш қуроллари такомиллашуви ва турли тарздаги сонлар б-н амаллар бажариш тушунилади. Сонлар б-н мантикий мулоҳазалар юритишга ургу берилганда назарий А. тушунчаси ишлатилади. Бутун сонларнинг хусусиятлари сонлар назариясида ўрганилади. А. тушунчаси ҳар хил буюмлар, нарсалар устида амаллар бажариш зарурияти туғилганда ҳам ишлатилади. А. алгебра б-н узвий боғлик.

А. қадимда одамлар бармоклари ёрдамида санаш ва ҳисоблашни бошлаган пайтларда пайдо бўлган. Кейинчалик ҳисоблаш ва содда ўлчов ишларини амалга ошириш натижасида А. тез ривожланди. Айниқса, пул пайдо бўлгандан сўнг пул ҳисоби, и.ч. воситаларининг кўпайиши, бошқа фанларга татбиқ қилиниши туфайли А. фан сифатида шаклланди. А. ривожланиш жараёнининг энг муҳим босқичлари Ҳиндистон маданияти тараққиёти б-н боғлик. Ўрта денгиз атрофидаги давлатларнинг жуда кўп қисмida, Ғарбий Осиёдан тортиб то Ҳиндистонгача, А. ва умуман мат.нинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган ўрта аср шарқи олимлари уз таржималари ва асарларида юонон математиклари мөросини сақлабгина қолмай, ҳиндларнинг ютукларини тарғиб этиш б-н чекланмай, уларни яна ҳам бойитдилар. Муҳаммад ал-Хоразмий А.га доир асар ези. Бу асарда А. изчил баён қилингани учун у

мадрасаларда матдан асосий кулланма бўлиб келган. Арифметик амалларни бажаришда хинд хисоб тизими (унли саноқ тизи-ми)га асосланган янги усуллар 10-а. да Европага тарқала бошлади. Европаликларга арифметик амалларни ишлатиш усуллари, малакаси хинклардан утган бўлса ҳам бу жараён ал-Хоразмийнинг лотин тилига таржима қилинган А. қўлланмаси ёрдамида амалга оширилган. Бу асарнинг уша даврдаги таржимаси хозиргача сақланиб қолган.

Мусулмонкул Бердикулов.

АРИФМОМЕТР (юн. arithmos — сон ва metreo — ўлчайман) — тўрут арифметик амал бажариладиган хисоблаш машинаси. Арифметик хисоблаш машинаси биринчи марта француз олимни Б. Паскаль томонидан 1641 й.да яратилди. 1790 й.да немис соат устаси Ган тўрут арифметик амални бажарадиган биринчи амалий машинани яратди. А.да сонларни хисоблагичга ўрнатиш ва кўчириш механизми, айланышлар хисоблагичи, натижалар хисоблагичи, нати-жаларни ўчириш қурilmаси дастаки ва электр юритма б-н жиҳозланган. Хисоблаш техникасининг ривожланиши муносабати б-н А. кам ишлатилмоқда.

АРИХЎРЛАР (Pernis) — йиртқич күшлар туркумининг қарчиғайсимонлар оиласига мансуб уруғнинг номи. Уларнинг икки тури булиб, Европа ва Осиёда тарқалган. А. қишлиш учун Африка ва Осиёнинг жан. га учиб кетади. Ўзбекистонда битта тури хар замонда (баҳор ёки кузда) учраб қолади. А. баъланд дарахтли ўрмонларда яшайди. Уясини дарахтларга куради. Баъзан иккита тухум қўяди ва тухумини ургочиси босади. Жўжаларини бокиша эркаги ҳам ёрдамлашади. Бу күш ари, ковоқари, асалари каби ҳашаротлар б-н озиқланади. Ана шу ҳашаротлар тарқалган жойларда учрайди.

АРИЭЛЬ — Уран сайёрасининг ўйлдоши, диаметри 600 км га якин. Сайёрадан узоклиги 191800 км. А.нинг орбита текислиги Уран орбита текислигига

деярли тик, унинг атрофини 2,5 суткада бир марта айланиб чиқади.

АРИЯ (итал. aria) — опера, оратория-ёки кантатапат тугалланган лавҳа. Одатда оркестр жўрлигига хонанда томонидан ижро этилади. Опера драматургиясида драмадаги монологга тенг келади. Қўшиқ ва романсга нисбатан бирмунча мураккаб, кўп кисмдан тузилган. Бадий вазифаси — опера қаҳрамонининг руҳий кечинмалари ва интилишини очиб бериш. Шу боис кенг оҳангдорлиги б-н ажралиб туради. Кўпинча, оркестр муқаддимаси б-н бошланади, баъзан ундан олдин речитатив келади. Ариетта, ариозо, каватина, кабалетта ва б. А. турига мансуб. Баъзан табиатан кўйчан чолгу асарлар ҳам А. деб аталади (И. С. Бах А.лари).

Ўзбекистон композиторлари турли А.ларни, асосан опера, мусикали драма ва комедия ҳамда оратория жанрларида (айрим ўринларда чолгу А.ларни) кўллашади. Илк ўзбек мусикали драмалари («Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин») ва улар заминида яратилган шу номдаги операларга мақом (баъзан ашула ва катта ашула)ларга асосланган А.лар киритилган.

Ад.: Гафурбеков Т., Макомы в узбекской музыкальной драме и опере. — Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность, Т., 1981; Пеккер Я., Узбекская опера, М, 1984.

Тўхтасин Гафурбеков. 2367941

АРИҚ (айрик сўзидан) — сугориш шоҳобчаларининг Туркистонда ишлатиладиган маҳаллий номи. Кадимдан ҳар бир А. сугориладиган воҳа, кесиб ўтадиган майдон, шаҳар, кишлоқлар ёки уни очган киши номи б-н аталган. Катта А. анҳор дейилади. Эски каналларнинг баъзилари хозир ҳам А. деб номланади. Мас, Тошкентда Захариқ, Кайковус ариғи, Хоразмда Янгиарик.

АРИҚ ОҚСОҚШИ - Туркистонда 19-а. нинг 2-ярмида дарёдан бошланган бош арикларни бошқарувчи мироб. А.о. кўйл остидаги ариклар бир нечта туман-

ларни сугорган. У шу арикларни назорат килиб туриш ва дехқонларни сув б-н таъмин этиш учун дарёга ўрнатилган тўғонни ҳамда бош арикларни ҳар йили баҳорда лойқадан тозалаш ва шохобчаларнинг тегишли суви (ҳақобаси)ни таксимлаб бериш каби вазифаларни бажарган. Уз хизмати учун сувдан фойдаланувчилардан йиғиладиган «миробона» солиғидан ҳақ олган. 19-а. охирида факат Самарқанд воҳасидагина 19 А.о. бўлиб, уларнинг кўл остида 309 мираб ишлаган.

АРИҚ ҚАЗИГИЧ, зовур қазигич - муваққат ариқ, ўқ ариқ ва зовур қазишга мўлжалланган машина. Шатакка олинадиган (КМ-1400 М), тиркама (МК-13) ва ўрнатма (Д-716, КФМ-1200 А) хиллари бор; 20 см дан 1,2 м гача чуқурликда, тубининг энини 25 см дан 1 м гача қилиб ариқ қазидиган турларга бўлинади. А.к. юриш 2 ва тортиш 5 рамалари, таянч ғилдирак 12, чимқирқар пичоқ 13, икки ағдаргичли корпус, чиғир ва тортиш масини кўтариш-тушириш трослари тизимидан иборат. А.к. харакатланганда пичоқ 13 чимни ариқ ўқи бўйлаб кесади, лемех эса грунтни керакли чуқурликда кесиб, ариқ тубини текислайди, ағдаргичлар тупроқни икки томонга чиқариб ташлайди. Берма (супача) тозалагичлар ва қанотчалар грунтни суриб, берма ҳосил қиласди. Корпус чиғир б-н кўтариб-туширилади. А.к.лар тракторлар ёрдамида ишлатилади.

АРИҚЧА — ёғоч ўймакорлигига кўлланадиган нақш; ўйма йўл, чизик. У пардоз қалам б-н ёғоч сиртига нафис ўйилади. Ганчкорликда А. чока пардоз деб юритилади.

АРИНА ВЭЖА - Хоразмнинг Авестодаги қад. номи. Зардустийликнит муқаддас олови — «Азархўрро» биринчи марта ёқилган юрт.

АРК — Ўтра Осиё кўхна шаҳарларидаги хукмдорлар кароргоҳи жойлашган қалъабанд ўрда. Ёзма тарихий манбаларда кўҳандиз, диз, коҳ, қаср, қалъа, хисор номлари б-н ҳам тилга олиниади. Табиий баланд тепа ёки маҳсус яра-

тилган баланд дўнглик устига курилиб, атрофи баланд девор б-н ўралган, бир ёки икки дарвазаси бўлган. А. ичидаги подшоҳ ва амирларнинг амалдор ва лашкарбошиларнинг ўй-жойлари, давлат девонлари, зарбхона, масжид, сардоба ва б. бинолар бўлган. Бухоро арки, Кўқон ўрдаси, Кўхна арки ташки қалъабанд деворлари, ичкаридаги серҳашам сарой бинолари сакланиб колган. Самарқанддаги Амир Темур бунёд этган Арки Олий ва Чақартош кўргон биноларининг қоддиклари, ташки қалъа деворлари 19-а. да мустамлака маъмурияти томонидан атайн бу-заб ташланган.

АРКА УСТУНИ — тоғ жинслари ни кўтариб турадиган таянч; асосан, арка (равок) схемасида ёки бир-бирига бирлаштирилган аркалар йиғиндиси кўринишида ясалади. Конларда ер ости ўйлакларини мустаҳкамлаш учун кўлланилади. А.у. темир-бетон ва маҳсус профилли металл тиргаклардан ишланади.

АРКАНЗАС — АҚШдаги дарё, Миссисипи дарёсининг ўнг irmoғи. Уз. 2410 км, ҳавзасининг майд. 416 минг км². Қояли тоғлардан бошланиб, Буюк ва Марказий текисликлардан ўтади. Баҳорда тўлиб оқади, баъзан тошади, кор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртacha сув сарфи 1300 м³/сек. Йирик сув омбори курилган. 1000 км масофада кемалар қатнайди. А. дарёси ёқасида Уичито, Талса ва Литл-Рок ш.лари жойлашган.

АРКАНЗАС — АҚШ жанубидаги штат, Миссисипининг ўнг соҳилидаги сертепа текислиқида. Майд. 137,5 минг км². Аҳолиси 2,4 млн. (1993). Маъмурӣ маркази — Литл-Рок ш. Қиши илиқ, ёзи иссиқ, ёғин кўп (1000 мм дан ортиқ), тупроғи, асосан, кизил, сариқ ва аллювиал. Дарё водийлари ва қайирларида субтропик ўрмон (сарв, камед дараҳти ва б.), қирларда қарағай-дуб ўрмонлари бор. А.да қаттиқ-ёғоч тайёрланади. К.х.да асосан товар маҳсулоти ишлаб чиқарилади. Пахта, соя, шоли экилади; А. АҚШ даги асосий пахтачилик р-нларидан бири.

Чорвачиликда гүшт учун жўжка боқишиш (бройлер) асосий урин тутади. Боксит қатламларини қайта ишилаш бўйича АҚШда 1-ўринда. Озиқ-овқат, ўрмон, ёғочни қайта ишилаш, целлюлоза-қозоц, кимё саноати, радиоэлектрон товарлар ич. яхши йўлга куйилган.

АРККОСИНУС — косинусга тескари функция. Бундай белгиланади: $\text{Arccos}x$ (к. Тескари тригонометрии: функциялар).

АРКОЗЛАР (аркозли кумтошлар) — асосан, кварц ва узгармаган калийли дала шпатлари ҳамда қисман плагиоклазлардан таркиб топган чақиқ ётқизиклар. А.нинг цемента: слюданинг майдага заррачалари ҳамда гил минераллари (каолинит, гидрослюдя ва б.), оҳак ва темир гидроксидларидан иборат. А. гранит ва гнейсларнинг емирилишидан ҳосил бўлади. Заррачаларининг диаметри 0,1 — 2 мм бўлган бўш аркоздан тузилган жинслар аркоз кумлар деб аталади. А р-коз қумлар арнинг цементланишидан ҳосил бўлган жинслар — аркоз кумтошлар дейилади.

АРКОН ад-ДИН — к. Руқн.

АРКСИНУС — синусга тескари функция. Бундай белгиланади: $\text{Arcsin } x$ (к. Тескари тригонометрии функциялар).

АРКТАНГЕНС — тангенсга тескари функция. Бундай белгиланади: $\text{Arctg } x$ (к. Тескари тригонометрик функциялар).

АРКТИКА (юн. *arkticos* — шимолий) — Ер шарининг Шим. кутбий области. А. Шимолий Муз океани, ундағи оролларни (Норвегия қирғокларига яқин ороллардан ташқари), Атлантика ва Тинч океанларининг шим. қисмларини ҳамда Евросиё ва Шим. Американинг шим. чекка қисмларини ўз ичига олади. Одатда А.нинг жан. чегараси Шим. кутбдоирасига деярли тўғри келади. Умумий майдони таҳм. 21,3 млн. км², шундан 14,2 млн. км² сув юзасига тўғри келади. А.нинг куруқлик қисми Россия, Канада, АҚШнинг Аляска штати, Дания (Гренландия) ва Норвегия (Шпицберген) худудларининг бир қисмини ўз ичига олади. Табиий хусусиятларига кўра, А. оролларининг кўпроқ (шим.) қисми Ар-

ктика муз зонасига, материк қисми ва жан. ороллар тундра зонасига киритилади. Россия Арктикасининг шим. қисмини ўзлаштиришда шу ердан ўтадиган Шим. денгиз йўли катта роль ўйнаган.

Геологик тузилиши. А. худудида асосан қад. кристалл қалқонлар ва платформалар, куий палеозой, юқори палеозой ва мезозой бурмали структуралари учрайди. Учламчи даврнинг ўрталаригача А.нинг кўп қисми куруқлик ва иқлими илиқ ҳамда сернам бўлган. Сўнгра ер чўкиб, Шим. Муз океанининг асосий ботиқлари пайдо бўлган. Айни вактда сув ости тизмалари ва остоналар ҳамда А. куруқлик қисмининг айрим жойлари, айниқса, Осиёнинг шим.-шарқи, Таймир, Урал, Гренландия ва Элсмир о. кўтарилиган. Бундай харакатлар тўртламчи дав-рда ҳам давом этган ва баъзи бир р-нларда (Шпицберген, Осиёнинг шим.-шарқи ва б. жойларда) вулканлар отилиб турган. Тўртламчи даврда иқлим совиб кетган. Натижада музликлар пайдо бўлган. Бу музликлар А.дан узок, масофагача бостириб борган. А.нинг кўпгина қисмларида, айниқса Гренландия денгизида ва Лаптевлар денгизида 6—8 баллгача ер кимирлаш ва денгиз зилзиласи бўлиб турди.

Фойдали қазилмалари. А.да тошкўмир ва кўнғир кумир конлари, тоштуз, рангли ва нодир металл рудалари, оптика хом ашёси ва б. фойдали қазилмалар бор.

Рельефи. Евросиё материк қисмининг ер юзаси асосан Россия текислигининг, Фарбий Сибирь пасттекислигининг шим. чекка қисмлари ва б.дан иборат. Шу б-н бирга, бу срга баъзи тоғлар ҳам кириб келган, булардан Осиёнинг шим.-шарқидаги тоғлар, Таймир я.о.даги Бирранга ва Урал тоғларининг шим. қисми А.нинг йирик тоғларидир. Шим. Американинг материк қисмиди пастроқ (асосан 200 — 400 м) ясситоғликлар катта майдонни эгаллайди. А.даги барча ороллар келиб чиқиши бўйича материк оролларидир ва Гренландиядан бошқалари материк саёзлигида урнашган. Оролларнинг

ер юзаси купинча төглардан ибо-рат. Энг баланд төглар Гренландиянинг шарқида (Гунбъёрн тоги 3700 м — А.нинг энг баланд чўққиси), Баффин Ерида ва Элсмир ода. Материк саёзлигининг кенглиги Европиё кирғоғи яқинида 1200 — 1300 км. Материк саёзлигидан океаннинг марказий қисмига томон қатор тизмалар ва баландликлар жойлашган. Улардан энг йириги Канадасибирь сойлигини ҳамда Гренландия-Европа сойлигини ажратиб турадиган Ломоносов тизмасидир.

Иқлими. А. иқлимининг асосий хусусияти йил давомида т-ранинг паст булишидир. Ёзда ҳам күёш пастда бўлганидан ерни кам иситади. Қишида эса ҳаво ҳаддан ташқари совийди (кутб кечаси узокдавом этади). Йилда 1 см² га 50 — 80 ккал иссиқлик тушади. Янв. нинг ўртача т-раси Атлантика бўйи секторининг жан.да — 3° бўлса, марказий қисмида — 40° га этади, июлники 10° дан (жан. чегара) 0° гача (марказий қисмида). Шим. кутб яқинида энг паст т-ра — 55°, — 60° ва энг юкори т-ра 6°.

А.нинг марказий қисмида шамол у қадар кучли булмайди, жан. чеккасида тез-тез кучли (15 м/сек ва ундан ортик) шамоллар булиб туради. Т-ра паст ва буғланиши кам булганидан ҳавода мутлақ намлиқ кўп эмас. Марказий қисмида йилига 75 — 100 мм, жан. чеккасида 300 — 400 мм ёғин ёғади. А.да қишида кор буронлари бўлиб, туман тушади. Ҳаммаёқни булат қоплаб ётади. Ёзда ёғин тез-тез ёғиб туради. Т-ра паст бўлганилигидан музлок ерлар кўп. Баъзи бир р-нларда (Аляска, Шарқий Сибирь) казилма музлар бор.

Ички сувлари. А.нинг материк қисмида дарё куп. Бу дарёлар йилига 8 — 10 ой музлайди. Тундра зонасида, айниқса, Шим. Америка ва Европада кичик кўл кўп, океан сувининг т-раси паст. Океаннинг катта қисмида устки қатламда (100 — 250 м чукурликкача) т-ра йил давомида — Г атрофида бўлиб туради. Буғланишнинг камлиги ва куйиладиган дарёларнинг кўплигидан денгиз суви у

қадар шур эмас (30%). Шим. Муз океанига Атлантика океанидан йилига 145 минг км³ илиқ сув келиб уни илитади, океан орқали эса ҳаво ҳам илийди.

Денгиз музлари. А. сув юзасининг кўпроқ қисми йил давомида сузуб юрувчи музлар (қишида 11 млн. км² ва ёзда 8 млн. км²) б-н қопланган. Бир йиллик музларнинг қалинлиги 0,8 — 1,3 м, кўп йиллик музларнинг қалинлиги 3 — 4 м, торре музларни 10 — 15 м га этади. Айсберглар ва муз ороллари учрайди. Музлар асосан Гренландия денгизига томон сузуб боради, уларни А.дан Шарқий Гренландия оқими олиб кетади. Баъзи бир р-нларда доимий айланма оқимлар ҳам бор. Улардан энг йириги Канада сибирь сойлигидадир.

Музликлари. А. ороллари ер юзасининг анча қисми қалин музликлар б-н қопланган. Уларнинг умумий майд. 2 млн. км² дан ортади. Шундан 1800 минг км² Гренландияда, 56 минг км² А.нинг Россия қисмида.

Ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси. Ўсимликларнинг турлари кам. Гренландияда 450 га яқин, Новая Земляда 208, Франц-Иосиф Ерида 36 гулли ўсимлик тури бор. Шим. қисмида ўсимлик айниқса сийрак. Бу ерларда замбуруғлар кўпроқ ўсади. Жан. тундра зонасида йўсин, замбуруг, ўт ва буталардан иборат икки ярусли ёки уч ярусли ўсимлик туркумлари ўсади. Пакана қайн, тол, бағульник ўсадиган бутазор тундралари бор. Денгиз сувларида ўсимлик ва зоопланктон жуда куп. А.да баъзи бир йирик сут эмизувчилар: куруқликда оқ айик, денгизда морж ва тюленлар яшайди. Канаданинг шим.да ва Гренландияда кучкорбуқа учрайди. Арктикада паррандалар деярли булмайди, ёзда ҳамма ёқни куш босиб кетади («кушлар бозори»): гага, ўрдак, кайра, чистик ва б. Шим. Муз океанининг Атлантика океанига яқин қисмида баликлар ниҳоятда кўп тупланади. Балиқ кўп овланади. Дарёларнинг этакларида омуль, голец, стерлядь, нельма учрайди. А.да судралиб юрувчилар ва амфибиялар

мутлақо йўқ.

Тадқиқ қилиниш тарихи. Ю.а.да Гренландияни норманнлар кашф этган. 12-а.дан руслар Колгуев, Вайгач, Новая Земля о.ларини кашф этдилар. 1596—97 й.ларда голланд сайдёхи В. Баренц Новая Земляда кишилаган. 17-а.да рус саноатчилари ва казаклари (М. И. Ребров. М. В. Стадухин, С. И. Дежнёв ва б.) Челюскин бўрнини айланиб утиб, Осиё б-н Шим. Америка оралигидаги бўғозни кашф этганлар. А. асосан 18 — 19-аларда харитага туширилди. Ана шу вақтда энг йирик илмий тадқиқотлар рус олимлари — Ф. П. Литке (1821—24), П. Ф. Анжу (1820—24) ва Ф. П. Врангель (1820—24) томонидан олиб борилган. Англия тадқиқотчиси Ж. Франклин (1819—22, 1825—27 ва 1845) Канада Арктика архипелаги ва Америка секторининг материк қисмида, норвег тадқиқотчиси О. Свердруп (1898—1902) Канада Арктика архипелагида иш олиб борди; швед олими А. Э. Норденшельд (1878—79) — «Вег» кемасида ва норвег тадқиқотчиси Ф. Нансен (1893—96) «Фрам» кемасида сузди. 20-а.да энг йирик экспедициялардан норвег сайдёхи Р. Амундсенning «Йоа» (1905—06) ва «Мод» кемаларида сузиши (1922—24), Америка сайдёхи Р. Пирининг Шим. кутбга етиб бориши (1909 й. 6 апр.) ҳамда Россия пароходи «Георгий Седов»нинг сузиши (1937—39) А.ни ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Россия секторида кўпдан-кўп доимий кутб ст-яларида куруқлика материал тўплашдан ташкари, 1937 й.дан бошлаб А. сузуб юрувчи илмий ст-ялар ёрдамида мунтазам равишда тадқиқ қилинган. 1948 й.да сув ости тизмаси кашф қилинди ва бу тизмага Ломоносов номи кўйидди. 1958 й.да кўпгина мамлакатлар Халқаро геофизика иили дастури асосида А.да тадқиқот ишлари олиб бордилар.

АРКТИКА ВА АНТАРКТИКА МУЗ САҲРОЛАРИ ЗОНАЛАРИ — Арктика ва Антарктиканинг оролли ва материкнинг қуруқлик қисмини ўз ичига олади. Арктикамга Арктика минтақасидаги ерлар

киради. Энг нам Атлантика бўйи зоналарида (Элсмир о.дан Гренландия, Шпицберген, Франц-Иосиф Ери орқали Новая Земля о.гача) кенг музлик қопламлари (умумий майд. 2 млн. км² дан зиёд) бўлиб, муз саҳросининг ландшафтлари хукмрон. Қолган қуруқлика тошлок саҳролар бор, уларда биологик ва геокимёвий жараёнлар жуда суст, ўсимликлар сийрак, тупроқлари деярли ривожланманган.

Антарктикамга Антарктида материги ва унга яқин ороллар киради. Табииати ҳақида Антарктида мақоласига к.

АРКТИКА ЗООГЕОГРАФИЯ ОБЛАСТИ — дунё океани зоогеография области. Шим. Кутб доирасида жойлашган. Шим. муз океанининг Баренц денгизи жан.-гарбий қисмидан ташкари ҳамма денгизларини, жумладан Оқ денгиз ва Гудзон кўрфазини ўз ичига олади. Чегараси Шим. Американинг шарқий соҳиллари бўйлаб Ньюфаундлендинг жан.гача давом этади. Денгизларининг унча чукур бўлмаслиги ва уларга жуда кўп дарёларнинг қувилиши сабабли сувида тузлар микдори дунё океанияга нисбатан кам. Суви совуқ бўлганлиги, қишида доим муз б-н қрпланганилиги учун ҳайвонот дунёси хилма-хил эмас, илиқ денгизларда кенг тарқалган кўпчилик ҳайвонлар бу ерда учрамайди ёки кам учрайди. Сувнинг чукурлиги бўйлаб ҳарорат деярли бир хил бўлганлиги учун ҳайвонот дунёси ҳам ҳар хил чукурликда кам ўзгаради. Лекин кутб ёзида сувнинг кеча ва кундуз давомида ёритилиб туриши туфайли Арктика сувларида ёзда фито- ва зоопланктоннинг айрим турлари жуда тез кўпайиб, катта биомасса хосил қилиши натижасида денгиз ҳайвонларининг кўпайиши учун қулай шароит вужудга келади. Бужиҳатдан Баренц денгизи диққатга сазовордир. Шим. Атлантикадан бу ерга езда треска, пикша, олабўға, сельд, сайра каби балиқлар кўплаб келади, улар траг ёрдамида овланиди. А.з.о.нинг ҳайвонот дунёси 3000 дан ортиқ тўрни ўз ичига олади, шундан

17 тури сут эмизувчилар, 150 тури баликлардан иборат. Сут эмизувчилардан оқайик, кутб, яньни Гренландия кити, белуха ва нарвал дельфинлари, морж, кокилдор тюлень; күшлардан кайра, кутб крачкаси, чистик ва балиқчи күшларнинг айрим турлари; баликлардан семга, ялангбалиқ, шарқ трескаси, сайка ва б. А.з.о. учун хос бўлган ҳайвонлар хисобланади. Гагарка, кутб оқ балиқчиси, сайка, шарқ трескаси, айрим лососсимонлар (омуль, чир, шоппур) эндемик турлардир. А.з.о. ҳайвонот дунёсига одам фаолияти нисбатан кам таъсир кўрсатган. А.з.о.га хос кўпчилик ҳайвонлар сони кам бўлгани учун уларни кўриқлаш мақсадида бир қанча тадбирлар амалга оширилмоқда. Чунончи Арктика ҳавзасидан фойдаланадиган барча давлатлар ўргасида оқ айик ва Гренландия китини муҳофаза килиш тўғрисида битим тузилган. Морж, кокилдор тюлень, оқ балиқчи ва балиқларнинг бир қанча турлари ҳам муҳофаза қилинади.

Ад.:Кобышев Н.М., Кубанцев Б. С, География животных с основами зоологии, М, 1988.

АРКТИКА ИРҚИ - катта монголоид ирқига мансуб ирқ. А.и. учун соч ва кўзнинг коралиги, узун кирра бурунлик, долихофефалия хос. Чекка Шим.-шарқий Осиё, Шим. Америка, Гренландияда тарқалган. А.и. вакиллари жумласига эскимослар киради.

АРКТИКА МИНТАҚАСИ - Ернинг табиат минтақаси. Арктиканинг катта қисмини ўз ичига олади. Куруқликда Ар.м.га арктика муз саҳролари зонаси киради. Денгизлари қалин муз б-н қопланганилиги б-н ажратилиб туради. Ар.м. чегараси энг илиқ ой (июль ёки авг.)нинг 5° ли изотермасига тўғри келади. Арктика ҳаво массалари ҳукмронлик қиласди. Арктика совуқ саҳролари ландшафтлари тарқалган булиб, иқлими совуқ, ёппасига абадий музлоклар б-н қопланган, тупроклари яхши ривожланмаган, биологик ва геокимёвий жараёнлар жуда суст.

АРКТИКА ҲАВОСИ — Арктика устида шаклланадиган ҳаво массаси.

Т-раси паст (6° дан — 60° гача), намлиги кам (йилига 75 — 400 мм ёгин ёғади), шаффошлиги юқори, чунки ёзда кўёш пастда бўлганидан ерни унчалик иситмайди, буғланиш оз бўлганидан мутлақ намлик кам. Циклон жараёни таъсирида анча куйи кенгликларга ҳам ёйилиб, у ерларни совитиб юборишга олиб келади. А.х. ҳаракатланиб, Ўрта Осиё ва Сибирь текисликларига ҳам етиши мумкин, лекин уни тоғ тизмалари (Альп, Кавказ тоглари ва б.) тутиб қолади. А.х. куйи кенгликларда ҳаракатланганда ундан пастдаги сиртнинг қандайлигига қараб хоссалари ўзгариб туради.

АРКТОГЕЯ (юн. arktos — шимол ва gaia — ер) — қуруқлик фаунаси дунёси. Шим. Америка, Евросиё (Арабистон ярим ороли, Ҳиндистон ва Ҳиндихитойдан ташкари), Шим. Африкани (Сахрои Кабир б-н бирга) ўз ичига олади. Ягона зоогеография области — Голарктикадан иборат. Баъзан А. Неоарктика ва Палеарктика областларига ажратилади (к. Голарктика зоогеография области).

АРКТОТРЕТИК ФЛОРА, арктоучламчи флора — асосан учламчи даврда Ернинг Шим. ярим шари (Осиё, Гренландия, Шим. Америка)да кенг таркалган дараҳтлар. Кейинги текширишлар А. ф.нинг бир қисми бўр даврига оид эканлигини кўрсатди.

АРКТУР — Хўқизбоқар юлдуз туркумининг энг равшан ва бизга энг яқин юлдузи, 0-катталиқда (а). Осмоннинг Шим. ярим шаридаги 3 та энг равшан юлдузлардан бири. А.нинг Ердан узоклиги 25 ёруғлик йилига teng. Ўзбекистонда қиши, баҳор ва ёзда кўриш мумкин.

АРЛОТ, арлат, аллот — ўзбек уруғларидан бири. Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарай турқ» асарида А. маъноси хақида қуидаги мисралар бор: «Анинг маъноси отанинг севар ўғли темак бўлур. Арлат бир кишининг оти турур. Ани отаси куп севар эрди. Анинг учун Арлат тедилар. Барча Арлат эли анинг наели турурлар» (40-6.). Манбаларга кўра, Чингизхон томонидан

Чигатой улусини бошқариш учун ажратилган 4 минг кишилик күшин бошликларидан бири ҳам А. уруғидан (қолгани жалойир, барлос, қавчин) бўлган. А.лар Амударёдан жанда, Шим. Афғонистон худудига ўрнашганлар. Кейинги асрларда ҳоз. Ўзбекистоннинг жан. вилоятлари, шунингдек Хоразмга кўчиб утганлар. Бу ном ҳоз. вактда этномим ва баъзан топоним сифатида Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида кўпроқ учрайди. Бухоро вилоятидаги Олот ш.нинг номи ҳам «карлот» сузининг фонетик ўзгарганидир.

Ад.: Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992.

АРМАВИР — РФ Краснодар ўлкасидағи шаҳар (1914 й.дан). Кубань дарёси бўйида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 163 минг киши (1999). А. ўлканинг Краснодардан кейин иккинчи саноат маркази. Озиқ-овқат (гўшт, консерва, мой-ёғ к-лари), машинасозлик, кимё, енгил, ёғочсозлик саноати корхоналари бор. Педагогика ин-ти, машинасозлик, механика-технология, зооветеринария техникумлари, тиббиёт билим юрти, музей, драма театри, ўлкашунослик музейи, телемарказ бор. А. га 1839 й.да асос солинган.

АРМАН ЁЗУВИ — арман епископи Месроп Маштоц томонидан 405 — 406 й.ларда юонон ва оромий ёзувлар асосида яратилган. Унга 12-а.да 2 та янги ҳарф киритилди. Ҳоз. А.ё.да 39 ҳарф бор. А.ё. тарихан такомиллашиб, юмалоқ шакл ола борди ва тез ёзиш учун мослашди. Чапдан ўнгга томон ўқилади.

АРМАН ТИЛИ — арман халқининг тили. Ҳинд-Европа тиллари оиласининг мустақил бир гурухи. Айрим фонетик, морфологик, лексик хусусиятларига кўра, Кавказ тилларига яқин. Бу тилда жаҳон миқёсида 4 млн.га яқин арман сўзлашади, шундан 3,0 млн.га яқини Арманистонда, 1 млн.дан ортиқроғи хорижда. А.т. тарихи уч даврга бўлинади, яъни: а) кад. А.т. (трабар тили, 5 — 11-а.лар); б) ўрта давр А.т. (11 — 17-а.лар); в) ҳоз.

арман адабий тили (17-а.дан бошлаб). У кўплаб диалектларга ажралувчи гарбий ва шарқий гурухга эга. Арманистон аҳолиси шарқий гуруҳ А.т. да сўзлашади. А.т.да 6 унли ва 30 ундош товуш бор. Грамматик жинс йўқолган, 7 келишик, турланишнинг 8 хили мавжуд. А.т. асосан агглютинатив тилдир.

АРМАНИСТОН, Арманистон Республикаси (Хайастани Ҳанрапетутюн) — Закавказъенинг жан. кисмида жойлашган давлат. Шим.да Грузия, шарқда Озарбайжон, жан.да Эрон, гарбда Туркия б-н чегарадош. 37 та туман, 27 та шаҳар, 31 та шаҳарча бор. Майд. 29,8 минг км². Аҳолиси 3,412 млн. киши. Пойтахти — Ереван ш.

Давлат тузуми. Арманистон — демократик республика. Давлат бошлиги — президент. Конун чиқарувчи олий органи — Миллат мажлиси (1995 й.дан). Олий ижроия ва фармойиш берувчи органи — Вазирлар Кенгаши.

Табиати. А. — тоғли мамлакат, рельефи мураккаб, паст-баланд. Ҳудудининг 90% га яқини денгиз сатҳидан 1000 м дан баланд. Ер юзасининг денгиз сат-ғидан энг юқори нуктаси 4090 м (Арагац тоғи), энг паст нуктаси 350 м. Республиkaning шим. ва шим.-шарқида

Кичик Кавказ тизмаси, жан.да Арманистон ясситоғлиги бор. тоғ тизмалари оралигига Памбак ва Широқ водийлари, Севан ҳавзаси, А.нинг жан.-гарбига — тоғлар оралигига — Аарат текислиги жойлашган. А.да мис-молибден, мис колчедани, полиметалл рудалар, олтин, темир рудаси, нефелин бўёклари, бентонит гиллари, тош туз конлари бор. Бинокорлик материаллари (мармар, доломит, туф, пемза, обсидион, перлит) заҳиралари анчагина. Республика субтропик минтақада жойлашган. А. иклими хилма-хил. Текислик ва тоғ этакларида июлнинг ўртача т-раси 24°, 26°, янв.ники — 5°, йиллик ёгин миқдори 200 — 400 мм. Плато ва тоғ ён бағирларида июлнинг ўртача т-раси 18°, 20°, янв.ники — 4°, йиллик ёгин миқдори 500 мм. Жан-

шарқ ва шим.-шарқда иклими қуруқ субтропик. А.да энг юкори т-ра 42° (Араке водийсида), энг паст т-ра — 46° (шим.-ғарбда). Қор қатламининг қалинлиги 10 — 200 см. Дарёларнинг купи Араке дарёси ирмоқлариридир, фақат А. шим.даги дарёлар Кура дарё тизимиға киради. А. дарёларида кема қатнай олмайди. Дарёларнинг умумий гидроэнергия захираси 1700 минг кВт. А.да юздан ортиқ майдада күл бор. Энг каттаси — Севан. Үнда машхур гулмоҳи (форель) балиғи овланиди. Мингга яқин минерал булоқ бор. А.да хилма-хил тупроқлар учрайди; республика майд.нинг ярмиға якини қора тупроқли. тоғ этакларида тиканли буталар, арча, тол, наъматак ўсади. Ўрмон ва бутазорлар А. худудининг 12% ни эгаллаган. Шим.-шарқда бук, жан.да дуб ва граб ўрмонлари мавжуд. А.да умурткали ҳайвонларнинг 450 тури бор. Шундан 70 тури сут эмизувчилар, 300 тури паррандалар, 40 тури судралиб юрувчилар, 23 тури балиқлардир. Кўрикхоналари: Дилижон, Хосров ва б. Севан миллий боғи бор.

Аҳолиси. А.нинг асосий аҳолиси — арманлар (3 млндан ортиқ). Руслар, курдлар, грузинлар, украинлар ва б. ҳам яшайди. Ахолининг 69,5% шахарларда истиқомат киласди. Расмий тили — арман тили. Диндорлар асосан христиан-монофизитлардир. Йирик шаҳарлари — Ереван, Гюмри, Ванадзор.

Тарихи. Археологик қазишлар натижасида ҳоз. А. ерларида қуий палеолитнинг шелль ва ашель даврига оид тош куроллари топилди. А. тоғ этакларида тўртламчи даврнинг биринчи ярмида ибитидой одамлар яшаган. А.да неолит ёдгорликлари, қ.х. ва чорвачиликнинг дастлабки ривожидан далолат берувчи энеолит маданияти ҳам очилган. 1956 й. Севан кўлининг суви куритилиб, археологик қазиш ишлари ўтказилганда мил. ав. 2 мингинчи й.га оид тарихий ёдгорликлар топилди. Урарту қулдорлик давлати маданияти (мил. ав. 9-а.) темир даврининг ёдгорлигидир. Арман халқи қад.

хай, арман, урарт ва б. қабилаларнинг бирлашувидан пайдо бўлган. Мил. ав. 6-а.да арман қабилалари Урарту давлати ерларини эгаллаган. Мил. ав. 6-а. охирида А. Эрон Ахоманийлар давлати таркибиға кирган. Македониялик Александр Эрон давлатини тор-мор келтирғач, А. ерлари ҳам унинг империясига кўшилди. Мил. ав. 4-а. охирида Кичик А.да ва Аракат водийсида мустақил арман подшоликлари ажралиб чиқди. Жан.-ғарбий А. ва Жан. А. тобе подшоликлар сифатида Салавкийлар давлати таркибиға кирди. Тахм. мил. ав. 220 й. Аракат подшолиги б-н Жан. А. нинг бирлашувидан Буюк А. ташкил топди. Салавкийларнинг римликларга қарши курашдаги мағлубияти (мил. ав. 190 й.)дан фойдаланиб, Буюк А. 6-н Софена мус-тақијлликка эришди. А. Тигран II Арташес (мил. ав. 1-а.) даврида савдо ва маданияти ривожланган йирик давлатга айланди. Мил. 1-а.дан Буюк А. Рим б-н Эрон давлати ўртасида кураш майдони бўлиб қолди ва инқизозга юз тута бошлади. 3-а. бошларида А.да феодал муносабатлар юзага кела бошлади. Айникса, 4-а.да христиан динининг қабул килиниши натижасида арман черкови феодализмнинг курдатли ташкилотлариға айланди. 387 й.да А. Эрон сосонийлари ва Византия ўртасида тақсимланди. А.нинг катта қисми Эроннинг вассалига айланиб қолди. 7-а.нинг 2-ярмида А. араб халифалигига бўйсунди. Арман халқи босқинчиларга қарши бир неча бор (450 - 451, 482 - 484, 571 - 572, 747 - 750, 772 - 775, 850 - 855 й.лар) кўзғолон кўтарди. Миллий маданиятни сақлаб қолиш учун олиб борилган кураш натижасида арман феодал адабиёти ва меъморлиги ривожланди. 393 й.да Месроп Маштоц арман алифбосини яратди. Арабларга карши узокдавом этган кураш жараённида бағратийлар подшолиги ташкил топди. Бағратийлар сулоласига асос солган Ашот I даври (886 — 891)да араб халифалиги ва Византия императори А. мустақиљигини тан олди. Ашот II (914 — 928) Севан кўли атрофида араб кўшинини мағлубиятга

учратди (921) ва ўзини А. князларининг князи деб эълон қилди. Ашот III (953 — 977) мамлакатни бирлаштириш, марказлашган ҳокимиятни мустаҳкамлаш сиёсатини юргизди. Мамлакатда каттакатта иншоотлар қурилди. Иқтисодий ва маданий ҳаёт юксала бошлади. Двин, Ани, Каре, Нахичеван ҳамда Ван мамлакатнинг йирик маданий шаҳарларига айланди. Лекин феодалларнинг бирбирига қарши уруши арман давлатини парчалаб юборди. Византия империясининг босқинчилик сиёсати эса мамлакатни тушкунликка учратди. А.ни 11-ада салжуқийлар, 13-ада мўғуллар, 14-ада Амир Темур босиб олди. 16—18-аларда Туркия б-н Эрон ўргасида кураш майдонига айланди. 1555 й.да Туркия б-н Эрон ўргасида тузилган битимга асосан Туркия Фарбий А.нинг катта қисмини, Эрон эса Шарқий А.ни олди. 1801 й.дан Шарқий А. Эрон зулмидан озод қилина бошлади. 1828 й.ги рус-эрон уруши натижасида Эреван ва Нахичеван хонликлари Россияга қўшилди. 1877 — 78 й.лардаги рус-турк уруши натижасида Каре ва Фарбий А.нинг айрим худудлари Россияга қўшиб олинди. 1917 й.да ҳокимият дашноклар қўлига ўтди. 1918 й. езда Туркия Брест сулҳи шартномасини бузиб, А.нинг катта қисмини босиб олди. 1918 й. нояб.да уларнинг ўрнини инглиз қўшинлари эгаллади. 1920 й.да совет ҳокимияти ўрнатилди ва А. ССР тузилди. 1922 й.дан А. Закавказье федерациясига, 1936 й.дан бевосита СССР таркибига кирди. 1990 и. авг.да А. Олий Кенгаши уни А. Республикаси деб аташ тўғрисида қарор кабул қилди. 1991 й. 24 сент.да А. мустақил деб эълон қилинди. ЎзР б-н дипломатия муносабатларини 1995 й. 27 окт.да ўрнатган.

Сиёсий партиялари ва жамоат ташкилотлари. А.да 20 дан ортиқ сиёсий партия фаолият кўрсатмоқда. Булар: А. умуммиллий ҳаракати, Либерал-демократик партия, Республика партияси, Христиан-демократик партия, Миллий-консерватив партия, Миллий уйғониш

партияси, Миллий ўзлигини англаш бирлашмаси, Конституцион хуқуқ иттифоқи, Миллий-демократик иттифоқ. А. миллаторвар парвар партияси ва б. Энг муҳим жамоат ташкилотлари: Касаба уюшмалари конфедерацияси. Умумарман «Айастан» жамғармаси, Республика хотин-қизлар кенгаси ва б.

Хўжалиги. А. саноатлашган ва кўп тармоқли қ.х. яхши ривожланган мамлакат. Асосий тармоқлари: рангли металurgия, машинасозлик, кимё, нефть кимёси, озиқ-овқат саноати, бинокорлик материаллари, сабзавотчилик, узумчилик, мевачилик. Ялпи ички маҳсулот тизимида саноатнинг улуши 48,3%, қ.х.нинг улуши 25,7% ни ташкил этади.

Саноатида аниқ станоклар, деворбоп туф материаллари, молибден концентрати, мис купороси, кўчма электр ст-ялар, марказдан қочирма насослар, соатлар, тозаланган мис, кальций карбид, сирка кислотаси, синтетик каучук, автопокришкалар, темирчилик-пресс машиналари, электр моторлар, компрессорлар, гидронасослар, лифтлар, мармар, гиламлар, трикотаж, кийим-кечак, пойабзal, мева консервалари, эфир мойли маҳсулотлар, вино-конъяк и.ч. асосий ўрин тутади. Электр энергетика соҳасида Раздан, Ереван иссиқлик электр ст-ялари, б ст-ядан иборат Раздан каскади ишлаб турибди. Йилига 9,5 млрд. кВт-соат электр энергияси ишлаб чиқарилади. Асосий саноат марказлари: Ереван, Гюмри, Чаренцеван, Абовян, Диляжон ва б.

Қишлоқ хўжалиги. Қ.х. га яроқли ерлар кам бўлишига қарамай, қ.х. кўп тармоқли. Суформа дехкончилик катта аҳамиятга эга. Йирик каналлари: Арташат, Арзни-Шамирам ва б. Мева ва резавор мева хрисили 156 минг т, узум хосили 144 мингт. Экинзорлари 437 минг га, шу жумладан фаллазорлар 32% (бурдой, арпа), ем-хашак экинзорлари 58%. Ялпи дон хосили 0,2 млн. тонна. Картошка, сабзавот, тамаки, қандлавлаги етиштирилади. Чорвачилик асосан сут-гўшт, жун етиштиришга ихтисослашган.

Транспорти. Мамлакатнинг умумий юк айланмасида 56% дан кўпроғи т.й. га тўғри келади. Т.й.лар узунлиги — 640 км. Умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари — 7,7 минг км. Ҳаммаси қаттиқ қопламали. Авия йўналишлар А.ни МДХ давлатларининг кўпгина шаҳарлари б-н боғлади. Газ қувури тармоклари бор.

Курортлари: Арзни, Жермуқ, Диличон, Цахкадзор ва б. Пул бирлиги — драм.

Халқ маорифи, илмий ва маданий маърифий муассасалари. А.да барча турдаги мактаблар, ўрта маҳсус ўқув юртлари кенг тармоғи мавжуд. А.да 65 ўрта маҳсус ўқув юрти, 13 олий ўқув юрти, жумладан Ереван ун-ти, Политехника, Тиббиёт, Халқхўжалиги, Пед. ва б. институтлар бор. Арманистон ФА, ўнлаб и.т. ин-тлари, илмий лабораториялар, конструкторлик бюоролари ишлаб турибди. А.да 1,3 минг оммавий кутубхона, 14 театр, мингдан ортиқ клуб муассасаси, 800 дан кўпроқ кино курилма, 37 музей мавжуд. Бир нечта газ. ва жур. нашр этилади; китоб нашри яхши йўлга кўйилган. 1926 й.дан Еревандан радио эшилтириш, 1956 й.дан телекўрсатув бошланган.

Адабиёти. Арман халқ оғзаки ижодидан кўпгина намуналар етиб келган. Булардан энг машҳури «Сосунлик Довуд» достонидир. Унда арманларнинг босқинчиларга қарши кураши акс этган. Арман ёзма адабиёти 5-ада юзага келган, бунгача яратилган адабий асарлар арманларнинг христианлик динига утиши пайти (4-ада) йўқ бўлиб кетган. Маърифатпарвар олим Месроп Маштоц яратган ёзув адабиётнинг тез ривожланишига йўл очди. 10-ада келиб, иқтисодий хаёт жонланиши туфайли адабиёт ва санъатда инсонпарварлик руҳидаги асарлар пайдо бўла бошлади. 10 — 13-ада лардаги шоирлар Нерсес Шнорали, Мхитар Гош, Вардан Айгекци ижодида уйғониш даври foялари сезилади. 14 — 18-ада ларда Ованес Тупкуранци, М. Нагаш, Г. Ахтамарци, Н. Кучак, Н. Овнатан, Саят Нова каби шоирлар дунёвий адабиёт анъаналарини

давом эттирилар. Х. Абовян янги арман адабиётига асос солди. 19-а. 60-й.ларидан халқ ҳаётини акс эттирувчи драматургия ривожлана бошлади. Г. Сундуқяннинг пьесалари саҳналашибирлди. 18-а. охири ва 20-а. бошларида А. Паронян, О. Туманян, А. Исаакян, А. Акопян, А. Ширвонзода арман адабиёти тараққиётiga катта хисса кўшдилар. 20-й.ларда А. Вштуни, Г. Маари, В. Алазан, Г. Сарян, С. Вауни каби шоирлар кенг омма орасида шуҳрат қозонди. 30-й.ларда арман адабиёти Е. Чаренц, А. Бакунц, М. Армен, В. Тотовенц, В. Норенц, Н. Зарян, С. Таронци, Д. Демирчян ва М. Жанан каби адилларнинг асарлари б-н бойиди. 1932 й.да А. Ёзувчилар уюшмаси тузилди. 2-жадон урушидан кейин романчилик ривожланди, катор поэтик асарлар яратилди. Г. Севунцнинг «Техрон», Л. Гурунцнинг «Олтин тонг», Р. Кочарнинг «Катта уй болалари», А. Саняннинг «Ташналиқ» романлари, И. А. Граши, О. Шероз, Р. Ованесян, С. Капутикянларнинг шеърий тўпламлари босилиб чиқди. Ўзбек ёзувчи ва шоирларнинг машҳур асарлари арман тилида нашр этилган. Арман адабиётининг энг яхши намуналари ҳам ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

Меъморлиги. А. ҳудудида энг қад. меъморий ёдгорликлар неолит даврига мансуб. Урарту давридан (мил. ав. 9 — 6-ада) Тейшебанини ва Эребуни (Ереван, мил. ав. 782 й.да асос солинган), антик даврдан Арташат, Тигранакерт ш.ларининг қолдиклари, Гарни қалъаси (мил. 1-ада) сакланиб қолган. Ксенофонт тасвирлаган тоифадаги турар жой — глхатун (режада тўғри бурчакли, зинали ёғоч гумбазли уй) 20-ада гача анъана тарзида сакланиб келди. Христианлик қабул этилгач (301 й.), черковлар (Эчмиадзиндаги катта бутхона, 5-ада), истехком қасрлар, ҳашаматли саройлар (Звартонц, Аруч, Двиндаги) қурилди. Бу биноларнинг режаси аниқ, меъморий шакллари ихчам, безаклари нафис. Узунчоқ ёки цилиндр шаклидаги гумбазли бинолар (Зоравар, Рипсимдаги ибодатхоналар,

Эчмиадзиндаги Гаянэ, ҳаммаси 7-а.) барпо этилди. 9 — 12-аларда А. меъморлиги юксак даражага кўтарилиди. Шаҳарларда маҳобатли жамоат бинолари ва диний иншоотлар қурилди. Ани ш.да мустаҳкам мудофаа деворлари (989), Гагикашенда саройлар, ибодатхоналар (989—1010; меъмор Трдат), Ахтамар о.да сарой ва черков (915—921; меъмор Мануэл) барпо этилди. 12—14-аларда жамоат меъморлиги (мехмонхоналар, карвонсаройлар, кўприклар) ривож топди. Қоя тошлар орасини ўйиб ҳосил қилинган Гегард монастири (Айриванк) сақланиб қолган. 14-ада А. меъморлигига инқироз бошланди. Аммо бу даврда ўзга мамлакатларга бориб ўрнашиб қолган арманлар яшовчи жойларда арман усталари иштирокидаги курилиш ривожланди (Феодосия, Львовдаги арман ибодатхоналари, Каменец-Подольский, Луцкдаги иморатлар ва б.). Ҳоз. замон А. меъморлиги анъанавий миллый меъморлик, табиий ва янги ижтимоий-маиший шароитлар асосида давом эттирилмоқда.

Тасвирий санъати. Арманистон тоғларида яшаган кабилалар ва халқлар ибтидоий жамоа маданиятининг ҳамма боскичларидан ўтишган. Неолит даврига мансуб коя тошларига ишланган суратлар сақланиб қолган. 4 — 6-аларга оид тасвирий санъат намуналари ҳам учрайди (нақшли хотира лавҳалар, сағаналарга ўйилган ёзувлар ва б.). А. ҳайкалтарошлиги меъморлик б-н бирга ривожланди. Ахтамар қасри (10-а.) безаклари, Татев, Ани, Ахталдаги деворий нақшлар бунга мисол бўла олади. Миниатюра ҳам бирмунча ривожланди. 18-адан рассомлик равнақ топди. 19-а.нинг 20-й. ларидаги А. Россияга қўшилиши туфайли рус санъаткорларининг таъсири кучайди. Рассом Акоп Овнатанян (1806 — 81) миллый рассомликка асос солди. 80-й. лардан И. Айвазовский, Г. Башинжагян, Е. Татевосян, В. Суреньянц, А. Шамшинян А. санъатининг ривожига хисса қўшдилар. 20-ада истеъододли рассом ва ҳайкалтарошлар авлоди камол топди.

М Сарьян, С. Агаканян, А. Кожоян, А. Урарту, С. Аракелян, Е. Кочар, Т. Чубарян каби санъаткорлар етишиб чикди.

Мусиқаси. Неча минг йиллик анъаналарга эга бўлган қад. арман мусиқаси асосан бир овозли бўлса ҳам, аммо кўп овозлилик элементлари учраб турган. Ўтмиш мусиқий маданиятининг атоқли намояндлари Комитас (6—7-а. лар) ва Нерсес Шнорали (12-а.) диний мадхиялар ва шараканлар ёзишган. 17-а. охириларидан ашуг (бахши) лар санъати ривож топди (18-адаги машхур бахши — Саят Нова). 19-а. 2-ярмида янги композиторлик мактаби вужудга келди. 1868 й. да Т. Чухажян «Аршак II» номли биринчи арман операсини яратди. Халқ тароналарини европача композиция воситалари б-н бирга қўшиш орқали ўзига хос миллий услуг шакллана борди (композиторлар: X. Кара-Мурза, М. Экмалян, Н. Тигранян, Комитас, А. Спендиаров, Р. Меликян, А. Тигранян ва б.). Арман халқ чолғу асбоблари: пулфлаб чалинадиган, камонли, чертма, урма асбоблардир. Чем-чем (якка ракс), шчорор (дуэт), вер-вер, кочари (туда ракс)лар кенг тарқалган. 19-а. бошларидан янги арман нота ёзуви (А. Лимонжян ихтироси) бошланди. 19-а.нинг охирги чорагидан хор қўшиқлари ривожланди, халқ тароналари, қўшиқлари қайта ишланди. 20-а. бошларида янги мусиқий жанрлар: симфония, балет, симфоник достон, камерчолғу мусиқаси, оммавий қўшиқ, спектакль ва кинофильмларга мусиқа ёзиш ривожланди. А. Хачатурян, К. Закарян, В. Тальян, А. Айвазян ва б.лар турли жанрларда ижод қилдилар. Ереванда опера ва балет театри (1933), Мусиқали комедия театри (1942) барпо этилди. А. филармонияси таркибида симфоник оркестр, торли квартет, ашула ва ракс дастаси, хор капелласи, гусан ашула дастаси каби ижодий жамоалар бор. Давлат консерваторияси ҳамда Санъат ин-тининг мусиқа ва халқ мусиқа ижодиёти бўлими малакали кадрлар тайёрлайди. 1933 й.да А. Композиторлар уюшмасига асос солинган.

Арман мусикаси Ўзбекистонда кенг ёйилган. Ўзбек давлат филармониясининг симфоник оркестри А. Бабажаняннинг «Каҳрамонлик балладаси»ни Э. Мирзояннинг симфониясини, А. Долуханян, А. Арутюян ва б.ларнинг асарларини ижро этган. Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат академик катта опера ва балет театри А. Хачатуряннинг «Спартак» балетини саҳналаштирган.

Театри. Арман театр санъати мил. ав. 1-да вужудга келган (мил. ав. 69 й.да Тигранакертда театр биноси курилган). Арман ва юнон муаллифларининг асарлари саҳналаштирилган. 4 — 11-аларда фольклор-хор ва коришма жанрларда ишловчи театр мавжуд бўлган. 12-да черков ва мактаб театрлари пайдо бўлди. 14-дан қад. арман театри секин-аста йўқолиб борди. 18-да сайёр труппалар ташкил этилди. 17 — 18-аларда ўзга юртлардаги (Москва, Венеция, Вена, Мадрас, Калькутта ва б. жойлардаги) арман муҳожирлари янги арман театрларини яратдилар. 19-да А. театр санъатида юксалиш даври бошланди. Константинополь (1861), Тифлис (1863) ва б. шаҳарларда дастлабки арман доимий профессионал театрлари вужудга келди. Миллий драматурглардан М. Пешиктاشян, С. Экимян, М. Патканян, Г. Сундукиян ижодида реалистик йўналиш қарор топди. 20-а. бошларида Ереван драма театри (1921; 1937 й.дан Сундукиян номидаги), Гюмрида А. Мравян номидаги театр (1928), Ереван Ёш томошибинлар театри (1929), Ванадзор театри (1931), Нор-Баязет театри (1935) ташкил топди.

Киноси. А.да дастлабки хроника кинолари 1907 й.да суратга олина бошланган. 1923 й.да ташкил этилган А. «Давкино»си ҳоз. А. Бек-Назаров номидаги «Арменфильм» деб аталади. Бадиий фильмлар 1925 й.дан чиқарила бошлаган. Улар орасида «Намус» (1925), «ХасПуш» (1928) ва биринчи товушли фильм «Пэпо» (1935, барчасининг реж. А. БекНазаров), «Шахсан маълум» (1958) ва «Фавқулодда топширик» (1965, иккала

фильм реж.лари — С. Кеворков ва Э. Карамян), «Салом, бу мен!» (1966, реж. Ф. Давлатян), «Қўёш остидаги жой» (1976, реж. А. Бабаян) ва б. Машхур арман актёрлари — А. Жигарханян, Г. Тонунц, М. Симонян, М. Мкртчян. 1958 й.да А. Кинематографчилари уюшмаси тузилган.

АРМАНИСТОН ТОҒЛИГИ

Фарбий Осиёдаги уч тоғлиқдан бири, асосан, бутун Арманистон ҳудуди ва Грузиянинг жан. қисмини, қисман Туркия ва Эронни ишғол этган. А.т. гарбда Кичик Осиё тоғлигига, шарқда Эрон тоғлигига кўшилиб кетади. Майд. тахминан 400 минг км². Рельефи учламчи ва тўртламчи даврларнинг лава-туф жинсларидан тузиленган ясситогликлар, вулкан конуслари ва тектоник ботиклардан иборат, бу ботикларни бурмали-палаҳсали тизмалар ажратиб туради. Кўпгина тизмалар бир қанча сўнган вулканлардан иборат. Энг ийрик вулканлари: Катта Аракат (5165 м), Себелан (4821 м), Сюпхан (4434 м). Хром, мис, темир, тошқўмир, алунит ва б. фойдали қазилмалари бор. Тоғлиқдан Кўра, Араке, Фурот дарёлари бошланади. Минерал булоқлар мавжуд. Баъзи бир ботиклар кўллар б-н банд (Ван, Севан ва х.к.). Энг катта ботиклари: Аракат, Арзирум, Табриз ва б. Иклими субтропик, континентал. Тоғларда иилига 300 — 800 мм, ботикпарда 150 — 300 мм ёғин ёғади. Ботиклар қуруқ дашт ва чала чўллардан иборат, тоғ ён бағирларининг пастроқ қисмларида кенг баргли ва игна баргли ўрмонлар хамда бутазорлар бор.

АРМАНИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — Арманистон Республикасининг олий илмий муассасаси. 1943 й. ташкил этилган. Ереван ш.да жойлашган. Академия таркибида 43 акад., 59 мухбир аъзо, 2 хорижий аъзо бор. Академия тизимида 6 бўлим, 32 илмий муассаса мавжуд. Бир неча илмий жур., ин-тларнинг илмий асарларини ва б. илмий адабиётларни нашр этади. Кутубхонаси ва нашриётига эга.

АРМАНИСТОН ҚЎЙ ЗОТИ - ярим дағал жунли зот, Арманистондаги «Ара-

гат» наслчилик хўжалигида мураккаб чатиштириш [(балбас зоти совлиги х линколн зоти кўчкори) х балбас зоти совлиғи] йўли б-н яратилган. 1984 й.да зот сифатида тасдиқланган. Кўйларнинг кўз атрофи ва оёқларида кора рангли доғлар бўлиши б-н ажралиб туради. Зот мустаҳкам конституцияли, гавдаси йириқ, гўштдорлик сифати юқори, кўчкорларининг тирик вазни 80—90 кг, совликлариники 50—55 кг, 4—4,5 ойлик кўзилариники 28—32 кг. Асосан оқ, яримдағал кокил тузилишидаги ялтироқ жун қопламига эга. Кўчкорларидан ўртacha 2,5—3,5 кг, совликларидан 1,5—1,9 кг жун олинади, жун кокили уз. 16—20 см, совликларида 14—18 см, тивит қисмининг уз. 10—12 см, тоза жун чиқими 68 — 72%. Кўйлар шароитга тез ва яхши мослашиб, лактация даврида 100—120 кг сут беради, сутининг ёғлилик даражаси 5,9%.

АРМАНЛАР (ўзларини хай деб аташади) — халқ, Арманистоннинг асосий ахолиси (3,08 млн. киши, 1992 й.). Шуннингдек РФ (532 минг киши), Грузия (437 минг киши), АҚШ (700 минг киши), Франция (270 минг киши), Эрон (200 минг киши), Суря (170 минг киши), Тоғли Қорабоғ (146 минг киши), Ливия ва Туркия (150 минг кишидан) ва б. мамлакатларда ҳам яшайдилар. Умумий сони — 6,55 млн. киши. Арман тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан христиан-монофисийлар.

АРМАТУРА (лат. *armatura* — куролланиш, анжомлар) — 1) темир-бетон конструкциялар А.си — бетоннинг чўзилишга (камдан-кам сикилишга) мустаҳкамлигини ошириш учун мулжалланган таркибий қисми. Асосан пўлатдан ясалган эгилувчан А. (стержень ёки пайвандланган тўр), баъзан бикр А. (прокат қўштаврлар, швеллер, бурчаклик) ишлатилади. Мустаҳкамлиги ва пластиклиги бўйича стерженсимон (диаметри 6/90 мм), чивиқсимон (диаметр-ри 3/8 мм) ва зўрикма (900 Мн/см² ва ундан ортиқ кучга чидайдиган) А.ларга бўлинади

(расмга к.). Пўлат А.лар баъзан ойна орасига ва чўян куймаларнинг чўзилиш зонасига ҳам қўйилади. Туркистоннинг қад. бинокор усталари ҳам А.дан кенг фойдаланганлар. Синчли девор орасига қўйиладиган синч, пахса девор орасига қўйиладиган шоҳ-шабба ва қамишлар, лойга қўшиладиган сомон ўша давринг Ахи эди; 2) машина, конструкция, иншо-отларнинг тўгри ишлашини таъминловчи ёрдамчи курилма ва деталлар тўплами. Мас, водопровод А.си (клапанлар, кранлар, сув ўлчагич ва х.к.); қозонхона Ахи (термометрлар, манометрлар, саклагич клапанлари); иситиш тизими А.си (терморегуляторлар, термостатлар ва х.к.); газ тизими А.си (кран ва клапанлар, редукторлар ва х.к.); электр техникаси А.си (патронлар, ўчириб-ёккичлар, розеткалар, қандиллар ва х.к.).

АРМАТУРА ИШЛАРИ - темир-бетон конструкциялар ва иншоотларни куришда арматуралар тайёрлаш, маълум шаклга келтириш ва жойлаштириш каби ишлар мажмуи. Диаметри 10 мм гача бўлган сим-арматура з-дан қурилиш майдонига 200 м узунликдаги ўрам холида, диаметри 14 мм дан ортиқ бўлган чивиқ 10 — 12 м узунликда келтирилади. Келтирилган арматура симларини тўғрилаш, таранглаш, махсус чизмага қараб кесиш, синч ва тўрлар тайёрлаш ва уларни қолиплар ичига ўрнатиш А.и. жумласига киради. Диаметри 10 мм гача бўлган сим арматура тўғрилаш-кесиш автоматларида (1-расм), катта диаметрли пўлат арматуралар эса поток линияларда тўғрилаб кесилади. Олдиндан тайёрланган арматуралардан контакт ёки электр ёй пайванд ёрдамида тўр ёки синч тайёрланиб қолипларга қўйилади. Оғир арматура темир плита устига қўйиб тўғриланади, сўнгра механик станокларда тегишли узунликда кесилади. Шундан кейин чизмага қараб керакли шаклда эгилади. Йўғонлиги 25 мм гача бўлган арматура симлари қўл станогида, диаметри 25 мм дан ортиклари эса механик станокда эгилади. Агар арматура олдин-

дан кучайтирилган конструкцияларда күлланиладиган бўлса, у механик ёки электротермик усуслар б-н тарапланади. Араматурани тарапланашнинг электротермик усулига кўра, маҳсус курилмага ўрнатилган арматура электр токи ёрдамида қиздирилади. Қизиган арматура узаяди. Арматура шу ҳолда икки учидан кистирилиб кўйилади. У совиганда тарапланниб колади.

АРМАТУРА ПЎЛАТИ — темир-бетон конструкциялар арматураларини тайёрлашда ишлатиладиган материал. Арматуранинг мустаҳкамлик тафсилотлари пўлатнинг кимёвий таркибига (углерод ва легирловчи қўшилмалар миқдорига), уларга ишлов бериш тарзига (чўзиш, тортиш, термик ишлов бериш ва б.га) боғлиқ бўлади. Олдиндан кучайтирилган темир-бетон конструкциялар учун ўртача ёки кўп углеродли пўлат ишлатилади; бундай пўлат қиздириб прокат ланган бўлади ёки термик ишлаб пух-таланади. Кучайтирилмаган темир-бетон конструкциялар учун кам углеродли пулат ишлатилади. А.п. эса олдиндан кучайтирилган конструкциялар учун ишлатилади. А.п. яхши пайвандланади.

АРМАТУРАЛАНГАН ОЙНА - ичида металл тўр (арматура) кўйилиб тайёрланадиган листли силикат ойна. Бино ва иншоотларнинг ёруғлик тушадиган тешиклари ҳамда устки ёпмаларига қоплашда, ёруғлик ўтказувчи пардеворлар, зиналарни, лифт шахталарини тўсиш ва б.да ишлатилади. А.о. узлуксиз прокатлаб тайёрланади. Зарб ёки юқори т-ра таъсирида майдаланиб сочилмайди. Арматура тўри диаметри 0,35 — 0,45 мм ли симдан пайвандлаб ясалади.

АРМАТУРАЛИ ЦЕМЕНТ КОНСТРУКЦИЯЛАР - қалинлиги 20 мм дан ошмайдиган юпқа деворли темир-бетон конструкциялар. Майда тўлдиргичли бетон орасига ингичка (0,5 — 1,6 мм) пўлат симдан зич тўқилган арматура тўри жойлаштириб тайёрланади. А.ц.к. нинг бикрилиги (қаттиклиги) ва сув ўтказмаслик хоссаси темир-бетон конструкцияларга

караганда анча юкорироқ бўлади. Бино ва иншоотларнинг юк кўтарувчи ва тўсувчи конструкцияларида (расмга к.), резервуарлар қуришда, кемасозлик ва б.да ишлатилади. Бундам конструкцияларни турли шаклларда ясаш мумкин. Камчилиги: ўтга чидамлилигининг пастлиги, бетон ва арматураларни коррозиядан асраш зарурлиги.

Арматурали цемент элементлардан 46x46 м ўлчамли қилиб ясалган йигма монолит кобик.

АРМИЛЛЯР СФЕРА (лот. armilla - ҳалқа) — қад. астрономик асбоб; ёритқичларнинг координатларини аниқлашда кадим замонлардан кўлланиб келган. Градус ва минутларга бўлинган бир неча ҳалқалардан иборат. Ҳалқаларнинг текисликлари осмон сферасининг асосий текисликларига параллел жойлаштирилган. А. с.га ёритқичларни ку-затиш учун диоптрлар ҳам ўрнатилган. 16-а.гача кўлланилган.

АРМИНА — мил. ав. 7-а. охирида Арманистон тоғларининг жан.-ғарбида барпо этилган қабилалар иттифоқи. Урартуда давлат ҳокимиётининг бўшашганлиги шароитида вужудга келган. Афтидан, арман ҳалқининг шаклланишида катта роль ўйнаган. Баъзи тадқиқотиларнинг фикрича, А. атамаси «Армения» сўзининг асоси бўлган. А. Бихистун китобаларидағи «Урарту» сўзига мос келади.

АРМИНИЙ (мил. ав. 18 ёки 16 - мил. 19 ёки 21) — герман қабилаларидан бўлган херусклар дохийси. Мил. 9 й.да Тевтобург ўрмонида саркарда Вар кўмондонлиги остидаги Рим армиясини тор-мор қилган.

АРМИЯ (лот. agmo — куроллантираман) — куруқликдаги қўшинлар ёхуд (баъзан) давлатнинг ҳарбий-денгиз флотидан бошқа барча куролли кучлари мажмуи. Шунингдек, А. деганда жанговар операциялар олиб боришига мўлжалланган бир неча қўшилма ва куролли кучларнинг турли қисмлари оператив бирлашмаси (умумкўшин ёки

дала, танк, хаво, хаво-десант А.си ва б.) тушунилади. Туркий халқларда қүшин, лашкар, черик деб аталган.

АРМКО-ТЕМИР (ARMKO) - америка фирмасининг қисқартирилган номи — техника нуқтаи назаридан тоза (тахм. 99,85 фоиз Fe дан иборат) темир. А.-т. коррозиябардош, ниҳоятда чўзилувчан, электр ўтказувчанилиги юмшок пўлатникига қараганда қарийб икки бара-вар катта; магнитга тўйинувчанилиги жуда юқори (21600 гс гача) бўлганинидан электр машинасозлигида кенг ишлатида; ундан лаб. идишлари, тунука, кувур, сим ва б. буюмлар тайёрлашда, мураккаб деталлар ясашда фойдаланилади.

АРМСТРОНГ (Armstrong) Нил (1930.5.8, Огайо штатидаги Уапаконета ш.) — АҚШ астронавт учувчиси. 16 ёшида учувчилик хукукини олган. 1955 й.да Лафайёт шахридаги (Индиана штати) Пердью ун-тини битириб, авиация техники мутахассислигини эгаллаган. Ҳарбий денгиз флоти қисмларида хизмат қилган. Лъюис тадқиқот марказида синовчи-учувчи бўлган. А. 1962 й. дан астронавтлар гурухида. 1966 й. 16 марта А. «Жеминай-8» космик кемасининг командири сифатида (Ж. Скотт б-н) фазога учди. 1969 й. 16 — 24 июлда «Аполлон-11» космик кемасининг командири сифатида Э. Олдрин ва М. Коллинз б-н бирга тарихда биринчи марта Ойга учди ва у ерда 21 соат 36 минут бўлди. А. Ойга биринчи қадам кўйган (1969 й. 21. июлда) инсон. Дастурни муваффакиятли бажариб Ерга қайтган.

АРМУР ФЎЗАСИ (Gossypium armourianum Kearney) — ёввойи ғўза тури. Геноми D21, хромосомалар сони 2n=26. Биринчи марта Т. Керни таърифлаб берган (1933). Сан-Маркое о.да ва Калифорния кўлтиги соҳиllibарида учрайди. А.Ф.— кўп йиллик, тарвакайлаб ўсадиган бута, бўйи 2 м гача, ўсув шохлари кўп. Ҳосил шохлари нимжон. Кўсаклари майда, думалок-узунчоқ, ёnlари бўртиб чиқкан, 3 — 4 чаноқли. Ҳар бир чаноқида 1 — 4 та чигит бўлади. Чигити ўртacha

катталиқда, тошчигит, яшил-кулранг туклар б-н қопланган. А.Ф. курғоқчиликка ниҳоятда чидамли, бактериоз б-н касалланмайди. Фотодавр ўзгаришидан кам таъсиранади. А.Ф. гулёнбаргчалари табиий тўкилиб кетадиган ғўза навлари яратиша ноёб тур ҳисобланади. Бундай ғўза турлари Аргентинада олинган.

АРНА (қад. эронча Ar(и)p) — сув, санскритча арнас — сув оқими) — Ўтра Осиёда кенг тарқалган тарихий термин. 1) Мунис ва Огахий асарларида, вакф ва мерос хужжатларида, Хива хонлари архиви хужжатларида «А.» сўзи канал номига кўшилиб келган. Mac, Алфокарна. А. атамаси замирида «сув йўли» деган маъно ётади. Хоразмда бош канал А. деб аталади: Қиличбойарна, Оталиқарна, Шовотарна, Урганчарна ва х. к. Ўзбекистоннинг баъзи жойларида, чунончи Зомин, Галлаорол, Жиззах туманларида кичик жарни А. дейишади. Қозогистонда А. дегандা дарё ўзани, Зарафшон этакларида куруқ ўзан, бошқа ерларда сой, дарё тармоги тушунилади. Чунончи Қирғизистонда Каттаарна, Кичикарна деган сойлар, Доғистонда Арнабулоқ, Арнагвай номли жойлар бор; 2) буйволнинг кўпинча сувда яшайдиган бир тури арни деб аталади; бу ҳайвон Махмуд Кошғарийда «сув сигири» деб аталган.

АРНАСОЙ ДАВЛАТ ОРНИТОЛОГИЯ БҮЮРТМА ҲУДУДИ — Жиззах вилоятидаги Тузкон кўлида 1983 й.да ташкил этилган (хозир Айдар кўли, Тузкон, Арнасой кўллари бирлашиб кетган). Майд. 63,5 минг га. Ўткинчи қушлар (баклан, чайка (баликчи қуш), каркара ва б.) ва шу ерда уя куриб жўжа очадиган ёввойи ўрдак, гоз ва б. қушлар муҳофаза қилинади. Ҳудудида катта-катта қушлар галалари яшайди, сувда сузувлари қушлар, сув ҳайвонлари кенг тарқалган. Соҳил бўйидаги қамишзорлар ва буталар орасида ондатра, тулки, қорсоқ, қамиш мушуги ва б. яшайди. Кўлда зофора балиқ, лаққа балиқ, усач каби балиқ турлари кўп.

АРНАСОЙ КЎЛЛАРИ - Мирзачўл

б-н Шаркий Қизилқум туташган жойдағы күллар. Шим.-шарқдан жан.-гарбға құзилған тектоник ботиқда. Күллар тубининг мутлақ бал. 250 м чамасида. Күллар вужудга келгунга қадар унинг ўрни геоморфологик жиҳатдан Қизилқум каби эол құм рельефидан иборат бўлган. Пастқамликларни эса шўрхок ва майда кўллар эгаллаган. 1969 й.да Чордара сув омборидан катта ҳажмда ортиқча сувнинг чиқариб ташланиши натижасида пастқамликлар сув б-н тўлиб бир неча кўл вужудга келди. Кўллар ўзаро тор ўзанлар орқали туташган. Умумий уз. 32 км, энг кенг жойи 12 км, ўртача чук. 1 — 3 м. А.к.га Марказий Мирзачўл ташламаси орқали шўр зовур сувлари ҳам келиб қуйилади (ҳажми 1,6 — 1,8 км³), шўрлиги 1 л да 4 — 5 г. Қишида Чордара сув омборидан маълум миқдорда сув оқизилади, шунинг учун кўл сувининг минераллашув дараражаси унчалик юқори эмас. А.к.дан ортиқча сув тор йўлак орқали Айдар кулига оқиб ўтади. Кўллар қамишзорлар б-н банд. А.к.да сувда сузуви қушлар, товон балиқ, зогора балиқ, лакқа балиқ, судак, лешч ва б. балиқлар мавжуд. А.к.да балиқ овланди.

АРНАСОЙ ТУМАНИ - Жиззах вилоятидаги туман, 1975 й. 26 ноябрьда ташкил этилган. Шим. ва шим.-шарбда Фориш, жан.да Зафаробод, жан.-шарқда Пахтакор, шарқда Дўстлик, шим.-шарқда Мирзачўл туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,49 минг км². Аҳолиси 40,0 минг дан ортиқ киши (1999). А.т.да 6 Қишлоқ фуқаролари йигини (Дўстлик, Зарафшон, Усмон Юсупов, Чўлкувар, Янгибўстон, Фалаба) бор. Маркази — Голиблар қишлоғи.

Табиати . Туман рельефи асосан тесислик ва пасттекисликлардан иборат. Ер юзаси шим. ва шим.-шарбдан жан. ва жан.-шарққа томон аста-секин кўтарила боради. Иклими кескин континентал. Янв.нинг ўртача т-раси — Г, — 5°, июл-ники 30° гача. Йилига ўртача 150 — 300 мм ёғин тушади. А.т.нинг шим. кисмida Айдар кўли жойлашган. Тупроғи асо-

сан бўз-кўнғир тупроқ, шим.-шарқий кисмida кисман шўрхоклар бор. Туманнинг чўл жойларида чала буталар, саксовул, эфемер ва эфемериодлар ўсади. Кемирувчилардан кўшоёқ, юронқозик, қуён; судралиб юрувчилардан калтакесак, илонлар; йиртқичлардан бўри, тулки, бўрсик; ҳашаротлардан чайён, фаланга; қушлардан тўрғай, сўфитўрғай, бойўғли яшайди. А.т. худудида Арнасой давлат орнитология буюртма худуди ташкил этилган.

Аҳолиси: асосан, ўзбеклар; шунингдек рус, қозоқ, тожик, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳоли зичлиги 1 км²га ўртача 16 киши.

Хўжалиги. А.т. хўжаликлари пахтачиллик, ғаллачилик, полизчилик, чорвачиллик, балиқчиликка ихтисослашган. Пахта тозалаш з-ди, 5 пахта тайёрлаш пункти бор. А.т.да 7 жамоа хўжалиги, 11 токчилик хўжалиги мавжуд. 20 минг га ерга пахта, 5 минг га ерга ғалла, қарийб 1000 га ерга сабзавот экилади; токзор ва боғлар 1000 га ни ташкил киласди.

1996/97 ўкув йилида 11 умумий таълим мактабида 4 мингдан зиёд ўқувчи таълим олди. 15 болалар боғчасида қарийб 2100 бола тарбияланмоқда. 4 клуб, 2 маданият маркази, 10 кутубхона, 2 касалхона, 2 амбулатория бўлиб, 50 врач, 150 дан зиёд ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. «Арнасой тонги» туман газетаси 1977 й.дан чиқади.

АРНЕМ — Нидерландиядаги шаҳар, Гелдерланд провинциясининг маъмурӣ маркази. Аҳолиси 132 минг киши (1991), шаҳар атрофи б-н 293 минг киши. Рейн дарёси соҳилидаги порт. Автомобиль ва т.й.лар тугуни. Қалай, тамаки, сунъий ипак, машинасозлик, кимё, фармацевтика, кўн-чарм корхоналари бор. Очик ҳаводаги Нидерландия музейи (халқ меъморлиги, В. Ван Гог асарлари) жойлашган. Синт-Эсебиускерк готика черкови (15—16-а.лар), «Иблис уйи» (16-а.; 19-а.дан — ратуша) бор.

АРНИКА (Arnica) — қоқидошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми.

32 тури маълум. Ўзбекистонда учрамайди. Гуллари сарғиши зарҳал саватчада тўпланган. Тоғ А.си (A. montana)нинг гулида С витамин—каротин, ошловчи ва б. моддалар бор. Ивитмаси ва қайнатмаси бачадондан қон кетишини тўхтатиш, бачадон мускуларининг тонусини ошириш, юрак фаолиятини кучайтириш, сафро тушириш ва оғриқ колдириш учун ишлатилади.

АРОБА ТУРО — туркий халқларда ҳарбий истеҳком тури. Аробанинг «ара-ва» маъносидан ташқари қўшинларни ҳимоя қилиш учун ўрда атрофига қазиладиган «хандақ» маъноси ҳам бўлган. Туро — «одам бўйидек қалкрун», ясси хода ва узун темирлар жанг кунлари бир-бири б-н занжир, илгаклар ёрдамида бирлаштирилиб қўшинлар учун истеҳком (қалъя) вазифасини ўтаган. Қўшинлар унинг ортидан туриб жанг қилганлар. Қадимда туркий халқлар жанг кунлари катта фидиракли, усти ёпиқ аравалар (со-ябон арава)ни занжир, илгаклар б-н бирлаштиришган, уларни ортида жойлашган жангчилар камон, ўт очар қуроллар б-н душман ҳужумидан ўзларини мудофаа этганлар. А. т. мудофаа ёхуд ҳужум пайтида қўшин б-н бирга ёки атрофида бўлган. А. т. қадимда ва ўрта асрларда Шарқнинг ўзига хос дотлари вазифасини ўтаган. Бундай усулда жант қилиш қадимдан (хуннулар давридан) маълум бўлиб, гуннлар орқали 4—5-аларда Европага таркалган ва у ерда вагенбург (нем. ваген-арава ва бург — мудофаа), кейинчалик табор мудофааси атамасини олган. Артиллериянинг вужудга келиши б-н А.т. ўз аҳамиятини ўйкотган.

АРОМАТИК БИРИКМАЛАР (юн. арома — ҳушбўй, муаттар) — молекуласи бир ёки бир неча бензол ядроларидан ташкил топган органик бирикмалар ва уларнинг ҳосилалари. Энг оддий вакиллари — бензол (C_6H_6) ва унинг ҳосилалари. Бензол ядроидаги қўшбоғларнинг оддий боғлар орқали боғланишидан ҳосил бўлган бензол ҳалқалари тизими туфайли А.б. ароматик

хусусият касб этган ва шунинг учун улар алифатик бирикмалар ҳамда алициклик бирикмалардан катта фарқ қиласи. А.б. электрофиль ва нуклеофиль алмашиниша реакциялари (галогенлаш, нитролаш, сульфолаш, алкиллаш, ариллаш ва б.)га осон киришади. Мас, нитрат кислота таъсирида бензол нитробензолга айланади. Бир пайтлар А.б. дейилганда факат муаттар табиии бирикмалар (ўсимликлардан олинадиган эфир мойлари, бальзамлар, смолалар ва б.) тушуниларди. Бу бирикмаларга «ароматик», яъни ҳушбўй деган ном ҳам ўша вақтда берилган. Ҳозир эса А.б. сўзи ўз маъносини ўйкотган, чунки ҳушбўй бирикмалар ҳар хил синфга кирувчи органик бирикмалар орасида ҳам мавжуд. Кўпчилик А.б. қўланса ёки деярли хиди ўйқ. 19- а. ўрталаридан А.б. кимёси жуда тез ривожлана бориб, улар техника ва лаб. ишларида қўллана бошлиди. А.б. барқарор моддалардир. Уларни бошқа синф бирикмаларидан қатъий шароитлардагина ҳосил қилиш мумкин. Мас, бензолни 650° да ацетилендан фаол кўмир иштироқида ёки циклогексанни дегидридлаб олиш мумкин. А.б. алифатик бирикмаларни дегидроцикллаш, полимерлаш ёки конденсатлаш йўли б-н олинади. Бу реакциялар ароматлаш реакцияси дейилиб, улар ўсимлик, ҳайвон организмлари ва микроорганизмларда ҳам рўй беради. Бензин ҳам саноатда ароматлаш реакциясидан ўтказилади, натижада бензиннинг хусусиятлари яхшиланади. Тошкўмирни кокслаб ёки нефтни термик ва катализитик крекингга учратиб ҳам А.б. ҳосил қилиш мумкин.

АРОМАТИК УГЛЕВОРОДЛАР — молекуласида бензол ядрои бўлган углеводородлар. А.у.нинг асосий вакиллари бензол (C_6H_6) ва унинг ҳосилалари. Бензол ядролари конденсирланган А.у.га нафтилин, антрацен, фенантрен ва б. киради. Баъзи конденсирланган А.у.нинг молекуласи жуда кўп бензол ядроидан ташкил топган бўлади. (Мас, короненда 6 та). А.у.нинг

асосий манбай тошкўмирни кокслаш на-
тижасида олинадиган маҳсулотлардир.
Нефтдан ҳам кўп миқдорда А.у. олинади.
Айрим А.у. синтетик усуллар б-н олина-
ди. А.у. муҳим аҳамиятли хилма-хил аро-
матик бирикмалар олиш учун бошланғич
маҳсулотдир. Улар ёрдамида ароматик
кетонлар, альдегидлар, кислоталар хосил
килиш мумкин.

АРПА (*Hordeum*) — ғалладошлар
оиласига мансуб бир ва кўп йиллик
ўтсимон ўсимликлар туркуми. Евросиё
ва Америкада 30 га яқин тури маълум.
Деҳқончиликда А. Ўрта Осиё (Туркма-
нистон жан.) да мил. ав. 12—10-минг
йиллиқдан экиб келинади. Ватани Олд
Осиё. Экма А. (*H. sativum*) жаҳондаги
кўпгина мамлакатларда етиширила-
ди. Биологик хусусиятларига кўра, А.
баҳори ва кузги турларга бўлинади.
А. илдиз тўплами попуксимон: асосий
илдиз ҳайдалма қатламда ривожланади.
Пояси похолпоя, 4—6 та бўғимли,
бўйи 30—35 см дан 130—134 см гача.
Барги барг пластинкаси, барг кини,
тилча ва қулоқчалардан иборат, бошқа
ғалла ўсимликларининг баргидан кўра
кенгрок. Тўғули бошоқ. Меваси парда-
ли ёки ялангоч дон, ранги сарғиш, оч жи-
гарранг ва оч кулранг. 1000 та дони ваз-
ни 20—60 г. Баҳори А.нинг вегетация
даври 55—110 сутка, кузгисиники 180—
210 сутка (нав хусусиятлари ва эки-
ладиган худудга қараб). А. энг тезпишар
дон экинидир. А. ўзидан чангланувчи
ўсимлик, гули ёпик. Майсалари 4—5°
да униб чиқади, ўсиб ривожланиб бори-
ши учун кулагай ҳарорат 22°. А. иссикка
чидамли ўсимлик, хаво қуруқлигини
яхши кўтаради. Халқ хўжалигига А.дан
хилма-хил мақсадларда (озик-овқат, ем,
пиво саноати учун хом ашё) фойдалани-
лади. Донида 13% сув, 2% оқсил, 64,6%
углеводлар, 5,5% клечатка, 2,1% ёф, 2,8%
кул мoddаси бор. 1 кг арпа дони 1,2 озуқа
бирлигига teng.

Лалми деҳқончилик минтақасида
баҳори, сугориладиган ерларда кузги-
кишки ва кўкламги намдан яхши баҳра

оладиган юкори хосил берадиган куз-
ги А. етиширилади. Жуда эрта қуруқ
жазира маҳсулотлардан ол-
дин (маининг охири — июнь) пишиб
етилади. Сугориладиган майдонларда
хар гектаридан 50 ц гача хосил беради.
Ўзбекистонда сугориладиган ерларда
Қарши, Зафар, Циклон; лалми ерларда
Байшешек, Унумли арпа, Нутанс ва б. на-
влари экилади. Уруғлари 4—5 см чук-
га қадалади, экиш меъёри А.нинг фақат
ўзи экилганда 100—120 кг/га, вика б-н
бирга экилганда 50—70 ва 40—50 кг/
га. А. ўғитларга талабчан. Юкори хосил
олиш учун гектарига 30—45 кг N (азот),
45—60 кг P2O5 (фосфор), 60 кг K,O (ка-
лий) солинади.

А. зарапкунандалари: швед пашшаси,
гессен пашшаси, симкуртлар, арракаш-
лар, кўккўз ва б; касалликлардан энг кўп
зараплайдигани қоракуя, занг касаллиги,
уншудринг, фузариоз, бактериоз ва б.

Ад.: Курбанов К., Ячмень в условиях
богарў Ўзбекистона, Т., 1972; Йигитали-
ев М., Мухаммадхонов С., Дала экинлари
селекцияси ва уруғчилиги, Т., 1981.

Кўзибод Душамов.

АРПА ДОНИ — 1) қад. оғирлик
ўлчов бирлиги. Минг дона арпанинг
оғирлиги 40,9510 -г 40,9514 г бўлгани
учун 1 дона арпанинг оғирлиги ўртача
0,0409512 г га teng, деб олинган. Илга-
ри мана шу оғирликлар бўйича мисқол
ва қадоқ қийматлари аникланган. Шу-
нинг учун қадимда 1 мисқол қ 100 А.д.=
4,0912 г бўлган. Лекин арпа қайси замон
ва қайси ўлкада етиширилганлигига
қараб А.д.нинг катта-кичиклиги ҳар хил
бўлган. Шунинг учун кейинчалик 1 А.д.=
0,0453 г деб қабул килинган. 14- а. га ке-
либ эса 1 А.д.=0,045 г бўлган. Ҳоз. вақтда
баъзи Шарқ мамлакатларида 1 А.д.нинг
0,048 г га teng қиймати кўлланилмоқда.
Баъзан 1 А.д. = 0,052 г. А.д.нинг форс-
ча номи жоу, яна бошқа номи шаъира-
дир. 1 шаъира 0,052 г га teng деб қабул
килинган; 2) узунлик ўлчов бирлигий. 1
дона арпанинг эни ишчи отнинг 6 дона
ёлига ёки бармоқнинг олтидан бирига

тенг. 1 А.д. = 1/6 бармокқб ишчи отнинг ёли. Агар 1 бармок 2,18н-2,28 см га teng бўлса, у ҳолда 1 А.д.=0,36-0,38 см.

АРПАБОДИЁН (*Anisum*) — зира дошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтлар туркуми; 2 тури бор. Ўзбекистонда оддий А. (A. *Vulgare*) экилади. Унинг пастки барглари буйраксимон (ёки уч бўлакли), йирик арра тишли, юкоридагилари ипсимон бўлакчаларга бўлинган. Гуллари майда, оқ, мураккаб соябонга тўпланган. А.нинг меваси таркибида 3,2%, баъзан 6% гача эфир мойи ва 28% гача бошқа мойлар бор. Эфир мойи таркибида 90% гача анетол бўлади. Меваси ва эфир мойидан тайёрланган препаратлар балғам кўчирувчи сифатида кўлланилади. А. меваси ва эфир мойи озиқ-овқат саноатида ишлатилади.

АРПАБОДИЁН (пазандаликда) — ширмой нонларнинг пайари (хамиртуруши)ни тайёрлашда ишлатилади. А. уруғи чинни чойнак ёки бирон идишга солиб дамланиб, сўнгра унинг сувига майдаланган нўхат ивитилади, маълум муддатдан сўнг ҳосил бўлган кўпикка ун аралаштириб, хамиртуруш олинади.

АРПАЖЕВАК — хотин-қизлар бўйнига тақадиган зийнат буюми, жевакнинг бир тури. Арпа шаклида ишланган юпқа кумуш ёки юзига тилла суви юритилган кумуш доначаларидан иборат бўлиб, кора ипга бир дона маржон, бир дона «арпа» кетма-кет ўтказилиб тайёрланади.

АРПАГОН (*Egetorugum*) — буғдоидошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимликлар туркуми. Пояси силлик, туксиз, бўйи 4 — 25 см. Баргининг эни 3—4 мм, тукли. Бошоги тухумсимон, уз. 1,5 — 3 см, эни 0,9 — 2 см. Бошоқчаси 3 — 5 гулли. А. апр. — май ойларида гуллаб, мева беради. Асосан, кумлок ва майда тошли тоф ён бағирларида ўсади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида, шунингдек Қорақалпоғистонда учрайди. А. — баҳорги энг яхши ем-хашак ўсимлиги. Унинг таркибида 12 — 14% гача протеин ва 24 — 27% клетчатка бўлади. А.ни

хамма к. х. хайвонлари ейди.

АРПЕЖИО (итал. agrpeggio — арфада чалиш) — кўпинча паст товушдан бошланадиган аккорд товушларининг кетмакет ижро этилиши. А. кўпроқарфада, шунингдек фортепиано каби чолгуларда кенг кўлланилади.

АРПОҚСОЙ, Арпоксанис — скифлар бобокалони Тарғитошнинг ўртанча ўғли. Геродотнинг ёзишича, ривоятларга кўра А.дан скифларнинг катиарлар ва траспийлар қабиласи тарқалган. Бу қабилалар подшо-скифлар қавмидан бўлган.

АРРА — ёғоч, металл, тош, суяк, шох, садаф ва б.ни кесиш ва қиркиш учун ишлатиладиган қирра тишли асбоб. Пўлат пластинка ва диксисмон қилиб ясалади. Турлари: бир киши ишлатадиган А. — дастарра (кўлларра), икки киши ишлатадиган А. — гўлабур А., ёғочдан нозиқ буюмлар тайёрлашда ишлатиладиган А. — тахтабур А. Шакли ва ишлатилишига кўра, пуштакли аррacha, кашакли-шадабур, бекашак-шадабур, йирик тишли шадабур, майнинбур, йирик тишли буруш, майнин тишли буруш, нозиқ, паргар, пўлат, садаф, сарбур, такчир, хатбур, чап, чинғиза, шох, беда А.лар деб юритилади. Техника тараққий этиши б-н А.ларнинг механик турлари яратилган. Механик А.ларнинг металл кесувчи, тахта тилувчи ва дарахт кесувчи хиллари бор. Тахта тилувчи ва металл кесувчи А.лар пластина (полотно)ли, занжирли ва дискли бўлади. Ўрмонда дарахтларни ағдаришда керосин (бензин) б-н ишлайдиган А.лардан фойдаланилади. Ёғоч, фанер ёки юмшоқ металлдан эгри чизикли шаклдор буюмлар ясашда ишлатиладиган рамасимон А. лобзик деб аталади.

АРРА НУСХА, аррacha - ўзбек бадиий каштачилигига кўлланиладиган безак. Асосан, лозим жиякларига йўрма усулида тикилади.

АРРАБУРУН АКУЛАЛАР (*Pristiop horidae*) — акулалар туркуми оиласи. Уз. 1,5 м гача, танаси цилиндрисимон, чўзиқ. Тумшуғи узун ва ясси киличси-

мон, ён томондан йирик тишлар б-н куролланган. Түмшуги ўртасидаги иккита узун мўйловлари туйғу вазифасини бажаради. Анал сузгичи бўлмайди. 4 — 5 тури бор, Ҳинд океани ва Тинч океаннинг ғарбий соҳиллари яқинида, асосан тропик сувларда тарқалган. Сув тубидаги унча чуқур бўлмаган жойларда яшайди, майда балиқлар ва сув тубидаги умуртқасизларни ковлаб олиб ейди. Тирик туғади. Овланади, маҳаллий аҳамиятга эга.

АРРАГУЛ — 1) аррасимон шаклли ўйма нақш, ўзбек ўймакорлигига кенг кўлланилади; 2) сопол идишларга ишланидиган безак-гулнинг номи, баъзан паррагул деб ҳам аталади. Коса ва лаганларга А. ҳар хил ранглар б-н чизилади.

АРРАКАШЛАР — ўтрок қоринли пардақанотлилар кенжак туркуми бир неча оиласарининг умумий номи. Урғочиси аррага ўхшаш тухум кўйгичи ёрдамида ўсимлик барги, пояси ва органларига тухум кўяди. Личинкаларининг тузилиши ва хаёт кечириш хусусияти турли оиласарда бир хил эмас. Ҳақиқий A. (Jenthredinidae) личинкасининг 3 жуфт кўкракоёклари б-н бирга бир жуфт соҳта кориноёклари ҳам бўлади, бошка A. личинкасининг кориноёклари ривожланмаган, кўкракоёклари кучсиз ривожланган. Личинкаси ўсимликлар устида очиқ хаёт кечиради (Jenthredinidae оиласи) ёки ўргимчак турига ўхшаш баргларни ўраб оладиган тўри ичидаги яшайди (тур тўкувчи A. — Pamphiliidae). Шоҳдор думли (Siricidae) ва поя A. (Cephidae) поядаги яширин хаёт кечиради. Личинкаси тупроққа тушиб ғумбакка айланади. Вояга етган A. гул нек-тари б-н озиқланади, личинкаси ўсимликларга катта зиён келтиради. А.да партеногенез кўпайиш кенг тарқалган, бир йилда 4 тагача партеногенез бўғини ривожланади.

Ўзбекистонда қулупнай A. (Allanthus cinctus) қулупнай, атиргул ва мевали дараҳтларга; отқулоқ A. (Ametastogia glabrata) ўтчил ўсимликларга; олча A. (Caliroa cerasi) мевали дараҳтларга; дон

A. (Cerphus rygmaeus) буғдой, арпа ва б. донли экинларга зиён келтиради. Кураш чоралари ерга тўқилган ўсимлик қолдиқларини йиғиб олиб ўйқотиш, ерни чукур хайдаш ва чопиқ қилишдан иборат.

АРРАТУМШУҚ БАЛИҚЛАР

(Pristidae) — скатлар туркуми оиласи. Уз. 6 м гача, оғирлиги 2400 кг гача. Танаси ясси, кўкрак сузгичларининг четлари боши б-н кўшилиб кетган, жабра ёриклири бошининг остки томонида. Узун тумшуқка айланган бошининг ёни бўйлаб тишига ўхшаш ўсимталари бўлганлиги учун шундай ном берилган. 7 тури маълум, тропик ва субтропик денгизларда, тропик чучук сувларда тарқалган, сув тубида хаёт кечиради, тирик туғади. Оддий арратумшук (Pristis pectinalis) кенг тарқалган. Атлантика, Тинч ва Ҳинд океанлари денгизларидан, жумладан Ўтра денгизнинг соҳилга яқин унча чуқур бўлмаган жойларида, Америка дарёларида учрайди. Австралия арратумшуғи (P. leichhardti) араси ёрдамида сув тубидаги лойдан ҳар хил умуртқасиз ҳайвонларни ковлаб олиб ейди, баъзан майда балиқлар б-н ҳам озиқланади. Одам учун хавфли эмас.

АРРЕНИУС (Arrhenius) Сванте Август (1859 — 1927) — швед олимпи, физик-кимёнинг асосчиларидан бири. Петербург ФА хорижий муҳбир аъзоси (1903). Электролитик диссоциация назариясини ишлаб чиқкан (1887). Асарлари кимёвий кинетика (Аррениус тенгламаси), шунингдек астрономия, астрофизика ва биол.га оид. Нобель мукофоти лауреати (1903).

АРРЕНИУС ТЕНГЛАМАСИ - кимёвий реакция тезлиги константаси к нинг т-рага боғлиқлиги ифодаси: $T:k = A \exp(-EJRT)$, Ea — активация энергияси; R — газ доимийси. С. Аррениус тавсия этган (1889).

АРРЕНОБЛАСТОМА, маскулинома (юн. arren — эркакка хос ва blastos — ўсимта) — тухумдан ўсмаси; бунда аёлларга хос белгилар йўқолиб, эркакларга хос белгилар юзага чиқади. Ўтра ёшдаги

аёлларда учрайди. Аменорея, сут безлари атрофияси ва бепуштликка сабаб бўлади. Давоси: жарроҳлик йўли б-н ўсмали тухумдан олиб ташланади.

АРРЕНОТОКИЯ — уругланмаган тухумлардан факат эркак хайвонлар чиқиши. А. асаларида яхши ўрганилган. Она асалари уругланган ва уругланмаган тухум қўяди. Уругланган тухумлардан ургочи (она ва ишчи) арилар, уругланмаган тухумлардан эркак арилар ривожланади.

АРИАН (Artianos) Флавий (тахм. 95 — 175 й.лар ўргаси) — Рим тарихчиси ва ёзувчиси. Кичик Осиёдаги Никомедия ш.да туғилган; юонон файласуфи Эпиктет кўлида ўқиган. Римда яшаб, харбий таълим олган. 131 — 137 й.ларда Каппадокия волийси бўлиб, алланлар хужумини қайтарган. А. сенатор, элчи ва коҳин ҳам бўлган. Фалсафа, тарих, геогр., харбий ва б. масалаларга оид асарлар ёзган (купи бизгача сақланмаган). Унинг бизгача етиб келган энг кимматли асари Александр (Искандар Мақдуний)га бағишлиланган етии китобдан иборат «Искандар юриши» номли китобdir. А.нинг «Ҳиндистон», «Неархнинг харбий юриши», «Эпиктет ҳакида эсадаликлар» ҳамда Эпиктет таълимотига бағишлиланган «Қўлланма» каби асарлари ҳам сақланган. Унинг «Парфия тарихи», «Алланлар тарихи», «Вифиния тарихи» ва «Александрандан кейинги ишлар» номли асарларидан ҳам парчалар етиб келган. У Ўрта Осиё тўғрисида ҳам кимматли маълумотлар ёзиб қолдирган.

АР-РИЁД (араб. Ар-Риёз — боғ, хиёбон) — Саудия Арабистонининг пойтахти, энг иирик шаҳри ва Нажд вилоятининг матьмурий маркази. Ахолиси тахм. 2,2 млн. киши (1992, шаҳар атрофи б-н). Шаҳарнинг қаҷон барпо этилгани тўғрисида аниқ маълумот йўқ. 1821 — 19 а. 2-ярмидан (вақти-вақти б-н) Саудийлар давлатининг пойтахти, 1902 й.дан Нажд амирлиги, 1927—32 й.ларда Ҳижоз, Нажд ва б. қўшиб олинган вилоятлар, 1932 й.дан Саудия Арабистони пойтахти. Ҳоз. А. —Саудия Арабистонининг

иирик саноат, савдо ва маданий маркази. А.да иссиқлик электр ст-ялари, бинокорлик материаллари ишлаб чиқарадиган, нефтни қайта ишловчи з-лар, кўплаб ҳунармандчилик корхоналари бор. Қ.х. маҳсулотлари қайта ишланади. А. Даммам порти б-н т. й. орқали боғланган. Ҳаво йўллари орқали А. мамлакатнинг иирик шаҳарлари ва бир канча чет мамлакатлар б-н боғланган. Шаҳарда ҳарбий академия, ун-тлар, олий техника ин-ти бор.

АРРОН — Кавказ Албаниясининг 6 — 9-а.лардаги арабча номи; 9 — 10-а.ларда Кура ва Араке дарёлари оралиғидаги ҳудуд (ҳоз. Мил дашти).

АРС НОВА (лот. ars nova — янги санъат) — 14- а. итальян ва француз мусиқасидаги ижодий илғор йўналиш. Факат черков мусикиаси жанрларидан фойдаланишдан воз кечиб, дунёвий вокал-чолту мусика жанрларини профессионаллик даражасига кўтарган, фольклор б-н яқинлашиб, турли мусика асблолари ни кенг қўллаган. Дастваб 1309 й.да итальян тадқиқотчиси падуялик Маркетто, 14-а.нинг 20-й.ларида француз гуманисти Филипп де Витри томонидан назарий асосланди. Етакчи композиторлари — флоренциялик Жованни, Франческо Ландино, буюк намояндаси Гильом де Машо (тахм. 1300— 1377). Мотет, баллада ва мадригалнинг илк шакллари ҳамда качча (ёки каччиа) А.н. учун характерли жанрлардир. Жаҳон мусика санъатининг кейинги ривожига таъсири катта.

Ад.: Грубер Р., Всеобщая история музюки, 2 изд., ч. 1, М., 1960.

АРСА (араб.) — бино куриладиган майдон, ер сахни, чегара.

АРСАМУХ I (мил. 2-а. охири — 3-а. бошлари) — кад. сиёвушилар сулоласидан бўлган хоразмшоҳ. А. I ва унинг номидан хотини зарб этган тангалар хоразмий ёзуви битилган энг дастлабки тангалар ҳамда хоразмий ёзувининг энг кад. ёдгорлигидир. Бу тангаларда А. I чўкки қалпок кийган серсокол подшоҳ кўринишида тас-вирланган. Танга тагида

хоразмий харфларда — «подшох Арс [а] мух» сўзи битилган, ҳамда S шаклидаги тамға, «Хоразм чавандози»нинг сурати берилган.

Ад.: Толстов С. П., По следам древне-хорезмийской цивилизации, М.—Л., 1948.

АРСАФ — Хурросонда, Ҳиротдан гарбдаги чўл. Амир Темур 1362 й. Сейистонда бўлган жангларнинг бирида ярадор бўлганидан сўнг бир ой шу чўдда дам олиб, даволанган ва мўгулларга қарши курашиб учун аскар тўплаган.

АРСЕНАЛ(араб, дорассиноа—устахона сўзидан олингган) — қуруқликдаги қўшинлар ва ҳарбий денгиз қўшинлари курол-яргларини ясадиган, тузатадиган, сақдайдиган жой. Араблардан француздарга, сўнг русларга ва б. тилларга ўтган. Москвадаги А. (Кремлда) 1584 й.дан мавжуд (1783 й.да музейга айлантирилган). Петербургдаги А. Пётр I томонидан 1712 й.даташкил этилган. Киев (1764 й.дан), Брянск (1783 й.дан), Кронштадт, Севастопол, шунингдек Англияда — Вулидж, Италияда — Турин, АҚШда — Франкфорд, Пикатини, Рок-Айленд А.лари асосий ҳисобланган. 20-а.да қурол-яроф и.ч. саноатнинг мустақил тармоғига айланганидан сўнг, қурол-яроф тайёрлаш ва уларни сақлаш учун алоҳида жойлар ажратиш зарурияти туғилгач, А. илгариги аҳамиятини йўқотган ва эндиликда турли мақсаддаги база ва омборхона вазифасини бажармоқда. Ўрта асрларда Мовароуннахрда курол-яроф сақландиган жой — жеваҳона (жибаҳона) деб аталган.

АРСЕНАТЛАР — матаарсенат (HAsO_3), ортоарсенат (H_3AsO_4) ва пириарсенат ($\text{H}_4\text{As}_2\text{O}_7$) кислоталарнинг тузлари. Ишқорий металлар ва аммоний А.и сувда яхши эрийди. Кучли заҳарли моддалар. Инсектицид сифатида ишлатилади.

АРСЕНИДЛАР — металларнинг маргимуш б-н ҳосил қилган бирикмалари. А. юкори т-рада эрийдиган каттиқ ва оғир моддалардир. Ишқорий метал-

ларнинг А.и сувда парчаланиб, арсин ва ишқор ҳосил қиласи. Бошқа металлар А.и факат кислоталарда эрийди. Айрим А. ярим ўтказгич хусусиятига эга. Даврий системанинг III гурухи металлари А.ининг баъзилари кристалланганида йилтироқ рух тош тузилишига эга бўлганлиги сабабли улардан лазер кристаллари (GaAs , InAs , GaxIn_1cAs), ток кучини тўғрилагичлар, диодлар ва триодлар (GaAs) тайёрланади.

АРСЕНИТЛАР — матаарсенит (HAsO_2), ортоарсенит (H_3AsO_3) ва пириарсенит ($\text{H}_4\text{As}_2\text{O}_7$) кислоталарнинг тузлари. Хоссалари ва ишлатилиши арсенатларни кабидир.

АРСЕНОПИРИТ (мишъяқ колчедани) — сульфидлар синфиға мансуб минерал. Кимёвий формуласи FeAsS . Қўшимчалари: Co, Ni, Au. Қаттиқлиги 5,5 — 6. С.оф. 5,9 — 6,3. Ранги кумуш тусли оқдан кул ранггача. Металлсимон ялтироқ, мўрт, донадор ва чўзиқ агрегатлардан иборат бўлиб, кристалл шаклида ҳам учрайди. Кўпинча гидротермал конларнинг юкори ва ўрга т-рали зоналарида кварц, пирит каби минераллар б-н учрайди. Асосан мишъяқ, оз микдорда кобальт ва олтин олинадиган минерал. Ўзбекистоннинг деярли барча полиметалл конларида учрайди.

АРСИН, AsH_3 — маргимушнинг водород б-н ҳосил қилган бирикмаси. Рангсиз, ниҳоятда заҳарли газ. Суюқланиш т-раси — 113° , қайнаш т-раси — $62,4^\circ$, ёнади, сувда эрийди.

АРСИНЛАР — маргимуш гидрит (AsH_3) нинг органик ҳосилалари. Улар бирламчи RAsH_2 , иккиласмчи RjAsH ва учламчи R_2As А.га бўлинади. А. кўланса ҳидли бўлиб, сувда ёмон, органик эритутвчиларда яхши эрийди, осон оксидланаиди. Кўпчилиги хавода ўз-ўзидан учувчан моддалардир. Ациклик А., айниқса бирламчилари заҳарли, организмга маргимуш гидридга ўхшаш таъсир этади.

АРСИЯН ТИЗМАСИ - Грузиянинг жан. қисми ва Туркиядаги тоғ тизмаси. Ғарбда Кичик Кавказ тоғлари б-н

туташиб кетади. Энг баланд нуқтаси 3165 м (Арсиян чўккиси). Умумий уз. 150 км чамасида. Асосан гилли сланец ҳамда қумтошлардан ва вулкан жинсли (лава, туф) дан таркиб топган. Тоғ ён бағирларининг пастроги қорақайин, каштан, юқоририғи қорақайин ва оқкарагай, қорақарағай ўрмонлари б-н қопланган, ундан ҳам баландда альп ўтлоқлари бор.

АРСЛОН, шер (*Panthera leo*) —мушуксимонлар оиласининг бир тури. Уз. 240 см гача (урғочиси кичикроқ), оғирлиги 280 кг гача. Юз қисми чўзиқ, думининг учидаги узун қора қилдан иборат попуги бор. Танаси калта жун б-н қопланган, эркаклари танасининг олдинги қисми (бўйни, кўкраги ва юзи) даги узун юнглари ёлни ҳосил қиласди (жинсий деморфизм). Ранги сарғиш, ёли корамтири. Қад. ареали Африка (Гарбидан ташкари), Европа (Болқон ярим ороли, Закавказье — Арманистон), Осиёни (Арабистон ярим ороли, Кичик, Олд ва Жан. Осиё — Шарқда Ҳиндистонгача) ўз ичига олган. Индивидлар сони ва ареали кескин камайиб кетган, ҳоз. ареали асосан Марказий Африканинг кўриклиданадиган худудлари ва қисман Жан. Осиёдан иборат. А. чўл, саванна ва дарё яқинидаги ўрмонларда яшайди. Понигам, оиласи гурух ҳосил қиласди. Ҳар 2 йилда бир марта 3 — 4 тадан болалайди. Ҳомиладорлик даври 4 — 5 ой, 6 -7 ёшида вояга етади, эркагидан 3 ёшда ёл чиқади. А. кечаси гурух бўлиб ов қиласди, йирик туёқли ҳайвонларни овлайди. Қари ва ярадор А. одамга ҳам хужум қилиши мумкин. 70 йилгача яшайди. А. ҳамма жойда муҳофаза қилинади; хинд кенжак турни (*P. L. persica*) Табиатни муҳофаза қилиш халқаро ташкилот Қизил китобига киритилган.

АРСЛОН ХОЖАТАРХОН -15-а. би-ринчи ярмида яшаган давлат арбоби, шоир. Улуғбекнинг ишончли амирларидан. Саброн ш. ҳокими бўлган. Саккокий маълум давр унинг саройида яшаган. А.Х.Т. зукко олим ва иқтидорли шоир бўлганлиги қатор манбаларда қайд

этилган. А.Х.Т. ўз саройида ижодкорлар йигини ўтказиши хуш кўрган. Қад. туркий кўлёзмаларни маҳсус кўчиритирган ва баъзи асарларни араб, форс, туркий тилга таржима қилдирган. А.Х.Т. туркий адабий тил ва тур-кий (уйғур) ёзувнинг билимдони бўлган. У Аҳмад Юғнакийнинк «Ҳибат ул-ҳақойқ» достонини уйғур ёзувида кўчиритирган (1444), кўлёзма охирига Адид Аҳмад ҳақидаги «Адиднинг ери оти Юғнак эрур, Сифоти ажаб ер, кўнгиллар ёрур...» мисралари б-н бошланувчи ўн байти маснавийини иловга қилдирган.

А.Х.Т. ижодидан ҳозирча факат шу 20 сатр маснавий маълум. Шоир ҳақида баъзи маълумотлар Саккокий қасидаларида, Шотибийнинг «Қуръон ўқиши санъати ҳақида»ги рисоласи таржимасининг дебочасида учрайди.

АРСЛОНБОБ (тахм. 11-а.) — туркестонлик машхур суфий. А.нинг ҳаёти, суфийлик фаолияти ҳақидаги маълумотлар наасабнома (шажара)ларда ва кўлёзма манбаларда қисқача берилган, лекин улар илмий тадқиқ қилинмаган. Аҳмад Яссавийнинг биринчи маънавий устози бўлган. Ёш Аҳмад унинг раҳбарлигига суфийлик тариқатининг мураккаб амалий ва назарий билимларини олган. Ривоят қилинишича, А. Қирғизистон худудидаги шу ном б-н атaluвчи қишлоқка дағн қилинган. Макбарамси ҳозиргача сақланиб қолган ва зиёратгоҳ ҳисобланади.

Ад.: Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе, М., 1989.

АРСЛОНБОБ — Фарғона тизмаси б-н Бойбошота тизмасининг кўшилган жойида 1400 м баландлиқда жойлашган курорт жой. Қирғизистон Республикаси Ўш вилоятининг Бозорқўргон тумани худудида. Бу ердан Фарғона тизмасининг қорли чўқиларидан бошланадиган Арслонбоб сойи оқиб ўтади. Аҳолиси асосан ўзбеклар, қирғизлар. Иқлими илиқ, ёзи салқин, совуқ бўлмайдиган давр бир йилда кариб 230 кун. Июлнинг ўртача т-раси 20 — 25°, ҳавонинг нисбий намли-

ги ёз ойларидаги 30—40%; хавоси тоза. Йилига ўртага 600—800 мм ёгин ёғади. Табиати ниҳоятда бой ва ранг-баранг, тоғ ён бағирлари қалин ўрмон. А.да табиий ёнғоқзор, пистазор, олмазор, бодомзор ва олчазор кўп. А. кишлого махсус ёнғоқзор-мевазор ўрмон хўжалиги қарамоғида. А. атрофида ўрмон-мевачилик хўжалиги ташкил қилинган. 1945 й.дан бу ерлар давлат кўрикхонаси ҳисобланади. Дараҳтзорлар қарийб 265 минг га майдонни ташкил қиласди. Мевали ўрмонлардан ёнғоқ, олма, писта ва олча йигиб олинади. Асаларичилик ривожланган. А. ёнғоқзорларида мўйнали ҳайвонлар иқлимлаштирилган. Бу ерга ҳар йили турист ва дам олувчилар келиб кетишади, болалар дам олиш масканлари бор. А. қадимдан Арслонбобота номи б-н боғлиқ зиёратгоҳ жой.

АРСЛОНТОВ (Аристантов) — Қизилкумдаги уч тизмадан иборат емирилган қолдиқ тоғлар. Жан.-гарбдан шим.-шарққа йўналган. Энг баланд жойи 698 м. А. Қизилкумдаги бошқа пасттоғлар каби атрофи эол кумлар б-н ўралган. А. замини силур, девон даврларининг сланец, кумтош, оҳактош, мармар, гравелит жинсларидан, юкори кисмлари карбон даврининг оч ва тўқ тусдаги оҳактош ва б. жинс қатламларидан иборат. Бу жинслар тоғ ён бағирларида очилиб қолган, этакларида эса дағал пролювий ётқизиклари ва бўр, палеогеннинг чўқинди жинслари қатламлари орасига кириб кетган. А. Марказий Қизилкумдаги бошқа палеозой массивлари каби герцин ороге-незида бурмаланган. Бўр ва палеоген денгиз трансгрессиялари бутун Қизилкумни жумладан А.нинг ён бағирларини ҳам босиб, қалин гил қатламлари б-н қоплаган. Альп орогенезида қайта бурмаланган. Бирок ён бағирларидаги гил қатламлари ювилиб кетган. А. асимметрик тузилган, унинг шарқий ён бағирлари тик. А. жуда ҳам парчаланиб кетган. Марказий кисмлари альп типидаги рельефга эга, яъни ўткир наизасимон чўққили, киррали бўлиб, ғарбий ва шарқий чеккалари эса

кўпинча ясси юзали, усти текисланиб қолган. Нураган жинслар тоғ этакларида сочилиб ётади. Анинг жан.-шарқий ён бағирларида сой кўп. Бу сойларда баҳордагина сел ва ёмғир сувлари оқади. А.да кўпинча қуруқ водийнинг чукур жойларида, қатламларнинг тектоник ёриклирида, отқинди ва метаморфик, оҳактош ҳамда мармар жинслари тарқалган жойларда чучук сувли булоқлар учрайди. Булоқ сувларидан дехқончиликда фойдаланилади. А.да иқлимининг қуруқлиги, тупроқ қатламининг деярли йўқлигидан ўсимлик кам. Тоғ этакларида тошли кул ранг-қўнғир тупрокларда шувоқ-эфемер ўсимлеклари кенг тарқалган. А.дан яйлов ҷорвачилигига фойдаланилади.

АРСЛОНХОН МУҲАММАД ибн СУЛАЙМОН (тўлиқ исми Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Довуд Кучтегин ибн Тамғачон Иброҳим) (?—1130/1131) — Мовароуннаҳр ҳукмдори (1102—30). Корахонийлардан. Барқиёруқ вассали Сулаймонтегиннинг ўғли. 1102 й. Самарқанд таҳтига Арслонхон унвони б-н ўтқазилган. 12 минг мамлукдан иборат кўшин тузиб Даҳти Қипчоққа бир неча бор ҳарбий юришлар қилган. Умрининг охирида фалаж бўлиб қолгани туфайли таҳти ўғиллари — дастлаб Наср, сўнг Аҳмад б-н бошқарган. Самарқанд салжуқийлар томонидан эгаллангач (1130 й. 13 март), А.М.С. Балхга жўнатилган ва ўша ерда кўп ўтмай вафот этган. У Марвадаги ўзи қурдирган мадрасага дағн этилган. А.М.С. даврида маданий ҳаёт бирмунча ривожланган. Бухоро ва унинг вилоятида кўплаб бинолар қурилган. Мак, Жарқўрғон минораси ва Масжиди калон ёнидаги минора ҳозиргача сақланган.

АРСЛОНХОНЛАР - 1) қад. туркий халқлар хонларининг фахрий унвони; 2) бугрохонлан устун турувчи унвон.

АРСЛОНҶҮЙРУҚ (*Leonurus L.*) - ялпиздошлар оиласига мансуб кўп йиллик ва бир йиллик ўтлар туркуми. 14 тури маълум. Ўрта Осиёда 4 тури ўсади. Ер устки кисми таркибида алкалоидлар, сапонинилар — ошловчи ва б. моддалар бор.

Дамлама ва настойкаси юрак, гипертония касалликлари, асабийликда (тинчлантирувчи дори сифатида) кўлланилади. Тошкент Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларидаги тоғли ерларда 2 тури учрайди. Шундан Туркистон А. (*L.turcestanicus*) ни халқ юқоридаги касалликларни даволашда ишлатиб келган.

АРСЛОНҚУЛОВ Тошпўлат (1882 — Тошкент— 1962. 9. 5) — ганчкоруста. Ўзбекистон халқ рассоми (1944). Ўймакорликни отасидан ўрганган. А. чока пардоз усулида нақшлар ўйишда ва безакларга ҳандасий «занжира» шаклларини беришдаги маҳорати б-н шуҳрат козонган. 1952 й.дан П. Беньков номидаги Республика рассомлиқ билим юритида дарё берган. Бухоро ва Тошкент ўймакор усталари б-н бирга европа услубида курилган Половцев уйи (хоз. Ўзбекистон амалий санъат музейи биноси)ни миллий ўйма нақшлар б-н безашда иштирок этди. А. хоз. А. Хидоятов номидаги театр (1929), Ўзбекистон ФА Навоий музейи (1939), Навоий кутубхонаси биноларини, Навоий театри биносини (1946) безашда қатнашди. Навоий театрининг томоша зали, фойе ва б.даги у ишлаган «мажнунтол», палак усулидаги безаклар, рангбаранг мужассамотлар бинонинг ички кўринишига алоҳида жозиба баҳш этади. У яратган гўзал нақшлар, шарафалар, ҳар хил безаклар турли кўргазмаларда намойиш қилинди. Кўп асарлари Ўзбекистон давлат санъат музейида, шунингдек Москва, Санкт-Петербург ва б. шаҳарлардаги музейларда сақланмоқда.

АРТ, орт— кад. географик атама, довон демакдир. А. атамаси Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида, туркий руник ёзувларда ёк учрайди. Ҳоз. вақтда, асосан, географик номлар таркибида қолган. А. сўзидан тузилган жой номлари Қирғизистонда кўпроқ учрайди: Балғарт, Жангиарт, Кўчарт, Оғочарт, Туруғарт, Қайнарт, Қизарт, Қизиларт ва б.

АРТАБОЗ — ахоманийларнинг байзи саркардалари исми: 1) Ксеркснинг

саркардаси. Ксеркснинг мил. ав. 480 й. Юнонистонга қилган юришида Платея жанги (мил. ав. 479 й.) пайтида қўшин қанотларидан бирига қўмондонлик қилиб, жанг тугамасданоқ тор-мор этилган форс қўшинларининг бир қисми б-н Кичик Осиёга қочган; 2) Эрон флоти қўмондони, мил. ав. 450 — 449 й.да афиналик стратег Кимонга қарши курашган; 3) Артаксеркс II саркардаси, сўнгра Доро III хизматига кирган; мил. ав. 330 й. Доро III ўлдирилгач, Александр (Искандар Мақдуний) даврида (328 й.) Бақтрия сатрапи бўлган.

АРТАКСЕРКС — Ахоманийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳлари. А. I Дасти узун, мил. ав. 465 — 424 й.ларда ҳукмронлик қилган. Отаси — Ксеркс I фитна натижасида ўлдирилгач, таҳтга ўтирган. Ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Ахоманийлар давлати б-н уруш олиб бораётган Афинанинг кўмагида кўтарилган Мисрдаги кўзғолонни бостирган, 454 й. эса форслар Нил дельтасида Афина флотини яксон қилганлар. 449 й. Кипр о.даги Саламин жангида афиналиклар ғалаба қозонгач, юон-форс урушларини якунлаган, Каллий сулхини имзолаган. Бу сулхга кўра А. I Кичик Осиёдаги юон шаҳарларининг сиёсий мустақиллигини тан олган. Форс зодагонларининг сепаратик ҳаракатлари (мас, мил. ав. тахм. 449 йдаги Мегабиз исёни) ва тобе ҳалқларнинг кўзғолонлари кучайишига қарамай А. I даврида марказий ҳокимиёт анча кучли бўлиб, Ахоманийлар давлатининг худудий яхлитлиги асосан сақланиб қолган эди.

А. II Мнемон, мил. ав. 404 — 358 й.ларда ҳукмронлик қилган, Доро II нинг катта ўғли. Ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Кичик Осиё ҳокими, укаси Кир б-н таҳт учун кураш олиб борган. Ташки сиёсат соҳасида бир қатор муваффақиятларга эришган бўлсада (394 й. Спарта флотининг Книд ёнида тор-мор келтирилиши, 386 й.ги Анталкид сулхи ва б.), А. II подшолиги даври Ахоманийлар давлатининг заифлашган пайти эди.

А. II га карши сатраплар, вассал шохлар, ярим қарам қабилалар (кадусийлар ва б.) бир неча бор кўзголон кўтарганлар.

А. III Оҳ, мил. ав. 358 — 338. й.ларда хукмронлик қилган, А. II ўғли. Акаларини ўлдириб таҳтни эгаллаган. Ахоманийлар давлатининг худудий бирлигини тиклаш учун қаттиқ харакат қилган. Сатрапларга ёлланма кўшинлар сақлашни ман этган. Қатор кўзголонларни (Кичик Осиё, Финикия, Кипрда) бешафқат бостирган ва 341 й. Мисрни қайта кўшиб олган (Миср мил. ав. 5- а. охирида Ахоманийлар давлатидан ажраб чиқканди). Ўзининг мулоzими, маҳрами Багой томонидан ўлдирилган.

АРТАШАТ — Арманистондаги шаҳар (1961 й.дан), Араке дарёси бўйида. Т.й. станцияси. Ереван-Жулфа автомобиль йўли ёқасида. Ахолиси 32,3 минг киши (1989). Вино ва консерва тайёрлаш, енгил, ёғочсозлик, машинасозлик ва металлсозлик саноати корхоналари бор. Узум етиширилдиган р-ннинг (шу жумладан кимматли ва ноёб навлари) маркази. Қадимдан ҳунармандчилик ривожланган. А.да биринчи арман театри курилган. А. яқинида қад. Арманистон пойтахти харобалари сақланган.

АРТАШЕС I (Артаксий) (? - тахм. мил. ав. 160) — арман шохи (мил. ав. 189 — 160), саркарда, арман подшоҳлиги ва Арташеслар сулоласининг асосчisi. Мил. ав. 190 й. арманларнинг салавкийларга қарши бошлаган исёнига раҳбарлик қилиб, Буюк Арманистонни мустақил деб эълон қилган (мил. ав. 189) ва подшоҳ унвонини қабул қилган. Ерга бўлган хусусий мулкни мустаҳкамловчи ислоҳот ўтказган.

АРТЕЗИАН СУВЛАРИ - босим таъсирида бўлган ер ости сувларининг бир тури, сув ўтказмайдиган катламлар оралиғида ҳосил бўлади, улар очилганда сув бурғи қудуклардан фонтан шаклида отилиб чиқди. А. с. Европада биринчи марта Франциянинг Артуя (лот. Artesium) провинциясида очилгани учун шу номни олган. Бундай қудуклар Хитой ва Мисрда

жуда қадимдан маълум эди. Ўрта Осиё-нинг сугориладиган зонаси Турон пасттексислиги артезиан ҳавзалари тизимиға киради, унинг таркибида Сирдарё ва Аму-дарё гурухларига бўлинадиган нисбатан кичик бир қанча ҳавзалар бор. Ҳар бир йирик артезиан ҳавзасининг турли горизонтларида сувлар турли хил кимёвий таркибга эга: ўта минераллашган хлорид типли шўр сувлардан то кам минераллашган гидрокарбонат типидаги сувларгача учрайди. А. с.нинг биринчи турдаги сувлари, одатда, ҳавзанинг жуда чуқур қисмларида жойлашган бўлади, минерал ва термал сувлар манбаи ҳисобланади; иккинчиси — юқори горизонтларда жойлашган бўлиб, яйловларни сув б-н таъминлаша (мас, Қизилқум яйловлари, Қарши чўл ва х. к.), ичимлик суви олишда, экинларни сугоришда фойдаланилади (қ. Артезиан қудуғи).

АРТЕЗИАН ҚУДУҒИ - артезиан сувлари чиқадиган бурғи қудуғи. Ер ости сувларидан ҳалқ хўжалигида фойдаланиш мақсадларида қазилади. А. қ. артезиан сувли қатламнинг жойлашиш чуқурлигига қараб айрим ҳолларда 3000 — 5000 м га етиши мумкин. Ичимлик сув олиш, яйловларни сув б-н таъминлаш, ерларни сугоришда асосан 500 — 1000 м гача чуқурликдаги сувлар ўзлаштирилган. Чуқур А. қ. минерал, термал ёки саноатда хом ашё сифатида ишлатиладиган артезиан сувларини чиқариш учун курилади. А. қ.дан сув сарфига қараб турли усулларда чиқарилади; ё ўзи отилиб чиқади ёки АТН, НА, ВП, ЭЦВ ва ш.к. маркали турли артезиан насосларидан фойдаланилади. А. қ.нинг асосий элементлари: маҳсус шурғга цемент коришмаси б-н мустаҳкам ўрнатилган кондуктор йўналтирувчи кувур; сув тўпловчи кувурлар; тиндиргич. А. қ. оғзида сув сатхини аниқлайдиган ва таркибини текшириш учун намуна оладиган, сув сарфини ўлчайдиган ва тартибга соладиган мосламалар ўрнатилади. Сугоришда фойдаланиладиган А. қ.нинг сув бериши 50, баъзан эса 100 л/с гача етади. Ўрта

Осиёда 25 мингдан ортик А. қ. қазилган. Унинг 5000 га яқинидан сув ўзи отилиб чиқади. Ўзбекистонда 10046 артезиан ва дренаж кудуклари бор (1999).

АРТЕК — болаларнинг иқлимий шифохонаси. 1925 й. ташкил этилган. Кримда, Қора денгиз бўйида, Гурзуф яқинида жойлашган. 1991 й.гача бутуниттифок пионерлар лагери, 1991 й. майдан халқаро болалар маркази. А.нинг меъморий мажмуаси алоҳида иқлимий шифохоналардан иборат («Морской», 1960 — 61, «Прибрежный», 1960-64, «Горний», 1972, меъмор А. Т. Полянский ва б.).

АРТЕЛЬ — фуқароларнинг биргаликда хўжалик фаолияти юритиш мақсадларида тузган ихтиёрий уюшмаси шаклларидан бири. Аксарият холларда А. атамаси меҳнат жараёнларини биргаликда бажариш учун тузилган ширкатларга (балиқ овлаш, қ. х. артеллари) ёки ўз аъзолари меҳнатини умумлаштирамай, қисман и. ч. воситаларига эгаликни бирлаштиручи уюшмаларга нисбатан қўлланилади. Собиқ Иттифоқда якка тартибда меҳнат фаолияти б-н шуғулланувчи товар ишлаб чиқарувчилар хўжаликлари (хунармандлар, косиблар ва б.) 20-й. ларнинг бошидан и.ч. воситаларини умумлаштириш асосида социалистик хўжалик юритиш йўлига ўтказилган ва қ. х., хунармандчилик, балиқчилик А.лари каби жамоа хўжаликлари тузилган эди. Уларнинг и.ч. режалари давлат халқ хўжалиги режасига киритилар эди. 80- й.лар охирида якка тартибда меҳнат фаолияти б-н шуғулланишга доир конунлар қабул қилингач, бундай А.лар ўз аҳамиятини йўқотди. Ҳозир балиқ овлаш, олтин излаш, касаначилик, майший хизмат кўрсатиш соҳаларида қисман А.лар сакланиб қолган.

АРТЕМИДА — юнон афсоналарида ов худоси, аёллар ҳомийси. Зевс ва Летонинг қизи. Аполлоннинг эгизак синглиси. Бошида ўқ-ёй, баъзан ярим ой ҳолатида тасвирланган. Рим афсоналаридаги Диана тимсолига мос келади.

АРТЕМИЯ (*Artemia salina*) — жабраоёқлилар туркумига мансуб қисқичбақасимонларнинг бир тури. Уз. 0,8 — 1 см. Эркагининг антеннаси тутувчи органга айланган бўлиб, куйикиш даврида ургочисини ушлаб туриш учун хизмат қиласи; антенналари ипсимон, тухум халтаси битта. Турли даражада шўрланган кўллар, кўлмак сувлари ва денгиз лиманларида тарқалган. Сув шўрланишининг жуда кенг чегарада ўзгаришига (40 дан 230% гача) мослашган. Корин бўлими учидаги айрисининг ривожланиши сувнинг шўрланишига қараб ўзгариб туради (шўрланиши қанча кам бўлса, айри шунча узун бўлади). Ўзбекистоннинг чўл ва даштларида сизот сувлардан хосил бўлган кўлларда, зовур сувларида кўп учрайди. А. балиқларга озиқ сифатида маҳсус з-лларда кўпайтирилади.

АРТЕРИАЛ БОСИМ - артерия томирлари ичидаги босим (қ. Қон босими).

АРТЕРИИТ — артериялар деворининг яллигланиши. Аллергенлар таъсирида юзага келадиган аллергик А., касаллик қўзғатувчисининг томирлар деворига бевосита таъсири б-н боғлиқ бўлмаган заҳарли аллергик кўринишдаги аспептик А., юкумли касалликлар (ревматизм, скарлатина, грипп ва б.) оқибатида келиб чиқадиган юкумли А. фарққилинади. Облитерацияловчи эндартериитда артериянинг ички девори, тугунли периартериитда эса деворининг ҳаммаси яллигланиши мумкин.

АРТЕРИОСКЛЕРОЗ (артериялар ва юн. sklerosis — склероз) — артерия деворининг қалинлашиши ва қаттиқланишидан иборат сурункали касаллик. Томир деворида фиброз тўқима ўсиб кетиши оқибатида у қаттиқлашиб, эластиклигини йўқотади. Натижада қон томир бўшлиғи тораяди ва шу томирдан қон оладиган тўқима фаолияти пасайди. А. қарияларда, юкумли-аллергик касалликлар ва б.да кузатилади (қ. Атеросклероз).

АРТЕРИЯЛАР (юн. arteria — ҳаво канали) — юрак ва аортааан чиқиб,

ўпка альвеолаларида кислородга бойиган қонни барча аъзо ва тўқималарга элтувчи қон томирлар. Артерия қони одам вафотидан сўнг вена томирларига ўтиб кетади. Шу сабабли Гиппократ артерия томирларидан жон оқади, деган. Одатда юракдан чиккан барча томирлар (қон таркибидан қатъи назар) артерия, юракка келадиган томирлар вена томири бўлади. Юракдан чикиб ўпкага бора-диган томир (таркибда вена қони бор) — ўпка артерияси бундан мустас-но. А. девори уч қават (ички — эндотелий, ўрта — мускул, ташки — парда)дан иборат. Катта диаметрли А. деворида эластик тўқима кўп бўлади. А. жуда кўп марта ўзаро кўшилиб артерия тўри ва анастомозлар ҳосил қиласди. Бўлар артерия жароҳатланганда ўринбосар вазифасини бажаради.

АРТЁМ ОРОЛИ — Каспий денгизидаги орол. Бокудан 50 км. Майд. 10 км² чамасида. Боку б-н электрлаштирилган т. й. ва автомобиль йўли орқали боғланган. А. ода Артём Ороли шаҳарчаси жойлашган.

АРТЁМОВСК (1924 й. гача — Бахмут) — Украинанинг Донецк вилоятидаги шаҳар. Ахолиси 90,8 минг киши (1991). Тоштуз қазиб чиқариладиган йирик марказ; гипс, бўр, ўтга чидамли гил ҳам қазиб олинади. Машинасозлик, озиқовқат ва енгил саноат корхоналари бор. А. 1571 й.дан маълум.

АРТИКЛЬ (лот. *articulus*) — баъзи тилларда отнинг олдида келиб, аниклик маъноларини билдирадиган олд кўшимча. Бир хил тиллarda (инглиз) А. келишик, жинс ва сонда ўзгармайди, айrim тилларда (немис) ўзгаради. Ўрта Осиё мумтоз адабиётида арабча (ал) артикли (араб тилидан кирган сўзларда) отлар олдидан келиб, аниклик маъносини беради. Агар ал камария ҳарфларидан (к. Араб ёзуви) олдин келса, тўла ўқилади: алкитоб— муайян бир китоб, Куръон; ал-Хоразмий, ал-Беруний. Шамсия ҳарфларидан олдин келса, талаффузда тушиб, ундан кейинги ҳарф такрорлана-

ди: аш-шамсу; ан-набий — каби.

АРТИКУЛЯЦИЯ (лот. *articulo*) - 1) тилшуносликда: муайян товушни ҳосил қилишда нутқ мучаларининг ҳаракати, ҳолати, иштироқи; 2) мусиқада: асарни созда ёки овоз б-н ижро этиш усули. А.нинг асосий турлари: легато (товушларнинг ўзаро боғланиши) ва стаккато (товушларни узиб-узиб садолаш). Улардан ташкири портаменто, глиссандо каби А. ифодалари ҳам бор. А. ижрочининг ҳаракатлари (чолгуни ушлаши, қўли, бутун вужуди ва елкаларининг ҳаракати, бармоқ босиши ва бўшатиши)га боғлиқ. Тўғри А. ижронинг юксак бадиий ва таъсирчан бўлишида катта аҳамиятга эга; 3) техника акустикасида: радио, телефон ва б.дан товушнинг аниқ эшитилиши. А. тўғри қабул қилинган товушларнинг умумий узатилган товушларга нисбатини (фоизларда) кўрсатади ва узатувчи тизимнинг акустик сифатини аниклайди.

АРТИЛЛЕРИЯ (франц. *artillere* — тайёрламоқ, шайламоқ) — 1) қўшин тури; 2) қуроллар тури; 3) артиллерия қуроллари ҳақидаги фан.

Денгиз, ҳаво ва қуруқликдаги А.га бўлинади. Денгиз А.си ўз навбатида кирғоқ ва кема А.сига, ҳаво А.си баллистик ва тактик хусусиятига кўра замбарак, гаубица, танкка карши миномёт, реактив ва зенит (ҳаво) А.га бўлинади. Қуруқликдаги А. ер усти, зенит ва махсус А.га ажратилади. Ер усти А.си ердаги кучларга қарши жанг қилиш учун, зенит А.си эса самолётларга ва (баззан) ердаги кучларга қарши ўт очиш учун ишлатилади. Махсус А. асосан реактив қуролларга қарши кўлланилади. А. тўпларининг калибрлари 20 дан 400 мм гача ва ундан катта, оғирлиги бир неча кг дан ўнлаб ва юзлаб т гача бўлиши мумкин. Баллистик хусусиятига кура А. қуроллари нишонга тўғри отувчи (пушка) ва қиялатиб отувчи туплар (миномёт, гаубица ва моргиралар) га ажратилади.

А. фан сифатида А. қуролларининг тузилиши, улардан фойдаланиш, уларни лойихалаш, и. ч., жангда ишлатиш

ҳакидаги илмларни ўз ичига олади. А. кўп аерли тарихга эга. Қадим замонда Хитой, Европада тош отадиган (ирғитадиган) машиналар бўлган. Амир Темур қалъаларни забт этишда тош отадиган ана шундай машиналар (палахмонлар)дан, Бобур Ҳиндистонни забт этишда борунд (пороҳ) б-н ишлайдиган «тўфак» дан фойдаланган. Отиш учун араблар пороҳдан фойдалана бошлашгач (14- а.), А. даври бошланади. Дастраслабки тўплар ёғоч тагликка ўрнатилган темир карнай шаклида бўлиб, ўқ сифатида темир, тош парчалари ишлатилган. Кейинроқ (15-а.) тўплар мис ва жездан қуида бошланди. А. техникиси мукаммаллашди, факат камал ва химоя учунгина эмас, балки дала жангларида ҳам ишлатила бошланди. А. пиёда аскарларга ёрдам берувчи мустақил кўшин турига айланди. Тутунсиз пороҳларнинг кўлланилиши, ствол ва сна-рядларнинг узайтирилиши, тўпнинг ўқ отиш вақтида орқага тепишига чек кўйиш А.га тез ва узоққа отиш имконини берди. Ўт очишга тайёргарлик, нишонга тўғрилаш ва ўқ узиш жараёнларининг меҳаниклиштирилиши А.нинг юксак оператив-тактик тезкорлигини таъминлади.

А.нинг сўнгги тараққиёти реактив ва атом А.сини яратиш ва такомиллаштиришдан иборат. Ўзбекистон қуролли кучларида ҳам А.нинг аҳамияти катта.

АРТИЛЛЕРИЯ ТАЙЁРГАРЛИГИ
- хужум олдидан душманнинг ўт очиш воситалари, жонли кучлар, мудофаа иншоотлари ва б. нишонларни артиллериядан ўт очиб йўқ килиш, вайрон этиш. А. т. жангнинг умумий максадига, душман мудофаасининг қувватига, хужум қилувчи қўшиналар ихтиёридаги артиллерия ва ўқдори захирасига қараб белгиланади. 1-жаҳон урушидаги жангларда А. т. кўпинча бир неча кун давом этган. А. т.нинг бу тариқа узоқ давом этиши душманга бехосдан хужум қилишга имкон бермас эди. 2-жаҳон урушида кўлланилган А. т. 15 мин.дан то бир неча соатгача давом этган. Бу вақт хужум усу-

лига, душман мудофаасининг куч ва характеристига, қўшиналарнинг қурол-аслаҳа ва снаряд б-н таъминланганлик даражасига боғлиқ бўлган.

АРТИСТ (франц. artiste — билимдон; лот. ars, artis — қасб, ҳунар, санъат) — драматик спектакль, кинода роллар, опера ва балет партиялари, эстрада концерти ва цирк номерлари ижрочиси. Театр ва кинода актёр, актриса деб ҳам юритилади. Кенг маънода санъатнинг муайян соҳасидаги ижодкор (созчи, ашулачи).

АРТИШОК (Супага) — кўп йиллик ва бир йиллик сабзавот экини. Ўрга денгиз мамлакатларида 10—11 тури ўсади. Франция, Италия, Ҳиндистон, Жазоир ва б. мамлакатларда экилади. Россиянинг жан, Молдавия, Украина ти-канли A. (C. scolymus L.) тури кўпроқ экилади. А. жуда сершоҳ бўлиб, бўйи 2 м гача боради. Гуллари кўк-бинафша рангда, йирик тўпгул ҳосил қилади (бир тўпгули оғирлиги 100—200 г). Серэт гулбанди ва саватча тўпгули овқатга ишлатилади. А.да қанд, оқсил (2,5-3%), углевод (7-15%), С (0,4 мг%), В,, В2 витаминалари, каротин, уруғида 30% гача май бор. Ҳом ва консерваланган, қайнатилган А. соуслар б-н истеъмол этилади, салатлар тайёрланади. Углеводлари таркибида диабет қасалликлари учун фойдали бўлган инулин бор. Жан. зоналарда 3—4 йиллик, совук кучли зоналарда бир йиллик экин, 100x80 см схемада экилади. Ҳосилдорлиги 50—250 ш/га (15—50 минг тўпгул). А. одатда кўп йиллик экин тарзида экилгандан сўнг иккинчи йили гуллайди. Ўзбекистон ўсимликшунослик и.т. институтида А.ни районлаштириш ўрганилоқда.

АРТОБОЛЕВСКИЙ Иван Иванович (1905.9.10 - Москва - 1977.21.9.) -механика соҳасидаги олим, акад. (1946), техника фанлари д-ри (1936), проф. (1929), Машина ва механизмлар назарияси асосчиларидан бири. Москва олий укув юргларида, МДУда ишлаган (1927 й.дан).

А. механизмлар таснифини ривожлантириб, текис ва фазовий механизм-

ларнинг умумий тасифини, текис механизмлар кинематикаси ва кинетостатистикасини, фазовий сферик механизмларнинг тузилиши ва кинематикаси масалаларини, механизмлар синтези, динамикаси каби масалаларнинг ҳал этилиши йўлларини ишлаб чиқди.

АРТОН, Аббат Артон — олхўри нави. Ватани Франция. Дараҳти ўртача катталиқда, тарвақайламай тикроқ ўсади. Барги ўртача, наштарсимон. Гули оқ. Ўзидан чангланади. Меваси йирик (45 — 55 г), тухумсимон, сирти силлиқ, усти ғубор б-н қопланган, бинафша-қизил рангда. Эти сариқ, қалин, жуда ширин. Эти данагидан яхши ажралади. Қурғоқчиликка чидами ўртача. Суғориладиган майдонларда яхши ҳосил беради. Кўчати экилганидан кейин 5 — 6- йили ҳосилга киради. 10 ёшида ҳар тури 50 кг гача ҳосил беради. Зараркунанда ва касалликларга чидамли нав. Апр. ўрталарида гуллайди. Навнинг эртаги, ўртаги, кечки клонлари мавжуд (июль охири — сент. бошида пишади). Ҳўллигига истеъмол этилади, асосан, қоқи солишга мўлжалланган. Самарқанд, Тошкент вилоятларида куп экилади.

АРТРАЛГИЯ (юн. arthron — бўғим ва algos — оғрик) — бўғимлар оғриғи; асосан артрит ва артроз, шунингдек бруцеллёз, ангинা, грипп ва б. кўпгина юқумли касалликларда кузатилади. А.да бе-мор дармонсизланади, ҳарорати кўтарилади. Ўз вақтида даволанмаса, зўрайиб, қайта тиклаб бўлмайдиган ўзгаришларга олиб келади.

АРТРИТ (юн. arthron — бўғим, itis — яллигланиш) — бўғимларнинг яллигланиши. Асосий касаллик (мас, спондилоартрит) ёки бошка касаллик (мас, ревматизм) белгиси бўлиши мумкин: бир (моноартрит) ёки бир неча бўғим (полиартрит) заарланади. Инфекция (тиф, паратиф, сил, бруцеллёз ва б.), моддалар алмашинувининг бузилиши, лат ейиш, сурункали касалликлар (муртак безлари, ўрта кулоқ, бурун ёндош бўшликларининг яллигланиши, касалланган тишлар) ва б. сабаб

бўлади. Интоксикация (захарланиш), совқотиши, одам организмидаги микробларга қаршилик кўрсатиши қобилиятынинг сусайиши натижасида ҳам А. рўй беради. Ўткир, сурункали, аллергик, юқумли, ревматик (полиартрит), экссудатли ва б. А. фарқ килинади. А.да бўғимлар оғриди, қизарип шишади, шакли ўзгаради ва харакати чекланади; яллиглланган бўғим соҳасида суюқлик (экссудат) йиғилади. Бемор дармонсизланади, ҳарорати кўтарилади. Касаллик энди бошланаётганда даво (дори-дармон, даво физкультураси, массаж) килинса, bemор тезда соғайиб кетади.

АРТРОГРИПОЗ (юн. arthron — бўғим, grypos — қийшайган), қийшиклик — харакат аъзоларининг туғма касаллиги; бунда кўл-оёқ мускуллари яхши ривожланмаганлиги учун улар кинфорқийшик, бўғимларда харакат чекланган бўлади ёки бутунлай бўлмайди.

АРТРОЗ (юн. arthron — бўғим) — бўғимнинг дистрофик сурункали касаллиги. Моддалар алмашинуви ва ички секреция безлари фаолиятининг бузилиши, бўғимларнинг шикастланиши, шамоллаш, интоксикация, инфекцион касалликлар оқибатида келиб чиқади. Тор пойабзал кийиш оёқ панжаси бўғимлари А.ига сабаб бўлиши мумкин. А.да йирик (тизза, чаноқ-сон, болдири-товорон, билак) ҳамда майдага бўғимлар, хусусан умуртқа погонаси бўғимлари (спондилоартроз) заарланади. Бўғимлар бир оз шишади, босиб кўрилганда оғриди; букиш ёки ёзиш чоғида кирсиллаган товуш эшитилади. Кўпинча 40 — 60 яшар аёллар ўртасида учрайди. Қайси бўғим заарланганлиги ва касаллик босқичига қараб даво килинади.

АРТРОЛОГИЯ (юн. arthron — бўғим ва ... логия) — бўғим ва унинг касалликларини ўрганадиган фан. Ички касалликларнинг бир бўлими. Бўғимлар физиологияси, патологияси тўғрисидаги билимлар ривожланиши туфайли А. алоҳида фан сифатида ички касалликлардан ажралиб чиқди. У бўғим касалли-

кларининг келиб чиқиши, ривожланиши ва клиник кўринишини ўрганади хамда уларни даволаш ва олдини олиш усулларини ишлаб чиқади.

АРТУР АФСОНАЛАРИ - Уэльс (Англия) да истиқомат қилувчи кельтларнинг ривоятлари; кўплаб шеърий асарларга мавзу бўлган. Буларга асос килиб орттларнинг киролларидан бири — кирол Артур (5 —6-а.) прототипи олинган. У англо-сакселар истилосига қарши муваффақиятли курашган. Кельтлар ўз мустақилликларини қайта тиклаш ҳакидаги орзу-умидларини Артур номи б-н боғлаганлар. Тарихий шахс сифатида Артур 8- а.дан бошлаб кельт ва бретонларнинг бард (шоир ва қўшикчи)лари ижодида, шунингдек лотин йилномаси Гальфрид Монмаутскийнинг «Британия кироллари тарихи» (тахм. 1137) китобида тилга олинади. Англияда 13 — 14-аларда «Артур», «Артур ва Мерлин», «Артурнинг ўлеми» романларининг таржимаси пайдо бўлади. А. а. мавзуда рицарлик ҳакидаги энг яхши инглиз романи — «Сэр Гавейн ва Яшил рицар» назмда яратилди (14-а.). 15-а.да Т. Малори «Артўрнинг ўлеми» романини езди. Бир қатор ижодкорлар ўз асарларида Артур образига мурожаат этганлар. Мак, Э. Спенсер «Қиролича фей»да, Ж. Драйден «Қирол Артур» опера либреттосида, У. Моррис «Гиневр мудофааси» поэмасида ва б. М. Твеннинг «Янки қирол Артур саройида» асарида А. а. тақлидий-ҳажвий талқин этилган.

АРУБА — Жан. Американинг шим. кирғоги яқинидаги орол. Шамолсиз ороллар тўдасига киради. Майд. 190 км². Бал. 188 м гача. Аҳолиси 67 минг киши (1991), асосан негрлар ва мулатлар. Нидерландия Антил олари таркибида. 1986 й. 1 янв.дан қисман ўзини ўзи бошқариш хукуқи берилган. Нефтни қайта ишлаш саноатининг йирик маркази. Бош шаҳри — Ораньестад. Вулканик орол. Рифлар б-н ўралган. Иқлими субэкваториал, ўртacha т-раси 26 — 28°. Ёғин 500 — 600 мм. Ксерофит бута ўсимликлари ўсади.

Иқтисодининг асосини нефтни қайта ишлаш саноати ташкил этади.

АРУЗ (араб.— арз қилмок) — шеърий ўлчов, вазн. Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари шеър тизими. А. назарияси туркӣ халқларга, хусусан ўзбек шеъриятига араблардан ўтган.

Навоийнинг «Мезон ул-авzon» асарида кўрсатилишича А. водий, руқн номига тўғри келади, кўчма маънода «устун» дегани. А. назарияси биринчи марта Халил ибн Ахмаднинг «Китоб ал-аруз»и («Аруз китоби»)да баён қилинган, кейинчалик Рашидиддин Ватвот, Тусий, Шамс Қайс Розий, Мавлоно Юсуф Арузий Нишибурийлар томонидан ривожлантирилган. Туркӣ халқларда А.нинг илк намуналари ислом кириб келгунгача бўлган даврлардаги қад. макол ва топишмоқларда, «Девону луготит турк»да учрайди. Юсуф Хос Ҳожибининг «Қутадгу билиг»и шу вазнда битилган туркӣ достондир. А. аввал араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзувига асосланади, унда 29 ундош ва 3 унли ҳарф, яъни чўзиқ унли товуш бўлган.

Ҳаракатлар б-н кўрсатилувчи яна учта унли — забар —а, зер, — и, пиш -у мавжуд. Ҳаракатларни ундош ҳарфларнинг усти ё остига қўйиб, очиқ бўғинлар ҳосил этилган, ёпиқ бўғин ундош устига сокин (кўплиги суқун) аломати (—) ни қўйиш орқали ҳосил қилинган. Чўзиқ унлилар очиқ бўғинда сокинли деб тушунилган ва бундай бўғинлар, асосан, чўзиқ хисобланган. Ҳарф ва ҳаракатлардан жузвлар тузилган. Жузвлар Зта бўлиб, уларнинг ҳар бири 2 хил кўринишга эга. Араблар чодир уйни, Кўчма маънода, икки мисра шеърни ҳам байт (уй) дейишган, шу сабабли, жузвни тушунтирища чодир жиҳозлари бўлган — аркон, қозиқча, палое атамаларидан фойдаланилган. Жузвлар сабаб (аркон), ватад (қозиқча), фосила (палос) деб номланган. Улар ўз ичидаги сабаби хафиф (енгил сабаб): (май): —; сабаби сақил (оғир сабаб): (кўзи): W; ватади мажмуъ (ийиғик ватад): (самар): V —; ватади мафруқ (ёпиқ ватад): (нома) —

V; фосилаи суро (кичик фосила): (юрагим): W —; фосилаи кубро (кагта фосила): (яшамаган): VW —каби турларга бўлинади.

Жузвлардан 8 та асл рукин ҳосил бўлган: файлун, фаулун, мутафайлун, мафаилун, мустафъилун, файлатун, мафайлутун, мафъулату (чўзиқ унли бош ҳарф б-н ёзилади). Бобур яна иккита асл рукини келтирган: файла-тун б-н мустафъи-лун. Асл рукинлар жузвлардан тузилади: «фаулун»да ватади мажмудан сўнг сабаби хафиф келади. Ада зихоф деган қисм бор.

Унда асл рукинлардан тармоқ рукинларнинг келиб чиқиши кўрсатилиди. Бу, асл рукинлардаги бирон ҳарф ё харфларни орттириш ё тушуриб қолдириш йўли б-н амалга оширилади. Бундай ўзгаришлар 44 та. Мас, жазм зихофида олдинги характеристики ҳарф олиб ташланади: (мафайлун) дан (файлун) қолади, унинг ўрнида (мафъулун) қабул килинган ва ҳоказо. Мафъулун тармоқ рукин дейилади. А.назариясида рукин ва зихофдан сўнг баҳр туради, улар 21 та. Баҳрлар гурӯхланади:

1) асл рукинларнинг такоридан ҳосил бўлувчи баҳрлар (бундай баҳрлар еттига): ҳазаж мафаилуннинг, ражаз мустафъилуннинг, рамал файлатуннинг, воғир муфайлутуннинг, комил мутафайлуннинг, мутакориб фаулуннинг, мутадорик Файлуннинг такорланишидан ҳосил бўлади;

2) икки хил асл рукиннинг ал машиниб келишидан тузилувчи баҳрлар (улар учтурлидир): а) иккита асл рукин навбатлашиб (алмасиб) келади. Хафиф: файлатун мустафъилун файлатун мустафъилун. Мунсарих: мустафъилун мафъулату мустафъилун мафъулату. Музориъ: мафайлун файлатун мафайлун файлатун. Мужтасс: мустафъилун файлатун мустафъилун файлатун. Муктазаб: мафъулату мустафъилун мафъулату мустафъилун. Тавил: фаулун мафайлун, фаулун мафайлун. Мадид: файлатун файлун файлатун файлун. Басит: мустафъилун файлун

мустафъилун файлун. Ариз: мафаилун фаулун мафаилун фаулун. Амиқ: файлун файлатун файлун файлатун; б) икки хил асл рукиндан бири аввал такорланади, иккинчиси такорланмайди. Сарий: мустафъилун мустафъилун мафъулату. Фарид (жадид) файлатун файлатун мустафъилун. Қарид: мафаилун мафаилун файлатун; в) икки хил асл рукиндан бири такорланмайди, сўнг бири такорланади. Мушокил: файлатун мафаилун мафайлун.

Баҳрлар ҳам асл ва тармоқ баҳрларга бўлинади. Асл рукинлардан ҳосил бўлган баҳрлар солим баҳрлар, тармоқ рукинлардан ясалган баҳрлар тармоқ баҳрлар дейилади. Солимлик ва тармоқлик хусусияти вазнларга ҳам хос.

А.ни тушунтириш воситаларидан бири — доира. Баҳрлар тузилишидаги ўхшашликларига қўра доираларга бириттирилади. Доирадан сўнг тактиъ (парчалаш) туради. Бунда байт рукинларга ажратилиб, вазни аникланади. Такъдив тил, ёзув ва талаффуз б-н боғлиқ. А. ҳақидаги ўрта аср назариясида шакл б-н мазмун ўртасидаги узвийлик хусусияти ҳақида гапирилмайди. А.ни жузв, зихоф, баҳр, доира, фаулунсиз ҳам осон тушунтириш мумкин. Бунда бўғин, рукин, вазн, ритмик пауза, туркумлар ритмни юзага келтирида.

А. га оид ҳоз. замон қараши ўзбек кирилл ёзувига асосланган. Бунда очик (унли товуш б-н тугаган) бўғин қисқа ва чўзиқ бўғин вазифасини, ёпиқ (ун-дош товуш б-н тугаган) бўғин чўзиқ бўғин вазифасини, о, и, э, у товушларидан ясалган ёпиқ бўғинлар ўта чўзиқ бўғин вазифасини ўтайди. Очик бўғин чўзиқ бўғин вазифасида ҳам, қисқа бўғин вазифасида ҳам келаверади, чунки у б-н ёпиқ бўғиннинг чўзиқлик даражасидаги тафовут оз. Баъзи ёпиқ бўғинлардаги унлилар бошқа ёпиқ бўғинлардаги унлиларга нисбатан чўзиқроқ бўлгани учун ёпиқ бўғин доимо чўзиқ ёки ўта чўзиқ бўғин ўрнига ўтиши мумкин. Айрим ёпиқ бўғинлардаги ундош товуш очик бўғиндаги ундош то-

вушдан кўп (кор, зулм), бундай ёпиқ бўғинлар мисра ичида бир чўзиқ ва бир кисқа бўғин ўрнига ўтади. Бунда кисқа бўғин «V», чўзиқ бўғин «—», ўта чўзиқ бўғин «со» белгиси б-н кўрсатилади. Ёнма-ён келган икки ундош товуш орасида кисқа «и» бордек айтилади:

Зор мени қилур ишқ, F -VV- V-со

Хор мени қилур ишқ VV- V—со I II

(Бобур, «Мухтасар») Бу байтдаги «зор», «хор» бўғинларининг ҳар бири чўзиқ ва бир кисқа бўғин ҳисобига ўтган, юқорида «—V» белгиси б-н тайинланган. Кўпинча, мисра ичида шундай кўрсатилади, аслида «со» белгисини кўйиш ҳам мумкин. «Ишқ» бўғини мисра охирида келганлиги учун «со» белгиси ишлатилган. Мазкурбайтдаги II руҳн тўрт бўғинли, ўлчови ҳам «V—со»дир. Аммо «ишқ», «илм» каби сўзлар тақтида ўзларидан кейинги унли б-н бошланган сўзларга туташади, бунда сўз олдинги вазифасини бажармайди.

А.да ритм бўғинлардан руқнларни ҳосил қилиш орқали пайдо бўлади. Бўғинларнинг руқнларга уюшувидаги руқнларнинг шакли катта аҳамиятга эга. Бу ҳол, гоҳо бир сўзниң икки руқнга бўлинниб кетишига олиб келади: «ҳажринг» — «ҳажринг», қўнглумда» — «қўнглумда» каби. Бу ритмни уюштиришнинг ўзига ҳос жихатларидан биридир. Руқнлар бир бўғинлидан олти бўғинлигача-дир. Ҳар бир мисрадаги руқнлар ўзаро уюшиб, вазнни юзага келтиради. Ритм яратилиши руқнлардан вазн ҳосил этишга ҳам боғлик; вазнлар байт доирасида тўрт руқнили (мурабба), олти руқнили (мусаддас) ва саккиз руқнили (мусамман) бўлади. Ритм яратилишининг сабабларидан бири ритмик паузадир. Ритмик пауза мисра охиридагина эмас, ичида ҳам бўлади. Шеъриятдаги пауза изчил, мутаносиб, параллел ва ритмикдир. Бобурдан келтирилган ҳар бир мисрада иккитадан руҳн бўлиб, руҳн охирида ритмик пауза юзага чикади, аммо 1-руҳн охиридаги ритмик пауза б-н мисра охиридаги ритмик пауза чўзиқликда

тeng эмас. Бу, аввало, шеърда ифода этилган мазмун ва у тақозо этган интонацияга қарайди. Мисралар ичида, баъзи руқнлардан сўнг ритмик пауза бўлмаслиги ҳам мумкин. Бундай ҳолат бир сўз икки руқнга бўлинниб кетганда учрайди.

А.да ритмни уюштиришда туркум ҳам қатнашади. Ҳабибийнинг «Кўклам», Эркин Воҳидовнинг «Лола» газалларидағи ҳар бир мисра 14 бўғинли, лекин бошқа бошқа вазнда. Уларнинг вазнлари турлича бўлсада, ритмда яқинлик сезилади. Бу икки ғазал Унг Уртлик тур-кумга қаравши. Бу туркумда яна бошқа вазнлар ҳам бор. А.да миераси 4 бўғинлигача бўлган шеърлар мавжуд. Абу Нувос (762-815), Абу Таммом (796-843), ал-Мааррий ва б. араб тилида; Саъдий, Ҳофиз, Дехдавий, Жомий ва б. форс тилида; Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Нодира, Мунис, Оғаҳий, Муқимий, Фуркат ва б. туркйда А.даги шеъриятнинг энг мукаммал намуналари ни яратдилар.

А. ўзбек шеъриятида 20-а.нинг 20-й. ларигача етакчи булган, бармоқ тизими кам қўлланилган. Кейинчалик бармоқ тизими етакчилик қилган. Бу - услугуб, шоирларнинг қизиқиши, малакаси б-н боғлик ходиса.

Ад.: Алишер Навоий, Мезон ул-авзон, Т., 1949; Бобур, Мухтасар, Т., 1971; Тўйчиев У., Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Т., 1985.

У. Туйчиев.

АРУЗЗА — қадимдан Осиёнинг мусулмон давлатларида қўлланиб келган оғирлик ўлчов бирлиги; қиймати динорнинг 1/240 бўлагига тенг. Агар 1 динор 4,464 га тенг бўлса, у ҳолда 1 А. к 1/240-4,464 = 0,0186 г. А. гуруч дони деб ҳам аталади.

АРУНАЧАЛ-ПРАДЕШ

Хинди斯顿нинг шим.-шарқидаги штат (1986 й.гача иттифоқдош ҳудуд), Ҳимолай тоғларининг жан.-шарқида. Майд. 83,6 минг км². Аҳолиси 858 минг киши (1991). Маъмурий маркази — Итанағар. Ҳудудидан Брахмапутра дарёси оқиб утади. Нам тропик ўрмонлар б-н

копланган. Рельефи тогли. Дарё водийла-ри ўзлаштирилган.

АРФА (итал. агра) — учебурчак ша-клидаги қад. торли тирнама соз. Дастьабки тасвирлари мил. ав. 3- минг йилликка таалукъли. Оддий кўринишдаги А. жаҳоннинг деярли барча халқларида учрайди. Турли халқлар орасида қадимдан тарқалган: грузинларда — чанги, абхазларда — аюмаа, осетинларда — дудадстанон, мансилларда тор -сапльюх ва б. Ўрта Осиёда қўлланилган чанг (чэнг) деб юритилган соз А.нинг ўтмишдоши бўлган. Айритом фризида (1 — 2-а.лар) 13 торли А. чалаётган аёл-созанд тасвирланган (к. Айритом).

Ҳоз. А.нинг 44 — 46 тори бўлиб (диатоник добемоль мажорда созланган), вертикал резонаторли учебурчак шаклдаги рамага тортилган. Хроматик товушларни садолантириш ва б. тоналликка ўтказиш учун педал механизмидан (19-а. бошида француз устаси С. Эрар ихтиро қилган) фойдаланилади. У икки вазифани — торларни қисқартириш ва садони ярим тон ёки бир тонга баландлатиш ёки пастлатиш учун хизмат қилади. Оркестрда, ансамблда якканавоз ва жўрнавоз соз сифатида ишлатилади. А. товуши майин ва ёкимили. И. Бах, Г. Гендель, В. Моцарт, М. Равель, П. Хиндемит ва б. А. учун якканавоз асарлар яратишган. А. ижрочилигига Р. Н. Ш. Бокса, Ф. Й. Дизи, А. Цабель, И. Эйхенвальд, К. Эрдели, В. Дулова ва б. шуҳрат қозонишган. Ўзбекистонда А. симфоник ва опера оркестрлари таркибида ишлатилади. 50—60-й.ларда Тошкент консерваториясида А. синфи бўлган.

АРХАИЗМ (юн. archaios — қадимги, қўхна) — эскириб, истеъмоддан чиқиб қолган сўз ёки ибора. Лексик (аркон, мирзо ва х. к.), фонетик (эрса, бирлан, эмди ва х. к.), морфологик (билир, турур, бўлгай, бурунғи ва х. к.), шунинг-дек фразеологик, семантик Алар бўлади. А. кўпроқ адабиётда ўтмиш манзарасини акс эттириш, давр руҳини беришда услубий восита сифатида кўлланилади.

АРХАНГЕЛЬСК - шаҳар (1613

й.гача Новохолмогори), РФ Архангельск вилояти маркази. А. Россиядаги энг йирик дengiz ва дарё портларидан бири. Аҳолиси 410 мингдан зиёд (1999). Йирик т. й. тугуни. А.нинг асосий қисми Шим. Двина дарёсининг соҳилларида ва дельтасидаги оролларда жойлашган. А. 1584 й.да бунёд этилган, 1613 й.дан А. деб аталган. 1898 й.да А. б-н Москва орасида т. й. курилган. А. ўрмон саноати бўйича ва ёғоч-такта экспорт қилишда Россия да энг йирик шаҳар, унда ўnlab тахта тилиш, цеплюзоза-қоғоз к-лари, гидролиз кукуни з-ди бор. Кемасозлик ва кема тузатиш саноати ривожланган. Механика з-ди, курилиш материаллари, озик-овқат саноати корхоналари ва б. мавжуд. А.да 3 олий ўкув юрти, 3 театр, 2 музей бор.

АРХАНГЕЛЬСК ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. Ненецлар муҳтор округи ҳамда Колгуев, Вайгач, Новая Земля, Франц-Иосиф Ери ва Соловки оларини ўз ичига олади. Вилоят шим. да Оқ, Баренц ва Кара дengизларга туташ. А. в. Россиянинг аҳолиси энг сийрак жойлашган ерларидан бири. Аҳолиси 1 млн. 500 мингдан ортиқ (1999), шундан шаҳар аҳолиси 1205 минг, қишлоқ аҳолиси 419 минг, асосан руслар, ненецлар ва комиллар. 1937 й. 23 сент.да ташкил этилган. Майд. 587,4 минг км². А. в.да 20 маъмурий туман, 13 шаҳар, 40 шаҳарча бор. Маркази — Архангельск ш.

Вилоятнинг марказий қисми бир неча дарё водийлари (Шим. Двина ва унинг ирмоқлари) кесиб ўтган текисликдан иборат. Унинг каттагина қисми ботқоқлик, гарбий қисмиди пастрок кирлар, марказидаги текисликлар Тиман кряжи бор. Фойдали қазилмалари — кўмир, торф ва гипс. Иклими совуқ. Янв. нинг ўртacha т-раси гарбда —12°, шарқда —18*. Июлиинг ўртacha т-раси вилоят жан.да 16°, шим.да 8°. Тез-тез шамол бўлиб туради; 350—550 мм ёғин ёғади. Мухим дарёлари: Шим. Двина, Онега, Печора; кўл кўп (Лача, Кенозеро, Кожозеро ва б.). Тупроклари глейли тундра, подзол ва ботқоқтупроқлар. Игна баргли

ўрмонлар бор. Тюлень, тийин, қүён, октулки, сувсар ва б. яшайди.

А. в. ёғоч тайёрлаш, ёғоч-кимё саноатини ривожлантириш ва ёғоч-такта экспорт килишда Россиянинг муҳим р-ни хисобланади. Архангельск, Онега, Мезень, Нарьян-Мар ш.ларида тахта тилиш саноати ривожланган. Саноатининг цеплюлоза-қоғоз, гидролиз (Архангельск) тармоқлари, сульфат-спирт олиш, ёғочдан стандарт уйлар тайёрлаш тараққий этган. Котласда йирик цеплюлоза-қоғоз к-ти бор. Машинасозлик, хусусан, транспорт машинасозлиги муҳим ўрин тутади. Архангельск ва Котлас ш.ларида кемасозлик ва кема тузатиш саноати ривожланган. Архангельськда йирик балиқ к-ти, Шойна, Индиги, Нарьян-Мар ш.ларида балиқ консерва з-лари ишлаб турибди. Боксит захиралари асосида рангли металлургия ривожланмоқда.

Қ.ҳ.да сут чорвачилиги катта урин тутади. Холмогори серсут сигирлар зоти А. в.да яратилган. Буғучилик б-н шуғулланилади, балиқ ва денгиз ҳайвонлари, тийин ва кутб тулкиси оваланади. Фалла экинларидан сули, арпа, буғдой экилади. Асосий т. й.лари: Москва — Архангельск, Коноша — Котлас, Обозерская — Беломорск. Шим. Двинада кема қатнайди. Архангельск, Онега, Мезень, Нарьян-Мар денгиз портлари бор. А. в.да умумий таълим мактаблари, ўрта маҳсус ўқув юртлари, олий ўқув юртлари, оммавий кутубхона, клуб бор.

АРХАНГЕЛЬСКИЙ Андрей Дмитриевич (1879.8.12. - 1940.16.6) - геолог олим, Москвалик тектонист олимлар илмий мактабининг асосчиси, акад. (1929). МДУда (1920-32) ва Кончиллик академиясида (1924 — 32) проф. Геология и. т. институти директори (1934 — 39). Асосий илмий ишлари стратиграфия, литология, тектоника, палеогеография муаммоларига бағишлиланган. А.нинг «Орол денгизи қирғокларининг казилма фаунаси» (1909), «Туркестоннинг юкори бўй ётқизиклари» (1916) каби асарлари-

да Ўрта Осиёдаги юкори бўй жинслари нинг стратиграфик схемаларига асос солинган, палеогеографик реконструкция методикаси янада ривожлантирилган. И. М. Губкин б-н биргаликда Курск магнит аномалиясини ўрганишда иштирок этган (1916 — 26). Амударё этакларида текширишлар ўтказган (1919 — 31). Жан., Фарбий Ўзбекистондаги ҳамда Фаргона водийсидаги нефти р-ларни ва олтингугурт конларини тадқиқ қилиб, бу р-ларда нефть ҳамда газ топилиши мумкин деган холосага келган.

АРХАНГЕЛЬСКИЙ Николай Порфириевич (1891.1.4. — Тошкент — 1977.11.12) — рус маърифатпарвари, педагог-ўлқашунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи (1940), Санкт-Петербург ун-тининг тарих-филол. ф-тини тугатган (1916). 1916 й.дан земство мактабида рус тили ва психологиян дарё берган. 1920 й. Фарғонадаги мактаб-коммуна мудири. 1921 й.дан Туркестон Маориф халқ комиссарлиги илмий кенгашининг пед. хайъати раиси, Чернишевский номидаги намуна меҳнат иш мактаби мудири, ўқитувчилар тайёрлаш курси, ўзбек эрлар билим юрти (инпрос)да ўқитувчи. 1931 — 53 й.ларда Ўзбекистон маданий қурилиш ва пед. фанлари и. т. институтларида илмий ходим, бўлим мудири, директор. Пед., пед. тарихи, мактабшуносликка доир китоблар муаллифи.

АРХАНТРОПЛАР (юн. archaios қадимги ва anthropos — одам) — эволюцион тараққиёти даражаси ва маданияти характеристига кўра ўзаро яқин бўлган қад. казилма одамлар (питекантроп, синантроп ва б.).

АРХАР, алқор, тоғ кўйи (*Ovis*) — жуфт тўёклилар туркумига мансуб ёўвойи кўйларнинг умумий номи. Баъзан муфлон, аркал, аркор, уриал деб ҳам аталади. А. Ўрта денгиз о.лари, Олд, Ўрта, Марказий ва Шим.-Шаркий Осиёнинг тоғлик худудларида тарқалган. У тоғ ён бағирлари ва қоялар орасидаги бирмунча текис ва очиқ жойларда яшайди. Эр-

каклари урғочиларига нисбатан йирик (танаси уз. 110—120 см, бўйи 65—125 см, вазни 230 кг гача), шохи спиралсимон ёки ҳалқасимон буралган, узун (70—190 см), урғочиларининг шохи ингичка ёки бутунлай бўлмайди. Учта тури: Тяньшан қўйи (*O. ammon karelini*), Европа қўйи (*O. musimon*), Осиё қўйи (*O. orientalis bocharensis*) Ўзбекистоннинг Туркманистон ва Тожикистон б-н чегарадош худудларида, қўшни Афғонистон ва Покистонда тарқалган. Кўчкори бўйининг остики кисмида қалин ва узун ёли бўлади, шохлари йирик, ҳалқа шаклида буралган (уз. 72 см гача), урғочиси кичикроқ, шохлари калта ва бир оз қайрилган. Бухоро қўйининг вазни қизилкум қўйидан камрок бўлади. Ўзбекистонда Бухоро қўйининг иккита: боботоф ва бойсун-кўхитанг популяциялари мавжуд. Кўйлар 300—400 м дан 2200, баъзан 3000 м гача баландлика арча ўсадиган очиқ төғ ён бағирларида яшайди. Бухоро қўйини муҳофаза қилиш учун Сурхон қўриқхонаси ташкил этилган. Устюрт қўйи, аркал (*O. orientalis arcal*) Манқишилк ёрим ороли, Каспий денгизининг жарлик соҳиллари, Қорабўғозкўл, Қоракумнинг паст тоғлари ва ўнгирликлари ҳамда Орол денгизининг ғарбий кисмида тарқалган. Ўзбекистонда Қоракалпогистон худудининг Устюрт кисмида учрайди. Кўчкорининг вазни 58—79 кг, танасининг уз. 121—147 см, бўйи 77—98 см; шохларининг уз. 92 см гача, бошининг икки ёнида чала ўрама ҳосил қиласи. Урғочиси эркагига нисбатан кичикроқ, вазни 36—56 кг, шохлари ингичка ва нисбатан калта (уз. 25—30 см). Эркагининг бўйни остида қалин ёли бўлади, тум-шуғи остида қалин юнги (соқоли) бўлиши б-н бошқа кенжа турлардан фарқ қиласи. Устюрт қўйи чўл шароитига мослашган, Қоракум тоғларининг одам ва йиртқич ҳайвонлар ўтолмайдиган тик қияликлари ва жарликлари устида яшайди. Ёзда кечаси ўтлайди, шўрланган булоқ суви б-н қаноатланади, қишда ва баҳорда кўпинча кундузи ўтлаб, кўлмак бўлиб қолган ёмғир сувидан ичади. Манқишилк

Нуротанинг ғарбий кисмида ва Марказий Қизилкумда сақланиб қолган. Қизилкум қўйини муҳофаза қилиш учун Нурота тоғларининг марказий кисмида 1972 й. қўриқхона ташкил этилган. Ҳозир қўйларнинг умумий сони 1000 тага етди. Бухоро қўйи, тожик қўйи (*O. orientalis bocharensis*) Ўзбекистоннинг Туркманистон ва Тожикистон б-н чегарадош худудларида, қўшни Афғонистон ва Покистонда тарқалган. Кўчкори бўйининг остики кисмида қалин ва узун ёли бўлади, шохлари йирик, ҳалқа шаклида буралган (уз. 72 см гача), урғочиси кичикроқ, шохлари калта ва бир оз қайрилган. Бухоро қўйининг вазни қизилкум қўйидан камрок бўлади. Ўзбекистонда Бухоро қўйининг иккита: боботоф ва бойсун-кўхитанг популяциялари мавжуд. Кўйлар 300—400 м дан 2200, баъзан 3000 м гача баландлика арча ўсадиган очиқ төғ ён бағирларида яшайди. Бухоро қўйини муҳофаза қилиш учун Сурхон қўриқхонаси ташкил этилган. Устюрт қўйи, аркал (*O. orientalis arcal*) Манқишилк ёрим ороли, Каспий денгизининг жарлик соҳиллари, Қорабўғозкўл, Қоракумнинг паст тоғлари ва ўнгирликлари ҳамда Орол денгизининг ғарбий кисмида тарқалган. Ўзбекистонда Қоракалпогистон худудининг Устюрт кисмида учрайди. Кўчкорининг вазни 58—79 кг, танасининг уз. 121—147 см, бўйи 77—98 см; шохларининг уз. 92 см гача, бошининг икки ёнида чала ўрама ҳосил қиласи. Урғочиси эркагига нисбатан кичикроқ, вазни 36—56 кг, шохлари ингичка ва нисбатан калта (уз. 25—30 см). Эркагининг бўйни остида қалин ёли бўлади, тум-шуғи остида қалин юнги (соқоли) бўлиши б-н бошқа кенжа турлардан фарқ қиласи. Устюрт қўйи чўл шароитига мослашган, Қоракум тоғларининг одам ва йиртқич ҳайвонлар ўтолмайдиган тик қияликлари ва жарликлари устида яшайди. Ёзда кечаси ўтлайди, шўрланган булоқ суви б-н қаноатланади, қишда ва баҳорда кўпинча кундузи ўтлаб, кўлмак бўлиб қолган ёмғир сувидан ичади. Манқишилк

ва Устортнинг ўзлаштирилиши, бра-конъерлик туфайли Усторт қўйининг сони кескин камайиб кетган, ҳозир бир неча юз қўй Қорақалпоғистон худудида сакланиб қолган. Усторт қўйини овлаш ман қилинган. А.лар пода бўлиб яшайди. Бўғозлик даври 5 ойга яқин. Май — июнда битта, баъзан иккита бола туғади. Кўзиси 2,5 — 3 ёшда вояга етади. А. хонаки қўйларнинг авлод боши ҳисобланади. А.ни меринос қўйлари б-н дурагайлаб ма-йин жунли Қозогистон архар мериноси чикарилган. Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

Ад.: Богданов О. П., Редкие животные Узбекистана, Т., 1990.

Очил Мавлонов, Мубошир Мусаев.

АРХАР СВИТАСИ (Бўкантогдаги Архар қудуғи номига қўйилган) — ўрта карбон даврининг кашира горизонти (қатламлари)га кирадиган свита. А. еда қумтош, гравелит ва конгломератларнинг бир қанча қатламлари остин-устун ётади. Қалинлиги Бўкантогда 1300 м. Асосан Бўкантог, Тўхтатоғда тарқалган.

АРХАРШАИР (*Schrenkia golickeana*) - зирадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 10 — 55 см. Илдизи бир бошчали, цилиндрический. Барглари мураккаб патсимон. Гули оқ. Соябон гули 15 — 20 соябончадан иборат. Ундаги гуллари 15 — 20 та. А. апр. — майда гуллайди, меваси думалоқ, диаметри 4 мм, май — июнда етилади. А. факат Ўрта Осиёда тарқалган. Тошкент ва Самарқанд вилоятларининг адир ва тогларида турли экологик шароитда ўсади. А.нинг қуритиб янчилган илдизи халқ табобатида яраларни даволашда кўлланилади.

АРХАРЎТ (*Angelica ternata*) — зирадошлар оиласига мансуб ўқилдизли кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 35 — 40 см. Барглари мураккаб. Гули икки жинсли. Соябонлари 7 — 15 соябончали, ундағи гуллари 15 — 20 та. А. июнь — июлда гуллайди. Меваси эллипсимон, уз. 9 мм. Сент. — октябрда пишади. Тошкент, Фарғона, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари тоғли туманларининг дарё

бўйларида, шағалли ва тошли ерларида ўсади. Афғонистонда хам учрайди. А. эфирмойли ўсимлик бўлиб, гуллаганда ер устки қисмида 0,65% гача эфир мойи бўлади.

АРХЕГОН, архегоний (*archegonium*) — ўйсин, қирқулоқ ва очик уруғли ўсимликларнинг урғочи жинсий органи. Кўпчилик ўсимликларда шакли кўзасимон. А. етилгач, бўйининг ички қисмида жойлашган хужайралар емирилиб, уларнинг ўрнида найча ҳосил бўлади. А.нинг қорин қисмида тухумхужайра жойлашган бўлиб, унинг устида кичикроқ қорин хужайра бор. Бўйиндаги найча хужайралар шилликланиб, А.нинг оғзини (бўйин учини) очади ва сперматозоиднинг А. ичига тушишига имкон беради. Шу ўсимликлардаги эркак жинсий орган антериидий деб аталади.

АРХЕЙ (юн. *archaios* — қадими) — токембрийнг энг йирик икки бўлинмасидан қуйиси. Юқори чегараси 2,6 млрд. йил аввалга тўғри келади. Дунёнинг кўп жойларида кучли метаморфикалашган тоғ жинслари куринишида намоён бўлган.

АРХЕО... (юн. *arhaios* — қадими) — муайян сўзларга олд томондан кўшилиб, у англатган нарса, воқеа ва ҳодиса қад., кўхна эканлигини кўрсатади, мас, археология, археография.

АРХЕОГРАФИЯ (архео... ва юн. *qrapho* — ёзаман) — ёрдамчи тарзи фани; кўллэзма манбаларни қайта ишлаш усувлари ва уларни нашрга тайёрлаш б-н шуғулланади. Тарихий манбаларни нашр килиш биринчи марта Фарбий Европада пайдо бўлган (15-а.). Ўрта аср тарихий манбаларининг биринчи танқидий нашри 16-а.да пайдо бўлди. Ўзбекистон бир неча минг йиллик даврни ўз ичига олган бой археографик материал (тарихий хужжатлар, кўллэзма) ларга эга. А.нинг намуналари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида, архив ва музейларда тўпландган.

АРХЕОЛОГИК КУЗАТИШ - археологик жиҳатдан текширилмаган жойлар

да хўжалик ташкилотлари ариқ чиқариш, бино қуриш, ер текислаш ва ҳ.к. пайтгарида ер тагидаги баъзи моддий маданият ёдгорликлари йўқ бўлиб кетмаслиги учун археологларнинг ўша жойларда назорат килиб туришлари.

АРХЕОЛОГИК МАДАНИЯТ - ўзига хос этн. хусусиятлари б-н ажралиб турадиган муайян даврга ва худудга доир археологик ёдгорликлар бирлиги. Айрим ёки бир қанча белгиларга, хусусан, сопол буюмларнинг шакли, нақши, марҳумларни дафн этиш тартиби, меҳнат куроллари, уй-рўзғор анжомлари ва б. га кўра белгиланади. Ёдгорликлар қаердан топилса, шу жойнинг номи б-н юритилади (мас, Крвунчи маданияти). Ар.м.ни ўрганиш б-н баъзан бирор кабила ёки халқнинг муайян тарихий даврдаги и.ч. кучлари ва муносабатларининг дараҷаси ҳамда уларда содир бўлган айрим ўзгаришлар аниқлаб олинади. Баъзи Ар.м. тарихий маибалардан маълум бўлган машҳур қабилаларга тегишли бўлиб чиқади (мас, Кушон маданияти қад. кушонларга тегишли). Моддий маданият элементларидаги ўхшашлик ҳамма вақт ҳам ахолининг этник ва келиб чиқиш бирлигини ифодалайвермайди, чунки бир-бирига яқин ижтимоий ва географик шароитда ҳамда ибтидоий техника даврида қабилалар ҳаёти ва маданиятида ўхшашликлар бўлиши мумкин. Бундан ташқари, маданиятнинг айрим элементлари шу маданиятни яратган халқ ёки қабилаларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши натижасида бошқа кабила ёки халқларга ўтиши мумкин. Ар.м.ни ўрганиш ёзма тарихий маибалар пайдо бўлмасдан олдин яшаган қабила ва халқларнинг тарихини ёзиш учун имконият яратиб беради.

АРХЕОЛОГИК САНАЛАШ - археологик ёдгорликларнинг ёшини аниқлаш. Уларнинг санаси йил, юз йиллар, минг йилларда мутлак, аник кўрсатилиши ҳамда бошқа ёдгорликларга нис-батан аниқланган нисбий (илгари, сўнгги) бўлиши мумкин. Ах. археологик усул-

лар (стратиграфик, типологик) ва табиий фанлар усуслари (радио-углерод усули б-н саналаш ва б.) б-н аниқланиши мумкин.

АРХЕОЛОГИК СИНОВ - археологик ёдгорликларни қайд этиш (археологик хариталар тузиш) ва қазилма ишлари олиб бориш мақсадида ўтказиладиган қидирув ишлари. А.с.да одатда ҳар бир ёдгорлик синов тариқасида кисман қазиб кўрилиб, унинг бунёд этилган вақти, умри, хусусияти каби томонлари аниқланади.

АРХЕОЛОГИК ҚАЗИШ - маҳсус рухсатнома асосида ёдгорликлар ва маданий катламни тўлиқ ўрганиш имконини берувчи услугга (аввалимбор стратиграфик услугга) риоя қилинган ҳолда археологик ёдгорликларни тадқик этиш. А.қ. турли археологик текширишнинг яқунловчи босқичи бўлиб, унда синаб кўрилган ёдгорлик бошдан-оёқ батамом қазиб текширилади, туғалланган тарихий хуласалар чиқарилади.

АРХЕОЛОГИЯ (архео... ва логия), қадимшунослик — қад. моддий маданият ёдгорликларига асосланиб кишилик жамияти ўтмишини ўрганувчи фан. Меҳнат куроллари, уй-рўзғор буюмлари, куроляр оғлар, зеб-зийнатлар, уй-жой, устахоналар, мудофаа ва ирригация иншоотларининг қолдиқлари ҳамда ўтмишга оид турли топилмалар А.нинг бош манбаи бўлиб, уларни чукур илмий ўрганиш асосида ўтмишдаги кишилик жамиятлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тарихининг умумий манзараси тикланади. Шу сабабли А. тарих фанининг бир тармоғи хисобланади.

А. сўзини мил. ав. 4-ада Платон (Афлотун) қад. воқеалар маъносида ишлатган. Илмий мақсадлардаги дастлабки археологик қазишлар 18-а. бошидан бошланган. 19-а. йирик археологик кашфиётлар даври бўлиб, А. фан сифатида шаклланиб борди, 19-а. Леи асосан 4 киёмага бўлиниб ўрганилар эди; Юнонистон ва Римнинг кулдорлик даври ёдгорликларини ўрганувчи мумтоз А., ибтидо-ий А.,

ўрта аср моддий-маданият ёдгорликларини ўрганувчи умумий А. ва шарқ А.си. 20-а. бошида улар бирлашиб, кенг мазмунли хоз. замон А.си шаклланди.

Ўзбекистонда археологик текширишлар 19-а.нинг охиригина чорагида, Туркистонни Россия босиб олганидан сўнг бошланди. Россия империяси Туркистоннинг ўтмиши, халқининг урф-одати, қад. кўлётмаларини ўрганиш орқали ўлкада ўзининг мустамлакачилик режимини мустаҳкамламоқчи эди. Туркистон осори атиқаларини ўрганишни даставвал рус А. ҳаваскорлари ва ўлкашунослари бошлаб берди. 1895 й. В. В. Бартольднинг ташаббуси б-н Туркистон археология ҳаваскорлари тўғараги тузилиб, А. ишлари шу тўғарак назоратида олиб борилади. Ўша даврда ўтказилган А. тадқиқотларида В. В. Бартолвд, В. Л. Вяткин, Н. И. Веселовскийларнинг хизмати катта бўлди. Аммо археологик ёдгорликларни ҳали ҳар томонлама, кенг ўрганилмаганлиги ҳамда топилмалар яхши аникланмаганлиги сабабли бу вақтда ибтидоий ва ундан кейинги илк даврлар мутлақо ёритилмади. Шундай бўлса ҳам 19-а. охири — 20-а. бошларидаги Туркистонда олиб борилган археологик изланишлар Ўзбекистон тарихшунослигига мухим аҳамиятга эга бўлди. Ўрта Осиё ҳалқларининг қад. моддий-маданият ёдгорликларини ўрганишда дастлабки қадамлар кўйилди. Махаллий ҳалқ ўргасида ўз ватанининг ўтмиш ёдгорликлари б-н қизи-кувчи Акрам полвон Аскаров, Мирза Абдулла Бухорий, Мухаммад Вафо каби қад. буюмлар ҳамда чакатангаларни тўпловчи ҳаваскор ўлкашунослар пайдо бўлди. Бу даврда Туркистон археологияси ҳаваскорлик даражасида бўлиб турли хил (кўпроқ нумизматикага доир) топилмаларни тўплашдан ибо-рат бўлган. Афросиёб, Улуғбек расадхонаси ва Пойканд ҳаробаларида дастлабки қазишмалар олиб борилган. Ўзбекистонда А. фани 20—30-й.ларда шаклланди. В. Л. Вяткин Афросиёб ҳаробасини (1925; 1929—30), Б. П.

Денике қад. Термизни (1926—27), М. Е. Массон Оҳангарон водийсини (1925—28), Айритом ҳаробаларини (1932—33) қазиб ўргандилар. 30-й.ларда кенг кўламда қазиш ишларини А. Ю. Якубовский Зарафшон водийсида (1934, 1939), М. Е. Массон қад. Термизда (1936 — 38), В. А. Шишкин Тали Барзуда (1936 - 39), Варахшаая (1937 - 39), С. П. Толстов, Я. Ф. Гуломов қад. Хоразм воҳасида (1937 — 50), А. П. Окладников Тешиктош ва Мачай горларида (1938 — 39), В. В. Григорьев Қовунчитепа ҳаробаларида (1934—37) олиб бордилар. Тўпланган археологик материаллар Ўзбекистон тарихини даврлаштиришда мухим манба бўлди, янги археологик маданиятлар (Калтамиёнор, Тозабоғёп, Қовунчи маданиятлари ва б.) ўрганилиб, фанга киритилди. Тешиктош горидан неандерталь типидаги одам скелетининг топилиши Ўзбекистон археологиясида буюк қашфиёт бўлиб, дунё олимларида катта қизиқиш ўйготди. Ўзбекистонда археология фанини ривожлантиришда Ўрта Осиё давлат унтида археология кафедрасининг очилиши (1940), ЎзФА Археология бўлимиининг ташкил этилиши (1943) катта аҳамиятга эга бўлди. Археологик ёдгорликларни р-нларга бўлиб ўрганишда Термиз археологик комплекс экспедицияси, Хоразм археология-этнография экспедицияси, Помир-Олай ва Помир-Фарғона экспедициялари катта роль ўйнади. 50-й.ларда Ўзбекистон археология экспедицияси отрядлари Тошкент водийсида мозоркўргонларни (Т. Аъзамхўжаев), Замонбобо жез даври қабристонини (Я. Гуломов), Болаликтепа ёдгорлигини (Л. И. Альбаум) ва б.ни ўрганишга киришди. 60-й.ларда Моҳондарё археологик отряди Я. Гуломов раҳбарлигига Зарафшоннинг куйи окимида мил.ав. 4—2-минг йилликка мансуб 60 дан ортиқ неолит ва жез даврига оид манзилгоҳлар, Учтут чакмоқтош конлари (А. Аскаров, М. Қосимов, Ў. Исломов ва Т. Мирсоатов), Мўминобод қабристони (А. Аскаров), Самарқанд макони (Д. Н. Лев, М.

Жўрақулов), Чуст жез даври қишлоғи ҳаробаси (В. Спришевский), Далварзинтепа (Ю. А. Заднепровский), Холчашён (Г. А. Пугаченкова) ва б. археологик обидаларда кенг кўламда қазишлар олиб борди. Тупроккалья, Варахша, Болалик-тепа, Афросиёб, Қува подшоҳ саройлари ва ибодатхоналарининг ўрганилиши, Самарқанд ва Муг тогида қад. Суғд, Хоразмда хоразмий ёзувларининг топилиши Ўзбекистон маданиятининг юқори даражага кўтарилганини кўрсатади.

Ўзбекистон ФА Археология инти нинг ташкил этилиши (1970) Ўзбекистонда археологик тадқиқотларни янада кенгаитиришга имкон берди. 70—80-йларда ин-т жамоаси томонидан Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида кенг қамровли археологик кузатув ва қазишлар ўтказилиб, ўтмишнинг энг қад. даври — тош асрдан то сўнгти ўрта асрларга мансуб кўплаб нодир ёдгорликлар топилди. Мак, Бухоро, Тошкент, Сурхондарё, Фарғона, Самарқанд вилоятларида Тешиктош, Амир Темур, Омонқутон, Обираҳмат, Хўжакент, Қапчиғай, Обишир, Қоратоғ, Хўжамазғил (М. Қосимов, Ў. Исломов, Н. Тош-кенбоев, Р. Сулаймонов, М. Хўжаназаров) каби қад. тош даври фор маконлари ҳамда Хоразм чўлларида янги тош (неолит) ва жез даври маконлари (А. Виноградов, М. Итина) ўрганилиши дикқатга сазовордир. Бу ёдгорликлардан топилган ашёвий материаллар Ўзбекистон тарихининг энг қад. даври манзарасини тиклашда асосий маңба бўлиб хизмат қилди. Айниқса Ўзбекистоннинг жан. туманларида қад. дехкончилик маданиятига тегишли кўплаб ёдгорликларнинг (Сополлитепа, Жарқутон, Кучуктепа, Миршоди) топилиши ва ўрганилиши (А. Аскаров, Т. Ширинов, Ш. Шайдуллаев) қад. Бақтрия маданиятининг генезиси, тараққиёт босқичлари ва бу ерларда илк шаҳар маданиятининг шаклланиш жараёнини кузатиш имконини берди. Махсус тадқиқотлар Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Сурхондарё, Қашқадарё,

Хоразм вилоятлари ва Фарғона водийси, Қорақалпогистон ҳудудидаги қад. шаҳарларни ўрганишга бағишиланди. Айниқса қад. шаҳарлар — Еркўрғон (Р. Сулаймонов, М. Исомиддинов), Қанқа (Ю. Буряков), Эски Термиз (Ш. Пидаев, Т. Аннаев), Далварзин-тепа (Э. Ртвеладзе, Б. Турғунов), Шоштепа ва Оқтепа (М. Филанович), қад. Бухоро ва Пойкенд (А. Мухаммаджонов, Жез даврига оид со-пол буюмлар (мил. ав. 2-минг йиллик ўрталари). Ж. Мирзааҳмедов, Ш. Одилов), Ахсиат ва Поп (А. Анопбоев, Б. Матбобоев), Афросиёб (Х. Охунбобоев, М. Исомиддинов), Хива (М. Мамбетуллаев), Миздаҳон (В. Ягодин) каби ёдгорликлarda олиб борилган археологик тадқиқотлар самарали бўлди. Хоразм ва Зарафшон водийсида Я. Гуломов, Б. В. Андрианов, А. Р. Мухаммаджонов ва б.нинг қад. ирригация ва дехкончилик воҳаларининг вужудга келиши жараёнларини ўрганиш борасида олиб борган археологик ва этнографик изла-нишлари алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Бу даврда Зарафшон водийси, Хоразм, Сурхондарё ва Сирдарё воҳалари ҳамда Фарғона водийсида олиб борилган археологик ва антропологик изла-нишлар туфайли Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон ерларида яшовчи аҳолининг асосий антропологик типларга бўлинганлиги уларнинг шаклланиш тарихини ёритиши имконини берди; ўзбек этносининг ўзига хос хусусиятлари, туб этник элементларнинг уларга келиб кўшилган этнослар б-н қоришиб кетиш жараёни кузатиди. Бу масалага ойдинлик киритишида Т. Хўжайов, К. Шониёз-зов ва б. хиссаси салмоқли бўлди. Шу аснода А. фанининг турли давр ва йўналишлари бўйича илмий мактаблар таркиб тодди. Уларга Я. Гуломов, С. П. Толстов, А. П. Окладников, М. Е. Массой ва Г. А. Пугаченкова каби олимлар асос солди. Йирик асар ва рисолалар нашр этилди.

Мустамлака даврида Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон ҳудудидан топилган энг нодир археологик топилмалар,

кўлёзма асарлар талон-тарож этилиб Москва, Санкт-Петербург, шунингдек бошқа хорижий мамлакатларга ташиб кетилди. Мас, машхур Амударё хази-наси Лондондаги Британия музейига олиб кетилган.

Археологик изланишлар мақсади ва натижаларини ўзбек халқи тарихи б-н боғлаш том маънода мустакиллик йилларидан бошланди.

Ўзбекистон А.си ўз тадқиқотларининг самараси б-н жаҳон илмий даражасига кўтарилиди. Франция, Германия, Япония, Италия ва Польша б-н ҳамкорликда археологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. Россия (Москва, Санкт-Петербург) олимлари б-н илмий алоқалар мавжуд.

Абдулаҳад Муҳаммаджонов.

АРХЕОЛОГИЯ БУЮМШУНОСЛИГИ — археологиянинг ҳар бир археологик даврга оид буюм ва жиҳозларни ўрганадиган соҳаси. Ҳар бир буюмнинг ўзига хос келиб чикиш ва тараққиёт тарихи бор. Ҳоз. кунда ишлатилиб турган буюмлар (пичоқ, козон, пиёла, коса) ибтидоий замонлардан бошлаб неча босқичларни ўтиб, сўнгги ҳолатида бизга етиб келган. Ҳар бир тарихий давр ва босқичнинг буюмлар мажмуаси археология фанида ойдинлашади. Шунинг учун ҳар бир даврнинг буюм ва жиҳозларини ўрганишда А.б.нинг аҳамияти катта.

АРХЕОЛОГИЯ ЁДГОРЛИКЛАРИ

- археологик тадқиқотларнинг обьекти бўлиб хизмат қилувчи, ернинг усти ва остида сақланиб қолган қад. иншоотлар ва буюмлар. А.ё. моддий тарихий манбалар бўлиб, уларни ўрганиш б-н кишилик жамиятининг ўтмиши ёритилади. А.ё. кишилик тарихининг ёзма тарихгача бўлган энг қад. даврини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Археологик даврлар бўйича А.ё. куйидаги турларга бўлинади: 1) тош даври ёдгорликлари; 2) жез даври ёдгорликлари; 3) антик давр ёдгорликлари; 4) қад. мудофаа иншоотлари; 5) қад. сув иншоотлари; 6) қад. Мозор-мўла ва ўбалар; 7) қад. меъморлик ёдгорликлари; 8) қад. ҳужжатлар; 9) ўрта аср шаҳар ва работпарниннг харобалари;

10) заргарлик буюмлари ва қад. пулларнинг хазинаси; 11) қад. ва ўрта аср пуллари, турли археологик топилмалар.

АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА Археология институти — Ўзбекистон ҳудудидаги моддий маданият ёдгорликларини ўрганувчи илмий муассаса. Ўзбекистон ФАНИНГ Тарих ва археология ин-ти негизида (1970 й.) Самарқандда ташкил этилган. А.и. Ўзбекистонда олиб бориладиган археологик тадқиқотларга илмий-методик раҳбарлик қилувчи марказ бўлиб, республика ҳудудидаги барча моддий маданият ёдгорликларида қазиш ишлари олиб бориш учун рух-сатнома беради. Уз тадқиқотларини УзМУ, СамДУ, Ўзбекистон БА Санъатшунослик ин-ти, Ўзбекистон ФАНИНГ Тарих ин-ти ва б. илмий муассса-салар б-н мувофиқлаштириб олиб боради. А.и. ҳалқаро илмий дастурга биноан республиканинг катор вилоятларида Франция, Германия, Польша, Италия, Россия каби мамлакатлар илмий марказлари б-н ҳамкорликда археологик қазишмалар олиб боради (1984 й.дан). Ин-тда тош даври археологияси, Турон археологияси, Мовароуннаҳр археологияси, илмий и.ч. бўлимлари; тарихий ёдгорликларнинг кимёвий ва технологик тадқиқоти ҳамда консервация килиш лаб., кутубхона (55 мингдан ортиқ асар) бор; Тошкент, Хива ва Термиз археология бўлимлари тузилган. 7 фан д-ри (3 акад.), 35 фан номзоди, жами 90 илмий ходим ишлайди. Ин-т «Ўзбекистон моддий маданияти тарихи» номли йиллик тўплам нашр этади (1959 й.дан). У ўз фаолиятида археологик тадқиқотларга бағишлиган 120 та илмий монография (5 таси ажнабий тилларда) ва турли журнал ва тўпламларда мингдан ортиқ маколалар чоп этди. А.и.да археологиянинг долзарб масалалари буйича бир неча ҳалқаро илмий анжуманлар ўтказилди (1973, 1986, 1988, 1991, 1994, 1997). Ин-т ходимларидан А. Аскarov, Ю. Ф. Буряков, Р. Сулаймонов, М. Исомиддинов, М. Филанович, Т. Хўжайов ва

Г. Шиш-киналар Ўзбекистон худудида илк шаҳар маданиятининг шаклланиши ҳамда унинг тараққиёт босқичлари тарихига бағишиланган 14 монография учун Беруний номидаги Давлат мукофоти б-н тақдирландилар (1985). Ин-т қошида аспирантура ва докторантуратар, археология мутахассислиги бўйича маҳсус д-рлик илмий кенгаши мавжуд.

АРХЕОЛОГИЯ ХАРИТАГРАФИЯСИ — тарихий харитаграфиянинг маҳсус тармоғи; археология маълумотлари асосида турли хилдаги тарихий воқеа ва ҳодисаларни графика асосида харитага тушириш. А.х. тузишда: а) археологик маданиятларнинг жойлашувини кўрсатиш; б) археологик маданиятларнинг ва этник гуруҳларнинг ўзаро алоқаси, бир-бирига тасири ва бир жойдан иккинчи жойга кучишини ўрганиб, харитада белгилаш; в) и.ч. турлари, қ.х. экинлари жойлашган ва тарқалган туманлар, қад. сугорилган ерлар ва ирригация иншоотлари ва б.ни аниқлаб бериш; г) қад. савдо йўлларини, мамлакат ёки ҳалқлар ўртасидаги ижодий алоқаларни ўрганиб, харитага тушириш; д) ўтмишдаги ижтимоий ҳодисаларнинг географик фактлар б-н алоқасини ўрганиш ва харитада кўрсатиш. А.х. 19-а. ўрталарида пайдо бўлди. 20-а.да эса А.х. кенгайиб, қад. ҳалқларнилг маданияти, яшаган жойлари тўғрисида баён этувчи тематик ва типологик хариталар, бошқа археологик, палеоэтнографик маълумотларни ўз ичига олган хариталар пайдо бўлди. А.х.да археология ёдгорликлари-нинг географик жиҳатдан жойланишини аниқлаш ва харитага тушириш бу объектларни муҳофаза этиш ва тадқиқ қилиш имконини беради.

АРХЕОЛОГИЯ ЭКСПЕДИЦИЯЛАРИ — моддий маданият ёдгорликларини дала-тадқиқот йўли б-н ўрганиш учун ташкил қилинадиган экспедициялар. Уларни и.т. институтлари, олий ўкув юртлари, музейлар ва улкашунослик тўгараклари ташкил этади. Кўпинча, комплекс равища тузилиб, таркибига археологлардан ташқари этнограф, ан-

трополог, географ, тупроқшунос, биолог, ботаник ва б. олимлар киритилади. Узоқ йиллар ишлашга мўлжалланиб, мустақил ишлайдиган отряд ва гурухлардан иборат қилиб тузилади. Ҳар бир экспедициянинг ўзига хос низоми, илмий кенгashi, маҳсус базаси бўлади.

Дастлабки археологик кузатувлар 19-а.нинг 2-ярмида бошланган. 1895 й.да Тошкентда Туркистон археология ҳаваскорлари тўгараги ташкил қилинган. 1920 й.дан Ўзбекистоннинг ҳар бир вилоятида турли А.э. иш олиб борди. Энг ийрик А.э. — Термиз археологик комплекс экспедицияси ва Хоразм археология-этнография экспедицияси 1936 — 37 й.ларда тузилган. Экспедициялар Ўзбекистон ҳалқярининг тарихий ва маданий ёдгорликларини топиш ва ўрганишга муайян хисса кўшди. Тупрок қалъя, Қўйқирилган қалъя, кўхна Термиз ш. ва б. дан моддий маданият ва санъатнинг ажойиб ёдгорликлари топиди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг А.э.нинг фаолияти янада авж олди. 1946 й.да Жанубий Туркманистон археология комплекс экспедицияси, Сўғд-тожик археология экспедицияси ташкил қилинди. Ўзбекистон ФА Археология ин-ти отрядлари Ўзбекистоннинг турли туманларида тадқиқот ишларини олиб борди. Акад. Я. Гуломов раҳбарлигидаги А.э.нинг Хоразм, Зарафшон ва Тошкент воҳаларида, Фарғона водийсида; А. Р. Муҳаммаджоновнинг Бухорода олиб борган археологик тадқиқотлари Ўзбекистоннинг қад. сугориш системаси ва дехқончилигини ўрганишда, ундан ҳалқ хўжалиги мақсадларида фойдаланишда катта аҳамиятга эга. А. А. Аскаров бошчилигидаги отряднинг Сополлитепа, Жарқўтонла олиб борган қазишмалари анча самарали бўлди. У. И. Исломов раҳбарлигидаги отряд Ўзбекистоннинг қатор вилоятларида тош даврига оид янги ёдгорликларни қазиб ўрганди, Афросиёб экспедицияси қад. Самарқандни ўрганди ва унинг илк ўрта асрларга оид деворий расмларини очди, Еркўртнда иш олиб

борган отряд (Р. Х. Сулаймонов бошчилигига) антик ва илк ўрта асрларга оид маданият ва санъат намуналарини топди.

1959 й.да Г. А. Пугаченкова раҳбарлигига Ўзбекистон санъатшунослик экспедицияси тузилди. Экспедиция Далварзинтепа, Холчён, Будрочтепада қазишмалар ўтказиб, қизил сополларнинг ноёб намуналарини топиб, тадқиқ килди. Ўзбекистон мустакиллик-ка эришганидан кейин Ўзбекистон БА санъатшунослик экспедицияси япон археологлари б-н ҳамкорлиқда бу ерда, шунингдек Коратепа, Термизда кенг кўламда археологик ишлар олиб бормоқда.

1964 й.дан бери ТошДУ (хоз. ЎзМУ) археология кафедрасининг Қашқадарё археологик топография экспедицияси Қашқадарё воҳасида иш олиб бориб, Китоб, Шахрисабз ш.лари тарихини ўрганди, шаҳар ҳаробалари, манзилгоҳларда қазиш ишлари олиб борди. Тошкент ш. ва вилоятининг тарихий ва маданий ёдгорликларини Ю. Ф. Буряков ва М. И. Филанович раҳбарлигидаги отрядлар ўрганди ва ҳ.к.

АРХЕОЛОГИЯНИНГ ИШ УСЛУБИ — моддий маданият ёдгорликлари мавжуд жойининг табиий географик тузилишига ва улардаги тарихий-маиший ҳолатга қараб тадқиқот ишларини белгилаш: 1) археологик ахтариш (рекогносцировка)дан иборат бўлиб, унда маълум жойда қайси турдаги ёдгорликлар: шаҳар ҳаробалари, қад. қабристонлар, масканлар ва ҳ.к. борлигини, уларнинг тахминий даврларини белгилаб чиқади; 2) археологик синов (разведка)да ҳар бир ёдгорликни синов тарикасида қисман қазиб кўриб, унинг бунёдга келган замони, умри, хусусияти каби томонларини аниклаб олади; 3) муқим (стационар) археологик қазиш турли археологик текширишнинг якунловчи босқичи бўлиб, унда синаб кўрилган ёдгорлик бошдан-оёқ батамом қазиб текширилади, тугалланган тарихий хulosалар чиқарилади.

АРХЕОПТЕРИКС, археорнис, дастлабки күш (Archaeopteryx) —

кушларнинг энг кад., кирилиб кетган уруги, калтакесақдумлилар (Saururae, яъни Archaeorhithes) кенжа синфига киради. Загизон катталигидаги битта тури (A. lithographica) маълум. А. патларининг изи дастлаб 1860 й., тўлиқ скелет қолдиги эса 1861 й. Бавария (Германия) да юра қатламидан топилган. У Британия музейида сакланмоқда. Ҳозир А.нинг 5 та скелета маълум. А. тузилишида судралиб юрувчиларга (2 чекка ёйи, миёси кичик бўлиши, тишларининг альвеолларда жойлашганлиги, қорин қовурғаларининг амфицель типда тузилганлиги, 20 та умуртқадан иборат думи бўлиши, мугуз тумшуғи бўлмаслиги ва б.) ва кушларга хос белгилар бўлиши (пат коплами, қанотлари қоқиши патларинингузун ва асимметрик тузилганлиги, оёкларининг суяклари қисман пневматик хусусиятга эга бўлиши) филогенетик жиҳатдан судралиб юрувчилар б-н кушларнинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатади. А.ни ўрганиш асосида эволюциянинг мозаикилиги тўғрисида тасаввур пайдо бўлган. Кўпчилик олимлар А.ни кушларнинг динозаврлардан, икки оёкли тимсоҳлар ёки псевдозухитлардан келиб чиқсан бе-восита аждоди деб ҳисоблашади. Бироқ айрим тадқиқотчиларнинг фикрича — А. судралиб юрувчилардан келиб чиқсан ён тармоқ бўлиб, улардан кушлар келиб чиқсан бўлиши мумкин. А. учиш қобилиятига эга бўлмаган, шоҳдан-шоҳга ёки ерга сакраганида қанотларидан, шоҳларда ўрмалаганида қанотидаги тирноқларидан фойдаланган. Анинг қолдикларидан бири археорнис (Archaeornis siemensi) алоҳида уруғ ва тур сифатида ёзилган. Лекин қўпинча барча топилмалар битта турга киритилади.

АРХЕОЦИАТЛАР (Archeocyathida) — кирилиб кетган умуртқасиз жоноворлар туркуми. Бўйи 6 — 8 см, эни 1—2 см. Кембрий давридаги денгизларда яшаган. А. ғуж бўлиб тўпланган жойларда кейинчада рифлар вужудга келган. 100 м гача чукурликдаги сув тубига ёпишиб яша-

ган. Ер юзидан А. кариб 400 турининг қолдиклари топилган. Улар ёрдамида кембрый даври ётқизиклари ўрганилиб, уларнинг стратиграфик схемаси тузилди.

АРХЕСПОРА (юн. arche — бошланиш ва спора) — йўсингилар ва папоротниклар бўлимига мансуб ўсимликларда спора хосил қиливчи, гулли ўсимликларда эса чанг ва муртак халтачалари етиштирувчи хужжатлар.

АРХИ... (юн. arhi — бошланиш, етакчилик) — муайян сўзларга олд томондан қўшилиб, кўйидаги маъно ифодасини беради: а) катталиқ, юқори мавқега егалик (мас, архиепископ), биримага киришган сўз ифодалаган белги кучли, ортиқ эканлигини кўрсатади (мас, архиреакцион — ўта реакцион).

АРХИВ (лот. archivum, юн. archeion — муассасаса) — 1) хужжатлар сақланадиган жой; 2) идоралар, ташкилотлар, шунингдек айрим шахслар иш фаолияти давомида тўплangan хужжатлар мажмуи. Қад. ўзбек давлатларида 3—4-а.ларда ёк марказлашган ҳамда хусусий хужжатхоналар мавжуд эди; темурийлар (14—15-а.), кейинчалик Кўкон, Бухоро ва Хива хонликлари даврида сарой архив-кутубхоналари бўлган. 1919 й. 5 нояб. Туркистон Республикаси Ягона Давлат Архив жамғармаси (ЯДАЖ) ва Маориф Ҳалқ комиссарлиги қошида Архив ишлари Марказий бошқармаси (АИМБ), 1930 й.дан Ўзбекистон Марказий Архив бошқармаси (ЎзМАБ) вужудга келди.

1931 й.да Ўзбекистон ЯДАЖ бўлимлари ўрнига Марказий архив (МА), Ўзбекистон Марказий Тарих архиви (ЎзМТА), 1943 й.да. Ўзбекистон киносурат-овозли хужжатлар Марказий Давлат архиви, 1962 й.да Ўзбекистон Марказий давлат тиббиёт архиви (1965 й.дан Ўзбекистон Тиббиёт ва техника хужжатлари Марказий давлат архиви) ташкил этилди. А.лар ишларини ўйғуллаштириш ва бошқариш учун 1959 й.да Ўзбекистон ички ишлар вазирлиги қошида А бошқармаси тузилди.

1961 й.дан мазкур Бошқарма А.лар Бош бошқармасига айлантирилиб, Ўзбекистон Министрлар Советига бўйсундирилди. 1992 й. 19 июнда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Бош архив бошқармаси деб номланди. Қорақалпогистон Республикаси ва вилоят А.лари ҳамда муассасалар тасаруфидағи А.лар унга бўйсунади. ЎзРда жами 77 давлат А.и бўлиб, уларда 6 млн. га яқин хужжатлар, жумладан 360 мингдан ортиқ сурат хужжатлари, 14 мингга яқин овозли хужжатлар, 17,5 мингга яқин кинохужжатлар сақланади (1999). Марказий давлат архивида 13-а.дан бошлаб шу бутунгача бўлган хужжатлар бор. Ўзбекистон рассомларининг ишлари Ўзбекистон БА Бадиий жамғармаси, шахсий гуплам ва музейлардан ўрин олган. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива, Кўкон ва б. шаҳарларда Муқимий, Фуркат, Аваз, Ҳамза, Айний, Муҳтор Ашрафий, Абдулла Қаҳхор,Faфур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон ва б.нинг бázзи А. материаллари улар ўй-музейларида жамланган.

Ўзбекистонда А.ларни шакллантириш, сақлаш ва улардан фойдаланишда юзага келадиган муносабатлар ҳамда ЎзР А. муассасалари фаолияти Ўзбекистон Республикасининг «Архивлар тўғрисида»ги қонуни (1999 й. 15 апр.) б-н тартибга солинади. Ушбу қонун Ўзбекистон худудида мавжуд бўлган барча А. хужжатларини тўлиқ қамраб олишга, ЎзР Миллий архив фондининг яхлитлигини саклаб қолишга ва фуқаролар, жамият ва давлатнинг ижтимоий, маданий, илмий ва б. эҳтиёжларини кондириш мақсадида А. хужжатларини хисобга олиш, экспертиза қилиш, рўйхатдан ўтказиш, бутлаш ҳамда улардан фойдаланишнинг ягона тартибини белгилашга қаратилган. Конунга кўра, хужжатларда Ўзбекистон халқининг моддий ва маънавий ҳаёти акс эттирилган барча А. фондларининг мажмуи Ўзбекистон Республикаси Миллий А. фонди деб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Миллий А.

фонди давлат ва нодавлат А. фондларида ташкил топади. Давлат А.ларидаги давлатнинг бошқа хужжатхоналарида доимий сақланаётган хужжатлар, шунингдек давлат ҳокимиияти ва бошқарув органларида, прокуратуралар, судлар, банкларда, давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотларида, Ўзбекистон Республикасининг дипломатик ваколатхоналари ва консуллик муассасаларида вақтингча сақланаётган А. хужжатлари давлат А. фондини ташкил этади. Но давлат юридик шахсларнинг фаолияти натижасида тўплланган А. хужжатлари, шунингдек фуқароларнинг шахсий А.ларинодавлат А. фонд ими ташкил этади. Хужжатларни Ўзбекистон Республикасининг Миллый архив фондига киритиш ёки хужжатларни ундан чиқариш эксперт комиссиясининг хуносаси асосида амалга оширилади.

Хужжатларнинг қимматлилигини аниқлаш мезонларини, эксперт комиссияларини тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартибини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси хузуридаги Бош архив бошқармаси белгилайди.

А. учун мутахассис ходимлар Тошкент маданият ин-тида ҳамда ЎзМУ тарих ф-тида тайёрланади.

Раънохон Файзиева.

АРХИЕПИСКОП (архи... ва епископ) — руҳонийлик унвони, христиан черков иерархидаги олий даражалардан бири. Ҳамма епископлар тенг ва бир хил ҳокимииятга эга деб ҳисобланса ҳам апостол қоидалари асосида айрим епископларга бошқаларнинг устидан назорат қилиш хукуки ва айни вактда А. унвони берилган.

АРХИКАРП (Archicarpus) — халтачали замбуруғларнинг икки (остки ва устки) хужайрадан иборат ургочи жинсий органи. Остки хужайра (аскогон) битта ёки бир нечта юрик, кўпинча кўп ядроли хужайрадан, устки хужайра (трихогина) эса бир оз чўзиқроқ хужайрадан иборат.

АРХИМЕД (тахм. мил. ав. 287 — Си-

ра-куза (Сицилия) — 212) — юон механиги ва математиги. А. ўша замоннинг юрик илмий маркази — Искандарияда таълим олган. Римликлар Сирақузани босиб олиши пайтида ўлдирилган. А. риҷаг қонунларини топган, унинг номи б-н юритиладиган гидростатика қонунини очган (к. Архимед қонуни). Мат.га оид бир қатор ишлари орасида унинг усули ёрдамида эгри ҷизикларнинг узунлигини ҳисоблаб топиш, юза ва ҳажмларни аниқлаш катта ўрин тутади. А. экин майдонларини сугориш машиналари (к. Архимед винти), юкларни кўтариш учун мўлжалланган ричаг ва блоклар тизимлари, ҳарбий иргитиш машиналари, қотишмаларнинг таркибини суюқлик (сув)да аниқлаш усули ва б. кўп қашфиётларнинг муаллифи. Кўп асарлари бизгача етиб келмаган.

АРХИМЕД АКСИОМАСИ - берилган икки кесманинг кичигини бир неча марта тақрорлаб, ҳар доим каттасидан каттароқ кесма ҳосил қилиш мумкинлиги тўғрисидаги аксиома. А.а.ни юзаплар, ҳажмлар, сонлар ва б.га ҳам татбиқ қилиш мумкин. Мас, ҳар қандай икки мусбат сон а ва b учун $a > b$ тенгсизликни қаноатлантирувчи натурал сон п доимо топилади. Бу аксиома Архимед томонидан «Шар ва цилиндр» асарида аниқравшан тавсифлаб берилган. А.а.ни бальзан Евдокс аксиомаси деб ҳам аташади, чунки уни илгарироқ Евдокс Книдский кўллаган. А.а.дан микдорларни ўлчашда, икки кесманинг умумий ўлчовини топиш ва б. масалаларни ҳал қилишда фойдаланилади.

АРХИМЕД ВИНТИ — Архимед ихтиро килган сув чиқарувчи машина (мил. ав. Архимед винти. З-а). А.в. икки томони очиқ цилиндр кувур бўлиб, ўқига винт канали ҳосил қилувчи винтли юза ўрнатилган. А.в. нинг бир учи суюқликка туширилиб, иккинчи учи суюқлик қуйиладиган жойга ўрнатилади. Винт айланганда суюқлик кувурдан кўтарилиб, юкори тешикдан узлуксиз қуйилаверади. А.в. нинг иши кия текислик принципига

асосланган. Шамол ёки сув двигателари ёрдамида ҳаракатта көлтириладиган А.в. қуритиш ва сугориш ишларида күлланилади.

АРХИМЕД СПИРАЛИ - ўз нүкталаридан бири О атрофида текислик бўйлаб текис айланётган ОА тўғри чизик ўстида доимий тезлик б-н ҳаракатланиб борувчи М нукта чизган ясси эгри чизик. Ҳаракатланаётган тўғри чизикка маълум йўналиш бериб, унга кутб ўки, ундаги кўзғалмас нуктага кутб деб қаралса, у ҳолда А.с.нинг кутб координаналардаги тенгламаси, бунда $a=const$ бўлади.

АРХИМЕД ҚОНУНИ - гидростатика ва аэростатиканит асосий қонуни. Мил. ав. 3-ада Архимед очган. Суюклик ёки газга ботирилган ҳар қандай жисмга шу жисм сикиб чиқарган суюқдик ёки газ оғирлигига тенг гидро-, аэростатик «кўтариш кучи» таъсир қилишини ифодалайди. Бу куч жисм сиртига суюклик ёки газ томонидан таъсир

қилувчи босим кучларининг тенг таъсир этувчиси бўлиб, юқорига тик йўналади. Агар жисмнинг оғирлиги «кўтариш кучи»дан катта бўлса, жисм чўқади, кичик бўлса — чўкмайди, тенг бўлса, жисм суюклик ёки газ ҳажмининг исталган жойида бўла олади. Бу қонун бир жинсли бўлмаган суюклик ва газларга ҳам тааллуқлидир.

АРХИМИЦЕТСИМОНЛАР (*Archimyctes*) — гифи (танаси) бўлмаган ёки жуда суст ривожланган тубан замбуруғлар синфи. 350 га яқин тури бор. Асосан бир ҳужайрали ва бир ядроли организмлар, зооспора орқали кўпаяди, факат айрим турларигина ривожланишнинг бошлангич даврларида икки ядроли бўлади, баъзи турлари изогаметаларнинг кўшилиши (копуляция) йўли б-н учрийди. А. жуда майда, уни микроскопда кўриш мумкин. Бу синфга мансуб замбуруғлар асосан сувда ёки нам жойларда ўсадиган сувўтлар ва юксак ўсимлик (мас, карам, картошка ва б.)ларда паразитлик киласи, ўсимликларнинг касалланиши ва чиришига сабаб бўлади.

АРХИПЕЛАГ (итал.агарео сўзидан) — бир-биридан унчалик узок бўлмаган ва одатда бир бутун деб ҳисобланадиган ороллар тўдаси. Бир А.га кирадиган ороллар пайдо бўлиши, геологик тузилиши, ўсимликлари, ҳайво-нот дунёси жиҳатидан ўхшаш бўлади.

А. пайдо бўлишига кўра материк, маржон, вулкан оролларига бўлинади.

АРХИПЕЛАГ, Греция архипелаги — Эгей денгизида, Болқон я.о.дан Кичик Осиё я.о. кирғоқларигача чўзилган тўдаттуда ороллар (Шим. ва Жан. Спорадалар, Кикладлар, Эвбея, Хиос, Лесбос, Крит ва б.). Майд. 20 минг км². А. ороллари учламчи даврда Эгей денгизи ўрнида бўлган қуруқликтининг колдикларидир. Барча ороллар тоғ ва кирлардан иборат. Бал. 2456 м гача (Крит о.). Вулканлар отилиб, тез-тез зилзила бўлиб туради. Доим яшил ўрта денгиз ўсимликлари ўсади. Ахрлиси субтропик ўсимликлар етиштириш ва балиқ овлаш б-н шугулланади.

АРХИТЕКТОНИКА (лот. architektonike — қурилиш санъати) — санъат, кўпинча меъморлик асарларининг асосий ва иккинчи даражали қисмларининг ўзаро мутаносиблиги. А. қонунлари тизими сифатида ўзаро муносабатда бўлган қисмларнинг уйгунилиги, мутаносиблиги ва мувофиқлигини ифодалайди. Мас, Бухородаги Сомонийлар мақбараси (9 — 10-адар). Мақбаранинг ҳамма қисмлари (куб ва гумбаз сатҳи) ҳандасий мутаносиблик қонунларига бўйсунган. Ўзбекистон меъморлигига икки хил тизими кузатилади: синчкор бинолар ва току равоқли бинолар. Синчкор Ада устун ва тўсинлар кенг кўлланилади. Току равоқли А.да асосан ғиш-тин маҳрбатли бинолар яратилган.

АРХИТЕКТОР (лот. architektor — би-нокор, бош уста) — к. Меъмор.

АРХИТЕКТУРА (лот. architektura сўзидан) — к. Меъморлик. ...

АРХИЯ (юн. arche — ҳокимият, бошлиқ) — ясама сўз таркибий қисми. Ўзидан олдинги сўзга кўшилиб, ҳокимият, бошқарув шаклини англатади

(мас, монархия).

АРХОЗАВРЛАР (Archosauria) — сұдраги юрувчилар кеңжа синфи. Юқори пермь давридан маълум. Бош саягидан 2 та чекка саяги ва кўз одди туйнуғи бўлади. Чанок саяги 3 ёки 4 нурли. Териси қалин совет б-н қопланган. А. мезозой эрасида ер юзида энг кенг тарқалган ва жуда хилма-хил турлардан иборат сұдраги юрувчилар гурухи бўлган. Айрим А. икки оёқда тик юргани учун орқа оёклари, думи ва думғазаси кучли ривожланган, лекин олдинги оёклари ва боши кичик бўлган. Ўтхўр ёки йиртқич хаёт кечирган А.га текодонтлар, тимсоҳлар, калтакесакчаноклилар, кўшчаноклилар, динозаврлар ва учар калтакесаклар туркумлари киради. А.дан археоптерикс келиб чиқдан. А.дан хозир факат тимсоҳлар сақлани колган.

АРХОНТ (юн. archon — бошлиқ, ҳукмдор) — Юнонистондаги олий мансабдор шахслар. Ривоятларга кўра, архонтлик лавозими умрбод ҳисобланган, кейинроқ 10 йилга, мил. ав. 683 й.дан бошлаб эса бир йилга келтирилган. А. 9 кишидан иборат бўлган. Мил. ав. 6-а. даги Солон ислоҳотидан кейин архонтлик лавозимиға олий даражадаги мулкдорлар сайланган. Клисфен ислоҳотидан сўнг (мил. ав. 5-а.) А. ўзининг сиёсий аҳамиятини йўқотган.

АРЦИМОВИЧ Лев Андреевич (1909.25.12 - Москва - 1973.1.3) -физик олим, акад. (1953). Илмий ишлари атом ва ядро физикасиға оид. А. бошчилигига биринчи марта физиктермоядро реакцияси хосил килинган. Пагуаш ҳаракати катнашчиси.

АРЧА (*lupiperus*) — сарвдошлар оиласига мансуб доим яшил дараҳт ва буталар туркуми. 70 га яқин тури бор. А. бир жинсли, бир ёки икки уйли, шамол ёрдамида чангланувчи, игнабаргли ўсимлик. А.нинг эркаклик қуббаси сарғиш, 3 — 6 чангдонли қипиқсимон чангчилардан ташкил топган. Урғочи куббалари яшил бўлиб, қарама-қарши ёки олдинма-кейин ўрнашган уруғчибарг ва

уругкуртаклардан иборат. Куббалари юмалок (диаметри 5 — 20 мм), ичида 1 — 10 дона уруғ бор. А. март—май ойларида гуллайди. Меваси қўнғир, иккинчи йили (сент. — ноябрь) пишиб, қиши ёки баҳорда тўклилади. А. ургунини яхши ундириш учун уни езда стратификация қилиб, кузда сепилади. 2 — 3 ёшли кўча-ти экилади. А.нинг кўпчилиги ўрта мин-тақаларда ўсади. Баъзи турлари тропик худудлардаги тоғларда ҳам учрайди. *I. semiglobosa* (совур А.), *I. turkestanica* (ўрик А.), *I. sabina* (қора А.) ва *I. seravschanica* (Зарафшон А.) каби турлари Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон тоғларида тарқалган бўлиб, маҳсус арчазорларни ташкил қиласиди. А.нинг хўжаликдаги аҳамияти катта. Ёғочи меъморликда, ўймакорликда ва қалам ясашда ишлатилади. Баъзи турларидан хушманзара ўсимлик сифатида фойдаланилади. Куббаларидан турли моддалар (эфир мойи, қатрон, қанд, мум ва органик кислоталар) олинади. Куббасининг дамламаси табобатда сийдик ҳайдовчи, балғам кўчирувчи ва овқат ҳазм қилишни яхшиловчи дори сифатида ишлатилади. Ўрта Осиёдаги турларидан олинадиган эфир мойининг цедрол фракцияси эса жароҳатни, сукнинг тешилиб оқишини даволашда кўлланилади.

АРЧА КЎМИР — арча дараҳтидан тайёрланган ёқилғи. Бунда арча гўлалар кўраларга солиб куйдирилади. У чўғ холига келганда кўра оғзи сомонли лой б-н сувалиб, 10—15 кун шу ҳолда сақланади (қ. Листа кумир). А.к.дан асосан хунармандчиликда темирчилар, мискарлар, заргарлар турли хил асбоблар ясашда фойдаланадилар.

АРЧАДОШЛАР — қ. Сарвдошлар.

АРЧАЗОР, арчазор ўрмонлар — асосан, арча дараҳтидан ташкил топган ўрмонлар. А.лар 600 — 700 йил (айримлари 2000 й.гача) яшайди, тоғларда сув тўплаш, тупрок эрозияси олдини олиш, сел тошқинларини бартараф этиш каби мухим вазифаларни бажаради. Асосан Ер юзининг Шим. ярим шаридаги тоғли

худудларда — Ўрта Америка, Осиё ва Африкада ўсади. Ўрта Осиё, Крим, Олтой-Саян, Узок Шарқдаги тоғларда 700 минг га майдонни эгаллади, унинг 665 минг га дан кўпроғи (93,5%) Марказий Осиё давлатларида жойлашган. Ўзбекистон давлат ўрмон фонди хисобида 190 минг га А. бор (1999). Ўзбекистонда асосан, Тяньшан, Туркистон, Чатқол, Ҳисор тоғларида катта-катта А.лар мавжуд. Улар си Ирак ва маҳсулдорлиги кам А.га киради (калинлиги 0,3 — 0,5), аммо шунга қарамай жуда катта табиий ва иқғисодий аҳамиятга эга. А. 800 — 3100 м баландликда тоғ ён бағирларида жойлашган ва уч минтақага бўлинади: тоғларнинг пастки қисмида (800—2000 м баландликда) қора арча ёки Зарафшон арчаси, ўрта қисмида (1400—2500 м) соўвур арча, юқори қисмида (2500—3100 м) ўрик арча ёки Туркистон арчаси ўсади. Тоғларнинг энг юқори қисмидаги арчалар сийрак, бўйи паст, танаси қўйшиқ, сершоҳ бўлиб, кўпинча ер бағирлаб ўсади. Энг яхши А. унумдор, сернам, тупрокли, ясси тоғ ён бағирларида учрайди ва уларнинг йиллик фитомаҳсулдорлиги 220 т/га ни ташкил этади. Илгари А. муҳофаза қилинмаганлиги ва улардан курилиш материали ҳамда ўтиң сифатида аёвсиз фойдаланиш натижасида А. майдонлари камайиб, арчалари сийраклашиб кетган. 20-а.нинг 50-й.ларидан бошлиб Ўзбекистонда Аларни табиий равишда қайта тиклаш ва экма А.ни барпо қилиш ишлари бошланди ва Ўрта Осиё (хоз. Ўзбекистон) Ўрмончилик и.т. ин-тида унинг илмий асослари ишлаб чиқилди (У. Н. Нифматов, Е. В. Михайлова, В. М. Сахацкий, Ё. Ю. Мусаев). Ўрмончилик хўжаликлари А.ни кўриқлаш, парваришлаш, табиий ва сунъий йўллар орқали кўпайтириш ишлари б-н шуғулланади (к. Ўрмон хўжалиги).

Абдухалил Қайимов, Анвар Тагиров.

АРЧИН ТИЛИ - к. Догистон тиллари.

АРЧИНЛАР (ўзларини аршишиб деб атайдилар) — Догистон Ре-

спубликасидаги халқ. Умумий сони 1 мингдан ортиқ (1992). Арчин тилида сўзлашади. Диндорлари исломнинг сунний мазҳабида.

АРЧМАН — Туркманистоннинг Копет-доғ этакларида шифобаҳаш сувли курорт. Арчман т.й. станциясидан 9 км нарида жойлашган. Иқлими кескин континентал, ёзи жуда иссиқ (июннинг ўртача т-раси 30°). Кам водород сульфидли минерал булоқ сувлари ваннага тушиш ва ичиш учун ишлатилади. Кон айланиш, овқат ҳазм қилиш, ҳаракат ва таянч органлари касалликларида, тери, гинекологик касалликлarda тавсия этилади. Санаторий, ванна қабул қилиш биноси бор. Йил бўйи ишлайди.

АРШАК (? - мил. ав. 248F247) - Парфияда ҳукмронлик қилган сулола асосчиси. Каспий денгизининг жан.-шарқида яшаган парн қабиласининг бошлиғи бўлган. А. аслида қабила бошлиғига берилган унвондир. «Ар» (эр) сўзи ботир, мард, баҳодир, паҳлавон демакдир; Аршак эса шакларнинг ботири маъносини англатади. Баъзи тарихчилар (В. Г. Луконин) А.ни қад. паҳлавийча Кави Аршан — баҳодир камончи номи б-н боғлайдилар. Парфия подшолари ичидаги факат сулола асосчиси (Аршак I)гина шу исмда бўлган.

АРШАКИЙЛАР — Парфия подшолари сулоласи (мил. ав. 250 — мил. 224). Сулолага Каспий денгизининг жан.-шарқий қисмида яшаган парн қабиласининг бошлиғи Аршак асос солган. Беруний А.ни Хоразмнинг мифологик қаҳрамони Сиёвушдан тарқаган деб хисоблайди. Бу сулоланинг машҳур вакиллари: Аршак I (250 - 248F247), Тиридат I (248/247 - 211), Артабон I (211 - 191), При-анат (191 - 176), Фраат I (175 - 170), Митридат I (170 - 138/137), Фрат II (138/137 - 128), Артабон II (128 - 124/123), Митридат II (123 - 88/87), Фрат III (70/69 - 58/57), Ород II (57 - 37/36), Фраат V (мил. ав. 2—мил. 4), Вонон I (7/8 - 12), Артабон III (12 - 38), Готарз II (38 - 51), Вологес I (51/52 - 79/80), Митридат

IV (128/129 - 147), Вологес III (148 - 192), Вологес IV (192 - 207/208), Вологес V (507/208 - 222), Артабон V (209 - 224).

АРШАКИЙЛАР (Аршакунил арман аршакийлари — Парфиядаги аршакийлар сулоласига қардош бўлган шоҳлар сулоласи. Тиридат I (62 й.дан, расман 66 — 80) томонидан асос солинган. Хисрав I (217 — 238) даврида А. ҳокимияти меросий тue олган. Тиридат III Буюк (287 — 332) даврида христианлик Арманистоннинг расмий давлат динига айланган (тахм. 301). А. ички тарқоқликка қарши ҳамда Арманистоннинг мустақиллиги учун муваффакиятсиз кураш олиб боргандар. Эрон ва Византия ўртасида Буюк Арманистон тақсимлангач (387), А. уларнинг вассалига айланганлар. 428 й. А. сулоласи барҳам топган.

АРШИ АЛЬО (араб, арш — тахт, альо — буюк) — буюк тахт. Ислом ақида сига кўра, Арш Ер, осмонлар, ўлдузлар ва Курсийдан ҳам катта ҳажмдаги мавжудот. Аллоҳ яратган барча нарсадан у буюк ва каттадир. Қуръони Карим оятларида А.а. тўғрисида 23 жойда баён этилади. Мас. «Худ» сурасининг 7-оятида: «Аллоҳ шундай (буюк ва курдатли) зотурким, Еру осмонларни олти кунда яратди, холбуки Унинг Арши сув устида эди», дейилади. Ислом таълимоти бўйича Арш ва б. буюк мавжудотларни яратишдан Аллоҳнинг мақсади улардан Ўзи ёки бошқалар фойдаланиши ёхуд уларга эҳтиёжи борлиги учун эмас, балки Ўзининг курдат ва имконияти на кадар чексиз эканлигини намоён этишидир. Баъзи нотўғри ақида эгалари, Арш Аллоҳнинг таҳти, унда макон тутиб ўтиради, деб хатога кетадилар.

АРШИЙ Ҳўжакаҳон Яъқуб (1706 -1756, Қашқар) — уйғур шоири, давлат арбоби. Ойрот хонлиги (1635 -1758) нинг Қашқардаги ноиби. А. уйғур мумтоз шеъриятида лирик жанр ривожига хисса қўшган. Навоийга эргашган («Кўнгул» мусаммани), татаббулар битган. Асарларида инсонийлик, вафо, меҳр-мухаббат, эзгулик ва дўстликни тараннум этган,

ижтимоий тенгизизлик ва ҳуқуқсизликдан нолиган. Унинг «Хўжакаҳон Арший» номли девони мавжуд.

АРШИН — қад. узунлик ўлчов бирлиги; ўлчами 65,2-М 12 см. Ўртacha қиймати кўп манбаларда 71,12 см деб олинган. Рабгузий 1310 й.да туркий тилда ёзган «Кисаси Рабгузий» асарида келтирган. Туркистонда узунлиги тахм. 1 м га тенг хонаршин ҳам қўлланилган.

АРЬЕРГАРД (франц. arriere — орқасида, garde — сокчи, қўрикчи, коровул) — Европа давлатлари армияларида ҳарбий юриш, ҳужум ёки чекиниш вактида асосий кучларнинг кетидан борувчи ва уларнинг шу томондан хавфсизлигини таъминловчи аскарий қўшилма, қисм ёки бўлинма. Туркий халқлар ҳарбий қўшинида соқа деб юритилган.

АРЬЕРСЦЕНА — саҳнанинг орқа қисми. Одатда А. ёрдамчи жой хизматини бажариб, кенглик ва фазонинг тасаввурини берувчи декорацияларни ўрнатишда фойдаланилган. Ҳоз. замон театрда А, кенгрок ва чукурроқ қилинади. Негаки, декорация қурилмалари автоматик тарзда айлантирилиши керак. А. Ҳидоятов номидаги театрда саҳналаштирилган «Паранжи сирлари» (Ҳамза асари), «Искандар» (А. Навоий достони асосида) спектаклларида А. кенг ишлатилди.

АРЬЯВАРТА («орийлар мамлакати») — Шим. Ҳиндистоннинг марказий қисмининг қад. ҳиндлар томонидан аталиши. Қад. ҳиндларнинг тасаввурича, А. мамлакатида Ҳиндистоннинг бошқа халқларига қараганда «олижаноб» кишилар яшаган. Бундай қарашлар бежиз бўлмаган, албатта, чунки Ҳиндистоннинг айнан мана шу қисми қад. ҳинд тамаддуни (цивилизацияси)нинг ўчоги, Маурялар давлати жойлашган ўлка бўлган. Бу ерда браҳманизм, буддизм ва жайнизм каби динлар шаклланган, унда яшаган халқларнинг адабий тиллари — санскрит ва пали — бутун Ҳиндистоннинг адабий тилига айланган.

АРҚИШ (туркийча) — 6 — 14-а. ларда туркий халқларда узок юртларга

савдо-сотик ишлари б-н қатновчи то жирлар, от-уловлар, аравалар ва уларни бошқарувчи мутасадди шахслар гурухи, яъни карvon маъносини англатувчи истилоҳ. А. Култегин битиктошида, Юсуф Ҳос Ҳожибнинг «Кутадғу билик», Маҳмуд Кошгарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ишлатилган, сўнгги бор 14-а. обидаси Рабгузийнинг «Қисаси Рабгузий» асарида қайд этилган. Ҳоз. ўзбек адабий тилидаги «Карvonбоши» маъноси қадимда А. улуғи сўз биримаси ёрдамида ифодаланган.

АРҚОН — толалардан эшиб тўкиладиган, йўғонлигига қараганда узунлиги анча катта бўлган тўқимачилик буюми; аргамчи. Зигир толаси, каноп, наша пояси толалари, ип, жун ва сунъий толалардан тўкилади. Шунга яраша қил А., жун А. деб юритилади. Бир ўримли, икки ўримли ва уч ўримли А.лар бўлади. Кундалик ҳаётда жуда аскотганидан А. қадимдан ишлатиб келинган. А. уй-рўзгор ишларида, буғучилик, йилқичилик, чорвачиликда, қурилишда, елканли кемаларда, дарё ва денгиз портларида, осма йўллар, осма қўприклар куришда кенг ишлатилади. Пўлат симлардан эшиб тўкиладиган А. канат, трос (сим А.) деб аталади.

АРҚОН КЎПБУРЧАГИ - кучлар тизимишининг таянч реакциялари ва тенг таъсир этувчи кучларини топиш, эгувчи моментлар эпюрапарини ясаш, аркасимон ва осма тизимларнинг энг мақбул киёфалари (шакллари)ни аниқлаш ҳамда ясен жисмлар статистикасига доир бошқа масалаларни ечишнинг график усулида фойдаланиладиган кўпбурчак. Икки учи таңғиб bogлангач ип (аркон) нинг бир неча нуктасига қўйилган кучлар б-н тараанг тортилиши натижасида ҳосил бўлган кўпбурчак А.к.дир. А.к.куч кўпбурчаги (расмга к.) б-н бирга ясси кесимларнинг геометрик характеристикаларини аниқлашда, муҳандислик гидравликаси, иқтисодиётнинг баъзи масалаларини ечиш ва б.да ҳам кўлланилади.

АРҚОН ТУТИШ - туркий халқлар

тўй маросимидағи қад. удумлардан бири. Келинни куёвникига олиб келаётганларида келиннинг кўшнилари, яқинлари, маҳалла ва қишлоқ йигитлари араванинг йўлини тўсиб, совға ва инъом талаб қиласи. Бунинг учун аргамчи тортиб йўлни тўсадилар. Арқон тутган кишиларга келин томонидан олдиндан тайёрлаб қўйилган ноз-неъматлар, белбоғ, рўмолча ёки пул беришган. Бу удум Ўзбекистоннинг барча вилоятларида мавжуд. Келин хоҳ отда, хоҳ арава ёки машинада бўлсин, йўл-йўлакай болалар йўл тўсишган. Гарчанд келин тушган улов бу тўсикдан бемалол ўтиб кетишига қодир бўлса ҳам, бундай қилинмаган. Аксинча қизнинг онаси баҳоликудрат бериб юборган тугундан нонми, бўғирсоқми, катламами берилиб, арқон тутувчиларнинг кўнгли хушнуд этилган.

АРҚОНИЙ — кечпишар қовун нави. Шакли эллипссимон, бўйи 30 — 35 см, оғирлиги 4 — 7 кг. Пусти калин, сирти бир оз буришган, кам тўр, яшил. Эти оқиши-яшил, қалинлиги 4 — 5 см, ширин, таркибида 9,1% гача қанд бор. Урухонаси катта, уруғи чўзиқ ва бир оз букик. Уруғи экилганидан кейин 100 — 120 кунда ҳосили пишади. Ҳосилдорлиги 350 ц/га. Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Тошкент вилоятларида экилади. Куз — қишида асраш ва олис жойларга юбориш учун ярокли (яна қ. Қовун).

АРҚОҚ, уриш — газлама тўқища танда или б-н кесишуви ва ўришуви кўндаланг ип. Одатда, А. найчаларга ўралиб, моки воситасида танда коми (зеви) дан ўтказилади. А. табиий (ипак, пахта толаси, жун) ва сунъий (вискоза, нейлон, лавсан) толалардан тайёрланади.

АРҚУЛ — арабларда пулфлаб чалинадиган (кўшнайсимон) чолғу. А.нинг кўшнайдан фарки шуки, ундаги найнинг бири ўзгармайдиган (бурдон) то-вш бериб, куй ҳосил этадиган иккинчи найга ҳамоҳанг бўлади.

АРҒАДАЛ (туркийча) — қад. туркий халқларда, кейинчалик Амир Темур ва темурийлар даврида душманга кўққисдан

зарба бериш мақсадида аскарлар беркинадиган пана жой, пистирма.

АРГАЙ ЎТ (мұғулча арға — алдаш, түркча — ўт, олов) — туркмұғул қабилалари харбий санъатида күлланилған усуллардан бириңнинг номи. Душманни чалғитиши мақсадида күшин микдорини бўрттириб, кўпайтириб кўрсатиши учун одатда оз сонли күшин кўмандони хар бир жангисига тунда бир қанча ерда гулхан, машъал ёкини буюрган. Мас, Мирзо Улуғбек 1425 й. Мұғулистанга қилган юриши чоғида күшин микдори ҳақида душман нотўғри тасаввурга эга бўлиши учун ҳар бир жангисига тунда беш ерда гулхан ёкини амр қилган.

АРГАНУН, арган (араб., юн. органон) — маҳсус мешлардан йўналтириладиган ҳаво ёрдамида товушлар юзага келадиган йирик мусиқа чолғу асбоби. А. Европа ва Шарқ халқлари мусиқа амалиётида қадимдан (мил. ав. 4-а.) машҳур бўлиб, ўрта аср кўләзмаларида турлича тасвирланган. Қомусчи олимлар Бану Мусо бин Шокир (9-а.) ва Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий (Ю-а.)ларнинг маълумотларига кўра, А. бир неча қорамол терисидан тайёрланган учта меш ва уларга биринтириувчи 12 тадан 40 тагача бўлган йўғонингичка мис найлардан таркиб топган. Мешларга ҳаво бир неча киши ёрдамида пулфаб киритилган — пневматик А., ҳаво сув босими ёрдамида садоланувчи — меҳаник А., шунингдек ҳар бир найини бир киши чалган А. турлари бўлган. 14 — 15-а.ларда А. Европада анча такомиллаштирилиб, унга клавишлар ўрнатилган (қ. Орган). Форобий, ал-Исфаҳоний, Ибн Сино, Ҳусрав Деғлавий, Алишер Навоий ва б. шарқ мутафаккирларининг асарларида А. ва унинг ижросидаги мусиқанинг эстетик таъсири имкониятлари тасвирланган. 17 — 19-а.лардаги маълумотларга кўра, А.нинг бошқача шакллари ҳам шарқ халқларида кенг кўлланилган.

АРГИМЧОҚ — ўйин-эрмакка училадиган тебранма мослама. Одатда А. дарахтнинг катта бутоғига ёхуд имо-

рат харисига осилиб, икки учига тахта (ўриндик) боғланган арқондан иборат. Саноатда ишлаб чиқариладиган А.лар бирмунча мураккаб: уларнинг ўринидиги, арқон ёки металл осмаси ва б. қисмлари бўлади. Хонадонларда, боғчаларда, истироҳат боғларида фойдаланилади.

АРГИН — 1) Ўрта жуз, кисман Кичик жуз таркибида кирган қозокларнинг кўп сонли қабиласи. 19-а. охирида А.лар 500 минг киши бўлган. А. 15-ада қозоқ элатининг шаклланишида иштирок этган асосий бўғимлар қаторига киради. Шарқай Қозогистон худудида кўчманчилик б-н машгул бўлишган. А. тили — ҳоз. қозоқ адабий тилига асос бўлган қозоқ тилининг шим-шарқий лаҳжаси. 2) Ўзбеклар ва қирғизлар таркибидаги уруғ. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида аргу тарзида учрайди. А. Тошкент, Сирдарё, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро, Хоразм ва Коракалпогистонда ҳам этномим ёки то-поним сифатида учраб туради.

АРГУВОН (Cercis) — бурчокцошлар оиласига мансуб дараҳтлар туркуми. Европа ва Осиёда C. siliquastrum тури тарқалган. Бу тур ёввойи ҳолда Ўрта денгиз атрофида ҳам учрайди. Ўрта Осиё, Крим ва Кавказда хушманзара ўсимлик сифатида экилади. А.нинг ёввойи тури (C. griffithii) Афғонистонда ҳамда Ўрта Осиёнинг Помир-Олой ва Гарбий Тяньшан тоғларида учрайди. Ўзбекистонда Қурама ва Угам тоғларида ўсади. Ёғочи юмшоқ ва оқ бўлганлиги учун дурадгорлиқда бағдоди услубида ўйиладиган наққошлиқда кенг кўлланилади.

АРГУМОҚ — зотли чопқир отларга Шарқ халқлари берган умумий ном. Бу ном б-н аталувчи отлар кўпроқ араби от, ахалтака, ёвмут, қорабайир от зотларига мансуб. Халқ оғзаки ижодида А.лар бедов, тулпор ва дулдул номлари б-н ҳам маълум.

АРГУН ибн Абақаҳон (1250/1255 -1291) — элхонийлардан бўлган Эрон хукмдори (элхони) (1284 — 91). А. христианлик ва айниқса буддизмга хайриҳоҳ

бўлган. Европа давлатлари хукмдорлари (Франция ва Англия кироллари, шунингдек Рим папаси) б-н Мисрга қарши биргаликда юриш максадида ёзишмалар олиб борган. Бироқ бу режалар амалга ошмаган, чунки ҳарбий кучлар Мовароуннаҳр ва Ҳуросонда зарур бўлиб қолган. Ҳуросонда амир Наврӯз қўзғолони бошланиб, унга Мовароуннаҳрдан ҳам ёрдам келган. А. бу қўзғолонни бостира олмаган. Олтин Ўрда хони Мангут Темурнинг 1290 й. Дарбанд дарвозаси орқали Эронга ҳужуми даф қилинган.

АРГУНШОҲ Ахтаки Бурдалий (14-а. 2-ярми — 15-а. боши) — Амир Темур лашкарбошиларидан. Амир Темурнинг амир Ҳусайн б-н қилган жангларида фаол қатнашган, Мовароуннаҳрни душманлардан тозалашда жасорат ва шижаот кўрсатган. Амир Темурнинг кўп ҳарбий юришларида қатнашган. Ҳиндистон юриши (1398—99) ва «етти йиллик юриш» (1399—1404) йиллари А. бир неча амирлар б-н бирга «мўғул сарҳадининг забти» учун кўйилган. Амир Темур 1404 й. 27 ноябрда Хитой юришига кетаётib, А.ни Самарқандда кутвол лавозимида қоддирган. Бироқ 1405 й. 18 февральда Амир Темур вафотидан сўнг юз берган тартибсизликлар ва Халил Султон томонидан уюштирилган фитнада у шаҳзода тарафида бўлган ва Сароймулҳоним, Туман оғо, Улуғбек, Иброҳим Султонни ва лашкарбошилардан амир Шоҳ Малик, Шайх Нуриддинларни Самарқандга киритмаган. Бу б-н у Амир Темур барпо этган салтанатга путур етишига сабабчилардан бири бўлган.

Ашраф Аҳмедов.

АСАБ — к. Нерв.

АСАБ КАСАЛЛИКЛАРИ - к. Нерв касалликлари.

АСАД (форс— шер, ўзб.— арслон) — 1) 12 бурж (зодиак)нинг 5-юлдуз туркуми, белгиси IR.. 4 та энг равшан юлдузи ҳосил қилган трапеция орқали уни осонгина топиш мумкин. Улардан бири Регул 1,3-катталиқдаги зангори юлдуз. Умумий майд. 947 кв. даражада. Қиши ва баҳорда ўрта

кенгликларда осмоннинг жан. қисмida кўриниб туради; 2) Наврӯзнинг биринчи кунидан бошлаб ҳисобланадиган шамсий тақвим (календар)нинг 5-ойи номи; 21 августдан 21 сентябр давом этади. А. кириши б-н об-ҳавода муайян ўзгаришлар юз беради. А. яхши келган йиллари ўртача ҳарорат саратондатжа нисбатан атиги 2 — 4 даражада паст бўлади. Бъази йилларда А. чиқишидан 4 — 6 кун олдин албатта кучли шамол эсиши ва дурустгина ёғингарчиликлар бўлиши мумкин. А. ойида ҷашмаларда сув камаяди, дарёлар суви аксинча кўпаяди. Қушлар биринкетин иссиқ мамлакатларга учеб кетиши тараффудига тушади. Дехқончиликда экинлар асосан шу ойда ўсиб ривожланади. «Асад — экинингни ясат» деган ҳалқ мақоли бежиз ишлатилмаган. Айниқса, гўзага кўп ишлов бериб, уни қондириб сугориш керак бўлади.

Ад.: Нарзикулов А., Дехқон тақвими, Т., 1990.

АСАД Ҳафиз (1930.6.10, Латакия вилояти, Кардаха ш.—2000.10.6, Дамашк) — Сурияning давлат ва сиёsat арбоби, армия генерали (1968). Дехқон оиласида туғилган. 1955 й. Ҳалаб ш.даги Ҳарбий-ҳаво кучлари коллежини тутгатган. 1964 — 70 й.ларда Сурия Араб Республикаси (САР) Ҳарбий-ҳаво кучлари ва ҳаво ҳужумидан мудофаа қўшилари кўмандони, айни пайтда 1966 й.дан мудофаа вазири. 1970 й. ноябрдан САР бош вазири ва мудофаа вазири. 1971 й.дан САР президенти ва Араб социалистик уйғониш партияси бош котиби. Айни вақтда 1972 й. марта САР Прогрессив миллий фронти раиси.

АСАД ибн АБДУЛЛОҲ — Араб халифалигининг Ҳуросондаги ноиби (724— 727 ва 735—738). Халифа Маъмун Абдуллоҳнинг ўғли. Ер эгалари (дехқонлар) орасида обрўси баланд бўлган. Сомонийлар аждоди Сомонхудот халифа Маъмун қўлида исломни қабул қилгани шарафига ўз ўғлини Асад деб атаган. А.и.А. Тоҳаристон ҳокимлари ва унга иттифоқчи бўлган туркий қабилалар,

шунингдек Ҳорис ибн Сурайж бошлигидаги исёнкорларга карши самарали кураш олиб бориш мақсадида урушларда вайрон бўлган Балхни тиклатиб (736), уни ўзига қароргоҳ қилган.

АСАДИЙ ТУСИЙ Абу Мансур Али ибн Аҳмад (11-а.) — шоир ва тилшунос. Озарбайжонда яшаб, форс тилида ижод этган. Унинг халқоғзаки ижоди йўлида ёзилган 9000 байтдан иборат «Гершаспнома» (1066) достони мавжуд. Форс тилининг энг кад. изоҳли лугати «Лӯғати форс» (1060) ҳам А. Т. қаламига мансуб. Бу лугатда Рудакийнинг «Калила ва Димна», Унсурийнинг «Вомиқ ва Азро» каби асаарларидан айрим байтлар келтирилган. А. Т. форс адабиётида мунозара жанрини бошлаб берган шоир. Унинг «Ер ва осмон», «Кеча ва кундуз», «Найза ва камон», «Мусулмон ва кофир», «Араб ва ажам» каби беш мунозараси ҳозиргacha сақланган.

АСАДОВ Мирумар (1927, Самарқанд ш.) — меъморлик ёдгорликларини таъмирловчи уста, Ўзбекистон Қаҳрамони (1996). Самарқанд ёдгорликларни таъмирлаш билим юртини тугатган (1941). Тоҷикистон давлат унтида ўқиган (1962 — 65). Тошкент ш.даги Алишер Навоий номли опера ва балет театри биноси қурилишида (1947), Тоҷикистондаги қатор ёдгорликларни таъмирлашда иштирок этган (1950 — 55). А. Самарқанд ш.даги Улуғбек мадрасаси, Амир Темур мақбараси, Бибихоним масжиди, Тиллакори Мадраса, шунингдек Бухородаги Мир Араб мадрасаси, Баҳоуддин Нақшбанд мақбараси, Тошкентдаги Юнусхон мадрасаси ва Қалdirғочбий мақбарасини таъмирлашда қатнашган. А. ака-укалари Уста Мирусмон, Уста Мирсаидлар б-н бирга тарихий обидаларни таъмирловчи усталар сулоласини тарбиялади. А. Ҳамза номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти лауреати (1974).

АСАДУЛЛАЕВ Тўрахон (1941.14.4, Касби тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчisi (1994). Карши пед. ин-тини тугатган (1966). 1972—75

й.ларда Касби туманидаги 13-мактабда етакчи, 1975 й.дан 20-мактабда, 1995 й.дан 2-мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчisi. А. ўзининг педагогик фаолияти давомида бутун дикқат-эътиборини ўқувчиларга пухта билим бериш, уларнинг дунёкарашини шакллантириш, олган билимлари асосида мустақил фикрлашга қаратди. А. мактабда намунали ўзбек тили ва адабиёти кабинетини ташкил этган. «Ўқитувчи ижодкорлиги дарс самарадорлига» мавзуидаги методик қўлланмаси чоп этилган.

АСАДУЛЛАХ ЙАСЕВ Убайдуллаҳўжа (айрим манбаларда Хўжаев Убайдулла) (1878, Тошкент - 1937) - жамоат арбоби, жадидчилик ҳаракатининг йирик вакили, ўзбек матбуотининг илк ташкилотчиларидан бири. Тошкентдаги рус-тузем мактабини битиргач, маҳкамалардан бирида тилмоч бўлиб ишлади (1897). Россиянинг Саратов шаҳридаги хукуқшунослик ин-тида ўқиди (1908—12). Талабалик ийлларида ёк давр муаммоларини ечишни ўйлади, рус ёзувчиси Л. Н. Толстой б-н ёзишмалар қилди (1909). Ўқишни тугатгач, дастлаб Саратов, 1913 йилда Тошкент округ судида хусусий адвокат бўлиб ишлади. Чор хукумати маъмурларининг порахўрлиги ва золимлигини фош этиб, айримларини давлат ишидан четлатишга эришди. Жадидчилик ҳаракатига қўшилиб, тез орада унинг йирик вакилларидан бирига айланди.

«Умид» деб аталувчи илғор мусулмон гурухига етакчилик қилди (1913). «Турон» жамиятининг асосчиларидан бири (1913). У мустақил фирқа ташкил қилиш ниятида Тошкентда «Садои Туркестон» газ.ини ташкил этиб (1914.4.4), унга муҳаррирлик қилди. Газ. ишига ўша давр мърифат дарғалари — Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Музаффаров сингариларни жалб этди. У газ.да турли мавзуларда долзарб мақолалар б-н чиқиб, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини фош қилди. Туркестонга тарқалиб, умум-

миллий матбуот нашрига айланадиган «Сади Туркестон» 1915 й. апр.да ётиб қўйилган бўлсада, у ўлка зиёлиларининг «Тараққийпарварлар» фирмасига замин тайёрлади. А. Тошкентда тузилиб, мардикорликка олиш иши билан шуғулланган «Туркестон мардикорликка олиш қўмитаси»нинг раиси (1916). Кўмита чор амалдорларининг ўзбошимчаликларини очиб ташлади. Мардикорликка жўнатиш ҳакидаги оқ подшо фармони (1916 й. 25 июнь)ни бекор килдириш учун А. маҳаллий миллатпарвар бой Миркомил Мирмўминбоев б-н бирга Петербургга борди.

Давлат думасининг 1916 й. дек. даги мажлисида фармон Россия империясининг конунчилигига кўрсатилган холларга зид равишда қабул килингани исботлаб берилди.

А. 1917 й. Туркистондаги сиёсий жараёнларда фаол қатнашди. «Шўрои ислом» жамияти раиси. Бутун Туркестон мусулмонлари I-съездидаги ташкил килинган Туркестон ўлка мусулмонлари марказий кенгаши котиби ва аъзоларидан бири (1917 й. апр.). Бутун Россия мусулмонлар кенгаши МК аъзоси (1917). Мухториятчилик ҳаракати ташаббускорларидан. Туркестон мухторияти ҳукуматининг ҳарбий ишлар вазири (1917 й. ноябр.— 1918 й. фев.). Ҳукумат топшириги б-н Кавказга борди ва Туркестонга ғалла келтириш масаласини ҳал килди. Истиқлолчилик ҳаракатига хайрихонлик б-н қарагани, мустамлакачиликка қарши курашгани учун «миллатчилик»да айбланиб қатагонга учраган. Бир неча марта камалиб, турмада ҳалок бўлди.

Ад.: Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари, Т., 1992; Туркестон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш сахифаларидан, Т., 1996; Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар, Т., 1998; Пидаев Т., Матбуот—миллат чироғи, Т., 1999.

АСАКА (1937 - 1991 й.ларда Ле-

нинск) — Андижон вилоятидаги шаҳар (1937 й.дан). Асака туманининг маъмурий маркази. Андижон — Тошкент т.й. даги Асака ст-ясидан 4 км. Марғilon, Фарғона ва Андижонга борадиган автомобиль йўллари кесишган жойда. А.дан Андижон ш.гача 16 км. Шаҳар адирлар ёқалаб оқаётган Шахрихонсой соҳилида, дengиз сатҳидан 495 м баландликда жойлашган. Унинг ён атрофини пахта дала-лари, ён-бағирларини боғлардан иборат адирлар ўраб туради. Июннинг ўртача т-раси 26, Г, янв.ники — 2,9°. Вилоятнинг Андижондан кейинги йирик индустрисал шаҳри. Аҳолиси 52,8 минг киши (2000).

Шаҳар номининг келиб чиқиши хақида турли фикрлар бор. Айрим тадқиқотчилар (проф. Т. Ширинов) «Асака» номини Фарғонада мил.ав. 6—5-аларда яшаган сак кабилалари б-н боғлайди. Чунки бу қабила баъзи жойларда «ассакенлар» номи б-н ҳам юритилган. Уларда «асвака» — от, «ас-сака» — отликлар маъносини билдирган. Археолог Б. Матбобоев юқоридаги фикрни водийнинг шарқий қисмида топилган тошлардаги отлар тасвири б-н асослашга ҳаракат қиласанда шу жойларда наслдор отлар етиштирилган деган фикрни илгари сурган. Топономист олим С. Қораев Асака туманидаги «Ахтаки» қишлоғи номи мўғулча бўлиб, от табиби (синчи), отбоқар деган маънони билдиришини таъкидлаб, юқоридаги мулоҳазаларни бирмунча тасдиклайди. Шуларга асослашиб А. шаҳрининг 60 йиллиги (1997) муносабати б-н катта йўл ёқасидан шаҳарга кираверишдаги майдонда тулпор отнинг рамзий ҳайкалчаси қўйилди.

А. шаҳрининг қад. давр тарихи б-н боғлиқ археологик тадқиқотлар олиб борилмаган. Умуман А.нинг қад. тарихи Фарғона водийининг Ахси, Қува, Андижон каби қад. шаҳарлари атрофидаги қишлоқлари тарихи б-н бевосита боғлиқ.

А. 19-а. тарихчиси Аваз Муҳаммад Атторнинг «Тарихи жаҳоннома» ва «Тарихи Хўқанд» асарларида тилга олин-

ган. Унинг ёзишича, А. шаҳри ҳудудида Ҳудоёрхон қалья қурдирган ва бу ерда хоннинг дала ҳовлиси ҳам бўлган. 18-а. охирида курилган Шаҳрихонсой канали шахарнинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди. 1899 й. Тошкент — Андикон т.й. қурилиши муносабати б-н А.га уз. 4 км ли т.й. шоҳобаси ўтказилди. Шундан сўнг А.да европалик, хусусан рус ва маҳаллий бойлар саноат корхоналарини қура бошладилар. 20-а. бошлирида А.да 2 минг киши яшаган. Пахта тозалаш ва ёт з-длари бўлган. Аҳолининг асосий қисми майда ҳунармандчилик б-н шуғулланган.

1946 й.да мотор таъмирлаш з-ди қуриб битказиди. Ёғ-мой з-диди иссиқлик электр маркази ишга тушди. Урушдан кейинги йилларда А. яқинидаги Андикон ва Полвонтош нефть конлари, Хўжаобод газ кони муносабати б-н А. шаҳар саноат корхоналари салмоғи ортди. Юқоридаги конларни маҳсус ускуна ва техника жиҳозлари б-н таъминловчи омборхоналар қурилди. Полвонтош — Асака газ қувури ётқизилди (1947). 60-й.дан шаҳар саноати корхоналари қ.х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтинослаша бошлади. 70 — 90-й.ларда тўқимачилик корхонаси (хоз. «Асакатўқимачи» акциядорлик жамияти), пахта тозалаш з-длари, электротехника, автомобиль тузатиш корхоналари қурилди.

1994 й. ноябрда «ЎзДЭУавто» қўшма корхонаси иншоотлари қурилиши бошланиб, корхона 2 йилда ишга туширилди: 1996 й. 19 июлда з-днинг тантанали очилиш маросимида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов, ДЭУ корпорациясининг Президенти Ким У Жунг жаноблари ташриф буюрдилар. Корхонадан жаҳон бозори талабларига жавоб бера оладиган, ёқилғини кам сарфлайдиган ихчам, чиройли, қулай бўлган «Дамас», «Тико», «Нексия» автомобиллари чиқарила бошлади (қ. Автомобиль, Асака автомобиль заводи). «ЎзДЭУавто» қўшма корхонасининг салмоғи Асака ш.

саноат корхоналари маҳсулотларининг 92,3% га, Андикон вилоят саноат корхоналари маҳсулотларининг 55,2% га тўғри келади. Бундан ташқари шаҳарда «ЎзДЭУавто» қўшма корхонаси учун бутловчи қисмлар ишлаб чиқарувчи «ЎзДонг-Вонг» қўшма корхонаси, «Анзис» з-ди, шунингдек Италия б-н ҳамкорлиқда макарон ишлаб чиқарувчи «ФАМ» қўшма корхонаси бор. А.да ҳаммаси бўлиб 12 йирик саноат корхонаси ишлайди; 510 дан зиёд кичик ва ўрта бизнес б-н шуғулланувчи хусусий фирма фаолият кўрсатади (2000).

А. саноати ривожланиши б-н бирга ҳар жиҳатдан қайта қурилмоқда: янги кўчалар очилмоқда, йўллар қурилмоқа. Хонобод—Асака сув қувури ётқизилди. Шаҳарда Тошканбой Эгамбердиев номидаги маданият ва истироҳат боғи бор. Боғнинг энг тўрида А.да яшаб ўтган авлиёлардан Ҳожа Абдуллоҳ Тугдор қабри ўрнида макбара қурилди. Бу жой зиёратгоҳ, муқаддас маскан ҳисобланади. Зиёратгоҳ яқинида Шаҳрихонсойнинг бош тўғони жойлашган. Шу ердан Охунбобоев сойига, Асака ташламаси канали ва бир неча ариқларга сув таксимланади.

А.да 2000 й.да майший хизмат касбхунар коллежи қурилиб ишга тушди. 1999/2000 ўкув ўилида 10 умумий таълим мактаби, гимназия, академик лицей, коллежда 12 мингдан ортиқ ўкувчи ўқиди; 22 болалар боғча ва яслилари, 4 касалхона, саломатлик маркази, поликлиника ва амбулатория ишлади. Шаҳарда 2 кинотеатр, маданият уйи, 2 клуб, 15 кутубхона, 3 стадион бор. 16 фукаролар йигини ташкил этилган (2000). Асака — Андикон, Асака — Фарғона йўналишида автобус қатнайди. «Асака оқшоми» шаҳар газ.чиқади.

Асака театри — 1932 й. ҳаваскор ёшларнинг «Кўк кўйлак» труппаси асосида ташкил этилган. 1935—39 й.лар вилоят мусикали драма театри деб номланган. Театр жамоаси турли даврларда ишлаган санъаткорлар: Зулунбек Мамадалиев (режиссёр), Фанижон Тошма-

тов, Юсуфжон Дадажонов, Каҳрамон Йўлчиев, Гуломжон Рўзибоев (мусиқа раҳбарлари), Мамануркори Долихўжаев, Абдураим Маткаримов, Ҳалимахон Да-дажонова (актёрлар), Турсунхон Акба-рова, Ойшахон Усмонова, Ҳабибахон Охунова, Турсунбой Юсупов (хонанда-лар), Ширмонхон Фозиева, Ойдин Ак-барова (раккосалар) ва б. Репертуарла-рида «Ҳалима», «Нурхон», «Гулсара», «Фарҳод ва Ширин» каби мумтоз саҳна асарлари бор эди. 1939 й. театр жамоаси тарқатиб юборилди. Урушдан кейинги дастлабки йилларда яна шаклланди ва «Нефтчилар» клубида фаолият кўрсатди. 1959 й.да театр «халқ театрни»га айланти-рилди.

Ад.: Раҳмонов Собиржон, Асака, Т., 1999.

Ўткирбек Сулаймонов.

АСАКА АВТОМОБИЛЬ ЗАВОДИ, «ЎзДЭУавто» компанияси — Ўзбекистон автомобиль саноатининг етакчи ва тўнгич корхонаси. З-днинг ишга туширилиши туфайли Ўзбекистон жаҳонда ўз автомобиль саноатига эга бўлган 28 мамлакат қаторидан ўрин одди. А.а.з. Андижон вилоятининг Асака ш.да 1994—96 й.ларда қурилган. Автомобиль з-ди ўрта классдаги двигатели сифими 1500 см³ бўлган «Нексия», ўта кичик классдаги ёнилғи кам сарфловчи, двигатели сифими 800 см³ «Тико» енгил автомобиллари ҳамда фургон типидаги етти ўринидкли, двигатели сифими 800 см³ бўлган «Дамас» миниавтобусларни ишлаб чиқарди (автомобилларнинг техник тафсилотла-ри ҳакида Автомобиль маколасига к.). Унинг барча ускуна ва жиҳозлари Корея, Япония, Германия, Швеция, Италия мамлакатларида ишлаб чиқарилган илғор автоматика ва технологиялардан иборат. «ЎзДЭУавто» компанияси ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти. Муассислари: ЎзР ҳукумати номидан «Ўзватосаноат» ўюш-маси ва Корея Республикасининг «ДЭУ» корпорацияси. Акциялари хиссаси 50% га 50% бўлиб, инвестицияларнинг уму-мий ҳажми 650 млн. АҚШ долларига

тенг. Компанияни тузиш тўғрисидаги Таъсис шартномаси 1992 й. 29 авг.да им-золанган, з-д курилиши эса 1994 й. бошларида бошланган. «Дамас» миниавтобуслари 1996 й. 25 марта, «Тико» 1996 й. июнь ойининг ўрталаридан, «Нексия» автомобили эса 1996 й. июль ойининг ўрталардан ишлаб чиқарила бошланди. 1996 й. 19 июляда з-днинг тантанали очи-лиш маросими бўлиб ўтди.

Қўшма корхонанинг умумий майдони худуди 55 га. Асосий цехлар ягона бино-да жойлашган. Бинонинг умумий майдони 16 га ни ишғол қиласи. Бинонинг тепа қисмларида ҳам автомат бошқарувидаги улкан конвейрлар ишлаб туради. Авто-мобиль яратишнинг дастлабки жараёни асосан босма (пресс) цехидан бошланади. Жан. Кореядан келтирилган металл ўрами (автостал)дан шу цехда автомо-биль «бичилади». Буни Япониянинг «Ко-маку» фирмасининг 500, 800, 1000 т ли пресслари бажаради. Машиналар кон-вейрлари пайвандлаш цехига ўтади. Бу цехда ишни асосан Швециядан келтирил-ган роботлар бажаради. Роботларни бир неча ишчи компьютер орқали бошқаради. Машиналар бўяш цехига тушиб, бўялиб чиқади, сўнг йигув цехига ўтади. Бу цехда машина деталлари жой-жойига қўйилади. Тайёр бўлган автомобиллар синалиб, з-д эшигидан чиқарилади. З-д кунига 200 «Нексия», 120 «Тико», 60 «Дамас» русумли автомашиналар ишлаб чиқаришга мўлжалланган. Корхонадан 2000 й. октябрь ойига қадар 216659 авто-мобиль, жумладан 103535 «Нексия», 63322 «Тико», 49802 «Дамас» ишлаб чиқарилди. 1999 й. 15 мингга яқин авто-мобиль экспорт қилинди. Корхонада 7000 дан ортиқ киши ишлайди, шундан 3700 дан зиёди бевосита и.ч.да банд, 3400 дан ортиғи сотув ва автохизмат тизимларида ишлайди (2000).

Тошкент ш.да автомобилларни сотиш ва сотувдан кейин хизмат кўрсатиш ва-колатхонаси фаолият кўрсатади. Москва, Санкт-Петербург, Қозон, Екатеринбург, Тюмень, Новосибирск, Минск, Бишкек,

Чимкент, Краснодар каби шахарларда минтақавий ваколатхоналари ва шўъба корхоналари очилган.

АСАКА ТУМАНИ - Андижон вилоятидаги туман. Вилоятнинг марказий қисмida жойлашган. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган (1962 и. 24 дек.да Марҳамат тумани б-н бирлаштирилган, 1970 й. 7 дек.да қайта тузилган). Андижон вилоятининг Шаҳрихон, Марҳамат, Андижон, Хўжаобод туманлари ва Фарғона вилоятининг Қува тумани б-н чегарадош. Майд. 0,26 минг км² (1995). Аҳолиси 174,9 минг киши (2000). А.т.да 1 шаҳар (Асака) ва 8 қишлоқ йигини (Зарбдор, Илғор, Кужган, Мустаҳкам, Ниёзботир, Ўзбекистон, Қадим, Қоратепа) бор. Маркази — Асака ш.

Табиати. Рельефи текислиқ, жарликлар, кир ва нисбатан баланд адирлардан иборат. Шим.-шарқида Андижон, Асака адирлари ва қирлари жойлашган. Иклими континентал. Йиолнинг ўртача т-раси 26, Г, янв.ники — 2,9°. Илига ўртача 180 — 190 мм ёғин тушади. Вегетация даври 220 кун. Туманнинг шим. ва шим.-шарқидан Катта Фарғона канали, Шаҳрихонсой, жан.дан Оқбўйра ва Аравонсойлар оқиб ўтади. Асака ташламаси ва Обиҳаёт сугориши машина канали бор. Тупроқлари, асосан, бўз тупроқ, адирлари арзик тупроқ бўлиб, сугориб дехқончилик қилинади. Ёввойи ўсимликлардан шувоқ, шўра ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, бўри, чиябўри, куён яшайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклардан иборат. Тожик, рус, татар, кирғиз, уйғур ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² ўртача 679 киши тўғри келади (2000).

Хўжалиги. А.т.да мотор таъмирлаш з-ди, Асака дон маҳсулотлари акциядорлик жамияти, нефть маҳсулотлари таъминоти корхонаси, пахта тозалаш з-ди, мева ва сабзавотларни қайта ишлаш, ёғочсозлик «Турон» хусусий корхонаси, 3 паррандачилик ф-каси бор. Шунингдек, хусусий тадбиркорлик ҳам ривожланган. Туманда 431 кичик корхона фаолият

кўрсатади (2000).

К.ҳ.даги жами экин майдони 11070 га. Шундан 5995 га ерга пахта, 3902 га ерга буғдои, 47 га ерга сабзавот экилади; эм-хашак экинлари 1114 га, мева ва токзорлар қарийб 2000 га ерни ишғол қиласи (2000). Туманда 2 жамоа хўжалиги (Бобур номидаги жамоа хўжалиги, «Шарқ ҳақиқати», 8 ширкат хўжалиги («Янги хаёт», «Навбахор», «Ўзбекистон», «Ғалаба», «Ўзбекистон мустақиллиги», «Наврўз», «Асака», Ғулом Ёқубов номидаги ширкат хўжалиги) ва «Соҳибкор» мева-токчилик ширкатлар уюшмаси бор. А.т.да 2000 й.да 19,0 минг т пахта, 30,0 минг т фалла етиширилди.

А.т.да Андижоннинг энг фусункор ва сўлим гўшаларидан Асака чўнтағи жойлашган. Чўнтақ Тошканбой Эгамбердиев номидаги маданият истироҳат боғининг тепа, чекка қисмига туташган. Шаҳрихонсойдан бошланган Ёв ариғи 6 км масофада юкорилаб оқиб, Чўнтақка етганда адир ён бағрилари бўйлаб чойхона сўрилари остидан оқиб ўтади. Ариқда радиуси 6,5 м ли, 110 кўрачаси бўлган чархпалак айлануб туради. Ушбу чархпалак бу ердаги 3 улкан чархпалакнинг энг каттаси бўлиб, унинг ёрдамида боғнинг юкори қисми сугорилади. Асака Чўнтағи атрофга нисбатан анча баланд. Шунинг учун бу жой ёз палласида хушҳаво, оромбахш масканга айланади.

Туманнинг барча қишлоқларида ободонлаштиришга эътибор кучайтирилган. Қишлоқлар ва маҳаллалар марка-зида савдо ва майший хизмат шоҳобчаларига эга бўлган гузарлар ташкил қилинган. 1999/2000 ўқув йилида 51 умумий таълим мактабида 37,6 минг ўқувчи, 1 гимназияда 205 ўқувчи, 2 академик лицейда 360 ўқувчи таълим олди. 1999 й.да Асака қ.х. коллежи (300 ўқувчи), 2000 й.да Асака ижитмои-иқтисодиёт ва пед. коллежи (600 ўқувчи) ишга туширилди. 500 оммавий кутубхона, 15 клуб, 4 киноқурилма, маданият уйи, музей, 885 ўринли 4 касалхона ва диспансер, 4 тибибиёт пункти бор (2000). 1930 й.дан «Асака ҳаёти» туман

газетаси чикади (адади 2900).

Тилаволди Ёкубов.

«АСАКАБАНК» — Ўзбекистондаги ихтисослаштирилган давлат-акциядорлик тижорат банки. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра 1995 й. 7 ноябрда ташкил этилган. Бошқаруви Тошкент ш.да жойлашган. Республика-нинг барча вилоятлари марказларида ва Қорақалпогистон (Нукус ш.)да, Асака, Кўқон, шунингдек Тошкентда («Автотранспорт») филиаллари бор. Республикада автомобиль саноати ва унга хизмат кўрсатадиган инфратузилмаларни ривожлантиришни молиялаш (асосан, «ЎзДЭУавто» кўшма корхонаси ва унга бутловчи қисмлар ишлаб чиқариш лойиҳалари), Ўзбекистон фуқароларига автомобиллар сотиб олишда қулийликлар яратиш, ялпи кредит ҳисоб-китоб хизматлари кўрсатиш, қимматли қоғозлар б-н операциялар ва б. хизматларни амалга оширади. Акциядорлик капитали суммаси 5475, захира капитали 2139, жами капитали 8075; берилган кредитлар 5001; кўрилган йиллик фойда 667; жами активлари 18323 млн. сўм (1997 й. 1янв.).

АСАКАОВДОН — Устюрт платосининг жан.даги тектоник ботик. Шимда Марказий кирлар (Корабовур кирлари) ва жан.да Устюрт кўтарилмалари (Коплонкир кирлари ва унинг ғарбдаги давоми) ўртасида жойлашган. Геологик жиҳатдан Асакаовдон букилмаси ўрнига мос келади. А.да палеозой жинслари 5000 м чукурлиқда жойлашган. Шим. ён бағрида Шохпахти ва Шим. Асакаовдон структуралари мавжуд. Шохпахти структурасида қуий юра ётқизиклари қуий триаснинг аргиллит ва оҳактошлари устида жойлашган. Юра ва бўр даври ётқизиклари кумтош, гравелит, гил, оҳаклашган кумтош, ангидритдан иборат. Юқори бўрнинг ётқизикларида мергел ва оҳактош ҳам бор. Палеоген ётқизиклари гилли алевролит, неогенда сармат яруси (юқори миоцен)га оид оҳактош, мергел ва кумтошлар кенгрок тарқалган. Апшерон ётқизиклари (плио-

цен), шагал ва конгломератдан иборат. А. усти кад. делювиал-пролювиал ва ёшроқ кўл-аллювиал ётқизиклари б-н банд.

А.нинг уз. ғарбдан шарққа қарийб 90 км, эни 20 — 40 км. Тубининг мутлақ бал. 30 дан 60 м гача. Майд. 5600 км². Жан. қисми бир оз кўтарилган. Шим. қисми эса пастроқ. А. тубининг ўртароқ қисмидаги замини тошлок, гипслашган марза ботикини иккига бўлиб туради. Ботиклар тубида қолдиқ дўнгликлар бор. Паstryқлар кўл-аллювиал ётқизиклар б-н банд. Шамол ҳаракати натижасида турли рельеф шакллари ҳосил бўлган. Анинг ён бағирлари чукур ўзанлар б-н ўйилган. А.да грунт сувлари атрофдаги кир ва текисликларда вужудга келиб, ботик томон оқим ҳосил келади. Минераллашув даражаси ҳар л да 60 — 100 г ни ташкил килади. Сариқамиш ботигидаги кўлнинг сатҳи кўтарилиб бораётганлиги сабабли А. грунт сувлари сатҳи ҳам шарқий қисм (Шўржа ботифи) да кўтарилиб бормоқда.

А.нинг жан. тошлокни ва марзали қисмининг тупроғи гипслашган бўз-қўнгир тупроқ, паstryқларда тақирлар, шўрхоклар бор. Анинг шарқий ва марказий худудларида қорасаксовулзор ва шохилакзорлар кенг тарқалган, дўнгликларда юлгун, кумликларда жузғун, селин, кум акацияси (куёнсуяқ) ўсади. Шохпахти структурасида табиий газ конлари бор.

АСАЛ, бол — ишли асаларилар ўсимликлар гулидаги шира (нектар)ни организмидаги кайта ишлаш йўли б-н ҳосил киладиган ширин суюқлик. Асаларилар А.ни уя катакларига ўзлари учун озиқ қилиб ғамлайди. А. ўз таркибига кўра нектардан фарқ қилади. А.да 80% дан кўпроқ углеводлар (глюкоза, фруктоза), 0,4% кул, 13 — 20% сув бўлади. Ада инсон учун фойдали моддаларнинг 70 дан ортиқ тури бор. Шунингдек, А.да минерал моддалар: кальций, натрий, калий ва б.; микроэлементлар, органик кислоталардан олма, лимон кислоталари, витаминлар (B2, B6, PP, C, E, K) борлиги

аникланган. Табиатдан олиниш манбаига кўра гул (нектар) А. ва шира (ўсимлик барглари ва пояларидан ажраладиган шира) А.га бўлинади. Гулдан олинган А. ҳам ўсимлик турига қараб беда, янтоқ, кунгабоқар, фўза ва б.га ажралади. А. ўзининг таъми, ҳиди, ранги жиҳатидан, шунингдек қайси фаслда қандай ўсимлик гулидан йигилганлигига ва жойи (тоғ, ўрмон, водий)га қараб ҳам фарқланади. Энг яхши А. — тоғ асали, чунки у турли доривор гуллардан йигилади. Оқ акация, беда, олма, шафтоли ва б. ўсимликлар гулидан тўпланган А. ҳам сифатли, офтоб кам тушадиган ўрмон гуллари ва етишгаришда турли заҳарли дорилар сепиладиган техника ўсимликлари, мас, фа, канопдан олинган А. анча сифатсиз хисобланади. А. мумкатақлардан маҳсус асалажраткич мосламалар б-н ажратиб олинади. А. қимматли озиқ-овқат маҳсулоти, унинг 1 кг да ўртacha 3200 калория энергия бор. А.дан тибиётда қадимдан доридармон сифатида фойдаланилган. Ҳозир фармацевтика саноатида турли доридармонлар ишлаб чиқарилади. А.нинг ўзи турли касалликларга пархез ва даво воситаси тарзида берилади. 20-а.нинг 60-й.ларидан бошлиб тибиётда А. б-н даволаш усуллари - апитерапия шаклланди. А. озиқ-овқат саноатида ҳам ишлатилади.

АСАЛ СИРКАСИ — асал идишлари ювиндисидан тайёрланадиган сирка. А.с. лаззатли, ундан асалнинг хушбўй ҳиди келади. А.с.ни тайёрлаш: 10 л ювинди шарбатга ачитки ва каттиқ нон бурдалари солинади, арапаштириб, илик жойга кўйилади. Бижғиш тугагач, тиндириб шиша идишларга кўйилади. Шунингдек, асал шарбатига вино ва қора нон бурдаларини қўшиб (1:1) ҳам сирка тайёрлаш мумкин. А.с. озиқ-овқат сифатида оддий сирка қаторида ишлатилади.

АСАЛАРИ, болари (*Apis mellifera L.*) — арилар оиласининг бир тури. А. ватани Жан. Осиё ҳисобланади. Ҳоз.даврда жан. кенгликлардан Чекка Шимолгача таркалган. А.лар, асосан, оила бўлиб яшайди.

Бир оила бир она (халқ тилида «подшоси» деб ҳам юритилади), бир неча минг ишчи ва бир неча юз эркак А.дан иборат. Она А. танаси уз. 20 — 25 мм, вазни 200 — 250 мг, баҳордан кузга кадар тухум кўйиш ва оилани бошқариш вазифасини бажаради. Қаноти танасининг ярмини қоплайди, нектар, гул чангини йигувчи аппаратининг йуклиги б-н фарқ қиласади. Она А.нинг жинсий аъзолари ривожланган. 5 йилгача яшайди (тажрибали асаларичилар она Ани ҳар иккى йилда янгилаб турадилар). Бир суткада 2 — 2,5 минг тагача тухум кўяди. Оталанган тухумлардан 21 кунда ишчи А., оталанмаган тухумлардан 24 кунда эркак А. чиқади. Агар личинкаларни ишчи А.лар асалари сути б-н озиқлантириб турса 16 кунда она А. чиқади. Тухумдан чиккан она А. 7 — 8 кунда жинсий балогатта етади. Эркак А. танаси уз. 15 — 17 мм, вазни 200 мг, қорин қисми тўмтоқ бўлиб, олдинги қанотлари узун, гул чангни ва нектар йигувчи аппарати, наизаси йўқ, кўкраги кенг, хартуми қисқа. Бир оиласада 80 — 100 тагача эркак А. бўлади. Асосий вазифаси она А.ни уруғлантириш (acosan, ҳавода жуфтлашади, уруғлантирганидан кейин ҳалок бўлади). Улар уяда фақат ёзда бўлади, кузда оиласада урчиш ишлари тўхташи б-н уларни ишчи А.лар уядан кувиб чиқаради. Ишчи А. танаси уз. 11 — 15 мм, вазни ўртacha 100 мг, жинсий аъзолари ривожланмаган, ургочи асаларилар бўлиб, ёзда 35 — 40 кун, кишида 3 ой яшайди. Бир оиласада ёзда 60 — 80 минг, кишида 10—15 минг ишчи А. бўлади, соатига 60 км тезликда уча олади, оиласадан 2 — 3 км ва ундан ортиқ масофага учеб бориб, нектар ва гул чангини йигиши, нектарни асалга айлантириш, мум ишлаш, личинкаларни бокиши, катак қуриш, уяни қўриклиш каби ишларни бажаради. А. кадимдан қимматбаҳо маҳсулотлар бўлган асал, прополис, мум, она асалари сути, асалари заҳари ва б.ни олиш, шунингдек қ.х. экинларини мевали боғларни чанглатиш учун бокилади (к. Асаларичилик). А. оиласи бир мавсумда

140 — 150 кг асал тўплайди, бундан 100 кг А. таъминотига сарфланса, 40 — 50 кг асал ажратиб олинади. А. оила аъзоларининг хизмат фаолияти ўзаро боғлиқ бўлганидан уларнинг бирортаси ҳам ўзича мустакил ҳаёт кечира олмайди.

Зотлари: Ўрта Россия ўрмон (корамтири) А. зоти (A.m. *millifera*) — энг кўп тарқалган зотларга киради. Арила-ри йирик, асалдорлиги юкори, совукка чидамли, ҳар бир оиласдан 100 кг гача асал олиш мумкин. Кавказ (Грузия) тоғ-кўнғир А. зоти (A. m. *cavcasica*) — асосан, Закавказье, Ўрта Осиёда тарқалган. Карпат А. зоти — Фарбий Украина-нинг тоғли р-нлари ва Карпат ортида кўп учрайди. Ранги корамтири, табиати юмшоқ, хартуми узун. Италия сарик А. зоти (A.m. *ligustica*)нинг келиб чиқиши Италия хисобланниб, Канада, АҚШ, Австралия ва Янги Зеландияда тарқалган. Кейинчалик Финляндия, Япония, Хитой ва Хиндистонга ҳам келтирилган. 1964 — 70 й.ларда Ўзбекистонга келтириб синалган. Пахта экиладиган ерларда юқори маҳсулдорликка эришилди. Узок Шарқ А. зоти — Узок Шарқ (Приморье, Хабаровск)да кўп тарқалган. Зот Украина, Ўрта Россия, Италия ва Кавказ А.лари иштирокида етиширилган, маҳсулдорлиги ўртacha. Краина кулранг А. зоти (A.m. *carpica*) — Югославия, Австрия тоғларида кенг тарқалган. Ташқи кўринишдан Кавказ тоғ-кўнғир А.сига ўхшайди, маҳсулдорлиги ўртacha.

Ўзбекистон чорвачилик и.т. институтида А.лар бўйича и.т. ишлари олиб борилади.

Иброҳим Жўраев.

АСАЛАРИ БИТИ (*Braula coeca*) — тўғарак чокли калтамўйловлилар кенжага синфи браулидлар оиласига мансуб пашша. Уз. 1,4—1,5 мм. Қанотлари бўлмайди. Асалари комменсални хисобланади. Асаларилар танасида, асосан кўкраги б-н корни оралифида тишчали тирноқлари ёрдамида ёпишиб олиб яшайди. Ишчи ариларнинг урғочиларига ва ёш ариларга берадиган озиги б-н озиқланади. Битта

ари танасида 75 гача А. б. бўлиши мумкин. Тухумларини ари уясидаги катақчаларнинг қопқоғига қўяди, личинкалари катақчаларни тешиб, унданғи фамланган чанглар ёки мум б-н озиқланади. Асалариларда уч-райдиган браулидларнинг бошқа айрим турлари ҳам А.б. деб аталади.

АСАЛАРИ БЁРИСИ, филант (*Philanthus triangulum*) — ковловчи арилар (*sphecidae*) оиласига мансуб хашиборот. Уз. 17 мм гача, ердаги ковакларга, кўпинча унча катта бўлмаган жарликларга уя куради. Ургочиси ўз наслини фалажланган арилар б-н бокади ёки улар йикқан нектардан фойдаланади. Филантларнинг бошқа турлари якка яшовчи ариларни овлайди. А.б. асаларичиликка катта зиён келтиради. Кураш чораси асаларилар бо-киладиган жойлар яқинидаги А.б. уя куриши мумкин бўлган, фойдаланмайдиган жойларни ҳайдаб, уларнинг уяларини бузиб ташлашдан иборат.

АСАЛАРИ ГУЛЧАНГИ - асаларилар гуллардан йигған ва мумкатакларга зичлаган, устидан асал қўйилган гул чанглари. Катақдаги гулчангнинг асал шимилган юқори қавати ҳавони ўтказмайди. Анаэроб шароитларда ферментлар, бактериялар, ачитки замбурууглар таъсирида катақда сут кислотаси миқдори ортиб боради ва гулчанглар аралашмаси асал иштирокида А. гулчангни (перга) га айланади. А.г. таркибида 13 — 60% оксиллар, 25 — 70% канд, ёғлар, минерал тузлар, витаминалар, ферментлар, гормонлар бор. А.г. асаларилар учун қимматли оксили углеводли озука хисобланади. Асаларилар, айникса, баҳор пайтида оиласи ўстириш даврида гулчангни кўп сарфлайдилар. Унинг баҳорда тақчиллиги асалари оиласига кўпайишини тўхтатиб қўяди. Бир йилда бир асалари оиласи 20 — 30 кг гулчанг истеъмол қиласи. Асаларилар гулларидан олинган А.г. тиббиётда юрак, ошқозон-ичак, буйрак, жигар ва кам-қонлик касалликларини даволашда ишлатилади.

АСАЛАРИ ЕЛИМИ, прополис

-юшшоқ, ёпишшоқ, хүшбүй, нордон, сарғишиш-яшил ёки жигарранг модда; смола, мум, эфир мойи ва гул чангидан ташкил топган. Таркибида витаминлар, ароматик кислоталар, флаво-ноидлар, кумаринлар, полисахаридлар ва б. моддалар бор. А.е. микробларни ўлдириш хусусиятига эга бўлгани учун тери касалликларида суртиладиган малҳамларга кўшилади.

АСАЛАРИ ЗАҲАРИ, апитоксин (лот. apis — асалари, юн. toxikon — за-ҳар) — ишчи асаларилар танасидаги ипсимон безлари ажратадиган ўткир хидли аччиқ, оч сариқ, шаффоф суюклик. А.з. таркибида биол. фаол моддалар, ферментлар, эркин аминокислоталар, чумоли, хлорид, ортофосфат кислоталари, гистамин, холин, триптофан, олтингугурт, магний фосфат ва б. моддалар бор. А.з. таркибидаги таъсир қилювчи моддалар гистамин гликозиди, липидлар, ҳайвонот сапониннларига яқин туродиган моддалардан иборат. Зичлиги 1,313. Сувдатез, чумоли кислотада ва 60°ли спиртда секин эрийди. Асалари чаққанда 0,2—0,3 мг заҳар ажратади. Асалари чаққан жойда қаттиқ оғриқ ва шиш пайдо бўлади. Асалари чаққан жойга дарҳол валидол эритмаси ёки саримсоқ кесиб суртилса, оғриқ қолади, шиш пайдо бўлмайди. А.з.дан тиббиётда радикулит ва бод касалликларини даволашда фойдаланилади. Бунда организм бевосита асалариларга чактирилади ёки таркибида А.з. бўлган дорилар кўлланилади. Бу препаратлардан бронхиал астма, гипертония касалликларини даволашда хам фойдаланиш мумкин. Бод ва радикулитни даволашда таркибида А.з. бўлган виралин (1 г виралинда 0,15 мг А.з. бўлади) суртма холида кўлланилади. Таркибида А.з. бор дорилардан қон томирларини кенгайтириш ва моддалар алмашинувини яхшилашда фойдаланилади.

АСАЛАРИ КАСАЛЛИКЛАРИ — асалариларда учрайдиган касалликлар. Асосан инфекцион, инвазион (юкумли) ва юкумсиз касалликларга бўлинади.

Инфекцион касалликлардан Америка чириш касаллиги (гумбакда) ва Европа чириш касаллиги (личинкаларда) кўп учрайди. Ромлардаги катакларга қўйилган уруғлар чириб кетиши б-н ку-затилади. Касалликни замбуруғлар кўзғатади. Даволаш ва кураш чоралари: уядаги заарланган ромлар дезинфекция қилинади, шифобахш қиём (2 кг шакар, 1 л сув)га пеницилин, норсульфазол, стрептомицин каби антибиотиклардан бири (1л қиёмга 1 г хисобида) кўшиб берилади. Юкумли касалликлардан нозематоз касаллиги асалариларнинг ўрта ичакларини заарлаб, кучли ич кетиш б-н кузатилади. Нозема апис замбуруғлари споралари кўзғатади. Касалланган арилар ромларда эмас, уя деворларига ёпишиб туради. Даволаш: шифобахш қиём (2 кг шакар, 1 л сув)га фумаглин (1 л га 50 — 100 г) кўшиб берилади. Даволаш 5 — 7 кун оралиқ б-н 2 — 3 марта такрорланади.

Юкумли касалликлардан яна бири каналар кўзғатадиган варроатоз касаллигидир. Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Каналар асалариларнинг чоти, қаноти ости ва корин қисмларида паразитлик қиласи. Кураш чоралари: асалари ромлари остига вазелин сурилган тунука қоплама қўйилади. Фенотиазин препарати тутилиб, уя 30 — 40 мин. димланади (тутун таъсирида каналар вазелин суртилган тунука қопламага тўкилиб, ёпишиб қолади). Уя очилиб шамоллатилади ва каналар йигиб олининг куйдирилади.

Юкумсиз касалликлардан заҳарли ва заарли ўсимликлардан олинган нектар, гулчанг, шунингдек турли кимёвий моддалардан заҳарланиш кўпроқ учрайди. Даволаш: касаллик белгилари аниқланиши б-н кечқурун асалариларга илиқ сув ёки 20% ли шакар қиёми берилади. Асаларизорни бошқа жойга кўчириш яхши натижга беради.

Иброҳим Жўраев.

АСАЛАРИ МУМИ — ишчи асаларилар мум безларида ишлаб чиқарадиган ёғсимон суюклик. Ас.м. мум ойначаларида жойлашган майда тешикчалар орқали

ташқарига чиқиб, хаво таъсирида котади ва оч сарик пластинка кўринишга келади. Мумни фақат ёш арилар (10 — 20 кунгача бўлган ёшдаги) ишлаб чиқаради. Мавсум давомида битта оила 0,8 — 2 кг гача мум и.ч.и мумкин. Мум таркибида 300 дан ошиқ элементлар бўлган мураккаб аралашма бўлиб, улар мураккаб эфирлар аралашмаси (75% гача), ёғ кислоталари, углеводородлар ва б.дан иборат. Мум витамиnga бой (асалари уясидан олинган 100 г мумда 4096 МЕ А витамини бор). Солишимра массаси 0,956 — 0,969. 62 — 72° да эриди. Сувда эримайди, эфир, хлороформ, бензол, бензин, сквидар мойида осон эриди. Мумдан янги асалари оиласлари учун мумпарда тайёрланади, асосан, косметикада, озиқ-овқат саноатида, тиббиётда ва техникада ишлатилади.

АСАЛАРИ СУТИ - к. Апилак.

АСАЛАРИ КУТИСИ — асалари оиласини бокиши учун маҳсус жиҳозланган кути. Ёгоч тахталардан ясалади. Асалари бокиладиган кутилар 19-а. бошларида яратилган. А.қ.нинг Дадан-Блатт, ётиқ, Рут турлари бор. Дадан-Блатт кутиси асосий уя кутисидан ва бир ёки иккита магазиндан (кўшимча устки кутидан) иборат. Кугига эни 435 мм, бўйи 300 мм ли 12 ром, магазинларга бўйи 150 мм ли 12 ром жойлашади. Ётиқ А.Қ-корпус ва қопқодкан иборат. 16 — 24 ром жойлашади. Рут А.қ.нинг таг поли сугуриб олинадиган бўлиб, кути ва 1 — 2 магазиндан иборат. Ҳар қайси кутига ва магазинга эни 435 мм ва бўйи 230 мм 10 ром жойлашади. Ўзбекистонда, асосан, Дадан-Блатт ва Рут тик А.қ. дан фойдаланилади.

АСАЛАРИСИМОНЛАР (*Apidae*) -наштарли пардаканотлилар туркумийнинг битта оиласи (айrim адабиётларда катта оиласи), 20 мингдан ортиқтўрни ўз ичига олади. Кўпчилик А. ёпиқ уруғлилар гулидан нектар ва гулчангни йигишига мослашган қалин туклар б-н қопланган; орқа оёғи панжасининг биринчи бўғими кенгайиб гул чангини тўпловчи чукурча-саватчани хосил қилади. Оғиз аппарати пастки

жағлар ва пастки лабнинг ўзгаришидан хосил бўлган хартумдан иборат, лекин кемирувчи оғиз аппарати тузилишига хос белгилар — юқори лаб ва юқори жағларнинг сақланиб қолганлиги туфайли кемирувчи-сўрувчи оғиз аппарати деб аталади. Де-ярли барча А.нинг наштари бўлади. Айрим А. (мас, асаларилар, паҳмоқ арилар, галиктлар, кизил арилар, сарик арилар, барг кемирувчилар) одамни чақиб олганида кучли оғриқ пайдо қилади. Кўпчилик А.нинг наштари одам терисини тешиб ўта олмайди. А. ҳаёт кечиришига кўра якка яшовчилар, паразитлар ва жамоа бўлиб яшовчиларга бўлинади. Якка яшовчи А. мустақил ин куради, тухумдан чиккан куртини гул некстари ва гул чангি аралашмасидан иборат озиқ б-н бокади (коллетлар, андреналар, галиктлар, мелитталар, осмиялар). Айрим якка яшовчи А. тупрокка, лой деворларга, жарликларга уя куради, баъзан йирик колония хосил қилади (антофоралар). Майда А. — цератинлар (*Seratina* уруғи) буталар шохига, малина ва маймунжонга ўхаш юмшоқ ўзакли ўсимликларнинг қуриган шохларига уя куради. Йирик арракаш ари (*Xylocopa*) қуриган ёғочлар (тўнка, тахта)га ин куради. Паразит А. (*Anthophora*)нинг урғочиси ўз тухумларини бошқа арилар (андреналар, коллектлар, галиктлар) уясига кўяди. Жамоа бўлиб яшовчи А. тузилиши ва бажарадиган вазифаларига биноан бир-биридан фарқ қиладиган индивидлардан ташкил топадиган оиласи хосил қилади (тукли арилар, асаларилар, какку арилар). Тукли арилар ва асаларилар оиласи битта йирик она ари, жуда кўп вояга етмаган ишчи арилар, бир неча эркак арилардан иборат. Какку арилар паҳмоқ арилар уясига кириб олиб, оналарини ўлдиради ва унинг катакчаларига ўз тухумини кўяди. А.нинг ҳаёти ёпиқ уруғлилар ҳаёти б-н чамбарчас боғлиқ. Эволюция давомида ўсимликлар б-н А. бир-бирига катта таъсир кўрсатган. Ариларда гулни чанглатиб, гул чангни ва нектарини йигишига имкон берадиган мослашув белгилари пай-

до бўлган. Ўсимликларда эса чанглатувчи ҳашаротларни жалб қиласиган белгилар (нектар ишлаб чикарувчи безлар, гул ранги, хиди) ривожланган. А. гулларни чанглатиб, ўсимликларнинг ҳосилдорлигини ошириш ёрдам беради.

АСАЛАРИЧИЛИК - қ.х.нинг тармокларидан бири, асалариларни асал, мум ва б. маҳсулотлар (асалари сути, асалари елими, асалари заҳари ва б.) олиш, шунингдек қ.х. экинлари ҳосилдорлигини ошириш учун уларни чанглатиш мақсадларида боқиши. Испаниядаги Аран горидан топилган археологик маълумотларга кура А. мил. ав. 10 — 5-минг йилликларда ҳам мавжуд бўлган деган тахминлар бор. «Таврот», «Библия» каби диний китобларда ҳам А. тўғрисида маълумотлар келтирилади. А. тарихида бир неча босқичлар бўлган. Дастреб одамлар асални ўрмон ва тоғларда дараҳтларнинг коваклари, тошлар ёриклиари, горларга уя қўйган асаларилардан олганлар. Бундай А. теримчилик ва овчиликнинг бир тури ҳисобланган. 1814 й.да рус асаларичиси П. И. Прокопович ромли асалари қутисини, 1865 й.да чех асаларичиси Ф. Грушка асалажратгични кашф этиши б-н кўпгина мамлакатларда А. сердаромад тармокқа айланди. 20-а.нинг 20-й.ларидан маҳсус А. ҳўжаликлари пайдо бўлди.

А. Ер юзасининг барча қитъаларида таркалган. БМТ маълумотларига кўра 1970-й.лар бошида жаҳонда 40 млн. га яқин асалари уя (оилалари) мавжуд бўлган. Жаҳон мамлакатларида А. асосан 3 йўналишда ривожланмоқда: асал олиш; экинларни чанглатиш; бошқа ҳўжаликларга тарқатиш учун энг яхши асалари зотларининг она арисини этишириш (она асалари этиширувчи ҳўжаликлар) ва асалари оилаларини кўпайтириш. А. Россия, Украина, АҚШ, Мексика, Туркия, Францияда айниқса, ривожланган. 1887 й.да тузилган «Апимондия» Ҳалқаро асаларичилик ташкилоти асаларичилар ўртасида ҳалқаро алокаларни ривожлантиришга катта хисса кўшиб келмоқда. Бу ташкилот А.га

багашланган симпозиумлар, конгресслар, кўргазмалар ўтказади, 1966 й.дан маҳсус ҳалқаро «Apiacta» журнали нашр этади.

Ўзбекистонда асаларичилик маҳсулотлари қадимдан озиқ-овқат ва доридармон сифатида маълум бўлсада, асалариларни кутиларда боқиши 19-а. нинг 2-ярмидан бошланган. Туркистонга дастребки асалари оиласи 1841 й.да Қозогистоннинг Семипалатинск вилоятидан келтирилган.

19-а.нинг 2-ярмидаги Туркистонга ўрта рус асалариси, Кавказ кулранг тоғ асалариси, Украина дашт асалариси ва б. олиб келинган ва Ўзбекистонда биол.си ҳамда фойдалари хўжалик белгилари б-н аждодларидан фарқ қиласиган асаларилар популяцияси вужудга келди. ЎзРДа 154 минг асалари оиласи (кутиси) бор. Ихтисослаштирилган асаларичилик ҳўжаликлари ташкил этилган. Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирилиги тизимида 48 асаларичилик ҳўжалиги (88 минг асалари оиласи), шу жумладан, «Асал» уюшмаси (1975 — 96 й.ларда республика ИИБ) бор (1998). Республикадаги ўрмон ҳўжалиги корхоналарида, «Ўзмевасабзавотузмсаноатхолдинг» компанияси таркибида ҳам асаларичилик ҳўжаликлари бор. Асаларичилик б-н 20 — 50 (90%) ёки 50 — 150 (10%) кути асалариси бўлган хусусий асалчилар ҳам шуғулланади. Мавсумда икки марта — май-ионь (баҳорги) ва авг.-сент. да (ёзги) асал олинади. 1996 й. 17,1 минг тасал, 187 т мумларда тайёрланди. Республикада йилига 20 минг т дан кўпроқ асал тайёрлаш имкониятлари бор. Асаларилар асосан кўчма усуlda боқилади. Асаларилардан қ.х. экинларини (ғўза, маҳсар, каноп, уруғлик беда ва б.) чанглатишда фойдаланилади. Асаларилар б-н чанглатиш фўза ҳосилдорлигини ўртача 5,1 — 5,9 ц/га ошириши аниқланган.

Иброҳим Жўраев.

АСАЛАРИЧИЛИК АСБОБЛАРИ - асалари боқишида ва асаларичилик маҳсулотларини ажратиб олишда кўлланиладиган асбоб-ускуналар. Асалар

риларни назорат қилишда химояланиш, асалари уяларини тозалаш, мумкатақлар, ёғоч ромлар тайёрлаш, она асалариларни парваришилаш, асални ажратиб олиш асбобларидан иборат. Асаларилар учун куляй шароитлар яратиш, асал сифатини яхшилаш учун ишлатилади, асаларичилик маҳсулотларининг нест-нобуд бўлмаслигини таъминлади.

АСАЛДАРАКЧИЛАР (*Indicatoridae*) — қизилиштонлар туркуми оиласи. 11 тача тури бор. Африка ва Жан.-Шарқий Осиёда тарқалган. А. чумчуқдан каттароқ бўлиб, ўрмонларда яшайди. Кўп турлари ҳашаротлар ва баъзи турлари асалари личинкалари, ғумбаклари ва муми б-н озиқланади. Териси қалин бўлгани учун асаларининг чақиши уларга таъсир этмайди. А. тухумини бошқа кушлар инига кўяди. Жўжалари юкори ва пастки жағларидаги тишга ўхшаш ўсимтаси ёрдамида ин эгасининг жўжаларини ўлдиради. А.нинг ўзи асалари уясига етолмайди, улар ари уяси якинида чириллаб, ўрмонда юрган одам ёки асалхўр ҳайвон’зътиборини тортади. А. одам ёки ҳайвон бузган уядаги асал қолдиқлари ва мум б-н озиқланади.

АСАЛНИНГ ШАКАРЛАНИШИ (қотиши) — асалнинг суюқ ҳолатдан кристалланиб, қаттиқ ҳолатга ўтиши. А.ш. б-н дур боғлаб, чўка бошлайди. Асалнинг тезроқ ёки секинроқ чўкиши таркибидағи шакарнинг оз-кўплигига боғлик. Акация, шалфей, гилос дараҳтларидан йигилган сифати юкори асал секин; фўза, каноп, беда, кунгабоқар ўсимликлари шираларидан олинган асал тез шакарланаиди.

АСАЛХЎР (*Mellivora capensis*) — сув-сарлар оиласига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Танасининг уз. 68 — 75 см, думи 17 — 20 см. Оёқлари калта, панжалари кенг бўлиб, кучли тирноқлари ерни ковлаш учун мослашган. Жунлари сийрак ва қаттиқ. Танасининг пастки томони кора-оқ, устки томони оқиши. Африка, Олд, Ўрта ва Жан. Осиё (Хиндистон)да тарқалган. Ўрта Осиёда Туркманистан

жан.да учрайди. Уяда ҳаёт кечиради, 3 — 4 та бола тугади. Майда умуртқалилар ва ҳашаротлар, жумладан арилар ва асал б-н озиқланади. Жуда ноёб, кам ўрганилган, муҳофаза килинади.

АСАЛХЎРЛАР (*Meliphagidae*) — сайроки чумчуқсимонлар оиласи, уз. 10 — 35 см. Тумшуғи ингичка, бир оз эгилган. Тили ёрдамида гул нектарини сўриб олади. 160 — 170 га яқин тури бор, Янги Гвинея, Австралия, Янги Зеландия, Океания ва Гавай оларида, бир тури Жан. Африкада тарқалган. Дараҳтлар ва буталарда яшайди. 1 — 4 тадан тухум кўяди. Жуда чиройли оҳангда сайрайди. Гул нектари, чанги, ҳашаротлар ва майда мевалар б-н озиқданади. Ўсимликларни чанглатиб фойда келтиради. 2 тури ва 2 кенжа тури Табиатни муҳофаза килиш халқаро ташкилотнинг Қизил китобига киритилган.

АСАЛШИРАЛИ ЎСИМЛИКЛАР, нектарли ўсимликлар — асалари нектар ва гулчанги йиғиб оладиган ёпиқ уруғли ўсимликлар, асалариларнинг асосий озиқ базаси. Нектарни гултожи ёки гулкоса барглар, тугунча девори ёки гул ўрнида жойлашган маҳсус нектар безлари ишлаб чиқаради. Айрим ўсимликларда бундай безлар барг банди ёки гулён баргларида, ҳатто пояда ҳам жойлашган. Нектар миқдори ўсимлик турига боғлик. Мак, битта гул ишлаб чиқарадиган нектар миқдори *Coryanthe* туркумига мансуб тропик ўсимлик — архидеяда 30 г гача, жўқада — 0,15 — 7,46 мг, каш-карбедада — 0,16 мг га тенг. А.ў. гулидан йиғилган нектар ва гул чангини асаларилар ва асаларисимонлар оиласига мансуб б. ҳашаротлар асалга ва пергага айлантиради. Айрим ўсимликлар нектар б-н бирга қатронга ўхшаш модда ҳам ажратади. Арилар бу моддадан прополис (асалари елими) ишлаб чиқаради. А.ў.нинг нектар и.ч. хусусияти эволюция давомида келиб чиқкан бўлиб, ўсимликларнинг ҳашаротлар орқали четдан чангланишга мослашувидан иборат. Четдан чангланган ўсимликлар кўп ҳосил беради ва анча

сифатли уруг коддиради. Кўпчилик к.х. экинлари, мас, озик-овқат ва ем-хашак экинларидан гречиха, эспарцет, себарга, беда, кашкарбела, вика ва б.; мойли ва эфир мойли ўсимликлар — кунгабоқар, рапс, анис, кориандр, ялпиз; толали экинлар — гўза, каноп; турли хил ме-вали дараҳтлар, полиз ва сабзавот экинлари, цитрус ўсимликлари, узум ва б. кўп нектар ҳосил қиласи. Нектар и.ч. ва ҳашаротларнинг нектар йигиши А.ў.нинг гуллаган вақтига тўғри келади. Нектар и.ч.нинг бошланиши ва унинг миқдори иқлим, тупроқ ва об-хаво шароитига боғлиқ.

Ўзбекистон шароитида А.ў.нинг юзлаб тури ўсади, улар орасида кўп миқдорда нектар ажратиб амалий аҳамиятга эга бўлганлари бир неча ўн турдан иборат. А.у. ботаник ёки хўжалик белгиларига, гулаш муддати (мас, ба-хорги, ёзги, кузги) ва ўсадиган жойи ёки бошқа белгиларига қараб тасниф килинади. 1 га майдонда ҳосил қиласиган нектар миқдори бўйича кўйидаги ўсимликлар амалий аҳамиятга эга: жўқа ва дала заранг — 1000 кг, ингичка баргли заранг — 200 кг гача, тол — 150 кг гача, сарик акация — 350 кг га яқин, мевали дараҳтлар (олма, нок, олхўри, олча, гилос) — 20 — 30 кг, резавор мевалардан смородина — 60 кг, малина - 200 кг, ўтлардан гречиха — 60 — 90 кг, мойли экинлардан кунгабоқар — 30 - 40 кг; толали экинлардан гўза — 30 - 40 кг, ем-хашак экинларидан эспарцет — 90 — 400 кг, кашкарбела — 300 кг, себарга - 100 — 150 кг, беда — 100 кг нектар ишлаб чиқаради. Ҳар хил муддатда гуллайдиган ўсимликларни ўстириш орқали бир жойнинг ўзида сурун-касига бир неча ой ёки мавсум давомида асал йигиш мумкин. Ўзбекистон шароитида эрта баҳордан кеч кузгача асал йигиш учун асаларилар баҳорда эфимер ўсимликлар ўсадиган даштга, баҳорнинг охири ва ёз ойларида тоғ одди ва тоғ зоналари ҳамда экинзорларга кўчирилади.

АСАМА — Япониянинг Хонсю о.даги сўнмаган вулкан. Дзёсинъэцу-Ко-

ген миллий парки ҳудудида жойлашган. Мутлак бал. 2542 м. Тез-тез кул отилиб туради. 1783 й.даги отилишида катта халокат келтирган. Охири марта 1958 й.да отилган.

АСАР (араб. — из, қодциқ) — 1) бирор нарсадан колган ёки ундан дарак берувчи белги; нишон, из; 2) Муҳаммад (сав) дан колган барча суннатлар; 3) олим, ёзувчи, рассом, бастакор ва б.ижодининг маҳсули. Унда ижодкорнинг мақсад ва фикри муайян тарзда гавдаланади (мас, илмий А., адабий А., мусика, расм, ҳайкал ва ҳ.к.).

АСАРХАДДОН (оссурийча Аишшурахиддин) — Оссурия подшоси (мил. ав. 680 — 669). Фукаролар уруши натижасида таҳтга утирган. Савдогарлар, коҳинлар табақасига таянган. Отаси Синахериб томонидан вайрон этилган Бобил ш.ни тиклаган, бир неча шаҳарларга илгариги имтиёзларини қайтарган, ибодатхоналар фойдасига солиқлар жорий қилган. 679 й. А. кўшинлари киммерийлар б-н тўқнашган. А. Арабистонда (676), Финикия ва Мисрда (675 — 671) урушлар олиб борган. Мемфис ш.ни эгаллаб, Миср подшоси унвонини олган. 673 — 672 й.да кочок қуллар ва эркин фукаролар яширинган Шубрия (Урарту чегарасида) га юриш қилган. Ўша йилларда скифлар томонидан кўллаб-қувватланган мидијалик Каштарити қўзголони натижасида Мидия Оссуриядан ажраб чиқкан. А. Оссурия таҳтини ўғли Аишшурбанипалга, Бобилни эса бошқа бир ўғли — Шамашшумукинга васият қилиб қолдирган.

АСАС (туркийча) — ҳукмдор саройи, қароргоҳи ёки лашкаргоҳи посбони, тунги соқчи. Алишер Навоий асарларида фаол қўлланишда бўлган; «Оқибат бир кун аласлар бордилар ва ани зиндондин банд била судраб чиқардилар» («Махбуб ул-кулуб», 79).

АСАТИ — қовун навлари (асад ойида пишади). Дехкончиликда А.-ВИР 3806 (К. И. Пангало, М. К. Гольдгаузен) ва Тошкент асатиси (популяция) навлари экилади. Шакли тухумсимон, ўртача

катталиқда, уз. 25—27 см, оғирилги 4—7 кг. Пүсти юпқа, сирти ингичка ва туташ түрлар б-н қопланган. Ранги оч сарық, зарғалдоқ, йүл-йүл тилимли доғлари бор. Эти оқ, қалинлиги 5 — 5,5 см, сершира, ширин, таркибиде 10% гача қанд бор. Уруғи йирик, оч сарық. Экілганда униб чиққанидан кейин 83 — 98 кунда (Тошкент воҳасида экиладиган Тошкент асатиси нави 65 — 70 кунда) биринчи хосили пишади. Ҳосиддорлиги 250 — 300 ц/га. Тошкент, Фарғона, Андижон вилоятларида А. 3806 экилади. Янгилигига истемол қилинади, қовун қоки тайёрланади (яна қ. Қовун).

АСАФЬЕВ Борис Владимирович [тхаллуси — Игорь Глебов, 1884. 17 (29). 7, Петербург — 1949.27.1, Москва] — рус мусиқашуноси, композитор. Акад. (1943). Петербург ун-тини (1908), Петербург консерваториясини (1910) туғатган. Мусиқа тарихига оид асарлар (мас, «Глинка» китоби, 1947), мусиқа (хусусан интонация) назарияси бўйича тадқиқотлар (жумладан «Мусиқа шакли жараён сифатида», 1971, 2-нашри) муаллифи. 28 балет, 11 опера, 4 симфония ва б. асарлар яратган. Туркистон халқлари, хусусан, ўзбек, қозок мусиқасини илмий таҳлил этган. Ўзбек мусиқа мероси ҳакида («Ошиқ Ғариб» балетини яратиш жараённида, 1940; икки жиддлик «Ўзбек халқ қўшиклари» б-н танишганидан сўнг, 1939) қимматли фикрлар биддирган. А.нинг асарлари (мас, «Боқчасарой фаввораси») ўзбек саҳнасида кўйилган.

«**АСАХИ СИМБУН**» («Тонг күёши»), «Асахи» — япон тилида чиқадиган кундалик газета. «Асахи симбунея» концерни 1879 й.дан Осакада, 1888 й.дан Токиода нашр этади. Кейинги йилларда Нагоя, Китакюсю ва Саппорода ҳам чиқади. Тонгги ва кечки нашрлари умумий адади 8 млн. дан ортик.

АСБЕСТ (юн. asbestos — сўнмайдиган, емирилмайдиган) — эгилувчан ва ингичка (0,5 мкм гача) толаларга ажралиш хусусиятига эга бўлган толасимон минераллар номи. Икки

гурухга — серпентинларга (хризотил-асбест) ва ам-фиболларга (амфибол-асбест) бўлинади. Хризотил-асбест (бутун дунёда олинадиган А.нинг 95% дан ортигини ташкил этади) саноатда муҳим аҳамиятга эга. Бу минерал ўтда куймаслик (эриш т-раси 1500°), товуш ва электр энергиясини ўтказмаслик хусусиятларига эга. Саноатда кўлланиши жиҳатидан А. З турга бўлинади: 1) толалари 8 мм дан узун булган А. (тўқимачилик асбести); газламалар тайёрлаш учун ишлатилади. Бундай газламалардан ўтга чидамли кийимлар, театр пэрдалари, брезент ҳамда автомобиль тормоз ленталари, фильтр ва б. асборезина буюмлар ишланади; 2) толаларининг уз. 2 мм дан 8 мм гача бўлган А.; асбоцемент буюмлар, шифер, канализация, сув, нефть, газ кувурлари, асбест картони, қофоз, иссиқлик ва электр изоляциялари тайёрлаш учун ишлатилади; 3) толаларнинг уз. 0,2 мм дан 2 мм гача бўлган А. (курилиш ва цемент асбести); ўтга чидамли курилиш материаллари ва иссиқка чидамли буюмлар тайёрлаш учун ишлатилади. Концереген хосага эга (таркибида заҳарли модда) булгани учун курилиш материали сифатида кам шилатила бошланди. Амфибол-асбестдан эса кислота ва ишқор таъсирига чидамли буюмлар тайёрланади. А. кўпинча ультра асосли ва таркибида кремнезем куп бўлган магматик жинслар туташмаларида ва қисман туташ метаморфизм маҳсулни сифатида магматик жинсларнинг доломитлар б-н туташуvida пайдо бўлади.

АСБЕСТ — РФ Свердловск вилоятидаги шахар (1933 й.дан). Т. й. станцияси. Аҳолиси 84,9 минг киши (1992). Асбест саноати маркази (Баженов асбест кони асосида). Асбест руда бойитиш к-ти, асбест техникаси буюмлари з-ди, Асбест и. т. институти, кончилик техникиуми, тиббиёт ва мусиқа билим юртлари бор.

АСБЕСТ ИПЛАР — асбест толала-рига пахта толаларини ўриб, пишишиб олинадиган маҳсулот. Бир неча А. и. ўриб пишишилса, асбест шнурлар ҳосил

бўлади. А. и. ва асбест шнурлар зичлагич ва иссиклик ўтказмайдиган материал сифатида ишлатилади.

АСБЕСТ КАРТОН — хризотил-асбест толага бакелит шимдириб тайёрланадиган ўтга чидамли изоляция материални. А. к. 2 — 10 мм қалинликда 1000 x 1000 мм ўлчамли лист кўринишида ишлаб чиқарилади. Пардозлаш, иссиқликдан изоляциялаш материални сифатида, кистирма тайёрлаш ва б. мақсадларда ишлатилади.

АСБЕСТ САНОАТИ - асбест рудасини қазиб олиш ва асбест толаси ишлаб чиқариш саноати. Қад. Хитой, Ҳиндистон, Юнонистонда асбестдан тури буюмлар тайёрланган. Асбестнинг ўтга чидамли бўлиши (1550° да эрийди), эластиклиги, адсорбция қобилияти, кам микдорда иссиқлик ва электр токини ўтказиши, юкори механик қаттиқлиги каби хусусиятлари уни техник мақсадларда 19- а.нинг 80-йларидан кўп саноат тармоқларида кенг кўлланишига олиб келди. Ҳоз. кунда А. кўшилган маҳсулотларнинг 2 мингга яқин хили энергетика ва электротехника саноатида, т. й. транспорта, авиаация, трактор, автомобиль ишлаб чиқаришда ва б.да кўлланилади. Анинг физик ва кимёвий хусусиятлари уни қурилиш материаллари и. ч.да фойдаланишига кенг имконият яратади. Ўзбекистондаги уч корхона: «Бекободцемент», «Кувасой-цемент» ва «Оҳангаронцемент» акциядорлик жамиятлари хар йили ўргача 3,5 млн. дона катта ўлчамли асбоцемент шифер (тўлқинли ва ясси) ва 525 км асбоцемент кувурлар ишлаб чиқаради. Уларнинг жами и. ч. куввати эса йилига 11,4 млн. дона катта ўлчамли шифер ва 1671 км кувурдан иборат. Мамлакатимизда саноат аҳамиятига эга бўлган А. конлари очилмаганлиги сабабли, ҳоз.га қадар ушбу хом ашё Қозогистон ва Россия корхоналаридан келтирилади. Импортни камайтириш мақсадида мумкин бўлган жойларда асбест маҳсулоти ўрнига базалт ва б. минерал толалар ишлатилмоқда, мас,

Оҳангарон корхонасида шифер таркиби даги А.ни 30% гача минерал толага алмаштирилди. Асбестнинг атроф мухитга салбий таъсири борлиги сабабли дунё микёсида А. с. маҳсулотлари и. ч. кейинги ийлларда камайиб бормоқда.

Мирҳамид Тўраев.

АСБЕСТ ҚОФОЗ — хризотил-асбест толасига органик боғловчи моддалар ва крахмал кўшиб тайёрланадиган материал. Мустаҳкамлаш учун таркибида пахта толаси кўшилади. А. к. 0,2 — 1,5 мм қалинликда рулон ҳолида ишлаб чиқарилади. Вазифасига кўра, иссиқликдан изоляцияловчи, электрдан изоляцияловчи, сувдан изоляцияловчи, диафрагмага ишлатиладиган, каландрга ишлатиладиган хилларга бўлинади.

АСБЕСТ-ЦЕМЕНТ БУЮМЛАР - асбест ва цемент коришмасидан тайёрланадиган қурилиш материаллари. Листсимон, кувурсимон хилларга бўлинади. Томга ёпиладиган шаклдор листлар ва ясси плиталар ҳамда плитачалар турар жой, жамоат ва и. ч. бинолари томига ёпишда ишлатилади. Пресслаб тайёрланган ва прессланмаган нақшли пардозлаш плиталари турар жой ва жамоат биноларининг ёрдамчи хоналарини пардозлашда, девор панелларига қоплашда ишлатилади. Маҳсус ишларга мўлжалланган буюмларга вентиляция кутилари, иссиқлик изоляциясини механик шикастланишлардан сақлайдиган ярим цилиндрлар, метрополитеннинг гумбазеимон элементлари ва б. киради. Кувурсимон А.-ц. б.га водопровод кувурлари (босимли ва босимсиз), газ кувурлари ва ўтиш кувурлари киради.

АСБЕСТ-ЦЕМЕНТ КОНСТРУКЦИЯЛАР — каркаси (синчи) ёғоч, асбест-цемент ёки металл элементлардан иборат бўлган асбест-цемент листлари ва иссиқлик изоляцияси материалларидан тайёрланадиган конструкциялар. Ичи ҳавол конструкцияларда асбест-цемент листлар ўзаро шуруплар, парчин мих ёки елим б-н бириктирилади. Монолит (яхлит) конструкциялар — иситкич қатлами

(пенопласт) б-н бириктирилган икки ясси листдан тайёрланадиган плита ва панеллар. Қалинлиги 60 — 80 мм бўлиб, 3 метрли жойларни ёпишда ишлатилади. Каркасига елим ёки шуруплар б-н бириктириладиган ясси асбест-цемент плита ва панеллардан иборат конструкциялар кенг тарқалган. Каркас учун асбест-цемент ёки металл профиллар, ёғоч гўлалар ишлатилади.

АСБОБ (араб.— сабабнинг кўплиги) — 1) бирор иш бажаришда ишлатиладиган курол. Чунончи, пичоқ, қайчи, қозон, товоқ, чўмич, капгир — уй-рўзғор А.лари, устара, қайроқ — сартарошлиқ А.лари; арра, ранда ва б. — дурадгорлик А.лари; 2) техникада — бирон бир катталик (физикавий, электр ва б.)ни ўлчашда ишлатиладиган ўлчаш А.лари (мас, амперметр, барометр, ваттметр ва б.), иситиш А.лари; тибиётда — жарроғлик А.лари, ҳарбийда — отиш А.лари; 3) мусика асарини ижро этиш учун ишлатиладиган соз (чолгу А.лари, мусика А.лари); 4) А.нинг «бир кишига тегишли мулк, нарса» деган маъноси ҳам бор. Шу маънода тарихий асарларда бирор кишига қарашли ер-сув ва иморат. А. сўзи шу маънода топонимлар таркибида учрайди. Чунончи, Жўйбор хожалари (15—17-а.) хужжатларида Асбоби Али Ёмчи, Асбоби Камол, Асбоби Кутлуғшоҳ ва б. жой номлари тилга олинади. Турли А., куролярояв ва жиҳозлар мажмуи асбоб-анжом деб аталади.

АСБОБСОЗЛИК ПЎЛАТИ - турил асбоблар, кескичлар, совуклайн ва қиздириб деформациялаш штамплари, ўлчаш асбоблари ва б. ясаш учун ишлатиладиган пўлат. Таркибида, одатда, 0,6 дан 1,4% гача углерод бўлади. А. п. углеродли, легирланган ва тезкесар (куп легирланган) хилларга бўлинади. Углеродли ва легирланган А. п. кичик тезлик б-н ишлайдиган ва кесувчи кирраси 200 — 300° гача қизидиган кесувчи асбоблар, ўлчов асбоблари ҳамда штамплари тайёрлаш учун, тезкесар А. п. эса катта тезлик б-н ишлайдиган ва кесувчи кирра-

си 560 — 600° гача қизидиган кесувчи асбоблар тайёрлаш учун мўлжалланган. Углеродли А. п. «У» ҳарфи ва ундан кейин кўйиладиган рақам б-н белгиланади. «У» ҳарфи А. п.нинг углеродли пўлат эканлигини, рақам эса пўлат таркибидаги углерод фоизининг ўндан бир улушларида ифодаланган ўртacha миқдорини кўрсатади. Мас, У8 маркали пўлат углеродли А. п. таркибида ўртacha 0,8% углерод борлигини билдиради. Углеродли А. п.нинг У7, У8, У9, У10, У11, У12, У13 маркалари бор. Таркибида зарарли кўшилмалар 0,03% дан кам «S» ва 0,04 фоиздан кам «P» углеродли А. п. нинг маркаси охирига «A» ҳарфи кўйилади, мас, У7А, У8А, У9А ва ҳ. к. Легирланган А. п. кўп тарқалган X, 9ХС, ХГ, ХВГ, ХВ5, X12, ФГ, 7Х3, 4ХС, 4Х2В8 маркали пўлатлардир. Ҳарфлар тегишли элементларни билдиради (мас, X — хром, С — кремний, Г — марганец, В — вольфрам, Ф — ванадий), ҳарфлардан кейинги ракамлар айни элементнинг фоизларда ифодаланган ўртacha миқдорини кўрсатади (Яна қ. Легирланган пўлат, Легирлаш, Тез кесар пўлат).

АСБОБСОЗЛИК САНОАТИ - машинасозлик учун қирқув ва ўлчов асбоблари, узунликни ўлчайдиган анжомлар, кесувчи слесарь-монтаж асбоблари ҳамда мосламалар чиқарадиган саноат тармоғи. Турли асбоблар и. ч.нинг ривожланиши металлни қайта ишлаш саноати, айниқса, станоксозликнинг ўсиши б-н боғлиқ. А. с. мустақил саноат тармоғи сифатида 19- а. ўрталарида таркиб топди. 19-а.нинг 20 — 30 й.ларида каттиқ металларни эритишнинг ихтиро қилиниши уларни эритиб, қотишмага айлантирадиган асбобларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. А. с. кўпгина саноат тармоқларини керакли асбоблар б-н таъминлайди. Айниқса, у машинасозлик з-длари учун асбоблар тайёрлашда катта аҳамиятга эга. Машинасозлик корхоналарининг ўзида ҳам айрим асбоблар тайёрланади. Махсус асбобсозлик з-дларида кумир, нефть, тоғ-кон саноатлари ва тиб-

бий мұассасалари учун хам асбоблар ишлаб чыкаради.

А. с. Ўзбекистонда ҳам ривожланган. 1940 й.гача республика корхоналаридаги айрим цехларда кам миқдорда асбоблар тайёрланар эди. Тошкентта асбобсозлик з-ди (1943), 1941 й. Тошкент корборунд ва абразив з-лари ишга туширилди (1963 й.да икки з-д бирлаштирилиб, Тошкент абразив к-ти ташкил этилди). 1970 й.дан олмос, 1973 й.дан сунъий олмос маҳсулотлари и. ч. бошланди. 1975 й.дан түлиқ абразив маҳсулотлари и. ч.га ўғилди. 1990 — 96 й.ларда к-т «Эльбор» и. ч. бирлашмасига айлантирилди (1996 й.дан «Ўта қаттық материаллар» акциядорлик жамияти). Жамият маҳсулотлари чет элларга ҳам экспорт қилинади. Ўзбекистонда асбобсозлик саноати корхоналари («Тошкент асбобсозлик з-ди», «Тошкент абразив з-ди», «Ўта қаттық материаллар» очиқ турдаги давлат-акциядорлик жамиятлари) «Ўзмашсаноат» уюшмаси таркибига киради. Шунингдек, йирик машинасозлик саноати корхоналарда маҳсус асбобсозлик цехлари мавжуд. Йирик илмий-амалий марказлардан бири бўлган «Технолог» акциядорлик жамияти ўта қаттық материаллардан янги асбоблар тайёрлаш ва жорий этишни таъминлади.

Мирхамид Тўраев.

АСБОПЛАСТИКЛАР — тўлдиргич сифатида асбест толали материаллар қўшилган пластмассалар; боғловчи сифатида, асосан, фенол-формальдегид ва меламин-формальдегид смолалардан, баъзан кремний органик ва фуронли смолалардан фойдаланилади. А. пресслаб ёки механик ишлов бериб тайёрланади. Куйидаги хиллари бор: қатлам-қатлам пластиклар, асботекстолит (тўлдиргич-асбест тўқимаси), асбогетинакс (асбест қозози), асболит (асбест қозози ва картони), асбест толали иплар (тўлдиргич-асбест толаси). А. 400 т-рагача механик хоссаларини узоқ, вақт саклайди. А.дан ротацион насосларнинг кураклари, электр машиналарнинг коллекторла-

ри, метрополитен вагонлари ва самолёт тормози колодкалари, кимёвий аппаратлар, ракетанинг баъзи қисмларини иссиқликтан ҳимоя қиласиган материаллар ва б. тайёрланади.

АСБОПЎЛАТ ЛИСТЛАР - иккита маҳсус асбестлатек қозози орасига перфорацияланган (тешик-тешик) каркас қўйиб ҳосил қилинган маҳсулот. Листнинг ҳар икки томонига графит қопланган. Автотрактор двигателларининг деталларини йигишда зичловчи қистирма сифатида ишлатилади. А. л. қалинлиги 1,75 мм гача қилиб ишлаб чыкаради.

АСВОН (қад. номи Сиена) — МАРдаги шаҳар. Нилнинг ўнг соҳилида, Асвон вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 196 минг киши (1986). Т. й. станцияси, дарё порти, автомобиль йўллари тутунни. Тўқимачилиқ, кимё ва ҷарм пойабзал саноати корхоналари бор. А. атрофига йирик саноат-энергетика р-ни барпо этилган. Шаҳар яқинида эски ва янги баланд Асвон тўғони бор. Минерал ўғит з-ди, ГЭС қурилган. А. яқинида темир рудаси қазиб чиқарилади. Металлургия саноати ривожланган. Коҳира осори атика музейининг филиали, ботаника ботаника бор. Курорт жой. Туризм маркази ва исмоилийларнинг диний зиёратгоҳи.

АСВОТ (араб.—савт, — товуш, овоз сўзининг кўплиги — товушлар, овозлар) — 1) табиатда содир бўладиган товушлар; 2) мусикада: чолғуларда ҳосил этиладиган товушлар; 3) вокал мусиқа маъносида ишлатиладиган инсон овози.

АСЕПТИКА (юн. α — инкоркўшимчаси ва septicos — йирингли) — микробсизлик ҳолатини таъминлайдиган усууллар; физик (куйдириш, нур, қайнатиш, музлатиш), кимёвий (антисептик моддалар б-н таъсир этиш), механик биологик ва б. усууллар б-н амалга оширилади. А.га немис олими Э. Бергман асос солган. А. турли мураккаб жарроҳлик операцияларини ҳеч қандай асоратсиз ва хавф-хатарсиз бажарышга имкон беради. А.га куйидагилар киради: а) жарроҳлик

асбоблари, боғлов материаллари ва б.ни стериллаш; б) жарроҳ кўлини маҳсус усусларда ювиши ва тозалаш; в) операция ва б. текшириш ишларини бажариш вақтида кўрсатилган қонун-қоидаларга қатъий амал қилиш; г) даволаш муассасаларида маҳсус ташкилий ва санитариягиена чора-тадбирларни тўғри амалга ошириш. А. антисептика усули б-н бирга олиб борилади. Уй шароитида куйган ёки б. жароҳатларни боғлаш вақтида ҳам А. қонун-қоидаларига амал қилиш лозим. А. тибиётнинг барча соҳаларида кўлланилади.

АСИДОЛ — сувда эримайдиган, ўтқир хидли тўқ жигарранг, мойсимон суюқлик. Нефтнинг ишқорий колдикларини сульфат кислота б-н парчалаб олинади. А. мой асосидаги локлар и.ч.да эритувчи, эмульгатор, совун и. ч.да ўсимлик мойлари ўрнига, мато, газлама ва терини бўяшда инсектицид ва фунгицид модда сифатида кўлланилади.

«**АСИЛ ВА КАРАМ**» — ҳалқ достони. Туркйларнинг ўғуз гурухига мансуб қавми орасида айтиб келинган. Айниқса, Хоразм воҳасида машҳур, шунингдек Туркманистон, Озарбайжон, Эрон, Арманистон, Курдистон ва Ирокда ҳам маълум. «А. ва К.» қайси вариант ёки версияда ижро этилмасин, унинг асосий мундарижаси чин севги-муҳаббаттойясини тараннум этишдан иборат. Унинг кўпчилик ишқий-романтик достонлардан фарки шундаки, агар бошқа достонлар қахрамонлари узоқ, давом этган жудолик ва турли-туман саргузаштлардан сўнг топишиб, мурод-мақсадларига эришса, «А. ва К.»да икки севишганинг тақдири фожия б-н тугайди. «А. ва К.»нинг энг мукаммал ўзбекча варианти Ҳонқа туманида яшаган Сўна ҳалфадан ёзид олинган бўлиб, Хоразм ҳалқига ҳос бўлган маҳаллий хусусиятларга бой. Бунда фақат икки севишган қалб саргузаштигина эмас, балки 16-а. тарихий шароити ҳам маълум даражада акс этган. Буни достон қахрамонларининг диний эътиқоди, турмушга нисбатан муносабатлари, шунинг-

дек Хоразм ўзбеклари этномаданиятига ҳос жиҳатлардан ҳам англаш мумкин.

«А. ва К.» достони илгари баҳшилар томонидан куйлаб келинган бўлса, 20-а. га келиб, ҳалфалар репертуаридан ҳам ўрин олган. Ҳивалик шоира ва ҳалфа Ҳоним сувчи бу достонни мукаммал ёд билган, тўй-сайллар, хотин-қизлар давраларида маҳорат б-н куйлаган.

АСИММЕТРИК АТОМ - тўртта ҳар хил атомлар ёки гурухлар б-н бириккан углерод атоми. Бошқа элементлар (мас, Si, N, P, Av)нинг атомлари ҳам асимметрик бўлиши мумкин. А. а.га бириккан атомлар ёки гурухлар бир текислика ётмайди. А. али бирикмалар оптик жиҳатдан фаол ҳисобланади (қ. Асимметрик молекула).

АСИММЕТРИК МОЛЕКУЛА - симметрия текислиги ва марказига эга бўлмаган молекула. Молекуланинг асимметриклигига унинг таркибидаги асимметрик углерод атоми сабаб бўлиши мумкин. Бундай молекулада асимметрик углерод атоми бўлмаса ҳам, у бутунлай асимметриклиги учун оптик фаол ҳисобланади (қ. Оптик антиподлар, Асимметрик атом).

АСИММЕТРИК СИНТЕЗ - оптик жиҳатдан суст ва дисимметрия (қўш симметрия) маркази бўлмаган бирик-малардан оптик фаол бирикмалар ҳосил қилиш усули. А. с. бошқа оптик фаол бирикма ёки бирор дисимметрик омил таъсирдагина содир бўлади. Ҳоз. вақтда А. с. оптик фаол моддалар олишнинг асосий усулидир.

АСИММЕТРИЯ — симметриянинг бўлмаслиги ёки бузилиши.

АСИМПТОТА (юн. *asymptotos* — мос келмайдиган) — эгри чизиқ нуқтаси узоқлаша боргандা эгри чизикка етарли даражада яқин бўладиган тўғри чизик.

АСИМПТОТИК ИФОДА - $f(x)$ функция аппроксимациясининг бир тури. Ёйилмага қўшимча ҳадларни қўшиш ёрдамида аникрок А. и. ҳосил қилиш мумкин. Натижада функциялар чекли ёки чексиз асимптотик қаторларга ёйилади.

Агар функция ёйилмасидаги ҳар бир хад ўзидан олдинги ҳадга нисбатан чексиз кичик бўлса, у ҳолда функция асимптоматик қаторга ёйилган дейилади. Кўпинча, берилган асимптоматик қаторнинг чекли сондаги ҳадлари б-н чегараланиши кифоя.

АСИМПТОТИК ЧИЗИҚ - сирт устидаги чизик; унинг нормал эгрилиги нолга teng. Бу чизиқнинг ҳар бир нуктасидаги ёпишма текислик сиртнинг шу нуктасидан ўтувчи уринма текислик б-н устма-уст тушади. Сиртнинг ҳар бир нуктасидан ўтувчи A. ч. айни нуктага уринма текисликдан энг кам четлашиб йўналишида ўтади. Умуман бундай асимптоматик йўналишлар сиртнинг ҳар бир нуктасида иккитадан (бошқабошқа, устма-уст тушадиган ёки мавхум) бўлади, демак, сиртнинг (яссимас сиртнинг) ҳар бир нуктасидан купи б-н иккитадан A.ч. ўтади.

АСИНХРОН ГЕНЕРАТОР - генератор режимида ишлайдиган асинхрон машина; механик энергияни электр энергиясига айлантириб беради. А. г. харакатлантирувчи двигатель ёрдамида магнит майдон йуналишида катта тезлик б-н айлантирилади. Бу вактда А. г. роторнинг сирпаниши манфий бўлиб қолади, машина валида тормозловчи момент вужудга келади ва энергияси ни тармоқка бериб, генератор сифатида ишлайди. А. гдан кичик қувватли ёрдами электр ток манбай ва тормозлаш курилмаси сифатида фойдаланилади.

АСИНХРОН РАҶАМЛИ МАШИНА (юн. а — манфий зарра ва syncbusnos — бир вақтда) — ҳар бир операцийнинг бошланиши олдинги операциянинг тугалланиши ҳақидаги сигнал б-н аникланадиган ҳисоблаш машинаси. Амалларни асинхрон тарзда, яъни қанча керак бўлса, шунча тант б-н бажаради. Тантда бажариладиган амалларнинг бажариб бўлиншишига караб тантнинг давомийлиги ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Бошқарув курилмаси машина блоклари ва курилмалари б-н буйруқ (команда) ва жавоб шиналари тизими орқали боғланган.

Бошқариш курилмаси томонидан бирор буйруқ шинаси орқали берилган импульс шу курилма ёки блокка ўз вазифаларидан бирини бажариш учун буйруқ хизматини ўтайди. Мас, бирор буйруқ шинасидан келган импульс бир регистрдан иккинчисига кодни узатади, бошқа шинадан келган импульс эса регистрларни «0» (ноль) вазиятга келтириб кўяди. Машинада шундай аломатлар хосил бўладики, булар туфайли бошқарув курилмаси ишлаш тартибини ўзгартириши мумкин. Машина курилмалари ва блокларидан бирор белгининг хосил бўлгани ҳақидаги сигналларни жавоб шиналари узатади. Асинхрон машиналарда жавоб шиналари, шунингдек машинанинг бирор курилмаси ўз вазифасини бажарганлиги ва келгуси тактни бошлаш мумкинлиги ҳақида бошқарув курилмасига сигнал ҳам юборади.

АСИНХРОН ЭЛЕКТР ДВИГАТЕЛЬ - двигатель режимида ишлайдиган асинхрон машина; электр энергиясини механик энергияга айлантириб беради. Иш тарзи статор чулғамлари бўйлаб уч фазали ўзгарувчан ток ўтганда ву-жудга келадиган айланувчи магнит майдонининг статор майдони ротор чулғамларида хосил киладиган ток б-н ўзаро таъсирига асосланган. Айланиш тезлигини ток частотаси, кутблар сони ва сирпанишга таъсир этиб ўзгартириш мумкин. Ток частотасини ўзгартириш энергия иерофини чеклаган ҳолда тезликни равон ўзгартиришга имкон беради. Шунинг учун частота бўйича бошқарилувчи А. э. д.ни яратиш асосий муаммолардан биралига айланган. А. э. д. электр юритмаларда асосий двигатель сифатида ишлатилади. Қуввати бир неча Вт дан ўнлаб МВт гача бўлади.

АСИНХРОН ЭЛЕКТР МАШИНА - роторининг айланиш частотаси статорининг магнит майдони айланиш частотасига мос келмайдиган ўзгарувчан ток электр машинаси. Асосий қисмлари: станинага ўрнатилган пўлат ўзак ва ўзакка уралган чулғамлардан иборат статор

ҳамда ўққа ўрнатилган ва ариқчаларига чулғамлар жойлаштирилган пўлат ўзакдан иборат ротор. Ротор ўзаги ҳам, статор ўзаги ҳам пўлат пластиналардан йигилади. Чулғамларнинг бир-бирига ўзаро уланиши ва манбадан ток б-н таъминланиши усулига кўра статор бир, икки, уч ва кўп фазали қилиб тайёрланиши мумкин. Уч ва кўп фазали чулғамлар ўзаро юлдузча, учбурчак ва кўпбурчак шаклида уланади. Чулғамларининг тайёрланишига кўра, ротор киска тулаштирилган ва фазароторли хилларга бўлинади. Статор б-н ротор орасидаги ҳаво тирқиши иложи борича кичик (0,025 мм гача) қилинади. А. э. м. роторининг айланиш частотаси статор магнит майдонининг айланиш частотасига боғлиқ бўлади ва истеъмол килинадиган ток частотаси ҳамда машинанинг жуфт кутблар сони б-н аниқланади. Сирпаниш (силжиш) кийматига қараб, А. э. м.ни асинхрон электр двигатель ва асинхрон генератор сифатида ишлатиш мумкин.

АСИР — 1) уруш вақтида душман қўлига тушиб, озодликдан маҳрум этилган киши; 2) бирор кимса ёки нарсага берилиб кетган, шайдо бўлган киши; 3) мафтун; 4) банди, кул.

АСИРИЙ (18- а. 2- ярми — 19- а. бошлари) — шоир ва таржимон. Туркий ва форсийда ижод қилган. 2 асарининг кўлёзмаси сакланган. Насимий ҳаётига бағищланган «Қиссаи Сайд Насими» достони (1774)да шоир ижоди юксак баҳоланади. «Нуҳ манзар» («Тўқиз манзара») асарини форсийдан туркийга ижодий таржима қилган. Унда анъанавий «Шерзод ва Гулшод» қиссаси ва у б-н боғлиқ 9 ҳикоя келтирилган. Қисса ўзбек тилида нашр этилган. А. кўлёзмалари Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхона (инв. № ТНС — 85), Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти (инв. № 4015)да сакланади.

АСИРИЙ (тахаллуси; асл исми Тошхўжа ўғли) (1864 — Хўжанд — 1915/16) — туркий шоир. Кўконда мадрасада ўқиган (1882 — 90). Отасидан

тоштарошликини ўрганиб, умрининг охиригача шу касб б-н шуғулланган. Ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Мумтоз шоирлар, айниқса Бедил анъанарапини давом эттирган. Шеърлари гоявийбадиий етук. Жавҳарий ва б. замондошлиари А.ни эркесевар, нозиктаб, ширинсухан шоир, «иilm-фан аҳлининг шаъми» деб таърифлаган. А. ғазал, маснавий, рубоий, китъя ва б. жанрларда ижод қилган. Шеърларида инсоний муҳаббатни куйлаган, жаҳолатни қоралаб, илм-маърифатни тарғиб этган.

АСИРУДДИН АХСИКАТИЙ (тўлиқ исми Абулфазл Муҳаммад Тоҳир Асируддин Ахсикатий) (1108F1110, Ахсикат ш. — 1196/1198, Жан. Озарбайжон Халхол ш.) — шоир. Бошланғич маълумотни Ахсикатда олгач, Балх, Ҳирот, Марвга бориб, риёзиёт, табобат, кимё, нукум, фалсафа ва б. фанларни ўрганади. Кўчманчи ўғуз қабилаларининг 1156 й.ги кўзғолонидан кейин Султон Санжар салтанати инқирозга учрагач, А. А. Хуросондан Ажам Ироки (Ғарбий Эрон)га келади. У ерда Арслон ибн Туғрал (1160 — 79) ва Қизил Арслон (1185 — 91) саройида хизмат қилди. Қизил Арслон даврида малик уш-шуаро унвонига мушарраф бўлди. Лекин кўп ўтмай, тухматга учраб саройдан ҳайдалади. А. А. ижодий мероси 120 қасида, 220 ғазал, 80 китъя, 80 рубоий, 4 таркиббанд ва таржеъбанд, 24 китъадан иборат. 1313 й.да хаггот Абдулмўмин тарафидан кўчирилган девони 1330 мисрадан ташкил топган. Ғазалларида муҳаббат, табият гўзалликлари, Ватанинни кўмсаш, шоҳларни инсоф-адолатга чақириш гояси асосий ўринни эгаллайди. Баъзи асарларида замона носозлиги, айрим амалдорларнинг таъмагирлигидан шикоят қилган. Девони Техронда нашр этилган (1958), кўлёзмаси ҳоз. Лондондаги «Индия Оффис» кутубхонасида сакланади.

АСИФ (туркийча) — корахонийлар тасаррӯфидаги ерларда, Чифатой улуси ва Олтин Ўрда хонлигига қилинган сарф-харажатга нисбатан ортиқча даро-

маднинг фарқидан иборат маблаг, кирим, фойда.

АСКАНИЯ ҚҮЙ ЗОТИ - майин толали, жуни ва гўшти учун боқиладиган зот. Бу зотни 1925 — 34 й.ларда Украина чорвачилик и. т. институти (Херсон вилоятидаги «Аскания-Нова» хўжалиги)да акад. М. Ф. Иванов Украина маҳаллий меринос кўйларини танлаб бориш ва Американинг рамбулье кўчкорлари б-н чатишириш орқали етиштирган. А. к. з. майин жунили кўйлар ичida ўзининг йириклиги б-н ажралиб туради, куруқ иқлимга яхши мослашади, жун ва гўшт маҳсулдорлиги юкори. Кўчкорларининг тирик вазни 120 — 140 кг, совликлариники 60 — 70 кг. Майин, ингичка жун қопламига эга.

Кўчкорларидан 12 — 15 кг гача, совликларидан 6 — 6,5 кг жун олинади (1 см² терида 4900 дона жун толаси бор), жун кокили уз. 7,5 — 8 см, тоза жун чиқими 40-50%. 100 кўйдан 150 гача кўзи олиш мумкин, оддий шароитда 125 — 130 кўзи олинади. А. к. з. иштирокида Кавказ, озарбайжон, Красноярск меринослари яратилган. Ўзбекистонда 50-й. ларда маҳаллий жайдари кўйларнинг жуни сифатини яхшилаш мақсадларида А. к. з. кўчкорларидан фойдаланилган ва яхши натижалар олинган. Ўзбекистоннинг Жиззах ва Тошкент вилоятлари хўжаликларида тарқалган.

АСКАНИЯ-НОВА — давлат дашт кўриқхонаси, Украинанинг Херсон вилоятидаги Чаплин туманида. Украина жанда даштларнинг табиий ўсимлик қопламини саклаш мақсадларида 1828 й.да хусусий кўриқхона тарзида ташкил этилган. Кўриқхонада иқлимлаштириш ҳайвонот боғи ва дендропарк (дараҳт ва буталарнинг 120 дан ортиқ хили ўстирилади), Украина «Аскания-Нова» дашт р-нлари чорвачилик и. т. институти бор. Иқлимлаштириш ҳайвонот боғида турли мамлакатлардан келтирилган ёввойи ҳайвонларнинг ноёб коллекцияси тўплланган: антилопа, бизон, зубр, зебра, лама, буғулар учун табиий яшаш шароллари яратилган. Ёввойи қушларнинг

270 дан ортиқ тури бор (нанду, оккушлар, фламинго, Африка түяқуши, турналар ва б.). Кўриқхонада Пржевальский отлари муваффақиятли кўпайтирилмоқда. Кўриқхонада турли йўналишларда илмий ишлар олиб борилади.

АСКАР — 1) давлат ва мамлакат муҳофазаси ёки ҳарбий юришларда иштирок этувчи ҳарбий хизматчи, куролли жангчи; 2) давлатнинг куролли кучлари мажмуи ёки унинг бир қисми; кўшин. Араб тилининг кучли таъсирига қарамай А. истилохи Ўрта Осиё туркий тилларида, хусусан, ўзбек адабий тилида асосан 15-а.дан черик, сипоҳ, лашкар истилоҳлари қатори «кўшин, лашкар» маъносида кенг

кўлланишда бўлган. Ўтган аср охирларидан А. кўпроқ «жангчи, ҳарбий хизматчи» маъносини ифодалаш учун ишлатилади.

АСКАРГОҲ - к. ўрду.

АСКАРИДАЛАР (*Ascarididae*) - тўғарак чувалчанглар оиласи. Умуртқали ҳайвонлар ва одам ичагида паразитлик қилади. 9 уруғни ўз ичига олади. Типик уруғи (*Ascaris*)га 18 тури киради. Одатда одам аскаридаси (*A. Lumbricoides*) ва чўчка аскаридаси (*A. suum*) кўп учрайди. Одам аскаридаси эркагининг уз. 15 — 25 см, ургочиси 25 — 40 см. Бир суткада ичакка 200 мингдан ортиқ тухум кўяди. Тухумлари ахлат б-н ташки мухит (тупроқ ёки сув)га тушади. У ерда етилган тухум сабзавот ва мевалар орқали яна ичакка тушади. Тухумдан чиқсан личинкалар ичак ворсинкалари орқали конга, кон орқали ўпкага, йўтал тутганди у ердан халқумга чиқади ва яна ютилиб ичакка тушади, 2 — 2,5 ойда вояга етади. Ургочи аскарида ҳар 2 — 2,5 ойда тухум кўя бошлайди. А. аскаридоз деб аталаидиган хавфли касалликни пай-до қилади. Ичакдаги аскаридан тушириш мақсадида сурги дорилар ва антигельминтлар ишлатилади. Аскарида тухумини юқтирмаслик учун санитария ва гигиена қоидаларига катъий риоя килиш лозим.

А паррандалар (товук, курка, каштар ва б.)да хам учрайди. Бунда касаллайган товуқларнинг тухум қилиши камаяди, ўсиши секинлашади. Давоси: дон б-н пиперазин тузи кўшиб берилади, нилверм, панакур ва б. Препаратлар кўлланилади. Олдини олиш: касаллик тарқалган хўжаликларда дегельминтизация ўтказилади (ойда бир марта), гўнг биотермик зарарсизлантирилади ва б. чора-тадбирлар кўлланилади.

АСКАРИДОЗ — тўғарак чувалчанлар (аскаридалар) келтириб чиқарадиган гижжа касаллиги. Аскаридалар анча йирик бўлиб, одамнинг ингичка ичагида паразитлик қиласди. Болаларда кўпроқ учрайди. Бемор А. тарқатувчи манба хисобланади. Касаллик аскарида тухумлари б-н ифлосланган сабзавотлар, қайнатилмаган сув, кир кўл орқали юқади. Касалликнинг или даври кўпинча умумий аломатлар б-н кечади: дармон-сизлик, йўтал, ҳарорат кўтарилиши, эшак-ем тошиши мумкин. Кейинчалик бош айланиши, бош оғриғи, меъда-ичак фаолиятининг бузилиши (кўнгил айниши, кусиш, кўп сўлак оқиши), ўта толиқувчанлик, кечаси кўркиш аломатлари намоён бўлади; болалар уйкуда тишини фижирлатади, уларда камқонлик, асабийлашиш ва б. кузатилади. Аскаридаларнинг ўт ёки меъда-ичак йўлларига кириши натижасида йирингли холецистит, жигар абсцесси, перитонит, сепсис, ўткир панкреатит, аппендицит, ичак тутилиши ва б. асоратлар юзага келиши мумкин. А.га врач назорати остида даво килинади. Касалликнинг олдини олишда озодалик ва саришталикка амал қилиш лозим.

АСКАРИЙ — ўртапишар, майизбоп, уругсиз, хўраки узум нави. Шарқий экологик-географик навлар гурухига киради. Асл ватани — Эрон. Арманистон, Туркманистон, Қозогистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг айрим вилоятларида экилади. Тупи ўртача ўсади. Барги йирик, чўзинчок, силлик, аппа тишли, туксиз. Гули икки жинсли.

Узум боши ўртача ва йирик, шингиллари тифизлиги ўртача. Гужуми уругсиз, ўртача, оч сариқ. Пўсти юпқа, губорли. Эти сершира, мазаси ёқимли. Ҳосили фаол ҳарорат йигиндиси 2800 — 3000 да 120— 130 кунда пишиб этилади. Ҳосилдорлиги 59 — 90 ц/га. Совуққа бардоши паст. Раға ва ун шудринг б-н касалланади. Янгилигига истеъмол этилади, майиз солинади.

АСКАРИЙ МИРЗО (1512-1558) — Меват ва Қандаҳор ҳокими (1530—51). Бобурийлардан. Бобурнинг учинчи ўғли. Комрон Мирзо кутқуви б-н бобурийлар хукмдори Ҳумоюнга қарши бир неча марта исён кўтартган ва ниҳоят Ко-бул яқинида бўлган жанг (1551) да асир олиниб, ўзининг талабига кўра ҳажга жўнатилган. 1558 й. йўлда оламдан ўтиб, Маккадаги қабристонга дафн этилган.

А. шеъриятга ихлосманд бўлиб, форсий ва туркий тилларда ғазаллар битган.

АСКЕТИЗМ (юн. asketes — бирор нарса б-н машғул бўлиш) — к. Зоҳидлик.

АСКИЯ (араб, закий — ўткир зехнли, ҳозиржавоб) — ўзбек халқ оғзаки ижоди тури; фольклор жанри; икки ва ундан зиёд киши ёки гурухнинг халқ йигинлари (сайил, тўй, байрам)да маълум мавзу бўйича бадиий сўзда тортишуви. Тарафлар баъзан даврада, баъзан қарама-карши ўтирган, турган ёки юрган ҳолда тез жавоб беришга, ўз жавобларини лўнда, сермаъно, латиф, таъсирили, жозибали ва кулгили чиқаришга ҳаракат қиласдилар. Жавоб топишда қайси тараф мавзу, жанр доирасидан четлашса ёки сўз танлашда пала-партишликка йўл кўйса ўша тараф енгилган хисобланади. Томошабин ўз кулгиси ва эҳтиросли қийқириқлари б-н тарафлар ва уларнинг жавобларига баҳо бериб боради; мазмундор, серкочирим А.дан завқланади, саёз ва кўпполларидан ранжийди. А.нинг мазмунли, серзавқ, кулгили чиқишида тарафлардан ҳозиржавоблик, бадиҳагўйлик, шунингдек мавзуга алоқадор кенг ва чукур маъноли сўзларни топа билиш, юз, кўз, кўл, тана ҳаракатларидан, товуш ва имо-ишо-

ралардан ўринли фойдалана билиш талаб этилади.

А. турларини мукаммал эгаллаган, катта давраларда тортиша оладиган кишилар асиячи, асиябоз деб аталади. Туркистонда бундай кишилар бадиҳагўй номи б-н юритилган. Асиячи тилнинг кенг имкониятларини пухта эгаллаган, сўз ўйини, қочирим, ҳазил-мутойиба, киноя, ташбих, кесатик, ўхшатиш, муболаға, масхара каби ҳажв санъати воситаларидан усталик б-н фойдалана оладиган бўлиши лозим. А. тортишувуда закийлик, ҳозир-жавоблик асосий меzon ҳисобланади. А.нинг вазифаси кулги чиқариш орқали кишиларнинг кайфиятини ростлаш, уларга завқ баҳш этиш, муйян мавзу доирасида уларнинг билимларини янада кенгайтириш, аклини, фикрини чархлаш, зийрак, ҳозиржавоб бўлишига даъват этиш, шу б-н бирга турмушдаги ва айrim кишилар хулқидаги камчиликлар устидан енгил кулги уйғотишdir. А.нинг пайров, қоғия, радиf, тутал, ўҳшатдим, бўласизми, баҳри байт, сафсата, «гулмисиз, жамбilmисиз, райҳонмисиз», ширинкорлик, афсона, раббия, лақаб каби турлари бор. А. ўзбек халқи орасида кўп асрлардан бери мавжуд бўлиб, унинг дастлабки шакли уруғчилик даврида пайдо бўлган. Алоҳида жанр сифатида, асосан, 15- а.дан шаклланган. Бу даврда Мир Сарбираҳча, Мавлоно Бурхониланг, Саид Фиёсиддин шарфа, Мавлоно Халил Саҳоф, Муҳаммад Бадахший каби машҳур асиячилар яшаган. Булар орасида энг истеъододлиси ва атоқлиси Мавлоно Абдулвосеъ мунший бўлган. 18 — 19-аларда А., айниқса, Фарғона водийси ва Тошкентда ривожланган. Бачқир кишлоғи (Фарғона водийси)да Дехлон юзбоши Шерназаров (1860—1942) ва Зангита кишлоғи (Тошкент)да Саидаҳмад асиячи (1880—1940) каби машҳур асиячилар ўтган. Уларнинг анъ-аналарини 20- а.нинг 40 — 60- й.ларида Эрка кори Каримов, Мамаюсиф Тилла-боев, Юсуфжон Шакаржонов, Расул кори Мамадалиев, Ака Бухор Зокиров ва б. да-

вом эттиридилар. Кейинги йиллар Турсунбуба (Ижрокўмбува) Аминов, Мамарозиқ Исҳоқов, Раҳматкул ва Абдуллаҳон Яшаровлар, Абдулҳай Махсум Қозоқов, Мамажон Мадаминов, Тошкентда ака-ука Шожалиловлар А. ривожига катта ҳисса кўшдилар. 50- йиллардан А. концерт дастурларига ҳам киритилди. Лутфихоним Саримсоқова, Жўраҳон Султонов, Маъмуржон Узоков, Муҳаммаджон Мирзаев, Фанижон Тошматов, Гавҳар Раҳимова, Сойиб Хўжаев каби санъаткорлар А.ни театр саҳнасига олиб чиқиб, томошибинларга манзур қилганлар. Ҳозир ҳам байрам, сайиллар ва тўй маросимларида А. мусобақалари, кечалари ва х. к. ўтказиб турилади, асиячиларнинг Республика кўриклари уюштирилади. 1960- й.ларда ТошДУ ва Санъатшунослик ин-ти фольклор экспедициялари кўплаб А. айтишувларини ёзib олди. А. пайровлари ёзилган пластинкалар чиқарилди. «Асия» ҳужжатли фильм (реж. М. Қаюмов) яратилди.

А. оғзаки ва ёзма адабиётда ҳам учрайди: «Алпомиши», «Кунтуғмуш» достонларида А.га хос қочиримлар, сўз ўйинларига бой парчалар бор. Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис», К. Яшиннинг «Тор-мор» драмаси ва б. асарларда А. восигасида яратилган мароқли эпизодлар, тили А. ёрдамида индивидуаллаштирилган персонажлар мавжуд. Ҳозир А.нинг пайров тури айниқса кенг ривож топган.

Ад.: Муҳаммадиев Р., Асия, Т., 1970; Қодиров М.Х., Ўзбек халқ томоша санъати, Т., 1981.

Комил Имомов, Муҳсин Қодиров.

АСКЛЕПИЙ (юн. Asklepios) — юон афсонасида табобат худоси, Аполлон ўғли. А. қадимдан табиблар ва доридармон тайёрловчиларнинг ҳомийси ҳисобланган. А. ибодатхоналари шифохона сифатида донг таратган. А.га эътиқод мил. ав. 5- а.дан бошлаб кучайиб, айниқса Эпидавр ш.да тарафдорлари кўп бўлган. Мил. ав. 3- а.га келиб А.га эътиқод Римга ҳам ёйилган.

АСКОЛЬД ВА ДИР — Киев князлари (9- а. 2- ярми). Йилномаларга кўра Рюрик боярлари бўлганлар. А. ва Д. номлари 10-да яшаган араб тарихчиси Масъуд асарларида, шунингдек сўнгги даврлардаги йилномаларда ҳам учрайди (12-а.). А. ва Д. Кривич ва Полоцк ерларига икки марта юриш қиласи. Тахм. 866 й. Русьнинг Истанбулга юришига раҳбарлик қиласи. А. ва Д.ни 882 и. Новгород князи Олег ўлдирган.

АСКОМИЦЕТСИМОНЛАР, халтачали замбуруғлар (*Ascomycetes*) — маҳсус халтачаларда ривожланиб етиладиган споралар орқали кўпашувчи замбуруғлар синфи. 42000 дан ортиқ тури бор. Баззи турлари жинссиз йўл б-н турли конидиал споралар ҳосил қиласи. Замбуруғ мицелийси бир ядро (гаплофаза) хужайрали ва халтача ҳосил қилувчи кўш ядро (диплофаза) хужайрали гифлардан иборат. А.нинг энг содда тузилган вакилларида халтача бевосита зиготаан етилади; бунда гифларнинг икки хужайраси ва хужайра ядролари ўзаро қўшилиб, зигота ҳосил қиласи, зигота эса ўз навбатида халтачага айланади. Айни вактда копуляция туфайли юзага келган зигота ядроси редукция йўли б-н кетмакет бўлинга боради. Шу тариқа икки ёки уч бўлинишдан сўнг тўртта ёки саккизта гаплоид ядролар, уларнинг ёнида эса шу ядролар сонига тенг келадиган аскоспоралар ҳосил бўлади. Бунда зиготадан битта халтача етилади. Бирок кўпчилик А.да (айнича танасидаги халтачалари тўда-тўда бўлиб ўрнашган вакилларида) зиготадан битта эмас, бир неча халтача ҳосил бўлади. А. асосан тана тузилишига ва қисман халтача шаклига мос ҳолда бўлинади. Улар ялангоч халтачалилар, яъни тубан A. (*Gymnoasci*), меваҳалтачалилар (*Carpoasci*) ва локулоаскомицетлар (*Loculoasci*) деб аталувчи учта кенжা синфга ҳамда бир неча оиласарга бўлинади. Кенг тарқалган, кўпчилик сапрофитлар тупрокда, турли органик қолдикларда учрайди, озиқ-овқат маҳсулотларида кўпайиб, уларни бузади.

Лишайниклар танасида яшайдиган барча замбуруғлар А.га киради. Конидия даврида кўпчилик А. ўсимлик, ҳайвонларда паразитлик қиласи, целлюлозани ва ҳар хил саноат маҳсулотларини емириб зарар келтиради. А. микробиология саноатида ферментлар, антибиотиклар ва б. маҳсулотлар олиш мақсадида фойдаланилади. Бир қанча турлари (кўзикорин, строчок, трюфель ва б.)дан озиқ-овқат сифатида фойдаланилади.

АСКОРБИН КИСЛОТА, витамин С — кристалл модда; скорбутга қарши витамин. Ҳайвонларнинг буйрак усти безлари, гипофизи ва жигарида, игна баргли дарахтлар япрокларида, айнича хўл мева ва сабзавотларда кўп. Бу витамин иссиқка чидамсиз, юқори т-рада бузилади. А. к. организмдаги оксидланиш ва қайтарилиш жараёнларида қатнашади. Унинг овқатда етишмаслиги қон томирларнинг шикастланиши, қон оқиши б-н кечадиган лавша (скорбут) касаллигига сабаб бўлади. Тиббиётда кенг кўлланилади (яна к. Витаминлар).

АСКОХИТОЗЛАР — ўсимликларда *Ascochyta* туркумига мансуб паразит замбуруғлар қўзгатадиган касалликлар. А. ўсимлик баргларида турли рангда катта-кичик доглар, поясида яралар пайдо қиласи, ўсимлик уруги ва мевасини зарарлайди, касалланган барглар куриб тўкилади, шохлари курийди, меваси етилмайди, зарарланган уруғлик унмайди. Аксарият дуккакли дон экинлари, зигир, мевали дарахтлар, резавор мева-лилар зарарланади. Кураш чоралари: алмашлаб экиш, экинни азотли ўғитлар б-н озиқлантириш, касалликка чидамли навларни экиш, экишдан олдин уруғликни дорилаш, ўсимлик қолдикларини дадлдан чиқариб ташлаш ва ўйқотиш (к. Замбуруғли касалликлар).

АСКОЧЕНСКИЙ Александр Николаевич (1898.5.9, Россиянинг ҳоз. Воронеж вилояти Верхний Ломовск қишлоғи — 1973.5.3, Москва) — муҳандис-ирригатор, Ўзбекистон ФА акад. (1943), проф. (1939), Ленинград т. й. инженер-

лари ин-тини тугатган (1925). Ўрта Осиё ирригация ва мелиоратив курилиши ин-ти (Средазгипроводхлопок) бош мұхандиси (1931 — 39), Ўзбекистон ФАНИНГ вице-президенти (1948 — 50), сүнгій үйларда собиқ Иттифоқда қ.х. бүйича масъул лавозимларда ишлаган. А.нинг илмий ишлари Ўрта Осиё сув ресуреларини ўрганиш, пахта экиладиган р-нларни суғориш ва мелиорацияси ма-салаларига бағищланган. Катта Фарғона канали, Қорақұм каналини лойихалаш ва куришда қатнашган.

АСЛ ГАЗЛАР — қ. Инерт газлар.

АСЛ МАНБА — бирор асар ёки матнинг шарҳланмаган, бошка тилга таржима, таҳхир килинмаган (муаллиф тузатишлари ва таҳхира бундан мустасно) асл нусхаси. Улар фанда энг ишончли хужжат ҳисобланади; мас, Навоий, Бобур ва б.нинг асарлари асл нусхаси ва ҳ. қ.

АСЛ МЕТАЛЛАР — олтин, кумуш, платина ва платина гурухидаги металлар (рутений, радий, палладий, осмий, иридий). Кимёвий жиҳатдан турғун, қийин эрувчан (олтин, кумушдан ташқары), зангламайди, улардан ясалган буюмлар кўркамлиги б-н ажralиб туради. Олтин, кумуш ва платинанинг пластиклиги юқори. Бу металларнинг шу хусусиятлари техникада ва ҳаётда кенг ишлатиладиган қотишмаларида ҳам намоён бўлади.

АСЛ МЕТАЛЛАР ПРОБАСИ (лот proba — синааб кўриш, баҳолаш) — ишланадиган ва танга зарб килинадиган қотишма таркибидаги соф олтин, кумуш, платина ва б. кимматбаҳо металлар миқдорини ифодалайдиган мезон. Кўпчилик мамлакатларда А. м. п. метрик тизим бўйича 1000 г қотишма таркибидаги нодир металлнинг граммлар миқдори б-н ифодаланади. Одатда асл металлар юмшокроқ бўлиб, бу металларга легирловчи металлар (мис, рух, никель ва ҳ. қ.) қўшилмаса, улардан тайёрланган буюмлар пухта бўлмайди. Илгари (1917 й.гача) Ўзбекистонда проба тизими 96 мисқолдан (хар мисқол 4,25 г) иборат қадоқка (409 г га) асосланган.

Унда энг юқори даражадаги А. м. п. 96 га teng эди. Ҳозир Ўзбекистонда олтин буюмлар учун 375, 500, 583, 750, 958 пробалар, кумуш буюмлар учун 800, 875, 916, 960 пробалар, платина буюмлар учун 950 проба, палладий буюмлар учун 850 проба мавжуд. Ўзбекистонда асл металлардан ясалган буюмларнинг конунлаштирилган пробаларга мувофиқ келишини Ўзбекистон Молия вазирлиги назорат қилиб боради. Буюм пробасини тасдиқлаш учун унга давлат тамғаси уриб кафолатланади.

АСЛ НУСХА — 1) бирор нарса ёки асарнинг асли (кўчирилган нусхадан фарқли ўлароқ); 2) муаллифнинг ўз кўли б-н ёки ёзув техникасида ёзилган, матбаа усулида кўпайтиришга мўлжалланган матни, расм, фотосурат, чизма ва б.

АСЛ ҚОРА, Кизляр кораси, Просков-вейск қораси — ўртапишар винобоп узум нави. Ҳалқ селекцияси йўли б-н Шим. Кавказда чиқарилган. Тупи кучли ўсади. Барги ўртача катталиқда, беш бўлакчали, арра тишли, орқаси бир оз тукли. Гули икки жинсли. Узум боши ўртача, цилиндр-конуссимон, вазни 150 — 250 г, шингил ва ғужумлари ўртача тифиз. Ғужуми думалоқ, кўк-бинафша, катталиги ўртача (16 — 18 мм). Эти пушти, ширин, серсув (таркибида 27% гача қанд бор). А. қ. куртак ёзгандан бошлаб фаол ҳарорат йигиндиси 2890° да 140 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 100—120 ц/га. Асосан, Шим. Кавказда р-нлаштирилган. Ўзбекистонда Тошкент ва Сирдарё вилоятларида экилади. Спирти паст қизил винолар ва шарбатлар тайёрланади.

АСМА, Крим кора узуми — ҳалқ селекцияси йўли б-н яратилган ўрта-пишар хўраки узум нави. Кубань ва Кримда ўстирилади. Тупи кучли ўсади, барги йирик, уч бўлмали, туксиз. Гули икки жинсли. Узум боши йирик, думалоқ ёки чўзиқ. Ғужуми йирик, пилласимон, тўқ бинафша-кора. Пўсти қалин, эти сершира, хосили фаол ҳарорат $3050 — 3300^{\circ}$ да 160 — 175 кунда пишиб етилади. Ҳосилдорлиги 80—120 ц/га. Касали-

кларга чидами ўртача, совукка бардоши паст. Узок сақлаш ва узокқа юборишига чидамили. Ўзбекистонда р-нлаштирилмоқда (1995 й.дан).

АСМОЙ ун-НАГАМ (араб. — товуш (нағма)ларнинг отлари], Асомий нағамот — 10—12-аларда Ўрта ва Яқин Шарқ мусиқа назариясида жамъ-ут-том (к. Жам)ни ташкил этувчи жинслар ва товшуларнинг маҳсус атамалари. А.-н. жинс ва товушларга нисбатан кўлланилган юончча атамаларнинг арабчага сўзма-сўз таржимаси бўлиб, бაъзи шарқ кўлёзма манбалари (мас, Форобийнинг «Китоб ул-муслиқ ал-кабир» — «Мусиқа ҳакида катта китоб» асари)да уларнинг юончча муқобили хам келтирилади (459-б.даги жадвалга к.). А.-н. мусиқа амалиётida кўлланилмаганлиги сабабли, кейинчалик (12—13-алардан бошлаб) мусиқа назариясида хам унтутилиб кетган.

АСМЭРА (Асмарা) — Эритреяning пойтахти. Денгиз сатҳидан 2300 м баландликда. Аҳолиси 344 минг киши (1989). Мамлакатнинг ийрик савдо-саноат ва транспорт маркази. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Автомобиль йўллари туруни. Кимё, озиқ-овқат, тўқимачилик, керамика, металлсозлик корхоналари мавжуд. Курилиш материалилари ишлаб чиқарилади. Ун-т бор.

АСО-МУСО, хасса-мусо (Abelia sogymbosa) — шилвидошлар оиласининг абелия туркумига мансуб сершоҳ ва сербарг бута. Танасининг пўсти кулранг, титилган, баъзан танадан қисман ажралган. Пояси олти қиррали. Барглари қиска бандли, эллипссимон (1,5 — 6 см), чети текис, баъзилари кунгурадор. Гуллари бир нечтадан (кўпинча учтадан) бўлиб, тўпгулга йиғилган; косача қайтақиси (5 — 8 мм кенглиқда) тўрт (баъзан уч) бўлакли; тож-барги оқиш, 10—15 мм узунликда, чангчилари тўрттадан бўлиб тож найчасининг ичидаги жойлашган; уруғчиси битта, уруғчи устунчалик найчадан бир оз чиқиб туради. Меваси бир оз чўзиқ ва япалоқ (5 — 8 мм узунликда), тукли, факат Ўрта Осиё (Тяньшан

тоғлари) учун хос эндемик ўсимлик. А. Кирғизов, Талас, Шарқий Чаткол, Сусамир ва Фарғона тоғлари (Мойлисой, Арслонбоб)нинг ёнғоқзор ва арчазорларида учрайди. Ёғочи қаттиқ бўлганидан жуда қадрланади.

АСОС — мантиқий тафаккурнинг муҳим шакли хисобланган хулоса чиқаришнинг таркибий қисмларидан бири. Чинлиги амалиётда текширилган ва исботланган маълум фикрни ифодалайди. Ундан номаълум фикрни — хулосоли келтириб чиқариш учун фойдаланилади. Индуктив хулоса чиқаришда А. микдори чегараланмаган бўлиб, тайин билимларни ифодалайди ва умумий хулоса келтириб чиқариш учун хизмат киласи. Дедуктив хулоса чиқаришда, аксинча А. сифатида умумий билимлардан фойдаланилади ва улар тайин билимлар ҳакида хулоса чиқаришга хизмат киласи. Дедуктив хулоса чиқаришда А.нинг микдори чегараланган бўлади. Мантиқий тафаккурнинг исботлаш шаклида эса А. далил, аргумент шаклида келади ва исботланиши лозим бўлган тезисни асослаш учун келтирилади. А.нинг чинлиги хулоса ёки тезиснинг чин бўлиши учун муҳим шартлардан биридир, лекин бундан ташкири хукмлар бир-бири б-н тўғри боғланган ва тартиб б-н келтирилган бўлиши лозим. Акс ҳолда тўғри А.дан нотўғри хулоса чиқиши мумкин.

Умуман илмда, турмушда, ҳар қандай мунозара ва муҳокамада, бирор фикрни исботлаш ёки бирор хулоса геометрияни учбучрак, трапеция, пирамида, призма, конус А.лари, перпендикуляр А. ва х. к; 2) алгебрада — даражага асоси, яъни даражага кўтарилаётган сон.

АСОС БЎЁҚЛАР — асосларнинг хоссаларини намоён қилувчи органик бўёқлар. Таркибидаги аминогурухлар бўлади. А. б. турли рангли ёрқин бўёқлар. Улар асосан қоғоз, тери, ёғоч

ва б.ни бўяшда кўлланилади. А. б. ва фосфор-вольфраммолибден кислота тузлари полиграфияда кенг ишлатилиди. Полиакрилонитрил толаларни бўяш учун кўлланиладиган А. б. жуда ёрқин ва мустаҳкам бўлади.

АСОС ЭКВИВАЛЕНТИ — к. Кимёвий эквивалент.

АСОСИЙ ВОСИТАЛАР - и.ч.нинг моддий шароитларини таъминлайдиган воситалар (мехнат қуроллари, бино, иншоот, қурилма ва б.). Бухгалтерия ҳисоби ва режалаштиришда А. в. таркибига хизмат муддати бир йилдан ортиқ ва қиймати энг кам иш ҳақининг 15 барабаридан арzon бўлмаган воситалар киритилади (2000). А. в. бухгалтерия ҳисо-биди хўжаликка қабул қилинган бошланғич баҳода акс эттирилади. А. в.нинг бошланғич баҳосига уларни сотиб олиши (бино ва иншоотларни қуриш) учун қилинган ҳақиқий харажат киритилади. А. в. тўлиқ хизмат муддати давомида бошланғич қиймати бўйича ҳисобга олинади. А. в.ларни қайта баҳолаш фақат ҳукумат қарори б-н амалга оширилади.

АСОСИЙ ГЕНЛАР — қ. Олигогенлар.

АСОСИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ, асосий тармоқ — корхона и. ч. тузилмаси ва ихтисослашувининг режалий ўйналишини белгилайдиган тармоқ. Ҳом ашёни товар маҳсулотига айлантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ҳом ашёни и. ч.га тайёрлаб берувчи, ишлаб берувчи, тайёр маҳсулотга айлантирувчи цехларни ўз ичига олади. Одатда, А. и. ч. ялпи ва товар маҳсулоти, меҳнат ва моддий воситалар сарфи, пул тушумларида энг катта салмокқа эга бўлади. Қ. х. корхоналари ўз ихтисослашувига кўра паҳтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, кўйчилик ва б. ўйналишларга эга бўлиши мумкин (қ. Ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви).

АСОСИЙ КАПИТАЛ — капиталнинг асосий и. ч. воситалари (машина, асбоб-ускуна, и. ч. бинолари ва ускуналари) ни ўз ичига олевчи, иқтисодий жиҳатдан ўз қийматини ишлаб чиқарилган то-

варларга аста-секин ва узоқ муддатда ўтказиб борувчи қисми. А. к. пул шаклида ускуна, машина-механизмлар, бино-иншоотлар ва б. қийматидан иборат бўлиб, улар сотиб олинган пайтдаги бозор нархи б-н ҳисобланади. А. к. қийматининг бир қисми ҳар иили маҳсулотнинг и. ч. ва сотиш харажатларига киради ва амортизация ажратмалари тарзида маҳсус амортизация фондиди жамғарилади. А. к. ҳажмига караб меҳнатнинг капитал б-н қуроланиши даражасини баҳолаш мумкин (А. к. қиймати ишловчилар сонига тақсимланади). А. к. таркибан икки қисмга бўлинади: меҳнат қуролларида гавдаланган капитал (машина-механизмлар); и. ч.нинг моддий шароитини яратишида гавдаланган капитал (бино, иншоот, қурилма ва х. қ.лар). Бу қисмлар нисбати и. ч.нинг турли соҳаларида ҳар хиддир (қ. Капитал).

АСОСИЙ МАТЕРИАЛЛАР - тайёрланадиган маҳсулот таркибига кирадиган ва унинг асосини ташкил этадиган материаллар. Мас, нон маҳсулотлари тайёрлашда ишлатиладиган ун, машина қисмлари ишлаб чиқаришда зарур бўладиган металл, кийим-кечактикиш учун сарфланадиган газлама ва х. к.

АСОСИЙ СУВЛИ ҚАТЛАМ (горизонт) — бошқа сувли жинслар орасида энг серсув бўлган ва амалий талабларга (сув б-н таъминлаш, суғориш ва б.) жавоб бера оладиган ер катлами. Муҳандислик геол.да А. с. к. деб кўпинча физик-геологик ҳодисаларнинг тарақкий этишида (сурималар, суффозия) асосий аҳамиятга эга бўлган сувли горизонтларга айтилади.

АСОСИЙ ТОН — 1) асосий частоталар ҳосил қилган товуш тони; ҳар қандай товуш манбаи фақат асосий частотада тебраниб қолмасдан, айни вактда унга карорали бўлган юқори частоталар (гармоникалар)да ҳам тебранади. Гармоникаларга тегишли товушлар обертонлар дейилади. 2) Мусикада — табиий товушқаторнинг бошланғич (энг пастки) товуши; А. т. ўзидан ҳосил бўладиган обертонлар (то-

вуш акс садолари) учун таянчлик вазифасини ўтайди. 3) Аккорднинг энг пастки товуши. 4) Мусикий тузук(лад)нинг бош поғонаси. Яна к. Тоника.

АСОСИЙ ТҮҚИМА - к. Паренхима.

АСОСИЙ ФОНДЛАР, корхоналарнинг асосий фондлари— и. ч.га узоқхизмат қиладиган, ўз натурал буюм шаклини узоқ вақт ўзгартир-маган холда и. ч. жараёнидабир неча бор қатнашадиган меҳнат куроллари ва воситалари. Одатда А. ф.га и.ч да бир йилдан ортиқ хизмат кўрсатадиган мол-мулк киритилади (ривожланган капиталистик давлатларда А. ф. ўрнига асосий капитал тушунчаси кўлланилади). А. ф. ўз қийматини тайёр маҳсулотга аста-секин, бир неча йиллик и. ч. жараёнida қисмлар б-н ўтказди, маҳсулот сотилгач, корхонага пул шаклида қайтиб келади (к. Амортизация ажрат-малари). А. ф. қиймат жиҳатидан корхонага кўйилган пул бўлса, моддий жиҳатдан бино, иншоотлар, машинаускуна ва б.дан иборат. А. ф. нинг қиймат ифодаси бухгалтерия балансида асосий воситалар деб юритилади. И. ч.датутган ўрнига қараб А. ф. асосий и. ч. ва асосий ноишлаб чиқариш фондларига бўлинади. Асосий и. ч. фондлари и. ч. жараёнida маҳсулотлар яратишида қатнашади. Улар тармоклараро тақсимланиши жиҳатидан саноат, қурилиш, транспорт, к. х. фондларидан иборат бўлади, технологик жиҳатдан актив ва пассив фондларга бўлинади. Актив фон-лар маҳсулот яратишида бевосита қат-нашувчи меҳнат куролларидан, пассив фондлар и. ч.нинг моддий шароити бўлган қурилмалар, бинолар, иншоотлар, омборлар ва б.дан иборат. Мод-дий-натурал таркибига кўра А. ф. куйидаги гурухларга ажратилиди: бинолар, иншоотлар; узатма қурилмалар; кувват машиналари ва жиҳозлари; иш машиналари ва жиҳозлари; транспорт воситалари; и. ч. ва хўжалик инвентари; улов ва маҳсулдор чорва; мевали боғлар ва дарахтлар; ерларни яхшилашга сарфланган капитал харажатлар. Асосий ноишлаб чиқариш фондларига уй-жой бинолари,

мактаблар, клублар, даволаш муассасалари ва б. киради. К. х. корхоналарида А. ф. балансида ирригация-мелиорация фондлари қиймати алоҳида бандда кўрсатилади (улар иншоотлар таркибида ҳисобга киритилади). Хўжаликларнинг А. ф. бухгалтерия ҳисобида 01 ракамли ҳисобварақда қайд этилади, натурал ҳамда қиймат кўрсат-кичларида ҳисобга олинади. Натурал кўрсаткичлар (донаси, Вт ҳисобидаги кувват, м2 ҳисобидаги сатҳи ва б.) А. ф.нинг сифат ва миқдори таркиби, хўжаликларнинг и. ч. имкониятлари, сотиб олинган техника ёки бино, иншоотнинг қурилган вақти ҳакида тасаввур беради. А. ф. қиймати жорий нархларда ёки қиёсий нархларда ҳисобланади. Ҳисобга олиш асосий воситаларнинг барча кўринишларини турлар бўйича таккослашга, уларнинг жами қийматини, улардаги янги тайёр маҳсулотга ўтадиган эскириш даражасини аниқлашга имкон беради. А. ф. реал миқдори мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини, и. ч. қувватини кўрсатади. ЎзР ҳалкхўжалиги барча тармоқларининг асосий и. ч. фондлари амалдаги (жорий) нархларда 1993 й.да 19218,1 млрд. сўмни ташкил этган.

Ахмаджон Ўлмасов.

АСОСИЙ ЎФИТ — экинлар экилишидан олдин тупроқка солинадиган ўғит. Асосий деб аталишининг сабаби шуки, унинг таркибида айни участкага мўлжалланган озиқ моддаларнинг кўп қисми бўлади. А. ў. бутун вегетация даврида ўсимликнинг озиқланишини таъминлайди. А. ў.ни тупроқ-иқлим шарорити, ўғитларнинг хусусияти, хўжаликда мавжудлиги ва б.га қараб кузда ёки баҳорда солиш мумкин. Одатда фосфорли ўғитлар умумий миқдорининг ярмидан кўпі ёки 65 — 75%, калийли ўғитларнинг 50% ва органик ўғитларнинг деярли ҳаммаси А. у. сифатида солинади. Шудгорлашдан олдин факат суперфосфатна эмас, аммофосни ҳам солиш мумкин. Шўр ерларга ўғитлар ер шўри ювилганидан кейин солинади.

АСОСЛАР — к. Кислота ва асослар.

АСОСЛИ ТОФ ЖИНСЛАРИ - магматик жинслар. Кремний оксида б-н түйинмаган ва таркибида кварц бўлмаган жинслар. А. т. ж.да кремний оксида 50 — 55% дан ортмайди. Нордон тоф жинсларига нисбатан калий, натрий кам, темир, кальций, магний эса кўп. Минерал таркибида асосли плагиоклазлар кўпроқ, ортоклаз, микроклин эса кам. Бундай жинсларга габбро, базальт, диабаз ва б. киради. А. т. ж. Ўзбекистонда Жан. Фаргона, Туркистон, Томди, Султон Увайс ва Нурута тоғларида учрайди.

АСПАК (форс, асп — от ва ак — ча кўшиминачаси) — мис идиш (чойдиш, офтоба, қумфон, кўза, тогора каби)ларнинг қопқоғини ва дастасини идиш танасига бириктирадиган қисми. Идиш танасига маҳсус мис михлар б-н кадалади. А.ни риҳтагар усталар биринждан куйиб ясайдилар.

АСПАРАГИН, H₂NOCH₂CH(NH₂)COOH — ўсимлик организмида азотли бирикмаларнинг алмашинишидан ҳосил бўладиган А. кислота амиди. Мол. м. 132,12; рангиз кристаллар. Сувда, кислоталарда яхши эрийди, органик кислоталарда эримайди. А. — алифатик а- аминокислота. Кўп оқсилларнинг таркибида киради. Сарсабил (*Asparagus*) пояларида топилган. Ўсимлик ва ҳайвон тўқималарида эркин холда учрайди. Дукакли ўсимликларнинг майсаларида ҳам тўпланади. А. ўсимликлар ҳаётида муҳим роль ўйнайди. У оқсил ҳосил булиши жараённида вужудга келган аммиакни зарарсизлантирувчи ва ўсимликларни азот б-н таъминловчи бирикма ҳисобланади.

АСПАРАГИН КИСЛОТА (амино-ках-рабокислота), - рангиз кристаллар, дикарбон аминокислоталардан бири, Мол. м. 133,1. А. к. ҳайвон ва ўсимлик оқсиллари таркибида кўп миқдорда учрайди, уларда азот моддаларининг алмашинувида муҳим роль уйнайди. У пирамидин асослари ҳосил бўлишида, мочевина синтезида ҳам иштирок этади. Барча организмларда эркин холда ҳамда оқсиллар таркибида мавжуд бўлганлиги учун уни

синтез қилиб олиш мумкин. А. к.нинг амидланишидан аспарагин ҳосил бўлади. А. к.ни илк бор 1868 й.да Г. Ритхаузен конглутин ва легумин оқсилларидан ажратиб олган.

АСПАРУХ (Исперих, Испор, Аспирек) (? — 701) — қад. туркийзабон булғорлар хони (643 — 701), илк славян-болгар давлати (681 — 1018) асосчиси. А. булғор қабилалари иттифоқи йўлбошчиси Кубратхон (Коротхон) нинг учинчи ўғли бўлган. А. кўчманчи булғорларнинг бир қисми б-н Азов бўйидан хазарлар тазиики остида Бессарабияга, сўнгра Дунайнинг Византияга қарашли унг соҳилидаги ерларга ўтган. 679 й. Мезия вилоятига кўчган, маҳаллий славянлар устидан ғалаба қозонган, Добружа ва унинг атрофидаги ерларга ёйилиб, ҳоз. Шим. Болгариядаги етти славян қабила иттифоқини ва б. айрим қабилаларни бўйсундириб Византия тан олишга мажбур бўлган ягона, курдатли давлат барпо этган (681) (к. Биринчи Буюр подшолиги).

АСПЕКТ (лот. aspectus — тур) — ҳодиса, тушунча, истиқбол қараб чиқиладиган муайян нуқтаи назар.

АСПЕРГИЛЛАР (*Aspergillus*) — аскомицетсимонлар синфининг мөгор замбурурглар туркуми. Конидиялар, яъни жинссиз йўл б-н ҳосил бўладиган споралар ёрдамида кўпаяди. Споралари турли хилда ва одатда майнин тукчалар б-н крпланган бўлади. Тупроқ, деворлар, асрар кўйилган емишлар ва б. нам жойларда яшайди. Баъзи турлари касаллик (аспергиллэз ва микоз) келтириб чиқарди. Айрим А.дан лимон кислота, глюконат кислота ва пишлоқ и. ч.да ҳамда антибиотиклар олишда фойдаланилади.

АСПЕРГИЛЛЭЗ (*Aspergillosis*) — одам ва ҳайвонларда паразит замбуруғи (аспергиллар) кўзғагадиган касаллик. А.да кайси аъзо заарланганлигига қараб касаллик белгилари турлича намоён бўлади. Мас, тери А.ида асосан тери заарланади, унда тугунча, яра ва инфильтратлар пайдо бўлади. А. б-н асосан

паррандалар, қисман сут эмизувчилар касалланади. Бу касалликка паррандалар ичидаги ўрдак ва ғоз кўпроқ, товук, курка, капитар, қирғовул камроқ чалинади. Сут эмизувчилардан А. б-н кўпроқкүён касалланади. Касаллик нафас орқали замбуруғ спораларини ичга ютиб юбориш ва бу касаллик б-н зааралган озукани искеъмол қилиш натижасида юқади. Касалланган хайвонлар анча лоҳас бўлади, нафас олиши қийинлашади, иштахаси пасаяди, ичи бузилади, озиб кетади, бир неча кундан кейин ўлади. А.нинг олдини олиш чоралари: бино ичидаги санитария-гигиена қоидаларига риоя қилиш, озука ва тўшамаларни замбуруғлардан холи тутиш, инкубаторларни дезинфекция қилиш, шамоллатиш ва б.

АСПИДИСТРА (*Aspidistra*) — марваридгулдошлар оиласи (*convallariaceae*) га мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Ҳимолай тоғлари ва унинг шарқий томонларида тарқалган. 7 тури бор. А. пояси остидан бўғизбарглар ҳосил қиласди. Гуллари майдада. Ўзбекистонда бир тури (*A. clatior*) хушманзара ўсимлик сифатида хона ва оранжереяларда ўстирилади.

АСПИДЛАР (*Elapidae*) — илонлар оиласи, 41 — 43 уруғга бўлинган 181 тури бор, барчаси заҳарли. Ўстки жағида заҳар оқиб тушадиган эгатчали бир жуфттиши бор. Заҳари кучли, нервни фалажловчи таъсир кўрсатади, баъзан одамни ўлдиради. А.нинг ёноқ қалқони, рудимент оёклари бўлмайди, ўпкаси битта. А. тропик ва субтропик минтакаларда, хусусан Африка, Жан. Осиё ва Австралия, Жан. ва Марказий Америкада тарқалган. Ўрта Осиёда капча ёки кошиқбош илон тури учрайди. А. асосан ерда, баъзи турлари дарахтда яшайди. Бақалар, бошқа илонлар, майдада кемирувчилар б-н озиқданади. А.га капча илонлар, мамбалар, ёвуз илонлар ва б. киради.

АСПИРАНТ (лот. *aspirans* — бирор нар-сага интилувчи) — илмий ёки илмий-педагогик ишга лаёқати бўлган ҳамда и. т. институти ёки олий ўкув юрти аспирантурасица номзодлик диссертаци-

яси устида и. т. ишлари олиб бораётган олий маълумотга ёки магистр даражасига эга мутахассис.

АСПИРАНТУРА — узлуксиз таълим тизимининг таркиби қисми, олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар (фан номзодлари) тайёрлаш шакли. Ўзбекистонда А. 1930-й.ларда ташкил этилган. А. ЎзР Фан ва техника давлат комитети ҳамда ЎзР Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Олий аттестация комиссияси (ОАК) б-н келишилган ҳолда Ўзбекистон ФА Ҳайъати, вазирлик ва идоралар хайъатининг қарори б-н илмий тадқиқот ин-тлари, олий ўкув юртлари ва б. илмий муассаса ҳамда ташкилотларда тегишили мутахассисликлар бўйича очилади. А. ишлаб чиқаришдан ажралган ва ажралмаган ҳолда ташкил қилинади. А.да и. т. ишлари олиб бориш муддати и. ч.дан ажралган ҳолда 3 й., и. ч.дан ажралмаган ҳолда 4 й.дан ошмаслиги керак. И. ч.дан ажралган ҳолдаги А.га 30 ёшгача, и. ч.дан ажралмаган ҳолдаги А.га эса 40 ёшгача бўлган илмий ҳамда илмий-педагогик ишга лаёқатли мутахассис ва магистрлар қабул қилинади. А.га кирувчилар урнатилган тартибда кириш имтиҳонларини топширадилар. И. ч.дан ажралган ҳолдаги А. га қабул қилинганларга стипендия тўланади. Аспирантлар ўз илмий фаолиятларини и. т. институти ёки олий ўкув юрти илмий кенгаши томонидан тасдикланган илмий мавзу асосида тузилган шахсий иш режасига мувофиқ ташкил этадилар. Аспирантларга уларнинг илмий фаолиятларига раҳбарлик қилиш учун фан д-ри ва проф.лардан илмий раҳбарлар тайинланади. Баъзи ҳолларда, истисно тарзида, шу соҳада маълум илмий муваффақиятга эришган ҳамда д-рлик диссертацияси устида и. т. олиб бораётган катта илмий ходим ёки доцент илмий унвонига эга фан номзодлари ҳам илмий раҳбарликка тайинланишлари мумкин. Аспирантлар диссертация мавзулари бўйича илмий изланишларини и. т. институтлари ва олий ўкув юртларининг лаб., кафедра ва

б. илмий бўлимларида олиб борадилар. Зарурият тугилган ҳолларда улар шартнома асосида ривожланган мамлакатлар илмий марказ ва олий ўкув юртларига юборилиши мумкин. Аспирантлар номзодлик дис-сертификацияларини ихтинослаштирилган илмий кенгашларга ҳимоя учун тақдим этихдан оддин ОАК томонидан белгиланган номзодлик имтиҳон (минимум)ларини топширишлари зарур. Илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш шаклларидан бири — идора ичидаги ва идоралараро мақсадли А. ҳам мавжуд. Мақсадли А.га тузилган шартнома асосида муассаса ва ташкилотлар томонидан юбориладиган олий маълумотли мутахассислар ва магистрлар танлов асосида қабул қилинади.

А. асосан академик ва малакавий имтиҳонларни топшириш ҳамда и. т. ишлари натижаларини, яъни номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиш б-н якунланади. Диссертацияни муваффақиятли ҳимоя килганларга ОАК қарори б-н тегишли фан соҳаси бўйича «фан номзоди» илмий даражаси берилиб, давлат томонидан тасдиқланган намунадаги диплом топширилади.

М. Тошпўлатов.

АСПИРАЦИОН ЖИҲОЗЛАР - ҳаво ёки газ таркибини ва ҳаводаги чангни текшириш учун намуналар оладиган меҳаник қурилмалар. Саноат корхоналари, лаб. ва устахоналарнинг чанг, заҳарли аралашма ва газлар ажralадиган цехлари ва хоналаридаги ҳавони тозалаш учун ишлатилиди. Газ микдорини текшириш учун газ маҳсус идишга сўриб олинади. Чанг микдорини текшириш учун текшириладиган ҳаво эжектор, чанг сургич ёки ҳаво пуфлагич б-н чанг қабул қилгичдаги фильтр орқали сўриб олинади; айни вактнинг ўзида фильтр орқали ўтган ҳаво ҳажми ўлчанади. Чанг микдори мг/м³ да ифодаланади. Аспирация (тозалаш) якка ҳолда ва марказлашган усулда олиб борилади. Шунга қараб А. ж.лар ҳам ҳар хил бўлади. Чангдан тозалаш учун йигувчи камера, циклон ва фильтрлар, зарарли

газ ва аралашмалардан тозалаш учун эса сўрувчи вентиляторлар ўрнатилади.

АСПИРИН — қ. Ацетилсализицит кислота.

АСР (араб. — давр, вақт) — 1) юз тақвим йили (календарь йил)га тенг вақт оралиғи; мас, 20-а. 1901 й. 1 янв.дан 2000 й. 31 дек. гача даврни ўз ичига олади; юз тропик йил; 36524, 2199 ўртacha Күёш суткасига тенг; 2) геологик даврнинг бир қисмини ўз ичига олган вақт. А. ичидаги бир яруснинг барча тоғ жинслари пайдо бўлади. Геохронология жадвалида А. энг кичик қисм (вақт) ҳисобланаб, бир А. бир ярусга тўғри келади; 3) кун (Күёш) ботиши чоғидан 1—2 соатча олдинги пайт ва шу пайтда ўқиладиган намоз. А. намозининг муддати — кун ботишидан 2 соат илгаридан то кун ботгунгачадир (яна қ. Намоз).

АСРИЙ ПАРАЛЛАКС - Күёш тизимишинг фазодаги ҳаракати натижасида юлдузларнинг параллактик силжиши. Параллактик силжиш юлдузнинг кўринма равшанлиги (т), Күёш апексидан узоқлиги (Я) ва галактик кенглиги (б) га боғлиқ. Агар X к 90° бўлса, параллактик силжиш максимал қий-матга эга бўлади. Бу ҳолда А. п.ни ўртacha А. п. дейилади I -р I.

АССАМБЛЕЯ (франц. assemblee — мажлис) — 1) мажлис; 2) бир қатор мамлакатларда давлат ҳокимияти олий организенинг шунингдек айрим ҳалқкаро ташкилотлар олий организенинг номи (мас, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси).

АСРОРОВ Кудрат (1953.29.7, Сурхондарё вил. Шеробод ш.) — мусави-вир-кулол. Ўзбекистон Республикаси ҳалқ устаси (2000). А. ижодида Сурхон воҳасининг меҳнаткаш ҳалқи, гўзал табиати ўз аксини топган; миллий кулоллик санъатини ривожлантириди (кўза, гулдон, хум ва б.), янги шакл ва мавзулар б-н бойитди. Айниқса, «Фижжакчи», «Дориачи», «Сурнайчи», «Рубобчи», «Буви», «Ип йигириувчи», «Аёл» ва б. асарларида миллийлик уфуриб туради. А. асарлари

б-н республика ва хорижий мамлакатлар (Россия, Германия, Хиндистон, Япония ва б.) кўргазмаларида иштирок этган.

АССА (юқори оқимида — Терс) — Қозоғистон Республикасининг Жамбул вилоятидаги дарё. Уз. 253 км, ҳавzasининг майд. 9210 км². Қоратов тизмасидан бошланиб, Талас дарёсидан гарброкда Мўйинқумга сингиб кетади. Қор, музлик, ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртacha сув сарфи тоғдан чиқаверишда 12 м/сек. Суви сугоришга сарфланади.

АССАЛОМУ АЛАЙКУМ (араб. - сизга тинчлик, саломатлик тилайман) — мусулмонлар ўзаро учрашганда ишлатиладиган саломлашув ибораси. Салом қабул қилувчи «Ва алайкум ассалом» («Сизга ҳам тинчлик, саломатлик тилайман»), деб жавоб қайтаради. А. а. таниган ва танимаган мусулмонларга берилади. Кичик ёшдагилар ёши улугларга, улов мингандан одам пиёдага, пиёда кетаётган киши ўтирганга, озчилик кўпчиликка салом беради. А. а. кўпчилик хузурига кириб ўтиришда ҳам айтилади. А. ани киши эшитадиган қилиб мулоим тарзда айтиш лозим. А. а. ўзаро муомала-муносабатнинг боши бўлиб, ўзига хос иликлик, самимият, очиқ кўнгиллилик баҳш этади. А. ани ошкора айтиш кишилар ўртасида мұхабbat пайдо этиб, ўргадаги гина ва кудуратларни кетказади. Ўзидан катталарга хурмат, кичикларга шафқат юзасидан салом-алик қилиш кишиларимиз учун ахлоқий мезон бўлиб қолган. А. а. дейиш суннат, жавоб қайтариш эса вожибdir.

АССИМИЛЯЦИЯ (лот. assimilatio - бирикиш, ўзлаштириш, ўхшатиш) — (биол.да) тирик организмлар учун хос бўлган моддалар алмашинувининг бир томони, ташки мұхитдан олинадиган моддалардан организм учун зарур мурракаб моддалар ҳосил бўлиши. А. — тирикликтининг энг асосий хусусиятларидан биридир. А. жараённида организмнинг ўсиши, ривожланиши ва янгиланишида энергия манбаи сифатида фойдаланиладиган моддалар тўпланиши таъминла-

нади. Термодинамика нуқтаи назаридан организмлар очиқ система бўлиб, уларга ташки мұхитдан энергия келиб туради. Тирик организмлар учун күш нури дастлабки энергия манбаи ҳисобланади. Ер юзида учрайдиган барча тирик организмлар энергия манбаларидан фойдаланиш хусусиятларига кўра автотроф ва гетеротроф гурухга жаратилади. Факат авто-трофлар (яшил ўсимликлар) күёшнинг энергиясидан фотосинтез жараённида органик моддалар (углеводлар, оқсиллар, ёғлар) синтез қилиши мумкин. Хемосинтезловчи микроорганизмлардан ташқари барча организмлар (гетеротрофлар) тайёр органик моддаларни А. қиласи, яъни улардан энергия манбаи ёки қурилиш материали сифатида фойдаланади. А. жараённида гетеротрофлар организмида оқсиллар дастлаб аминокислоталаргача парчаланади, яъни биологик индивидуаллик хусусиятини йўқотади, сўнгра ҳар бир организмнинг ўзи учун хос бўлган оқсиллар синтезланади. Тирик организмда уни таш-кил этувчи қисмларнинг янгиланиши парчаланиш (диссимилляция) ва синтезланиш (А.) туфайли тўхтовсиз давом этади. Мас, катта ёшдаги одам организмидаги оқсиллар тахм. 2,5 йил давомида тўлиқ алмашинади. А.нинг интенсивлиги ва бу жараённиң диссимилляцияга нисбати организмлар тури ҳамда ёшига боғлиқ. А. организмлар ўсаётган даврда, яъни ёш ҳайвонлар организмида, ўсимликларнинг бутун ҳаёти давомида жадал кечади. А. анаболизм жараённига ўхшаш, лекин ундан озиқнинг истеъмол килиниши ва организмда озиқ моддаларнинг тўпланиши, яъни ҳужайрадан ташқарида борадиган жараёнларни ҳам ўз ичига олиши б-н фарқ қиласи.

АССИМИЛЯЦИЯ - 1) ўхшашлик, айнанлик, қўшилиш, ўзлаштириш; 2) (этнографияда) — бир ҳалқнинг ўз тили, маданияти, урф-одатлари ва б.ни йўқотиб, иккинчи ҳалққа қўшилиб кетиши (қ. Миллат); 3) (тилшуносликда) — бир товушнинг бошқа бир товуш таъсирида унга ўхшаб кетиши ёки бир

хиллик касб этиши, мас, түзсиз-түссиз. А.нинг бир неча тури фаркланади: тўлиқ (ерни — ери), тўлиқсиз (ўтган — ўткан), прогрессив — олдинги товуш таъсирида кейинги товуш ўзгариши (ўтди — ўтти), регрессив — кейинги товуш таъсирида олдинги товуш ўзгариши (сўзсиз — сўссиз), дис-тант — ёнма-ён бўлмаган ундошлар ўхшали (мошкичири — моч-кичири), контакт — ёнма-ён ундошлар ўхшали (қўлни-қўлли).

АССИМИЛЯЦИЯ (петрографияда) — магманинг ён атрофидаги бошқа жинсларни ўзлаштириш жараёни. А.да магма бошқа жинсларни тўлиқ ёки қисман эритиб ўзининг таркибини ўзгартиради. А. магма дифференциациясига сабаб бўлиши мумкин. Магма ва уни ўраб турган жинсларнинг контрастли таркиби, магманинг юқори ҳарорати ва ундаги учб кетувчи компонентларнинг кўплиги А. учун қулагай шароит ҳисобланади. Гибрид магма кристалланиб тоғ жинси ҳосил бўлади. Баъзи тадқиқчилар (Х. М. Абдуллаев ва б.) А. жараёни металлогеник ихтисослашишнинг омили сифатида муҳим роль ўйнайди деб ҳисоблайдилар.

АССИСТЕНТ (лот. *assistens* — ёрдам берувчи) — 1) мутахассис ёрдамчиши (мас, режиссёр А.и, профессор А.и); 2) олий ўқув юртларида илмий унвон ва ўқитувчилик лавозими.

АССО — Турфон водийси (ҳоз. XXР ҳудуди)даги қад. шаҳар ҳаробаларидан бири; рус сайдхлари Г. Е. Грумм-Гржимайло ва Д. А. Клеменцларнинг кўрсатишича, А. дарё соҳилида жойлашган, кейинчалик шаҳарнинг кўп қисми кўум остида қолиб кетган, факат шаҳар ўрдасининг ҳаробаларигина сакланиб колган. У теварак-атрофи қалин девор б-н ўралган тўртбурчакли қалъага ўхшайди. Ўрданинг асосий қисми бир неча қават, тепаси гумбаз шаклида. Ўрданинг ичи (ховлиси)да курбонлик қилинадиган супача сақланган. Ўй-иморатларнинг курилиш усули Бухородаги Варахша ҳаробаларига ўхшаб кетади. А. ва Турфон

водийсидаги бошқа ҳаробалар уйғур идиқутпарининг даврига оид бўлиб, мўғуллар ҳукмронлиги даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Факат Чигатой хонларининг ҳукмроилиги давридаги на (14— 16-алар) Шаркий Туркистон шаҳарлари тушкунликка учраб, ҳаробага айланди.

АССОМ — Ҳиндистоннинг шим.-шарқидаги штат. Шаркий Ҳимолай тоғлари этагида. Майд. 78,5 минг км². Аҳолиси 22,3 млн. киши (1991), ярмидан кўпроғини ассоимлар, 18% ни бенгаллар ташкил этади. Маъмурий маркази — Диспур ш. Қадимда ва илк ўрта асрларда А. ҳудуди Камарупа деб аталган. Англия — Бирма урушлари (19-а.) натижасида А. Англиянинг Ҳиндистондаги мулкларига қўшиб олинган. 1950 й.дан Ҳиндистон Республикаси штати. Штат аҳолисининг 9/10 қисми Браҳмапутра ва Сурма водийсида, қолганлари тоғли вилоятларда яшайди. А. ҳудудининг ярми пасттекислик, қолган қисми бал. 3826 м гача бўлган Ассо тоғларидан иборат. Тез-тез зилзила бўлиб туради. Иқлими тропик, муссон иқлим, сернам. Дунёда энг кўп ёғин тушадиган жой. Йилига 12500 мм гача ёғин ёғади. Доим яшил тропик ўрмонлар ва бутазорлар бор. А. Ҳиндистонда чой етишириладиган ва шоли ҳамда жут экишга ихтисослашган майда дехқон хўжаликлари ўлкасиdir. Аҳолининг 80% га яқини қ. х.да ишлайди. А. ер майдонининг 15% ига экин экиласди. Бутун Ҳин-дистонда етишириладиган чойнинг яр-миға яқинини А. беради. Ловия, шакарқамиш, тамаки, пахта, кунжут, индов ва хантал экиласди. А.нинг ишлаб берувчи саноати нисбатан ийрик чой ф-каларидан, фанер ва яшик ишлаб чиқарадиган корхоналар, обжувоз ва ёғ корхоналари, Дхубридаги гугурт ф-касидан иборат. Дигбоян ва Наҳаркятия Ҳиндистонда нефть чиқариладиган муҳим р-ндири. Нефть қазиб олиш ва қайта ишлаш А. саноатининг асосий тармокларидан бири. Кўумир (Маргерита) ва оҳактош қазиб чиқариш маҳаллий аҳамиятга эга.

Брахмапутра водийси бўйлаб ўтадиган т. й. Ани Хинди斯顿нинг бошқа кисмлари б-н боғлади; Брахмапутрадан Дибругархгача кема қатнайди.

АССОМ ТИЛИ — Хинди斯顿нинг шимоли-шарқидаги Ассом штатида яшовчи ассом халқининг тили. Хинди-Европа тиллари оиласига киради. А. т. 10 — 11- а.ларда шаклана бошлаган. 13- а.да Ассом ерларини ахомлар ишғол этиши б-н А. т. ахом лексикаси, ўлкада вишнуйлик дини ёйилиши туфайли санскрит лексикаси таъсирида ривожланди. Ассомда инглизлар хукмрон бўлган даврда бенгал тили вилоятнинг расмий тили деб эълон қилинган. Бу даврда А. т.га бенгал лексикаси катта таъсир кўрсатган. А. т. Хинди斯顿 миллий тилларидан бири бўлиб қолган.

А. т.даги адабиёт 13- а. охири — 14- а. бошларида пайдо бўлди. 15 — 16- а.ларда кўпроқ диний мавзуда асарлар яратилди. 17 — 18- а.ларда тарихий воқеалар акс этувчи йилнома (буранж)лар хамда диний арбоблар хаёти акс этувчи асарлар кенг тарқалди. 19- а.нинг 2-ярмига келиб янги адабий жанр (роман, ҳикоя)лар пайдо бўлди. А. т.да журнал нашр этила бошлади. Публицистика хам тараққий этди. Инглиз мустамлакачиларига қарши халқ қўзғолони миллий озодлик ҳаракатини янги босқичга кўтарди. Бу давр адабиётида ватанпарварлик гоялари илгари сурилди (П. Чаудхури, «Жўшқин қўшиклар»). 20- а.нинг 2- ярмида ижод этган ёзувчилар асарларида ижтимоий тараққиёт учун кураш асосий ўринни эгаллади (С. А. Малик, Ч. К. Гогоя, Шарма Динапатха, П. Пхукана ва б.).

АССОМЛАР (ўзларини ахомийа, ассомийа деб атайдилар) — Хинди斯顿нинг Ассом штатида яшовчи халқ, умумий сони 14,55 млн. кишига яқин (1992), шундан 220 минг киши Бутанда яшайди. Ассом тилида сўзлашадилар. Европеондиркига мансуб. Дини — хиндуизм. Мил. 1-минг йиллик ўрталарида бу ерда Камарупа давлати мавжуд бўлган. 13- а.да Бирмадан чиқкан ахомлар уни босиб

олиб, ўз давлатларини тузганлар. Мамлакат ва халқ номи шундан олинган. Кейинчалик ерли халқ б-н аралашиб, уларнинг тили ва маданиятини қабул қилганлар. А. дехқончилик, чорвачилик, кисман ҳунармандчилик б-н шуғулланадилар, чой етишириш плантациялари, нефть саноатида ҳам ишлайдилар.

АССОРТИМЕНТ (франц. assortiment — танлаб олинган, сараланган) — муайян белгиларига кўра гурухланган товарлар турлари, хиллари тўплами. Воситачилар бозорида унинг қатнашчилари учун куйидаги товарлар А.и мавжуд бўлади: 1) ёпик А.—сотувчи фақат бир корхона молларини сотади; 2) бой А.— бир неча корхоналарнинг бир-бирига ўхшаш маҳсулотлари; 3) кенг А.— вазифасига кўра бир-бири б-н боғлиқ бўлган товарларнинг турли хиллари; 4) аралаш А.—вазифасига ёки истеъмол усулига кўра бир-бири б-н боғлиқ бўлмаган товарлар тўплами.

АССОЦИАТИВ ПСИХОЛОГИЯ — психологиядаги йўналиш. Унинг вакиллари бутун маънавий хаётни, шу жумладан чуқур фикрлаш жараёнларини ва унинг оқибатида келиб чиқувчи эркин ҳаракатларни ассоциация ёрдамида тушунтириб беришга уринадилар. Бу йўналиш асосчилари — Гартли, Пристли, Юм ва Гербарт; 19-а.да Ж. С. Миллер, кейинрок, эса Циен, Эббингауз ва Г. Е. Мюллер уларнинг машҳур издошлири бўлган. А.п.дан билимларни ўзлаштириш самарадорлигини оширишда фойдаланиш мумкин.

АССОЦИАТИВЛИК (лот. associatio -бирлаштириш) — мат.да қўшиш ва кўпайтиришнинг қўйидаги формуласалар (айниятлар) б-н ифодаланадиган хоссаси: $(a=b)=c=a=(b=c)$; $(ab)c=a(bc)$. Агар $(\text{охий})x_c=ax(*x_c)$ бўлса, кўпайтириш амали А.га эга ҳисобланади. Матрицаларни кўпайтириш, қўшиш амаллари А. хоссасига эга.

АССОЦИАЦИЯ (лот. associo — бирлашиш, қўшиш) — умумий максадга эришиш учун тузилган ўюшма, иттифок,

гурх.

АССОЦИАЦИЯ (психологияда) — муайян шароитда психологик ҳосилалар орасида пайдо бўладиган алоқа. А. инсон онгидаги аввалги турмуш тажрибалири б-н белгиланадиган тасаввурлар боғланиши, шу боғланишлар туфайли онга пайдо бўлган муайян тасаввурлар ўхшашик, ёндошлик ва қарамакаршилик белгиларига кўра, шунга боғлиқ бўлган бошқа тасаввурларни ҳосил қиласди. А. ўтмиш тажки-баси асосида пайдо бўлиб, нарса ва воқеаларнинг объектив алоқаларини акс эттиради. Бир руҳий жараённинг намоён бўлиши А. туфайли иккинчи (аввалгиси б-н боғлиқ бўлган) руҳий жараённи вужудга келтиради. Асосан уч хил А. мавжуд: қарамакаршилик А.си — аввал идрок қилинган қарамакаршилини сифатларга эга бўлган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини такрор идрок қилиш ёки тасаввур қилиш муносабати б-н бошқалари образларининг ихтиёrsиз равишда онга гавдаланишидан иборат қонуният. Mac, «куруш» сўзи идрок қилинса, беихтиёр «тинчлик» эсланади. Ёндошлик А.си — аввал бир вақтда ёки кетма-кет идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини қайта идрок қилиш ёки тасаввур муносабати б-н ихтиёrsиз равишда онга бошқаларининг ҳам образлари гавдаланишидан иборат қонуният. Mac, «вокзал» сўзи идрок ёки тасаввур қилинса, т.й., вагон, йўловчилар ҳам эсга тушади. Ўхшашик А.си — бир-бирига ўхшашик белгиларга эга бўлган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини идрок ёки тасаввур қилиш муносабати б-н онга бошқаларининг ҳам образлари ихтиёrsиз равишда тикланишидан иборат қонуният. Mac, Ҳасан ва Ҳусаннинг бири идрок қилинса, ихтиёrsиз равишда иккинчиси эсланади.

Инсон психик ҳаётида А.ларнинг аҳамияти катта: билим, кўнікма ва малакаларни ўзлаштириш, хотирани ривожлантириш А.ларга асосланади. А.ларнинг физиологик асослари бош мия ярим шарлари қобигида ҳосил бўладиган муваққат

нерв боғланишларидир.

Файрат Шоумаров.

АССОЦИАЦИЯ (биол.да) - тузилиши ва турлар таркиби бир хил, турларининг ташки муҳит ва бир-бiri б-н муносабатлари ўхшашик бўлган фитоценозлар мажмуи. А.— ўсимликлар таснифининг асосий бирлигидир. У муайян муҳит шароити — иқлим, тупроқ ва ҳайвонлар таркиби б-н боғлиқ. Битта А.га мансуб ўсимликларнинг ривожланиши муддатлари ва яшаш шароити ўхшашик бўлади. Ҳар бир А. бошқасидан ўсимликлар қопламишларниң муайян маҳсуддорлиги б-н фарқ қиласди. Ташки муҳит шароити ва флора таркиби ўзгариши б-н А. ҳам ўзгаради. Mac, Европанинг хоз. кенг баргли ўрмонлари учламчи даврдаги нина баргли ўрмонлар ўрнига пайдо бўлган. Ўз навбатида бу ўрмонлар ўрнида келажакда бошқа ўсимликлар А.си вужудга келиши мумкин. Ҳар бир А. ўз ареалига эга. Рельеф, гидролик режим ва тупроқ шароитининг ўзгариши, антропоген омилларнинг бевосита (ерларнинг узлаштирилиши, гидротехник иншоотлар курилиши) ёки билвосита (мол боқилиши) таъсирида А. тубдан ўзгариши мумкин. Турли А.нинг номи улар таркибида энг кўп учрайдиган битта ёки бир неча ўсимлик орқали ифодаланади (Mac, чўл шароитида кўнғирбош-шувоқ ёки саксовул А.си, тўқайларда қамиш-киёқ, қизилмия-ажрик ёки турангил-терак А.си; тоғларда ёнғок-тоғолча, дўлана-олма ёки арча А.си). А.ни баҳолашда доминант ўсимликнинг хусусиятлари ҳисобга олинади. А. тушунчаси ўсимликлар крпламиши харитага тушариш, улар учун мос бўлган худудларни тўғри р-нлаштириш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш каби муаммоларни ҳал этишда катта аҳамиятга эга.

АССОЦИАЦИЯ (кимёда) —молекулалар ёки ионларнинг молекулаларро электр табиатли ҳаракат кучи таъсирида гурухларга бирлашиши. Агар суюқлик молекулалари ўзаро икки ва ундан ортиқ ҳолда бирлашиб, йирик заррacha-

лар шаклида бўлса, бундай суюкликлар А.ланган суюкликлар деб аталади (мас, сув, спирт, органик кислоталар). Молекулалар таркибида электр манфий атомлар ($Ff O_2$, N3) б-н bogланган водород бўлса, А. водород боғи ҳисобига рўй беради (мас, сув, спиртлар, карбон кислоталар, амидларда). Электролит эритмаларида эса А. ионларо кулон кучлари таъсири ҳисобига содир бўлади.

АССОШИЭЙТЕД ПРЕСС (Associated Press) — АҚШнинг энг йирик ахборот агентликларидан бири. Газ. нашрларининг кооператив бирлашмаси. АҚШ газ.ларини ва 100 дан зиёд мамлакатлар нашрларини ахборотлар б-н таъминлаб туради. 1848 й. Нью-Йоркда ташкил этилган. Чет элларда 50 га яқин бўлими ва 3 мингдан ортиқ мухбирлари бор. Бир канча хорижий инфомрация агентликлари б-н шартномалар асосида алоқа қиласи.

АСТАР (араб.—беркитиш, ёпиш сўзидан) — 1) аврали устки кийим (буюм)нинг ички қавати. Тўн, пальто, камзул, пойабзал, кўрпа, кўрпачаларнинг ички матоси. А. тикиш учун ишлатиладиган газлама А.лик дейилади; 2) бинонинг ички безаги.

АСТАРА — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар (1945 й.дан). Каспий денгизи бўйида, Астара дарёси куйилиш жойида (Эрон б-н бўлган чегарада). Т.й. станцияси. Аҳолиси 15 минг киши атрофига (1999). Озиқ-овқат саноати корхоналари бор. А. субтропик (чой, цитрус мевалар) ўсимликлар хўжалиги р-ни маркази. Балиқ овланди.

АСТАТ, астатин (Astatium), At— сунъий йўл б-н ҳосил қилинган кимёвий радиоактив элемент. Менделеев даврий системасининг VII гурӯхига мансуб; галогенлар жумласидан. Тартиб рақами 85. 1940 й.да висмутни а-заррачалар б-н парчалаш натижасида кашф этилган. А.нинг барқарор изотопи йўқ. Лекин 20 дан ортиқ радиоактив изотопи маълум. At21нинг ярим емирилиш даври 7,2 соат, At210ННКН эса 83 соат. Ўзига хос ки-

мёвий хоссалари бор. Бошка галогенлар каби, органик эритувчиларда эрийди ва эримайдиган кумуш астатид (AgAt) тузини ҳосил қиласи. Шунингдек, А. металллар сингари сульфат эритмаларидан рух таъсирида ажралиб чиқали, электролиз қилинганда катодга ўтиради.

АСТАТИК РОСТЛАГИЧ - ростлаш тизимида ташки омил таъсири қилганда ҳам ростланувчи микдор кийматини бир меъёрда тутиб турадиган автоматик қурилма. Бунинг учун ростлаш схемасига интегралловчи звено киритилади. Мас, сув сатхини астатик ростлаш қурилмасида сув қанча сарф бўлишидан қатти назар, ростланувчи микдор (сув сатхи) факат маълум кийматдагина барқарор ҳолатга келади; бу ҳолат реле ўрта контактининг нейтрал вазиятига мос келади. А.р. куйидагича ишлайди: сув сарфи ошганда қалқовуч пастга тушиб, юкори контактни улади, электр двигател ишлай бошлайди, зулфин очилади, сув кела бошлайди. Сув сарфи камайганда қалқовуч кўтарилади ва пастки контактни улади. Электр двигатель ишлаб, зулфинни беркитади, сув келиши тўхтайди. Бу А.р.ни бошқа суюкликларга ҳам кўллаш мумкин.

АСТАФЬЕВ Виктор Петрович (1924)—рус ёзувчиси. «Ўғирлик» (1966), «Шоҳбалиқ» (1976), «Чўпон ва чўпонқиз» (1971) каби асарлари уруш, Сибир қишлокларидағи ҳаёт, кишиларнинг аянчли ахволи ҳақида. «Сўнгти таъзим» (1—2-китоб, 1971 — 79) автобиографик қисса ва ҳикоялар туркумида ёзувчининг болалиги акс этган. «Лаънатланган ва ўлдирилганлар» (1-китоб, 1992) романда ҳарбий казармаларнинг мудҳиш ҳолати, собиқ Иттифоқца амалда бўлган жазолаш тизимиning шафқатсиз курбонлари — оддий аскарларнинг азобукубатлари баён этилган.

АСТЕНИЯ (юн. astenia — дармонсизлик) — асабий-рухий қувватсизлик; бундай беморнинг кайфияти ўзгарувчан бўлиб, тез толикади, озиб кетади, уйкуси бузилади. Йиглоки бўлиб қолади; вегета-

тив нерв системасининг вазифаси издан чикади, узоқ вақтгача бош оғрийди. Бошдан кечирилган касалликлар, шикастла-нишлар, рухий толикиш, ички аъзолар хасталиги (меъда яра касаллиги, гастрит, колит, холецистит ва б.), мия шикастла-ниши ва б. А.га сабаб бўлади. А. юкумли касалликлардан тузалиш даврида кузати-ладиган ҳолатлардан бири (яна қ. Невра-стения).

АСТЕРОИДЛАР (юн. aster — юлдуз ва eidos — кўриниш) — кичик сайдё-лар; Кўёш атрофида эллиптик орбиталар бўйлаб ҳаракатланувчи ва кўпчилиги Марс ва Юпитер орбиталари оралиғида жойлашган кичик жисмлар. Тициус — Боде қонунита кўра, Марс ва Юпитер орбиталари оралиғида Кўёшдан 2,8 а.б. узоқликда қандайdir сайдёлар булиши кераклиги ҳақидаги фараз 18-а. охирла-рида айтилган эди. Биринчи астероид сайдёни юлдузлар жадвалини тузиш б-н шуғулланаётган италиялик астроном Ж. Пиацци тасодифан 1801 й. 1 январь куни топди. Унга Церера деб ном берилди. К. Гаусс бу сайдёни уч марта кузатгандан кейин унинг орбитасини ҳисоблаш усу-лини ишлаб чиқди. Ҳисоблашларга кўра, Церера Кўёшдан ўрта ҳисобда 2,8 а.б. (1 а.б. қ 149,6 млн. км) узоқда туриб, унинг атрофида айланар экан. Аммо 1802 й. 28 марта немис астрономи Г. Ольберс топ-ган янги сайдёрининг ҳам Кўёшдан ўртача узоқлиги 2,8 а.б.га тенглиги астроном-ларни ҳайратда қолдирди. Иккинчи кичик сайдёрага Паллада деб ном берилди. Кейинги иккита А.— Юнона ва Веста 1804—07 й.ларда топилди. 1847 й.дан бошлаб ҳар йили бир нечтадан А.лар то-пилиб турди. 1891 й.да М. Вольф А.ни очиш учун фотографик усулни кўллагач, кичик сайдёларни кузатиш ишлари анча жадаллашди. Бундан кейинги йиллари ҳатто 300—400 талаб, мас, 1931 й.да 400 тача номаълум кичик сайдёра рўйхатга олинган. Ҳозир ҳам ҳар йили 100 тача янги сайдёлар кашф этилмоқда. Янги очилган А.га дастлаб вактинчалик белги (топилган йили, ойи ва тартибини билди-

рувчи икки харф), кейинчалик, етарли да-ражада ўрганилгандан сўнг янги раками ва ном берилади. А.ни кузатиш асосан фотографик усулда олиб борилади. Соат механизми б-н жиҳозланган телескоп ёр-дамида осмоннинг бирор кисми фотосу-рати олинса, унда юлдузлар юмалоқ шак-лда, уларга нисбатан ҳаракатда бўлган А. ёки комета эса бирор чизик шаклида чикади. А.ларнинг кўпчилиги жуда хира, шу сабабли, уларнинг бирортасини ҳам телескопсиз кўриб бўлмайди. Шу вақтга қадар барча А.нинг 4—5 фоиздан камроғи топилган. Уларнинг кўпчилиги Ерга энг яқин келганда 12—14 юлдуз каттали-гига бўлади. А.нинг кўринма ҳаракати, асосан, катта сайдёлар ҳаракатига ух-шаш; гардан шарқка юриб, осмон сфе-расида сиртмоқсимон чизик чизади. 1997 й.гача 6200 дан ортиқ, А. орбитасининг элементлари ҳисобланган. Орбита эле-ментларининг ўзаро боғланиши ва А. сони бўйича тақсимланишини текшириб, А. ҳалқаси топилди. Ҳозиргача топил-ган А.нинг 97% Кўёшдан ўрта ҳисобда 2,2—3,6 а.б. узоқликда жойлашган. А.нинг Кўёш атрофида айланиш даври 3—7 йил. Орбитасининг катта ярим ўқи бўйича Кўёшга энг яқин А. Икардир (№ 1566, а-1,08 а.б., Т-409 кун). Энг узоги 1992 й.да кашф қилинган 1992 АД сайдёра бўлиб, унинг перигелийси 8,6 а.б., афелийси 33,5 а.б. Кўёш атрофини 90 йилда айланиб чиқади. Текширишлар А.нинг Марс ва Юпитер орбиталари оралиғида концентрик ҳалқалар шаклида қуюклишиб жойлашганини кўрсатди. А. зичлиги Ер зичлиги б-н бир хил деб олинса, А.нинг умумий массаси Ер мас-сасига teng бўлади. Энг катта астерои-да — Цереранинг массаси Ер массасига баробар. Кичик сайдёларнинг пайдо бўлиш масаласи астрономиянинг тўла ҳал қилинмаган соҳаларидан биридир. Баъзи фаразларга кўра, А. битта ёки бир нечта сайдёрининг парчаланиши ёки сайдёлар тўқнашганда майдаланишидан хосил бўлган. Бошка фаразга кўра, майда жисмлар (метеорлар)дан йирик А. ҳозир

хам пайдо бўлиб туради.

Ўзбекистон ФА Астрономия ин-тида А.ни кузатиш ишлари 1900 й.дан бошлаб олиб борилмоқда. 2-жаҳон уруши даврида Китоб халқаро кенглик ст-ясида ишлаган Г. Н. Неўмин ўзи очган юздан ортиқ кичик сайёранинг би-рига «Ўзбекистония» деб ном берди. 1930 й. тақлиф қилинган «Хира юлдузлар жадвали» муаммоси муносаба-ти б-н тузилган халқаро дастурга му-вофиқ Астрономия ин-тида маҳсус танланган 20 та энг равшан А. харакатлари 1980 й.га қадар текширилиб, осмонда инерциал координаталар сис-темасини тузиш муаммосига салмоли ҳисса кўшилди. Бу 20-ада астрометрия ва осмон механикаси соҳаларида олинган ғоят муҳим илмий натижа ҳисобланади.

Бундан ташқари ўзбек астрономлари кейинги 30—40 йил давомида А.га оид барча халқаро дастурларда фаол қатнашиб келмоқдалар.

Марс ва Юпитер оралигига ҳозир Беруний, Улуғбек ва б. номлар б-н аталувчи А. парвоз қилиб юрибди.

АСТЕРОКАЛАМИТ (Asterocalamites) — киркбўғиндошлар оиласига мансуб спорали ўсимликлар. Фақат қазилма ҳолда учрайди. Танаси бўғимларга бўлинган, сирти қиррали. Барглари ингичка ва кўп бўлакли, 5 тури аниқланган. А.нинг шоҳчаси, спорали шоҳларининг излари, спораси ва ёғочи Қирғизистон, Қозогистон, Ўзбекистоннинг Ҳисор тоғлари ва б. худудларидаги девон-карбон қатламларидан топилган.

АСТЕРОТЕКА (Asterotheca) - кирккулоқдошлар оиласига мансуб спорали ўсимликлар туркуми. Фақат қазилма ҳолда учрайди. Барглари мураккаб, йирик ва уч кар-ра патсимон. Спорали ва спорасиз япроқчаларининг тузилиши ўхшаш. Қазилма ҳолда А.нинг спорали, спорасиз баргларининг излари ва спораси Ўрта Осиё (Нурота, Ҳисор тоғлари) ва б. худудларда топилган. А.нинг 15 га якин тури маълум.

АСТИГМАТИЗМ (юн. a — инкор

кўшимчаси ва stigme — нукта) — 1) ёргуллик нуктавий манбаининг тасвири битта текислиқда ётмайдиган иккита ўзаро тик кесмада кузатиладиган оптик тизим абберацияси. Агар нуктавий манбадан тарқалувчи нурлар дастаси оптик тизимдан ўтишда деформацияланиб, бир нуктада кесишмай, турли нукталарда кесишса, бундай нурлар дастасига астигматик даста, ходисанинг ўзи А. дейилади. А., мас, цилиндрик линзаларда ва нурлар дастаси оптик ўққа катта бурчак остида тушувчи сферик линзаларда кузатилади. Кейинги ҳолда буюмнинг оптик ўқдан узоқдаги нукталари тасвирини аниқ кузатиб бўлмайди. А.дан холи мураккаб оптик тизимлар анастигматлар деб аталади;

2) тиббиётда — кўзнинг нурларни бир нуктада синдира олмаслиги. Кўз мугуз пардасидан нур ўтганда, одатда, у гавҳарда синиб, унинг фокус нуктаси битта бўлади, лекин А.да мугуз парда ва кўз гавҳарининг тўғри ҳамда кўндаланг йўналишдаги нур синдириш кучи турлича, нур йиғиш нуктаси эса иккита бўлиши мумкин. А.га мугуз парда ва кўз гавҳари қалинлигининг икки меридианда икки хиллиги сабаб бўлади. Бунда беморга цилиндр шишили, контакт линзали кўзойнак такиши тавсия этилади.

АСТМА (юн. asthma — ҳаллослаш, бўғилиб қолиш) — бронхлар тешигининг тўсатдан торайиб қолиши (қ. Бронхиол астма) ёки юрак касалликлари натижасида (қ. Юрак астмаси) тутадиган бўғилиш хуружи. А. тутганда дарҳол шошилинч тиббий ёрдам кўрсатиш зарур. А. қандай сабабга кўра келиб чиқсан бўлишидан қатъи назар, беморни оёғини паствга осилтириб ўтказиш ва хона ҳавосини янгилаш зарур. Дори-дармон фақат шифокор рухсати б-н берилади.

АСТОН (Aston) Фрэнсис Уильям (1877—1945) — инглиз физиги, Россия ФА хорижий мухбир аъзоси (1924). Масс-спектрографни яратди, унинг ёрдамида кўпгина барқарор изотопларни кашф этди ва уларни текширди. Жойлашиш коэффициентлари эгри чизигини

чизди. Нобель мукофоти лауреати (1922).

АСТРАГАЛ (Astragalus) — бурчоқдошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми. Ўт, чала бута ва баъзан буталардан иборат. 1600 тури бор. Барглари одатда мураккаб, тоқ патсимон. Гуллари каллак ёки бошоқсимон тўпгулда жойлашган. Меваси — дуккак. Ўтра Осиёда 592 ва Ўзбекистонда 250 тури ўсади. Талайгинаси (нўхатак, сингрен) яхши емашак хисобланади. Копетдог ва Туркманистонда ўсадиган A.дан (A. piletocladus, A. turcmenorum) тиббиётда, қандолат саноатида ва техникада кўлланиладиган, сувда эримай, факат бўқадиган трагакант елими олинади. Айрим турларининг ер устки қисми таркибида глицеризин моддаси, флавоноидлар ва микроэлементлар бор. Дамламаси гипертония касаллигини даволашда кўлланилади.

АСТРАЛ ЭЪТИКОДЛАР (астро... сўзидан) — осмон ёритқичлари ва ходисаларига ҳамда у б-н боғлиқ сехргарлик хатти-харакатларига сигиниш. Муайян дараҷада ҳамма ҳалқларда бўлган. А.э. айниқса қад. икки дарё оралиғи, Миср ва қад. Ҳиндистонда кенг тарқалган эди. Бу мамлакатлардаги ибодатхоналар расадхона (обсерватория) вазифасини ҳам бажариб, осмон ходисаларини кузатища катта роль ўйнаган. Юлдузлар вазиятига караб, бу б-н даврий боғлиқликка эга бўлган дарёларда сув тошқини бўлишини олдиндан айтганлар. А.э. асосида астрология, фолбинлик ва каромат қилиш вужудга келди. Христианликдаги Вифлеем юлдзузи ва Апокалипсисдаги етти юлдуз ҳакидаги ривоятлар ҳамда шарқдаги мунахжимлик А.э. намунасиdir.

АСТРАХАНИТ (Астрахон ш. номидан) — минерал, натрий б-н магнийнинг сувли сульфати. Қаттиқлиги 2—3. С. оғ. 2,3. Моноклин сингонияли. Кам учрайдиган кристаллари устунсимон ёки изотермик шаклда. Одатда зич масса ҳолида учрайди. Рангиз ёки оқиши. Шишага ўхшаш ялтироқ. 45—60° т-рада тузли эритмаларда ҳосил бўлади. Кўпинча

кўлларда учрайди, таъми шўр-тахир. Марказий Осиёда А. Қора-бўғозтўл кўлтиғи, Қувли, Денгизкўл ва Қораумбет кўллари ётқизикларида кўп микдорда то-пилган.

АСТРАХОН — РФдаги шаҳар, Астрахон вилоятининг маъмурий маркази. Волга дарёси дельтасидаги йирик денгиз ва дарё порти, т.й. тугуни. Қуий Волга бўйининг муҳим иктиносидий маркази. Каспий денгизидан 100 км узоқда. Аҳолиси 511,7 минг (1999). А. қад. шаҳарлардан бири. Шаҳар мўғуллар ҳуқмронлиги йилларида (13-а.) Итилнинг чап соҳилида жойлашган Аштархон (Ҳожи Тархон) қишлоғи ўрнида қурилган. 1459 й.дан А. Астрахон хонлигининг пойтахти. 1556 й.да шаҳарни Астрахон хонлиги б-н бирга Россия босиб олган. А. 17—18-аларда ҳукуматга қарши кўтарилиган кўзғолонларнинг маркази бўлган. 1717 й.дан губерния шаҳри. 1943 й.дан вилоят маркази. Саноатининг етакчи тармоқлари: озиқ-овқат (жумладан, балиқ овлаш), машинасозлик ва металсозлик (жумладан, кемасозлик). Ёғочсозлик, целлюлоза-қоғоз саноати ҳам ривожланган. А.да 4 олий ўқув юрти, ўлкашунослик музейи, суратлар галереяси, 2 театр, 6 музей бор.

АСТРАХОН ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. Қуий Волга бўйида, жан. қисми Каспий денгизига туташади. А. в. 1943 й. 27 дек.да ташкил этилган. Майд. 44,1 минг км². Аҳолиси 1014 минг киши (1999), асосан, руслар; қозоқ, татар ва украинлар ҳам яшайди. А.в.да 11 маъмурий туман, 5 шаҳар, 13 шаҳарча бор. Маркази — Астрахон ш.

А.в. Каспий бўйи пасттекислигидаги чала чўллар, Волга-Ахтуба қайири ва Волга дарёси дельтасини ўз ичига олади. А.в. ҳудудида шўрҳоклар, шўр кўллар ҳамда қум тепаликлари бор. Шўр кўллардан энг йириги Боскунчоқ кўлидири. Иклими кескин континентал ва жуда қуруқ. Янв.нинг ўртача т-раси шим. да — 10°, жан. да — 6°, июлники эса шим. да 24° ва жан. да 25°. Ўртача йиллик ёғин 200 мм. Энг

йирик дарёси Волга ва унинг тармоги Ахтуба. Тупроқлари оч каштан шўртоб ва қўнгир тупроқлар. Бошоқлилар, шувоқ, шўра, ўтлоқ ўсимликлари ўсади. Сайғоқ, турли кемирувчилар, судралувчилар, хашаротлар яшайди. Волгада 50 дан зиёд балиқ тури учрайди. Нефть, газ, туз, гипс каби фойдали казилмалар бор. Волга дельтасида Астрахон қўриқхонаси ташкил қилинган. А.в.да озиқ-овқат (балиқ, гўшт, туз), машинасозлик, шунингдек ёғочсозлик ва целлюлоза-қофоз саноати, сабзавотчилик, полизчилик, чорвачилик ривожланган. Етакчи саноат тармоқлари — тахта тилиш, ёғочсозлик ва целлюлоза-қофоз саноати. Кимматбаҳо осётр ва частик балиқлари овланди. Астрахондаги балиқ-консерва корхоналарида балиқ қайта ишланади. А.в. да Россияда энг йирик бўлган Боскунчоқ туз корхонаси ишлаб турибди. А.в.да металлсозлик, кемасозлик ва кема тузатиш саноати корхоналари, кўн з-ди ва мўйна ф-каси мавжуд. Қамиш плиталар ишлаб чиқарувчи з-д бор. Буғдой, кузги жавдар, ем-хашак, полиз экинлари экилади. Чорвачиликда гўшт-жун қўйчилиги ва гўшт-сут қорамолчилиги ривожланган. Транспортда етакчи ўринни денгиз транспорти эгаллайди. Волга ва унинг ўнг тармоғи Бахтемир дарё транспортида муҳим аҳамиятга эга. А.в. темир йўл орқали Россиянинг бошқа р-нлари б-н боғланган.

АСТРАХОН ҚОРАМОЛ ЗОТИ - қ. Калмок корамол зоти.

АСТРАХОН-БОЗОР, Озарбайжон Республикасидаги Жалилобод ш.нинг 1967 й.гача бўлган номи.

АСТРО... (юн. *astron* — юлдуз) — қўшма сўзларнинг бош қисми; осмон жисмлари, хусусан, юлдузларга оидлини билдиради (мас, астрономия, астрофизика).

АСТРОБИОЛОГИЯ (астро... ва биология) — коинотда ҳаётнинг барча қўринишдаги (микроорганизмлар даражасидан юқори цивилизациягача) турларини ўрганадиган фан. А. астрономия,

биология ва биокимёнинг ютуқларига таянади ва айрим масалаларни ечишда космик биол., космик тиббиёт б-н боғланниб кетади. Космик жисм сифатида Ерда, унинг дастлабки атмосфераси шароитида ҳаётнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши масаласи А.нинг асосий муаммоси ҳисобланади.

Бугунги илмий маълумотларга кўра, Меркурий, Венера ва Ойда ҳаёт бўлиши мумкин эмас. Бироқ атмосфераси жуда сийрак бўлган Марсда ҳаёт бўлиши мумкин. Буни текшириш мақсадида Марсга қўндирилган космик аппаратлар «Викинг-1» ва «Викинг-2» (1976) (АҚШ) ёрдамида автоматик тарзда учтадан тажрибалар ўтказилди. Марс ҳавоси ва жинси маҳсус олиб борилган озиқага солинди. Аввалига органик ҳаёт борлигини кўрсатган тажриба кейин тескари натижага берди. Тажрибалар углеводородга асосланган ҳаётни қидиришга қаратилган эди. Ҳолбуки ҳаёт бошқа бирималарга асосланган бўлиши мумкин. Бу масала Марсга одам туширилган ва тажрибалар ўтказилгандан кейингина узил-кесил ҳал бўлади.

Бошқа юлдузлар атрофида ҳаётни излаш алоҳида муаммо ҳисобланади. Уларгача бўлган масофа узок бўлгани учун уларни ҳозиргача автоматик аппаратлар ёрдамида текшириб бўлмади. Агар улар атрофида юқори цивилизация босқичига эришган ҳаёт (аклий фаол мавжудотлар) бўлса, улар б-н радиоалоқа ўрнатиш мумкин бўларди. Бу мақсадда 1960 й.да ҳаёт бўлиши мумкин бўлган яқин юлдузлар томон радиосигналлар юборилди. Бу сигналлар биз Ерликлар тўғрисидаги маълумотларни «олиб кетди». 1974 й.да шарсимон юлдузлар тўдаси M13 томон радиомактуб юборилди. Жавоб 48 минг йилдан кейин келиши мумкин (қ. Ердан ташқаридаги цивилизациялар). А.нинг сайёralар юзида ўсимликларни ахтарадиган бўлими астроботаника деб аталади. Ҳар хил шароитларда (шунигдек, бошқа сайёralар юзасидаги шароитга яқин) ўсимликларнинг ривожланишини

ўрганади.

Ад.: Сатторов И., Автоматик станциялар сайёralарни текширади, Т., 1981.

Исроил Сатторов.

АСТРОБОД — ўрта аср шаҳарларидан. Ҳоз. Эроннинг шимда жойлашган кичик бир шаҳар бўлиб, Гўргон деб аталади.

АСТРОВ Михаил Сергеевич [1882.19.9 (2.10) - 1957.23.4 - Тошкент]

- Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1941), проф. (1932), тиббиёт фанлари д-ри (1935), ТошТИ факультет жарроҳлиги кафедраси мудири (1932—56), Ўзбекистон жарроҳлар жамиятининг раиси (1945—56). Меъда-ичак, талок, кўричак касалликлари жарроҳлиги, нейрожарроҳлик, буқоқни жарроҳлик усулида даволаш ва б. соҳаларда илмий иш олиб борган.

АСТРОГНОЗИЯ - юлдуз туркумлари ва равshan юлдузларнинг осмон сферасида жойлашиши ҳақидағи билим. А. олам томонлари ва вактни тақрибий аниқлашда ҳамда метеорлар, кометалар, равшанлиги ўзгарувчан юлдузлар ва янги юлдузларни кузатишда катта ёрдам беради.

АСТРОГРАФ (астро... ва ... граф) — осмон ёриткичларини фотографик усулда кузатиш учун мўлжалланган телескоп. У кўпинча оптик ўқлари бир-бирига параллел икки труба: осмон ёриткичларини суратга туширадиган асосий ва кузатилаётган ёриткичга бўлган йўналишни оддий кўз б-н текшириб туриш учун мўлжалланган визуал трубадан иборат бўлади. А. ёрдамида суратга олиш баъзан жуда узок, (бир неча соат) давом этади: шунинг учун осмон гумбази б-н бирга ҳаракатланадиган ёриткичларни кузатиши осонлаштириш мақсадида А. соат механизмларига эга бўлган маҳсус параллактик қурилмаларга ўрнатилади. Астрометрик ишларда фокус масофаси 2 м дан кам бўлмаган А. қўлланилади. А.нинг фокус масофаси ортган сари унинг ёрдамида олинадиган фотосуратнинг масштаби ҳам катталашади. Ўзбекистон ФА

Астрономия ин-тида фокус масофаси 2,0; 3,0 ва 3,4 м ли А.лар бор.

АСТРОДАТЧИК — бирор сайёра ёки юлдузга томон йўналишни аниқлаш учун сунъий йўлдош ёки автоматик ст-я бортига ўрнатиладиган асбоб; сезгир фотоприёмник ва ёрдамчи радиоэлектрон аппаратлар б-н жиҳозланган ихчам телескоп. А. ёриткичга томон йўналишнинг хиёл ўзгаришини ҳам қайд қиласди.

Навигация масалаларини астрономик усулда ҳал қилиш, гирископик барқарорлаш ва мўлжаллаш ишларида қўлланилади.

АСТРОДИНАМИКА — осмон меҳаникасининг бўлими. Ернинг сунъий йўлдоши, космик кема, сайёralараро ст-я ва космик аппаратларнинг ҳаракат наза-риясини ўрганади. А.ни баъзан «космодинамика», «осмон баллистикаси» деб ҳам атасади. Хар қандай сунъий космик кемани бир орбитадан иккинчи сига ўтказиш, оптималь орбиталар топиш, уни маълум юлдузларга нисбатан ориентирлаш каби катор муҳим масалалар ҳам А.да ишлаб чиқилади. Сайёralараро учишда А. нинг асосий вазифаси космик аппарат траекториясини олдиндан аниқ хисоблаб чиқишидир.

У Ой ва сайёralарга парвоз киладиган космик аппаратни қачон, қандай тезликларда ва қайси томонга учириси кераклигини, шарт-шароитга қараб энг қулай ва оптималь траекторияни олдиндан кўрсатиб беради.

А. Ой ва сайёralарнинг сунъий йўлдошларини лойиҳалаш ишлари б-н ҳам шугулланади.

АСТРОИДА (астро... ва юн. eidos — шакл) — R радиусли ўзгармас айлананинг ички томони бўйлаб радиусли иккинчи айланана ҳаракатланганда кичик айланадаги нуктанинг траекториясини ифодаловчи чизик. Гипоциколоидларнинг бир тури.

АСТРОИКЛИМ — жой ва иқлимнинг астрономик кузатишларга таъсири. Бирор жойнинг А.ини ўрганишда телескопик кузатишлар олиб бориб, кечалари юлдуз

нинг милтиллаши, осмоннинг тиниқлиги ва ёритилганлиги, кундуз кунлари эса Күёш диски четининг ёки Күёш доғининг тебраниш даражаси аниқланади. Кундузи атм.нинг тиниқлиги Г. А. Тиховнинг беш балли шкаласи бўйича топилади. А.ни ўрганишда жойнинг камида бир йиллик метеорологик шароити, жумладан, булутсиз кечаларнинг сони, шамолнинг йўналиши ва тезлиги, т-ранинг суткалиқ, ойлик ва йиллик ўзгаришлари текширилади. Ўзбекистонда Тошкент, Чимён, Китоб, Тахтақорача, Навгарзон ва Фарғона водийсидаги бир қанча жойларнинг А.и ўрганилган.

АСТРОКОЛОРИМЕТРИЯ (астро... ва лот. color — ранг, metron — ўлчаш) — ҳар хил рангларда осмон ёритқичи ёруғигини ўлчаш орқали унинг физик кўрсаткичларини ўрганиш б-н шуғулланадиган соҳа. Ёритқичдан келаётган нўрни ҳар хил рангли нур кўрсаткичлар орқали ўтказиб, нур қабул қилувчи ва ўлчовчи асбоблар ёрдамида унинг интенсивлиги ўлчанади. Ҳар бир нур қабул қилувчи асбоб ўзига хос спектрал сезигрлик максимумида кўлланилади. Икки хил рангда ёритқич нурининг интенсивликлари, аинкрофи, юлдуз катталиклари айирмаси унинг ранг кўрсаткичи дейилади. Ранг кўрсаткичи ёритқич спектрида энергиянинг тақсимланишини кўрсатади ва ёритқичнинг т-расига боғлиқ бўлади. Паст т-радаги юлдузлар қизил, юкори т-радагилар оқ ёки ҳаворанг нур сочади. Т-ра б-н ранг кўрсаткичи орасида bogланиш мавжуд. Ёритқич спектрини тўларок ўрганиш максадида кўп рангли колориметрик тизимлар кўлланилади. Бунда нур қабул қилувчи асбоб сифатида фотоэлектрон кўпайтиргич кўлланилади ва ҳар хил маҳсус танланган рангли шиша тўққичлар ишлатилади. Mac, уч рангли тизим ультрабинафша (V), кўк (B) ва сариқ (V) нурларда юлдуз катталиги U — B ва B — V ранг кўрсаткичларини ўлчашга асосланган. Олти рангли тизимда кўшимча яшил (G), қизил (R)

ва инфракизил (I) юлдуз катталиклири ўлчанади. Колориметрик ўлчашлар ёритқичнинг ранг т-раларини ва самарали нурланиш рангини (тўлқин узуунлигини) аниқлашга имкон беради.

Исройл Сатторов.

АСТРОКОМПАРАТОР (остро... ва лот сотраго — таққослайман) — космик жисмларнинг икки фотосуратини ёки спектрограммасини ўзаро солишитирадиган ўлчаш асбоби. А. икки хил бўлади: блинк компаратор ва стерео компаратор. А. хусусий ҳаракатлари катта ёки Күёш тизимида яқин юлдузларни топишда, астероидлар ва ўзгарувчан юлдузларни қидиришда кенг кўлланилади.

АСТРОЛОГИЯ (остро... ва юн. logos — илм) — айрим кишилар ва ҳалқлар тақдирини осмон ёритқичларининг вазиятларига қараб айтиш б-н шуғулланадиган таълимот (к. Илми нужум, Мунажжимлик).

АСТРОЛЯБИЯ (лот. astrolibium), устурлаб — жойнинг географик координаталарини, вақтни, объектнинг азимутини, юлдузларнинг чиқиш ва ботиш пайтларини, шунингдек амалий астрономиянинг бошқа масалаларини ҳал қилишда ишлатиладиган кўчма астрономик асбоб. А. қадим замонлардан (мил. ав. 2-а.дан) бери маълум. Турли даврларда тузилиши ва ташки кўриниши турлича бўлган. Ўрта асрларда Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. А. даражаларга бўлинган доира, чизгич ва визирловчи диоптрдан ибо-рат. Ёритқич баландлигини аниқлаш пайтида А. маҳсус ҳалқа ёрдамида осиб кўйилган¹⁷-а.да тайёрланган А.ларнинг бири Тошкентдаги тарих музеида сақланмоқда. А. горизон-тал бурчакларни ўлчашда кенг кўлланилган. Ҳозир кўлланиладиган А. астрометрия муаммоларини ҳал қилишда кенг ишлатиладиган мураккаб асбоб. Шулардан бири Дантон А.си дейилади. Унинг ёрдамида вақтни, географик кенглама ва узунламани аниқлаш. Ер қобиғининг ҳаракатини текшириш мумкин.

АСТРОМЕТРИЯ (остро... ва юн.

metreo — ўлчайман) — астрономия бўлимларидан бири. Осмон жисмлари вазиятларини ва ўзига хос хусусий ҳаракатларини аниқлаш, улар оралигидаги бурчакни ўлчаш ва Ер юзидағи жойларнинг географик координаталарини ҳамда азимутнк белгилаш, вақтни ўлчаш, осмон жисмлари диаметрларини ва улар сиртидаги деталларнинг ўзаро узоқлигини аниқлаш каби масалалар б-н шуғулланади. Асосий бўлимлари: фундаментал А., фотографик ва меридиан А., сферик астрономия, вақт ва географик кенглик хизмати. А.нинг ҳамма соҳаларида олиб бориладиган кузатиш ишлари астрономик асбоблар ёрдамида бажарилади; шунинг учун астрономик асбобларга тегишли хатоларни ўрганиш ва уларнинг қийматини топиш А. б-н боғлик мухим масалалардан бири ҳисобланади. Фундаментал А.нинг асосий вазифаси — осмон ёритқичларининг координатларини, мухим астрономик доимийликни аниқлаш, юлдуз каталогларини тузиш. Осмон ёритқичларининг координатлари одатда меридиан доира ёки пассаж ҳамда вертикал доира деб аталадиган маҳсус кузатиш асбоблари ёрдамида аниқланади. Бундай кузатишлар ҳар бир ёритқичнинг меридиандан ўтиш вақтида олиб борилади. Ёритқичларнинг координатларини аниқлашда икки хил йўл тутиш мумкин: 1) мутлақ усул; бундай ёритқичлар координатларидан тортиб ҳамма зарур маълумотлар янгидан, ҳеч қандай эски кузатишларга асосланмасдан топилади; 2) нисбий ёки дифференциал усулда эса ёритқичларнинг координатлари олдинги вазиятлари яхши маълум бўлган бир қатор юлдузларга нисбатан кузатилади. Шундай йўл б-н аниқланган координатлар юлдуз каталогларида берилади. Астрономиянинг жуда кўп масалаларини ҳал этишда юлдузларнинг аник координатларидан ташқари яна уларнинг ўзига хос хусусий ҳаракатлари ҳам маълум бўлиши керак. Шунинг учун А.нинг яна бир мухим вазифаси бир канча юлдузларнинг осмон сферасида деярли вақт

ўзгармай қоладиган координата тизимида аниқланган вазиятлари ва хусусий ҳаракатлари берилган фундаментал каталог тузишдан иборат. Юлдузларнинг хусусий ҳаракатларини аниқлашда фундаментал каталоглар мухим ўрин тутади. А.даги энг оғир масалалардан бири хатолик ҳисобланади. Энг яхши фундаментал каталогларда келтириладиган юлдуз координатларининг аниқлиги $\pm 0,1$.

Астрономия тарихида биринчи юлдуз каталоглари Хитой астрономи Ши Шен (мил. ав. 4-а.) ва юонон олими Гиппарх томонидан (мил. ав. 2-а.) тузилган. 15-а. да Улугбек раҳбарлигига тузилган каталогда 1018 та юлдузнинг вазияти келтирилган.

18-а. биринчи ярмига келиб А. вазифаларини аниқроқ ечишга мосланиб маҳсус оптик асбоблар ясалди. Мас, Пулково астрономия расадхонасига ўрнатилган ана шундай оптик асбоблар мутлақ каталоглар тузишда катта роль ўйнади. Кейинчалик Германия ва б. давлатларда қатор расадхоналар, жумладан Тошкент расадхонаси кузатишларига асосланган фундаментал каталоглар, мас, ФК3, ФК4, ФК5 тузилди. Астрономия дои-мийларидан бири Қуёш параллаксини аниқлаш А.нинг мухим вазифалариданdir; чунки астрономик бирликни ифодаловчи бу катталик сайёра ва юлдузларгача бўлган масофаларни ўлчашда асос қилиб олинади. Прецессия, нутация ва аберрацияни аниқлаш ҳам А. вазифаларидан ҳисобланади. Олис юлдузларнинг вазияти ва хусусий ҳаракатлари фотографик А. усулларидан фойдаланиб аниқланади. Бунинг учун астрограф ёрдамида осмоннинг маълум қисмлари фотосуратга олинади. Олинган фотосурат — астронегативда чиқкан юлдузларни маҳсус асбоблар ёрдамида ўлчаш йўли б-н уларнинг вазиятларини шу астронегативда бор бўлган ва аник координатлари каталогларда берилган бир қатор ёруғ юлдузларга нисбатан ҳисоблаб топилади. Бундай масалани ечишда астронегативдаги тўғри бурчакли координаталар ти-

зи-мидан осмондаги сферик координаталар тизимиға ўтиш мұхим ўрин ту-тади. Юлдузларнинг хусусий ҳаракатларини фотографик А. усулидан фойдаланиб то-пиш учун оралигига 20—30 й. вақт ўтган ва марказлари бир-бирига мос келадиган икки астронегатив бирга ўлчанади. Сұнгра ҳисоблаш ёрдамида ўлчанган на-тижалардан ҳар бир юлдузниң йиллик хусусий ҳаракати сферик координаталар тизимида топилади. Фотографик А. ёрдамида аникланган натижалар одатда меридиан кузатишлардан олинган на-тижалардан 1,5 — 2 марта аниқрок бўлади. Лекин бундай аниқликка эришиш учун фотографик А.га хос бўлган бир катор ха-толикларни назарда тутиб иш кўрилади.

Жаҳонда бажарилган энг катта А. ишлари сифатида 1933—38 й.ларда Тош-кентдаги ва б. расадхоналарда биргалик-да тузилган «Геодезия юлдузлари каталоги» ни кўрсатиш мумкин. «Хира юл-дузлар каталоги» А. соҳасидаги яна бир катта иш бўлиб, уни тузишда бир неча расадхоналарнинг, жумладан Ўзбекистон ФА Астрономия ин-ти қатнашиши ҳам кўзда тутилган. Юз йиллар давомида осмон сферасида сезиларли даражада силжимайдиган галактикаларга таянган координаталар тизимидағи «Хира юл-дузлар каталоги»да кузатиш дастурига киритилган ҳамма юлдузларнинг вазиятлари ва хусусий ҳаракатлари берилиши керак. Бу ишни янада кенгроқ олиб бо-риш мақсадида осмоннинг жан. ярим ша-ридаги юлдузлар Чили ва Боливиядаги расадхоналарда мунтазам кузатилмоқда. А.га доир тадқиқотларда Ўзбекистон ФА Астрономия ин-ти ва ТошДУ астрономия кафедраси фаол қатнашади.

Абдусалом Латипов.

АСТРОНАВИГАЦИЯ - дengiz кемаси, самолёт, Ернинг сунъий йўлдоши, космик кемалар ва б.ning ҳаракат йўналиши ва вазиятини аниқлаш усули. Денгиз кемаси ёки самолётнинг вазияти ва ҳаракат йўналишини астрономик кузатишдан аниқлаш усууллари дengиз астрономияси ёки авиация астрономия-

сида ўрганилади. Ҳозир Ернинг сунъий йўлдошлири ёрдамида дengиз ва океанлардаги кемалар ва автоматик аппаратларнинг вазиятларини, йўналишларини, тезлигини ва орбиталарини Ер, Ой, Кўёш ва координатлари жуда аниқ юлдузларга нисбатан ҳисоблаб, текшириб бориш А.ning вазифалари ҳисобланади. Кўёш системасидаги сайёралараро учишни ва Ерга якилашиб ўтадиган кометалар томон юбориладиган автоматик аппаратларни бошқариш ва айнан мўлжалга олиб бориш ишлари ҳам А.да бажарилади.

АСТРОНАВТ (астро... ва юн. nautike — кема юритиш) — баъзи мамлакатлар (мас, АҚШ)да космонавт атамаси ўрнида ишлатилувчи сўз.

АСТРОНАВТИКА - космик фазода парвоз қилиш, космосни ўзлаштириш ҳақидаги фан (к. Космонавтика).

АСТРОНОМИК АСБОБ ХАТОСИ - бирон бир ёритқични кузатишда ёки катталикни ўлчашда асбобнинг нуқсони, нотўғри ишлаши ва б. сабабларга кўра келиб чиқадиган хато. Ҳамма вақт кузатиш ва ўлчаш натижаларини кўпайтириб ёки камайтириб юборади. Осмон жисмларини кузатишда келиб чиқадиган хато телескоп объективлари ва кўзгуларининг турли абберациялар», микроскопларининг нотўғри ишлаши ва техник нуқсонлари б-н боғлиқдир. Буларнинг ҳаммаси изчил (систематик) хато ҳисобланади. Астрофотографияларни лаб.ларда координаталарни ўлчаш машинаси, астрофотометр, астроспектрометр ва ҳ.к. ёрдамида ўлчашда, асбобларни ясашда, ўрнатиш ёки нотўғри ишлашида йўл қўйилган изчил хатолар учрайди. Хатоларнинг ҳаммаси атроф мухитдаги т-ра ўзгаришига боғлиқ. Кузатиш ва ўлчаш даврида ҳамма изчил хатолар текширилади ва ҳисобга олинади. Шу б-н бирга кузатишда телескопга боғлик бўлмаган, аммо кузатиш натижаларини изчил ўзгартирадиган рефракцияни ҳам ҳисобга олишга тўғри келади. Юқорида айтилган ҳамма хатолар ҳисобга олинганда ҳам ўлчаш натижалари ҳисоблаб

топилган натижаларга мос тушмайди. Бу хол ўлчашда тасодифий хато борлигини кўрсатади. Тасодифий хатонинг келиб чиқиши сабаблари (кўпол хато бундан мустасно) жуда мураккаб ва кўп. Ўлчаш натижаларини бундай хатодан холи қилиш учун ҳар бир катталикини бир неча марта қайта ўлчаш усули қўлланилади. Тасодифий хатолар назариясига кўра, исталган катталикини куп марта ўлчаш унинг ҳақиқий қийматига энг яқин қийматни топиш имконини беради.

АСТРОНОМИК БЕЛГИЛАР -

Кўёш, Ой, сайдералар, зодиак юлдуз туркумлари ҳамда сайёralарнинг рўпара туриш ва бирлашиш нуктлари, Ой фазалари ва б.ни ифодалаш учун ишлатиладиган шартли белгилар. Астрономияга оид адабиётларда, ийлномалар ва тақвим (календар) ларда қўлланилади. Баъзи А.б. хафта ва ой кунларини белгилашда ҳам ишлатилади.

АСТРОНОМИК БИРЛИК - астрономияда масофа бирлиги; Ердан Кўёшгача бўлган ўртагча масофага тенг. А.б.ни аниклаш учун Қўёшнинг горизонтал паралакси аникланishi лозим. А.б.нинг аниқ қиймати Ерга жуда яқин келадиган сайёralарни кузатиш усули (ёки бошқа усул) б-н топилади. 20-а. гача бу мақсадда Марснинг буюк рўпара туриш вактларида кузатилган натижалардан фойдаланилар эди. Кўёш паралаксини Ерга жуда яқин ўтадиган айрим кичик сайёralарни кузатиш йўли б-н аниклашга уриниш Эрос кашф қилинганидан кейин бошланди. 1930—31 й.ларда Эрос Ердан 22 млн. км узоклиқдан ўтди. Оддиндан тузилган дастурга кўра жаҳоннинг 24 радиадхонасида, шу жумладан, Тошкент радиадхонасида ҳам кузатувлар олиб борилиб, Р_в=8.790'га тенглиги аникланди.

1961—63 й.ларда собиқ Иттифок ва АҚШда Меркурий, Венера ва Марс радиолокация қилиниши натижасида А.б. хисобланди. А.б.ни бутун олам тортишиш конунита асосланган динамик ва ёруғлик тезлигига асосланган физик усуслар б-н ҳам топиш мумкин. А.б.нинг энг аниқ

қиймати (1 а.б.=149597870±2 км) автоматик космик кемалар ҳаракатини кузатиб топилди. Деярли барча астрономик ҳисоблашларда 1 а.б.=149,6 млн. км деб олинади.

АСТРОНОМИК ГЕОДЕЗИЯ - геодезиянинг маълум тармокларини қуриш назариясини ҳамда усуллари ва Ернинг шакли, ўлчамлари ва гравитацион майдонини ўрганадиган бўлими. А.г. Ер юзасида ва Ер якинидаги фазода ўтказилган астрономик, геодезик ва гравиметрик ўлчашлар асосида геодезиянинг асосий илмий муаммоларини ҳал этади. А.г.га назарий геодезия ва йўлдош геодезия бўлиmlари киради.

АСТРОНОМИК КООРДИНАТАЛАР — ихтиёрий ёриткичнинг осмон сферасидаги вазиятини аниклаш учун қўлланиладиган системалар. Сфера сиртидаги ҳар қандай нуктанинг вазияти асосий деб қабул қилинган бирор катта айланада (марказдан ўтувчи) ётuvchi ёй ва унга нисбатан олинган перпендикуляр ёй б-н тўла аникланади. Асосий айланана текислигига марказдан ўтувчи перпендикуляр чизилса, у б-н осмон сферасининг Шим. ярим шари кесишиган нуктани маҳсус нукта сифатида қабул қилиб, бу нуктадан ва ёриткичдан ёрдамчи катта айланана ўтказиш экватори мумкин (сфера сиртида ҳар қандай 2 та нуктадан фақат битта катта айланана ўтади). Ёрдамчи ва асосий айланалар кесишиган нукта б-н ёриткич орасидаги ей айнан перпендикуляр хисобланади. Осмон сферасининг кайси айланаси асосий деб олинишига караб А.к. системалари 4 турга бўлинади: горизонтал, эклиптик, экваториал координаталарнинг 1-ва 2-системалари.

Каромат Миртожиева.

АСТРОНОМИК ПУНКТ - астрономик кузатишлардан кенглама ва узунламаси ҳамда ўйналтирилган предмет азимути топилган ер юзасидаги нукта. Баъзи А.п.ларда юкоридаги у ёки бу параметр аникланмаган бўлиши мумкин. Агар А.п. триангуляцион пункт б-н мос тушса ва унда уч астрономик каттали

аниқланган бўлса, у Лаплас пункти дейилади. I ва II даражали триангуляцияда А.п. ҳар 70—100 км да аниқланади. Оддий А.п.дан ташқари бошланғич А.п. ҳам бўлади. Уларда астрономик узунлама алоҳида эътибор ва аниқлик б-н топилиди. Улар кузатувчининг хусусий хатолалини аниқлаш учун хизмат қиласди.

АСТРОНОМИК СОАТЛАР - астрономик кузатишларда кўлланиладиган аниқ ва хатосиз юрадиган соатлар. Вақтни катта аниқлик б-н билиш астронометрияда ва амалий астрономиянинг бир неча бўлимларида жуда зарур ҳисобланади. Қадим замонлардан то 15-а. гача астрономия ва б. эҳтиёжлар учун куёш, кум ва сув соатларидан фойдаланиб келинган. Механизмли соат астрономияда биринчи марта 1484 й.да кўлланилган. 1647 й.да Гюйгенс (Голландия) маятники соатларни ихтиро қўлгандан сўнг улар астрономияга ҳам жорий этилди. Бундай соатлардан 20-а. ўрталаригача астрономик расадхоналарда фойдаланиб келинди. Денгизда сузиш ва авиацион астрономияда маятники соатлардан фойдаланиб бўлмаслик хронометрии ихтиро этишга олиб келди. Унинг аниклиги маятники соатларнидан кам. Энг кўп тарқалган маятники А.с. «Рифлер», «Шорт», «Эталон» соатларини кўрсатиш мумкин.

20-а. 40—50-й.ларидаги астрономияда кварц соатлари ва кейинроқ атом соатлари кўлланила бошланди. Маятники соатларда тебраниш даврининг ўзгармас бўлишини маятник бажарса, кварц соатларида кварцдан тайёрланган пластинканинг пьезоэлектрик тебраниши, атом ёки молекуляр соатларда эса атомларнинг молекуладаги ҳаракати (мас, азот атомининг аммиак молекуласидаги даврий тебраниши) бошқаради. Атом соатларининг аниклиги 10^{-9} — 10^{-10} сек. Атом соатларининг 00 соат 00 минут 00 секунди жойлардаги ҳар бир сутканинг бошланшишига аниқ мос тушиши шарт. Бу масала осмондан оддиндан танлаб олинган бир неча ўн юлдузнинг жойлардаги меридиандан ўтиш вақтини маҳсус пассаж асбо-

би ёрдамида аниқлаб ҳал этилади.

Ўзбекистон ФА Астрономия ин-тида юкорида номлари келтирилган соатларнинг ҳар қайсисидан бор. Улардан «ўз вазифасини бажариб» бўлганларининг ноёблари мазкур ин-тда ташкил этилган музейда сақланмоқда.

Абдусалом Латипов.

АСТРОНОМИЯ (остро... ва юн. *nomos* — конун) — Коинот жисмлари ва уларнинг системалари пайдо бўлишини тараққиёти ва тузилишини, кўринма ва ҳақиқий ҳаракатларини, кимёвий таркиби ва физик ҳолатини, Коинотнинг бир бутун умумий конуниятларини ўрганувчи фан. А. юлдузлар, сайёralар ва уларнинг йўлдошларини, сайёralараро ва юлдузлараро майда жисмлар (астероидлар, кометалар, метеор жисмлар ва х.к.)ни, газ ва чанг туманликларини, улардаги физикавий муҳитни сунъий космик жисмларни (вазиятлари, ҳаракатлари, орбиталарини) ўрганади, шунингдек осмон жисмларини кузатиш натижаларини инсоннинг моддий ҳаётий талабларига кўллаш усуулларини ишлаб чиқади. Жумладан, вақтни аниқлаш, жойнинг координаталарини топиш, сайёralарнинг ҳаракатини, сунъий йўлдошларни кузатиш асосида текшириш ва унинг асосида зилзилалар қонуниятларини ўрганиш, космик аппаратларни Коинот жисмларига нисбатан ориентирлаш ва б. қатор ишлар шулар жумласига киради.

А. ҳозир тадқиқ соҳаси ва усулига кўра 7 бўлимта ажратилади: астрометрия, астрофизика, радиоастрономия, осмон механикаси, юлдузлар астрономияси, космогония ва космология. Буларнинг ҳар бири ўз навбатида бир қанча соҳаларни ўз ичига олади.

А. тарихининг катта қисми кузатиш маълумотларини тўплаш б-н банд бўлган. Мил. ав. 6-а.га келиб, мисрликлар ва бобилликлар тажрибага асосланиб Кўёш ва Ой тутилишларини, уларнинг даврий тақрорланиб туришини олдиндан айтиб бера олганлар. Пифагор асарларида Ернинг шарсизмонлиги ҳақида ёзилган,

ўнинг мактаби эса Ер ва барча ёриткичлар марказий олов атрофида айланади, деган дастлабки космологиялардан бирини яратди. Аристотель олам марказида Ер бўлган сис-темадир, деган гояни илгари сурди. Мил. ав. 3-а.дан бошлаб юон фанининг маркази Искандарияга кўчди. Эратосфен градус ўлчаш деб ном олган усул б-н Ернинг ўлчамларини аниклади. Гиппарх 1028 та юлдузнинг осмон сферасидаги вазиятларини ўз ичига олган ва бизгача етиб келган дастлабки юлдуз жадвалларидан бирини яратди. У йилнинг давомийлигини катта аниқлик б-н ўлчади, Ойгacha бўлган масофани икки фоиздан кам хато б-н аниклади, фанга географик координаталар — кенглама ва узунлама тушунчаларини киритди. Гиппарх таълимотини Птолемейнинг «Альмагест» асаридан биламиз. Птолемей фанга олам тузилишининг геоцентрик системаси номи б-н кирган системани яратди. Унда Күёш, Ой ва сайёralарнинг кўринма ҳаракати айланалар бўйлаб текис ҳаракатдан иборат, ҳаракатсиз Ер эса оламнинг марказига жойлашган, деб тушунтирилар эди. Бу система оламнинг ҳақиқий тузилишини акс эттирмаса ҳам ўз даври учун илғор бўлган. Бу система ёриткичларнинг осмондаги вазиятларини (ўша даврдаги кузатиш аниклигига) олдиндан айтиб бериш имконини бе-рар эди. Шу сабабли, у фанда бир яrim минг йилча яшади. Архимеднинг айтишича, оламнинг маркази Күёш, унинг атрофида Ер ва сайёralар айланади. Бу факат 16-а. дагина ишлаб чиқилган гелиоцентрик системаи олдиндан айтиб бериш эди.

А. б-н Туркистонда мил. ав. ҳам фаол шуғуллангандар. Уларнинг излари мўғул ва араб истилолари сабабли де-ярли йўқ бўлиб кетган. Ҳозиргача сакланиб қолганлари ичida Хоразмдаги Қўй кирилган калъа мисол бўлиб, уни етарли даражада астрономик асбоб деса бўлади. Қалъа иншоотлари ёрдамида вақтни аниклаш, фаслларнинг кириб келиш пайтини қайд этиш, экватор ва эклиптика текисликлари орасидаги бурчакни ўлчаш,

ийил давомийлигини аниклаш ва б. хаёт тақозо этган амалий масалалар хал этилган. 8—9-а.ларда Муҳаммад Хоразмий, Ахмад ал-Фарғоний, Аббос Жавхарий, Аҳмад Марвазий ва б. олимлар А. б-н жиддий шуғулландилар. Араб халифалиги даврида ва ундан кейин Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Ўрта Осиё олимлари А.нинг ривожланишида ҳам катта роль ўйнадилар. Қоҳира, Дамашқ, Бағдодда расадхоналар пайдо бўлиб, уларда Ибн Юнус, Ал-Батоний, Абу Вафо ва б. ишлаган. Абул Вафо факат Шарқдагина эмас, ҳатто Ғарбда ҳам шуҳрат қозонган машҳур астрономик асарнинг муаллифидир. 10-а.да Ал-Сўфи биринчи бўлиб Андромеда туманлигита эътибор бераб, унинг юлдузлардан фарқ этишини тавсифлаб берган. Абу Райхон Бе-руний А.нинг ҳамма масалаларини ўз ичига олган 40 га яқин астрономик рисола ёзган. Унинг қисқартириб хронология деб аталувчи «ал-Осан ал-боқия анил-курун ал-холия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») номли асарида юонон, румлиқ, яхудий, араб, сұғдий ва б. турли халқларнинг йил хисоби усуслари батафсил қиёсий баён қилинган. Беруний бир қанча даврларни ўзаро солишириб тавсиф қилган ва бир даврдан иккинчисига ўтишнинг амалий йўлларини кўрсатиб берган. Фанда «Ҳиндистон», «Геодезия» номи б-н машҳур бўлган асарларида Бे-руний А.нинг бир қанча масалаларига яқиндан ёндашиб, географик координаталарни, Ернинг ўлчамларини ва вақтни аниклаш усусларини кенг баён этди. Бे-руний А.нинг амалий масалаларини ҳал қилиш жараёнида бир қанча янги астрономик асбобларни, жумладан ўз астролябиясинк ихтиро қилган. Ёриткичларнинг кўринма ҳаракатларини ўрганишда Беруний геоцентрик ва гелиоцентрик системаалар бир хил кучга эга, деган фоят муҳим фикрни ўртага ташлаган. А.да Бе-рунийнинг издоши Умар Хайём эди. У коинотнинг чексизлигига оид жуда кўп янги ғояларни илгари сурган. Умар Хайём ҳозир қўлланилаётган Григорий

тақвимидан ҳам аник бўлган Күёш тақвимини ишлаб чиқкан. Ибн Сино ҳам А.га оид асарлар ёзган. 12—14-а.ларда туркистонлик олимлар — Маҳмуд Чагминий, Муҳаммад Нажиб Бакрон, Абу Сулаймон Баноқатий ва б. олимлар А. соҳаларида ижод этганлар. 14-а.да Мароға ш.да ўша замоннинг энг яхши астрономик асбоблари б-н жиҳозланган расадхонада Озарбайжоннинг машҳур олими Насриддин Тусий ишлаган. Мароға расадхонасида ижод қилинган қатор асарлар, жумладан «Зижи Элхоний» Европада ва Шарқда кенг тарқалган. Ўз даврининг деярли барча масалалари баёни б-н берилган А.га оид кенг астрономик жадваллар шарқда «зиж» деб аталган. А.нинг 15-а.даги тараққиёти Самарқанд яқинига ўша замондаги энг муқаммал асбоблар б-н жиҳозланган улкан расадхона қурган Улуғбек номи б-н боғлиқ. Расадхонанинг асосий ва энг катта асбоби радиуси 40,2 м ли Фахрий секстенти эди. Самарқанд астрономлари Улуғбек раҳбарлигига ёзган «Зижи Кўрагоний» ёки «Улуғбек зижи» деб аталувчи асосий асар, айниқса, ундаги 1018 юлдуз вазияти келтирилган жадвал дунёга машҳур. «Улуғбек зижи» асосан Самарқанд расадхонасида олиб борилган кузатишлар заминида тузилган ва Гиппарх жадвалидан кейин юлдузларнинг вазияти анча аник белгиланган иккинчи оригинал тўла жадвалдир. Улуғбекнинг кўзга кўринган сафдошларидан Фиёсиддин Жамшид Коший Европа олимларининг бир қанча кашфиётларини улардан анча илгари кўра билган. Европа фанини Самарқанд олимларининг асарлари б-н таништирища Кошийнинг хизматлари жуда катта. Самарқанд расадхонасида ижод қилган аст-рономлар қаторида Улуғбекнинг устози, Шарқда «ўз даврининг Афлотуни» номи б-н машҳур бўлган Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад Қозизода Румий, шунингдек «ўз даврининг Птолемей» номини олган Али Қушчининг хизматлари катта. Самарқанд олимларининг асарлари Ев-

ропада 1648 й.дан бошлаб чоп килиниб келмоқда. Ўша даврда христиан дини мафкураси хукмронлик қилган Европада А. тараққиёти тўхтаб колган эди. 16-а.да А. ва бутун табиатшунослик фанлари тараққиётида ин-Килобий кашфиётлар қилинди. Улардан бири машҳур поляк олими Николай Коперник номи б-н боғлиқ. 1543 й.да унинг «Осмон сферасининг айланишлари ҳакида» асари нашр қилинди. Коперник бу асарида Күёш системаси тузилиши ҳакида тўғри тасаввур берди. А.нинг кейинги тараққиёти сайё-раларнинг Күёш атрофида айланиш ко-нунларини кашф қилган И. Кеплер номи б-н боғлиқ. Кеплер конунлари Тихо Брагенинг сайё-раларни, аввало, Марсни кўп йиллар давомида кузатишларига асосланган. Бу даврда астрономик асбоблар бирмунча такомиллашди. Юлдузлар вазиятини оптик асбобларсиз ўлчашда 17-а. иккинчи ярмида поляк олими Ян Гевелий энг катта аниқликка эришди. 17-а.да А.да оптик асбоблар кўллана бошланди. Бунгача бўлган давр осмон геометрияси ва кинематикасини ўрганиш б-н характерланади. 1609—10 й.ларда итальян олими Галилео Галилей астрономик кузатишларда ўзи ясаган телескопии кўллади. Галилейнинг кашфиётлари Коперник системасини илмий далиллар б-н кувватлаб, унинг янада оммалашувига ёрдам берди ва А.да космик жисмлар физикасини ўрганувчи янги бўлимнинг манбаи бўлиб қолди. Галилей Ой сиртини ва Венера фазаларини кузатиб, сайёра ва уларнинг йўлдошлари табиати Ерга ўхшаш деган хulosага келди. Телескопик А.нинг тараққиёти б-н бир қаторда назарий А. ҳам тез ривожланди. Бунга И. Кеплер ва И. Ньютонасос соглан. Ньютон бутун олам тортишиш қонунини очиб, осмон жисмларининг турли-туман ҳаракатларини тушунтиришда унинг универсаллигини кўрсатиб берди. Ньютоннинг осмон механикасига доир ко-нунлари осмон жисмларининг массаларини аниқлаш ва уларнинг ҳаракатига ўзаро таъсирини ҳисобга олиш имконини

берди. Шундан бошлаб назарий А. ва осмон механикасининг тараққиёти жадал кетмоқда. Хисобларга караб Нептуннинг очилиши Ньютон конуни ёрдамида қилинган катор буюк кашфиётларга ёркин мисолдир. А.нинг кейинги тараққиёти амалий масалаларни ҳал қилишга мұлжалланган давлат расадхоналарининг ташкил топиши б-н боғлиқ. Францияда (1665 й., Париж), Англияда (1676 и., Гринвич) ва Россияда (1692 й.) биринчи расадхоналар курилди. Расадхоналар замонавий телескоплар б-н таъминланган бўлиб, уларда географик координаталарни аниклашдан ташкари, барча астрономик ҳодисалар кузатилган. 17—18-аларда А.да табиатшунослик тараққиётига кучли таъсир қилган бир канча кашфиётлар қилинди. 1675 й.да О. К. Рёмер ёргулкнинг таркалиш тезлигини Юпитер йўлдошларининг тўсилишини кузатишдан аниклади. 1718 й.да Э. Галлей юлдузларнинг хусусий ҳаракатини топди. 1725—28 й.ларда Ж. Брадлей ёргулк аберрациясини очди. 1755 й.да И. Кант «Табиатнинг умумий тарихи ва осмон механикаси» номли асарида биринчи бўлиб табиат эволюциясини тушунирувчи ғояни муҳокамага ташлади. 1761 й.да М.Ломоносов Венера атм.сини кашф килиб, сайёраларда ҳам газ қобиги бўлиши мумкинлигини исботлади. 1796 й.да П. Лаплас бу ғояни математик усулда асослаб берди. 1871 й.да В. Гершель кузатиш йўли б-н янги сайёра — Уранни топди. Бундан ташқа-ри, у Кўёш системасининг юлдузлара-ро ҳаракатини кашф килди. 1835—38 й.ларда В. Я. Струве ва Ф. В. Бессел баъзи юлдузларгача бўлган масофаларни ўлчадилар. 1801 й.да Италияда Д. Лиацци биринчи астероид — Церерани кашф килди. Бу б-н кичик сайёраларни очиш шдқикотлари бошлаб беридди. 1846 й.да У. Ж. Леверье Ураннинг орбитадан че-кипишини ўрганиб, чекиниш сабабчиси — Нептуннинг вазиятини хисоблаб чиқди. Шунга асосан И. Г. Галле Берлинда Нептуни топди. 1847 й.да В. Я. Струве юлдузлараро муҳитда

ёргулкнинг ютилишини хисоблаб, А. тараққиётига хисса қўшди. 19-а. иккинчи яримда фотография, фотометрия ва спектрал анализнинг кўлланиши космик жисмларни ўрганиш имконини янада кенгайтириди. Туркистонда 17—19-алар оралиғида ҳам А. б-н шуғулланилган. Бунда асосан жойларнинг географик координаталарини аниклаш ва ҳариталар тузиш б-н машғул бўлинган. 1873 й.да Тошкентда астрономия расадхонаси ташкил этилади ва унга бир канча телескоплар ўрнатилади. Бу ерда дастлаб А. б-н бир каторда метеорология, геофизика, геодезия ва сейсмология соҳаларида ҳам тадқикотлар олиб борилди. Туркистон худудида бир неча минг жойларнинг аниқ координаталари аникланди. Чоржўй, кейинчалик Китоб ш.лари яқинида ҳалқаро кенглик ст-яси ташкил этилди. 1966 й.да бу расадхона заминида Астрономия инти ташкил килиниб, тадқикотлар кўлами янада кенгайтирилди ва замонавийлаштирилди.

АҚШда улкан телескопларнинг ихтиро қилиниши юлдузларро муҳитни чуқурроқ ўрганиш имконини берди. А.да янги олинган маълумотлар асосида бир канча гипотезалар яратилди. Арман олими В. А. Амбарцумян юлдузлар ассоциацияси ҳакида ғоят муҳим назарияни яратди. Унга кўра, юлдузлар ўта зич обьектлардан отилиб чиқиб пайдо бўлади. 20-а.нинг 30-й.ларидаги А.нинг радиоастрономия деб аталувчи янги тармоғи пайдо бўлиб, дастлаб ёриткичлардан келадиган радионурларни ўрганиш еки радиолокацион тадқик асосида космик жисмлар ҳакида маълумот ола бошланди. Радиоастрономия айниқса 2-жаҳон урушидан сўнг ихтиро қилинган ўта сезигир радиоасбобларни кўлланиш б-н жадал ривожланди. А. тараққиётининг янги боскичи Ер, Ой ва айрим сайёраларнинг сунъий йўлдошларини, шунингдек Венера, Марс, Юпитер, Сатурн ва узоқ космосга космик ст-яларни учириш б-н боғлиқ. Аввал астрономлар факат кузатиш натижаларидангина фойдаланган

бўлсалар, эндиликда бевосита тажриба ўтказиш имкониятига эга бўлдилар. Ойга ва айрим сайёralарга тадқиқотчи стялар кўндирилиб, уларнинг табиатини яқиндан ўрганиш мумкин бўлди.

Ўзбекистонда А.нинг энг илғор соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борилган. Кейинги чорак аср давомида ўзбекистонлик астрономлар астрометрия, астрофизика, хусусан, Қуёш ва но-стационар юлдузлар физикаси, юлдузлар ва Галактика астрономияси, Галактикадан ташки астрономия соҳаларидағи тадқиқотлари б-н муҳим ютуқларга эришдилар. Галактикамизнинг 50 мингдан ортиқ юлдузлари ва уларнинг 20 га яқин тўдалари хусусий ҳаракатларини кузатув ёрдамида ўлчаб-хисоблаб топдилар, тўдалар тузилиши ва аъзолари аникланди. Булар асосида Галактикамизнинг ўлчамларини, Қуёшнинг Галактикаданаги ўрнини ва унинг ядросига нисбатан айланиш тезлигини ҳаракат йўналиши — апексини, шунингдек Галактика-нинг қатор кине-матик параметларини аниқладилар. Ер сунъий йўлдошлари учирилгандан бошлаб шу кунга қадар уларни ва сайёralарни кузатиш, тадқик этишнинг барча халқаро дастурларида (СОПРОГ, ВЕГА, Планета, Стационар, Фобос, GPS, PRARE ва б.) катнашиб, эътиборли илмий натижаларга эришилди. 1960 й.дан бошлаб Халқаро астрономия иттифоқи тавсия этган 20 та асте-роиднинг вазиятлари ва ҳаракатларини текшириб, осмонда инерциал системани тузиш каби халқаро муаммога тошкентлик ва китоблик астрономлар салмоқли хисса қўшдилар. 1985—86 й.ларда Ўзбекистон ФА Астрономия ин-ти Тош-ДУ астрономлари б-н ҳамкорликда Галлэй кометасини кузатиш бўйича Халқаро дастурда катнашиб, кузатув маълумотла-ри сифати ва ҳажми б-н биринчи ўринни эгалладилар ва бу б-н учирилган космик аппаратнинг комета атмосфераси ичидан ўтишини таъминладилар. Ютуқлардан яна бири Қашқадарё вилоятининг Майданак тогида расадхона курилиши бўлиб, у

буғунги кунда халқаро расадхонага айла-ниши б-н боғлик. Майданакда бажарилган кўп йиллик кузатиш ишлари асосида юлдузларнинг туғилиш «ўчоқлари» то-пилди, турли ностационар ва ўзгарувчан юлдузлар, фуорлар, зич кўшалок юл-дузлар ҳамда Сомон йўлининг маҳсус қисмлари ўрганилиб, зарур фотометрик, спектрал маълумотлар тўпланди ва таҳлил қилинди. Майданакда бажарила-ётган кузатувлар АҚШ, Россия, Украина, Франция, Германия, Литва ва б. давлат-лар астрономлари б-н ҳамкорликда олиб бориляпти. Қуёш физикаси соҳасида Қуёш доғлари ва б. қатор фаол элемен-тлари, турли чакнашлар, рентген ва радиодиапазонлардаги фаол жараёнлар чуқур таҳлил қилинган. Ҳозир эса бу соҳанинг гелиосейсмология йўналиши жадал ривожланмоқда. Хусусан, Тош-кент вилоятининг Кумбел тогида (Чимён яқинида) Тошкент астрономия ин-тининг станцияси очилиб, унда Қуёш тебра-нишлари ИРИС халқаро дастури доира-сида кузатилмоқда. Ин-тининг Тошкент ҳудудида бу тебранишлар ТОН халқаро дастури бўйича заряд йигувчи кучли матрица ёрдамида кузатилиб таҳлил қилинмоқда. Натижада Қуёшнинг ички тузилишига оид муҳим маълумотлар олинмоқда.

Ўзбекистонда кейинги чорак асрда А.га доир назарий тадқиқотлар ҳам йўлга қўйилган. Улардастлаб 1971—81 й.ларда Тошкент астрономия ин-тида олиб борилди, кейинги йилларда эса ТошДУ давом эттиридди. 1981 й.га келиб ТошДУ (хоз. ЎзМУ)да А. мутахассислиги очи-либ, 1987 й. А. кафедраси ташкил этидди. Бу кафедра буғунга қадар 200 га яқин мутахассис чиқарди. Назарий тадқиқотлар, асосан, астрофизика, юлдуз астрономи-яси ва Галактикадан ташки астрономия соҳаларида олиб боридди. Хусусан, Галактикамиз тожидаги куринмас масса миқдори ва унинг диск ва сфера таш-кил этувчилари эволюциясига таъсири начизикли ностационар ҳолда аналитик ўрганилди. Халқасимон галактикалар

модели тузилиб, уларни синфларга ажратиш усули ишлаб чиқилди. Юлдузларнинг бир неча шарсимон тӯдалари ва галактикаларнинг 10 дан ортик сферик тӯдалари учун тезликлар анизотропияси параметри кийматлари кўринма зичлик функцияси асосида аниқланди. Коинотнинг энг «қари» объектларидан бир тури хисобланувчи эллиптик галактикаларнинг пайдо бўлиши муаммоси биринчи бор назарий моделларда тадқиқ килинди. Бу назария натижалари анча кейин АҚШ, Ҳиндистон ва Мексика назариётчилари томонидан ўта кучли компьютер ёрдамида тажриба ўтказиш йўли б-н тасдиқланди. Ҳозир бундай назарий ишлар Тошкент астрономия ин-тида ҳам олиб борилиб, юқоридаги усул спирал галактикаларга кўлланилмоқда ва уларнинг пульсация ҳолати ночизиқли ностационар моделлари тузилмоқда.

Салоҳиддин Нуриддинов, Абдумажид Раҳимов.

АСТРОНОМИЯ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА Улуғбек номидаги Астрономия институти — Туркистон ўлкасида хариталаштириш ва иқлимини ўрганиш мақсадида Туркистон Ҳарбий топография бўлими қошида Тошкент астрономия расадхонаси сифатида 1873 й. ташкил килинди. 1966 й.да А.и.га айлантирилди. Ин-тда «Ўзгарувчан юлдузлар», «Кўёш физикаси», «Галактика астрономияси ва космогония», «Космик геодинамика», «Майданак тоф расадхонаси» бўлимлари ва унинг фаолиятини таъминловчи Китоб астрономия расадхоналари мажмуи бор. Ин-тнинг 25 га яқин астрономик телескоплари Майданак тоф расадхонасида (Қашқадарё вилояти), Китоб ш.да, Чимён (Тошкент вилояти) яқинидаги Қумбел тогига ва Тошкент худудида ўрнатилган. Булар орасида Ўрта Осиёда ягона, кўзгусининг диаметри 1,5 м бўлган телескоп ва ўта ноёб кўп уяли ёруғлик матрицасига эга Кўёш телескопи бор (1998).

Дастлаб, асосан, астрометрия ва юлдуз астрономияси йўналишлари бўйича ишларривожланган. Илгари меридиан

астрометрия бўлими (Л. Л. Маткевич, М. Ф. Биков, Ф. Жалолов, И. М. Бородицкий, О. С. Турсунов ва б.), фотографик астрометрия бўлими (А. А. Латипов, С. Н. Нуритдинов, Ш. Пиримкулов, А. Раҳимов, А. Қодиров, Ҳ. Эшмуҳамедов ва б.) и.т. ишлари олиб борган. Кейинчалик ушбу икки бўлим бирлашиб, астрометрия бўлими деб номланди ва и.т. ишларини давом эттириди (Л. И. Баштова, Ю. Болтабоев, Э. Рахматов, Г. Г. Ходак, Э. Мирмаҳмудов ва б.). Илгариги вақт бўлими — қундалик вақт хизматидан ташқари, пассаж асбобларнинг изчил ҳатоларини топиш ва тузатиш, жойнинг географик кенгламасини аниқлаш, китъяларнинг ҳарқатини ўрганиш ва юлдузларнинг маҳсус каталогини тузиш б-н шуғулланган (В. П. Щеглов, Б. В. Ясевич, Г. Нуралиев, Э. Санакулов ва б.). Ернинг ўз ўқи атрофида нотекис айланиши муаммоларини ўрганиш б-н Китоб кенглама ст-яси ходимлари А. М. Калмиков, Б. Маҳаматғозиев, С. Эшонкулов ва б. шуғулланган. А.и.да Ўрта Осиё астрономия тарихига доир муҳим илмий асарлар ҳам яратилган (В. П. Щеглов, Ф. Жалолов).

Ўзгарувчан юлдузлар бўлими дастлаб ностационар турли юлдузларни кузатиш, улар нурланишининг фотометрияси ва юлдузлараро мухитда ютилиши бўйича тадқиқотлар олиб борган (В. С. Шевченко, Г. И. Шанин, М.М. Зокиров, А. С. Хўжаев, Н. Килячков ва б.). Ҳозир эса бу бўлим асосан юлдузларнинг туғилиш ўчокларини ва турли ностационар юлдузларни кузатиш б-н шуғулланади (К. Гранкин, М. Ибрагимов, В. С. Шевченко ва б.). Майданакда бажарилган кўп йиллик фотометрик кузатувлар асосида юлдуз пайдо бўлиши соҳаларидаги ёш нобаркарор юлдузлар атм.ларидаги физик жараёнлар, зич кўшалоқ системаларнинг хусусиятлари ўрганилмоқда. Кўёш физикаси бўлими Кўёшдаги чақнашлар, доғлар ва фаоллик комплекслари табиитини ўрганади (Ю. М. Слоним, И. Саторов, З. Б. Коробова, К. Кулишова, Ш.

А. Эгамбердиев). Кейинги ўн йилликда бўлимда гелиосейсмология деб номланган янги йўналиш — Куёш ички тузилишини ўрганишга доир тадқиқотлар ИРИС ва ТОН халқаро дастурлари доирасида амалга оширилмоқда (Ш. А. Эгамбердиев, С. П. Иллесов, Ш. С. Холиков, И. М. Хамитов ва б.). Франция, АҚШ, Буюк Британия, Хитой, Тайвань, Марокаш, Чили, Австралия ва б. давлатларнинг астрономик муассасалари б-н бевосита алоқалар ўрнатилган. Гамма-нурлар манбаларини тадқиқ этиш мақсадида 1986 й. ююри энергиялар астрофизикиси бўлими ташкил этилди (Т. С. Йўлдошбоев ва б.). 1995 й.дан бошлаб бу соҳадаги тадқиқотлар Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-тида давом эттирилмоқда. 1996 й.да Галактика астрономияси ва космогония бўлими тузилди (С. Н. Нурийтдинов). Бўлимда Цейсс Кўшалоқ астрографи ва Тошкентдаги Нормал астрографда олинган ўлдуз системалари кинемати-касига оид маълумотларни таҳлил қилиш (А. А. Латипов, А. А. Раҳимов, Э. Раҳматов) ва Галактикамизнинг тузилишини назарий асослаш мақсад қилиб қўйилган. Ҳоз. кунда галактикалар физикасида биринчи бор спирал галактикалар тараққиётининг коллапс даври учун назарий моделлари қурилиб, уларнинг гравитацион бекарорлиги муаммолари ва Галактикамиз текислик ташкил этувчи қисми тузилиши тадқиқ этилмоқда (С. Н. Нурийтдинов, М. Мўминов ва б.). Космик геодинамика бўлими 1997 й. Китоб кенглигик ст-яси ва Вакт хизмати бўлимлари асосида очилган; у жой координаталарини аниқлаш ва ўзгаришини кузатиб бориш, қитъаларнинг ҳаракатини тадқиқ этиш, Ернинг ўз ўқи атрофида айланишидаги нотекисликлар қонуниятларини аниқлаш масалалари б-н шуғулланади. Бўлимда GPS, PRARE (Германия) ва DORIS (Франция) йўлдош системаларининг ердаги радиотехник ускуналари ўрнатилган.

Ўзбекистонда астрономия тарихи ва келажагини Майданак тоғ расадхонаси-

сиз тасаввур этиб бўлмайди. 1996—97 й.ларда Бирлашган Европа Жан. расадхонаси б-н ҳамкорлиқда ўта замонавий ускуна ёрдамида ўтказилган кузатишлар (Ш. А. Эгамбердиев, С. И. Иллесов) бу расадхона жаҳоннинг машҳур расадхоналари каторида туришини тасдиқлади. Натижада ин-т жаҳоннинг бирнече йирик астрономик марказлари б-н ҳамкорлиқда улар келтирган асбоб-ускуналар ёрдамида тадқиқотларни бошлаб юборди. Булар орасида АҚШнинг Ван Влек ва Питтсбург ун-тлари расадхоналари, Россия ва Литва астрономик муассасалари бор. 1997 й.да Ўзбекистон ва Украина ўртасида Майданак тогида оптик астрономияни ривожлантириш тўғрисида шартнома имзоланди. Ўзбекистон астроном олимлари Россия ФА нашр қиласидаги «Астрономический журнал»да ўз мақолалари б-н қатнашиб туришади.

Шуҳрат Эгамбердиев.

АСТРОНОМИЯ-ГЕОДЕЗИЯ ТАРМОФИ — бир-биридан тахм. 70—100 км узоклиқда жойлашган астрономия-геодезия пунктларининг ўзаро боғланган тизими. Ана шундай пунктларнинг географик координаталари ма-софа ва бурчакларни геодезик ўлчашдан, астрономик кузатишлардан топилади. Астрономия-геодезия пунктининг географик кенгламаси, узунламаси ва азимутини геодезия усулларида ўлчанади, сўнгра Ерни айланма эллипсоид деб фарз қилиб, астрономик кузатишлардан олинган маълумотларга таққосланади. Иккала усулда олинган натижалар фарқи кабул қилинган эллипсоиднинг геоиддан фарқини ифодалайди. Уни хисобга олиб янги эллипсоид қабул қилинади ва шу йўл б-н Ернинг ҳақиқий шакли ва ўлчамларига яқинлашилади.

АСТРООРИЕНТАЦИЯ (остро... ва франц. orientation — Шарққа томон йўналиш) — учувчи аппаратни «кўзголмас» ўлдузга нисбатан астрорадачик ёрдамида йўналтириш усули. Космик расадхоналар, автоматик сайёralараро ст-яларда астрофизик текширишлар-

ни бажаришда кўлланилади. Мас, Хабл космик телескопини текшириш объекта (юлдуз ёки галактика)га йўналтириш хатоси бир бурчак секунддан ошмаслиги шарт. Телескоп кичик реактив харакатлантигичлар ёрдамида аник йўналтирилади.

АСТРОПОЛЯРИМЕТРИЯ (остро... ва юн. *polaris* — кутбга оид, *metreo* — ўлчайман) — осмон ёриткичлари нурининг кутбланиш даражасини ўлчаб, уларнинг айрим физик хусусиятларини ўрганувчи астрофизик усул. Ёриткич нурининг кутбланиш даражаси поляриметр воситасида ўлчанади. Поляриметрик ўлчашлар визуал, фотографик ва фотоэлектрик усуллар б-н бажарилади. Ёриткичдан келаётган нур астрофотометрта тушишидан олдин поляризатор орқали ўтади. Поляризаторни ўз ўки атрофида айлантириб, фотометрга тушаётган нўрнинг интенсивлиги ўлчанади. Нур кутбланмаган бўлса, поляризаторни айлантирганда унинг интенсивлиги ўзгармайди. Агар нур кутбланган бўлса, поляризаторнинг маълум айланиш бурчагида унинг интенсивлиги энг кучли (*Imax*) бўлади. Ёриткич нурининг кутбланиш даражаси деб айтилади.

Кўпгина юлдузлар, Куёш тожи, сайёralар, Ой сирти айрим кисмларининг нурлари кутбланганди А. ана шу кутбланган нурларнинг пайдо бўлиш сабабларини ҳам ўрганади. Мас, Куёш токининг 50% игача кутбланган нурлар ва фотосфера нурининг тождаги тез электронларга сочилиши натижасида хосил бўлади. Осмон ёриткичларининг физик табиатини ўрганишда А. кўшимча физик маълумот беради.

АСТРОСПЕКТРОГРАФ (остро... ва спектр, юн. *grapio* — ёзаман) — астрономик асбоб; космик жисм нурларини спектрга ажратиб, унинг фотосуратини олиш учун кўлланилади.

АСТРОСПЕКТРОСКОПИЯ (остро... ва спектр..., юн. *skoreo* — карайман) — осмон ёриткичлари нурини спектрга ёйиб тахлил қиласидиган,

унга асосланиб уларнинг физик ҳолати, кимёвий таркиби, ҳаракати, шунингдек юлдузлараро мухитдаги модданинг хусусиятларини текширадиган астрофизик усул. Осмон ёриткичлари спектри телескопга ўрнатилган тиркишли ёки тиркишсиз спектрограф воситасида олинади. Тиркишли спектрографда бир вақтнинг ўзида битта юлдуз спектрини олиш мумкин. Объективи олдига призма ўрнатилган астрограф бирданига бир неча ўн ва юз юлдуз спектрини олишга имкон беради. А. асосий масалалари осмон ёриткичи спектрини суратга тушириш ёки лентага ёзib олиш ва унда энергиянинг тақсимланишини, спектрал чизиқлар тўлқин узунликларини ўлчаш ва бу чизиқлар қандай кимёвий элемент атомларига тегишли эканини аниқлашдан иборат. Бунинг учун осмон ёриткичи спектри устига ва тагига этalon спектрал чизиқлари бор лаб. манбаининг спектри ҳам туширилади. Ёриткичининг спектрал чизиқлари манба чизиқларига тақосланади ва уларга нисбатан тўлқин узунлуклари ўлчанади. Шундай йўл б-н ёриткич атмосферасида қандай кимёвий элементлар борлиги аниқлашади. Кузатилган чизиқларнинг этalon чизиқларга нисбатан силжишига кўра ёриткичининг нур йўналишидаги (нурий) тезлиги топилади. Мас, Галакти-калар спектрида чизиқларнинг қизилга силжиши (Доплер эффекти).

Аник физик маълумотлар ёриткич спектрини фотометриялаш йўли б-н олинади. Спектрда энергиянинг тақсимланиши ёриткичининг т-расини улчашга, спектрал чизиқларни фотометриялаш ёриткич атмосферасининг миқдорий, кимёвий таркибини, т-расини, зичлигини аниқлашга имкон беради. Юлдузларнинг кимёвий таркиби умуман олганда бир хил бўлиб, асосан, водород ва гелийдан иборат, уларнинг спектри таркибига ва чизиқларининг интенсивлигига кўра бир-биридан фарқ қиласиди. Спектрал чизиқларнинг интенсивлигига кўра юлдузлар спектрал синкларга

ажратилган. Бундай ажралиш асосида т-раларнинг хар хиллиги ётади. Юлдузларнинг спектрал синфи б-н уларнинг ёрқинлиги (тўла энергиялари) орасида боғланиш мавжуд. У спектр-ёрқинлик ёки Гершпрунг-Рессел диаграммам дейилади. Осмон ёритқичларидаги барча кимёвий элементлар Ерда ҳам бор. Баъзи элементлар (мас, гелий) аввал Куёш, юлдуз ва туманликларда, кейинчалик эса Ерда топилган. Спектрал тахлил осмон ёритқичларини ўз ўки атрофида, кўшалоқлиги кўринмайдиган зич жуфт юлдузларнинг умумий масса маркази атрофида айланисини (спектрал кўшалок юлдузлар) ўлчашга ва ўрганишга, ёритқичларнинг магнит майдонини ўлчашга (к. Зееман эфекти) имкон беради.

Исроил Сатторов.

АСТРОСПЕКТРОФОТОМЕТРИЯ

(остро..., спектр, фото ва юн. metreo — ўлчайман) — амалий астрофизиканинг осмон жисмлари спектрини фотометрда ўлчаб, улар нурланишини ва бу нурлар ўтиб келган муҳитни ўрганадиган бўлими.

АСТРОФИЗИКА (остро... ва физика) — астрономиянинг энг катта бўлимларидан бири. Осмон жисмларининг физик тузилиши ва хусусиятларини, кимёвий таркибини, пайдо бўлиши, ривожланиши ва тақдирини, юза ва ички қатламларida рўй бераётган физик жараёнлар табиатини ҳамда улар орасидаги муҳитнинг физик хусусиятларини ўрганади. 19-а.иккинчи ярмида фотография, фотометрия ва спектрал тахлилнинг ривожланиши ва астрономик кузатишларда қўлланиши А.нинг жадал ривожланишига имкон берди. А. амалий ва назарий қисмлардан иборат. Амалий А. осмон жисмлари ва улар орасидаги муҳитни тадқиқ этиш усуллари ва воситаларини ишлаб чиқиши ва уларни астрономик кузатишларга тадбиқ этиш, осмон ёритқичлари ёруғлигини ва спектрини ўлчашлардан олинган маълумотларни тахлил қилиши ва ёритқичларнинг физик

кўрсаткичларини топиш ва ривожланиш конуниятларини ўрганиш каби масалалар б-н шуғулланади. Назарий А. кузатув маълумотлари асосида эришилган фундаментал натижаларнинг физик табиатини тушунтириш, ўрганилаётган обьект моделини тузиш, физик параметрларининг вақт давомида ўзгариш қонуниятларини топиш б-н бирга модел б-н реал обьектни бир-бирига мос келтиришга интилади. Ҳоз. замон А.си кўп тўлқинли фан бўлиб, у электромагнит нурланиш спектрининг барча диапазонларда (гамма, рентген, ультрабинафша, оптик, инфракизил ва радиотўлқинларда) тадқиқотлар олиб бормокда.

А. тадқиқот обьектлари, восита ва усулларига кўра куйидаги бўлимлардан ташкил топган: Куёш физикаси, сайёralар физикаси, метеор, астероидва кометалар физикаси, ўзгарувчан юлдузлар физикаси, юлдузлар эволюцияси ва «физикаси, Галактика астрономияси, юлдузлараро мухит физикаси, Галактикадан ташкил астрономия, плазма А.си, релятивистик А., гамма астрономия, рентген астрономияси, ультрабинафша астрономия, инфракизил А., аст-рофотометрия, астроколориметрия, астроспектроскопия, нейтрино астрономияси ва б. Охирги бир неча ўн йил мобайнода А.нинг энг катта йўналиши ҳисобланниб келинган радиоастрономия кучли радиотелескоплар ёрдамида фундаментал аҳамиятга эга бўлган турли радиоманбалар (пульсарлар, квазарлар, радиогалактикалар ва х.к.)ни топиб, уларнинг тузилиши ва радионурланиш механизмларини ўрганиб чиқди. Ҳозир у А.дан ажралиб, астрономия бўлимларидан бирига айланган. А. фани физика, механика, геофизика, кимё б-н ва шунингдек астрономиянинг бошқа бўлимларидан юлдузлар астрономияси, космогония ҳамда космология б-н боғлиқдир. А. физиканинг турли хил муаммоларини ҳал қилишга ёрдам беради. Мас, умумий нисбийлик назариясида башорат қилинган нўрнинг гравитацион майдонда эгилиши ёки релятивистик тез-

ликларда фазо ва вактнинг ҳамда модда хусусиятларининг ўзгариши, эле-ментар зарраларнинг ҳосил бўлиши ва ўзаро тўқнашувлари, ядровий реакция ва б. кўплаб масалалар шулар жумласига киради. Осмон ёриткичи нури Ер атмосфера орқали ўтаётганда у микдорий ва сифатий ўзгаришларга дучор бўлади. Бу ўзгаришларни ҳисобга олишда А. геофизик маълумотларга таянади.

Коинот мoddаси асосан плазма ҳолатда. Космик шароитда плазманинг ионланиш даражаси жуда юкори бўлиб, Куёш тожи, юлдузлар ядро қисмида, қайнок газ туманларида деярли тўла ионланиш ҳолатида бўлади. Космик плазма эволюцияси авваламбор магнит майдон тузилиши ва кучланганилигига боғлиқ. Куёш доғлари, унинг атмосферасидаги тож туйнуклари, пульсарлардан келаётган импульс даври уларнинг ўз ўки атрофида айланиш даврларига тенглиги, зичлиги катта ҳамда ўлчами эса кичик катор компакт юлдузлар яқинида содир бўлаётган фаол жараёнлар ва б. жисмнинг магнит майдони табиати б-н тушунтирилади. Барча юлдузларнинг кимёвий таркиби деярли бир хил, яъни 70% водороддан, 27% гелийдан таркиб топган. Кимёвий элементларнинг пайдо бўлиши Коинот ривожланишининг дастлаб-ки босқичлари ва юлдузларда рўй берадиган фалокатли жараёнлар б-н боғлиқ. А. Коинотнинг кимёвий эволюцияси б-н ҳам шугулланади.

А.да кузатишлар расадхоналарда олиб борилади. А.да кейинги бир неча ўн йилларда қилинган энг буюк кашфиётлар: 1963 й. «чакалок» галактикалар — қазарлар, 1967 й. ўз ўки атрофида айланиш даври 2 секунддан кичик бўлган радиоманбалар — пульсарлар, 1965 й. Коинотнинг кенгайиши б-н боғлиқ репликтiv нурланиш, 1973 й. «Скайлаб» номли космик ст-яда (АҚШ) ўрнатилган рентген телескоп ёрдамида Куёшнинг рентген нурланиши, 1975 и. қўшалоқ юлдузларда маълум давр б-н кучли рентген чакнаши хусусиятига эга бўлган барстер-

лар кашф этилган. Уму-ман олганда 70-й. ларда ўнлаб космик рентген нурланиш манбалари очилди. Уларнинг кўпчилиги айнан қўшалоқ юлдуз ташкил этиувчилиридан бири эканлиги аниқланди. Мас, Оккуш X—I (Оккуш юлдуз туркумiga кирадиган биринчи рентген нур манбаи) ёки Чаён X—I. Рентген нур манбалари Галактикамиз марказида жуда куп ва зич жойлашгани аниқланди. Гамма нур манбаларни ахтариш давом этмоқда. Космик аппаратлар Қуёшнинг ультрабинафша нурини ўрганишга ёрдам беради. Куёш спектрининг бу қисмида кучли эмиссион чизиклар борлиги кашф этилди. Улар орасида водороднинг Лайман альфа чизиги, ионланган гелийнинг резонанс чизиклари ва C, N, O ва Si ионларининг чизиклари бор. Кейинги 20 йилда Куёшни текширишлар энг салмокли бўлди. 70-й.лар охирида Куёш шари қобигининг 5 мин. ли давр б-н сиқилиб-кенгайиб туриши, яъни пульсацияланиши кашф этилди. Бу кашфиёт Куёшнинг ички катламларини ўрганишга кенг имкониятлар очиб берди. 80-й.лар охириларида Куёшнинг тўла энергияси Куёш фаоллиги б-н синхрон ҳолда 11 йиллик давр б-н ўзгариб туриши кашф этилди. Бу ўзгаришлар Куёш юзига унинг ички катламларидан чиқибботиб турадиган магнит майдонлар б-н боғлиқиги аниқланди. Бу кашфиётлар юлдузларда ҳам шундай жараёнлар бормикан, деган муаммони кўйди. Куёш сингари фаолликка эга бир неча юлдузларнинг пульсацияланиши А.нинг текшириш режаларида туриди. Космонавтика А.ни фазода экспериментлар ҳам ўтказа оладиган фанга айлантириди.

Ўзбекистонда А.нинг Куёш физикаси ва ўзгарувчан юлдузлар физикаси, Галактика астрономияси, юлдузлар эволюцияси ва физикаси ҳамда Галактикадан ташки астрономия бўлимлари бўйича и.т.лар олиб борилади. Астрофизик тадқиқрлар асосан Ўзбекистон ФА Астрономия интида, ЎзМУ Астрономия кафедраси ва Тошкент педагогика унтида бажарилади. Кузатув маълумотлари эса асосан Ки-

тоб астрономик расадхоналари мажмумасининг Майданак тог расадхонасида, Астрономия ин-ти Кумбел филиали стяси ва Тошкент ҳудудида бажарилади. Куёш атмосферасидаги доғлар ва уларнинг гурухлари, турли чакнашлар ҳамда тож туйнуклари табиати ўрганилади. Куёш физикасининг гелиосеъсмология йўналишида унинг ички тузилиши муаммоли бўйича IRIS ва TON ҳалқаро дастурлари доирасида и.т. олиб борилади. Юлдузлар физикаси йўналишларида эса охирги чорак аср давомида бажарилган кузатишлар натижасида Сомон йўлида қатор «чакалоқ» юлдузлар ва уларнинг гурух сифатида пайдо бўлган жойлари топилиб тадқиқ қилинган ҳамда бир қанча зич қўшалоқ юлдузларнинг физик хусусиятлари ўрганилган. Галактика астрономияси соҳасида 20 га яқин турли юлдузлар тўдаларининг кинематикаси ва тузилишига оид тадқиқотлар ҳамда Галактикамиз ташкил этувчиликарининг эволюцияси ва бенда кўринмас масса эфекти ўрганилган. Галактикандан ташкил астрономия йўналишида галактикалар глобал эволюциясининг коллапс даври учун биринчи бор ночизиқли ностационар моделлари тузилиб, уларнинг гравитацион бекарорлиги, спирал ва эллиптик галактикаларнинг пайдо бўлиши муаммолари ўрганилмоқда ҳамда заряд йигувчи кучли матрица ёрдамида Майданак расадхонасида квазарлар мониторинги бажарилмоқда.

Ад.Масевич А. Г.Дутуков А. В., Эволюция звёзд. Теория и наблюдения, М., 1988; Нуриддинов С. Н., Сомон йўли физикаси, Т., 1989.

Салоҳиддин Нуриддинов, Истроил Сатторов.

АСТРОФОТОГРАФИЯ (остро... ва фотография) — астрономик кузатувлар усули; осмон ёриткичларини фотографик йўл б-н суратга олишга асосланган. А. космик жисмларнинг нисбий координаталари ва ҳаракатларини аниқлаш, параллакат ўлчаш, Куёшнинг тўла тутилиши пайтларида Эйнштейн эфек-

тии» кузатиш ва б. қатор масалалар б-н шуғулланади, астрофизика, юлдуз астрономияси ва осмон механикасига оид зарур маълумотларни беради. Телескоп ёрдамида кўзга кўринмайдиган жуда хира космик жисмларни ҳам фотографик йўл б-н суратга олиш мумкин. Ультрабинафа-ша ва инфрақизил нурларга жуда сезгир фотоэмальсия ихтиро килинганидан кейин Коинотни ўрганишга кенг йўл очилди. Бир вақтнинг ўзида бир қанча космик жисмлар ёки обьектнинг тўла тасвирини олиш фотографик кузатиш усулининг муҳим хусусиятларидан биридир. Фотосурат олингандан кейин уни синчилаб ўрганиб, юлдузлар ҳаритаси ва каталоги, Куёш, Ой, сайдералар, кометалар, туманликлар, галактикалар ва б. космик жисмлар ҳакида янги-янги маълумотлар олинади. Фотография, дастлаб, Куёш ва Ойнинг суратини олишда ишлатилди. Куруқ фотоэмальсия пайдо бўлганидан сўнггина юлдуз ва туманликларнинг фотосуратини олиш имконияти туғилди. 1891 й.да фотографик усул б-н биринчи кичик сайёра очилди.

Комета ва астероидларнинг деярли ҳаммаси А. усули б-н кашф қилинади. Фотографик усулининг астрофизикада қўлланиши муҳим маълумотларни олишга ва унинг кескин ривожланишига имкон берди. Юлдуз қанчалик равshan бўлса, фототасвирнинг диаметри шунчалик катта ва корамтири бўлади. Фотографиянинг бу хусусияти ту-файли фотометрия пайдо бўлди (к. Астрофотометрия).

АСТРОФОТОМЕТР (остро... ва фото, юн. meteo — ўлчайман) — осмон жисмларидан кузатувчига етиб келган ёргулар миқдорини (юлдуз катталигини) ўлчайдиган асбоб. Визуал, фотографик, фотоэлектрик хиллари бор. Визуал А.да осмон ёриткичининг ёргулари, тўғрироги юлдуз катталигини аввалдан маълум бўлган ёргулар манбаи (электр лампочкаси ёки юлдуз) б-н солиштирилади. Бунда электр лампочкага берилаётган ток кучланишини ўзгартириш ёки нурлар йўлига диафрагма кўйиш усули-

дан фойдаланилди. Қуёш, Ой, комета ва ҳ.к.нинг равшанлигини ўлчашда со-лиштирма манба сифатида электр лам-почка (равшан объектлар учун) олинади ёки радиоактив элементлар ёрдамида экранни ёритиш усули (хира объектлар учун) кўлланилди. Визуал А.да юқори аниқликка эришиш кийин. Фотографик фотометрия ҳам текширилувчи ва со-лиштирилувчи манбаларнинг интенсив-лигини таққослашга асосланган. Ҳозир жуда сезгир фотокўпайтиргичлар ва электрон оптик ўзгартгичлар асосида юл-дуз электрфотометри, ўзгарувчанток б-н ишлайдиган милтилловчи фотометрлар ва фотон саноқчилар кўлланилмоқда. Улар ёрдамида юлдуз катталигини $\pm 0,001$ аниқликда ўлчаш мумкин. Космик жисм нурланишини тўла ўлчаш учун термо-элемент, болометр ва радиометрлар иш-латилди. Осмон ёритқичи жуда хира бўлганда маълум вактда А.нинг фотосезгири қатламидан ажralиб чиқаётган фото-электронлар сонини санашга асосланган фотон саноқчи ва энергиянинг спектр бўйлаб тақсимланишини ўлчовчи спек-троболометрлар кўлланилди.

АСТРОФОТОМЕТРИЯ (остро... ва фото, юн. meteo — ўлчайман) — амалий астрофизика бўлими; у осмон жисмларидан келаётган нурларни ўлчаш ва нурла-ниш спектрининг турли қисмлари рав-шанлигини ўрганиш б-н шуғулланади. Ёритқичлар равшанлигини аниқлашнинг энг содда йўллари визуал ва фотографик усувлар хисобланади. Бунда равшанлиги маълум бўлган (стандарт) юлдузлардан таққослаш мақсадида фойдаланилди. Замонавий и.т. ишлари А.да асосан тур-ли фотоэлектрик нур кабул қилгичлар, хусу-сан, фотоэлектрон кўпайтиргич, фотокашилик, фотодиод ва б. ёрдамида бажарилди. Буларнинг самараси фото-эмальсияга нисбатан камида юз марта юқори. А.да заряд алоқасига асосланган матрицали ассоблар (ССД) кўлланилди; бунда фотоэлектрик ва фотографик (тас-вирии ҳосил қилиш) хусусиятлари бирга-ликда ҳисобга олинган. Астрофизик обь-

ектлар спектрида энергия тақсимотини ўрганиш мақсадида кўп рангли А. кўлланилди. У тўлқин узунлик А бўйлаб спектрнинг турли қисмлари учун нурланиш оқимини ўлчайди ва нати-жаларни юлдуз катталиги т бирлигига ифодалаб беради. Погсон формуласидан ёритилганлик нурланиш интенсивлиги 1 га тўгри мутаносиб экани са-бабли, бу формула ёрдамида куйидаги муносабат келтириб чиқарилади.

Ушбу айирма юлдузнинг ранг кўрсаткичи дейилади. Унинг қиймати қанчалик катта бўлса, юлдуз ранги шунчалик «қизил» хисобланади ва бу ранг маълум спектрал оралиқка мансуб бўлади. Умуман, юлдуз катталиги неч-та спектрал оралиқ учун топилишига қараб шунча рангли фотометрия кўлланилган дейилади. Юлдузлар спектрининг тур-ли қисмлари учун энергия тақсимотини ўрганиш дастлаб фотометрик системани ишлаб чиқишликин талаб этади. Бу системага ҳар бир рангнинг эффектив тўлқин узунлиги, унинг эффектив ярим кенглиги ДА фотометрик стандартлари (маълум юлдузлар учун ўлчанганди нурланиш оқими қийматлари) ва б. киради. Фотометрик системалар уч турга бўлинади: кенг полосали ($DA > 300 \text{ \AA}$), ўртача поло-салы ($100\text{\AA} < DA < 300\text{\AA}$) ва тор полосали ($DA < 100\text{\AA}$). Амалда кўпроқ кенг поло-салы А. кўлланилиб, айниқса уч рангли U (ультрабинафша), B (кўк), V (сарик) система ёрдамида топилган U — B ва B — V ранг кўрсаткичлар орасидаги стати-стик диаграммадан зарур маълумотлар олинади. Бу системани А бўйича давом эттириб, кизил (К) ва инфракизил (I) катталиклар ҳам ки-ритилса, беш рангли фотометрия ҳосил бўлиб, кўшимча ранг кўрсаткичлар ёрдамида ёритқичнинг физик хусусиятлари чуқуррок ўрганилди. Ҳозир 12 рангли кенг полосали фотометрик система ишлаб чиқилган. Ўртача ва тор полосали системалар факат маҳсус холларда ишлатилади.

Салоҳиддин Нуриддинов.

АСТУРИЯ — Испания шим.даги та-

рихий вилоят. Кантабрия тоғларининг шим. ён бағрида. Мәймурый жиҳатдан ҳоз. Овьедо провинциясини ташкил этади. Майд. 10,6 минг км². Ахрлиси 1,1 млн. киши (1991). Энг катта шахри — Овьедо. Қадимда астура қабиласи томонидан эгалланган эди. Мил. ав. 1-а.да римликлар, 414 й.да вестготлар томонидан ишғол қилинган. 6-а. охирларида араблар қўлига ўтган. А. 718 й.дан (Ковадонга водийсидаги жангдан сўнг) қироллик (пойтахти — Овьедо). 924 й.да А. худуди Леон қироллиги б-н қўшилиб ягона Леон қироллиги, 1230 й.да Кастилия б-н бирлашиб, Леон-Кастилия қироллиги деб аталди. 15-а.да бирлашган Испания таркибиға кирган. 1808—14 й.ларда А. ахолиси Наполеон қўшинларига қарши кат-тиқ кураш олиб борган.

А. Испаниянинг энг муҳим кончилик саноати р-ни мамлакатнинг асосий кўмир ҳавзаси (тошкўмир қазиб чиқаришда мамлакатда 1-ўринда туради). Симоб, мис, темир рудаси, вольфрам, дала шпати конлари ҳам бор. Электр энергия и.ч.да мамлакатда 3-ўринда туради. Қора металurgия ва кимё корхоналари, ҳарбий з-ллар, озиқ-овқат, чарм пойабзал, тўқимачилик, ёғочсозлик, тамаки, балиқ саноати корхоналари бор. Маккажӯхори, картошка, ем-хашак экинлари кўпроқ экилади. Яйлов кўп. А. сут-гўшт чорвачилигининг асосий р-ни. Мевачилик ривожланган.

АСУНСЬОН — Парагвай Республикасининг пойтахти. Ахолиси 608 минг киши (1990). Парагвай дарёсининг чап соҳилида. 1537 й.дабарпоэтилган. 17-а. бошларигача Испания мустамлакаси маркази бўлган. 1811 й.да А.да Парагвай мустақиллиги эълон қилинган. А. Парагвайнинг асосий порти, саноат, савдо маркази ва транспорт тугуни. Миллий ун-т (1889) ва б. ун-ллар, музейлар бор. Тўқимачилик ва кўн пойабзал ф-калари, тегирмонлар, қанд-шакар ва спирт-арак з-ллари, кемасозлик корхонаси, күшхона мавжуд. Нефтни кайта ишлаш з-ди бор. Мамлакат экспортининг 75%, импорти-

нинг 90% А. порти орқали ўтади. Аэропорти ҳалқаро аҳамиятта эга. Ботаника бори бор.

АСФАЛЬТ — боғловчи қурилиш материали; битумга майда минерал тўлдиргич кўшиб тайёрланади. А.нинг табиий (нисбатан кам учрайди) ва сунъий хиллари бор. Табиий А. нефтдан, гипергенеза (атмосфера) таъсирида енгил фракцияларнинг буғланиши ва оксидланиши натижасида хосил бўлади. Сунъий А., асосан, 13—60% нефть битумнинг оҳактош қукуни б-н аралашмасидан тайёрланади. А. гидроизоляция материали сифатида, пол ва йўлларга ётқизиш, қопламалар тўшаш учун кум, шагал, чақиқ тош б-н аралаштириб ишлатилади.

АСФАЛЬТ ЛОКЛАР — битум б-н қукун ҳолатига келтирилган минерал материалылар аралашмалари. Смолали ва мойли хилларга бўлинади. Смолали А.л. унчалик эҳтиёткорлик талаб қилмайдиган металл сиртлари ва ш. к.га суркалади, мойли А.л. автомашиналарнинг шасси ва радиаторлари сиртига суркаш, электр машиналари чулғамлари ва б.га шимдириш учун ишлатилади.

АСФАЛЬТ-БЕТОН — чақиқ тош, кум, минерал қукунлар ва битум аралашма сидан иборат қурилиш материали. Аралаштиришдан олдин улар 100—160° т-рагача қиздирилади. 120° дан паст бўлмаган т-рада ётқизиладиган ва зичланадиган битумли қайноқ А.-б., 40—80° т-рада зичланадиган ва кам ковушоқ иссиқ А.-б., ҳаво т-расида (10° дан юкори т-рада) зичланадиган суюқ битумли совук А.-б.; йириқ, ўрта, майда доначали ва кумли А.-б.га бўлинади. Автомобиль йўлларига, саноат бинолари полларига, томларга тўшаш ва б. учун ишлатилади.

АСФАЛЬТ-БЕТОН АРАЛАШТИРГИЧ — кум, чақиқ тош, минерал ку-кун ва битумдан асфальт-бетон ҳамда битум-минерал аралашмалар тайёрлайдиган қурилма. Кум ва чақиқ тошни куриладиган ва зарур т-рагача қиздирадиган куритиш барабани, куритилган кум ва чақиқ тошни саралай-

диган хамда битум б-н кориштирадиган аралаштириш агрегатидан иборат. Минерал кукунни вертикал ва горизонтал схема бўйича харакатлантирадиган, даврий ва узлуксиз аралаштирадиган хиллари бор. Қуритиш барабанида қуритилган ва қиздирилган кум ва чақиқ тошни ковшили элеватор ғалвирга узатади, минерал кукун алоҳида бўлмага тушади. Ўлчами тўғри келмайдиган (йирик) тошлар ғалвирдан нов бўйлаб чиқиб кетади. Минерал кукуннинг ҳар қайси гурухи тарозида тортилиб аралаштиргичга ташланади. Тайёр аралашма транспорт воситалига солиниб қурилишга олиб кетилади.

АСФАЛЬТ-БЕТОН ЁТҚИЗИШ МАШИНASI — асфальт-бетон, битум ва минерал аралашмасини бир текис ёйиб, заминга ётқизадиган қурилма. Иш унумдорлиги бўйича ўта оғир (300 т/соатдан ортик), оғир (150—300 т/соат), ўртача (75—150 т/соат) ва енгил (25 т/соат гача) турларга, юриш қисмининг тури бўйича гусенициали, ғилдиракли ва аралаш хилларга бўлинади. Ўзи ағдарадиган автомашинадан қурилма бункерига ташланган аралашма қуракли таъминлаш шнекларига узатилади; шнек аралашмани зарур кенгликда ёяди. Шиббаловчи ғалтак аралашмани текислайди ва зичлайди. Ётқизилган қатламни текислаш плитаси пардозлайди. Аралашма плитага ёпишмаслиги учун у маҳсус қурилма б-н қиздирилади.

АСФАЛЬТЛАШ - автомобиль ўйлари, кўча, аэрором ва ҳ.к. га асфальт-бетон қопламалар ётқизиш; асфальт-бетон коришмаларни олдиндан тайёрланган заминга ётқизиш ва зичлаш. Асфальт-бетон бир ёки икки қават қилиб ётқизилади. Икки қаватли асфальт-бетоннинг остки қавати 4—5 см ли йирик донали шағал, устки қавати ўртача, майда донали шағал ёки кумли бўлади ва қалинлиги 4 см га етади. Серқатнов ўйллар ва шоҳ кўчаларга умумий қалинлиги 12—15 см ни ташкил киладиган 3—4 қатлам қопланади. А.нинг уч усули бор: қиздирилган ас-

фальт-бетон ётқизиб, сўнгра текислаш ва шиббалаш; совук асфальт-бетон ётқизиб, енгил галтаклар б-н текислаш ва 250—500 кг/см² босим остида тайёрланган плиталар ётқизиш. Ҳозир А. ишлари тўла механизациялаштирилган.

АСФАНДИЁРХОН (Исфандиёрхон) (? - 1643) - Хива хони (1623-43), Араб Мухаммадхоннинг ўғли. Эрон шохи Аббос I хомийлигига, туркманлар ёрдами б-н укаси Элбарс (Илбарс) Султонни таҳтдан ағдариб, 1623 й. Хивада хонлик таҳтига ўтириди. У туркман зодагонларига таяниб иш юритди. Эрон давлати қўлига ўтиб қолган Жан. Туркманистонни Хива хонлигига қўшиб олишга интилди, аммо 1628 й.да сафавийлар қўшинидан енгилди. 17-а.нинг 30—40-й.ларида Бухоро ва Россия савдо карвонларига зарар етказаётган қалмоқларга қарши қаттиқ кураш олиб борди; қалмоқларга қарши иттифоқ тузиш мақсадида Москва б-н музоқаралар юритди. Араб Мухаммадхонни ўлдиришгани учун укалари Ҳабаш Султон б-н Элбарс Султонни қатл этиб, уларга ёрдам берган Хоразмдаги уйғур ва найман қабилаларининг чорва молларини тортиб олди ва уларга қарши кирғин уюштириди. А. даврида тарқоклик ва зулм кучайди. Бундан фойдаланган йирик мулқорлар ўз вакилларидан бири Абулғозийни А.га қарши қўйдилар. Натижада 1643 й. Абулғозий хон қилиб кўтарилди. Ҳудди шу йили А. вафот Баҳодирхон Хивада таҳтга ўтириди.

АСФАНДИЁРХОН (?-1918) - Хива хони (1910—18). Отаси Мухаммад Раҳимхон II вафотидан сўнг рус подшо ҳукуматининг ёрдами б-н таҳтга чиқди (1910). 1910, 1914 й.лари Петербургда бўлди. А. даврида маърифатпарвар вазир Исломхўжа ташаббуси б-н Хива ва б. шаҳарларда почта-телефраф, касалхона, икки Мадраса ва янги типдаги мактаблар, ҳатто рус мактаблари қурилдди. А. Исломхўжани ҳазинадаги маблагни беҳуда совуришда айблаб қатл этди (1913), А. бутун ерларни қайта ўлчатиб,

мехнаткаш халқа оғир соликлар солди. Унинг зулмига қарши 1915 й. Манғитда, 1916 й. янв.да Хўжайлида халқ чиқишилари бўлиб ўтди. 1905—07 й.ларда ташкил топган «Ёш хиваликлар» ташкилоти 1917 й. фев. инқилобидан сўнг ошкора иш бошлади. Бу ташкилот 1917 й. 5 ап-р.да хонни буржуа ислоҳоти ўтказиш ҳакидаги манифестга кўл қўйишга мажбур этди. Шу тариқа хон бошлиқ конституцион монархия тузилди. Давлатни идора этувчи «Идораи машварат» ташкил топди. Лекин ислоҳот мехнаткашлар ахволини яхшиламади. А. кўп ўтмай «Идораи машварат»ни тарқатиб, яна мустабид ҳокимият ўрнатди. А. 1918 й. 22 янв.да юкори мартағабали амалдорлар ва дин ахллари иштироқида давлатни бирга бошқариш ҳамда большевикларга карши курашиш учун Жунайдхон б-н Хивада музокара олиб борди. Натижада А. Жунайдхонни қўшин бошлиғи (сардори карим) этиб тайинлаб, ҳокимиятни унга топширди. Орадан кўп ўтмай, Жунайдхон ҳокимиятни бутунлай кўлга олиш учун А.ни яширин равишда ўлдиртириди. Жунайдхон тахтга ўз таъсиридаги Саид Абдуллахонни ўтқазди.

АСФИКСИЯ (юн. α — инкор кўшимиаси ва *sphuxia* — пульс), бўғилиб колиш — организмда кислород етишмай карбонат ангидрид кўпайиб кетиши натижасида пайдо бўладиган касаллик ҳолати. А.га нафас йўлларининг ички ёки ташки томондан тўсилиб қолиши (мас, бўғма касаллигига кекирдак ва бронхларга шилемшиқ тикилиб қолганда, нафас йўлларида ёт жисмлар, кусук массаси туриб қолганида томок бўйилганида), нафас мускуларининг фалажланиши ёки узоқ вақт тортишиб қолиши сабаб бўлади. А.да нафас йўллари ўтказувчанлигининг бузилиши натижасида заарланган кишининг юзи кўкариб, баъзан тўқ зангори ёки қорамтири туғса киради. Аввалига эс-хуши жойида бўлиб, нафас йўллари ўтказувчанлигини тиклашга уринади: каттиқ ўталади, оғир ахволдан кутулишга харакат қиласи, бора-бора

хушини йўқотади ва х.к. А.нинг дастлабки аломатлари пайдо бўлганда дарҳол тез тиббий ёрдам чақириш керак.

АСЦИДИЯЛАР (*Ascidia*) — кобиқлилар кенжа типининг синфи. Уз. 0,1 мм дан 30 см гача, якка ёки колония бўлиб яшайди. Халтасимон танаси қалин қобиқ (туника)га ўралган, устки томонида оғиз тешиги ва клоака сифони жойлашган, остики томони б-н сув тубига ёпишган. Ҳалқуми деворида жойлашган жуда кўп жабра ёриқлари жабра олди бўшлиғига очилади. Бу бўшлиққа жинсий йўллар, клоакага орқа ичак очилади. Иккиласми тана бўшлиғи ҳалқуми деворидан хосил бўлган бир жуфт най — перикард ва эпикарддан иборат. Вояга етган А.да хорда, невроцель каби хордалилар учун хос бўлган белгилар бўлмайди, лекин личинкасида бу органлар ривожланган. Жинсий ва жинссиз йўл б-н қўпаяди. Личинкаси эркин яшайди. А.га бир неча туркум, 100 уруғ ва 2000 га яқин тур киради. Деярли ҳамма денгизларга тарқалган.

АСЦИТ (юн. *askos* — корин) — корин истисксоси. Қорин бўшлиғида тиник рангиз ёки оч сарип суюқлик йиғилиши. А.га юрак хасталиклари, жигар циррози, нафас йўллари ва ўпканинг сурункали касалликлари, буйрак касалликлари (нефроз ва нефрит), қорин бўшлиғи аъзолари ўсмаси, сил ва б. сабаб бўлади (яна к. Истиско).

АСЬЮТ — МАР жан.даги шаҳар, Нил дарёсининг чап соҳилидаги порт, т.й. станцияси; Асьют муҳофазаси маъмурий маркази. Ахолиси 290 минг кишидан ортиқ. Мамлакатнинг савдо-транспорт марказларидан. Кўн пойабзал, тўқимачилик саноати корхоналари мавжуд. Гилам тўқилади. Ун-т бор. Ҳунармандчилик ривожланган. А. яқинида катта тўғон курилган.

АСЭБ (*Assab*) — Эритреянинг жан.-шарқидаги шаҳар. Қизил дengiz бўйидаги порт. Аддис-Абеба б-н катта йўл орқали боғланган. Ахолиси 30 минг кишидан ортиқ. 1890—1941 й.лар Италия, 1941—45 й.лар Буюк Британия кўл

остида, 1993 й.дан мустақил Эритрея таркибида. Нефтни қайта ишлаш ва цемент з-длари; озиқ-овқат ва тўқимачилик корхоналари бор. Ош тузи қазиб олинади. Аэропорт бор. Порт орқали четга қ.х. маҳсулотлари чиқарилади.

АСҚАД МУХТОР (тажаллуси; фам. Мухторов, 1920.23.12, Фарғона—1997.17.4, Тошкент) — Ўзбекистон халқ ёзувчisi (1980). Ўрта Осиё ун-тининг филол. ф-тини тугатган (1942). Андижон педагогика интида кафедра мудири (1942—45). «Ёш ленинчи», «Қизил Ўзбекистон» газ. ларида масъул котиб, бўлим мудири (1945—48). Ўзбекистон Ёзувчilar уюшмаси бошқаруви котиби (1957-69, 1985-88), уюшма бошқаруви раисининг ўринбосари (1965), «Шарқ юлдози» (1960—65), «Гулистон» (1969—80) жур. лари, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газ.си бош муҳаррири (1981-82).

Дастлабки достони—«Бизнинг авлодлар» (1939) Бухоро меҳнаткашларининг ўтмиш ҳаёти ҳақида. Адид ижодида ўзбек халқининг маънавий камолотини кўрсатиш масаласи мухим ўрин эгаллаган. Бу ниятини у ўзбек ишчи синфи ҳаётини тасвирлаш орқали амалга оширишга интилади. Шу жиҳатдан «Пўлат қуювчи» (1947) поэмаси б-н «Дарёлар туташган жойда» (1950), «Опа-сингиллар» (1954), «Туғилиш» (1961) асарлари ўртасида муштараклик бор. «Давр менинг тақдиримда» (1964), «Чинор» (1969) романларида меҳнат кишисининг юксак инсоний фазилатлари тасвирланган. «Чинор» романи мазмун ва шаклига кўра ўзига хос асар бўлиб, унда ўзбек халқи босиб ўтган тарихий йўл, кишилар руҳияти ифода этилади. Меҳнат кишиси образи, унинг яратувчилик фаолияти «Бўронларда бордек ҳаловат» (1976) киссасида янги кирралари б-н акс этди. «Амударё» (1986) романи Афғонистондаги воқеалар ҳақида хикоя килади. Адид қаҳрамонлари фикрловчи, мушоҳада юритувчи, баҳслашувчи кишилардир. Бу ҳол унинг лирикаси учун

ҳам хосдир. «99 миниатюра» (1962), «Шеърлар» (1966), «Сирли нидо» (1984) ва б. китобларига кирган назмлари б-н ўзбек поэзиясининг бой имкониятларини намойиш қилди. Унинг поэтик ижоди ҳаётий мазмунга тўла, кўпроқ воқеабанд, ҳажвиётга мойил. Уларда инсон ҳаётининг ўткинчилиги ва ҳақиқати ҳақидаги ўйлар, инсон ва табиат муносабатларига оид му-раккаб савдолар акс этган. «Мардлик чўққиси» (1948), «Яхшиликка-яхшилик» (1949), «Чин юракдан» (1956), «Дунё болалари» (1962), «Илдизлар», «Жар ёқасидаги чақмок» (1984), «Кумуш тола» (1988) ва б. асарлари болаларга бағишлиланган. «Тонг б-н учрашув» (1987) пъесалар тўплами нашр этилган. «Уйқу кочганда» (1997) китоби хоз. ҳаёт, маънавият, маданият ва ижод масалаларига бағишлиланган.

Софокл, Шекспир, шунингдек жаҳон адабиёти йирик намояндларининг айрим асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Асарлари бир қанча хорижий тилларда босилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1972). «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1995).

Ас: Асарлар, 4 жилди, Т., 1980—83; Тонг билан учрашув, Т., 1987.

Ад.: Сойимов Б., Асқад Мухтор професори, Т., 1969; Каримов Ҳ., Асқад Мухторнинг инсонни тасвирлаш санъати, Т., 1972.

АСҚАР ПИЧОҚСОЗ (асли номи Асқархўжа Ойсархўжа ўғли, 1878 — Андижон вилояти Кўргонтепа туманидаги Қорасув қишлоғи — 1964) — пичоқсоз уста. Қорасув пичоқсозлик мактабининг йирик вакили. Пичоқсозлик хунарини уста Тўхтасиндан ўрганган. Қорасув ва Шаҳриxonда пичоқсозлик қилган. А.п. аъло нав пўлатдан юпка, ихчам, кескир, силлик ва фоят нақшдор пичоқлар ясаган. 2-жаҳон уруши даврида ўзбек жангчилари учун қилич ва пичоқ ясаган. 1948 й.дан Қорасувда ташкил этилган артелда ишлаган. Устанинг ўз ўғиллари б-н ясаган пичоқлари Андижон, Ўш, Ўзган,

Жалолобод ва б. жойларда «Корасув пичоги» номи б-н машхур. А.п. ишини ўғли Бакиржон Аскarov ва унинг шогириди Акромжон Тошбоевлар давом эттироқда.

АСҚАРОВ Акбар Аскarovич [1902.25.10 (7.11) - Тошкент - 1978.9.5] - терапевт, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1943), тиббиёт фанлари д-ри (1947), проф. (1948), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1956). 1927 й. Ўрга Осиё давлат ун-ти тиббиёт ф-тини битирган. Тошкент тиббиёт ин-ти факультет терапияси кафедраси мудири (1941 й.дан).

А. кўп йиллар давомида меъда-ичак касалликлари этиологияси, клиникаси ва даволаш (айникса ўзбек таомларидан тузилган парҳез ёрдамида) усуслари устида и.т. ишлари олиб борган. А.нинг ингичка ичак, йўғон ичак, ўт пулфаги ва жигар касалликлари устида олиб борган илмий ишлари тиббиёт назарияси ва амалиётини бойитган. Ибн Сино «Тиб қонунлари» асарининг ўзбекча нашрига масъуль муҳаррир ва русча нашрининг таҳрир ҳайъати аъзоси бўлган. Тошкентдаги кўчалардан бири унинг номига қўйилган.

АСҚАРОВ Акрам (?-Тошкент—1891.15.10)—биринчи ўзбек ҳаваскор археологи. Акрамполвон номи б-н машхур. Савдогар оиласидан. А. ўз даврининг машхур коллекционери сифатида турли туман археологик буюмлар ва қад. тангаларни тўплаган. Унинг биргина нумизматика коллекцияси 15 мингдан ортиқроқ (17 олтин, 1498 кумуш ва 13537 мис) қад. пуллардан иборат бўлган. Шулардан 504 таси Санкт-Петербург Эрмитажида сақланмоқда. 1890 й. Тошкентда очилган қ. ҳ. ва саноат моллари кўргазмасида А. ўзининг археологик ва нумизматик коллекциялари б-н иштирок қилди. А. рус олимларининг Ўрга Осиё бўйлаб олиб борган илмий кузатишларида, жумладан, 1884 й.да рус тарихчиси Н. И. Веселовскийнинг Сурхондарё, Фарғона ва Зарафшон водийлари ҳамда Бuxорода ўтказган илмий сафарида ҳамроҳлик қилди. Рос-

сиянинг археология жамияти А.нинг археология соҳасида қилган хизматларини тақдирлаб, уни 1887 й.да кумуш медаль б-н мукофотлаган.

Ад. Лунин Б. В., О нумизматической коллекции узбекского собирателя древностей А. Аскарова, История материальной культуры Узбекистана, вып. 6, Т., 1964.

АСҚАРОВ Аҳмадали (1935.25.9, Наманган вилояти, Учтепа қишлоғи) —археолог-тарихчи олим. Ўзбекистон ФА акад. (1987), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1995), тарих фанлари д-ри (1978), проф. (1990). Тошкент давлат педагогика ин-тини туттаган (1957), Ўзбекистон ФА Археология ин-ти директори (1970—80; 1983-87), Ўзбекистон ФА Тарих ин-тининг директори (1991 — 95), Академиянинг тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлимининг акад.-котиби (1987-92), раиси (1994-98). Асосий илмий ишлари Ўрга Осиёда сакланиб қолган моддий-маданият ёдгорликларини очиш ва уларда археологик тадқиқотлар ўтказиш йўли б-н Ўзбекистон тарихини ўрганишга бағишиланган. Ўзбекистон Республикаси ҳалқ депутати (1990—95). Берунийномидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985).

АСҚАРОВ Мирҳожи Аскarovич (1931.30.4 — Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), кимё фанлари д-ри (1967), проф. (1968). Москва енгил саноат технологияси ин-тини битирган (1953). Ўзбекистон ФА Полимерлар кимёси ин-тида лаб. мудири (1959—67), шу ин-т директори (1962—64), Ўзбекистон ФА Кимё ин-тида полимерларни синтезлаш лаб. мудири, илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1967—72), шу ин-т директори (1972—82). Ўзбекистон ФА Иқтисодиёт интида бўлим мудири (1982). Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат ин-тида кафедра мудири (1983—88), Ўзбекистон ФА Полимерлар кимёси ва физикаси интида директор (1988—93), бўлим мудири

(1993 й.дан). А. синтетик полимерлар олиш ва уларни пластмассалар соҳасида қўллаш борасида тадқиқотлар ўтказган. Унинг раҳбарлигига ароматик диаминларни алифатик икки асосли кислоталар б-н поликонденсатлаб юкри ҳароратга чидамли пластмассалар олинган. А. 50 дан ортиқ янги мономерларнинг полимерланиш кинетикаси ва механизмини ўрганиш натижасида хоссалари барқарорлаширилган карбонзан-жлрли пластмассаларни барпо этган.

АСҚАРОВ Муҳаммадвали, Валикори (1909 — Тошкент — 1949) — ўймакор уста, дурадгор. Ўймакорлик санъатини отаси Асқар ҳожи ва амакиси Сулаймон Хўжаевдан ўрганганд. А. бағдоди ўймакори эшиклар, курси ва б. бадиий буюмлар тайёрлаган, айниқса, паргари ўйма накшни моҳирлик б-н баҗарган. А. тайёрлаган (1940, С. Хўжаев б-н биргаликда) саккиз киррали хонтахта Ўзбекистон давлат санъат музеида сакланади.

АСҚАРОВ Улугбек Акбарович (1928.23.2, Тошкент) — терапевт, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990), тиббиёт фанлари д-ри (1970), проф. (1970), А. А. Лодювнинг ўғли. 1-Тошкент давлат тиббиёт ин-ти факультет терапияси кафедраси мудири (1971—96), 1997 й.дан шу кафедрада проф.-консультант. Илмий ишлари антибиотикотерапия, гематология, гастроэнтерология, диетология ва фармакотерапия масалаларига бағишиланган. А. Ўзбекистонда сурункали колигнинг келиб чиқиши, патогенези, клиникаси ва даволаш усулларини ишлаб чиқкан. Халқaro илмий анжуманлар қатнашчиси.

АСҚАРОВА Мазлума (1924.4.11, Тошкент) — ўзбек тилшуноси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1965). Филол. фанлари д-ри (1963), проф. (1965), Россия Федерацияси Таълим академиясининг мухбир аъзоси (1968). Тошкент пед. билим юрти (1940), Тошкент пед. институтининг ўзбек тили ва адабиёти ф-ти (1944)ни тугатган. Шу

ин-т (хоз. Тошкент пед. ун-ти)да ўқитувчи (1948—52), доцент (1957—63). Ўзбек тилшунослиги кафедрасининг мудири (1952—57; 1964 й.дан). Илмий фаолияти хоз. ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргашган гапларнинг типлари мавзуига бағишиланган. А. ўрта мақтаблар учун «Ўзбек тили дарслиги», олий ўқув юртлари учун «Хозирги ўзбек адабий тили» дарслиги (1-кисм, 1980; 2-кисм, 1986) муаллифларидан.

АСҚАРОВА Салима (1922.29.5 - Тошкент — 1997.16.4) — микробиолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), биол. фанлари д-ри (1971), проф. (1973). Толали ўсимликлар тажриба ст-яси (1956 — 58), Ўзбекистон ФА Ботаника ин-ти (1960 — 63) ди-ректори, Тошкент вилояти педагогика ин-ти ректори (1971 — 83), шу ин-тда биол. кафедраси мудири (1983 — 86), Ўзбекистон ФА Микробиология ин-тида илмий консультант (1988 й.дан).

Илмий ишлари актиномицетларнинг ҳаёт фаолиятига, уларнинг Ўзбекистоннинг асосий тупрокларида экологик-географик тарқалиш конуниятларини ва актиномицетлар-антагонистлар тарқалишининг амалий муҳим хусусиятларини аниқлашга ҳамда уларнинг ғўзи касалликлари (вилт, гоммоз, илдиз чириши ва б.)нинг кўзгатувчилари б-н ўзаро муносабатини ўрганишга бағишиланган. Шуҳрат медали б-н мукофотланган (1995).

АСҲОБ - қ. Сахоба.

АСҲОБ ар-РАЙ (араб.— фикр тарафдорлари) — раъй, фикр ва ақл б-н ҳукм чиқарувчи уламоларга берилган ном. Ислом фанларидан тафсир, фикр каби соҳаларда ижод қилувчи олимлар икки турга бўлинади. Биринчи тури — Куръонни тафсир қилишда ва бирор шаръий ҳукм чиқаришда фақат Куръон оятларига, ҳадисларга, сахобалар ва то-беинлардан нақл қилинган ривоятларга суюнадиган олимлардир. Иккинчи тури — тафсир ва фикр соҳасида фақат нақлий далилларга суюниш б-н қано-атланмай

ижтиход, яъни ақл, фикр ва раяйни ҳам ишга солиб шаръий хукмлар, фатволар ижод этадиган олимлардир. Шу иккинчи турига А.р. деб ном берилган. Улар мутафаккир олимлар деб ҳам юритилади.

АТАБАСКА — Канаданинг гарбидаги кўл, Макензи дарёси системасида. Чук. 60 м гача, майд. 7,9 минг км². Шарқдан гарбга томон ой шаклида чўзилган. Шим. кирғоклари баланд, кояли, жан.— пасттекислик. Окт. ойининг охи-рида музлаб, ионда эрий бошлайди. Кўлга Атабаска дарёси қўйилади. Ундан Қуллар дарёси оқиб чиқади. Балиқ овланади, кемалар қатнайди. А. худудида уран рудаси конлари топилган.

АТАВИЗМ (лот. atavus — аждод) — муайян тўрнинг айрим организмларида унинг узок аждодларида мавжуд бўлган, бироқ эволюция давомида йўқолиб кетган белгилар пайдо бўлиши. Отларда учта бармоқ бўлиши, кўп эмчакли, думли ёки бутун бадани жун б-н қопланган болалар туғилиши А.га мисол бўлади. А.нинг онтогенезда пайдо бўлиши мазкур белгини юзага келтирадиган генларнинг тур эволюциясида сақланиб қолганлиги, бироқ нормал ривожланаётган организмда улар таъсирининг йўқолиши б-н боғлиқ. Жуда кўп авлодлардан сўнг тўрнинг айрим организмлари онтогенезида генлар таъсирини йўқотиб турадиган тўсик йўқолиши туфайли мазкур белги қайтадан юзага чиқиши мумкин. А. тўрнинг аждодини кўрсатиб беради, шунинг учун Дарвин А. ходисасини эволюциянинг далилларидан бири деб исбот этган. А. айрим организмларда пайдо бўлиши б-нrudimentларда фарқ қиласди.

АТАКА БУРЧАГИ - 1) (аэродинамикада) — учиш аппарати қаноти шаклиниң ватари б-н қанотнинг илгарилама ҳаракат тезлиги йўналиши орасидаги бурчак (расм, а). Аэродинамик кувурая қанот илгарилама ҳаракатланмайди, балки ҳаво қанотга томон ҳаракатланади; бунда қанот шакли ватари б-н ҳавонинг ҳаракат тезлиги йўналиши орасидаги бурчак А.б. бўлади (расм, б). А.б. учиш

аппаратларининг асосий аэродинамик кўрсаткичлари: кўттарувчи куч коэффициента, рўпара қаршилик коэффициентини белгилайди. А.б. катталашса ёки кичи-клашса, учиш аппарати қанотига таъсир этувчи аэродинамик куч ва моментлар ва, демак, учиш режими ҳам ўзгаради; 2) (қ. х. д а) — қ.х. қуроли дисксимон иш органининг айланиш тезлиги б-н унинг ҳаракат йўналиши орасидаги бурчак.

АТАКАМА — Жан. Америкадаги чўл, Чилининг шим.да. Тинч океан соҳили бўйлаб, 22—27° ж.к. орасида, тахм. 1000 км га чўзилган. Денгиз сатҳидан 500 м дан 2000—3200 м гача баландликда жойлашган. Дунёдаги энг қурғоқчил жойлардан бири. Иккитши тропик пассатли иклим. Перу оқими таъсири сабабли нисбатан совуқ. Янв.нинг ўртача т-раси денгиз бўйида 19—20°, июлники 13—15°. Бўйлама водийда эса, янв. нинг ўртача т-раси 22—23° ва инолники 11—12°. Ўртача йиллик ёгин миқдори 50 мм (10—12 йиллаб ёгин тушмаган вакълар ҳам бўлади). Лоа дарёси кесиб ўтади. Ўсимлик кам (кактус, мимозалар), шўрхоклар кўп. Мис ва селитра конлари бор. Ҳайвон турлари кам. Тулки, калқондорлар, тошбакалар учрайди.

АТАКАМА БОТИФИ - Тинч океанинг шарқий қисмидаги чуқур сув ости ботифи. Жан. Америка материгининг тик ён бағри бўйлаб жойлашган (қ. Перу — Чили ботифи).

АТАКАМИТ (Атакама чўли номидан) — минерал. Кимёвий формуласи $\text{Si}_2(\text{OH})_3\text{C}_1$. А. призматик кристалл, буйраксимон ва толасимон масса ҳолида учрайди. Қаттиклиги 3—3,5; с. оғ. 3,8. А. мис конларининг оксидланиш зонасида ҳосил бўлади. Ўзбекистонда Қизилқум, Олтинтопган, Кўроғошинкон, Қалмоксир каби мис конларида учрайди.

АТАКСИТ — темир метеорит тури. Таркибида 13% дан ортиқ никель ҳамда камасит ва тэнит каби минералларнинг донадор котишмалари бўлади.

АТАКСИЯ (юн. ataxia — ҳаракат тартибсизлиги) — ҳаракат координা-

циясининг бузилиши. Ҳаракат вакпида мувозанатнинг ўзгариши, тартибсизлашиши. Бемор худди маєт одамга ўхшаб гандираклаб зўрга юради. А.да факат оёқ эмас, кўллар ҳаракати ҳам тартибсиз, бир-бирига мослашмай қолади. Касаллик асосан мияча, орка миядан миячага ўтадиган йўллар, вестибуляр нерв толаси ва ядроши ёки орка мия орка қисмининг, бош мия пешона қисмининг заарланишида кузатилади. Бемор юриб кетаётганида тез бурила олмайди, кадам ташлаганида оёқлари олдин кетиб, танаси орқада қолади ва йиқилиб тушиши мумкин. У А.га сабаб бўлган омилларни бартараф этиш йўли б-н даволанади.

АТАЛА — буғдой, арпа ёки жўхори унидан тайёрланадиган таом. А. парҳез, шифобахш хисобланади. Касал, холдан тойган, янги кўзи ёриган аёлларга А. ичирилади. Уни тайёрлаш учун кўй ёғини қозонда қиздириб, буғдой уни солинади ва қизаргунча ковурилади. Оз-оздан сув солиниб узлуксиз аралашти-риб турилади. Айрим жойларда А.га қийма, тухум ҳам солинади. А. тайёрлашда 500 г ун, 100 г кўй ёфи, таъбга кўра туз солинади.

АТАЛМИШ ҚАВЧИН (14-а. ўргаси -15-а. бошлари) — Амир Темур саройидағи йирик давлат ва сиёсат арбоби, унинг яқинларидан бири. А. Қ.га муҳим сиёсий ва ҳарбий вазифалар топширилган. Хусусан, 1383 й. Амир Темур А. Қ.ни бир неча амирлар б-н Жетага, Қамариддинга карши юборган. 1394 й. «беш йиллик юриши» пайтида А. Қ. Шарқий Анадолудаги Авник қалъасига кутвол қилиб тайинланган. 1395 й. Сохибқироннинг Тўхтамишга карши юриши чоғида Қора Юсуф Туркман Авнинка хужум қилиб, А. Қ.ни асир олган ва уни Миср сultonи Барқуққа юбортан. Анқара жангидан сўнг Барқуқнинг ўғли Фараж А. Қ.ни ўз элчилари б-н бирга Амир Темур хузурига қайтарган. 1404 й. Сохибқирон А. Қ.га Шарқий Анадолудан қора тотор элини Жетага кўчириб бориш вазифасини топширган. Амир Темур вафотидан сўнг А. Қ. номи шаҳзодалар, хонимлар ва Шайх

Нуриддин, Шоҳ Маликлар б-н бирга Самарқандга киролмай 1405 й. мартада Бухорога борганлар қаторида қайд этиб ўтилган.

АТАМАН (қад. туркча деб тахмин қилинади) — қуролланган казаклар отрядининг бошлиғи. Ҳалқ қўзғолони бошлиқлари ҳам А. деб аталган (С. Разин ва б.). А.лар казаклар тарихида катта ўрин тутган. Дастлаб А. сайланар ва турли вазифани ўтарди. Запорожье Сечи радасининг ҳукмларини А.лар ижро этган. А.лар лавозимига сайлаш Запорожье Сечи тарқатиб юборилгунича (1775) сақланган. Дон казакларида қўшин атамани, станица атамани, қароргоҳ атамани, поход атамани бўлган. 1917 й.дан кейин А. унвони бекор қилинган.

90-й.ларда Россияда казак отрядлари қайтадан ташкил қилинди ва А.лар ўзларининг инқилобдан олдинги мавқеларига маълум даражада эга бўла бошладилар.

АТАНОҚ — урчуқнинг бир тури. Илгари айрим ўзбек қабилалари А.да жун, пахта ип йигиргандар. Ҳозир ҳам қорлук (Сурхондарё) ўзбекларида учраб туради.

АТАПАСКЛАР (атабасклар, ўзларини дene деб атайдилар) — АҚШ ва Канада резервацияларида яшовчи индейс ҳалқлари (навахлар, апачилар, чипевайлар, кучинлар ва б.) гурухи. Умумий сони 220 минг киши (1992), шундан 210 минг киши АҚШда. Атапаск тилида сўзлашадилар. Диндорлари христиан (протестантлар, католиклар) динида. А. чорвачилик, дехкончилик ҳамда овчилик б-н шугулланадилар.

АТАРАКСИЯ (юн. ataraxia — хотиржамлик) — юнон этикасида руҳий осойишталик, хотиржамликни билдирувчи тушунча. Демокрит таълимотида А. ҳаёт ташвишларидан, ўлим, кўркув ва ҳар қандай руҳий ҳаяжондан холи бўлган, кишида эҳтирослар устидан ақл ҳукмонлик қиласиган ҳолатни англатади. А.га оид гоялар кейинчалик Эпикурнинг ахлоқий таълимотида ривож топди. Унинг фикрича, А. ҳаётнинг энг олий

идеали бўлган донишманд шахснинг ички ва ботиний эркинлик ҳолатидир. У ҳаёт қувончларидан лаззатланишга ва ҳузур қилиб ором олишга ундаиди. Скептиклар (мас, Пиррон) фикрича, инсон бахти — ҳаёт воқеаларига бепарво қараш, хотиржам ҳаёт кечиришга ўрганишдир. Тиббиётда А. бе-морнинг хотиржам, тинч ва безовта бўлмасдан дам оладиган ҳолатини ифодалайди. Шу сабабли шифокорлар унга муолажанинг маълум қисми сифатида ҳам қарайдилар.

АТАУАЛЬПА (тахм. 1500-1533.29.8, Кахамарка) — инклар ҳокими. Отаси — Уайн Капак вафотидан (1530) сўнг би-родари Уаскар б-н ҳокимият учун куролли кураш олиб бориб таҳти эгаллаган. 1532 й. мамлакатга Ф. Писарро раҳбарлигидаги испан конкистадорлари келганлар. Ўша йилиёк А. испан босқинчилари томонидан асир олинган. Уни улкан товон эвазига озод қилишга ваъда беришган. Бироқ товон пули тўпланиб испанларга топширилгач, испанлар берган ваъдаларидан кечиб А.ни «суд» қилиб қатл этганлар.

АТБАРА (араб.— Баҳр-ал-Асвод) — Судан ва Эфиопиядаги дарё, Нилнинг ўнг ирмоғи. Уз. 1120 км. Эфиопия тоғлигининг шим. чеккасидан бошланади. Асосан Судан платосидан оқади. Сув сарфи ўзгариб туради (700 м³/сек дан 2200 м³/сек гача), қуи кисмida кургоқчилик даврларда бутунлай қуриб қолади. Ёнингарчилик пайтларида (июнь-сент.) дарёда сув кўпайиб, кемалар қатнайди. Нилга қуйилиш жойида Атбара ш. бор. ГЭС қурилган.

АТЕИЗМ (юн. а — инкор кўшимчаси, theos — худо; худони, динни инкор этиши) — динни, диний таълимотни, худони, умуман илохий кучларга эътиқод қилишни инкор этиш. Диний ва атеистик дунёқарашлар бир-бирига зид бўлиб, бунинг заминида идеалистик ва материалистик фалсафий йўналишлар ўртасидаги кураш ётади. А. қадимда илк атеистик тасавурлар пайдо бўлган даврдан хоз. кунгача бир неча босқични босиб ўтди. Қад.

Миср, Бобил, Ҳиндистон ва Хитойда мил. ав. 3-минг йилликдан бошлаб диний ақидаларни танқид қилган асрлар пайдо булган. Антик дунё, яъни Юнонистон ва Рим атеистлари табиат ҳодисаларини материалист-тик асосда талқин қилишга, динларнинг вужудга келиш сабабларини очишга уриндилар. Ўрта асрларда диннинг мавқеи кучли булган шароитда А. деярли ривожланмади. Европада ўрта аср мутаассиблиги устидан ғалаба қозонилгач, Спиноза, француз материалистлари, Фейербах каби атеистлар ўз фаолиятларини Тавротнинг танқиди ва дунёвий маърифатчиликни ёйишга қаратдилар. Умуман Марксгача А. асосан динни танқид қилиш б-н чекланган ҳолда унинг жамиятда сакланиб қолиши ва муйян мақсадларга хизмат қилишини эътироф этиш б-н характерланади. Марксистик А. бундан тубдан фарқ қиласи, зоро у ўз олдига ердаги ҳаётни инклибий йўл б-н ўзгартириб, диндан холи бўлган жамият барпо этишни мақсад қилиб кўйганди. Марксчи-ленинчилар «коммунистик жамият курилиши жараённида диний ҳамда ўтмишнинг бошқа сарқитларидан озод бўлган, илмий атеистик дунёқараш б-н куролланган янги инсон шаклланажаги» ҳақида даъво қилдилар. Марксистик атеизм Ўзбекистонда ҳам ўзининг салбий ролини ўйнади. 30-й.ларда республикада «Худосизлар» номи б-н ўзбек тилида журнал нашр этилди. Араб алифбоси бекор қилингач, минглаб китоблар ёқиб ёки кўмиб ташланди, юзлаб масжид ва мадрасалар омборхоналарга айлантирилди ёки ташландик ҳолга келтирилди, араб тили ва ислом тарихининг билимдонлари кувғин остига олинди. Тошкент шаҳрида бутуниттифоқ Илмий атеизм ин-тининг республикаларо филиали очилгани (1981 й.) ва, айниқса, Ўзбекистон КП МКнинг 16- (1984 й.) пленуми чакирилганидан кейинги пайтни Ўзбекистонда А.нинг кутурган ийллари деб аташ мумкин. Зоро шу йиллари мамлакатда динга узил-кесил барҳам беришга қаратилган тадбирлар ўтказилди.

Жумладан, линий байрамлар ва маросимлар таъқиқланади; ҳатто севимли ҳалқ байрами Наврӯзга ҳам «диний» тамға урилиб, уни йўққа чиқаришга ҳаракат қилинди. СССР кулагач, «илмий атеизм» умуман фан сифатида йўқ бўлди. Илмий-техник жиҳатдан ривожланган мамлакатларда муайян фалсафага (мас, неопозитивизм, экзистенциализм ва ҳ.к.) асосланган атеистик қарашлар ҳозир ҳам сезиларли ўрин эгаллади. Айниқса 20-а. 2-ярмида Берtrand Рассел ва Жан-Пол Сартрларнинг асарлари бу борада катта роль ўйнади. АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатлари аҳолисининг 8—10% атеист ҳисобланади. Ер юзида турли динлар ва майда диний фирмалар мисли кўрилмаган даражада кўпайиб кетган бугунги реал воқеалиқда А.нинг ўзига ҳам эътиқод сифатида қараш урф бўляяпти. Кўпгина ҳалқаро хужжатларда, хусусан, Инсон хукуқлари декларациясида: «Ҳар бир инсон фикр, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги хукуқига эгадир», деб ёзилган. Замонавий демократик жамиятларда, шу жумладан, Ўзбекистонда фуқаролар учун ҳакиқий виждон эркинлиги хукуқи, яъни ҳар қандай динни эркин танлаб олиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод килмаслик Конституция б-н кафолатланган.

Аҳаджон Ҳасанов.

АТЕЙ (тахм. мил. ав. 429—339) — скифлар шохи. А. даврида скиф ерлари янада кенгайиб Дунай ортидаги Добружа, Бужок дашти (қад. Гет саксроси)ни ҳам қамраб олган. Мил. ав. 4-ада ага-фирслар (скиф қавми) томонидан озод килинган. Карпат бўйи ўрмон-дашт минтакасида гетлар яшардилар. Карпат бўйининг гарбий қисми Германия ва Дунайнинг бошланиш еригача бўлган худудда даклар яшардилар, улар Страбоннинг ёзишича, гетлар б-н бир тилда гаплашганлар, лекин улар фақат милоднинг дастлабки асрлари дагина машҳур бўлишган. А. Дунай бўйи (Истра)нинг маҳаллий аҳолиси — истиранлар ҳамда Дунайнинг сўл сохилини босиб олган гетлар б-н оғир жанглар олиб борган. Фи-

липп II скифлар юртига бостириб кириб, скиф кўшинларини мағлубиятга учратган, мил. ав. 339 й. А. ушбу жангда ҳалок бўлган.

АТЕКАТЛАР, антомедузалар (Atheata) — денгиз гидрополиплари туркуми. Колония бўлиб яшайди. Колонияси бутага ўхшаш, сув тубини, чиганоклар, сув ўтлари ва сув остидаги бошқа нарсаларни қоплаб олади. А. колониясидаги айрим индивидларнинг химоя филофи — гидротекаси бўлмайди. А. жуда майда (1 мм гача), айрим вакиллари (Tubularia уруги) бир неча см дан 70 см гача, баъзан 2,3 м гача (Branchiocerianthus imperator) бўлади. Медузалари жуда майда (соябонининг диаметри 5 мм дан 3 см гача). Полип даврида куртакланиб кўпаяди. Медузалари айрим жинсли, жинсий хужай-ралари оғиз пайпаслагичлари эктодермасидан ҳосил бўлади. 200 га яқин тури маълум, очиқ денгизларда учрайди.

АТЕЛЕКТАЗ (юн. ateles — етилмаган, нотўлиқ ва ektasis — чўзилиш) — ўпка пуфакчалари (альвеолалари), сегментлар ва б.нинг ҳавосизланиши ёки деярли ҳаво қолмаслиги натижасида буришиши (пучқайиши). А. бронхлар тешигининг ҳар хил нарсалар (некроз натижасида кўчиб тушган эпителийлар ва ҳ.к.) б-н тикилиб қолиши ёки бронхларнинг ташки томондан сиқилиши (плеврада транссудат ёки эксудат йиғилганда, ўсмаларда) оқибатида рўй беради. Булардан ташқари, тугма А. ҳам бўлади — нафас олмаслик натижасида чакалок ўпкасининг ёзилмай қолган кисми. Давоси: касалликнинг асосий сабаби бартараф килина-ди; бола тугилаётгандаасфиксиянинг олдини олиш чораси кўрилади; бронхга кириб қолган ёт жисмлар олиб ташланади; ўсма, бронхоаденит ва б. касалликлар даволанади.

АТЕЛЬЕ (франц. atelier — рассом устахонаси) — аҳолига майший хизмат кўрсатувчи устахона, корхона: а) кийим-кечак тикувчи усталар, чеварлар корхо-

наси. Мас, модалар А.и — якка тартибда кийим тикиладиган цех, ишхона; б) радио, телевизор, соат ва б. буюмлар тузытиладиган устахона; в) су-раткашлиқ, хайкалтарошлиқ ишхоналари, киностудия павильони.

А Т Е Р И Н А С И М О Н Л А Р (*Atheriniformes*) — сүякли баликлар кенжә туркуми. Уз. 4—50 см. Карпсимонлар ва саргансимонларга қариндош, жабра пардаси 5—7 нурли, бурун тешиги бир жуфт, орқа сузгичи 2, корин сузгичлари 6 нурли. Тангачалари йирик, цикloid, баъзан ктеноид типида, ён чизиклари кучеиз ривожланган. А. 5 оила, 40 урут ва 180 тўрни ўз ичига олади. Чучук, шўрланган ва денгиз сувларида, асосан тропик ва субтропик сув ҳавзаларида учрайди. Тирик тугадиган А.нинг анал ва жинсий тешиклари, шунингдек куйикиши органи томогида жойлашган. Тухум кўйиб кўпаядиган А. сув тубига ёки ўсимликларга йирик тухумларини кўяди. Тухумлардан тез орада балиқчалар чиқади. Калифорния А. (*Jeuresthes tenuis*) сув кўтарилиган пайтда тухумларини кирғоқ яқинидаги кумга кўмиб кўяди, сув қайта кўтарилигунича тухумлардан ёш балиқчалар ривожланиб чиқади. Кора ва Азов денгизларида Жан. Европа атеринаси (*Atherina boyeri*), Каспий ва Орол денгизларида, Узбой ўзанидаги кўлларда Каспий атеринаси (A. boyeri kaspia) тарқалган. Каспий атеринаси майда, уз. 10 см гача, ҳар хил шўрланган (7—36% гача ва ундан ҳам юкори) сувларда яшайди. Зоопланктон б-н озиқланади. Айрим А. овланади ёки аквариумларда бокилиади.

АТЕРОВ (1992 й.гача Гурьев) — Козоғистон Республикасидаги шаҳар, Атеров вилояти маркази. Урал дарёси-даги порт. Аҳолиси 153 минг кишидан зиёд (1999). Т.й. станцияси. Нефтни қайта ишлаш ва кимё саноати ривожланган. Машинасозлик саноати корхоналари, гўшт к-ти, педагогика ин-ти, тарих-ўлкашунослик музейи, драма театри бор. 1640 й. асос солинган ва Рос-

сия ҳукуматининг кейинроқ Ўрта Осиёга босқинчилик юришларида таянч истеҳкомларидан бири бўлган.

АТЕРОВ ВИЛОЯТИ (1992 й.гача Гурьев вилояти) — Қозоғистон Республикаси таркибидаги вилоят. 1938 й. 15 янв. да ташкил этилган. Майд. 113,5 минг км². Аҳолиси 447,9 минг киши (1999); асосан қозоқлар, шунингдек руслар, белоруслар, ўзбеклар, корейслар ҳам яшайди. Маркази — Атеров ш.

А.в. Каспий бўйи пасттекислигида жойлашган. Бархан қумлари, сув оқмайдиган ботиқлар бор. Янв.нинг ўртача т-раси — 3,4° дан — 10,6° гача, июлники 24°—26°. Йилига 100—200 мм ёгин тушади. Ёзда тўзонли бўронлар ва суховейлар бўлади. Асосий дарёлари: Урал, Эмба, Уил, Сағиз. Саёз, асосан шўр кўллар бор. Ер юзасининг каттагина қисми шўрҳок, шўртоб ва қўнғир чўл-дашт тупроқларидан иборат. Ўсимликлари чала чўл типидаги (шўра, шувоқ, бетага, чалов ва б.) ўсимликлар, дарё қайрларида дараҳт, бутазор (тўқайзор)лар мавжуд.

А.в. саноатида нефть қазиб чиқариш, нефтни қайта ишлаш ва балиқ саноати мухим ўрин тутади. Энергетикаси маҳаллий ва қисман четдан келтириладиган нефть маҳсулотлари ва Караганда кўмирида ишлади. Нефть Эмба кони ва Атеров атрофидан олинади. Атеровда нефтни қайта ишлаш з-ди, шаҳар яқинида балиқ консерва к-ти ишлаб турибди. Машинасозлик ва металлсозлик (Атеровда машинасозлик з-ди), кимё, ёғочсозлик, курилиш материаллари, енгил ва озиқовқат саноати корхоналари бор, курилиш ма-териаллари ишлаб чиқарилади.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — яйлов чорвачилиги. Асосан дағал жунли кўйлар боқилади. Қ.х.га ярокли ерларнинг анча қисми пичанзор ва яйлов. Баҳорикор ва сугорма дэҳкончилик қилинади. Қ.х.да ем-хашак экинлари (бир йиллик ўтлар, силос учун маккажўхори) ҳам экиласди. Фалла экинларидан асосан арпа, тарик этиштирилади, Волга ва Урал дарёлари

нинг қуий оқимида шоли экилади. Сабзавот ва картошка ҳамда полиз экинлари ҳам салмоқли ўрин туттади. Каспий денгизида балиқ овланади.

Т.й. орқали бошқа вилоятлар б-н боғланган. Урал дарёси (Уралсккача) ва Каспий денгизида (Атеровдан Астрахонгача ва Форт-Шевченкогача) кема қатнайди. Юкларнинг бир кисми автомобиль транспортида ташилади. Авиалиниялар Атеровни А.в.нинг бошқа жойлари б-н боғлади.

АТЕРОМА (юн. *athera* — бўтқа) — юмшоқ, эластик, юзаси силлик терига ёпишган оғриқсиз тузилма, хавфсиз ўсма; ёғ бези чиқиш йўлининг бекилиб колишидан пайдо бўлади. Бошнинг сочли кисми, юз, ташки жинсий аъзоларда кузатилади, кўпинча якка ҳолда, баъзан кўп бўлади. Жарроҳлик йўли б-н давола-нади.

АТЕРОМАТОЗ — атеросклероз касалигида қон томир деворларида пилакчалар ва улар марказида майда доначали детрит (бириктирувчи тўқима асосий моддасининг маҳаллий ўлиши) ҳосил бўлиши; улар холестерин кристаллари ва ёғ кислоталаридан иборат бўлиб, липид ва оқсил массалари, коллаген ва эластик толаларнинг парчаланишидан вужудга келади.

АТЕРОСКЛЕРОЗ (юн. *athera* — бўтқа ва склероз) — ёғсимон модда (липоид)лар алмашинуви бузилиб, уларнинг артерия ички қаватида тўпланиши ва бириктирувчи тўқиманинг ўсиб кетиши на-тижасида келиб чиқадиган сурункали касаллик. А. қон айланишининг умумий ва маҳаллий бузилиши б-н бирга кечади. Артерия девори тўқимаси хужайраларидаги ўзгаришлар, уларда кечадиган биокимёвий жараёнлардаги бузилишлар А. пайдо бўлиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Артериялар деворининг айрим соҳаларида фиброз тўқима ривожланиши, шу соҳаларда холестерин ва б. моддалар ўғилиши А. пайдо бўлишига олиб келади. Бу артериал қон босими-нинг кутарилиши ёки артериал гипертен-

зияга (қ. Қон босими) бевосита боғлик. А. авж олишига сабаб бўладиган касалликлардан бири қандли диабеттир. Бундай беморлар врачнинг доимий кузатуви остида бўлишлари лозим. А.га мойиллик кейинги авлод вакилларининг маълум бир кисми орасида ирсий йўл б-н угади; ота-онаси А. б-н оғриган шахслар ирсий мойилликка йўл қўймаслик учун унинг ол-дини олиш чораларини кўришлари зарур. А.да барча артерияларнинг умумий зарарланиши кам учрайди. Асосан, бош мия, юрак, буйрак ва оёқ томирлари зарарланиди. Бош мия томирларида атеросклеротик ўзгаришлар авжига чиққанда қон айланишининг ўткир бузилиши — инсульт рўй бериши мумкин.

Юрак мускулини қон б-н таъминлайдиган томирлар А.и тож томирлар етишмовчилигининг юзага келишига сабаб бўлади. Бундай етишмовчилик оқибатида стенокардия, миокард инфаркти ва юракнинг бошқа касалликлари ривожланиши мумкин. Оёқ артериялари склерозида оёқлар бўшашиди, болдири мускуллари оғрийди ва тортишади, юришда ўзгариш кузатилади. А.нинг олдини олиш учун артериялар деворининг бутунлигини саклаш ва уларда холестерин ўғилишига йўл қўймаслик мақсадида беморнинг ҳаёт тарзига доир врач маслаҳатлари ва тавсияларини бажариш керак.

АТЕТОЗ (юн. *athetos* — вазиятсиз) — ка-лавланиб юриш. Кўл, оёқ, ҳатто юз ва тил мускулларининг узлуксизчувалчангимон қимирлаб, буралиб қисқариши. Асосан кўл-оёқ бармокларида учрайди. А. мияга қон қўйилгандан кейин, мия ўсмасида, баъзан тутқаноқ тутгандан, бош миянинг экстрапирамид доираларига қараатли тўқималарида (стриар система) рўй беради. А.да панжа мускулларининг тонуси ошиб кетади ва чувалчангимон ҳаракатда бўлади. Мас, бир бармоқ букилса, иккинчиси ёзила бошлайди.

АТИР (араб.— хушбўй) — хушбўй ўсимликларнинг гули, барги, иддизидан ёки баъзи ҳайвонлар безларидан олинидиган моддаларнинг спиртдаги эрит-

маси. А. дастлаб Шарқ мамлакатларида тарқалган. У замонларда А. турли гул мойларидан олиниб, мушк ва анбарлар аралаштириб тайёрланган. Қадим замонларда (мил. ав. 5000—2000 й.) ҳам А. ишлатилганилиги маълум. Ҳозир А. сунъий усудда синтез қилинган ҳар хил хушбўй моддалардан ҳам ишлаб чиқарилмоқда. Гултожбарт ёки ўсимлик илдизидан эфир мойи олиш учун у маҳсус герметик қозонда экстракция қилинади ва А. композицияси (эфир мойи б-н хушбўй модда аралашмаси) тайёрланади. Ҳар бир А. учун ўзига хос «хид» (бўй) танланади. Тузилган композиция юқори дараҷада тозаланган этил спиртда эритилиб, эмалланган берк идишларда 12 кунгача сакланади. Сўнгра фильтрдан ўтказилиб, флакон шишачаларга қуилади. Аъло сифатли А.да 10—12%, ўртачасида 5% хушбўй модда бўлади. Тошкент атиргупа ф-касида бошқа давлатлардан тайёр композициялар олиб ишлатилади ёки эфир мойлари келтирилиб, композиция шу ерда тайёрланади.

АТИРГУЛ (*Rosa L.*) — раъндошлар туркумининг хушманзара ўсимлик сифатида экиладиган бир қанча турига ҳалқ томонидан кўйилган умумий ном. Бу туркумнинг ёввойи ҳолда ўсадиган турлари ҳалқда раъно, наъматак, қирқ оғайни ва итбурун номлари б-н маълум. Осиё, Европа, Америка мамлакатларида кенг тарқалган. А.нинг Ер юзида 250—300 тури, 25 мингдан ортиқ нави бор. Ўзбекистонда 19 тури, 600 дан ортиқ нави ўстирилади. Бу навлар гулининг катта-кичиклиги, ранги, хиди, поядаги ўрнашиши, гуллаш даври, поянинг тикиқ ёки илашиб ўсиши қаби хусусиятлари б-н фарқ қиласи; фасл бўйи узлуксиз ёки тақорорий гуллаб турадиган ва пояси илашиб ўсадиган хиллари кўпроқ экилади. А. асосан, пайванд килиб, пархишлиб ва қаламчасини экиб кўпайтирилади. Пайванд қилиш йўли б-н кўпайтиришда июнда терилган наъматак меваларидан ажратиб олинган уруғлар нам жойда сакланаб, нояб. охири — дек. бошларида очик

далага сепилади. Уруг униб чиққанидан кейин келаси йили апр. — авг. давомида 4 — 5 марта чопик қилинади, 8 — 10 марта сугорилади; авг. — сент. ойларида А. нави куртаклари наъматакка пайванд қилинади. Келаси йил эрта баҳорда пайвандтаг унга уланган куртак юқорисидан кесиб ташланади, пайвандни боғлаган чипта бўшатилади. Ёз давомида бачки шоҳчалар 1 — 2 марта юлиб ташланади, пайванди гул 15 — 20 см ўсгач, унинг бўйига чўзилишига ва муддатидан олдин гуллашига йўл қўйилмайди. Бунинг учун пайванди гулнинг учи кесилиб, вакт-вақти б-н ён шоҳлари қисқартиб турилади. А.ни маҳсус ўсишни фаоллаштирувчи моддалар б-н ишлов бериб қаламчалардан ҳам кўпайтириш мумкин. А. кўчатлари гулзорларга кузда ва баҳорда ўтказилади. Гулзор тупроғи олдиндан 30 — 35 см чуқурлиқда юмшатилади, 1 м² ерга 5 — 10 кг гунг солинади. Кўчат 70 x 70 см оралиқда ўтказилади. Кўчат ўтказиладиган чуқурнинг кенглиги 30—40 см, чуқурлиги 40 — 50 см қилинади. Ёз давомида гулзор 20 марта гуллашига сугорилади, 6 марта гуллашига қарши олтингугурт кукуни б-н дорилаади, бегона ўтлардан холи тутилади. Кеч кузда новдалар 1 — 2 куртак қоддириб кесилади. Баъзи навларнинг гулбаргларидан гулқанд, мураббо қилинади. Ўзбекистон шароитида А. очик ерларда апр.дан но-ябринг охиригача очилиб туради, иссиқхоналарда йил бўйи гул олиш мумкин. Франция, Болгария, Туркия, Италия ва б. мамлакатларда айрим турлари (дамашқ, француз ва б.) навларидан қимматбаҳо эфир мойи олинади.

Лутфулла Абдураҳмонов.

АТИРГУЛ — атиргул шаклидаги безак, амалий безак санъатида кенг кўлланади. А. каштачилик (жумладан, дўппидўзлик)да миллий ироки усули б-н тикиб, заргарлик (билигузук юзига), мискарлик (мис идишлар безаги)да ўйиб ва

б. усулда яратилади.

АТИРГУЛ МОЙИ — эфир мойи; тиник мойсимон хушбўй сарғиши суюқлик. Зичлиги 950 — 990 кг/м³ (20° да). Атиргулнинг асосан қозонлик (Болгариядаги шаҳар номидан) атиргулнинг гулбаргини сув буғи б-н ҳайдаш ёки учувчан органик эритувчилар (петролей эфири, бензол, этил спирт ва б.) восита-сида олинади. Сув буғи б-н ҳайдаш усули кўпроқ кўлланилади. 1 кг мой 2 — 5 т гулбаргдан олинади. Ат. м. таркибига 200 дан ортиқ компонентлар (фенилэтил спирти, терпен спиртлари — цитронеллол, нерол, гераниол, линалоол ва уларнинг эфирлари, алифатик альдегидлар ва б.) киради. Ат. м.нинг спиртда эримайдиган қисми (тахм. 5%)ни стеароптенлар (парафин углеводородлари) ташкил килади. Юкори сифатли атиrlар тайёрлашда ишлатилади.

АТИРДОН (араб. — атир, форс. — идиш) — атиr солинадиган идиш. Ўзбек (Тошкент, Бухоро, Кўкон) заргарлари нафис безакли, шакли бежирим А.ларни мис ёки жездан ясаган.

АТИРЕОЗ (athyreosis; юн. α — инкор қўшимчаси ва лот. glandula thyreoidea — калқонсимон без) — тугма калқонсимон без бўлмаслиги.

АТИРҚОВУН (Melo dudaim) - қовун (Melo) туркумига, қовоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Бўйи 30 — 80 см. Барги тўғарак ёки тухумсимон. Гули бир ёки икки жинсли. Меваси думалоқ, диаметри 5,5 — 6 см. Хушбўйлиги б-н бошқа қовунлардан ажралиб туради. А. экилишига қараб июль — сент. ойларида гуллайди. Ёр юзида кенг тарқалган. Уни Ўрта Осиё, Закавказье, Эрон, Афғонистон, Кичик Осиё, Ўрта дengиз бўйи, Америка ва б. ерларда уч-ратиш мумкин. А. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма вилоятларида, айниқса, Сурхондарё ва Хоразм вилоятида манзарали ўсимлик сифатида экилади.

АТКА — темурийлар даврида амирзодаларга илм-фан, ҳарбий санъат, одобахлоқнинг нозиқ жиҳатларидан тарбия

берувчи мансабдор шахс. Туркистондаги хонликлар даврида (16—19-а.лар) тарбиячи, оталиқ истилоҳи б-н ифодаланган.

АТЛАНТ — безак ҳайкалтарошлиги асари; юнонлар тасаввурнида осмон гумбазини кўтариб турган пахлавоннинг номи. А. одатда, меъморликда бинони бирор жойини кўтариб турувчи устун, яrimустун ва тиргович вазифасини ўтайди. Кўпинча бино ташқарисидаги меъморий элементлар (равок, дарвоза, эшик, балкон, болохона устунлари) сифатида ишланади. Ўзбекистон санъат музеида мармардан ишланган А. ҳайкали бор (1873, итальян ҳайкалтароши Т. Солари иши).

АТЛАНТ, атлас — юксак умуртқалиларда биринчи бўйин умуртқаси; калла суяги б-н бириккан бўлади. Шакли ҳалқага ўхшайди ва шу б-н бошқа умуртқалардан фарқ қиласи. Бош бурилганда А. ҳам бош б-н бирга бурилади.

АТЛАНТ — Сатурн йўлдоши. «Вояжер-2» космик аппарати (АКШ, 1980) бортидан кашф қилинган. Сатурндан узоқлиги 138 минг км, диаметри 36 км га якин.

АТЛАНТА — АКШдаги шаҳар, Жоржия штатининг маъмурий маркази. АКШ жан.даги йирик транспорт, савдо-саноат, маданият маркази, ҳалқаро аэропорт бор. Аҳолиси 394 минг киши (1990, шаҳар атрофи б-н 2,4 млн. киши). Авиаракета-космик, радиоэлектроника, автомобиль, кимё, полиграфия, озиқ-овқат (шу жумладан «Кока-кола» фирмаси) ва б. саноат корхоналари мавжуд. А. — афроамерикаликларнинг маданият ва бизнес маркази. Шаҳарга 19- а. 1-ярмида асос солинган. 1861 — 65 й.лардаги Фуқаролар уруши даврида вайрон қилинган, 19- а. охири — 20- а. бошида қайта тикланган. 26-Олимпиада ўйинлари (1996) бўлиб ўтган. Музейлар ун-лар бор.

АТЛАНТИДА — Платон асарларида сақланган юнон ривоятларига кўра, Атлантика океанида, тахм. Гибралтар бўғозининг гарбидаги мавжуд бўлган улкан

орол. Ери серхосил, ахолиси зич жойлашган. Зилзила натижасида океан қаърига чўкиб кетган. А.нинг мавжуд бўлганлиги ва ҳалокатга учраши сабаблари фанда ҳанузгача муаммо бўлиб қолмоқда.

АТЛАНТИКСИТИ - АҚШ шим.-шарқидаги шаҳар, Нью-Жерси штатида. Ахолиси 309 минг иши (1988; шаҳар атрофи б-н). Силикат-керамика, тикувчилик, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Кимё-фармацевтика ускуналари и. ч. йўлга кўйилган. Денгиз курорти, ҳалқаро туризм маркази.

АТЛАНТИКА БЎЙИ ПАСТТЕКИСЛИГИ — АҚШдаги пасттекислик, Атлантика океани соҳилларининг Нью-Йорқдан Флорида я. о.гача бўлган қисмини эгаллаган. Фарбда Пидмонт платосининг тик тушган чеккаси б-н чегарадош. Кенглиги 30 — 350 км. Денгиз чўқиндилиари (оҳактош, қумтош, лой ва б.)дан ташкил топган, юзаси текис. Баландлиги денгиз сатҳидан 100 м гача. Иқлими субтропик, океан иқлими. Янв.нинг ўртacha т-раси 0° дан 20° гача, июлники $22 - 28^{\circ}$. Йиллик ёғин 1000 — 1400 мм. Тупроқлари: қизил, сариқ, чимли, ботқоқли. Табиий ўсимликлари: қарагай, дуб, тис, ботқоқ сарви ва б. Паҳта, та-маки экилади, мевали боғлар бор. Фойдали қазилмалардан фосфорит лар кўп. Ахолиси зич. Йирик шаҳарлари: Нью-Йорк, Филадельфия, Вашингтон, Балтимор, Норфольк.

АТЛАНТИКА ОКЕАНИ - Ер шаридага катталиги жиҳатидан Тинч океандан кейин 2- ўринда турадиган океан.

Табиий географик очерк. А.о. шимолда Гренландия ва Исландия о.лари, шарқда Европа ҳамда Африка, гарбда Шим. ва Жан. Америка, жан.да Антарктида орасида жойлашган. Узунлиги шим.дан жан.га 15 минг км, энининг энг камбар жойи 2830 км (экватор яқинида). Майд. денгизлари б-н биргаликда 91140,8 минг км², ўртacha чук. 3332 м, сувининг ўртacha ҳажми 337541 минг км³ (денгизларсиз майд. 82441,5 минг км², ўртacha чук. 3926 м ва сув ҳажми 323613 минг

км³).

А. о. оролларининг кўпчилигиматериқдан ажралиб чиқсан бўлиб, қирғоклар яқинидадир (Буюк Британия, Ирландия, Ньюфаундленд, Катта Антил ва қисман Кичик Антил о.лари, Канар, Яшил Бурун, Фолкленд о.лари ва б.). Океаннинг ички қисмида орол кам. Борлари ҳам вулкан оролларидир (Азор, Сан-Елена, Тристанда-Кунья ва б.).

Рельефи ва геологик тузилиши — А. о. тубидаги улкан Ўрта Атлантика тизмаси океанинни гарбий ва шарқий қисмларга бўлиб туради. Бу тиз-мадан гарб ва шарқ томонларда сув ости платолари, тизмалар ва баландликлар бор. Баландликлар гарбда Лабрадор, Шим. Америка, Гвиана, Бразилия, Аргентина ва б. сойликларни; шарқда Фарбий Европа, Шим. Африка, Гвинея, Ангола, Кап, Агульяс сойликларини; жан.да Африка-Антарктида сойликларини ажратиб туради. Бу сойликларнинг чук. 3000 м дан 7200 — 7300 м гача. Энг чуқур жойлари 8385 м, 8428 м. Сув ости тоғларининг тепалари айrim жойларда сув юзасидан кўтарилиб туради (Бермуда, Азор, Канар, Яшил Бурун, Фернанду-ди-Норонья, Сан-Елена, Тристанда-Кунья о.лари ва б.). Океан тубидаги чўқиндиларнинг қалинлиги баъзи жойларда 800 — 1000 м га етади. Туб жинслар материк ён бағирларида чиқиб қолган. Чунончи Ўрта Атлантика тизмаси қиррасида базальт ва габбро каби жинслар учрайди.

А. о. меридиан бўйлаб катта масофада чўзилганлигидан океан юзасида иқлим шароити жуда хилма-хил. А. о. шимолда экваториал иқлим минтақасидан субар-ктика иқлим минтақасигача ва жан.да Антарктика иқлим минтақасигача бўлган иқлим минтақаларини ўз ичига олган. А. о.нинг катта қисми, яъни 40° ш.к. б-н 40° ж.к. ораси экваториал, тропик ва субтропик иқлим минтақалари дадир. А. о. устида Исландия ва Антарктида атмосфера минимумлари, Шим. Атлантика ва Жан. Атлантика атмосфера максимумлари вужудга келади. Ана шу атмосфера

марказлари таъсирида ўртача кенгликларда кучли гарбий шамоллар, Шим. ва Жан. ярим шардаги субтропик ва тропик кенгликларда эса шим.-шарқий ва жан.-шарқий (пассат) шамоллар ҳосил бўлади. Энг кучли ша-моллар А.о.нинг Жан. ярим шардаги ўртача кенгликларида эсади. Шим. тропик кенгликларда июндан окт.гача давом этадиган кучли бўронлар бўлиб туради. Ҳаво т-раси қишида, фев. да (А. о.нинг жан. қисмида эса авг.да) экваторда 25° бўлса, 60° ш. к.да 0° , 60° ж. к.да — 8 дан — 10° гача бўлади. А. о.нинг чекка шим. гарби ва жан.да т-ра — 25° ва ундан пастга тушади. Езда, яъни авг. ойида эса (А. о.нинг жан. қисмида фев. ойида) т-ра экваторда 26 — 28° бўлса, 60° ш. к.да 8 — 12° ва 60° ж. к.да 0 — 2° бўлади.

А. о.нинг гидрологи к режими иқлим шароитлари таъсирида, қўшни океанлар ҳамда йўрта дengиз сувлари б-н алмасилиниб туриши, шунингдек теварак-атрофдаги куруқликлар таъсирида вужудга келади. Атмосфера циркуляцияси таъсирида океан юзасидаги оқимлар субтропик ва тропик кенгликларда антициклонал айланма, шим. ўртача ва жан. юкори кенгликларда эса циклонал айланма ҳаракат килади. А. о.нинг характерли хусусияти шундаки, бу ерда Гольфстрим ва унинг давоми бўлган Шим. Атлантика оқими гарбий ва шим. тармоқларга бўлиниси кетади. Оқимлар океан юзаси ютадиган куёш иссиклигини таксимлаб турадиган асосий воситалардир. А. о.нинг 30° ш. к. б-н 30° ж. к. орасидаги юзаси куёш энергиясини кўгтрок ютади. Океаннинг бошқа қисмида эса иссиклик атмосфера га ўтиб туради. Илиқ ва совук оқимлар таъсирида сувнинг т-раси кенглик зоналарида катга фарқ килади. 30° ш. к.дан шим.да, гарбда т-ра шарқдагига нисбатан 10° паст бўлади. 30° ш. к. б-н 40° ж. к. орасида эса аксинча: бу ерда гарбда т-ра шарқдагига нисбатан 5° юкори.

Сувнинг шўрлиги сув балансига боғлиқдир: йилига океан юзасидан 1040 мм сув буғланиси кетади, океан юзасига эса йилига 780 мм ёғин ёғади ва

куруқликдан 200 мм ёғинга тенг ҳажмда сув келади. Тропик ва субтропик кенгликларда йилига 1640 — 1660 мм сув буғланади. Экваторда эса йилига 1400 мм, 60° ш. к.да 780 мм, 60° ж. к.да эса атиги 320 мм сув буғланади. Экваторда эса йилига 1770 мм ёғин ёғади, 20° ш. к.да эса 640 мм, 20° ж. к.да 270 мм ёғин ёғади. Ўртача кенгликларда эса ёғин миқдори йилига 1100 — 1200 мм га етади. Шунга кўра тропик ва субтропик кенгликларда сув айникса шўр ($37,25\%$), экваторда 35% , жан. ўртача кенгликлар гарбидаги 32% , шарқидаги $35,5\%$. А. о.нинг юза қаватида кислород миқдори экваторда 4 л/м³, юкори кенгликларда $7,5$ л/м³ гача. Сув кўтарилиши асосан ҳар ярим суткада такрорланади. Фанди кўлтигида сув кўтарилиши 18 м га етади. Дунё океанида сув бундан баланд кўтариладиган жой йўқ. А. о.нинг ўрта қисмида сув кўтарилиши 1 м га якин, қолган жойларида $0,5$ дан $2,2$ м гача. Кўплаб муз ва айсберглар океаннинг ўрта қисмига Шим. Муз океанидан оқиб келади. Муз ҳамда айсбергларнинг етиб борадиган ўртача чегараси тахм. 40° ш. к.дан ўтади. Айрим ҳолларда А. о.нинг жан. қисмида дengиз музлари ва айсберглар Антарктида материги якинида ва Уэдделл дengизида ҳосил бўлади. Ноябр.-дек. ойларида айсберглар айникса кўпаяди ва океаннинг ўрта қисмида 40° ж. к.да, гарбий ва шарқий қисмларида эса 35° ж. к.да кўплаб айсберглар учрайди.

А. о.ўсимлик дунёси жуда хилма-хил. 100 м гача чуқур бўлган қисми (океан тубининг 2%) сув туби ўсимликлари (фитобентос) кўнғир, яшил ва қизил сувўтлардан, шунингдек шўр сувда ўса оладиган гулли ўсимликлар (филоспадикс, зоотера, поссейдония)дан иборат. А. о.нинг 20° ш. к. б-н 40° ш. к. орасида ва 30° ф. у. орасида Саргasso дengизи жойлашган. Бу дengизда саргass деб аталаадиган кўнғир сувўтлар ниҳоятда кўп. Фитопланктон фитобентосдан фарқ қилиб,

океаннинг 100 м ли устки қисмида ҳамма жойда учрайди, 40 — 50 м ли устки қисмида эса айниқса кўп. Фитопланктон бир ҳужайрали майда сувў-тлардан иборат. 1 м³ сувда 1 мг дан 100 мг гача фитопланктон бор.

А. о.нинг ҳамма қисмида ҳайвонлар бор. Тропикларга томон ҳайвон турлари хилма-хил бўла боради. Совук ва мўътадил минтақаларда бир неча минг ҳайвон тури бўлса, тропик кенгликларда ўnlарча минг ҳайвон турлари бор. Совук ва мўътадил минтақаларда сут эмизувчилардан кит ва курак оёклилар, балиқлардан сельдь, трескасимонлар, олабуғасимонлар ва камбаласимонлар хосdir, зоопланктон орасида курак оёкли қисқичбакасимонлар ва баъзан қанот оёкли моллюскалар кўпчиликни ташкил қилади. 100 дан ортиқ ҳайвон тури биполяр, яъни совук ва мўътадил минтақалар учун, тропикларда эса учрамайдиган ҳайвонлар (тюленлар, дengiz mushuklari, китлар, килька, сардина ва б.) хос. А. о.нинг тропик қисмида кашалот, дengiz тошбақалари, қисқичбақасимонлар, акулалар, учар балиқлар, краблар, маржон полиплари, сифоид медузалар, сифонофоралар, радиолариялар яшайди. А. о.нинг чукур сув фаунаси булутлар, маржонлар, ниннатанлилар, қисқичбақасимонлар ва б. дengiz ҳайвонларидан иборат.

Тадқиқ қилиниш тарихи. А.о. инсониятга қадим замондан маълум бўлган: милоддан 1200 й.олдин финикияллар, 300 — 100 й.олдин римликлар А. о.нинг Европа ва Шим. Африка қирғокларига якин қисмларида, 9 — 10- а.ларда славян қабилалари Болтик дengизизда сузганлар. 15- а.да испан ва португал дengизчилари Хиндистон ва Хитойга борадиган дengиз йўлларини қидириб, А. о.нинг узок-узок жойларига боргандар. Ана шулардан португал Б. Диаш (1487), Х. Колумб (1492 -1503), инглиз Ж. Кабот (1497) ва португал Васко да Гама (1498) саёҳатлари алоҳида ўрин тутади. 1520 й. Ф. Магеллан дунё бўйлаб саёҳат қилганда А. о.дан ўтган. Ф. Ф. Беллинсгаузен, М. П.

Лазарев (1819-21), Ж. Кук (1772), И. Ф. Круzenштерн (1803) ва б.нинг саёҳатлари ҳам А. о. ҳакида маълумот берди. А. о.ни ўрганишда Халқаро геофизика йили даврида ўтказилган океанографик тадқиқотлар катта аҳамиятга эга бўлди. Шундан сўнг А. о.ни бир қанча мамлакатларнинг олимлари ҳамкорликда ўргана бошладилар. А. о. Хукуматлараро океанографик комиссия дастурлари асосида ишлайдиган ҳалқаро эк-спедициялар, шунингдек Россия, Англия, Франция, Нидерландия, Бразилия, Аргентина ва б. мамлакатлар экспедициялари томонидан ўрганилмоқда.

Иқтисодий географик очерк. А. о. муҳим иқтисодий ва стратегик аҳамиятга эга. А. о.га дунё кемаларида ташиладиган юкларнинг 60%, балиқовлашнинг 40% тўғри келади. Суюк ёқилғи ва металлургия хом ашёлари айниқса кўп ташилади. А. о. орқали ўтган дengиз ва ҳаво йўллари бир қитъани иккинчиси б-н боғлайди. Транс-Атлантика ҳаво йўларининг кўп қисми Шим. Атлантика орқали ўтади ва Европадаги Лондон, Париж, Амстердам ва б. пойтахт шаҳарларни АҚШ ва Канада шаҳарлари б-н боғлайди. Европа б-н Жан. Америка орасида ҳам авиатрасса бор. Дунёдаги энг катта портларнинг кўпчилиги А. о. ҳавзасида жойлашган.

Минерал ва энергетика ресурслари. А. о. минерал хом ашё захираларига бой. Мексика ва Бискай кўлтифи, Шим., Караби ва Ўрта дengизлари материк саёзлигидан нефть қазиб олинади. Мексика кўлтигидан — олтингугурт, Ньюфаунленд кўлтигидан темир рудаси, Жан. Африка кирғоклари яқинидан олмос ва б. фойдали қазилмалар олинади.

АТЛАНТИКА ОСТОНАСИ - Атлантика океани тубининг Гренландия, Исландия, Фарер ва Шетленд о.лари оралиғидаги кўтарилиб қолган қисми. Чуқурлиги океан сатҳидан 600 м. А. о. Атлантика океани б-н Шим. Муз океанининг чукур қисмларидағи сувни бирбирига ўтказмайди. Шим. Атлантика оқимининг илиқ ва шўр сувлари А. о.

орқали Норвегия денгизига, асосан Исландия ва Шетленд олари оралиғидаги бўйоздан ўтади.

АТЛАНТИКА ОҚИМИ - Атлантика океани шим.даги илиқ оқим (к. Гольфстрим).

АТЛАНТИКА ХАРТИЯСИ - АҚШ ва Буюк Британия хукуматларининг бошлиқлари — Ф. Рузвельт ва У. Черчилл 1941 й. 14 авг.да имзолаган декларация. А. х.да фашистлар Германияси ва унинг иттифоқчиларига қарши урушнинг мақсадлари, урушдан кейинги даврда дунёning тузилиши, хусусан худудларни босиб олишдан воз кечиш ҳамда халқларнинг ўзини идора этиш усулини ўзи танлаш ҳуқуки тўғрисида умумий тар-здаги фикрлар билдирилган. 1941 й. 24 сент.да Лондон иттифоқчиларо конференциясида СССР А. х.нинг асосий қоидаларига қўшилганлигини эълон қилди, бу эса гитлерчиларга қарши иттифоқ тузиш учун замин яратди.

АТЛАНТРОП (Атлас — Африкадаги тоғли ўлқадан ва юн. anthropos одам) — питеантроплар турига мансуб деб санаалаётган қазилма одам. А. бош суяги чаноклари Жазоирда 1954 — 55 й.ларда ашель маданиятига оид тош куроллар б-н бирга топилган. Қад.лиги тахм. 360 минг ийлга тенг.

АТЛАС (араб. —текис, силлик) — танда или ҳам, арқоқ или ҳам табиий ипақдан тўқиладиган бир юзлама силлик мато. Танда или абрбанди усулида бўяб безатилади. Алоҳида ишлов бериб А.га жило берилади, шунга кўра у товланиб туради. Илгари мато юзига кудунг урилган, хоз. кунда А. иссиқ сатҳли барабан — каландрдан ўтказилади. Ўзбек А.лари ранг-баранг нафис гулларга бой, бу гуллар бир-бири б-н уйғунлашиб, матода яхлит гўзал бир накшни ҳосил қиласди. А.нинг табиий ипақдан тўқилган энг аъло нави саккиз тепкили хонатлас деб аталади. Хонатласнинг барча сири унинг тузилиши ва тўқилиш усулидир. А.нинг тўқилиш жараёни: тўрт тепкили А. тўрт тепкили дастгоҳда, саккиз

тепкили А. саккиз тепкили дастгоҳда тўқилади. Таидага гулалар танданинг ҳар саккиз нахи тўқилишда устма-уст келадиган қилиб кўтарилади, нахлар тепкиларга мувофиқлаштирилиб, гулалар ўйнағичларга уланади. Тепки босилганда гуланинг бири пастга тортилиб, устма-уст ётган нахлардан бирининг коми очилади ва орасидан биринчи арқоқ или ўтади, иккинчи тепки босилса, иккинчи коми очилиб, иккинчи арқоқ или ўтади. Шу тариқа саккиз нах орасига саккиз арқоқ или устма-уст тушиб, танда или матонинг устига томон жойлана бориб тўқима бир юзламага айланади.

Қадимда А.лар дастаки дастгоҳ (кўл дўён)ларда тўқилган. Ҳозир дастаки дастгоҳларда ҳам, механик дастгоҳлар (тўкув станоклари)да ҳам тўқилади. Механик дастгоҳларни Электр двигатель ҳаракатлантиради. Ўтмишда А.нинг бир кийимлиги яхлит ҳолда ҳам, икки бўлакка бўлиб ҳам сотилган. Икки бўлакка бўлинган А.нинг ҳар бир бўлаги бир тока А., иккала тоқаси (бир кийимлиги) бир жўра А. деб номланган. А.ни тоқа-жўра қилиш 1930 й.ларда урфдан қодди. А. тўқиши Марғилонда жуда қадимдан ривожланган, бошқа жойларга шу ердан тарқалган. 20- а. бошларида бу ерда юзлаб А. тўкувчи косиблар бўлган, 20-й.ларда улар 4 та саноат артеллари га уюшган. 1963 й.да бу артеллар бирлаштирилиб йирик корхона — «Атлас» фирмасига айлантирилди. 1976 йдан Марғилон А. и. ч. бирлашмаси. А. тўқиши, айниқса, Наманган (Наманган шойи и. ч. бирлашмаси), Хўжандда, шунингдек Андижон, Кўкон, Самарқанд шларида ривож топган. А.дан аёллар либослари, кўрпа, кўрпачалар, эркаклар қийифи ва б. буюмлар тайёрланади. Энг машхур А.лар: «Қора атлас», «Барги қарам», «Чақирим», «Яхудий нусха», «Номозшомгул», «Шахмат», «Қора кўзим» ва б.

Ўзбекистон А.лари республика худудидан ташкари — хорижий мамлакатларга ҳам чиқарилмоқда. 1967 й.да Монреал (Канада)да ўтказилган Халқаро

кўргазмада, 1978 й.да Югославиянинг Загреб ш.да бўлиб ўтган Халқаро ярмаркада хонатлас Олтин медаль б-н мукофотланди. Тошкент Моделлар уйида хонатласдан тиқилган тайёр кийимлар 1970 й.да Япония (Осако)да, 1987 й.да Будапешт кузги ярмаркасида, 1988 й.да Бағдодда, 1989 й.да Хиндистон (Дехли) да бўлиб ўтган Халқаро ярмаркаларда, АҚШнинг Вашингтон (1998) ва Чикаго (1999) ш.ларида ху-сусий йигимлардаги ўзбек А.лари намойиш этилди.

Сайёра Маҳкамова.

АТЛАС — 1) тушунтириш матнлари бўлган муайян тизимли хариталар тўплами, жиллар ёки айрим вараклар йигиндиси шаклида нашр килинади (к. Географик атлас); 2) маҳсус альбомлар — анатомик А. ва х. к. номи.

«АТЛАС» — америка элтувчи ракеталари туркумининг номи; «Атлас» сайдераларо баллистик ракетасининг дастлабки икки погонаси сифатида фойдаланилади. Старт массаси — 125 — 135 т, умумий узунлиги 31 — 35 м. «Атлас-Ажена» ва «Атлас-Центавр» варианtlари мавжуд. «Мидас», «Самос» ЕСЙни, сайдераларо автоматик ст-ялар «Рейнтер», «Маринер» ва б.ни парвоз килдириш учун қўлланилади. Ракета двигатели ёнилғиси — суюқ кислород ва керосин.

АТЛАС ПИЛЛА — пачоқ пилла турларидан бири. А. п.нинг сирти текис (силлик), қисман ботикроқ. Унинг даста қисган ўринларида ботик ерлари билинмай қолади. Шу белгиларига кўра навларга бўлинади. Сиртидаги бузилган жойлари 5 мм гача бўлса биринчи, 10 мм гача бўлса иккинчи, 15 мм гача бўлганлари эса учинчи навга киради. 15 мм дан ортиқ бузилган жойи бўлган пиллалар яроқсиз хисобланади. А. п.лар бир текис булганмайди, ипаги оз чиқади, сифати паст бўлади, тортишда ипаги тез-тез узилиб туради. Пилла сифатининг бу тариқа бузилиши қуртларга етарли даста қўйилмаганидан ҳамда пилланинг даста оралиғида қисилиб ўралишидан юзага келади.

АТЛАС ТОҒЛАРИ — Африканинг шим.-гарбидаги тоғлар, Марокаш, Жазоир ва Тунис ҳудудида. Ўтра дengизга параллел жойлашган бир қанча тизмалар ва тоғ массивларидан иборат, уларни пласимон баланд текисликлар (800—1200 м) бир-бирларидан ажратиб туради. Бал. 4165 м гача (Жабал-Тубкал чўққиси), уз. 2000 км чамасида. Учламчи давр охирида вужудга келган. Зилзилалар бўлиб туради. Асосан оҳактош, мергель, ҳар хил гиллардан ташкил топган. Фойдали қазилмалардан темир, кўроғшин, рух, кобальт, молибден рудалари, фосфорит, тош-туз учрайди. Субтропик миintaқада жойлашган, иқлими соҳилда ўрта дengиз иқлими, қолган жойлarda чала чўлга хос иқлим. А. тдан Дра ва Шелиф дарёлари бошланади. Шимолий р-нлар ландшафти инсон томондан кескин ўзгартириб юборилган. Шим. ён ба-ғирларида доим яшил ўрмонлар бор.

АТЛАС ЎРИЛИШИ — атлас тўкишдаги ўзига хос ўрилиш; танда иплари арқоқ ипларини ёпиб ўтган жойларда улар ўзаро ёнма-ён ётмайди, балки бир неча ип силжиб ўтади. Рапортдаги танда ва арқоқ иплари сони камидан бешта бўлади. А у. б-н тўқилган газламаларнинг сирти силлиқ бўлиб, фақат арқоқ ёки танда ипларини ёпиб утган жойлари узун булиб кўринади. Агар газлама сиртида арқоқ иплари танда ипларини кўпроқ ёпиб ўтган бўлса, бундай газлама арқоқ атласи ёки сатин деб аталади. Агар газлама сиртида танда иплари арқоқ ипларини кўпроқ ёпиб ўтган бўлса, бундай газлама танда атласи ёки атлас деб аталади.

АТЛЕТ — 1) атлетика б-н шуғулланувчи спортчи ёки цирк артисти; 2) қомати келишган, бақувват, чайир одам.

АТЛЕТИКА (юн. *athletikos* — курашибиларга хос) — 1) куч ва чаққонликни ривожлантиришга ёрдамлашувчи машқлар тизими. А. атамаси енгил А., оғир А. сўз бирикмаларида ишлатилади; 2) цирк санъати жанри, оғир нарсалар кўтариш б-н боғлиқ куч ишлатувчи машқлар.

АТМОСФЕРА (юн. atmos — бүг ва сфера) — ер шарини ўраб олган ва у б-н бирга айланадиган ҳаво қобиги. А. мас-саси 5,15—Ю15 т бўлиб, ер шари оғирлиги (5,977-1021 т)нинг таҳм. миллиондан бир бўлагига тенг. Баландликка кўтаришган сари А. босими ва зичлиги камайиб боради. А.нинг қалинлиги бир неча ўн минг км бўлишига қарамай, унинг асосий мас-саси ер сиртига ёндашган юпқа қатламда жойлашган. А. бутун мас-сасининг таҳм. 50% ер сиртидан 5 км баландликкача бўлган қатламда, қолган 50% эса 30 — 35 км баландликкача бўлган қатламда тўплланган. Ер сиртида А.нинг зичлиги 10—3 г/см³ бўлса, таҳм. 700 км баландлика 10~16 г/см³. А. юқори қатламларининг зичлиги сайдераларо мухитдаги газларнинг зичлигига тенглашади. Шунинг учун А.нинг кескин чегараси бўлмайди, аста-секин сайдераларо фазога ўтади. А.нинг юқори қатламлари Күёшдан чиқадиган радиация энергияси таъсирида иссиқлик олганлиги учун у қатламларнинг зичлиги вактга, географик кенгликларга боғлиқдир. А. юқори қатламларининг зичлиги Күёш ёритаётган вактда ёритмаётган вактга қараганда каттарок. Шунингдек, А. юқори қатламларининг зичлиги кутб р-нларида экваториал р-нлардагига қараганда кичик. А. асосан азот (78,09%), кислород (20,45%) ва аргон (0,93%) газлар аралашмасидан иборат, қолган қисмини карбонат ангидрид гази, водород ҳамда гелий, неон, криpton ва ксенон каби инерт газлар ташкил кидали. А.да жуда оз микдорда метан, азот, оксид, углерод (П)-оксид ва б. табиий ҳамда саноат газлари бўлиб, микдори ўзгариб туради. Қуруқлик ва сув юзидағи доимий бугланиш туфайли А.да сув буғи ҳам бўлади. Бугнинг қуюқлашуви булут ва ёғинларни ҳосил қиласди. Ҳавода доимо ҳар хил катталиқда чанг заррачалари мавжуд. Уларнинг манбаи Ер ва космик фазодир. А. таркибига кўра, асосан гомосфера ва гетеросфера қатламларига бўлинади. Ер сиртидан 90 — 95 км ба-

ландликкача бўлган ҳаво қатламида юқорида қайд этилган асосий газлар (азот ва кисло-род)нинг нисбий таркиби ўзгармайди, буни гомосфера (бир жинсли) қатлам деб аталади, бу қатламдан юқорида эса азот ва кислород молекулалари зарядли атомларга ажралади ва атом оғирлиги бўйича тақсимланади. Буни гетеросфера қатлами деб юритилади. Шу белгига асосан озоносфера (20 — 55 км) ва ионосфера (90 км дан юқори) қатламларини ҳам ажратиш мумкин. Озоносфера қатлами туфайли ер юзида ҳаёт мавжуд, чунки Күёшдан келаётган ва ҳаёт учун зарарли бўлган ҳар хил нурларнинг асосий қисми шу қатламда ютилади. Ионосфера ионлар концентрацияси тақсимланиши бўйича 60 км баландлиқда D, 110—140 км баландлиқда E, 220 км дан юқорида F қатламларини ҳосил қиласди. А. қуёш радиациясининг маълум қисмини ютади ва сочади. А.да иссиқлик кўпроқ турбулент (уорма) харакат, радиация жараёнлари ва сувнинг фазовий ўзгаришлари орқали тарқалади, натижада А. т-ра тақсимланиши бўйича 5 асосий қатламга ажратилади (жадвал). А. тропосфера қатламининг ер сиртидан баландлиги кутб кенгликларида 10 — 11 км, тропик р-нларда 14—17 км. Тропосфера қатламида ҳар 100 м баландлиқда т-ра 0,6° га пасайиб боради. Тропосфера нинг юқори чегарасида ҳавонинг ўртача т-раси ўрта кенглик устида — 55° — 60°, экваториал соҳалар устида — 70° гача. Бу қатламда ер сиртининг физик ҳоссалари ҳар хил бўлади. А.нинг умумий циркуляцияси ва гирдоблари, антициклон ва циклонлар харакати натижасида турли кенгликлардаги ҳаво массаларининг алмашиниши юзага келади. Шунингдек, А.да ҳаво вертикал ва горизонтал йўналишларда аралашиб туради. Тропосферада сув буглари ва чанглар кўп бўлгани учун туман, булут ҳосил бўлади, ёғин ёғади, момақалдироқ ва турли-туман об-ҳаво ҳодисалари рўй беради. Шамол тезлиги ҳар километр баландлиқда 2 м/с орта боради ва йўналиши ўнгта бури-

ла бошлайди. Тропопауза остида шамолнинг энг юкори тезлиги секундига 15 — 20 м га, баъзан соатига 500 — 600 км гача етади. Тропосферада А. ер сирти б-н ишқаланадиган қатламнинг қалинлиги 1,0 — 1,5 км. Бу қатламда метеорологик элементлар сутка давомида кўп ўзгаради. Қатламнинг 50 — 100 м баландликкача бўлган пастки қисмида иссиқликнинг турбулент оқимлари, сув буғи ва турбулент ишқаланиш кучлари ўзгармас деб ҳисобланади. Чегара қатламнинг юкорисида турбулент ишқаланиш кучлари жуда кичик бўлиб, шу баландликдан эркин А. бошланади. Тропосферадан стратосфера қатламига ўтишдаги оралиқ қатлам тропопауза деб аталади. Тропопауза баландлиги 17 км дан (экватор устида) 9 км гача (кутб устида) ўзгаради. Тропопаузадан юкорида деярли доимо булутсиз ва нисбатан тинч бўлган стратосфера қатлами бўлиб, баъзи вақтларда 20 — 22 км баландликда муз кристалларидан таркиб топган садафсимон булатлар кузатилади. Стратосферанинг пастки қатламларида т-ра баландлик бўйича ўзгармайди, 30 км баландликдан бошлаб ҳаво т-раси орта боради ва 50 — 60 км баландликда 290°К гача етади. Ўрта ва юкори кенгликларда т-ранинг баландлик бўйича ўзгаришига қараб, стратосфера: 1) т-раси ўзгармайдиган изосфера; 2) т-раси ортиб борадиган инверсия-изопауза қатламларига бўлинади. Куйи ва экваториал кенгликларда стратосфера одатда инверсиядан бошланади. Меридиан бўйича ҳаво кўчишининг кучайиши (стратосферанинг муҳим хоссаси) Ер ярим шарлари орасидаги ҳаво алмашинувига ёрдам беради. Тахм. 80 — 90 км баландликда т-ра 190°К гача пасая боради. 50 — 90 км баландлик оралигидаги А. қатлами мезосфера деб юритилади. Мезосферанинг 82 — 85 км баландлигига ёз вақтларда кумушсимон булатлар кузатилади. Мезосферада ҳаво таркиби тропосфера ва стратосфера кат-ламларидаги каби аралаш газлардан иборат. Мезосферада фотокимёвий жараёнлар катта роль

ўйнайди. Куёшнинг қиска тўлқинли радиацияси таъсирида фаол харакатчан атом ва молекулалар хосил бўлади. 90 км дан юкорида термосфера қатлами бошланиб, т-ра тез кўтарила боради. Т-ранинг кўтарилиш даражаси қиска тўлқинли Куёш радиациясининг ютилиш жадаллигига боғлиқ. Мезопаузадан юкорида тўлқин узунлиги 1750 А дан қиска бўлган ультрабинафша рентген ва корпускуляр нурлари таъсирида диссоцияланиш ва рекомбинацияланиш туфайли заррачаларнинг кимёвий ўзгариши, шунингдек, ионлашиш рўй беради. Кислород молекуласи 80 — 90 км дан 200 — 250 км гача, азот эса 250 км дан юкори баландликларда диссоцияланади, яъни атомларга ажралади. 400 — 500 км баландликдан юкорида А. асосан кислород ва азот атомларидан таш-кил топган. Бу қатламларда нейтрал гелий бўлиб, унинг микдори баландлик ортган сари ортиб боради. даво таркибининг баландлик бўйича ўзгаришига газлар диффузияси ҳам кучли таъсир килади. Термосферанинг пастки қисмида конвекция, юкори қисмида эса иссиқлик ўтказувчанлик б-н иссиқлик алмашинади. 100 — 900 км баландликдаги қатламда кутб ёғдуси ва иносфера тўлқинлари кузатилади, 900 км дан юкорида экзосфера қатлами бошланиб, т-ра ўзгармай қолади. Ер сунъий йўлдошлари (ЕСЙ)нинг учишига А.нинг таъсири ўрганилган ва ўрганилмоқда. А.нинг ердан 150 км гача бўлган қатламини зич қатлам ва ундан юкоридаги қатламини Ер атрофидаги космик бўшлиқ деб ажратилади. Ер сиртига яқин А. қатламларининг зичлиги катта бўлганлиги сабабли, космик тезлиқдаги ракета ва сунъий йўлдошлар бу қатламларда уча ол-майди, ёниб кетади. Шунинг учун ҳам сайёралараро фазодан ер А.сининг зич қатламига кириб келган метеорлар 120 км баландликда қизий бошлайди ва, ниҳоят, 60 км баландликда ёниб кетади. Бу ҳодисани халқ тилида «юлдуз учди» деб юритилади. Ракета ва сунъий йўлдошлар 150 км дан бошлаб Ер

атрофига айланиши мүмкін. А. электр ўтказувчанлық хоссасыга зәғ. А.даги эластик тұлқынлар товуш чиқаради. Ёруғлик А.дан ўтаётгандың вактда туман томчилари ва кристаллардан қайтиши, сочилиши ва синиши натижасыда ҳар хил оптик ходисалар рўй беради. А.да маълум мікдорда радиоактив моддалар бўлади. Улар табиий ва сунъий радиоактивлик натижасыда ҳосил бўлади. А. радиоактивлигида асосий ролни радон изотоп ўйнайди. У ер қатламида уран, торий ва актинийларнинг радиоактив парчаланиши натижасыда ҳосил бўлади ва А.га тупроқ ҳавоси орқали ўтади. Ҳар бир кв.м ердан А.га ўртача 10~17 кюри/Гл радион ажралади. Баъзан, уран ва плутоний атом ядроларидағы узлуксиз реакциялар натижасыда А.нинг тузилиши ва физик хоссалари бевосита ва билвосита усууллар ёрдамида ўрганилади. Бевосита текшириш воситалари қаторига радиозонд, аэростат, учар шар, самолёт, ракета, ЕСЙ ва космик кемалар киради. Буларнинг ичидә Аниң 20 — 25 км (айрим ҳолларда 35 — 40 км гача) баландликдаги қатламларини текшириш учун радиозондлар кўлланилади. Бу усуулнинг афзаллиги шундаки, исталган баландликдаги ҳавонинг т-раси, босими, намлиги ва шамолнинг йўналиши, тезлиги ҳақидаги маълумотлар зудлик б-н радио орқали олинади. Билвосита кузатишлар қаторига пројектор нури, товушнинг аномал тарқалиши, метеор изларининг ҳаракати, электромагнит тұлқынларнинг тарқалиши, шунингдек ультрабинафша нур радиацияси, осмоннинг тунда ёритиши ва қутб ёғдуси нурларининг спектрал таркибини текширишлар киради.

АТМОСФЕРА АКУСТИКАСИ - акустикаиңтін атмосферада товуш тұлқынларининг тарқалиш қонуниятларини акустика усууллары б-н ўрганадиган бўлими. Товуш тұлқынларининг сўниши факат тұлқин тарқалишига боғлиқ бўлмай, товуш энергиясининг мухитда ютилишига ҳам боғлиқдир. Товуш энергиясининг

ютилиши товушнинг тұлқин узунлигига боғлиқ: қиска тұлқинларда кўп, узун тұлқинларда кам ютилади. Атмосферада тарқаладиган товуш тұлқынлари т-раси юкори бўлган мухитдан т-раси паст бўлган мухитга томон бурилади. Баъзан, портлаш ёки момақаддироқнинг кучли товуш тұлқынлари факат марказий эшитилиш зонасидагина эмас, балки маълум даражадаги доирасимон эшитилиш зоналарида ҳам аниқ эшитилиши мүмкін. Бу ходиса товуш тұлқынларининг атмосферадаги паст т-рали қатламлардан қайтишини тасдиқлайди.

АТМОСФЕРА БОСИМИ - атмосферанинг ер сиртидаги барча нарсаларга ва ер сиртига кўрсатадиган гидростатик босими; атмосфера ҳолатини билдирувчи асосий белги. Симобли барометр б-н ўлчанади. А. б. Дина/см², мб ёки мм сим. уст., гПа б-н ифодаланади. Денгиз сатхидаги ўртача А. б. ёки нормал босим Ро қ 760 мм сим. уст.га ёки 1013,25 г-Па га teng. Баландликка кўтарилиган сари А. б. камайди. Пастки қатламларда тезроқ, юкори қатламларда эса секинроқ камайди, денгиз сатхидан бкм баландликда А. б. ер юзидағи босимнинг ярмини ташкил килади.

А. б. баландлик б-нгина эмас, балки ер юзининг бир нұктасидан иккинчи бир нұкласига ўтганда, шунингдек вакы утиши б-н ҳам ўзгаради. Натижада ер юзида босими пастлашган циклонлар, босими юкорилашган антициклонлар ва тұлқинли босим соҳаларини кузатамиз. Бу соҳада ҳаво т-раси, зичлиги ва оқими ўзгаради, шунингдек атмосфера гирдоблари ҳосил бўлади ва б. Бутун ер шаридага 5 км баландликдан бошлиб экватордан қутб ҳудудлари томон А. б. камайиб боради.

АТМОСФЕРА ДИСПЕРСИЯСИ - ёриткич (юлдузлар) тасвирининг спектрларга ажралishi. Юлдуздан келаётганды турли тұлқин узунлигидаги нурлар Ер атмосферасидан утиши жараёнида турлича бурчак остида синиб тасвирида рангларга ажралади ва шу сабабли ёриткичнинг

тасвири бир оз чўзиқрок бўлиб чикади. Ёриткичнинг зенит масофаси ортиши б-н тасвир чўзиқлиги ҳам ортади, бинафша нурлар кизил нурларга Караганда кўпроқ синганидан улар ҳосил қилган тасвир зенит томонга сурилган бўлади. Натижада ёриткич тасвири спектрларга ажралади. А. д. туфайли, мас, А. синфга тегишли юлдуз б-н К синфга тегишли юлдуз вазиятлари фарқи 45° зенит масофада 0,1 — 0,2 орасида бўлади. Координатларни катта аниқлиқда ўлчаща А. д. ни хисобга олиш ёки унинг таъсирини камайтириш керак.

АТМОСФЕРА ЁГИНЛАРИ - булутлардан ёғадиган ёки ҳавода сув бугларининг конденсаланиши натижасида ер юзасига ва ўсимликлар сиртига тушадиган томчи ёки муз ҳолатидаги сув. Булутлардан ёмғир, кор, ҳўл қор ва муз доначалари, дўл ва ҳ. к. ёғади. Ҳаводаги сув бугларидан шудринг, қиров, булдуруқ ва б. ҳосил бўлади. Ўта совиган ёмғир, туман ер юзасида ва нарсалар устида муз қатламлари ҳосил қиласди. А. ё. давомли ва ўртача тезликда, жала шаклида ва майда шивалаб ёғувчи ёғинларга ажратилади. Давомли ва ўртача тезликда ёғувчи А. ё. қатламли ёмғир берувчи ва юқори қатлам булутлардан ёғади. Жала бўлиб ёғадиган А. ё. ёмғирларига булутлардан йирик томчи ёки паға-паға қор, майда муз доначалари, езда эса дўл шаклида ёғади, тусатдан катта тезлик б-н бошланиб, тезда тухтайди, иссиқ даврда эса момақалдироқ б-н биргалиқда ўтади. Майда шивалаб ёғувчи А. ё. қатламли булутлардан (баъзан туманлардан) майда томчи ва тез эрийдиган кор шаклида ёғади. А. ё. метеорологик ст-яларда ёмғир ўлчагич, ёгин улчагич ва плювиографлар, катта майдонларда эса радиолокаторлар ёрда-мida Улчанади. Ерга тушган А. ё. миқдо-ри сув балансини кўрсатадиган мм б-н, жадаллиги эса вақт бирлиги (мин., соат, сутка)даги миқдори (мм) б-н улчанади. А. ё. миқдори Ўрта Осиё худуди бўйлаб ғоят нотекис тақсимланади. Уларнинг йиллик миқдори

текисликларда ўртача 100 — 200 мм, тоғ олди ва тогли р-нларда 500 — 1000 мм, баъзан 1500 мм ва ундан кўпроқ. Ёғинлар текисликларнинг катта қисмида, тоғ олди ва баъзи томи р-нларда ёз ойларида энг кам, баҳор (март — апр.) ёки куз (окт. — нояб.)да энг кўп ёғади. Шим. ва баланд тогли р-нларда эса энг кўп ёғингарчилик апр. — май ойларида кузатилади. Езда факат тогли р-нлардагина ёғингарчилик бўлади. Ўрта Осиёнинг ёғинлари кам тушадиган р-нларида ёғингарнинг суткалик максимум экстремал миқдори 30 — 50 мм, ёғингарчилик кўп бўладиган р-нларда эса суткалик максимум миқдор 100 мм ва ундан кўпроқ. А. ё. кузатиладиган кунлар сони бир йилда 40 — 200 ўртасида ўзгариб туради. А. ё. қиши баҳор даврида ерда тупроқ нам захирасини ҳосил қиласди, бу эса к. х.да катта аҳамиятга эга. А. ё. етарли (йилига 200 мм ва ундан кўпроқ) бўлган шароитларда экилган экин табий нам хисобига униб чикади, натижада биринчи сугоришни кейинроққа суриш мумкин бўлади.

Ҳамид Абдуллаев, Ольга Субботина.

АТМОСФЕРА ЖАРАЁНЛАРИ - атмосферанинг бир текис исимаслиги ва унда бароклиникнинг (бир хил зичлик ва солишишима ҳажмга эга бўлган юзаларнинг изобарик юзалар б-н мос тушмаслиги) ривожланиши туфайли пайдо бўладиган жараёнлар. А. ж. натижасида атмосферанинг умумий циркуляцияси ва бир қанча маҳаллий (локал) циркуляциялар вужудга келади. Атмосфера галайнлари —циклон ва антициклон туфайли атмосфера умумий циркуляцияси Ер шарининг турли кенгликлари ва худудлари ўртасида ҳаво алмашинувини келтириб чиқаради. Радиацион шароитлар ва циклонлар фаолияти таъсирида атмосфера алоҳида ҳаво массаларига бўлинади, уларнинг аралашшиб кетиш хусусиятлари ўзгаради, иссиқ ва совук ҳаво массалари орасида эса камбар ўтиш зонаси — атмосфера фронтлари вужудга келади. А. ж. катта географик майдонларда об-ҳаво тартиботини белгилайди. Мас, Ўрта Осиё

худудига совук ҳаво оқимининг бостириб кириши ҳатто йилнинг иссиқ фаслларида ҳам совук ва нам об-ҳавони жан. циклонларнинг кучиши иссиқ ва нам, антициклонларнинг ўтиши куруқ ва очиқ об-ҳавони вужудга келтиради (қ. Атмосфера циркуляцияси).

АТМОСФЕРА ОЗОНИ - атмосфера да кислородга Күёшнинг ультрабинафша нурлари таъсиридан ҳосил бўладиган газ. Кислороднинг уч атоми бирикмасидан иборат. Ультрабинафша нурлар таъсирида икки атомли кислород молекуласи атомларга булинади. Бу атомлар бўлинмай қолган кислород молекуласига қўшилиб, уч атомли кислород, яъни озон ҳосил бўлади. А. о. Күёшдан келувчи, кўпгина организмлар учун хавфли булган ультрабинафша нурларни ютади. А. о. Ер сиртидан то 55 км баландлик-кача булган ҳаво қатламида учрайди. Асосий қисми 20 км б-н 35 км орасидаги баландликда жойлашган. Агар атмосферадаги барча озонлар бир қатламга келтирилганда эди, 1,5 — 4,5 мм қалинликдаги қатлам ҳосил бўларди. Ўзбекистон худуди устидаги атмосферада озоннинг қалинлиги йил давомида урта хисобда 1,9 дан 2,7 мм оралиғида ўзгариб туради. Атмосферада апр. ойида энг кўп, окт. ойида энг кам озон бўлади.

АТМОСФЕРА ОПТИКАСИ - геофизиканинг Күёш, Ой ва б. ёритқичлардан Ер атмосферасини ёриб ўтиб келаётган нур оқимларига оид ҳоди-саларни ўрганадиган бўлими (қ. Атмосферадаги оптик ҳодисалар). А. о. асосан, ёруғлик нурларининг синиши (қ. Ёруғлик рефракцияси) туфайли осмон гумбазида ёритқичларнинг ўрни силжигандай бўлиб кўриниши, ёруғлик нурларининг ютилиши, сочилиши ва об-ҳаво ҳодисалари б-н боғлиқ бўлган оптик ҳодисалар (тонг шағағи, камалак, сароб ҳодисалари)ни ўрганади.

АТМОСФЕРА СТРАТИФИКАЦИЯСИ — атмосферада т-ранинг баландлик бўйича тақсимланиши. Куруқ ёки сув буғига тўйинган ҳавога нисбатан А.

с. турғун, бекарор ёки нейтрал бўлиши мумкин. А. с.нинг бундай ҳолатларини кузатиш учун т-ранинг қуруқ адиабатик (қ. Адиабата), нам адиабатик ва вертикал градиентларидан фойдаланилади. Адиабатик вертикал йўналишда ҳавонинг ҳаракатида баландлик бирлигига тўтри келадиган т-ра пасайиши т-ранинг вертикал градиенти (у) деб аталади. Қуруқ ёки сув буғига тўйинмаган ҳаво бўлса, қуруқ адиабатик градент (уо), сув буғига тўйинган нам ҳавода эса нам адиабатик градиент (ун) деб юритилади.

АТМОСФЕРА ТЎЛҚИНЛАРИ - зичлиги ва ҳаракат тезлиги ҳар хил бўлган икки ҳаво қатлами чегарасида ҳосил бўлувчи ва ривожланувчи тўлқинлар. Ҳаракатдаги ҳаво массаларининг тезликлари фарки қанча катта, зичликлари фарки қанча кичик бўлса, А. т. шунча катта бўлади. Хиллари: 1) Гельмгольц тўлқинлари — зичлиги ва ҳаракат тезлиги ўзаро фарқ қиласидан икки ҳаво қатла-ми чегарасида ҳосил бўладиган қисқа тўлқинлар; 2) Ернинг айланишида ҳосил бўладиган оғиш кучи таъсир қилувчи циклонли (фронтал) тўлқинлар; 3) босим ва ҳаракат майдонларининг йирик масштабли ўзгаришлари натижасида келиб чиқувчи тўлқинлар (Россби тўлқинлари), шунингдек тропопауза, сейсмик тўлқинлар, атмосферанинг кўтарилиш ва пасайиш тўлқинлари.

АТМОСФЕРА ФИЗИКАСИ - атмосферада содир бўладиган ҳодисаларнинг физик конуниятларини ўрганувчи фан. Атмосферадаги термодинамик жараёнлар, атмосферанинг таркибий тузилиши, унда сув буғларининг куюманиши, булут, туман ва ёгинларнинг ҳосил бўлиши жараёнлари, нурланиш, оптика, электр ва акустик ҳодисаларни ўрганиш б-н шуғулланади. А. ф.нинг тараққий этиши натижасида атмосферанинг Ерга яқин қатлами физикаси алоҳида бўлим сифатида вужудга келди. У инсоният, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси учун бевосита аҳамиятга эга бўлган ҳодисаларни ўрганади. А. ф.нинг яна бир бўлими — ат-

мосферанинг юкори катламлари физикаси. Метеорологик ракеталар ва ер сунъий йўлдошларини учиринда, сайёралараро алоқа муаммоларини ҳал қилинда, обҳавони ифодаловчи ҳодисаларнинг тўла физик моделини тузишда бу бўлимнинг муҳим аҳамияти бор.

АТМОСФЕРА ФРОНТЛАРИ - метеорологик элементлари ҳар хил бўлган икки ҳаво массасини ажратувчи зоналар. А. ф.да метеорологик элементлар горизонтал йўналишда кескин ўзгаради. Ер юзасига яқин қатламда ўтиш зонасининг эни, одатда, 100 км дан ошмайди. А. ф. ер сиртига нисбатан кия йўналиб, салқин ҳаво зичрок бўлганлиги учун илик ҳаво остига пона шаклида киради, Ерга нисбатан жуда ётиқ, деярли горизонтал жойлашган. Ажратувчи зонанинг горизонтал йўналишдаги кенглиги бир неча юз км бўлса, бундай зона фронт зонаси деб аталади. А. ф. қанча тез харакат қилса, метеорологик элементлар шунча кескин ўзгаради. Шунинг учун А. ф.да кучли вертикал оқимларни, турли булутлар шаклини, ёғинларни, хуллас, обҳавонинг кескин ўзгиришларини кузатиш мумкин. Атмосферанинг умумий циркуляциясидаги аҳамиятига қараб, А. ф.ни арктик, кутб ҳавоси орасидаги арктик, кутбий ва тропик ҳамда экваториал ҳаво орасидаги тропик хилларга ажратиш мумкин. Баъзи вакъларда кенг горизонтал ҳаво массалари ичida иккинчи даражали фронт ҳам ҳосил бўлади. Фронт салқин ҳаво томонга харакатланса, салқин фронт деб юритилади. Одатда, салқин фронт илик фронтга қарагандан тезрок харакатланади. Шу сабабли, баъзан, салқин фронт илик фронтга етиб олиб, кўшилиб кетади. Бундай А. ф. окклозия фронти деб юритилади. Илик ҳаво салқин фронт бўйлаб юкорига кўтарилса, анафронт, пастга қараб йўналса, катафронт дейилади.

Одатда, Ўрта Осиёда салқин фронтларнинг ўтиши обҳавонинг кескин ўзгиришлари (ёмғир, кор, ҳароратнинг пасайиши, кучли шамол)га олиб келади, Жала, момақалдироқ ва б. тингач,

салқин фронт чизигидан кейин обҳаво очилиб кетади. Илик фронт ўтганда эса обҳавода кескин ўзгиришлар юз бермайди, камдан-кам ҳолларда ёғингарчилик бўлади.

АТМОСФЕРА ЦИРКУЛЯЦИЯСИ (lot. circulatio — доиравий айланиш) — горизонтал ўлчами материк ва океанларга, қалинлиги бир неча км дан ўнлаб км ларга тенг бўлган жуда катта кўламли ҳаво оқимлари системаси. Материк ва океанлар сиргининг турлича исиши, ҳаво оқимларининг ишқаланиши ва Ернинг айланиши таъсиридаги оғиши, шунингдек тўлқин ва гирдобрлар ҳосил бўлиши (планетар А. ц., глобал А. ц.) туфайли вужудга келади. Ҳаво массаларининг кўчиб юриши кенгликлараро ва меридианал йўналишда рўй беради. Тропосферада энг турғун оқимларга пассат, антипасат ва муссонлар киради. Ҳаво массаларининг кўчиши катта кўламдаги гирдобрлар (қ. Циклон ва Антициклон) туфайли ўзгириши мумкин. Стратосферанинг юкори қисмларида ҳаво оқимлари зонал (ёзда шарқий, қишида ғарбий йўналишда) бўлади.

А. ц. йилдан-йилга ёки бир кўп йиллик даврдан бошка кўп йиллик даврга ўзгириб туриши Ер атмосфераси Күёшдан оладиган радиация миқдори б-н, яъни Күёш фаоллиги б-н белгиланади (қ. Күёш радиацияси). А. ц. иқлимини шакллантирувчи муҳим жараён; Ернинг ҳар қандай жойидаги иқлим хусусиятлари умуман доимий А. ц.га, қ. х.да барча турдаги ишларни олиб боришида муҳим аҳамиятга эга бўлган айрим йиллар обҳавосининг хусусиятлари эса циркуляциянинг йилдан-йилга ўзгиришига боғлиқдир. А. ц.ни ўрганиш ҳалқ хўжалиги ва қ. х.ни метеорологик маълумотлар б-н таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

АТМОСФЕРА ЭЛЕКТРИ - атмосферада содир бўлиб турадиган ҳодисалар туфайли пайдо бўладиган электр. Бунга ҳар хил метеорологик элементлар, айниқса, булат, ёғин, момақалдироқ, чанг

бўронлари катта таъсир қиласи. Шунинг учун А. э. асосан «очик» ёки «рисоладаги» об-ҳавода ўрганилган. А. э.нинг пайдо бўлишига ионизаторлар ёрдамида ионлашган молекула ва атомлар шаклидаги электр зарядлари сабаб бўлади. Бунда ҳосил бўлган ионлар массалари б-н бир-биридан фарқланади. Атмосфера газ молекулалари тўпламидан ташкил топган ва 15 — 30 молекула массасидан иборат бўлган ионлар енгил, бундан тахм. 2000 марта катта ионлар оғир ионлар деб юритилади. 1 см³ ҳавода тахм. икки хил ишорали 500 — 600 енгил ион борлиги аниксанган. Оғир ионлар сони жуда ҳам ўзгарувчан бўлиб, 1 см³ да бир неча мингчча етади, кўпинча, ер юзига якин қатламда учрайди. Атмосферанинг асосий ионизаторлари: 1) атмосферанинг ҳамма қатламларига таъсир этувчи космик нурлар; 2) атмосфера ва Ердаги радиоактив моддаларнинг нурланиши (улар 5 — 6 км баландликка таъсир қиласи); 3) Кўёшнинг ультра-бинафша ва корпускуляр нурлари (улар атм.нинг 50 — 60 км дан юқори қатламларида таъсир қиласи). Атмосферанинг ионланиши туфайли электр майдони ва электр токлари пайдо бўлади, ҳаво электр ўтказувчан бўлиб қиласи. Ҳавонинг электр ўтказувчанлиги баландлик ошган сари қескин ошади ва ионосфера қатламларида катта миқдорга етади. Эльма чироклари ъаяшин А.э.нинг кўринишларидан биридир. А.э.нинг электр узатиш ва алоқа тармоқларига, авиацияга, баланд бино ва курилмаларга зарарли, баъзан ҳавфли таъсири мавжуд.

АТМОСФЕРАДАГИ КУЧЛИ ОҚИМ - юқори тропосфера ва стратосфера қатламларида дэярли доим горизонтал йўналишда катта (30 м/с ва ундан юқори) тезлик б-н ҳаракатланадиган ҳаво оқими. Кўндаланг кесими 300 — 400 км², қалинлиги 6 — 10 км ва узунлиги бир неча минг км бўлиши мумкин, айрим ҳолларда эса ер шарини ўраб олади. А. к. о.да атмосфера кинетик энергиясининг асосий қисми тўпланган. А. к. о. ўқида шамол тезлиги 60 — 80 м/с, баъзи

ҳолларда 100 — 150 м/с ва ундан катта. А. к. о.да тезликнинг вертикал градиента ҳар км га ўртача 5 — 10 м/с бўлиб, горизонтал градиент ундан тахм. 100 мартача кичик.

АТМОСФЕРАДАГИ ОПТИК ҲОДИСАЛАР — атмосферада ёруғликнинг қайтиши (акс этиши), синиши, ютилиши, сочилиши ва дифракциясч натижасида пайдо бўлувчи ҳодисалар. Ёруғликнинг ёмғир томчилари ва майда муз кристалларида синиши ва дифракцияси натижасида осмоннинг Кўёшга қарама-қарши томонида ҳосил бўладиган рангдор ёйли камалаклар, Кўёш ва Ой гардишидан бир оз узокликқа оқимтир ёки рангли ҳалқа шаклида кўринувчи гало ҳодисалари, осмон ёриткичлари атрофида ҳосил бўладиган тожлар, глория ҳодисалари, шунингдек атмосфера рефракцияси, сароблар, осмоннинг мовий ранги, тонг ва шом шафағи каби ҳодисалар А. о. х. жумласига киради. А. о. х. кўпчилиги атмосферанинг турли қатламлари ҳолати ва таркибини билдирувчи аломат бўлиб, об-ҳавонинг маҳаллий белгилари сифатида хизмат қиласи. А. о. х.ни метеорология фанининг бир бўлими ғисобланган атмосфера оптикаси ўрганади.

АТМОСФЕРАДАГИ ТЕМПЕРАТУРА ИНВЕРСИЯСИ — атмосферанинг маълум қатламларида т-ранинг баландликка қараб орта бориши. Пастки чегараси, қалинлиги ва инверсия қуввати (т-ралар фарки) б-н ифодаланади. А. т. и. булутларнинг куюқланишига, атмосферадаги вертикал ҳаракатларга ва б. ҳодисаларга бевосита катта таъсир кўрсатади. Куйидаги турларга бўлинади: 1. Радиацион инверсия; бунда ер сирти кучли нурланиш натижасида қаттиқ совийди, сўнгра Ерга якин ҳаво қатламининг пастки қисми ҳам юқори қисмига қараганда кучлироқ совийди ва ер сирти якинида инверсия ҳосил бўлади. Бундай жараёнлар сутканинг тунги соатларида кучли бўлади. 2. Ерга якин инверсия; бунда илиқ ҳаво массаси совук

сирт устига сиљиганда унинг пастки қисми иссиқлигининг бир қисмини ер сиртига беради, натижада Ерга яқин ҳаво қатламида инверсия ҳосил бўлади (мас, илик денгиз ҳавосининг куруқлик устида ҳаракатланиши). З. Чўкиш инверсияси; бу ҳодиса эркин атмосферада антициклонли об-ҳавода кўпроқ кузатилади. Бундан ташқари, совукҳаво б-н илик ҳавони ажратувчи зонада фронтал, тоғли ҳудудларда эса орографик инверсия ҳосил бўлади.

АТМОСФЕРАДАН ТАШҚИ АСТРОНОМИЯ — амалий астрофизиканинг замонавий бўлими; асосан Ер атмосфераси таъсири туфайли унинг сиртидан кузатиш қийин бўлган тўлқин узунлик (X) диапазонларида тадқиқот олиб бориш мақсадида космосга чиқариладиган махсус телескоп ва илмий асборбларни яратиш ҳамда кузатув натижаларини тахлил қилиш б-н шуғулланади. Ҳусусан, атмосферадаги кислород ва сув бутлари X қ 1 см гача бўлган радионурларнинг ютилиши, оптик нурларнинг 20 — 30% сусайиши, $y < 3000$ X соҳа нурлари N, N₂O₂, O₂, O₃ ва б. атом, молекула ҳамда ионларда ютилиши осмон жисмларида рўй берадиган физик жараёнларни тўла ўрганишга ҳалал беради. А. т. а. усуллари ёрдамида ҳозир радио, инфрақизил, оптик, ультрабинафша, рентген ва гамма диапазонларда космосдан кузатиш ишлари олиб борилмоқда.

АТМОСФЕРАНИНГ ИССИҚЛИК БАЛАНСИ — атмосферага келган ва ундан чиқкан иссиқлик тенглиги. Атмосферанинг нурланиш баланси R, атмосферада сув буглари конденсалтланиши туфайли ажралиб чиқкан иссиқлик h_r (h — конденсация яширин иссиқлиги, r — ёғинлар йигинди), ер сиртидан турбулент алмашинув натижасида атмосферага берилган иссиқлик P, ҳавонинг горизонтал йўналишда кўчиши (адвекция) туфайли келган иссиқлик оқими (A) А. и. б.ни ташкил қиласиди. Иссиқликнинг адвектив кўчиши одатда эк-ватордан

кутбларга қараб йўналган бўлади, шунинг учун бу жараён туфайли юқори кенгликлардаги ҳаво иссиқлик олади, куйи кенгликларда эса иссиқлик йўқотади. Атмосфера циркуляцияси ва океан циркуляцияси туфайли ҳаво т-раси узлуксиз равишда куйи кенгликларда пасаймайди, юқори кенгликларда кўтарилмайди, яъни иссиқликнинг адвектив кўчиши натижасида мувозанатлашиб туради. Шунга кўра бутун атмосферанинг ўртача йиллик т-раси турғун бўлади.

АТМОСФЕРАНИНГ НУРЛАНИШ БАЛАНСИ — атмосферада ютилган ва чиқарилган нурланиш оқимларининг алгебраик йигинди. Атмосферада ютилган нурланиш миқдори чиқарилган нурланиш туфайли ундан кетувчи оқим миқдорига нисбатан кам бўлади. Шунинг учун А. н. б. ҳамма вакт манфий бўлади. Атмосфера манфий нурланиш балансининг 75 фоизи атмосферадаги сув бугларининг қуюклиниши туфайли ажралиб чиқкан иссиқлик хисобига ва 25 фоизи ер сиртидан турбулент йўл б-н атмосферага ўтган иссиқлик хисобига қопланади.

АТМОФИЛ ЭЛЕМЕНТЛАР - ер атмосфераси учун хос бўлган кимёвий элементлар. Элементларнинг геокимёвий таснифига мувофиқ, А. э.га: водород, азот ва инерт газлар (гелий, неон, аргон, криpton ва радон) киради. Литосферанинг 47% ини ташкил қиласидиган кислород эса литофил элементлар жумласидандир.

АТОИЙ (15- а., Балх) — шоир. Ясавий авлодидан. Самарқанд, Бухоро ва Балҳда яшаган. Туркий, форс ва араб адабиётларини чукур ўрганган. Туркий ва форс тилларида ижод қилган. Навоий («Мажолис ун-нафоис») А. ҳаёти ва ижоди ҳақида тўхталиб, «Мавлоно Атоий Балҳда бўлур эрди. Исмоил ота фарзандларидиндур, дарвешваш ва хушгул, мунбасит (очиқ чехрали) киши эрди. Ўз замонида шеъри атрок (туркий тилда сўзловчилар) орасида қўп шухрат тутти. Бу матлаб анингдурким:

Ул санамким сув яқрсинда паритеқ

ўлтуур,

Ғояти нозуклукиндин сув била ютса бўлур.

...Мавлоно кўп туркона (содда, равон) айтур эрди...», дейди. Навоий «Насоим ул-маҳабба мин шамоим илфутува» («Мұхаббат шабадалари») асарида Исмоил ота Ахмад Яссавийнинг иниси Иброҳим отанинг ўғли эканини айтади. А. девонининг муқовасида ва кўлёzmанинг охирида «Девони Шайхзода Атойи» деб кайд этилиши ҳам А.ни шайхлар оиласидан келиб чиқан дейишига асос беради. Навоийнинг хабар беришича, А. Улугбек саройи шоирлари орасида ҳам бўлган.

А. ғазалинавис — лирик шоирдир. Унинг ғазалларида мұхаббат мавзуи б-н бир каторда май ҳам куйланади. Майда ҳаёт завки, унинг барча гўзалликлари ва лаззатлари васф этилади. Май А.да Умар Хайём рубоийлари ва Ҳофиз ғазалларидағи каби ҳаёт тимсолидир.

А. лирикасида ҳалқ иборалари, таъбирлар, мақол ва маталлар, эртак мавзуларига оид сўзлар кўп. Ғазалларини асосан арузнинг рамал баҳрида ёзган; вазни енгил, мисралари қиска, сўзлари оддий, услуби содда ва равон. Шунинг учун ҳам унинг шеърлари ҳалқ кўшиқларига айланиб кетган. А. тажохули орифона, лаф ва нашр каби тасвир восита ва усуслари ҳам яратган. Шоир ижоди бизгача тўла етиб келмаган. Девонининг тахм. 16- ада кўчирилган, 260 ғазални ўз ичига олган кўлёзма нусхаси Санкт-Петербургда сакланади.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1958; 2-нашри, Т., 1960; Избраниё газели, Т., 1960.

Ад.: Рустамов Э., Ўзбекская поэзия в первой половине XV века, Т., 1963; Маллаев Н., Ўзбек адабиёти тарихи, 1-китоб, Т., 1976.

АТОЛЛ (мальдивча атолу сўзидан) — ҳалқасимон маржон ороллари. Очиқ денгизларда учрайди. А. чўккан вулкан ороллари кирғоғидаги маржон рифларидан пайдо бўлган. Тропик кенгликларда

очиқ денгизда, айниқса Тинч океанинг марказий қисмида, баъзида архипелаг тарзида учрайди. Кўпинча А. ҳалқаси ичидаги сув (чук. 100 м дан ошмайди) денгиз б-н туташиб, кўлтиқ ҳосил қиласиди. Улар унча катта бўлмайди, фақат айримлари ҳалқасининг диаметри 50 км ва ундан ошади. Баъзи А. кўлтиги кемалар тўхташи учун қулай.

АТОМ (юн. atomos — бўлинмас) — кимёвий элементнинг барча ҳоссаларини ўзида мужассамлаштирган энг кичик зарраси. Дастрлабки «бўлинмас» номини олган бу зарранинг ички тузилиши анчагина мураккаб. А. мусбат зарядланган негиз (ядро) ва ядро атрофида ҳаракатланувчи электронлардан ташкил топган. А. марказида барча массаси жамланган мусбат зарядланган негиз (ядро) жойлашган; атрофида ўлчовлари ($\sim 10\text{--}8$ см) А. ўлчовларини ифодалайдиган электрон қобиқларини ҳосил қилувчи электронлар ҳаракат қиласиди. А. ядрои протонлар ва нейтронлардан ташкил топган. А.даги электронлар сони ядродаги протонлар сонига teng (А.даги барча электронлар заряди ядро зарядига teng), протонлар сони элементнинг даврий тизимидағи тартиб рақамига teng. А. электронларни тутиб олиб ёки бериб, манғий ёки мусбат зарядланган ионларга айланади. А.нинг кимёвий ҳоссалари асосан ташки қобиқдаги электронлар сони б-н аниқланади; кимёвий кўшилиб, А.лар молекулалар ҳосил қиласиди. А.нинг ички энергияси унинг мухим кўрсаткичи ҳисобланади. Ички энергия маълум (дискрет) кийматларга эга бўлиши ва у сакрашсимон квант ўтишлардагина ўзгариши мумкин. Маълум кийматдаги энергияни ютиб, А. кўзгалган ҳолат (энергиянинг юқорироқ сатҳи)га ўтади. А. фотон чиқариб, кўзгалган ҳолатдан кичик энергияли ҳолат (энергиянинг пастроқ сатҳи)га ўтади. А.нинг энг кичик энергиясига мос сатҳи асосий сатҳ, Атом марказида Ze мусбат зарядли масив ядро жойлашган, ядро атрофида — Ze электронлар айланади. Атомнинг де-

ярли ҳамма массаси ядрода тўпланган. қолгандар эса кўзгалган сатхлар дейилади.

А. тузилиши ҳақидаги фан («Атом физикаси» «Ядро физикаси», «Элементар зарралар физикаси» ва б. йўналишлар) назарияси анча мураккаб бўлиб, физиканинг деярли барча ютукларига ва ҳоз. замон математик аппарат ютукларига таянади.

Ад.:Бекжонов Р. Б., Атом ядроси ва зарралар физикаси, Т., 1995; Модда тузилиши, Т., 1997.

АТОМ АРТИЛЛЕРИЯСИ - оддий ва кимёвий қурол б-н ҳам, ядро заряди б-н ҳам таъминланган снарядларни ер устидаги ва денгиздаги нишонларга отиш учун мўлжалланган артиллери тизими. Биринчи намунаси АҚШда тайёрланган 280 мм ли тўп хисобланади. 1983 й.да Невада штати полигонида бу тўпни синаш учун 360 кг га яқин массали атом снаряди отилган ва у 11 км масофада 150 м баландликда портлаган. Унинг портлаш эквивалент қуввати 15 минг т тротил бўлган (яна к. Ядро куроллари).

АТОМ БОМБАСИ, ядро бомбаси — ядро заряди ўрнатилган авиация бомбаси. Ядро ички энергияси кучига асосланади. А. б. портлаганда катта микдорда ядро энергияси ажралиб чиқади. Биринчи марта 2-жаҳон уруши охирида собиқ Иттифоқ ва АҚШда тайёрланган. 1945 й. июнда америкаликлар ҳар қайсисининг тротил эквиваленти 20 минг т дан бўлган 2 та А. б.ни Япониянинг Хиросима (1945 й. 6 авг.) ва Нагасаки (1945 й. 9 авг.) ш. ларига ташлаган. Натижада бу шаҳарлар вайрон бўлган ва Хиросимада 140 минг киши, Нагасакида 75 минг киши ҳалок бўлган. Кейинчалик бомбаларнинг портлаш оқибатлари яна бир неча юз минг кишиларнинг ёстигини куритган, минглаб кишилар ногирон бўлиб қолган. Ҳозир тротил эквиваленти млн. т гача борадиган А. б. мавжуд.

АТОМ ВА МОЛЕКУЛАЛАР ДИФРАКЦИЯСИ — кристаллардан турли азимутал бурчакларда максимум, ми-

нимумлар ҳосил қилиб, атом ва молекулаларнинг сочилиши. А. ва м. д. уларнинг тўлқин хусусиятига эга эканлигини намоён қўладиган ҳодиса. Де-Бройль тенгламасига асосан у тезлик б-н ҳаракатланаётган атом ва молекулаларнинг тўлқин узунлиги тенг, бунда: t — атом ёки молекула массаси, h — Планк доимийси, E — энергияси. Енгил атом ва молекулалар (H , H_2 , Ne , CO_2) нинг иссиқлик ҳаракати тезлиги (Максвелл тақсимотига) мос келадиган де-Бройль тўлқин узунлиги кристалл панжарадаги атомлар орасидаги масофага тахм. тенг, шунинг учун кристаллнинг сирти дифракция панжараси бўла олади. Дифракция ҳодисасининг оддий назариясига асосан узунлиги X га тенг тўлқинлар кристаллдан сочилиб, в бурчак йўналишида максимал интенсивликка эга бўлиши учун $\frac{t}{k} = \frac{2\pi fsin\theta}{\lambda}$ шарт бажарилиши керак. Бу ерда λ — дифракция максимуми тартиби, d — кристалл даври, θ — тушаётган нур (атомлар) б-н атом текислиги орасидаги бурчак.

АТОМ ДВИГАТЕЛИ, ядро двигатели — атом ядроларининг парчаланиш реакцияси натижасида реакторда ажраблиб чиқадиган иссиқлик энергиясини механик ёки электр энергияига айлантириб берадиган иссиқлик двигатели. А. д. транспорт воситаларида, сув ости кемаларида, атом музёарларида қўлланилади (к. Ядро куч курилмаси).

АТОМ, ИОН ВА МОЛЕКУЛАРНИНГ ҚУТБЛАНУВЧАЛИГИ — ташки электр майдони таъсирида электронлар булути, атом ядроши, молекула ва ионлар марказларининг бирбирига нисбатан силжиши. Умумий қугбланиш атом кутбланиш ра, электрон қугбланиш рэ ва ориентация кутбланиширо йигиндисига тенг: ра — атом ядросининг ташки майдондаги манфий кутб томон силжиши, рэ — электронлар булатининг электр майдонидаги мусбат кутб томон силжиши, ро — туғма диполли молекулаларнинг майдон кутблари томон мос тартибда жойлашиши. Кутбланиш

натижасида кутбланмаган молекула кутбланган молекулага айланади, туфма диполли молекулаларнинг кутблилиги ошади. Кутбланиш натижасида вужудга келган диполь индукция диполи дейилади. Индукция диполи моменти таъсири кўрсатувчи майдоннинг кучланганлиги Е га мутаносиб: $t = aE$, а — кутбланувчанлик; хар қайси заррача (молекула, атом)нинг кутбланувчанлик хоссасини ифодалайди. Анионларда ядронинг электрон қаватига таъсири кучсизроқ, шу сабабли анионлар ташки элекстр майдони таъсирида осонроқ кутбланади ва уларнинг заряди ҳамда радиуси қанча катта бўлса, шунча осон кутбланади. Катионларнинг кутблаш хоссаси ҳам бор, бу хосса катионнинг заридига тўғри, радиусига тескари мутаносиб.

АТОМ КВАНТ СОНЛАРИ — квант механика қонунларига мувофиқ ҳаракатланаётган атомнинг узлуксиз бўлмаган физик қийматларини белгилаш учун ишлатиладиган сонлар. Мас, атомнинг энергетик ҳолати бош квант сони п қиймати б-н белгиланади. Атомдаги ҳаракат микдори моменти орбитал квант сони F, магнит моменти ц, магнит квант сони т б-н боғлиқ.

АТОМ МАССАСИ, атом оғирлиги — атом массаларининг атом массаси бирликларида ифодаланган нисбий қиймати. Ат.м. ифодасини инглиз ки-мёгари Ж.Дальтон 19-а. бошида фанга киритган. 1961 й.да қабул қилинган нисбий атом массалари бирликлари шкаласига асосан атом массаси бирлиги (атм.м.б.) углерод изотопи атоми ^{12}C массасининг $1/12$ кисмига teng. Халқаро белгиси — U. Элементар зарралар, атом ядролари, атомлар, молекулалар массаси бирлиги сифатида кўлланилади. Ат.м. кимёвий элементларнинг энг муҳим кўрсаткичидир. Кимёвий элементлар атомларининг тузилиши ва хоссаларининг ўзгариш қонуниятлари Ат.м. б-н ўзаро боғлиқ. Бир кимёвий элемент изотопларининг Ат.м. қиймати турлича бўлади. Изотоплар аралашма-

сидан ташкил топган элементларнинг Ат.м. сифатида аралашма таркибидаги изотопларнинг процент микдорларини ҳисобга олган ҳолда шу изотоплар Ат.м. нинг ўртача қиймати қабул қилинади. Ушбу қийматлар элементлар даврий системасида (масса сони келтирилган трансуран элементлар бундан мустасно) келтирилган. Ат.м. турли физик ва кимёвий усуллар б-н аникланди; улардан энг аникроғи — масс-спектроскопиядир. Бу усулда элемент ионлари нисбий зарядларнинг қийматлари, бошқача айтганда, заряд катталигининг ион массасига нисбатан аникланди. Бунинг учун ионларнинг элекстр ёки магнит майдонида тўғри чизиқли ҳаракатдан четга чиқиши текширилади. Физик усуллардан яна бири ядро реакциясига асосланган. Бунда ядрода бўладиган ўзгаришлар натижасида бир атом ядросининг иккинчи атом ядросига айланиши туфайли ажралиб чиқадиган энергиядан фойдаланилади. Кимёвий усуллардан бири — элементнинг бир неча кимёвий биримларни молекуляр массасини ва бу биримларнинг кимёвий таркибини аниқлашга асосланган. Ат.м.ни тақрибан аниқлаш усуллари ҳам бор. Мас, улардан бири Дюлонг ва Пти қоидасига асосланган; бу қоидага кўра, элемент Ат.м.нинг ўша элементнинг солишиurma иссиқлик сифими (C) га кўпайтмаси ўзгармас микдор бўлиб, у тахм. 6,3 га teng: $\text{AC} \sim 6,3$.

АТОМ ОҒИРЛИГИ — қ. Атом массаси.

АТОМ РАҚАМИ — кимёвий элементларнинг Менделеев даврий системасидаги тартиб раками. Атом ядросидаги протонлар сонига teng. Мас, кислород атоми ядросида 8 та протон бор. Кислороднинг Менделеев кимёвий элементлар даврий системасидаги раками ҳам 8 га teng.

АТОМ РЕАКТОРИ (ядро реактори, атом қозони) — атом ядросининг бошқариладиган занжир реакциясини амалга ошириш учун мўлжалланган курилма. А.р. саноат энергияси и.ч., фи-

зик тадқиқотларда ишлатиладиган нейтронлар оқимини хосил қилиш, сунъий радиоактив изотоплар ҳамда атом электр ст-яларида электр-энергияси олишда ишлатилади. Реакциядаги нейтронларнинг тезлигига караб, А. р. суст ва тез нейтронли бўлади. Суст нейтронли реакторларда ёқилғи сифатида табиий уран изотопларининг аралашмаси ёки уран (U_{235}) б-н бойитилган аралашма ишлатилади. U_{235} бўлиниши даврида учеб чиқаётган тез нейтронлар графит ёки оғир сув ёрдамида сусайтирилиб, суст нейтронларга келтирилади. Тез нейтронли реакторда эса сусайтиргич ишлатилмайди. Бундай реакторда занжир реакция тўғридан-тўғри тез нейтронлар таъсирида бориши учун атом ёқилғиси — соф U_{235} изотопи ёки сунъий изотоплар U_{233} ва Pu_{239} (плутоний) бўлиши керак. Атом ёқилғиси маълум миқдор ва ҳажмда бўлгандагина занжир реакция давом этади ва атом реактори ишлай бошлайди. Реактордан чиқиб кетаётган нейтронларни кисман фаол зонага қайтариш учун бу зона қайтаргич (оғир сув, графит ёки бериллий) б-н ўралган бўлади. Қайтаргич фаол зонада хосил бўлаётган нейтронлардан тўларок фойдаланиш ва реакторни бирмунчча кичрайтиришга имкон беради. Реактор текис ишлаши учун реакция бир меъёра давом этиши зарур. Акс ҳолда реактор тўхтаб колиши ёки учеб чиқаётган нейтронлар сони кўпайиб кетиб, реактор бузилиши мумкин. Фаол зонада ажралаётган нейтронлар сонини маълум миқдорда ушлаб турувчи ва реакторнинг бир меъёра ишлашини таъминловчи механизм А. р.нинг муҳим кисми ҳисобланади. У нейтронларни кўплаб ютадиган моддалар (кадмий ёки бор)дан тайёрланган таёқчалардан иборат. Бу таёқчалар реакторнинг фаол зonasига кўзгалувчан қилиб ўрнатилади (расмга к.). Уран таёқчалари 10 дан ўз-ўзидан чиқаётган тез нейтронлар сусайтирилгач, ёқилғи таркибидағи U_{238} атомларини парчалайди. Натижада занжир реакция тўхтовсиз давом этади. Бошқарувчи таёқча 8 (кадмий ёки бор),

ўлчов асбоби 5, кучайтиргич 6 ва мотор 7 б-н бирга реакцияни меъёрга келтиради. Иккинчи кадмий таёқча 9 эса реакторни тўхтатиш учун хизмат қилади. Қозон девори 12 бир вактнинг ўзида қайтаргич хиз-матини ҳам ўтайди. Иссиклик алмашувчи курилма 13 ёрдамида уран ёқилғисидан чиқаётган иссиқлик энергияси олинади. Энергия реакторида ана шу курилма иситгич сифатида ишлатилади. Олинган энергия атом электр ст-яларида турбиналарни ҳаракатга келтиради. Қалин бетон девор 4 реактордан чиқиб кетаётган нейтронлар ва нурларни ушлаб қолади, кишиларни зарарланишдан сақлайди. Сузгич (фильтр) 1, насос 2 ва қувур 3 ёрдамида бетон девор ичи-и даги ҳаво доимо алмашиниб туради. Ре- J акторлар 0,5 Вт дан 30000 кВт гача қувватга эга бўлиб, реактор марказида ҳар 1 см² юза ҳисобидан секундига 1015 донагача нейтрон олиш мумкин.

Реакторлар вазифаларига кўра энергетик, экспериментал, и. т. реактори ҳамда янги бўлинадиган элементар ва радиоактив изотоплар ишлаб чиқарадиган реакторларга бўлинади. Ҳар қандай реактор: а) ёқилғининг турига; б) секинлаштирувчи моддасига; в) бажарадиган вазифасига; е) ишлаш режимига; ж) тузилишига қараб характерланади.

Энергетик реакторлар асосан сув — сувли, газ-графитли ҳамда сув-графитли реакторларга ажратилади (бу ерда биринчи сўз иссиқлик узаткични, иккинчиси эса секинлаштирувчи моддани англатади).

Ўзбекистон ФА Ядро ин-тида сув-сувли ВВР-СМ атом реактори и. т. ва ядро физикасининг ютуқларини ҳалқ хўжалигига тадбиқ қилиш мақсадида 1959 й.дан бери 2000 дан 10000 кВт гача (иссиқлик) қувватида ишлаб турибди.

Реакторларнинг иқтисодий тежамлилиги ва самараадорлигини тадқиқ қилиш учун қуввати унча катта бўлмаган экспериментал реакторлар курилади. И. т. реакторлари нейтронларнинг ядролар б-н таъсиrlанишини ўрганиш ва нейтронлар

таъсирида турли кристалларнинг органик бирикмаларнинг ҳар хил физик ва кимёвий хоссаларига таъсирини ўрганиш учун ишлатилади. Шунинг учун бу реакторларнинг мухим хусусияти катта ($1012 - 10$ нейтрон/ $\text{см}^2\text{с}$) нейтронлар оқимини ҳосил қилиб беришидир. Бундай и. т. реакторларининг фаол зонасидан нейтронлар дастасининг ташқарига чиқиши учун бир нечта кўшимча горизонтал каналлари бўлади.

Интенсивлиги яна ҳам юқори бўлган нейтронлар оқимини ҳосил қилиш учун қисқа даврли (импульсли) режимда ишлайдиган реакторлардан фойдаланилди. Мисол учун импульсли графит реакторда (ИГР) импульснинг катта қийматидаги кувват 105 МВт га , нейтронлар оқими эса $1018 \text{ нейтрон}/\text{см}^2\text{ га}$ етади. Импульснинг давом этиши вакти $0,1 \text{ с}$.

Барча реакторлар ичida ёқилгини қайта ишлайдиган реакторлар (брідер реакторлар) мухим аҳамиятга эга. Бу реакторларда электр энергияси ишлаб чиқариш б-н бир қаторда реакция ҳисобига интенсив ёқилғи ишлаб чиқариш жараёни амалга ошади.

Реакторлар ёқилғи ва сусайтиргичнинг фаол соҳада ўзаро жойлаштирилишига қараб, гомоген ёки гетероген бўлиши мумкин. Гомоген реакторда ядро ёқилғиси сусайтиргич б-н бир текис араплаштирилди. Гетероген реакторда ядро ёқилғи сусайтиргичдан ажратилган.

Ад.: Бекжонов Р. Б., Атом ядрои ва заралар физикаси, Т., 1995.

АТОМ СОАТИ (квант соати) — вақтни ўлчашда ишлатиладиган курилма. А. еда вақтни ўлчаш учун ўзгармас даврий жараён сифатида атомларнинг хусусий теб-ранишларидан фойдаланилди. А. с.да «маятник» вазифасини атомлар бажаради. Атомлар бир энергия сатҳидан иккинчи энергия сатҳига ўтганда уларнинг нурланиш частотаси А. с. юришини ростлаб туради. А. с. вақтни астрономик усуллардагидан ҳам аниқроқ ўлчашга имкон беради (хатолик $10^{-10} - 10^{-13}$). Ҳозир кўлланилаётган атом эталон-

ларида цезийнинг атом дасталаридан фойдаланилмоқда.

АТОМ СПЕКТРЛАРИ - эркин ёки кучсиз боғланган атомларнинг (бир атомли газлар ёки буғлар) электромагнит тўлқин чиқарганда (нурланиш А. с.) ёки ютганда (ютилиш А. с.) пайдо бўладиган оптик спектрлари. А. с. чизик-чизик, яъни алоҳида-алоҳида жойлашган спектрал чизиклардан ташкил топган. А. с. нурланишнинг кўринувчи, ультрабинафша ва инфракизил соҳаларида кузатилади. Нурланиш А. с. атомни турли йўллар б-н уйғотилганда (ёруғлик, электронларнинг урилиш ва х. к.) ҳосил бўлади. Ютилиш А. с. узлуксиз спектрли ёруғлик атомар газлар ёки буғлардан ўтганда пайдо бўлади. А. с. спектрал асбоблар ёрдамида кузатилади. Ионларнинг А. с. катта частоталар томонига сурилган бўлиши б-н нейтрал атомларнинг А. сдан фарқ қиласи.

А. с.даги спектрал чизиклар маълум қонуниятларга бўйсунади ва содда ҳолларда спектрал сериялар ҳосил қиласи. Ҳар бир спектрал серия юқори энергетик сатҳлардан пастдаги ягона энергетик сатҳга мумкин бўлган квант ўтишлари натижасида юзага келади. Водород атомидаги спектрал сериялар айниқса ажралиб туради. Водород атомида Лайман, Бальмер, Пашен, Брэкет, Пфунд ва Хамфри сериялари аниқланган. Бу сериялардаги тўлқин сонларини қуидаги формула ёрдамида топиш мумкин: бунда $R = 109677,58 \text{ см}^{-1}$ — Ридберг доимийси, π ва μ — квант ўтишлари бўлаётган энергетик сатҳларининг бош квант сонлари. Лайман, Бальмер, Пашен, Брэкет, Пфунд ва Хамфри сериялари учун $\pi \mu$ мос равища $1, 2, 3, 4, 5, 6$ га teng. Бундай сериялар бошқа элементлар атомлари учун ҳам кузатилади. Элементнинг атом сони ошиб бориши б-н сериялардаги спектрал чизиклар сони ҳам ошиб боради ва мураккаб кўринишга эга бўлади. Элементлар А. с.нинг узига хослиги модда таркибини аниқлашда, улардаги спектрал чизиклар равшанлигининг

атомлар концентрациясига боғлиқлиги — элемент микдорини аниқлашда күлланилади.

АТОМ ТҮҚНАШУВЛАРИ - атом зарраларининг ядро тузилиши ва ҳолати ўзгармаган ҳолда ўзаро таъсирашув жараёни. А. т. газлардаги электр разрядларида, плазма физикаси ва б. жараёнларда мухим ўрин тутади. Зарраларнинг ўзаро таъсир этиш вақтида уларнинг умумий кинетик энергияси ўзгармай сакланиши ёки ички энергияси ўзгариши натижасида кинетик энергия мувозанати сакланмаслигига қараб, А.т. эластик ва эластикмас тўқнашувларга; эластикмас А. т. ўз навбатида 1- ва 2-тур тўқнашувларга бўлинади. 1-тур тўқнашувлар натижасида зарраларнинг кинетик энергияси камаиди ва аксинча, 2-тур тўқнашувларда уларнинг кинетик энергияси ўз ички энергиялари хисобига ортади. 1-тур эластикмас тўқнашувларга электронлар, ионлар ва атомлар урилиши ёки ёруғлик ютилиши натижасида газнинг ионлашиш ва уйғониш жараёнлари киради. 2- тур эластикмас тўқнашувларга рекомбинация (қарама-қарши зарядли зарраларнинг нейтраллашиши), уйғотилган атом ва электрон орасидаги урилишлар киради. Бундай урилишлар натижасида атом нормал ҳолатга қайтади, электрон эса кўшимча кинетик энергияга эга бўлади. Эластик А. т.га электронлар ва оғир зарраларнинг сочилиши хамда бир жинсли газ атоми ва иони ўртасидаги электрон алмашиб жараёни киради. А. т. шу жараённинг эфектив кўндаланг кесими о ва унинг тўқнашувчи зарралар нисбий тезлигига боғлиқлиги б-н ифодаланади. Эластик А. т. қонунияти бир оз мураккаб. Кичик тезликдаги электронлар ва енгил атом зарралари (H , He атомлари ва нейтрон) А. т. квант механика қонуларига, оғир зарралар ва катта тезликдаги электронлар классик механика қонуларига бўйсунади.

АТОМ ФИЗИКАСИ - физиканинг атом хоссалари, электрон кобиклари тузилиши, электронлар ва ионлар хос-

салари, уларнинг электромагнит майдонидаги ҳаракатини ўрганадиган бўлими. Моддаларнинг атом (A.)лардан ташкил топганлигини қад. юонон файласуф-материалистлари Эпикур, Левкипп ва Демокритлар айтган. Демокритнинг фикрича, бизга узлуксиз бўлиб кўринган жисмлар ҳақиқатда бўлинмас майда зарралардан, яъни А.лар ва улар орасидаги бўшлиқдан ташкил топган; бу А.лар ҳамма вақт ҳаракатда бўлади. 15 — 18-аларда табиатни тажриба асосида ўрганиш усулалири тараккӣ эта бошлади. Ҳамма фанлар қатори кимё фани ҳам ривожланди. Тажрибада олинган натижалар жисмлар атомлардан ташкил топган деган назарияни тасдиқлай борди. Тажрибалар кимёвий бирикма хосил қилишда бир модданинг зарралари иккинчи модда зарралари орасига кириб, улар ўзаро бирлашади ва янги бирикма зарраларини хосил қиласди, деган хulosага келтириди. А. ф. назариясининг ривожланишида Дальтон, француз кимёгари Ж. Л. Пруст, Ломоносов ва Авогадронинг илмий гипотезалари катта роль ўйнади. Авогадро бир хил т-ра ва босимдаги teng ҳажмли ҳар хил газларда молекулалар сони ўзаро teng деган фикрни айтди. Авогадронинг бу қонуни ҳар хил элементларнинг А. оғирликларини ўзаро таққослаш имконини берди. Ҳар бир модданинг грамм-молекуласида молекулалар сони бир хил, яъни $JV_0 = 61023$ га teng эканлиги маълум (қ. Авогадро қонуни). Авогадро сони маълум бўлса, ҳар бир А.нинг оғирлиги грамм-молекула оғирлигини Авогадро сонига бўлиб топилади. Ҳатто 19- а. охирларигача А.ни бўлинмас зарра деб қараганлар. 1897 — 98 й.лардан Томсон (Лорд Кельвин) А. таркибида электронлар бор деган фаразни айтди. 1911 уй.аа Резерфорд А.нинг планетар моделини яратди. А. — протон ва нейтронлардан иборат ядро ва унинг атрофида айланувчи манфий зарядли электронлардан ташкил топган. Электрон (e) заряди $4,810^{-10}$ CGSE га teng, массаси эса протон массасиги дан 1840 марта кичик бўлган заррадир. Про-

тон водород А.нинг ядроидир. Протон заряди мусбат бўлиб, қиймати электрон зарядига тенг. Нейтрон массаси тп тахм. протон массасига тенг, лекин зарядсиз заррадир. Ядродаги протонлар сони ядро атрофида айланувчи электронлар сонига, бу сон эса элементларнинг даврий тизимидағи ўрнининг раками, яъни А. ракамига тенг. Элементларнинг А. оғирлигидан А. ракамини айргандга ядродаги нейтронлар сони келиб чиқади. Дания физиги Нильс Бор 1913 й.да Резерфорд моделига асосланиб, водород А.нинг ички тузилиш назариясини яратди. Н. Бор атом зарралари мураккаб тизим бўлгани ҳолда мувозанатда бўлишини биринчи бор тушунтириб берди. Н. Бор А. назариясини яратишда фараз сифатида учта постулат қабул қиласди.

I постулат. Электрон ядро атрофида айланма ҳаракат қилаётганда ўз энергиясини йўқотмайди.

II постулат. Электрон ядро атрофида факат барқарор орбиталардагина айланishi мумкин.

Шостулат. Электрон энергияси катта бўлган барқарор орбитадан энергияси кичик бўлган орбитага ўтганда ортиқча энергиясини ёруғлик нури, квант (фотон), яъни h в сифатида чиқарди.

Бор назарияси факат водород ва водородга ўхшаган атомлар учунгина яроқлидир. Бироқ зарядлари сони кўп бўлган элементларнинг квант назарияси — квант механикани яратишда Борнинг атом назарияси бошлангич қадам бўлиб хизмат қилди. Квант механика Н. Бор, В. Гейзенберг, Л. де-Бройль, М. Борн, А. П. Дирак ва б. томонидан яратилди.

А. ф. физиканинг янги бўлимни бўлиб, янги қашфиётлар б-н бойиб бормоқда. Атом физикасининг асосий бўлимлари — атом назарияси, атом (оптик) спектроскопия, рентген спектроскопияси, радиоспектроскопия, лазер спектроскопияси, атом ва ион тўқнашишлари физикасидан иборат. Атомнинг барча ҳолат характеристикаларини мукаммал аниқлаш А. ф.нинг энг муҳим вазифасидир. Бунда

атом энергияси қийматлари — энергия сатки, ҳаракат микдори моментларининг қийматлари ва атом ҳолатини ифодаловчи бошқа микдорлар аниқланади. Атом тузилишини батафсил текширишда кўлга киритилган нати-жалардан физиканинг кўпгина бўлимларидагина эмас, балки кимё, астрофизика ва б. фан соҳаларида ҳам жуда кўп фойдаланилади. Спектрал чизиқларнинг кенгайиши ва силжишини ўрганиш мухит (суюклик, кристалл) нинг маълум қисмидаги майдонлар ва унинг ҳолати ҳақида фикр юритишга имкон беради. Электрон заряд зичлигининг тақсимланишини ва ташқи кучлар таъсирида унинг қай тарика ўзгаришини билиш атом ҳосил қилиши мумкин бўлган кимёвий боғларни, кристалл панжарасидаги ион ҳаракатини аниқлаш учун жуда муҳимdir. Атом ва ионларнинг тузилиши ва энергия сатҳи характеристикалари ҳақида майлумотлар квант электронника курилмалари учун катта аҳамиятга эгадир. Атом ва ионлар тўқнашганда уларнинг ионлашиши, уйғониши, қайта зарядланиши ҳақидағи билимлар плазма физикасида муҳим ўрин тутади. Атомлар энергия сатхларининг тузилишини билиш астрофизика учун жуда зарур. Шундай қилиб, А. ф. табиат фанлари б-н чамбарчас боғлиқдир. Атом ҳақида А. ф. яратган тасаввур дунёни билиш учун ҳам аҳамиятга эга. Турли моддаларнинг турғунлиги, Ердаги оддий т-ра ва босимда кимёвий элементларнинг бошқа элементларга айланмаслиги атомнинг «турғунлиги»га боғлиқ. Ташки шароит ўзгарганда атом хоссалари ва ҳолатининг ўзгара олиши, атомнинг «пластик» бўлиши элементтар зарралардан бирининг иккинчисига айланishi йўлларини кўрсатиб бериб, мураккаб тизимларнинг пайдо бўлиши сабабларини очади. Шу кунларда А. ф. модда тузилиши ҳақида тасаввурларни кенгайтирувчи алоҳида фанга айланниб қолди. Модда тузилиши назарияси анча мураккаб бўлиб, физиканинг деярли барча ютуклари ва ҳоз. замон математик аппаратнинг кудратига

таянган. Сүнгги йилларда атом спектропсиясининг плазма диагностикасига, астрофизик тадқиқотларга, газли лазерлар спектроскопияси ва б. соҳаларга табиқи анча ривож топди. Аммо бу масалаларни ёритиш атом спектрлари назариясига, атомда юз берадётган радиацион жараёнларнинг эҳтимоллиги ва кўндаланг кесими каби мухим характеристикаларга тегишли тайин хисобларни ўтказишни талаб килади.

Ад.: Бекжонов Р. Б., Аҳмадхўжаев Б., Атом физикаси, Т., 1979; Бекжонов Р. Б., Атом ядрои ва зарралар физикаси, Т., 1995; Модда тузилиши, Т., 1997.

АТОМ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСИ (АЭС) — технологик схемаси жиҳатидан иссиқлик электр ст-ялари турига кирувчи электр ст-я. Оддий иссиқлик электр ст-ялари (ТЭС)да кумир, нефть, қорамой (мазут) ва газ ёкилса, АЭСда ёкилғи сифатида уран ишлатилади. АЭСнинг асосий кисми атом қозони, яъни атом реакторў. АЭСда, кўпинча, атом реакторларининг 4 типи қўлланилади: 1) сув-сувли (бунда сусайтиргич модда ўрнида ҳам, иссиқлик элтувчи модда ўрнида ҳам оддий сув ишлатилади); 2) графит-сувли (сув — иссиқлик элтувчи, графит эса сусайтирувчи бўлади); 3) оғир сувли (оддий сув иссиқлик элтувчи, оғир сув эса сусайтирувчи); 4) гра-фитгазли (газ — иссиқлик элтувчи, графит — сусайтирувчи).

Замонавий атом энергетикасида асосан уран-235 дан фойдаланилади. Унинг табиий захираси учнчалик катта эмас, органик ёкилгининг эса атиги 10% ини ташкил қиласи. Бу миқдор атом энергетикасини ёкилғи б-н узок ваклгача таъминлай олмайди. Ядро ёкилгиси сифатида қўлланиладиган плутоний-239 ва уран-233 олиш учун хом ашё ҳисобланадиган уран-238 б-н торий-232 нинг захираси ер бағрида етарли миқдорда. Бу ядро ёкилғилари ердаги энергетик ресурсни тахм. 1000 баравар оширади. Ҳоз. ёкилғи ишлаб чиқарадиган кўпайтирувчи атом реакторларида ёкилғи миқдорини ишлаш жараённада орттириш мумкин. Мас, икки

марта кўпайтириш учун тахм. 10 йилгача вақт кераклиги маълум. Демак, одамзод атом ёкилгисиз қолмайди.

Атом энергияси халқаро агентлигининг хабар беришича, 1985 й. охирида дунёнинг 26 мамлакатида атом электр ст-яларида умумий куввати 248577 МВт бўлган 374 реактор ишлаб турган. Шулардан умумий куввати 77851 МВт бўлган 93 реакторли АҚШ биринчи ўринда, қолганлари эса Франция (37533 МВт), собик, СССР (26803 МВт), Япония (23665 МВт), собик. ГДР (16429 МВт) ва Англия (10120 МВт). Дунёнинг кўпілаб бошқа мамлакатларида ҳам АЭС лар ишлаб турибди. Ҳоз. вақтда халқ хўжалигининг электр энергиясидан фойдаланмайдиган бирор соҳасини топиш қийин. Шунинг учун электр энергияси и. ч. йилдан йилга ортиб бормоқда. Mac, 1980 й.да дунёда ишлатилган электр энергиясининг 5,6%, 1985 й.да — 10,8% ва 1988 й.да — 27% АЭСларда ишлаб чиқилган.

Таккослаш учун 1987 й. АҚШ ишлатган энергиясининг 19%, Буюк Британияда 19%, Японияда 30%, ГФРда 34%, Францияда 76% АЭСларда ишлаб чиқилган. Лекин 1986 й. апр.да Чернобил (собик СССР) АЭСда бўлиб ўтган катта авария бутун дунё АЭСлар курилиши режаларини бузиб юборди. АҚШда курилиш ишлари секинлаштирилди, Скандинавия мамлакатларида эса бутунлай тўхтадди. Аммо ер юзидағи энергия манбалари ҳисобланмиш — нефть, газ, кумир захиралари чекланганлигидан АЭСларни такомиллаштиришдан бошқа илож йўқ. Атом энергияси манбаи уран ва торийнинг ер юзидағи захиралари дунё халқларининг энергияга бўлган талабини бир неча минг йиллар давомида қондириб туриш учун етарлидир. Келажакда АЭСлар етарли даражада ривожланади ва дунё мамлакатларининг умумий энергетика балансида етакчи ўринни эгаллайди.

АТОМ ЭНЕРГИЯСИ — атомларнинг марказида жойлашган атом ядроисида содир бўладиган жараёнлар на-

тижасида ажралиб чиқадиган энергия. Эркин протоннинг массаси $t = 1,0076$ масса атом бирлиги (м. а. б.)га, эркин нейтроннинг массаси тиқ $1,0089$ м. а. б.га тенглиги тажрибаларда аникланган. Бу қийматлардан фойдаланиб атом ядросининг массаси аникланади, чунки Менделеев жадвалидаги элементнинг ўрнига қараб ядроисида нечта протон ва нечта нейтрон борлиги маълум. Мас, гелий ядросининг массаси $2 \times 1,0076$ К $2 \times 1,0089$ к $4,0330$ м. а.б.га тенг. Лекин жуда аник ўлчашларга кўра гелий ядросининг массаси $4,003$ м. а. б.га тенг, бу эса эркин нейтрон ва эркин протонлар массасининг умумий оғирлигидан $0,03$ м. а. б. кам, демак, протон ва нейтронлардан атом ядроиси ҳосил бўлганда маълум миқдорда масса йўқолар экан. Массанинг бу миқдори масса дефекти дейилади. Масса дефекти ҳар бир атомнинг ўзига ҳос бўлади. Мас, уранда $0,07$, гелийда $0,03$, бериллийда $0,04$ м. а. б.га тенг. Масса б-н энергиянинг ўзаро боғланиш қонунига асосан протон ва нейтронлардан ядро ҳосил бўлишида энергия ажралиб чиқиши ядро масласининг камайишига (масса дефектига) сабаб бўлади. Элементлар атомларининг ядролари ҳосил бўлишида ажраладиган энергия ядроларнинг боғланиш энергияси дейилади. Турли ядроларнинг боғланиш энергияси турлича бўлади, мас, гелий ядросининг тўла боғланиш энергияси 28 МэВ, ос-зарраники — $8,8$ МэВ, уран 238 нинг масса сони 119 , уран 238 иккига бўлин-са, иккала ядронинг боғланиш энергияси $119 \times 8,6$ К $119 \times 8,6$ к 2047 МэВ, уран 238 нинг бўлинмасдан олдин боғланиш энергияси $238 \times 7,5$ к 1785 МэВ, энергиялар фарқи 2047 МэВ - 1785 МэВ к 262 МэВ, бу энергия уран ядроиси парчаланганда иссиқлик энергияси ҳолида ажралиб чиқади. Атом энергияси ажралиб чиқиши учун битта сарфланган нейтрон эвазига жараён давомида куп янги нейтронлар пайдо бўлиши керак. Нейтронлар космик нурлар таркибида табиатда ўз-ўзидан пайдо бўлиб туради, факат уни тутиб туриш учун шароит

яратиш керак, шу вақтда занжир жараён ўз-ўзидан вужудга келади. Элементларнинг атом рақамлари ортиб бориши б-н атом ядроларида неитронлар сонининг протонлар сонига нисбати ортади. Шу сабабли, уран 235 бўлинганида ҳосил бўлган парчалардаги нейтронлар ажралиб чиқади. Нейтронлар ядрога осон ютилади, улар ютилганида ядро энергияси ортади. Уран 235 нинг ҳар бир ядроиси нейтронлар ютиб парчаланганда тахм. 200 МэВ (1 МэВ $\times 106$ эв к $1,610 \sim 6$ эрг) энергия ажралиб чиқади. Атом энергияси атом реактори деб аталағидан қурилма ёрдамида ажратиб чиқарилади. Табиий радиоактивлик ўрганилгандан сўнг атом ичида энергиянинг катта захиралари борлиги аникланди. Уран ядросининг бўлинеш реакцияси вақтида кўп миқдорда энергия ажралиб чиқади. Атом ядроларининг бўлиниши кашф қилингандан кейин ядро энергиясидан амалий максадлар учун фойдаланиш мумкин бўлди. Ички томонидан нейтронларни қайтарадиган қатлам б-н ўраб, реакторнинг куввати оширилади. Кучли циркуляция насослари реактордан иссиқликни тез олиб туради. Атом ёқилғиси кислородсиз, герметик ёна беради. Ундан сайёralараро учишларда ва сув остида фойдаланиш мумкин. Атом ёқилғиси тугун чиқармайди ва кам жойни эгаллайди. Атом ёқилғисининг концентрацияси катта, шунинг учун бундай ёқдлги б-н самолётлар ерга кўнмасдан бир неча сутка учиши, денгизда кемалар узоқ сузиб юриши мумкин. Атом энергияси захиралари битмас-туганмас, чунки келажакда кўп элементлар атомларидан ҳам энергия олиш имкони топилади.

Келажакда энергияга бўлган эҳтиёж юлдузлар ҳамда Қуёш энергияси, яъни термоядро энергиясини ишга солиш йўли б-н қондирилади. Синтез усули б-н водороддан анча оғир элемент — гелий олиш термоядро реакциясига асосланган. Оғир водород, яъни дейтерий термоядро энергияси олинадиган хом ашёдир. Дунё океанида дейтерий захиралари ниҳоят

даражада кўп. Кумир, нефть, ёнувчи газ, торф захираларининг ҳаммасини бир йўла ёндирганда ажралиб чиқадиган иссиқлик дунё океанидаги сувни борйўги 0,02 даражагина иситиши мумкин. Агар шу мақсадда енгил элементларнинг бирикиш реакцияларидан факат биттаси оғир водороддан гелий ҳосил қилиш реакциясидан фойдаланилса, бунда ажралиб чиқадиган энергия дунё океанини бир ярим минг қайнаш даражасигача иситишга етади.

Бошқариладиган термоядро реакция лари халқ хўжалигининг барча тармокларини узок давр мобайнида зарур микдорда энергия б-н таъминлаб туриш имкониятини беради. Бироқ бошқариладиган термоядро ситеzига энергия олинадиган энг сўнгти манба деб қарашхато, чунки физика фани ихтиёрида бошқа бақувватроқ энергия манбалари ҳам мавжуд. Ҳоз. вақтда, мас, антиядро ҳосил қилиш учун шароит яратиш устида зўр бериб назарий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Антизарралар кашф этилиши, уларнинг тузилишини ҳамда ядро зарраларининг ўзаро таъсирини ўрганиш аннигиляция жараённада ҳосил бўладиган янги тур энергия олиш йўлини аниклаб берди. Аннигиляция натижасида ажралиб чиқадиган ёруғлик нури энергияси термоядро синтезидагига қараганда минг марта кўпроқдир. Шуни қайд қилиш керакки, ҳозир тадқиқотчилар Ерда сунъий юлдуз моддаларини ҳосил қилиш устида кўп йиллардан бўён и. т. ишлари олиб бормоқдалар.

Термоядро реакторининг ишга туширилиши одамзоднинг энергия муаммоларини ҳал этади, энергияга бўлган эҳтиёжни қаноатлантиради.

АТОМ ЭНЕРГИЯСИ БЎЙИЧА ЕВРОПА АГЕНТЛИГИ (АЭА) - Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИҲРТ) аъзолари бўлган Фарбий Европа мамлакатларининг атом саноати соҳасидаги бирлашмаси. У 1957 й. дек.да тузилган. АЭАнинг ўз устави, раҳбар кўмитаси (Парижда жойлаш-

ган) ва халқаро котибияти бор. АЭА фаолияти атом корхоналарини биргаликда қуришга, ўзаро илмий-техника ҳамтсорлигини ривожлантиришга, атом энергиясидан фойдаланиш масалаларида миллий қонун ва тартибларни келишиб олишга қаратилган. У Атом энергияси бўйича Европа ҳамкорлиги (АЭХ) б-н яқин алокада.

АТОМ ЭНЕРГИЯСИ БЎЙИЧА ЕВРОПА ҲАМКОРЛИГИ (Евратом)-атом энергияси соҳасида биргаликда тадқиқот ўтказиш ва ундан биргаликда фойдаланиш, атом энергияси ва атом саноати захираларини бирлаштириш мақсадида тузилган ташкилот.

Унга дастлаб Фарбий Европадаги 6 мамлакат (Германия, Франция, Италия, Нидерландия, Бельгия ва Люксембург) кирган. Евратом 1957 й. 25 марта Римда имзоланган шартнома асосида вужудга келган. Ривожланган Европа давлатлари ташкилоти бўлган бу мустақил бирлашмага 28 давлат киради. Европа давлатларидан ташқари унга Япония, Мексика, Канада ва АҚШ аъзо. Йиллик бюджети 80 млн. франк ёки 16 млн. АҚШ долларига тент (1997).

АТОМ ЭНЕРГИЯСИ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО АГЕНТЛИК (АЭХА) - (МАГАТЭ) — атом энергиясидан фойдаланиш бўйича хукуматлараро ташкилот, БМТнинг Нью-Йорк конференцияси қарорига биноан ташкил этилган. Низоми 1956 й. сент.да қабул қилиниб, 1957 й. 29 июляда кучга кирган. Бош қароргоҳи — Вена ш. (Австрия)да. АЭХАга 114 мамлакат (1997 й.) аъзо. АЭХА маҳсус ташкилотлар каторига киришига қарамай, алоҳида мақомга эга эмас. БМТ б-н унинг алоқалари 1957 й. 14 нояб.да БМТ Бош Ассамблеяси б-н имзоланган битимга мувофиқ амалга оширилади. Ушбу битим ва АЭХА Низомига асосан агентлик ҳар йилда камида бир марта фаолияти тўғрисида БМТ Бош Ассамблеяси ёки зарурат пайдо бўлганда унинг Хавфсизлик Кенгashi олдида хисобот беради. Агентликнинг асосий мақсади

атом энергиясидан тинчлик йўлида фойдаланиш соҳасида халқаро ҳамкорликни ривожлантиришдан иборат. Турли мамлакатларда ўз и. т. лабораториялари бор. АЭХА ривожланаётган давлатларга ядро хавфезлиги ва радиацион ҳимоя учун зарур бўлган асбоб-ускуналар б-н ёрдамлашади. АЭХАнинг асосий фаолиятига кирадиган соҳалар: қурол-яроғ ишлаб чиқарадган ядро технологиясини қаттиқ назоратгаолиш; ядро энергетикаси соҳасида ёрдам кўрсатиш; радиоактив чиқиндиларни тўғри ва хавфиз кўмиш; шу соҳага оид Норма ва Қоидаларни эксперт-юристлар ёрдамида тайёрлаш; и. т. дастурларини қўллаб-кувватлаш; аварияларга оид дастурлар ишлаб чиқиш; қ. х. да ядровий усуллар ва радиоактив моддалар ёрдамида ҳосилдорлик ва тупрок унумдорлигини ошириш; қ. х. ва чорвачиликда ҳашаротлар ва касалликларга карши курашда ёрдам бериш ва б.

Ўзбекистон Республикаси 1994 й. 21 янв. да АЭХАга аъзо бўлиб, халқаро стандартларни тан олиш, атом энергиясидан халқ хўжалигида фойдаланиш, радиоактив моддалар б-н хавф-хатарсиз ишлашда халқаро стандартлар, конун-коидаларга риоя килишни ўз зиммасига олган. Агентлик олий органи — Бош конференция аъзо давлатларнинг вакилларидан ташкил топган ва ҳар навбатдаги сессияга йигилади. Низом бўйича на-вбатдан ташқари сессиялар ўтказиш ҳам кўзда тутилган. АЭХА Бошқарувчилар кенгаши агентлик ишлаб чиқсан дастур, атом энергияси соҳасида умумий сиёсат ва бошқарув ишларини амалга оширади. Мазкур кенгаш таркибига 35 давлат вакиллари киради.

АТОМ ЯДРОЛАРИ ИЗОМЕРИЯСИ - баъзи атом ядроларининг нисбатан узоқ яшаш вактига эга уйғонган (метастабил) ҳолатларда бўлиш ҳодисаси. Бу ҳодисани 1921 й.да немис олим О. Ганн ва РаB4(uz) изотопларида кузатган. Бу икки изотоп ўзидан JS-зар-па чиқариб, бир хил изотоп U234га айланган, аммо уларнинг ярим р-емирилиш

даври ҳар хил бўлиб, UZ учун 6,66 соат, UX2 учун 1,175 мин. Худди шундай ҳодисани 1935 й. Б. В. Курчатов, И. В. Курчатов, Л. В. Мисовский ва Л. И. Русиновлар Br80 изотопида кузатгандар. А. я. и. куйидагида тушунтирилади: сунъий элемент атом ядроларининг асосий ва уйғонган ҳолатларида ҳосил бўлади. Кўпчилик ядролар жуда қисқа вақт ($10\sim22$ — $10\sim10$ с) да у-нурланиш ёки ички конверсия натижасида уйғонган ҳолатдан асосий ҳолатга ўтади. Баъзи ядролар (изомер ядролар) да маълум уйғонган ҳолат нисбатан узоқ вақт ($10\sim$ с дан бир неча ойгача) сақланиб қолади. Бундай ҳолатлар метастабил ҳолатлар деб аталади. Вејцеккер гипотезасига асосан метастабил ҳолатлар ўзининг асосий ҳолатидан кичик энергетик оралиқ ($\Delta E < 0,1$ МэВ) ва катта ҳаракат микрори моменти б-н фарқ қиласи. Уйғонган ҳолат ўзининг асосий ҳолатидан катта спини б-н фарқ қиласа, радиацион ўтиш эҳтимоли жуда кичик бўлади. Mac, Br80 учун метастабил ҳолат спини асосий ҳолат спинидан 3 га фарқ қиласи.

Сезиларли микрори нейтрон ва протон сонлари ток бўлган ядроларда ҳам А. я. и. мавжуд. Аммо кўргина нейтрон ва протон сонлари жуфт бўлган ядроларда А. я. и. жуда кичик яшаш вактига эга; ажойиб истиснолардан бири гафний-180 ядроси ($T = 5,5$ соат).

АТОМ ЯДРОСИ — нуклонлардан — протонлар (p) ва нейтронлар (n)дан ташкил топган атом ўзаги. А. я.нинг хусусиятларини ўрганишда ядро кучлари катта аҳамиятга эга бўлади. А. я.да гравитацион ва электромагнит кучлар таъсири кам бўлса ҳам А. я. хоссаларига таъсири бўлади. Ядро кучларининг таъсири радиуси жуда кичик, $10\sim13$ см. Ядро кучлари ядронинг спинига ва изотоп спинига боғлиқ. Атом ядросининг бутун хусусиятларини ўз ичига оладиган ягона назария яратилган эмас, чунки ядро структураси ва кучлари тўлиқ ўрганилмаган. Ўндан ташқари ядродаги нуклонлар ҳаракатини аниқловчи тенгламаларни

математика нұктай назаридан ечиш мүмкін эмас.

А. я.нинг хоссаларини ўрганишда турли моделлар татбиқ қилинади. Ҳар қайси модель А. я.нинг маълум хоссаларини акс эттирган ҳолда баъзи хоссаларини тушунтиришда карама-каршиликларга олиб келади. Мас, А. я.нинг емирилиш хусусиятини гидродинамик модель б-н яхши тушунтирилса, магик ядролар ҳолатларининг хусусиятларини тушунтириш мүмкін эмас, аксинча, қрбиклар модели б-н магик ядролар ҳолатларини яхши тушунтирилса, емирилиш ҳодисасини тушунтириш мүмкін эмас ва ҳ. к. (қ. Ядро моделлари). А. я. тузилиши ва хоссаларини тажриба ердамида ўрганиш учун хилма-хил ядро ходисалари: зарраларнинг А.я.дан эластик ва эластикмас сочилишлари, ядро реакциялари, табий ва сунъий радиоактив нурланиш, ядро емирилиши ва ҳ. к.лардан фойдаланилади.

Ўзбекистонда ҳам атом ядросини ўрганишга доир и. т. ишлари олиб борилади. Тошкентда Р. Б. Бекжонов, А. И. Мўминов, Т. И. Мўминов, Қ. Ш. Азимов ва б.нинг мос тушишлар, гамма-нурларнинг допплерча кенгайиши, гаммачизиқларининг шакл ўзгариши, ядро ҳолатларини резонанс уйготиш, гамма-нурларининг ғалаенланган ва ғалаёнланмаган гаммагамма бурчак корреляциялари ва кутбланиши усулларидан фойдаланиб ўтказган ядро сатхлари орасидаги электромагнит ўтишлар эктимолликларига оид тажрибавий тадқиқотлари атом ядросининг тузилиши хақида кенг маълумотлар олишда жуда самарали бўлди. Натижада ядро ҳолатларининг 10~6— 10~17 с оралидаги яшааш вақтлари ва парциал кенгликлари ўлчанди, спин, жуфтлик, магнит ва электр моментлари, деформация параметрлари аниқланди. Оқибатда атом ядроларининг тузилишига тегишли маълумотлар олинди.

АТОМ ЯДРОСИ МОМЕНТЛАРИ - атом ядросининг механик момент (спин)

F, магнит момент ц ва электр моментлари. Атом ядросини ташкил қилувчи нуклонлар ядродаги ҳаракатлари туфайли орбитал ҳаракат микдори моменти (F) ни ҳосил қиласи. Нуклон спини F б-н кўшилиб, нуклоннинг тўла моменти ёни ташкил қиласи. Атом ядросининг механик моменти ядрони ташкил қилувчи нуклонларнинг лари комбинацияси йиғиндинсига тенг бўлади. Одатда, атом ядросининг механик моменти шу ядронинг спини деб аталади. Атом ядросининг магнит моменти ц уни ташкил қилувчи нуклонларнинг хусусий магнит моментлари йиғиндинсидан иборат. Атом ядролари магнит моментлардан ташқари электр моментларга ҳам эга бўлади. Бу моментлар ядродаги зарядларнинг тақсимланишига боғлиқ.

АТОМ ВОДОРОД ПАЙВАНДЛАШ — металлни водород мухитида пайвандлаш. Асосий иссиқлик манбаи — иккита вольфрам электрод орасида ҳосил бўладиган электр ей. Ёйнинг юксак (3500° гача) т-раси таъсирида молекуляр ҳолатдаги водород атомларга диссоцияланади (ажралади) ($H_2 \rightarrow 2H$) ва маълум микдорда иссиқлик ютади. Водород металл сир-тига текканда атомлар яна молекуляр ҳолга ўтиб, ютган иссиқлигини ажратади ва металлни янада кўпроқ киздиради. Диссоцияланган водород металлни ҳимоя қиласи. Шу йўсинда пайвандланган металларда (мис ва унинг қотишмаларидан ташқари) мустаҳкам ва зич чоклар ҳосил бўлади.

АТОМИЗМ (юн. atomon — бўлинмас) — ҳамма нарсалар мустақил элемент (атом)лардан тузилган, барча нарсанинг содир бўлиши бу элементларнинг аралашиши, бирлашиши ва бўлинишига асосланади, деб ҳисоблайдиган таълимот. 19- а. охиригача А. материя алоҳида бўлинмас зарралар — атомлардан ташкил топган деб уқтириб келди. Ҳоз. А. нұктай назаридан электронлар — электр «атомлари», фотонлар — нур «атомлари» ва ҳ. к.дир. Янада кенгрок, маънода А. объектнинг дискрет (дона-дона), жара-

ённинг, хоссанинг узлуклилигини билдиради. Бу таълимот материянинг сўнгги, ўзгармас моҳияти мавжудлигини инкор этади, унинг микдор ва сифат жиҳатдан ниҳоясизлигига асосланади.

АТОМНИЙ УЙГОТИШ - атомни нормал (рисоладаги) энергия ҳолатидан юқори энергия ҳолатига ўтказиши. Атомни ёруғлик, иссиқлик таъсирида ёки электронлар б-н бомбардимон қилиб уйғотиш мумкин. Атом бу жараён натижасида маълум микдордаги энергияни ютиб, унинг орбитасидаги электронлар юккаби энергия ҳолатига ўтади. Мас, натрий атомини уйғотиш учун 2 эВ ёки 3,2 10~12 эрг энергия керак. Хона т-расида атомларнинг ўртача кинетик энергияси $5 \cdot 10^{-14}$ эрг га тенг, бу уйғониш энергиясидан 100 марта кичик. Атомнинг уйғотилганлигини унинг нормал ҳолатга ўтишида маълум тўлқин узунлигидаги ёруғлик чиқаришидан билиш мумкин. Электрон б-н тўқнашган атом ундан қабул қилиб олган ортиқча энергияни бир оз тантар давомида сақлаб туриб, сўнгра атрофдаги атомлар ҳаракати таъсирида уни қайтариб беради ва яна нормал ҳолатга ўтади. Агар газ босими жуда кичик бўлса, атом ортиқча энергияни ёруғлик чиқариш б-н қайтариши мумкин. Агар симоб атомининг биринчи критик потенциали 4,9 эВ га тенг бўлса, уни шундай энергияли электрон б-н бомбардимон қилинганда уйғотилган ҳолатга ўтади ва, аксинча, нормал ҳолатга ўтиши учун унинг ортиқча уйғотиш энергияси ёруғлик квантта ҳолида нурланиши керак. Сийраклаштирилган симоб буғини монохро-матик ёруғлик б-н нурлатилса, атомнинг уйғониши (оптик уйғониш) рўй беради. Ютилган ёруғлик квантининг энергияси қанча бўлса, атом қайтарган квантнинг энергияси ҳам шунча бўлади. Мас, натрий буғларини сариқ натрий спектр чизигига мос ёруғлик квантта б-н нурлатилса, у яна кайта шу сариқ спектр чизигига мос нур чиқаради. Махсус усуслар ёрдамида атомларни иккинчи, учинчи ва б. юқори критик потенциаллар (юқори

энергия ҳолатлари) гача уйғотиш мумкин. Бу атомнинг қайта чиқарган энергияси турли тўлқин узунлиқдаги ёруғлик нуридан иборат бўлади. Учинчи термик (иссиқлик воситасида) уйғотиш усули юқори т-ра таъсири б-н боғлиқ. Газ алансига киритилган ош тузининг зарраси алангани сариқ рангли қилиб кўрсатади. Спектроскоп ёрдамида алангада натрийнинг сариқ спектр чизиги борлигини кутиши мумкин.

АТОН («Күёш гардиши») — қад. Миср афсонасидаги күёш худоси. Күёш гардиши кўринишида тасвирланган. Аменхотеп IV подшолиги даврида (мил. ав. 1419 — тахм. 1400) А. Мисрнинг ягона худоси деб эълон қилиниб, бошқа худоларга сифиниш ман этилган.

АТОНАЛ МУСИҚА (юн. α - инкор қўшимчаси ва tonal — тон) — 20-а. бошлиридан Европа мамлакатларида одат туслига кирган тоналлик, лад, гармония ва б.нинг ўта эркин ўзгарувчанлигига асосланиб яратиладиган мусиқа. Ат. м. консонанс ва диссонанс контрасти, модуляцияларни инкор этади. Айрим Ат. м. парчалари сўнгги романтиклар ва импресионистлар ижодида учрайди. 20-а. бошида Австрия композитори А. Шёнберг, унинг шогирдлари А. Веберн, А. Берг ва б. ижодида анъанавий европача ладтоналлик асосидан тўла ёки қисман воз кечиши натижасида Ат. м. ёки Р. Колиш (1896 — 1978) томонидан киритилган атоналлик тушунчаси юзага келган. Ат. м.ни маълум даражада додекафония техникини тартиблаштирган. Ундан Ўзбекистон композиторлари кино, телекўрсатув, театр мусиқаси ва б.да фойдаланмокдалар.

АТОНАЛЛИК (юн. α — инкор қўшимчаси ва tonal — тон) — тоналликнам, аникрофи мусиқанинг лад асосини инкор этиш б-н боғлиқ кенг маънодаги атама, Австрия скрипкачиси ва композитори Р. Колиш (1896—1978) томонидан айнан скрипкада ноаниқ ижрога нисбатан илк бор кўлланилган. Мусиқа санъатининг объектив асосларини, мусиқий ҳамоҳангликтар табиатини ва гармония

конунларини инкор этади хамда товушларнинг ихтиёрий бирикмалари ёки музайян композиция тизимлари (мас, доде-кафония қоидалари) б-н алмаштиради.

АТОНИЯ (юн. α — инкор күшими — tonos — тонус, таранглик) — бирор аъзо мускуллари нормал тонусининг йўқолиши; озиб кетиш, нерв ва б. касалликларда кузатилади. А. тугма бўлиши хам мумкин. А.да аъзо ёки тўқима бўшашиб, илгаригидек ишлай олмай колади. Меъда А.си, ичак Ахи, бачадон А.си ва б. фарқ қилинади.

АТРЕЗИЯ (юн. α — инкор күшими — τρεσίς — тешик) — бирор табиий тешик, канал (мас, қизилўнгач) нинг тугма бўлмаслиги ёки шикастланниш, яллигланиш ва б. сабабларга кўра битиб қолиши. Баъзан боланинг орка чиқарув тешиги ёки жинсий кини очилмай туғилиши.

АТРЕК — Эрон ва Туркманистондаги дарё. Уз. 669 км. Ҳавзасининг майд. 27,3 минг км². Себаз ва Сулаҳ дарёларининг кўшилишидан ҳосил бўлиб, Туркманистон-Хурросон тоғларидан бошланади ва ботқоқли дельта орқали Каспий денгизига куйилади. А. кор ва ёмғирлардан сув олади, баҳорда тўлиб окади, ёзда эса жуда камайиб, кўйи қисми бутунлай қуриб колади. А. кам сувли дарё, ўртacha йиллик сув сарфи Қизилатрек ш. яқинида 9,2 м³/сек, максимал сув сарфи баъзан 100 м³/сек га етади. Юқори қисмида тор, чукур водийдан окади. А. суви лойка: ҳар бир м сувда 18 кг оқинди бор. Дарёнинг кўп суви Эронда Машҳад-Кучан водийсини суғоришида сарф бўлиб, Туркманистонга, хусусан ёзда сув кам келади. А.нинг энг катта ўнг ирмоги — Сумбар.

АТРИБУТ (лот. *atributum* — бахш этаман) — 1) объектнинг зарур, мухим, ҳос хусусияти (мас, фалсафада материя А. и — ҳаракат); 2) грамматикада — айнан аниқловчи (гап бўлгаги).

АТРИБУЦИЯ (лот. *attributio* — нисбат бермоқ) — бадиий асар (расм, ҳайкал ва б.)нинг асиллигини, муаллифини, яратилган жойи, вақтини аниқлаш.

Санъатшуносликда асарнинг услуби ва яратилиш хусусиятлари (материал, композиция, ижодкорнинг ўзига ҳос услуби ва х. к.) тахлилига асосланади. Дастрлаб мутахассисларнинг тажрибавий билими ва ҳиссий хулосаларига асосланган А. 19-а. охиридан илмий услубий тахлил, ким-ёвий ва физик тадқиқотлар (макро-ва микросуратга олиш, рентгенография, инфракизил, ультрабинафша нурлар ва б.) натижаларига таянмоқда.

АТРОБОН — оташпарастларнинг ибодатхоналарида доимо ёниб турадиган муқаддас олов — «казархўрро»га ўтин ташлаб, кулини олиб турадиган руҳонийлар. Оловга топинувчи оташпарастлар А.ларга ҳаджалар келтириб, улар орқали муқаддас оловдан мадад сўраганлар.

АТРОПАТЕНА (ёки Кичик Мидия, Адербиган) — Жан. Ozарбайжоннинг юононча номи. А. қад. Мидиянинг шим. қисмини (ҳоз. Талиш тоглари, Араке дарёси ва Урмия кўллари худудини) ўз ичига олган. А. шу жойнинг мил. ав. 4-а.даги ҳокими — Атропат (Ахоманийлар сатрапи) номидан олинган. Антик давр муаррихларининг А. ҳақида берган маълумотлари А.ни илк кулдорлик давлати ва зардуштийлик динининг асосий марказларидан бири деб ҳисоблаш имконини беради. 7-а.да А. Араб халифалиги томонидан фатҳ этилган.

АТРОПИН (*Atropinum*) — минг-девона, бангидевома, эшакмия ўсимлекларидан олинадиган алкалоид. Меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси, пи-лороспазм, холецистит, ўт-тош қасаллиги, ичак ва сийдик йўллари спазми, бронхиол астмага, сўлак, меъда, бронхлар безлари секрецияси кўпайганда, адашган нерв кўзгалувчанилиги ошиб кетиши натижасида юзага келадиган брадикардия, атриовентрикуляр блокадада атропин сульфат кўринишида ишлатилади.

АТРОФИЯ (юн. *atropheo* — озаяпман) — тўқималар озиқланишининг бузилиши натижасида аъзоларнинг кичрайиб, ҳужайралар сифатининг гўзгариши. Физи-

ологик ва патологик А. тафовут килинади. Физиологик А. аъзолар функцияларининг тўхташи натижасида рўй беради. Чунончи организм ўсишдан тўхтаганда, айрисимон без атрофияланиб, ёф тўқимаси кўпаяди. Одам қариган сари аъзолар фаолияти сусайиши натижасида безлар ва ички аъзолар ҳажми кичраяди, тери эластиклиги йўқолиб, ажин пайдо бўлади. Патологик А.га турли касалликлар (сил, ўсмалар, за-харланиш ва б.) сабаб бўлади. Бунда аъзолар ҳажми кичраяди. А. сабаблари йўқотилса, аъзолар асли ҳолига қайтиши мумкин, жумладан синган сүяк битгандан сўнг атрофияланган мускуллар тикланиб, ҳаракат нормаллашади. А.нинг олди олинмаса, ҳаёт учун хавф туғдириши мумкин, мас, кўз нерви А.си кўрлика, мускуллар Ахи фалажликка, жинсий безлар Ахи жинсий қобилиятнинг сусайиши (фарзанд кўрмасликка) сабаб бўлади.

АТТАШЕ (франц. — айнан, биркитилган) — 1) 1-дипломатик мартаба. А. мартабаси деярли барча давлатлар қонун ҳужжатларига биноан ташки ишлар вазири буйруғи б-н дипломатик вақолатхоналар ва идораларнинг 2 — 3 йиллик иш таж-рибаси бўлган ходимларига берилади; 2) ҳарбий, ҳарбий-денгиз, ҳарбий-ҳаво А.лари — ўз мамлакати тегишли кўшинлар турларининг А. хизмат килиб турган бошқа бир давлат қуролли кучлари худудидаги дипломатик вақолатхонасининг лавозимдор шахслари, улар дипломатик вакилга барча ҳарбий масалалар бўйича ёрдам кўрсатишади. Мавқеига кўра, ҳарбий А.лар дипломатга тенглаштирилиб, дипломатик корпус таркибида киритилади ва дипломатик имтиёзлар ва дахлеизлик хуқуқига эга бўлади; 3) савдо, молия, қ. х., фан ва техника, балиқчилик, шунингдек маданият ҳамда матбуот бўйича А. — дипломатик вақолатхонанинг мазкур соҳаларга оид масалалар б-н шуғулланувчи ходимлари, дипломатик имтиёзлар ва дахлизислик хукуқига, матбуот бўйича А. эса дипломат мартабасига эга.

АТТЕНЮАТОР (франц. attenuer — кучсизлантириш) — электр кучланиши, ток кучи, электр ёки электромагнит тебранишларининг кувватини бир меъёрда, босқичма-босқич ёки муайян қийматгача пасайтирувчи курилма. А. алоҳида куррилма сифатида, ўлчаш асбоблари ёки б. асбоблар б-н бирга тайёрланади. Реостат ва потенциметрдан фарки ростлаш жараёнда А.нинг кириш қисмлари орасидаги қаршилик ўзгармаслигидан иборат. А. асосан юқори частотали ўлчов асбобларида, мас, стандарт сигналлар генератори ва радиокомпараторларда кўлланилади.

АТТЕСТАТ (лот. attestor — гувоҳлик бераман) — қ. Шаҳодатнома.

АТТЕСТАЦИЯ (лот. attestatio — гувоҳнома) — ходимнинг малакасини, ўқувчиларнинг билим даражасини белгилаш; маҳсулот, иш ўринлари сифатини аниқлаш.

АТТИКА — қад. Ўрта Юнонистоннинг жан-шарқида жойлашган вилоят. Юнон ривоятларига кўра, Афина атрофида А.нинг сиёсий бирлашуви шоҳ Тесей даврида содир бўлган; аслида бу жараён бир неча асрларга чўзилган. Мил. ав. 6-а. га келиб Афина А.да мутлак иқтисодий ва сиёсий устунликка эришган. Ҳоз. Грецияда А. шу номдаги маъмурий-худудий бирлик — ном (маркази — Афина).

АТТИЛА Мундщук ўғли (Эцела, Отилахон, Этилли; лақаби — «Худонинг ғазаби») (? — мил. 453) — гуннлар подшохи. Мил. 433 й. амакиси Рутила вафот этгач, биродари Бледа (Билада) б-н бирга тахтга ўтирган; лекин 445 й. Бледани қатл этиб, ҳокимииятни якка бошқарган. А. ўзининг зафарли юришлари б-н салтанат худудини ниҳоятда кенгайтирган. А. давлати Шарқда — Кавказ, Фарбда — Рейн дарёси, Шимда — Дания олари, Жанда — Дунай дарёсининг ўнг соҳилини қамраб олганди. А. қудратли хукмдор бўлган, шу тифайли кўпигина ҳалқлар унга ўз ихтиёрлари б-н бўйсўнгандар. А. ҳалқларнинг кучли иттифоқини ташкил қилиб, унинг таркибида: остготлар,

гепидлар, тюрингияликлар, геруллар, ругийлар, хазарлар ва б.ни киригтан. А.нинг қароргохи Венгрияning шим. даги Токай мавзеида бўлган. А. дастлаб Дунайнинг куйи оқимидаги сўл қирғоқ ерларни ўз ҳокимиятига бўйсундирган. Мизия, Фракия, Иллирикани талон-тарож қилиб, то Константинополга қадар етиб борган ва Византия императорини жуда катта тўловлар тўлашга (447) мажбур этган. 450 й. А. 500 минг кишилик қўшин тўплаб ғарбга юриш қилган. А. Германиядаги Рейн дарёсидан ўтиб Трир, Мец, Аррас ва б. шаҳарларни вайрон қилган. Орлеан ш.ни қамал қилганда шаҳарга ёрдамга Фарбий Рим императори Валентиниан III нинг саркардаси Аэций ва вестготлар подшохи Теодорих етиб келган. А. қамални бўшатиб 451 й. кузда Труа ш. яқинидаги Каталаун майдонига келиб жойлашади. Мана шу майдонда ҳалқларнинг буюк жангни содир бўлган (к. Каталаун жанг). А. кучи бу жангдан сўнг анча заифлашгани туфайли олдинга қараб юришни давом эттирмай, Рейн ортига, Германияга қайтади. 452 й. у янгидан сафар уюштириб, Шаркий Альп тоғлари орқали Италияга бостириб кириб Аквилеяни вайрон қилади, Альгинум, Падуя, Милан ва б. кўпгина шаҳарларни эгаллаган; Рим ва бутун Италия хавф остида қолади; лекин А. ўзининг зафарли юришини тухтатиб сулҳ битими тузади. А. 453 й. Паннонияга қайтиб келиб, шу ерда вафот этган. А.нинг вафоти б-н гуннларнинг жаҳоншумул давлатининг кудрати синган; унинг ўғли Эрнак даврида, Нетад дарёси (Паннонияда) бўйидаги жангда герман ва скиф қабилалари ўз мустақилликларини қайтариб олганлар. Гуннлар барпо этган давлат парчаланиб кетган. А. ҳақидаги кўплаб қўшиқ ва ривоятлар узок вақтларгача сакланиб колган.

АТ-ТОИР (араб. ат-Тоир) — Бургут юлдуз туркумининг энг равшан, 1-каталиктаги (а) юлдози. У рта кенглиқдаги жойларда баҳор, ёз ва кузда кўриш мумкин.

АТТОРИК — бозорларда пардозандоз, майда рўзгор моллари б-н савдо қилувчи дўконлар раастаси, қатори. Ўтмишда доридармон, майда рўзгор буюмлари (ип, игна, хина, ойна, тароқ, сакич, атири-упа ва б.) б-н савдо қилувчи сайёр майда савдогарлар атторлар деб аталган. Ҳозир А. моллари кенг ассортиментда магазинларнинг маҳсус галантарея ва парфюмерия бўлимларида ёки маҳсус магазинларда сотилади.

АТТРАКТАНТЛАР (лот. attraho — ўзимга жалб қиласман) — ҳашаротларни ўзига жалб этувчи табиий ва синтетик кимёвий моддалар. Бир ҳужайрали организмларнинг А. одатда, ижобий хемотоксисни (к. Хемотоксис) вужудга келтирувчи моддалар ҳисобланади. Mac, сахароза ва аминокислоталар турли хил ҳаракатчан бактерияларни ўзига жалб қиласми. Циклик АТФ эса зам-бурурглар (миксомицетлар)нинг табиий А. ҳисобланади. А. таъсир қилиш доираси бир неча мм дан бир неча км гача боради. Ҳоз. кунда ҳашаротларнинг А. жуда яхши ўрганилган. Булар З асосий гуруҳга бўлинади: ҳашаротларнинг муайян жинсига; озука моддага ва тухум қўйиш муҳитига жалб қилувчилар. Биринчи гуруҳ моддалари — жинсий А. ёки феромонлардир. Турли хил ҳашаротларнинг 300 дан ортиқ феромонлари яхши ўрганилган. Булар асосида жуда кўп синтетик феромонлар ҳам яратилган. Жинсий феромонлар ҳаддан ташқари кам миқдорда ҳам таъсир кўрсатиш хусусиятига эга. Эркак ипак қурти жинсий А. 1 см³ ҳавода концентрацияси ЗЛО»19 г миқдорида ҳам ўзига жалб қилиш хусусиятини сақлади. Ҳашаротларнинг озука манбаига жалб килувчи А. (озука А.) организмлар озиқланадиган овқат ҳидига эга бўлади. Ипак куртининг тут барглари б-н озиқланишга жалб қилувчи А. асосини бир қатор кимёвий моддалар б-н бир қаторда бошқа ўсимликларда деярли учрамайдиган морин моддаси ташкил қиласми. Кўпчилик ҳолларда озука А. сифатида битта эмас, балки бир не-

ча моддалар биргаликда иштирок этади. Ҳашаротларни тухум қўйиш жойига жалб қилувчи А. гурухи, мас, дараҳтларнинг пўстлоғидан ажраладиган учувчан моддалар пўстлокхўр қўнғизларни, иссиққонли ҳайвонлар ажратадиган карбонат ангидрид гази қон сўрувчи ҳашаротларни ўзига жалб қилиши аниқланган.

Ўсимликларни химоя килишда феромонлардан фойдаланилади. Ани инсектицилар б-н биргаликда ишлатиш жуда самарали. Зааркунандалар ҳар бир авлодининг ривожланишини, энтомофагларни далага қўйиш муддатларини белгилаш ва кимёвий кураш чораларини қўллашга заруратни аниқлашда А. катта аҳамиятга эга.

Абдукарим Зикирёев.

АТТРАКЦИОН (франц. attraction — тортилиш) — 1) цирк томошаси. Дастрабки механика ва физика ютуклари асосида кўрсатилган цирк номерлари А. дейилган. Ҳозир муайян гоя ва мазмун асосида бир-бири б-н боғлик цирк томошалари дастури А. дейилади; 2) маданият ва истироҳат боғлари, болалар саройлари, умуман оммавий са-йил жойларида қўнгил очиш учун ўрнатилган курилма (чархпалак, карусель ва кема-арғимчоқ ва б.). АТФ — қ. Аденозинтрифосфат кислота.

АТҲАРВАВЕДА — хинд ҳалқининг буддизмгача бўлган энг қад. диний ва адабий ёдгорлиги бўлмиш 4 шеърий ва насрий тўплам — ведалардан бири. Тахм. мил.ав. 9—8-аларда тузилган. Ведалар қуидагилар: Ригведа — гимнлар ведаси (муқаддас билим), Самаведа — қўшиклар ведаси, Яжурведа — курбонлик сўзлари ҳамда қоидалари ва А.— зодагонларнинг хикматли ёки қарғиш сўзлари ведаси. А. қад. ҳиндларнинг дини, маданияти ва ижтимоий тузуми ҳакида муҳим маълумот беради.

АУГСБУРГ — Бавария еридаги шаҳар. Германия жанда, Альп тоғлари этакларида жойлашган. Ахолиси 245 минг киши атрофида. Транспорт йўллари

тутуни. Қад. тўқимачилик маркази. Машинасозлик, металлни қайта ишлаш, кимё, электротехника ва радиоэлектроника саноати ривожланган. Максимилиан музейи, кўплаб меъморий ёдгорликлар (11—18-алар) бор. Шаҳар мил. ав. 15-а.да римликлар ҳарбий лагери ўрнида вужудга келган. 10—11-аларда йирик савдо-хунармандчилик маркази бўлган. 15—16-аларда эса А. Ев-ропанинг йирик савдо ва молиявий марказига айланди. 1806 й.дан Бавария таркибида.

АУД (ёки Аудх) — Шим. Ҳиндистандаги тарихий вилоят. Ганг дарёсининг ўрта оқимида жойлашган. Мил. ав. 6-а.да А. ҳудудида қулдорлик давлати Кошала бўлиб, бутун вилоят унинг пойтахти Айодхье номи б-н аталган. Қадимда ва ўрта асрларда А. Ганга водийсида ташкил топган йирик давлатларнинг муҳим таркибий қисми бўлган. 18-а.нинг 20-й. ларида бобурийларнинг А.даги ноиби Саодатхон А.ни Бобурийлар салтанатидан мустакил деб эълон килди. 18—19-а. ларнинг бошларида А. Ҳиндистаннинг йирик ҳокимликларидан бири бўлиб, пойтахти Лакхнау эди. А. Англиянинг Ост-Индия компанияси экспансиясига қарши фаол кураш олиб борди, аммо 1764 й. Буксара яқинидаги жангда енгилгач, мазкур компанияга қарам бўлиб қолди. Инглиз анексиясидан кейин А. ҳудуди Шим.-Ғарбий вилоятлар таркибига киритилди. 1902 й. бу вилоятлар Агра ва А. Бирлашган вилоятлари (1950 й.дан Уттар-Прадеш штати) деб аталди.

АУДИЕНЦИЯ (лот. audentia — тинглаш, кулоқ солиш) — давлат ва жамоат арабблари томонидан чет эл дипломатик вакилларининг расмий қабул қилиниши. Ҳалқаро ҳукуқда А.— давлат бошлигининг дипломатик вакилни қабул қилиши. Бир давлат вакилининг ўз ишонч ёрлигини ёки чақириб олиш ёрлигини топшириши ҳам А. дир. 1815 й. 19 марта Венада дипломатик вакиллар тўғрисида қабул қилинган регламентта мувофиқ бевосита давлат бошлиғидан А. сурашга факат муҳтор элчи даражасида

ги вакилнинггина хукуки бор. Мувакқат ишлар вакили ва б. даражали дипломатик вакиллар А. ҳақида шу давлат ташки ишлар вазири орқали илтимос қилиши мумкин.

АУДИОЛОГИЯ (лот. audio — эши таман ва юн. logos — фан) — оториноларингологиянинг бир бўлими; эшитиш ва унинг бузилишлари б-н боғлик ҳолатларни ўрганадиган фан.

АУДИОМЕТРИЯ (лот. audio — эши таман ва ... метрия), акуметрия — эшитиш ўткирлиги (яхши эшитиш)ни ўлчаш. Эшитиш ўткирлиги, асосан, товушни қабул қилиш бўсағаси б-н аниқлангани учун А. инсон кулоги қабул киласидаган энг паст товуш кучини аниқлашдан иборат бўлади. А.нинг энг оддий усули ҳар хил масофада турган инсон товуши ёки камертоннинг турли баландликдаги товушларини қабул қилиш ҳисобланади. А., асосан, маҳсус электр акустик асборлар — аудиометрлар б-н амалга оширилади. Аудиометрларда товуш баландлиги (100 дан 8000 гц гача) ва кучи (0 дан 125 дб гача) ўзгартирилиб, товуш хиёл эшитиладиган ҳолга (эшитиш бўсағасига) келтирилади. А. натижалари аудиограмма (эгри чизик) тарзида ёзиб олинади.

АУДИТ (инг. audit — у эшитади) — муайян ваколатлар берилган шахслар — аудиторлар (аудиторлар фирмалари) томонидан хўжалик юритаётган субъектларнинг молиявий ҳисоботлари тўғрилигини, улар амалга оширган молиявий ва хўжалик операцияларининг мамлакат конунларига мувофиқлигини текшириш мақсадларида ўтказиладиган молия ҳужжатлари экспертизаси ва таҳлили; тафтиш. Унинг ички А. ва ташки А. турлари бор. Ички А. бошқарувнинг корхона хўжалик фаолияти тўғрисида ахборот олиш, менежерлар ҳисоботининг ҳаққонийлигини тасдиқлаш мақсадларини кўзлайди. Ташки А. ўзаро мустақил томонлар (корхона ва аудиторлик фирмаси) ўртасида шартнома асосида амалга оширилади. А.да корхона молиявий ҳисоботининг

тўғрилигига баҳо берилади, унинг амалдаги конунчиликка мос келиши тасдиқланади. А. йўналишига кўра умумий А. (корхоналар, бирлашмаларнинг ташкилий-хукукий шакли ҳамда мулчичлик турларидан қатъи назар), банк А., суғурта ташкилотлари А., инвестиция институтлари А. ва б.га бўлинади (к. Аудиторлик хизмати).

АУДИТОРЛИК ХИЗМАТИ - компания, корхона, ташкилот ва б.нинг молияхўжалик фаолияти ҳолатини холис текширувчи фирмалар. Бу фирмаларнинг хизматчилари белгиланган тартибда аудиторлик фаолияти б-н шуғуланиш учун хукуки бўлган ва аудиторлик касбкор рўйхати (реестри)га киритилган мутахассислар бўлиб, аудиторлар деб аталади. А. х. хўжалик юритувчи субъектлар б-н аудиторлик фирмалари ўртасида тузиладиган шартнома асосида амалга оширилади. Бундай фирмалар А.х.ни бажариш учун тегишли компания, корхона ва ташкилотлар фаолиятини назорат қиласидаган давлат органлари (Ўзбекистонда Адлия, Молия вазирликлари)дан маҳсус рухсатнома (лицензия) оладилар. А.нинг асосий вазифаси текширилаётган корхонанинг молиявий ахволи тўғрисида холис хулоса беришдан иборат. Бу хулоса ушбу корхонанинг фаолияти тўғрисидаги йиллик ҳисоботда шу корхонанинг расмий баланси ҳамда фойда ва зарари ҳисоблари б-н биргаликда конун б-н белгиланган тартибда эълон қиласидан қатъи назар корхонанинг молиявий ҳолатини тасдиқловчи мустақил ҳужжат ҳисобланади. А.х. назорат ишлари б-н бирга маслаҳат хизматларини ҳам бажаради.

А.х. биринчи марта 19-а.нинг 40-й.ларидаги Англияда акциядорлик жамиятлари молия-хўжалик фаолиятини текшириш б-н боғлиқ ҳолда пайдо бўлди. 20-а.нинг 70-й.ларига келиб жаҳон мамлакатларида А.х. стандартлари яратила бошлади. МДҲ мамлакатлари, шу жумладан Ўзбекистонда дастлабки аудиторлар

90-й.ларнинг бошларида пайдо бўлди. Ўзбекистонда 300 дан ортик аудиторлик фирмалари фаолият қўрсатади (2000). ЎзР худудида иш олиб борувчи аудиторлик фирмалари ва мустакил аудиторлар ихтиёрий асосларда мустакил жамоат ташкилоти бўлган Ўзбекистон Республикаси Аудиторлар палатасига уюшган. Ўзбекистонда А.х. 1992 й. 9 дек.да қабул килинган Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида» Конунига мувофиқ олиб борилади.

Абдурауф Мусаев.

АУЕСКИ КАСАЛЛИГИ, соҳта кутуриш касаллиги (венгер врачи A. Auieszky номидан) — ҳайвонларда марказий нерв системаси ва нафас органларининг шикастланиши белгилари б-н ўтадиган вирусли юкумли касаллик. А.к. б-н барча сут эмизувчилар ва кушлар касалланади. Касаллик айниқса, даррандачилик ва чўчқачилик хўжаликларига катта зарар келтиради. А.к., асосан, от, чўчқа, қорамол, кўй-эчки ва итларда йилнинг ҳамма фаслида учрайди. Касаллик кўпроқ кемириувчилар ва этхўр (йирткич) лар орқали тарқалади; чўчқаларга бошқа касал ҳайвонлардан бевосита ҳам юқади. Вируслар қон ва лимфа б-н бутун организмга тарқалади. А.к. нинг инкубация даври 1—8 кун. Касалланган ҳайвон тўсаддан лоҳас бўлади, ҳарорати кўтарилади, овқат емай қўяди, кичинади, қорамол оз қўй-эклилардан кўп сўлак оқади, ҳаллослайди, юрак уриши тезлашади, мудраб юради ва 3—5 кундан сўнг ҳалок бўлади.

Ташхис касалликнинг клиник белгилари ва лаб. текширишлари асосида қўйилади. Давоси: А.к. юқкан ҳайвонларга гаммаглобулин; қайталанмаслиги учун пенициллин, стрептомицин берилади. Олдин и олиш: ҳайвонлар эмланади, А.к. тарқалганлиги аниқланган хўжалик карантин зonasи деб эълон қилинади. Эпизоотияга қарши чора-тадбирлар ўтказилади. Касал ва тузалган ҳайвонлар бошқа жойга олингач, молхоналар 1% ли формальдегид эрит-

маси, янги сўндирилган оҳакнинг 20% эритмаси б-н дезинфекция қилинади.

АУКСАНОМЕТР (юн. aixapb - ўсаман ва metro) — ўсимликларнинг бўйига ўсишини ўлчайдиган асбоб. Тузилишига кўра бир неча хилга бўлинади. Энг оддий А. даражаларга бўлинган ёй бўйича харакатланувчи узун, енгил мил маҳкамланган горизонтал ўқ ва юкчали ип ўтказилган фидирақдан иборат.

Иппинг бир учи ўсимликка боғлаб қўйилади, ўсимлик ўсганда мил бурилади ва милнинг ҳаракати шкала бўйича ҳисобланади. Фидирақка мил ўрнига кўзгу маҳкамланиши ҳам мумкин. Автоматик ёзиб оладиган мосламали А.га ауксанограф дейилади. Ўсимликларнинг ўсишини қайд килишда секинлаштириб кинога олиш энг кулаг усул ҳисобланади.

АУКСИНЛАР (юн. aixho — ўстираман) — ўсимлик организмидаги пайдо бўладиган, унинг ўсиши учун зарур физиологик фаол моддалар. Ҳозир А.нинг уч хили маълум: а-ауксин (ауксентриол кислота — C₁₈H₃₂O₃), fi-ауксин (ауксенолон кислота — C₈H₃₀O₄) ва гетероауксин (Р-индолилсирка кислота — C₁₀H₁₄O⁺). А. кристалл ҳолда бўлади. Гетероауксин синтетик йўл б-н ҳосил қилинган. А. ўсимликларнинг ўсишини тезлатиш, янги экилган каламчанинг яхши илдиз отиши, дараҳтдаги мева-ларнинг барвақт тўкилишини тўхтатиш, баъзан ўсимлик ҳосилдорлигини ошириш учун ишлатилади (яна қ. Ўсишни бошқарувчи моддалар).

АУКСОСПОРА (юн. auxo — ўстираман ва спора) — диатом су в ўтларида қалконсиз икки вегетатив хужайранинг ўзаро қўшилишидан ҳосил бўладиган диплоид хужайра — спора. А. зиготанинг бир кўриниши; редукцион бўлинади ва ҳосил бўлган гаплоид хужай-ралар янги қалқон пайдо бўлгунча тўхтосиз ўса беради.

АУКСОХРОМЛАР (юн. auxo — ўстираман ва chroma — ранг, бўёқ) — бўёкларнинг бўялиш хусусиятини кучайтирувчи, яъни уларнинг мато ва газла-

маларга сингиши хусусиятини оширувчи кимё-вий гурухлар. Уларга гидроксил гурух (OH), амин гурух (NH_2), имин гурух (NH), меркаптогурух (SH) ва б. киради. А. бўёкларнинг рангини очади.

АУКЦИОН (лот. auction) — маҳсус ким-ошди савдо бозорлари; товарларни талаабгор харидорларга сотиши (қ. Кимошибди савдо).

АУН САН (1915.13.2, Намау-1947.19.7, Рангун) — Бирма (хоз. Мьянма) халқининг миллий қаҳрамони, сиёсий арбоби, миллий мустақиллик учун кураш раҳбарларидан бири. 1944 й.дан Халқ озодлиги антифашист лигаси президента. 1945 й. япон боскинчиларига карши кўзғолонга раҳбарлик қилган, 1945—47 й.ларда мустақиллик учун курашга бош бўлган, террористлар томонидан ўлдирилган.

АУРА (юн. aura — эсиш) — тутқаноқ талвасаси тутишидан олдинги ҳолат. Турли кўринишида сезгилар бузилиши сифатида намоён бўлади. Сенсор (тери сезгиси) А.сида баданинг айрим жойларида оғриқ, ноxуш сезги, увишиб қолиш, бир нарса ўрмалаётгандек сезги ва ҳ.к. сезилади. Кўриш А.сида кўз олдида, турли шакллар ва ранглар (мас, қон ранги), ёнғин, чақмок ва б. пайдо бўлади. Эшлиш Ахида қулоққа ҳар хил овоз, қичқириқ, хуштак, тасир-тусирлар ва ҳ.к. эшитилади. Ҳид билиш А.сида турли хил ноxуш ҳидлар; мотор А.сида — кутилмаган харакатлар; вегетатив А.да — кўнгил айниши, кусиши, юрак уриши, нафас олишнинг бузилиши, оқариб ёки аксинча қизариб кетиш кузатилади. Кўпинча турли хил А. бирга кечади. Ҳар бир беморда А.нинг бир хили учрайди ва ҳар сафар тутқаноқ тутишдан олдин айнан шу тури безовта қилади.

АУРЕЛИЯЛAR, денгиз ликопчалари (*Aurelia*) — сцифомедузалар синфи дискомедузалар туркумига мансуб медузалар уруғи. Танаси соябон шаклида, диаметри 5—10 см, баъзан 40 см гача. Соябони атрофида жуда кўп калта пайпаслагичлари, улар асосида 8 та ста-

тоцистлари жойлашган. Оғзи соябонининг остики кисмида, квадрат шаклида. Оғиз атрофидан 4 та оғиз бўлаклари осилиб туради. А.нинг шаффоф танаси орқали ошқозон деворида жойлашган 4 та қизгиш тақасимон жинсий безлари кўриниб туради. А. соябони девори мускулларининг қисқариши туфайли секин сузади. У ҳаёт циклида жинсий медуза босқичини жинсиз полип босқичи б-н алмаштириб туради. 7 тури маълум. Қора, Болтиқ, Баренц, Оқ денгизларда A. aurita кенг тарқалган, баъзан сув юзасида жуда кўп миқдорда пайдо бўлади. Узоқ Шарқ денгизларида бу тур б-н бирга A. limbata учрайди. А. баликларга озик бўладиган майда планктон организмлар ва балиқ чавоклари б-н озиқланиб, балиқчиликка зиён келтиради.

АУРИПИГМЕНТ (лот. aurum — олтин ва pigmentum — бўёқ) — минерал. Мишъяқ сульфиди — As_2Sr Таркибида 61% As ва 39% S бор. Қаттиклиги 1,5—2. С. оғ. 3,4—3,5. Ранги олтинсимон-сарик, тўқсариқ, баъзан кўнгир. Ёғсимон, ялтироқ, юмшоқ. А. эпитетмал конлар учун хос бўлиб, реальгар AsS , антимонит Sb_2S_3 , олтин ва б. минераллар б-н ҳамда қайноқ минерал булоклар чўқиндиларида учрайди. Бундан ташқари, А. вулкан оғизларида, чўқинди темир конларида ҳам бўлади. Шоҳ арафи (ўтқир кислоталар аралашмаси) ва ишқорда эрийди. Қиздирилса ранги қизаради. Электр ўтказмайди, диамагнит. А. асосан уч оксидли мишъяқ As_2O_3 и.ч. учун ёки сарик бўёқ олиша ва кўнчилик саноатида териларни ошлашда ишлатилади.

АУСКУЛЬТАЦИЯ (лот. auscultatio-эшитиш) — ички аъзоларда юзага келадиган товушларни эшитиб, улар фаолиятини ва ҳолатини текшириш усули. Мас, юракуришини эшитиб, унинг соғ ёки касаллигини аниқлаш. А.да баданинг тегишили қисмига шифокор қулоқ тутади (бевосита А.) ёки маҳсус асбоблар (стетоскоп, фонендоскоп ёки стетофонендоскоп) кўйиб эшитиб кўради (бильвосита А.). А. тиббиёт амалиётида юрак, ўпка,

кон томир касалларини, шунингдек кон босимини аниқлашда муҳим диагностик аҳамиятга эга.

АУСТЕНИТ — темир-углерод котишмаларининг таркибий тузилмаларидан бири, углероднинг у-темирдаги қаттиқ эритмаси. Инглиз тадқиқотчиси Р. Аустен (1843—1902) номига кўйилган. Углеродли пўлатларда А. одатда 727° дан (критик нуктадан) юқори т-радагина баркарор бўлади, аммо аста-секин совитиб борилса, т-ра 727° га етганда феррит ва цементитга, яъни перлитга парчаланади. А.нинг кристалл панжараси кирралари марказлашган куб, панжара параметрлари А. таркибидаги углерод миқдорига қараб ўзгаради ва 3,63 дан 3,68 А гача бўлади. 1147° да у-темирда энг кўп миқдорда (2,14%) углерод эрийди, бинобарин, шу т-рада А. таркибida 2,14% углерод бўлади. Т-ра пасайган сари, А. таркибидаги углерод миқдори камая бориб, 727°да 0,8% ни ташкил этади. А. юмшоқ ва пластиқдир.

АУСТЕРЛИЦ ЖАНГИ [1805.20.11. (2.12)] — 1805 й.ги Россия — Австрия -Франция уруши пайтида Аустерлиц ш. (хоз. Чехиянинг Славков ш.) яқинидаги Россия-Австрия кўшинлари билан Франция кўшинлари ўртасидаги ҳал қилувчи жанг. Наполеон I бошчилигидаги француз армияси М. И. Кутузов кўмондонлигидаги рус-австрия кўшинларини тор-мор қилган. Жангдан сўнг З-антифранцуз коалицияси тарқаб кетган. АУТ (инг. out — ташқарида, нарида) — 1) спорт ўйинларида тўп (шайба)нинг майдонни чегаралаб турган чизик (девор)дан ташкарига чикиши; 2) хакамнинг боксчи нокаутда эканлигини эълон қилиши.

АУТБРИДИНГ (инг. out — ташқари ва breed — учрчиш) — бир-бирига ирсий жиҳатдан яқин (қариндош) бўлмаган организмларни чатишириш. Чорвачилиқда А. дан мақсад баъзи бир кондош ҳайвонларда учрайдиган нуксонлар (ҳайвон тана тузилиши, маҳсулдорлик кўрсаткичлари, резистентликнинг пасайиши ва х.к. лар)ни йўқотишда

кўлланилади. А. аввалдан режалаштирилган, яхшиланиши зарур бўлган белгиларни инобатга олган ҳолда бажарилади. Ҳар хил экологик зоналардаги бир зотга мансуб, лекин қариндош бўлмаган ҳайвонларни учрчиш уларнинг ҳаётчанлигини оширишда яхши самара беради. Ўзбекистонда А. наслчилик бош-кармалари ва инспекциялари раҳбарлигига наслии моллар ва уларнинг уруғидан фойдаланиши ёки хўжаликларда наслдор эркак ҳайвонларни алмаштириш орқали амалга оширилади. А. фақат соғ ҳолда учрчиладиган ҳайвонларни кўпайтиришда кўлланилади.

АУТИГЕН МИНЕРАЛЛАР (юн authigenes — жойида ҳосил бўлиш, ўзига хос) — чўкинди жинслар минераллари, седиментация ёки чўкиндининг ўз жойида қайта ўзгариши натижасида вужудга келади. А.м. терриген минераллар, яъни қуруқликдан ювилиб келтирилган чақиқ минералларнинг акси сифатида таърифланади. А.м. кўпинча яхши кристалли шаклга эга. Турли карбонатлар, эрувчи тузлар, руда минераллари, қисман кварц, барит, целестин, дала шпати, цеолитлар ва б. аутиген хисобланади. А.м. чўкинди тог жинсининг седиментация шароити ва унинг кейинги ўзгаришини кўрсатади.

АУТО... (юн. autos — ўзим) — кўшма сўз бўлғаги; айнан авто...ни англатади.

АУТОАЛЛЕРГИЯ — организм реактивлигининг ўзгарган ҳолати. Бунда организм ўзининг тўқима компонентлари таркибий қисмларидан бироргасига ортиқча сезувчанлик б-н жавоб беради. А.да сезувчанлиги ортган лимфоцитлар ва аутоантителолар ўз аутоантигенлари б-н қайта реакцияга киришади.

АУТОАНТИГЕНЛАР - организм ўз хужайра ва тўқималарининг шу организмга қисман ёт бўлиб қолган таркибий қисмлари; зарар етказадиган ҳар хил омиллар ва инфекцион агентлар, шунингдек иммунологик толерантликнинг издан чикиши сабаб бўлади.

АУТОГЕМОТЕРАПИЯ - беморнинг венасидан олинган қонни мускул орасига

ёки тери остига юбориб, орга-низмнинг муҳофаза кувватини ошириш ва алмашинув жараёнларини яхшилаш; айрим касалликларни даволаш усули; йирингли яллиғланиш (фурункулёз ва ҳ.к.) касалликларида қўлланилади.

АУТОГЕН МАШҚ (юн. autogenes — ўзи бажарадиган), аутотренинг — ички аъзолар функцияси, ҳаракат фаолияти бузилганда ўз-ўзини ишонтириш ва ўз-ўзини бошқариш орқали шу ҳолатдан фориг бўлишга олиб келадиган психотерапия (рухий даволаш) усули. Немис олим И. Шульц томонидан таклиф қилинган. А.м. бирор техник мослама (хотира, диккат тренажери ва б.) ёки кишининг ўз хоҳиш иродаси б-н амалга оширилиши мумкин. Бунда беморни оёқ-қўлларини бўш қўйишга, ҳеч нарсани ўйламасликка, факат соғайиб кетишига ишонтиришга ҳаракат қилинади. Бу усул бошқа рухий даволаш усуллари б-н бирга қўшиб олиб борилганда яхши наф беради. Асосан нев юзларда, айнекса уйқу бузилганда қўлланилади. Қисқа муддатли дам олиш ва б. ҳолларда соғлом кишилар ҳам ундан фойдаланадилар.

АУТОИНВАЗИЯ (авто... ва лот. *invasio* — хужум) — одам ёки ҳайвонлардаги гижжа касаллигининг ўзига қайта юқиши. Mac, болаларнинг ҳожатдан кейин бармоқларини ювмасдан оғзига солиши натижасида гижжа тухумлари меъда-ичак йўлига кириб, яна ривожланади. Кўпинча острцизалар шу йўл б-н юқади.

АУТОИНТОКСИКАЦИЯ (авто..., лот *in* — ичга ва юн. *toxicon* — захар) — нормал ҳаёт фаолиятида, шунингдек организмнинг ўзиди ишлаб чиқариладиган захарли моддалар б-н ўз-ўзини захарлаши. Ага асосан моддалар алмашинуви жараённида ёки тўқималар емирилишида вужудга келган захарли моддалар сабаб бўлади. Ичакда ҳосил бўлган захарли моддаларнинг қонга шимилиши окибатида ичак А. си келиб чиқади.

АУТОИНФЕКЦИЯ (авто... ва инфекция) — организмдаги мавжуд микро-

организмлар таъсирида касаллик пайдо бўлиши. Одам организмидаги оддий шароитда касаллик қўзгатмайдиган ва шартли патоген микроблар деб аталаидиган турли микроорганизмлар учрайди. Қулай шароитда (организмнинг химоя кучлари камайганда) ана шу микроорганизмлар жонланиб, касаллик пайдо килади. Антибиотикларни бемав-рид ва бетартиб қўллаш окибатида ҳам А. ривожланиши кузатилиади. А.ни одамнинг териси ва шиллиқ қаватларида яшайдиган стафилококк, ичак таёқчиаси ва турли замбуруглар қўзгатади.

АУТОПОЛИПЛОИДИЯ - қ. Автополиплоидия.

АУТОПСИЯ (авто... ва юн. *opsis* — кесиб кўриш) — касалликнинг келиб чиқиш сабабларини билиш мақсадида мурдани ёриб, аъзолар, тўқималар ҳолатини, улардаги ўзгаришларни аниқлаш. Баъзан касалланган аъзо ёки тўқимадан заррача олиб микроскоп воситасида ҳам аниқланади.

АУТОТОМИЯ — қ. Автомомия.

АУТРАЙТ (инг. *outright*) — оддий муддатли валюта битими. Тўловларни томонлар катъий белгилаган муддатларда «форвард» курси (нархлар ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда) бўйича тўлашни назарда тутади.

АУТСАЙДЕР (инг. *outsider* — чет, бегона) — қолоқ, охирги. Мусобақада охирги ўринлардан бирини эгаллаб келаётган спортчи ёки жамоа.

АУТСАЙДЕРЛАР - 1) «бегона», «ёввойи» деб ном олган мустақил кичик ва ўрта корхоналар. Бирор сабаб б-н муайян аниқ бир тармоқлар доирасида ташкил топадиган монополистик бирлашмалар ва келишувларга кир-майди. Кўпинча А. йирик монополияларга ёрдамчи пудратчи ҳисобланади; 2) биржа аъзоси бўлмаган брокер. Биржа савдосининг айрим қонунларига риоя қилиш мажбуриятини олган ҳолда савдо залида ишлашга вақтинча бирон мақсадли руҳсатнома олиши мумкин.

АУТЭКОЛОГИЯ (юн. *autos* — ўзи ва

экология) — экологиянинг ҳар хил муҳит омилларининг (асосан абиотик омиллар) алоҳида турларга ва популяцияларга таъсирини ўрганадиган бўлими (яна к. Синэкология).

АФАГИЯ (юн. а — инкор кўшимишаси ва *phagos* — ейиш) — ривожланишнинг айрим даврларида ва йилнинг нокулай мавсумида ҳайвонларнинг озиқланмаслиги. А. ҳайвон танасида заҳира озиқ (асосан ёғлар) тўпланганида турли даврлarda содир бўлиши мумкин. Mac, дигенетик сўргичилар миражидий личинка, ҳашаротлар ғумбак даврида, ўткинчи баликлар (лососсимонлар) жинсий вояга етиш ва тухум кўйишта тайёргарлик даврида, кунликлар, кўпчилик капалаклар, булоқчилар вояга етган даврида озиқланмайди. А. олдидан кўпинча овқат ҳазм килиш органларининг регрессив ўзгариши кузатилади. А. уйку, қарахтилик ва диапауза б-н бирга боради.

АФАЗИЯ (юн. а — инкор кўшимишаси ва *phasis* — фикр) — гапира олмаслиқ, сўзлаш қобилиятининг бузилиши. А. га бош мия пўстлоқ қаватидаги сўзлаш марказининг ўзгариши сабаб бўлади. Мотор (харакат) ва сенсор (сезиш) хиллари бор. Мотор А.да бемор гапирмоқчи бўлганда сўзларни топа олмаса, сенсор А.да беморга қаратилган сўзлар маъносини англаб етмайди, ўз нуткини назорат қилолмайди. А. бош миянинг оғир қасалликлари, ривожланувчи фалажлик ва х.к.да учрайди.

АФАЛИНА, қора дельфин (*Tursiops truncatus*) — китсимонлар туркуми дельфинлар оиласининг бир тури. Уз. 3,9 м, оғирлиги 280 кг гача; хданасининг орқа томони қора, корин томони оқ. Мўтадил ва илиқ сувли денгизларда тарқалган. Қора, Болтиқ ва Узоқ Шарқ денгизларида ҳам яшайди. Ўтрок ҳаёт кечиради ёки кичик туда бўлиб кўчиб юради. Балиқлар, моллюскалар ва б. сув ҳайвонлари б-н озиқланади. Ҳомиладорлик даври 11 ой, туғилган боласининг уз. 1—1,2 м, оғирлиги 14—16 кг, 5—6 ой эмизади. А. океанариумларда бокилади, кўлга тез

ўрганади, тутқинликда ҳам кўпаяверади. Уни турли ҳаракатларни бажаришга осон ўргатиш мумкин. Гавай океанариумида A. б-н тароқтишли дельфин (*Steno bredanensis*) чатиширилиб уруғлараро гибрид олинган. Япония дельфинарияларида A.нинг кулранг дельфин ва касаткалар б-н гибридлари олинган. Қора денгиз A.си муҳофаза қилинади, уни овлаш 1966 й.дан бошлаб ман этилган.

АФАНАК ПУЛИ — Хива хонлигига қазувга чиқиши тўғрисидаги эълонни бирон бир қишлоқдаги дехқонларга етказгани учун хабарчининг қазувчилардан ўз фойдасига йиғиб оладиган хабарпули. Хабарчи, қоидага кўра, ҳар бир қазувчидан икки кумуш танга (30 тийин) дан йиғиб олган.

Ад.: Гуломов Я. Ф., Хоразмнинг сугорилиши тарихи. Қадим замонлардан ҳозиргача, Т., 1959.

АФАНАСЬЕВА Зинаида Ивановна (1907.26.9, Санкт-Петербург - 1975.8.8, Тошкент) — балет ўқитувчиси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1955). 1919—25 й.ларда Ленинград хореография билим юртида, шунингдек унинг педагоглар тайёрлайдиган бўлимида ўқиган. 1942—46 й.ларда Янгийўл ўзбек мусиқали театрида балетмейстер-педагог. А. Навоий номидаги опера ва балет театрида мумтоз рақсадан дарё берди (1946—53). Тошкент давлат хореография билим юртининг ташкилотчиларидан (1947) ва бадиий раҳбари (1948—68). Ўзбекистонда балет санъатини ривожлантириш, мумтоз рақс усталигини тайёрлашга катта ҳисса кўшган.

АФАНАСЬЕВО МАДАНИЯТИ — Жан. Сибирдаги энеолит даврига оид археологик маданият (мил. ав. 3—2 минг йиллик бошлари). Ҳакасия Республикасидаги Афанасьево тоғидан топилган қабристон номидан олинган. Манзилгоҳлар, қабристонлар кўплаб топилган. Хўжалиги чорвачилик, овчилик, дехқончиликдан иборат бўлган. Аф.м. аҳолиси атрофида жойлашган монголоид ирққа мансуб қабилалардан

фарқли ўлароқ хинд-европа иркига мансуб бўлган. Аф.м.га оид қабрлар доира ва тўтбурчак килиб, харсангош ва тош плиталар б-н ўралган, ичидаги 5—6 та қабр бўлган. Жасадлар кўл-оёклари букланиб, бошлари жан.-шарққа қаратилган ҳолда кўмилган. Мурдаларнинг ёлғиз ёки жуфт, баъзан тўп-тўп қилиб дағи этилиши ўша даврда ибтидоий жамоалар катта оила бўлиб яшаганликларидан дарак беради. Қабрлардан жасад ёнига кўйилган тухумсимон ёки ярим шар шаклидаги оғзи тор сопол идишлар, тош ва суюқ, баъзан жез буюмлар топилган. Сопол идишлар ҳар хил чизма накшлар б-н безатилган.

Жан. Сибирь энеолит даври ахолисининг Ўрта Осиё қабилалари б-н маданий алоқада бўлганлигини Зарафшоннинг қуий ҳавзаси р-нidan топилган энеолит ва жез даври маданияти — Замонбобо ёдгорликларида яхши кузатиласди.

АФАНДИ — туркий ҳалқлар оғзаки ижодидаги образ. Исми Хўжа Насриддин (А. лақаби). У ўзбекларда А. (Насриддин афанди), туркларда Хожа Насриддин, козокларда Хўжа Носир, озар-байжонларда Мулла Насриддиндир. А. барча латифаларда мард, тўғри сўз, ҳакиқатгўй, адолатни улугловчи, камбағал, бева-бечораларнинг ҳомийси, шунингдек шахс ва жамият камчиликлари устидан кулавучи ҳалқ қаҳрамони сифатида гавдланган. У баъзи адолатсиз амалдорлар, козиларнинг, сўзи б-н иши мос келмайдиган руҳонийларнинг кирдикорларини фош этган, уларга бўлган муносабатини енгил му-тойиба ёки аччиқ ҳажв орқали ихчам ва образли тарзда ифодалаган. А. ҳакидаги ҳалқ ижоди бўлмиш латифалар тўплам ҳолида бир неча бор нашр этилган.

А. ёзувчи ва санъаткорлар ижодидан муносаб ўрин олган: «Насриддиннинг ёшлиги» драмаси, «Насриддин Хўжандда», «Насриддин Бухорода», «Хўжа Насриддин саргузашлари», «Хўжа Насриддиннинг ўн икки қабри», «Афандининг беш хотини» фильмла-

ри, «Хўжа Насриддин» опереттаси, «Насриддин афанди» мусиқали комедияси, шунингдек тасвирий санъат, ҳайкалтарошлиқ асарлари яратилган.

Ад.: Йўлдошева Ф., Ўзбек ҳалқ латифаларида Насриддин афанди образи, Т., 1979.

АФАНДИ ЛАТИФАЛАРИ — қ. Латифалар.

АФАНИЗОМЕНОН (Aphanizomenon Могг) — кўк-яшил сувўтлар бўлим мининг бир туркуми. Чучук сувларда кўп учрайди. Ўрта Осиё сув ҳавзаларида 4 та тури бор. А. баъзан сувнинг «гуллаши»га сабаб бўлади.

АФАРУН — илк ўрга асрларда Суғд подшолигининг Панч (Панжикент) вилоят ҳокимлигига қарашли маъмурий худудлардан бирининг ҳокими. Мовароуннахрда араб футухотлари даврида Панч ҳокими Деваштичга яқиндан ёрдам бериб турган нуфузли шахс.

АФВ УМУМИЙ - қ. Амнистия.

АФВ ЭТИШ — суд ҳукми б-н жазо тайинланган бирор шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш ёки унга берилган жазони енгиллатиш. Одатда, давлат бошлигининг қарори б-н амалга киритилади. ЎзРда суднинг ҳукми б-н жазо тайинланган шахсларни Президент томонидан А.э. ва гуноҳларидан ўтишини англатади (ЎзР Конституцияси, 93-модда, 20-банд). А.э. ЎзР Президенти тасдиклаган Низомда назарда тутилган тартиблар ва коидалар асосида амалга оширилади. ЎзРда А.э. масаласи одатда, ҳукмлантган фуқаронинг А.э.ни сўраб ёзган илтимосномасига асосан кўриб чиқилади. Илтимосномадан ташқари: а) ўлим жазосига ҳукм қилинган, аммо А.э.ни сўраб илтимоснома ёзган маҳкумларга оид мавжуд материаллар; б) ЎзР Олий суди Раиси ва ЎзР Бош прокурорининг ЎзР судлари томонидан ўлим жазосига ва б. жазо турларига маҳкум этилган фуқароларга нисбатан А.э.ни кўллашни сўраб келтирган тақдимномалар ҳам кўрилади. Суд ҳукми б-н жазога ҳукм этилганларни А.э. ўлим жазосини озодликдан маҳ-

рум қилиш жазоси б-н алмаштириш; асосий ва қўшимча жазоларни тўла ёки қисман ўташдан озод қилиш; жазо ўталмаган қисмини енгилроқ тури б-н алмаштириш ва судланганликни олиб ташлаш йули б-н амалга оширилади. А.э.ни сўраб қилинган илтимос-нома суд ҳукми қонуний кучга киргандан сўнг кўриб чиқилади. А.э. масаласини қўриб чиқишида: содир этилган жиноятнинг жамиятга хавфлилик даражаси ва хусусияти, маҳкумнинг шахсини тавсифловчи маълумотлар, унинг ҳулки, меҳнатга муносабати, озодликдан маҳрум этиш жазосини утаётган колонияда жамоат ишларида қатнашиши ёки қатнашмаслиги, жазо муддатининг қанчаси ўтагланлиги, келтирилган моддий зарар миқдори ва б. ҳолатлар; жазо ўтаётган колония маъмурияти, жамоат ташкилотлари ва жамоаларнинг маҳкумга нисбатан фикри; етказилган моддий зарарни тўлашдан озод этишни сўраб қилинган илтимос-нома бўйича моддий зарар етказилган ташкилот, туман (шаҳар) ҳокимлигининг фикри; ҳарбий судлар томонидан ҳукм қилинган маҳкумларнинг илтимосномалари бўйича ЎзР Мудофаа вазирлигининг фикри ҳисобга олинади. Ўлим жазосига ҳукм этилганлар шу тўғридаги ҳукм қонуний кучга кирганилиги уларга эълон қилинган, ҳукмнинг ёки ажримнинг нусхаси топширилган кундан бошлаб 7 сутка ичida А.э.ни сўраб илтимоснома б-н мурожаат қилишга ҳақлиdir. Агар ўлим жазосига ҳукмланган шахс белгиланган муддатда А.э.ни сўраб илтимоснома б-н мурожаат қилимаса ёки шундай илтимоснома қилишдан воз кечганини бил-дирса, у ҳолда белгиланган қоида асосида бу ҳақца акт тузилади. Илтимоснома ёки акт илтимоснома қабул қилинган ёки акт тузилган кундан бошлаб 3 кундан кечкирилмай Президент девонига юборилиши шарт. Ўлим жазоси тайинланган шахснинг А.э.ни сўраб берган илтимосномаси ёки унинг А.э.ни сўраб илтимос қилишдан воз кечганлик тўғрисидаги ҳужжатлар кўрилиб, ҳал қилингунга

кадар ўлим жазоси тайинланганлиги тўғрисидаги ҳукм ижроси тўхтатиб турилади. А.э. тўғрисидаги илтимосномалар ва мате-риаллар Президент ҳузурида тузилган Комиссия томонидан дастлабки текши ришдан ва муҳокамадан ўтади. Агар Комиссия А.э. масаласини кўришда йиғилган ҳужжатларни қўшимча текширишдан ўтказишни лозим топса, ЎзР Олий суди ёки ЎзР Прокуратурасига ўрганиб чиқиш ва тегишли ҳулоса бериш учун юборади.

АФЕЛИЙ (апо... ва юн. helios — Күёш) — Күёш атрофида айланувчи сайёра, комета ёки бирор космик жисм орбитасининг Күёшдан энг узоқ нуктаси. А.да Күёшдан Ергача бўлган масофа 152 млн. км (июль бошларида).

АФЗАЛБОЖЛАР, божхона тарифи преференция лари — бир ёки бир неча давлатнинг товар импорти учун энг қулай шароитлар яратиш мақсадларида белгиланган божхона божлари. Шу мамлакатларнинг жами ёки айrim товарлари тури учун қўлланилади. Давлатлар ўртасида ўзаро ёки бир томонлама тартибида жорий этилади. Кам ривожланган мамлакатлардан импорт қилинган товарлардан умуман бож ундирилмаслиги мумкин. Ўзбекистон Республикасининг 1997 й. 27 авг. қабул қилинган «Бож тарифи тўғрисида» Қонунида ЎзРнинг бошқа давлатлар б-н савдо-иктисодий муносабатларни амалги оширишида Ўзбекистон Республикаси б-н бирга эркин савдо зонаси ёки божхона иттилоғи ташкил қилган ёхуд шундай зона ёки ит-тифоқ тузиш мақсадини кўзловчи битимни имзолаган давлатларда ишлаб чиқарилган товарларга, ЎзР миллий преференция тизимидан фойдаланувчи ривожланётган мамлакатларда ишлаб чиқарилган товарларга нисбатан бож тўлашдан озод қилиш, бож ставкаларини камайтириш ёки преференциал тартибида товар олиб кириш (олиб чиқиш)га тариф квоталари белгилаш каби преференцияларга йўл кўйилиши кўрсатилган.

Шеркул Шодмонов.

АФЗАЛХОН ХАТТАК (1687—1748) — афғон тарихчиси ва шоири. Хаттаклар авлодидан. Пушту тилида ижод этган. Хушҳолхон Хаттакнинг набираси. Отаси Ашрафхон Ҳижрий вафотидан кейин хаттаклар хонлигига бошлиқ қилиб тайинланган. Ўзининг «Тарихи мурассаъ» («Жавоҳирдек мўътабар тарих») асарида хаттаклар қабиласи тарихини ёритган. Унда афғон қабилаларига оид кўпгина маълумотлар бор. Унинг шеърлари етиб келмаган. А. Х. «Калила ва Димна»ни пушту тилига таржима калган ва унга ўзининг баъзи байтларини киритган.

АФИДОФАГЛАР (лот. aphis — ўсимлик бити ва юн. phagos — еювчи) — асосан битлар б-н озиқланиб яшовчи йиртқич ва паразит ҳашаротлар туркуми. Ўсимликларни химоя қилишининг биологик усуулларида кенг кўлланади (к. Фойдали ҳашаротлар).

АФИНА — Грециянинг пойтахти, Аттика номи (вилояти)нинг маъмурий маркази. А. мамлакатнинг жан.-шарқидаги Аттика я.о.да жойлашган, Эгей денгизи соҳилида, уч томони тог. Аҳолиси 772 минг киши (1995). А. Пирей ва шаҳар атрофи б-н биргага Катта Афинани ташкил қилади. Катта Афинанинг майд. 433,3 км². Аҳолиси 3 млн. кишидан ортиқ. А. қадимий шаҳар. Шаҳарнинг вужудга келган вақти аниқ эмас, ривоятларга кўра А. ўрнида мил. ав. 16—13-а.ларда қишлоқлар бўлган. Мил. ав. 5-а.да А. иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланишининг энг юкори поғонасида бўлган. 395—1204 й.ларда Византия империяси таркибида. 1204—1458 й.лар Афина герцоглиги пойтахти, 1458 й.дан турклар тасарруфига ўтган. 1834 й.дан Греция пойтахти.

А.— Грециянинг асосий саноат маркази, мамлакатдаги т.й., автомобиль ва ҳаво йўлларининг ирик тугуни. Халқаро Элиникон аэропорти бор. А.дан 8 км нарида мамлакатнинг энг ирик денгиз порти — Пирей жойлашган. Катта А. Греция умумий саноат маҳсуло-тининг 2/3 қисмини беради. А.да тўки-мачилик,

тикувчилик, кўн пойабзал, озик-овқат, кимё, нефтни қайта ишлаш, цемент, полиграфия, металлсозлик ва машинасозлик (шу жумладан кемасозлик) саноати корхоналари бор. Гилам, мебель, чинни буюмлар ишлаб чиқарилади. А. ирик савдо ва молия маркази. А.да Фанлар академияси (1926), кўплаб олий ўкув юртлари, жумладан Афина ун-ти (1837), бир қанча тарих, археология ва бадиий музей лар (Акрополь, Агора, Византия) бор. Шаҳарнинг асосий қисми Акрополь қояси б-н Ликавиттос баландликлари ўргасида бўлиб, ягона меъморий режа асосида қурилган. Шаҳарнинг энг қад. қисми мил. ав. 7-а.да шаклланган. Шаҳарнинг Акрополь атрофидаги қисми меъморий ва археология музейи сифатида сакланмоқда. А.да Афина давлатининг тарихий ёдгорликлари бор. А.нинг асосий ёдгорлиги — Акрополь бал. 156 м ли қояда жойлашган; Агора, Ареопаг ва Пникс тепаликлари — иж-тимоий ва сиёсий ҳаёт марказлари. Акрополнинг бош иншоотлари: Пропилеи (мил. ав. 437—432 й.лар), Нике Аптерос ибодатхонаси (мил. ав. 420 й.), Эрехтейон (мил. ав. 421—406 й.лар). А.да Олимпия Зевси ибодатхонаси (мил. ав. 2-а — 2-а. миодий), Лисикрат ҳайкали (мил. ав. 335 й. атрофига), «Шамоллар минораси» (мил. ав. 1-а. ўрталари) ва б. ҳам сақланган. Ўрта аср меъморий ёдгорликларидан Айос — Элефтериос (11-а.), Агорадаги Айи — Апостоллар (11-а.) черковлари бор. Янги иншоотлардан — «Олимпия» театри (1951), «Хилтон-отель» (1959—63) қурилган. А.да 1896 й. I Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган.

АФИНА, Қадимги Афина — Юнонистон (хоз. Греция) тарихи ва маданиятида муҳим аҳамиятга эга бўлган шаҳар давлат (полис). А. Юнонистоннинг Аттика деб аталган тоғли жойида вужудга келган. Археологик маълумотларга кўра, бу жойларда одамлар неолит давридан бошлаб яшаган. Аттикаликлар Афина маъбуудига сажда қилганлар. Аттикаликлар Афина қишлоқлар бирлашиб Афина ш. вужудга келган (мил.

ав. 9—8-а.лар). Бу вактда (Гомер даври) харбий демократия сусайиб, уруғчилик муносабатлари емирила бошлаган эди. Ҳокимиятни уруғ аристократлари (эвпатрийлар) бошқарардилар. Мил. ав. 7-а. да А.да эвпатрийлар сиқуви күчайиб дәхқонлар ахволи оғирлашган эди. Мил. ав. 594 й.да савдогарлар аристократиясидан Солон архонт (ҳоким) бўлди. У А.да ижтимоий-сиёсий тузумни тубдан ўзгартирадиган ислоҳотлар ўтказди. Қарзларни бекор қилди, қарз туфайли кўл қилиб сотишни тақиқлади, уруғчилик муносабатларига узил-кесил зарба берди. Сиёсий хуқуқ ва ла-возимлар кишиларнинг мол-мулкига қараб белгиланадиган бўлди. Аристократ наслидан бўлган Писистрат ўз тарафдорлари ва ёлланма аскарларига таяниб, мил. ав. 560 й.да ўзини Аттика дәхқонларининг доҳийиси деб эълон қилди ва А. нинг мустабид ҳокими бўлиб олди. Писистрат ўзига қарши бўлган аристократларнинг ерларини тортиб олиб дәхқонларга улашиб берди, улар га давлат ҳисобидан пул қарз беришни жорий этди. Писистрат даврида А.да савдо муносабатлари ривожланди, ибодатхона ва б. қасрлар қурилди, сув қувури ўтказилди. Писистрат ва унинг ўғиллари саройга энг яхши адибларни тўпладилар. Гомернинг «Одиссея» ва «Илиада» асарлари ёзиб олинди. А. да дастлабки театр вужудга келди. Писистрат вафот этгандан сўнг (мил. ав. 527 и.) ҳокимият унинг ўғиллари Гиппий ва Гиппархга ўтди. Лекин мустабид ҳокимлик узоқ давом этмади. Гиппарх фитначилар томонидан ўлдиридди, Гиппий эса ҳокимиятдан ҳайдалди (510 й.). Йирик савдогар ва хунармандлар вакили Клисфен халқ қўзғолонига бошчилик қилиб, ҳокимиятни кўлга олди (508 й.). У тўртта уруғчилик округи ўрнига ўнта худудий округ ташкил этди. Шу б-н уруғчилик жамоаси тузумининг сўнгги коддикларига барҳам берилиди. Мил. ав. 5-а. бошида юон-форс урушлари бошланди. Марафон жангига (мил. ав. 490 й.) юонлар форсларга қаттиқ зарба берди-

лар. 480 й. Ксеркснинг жуда катта қўшини Болқон я.о.га бостириб кирди. Саламин о. ёнидаги денгиз жангига юонлар ғалаба килдилар. А.да Эгей денгизи давлатларининг бирлашувидан иборат Делос иттифоқи тузилди. Бу иттифоқ кейинроқ А.нинг денгиздаги хукмронлигини таъмин этди. А.дан ташкарига вино, зайдун мойи, турли хунармандчилик бу-юмлари чиқарилар, четдан асосан, қуллар, ғалла ва ёғоч келтирилар эди. А.да Перикл даври (мил. ав. 5-а. ўргалари) кад. қулдорлик демократиясининг намунаси эди. Перикл қонуни бўйича ҳамма озод аҳоли иштирок этадиган Халқ мажлиси — олий орган ҳисобланар ва у барча муҳим давлат ишларини мухокама қиласди, чек ташлаш ўйли б-н сайланадиган 500 лар кенгashi давлатнинг маъмурий-назорат органи ҳисобланар, ижро этувчи олий ҳокимият 10 стратег коллегияси қўлида эди. «Перикл олтин асли» деб аталган йиллар А. маданиятининг энг юксак даражада тараккӣ этган даври бўлди. Бу даврда А.да тарихчи Геродот, файласуф Анаксагор, ҳайкалтарош Фидий, Эсхил, Софокл ва Еврипид каби адиблар яшаган, катта-катта иморатлар — қасрлар вужудга келган. Меъморчилик усталари — Иктин ва Калликратлар Фидий раҳбарлигига Афина маъбуласи ибодатхонаси — Парфенотт бунёд этганлар. Бу қаср кад. меъморлик маданиятининг энг яхши намуналаридан бири бўлиб қодди. Ўша вақтларда А. ёзувчиларининг тили (аттика лаҳжаси) кенг тарқалган ва эллинистик давлатларда адабий тил ҳисобланган. Периклнинг бутун Юнонистонни А.га бўйсундиришига қаратилган ташки сиёсати юонлар давлатидаги бошқа гурухларнинг қаршилигига дуч келди. Бу гурухлар орасида Спарта бошчилигидаги Пелопоннес иттифоқининг эътибори баланд эди. Пелопоннес иттифоқи демократик тартибга қарши олигархия тартибини ёқлаб чиқди. Ўргадаги қарама-қаршилик бутун Юнонистон учун ҳалокатли бўлган Пелопоннес урушини (мил. ав. 431—404) келти-

риб чиқарди. Урушда мағлубиятга учраган А. ўзининг Юнонистонда тутган етакчилик мавқеини йўқотди. Лекин бу мағлубиятдан сўнг ҳам А. давлати яна анча вақтгача қад. дунё маданиятининг энг йирик марказларидан бири бўлиб келди. Мил. ав. 338 й. Македония подшоси Филипп II Херонеядаги жангдан сўнг Юнонистонни ўзига бўйсундирди. А. б-н Рим империяси ўргасидаги дўстлик муносабатлари мил. ав. 88 й. гача давом этиб келди. 86 й.нинг 1-мартида римликлар А.ни босиб олдилар, қўшина бино ва қасрлар вайрон килинди. Аммо Рим саркардаси Сулла А.нинг ўтмишдаги шуҳратини эътиборга олиб, унга «озодлик» инъом этди.

Мил. ав. 27 й. бутун Юнонистон Рим империясининг мустамлакасига айланди. Шунда ҳам А. ўз-ўзини мустақил идора этар, Рим ноибига итоат этмас, солик тўламас эди. А. илмий ва маданий марказ сифатидаги аҳамиятини йўқотмади, бадавлат римликлар шу ерга келиб маълумот олар эдилар. Рим императорларининг баъзилари, айниқса, Адриан А.га алоҳида аҳамият бериб, унда кўркам иморат, ибодатхоналар курдирган, кутубхона ва гимназиялар ташкил этган. Мил. 3-а.дан варварлар истилоси бошлангандан кейин А. узил-кесил таназзулга юз тутди. Византия империяси барпо этилиши б-н А. лаги санъат ва маданиятнинг буюк ёдгорликлари Константинополга олиб кетилди. 529 й.да Византия императори Юстинианнинг бўйруғига биноан А.да охириги мактаблар ёпилди. Шу б-н қад. А. маданий тарихи тугади.

АФИНА (Афина Паллада) — юон афсоналаридағи уруш ва ғалаба, санъат ва хунармандчиллик, билим ва донолик маъбудаси. Зевснинг қизи. Зевснинг бошидан тўла куролланган ҳолатда (дубулға ва совут б-н) тугилган. Афина ш.нинг ҳомийси. Рим афсонасидаги Минервага мос келади. Юон санъатининг нодир ёдгорлиги бўлган Афинадаги Парфенон ибодатхонаси олдига А.нинг жасур қиз шаклида тасвирланган катта

хайкали қўйилган. Афина ш.га бу маъбудинг номи қўйилган.

АФИНА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ - Гречиянинг давлат ахборот хизмати. 1896 й.да Афинада ташкил этилган.

АФИНА ТАРБИЯСИ - мил. ав. 7-5-а. ларда қад. Афинада болалар ва ўсмирлар (куллардан ташқари) тарбияси тизими. 7 ёшдан 16 ёшгача бўлган болалар грамматика мактаби, кифарабилар ва палестра мактабида ўқитилган. Ўзига тўқ оиласарнинг фарзандлари машгулотларни 18 ёшгача гимнасийя давом эттирганлар. 18—20 ёшдаги ўсмирлар тарбияси Эфебияпя шуғуланиш б-н якунланган. Маънавий тарбия гимнастик тарбия б-н кўшиб олиб борилган. Жисмоний меҳнат б-н шуғуланишга йўл қўйилмаган.

АФИША (франц. affiche — эълон) — рекламанинг бир тури. Спектакль, концерт ва б. адабий тадбирлар, томошалар тўғрисида хабар берувчи маҳсус эълон. А. томошоналар олдига, кўчалар, майдонлардаги маҳсус тахталарга ёпиштириб қўйилади. Мил. ав. бундай эълонлар деворга, таҳтага, тўртбурчак устунларга ёзилган; ўрта асрларда бу вазифани жарчилар бажарган. 16-а.дан А. қофозларда босила бошлади. 19-а.да А. ишлаб чиқариш жуда тарақкий этди. Бу соҳа б-н рассомлар шуғуллангани сабабли А. тасвирий санъатнинг бир турига айланди. 1914 й.нинг 15 янв. Самарқандда, ўша йилнинг 27 фев. Тошкентда (Ҳамза театрида) «Падаркуш» (Беҳбудий спектакли қўйилиши муносабати б-н ўзбек тилида илик А.лар тарқатилган. Ҳоз. кунда суратли А.лар кенг тарқалмокда.

АФЛОТУН — Платоннчит шарқ халқлари ўргасидаги номи.

АФЛОТУН ҲАЗИНАСИ - Фаргона водийсининг шим.даги Афлотун дарёсининг Итокарсой irmoғи ёқасида жойлашган Калунчат қишлоғидан топилган (1924) сўнгги жез даврига оид ёдгорлик. А.х. баъзан илмий адабиётларда Калунчат ҳазинаси номи б-н ҳам уч-райди. А.х. мисдан ишланган билагузук, халқа, иккита қўнғироқ шаклидаги зирақ, бир неча

мунчоқ ва жездан күйилган 8 та митти одам ҳайкалчаларидан иборат бўлиб, у аввал Наманган ш. ўлкашунослик музейига топширилган, кейинроқ эса йўқолган. Митти одам ҳайкалчаларининг бал. 2,5—2,8 см дан ошмайди. Одам шакли анча аниқ тасвирланган бўлиб, улар тик турган ҳолда, кўлларини белига тираб, чўкки телпак кийиб турибди. Улардан фақат биттаси бош кийимсиз, кўз ва бурунлари анча ифодасиз тасвирланган бўлиб, бошқа қолипда қўйилганилигидан далолат беради. Бу ҳайкалчалар ишланиш услуби ва шакли жихатидан қад. Шарқнинг жез даври ёдгорликларига ўхшаб кетади. Аммо уларнинг чўкки телпакли митти одамлар ҳайкалчалари Шим. Эроннинг Ҳисор З ёдгорлигидан ҳам ўндан ошиқ топилган бўлиб, улар мил. ав. 8—7-аларда Фарғона водийсида яшаган сак қабилаларини эслатади. Чўкки телпакли митти одамлар ҳайкалчалари Шим. Эроннинг Ҳисор З ёдгорлигидан ҳам ўндан ошиқ топилган бўлиб, улар мил. ав. 2-минг йилликнинг биринчи чорагига оидидир. А.ҳ.даги билагузук, зирак ва ҳалқа каби буюмлар мил. ав. 13—10-аларда шу худудларда яшаган сак қабилаларининг бобокалонлари — жез даври аҳолисининг юксак санъат асарлари яратга олганларидан далолат беради.

Ад.: Заднепровский Ю. А., Древнеzem-ледельская культура Ферганы, М., 1962.

АФОНИЯ (юн. a — инкор қўшимчаси ва phone — овоз) — шивирлаб гапириш қобилияти сақлангани ҳолда овоз чиқмай колиши. А. турли касалликлар: ҳиқилдоқ, нерв системаси, шунингдек организмнинг умумий касалликлари белгиси бўлиши мумкин. Чин, паралитик, функционал ва спастик хиллари бор. Овоз бойламларининг етарли юмилмаслиги ёки тебранмаслиги б-н кечадиган касалликларда (яллиғланиш, рак ва ҳ.к.) чин А. рўй беради. Ҳиқилдоқ нерви фаолиятининг бир томонлама бузилиши (қалқонсимон без операцияси ва б.), нерв касалликлари паралитик А.га сабаб бўлиши мумкин. Одатда, асабий беморларда овоз бойламларини харакатлантирувчи нерв меҳа-

нимларининг вактинча тормозланиши, рухий изтироб, кўркиш ва б. натижасида функционал А. юзага келади. Халқум ва ҳиқилдоқ шиллиқ қаватига ўювчи кимёвий моддалар таъсири этиши ва б. спастик А.га сабаб бўлади.

АФОРИЗМЛАР (юн. aphorismos — ҳикматли сўз) — қ. Ҳикматли сўзлар.

АФРИКА — китъа. Катталиги жиҳатидан Осиёдан кейин 2-ўринда. Майд. 29,6 млн. км², ороллари б-н 30,3 млн. км². Аҳолиси 720 млн. киши (1995). Деярли ўрта қисмидан экватор чизиги ўтган. Шим.дан жан.га томон қарийб 8 минг км га чўзилган. Шим. қисмининг эни 7500 км (Альмади бўрнидан Ҳафун бўрнигача). Жан. қисмининг эни 3100 км. Шим.да Ўрта денгиз, гарбда Атлантика океани, шарқда Ҳинд океани ва Қизил денгиз б-н ўралган. 120 км ли Сувайш бўйни орқали Осиё б-н туташган. Европадан А.ни Гибралтар бўғози ажратиб туради (энг тор жойи 13 км). А.га бир неча ороллар киради: шарқца Мадагаскар, Занжибар, Сокотра, Мафия, Пемба, Комор, Маскарен, Амирант ва Сейшел о.лари; гарбда Мадейра, Канар, Яшил Бурун о.лари; Гвинея қўлтиғида Пагалу, Сан-Томе, Принсиби, Биоко ва узокроқдаги Вознесение, Санта-Елена, Тристанда-Кунья о.лари ва б. Қирғоқлари узилмали, кам парчаланганд, кўпинча тоғлардан иборат. Қирғоқ яқинида пасттекисликлар бор. Қўлтиклари кенг ва очик, энг йириклари — Гвинея ва Сидра (Катта Сирт). Кулай бухталари кам. Энг йирик я.о.— Сомали.

Геологик тузилиши ва ре-лье фи. А.нинг кўпроқ қисми кембрийдан олдин бурмаланган платформадан иборат бўлиб, устини палеозой, мезозой ва учламчи ҳамда тўртламчи давр жинслари қоплаб ётади. Қад. кристалл жинсли замин Марказий Сахрои Кабир, Сьерра-Леоне, Шарқий Судан баландликларида (антеклизалар), Конго ботиги атрофларида ва айниқса, Шарқий ҳамда Жан. Африкада ер юзасига чиқиб ётади. Платформанинг шим. қисмida (Сахрои Кабир,

Судан) замин жуда чукур жойлашган (Сахрои Кабир — Арабистон платоси), жан. қисмидә кенг майдонларда эса ер юзасига чи-қиб қолган (Жан. Африка қалқони). Жан. ва шим.-гарбда кембрийдан олдинги платформага замини бурмаланган платформа тузилмаларининг айрим қисмилари келип қўшилган. Бу тузилмалар Кап тоғларида ва Атлас тогларининг ички р-нларида ер юзасига чиқиб қолган. Альп бурмаланиши даврида А.да Атлас тоғларининг шим. соҳиб бўйи тизмаларигина қўтарилиган. Кристалл жинслардан иборат қад. пенепленларнинг кенг тарқалиши ва чўкинди жинс крпламаларининг кам бурмаланганилиги натижасида материк рельефи яссидир. А.да плато ва тоғларлар кўп. Уларни тектоник ёриклар бўлиб-бўлиб юборган. Қирлар ҳамда платолар устида қолдик чўккилар ва вулкан тоғлари қўтарилиб туради. А.нинг энг баланд нуктаси — Килиманжаро тоғидаги Кибо чўққиси (5895 м). А. кўп қисмининг денгиз сатҳидан бал. 1000 м дан ошмайди. Олимлар А. қуий палеозой бурмаланиши даврида Жан. Америка ва Ҳиндистон (Гондвана материги) б-н куруқлик орқали бирлашиб турган деб ҳисоблайдилар. Палеозойда Сахрои Кабир — Арабистон платформасининг айрим қисмлари денгизлар тагида крлган. А.нинг қолган қисми рельефи узок, давр давомида емирилиб текисланган. Геологик тузилиши ва турли иклим зоналарida ташки омилларнинг рельефга турлича таъсир этиши натижасида материкда бир қанча геоморфологик областлар пайдо бўлган: 1. Ўртача баландлиқдаги Атлас бурма тоглари. 2. Сахрои Кабир. Қумли чўллар Сахрои Кабирнинг 1/4—1/8 қисмини эгаллади. 3. Судан текисликлари ўлкаси. Бу ерда орол шаклидаги тоғлар кўп. 4. Юқори Гвинея баландлиги. Унинг ғарбида кристалл жинсли қолдик тоғлар ва шарқида асосан қумтошли платолар учрайди. 5. Конго ботифи. 6. Ҳабашистон тоғлиги. 7. Сомали зинапояли платоси. 8. Узилмалар ва грабенлар б-н ўйилган Шарқий Африка тоғлиги.

Бу тогликнинг баъзи жойлари лава б-н тўлган ва вулканлар қўтарилиб туради. 9. Жан. Африка Калаҳари ботигини ва унинг атрофидаги баландликларни ҳамда Кап тоғларини ўз ичига олади.

Фойдали қазилмалари. А.да хилмажил фойдали қазилмалар бор. Булардан кўплари дунёдаги энг катта конлардир. Фойдали қазилма конлари турли геологик даврлар ётқизикларида учрайди. А.нинг асосий минерал бойликлари кембрийдан олдин ва кембрий даврида ҳосил бўлган. Марганец рудалари, боксит, олтин, қалай, ниобий ва асбест конлари кембрийдан олдинги жинслар таркибида учрайди. ЖАР, Свазиленд ва Зимбабведа хризотил-асбест конлари, ЖАРда сурма ва корунд конлари, дунёдаги уран аралаш энг бой олтин конлари, Зимбабведа хромит ва олтин конлари, Гвинеяда боксит конлари, Ганада марганец рудаси, боксит ва олтин конлари, Конгода қумуш, Нигерияда қумуш ва колумбит, Мадагаскар о.да графит бор. Марказий А.нинг мис минтақаси кембрий даврида ҳосил бўлган жинслар орасида Замбияда кўп учрайди. Бу ерда мис б-н биргаликда кобальт, уран, рух, Нами-бияда ванадий, бериллий ва литий конлари, Марокашда кобальт ва полиметалл конлари бор. Жан. Африкадаги қумуш, хромит, марганец, темир рудалари, титанмагнетит ва флюорит конлари қуий палеозойда ҳосил бўлган. ЖАР ва Конго Демократик Республикасидаги туб олмос, ЖАР ва Зимбабведаги қумир конлари, Сахрои Кабирнинг Жазоирга қарашли қисмидаги нефть конлари, Мисрдаги марганец конлари мезозой (юра ва бўр даврлари)да ҳосил бўлган. Атлантика соҳилидан Мисргача чўзилган кенг майдонда фосфорит, Марокашда марганец рудаси, Марокаш, Жазоир ва Тунисда темир, кўроғошин, рух конлари мавжуд.

Иқлими. Экватор чизиги материкни тенг икки қисмга бўлиб турганидан А.нинг экватордан шим. ва жан. томондаги қисмлари бир хил иқлими минтақаларига эга: экватор иқлими зона-

сидан кейин экватор муссон иқлими, тропик ва субтропик иқлим зоналари келади. Экватордан шим. ва жан. томонда жыл фасллари бир-бирига тескариди, яни шим.да ёз бўлганида жан.да қиши бўлади ва аксинча, Жан. ярим шарда езда ойлик ўртача т-ра 30° дан ортиқ бўлганди, шим. кисмиди пасайиб 10° , 25° га тушади. Езда А.нинг шим. ярмида ўртача ойлик т-ра 25° , 30° (Сахрои Кабирда), жан. ярмида эса 25° , энг жан.да 12° бўлади. А.даги Триполи ш. (Ливия) якинида Ер юзида энг юқори т-ра (58°) қайд қилинган. Конго ботиги ва Гвинея қўлтиғининг шим. соҳилида жуда кўп (йилига 1500—2000 мм) ёғин тушади. А.да энг серёғин жой Дебунжа (Камерун тоги этаги)да, йилига 9655 мм ёғин тушади. Ёғин микдори, Суданда жан.дан шимолга томон камайиб боради. Қолган р-нларда экваторга ҳамда Ҳинд океанига яқинлашган сари ортади (200 мм дан 1500 мм гача); Сахрои Кабирда, Калахарининг жан.-гарбida ва Намиб чўлида, иклимини совитиб юборадиган Бенгела оқими таъсири натижасида ахён-ахёндагина бир оз ёмғир (100—200 мм) ёғади. А.нинг шим. ва жан. чеккаларида ёмғир қишида (йилига 600—700 мм) ёғади.

Сувлари. А.да дарёларнинг географик таксимланиши ҳам, серсувлиги ҳам турлича. Атлантика океанига Конго (Африкадаги энг серсув ва узунлиги жиҳатидан иккинчи ўриндаги дарё — 4370 км), Нигер, Оранж дарёлари қуйилади. Ҳинд океанига қуйиладиган дарёлардан энг каттаси Замбези (2660 км). Ўрта денгизга асосан Нил (А.даги энг узун дарё — 6671 км) қуйилади. А. майдонининг 1/3 кисмидан кўпроғи ички сув ҳавзалариридир. Бу ерларда сернам мавсумлардагина сув оқади (Сахрои Кабир, Калахари, Шаркий Африканинг бир қисми). Катта дарёлар турли хил иқлими ўлкалардан оқиб ўтади ва режими жуда мураккаб. Дарё ўзанларида останалар ва шаршаралар кўп (Нил останалари, Замбезидаги Виктория шаршараси, Конгодағи Стэнли ва Ливингстон шаршаралари).

Адаги энг йирик кўллар тектоник йўл б-н ҳосил бўлган: Шаркий Африкадаги Альберт, Эдуард, Киву, Танганьика (чук. 1435 м — чуқурлиги жиҳатидан дунёда Байкал кўлидан кейин 2-ўринда), Нъяса, Рудольф кўллари ана шулардандири. Адаги энг йирик кўл — Виктория кўли. Эфиопия тоғлигига Тана кўли бор, чала чўл ўлкаларида окмайдиган шўр кўл кўп (Чад, Нгами).

Тупроқ ва ўсимликлари. А.да тупроқ-ўсимлик қоплами зона-зона бўлиб жойлашган. Гвинея қўлтиғининг шим. соҳили ва Конго ботиги сернам бўлганидан подзоллашган латерит тупрокларда доим яшил сернам экваториал ўрмонлар ўсади. Бу ўрмонлар қалин, ярусли бўлиб, дарахт турлари ниҳоятда кўп, лиана (чирмовик) лар ва эпифитларга бой. Езда ёғин ёғадиган р-нларда сийрак ўрмонлар — саванналар (тропик ўрмонли даштлар), тиканли бутазорлар учрайди. Саванналарда ғаллагули ўтлар йилнинг қуруқ фаслида қовжираб колади. Дарахтлар барг ташлайди. Саванналарда дарахтлардан пальма, баобаб, акация ва б.лар ўсади. Саванналарда қизил ва қизил-қўнғир тупроклар, саванна ўрмонларида қизил-жигарранг тўпроклар тарқалган. Саванналарнинг анча қисми ҳайдаб юборилган ёки яйловига айлантирилган. Чулларда (Сахрои Кабир, Намиб) ўсимлик сийрак, турлари кам. Сахрои Кабирда ксерофитлар — янтоқ, баргиз ретам бутаси, леканора лишайниги, қуруқ ўзанлар бўйлаб юлгун, акация ўсади, сув бор жойларда (воҳаларда) хурмо экилади. Калахари чўлининг жан.-гарбida суккулентлар, Намиб чўлида вельвичиялар ўсади. А.нинг шим. субтропик ерларида ҳамда жан. чеккаларида доим яшил бутазорлар типик ўсимликларидир; тоғ ён бағирлари ўрмонлар билан қопланган. А.да 40000 дан ортиқ гулли ўсимлик турлари бор. А.нинг катта қисми Палеотропик областга киради. Сахрои Кабир ва А.нинг шимолий соҳили Голарктика области таркибидадир. Китъанингэнгжан.-гарбий чеккаси Кап обlastини ҳосил қиласи.

А.ҳайвонот дунёси бой ва хилма-хил. Шим. Африка ва Сахрои Кабир Палеарктика областига киради. Бу ерларда Жан. Европа ҳайвон турлари б-н бирга Эфиопия зоогеографик области турлари учрайди. А.нинг қолган худуди Эфиопия областига киради. Сиртлон, виверра, думсиз маймунлар, қуён, тувалоқ (Атлас тоғларида), мендаса ва бубала жайранлари, оддий ғизол, фенек тулкиси ва б. (Сахрои Кабирда), Жан. Европа ҳайвонлари, кўзойнакли ил он, даман, туякуш Эфиопия области ҳайвонларидир. Сахрои Кабирда бир ўркачли түя бокиласди. Эфиопия области қалин ўрмонлариди маймунлар, филлар, буйволлар (сув сигири), митти сув айғирлари, кушлардан аксари ўрмалаб чиқувчилар (қизилиштон, сассикпопишак, кулранг тўтиқуш) учрайди. Кўнғиз, капалаклар жуда кўп. Саванна, чала чўл ва чўлларда ўтхўр ҳайвонлар: жайранлар (40 га якин тури бор), зебра, жирафа, каркидон, бегемот, буйвол, филлар; йиртқичлардан арслон, қоплон, гепард, силовсин ва сиртлонлар: ҳашаротлардан термитлар ва цеце пашшаси кўп. Ноёб ҳайвонлар қўриқланади.

Табиат районлари. А. табиий шароитига кўра куйидаги р-нларга бўлинади: Шим. Африка — ички плато атрофими ўраб олган Атлас тоғлари области; Сахрои Кабир — дунёда энг катта тропик чўл; Судан — саванналар ва сийрак ўрмонлар области; А.нинг қолган худуди геологик тузилиши ва рельефига, иклими ҳамда тупрок-ўсимлик қоплами хусусиятларига кура Марказий Африка (Конго ботифи ва унинг атрофидаги баландликлар), Сомали я.о., Шаркий Африка ва Жан. Африкага бўлинади.

Ўрганиши тарихи. Шим. А. кирғоқлари мил. ав. 2-а.дан бошлаб мисрликларга маълум эди. Милодгача бўлган 6-а.да материк кирғоқлари бўйлаб финикияликлар сузид чиққанлар. Милод бошларида индонезияликлар Мадагаскар о.ни кашф этиб, унинг шаркий кирғоқларини эгалладилар. Араблар ўрта асрда Шим. Африкани эгаллаб бўлгач,

унинг шаркий қисмига боргандар.

А.нинг гарбий кирғоқлари португалларнинг Хиндистонга борувчи денгиз йўлларини қидириш вақтларидан маълум бўлган. 1443—44 й.ларда Н. Триштан Мавритания қирғоқпарини кашф этди. Шу даврдан бошлаб кул сотиш ишлари бошланди. 15-а.даги Б. Диаш, Васко да Гамаларнинг А.га саёҳатлари маълум. 16-а.да материк қиёфаси маълум бўлган эди. Материк ички қисмларини 16—18-а.ларда португаллар, ин-глиз ва французлар ўргана бошладилар. 19-а.дан бошлаб материк ички р-нлари янада мукаммал ўрганила бошлади (Д. Ливингстон, Г. Барт, Ж. Спик, Г. М. Стэнли, Р. Кайс ва б. экспедициялари). А. табиатини урганишида рус саёҳатшунослари — Е. П. Ковалевский ва В. В. Юнкер хизматлари бор.

Ахолиси. А.— антропогенез марказларидан бири. Бу ҳақда 20-а.нинг 50—70-й.ларидаги топилмалар кўрсатган. Миннглаб йиллар давомида А.да ахолининг турли этник гурухлари таркиб топган. Ҳоз. вақтда А.да дунё ахолисининг қарийб 1/10 қисми яшайди. Ир-қий таркиби жуда хилма-хиллиги б-н ажралиб турди. Негроидларнинг турли типлари А. худудида Сахрои Кабирдан жан.га қараб тарқалган. Жан. Африкада бушмен ва готтентот ирқ гурухлари мавжуд. Шим. Ани европоидларнинг жан.га хос ҳалқлари эгаллаган. Негроид ва европоидларнинг қадимдан бир-бирлари б-н алоқаси натижасида Эфиопия ирқ типлари ҳам ташкил топган. Мадагаскар о.да монголоидлар иркига мансуб ахоли яшайди.

А. ахолиси жуда кўплаб қабила ва миллатлардан таркиб топган. Мустамлака тузуми ахоли ривожланишини тўхтатиб кўйган. Мустамлакачиликка қарши кураш, давлат мустакиллигига эришиш, миллий онгнинг ўсиши, маданият марказларини ташкил этиш — ҳаммаси этник бирлашувни тезлашишига олиб келди. Бунинг натижасида А.да янги ҳалқ ва миллатлар таркиб топди. А.нинг кўплаб ҳалқлари ҳали яхши ўрганилмаган.

Ада 4 та лингвистик оила: афроосиё, конгокордофан, нил-саҳрои кабир ва койсан тил синфлари мавжуд. Европоид иркига таалуқли — инглиз, француз, испан, италия, португал ва б. ҳалқлар А ахолисининг 3% ни ташкил килади.

А.да ахолининг 42% мусулмон, 22% христиан, 36% маҳаллий анъанавий динларга эътиқод килади.

Сиёсий бўлиниши. Иккинчи жаҳон урушидан кейин мустамлака тузумининг ёмирилиб бориши ва миллий озодлик ҳаракатларининг кучайиши натижасида ҳоз. замон А сиёсий харитаси мутлақо ўзгариб кетган. Аввалги Европа давлатлари мустамлака тизимида бўлган бир канча давлатлар ўз эркинлигига эришган ва ўнлаб янги давлатлар ташкил топган. Ҳоз. вақтда А.да 53 та давлат ва Испания, Франция, Буюк Британия мулки бўлган давлатлар жойлашган.

АФРИКА БИРЛИГИ ТАШКИЛОТИ (АБТ) — Африка қитъасидаги 53 давлатни (1994) бирлаштирувчи энг йирик минтақавий сиёсий ташкилот. 1963 й. 25 майда Африка мамлакатлари давлатлари ва хукуматлари бошликларининг Адис-Абеба конференциясида ташкил этилган. АБТ Африка давлатлари ҳамкорлигини мустаҳкамлаш, қитъадаги мамлакатлар мустақиллигини ҳимоя қилиш каби мақсадларни кўзлайди. Африкадаги ҳар қайси мустақил ва суврен давлат АБТга аъзо бўлиши мумкин. Асосий органи Давлатлар ва хукуматлар бошлиадарининг ассамблеяси, Вазирлар кенгаши, Бош котибият ҳамда Воситачилик, яраштириш ва ҳакамлар комиссиясидан иборат. Давлатлар ва хукуматлар бошликларининг ассамблеяси — АБТ олий органи ҳисобланади. АБТ маъмурий органи — Бош котибият, унга Бош котиб раҳбарлик килади. Воситачилик, яраштириш ва ҳакамлар комиссиясининг вазифаси — АБТ аъзоси бўлган давлатлар орасидаги ҳамма низоларни тинч воситалар б-н бартараф этиш. АБТ қароргоҳи — Адис-Абеба (Эфиопия) ш.да.

АФРИКА ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ

(African Development Bank) — Африка мамлакатларининг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш дастурларини кредит б-н таъминлайдиган давлатлараро минтақавий банк. 1963 й.да ташкил этилган. 1967 й.дан бошлаб фаолият олиб боради. Бошқаруви Абиджон ш.да (Кот-д'Ивуар Республикаси). Унга Африканинг 50 мамлакати, бошқа минтақалардан 25 мамлакат аъзо (шу жумладан Югославия, Хитой). 1980-й. лар охирида устав капитали 6,5 млрд. АҚШ долларини ташкил этди, унинг 2/3 қисми Африка давлатларига тегишили. Икки филиали бор (Африка тараққиёт фонди ва Нигерия траст фонди). Кредитларнинг ярмидан кўпроги қ.х. ва инфраструктулмаларга йўналтирилади.

АФРИКА ТУЯҚУШЛАРИ - кўкрак тожсиз күшлар туркуми (к. Туяқушлар).

АФРИКА ЎЙИНЛАРИ - Халқаро Олимпия қўмитаси шафелигидаги йирик минтақавий спорт мусобақалари. 1965 й.дан Африка спорти Олий кенгаши (КССА; 1965 й. Африка спорти Доимий қумитаси ўрнига тузилган) томонидан ўтказиб келинади. Бу Олий кенгашга 50 га яқин мамлакат аъзо (1989). А.ў. дастурида баскетбол, бокс, кураш, велоспорт, волейбол, қўл тўпи, дзюдо, енгил атлетика, сувда сузиш, футбол ва спортнинг бошқа турлари бор.

АФРИКА ҚЎНОГИ (Pennisetum *tuboidum*) — бир йиллик дон ва ем-хашак экини. Ташки кўринишидан маккажӯҳори ва сорго (оқжӯҳори, кўқон жӯҳори)га ўхшайди. Осиё, Африка, қисман Жан. Европанинг куруқиқимли зоналарида етиштирилади. Дони озиқ-овқатга ва ҳайвонларга ем учун ишлатилади. Барги ва поясидан кўк озука ва пичан тайёрланади. 100 кг донида 89 озука бирлиги, 10 кг ҳазм бўладиган протеин, 100 кг пиҷанида 50 озука бирлиги ва 8,2 кг ҳазм бўладиган протеин бор. А.қ. иссиқсевар, ёргусевар ва курғоқчиликка чидамли. Кумлок ва қўнғир тупрокларда яхши ривожланади. 1 га ерга 5—10 кг уруғлик сарфланади, уруғлар 5—6 см чукурликка

экилади. Ҳосилдорлиги кўй масса бўйича 80—500 ц/га, сугориладиган майдонларда 800—1000 ц/га, дон бўйича 11-40 ц/га. Ўзбекистон ўсимлик-шунослик и.т. интида А. қ.ни Ўзбекистон шароитларида ўстириш тавсиялари ишлаб чиқилган.

АФРИКАНЕРЛАР (бурлар; голландча — «дехқон» сўзидан) — ЖАРда яшовчи халқ. 18-а.да кўчуб келган голланд, француз ва немис мустамлакачилари нинг авлодлари, кисман маҳаллий ахоли б-н аралашиб кетгандар. А.нинг умумий сони 3 млн.дан ошик киши (1992). Герман тиллари гурухидағи африкаанс тилида сўзлашади. Диндорлари христиан-протестантлар. А. дехкончилик, чорвачилик б-н шуғулланадилар. А. маданият ва турмушларида Европа нормаларига риоя киладилар.

АФРИКАНТРОП (Африка ва юн. *anthropos* — одам) — неандерталлар типига мансуб қазилма одам. Эяси одами деб ҳам аталади. Танзаниядаги Эяси кўлидан 1935 ва 1938 й.ларда А.нинг бош суюги парчалари ва икки озиқтиши сакланган жағ суюги топилган. Суяклар б-н бирга тош қуроллар ҳам топилган. Плейстоцен даврининг 2-ярмiga оид.

АФРИКА-ОСИЁ ФЎЗASI, ўт фўза (*Gossypium herbaceum* L.) — маданий фўза тури. Биринчи марта К. Линней тарьифлаб берган (1753). Қадимдан ва ўрта асрларда А.-о.ғ. Ғарбий Африканинг Атлантика океани соҳилларидан Хитойнинг шим. вилоятлариғача тарқалган. Ўзбекистонда 19-а. охиригача асосан А.-о.ғ. популяциялари экилган. А.-о.ғ. ўргача бута, туклар б-н қопланган (гоҳо туксиз бўлади). Ўсув шохлари узун; ҳосил шохлари 4—5 бўғимли. Барглари ўргача катталиқда, оч яшилдан қизғишгача, 3—7 бўлакли. Гуллари ўргача катталиқда, гулбарглари сарик. Кўсаклари 3—4 чаноқди. Толаси калта, дағал, оқ ёки кўнғир, толасининг уз. 15 мм дан 25 мм гача. Ўсиш шароити турлича бўлиши туфайли А.-о.ғ. кенг полиморфизмга эга. А.-о.ғ.нинг барча формалари Ф. М. Мауер системаси бўйича тўртта эволюцион гурухга

бўлинади: кад. ёввойи хиллар; кўп йиллик рудерал ва маданий хиллар; жуда маданийлашган, нисбатан тезпишар тропик хиллар; тезпишар, ҳосил шохли субтропик хиллар.

А.-о.ғ. пахтасининг тола узунлиги ва технологик кўрсаткичлари бўйича ўрта толали ўзалар толасидан паст туради. Улардан куйи номерли иплар йигирилади, оғир, шу жумладан иссик газламалар и.ч. да фойдаланилади (қ. Fўза).

Ад.: Мауер Ф. М., Fўза, 1-т., Т., 1957; Тер-Аванесян Д. В., Хлопчатник, Л., 1973.

АФРИКАШУНОСЛИК- Африка халқларининг тарихи, урф-одатлари, минтақанинг ижтимоий, иқтисодий тузуми, тиллари, сиёсати, иқтисодиёти, маданияти ва ундаги сиёсий жараёнларни ўрганадиган фан. Африка ва унинг халқлари тўғрисидаги баъзи маълумотларни Мовароуннаҳр халқлари қадимдан билгандар. Африка қитъасини Мухаммад Мусо Хоразмий (9-а.) ўзининг «Сурат ул-арз» («Ер шакли») асарида тилга олган. Африкадаги халқлар, уларнинг урф-одатлари, машғулоти ва бойликлари тўғрисидаги маълумотлар дастлаб энциклопедист олимлардан Аҳмад Ғарғоний асарларида, Абу Райҳон Берунийнинг «Ат-Тафхим» («Тушунтириш»), «Қонуни Масъудий», номаълум муаллифнинг «Худуд ул-олам» («Оlam чегаралари», 10-а.), Махмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» (11-а., учинчи жилд), Мухаммад Нажиб Бакронинг (13-а.) «Жаҳоннома» ва б. асарларда учрайди. Беруний чизган дунё ҳаритасида Африка қитъасининг ҳам шакли бор. Африканинг табиий бойликлари ва халқлари тўғрисидаги муфассалроқ далилларни биз Ҳофизи Абру (1361—1430)нинг жуғро-фий асарларида, Махмуд ибн Валининг «Баҳр ул-асрор» («Сирлар денгизи») асарида кўп учратамиз. А. борасида Россия ФА 1959 й.да ташкил этган Африка ин-тида йирик илмий ишлар олиб борилади. Тадқиқотлар йўналиши куйидагича: и.ч. кучлари, улкашунослик,

цивилизация муаммолари, халқаро ва Африка мамлакатлариаро муаммолар, ижтимоий-сиёсий жараёнлар, «ислом омили», хотин-кизлар масалалари, минтақадаги илм-фан, таълим, молия-кредит муносабатлари. Мазкур инт жаҳондаги энг етакчи илмий даргоҳлардан бўлиб, ўзининг «Африканский рӯнок» («Африка бозори») жур.ини, рефератив тўпламлар, кичик энциклопедиялар, маълумотномалар нашр этади ва «Азия и Африка сегодня» («Осиё ва Африка бугун»), «Восток» («Шарқ») жур.ларида Африкага оид муаммоларни тадқиқ ва таҳлил қилади.

Африка тилларини ўқитишида африкалик олимлар, мутахассислар ҳам хисса қўшиб келмоқда. Ғарб олимлари Африканинг сиёсий ва иқтисодий масалаларини, ундаги сиёсий жараёнларни ўрганиб кенг таҳлил этдилар, илмий монографиялар нашр этдилар. Ҳусусан, инглиз олимлари Кравфорд Юонг, Жон Райт, Мартин Крамер, Жонахан Бирман, Райт Ферст, Лиллиан К. Харрис, француз олимлари Даниел С. Папплярнинг номларини таъкидлаш ўринлиди. Ўзбекистон олимлари 60—80-й.ларда энг аввало Африка халқларининг миллий-озодлик харакати б-н боғлиқ масалаларни тадқиқ этган бўлса, 90-й.ларда эса ушбу минтақанинг долзарб ҳаётий муаммоларини ўрганмоқда. 80-й.ларда Африканинг турли муаммолари бўйича бир неча ўзбек олимларининг мақола, рисола ва монографиялари чоп этилди, номзодлик диссертациялари ёқланди. Ҳозирда ўзбекистонлик африкашунос олимлар Африкага таалуклу сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, мағкуравий, ҳарбий масалаларни тадқиқ этмоқдалар. 1991 й.да ташкил топган Тошкент давлат шарқшунослик ин-тида талабалар Африка мамлакатлари тарихи, иқтисоди, ички ва ташки сиёсатини ўрганмоқдалар, А. соҳасида мутахассис бўлиб етишмоқдалар. А.га, шунингдек ЎзМУ да, Стратегик ва минтақалараро ин-тида қисман эътибор каратилмоқда. Миллий мустақиллик шароитида Ўзбекистон-

Африка муносабатлари бир маромда ривожлана бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Африканинг Миср, Ливия, Мали, Марокаш, ЖАР, Мозамбик, Жазоир, Тунис, Ботсвана, Судан, Эфиопия, Жибути, Гвинея, Габон, Бенин, Экваториал Гвинея, Замбия, Нигерия, Гана, Чад, Кабо-Вerde ва б. мамлакатлари б-н дипломатик муносабатлар ўрнатди. ЎзРнинг Африка мамлакатлари б-н сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий алоқалари янгича аҳамият касб этмоқда. 1968 й.дан бери Тошкентда халқаро кинофестиваллар, биргаликда спорт мусобақалари ўтказилипти.

Ад.: Зиядуллаева Л., Проблемы социально-экономического развития освободившихся стран, Т., 1986; Новикова О. Б., Страны Тропической Африки: налоги, стратегия развития и экономический рост, М., 1991. Гиясов Б. Т., Хосни Муборак — политик и дипломат, Т., 1998; Раҳмонов Д. Н., Африка — Осиё китъаларидаги низоли вазиятлар ва умуминсоний омиллар, Т., 1993. Бобур Фиёсов.

АФРИФ, Офриф — мил. 4-а. бошида Хоразмда ҳукмронлик қилган хоразмшоҳ номи, африфийлар сулоласи асосчиси. Қад. Хоразмдаги кўплаб қальъаларнинг бунёд этилиши А. номи б-н боғлиқ (К. Афригийилар маданияти).

АФРИГИЙЛАР - Хоразмда 4—10-а. ларда ҳукмронлик қилган хоразмшоҳлар сулоласи. Асосчиси — Африг. 995 й. А.нинг сўнгги вакили Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ракиби Урганч амири Маъмун ибн Муҳаммад томонидан асир олиниб ўлдирилган. Хоразм Урганч ҳокимиият остига бирлашган. Маъмун қад. хоразмшоҳ увонини қабул қилган.

АФРИГИЙЛАР МАДАНИЯТИ - Хоразмдаги 4—8-а.ларга оид маданият, афригийлар сулоласи номи б-н боғлиқ. Аф.м.га оид ёдгорликлар 1937—40 й.ларда Хоразм археология-этнография экспедицияси томонидан ўрганилган. Аф.м. шаклланишида қўшни кўчманчи қабилалар мухим роль ўйнаган. Бу даврда антик хунармандчилик маркази — қад. шаҳарлар инкирозга учраб, сиёсий,

иктисодий ва маданий хаёт кишлоқда, мулкдорларнинг кўргони ва қасрлари атрофида жонланган. Бургут қалъа воҳасида олиб борилган қазишмалар вактида сертармок сугориш канали ва ариқлар, далаларнинг режали жойлашуви аниқланган. Катта-кичик турар жойлар тўп-тўп жойлашган, катта ер эгаларининг қасрлари каналлар бошида бўлиб, улар сув таксимотини назорат килиб турганлар. Хоразмда бу давр истеҳкомлари асосан пахсадан тўртбурчак тархда курилган, девори буржлар б-н мустаҳкамланган, давра ёки тўртбурчак тархли (сўнгги мудофаа минораси) бўлган. Йирик қалъалар (Якка Порсон, Кум қалъа, Уй қалъа, Тешик қалъа) мудофаа истеҳкомларига эга бўлган. Энг йирик истеҳком — Бургут қалъа (майдони 6 га дан ошик) атрофида шаҳар вужудга кела бошлаган. Турар жойлар даҳлиз, асосий ва ёрдамчи хўжалик хоналаридан иборат бўлган. Иморатларнинг тархи, киёфаси аҳолининг ижтимоий мавқеига боғлиқ бўлганлиги аниқланди.

Харобалардан мис тангалар, жез, қўлда ва чарҳда ясалган сопол идишлар (хум, кўзача) синиклари, безак буюмлари, темирдан ясалган дехкончилик ва хунармандчилик куроллари (кетмон, ўрок, пичоқ ва б.), шойи, ип, жун газлама парчалари, уч пар-ракли темир пайконлар, ханжарлар, ёргучоқлар, тегирмон тошлари, ёзма ёдгорликлар топилган. Марҳумларни остодон (сопол тобут)ларда кўмиш расм бўлган. Тарихий манбаларда 8-а.га оид Кат, Ҳазорасп, Урганч ш. эслатиб ўтилган.

Ад.:Толстов С. П., По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962; Неразик Е. Е., Сельские поселения афригидского Хорезма, М., 1966; Неразик Е. Е., Сельское жилище в Хорезме (I—XIV вв.), Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. IX, М., 1976.

АФРОДИТА — юон афсонасида дастлаб хосилдорлик, кейинроқ севги ва гўзаллик маъбудаси. А. денгиз худоси ва денгиз саёҳатчиларининг ҳомийси ҳам

эди. Афсоналарга караганда, А. Денгиз кўпигида туғилган, асосий ибодатхоналаридан бири Қибрис о.нинг Пафос ш.да бўлган. А.га сигиниш олдин Кичик Осиё, Қибрис о. ва б. оролларда кенг ёйилган бўлса, кейинроқ Болқон я.о. ва Юнонистонга тарқалган. А. қад. римликларда Венера деб юритилган.

АФРОСИЁБ — мифологик образ.

1) Авестода Франгхрасйан деб аталган. Авестода А. шоҳлик илоҳий мартабаси — фарн (хварно)ни қўлга киритиш учун мифологик Ворукаша денгизи тубига тушишга аҳд қиласи ва бунда Анахитадан ёрдам сўрайди. Лекин у бу илтимосни рад этади. Франгхрасйан уст-бошини ечиб денгиз тубига 3 марта шўнгийди, аммо харакати зое кетади. Авестода у самарасиз харакат қилаётган афсонавий образ сифатида намоён бўлади. Бу мавзу Авестодан «Шоҳнома»га ҳам ўтган. Лекин А.нинг Эрон подшоҳлари б-н жангга киришуви — яъни Эрон б-н Туроннинг мифологик рақобати ғояси Авестода йўқ. А.ни Эрон шоҳларининг душмани килиб кўрсатиш ғояси ёзма адабиётга биринчи бўлиб Фирдавсий «Шоҳномаси» орқали кирган. У Фаридун (Траэтаона)нинг Тур исмли ўғлидан тарқалган шажарага мансуб. Отасининг исми — Пашанг. Бу талқинда Фирдавсий замони учун муҳим бўлган турк давлатчилиги ва эроний давлатлар ўртасида тарихий юзма-юз туриш — ҳарбий-сиёсий мухолифлик ўз аксими топган. Шу б-н А.нинг илоҳий олий баҳт, ҳокимият рамзи — фарн илинжи-даги мифологик шахс киёфаси тарихийлик касб этган. Мифологик тасаввурдан ўсиб чиккан адабий анъана, яъни А. Турон подшоҳи деган тушунча туфайли ҳалқ орасида Самарқанднинг қадимий кўргони, Тошкентдаги Мингўрик харобалари, Бухородаги Ромитан кўргони каби ёдгорликларни унинг номи б-н боғлаш ҳануз сақланган. 2) Туркий ёзма ёдгорликларда А. эпик қаҳрамон Тўнга алп Эр (Юсуф Ҳос Ҳожибаа), Алп Эр Тўнга (Махмуд Кошфарийда) б-н бир шахс килиб кўрсатилган. Бу қиёсланиш ҳар

икки образни Турон б-н боғликлиги туфайли юзага келган. Баъзи олимлар (А. Абдураҳмонов) А.ни тарихий шахс деб хисоблайдилар. Аслида А. ва Алп Эр Тўнга мифлари орасида катта тарихий-маданий тафовут ва анахронизм мавжуд. А. ибтидоий тафаккурнинг мифологик ҳосиласи, Алп Эр Тунга эса Турк давлатчилиги даврларининг умумлашмаси сифатида алоҳида ўрганилиши лозим. З) Туркий халқлар бобокалони, туркийлар подшоси, баҳодир, жаҳонгир йўлбошчи. Корахонийлар ва салжуқийлар ўз шажарапарини А.дан бошлаганлар.

Турли ёзма манбаларда А. ҳақидаги маълумот турлича. Мас, «Бухоро тарихи» (Наршахий)да А. 2000 йил яшаган афсунгар, куёви Сиёвушнинг қотили, Ромитан қалъаси бунёдкори ва, ниҳоят, Сиёвуш қасоси учун ўғли Кайхусрав томонидан ўлдирилган деб кўрсатилади.

Мирсадик Исҳоқов.

АФРОСИЁБ — Самарқанднинг қад. ҳаробаси. Бу ном тарихий манбаларда қад. Самарқандга нисбатан факат 17-а. дан бошлаб учрайди. Қад. Самарқанд сугд манбаларида Smarakanve деб аталган. Мил. ав. 4-а.да Самарқанд Александр Макдуний кўшинлари томонидан истило этилгач, юонон муаллифлари кундаликларида Мароканда сифатида эслатилади. Мароканда Smarakanve нинг юононча таржимаси. Мовароуннаҳда сомонийлар ҳокимият тепасига келгач, қад. Smarakanve 9-а.дан бошлаб Самарқанд деб атала бошланди.

11—15-а.ларда туркий тилда битилган адабиётларда Самарқанд Семизкент сифатида учрайди. 15-а.дан форсий ва туркий тиллардаги манбаларда бир хилда Самарқанд номи ишлатиладиган бўлди.

Афросиёб ҳоз. Самарқанднинг шим. чегарасига туташган кенг бўш тепаликлар бўлиб, унинг майд. 219 га. Тепаликнинг шим. Сиёб ариғи б-н чегараланган. Жан. томондан «эски шаҳар» деб аталган Самарқандга кўшилиб кетган.

Шаҳарнинг дастлабки тарихи ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар жуда кам

учрайди. Кўхна шаҳарда ўтказилган археологи қазишлар эса бундай маълумотларни кўпроқ бермоқда.

Археологик қазишмалар бир неча метр қалинликдаги маданий қатламлар кандай бўлганлигини кўришга, бойлар ва камбағалларнинг уйларини, ҳунармандларнинг устахоналарини, савдогарларнинг дўконларини, кўча ва майдонларни, шоҳона саройлар ва ибодатхона, масжид ва мадрасаларни, мудофаа иншотларини, шаҳарнинг сув б-н таъминлаш тизими ва ҳ.к.ни аниқлашга ёрдам беради.

А. ва унинг топилмаларига қизикиш 1868 й.да Чор Россияси томонидан Самарқанд босиб олингандан кейин бошланди. А.да дастлабки қазиш ишлари б-н майор Борзенков (1874), подполковник В. В. Крестовский (1883), шаркшунос олимлар Н. И. Веселовский (1884-85, 1895), В. В. Бартольд (1904) ва В. Л. Вяткин (1905; 1912—13)лар шуғуланишиди. 1919 й.да М. Е. Массон, В. Л. Вяткин тадқиқот бошлаган жойларда қазиш ишларини давом эттириб, сомонийлар саройи (9-а.) ҳаробаларини очди. 1925, 1929—30 й.ларда В. Л. Вяткин А.да қазиш ишларини давом эттиради ва унинг турли даврдаги тарихига оид кўплаб материаллар тўплайди. Аммо 1930 й.ларга кадар А.да олиб борилган археологик қазишмалар қад. Самарқанд тарихига доир жуда кам материаллар берган. Урушдан кейин Ўзбекистон ФАнинг Тарих ва археология ин-ти олимларидан А. И. Тереножкин томонидан А.да жиддий дала тадқиқотлари ўтказилди. Натижада унинг энг пастки катламидан мил. ав. 6—5-а.ларга тааллуқли буюмлар, уй-жой ҳаробалари топилди. В. А. Шишкян (1958—66) ва Я. Ф. Ғуломов (1967—70)лар раҳбарлигида олиб борилган кенг кўламли археологик қазишлар натижасида қад. маданий қатлам материаллари А.нинг бошқа жойларидан ҳам топилди. 1966 й. 13 июлда А.ни археологик жиҳатдан комплекс ўрганишни ташкил этиш мак-садида Республика ҳукуматининг маҳсус қарори учрайди.

кабул килинди. Унга кўра, А. «археологик кўриқхона» деб эълон килиниб, уни ўрганиш ишига Тошкент ва Самарқанд давлат ун-тлари ҳамда Маданият вазиригининг Санъатшунослик ин-ти ҳам сафарбар этилди. Аниқ илмий режалар асосида бошланган археологик тадқиқотлар туфайли нафақат шаҳарнинг кўп аерлик ёши, балки унинг ҳар хил давлардаги тарихий топографияси, шаҳар таркиби, шаҳар ҳаётининг ривожланиш босқичлари, босқинлар туфайли юз берган буҳронлар даври аниқланди. Самарқанд ихшидларининг шоҳона саройи очилди.

А.да топилган археологик материаллар Самарқанд мил. ав. 8—5-аларда Суғдиёнанинг марказий шаҳри сифатида вужудга келганлигини кўрсатади. Мил. ав. 329 й.да шаҳар Александр Макдуний кўшинлари томонидан вайрон этилган, унинг излари ҳозиргача шаҳар мудофаа инишоотларида яхши сақланган. Мил. ав. 3—1-аларда, Кушонлар салтанати даврида шаҳар ҳаётида юксалишлар юз берган. Мил. ав. 3-да шаҳар кўшалоқ мудофаа девори б-н ўраб олинган. У давларнинг қалин маданий қатлами А.нинг шим.да, унинг арки аълоси жойлашган қисмида яхши сақланган. Археологик материаллар ва ёзма манбаларда таъкидланишича, бу замонда Самарқанд орқали Буюк ипак йўли ўтган, ички ва ташки савдо, хунармандчилик ривож топган. Илк ўрта асрларда Самарқанд Суғдиёнанинг бош шаҳри сифатида нуфузли мавқега эга бўлиб, шаҳар ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида туб ўзгаришлар юз берди. Бадавлат дехкон хўжаликлари кучайди, худди шу кезларда уларнинг қасрлари жойлашган Афросиёбнинг шим. қисми мудофаа девори б-н ўраб олинди. Бу ҳолат Мовароуннахр ва унга қўшни вилоятларда ҳам юз берди. Бу даврда Самарқанд ҳукмдорлари «ихшид», Бухоро ҳукмдорлари эса «буҳорхудот» деб аталган. 712 й.да араблар фотихи Кутайба ибн Муслим қўшин тортиб келганда, Самарқанднинг мудо-

фаа деворлари мустаҳкам бўлиб, атрофида сув тўла хандак бор эди. Кутайба Самарқандга Фарғона, Шош ва турклардан ёрдамга келган лашкарларни енгач, кўмаксиз қолган Суғд ҳокими Гурак ноилож у б-н сулҳ тузди, шаҳарнинг ички қисми (шаҳристон)ни арабларга бўшатиб беришга мажбур бўлди. Археологик топилмалар исломга зид бўлган ҳайкал ва деворий расмларнинг атайлаб қилич б-н чопилганини исботлади.

9-а.нинг иккинчи чорагидан Мовароуннахрда ҳокимият сомонийлар кўлига ўтди. Бухоро уларнинг марказига айланди. Шу даврда Самарқанд иқгисодий ва маданий жиҳатдан тез ривожланди. А.да сомонийлар даврида ўймакор ганч нақшлар б-н безатилган саройлар, бадавлат дехкон хонадонлари, масжид ва мадрасалар, ҳаммом ва канализациялар, тош кўчалар топилмокда. Шаҳарни сув б-н таъминлаш оғирлигидан аҳолининг эҳтиёжини қондириш учун шаҳар ҳаётининг дастлабки йилларида ёқ Дарғом томонидан канал қазиб, сув келтирилган. Ана шу канал излари ҳоз. шаҳар хиёбонининг жан.да, Алишер Навоий ҳайкали қад кўтариб турган масканда очиб ўрганилди. Бу канал Регистон майдони орқали Ҳазрати Хизр масжиди томон йўл олган. Тарихий манбаларга кўра А.га жан. дан кираверишда шаҳар хандаки устига пишиқ ғиштлардан равоқпи сувайиргич курилиб, унинг тепасидан катта ариқ ўтказилган. Бу ариқни «Жуйи ар-зиз» («Кўроғшин ариқ») деб атаганлар. Ариқ шу ерда учга бўлинган ва шаҳар оралаб Сиёб ариғи бўйига борган.

10-а.нинг охирида Мовароуннахрда ҳокимият қораҳонийлар кўлига ўтганида ҳам Самарқандда савдо, хунармандчилик, шаҳар ободончилик ишлари давом этади. Шаҳарнинг хунармандчилик қиёфаси кучайиб, зодагон дехкон қасрлари энди шаҳар ташқарисида, уларнинг дала ҳовлиларида марказлашади. 1220 й.да Чингизхон қўшинлари «Жуйи арзиз» тўғонини бузиб, шаҳарни

сувсиз қолдири. Шаҳар мудофаачи-
лари тенгсиз жангда таслим бўлдилар.
Босқинчилар шаҳарнинг девор ва дар-
возаларини вайрон килиб сарой, масжид
ва мадрасаларга, аҳоли хонадонларига ўт-
кўйдилар. Аҳолининг катта қисми жанг-
да киридди, хунармандлар Мўгулистанга
хайдаб кетилди. Шаҳарни сўнгги мудо-
фаачилари Жоме масжидига яшириниб,
каршиликни давом эттирилар. Уларнинг
оловда ёнган таналари жанг кийимида
бизгача етиб келиб, археологик қазиш
вақтида топилди. «Қўроғшин ариқ»
кайта тикланмади. А.да сувсиз қолган
аҳоли Сиёбдан чархпалақда сув чиқариб,
кун кўрган, сўнг аҳоли бора-бора А.ни
бутунлай ташлаб кетган. Кимсасиз ха-
робага айланган қад. Самарқанд аввал-
лари «Ҳисори кўҳна», «Қалъаи Ҳисор»
аталиб, 17-а.дан бошлаб аҳоли орасида
«Қалъаи Афросиёб» ёки «Афросиёб»
деб атала бошланган.

А.да қазиша ишлари айниқса Самарқандда Ўзбекистон ФА Археология ин-ти ташкил топгач, кенг кўламда кучайди. Я. Ф. Фуломовдан сўнг А. даги архео-
логик қазишималарга Г. В. Шишкина, Ш. Тошхўжаевлар раҳбарлик қилди. Кейинги йилларда (1989 й.дан) А.ни археологик жиҳатдан тадқиқ этиш ишига француз археологлари — Поль Бернар, Франц Гренэ ва б. жалб этилган. Француз археологик миссияси Ўзбекистон археологлари б-н (М. Исомиддинов ва б.) ҳамкорликда А.ни ўрганишда қатнашмоқда. Ўзбек ва француз олимларининг ҳамкорликда олиб борган тадқиқот натижалари қад. Самарқанд тарихига оид катор масалаларга аниқлик киритди, яъни мил. ав. 6—5-а.ларга таалуқли шаҳар мудофаа деворлари остидан гувалакдан курилган янада қад. девор қол-диклари очилиб, Самарқанднинг ёши мил. ав. 8-а. ўрталарига оид эканлиги исботланди; шаҳарнинг арки аъло қисмидан мил. 8-а.га оид мурабба (70x70) шаклидаги Самарқанд ихшидларининг маҳобатли саройи қолдиклари очилди. А.да археологик тадқиқот ишлари давом этмоқда.

Ад.: Вяткин В. Л., Городище бывшего Самарканда, Самарканда, 1926; Шишкин В. А., Афросиёб — каимий маданият хазинаси, Т., 1966; Афрасияб, Сборник, вып. 1, Т., 1969; Бернар П., Гренэ Ф., Исомиддинов М., Основные результаты раскопок узбекско-французской экспедиции 1990-1992 гг., ОНУ, № 3-4, 1994; Исомиддинов М., О дате основания Самарканда, ОНУ, № 5, 1997.

Ахмадали Аскаров.

«АФРОСИЁБ» — 4 юлдузи меҳмонхона. Самарқанд ш.даги Театр майдонида (Регистон кўчасида) жойлашган. Миллий ва энг замонавий меъморий услубда курилган (1994, бош меъмори М. Х. Воҳидов, бош мухандис Л. А. Мухамедшин). 9 қаватли, 278 хонаси (жами 500 ўринли) бор, шундан 1 хонали, 2 ўринли хона 206 та, 2 кишига мўлжалланган 2 хонали люкс хоналар 13 та, 1 хонали, 1 ўринли 56 та, 4 хонали, 2 ўринли 3 та. Бош вестибиюли ва қаватларида дам оладиган жой (холл), чойхона (80 ўринли), ресторон (450 ўринли), банкет зали (80 ўринли), вестибиюлдаги бар (52 ўринли), кечки клуб (104 ўринли), икки қаҳвахона барлари (48 ўринли), «экспресс» бари (20 ўринли), томоша зали (301 ўринли), конференция зали (26 кв.м), сауна, «соғломлаштириш» клуби, бассейн (майд. 240 кв.м) мавжуд. «А.» биноси мураккаб бўртма (қаварик) шаклда, бир неча қавати 20 м гача пастликка тушган. Маиший хизмат, ресторон, чойхона ва б. пастки қаватларда жойлашган. Безакларида мармар, гранит каби маҳаллий курилиш материалларидан фойдаланилган. Англиядан келтирилган энг янги техника б-н жиҳозланган.

Ҳабибулла Қаюмов.

АФРОСИЁБ ДЕВОРИЙ РАСМЛАРИ — Афросиёбда археологик қазилмалар натижасида топилган маҳобатли рангтасвирнинг ноёб намуналари. Дастребаки намуналари археолог В. Вяткин томонидан очилган (1913). Кейинги қазишлилар даври (1965—68)да ўзбек археологлари 30 га яқин сарой хо-

насини очишига муваффақ бўлганлар, бу хоналарнинг кўплари деворий расмлар, нақшлар б-н безатилган. Шулардан катта (11x11 м) ва кичик (7x7 м) хоналардаги расмлар бирмунча яхши сақланган. Хоналардан бирида эркак ва аёл арк олдида ўтирган ҳолда тасвиранган. Катта хона деворларига ишланган расмлар денталларга бойлиги, сақланиб қолган суғд ёзувлари б-н аҳамиятли. Хона деворларига ишланган расмларда тўй маросими, Суғд ҳукмдорининг хорижий давлатларнинг элчиларини қабул қилиши, бу элчиларнинг йўлдаги саргузаштлари, йиртқич ҳайвонлар б-н олишув, ов манзаралари, афсонавий маҳлуқлар тасвиранган. Сақланиб қолган расмлар таҳлили ўрта аср маҳобатли тасвирий санъатининг ғоявий бадиий йўналиши, рассомнинг иш усуллари ва воситалари ҳакида, тафсилотларга бой майший саҳналар, этник кўринишлар ўша давр ҳакида фикр юритиш имконини беради. Рассом деворни 3 қисмга бўлиб, 2 четки қисмидан энсиз нақш ҳошияси ажратиб олган, асосий қисмга мавзули тасвир ишлаган, воқеаларни юкоридан кузатадай акс эттирган. Ад.р. ягона бир мазмунга бўйсундирилган: марказда суғд ҳукмдори Вархумон туради, анъаналарга кўра рассом уни бошқаларга нисбатан йирик кўринишда (бутун девор баландлигига, 5—6 м) тасвирлаб, ҳукмдорнинг буюклигини эътироф этади, унга абайдийлик, қаҳрамонлик баҳш этади. А.д.р. Ўрта Осиёда араблар истилосига кадар маҳобатли рангтасвирининг ривожланганлигини, Самарқанд унинг маркази бўлганлигини кўрсатади.

Ад.: Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., Очерки искусства Средней Азии, М., 1982.

АФРОСИЁБ КУЛОЛЛИГИ - Афросиёбда олиб борилган археологик қазилмалар натижасида топилган кад. ўзбек ҳалқ амалий санъати намуналари. 9—13-аларда Афросиёб кулоллари томонидан ишланган бежирим, нафис сирли идишлар Ислом дунёсида

кенг таркалган. Бу идишлар ўзининг моҳирона ишланганлиги, нақшларининг аниқ ва мазмундорлиги б-н ажралиб туради. Афросиёб кулоллари дастлаб араблар истилоси (8-а.) гача бўлган санъат анъаналарига асосланиб, 9—10-аларда кенг таркалган фалсафий ғояларни турли рамзлар, араб алифбосида ёзилган эзгу ниятлар, ҳалқ мақоллари, шунингдек кабутар, хўроз, бургут, от, йўлбарс, шер тасвиirlари, ов манзараси ҳамда ислимий гуллар ва гириқлар б-н ўз асарларида музжассам этганлар. Безакда асосий ўрин тутган куфий ёзувлар, айниқса чузиб ёзилган ҳарфлар б-н тик ёзилган «Алиф» ва «Лом»нинг уйгунлиги нақшнинг таъсирчанлигини оширган. Кейинги даврлар (11—13-алар) да А.к. даги безаклар ўрнини умумлаштирилган кушлар тасвири, мазмундор араб сўзлари, мурракаб гуллар, нақшлар олади. Бундам безаклар идишларнинг куркамлигини бурттириб кўрсатади. Бу услуб бизнинг давримизгача етиб келган. А.к.даги безаклар буюм шаклига мослиги, рангларининг ёрқинлиги ва нафислиги б-н киши дикқатини ўзига жалб этади.

Ад.: Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., Очерки искусства Средней Азии, М., 1982.

АФРОСИЁБИ — эртапишар олма нави. Р.Р.Шредер номидаги боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тининг Самарқанд филиалида Ландсберг навини Самарқанд эртапишар нави б-н дурагайлаб чиқарилган (В. В. Кузнецов, А. А. Леплинский). Даҳахти ўртача ўсади, кенг шохли, пирамидасимон, новдалари жигарранг. Барги ўртача. Гуллари майда, ок. Меваси йирик (100—150 г), сирти текис, учки томони торайган, кирмизи-сариқ рангда, мевабанди калта, эти оч сариқ, мулоим, ширин. Кўчати эқилганидан кейин 4-5 йилда ҳосилга киради. Июль бошида пишади. Ҳар йили ҳосил килади. Ҳосилдорлиги ўртача. Олма куртидан кам за-рарланади. Мевалари тез тўкилиб кетади. Шаҳар атрофи, шамол кучли бўлмаган зоналар ва томорқа

хўжаликларида етишириш учун тавсия этилган (яна қ. Олма).

АФСОНА — 1) ҳалқ оғзаки ижоди (фольклор) жанри. У хаёлот, уйдирма ва тўқимадан иборат бўлсада, сўзловчи ва тингловчи томонидан ҳақиқатдек тасаввур этилади, ҳатто бўлиб ўтган даври, макон ҳам кўрсатилади. А.лар оғиздан-оғизга, элдан-элга ўтиб келган, ифода усули баён тарзида.

А. оғзаки ҳикоят бўлиб, у хаёлий образ ёки тасаввур асосига қурилади, ҳикоя қилувчилар ва тингловчилар томонидан қачонлардир шундай бўлгандек қабул қилинади. Ривоятдан фарқли ўлароқ А. заминида албатта мўъжиза, сехр-жоду бўлади. А.лар олам (Ер, Куёш ва б. сайёralар юзага келиши) ҳақида, топонимик (Қоф тоғи, дарё, денгиз, шахар, қалъа, кишлок, тепалик, Эрам боғи ва х.к.), элатларнинг келиб чикиши (мас, туркий ҳалқларнинг), ҳайвонот дунёси (мас, шер, аждаҳо, анқо, семурғ ва б.) га оид, табиатдаги воқеа, ҳодисалар (мас, чакмоқ, зилзила, шамол ва б.) хусусида, тарихий шахслар (мас, туркийлардаги Эр Тўнга, Тўмарис, Широқ, англосакслар кироли Артур ва б.) тўгрисида, диний (мас, исломдаги Нуҳ пайғамбар хусусидаги, Абу Муслим жангномаси, Авестодаги Франгасйан (Афросиёб), христианликдаги Исо Масихнинг ҳаворийлари б-н саёҳатига боғлиқ воқеа-ҳодисалар) ва б. турили-туман мавзуларда бўлади.

А.лар ҳажми кичик, баён қилиниши сода, бадиий тасвир воситаларидан деярли холи бўлади, тузилишига кўра эртак, нақл, ривоятларта ўхшаб кетади.

А.лар ёзма адабиётнинг, айниқса, бадиий, фалсафий, динга, тарихга, ахлоққа оид асарларнинг мавзуи, муайян кисми тарзида ғоявий-эстетик вазифани бажарган. Мас, «Кутадгу билиг», «Девону луготит турк», Алишер Новоийнинг «Хамса», Дантенинг «Илоҳий комедия», Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема», Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни», Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» китобларида А.лар асарнинг бадиий-эстетик ва таъ-

сир кучини оширишга, инсон руҳиятини янада чукур ва тўлақонли тасвирилашга хизмат килган.

2) Кўчма маънода — уйдирма, ёлғон, ақлга тўғри келмайдиган гап.

АФСОНАК (*Thermopsis*) — бурчоқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми. Асосан Осиё ва Шим. Америкада ўсади. Кўпчилиги заҳарли. Баъзи турлари экинлар орасида ўсади. Ўрта Осиёда бу туркумнинг 3 тури бўлиб, Ўзбекистонда тарқалган *Th. dolichocarpa* ва *Th. altermiflora* номли турларининг барглари уч япроқли, пояси тукдор; гуллари сариқ шингил тўпгулга йигилган, косачаси ётиқ тукли; дуккаклари тасмасимон чўзиқ, бироз буқилган, тукдор. Уруглари жигарранг, баъзан кўкимтири. Ёзда гуллайди. А.нинг баъзи турларидан тиббиётда балғам қўчирувчи ва нафас марказини қўзгатувчи дори сифатида фойдаланилади.

АФСОР МУҲАММАД ҲОШИМ МИРЗА (1870, Сабзавор — 1940, Машҳад) — Эрон шоири, жамоат арбоби. Илм-маърифатга чакиравчи ахлоқий шеърлар ёзган. Унинг 4000 байт шеърдан иборат девони бор. Эронда адолат-сизликка қарши қурашгани учун аввал Машҳадга, сўнг Ашхободга сургун қилинган. 1907 йида яна Машҳадга кайтган.

АФСУН (араб.—мафтун қилиш, сехр, авраш) — воқеаларнинг табиий жараёнига мўъжизавий таъсир кўрсатиш хусусиятига эга деб хисобланадиган сўзлар, иборалар йиғиндиси. А. қад. динларнинг, айниқса, сехргарликнинг ажралмас кисми бўлган. А.га балони даф этиш, ё балога гирифтор қилиш, хасталиқдан шифо топиш, омадга ёр бўлиш ва х.к. усули деб қаралган.

АФТАЛАР (юн. *aptha* — яра) — оғиз бўшлиғи шиллик қаватининг касаллиги. Бунда кўпинча тил учи ёки лунж ва милкларда ок-сариқ думалоқ эрозия ёки яллиғланган ярачалар пайдо бўлади. Улар оғриб, чайнаш, гапиришни қийинлаштиради. Аҳён-аҳёнда бурун,

кўз ва жинсий аъзолар шиллик қаватида ҳам А. учраб туради. А. баъзан иситма, лимфа безларининг шишиб оғриши б-н ўтадиган мустакил касаллик ёки чиллашир каби меъда-ичак касалликлари нинг асорати хисобланади. А.нинг келиб чиқиши, кечиши ва б. хусусиятларга кўра бир неча турлари фарқ қилинади. Стоматит А.нинг қайта-қайта кўзгайдиган алоҳида туридир.

Давоси: аччиқ, шўр, нордон таомлар ейиш, спиртли ичимликлар ичиш тақиқланади. Сутли ҳамда мулойим овқатлар буюрилади, шифокор тавсия килган дори эритмаси б-н оғиз чайилади.

АФФЕКТ (лот. affectus — руҳий ҳаяжон, эҳтирос) — турли ташки ёки ички таъсиrlар асосида тез пайдо бўлиб, қиска муддатли, аксарият ҳолларда «портлаш» тарзида бўладиган кучли ифодаланадиган хиссий ҳолат (кўрқинч, даҳшат, газаб ва б.). А. тушкунлик, тант вазиятларда юзага келади. А. ҳолатида ички органлар фаолияти ўзгаради, кескин ифодали ҳолатлар пайдо бўлади, кишининг онг доираси тораяди, хулкни на-зорат қилиш кобилияти йўқолади. А. физиологик ҳам, патологик ҳам бўлиши мумкин. Физиологик А.да киши ўз ҳатти-харакатини идора эта олиши, кейинчалик барча воқеаларни хотирасида сақлаб қолиши мумкин. Патологик А.да барча ҳатти-харакатлар киши хотирасида сақланмайди, шахснинг ҳатти-харакатлари онг томонидан назорат қилинмайди. Одамда А. факт унинг жисмоний ҳолати, биологик эҳтиёжлари ва инстинктлари кабиларга боғлиқ омиллар туфайли эмас, балки унинг ижти-моий муносабатларининг бузилиши туфайли ҳам юзага келиши мумкин. Мас, адолатсизлик, бевафолик, ҳақорат ш.к. ҳолатларда. Баъзан А. бирор салбий ҳолатни юзага келтирувчи вазиятларнинг такрорланавериши натижасида ҳам содир бўлади. Бундам вазиятларда А. ак-кумуляцияси ҳолати

рўй беради, унинг натижасида А. кучли, бошқариб бўлмайдиган хулқларажасига кўғарилиши мумкин (аффектив портлаш).

А.ни ўрганиш суд-психиатрик ҳамда суд-психологик экспертиза амалиётида жиноий ҳатти-харакатларнинг асл сабабини аниқлашда зарурий шартлардан бири бўлиб, адолатли хукм чиқаришда катта ахамиятга эга.

АФФИКС (лот. affixus — бириктирилган) — сўзнинг қисми. Ўзакка зид кўйиладиган, сўз ясалиши ёки грамматик ифода шаклланишига хизмат қиласидиган морфема. Шунга кура икки турга ажralади. Сўз ясовчи, шакл ясовчи. Ўзакка нисбатан жойлашишига кўра сўз бошида (аффикс), сўз ўргасида (инффикс), сўз охирида (суфффикс) келади. Ўзбек тилида асосан ўзакдан кейин (иш-чи, олма-зор), баъзан ўзак олдида ҳам (но-тўғри, бе-иш) келади.

АФФИН ГЕОМЕТРИЯ - мат.нинг бир соҳаси. Унда л ўлчовли фазода чекли сондаги векторлар, шунингдек алгебраик чизик ва сиртларнинг аффин алмаштиришлар (мас, тўғри чизиклар тўғри чизикларга, нукталар нукталарга ўтадиган алмаштиришлар) да сакланадиган (инвариант) хоссалари ўрганилади. Аффин алмаштиришларнинг муҳим хоссаларидан бири — текисликца берилган учбурчакни берилган иккинчи уч-бурчакка ўтказувчи ягона аффин алмаштириш мавжуд; шунга ўхшаш тасдиқ л ўлчовли фазо учун ҳам ўринли. Векторлар, чизик ва сиртларнинг аффин алмаштиришда сақланадиган хоссалари аффин инвариантлар дейилади. Мас, учбурчакнинг тўғри бурчаклиги аффин алмаштиришда сақланмайди, бинобарин, бу хосса аффин инвариант эмас, шунингдек кесма учбурчакнинг биссектрисаси бўлиши ҳам аффин инвариант эмас, аммо учбурчак медианалари нинг кесишиш нуктасида 1:2 нисбатда бўлиниши инвариантдир. Аффин алмаштириш натижасида эллипс яна эллипега, гипербола яна гиперболага, парабола яна

параболага алмашинади. Шунинг учун ҳамма эллипслар (шунингдек, гипербода ва парабола ҳам) битта аффин синфни ташкил қиласи.

АФФРИКАТА (лот. affrico — ишқалай-ман) — коришик ундош товуш. Ҳосил бўлиш ўрни ва овоз иштирокига кўра портловчи ҳамда сирғалувчи товушнинг битта товуш сифатидаги талаффузига тенг. Мас, чоч сўзидаги ч (тш), энциклопедия сўзидаги ц (тс).

АФШИН — Уструшона ҳокимларининг араблар фатхидан аввали ги лақаби. Охириги А. Ҳайдар ибн Ковус (манбаларда ал-Афшин) халифа Мұтасимнинг лашкарбошиси эди. У Кичик Осиёда юоннлар устидан ғалаба қилгани ва Бобак қўзғолонини бостиргани эвазига халифанинг эътиборига сазовор бўлган. Бирок, 841 й. июнда исломдан қайтганингда айбланиб, ўлим жазосига ҳукм этилган. А. лақаби Ўрта Осиёда, умуман, учраб туради. Яъқубийда (Таърих, 2-жилд, 344-бет) Суғдиёна ҳокими Фурак Кутайба ибн Муслим б-н тузган шартномасида ўзини Суғд ихшиди, Самарқанд афшини деб атаган.

АФШОНА, Афшина — Бухоро вилояти, Ромитан туманида жойлашган қад. қишлоқ. Наршахийнинг ёзишича, «А. мустаҳкам ҳисор ва катта шаҳристонга эга бўлиб, бир қанча қишлоқлар унга мансуб бўлган, у ерда ҳафтада бир кун бозор булган. Бу қишлоқнинг экин ерлари ва биёбонлари Мадраса талабалари га вақф килинган. Кутайба ибн Муслим у жойда маежиди жоме бино қилган... Бу ер дуо қабул бўладиган жой. Одамлар шаҳардан у жойга борадилар ва уни табаррук деб ҳисоблайдилар». Шунга кўра А. сугдча «дуо тезроқ мустажоб бўладиган муқаддас жой» маъносини англатади. Абу Али ибн Сино шу қишлоқда туғилган. Буқж олим таваллудининг 1000 йиллиги А.да тантанали нишонланган.

«АФШОНА» — ҷойхона, Бухоро вилояти, Ромитан тумани Афшона қишлоғида (1980, меймори Н. Шарипов, Т. Бобоев). Нурота мармарининг ҳарсанг

тошларидан ўзига хос лойиха асосида курилган. Икки хонали (30 Уринли). Шим. га қараган хона олди икки устунли, шарику қараган хона олди уч устунли айвон. Ярим айлана кўринишдаги мўрили самовархонаси икки йўлакнинг туташган жойида. Бош тарзини икки минорача безайди, унинг ёнидаги ярим айлана зина орқали минорага ва ҷойхона томидаги томоша майдончасига чиқилади. Ҷойхонанинг эшик ва устунлари миллий меймормонлик анъаналарига хос ёётч ўймакорлиги б-н безатилган. Хона миниатюра услубидаги нафис деворий расмлар (рассом Ч. Аҳмаров раҳбарлигига Т. Саъдуллаев иши) б-н безатилган.

АФЮН (аслида юн. αφίομ — мудратувчи, ухлатувчи), опий, «кора дори»— 1) кўкнорнинг хомроқ кўсагини тилиб қўйганда ундан оқиб чиқиб, ҳавода қорайиб қотган, сутсимон шира. Таркибида морфин, папаверин, кодеин, тебаин, наркотин ва 20 га яқин бошқа алкалоидлар бор. Дам-бадам қабул килиб турилса, бошқа наркотиклар каби унга ўрганиб қолиш мумкин. Бу ҳаёт учун ҳавфли. А. препаратлари тиббиётда оғриқизлантирувчи дори сифатида ишлатилади. У асосан таркибидаги морфин б-н таъсир этади.

А. қадимдан маълум. Барди (папирус) га ёзилган қад. Миср ёзувларида (мил. ав. 1552 й.) дори сифатида тавсия этилган. Теофраст (мил. ав. 3- а.), Диоскоридус-Дискуридис (мил. ав. 77 й.) ҳам ўз асарларида А. дори эканлигини айтиб ўтишган. А. дастлаб дори сифатида Кичик Осиёнинг жан.-шарқида, Европада ишлатилган ва «опий» деб аталган. Юоннлардан араблар ва Яқин Шарқдаги бошқа ҳалқарга «афюн» шаклида кирган (ўзбеклар «кора дори» ҳам дейишиди). Абу Бакр ар-Розий, Абу Али ибн Сино, Ибн Байтор, Довувди Антокийларнинг асарларида ҳам А.нинг тиббий нафи, ишлатилиш усуллари баён этилган. Хитойда А.ни тутатиб чекиш расм бўлган. Бу одат кейинчалик Ҳиндистон ва Эронга ҳам ўтган. А. кучли наркотик

бўлганлиги учун ҳамма мамлакатларда, жумладан Узбекистонда ҳам уни истеъмол килиш тақиқланган. Ани и. ч. ва сотиш б-н шуғулланган кишилар жинон жавобгарликка тортилади; 2) баъзан заҳар, оғу маъносида ишлатиладиган сўз.

АФОН ТИЛИ — Афғонистон миллий ва расмий давлат тили. Афғонлар ўз она тилини «пашту» ёки «пахту» деб атайдилар (қ. Пушту тили).

АФОН ШАМОЛИ — Ўзбекистоннинг жандаги худудлар (Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари)га бостириб киравчи, жан.-ғарбий йўналишидаги иссиқ, куруқ шамол. Жуда кўп чанг-тўзон кўтариб эсади. Бу шамол жан.-ғарбий йўналишда, Афғонистон томондан эсгани учун маҳаллий ҳалқ уни «Афғон шамоли» деб атайди. Амударё ҳавзасининг юқори қисмида кузатилади. А. ш. бир томондан, жан.-ғарбдан силжиб келадиган ва Ҳисор тоф тизмаси оралиғида сикилиб ҳаракатланадиган илиқ ҳаво массасининг, иккинчи томондан эса, шим.-ғарбдан келадиган совук ҳаво фронтининг аэродинамик тезлашуви оқибатида пайдо бўлади. Йилига 30-70 кун эсади.

А. ш. ўзига хос метеорологик ҳодисалар б-н кузатилади: 1 — 2 кун аввал шарқдан эсган кучсиз шамол натижасида дастлаб сийрак чанг пайдо бўлиб, аста-секин қуюклашиб боради. Ҳаво ҳарорати кўтарилади, нисбий намлиқ эса кескин камаяди. Атмосфера босими пасаяди. Ҳаво фронтининг яқинлашуви б-н гирдоб ва қуонлар ҳосил бўлади, сўнфа тўсатдан 20 м/сек ва ундан ортиқ тезликда эсадиган тўзонли бўрон — А. ш. вужудга келади. А. ш. Аксарият гармсел даврини яқунлайди. А. ш. Ҳалқ хўжалигига, айниқса, қ. ҳ. га катта зарар ет-казади. Кучли шамоллар баъзан экинзорларни кум б-н кўмиб ташлайди ёки тупроқнинг устки унумли қатламини учириб кетади (қ. Тупроқ эрозияси).

А. ш.нинг зарарли таъсири экинзорларни сугориш б-н камайтирилadi. Экинзорларни ихота дараҳтлари б-н

ҳимоя килиш ҳам А. ш. таъсирини анча кесади.

АФГОНИ — Афғонистон Ислом Давлати пул бирлиги. 1 афғони = 100 пул. 1926 й.да конун асосида муомалага киритилган. Ҳалқаро ҳисоб-китобларда А. курси 1 АҚШ доллари = 4750 А. белгиланган (1997 й. охири).

АФГОНИСТОН, Афғонистон Ислом Давлати — жан.-ғарбий Осиёнинг энг чекка шарқий қисмида жойлашган мамлакат. Географик ўрнига биноан Ўрта Шарқ мамлакатлари қаторига ҳам киритилади. Майд. 652,2 минг км². Аҳолиси 25 млн. 782 минг киши (2000). Пойтахти — Кобул ш. Афғонистон маъмурий-худудий тузилишига кўра 31 вилоятга бўлинади. Эрон, Покистон, Хитой, Тожикистон, Туркманистон, Ўзбекистон б-н чегарадош. А. б-н Ўзбекистон ўргасидаги чегаранинг узунилиги — 137 км.

Табиати. А. худудининг 4/5 қисмини тоғлар ва ясситоғликлар эгаллаган. Шим.-ғарбida Паропамиз, Сафедқўҳ, Банди Туркистон, шим.-шарқида Ҳиндикуш тоги тизмалари асосан кенглиқ бўйлаб йўналган. Марказининг асосий қисмини Ҳазоражат ва Фазни-Қандаҳор ясситоғликлари эгаллаган бўлиб, уларга ғарб. ва жан. томонлардан бошқа тоғликларнинг тизмалари қўшилиб кетган (Банди Баён, Чихила-бадалон, Занг тизмаси, Кўхи Хурд, Мазор ва б.). Мамлакат худудининг жан. ва жан.-ғарбий қисмлари баланд текисликлардан иборат бўлиб, уларда Регистон ва Гармсир кумли ҳамда тош ва гилли Дашиби Морғо чўллари жойлашган. Ботикларда кўллар ва шўрҳоклар мавжуд (Сабари, Пузак, Гауди-Зира ва б.). А.нинг жан.-шарқий чегараси бўйлаб Сулаймон тоғларининг ғарбий тизмалари чўзилган. А.да фойдали қазилмалар кам ўрганилганига қарамай, у ерда тошкўмир (Иш пушта, Каркар, Дарайи-Сўф, Карух ва б.конлар), табиий газ (Хўжа гутуртак), темир рудаси (Палангсор), хром рудаси (Шадал кеткай), олтин (Аргандаб, Санглеч, Нураба), бериллий (Дарайи-Печ,

Дараи-Нур), кўрғошин-рух (Фаринжол, Мирзака), мис рудаси (Жигдалай), ош ва тош тузлари, олтингугурт ҳамда қимматбаҳо тош конлари мавжуд. Ҳирот ва Бомиён вилоятларида маъданли сув булоқлари очилган.

А. худудининг катта қисми қуруқ субтропик иқлим минтақасида жойлашган бўлиб, иқлими континентал. Ёзи иссиқ ва қуруқ (июннинг ўртача т-раси текисликларда 32° — 35° , тоғларда 10° — 14°), қиши илиқ, тоғларда совук (яни, нинг ўртача т-раси текисликларда 0° дан 8° гача; — 30° совуклар ҳам кузатилади, тоғларда 0° дан паст, аёзли қунлар кўп бўлади). Йиллик ёғин микдори шим. ҳудудларда 170 — 280 мм, чўл ҳудудларида 40 — 50 мм, тоғ ён бағирларида 800 мм гача боради. Йирик дарёлари — Амударё ва унинг ирмоғи — Панж ҳамда Ҳилманд, Фарроҳруд, Ҳерируд, Мурғоб ва б. Кобул дарёси Ҳинд океани ҳавzasига қўйилади. Дарёларнинг сувларидан сунъий сугоришда ҳамда электр энергия ҳосил қилишда фойдаланилади. Мамлакат сугорма дехқончилик ҳудудларида бўз ва тўқ бўз тупроқ ҳамда суркўнғир тупроқлар тарқалган. Катта қисмини кумли тупроқ эгаллаган. Асосан чўл ва дашт ўсимликлари ўсади. Шим.-шарқий ва шарқий қисмларидағи тоғларда кенг барғли (2000 — 2400 м ли баландликда) ҳамда игнабарғли (3300 — 3400 м гача бўлган баландликда) ўрмонлар мавжуд. А.да ёввойи ҳайвонлардан бўри, сиртлон, тулки, коплон, айиқ, жайрон ва б. учрайди.

Аҳолиси. А.— кўп миллатли мамлакат. Унда турли тил гурухига кирадиган 30 дан ортиқ ҳалқ яшайди. Аҳолининг деярли ярми афғон (пуштун)лар (8 млн.дан ортиқ қиши). Тожиклар ($4,5$ млн.), ўзбеклар (3 млн.га яқин), ҳазоралар ($1,5$ млн.дан ортиқ), туркманлар, қирғизлар, чораймоқлар, балужлар ҳам бор. Ўзбеклар асосан Жузжон, Балх, Форёб, Қундуз, Taxor, Самангон, Ҳирот ва қисман Бағлон вилоятларида истикомат қиласи. Шаҳарларда кам жойлашган.

Мозори Шариф, Шибирғон, Маймана, Ойбак, Толуқон, Қундуз ва Тошқўргон ш.ларида аҳолининг кўпчилигини ташкил этади. Аҳолининг ўртача зичлиги — 1 км 2 да салкам 30 киши. Давлат тили пушту ва дарий. Аҳолининг 85% ислом динининг суннийлик ва 15% шиалик йўналишларига мансуб. Аҳолининг 18% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари: Кобул, Мозори Шариф, Қандахор, Ҳирот, Жалолобод, Қундуз, Бағлон.

Тарихи. Ҳоз. А. худудида мил. ав. 1-минг йилликда бир қанча майда давлатлар бўлган. Бақтрия уларнинг энг кучлиси эди. Улар узоқ асрлар давомида Ахоманийлар, Салавкийлар, Араб халифалиги, Ғазнавийлар, Мўгуллар, Темурийлар, Бобурийлар, Сафавийлар ҳукмронлиги остида бўлган. 1747 й.да Аҳмадшоҳ Дурроний Ҳуросон, Сеистон, Синд, Балужистон, Панжоб, Кашмир ва Балхни, шунингдек Амударёнинг сўл соҳилидаги айрим ҳудудларни эгаллаб, биринчи бор мустақил А. давлатига асос солди. Лекин у 1818 й.да бир қатор хонликлар (Кобул, Қандахор, Ҳирот ва Пешовар)га бўлиниб кетди. 1825 й.да Кобул ҳокими Дўстмуҳаммад афғон ерларини бир бутун давлат қилиб бирлаштиришга ҳаракат қилди, лекин бунга Англияning босқинчилик урушлари тўқсинганиш қилди (1838 — 42, 1878 — 80 й.лардаги урушлар). Англия А.ни ўз мустамлакасига айлантира олмади, лекин 1879 й.да ташки сиёсат унинг назорати остига ўтди. 19-а. охири — 20-а. бошларида А.да марказлашган давлатни шакллантириш жараёни яқунланди. 1- жаҳон урушида А. ўзини бетараф деб эълон қилди. Қулай ҳалқаро шароитнинг вужудга келиши А. амири Омонуллохонга 1919 й. 28 фев. да А.ни мустақил деб эълон қилишга имкон берди. 1919 — 28 й.ларда Омонуллохон мамлакатда қолоқликни бартараф қилиш ва и. ч. муносабатларини ривожлантиришга йўналтирилган бир қанча ислохотларни амалга оширди. 1923 й.да А.нинг биринчи конституцияси эълон қилинди. 1929 й.да Англия томонидан уюштирилган

исён натижасида Омонуллохон таҳтдан кетди. Ҳокимиятни муҳолифат кучлари раҳбарларидан бири, Бачаи Сақо (амир Ҳабибулло номи б-н) эгаллади ва у барча ислоҳотларни бекор қилди. Лекин шу йилнинг ўзида Бачаи Сақо ҳокимияти ағдариб ташланди. Таҳтга ўтирган Нодиршоҳ ҳукумати мамлакатни жадал ривожлантириш йўлини давом эттириди. 1933 й. таҳтга унинг ўғли Муҳаммад Зоҳиршоҳ ўтириди. 2-жаҳон уруши даврида А. бетарафликни сақлаб қолди. Урушдан кейинги йилларда давлат тизимини демократлаштириш, мамлакат иқтисодий тараққиётини жадаллаштириш учун муҳолифат ҳаракати кучайди (1947, 1950 — 51 й.лардаги чиқишлар, 1965 — 66 й. Кобул ш.даги намойишлар). 1973 й. 17 июлдаги қон тўқилмай ўтказилган давлат тўнтариши натижасида монархия тутгатилди ва мамлакат республика деб эълон қилинди. Чукур ислоҳотларни ўтказишга сўз берган Муҳаммад Довуд ҳукумати ўз ваъдасини бажармади. Мана шундай шароитда 1978 й.нинг 27 апр. да яна давлат тўнтариши амалга оширилди. Ҳокимиятга А. Халқ демократик партиясининг раҳбари Нурмуҳаммад Тараккӣ бошчилигидаги кучлар келди ва мамлакат А. Демократик Республикаси, 1987 й.дан А. Республикаси номини олди. Н. Тараккӣ ҳокимияти салкам бир ярим йилдан кейин Ҳ. Амин томонидан ағдарилди, унинг ўзи ўлдирилди. Мамлакатда киргинбартоп бошланди. Лекин Ҳ. Амин ҳокимияти ҳам узокқа бормади. У 1979 й. 27 дек.да ағдарилди ҳамда ҳокимият аввал Б. Кармал, 1986 й.дан Нажибулло раҳбарлигидаги А. Халқ демократик партияси ва Инқолобий кенгаш қўлига ўтди. 1978 й. апр. тўнтаришидан кейин А. Халқ демократик партияси мавжуд шароитни хисобга олмасдан амалга ошира бошлаган ислоҳотлар ағфонларнинг асрлар давомида шаклланган анъаналари ва урф-одатларига зид эди. Бу, айниқса, ерга эгалик қилишда ва ундан фойдаланишда, таълим тизимида ҳамда аёлларнинг жамиятда тутган

ўрнида яккол кўзга ташланар эди. Шунинг учун ҳам ислоҳотларнинг аксарияти халқда чукур норозилик түғдира бошлади. Бу эса мамлакатдаги ҳамда Покистон ва Эрондан бошпана топган ағфон муҳолифат кучларига кўл келди. Кейинчалик А. Халқ демократик партияси юқоридаги хатоликларини тузатишга ҳаракат қилди. Лекин вакт кўлдан бой берилган, мамлакат ичидағи низолар чукурлашган эди. Мана шундай шароитда Ағғонистон ҳукуматини қўллаб келаётган, шунингдек ўз ташки сиёсатини коммунистик мағкурани дунё бўйлаб ёйиш орқали таъсир доирасини кенгайтириш асосида қурган СССР қўшинларининг 1979 й. 25 дек.да. А.га киритилиши дунёдаги барча тараққийпарвар халқлар томонидан кескин кораланди. Кўп йиллик уруш мамлакатга 20 млрд. доллар зарар етказди. 1 млн. ағфон ҳалок бўлди, 4 млн. киши чет элларга бош олиб кетди. 1989 й. фев. да собиқ совет қўшинлари А.дан олиб чиқиб кетилди. 1992 й. апр.да Нажибулло ҳокимияти ағдарилди. Исломий кучлар ҳокимиятни қўлга олди. Шу йилдан мамлакат А. Ислом Давлати деб атала бошлади. Собиқ совет қўшинлари А.дан чиқиб кетгандан кейин ҳам мамлакат жуда муҳтоҷ бўлиб турган сиёсий тинчлик ва иқтисодий қайта куриш даврига ўта олмади. Мамлакатда ички фуқаролар уруши бошланиб, у совет босқинчиларидан кўра каттароқ вайронагарчилик олиб келди. «Толибон» ҳаракатининг ўзаро курашга қўшилиши А.да янги вазиятни вужудга келтирди. Бу ҳаракатнинг ҳарбий кучлари 1994 й. кузидা дастлабки муваффақиятга эришди. 1996 й. 27 сент.да улар Кобулни ишғол килиб, президент Б. Раббоний ва Г. Ҳикматёр ҳукумати ағдариб ташланганини, мамлакатда шариат қонун-коидаларига асосланган «чин ислом бошқаруви» жорий этилганини билдириди. Б. Раббоний б-н Ҳикматёр ҳукумати Мозори Шарифга бориб ўрнашди. 1996 й. 27 сент. куни А.нинг собиқ президента М. Нажибулло суд қилинмай қатл этилди. 1996 й. 10 окт.

да мамлакат шим. да толибларга карши коалиция тузи лд и. Хинжон ш.да ҳарбий раҳбарлар — А. Р. Дўстум, А. Ш. Масъуд, А. К. Халилий ҳарбий иттифоқ ҳақида битим имзоладилар ва Олий мудофаа кенгаши (ОМК) туздилар. ОМК шим. даги 9 вилоятнинг ўзига хос ҳукумати бўлиб, унинг қароргохи Мозори Шариф эди. Бу ҳукумат аввалги барча давлат тузилмалари ишлай беришини, чет эллардаги дипломатия ва консуллик ваколатхоналари А. манфаатларини химоя қилишини маълум қилди. 1997 йил июнида ОМК тарқатилиб, унинг ўрнига А. Бирлашган ислом нажот фронти тузилди. Фронт толиблар б-н музокара ўтказишга тайёр эканини билдири.

1997 й. окт.да «Толибон» ҳаракати мамлакатнинг номи А. амирлиги деб ўзгартирилганини расмий эълон қилди. 1999 й. охирида толиблар мамлакат худудининг 80% дан ортигини назорат килар эди. Толиблар маъмуриятини 3 давлат: Покистон, Саудия Арабистони ва Бирлашган Араб Амирликлари тан олган. Жаҳон ҳамжамияти президент Б. Раббоний бошчилигидаги А. ҳокимиятини ҳамон бирдан-бир қонуний ҳукумат деб тан олади. БМТ да ҳам Б. Раббоний ҳукуматидан вакил қатнашади. Иктисолий ракобатчилик ва этник ке-лишмовчилик каби омиллар ҳам А.даги ҳар хил жамоа ва қабилалар ўргасидаги қарама-каршиликларни чукурлаштириди. Сўнгги 20 йил ичida бўлиб ўтган воеалар А.да куч б-н ҳеч нимага эришиб бўлмаслигини, факат ўзаро келишув натижасида тинчликка эришиш ва мамлакатдаги барча сиёсий кучларни қаноатлантирувчи ҳокимият ўрнатиш мумкинлигини кўрсатди.

А.нинг яқин қўшниларидан бўлмиш Ўзбекистон ана шуларни эътиборга олиб, А. муаммосини тинч бартараф этишга интилиб келди. ЎзР президента И. Каримов 1993 й. БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида бу мамлакатдаги чигал ахволга жаҳон жамоатчилигининг эътиборини қаратди, 1995 й. 50-сессияда бу

муаммони бартараф қилиш хусусидаги таклифларини баён этди. 1997 й. ЎзР президенти А.га чегарадош б мамлакат ҳамда АҚШ ва Россия иштироқида мулоқот ўтказиш ташаббуси б-н чиди. Шу ташабbus амалга ошиб, «6+2» гурухи ташкил этилди. Унинг биринчи учрашуви ўша йил 16 окт. да Нью-Йоркда бўлди. Ниҳоят, 1999 йил 19 июля Тошкентда шу гурухнинг навбатдаги учрашуви ўтказиди. Унда Эрон, Хитой, Покистон, Тожикистон, Туркманистон, Ўзбекистон, шунингдек АҚШ ва Россия вакиллари катнашди, БМТ шафелик қилди. Унда А.даги низолашаётган томонлар: «Толибон» ҳаракати ва А. Бирлашган фронти мўътабар намояндлари иштирок этиши катта воеа бўлди. Анжуман ниҳоясида «Афғонистондаги мажарони тинч йўл б-н бартараф этишининг асосий та-мойиллари тўғрисида» Тошкент Декларацияси имзоланди. Декларация «Толибон» б-н Бирлашган фронт ўртасида ва улар б-н «6+2» гурухи аъзолари ўртасида бевосита мулоқатни йўлга кўйишига асос бўлди. БМТ Хавфисзлик Кенгаши «6+2» гурухининг Тошкент учрашуви якунларини юкори баҳолади. Қабул қилинган Тошкент декларацияси БМТ ҳужжати мақомини олган. А.- 1946 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР б-н А. ўртасида дипломатия муносабатлари 1992 й. окт.да ўрнатилган.

Асосий сиёсий партия ва ташкилотлари. А. ислом жамияти (раҳбари — Бурхониддин Раббоний); А. ислом партияси (раҳбари — Гулбиддин Ҳикматёр); «Толибон» ҳаракати (раҳбари — мулла Мухаммад Умар); А. Миллий ислом ҳаракати (раҳбари — Абдул Рашид Дўстум); А. миллий нажот жабҳаси (раҳбари — Сибгатуллоҳ Мужаддадий); А. озодлик ислом ҳаракати (раҳбари — Абду Расул Сайёф); А. миллий ислом жабҳаси (раҳбари — Сайд Аҳмад Гийлоний); А. ислом бирлиги партияси (раҳбари — Мухаммад Ҳалилий). Аммо ҳоз. кунда зикр этилган партияларнинг аксарияти Покистон ҳудудида жойлашган бўлиб, А. ҳудудида эса «Толибон»

ҳаракати б-н Шим. Иттифок қолган. Шим. Иттифок таркибиға Афғонистон ислом жамияти», «Афғонистон ислом бирлиги партияси», «Афғонистон озодлик иттифоқи ҳаракати партияси», «Афғонистон миллый ислом ҳаракати» сиёсий партиялари ва уларга қарашли кучлар кирган.

Хўжалиги. А. — аграр мамлакат. Унинг хўжалиги кўп укладли. Мамлакатнинг шим. вилоятларида, Кобул атрофларида ҳамда Қандахор ва Ҳирот вилоятларида капиталистик и. ч. муносабатлари бир оз ривожланган. А. иктисодий жихатдан дунёда энг қолоқ ва камбағал мамла-катларнинг биридир. Ялпи миллый маҳсулотнинг 4/5 қисми к. ҳ.да яратилади. А. иктисодиётининг асосини суформа дехқончилик ва яйлов чорвачилиги ташкил этади. Суформа дехқончилик Кундуз, Кўкча, Балх, Да-рёйи-Сафед, Мурғоб дарёларининг водийларида ривожланган бўлиб, у ерларда буғдой, арпа, шоли, жўхори, пахта, кунжут, қанд лавлаги етиштирилади. Нангархар вилоятида шоли, жўхори б-н бир қаторда шакарқамиш, цитрус мевалари ҳам етиштирилади. Боф ва тоюорларнинг асосий қисми Кобул, Ҳирот, Аргандаб ҳамда шим. ва гарбий вилоятлардаги дарё водийларига тўғри келади. Сабзавотчилик ва полизчилик кенг тарқалган. Мамлакатда қ. ҳ.га ярокли 17 млн. гектар ер бўлиб, унинг 8 млн. гектари ҳайдаладиган ерлардир. Суформа ерлар 2,5 млн. гектарни ташкил этади. Галланинг ялпи хосили 4 — 5 млн. тонна бўлиб, унинг де-ярли ярми буғдой, 1/6 қисми — арпа. Пахта (йилига 200 минг т), сабзвот ва полиз экинлари (йилига 200 минг т), узум (йилига 500 минг т), мева, зайдун (йилига 150 минг т) етиштирилади. Чорвачиликда кўйчилик асосий ўрин эгаллайди. Кўиларнинг 1/4 қисми коракўл кўйларидан иборат. Эчкичилик, йилқичилик, тяучилик ҳам ривожланган. Паррандачилик ҳам мавжуд. Суформа дехқончилик худудларида пиллачилик ривожланган. Мамлакатда 3 млн.га яқин

киши кўчманчилик б-н турмуш кечиради.

Саноат асосан маҳаллий хом ашёга асосланган бўлиб, аҳолининг кундалик эҳтиёжларини қондиришига йўналтирилган енгил ва озиқ-овқат саноати барпо қилинган. Электр энергияси Мо-зори Шарифдаги қуввати 36 минг кВт ли, Кобул, Гулбаҳор, Қандахор, Ҳирот ва Бағлондаги қуввати 2 минг кВт ли иссиқлик электр ст-яларда хосил қилинади. Кобул дарёсида ГЭС каскади (хар бири 100 минг кВт ли учта ва 15 минг кВт ли битта) мавжуд, жан.да Ҳилманд дарёсида (100 минг кВт гача бўлган), унинг ирмоғи Аргандабда 15 минг кВт ли, Кундуз дарёсида 15 минг кВтли «Пули-Хумри» электр ст-ялар барпо этилган. Шим.даги саноат (газ, нефть, кумир, тош тузи ва б.) корхоналари

1997 й.нинг ўрталаригача маҳсулот ишлаб чиқарди. Кобулда металлозилик, ёғочни қайта ишлаш, курилиш мате-риаллари, ип газлама, чарм пойабзал корхоналари, Мозори Шарифда азот ўғитлари з-ди, тўқимачилик корхонаси, Пули-Хумрида цемент з-ди, тўқимачилик корхонаси, Жалолобод, Балх, Қандахорда жун газлама ф-каси, Ақчада чарм пойабзал корхонаси мавжуд. Озиқ-овқат саноати корхоналари деярли барча шаҳарларда жойлашган. Саноат марказлари — Кобул, Мозори Шариф, Қандахор, Ҳирот. А.да гилам-дўзлик яхши ривожланган. Балх, Жаузжон, Фарёб, Бадхиз, Ҳирот, Фарроҳ вилоятларида қўлда гилам тўқилади. А. четга хўл ва қуруқ мевалар, тери ва чарм, коракўл, пахта, жун, гилам, мойли уруғлар, шифобахш ўтлар, табиии газ чиқаради. Четдан турли машина ва жиҳозлар, нефть маҳсулотлари, шиналар, тўқимачилик моллари, доридармон, тамаки, қанд, чой, буғдой, тайёр кийимлар олади.

Т. й. транспорт иривожланмаган (бундан уз. 11 км бўлган Кушка-Торгунди т. й. истисно). Асосий транспорт тури —автомобиль транспорти. Автомобиль йўлларининг умумий уз. 20 минг км

бўлиб, унинг 3 минг км асфальтланган. Транспорт воситаси сифатида от-эшак хамда түялардан кенг фойдаланилади. Кобул ва Қандахор ш.ларида халқаро аэропортлар мавжуд. Пул бирлиги — афғони.

Маориф, матбуот, тиббий хизмат ва ички ҳаётга тегишли бошқа соҳаларга сўнгги йиллардаги уруш сезиларли таъсир кўрсатган. Шу боис хоз. кунда бу соҳаларга оид бирон бир маълумот мавжуд эмас.

Адабиёти. А. адабиётининг ривожида пушту ва форс-кобулий тилидаги халқ оғзаки ижодининг таъсири катта. 10 — 15- а.лар мумтоз адабиётининг намояндлари Рудакий, Фирдавсий, Саъдий ва б. шоирлар ижодиётини Эрон, А., Тоҷикистон халқлари ўзларининг умумий адабий мероси деб хисоблайдилар. 15-а. да яшаб ижод этган Боязид Ансорий саж (коғияли наср) услубидаги асарларида диний-фалсафий, ижтимоий фикрларини баён этди. Унинг издошлари, «равшаний шоирлар» номи б-н машхур бўлган Давлат Loҳоний, Мулла Арzonий, Мирзахон Анзорийлар 17-а.да А. адабиётида ижтимоий ва демократик майларни тарғиб қилдилар. 17 — 18-а ларца Хупхолхон

Ҳаттак, Абдураҳмон Раҳмонбобо, Абдулҳамид, Абдулқодирхон Ҳаттак, Козимхон Шайдо, Пирмуҳаммад Кокар, Ахмадшоҳ Дурроний каби забардаст шоирлар етишиб чиқди ва А. адабиёти ривожида сермаҳсул давр бошланди. А. адабиётига форс-тоҷик ва ўзбек адабиридан Умар Хайём, Ҳофиз, Жомий, Хисрав Дехлавий, Алишер Навоий, Бедил ижоди баракали таъсир ўтказди. 19- а.да афғонларнинг инглиз босқинчиларига карши қаҳрамонона кураши Нур Соҳиб, Нуриддин, Ҳамид Каширий каби ёзувчилик ижодида акс эттирилди. Махмуд Тарзий 20- а. бошларида таникли маърифатпарвар бўлган. Ўша пайтда Солих Муҳаммад, Гулом Муҳиддин Афғоний ва б. муҳим ижтимоий муаммолар ҳакида ёздилар. 19- а. охири — 20- а. бошларида Пешоварда насрчилик ривожлана бош-

лади. Мавлавий Аҳмад афғон адабиётида ҳикоянавислика асос согланлардан бири бўлади. У пушту тилида «Одамон ва Дурхоний» эртаги асосида кисса ва «Афғон ганжинаси» ҳикоялар тўпламини ёзди. Ахмадшоҳ Ризвоний шеър ва ҳикоялар ижод этди. А. мустақиллика эришгач (1919), адабиётда маърифатпарварлик мавзуи устун бўлди, ватанпарварлик руҳидаги асарлар дунёга келди. Турли адабий услугуб ва йўналишлар бирбири б-н кўшила борди. 1937 й.да Кобулдаги «Анжумане адабий», Қандахордаги «Пушту» жамиятлари бирлашуви натижасида «Пашту толина» (Афғон академияси) ташкил топди. Академия олимлари пушту тилидаги адабиёт ва санъатни ривожлантириш б-н шуғулландилар. 2-жаҳон урушидан кей-ин тузилган «Бедор ёшлар» ташкилоти аъзолари матбуотда ва адабий асарларда жамиятда жиддий ўзгаришлар килиш ва мамлакатни оғир иқтисодий ахволдан кутқариш талабарини илгари сурдилар. Анинг машхур ёзувчилари: Абдурауф Бенаво, Гул Почно Улфат, Нурмуҳаммад Тараққий, Гулом Ҳасан Софий, Қиёмиддин Ходим, Садикулла Ришгин, Абдулҳақ Бетоб, Халилулла Халилий.

Меъморлиги ва тасвири санъати. А худудида мил. ав. 4 — 3 минг йилларда барпо этилган Мундигак манзилгоҳи қолдиқлари сақланиб қолган. Юнон-Бактрия подшоҳдиги даври меъморлиги ва санъатида эллинизм таъсири сезилади. Бактра яқинида, Бомиён дарёси водийсида 1—8- а.ларга мансуб будда ибодатхоналари, эҳром ва ҳайкаллари сакланиб қолган. Бомиён мажмуининг энг эътиборли кисми Будданинг кояга ишланган баҳайбат ҳайкалидир. Бу даврда заргарлик, шиша ва металлдан бадиий буюмлар ясаш ҳам ривожланди. А. ўрта асрлар меъморлиги ва санъатида Эрон ҳамда Туркистон меъморлиги ва санъати б-н ўхшашлиги кўп. Фазнавийлар даври (977— 1186) даги маҳобатли биноларда айвонлар, пештоклар пайдо бўлди. Истеҳком шаҳарлар, ҳашаматли

саройлар, масжидлар, мақбараалар курилди. 12-а. мөймөрий обидаларидан Фазна атрофидаги миноралар алоҳида аҳамиятга эга. Жом яқинидаги миноранинг улугворлиги, мутаносиблиги, ундағи нағис нақшни мөймөрлик дурдонаси леса бўлади. Темурийлар ҳукмронлиги даврида курилиш ишлари авж олди. Шахарлар куриш доирасининг кенглиги, биноларнинг дабдабали шакллари, уларнинг безакдорлиги — бу давр мөймөрлиги ва санъатининг асосий хусусиятидир. Хиротда катта курилиш ишлари олиб борилди. Жоме масжиди тикланди, шаҳар атрофида боғлар, саройлар курилди. Масжид, Мадраса, мақбара, минора ва б. дан иборат куркам Мусалло мажмуаси ташкил топди. Балхдаги Хўжа Абу Наср Порсо мақбараси (15-а.) машҳур. 11 — 15-а.ларда амалий-бадиий безак санъати равнақ топди. Металл, ёроч ўймакорлиги, кулолчилик, гилам тўқиши кенг ривожланди. Хирот, Қандаҳорда ишланган патнис, лаган, кўза, шамдон, қаламдон, курол-аслаҳа, эгар-жабдуқлар куркам ва нағис. Хиротнинг гиламлари ўзининг кўп ран-гли геометрик ва ўсимликсимон нақшлари б-н машҳур. Бу ерда миниатюра санъати жуда ривожланди. Шоҳруҳ ва унинг ўғли Бойсёнгур ҳомийлигидаги кугубхонада Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Хамса», Саъдийнинг «Бўйстон» каби мумтоз асарларини Туркистон ва Эрондан келтирилган хаттотлар кўчирди, мусаввирлар безади. Хирот миниатюра мактаби расмлари куркамлиги, нағислиги, рангдорлиги ва моҳирона тузилган композицией қурилиши б-н ажralиб туради. Хиротда Мирак Наққош (Беҳзоднинг устози), Беҳзод каби машҳур мусаввирлар ижод қилдилар. 16- а. обидалари орасида Бобур мақбараси диккатга сазовор. 18-а. обидаларидан Аҳмадшоҳ Дурроний мақбараси машҳур. Миллий санъатнинг ривожланишида 1921 йда Кобулда ташкил этилган тасвирий, амалий санъат ва хунар мактаби катта роль ўйнади. Абдулғофур Брешна ва унинг шогирдла-

ри, Фавсиддин, Хайр Мухаммад, Вафо ва б. ижодида манзара, маҳаллий озодлик кураши тарихидан олинган воқеалар, ҳалқ ҳаётини кўрсатувчи лавҳалар катта урин эгаллади. Портретчи рассом Ҳумоюн Эътиомодий ижодида кўпроқ ўрта аср миниатюрачилиги ўрин олган. Афғон ҳалқи амалий санъатининг анъаналари ҳам сақланиб келмоқда.

Театри. 10 — 12-а.ларда Фазнавий шоҳлар саройида оммавий томошалар қўйиш расм бўлган эди. Ҳалқ орасида айиқбоз, маймунбоз ва қўғирчоқбозлар томоша кўрсатиб келишган. А. мустақилликка эришгач, ҳаваскорлик театр труппалари пайдо бўлди, кейинрок Кобулда Европа типидаги биринчи театр очилди. Ички сиёсий зиддият кучайиши натижасида 20- й.лар охирида театр ёпилди. 1941 й. ҳалқ томошалари бошқармаси ташкил этилди. Кўчма труппалар асосида «Поҳини ниндоре» (40-й.ларнинг ўрталарида) ва «Ди Кобул ниндоре» (1947) майдонга келди. Кобул театрлари тарихий мавзуда А. Каримийнинг «Ватанг садоқат», Ю. Кўҳзоданинг «Аҳмадшоҳ бобо», замонавий мавзуда А. Брешнанинг «Солиқчи», Г. М. Айубийнинг «Номаълум одат курбонлари», А. Бенованинг «Мактабдош дўстлар». А. Ихлоснинг «Ақрамхон ва Лъалихон», Р. Латифийнинг «Кумуш шамдонлар» асарларини саҳналаштириди. Афғон ҳалқи орасидан М. А. Равнақ, Бесад, Исири, Машъял, Ҳабиба, Жайла, Раъно сингари актёрлар этишиб чиқди. 1986 й. Кобулда театр мактаби очилган.

Мусикаси. А. мусикаси ранг-баранг тароналарга бой. Ҳалқ мусикасида бир овозли, байт кўшиқлар кенг тарқалган; чорбайт, газал каби анъанавий ва янги шаклдаги жанрлар мавжуд. Афғон ва қашқар рубоблари, дилрабо, дилнавоз ва танбур каби торли созлар кўп. Санъат арбобларидан — созандахонанда Усто Ғулом Ҳусайн ва Усто Мамад Умар, шоир, хонанда-бастакор Ҳофизулла Ҳиёл ва Жамил Залонд, Салим Сармаст ва Факир Нанголай каби бастакор-мехтарлар, Ха-

дича Парвин, Ҳамида Рухшона, Кубра Жило, Абдураим Сарбон, Абдуваҳоб Мамадий, Сора Залонд сингари хонандаларнинг номи куп мамлакатларда маълум. 1965 й. мамлакатда биринчи мусиқа мактаби очилди. Кобулдаги Академия биринчи афғон кўшиклари тўплами («Пастани сандири»)ни нашр этди. Ўзбекистон санъаткорлари А.да, афғон артистлари (Усто Ғулом Ҳусайн, Ҳофизулла Ҳиёл) Ўзбекистонда кўп марта гастролларда бўлишган. Мамлакатнинг таникли мусиқачилари орасида Қосим Афғон, Муҳаммадин Зайхея ва б. бор.

Абдуҳаким Қаюмов.

АФГОНЛАР (ўзларини пуштун, патан деб атайдилар) — халқ, Афғонистоннинг асосий аҳолиси (10 млн. кишидан ортиқ, 1992). 19 млн.дан ортиқ киши (асосан кўчманчи ва ярим кўчманчилар) Покистоннинг шим.-гарбида яшайди. Қабила бирлашмалари сақланган (африидилар, вазирлар, гилзорилар, дурронийлар ва б.). Пушту тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан мусулмон-суннийлар.

АХАГГАР — Сахрои Қабир марказий қисмидаги (Жазоир жан.) кенг тоғлик. Асосан кембрийдан олдинги кристалли сланецлардан таркиб топган, усти те-кис ва зинапоясимон тизмалардан иборат. Учламчи давр охири ва тўртламчи давр бошида тоғлик кўтарилиб ёрилган, вулканлар отилиб чикқан. А.нинг энг баланд нуқгаси Тахат тоги — 3005 м. Иқлими тоғ-чўл иқлими. Ёгин йилига 100 мм атрофида. А.да бир қанча водийлар бор, уларда ер ости сувлари юза. Баъзи жойларида алоҳида ўсган дараҳт ва дараҳтзорлар (кипарис, миrtle, пальма, акация) учрайди. Аҳоли чорвачилик (1500 м баландликка), қисман дехқончилик б-н шугулланади (буғдой, дуккаклилар, помидор). Платина, олмос, никель ва мис конлари топилган.

АХАЛ ВИЛОЯТИ (собиқ Ашҳобод ви-лояти) — Туркманистон таркибидағи вилоят. 1973 й. 27 дек.да ташкил этилган. Майд. 95,4 минг км². Аҳолиси 875

минг кишидан зиёд (1997; Ашҳобод ш. аҳолисисиз), асосан туркманлар, шунингдек руслар, ўзбеклар, украинлар, балужлар ва б. яшайди. Шаҳарликлар 62%. А. в.да 9 туман, 3 шаҳар ва 13 шаҳарча бор. Маркази — Ашҳобод ш. Вилоятнинг каттагина қисмини Қорақум (худудининг 90%дан зиёди) эгаллаган, жан.да Копетдоғ тоғлари жойлашган. Фойдали қазилмалари: табиий газ (Марказий Қорақум газли р-ни) ва минерал курилиш материаллари (цемент хом ашёси, оҳактош, қумоқ, доломит, курилиш куми ва тош). Иқдими кескин континентал. Янв.нинг ўртача т-раси — 0,2°, июнники 30,9°. Йилига 140 мм дан (Қорақумда) 250 мм гача (Ко-петдоғ тоғларида) ёғин ёғади. Асосий да-рёси — Тажан, шунингдек суфорища фойдаланиладиган кичик сойлар бор. Вилоят худудидан Қорақум каналў ўтади. 6 сув омбори курилган; энг йириклари: 1-Тажан, 2-Тажан, Хор-Хор ва Копетдоғ. Сур тупроқ, тақирисимон, ўтлоқ ва чўл кумлок тупроқлар тарқалган. Бута-эфемер ўсимликлари ўсади. Ўрмонлар вилоят худудининг 0,04% ни эгаллади (асосан Копетдоғ тоғларида ва Тажан да-рёси водийсида).

А. в.да ишлов берувчи саноат, сабзавотчилик, полизчилик ва токчилик етакчи ўринда. Энергетикиаси Мари ГРЭС ва Бузмайин ГРЭСдан келадиган энергия ва табиий газда ишлайди. Саноатининг асосий тармоғи — енгил саноат (пахта тозалаш ва ип газлама). Пойабзал, тиккувчилик, гилам тўқиши, ипак йигирив ва трикотаж ф-калари бор. Озиқ-овқат ва курилиш материаллари саноати (фишт, цемент, темир-бетон буюмлар, шиша ва б. ишлаб чиқариш), машинасозлик (шу жумладан нефть ва электротехника) ва металл-созлик ривожланган. Асосий саноат марказлари — Ашҳобод, Тажан, Бузмайин.

Қ. х. пахта, сабзавот, полиз экинлари, узум етишириш ва боғдорчиликка ихтисослашган. Чорвачиликда сут-гўшт етиширилади. Қорамол, кўй, эчки, тuya, йилқи боқилади. А. в. худудидан Ўрта

Осиё т. й. ўтган, автомобиль йўллари бор. Ашхободда аэропорт мавжуд.

АХАЛТАКА ОТ ЗОТИ - салт минидиган қад. от зотларидан бири. Халқ селекциясида Жан. Туркманистондаги Ахалтака воҳасида яшаган туркманларнинг така қабиласи етиштирган. А. о. з. куруқ иссиқ иклимга мослашгани, ниҳоятда чопқирлиги б-н ажралиб туради (пойгада 1000 м масофани 1 мин. 05 сек.да босиб ўтади). А. о.з.нинг тўши тор, сағриси ихчам ва чўзинчоқ, оёклари нозик, чиройли, териси юпқа ва тақир. Туси аксарият ҳолларда тўриқ, кўқ ва саман тусда бўлади. Соф зот отлар ичida ўзининг кўркамлиги ва ҳаракатчанлиги б-н ажралиб туради. Айғирларининг карчигайигача баландлиги 157 см (айрим ҳолларда 160—165 см), кўкрак кафаси айланаси 167 см, тўпиги айланаси 19 см. Асосан Туркманистон ва Қозоғистонда, Россия, ГФР, АҚШда боқилади. А. о. з. иштирокида кўпгина чопқир от зотлари чиқарилган.

АХАЛТАКА ХАРБИН ЮРИШЛАРИ — рус қўшилларининг Ахалтака (Туркманистон) воҳасини эгаллаш мақсадида 1879, 1880-81 й.лардаги юришлари (рус манбаларида Ахалтака экспедицияси деб аталади). 1869 й. Красноводск (1992 й.дан Туркманбоши) ш.га асос солингач, рус подшо ҳукуматининг туркманлар ерларини босиб олиш иштиёқи кучайди. Красноводскдан генерал Лазарев кўмондонлигига 20 минглик кўшин 1879 й. июлда Кўктепага ҳужум килади. Руслар катта талофат кўриб, ортга чекинишга мажбур бўладилар. Бу ҳолдан фойдаланган Англия 1880 й. 10 июнда Афғонистонни ўзига тобе этди. Александр II Туркманистонни босиб олишни М. Д. Скобелевга топшириди. Ахалтака воҳасига йўл очиш мақсадида Красноводскдан бошлаб т. й. курилиши бошланди. М. Д. Скобелев така туркманлар кўмондони Тиқма Сардор номининг машҳурлиги, унинг ботирлиги ҳакида эшитган эди. У 800 нафарлик қўшин б-н Боми, Янги қалъа қишлокларига

1880 й. июлда келиб Кўктепа атрофларини ўрганди. Отлиқ туркман тўдалари ҳужумларини қайтариб турди. 1880 й. 30 нояб.да Кўктепадан 10 чақиримча узоқда бўлган Яганботир қэлъасини эгаллайди. Така туркманлар рус қўшилларига ҳужум қилиб, 3000 бош тяни ўлжа туширадилар. М. Д. Скобелев Кўктепа атрофини айланиб чиқиб, қалинлиги 6—8 м ли мудофаа деворларини портлатиш учун бир неча тонна портлатувчи дори келтирган эди. Рус қўшиллари 8000 нафар бўлиб, 70 дан ортиқ замбаракка эга бўлғанлар. Кўктепа қалъаси ҳужум б-н ишғол қилингач (1881 й. 12 янв.) талон-тарож қилиш учун тўрут кун аскарлар ихтиёрига топшириб кўйилди. Қялъа мудофаачилари 25 минг нафар (бошқа манбаларга кўра 45 минг, шу жумладан кексалар, хотин-кизлар, болалар) бўлиб, уларнинг бор-йўғи 5000 пилта миљтиги бор эди. Қалъа ахдидан бирор киши ҳам омон қолмаган.

АХАЛЦИХЕ — Грузия Республикасидаги шаҳэр. Ахолиси 25 минг киши (1999). Т. й. станцияси. Батуми, Ахалқалаки ва Боржомига борадиган автомобиль йўлларининг тутуни. Кўнғир кўумир қазиб олиш р-ни маркази. Крахмал, пиво, гипс, ғишт, тахта тилиш, вино з-длари, гўшт к-ти, мебель ф-каси, пед. ва тиббиёт билим юртлари, қ. х. техникими, театр, ўлқашунослик ва тарих музейлари бор. А. бальнеология курорти. 12-а.дан маълум.

АҲБАҲЎЖАКАСПИ ДОВОНИ - Сурхондарё вилояти б-н Тожикистон Республикаси чегарасидаги довон. Мачитли тизма тоғининг шим.-шарқий қисмиди, Киштут дарёси, Хўжакаспи ирмоғининг юқори оқимида жойлашган. Бал. 3870 м. Ғарбий ён бағирлари кор ва музликлар б-н қопланган ва шарқий ён бағрига нисбатан кияроқ. А. д. орқали ёз ойларида Хўжакаспи дарёси водийсидан Сандалдарё водийсига ўтилади.

АҲБОР (араб. — хабарлар) — шиаларнинг муқаддас ривоятлари, Мухаммад (сав) ва Алининг сўзлари, фаолияти

тўғрисидаги ривоятлар тўплами. А. суннинйларда мұқаддас ҳисобланган сунна (хадис тўпламлари) каби Куръондан кейинги мұқаддас манбалардан ҳисобланади. Сунна Мұхаммад(сав) ва сахобаларнинг, А. эса фақат пайғамбар ва унинг оила аъзолари, Али ва б. имомларнинг фаолияти ҳакидаги ривоятларни ўз ичига олади.

АҲБОРОТ — 1) бирон воея ҳакидаги батағсил хабар, маълумот. Давлатлар ўртасидаги музоқаралар нағижасида тузилган битим ёки шартнома тўғрисида ҳукуматнинг расмий хабари. Халқаро ҳукукда икки ва ундан ортиқ давлатлар ўртасида олиб бориладиган дипломатик музоқаралар нағижасида тузилган битимлар, шартномалар ёки қабул килинган бошқа қарорлар ҳакидаги хабар икки ёки ундан ортиқ давлатлар томонидан расмий ўзлон килинади. Икки давлат ўртасида олиб борилган музоқаралар ҳакидаги А. одатда кўшма А. деб аталади; 2) баъзи вақтли нашрларнинг номи (мас, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг аҳбороти, Ўзбекистон Республикаси тест марказининг аҳбороти ва б.).

АҲБОРОТ МАШИНАСИ - катта ҳажмли аҳборотлардаги маълумотларни сақлаш, уларга ишлов бериш, уларни излаш жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш учун мўлжалланган ракамли ҳисоблаш машинаси. Ах. м. аҳборотни автоматик тарзда таснифлайди ва уни маълум хотира қурилмасига киригади ёки аҳборотни излаш жара-ёнини тезлаштириш учун белгилар б-н тарьминлайди. Ах. м. катта ҳажмдаги хотира қурилмаси борлиги б-н; маълумотларни киритиш ва чиқариш учун мўлжалланган қурилмалар тўплами мавжудлиги б-н; аҳборотлар манбай ва истеъмолчиларга масофадан туриб автоматик боғланиш мумкинлиги б-н; аҳборотларни саралаш ва уларга ишлов бериш қурилмаси ва б. борлиги б-н фарқданади.

АҲБОРОТ ОЛИШ ҚАФОЛАТЛАРИ ВА ЭРКИНЛИГИ — ҳар бир шахснинг ўзи исталган аҳборотни излаш,

олиш ва тарқатишга ҳақли эканлиги. ЎзРда барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар фуқароларга уларнинг ҳукуқ ва манфаатларига даҳлдор бўлган ҳужжат, қарор ва б. хил материаллар б-н танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим (ЎзР Конституциям, 30-модда). «Аҳборот олиш қафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги ЎзР конуни (1997 й. 24 апр.)га кўра, ҳар бир фуқаро ўз манфаатларига даҳлдор аҳборотни бепул, бошқа аҳборотларни келишув бўйича ҳақ тўлаб олиш имконига эга. Шахснинг бу ҳақда ёзма ёки оғзаки мурожаатига қисқа муддатда, узоги б-н 30 қундан кечитирмай жавоб берилиши шарт. А. о. к. ва э. ЎзРда кутубхона ва ҳужжатхоналардан фойдаланиш бепуллиги, фуқаролар ўзларига зарур аҳборотни бевосита ёки қонуний вакиллари ёрдамида излаш, олиш, тадқиқ этиш ва тарқатиш, ҳужжат ва б. аҳборот манбаларидан нусха, фототасвир олишларига ижозат берилигани б-н ҳам қафолатланган. Жумладан, фуқаровий, хўжалик, маъмурӣ ва жиноят ишлари кўрилаётгандан суд мажлиси иштирокчиларининг сўзлари ва хатти-харакатларини расмана ёки стенография тарзида ёзib олиш, магнит тасмасида акс эттириш, суднинг рухсати б-н фото, кино, видео тасвирга тушириш, уларни радио тармоқлари ва телевидение орқали намойиш қилиш мумкин. Гумон остидаги шахс ўзининг қандай жиноятда гумонсирилаётгани, айбланувчи — нимада айбланаётганини билишга, улар ва ишдан манфаатдор б. шахслар: жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар, уларнинг вакиллари ихдаги барча материаллар б-н танишиб чиқишга, улардан кўчирма ва нусхалар олишга, шу мақсадда таржимон хизматидан бепул фойдаланишга ҳақлидир. Агар асоссиз ушланган, қамоқда сақланган ёки судланган шахс тўғрисида илгари матбуотда, радио ва телевидение орқали ҳабар берилган бўлса, у бегуноҳ эканлиги, оқдангани ҳақида айни ўша оммавий

ахборот воситасида эълон қилиниши шарт. А. о. к. ва э. оммавий ахборот воситалари ва журналистларга ҳам улар зарур деб хисоблаган ахборотни олиш, уни холисона текшириш ва цензурасиз тарқатиш имкониятларини кафолатлади. А. о. к. ва э.дан бошқаларнинг ички ҳаётига таалуқли ахборотни ошкор этиш, тақиқланган илмий, техникавий, касбий, и. ч. жараёнларига оид, шунингдек давлатсири хисобланган ахборотни тўплаш ва тарқатиш мақсадида фойдаланиш конунга биноан жавобгарликка сабаб бўлади.

АХБОРОТНИ ЎҚИШ (кибернетикада) — турилди хил ахборот узатувчиларидан келган ахборотни электрон-ракамли хисоблаш машиналарига кири-тиш учун мослаш. Бирор масала ҳақидаги турилди хил ахборотларни. яъни дастлаб-ки маълумотлар, масалани ечиш дастури, масала ечимининг натижаларини сонлар ёки команда (буйруқ)лар шаклида машинага киритишда фойдаланилади. Ахборотни перфолента (тешик-тешик ленталар) ёки перфокарталар воситасида узатиш усуллари кенг тарқалган. Перфокартга ўрами кириш курилмасига солинади ва машина уни навбат б-н тортиб, чўткаларнинг контакт тизимида «пайпаслаб» кўради. Картанинг айни шу жойида тешик (карта тешиги) бор ёки йўқ эканига қараб, машинага электр сигнал юборувчи контакт туташади ёки туташмайди. Бунинг таъсирида машина хотирасида код қайд килинади. А. ў.нинг перфокарталардан фойдаланишга асосланган бундай электр-механик усулидан ташқари фотоэлементлар ёки фотодиодлар ёрдамида ўқиш усули ҳам бор.

АХВАХ ТИЛИ — к. Догистон тиллари.

АХВИРПАТ — Суғдда 5 — 8-аларда мавжуд бўлган ижтимоий атама. Ҳокимларнинг сайисхона (отхона)си нозирини англатган. Маълум вактларда А.лар сиёсий ҳаётда ҳам фаол иштирок этганлар. Мас, Суғднинг бир қисми — Қашқадарё воҳасида 7- а.га оид «ах-

вирпат» сўзи ёзилган тангалар ҳам зарб қилинган. А. атамаси ўрта асрлардаги мироҳўр атамаси б-н алмашган. Муғқалъя хужжатларида А.га 50 драхма миқдорида маош белгиланганлиги қайд этилган.

АХЕЙ ИТТИФОҚИ (мил. ав. 280-146) — Пелопоннесда мил. ав. 280 й.да ташкил топган юонон шаҳар-давлатлари уюшмаси. У Македониядаги шаҳар камбағалларига ва кулларга қарши курашишни мақсад қилиб олган. Ахей вилоятида ташкил топиб, кейинроқ унинг ҳамма ерига тарқалган. Мил. ав. 251 й.га келиб иттифокка Сикион ҳам кўшилди. Стратег Арат даврида А. и.га Коринф, Аргос, Мегара ва б. шаҳарлар ҳам аъзо бўлган. Иттифокқа кирган жамоалар ички муҳториятдан фойдаланган. Олий ҳокимият иттифокчи фуқароларнинг мажлисига топширилган. Бу мажлис ахейларнинг қад. диний маркази Эгион ш.да йилига 2 марта чақирилиб турилган. Мажлис муҳим масалаларни ҳал қилиш б-н бирга юқори мансабдорларни сайлаган. Бироқ А. и.га Спарга, Элида ва Мессенияning кириши Римни хавотирга солган, Рим А. и. ишига фаол аралаша бошлаган, бу эса А. и.нинг қаршилигига дуч келган. Мил. ав. 146 й.да Рим Юнонистонни босиб олганидан кейин А. и. тарқатиб юборилган.

АХЕЙЛАР — мил. ав. 2- минг йиллик бошларидан Фессалиядаги яшаган асосий юонон кабилаларидан бири, Пелопоннесда ҳам яшаганлар. А. сузи Хетт хужжатларида (мил. ав. 14- а.), Гомер асарларида учрайди. А. давлатлари: Микен, Пилос ва б. Троя урушидз. қатнашганлар. Мил. ав. 12-ада дорийлар томонидан Кичик Осиё, Кипрга ва б. оролларга, Пелопоннеснинг шим.га сикиб чиқарилган (вилоят Ахайя номини олган).

АХЕН — Германиядаги шаҳар, Шим. Рейн-Вестфалия ерида. Ахолиси 244 минг киши (1992). Кўмир ҳавзаси маркази. Бальнеологик курорт шаҳри. Техника ун-ти бор. Римликларнинг шифо

масканлари атрофида жойлашган Акве Грани туар жойи сифатида 1-адан маълум. 8 — 9-а.ларда Буюк Карл қароргоҳи бўлган. Ўрта асрларда А. империя шахри статусини олган. Меъморий ёдгорликлардан Буюк Карл «пфальц»и (қароргоҳи) колдиклари, готика услубидаги ратуша сақланган.

АХИЛИЯ (юн. α — инкор қушимчаси ва chylos — шира) — овқат ҳазм қилиш суюқликлари бўлмаслиги меъда А.си—меъда ширасининг йўқ бўлиши, меъда да хлорид кислота ва ферментлар ишлаб чиқарилмаслиги; панкреатик А. — меъда ости бези ташки секрециясининг ҳосил бўлмаслиги. А. меъда ва б. аъзоларнинг касалликлари натижасида, мас, меъда безлари атрофияси (органик А.) ёки оғир руҳий кечинмалар, меъда безлари нервига зарарли моддалар таъсир қилиши оқибатида меъда ҳазм фаолиятининг заифлашиши сабабли (функционал А.) руй беради. А. зўрайганда овқат ҳазм бўлиши қийинлашади, хусусан гўшт ва оқсилли овқатлар ейилганда меъдада ҳазм бўлмай, ичакка ўтади, натижада ичакка зўр келиб, унинг иши ўзгаради (ич дам бўлиб, оғриб туради, ич суради ва х. к.). А.да беморларга меъда шираси, хлорид кислота, пепсин, витамин С (мева ва сабзавот шарбати, наъматак, кора смородина дамламаси), витамин В₁, В₂ (нухат, жигар препаратлари — экстракт, камполон) берилади.

АХИЛЛ, Ахиллес (Achilles) — юон афсоналарида Троя уруши даврида Трояни камал калган «Илиада» қаҳрамонлари ичида энг ботири. Денгиз маъбудаси Фетида ўғли А.ни ўлмайдиган қилиш учун товонидан ушлаб, Стикснинг мұқаддас сувига ботириб олган, шу тариқа А.нинг сув тегмай қолган товони заиф мучаси бўлиб қолган. Париснинг мўлжаллаб отган ўқи А.нинг товонига тегиб, уни ҳалок қиласди. «Ахиллес товони», яъни заиф жой ибораси шундан пайдо бўлган. Анинг энг ёрқин образи «Илиада»да берилган. А. шахсини улуғлаш Элида, Спарта, Шим. Кора дengiz бўйлари ва б.

жойларда кенг ёйилган.

АХИЛЛ ПАЙИ — болдирнинг учбошли мускули пайи, йўғон бўлиб, товон сугига ёпишган. Болдирни букишга, гавдани тик тутишга ёрдам беради. Пай товондаги энг нозик ва заиф жой бўлганлиги учун унга урилганда одам тик турга олмай қолади. Шу сабабли номи «Ахиллес товони» ибораси (к. Ахилл) б-н боғлиқ бўлса керак.

АХЛОҚ — кишиларнинг бирбирларига, оиласа, жамиятга бўлган муносабатларида намоён бўладиган хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворлари, одоблари мажмуи. Ҳукуқдан фарқли равишда А. талабларини бажариш-бажармаслик маънавий таъсир кўрсатиш шакллари (жамоатчилик томонидан баҳо бериш, қилинган ишни маъкуллаш ёки коралаш) б-н белгиланади. А.ни этика фани ўрганади.

Инсоният тараққиётида А. муҳим ўрин тутади. Шаркнинг буюк мутафаккирлари инсонни А.ий камол топтириш, уни ҳар томонлама ривожлантириш, маънавий қиёфасини шакллантириш жамият тараққиётининг муҳим омилларидан бири, деб қарашган. Инсон А.ий, умуман маънавий ва маърифий жиҳатдан камол топиши жараённида турли тарихий босқичлардан — жоҳиллик, нодонликдан илмга, ёвузиликдан эзгуликка, ваҳшийликдан инсонийликка ўтаркан, жамият ҳам шу тариқа ривожланади. Икки мукобил ибтидо — ёвузилик ва эзгулик, жаҳолат ва камолатнинг ўзаро кураши инсон ва жамият тараққиётини белгилаган, инсон ақл-заковат соҳиби сифатида ўзини англашига олиб келган. Бу икки мукрбил куч кураши жамиятдаги мавжуд ижтимоий муносабатларда ифодаланса, инсонга нисбатан унинг ички оламига хос нафс б-н қалб, ақл б-н ақлсизлик ўртасидаги курашда ифодаланади. А. муайян жамият ва даврда ўзгаришларга учраши, ривожланиши, сўниши мумкин. Ҳар бир ҳалқнинг ёки миллатнинг ўзига хос А.и б-н бир қаторда, умумбашарий А. меъёрлари ҳам бор. Бундай А. меъёрлари жамиятнинг умумий тараққиётига сама-

рали таъсир кўрсатади.

А.нинг шаклланишида ва унинг ижтимоий ўрнида диннинг аҳамияти катта. Диннинг асосий мақсадларидан бири, инсонга ёмонликнинг заарларини баён қилиш ҳамда ёмон йўлга кириб кетгандарни тўғри йўлга даъват этишдир. Динларда тўғри йўлга чорлаш, умуман яхшилик ва ёмонлик тушунчаси турлича бўлиши, ҳатто бир-бирига зид келиши мумкин. Зардуштийликнинг муқаддас китоби Авестода яхшилик ва эзгулик худоси Ахурамазда б-н ёмонлик ва ёвузлик худоси Анхрамайну ўргасидаги кураш абадий давом этади, А. бу курашнинг ифодасидир, деган ғоя илгари сурилади. Христианлик, яхудийлик ва б. динларда ҳам яхшилик ва ёмонликнинг ўз ифодаси бор.

Исломда, унинг муқаддас китоби Куръони Каримда А. масаласига алоҳида эътибор берилган. Куръони Карим ба жаришга буюрган яхши хулқларга инсонлар амал қилишса, ўзлари учун катта баҳтга сазовор бўладилар. Куръони Каримда тўғри йўлга юришилик истиқомат (ўзини ўзи ислоҳ қилиш) тушунчасида ифодаланган. Куръонда истиқоматда бўлганларга, яъни ўз-ўзини ислоҳ қилганларга катта ваъдалар берилган: «Ким бундай жабру зулмидан кейин тавба қилиб, ўзини тузатса, албатта, Аллоҳ унинг тавбасини қабул қилас» («Моида» сураси, 39-оят). Истиқомат гуноҳ ишларни қилиб қўйганлар учун қалбини поклаш сари умид туғдирди ва уларни ноумидликдан кутқариб янги саодатли хаётга чорлайди

Исломда олижаноб А. нинг энг муҳим тушунчалари таърифланиб, инсониятни уларга амал қилиш сари ундалади. Булар — эҳсон (яхшилик қилиш), кечиримли бўлиш, сабр-каноат, ростгўйлик, ширинсўзлик, ота-онани, ўзидан катта ёшлиларни ҳурмат қилиш, ор-номус, садоқат ва б.дир. Айни вақтда ёмон хулкатурор тушунчаларининг моҳияти ҳам кўрсатилиб, улардан сақланишга ундалади. Булар — баҳиллик, ҳасад, тама,

ёлғончилик, такаббурлик (кибуру ҳаво), гийбат, зино ва ш. к.дир. Шу тарзда инсониятнинг бутун амалий фаолияти яхшилик ва ёмонлик-ка ажратилади. Мусулмонлар бир-бирларини яхшилик ва олижаноб А.қа чакиришлари, ножӯя ишлардан кайтаришлари Аллоҳ тарафидан фарз килинган. Ислом А.ининг асосида ҳалоллик ва такво ётади. Кимки жисмоний ва маънавий пок, тақвадор бўлса, ундей кимса А.сизлик йўлига кирмайди.

Исломга амал қиласиган ҳалқлар А.и, баъзи бир жиҳатлари б-н фарқлансада, шу дин туфайли умумийлик бор. Бу умумийлик Шарқ А.и деган ном б-н бирлашган. Шарқ А.и Куръон ва Ҳадисдан ташқари жуда кўплаб мутафаккирлар, файласуф, шоирлар асарларида таърифуташвиқ этилган. «Қобуснома», «Ахлоқи Жалолий» каби маҳсус китоблар ёзилган.

Ўзбекистонда шўролар истибоди даврида А.қа бир томонлама, яъни синфийлик ва партиявийлик нуқтаи назаридан ёндошилди. Мамлакатда истиқомат қилувчи ҳамма ҳалқлар учун бир хил А.қоидалари яратишга ҳаракат қилинди. Шу мақсадда ҳамма республикалар учун бир хил бўлган «Этика» дарслиги ва қўлланмалари яратилди. Бу б-н Иттифоқда яшовчи турли ҳалқларнинг ўзига хос хулк-одоб қоидалари, расмусми, урф-одати инкор қилинди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг А. муаммоларига катта эътибор берила бошлади. Кишилараро муносабатда, ўзаро муомалада унтулиб кетган исломий кадриятлар, шаркона хулк-одоб қоидалари, урф-одатлар, маросимлар қайтадан расм бўла бошлади. Мамлакатимиз хусусий мулкчиликка, бозор иқтисодига асосланган жамият барпо қилмоқда. Бундай тузумда аҳолининг турли табака ва қатламлари пайдо бўлиши табиий. Улар ўртасида қандайдир зиддиятлар, келишмовчиликлар бўлиши мумкин. Улар шарқ ҳалқларига хос бўлган хулк-одоб қоидалари ва исломий кадриятлар ёрдамида маълум да-ражада бартараф қилиниб, умуминсоний мазмун

б-н бойиб боради. А. ва маънавият бирбири б-н узвий боғлиқ. Баркамол маънавият баркамол А.ни шакллантиради.

АХЛОҚ ТУЗАТИШ ИШЛАРИ - ЎзРда жиноий жазо тури. Маҳкумни ахлоқан тузатиш — унда қонунга итоаткор хулк-атворни, инсон, жамият ва меҳнатга, жамият турмуши қоидалари ҳамда анъаналарига хурматни шакллантиришдан иборат. А. т. и. иш ҳакининг 10%дан 30%гача миқдорини давлат даромади ҳисобига ушлаб қолган ҳолда шахсни меҳнатга мажбуран жалб қилишдан иборат. А. т. и. фақат асосий жазо сифатида 6 ойдан 3 йилгача, жиноят содир этиш пайтида 18 ёшга тўлмаганларга нисбатан эса бир ойдан бир йилгача муддатга тайинланади. Бу жазо ижтимоий ҳавфи катта бўлмаган жиноят содир қилган шахсларга нисбатан, уларни жамиятдан ажратмасдан ҳам тарбиялаш мумкин бўлган тақдирда тайинланади, пенсия ёшига етган, меҳнатга қобилиятсиз шахсларга, ҳомиладор ёки ёш боласини бокиши учун таътидда бўлган аёлларга ва ҳарбий хизматчиларга нисбатан кўлланилмайди (ЎзР ЖК, 46- ва 83-модда). Қонунда А. т. и.нинг икки тури назарда тутилган бўлиб, булар жазони маҳкумнинг ўз иш жойида ўташдан ёки жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаб берадиган бошқа жойда ўташдан иборат. Суд шахсга А. т. и.ни тайинлаганда жазо турини ҳукмда кўрсатади. Жиноят-ижроия кодексида А. т. и.ни ижро этиш тартиби (26-модда), ички ишлар органларининг жазоларни ижро этиш инспекциясининг назорат ишлари (27-модда) белгиланган. Маҳкум ишлайдиган корхона, муассаса, ташкилот маъмуриятига ҳам ҳукмни ижро этиш борасида қонун б-н тегишли мажбуриятлар юклатилган (28-модда).

Жазо муддатини ҳисоблаш — маҳкумнинг иш ҳакидан ушлаб қолинган қундан, иш ҳакидан ушлаб қолиш — жазоларни ижро этиш инспекциясидан ҳабарнома олинган қундан, бошқа жойда ўталадиган А. т. и.га ҳукм қилинган шахслар учун — жазони ўташ учун юборил-

ган корхона, муассаса, ташкилотда иш бошлаган қундан эътиборан бошланади. Маҳкум ишлаб берган қунлар миқдори суд томонидан белгиланган жазо муддатининг ҳар ойига тўғри келадиган иш қунлари миқдоридан кам бўлмаслиги шарт (ЖИК, 30-модда).

Жазоларни ижро этиш инспекцияси белгилайдиган жойларда жазони ўташ муддати мобайнида инспекция ёзма руҳсатисиз, маҳкум ташабbusи б-н меҳнат шартномасини бекор килиш таъкиланади. Жазо муддати узлуксиз бўлгани учун шу муддат давомида маҳкумга меҳнат таътили берилмайди, ишланган муддат умумий ва узлуксиз иш стажига кўшиб ҳисобланмайди.

«АХЛОҚИ ЖАЛОЛИЙ» - Давонийнинг ахлокка оид асари. Тўла номи «Лавоми ул-ашроқ фи макорим ил-ахлок» («Яхши хулқларда нурлар зиёси»). Асар Оқ кўёнли суоласининг асосчиси Ҳасанбекнинг илтимосига кўра унинг ўғли Султон Халилга атаб ёзилган. Үнда ахлоқий муаммолар ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилинади. Асарни ёзишда муаллиф Арасту, Афлотун, Ибн Мискавейх, Абу Наср Форобий, Ибн Сино ва Насриддин Тусийларнинг ахлоқий таълимотларидан фойдаланган. Рисола уч қисмдан иборат. Муаллиф биринчи қисмда хулқий тарбия ва ахлоқий хислатларни эгаллаш ҳакида сўз юритиб, ахлоқнинг асосий тушунчалари: донолик, адолат, шижаот ва иффатга муфасал тўхтадади, ахлоқ илмининг мақсад ва вазифаларини белгилаб беради. Иккинчи қисм оила ва оиласидан ҳаёт масалаларига бағишиланган. Үнда болаларни тарбиялаш ва камолга етказиш, касбхунарни эгаллаш, хулк-одоб қоидалари, нутқ маданияти ва б. ёритилади. Учинчи кием ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишиланган. Үнда шаҳар, яъни давлатда яшовчи халқлар, давлат бошлиги ва фуқароларнинг ўзаро муносабати, жамият ҳакида фикр-мулоҳазалар ўрин эгаллаган. Рисола кейинги даврларда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг

тарқалди. У Эрон, Ҳиндистон, Араб мамлакатлари, Мовароуннахр ва Ҳурисонда мактаб ва мадрасаларда асосий кўлланма вазифасини ўтаган.

Хайдар Аликулов.

«АХЛОҚИ МУҲСИНӢ» - Ҳусайн Кошифийнинг ахлоққа оид асари. Султон Ҳусайннинг ўғли, темурийлар шахзодаси, Марв хукмрони Муҳсинга бағишиланган. Бу асар шахсий, оиласири ва фуқаролик ахлоқ асосларини ўз ичиға олган 40 бобдан иборат. Асарда муаллиф адолат, сабр, ёқимлилик, ҳаёл, одоб, ишонч, ваъдага вафо қилиш, шижаот ва сиёсат каби масалалар ҳақида сўз юритади. «Ах. М.»ни 1858 й. Оғолим форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Асар Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Унинг кўпгина нодир кўлёз-ма нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақданади.

АХМАТОВА (тажаллуси; ҳақиқий фам. Горенко Анна Андреевна) (1889.11.6, Одесса— 1966.5.3, Москва вилояти Домодедово ш.; Санкт-Петербургда дағн этилган) — рус шоираси. 1910 й.дан асан Петербургда яшаган. Биринчи шеърлар китоби «Оқшом» 1910 й.да чиқкан. «Тасбех» (1914), «Оқгала» (1917), «Баргизуб» (1921) ва б. китобларидаги шеърларида лирик кечинмалар, танҳолик туйғулари ифодаланган. Инқилобий вокелиқдан узок бўлсада, А. бари бир муҳожирларни, яъни ватангандо кишиларни коралаб шеърлар ёзади («Мен ўз ерини ташлаганлар б-н бирга эмасман...»). Бир неча йиллар мобайнида А. ижодининг янги кирралари шаклланди, асарларида Ватан мавзуи устунлик кила бошлади. 30 —40- й.лардаги шеърларида Ватан, ватанпарварлик мавзулари кенг акс этган («Олтин китобдан», 1940; «Танланган асарлар», 1944). 2-жаҳон уруши йилларида Тошкентда яшаб, «Тошкент шеърлари» (1944) туркумини яратган. «Қаҳрамонсиз поэма» (1940 — 62) асари — А. ижодининг чўққиси. «Вактнинг тез ўтиши» (шеърий тўплам, 1965) китобида А. ижодининг ўзига хос томон-

лари акс этган. Шарқ, Фарбий Европа шоирлари ижодидан таржималар қилган («Корея мумтоз шеърияти», 1958; «Шарқ мумтоз шеърияти», 1969 ва б.). А. назми умуман бадиий соддалиги, лўндалиги ва услубининг ойдинлиги, образларининг аниқлиги ва одмиллиги, чукур лириклиги ва мусиқилиги б-н алоҳида ажralиб туради. Шеърлари ўзбек тилига таржима килинган (1966, 1969). Тошкентда А. яшаб ижод этган уй ўрнида қурилган бинога (Содик Азимов кўчаси, 54) шоира хотирасини абадийлаштирувчи лавҳа ўрнатилган (1976).

АХМЕРОВА Лайло Бекниёзовна (1957.1.5, Андижон) — чим устида хоккейчи, халқаро классдаги спорт устаси, олимпия ўйинлари совривдори. Андижон чет-тиллар ин-тини битирган (1978). «Андижанка» чим устида хоккей жамоаси таркибида ўйнаб уч марта мамлакат чемпиони бўлган (1979, 1980, 1986). Мамлакат терма жамоаси хоккейчилари б-н биргаликда олимпиада (1980) хамда жаҳон чемпионати (1981)да бронза медалларини кўлга кирирган.

АХМЕТЕЛИ Александр (Сандро) Васильевич [1886.1 (13)4— 1937.29.6] — реж. Грузия халқ артисти (1933). Грузия режиссурасининг асосчиларидан. 1922 й.дан Ш. Руставели номидаги театр (1926 — 35 й.лар бош реж.)да ишлаган. Катафонга учраган.

АХМЕТОВ Ильгизар Залялович (1929.1.1, Татаристон Республикаси Кукмора тумани Олуяз қишлоғи) — биолог, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1999), биол. фанлари д-ри (1985), проф. (1990). ЎзДУни битирган (1956). Ўзбекистон ФА Қишлоқ хўжалиги (1956—58), Ўзбекистон чорвачилик (1958—67), Ўзбекистон ФА Зоология ва паразитология и.т. институтларида илмий ходим (1956—87), Гулистон давлат ун-ти умумий биол. кафедраси мудири (1987—99), 1999 й.дан кафедра проф. Олдин қорамоллар физиологияси ва биокимёвий хусусиятларини ўрганиш асосида улар маҳсулдорлигини ошириш,

кейинчалик Ўрта Осиё ёввойи кемирувчи хайвонларининг экологик, физиологик, морфологик хусусиятлари устида тадқиқот ишлари олиб борган.

АХОМАНИЙЛАР - Ахоманийлар давлатинк бошқарған қад. форс подшоҳлари сулоласи (мил. ав. 558 — 330). А. сулоласи қад. форс уруғидан бошланиб, бу уруғ асосчиси Ахоман (қад. форсчада Хахоманиш) афтидан, мил. ав. 7- а. бошида Элам чегараларига — Парсуя (юн. Персида) деб ном олган вилоятга кўчиб келган форс кабилаларининг йўлбошчиси бўлган. Ахоман ўғли Тейисп (Чишпиш) ва унинг бевосита авлодлари: Кир I, Камбис I, Кир II Аншан (Шим. Эламдаги вилоят) шоҳлари хисобланган. Қад. Шарқнинг кўпгина мамлакатларини босиб олган Кир II А. салтанатини барпо этган. А.нинг катта тармоғи Камбис II ва-фоти (522) б-н тутаган. Кичик тар-мокқа Доро I асос соглан.

А. сулоласи: Кир II (550 — 530) (Форс ва Аншанда 558 й.дан ҳокимлик қилган), Камбис II (530-522), Доро I (522 - 486), Ксеркс I (486 - 465), Артаксеркс I (465-424), Ксеркс II (424), Суфдиён ёхуд Секудиан (424 — 423), Доро II (423 — 404), Артаксеркс II (404 - 358), Артаксеркс III (358 - 338), Арпес (338 - 336), Доро III (336 - 330).

АХОМАНИЙЛАР ДАВЛАТИ - қад. дунёнинг энг йирик давлатларидан бири (мил. ав. 558 — 330). А. д. худуди Эронни ва Ҳинд дарёсидан Эгей ва Ўрта дengizgacha bўлган оралиқдаги Осиё мамлакатларини, шунингдек Миср, Ливия ва Болқон я. о.нинг бир кисмини босиб олиш натижасида ташкил топган. А. д.га қад. форс подшоҳлари хонадони — ахоманийлар вакили Кир II асос соглан. Мил. ав. 558 й. Кир II форс қабилалари иттифоқига раҳбар бўлиб, 553 й. мидиаликлар хукмонлигига қарши кўзғолон кўтарган. Форслар 550 й. ғалаба қозониб ва Мидияни эгаллаб кейинги уч йил мобайнида собиқ Мидия давлати таркибида кирган мамлакатларни босиб олганлар, 546 й. эса Лидия ва Кичик Осиёдаги

юонон шаҳарларини забт этганлар. 545 — 539 й.лар оралиғида Кичик Осиёнинг катта кисми, 538 й.да Бобил, 525 й.да Миср, 519—512 й.лар оралиғида Эгей денгизидаги о.лар, Фракия, Македония ва Ҳиндистоннинг шим.-ғарбий кисми бўйсундирилган.

А. д. Доро I даврида шаклланган мураккаб бюрократик тизим орқали бошқарилган. Доронинг маъмурий-пул ислоҳотлари босиб олинган мамлакатлар устидан бошқарув ва назоратни янада такомиллаштириди: давлат 20 та ҳарбий-маъмурий сатрапия (округ)ларга бўлиниб, уларнинг тегасида маҳсус амалдорлар (сатраплар) турган. Улар форс подшосига улкан микдорда солиқлар

(пул ва натура ҳолда) тўлашган. Доро I даврида ягона танга пул бирлиги — 8,4 г олтин оғирлигидаги дорик жорий қилинган. Сикл (1/20 дорик) майда кумуш танга вазифасини ўтаган.

А. д. этник таркиби ва ижтимоий уклади бўйича турли-туман булган. Унинг таркибида Кичик Осиё, Бобил, Финикия ва Миср кириб, уларнинг қ. х. ва ҳунармандчилигига куллар меҳнатидан кенг фойдаланилган. Иқтисодий жиҳатдан шундай ривожланган мамлакатлар каторида форслар салтанати таркибида Фракия ва Македония каби вилоятлар, шунингдек уруғчилик тузумининг емирилиши боскичидаги турган кўчманчи араб ва скиф қабилалари ҳам кирган. Форс маъмурияти забт этилган мамлакатларда эски маҳаллий қонунлар, урғ-одатлар, динлар, пул тизими, ўлчов-оғирлик тизими, ёзув ва тилларни сақлаб қолган. Маҳаллий тиллар каторида А. д.нинг расмий идора тили бўлган оромий тили таркалган. Эронда қад. форс ва оромий тилидан бошқа маъмурий эхтиёjlар учун злам тилидан ҳам кенг фойдаланишган. Форслар кўпгина финикий ва юонон шаҳарларига мухторият бериб, айрим мамлакатларда (мас, Киликия, Суфдиёна ва б.) маҳаллий шоҳлар ва ҳокимлар сулоласини сақлаб қолганлар, ибодатхоналарни солиқ ва тўловлардан

озод этганлар. Персеполь б-н бир каторда ахоманийлар Бобил, Суза ва Экбатанани пойтахт килишган. А. д. маданияти ва санъати Эрон маданий анъаналарини Юнонистон, Оссурия, Миср ва б. мамлакатлар анъаналари б-н чоғиширмасидан иборат бўлган. Форсларнинг ўзи салтанатда мумтоз мавқега эга эдилар. Улар соликлар ва мажбурий ишлардан озод этилганлар.

Форс зодагонлари энг муҳим ҳарбий ва фуқаролик лавозимларини эгалашган. Форс шоҳлари, уларнинг қонқариндошлари, сатраплар ва амалдорлар Эрон, Кичик Осиё, Бобил, Миср ва б. мамлакатларда куллар меҳнатига асосланган катта хўжаликларга эга бўлишган.

А. д. барқарор иктисадий асосга эга бўлмагани туфайли бекарор ҳарбий маъмурий бирлашма эди, у факатгина курол кучи ёрдами б-нгина турли ҳалқларни давлат таркибида тутиб туришга асосланганди. Ахоманийларнинг ҳарбий қудрати заифлашиши б-н уларнинг давлати парчаланиб кета бошланган. Миср, Бобил, Мидия, Кичик Осиё ва б. мамлакатларда кўплаб кўзғолонлар кўтарилишган (мас, 522 й.да Мидияда Гаумата кўзғолони ва Марғиёнадаги кўзғолон, 500 — 493 йларда кичик осиёлик юнонлар кўзғолони, 405 й. Мисрдаги кўзғолон). Мил. ав. 5- а. охиридан бошлаб сатраплар мунтазам суратда ўзаро уруш олиб боргандар, баъзан эса ҳатто подшоҳнинг ўзига ҳам қарши курол кўтарғандар. 500 — 449 й.лардаги юнон-форс урушлари даврида ёқ форс кўшинининг жанговарлик кобилияти анчагина йўқотилган. Мил. ав. 330 й. Александр Макдуний қўшини зарбалари остида А. д. кулаган.

Турон ҳалқларининг А. д.га қарши олиб борган курашлари ҳакида: к. Тўмарис, Широқ, Марғиёна кўзғолони.

АХОНДРИТ — таркибида хандрит бўлмаган, кам учрайдиган тош метеорит тури. А. синиқички тузилишига эга. Кимёвий тузилиши Ердаги баъзи бир тоғ жинсларига ўхшаб кетади.

АХРОМАТ (юн. achromatos — рангиз) — сферик ва хроматик абберацийлари (линзалар нуқсони) бартараф қилинган мураккаб оптик тизим (объектив). Икки линзали (мас, дурбинлар, геодезия асблолари, астрономия рефракторлари) ва кўп линзали (мас, микроскоплар) бўлиши мумкин. А.лар бирбиридан шакли б-н ҳам фарқ қиласи.

АҲСИКАТ — қад. шаҳар ҳаробаси. Наманган вилояти Тўракўрон туманидаги Шаханд қишлоғи ҳудудида, Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган. Тарихий маълумотларга қараганда, А. шаҳри мил. ав. 3 — 2-аларда вужудга келган, 9 — 10- а.ларда Фарғона водийсининг пойтахти бўлган. 1219 й. мўғуллар томонидан бутунлай вайрон қилинган. А.нинг эски ўрнидан 5 — 7 км ғарбда бунёд этилган янги шаҳар — Аҳси 14— 17- а.ларга оидdir. А.ни археологик жиҳатдан ўрганиш ишлари 19- а. охиirlари — 20- а. бошларидан бошланган. 1885 й. Н. И. Веселовскип, 1914 й. И. А. Кастанье қазиш ва қидиув ишлари олиб борган. Шўролар даврида М. Е. Массой (1939) ва А. Н. Бернштам (1948)лар текширганлар. Археологик тадқиқотлар натижасида А. арқ, шаҳристон ва рабоддан иборат бўлганлиги, шаҳарнинг уч қисми ҳам алоҳида деворлар б-н ўралганлиги, арқда ҳоким саройи, зиндан, шаҳристонда ички бозор, жоме масжиди, пишиқ гиштдан ишланган ховуз ва ариклар, рабодда ҳунармандлар махаллалари ва ташки бозор мавжуд бўлганлиги аниқланган. А. Наманган ўлкашунослик музейи ходимлари томонидан ҳам ўрганилган (1957 - 59). 1960 й. Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-ти ўюштирган маҳсус экспедиция А. рабодидан 11- а. га оид кўхна ҳаммом ўрнини очган. У ердан сопол идиш, қувур, чака танга ва шиша буюмлар топилган. Бундан ташкари, А. ҳаробаларидан ғарброкда ўрта асрларга оид яна бир шаҳар ҳаробалари борлиги аниқланган. Акад. Я. Ф. Гуломов ва археолог И. Ахроров мазкур тадқиқотлар асосида бу ерда турли даврларга оид ик-

кита шаҳар бўлганлигини, улардан бирини кад. А. ва иккинчиси Бобур тугилган Ахси эканлигини биринчи бўлиб исботлабилар. 1967 й. рассом И. А. Смирнов А. харобаларидан йигиб жамлаган сопол идиш, жез буюм ва зеб-зийнатлар мажмусини Москвадаги Шарқ халқлари давлат музейига тақдим этган. А. ёдгорлиги ўзбек халки маданияти тарихида муҳим ўрин тутганилиги учун 1950 й.дан давлат муҳофазасига олинган.

АҲСИКАТИЙ Абу Рошид Аҳмад ибн Мухаммад (1073 — 1134) — тарихчи олим, шоир. Лақаби — «Зулфазоил» («Фазилатлар сохиби»). Марвда яшаб, сulton саройида муншийпик қилган. А.нинг «Китоб ат-таърих» («Тарих китоби»), «Китоб фий қавлиҳим» («Уларнинг сўзлари ҳақида китоб»), «Китоб аз-завоид фий шарҳ Сакт уз-занд» («Чакмоқ тош учкунлари достонига битилган шарҳ») номли асарлари сакланган. Заҳириддин Байҳақийнинг ёзишича, А. «Султон ал-фузало» («Фозиллар сultonни») лакаби б-н машҳур бўлиб, Озарбайжондаги отабеклар саройида шоир бўлган.

АХТА, улги — нақш ёки расмни коғозга чизиб, чизик йўллари игна б-н тешиб тайёрланган андаза; шунингдек андазадаги нақшни безатиладиган буюм, сиртга ўтказиш усули. Халқ амалий безак санъатининг каштачилик, ёғоч ва ганч ўймакорлиги, наққошлиқ ва б. турларида кенг кўлланилади. Безатиладиган юзага А. кўйилиб устидан писта кумир кукуни суриласа, расм асосига тушиб қолади. А. симметрик тақрорланувчи тақсимини нақшлар шаклини кўчириш учун жуда кулади.

АХТАЛАШ, бичиш — ургочи ва эркак ҳайвонларнинг жинсий безлашини олиб ташлаш, уларни бепушт қилиш ёки жинсий фаолиятини тухтатиш мақсадларида эркак ҳайвонларнинг уруғ тизимчесини узиш. Ҳайвонлар хўжалик ҳамда даволаш мақсадларида ахталанади. Ахталangan ҳайвон ювощ бўлиб қолади, тез семиради, гўшти сифати яхшиланади, кўйлар кўп жун беради.

ди. А. операцияси очиқ усулда — маяк халтасини батамом ёриб, ёпик усулда — халтачани тўлиқ ёрмасдан туриб маякларни олиш, қонсиз усулда — маякларни қолдириб, уруғ йўлини узиш ва қонли усулда — халтачани бутунлай кесиб ташлаш йўллари б-н ўтказилади. Одатда, айғирлар 2 — 3 ёшда, буқачалар 3 — 6 ойлигига, туялар 2,5 — 3 ёшда, кўчкорлар 2 — 4 ойлигига ахталанади. Чўчка, куён, товук, сигир, биялар ҳам ахталанади. Эркак ҳайвонларни А. орхиектомия, ургочиларини А. овариектомия дейилади.

АХТАМАР — ўрта аср арман меъморий ёдгорликларининг ноёб намуналари сакланган Ван кўлидаги орол (хоз. Туркия худудида), Арцрунидийлар (арман) подшоҳлари қароргохи (10 — 11-а.лар). Авлиё хоч черкови (915 — 921, меъмори Манузл; тархи хочсимон, гумбазли, нақшлар ва тош ўймакорлигига бой, бўртма нақшларда дунёвий ва диний сюжетлар, ҳайвон ва ўсимликлар тасвири акс эттирилган), порт ҳаробалари (10-а.) ва б. сакланган.

АХТАЧИ — 1) қад. ўзбек қабилаларидан бири; 2) кирғиз-қипчоклар уруғидан бирининг номи; 3) А. қад. турк-мўғул халқарида «от табиби» (синчи), «отбокар», «сайис», «мирохур» деган маъноларни билдирган.

Ўзбекистоннинг Фарғона водийсида А. топонимик ном сифатида учрайди.

АХУНБАЕВ Иса Коноевич [1908.12.(25).9—1975.5.1, Тошкент] — жарроҳлик соҳасидаги йирик олим. Қирғизистон ФАнинг академиги ва биринчи президенти (1954 й.дан). Қирғизистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1972). Ўрта Осиё тиббиёт ин-тини тутгатган (1935). Қирғизистон тиббиёт ин-ти директори (1948 й.дан). Илмий ишлари эндемик буқоқ, тиреотоксикоз ва эхинококкоз муммоловари, шунингдек юрак ва йирик томирлар жарроҳлигига оид.

АХЧАКУЛ — Қорақалпоғистон Республикасидаги кўл. Беруний тумани худудида, Султон Увайс тоғларининг

жан.-шарқий этагида жойлашган. А. Жан. Окчадарे дельтасидаги пастқам шүрхоклика сүгорищдан ортган ташлама сувларнинг тўпланиши натижасида 70-й.ларда вужудга келган. Уз. 12 км, эни 2 км, ўртача чук. 1,5 — 3 м. Кўлнинг катта кисми қамиш, қўға ва гидрофитлар б-н банд. Кейинги йилларда кўлга зовур сувининг тушиши (Беруний ташламаси ва б.) натижасида шўрлиги ортди. Шўрлиги 1 л да 10 — 12 г. Балиқчиликда фойдаланилади.

АЦЕТАЛЛАР — альдегидларнинг гидратланган оддий эфирлари. Рангсиз, хушбўй суюкликлар. Органик эритувчиларда яхши, сувда жуда ёмон эрийди. А. темир (III)-хлорид (FeCl_3) ёки минерал кислоталар иштирокида альдегидларни спиртлар, ортоэфирлар ёки тетраалкоксисиланлар б-н киздириб олинади. Саноатда ацетальдегиднинг ацетали — ацетилендан олинади. А. атир-упа саноатида, флотореагент, пластификатор ва сурков мойлари сифатида кенг ишлатилади.

АЦЕТАЛЬДЕГИД, сирка альдегид, этаналь, CH_3CHO — тўйинган альдегидлараян бири. Мол. м. 44,05. Ўткир хидли, рангсиз суюклик, сувда яхши эрийди. Зичлиги 778 кг/ m^3 . Кайнаш т-раси 20,8°. А. Кучеров реакцияси ёрдамида, яъни ацетиленни симоб тузлари иштирокида гидратлаш ёки вино спиртини оксидлаш нули б-н олинади. А. альдегидларга хос кимёвий реакцияларга киришади. Минерал кислоталар таъсирида А. суюқ холатдаги паральдегидни ва қаттиқ холатдаги металльдегидни хосил киласди. Паральдегид тиббиётда ухлатувчи дори, металльдегид эса қаттиқ ёқилғи сифатида ишлатилади. А. сирка кислота, сирка ангидрид, этилацетат, алкиламинлар, бутанол, цеплюзоза ацетатлари, турли фармацевтик препаратлар ва синтетик смолалар олишда ишлатилади.

АЦЕТАМИД, сирка кислота амиди, рангсиз кристалл. Соф ҳолда ҳидсиз, суюкланиш т-раси 82 — 83°, кайнаш т-раси 221,2°. Сувда, спиртда ва глицеринда осон эрийди, эфирда эритмайди.

Кучли кислоталар таъсирида туз хосил киласди. Тери пиширишда, қоғоз и. ч.да кўлланилади.

АЦЕТАНИЛИД, антифебрин, сирка кислота анилиди, $\text{C}_6\text{H}_5\text{NHCOCH}_3$ — рангсиз кристалл. Мол. м. 135,16. Зичлиги 1026 кг/ m^3 . Суюкланиш т-раси 114,2°, қайнаш т-раси 303,8°. Қайнок сувда яхши эриб, совук сувда эритмайди, органик эритувчиларнинг кўпчилигига эрийди. Анилинга сирка кислота, сирка ангидрид ёки хлор-ангидрид таъсир эттириш йўли б-н олинади. Бўёқ и. ч.да оралиқ моддаларни синтез қилишда ҳамда тиббиётда иситмани туширувчи ва оғриқ қолдирувчи дори сифатида ишлатилади.

АЦЕТАТ ТОЛА, ацетат ипак — ацетилцеплюзозадан олинадиган сунъий тола. А. т. 140 — 150° гача т-рага бардош беради, бундан юкрри т-рада деформацияга учраб, шаклини ўзгартиради. А. т. қовушқоқлиги, юмшоқлиги, чиройлилиги, кимёвий пишиқлиги ва қуёш нури таъсирига чидамлилиги сабабли саноатда тобора кўп ишлатилмоқда. Таркибидаги гидроксил ва ацетил гурухларнинг нисбий микдори б-н фарқланувчи А. т. лар тўқимачилик саноатида кўплаб ишлатилади. Мас, триацетат тола асосан техникада кўлланилади, унинг электр токини ўтказмаслик хусусияти барча сунъий ва табиий толаларницидан устун туради. Ўзбекистонда пахта толасининг чиқиндиси — момик асосида А. т.лар и. ч. йўлга кўйилган.

АЦЕТАТЛАР (лот. acetum — сирка) — сирка кислотанинг тузлари ва эфирлари. Кўпчилиги сувда яхши эрийди. Тўқимачилик саноатида хуруш сифатида, тиббиётда антисептик восита ва б. мақсадларда ишлатилади. Эфирлари — хушбўй ҳидли учувчан суюкликлар. А. (асосан этил ацетат) нитроцеплюза локлари ва полиэфир смолалар учун эритувчи сифатида, шунингдек цеплюзид, киноплёнка, атир-упа и. ч.да ва озиқовқат саноатида ишлатилади. Винил ацетат асосида сунъий толалар, локлар ва елимлар тайёрланади.

АЦЕТИЛ ПЕРОКСИД (CH₃COO), - рангсиз, ўзига хос ҳидли модда. Мол. м. 118,09. Суюкланиш т-раси 30°, 23 мм сим. уст.га тенг босимда қайнаш т-раси 65°. Сувда эримайди, органик эритувчи ларда яхши эрийди. Саклаб кўйилганда парчаланади, қиздирилса портлайди. Сирка ангидридга барий пероксид ёки водород пероксид таъсириш йўли б-н олинади. Оксидловчи сифатида, полимерланиш реакцияларида эса катализатор сифатида ишлатилиади.

АЦЕТИЛЕН, этин, C₂H₂ - уч боғли тўйинмаган углеводородларнинг энг оддий вакили. Мол.м. 26,04. Рангсиз газ. Суюкланиш т-раси — 81° (1277 мм сим. уст. да). Қайнаш т-раси — 83,8°. Тоза А. хидсиз. А. юқори босим остида қиздирилса портлайди, ҳаво б-н аралашмаси ҳам портлаши мумкин. А. кальций карбидга сув таъсириб олинади. У юқори т-рада чала оксидлаб ва электр крекинг ёрдамида метандан (табиий газдан) ҳам ҳосил килинади. А. кимёвий реакцияларга жуда яхши киришади. У бирикиш реакциясига киришганда, реакция икки босқичда боради, биринчи босқичда этилен қаторига кирувчи бирикмалар ҳосил бўлиб, иккинчи босқичда булар тўйинган бирикмаларга айланади. Ани хлорлаш реакциясидан фойдаланиб, саноатда кўп ишлатиладиган гексахлорэтан ва трихлорэтилен каби муҳим бирикмалар олинади. А.га симоб тузлари иштирокида сув молекуласининг бирикиши (к. Кучеров реакцияси) натижасида ацетальдегид ҳосил бўлади ёки А. катализатор иштирокида полимерланса, каучук и. ч.да хом ашё вазифасини ўтайдиган винилацетилен олинади. А. тўйинмаган бирикма бўлишига қарамай, ўрин алмашиниш реакцияларига ҳам киришиши мумкин. А. 1836 й.да кашф килинган. Уни илк бор 1862 и. француз кимёгари М. Бергло кумир ва водороддан синтез қилган. Немис кимёгари Ф. Вёлер 1862 й.да Ани кальций карбиддан куйидаги реакцияяга асосан олиш мумкинлигини кўрсатиб берди. Бу усул ҳозир ҳам техник усул-

лардан бири сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Саноатда А. олишнинг муҳим усули табиий газларни термик крекинглашдир. Уни электрокрекинг усули б-н метанни вольта ёйи орқали (1600° да) утказиб олиш ҳам мумкин. А. ёнишидан кўп микдорда иссиқлик ажралиб чиқсанлиги учун металларни пайвандлашда ва ҳар хил маҳсулотларни синтез килишда ишлатилиади.

АЦЕТИЛЛАШ — органик бирикмалардаги водородни сирка кислота қолдиги (CH₃CO)_nга алмаштириш усули. А. учун, одатда, сирка ангидриддан ёки ацетил хлориддан фойдаланилади. А. саноатда ацетат ипак, аспирин, хушбўй мураккаб эфирлар ва б. олишда кўлланилади.

АЦЕТИЛСАЛИЦИЛ КИСЛОТА (Acidum acetyl salicylicum), аспирин (ацесал, ацетизал ва б.) — салицил кислота унумлари гурухига мансуб дори, иситма туширувчи, яллигланишга қарши, оғриқ қолдирувчи, шунингдек кучеиз антикоагулянтлик ва тромбоцитлар агрегациясига тўқсинглик қилувчи ҳоссаларга эга бўлганлиги учун асосан невралгия, ревматизм, тромбоз, тромбофлебитларни даволашда ишлатилиади.

АЦЕТИЛХОЛИН (Acetylcholinum) -юксак физиологик таъсирга эга биологик амин, холиннинг ацетат эфири, рангсиз органик модда, медиаторлардан бири. Нервда ва нейромускуллар синапсида ҳосил бўлади. Кимёвий тоза А. асосан туз холида учрайди. Ҳавода туриши б-н намланиб суюкланади. Сув, спирт ва хлороформда яхши эрийди, эфирда эримайди. Умурткали ва кўпчилик умурткасиз хайвонларнинг тўқималарида бўлади. Нерв системаси фаолиятида катта ўрин тутади. А.нинг биологик функцияси нерв учларидан импульсни мускулларга ва синапеларда кўзғалишни ўтказиш б-н боғлик. У доимо нерв учларида синтезланиб, импульс ўтказилгач ацетил холинэстераза ферменти таъсирида парчаланади. А. холинэргик нейротрансмиттер сифатида таъсирида парчаланади, мускуллар

қискаришини күзгатади. Ҳайвонлар организмига А. киритилса, юрак уриши сусаяди, қон босими пасаяди, мөйдә ва ичак фаолияти тезлашади. А. баъзи томир касалликларида, мия томирлари спазми, оёқ-кўл томирлари эмболияси, шунингдек пароксизмал тахикардияда кўлланилади.

АЦЕТИЛЦЕЛЛЮЛОЗА — целлюлозанинг ацетат эфири. Оқ аморф модда. А. олишда хом ашё сифатида асосан пахта момиги, айрим ҳоллардагина целлюлоза ишлатилади. Целлюлоза катализаторлар иштирокида сирка ангидрид ёки ацетил хлорид б-н ацетилланса, таркибида боғланган 62,4% сирка кислота қолдиклари бўлган триацетилцеллюлоза факат баъзи органик эритувчилар (сирка кислота, хлороформ ва метилен хлорид)да эриганлиги учун ундан кенг кўламда фойдаланиб бўлмайди. У деярли нам тортмайди. А. электр изоляция материаллари, сунъий тола ва ёнмайдиган киноплёнка олишда ишлатилади. Триацетилцеллюлозанинг 92 — 96% ли сирка кислотадаги эритмаси катализатор — сульфат кислота иштирокида кисман гидролизланса, иккиламчи А. хосил бўлади. Унинг таркибида боғланган 52 — 57% сирка кислота бўлиб, бир қанча арzon эритувчилар (ацетон, циклогексан, ацетон б-н спирт аралашмаси, этилацетат, бутилацетат ва б.) да эрийди. А. ишқорлар ва минерал кислоталар таъсирига бекарорроқ, аммо нур таъсирига чидамли, ёнмайди. Шунинг учун хам А. киноплёнкалар, бўёқ ва пластмассалар и.ч.да ёнуви нитроцеллюлоза ўрнини тобора кўп эгалламоқда.

АЦЕТОН (лот. *acetum* — сирка), диметилкетон, CH_3COCH_3 — органик бирикма, энг оддий кетон. Мол. м. 58,079. Учувчан узига хос хидли, рангсиз суюқлик, сувга яхши аралашади, тез ўт олиб кетади; зичлиги 792 кг/м³, суюқланиш т-раси — 94°, қайнаш т-раси 56,2°. Кетонларга хос хоссаларни на-моён қиласди. А. киздирилганда (тахм. 700° да) кетон CH^{\wedge} к С к О хосил бўлади.

Ишқорлар таъсирида галогенлар б-н реакцияга киришиб, йодоформ, бромоформ, хлороформ хосил қиласди. Фенол б-н бир қаторда изопропилбензолни оксидлаб ва оксидланиш маҳсулоти — гидропероксид парчалаб олинади. Адан хилма-хил маҳсулотлар синтез қилиш мумкин. Адан сульфанол хам олинади. А. саноатда нитроцеллюлоза ва ацетилцемюлозтт эритувчи сифатида, синтетик қачууклар, бўёқ олишда ва б. мақсадларда ишлатилади.

АЦЕТОН ТАНАЛАР, кетон таналар — роксимой кислота, ацетосирка кислота ва ацетондан иборат моддалар гурухи. Улар ўзаро якин муносабатда бўлади. Ёғ кислоталарнинг нормал алмашиниви натижасида Р-оксимой кислота, унинг оксидланишидан ацетосирка кислота ва бу кислотанинг декарбоксиланишидан ацетон хосил бўлади. Нормал шароитда А. т. CO₂ гача тўла оксидланиб, организмда ортиқча тўпланмайди. Лекин баъзи патологик ҳолатларда (қанд касаллигига, оч колганда, иситма кўтарилганда) жигарда гликоген камайиб, ёғларнинг оксидланиши кучайиши сабабли қонда А. т. миқдори ортиб кетади ва организмни захарлайди. А. т. факат сийдик б-н эмас, балки ўпка орқали хам ажралади.

АЦЕТОСИРКА ЭФИР - ацетосирка кислотанинг этил эфири, этилацето-ацетат. Мол. м. 118,14, хушбўй хидли рангсиз суюқпик. Қайнаш т-раси 180,8°, зичлиги 1028 кг/м³. Сувда (14,3% 16,5° да), этанолда, эфирда эрийди. Оддий А. э. (иккала шакл аралашмаси) бир вактда кетон ва еноль хоссаларини намоён қиласди. У кетон сифатида цианид кислота ёки натрий бисульфатни бириктириб олади. Еноль сифатида темир хлорид таъсирида бинафша рангга киради, бром эритмасини рангизлантиради. Саноатда этилацетаттага металл ҳоддаги натрийни таъсир эттириб олинади (Клайзен конденсацияси). А. э. амидопирин, антипирин, акрихин, В, витамин ва б. дориларни синтез қилишда, бўёқ и. ч.да, шунингдек озиқовқат саноатида ишлатилади.

АЦИДИМЕТРИЯ — кислота микдорини аниқлашда асосий анализ нейтралланиш реакциясига асосланган усул. А.да таркибида карбонат ионлари бўлмаган аниқ концентрацияли ишқор эритмаси индикатор кўшилган кислота эритмасига оз-оздан куйилади. Эквивалент нуқтага эришилгач, куйилган ишқор ҳажми ўлчанади. Ишқор эритмаси фенолфталеин индикатори иштирокида оксалат кислота б-н титрланади.

АЦИДИН-ПЕПСИН (Acidin-pepsinum) — бетаин хлоргидрати (4 кисм) б-н пепсин (1 кисм)дан иборат таблетка. Бетаин хлоргидрати меъдада гидролизланиб, хлорид кислотани ажратиб чиқаради. Меъда ширасида хлорид кислотанинг камайиши ёки бутунлай чиқмаслиги б-н давом этадиган гастрит-парин, шунингдек ахилия ҳамда диспепсиями даволашда кўлланилади; яrim стакан сувга 0,5 г дан кўшиб берилади. Кунига овқат б-н ёки овқатдан кейин 3 — 4 маҳал ичилади.

АЦИДОЗ (юн. acidus — нордон) — организмда (қон ва суюкликларда) кислота-ишқор мувозанатининг бузилиши: бунда ишқорий катионлар б-н кислота анионлари ўртасидаги нисбат ўзгариб, анионларнинг кўпайиб кетиши томонга силжиш рўй беради. А.нинг келиб чиқиши сабабига кўра, газли, газсиз, моддалар алмашинуви б-н боғлиқ ва б. хиллари фарқ қилинади. Бунда организмда нормал шароитда меъёри б-н парчаланадиган ва тезда чиқиб кетадиган кислотали моддалар ортиқча ҳосил бўлиб, қонда ва тўқималarda уларнинг концентрацияси кўпайиб кетади. А. унча баланд бўлмаса, организм тўқималаридағи реакция дэарли ўзгармайди. Лекин А. анча зўрайиб кетганда организм заҳарланиб, унда талайгина ўзгаришлар (айникса оғир кечадиган қандли диабет) рўй беради: беморнинг тобора тинкаси куриб, боши оғрийди, кўнгли айниб, қайт қиласи. Ҳадеб мудрайди, хушидан кетади. А. рўй берганда дархол врачга мурожаат этиш керак.

АЦИДОФИЛ ОРГАНИЗМЛАР (лот. acidus — нордон, кислотали ва fileo — севиши) — кислотали муҳитда яшай оладиган организмлар. Мас, сут кислотали ва сирка кислотали бактериялар. Озиқ-овқат саноатида, хусусан сутли маҳсулотлар тайёрлашда кўлланилади.

АЦИДОФИЛИН, ацидофилинли қатиқ — қатиқнинг бир тури. А. пастеризация қилинган ёки қайнатилган сутга ацидофил организмлар (бактериялар) кўшиб ивитилади. Баъзан сут кислотаси, стрептококлар ва қефир замбуруғи, ванилин каби хушбўй моддалар кўшилади. Соф сут кислотаси, қанд ва хушбўй моддалар кўшилганидан таъми шириноқ. Таркибида 3,2% ёғ бўлади. Ошқозон-ичакда овқат ҳазм бўлишига ёрдам берадиган фаол кислота ҳосил қилиш хусусиятига эга. А. тиббиётда пархез овқат сифатида буорилади, ветеринарияда (бузоқлар учун) кўп ишлатилади. Шунингдек, саноатда ацидофил ачитқили сут, ацидофил пастаси ҳам ишлаб чиқарилади.

АЦИДОФИЛИЯ (лот. acidus — нордон, кислотали ва ... филия) — хужайра цитоплазмаси ва б. ички элементлар ёки толасимон тузилмаларнинг кислотали бўёклар (эозин, нордон фуксин ва б.) б-н бўялиш хусусияти. А.дан қон хужайраларини бир-биридан фарқлашда фойдаланилади.

АЦИКЛИК БИРИКМАЛАР, алифатик бирикмалар — углерод атомлари ўзаро очиқ занжир ҳосил қилиб бириккан органик бирикмалар А. б. табиий газ ва нефтда учрайди. Биологик жараёнларда катта роль ўйнайди. А. б.га жумладан ёғлар ва уларнинг метаболизм маҳсулотлари, шунингдек оксиллар таркибидаги кўпчилик аминокислоталар ва б. киради. Кўпчилик ўсимликларнинг эфир мойлари таркибида ациклик эфирлар, альдегидлар, спиртлар ва б. бўлади. Юқори молекулали би-рикмаларга парчаланади, катализаторлар иштирокида эса бу жараён пастроқ т-рада ҳам содир бўлади. Саноатда кўпчилик А. б.ни синтез қилиш

учун олефинлар, ацетилен ва ис гази бошлангич модда сифатида ишлатилади. Кўпчилик А. б. синтетик каучук, сунъий тола, пластмассалар, доридармон ва б. маҳсулотлар олишда фойдаланилади.

АЦИЛЛАШ — органик бирикмалардаги водород ўрнига карбон кислота колиди RCО ни киритиш. А.га формиллаш, бензоиллаш ва б. реакциялар киради. А. воситалари сифатида карбон кислоталар ёки одатда, уларнинг ҳосилалари (эфирлари, ангидридлари ва х. к.) ишлатилади. А. реакцияларини ўрганиш ва улардаги қонуниятларни аниқлашга Ўзбекистон ФА акад. И. П. Цукерваник ва унинг шогирдлари катта хисса кўшган.

АЦТЕК ТИЛИ (науатл) — ацтеклар тилиларининг таноацтек оиласига мансуб. 14 — 16- а.ларда пиктографик ёзувга эга бўлган, 16- а.дан лотин графикаси асосидаги ёзувга ўтган.

АЦТЕКЛАР (ўзларини астека, науа, масеуалли («бугу овловчилар» — энг кад. номлари), теночкilar, меҳика деб атайдилар] — Мексиканинг энг йирик индейс ахолиси. Умумий сони 1,2 млн. киши (1992). А. асосан ацтек (науатль) тилида, кисман испан тилида сўзлашадилар. Дини католик. 12- а.да шим.дан келган А. Мехико водийсига бостириб кириб, у ерда ўрнашиб олганлар. 1325 й. Теночтиктлан қишлоғи (хоз. Мехико ш.) вужудга келган. 1427 й. А. Тескоко ва Тлакопан шаҳардавлатлари б-н иттифоқ тузиб бутун водий ахолисини, кейинчалик эса Марказий Мексикани ўзларига бўйсундирганлар. 1519 — 21 й.ларда А. испанлар томонидан забт этилган. А. Мехико водийсига келган пайтларида уларда уруғ-қабилачилик тузуми хукмрон эди. А.га 2 йўлбошли ва 20 уруғ оқсоқолидан иборат кенгаш раҳбарлик қилган. 15- а.га келиб А.нинг илк давлати вужудга келган. Савдо ривожланган, хунармандчилик ажralиб чиқа бошланган. Испанлар келгунига қадар А. темирни билмаганлар, лекин олтин, кумуш, мис ва жезни куя билганлар. Асосий к. х. экинлари жўхори, пахта, какао, тама-

ки бўлган. Итдан бошқа уй ҳайвонлари бўлмаган. А.нинг пиктографик хати, юксак санъати, қуёш тақвими бўлган. Хоз. пайтда А.нинг кўпчилиги Мексиканинг қ. х. ва саноат ишчиларини ташкил қилади, фақат озгина А.гина эскича хаёт тарзларини саклаб қолганлар.

АЧАМАЙЛИ (очамайли, очамойли) — уруғ ва қабила номи. 1) А. канғли қабиласига мансуб уруғ сифатида қадимдан Ўрта Осиёда яшайди. 2) Қорақалпоқлар таркибидаги қабила, 13 уруғдан ташкил топган. 19-а.нинг ўрталарида А. қабиласи 790 га яқин хўжаликдан иборат бўлиб, Хива хонлигига ҳар йили сугориш ишларида ишлаш учун 260 дан кўп қазувчи бериш мажбуриятини бажариб келган. А. номи баъзан этномияни ва баъзан топоним сифатида Тошкент, Сирдарё, Қашқадарё, Хоразм, Самарқанд вилоятларида ва Тожикистоннинг Ўратепа туманида ҳамда бошқа жойларда учраб туради. Қозоқлар таркибida ҳам А. бор.

АЧАМБИТИ - қ. Жағ-жағ.

АЧЕ — Суматра о. (Индонезия) шим. да мавжуд бўлган сultonлик (16- а. боши — 20- а. боши). Индонезияда ислом динининг тарқалиши марказларидан бири. А. кучайган даврида (17-а. биринчи ярми) унинг мустакиллигини Суматранинг аксарият хонликлари ва Малайянинг ғарбидаги хонликлар тан олган. А. мурҷ савдосига ихтисослашган; кучли флоти бўлган. 16 — 17- а. бошларида А. португалияликлар б-н мұваффакиятли кураш олиб борган. 1641 й. Голландия Малаккани босиб олиб А.га тобе мулклар ичига кириб бориши б-н А.нинг обру-эътибори тушиб кетган. 1873 — 1904 й.ларда Голландия А.га қарши мустамлакачилик уруши олиб борган. А. халқи Теуку Умар ва Теунгку Чик ди Тиро ва б. раҳбарлигига босқинчиларга қарши мардона курашганлар. Партизанлик ҳаракати 1913 й.гача давом этган. Индонезия Республикасида А. — вилоят (1956 й.дан).

АЧИНЛАР, аче — Индонезиядаги халқ, Суматра о.нинг шим.да,

ўтмишда Аче султонлиги мавжуд бўлган минтакада яшайди. Аҳолиси 1,7 млн. киши (1992). Индонез тил гурухига оид ачин тилида сўзлашади. Ислом динига эътиқод қиласди. Асосий машғулотлари — дехқончилик (шоликорлик, қора мурч, кокос, каучук ва б.); хунармандчилик — тўқимачилик, бўйра тўқиши ва б., металлни қайта ишлаш, қайқозлики. А. ўзига хос бой адабиётга эга.

АЧИНСК — РФ Красноярск ўлкасида шаҳар (1782 й.дан). Чулим дарёси бўйида. Т. й. тугуни. Аҳолиси 122 минг кишидан зиёд (1999). Тегирмон, гўшт, глинозём к-лари, тикувчилик ва мебель ф-калари, механика, пиво, нефтни қайта ишлаш з-лари бор. А. яқинидан кўмир ва оқактош қазиб чиқарилади. Ўлкашунослик, тарих музейлари, театр бор. А.га 1682 й.да асос солинган.

АЧИТҚИДОШЛАР, турушдошлар (*Saccharomyces cerevisiae*) — халтачалилар синфининг бир ҳужайрали замбуруғлар оиласи. Кўпчилиги куртакланиб, айримлари бўлиниб урчиди. Маълум шароитда уларда спорали халтачалар юзага келади. Ҳужайралари жуда майда, факат микроскоп ёрдамида кўриш мумкин, анаэроб шароитда канд моддаларининг спиртли ачишига сабаб бўлади, бунда канд моддалари этил спирт б-н карбонат ангиридига ажралади. А. қадимдан ҳамир, пиво, вино (май) ва спирт тайёрлашда қўлланиб келинган. Оқсил, ёғ ва турли витаминларга бой бўлганлигидан озиқ-овқат ва фармацевтика саноатида фойдаланилади.

АЧЧА — Қашқадарё вилоятидағи кўл. Қарши ш.дан 85 км гарбда. 80-й.ларда коллектор-зовур сувларининг пастқамлиқда тўпланишидан ҳосил бўлган. Уз. 5,5 км, энг кенг жойи 1,7 км, ўртacha чуқ. 0,6 м, энг чукур жойи 4,1 м. Майд. 8 кмл. А. қиши қаттиқ келганда музлайди.

АЧЧИ (АТЧИ) СУРИЛМАСИ — Оҳангарон дарёси юкори оқимининг чап соҳилида 1972 й. баҳорида вужудга келган улкан сурилма. Сахни 8 км² бўлган

800 млн. м³ ҳажмдаги тоф жинси сурила бошлади. А. с.нинг дастлабки белгилари 70-й.лар аввалида намоён булган. Микрорельефда энг кўп жиддий узгаришлар 1973 й.дан бошланган (йирик ёриқлар пайдо бўлди, тураг жой бинолари ва иншоотлар шикастланди, автомобиль йўллари ва Оҳангарон дарёси кўприги деформацияланди). Сурилма Тешиктош шаҳарчасини, «Еростигаз» ст-яси ва Ангрен ш. куйи қисмини босиши ҳамда Ангрен ГРЭСга сув берувчи канални тўсиб, кўмир ҳавзасини сув остида қолдириш ҳавфини туғдирди. Сурилма тезлиги дастлаб суткасига 1—2 мм, кейинроқ 17 мм га етди. Дунёда энг катта сурилмалардан бири бўлган А. с.нинг пайдо бўлишига у ерда 8 км² майдонда 1947 й.дан шахта усулида узлуксиз кўмир қазиб олиниши, 1961 й.дан кўмирнинг бир қисмини ер остида газга айлантирилиши натижасида бўшлиқ пайдо бўлиши, 40—65 м қалинликда 60 млн. м³ кон чиқиндилари тўқмаси (отвал)нинг уюмланиши, яъни назоратсиз антропоген омиллар сабаб бўлди. Буларнинг барчаси тоф жинслари қатламида табиий мувозанатнинг бузилишига олиб келди. Кўмирнинг шахта усулида қазиб олиниши, 100—130 м чуқурликда 5—15 м қалинликдаги кўмир қатламишининг газга айлантирилиши 1960 й.даёқ 60 га ерда сурилма содир булишига, ер усти қатламишининг 45 м гача сурилиши ва 4—15 м чўкишига сабаб булган эди. Загсан сурilmаси ҳам ер ости сувлари режимини ўзгартирди. А. с. фавқулодда мураккаб ва ҳавфли вазиятни вужудга келтирди. Уни бартараф этиш мақсадида республика ҳукуматининг маҳсус қарори асосида тезкор эксперт-методик кенгаш ташкил қилиниб, унга тегишли ташкилотлар жалб қилинди. Кўлами жиҳатидан улкан фалокат келтириб чиқариши аён бўлган сурilmасининг зудлик б-н тўхтатиб қолиш чора-тадбирлари белгиланди. Тавсияларни мувофиқлаштириш ва амалий ишларни бажариш Геология ва минарал ресурслар давлат қўмитасининг «Ўзбекгидрогеология» бирлашмаси зим-

масига юкланди. Юздан ортиқ бургилаш ишлари олиб борилди ва сурима майдонининг муҳандислик-геологик ва гидро-геологик ҳолатлари ўрганилди. Суримани тўхтатиш учун 120 млн.м³ ҳажмда тоғ жинси келтирилиб дарё буйига 3,2 км масофага ётқизилди ва дамба (контрфос) ҳосил қилинди. Тешиктошнинг 13 минг аҳолиси бошқа ерга кўчирилди, Оҳангарон дарёси янги ўзан (6 км ли айланма канал)га буриб юборилди. А. с. тезлиги камайтирила бориб, 17 йилдан кейин тўхташ фазасига эришилди. Суриманинг барқарорлаштиришга эришилиши табиий оғатларнинг олдини олишда жаҳон амалиётида катта воқеа бўлди. А. с.ни «Ўзбекгидрогеология» бирлашмаси қошибдаги Хавфли геологик жараёнларни кузатиш давлат хизмати томонидан назорат қилиб бориш давом этмоқда.

Олимжон Охунжонов.

АЧЧИСОЙ — Навоий вилояти Хатирчи туманинаги сой. Оқтоғнинг жан. ён бағрида 800 м баландликдаги адирлардан бошланиб, жан. томон оқади. Баҳорда Шовот каналига қўйилади. Уз. 18 км. Ёмғир ва булоқлардан сув олади. А. қиши ва баҳор фаслларида серсув бўлиб, ёз ва кузда деярли қуриб қолади.

АЧЧИТОФ — Султон Увайс тизмасининг гарбий қисмидаги чўкки. Денгиз сатҳидан бал. 331 м. Палеозойнинг яшма ва сланецларидан тузилган. Ён бағирлари тик, емирилган қоя тошлардан иборат.

АЧЧИҚ БУЛОҚПАР - таркибида сульфат ва магний қолдиклари микдори 1 г/л дан ортиқ бўлган булоқлар.

АЧЧИҚБОДОМ (*Amygdalus bucharica*) — раъндошлар оиласига мансуб кичкина дараҳт ёки бутга. Баландлиги 1,5 м га яқин. Барглари наштарсимон ёки тухумсимон, бўйи 3 — 4, эни 1,5 — 2 см, бир йиллик новдаларида биттадан, эски новдаларида гуж-гуж жойлашган. Гуллари икки жинсли, оч бинафша рангли, бўйи 14—19, эни 8—11 мм. Бодомнинг пўсти қалин тук б-н қопланган, бўйи 20 — 38 мм. Мағзи аччик. А. март — апр. да гуллаб, июнь — июлда мева беради.

Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё ва Тошкент вилоятларининг денгиз сатҳидан 850 — 2500 м баландликдаги адир ва тоғларида, тош ораларида ва сершагал тупрокларда ўсади. А.дан ширин мағизли бодом ва шафттоли етиштиришда пайвандтаг сифатида ва кам сув, шағалли адир ва тоғ кияларини дараҳтзор ва мевазорлаштиришда фойдаланилди. Мағзида 50% мой ва 2,5 — 4% гача амигдалин глюкозиди бор, ундан ҳар хил дорилар тайёрланади. А. мойи йўтал, истис-ко, зотилжам ва буйрак касалликларига даво. Маҳаллий аҳоли А.нинг ил-диз пўстидан матоларни сарик рангга бўяшда ва тери ошлашда фойдаланади.

АЧЧИҚБУТА (*Ammothamus lemannii*) — бурчокдошлар оиласига мансуб бута. Бўйи 50 — 100 см. Барглари тоқ патсимон, уз. 10 — 19 см, калин тук б-н қріланган. Гуллари оқ бўлиб, узун шингилда жойлашган. Дуккаги 1 — 4 уруғли, спиралсимон. Уруғи тухумсимон, силлиқ, бўйи 4, эни 3,5 мм. А. апр.-майда гуллаб, май-июнда уруғлайди. А. Бухоро ва Сурхондарё вилоятларидаги қумларда ва шагалли ерларда ўсади. А.нинг таркибида 0,5 — 1,12% алкалоид бор. Илдизида 12 — 14%, танасида 3 — 5% ва илдиз пўстила 27 — 30% бўёқ модда бўлади. А.нинг илдиз қай-натмаси ҳалқ табобатида бодга карши ишлатилади.

АЧЧИҚЖОМ, аччиқ кося-заргарликда мис кося. Узук, билагузук, зирақ каби зийнат буюмларини аччиқтош эритмаси, кислотада қайнатиб, юзидағи кир зангларни кетказища ишлатилади.

АЧЧИҚКЎЛ — Сирдарёнинг чап соҳилидаги кўл (Сирдарё вилоятининг Гулистон туманида). А. баҳор ва ёз ойларида тошқин сувларининг тўпланиб қолишидан ҳосил бўлган. Кўл соҳили қумлок. Жан.-гарбий соҳили экинзор. Сув сатҳи баҳор-ёз ойларида кўтарилиб, куз-қишида пасаяди. А.га экин майдонларидан окова ва коллектор сувлари куйилади.

АЧЧИҚКЎЛ — Тошкент ш.дан 20 км гарбдаги кўл. Уз. 700 м, эни 150 м. А.

булоқ сувидан түйинади. Күл ва унинг атрофлари қамишзор. Күлда олтингугурт ҳидли шифобаҳаш қора балчик бор (қалинлиги 10—15 см). Бу балчикдан даволаш муассасалари, жумладан Тошкент ш.даги Саломатликни тиклаш ва физиотерапия илмий тадқиқот ин-тида фойдаланилади.

АЧЧИҚҚҮЛ КОЛЛЕКТОРИ

Фарғона водийсидаги энг йирик коллекторлар тармоғи, Аччиққүл ва Шим. Бағдод коллекторларидан иборат. 1970 й. да ишга туширилган. А. к. курилиши б-н олдиндан ишлаб келаётган жуда кўп катта-кичик коллекторлар унга туаштирилди ва қадимдан ҳамда янги ўзлаштирилган ерлардаги умумий уз. 4,6 минг км бўлган дренажларнинг иши яхшиланади.

А. к. дренаж, сизот сувларини ҳамда сугоришдаги ташлама сувларни ва бошқарилмайдиган сой ҳамда сел сувларини ҳам қабул қилиб Сирдарёга қуяди. А. к. Марказий Фарғона (асосан, Фарғона ва Намангандар)даги 250 минг га ерга хизмат қиласи. А. к.нинг Сирдарёга қуйилиш жойида кўп йиллик ўргача сув сарфи 101,1 м³/с, сувнинг энг юкори минераллашуви миқдори 8,9 г/л ни ташкил этади ва йил давомида 2,0 млрд. м³ сувни чиқаради (1999).

АЧЧИҚМИЯ (*Gobelia pachyscarga*) - бурчоқдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Бўйи 30 — 45 см, қалин тук б-н қопланган. Барглари мураккаб патсимон, уз. 10 — 18 см. Гуллари поянинг юкорисида шингил бўлиб жойлашган. Дуккагининг уз. 4,5 — 6 см, эни 7 — 9 мм. А. апр.— майда гуллаб, июнь— июнда уруғлайди. Тошкент, Самарқанд, Фарғона ва Бухоро вилоятларида турли шароитда, шунингдек лалми экинлар орасида ўсади. Эрон ва Афғонистонда ҳам тарқалган. А. заҳарли ўсимлик. Уруғида ва поясида 2,5 — 3% алкалоид (асосан пахикарпин, софокарпин, софорамин, софоридин ва алоперинлар) бор. Пахикарпин алкалойди тибиётда ҳар хил қон ва тери касалликларини даволашда кенг

кўлланилади. А. уруғи аралашган буғдой уни аччик ва заҳарли бўлади. Халқ табобатида А.нинг майдаланган уруғи овқат ҳазм бўлишини яхшилаш ва иштаҳа очишида кўлланилади.

АЧЧИҚСУВ — Фарғона вилоятининг жан.-ғарбидаги сой. Қирғизистон ҳудудидаги Баткен-Бужум водийсидан бошланади. Кўлбулук, Коракўл, Заканарик, Чилғозли ирмоклари қўшилиб А.ни ҳосил қиласи. Булоклардан сув олади. Уз. 54 км. Дастлаб шимол томон оқади. 30 км масофагача тоғ оралиғидаги текис водийдан, сўнг чукур водийлар ҳосил қилиб, Гузан ва Бурган адирларини кесиб ўтади ва текисликка чиқади. Ўргача йиллик сув сарфи 4 м³/сек. Баҳор ва куз ойларида тўлиб оқади. А. Фарғона вилояти Ўзбекистон тумани ерларини сугоради.

АЧЧИҚГАРВУЗ(*Citrullus colocynthis*) — қовқоқдошлар оиласига мансуб илашиб ўсувлари бир йиллик ўсимлик. Палагининг уз. 1 — 2 м. Барглари учбурчак шаклида, бўйи 5 — 8, эни 4 — 5 см. Гуллари бир жинсли. Меваси думалоқ, аччик, диаметри 7—12 см, дастлаб оч яшил, пишишига яқин сарғиш ва корамтири бўлади. А. авг.—сент.да гуллаб, окт.—ноябрда ҳосил беради. Ўзбекистонда доривор ўсимлик сифатида экиласи. Ватани —Шим.-Шарқий Африка. Мевасининг таркибида глюкозид бор. А.нинг мевасидан сурги сифатида фойдаланилади.

АЧЧИҚТОШ - кўш сульфат тузларининг кристаллогидратлари. Сульфатли минераллардан 30 га яқини ҳалқ тилида А. деб аталади. Табиий шароитда соғ ҳолда учрамайди. Соғ А. бир валентли ва уч валентли металлар сульфатларининг иссиқ сувдаги эритмаларини аралаштириш йўли б-н олинади. Аччиқтошли минерални сувда эритиб бўғлатиш А.ни тозалашнинг энг осон усулидир. А.нинг барча турлари кристалл шаклда, нордон таъмли бўлиб, оғизни буриштиради. А. қиздирилганда таркибидаги сувни ўйқотиб, хира тортиб қолади. Ўргача Осиёда шўрсув, Гугуртдог конларида,

Ҳисор тизмасида ва б. жойларда учрайди. А. күнчиликда, босма ишида, фото саноатида, газлама бўяшда, қоғоз и. ч. да ишлатилади. Алюминийли А. тиббиётда ҳам кўлланилади. А. тери ва шиллик пардаларни қуритади ва дезинфекциялайди. Аҳоли томок оғриғи, оғиз ўйилиши, милк яллиғланиши каби касалликларни даволашда қадимдан А.дан фойдаланиб келади.

АЧЧИҚ-ЧУЧУК - помидор ва пиёздан мавсумий тайёрланадиган салат. Пиёз майда тўғралиб, совук сувда ювилади, унинг устига юпқа қилиб пишган помидор, кўк қалампир тўғралади, туз сепиб аралаштирилади. А.-ч. тайёрлашда 500 г помидорга 1 — 2 бош пиёз ва тальба кўра туз, қалампир керак бўлади. Бундай салат Фаргона водийсида шакароб номи б-н машхур. Унга юпқа ва майда тўғралган бодринг ҳам кўшилади.

АЧЧИҚЎТ (*Chrophora sabulosa*) — сутламадошлар оиласига мансуб, бўйи 8 — 15 см, кенг шоҳ-шаббали бир йиллик ўт. Барглари тухумсимон ёки тўғарак, бўйи 2,3 — 3, эни 1,6 — 2,8 см. Меваси (кўсаги)нинг бўйи 4 — 4,5, эни 5 — 6,5 мм. Уруғи силлиқ, бўйи 3 — 3,5, эни 2 — 2,3 мм. Апр.—июнда гуллайди ва мева беради. А. Ўрта Осиёда ва Орол бўйи текисликларида ўсади. Тошкент, Фаргона, Самарқанд, Қашқадарё вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистондаги кум уюмларида тарқалган. А.дан сурги сифатида фойдаланилади.

АЧЧИҚҚОЗОН — челаксимон мискозон. Ипак бўяш корхоналарида бўялган ипакнинг ранглари мустаҳкам бўлиши учун аччиқтош эритилиб, ипакни солиб аччиққа босишда ишлатилади. Унга 20 чеълак сув сигади.

АШЕЛЬ МАДАНИЯТИ - куйи палеолит даври маданияти. Шу даврга оид тош чўқмор, бир ёки икки томони учирилиб, ўткир қилинган турли шакдаги чақмоқ тошлардан иборат куроллар дастлаб Франциянинг Амъен ш. яқинидаги Сент-Ашелда топилган ва бу маданият шу жой номи б-н аталган. Аш.м. даври одам-

лари ибтидоий жамият ту-зумининг куйи босқичида горларда, дарё бўйларида пана ерларда тўдалашиб яшаб, овчилик б-н ҳаёт кечирган. Оловдан фойдаланган. Аш.м. Ғарбий ва

Шаркий Европада, Кавказ, Олд Осиё, Африкада тарқалган. Ўрта Осиёда Аш.-м.га оид қароргоҳлар Жан. Қозоғистонда (Қоратов), Тошкент вилояти (Кўлбулук), Фарғона водийсида (Селунгур) ва б. жойларда учрайди.

АШЕРСОНИЯ (*Ashersonia*) — та-комиллашмаган замбуруғлар авлоди; оққанотлар оиласига мансуб зааркунанда ҳашаротларнинг табиий кушандаси. Зааркунанда ҳашаротларнинг 1 — 3 ёшдаги личинкаларини шикастлайди. Анинг оққанотларга қарши қўлланиладиган жуда кўп формалари мавжуд (Вьетнам қизил ва сарик А.си, куба зар-ғалдок ва қизил А.си, Япония, Ҳиндистон А.си ва б.). А.ни ширадорлиги 10—11% агар суюклигига тайёрланган озуқали муҳитда кўпайтирилади. Пуркаш учун концентрацияси 1 мл да 2—5-Ю7 бўлган замбуруғ спорали суспензияси ишлатилади. 1 га майдонга 2—6 л спорали суспензия сарфланади. Пуркаш эрталаб ёки кечқурун личинкаларнинг тухумдан чиқиши пайтида амалга оширилади.

АШЁВИЙ ДАЛИЛ - жиноят ёки фукаролик ишини тўғри юритиш учун аҳамиятли бўлган нарсалар. Амалиётда «тилсиз гувоҳлар» деб юритилади. Келиб чикишини, кимга тегишилигини, маълум мақсадларда фойдаланилганлигини ёки турган жойи ўзгарганлигини, у ёки бу моддалар, нарса, жараён ва ходисалар таъсир этганлигини аниқлаш мумкин бўлган моддий белгиларга, шунингдек иш ҳолатларини аниқлашга хизмат киладиган ҳар қандай бошқа аломатлар ва белгиларга эга бўлган нарса А.д. ҳисобланади (ЎЗР ЖПК, 203-модда); улар ишни мазмунан ҳал қилиш учун аниқлаш воситаси бўлиши мумкин. А.д. ўз хусусиятларига кўра қуидагича тавсифланади: 1) жиноят обьекти бўлган А.д., 2) жиноят куроли бўлган А.д., 3)

жиноят изларини ўзида сақлаб қолган А.д.; 4) жиноят орқасида топилган бойлик. А.д.лар ҳодиса содир бўлган жойни ёки бошқа жойларни, биноларни кўздан кечириш, таниб олиш учун кўрсатиш, гувоҳлантириш, мурдани эксламация қилиш, эксперт текшируви учун намуналар олиш, кўрсатувни ҳодиса юз берган жойда текшириш, олиб кўйиш, тинтуб ўтказиш жараёнида олиниши.мумкин. Нарсани А.д. деб эътироф этиши ва уни жиноят ишига кўшиб кўйиш тўғрисида суриштирувчи, терговчи —карор, суд эса — ажрим чиқаради, уларда А.д.ни ишда қолдириш ёки уни сакпаш учун топшириш масаласи ҳал қилиниши лозим. А.д.ларни сақлаш ёки бошқа жойга юбориш учун алоҳида тартиб белгиланган. А.д., улар ҳақидаги масала суднинг қонуний кучга кирган хукми, ажрими б-н ёхуд суриштирувчи, терговчичи, прокурорнинг ишни тугатиш тўғрисидаги қарори б-н ҳал қилинмагунча сақлаб турилади. Хукмда, шунингдек жиноят ишини тугатиш тўғрисидаги ажримда ёки қарорда А.д. лар масаласини ҳал этиши қоидлари, А.д.ларни шикастлаганлик ёки йўқотганлик учун жавобгарлик (ЎзР ЖПК, 204—212-моддалар), А.д.ларни талаб қилиб олиш ва тақдим этиши тартиби ва мажбурияти, уларни сақлаш ва қайтариб бериш тартиби қонун б-н белгилаб кўйилган (ЎзР ФПК, 80-83-моддалар).

АШИҚЎЛ — Қорақалпоғистон Республикасидаги қўл. Амударёнинг ўнг соҳилида. Ғарбда Бестўба ва шарқда Күштепа баландликлари орасида жойлашган. Шим.дан жан.га йўналган. Ғарбий соҳиллари Табаккум чўлига туаш. Уз. 800—1000 м, эни 300—350 м, ўртача чук. 2—3 м. Суғорищдан ортган ва ташлама сув келиб куйилади. Сув кўп келган йили сатҳи кенгаяди. Қирғоқлари қумлоқ, қамишзор, ўртача шўрлиги 1 л да 8—10 г ва ундан кўп. Балиқчиликда фойдаланилади.

АШИН — кад. туркий уруғлардан бирининг бошлиғи. Ў иккинчи Хунну

салтанати даврида ҳуннулар хони Мугонхонга қарам бўлган. Салтанат табғач (тобос) хонлари томонидан емирилгач (439), А. 500 уйлик уруғи б-н Олтой ўлкасининг тоғли туманларига кўчиб ўтган. А. уруғи бошқа туркий уруғлар б-н кўшилиб, турк ёки туркот (турклар) деган ном б-н машҳур бўла бошлаган. Бироқ табғач хонлари кўл остидаги жужан (мўғул уруғлари) хонларига қарам эди. А. ўлгач, унинг авлодлари телеут (туркий қавмлардан бири) ва б. туркий қабилалар б-н иттифок тузиб (545), жужанларга қарши кураш бошлади. Бу кураш натижасида шарқда Корея, ғарбда Болқон я.о.даги Адирна (хоз. Эдирне) ш.гача, жан.да Кавказ, Эрон, Афғонистон, Тибетгача, шим. да Сибирнинг Шим. минтақаларигача чўзилган кенг худудда биринчи улуғ хоконлар давлати тузилди. А. авлодлари 8-а.даги Ғарбий турк хоқонлигини ҳамда 10-а. гача давом этган Хазар хоқонлигини ҳам бошқарган.

АШИНА («А» — хитой тилида ҳурмат белгиси, қушимча сўз бўлаги — «шоно», «чино», мўғулча — «бўри»; Ақшина — «олижаноб бўри»)—1) қад. туркий уруғлардан бирининг номи; 2) Туркий хоконлар номига кўшиб айтиладиган фахрий унвон (мас, Ашина Ҳэлу, Ашина Шер ва б.). Хитойнинг «Tarituy» солномасига кўра, 656—660 й.ларда А—Хуан, яъни Варвализ (Валволиж) шаҳрига ашина унвони бўлган Юе—чже, яъни Тоҳаристон хокими келган.

АШИНА ҲЭЛУ (7-а.) - Ғарбий турк хоқонлиги хоқонларидан бири. 645 й. Тан сулоласи Яочи тумани (хоз. Хитойдаги Урумчи ш.нинг шим.-шарқидаги Фуқан уездига) А. X. бошчилигида ноиблик барпо этган. Хитой императори Ли Шимин шу йўл б-н туркий қавмларга ўз таъсирини ўтказиб, уларнинг мулкларини эгаллаб олмоқчи бўлган. Бироқ 651 й. А. X. катта куч тўплаб Тан империяси ерларига ҳужум қилган. Бунга жавобан Хитой А. X.га қарши жазо қўшини жўнатган. Кўп йиллик жанглардан сўнгина Хитой туркийларни енга олган. А. X.ни ҳийла

б-н Чочга бошлаб келтириб, асир олганлар ва Тан кўшинлари кўмондони кўлига топширганлар.

АШИР (араб.) — қад. ҳажм ўлчови; қиймати Халқаро бирликлар тизими бўйича 6 л га teng (1 A.=6 л).

АШИРИТ, мис зумради — диоптазнинг эски номи (қ. Диоптаз). А. Марказий Козогистондаги Олтинтепа кони ёнидан бу минералнинг 1785 й.да катта кристаллини топиб келган бухоролик саводгар Ашир Муҳаммаднинг номига кўйилган.

АШКЕНАЗИЛАР — яхудийларнинг этник гурухи, ўрта асрда Германияда яшаган яхудийлар авлоди. Европа ва Америка яхудий аҳолисининг катта қисмини, Исройл яхудийларининг ярмига яқинини ташкил этади. Идиш тилида сўзлашади.

АШЛ — қад. узунлик ўлчов бирлиги; қиймати Халқаро бирликлар тизими бўйича 39,9 м га teng (1 A.=39,9 м).

АШОКА — қад. Ҳиндистонда Маурья сулоласидан бўлган подшоҳ (мил. ав. 268—232 йлар). А. давлати деярли бутун Ҳиндистон, ҳоз. Афғонистон ва Покистоннинг бир қисмини камраб олган. Буддизмга хомийлик қилган. Анинг ҳозиргача сакланиб қолган қоятошларга, устунлар ва гор деворларига ўйиб ёздирган шахсий фармонлари («Ашока ёзувлари») қад. Ҳиндистон тарихини ўрганишда муҳим тарихий манба бўлиб хисобланади.

АШРАБОВ Аббос Бобоевич (1913.2.10, Пискент) — курилиш соҳасидаги олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964). Техника фанлари д-ри (1961), проф. (1960). Ўрта Осиё политехника ин-тини тутатган (1940), шу ин-тда ишлаган (1935—91), Ўзбекистон ФА Иншоотлар ин-ти директори (1958—63), Тошкент архитектура ва курилиш интида проф. (1992—96). Илмий ишлари курилиш материаллари га, бинокорлик назарияси ва амалиётига, зилзилабардош бинолар ва иншоотларга доир. А. зилзилабардош бинолар яратиш-

га асос солганлардан бири. У Ўрта Осиёда биринчи бўлиб бетон ва темир-бетон буюмларга енгил тўлдиргич — керамзит ишлатишни, қурилишни индустрлаштириш усулларини, тарихий ёдгорликлардан замонавий бинолар қурилишида фойдаланишни тавсия этди. А.нинг бетон ва темир-бетон соҳасида олиб борган и.т. ишлари натижалари Давлат стандартгари меъёрлари (нормалари)га киритилган.

АШРАФИЙ Муҳтор Ашрафович (1912.11.6, Бухоро-1975.15.12, Тошкент) — композитор, дирижёр. Ўзбек операси асосчиларидан. Ўзбекистон халқ артисти (1939). Самарқанд мусиқа ва хореография и.т. институтида ўқиган (1928-30). Композициядан С. Н. Василенко, Б. С. Шехтер, М. О. Штейнберглардан таълим олган. Петербург консерваториясини дирижёрлик бўйича тутатган (1948). 1930 й.дан Ўзбек мусиқали театри, кейинчалик Навоий номидаги Ўзбек опера ва балет театрининг бадиий раҳбари ва бош дирижёри, директори (1967—71), 1944 й.дан Тошкент консерваториясининг ўқитувчиси, проф. (1953 й.дан), ректори (1947—62; 1971—75). Самарқанд опера ва балет театрининг директори, бадиий раҳбари ва бош дирижёри (1964-66).

Биринчи асари — «Содраш» марши Т. Содиков ва Ш. Рамазонов б-н ҳамкорликда юзага келган (1929). Устози С. Н. Василенко б-н ҳамкорликда илк ўзбек опералари «Бўрон» (К. Яшин либреттоси, 1939) ва «Буюк канал» (К. Яшин ва М. Раҳмонов либреттоси, 1940)ни яратган. «Қаҳрамонлик» (1942), «Голибларга шон-шарафлар» (1944) симфониялари, «Дилором» (К. Яшин ва М. Муҳамедов либреттоси, 1958), «Шоир қалби» (И. Султон либреттоси, 1960—61) опералари, «Севги тумори» (1969), «Матонат» (1971), «Муҳаббат ва қилич» (1973) балетлари, «Рустам ҳакида достон» (1975, «Шоҳнома» асосида) ораторияси ўзбек мусиқа маданиятига қўшилган катта хисса бўлди. «Вақт таронаси» кантатаси (1952), «Баҳор эли» (1937), «Насриддин Бухорода» (Б. Ара-

пов б-н ҳамкорликда, 1942), «Опа-сингил Рахмоновалар» (1954), «Наташахоним» (1965), «Кониот горининг сири» (1967), «Семурғ» (1972), «Ганг узра тонг» (1975) каби кинофильмларга мусиқа ёзган, симфоник поэма ва сюиталар яратган. «Дилором» операси асосида биринчи ўзбек фильм-операси яратилди. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти (1970) ҳамда Ж. Неру (1971), Ж. А. Носир (1972) халқаро мукофотлари лауреати. Тошкент консерваторияси, кўчалардан бири А.номига қўйилган. Тошкентда Ашрафий уй-музейи ташкил қилинган.

Ас: Ўзбек қушиклири, Т., 1939; Вторая симфония, М., 1942, Первая симфония («Героическая»), М., 1945; Канта-та «Ўзбекистон», Т., 1948; Таджикская танцевальная сюита, М., 1957; Арии из оперы «Дилором», Т., 1972; «Амулет любви», клавир, Т., 1973; Музыка в мосы жизни, Т., 1975.

Ад..Джаббаро в А., Соломонова Т., Композиторы и музыкovedы Узбекистана, Т., 1975; Пеккер Я. Б., Узбекская опера, М., 1984.

АШРАФИЙ - 1) 14-а.да Эронда зарб этилган олтин пул. Уни зарб қилдирган Чупоний Малик Ашраф (1344—56) шаънига шундай аталган. Вазни бир мисқолдан ортиқ бўлган. 17-а.да 4-донакка, яъни 3,2 г га тенг булган. Арабларда динор ёки кирш, Балх ва Мовароуннаҳрда танга деб аталган; 2) 18—19-а.ларда Бухорода зарб этилган олтин пул. Бухоро хонлигининг 18—19-а.лардаги агарар муносабатларига оид тарихий хужжат (Мирза Бадеъ девоннинг «Мажма ал-арқом» асари)да келтирилган мълумотларга кўра, А. 93% соф олтиндан бир мисқол оғирликда зарб этилган. Бир А.нинг киймати 19 та кумуш тангага тенг булган.

АШРАФИЙ УЙ-МУЗЕЙИ - ёдгорлик музейи. М. Ашрафий 1969—75 й.лар Тошкентда яшаб ижод этган уй (Марказ — 1, 15-уй, 25-хонадон)да 1982 и. очилган. Музей экспозицияси мемориал ҳоналар ва мусиқа меҳмонхонасидан

ибо-рат. Музей жамгармасида 10000 дан ортиқ экспонат булиб, улар — сурат ва расмлар, ноталар, қўллэзмалар, совғалар ва композиторнинг шахсий кутубхонасидан иборат. Ҳоналардаги 700 дан ортиқ экспонат М. Ашрафийнинг композиторлик, педагогик ва жамоатчилик фаолиятини акс эттиради. Музейнинг мусиқа меҳмонхонасида композиторлар б-н учрашувлар, ижодий кечалар ва сухбатлар, концертлар ўтказилади.

АШРАФОВА Муқаддам (1919-Тошкент — 1999.22.5) — жарроҳ, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1971), тиббиёт фанлари д-ри (1964), проф. (1967). 2-жаҳон уруши фронтларида врачлик қилган (1943—45). ТошМИ II жарроҳлик клиникасининг ординатори (1945—47), даволаш ф-ти факультет жарроғлиги кафедрасининг асистенти (1947—58) ва доценти (1958—66), 1966 й.дан стоматология ф-ти умумий жарроҳлик кафедрасининг мудири. 1989 й.дан нафақада. Илмий ишлари асосан бош мия, жигар ва талоқ жарроҳлиги масалаларига бағишиланган. II даражали «Софлом авлод учун» ордени б-н мукофотланган (1994).

АШТАК-ПАШТАК, ҳаштак-паштак — маҳсус усулда қуритилган ўрик қоки. Пишган ўрик иккига бўлиниб данаги ажратиб олинади. Данагини чақиб, унинг мағзи ўрик эти орасига солинади ва офтобда қуритилади.

АШТАРХОН ХОНЛИГИ (Астрахон хонлиги) — Олтин Ўрданинг инқизори натижасида вужудга келган давлат. Пойтахти — Аштархон ш. (хоз. Астрахон). 14-а.да Олтин Ўрда амири Ҳожи Черкас Аштархон ш.ни босиб олиб, уни алоҳида мулкка айлантирган, тахм. 1459—60 й.ларда эса бу мулк узил-кесил мустакил бўлиб олган. А.х. нинг биринчи ҳукмдори — Катта Ўрда хони Аҳмаднинг биродари Махмуд бўлган. Хонликнинг тахм. худуди: шарқда Нўғай Ўрдагача, жан.да Терек, ғарбда Кубань ва Дон дарёларигача, шим.да Сарой ш.гача. Аҳолиси туркийзабон қабилалардан иборат бўлиб,

асосан кўчманчи чорвачилик, кисман балик овлаш, овчилик ва дехкончилик б-н шуғулланган. Аштархон яқинидан туз қазиб олинган. 1556 й. А.х. рус кўшилари томонидан босиб олинган.

АШТАРХОНИЙЛАР, Жоний-

лар-1601 — 1757 й.ларда ўзбек давлатчилигини бошқарган сулола. 1601 й. аштархонийлардан Боки Мухаммад Бухоро хокимиятини кўлга олгач, шайбонийлар сулоласи хукмонлиги тугатилган. А. Жўжихон наслидан бўлиб, 14-а.нинг 80-й.ларидан бошлаб Астрахон (Аштархон, Ҳожи Тархон) ва унинг атрофидаги ерлар, халклар устидан хукмонлик қилган. 1556 й. Астрахонни Россия босиб олгандан кейин, А.дан Ёрмуҳаммадхон оиласи б-н Бухорога кўчиб келган. Бухоро хони Искандархон (1563—83) кизи Зухрохонимни унинг ўғли Жонибек сultonга берган. Жонибек сulton Зухрохонимдан уч ўғил (Дин Мухаммад, Боки Мухаммад, Вали Мухаммад) кўрган. Дин Мухаммад Абдуллахон II замони (1583—98)да Нисо ва Абивард ҳокими бўлди. Абдулмўминхон ўлдирилгандан кейин (1599) амир ва руҳонийлар Жонибек сultonни хон тахтига кўтартмоқчи бўлдилар. Лекин, Жонибек бундан воз кечди. Шунда улар унинг катта ўғли Дин Мухаммад номига хутба ўқитдилар. Аммо у Бухорога бораётib ўйлда ҳалок бўлди. Охири тахтга Жонибек сultonнинг ўртанча ўғли Боки Мухаммад ўтқазилди. Шундан бошлаб Бухоро хонлиги А. кўлига ўтди (А. сулоласи хукмонлиги даврида Мовароуннаҳрнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти ва ташки сиёсати хусусида Бухоро хонлиги маколосига қ.). Сулола хукмдорлари: Боки Мухаммадхон (1601—05), Вали Мухаммадхон (1605—11), Имомкулихон (1611—42), Надр Мухаммадхон (1642—45), Абдулазизхон (1645—81), Субҳонкулихон (1681—1702), Убайдуллахон II (1702—11), Абулфайзхон (1711—47), Абдулмўминхон (1747—51), Убайдуллохон III (1751—54), Шерғози (1754—57).

Ад.: Абдураимов М. А., Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в 16—19 вв., т. I—II, Т., 1966, 1970; Ахмедов Б. А., История Балха, Т., 1982; Ўзбекистон халқлари тарихи, 2-т., Т., 1994.

АШУЛА — якка хонанда ёки хонандалар гурухига мўлжалланган, мумтоз ўзбек мусика меросида марказий ўрин эгаллаган ашула йўли. Асосан лирик руҳдаги ғазал ва шеърлар заминида юзага келади. А.лар соз (дойра, дутор, танбур), ансамбль жўрлигига ёки жўрсиз ижро этилади. А. ўзбек мусика фольклорида катта урин эгаллаган қўшиқ жанридан куй диапазонининг кенглиги, шаклан ривожланганлиги, мавзу ва мазмуни теранлиги б-н фарқланади. А.нинг бадиий мазмунида бармоқ вазнидаги шеърлардан фойдала-нилсада, аruz вазнидаги ғазал ва шеърий шакллар асосий ўрин тутади. Бинобарин, А.нинг ички тузилиши ҳам турличадир. Бармоқ вазнига асосланган А.лар купрок «банд-накарот» шакли куринишида бўлса, газалларга битилган А.лар тузилиши нисбатан мураккаб ва ривожлангандир. Одатда, бундай А.ларнинг куйлари қути пардалардан бошланиб ўрта ва юкори пардаларида ривожланади, сўнгра дастлабки тургун товушда ниҳоясига етади. Аксарият А.лар ўзига хос авжларига эга. А. жанри тарихи узоқ ўтмишга бориб та-қалади: кўпинча профессионал мусикачи (бастакор-ҳофиз)лар ижодиётининг маҳсулни бўлиб, бизгача оғзаки равишда етиб келганлиги туфайли катор А.лар кўплаб вариантларга эга. А.нинг энг ривожланган музкаммал кўринишлари Бухоро ва Хоразм мақомларининг наср (ашула) йўллари, Тошкент ва Фарғона водийсида кенг тарқалган мақом ўйлари, катта ашула жанрида намоён бўлган. А.ларда ўзбек халқининг руҳи, характеристи, маънавий дунёси ўзининг бадиий етук ва тўлақонли ифодасини топган.

Ад. Нота нашрлари: А. Навоий сўзига музикалар, Т., 1948; Муқимий ва Фурқат ашулалари, Т., 1958; Ўзбек халқ музикаси

(тўпловчи ва нотага олувчи Ю. Ражабий), I—V томлар, Т., 1955–59.

Тўхтасин Faфурбеков.

АШУЛА ВА РАҚС АНСАМБЛИ — турли таркибда ташкил топган созанда, хонанда ва раққослар гуруҳи. Илгарилари Ўзбекистонда ҳам шундай ансамбль (даста)лар бўлган (қ. Мавриги, Бешқарсак, Ялла). Лекин уларни ҳоз. ансамблларга тенглаштириб бўлмайди. Аввало хотинқизлар эрлар б-н бир гуруҳда қатнаша олмас эди. Базмларда, ҳалқ сайиллари ва йиғинларда созанда-хонанда, раққос ва қизиқчилар тўдаси қатнашсада, лекин улар ўз санъатини якка-якка намойиш килар эдилар. Ке-йинчалик янги турдаги А. ва р.а.лар вужудга кела бошлади. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Муҳиддин Қориёкубов, Тожизода, кейинчалик Тўхтасин Жалилов ва б. раҳбарлигига ансамбллар ташкил топди. ЎзРда «Шодлик», «Зарафшон», «Лазги» каби профессионал А. ва р.а.лари бор. Булардан ташкири вилоятларда ҳалқ, фольклор-этнографик ва кўпгина ҳаваскор А. ва р.а. ташкил топган: «Бешқарсак» (Ургут), «Моҳи ситора» (Бухоро), «Наманган олмаси» (Наманган), «Бойсун», «Шалола», «Сариосиё» (Сурхондарё), «Ёшлиқ», «Оразибон» (Хоразм) ва б. Улар ҳалқ орасида анъанавий ўйин-ракс ва замонавий мусиқа-хореография санъатини тарғибот этишда катта хизмат қилмоқдалар.

АШУЛА ЙЎЛИ - 1) чолғу куйларининг ашула йўллари. Mac, бастакор И. Икромов мослаган «Муножот», «Чўли Ирок», «Мушкилоти Дугоҳ» сингари чолғу куйларнинг ашула варианти; 2) Ўзбекистоннинг турли жойларида ҳофизлик мактабларига ҳос ижрочилик-ижодчилик анъаналари. Mac, Бухоро-Самарқанд А.й.лари, Хоразм А.й.лари, Фарғона-Тошкент А.й.лари ва х.к.; 3) атоқли ҳофизларнинг ижрочилик-ижодчилик услубига ҳос асарлар. Mac, «Ушшоқи Ҳожи 1—П» (Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов талқинида танилган «Ушшоқ» йўллари), «Ушшоқи Содирхон» (Содирхон Бобошарифов йўли),

«Тўйчи ҳофиз Ушшоғи» (Мулла Тўйчи ҳофиз Тошмуҳамедов йўли).

АШУЛАЧИ — ашулани ижро этувчи етук санъаткор, хонанда, ҳофиз. А. овоз имкониятларини эгаллаш, улардан тўлиқ фойдалана билиш, ашула йўлларини ўрганишда юксак малака ҳосил этиш б-н этишади. А.нинг овози, ижро услуби (ишкамий, бинигий, гуллигий) турлича бўлиши мумкин (қ. Хонандалиқ услуби).

АШУРАЛИ ЗОҲИРИЙ (1885-Кўқон ш. яқинидаги Ойим қишлоғи — 1937/42) — ўзбек маърифатпарвари, журналист. Кўқон ш.даги Муҳаммад Алихон (Майдалихон) мадрасасида таҳсил кўрган (1914). Тарих, адабиётни чукур билган. Араб, форс, озарбайжон, турқ, татар ва рус тилларини ўрганган. Рус-тузем мактабида ўзбек тили ва адабиётидан дарё берган, Кўқонда «Ғайрат» номли хусусий нашриёт ташкил этган. «Садойи Фарғона» (1916—21), «Фарғона» (1922—28) газ.ларида адабий ходим бўлиб ишлаган. Вакъти матбуот саҳи-фаларида маърифатпарварлик мако-лалари б-н фаол иштирок этган. Янги усулдаги мактаблар очган. Кўқонда «Дорулмуаллимин» мактабини ташкил этиб, шу ерда ишлаган. Қори-Ниёзий раҳбарлик қилган Фарғона пед. техникумida, Кўқон пед. билим юрти, нефть техникуми, саводсизликни тугатиш курслари ва мактабларда муаллимлик қилган. Кишиларни тил ўрганишга, илмли бўлишга даъват этган. С Оқосв б-н ҳамкорликда мактаб ўқувчилари учун «Туркий хрестоматия ёхуд терма китоб» дарслигини тузган (1912). Ўзбек тилида биринчи бўлиб бошлангич синфлар учун «Имло» дарслигини яратган (Қозонда нашр этилган, 1916). Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» ва «Вақфия» асарлари устида матншунослик тадқиқотлари олиб борган. «Муҳокамат ул-луғатайн»ни ҳусниҳатда кўчириб (1916), Кўқонда Вайнер кутубхонасида чоп эттирган (1917). «Вақфия»ни ҳам нашрга тайёрлаган, лекин номаълум сабабларга кўра нашр этилмаган. «Русча-ўзбекча луғат»

тузган (1925). Чўлпон б-н ҳамкорликда «Адабиёт парчалари» тўпламини нашр эттирган (1926).

Хур фикрловчи зиёли шахс сифатида А.З. шўро тузуми учун хавф туғдирди. Шунинг учун ҳам у аввал 1930 й.да қамоққа олинниб, 10 йилга ҳукм қилинган ва муддатидан олдин қайтган. Аммо 1937 й. да иккинчи бор қамоққа олинган ва катл этилган.

Ад.: Мадаминов А., Валихонов М., Тожибоев Р., Маърифат чароғбони («Адабий мерос»), № 3, Т., 1987.

АШУРАЛИ МАҲРАМ (1825, Марғилон — 1863) — созанды, хонанда, бастакор, меҳтар, ипакдўз. Хушвазлиги б-н Фарғона водийсида ва Тошкентда машҳур бўлган. Довруғи Кўқонга етгач, Худоёрхон уни ўз саройига келтирган ва яқин маҳрами даражасига кўтартган. Сарой ҳаётидан нафралланган Аш. М. дўйстлар ёрдамида Тошкентга қочиб, ҳалққа хизмат қилишни давом эттирган.

Аш. М. басталаган мақом йўлларидан тўрттаси (Дугоҳ-Хусайн, Чоргоҳ, Баёт, Шаҳнози-Гулёр) айникса машҳур бўлган. Фарғонада созлар тақиқланган пайтларда яшаган Аш. М. «Катта ашула»нинг ривожига сезиларли таъсир кўрсатган. Тошкент ва Фарғона водийси ҳалқ санъаткорлари орасида унинг издошлари кўп бўлган.

АШУРАЛИ МЕХТАР (фамилияси Юсупов) (1893.11.7, Андижон—1980.1.5, Тошкент) — ўзбек ҳалқ созандаси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1944). Ҳалқ дорбозлари ва қўғирчоқбозларнинг ҳамкори, меҳтарларлик санъати анъаналарининг билимдони сурнай, карнай, ногора йўлларининг устаси. Аш. М. «Хужум», «Ўртоқлар», «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» асарларига мусика басталашда Т. Жалилов, М. Тиллаевларга ҳамкорлик қилган. У. Исмоиловнинг «Рустам» драмасига мусика басталаган. Муқимий номидаги мусикали драма ва комедия театри созандаси (1940—65). Санъатшунослик и.т. интида Аш. М. ижро этган ўзбек

анъанавий мусикаси нодир ёзувлари сақланмоқда.

Аш. М. ижросидаги Бузрук (савтлари б-н), Дугоҳ (уфор ва савтлари б-н), Ироқ (мушкилоти уфор, дучавалари б-н), Наср (талқини б-н), Яланг даврон (уфори б-н), Мустаҳзод (уфорлари б-н), Наво (савти, мушкилоти, чархлари б-н) каби 40 дан ортиқ мумтоз куй Ю. Ражабийнинг «Ўзбек ҳалқ мусикаси» тўпламидан ўрин олган. У «Дорбозлар» ва б. фильмларда ҳалқ созандаси сифатида қатнашган.

Ад.: Олимбоева К. Ахмедов М., Ўзбекистон ҳалқ созандалари, Т., 1959.

АШУРМАТОВ Ислом (1943.6.12—Фаллаорол тумани — 1997.4.4) — Ўзбекистон Республикаси ҳалқ ўқитувчиси (1996). Самдунинг физика ф-тини тутатган (1968). 1968—73 й.ларда Фаллаорол туманидаги 25-мактабда, 1990 й.дан 44-мактабда физика ўқитувчиси, 1973—90 й.ларда 26-, 44-мактабда директор. А. педагогик фаолияти давомида техника воситалари ва кўргазмали қуроллар ёрдамида дарё ўтишга алоҳида эътибор берган. У ўкувчилар б-н биргаликда 900 га яқин кўргазмали қурол тайёрлаган. А. мактабдаги физика хонасини талаб дараҷасида жихозлаб, тумандаги намунали фан хонасига айлантириди. А. биринчилардан бўлиб тест усулини кўллаган.

АШУРО (араб.— ўн кунлик) — 1) Муҳаммад (сав) Мадинага кўчиб ўтганларидан сўнг дастлабки пайтда, муҳаррам ойи 10-кунида тутилган рўза. Кейинроқ рамазон ойида рўза тутиш белгилангач, А. рўзасини тутиш ихтиёрий деб эълон этилган; 2) шиаларда халифа Алининг ўғли Хусайннинг Карбало ёнидаги жангда ҳалок бўлганлиги хотирасига бағишлаб муҳаррам ойининг дастлабки ўн кунлигига ўтказиладиган мотам маросимлари.

Эрон ва Ироқда А. куни масжид ва Мадраса ҳовлиларида, такъяона ва ҳусайнияхоналарда имом Ҳусайн ва сафдошлари чеккан азоб-уқубатлар ҳақидаги киссалар жамоат орасида ўқилади. Кўчаларда шиалар юриш қилиб, мо-

там туғлари ва шиорларини күтариб: «Шох Ҳусайн, воҳ Ҳусайн» сўзларини тақорорлаб, нола чекишиади. Айримлари кўқракларига тўхтовсиз мушт уриб, занжир ва ханжарлар б-н баданларини тилкалайдилар.

А. кунида ислом мамлакатларидан минглаб шиалар Карбало ш.га йигилишиб, имом Ҳусайн ва сафдошлари қабрини зиёрат этишади. Суннийларда А. куни одатдаги диний маъракалардек ўтади, айрим жойларда «ашур оши» улашилади.

АШУРОВ Мұхсинжон Хуррамович (1949, Самарқанд) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1995), проф. (1995), физика-мат, фанлари д-ри (1989). СамДУни битирган(1971). Ўзбекистон ФА Ядро физикаси интида тадқиқотчи ходим, ИГ Иг лаб. мудири, директор ўринбосари (1971-91), «Фонон» илмий и.ч. бирлашмаси бош директори (1991 й.дан). Илмий ишлари қаттиқ жисмли лазерлар физикасига оид. Ўзбекистонда биринчи бўлиб оптик ва лазер кристалларни ўстириш ва шу кристалларни халқ хўжалигига бевосита татбиқ этиш б-н шутулланган. Шу боис «Фонон» илмий и.ч. бирлашмаси вужудга келди. Бирлашмада ЎзР орден, медаллари ва нодир тангалари тайёрланади. А. лазер кристаллар радиацион оптик хоссаларини бошқариш технологияси ва радиацияга бардошли лазер кристалларини синтез қилишга доир тавсияларни ишлаб чиқкан. Мазкур тадқиқотлар асосида интенсив (до-заси 10^8 Р ва ундан юкори) нурланиш шароитида қаттиқ жисмли лазерларнинг генерация ва модуляция хоссаларини йўқотмайдиган юкори самарали фаол ва суст элементлар яратилди. А. 1- ва 2-чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1997).

АШХОБОД (туркманча Ашгабат; араб.— ошиқ ва форс— обод; 1919 й.гача Асхобод, 1927 й.гача Полторацк) — шаҳар, Туркманистон пойтахти (1924 й. окт.дан). Копетдоғ тизмасининг шим-

этакларида, Ахал воҳасида. Халкаро т.й. ўтган. Ҳаво йўллари халқаро ахамиятга эга. А. яқинидан Қоракум канали ўтади. Аҳолиси 412,8 минг киши (1999). А. ўрнида қадимда карвон йўли устида жойлашган манзилгоҳлар бўлган. А. 1881 й. қадимги Асхобод қишлоғи ўрнида Россия мустамлакачи қўшинларининг ҳарбий истехкоми сифатида вужудга келган. Кейинроқ Закаспий вилоятининг маъмурий маркази. А.нинг вужудга келишида унинг муҳим карвон йўллари устида жойлашганлиги катта роль ўйнаган. 1885 й. Асхобод —Каспий ва 1899 й. Асхобод — Тошкент т.й. линияларининг қурилиши А.да саноатнинг ривожланишига олиб келди. 1917 й. дек. да А.да ҳокимиятни большевиклар эгаллаб, шўролар ҳокимиятини ўрнатди. 1918 й. 17 июнда большевиклар режимига қарши кўтарилиган кўзғолон шўролар томонидан шафқатсиз бостирилди. 1918 й. 11—12 июнда А.да ҳокимият эсерлар (оқ гвардиячилар) қўлига ўтди. 1919 й. 9 июнда шаҳарни яна большевиклар эгаллаб олди. 1924 й. гача А. Туркистон АССРнинг вилоят маркази. 1924 й. 27 окт.дан Туркманистон пойтахти ва 1927 й.дан Ашхобод номини олди. 1948 й.ги Ашхобод зилзиласида шаҳар бутунлай вайрон бўлди.

А.— йирик саноат, маъмурий ва маданият маркази. Етакчи саноат тармоқлари — машинасозлик ва металлсозлик. Шунингдек кимё-фармацевтика, ойна, енгил (ипгизлама, ипак, пойабзал, гилам тўкиш ва б.), озиқ-овқат (гўшт, вино, ун, тамаки) саноати ривожланган. Матбуот уйи, кинофабрика бор.

А. — муҳим маданият маркази. Туркманистон ФА, 8 олий ўкув юрти (шу жумладан Туркманистон ун-ти), 4 театр (шу жумладан, Туркманистон опера ва балет театри), тасвирий санъат музейи, тарих музейи, тарих-ўлқашунослик музейи (1881 й.да асос солинган), «Нисо» тарих-маданият кўриқхонаси мавжуд. А.да «Туркманистон», «Илм» нашриётлари, радио ва телевидение, телемарказ,

Туркманистон телеграф агентлиги бор. Туркман ва рус тилларida газ. ва жур. лар нашр этилади. 1968 й.дан «Ашхобод оқшоми» шаҳар газ. нашр этилади.

20-а. бошида шаҳарда тӯғри бурчакли кесишган кӯчалар б-н бирга радиаль йўналиши кӯчалар ҳам бўлган; уйлар асосан пахсадан қурилган. Кейинги вактларда шаҳар кенгайди ва замонавий уйлар кад кўтарди. 1948 й.ги зилзиладан кейин А. бутунлай қайта тикланди. Кўп қаватли зилзилабардош турар жой ва жамоат бинолари қурилди. 50—90-й. ларда бунёд этилган иншоотлар орасида Ҳукумат уйи биноси, Туркманистон ФА мажмуаси, Мулла Нафас номидаги Академик драма театри, қ.х. ин-ти, унт, тасвирий санъ-ат музейи, «Тинчлик» киноконцерт зали, марказий майдондаги Давлат кутубхонаси биноси, «Ашхобод», «Интурист» ва б. меҳмонхоналар бор. 1941—45-й.лардаги урунда ҳалок бўлган жангчиларга ёдгорлик ўрнатилган. 1991 й.дан кейин пойтахтда шарқ меъморий услуги б-н уйғунлашган ҳолда кўплаб янги бинолар, жумладан президент саройи ва б. бунёд этилди.

А.дан 39 км нарида, Копетдоғнинг шим.-шарқий ён бағирларида Феруза курорт шаҳарчаси жойлашган.

АШХОБОД 25, АШ-25 - ингичка толали фўзи нави. Туркманистон ингичка толали фўзи селекцияси ва уруғчилиги и.т. институтининг Ашхобод бўлимida чиқарилган (Д. Б. Бобоев, В. С. Булах, 1974). Туркманистон ва Ўзбекистонда р-нлаштирилган (1977). Тупи пишиқ, ётиб қолмайди, бал. 70—90 см. Ҳосил шоҳлари 2-тиplи. Кулай шароитларда танада ва мева шоҳларида кўшимча кўсаклар ҳосил киласи. Барглари ўртача, 3—5 бўлмали. Гуллари лимонсимон-сарик, қизгиш доглари бор. Кўсаги кичикроқ, деярли 3 паллали. Бир дона кўсакдаги пахта вазни 3,0—3,5 г. Толаси сарғимтири. Вегетация даври 140—145 кун. Фузариоз вилтга ва қора илдиз чириш касаллигига ўта чидамли. 34,4% тола беради, толасининг штапель масса-

уз. 40—41 мм, узилиш кучи 4,9 гк, нисбий узилиш кучи 39 гк/текс, чизиқли зичлиги 125 мтекс.

АШХОБОД ЗИЛЗИЛАСИ - 1948 й. б. оқт. маҳаллий вақт б-н кечаси соат I дан 12 мин. ўтганда бўлган кучли зилзила. Зилзила эпицентри Ашхобод ш.дан жан.-гарбда, Куруғовдонда, 10—15 км чуқурликда жойлашган. Зилзила кучи (M-7,0) эпицентрда 10 баллгача етди. 1000 км² га яқин майдон 9 балл куч б-н силкинди. Зилзиланинг эпицентрал зонаси ($37,8^{\circ}$ ш.к. ва $58,6^{\circ}$ ш.к.у) Бузмайнин — Ашхобод — Куруғовдон чизиги бўйлаб Копетдоғ тоғларининг шим. этагида шим.-гарбдан жан.-шарққа йўналган. Зилзила натижасида Ашхобод ва унинг атрофидаги қишлоқлар вайрон бўлди. Кўп ерларда ёриқлар, кум аралаш бутана сув фонтанлари вужудга келди, тоғларда кўчкилар содир бўлди, ер ости сувларининг миқдори ўзгарди. Ернинг устки қатлами вертикал йўналишда силжиди. Ашхободдан гарбда ер 33 см кўтарилиди, шарқда эса 22 см чўқди. Ашхобод шу кўтарилиган ва чўккан зоналарнинг туашган ерида жойлашган бўлганлиги учун бу ерда ер 70 см дан 178 см гача горизонтал йўналишда силжиди. Зилзила вақтида вертикал (тик) силкинишлар бўлса ҳам, лекин асосий фалокат жан.-шарқдан шим.-гарбга йўналган горизонтал тебранишлар натижасида рўй берди. Асосий зилзиладан сўнг бир неча ой мобайниси қайта силкинишлар (афтершок) давом этди. Ашхобод зилзиладан сўнг қайта тикланди ва замонавий, обод шаҳарлардан бирига айланди.

АШ-ШАЛИФ (қад. Орлеанвиль, Ал-Аснам) — Жазоир шим.даги шаҳар, Аш-Шалиф вилояти маъмурий маркази. Аҳолиси 129 минг киши (1989). Савдо-транспорт маркази. Озиқ-овқат, тўқимачилик, кўн-тери, кимё саноати корхоналари бор. Базилика ус-лубидаги бино колдиклари (324 й.) сақланган.

АШШУР (Ас-сур) — Месопотамиядаги қад. шаҳар (мил. ав. 4-минг йиллик — мил. ав. 614), мил. ав. 2-минг йиллик

ўрталаридан Оссурияниң пойтахти (хоз. Ироқдаги Қалъат -Шарқот харобалари). Мудофаа иншоотлари, ибодатхоналар, турар жой ва савдо расталари, миххат ёзуви б-н битилган матнлар кутубхонаси топилган.

АШШУР БАНИПАЛ- Оссурия подшоси (мил. ав. 669 —таксм. 633). Миср, Элам, Бобил б-н урушлар олиб борган. Ёзма ёдгорликларни түйловчи сифатида тарихда қолган. А.нинг кутубхонаси 1849—54 й.ларда Ниневия жойлашган ердан топилган.

АШЬАРИЙ Абул Ҳасан Али ибн Исмоил (873, Басра —935, Бағдод) — диний назариётчи, ислом илоҳиёти — камоннинг асосчиларидан бири. Машҳадда таҳсил кўрган, мұтазилийлар назаристчиларидан бири сифатида танилган. 912 й.да ўз карашларини кескин ўзгартириб, ислом илоҳиётига фалсафий услубни киритишга уринган. А. мұтазилийликка хос бўлган жуда очиқ ифодаланган рационализмни ҳам, диний эътиқодда ўта кетган формализмни ҳам рад этган. А. асос соглан таълимотни унинг изидан борган илоҳиётчилар (хусусан Абу Ҳомид ал-Фазолий) янада такомиллаштирганлар. Калом 12—13-аларга келиб барча суннителлар ўртасида эътироф этилган.

АШЬАРИЙЛАР — қ. Мутакаллимлар.

АЪЗАМОВ Георгий Тожиевич (1954.6.9, Олмалиқ ш.- 1986.27.8, Севастополь ш. яқинида) — шахматчи. Биринчи ўзбек ҳалқаро гроссмейстери (1984). Собиқ Иттифоқ чемпионатлари иштирокчиси (1981, 1983, 1985), икки карра Ўзбекистон чемпиони (1976, 1982), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган физкультура ва спорт ходими (1984). Жаҳон биринчилиги минтақавий турнири (Ереван, 1982)да 7—8-ўринларни эгаллаган. Кўплаб нуфузли ҳалқаро турнирларда иштирок этган. Ўзбекистонда А. хотира-сига бағишилаб анъанавий турнир ўтказиб турилади.

Ад.: Мухиддинов М., Аъзамовлар суроласи, Т., 1984.

АЪЗАМОВ Йўлдош (1909.10.5 — Тошкент — 1985.16.6) — актёр ва кинорежиссер. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъатарбоби (1965). Ўзбекистон ҳалқартисти (1970). «Совкино», «Востоккино», «Ўзбекфильм»ларда ишлаган. У актёр сифатида Ю. Райзманнинг «Ер чанғоги» (1930), Н. Фаниевнинг «Юксалиш» (1931) фильмларида Курбонгелди ва механик образларини яратган. «Тоҳир ва Зухра» (1945) бадиий фильмига иккинчи реж. бўлди. Уруҳаан кейинги йилларда эса ҳужжатли-хроникал фильмлар («Ҳалқ қизлари», «Тошкент МЭСи» ва б.) ишлади. Биринчи м-стакил бадиий фильми «Қилич» (1934). Тошкент Ёш томошибинлар театрида реж. сифатида бир қанча пьесаларни саҳналаштирган. А. кинорежиссер сифатида

«Гулбахор» (1956), «Мафтунингман» (1958), «Фурқат» (1959), «Истиқбол йўли» (1961), «Ойдин саҳифа» (1965), «Сайёд кўнгироғи» (1966), «Ўтган кунлар» (1969), «Оловли сўқмоқлар» (1971), «Мехробдан чаён» («Зулматни тарк этиб...», 1973), «Одамлар ташвишида» (1976), «Ота насиҳати» (1979), «Катта ва қисқа ҳаёт» (1981), «Пароль, «Регина» меҳмонхонаси» (З. Райзман б-н ҳамкорликда, 1984) ва б. фильмларни яратди. А. ижодида ўзбек ҳалқининг тарихий ва замонавий ҳаёти саҳифаларини миллӣ руҳда кўрсатишга интилиш кўпроқ сезилади. Актёрлар б-н образлар устида чукур ишлаш, барча ҳаракатларни қаҳрамон характери ва ички дунёсини очиб беришга қартиш реж. ижодига хос. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1972).

АЪЗАМОВ Ғани (1909.9.5, Тошкент) — Ўзбекистон ҳалқартисти (1961). Фаолиятини 1930 й. Ҳамза театрида бошлаган. «Ҳалима» мусикиали драмасидағи Раҳим ямоқчи унинг биринчи роли. Ўйғуннинг «Қалтис ҳазил» комедиясидағи Мамарасул саҳнадаги илк ютуғидир. У юзга яқин мукаммал образлар яратган. Домла имом («Бой ила хизматчи»), Мунажжим («Алишер Навоий»), Арс-

лоншер («Чин мухаббат»), Соқи сумбат («Тоға-жиянлар»), Қамбар («Күтгүл кон», Юсуф («Сўнгиги нусхалар»), Омонёр («Қонли сароб», Бобчинский («Ревизор»), Лаунс («Вероналик икки йигит») ва б. шулар жумласидан.

А. ҳажвий, драматик, лирик ролларни бир хил маҳорат б-н ўйнайди. У қандай роль ўйнамасин, ўзининг ҳажвкорлик истеъодини, ўткир киоясини ишга солади, ушокролларни ҳам ҳаёттий тафси-лот б-н бойитиб эсда қолдиради. «Ромео ва Жульетта», «Ганг дарёсининг қизи» спектакларидағи Петр ва Набикори ролларида бир сўз демасада, ўз шахсиятидан маҳрум, мудрок босган, нимжон, иродасиз кишилар қиёфасини гавдалантириди. У яратган Мўмин («Олтин девор»), Алмандар («Алмандар») образлари актёр ижодида алоҳида ўрин тутади. Уста Мўминда актёр кулги талқинини ўрни-ўрнида фожиага яқинлаштириди. С. Ахмаднинг унга атаб ёзган «Куёв» комедиясида А. гавдалантирган Фани тимсолида ёлғизлик фожиаси ёритилди. Фильмлардаги асосий роллари: Сартарош («Мафтунингман»), Қамбар чўлоч («Күтгүл кон», Домла имом («Бой или хизматчи»), Қора шоҳ («Икки дил достони», Холмат («Суюнчи»), Серхунар чойхоначи («Темир хотин») ва б. «Наштар» сатирик киножурналиниң энг фаол иштирокчиларидан. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати.

Ф. Аъзамов Мўмин ролида (Э. Воҳидов, «Олтин девор»).

АЪЗАМХЎЖАЕВ Анвар Аъзамович (1928.17.2-Тошкент- 1994.19.6) — хукукшунос олим. Ўзбекистон ФА мухабир аъзоси (1968). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978). Юри-дик фанлари д-ри (1964), проф. (1966). Тошкент юридик ин-тини тутатган (1949). Шу ин-тда катта ўқитувчи, доцент (1952—55). ТошДУ проректори вазифасини ижро этувчи (1964—65), юридик ф-ти декани (1971—85), Ўзбекистон Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлигининг бошқарма бошлиғи (1965—66), ва-

зир ўринбосари (1966—70), Ўзбекистон Адлия вази-рининг биринчи ўринбосари, Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси ҳамда акад. котиби (1970—71). Тошкент давлат юридик ин-ти ректори (1991—93). ЎзР Инсон хукуклари бўйича миллий қўмита раиси (1993—94).

А. ўзбек хукукшунослик фанининг ташкилотчиларидан бири сифатида унинг равнақига, юкори малакали юрист-олимлар, амалиётчи мутахассислар тайёрлашишига ҳисса қўшди. Давлат хукуки, миллий давлат курилиши назарияси ва тарихи, конституциявий ҳамда маъмурий хукук соҳаларида тадқиқотлар олиб борди. У хукукшунослик ва адлия масалалари бўйича бир қанча дарслик ва ўқув-методик асарлар муаллифи. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

Ас: Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг хукуқий асослари, Т., 1993.

АЪЗАМХЎЖАЕВ Сайдмагруф Мағрупович (1917.5.11, Тошкент) — жарроҳ, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1972), тиббиёт фанлари д-ри (1975), проф. (1976). Тошкент давлат тиббиёт ин-ти санитариягиена, ке-айн стоматология фтида жарроҳлик касалликлари кафедраси мудири (1976 — 91). 1991 й.дан проф.-консультант. Илмий ишлари асосан жарроҳлик масалалари, гастро-дуоденал қон оқишилар, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси тешилиши, ўткир аппендицит, холецистит ва панкреатитлар, чандик касаллиги, «ўткир қорин» ва б.га оид. А. портал гипертензия ва жигар циррози, шунингдек ўпка силини жарроҳлик йўли б-н даволаш усулларини иш-лаб чиқкан.

АЪЛАМ (араб.— билагон, энг олим) — диний-хукукий масалалар юзасидан фикр берувчи диний амалдор. Одатда, муфтийлар тузган фатво ёки ривоятга А. муҳр босгач, у кучга кирган ва қозилар ўша ҳужжат асосида хукм чиқарган. Бу-хоро хонлиги даврида ҳар бир қози ёнида А. бўлган.

АЛЬО (араб.— юқори) — 1) сифати, фазилатлари жиҳатдан энг яхши, энг юқори, асил; 2) Мадраса талабаларининг юқори гурухи (қ. Мадраса); 3) ўкув юртлари, мактабларда ўкувчилар билимларни баҳолашнинг беш балли тизимидағи энг юқори баҳо («5» баҳо).

АЛЬО — 19-а.—20-а. бошларида Хива хонлигиде 10 танобдан ортиқ ери бўлган дехконлар. Хонликда А. тоифали дехконлар 3436 хўжаликни ташкил қилган. Бундай хўжаликларнинг кўпчилиги навкарларники бўлиб, улар соликцан тамоман озод этилган.

АЛЬМАҚ БУХОРИЙ (тахаллуси; асл исми Абу Нажиб Шахобиддин) (? — Бухоро — 1148) — шоир. Бухоро ва Самарқандда таҳсил кўрган. Қорахонийлар саройида хизмат қилган. Араб ва форс тилларида ижод этган. Амир уш-шуаро (шоирлар амири) унвонига сазовор бўлган. Шеърлар девони сакланмаган. 37 қасидасидан парчалар ва 7 рубоийси турли мажмуя ва тазкиралар орқали етиб келган. Қасидаларида Адип Собир Термизий ва Масъуд Сайд Салмон ижодига юқори баҳо берган. А. марсия устаси бўлган. Ўзининг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини 2 вазнда ўқиладиган килиб ёзган.

АЛЬРОФ (араб.—тўсиклар) — ислом манбаларида, хусусан Куръонда таърифланган жаннат б-н дўзах ўртасидаги жой. Ўзбек тилида А. ўрнида одатда «аросат» истилоҳи ишлатилади. Ислом ақидасига кўра, киёмат куни жаннатга ҳам, дўзахга ҳам тушмай ўргада қоладиган одамлар А.да турадилар. Улар жаннатда роҳат қилаётганларни ҳам, дўзахда азоб тортаётганларни ҳам кўриб, баъзида гаплашиб турадилар. Куръоннинг 7-сураси А. деб номланган.

АЭРАЦИЯ (юн. аэро..) - 1. Сув А.и - сувни ҳаво кислороди б-н тўйинтириш. Водопровод сувини тозалаш иншоотларида сувдаги темир гидрооксидни, эркин карбонат ангидридини, водород сульфидин чиқариб юбориш ҳамда сувнинг сифатини яхшилаш; оқова сувлар-

ни биологи к тозалаш иншоотларида (аэротенк, аэрофильтр, биофильтрларда) микроорганизмларнинг яшаш шароитларини таъминлаш мақсадида А. амалга оширилади. 2. Бино А.си — бино ичи ва ташкарисидаги ҳаво зичликлари орасидаги фарқ ҳисобига ва шамолнинг бино деворига ҳамда устёпмасига таъсири ҳисобига амалга ошадиган табиий-ташкiliй ҳаво алмашиниш. Ортиқча иссиқлиги бўлган саноат бинолари ва цехлар (темирчилик, қуймачилик, про-кат ва б.)да кўлланилади. Бинолардаги ортиқча иссиқликнинг энергия сарфламай туриб алмашинишига имкон беради. Бино А.сида дераза ёки тиркиш орқали бинонинг пастки қисмига келган ташки ҳаво иссиқ ва ифлосланган ҳавони бинонинг юқори қисмидаги тиркиш (аэрация фонари)дан сикиб чиқаради. Йилнинг совуқ даврларида хизматчилар шамолламаслиги учун ҳаво полдан камида 4 м баландликдаги тиркишдан киритилади.

АЭРАЦИЯ СТАНЦИЯЛАРИ - органик моддалар б-н ифлосланган оқова сувларни тозаловчи иншоотлар. Аэрофильтрлар ва аэротенклар шулар жумласидан. А.с.да сунъий вужудга келтириладиган шароит оқова сувларнинг тозалайшини тезлаштиради.

АЭРЕНХИМА (аэро... ва юн. enchima — қуйилган, бу ерда тўқима) — ўсимликларнинг нафас олиш функциясини бажарадиган ҳаво сақловчи тўқимаси. А. анча кенг ҳужайралар оралиғи ва ҳар хил шаклдаги ҳужайралардан ташкил топган паренхима ҳисобланади. Баъзан А. таркибига механик айирувчи ва б. хил ҳужайралар ҳам киради. А. газ алмашинуви ва ички тўқималарнинг кислород б-н таъминланиши қийинлашадиган муҳитда ўсадиган сув ва ботқоқ ўсимликлари (шоли, курмак, қамиш, қиёқ)да ривожланган.

АЭРО... (юн. аэг — ҳаво) — қўшма сўзларнинг таркибий қисми. Авиацияга, ҳавода учишга, ҳавога оидликни билдиради (мас, аэрором).

АЭРОБ БАКТЕРИЯЛАР - қ. Аэро-

блар.

АЭРОБ НАФАС ОЛИШ - к. Нафас олиш.

АЭРОБИКА — к. Ритмик гимнастика.

АЭРОБЛАР, аэроб организмлар — эркин кислород бўлган мухитда яшайдиган ва ривожланадиган организмлар. А. кислородлан оксидловчи сифатида фойдаланади. А.га барча ўсимликлар, кўпчилик ҳайвонлар, замбуруғлар киради. Ҳайвонларнинг кислородсиз мухитда ҳаёт кечириши иккиласми хусусиятга эга. А. биологик оксидланишни ҳужайра нафас олиш системаси орқали амалга оширади. Оксидланиш жараёнида кислород тўла кайтарилмасдан захарли маҳсулотлар ҳосил бўлиши туфайли А. бу маҳсулотларни парчалайдиган ферментлар (ка-талаза, супероксидцисмутгаза)га эга. Анаэроб организмларда бундай ферментлар бўлмаслиги туфайли O₂ улар учун заҳарли таъсир этади. Нафас олиш занжири айникса бактерияларда хилма-хил бўлиб, цитохромоксидаза б-н бирга бошқа терминал оксидазалар ҳам иштирок этади. А. орасида фотосинтез килувчи цианобак-терлар, сув ўтлари, юксак ўсимликлар асосий аҳамиятга эга. Бу организмлар фаолияти туфайли ажрабиб чиқадиган O₂ бошқа ҳдмма А. нинг ривожланишини таъминлайди (яна к. Анаэроблар).

АЭРОВОКЗАЛ — аэропортларца ҳаво транспорти йўловчиларига хизмат кўрсатиладиган ва юқ операциялари ўтказиладиган бино ёки бинолар мажмуи. А. таркибига вокзал олди майдони (шаҳар транспорти тўхтаб туриш майдони б-н бирга), самолётлар турадиган перрон, перрон-техника хизмати кўрсатиш бинолари, самолёт бортида йўловчиларга бериладиган озиқ-овқат тайёрлаш цехи, меҳмонхоналар, команда-диспетчерлик пунктини ўз ичига олган асосий иншоотлар мажмуи киради. Одатда, бу бино ва иншоотлар А. биноси б-н бирга курилади. А.нинг ички ва ҳалқаро линияларга хизмат кўрсатувчи хиллари бўлади. А.да

йўловчиларга хизмат кўрсатиш юмушлари куйидагиларни ўз ичига олади: чипталар сотиш ва рўйхатга олиш; рейс бўйича юкларни қабул қилиш, расмийлаштириш, комплектлаш ва учеби келган йўловчиларга юкларни бериб юбориш; самолётларнинг учиши ва кўниши ҳақида ахборот бериб туриш, почта, майший, тиббий ва б. хизматлар кўрсатиш. А.нинг ўлчами аэропортнинг йўловчиларни ташиш ҳажмидан келиб чиқади. Тошкент аэропортидаги А. йирик А.лар жумласига киради (524-бетдаги суратга к.). Йирик шаҳарларда аэропортлардаги А. ишини енгиллаштириш мақсадида аэропорт б-н шаҳар транспорти воситасида боғланган шаҳар А.и курилади.

АЭРОГЕЛИОТЕРАПИЯ - ҳаво ва куёш ваннасидан даво максадида фойдаланиш. Бу муолажа баданнинг очиқ жойларига соф ҳаво ва куёшнинг даволи таъсирини кўрсатишдан иборат. А.да тери орқали нафас олиш ва теридағи рецепторлар фаолияти кучаяди, моддалар алмашинуви яхшиланади, организмнинг химоя кучлари ортади (к. Ҳаво ва куёш ванналари).

АЭРОГЕОЛОГИК СЪЁМКА - фойдали қазилмаларни кидириш усули. Самолёт, ер сунъий йўлдоши ёрдамида ер юзини суратга олиш ёки унинг тузилишмни бевосита кузатишга асосланган. А.с. ишлари З даврга бўлинади: тайёргарлик, дала ишлари ва лаб. ишлари. 1-даврда умумий тайёргарликдан ташқари ўрганилиши керак бўлган жойнинг геологик съёмкаси ўтказилади, ер юзасининг тузилиши, ер юзига чиқиб қолган туб жинслар катлами, уларнинг ётиш шароитлари, ер пўстила содир бўлган дарзликлар ўрни, интрузив ва эффузив жинсларнинг тарқалиши ҳамда фойдали қазилмаларнинг борйўклиги аниқланади, 2-даврда дала ишлари вактида ялпи аэровизуал кузатишлар ва ер устида геологик текширишлар ўтказилади, 3-даврда дала ишлари вактида олинган барча маълумотлар умумлаштирилиб, геологик харита тузи-

лади.

АЭРОГРАФ (аэро... ва»... граф) — сикилган ҳаво ёрдамида бўёқ пуркайдиган асбоб. Газмол, қофоз ва ш.к.га гул солишда, фотосуратларни ретушлашда, пла-катлар, театр декорациялари ва б.ни тайёрлашда ишлатилади. Деворларни оқлаш, бўяш учун ишлатиладиган А. бўёқ пуркагич деб аталади.

АЭРОДИНАМИК ИСИШ - газ ёки ҳаво бирор жисм сиртидан катта тезлик б-н оқиб ўтганда шу жисм сиртининг исиши. Газ ёки ҳаво оқими секинлашган сари унинг т-раси орта боради ва газ (ҳаво)нинг иссиқлик тифили жисм сиртининг т-раси ҳам ортади. Газ (ҳаво) оқими асосан зичлик кескин ўзгарамидиган чегара катламда секинлашади. Ҳаракатнинг секинлашиши натижасида ҳавонинг энг юкори исиши т-раси ҳавонинг дастлабки т-расига ҳам боғлиқ бўлади. Жисмнинг ички қатламларига иссиқлик тарқалмаса, исиши т-раси анча юкори бўлади. Жисмнинг энг юкори босим таъсир» этадиган ва энг исийдиган қисми унинг odd томонидир. Шу сабадан ҳаво (газ)да катта тезлик б-н ҳаракат килувчи жисмнинг олд томони тез емилади. Жисмнинг айрим қисмларини ҳавода қизишдан саклаш учун иссиққа чидамли материаллар, термоизоляция, ички ва ташқи совиткичлар ишлатилади ва шу мақсадда ҳавода ҳаракатланишининг энг яхши варианти танланади. Жисмнинг тезлиги жуда катталашганда газ (ҳаво)нинг нур чиқарib совиши, зарба тўлқинидан исиши эътиборга олинади. Бундай ҳоллар баллистик ва қитъалараро ракеталар, сунъий йўлдошлар ва космик аппаратларининг атмосфера қатламига киришида содир бўлади. Мас, космик аппарат атмосфера қатламига 8,1 км/сек тезликда кирганда т-ра 8000° га етади. Шунинг учун уларнинг сиртини махсус ҳимоя қилиш тадбирлари кўрилиши лозим. Ер юзидан тахм. 100 км ча юкорида А.и. кам; баландлик 200 км дан ортгач, А.и.ни эътиборга олмаса ҳам бўлади.

АЭЮДИНАМИК КУЧ - суюклик

(газ)да ҳаракат килаётган жисм сиртига таъсир этувчи куч. Ҳаракатдаги жисм сиртининг ҳар бир унсурига таъсир этувчи А.к. ларни битта тенг таъсир этувчи куч б-н алмаштириш мумкин (тўла А.к. ва бош момент — аэродинамик момент). А.к.ни учта проекцияга ажратиш мумкин: 1) ҳаракат йўналишига қарши бўлган куч — аэродинамик қаршилик X; 2) тезлик йўналишига перпендикуляр бўлган кўтариш кучи Y; 3) ён куч — X ва Куччларга перпендикуляр куч. Тўла А.к. баъзан тўла аэродинамик қаршилик деб аталади.

АЭРОДИНАМИК МОМЕНТ - суюклик (газ)да ҳаракат килаётган жисмга таъсир этувчи аэродинамик кучлар бош моменти. У жисмнинг учшини бошқариш, аэродинамик куч йўналишини аниқлаш ва жисмнинг муҳитдаги ҳаракатини ўрганишда ишлатилади.

АЭРОДИНАМИК ҚУВУР - аэродинамика соҳасидаги текшириш қурилмаси; унда сунъий ҳосил қилинган ҳаво ёки газ оқимининг учиш аппаратларига ва б. объектларга ёки моделнинг объектлардаги физикавий ўхшаш қисмларига таъсири ўрганилади. А.к.ни биринчи марта К. Э. Циолковский курган. А.к ёрдамида ҳаво (ёки газ)нинг қаршилик кучи, қаттиқ жисм сиртида босимнинг тақсимланиши ва б. аниқланади. А.к. тажрибалари кичрайтирилган моделлар, баъзан эса тўлиқ ўлчамли конструкциялар устида ўтказилади (расмга к.). А.к.да жисм кўзғалмай туради (ҳавога ёки газга нисбатан ҳаракатланмайди), ҳаво (газ) кўзғалмас жисмга нисбатан ҳаракатланади. А.к. куйидагилардан иборат бўлади: ҳаво (газ)ни сўриб олувчи сопло; ҳаво (газ)нинг керакли йўналишдаги оқимини вужудга келтирувчи йўналтирувчи кураклар; текшириладиган обьект ва аэродинамик куч, моментлар ва б. кўрсаткичларни ўлчайдиган датчиклар ўрнатиладиган иш қисми; вентилятор, компрессор ёки эжектор; ҳаво (газ)ни атроф муҳитга чиқарib

юборадиган диффузор. Баъзи А.қ.да ҳаво (газ) оқимини соплога қайтарадиган теска-ри (йўналтирувчи куракли) каналлар бўлади. А.қ. хиллари: берк ва очиқоқимли; берк ва очиқ иш кисмлари бўлган; товуш тезлигидан паст, товуш тезлигига яқин, товуш тезлигидан юқори ва гипер (ўта юқори) товуш тезлигидаги оқимли; даврий ва узлуксиз ишлайдиган. Электр ей б-н иситиладиган, адиабатик кисиладиган, зарбий, импульсли А.қ.лар ҳам бор. А.қ.да синаш машиналарнинг оптимал шаклларини аниқлашга ва муҳандислик иншоотларига шамол таъсирини ўрганишга имкон беради. А.қ. тажрибалари натижалари автомобиль, поезд, космик кемалар, сув ости кемалари ва б.нинг энг мақбул шаклини топишга, баланд иморатлар, миноралар ва б.га шамолнинг таъсирини ўрганишга имкон беради.

АЭРОДИНАМИКА (аэро... ва динамика) — гидроаэродинамиканинг ҳавонинг харакат қонунларини ва жисмлар сиртида вужудга келадиган куч қонуниятларини ҳамда жисмларнинг ҳавога нисбатан харакатини ўрганадиган бўлими. Асосий масалаларидан бири — учиш аппаратларига таъсир этувчи аэродинамик кучларни хисоблаш усули б-н уларнинг лойиҳасини ишлаб чиқиш. Авиация ривожланганлиги туфайли А. мустақил фан сифатида 20-а. бошларида вужудга келди. Самолёт қанотининг кўтариш кучини, самолёт ва унинг деталлари аэродинамик қаршиликларини ҳаво винтининг тортиш кучини хисоблаш усувлари назариясини ишлаб чиқиш ва яратиш талаб қилинади. Қанотнинг кўтариш кучини хисоблашга имкон берувчи назарияни 20-а. бошларида Россияда К. Э. Циолковский, Н. Е. Жуковский ва С. А. Чаплигин, Германияда В. Куттой, Англиядда Ф. Ланчестер ишлаб чиқишган. Учиш назариясини ишлаб чиқиш б-н бир вақтда аэродинамик лабораториялар курила бошланди. Вужудга келадиган масалаларни ечиш усулига кўра А. назарий ва тажриба А.ларига бўлинади.

Назарий А.да гидроаэродинамиканинг асосий қонунлари тенгламалар шаклида назарий тахлил қилинади. Тажриба А.сида харакатнинг айланиш қонунидан кенг фойдаланилади. Шунга мувофиқ в тезлик б-н харакатланаётган жисмга таъсир этувчи куч кўзгалмас килиб маҳкамланган шу жисмга таъсир этувчи ва шу в тезликда ҳаво оқимини ҳайдовчи кучга тенг бўлади.

Авиация ва ракета техникасининг ривожланиши муносабати б-н янги фанлар — гипер товуш тезликлари А.си, сиyrak газ А.си ва космик А. вужудга келди. А. натижаларидан китъалараро ракеталар, ер сунъий йўлдошлари, космик кемаларни лойиҳалаш ва яратища, иссиқлик техникиси, кимё саноати ва б.да фойдаланилади.

Саноат А.сида ҳаво ҳайдагичлар, шамол двигателлари, оқимли аппаратлар (эжекторлар), шамоллатиш техникаси (хусусан, ҳаво кондиционери)ни хисоблаш б-н боғлиқ бўлган, шунингдек ердаги транспортлар (автомобиллар, поездлар) харакатида вужудга келадиган аэродинамик кучлар б-н, бино ва иншоотларга шамолнинг таъсири б-н боғлиқ масалалар кўриб чиқилади.

АЭРОДРОМ (аэро... ва юн. dromos — югуриш жойи) — самолётларнинг учиши ва қўниши учун мўлжалланган, уларни жойлаштириш ва уларга техник хизмат кўрсатишини таъминлайдиган иншоотлар ва жиҳозлар мажмуи. Фуқаро ва ҳарбий, доимий ва мувакқат А.лар бўлади. Самолётларнинг турлари, худудларнинг катта-кичилги, А. тўшамасининг кўтариш имкони ва б. белгиларга қараб синфларга бўлинади. Вазифасига қараб А.нинг транспорт, з-д, ўкув-машқ, клуб-спорт ва б. хиллари бор. Транспорт А.и аэропорт сингари жиҳозланади.

АЭРОЗОЛЛАР (аэро... ва лот. solutio — эритма) — газ муҳитида муаллақ турадиган майдо-майдо қаттиқ ёки суюқ зарралардан ташкил топган дисперс тизимлар. А.даги зарраларнинг катталиги мм нинг ўн миллиондан бир улушидан

тортиб, бир неча мм гача боради (кор учкунлари, ёмғир томчилари). А. каттиқ ёки суюқ жисмларнинг майдаланиши, парчаланиши (мас, портлаш вақтида) ёки конденсалтланиши (мас, ҳаводаги қаттиқ жисм зарралари, газ ионлари ва б.да сув бугининг тўпланиши) натижасида, шунингдек кимёвий реакция вақтида (аммиак б-н водород хлориддан аммоний хлорид олингандан) вужудга келади. А.нинг муҳим хусусияти зарраларнинг қарама-қарши зарядлигидир, дисперс муҳитнинг зичлиги ва қовушомиги кичик бўлганидан, бундай муҳитдаги зарралар тўхтовсиз ҳаракат қилиб туради, бунинг натижасида улар ўзаро тўқнашиб, осонгина йириклиши мумкин (А. коагуляцияси), йириклишган зарралар эса оғирлик кучи таъсирида дисперс муҳитдан ажралади — дисперс тизим бузилади. А.ни парчалашда юқори кучланиши элекстр токи, марказдан қочирма куч ва ультратовушлардан, маҳсус фильтрлардан фойдаланилади. Метеорологияда, ҳавони чангдан тозалашда, ҳарбий ишда (тутун пардаси ҳосил қилишда), пурка-гич ёрдамида жисмларга лок ёки бўёқ беришда ва б. ишларда А. муҳим роль ўйнайди.

АЭРОЗОЛЬ БҮЁҚЛАР — қ. Эмаллар.

АЭРОЗОЛЬ ГЕНЕРАТОРИ — тер- момеханик ва механик усусларда аэро- золлар ҳосил қилиш ҳамда уларни пур- ка-ш машинаси. Бог, ўрмон ва далаларда қ.х. ўсимликлари заараркунандаларига карши курашда, шунингдек омборлар ва иссиқхоналар, чорвачилик биноларини дорилашда ишлатилади. Ветеринария амалиётида А.г.дан дезинфекцияловчи, инсектицид ва вакцина аэрозоллари ҳосил қилишда фойдаланилади. Тер- момеханик усуlda иш суюклиги аввал қиздирилади, сўнгра ҳаво оқими уни майда заррачаларга парчалайди. Механик усуlda эса иш суюклиги факат ҳаво оқими таъсирида парчаланади. Иш вақтида А.г. автомобиль кузови, трактор юқ тиркамаси, от арава ва б. да олиб юри-

лади. Баъзи А.г. пуркагичлгр, чанглатгичлар б-н бирга ишлатилади. Заҳарли дори ёритмасини аэрозоль мосламаси ёрда- мида ҳам пуркаш мумкин. Бунда чанглатгич-пуркагичнинг пуркагич қисмига аэ- розоль мосламаси ўрнатилади, аппаратда маҳсус сўргич орқали сўрилган ҳаво ре- зервуардан дорини эргаштириб, дозаторга хайдайди. Дозаторда ҳосил бўлган эмульсия учлик орқали майда заррacha ҳолида ўсимликка пуркалади.

АЭРОЗОЛЬТЕРАПИЯ - биоло- гик фаол қуқун дориларни аэрозоль ҳолида, яъни маҳсус пуркагич ёрдами- да кучли ҳаво оқими б-н пуркаб, нафас олдириб даволаш; асосан беморнинг нафас йўлларига, организмнинг турли бўшликларига ёки тананинг шикастлан- ган жойларига пуркалади. Бунда нафас йўлларида дори етарли концентрацияда тўпланади. Нафас аъзолари касалликла- ри (сурункали бронхит, бронхоэкстазия, ўпка, шунингдек бронх сили ва б.)да қўлланилади.

АЭРОИОНИЗАТОРЛАР - ҳавони сунъий равища ионлаш, яъни унда жуда кўп мусбат ёки манфий атмосфера ион- лари (аэроионлар) ҳосил қилиш учун ишлатиладиган аппаратлар. А. юрак-қон томир касалликларида, асад хасталиги- да, нафас йўллари ва ўпка яллигланганда асосан манфий аэроионлар б-н даволашда қўлланилади.

АЭРОИОНОТЕРАПИЯ (аэро... ва юн. ion — келувчи, терапия) — ҳаво ион- лари б-н даволаш усули. Бунда маҳсус асбоблар — аэроионизаторлар ишлатилади; улар ёрдамида ҳавода кўплаб аэро- ионлар ҳосил қилинади. Аэроионлар на- фас йўллари ва ўпка альвеолаларидаги ўз концентрацияси ва зарядига қараб, ўпка интерорецепторлари — сезув нерви учла- рининг кўзгалувчанлигини ўзгартиради. Бу ерда ҳосил бўлган импульслар бош мия марказларига боради, сўнгра аъзо- ларга тегишли сигналлар етиб келади. Аэ- роионлар ўпка альвеолалари деворидан конга ўтиб, ўз зарядини кон оқсиллари ва хужайра элементларига беради. Нати-

жада кон ва б. суюкликларда (мас, орка мия суюклигига) электр зарядларининг микдори ўзгаради, бу ҳол марказий ва вегетатив нерв системасининг фаолиятига, пировардида, организм фаолиятига фойдали таъсир этади. А. таъсирида тўқималарда моддалар алмаши-нуви ва оксидланиш-қайтарилиш жараёнлари тезлашади, кислород б-н таъминлаш кучаяди. А. одатда бошқа даво тадбирлари б-н бирга кўлланилади. А.дан бронхиол астма, гипертония, узоқ вақтгача битмайдиган ярачақаларни ва б. касалликларни даволашда фойдаланилади. А. умумий тарзда кўлланилиши ёки ҳаво оқими факат жароҳат, ярага йўналтирилиши мумкин. Анинг бир қадар мукаммал усули — гидроаэроионотерапия Тошкентдаги Саломатликни тиклаш ва физиотерапия и.т. институтида кенг кўлланилади.

АЭРОИКЛИМШУНОСЛИК — иклимшуносликнинг тропосфера ва куйи стратосфера (25 км баландликкача)даги иклим шароитларини ўрганувчи бўлими. Ер сиртининг бевосита таъсири сезилмайдиган баландликдаги катламдан эркин атм. (Э.а.) бошланади. Э.а. иклим, метеорологик элементлар — босим, т-ра, намлик, радиация баланси ва шамолнинг статистик кўрсаткичлари б-н ифодаланади. Э.а.да шамол кучайиб, йўналиши турғунлашади. Иклим ҳосил қилувчи асосий жараёнлар иссиқлик алмашиши, намлик алмашиши ва атм.нинг умумий циркуляциясидир. Э.а.даги барча метеорологик элементларнинг даврий ва узлуксиз ўзгириши, кўп йиллик режими асосан шу жараёнлар б-н аниқланади. Иклим ҳосил қилувчи бу уч омил бирбирига боғлик. Э.а.да намлик камайиши атм. қурғокчилигига олиб келади. Географик кенгликнинг метеорологик элементларга таъсири баландликка караб орта боради. Э.а. қатламлари иклими географик кенглик бўйича аниқ тақсимланади. А. ана шу омилларни тадқиқ килиш б-н шутгулланади.

АЭРОЛИТ — тош метеоритнинг эски номи.

АЭРОЛОГИК АСБОБЛАР - аэрологияда кўлланиладиган асбоб-ускуналар. Ҳаво босими, шамол тезлиги, йўналиши ва х.к.ни ўлчашда ишлатилади. Муқим (стационар) А.а. ерга ўрнатилади, баъзилари атм.нинг тегишли катламларига турли воситалар: водород ёки гелий тўлғазилган каучук шарлар, аэростатлар, стратостатлар, маҳсус самолётлар ва геофизик ракеталар ёрдамида атм. га кўтарилади. Ерга ўрнатилган А.а. аэрологик теодолит, радиотеодолит, радиолокатор кўтарилиган А.а.дан келаётган ахборотларни қабул қиласи. Атм. га кўтарилиган А.а. атм. да рўй берайётган ходисаларни бевосита қайд қиласи. Энг аниқ, мураккаб ва оғир А.а.—метеорографлар кузатувчи б-н биргаликда самолётларда, енгилрок А.а.—автоматик радиозондлар маҳсус шарлар ёрдамида кўтарилади (30—35 км гача). И.т. мақсадларида булатнинг юқори ва пастки чегараси, булат таркибидаги сув миқдори, озон, турбулентлик, электр потенциал ва б.ларни ўлчаш зарур бўлганда маҳсус А.а.дан фойдаланилади.

АЭРОЛОГИЯ (аэро... ва юн. logos — сўз, тушунча, билим) — атм. физикасининг эркин атмлаги (Ер сиртига тулашувчи қатламдан баланддаги) физик ходисалар ва жараёнларни ўрганувчи бўлими. Баландликларда атм. таркиби, булат ва ёғинларнинг ҳосил бўлиши, ҳар хил баландликдаги ҳаво оқимлари, ҳаво мас-саларининг ўзаро таъсири ва б.ни ўрганади. Об-ҳавони олдиндан айтиш усуулларининг тобора такомиллашуви, юқори баландликларда учиш имкониятларининг кенгайиши туфайли бутун дунёда А. тез ривожланди. Ернинг сунъий йўлдошлари учирилиши юқори атм.ни ўрганиш учун кенг имкониятлар очди. А. ихтиёрида Ернинг сунъий метеорологик йўлдошлари, электрон асблолар, радиолокация воситалари, маҳсус жиҳозланган самолётлар, ракета, радиозонд ва такомиллашган аэростатлар мавжуд.

АЭРОЛОГИЯ СТАНЦИЯСИ - шамол, т-ра, босим ва намликни мунтазам

кузатиб борувчи ст-я. А.с.да Ер устидаги метеорологик кузатишлар ва аэрологик ўлчаш натижалари тегиши ташкилотларга юбориб турилади. Ас. радиозонд, аэростат, метеографлар, аэрологик теодолит, радиотеодолит ва радиолокаторлар б-н жиҳозланади. А.с. маълумотлари аэрология марказларида жамланади.

АЭРОЛОГИЯ (аэро... ва голландча looden —кемани олиб юриш) — хаво йўлининг мукаммал тафсилоти (харитаси). Штурманнинг, штурмансииз учиш аппаратларида эса учувчининг хатарсиз ва адашмай учишини таъминлаш учун тузилади. А. хаво йўлининг иқлим ва табиий-географик тафсилотини, самолётдан кўринадиган мўлжалларнинг тафсилотини, аэрором, кўниш майдонлари ва метеорологик ст-ялар тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади.

АЭРОМАГНИТ СУРАТГА ОЛИШ (съёмка) — ер магнит майдонини самолётлар ёрдамида ўрганиш усули. Бу усул аэромагнитометр ихтиро килингандан (1936) кейин кўлланила бошланди. Кейинчалик темир конларини қидириш, геологик хариталар тузиш ва уларни аниқлашда кенг фойдаланилди ган бўлди. Магнит майдонининг тўлиқ микдори А.с.0. вақтида бир-бирига параллел йўналишларда (ўрганилаётган ҳудудни тўла қоплаш ўйли б-н) ўлчанади. А.с.0. натижалари учиш баландлигига боғлиқ: қанча паст училса, шунча майда объекслар аниқланади. Олинган маълумотлар ер магнит майдони кучланишининг вертикал микдорини кўрсатувчи изочизиклар харитаси ёки ўлчанаётган микдорнинг йўналиш (профиль) бўйича ўзгаришини кўрсатувчи жадваллар оркали тасвиранади. Самолётда кисқа вақт ичидан жуда катта ҳудудларни ўрганиш мумкин. Бу эса фойдали қазилма конларини топиш ва уларнинг тарқалиш конуниятларини ўрга-нишга ёрдам беради. А.с.0. да Ер сунъий ўйдошларидан ҳам фойдаланилди.

АЭРОМАГНИТОМЕГР - Ернинг магнит майдонини самолёт ва б. учиш

аппаратларидан ўлчаш учун ишлатила диган асбоб. Икки тури — индукцион ва феррозондли А. қўлланилади. Индукцион А.ларда ўз ўки атрофида айланадиган симлар ўралган фалтак сезгир ўлчовчи элемент вазифасини бажаради. Бу А.лар ер магнит майдони кучланишининг тўлиқ қийматини ўлчашда кўлланилади. Феррозондли А.ларда магнит жиҳатдан юмшоқ котишмалардан ясалган темир ўкида магнит тўйиниши ҳолати ҳосил бўлиши натижасида ер магнит майдони кучланишининг тўлиқ қиймати ўлчанади. Ўки магнит жиҳатдан юмшоқ котишмадан ясалади, ўзи индукцияланувчи фалтак сезгир элемент вазифасини бажаради. Бу сезгир элемент ўлчаш вақтида автоматик равишда ер магнит майдонининг тўлиқ вектори йўналишига мосланади. Самолёт магнит таъсиридан қутулиши учун А. гондолада самолётта шатак килинади. А. темир конларини, нефть ва газ конларини АММ-13 маркали феррозондли аэромагнитон излашда кўллаилади.

АЭРОМАЁҚ — кечаси ва туман вақтида самолётларга мўлжал берадиган, кучли ёруғлик манбалари б-н таъминланган қурилма; иншоот.

АЭРОН — 1) қайт қилишга карши восита, таркибида гиосциамин ва скополамин тузлари бўлган таблетка. Самолётда учганда, кемада сузганда ва ҳомиладорликда юз берадиган кўнгилайниш ҳамда қайт қилишнинг олдини олиш ва даволашда ишлатилади; 2) мис, кремний кўшилган алюминийли қотишма, анча пишик бўлиб, самолёт ва дирижабль ясашда ишлатилади.

АЭРОНАВИГАЦИЯ (аэро... ва лот. navigation — кемада сузиш) — учиш аппаратларини белгиланган трассадан харита, компас, радиоасбоблар ва б. воситалар ёрдамида учирив бориш тўғрисидаги фан (к. Ҳаво навигацияси).

АЭРОНАВТИКА (аэро... ва юн. nautike — кемани бошқариш) — ҳаводан енгил учиш аппаратлари (дирижабль, аэростат ва б.)да парвоз қилиш (к. Ҳавода парвоз қилиш) ва ҳаводан оғир учиш ап-

паратларида учиш тўғрисидаги таълимот (қ. Авиация).

АЭРОНОМИЯ (аэро... ва юн. *nomos* — қонун) — атм.нинг юқори қатламларини ўрганувчи фан. Адаги и.т. усуллари: ракеталар ва сунъий йўлдошлар ёрдамида атм.ни зондлаш, радиотўлқинларнинг тарқалишини кузатиш, спектрал анализ (тахлил). Юқори атм. денгиз сатҳидан бир неча ўн км дан бошланиб, Ернинг бир неча радиусичалик баландликкача давом этади. Пастки атм. б-н юқори атм. орасида аниқ чегара йўқ. Юқори атм.да Кўёш нурлари таъсирида диссоциация ва ионизация жараёнлари содир бўлади. 400—500 км баландликдан бошлаб атм. кислород ва азот атомларидан иборат. Юқори атм.нинг 50—70 км баландликдаги қисми исиган соҳалардан товушнинг қайтишини текшириш йўли б-н, 80 км баландликкача қисми кумушсимон булулгар ҳаракатини кузатиш йўли б-н, 1000 км гача қисми кутб шафакларини ўрганиш йўли б-н, бир неча минг км баландликдаги қисми чақмокларнинг радиотўлқинлар тарқалишига таъсирини аниқлаш йўли б-н ўрганилади. Аэррономик масалаларни хал этишда спектрал тахлил (анализ) муҳим восита ҳисобланади. Ернинг сунъий йўлдошлари ва ракеталар ёрдамида олинган маълумотлар юқори атмосферада кучли ионлашган қатламлар йўқлигини кўрсатди.

АЭРОПЛАН (аэро... ва лот. *planum* — текислик) — самолётнинг эскирган номи.

АЭРОПОНИКА, ҳавода ўстириш (аэро... ва юн. *ropos* — иш) — ўсимликларни тупроксиз, нам ҳавода ўстириш. Ўсимлик илдизларига махсус асбоблар ёрдамида вақт-вақти б-н озиқ моддалар пуркаб турилади. А. усулини 1910 й. рус олими В. М. Арциховский тадқиқот мақсадлари учун таклиф килди. Кейинчалик А.дан гулчилик ва сабзавотчиликда ҳам фойдаланила бошлади. А. усулида илдизмевали ўсимликлар этишириш ҳам ўзлаштирилган. Иссиқхона,

оранжерея, космик кемаларда ва б.да кўлланилади.

АЭРОПОРТ (аэро... ва порт) — йўловчилар, кж, почтани ҳаво транспорта воситаларида мунтазам ташишни таъминловчи бинолар, иншоотлар (аэродром б-н бирга) ва жиҳозлар мажмуи. Халқаро ва маҳаллий А.га бўлинади. А. таркиби аэровокзал, почта бўлимлари, юқ ортиш-тушириш ишларини механизациялаш жиҳозлари бўлган омбор, устахоналар, ангар, моддий-техника жиҳозлари, ёнилги куйиш воситалари ва б. сақланадиган омборлар киради. А. радиолокаторлар, автоматик радиотехника воситалари, ёруғлик сигнали тизимлари, навигация курилмалари ва б. б-н жиҳозланган бўлади.

АЭРОСТАТ (аэро... ва юн. *states* — қўзгалмас) — ҳаводан енгил учиш аппарати. Бунда қўтариш кучи зичлиги ҳаво зичлигидан кам бўлган, қобиқ (баллон) ичига тўлдирилган газ (водород, гелий) дан ҳосил қилинади. Дастрлабки А.ни Францияда ака-ука Жозеф ва Этьен Монгольфьелар 1783 й.да учирishган. Бошқариладиган (дирижабллар) ҳамда бошқарилмайдиган А.лар бўлади. Бошқариладиган А.ларга двигатель ҳамда ҳаво винтлари ўрнатилади. Гелий водороддан оғирроқ бўлишига қарамай, А.ларнинг қобиги кўпинча гелий б-н тўлдирилади, чунки водород осон ўт олиб кетиши мумкин. Бошқарилмайдиган А.лар ўз вазифасига кўра эркин ва боғлаб қўйиладиган А.ларга бўлинади. Стратостатлар, субстратостатлар, ҳаво шарлари эркин А.лар бўлиб, улардан и.т. ишларida, боғлаб қўйиладиган А.лардан ҳарбий мақсадларда, метеорологик тадқиқотларда фойдаланилади.

АЭРОСТАТ АСТРОНОМИЯСИ - астрономиянинг космик жисмларни аэростатга ўрнатилган телескоп ва б. илмий аппаратлар ёрдамида кузатишга асосланган бўлими. Ер сирти якинида атмосфера бир текис исимаганлиги сабабли, турбуленция ҳодисаси рўй беради, натижада кузатилаётган ёритқич нуқта эмас,

балки ёругрок дөг шаклида кўринади. Бунга юлдузларнинг милтиллаши мисол бўёла олади. Бундан ташқари, атмосферанинг кўйи қисми космик жисмлардан келадиган ультрабинафаша ($X < 3900$ Å) ва инфрақизил ($X > 7600$ Å) нурларни кузатишга ҳам халақит беради. Атмосферадаги турбуленция-милтиллаш эфекти б-н боғлик муаммоларни ўрганиш ва космик жисмлардан келадиган нурларни кузатиш учун 20 — 30 км баландликка кутариладиган стратосфера аэростатларидан фойдаланилган. А. а. бизга энг яқин юлдуз — Қуёшнинг инфрақизил нурларини ўрганишдан бошланди. Ультрабинафаша нурларни кузатиш учун аэростатлар кўтариладиган баландлик кифоя қilmайди. Шунинг учун ҳозир Ер сунъий йулдошлари ёки 60 км гача баландликка кўтариладиган ракеталардан фойдаланилади.

АЭРОСТАТИКА — аэромеханикнинг газлар (айниқса, ҳаво)нинг мувозанат шартларини ва уларга ботирилган қаттиқ жисмларга таъсирини ўрганувчи бўлими. Гидростатиканинг баъзи қонунлари А. учун ҳам умумийдир. Суюкликлардан фарқли равища газлар ўз-ўзидан чексиз кенгайиш ва ташки босим остида сикилиш хусусиятига эга. Ер сиртидан юқорилашган сари ҳаво зичлиги камая боради. Ер сиртида ҳаво зичлиги энг кўп бўлади. Ҳаво ва газ зичлиги кўтариш кучига таъсир қилади. Т-ра пасайганда ва босим кутарилганда зичлик ортади ва, аксинча, Ер сиртидан юқорилашган сари атмосферанинг физик хусусиятлари ўзгара боради: ҳаво зичлиги камаяди, т-ра, намлик ўзгаради ва х. к. Ҳаво босими дengiz сатҳидан бошлаб хисобланадиган баландликдан юқори кўтаришган сари (ҳаво т-раси баландлик бўйича ўзгармаса) кўрсаткичли (экспоненцијал) муайян қонун бўйича ўзгаради.

АЭРОСУРАТГА ОЛИШ, аэросъёмка — Ер сиртининг бирор қисми тасвирини учиш аппаратлари (самолёт, аэростат, ҳаво шари, ер сунъий йулдоши, ракета ва б.)га ўрнатилган маҳсус суратга олиш

ва қайд килиш қурилмалари ёрдамида суратга олиш ва қайд килиш. Аэрофотосуратга олиш ва фотоэлектрон хилларга бўлинади. Аэрофотосуратга олиш энг кенг тарқалган бўлиб, ундан хўжалик ҳамда илмий мақсадларда кенг фойдаланилади. Бу усул одатдаги фотоаппаратдан суратга олиш жараёнининг тўла автоматлаштирилгани, кадрларни катта бичимда олиши, анча тез суратга олиши б-н фарқ қилади. Фотоэлектрон А. о. электрон аппаратура ёрдамида обьект чиқарадиган ёки қайтарадиган кўринимас электромагнит нурларни қайд қилишга; қабул килинган нўрни электрон оптик ўзгартиргич б-н кўринадиган тасвирга айлантиришга; обьектнинг кўринадиган тасвирини ўзгартиргич экранда ҳосил қилишга ва шу тасвирни экрандан фотоплёнкага суратга олишга асосланган. Инфрақизил ва радиолокацион А. о. катта аҳамият касб этади. А. о. топографик хариталар тузишда, геологик қидирувларда, қ. х. ва ўрмон хўжалигида, ҳарбий ишда, муҳандислик-қидирув ишларида кўлланилади.

АЭРОТАД҆ЦИҚОТ УСУЛЛАРИ

- Ер юзи, ландшафтлар, ер ости, Дунё океани ва атмосферани Ернинг сунъий йулдошлари, самолёт ва б. учувчи аппаратлар ёрдамида ўрганиш усуллари.

АЭРОТАКСИС (аэро... ва юн. *taxis* — интилиш, ҳаракат) — баъзи тубан ўсимлик ва содда ҳайвонларнинг кислородли (ҳаволи) мухитга интилиши ёки ундан қочиши. Кислородли мухитга интилиш тўғри (мусбат), кислородли мухитдан қочиш эса тескари (манфий) А. дебаталади.

АЭРОТЕРАПИЯ — организмни чиниқтириш ва даволаш мақсадида очиқ ҳаводан фойдаланиш усули. А.дан кўпинча болалар организмини чиниқтириш ва ташки мухитнинг ноxуш омилларига нисбатан чидамини ошириш, шунингдек ўпка, суяқ, тери, бўғим сили, камконлик, нерв ва юрак-томир системасининг функционал касалликларини даволашда фойдаланилади. А.нинг

ҳаво ванналари б-н даволаш тури кенг кўлланилади.

АЭРОТРОПИЗМ - қ. Тропизм.

АЭРОФАГИЯ (аэро... ва юн. phagein — ютмок) — ҳаво ютиш. Овқат ютганда қисман ҳаво ютиш табий ҳол. Лекин куруқ ҳаво ютишга одатланиш касаллика сабаб бўлади. Одатда шошиб ва гаплашиб туриб овқат ейиш, баъзан кўп сўлак ажралиши натижасида А. рўй беради. Сурункали гастрит, колит, меъда яраси ва гиптонияси, коронар томирлар касаллиги, аорта аневризмасида ҳам пайдо бўлиши мумкин. Эмадиган болаларнинг куруқ тешик сўргич сўриб юриши ҳам А.га сабаб бўлади. Ютилган ҳавонинг бир қисми кекирганда чиқиб кетади, қолгани меъданни шиширади, ичакка ўтиб, фаолиятини издан чиқаради, перисталтикаси бузилади, бемор қайт килиб, корни оғрийди; бола иштахаси йўқолиб, озиб кетади. Психиатрияда А. неврознинг айрим турларида кузатилади.

Давоси: психотерапия, сўлак, балгам ютмаслик, овқатланаётганда гапирмасдан оз-оздан овқат ейиш, меъдада кўп туриб қоладиган овқат емаслик, газли ичимликлар ичмаслик тавсия этилади. Болаларга сўргични куруқ сўрдирмаслик, ҳаво ютишга одатланишга йўл қўймаслик, корин шишиб оғриганда боланинг ҳолатини ўзгартириб, ҳавони чиқариб юбориш чораси кўрилади.

АЭРОФИЛЬТР (аэро... ва ...фильтр) — оқинди сувлар биологик жиҳатдан тозаланадиган иншоот. Фильтровчи қатламнинг анча баландлиги (4 м гача) ва мажбурий шамоллатиш курилмаси (А.нинг оксидлаш қуввати ошишини таъминловчи курилма) борлиги б-н биофильтрдан фарқ килади. Ҳажми 1 м³ ли А.га суткасига 5 м³ оқ сув тозалаш учун қабул қилиади.

АЭРОФИЛТАР (аэро... ва юн. phyton-ўсимлик) — ёмғир ва шудрингда эриган минерал озиқ моддалар ҳисобига яшайдиган ўсимликлар. Дараҳтлар танаси ва шохларида, тупрок ва тошлар устида ўсади. А.га айрим лишайниклар ва сув

ўтлари мисол бўла олади.

АЭРОФОБИЯ (аэро... ва юн. phobos-кўркиш) — кўркиш ҳолати; 1) беморнинг ҳаво (шамол)дан кўркиши, руҳий хасталикларда кузатилади; А. кутириш касаллигининг илк белгиси; 2) елвизакдан кўркиш.

АЭРОФОТОРАЗВЕДКА - самолёт ёки бошқа учиш аппаратларига ўрнатилган аэрофотоаппаратлар ёрдамида ердаги объектларни суратга олиш. А.ни учувчисиз ёки маҳсус разведкачи самолётлар бажаради. Разведкачи самолётда бир неча фотоаппарат бўлиб, улар ердан берилган дастур-топшириққа биноан автоматик равишда суратга олади ёки учувчи тегишли объектларни танлаб суратга олади. Ҳарбий ишда душман кароргоҳлари ва объектларини, стратегик иншоотларини суратга олишда А.дан фойдаланилади.

АЭРОФОТОСУРАТГА ОЛИШ - самолёт, вертолёт, Ер сунъий йўлдоши ёки ракеталарга жойлаштирилган маҳсус аэрофотоаппарат ёрдамида жойнинг фотосуратини юкоридан олиш ва шу фотосуратлар ёрдамида жойнинг плани ва географик харитани тузиш. А.о. жойнинг баъзи тафсилотларини ёки ишоотларнинг фотосуратларини олиб, сўнгра тайёр харитасига тушириш учун ҳам кўлланилади. Баъзан, А.о.нинг вазифаси факат жойнинг тутган ўрни чегараларини аниқлаш б-н чекланади (контур А.о.), баъзан топографик улчашлар натижасида олинган рельеф ҳақидаги маълумотлар А.о. ёрдамида олинган харитага туширилади (мураккаб-комбинацияланган А.о.). А.о. воситасида харита тузиб, фотографметрик ўлчашлар натижасида рельефни шу хариталарга тушириш ҳам мумкин (фотограмметрия). Учиш, фотосурат олиш ва тайёр фотосуратларни ўлчаш натижасида жойнинг плани — харитаси тузилади. А.о. топографик хариталар тузишда, геол., тупроқшунослик тадқиқотларида, ўрмончилик ва ер тузиш ишларида, йўл ва ер гидротехника иншоотлари қуриш, ҳарбий иш ва б.да

кўлланилади. Айтиб ўтилган ишларда кўлланиладиган А.о.нинг энг муҳим қисми олинган фотосуратларда жойнинг ҳамма тафсилотларини топа билиш (дешифрлаш — шифрни ечиш) ва уларни харитага аниктуширишдир. А.о. қайси соҳада ишлатилишига қараб, фотосуратдаги тафсилотларни аниклаш — топографик, гидротехник, гидрографик дешифрлаш турларига бўйинади. Ҳарбий мақсадда олиб борилган дешифрлаш душманинг мудофаа тизимини аниклаш, унинг коммуникациям, аэрородромлари ва кечув жойларини ўрганишдан иборат. Бундан ташқари, ҳарбий ишда ердан туриб аниклаб бўлмайдиган обьектлар (нарсалар)нинг координаталари топилади.

АЭТА (атта, инагта) — Филиппин оларининг туб ахолиси, паст бўйли (140 — 150 см) негроид қабилалар гуруҳи. 40 мингга яқин (1987). А. малайя-полинезия тиллари оиласига мансуб бирбирига ўхшамаган шеваларда гаплашадилар. Ҳозиргача қад. диний эътиқодлар (қабилавий анимизм) сақланиб қолган. А. ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан қролоқ, кўчманчи қабила бўлиб, теримчилик ва овчилик б-н шугулланади.

АЭЦИЙ Флавий (тахм. 390-454. 21.9, Рим) — саркарда, Ҳарбий Рим империясининг сўнгги ҳимоячиларидан бири. 425 й. А. гунн жангчилари кўмагида Ҳарбий Рим империясининг олий раҳбарлик лавозимларини эгаллашга эришган: бир неча бор консул этиб сайланган, патриций унвонини олган. А.нинг мавқеини пасайтириш мақсадида императрица Галла Плацидия Африкадаги кўшинлар кўмандони Бонифацийни Италияга чакиртириб олган. Шунга қарамасдан 432 й. А. империя кўшинлари бош кўмандони лаво-зимини эгаллаган. 450 й. гуннлар б-н А.нинг яхши муносабатлари бузилган. 451 й. Каталаун жангиди А. бошчилигига германлар ва аланлардан ташкил топган кўшин вестготлар кўмагида Аттила кўмандонлиги остидаги гуннлар устидан галаба қозонган. А.

императорнинг қизи Евдокияни ўғлига олиб беришга ҳаракат қилгани учун император Валентиниан 111 томонидан Палатин тепалигидағи қабул маросимида ўлдирилган.

АЮДОФ («Айиктоғ») — Кримнинг жан. соҳилидаги чўққи ва бурун, Гурзуфдан 2,5 км шим.-шарқда. Бал. 572 м. Отқинди жинслардан тузилган. А. ўрмон ва бутазорлар б-н қопланган. Жангарбий этакларида Артек жойлашган.

АЮПОВ Абдулла Толипович (1923.10.1, Тошкент) — файласуф олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), проф. (1983). 1941-45-й. лардаги уруш қатнашчиси. Ўрта Осиё давлат ун-ти тарих ф-тини тугатган (1949). Ун-тда ўқитувчи (1952—55), доцент (1955 й.дан). ТошДУ (хоз. ЎзМУ) гуманитар ф-лар фалсафа кафедраси-нинг мудири (1962—92), кафедра проф. (1992 й.дан). А. ТошДУ фалсафа бўлими, кейин ф-тини ташкил этишда бошчилик қилган. Илмий асарлари фалсафа тарихи, баркамол инсонни тарбиялаш, маънавиятни шакллантириш масалаларига оид. Фалсафа фани бўйича дарслер, ўқув кўлланма ва дастурлари нашр этилган.

АЮПОВ Шавкат Абдуллаевич (1952.14.9, Тошкент) — математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1995), физикамат, фанлари д-ри (1983), проф. (1985). А. Т. Люловнинг ўғли. Тошкент давлат ун-тининг математика ф-тини тугатган (1974). ТошДУ да ўқитувчи (1977-79) ва Ўзбекистон ФА Математика ин-тида катта илмий ходим (1979-88), алгебра ва анализ бўлими мудири (1986 й.дан), директор ўринбосари (1986 — 92), директор (1992-97). 1997 й.дан Ўзбекистон Республикаси Олий Аттестация Комиссияси раиси. Асосий илмий ишлари функционал анализ ва унинг замонавий тармоқларидан бири хисобланган операторлар алгебралари назариясига оид. А. Йордан алгебралари соҳасида ҳам назарий, ҳам татбиқий йўналишда йирик и. тларни амалга оширди. Гильберт фазосидаги ўз-ўзига кўшма операторлар Йордан

алгебраси тузилиши ва қурилиши бўйича мухим натижалар олди.

Ас: Классификация и представление упорядоченнүх йордановўх алгебр, Т., 1986.

АЮТТХАЯ, Аютия, (расмий номи Пра-Накхонси-Аюттхая) — Таиланддаги қад. шаҳар. Менам пасттекислигининг марказий қисмида. Ахолиси 100 минг киши атрофида. А. Марказий Таиландда т. й. б-н Менам дарёси кесишган жойдаги мухим савдо-транспорт ту-гуни, шоликорлик р-нининг маркази. Шоли окладиган, вино ва консерва з-лари бор. Хунармандчилик (кумуш буюллари и. ч.) тарақкий этган. А. 1350 й.да бунёд этилган ва бирмаликлар вайрон қилиб ташлагунга қадар (1767) мамлакат пойтахти бўлган. 19- а.да қайта бунёд этилган. А. таи халқи қад. маданиятининг ёдгорлигидир. На Праман (7 —9-алар), Буддасаван (14-а.), Ражапуран (15-а.), Пра Срисанпет (15 — 16-алар) ибодатхоналари ва саройлар бор.

АЮЧИ — ўзбек уруғи. 16-а. бошларида Мовароуннахрга келиб жойлашган. Кейинчалик парчаланиб бошқирд, ўзбек (қипчоклар ичida), кирғиз халклари таркибиға кирган.

АЮҚА (1647 — 1724) — қалмиқлар хони. Ҳокимият тепасига 1672 й. келиб Волга бўйларида барча қалмиқларни бирлаштирган ва ўз мулкини анча кенгайтирган. Россия ҳукумати А.ми хон деб 1712 й. тан олган. А. дам Жунгария, дам Россияяга ён босиб турган, баъзан эса рус ерларига чопқунлар уюштирган. Чоризм Кўй и Волга бўйида ўз мавқеини мустахкамлаш максадида А.ни кўллаб-куватлаган ва унинг ҳарбий кучларидан Аштархон қўзғолони (1705 — 06) ва Булавин қўзғолони (1707 — 08)ни бостиришда, шунингдек Шимолий уруш (1700—21)да фойдаланган.

АЯМАЖУЗ (араб.айём — кунлар, ажуз — кампир) — қишининг охирги кунлари. Март ойининг биринчи ҳафтасида бўладиган совук ва изғиринли кунлар. А. ҳақида халқ орасида «аямажуз олти

кун, қаҳр айласа қаттиқ кун», «А. кирганда тўқсон — бир кунимча йўқсан» каби нақллар тарқалган. Чорвачи қозоқхалқи А.ни ўтамали деб атайди. А. чорванинг қишлоvdан қайтиб, кўзилаш олдидан ориқдаб, қишлоан аранг чиққан вақтига тўғри келади, шундай пайтда баъзан қорбўронли кунлар бошланиб, эҳтиёт чоралари кўрилмаса, мол қирилиб кетиши мумкин.

АЯГУЗ — Қозогистоннинг Шарқий Қозогистон вилоятидаги дарё. Уз. 492 км. Ҳавзасининг майд. 15,7 минг км². Кичик Аягуз ва Катта Аягуз сойлари-нинг кўшилишидан ҳосил бўлади. Чала чўлдан оқади. Суви кўпайған вақтида Балхашгача етиб боради. Асосан қордан сув олади. Ёз вақтида суви шўр бўлади. Суви суғоришга сарфланади.

АЯГУЗ — Қозогистон Республикаси Шарқий Қозогистон вилоятидаги шаҳар (1939 й.дан). Аягуз дарёси бўйида. Т. й. станцияси. Ахолиси 41,8 минг киши (1999). Чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлайдиган саноат тармоқлари (гўшт к-ти, жун газлама тўкув ф-каси) ва транспортга хизмат қилувчи корхоналар (автомобиль тузатиш з-ди, тепловоз ва вагон деполари), темир-бетон буюмлари з-ди бор. А. 1931 й.да Турксиб т. й. қурилиши муносабати б-н вужудга келган.

АҚАЕВ Аскар (1944.10.10, Қирғизистон Республикасининг Кемин тумани) — Қирғизистон давлат ва сиёсат арбоби. Қирғизистон ФА акад. (1987), техника фанлари д-ри (1981), проф. (1983). Мехнат фаолиятини 1961 й. «Фрунземаш» з-дидаги чилангарликдан бошлаган. Ленинград аниқ механика ва оптика ин-тини тутатиб (1968), шу интда аввал лаборант, сўнг аспирант. 1972—73 й.ларда Фрунзе политехника ин-тида ассистент, катта ўқитувчи, Ленинград аниқ механика ва оптика ин-тида докторант. 1976 й.дан Фрунзе политехника ин-тида катта ўқитувчи, кафедра мудири. 1986 — 87 й.ларда Қирғизистон КП МК фан ва ўкув юртлари бўлими мудири,

1987 й.дан Киргизистон ФА вице-президенти, 1989 й.дан президента. 1990 й. 27 окт.дан Киргизистон Республикаси Президенти. Бир неча марта расмий ташриф б-н ЎзРда бўлган. Физик оптика ва голография бўйича илмий асарлар мувалифи. Бир қанча ун-тлар, жумладан ЎзМУнинг фахрий д-ри (1996).

АҚБА, Ақаба (араб. — тоғ йўли, довон) — тарихий географик тушунча. 9 — 10-а.ларда арабийнавис географларнинг асарларида кўп учрайди. 10- ада форс тили да ёзилган «Худуд ул-олам» ва «Тарихи Табарий» асарларида ҳам тилга олиниди. Ҳозир бу атама, асосан, географик номлар таркибида қолган. Туркистон, Зарафшон ва Помир тогларида А. сўзидан тузилган ўнлаб довонни учратиш мумкин: Ақбабоши, Ақбаводиф, Ақбаи Оббурдан, Ақбаи Гишхун, Чоши ақба ва х. к. Бу атама ахба, ағба, овга шакларида Ўзбекистоннинг бир қанча жойларида турили хил маънода ишлатилади. Мас, Самарқанд вилояти баъзи туманларида довонга чиқиладиган тик йўлни овга дейишади ва х. к.

АҚИДА (араб.) — диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, шак келтирмасдан, муҳокама юритмасдан эътиқод қилиниши лозим бўлган диний талаблар. Ислом А.ларининг асоси Қуръонда берилган, ҳадислардаги кўрсатмалар неғизида ишлаб чиқилиб, тартибга солинган. Исломнинг суннийлик йўналиши илоҳиётида эътироф этиладиган А.лар ёки имон талаблари 7 та: Аллоҳнинг ягоналигига, фаришталарга, муқаддас битикларга, пайғамбарларга, охиратга, тақдирга ва инсон қазо килганидан сўнг қайта тирилишига ишониш (қ. Суннийлик). Шиалик йўналиши илоҳиётида 5 А. тан олинади: тавҳид (Аллоҳнинг ягоналиги), нубувват (пайғамбар) га ишониш, адл (илоҳий тақдирнинг адолатлигига ишониш), имомат (имомлар ҳокимиятини таниш), маод (охиратга ишониш) (қ. Шиалик).

Христианликда А.лар биринчи марта 2-жা�хон собори томонидан қабул килин-

ган ва у эътиқод тимсоли деб аталган. У худонинг муқаддас учлиқда (Ота, Ўғил ва Муқаддас руҳда) намоён бўлиши, Исо (ас)нинг халоскорлик миссияси, унинг тирилиб осмонга кўтарилиб кетиши ва охиратда яна қайтиб тушиши, жами 12 асосий А.дан иборат. Кейинчалик жаҳон соборлари эътиқод тимсолини Исо (ас) нинг ҳам илоҳий, ҳам инсоний табиатга эгалиги, иконага сифини шартлиги ҳақидаги А.лар б-н бойитган. Христиан черкови бўлиниб кетгандан кейин ҳар бир конфессия, диний оқим ўз таълимотига бошқа христиан черковлар эътироф қилмаган А.ларни киритган. Католицизм аъроф ҳақидаги, Муқаддас рух фақат Ота-худодан эмас, балки Ўғил-худодан ҳам пайдо бўлганлиги, Биби Марямнинг илоҳий тарзда Исо (ас)га ҳомиладор бўлганлиги ва унинг жисми осмонга кўтарилиб кетгани, Рим папасининг эътиқод ва ахлоқ ишларида бегуноҳлиги борасидаги А.ни қабул этди. Протестантизм эса руҳонийлик унвонини бериш, муқаддас зайдун мойи суртиш ва б. А.ларни тан олмай, ҳар бир диндорнинг ўз эътиқоди б-н гуноҳдан ҳалос бўлиши тўғрисидаги А.ни расм қилди. Православие черкови янги А.лар киритишини рад этиб, илгариги А.лар мазмунини талқин этиш йўлидан борди.

АҚИК, агат — минерал. Ҳалиедоннинг бир тури, катламли ёки йўл-йўл бўлади. Қатламларда рангларнинг ҳар хил уйғунликда келишига караб қуидаги хиллари фарқланади: агат оникиси (ок ва кора катламлар), карнеол оникиси (қизил ва ок), сардоникс (қизил-кўнғир ва ок), агатлар (зангори-кулранг ва ок). Кимёвий форму-ласи SiO_2 . А.дан ҳил маржонлар, тақинчоқлар ясалади, саноатда эса ҳовонча, ҳовонча дастаси, тарози призмалари, электр ва сув ўлчов асбобларининг таглиги, кўнчилик саноатида дазмоллаш фалтаклари ва б. ишланади.

АҚИҚА (араб.— «чақалоқ сочини олиш, курбонлик сўйиш») — мусулмон оиласидарига янги туғилган болага исм қўйиш ва «корин сочи» (боланинг

туғилғандаги сочи)га кайчи уриш б-н боғлиқ одат. Жохилият давридаги турли маъбуд ва маъбудаларга атаб қилинадиган курбонликлар ўрнига мусулмон оиласида фарзанд туғилғанлигининг шуқронаси сифатида бир қўй сўйиб (имкониятга қараб) А. маросимини ўтказишилик жорий этилган.

Ислом анъанасида А.ни чақалок туғилған куннинг 7 ёки 14, ёхуд 21 кунлари ўтказиш тавсия этилади. Бу кунларда А. ўтказилмай қолинса, сўнг қайси кунда, қаҷон амалга оширилса ҳам вазифа бажарилған ҳисобланаверади.

АҚЛ — инсон миясининг дунёни акс эттириш ва шахснинг воқеликка бўлган муносабатларини бошқариб турдиган фаолияти. А. объектив дунё нарса-ходисаларининг муҳим қонуний алоқа-муносабатларини акс эттириш ва шутариқа воқеликни ижодий ўзгартериш имконини беради. Фикрнинг теранлиги, танқидийлиги, уйғунлиги, кенглиги ва тезлиги А.нинг энг мугим сифатлари ҳисобланади. А. яшаш шароити таъсирида, фаолият ва айниқса таълим-тарбия жараённида ривожланади. Бир неча фалсафий оқимларда А. олий ибтидо ва моҳият (панлогизм), инсонларнинг билиши ва хулқи асоси (рационализм) деб тушунилади. Маърифат-парварлик даврида А.га сигиниш кучайган (яна қ. Логос, Нус, Тафаккур).

АҚЛИ НОРАСОЛИК - (жиноят ҳуқуқида) ижтимоий хавфли қилмишни содир қилиш вақтида шахснинг руҳий касаллиги туфайли ўз ҳаракатлари юзасидан ўзига ҳисоб бера олмайдиган ва ўз ҳаракатларини идора қила олмайдиган ҳолати. А. н. икки мезон: тиббий (биологик) ва юридик мезон орқали аниқланади. Тиббий (биологик) мезон шахсда сурункали руҳий касалликни ёки руҳий ҳолатнинг вақтинча бузилғанлиги ёхуд ақли заифлик ёки бошқача тарздаги руҳий касалликнинг мавжудлигини билдиради. Юридик мезон шахснинг ўз ҳаракатлари юзасидан ўзига ҳисоб бера олмаслиги (тафаккур мезони)

ни) ва ўз ҳаракатларини идора қила олмаслиги (иродавий мезон)дир. Шахсни руҳий касал деб ҳисоблаш учун тиббий ва юридик мезонларнинг зоҳирлиги талаб қилинади. Шахснинг руҳий касаллик ҳолатини аниқлаш учун суд-психиатрия экспертизаси тайинланади. Экспертиза шахсни ижтимоий хавфли қилмишни содир қилиш пайтида ақли норасо ҳолатда бўлган, деб хулоса берса, унинг қилмиши жиноят ҳисобланмайди ва жавобгарликка тортилмайди.

АҚЛИ РАСОЛИК — одамнинг руҳий жиҳатдан соғлом ҳолати; жиноят ҳуқуқида шахснинг содир қилған ижтимоий хавфли қилмишини жиноят деб ҳисоблаш ва жиноий жавобгарликка тортишнинг хуҳукий шартларидан бири. Ақли расо шахс ҳар қандай жиноятни содир қилганда ўз ҳаракат ёки ҳаракатсизлигининг жиноят эканлигини англайди ва ундан келиб чиқадиган оқибатни билади. Жиноят ҳуқуқида жиноят учун жавобгар бўла оладиган А. р.нинг икки мезони назарда тутилган бўлиб, булар киши жиноят содир қилиш пайтида ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англагани; ўз ҳаракатларини бошқара олганлигидир. Жиноят содир қилған шахсни жавобгарликка тортиш масаласи қўйилган вақтда унинг ақли расолиги текшириб курилади. Агар жиноят ишини тергов қилиш ёки судда куриш пайтида унинг ақли расолигига шубҳа туғилса, суд-психиатрия экспертизаси тайинланади, у шахсни ақли расо деб хулоса берса, уни жиноий жавобгарликка тортиш масаласи қўйилади.

АҚЛИЙ ТАРБИЯ — шахснинг ҳар томонлама таракқиёти, уни турмуш ва меҳнатга тайёрлашнинг муҳим таркибий қисми. А. т. билимларни тўплаш, бирор нарсани таҳлил ва синтез қилиш, нарса ва ҳодисаларни таққослаш ҳамда таснифлаш, умумлаштириш, мавхумлаштириш, уларни бир тизимга солишни назарда тутади. А. т. вазифаси интеллектуал кўнікмалар, яъни ҳар қандай фанни ўрганишда кўлланиладиган умумий ўқув

кўникмалари — ўқиши, тинглаш, ўз фикрини оғзаки баён этиши, ёзиши, манба б-н ишлаш, мустақил ишлаш малакаларини шунингдек бирор фанни эгаллаш бўйича зарур бўлган маҳсус кўникмалар (чизма, хариталарни ўқий билиш, уларнинг натижаларини чиқара олиш)ни эгаллашдан иборат. Илмий дунёкарашни шакллантириш, яъни болаларга олам илмий манзараси, табиат ва жамият тараққиётининг асосий қонунларини тушунтириш ҳам А. т.нинг муҳим вазифасидан бириди. Бунда болалар ҳаётининг дастлабки йилидаёқ атрофни ўраб турган барча нарсалар б-н таништириб бориш муҳим аҳамиятга эга. А. т. таълим, ўйин, меҳнат жараённида, ҳаётий вазиятларни хал этиш, катталар ва тенгдошлар б-н бўлган мулокотда, оммавий аҳборот воситалари орқали олинадиган ахборотларни қабул килиш ва ўзлаштиришда рўй беради.

АҚОР (араб. — кўчмас мулк, ер-сув, замин) — Темурийлар замонида ер-сув, боғ, тегирмон, канал, дўкон, устахона ва бозорлар каби кўчмас мулклар. А. васијат б-н вақғга айлантирилиши мумкин бўлган. Зарафшон водийсидаги Ақор, Оқар, Ағар каби жой номлари А. атамасидан келиб чиқкан.

АҚОҚИЁ, араб елими, гуммиабик — асосан Африка ва Арабистонда ўсадиган акациядан олинадиган елим. Очик ҳавода шаффоф, мўрт модда бўлиб қотади, сувда эриб, ёпишқоқ қўйка хосил қиласди. А., асосан, арабинат кислотанинг калий, кальций ва б. тузлари котишмасидир. Шарқ табобатида, жумладан Ўрта Осиё табобатида жуда қадимдан дори сифатида ишлатилган. Тиббиётда эмульсия, таблетка, ҳабдори тайёрлашда, саноатда газ-молларни охорлаш, турли бўёклар тайёрлашда кўлланилади.

АҚРАБ, Чаён (араб. — чаён) — 1) юлдуз туркуми, 12 та зодиак (бурж) — юлдуз туркумларидан бири (белгиси X.). Осмоннинг Жан. ярим шарида Илон-элтувчи, Мезон, Бўри, Бурчак чизиги туркумлари ораларида жойлашган. Энг равшан юлдузи — Антарес. Баҳор ва ёзнинг

бошларидаги кўриш мумкин; 2) мучал йилидаги ой номи (22 окт. — 24 ноябр.).

АҚЧА — ўтмишда Туркистонда савдо-сотик, тўлов муомалаларида нарх, баҳо, қиймат ўлчови бўлган пул бирлиги. Аксарият ҳолларда А қумушдан зарб қилинган. Кумушнинг ранги оқ бўлганлиги учун ҳам, мазкур пул бирлиги А деб номланган; яъни ак (оқ) — ча. Илк марта А. истилоҳи Барик дарёси ҳавзасидан топилган қад. туркий битик тош матнида қайд этилган.

АҚЧА СВИТАСИ (Ақча сойи номидан) — ўрта тошкўмир даврига мансуб свита. 1939 й.да Чатқол тизмасининг ғарбий қисмида мустақил свита сифатида ажратилган. А. с. нордон ва ўрта асосли вулкан жинслардан ташкил топган. Умумий қалинлиги 2500 м. А. с.да ўрта тошкўмир даврига мансуб тошкотган ўсимлик қолдиклари топилган. А. с. Чатқол ва Қурама тизмаларида кенг тарқалган ва бу тоғлардаги А. с.да нодир металл конлари учрайди.

АҚШ — к. Америка Қўшма Штатлари.

АҚШ МУСТАҚИЛЛИК ДЕКЛАРАЦИЯСИ — 1876 й.да Шим. Американинг Англия мустамлакаларида миллий озодлик уруши давом этётган пайтда қабул қилинган хужжат. Унда Шим. Американинг Англия қўл остидан ажралиб чиққанлиги ва янги, мустақил АҚШ давлати ташкил топганлиги эълон қилинди. Лойиҳасини миллий озодлик харакати ар-бобларидан Томас Жефферсон тайёрлаган. Ушбу Декларацияда халқларнинг мустақиллигиғояси, барча кишилар қонун олдида тенг ҳамда «яшаш, эркинозод бўлиш ва баҳт-саодатга интилиш» хуқуқига эга эканлиги баралла ифодаланди. У инсон хуқуқларининг илк декларацияси сифатида катта тарихий аҳамият касб этди, жаҳон бўйлаб мустабидликка қарши курашга даъват бўлиб янгради.

АҚШДА ФУҶАРОЛАР УРУШИ (1861—65) — 19- а. ўрталарида буржуазия хукмрон бўлган Шим.даги штатлар б-н кулдорлик хукмрон бўлган Жандаги

штатлар ўртасидаги кураш. Жан. штатлардаги кулдорлик АҚШда саноатнинг ўсишига тўсқинлик қиласади. Жан.даги кулдорлик штатлари қулчиликни саклаб қолиш ҳамда уни бутун мамлакатга йиши мақсадида исён кўтарганлар (1861 й. апр.). Бу уруш икки босқичдан иборат бўлиб, биринчи босқичи (1861—62)да Жан. штатлар устун келди. Чунки президент А. Линкольн урушни катъият б-н олиб бормади. Шим. штатларни юксалиб бораётганидан чўчиган Англия ва Франция қулдорлик штатларини қўллаб-кувватлади. Урушнинг иккинчи босқичида (1863 — 65) Шим. штатлар ғалаба қозонди. Унда кенг халқ оммаси иштирок этди. Инқилобий-демократик харакатларнинг кучайиши натижасида Линкольн ҳукумати армияни кучайтириди ва б. тадбирлар кўрди. Унинг урушда қдтнашганларга унча катта бўлмаган пул эвазига Farbda 160 акр (65 га)дан ер бериш ҳақидаги (1862 й. май) ва негр-кулларни озод этиш ҳақида (1863 й. янв.) ги қонунлари қулдорликка қарши кучларни рағ-батлантириди, пировардида Шим. штатлар ғалабасини таъминлади. Уруш буржуа-демократик инқилоб туслини олди. 1864 — 65 й.ларда жан. ликларнинг асосий кучлари тор-мор қилинди ва 1865 й. апр.да қулдорлик штатларининг пойтахти — Ричмонд ш. эгалланди. Шим. нинг ғалабаси мамлакатда буржуазия ҳукмронлигини мустағкамлади, плантаторлар ҳукмронлиги ва қулчиликни йўқ қилган (расман 1863 й. 1 янв.да бекор қилинган), гарбдаги ерларни ўзлаштириш ва жадал суръатда индустрлаштириш учун шарт-шароитлар яратиб берган. АҚШ ҳудудининг аксарият қисмида қ. ҳ.да фермерлик (американца деб аталмиш) йўли ғала-ба қилган. Бироқ фукаролар уруши ерсиз озод қилинган нефларга ҳақиқий озодлик келтирмаган.

АҒДАМ — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар (1828 й.дан). Корабоғ тизмасининг этагида. Т. й. станцияси. Ахолиси 39,8 минг киши (1999). Озиқовқат саноати (жумладан виночилик) ри-

вожланган. Металлсозлик, гилам тўкиш корхоналари, ёғсир з-ди, театр бор. А.га 1741 й. асос солинган.

АҒДАШ — Озарбайжон Республикасидаги шаҳар (1900 й.дан). Ағдаш т. й. станциясидан 47 км. Аҳолиси 20,9 минг киши (1999). Ёғ-сир, автомобиль тузатиш, пахта тозалаш, сут з-лари бор. Қад. шаҳар, ипак ва ипак буюмлари савдоси б-н машҳур бўлган. Карvonсарой сақланган. А. 16- а.да вужудга келган.

АҒЛАБИЙЛАР — Шим. Африкадаги араб амирлари сулоласи (800 — 909), аббосийлар вассали Хорун ар-Рашидининг ноиби Иброҳим ибн ал-Ағлаб асос солган. Пойтахти — Қайрувон ш. Фотимиylар б-н кураш жараёмида тутатилган.

АҲВОЗ — Эроннинг жан.-гарбидаги шаҳар, Ҳузистон остонининг маъмурий маркази. Корун дарёси бўйидаги порт, нефть чиқариладиган йирик конлар маркази. Ахолиси 580 минг киши (1986). Т. й. тугуни. Техронга борадиган нефть қуву-ри А. орқали ўтган. Тўқимачилик, пўлат прокати корхоналари, ун-т бор. Заргарлик буюмлари ишлаб чиқарилади.

АҲД (араб.) — 1) қатъий сўз, қарор, ваъда; 2) келишувчи томонлар ўртасида бирор масалада тузилган шартнома, битим, мас, тинчлик аҳди.

АҲИЙХИРАВИЙ(15-а.)-хиротлик хушвозд ҳофиз, машҳур бастакор, устоз. А. Жомийнинг «Қайтадан дилимга тушди, шундай зўр ишку муҳаббат...» матлали шеъри б-н ўқиладиган туркий зарб усулидаги Роста панжоҳ сингари асарларнинг мусаннифи. Убайдуллахон Хиротни ишғол этгач, А. Ҳ.ни Бухорга олиб кетган. А. Ҳ. Бухорода шуҳрат қозонган. Ҳофиз Ушшокий, Бобойи Чангий Бухорий, Ҳожа Ҳамзай Тошкандий, Дарвиш Мақсуд Андижоний, Ҳофиз Мирокий Бухорий, Ҳофиз Бокий Рўдий каби донгдор санъаткорларни тарбиялаб етиштирган. А. Ҳ. Зарбул-фатҳусули (Ироқмақоми йўли)даги ик-кита мусиқа асарларини машҳур бастакорлар Ҳожа Бобо б-н Ҳожа Ҳамзага бағишилаган. Замонасининг машҳур мусиқашуноси Дар-

вишали Чангий А. Ҳдан кўп накшлар б-н савтлар қолганлигини таъкидлаган.

АҲЛ ас-СУННА вал-ЖАМОА («сунна ва жамоа ағли») — ислом дини таълимотида оғишмай, тўғри мафкурада собит қадам бўлиб келаётган мўмин-мусулмонлар тоифасининг номи. Муҳаммад (сав) бир ҳадиси шарифларида айтган эканлар: «Яхудийлар қавми 71 фирқага, масихийлар қавми 72 фирқага бўлинниб кетган эдилар. Менинг қавмим (умматим) эса 73 фирқага бўлинниб кетурлар. Улардан фақат бир тоифаси менинг ва саҳобаларим йўлидан юриб адашмай борурлар. Колган 72 фирқаси ағли нор (дўзахий)дирлар». Ислом уламолари шу ҳадисдаги бир тоифани А. ас-с. вал-ж. деб номлаганлар. Бу тоифа яна «фирқаи ножия», «ашъарийлар», «мотуридийлар» деб ҳам номланади.

АҲЛ ул-КИТОБ (араб. — китоб ахли, мазмунан ўз диний китобига эга бўлган халқлар) — ислом ақидасига кўра, ҳақиқий диндорлар (мусулмонлар) ва «ғайридин» мажусийлар ўртасидаги одамлар тоифаси. Улар ўзларига юборирилган муқаддас китоблар матнини бузгандар; Муҳаммад (сав) ва унинг охирги пайғамбарлик вазифаси тўғрисида эслатилган гаплар чиқариб ташланган. А. ул-к.га христианлик ва яхудийликка эътиқод қилувчилар киритилган. Мусулмонлар умуман А. ул-к.га сабр-тоқатли муносабатда бўлиб келгандар. Бу ҳол мусулмонлар б-н бошқа диндагилар ўртасида келишув ва тинч муносабатлар ўрнатилишига имкон берган, хозир ислом давлатлари б-н христиан давлатлари ўртасида мулокот олиб бориш учун гоявий асос бўлиб хизмат қилади.

АҲЛИ ҲАҚ (форс, араб. — «ҳақиқат кишилари») — Эрон ва унга қўшни мамлакатларда тарқалган шиаларнинг яширин жамоаси. Эронлик шиалар А. ҳ. тарафдорларини «алиилоҳийлар» деб атайдилар. Бу жамоа тахм. 14-ада вужудга келган. Фарбий Эрон ва Шарқий Туркияга, кейинчалик Афғонистон, Ирок, Сурия, Озарбайжоннинг жан.га

ёйилган. А. ҳ. Али азалдан илоҳий ва у Одаматодан то Мухаммад (сав)га қадар бўлган пайғамбарларда, шиа имомлари ва келажак маҳдийда мужассамларни, деб ҳисоблайдилар. А. ҳ. жаннат ва дўзахни инкор этиб, жоннинг янгича шаклга киришига ишонадилар. Улар дарвишларга ўхшаб жазавага тушадилар. Ҳоз. вақтда А. ҳ. Туркияда шиаларнинг тахм. 90%ини, Афғонистонда 15%дан ортигини, Эронда 8%га яқинини ташкил қиласди.

АҲМАД (?- 1481) - Катта Ўрда хони (1465 — 81). 1465 й. акаси Маҳмудхон (1459 — 65)га карши исён кўтариб таҳтни эгаллаган. А. 1472 й. Польша қироли Казимир IV б-н Иван III Васильевига қарши иттифоқ тузган. 1476 й. А. Иван IIIдан Катта Ўрдага қарам бўлишни талаб килган. Бирок кучлар нисбати Ўрда фойдасига эмасди. 1480 й. А. Москва устига муваффакиятсиз юриш қилгач (к. Уградаги туриш), Русь мўғуллар истибдодидан узил-кесил халос бўлган. А. 1481 й. 6 янв.да Донец дарёсининг қуйилиш ерида нўғайлар б-н иттифоқлиқда ҳаракат қилган Туман хони Ибок томонидан ўлдирилган.

АҲМАД ал-ФАРГОНИЙ (тўлиқ исми Абул Аббос Аҳмад иби Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғоний) (тахм. 797, Фарғона — 865, Миср) — астрономия, мат., геогр. ва б. илмий йўналишларда фаолият кўрсатган ўзбек комусий олими. Шарқда Ал-Фарғоний, Европада Alfraganus (Алфраганус) таҳаллуслари б-н машҳур. Унинг ҳаёти ва илмий фаолияти тўғрисида жуда оз, у ҳам бўлса, узук-юлуқ маълумотлар етиб келган. А. ал-Ф. ҳаёти, илмий изланишлари ва камолоти Аббосийлар сулоласи хукм сурган, Араб халифилиги жаҳоннинг энг йирик салтанатларидан бирига айланиб, унинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросондан келган кўплаб мутафаккирлар мухим ўринга эга бўла бошлаган тари-хий даврда кечди. А. ал-Ф. Халифа Хорун ар-Рашид (786 — 809) ворисла-

ри ал-Маъмун (813 — 833), Мұтасим (833 -842) ва Мутаваккил (846 — 861) хукмронлик қылган даврда яшади ҳамда аввал Марв, сүнгра Бағдод, Дамашқ ва Қохира шаҳарларида илми ҳайъат (фалақиётшунослик — астрономия), риёзиёт (мат.) ва жуғрофия (география) фанлари б-н шуғулланды ҳамда қатор илмий ва амалий асарлар ёзіб қолдирди.

А. ал-Ф. даставвал (тахм. 811 й.) Фарғонадан Марвга келган. Илк ўрта асрлардағек Марв ш. Ўрта Осиёнинг йипик маданий ва илмий-маърифий марказларидан бири бўлган, бу масканда ўша даврлардағек Мовароуннахр, Хоразм ва Хурисондан кўплаб олимлару фозиллар ва мутафаккирлар тўпланиб, Ажамниж маданий ҳаётида мухим аҳамият касб этгандар. Ҳатто 651 й.да сүнгги Сосонийлар шаханшоҳи Яздигард III ибн Шахриёр (632 — 651) араблар таъкибидан қочиб, пойтахт кутубхонасидағи китобларни ўзи б-н Марвга олиб келган. Халифалик кўл остига ўтгач ҳам Марв ўзининг кад. мавқенин йўқотмай, нафакат илмий ва маданий марказга, балки фатҳ этилган шарқий вилоятларнинг сиёсий марказига айланган.

Хорун ар-Рашид вафоти (809 й.)дан сўнг халифалик таҳтига Мұхаммад ал-Амин (809 — 813) чиқади. Унинг акаси Абдуллоҳ б-н таҳт учун (809 — 813 й.ларда) олиб борган кураши (Хорун ар-Рашид ўғли Абдуллоҳни 806 й.да Мовароуннахр ва Хурисоннинг ноиби этиб Марвга юборган эди) Абдуллоҳнинг ғалабаси б-н тугайди. Мұхаммад ал-Амин қатл этилади. Ўша йили (813 й.) Абдуллоҳ ал-Маъмун номи б-н таҳтга ўтиради. Бироқ у халифалик пойтахти Бағдодга бормай, то 819 й.га қадар Марвда яшайди. У ўз атрофига олимлару фозилларни тўплайди. 819 й. ал-Маъмун барча сарой аъёнлари ва олимлари б-н бирга Марадан Бағдодга кўчади. Улар орасида А. ал-Ф. ҳам бўлган. Бу даврда халифаликда Хорун ар-Рашид фармони б-н бино қилинган иккита расадхона ва бой кутубхона бор эди. Абу Райхон Беру-

ний маълумотига Караганда, расадхоналардан бири Бағдоднинг аш-Шаммосия маҳалласида ва иккинчиси Дамашқ яқинида Касийун номли тоғда жойлашган эди. Расадхоналарда Хорун ар-Рашид асос солған илмий марказ «Байт ул-Хикмат» («Донишмандлар уйи») олимлари и. тлар олиб бораарди. Улар орасида А ал-Ф. ҳам бор эди. А. ал-Ф. аввал Бағдоддаги расадхонада иш олиб борди, сўнгра ал-Маъмун топшириғига биноан Дамашқцаги расадхонада ос-мон жисмлари харакати ва ўрнини аниқлаш, янгича «Зиж» яратиши ишларига раҳбарлик қилди.

А. ал-Ф. юонон астрономлари, жумладан, Птолемейнинг «Юлдузлар жадвали» асарида берилган маълумотларни кўриб чиқиши ҳамда ўша даврдаги барча асосий жойларнинг жуғрофий координаталарини янгитдан аниқлаш юзасидан олиб борилган мухим тадқикотларда фаол иштирок этди. Шу муносабат б-н араб тилидаги илмий атамашуносликка доир ишларни, хусусан, фалакиёт, риёзиёт ва геогр.га оид атамаларни белгилаб чиқишидек маҳсус илмий ишларни амалга оширишда ҳам А. ал-Ф.нинг хизмати катта. Булардан ташкири, у айрим астрономик асбобларни ихтиро этиш, фалақиётшуносликка доир араб тилидаги бошлангич билимларни белгилаш ва тартибга солиши ишларига ҳам мухим ҳисса кўшди. 832 — 833 й.ларда А. ал-Ф. Шом (Суря) шим.даги Синжор даштида Тадмур ва ар-Ракқа оралигида ер меридиани бир даражасининг узунлигини ўлчашда катнашди. А. ал-Ф.нинг ҳаёти ва илмий ҳамда амалий фаолияти тўғрисидаги энг сўнгги маълумот 861 й.га ман-субдир. Ўша йили Аббосий халифа Абул Фазл Жаъфар ал-Мутаваккил (хукмронлик йиллари 847 — 861) буйруғига биноан Нил дарёсидаги сув сатхини ўлчайдиган иншоот барпо этиш учун Мисрнинг Қохира яқинидаги Фустат ш.га келади. Илмий-техник ва мөъморий жихатдан foят улуғвор бу қурилма Нил дарёсининг Сайёлат ул-Род мавзесида ҳозирга қадар

сақланиб колган. Гарчи А. ал-Ф. ҳақида маълумотлар жуда оз бўлсада, аммо ўрта асрларда шарқ илмий дунёсида унинг номи машхур бўлган. Ибн аннадим (10-а.), Ибн ал-Кифтий (12 — 13-а.)лар, Абул Фараж Бар Эбрей (13-а.) ва Ҳожи Ҳалифа (17-а.) каби Шарқ фиҳрастчилари унинг номини ўз асарларида қайд этганлар.

Мусулмон мамлакатлари бўйлаб сафарга чиқкан Захириддин Муҳаммад Бобур номидаги экспедиция аъзолари 1997 й. 5 дек.да МАРда бўлишиб, А. ал-Ф. ҳаётини ўрганишлари натижасида у Мисрнинг Фустат ш.да вафот этганлиги, Муннэттам тогининг шарқий қисмидан сал нарида жойлашган Имом аш-Шофе қабристонига дағн этилганлигини аниқлашди. Вақт ўтиши б-н унинг қабри йўқолиб кетган. У ердан олиб келинган тупроқ Фарғона водийсининг Куба ш.да 1998 й. барпо этилган рамзий қабрга қўйилди.

Илмий мероси. Ёзма манбаларда қайд этилишича, А. ал-Ф. илк ўрта аср фалакиёт, риёзиёт ва геогр. илмлари йўналишида бир канча илмий ва амалий асарлар ёзиз қолдирган. Унинг асосий астрономик асари — «Китоб ал-ҳаракот ас-самовийа ва жавомиъ илм ан-нужум» («Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби»). Бу асар «Астрономия асослари ҳақидаги китоб» номи б-н ҳам маълум бўлиб, 1145 ва 1175 й.ларда Европада лотин тилига таржима этилади. Шундан сўнг А. ал-Ф. номи лотинлаштирилиб, «Алфраганус» шаклида Ғарбда шухрат топади. Унинг «Астрономия асослари ҳақидаги китоб» асаридан бир неча асрлар давомида Европа ун-тларида астрономия фани бўйича асосий дарслик сифатида фойдаланилган, чунки бу китоб замонасидаги астрономия ҳақидаги энг муҳим ва зарур бўлган билимларни уз ичига олган. Унинг геогр.га оид бўлими Ер юзидаги мамлакатлар ва шаҳарлар ҳақидаги энг бошлангич ва зарурий билимларга бағишлиланган бўлиб, «Ердаги маълум мамлакатлар ва шаҳарларнинг номлари ва ҳар бир иклимдаги ҳодисалар

ҳақида» деб аталади. Асарда фалакиёт ва геогр. илмларининг асосий мазмуни, вазифалари ва қисмлари тушунарли далиллар асосида содда қилиб баён этилади. Ҳусусан, Ернинг думалоқлиги, бир хил осмон ёритқичларининг турли вақтда кўтарилиши, тутилиши ва бу тутилишнинг ҳар бир жойдан турлича кўриниши, масофалар ўзгариши б-н уларнинг кўриниши ўзгариши ҳақида кимматли мулоҳазалар билдирилади. Умуман А. ал-Ф.нинг «Астрономия асослари ҳақидаги китоб» асари ўрта аср мусулмон Шарқи мамлакатларидағи, сўнг Испания орқали Европа мамлакатларидағи астрономия илмининг ривожини бошлаб берди. Қад. юонон илми, жумладан, астрономик илмлар ҳам биринчи бор арабчадан таржима қилинган рисолалар орқали маълум бўлди. А. ал-Ф. асарининг лотинча таржимаси биринчи марта 1493 й.да тош босма усулида нашр этилди. 1669 й. машҳур голланд математиги ва арабшуноси Якоб Голиус А. ал-Ф. асарининг арабча матнини янги лотинча таржимаси б-н нашр этганидан сўнг А. ал-Ф.нинг шуҳрати янада ортди. Европа Ўйониш даврининг машҳур олими Региомонтан 15-а.да Австрия ва Италия ун-тларида астрономияга доир маърузаларини А. ал-Ф. асарлари асосида ўқиган. А. ал-Ф. номи Данте (14-а.) ва Шиллер (18-а.) томонидан тилга олинади.

Европа олимларидан Д’аламбер, Брокельман, Х. Зутер, И. Ю. Крачковский, А. П. Йушкевич ва Б. А. Розенфельд А. ал-Ф.нинг ижодига ва қолдирган илмий меросига юкори баҳо берганлар.

Бизнинг давримизгача А. ал-Ф.нинг 7 асари сақланиб қолган (лекин булар ҳоз. замон тилларига таржима қилинмаган). Асарларнинг қўлёзмалари жаҳоннинг турли шаҳарлари — Берлин, Душанба, Лондон, Париж, Техрон, Тошкент, Машҳад, Патна, Рампур, Халаб ва Қоҳирадаги йирик кутубхоналарда сақланмоқда.

А. ал-Ф.нинг бой илмий меросини чукур ўрганиш Ўзбекистонда

мустақиликдан кейин бошланди. 1998 й. А. ал-Ф.нинг 1200 йиллиги халкаро миқёсда кенг нишонланди. Фарғона ш.да А. ал-Ф. номи б-н аталадиган истироҳат боғи ва қад. Қува шаҳрида А.ал-Ф. ҳайқали ўрнатилди. ЮНЕСКО нинг 1998 йилдаги тадбиrlари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Аҳмад ал-Фарғоний таваллудининг 1200 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори (1997 й. 27 ноябр)га кўра аллома хаёти ва ижодига багишланган имми анжуманлар, бадиий кўргазмалар ўтказилди, янги китоблар нашр этилди, спектакллар (драматург Ҳайитмат Расулнинг «Пири коинот», Йўлдош Сулаймоннинг «Фарғона фарзанди», Нуруллоҳон ҳожи Абдуллоҳ ўғли «Башар алломаси») саҳналаштирилди, фильмлар суратга олинди. Оидаги 20 км ли йирик кратерлардан бирига А. ал-Ф. номи кўйилди. Фарғона ш.даги майдон, кўча, мактабларнинг бирига А. ал-Ф. номи берилган.

Ад.; Кары-Ниязов Т. Н., Астрономическая школа Улугбека, М.-Л., 1950; Носиров А., Ҳикматуллаев Х., Аҳмад Фарғоний, Т., 1966; Буюк сиймолар, алломалар (Ўрга Осиёлик машхур мутафаккир ва донишмандлар), 1-китоб, Т., 1995; Ахмедов А., Аҳмад ал-Фарғоний, Т., 1998.

Абдулаҳад Мухаммаджонов.

АҲМАД БАХШИ Матназар ўғли (1891—1937, Қорақалпоғистон, Амударё тумани Мангит қишлоғи) — ўзбек халқ достончиси. Суяв баҳшининг шогирди, ўзи ҳам шогирлар етиштирган. Хоразм «Гўрўғли» туркуми, «Ошиқ Ғарип», «Саёдхон ва Ҳамро» достонларини куй-лаб келган. Нашр этилган «Қирқ минг» достони ундан ёзиб олинган.

АҲМАД БОҒИШАМОЛИЙ, Пир Аҳмад Боғишамолий (15-а.) — Амир Темур саройида хизмат килган расом. Самарқанддаги Боғи Шамол ва б. саройларни моҳирона безаган. А. Б. Абдулҳайнинг замондоши бўлиб, унинг ижодий услубини давом эттирган. Расомнинг миниатюра асарлари бизгача

етиб келмаган. Мутахассисларнинг фикрича, Жомийнинг «Силсилат уз-заҳаб» («Олтин занжир») асари охирида берилган икки бетли диптихни А. Б. бажарган (Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхонада сакланмоқда).

АҲМАД ДОНИШ Махдум ибн Ноҳисир (тахаллуси Калла; 1826 — Бухоро — 1897) — ёзувчи, рассом, хаттот, олим, маърифатпарвар. 19-ада Бухоро тараққийпарвар мухитининг юзага келишида муҳим ўрин тутган. Тожик тилида ижод қилган. Мударрис оиласида туғилган. А. Д. бошлангич саводни онасидан олган, сўнг мактабда, мадрасада таҳсил кўрган. Адабиёт, тарих, фалсафа, тиббиёт, мат., астрономия имми ни мустақил ўрганган. Хаттотлик, расомлик ва наққошликни яхши билган, мунахжимлиқдан яхши ҳабардорлиги б-н Насрумаҳон назарига тушган. 1857, 1869, 1873 й.ларда Бухоро амири элчи-ларининг мирзаси бўлиб, Россия (Петербург) га борган. Сафар таассуротлари асосида «Наводир ул-вақо’еъ» («Нодир воқеалар») ва «Таржимаи аҳволи амирони Бухоро» («Бухоро амирларининг таржимаи ҳоллари») каби асарлар ёзган. Уларда амирлик тузумини ислоҳ килиш масаласини кўргарган. А. Д. амир Музаффар таклифи б-н «Манозир ул-кавоқиб» («Сайёralарнинг жойлашишлари») номли астрономия (имми нужум)га оид китоб ёзган (1865). 1870 — 73 йларда ислоҳот ҳакида «Рисолаи дар назми тамаддун ва таовун» («Маданият ва жамият тартиби ҳакида рисола») асарини яратган. Бироқундаги фикрлар амирларга ёқмаган ва уни саройдан узоқлаштирган (1874). А. Д. маълум муддат Бухоро туманларида қози лавозимида ишлаган. Амир Музаффар вафотидан сўнг Бухорога қайтган, мадрасалардан бирида мударрислик қилган.

А. Д. «Нодир воқеалар» асарида фан, техника янгиликлари, табиат ходисалари, геогр., инсоннинг узоқ умр кўриши, коинотнинг келиб чикиши, Ой

ва Қүёш тутилиши, зилзила хақида фикр юритган, Европа илм-фанини ўрганишга даъват этган. «Рисолаи тарихий» номи б-н машхур бўлган «Таърихи салтанати хонадони манғития» асарида манғитлар сулоласининг 100 йиллик ҳукмронлиги тахлил ва тадқиқ қилинган.

А.Д. чизган айрим расмлар сақланган. «Мактаб» номли миниатюрасида хотин-кизларни ўқитиш ғояси илгари сурилган. 15- а. миниатюра санъати услубида чизилган «Шоир ва дарвиш» миниатюраси, «Мажнун сахрода» номли 2 миниатюраси, бангининг ҳажвий расми, ўзи кўчирган ва безаган Бедил асарлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти (инв. № 373) ва Ўзбекистон давлат санъат музей и да сақланади. Тошкентдаги кўчалардан бирига А. Д. номи берилган.

Ад.: Мўминов И., Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан, Т., 1964.

АҲМАД ЖАЛОЙИР ибн Султон Увайс (? — 1410) — Жалойирийлар султони (1382—1410). Акаси Ҳусайн ҳукмронлиги даврида Басра ноиби бўлган (1375 й.дан). 1382 й. исён кўтариб пойтахт Табризни эгаллаган ва акасини қатл этишга фармон берган; бироқ қолган акалари б-н бўлган шиддатли курашлардан сўнггина давлатнинг олий ҳукмдори деб тан олинган (1384 й.дан). Ҳукмронлигининг дастлабки йиллари (1386—87) да Табризни Тўхтамишхон, сўнг Амир Темур, кейин қора кўюнлилар бошлиги Қора Муҳаммад эгаллаган. 1393 й. Табриздан кейинги иккинчи йирик шаҳар — Бағдод ҳам Темур томонидан забт этилган. А. Ж. Мисрга қочгаи ва 1394 й. янв.да Бағдодга қайтиб, қора кўюнлилардан Қора Юсуф ёрдамида бир неча йил ҳокимиятни бошқарган. 1401 й. июлда Бағдод Темур томонидан иккинчи маротаба фатҳ қилинган; А.Ж. шаҳарни илгарироқ ташлаб чиқиб Қора Юсуф б-н бирга аввал Шом (Сурия) га, сўнгра Кичик Осиёга йўл олган. Темур ва Боязид ўргасидаги урушлан фойдаланиб, Бағдодни қисқа муддат эгаллаб турган,

сўнг иттифоқчиси Қора Юсуф б-н яна Шомга қочган. Бағдодни эгаллаган темурий шахзода Абу Бакр уларни таъкиб қилган. Шомда А. Ж. ва Қора Юсуф ҳибсга олинган ва 1405 й.да, Темур вафотидан сўнггина озод қилинганлар. 1410 й. 30 авг.да А.Ж. кўшини Табриз яқинида Қора Юсуф томонидан тор-мор келтирилган, ўзи эса қатл этилган. Манбаларга кўра, А. Ж. шафқатсиз, маккор ҳукмдор бўлсада, жасур жангчи, олимлар, шоирлар рахнамоси бўлган, араб ва форс тилларида шеърлар ҳамда мусиқага оид бир канча рисолалар ёзган.

АҲМАД ЗИЁЙИ (1906, Қашқар - ?) -уйғур шоири, драматург, таржимон, навоийшунос. Ижодида Навоий анъаналарини давом эттириб, унинг илгор ғояларини ўз асарларига татбиқ қилган. «Хаста диллар» (1936), «Такдир» (1940), «Мухаммаслар» (1943), «Тўзимас чечаклар» (1945) шеърий тўпламларида юксак инсоний туйгуларни тараннум этган. «Вадоқ йўлида карвон» романы (1948) ва А. Низорийнинг «Робия ва Саъдин» достони асосида шу номда мусиқавий драма яратган. Навоий ва Низорий фазалларига мухаммаслар боғлаган. «Ҳазрат Навоий ва Абдураҳим Низорий» асарида Навоий адабий меросининг Абдураҳим Низорий ижодига ва умуман уйғур адабиётига таъсирини тахлил этган. Маҳмуд Кошгариининг «Девону луготит турк» асарини уйғурчага таржима қилган (1950 — 53).

АҲМАД ибн АСАД (? - 865) - Фаргона (817 й.дан) ва Самарқанд (842 й.дан) амири. Сомонхудотнинг набираси. Рофь ибн Лайс кўзғолони пайтида А. и. А. ўз биродарлари Нуҳ, Яҳё ва Илёслар б-н Суғдда кўзғолонни бостиришда халифаликка катта ёрдам берган. Бунинг эвазига халифа Маъмуннинг кўрсатмасига кўра Хуросон ҳокими Фассон ибн Аббод (813 - 821) 817 й. А. и. А.ни Фарғонага, акаси Нуҳ ибн Асадни эса Самарқандга, Чоч ва Уструшонага Яҳёни, Хиротга Илёсни амир килиб тайинлади. Акаси Нуҳ вафотидан кейин (842) А. и. А. Самарқанд

амири бўлиб қолди. 875 й. халифа Мұтамид (870 — 892) А. и. А.нинг ўғли Наср ибн Ахмаднн бутун Мовароуннахр амири этиб тайинлаган.

АҲМАД ибн МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН ХОЖАГИЙ КОСОНИЙ - к. Маҳдуми аъзам.

АҲМАД ибн МУСО ибн Шокир (9-а.) - астроном. Аҳмад ал-Фарғоний замондоши, тарихда Муҳаммад ва Ҳасан ибн Мусо ибн Шокир номи б-н машҳур бўлган уч ака-ука ҳайъатшунос (мунажжим)ларнинг бири. Ака-укалари каторида А. и. М. Маъмун академияси ҳисобланган «Байт ул-хикмат»да ишлаган вакъида Византиядаги юононча кўллэзма манбаларни кўриш учун уюштирилган экспедицияда қатнашган. У Аҳмад ал-Фарғоний раҳбарлигига ака-укалари б-н Санжар саҳроси ва Қуфанинг Тот деган жойида халифа Маъмуннинг топшириги б-н ер меридиани бўйлаб кенглик даражалари орасини муваффақиятли равишда ўлчаган. Ака-укалар Бағдоддаги Боб ут-Ток (Ток дарвозаси) деган жой $33^{\circ}20'$ шим. кенглиқда эканлигини жуда тӯғри аниқлашган. А. и. М. «Китоби Маърифат мисоҳат ил-ашкол ил-басита вал-куравия» («Юмалоқ ва текис шаклларни ўлчашни ўрганиш») номли 18 бобдан иборат асар муаллифи.

АҲМАД ибн САҶИДДИН ЎЗГАНДИЙ (10- а.) — тарихчи олим. У, асосан, бизгача этиб келган «Тазкираи Буғроҳон» номли асари б-н машҳур. Бу асар увайсия тарикати муридларидан бири бўлган биринчи қораҳоний Абдулкарим Сотук Буғроҳонта бағишлиланган. Асар увайсия тарикатидаги шайхларнинг таржимаи ҳолини акс эттирган. 30 бобдан иборат бу асарнинг 7- бобида Буғроҳон таржимаи ҳоли келтирилади. Асар форс тилида ёзилган. Кейинчалик Муҳаммад Ниёз Кошгари томонидан туркий тилга таржима қилинган. Асарнинг форс тилидаги асл нусхасидан ва туркий тилга қилинган таржимасидан кўчирилиб, бизгача этиб келган 5 та кўллэзма нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида

сақланади.

АҲМАД ибн ТУЛУН Абулаббос (835 -883) — Мисрда 868 — 905 й.ларда ҳукмронлик қилган тулунийлар сулоласи асосчиси. А. и. Т. ёшлигида Бағдод халифаси саройида хизмат қилган. 868 й.дан Мисрнинг мувакқат волийси. Қайнатаси Можур Миср волийси қилиб тайинлангандан сўнг (870), бутун Мисрни идора қилиш иши А. и. Т. қўлига ўтган. Шундан кейин у халифаликдан мустақил бўлиб ажраб чиқиши учун кураша бориб, 878 й. Шомни босиб олди. Шу тариқа 200 мингдан ортиқ аскари бўлган мустақил давлат тузди. Миср ва Шом 904 й.гача А. и. Т. асос соглган сулола ҳукм-ронлигига бўлди. А. и. Т. ҳукмронликни ўз кўлида сақлаб қолиш учун кўп қон тўқди, лекин қурилиш ва ободончилик ишига катта аҳамият берди. Қоҳира ш. чеккасида у қурдирган катта жоме масжид, куркам сарой ва шифохона ҳоз. кунгача сақланиб қолган.

АҲМАД МИДҲАТ (1844 - 1913) - турк ёзувчisi, маърифатпарвар. Турк адабиётида кичик ҳикоя ва романчилик асосчиси. Илк ҳикоялар тўплами («Қиссадан хисса») 1870 й.да босилган. Бағдодда (1868), Истанбулда (1871) босмахона ташкил этиб, газ. ва жур.лар чиқарган. Тарих, фалсафа, дин, жуғрофияга оид асарлар ёзган. «Дунёга иккинчи келиш» (1874), «Ҳасан Маллоҳ» (1874), «Ҳусайн Фаллоҳ» (1875), «Парижда бир турк» (1876), «Ракқоса» (1877), «Ёш турк» (1908) каби асарлар муаллифи. Ах. М. француз ёзувчилари асарларини турк тилига таржима қилган.

АҲМАД (МИРАК) МИРЗО (1388—1425) — Темурийлардан. Умаршайх мирзо баҳодирнинг укаси. Амир Темурнинг Хитойга қилган юришида кўшиннинг ўнг қанотига Хапил Султон б-н биргаликда раҳбарлик қилган. Амир Темур вафотидан сўнг Шоҳруҳ саройида бўлган. 1409 й. Шоҳруҳ фармонига кўра амир Худойдод ва Сайди Аҳмад мирзолар б-н биргаликда Ҳисор вилоятидаги исённи бостиришда қатнашган. 1409 й. Мовароуннахр

Шохрух қўлига ўтгач, Фарғона вилояти Ax.(M.) м.га берилган. У Фарғонада ободончилик ишларини ривожлантирган, истехкомларни таъмирлаган, шунингдек ўз навкарлари б-н Шоҳруҳнинг ҳарбий юришларида катнашиб турган. 1413 й. Улуғбек ҳарбий кенгаш баҳонасида AxDM.) м.ни Самарқандга таклиф қилган, бироқ у Улуғбекнинг феълидан ҳадиссираб Самарқандга келмаган. Шундан сўнг Улуғбек Андижонга қўшин тортиб Андижон, Ахсиларни эгаллайди. Ax.(M.) м. тоғга яширган ва Мўгулистондан мадад учун келган лашкар б-н Андижонга юриш килиб Ўш атрофида Улуғбек амирлари устидан ғалаба қозонади. Шундан сўнг Ax-(M.) м. Мўгулистон хони Муҳаммадхон хузурига — Қашқарга кетган. Шохрух 1415 й. 26 майда Ax-(M.) м. га мактуб йўллаб уни ўз хузурига чақириди. Ax.(M.) м. 1416 й. Қа-шқардан Ҳиротга қайтиб келган, уни Ҳиротдан ташқарига чиқармасдан назорат остида саклаганлар. Салтанатни кўлга киритиш учун тузган режаси ошкор бўлиб қолгач, Ax-(M.) м.ни Мак-кага, Каъбатулло зиёратига жўнатишга фармон берилган. Ax.(M) м. ҳаждан қайтиб келмаган.

Турғун Файзиев.

АҲМАД ПОЛВОН (Толиббоев) (1865 — Тошкент ш. Шайхонтохур мавзеи — 1914) — машхур ўзбек полвони. Ёшлигидан курашга қизиқди. 1895 й. машхур немис полвони Риппель (вазни 133 кг) Тошкентга келганда у б-н циркда беллашди ва енгди. Кураги ерга тегмай юрган қувалик Хўжа полвон хам А. п.га бас келолмайди (1904 й.). А. п. биринчи бор француза кураш мусобақасида иштирок этиб, 1911 й. Германия чемпиони Гюгнер устидан ғалаба қозонди.

АҲМАД ЮГНАКИЙ - қ. Югнакий.

АҲМАД ЯССАВИЙ - қ. Яссавий.

АҲМАД БЕКХОЖИ МЕҲМОНХОНАСИ — Андижондаги мъеморий ёдгорлик (1905—07). Андижонлик пахта з-ди эгаси Аҳмадбекхожи Темурбек ўғли курдирган. Аҳмадбекхожи

ўз даврида йирик савдогар, саҳоватпеша бой бўлган. Унинг меҳмонхонаси қурилишида маҳаллий усталардан Ю. Мусаев, Уста Тошхон, Уста Яхё ва уларнинг шогирдлари, безагида С. Норқўзиев қатнашган. Бино тархи II шаклида, очиқтомони Ғарбга қаратиб солинган. Шим. томони икки қаватли. Шим. қанот чеккасида мўъжазгина ҳаммом бор. Бино пишиқ ва хом ғиштдан, синч асосида қурилган. Хоналар 16 та бўлиб, уларнинг олди айвонли. Айвонларнинг ясси томини қатор ёғоч устунлари кўтариб туради. Айвон ва болохона шифтлари васса жуфт услубида ёпилиб, сир наққошлиги б-н безатилган. Ҳамма дарвоза ва эшиклар анъанавий ҳолда ҳовли томонга қараган. Уй тарзи яланг девордан иборат. Идора вазифасини ўтайдиган Шим. қисми Европача услубда пардоzlанган. Шифти нақшинкор ганч б-н безатилган катта хоналарга печлар қурилиб, кошинлар б-н сирланган. Деворлар мойбӯёқ б-н пардоzlанган. Айвон эшикларининг орасига кўк рангда ислимий ва гирих нақшлар ишланган. Ёғоч карниз жимжимадор қилиб ўйилган.

А. м. ҳовлиси ва боғи ўрнида ҳоз. Алишер Навоий номидаги маданият ва истироҳат боғи бунёд этилган. А.м. истироҳат боғининг ташқарисида қолган, бойнинг ёзги дам олиш хонаси — шийпони эса боғ марказида янги қурилган «амфитеатр» мужассамотига уйғунлаштирилган ҳолда сақланиб қолинган. Шийпоннинг ички безагида сир нақкошлигидан фойдаланилган.

А.м. бир неча бор таъмирланган (сўнгги таъмир 1999—2000 й.ларда бажарилган). Меҳмонхонада Андижон вилюят адабиёт ва санъат музейининг маъмурияти ва санъат бўлими жойлашган.

АҲМАДЖОН ҚЎШНАЙ

(Умрзоков) (1888, Кўкон-1959.7.11, Тошкент) - ҳалқ созандаси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944). Меҳнат Қаҳрамони (1930). Рўзимат Меҳтар, Ҳамрокул Сурнайчи, Холик Қўшнейчиларнинг шогирди. Баёт,

Дугоҳи Ҳусайний, Ушшоқ каби мақом йўлларида Мухаммад Умар, Абдукаххор Ҳофиз, Абдураҳмон ҳожи, Назирхон, Шобарот танбуручиларнинг жўрнавози. 1917 й.дан сўнг Ҳамза Ҳакимзоданинг «Сайёр труппа»сида ишлаган. Ҳамзанинг «Заҳарли хаёт», «Фарғона фожиаси», «Поччам келди», «Рўзиқул кал», «Қалампир Ҳожи», «Тухматчилар жазоси» асарларига мусика басталаган. 1926 й.дан «Этнографик труппа»да, Мусиқа ва хореография ин-ти (1928, Самарқанд)да, кейинроқ Ўзбек мусиқа театри (Самарқанд, 1927 — 30)да хизмат килган. 1935 й.да Курд, Эшвой, Каримкулбеги, Метро, Даромади Ушшоқ, Дугоҳи Ҳусайний, Бачавотир, Мирзадавлат, Шодиёна каби соз йўлларини ижро этиб, грампластиналарга ёздирган. У Муқимий номидаги мусиқали драма ва комедия театрини ташкил этишда иштирок этган. 2-жаҳон уруши йилларида Янгийўлдаги мусиқали драма ва комедия театрида ишлаган. Унинг репертуарида 200 га яқин куй бўлган.

АҲМАДЖОНОВ Муҳтор Орипович (1932.28.6-1998.29.10, Тошкент) - геолог олим, геол.-минералогия фанлари д-ри (1969), проф. (1972). Ўрта Осиё давлат ун-тини тамомлаган (1955). Ўзбекистон Геол. вазирлигига геолог (1955 — 57). Ўрта Осиё минерал ҳом ашё илмий тадқиқот ин-тида катта муҳандис (1957 — 60). 1960 й.дан Ўзбекистон ФА Геол. ва геофизика ин-тида катта илмий ходим, регионал ва динамик геол. бўлими мудири (1961 й.дан). 1978-85 ва 1991 й.дан Тошкент техника унитида кафедра мудири. Биринчи марта Ўзбекистоннинг палеозой фундаментининг тектоник ҳаритасини тузди ва ёпиқ майдонлар геологик тузилишини мукаммал ўрганди. Ўзбекистонда токембрый қатламлари борлигини биринчи бўлиб аниқлади ва асослади. Бу эса олтин излашга кенг йўл очиб берди. Ўзбекистон Республикасида минерал ҳом ашё базасини ривожлантиришга ҳисса кушган. Прагада (1968), Москвада (1971, 1973, 1983) бўлган ҳалқаро

геологик конгресслар катнашчиси. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977).

АҲМАДИ (Ал-Аҳмади) — Кувайтдаги шаҳар. Аҳолиси 105 минг киши (1985). Нефтни қайта ишлаш ва сувни чучуклантириш з-длари мавжуд. А.да нефть экспорт қилиладиган Минал-Аҳмади порти бор.

АҲМАДИЙ **АБДУРАИМ** (1927.20.12, Қашқар ш.) — уйғур хонандаси. Ўзбекистон ҳалқ артисти (1989). Урумчи ш. Уйғур мусиқали драма театри (1946 — 47), Ғулжа ш. театри (1947 — 49), Чучак ш. театри (1950 — 61), Урумчидаги Синъцзян-уйғур муҳтор р-н филармонияси (1950 — 61), Олмаота ш.даги Уйғур театри (1961 — 71), Ўзбекистон радиоси қошидаги Уйғур ансамбли (1971 — 86), Ўзбекистон давлат филармонияси (1986 — 90)да хонанда. Репертуаридан асосан уйғур ҳалқ қўшиқдари (мас, «Ёру», «Додай», «Сенга хуштор»), санамлар, Қашқар ва Дулон муқомлари, шу б-н бирга замонавий бастакорларнинг асарлари ўрин олган.

АҲМАДИЯ — 19- а. охирида Хиндистонда вужудга келган диний ҳаракат. Мирза Ғулом Аҳмад Кодиённий (1835—1908) асос солган. У 19-а. нинг 70-й.ларида Панжоб мусулмонлари ўртасида йирик уламо ва авлиё сифатида ном чиқарган. Ислом тарихи ва илоҳиёт бўйича бир неча асар ёзган. 1891 й.да «Анжумани Аҳмадия» диний ташкилотини тузган. Издошлари уни «пайғамбар», деб эълон этган. Вафотидан кейин унинг ўрнига Ҳаким Нуриддин колган. Башар Аҳмад ибн Ғулом ҳам таникли А. араббларидан ҳисобланади, «Сийрат ул Маҳдий» («Маҳдийнинг хаёт йўли»), «Калимат ул-фадл» («Ажратувчи сўз») ва б. китоблари бор.

А. ақидалари исломга зид. А. ақидаси бўйича: 1) Ғулом Аҳмад вайда қилинган Исо масиҳ эмиш; 2) Аллоҳ рўза тутар, намоз ўқир, ухлар, уйғонар, ёзар, имзо чекар, баъзан адашар эмиш; 3) Муҳаммад (сав) охирги пайғамбар эмас,

чунки Аллох ўз эҳтиёжига кўра ер юзига пайғамбарлар юбориб туар, улардан энг афзали Ғулом Аҳмад эмиш; 4) Жаброил (ас) Ғулом Аҳмадга вахий олиб тушар эмиш; 5) Кодиён қишлоғи Маккаи-мукаррама ва Мадина-мунавварадан афзал эмиш; 6) арак ичиш, афъон ва б. маст қиливчи нарсаларни истеъмол қилиш мумкин. Ҳоз. кунда ахмадийлар Ҳиндистон ва Покистондан ташқари, бир неча араб мамлакатлари, Эрон, Афғонистон, Африка ҳамда Ғарб мамлакатларида тарқалган. Лондонда уларнинг катта маркази бор. Аҳмадийлар МДҲ худудига кейинги йилларда кириб келди. Кўпроқ иш билармон, тоҷир ва хайрия жамияти вакиллари сифатида Татаристон ва б. жойларда расмий рўйхатдан ўтган. Робита ал-алам ал-исломи (Ислом олами иттифоки) А.ни «исломга ёт оким» деб ёзлон қилган.

Абдуқаюм Азимов.

АҲМАДИЯ МАСЖИДИ - Истанбулда курилган маҳобатли меъморий обидаларнинг энг каттаси (1609—14). Меъмор Мехмед Оға (1540—1620) курган. Аҳ. м. катта куббали олди томони баланд минорали бино. Миноралар атрофида эса кичик пешайвонлар бор. Масжид ичидағи деворлар, яшил, оқ ва ҳаво рангдаги кошинлар б-н безалган бўлиб, гиласмии эслатади. Деразалардан тушган нур рангдор безакларда жилоланиб, киши дилига ором бағишлади. Миноранинг куббалари кўкка туташиб кетгандай туюлади. Аҳ. м. турк меъморчилиги тарихида алоҳида ўрин эгаллади.

АҲМАДНАГАР — Ҳиндистон фаридаги шаҳар, Махараштра штатида. Сина дарёси соҳилида. Т. й. станцияси. Аҳолиси 200 мингдан зиёд (1990). Пахта тозалаш, ипгазлама, трикотаж, кўн-тери саноати корхоналари бор. Шаҳарга Бахманийлар сultonининг волийси Малик Аҳмад томонидан 1494 й. асос солинган ва Аҳмаднагар давлатининг пойтакти, 1636 й.дан Бобурийлар салтанати таркибida бўлган.

АҲМАДНАГАР — Декан (Марка-

зий Ҳиндистон)да инқирозга юз тутган Баҳманийлар сultonлиги харобалари ўрнида вужудга келган ўрга аср ҳинд давлати. 1490 й.да Баҳманий давлатининг Жун-нор вилоятидаги ноиби Малик Аҳмад ўзини низомшоҳ унвони б-н мустакил ҳукмдор деб ўзлон қилган. Аҳмаднагар ш. (1494 й. асос солинган) А. давлатининг пойтакти бўлган. 16-а. охири — 17- а. бошида А. Бобурийлар б-н узок урушлар олиб борган. 1636 й. А.ни Шоҳ Жаҳон бутунлай эгаллаб, ўғли Аврангзебни Деканга ноиб этиб тайинланган.

АҲМАДОБОД — Ҳиндистон фаридаги шаҳар. Гужарот штатининг маъмурӣ ва иқтисодий маркази. Аҳолиси 2,9 млн. киши (1991, шаҳар атрофи б-н). Мамлакатнинг савдо ва молия марказларидан бири; йирик транспорт йўллари тугуни. 1411 й.да Гужарот сultonни Аҳмадшоҳ томонидан барпо этилган. 15—16-а.ларда А. Ҳиндистонда муҳим савдо ва саноат аҳамиятига эга бўлган, ўз ҳунармандчилиги ва ажойиб меъморий иншоотлари б-н шуҳрат қозонган. 15-а.да курилган катта Жоме масжиди, зафар тоқи — Тин Дарвозаси (15- а.) ва ўймакорлик б-н ишланган ёғоч уйлар (16 — 17-а.лар) сакланган. А. ил газлама саноатининг (Бомбайдан кейинги) йирик маркази; пахта тозалаш, ипак (жумладан сунъий ипак) ва б. енгил саноат тармоқлари тараққий қилган. Кимё саноати корхоналари бор. Ҳунармандчилик (кимхоб тўқиши, заргарлик, ёғоч ва суяқдан ўймакорлик буюмлари ясаш) ривожланган. Ун-т бор.

АҲМАДҲЎЖАЕВ Сайдботир Сайдғаниевич (1941.30.5, Тошкент) — оператор ва реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989). Ижо-дими 1966 й. «Ўзбекфильм» киностудиясининг «Наштар» сатирик кино-журналида бошлаган. 1969 й.дан «Ўзбектелефильм» студиясида. Оператор сифатида осори атикалар, миллий қадриятларимиз хақида ҳикоя қиливчи «Шарқнинг мангу обидалари», «Бухоро», «Ҳамро буви

эртаклари» хужжатли фильмларини яратган. 1972 й.дан реж. сифатида ижод килиб, «Бригада», «Уста Салимжон», «Халқ фарзанди», «Мукаррама опа ва қирк гўзал», «Интизор», «Хотира», «Калб саҳовати», «Фарзандлар қасамёд қилдилар» каби хужжатли, шунингдек «Азиз» телевизион бадиий, «Ўзбегим» бадиий-публицистик фильмларни яратди.

АҲМАДШОҲ (1897 - 1930) - Эронда хукм сурган қожорлар сулоласининг сўнгти шохи (1909 — 25). Эрон сиёсий хаётида сезиларли роль ўйнамаган. Ҳарбий вазир Ризохон уни давлат ишларидан четлатиб кўйгани туфайли, кўп вақтини чет элда ўтказди. Таҳтдан туширилгач (1925 й. окт.), қожорлар сулоласи ўрнига паҳлавийлар сулоласи хокимият тепасига келди. А. Францияда вафот этган.

АҲМАДШОҲ ДУРРОНИЙ (тахм. 1721 — 1773) — афғон давлат арбоби ва саркарда, мустакил афғон давлати асосчиси, шоир. Афғонларнинг дурроний қабиласининг садозай уруғидан. 1738 й. Эрон шохи Нодиршоҳ Афшар хизматига кирган. 1747 й. Нодиршоҳ вафот этгач, А. Д. Эрон армиясидаги афғон кўшинларини Афғонистонга олиб кетган. 1747 й. Афғанистан шохи деб эълон қилинган. Ўз хукмронлиги остига барча афғон қабилалари ҳамда хонларии бирлаштириб, уларни турли совғалар, ерлар, мансаблар б-н ўзига тарафдор қилиб олган. Ҳиндистон, Эрон ва Жан. Туркистонга катор ҳарбий юришлар уюштириб, Панжоб (1748 — 51), Кашмир (1752), Сирхинд ва Синд (1757), Балуҷистон (1750), Сейистон (1754), Хурсон (1754) ва Балхни (1752) босиб олган. 1761 й. Панипат жангига маратҳаларни тор-мор келтирган. Умрининг сўнгти даврида сикхлар б-н унча муваффақиятли бўлмаган урушлар олиб борган.

А. Д. 17- а. афғон шеъриятининг давомчиси сифатида пашту тилида лирик шеърлар яратган. 1940 й. Кобулда А. Д.нинг 3000 байтдан иборат девони нашр

этилди. А. Д. девонининг кўлёзмаларидан бири Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сакланади.

АҲМАРОВ Чингиз Габдураҳмонович (1912.18.8, Троицк ш., хоз. Челябинск вилояти — 1995.13.5, Тошкент) — монументалист рассом, Ўзбекистон ҳалқ рассоми (1964). Ижодида Шарқ миниатю-раси анъаналарини давом эттириб, миллий мусаввирик мактабини яратди. Пермь бадиий техникумida (1927-30), В.Суриков номидаги Москва бадиий интида (1935-42) таълим олган. А. ўзбек тасвирий санъатининг миллий ўзига хослиги борасида ҳалқнинг бой ва гўзал бадиий меросининг илғор анъаналарини хоз. замон санъатига ижодий сингдиришда фаол хизмат қилди. Асарларида ижодкорлик руҳи б-н яшётган замондошларининг гўзал ва ёқимтой, табиати мураккаб ва нағис қиёфалари тасвиранади. Ижодини 30- й.ларда дастгоҳ расомлиги ва графика соҳасида асарлар яратиш б-н бошлаган (Ш. Сулаймоннинг «Ли Чу» китобини безаган, 1934; «Муштум», «Машъала» жур.лари учун расмлар чизган; «Қиз портрети», «Бола портрети», «Акам портрети» ва б.). 2-жаҳон уруши йилларида ватанпарварлик руҳидаги асарларни яратди («Ўзбекистон қиличи» триптихи, 1942). Дастрлаб Навоий театр фойесига Навоий «Хамса»си мавзулари асосида маҳобатли деворий расмларни (1944 — 47) ишлади. Шу даврдан бошлаб Шарқ мавзуи А. ижодидан кенг ўрин олди. Қозон опера ва балет театри (1959), Навоий номидаги Адабиёт музейи (1968), Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти (1968 — 69), Самарқанддаги Улугбек мемориал музейи (1964), «Юлдуз» ресторани (1970), Ҳамза номидаги Санъатшунослик ин-ти (1980) ва б. биноларга (ҳаммаси ҳам але-бастрга темпера б-н) деворий расмларни чизди. 50- й.лардан кўп киррали ижодкор сифатида кўзга ташланди: портретлар (М. Турғунбоева, 1952; рассом Р. Темуров, 1961; шоира Зулфия, 1965; Ҳалима Носирова, «Ёш Навоий», 1968), театр

спектакллари ва кинофильмларга чизгилар (М. Шайхзоданинг «Мирзо Улугбек» фожиасига, Ҳамза театри, 1964; «Улугбек юлдзузи», «Икки дил достони» фильмларига), китоб безаклари (Ойбекнинг «Навоий» романи, 1951; «Равшан» эпоси, 1958 ва б.), маиший лавҳалар («Бухороча рақс», «Хоразмча рақс», «Хуш келибсиз», ҳаммаси ҳам 1971), расмлар («Индонезия таассуротлари» туркуми, 1964), амалий санъат буюмлари учун чизгилар (чинни лаганлар учун расмлар, 60 — 70-й. лар) ҳам яратди. Тошкент метрополитеининг «Алишер Навоий» бекати, Амалий санъат музейи биноси деворларига ишлаган асарлари (80 — 90-й.лар) ҳам жозибалидир. Сўнгги йилларда «Амир Темур ва Бибихоним», «Амир Темур ва дарвиш», «Амир Темур ва Боязид» каби асарларини яратди (1992 — 95). Асарлари Ўзбекистон санъат музейида, Амалий санъат музейида, Навоий номидаги Адабиёт музейида, Кўқон адабиёт музейида ва б. музейларда сакланади. Ҳамза номидаги Узбекистон Давлат мукофоти лауреати (1968).

Ад.: Умаров А., Чингиз Аҳмаров, Т., 1974; Чингиз Аҳмаров: Альбом, Т., 1982.

Абдулҳай Умаров.

АҲМЕДОВ Бердиёр Аҳмедович (1918.8.3, Сирдарё вилояти) — хукуқшунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1975), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист (1971), З-тоифа давлат адлия маслаҳатчisi (генерал). Тошкент юридик ин-тини битирган (1939), Самарқанд вилояти прокурорининг 1-ўринбосари (1939), Наманган вилояти прокурори (1941 — 43). Республика прокурорининг ўринбосари (1943 — 51). Тошкент давлат ун-ти юридик ф-тида ўқитувчи, декан, жиноят хукуки ва криминалистика кафедралари мудири (1953 — 87). Республика Олий суди илмий маслаҳат кенгаши аъзоси (1960 й.дан). Илмий ишлари жиноятчилик ва ахлоқ тузатиш-мехнат конунларига бағишлиган. Ас: Жиноят хукуки, Т., 1984.

АҲМЕДОВ Бўри (1914, Шеробод тумани—1981, Олтинсой тумани) — ўзбек халқ достончиси. Шеробод достончиллик мактабининг асосчиларидан бири — Шернанинг ўғли Нормурод бахшининг шогирди. Ундан «Алпомиш», «Ойпарча», «Юсуф билан Аҳмад», «Оллоназар Олчинбек», «Авазхон», «Нурали» каби достонларни ўрганган. Узок йиллар Тожикистонда яшади ва ўқитувчилик килди. Ундан «Алпомиш», «Нуралининг ютилиши», «Санам гавҳар» каби достонлар ёзib олинган. «Нуралининг ютилиши» достони нашр этилган.

АҲМЕДОВ Бўрибой (1924.12.8, Андижон вилояти Кўргонтепа тумани Корасув қишлоғи) — тарихчи, шарқшунос. Ўзбекистон ФА акад. (1995), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), тарих фанлари д-ри (1974). Ўрта Осиё ун-тининг шарқ ф-тини битирган (1953). Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида илмий ходим, илмий котиб, бўлим бошлиғи (1960 — 90). 1991 й.дан бош илмий ходим. Халқаро Амир Темур жамғармаси раиси (1995 й.дан). А.нинг илмий фаолияти ўзбек халқининг этник тарихи ва шаклланиши, манбашунослик, Ўрта Осиё халқларининг 10 — 19- а.лардаги ижтимоий-сиёсий тарихи, Темур ва темурийлар даври тарихи ҳамда маданияти каби мухим йўналишларга қаратилган. Бир қанча кўлланма, луғатлар («Таридан қисқача изоҳли луғат», 1977) муаллифи. Амир Темурнинг 660 йиллиги (1996) муносабати б-н катта ташкилий, илмий ишлар олиб борди. Амир Темурга бағишлиган халқаро анжуманлар (Париж, Самарқанд, 1996)да катнашиб маърузалар килди. «Амир Темур» тарихий романини езди (1995). Бир қанча китобларга масъул муҳаррирлик қилди. Асарлари инглиз, француз, рус ва б. хорижий тилларда босилган. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Бош таҳrir хайъати аъзоси (1997 й.дан). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989). «Амир Темур» (1997), «Буюк

хизматлари учун» (1999) орденлари б-н тақдирланган.

Ас: Ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихидан, Т., 1963; История Балха, Т., 1982; Ўзбекистон тарихи манбалари, Т., 1986; Ўзбек улуси, Т., 1992; Тарихдан сабоқлар, Т., 1994.

АҲМЕДОВ Ёқуб (1938.3.1, Наманган) -Ўзбекистон халқ артисти (1974). Тошкент санъат ин-тини тугатган (1959). 1958 й.дан Ҳамза театрида. Дастрлабки йиллар яратган Али Кушчи (М. Шайхзода, «Мирзо Улуғбек»), Мурод (Уйғун, «Парвона»), Лейстер (Ф. Шиллер, «Мария Стюарт») каби роллари б-н ўз ижод йўлини белгилаб олди. А. ижоди ижтимоий ва гоявий мазмунга тўла, уфқи кенг, кўп қиррали. Қаҳрамон хатти-харакатларини тўғри гавдалантириш б-н бирга унинг руҳини, тафаккур кучини, фикр ва ҳиссиётлар тўлқинини, унинг қайфиятини, буюк инсоний фазилатларини очишга интилади. Энг яхши роллари: Ҳакимбойвачча (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Саксон Нуртоевич (О. Жаҳонова, «Ҳазрати аёл»), Тўллаган (А. Иброҳимов, «Пуч»), Кайхисрав (С. Сирожиддинов, «Тўмарис»), Алишер Навоий (Уйғун, И. Султон, «Алишер Навоий»), Икромжон (С. Аҳмад, «Уфқ») ва б. Кинода: Фурқат («Фурқат»), Амир Олимхон («Қора консулнинг ҳалокати»), Шайх Исмоил («Оловли йўллар»), Султонали («Зулматни тарқ этиб...»), Ота («Кетма»), Азизбек, Юсуфбек ҳожи («Ўтган кунлар») каби роллари б-н танилди. Шунингдек, бир қанча видеофильмларда ҳам турли характердаги кишилар образини яратди: Мухиддин (О. Ёқубов, «Улуғбек хизматчи»), Расул Оллоёрович (Ў. Усмонов, «Гирдоб»), Алишер Навоий (Ойбек, «Алишер Навоий»), Сандро (Н. Думбадзе, «Абадият қонуни») ва б. Алишер Навоий образини А. ўзига хос талқин этди. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1997).

АҲМЕДОВ Карим Содикович (1914. 19.2, Тошкент) — кимёгар олим, Ўзбекистон ФА акад. (1966),

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1968). Киме фанлари д-ри (1958), проф. (1960). Ўрга Осиё унтини битирган(1937). ТошДУда кафедра мудири (1953 - 72). Ўзбекистон ФА Кимё ин-тида лаб. мудири (1958-81), шу ин-т директори (1965-72), ТошПИ ректори (1972-88), кафедра мудири (1973 й.дан). Тошкент кимё-технология ин-ти ректорати кошида маслаҳатчи (1991 й.дан). А. Ўзбекистонда биринчилар қаторида табиий ва сунъий йўл б-н олинган юқори молекуляр бирималарнинг физик ва термокимёси соҳасида тадқиқотлар ўтказган. Унинг илмий ишлари асосан коллоидлар ва полимерлар кимёсига оид бўлиб, сувда эрувчан полизелектролитлар, қуий ва юқори молекуляр сирт-фаол моддалар олишнинг янги йўналишларини очиш ҳамда амалга татбиқ этиш масалаларига багашланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970). «Эл-юрг хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998).

АҲМЕДОВ Маҳмуджон Аҳмедович (1926.27.12. Қашқадарё вилояти Китоб тумани) — жарроҳ, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1990), тиббиёт фанлари д-ри (1971), проф. (1973.), СамМИ ф-т жарроҳпиги кафедраси ассистента (1956 — 63), доценти (1964 — 70); болалар жарроҳлиги кафедраси мудири (1970 й.дан). А.нинг асосий илмий ишлари болалардаги йирингли септик касалликлар: ўтқир ва сурункали остеомиелит, сийдик ажратиш системаси ва сийдик тоши касаллиги аномалияларини тузатиш, шунингдек болалар жарроҳдигида лазерни кўллаш ва б.га оид.

АҲМЕДОВ Муроджон (1918.1.1, Кўкон яқинидаги Афғон қишлоғи — 1988.18.5, Кўкон) — актёр ва хонанда (драматик баритон). Ўзбекистон халқ артисти (1967). Ҳамроқул кори, Раҳмон ҳофизлардан ашула йўлларини, З. Мирзатовдан сахна сирларини ўрганганд. Кўкондаги ёш томошибинлар театри (1933 — 34), Кўкон (1940 - 55), Фарғона (1956 - 81) театрларида ишлаган. Драма,

музиқали драма ва комедияларда рангбаранг образлар яратган; Тохир («Тохир ва Зухра»), Ҳайдар, Равшан («Нурхон», «Равшан ва Зулхумор»), Баҳодир («Бургутнинг парвози»), Гофир («Бой ила хизматчи»), Азиз («Азиз ва Санам»), Наврӯз («Гул ва Наврӯз»), Карл Моор («Қароқчилар»), ҳофиз («Ўтган кунлар»), Ўкта («Кумуш тўй») каби жами 70 дан ортиқ хилма-хил қаҳрамонлар киёфасини гавдалантирган. А. қаҳрамонларини жасоратли, олижаноб, юксак туйгулар эгаси қилиб ёрқин тасвирлаган. «Олтин водий куйчиси» телефильми ва «Ўтган кунлар» бадиий фильмида («Ўттар»ни айтиб) суратга тушган. А. маком устаси, баланд авжларни ҳам бемалол айта оладиган кучли, ширави овозга эга бўлган. «Бу окшом», «Ўттар», «Тоза лутф», «Баёт-З», «Насри Уззол», «Бухоро ироғи» каби маком йўллари, ашула ва катта ашуналар А. репертуаридан ўрин олган.

Тўхтасин Фифурбеков.

АҲМЕДОВ Носир Комилович (1922.5.12, Тошкент) — анатом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фанарбоби (1990). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1967), тиббиёт фанлари д-ри (1965), проф. (1967). Уруш қатнашчиси (1942—43). Мирзачўл тумани соғликни сақлаш бўлимининг мудири ва туман бош санитария врачи (1943), ТошТИ анатомия кафедрасининг асистенти (1947—55), Андижон давлат тиббиёт ин-ти (1955-57). ТошТИ (1957 й.дан) нормал анатомия кафедрасининг доценти, проф. (1969) II ТошТИ да шу кафедра мудири (1990-97), 1997 й.дан проф. консультанти. А. одам анатомияси, оператив хирургия ва топографик анатомияга оид илмий ишлар, шунингдек 2 жилдли «Одам анатомияси» дарёлиги, 2 жилдли «Одам анатомияси» атласи муаллифи. Беруний номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти лауреати (1992). «Жасорат» медали б-н мукофотланган (1994).

АҲМЕДОВ Раҳим Аҳмедович (1921.26.7, Тошкент) — рассом. Ўзбекистон халқ рассоми (1961).

Ўзбекистон БА фахрий аъзоси (1997). Тошкент бадиий билим юрти (1937—41) ва Ленинград рассомлиқ, ҳайкалтарошлиқ ва меъморлик ин-тида (1947—53) таълим олган. 1953 й.дан Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида ўқитувчи, 1976 й.дан проф. Ўзбекистон Рассомлар уюшмаси бошқаруви раиси (1965—84, 1992—94). А. асарлари чукур психолого-тик ifодалилиги б-н ажralиб туради, уларда ички кечин-малар, хис-туйгулар моҳирона ifодаланган. Ижодини асосан портретлар чизиш б-н бошлаган («Қаҳрамон она», 1949, «Чўпон», 1952, «Студент қиз портрети», 1954 ва б.). Рассом яратган портретлар («Она ўйлари», «Кекса колхозчи портрети», 1956; «Ўзбек қизи портрети», 1958; «Қашқадарслик аёл», 1959; «Мех-натда ҳам солдат», 1961; «Сурхондарслик аёл», 1962; «Муқимий», 1968; «Ни-гора», 1971; «У. Тансиқбоев», 1972; «Лола портрети», 1979; «Наби Рахимов», 1983; «Шуҳрат Аббосов», 1987 ва б.) ўзбек тасвирий санъатида портрет жанрининг ривожига катта ҳисса бўлиб кўшилди. Манзаралар («Баҳор», 1964, «Наҳор. Оқтош баҳори», 1971 ва б.), наатюромлар («Натюроморт», 1954, «Натюроморт», 1965 ва б.) ҳам яратган. Турли шароитларда акс эттирилган аёллар образлари («Қўшиқ», 1964; «Январь. 1924 йил» ва б.) ҳам жозибалидир. Асарлари Ўзбекистон санъат музейи, Бадиий кўргазмалар дирекцияси, Шарқ халқлари санъати музейи ва б.да сақланади.

Асарлари 1948 й.дан республика ва халқаро кўргазмаларда намойиш этилади. Ҳамза номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти лауреати (1967). «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (1998).

АҲМЕДОВ Соли (1907.15.7, Фарғона вилояти Бешарик қишлоғи) — актёр ва реж. Ўзбекистон халқ артисти (1964). Фарғона театри ташкилотчиларидан. Фарғона хотин-қизлар клубида тузилган ярим профессионал труппада реж. (1929). Фарғона театрида актёр ва реж. (1931—46, бош реж. 1955—67),

Кўқон театрининг бош реж.и (1946—55). Ках-рамонларнинг ички дунёси, хатти-харакати ва кечинмаларини ишонарли ифодалаш А. ижодига хос. Асосий роллари: Гулом («Номус ва мұхаббат»), Рустам («Рустам»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Мавлон («Шоҳи сўзана»), Мажидиддин («Алишер Навоий»), генерал Раҳимов («Генерал Раҳимов») ва б. Саҳналаштирган асосий спектакллари: «Фарҳод ва Ширин» (Хуршид), «Майсананинг иши», «Холисхон», «Бой ила хизматчи» (Хамза), «Ҳамза», «Муқимий» (С. Абдулла) ва б.

АҲМЕДОВ Турсун (1917.7.11, Тошкент — 1983.16.9) — наққош, кулол, ганч ўймакори; Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1974). Тошкент бадиий ўқув и. ч. ктида таҳсил кўрган (1935—38). Навоий театрини таъмирилашда қатнашган. 1969—78 й.лар Тошкентда курилган кўпгина янги иншоотлар (жумладан, ҳоз. Ўзбекистон халқлари тарихи музеи биноси)ни безашда фаол иштирок этган. Тошкент услубида нақшлаган мебеллари, ислимий нақшлар б-н безаган лаганлари ва б. асарлари б-н халқаро ва республика кўргазмаларида иштирок этган. Асарлари Ўзбекистон санъат музеи («Намоён», 1958, ёғоч, темпера) ва Амалий санъат музеида (мас, 8 киррали курси) сакланади.

АҲМЕДОВ Турғун (1925, Мирзачўл шаҳарчаси, ҳоз. Гулистон ш.— 1944.30.7) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1-Москва ўқчи дивизияси 169-полкининг жангчиси, кичик сержант. 1944 й. 14 июлда Литванинг Алитус ш. яқинида Неман дарёсини биринчилардан бўлиб кечиб ўтиб, душманнинг карши хужумини қайтариб турган. 1944 й. 30 июлда Литванинг Алитус туманида қаҳрамонларча ҳалок бўлган. Неман дарёсидан ўтиш пайтида кўрсатган жасорати учун А.га ўлимидан кейин Қаҳрамон унвони берилган (1945 й. 2 март).

АҲМЕДОВ Тўхтасин (1915.15.6, Фарғона вилояти Риштон тумани) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси; бўлинма

командири бўлиб хизмат қилган. Одер дарёсидан кечиб ўтишда кўрсатган мардлик ва жасорати учун А. га Қаҳрамон унвони берилган (1945 й. 10 апр.) Урушдан кейин қишлоғига қайтиб, турли хўжалик ишларида раҳбар бўлиб ишлаган.

АҲМЕДОВ Умрзок (1887-1954) — марғилонлик ёғоч ўймакори. Кўқон ва Марғилон ўймакорларининг анъаналари ни ривожлантириди. Ўйма безакли эшик, дарвоза ва б. меъморий курилмалар устаси сифатида шуҳрат қозонди, «устои худрод» («мустақил ишловчи уста») лақабини олган. У лўла пардоз услубида ёғочга нақшлар солған, илк бор ёғоч ўймакорлигига қора лок б-н ишлашни кўллаган. А.нинг айрим асарлари Ўзбекистон давлат санъат музеи ва республика Амалий санъат музеида сакланмоқда.

АҲМЕДОВ Файзулла (1936.28.8, Тошкент) — Ўзбекистон Республикаси ҳалқ артисти (1999). Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати ин-тини тутагатган (1963). 1958 й.дан Муқимий театрининг актёри. Энг яхши роллари: Султон («Жон қизлар»), Самандаров («Ужарлар»), Герцог Арсенио («Ўн иккинчи кеча»), Жайноб Ботир («Равшан ва Зулхумор»), Тошболта («Тошболта ошиқ тадбиркор»), Ҳаккули («Нодирабегим»), Болтабой («Қуёвлар конкурси»), Отажон моряқ («Супер қайнона») ва б. Видео-фильмларда ҳам Бобо («Навоий»), Дарвеш Гов («Бобур»), Ориф ота («Кўнгил кўчалари») каби образлар яратди. «Акбарнинг саргузашти» (Жаббор), «Ёлгиз ёдгорим» (Рахмонберди) сингари фильмларда суратга тушган. Мингдан ортиқ фильм дубляжида қатнашган.

АҲМЕДОВ Шокир (1943.25.2, Тошкент) — балетмейстер. Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби (2000). Тошкент давлат хореография билим юртини (1962), Москва давлат театр санъати ин-тининг балетмейстерлик ф-тини (1972) тутагатган. 1962—65 й.лар Ўзбек давлат Катта ашула ва ракс ансамблида, 1972—74 й.лар «Шодлик» ансамблида, 1974 й.дан

Муқимий театрида бош балетмейстер. А. саҳналаштирган энг яхши ракслар: «Эркаклар катта ракси», «Учрашув»; спектаклларда — «Жоним фидо», «Нурхон», «Аршин мол олон», «Супер қайнона», «Дилафрўзга тўрут ошиқ», «Тақдир», «Ур, тўқмоқ!», «Паранжи сирлари» ва б. А. Ўзбекистонда ўтказиладиган тантанали байрамларда бош балетмейстер сифатида иштирок этган. Раксларида замонавий-ижтимоий рух асосий ўрин тутади. Мумтоз раксларга ҳам янгича сайқал бериш, доимо оригиналликка, ўзига хос ракслар яратишга интилиш А.ижодига хосdir.

АҲМЕДОВ Гулом Аҳмедович (1916.11.8, Туркистон ш., Қозогистон) — ҳукуқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1993), юридик фанлари д-ри (1973), проф (1986). 1937 — 41 й.ларда Тошкент юридик ин-ти ва Москва ҳарбий-юридик академиясида таълим олган. Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳукуқ ин-ти жиноят ҳукуки секторининг мудири (1959 — 96), 1997 й.дан — илмий ходим. Илмий асрлари жиноят ҳукуқини такомиллаштириш хусусан гиёҳвандлик ва ичкилиқбозлилка қарши кураш муаммоларига бағишлиланган. Ҳукуқшуносликка доир луғатлар тузган, ўзбек тилидаги юридик атамаларнинг шаклланишига ҳисса қўшган.

АҲМЕДОВ Ҳожиакбар (1906.1.6, ҳоз. Наманган тумани Ҳонобод қишлоғи — 1980.5.3, Наманган) — ўзбек хонандаси (баритон) ва актёр. Ўзбекистон халқ хофизи (1939). Ҳамнафаслари Жаъфархон Умаров ва Жамолқори Фиёсовлар б-н бирга Катта Фарғона канали, Шим. Тошкент канали курилишларида қатнашган. Наманган мусикали драма театрида (1934—41), Муқимий театрида (1941—62) ишлаган. Сардор («Тоҳир ва Зуҳра»), Хисрав («Фарҳод ва Ширин»), Дехқон ота («Офтобхон»), Ҳожи, Гўрўғли («Нурхон», «Равшан ва Зулхумор»), Раис («Олтин кўл»), Мадумар («Ватан ишқи») ва б. образларни яратган. Репертуаридан катта ашула, оммабоп ўзбек қўшиклари ўрин олган: «Хормангиз», «Каналимга

келинг», «Эй, кўнгил», «Илғор сувора», «Бир қамар», «Мехнат ила», «Хур диёrim», «Ўзингдандир», «Ўргандим» ва х. к. Наманган туманидаги болалар мусиқа мактабига А. номи берилган.

АҲМЕДОВА Малика Мұхамедовна (1950.3.4, Чимкент вилояти Сайрам қишлоғи) — ракқоса. Ўзбекистон халқ артиста (1984). Тошкент хореография билим юртининг мумтоз рақс бўлнимини (1968), Тошкент давлат жаҳон тиллари ин-тини (1972) тутагтган. Ижросидаги ракслар миллий бўёқларга бойлиги, шўхчанлиги, сержилва ва назо-катлилиги б-н ажralиб туради. Энг яхши ракслари: «Кўзим шахлога тушди», «Таманно», «Эй дилбари жо-нон», «Наманган танавори», «Маком», «Муҳаббат», «Зарафшон мали-каси», «Наргиз», «Хаёлим сенда» ва б. «Майсаранинг иши» (С. Юдаков), «Зебунисо» (С. Жалил) опера-ларида балет партияларини ижро этган. Шунингдек, репертуаридан араб, афтон, испан, турк, эрон, ҳинд ва б. халқлар ракслари ўрин олган. А. га бағишилаб «Бу сеҳрли рақс дунёси» видеофильми суратга олинган. Кейинги йилларда балетмейстерлик килмоқда. Англия, Австралия, АҚШ, Италия, Югославия, Япония каби мамлакатларда гастролда бўлган.

АҲМЕДОВА Матбуа Амирсаидовна (1933.14.1, Тошкент) — файласуф олима. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1983), фалсафа фанлари д-ри (1977), проф. (1978). Москва давлат унти фалсафа ф-тини тутагтган (1955). Тошкентдаги олий ўкув юртларида фалсафа, сиёsatшунослик, халқаро муносабатлар тарихидан дарё берган. Тошкент маданият ин-ти ректори (1985). Ўзбекистон Маданият вазири (1985—87). Тошкент шарқшунослик ин-тида кафедра мудири (1994 й.дан). Илмий ишлари Ўзбекистон ва умуман Ўрга Осиёning 20-а.даги ижтимоий-сиёсий тараққиётини фалсафий баҳолашга бағишлиланган.

Ас: Основы философии (соавт.), Т., 1998.

АҲМЕДОВА Маъсума (1921- Бу-

хоро — 1972) — зардўз, Ўзбекистон халқ рассоми. Ёшлигидан Бухоро зардўзлик ф-касининг ишчиси. Бухоро зардўз усталари Расул Восиев, Гайбулла Мұхамедовлардан таълим олган, Н. Аминов, Р. Мирзаевлар тажрибасидан ўрганган. Зардўзлик санъати ва бадиий усулларини мукаммал эгаллаган. Бадиий буюмларга нақшлар ишлаган, нодир зардўзи сўзаналар яратишида қатнашган: «Бузилмас иттифок» (1957), «Гириҳ» (1962, иккаласи ҳам В. Столяров чизгиси асосида), «Анор» сўзаналари ва б. Айниқса, «Байрам» сўзанаси (1958, чизгисини В. Столяров б-н ҳамкорликда чизган, ҳаммаси Амалий санъат музеида) зардўзлик санъати анъаналарининг ёркин намунасиdir.

АҲМЕДОВА Назира (1913.5.6, Наманган — 1964.25.2, Тошкент) — ўзбек опера хонандаси (лирик-колоратуралы сопрано). Ўзбекистон халқ артиста (1951). Москва ўзбек опера студияси (1927—30) да таълим олган. Ўзбек ишчи-ёшлар театри (1930), Ҳамза театри (1931) артист-ти. Ўзбекистон радио қўмитаси (1932), Ўзбек мусиқа театри (1935—39), Навоий театри (1939-64) якка хонандаси. Ўзбек, кардош халқлар опералари ва чет эл ҳамда рус классик операларида 20 дан ортиқ роллар ижро этган: Норгул, Нодира (С. Василенко, М. Ашрафий, «Бўрон», 1939—43, «Буюк канал», 1941), Тана (Е. Брусловский, «Эр Тарғин», 1939—43), Асал, Лайли (Р. Глиэр, Т. Содиков, «Гулсара», 1949—54, «Лайли ва Мажнун», 1954-58), Микаэла (Ж. Визе, «Кармен», 1944—47) ва б. Қатор ўзбек халқ кўшиклари ва композиторларнинг романслари (Д. Зокиров, «Курмадим», М. Бурхонов, «Ишқида», Т. Содиков, «Сарвигул»)ни маҳорат б-н ижро этган.

АҲМЕТОВ Сирожиддин (1928.12.9, Чимбой тумани — 1996.4.6, Нукус ш.) — корақалпок адабиётшуноси. Ўзбекистон (1975) ва Қорақалпоғистон (1973)да хизмат кўрсатган фан арбоби, филол. фанлари д-ри (1966), проф. (1970). Нукус давлат педагогика ин-тини тутгат-

ган (1947). Шу ин-тда Уқитувчи, кафедра мудири, декан (1948—50, 1954—76), Коракалпоғистон давлат унтида декан (1976—81), кафедра мудири (1981 йдан). Илмий ишлари корақалпок адабиётининг тараққиёт босқичлари, турли жанрлари ва уларнинг ривожи каби мавзуларга бағишиланган. «Адабиёт ва танқид» (1978), «Қорақалпок адабий танқиди ва адабиётшунослиги тарихидан» (1980) ва б. асрлар, шунингдек дарслер, ўқув Кўлланмалари муваллифи. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1983).

АҲОЛИ — Ер юзида ёки унинг муйян ҳудуди, китъя, мамлакат, туман, шаҳарида истиқомат қилувчи одам (инсон) лар мажмуи. А.ни тадқиқ этиш б-н маҳ-сус фан — демография шугулланади.

А. ўртасида содир бўлаётган жараёнлар биологик, географик, ижтимоий-иктисодий омиллар таъсирининг натижасидир. Лекин А. ривожланишига ҳал қилувчи таъсирни ижтимоий-иктисодий омиллар кўрсатади. А. муаммолари одамларнинг биологик хусусиятлари, инсонларнинг атроф мухит б-н ўзаро алоқаси, ижтимоий-иктисодий тараққиёт б-н боғлиқ. Чунки А.нинг меҳнатга яроқли қисми жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучидир.

А.ни илмий ва мунтазам ўрганиш ўрта асрлардан бошланган. А.ни ҳисобга олиш Евropa ва Америкада 19-ада, қолган регионларда 20-а.нинг дастлабки чорагида йўлга кўйилган. Ўзбекистонда А. ҳақидаги статистик маълумотлар 19-а. 2-ярмидан бошлаб мавжуд. Республикада А. муаммоларини ўрга-ниш 1960—1970-й.лардан бошлаб тез ривожланди. А.ни ифодаловчи асосий кўрсаткичлар қаторини — унинг та-корр барпо килиниши (туғилиш, ўлим, никоҳга кириш, ажралиш, табиий ўсиш), жойланиши, урбанизацияси, миграцияси, ёш-жинсий таркиби ва оиласвий ҳолати, маълумот даражаси, ирқий, тил, этник, диний таркиби ташкил этади. А.нинг ижтимоий-иктисодий таркибини ифода-

ловчи кўрсаткичларга унинг бандлиги, иқтисодий фаоллиги, касб-хунари ва б. киради.

Жаҳон ахолисининг сони унинг жойдан жойга табиий кўчиши б-н боғлиқ. Айрим мамлакатлар, регионлар, шаҳарлар табиий ахолисининг сони эса табиий кўпайиш кўрсаткичларидан ташқари миграция жараёнларига ҳам боғлиқ. Жаҳон ахолисининг сони, унинг кўпайиш суръати ҳар бир мамлакатда ўзига хос хусусиятга эгадир ва бу хусусият муайян давлатнинг ижтимоий-иктисодий тузуми б-н боғлиқ. Айрим мамлакатлар, регионлар, шаҳарлар ахолисининг сонига табиий кўпайишдан ташқари миграция жараёни ҳам таъсир этади. Ер шари ахолисининг сони ва унинг ўсиш суръатлари умуман узлуксиз равишда ортмоқда. Факат айрим жойларда ва бальзи бир даврларда урушлар, эпидемиялар, табиий оғатлар натижасида А. ўсиш суръатларининг вактинча пасайиши, унинг мутлақ сонининг эса қискариши кузатилган.

Ер курраси ахолисининг сони кўп минг йиллар давомида ниҳоятда паст суръатлар б-н ўси. Чамаси палеолит даврининг охирида (тахм. милоддан 15 минг йил аввал) А. сони 3 млн. бўлган, неолит охирида 50 млн. кишига етган. Мил од бошлирида Ер юзида А. сони 230 млн.га яқин бўлган. Милодий 1000 йилда Ер шаридаги аҳоли сони 275 млн. кишига етган.

20-а. бошида Ер юзи А. сони 1617 млн. кишини ташкил этди. 1995 й.да Ер шари ахолисининг сони 5,7 млрд. кишига етди. 1993 й. Европада 728 млн., Осиёда 3336 млн., Африкада 670 млн., Шим. ва Марказий Америкада 442 млн., Жан. Америкада 308 млн., Австралия ва-Океанияда 28 млн. киши яшади. А. со-нининг ўсиш суръатлари 19-а.нинг охири — 20-а.нинг 1-ярмида пасайди. 2-жаҳон урушидан кейинги даврда эса яна ўси. 20- а. охирида Ер юзидаги А.нинг ўртача йиллик ўсиш суръатлари 1,6—1,7% ни ташкил этиб, унинг мутлақ сони иилига 90—100 млн. кишига кўпаймоқда. БМТ нинг про-

гно-зига кўра, Ер шари аҳолисининг сони 2025 й.да 8,3 млрд. кишига этади.

А. сонининг ўсиш суръатлари нисбатан юкори даражадаги туғилиш ва паст даражадаги ўлим таъсирида шаклланмоқда. 1995 й. Ер шари аҳолиси туғилишининг умумий коэффициенти (ҳар 1000 аҳолига нисбатан туғилганлар сони) 24,0% ни, ўлимнинг умумий коэффициенти (ҳар 1000 аҳолига нисбатан ўлганлар сони) 9% ни ташкил этди. Ўша йили Африка мамлакатларида туғилишнинг умумий коэффициенти 41% га тенг бўлди. Ўлимнинг умумий коэффициенти Осиёда 8% ни, Европада эса 11% ни ташкил этди. Ер шари ахолисининг мунтазам кўпайиб бориши аҳолининг ўртача умр кўриши б-н ҳам боғлиқdir. 1995 й.да А.нинг ўртача умр даври Европада 74 ёш, Осиёда 65 ёш, Шим. Америкада 75 ёшни, Жан. Америкада 68 ёш, Африкада 54 ёш, Австралия ва Океанияда 73 ёшни ташкил этди. Дунёда А.нинг ўртача умр даври юкори бўлган мамлакатлар каторига Япония (79 ёш), Швеция, Швейцария, Австралия, Канада, Франция (78 ёш), Греция, Нидерландия, Испания, Италия, Исландия, Бельгия (77 ёш), Буюк Британия, Германия, АҚШ (76 ёш) киради.

Ўртача умр даври паст бўлган мамлакатларга Марказий Африка Республикаси (41 ёш), Афғонистон (43 ёш), Гвинея (44 ёш), Сьерра-Леоне (46 ёш), Руанда (46 ёш), Сомали (47 ёш) ва б. мамлакатлар киради. Ўртача умр даврининг узайиши қариялар сони ва улушининг кўпайишига, яъни «аҳолининг қариши» жараёнининг ривожланишига олиб келмоқда. Жаҳон мамлакатларининг аксариятида (Хиндистон, Непал, Эрон ва б. истисно) аёлларнинг ўртача умр кўриши эркакларнидан юкори.

Ер юзида А.нинг жойлашишида, ҳудудий тақсимланиши ва қайта тақсимланишида, ирқлар ва халқлар шаклланишида миграция жараёни бе-ниҳоя катта роль ўйнаган. Миграция мураккаб иқтисодий-ижтимоий жараён бўлиб сиё-

сий вазият, иқтисодий тараққиёт, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ҳудудий таркиби ҳамда А.нинг ижтимоий фаоллигининг кучайиши б-н боғланган. Миграция жа-раёнларида асосан меҳнатга яроқли ёшдаги аҳоли фаол иштирок этади. 1988—96 й.ларда Шарқий Европа давлатлари сиёсий ҳаётида бўлиб ўтган жиддий ўзгаришлар ва айниқса, СССРнинг парчаланиб кетиши умумжаҳон миқёсидағи А. миграциясини жадаллаштириб юборди.

А.га хос энг муҳим кўрсаткичлардан бири, унинг жойлашувини ифодаловчи энг оддий мезон — аҳоли зичлигидир. Ер курраси ахолисининг ўргача зичлиги 1996 й.да 1 км² га 39 киши бўлди. А.сони бўйича энг иирик давлатлар: Хитой 1179,5 млн. киши, Хиндистон 896,6 млн. киши, АҚШ 258,2 млн. киши, Индонезия 188,2 млн. киши, Бразилия 156,5 млн. киши, Россия 148 млн. киши (1993). 90-й.ларнинг бошида дунё аҳолиси йилига тахм. 90 млн. кишига кўпайган. А.нинг географик тақсимланиши нотекис: куруқликнинг 7% да 70% А. яшайди. Доимий А. мавжуд бўлган жойлардаги (130 млн. км²) А. зичлиги салкам 45 кишини ташкил этди. Лекин Ер куррасида А. ниҳоятда нотекис жойлашган. Жумладан, Бангладешда А. бениҳоя зич (1 км² га 800 кишидан ортиқ), Монголияда эса ўта сийрак (1 км² га 1,4 киши) жойлашган. А. зичлиги, унинг жойлашиш хусусиятларига ижтимоий-иктисодий омиллар б-н бирга табиий-географик шароитлар (иклим, рельеф) ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Жаҳон ахолисининг деярли ярми шаҳарларда яшайди (қ. Шаҳар ахолиси, Кишлоқ ахолиси). Шаҳар ахолисининг салмоғи узлуксиз тарзда кўпаймоқда. Бунда меҳаник ҳаракатнинг роли жуда катта (маъмурий-худудий ўзгаришлар ва А. миграцияси). Шаҳар ахолисининг улуси Австралия ва Океания, Европа ва Америкада 70% дан зиёд, Осиё ва Африкада эса 30%. Шаҳар ахолисининг улуси энг юқори (80% дан ортиқ) бўлган

мамлакатлар қа тори га Буюк Британия, Австралия, Германия каби мамлакатлар киради.

Дунёда қарийб 3 минг халқ мавжуд. Узоқ тарихий ривожланиш натижасида уларнинг бир қисми миллатга айланди, бошқалари элат, учинчилари эса — кабила гуруҳидан иборат. Ўзбекистон Республикасида 120 дан ортиқ миллат вакиллари яшайди. Ўзбеклар мутлақ сонига кўра дунё ҳалҳлари ичida 45-ўринни эгаллайди (18,5 млн. киши, 1992). Дунёдаги мамлакатларнинг аксарияти кўпмиллатли ҳисобланади. Аҳолиси кўп миллатли мамлакатларга Хиндистон, Хитой, Индонезия, Покистон, Россия, Эрон, Малайзия, Ўзбеки стон, Қозогистон ва б. киради. Аҳолиси асосан бир миллат вакилларидан ташкил топтан мамлакатлар - Туркия (82%), Германия (90% дан зиёд), Япония, КХДР ва Корея Республикаси (99%, 1993), Бангладеш (98%дан ортиқ), Саудия Арабистони, Яман, Греция (95% дан зиёд) ва б. киради. Дунёдаги бир канча халқлар (курдлар, балужлар ва б.) ўз миллим давлатчилигига эга эмас. Бинобарин курдларнинг умумий сони 16 млн. дан зиёд бўлиб, улар асосан бўлинган ҳолда Туркия, Ироқ ва Эронда яшайди. Балужлар Эрон ва Покистонда мавжуд. Озарбайжонлар ўзининг миллий давлатига эга бўлса ҳам кўпчилиги Эронда истиқомат қиласи. Худди шундай ҳолат яхудийлар, арманлар ва тожикларга ҳам хос. Дин кўпчилик мамлакатларнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатган ва кўрсатмоқда, шунинг учун эъти-қод килувчилар сони ва географик таркалиш сонини аниқлаш катта аҳамиятга эга.

ЛА: Валентен Д. И., Кваша АЛ, Основы демографии, М., 1989; Страны Центральной Азии в современном мире, Т., 1994; Миграция населения Узбекистона, Т., 1986; Экономика Узбекистана и стран СНГ, Т.,

Абдуҳаким Каюмов.

АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИ - ижтимоий-иктисодий геогр. соҳаси.

Ахолининг жойлашуви ва худудий ташкил топиши, жа-мият ишлаб чиқариши ва жамиятнинг атроф-табиат б-н алоқаси жараёнида ахолининг тутган ўрнини ўрганади. А.г. ахоли б-н боғлиқ масалалар — ахоли сони, таркиби, жойлашуви ва бу жойлашувнинг худудий шакллари (шаҳар ва қишлоқ жойлари)ни ва унинг асосий таркибий қисми бўлган меҳнат ресурсларини геогр. нуқгаи назаридан урганади. А.г. асосида ахоли миграцияси геогр.си, ахоли жойлари (шаҳарлар ва қишлоқлар) геогр.си, ахолини тақрор барпо этилиши геогр.си ва меҳнат ресурслари геогр.си шаклланди.

АХОЛИ ДАРОМАДЛАРИ - барча ахолига тегишли пул ва натурал(маҳсулот шаклида) тушумлар ҳамда кўрсатилган бепул хизматлар суммаси; ахолининг миллий даромаддаги хиссаси. Ахолининг жами турдаги даромадлари манбай — иш ҳаки, пенсия, стипендия, нафакалар, мукофот, фойда, дивиденд, заём ва лотерея ютуғи, банк тўлаган фоиз пули, кўчмас мулкдан келган рента тўлови ва ижара пули, сугурта қопламалари ва б.дан иборат. Бозор шароитида А.д.нинг энг катта қисми пул шаклига эга. Қишлоқ ахолиси ўзининг томорка хўжалигидан ҳам маҳсулот олиб даромад кўради ва у натурал даромадга киради. Шунингдек, ахолининг ёрдамга муҳтож қатламларига бепул маҳсулот берилади ва хизматлар кўрсатилади (бепул овқатланиш, кийим-кечак, доридармон, транспорт ва коммунал хизмати ва ҳ.к.); булар натурал даромадлар хисобланади. А.д. номинал ва реал даромадларга бўлинади. Номинал даромад ахоли муайян пул суммаси шаклида олган даромад бўлиб, инфляция таъсирида унинг харид қобилияти пасайиши мумкин. Реал даромад — пул шаклидаги даромадга амалда қандай миқдорда истеъмол буюмлари ва хизматлар харид этиш мумкинлигини кўрсатади. Ахоли жон бошига хисобланган реал даромад ахоли турмуш даражасининг умумлашган ва яхлит кўрсаткичи хисобланади.

Иқтисодиётда ахоли ялпи пул даро-

мадларидан барча мажбурий ва ихтиёрий тўловлар (соликлар, қарз пули, бадаллар) чегириб ташлангандан сўнг унинг қўлига тегадиган даромад ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ахоли қўлига тегадиган даромад миқдорига соликлар кучли таъсир этади. Ривожланган мамлакатларда иш ҳаки даромаднинг 2/3 қисмини ташкил этади. Агар мамлакатда хусусий мулк устивор, рента, ахоли пул жамғармаси кўп бўлса, банк тўлайдиган фоиз пули салмоқли бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида А. д. таркиб жиҳатидан меҳнатдан, тадбиркорлиқдан, мулкдан олинган даромадлар ва трансферт (ночорларга бюджетдан бериладиган нафақа ва ёрдам пули) каби даромадлардан шаклланади. Трансферлар нобозор даромади, қолганлари бозор даромади хисобланади. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида Ўзбекистондаги А.д.да бозор тизимиға хос янги даромад турлари (тадбиркорлик, мулк даромади кабилар)нинг кўпайиб бориши кузатилади.

Ахмаджон Ўлмасов.

АХОЛИ ЗИЧЛИГИ - муайян худудда ахолининг жойлашув даражаси. Мам-лакат ёки бирор худуд (вилоят, туман) ахоли сонини шу жой майд.га (одатда 1 км² га) тақсимлаш б-н хисоблаб чиқарилади. Одам яшайдиган қуруқликда ўртача А.з. 1 км² га қарийб 39 кишига тўғри келади (1990-й.лар боши), мас, Япония, Корея Республикаси, Нидерландия, Бельгияда 300 дан зиёд, Монакода 15539,5 киши, Австралияда А.з. жуда паст — 1 км² га 2,3 киши, Монголияда — 1,4 киши (1992). Чўл ва баланд тоғларда 0,01 дан 1 кишигача. РФ да А.з.1 км² га 8,7 киши (1990). Ўзбекистонда А.з. бир км² га 54,7 киши тўғри келади (1998). Умуман олганда дунёнинг ахоли зич яшайдиган р-нларда, қарийб 7% майд.ни эгаллаган қуруқликнинг одам яшайдиган қисми (оийкумена)да Ер куррасидаги жами ахолининг 70% га кадар ахолиси мужассамлашган.

АХОЛИ МИГРАЦИЯСИ-ахолининг яшаш жойини ўзгартириши б-н боғлиқ

кўчиши. Аҳ.м. аҳолининг муҳим муаммоларидан бири бўлиб, унга кишиларнинг оддий механик кўчиши ҳаракати деб эмас, балки ижтимоий-иктисодий хаётнинг кўп томонларини қамраган мураккаб ижтимоий жараён сифатида қаралади. Аҳ.м. аҳолини жойлашиши, ерни хўжалик жиҳатдан ўзлаштириш, ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш, ирклар, тиллар ва ҳалқпарнинг пайдо бўлиши ва аралашиш кетиш жараёнлари б-н боғлик. И.ч.ни жойлаштиришдаги ўзгаришлар бевосита меҳнат ресурсларини ҳудудий қайта тақсимлаш эктиёжини келтириб чиқаради, бунга эса миграция ёрдамида эришилади.

Йўналишига кўра ташки Аҳ.м. ва ички Аҳ.м. фарқланади. Ташки Аҳ.м. мамлакатдан чиқиб кетиш (муҳожирлик), ички Аҳ.м. эса мамлакат доирасида, вилоят ва туманлараро яшаш жойининг ўзгариши. Миграцион жараёнларда иштирок этувчилар — мигрант (муҳожир) лар, миграция оқими шаклланувчи ҳудуд — мигрантлар чикувчи, улар борган ҳудуд — мигрантлар ўрнашувчи регион дейилади. Муайян мамлакатдан бошқа бирон-бир мамла-катга аҳолининг кўчиб кетиш жараёни эмиграция, унда иштирок этганлар эса эмигрантлар дейилади. Ва, аксинча би-рон бир бошқа мамлакатдан маълум мамлакатга аҳолининг кўчиб келиши иммиграция, унда иштирок этганлар иммигрантлар (келгиндилар) дейилади.

Аҳ.м. доимий (турар жойни узил-кесил ўзгариш), вактинча (шартнома асосида маълум муддатга ишга, ўқишига ва б. сабаблар б-н мамлакатдаги бир маъмурий-ҳудудий бирлиқдан бошқасига бориш, ёхуд хорижга кетиш), мавсумий (иктисодиёт тармоқлари — қ.х., ундирувчи саноат соҳаси юмушлари, даволаниш, дам олиш ва б. сабабларга кўра кўчиш), маятниксизон (мокисимон) (эрталаб ишга, ўқишига кетиб, кечқурун уйига қайтиб келиш) миграция турлари бўлади. Маълум вакт давомида ҳудудга кўчиб келган ва кўчиб кетган кишилар

сони ўртасидаги фарқ миграция сальдоси дейилади. Баъзан миграцияга туризм, курортга бориш, зиёрат, шунингдек мокисимон қатновчиларни ҳам киритадилар, лекин ту-рар жойни ўзгаришмагани учун уларни Аҳ.м. га киритиш мумкин эмас.

Қишлоқ аҳолиси ҳисобига шаҳарларда яшовчи аҳолининг тўхтовсиз ўсиб бориш тенденцияси ҳам мавжуд. Қишлоқларда яшаш шароитининг шаҳарларга нисбатан маълум даражада нокулайлиги, унинг айниқса ёшларни иктисодий, ижтимоий ва маданий жиҳатлардан тўла қондира олмаслиги бу тенденцияга сабаб бўлади.

Ўзбекистонда Аҳ.м. жараёни янги з-д ва ф-каларнинг қурилиши, 50—60-й.ларда Навоий, Зарафшон, Учқудук, Бекобод, Ангрен, Олмалиқ, Янгиер ва б. саноат шаҳарларининг барпо этилиши ҳамда уларни ишчи кадрлар б-н таъминлаш мақсадида шўролар даврида СССРнинг марказий саноат р-нларидан аҳолини оммавий кўчириб келтириш ҳисобига бўлди. Натижада бу шаҳарларда туб жой аҳолиси озчиликни ташкил этиб, кўпчилиги Республика ташқарисидан йўлланма б-н келган кишилар бўлди. 1966 й.ги Тошкент зилзиласидан сўнг Тошкент ш. аҳолиси ҳам икки баравардан зиёд ортди. Уруш йилларида ўз юртларидан қочок бўлганлар ва бадарга қилинганлар ҳам Ўзбекистонда кўним топдилар.

Аҳ.м. жараёнига тарихий ва миллий анъаналар ҳам таъсир кўрсатади. Ўтра Осиё ҳалқларида, жумладан ўзбекларда туғилиб ўсган жойга меҳри баландлигидан миграцияга мойиллик анча суст.

Нурислом Тўхлиев.

АҲОЛИ ПУНКТЛАРИ АГЛОМЕРАЦИЯСИ — қ. Агломерация.

АҲОЛИ РЎИХАТЛАРИ - мамлакат ёки муайян ҳудудда маълум вакт ёки даврда яшаётган аҳолининг демографик, иктисодий ва ижтимоий маълумотларининг жараёни тўплами. Баъзан А.р. тушунчасига, шунингдек ушбу маълумотларни йигиш, ишлаш ва нашр

этишни ҳам қўшадилар. А. р. илмий табларга ҳамда амалиёт эҳтиёжларига жавоб бериш, аҳоли сони, таркиби ва жойлашиши тўғрисидаги маълумотларни йиғиш мақсадида ўтка-зилади. А.р. ўтказилганда уйма-уй юриб, ҳар бир яшовчи ҳақида маълумот йиғилади.

А.р.ни ўтказиш бўйича бир қанча илмий тамойиллар мавжуд. Уларнинг ичидаги жами воқеа ва ҳодисаларни қамраб олиш тамоили энг муҳими ҳисобланиб, рўйхат ўтказилаётганда муайян жойдаги жами аҳоли қамраб олиниши шарт. Фақат шундагина А.р. ўтказилаётган худуддаги демографик жараёнлар тўғрисида тўлақонли маълумот олиш мумкин. А.р.-га демография белгилари (жинси, ёши, оиласвий ҳолати), иқтисодий белгилари (машғулоти, иқтисодий фаолият соҳаси ёки тури), маълумоти (саводлилиги, мактабга бориши), этник аломатлари (миллати, тили, баъзан дини) ва ҳ.к. маълумотлар олинади. Айрим аҳоли гурухлари учун никохга кирган ой-куни, туғилган болалари сони ҳам олинади. А.р.да кўпинча оила (уй сохибалиги), ким оила бошлиғи эканлиги ҳисобга олинади. Ушбу маълумотлар вакт ва худуд доирасида такрорлашга ярокли бўлишилиги учун, жами аҳолига бир хил мазмундаги саволлар тақдим қилиниши керак, яъни мамлакат миқёсида А.р. ягона дастур асосида ўтказилиши шарт. Бунда БМТ томонидан берилган тавсияларга таянилади. Аҳолига тегишли маълумотлар аниқ бўлишилиги учун уларни ҳар бир кишидан шахсан олинади. Рўйхат одамларнинг ўз жойида муқим яшаб турган даврида, яъни асосан кишида киска муддатда, бир неча кун ёки хафта мобайнида ўтказилади, лекин барча маълумотлар критик (жиддий) лаҳзаси (одатда рўйхатга олишнинг биринчи куни) да олинади — шунгача ўлганлар ва туғилганлар кўрсатилмайди. Жавоблар рўйхат варакаларига ягона нусхада ёзилади.

А.р. аҳоли сони ва таркиби ҳақидаги маълумотларни маълум бир санага мўлжаллаб бериши лозим. Шартни ба-

жариш учун рўйхат ўтказиш бўйича сана ва ҳатто вакти аниқ кўрсатилиши керак. Мазкур вакт рўйхатнинг критик лаҳзаси дейилади. Қадимдан аҳолини ҳисобга олишнинг хилма-хил усуслари мавжуд бўлган. Юноностон, Бобил (Месопотамия), Миср, Рим, Хитой ва Японияда аҳоли ҳисобга олинганлиги тарихий манбалардан маълум. Улар асосан фискал (солик олиш) ва ҳарбий максадларни кўзлаган ҳолда ўтказилиб, одатда фақат эркакларни, яъни ҳарбий ҳаракатларда иштирок этиш ҳамда солиқ тўлаш имконияти бор шахсларни қамраб олган. Қад. Римда ўтказилган ҳамда подшо Сервий Туллий (мил. ав. 6-а.) номи б-н боғлик бўлган фуқаролар ҳисоби (цензи) маълум. Мил. ав. 510 й.дан 30 й.гача бўлган даврда цензлар ҳар 5 й.да ўтказилиб турган. Жами А. сони ва таркиби ҳақидаги рўйхат биринчи марта 1790 й.да АҚШ да ўтказилган. 1801 й.да Буюк Британия, Франция, Дания ва Норвегияда ўтказилган.

19-а.нинг ўрталарига келиб Европа мамлакатларида маҳсус статистик ташкилотлар барпо қилинганлиги А.р.ни сифатли ўтказишнинг муҳим омили бўлди. Дунё мамлакатларида 1870—79 й.ларда 48 та, 1880—89 й.ларда 54 та, 1890—99 й.ларда 57 та, 20-а.нинг дастлабки ўн йиллигида 74 та А.р. ўтказилди. А.р. 20-а.нинг бошида ер юзи жами аҳолисининг 64% ни қамраб олди. 2-жаҳон урушидан кейин А.р. ўтказиш яна ҳам кенг тус олди. А.р. 1945—54 й.ларда 168 мамлакатда, 1969—74 й.ларда 179 мамлакатда ўтказилди. Ҳоз. вактда А.р. дунёнинг деярли барча мамлакатларида ўтказилмоқда.

Иқтисодий жиҳатдан қолоқ ҳамда А.р.ни ўтказиши имкониятларига эга бўлмаган мамлакатлар истисно ҳисобланади. Собиқ Иттифоқда 1920, 1923, 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979 ва 1989 й.ларда А.р. ўтказилган.

Абдуҳаким Каюмов.

АҲОЛИ СТАТИСТИКАСИ - к. Демографик статистика.

АҲОЛИ ХАРАЖАТЛАРИ - аҳолининг тирикчилик ўтказиш учун қилган пул сарфлари; аҳоли пул даромадларининг ишлатилиши. Аҳолининг пул даромади унинг эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиласи. Даромадлар истеъмол товарлари ва хизматларни харид этиш, турли тӯловларни тӯлаш, жамғарма ҳосил этиш учун сарфланади. А.х.нинг объектив чегараси даромад бўлса, унинг субъектив чегараси даромад эгасининг диди, эрки, нимани афзал кўришидир. Шу туфайли даромад бир хил бўлсада, харажатлар таркиби турлича бўлади. Даромад қанчалик кўп бўлса, озиқ-овқат учун сарфлар кискариб, саноат моллари ва хизматларни харид этиш харажатлари, чунончи, узоқ муддат хизмат килувчи қимматбаҳо товарлар харидига пул кўпроқ сарфланади. Шу жиҳатидан аҳоли турли тоифаларининг харажатлари бир-биридан фарқланади. Камбағал оиласарда овқатланиши харажати устивор бўлса, тўқ ва бой оиласарда кийиниш, дам олиш, саёҳат қилиш, қимматбаҳо товар харид этиш сарфлари устун туради. Иктисодиёти ривожланган ва хал-ки фарновон яшайдиган мамлакатларда аҳолининг озиқ-овқат учун сарфлари кискариб, минимал даражага тушади. Ўзбекистонда бозор иктисодиётiga ўтиш даврида А.Х. таркибида ўзгаришлар пайдо бўлди. Аҳоли харажатларида озиқ-овқат сарфлари б-н бир қаторда, ноозиқ-овқат товарларини харид этиш, пул жамғаршиш ва қимматбаҳо қоғозларни ортиришга қаратилган харажатлар ҳам кузатилади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

АҲОЛИ ХАРИТАЛАРИ - аҳолининг жойланиши ва аҳолини жойлаштириш, унинг таркиби ва қайта тикланиши, аҳолини кўчириш ва ижтимоий-иктиносий хусусиятларни кўрсатадиган хариталар. А.х. ҳудудни иктиносий географик баҳолаш, халқ хўжалигини режалаштириш, ижтимоий хизмат ва маданий курилиш масалаларини ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади. А.х.- ни ту-

зишда ҳар хил харитаграфик усуслардан: белгилар, харитадиаграмма, харитаграмма, чизиқли белгилар (эпюралар), нуқталар, ареаллар ва б.лардан фойдаланилади. А.х. мазмунига кўра аҳолининг жойланиши ва уни жойлаштириш хариталарига, демографик, этнографик-антропологик ва ижтимоий-иктиносий хариталарга бўлинади.

Ўзбекистон аҳолиси 1980 й.да Ўзбекистоннинг ўқув-ўлкашунослик атласида, 1985 й.да 2 жилли Ўзбекистоннинг илмий-маълумотномали атласида ўз ифодасини топган. Тошкентнинг 2000 йиллигига бағишилаб нашр этилган маҳсус географик атласда А.х. берилди. 1992 й. Ўзбекистон Республикаси ФА География бўлими 1:1 млн. масштабли Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркиби харитасини нашр этди.

АҲОЛИ ХИСОБИ — тугилиш, ўлиш, турмуш қуриш ва ажралишни қайд этиш ўйли б-н аҳолининг сони ва ёшжинсий таркибидаги ўзгаришлар ҳакида мунтазам маълумот тўплаш; миграцияни қайд этиш (рўйхатга олиш ва рўйхатдан чиқариш); аҳолини шаҳарларда уй дафтарлари ва кишлоқ жойларда хўжалик дафтарларида рўйхатга олиб бориш.

АҲОЛИНИНГ МИЛЛИЙ ТАРКИБИ - муайян ҳудуд ёки мамлакатда яшовчи аҳолининг миллатлар бўйича таркиби. А. м. т. ҳакида маълумотлар аҳоли рўйхати ўтказиш ва статистик рўйхат олиб бориш йўли б-н аниқпанади. Этник статистика ривожланмаган давлатлар, регионларда эса аҳолининг тил бирлигига, динига караб миллатларга, этник гурухларга ажратилади.

Дунё аҳолисининг миллий таркибини аниқ билиш жуда мушкул, чунки дунёнинг кўп қисмларида ассимиляция (коришиш) ва консолидация (миллий жиспланиш) жараёнлари кенг тарқалган. Айрим мамлакатларда ўтказилган рўйхатларда миллий таркиби нисбатан тўла ёритилади. Баъзи холларда эса миллатлар ҳакида маълумот тўла кўрсатилмайди. Шунингдек, давлатлар

бўйича қабул қилинган этник терминологияда ҳам фарқ мавжуд. Мас, инглиз, француз, испан тилида сўзлашувчи кўпгина мамлакатларда «миллат» тушунчаси доимо «давлат» тушунчаси б-н тенглаштирилади ва «миллат» атамаси давлатга мансублик — фуқароликни билдиради. Шунинг учун кўп манбаларда этник гурухлар — ҳалқпар ҳақида маълумотлар учрайди. Дунёда қарийб 3 минг ҳалқ рўйхатга олинган ва улар турли китъаларда истиқомат қиласи.

Европа мамлакатлари А. м. т. бўйича З гурухга бўлинади: 1) бир миллатли давлатлар. Бу давлатларнинг ҳар бирида асосий миллат 90% ва ундан ортиқроқ қисмни ташкил этади. Бу гурухга Польша, Германия, Венгрия, Дания, Швеция каби 20 дан ортиқ мамлакат киради; 2) кўп миллатли давлатлар. Бу давлатларга Буюк Британия, Испания, Швейцария каби мамлакатлар киради. Уларда асосий миллат б-н бирга бош-қа миллатлар ҳам истиқомат қиласи ва ахоли таркибида салмоқли ўринни эгаллайди; 3) оралиқ давлатлар. Бундай давлатларда миллий масалага оид муаммолар тўла ҳал қилинмаган. Оз сонли ҳалқлар ва миллатларни мажбуран ассимиляция қилиш сиёсати амалга оширилади (Испания, Ирландия).

Осиё кўп миллатлилиги бўйича бошқа китъалардан ажралиб туради. Бу китъада бир миллатли давлатлар жуда кам. Уларга Япония, Корея ва айрим араб давлатлари — Яман, Саудия Арабистони, Иорданияни киритиш мумкин. Айрим ҳалқлар бир неча давлатлар таркибида колиб кетган. Мас, афғонлар (Афғонистон б-н Покистонда), панҷоблар (Покистон б-н Ҳиндистонда), курдлар ва б.

Африка китъаси А. м. т.га кўра З этник областга бўлинади: 1) Шим. ва Шим.-Шарқий Африка. Бу р-нларда ўзаро яқин араблар ва барбарлар яшайди; 2) Шарқий ва Фарбий Судан. Бу ерларда фульбе, во-лоф, гвинеяликлар, гурлар, хауса, ибо каби ҳалқлар яшайди; 3) тропик ва Жан. Африкада маданияти, урф-одати ва тили

ўзаро яқин бўлган банту ҳалқлари яшайди.

Америка китъаси аҳолисининг миллий таркибида кўпчиликни (95%) Европадан кўчиб борган ҳалқлар ва уларнинг аралашвидан вужудга келган гурухлар яшайди. У ерда миллатлар қайси давлатда яшаса, шу давлат номи б-н аталади (америкаликлар, кубаликлар ва х. к.).

Австралия ва Океания аҳолисини этник таркибга кўра икки қисмга ажратиш мумкин: 1) Австралия ва Янги Зеландияда инглизлар ва Янги зеландиялик инглизлар истиқомат қиласи. 2) Полинезия, Меланезия ва Микронезия оларида аҳоли этник қабила-қабила бўлиб яшайди. Бу ҳалқлар умумий ном б-н папуаслар деб ҳам аталади.

Ўзбекистон ҳам кўп миллатли давлат. Республикада 120 дан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қиласи. Асосий миллат — ўзбеклар (аҳолининг 71,4%); шунингдек руслар (8,3%), тожиклар (4,7%), қозоқлар (4,1%), татарлар (2,4%), қорақалпоклар (2,1%) ҳам яшайди (1989).

Мамлакат Бурцева.

АХОЛИНИНГ ТАБИИЙ ЎСИШИ — маълум давр ичida туғилганлар сони б-н ўлганлар сони орасидаги фарқ. А.т.ў.— аҳоли ўсиши интенсивлигининг умумий кўрсаткичи бўлиб, одатда, коэффициент б-н ўлчанади. А.т.ў. ҳар 1000 кишига нисбатан олинади ва промилле (%) б-н ўлчанади (Ўзбекистонда 1996 й. А.т.ў. коэффициенти 25,6% ни ташкил этди).

АХРОРИЙ, Хўжа Ахрорий - ҳалқ селекциясида яратилган эртапишар ўрик нави. Дараҳти кучли ўсади, кенг шоҳшаббали, шоҳланиши ўртача, барги йирик, си Ирак тукли ва учили. Гули ўртача, оқ. Меваси йирик (40—45 г), оч сарик, қизил, баъзан заргалдоқ, эти қалин, сершира (12,3% га қадар қанд, 0,8% кислота бор), эти данагидан яхши ажралмайди. Мағзи ширин. Шўрланган ва ер ости сувлари юзароқ жойларда ҳам ўсади. Совукқа чидамли. Кўчати экилганидан кейин 5—6- йили ҳосилга киради. 20—25 ёшида 60—70 кг мева беради. Мевав

си июннинг ўрталарида пишади ва тез тўкилиб кетади. Хўллигида истеъмол этилади.

АҲУРАМАЗДА (Хурмузд) - жуда қад. замонларда тасавур этилган эзгулик худоси. А. ёруғлик, ободонлик, саломатлик, тинчлик, фаровонлик каби барча эзгуликларни яратувчи ва бошқарувчи, деб тушунилган. Унга қарши зулматкоронғулик, очлик, вабо, аёз, жанг, заҳарли жониворлар каби барча ёвузликларни яратувчи ва бошқарувчи Анхрамайну (кейинчалик ўзгарган шакли Ахриман) бўлиб, доимо А. б-н курашади. Кураш А.нинг ғалабаси б-н тугайди. Бу дуалистик қараш зардуштийлик таълимотининг асоси Авесто учун замин бўлган. Унинг кейинги даврларда ёзилган сахифаларида А. якка худо даражасига кўтарилиб, тавҳид таълимотининг асоси ни ташкил этган. Турон ва Эрон халқларининг қад. эпик асарларида Хурмузд — эзгулик учун курашувчи, Ахриман — ёвуз тимсол тарзида тасвирланади.